



Doç. Dr. Esra Nur Tiriya  
anısına

ifwt

Institut für die Welt der Türken

# VII. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL WORLD OF TURKS SYMPOSIUM OF SOCIAL SCIENCE

2-4 Haziran June 2023 | Prag-ÇEKYA  
Prague-CZECHIA



# BİLDİRİ KİTABI

EDİTÖR: DR. RAMAZAN ERYILMAZ

**VII. ULUSLARARASI TÜRKLERİN  
DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER  
SEMPOZYUMU**

**VII. INTERNATIONAL WORLD OF  
TURKS SYMPOSIUM OF SOCIAL  
SCIENCES**

**BİLDİRİ KİTABI**

**PROCEEDINGS BOOK**

**02-04 Haziran/June 2023 Prag-ÇEKYA**

**Editör**

**Dr. Ramazan ERYILMAZ**

**VII. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI  
SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU  
BİLDİRİ KİTABI**

**VII. INTERNATIONAL WORLD OF TURKS  
SYMPOSIUM OF SOCIAL SCIENCES  
PROCEEDINGS BOOK**

**Editör / Editor**

**Dr. Ramazan ERYILMAZ**

**Kapak Tasarımı / Cover Design**

**Yavuz Selim KARAHAN**

Bu kitap, 2-4 Haziran 2023 tarihinde Türklerin Dünyası Enstitüsü tarafından düzenlenen VII. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumunda sunulan bildirilerin tam metinlerini kapsamaktadır. Tüm bildirilerin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

**ISBN: 978-625-00-8481-6**

**Ankara-2023**

## Sempozyum Başkanı

Prof. Dr. Necati DEMİR

Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi

Türklerin Dünyası Enstitüsü Başkanı

## Düzenleme Kurulu Başkanı

Prof. Dr. Osman Kubilay GÜL

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Öğretim Üyesi

## Düzenleme Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Mahmut ÇELİK

Doç. Dr. Berker KURT

Doç. Dr. Selman ABAK

Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI

Dr. Abdülkadir ERGÜN

Dr. Ahmet AYTAÇ

Dr. Murat SARIBAŞ

Dr. Ramazan ERYILMAZ

Dr. Mustafa Latif EMEK

## Bilim Kurulu

Prof. Dr. Adem ÖGER Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi

Alla Levitskaia Komrat Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Bahar GÜNEŞ Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Prof. Dr. Bülent AKSOY Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Cavit YEŞİLYURT Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Diana Nikoglo Moldova Kültürel Miras Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ Selçuk Üniversitesi

Prof. Dr. Erkan YEŞİLTAŞ Cumhuriyet Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih ÖZEK Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail KIVRIM Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Jale GARİBOVA Azerbaycan Diller Üniversitesi

Prof. Dr. Kemalettin DENİZ Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Konstantin Tavşancı Komrat Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Mahmut ÇELİK Gotse Delçev Üniversitesi

Prof. Dr. Mutlu DEVECİ Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Paki KÜÇÜKER Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

Prof. Dr. Sergey Zaharia Komrat Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Ufuk KARAKUŞ Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki BOYRAZ İnönü Üniversitesi

Doç. Dr. Berker KURT Akdeniz Üniversitesi

Doç. Dr. Georgi Sult Komrat Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Gül Banu DUMAN Bülent Ecevit Üniversitesi

Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA Suleymenov Şarkiyat Enstitüsü

Doç. Dr. Güllü Karanfil Komrat Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Irina POKROVSKA Taras Shevchenko Üniversitesi

Doç. Dr. İlhan UÇAR Sakarya Üniversitesi

Doç. Dr. Liudmila FEDOTOVA Komrat Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Ali EROĞLU Akdeniz Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Necati CİZRELİOĞLULARI Kıbrıs İlim Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Mevlüt GÜLMEZ Akdeniz Üniversitesi

Doç. Dr. Oksana SORONİKA Çuvaş Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Onur BEKİROĞLU Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Onur TAYDAŞ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Osman YILDIZ Kıbrıs İlim Üniversitesi

Doç. Dr. Qaliba HACIYEVA Nahcivan Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Remzi AYDIN Erciyes Üniversitesi

Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA Sakarya Üniversitesi

Doç. Dr. Selman ABLAK Cumhuriyet Üniversitesi

Doç. Dr. Segheyi Zaharia Komrat Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Sofya Sulak M. V. Marunec Araştırma Merkezi Direktörü

Doç. Dr. Svetlana İgorevna Cenova Komrat Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Tudora Arnaut Milli Taras Şevçenko Üniversitesi

Doç. Dr. Tudora ARNAUT Taras Shevchenko Üniversitesi

Doç. Dr. Türker KURT Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Ümit EKER Çanakale Onsekiz Mart Üniversitesi

Doç. Dr. Costati Tavşanji Komrat Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Güllü Karanfil Maria Komrat Devlet Üniversitesi

Dr. Ivanna Bankova Komrat Devlet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ Adnan Menderes Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi C. Can ÇAKMAKCI Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz KARATAŞ Yıldırım Bayezit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ergun ACAR Sinop Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gürkan Fırat SAYLAN Giresun Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN Trakya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Olga PIŞNÖHA Taras Shevchenko Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Galina Mutaf Komrat Devlet Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ Kıbrıs İlim Üniversitesi

Dr. Dilan KALAYCI Gazi Üniversitesi

Dr. Maria Alexandrovna Karabet Komrat Devlet Üniversitesi

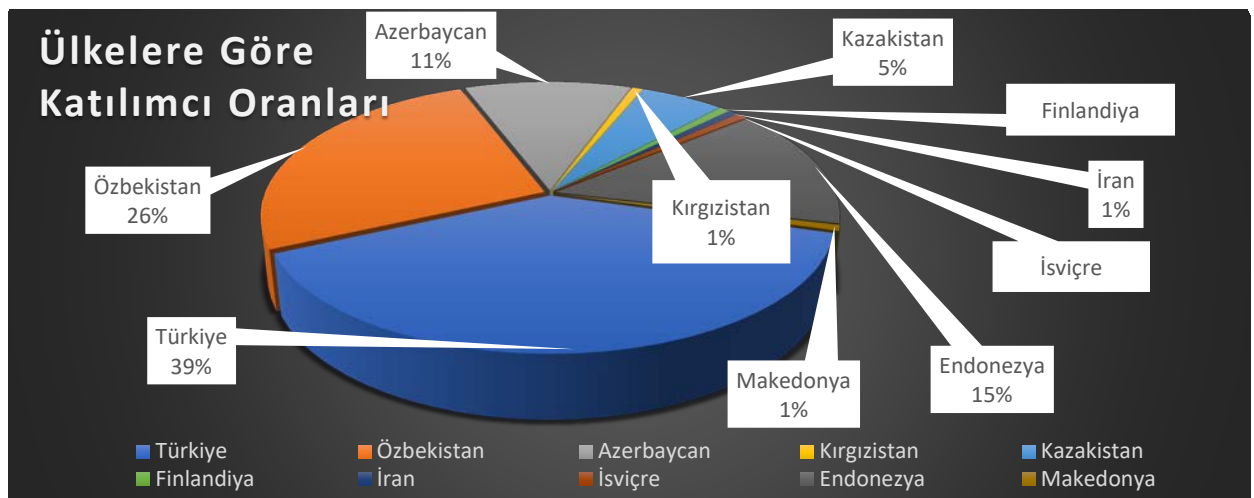
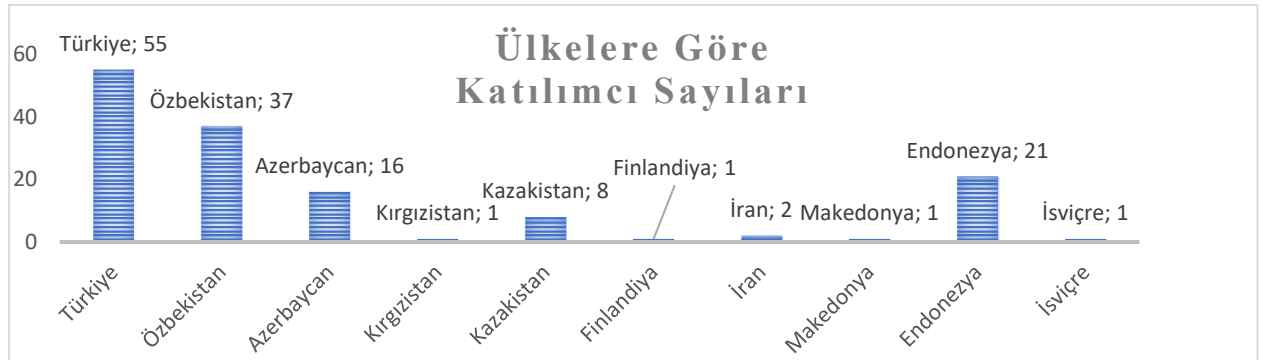
Dr. Murat SARIBAŞ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Dr. Petri Paşalı Komrat Devlet Üniversitesi



## VII. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Katılımcı İstatistikleri

	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Oranı
<b>Türkiye</b>	55	<b>% 39</b>
<b>Özbekistan</b>	37	
<b>Azerbaycan</b>	16	
<b>Endonezya</b>	21	<b>%61</b>
<b>Kazakistan</b>	8	
<b>Makedonya</b>	1	
<b>Kırgızistan</b>	1	
<b>İsviçre</b>	1	
<b>Finlandiya</b>	1	
<b>İran</b>	1	
<b>Toplam</b>	<b>10</b>	<b>142</b>



## İÇİNDEKİLER

<i>Necati DEMİR</i> HUN DEVLETİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜNÜN KAYNAKLARI .....	1
<i>Necati DEMİR</i> OĞUZ YABGU DEVLETİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜNÜN KAYNAKLARI.....	16
<i>Abdulkadir ERGÜN</i> COĞRAFYA DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINDA HARİTA BİLGİSİ KONULARI.....	25
<i>Abdulla ULUG'OV</i> БУЮК ҚОЗОҚ АДИБИ .....	36
<i>AĞASIYEVA Mətanət Səfər</i> KELİME OLUŞTURMADA GRAMER BİÇİMLERİNİN SÖZCÜKSELLEŞTİRİLMESİNİN ROLÜ .....	59
<i>Ahmet AKPINAR</i> ALDII-BEL II YAZITI (E 72)'NİN İKİNCİ SATIRINI YENİDEN OKUMA VE ANLAMLANDIRMA ÖNERİSİ .....	62
<i>Ahmet AYTAÇ</i> MİLAS MÜZESİ'NDE MUHAFAZA EDİLEN MİHRAPLI MİLAS SECCADELERİ .....	69
<i>Aida ÖZDEMİR</i> ACAR'IN KIRGIZ EDEBİYATINDAKİ YERİ .....	76
<i>Ali CANBULAT</i> MERAM AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜNE KATKILAR.....	81
<i>Aray MUKAZHANOVA</i> OKULLARDAKI ÇATIŞMA NEDENLERİ VE ÇATIŞMAYA NEDEN OLABİLECEK DURUMLARA YÖNELİK ÖĞRETMEN VE YÖNETİCİ ALGILARININ KARŞILAŞTIRILMASI (ÖSKEMEN ÖRNEĞİ).....	81
<i>Aslı UYSAL; Damla İPEK</i> 1980 – 2000 YILLARI ARASINDA SANAT DERGİLERİNDE ELEŞTİRİ.....	92
<i>Atilla JORMA</i> OĞUR İLE OĞUZ, KIPÇAK VE KARLUK İLİŞKİLERİ .....	100
<i>Aynura MAMADOVA</i> THE LOVE HAZRAT ALIOF “DIVAN” IN THE NAME KHALIFA AJIZ.....	106
<i>Aziza YUSUPOVA</i> METAFORALARNING KOGNİTİV XUSUSUSİYATLARI.....	110
<i>Betül Dilara ŞEKER</i> KAMU SEKTÖRÜNDE ÇALIŞAN KADINLARIN COVID-19 DÖNEMİNDE YENİ NORMALİ115	
<i>Betül Dilara ŞEKER</i> DEPREM SONRASI SOSYAL DESTEK DİNAMİKLERİ .....	128

<i>Şavkat ULUGBEKOVİÇ BOBOCONOV</i> MEKKE HAC ELEMANLARININ BUHARA'DAKİ GÖRÜNÜMLERİ .....	141
<i>Şavkat ULUGBEKOVİÇ BOBOCONOV</i> O'ZBEKISTON-TURKIYA: ZİYORAT TURİZMİ YO'LIDA HAMKORLIK .....	145
<i>Danişmend Hüseyin ŞAHİN Özdilek ÖZCAN</i> UNESCO DÜNYA MİRASI YOLUNDA NİKSAR'IN MEVCUT DURUMU VE GFTZ ANALİZİ .....	150
<i>Dilafruz MUHAMMADIYEVA</i> BOBURNOMA"NING MUKAMMAL KORPUSINI YARATISH TAMOYILLARI.....	166
<i>Dilay NAKIŞ</i> ANADOLU VE AZERBAJCAN SAHASI TÜRK HALK EDEBİYATI ÜRÜNLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI .....	173
<i>Dildora TO'RAYEVA</i> O'ZBEK TILIDAGI SHAXSIY YOZISHMALARDA HUDUDİY BIRLIKLARNI ANIQLASH METODOLOGIYASI, METODLARI.....	192
<i>Dilnavoz NAJIMOVA</i> O'ZBEK BOLALALAR ADABIYOTIDA RUHIY TARBİYANING ISLOMIY ASOSLARI.....	197
<i>Elchin İBRAHİMOV</i> LANGUAGE POLICY IN INDEPENDENT TURKIC REPUBLICS (MODERN PERIOD).....	203
<i>Nadir Qızı Elnarə ƏLİYEVA</i> HAL KATEQORİYASININ FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	212
<i>Emine BALCI; Ayşe ÇELİK</i> AKRAN EĞİTİM İLE VERİLEN İLK OKUMA YAZMA ÖĞRETİMİNİN YABANCI UYUKLU BİRİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİNİN OKUMA BECERİSİNE ETKİSİ.....	219
<i>Eminli BÖYÜKXANIM</i> İNTERNET MEMLƏRİ KOMMUNİKASİYA VASİTƏSİ KİMİ .....	227
<i>Eren LEHİMLER</i> ORTAOKUL VE LİSE MÜZİK DERSLERİNDE SINIF ÇALGISI OLARAK TÜRK MÜZİĞİ ÇALGILARININ YERİ.....	232
<i>Ezgi İNAL; Furkan Can SOYBAL; Hilal ZİNİ</i> TÜRKÇE ÖĞRETİCİLERİ İLE İLGİLİ YAPILMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN İNCELENMESİ	242
<i>Ezgi DEMİREL KAMANLI</i> "ALP ER TUNGA SAGUSU"NA METİNDİLBİLİMSEL YAKLAŞIM .....	252
<i>Fatih KARTAL</i> EMİRHAN VE EĞRİBUCAK KAYALIKLARI (SİVAS) ÇEVRESİNDEKİ KUMUL BİTKİLERİ .....	262
<i>Gatibe VAGİF GULİYEVA</i> ESKİ TÜRKÇE RESMİ-HUKUKİ BELGELERİN DİLİNDE NİTELEME KELİMELERİ .....	276

<i>Genç Osman GEÇER</i> “ZELZELE”NİN ENKAZINDA “DEPREM” KELİMESİNİN İZİNİ SÜRMEK .....	280
<i>Gıyasettin AYTAŞ</i> HALK HİKÂYELERİNDE OLAĞAN VE OLAĞAN DIŞILIK NEREDE BAŞLAR? .....	293
<i>Gulbaxor KABULJONOVA</i> ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ТИЛЛАРИДА ҚЎЛЛАНУВЧИ МУШТАРАК МАҚОЛЛАР ХУСУСИДА .....	303
<i>Gulimzhan SHERİYEVA; Zharkynbike SULEİMENOVA</i> KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİMDE YABANCI ÖĞRENCİLERİN KAZAKÇA KONUŞMA GÖRGÜ KURALLARINA HAKİM OLMASININ ÖNEMİ .....	310
<i>Gül Banu DUMAN; Aray MUKAZHANOVA</i> KAZAKİSTAN’DA İKİ DİLLİLİK VE ÜNİVERSİTE GENÇLERİNİN KAZAKÇAYA KARŞI TUTUMLARI .....	317
<i>Gül Banu DUMAN; Aray MUKAZHANOVA</i> KAZAKLARIN TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRENİRKEN YAŞADIKLARI SESLETİM SORUNLARI .....	326
<i>Gültəkin ƏLİYEVƏ</i> SADƏ CÜMLƏNİN DETERMİNANT ÜZVLƏRİ .....	336
<i>Gürkan MORALI; Emre ÖZDEMİR</i> YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTAPLARINI KONU EDİNEN MAKALELERDE ARAŞTIRMA EĞİLİMLERİ.....	342
<i>Hasan KAPLAN</i> “ERBÂB-I ‘AŞK CENG İDER ESHÂB-I ZÜHD İLE”: BÂKÎ DİVANI’NDA EDEBÎ TİPLERE DAİR .....	350
<i>Işıl TOMBUL; Armoni BAYAR</i> GÖSTERİMCİ EKOL PERSPEKTİFİYLE DUVAR VE OTOBÜS KOLTUĞU YAZILARINDAN TWEETLERE KENT FOLKLORUNU OKUMAK.....	374
<i>İlkəyaz YILDIZ</i> ANLATININ YENİ ORTAMI DİJİTAL OYUNLARDA METİNLERARASILIK: “SEEN” OYUNU ÖRNEĞİ.....	393
<i>İslam VƏLİYEV</i> ORTA ƏSR YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİ .....	398
<i>Jala SHUKUROVA</i> POETRY OF PARVIN ETISAMI .....	405
<i>Kadriye TÜRKAN</i> GAGAUZLARDAN DERLENEN TAHİR İLE ZÜHRE ÜZERİNE TESPİTLER .....	410
<i>Kadriye Türkan; Şeyma MERT</i> DEDE KORKUT: BAMSİ BEYREK’E FEMİNİST YAKLAŞIM.....	415

<i>Kamola RIXSIYEVA</i> TURKIY TILLAR O‘Z QATLAM LEKSIKASINING STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARI .....	421
<i>Khayala MUGHAMAT</i> “HİLYƏTÜL - İNSAN VƏ HƏLBƏTÜL - LİSAN” LÜĞƏTİNDƏ FEİLİN KATEQORİYALARI	429
<i>Könül BAHIROVA</i> AZERBAJCAN EDEBİYATINDA MUHAMMED TAGHİ SİDĞİ’NİN GAZETECİLİK FAALİYETİ .....	434
<i>Lamgok. H SİLALAHİ; Paramesheila THALİA; SURURİ; Maria PATRİCİA; M. HİDAYAT</i> ENFORCEMENT OF PERSONAL DATA PROTECTION IN INDONESIA: LAW NO. 27/2022 REGARDİNG PERSONAL DATA PROTECTION AS PREVENTIVE EFFORT AGAINST DATA THEFT .....	439
<i>Leyla Amin SHAREY</i> ARGOS OF CARPET WEAVING WOMEN IN THE MEHRBAN DIALECT OF SOUTHERN AZERBAIJAN .....	444
<i>Manzila QURBONOVA</i> “NAVRO‘Z GO‘JA” BUXORO VOHASINING MAROSIMİY TAOMI .....	447
<i>Manzura ABJALOVA</i> LUG‘AT TUZISH TAJRIBASI ASOSIDA SINONIMLAR KLASSIFIKATSIYASI .....	450
<i>Marhabo UMURZOQOVA</i> LISONİY SHAXSNING SHAKLLANISHIDA SOTSIAL OMILLARNING O‘RNI XUSUSIDA .	457
<i>MƏHƏRRƏMOVA Mətanət Hidayət qızı</i> TƏHSİLDƏ KOMMUNİKATİV QARŞİLİQLİ ƏLAQƏ .....	464
<i>Sidikjon MUMINOV; Mashhura NISHANBAYEVA</i> MALİKA MIRZO QIZI ASARLARI QAHRAMONLARI NUTQINING O‘ZİGA XOSLIGI .....	467
<i>Mehmet Şükrü GÜZEL</i> FİLİSTİN’İN DEKOLONİZASYONU VE İSRAİL’İN HUKUKİ SINIRLARI.....	473
<i>Mehmet ÖZMENLİ; Gökhan HAMZAÇEBİ</i> DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ GELENEKSEL FOLKLORUNA TARİHSEL YAKLAŞIM .....	481
<i>Mehmet ÖZMENLİ; Gökhan HAMZAÇEBİ,</i> ÖN ASYA’DA BİR KALE KENT: ALINCA .....	487
<i>Merve MENTEŞE</i> MİT ELEŞTİRİ YÖNTEMİ BAKIMINDAN HAYÂLÎ BEY DİVANI .....	493
<i>Merve MENTEŞE</i> ENDERUNLU FÂZİL’İN ŞİİRLERİ ÜZERİNE PSİKANALİST BİR YAKLAŞIM .....	500
<i>Mesude Hülya DOĞRU; Gülseren TOY</i> MICHIGAN ÜNİVERSİTESİ İSLÂMİ YAZMA ESERLER KOLEKSİYONUNA KAYITLI BİR HAFİZ OSMAN HİLYESİ .....	508



<i>Mesude Hülya DOĞRU</i>	
MACAR BİLİMLER AKADEMİSİ KÜTÜPHANESİ ŞARKİYAT KOLEKSİYONUNDA BULUNAN İSKENDERNAME'NİN (TÖRÖK, 0.83) YENİDEN TASARLANMIŞ İKİ MİNYATÜRLÜ SAYFASI .....	519
<i>Mihriban AYDIN</i>	
SARI UYGURLARIN ÇİN KAYNAKLARINDAKİ FARKLI ADLARI ÜZERİNE.....	530
<i>Muqaddas ABDURAHMANOVA</i>	
SUN'IY INTELLEKT TİZİMİDA OMONIMLAR MUAMMOSI.....	542
<i>Mustafa TALAS</i>	
DEĞERLER EROZYONU VE TOPLUMSAL ÇÖZÜLME.....	549
<i>Mustafa TALAS</i>	
2023 NİĞDE SEÇİMLERİNİN SOSYOLOJİK OLARAK ANALİZİ .....	554
<i>Myxabbam МАДАМИНОВА</i>	
ИНТЕРНЕТ ДИСКУРСИ – МУЛОҚОТ ТУРИ СИФАТИДА .....	559
<i>Nedim BAKIRCI</i>	
KAHRAMANMARAŞ MERKEZLİ DEPREMLERE ÂŞİK EROL ERGANİ'NİN BAKIŞI (BU BİR DEPREM DEĞİL KIYAMET İDİ) .....	566
<i>Neslihan KARACAN</i>	
ORHUN YAZITLARINDA BİR METAFOR OLARAK ÖLÜM.....	575
<i>NURLANOVA Assem Nurlankyzy; Dauren Ayan DAURENULY</i>	
М.ЖҰМАБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТҮРКІЛІК РҰХ.....	583
<i>NURLANOVA Assem Nurlankyzy; Zhamsap Akerke TALANTKYZY</i>	
ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ: «ҚАР» КОНЦЕПТИ .....	590
<i>NURLANOVA Assem Nurlankyzy, Oshan MAULIPA</i>	
Ш. ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ ТҮРКІЛЕР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕРДІҢ ТАРИХПЕН БАЙЛАНЫСЫ .....	597
<i>Onur TAYDAŞ; Mehmet Sefa DOĞRU</i>	
BİR TÜR ELEŞTİRİSİ: DELİLER: FATİH'İN FERMANI .....	602
<i>Onur TAYDAŞ</i>	
TÜRK İSTİSMAR SİNEMASINDA MASKELİ BEŞLER (1968) VE MASKELİ BEŞLER DÖNÜYOR (1968) FİLMLERİ ÖRNEĞİ.....	610
<i>Özgür Kasım AYDEMİR</i>	
KONUŞMA VE YAZMA BECERİLERİNDE TÖMER MEZUNLARININ TÜRK KÜLTÜR ÖGELERİ HÂKİMİYETİ.....	619
<i>Parlindungan SURYANTO Saibun MANURUNG Achmad Rezki MARDANI Christia ELİTA, Pricilia Dwi Anggaraeni PUTRĪ</i>	
THE EFFECTIVENESS OF CRIMINAL SANCTION AGAINST ILLEGAL TIN COLLECTOR COMPANIES IN SOUTH BANGKA REGENCY INDONESIA .....	626
<i>Pərvin BAYRAMOVA</i>	
GÜNDƏLİK NİTQİMİZDƏ BƏDƏN DİLİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ .....	631

<i>Pervin EYVAZOV</i> AZERBAJCAN'DA TÜRKOLOJİ DÜŞÜNCENİN GELİŞMESİNDE HAYDAR ALİYEV'İN ROLÜ .....	631
<i>Ramazan ERYILMAZ</i> YABANCILAR İÇİN ÖZEL AMAÇLI TÜRKÇE ÖĞRETİMİ .....	643
<i>Ruxsora TULABAYEVA</i> XUDOYBERDI TO'XTABOYEV – O'ZBEK BOLALAR YOZUVCHISI .....	656
<i>S.Z.UMAROVA</i> XORAZM ADABİY MUHİTİ VA SHE'RIY DEVONLAR .....	662
<i>Sabohat BOZOROVA</i> GAZETA TILINING BA'ZI GRAMMATİK – USLUBİY XUSUSİYATLARI.....	667
<i>Sadık Ahmet ÇETİN</i> YENİ İSTANBUL ULUSLARARASI ÖĞRENCİLER İÇİN TÜRKÇE DERS KİTAPLARININ KÜLTÜREL UNSURLAR KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ.....	670
<i>Selman ABLAK</i> SOSYAL BİLGİLER 6. SINIF DERS KİTABINDA SÖZLÜ VE YAZILI EDEBİ ÜRÜNLERİN YER ALMA DURUMLARININ BELİRLENMESİ .....	680
<i>Sevil ABBASOVA ATİLLA</i> İKİ SAVAŞ ARASINDA ESTONYA VE FİNLANDIYA'DA TÜRKÇENİN YAZILIŞI VE EĞİTİMİ HAKKINDA .....	687
<i>Shahnoza ZİYAMUXAMEDOVA</i> BABUR'UN GAZELLERİNİN BÜYÜLEYİCİ SÖZ DAĞARCIĞI (116 GAZEL ÖRNEĞİNDE) .	693
<i>Shaxrinoz SHİRİNOVA</i> BUXORODAGI İLK DORİXONA .....	699
<i>Sherzod ATAMURADOV</i> O'ZBEK VA TURK TILLARIGA XOS MILLİY-MADANİY BIRLIKLARNI İFODA ETİSHDAGI PRAGMATİK TO'SIQ .....	701
<i>Shoxida QURAQOVA</i> PIKTOGRAFIK YOZUVNING SHAKLLANISH TARIXI VA İJTİMOİY QIYMATI.....	708
<i>Simge ÜNLÜ; Lütfiye YAŞAR; Erdal BİLİCİ; Feyza KARABOĞA</i> THE CELEBRATIONS OF LIBRARIANSHIP WEEK IN THE SCOPE OF EVENT MANAGEMENT: ANALYSIS OF THE TURKISH LIBRARIANSHIP ASSOCIATION .....	715
<i>Simge ÜNLÜ; LütfiyeYAŞAR; Erdal BİLİCİ; Feyza KARABOĞA</i> THE RELATIONSHIP BETWEEN THE THRONE AND RESPECT: PERSONAL PUBLIC RELATIONSHIP ANALYSIS IN THE PERSPECTIVE OF THE KUŞ UÇUŞU/ AS THE CROW FLIES SERIES .....	730
<i>Tolkyn ABDRAKHMANOVA</i> ON THE ISSUE OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES, IN PARTICULAR ENGLISH, AT THE EAST KAZAKHSTAN UNIVERSITY NAMED AFTER SARSEN AMANZHOLOV.....	748

	<i>Umida RASULOVA</i>	
TOĞAY MUROD USLUBI .....		756
	<i>Ülker XELİLLİ</i>	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNDƏ “İNSANIN EMOSİONAL VƏZİYYƏTİ: KƏDƏR / QƏM / QÜSSƏ” .....		763
	<i>Ünal KALAYCI</i>	
TÜRKÇEYE GERİ ÖDÜNÇLEMELER ÜZERİNE.....		763
	<i>Webi Achmad RİVALDİ; Nero Mika HASAKİ; Idul Fitri Kuengsi SİRAT; Yohanes Ferdinand PELEALU; PATRÍCÍA</i>	
LEGAL CONSEQUENCES OF FAILURE TO IMPLEMENT PEACE PROPOSAL IN SUSPENSION OF DEBT PAYMENT OBLIGATIONS .....		778
	<i>Yimmy OCTAVÍAN; Robbin MATHESTA; Lawrence AVERÍNO; Magistrate TORANG; Dian Aprilia RYETANTY; Natalis Nibenama ZEGA</i>	
JURIDICAL REVIEW OF LAW NUMBER 8 OF 1999 CONCERNING CONSUMER PROTECTION AGAINST CONSUMERS OF GOODS DELIVERY SERVICES .....		781
	<i>Zarifa O'RINOVA</i>	
PRESEDENT NOMLARNING ONOMASTİK METAFORA SIFATIDAGI VAZIFASI .....		789
	<i>Zarnigor DAVRONOVA</i>	
XX. ASR BOSHLARIDA QO'LLANILGAN ANTROPONIMLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....		797
	<i>Zarrina MUZAFFAROVA</i>	
ADABIY JANRLARDA TIL BIRLIKLARINING İFODALANISHI (ERKIN VOHİDOV SHE'RIYATI MISOLIDA).....		804
	<i>Zehrahanım RAHİMOVA</i>	
QIPÇAQ TÜRK DİLLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASI .....		813
	<i>Zeynep EKİNCİ</i>	
TÜRKÇEYİ YABANCI DİL OLARAK ÖĞRENEN RUS ÖĞRENCİLERİN TÜRKÇEYE YÖNELİK GÖRÜŞLERİ: ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ.....		819
	<i>Zilola TO'QSANOVA</i>	
TARIXIY ASARLARDAGI ASTRONOMİYAGA OİD MA'LUMOTLAR (AHMAD DONISH MEROSI MISOLIDA).....		819
	<i>Ақбар САБИРДИНОВ</i>	
ШУХРАТ ШЕЪРИЯТИДА ЛИРИК ҚАХРАМОН.....		826
	<i>Гулноза ОРИПОВА</i>	
ЛИРИК АСАР КОМПОЗИЦИЯСИ .....		827
	<i>Бауыржан САЙФУЛЛАЕВ; Айдана МЕДЕНОВА</i>	
ЗАХИРИДДИН МҲАММЕД БАБЫР: ҚОЛБАСШЫ, САЯСАТКЕР, АҚЫН .....		840
	<i>Бауыржан САЙФУЛЛАЕВ</i>	
КӨРКЕМ ШЫҒАРМА ТІЛІНДЕГІ ДИАЛЕКТИЗМДЕР (М.ОМАРОВ ПЕН Қ.СЕЙДАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЫСАЛЫНДА).....		844

<i>Равшанов Ўқтамали Рустам ўғли</i> БУХОРО АМИРИГА ЯХУДИЙЛАРНИНГ ИНЪОМИ.....	851
<i>Шухрат ҲАЙИТОВ</i> ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИДА БОБУРШУНОСЛИК.....	855
<i>Умида Мансуровна Рашидова</i> ЎЗБЕК ТИЛИДА КЎП МАЪНОЛИ СОМАТИК ФРАЗЕМАЛАР ВА УЛАРНИНГ УСЛУБИЙ БЎЁҒИ.....	860
<i>Könül G'ULOMOVA</i> ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSINI TAKOMILLASHTIRISHNING TA'LIMIY-TARIXIY AHAMIYATI.....	866
<i>Feruza BOBOJONOVA</i> BUXORO AMIRLIGIDA MADRASA QURDIRGAN AYOLLA.....	873
<i>Nargiza G'ULOMOVA</i> ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSINI TAKOMILLASHTIRISHNING TA'LIMIY- TARIXIY AHAMIYATI.....	877
<i>Mevlüt Gülmez; Emine Yılmaz</i> AŞIRI DÜZELTMECİLİK VE KURAL GENELLEŞTİRMESİ.....	884
<i>Berker KURT</i> ÖMER SEYFETTİN'S VIEWS ON FOREIGN LANGUAGE LEARNING AND TEACHING.....	889
<i>Berker KURT</i> ÖMER SEYFETTİN'S OPINIONS ON READING AND WRITING .....	896

# **BİLDİRİLER**



## HUN DEVLETİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜNÜN KAYNAKLARI<sup>1</sup>

### SOURCES OF THE HISTORY AND CULTURE OF THE HUN STATE

Necati DEMİR

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi*

*Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkiye.*

*ORCID: 0000-0003-0762-410X*

*necatidemir@gazi.edu.tr*

#### Özet

Dünya üzerinde şimdiye kadar konu ile ilgili ulaşılabilen bütün kaynakların taranmasına rağmen Hunların tarih sahnesine ne zaman çıktıkları, bu adı ne zaman aldıkları, ilk yurtlarının neresi olduğu, ilk başbuğlarının kim olduğu konuları aydınlatılamamıştır. Çünkü Hunlar ile ilgili kaynaklar son derece yetersizdir.

Hunların adına *Hun-yu* olarak Çin’de You hanedanının hüküm sürdüğü MÖ 2357-2258? yılları arasında rastlamaktayız. Daha sonra adları, Chou hanedanı zamanında (MÖ 1121? - 221 *Hsian-yun*, Ch’in hanedanı zamanında (MÖ 248-207) ve Han hanedanı (MÖ 206- MS 220) zamanında *Hsiung-nu* olarak geçer. Bu durumda Hunların MÖ 24. yüzyıldan itibaren tarihte yaşadığı açıktır. Zaman içerisinde devlet çok geniş coğrafyaya sahip olmuştur. Zamanla bölünüp parçalara ayrılmıştır.

Hunların tarihini iki dönemde incelemek gerekmektedir. Birinci dönem, Hun adının geçtiği MÖ 25. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar olan zaman. İkinci dönem ise Mete’nin Büyük Hun Devleti’ni kurduğu MÖ 220 yılı sonrasındır.

Birinci dönem Hun tarihinden Çin kaynakları kısmen bahsetmektedir. Ayrıca bu dönemin en önemli kaynakları kurganlardır.

İkinci dönemde *Asya Hun Devleti* ile onlardan bölünen *Ak Hun Devleti* ve *Avrupa Hun Devleti* konumuz içerisinde yer almaktadır.

*Büyük Hun Devleti* veya *Asya Hun Devleti*, MÖ 220’de Teoman tarafından kurulmuştur. Devletin başkenti Ötüken’dir. Bu devlet MÖ 54’te ikiye bölünmüştür. Mete soyundan gelen Hunların Çin içerisinde küçük büyük 16 devlet kurdukları bize ulaşan bilgiler arasındadır. Bunların içerisinde önemli sayılan kısa ömürlü dört devlet dikkat çekmektedir. 1. I.Chao (Ön Chao) Devleti (304-329), 2. II.Chao (Arka Chao ) Devleti (319-351), 3. Hsia Devleti (407-431), 4. Kuzey Liang Devleti (397-439). Bu durumda 539’da Kuzey Liang Devleti’nin yıkılması ile *Asya Hun Devleti* tarihi sona ermiştir. Bu dönemin en önemli kaynakları Çin tarihleri, kurganlar, şehir kalıntılarıdır.

*Batı Hun Devleti* veya *Avrupa Hun Devleti*, MÖ 54’te Büyük Hun Devleti’nin bölünmesi ile ortaya çıkmıştır. *Avrupa Hun Devleti* ise MS 252’de Hazar ve çevresinde ortaya çıkmış, 469’da dağılmıştır. Başkenti Budin’dir. Avrupa Hun Devleti’nin ilişkilerde bulunduğu Doğu Roma İmparatorluğu ve Batı Roma İmparatorluğu zamanında kaleme alınan eserler onlar ile ilgili kaynaklardır. Ayrıca kurganlar ve arkeolojik buluntular onlar ile ilgili önemli kaynaklardır.

*Eftalitler olarak da bilinen Ak Hun Devleti*, MÖ 1. yüzyıldan itibaren Türkistan, Doğu İran, Afganistan ve Hindistan’ın kuzeyinde görülür. 567 yılında Köktürk Devleti ve Sasanilerin baskısıyla

<sup>1</sup> Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından ID: 8393, SGA 2023-8393 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

yıkılır. Bu devletten Çin, Sasani ve Bizans kaynakları bahseder. Ayrıca arkeolojik kalıntılar önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Biz bildirimizde Hun Türkleri tarihine baştan sona göz atacağız. Onların tarih ve kültürlerinin kaynaklarını tek tek incelemeye çalışacağız.

**Anahtar sözcükler:** Türkler, Hunlar, Hun Devletleri, Hun Devletleri tarihi, Hun Devletleri kültürü.

### **Abstract**

Despite the scanning of all the sources available on the subject so far in the world, when the Huns entered the historical scene, when they got this name, where their first homeland was, who their first chief was, the issues have not been clarified. Because the resources related to the Huns are extremely insufficient.

2357-2258 BC, when the Your dynasty ruled in China as Hun-yu in the name of the Huns? we meet between the years. Later, their names were used in the time of the Chou dynasty (1121 BC? - 221 Hsian-yun is referred to as Hsiung-nu during the Ch'in dynasty (248-207 BC) and during the Han dynasty (206 BC - 220 AD). In this case, the Huns had 24 BC. It is clear that he lived in history from the century. Over time, the state has had a very wide geography. Over time, it was divided into pieces.

It is necessary to study the history of the Huns in two periods. The first period is 25 BC, when the name Hun is mentioned, which is 3 of the centuries. The second period is after 220 BC, when Mete founded the Great Hun State.

Chinese sources partially mention Hun history in the first period. In addition, the most important resources of this period are kurgans.

In the second period, the Asian Hun State and the Ak Hun State, which was divided from them, and the European Hun State are in our subject.

The Great Hun State or the Asian Hun State was founded by Teoman in 220 BC. The capital of the state is Ötüken. This state was divided into two in 54 BC. Among the information that has reached us is that the Huns, who are descended from Mete, founded 16 states, small and large, in China. Among these, four short-lived states that are considered important attract attention: I. Chao (Pre-Chao) State (304-329), II. Chao (Back Chao) State (319-351), Hsia State (407-431) and Northern Liang State (397-439). In this case, the history of the Asian Hun State came to an end with the collapse of the Northern Liang State in 539. The most important sources of this period are Chinese histories, kurgans, city ruins.

The Western Hun State or the European Hun State emerged with the split of the Great Hun State in 54 BC. The European Hun State appeared in and around the Caspian Sea in 252 and was dissolved in 469. Its capital calls as Budin. Works written during the time of the Eastern Roman Empire and the Western Roman Empire, with which the European Hun State had relations, are sources related to them. In addition, kurgans and archaeological finds are important sources about them.

*The Ak Hun State, also known as the Ephthalites*, was founded in 1 BC since the century, it has been seen in Turkestan, Eastern Iran, Afghanistan, and the north of India. In 567, it was destroyed by the Köktürk State and the pressure of the Sassanids. Chinese, Sassanid, and Byzantine sources mention this state. In addition, archaeological heritages are among the important resources.

In our statement, we will look at the history of the Hun Turks from beginning till the end. We will try to examine the sources of their history and culture one by one.

**Keywords:** Turks, Huns, Hun States, History of Hun States, culture of Hun States

## Giriş

Hunlar, farklı zamanlarda farklı devletleri ile; Büyük Okyanus'tan Atlas Okyanusu'na kadar uzanan doğu batı noktasına ulaşmış, güneyde Hindistan'ın ortalarına kadar inmiş, kuzeyde ise Kuzey Denizi'ne ulaşmış, Asya ve Avrupa kıtalarına büyük bölümüne hâkim olmuş bir Türk boyudur.

Hunlar zaman içinde bölünmüş, farklı coğrafyalarda devletler kurmuşlardır. Asya Hun İmparatorluğu, Avrupa Hun İmparatorluğu ve Ak Hun Devleti en önemlileridir. Bununla birlikte Hunlar parçalandıkça daha küçük devletçiklere de bölünmüştür.

Dünya üzerinde şimdiye kadar konu ile ilgili ulaşılabilen bütün kaynakların taranmasına rağmen Hunların tarih sahnesine ne zaman çıktıkları, bu adı ne zaman aldıkları, ilk yurtlarının neresi olduğu, ilk başbuğlarının kim olduğu konuları aydınlatılamamıştır. Çünkü Hunlar ile ilgili kaynaklar son derece yetersizdir.

Hun Dönemi ile ilgili bilgilerin çoğunluğu Çin kaynaklarında yer almaktadır. Ayrıca Hun Dönemi'nde oluşturulan kurganlar ve diğer arkeolojik kalıntılar onlar ile ilgili diğer kaynaklardır. Bununla birlikte bu geniş alanda Hunlara komşu alan milletler de yazdıkları kaynaklarda Hunlar hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.

Türkistan'daki Türk topluluklarının kaynağı Hun Devleti olarak görülmektedir. *Xia Hanedanı*'ndan önce (MÖ 2200-1800) Çin'in kuzeyinde *Shan-rong* (dağ savaşçıları), *Xian-yünler*, *Hun-yüler* yaşamaktaydı. Onlar hayvancılık yapmakta, konar göçer hayat sürmekteydiler. Tarım yapmayı bilmezlerdi. Kendilerine mahsus ayrılmış otlakları vardır. Hayvanların büyük çoğunluğu at, sığır, koyun, deve, eşek, katır, (kan terleyen) at ve yaban atı idi.

Çin kaynaklarına göre Hunların atası sayılan *Chun-wei* ya da farklı söylenişi ile *Xiong-nu* ile Mete arasında bin yıldan fazla zaman vardır. Bu bin yıldan fazla zaman içerisinde Hunlar zaman zaman büyük devlet olmuş, bazen küçülmüştü. Fakat Mete zamanında Hun Devleti çok genişlemiş, bütün çevre devletler ve boylar aynı sınır içerisinde birleştirilmişti.

Çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Hunlar yukarıda da belirtildiği gibi üç büyük devlet kurmuşlardır. Onlardan bahseden kaynaklar kısaca şöyledir:

### 1.Asya Hun Devleti Tarihi ve Kültürünün Kaynakları

*Büyük Hun Devleti* veya *Asya Hun Devleti*, MÖ 220'de Teoman tarafından kurulmuştur. Ancak Teoman'dan önce de Hunların yaşadığı bilinenler arasındadır. Hunlar hakkında bilgi veren kaynaklar genellikle Teoman öncesi ve Teoman sonrasını ayırmamaktadır. Bu yüzden Asya Hun Devleti Tarihi ve Kültürünün kaynakları birlikte değerlendirilmiştir.

Türkçe tarih, rivayete dayalı Ulu Han Ata Bitiği başlıklı eseri bir yana bırakırsak 8. yüzyılda yazılan Köktürk yazıtları ile başlamaktadır. Şimdiye kadar bu yazıtlardan daha önce Türkçe yazılan geniş boyutlu tarihi metinlere rastlanmamıştır. Bu durumda Türk tarihi için komşu milletlerin tarihine bakmak gerekmektedir.

#### 1.1.Türkçe Kaynaklar

##### 1.1.1.Köktürk Yazıtları

Köktürk Yazıtları, II. Köktürk Devleti Dönemi'nde yazılmıştır. Üç önemli yazıt bulunmaktadır: 1. Tonyukuk Yazıtı (721), 2. Kültigin Yazıtı (732), 3. Bilge Kağan Yazıtı (735). Tarihlerden de belli olduğu gibi Köktürk Yazıtları 439'da yıkılan son Hun devleti Kuzey Liang Devleti'nden çok sonraları yazılmıştır. Ancak Hun Türklüğünün tarihi ve kültürü açısından konumuzla doğrudan ilgilidir.<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2008; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2006.

### 1.1.2.Ulu Han Ata Bitiği

Ulu Han Ata Bitiği; bilinmeyen tarihte, muhtemelen 732 yılında yazılan Orhun Yazıtları'ndan yüzyıllarca önce, metin hâline getirilmiştir. Kitabın sahibi Sâsânî Hükümdarı Enûşirvân'ın (531-579) meşhur veziri Bozorgmihr bin el-Bahtikân'dır (ö. 580). Dolayısıyla kitap 580'den önce kaleme alınmıştır. Ancak bu kitabın Türkçe aslını gören olmamıştır. Türkçe aslı hangi alfabe ile neyin üzerine yazıldığı bilinmemektedir. Günümüzde bilgi aldığımız bu kitap, birkaç kez çevrildikten sonra bize ulaşabilmiştir. H. 211/ M. 826 yılında Farsçadan Arapçaya tercüme yapılan Ulu Han Ata Bitiği, gerçekten Hunların kültürleri konusunda çok önemli bilgiler içermektedir<sup>3</sup>.

**1.1.3.Arkeolojik Buluntular:** Kurganlar: Asya Hunları Dönemi'nden kalan çok sayıda kurgan bulunmaktadır. Esik Kurganı, Beril Kurganı,Şilikti Kurganları, Kenkol Kurganı, Araltobe Kurganı, Noin Ula Kurganı, Golmod Kurganları, Tsatam Vadisi Kurganları, Balıktuyul Kurganları, Aragöl Kurganları, Başadar Kurganları, Şibe Kurganları, Tüekta Kurganları, Katanda Kurganları, Ukok Kurganları, Arzan Kurganları ... bunlardan bazılarıdır<sup>4</sup>.

**1.1.4.Şehir Kalıntıları:** Hunlara ait çok sayıda yerleşim yeri ve şehir tespit edilmiştir. Hunların yazlık başkenti Lung-ch'eng, kışlık başkenti T'ai-lin, İvolga yerleşim yeri, Derestuy Kalesi, Yenhor Yerleşim Yeri, Dureni Köyü Yakınlarındaki Yerleşim Yeri, Derestuy Kalesi, Yenhor yerleşim yeri, Dureni yerleşim yeri, ... bunlardan bazılarıdır<sup>5</sup>.

### 1.2.Çin Kaynakları

Çin yazılı kaynakları, MÖ XVI yüzyıl-XI. yüzyıl arasında hüküm süren Shang hanedanlığı ve Yin hanedanlığı zamanında kaplumbağa kabuğu ve hayvan kemikleri üzerine yazılan yazılara kadar uzanır. Bununla birlikte bilgiler Çin hanedanlıklarının resmî tarihleri olarak bilinen "24 Tarih" te detaylanır. Resmî tarih olduğu için bütün dünyaca çok önem verilmiştir. Çin resmî tarihlerinin ilki Shih-chih / Shi Ji'dir (Tarihçinin Kayıtları).

Bu 24 Tarih'te yazılış tarihinden önceleri hakkında da bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler Çinlilerin efsanevi atası *Huang Di*'ye yani yaklaşık olarak MÖ 2550'ye kadar uzar, Min Hanedanı'nın yıkılış tarihi 1644'e kadar uzanır. Yani yaklaşık 4 bin yıllık zamanı içerir. Bu haliyle Çin resmî tarihi dünyanın en büyük tarih koleksiyonu olma özelliğine sahiptir. Bu bilgilerin bir kısmı rivayetlere dayanır. Her şeye rağmen Çin yazılı kaynakları Çin'de ve Çin'in çevresinde yaşayan bütün halklar için önemlidir. Hatta dünya tarihi için de önemlidir. Çin tarihleri, Çinli bakış açısıyla taraflı yazılmıştır. Yani Çinlileri övüp diğer milletleri küçümser tarzdadır.

Çin kaynaklarının ilkleri, MÖ XVI yüzyıl-XI. yüzyıl arasında hüküm süren Shang hanedanlığı ve Yin hanedanlığı zamanına uzanır. İlk yazılar fal bakmak için kaplumbağa kabukları ve hayvan kemikleri üzerine yazılan ilkel yazılardır. Hatta Çin yazısı da bu şekilde ortaya çıkıp şekillenmiştir. Bu yazılar sözcükler veya birer cümleden oluşan kısa kayıtlardır. Aslında bu kısa kayıtlar tarihi bilgi vermekten uzaktır. Fakat Çinlilerin ilişkide olduğu komşularının adı geçmesi ve doğu tarihindeki ilk kayıtlar olması bakımından önemlidir. Nitekim Hunları ve Türkleri anlatan ilk sözcüklere fal kayıtlarında rastlamaktayız.

#### 1.2.1.Chun Qui Yıllıkları

Chunqiu, Çince imlasıyla Ch'un-ch'iu İlkbahar ve Sonbahar anlamına gelmektedir. MÖ 772-481 yılları arasında geçen yıllıklardır. Çinlerin tarihinde yer alan İlkbahar ve Sonbahar Dönemi adını Lu eyaletinin kroniği olan bu yıllıklardan almaktadır.

<sup>3</sup> Necati Demir, *Türklerin En Eski Destanı: Ulu Han Ata Bitiği*, İstanbul 2016.

<sup>4</sup> Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul 2016.

<sup>5</sup> Leonid Kızlasov, "Hunların Şehirleri", (çev. Tahsin Bilgi), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, Temmuz 2020, s. 511-522.

### 1.2.2.Guo Yü veya Guoyu

Eserin yazarı bilinmemektedir. İlbahar ve Sonbahar Dönemi'nde MÖ 771-476 yılları arasında yaşayan hükümdarlar ve önemli kişilerin konuşmalarını içerir. İlk konuşma Zhou kralı Mu'dan (MÖ 956-918) Jin'in MÖ 453'te ölümüne kadar olan zaman içinde 240 konuşmaya yer verilmiştir. Daha önce yapılan konuşmalar MÖ 4. yüzyılda derlenmiştir. Metinlerde zaman zaman Hunların adı geçmektedir.

### 1.2.3.Zhan Gou Ce

Çin tarihinin ilk eserlerindedir. Çin'de MÖ 5 yüzyıldan MÖ 221'e kadar Savaş Devletler Dönemi olarak adlandırılmaktadır. **Zhan Gou Ce**, bu dönemde, MÖ 3. yüzyılda Han hanedanlığı döneminde kaleme alınmıştır.

### 1.2.4.Shang Shu

Shang Shu<sup>6</sup>, tarihin klasiği anlamına gelmektedir. Antik Çin tarihindeki olayları içermektedir. 58 bölümden oluşan eser, derleme mahiyetindedir. Muhtemelen 6. yüzyılda yazılmıştır. Bu tarih Herodot'un *Tarih* eseri ile aynı dönem sayılabilir. Eserde dört bölüm Hunların atası Xia hanedanlığına, daha sonraki 17 bölüm ise Çin tarihinin önemli hanedanlıklarından olan Shang hanedanlığına ayrılmıştır. Daha sonraki bölümlerde Zhou hanedanlığı ve Qin hanedanlığından bahsedilmiştir. Çince nesrin şekillenmeye başladığı eserlerden biridir. Bu yüzden Beş Klasiklerin arasına alınmıştır.

### 1.2.5.Shih-chih / Shi Ji (Tarihçinin Kayıtları)

Çin tarihinin ilk ve en önemli kaynakları arasındadır. Eser Çin'in komşuları ile olan münasebetlerini de içerdiği için Türk tarihi için oldukça önemlidir. Eser Han Hanedanlığı döneminde astrolog İs-Ma Tan tarafından MÖ 140'ta yazılmaya başlanmıştır. Onun MÖ 110'da ölümü ile oğlu Si-Ma-qian astrolog görevine getirilmiş, babasının yarım kalan çalışmasını MÖ 104'ten itibaren yazmaya devam etmiş, MÖ 91'de tamamlamıştır<sup>7</sup>.

Shi Ji, Çinlilerin ilk ataları Huang Di'den başlayarak onların üç bin yıllık tarihini dikkatlere sunmaktadır.

Eser; MÖ 21. yüzyılda Xia hanedanlığından başlayıp MÖ 97'ye kadar yaklaşık 2 bin yıllık dönemi içermektedir.

Tamamı 130 bölümdür. Eserin 110. bölümünde Hunların ataları, yönetim biçimleri, gelenek ve görenekleri, kültürleri, toplumsal yapıları, askeri teşkilatları, Hun Çin hanedanlıkları savaşları, ... anlatılmaktadır. Ayrıca eserin farklı bölümlerinde Çinli devlet adamlarının monografileri anlatılırken Hunlar ile olan ilişkilere de değinilmiştir<sup>8</sup>.

Eserde ayrıca Hunların dışındaki Türk boyları hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

Eserin Hunlar ile ilgili bölümü Türk bilim insanları tarafından farklı zamanlarda iki kez tercüme edilmiştir. Pulat Oktan'ın çevirisi 2018'de yayımlanmıştır<sup>9</sup>. *Han Hanedanı Tarihi*'nde Shi Ji tekrar yazılmıştır. Bu bölümü ise A. Onat ve çalışma arkadaşları Türkçeye kazandırmıştır<sup>10</sup>.

### 1.2.6.Han Shu (Han Hanedanlığı Tarihi)

Türk / Hun tarihi açısından Shih-chih / Shi Ji'den (Tarihçinin Kayıtları) sonra ikinci önemli kaynaktır. MÖ 206-MS 23 arası olayları içermektedir. MS 82'de Pan Ku tarafından yazılmıştır. 120 bölümdür. Eser kaleme alınırken Shih-chih / Shi Ji örnek alınmıştır. Ancak ona göre üslubun daha da

<sup>6</sup> Çin kaynaklarında sık sık rastladığımız” shu: 書 veya 书” sözcüğü kitap, evrak, belge anlamına gelmektedir.

<sup>7</sup> Sema Orsoy, “Çin'in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 2002, s. 554-555.

<sup>8</sup> Gülnar Kara, *Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, İstanbul 2021.

<sup>9</sup> Pulat Oktan, *Tarihçi Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul 2018.

<sup>10</sup> A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Ankara 2015.



olgunlaştığı görülmektedir. Bu dönemde Türklerle ilişkiler farklı noktalara geldiği için bakış açısı değişmiştir. Shih-chih / Shi Ji’de Türkleri tanımaya çalışan Çinliler, Han Hanedanlığı Tarihinde onlarla nasıl mücadele edileceğini ön plana çıkarmışlardır.

Han Shu (Han Hanedanlığı Tarihi) içinde Hunlara 90. Bölümde A ve B kısımları ayrılmıştır. A. Kısımında Xia hanedanlığından MÖ 58’e kadar olaylara yer verilmiştir. B kısmında ise MÖ 58-MS 25 yılları arasındaki olaylar anlatılmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğine Han Shu’da (Han Hanedanlığı Tarihi) Hunların ataları, devlet yönetimi, hayat tarzları, toplumsal yapıları, gelenek ve görenekleri, dini inançları, kültürleri, askeri teşkilatlanmaları, Çin -Türk ilişkileri, önemli olaylar, önemli devlet adamları ... eksik de olsa, anlatılmaktadır. B kısmında Hunların iç çekişmeleri, Çin Hun ilişkileri, Çinli uzmanların Hunlar hakkında imparatorlara sundukları raporlar ele alınmaktadır<sup>11</sup>.

Han Shu (Han Hanedanlığı Tarihi) hakkında ilk bilgilerimiz W. Eberhard’a dayanmaktadır<sup>12</sup>. Yakın zamanda A. Onat ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmalar gerçekten takdiri hak etmektedir<sup>13</sup>.

### 1.2.7.Hou Han Shu (Sonraki Han Tarihi)

Doğu Han dönemi tarihi olup Fan Ye tarafından MS 420-479 tarihleri arasında yazılmıştır. İçeriği, Çin Han hanedanına darbe yaparak tahtı ele geçiren Wang Mang döneminin sonundan başlayıp Han Xian döneminde biter. 120 bölümden oluşmaktadır. 89. bölümde MS 30- MS 216 tarihleri arası Güney Hunları anlatılmıştır. Bu yıllarda Güney Hunları Çin’in hakimiyetini kabul etmişlerdi. Eserde Hunların tarihi, yerleşim yerleri, yerleşim tarihleri, yöneticileri, Çin ile ilişkileri, kültürleri, gelenekleri, Kuzey Hunları ile ilişkileri, anlatılmıştır. Ayrıca Çinli generallerin Hunlarla ilgili İmparatora sundukları rapor da bu eser içinde yer almaktadır<sup>14</sup>.

Hou Han Shu’nun 90. bölümünde ise MÖ 206-MS 220 tarihleri arası siyasi anlatılmıştır. Burada; Wu Hunlarının tarihleri, gelenekleri, dini inançları, yasaları, Çin ile ilişkileri, ... anlatılmıştır. Ayrıca Hunların bölünmesi, Çin’in kuzeyindeki topraklara yerleşmesi ele alınmıştır. Mairagül Kharjaubai, Hou Han Shu’ya göre Wu-huanlar konusunda yüksek lisans tezi hazırlamıştır<sup>15</sup>.

### 1.2.8.Tze-chih T’ung-chien

Sung hanedanlığı’nın tarihçisi Ssu-ma Kuang (1019-1068) tarafından derlenmiştir. 294 bölümdür. Diğer tarihçilerin eserlerinden de yararlanarak MÖ 403 – MS 960 yılları arası olayları kronolojik olarak kaleme almıştır. Yazar bazı olaylara görüşlerini ekleyerek anlaşılır duruma getirmiştir<sup>16</sup>. Fransız Cizvit misyoneri osep-Anne-Marie de Moyriac de Mailla tarafından Fransızcaya çevrildi. *Histoire générale de la Chine, ou Annales de cet Empire; traduit du Tong-kien-kang-mou par de Mailla*, Paris, 1777-1783’te 12 cilt olarak yayınlandı.

<sup>11</sup> Sema Orsoy, “Çin’in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 2002, s. 555.

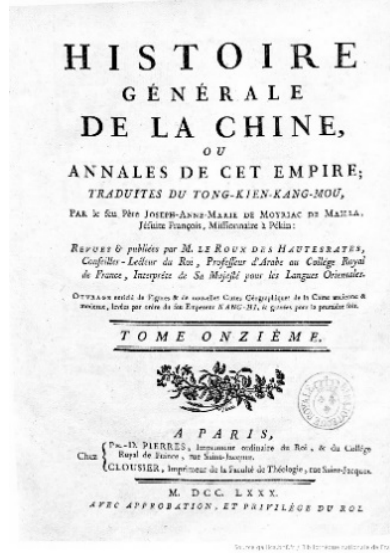
<sup>12</sup> W. Eberhard, *Çin’in Kuzey Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1996.

<sup>13</sup> A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Ankara 2015; A. Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler, Han Hanedanı Tarihinde ‘Batı Bölgeleri’*, Ankara 2012.

<sup>14</sup> Orsoy, agm, s. 556.

<sup>15</sup> Mairagül Kharjaubai, San Guo Zhi ve Hou Han Shu’ya göre Wu-huanlar ve Xian-beiler / Wu-huan and Xian-bei according to San Guo Zhi and Hou Han Shu, Basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2003.

<sup>16</sup> Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, İstanbul 2020, s.24.



### 1.2.9.Chin Shu (Chin Hanedanlığı Tarihi)

T'ang Hanedanlığı (618-907) başveziri Fang Hsüan-ling tarafından 641-648 yılları arasında kaleme alınmıştır. Onun 648'de ölmesinden sonra Li Chun-feng yazmaya devam etmiştir. Eserdeki dört bölüm ise bizzat T'ang imparatoru Li Shih-mn tarafından kaleme alınmıştır. 130 bölümden oluşan eserde Hunlar 97. Bölümde anlatılmıştır<sup>17</sup>.

### 1.2.10.T'ung Tien

T'ung Tien, tarih kitabı ve ansiklopedisi. Verdiği bilgilerde tarihi olayları merkez almıştır. Çin hükümdarı Hsüen Tzung'ım saltanat döneminde (742-756) zamanın başbakanı Tu You tarafından yazılmıştır. Antik çağlardan 756'ya kadar olan olayları içermektedir. Devleti yöneten kişi tarafından yazıldığı için olaylara objektif yaklaşmıştır. Eser Çin devleti hakkında bilgi verirken Çin'e komşu milletlere ait bilgileri de günümüze ulaştırmıştır. 208 bölümdür. Hunlara 194-195. bölümde yer verilmiştir. Eserde Hunlar bölümü onların ataları olarak kabul edilen Tilerle başlatılmaktadır. Onlara Kuzey Tileri olarak tanıtılır. 195. Bölümde Güney hunları hakkında bilgi verilmiştir<sup>18</sup>.

### 1.2.11.Pei Shih (Kuzey Tarihi)

Tang Hanedanı tarihçisi Ki Yen-shou tarafından kaleme alınmıştır. 100 bölümden oluşmaktadır. Kuzey Wei (534-550), Kuzey Ch'i (550-577), Batı Wei (434-556), Kuzey Chou (557-581) tarihleri konuludur. 97. Bölümde Türkistan ve Orta Doğu devlet ve toplulukları, 98. Bölümde Juan Juanlar ve Kao-cheler, 99. Bölümde Köktürk ve T'ieh-le'ler'e yer verilmiştir<sup>19</sup>.

**1.3.Çağdaş Türkçe Kaynaklar:** Asya Hun Devleti ile ilgili yabancı ve Türk pek çok araştırmacı çok değerli eseler vermişlerdir: L. N. Gumilev, Bahaeddin Ögel, Tilla Deniz Baykuzu, Yaşar Çoruhlu, Gülnar Kara, Nicola Di Cosmo, W. Eberhard, K. Ercilasun, Hyun Jim Kım, Marcel Brion, J. M. De Groot, ... bunlardan bazılarıdır.

## 2. Batı Hun Devleti veya Avrupa Hun Devleti Tarihi ve Kültürünün Kaynakları

Batı Hun Devleti tarihi, Asya Hun Devleti'nin bölündüğü MÖ 58 yılına kadar uzanır. Bilindiği gibi Asya Hunları MÖ 58'de Çiçi Yabgu ve Ho-han-ye Han arasındaki anlaşmazlıktan dolayı Doğu Hunları ve Batı Hunları olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Hunlarının lideri Ho-han-ye Han, Batı Hunlarının ise Çiçi Yabgu idi. O, batıya çekilip Talas şehrine bir kale yaptırdı ve devletin merkezi

<sup>17</sup> Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, İstanbul 2020, s. 24.

<sup>18</sup> Tu You, *T'ung Tien, Chung Hua Shu Cim*, Beijing, 1993; Eyüp Sarıtaş, "Çin Kaynaklarından T'ung Tien ve Bunun Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, İzmir 200, s. 219-223.

<sup>19</sup> Nuriye Ekrem, "Chang Ch'ien Seyahat Raporlarına Göre Hun Döneminde Orta Asya'nın Sosyal ve İktisadi Durumu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 2, Haziran 2012, s.31.

olarak burayı belirleyip bir kala yaptırdı. Çinliler MÖ 35'te Talas'a saldırmaları sonucunda bütün devlet yöneticileri öldü. Böylece bu devlet dağıldı.

Hunların bu saldırıdan sonra daha batıya göçtükleri ve Aral çevresine yerleştikleri anlaşılmaktadır. Onlar 350'den itibaren batıya göçtüler, Kırım'da Gotlara saldırdılar. 352 yılında kağanları Kama Tarkan idi. 374'te Balamir komutasında İdil Nehri'ne ulaştılar. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Ostrogotlar ve Vizigotlara saldırdılar. Onların batıya göçü ile kavimler göçü başlamış oldu. 378'de Tuna'yı geçtiler. 395'te Balkanlar ve Trakya'ya indiler. Ayrıca Kafkaslardan Anadolu'ya inip Lübnan'ın Sur şehrine kadar ilerlediler. Bir süre Antakya ve Urfa dolaylarında kaldıktan sonra Karadeniz'in kuzeyine geri döndüler.

390'da yönetimi Alypbi'den Uldız aldı. O Macaristan'a kadar ilerledi. Batı Roma İmparatorluğu ile iş birliği yaptı. Uldız 412'de ölmüş, yerine Karaton geçmiştir. 422'de yönetimi Rua ile kardeşi Oktar almıştır. 534'te yönetim Attila ile Bleda teslim almışlar, 453'te Atilla'nın ölümü ile yönetim oğulları İlek, Dengizik, İrnek'e geçmiştir. Batı Hun Devleti 469'da Dengizik'in ölümü ile yıkılmıştır.

## **2.1.Roma, Latin, Bizans / Grek ve Yunan Kaynakları**

### **2.1.1.Ammianus Marcellinus, *Res Gestae a Fine Corneli Taciti***

Romalı Tarihçi *Ammianus Marcellinus*, Antakya'da doğmuştur. Roma ordusunda yüksek rütbeli bir subay olan Marcellinus, kısa adı *Res Gestae* olan bir tarih kitabı yazmıştır. Aslında o kitabına başlangıç tarihi olarak 96 yılını seçmiştir. Ancak günümüze MS 353- 378 yılları arası olayları ulaştırmıştır. Roma tarihinin önemli kaynakları arasındadır. Roma tarihinin yanında komşu devlet ve milletlerin dil, din ve kültüründen de bahsetmektedir. Bütün bunların ötesinde Hunlardan bahseden ilk kaynaklardan biri olması, eseri Türk tarihi açısından önemli bir noktaya getirmektedir. Eser, Latince aslından Samet Özgüler tarafından çevrilmiştir<sup>20</sup>.

### **2.1.2.Sokrates Skolastikos: *Historia Ecclesiastica***

Kilise tarihçisi olan Yunanlı Sokrates Skolastikos, 380-440 yılları arasında yaşamıştır (Klasik Yunan Filozofu Socrates ile karıştırılmamalıdır). *Historia Ecclesiastica* (Kilise Tarihi) başlıklı eser, 305 ve 439 yılları arası olayları konu edinmiştir. Eser sade bir Yunanca ile objektif olarak kaleme alınmıştır. Bu bakış açısı eseri çok değerli hale getirmiştir. Hunlar konusunda çok değerli bilgileri içermektedir. Eser, 2013'te Latince olarak yayımlanmıştır<sup>21</sup>.

### **2.1.3.Theophanes Confessor'un Kroniği**

Bizanslı bir din adamı olan Theophanes (760-817) uzun süre sarayda görev yaptı. 810-814 yılları arasında kaleme aldığı kroniğinde MS 284-813 yılları arasında gerçekleşen olayları kaleme aldı. Eser, Bizans ve Bizans'ın komşuları hakkında bilgilere yer verildiği için bir dünya tarihi niteliğindedir. Eser oluşturulurken pek çok kaynaktan yararlanılmıştır. Yararlanılan kaynakların bir kısmı günümüze ulaşmadığı için Theophanes Confessor'un Kroniği Avrupa Hunları, Sabirler, Avarlar, Bulgarlar ve Hazarlar konusunda çok önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Bizans'a uzak bir coğrafyada, Türkistan'da devlet kurmuş Ak Hunlar Devleti hakkında da bilgiler sunması eseri Türk tarihi açısından çok önemli bir konuma getirmektedir. Eser H. Aydın tarafından *Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler* başlığı ile Türkçeye çevrilmiş ve Türk okurların bilgisine sunulmuştur<sup>22</sup>.

### **2.1.4.Ioannes Malalas: *Kronografia***

Yunan vakanüvis Ioannes Malalas (491-578), *Kronografia* başlığı ile Grekçe olarak 18 ciltlik bir eser kaleme almıştır. Eser aslında Bizans kroniğidir. Eserdeki olaylar Mısır'ın efsanevi tarihi ile başlar ve 563'te Justinianus'un yeğeni Tribune Marcianus'un Roma Afrika'sına seferi ile biter. Bizans ile ilişkileri olan Attila ve Hunlardan da zaman zaman bahsedilir. Eser çeşitli dillere çevrilmiştir. Elizabeth

<sup>20</sup> Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi - Res Gestae*, (çev. Samet Özgüler), İstanbul 2020.

<sup>21</sup> Socratis Scholastici, *Ecclesiastica historia* (1 and 2) (Latin Edition), 2013.

<sup>22</sup> Hatice Şahin, *Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler*, İstanbul 2023.

Jeffreys ve arkadaşları tarafından 1986 yılında Avusturya'da yayımlanmıştır<sup>23</sup>. Ayşe Kazdal ise eserdeki Türkler ile ilgili bölümler konusunda yüksek lisans tezi hazırlamıştır<sup>24</sup>.

### 2.1.5. Agathias, *Agathias Kroniği*

532'de Myrina'da doğan Agathias aslen hukukçu olup 6. yüzyılın önemli Bizans tarihçilerindedir. 552-58 yılları arası tarihi içeren 5 ciltlik *Basileus Justinianus Hakkında* başlıklı eser kaleme almıştır. Eser başta hunlar olmak üzere Türk kavimleri hakkında da bilgileri içermektedir. Agathias Kroniği Hüseyin Uçar tarafından Türkçeye kazandırılmıştır<sup>25</sup>.

### 2.1.6. Chronicon Paschale

Eserin yazarı belli değildir. Ancak yazar kendisini İmparator Herakleios'un çağdaşı (610-641) olarak tanımlar. Bu durumda muhtemelen Konstantinopolis ekümenik patriği Sergius'un maiyetine bağlı bir din adamıydı. Bilgiler Hz. Adem'den başlar, yazarın yaşadığı döneme kadar devam eder. Yazar çeşitli kaynaklara dayanarak Hunlar, Atilla ve Dengizik hakkında bilgiler verir. Eser Michael Whitby tarafından İngilizceye çevrilmiştir<sup>26</sup>.

### 2.1.7. Eunapios

Yunan tarihçisi Eunapios, iki eser yazmıştır. Ancak günümüze 270-404 yılları arasında meydana gelen tarihi olayları içeren biyografiler kalmıştır. Bunlar arasında Hunların Gotlara saldırıları, onları yenmeleri ve yurtlarına yerleşmeleri hakkında bilgi bulunmaktadır. Eser, C Müller tarafından 1851'de yayımlanmıştır<sup>27</sup>.

### 2.1.8. Grek Seyyahı Priskos'un Hatıraları

Papaz Priskos 410-420 yılları arasında Trakya'da doğmuş, 472'de ölmüştür. 448'de Bizans İmparatoru elçisi olarak Attila ile görüştü. Elçi olarak gittiği Hunları tanımaya çalıştı. Seyahati sırasında gördüklerini ve öğrendiklerini kaleme aldı. Eseri, 433-472 arası olayları içermektedir. Onun 45 fragmet halinde oluşturduğu eser, gözlemlere dayandığı için Attila Dönemi hakkında bilgi veren en önemli eserlerden biri durumuna getirmiştir.

Eser C. Müller tarafından bir araya getirilip Latince ve Grekçe olarak yayımlanmıştır<sup>28</sup>. C Müller'in Latince kısmı esas alınarak Ali Ahmetbeyoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir<sup>29</sup>.

### 2.1.8. Olympiodoros

Romalı Tarihçi Olympiodoros, 407 ile 425 yılları arasında Batı Roma İmparatorluğu'ndaki olayları ayrıntılarıyla anlatan, yirmi iki ciltlik Yunanca bir Tarih yazdı ve İmparator II. Theodosius'a sundu. Olympiodoros, 412'de Roma İmparatorluğunu temsilen Hun ülkesine elçi olarak da gitti. Dolayısıyla o elçiliği sırasında gördüklerini anlatmıştır. Ayrıca yazdığı bu tarihi eserlerin içinde Hunlar ile ilgili bölümler de bulunmaktadır. Fragmanlar C. Müller tarafından yayımlanmıştır<sup>30</sup>.

### 2.1.9. Zosimos Historicus, *Historia Nova*

Tarihçi Zosimos adıyla bilinen yazar Bizans İmparatorluğunda hazine avukatı idi. *Historia Nova* başlığı ile Grekçe / Yunanca yazdığı 6 ciltlik tarih kitabı bulunmaktadır. Eser genel olarak Roma

<sup>23</sup> E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott ve diğerleri, *The Chronicle of John Malalas: A Translation*, Byzantina Australiensia 1986.

<sup>24</sup> Ayşe Kazdal, *Bizans Kaynaklarından Zosimus ve Malalas'ın Eserlerinde Türkler (Tercüme, Tahlil)*, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2015.

<sup>25</sup> Hüseyin Uçar, *Bizans Tarihi: Agathias Kroniği (552-559)*, İstanbul 2023.

<sup>26</sup> Michael Whitby, *Chronicon Paschale 284-628* Liverpool 1989.

<sup>27</sup> Eser C. Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum*, IV, Paris, 1851

<sup>28</sup> C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, Paris, 1851.

<sup>29</sup> Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Gore Avrupa Hunları*, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1990; aynı yazar; *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Gore Avrupa Hunları*, İstanbul 1995.

<sup>30</sup> C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, Paris 1951.

İmparatorluğunun çöküşü ile ilgilidir. Bununla birlikte Hunlar ile ilgili ilgi çekici bilgiler bulunmaktadır. Eser farklı dillere çevrilmiştir. *Historia Nova* konusunda Tuğçe Üncer doktora tezi hazırlamış, Hunlar ile ilgili bölümleri Türkçeye kazandırmıştır<sup>31</sup>.

#### 2.1.10.Prokopios, *Historiae*

Filistin kökenli Bizanslı tarihçi Prokopios, V. yüzyılın önemli tarihçileri arasında yer almaktadır. Bizans Devleti hukuk müşavirliği yapması ve yabancılarla sık sık görüşmesi dolayısıyla komşu ülkeler hakkında çok önemli bilgiler toplamıştır. Justinianus'un Savaşları, I. Justinianus'un Binaları ve Gizli Tarih başlıklı eserleri vardır. Gizli tarih, 8 cilt olarak düzenlenmiştir. *Historiae*'da Atilla'nın Tuna ve çevresindeki faaliyetleri, Doğu Roma ile mücadeleleri ve Hunların batı seferleri anlatılmıştır. Yazar ayrıca Ak Hunlar hakkında da bilgi vermiştir. Eser, L. Dindorf tarafından yayımlanmıştır<sup>32</sup>.

#### 2.1.11.Sozomenos

Hristiyan kilisesi tarihçisi Filistinli Salminius Hermias Sozomenos'un günümüze iki eseri ulaşmıştır. İmparator II. Theodosios'a ithaf ettiği ikinci eseri olan Kilise Tarihi eseri 324-439 yılları arası olayları içermektedir. Yazar eserindeki bilgilerin bir kısmını Sokrates'in Kilise Tarihi'nden almıştır. Hunların Bizans ile olan ilişkileri ve savaşları konusunda bilgileri içermektedir. Eser Edward Walford tarafından İngiliz diline çevrilmiştir<sup>33</sup>.

#### 2.1.12.Marcellinus Comes: *Kronografya*.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun saray vakanüvisti olan Marcellinus Comes'ın doğum tarihi bilinmemektedir. Ömrünün bir bölümünü Bizans sarayında geçirmiş, 534'te ölmüştür. Tek eseri olan Kronografya'yı (Vakayiname) Latince kaleme almıştır. 379 – 534 yılları kapsamaktadır. 534 - 548 yılları arasında ismi tespit edilemeyen bir şahıs tarafından devam ettirilmiştir. Yazar, Bizans ile ilişkileri olan Hunlar, Bulgarlar ve Sabirler ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Brian Croke tarafından İngilizceye çevrilmiştir<sup>34</sup>. Okan Çekil eser hakkında yüksek lisans tezi hazırlamıştır<sup>35</sup>.

#### 2.1.13.Jordanes Gotus, *De Summa Temporum Vel Origine Actibusque Romanorum*

Germen kabileleri konusunda yazdığı tarih araştırmalarıyla tanınan Fardenes Gotus, Got asıllı tarihçidir. *Zamanın Doruk Noktası veya Roma Halkının Kökeni ve Yaptıkları* başlıklı eserini VI. asırda Latince olarak kaleme alınmıştır. Got tarihi ile ilgili olan eserde az da olsa Hunlardan bahsedilmektedir. Eser, 1882 yılında Berlin'de Th. Mommsen tarafından neşredilmiştir.

#### 2.1.14.Jordanes Gotus, *Romana et Getica*

Tuna Nehri kenarında bir Rome eyaletinde yaşayan Romana et Getica, 551'de Got asıllı tarihçi tarafından Latince olarak kaleme alınmıştır. Eser Gotlar ile Getaelerin karşılaştırılması ve Gotların tarihi ile ilgilidir. Hunlar ile çağdaştır ve Hunların Gotlarla ilişkisine de değinilmiştir. Hatta Hunları tanıtmış, onların kökeni ile ilgili efsanelere, Avrupa'daki mücadelelerine, Atilla ve onun savaşlarına, ölümüne ve oğulları hakkında bilgilere de yer vermiştir. Yazar, günümüze ulaşamayan eserlerden de alıntılar yaparak kaybolan eserleri günümüze taşımıştır. Jordanes, Atilla'nın cenazesinde Hunlar tarafından söylenen güzel lirikten alıntı yapar (453) ve 5. yüzyılın son yarısında imparatorluğunun çöküşü hakkında birçok bilgiler aktarır. Bu bilgileri içermekle eser, Türk tarihi açısından son derece önemlidir. Eser İngilizceye ve Rusçaya çevrilmiştir. Abdullah Üstün eseri Türkçeye kazandırmıştır<sup>36</sup>.

<sup>31</sup> Hatice Ünver, *Zosimus'un Pagan Perspektifinden Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü: Historia Nova Örneği*, Basılmamış doktora tezi, Sakarya 2020.

<sup>32</sup> L. Dindorf tarafından Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1833.

<sup>33</sup> Edward Walford, *The Ecclesiastical History of Sozomen, Comprising a History of the Church; Also the Ecclesiastical History of Philostorgius As Epitomized by Photius*,

<sup>34</sup> Marcellinus Comes, *Chronica*, çev. Brian Croke, Sydney, 1995.

<sup>35</sup> Okan Çekil, *Marcellinus Comes Kronografyası ve Türk Tarihi*, Basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2020.

<sup>36</sup> Abdullah Üstün, *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum*, Basılmamış yüksek lisans tezi, Balıkesir 2002.



### 2.1.15. Paulus Orosius

İspanyol Paulus Orosius, *Historiarum Adversum Paganos Libri Septem* (Paganlara Karşı Yedi Tarih Kitabı) başlıklı eseri ile ilk dünya tarihi yazarı unvanını kazanmıştır. Eser, ilk insandan MS 417'ye kadar Roma'nın kuruluş tarihine kadar dünyanın tarihini anlatmaktadır. Özellikle 378'den sonraki yılları kapsayan bilgileri, modern bilim açısından önemlidir. Eserin Hunların kökeni açısından değeri tartışılmazdır. Zira Hunların Pamir ve Tanrı Dağlarından geldiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Avrupa'ya gelişleri, Gotlar ile savaşı, Edirne Savaşı, daha sonraki yıllarda Hunların diğer devletler ile ilişkileri konusunda bilgiler vermektedir. Eser I. W. Raymond tarafından İngilizceye çevrilmiş ve 1936'da yayımlanmıştır<sup>37</sup>.

### 2.2. Süryani Kaynakları

Hunlar, Süryani sınırına uzaktır. Dolayısıyla Süryani kaynaklarının Hunlardan bahsetmesi pek de beklenmez. Ancak Hunların 395'te Anadolu'ya yaptıkları sefer sırasında Süryaniler ile karşılaşmışlardır. Süryani kaynakları da Hunların bu akınlarından, özellikle de Urfa'yı kuşatmalarından bahsetmektedir. Bu çerçevede Hunlardan kısaca bahseden Süryani yazarları şöyle sıralayabiliriz: *St. Efraim* (IV. yüzyıl), *Josua Stylites* (IV. yüzyıl), *Eufemiie Leganda* (VI-VII. yüzyıl), *Urfa Kroniği* (VI. yüzyıl), *Antakyalı İshak* (V. yüzyıl), *Arbela Kroniği* (IV. yüzyıl)<sup>38</sup>.

### 2.3. Ermeni Kaynakları

IV. yüzyılda Hunlar Anadolu'ya Ermeni toprakları üzerinden akın yapmıştır. Dolayısıyla Ermeni yazarlar onlardan kısa da olsa bahsetmiştir. Hunlardan bahseden bazı Ermeni yazarlar: *Agathangelos* (V. yüzyıl), *Phaustos Byzantios* (V. yüzyıl), *Pharp'lı Lazar* (V. yüzyıl), *Elisa Vardapet* (V. yüzyıl), *Khorene'li Moiz* (V. yüzyıl).

### 2.4. Çağdaş Türkçe Kaynaklar:

Avrupa Hunları ile ilgili son yüzyılda çok önemli çalışmalar kaleme alınmıştır. Gyula Nemeth, Hüseyin Namık Orkun, Ali Ahmetbeyoğlu, Bahaeddin Ögel, Marcel Brion, Christopher Kelly , ... bunlardan bazılarıdır.

## 3. Ak Hun Devleti Tarihi ve Kültürünün Kaynakları

### 3.1. Türkçe Kaynaklar

Ak Hun Devleti'nin Türkçe ya da yerli kaynakları Köktürk Yazıtları, kurganlar, şehir kalıntıları, arkeolojik buluntulardır. Onlar tek tek incelenecektir.

### 3.2. Çin Kaynakları

#### 3.2.1. Wei shu (Wei Hanedanı Yıllığı)

Çin'in kuzeyinde yerleşik Ch'i hanedanlığı döneminde (550-577) tarihçi Wei shu tarafından 506-572 yılları arasında kaleme alınmıştır. Aslında bu eser Hun kökenli olup sonradan Çinlileşen Tabgaç (To-bo) Wei hanedanı tarihidir. 130 bölümdür. Hemen her Türk boyundan bahseder. 99. Bölümde Çin'in kuzeyinde bulunan Türk boyları hakkında bilgi verilmiştir. 101 bölümde Türkistan, Orta Doğu ve Ön Asya halkları anlatılmıştır. 103. Bölümde Kanglılar anlatılmıştır<sup>39</sup>.

#### 3.2.2. Chou Shu (Chou Hanedanlığı Yıllığı)

557-580 yılları arasında Çin'i yöneten Chou hanedanlığının resmi tarihidir. Çin' Ling Hu Te-feng tarafından (583-666) kaleme alınmıştır. 50 bölümden oluşmaktadır. Köktürklerden bahseden ilk Çin

<sup>37</sup> I. W. Raymond, *Seven Books Of History Against The Pagans: The Apology Of Paulus Orosius*, New York 1936.

<sup>38</sup> Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s. 7.

<sup>39</sup> Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2009, s. 136-137.

kaynağı olma özelliğini taşımaktadır. 50. Bölümde Köktürklerden bahsederken Hunlar ile aynı gelenek ve göreneklere sahip olduğundan bahsedilmektedir.

### 3.2.3.Liang Shu (Liang Hanedanlığı Yıllığı)

Çin'in güneylerinde yaşayan Liang hanedanlığının (502-557) resmi tarihidir. Tang hanedanlığı döneminde Tarihçi Yao Ssu-lian (557-637) tarafından kaleme alınmıştır. 56 bölümdür. “Yabancılar Tezkiresi” bölümünde Türklerin pek çok boyu hakkında bilgi verirken Ak Hunlardan da bahsedilmiştir. Eserin 54. bölümünde 126-526 yılları arası Hua Guo'dan (Eftalitler) bahsedilmektedir. Onların yerleşim bölgeleri, yaşam biçimleri, yerleşim yerleri, gelenek ve göreneklere, şehirleri anlatılmaktadır<sup>40</sup>.

### 3.2.4.Sui Shu (Sui Hanedanlığı Yıllığı)

Çin'de 581-617 yılları arasında hâkim Sui hanedanlığının resmi tarihidir. 636'da Wei-cheng tarafından kaleme alınmıştır. 85 bölümden oluşmaktadır. 83. bölümde Tu Yü Hunların ortaya çıkışları, tarihleri, gelenek göreneklere, yerleşim yerleri ve yurtları, Kök Türklerle akrabalıkları anlatılmaktadır<sup>41</sup>.

### 3.2.5.T'ang Hui-yao (Tang Hanedanı Döneminin Önemli Olayları)

Tang hanedanı döneminde (618-907) tarihçi Wang-p'u tarafından kaleme alınmıştır. 100 bölümdür. 94-100 bölümleri arasında T'ang hanedanı döneminde Türklerden bahsetmektedir. Bu bölümlerde Hunlardan da bahsedilmektedir<sup>42</sup>.

### 3.2.6.Song-yün (Song-yün Seyahatnamesi)

Çin'de Kuzey Wei Devleti'ni kuran Tabgaç Türklerinin bayan kağanı Hu, Çinli Budist keşiş Song-yün'ü Budizm metinlerini toparlayıp getirmesi görevi verir. Keşiş arkadaşları ile Çin'den Hindistan'a gider. 518-522 yılları arasını içerir. Seyahati sırasında görüp işittiklerini seyahatnamesine not eder. Bu seyahatname, içerdiği bilgilerin öneminden dolayı Türk tarihinin önemli kaynakları arasına girmiştir. Keşiş, 519 yılının 9. ayında Ak Hun (Eftalit) Hükümdarı ile görüşmüştür. Dolayısıyla Ak Hun tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır<sup>43</sup>.

## 3.3. İslam Kaynakları,

### 3.3.1. el-Belazurî: *Fütuhu'l-Büldan*

el-Belazurî, erken dönem tarihçi ve nesep alimidir. Doğum tarihi ve yeri bilinmemektedir. İran asıllı olduğu sanılmaktadır. Kendisinden önce yaşayan tarihçilerden yararlandığı için çalışmaları daha da önem kazanmaktadır. Seksen yaşlarında iken 892'de Bağdat'ta ölmüştür. Eseri *Fütuhu'l-Büldan* Hz. Peygamber zamanından hicri 3. yüzyıla kadar olan fetihleri anlatmaktadır. Bu dönem kaynakları sınırlı olduğu için el-Belazurî'nin verdiği bilgiler çok önemlidir. Bu üç yüzyıllık dönem içinde Arapların Türkistan'a girerek yağma ve talanını da anlatan eser Türk tarihi için de değerlidir. Biz çalışmamızda Mustafa Fayda'nın çalışmasından yararlandık<sup>44</sup>.

### 3.3.2. Mesudî: *Muruc el-Zeheb*

Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mesûdî el-Hüzelî 893'te Bağdat'ta doğmuştur. İyi bir eğitim aldıktan sonra uzun yıllar seyahatler yaptı. Tarihte tarih ve coğrafya bilgini olarak bilinir. Ayrıca seyyahlık yönü de ünlüdür. En önemli eserinden birisi 943'te kaleme alınan *Muruc el-Zeheb* sayılabilir. Eser iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde ansiklopedik konular yer almaktadır. Yeryüzü

<sup>40</sup> Orsoy, age, s. 559.

<sup>41</sup> Orsoy, age, s. 562.

<sup>42</sup> Çakan, age, s. 145.

<sup>43</sup> Kürşat Yıldırım, “Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX / 1, 2015, s. 281-300.

<sup>44</sup> el-Belazurî, *Fütuhu'l-Büldan*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.

ve milletler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde Türklere de yer verdiğinden eser Türk tarihi açısından son derece önemlidir. İkinci bölümde ise İslam tarihi ele alınmıştır<sup>45</sup>.

### 3.3.3. El-Mukaddesî: *Ahsenü't-tekāsîm fî ma 'rifeti'l-ekālîm*

Makdisî veya Mukaddesî, 946-47 yılında Kudüs'te doğdu. Adı bu sebeple Makdisî veya Mukaddesî olarak geçer. Hayatı hakkında bilinenler, *Ahsenü't-tekāsîm fî ma 'rifeti'l-ekālîm* adlı eserinde anlattıklarından ibarettir. Hayatının yirmi yılından fazlasını Endülüs, Sind ve İran'ın doğusunda yer alan Sicistan bölgeleri hariç İslâm dünyasını gezerek geçirdi. Gayri müslim ülkelerini gezmediği gibi onlardan bahsetmek ihtiyacını da duymamıştır. 1000'de vefat etti. *Ahsenü't-tekāsîm fî ma 'rifeti'l-ekālîm* başlıklı eseri Orta Çağ İslâm coğrafyasının en orijinal ve en önemli eserlerinden biridir. Daha çok Hazar çevresindeki Türkler hakkında bilgi verir.

### 3.3.4. İstahrî: *Mesalik el-memalik*

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, 10. yüzyıl coğrafyacılarından. 952'de hayatta olduğu bilinmektedir. Eserini kaleme alırken Ebu Zeyd el-Belhî'nin *Kitab suret el-ekalim*'den yararlanmış. Ayrıca kendisi de eklemeler yaparak özellikle Batı Türkleri ve Hazar çevresi Türklüğü konusunda önemli bilgiler aktarmıştır<sup>46</sup>.

### 3.3.5. *Hudud el-âlem*

Muhtemelen İbn Havkal'dan yararlanılarak 982'de Farsça olarak kaleme alınmış, Afganistan'ın kuzeyinde Cüzcan bölgesinde hüküm süren Ferîgünîler hânedanından Emîr Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. Farsçanın ilk mensur eserlerindedir. *Hudud el-âlem* başlıklı eser eski Türk şehirleri ve ülkelerinin coğrafyası, Türk gelenek ve görenekleri, inançları, ... hakkında çok önemli bilgiler vermektedir<sup>47</sup>.

## 3.4. Bizans Kaynakları

### 3.4.1. Cosmas İnicopleustes, *Christian Topography*

Cosmas Indicopleustes adlı Hristiyan bir yazar tarafından yazılmasına başlanmış coğrafya eseridir. Başlangıçta 5 ciltten oluşmaktaydı. 550'den sonra önce 5, sonra 2 olmak üzere 7 cilt eklenmiş, toplam 112 cilt haline gelmiştir. Pek çok konuyu içerir. Bizans'ın ilişkide olduğu topluluklar hakkında bilgi verirken Ak Hunlardan da bahseder.

### 3.4.2. Theophanes Byzantios

Theophanes Byzantios tarih alimi olup Bizans imparatorları II. Justinos (565-578) ve I. Tiberios (578-582) devri olaylarını (565-581) kaleme almıştır. 10 cilt tarih eseri kaleme almıştır. Ancak eserinin çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Kalan ısımda Avarlar, Köktürkler, Sabirler hakkında kısa bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Ak Hunlar (Eftalitler) hakkında da çok değerli bilgileri günümüze ulaştırmıştır.

### 3.4.3. Menandros Protektor: *Excerpta*

VI. yüzyılın ortalarında İstanbul'da doğan Menandros Protektor, hukukçudur. *Excerpta* onun tek eseridir. 557 yılından itibaren olayları ele alır. Eserin 1. Bölümünde Avrupa Hunları, 4. Bölümünde Eftalit Devleti'nin imha edilmesi anlatılmaktadır.

<sup>45</sup> Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011.

<sup>46</sup> Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre ...* s.156-164.

<sup>47</sup> Türk ülkeleri ve Türkler hakkında çok önemli bilgiler içeren kitap Minorsky tarafından İngilizceye çevrilmiştir (V.V.Minorsky, *Hudūd al-'Âlam: The Regions of The World*, London 1937); Abdullah Duman ile Murat Ağarı bu eser 2008'de Türkçeye çevirmiştir. (*Hududül-Alem Mine'l Meşrikİle'l-Magrib*, neşr. V.Minorsky, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008).

#### **3.4.4.Nikephoros Kallistos Xanthopulos: Kilise Tarihi**

Nikephoros Kallistos Xanthopulos, Yunan kilise tarihi yazarıdır. On sekiz kitaptan oluşan *Historia Ecclesiastica* adlı çalışması vardır. Tarihi olayları almaya 610 yılından başlamıştır. Hem Avrupa Hunları hem de Ak Hunlardan bahsetmiştir.

#### **3.4.5.Theophanes Confessor'un Kroniği**

Theophanes Confessor'un Kroniği, Avrupa Hunları konusunda da bilgi verdiği için daha önce tanıtılmıştır: **Bk. 2.1.3.**

#### **3.4.6.Agathias, *Agathias Kroniği***

Agathias Kroniği, Avrupa Hunları konusunda da bilgi verdiği için daha önce tanıtılmıştır: Bk. 2.1.5.

### **3.5.Hint Kaynakları**

#### **3.5.1.Puranalar**

Puranalar, Eski Hindistan'da bir tür şeceredir. 250-1250 yıllar arasında Sanskritçe yazılmıştır. Çeşitli öğretiler, efsaneler, kral şecerelerini içerir. Hint edebiyatında farklı tarihlerde yazılmış sekiz büyük, on sekiz küçük purana vardır. Eserlerde zaman zaman Hindistan'da yaşayan halklardan da bahsetmektedir. Dolayısıyla Ak Hunların da adı geçmektedir<sup>48</sup>.

#### **3.5.2.Keşmir Kralları Kroniği: *Racatarangini***

Keşmir tarihinin en eski kaynaklarından biridir. MS 12. Yüzyılda Keşmirli tarihçi Kalhana tarafından Sanskritçe yazılmıştır. Keşmir ve Hindistan Yarımadası'nın kuzeybatı kesimlerindeki komşuları hakkında çok değerli bir bilgi kaynağı durumundadır. Dolayısıyla Ak Hunlar hakkında çok değerli bilgileri içermektedir.

#### **3.5.3.Kalidasa: *Raghuvamsha***

**Yazıtlar:** Hint kralları hakkında dikilen Eran, Kura ve Gvalior yazıtları Ak Hunlardan bahsetmektedir<sup>49</sup>.

### **3.6.Ermeni Kaynakları**

#### **3.6.1.Khorenli Moses: *Ermeni Tarihi***

Khorenli Moses, 410-490 yılları arasında yaşamıştır. İlk Ermeni tarihi yazarlarından olduğu için Ermeni tarihinin babası kabul edilir. Ermeni tarihini yazarken Hunlardan da bahsetmiştir.

#### **3.6.2.Elisaeus Vardapet: *The History of Vartan***

*The History of Vartan*, Ermeni kiliselerinin babalarından sayılan Elisaeus, diğer adı Aziz Eghishe Vardapet (ö. 480) tarafından kaleme alınmıştır. Eser daha çok Ermeni ve Perslerin din mücadelesi ile ilgilidir. Ancak kısa da olsa Hunlardan bahsetmektedir.

### **3.7.Çağdaş Türkçe Kaynaklar:**

Türkiye'de Ak Hunlar konusunda son yüzyılda önemli çalışmalar yapılmıştır. Walter Ruben, Abidin İtil, Şemsettin Günaltay, Bahaeddin Ögel, Hikmet Bayur, Saadettin Gömeç, Salim Cöhce, Mehmet Tezcan, Dursun Ali Akbulut, Neslihan Durak, Müslüme Melis Savaş'ın yaptığı çalışmalar en önemlileridir.

<sup>48</sup> Müslüme Melis Savaş, *Ak Hunlar*, İstanbul 2021, s. 20.

<sup>49</sup> Savaş, age, s. 21.

### **Sonuç**

Hunlar, Çin kaynaklarına göre MÖ 2100’de tarih sahnesinde idi. Zaman zaman Asya ve Avrupa kıtasının tamamına yakınına hâkim olmuştur. Asya Hun İmparatorluğu 439, Avrupa Hun İmparatorluğu 469, Ak Hun Devleti’nin 568’de yıkılmasıyla tarih sahnesinden çekilmiştir. Görüldüğü gibi onlar bütün komşu ülkeleri etkilemişler, tarihlerinde derin izler bırakmışlardır.

## OĞUZ YABGU DEVLETİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜNÜN KAYNAKLARI<sup>1</sup>

### SOURCES OF THE HISTORY AND CULTURE OF THE OGUZ YABGU STATE

Necati DEMİR

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi*

*Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkiye.*

*ORCID: 0000-0003-0762-410X*

*necatidemir@gazi.edu.tr*

#### Özet

Oğuz Yabgu Devleti; 765-783 yılları arasında, muhtemelen 776'da Seyhun Nehri boylarında ve Aral Gölü çevresinde kurulmuş, son yabgusu ya da hanı Şah Melik diğer adı ile Kılıç Arslan'ın 1042'de ölmesi ile tarih sahnesinden silinmiştir. Yaklaşık 266 yıl hüküm sürmüş bu Oğuz devleti hakkında bilgiler ve belgeler son derece sınırlıdır. Mevcut kaynakların çoğu ya rivayetlere dayanmaktadır ya da bilimsellikten uzaktır.

Yaklaşık 266 yıllık bir karanlık dönemi rivayetlere dayalı olarak kısmen aydınlatılabildiğimiz Türkçe eserler de vardır. Bunların ilki hiç şüphesiz rivayetlere dayalı olarak kaleme alınan *Oğuznameler* ve *Dede Korkut Hikayeleri*'dir. Bir diğeri de *Dîvânü Lugâti't-Türk*'tür. Oğuz Yabgu Devleti'nin son zamanlarında yazıldığı için özellikle Oğuzların dili ve kültürü bakımından eşi bulunamaz bir eserdir. Oğuzların 750 yılından sonraki tarihi hakkında diğer iki önemli eser de *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk*'tür. *Şecere-i Terâkime* yani Türklerin Soy Kütüğü, H. 1074 / M. 1664 yılında Harezmli Arab Muhammed Han oğlu Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han tarafından kaleme alınmıştır.

Oğuz Yabgu Devleti'nin tarihi ve kültüründen Bizans, Fars ve Arap kaynakları da bahsetmektedir. Ayrıca son yüzyılda bilim adamları Oğuz Yabgu Devleti'nin çeşitli yönlerini ele alan çalışmalar yapmışlardır.

Biz bildirimizde bu çok özel konunun kaynaklarını tek tek ele alıp değerlendireceğiz. Düşüncelerimizi bilim dünyası ile paylaşmaya çalışacağız.

**Anahtar sözcükler:** Türk Tarihi, Oğuz Yabgu Devletleri, Türkistan.

#### Abstract

The Oguz Yabgu State was founded between 765-783, probably in 776 around the Seyhun River and the Aral Lake, and erased from the historical scene with the death of the last yabgu or khan Shah Melik alias Kılıç Arslan in 1042. Information and documents about this Oghuz state, which ruled for about 266 years, are extremely limited. Most of the available sources are either based on narrations or are far from scientific.

There are also works in Turkish in which we can partially illuminate a dark period of about 266 years based on rumors. The first of these are undoubtedly the *Oguznames* and *Dede Korkut Stories* written based on narrations. Another one is *Divanu Lugati't-Turk*. Since Oguz was written in the last times of the Yabgu State, it is a unique work, especially in terms of the language and culture of the Oguz. Two other important works about the history of the Oghuz after 750, are *Şecere-i Terâkime* ve

<sup>1</sup> Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından ID: 7388, SGA 2021-7388 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

*Şecere-i Türk. Şecere-i Terâkime*, that is, the Genealogical Register of the Turks, H. 1074 / M. it was written by Hive Khan Ebulgazi Bahadır Khan, the son of Arab Muhammad Khan of Khwarizm, in 1664.

Byzantine, Persian and Arabic sources also mention the history and culture of the Oğuz Yabgu State. In addition, in the last century, scientists have conducted studies on various aspects of the Oğuz Yabgu State.

In our statement, we will consider and evaluate the sources of the very special issue one by one. We will try to share our thoughts with the scientific world.

**Keywords:** Turkish History, Oghuz Yabgu State, Turkestan.

## Giriş

Oğuz Yabgu Devleti; 765-783 yılları arasında, muhtemelen 776'da Seyhun Nehri boylarında ve Aral Gölü çevresinde kurulmuş, son yabgusu ya da hanı Şah Melik diğer adı ile Kılıç Arslan'ın 1042'de ölmesi ile tarih sahnesinden silinmiştir. Yaklaşık 266 yıl hüküm sürmüş bu Oğuz devleti hakkında bilgiler ve belgeler son derece azdır. Mevcut kaynakların çoğu da rivayetlere dayanmaktadır ve bilimsellikten uzaktır.

Oğuzlar, VIII. yüzyılda Seyhun Nehri boyu ve Aral Gölü çevresinde bir devlet kurmuşlardır. Bu devlete kendilerinin ne ad verdiği bilinmemektedir. İbnü'l-esir, "Oğuz kavmi", Kâşgarlı Mahmud ve İbn Hurdadbih, Gerdizî "Oğuzlar", İdrisî ve İstahrî "Oğuz Ülkesi" olarak anmışlardır. Ancak son yüzyılda çağdaş tarih araştırmaları anlayışıyla araştırmacılar bu devlet için "Sirderya Oğuz Yabgu Devleti" ve "Oğuz Yabgu Devleti" adını uygun görmüşlerdir. Biz de Oğuzlar konusunda çok önemli çalışmalar yapan Faruk Sümer ve S. G. Agacanova'nun kullandığı *Oğuz Yabgu Devleti* adını doğru bulduk ve onlara katıldık.

Günümüz Kazakistan Cumhuriyeti'nin güneyinde akmakta olan Seyhun, diğer adı ile Sirderya Nehri ve çevresi Anadolu Türklüğünün tarihi ve kültürü açısından son derece önemlidir. Zira Oğuz Kağan Destanı burada başlar. Devamı olan Dede Korkut Destanı'nın bazı bölümleri bu bölgede teşekkül etmiştir. Alpamış Destanı'nın mekanı da bu çevredir.

Anadolu Türklüğünün temeli, öz geçmişi, şifresi; Oğuz Yabgu Devleti'ne dayanır. Fakat ne yazık ki Oğuz Yabgu Devleti hakkında kaynaklar yok denecek kadar azdır. Bu durumu bildiğimiz için, sonraki nesillere örnek olabilir mi bilmem, yaklaşık on yıl Oğuz Yabgu Devleti'nin tarihini yazmak için hazırlık yaptık. Dünya üzerindeki bütün *Oğuznameleri*, *Dede Korkut Kitabı*, *Şecere-i Türk*, *Şecere-i Terâkime*, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* ve bütün dil yadigarlarını topladık. Onlarca kez alan araştırmaları, ... Yardımcı unsur olan sikke, arkeolojik kalıntılar, ... Türk tarihinin bilinen bütün temel kaynaklarının tamamına ulaştık. Onlarca kitap, makale, bildiri sunarak bilim dünyasını da haberdar ettik. Hepsi temel taşları idi elbet... Şimdi bütün iyi niyetimizle Oğuz Yabgu Devleti ile ilgili elde edilen sonuçları birlikte değerlendirmeye çalışalım.

## 1. Türkçe Kaynaklar

### 1.1. Köktürk Yazıtları

Köktürk Yazıtları, II. Köktürk Devleti Dönemi'nde yazılmıştır. Üç önemli yazıt bulunmaktadır: 1. Tonyukuk Yazıtı (721), 2. Kültigin Yazıtı (732), 3. Bilge Kağan Yazıtı (735). Tarihlerden de belli olduğu gibi Köktürk Yazıtları 766'da kurulan Oğuz Yabgu Devleti'nden çok önce oluşturulmuştur. Ancak Oğuz Türklüğünün dili, tarihi ve kültürü açısından konumuzla doğrudan ilgilidir

### 1.2. Oğuznameler

*Oğuznameler*, Oğuz Yabgu Devleti'nin kuruluş beyannamesi, tapu senedi ve rivayete dayalı tarihidir. Yazarı bilinmeyen Uygur yazılı *Oğuzname* ile Reşidüdin'in *Camiü't-tevârih*'in içinde bir bölüm olan "*Türkler'in ve Oğuz'un tarihi ve onun (yani Oğuz Han'ın) cihangirliğinin hikâyesi*" adlı

eserlerin ortak adıdır. Bu eserlerden etkilenecek 17. yüzyıl Çağatay sahası yazarı Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime ve Şecere-i Türk başlıklı eserlerinde Oğuz Kağan Destanı'na yer vermiştir. XIV. yüzyılda Yazıcıoğlu Ali tarafından Türkçe olarak kaleme alınan *Selçukname*, diğer adıyla *Tevârih-i Âli Selçuk*, Oğuznameler adına en kapsamlı çalışmalardan biri denilse yanlış olmaz. Uzunköprü'de Seyyid Ali adlı şahsın kütüphanesinde bulunan 15 varak, 105 beyitlik yazma ilgi çekicidir. Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan Kazan nüshası, en kapsamlı yazmalardandır. Oğuzname'nin pek çok nüshası bulunmaktadır. Necati Demir bütün Oğuznameleri toparlamış ve 2021'de 7 cilt olarak yayımlamıştır<sup>2</sup>.

### 1.3.Kâşgarlı Mahmud: *Dîvânu Lugâti't-Türk*

*Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud tarafından 1074 (veya 1077) yılında yazımı bitirilen Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğüdür. Öyle görünmektedir ki yazarı on yıllarca derleme yaparak eseri hazırlamıştır. Nitekim kendisi de eserinde bunu açıkça beyan etmektedir: “*Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akıllıca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum hâlde onların şehirlerini, kırlarını baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kaftiyelerini belleyerek yararlandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemiştir*”<sup>3</sup>. Eser; Türk dili, tarihi, edebiyatı, coğrafyası, Türk bilim tarihi, ... konusunda çok önemli bilgileri içermektedir. Türkçeyi Araplara öğretmek amacıyla yazıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*, dünya tarihi bakımından da eşsiz bir eser olma özelliğini taşımaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bir sözlük olmakla birlikte, en önemli özelliklerinden birisi 11. yüzyıldaki Türk boyları, soplaları ve soyları hakkında bilgiler vermesidir. Bilgi verdiği boylardan birisi de Oğuzlardır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzların boyları hakkında verdiği bilgiler ve ayrıca Oğuz boylarının damgalarının çizimi gerçekten çok önemli bir belgedir. Bütün bunlarla birlikte Kâşgarlı Mahmud, eserin muhtelif yerlerinde Oğuz Türkçesi ile ilgili de çok önemli bilgiler vermektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün günümüze tek nüshası ulaşımıştır. Bu nüsha İstanbul Millet Yazma Eserler Kütüphanesi, Arapça Eserler Bölümü (A.E. Arabi) 4189 numarada kayıtlıdır<sup>4</sup>.

### 1.4.Dede Korkut Kitabı

Dede Korkut Kitabı, muhtemelen 1430-1436 yılları arasında kaleme alınmıştır. Elimizde bulunan Dresden nüshası ve Vatikan nüshası daha önce kaleme alınan ortak bir nüshadan 16. yüzyılda istinsah edilmiş gibi görünmektedir. Dede Korkut Kitabı, Türkiş Devleti ve Oğuz Yabgu Devleti'nin en önemli kaynaklarından birisidir. Her iki dönemin de toplum hayatı, yaşayış tarzları ve kültürü açısından son derece önemlidir. Hikâyeler sözlü olarak anlatılırken muhtemelen Ahlat'ta yazıya geçirilmiştir<sup>5</sup>. Türkmenistan'da derlenen sözlü boyları da ilgi çekicidir<sup>6</sup>.

### 1.5. Ebulgazi Bahadır Han: *Şecere-i Terâkime*

*Şecere-i Terâkime*, H.1074/M.1664 yılından önce Harezmi Arap Muhammed Han oğlu Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han tarafından kaleme alınmıştır. Eser, son zamanlarda kaleme alınmış olsa da Türk tarihinin temel kaynaklarının arasında sayılmaktadır. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*'yi yazarken Reşideddin'in *Câmiü't-tevârih* adlı eserinin II. cildinde yer alan “*Türkler'in ve Oğuz'un Tarihi ve Onun (yani Oğuz Han'ın) Cihangirliğinin Hikâyesi*” adını taşıyan bölümden de fazlasıyla yararlanmıştır. Reşideddin'in, *Câmiü't-tevârih* adlı eserini eskiden yazılmış bir destana, yazılı kaynaklara, belgelere ve sözlü rivayetlere dayandırarak kaleme aldığı sanılmaktadır. *Şecere-i Terâkime*'nin en öne çıkan özelliklerinden birisi Oğuz Yabgu Devleti'nin hakanlarına Oğuz boylarının

<sup>2</sup> Necati Demir, *Oğuzname*, C. 1-7, İstanbul 2021.

<sup>3</sup> DLT, I, s. 4.

<sup>4</sup> Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1940; Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. II, Ankara 1940; Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara 1941; Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Ankara 2014.

<sup>5</sup> Necati Demir, *Dede Korkut Destanı*, İstanbul 2019.

<sup>6</sup> Necati Demir, *Dede Korkut Destanı*, İstanbul 2019; aynı yazar, *Dede Korkut Destanı'nın Türkmenistan Boyları*, İstanbul 2020.



damgalarına yer vermesidir. Bilindiği gibi Oğuz boylarının damgaları daha önceki yıllarda yazılan eserlerde de yer almaktadır. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te 22 Oğuz boyu damgasına, Reşideddin, 1305 yılında yazdığı *Câmiü't-tevârih*'te 23 Oğuz boyu damgasına, Yazıcıoğlu Ali 1436'da kaleme aldığı *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'ta 24 Oğuz boyunun damgasına yer vermiştir. Bütün bunlardan sonra H. 1074 / M. 1664 yılında *Şecere-i Terâkime*'yi tamamlayan Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han da 24 Oğuz boyunun damgasına eserinde yer vererek tarihteki yerini almıştır<sup>7</sup>.

### 1.6. Ebulgazi Bahadır Han: *Şecere-i Türk*

*Şecere-i Türk*, Harezmlî Arab Muhammed Han oğlu Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han ve o öldükten sonra oğlu Anuşe Muhammed Bahadır Han tarafından bitirilen önemli bir eserdir. Ebulgazi Bahadır Han, Hive'yi nasıl ele geçirdiğini anlatırken (üzerinde çalıştığımız Göttingen nüshasına göre) 274. sayfanın 1. satırını yazarken H. Ramazan 1074 / M. Mart-Nisan 1664'te ölmüştür. Eser, Ebulgazi Bahadır Han ölünce eksik kalmıştır. Eserin bundan sonraki kısmını, Ebulgazi Bahadır Han'ın vasiyeti üzerine oğlu Anuşe Muhammed Bahadır Han ile *Ürgençli Mahmudi ibn Mahmud* adlı biriyle kaleme almışlardır<sup>8</sup>. Anuşe Muhammed Bahadır Han, esere yaklaşık 11 sayfa ilave etmiş ve eseri bitirerek babasının vasiyetini yerine getirmiştir. Eserde Oğuzname'nin kısa bir özeti verilmiştir. Ayrıca Cengiz Han'ın Oğuz şehirleri Sığanak, Özkent ve çevresini ele geçirmesi de anlatılmaktadır<sup>9</sup>.

### 1.7. Yazıcıoğlu Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*

*Tevârih-i Âl-i Selçuk* diğer adlarıyla, *Selçukname*, *Târih-i Âl-i Selçuk* ve *Oğuzname* adlı eser, XIV. yüzyılda *Yazıcıoğlu Ali* tarafından Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Oğuz Türklerinin en önemli kaynaklarından biri durumundadır. *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'un yazılış tarihi konusunda farklı görüşler vardır. Bazı araştırmacılar 827/1423 tarihini esas almışlardır. Fakat II. Murad'ın 1421'de tahta çıktığını dikkate alırsak bu kadar büyük bir eserin iki yıl gibi kısa bir zamanda yazılabilmesi mümkün görünmemektedir. Eser muhtemelen 1436'da bitirilmiştir<sup>10</sup>.

## 2. Bizans Kaynakları

### 2.1. Konstantinos Porphyrogenetos: *De Administrando Imperio*

Konstantinos Porphyrogenetos 913-959 yılları arasında Bizans imparatoru olarak devletini yönetmiştir. Ayrıca 4 kitabı olan bir yazardır. İmparatorluğun iç işleri ve dış düşmanlarla savaşması ve mücadele etmesi konularında tavsiyelerde bulunmak için yazdığı *De Administrando Imperio* (İmparatorluğun Yönetimi Üzerine) Peçenekler ve diğer Türk boylarının tarihi açısından önemli bir kaynaktır<sup>11</sup>.

## 3. Farsça Kaynaklar

### 3.1. *Hudud el-âlem*

Muhtemelen İbn Havkal'dan yararlanılarak 982'de Farsça olarak kaleme alınmış, Afganistan'ın kuzeyinde Cüzcan bölgesinde hüküm süren Ferîğünîler hânedanından Emîr Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. Farsçanın ilk mensur eserlerindedir. *Hudud el-âlem* başlıklı eser eski Türk şehirleri ve ülkelerinin coğrafyası, Türk gelenek ve görenekleri, inançları, ... hakkında çok önemli bilgiler vermektedir<sup>12</sup>.

<sup>7</sup> Ebulgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü*, (haz. Necati Demir), İstanbul 2021.

<sup>8</sup> *Şecere-i Türk* (Göttingen nüshası, Türk 46), s. 274.

<sup>9</sup> Necati Demir, *Şecere-i Türk*, İstanbul 2002.

<sup>10</sup> Necati Demir, *Oğuzname [Kısam Metinli Oğuznameler]*, C. 7, İstanbul 2021, s. 37-69.

<sup>11</sup> Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, (İng. çev. R. J. H. Jenkins), Washington 1985.

<sup>12</sup> Türk ülkeleri ve Türkler hakkında çok önemli bilgiler içeren kitap Minorsky tarafından İngilizceye çevrilmiştir (V.V.Minorsky, *Hudūd al- 'Âlam: The Regions of The World*, London 1937). Abdullah Duman ile Murat Ağarı bu eser 2008'de Türkçeye çevirmişlerdir (*Hududül-Alem Mine'l Meşrikİle'l-Magrib*, neşr. V.Minorsky, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008).

### 3.2. Mücmel Tevârih

Farsça olarak kaleme alınan kitabın tam adı *Mucmel el-Tevârih ve'l-Kısas*'tır. 1126'da bilinmeyen bir yazar tarafından Sultan Sencer'e sunulmuştur. *Mücmel el-tevârih* başlıklı eserde Türk soyunun türemesi, yurt kurması, Eski Türk tarihi ve Oğuz Yabgu Devleti konusunda çok önemli bilgiler bulunmaktadır<sup>13</sup>.

### 3.3. Yakubî, *Kitab el-Büldan*

Yazarın tam adı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Yakübî'dir. 905'te veya daha sonraki yıllarda öldüğü sanılmaktadır. Fars veya Ermeni asıllıdır. Babası ve dedesi çeşitli ülkelerde valilik ve postacılık yaptığı için coğrafya konusunda bilgi birikimi ile yetişmiştir. *Kitâbü'l-Büldan* başlıklı eseri Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitaplarındandır. Ayrıca Oğuzlar dahil Türklerin o devirde hayat tarzları, beslenme ve giyinmeleri konusunda verdiği bilgiler çok değerlidir. Yakubî, uzun süren seyahatlerden sonra topladığı malzemeyi değerlendirmiş, yaptığı araştırmaları da ekleyerek eserini 891'de tamamlamıştır<sup>14</sup>.

### 3.4. Ebu'l Fuzul Muhammed B. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*,

Tarih-i Beyhakî, Ebu Fazl-ı Beyhakî'nin gözlemlerine dayanarak kaleme aldığı Gazneli Devleti Tarihi'ni anlatan eserdir. Eserin baş ve son kısmı günümüze ulaşamamıştır. Elimizde bulunan yazma 1030-1041 yılları arasında kapsamaktadır. Eserde, olayların anlatımı yazarın gözlemlerine dayandığından dolayı Türk tarihi açısından son derece önemlidir. Biz çalışmamızda Necati Lügal tarafından tercüme edilen ve Hicabi Kırlangıç tarafından yayına hazırlanan çalışmayı kullandık<sup>15</sup>.

### 3.5. Reşideddin Oğuznamesi (*Camiü't Tevârih*)

Reşideddin'in *Camiü't-tevârih* adlı eserinin II. cildinde yer alan "*Türklerin ve Oğuz'un tarihi ve onun (yani Oğuz Han'ın) cihangirliğinin hikâyesi*" adını taşıyan bölüm Oğuzname'dir. 1305 yılında yazıldığı kuvvetle muhtemeldir. Reşideddin'in, *Camiü't-tevârih* adlı eserini eskiden yazılmış bir destana, yazılı kaynaklara, belgelere ve sözlü rivayetlere dayandırarak kaleme aldığı sanılmaktadır<sup>16</sup>.

### 3.6. Gerdizî: *Zeyn el-Ahbar*

Fars asıllı Gerdizî *Zeyn el-Ahbar* (Tarih-i Gerdizî) başlıklı eserini 1041'den önce kaleme almıştır. Ancak o eserini oluştururken İbn el-Mukaffa'nın (ö. 759) muhtemelen 750 yılından önce kaleme aldığı *Rub el-dünya* adlı eserinden yararlanmıştı. Ayrıca Fars coğrafyacı İbn Hurdazbih (820-912), Samanî vezir el-Ceyhanî'nin (ö. 942) eserlerinden de yararlandığı anlaşılmaktadır. *Zeyn el-Ahbar* başlıklı eserin Türk ülkelerinden bahseden bölümü; Türk coğrafyası, etnolojisi ve tarihi bakımından önemlidir<sup>17</sup>.

### 3.7. Şeref el-Zaman Tahir el-Mervezî: *Taba'i el-Hayavan*

Fars asıllı ve Mervli olan Mervezî, Türklerin XII. yüzyıl ve önceki dönemler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eser Sultan Sencer zamanında kaleme alınmıştır. Eserin dokuzuncu bölümünde Oğuzlar dahil Türk boylarının pek çoğu hakkında bilgiler bulunmaktadır<sup>18</sup>.

## 4. Arapça Kaynaklar

### 4.1. Hemedanlı İbn el-Fakih: *Kitab el-Büldan*

Arap coğrafyacı İbn el-Fakih eserini 902 - 925 tarihleri arasında kaleme almıştır. Verdiği bilgilerin bir kısmı kendisine aittir. Bazen de kendisinden önce yaşayan ve 750-840 yılları arası bilgi

<sup>13</sup> Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre ...* Ankara 2001, s. 30-35.

<sup>14</sup> Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre ...* s. 187-189.

<sup>15</sup> Ebu'l Fuzul Muhammed B. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (Terc. Necati Lügal), Ankara 2019.

<sup>16</sup> Necati Demir-Ghadir Golkarian, *Oğuzname 3, (Reşideddin Oğuznamesi)*, İstanbul 2021.

<sup>17</sup> Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre ...* s. 72-89.

<sup>18</sup> Caner Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezî'nin Taba-i Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2006, s. 35.

veren coğrafyacıların, muhtemelen İbn Khurdadbeh'in eserinden yararlanmışlardır. Yaşadığı tarihten 200 yıl öncesine varan bilgiler verdiği için eseri çok kıymetlidir. Kitab el-Büldan'ın Türkler ile ilgili kısmı Z. Velidi Togan tarafından Türkçeye çevrilmiştir<sup>19</sup>.

#### 4.2.İbnü'l-Esir: *el-Kâmil Fi't-Tarih*

İbnü'l-Esir 1160'ta Cizre'de doğdu. Devrinin önemli tarih bilginlerindedir. Kaleme aldığı *el-Kâmil Fi't-Tarih* çok önemli bir İslam tarihidir. Eser kendisinden önce kaleme alınan başka tarih kitaplarına ve rivayetlere dayanmaktadır. İbnü'l-Esir eserini kaleme alırken İslam dünyasında meydana gelen olayları her yıl kaydetmiştir. Bunu yaparken rivayetleri ve daha önce yazılanları tenkit süzgecinden geçirmiştir. Dolayısıyla eseri çok güvenilir bir tarihi kaynak durumuna gelmiştir. Eseri Abdülkerim Özaydın tarafından Türkçeye çevrilmiş, 10 cilt hâlinde yayımlanmıştır<sup>20</sup>.

#### 4.3.el-Belazurî: *Fütuhu'l-Büldan*

el-Belazurî, erken dönem tarihçi ve nesep alimidir. Doğum tarihi ve yeri bilinmemektedir. İran asıllı olduğu sanılmaktadır. Kendisinden önce yaşayan tarihçilerden yararlandığı için çalışmaları daha da önem kazanmaktadır. Seksen yaşlarında iken 892'de Bağdat'ta ölmüştür. Eseri *Fütuhu'l-Büldan* Hz. Peygamber zamanından hicri 3. yüzyıla kadar olan fetihleri anlatmaktadır. Bu dönem kaynakları sınırlı olduğu için el-Belazurî'nin verdiği bilgiler çok önemlidir. Bu üç yüzyıllık dönem içinde Arapların Türkistan'a girerek yağma ve talanını da anlatan eser Türk tarihi için de değerlidir. Biz çalışmamızda Mustafa Fayda'nın çalışmasından yararlandık<sup>21</sup>.

#### 4.4.İbnü'l-Fakih: *Kitabü'l Büldan*

*Kitabü'l Büldan* eseri ile tanınan İslam coğrafyacısının hayatı hakkında bilgi yoktur. 903 yılında hayatta olduğu eserinden anlaşılmaktadır. Tek eseri *Kitabü'l Büldan*'dır. Hayata iken Maverâünnehr, Azerbaycan, Türkistan ve Yedisu bölgelerini gezdiği için Türkler hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. Savaşlar, fetihler, şehirlerin kuruluşu ilgi duyduğu konulardır<sup>22</sup>.

#### 4.5.Yakubî: *Kitab el-Büldan*

Tam adı Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Hazâlî el-Yakûbî olan yazar, Irak coğrafya okulunun ilk temsilcilerinden sayılmaktadır. Dedesi ve babası postacı olduğu için onlarla seyahate çıkma imkânı bulmuş, gördüklerini kaleme almıştır. Seyahat notlarına dayalı *Kitab el-Büldan* başlıklı eserini 891'de tamamlamıştır. Çalışmasında Karluklar, Tokuz Oğuzlar, Türkişler ve Oğuzlarla ilgili kısa bilgiler vermiştir<sup>23</sup>.

#### 4.6.Ebu Zeyd el- Belhî: *Kitab suret el-ekalim*

Ebü Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî 850'de Horasan'ın Belh şehrinde doğdu. 934'te öldü. Samanî Devleti'nde çeşitli görevlerde bulundu. Seyahat bilgilerine dayanarak *Kitab suret el-ekalim* başlıklı eserini kaleme aldı. İstahrî *Mesalik el-memalik* ve İbn Havkal *Suret el Arz (Yerin Haritası)* başlıklı eserlerini kaleme alırken onun bu eserinden yararlanmışlardır<sup>24</sup>.

#### 4.7.Rüsteh el-Hemedanî: *Kitab el-alak el-nefise*

Rüsteh el-Hemedanî, İsfahan'da doğmuştur. Erken dönem İran coğrafyacılarından. Arapça olarak kaleme aldığı tarih ve coğrafya ansiklopedisi sayılabilecek *Kitab el-alak el-nefise* başlıklı eserini

<sup>19</sup> Zeki Velidi Togan, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", *TTK Belleten*, XII/45 (1948), s. 11-16.

<sup>20</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, C. 1-11, (çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 2006, s. 203.

<sup>21</sup> el-Belazurî, *Fütuhu'l-Buldan*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.

<sup>22</sup> Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakih", *DİA*, İstanbul 2000, s. 38-39.

<sup>23</sup> Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre ...* s.187-190.

<sup>24</sup> İlhan Kutluer, "Belhî, Ebu Zeyd", *DİA*, C 5, İstanbul 1992, s. 412-414.

903'te tamamlamıştır. Eserinin Türklere ait bölümünün bir kısmı yıpranarak günümüze ulaşmamıştır. Ulaşan kısım gerçekten çok değerlidir. Ancak Oğuzlar ile ilgili bilgiler son derece sınırlıdır.<sup>25</sup>

#### 4.8.İstahrî: *Mesalik el-memalik*

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, 10. yüzyıl coğrafyacılarından. 952'de hayatta olduğu bilinmektedir. Eserini kaleme alırken Ebu Zeyd el-Belhî'nin *Kitab suret el-ekalim*'den yararlanmış. Ayrıca kendisi de eklemeler yaparak özellikle Batı Türkleri ve Hazar çevresi Türklüğü konusunda önemli bilgiler aktarmıştır<sup>26</sup>.

#### 4.9.Mesudî: *Muruc el-Zeheb*

Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mesûdî el-Hüzelî 893'te Bağdat'ta doğmuştur. İyi bir eğitim aldıktan sonra uzun yıllar seyahatler yaptı. Tarihte tarih ve coğrafya bilgini olarak bilinir. Ayrıca seyyahlık yönü de ünlüdür. En önemli eserinden birisi 943'te kaleme alınan *Muruc el-Zeheb* sayılabilir. Eser iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde ansiklopedik konular yer almaktadır. Yeryüzü ve milletler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde Türklere de yer verdiğinden eser Türk tarihi açısından son derece önemlidir. İkinci bölümde ise İslam tarihi ele alınmıştır<sup>27</sup>.

#### 4.10.Mesudî: *et-Tenbîh ve'l-işrâf*

Mesudî'nin son eseridir. 955-956 yıllarında kaleme almıştır. Yeryüzünün yedi bölgesi ve denizleri hakkında bilgileri içermektedir. Ayrıca Türkler dahil çeşitli milletlerin tarihi ve coğrafyasından bahsedilmiştir. Dolayısıyla hem tarih hem de coğrafya kitabı olarak kabul edilebilir<sup>28</sup>.

#### 4.11.İbn Havkal: *Suret el Arz (Yerin Haritası)*

X. yüzyıl coğrafyacılarından Ebu'l Kasım ibn Havkal, bu yüzyılın başlarında Nusaybin'de doğmuştur. Doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. 931'de Bizans ile yapılan bir savaşa katılmıştır. 943'te yolculuğa çıkmış, çok uzun süre yolculuk yapmıştır. 987'de hayatta olduğu da bilinenler arasındadır. Ticaretle meşgul olmuş, bu vesile ile uzun seyahatlere çıkmıştır. Seyahatleri sırasında coğrafya ve tarihle yakından ilgilenmiş, edindiği bilgileri not düşmüştür. Kaleme aldığı *Suret el Arz (Yerin Haritası)* başlıklı eseri onun seyahat notlarına ve kendisinden önce yaşayan İstahrî'nin *Mesalik el-memalik* ile Ebu Zeyd el- Belhî'nin *Kitab suret el-ekalim* eserlerinden aldığı bilgilere dayanır. Yazar, Maverünnehr ve Hazar Denizi çevresini dolaşmış, çok değerli bilgiler bırakmıştır<sup>29</sup>.

#### 4.12.El-İdrisî: *Nüzhetü'l-müşâtak fi'htirâkı'l-âfâk*

1100 yılında Sebte'de doğan İdrisî, İslam coğrafyacı ve botanik bilginidir. 1154'te Sicilya'nın başşehri Palerdo'da öldüğü bilinmektedir. Onun en önemli eseri 1154'te tamamladığı *Nüzhetü'l-müşâtak fi'htirâkı'l-âfâk* başlıklı coğrafya kitabıdır. Orta Çağ'da İslâm dünyasında yazılmış yerkürenin genel ve sistematik coğrafyası üzerindeki en kapsamlı çalışmalardan biridir. Türklerin yaşadığı topraklar hakkında yapılan açıklamaların büyük bir bölümü daha önceki coğrafyalara göre geniştir. O eserini yazarken İranlı coğrafyacı Ubeydullah b. İbn Hurdadbih (ö.886) ile İslam coğrafyacılarından Nusaybinli İbn Havkal (ö.987?) gibi büyük coğrafyacıları yararlandığı için verdiği bilgiler 8 ve 9. yüzyıla dayanmaktadır. Ancak zaman zaman efsanevi bilgiler ve asılsız rivayetlerle inandırıcılığını zayıflatmaktadır<sup>30</sup>.

#### 4.13.El-Mukaddesî: *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*

Makdisî veya Mukaddesî, 946-47 yılında Kudüs'te doğdu. Adı bu sebeple Makdisî veya Mukaddesî olarak geçer. Hayatı hakkında bilinenler, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eserinde

<sup>25</sup> Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre* ... s.36-42.

<sup>26</sup> Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre* ... s.156-164.

<sup>27</sup> Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011.

<sup>28</sup> Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre* ... 56-57.

<sup>29</sup> İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (terc. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017.

<sup>30</sup> Ramazan Şeşen, "İdrisî", C. 21, *DİA*, İstanbul 2000, s. 493-495.

anlattıklarından ibarettir. Hayatının yirmi yılından fazlasını Endülüs, Sind ve İran'ın doğusunda yer alan Sicistan bölgeleri hariç İslâm dünyasını gezerek geçirdi. Gayri müslim ülkelerini gezmediği gibi onlardan bahsetmek ihtiyacını da duymamıştır. 1000'de vefat etti. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* başlıklı eseri Orta Çağ İslâm coğrafyasının en orijinal ve en önemli eserlerinden biridir. Daha çok Hazar çevresindeki Türkler hakkında bilgi verir.

#### 4.14.İbn Hurdazbih: *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*

İbn Hurdazbih, Horasan'da doğdu. Bağdat'ta büyüdü ve orada eğitim gördü. Babası Abbasiler Dönemi'nde Taberistan Valisi idi. Posta memurudur. Cibâl eyaletinin posta ve istihbarat müdürlüğüne, daha sonra aynı teşkilâtın Bağdat ve Sâmerrâ'daki başkanlığına getirildi. 846-847 yıllarında kaleme aldığı *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Yollar ve Ülkeler Kitabı) başlıklı eserinde kara ve deniz yollarını anlatmıştır. Yolları anlatırken tarih, coğrafya, edebiyat ve eğlence tarihi konusunda bilgiler de vermiştir. Alanında ilk eser olduğu için çok önemli bir kaynaktır. Biz çalışmamızda Murt Ağarı'nın çevirisini kullandık<sup>31</sup>.

#### 4.15.Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî: *Mesaliku'l-Ebsar*

Memlükler Dönemi devlet adamı, tarih ve coğrafya bilgini el-Ömerî (ö. 1349) Dınişk'ta doğdu. Ömerî adı, Hz. Ömer'in soyundan gelmesi dolayısıyladır. En önemli çalışması Memâliki'l-ebzar'dır. Tarih ve coğrafyadan bahseden ansiklopedik bir eserdir. Daha sonra gelen müelliflere asırlar boyu kaynaklık etmiştir. İki ana kısma ayrılır. İlk bölümde karalar ve denizlere (fizikî coğrafya), ikinci bölümünde milletler ve tarihlerine (beşerî coğrafya) yer verilmiştir. Eserdeki bilgiler Memlük Dönemi kaynaklarına dayandığı için çok önemlidir. Biz çalışmamızda Ahsen Batur tarafından yapılan çeviriden yararlandık<sup>32</sup>.

#### 4.16.Birunî: *el-Asar el-Bakiye*

Birunî, 973'te Harezm'de doğmuştur. 1061'de ölmüştür. Astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli eserler vermiştir. Çok sayıda eseri vardır. *el-Asar el-Bakiye*, Oğuz Yabgu Devleti ve çevresi halkların tarihleri, gelenekleri, takvimleri, hukuk düzenleri vb. konularında bilgiler içerir. Yaşadığı dönemin bu değerli bilgilerini günümüze ulaştırdığı için eser çok değerlidir. Biz, Ahsen Batur tarafından *Maziden Kalanlar* başlığı ile Türkçeye kazandırılan kitaptan yararlandık.<sup>33</sup>

### 5. Ermeni Kaynakları

#### 5.1.Urfalı Mateos Vakayi-namesi

Ermeni yazar Urfalı Mateos XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. Yazar hayatını Urfa'da sürdürmüştür. Sağlığında şahit olduğu ve duyduğu olayları not almış ve bir vakayiname hazırlamıştır. Urfa çevresinde gelişen olayları eserinde gözlemlerine dayalı olarak anlatmıştır. Uzak diyarlarda olan olayları da takip etmiş eserine eklemiştir. Meteos'un Vakayinamesi özellikle Selçukluların Anadoluyu fethi, Haçlı Seferleri, Uzlur konusunda çok önemli bilgileri bize ulaştırmaktadır. Biz, Türkçeye çevrilip TTK tarafından yayımlanan eserden faydalandık<sup>34</sup>.

### 6.Çağdaş Kaynaklar

S.G. Agacanova, *Oğuzlar*, İstanbul 2002.

Necati Demir, *Dede Korkut Destanı*, İstanbul 2019.

Necati Demir, *Oğuzname*, C. 1-7, İstanbul 2021.

Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.

<sup>31</sup> İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008.

<sup>32</sup> Şihabeddin b. Fazlillâh el-Ömerî, *Mesaliku'l-Ebsar*, (çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2014.

<sup>33</sup> Ebu Reyhan el-Biruni, *El Asar el-Bakiye (Maziden Kalanlar)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2011, s. 268.

<sup>34</sup> *Urfalı Meteos Vakayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçeye çeviren: Hrnt D. Andreasyan), Ankara 1987.

Emel Esin, “Milâdi VII.-X. Yüzyıllarda Sır-Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar”, VIII. Türk Tarih Kongresi, C. II, Ankara 1981, 711-723.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (haz. Ramazan Şeşen), İstanbul 2010.

Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1988.

Faruk Sümer, “Oğuzlara Ait Destanî Mahiyetteki Eserler”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 1959, Cilt: XVII, Sayı: 34, Ankara 1961, s. 366).

Faruk Sümer, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *DTCFD*, XVI/3-4 (1958), s. 131-162;

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1999.

Z.V Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

Sergey P. Tolstov, *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, (çev. Ekaterina S. Şeremeteva), İstanbul 2017.

### **Sonuç**

Sonuç olarak her türlü kaynak yetersizliğine rağmen kılı kırk yarararak ulaşılan bilgiler de bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin atası, Selçuklu Devleti'nin babası olan Oğuz Yabgu Devleti bizim hesaplamalarımıza göre 266 yıl tarihteki yerini korumuştur. Kaynak bakımından Türk tarihinin en talihsiz dönemidir. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan anlaşıldığına göre bu devlet, 766'da (belki de Salur Kazan'ın bilmediğimiz bir oğlu tarafından) Oğuz Kağan lakaplı bir kağan tarafından kuruldu. Annesi Boyu Uzun Burla Hatun ile ikisi devleti inşa ettiler. Sonraki yıllarda sembolik bir yabgu devleti yönetiyor göründü. Ama devlete asıl boy beyleri hakimdi. Yabguluk bazen babadan oğula geçmekte, bazen de boy beylerinin oyları ile seçilmekte idi. Yönetimde belki de bütün boy beyleri söz sahibi idi. Bu durum aslında bize demokratik bir yönetimi anımsatmaktadır.

## COĞRAFYA DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARINDA HARİTA BİLGİSİ KONULARI

### MAP KNOWLEDGE SUBJECTS IN GEOGRAPHY COURSE TEACHING PROGRAMS

Abdulkadir ERGÜN,  
Dr. Öğretim Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi  
Eğitim Fakültesi, Türkiye.  
ORCID: 0000-0003-1753-0131  
anadolucogرافya1@gmail.com

#### Özet

Tarihi İnsanlık tarihi ile eş değer olan haritalar insanoğlunun yeryüzünde yaşamaya başladığı ilk dönemlerde yer belirleme, yeni yerler hakkında bilgi edinme gibi amaçlarla oluşturulurken, günümüzde sağlıktan savunmaya, iletişim ve ulaşımdan eğitime kadar pek çok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır. Yeryüzünün tamamına veya bir bölümüne ait fiziki veya beşerî unsurları grafiksel olarak sunan araçlar olduğundan dolayı haritalar bir mekân bilimi olan coğrafya öğretiminde önemli bir yere sahiptir. Öyle ki haritalar çok eskiden geçmişten günümüze coğrafya öğretiminde yaygın olarak kullanılan materyallerin başında gelmektedir. Bu kapsamda bu çalışmada Cumhuriyet döneminde yürürlüğe konan coğrafya öğretim programlarında harita bilgisi konularının yerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Nitel araştırma yöntemlerinden tarama deseni ile tasarlanan bu çalışmada Türkiye’de coğrafya eğitimine yönelik olarak hazırlanan 1934, 1942, 1957, 1971, 1973, 1982,1983, 1992, 2005 ve 2018 coğrafya dersi öğretim programları incelenmiştir. Araştırma sonunda harita bilgisi konularına 1971 Coğrafya Taslak Öğretim Programı hariç diğer coğrafya öğretim programlarının tümünde harita bilgisi ile ilgili konulara yer verildiği, 2005 ve 2018 öğretim programlarında ise harita bilgisi konuları ile birlikte harita becerilerine ayrı bir başlık olarak yer verildiği ve harita becerilerinin tüm sınıf düzeylerinde çeşitli kazanımlar içerisinde yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte harita bilgisi konularını yer almadığı Coğrafya Taslak Öğretim Programı ile 1973, 1982, 1983 ve 1992 coğrafya dersi öğretim programlarının açıklama ve tavsiyeler kısmında öğretim materyali olarak çeşitli harita, atlas, büyük ölçekli harita kabartma ve yerkürelerin kullanılması tavsiye edildiği saptanmıştır.

**Anahtar sözcükler:** Harita, Coğrafya Dersi, Öğretim Programları.

#### Abstract

Maps, whose history is equal to the history of humanity, were created for purposes such as determining the location and obtaining information about new places in the first periods when human beings started to live on earth. Today, they are widely used in many areas from health to defense, from communication and transportation to education. Maps have an important place in geography teaching, which is a spatial science, since they are tools that graphically present the physical or human elements of all or part of the earth. In fact, maps are one of the most widely used materials in geography teaching from the past to the present. The present study aims to examine the place of map knowledge subjects in the geography curricula put into effect in the Republican period.

In the present study, designed with a survey design, one of the qualitative research methods, the geography curricula of 1934, 1942, 1957, 1971, 1973, 1982, 1983, 1992, 2005 and 2018 prepared for geography education in Turkey were examined. At the end of the research, it was concluded that map knowledge topics were included in all geography curricula except the 1971 Geography Draft

Curriculum, and in the 2005 and 2018 curricula, map skills were included as a separate title along with map knowledge topics and map skills were included in various achievements at all grade levels. However, it was determined that the use of various maps, atlases, large-scale map reliefs and globes were recommended as teaching materials in the explanations and recommendations section of the Geography Draft Curriculum, which did not include map knowledge topics, and the 1973, 1982, 1983 and 1992 geography curricula.

**Keywords:** Map, Geography Course, Curricula.

## Giriş

İnsanoğlunun yeryüzünde yaşamaya başladığı andan itibaren dünya ile ilgili olan algısını şekillendiren ve yansıtan araçlardan olan haritalara (Ünlü, Üçışık, Özey, 2002, s. 14) avcılık ve toplayıcılıkla insanların geçimlerini sağladığı dönemde dahi ihtiyaç duymuşlardır (Sarigül, 2021, s. 2). Bu bağlamda haritaların tarihinin insanlık tarihi ile eş değer olduğu söylenebilir. Paleolitik dönemde beslenmenin tek amacı neredeyse yaşamak olduğu için insanlar bu alanları belirlemek ve korumak amacıyla sembollerle kayalara kazınmışlar ve böylece haritacılığın temellerini atmışlardır (Tanrıkulu, 2017, s.27). Paleolitik dönemde bir yeri belirlemek ve korumak amacıyla basit sembollerle bile olsa insanların çizimlerine dayanan haritaların kullanım amaçları insanların artan ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlarını giderme çabası sonucunda değişime uğramıştır. İnsanlığın her geçen gün artan ve çeşitlenen ihtiyaçları insanoğlunun başlangıçtan günümüze kadar keşifçi bir ruha sahip olmasına neden olmuştur (Hanilçe, s. 48). Bu keşifçi ruhu sayesinde insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için bir yandan bilgi ve teknoloji alanında ilerlerken bir yandan da bu bilgi ve teknolojiye dayanan ilerlemelerden de yararlanarak öğrendikleri yeni yerler hakkındaki verileri haritalara aktarmak suretiyle görsel hale getirmişlerdir. Özellikle CBS ve bilgisayar teknolojisinin gelişmesiyle mevcut verilerin sürekli değişimine bağlı olarak yalnızca bir gösterim aracından öte bir iletişim aracı olarak kullanılmaya başlanan haritalara günümüzde her alanda belirli amaçlar için ihtiyaç duyulmaktadır (Buğdaycı & Bildirici, 2009). Bu ihtiyaç doğrultusunda ilk ortaya çıktığı dönemlerde neredeyse tek amacı yer belirlemek olan haritalar sağlık, savunma, iletişim, ulaşım, demografi, turizm, tarım, madencilik, endüstri, siyaset, jeopolitik gibi daha birçok alanda kullanılmakta olup, haritaların kullanıldığı alanlardan biri de eğitimidir. Haritalar bir mekân üzerinde yer alan fiziki ve beşerî unsurları grafiksel bir biçimde sunarak mekânın görselleştirilmesine, görüntülenmesine ve nihayetinde bir bütün olarak algılanmasına olanak sağladığı için mekâna ait bilgilerin öğretiminde veya sunulmasında en fazla yararlanan bir öğretim materyali olarak eğitim alanında özellikle de mekân ile ilişkili olan disiplinlerde yaygın biçimde kullanılmaktadır. Haritaların eğitim alanında yaygın bir biçimde kullanıldığı disiplinlerden biri de coğrafyadır. Terim olarak eski Yunancada yerin tasviri anlamına gelen “geo+graphein” kelimelerinden (Baydil, 2008, s.1) türeyen coğrafya temelde bir yer bilimi olarak (Doğanay, 1996, s.33) tanımlanır. Temelde bir yer bilimi olarak her ne kadar anlam bakımından yerin tasviri anlamına gelse de zaman içerisinde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm coğrafyanın farklı biçimlerde tanımlanmasına yol açmıştır. Arı (2022, s. 95, 96, 97, 99) tarafından kapsayıcı bir yaklaşımla ele alınan coğrafyanın tanımları şu şekildedir:

*“Coğrafya yeryüzünün mekânsal özelliklerini inceleyen bir bilimdir.”*

*“Coğrafya yeryüzündeki bölgeler ile bu bölgelerin sınırları, benzerlikleri ve farklılıklarını ortaya koymaya çalışan bir bilimdir.”*

*“Coğrafya insan ve çevre arasındaki karşılıklı etkileşimi ve bu etkileşim sonucunda ortaya çıkan olay ve olguları inceler.”*

*“Yeryüzünün fiziki süreçlerini inceleyen bilimdir.”*

Yukarıdaki tanımlar incelendiğinde coğrafyanın kapsam olarak yeryüzü, mekân ve insan ile çevre arasındaki ilişkiyi inceleyen bir bilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Coğrafyada yeryüzü sadece iki boyutlu bir yüzey değil, aynı zamanda üçüncü boyutu da olan bir saha veya mekândır (Gürsoy, 1961, s.5). Mekâna dayalı bilimlerin vazgeçilmez unsurlarından biri ise haritaların oluşturulmasıdır



(Gümüşçü, 2008, s. 129). Bu nedenle temelde bir mekân bilimi olarak tanımlanan coğrafyanın klâsik eserlerinde genel coğrafyanın bir kolu olan matematik coğrafyanın bir bölümünü kartoğrafya yani harita bilimi oluştururken, coğrafyacılar ise kartoğrafya teknisyenleri ve kartoğrafların ürettikleri haritaları temel olarak kullanan, yorumlayan ve kendi çalışmaları için yeni, özel ve genel dağılış haritaları meydana getiren kişilerdir (Bilgin, 1996, s. XXVI, XXVII). Dağılış haritaları coğrafya biliminin prensiplerinden biri olan dağılış ilkesi gereği coğrafyaya konu olan olayların hangi mekânlarda görüldüğünü ortaya koyarak “nerede” sorusuna cevap vermektedir.

Mekânsal bilgilerin başka bir ifade ile coğrafi koordinata sahip olan unsurların haritalar üzerinde dağılımının gösterilmesi kullanıcıya kolaylıklar sağlamaktadır. En basit bir ifade ile haritalar sayfalar dolusu bilgileri tek bir görsel üzerinden sunarak kullanıcının bilgiye kolay ve hızlı bir biçimde erişimini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra haritalar bir olay veya olgunun yeryüzünün nelerinde benzer nelerinde farklı bir biçimde dağılım gösterdiği, bu benzerlik be farklılıkların nedenlerinin neler olduğu hakkında kullanıcının fikir sahibi olmasını sağlar. Bu nedenlerden dolayı coğrafya öğretiminde özellikle mekânsal dağılım söz konusu olduğunda haritalar büyük rol oynar. Harita olmadan coğrafya konularının öğretilmesi, öğrencilerin konuları anlamakta zorlanmalarına ve ezbere dayalı bir öğrenmeye yol açmaktadır (Ünlü, Üçışık & Özey, 2002, s. 9). Bu nedenle haritaların geçmişten günümüze coğrafyada en çok kullanılan görsel materyaller olduğu söylenebilir (Uzun & Özcan, 2015, s. 535). Bahsedilen bu öneminden dolayı haritaları bir öğretim materyali olarak etkili ve doğru bir biçimde kullanmak, verdiği bilgileri doğru bir şekilde anlamak ve yorumlamak için iyi bir harita bilgisi ve harita okur-yazarlığı coğrafya öğretimi için adeta bir zorunluluk arz etmektedir. Bu kapsamda haritalar sadece bir ders materyali değil aynı zamanda coğrafyanın bir alt bilim dalı olarak coğrafya öğretim programlarında konu ve beceriler şeklinde yer almıştır. Bu çalışmada da ülkemizde Cumhuriyet döneminde uygulamaya konulan coğrafya öğretim programlarında yer alan harita bilgisine ilişkin konuların incelenmesi amaçlanmıştır.

### **Yöntem**

Coğrafya öğretim programlarında yer alan harita bilgisine ilişkin konuları incelemeyi amaçlayan bu çalışma nitel araştırma yaklaşımlarından doküman incelemesi ile gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalar doğal ortamda meydana gelen olgu, olay veya davranışların üzerine yoğunlaşarak ilgili durumları derinlemesine inceleyen araştırmalardır (Büyüköztürk vd. 2013). Doküman incelemesi ise araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analiz edilmesidir (Yıldırım & Şimşek, 2013, s.217). Doküman incelemesi veya doküman analizinde her türlü doküman değil, sadece o problem için gerekli ve birinci el belgeler incelenmelidir (Sönmez & Alacapınar, 2019, s. 110). Bu çalışmada da Türkiye’de coğrafya derslerine yönelik yayımlanarak uygulamaya konulan ve aynı zamanda ilköğretim programı olan 1934 Coğrafya Öğretim Programı’ndan 2018 Coğrafya Dersi Öğretim Programı’na kadar olan öğretim programları doküman olarak incelenmiştir.

### **Bulgular**

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde günümüzdeki liselere karşılık gelen sultanilerin fen edebiyat bölümlerinin tüm sınıflarında haftada birer saat coğrafya dersi okutulmakla birlikte, fen ve edebiyat bölümünün birinci ve ikinci sınıflarında birer saat jeoloji, üçüncü sınıflarında haftada iki saat kozmoğrafya dersi de okutulmuştur (Maynarda 1961 akt. Taş, 2005, s. 315). Cumhuriyet döneminde ise ilk ders programları 1924-1930 yılları arasında yapılmış olup (Taş, 2005, s. 315), bu programlar 1934 yılında son şeklini almıştır (Geçit, 2008, s. 151). Bu bağlamda coğrafya dersi öğretim programlarında harita bilgisi konularının incelenmesine 1934 programı ile başlanılmıştır.

### **1934 Coğrafya Öğretim Programı’nda Harita Bilgisi Konuları**

1924 tarihli lise müfredatında küçük değişiklikler yapılarak uygulamaya konulduğundan dolayı Cumhuriyet döneminin ilk programı olarak kabul edilen 1934 Coğrafya Öğretim Programı’na göre coğrafya dersi lise 1 ve 2. sınıfta haftada iki saat, 3. sınıflarda fen ve edebiyat alanında 1937 yılına kadar haftada bir saat, 1937 yılında ise fen alanında 3 saat olarak okutulmuştur (Geçit 2008, s.151-152). 1934

Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda harita bilgisi konuları lise 1. sınıfta "Umumi Coğrafya" müfredatı içerisinde yer almaktadır. Müfredatta arzın keşfi konusu ile giriş yapılmış, daha sonra ise coğrafya ilmi, coğrafya ilminin konusu, bölümleri konusundan sonra harita ve kürelere yer verilmiştir (Geçit, 2008, s. 151).

Cumhuriyet döneminin ilk programı olarak nitelendirilen 1934 Coğrafya Öğretim Programı'nda harita ve küreler adı altında harita bilgisi konularına öğretim programlarında yer verilmesi coğrafya öğretiminde harita bilgisi ile ilgili konuların ne kadar önem arz ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

### **1942 Coğrafya Öğretim Programı'nda Harita Bilgisi Konuları**

1942 Coğrafya Öğretim Programı I. Türk Coğrafyası Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda 1942 yılında lise ve klasik liseler için hazırlanmıştır (Özüdoğru, 2015, s. 33). 1942 programına göre coğrafya dersleri lise 1. sınıflarda "Genel Coğrafya" adı altında, lise 2. ve 3. sınıflarda "Devletler Coğrafyası" adı altında ve tüm sınıf seviyelerinde birer saat olacak şekilde düzenlenmiştir.

1942 öğretim programında harita bilgisi konularına lise 1 "Genel Coğrafya" dersi müfredatı içerisinde yer verilmiştir. Giriş kısmı hariç 6 bölümden oluşan genel coğrafya dersi müfredatında harita bilgisi ile ilişkili konulara birinci bölüm "Yer hakkında toplu bilgiler" başlığı altında yer verilmiş olup, bu konunun içeriği şu şekildedir:

*"Topoğrafya haritası nedir nasıl okunur? Topoğrafya haritası üzerine pratik çalışmalar."* (MEB, 1942, s. 58).

1942 coğrafya öğretim programında harita bilgisi ile ilgili konulara yer verilmekle beraber, içerik sadece topoğrafya haritalarının ne olduğu, yorumlanması gibi konularla sınırlı olacak şekilde çok dar bir çerçevede ele alınmıştır.

### **1957 Coğrafya Programı'nda Harita Bilgisi Konuları**

1942 yılından 1957 yılına kadar coğrafya öğretim programında bir düzenleme yapılmamış, sadece ders saatlerinde dönem denem değişiklikleri yapılmıştır (Geçit, 2008, s. 155). 1957 Coğrafya Öğretim Programı'nda ise hem haftalık ders saatleri hem de liselerde okutulan coğrafya derslerinin adında değişiklik olacak şekilde bir düzenleme yapılmıştır.

1957 programına göre coğrafya dersleri lise 1. sınıflarda "Coğrafya", lise 2. sınıflarda fen ve edebiyat kolunda "Ülkeler Coğrafyası", 3. sınıflarda fen ve edebiyat kolunda "Türkiye Coğrafyası" adı altında ve ders saatleri ise lise 1, lise 2 fen ve edebiyat kolu, lise 3 edebiyat kolunda haftada iki saat, lise 3 fen kolunda ise haftada bir saat olacak şekilde düzenlenmiştir.

1957 öğretim programında harita bilgisi konularına lise 1. sınıfta "Coğrafya" dersi müfredatı içerisinde yer verilmiştir. On beş ana başlıktan oluşan 1. sınıf "Coğrafya" dersi müfredatında harita bilgisi ile ilişkili konulara altıncı başlık "Plân ve harita bilgisi" adı altında yer verilmiş olup, bu başlığın içeriği şu şekildedir:

*"VI- Plân ve harita bilgisi: Ölçek ve çeşitli haritalar, haritalarda yer şekillerinin gösterilmesi, profil çıkarmak (Bu konu üzerinde her fırsatta ve daha yukarı sınıflarda da devam edilecektir)."* (MEB, 1957, s. 158).

Önceki programdan farklı olarak 1957 öğretim programında harita bilgisi ile ilişkili konulara ilk defa "Plân ve harita bilgisi" adı altında ayrı bir başlık olarak yer verilmiş olup önceki programa göre içerik daha da genişletilmiştir. Harita bilgisi konuları 1942 programında sadece topoğrafya haritaları ile sınırlı iken, bu programda ölçek ve harita türleri, yer şekillerinin gösterileme yöntemi, profil çıkarma gibi konular üzerinde durulmuştur.

### 1971 Coğrafya Taslak Programı'nda Harita Bilgisi Konuları

1957'den 14 yıl sonra hazırlanan bu taslak program yapı ve içerik olarak önceki coğrafya öğretim programlarına göre oldukça farklı bir şekilde hazırlanmıştır. Yapısal olarak ilk defa bu taslak programda her sınıf seviyesinde bölümler, her bölümün altında ise farklı konular olacak şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca önceki programlardan farklı olarak ilk defa bu taslak programda amaçlar başlığı altında Genel Coğrafya derslerinin amaçlarına verilmiştir. Yine bu taslak programda "Açıklamalar ve Tavsiyeler" başlığı altında coğrafya dersinin içeriği ile ilgili geniş açıklamalara ve tartışmalara yer verilmiş, programın sonunda ise derslerde kullanılacak araç gereçler "Dersin İşlenmesinde Gerekli Olan Araç, Gereç ve Tesisler" başlığı altında sıralanmıştır. 1971 taslak programına göre coğrafya dersleri lise 1. sınıflarda "Genel Coğrafya", 2. sınıflarda "Ülkeler Coğrafyası", 3. sınıflarda "Türkiye Coğrafyası" adı altında verilmiştir.

1971 Coğrafya Taslak Programı'na göre coğrafya derslerinin içeriği konu olarak çok geniş bir kapsamda ele alınmıştır. İçerik olarak coğrafya konularına kapsamlı bir şekilde yer verilmesine rağmen taslak programda harita bilgisi ile ilgili konulara yer verilmemiştir. Harita bilgisi konularına yer verilmemiş olması Geçit (2008)'in de ifade ettiği gibi program açısından çok büyük bir eksikliklerdir. Programda harita bilgisi konuları yer almamakla birlikte programın açıklama ve tavsiyeler kısmında öğretim materyali olarak çeşitli harita, atlas, büyük ölçekli harita, kabartma ve yer kürelerin kullanılması tavsiye edilmiştir.

### 1973 Coğrafya Programı'nda Harita Bilgisi Konuları

1971 Coğrafya Taslak Programı'nda yer alan coğrafya ders içeriklerinin genel olarak korunduğu 1973 programında amaçlar başlığı altında liselerde her sınıf düzeyinde okutulan coğrafya derslerinin amaçlarına ayrı ayrı yer verilmiştir. Yine programda önceki taslak programda olduğu gibi "Açıklamalar ve Tavsiyeler" ile program sonunda "Dersin İşlenmesinde Gerekli Olan Araç, Gereç ve Tesisler" başlığı altında derslerde kullanılacak araç gereçler sıralanmıştır.

1973 programına göre coğrafya dersleri lise 1. sınıflarda "Genel Coğrafya", 2. sınıflarda "Ülkeler Coğrafyası", 3. sınıflarda "Türkiye Coğrafyası" adı altında verilmiştir. Önceki programda olduğu gibi derslerin her sınıfın düzeyinde bölüm, bölümlerin altında ise konu başlıkları şeklinde organize edildiği bu programda harita bilgisi konularına lise 1. sınıf "Genel Coğrafya" dersi müfredatında birinci bölümün ikinci başlığında yer verilmiş ve böylece taslak programdaki eksiklik giderilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi haritalar coğrafya ilmi açısından büyük bir öneme sahip olup, programda tekrar harita bilgisi konularına yer verilmesi önemli bir gelişme olarak görülmektedir (Geçit, 2008, s. 159).

1973 Coğrafya Öğretim Programı'nda harita bilgisi ile içerikli konuların yer aldığı lise 1 "Genel Coğrafya" dersi birinci bölümün ikinci başlığı olan "Harita Bilgisi" başlığı altında yer alan konular şunlardır:

#### **"B. Harita Bilgisi:**

- 1- Harita kavramı,
- 2- Ölçekler,
- 3- Harita işaretleri
- 4- Haritada yüzey şekillerinin gösterilmesi (renklendirme, izohipsler, taramalar),
- 5- Haritalardan yararlanma (uzunluk ölçümleri, yüzölçümü bulmak, profil çıkarmak)."(MEB, 1974, s. 11-15).

1973 Coğrafya Öğretim Programı ile 1971 Coğrafya Taslak Öğretim Programı'ndaki harita bilgisi ile ilgili eksiklik giderilmekle beraber harita bilgisi ile ilgili konuların önceki programlara göre oldukça kapsamlı olduğu görülmektedir. Örneğin önceki programlardan farklı olarak ilk defa bu programda harita kavramı, harita işaretleri gibi konulara yer verilmiştir. Ayrıca taslak programda olduğu gibi bu programda da açıklama ve tavsiyeler kısmında coğrafya derslerinde öğretim materyali olarak çeşitli harita, atlas, büyük ölçekli harita, kabartma ve yer kürelerin kullanılması tavsiye edilmiştir.

## 1982 Ortaöğretim Kurumları Geçici Coğrafya Öğretim Programı'nda Harita Bilgisi Konuları

Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın (TTKB) 19.11.1982 tarih ve 156 numaralı kararı ile kabul edilen Ortaöğretim Kurumları Geçici Coğrafya Öğretim Programı'nda önceki programlardan farklı olarak ilk defa ders içerikleri üniteler halinde düzenlenmiş, coğrafya dersinin amaçları her ders için ayrı ayrı değil, tüm dersler için 9 tane ortak amaç belirlenmiştir. Yine programda açıklamalar kısmında coğrafya dersinin içeriği ile ilgili geniş açıklamalara ve tartışmalara yer verilmiştir.

1982 Ortaöğretim Kurumları Geçici Coğrafya Öğretim Programı'nda coğrafya dersleri önceki programlarda olduğu gibi herhangi biri isim altında verilmemiş sadece lise 2 ve 3. sınıflarda dersler bölümlere ayrılarak bu bölümlere isimlendirilmiş, konular ise üniteler halinde bu bölümler altında yer almıştır. Buna göre lise 2. sınıf coğrafya derslerinin birinci bölümü "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri", ikinci bölümü "Türkiye'ye Komşu Ülkeler", 3. sınıf coğrafya derslerinin birinci bölümü "Türkiye'nin Ekonomik Coğrafyası", ikinci bölümü ise "Başlıca Dünya Ülkeleri" şeklinde düzenlenmiştir.

1982 geçici coğrafya öğretim programında harita bilgisi konularına 15 ünitenin yer aldığı 1. sınıf coğrafya müfredatı içerisinde "Harita Bilgisi" adıyla II. üniteye yer verilmiştir. Harita bilgisi adlı II. üniteye yer alan konular şunlardır:

### **"II. Ünite: Harita Bilgisi**

1. Ölçek.
2. Çeşitli haritalar.
3. Harita yapımı.
4. Haritalarda yüzey şekillerinin gösterilmesi.
5. Harita işaretleri.
6. Haritalardan yararlanma ve harita üzerinde ölçmeler.
7. Paralel ve meridyenler.
8. Coğrafi konum ve çeşitleri.
9. Matematik konum ve etkileri.

10. Türkiye'nin coğrafi konumu (a. Türkiye'nin yeri, Türkiye'nin boyutları ve yüzölçümü).

11. Türkiye'nin sınırları (a. Türkiye'nin kara sınırları b. Türkiye'nin deniz sınırları)." (MEB, 1982, s. 488-490).

Harita bilgisi ünitesinde yer alan konu sayısı önceki programlara göre oldukça fazla olmasına rağmen, konuların tümü harita bilgisi ile doğrudan bağlantılı değildir. Örneğin paralel ve meridyenler, coğrafi konum ve çeşitleri, matematik konum ve etkileri, Türkiye'nin coğrafi konumu, Türkiye'nin sınırları gibi konular doğrudan harita bilgisi ile bağlantılı olmamakla birlikte 2005 yılından itibaren yürürlüğe giren eğitim programlarında yer alan coğrafi becerilerden harita becerileri ile ilgili konulardır. Dolayısıyla bu konuların harita bilgisi ünitesi altında yer alması harita bilgisi konularının geçici öğretim programında oldukça kapsamlı bir şekilde ele alındığını göstermektedir.

### **1983 Ortaöğretim Kurumları Coğrafya Öğretim Programı'nda Harita Bilgisi Konuları**

1982 Ortaöğretim Kurumları Geçici Coğrafya Öğretim Programı'nın düzenlenerek yürürlüğe konulmuş hali olan bu program yapısal olarak önceki programa benzemekle birlikte bazı sınıf seviyelerindeki ünitelerde coğrafya derslerinin içeriği daraltılmıştır. 1982 Ortaöğretim Kurumları Geçici Coğrafya Öğretim Programı'nda olduğu gibi bu programda da coğrafya dersi için amaçlar ve açıklamalar kısmına yer verilmiş ancak önceki programda dokuz tane olan amaç sayısı bu programda on üçe çıkarılmıştır.

1983 Ortaöğretim Kurumları Coğrafya Öğretim Programı'nda da coğrafya dersleri herhangi bir isim altında verilmemiş olmakla birlikte lise 2 ve 3. sınıflarda dersler bölümlere ayrılarak bu bölümlere isimlendirilmiş, konular ise üniteler halinde bu bölümler altında yer almıştır. Buna göre lise 2. sınıf coğrafya derslerinin birinci bölümü "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri", ikinci bölümü "Ülkeler", 3. sınıf

coğrafya derslerinin birinci bölümü “Türkiye’nin Ekonomik Coğrafyası”, ikinci bölümü ise “Ülkeler” şeklinde isimlendirilerek ülkeler coğrafyası konuları lise 2 ve 3. sınıf müfredatı içerisinde yerleştirilmiştir. Programda bazı bölümlerin girişinde dersin işlenişinde hangi hususlar üzerinde durulacağı ile ilgili açıklamalara da yer verilmiştir.

1983 coğrafya öğretim programında harita bilgisi konularına 7 ünitenin yer aldığı 1. sınıf coğrafya müfredatı içerisinde “Harita Bilgisi” adıyla II. üniteye yer verilmiştir. Harita bilgisi adlı II. üniteye yer alan konular şunlardır:

**“II. Ünite: Harita Bilgisi**

**1- Harita ve ölçek**

**a. Haritalarda Yüzey Şekillerini Gösterilmesi**

**B. Haritalardan Yararlanma, Harita İşaretleri, Harita Üzerinde Uzunluk ve Alan Ölçülmesi.**

**2. Türkiye'nin Yüzölçümü ve Boyutları.**

**3. Türkiye'nin Kara Sınırları ve Kıyıları.”(MEB, 1983, s. 336-338).**

Görüldüğü üzere bu programda yer alan harita bilgisi konuları önceki programlarla büyük ölçüde benzer olmakla birlikte, harita becerilerini kapsayan konuların bir kısmına bu ünite içerisinde yer verilmemiş ve dolayısıyla bir önceki taslak programa göre içeriği daraltılmıştır.

**1992 Ortaöğretim Kurumları Coğrafya Öğretim Programı’nda Harita Bilgisi Konuları**

1992 Ortaöğretim Kurumları Coğrafya Öğretim Programı 1983 öğretim programının büyük ölçüde korunarak uygulamaya konulmuş halidir. 1992 Öğretim Programı’nda gerek ders adları olsun gerekse amaçlar ve açıklamalar kısmında bir değişiklik yapılmazken sadece ders içeriklerinde küçük değişiklikler yapılmıştır.

1992 Ortaöğretim Kurumları Coğrafya Öğretim Programı’nda harita bilgisi konularına 7 ünitenin yer aldığı 1. sınıf coğrafya müfredatı içerisinde “Harita Bilgisi” adıyla II. üniteye yer verilmiştir. Harita bilgisi adlı II. üniteye yer alan konular şunlardır:

**“II. Ünite: Harita Bilgisi:**

**Harita ve ölçek:**

**a) Haritalarda yüzey şekillerini gösterilmesi,**

**b. Haritalardan yararlanma, harita işaretleri, harita üzerinde uzunluk ve alan ölçülmesi.” (MEB, 1992, s. 257-263).**

Görüldüğü üzere bu programda harita bilgisi konuları önceki programa göre korunsada harita becerilerini kapsayan konuların tamamı bu üniteden çıkartılmış ve dolayısıyla bir önceki programa göre içeriği oldukça daraltılmıştır.

**2005 Coğrafya Dersi Öğretim Programı’nda (CDÖP) Harita Bilgisi Konuları**

2000’li yılların başında tüm derslerde olduğu gibi coğrafya dersi için de en kapsamlı müfredat değişikliğinin yapıldığı programdır. Yapılandırmacı öğrenme kuramına göre geliştirilen ve içerik düzenleme yaklaşımlarından biri olan sarmal programlama yaklaşımının benimsendiği 2005 Coğrafya Dersi Öğretim Programı’nda (Demiralp, 2017, s. 530-531) önceki programlardan farklı olarak liselerde tüm sınıflarda okutulan dersin adı “Coğrafya” adı altında toplanmış, önceki programlarda yer alan ünitelerin yerini öğrenme alanları almıştır. Tüm sınıf düzeyinde yer alan bu öğrenme alanları “Doğal Sistemler, Beşerî Sistemler, Mekânsal Bir sentez: Türkiye, Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler, Çevre ve Toplum” olarak adlandırılmıştır. Konular ise bu öğrenme alanlarının altında kazanım olarak verilmiştir. Yine önceki programlardan farklı olarak tüm sınıf düzeyinde ilk defa coğrafi becerilere yer verilmiş ve bu beceriler öğrenme alanlarının altında yer alan kazanımlarla ilişkilendirilecek şekilde programda yer almıştır. 9 ve 10. sınıflarda tüm ortaöğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulması planlanan coğrafya dersi 11. ve 12. sınıflarda genel liselerin fen alanlarıyla, fen liselerinde (9. sınıflar hariç) seçmeli olarak okutulması kararlaştırılmıştır.

2005 CDÖP’de harita bilgisi ile ilgili konular 9. sınıf “Doğal Sistemler” öğrenme alanı içerisinde 4 kazanım halinde verilmiştir. 2005 CDÖP’de harita bilgisi ile ilişkili konuların yer aldığı bu 4 kazanım şu şekildedir:

**“Öğrenme Alanı: A. Doğal Sistemler**

A.9.3. Bilgileri haritalara aktarmada kullanılan yöntem ve teknikleri kullanım amaçları açısından değerlendirir.

A.9.4. Koordinat sistemi ve haritayı oluşturan unsurlardan yola çıkarak zaman ve yere ait özellikler hakkında çıkarımlarda bulunur.

A.9.5. Eş yükselti eğrileriyle çizilmiş bir harita üzerinde ana yer şekillerini ayırt eder.

A.9.6. Eş yükselti eğrilerini yer şekillerinin temel özellikleriyle ilişkilendirir.” (MEB, 2005, s. 77-78).

Bu 4 kazanımdan başka harita bilgisi ile ilgili olarak 2005 CDÖP programında beceriler başlığı altında 8 tane coğrafi beceriye yer verilmiş olup bu coğrafi becerilerden biri de harita becerisidir. 2005 CDÖP programına göre harita becerileri şunları içermektedir;

*“Harita üzerinde konum belirleme*

*Harita üzerine bilgi aktarma*

*Amacına uygun harita seçme*

*Haritalardan yararlanarak hesaplamalar yapma*

*Mekânsal dağılışı algılama*

*Haritayı doğru şekilde yorumlama*

*Taslak haritalar oluşturma*

*Küre ve atlas kullanma beceresi de coğrafi beceriler içerisinde yer alır” (MEB, 2005, s. 20).*

Sonuç olarak önceki programlarda yer alan haritalar üzerinde uzunluk ve alan ölçme, harita nedir, harita çeşitleri gibi konulara bu programda yer verilmemiş olması harita bilgisi konularının daralmasına neden olurken, beceriler başlığı altında harita becerilerine yer verilmiş olması coğrafyada haritaların önemi açısından olumlu bir durumdur. Diğer coğrafi becerilerde olduğu gibi harita becerileri de 2005 CDÖP’inde ayrı bir kazanım şeklinde değil de kazanımlarla ilişkilendirilerek verilmiştir.

**2018 Coğrafya Dersi Öğretim Program’ında (CDÖP) Harita Bilgisi Konuları**

Program felsefesi ve programlama yaklaşımı olarak 2005 öğretim programına benzeyen 2018 Coğrafya Dersi Öğretim Programı’nda bir önceki programa göre bazı değişiklikler yapılarak uygulamaya konulmuştur. Önceki programda yer alan öğrenme alanları 2018 CDÖP’de ünite şeklinde düzenlenmiş ve “Mekânsal Bir Sentez: Türkiye” öğrenme alanı yeni programda kaldırılarak bu öğrenme alanı içerisinde yer alan kazanımlar diğer ünitelere dağıtılmıştır. Böylece önceki alanda 5 tane olan öğrenme alanı yeni programda 4 ünite şeklinde yer almıştır.

2018 öğretim programında haritalar ile ilgili konular önceki programda olduğu gibi 9. sınıf “Doğal Sistemler” ünitesi içerisinde 4 kazanım halinde verilmiştir. Harita bilgisi konularını içeren bu kazanımlar şunlardır:

**“9.1. Doğal Sistemler**

9.1.5. Koordinat sistemini kullanarak zaman ve yere ait özellikler hakkında çıkarımlarda bulunur.

9.1.6. Haritayı oluşturan unsurlardan yararlanarak harita kullanır.

9.1.7. Bilgileri haritalara aktarmada kullanılan yöntem ve teknikleri açıklar.

9.1.8. Haritalarda yer şekillerinin gösteriminde kullanılan yöntem ve teknikleri açıklar.” (MEB, 2018, s. 18,19).

Görüldüğü üzere 2018 CDÖP’de önceki programda yer alan harita bilgisi ile ilişkili konular olduğu gibi korunmuş, sadece sıralamaları değişmiştir. Dolayısıyla 2005’ten önceki programlarda yer alan haritalar üzerinde uzunluk ve alan ölçme, harita nedir, harita çeşitleri gibi konulara bu programda yer verilmemiş olması harita bilgisi konularındaki daralmanın hâlen devam ettiğini göstermektedir.

2018 programında da coğrafi becerilerden biri olan harita becerilerine yer verilmiş olup, bu beceriler 2005 öğretim programında yer alan harita becerilerinin birebir aynısıdır. 2018 öğretim programında harita becerileri diğer coğrafi becerilerde olduğu gibi ayrı bir öğrenme alanı olarak değil her sınıf seviyesinde ünite sonlarında kazanımlarla ilişkilendirilerek verilmiştir. 2018 öğretim programında toplam 46 kazanım içerisinde harita becerileri yer almakta olup, bu sayı 11 ve 12. sınıflarda 4 saatlik coğrafya dersine göre 9, 10, 11 ve 12. sınıflardaki toplam kazanımların yaklaşık üçte birine denk gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında harita becerilerinin her sınıfı seviyesinde kazanımlarla ilişkilendirilmiş olması coğrafyada haritaların önemi açısından olumlu bir yaklaşımdır.

### **Sonuç ve Öneriler**

Cumhuriyet döneminde uygulamaya konulan coğrafya dersi öğretim programlarında harita bilgisi konularının yer alma durumlarının incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada 1934, 1941, 1957, 1971, 1982, 1983, 1992, 2005 ve 2018 coğrafya dersi öğretim programları incelenmiş ve şu bulgulara ulaşılmıştır;

- Cumhuriyet döneminin ilk programı olarak nitelendirilen 1934 Coğrafya Programı'ndan itibaren harita bilgisi ile ilgili konulara yer verilmiş olması, bu konunun coğrafya eğitimi açısından önemli olduğunu göstermektedir.

- İlk defa 1957 Coğrafya Programı'nda harita bilgisi konuları ayrı bir başlık olarak bir coğrafya öğretim programında yer almıştır.

- 1971 Coğrafya Taslak Öğretim Programı harita bilgisi ile ilgili konuların yer almadığı tek öğretim programıdır. Ancak bu taslak programda derslerde harita, küre ve atlas gibi materyallerin kullanılması tavsiye edilmiştir.

- 1973 Coğrafya Öğretim Programı ile 1971 Coğrafya Taslak Öğretim Programı'ndaki harita bilgisi ile ilgili eksiklik giderilmiş aynı zamanda harita bilgisi ile ilgili konular önceki programlara göre oldukça kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Harita bilgisi ile ilgili konuların kapsamı 1982 taslak öğretim programında daha da genişletilmiştir.

- 1992 Coğrafya Öğretim Programı'nda harita bilgisi adlı üniteye yer alan konular 1982 Taslak Öğretim Programı ile 1983 Coğrafya Öğretim Programı'na göre oldukça azaltılmıştır

- 2005 ve 2018 Coğrafya dersi öğretim programlarında harita bilgisi ile ilgili olarak 4 kazanım yer aldığı gibi aynı zamanda bu programlardaki birçok kazanım içerisinde harita becerilerine de yer verilerek harita bilgisi ile ilgili öğrenmelerin kapsamının genişletilmesine çalışılmıştır.

Yürürlükte olan coğrafya öğretim programında her ne kadar harita becerilerinin ilişkili olduğu kazanım sayısı fazla olsa da harita bilgisi ile ilgili kazanım sayısı sadece 4'tür. Bu durum 2005 yılından önceki programlara göre harita bilgisi ile ilgili konuların kapsamının azaldığını göstermektedir. Coğrafya öğretiminde önemli bir yeri olan haritaların doğru bir şekilde kullanımı ve yorumlanması için gelecekte hazırlanacak olan coğrafya dersi öğretim programlarında güncel harita bilgilerini de içerek şekilde kazanım sayısının artırılması veya haritalar ile ilgili ayrı bir ünitenin oluşturulması önerilmektedir.

### **Kaynakça**

- ARI, Y. (2022). Coğrafyanın Tanımı, Kapsamı ve Neden Coğrafya? İçinde R. Sever (Edt.), *Eğitimde Coğrafya Okuryazarlığı-I*, (s. 89-108). Ankara: Pegem Akademi.
- BAYDİL, E. (2008). Genel coğrafya. H. Yazıcı & M. K. Koca (Ed.), *Coğrafya nedir?* içinde (2. bs., s. 1-14). Ankara: Pegem Akademi.
- BİLGİN, T. (1996). *Genel Kartografya I*. İstanbul. Filiz Kitabevi.
- BUĞDAYCI, İ. & BİLDİRİCİ, İ. Ö. (2009). Harita Kullanımının Coğrafya Eğitimindeki Önemi. *TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası 12. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik*

- Kurultayı*, Ankara. [http://www.hkmo.org.tr/resimler/ekler/f489f642a0ddb10\\_ek.pdf](http://www.hkmo.org.tr/resimler/ekler/f489f642a0ddb10_ek.pdf) adresinden 30.12.2022 tarihinde erişilmiştir.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., KILIÇ- ÇAKMAK., E., AKGÜN, Ö. E., KARADENİZ, Ş., & DEMİREL, F. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Yayınları.
- DEMİRALP, N. (2017). Coğrafya Öğretiminde Programların Tasarım ve Program Öğeleri Açısından İncelenmesi ve 2017 Öğretim Programı. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 6(17), 521-545.
- DOĞANAY, H. (1996). *Coğrafya 'ya Giriş*. Konya: Öz Eğitim Yayınları.
- GEÇİT, Y. (2008). Cumhuriyet Dönemi Lise Coğrafya Öğretim Programları Üzerinde Bir Çalışma. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 18, 149-173. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marucog/issue/465/3750>
- GÜRSOY, C. R. (1961). *Kartoğrafya (Birinci Cilt)*. Ankara. Ankara Üniv. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- GÜMÜŞÇÜ, O. (2008). Tarih İncelemelerinde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı. *Erdem*, 58, 111-135.
- HANİLÇE, M. (2010). Coğrafi Keşiflerin Nedenlerine Yeniden Bakmak. *Tarih Okulu Dergisi*, 7, 47-70.
- MEB. (1942). *Tebliğler Dergisi*. 29.03.2023 tarihinde <https://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar/viewcategory/6-1942> adresinden edinilmiştir.
- MEB. (1957). *Tebliğler Dergisi*. 29.03.2023 tarihinde <https://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar/viewcategory/21-1957> adresinden edinilmiştir.
- MEB. (1971). *Tebliğler Dergisi*. 29.03.2023 tarihinde <https://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar/viewcategory/35-1971> adresinden edinilmiştir.
- MEB. (1974). *Tebliğler Dergisi*. 30.03.2023 tarihinde <https://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar/viewcategory/38-1974> adresinden edinilmiştir
- MEB. (1982). *Tebliğler Dergisi*. 30.03.2023 tarihinde <https://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar/viewcategory/46-1982?start=24> adresinden edinilmiştir.
- MEB. (1983). *Tebliğler Dergisi*. 30.03.2023 tarihinde <https://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar/viewcategory/47-1983> adresinden edinilmiştir.
- MEB. (1992). *Tebliğler Dergisi*. 30.03.2023 tarihinde <http://dhgm.meb.gov.tr/tebligler-dergisi/1992/2357-nisan-1992.pdf> adresinden edinilmiştir.
- MEB (2005). *Coğrafya Dersi Öğretim Programı ve Klavuzu (9-12. Sınıflar)*. Ankara.
- MEB. (2018). Ortaöğretim Coğrafya Dersi Öğretim Programı (9,10,11,ve 12. Sınıflar). Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- ÖZÜDOĞRU, H. (2015). Cumhuriyetten Günümüze Coğrafya Müfredatlarında Sosyal Politika Konularının Yeri ve Değişimi. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, *Gazi Üniveritesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Ankara.
- SARIGÜL, O. (2021). Yaşantımızın Vazgeçilmez Araçları: Haritalar. H. Koç & A. Ergün (Edt). *Bilginin Görsel İfadesi Haritalar* içinde (s. 1- 32). Ankara: Pegem Akademi.
- TANRIKULU, M. (2017). *Haritaya Davet (2. Bsk.)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- TAŞ, H. İ. (2005). Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze İlköğretim II. Kademe ve Liselerde Coğrafya Dersi Ve Müfredatının Değişimi. *Doğu Coğrafya Dergisi* 10(14), 311-330.



- UZUN, M. & ÖZCAN, S. (2015). Coğrafya Çalışmalarında Panoramik Fotoğraf Kullanımı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (38), 534-549.
- ÜNLÜ, M., ÜÇİŞİK, S., & ÖZEY, R. (2002). Coğrafya Eğitim ve Öğretiminde Haritaların Önemi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 5. 9-25.
- YILDIRIM, A. & ŞİMŞEK, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

## БУЮК ҚОЗОҚ АДИБИ

### THE GREAT KAZAKH WRITER

Абдулла УЛУҒОВ

*Prof. Dr., Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi*

*Filoloji Bilimleri, Özbekistan*

*abdullaulugov@gmail.com*

#### Аннотация

Мазкур мақолада туркий халқларнинг атоқли адиби Мухтор Аvezов ижодининг туркий адабиёт, хусусан, замонавий ўзбек адабиётига таъсири тўғрисида мулоҳаза билдирилади. Мухтор Аvezов асарлари XX аср жаҳон адабиёти тарихида ўзига хос ўрин тутади. Адиб асарларида кўчманчи халқларнинг турмуш тарзи, XIX – XX аср бошидаги ижтимоий ҳаёти реалистик акс эттирилади. Улуғ ёзувчи барча асарларида инсон қадр-қиммати муаммосини диққат марказига қўяди, ҳаёт ҳодисаларига инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёндашади. Мухтор Аvezов асарларидаги барча қаҳрамонлар феъл-атвори, дунёқараши, мақсад ва интилиши турлича бўлган ҳаётдаги одамларнинг ўзига хос умумлашма образи бўлиб кўринади.

Мухтор Аvezовнинг ўзбек адабиётига таъсири самарали бўлган. Бу таъсир ўзбек ёзувчилари ижодида энг яхши асарларни дунёга келишида ўзига хос ўринга эга. Кўпгина ўзбек адиблари фақат Аvezов ижоди эмас, балки унинг шахси таъсирини ҳам сезишган. Унинг Абай ҳақидаги романи ўзбек адибларини халқимизнинг буюк фарзандлари ҳақида асар яратишга илҳомлантирган. Ойбекнинг Мухтор Аvezовга самимий хурмати, уларни бирлаштириб турган ижодий дўстлик тасодиф эмас. Мухтор Аvezов учун ўзбек адабиётининг ташвиш ва муаммолари ўз она адабиётиникидек яқин ва муҳим бўлган. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Аvezов биринчилардан бўлиб 1937 йилда айбсиз қатағон қилинган Абдулла Қодирийнинг бадиий меросини нашр қилиш ва ўзбек адиблари сафига тиклаш масаласини кўтариб, давлат ва жамоат арбобларига, адабиётшунос олимларга, жумладан, Иззат Султонга буни қандай амалга ошириш мумкинлиги тўғрисида қимматли маслаҳатлар берган. Шу билан бирга, у Чўлпон шеърятини халққа етказишни кун тартибига қўйган. Ҳатто, бу ҳақда 1957 йилда Олма-отада ўзбек адабиёти кунлари ўтказилганида алоҳида тўхталиб, бу ўзбек адиб ва олимларининг бурчи ва вазифаси эканлигини таъкидлаган.

**Калит сўзлар:** Мухтор Аvezов, қозоқ адабиёти, туркий халқлар адабиёти, ижтимоий ҳаёт, ижобий қаҳрамон, салбий қаҳрамон, манфаатлар тўқнашуви, дунёқараш, инсонпарварлик, сюжет, драматик воқеалар.

#### Abstract

This article discusses the impact of the work of Mukhtar Avezov, the famous writer of the Turkic peoples, on Turkish literature, in particular, modern Uzbek literature. Mukhtar Avezov's works occupy a special place in the history of world literature of the 20th century. The writer's works realistically reflect the lifestyle of the nomadic peoples, the social life of the 19th - early 20th centuries. The great writer focuses on the problem of human dignity in all his works, approaches life events from a humanistic point of view. All the characters in the works of Mukhtar Avezov seem to be a kind of generalized image of people in life with different character, outlook, goals and aspirations. Mukhtar Avezov's influence on Uzbek literature was effective. This influence has a special place in the creation of the best works of Uzbek writers. Many Uzbek writers felt the influence not only of Avezov's work, but also of his personality. His novel about Abay inspired Uzbek writers to create works about the great children of our nation. Aibek's sincere respect for Mukhtar Avezov, the creative friendship that unites

them is not a coincidence. For Mukhtar Avezov, the concerns and problems of Uzbek literature were as close and important as those of his native literature. From the second half of the 1950s, Avezov was one of the first to raise the issue of publishing the artistic heritage of Abdulla Qadiri, who was repressed innocently in 1937, and to restore it to the ranks of Uzbek writers, and gave valuable advice to state and public figures, literary scholars, including Izzat Sultan, on how to do this. At the same time, he put Cholpan's poetry on the agenda. In 1957, when Uzbek literature days were held in Alma-Ata, he emphasized that this is the duty and task of Uzbek writers and scientists.

**Key words:** Mukhtar Avezov, Kazakh literature, literature of Turkic peoples, social life, positive hero, negative hero, conflict of interests, worldview, humanitarianism, plot, dramatic events.

XX аср жаҳон адабиёти манзарасини Мухтор Аvezов (1897 – 1961) асарларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Унинг асарлари, мана, бир асрки, нафақат қозоқ, балки туркий халқлар адабиётига самарали таъсир этиб келмоқда. Адибнинг драмалари, ҳикоя, қиссалари, адабиётшуносликка оид тадқиқотлари қозоқ халқининггина эмас, Марказий Осиёдаги барча халқлар адабиётининг чинакам ютуқлари сирасига қиради. Ўтган юз йилликнинг машхур сиймоларидан бири Мухтор Аvezовнинг бадиий баркамол асарлари ва унинг улкан шахс-инсон сифатидаги самарали фаолияти ўзбек, қирғиз, туркман, тожик халқлари ижтимоий-маданий ҳаётига баракали таъсир кўрсатганини тарихий воқелик ҳам, бугунги кун ҳодисалари ҳам тасдиқлайди. Академик Иzzат Султон улуг қозоқ адиби ижодий фаолиятининг Марказий Осиё халқлари ижтимоий-маданий ҳаётига самарали таъсирини: “Мухтор Аvezов Марказий Осиё халқлари адабиётида юзага келган илк ютуқларнинг ихлосманди эди. Аvezовнинг, масалан, Абдулла Қодирийга муносабати, уни Марказий Осиё халқлари романчилигини бошлаб берувчи сифатида тан олгани ўта ибратли ҳодисадир... Дарвоқеа, Абдулла Қодирийни оқлаш масаласини биринчи бўлиб Москвада Мухтор Аvezов кўтарган эди. Бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда бу ишни нимадан бошлаш ҳақида ҳам: “Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романида Россия Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганини биринчи бўлиб кўрсатди: Отабекнинг Шамайга саёҳати ҳақидаги ҳикоясида бу фикр яхши ифода этилган. Қодирийни оқлаш учун ҳаракатни бошланг ва мана шуни дастак қилиб олинг” деб яхши маслаҳат берганини эслайман” (Тоғ каби юксак: Буюк қозоқ адиби Мухтор Аvezовнинг 100 йиллигига (Тўпловчи ва масъул муҳаррир Н. Каримов). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – 64 б. – 25-бет) деб эътироф этган. Адабиётшунослар Эрик Каримов ва Карим Мустанов эса “Абай”, “Абай йўли” тетрологияси муаллифи ижодининг ҳаётбахш таъсири тўғрисида мулоҳаза билдириб: “Мухтор Аvezов шундай буюк адиблар сирасига қирадики, у нафақат қозоқ, балки туркий адабиётларнинг ҳам жаҳон сўз санъати даражасига кўтарилишига катта ҳисса қўшган... Мухтор Аvezовнинг ўзбек адабиётига таъсири самарали бўлган. Бу таъсир ўзбек ёзувчилари ижодиди энг яхши асарларни дунёга келишида ўзига хос ўринга эга. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, кўпгина ўзбек адиблари фақат Аvezов ижоди эмас, балки унинг шахси таъсирини ҳам сезишган. Унинг Абай ҳақидаги романи ўзбек адибларини халқимизнинг буюк фарзандлари ҳақида асар яратишга илҳомлантирган. Ойбекнинг Мухтор Аvezовга самимий ҳурмати, уларни бирлаштириб турган ижодий дўстлик тасодиф эмас... Мухтор Аvezов учун ўзбек адабиётининг ташвиш ва муаммолари ўз она адабиётиникидек яқин ва муҳим бўлган. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Аvezов биринчилардан бўлиб 1937 йилда айбсиз қатағон қилинган Абдулла Қодирийнинг бадиий меросини нашр қилиш ва ўзбек адиблари сафига тиклаш масаласини кўтариб, давлат ва жамоат арбобларига, адабиётшуносларга, олимларга, жумладан, Иzzат Султонга бундан қандай амалга ошириш мумкинлиги тўғрисида қимматли маслаҳатлар берган. Шу билан бирга, у Чўлпон шеърятини халққа етказишни кун тартибига қўйган. Ҳатто, бу ҳақда 1957 йилда Олма-отада ўзбек адабиёти кунлари ўтказилганида алоҳида тўхталиб, бу ўзбек адиб ва олимларининг бурчи ва вазифаси эканлигини таъкидлаган. Аvezов қирғиз халқининг буюк эпоси “Манас”ни, умуман, Шарқ халқлари эпик меросини каттиқ ҳимоя қилганлиги ҳаммага маълум” деб таъкидлаган (Ўша манба. – 60 – 63-бетлар). Қирғиз, туркман, тожик, ёзувчи ва шоирлари ҳам Мухтор Аvezовнинг ғоятда қизгин ва самарали кечган адабий ва ижтимоий фаолияти тўғрисида

ана шундай илиқ фикрлар билдиришган. Улар ўзлари учун Абай тўғрисидаги роман-эпопея муаллифини ибрат намунаси деб қарашган. Негаки Мухтор Авезов асарлари ҳаёт ҳодисаларини ҳаққоний бадиий акс эттиргани боис турли халқларнинг минг-минглаб ўқувчилари эътиборини қозонган. Адибнинг “Абай”, “Абай йўли” романлари дунё халқларининг кўпгина тилларига таржима қилинган ва сўз санъати ихлосмандларининг сеvimли асарига айланган.

Мухтор Авезов асарлари Марказий Осиёдаги кўпгина ёзувчиларнинг ижодий фаолиятига, уларнинг адабий диди шаклланишига бевосита таъсир кўрсатган. Чунки бу улуг қозоқ адиби асарларида ҳаёт ҳодисалари шундай юксак бадиий маҳорат билан ифодаланадики, уларнинг гўзаллиги ва нафосати, дахшати ва фожиаси – бутун ҳақиқати тўла қамраб олинади. Энг муҳими, бу ҳақиқат юракка етиб боради. Абай тўғрисидаги тетралогия муаллифининг ҳикоя, қисса, роман ва драмаларида адабиётнинг моҳияти, маъзи ва мундарижасини белгилайдиган инсонпарварлик, инсонга ачиниш, инсонни эъзозлаш ҳисси барқ уриб туради. Турмушда кўп кузатиладиган кундалик ҳодисалар, одамлар ўртасидаги одатдаги муносабатлар истеъдодли адиб қалами туфайли кишини ҳаяжонлантирадиган, ўйлантирадиган муҳим воқеа сифатида тасаввурда жонланади. Бундай ҳолат қозоқ ёзувчиси воқелик кечаётган замон ва макон манзарасини, унда иштирок этаётган одамларнинг қиёфаси, кайфияти ва кечинмаларини аниқ ва таъсирчан тасвирлаши таъсирида туғилади. Улуг адиб борлиқ гўзаллигини, ҳаёт абадийлигини, одамлар орасидаги муносабатлар доим мураккаб кечишини, инсоннинг ички олами эзгулик ва ёвузлик кураши майдон эканини, шу боис унинг кайфияти, истак ва интилиши муттасил ўзгариб туришини жуда чуқур ҳис қилади. Шунинг учун у ҳаёт ҳодисаларини, персонажлар портретини ёрқин бўёқларда қабартириб чизади. Адиб асарларида адабий қаҳрамонлар кескин тарзда мусбат ва манфий кутбларга ажралади ва уларнинг дунёқараши, ўз манфаати, орзу-истаклари йўлидаги интилиши, кураши жуда ишонарли ифодаланади. Ёзувчи эътибор қаратилган воқеалар устидан ҳукм чиқармайди, уларни муҳокама қилиб тушунтирмайди. У персонажларнинг хатти-ҳаракатини ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиққан ҳолда, тасвирлаб кўрсатади. Мухтор Авезов воқеликка инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёндашиб, “Бу ҳаётда фақат кучлилар яшашга ҳақли” деган чангалзор қонуни асосида яшайдиганларнинг зўравонлиги, зулмкорлигини очиб ташлайди. Адиб ижодига хос айни хусусиятлар унинг Абай тўғрисидаги тетралогияси, “Қараш-қараш воқеаси” қиссаси, қатор ҳикоя ва драмаларида яққол кўриниб туради. Улкан қозоқ адибининг барча асарларидан пул-бойликка ружу қўйиш, мансаб-мартаба, шон-шуҳратга муккасидан кетиш кишини такаббур, манман ёвуз, шафқатсиз, тажовузкор қилиб қўяди, деган маъно англашилади. Бошқаларга беписанд қараш эса бора-бора кишини ичидаги виждон овозига қулоқ солмасликка, виждон овозини ўчиришга тиришиш, ўз-ўзидан аниқки, одамнинг табиатидаги ғазаб-нафрат ҳиссини кучайтиради. Бу эса арзимаган майда-чуйда нарсалар учун ҳам асабийлашишга, энг ёмони бошқаларнинг ғашига тегиб, низолашиш, можаролашишга олиб келади. Кишилар орасидаги ўзаро келишмовчиликлар ҳам, халқлар, қабила, элат, уруғлар қавм-қариндошлар ўртасидаги хунрезликлар ҳам, давлатлар билан давлатлар уруши ҳам бир-бирига ғазаб-нафрат билан қараш натижасида туғилади. Мухтор Авезов ўз асарлари марказига ҳаётда азалдан ҳукм суриб келаётган ана шу жумбоқ ҳодисани қўяди.

Бир-бирига нисбатан адоват, ғазаб-нафрат ҳисси ҳасад қилиш, мансаб-амал талашиш, мол-мулкни қизганиш, ўзининг кучли, ақлли, уддабуронлигини кўрсатиш, бошқалардан устун эканини билдириб қўйиш важҳидан келиб чиқади. Мухтор Авезов Абай тўғрисидаги тетралогияси ва драмаларида ҳам, бошқа асарларида ҳам азалдан одамлар ҳаётини алғов-далғов қилиб келаётган ана шу муаммога эътибор қаратади. У ушбу муаммо ниҳоятда чигал эканлигини очиш мақсадида ҳаётий воқеаларга мурожаат қилиб, улардаги майда-чуйда бўлса-да, энг муҳимнарсаларни илғаб кўрсатади. Мухтор Авезов ниҳоятда нигоҳи ўткир сўз санъаткори эканига “Қараш-қараш воқеаси” қиссасидаги: “Тектикул ҳам кўнглига бир ғурбат чўккандай индамай ётарди. “Кесилган теракдай қулатди-ку мени. Шум йўқчилик – қашшоқлик қулатди. Тошмехр душманнинг калтаги, мана, бор дармонимни олиб кетди... Нима қолди?... Тектикул укангнинг ўрнига киминг қолди сенинг?!” – деб ҳолсиз юзини Бахтикулга зўрға буриб, ақаси ва

янгасига бирдай галма-гал кўз ташлаб, бор гапни айтиб қўя қолди. “Ўчим... ўчим қолди!...” – дея хасратини айтди-да, бурун тешиклари қисилиб, оғзи қийшайиб, энтикиб, йиғлади” (Авезов М. Қараш-қараш: повесть ва хикоялар (қозоқ тилидан таржима). – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1962. – 132 б. – 4-бет) каби ўринлар ёрқин исбот бўлади. Санъаткорона маҳорат билан битилган бундай саҳифалар адиб асарларига чинакам ҳаётий жозоба ва бўлакча таъсирчанлик қуввати бағишлайди.

“Қараш-қараш воқеаси” қиссасидан келтирилган кўчирмада қашшоқлик ва душманлари зулми туғдирган касаллик туфайли ҳаёт шами сўниб бораётган йигитнинг ўлими олдидаги ҳолати ифодаланган. Ёши ўттиздан ўтган бўлса-да, қашшоқлик туфайли уйланолмаган бу йигит иложсиз қолганидан “бурун тешиклари қисилиб, оғзи қийшайиб, энтикиб йиғлайди”. Кўчирмадан адиб ҳаётдан умиди сўниб, чорасиз қолган йигитнинг аянчли аҳволини кўрсатадиган энг керакли аломатларни топа билгани аён бўлади. Бу эса Мухтор Авезов улкан адиб эканидан, у инсоннинг ҳолати, кайфиятини зукколик билан англаб, жаҳон адабиёти намояндаларига хос маҳорат билан ифода қилишидан далолат беради.

Адиб айни асарида Тектикул нима учун бундай аянчли ўлим топгани сабаблари билан таништиради. У бу хунук ҳодисани маълум қилар экан, икки ҳақиқатга диққатни жалб этади. Биринчидан, Тектикулнинг: “Ўчим...ўчим қолди!...” деган сўзларини келтириш орқали инсонни зўравонлик қилиш, куч ишлатиб эзиш, аёвсиз калтаклаш орқали таслим этиб, бўйсундириб бўлмаслигини таъкидлайди. Одам, оёқ-қўлини синдириб, танасини эзиб-эзгилаб ташлашганида ҳам, ақл-хуши жойида экан, ҳеч қачон душманларига ён бермайди, сидқидилдан итоат қилмайди, рақибларни ўзидан кўра кучли деб тан олмайди. Ҳар бир киши Тектикулга ўхшаб, иложсиз қолганида ҳам ичида душманлари, рақибларини сўкиб, қарғаб, душманларининг ўзигагина эмас, уларнинг авлод-аждодларига ҳам лаънатлар ёғдираверади. Инсон ўзининг ана шу бўйсунмаслиги, ҳеч кимга ҳеч қачон ён бермаслиги билан барча мавжудотдан устун туради. Мухтор Авезов мазкур қиссасида Тектикулнинг айни ҳолатини ифодалаш орқали инсон табиатидаги ана шу жумбоққа ишора қилади. Тектикулнинг фожиаси сабабларини нақл этиш асосида эса иккинчи бир ҳақиқатни – ҳаёт ҳар бир кишини қилган хатти-ҳаракатига мувофиқ мукофотлаши, ножўя қилғиликлари учун жазолаши, яъни ким нима экса, шунинг ҳосилини олиши, арпа эккан ҳолда, буғдой ўришни умид қилиш ўринсиз эканини таъкидлайди. Абай тўғрисидаги роман, драмалар муаллифи “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида эмас, бошқа асарларида ҳам зулм ва зўравонлик ҳамини худди ўзига ўхшаган ҳодисаларга йўл очиши, кўпинча ўзидан баттароқ фожиаларни келтириб чиқаришидан таълим беради. Аён бўлишича, Тектикул шундай ачинарли ҳолатга тушгунча Қўзибақ овулидаги Салмен деган урушқоқ бойнинг малайи бўлиб хизмат қилган. У кундузи бойнинг бияларини соғиб, тунда қўйларини кўриқлаган. Аммо Тектикулнинг фожиаси унинг бу ишлари билан эмас, балки ҳаётидаги бошқа жиҳат билан боғланади. Бу хусусда қиссада: “Қўзибақ овули “баримта”, “босимта” деб малай йигитларни ёз кунлари не-не балоларга ҳам гирифтор қилар эди... Уришқоқ Қўзибақ овули, агар биров билан баримталашса, арслондай забардаст, ғайратли ака-ука Бахтикул билан Тектикулнинг қўлига қора чўкмор, остига учқур от бериб, қароқчилик қилишига юборар эди. Қўзибақ овулининг Салмендан катта акаси Сат, бўлишлик талашиб, йиғин-сайловларда кўп марта қирғин-жанжал чиқарди. Уларнинг рақиблари бу ур-йиқитларда Қўзибақнинг “қора сўйил, қайтмас йигитлари қакшатади” деб гапиришганда, энг олдин Бахтикул ва Тектикулни тилга олишарди... Қўзибақ овули баримта билан бойиди... Бахтикул ва Тектикул Салменнинг қўлига келганидан кейин бойнинг моли йил сайин туғиб кўпайгани устига, баримта – қўшимчадан кўпайиб борди. Акаси – бўлис, укаси уришқоқ шоқол бўлганидан кейин Қўзибақ бойимай ким бойисин! Шунақа янгидан-янги қўшилган молларнинг қанчаси Бахтикул ва Тектикулнинг ҳам қўлидан ўтган, аллақимларнинг ҳалол моли бўларди” дейилади (Ўша манба. - 5 – 6-бетлар). Демак, ўттиз ёшли Тектикул, ундан тўрт-беш ёш катта акаси Бахтикул хўжайини Салменнинг амрига кўра бошқа овулларга бориб босқинчилик қилган, одамларнинг не-не машаққат тортиб эришган отлари, қўйларини зўрлик қилиб тортиб олган. Босқин чоғида қаршилиқ кўрсатганларни

сўйил билан уриб, қўли, оёғини синдирган, бошини ёриб, елкасини майиб қилган, қамчилаб юз-кўзини қонга бўяган. Адиб “аллакимларнинг ҳалол моли бўларди” деганда Тектикул уришқоқ хўжайини Салменнинг топшириғи билан бўлса-да, нопок ишларга аралашгани, ўзи англаб-англамаган ҳолда, одамларга жабр-зулм қилиб, кимларгадир ноҳақ азият етказганига ишора қилган.

“Қараш-қараш воқеаси” қиссасида Тектикул, Бахтикулнинг “баримта”, “босимта”га қўл уриб, нотўғри иш қилганидан афсуслангани, бошқаларга зўравонлик қилганини ўйлаб, изтиробга тушгани айтилмаган. Чунки Тектикул, Бахтикулга ўхшаганлар ўзларининг бундай қилғиликлари бошқаларга нисбатан адолатсизлик, тажовузкорлик эканини англамаган. Салмен сингари бойлар, мулкдорлар кишиларга зўравонлик қилиш, ҳақоратлаш, калтаклаш, ўзгаларнинг мол-мулкани тортиб олиш инсон шаънига номуносиб амал, катта гуноҳ эканини ҳаёлига келтирмаган. Улар аксинча – “Бу дунёда ким кучли бўлса, ўша ҳамма нарса қилишга ҳақли. Ҳамма унга сўзсиз итоат қилиши керак” деган ёввойи, жоҳилона ақида асосида иш тутишган. Бундай чиркин ҳаёт тарзи эса яқин-яқин замонларгача нафақат чорва боқиб, қўчманчи яшаган қозоқ, қирғиз қавмлари орасида, балки азалдан ўтроқ ҳаёт кечириб, қадимий шаҳарлар барпо этган халқлар турмушида ҳам ҳукм сурган. Улуғ ҳинд адиби Рабиндранат Тагор асарлари, турк, Эрон адабиёти намуналари бунини тасдиқлайди. Ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романидаги ҳукмдорлар, амалдорлар образида, тожик ёзувчиси Садриддин Айнийнинг “Куллар”, “Дохунда” романларида Туркистон халқларининг узоқ ва яқин ўтмишидаги укубатли турмуши аввало “Ҳаётда фақат кучлилар яшашга ҳақли” деган ғайриинсоний ақида билан боғлиқлиги, ислом дини йўл-йўриқлари ҳукмдорлар, амалдорлар, мулкдор бойлар манфаатини кўзлаб талқин қилингани билан боғлиқлиги кўрсатилган. Мухтор Авезов ўзининг устози деб билган, ўзбек романчилиги асосчисининг машҳур “Ўткан кунлар” романидаги Ҳомид, Содик, Мутал образлари ҳам “Кучлилар ҳамиша ҳамма нарсага ҳақли” деган зўравонликни ёқлайдиган ёввойи ақида асосида турмуш кечирадиган кимсаларнинг типик вакили сифатида ўқувчида нафрат хиссини уйғотади.

Абай тўғрисидаги тетралогияни, “Қараш-қараш воқеаси” қиссасини мутолаа қилган ўқувчи кишилар ўртасидаги муомала-муносабатларда моддий манфаатдорлик кўзланиши жуда кўп маънавий-ахлоқий қадриятларнинг илдизига болта уришига ишонч ҳосил қилади. Чунки Тектикул, Бахтикулнинг хўжайинлари фақат ўзининг моддий манфаатини кўзлаб иш тутаяди, шу мақсадга эришиш учун бошқаларга зўравонлик қилиб, зулм ўтказаяди. Тектикул, Бахтикулнинг аянчли қисмати эса Салмен янада кўпроқ бойиш ҳирсига берилиб, шафқатсиз, бераҳм кимсага айланганини намоён этади. Мухтор Авезов мазкур қиссасида Салмен сингари дин аҳкомларини назар-писанд қилмайдиган диёнатсиз бойлар, амалдорлар атрофидаги одамларни ўз душманига айлантиришини очиб беради. Чунки салменлар ноҳақлик, адолатсиз қилган пайтда тектикуллар, бахтикуллар: “Биз ёшлигимиздан буён бойларга ҳизмат қилиб келяпмиз. Улар эса ўзлари ҳам, болалари ҳам қўлини совуқ сувга урмасдан роҳат-фароғатда яшайпти. Меҳнат машаққатини тортса-да, нега биз қийналишимиз, азоб тортишимиз керак?” деб ўйлайди ва ўзларининг кулфати, ночор аҳволи учун бойлар, мулкдорларни айбдор деб билади, ҳукмдорлар, амалдорларни лаънатлаб, сўкиб қарғайди. Тектикул, Бахтикулга ўхшаб, хўжайинларига нафрат билан қараб, кек сақлайди, улардан ўч олишни мақсад қилади. Ўзаро адоват эса йиғилиб-йиғилиб, албатта, нохуш оқибатларга олиб келади. Сюжети драматик воқеаларга асосланган “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида одамлар орасидаги ана шу мураккаб, зиддиятли муносабат тўғрисида сўз юритилади. Асарда ҳар бир одам учун, у бой ёки камбағал эканидан қатъи назар, инсонлик шаъни, ғурури, номуси, ҳамияти муқаддас экани таъкидланиб, асл нарсаларни барча киши ҳамма замонда қадрлайди, деган ғоя илгари сурилади. “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида ҳам, адибнинг бошқа асарларида ҳам инсоний муносабатларда ҳамиша муҳим аҳамият касб этадиган ана ша ҳақиқатни тасдиқлайдиган ҳаётий далиллар тақдим қилинади. Шу мақсадда турмушдаги зиддиятли воқеалар танлаб олиниб, манфаатлар тўқнашуви, ор-номус, ғурурни асраш йўлидаги кескин курашни кўрсатишга урғу берилади.

Тектикул, Бахтикулнинг укубатли ҳаёти нақл қилинган “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида ҳам, адибнинг Абай тўғрисидаги тетралогиясида ҳам диққат марказига инсон қадрли муаммоси қўйилиб, даврнинг долзарб ижтимоий муаммолари шу нуқтаи назардан ёритилади. Ёзувчи манфаатлар бир-бирига зид келиб қолганида ҳар бир кишининг қалби муросасиз кураш майдонида айланишини усталик билан очиб беради. Тектикул ва Бахтикул ўн йиллар давомида Салмен бойга сидқидилдан хизмат қилади. Лекин бунинг эвазига ака-ука ҳеч нарса орттиролмасдан, ночор турмуш кечиради. Қиссада бу хусусда: “Ака-уканинг кишу ёз қилган меҳнати, зўр ғайрати хўжайинга жуда катта даромад келтирса-да, Салмен уларни ҳам кўп йиллар давомида бошқа малайлари каби ҳақ бермай ишлатиб юрди... Шунинг учун Тектикулнинг бошига битта ҳам мол битмади. Бахтикулнинг йигирма йиллик меҳнати, хотинининг ўн йил сугир соғиб, кўйиб-пишиб қолган хизмати бировларнинг кайф-сафосига кетди. Уларнинг бор мол-дунёси Бахтикул билан Тектикул икковининг ўртасидаги мана шу йиртиқ эски ўтов, тўрт-беш бош мол, ўн чоқли эчки-улоқ эди, холос. Йигирма йил давомида бегонанинг молини кўз қорачиғидай боқиб асраган, тоғни урса, талқон қиладиган икки оға-ини билан уй ва чорва ишидан бош кўтармаган Қатшанинг тўплаган бойлиги шугина эди” дейилади (Ўша манба. – 6-бет). Бойлик орттиришга ҳирс қўйган Салмен хизматкорларини зўравонлик билан итоатда сақлаш мумкин эмаслигини, малайлар ҳам ўзининг инсонлик ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиши мумкинлигини ҳис қилмайди. Сўкиб ҳақоратлаганида Тектикул унга эътироз билдирса, хизматкорининг норозилиги асосли эканини тан олгиси келмайди. Қишнинг изғирин совуғида кийиши учун “жўнгина иссиқ кийим беришини сўраган Тектикулни бўлмағур сўзлар билан сўқади”. Тектикул хўжайинининг унга бундай муомала қилиши ўринсиз эканини айтиб, эътироз билдирганида “бундан қутуриб кетган Салмен бой Тектикулни беш йигитига уришни буюриб, ўпкасига тептириб, ҳамма жойини мажақлатиб ташлайди. Қоронғи тунда, совуқ довулда кийимсиз қолдираман, деб далага ҳайдаб юборади... Ҳам ўпкасидан еган қалтак зарби, ҳам яланғоч баданига урилган қора совуқ Тектикулни буткул касал қилиб қўйди” (Ўша манба. – 7-бет).

Мухтор Авезов инсон қадрли масаласига урғу берилган “Қараш-қараш воқеаси” қиссасидаги Салмен, Сат, Жарасбой образларида “Фақат кучлилар яшашга ҳақли” деган ақида ҳукм сурган зулмат замондаги, адолатсиз муҳит етиштирган зўравон кимсалар қиёфасини гавдалантиради. Қиссада Шалқар элининг бўлиси: “Жарасбой одамлар орасида фақат бўлислиги билангина машҳур эмас эди. Унинг салмоғини оширган бошқа сабаблар ҳам бор эди. У бой, йирик савдогар, ён-теварақдаги бий-боёнлар уни таги зўр, “шаҳарда танишлари кўп” деб тилга олишади. Қиламан деса у, яхшилиқни ҳам, ёмонлиқни ҳам ўрнига қўяди. Теварақдаги бўлис, ҳожи, мирзаларнинг ҳаммаси ундан ҳайиқади... Кеч бўлай деб қолгани учун овулнинг барча эркаклари ташқарида юрарди. Бўлисининг ўзи бошига сувсар телпагини кийиб, етти яшар бўйчан ўғли ва уч-тўрт хушомадгўйлари билан каттакон уйининг ёнида турарди. Бахтикул оҳиста яқинлашиб, салом берди. Бўлис алқар (бўлисининг бойвуччаси – катта хотини учун отиб келган тоғ эчкиси – А.У.)га бир кўз ташлаб, алик олди. Унинг ёши Бахтикулдан катта эмас: ўттиз беш-ўттиз еттиларда. Аммо савлати туяни хуркитгудек эди” деб таништирилади (Ўша манба. 27-бет). Жарасбойнинг катта хотини – бойвуччасининг ҳам кўриниши, ўзини тутишида ҳам киборларга хос такаббурилик ёғилиб туришига эътибор қаратилиб: “Қишлик кўранинг эшигидан кўлида қумғон кўтарган тўла, оқиш юзли бойвучча чиқди. Унинг юриш-туриши тўкин турмушдан ортиқ ризо, мамнун эканини очиқ билдириб турарди” деб таъкидланади (Ўша манба. – 27-бет).

Аёнки, мол-дунёга ҳирс қўйиш, очкўзлик, ён-атрофдагиларга оқибатсизлик, ўзгаларга шафқатсизлик барча динларда қораланади. Хусусан, ислом динида ана шу тўрт сифат мусулмонга хос эмаслиги, кимки ўзида айни хусусиятлар мавжудлигини сезса, у тезда тавба қилиб, феъл-атворини тузатиши зарурлиги уқтирилади. Тектикул, Бахтикулни аёвсизлик билан азоблаган Салмен бойнинг феъл-атвори, одамлар, хусусан, хизматкорлари билан муносабатида эса доимо адолатсизлик, зўравонлик, беаёвлик кузатилади. Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романида

ҳам бойлар, амалдорларнинг оддий одамларга беписанд муомаласини ёритишга алоҳида урғу қилинади.

“Қутлуғ қон” романидаги бош қаҳрамонлар Йўлчи, Гулнор образларида, “Қараш-қараш воқеаси” қиссасидаги асосий қаҳрамонлар Бахтикул, Тектикул қисматида камбағал, бечора одамлар қонунсизлик, адолатсизлик ҳукм сурган зулмат замонда муштумзўр бойлар, виждонсиз амалдорлар томонидан хўрлаб, оёғости қилиб ташлангани кўрсатилади. Мухтор Авезов ўша замондаги мулкдорларнинг жоҳиллиги, бераҳмлигини таъкидлаш мақсадида Салменбой: “Агар сенга шу биянинг гўштидан бир парча қолдирсам, ота-бобомга лаънатлар бўлсин. Ҳаммасини супуриб-сидириб олиб кетаман... Онангни... бўйни йўғонлаб кетган қора қул! Эртанинг ўзида Сатнинг муҳрини бостириб, “қаллакесар” деб авахтага тиктирмасам, онадан тукқанним бекор! Ерга қоқиб киргизаман, Сибирга ҳайдатаман!” деб дағ-даға қилиб, сўқиб, ҳақоратлаб, аёвсиз калтаклаб, Бахтикулга зуғум ўтказади (Ўша манба. – 20-бет).

Бахтикул зўравон Салмен олдида ночор эканлигини яширмайди. “Бошқалардан зардали, ўктамроқ, яхшини ёмондан ажрата биладиган ақлли, одамларга сўзини ўтказа оладиган чечан тилли” Бахтикул Салменга: “Мен кучига ишонган одам эмасман. Сен кучлисан. Лекин мен тўранинг олдида бориб, адолат сўрамоқчиман” дейди (Ўша манба. – 21-бет). Бахтикул “тўра” деганда рус амалдорларини назарда тутди. Россия Марказий Осиёни истило қилганидан кейин ноҳақликка учраган маҳаллий аҳоли адолат истаб, рус маъмурларига мурожаат қилишган. Бахтикулга ўхшаган содда одамлар рус маъмурлари билан маҳаллий амалдорларнинг тили бир эканлиги, улар бойлар, мулкдорлар манфаатини ҳимоя қилиб, пора олишини хаёлига ҳам келтирмаган. Тўралар билан яқин алоқада бўлган Салмен сингари бойлар, амалдорлар эса Марказий Осиё ўлкаларини мустамлакаси қилиб олган рус маъмурларининг ана шу феълени яхши билган ва уларнинг бу пасткашлигидан обдон фойдаланишган. Туркман адиби Хидир Деряев (1905 – 1987)нинг “Қисмат” романида ҳам рус маъмурларининг манфаатпарастлиги, улар золим, зўравон маҳаллий амалдорлар, катта мулк эгаси бўлган очкўз бойлар билан бирлашиб, камбағал бечора кишиларга нисбатан доим адолатсизлик, ноҳақлик қилиб келгани билан боғлиқ ҳаётий воқеалар қаламга олинган. Улуғ ўзбек адиби Чўлпон (1898 – 1938)нинг “Кеча ва кундуз” романида ҳам мустамлака ўлкаларида рус маъмурлари айш-ишрат, маишатга берилиб кетгани, жабрдийдаларга нисбатан адолатсизлик қилиб, маҳаллий аҳолига зулмни кучайтириб юборганига эътибор қаратилган. Салмен мустамлакачи рус идорасининг “хужайра”ларига сингиб кетган ана шу иллатдан хабардор бўлгани учун: “Ҳали тўранинг олдида бормоқчимисан? Майли, борайлик! Кўраман сенинг Кўзибаққа тенг бўлганигни?” деб Бахтикулни масҳара қилади (Ўша манба. – 21-бет).

Бахтикулнинг “адолат сўрамоқчиман” дейиши ҳар бир одам, ижтимоий аҳволи, дини, ирки, жинси, ёшидан, қайси замон, қайси маконда яшашидан қатъи назар, адолат бўлишини исташи, эркак интилиши, ўзининг инсонлик шаънини ҳимоя қилиши, ор-номуси учун курашишини билдиради. Салменга ўхшаган бойлар, амалдорларнинг камбағал, кўмакка муҳтож кишиларга нисбатан “Нимасига ишонади мана бу гадо?” деб беписанд қараши эса уларнинг жоҳиллиги, такаббурлигини аён этади.

Салмен, Жарасбойга ўхшаган зўравонлар дину диёнат унутилган, қонунсизлик ҳукм сурган, аҳоли кескин тарзда ижтимоий табақаларга ажралган, бойлар билан камбағаллар орасидаги тафовут осмон билан ерча бўлиб қолган муҳитдан ўсиб чиқади. Салмен ҳаддан ташқари кеккайиб, дину диёнатини унутгани учун: “Агар сенга шу биянинг гўштидан бир парча қолдирсам, ота-бобомга лаънат бўлсин!.. Эртанинг ўзида Сатнинг муҳрини бостириб, “қаллакесар” деб авахтага тикмасам, онадан туғилганим бекор!” деб қабих қасамлар ичади. У бундай хунук сўзлар айтиш орқали ўзининг устунлигини билдириб, бошқаларни кўрқитмоқчи, атрофидагиларни итоатда тутмоқчи бўлади. Салмен дин аҳкомлари унутилган жаҳолат ҳукмрон муҳит вакили бўлгани боис бу дунё синов майдони экани, ажал ҳар бир одамнинг ёнида туриши, ким қачон, қаерда, қандай ҳолатда ўлишини билмаслиги, ҳар қанча бой-бадавлат бўлмасин, у ҳам



Бахтикул сингари Аллоҳнинг бир бандаси экани тўғрисида ўйламайди, одам одамга зулм қилиши ножоиз эканини ҳаёлига келтирмайди.

Мухтор Авезов “Қараш-қараш воқеаси” қиссасидаги персонажлар яққол “ижобий” ва “салбий” қаҳрамонларга ажралади. Масалан, ўқувчилар Салмен, Жарасбойни “салбий”, Бахтикул, Тектикулни “ижобий” қаҳрамон сифатида қабул қилади. Чунки уларнинг хатти-ҳаракати, ўзаро муносабати шундай хулосага келиш учун етарли асос беради. Лекин Мухтор Авезовнинг ёзувчи сифатидаги маҳроати шундаки, у Салмен, Жарасбой ҳам, Бахтикул, Тектикул ҳам ўз-ўзидан эмас, балки жаҳолат чуқур илдиз отган маърифатсиз муҳит туфайли шундай бўлиб қолганига эътибор қаратади. Адиб агар Салмен, Жарасбой маърифатли инсон бўлганида одамларга бунчалик зулм ўтказмас эди, ўз манфаати йўлида ғайриинсоний хатти-ҳаракатлар қилмас эди. Агар Бахтикул, Тектикул ҳам илм-маърифатдан баҳраманд бўлганида бойларнинг ғайришаръий топшириқ, буйруқларини бажармас, жиноят кўчасига қадам қўймас эди, демоқчи бўлади. Қиссадаги персонажларнинг хатти-ҳаракати, ўзаро муносабатлари тасвиридан шундай маъно англашилади. Рабиндранат Тагор, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ҳамза, Ойбек асарларида ҳам худди Мухтор Авезовнинг “Қараш-қараш воқеаси” қиссасидаги каби персонажлар икки тарафга ажратилиши ва ҳаётнинг ўзида ҳам айнан уларга ўхшаган яхши одамлар ва ёмон кимсалар мавжудлиги ҳамда улар ўртасида муттасил кураш кечиши табиатнинг ўзида аллақандай сирли қонуният ҳукм суриши тўғрисида ўйлантиради.

“Қараш-қараш воқеаси” қаҳрамони Бахтикул душманларидан бири Жарасбойни қасддан отиб ўлдиради. Бахтикул унга нисбатан адолатсизлик, номардлик қилгани учун Жарасбойдан шу тарзда ўч олади. Жарасбой Бахтикулнинг қўшни овулдагиларни молларини босқинчилик қилиб тортиб олиб келишга юборади. Бахтикул ноилож қолгани боис хўжайинининг бу буйруғини бажаради. Текшириш бошланганида эса Жарасбой иккиюзламачилик қилиб, Бахтикулни айбдор этиб кўрсатади. Аслида Бахтикул бошқа овуллардан босқинчилик йўли билан ўғирлаб келган йилқиларни Жарасбой ва унинг ҳамтовоқлари Қўқиш, Сарсен ўзаро бўлишиб ейди. Бахтикул бойлар уни “ўғри”, “қароқчи”га чиқаришганидан норозиланиб: “Мен биттами, бештами, қанча мол олган бўлсам, уларни ўз хоҳишим, ўз қасдлим орқасида олган эмасман. Мени мол олишга – ўғирлашга юборган одамлар ўлиб кетган эмас. Мана шу қаршимда ўтирган Сарсен билан Қўқиш ёзда мен қилган ишларнинг биттасидан ҳам бўйин товлай олмайди!” деб эътироз билдиради (Ўша манба. – 48-бет). Қўқиш эса қўлидаги камчисини ўйнатиб: “Сен ўзинг қилган ўғирликларни бегуноҳ одамларга тўнкайман, деб уринма, билдингми! Ўладиган бўлсанг, Сарсен билан икковимизга осилмай ўл! Бийлар! Бу ҳали бизга эмас, Жарасбойга ҳам осилар” деганча Бахтикулга дағдаға қилади (Ўша манба. – 48-бет).

Инсон қадри масаласини диққат марказига қўйган муаллиф бошқа асарларидаги сингари “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида ҳам одам табиатидаги дубдурустдан сезилмайдиган жумбоқларни очиб беради. Ёзувчи Бахтикулнинг Жарасбой хонадонига боришини: “Ифлос йиртиқ кигиз солинган ўтовда яшовчи Бахтикул учун бундай уйга кириш шараф, бахт бўлиб кўринди. Уни бошқалар билан бир қаторда ўтиришга таклиф қилишди. У ўтирди. Катталарнинг сўрови билан билан аста бошидан кечирган кулфатларини гапира бошлади. Ўтирганлар унинг гапини индамай тинглаб, кечки чойни узоқ ичишди. Бахтикул Қўзибақ овулида кўрган хўрликларининг ҳаммасини гапирди. Гапининг охирида Салменнинг авахтада чиритаман, деб чиранганини айтди” деб қаламга олади. Фёдор Достоевский: “Виждонли, кўнгли бўш одам юрагини ҳаммага очиб кўрсатаверади. Корчалон эса тинглаб, овқатини еб ўтираверади, кейин ўзингни ҳам ошаб, еб қўяди” дейди (Достоевский Ф.М. Жиноят ва жазо: Роман. И.Ғафуров тарж. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 664 б. – 153-бет). Бахтикулнинг ҳолати тасвири улуг рус адибининг ушбу мулоҳазалари айни ҳақиқат эканини тасдиқлайди. Содда, дунёқараши тор Бахтикул биринчи маротаба кўраётган, аввалдан таниш бўлмаган кишиларга ўзининг аҳволи, бошидан кечирганларини айтиб, дардини дoston қилади. Ғаму ҳасратини тўкиб солган Бахтикулнинг гапларини тинглаб ўтирган Жарасбойнинг ҳолати ҳақида: “Бўлис чурқ этмади. У Бахтикулнинг гапини тўғри-ноғўғри ҳам демади, уни гапиришдан ҳам тўхтатмади... Фикрини

кўпчилик олдида айтгиси келмадими, ҳайтовур бола-чақаси Бахтиқулга очик чирой билан қараб, унинг тилагига хайрихоҳ бўлганда ҳам, у бир оғиз гапирмайди” дейилади (Авезов М. Қараш-қараш: повесть ва ҳикоялар (қозоқ тилидан таржима). – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1962. – 132 б. – 30-бет).

Бахтиқулнинг кечмиш-кечирмишида, ночор турмуши тасвирида адолатсизлик, хўрланиш, таҳқирланишдан қийналиб, дарду ҳасрати ичига сиғмаган қолган одамнинг аянчли ҳолати ифодаланади. Жарасбой, Салменнинг хатти-ҳаракатида эса ҳаёт тарзи моддий манфаатпарастликка асосланган, бошқаларни итоат эттиришдан лаззатланадиган худбин, зўравонларнинг қиёфаси кўрсатилади. Табиийки, улар ўртасида муросасиз кураш кечади, ҳар хил адолатсизликлар рўй беради. Бу зиддият эса турли жиноятчиларга йўл очади. Ҳар қандай жиноят заминида адолатсизлик, ноҳақлик туради. Фёдор Достоевский: “Жиноят ижтимоий тузумнинг адолатли эмаслигидан норозилик тарзида рўёбга чиқади” дейди (Достоевский Ф.М. Жиноят ва жазо: Роман. И.Ғафуров тарж. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 664 б. – 308-бет). Мухтор Авезов “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида адолатсизлик авж олган, “Фақат кучлилар яшашга ҳақли” деган ваҳшиёна ақидага асосланган зулмат замон манзарасини чизиб беради. Адиб қисса қаҳрамони Бахтиқулнинг хатти-ҳаракатида одам, ижтимоий аҳволидан қатъи назар, ноҳақлик, адолатсизликка, инсонлик қадри топталиши, шахси хўрланишига тоқат қилолмаслигини ҳаётий воқеалар асосида исботлашга эришади. Асарларида инсон табиатида ана шу хусусият мустаҳкам ўрин эгаллаганини ёрқин ёритган Фёдор Достоевский бу хусусда: “Жонли одам ҳаёт бўлишини талаб қилади, жонли одам кўр-кўрона ҳамма нарсага бўйсунмайди, жонли одам шубҳали, жонли одам тескаричи бўлади!” дейди (Ўша манба. – 309-бет). Бахтиқулнинг Жарасбой, Салменга эътирози у жонли одам эканлиги, ҳеч кимга ҳеч қачон кўр-кўрона бўйсунини истамаслиги, ҳамма масала адолатли ҳал қилинишини иташини аён этади. Мухтор Авезов унга нисбатан ноҳақлик қилганлар билан муросасиз олишувга киришган Бахтиқул табиатан ана шундай одам эканлигини: “У бошқалардан зардали, ўктамроқ эди. Яхшини ёмондан ажрата биладиган югурик (зукко – А.У.) ақли, одамларга сўзини ўтказа оладиган чечан тили бор эди” деб қайд қилади. Салмен, Жарасбой эса бошқаларга нисбатан зўравонлик қилиш, зулм ўтказишга ҳеч қандай ҳақи, ҳуқуқи йўқлигини асло англамайди. Шу боис улар ўзларининг ғайриинсоний хатти-ҳаракатлари, ножоиз қилғилик, қилмишлари тўғрисида ўйлаб, пушаймон бўлмайди. Чунки улар жаҳолат ботқоғига ботган жоҳил кимсалардир. Салменнинг ўзини ҳар қандай иш қўлидан келадиган зўр одам сифатида кўрсатиш мақсадида хунук қасамлар ичиб, Бахтиқулга таҳдид қилиши у ёвуз, бераҳм кимса эканини аён этади. Жарасбойнинг Бахтиқул не машаққатлар билан орттирган молнинг ярмидан кўпини ўзи қилдирган, ўзи буюрган иш учун Бурген бўлисидаги Ўраз бойга олиб бергани у иккиюзламачи, тухматчи, мунофиқ эканини ошкор қилади.

Ўқувчи “бахти очилмай юрган бир бечора”, “пешонаси ёримай юрган бир камбағал” Бахтиқулнинг аҳволига ачинади. Аммо Мухтор Авезов бу персонажни айбу гуноҳлардан холи, мусичаи беозор одам сифатида тақдим қилмайди. Адиб Бахтиқул дастлаб Салменга, кейин Жарасбойга ёқиш, яхши кўриниш учун анча-мунча ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар қилиб, ножоиз ишларга қўл ургани билан таништиради. Қиссада бу хусусда, жумладан: “Бахтиқул чопарликни тез ўзлаштирди. У Жарасбой юборган жойларда бўлисининг дўсти, яқинига яхши гапирар, Жарасбойга тескари кишиларнинг орасига тушганда эса зуғум ўтказиб, дағдаға қилиб гапирар, зарур бўлса, ҳатто, куч ишлатар эди. Бахтиқул бўлисга садоқат билан хизмат қилди” дейилади (Авезов М. Қараш-қараш: повесть ва ҳикоялар (қозоқ тилидан таржима). – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1962. – 132 б. – 34-бет).

“Пешонаси ёримай юрган бир камбағал” Бахтиқулнинг бу қаби ғайриинсоний хатти-ҳаракатларидан, Салмен, Жарасбойнинг бераҳмлиги, мунофиқликларидан улар дин аҳкомлари топталган, ўзаро меҳр-оқибат унутилган зулмат замон, чиркин муҳит одамлари эканлиги ойдинлашади. Чунки одамларнинг феъл-атвори, ўзаро муносабатлари шаклланишида ижтимоий муҳит муҳим ўрин тутди. Агар Бахтиқул озгина бўлса-да, диний тарбия олганида хўжайинлари

буюрган ношаръий ишларга қўл урмасди. Чунки у босқинчилик, ўғрилиқ қилиш хунуқиш сифатида аянчли оқибатларга олиб келишини чуқур ҳис этарди. Салмен ҳам, Жарасбой ҳам мусулмонларга хос тоат-ибодат билан машғул бўлганида бошқаларга зулм ўтказиб, мол-мулкни ўзлаштириш, Бахтиқулга ўхшаганларни босқинчиликка йўллаган ҳолда, иккиюзламачилиқ қилиб, уларни жазога торттириш қабихлик, разиллик эканлигини ўйлаб, изтироб чекарди. Салмен, Жарасбойнинг атрофидагилар жоҳиллик ботқоғига ботган зулмат замон фуқаролари бўлгани боис зўравонликни олқишлайди. Жарасбой Бахтиқулга: “Қўзибақ овулининг тиниб-тинчидиган туси йўқ. Тинчгина яшайлик десак, молимиздан ўғри, уйимиздан бўҳтон аримайди. Энди биз ҳам уларга қилган ишини қилмасак бўлмайдиганга ўхшайди. Бахтиқул, сен ёнингга ўн нафар йигит олиб, бугун кечаси боргин-да, тўғри келса, Сат ёки Салменнинг йилқисидан, бўлмаса, Қўзибақ овулидан биттасининг йилқисидан бир уюрини баримтага ҳайдаб кел!” деб буюрганида “юзлари бужмайиб кетган бўйни йўғон Қўқиш унинг бу гапини: “Мол олиш (босқинчилик қилиб, зўрлик билан тортиб олиш)ни Сатнинг ўзи бошлабди. Бироқ униқ ўғрилиқ бўлса, сеники (яъни Бахтиқул қиладиган иш – А.У.) – тўғрилиқ. Чунки сен ўз молинг учун баримта оласан. Қаерга борса ҳам (қаерга, кимга бориб, арз қилса ҳам – А.У.) бу иш ҳалол мол учун қилинганини ҳамма тан олади. Бахтиқул, нима бўлди? Нима бало, кўрқиб қолдингми? Ботир йигит бундай пайтда ўзи отилиб чиқмайдами?” деб ҳамтовоғи Жарасбойнинг гапини қўллаб-қувватлайди. Бахтиқул бундай ишни қилишдан бўйин товлаб: “Мени шу ишга юбормасанг нима қилади, бўлис? Ҳозир ўзи ўғрилиқ қилмаган одамлар ўғри аталиб юрганини кўриб турибсан-ку. Паноҳ топдим, деган эдим. Менинг Сат, Салмен билан олишадиган нима бор?” деб эътироз билдиради. Бўлис Жарасбой эса пинагини бузмасдан: “Бу нима деганинг, Бахтиқул? Сат, Салмен сенинг ота душманинг! Ота душманингдан ўчингни оладиган жойдан қочасанми? Жавобгарлиги сенга эмас, менга келади-ку! Бу ерда сен кўрқадиган ҳеч нима ўқ. Сенга келадиган бало дастлаб менга келади. Бош тортадиган бўлсанг, бошқа ишдан бош тортгин. Бундай пайти келиб турган жойда чўчисанг, бу – гуноҳ бўлади. Боравер, ҳамма қилиб юрган ишдан юз ўгирма!” деб ўрнидан туриб кетади (Ўша манба. – 36-бет).

Мухтор Авезов “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида жаҳолат авж олган муҳитда Салмен, Жарасбой, Қўқиш сингари зўравонлар ҳукмрон бўлиб олиб, ўз шахсий манфаати йўлида Бахтиқул, Тектиқул, Жадиғарга ўхшаган содда одамларни жиноят гирдобига тортишини кўрсатади. Маърифатдан бебаҳра, дин аҳкомлари топталган муҳитнинг чиркинлиги шундаки, унда жамиятда кескин табақаланиш юзига келиб, аҳоли эзувчи ва эзилувчиларга ажралиб қолади, одамлар бир-бирига нафрат билан қарагани боис ўзаро адоват, низо кенг ёйилади. Можаролашган томонларни мурсага келтирадиганлар, хунрезликни тўхтатадиганлар топилмайди. Аксинча одамлар бир-бирини топташ, эзиш учун баҳона ахтаради. Ҳаёт Салмен, Жарасбойлар борлиги боис эмас, балки уларнинг шафқатсизлиги, ёвузликларини кўриб, томоша қилиб турадиганлар кўплиги ва улар ҳеч нарса қилмаслиги, қилолмаслиги туфайли можаролар майдонига айланади. Манфаатпараст, худбин, мол-мулк, амал-мансаб, шон-шухратга ҳирс кўйганларнинг қабихлиги, разиллиги, Салмен, Жарасбойнинг Бахтиқулга муносабати Лев Толстойнинг: “Одам – емирувчи махлук, ўз ҳаётини сақлаш учун қанчадан-қанча ранг-баранг тирик мавжудотларни, ўсимликларни мавҳ этади” деган сўзларини ёдга солади (Толстой Л.Н. Асосий қаҳрамонларим – ҳақиқат: Қисса, мактублар, хотиралар. – Тошкент: “O’zbekiston”нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2019. – 424 б. – 5-бет).

Жарасбой, Салмен образи қиссада ўзининг шахсий хузур-ҳаловати йўлида бошқаларни аёвсиз топтаб кетаверадиган ёвуз кимсаларнинг типик вакили сифатида гавдалантирилган. Жарасбойнинг туриш-турмуши, Бахтиқулга ўхшаган оддий одамлар ҳеч қачон эришолмайдиган дабдаба билан яшаши хусусида: “Улар ёши катта-кичиклигига қараб, одоб билан олдин ҳовлига, ундан бўлиснинг кенг, ҳашаматли уйига киришди. Бахтиқул бундай уйда ҳеч қачон бўлмаган эди. Каттакон керосин лампа хонани қуёшдай чараклатиб турибди. Ерга буруннинг қонидай қип-қизил гилам солинган. Тўрда рангдор кўрпача, пар ёстиклар. Деворнинг тагида безакдор русча қаравот. Қаравотнинг тепасига ярқироқ гилам осилган. Уйнинг ичи худди аллақандай нур билан

ёришиб турганга ўхшайди. Ифлос йиртиқ кигиз солинган ўтовда яшовчи Бахтикул учун бундай уйга кириш катта шараф, бахт бўлиб кўринди” дейилган (Авезов М. Қараш-қараш: повесть ва ҳикоялар (қозоқ тилидан таржима). – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1962. – 132 б. – 29-бет). Салмен, Жарасбой сингари мол-давлати, мансабига махлиё кимсалар қўл остидаги кишиларга, камбағал, фақир одамларга беписанд қарайди. Турли ижтимоий табақадагилар ўртасидаги бундай ғайриинсоний муносабат эса жамиятда жаҳолатга кенг йўл очиб, бир-бирига нисбатан ишончсизлик, ички адоватни туғдиради. Бахтикул яшаётган, Салмен, Жарасбой турган муҳит шу даражада тубанлашганки, бўлисининг яқинларидан бири Сарсенбой Бахтикулга: “Кўзибақ бир сенга қасд қилган эмас. У талай одамларнинг шўрини қуритган. Қани, Жарасбойнинг кўлидан сени тортиб олиб кўрсин-чи! Бўлисининг уйда хизмат қилиб, хотиржам юравер. Кўзибақ тугул, худонинг ўзи ҳам сени бу ердан ололмаслигига мен кафилман. Бугун бўлмаса, эртага Кўзибақдан молингни олишга ҳам кўмак берамиз” дейди. У Бахтикул Жарасбой ҳузурига келиб, Кўзибақ овулида кўрган хўрликлари, Салмен “авахтада чиритаман” деб тазйиқ ўтказиётганини айтганида шундай дейди. Диндан озгина бўлса-да, хабардор одам эса бекиёс куч-қудратга, беҳад бойликка эга бўлганида ҳам бу тарзда сўзламайди. Сарсенбойнинг “Кўзибақ тугул худонинг ўзи ҳам сени бу ердан тортиб ололмаслигига мен кафилман” дея керилиб, катта гапириши унинг худобехабарлиги, Аллоҳнинг қудрати, Яратувчилиги тўғрисида асло ўйлаб, мушоҳада қилиб кўрмагани, бу хусусда мутлақо тасаввурга эга эмаслигини билдиради. Муҳит шу қадар чиркинки, Сарсенбой куфр сўзларни айтганида ҳам ҳеч ким унинг бундай ножоиз гапларига қарши чиқиб, унга танбеҳ бермайди. Чунки зулм ва зўравонлик ҳукм сурган золим замона фуқаролари Сарсенбой такаббурлик қилиб, қабих сўзларни айтаётганини англамайди. Улар, ҳатто, ҳалол билан ҳаромни ҳам фарқламайди. Салменбой, Сарсенбой, Жарасбойга ўхшаганлар инсоннинг лўқмаси ҳалол бўлиши, бировга зўравонлик қилиш, зулм ўтказиш, мол-мулк, мансабга ҳирс қўйиш ҳеч қачон яхшиликка олиб келмаслигини тушунмайди, бу хусусдаги панд-насихатларни эшитишни ҳам истамайди.

Мухтор Авезов “Қараш-қараш воқеаси”да золим замона зўрларининг типик образларини гавдалантириш орқали ўқувчиларга: “Салмен, Жарасбой ва уларга ўхшаганларнинг бошқалар олдида қанчалик ҳурмати, қадрлари бор? Мазлумлар, жабрдийдалар уларга нисбатан ноҳақлик, адолатсизлик қилган амлдорлар, мулкдорларга қандай қарайди? Уларни дуо қилиб яхшилик тилайдими?” деган саволни беради. Адиб маърифат нурларидан бебаҳра зулмат замона ҳукмдорларининг жоҳиллигини уларнинг тубан қилмишларини кўрсатиш орқали танқид қилади. Инсонпарвар адиб шу тарзда илм-маърифат кишилар ҳаётини ёритиб турадиган нур эканига, ундан бебаҳра муҳит зулмат ичида қолишига, бундай жойда “Фақат кучлилар яшашга ҳақли” деган ғайриинсоний ақидага амал қилинишига ишонтиради. Ёзувчи Бахтикулнинг бошига тушган кўргиликлар мисолида оддий одамларнинг ҳаётидаги фожиаларга кўпинча мол-мулк, амал-мартабага ҳирс қўйган иккиюзламачи, қаллоб, маккор кимсалар сабаб бўлишини, улар одамлар орасида ўзаро меҳр-оқибат, ишонч барҳам топишига йўл очишини асослаб беради. Мулкдорлар, амалдорлар маккор, манфаатпараст бўлган мамлакатдан эса файз, барака кўтарилиб, барча соҳада таназзул юзага келади.

Мухтор Авезов “Қараш-қараш воқеаси”да Марказий Осиёнинг мустамлакага айланиши кўп жихатдан ҳукмдорлар, амалдорлар, мулкдорлар инсоний қиёфасини йўқотгани, улар ислом шариатида амал қилмай қўйгани, ҳамма жойда адолатсизлик авж олиб, оддий одамлар таҳқирланиб, ўзаро адоват кучайгани билан бевосита боғлиқ эканлигига ишора этади.

Муаллиф Бахтикул, Тектикул образини ачиниш, ҳамдардлик билан гавдалантиради. Салмон, Жарасбой ва уларнинг атрофидаги кимсаларга нисбатан эса нафрат билан қарашини яширмайди. Бахтикул, Тектикул образининг ибратли жихати шундаки, у адолатсиз қабих, мунофиқ кимсалар билан муроса-мадора қилишни истамайди. Улар Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўғри” ҳикояси қаҳрамони Қобил бобо сингари уни хўрлаб, таҳқирлаганлар олдида мутеларча таслим бўлиб турмайди. Тектикул хўжайини Салменга: “Ўн йиллик меҳнатим бир иссиқ кийимга етмаса, молингни қулоғини... Ҳайдаб юбор мени, сендан кўрқадиган ерим йўқ!” деб қарши чиқади (Ўша

манба. 7-бет). Мавжуд турмуш тўғрисидаги адоқсиз ўй-фикрлари, ўзининг аянчли ахволи тўғрисида мушоҳада юритиши Бахтиқулни исёнкорга айлантиради. У ўзича: “Нимадан кўрқаман? Охири борадиган жойим ўлим бўлгач, барибир эмасми? Менга ўхшаган одамлар учун ҳаёт нима-ю, ўлим нима?” деб ўйлайди. Қиссада Бахтиқулнинг бу ҳолати: “Унинг қалбида бераҳм замонга, укубатга тўла тирикчиликка қарши ғазаб ўти чақнади. Оғиз-бурнини мойга тикиб, хузур-ҳаловатда яшаётган бўлис-бойларга лаънат ўкиди. Шу ерда унинг кўнглида ёмон ният туғилиб, бугунги ишга (Жарасбойни ўлдиршга – А. У.) бел боғлади” деб ифодаланади (Ўша манба. 56-бет). Мухтор Авезов қиссада шу тарзда қотиллик дабдурустдан юз бермагани, унинг асослари дастлаб Бахтиқулнинг онгида туғилганини урғулайди. Қонунсизлик ҳукм сурган замонда ноҳақ жабр кўрган Бахтиқул ўзининг инсонлик қадри, шаъни учун курашиб, қотилга айланади. Ўқувчи Бахтиқулни гарчи у қотил бўлса-да, айбламайди. Абдулла Қодирий ҳам “Ўткан кунлар” романида ҳаётнинг шу жумбоғига эътибор қаратган. Асар бош қаҳрамони Отабек бир эмас, уч кишини ўлдирган бўлса-да, ўқувчи унга “қотил” деб қарамайди. Аксинча пасткаш, разил Ҳомид ҳамда унинг ҳамтовоқлари Содиқ ва Мутал ўзининг қабиҳ қилмиши туфайли шундай аянчли ўлим топиши табиий эди, деб хулоса чиқаради. Салмен, Жарасбой жуда бой-бадавлат киши сифатида ҳашамат, дабдаба билан турмуш кечирса-да, хонасини каттакон керосин лампа қуёшдай чарақлаб ёритса-да, ерга буруннинг қонидай қип-қизил гилам солинган бўлса-да, тўрда рангдор кўрпача, пар ёстиқлар, деворнинг тагида безакдор русча каравот, унинг тепасида яркироқ гилам осилиб турса-да, маърифатдан бебахра, илм-маърифатга бепарво, бефарқ кимсалардир. Чунки уларнинг ўша зулмат замон кишилари назарида бойлик, давлатмандлик рамзи саналган ҳашаматли хонадонидан битта ҳам китоб кўринмайди. Агар улар ҳаётнинг сир, жумбоқлари тўғрисида билим бериб, дунёқарашини кенгайтирадиган китобларни мутолаа қилганида, илмли, маърифатли, диёнатли кишилар билан ҳамсуҳбат бўлиб юрганида бу қадар бераҳм, шафқатсиз, иккиюзламачи, мол-дунёга ўч, жоҳил бўлмас эди. Бахтиқул Жарасбойни ўлдирганидан кейин қамокқа олингач, ҳаёти нима учун укубатли кечгани тўғрисида ўйлай бошлайди ва бунинг сабабини топади. У қамокхона бошлиғига ялиниб, катта ўғли Сейитни ёнига келтириб олади ва унга юраги ўртаниб, насиҳат қилади. Қиссада Бахтиқулнинг ўша пайтдаги ҳолати қуйидагича қаламга олинади: “Бахтиқул қамокхонада ўғлини эркаламас, илиқ гапириб, пешонасини силамас эди. Кечкурун узок ўйлаб ўтирди-да: “Сейитжон, бу ёққа кел!” деб ёнига чакириб олди. Худди уни хидламоқчи бўлгандай қучоқлаб, юзини юзига босди-да: “Менинг сенга ота сифатида айтадиган насиҳатим шуки, ўқишдан бош кўтарма. Сени одам қилса, фақат ўқиш одам қилади. Бўлмаса, кўрдингми, мени нима қилишди? Бунинг ҳаммаси менинг ўқимаганлигим туфайли бўлди... Ўқисанг, кўзинг очилади. Менга тегинишгандай сенга тегинишолмайди. Бор кучингни ўқишга бер! Менинг сенга айтадиганим – шу. Бундан бошқа сенга берадиган ақлим ҳам, ҳунарим ҳам йўқ”, деди. Бахтиқулнинг кўзидан ёш томчилади. У Сейитни аста итариб, ўзидан ажратди-да: “Бор, энди ўқишингга бор!” деди. Боланинг жароҳатли кўнглига отанинг бу сўзлари малҳамдай таъсир қилди. У энди йиғламайдиган, тушида гапирмайдиган бўлди. У ўқишга яна ҳам қаттиқроқ берилди” (Ўша манба. 61-бет).

Китоб мутолаа қилиш, китоб, газета-журнал ўқишни одат қилиб олган одамлар билан мулоқотда бўлиш кишининг зехнини ўстириб, дунёқарашини кенгайтиради. Салмен, Жарасбойга ўхшаганлар зехни ўтмаслашиб қолганидан зўравонлик қилади. Бундай қилиш орқали бошқаларнинг ҳурматини қозониб бўлмаслиги, ҳар бир одам ўзининг инсонлик қадрини барча нарсадан устун қўйишини, шахс сифатидаги ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишни исташини тушунмайди. “Фақат кучлилар яшашга ҳақли” деган чангалзор қонунига амал қиладиган кимсаларнинг фожиаси ана шу ҳақиқатни тушунмаслиги, инсон табиатида эркинликка интилиш кучлилиги, ҳар бир кишининг вужудида ор-номуси, ғурури, шаъни, ҳамиятини ҳимоя қилиш истаги жўш уришини инобатга олмаслигидан келиб чиқади. Мухтор Авезов “Қараш-қараш воқеаси”да Салмен, Жарасбойнинг хатти-ҳаракати мисолида зулмат замонга хос ана шу ҳодисани чуқур изтироб ва ачиниш билан кўрсатади. Салмен, Жарасбойнинг шафқатсизлиги, мунофиқлиги аслида уларнинг ҳаётга теран назар билан қарай олмаслигидан келиб чиқади, демокчи бўлади.

Мухтор Авезов ҳаётга инсонпарварликнинг юксак талабларидан келиб чиқиб қарагани, унинг қалбида кишилар ўртасидаги муносабатларни ҳар жиҳатдан гўзал, мукамал кўриш истаги кучли эканлиги боис учун асарлари сюжети марказига турмушдаги норасолик, ноҳақлик, адолатсизликлар билан боғлиқ воқеаларни кўяди. у Бахтикул, Тектикул, Қатча образларини яратаётганида ҳам, Салмен, Жарасбой ва уларнинг ҳамтовоқлари хатти-ҳаракатини қаламга олаётганида ҳам ўзининг ижтимоий ҳаёт ҳақидаги ўйлари, мустамлака исканжасидаги зулмат замон тўғрисидаги мушоҳадаларини, изтиробли кечинмаларини ифодалайди. Айни ҳолат нафақат “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида, балки адибнинг бошқа асарларида ҳам яққол сезилади. Мухтор Авезов роман, қисса, ҳикоя в драмаларидаги Салмен, Жарасбой сингари салбий қаҳрамонларга нафратланиб туриб ачинади. Мол-мулк орттириш, амал-мансаб эгаллаш ҳирсига берилган бу кимсалар ўзгаларга зўравонлик қилиб, зулм ўтказиш жиноят экани, ҳалол билан ҳаромни фарқламагани, “фақат кучлилар яшашга ҳақли” деган ақидани байроқ қилиб олиш инсон шаънига номуносиблигини англамагани, тушунмагани учун куйинади.

Адиб қалбида инсонни кадрлаш, табиатни эъзозлаш ҳисси беҳад юксак бўлгани унинг “Кўкёл” ҳикоясида янада очикроқ кўринади. Унда персонажлар “Қараш-қараш воқеаси”даги каби икки тоифага ажралмайди. “Кўкёл”да қаҳрамонлар ўз манфаатини ҳимоя қилиб, бир-бирига қарши турмайди. Ҳикояда бўри ҳаёти ва унга одамларнинг муносабати тасвирланади. “Қараш-қараш воқеаси”да Бахтикул асосий қаҳрамон сифатида гавдалантирилса, “Кўкёл”да сюжет марказида Қурмаш исми бола боқиб парваришлаган бўри туради. Қурмаш табиатни асраб-авайлайдиган, жонзотларга меҳр билан қарайдиган кишилар тимсоли сифатида тақдим этилади. “Қараш-қараш воқеаси” муаллифининг ижтимоий турмушни жуда чуқур билиши ва ҳаёт ҳодисаларини санъаткорона маҳорат билан тасвирлаш маҳорати Абай тўғрисидаги тетрологиясидагина эмас, “Кўкёл” ҳикоясида ҳам ёрқин намоён бўлади. Мухтор Авезов айни асарини 1928 йилда – 31 ёшида ёзган. Унда борлиққа беҳад маҳлиё бўлиб қараган, табиатга мафтун бўлиб боққан, ёввойи, йиртқич жонзотларда ҳам меҳр-шафқат ҳисси мавжудлигини кўра олган инсонпарвар ижодкорнинг жўшқин қалби уриб туради. “Кўкёл”, “Қараш-қараш воқеаси” ва албатта, Абай образи яратилган муҳташам тетрологиядаги табиат манзаралари тасвирига эътибор қилган ўқувчи кўнглидан беихтиёр Мухтор Авезов агар ёзувчи бўлмаганида, ҳеч шубҳасиз, қозоқ даштларининг бепоён кенгликлари, чўққилари осмонга тутшиб кетган тоғлари, тезоқар дарё, сойлари гўзаллигини кўрсатиб берадиган улуғ манзарачи мусаввир бўлиб етишарди, деган ўй ўтади. Адиб кўёшнинг чиқиши, куннинг ботиши, шамолнинг эсиши, дарё ва сойларда сувнинг оқиши, дашт кенгликлари, қир-адирларида турфа хил ўт-ўланларнинг қулф уриб ўсиши, тоғнинг дара, унгулларидаги бута, дарахтлар манзараси ғоят мафтункор эканига эътибор қаратади ва беҳад гўзал қилиб яратилган бундай маконда ҳамжиҳат, ҳамкор, кадрдон бўлиб истиқомат қилиш ўрнига, бир-бири билан низолашиш, можаролашиб қасдлашиш, хунрезлик қилиш одамлар учун нораво, ножоиз экани, шафқатсизлик, ёвузликнинг ҳар қандай кўриниши инсон шаънига доғ туширишини таъкидлайди. Бир қарашда, дашт, чўллар, тоғлардаги ваҳимали даралар, ўшшайган қоялар аллақандай хунук, кўримсиз, зерикарли туюлади. Мухтор Авезов эса ана шу жойларда ҳам кишини ўйлантирадиган, унинг ҳаётга қарашларини кенгайтирадиган, қалбида эзгу ҳислар уйғотадиган сир-синаот, жозоба яширинганини топиб, тақдим қилади. Улуғ ёзувчи бепоён борлиқнинг бир бўлаги бўлган қозоқ дашт ва тоғлари бағридаги ҳаётни, ундаги бетакрор табиат манзарасини, унинг “сахна”сидаги ижтимоий турмушни санъаткорона тасвирлаш орқали кишилар олам гўзаллигини қалбига жойласа ҳамда уни фалсафий идрок этса, улар, ҳеч шубҳасиз, маънавий жиҳатдан улғаяди. Шунда одамлар ўртасидаги ўзаро ҳасад, чиркин ғараз, ёввойи рақобат, ички душманлик барҳам топади ва Ер юзида низо, можаро, хунрезлик рўй бермайди, демоқчи бўлади. Адиб барча асарларида кишиларнинг маънавий баркамол бўлишига, жамиятда адолат ҳукм суришига тўсқинлик қиладиганларнинг аянчли аҳволини чуқур ачиниш билан тасвирлаб, уларнинг ғайринсоний хатти-ҳаракатини кескин қоралайди. Ўқувчи “Қараш-қараш воқеаси”даги Салмен, Жарасбой бой-бадавлат бўлса-да, маънавий жиҳатдан мажруҳ эканлиги боис уларнинг турмуш тарзи киши, одамлар билан муомала-муносабати ҳавас қиладиган даражада жозибадор эмаслигини дарҳол

сезади. Маънавияти беҳад бой адиб “Қараш-қараш воқеаси”да адолатсизлик авж олган жамиятда, коррупция ботқоғига ботган муҳитда инсонпарварлик ҳисси инқирозга учрашини қайд қилса, “Кўкёл” ҳикоясида одамлар орасида Қурмашга ўхшаган содда, қалби тоза, беғубор кишилар камлиги боис Кўкёл йиртқичлигича қолиб, беғуноҳ бола ҳалок бўлди. Агар теварак-атрофидагиларнинг барчаси бўри боласига Қурмаш сингари меҳр кўрсатганида, Кўкёл ҳам худди ит сингари уй ҳайвонига айланарди. Қурмашдан бошқа кишиларнинг бўри боласига ишончсиз қараш, итларига талатиши Кўкёлнинг хонаки ҳайвон эмас, йиртқич бўлишига олиб келди, демоқчи бўлади. Ҳикояда Кўкёлнинг хатти-ҳаракатлари кино тасмасига тасвирга туширилгандай таъсирчан қаламга олингани муаллифнинг шу мақсадини аён этади. Мухтор Авезов “Қараш-қараш воқеаси”да ва бошқа асарларида яққол сезилиб турганидек, “Кўкёл” ҳикоясида ҳам адолатсизлик, бераҳмлиқ илдизларини, ёвузлик, шафқатсизлик сабабларини одамларнинг маънавиятидан излайди.

Инсонпарварлик инқирозга учраган муҳитда яшаганидан маънавий мажруҳ бўлиб қолган одамларнинг ўзаро муносабатлари, дард, изтиробга тўла дунёсини ёритган адибнинг “Кўкёл” ҳикоясида табиатга меҳр билан қарашга, ундаги ўсимликлар дунёси, ҳавонот оламини авайлаб-асрашга даъват, чакириқ жаранглаб туради. Бу даъват, чакириқ барча замонлардаги барча маконларга қаратилгани ҳикоянинг ҳар бир саҳифасида яққол сезилади. Табиат манзаралари ғоят тиниқ тасвирланган, жонзотлар ҳаракат ва ҳолати бу қадар ҳаққоний ва таъсирчан ифодаланган асар ўтган аср 30-йилларигача бўлган давр нафақат қозоқ, балки Марказий Осиё халқлари адабиётида ҳам кўринмайди. “Кўкёл” ҳикояси орадан салкам бир аср ўтаётган бўлса-да, жонзотлар тўғрисида асар ёзишни мақсад қилган адиблар учун ҳар жиҳатдан ибратли андоза бўла олади. Ундаги Қурмаш исми бола образи йиртқич ҳайвонга ишонч билан қараш, азалдан одамлар наздида ваҳшийлик тимсоли бўлиб келган бўрига меҳр кўрсатиши ва ёввойи Кўкёлнинг ҳаётга ташналиги ва яшаш учун шиддаткор интилиши кишини ҳайрон қолдиради. Мазкур ҳикояда ўттиз яшар адибнинг ёш кўнгли аждодлари яшаб ўтган, босқинчилик урушлари, турли хунрезликлар, мурасасиз можаролар, ўзаро келишмовчиликлардан зада бўлган бепоён дашту чўларда, тоғлар оралиғидаги овлоқ манзилларда истиқомат қилаётган одамлар кўнглида эзгуликка интилиш ўсиб бораётганини сезгандай, шу ҳаракатга куч беришни истагандай туюлади. Адиб “Кўкёл”да бўриларнинг уяси, уларнинг табиати Қурмаш яшаган манзил-макон кўринишини ҳассослик билан тасвирлаш орқали кишиларнинг туйғуларини тарбиялашни, уларнинг қалбида эзгу ҳисларни улғайтиришни мақсад қилади. Ҳикоядаги: “Қораадирнинг қарағанзор сойи бўм-бўш. Атрофда пасту баланд ола-чипор адирлар, улар устини пастак қарағай, тўпилғи босиб кетган сой бўйида май ойининг салқин нафаси бор. Кўкариб япроқ ёза бошлаган қалин қараған шабадада шитир-шитир чайқалади. Теварак-атрофдан ёввойи саримсоқ ва кўкатларнинг ҳиди анқийди. Узун, кенг водийни қоплаб ётган қарағанзорнинг ўртасида чуқур бир жарлик бўлиб, бош томонида, қалин наъматак орасида бўри ини бор эди” (Ўша манба. 104-бет) каби табиат манзараси тасвирлари мана шу ҳақиқатдан далолат беради. Ёзувчининг персонажлар турган, воқеалар кечаётган жой, манзил-маконни ўқувчи кўз олдига келтириб, аниқ тасаввур қиладиган тарзда тасвирлаш маҳорати “Кўкёл”да ҳам, “Қараш-қараш воқеаси”да ҳам барқ уриб туради. Қиссадаги: “Куз осмони аллақандай рангсиз, ғуборли, олисдаги тоғларнинг чўққисига салладай ўралган булутлар кўзга совуқ кўринади. Атроф жим, “тик” этган товуш йўқ. Кунчиқиш томонда Саримсоқлининг қарағанзори хурпайиб турибди. Унинг пастроғида илон изидай буралиб, Бурген йўли ўтади. Бахтикул энди пайқади: олисда кўринган йўл кенг ва текис экан. У эрталабки қуёш нурида худди қон тўкилгандай қип-қизариб ётарди. Қияликларда тарвақайлаб ётган томирлар офтобда қовжираган ўликлардай кўнгилга совуқ ғурбат чўқтиради. Қизил доғлар бошқа жойларда ҳам бор эди. Олисда бағридан Бурген суви ёриб чиққан Назар тоғи қорайиб кўринади. Бу тоғнинг атрофи текис майсазор ўтлоқ. У ерда ёз чоғлари кўп овулларнинг моли ёйилади. Энг узокда қорли чўққисини булутларга санчган Ўжар тоғи кўринади. Ҳар гал йўлга қараганида у Бахтикулга алланима деб имлагандай бўлади. Бу сўққабош, қор-совуқни писанд қилмайдиган Ўжар тоғ гўё Бахтикулнинг қийин мақсадини тушуниб, унга далда, мадад беради, “кўркма, ёнингда мен борман” дегандай бўлади (Ўша манба. 57–58-бетлар)” каби

ўринларини ўқиётган ўқувчи худди кинофильм томоша қилаётгандай бўлади. Адиб табиат манзаралари, манзил-макон кўринишларини бу тарзда ифодалаш орқали теварак-атрофдаги нарса-ҳодисалар кишининг кайфияти, руҳий ҳолати, ички кечинма, истакларига мос маъно англатишини таъкидлайди.

Мухтор Авезов ҳикояда бегуноҳ Қурмашнинг фожиали ўлими мисолида одамларнинг ҳар қандай хатти-ҳаракати, эзгу ёки ёвуз нияти, айтган сўзи ҳеч қачон жавобсиз қолмайди. Кишиларнинг турмушида кузатиладиган кўп кўрғилик, сир-синоатлар уларнинг ўзи ўйлаганидан кўра чуқурроқ илдизга, дабдурустдан сезилмайдиган мустаҳкам асосга эга бўлади, дейди. Улкан адиб Кўкелнинг ҳолат ва ҳаракатларини ифодалашда жонзотларнинг табиатини чуқур билиши, уларнинг кўз қарашлари, нафас олишидан ҳам маъно уқа олиши ҳамда уларни санъаткорона маҳорат билан ифода қилишини намоён этади. Ҳикоядаги: “Қаттиқ изғириндан тумшугининг учи, лаблари ачишиб, чидаб бўлмас даражада совқота бошлади. Товонидан ўтаётган зах ҳам оёқларини титратиб, қотириб бораётир. Қайта йўртиб, адирга чиқди. Биринчи бор ноиложликдан кўкка қараб улиди, кучли улиди. Бу Кўкелнинг илк бор улигани эди. Қорли кимсасиз адирни бошига кўтариб улиди. Тинмай узоқ-узоқ улиди. Унинг товуши чиққан сайин овул итлари вовиллар, вангиллар эди. Кўкел думини чотига қисиб, букилиб, оч биқини дам-бадам лўкиллаб улиб турганида худди ёнгинасидан ўзиникига ўхшаган бир товуш эшитилиб қолди. Бу Кўкелнинг товушини эшитиб, шу атрофда юрган қанжиқ экан. Бири бирини кўриши ҳамон иккови икки томондан интилди. Бири бирига яқинлашганларида ириллашиб, тишларини теккизмай тиржайтиришди. Озиқ тишлари шақ-шақ этди. Кўкел қаттикроқ ириллаб, яқин йўлаткиси келмай, нари-бери сапчиб тушиб, тез айланиб, ғазаб қўзғабиса келди. Оқ бўри эса унинг атрофида айланиб, гингшиб, изини ҳидлади. Бироздан кейин куйрук томонидан ҳидлаб, сийрагини ялаб ўтди. Шундай қилиб, иккови танишиб олди. Кўкел ҳам айланиб, ҳидлай бошлади. Бир мартадан жағларини ялашди. Қўшилишиб, сойга қараб жўнашди. Иккови ҳам қаттиқ йўртиб кетди” (Ўша манба. 110-бет) сингари ўринлар бунинг исботи бўла олади. Мухтор Авезов “Қараш-қараш воқеаси”даги Бахтиқул қисматида, “Кўкел” ҳикоясидаги бўри образида нобоп муҳит ва адолатсиз муомала-муносабат инсонни аёвсиз қасоскорга, жонзотни эса шафқатсиз йиртқичга айлантиришини кўрсатади. Адиб ҳикояда Қурмашнинг Кўкелга муносабатини ёқлаш орқали одамларни табиатга, ундаги ўсимликлар ва жонзотларга меҳр билан қараши керак, уларни шу руҳда тарбиялаш керак, деган ғояни илгари суради.

Мухтор Авезов “Кўкел”да табиатдаги ҳар унсурда, хусусан, ўсимликлар, жонзотларда худди одамлардаги сингари ҳис-туйғу бор, улар ҳам меҳрдан, яхши муомаладан яйраб-яшнайдилар, дағал, кўполлик, кўрсликдан эса озор чекади ва одамлар уларга қандай муносабада бўлса, шунга мувофиқ жавоб қайтаради, дейди. Замонавий илм-фан ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди. Дарахт, бутанинг шоҳи, бутоғи синдирилса ёки япроғи узиб олинса, ўша жойда дарҳол сув томчилари пайдо бўлади. Бу томчилар худди одамнинг кўз ёшига ўхшайди. Ит, мушук силаб, эркалатилса, у миннатдор эканлигини билдирмоқчидай одамга суйқалади. Агар дағаллик, кўполлик қилинса, худди ранжигандай хунук ириллаб, пихиллайди. Мухтор Авезов ҳикояда Кўкел Қурмашнинг овулдошларидан кўп азият чеккани учун йиртқичлигига тортди, унга биргина Қурмашнинг меҳри, эътибори камлик қилди. Фожа шундан келиб чиқди. Бўри одамларнинг шафқатсизлиги, бераҳмлигини “ҳазм” қилолмади, Қурмашнинг юртдошларига ён беришни истамади. Кўкел ўз “мен”ини кўрсатиб қўйиш учун одамлар чорвасига ҳамла қилди. Бўри ўзлигини билдириб қўйишига тўсқинлик қилмоқчи бўлгани учун Қурмашни ўлдирди. Чунки жонзотлар ҳам, ўсимликлар ҳам худди одамлар сингари йўлига ғов бўлганларни кунпаякун этади, дейди. Чингиз Айтматовнинг: “Ер юзидаги ҳар қандай тирик ўзининг “мен”ига эга бўлади. Ҳайвонларнинг онги эса маълум даражада шаклангандир. Улар учун “яхши кўриш”, “ёмон кўриш” каби туйғулар бегона эмас. Қолаверса, ҳайвонлар ўртасида баъзан инсон ибрат олса арзийдиган саъй-ҳаракатлар ҳам учраб қолади... Менимча, қуруқликда ва сувда яшайдиган кўпчилик жониворлар меҳр-шафқат, нафрат каби туйғуларга эга бўлса ҳам керак... Назаримда, инсониятнинг асосий хатоси шундан иборатки, у бошқа жониворларга ҳам хос бўлган ҳис-туйғуларни назар-писанд



қилмайди” (Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оҳи-зори (Аср адоғида айтилган истиғфор). // Таржимон Н.Боқий, Ё.Хўжамберди. – Тошкент: “Шарқ”, 1998. – 432 б. – 262–263-бетлар) деган сўзлари “Кўкёл” ҳикоясида шундай фикр, шундай ғоя ифодаланганини исботлайди. Мухтор Авезов 1928 йилда битган “Кўкёл” ҳикояси билан ХХ аср туркий халқлар адабиётига бўри образини олиб кирди. Адиб мустамлака исканжасидаги зулмат замонда бўри бошқа жонзотлар сингари итоатгўй, бўйсунувчан эмаслиги, у ўзининг эрки, хурлиги йўлидаги ҳар қандай тўсиқ, ғовдан ошиб ўтишини кўрсатиш орқали туркий халқлар истибодга узоқ вақт тоқат қилолмаслиги, аждодлари дашту чўлларда кўчманчи бўлиб яшаб келган Туркистон эллари мустақилликка, озодликка эришиш учун кураш бошласа, уларни ҳеч бир куч бу йўлдан қайтаролмаслигига ишора қилган. Чунки у ҳикояда бўрининг барча хатти-ҳаракатларига хайрихоҳлик билан қараган, ҳеч бир ўринда Кўкёлни қораламаган, бўри ўзининг табиий эҳтиёжларини қондириш, ички истакларига эришиш учун мардона ҳаракат қилди, деган фикрни илгари сурган. Адибнинг бўрига бундай илиқ муносабати, Кўкёл образини самимий меҳр билан холисона тасвирлаши унинг туркий қавмлар тарихини яхши билганидан, аждодлари Евроосиё кенгликларида ҳур, эркин яшаб келган бу кўчманчилар бўрига хосиятли жонзот деб қараб, унга эътиқод кўйгани, байроқлари, туғролари, тангаларига бўрининг боши тасвирини туширганини ХХ асрда барчага эслатиб қўйиш истагидан келиб чиққан. Мухтор Авезов ўз миллатига, халқининг тарихи ва маданиятига муҳаббат билан қараганлар қатағон қилинган мустамлака замонда туркийлар турмушидаги қадимий асосга мурожаат этиб, мислсиз жасорат кўрсатган. У жаҳон адабиёти энг сара намуналари мезонларига ҳар жиҳатдан мувофиқ келадиган мазкур ҳикоясида Кўкёл образини меҳр билан гавдалантириш орқали туркийларнинг тарихи, маданияти ва эътиқодига муҳаббат билан қарашини изҳор қилган. “Кўкёл” муаллифи ўша мустамлакачилик занжири билан ўраб-чирмаб ташланган зулмат замонда халқларнинг эрки, инсоний ҳақ-ҳуқуқларини топтаётган золим, зўравон, мустабид босқинчилардан нафратланишини санъаткорона услубда ифодалаган. Ёзувчи туркийлар “хосиятли жонзот” деб қадрлаб, эъзозлайдиган бўрини бош қаҳрамон сифатида тасвирлаб, жаҳон адабиёти хазинасини “Кўкёл” исмли ёрқин образ билан бойитган. Улкан қозоқ адиби навқирон ёшида – ижодининг илк даврида битган “Кўкёл” ҳикоясига ижтимоий тузум ўзгариши, сиёсат ва мафқуранинг янгиланиши мутлақо таъсир кўрсатмайди, замон ва макон чегаралари унга тўсиқ, ғов бўлолмайди. Бу унинг бадиий баркамоллиги, сўз санъатининг чинакам дурдоналаридан бири эканидан далолат беради.

Мухтор Авезов инсонпарварлик ғояларига йўғрилган, тағматнидан миллатпарварлик ҳисси “қизил ип” бўлиб ўтган “Кўкёл” ҳикоясини бежиз ёзмаган. У мазкур асарида мустамлакачилар асорати остида, муте бўлиб яшаш туркий қавмлар шаънига тўғри келмаслиги, бундай итоатгўйлик улар учун ҳақорат эканлигини эслатиб қўймоқчи бўлган. Шу боис бирор ўринда Кўкёлнинг хатти-ҳаракатларини қораламаган. Ҳикоядаги: “Тутиб олинган бўри боласи овулда қолди. У икки кундан кейин кўзини очди. Юрт бўри боласининг ёнидан жилмасди. Унга итялоқ ҳам тайёрлади, юра бошлаши билан бўйнига бўйинбоғ солди. Кўкёл уй ичидан чиқмасди. Қурмаш кечаси уни ёнида олиб ётар эди. Шунинг учун ҳам Қурмаш кечаси бувиси билан ётишдан ҳам воз кечди. Унинг ёнида ёки оёқ томонида, кўрпа тагида Кўкёл ётар эди” (Ўша манба. – 106-бет); “Шундан икки кун кейин Кўкёл бир кечада ғойиб бўлди-қолди. Қурмаш унинг қочиб кетганига ишонмай, атрофдаги чий-қамишзорни, жарларни кўп кидирди. Лекин Кўкёлни топа олмади. Одамлар уни “кетди”га чиқаришган эди. Орадан уч кун ўтганда, эрта тонгда Кўкёл худди осмондан тушгандай пайдо бўлиб қолди. Қурмаш билан бувиси қувониб, уни хурсандчилик бюилан қарши олишди” (Ўша манба. – 109-бет) каби ўринлар бир неча жиҳатдан эътиборни тортади. Биринчидан, уларда Қурмашнинг овулдошлари мисолида туркийлар бўрига ҳурмат билан қарагани кўрсатилади. Иккинчидан, унда туркийларнинг бир вакили сифатида муаллифнинг бўрига илиқ муносабати акс этади. Учунчидан, ёзувчи бўрини парваришлаб, авайлаб-асраган Қурмаш ва унинг бувисига ўхшаган кишилар табиатни ва аждодлар эътиқодини эъзозлаган инсон сифатида эҳтиромга муносибдир, демокчи бўлади. “Кўкёл” ҳикояси тағматнидан ана шу каби яна бошқа кўп маънолар англашилади.

Халқни, миллатни кадрлаш унинг тили, эътиқоди, урф-удумларига ҳурмат билан қарашда намоён бўлади. “Кўкёл” ҳикоясида бўри туркий қавмлар эътиқод қилган жонзот сифатида гавдалантирилади. Улуғ адиб Чингиз Айтматов туркийлар бўрига бошқа халқлардан кўра бошқача қараб, уни эъзозлагани тўғрисида: “Жамики туркий халқларнинг тимсоли (тотем) битта – бўри. Шу боис ўтмишда жанговар байроққа бўри тасвири туширилган, туғ бошига эса бўрининг бош суяги илиб қўйилган. Агар қадимий афсонани эсалайдиган бўлсак, туркларнинг ҳокони ҳам она бўридан туғилади, бўрининг фарзанди ҳисобланади. Қонли жангларнинг бирида хунлар (туркийларнинг қадимий аجدодлари – А.У.)нинг ҳаммаси битта қолмасдан кирилиб битади; фақат йўлбошчи ва унинг ўғлони, энг кенжа фарзанди тирик қоладилар. Устига-устак, душман қабиланинг жангчилари болақайнинг оёқ-қўлларини кесиб ташлайдилар. Кейин мажруҳ болани ботқоқликка итқитиб юбордилар. Она бўри ўша болақайни топиб олади; уни очликдан, муқаррар ўлимдан асраб қолади. Сўнгра улар эр-хотин бўладилар. Улардан ўн нафар ўғлон дунёга келади. Энг кенжа фарзанднинг исми “Ашина” эди. У қадимги турк қоғонлари сулоласининг бош бўғини ҳисобланади. Бўрилар бошқа фарзандларини Қипчоқ, Қирғиз, Татар деб туркий халқларга мансуб элатларнинг номлари билан атайдилар. Мен кўпгина халқларнинг афсоналарини, эртакларини эсалайман: уларнинг аксариятида бўри инсонга ёрдам беради ёки бош бўғин ота-оналаридан бири бўлади. Масалан, саккизта эмчаги бор машҳур антик она бўри абадий шаҳар бўлиш Римнинг асосчилари – Ромул ва Ремни парвариш қилади” дейди (Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оҳи-зори (Аср адоғида айтилган истиғфор). // Таржимон Н.Боқий, Ё.Хўжамберди. – Тошкент: “Шарқ”, 1998. – 432 б. – 287–288-бетлар).

Ҳақиқий санъат асарлари, жумладан, бадиий баркамол роман, қисса, ҳикоя, дoston, драмаларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ўзида ифодаланган теран фикрлар, зиддиятли ўй-кечинмалар, маънос ҳис-туйғулар риштаси орқали турли замон ва макондаги одамлар қалбини бир-бирига туташтиради. Масалан, “Кўкёл” ҳикоясини ўқиган ўқувчи қайси халқ, қайси дин вакили экани, қачон ва қаерда истиқомат қилишидан қатъи назар, беихтиёр наботот олами ҳам, ҳайвонот дунёси ҳам инсоннинг эътиборига муҳтожлиги, улар ҳам ўз ҳолича эркин яшашга ҳақли экани тўғрисида ўйлаб қолади. Чунки уни Қурмашнинг фожиали ўлими қанчалик даҳшатга солса, Кўкёлнинг аянчли аҳволи шунчалик ачинтиради. Бундай ҳолат муаллиф ҳаётдаги зиддият, фожелиқни теран англаб, таъсирчан тасвирлаганидан келиб чиқади. Адиб воқелиқни шу қадар тиниқ тасвирлайдики, ўқувчи Қурмаш ва унинг овулдошларини, итлар талаётган бўриваччани, жинсдошлари билан олишиб, бўйсундириб олаётган кўк чиноқ бўрини, чорва молларига ташланиб, одамларни беҳаловат қилиб қўйган Кўкёлни, унинг ириллаб келиб, Қурмашга ташланиб босиб олганини, Кўкёлни қувиб бораётган отлиқларни, унинг изидан тушган Ҳасан овчининг итининг занжирдан тутганча отига сакраб минганини, овчи ит Оққашқа билан Кўкёлнинг ҳаёт-мамот жангини худди кўриб тургандай бўлади. Тасавурида жонланган бу манзаралар уни табиатни эъзозлашга, ўсимликларда, жонзотларда ҳис-туйғу борлигини англашга ундайди.

Мухтор Авезов юксак бадиий маҳоратини намоён қилган мазкур ҳикояда Кўкёл йиртқиқлигига бориб, ўзини боқиб парваришлаган Қурмашга нисбатан ваҳшийлик қилди, демайди. Асар якунидан бундай мазмун келиб чиқмайди. Адиб Кўкёл одамлардан жабр кўргани, улардан аламзада эканидан фожаия юз берди. Рўй берган фожаияда бўридан кўра одамлар кўпроқ айбдор, демоқчи бўлади.

Мухтор Авезовнинг «Абай», «Қараш-қараш воқеаси», «Бургутли овчи», «Излар», «Елкама-елка», «Золим замона» асарларида турли табақа кишилари ўртасидаги муросасиз тўқнашув диққат марказига қўйилган. Аммо бу айни асарларни шўро мафқураси талаблари асосида ёзилган, деб айблаш, танқид қилиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки кишилар ҳамиша ўз манфаати учун бир-бири билан тўқнашади, жанжаллашади, уришади, ўртада қон тўкилади, фожаия юз беради. Манфаат илинжи, худбинлик хуружи азал-азалдан одамлар орасида можаро чиқариб келади. Шу боисдан қадимги эртак, дostonларда ҳам, демократияни байроқ қилиб кўтарган ҳозирги замон Европа, Америка адиблари роман, қисса, ҳикояларида

хам бойлар билан камбағаллар ўртасидаги мурасасиз тўкнашув кўрсатилади. Уларда асосий эътибор ўз шахсий манфаатини ўзгалар манфаатидан устун қўядиган кимсаларнинг кирдикорларини кўрсатишга қаратилади. Чунки ҳаётда ҳам кишилар ўз фойдаси учун курашади, ҳамма ўз манфаатини ҳимоя қилади. Бу жараён эса бадиий асарларда, жумладан, Мухтор Аvezовнинг ҳикоя, кисса, драма, романларида тасвирланганидан кўра анча жиддий, кескин кечади.

“Уруш ва тинчлик” (Лев Толстой), “Тинч Дон” (Михаил Шолохов) сингари жаҳон адабиёти дурдоналари қаторида турадиган “Абай”, “Абай йўли” романларини ёзган, Абдулла Қодирий бошлаб берган туркий халқлар романчилигини янги юксак чўққига кўтарган, туркий халқлар насри, романчилигида Абдулла Қодирий билан Чингиз Айтматов оралиғини мустаҳкам кўприк янглиғ туташтириб турган, ўз даврининг улкан ва ростгўй куйчиси сифатида эътибор қозонган, йигирма жилдлик адабий-бадиий мерос қолдирган, XIX аср охири – XX аср бошидаги қозоқ халқи ҳаётини ҳаққоний бадиий гавдалантирган улўғ адиб таваллудининг юз йиллиги муносабати билан Қозоғистонда “1997-йил – Мухтор Аvezов йили” деб эълон қилинган. Ушбу сана ЮНЕСКО қарори асосида бутун дунё бўйлаб катта тантана билан нишонланган («Тоғ каби юксак». М. Аvezов таваллуди 100 йиллигига. Тошкент, 1997. 16 – 45-бетлар).

Қурмашнинг бўри боласига муносабати тасвиридан Мухтор Аvezов борлиққа меҳр билан қараш, табиатдаги унсурларни асраб-авайлашнинг аҳамиятини жуда чуқур ҳис этгани ойдинлашади. Ундаги ушбу фазилат, айна хусусият Кўкёл образини ҳолисона, муҳаббат билан ифодалашида ҳам аён бўлади. Адиб бўрининг кўриниши, ҳолати ва хатти-ҳаракати, яшаш учун курашига завқланиб қарайди. Чорвадор аҳоли истиқомат қилаётган овул ва унга туташ қир-адирлар, Кўкёлнинг овулдаги итлар ва ўз жинсдошлари билан олишуви тасвири муаллиф воқеликни ижодкорона синчковлик ва ажойиб меҳрибонлик билан кузатганини намоён этади. Мухтор Аvezовнинг борлиқдаги ҳар бир нарсага, табиатдаги ўзгаришлар ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига алоҳида эътибор билан қараш ва уларга самимий меҳр билан ёндашиши нафақат “Қараш-қараш воқеаси” киссаси ёки “Кўкёл” ҳикоясида, балки унинг бошқа асарларида ҳам “ярқ” этиб жилоланиб туради. Адиб “Кўкёл” ҳикоясида бўри йиртқич эканлиги учун эмас, балки одамлардан аламзада бўлгани, баданидаги яраси ўрни очилиб кетиб, танасида чидаб бўлмас қаттиқ оғриқ кўзғалгани туфайли ваҳшийлик қилди, дейди. Ҳикоядаги: “Кўкёл югура-югура келиб, тошлоқ сойга кира берганида орқа оёғи сирганиб йиқилиб тушди. Йўл бўйи тўхтовсиз қон оққанидан ҳолсизланиб қолди. Ярасининг оғриётганини ҳам тўхташи олдидагина сизди. У ғингшиб ётиб, қонини ялади. Яна қон оқди. Бир турди, бир ётди. Турганида ҳам бир оёғини кўтариб турди. Юрганида эса уч оёқлаб оқсоқлади. Орадан бир неча кун ўтди. Бу вақт ичида у сой ичидан чиққани йўқ. Очликдан ғужанак бўлиб қолди. Лекин оёғи бир оз босишга келиб қолган эди. У бир-икки қирдан ошди” (Ўша манба. 121-бет); “Чўпон катта киши эмас, товуши ёш боланикига ўхшайди, чўчимаси, кўйлар хуркиб, чўпонга қараб қочди. Кўкёл бир қизил кўйга яқинлашиб, оғиз солишга чоғланганида ҳалитдан бери бақираётган чўпон ёнига келиб қолибди. Бўри ноилож бир томонга сапчиб, бурила берган эди, чўпон (Яъни Қурмаш – А. У.) кетидан изма-из кува бошлади. Албатта, Кўкёл кўркқанидан тирақайлаб қочгани йўқ. Шунгами ёки аслида ўзи чопқирми, бўз от устига бостириб келиб қолди. Кўкёлнинг орқасига енгилгина калтак “шақ” этиб тушди. (демак, Қурмаш Кўкёлни калтак билан урган – А. У.). Шу бўлди-ю, Кўкёл кейинига бурилиб, “хап” этиб отликқа сапчиди. Карнайдай очилган оғзига бир нима тушди. Ҳа, бола тўнининг бари (этаги – А. У.) илинган экан, шуни йиртиб олиб тушганида, бўз от пишқириб сапчиб кетди. Бола чўчиб бақирди, орқасига қайрилиб ташланганида мункиб кетган бўз отдан ерга ағдарилиб тушди. Бу пайт Кўкёлда илгари ҳеч кўринмаган бир ғазаб, ўч жўш урар эди. Туғилганидан бери кўрган бутун азоблари шу икки оёқлидан эканини билгандай юмалаб ётган болага қараб югурди. Қўққисдан сапчиганида сонидеги яраси очилиб, “жиз” этиб ачишган эди. Шу илгаридан ҳам баттарроқ ғазабини келтириб, кутуртириб юборгандай

бўлди. Бўз от қочиб, узокқа кетиб қолди. Қўй ҳам йўқ. Кўкел сапчиб, ириллаб келиб, болани тагига босди. Бу бола Қурмаш эди” (Ўша манба. 122-бет) деган ўрин шундай хулосага келиш учун етарли асос бўла олади.

Мухтор Авезов ўз халқини, маърифатни ва адолатни эҳтиросга тўлиб яхши кўргани, адолат ва маърифатни олий қадрият деб билгани унинг барча асарларига бетакрор кўрк ва жозиба бағишлаб келади. Адиб халқининг келажаги ана шу икки бебаҳо омил билан чамбарчас боғлиқлигини Абай тўғрисидаги тетралогиясида ҳам, “Қараш-қараш воқеаси” қиссида ҳам, бошқа асарларида ҳам изтиробга тўлиб, ёниб-қуйиб ифодалайди. Лекин у айрим ижодкорларга ўхшаб, янги мактаблар қуриш, замонавий илм масканлари очиш, китоблар чоп этиш, кутубхоналар ташкил қилиш, ўғил-қизларни ўқитиш, уларга касб-хунар ўргатиш, бу борада тараққий этган давлатлар, хусусан, Европадаги мамлакатлардан андоза олиш тўғрисида узундан-узун сўз юритиб, панд-насихат қилмайди. Масалан, “Қараш-қараш воқеаси”да биргина ўринда қамокда ётган Бахтикулнинг ўғли Сейитни ёнига чақириб: “Менинг сенга ота сифатида айтадиган насихатим шуки, ўқишдан бош қўтарма. Сени одам қилса, фақат ўқиш одам қилади. Бўлмаса, кўрдингми, мени нима қилишди? Бунинг ҳаммаси менинг ўқимаганлигим туфайли бўлди... Ўқисанг, кўзинг очилади. Менга тегинишгандай сенга тегинишолмайди. Бор кучингни ўқишга бер! Менинг сенга айтадиганим – шу. Бундан бошқа сенга берадиган ақлим ҳам, хунарим ҳам йўқ” деб айтган гапи берилади. Лекин қисса сюжетини ўз атрофида тутиб турадиган бош қаҳрамон Бахтикулнинг кечмиш-кечирмишлари, аччиқ қисматидан унинг фожиаси илм-маърифатдан бебаҳра эканлигидан келиб чиққани англашилади. Муаллиф Бахтикулнинг ўғли Сейитга насихатида аслида элдошларига, келгуси авлодларга ўғит беради. Ёзувчи Бахтикулнинг аянчли ҳаёти мисолида илм-маърифатга интилмаган одамларнинг турмуши зулмат ичида қолади ва улар йўлини йўқотиб, эртанги кундан умидини узиб қўяди. Мана шу ишончсизлик одамлар орасидаги ўзаро ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик сингари азалий ва ҳар доимги зарурий қадриятларга путур етказиб, бир-бирига ҳасад билан қараш, бир-биридан нафратланишга кенг йўл очади, ички адоват ҳисси кучайиб, хунрезликка, фожиага олиб келади, дейди. Бахтикулнинг ўғлига насихати ифодасида муаллифнинг зўравонлик ҳукм сурган зулмат замонда яшаганидан инсоний қадри топталган одамларга ич-ичидан ўртаниб ачиниши ва илм-маърифатга самимий эҳтиром билан қараш акс этади. Бундай ёндашув адибнинг ижодий манифести экани “Қараш-қараш воқеаси” дагина эмас, бошқа асарларида ҳам яққол сезилиб туради. Ҳаёт ҳодисаларига шундай инсонпарварлик нуқтаи назар билан қараш “Абай”, “Абай йўли” романларининг мазмун-моҳиятини белгилайди. Ёзувчи “Қараш-қараш воқеаси”да Салмен, Жарасбой ва уларнинг атрофидагиларнинг миясига ўрнашиб қолган “Фақат кучлилар яшашга ҳақли” деган ғайриинсоний ақидани чиқариб ташлаш осон эмаслиги, бу йўлдаги кураш фожиаларга тўла эканини турмушнинг таъсирчан воқеалари асосида таъкидлайди. Энг муҳими, адиб асарларида инсон қадри топталган муҳитдаги зулмат ҳаёт воқелиги бадий ҳақиқатга айлантириб тақдим қилинади. Ҳодисалар сабаб-натига асосида мантиқан боғланганидан асар сюжетида мустаҳкам яхлитликка эришилади, воқеалар ечимида қатъий хулоса “ярқ” этиб кўзга тшланади. Масалан, ўқувчи “Қараш-қараш воқеаси”даги Бахтикул зўравонлик, адолатсизлик кенг қулоч ёзган муҳитдан безгани, салменлар, жарасбойлар қўлида қолган зулмат замонда иложсиз қолганидан қасоскорга айланди. У аламзадалигидан қотилликка қўл урди. Лекин уни жиноятчи сифатида айблаш адолатсизлик бўлади, деб ўйлай бошлайди. Асардан бундай таъсирланиш улғу адиб миллатдошларига, ўқувчиларига ўзини танишни ўргатгани, уларга ўзлигини англашга, эзгуликни эъзозлашга кўмаклашгани, ақлини пешлаганидан далолат беради.

Мухтор Авезов аксарият қаламкашлар сингари бир ижодкор, оддий ёзувчи эмас, ундан баландроқ сиймо эканлиги жуда кўплаб халқларнинг зиёлилари, адабиётга меҳр қўйган китобхонларининг у ҳақидаги дил сўзлари, самимий эҳтиромларида ҳам акс этади. Француз Реми Дор қозок адиби асарларидан куч олиб, Шарқ халқлари, кўчманчи қавмлар турмуши тўғрисидаги тасавури ойдинлашгани хусусида: “Мен 1971 йилда Кобул эски китоблар растасидан Мухтор Авезовнинг “Абайнинг ёшлиги” романини сотиб олдим ва қўлимдан қўймасдан бошдан

охиригача ўқиб чикдим. Кейин уни яна қайта мутолаа қилдим. Афғонистондаги туркий халқлар ҳаётини ўрганиш мақсадида мамлакат ичкарасидаги Бадахшон, Помир ўлкаларига борганимда ҳам бу китобни ҳамиша ёнимда олиб юрдим. Ўшанда “Абайнинг ёшлиги” мен учун этнология бўйича дарслик вазифасини ўтади. Шу асарни ўқиганим туфайли бу ўлкалардаги одамлар билан мулоқот қилишим, муомала-муносабатим жуда осон кечди. Агар қозоқ ёки қирғиз маданиятини ўрганишда нимагадир эришган бўлсам, бунинг учун аввало Мухтор Авезовдан миннатдорман” деган (ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №23. – Алматы: Қазақ университети, 1998. – 151 б. – 16-бет).

“Қараш-қараш воқеаси”, Абай образи гавдалантирилган тетралогиянинг аҳамияти шундаки, уларда жамиятда айрим кишиларнинг ўз бойликларини кўпайтириш, амал-мансаб эгаллаш ҳирсига берилишига кенг йўл очиб берилиши одамларнинг ўзаро муносабатларини кескинлаштириб, маънавий-ахлоқий қадриятларни парчалаб, бўлақлаб ташлаши кўрсатилади. Мухтор Авезовнинг бошқа асарларида ҳам ўзининг шахсий манфаатларини муҳофаза этиш, қашшоқликнинг гирдобига тушиб қолмаслик, инсон сифатидаги қадри, ор-номусини ҳимоя қилиш учун ҳар бир одам, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, ўзининг барча имконияти, кучини ишга солишга, дин аҳкомларида кўрсатилган, давлат қонунларида белгиланган тақик, тўсиқлардан ошиб ўтишга мажбур бўлиши кўрсатилади. “Қараш-қараш воқеаси” қаҳрамони Бахтикулнинг қасоскорга айланиб, Жарасбойни отиб ўлдириши бунга ёрқин мисол бўла олади. Жарасбойлар ҳар қандай йўл билан бўлса-да, мол-мулкни кўпайтириш истаги туфайли Бахтикулга ўхшаганларнинг ҳаёт қувончидан баҳраманд бўлишига монелик қилиб, уларнинг қўлидаги нарсасини тортиб олади. Уларнинг мана шу ғайриинсоний хатти-ҳаракати жамиятда адолатсизликларни авж олдириб, муросасиз тўқнашувларни юзага келтиради. Чунки бахтикуллар ҳаёт лаззатларига эришиш учун куч-қувватини сарфлайди. Шундай экан, улар машаққатли меҳнати самарасини бошқалар эгаллаб олишига жимгина қараб туролмайди. Бахтикуллар бундай пайтда ўзини таҳқирланган, ҳақоратланган жабрдийда ҳис қилганидан қалбида ғалаён бошланади. Ўшанда уларнинг онгида тақдирдан норозилик ҳисси туғилиб, жарасбойлардан ўч олиш истаги ниш уради. Мухтор Авезов Абай тўғрисидаги роман ва драмаларида ҳам, “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида ҳам ҳаётнинг ана шу ҳақиқатини ёритади. Адиб ушбу асарларида жарасбойлар табиатидаги такаббурлик, мулкпарастлик сингари иллатлар бошқаларнинг, айниқса, бахтикулга ўхшаган кишиларнинг кайфиятига, дунёқарашига, албатта, таъсир кўрсатиши, бу эса уларнинг тақдирини кескин тарзда ўзгартириб юбориши, салменлар қолдирган “қора доғ”ни ўчириб ташлаб бўлмаслигини таъкидлайди. Салмендан кўрган жабр-зулмларлари, Жарасбойнинг иккиюзламачилиги, мунофиқлиги туфайли не машаққат тортиб топган мол-мулкдан айрилиб хўрланиши Бахтикулнинг қалбини қақшатиб, ундаги адоват, нафрат ҳисларини жунбушга келтиради ва унинг ҳаётини тамоман бошқа ўзанга солиб юборади. Бундан жамиятнинг маънавий-маърифий, ахлоқий манзарасини белгилашда, оддий одамларнинг ҳаёти қандай кечишида мулкдорлар, мансабдорлар, дин аҳллариининг хатти-ҳаракати, турмуш тарзи муҳим ўрин тутиши ойдинлашади. Мухтор Авезов ўзининг ноёб истеъдоди ва ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб, турмушнинг ана шу ҳақиқатига назар ташлайди ва ундан теран ҳикмат топади. Шу боис унинг асарлари ўтган замонларнинг зиддиятларини тушуниш ва ҳар бир одам барча даврда ўз қадри, инсоний ҳуқуқи, орзу-истаклари учун курашишга ҳақли эканини англашга ёрдам беради. “Қараш-қараш воқеаси”, “Кўкёл” сингари асарларнинг сюжетини нақл қилиш орқали уларнинг матни бағрига жойланган бу каби маъноларни бошқаларга етказиб бўлмайди. Чунки ҳар бир киши ўзи ўқиб, мутолаа қилганидагина адабиётнинг асл асарлари мазмун-моҳиятини идрок этади.

Улуғ қозоқ адибининг ҳаёт ходисаларидаги қарама-қаршилиқни кенг кўламда қамраб кўрсатиш маҳорати “Кўкёл” ҳикоясида ниш уриб туради. “Қараш-қараш воқеаси” қиссасида эса у бу борада жиддий тарзда улғайганини намоён қилади. Ёзувчи “Қараш-қараш воқеаси” ҳамда Абай образи асосий қаҳрамон сифатида гавдалантирилган тетралогияда турли табақадаги кишиларнинг турмуш тарзини таъсирчан лавҳаларда акс эттиради. Адибнинг айни асарларида

бойлар, мулкдорлар, амалдорлар хизматкорларга, камбағал, ночор кишиларга назар писанд қилмай қараш, тазйқ ўтказиб, уларни хўрлаши диққат марказига қўйилади ва мол-давлати, амал-мартабасига ғурурланиб, кишиларнинг инсоний қадрини топташ қутилмаган фожиаларни келтириб чиқариши кўрсатилади. Ёзувчи хўрланган, ҳақоратланган кишиларнинг қўнгил кечинмалари ва аянчли аҳволини юксак маҳорат билан ифодалайди. У асарларнинг бошқа ўринларида ҳам зулм ва зўравонликнинг ҳар қандай кўринишига нафрат билан қарашини билдиради. Адибнинг мазкур асарларида ҳаётий воқеаларга асосланган сюжетни мустаҳкам марказ сифатида ушлаб турадиган бош қаҳрамон образи алоҳида бўртиб кўриниб туради. Тетралогияда Абай, “Қараш-қараш воқеаси”да Бахтикул асосий қаҳрамон экани ва уларнинг образи орқали муаллиф ўзининг идеалини ифодалагани аниқ сезилади. “Кўкёл” ҳикоясида эса у бўрини бош қаҳрамон даражасига кўтариб, жонзотларда, ўсимликларда ҳам ҳис-туйғу мажудлиги, уларнинг ҳам қалби борлиги, борликдаги барча нарса худди инсон сингари меҳрга муҳтожлигини таъкидлайди. Кўкёл гарчи уни боқиб парваришлаган Курмашни ҳалок қилган бўлса-да, ўқувчи йиртқич бўрига ғазабланиб қарамайди. У бу фожида биргина Кўкёл айбдор эмас, деб изтиробга тушади. Ўқувчининг бундай ҳолатга тушиши муаллифнинг юксак бадиий маҳоратидан таъсирланиши туфайли келиб чиқади. Ҳикояда ёзувчи ўзининг табиат билан ҳамнафас яшагани, кишиларнинг борлиққа муносабатини алоҳида эътибор билан кузатганини намоён этади. Агар ХХ асргача бўлган туркий халқлар адабиёти тарихи ўрганиб чиқилса, унда қозоқ адиби Мухтор Аезов биринчи бўлиб жониворларни бадиий асар бош қаҳрамони сифатида кўрсатгани, “Кўкёл” ҳикояси бунга аниқ далил экани маълум бўлади. Нафақат қозоқ, балки туркий халқлар адабиётида Мухтор Аезовгача бирор қаламкаш жонзот образини “Кўкёл” ҳикоясидагичалик таъсирчан тасвирлай олган эмас. “Қараш-қараш воқеаси” муаллифи асарларида Абай, Бахтикул, Кўкёл сингари жозибадор образлар яратиб, улар орқали ўзининг инсон ҳаёти ҳақидаги ўй-млоҳазалари, дард, изтиробларини ифода қилгани яққол сезилиб туради. Шекспир, Гёте, Фёдор Достоевский, Лев Толстой сингари жаҳон адабиёти намояндлари ижоди билан Мухтор Аезов асарларини ноҳақлик, шафқатсизлик, зулм ва зўравонлик, мунофиқлик ва қабиҳлик инсонликка ётдир, деган ғоя ўзаро бирлаштириб туради.

“Қараш-қараш” қиссасидаги Салмен, Жарасбой образларида муаллиф мулкдор бойлар, амалдорлар ва уларнинг атрофидаги кишилар ўзининг инсоний қиёфасини йўқотаётгани, улар ҳаром-харишни фарқламай қўйгани, камбағал, бечора одамларга зўравонлик қилиб, зулм ўтказаётганини намоён қилади. Бахтикул, Тектикул, Қатша, Сейит сиймосида эса жабрдийдаларнинг сабр қосаси тўлиб бўлганини таъкидлайди. Абай образи гавдалантирилган тетралогияда ана шу ҳаёт ҳақиқатини кенг кўламда, катта масштабда очиб кўрсатади. Адиб дин аҳкомлари унутилган, “Ким кучли бўлса, ўша ҳақли” деган ёввойи ақида ҳукмрон чиркин муҳитда салменлар, жарасбойлар инсон қадрини оёғости қилиб ташлаб, хизматкорларига, камбағал кишиларга нисбатан бераҳм, бешафқат бўлиб бораётганини санъаткорона маҳорат билан ёритиб беради. Ёзувчи айна асарларида ижтимоий муҳитнинг инсон тақдирига таъсирини кескин тўқнашувлар силсиласидан иборат ҳаётий воқеалар асосида жуда аниқ ифодалайди. Мухтор Аезов Бахтикулга ўхшаган оддий одамлар бошига тушган барча азоб-уқубатларнинг ўзаги мулкдорлар, амалдорларнинг очкўзлиги, мунофиқлиги, такаббурлиги, юртда дин аҳкомлари унутилганида эканини турмушнинг ўзидан воқелигидан олинган далиллар асосида фош этиб ташлайди. Дин аҳкомларига эътиборсизлик, қонунларга беписанд қараш эса ўз-ўзидан аниқки, жамиятда адолатсизликни авж олдириб, бойлар, амалдорларнинг ҳам, чўпон, хизматкор ва бошқа одамларнинг ҳам инсоний фазилатларини барбод қилади. “Қараш-қараш воқеаси”да Жарасбойнинг зўравонлиги ва мунофиқлиги оқибатида аянчли ўлим топиши, Бахтикулнинг тортган азоб-уқубатлари таъсирида аламзадага айланиб, қотилликка қўл уриши бу ҳодисани исботлайди. Мухтор Аезов сингари ижодкорларнинг турмушда азалдан ҳукм суриб келган ана шу каби ҳақиқатларни драматик воқеалар асосида гавдалантириши эса ижтимоий ҳаётда ижобий ўзгаришлар юзага келишига бекиёс таъсир кўрсатади. Лекин бу ҳодиса йўл бўйидаги дарахт, сойда оқаётган сув ёки осмонда учаётган куш каби кўриниб турмайди. Шу боис бу таъсирнинг салмоғи, миқёсини ўлчашга, буни ҳисоблашга рақамлар ожизлик қилади.

Замондошларимизга адабиётнинг энг яхши намуналарини тақдим этмоқчи бўлсак, шубҳасиз, улар қаторида Мухтор Авезов асарлари ҳам ўрин олади. Негаки уларда ҳаёт ҳодисалари жуда таъсирчан тасвирланиб, қисмати, феъл-атвори, орзу-истаклари турлича қаҳрамонларнинг ёрқин образлари тасвирланади. “Қараш-қараш воқеаси” даги Бахтикул, Салмен, Жарасбой, “Кўкёл” ҳикоясидаги бўри, Қурмаш таъсирчан образ бўлгани боис диққатни дарҳол ўзига жалб этади. Уларнинг хатти-ҳаракати, тўқнашувлари худди кишининг кўз олдида юз бераётгандай туюлади. Бахтикулнинг кўнглидан кечган: “Менга ўхшаган одамлар учун ҳаёт нима-ю, ўлим нима?” деган аламли ўйлар ҳар бир одамни изтиробга солади. Бахтикулнинг Салмен, Жарасбой билан тўқнашуви, тоғ-тошлар орасида яшириниб, қочиб юриши, Кўкёлнинг овулдан кетиб қолиши, чорва молларига ҳужум қилиб, одамларни ташвишга қўйиши билан танишаётган ўқувчи ҳаёлидан бир-бирига зид турли-туман ўй-фикрлар тўхтовсиз ўта бошлайди. Чунки асарнинг айни саҳифалари бутун бир фожиадан дарак беради. Аммо Мухтор Авезов сингари адиблар асарларининг жозибаси уларда драматик воқеалар, муросасиз тўқнашувлар қаламга олингани билан белгиланмайди. “Қараш-қараш воқеаси”, “Кўкёл” каби асарларнинг таъсирчанлиги қаҳрамонлар хатти-ҳаракати, мустаҳкам мантиққа асослангани, персонажларнинг ўй-кечинмалари улар тушган вазият, ҳолат билан ғоят уйғун тарзда ифодаланганидан келиб чиқади. Асарларнинг худди шу жиҳати ўқувчиларни ўз “орбита” сига тортиб, уларни воқеалар ичига олиб киради, персонажлар бошидан кечирган ҳолатлар, улар дуч келаётган тўсиқларни ҳис қилишга ундайди. Шунда китобхон, томошабин ҳаёлан ўзини асар персонажлари ўрнига қўйиб кўради, уларнинг феъл-атворидаги мардлик, ватанпарварлик, вафодорлик, фидойилик каби олижаноб хусусиятларни, озгина бўлса-да, ўзига “юктириб” олади, меҳр-оқибат, сабр-тоқат, ростўйлик, ҳалоллик, саховат сингари эзгу амалларнинг улғуворлиги, ҳаловатини қалбан ҳис этади. Томошабин, китобхонда ўша лаҳзаларда ўзини ҳар томонлама – маънан, руҳан, жисмонан улғайтириш истаги пайдо бўлади. У ўшанда ўзининг бу хусусдаги кечинмалари, ҳаёт ҳақидаги ўйларини ким биландир баҳам кўргиси келади. Шундай қилишга ўзида қандайдир ички эҳтиёж сезади.

Мухтор Авезовнинг қалбида инсонпарварлик ҳисси ҳамиша жўш ургани, у ҳаёт воқелигига холис, тоза нуқтаи назар билан ёндашгани унинг ҳар бир асарида нур каби порлаб туради ва бу нурнинг жилолари кишилар қалбида мунаввар туйғулар уйғотади. Масалан, “Кўкёл” ҳикояси қаҳрамони Қурмаш ўзининг орзулари амалга ошишига ишонган, ёмонликлардан холи ҳаёлий оламида яшайдиган, ҳаммага яхшилик қилиш ҳақида ўйлайдиган, истак-интилишлари заха емаган, қалби покиза туйғу-ҳисларга тўла болаларнинг умумлашма тимсоли сифатида тасаввурда жонланади. Бу ҳикояда, ёзувчининг бошқа асарларидан фарқли ҳолда, одамлар турмушидаги карама-қаршилик, манфаатлар тўқнашуви диққат марказига қўйилмайди. Унда асосий эътибор Қурмаш боқиб асраган бўри – Кўкёл ҳаётига қаратилади. Кўкёл ҳикояда қаламга олинган барча воқеаларни асосий қаҳрамони сифатида бирлаштириб туради. Қурмаш сюжетдаги иккинчи даражали қаҳрамон бўлиб қолади. Кўкёлнинг шериги урғочи оқ бўри, галадаги думи чўлтоқ кўк бўри, Ҳасан овчи, унинг ити Оққашқа ҳикояда қаламга олинган воқеалар тизимида эгаллаган ўрнига кўра Қурмашдан кейинда туради. Қурмашнинг отаси, бувиси, овулдаги Олапар кўппак, унинг эгаси Жумаш, туя миниб, бошига оқ ёпиниб, бўрилар галасини қувган милтиқли киши, Арслонбек, Кўкёл ва унинг шериги оқ қанжиқ бўрини қувган уч нафар отлик сюжет “саҳна”сида бир бор кўринади. Шунингдек, “Кўкёл”да овул эркаклари, аёллари, овулдаги итларнинг бўри боласига муносабати қайд этилади. Ҳикоя бўри боласи овулга қандай қилиб олиб келинганини нақл қилишдан бошланади. Асар “майдон”ида “кўринган”ларнинг умумий миқдори нари-бериси йигирматани ташкил этади. Айни рақам эса Мухтор Авезов ҳаёт воқелигини худди Лев Толстой, Михаил Шолохов сингари эпик қўламда, кенг масштабда акс эттирадиган ижодкорлар сирасига мансублигидан далолат беради. Сюжетда эгаллаган ўрнига кўра Кўкёлдан кейинги ўринда турса-да, Қурмаш образида болалик дунёсига хос софлик, беғуборлик, эзгуликка интилиш ҳисси акс этади. Овулдошлари ҳам Қурмашнинг қалбидаги беғуборликни қадрлашади. Кўкёл улғайгани сари турки совуқлашиб, ўзининг бўри зотидан эканини сезганини пайқаган кексалар: “Энди буни ўлдириб, терисини шилиш керак. Бу кофир сира эл бўлмайди”

дейишганида Қурмаш бундай қилишларига кўнмайди (Ўша манба. 108-бет). Отаси ҳам Кўкелнинг ҳолатидаги ўзгаришни сезиб: “Войбўй, манави копирнинг икки кўзи ям-яшил бўлиб кетибди-я! Ўзининг бўри зотидан эканини сезибди-да, юзи қора. Қўй, болам, энди буни ўлдириб, терисини шилайлик” деганида ҳам қаршилик қилади (Ўша манба. 109-бет). Овул кексалари ҳам, отаси ҳам Қурмашнинг кўнглига қарашади. Адиб овул кексалари ва отасининг Қурмашга бундай муносабати орқали одамлар жонзотларга меҳрибон болаларга хосиятли одам сифатида қараб, уларни яхши кўришига ишора қилади. Чунки жонзотларни боқиб парваришлайдиган, ўсимликлар, дов-дарахтларни асраб-авайлайдиган, табиатга меҳр билан қарайдиган болалар кўнгиличан, бошқаларга меҳрибон бўлиб улғаяди ва эл-юрт корига яраб, кўпчиликка манфаат келтиради.

#### Фойдаланилган адабиётлар

1. «Қуръони Карим» маънолари таржимаси. «Анъом» сураси, 165-оят.
2. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1999-йил, 14-сон
3. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Ж.2. Роман. Ҳикоялар. Сафарнома. Таржималар. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1994. – 472 б. – 280-бет.
4. Ўзбегим. «Звезда Востока» журнали. «Ватан» серияси. – Тошкент: “Камалак”, 1992 – 252-бет. Б.211
5. Тоғ каби юксак: Буюк қозоқ адиби Мухтор Авезовнинг 100 йиллигига (Тўпловчи ва масъул муҳаррир Н. Каримов). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – 64 б.
6. Авезов М. Қараш-қараш: повесть ва ҳикоялар (қозоқ тилидан таржима). – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1962. – 132 б.
7. Достоевский Ф.М. Жиноят ва жазо: Роман. И.Ғафуров тарж. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 664 б.
8. Толстой Л.Н. Асосий қаҳрамонларим – ҳақиқат: Қисса, мактублар, хотиралар. – Тошкент: “O’zbekiston” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2019. – 424 б.
9. Айтматов Ч., Шохонов М. Чўккида қолган овчининг охи-зори (Аср адоғида айтилган истиффор). // Таржимон Н.Боқий, Ё.Хўжамберди. – Тошкент: “Шарк”, 1998. – 432 б.
10. ҚазМУ хабаршысы. Филология серияси №23. – Алматы: Қазақ университети, 1998. – 151



## KELİME OLUŞTURMADA GRAMER BİÇİMLERİNİN SÖZCÜKSELLEŞTİRİLMESİNİN ROLÜ

### THE ROLE OF LEXICALIZATION OF GRAMMATICAL FORMS IN WORD CREATION

AĞASIYEVA Mətanət Səfər  
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan  
agasiyevam1983@gmail.com

#### Özet

Bilindiği gibi dil, toplum hayatı ile yakından ilgilidir. Toplumdaki herhangi bir değişiklik anında dile yansır. Başka bir deyişle, bu değişiklik işaretlenir ve adlandırılır. Bu nedenle dilde sürekli olarak yeni kelimelerin üretilmesine yönelik bir talep vardır ve bu talep, dilde var olan kelime oluşturma süreçlerine bağlı olarak karşılanır. Kelime oluşturma sürecinin çeşitli araçları ve yöntemleri vardır. Bu yöntemlerden biri de dilbilgisel biçimlerin sözcükselleştirilmesi yoluyla sözcüklerin oluşturulmasıdır.

Yeni kelimelerin oluşturulması sürecinde, kelime içindeki bir ve ya daha fazla sesin değiştirilmesi ve ya düşürülmesi olgusu da rol oynar. Bu olgu en çok iki farklı kavramı ifade eden eşsesli sözcüklerde görülür. Bu, her bağımsız kavramın bağımsız bir biçimde ifade edilmesi gerekliliğinden kaynaklanmaktadır.

Sözcük oluşturma sürecinde biçimbilim yöntem sözcüksel ve söz dizimsel yönetime göre daha verimlidir. Makale, bu yöntemle oluşturulan kişisel adlarla ilgilidir.

**Anahtar sözcükler:** Kelime oluşturma süreci, morfolojik yöntem, eklerin sözlükselleştirilmesi, kişi adları

#### Abstract

As is known, language is closely related to the life of society. Any change in society is immediately reflected in the language. In other words, that change is marked and named. That is why there is a constant demand for the creation of new words in the language, and this demand is met based on the existing word creation process in the language. There are various tools and methods of word creation process. One of these methods is the creation of words through the lexicalization of grammatical forms.

In the process of creation of new words, the phenomenon of changing or dropping one or another sound within the word also plays a role. This phenomenon occurs most often in homonymous words that express two different concepts. This results from the requirement that each independent concept be expressed in an independent form.

In the process of word creation, the morphological method is more productive than the lexical and syntactic method. The article deals with personal names created by this method.

**Key words:** Word formation process, morphological method, lexicalization of suffixes, personal names

## Giriş

Çağdaş zamanlara kadar pek çok kelime, kelime köklerine çeşitli ekler eklenerek oluşturulmuştur. Bu açıdan bakıldığında, yeni bir kelime oluşturmak için dilbilgisel biçimlerin sözcükselleştirilmesi büyük ilgi görmektedir. (Dilbilgisi eklerinden bazıları geçiş düzeyinde olup sözdizimsel konumda sözcük-dilbilgisi eklerinin görevini yerine getirmektedir.)

Sözcük değiştiren eklerle sözcük düzelten eklerin eşesliliğin özel adlarda, özellikle şahıs adlarında daha belirgin olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin:

Zaman eklerinin sözlükselleştirilmesine dayalı: Tanrıverdi, Haqverdi, Durmuş, Tapdıq, Sevindik ve s.(ve saire) Burada "Sevindik" şahıs adının oluşumunda zaman eki ile birlikte fiilin şahıs eki de kullanılmıştır.

Mənsubiyyət, bağlılık eklerinin sözcükselleştirilmesinden: Gülüm, Xanım, Mülküm, Bəyim, Balası, Ağası, Sonası və b.

Çoğul eklerinin sözcükleşmesi sonucu: Bəylər, Ağalar, Şahlar, Şıxlar və b.

İsimlerin durum eklerini artırarak: Aydan, Sudan və b.

Bazı şahıs isimlerin oluşturulma şekli özellikle ilginçtir. Bazılarının nasıl oluştuğuna bir göz atalım:

**Gülsənəm** – "gül" ve "sanem" kelimelerinin birleşiminden oluşması dikkat çekiyor. Ancak bu ismin Gül+sene+m (-em), yani fiil+edat+şahıs ekinin birleşiminden oluştuğu fikri oldukça gerçektir.

**Güləbatın (Güləbatin)** – Günümüzde hem çiçek, hem de şahıs ismi olarak kullanılmaktadır. Bu kelimenin oluşum üsulu oldukça ilginçtir. Bu ismin şahıs ismi olarak kullanılması ilk bakışta gul+a+bat+ın birleşiminden oluşmuş izlenimi vermektedir. (İsim+yönlük hal eki + fiil + fiilin şahıs eki). Ancak "Güləbatın" kelimesindeki batın (bat) birleşiminden o dönemde ayrı bir kelime olarak kullanılmış olması da bir istisna değildir.

**Gülməşəkər** – Gül adıdır. Bazen lakap olarak da kullanılır. Bildiğimiz gibi, -ma//-me olumsuzluk eki fiilden isim olma ve sözcükselleşerek yeni bir sözcük oluşturma yeteneğine sahiptir. Ancak bu ekin isimlerden kelimeyapma yeteneğinin izleri Türk dillerinden neredeyse tamamen kaybolmuştur. "Türk dillerinin karşılaştırmalı tarihi dil bilgisi" eserinde sadece Azerbaycan türkçesine ait olan "göl+me" kelimesi -ma//-mə eki ile isimlerden isim oluşturan kelimelere örnek olarak gösterilmiştir.. ("Gölmeçe" de bu kelimedenden türemiştir.). Muhtemelen "gülməşəkər" kelimesi de bu tür kelimelerle ilişkilendirilebilir.

**Ağamalı (Ağaməli), Atamalı (Ataməli), Gülmalı (Gülməli)** – Bu isimlerin menşeyi için 2 seçenek dikkat çekiyor:

Birbirinden bağımsız iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur (Ata malı, ağa malı, sevdi malı)

–malı//məli eki ile oluşturulmuştur. Bu ekler fiilin esas halini oluşturduğu için yukarıda saydığım isimlerde (Sevdimalı hariç) yeni bir anlam kazanırlar. Bu da –malı//məli fiilinin asıl halinin eklerinden önce zaman ekinin kullanılmadığı bilinmektedir. Bu bakımdan özellikle "Sevdimalı" ismi ilgi çekicidir.

**Sevindik, Tapdıq** – Bu tür isimler, çocuklarının doğumunda ebeveynlerin sevincini ifade eder. (özellikle çocukları geç kalan ebeveynler)

**Allahverdi** (Tanrıverdi, Xudaverdi, İmamverdi, Sübhanverdi, Haqverdi) Bu adlar isim+fiil+geçmiş zaman biçimindedir. Burada zaman eki sözcükselleştirilmiş ve özel adlar oluşturulmuştur. "Xudaverdi" bazen "Xudamverdi" olarak da kullanılır. Bu kelimenin mensubiyet eki olarak kullanılması, telaffuzuna herhangi bir ağırlık kazandırmaz. Dikkat edersek, diğer isimlerin (Allahverdi, İmamverdi, Sübhanverdi, Haqverdi) I tarafa mensubiyyet eki gelince telaffuzun zorlaştığını görürüz. (Bunun nedeni, bu isimlerin ilk tarafının bir ünsüzle bitmesidir.) Dilimiz sadeliği sevdiği için bu şahıs adları aidiyet eki ile kullanılmaz.

Öğretim sürecinde zaman ekleriyle oluşturulmuş özel isimlerden genellikle ayırt edilmesi zor olan -di eki ile oluşturulmuş başka şahıs isimlerimiz de vardır. "Bədsi" ve "Qızbədsi" isimlerini ele alalım. Burada -di bir geçmiş zaman eki değil, fiilin şahıs ekinin kısaltılmış halidir.

**Gülər, Gülümsər, Solmaz, Qorxmaz, Dönməz** – Bu tür adlar, fiili sıfat eklerinin sözcükselleşmesiyle oluşur. Fiil + fiil sıfat eki kalıbında oluşur. (Gülümsər bundan istisna)

**Gülümsər** bir sözdeğiştirme ve bir sözdüzelme eki ile oluşturulmuştur. (Gül+ümsə+r (-ər)). Ayrıca belirtmek gerekir ki, "Yetər" ve "Qızıyetər" gibi isimlerimiz fiil sıfat ekleriyle değil, belirsiz gelecek ekleriyle oluşturulmuştur.

**İlkin** - Bu sözün də yaranma mənşəyi diqqəti cəlb ediyor. Öyle ki -in kelimedüzelme eki olarak Azərbaycan türkçesinde sadece fiillerden isim oluşturur. (misal: səpin, əkin...) Bazı Türk dillerinde -ın/-in fiillerden sıfat oluşturan bir ek olarak kullanılır. Karaycada "bütün" ve Kırgızcada "uzun" kelimesi buna bir örnektir. ("büt-bitirmək, uza-uzaqlaşmaq deməkdir") Bu bakımdan "İlkin" kelimesindeki -in eki, fiillerden isim oluşturan -ın/in eki ile aynı kökenden türetilmez.

"İlkin" kelimesi "birinci" kelimesine karşılık geldiğinden, -in eki -inci ekinin kısaltılmış bir biçimi ola bilir.

Görüldüğü gibi, dilbilgisi eklerinin yeni sözcükler oluşturacak şekilde sözcükselleştirilme yollarını derinlemesine incelemek, sözcük oluşturmaın en önemli konularından biridir. Bazı şahıs isimlerinin teşekkül usullerinin incelenmesinin kelime teşekkülü için yeni bilgiler sağlayabileceği inkar edilemez.

### **Kaynakça**

Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.

Musayev M., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. II cild, Bakı: Prestice çap evi, 32

**ALDII-BEL II YAZITI (E 72)'NİN İKİNCİ SATIRINI YENİDEN OKUMA VE ANLAMLANDIRMA ÖNERİSİ**

**SUGGESTION TO REREADING AND INTERPRETING THE SECOND LINE OF ALDII-BEL II INSCRIPTION (E 72)**

Ahmet AKPINAR  
Dr., Bayburt Üniversitesi  
Rektörlük Ortak Dersler Bölümü, Türkiye  
ORCID: 0000-0003-2965-1627  
aakpinar@bayburt.edu.tr

**Özet**

Tuva Cumhuriyeti ve Hakas Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan topraklarda keşfedilen Yenisey yazıtları eski Türklere âit çok sayıda mezar üstüne dikilmiş yazıttan oluşmaktadır. 1675 yılında Nicolaie Milescu'nun Çin seyahati sonucu keşfedilen bu yazıtların sayısı günümüzde 150'yi geçmiştir. Yenisey yazıtlarının Moğolistan'daki yazıtlardan önce mi yoksa sonra mı dikildiği ve hangi Türk kabilesi/kabileleri tarafından dikildiği bilinmemektedir. Yenisey yazıtları söz varlığı bakımından zayıf olduğu için ve satırlarda tekrar eden kalıp ifadelerden dolayı hem yazıtların okunması hem de anlamlandırılması güçleşmektedir. Buna ilave olarak Yenisey yazıtlarında Moğolistan yazıtlarından farklı bazı işaretlerin kullanılmış olması da yazıtların okunmasını güçleştirmektedir.

1965 yılında A.D. Graç tarafından, Aldı-Bel I (E 12) yazıtının yakınlarında bulunan Aldı-Bel II (E 72) yazıtı, iki satırdan oluşmaktadır. Yazıtla ilgili daha evvel yapılan çalışmalarda ikinci satırdaki  $y^l or^l t^l m$  ibaresi *yurtum* ya da *yurtum* şeklinde okunarak "yurdum/yurdum(un)" şeklinde anlam verilmiştir. Bu çalışmada  $y^l or^l t^l m$  ibaresi runik harfli diğer yazıtlar ve tarihî Türk lehçelerinden tanıklarla yeniden okunacak ve anlamlandırılacak, daha önceki okuma ve anlamlandırma çalışmalarının eksik ya da gözden kaçan noktalarına temas edilecektir.

**Anahtar sözcükler:** Runik yazı, Yenisey yazıtları, Aldı-Bel II (E 72) yazıtı.

**Abstract**

Yenisey inscriptions discovered in the lands within the borders of the Republic of Tuva and the Republic of Khakas consist of inscriptions erected on many tombs belonging to ancient Turks. The number of these inscriptions, which were discovered in 1675 because of Nicolaie Milescu's travel to China, has exceeded 150 today. It is not known whether the Yenisei inscriptions were erected before or after the inscriptions in Mongolia and by which Turkic tribe(s). Since Yenisei inscriptions are weak in terms of vocabulary and repetitive expressions in the lines, it becomes difficult to read and make sense of the inscriptions. In addition, the use of some signs different from the Mongolian inscriptions in the Yenisei inscriptions makes it difficult to read the inscriptions.

In 1965 The Aldı-Bel II (E 72) inscription found by A.D. Graç near the Aldı-Bel I (E 12) inscription consists of two lines. In previous studies on the inscription, the expression  $y^l or^l t^l m$  in the second line was read as *yurtum* or *yurtum* and meaning "yurdum/yurdum(un)". In this study, the expression  $y^l or^l t^l m$  will be re-read and interpreted with the help of other runic inscriptions and historical Turkish dialects, and the missing or overlooked points of previous reading and interpretation studies will be touched on.

**Keywords:** Runic script, Yenisei inscriptions, Aldı-Bel II (E 72) inscription.

## Giriş

Tuva Cumhuriyeti ve Hakas Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan topraklarda keşfedilen Yenisey yazıtları eski Türklere âit çok sayıdaki mezar üstüne dikilmiş yazıttan oluşmaktadır. 1675 yılında Nicolaie Milescu'nun Çin seyahati sonucu keşfedilen bu yazıtların sayısı günümüzde 150'yi geçmiştir. Yenisey yazıtlarının Moğolistan'daki yazıtlardan önce mi yoksa sonra mı dikildiği ve hangi Türk kabilesi/kabileleri tarafından dikildiği bilinmemektedir. Yenisey yazıtları söz varlığı bakımından zayıf olduğu için ve satırlarda tekrar eden kalıp ifadelerden dolayı hem yazıtların okunması hem de anlamlandırılması güçleşmektedir. Buna ilave olarak Yenisey yazıtlarında Moğolistan yazıtlarından farklı bazı işaretlerin kullanılmış olması da yazıtların okunmasını güçleştirmektedir.

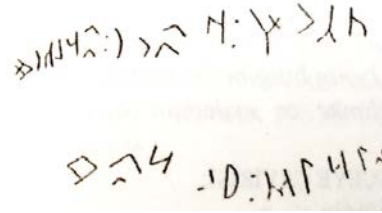
### 1. Aldı-Bel II Yazıtı (E 72)

1965 yılında A.D. Graç tarafından, Aldı-Bel I (E 12) yazıtının yakınlarında bulunmuştur. Yazıtın üzerindeki yazılar kazma gibi bir âletle kazınmıştır (Vasilyev, 1983: 20, 45).

#### 1.1. Yazıtın Tavsifi

Yazıt iki satırdan oluşmakta olup ölçüleri 95x29x13-18 cm'dir. (Vasilyev, 1983: 20). Yazıt bugün ilk bulunduğu yerdedir (Aydın, 2019a: 188).

#### 1.2. Yazıtın Estampajı



Fotoğraf 1: Vasilyev, 1983: 73

#### 1.3. Runik Okunuşu

1 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰾𐰿 : 𐰽𐰾𐰿 : 𐰺𐰽𐰾𐰿

2 𐰉𐰾𐰿𐰽𐰾𐰿 : 𐰺𐰽𐰾𐰿

#### 1.4. Yazıtı Okuma ve Anlamlandırma Çalışmaları

Erhan Aydın (2019: 188):

*çuçuş katun tarlagım*

*kırığ yurtum*

Anlamı: 1. (Adım) Çuçuş. Katun (ve) Tarlak (ırmaklarım), 2. Kırığı(sında) yurdum(un)

Nurdin Useev (2011: 560):

*çeç uş katun tarlagım*

*kırığ yurtum*

Anlamı: “Çeç Uş Katun tarlam, Kırığ yurdum.”<sup>1</sup>

Yorum: Bu anıtı yazan kişi memleketi Çeç Uş Katun sahasını ve Kırığ yurdunun adını yazmıştır.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> “Çeç Uş Katun talaam, Kırığ yurtum” (Useev, 2011: 560).

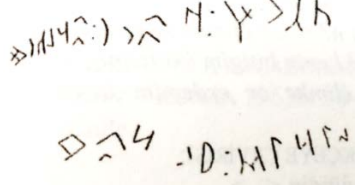
<sup>2</sup> “Bul cazma estelikti cazgan kişi özünün mekeni bolgan Çeç Uş Katun talaasının cana Kırığ yurtunun atın cazgan” (Useev, 2011: 560).

### 1.5. Yazıtla İlgili Problem Durumu

Yazıtla ilgili daha evvel yapılan çalışmalarda ikinci satırdaki  $\text{𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸}$   $y^l or^l t^l m$  ifadesi *yurtum* ya da *yurtum* okunarak ‘yurdum(un)’ ya da ‘yurdum’ şeklinde anlam verilmiştir.

### 1.6. İnceleme

#### Okuma

	<p>1 𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸 : 𐌹𐌺𐌹𐌸 : 𐌹𐌺𐌹𐌸</p> <p>2 𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸 : 𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸</p>
<p>1. <math>\zeta(u)\zeta u\zeta : k(a)tun : t(a)rl(a)g(i)m</math></p> <p>2. <math>kırığ : yor(i)t(i)m</math></p>	

Aldı-Bel II (E 72) yazıtının ikinci satırındaki  $\text{𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸}$  /YORTM/ ifadesi sözcüğün bağlamdaki anlamından hareketle  $y^l or^l(i) t^l(i)m$  şeklinde okunmalı ve *yori-ti-m* ‘yaşadım, hayat sürdürdüm’ anlamı verilmelidir.

Aşağıda, Yenisey yazıtlarındaki imla ve noktalama hususiyetlerine değinilecek ve Aldı-Bel II yazıtında tanıklanan *yori-* fiilinin anlam alanı Runik işaretli yazıtlardan hareketle gösterilecektir. Ayrıca, daha önceki okuma ve anlamlandırma çalışmalarının eksik ya da gözden kaçan noktalarına temas edilecektir.

#### 1.6.1. Yenisey Yazıtlarında İmla

##### *a/e ünlüsü*

Yenisey yazıtlarında ilk hece ünlüsündeki *a/e* genellikle imlada gösterilmezken söz içi ünlüsü *a/e* sistemli bir biçimde gösterilmez (Yıldırım, 2019: 20, 22). Söz gelimi Aldı-Bel I (E 12) yazıtında 4. satırda, Aldı-Bel II (E 72) yazıtında ise 1. satırda geçen  $\text{𐌹𐌺𐌹𐌸}$  /KTUN/  $k(a)tun$  sözcüğündeki /a/ ilk hece ünlüsü imlada gösterilmemiştir.<sup>3</sup> Ayrıca, Aldı-Bel II yazıtının ilk satırındaki  $\text{𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸}$  /TRLGM/  $t(a)rl(a)g(i)m$  sözcüğündeki söz içi /a/ ünlüsü de imlada gösterilmemiştir.

##### *i ünlüsü*

Yenisey yazıtlarında ilk hecede ve söz içinde *i/i* ünlüsü imlada bazen gösterilir bazen de gösterilmez (Yıldırım, 2019: 20, 22). Söz gelimi Aldı-Bel II (E 72) yazıtının 2. satırındaki  $\text{𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸}$  /KIRIG/  $kırığ$  sözcüğünde /i/ ünlüsü hem ilk hecede hem de söz içinde gösterilmiştir.

##### *o/u, ö/ü ünlüsü*

Yenisey yazıtlarında ilk hecede ve söz içinde *o/u, ö/ü* ünlüsü imlada bazen gösterilir bazen de gösterilmez (Yıldırım, 2019: 20, 22). Söz gelimi Aldı-Bel I (E 12) yazıtının 4. satırında, Aldı-Bel II yazıtında ise 1. satırda  $\text{𐌹𐌺𐌹𐌸}$  /KTUN/  $k(a)tun$  sözcüğündeki söz içi /u/ ünlüsü imlada gösterilmemiştir. Ancak, Aldı-Bel II (E 72) yazıtının 2. satırındaki  $\text{𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸}$  /YORTM/  $yor(i)t(i)m$  ifadesinde ilk hece /o/ ünlüsü imlada gösterilmiştir.

#### 1.6.2. Yenisey Yazıtlarında Noktalama

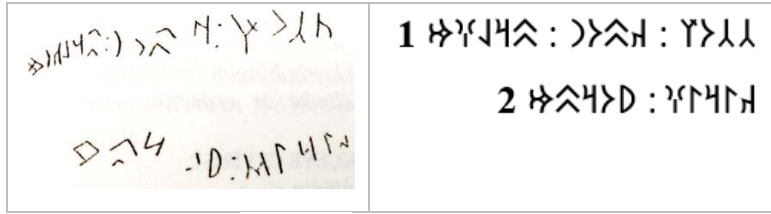
<sup>3</sup> Tekin (2016: 48)’e göre, yazımdan anlaşılmayan /a/ ünlüsü *katun* ‘Katun Irmağı’ (Aldı-Bel II (E 72) 1) sözcüğünün ilk hecesinde uzun olmalıdır.

Yenisey yazıtlarında sözcükleri ayırmak için iki nokta (:) ve nokta (.) işareti kullanılmıştır. Yıldırım (2019)'da bu kurallar şu şekilde tespit edilmiştir:

*Normal uzunluktaki sözcükler birbirinden iki nokta (:) işareti ile birbirinden ayrılır,  
Tek heceli sözcükler genellikle önceki veya sonraki sözcükle birlikte yazılır,  
Birleşik sözcükler ve söz grupları genellikle birlikte yazılır,  
Bazen bir sözcük noktalama işareti ile ikiye ayrılır,  
Bazı satırlarda noktalama işareti kullanılmamıştır,  
Bazen iki nokta yerine tek nokta (.) konduğu da olur,  
Bazı satır başları iki nokta ile başlar,  
Bazı satır sonları iki nokta ile biter,  
Satır sonu nokta (.) ile biten bir örnek tespit edilmiştir.*

Aldı-Bel II (E 72) yazıtındaki Runik işaretli ifadeler bu tespitler çerçevesinde incelediğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır.

1. Normal uzunluktaki sözcükler arasına iki nokta (:) konulmuştur:



Ancak yazıtın ilk satırındaki  $\Upsilon \gg \Lambda \Lambda$   $\varphi(u)\varphi u\varphi$  ibaresinin 'normal uzunlukta' bir sözcük mü yoksa 'tek heceli' iki sözcükten mi oluştuğu konusunda Aydın (2019) ve Useev (2011) farklı düşünmektedir:

Aydın (2019: 188)'de Aldı-Bel II (E 72) yazıtının ilk satırındaki  $\Upsilon \gg \Lambda \Lambda$  ibaresi normal uzunluktaki bir sözcük olarak düşünülmüş ve  $\varphi u\varphi u\varphi$  (Çuçuş 'özel isim') şeklinde okunmuştur:

1.  *$\varphi u\varphi u\varphi$  katun tarlagım*
2. *kırığ yurtum*

Useev (2011: 560)'da, Aldı-Bel II (E 72) yazıtının ilk satırındaki  $\Upsilon \gg \Lambda \Lambda$  ibaresi 'tek heceli sözcükler genellikle önceki veya sonraki sözcükle birlikte yazılır' şeklinde düşünülerek 'birleşik sözcük ve söz grubu' olarak kabul edilip  $\varphi \varphi u\varphi$  *katun* (Çeç Uş Katun 'özel isim') şeklinde okunmuştur:

1.  *$\varphi \varphi u\varphi$  katun tarlagım*
2. *kırığ yurtım*

Görüldüğü üzere, Aldı-Bel II (E 72) yazıtında her bağımsız sözcük arasına iki nokta işareti konulmuştur. Ancak, tek bir sözcüğün okunuşunda ihtilaf yaşanmaktadır. Fakat bu durum Yıldırım (2019: 31-33)'de tespit edilen imla hususiyetleriyle çelişmemekle birlikte bu durumda her sözcük arasında bir noktalama işaretinin kullanıldığı yazıtı bakılarak kabul edilebilir.

### 1.6.3. Aldı-Bel II (E 72) Yazıtındaki $\mathfrak{H} \mathfrak{A} \mathfrak{H} \mathfrak{D}$ İbaresinin Üzerine Düşünceler

Aydın (2019a: 188)'de,  $\mathfrak{H} \mathfrak{A} \mathfrak{H} \mathfrak{D}$  ibaresi *yurtum* şeklinde okunarak 'yurt, memleket' anlamı verilmiştir. Söz konusu okunuş cümle bağlamında şu anlama gelmektedir: "Adım Çuçuş. Yurdumun kıyısında Katun ve Tarlak ırmakları (var)".

Useev (2011: 560)'da,  $\mathfrak{H} \mathfrak{A} \mathfrak{H} \mathfrak{D}$  ibaresi *yurtım* şeklinde okunup 'yurt, memleket' anlamı verilerek 'Bu anıtı yazan kişi memleketi Çeç Uş Katun sahasını ve Kırığ yurdunun adını yazmıştır' şeklinde yorumlanmıştır.





“Türkçede HAYAT sözcüğü metaforik olarak YOL sözcüğüyle karşılanmakta olup Türk şiirinde HAYAT BİR YOLDUR metaforu sıklıkla kullanılmaktadır: Uzun ince bir yoldayım / Gidiyorum gündüz gece (Âşık Veysel). HAYAT bir YOL, YÜRÜMEK ise YAŞAMAK’tır. Türkçede yürü- (<ET yorı-) ‘yürümek, hareket etmek’ fiilinin zaman algısı ‘yol’ ile gerçekleşmektedir. YOL bir hedefe doğru ilerlemeyi belirttiği için yaşam yolculuğunun bir metaforu olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel Türk dili alanındaki eserleri taradığımızda bu yolculuğun (yaşamak), yürümek fiiliyle gerçekleştiği görülür. Yürümek bir kişinin yaşamı ve yaşam tarzındaki seçimi yolundaki ilerlemeyi gösterir. Bu ilerleme ileri yönde ve zaman çizgisinde gerçekleşir. Yazıtlarda bu fiil; yorı- ‘yürümek’ > ‘ilerlemek’ > ‘ömür sürmek, hayat sürmek’ şeklinde metaforik anlamda kullanılmıştır” (Akpınar, 2022b: 336-337).

### Sonuç

Aldı-Bel II (E 72) yazıtında tanıklanan yorı- fiili bağlamdaki diğer sözcüklerle birlikte düşünüldüğünde şu şekilde okunmalı ve anlamlandırılmamalıdır:

ç(u)çuş k(a)tun t(a)rl(a)g(i)m  
kırıg yor(i)t(i)m

Anlamı: 1. (Adım) Çuçuş. Katun (ve) Tarlak (ırmaklarım), 2. Kıyı(sında) **yaşadım**.

### Eser Adı Kısaltmaları

Çarh.	Çarhname (Mansuroğlu, M.)
GT	Gülistan Tercümesi (Karamanlıoğlu, A.F.)
Gül.T	Gülistan Tercümesi (Özkan, M.)
KE	Kıssâsü'l-Enbiyâ (Ata, A.)
Mes.	Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerîfe (Mazıoğlu, H.)
ŞT	Şecere-i Terâkime (Ölmez, Z.)

### Kaynakça

- Akpınar, A. (2022a). Şançi III (E 152) yazıtı'nın ilk iki satırıyla ilgili okuma ve anlamlandırma önerisi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 11(2), 460-482.
- Akpınar, A. (2022b). Yol Hayatsa Yürümek Yaşamaktır. T. Kabak ve F. Güzel (Ed.), *Yol kitabı* (s. 319-341). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Ata, A. (2019). *Kıssâsü'l-Enbiya*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019a). *Sibirya'da Türk İzleri*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Aydın, E. (2019b). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Ölmez, Z. K. (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü) (Ebulgazi Bahadır Han)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Gülistan Tercümesi (Seyf-i Sarâyi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Mansuroğlu, M. (1956). *Çarhname (Ahmed Fakih)*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Mazıoğlu, H. (1974). *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerîfe (Ahmet Fakih)*. Ankara: TDK Yayınları.

- Özkan, M. (1993). *Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2003b). *Orhon Yazıtları Grameri*. İstanbul: Türk Araştırmaları Dizisi, 9.
- Useev, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası Cana Tekstter*. Bişkek: Kırgız Millî Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yayınları.
- Vasilyev, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Yıldırım, A. (2019). *Yenisey Yazıtlarının Grameri*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi.
- Yıldırım, F.; Aydın, E. ve Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgız Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: Bilgesu

## MİLAS MÜZESİ'NDE MUHAFAZA EDİLEN MİHRAPLI MİLAS SECCADELERİ

### MILAS CARPETS WITH MIHRAP IN MILAS MUSEUM

*Ahmet AYTAÇ*

*Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi*

*Türkiye*

*cicimsumak@gmail.com*

#### **Özet**

Geleneksel Türk sanatları içerisinde halıcılığın özel bir yeri vardır. Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya kadar gelen maddi kültür unsurları içerisinde önemli bir yeri olan halı sanatı Muğla Milas bölgesinde de Osmanlı Devleti döneminden buyana devam etmektedir. Muğla İline bağlı Milas İlçesi'nde özellikle 16. yüzyıldan sonra yörük ve Türkmen aşiretleri ile yöreye özgü bir dokuma kültürü oluşmuştur. Tamamen yün malzemeden üretilen Milas halılarına ait önemli bir koleksiyon Milas Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Fonksiyonel kullanım alanı seccade olan Milas halılarına ait müzede yer alan bir grup halı bildiri kapsamında desen, renk ve teknik özellikleri ile değerlendirilecektir.

**Anahtar sözcükler:** Halı, dokuma, müze, renk, desen.

#### **Abstract**

Carpet weaving has a special place in traditional Turkish arts. Carpet art, which has an important place in the material culture elements that came from the geography of Turkistan to Anatolia, has been continuing in the Muğla Milas region since the Ottoman Empire period. In the Milas District of Muğla Province, a local weaving culture was formed with the Yörük and Turkmen tribes, especially after the 16th century. An important collection of Milas carpets, made entirely of wool, is preserved in the Milas Museum. A group of carpets in the museum belonging to Milas carpets, whose functional area is prayer rug, will be evaluated with their pattern, color and technical features within the scope of the paper.

**Keywords:** Carpet, weaving, museum, color, pattern.

#### **Giriş**

Sanat en genel tanımıyla duyu ve güzellik arayışının eser üzerindeki tezahürü ise halı ve kilim Türklerin duygularının, güzellik arayışlarının iplik aracılığı ile tekstile yani bir anlamda görsel sanata dönüştürdüğü medeni kültür ögesidir. Büyük Türkistan coğrafyasının ve ikliminin getirdiği şartların gereği olan bozkır kültürü ve hayvancılığa dayalı ekonominin ortaya çıkardığı dokumalar bitki, koyun, yün, ipliğin dönüşümü ile yüzyıllardır süren bir kültürel miras serüvenini de belgelemektedir.

Sanayi devrimi, endüstri 4.0 derken dijital çağın getirdiği hayat tarzları ile neredeyse niteliksiz iş gücü konumuna yönelen tekstil üretimi aslında yüzlerce yıl dünya sanatının şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Dünyanın önemli sanat eserlerini üretmiş olan pek çok ünlü ressam, Türk dokuma sanatına kayıtsız kalamayarak, kendilerinden daha değişik ve sembol dili olan yanırlarla bezeli Türk halılarını eserlerine yansıtmayı bir alışkanlık hatta kural haline getirmişlerdir. Bazı el sanatlarını kimi

milletler kendileri üretirken, yapamayanlar ise hayranlık ve ilgilerini bu alandaki eserleri kendilerine ait başka ürünlere yansıtarak göstermişlerdir<sup>1</sup>.

Macaristan'da Protestan, Lüteryan ve Kalvanist kiliselerinin boş olan duvarları, Türk halılarıyla süslenirdi. Cenaze törenlerinde katafalkın üzerine Türk halısı örtmek de adet haline gelmişti<sup>2</sup>. Balkanlarda ve Avrupa'da XV. yüzyıldan sonra Türk halısına aşırı bir rağbet vardı. Örneğin İtalya'da Türk halısı satın alamayanların, kiralama yoluyla da olsa bu ayrıcalığa ulaşma çabasına girdikleri bilinmektedir. Öyle ki balkondan sarkıtılan bir Türk halısı zenginliğin ve soyluluğun simgesi idi<sup>3</sup>.

Avrupa'da üretilen sanat eserlerine de tarih içerisinde zaman zaman, önemli bir görsel zenginlik kazandıran Türk el dokumaları bu yönüyle de sanat yapıtlarına önemli katkılar sağlamıştır.

İpek yolu ve diğer kervan yolları haçlı seferleri sonrasında neredeyse günümüze kadar Türk halılarını taşıdı. Şark Halı Kumpanyası'nın dönemlik olarak ortaya koyduğu ticaret bu üretim modelini bir taraftan yeniden biçimlendirirken bir taraftan da geleneksel köklerini yozlaştırdı. Oryantalist algı küçümseyen ve ilkel kılan bir yaklaşım sergiledi. Üretimdeki yanlışları ve renkler ile tekniği kendisi belirleyen üretici halısını pazara götürüp tüccar ya da alıcılarla kıran kırana bir pazarlık ile nakte çevirebiliyordu. Kapitalist ticaretin ve dijital hayat döngüsü ile sentetik boyalı fabrikasyon imalatı iplikler, desimetrekaredeki düğüm sayısından çalan hızlı üretim açılığının sonucunda Anadolu'da neredeyse artık hiç kirkir sesi duyulmamaktadır.

Diğer taraftan Türklere medeniyetin oldukça eski bir göstergesi de olan halıcılık, Milas ve civarında fazlaca yozlaşmaya maruz kalmadan belirgin özellikleri ile günümüze kadar kısmen de olsa taşınmıştır.

### Milas Halıcılığı



Fotoğraf: 1, Milas Müzesi Göbekli Milas halısı.

Muğla milattan önceki dönemlere kadar giden tarihi geçmişi ve bölgede yaşamış milletlerin kültürel izlerinin görüldüğü önemli bir yerleşim yeridir. Milas ise "verimli bir ovanın batı kenarında yükselen Sodra Dağı'nın doğu eteklerinde kurulmuştur. Antik dönemde Karya olarak anılan Menteşe yöresinde kesintisiz yerleşime sahne olmuş ve günümüze kadar ulaşabilmiş yerleşim merkezlerinden biridir. Antikçağ'da Mylasa olarak anılan şehir Orta çağ Batı kaynaklarında Milaso, Milasso, Melaso, Melasso, Mellassa, Milaxo (Melaxo) şeklinde geçer. Verimli bir ovaya sahip oluşu, Güllük körfezine olan yakınlığı, batıda Balat (Milet), kuzeyde Çine ve Menderes vadisi, doğuda Muğla ve oradan Tavas'a giden yolların kavşak noktasında bulunması tarih boyunca buranın önemli bir iskân merkezi olmasını sağlamıştır. XIII. yüzyıl boyunca Milas ve çevresi, Batı Anadolu'nun diğer kesimlerinde olduğu gibi,

<sup>1</sup> AYTAÇ, Ahmet, "Yabancı Ressamların Tablolarında Tasvirlenen Konya Yöresi Halıları", *Vizyon Dergisi*, Konya, S: 22, Mayıs 2012, s. 82.

<sup>2</sup> BATARI, Franc, "Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi'ndeki Türk Halıları", *Türkeli Dergisi*, Ankara, 2004, s. 75.

<sup>3</sup> ROSAMOND, E. Mack, *Doğu Malı Batı Sanatı*, İstanbul, 2005, s. 126-156. (Çeviren: Ali Özdemir).

doğudan gelen Türkmen aşiretlerinin akınlarına uğradı ve bölgede Bizans'ın elinden çıkan ilk toprak parçaları içinde yer aldı. Bu tarihten sonra bölgeye adını veren Menteşe Beyliği'nin merkezi olan Milas giderek bir Türk-İslâm şehri hüviyetine büründü. Bölgeye yaptığı ziyaret sırasında (733/1333) Milas'a uğrayan İbn Battûta'nın ifadelerinden şehrin cami, zâviye, mescid vb. binaların inşasıyla yeni bir iskân dönemine girdiği anlaşılmaktadır. Burayı diğer bir Türk yerleşmelerinden ayıran en önemli özellik, antik yerleşmenin uzağında değil bu doku ile karma fizikî yapı oluşturacak şekilde gelişmiş olmasıdır<sup>4</sup>.

Milas'ın Yörük ve Türkmenlerin yaptığı göçlerle zenginleşen kültürü, bu yörenin 16. yüzyıldan itibaren dokuma ile uğraştığı kabul edilir. 17. ve 19. yüzyıllar arasında Milas'ta en çok seccade halıların dokunduğu bilinmektedir. Ancak Milas halkının dokumacılıkla en çok ilgilenmeye başladığı dönem 19. yüzyılın başıdır. Bu yıllarda birçok köylünün dokumayla uğraştığı bilinmektedir<sup>5</sup>. Milas halılarının başlangıcının 17. yüzyılın sonlarında rastladığı, 18 ve 19. yüzyıllarda ise bölgede halıcılığın gelişmesini sürdürdüğü düşünülmektedir. Yöreye 11. yüzyıldan itibaren göç eden Türkmenler tarafından getirilen halıcılık, farklı yörelerden gelen Türkmen dokumacıların taşıdıkları kendi kültürlerinin yöre kültürü ile bir araya gelerek harmanlanması ile kendine özgü renk, motif ve desen özelliğine sahip olmuştur. Milas halıları şekli daha çok kareye yakın seccade boyutunda ve Türk düğümü ile dokunan tamamı yün malzemeli halılardır<sup>6</sup>.

Günümüzde kimyasal boyalı iplikler tercih edilmekle birlikte geçmişte palamut yaprağı ve sarı pürenden sarı renk, enginar yaprağı, lale ve indigodan mavi, palamut ve cevizden kahverengi, hayat ağacı ve badem dalından ya da sarıya boyanan yünlerin indigoya batırılması ile yeşil elde edilirdi.

Milas halılarında kullanılan 173 yanış olduğu bilinmektedir<sup>7</sup>. Yörede kullanılan yanışlara yöresel ifade ile uslu Cafer, basalak eğme, eşme, cıngılı Cafer, tütün yaprağı, ala boncuk, çıplak delme, aynalı papuç, eğmeli göllü, akıllı gemici suyu, suyolu, tavukayağı, Lâdik lalesi, yamuk testere, badılcın (patlıcan) yaprağı, yılan muska gibi isimler verilmiştir. Desen şeması olarak yörede üretilenler halılar Yılanlı Milas, Karacahisar göbeklisi, Milas, Karaova Ada Milas Piçi, Bozalan Ladik, Kabuksuz, Şişeli, Caferli halı gibi isimlendirmelerle anılır.

Desen yapısı dıştan içe doğru yöresel tanımlamalarla küçük su, çentik, inek sidiği, mihrap, göbek ve eğme olarak adlandırılan bölümlerden oluşur.

İkizköy, Dereköy, Karacahisar, Ören, Kuzkaya, Türkevleri, Çökertme, Pınar, Bozalan, Kayaönü, Gürceğiz, Bayır, Mumcular, Balcılar, Çitlik mahallelerinde dokunan Milas halılarının üretimi günümüzde durma noktasına gelmiştir.

### **Mihraplı Milas Halı Seccadeleri**

Anadolu'da 13. yüzyıldan beri düzenli ve sürekli gelişmesini sürdüren halı sanatımızın önemli bir bölümünü de özel bir işlevi olan seccadeler oluştururlar. Kaynağım İslâmiyet'ten alan ve "üzerinde namaz kılınan küçük halı" anlamına gelen seccadeler, iç dolgularında işlenen ana motif ve boyutları ile diğer halılardan hemen ayrılırlar<sup>8</sup>. Kullanım amaçları bakımından taban, yolluk, duvar, heybe gibi diğer bütün düğümlü halılardan belki de en farklısı olan seccadelerdeki tasarım özellikleri göz önüne alındığında, sembolik anlatım ile fonksiyonelliği bünyesinde net olarak birleştirilen, belki de tek üründür. Tasarımda kullanılan motif öğeleri de bunu doğrulamaktadır<sup>9</sup>.

<sup>4</sup> <https://islamansiklopedisi.org.tr/milas.23.05.2023.16.02>.

<sup>5</sup> TURKHAN, Kudret, H., *Islamic Rugs*, Lynne Thornton (ed.), Arthur Barker Ltd, London, 1968, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, 1988, Ankara, s. 86.

<sup>6</sup> ETİKAN, Sema ve ÖLMEZ F. Nurhan, "Milas Halıları Arasında Farklı Bir Desen: "Kabuksuz" Halıları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 59, Ekim 2018, s. 547.

<sup>7</sup> AKAR, Ali ve KARATAŞ, Mustafa, "Milas Halı ve Kilimleri için Kullanılan Yanış (Motif) Adlarının Dil İncelemesi", Arış, AKM Yayını, S: 5, Ankara, 2011, s. 8.

<sup>8</sup> BAYRAKTAROĞLU, Suzan, "Seccade", *Erdem*, C: 10, S. 28, 1999, Ankara, s. 57.

<sup>9</sup> AYTAÇ, Ahmet, "Türk Halı Sanatında Seccâdeler", *Tarih Dergisi*, İstanbul, S: 04-184, Nisan 2002, s. 33.

Seccadelerin ise Milas halıları içerisinde ayrı bir yeri vardır. Seccadeler mihrap yapılarına göre “Kancalı”, “Boğumlu”, “Çift taraflı” ve Düz Mihraplı” olarak genelde dört gruba ayrılır.

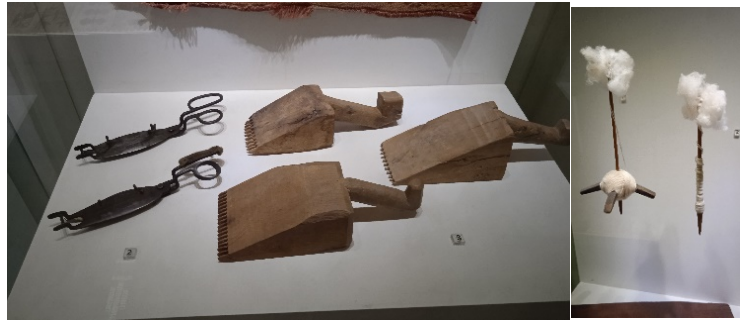
Ayrıca mihraplı halıları tek, çift ve geniş mihraplı olarak ayırmak da mümkündür<sup>10</sup>.

### Milas Müzesi Halı Seccadeleri



Fotoğraf: 2, Milas Müzesi.

Hoca Bedrettin- Hisarbaşı Mahallesi, Tabakhane Caddesi’nde yer alan müze 1987 yılında açılmıştır. Bahçesinde arkeolojik malzemeler sergilenirken bina içerisinde yine arkeolojik ve etnoğrafik malzemeler teşhir edilmektedir.



Fotoğraf: 3-4-5, Dokuma tezgahı, kirkite-makas örnekleri ve kirman-iğ.

Müzenin üst katının neredeyse tamamı Milas halılarına ayrılmıştır. Dokuma araç-gereçlerinden tezgâhlara kadar çeşitli malzemeler ve Milas yöresine ait etnoğrafik ürün özelliği olan kimi halılar sergilenmektedir.

<sup>10</sup> GÜNGÖR, İ. Hulusi ve SEVİNÇ, Berna, “Milas Halı Desenlerinin Sınıflandırılması ve Yayınlanmamış Madalyonlu Milas Halılarının Tanıtılması”, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Maddi Kültür Bildirileri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, C: 2, Ankara, 2008, s. 639.



### Boğumlu Mihraplı Milas Halı Seccadesi



Fotoğraf: 6.

Ören Camii'nden naklolan ve dört suyu olan halının mihrap nişleri kısmında içeriye doğru olan girintiden dolayı Boğumlu Mihraplı adını almıştır. 26x36 düğüm sıklığı olan 20. yüzyıla ait seccade halısı 102x148 cm ölçülerindedir. Saçak uzunluğu 11 cm, kilim (toprakçalık) genişliği 2 cm ve tüm malzeme yündür.

Yörede çentik, kösele, köpekizi, sakarcık, göl, anahtar adları verilen yanlışlarla bezelidir.

### Boğumlu Mihraplı Dört Göllü Milas Halı Seccadesi



Fotoğraf: 7.

Derince Camii'nden naklolan ve iki suyu olan halının mihrap nişleri kısmında içeriye doğru olan girintiden dolayı Boğumlu Mihraplı ve orta kompozisyon alanında üst üste sıralı dört madalyon (göl) yanlışından dolayı adını almıştır. 30x40 düğüm sıklığı olan 20. yüzyıla ait seccade halısı 121x181 cm ölçülerindedir. Saçak uzunluğu 5 cm, kilim (toprakçalık) genişliği 2 cm ve tüm malzeme yündür.

Yörede çentik, kaydırmalı su, yelpaze, cafer, delebik, anahtar, hamaylı, elibeline, göl adları verilen yanlışlarla bezelidir.

### Dar Zeminli Çift Taraflı Düz Mihraplı Milas Halı Seccadesi



Fotoğraf: 8.

Ören Camii'nden naklolan ve üç suyu olan halının mihrap nişleri ile orta kompozisyon alanının desensiz olmasından dolayı çift taraflı düz adını almıştır. 26x30 düğüm sıklığı olan 20. yüzyıla ait seccade halısı 85x160 cm ölçülerindedir. Saçak uzunluğu 19 cm, kilim (toprakçalık) genişliği 2 cm ve tüm malzeme yündür.

Yörede çentik, feslice, karanfil, koçboynuzu adları verilen yanışlarla bezelidir.

### Çift Taraflı Basamaklı Hayat Ağacı Mihraplı Milas Halı Seccadesi



Fotoğraf: 9.

Muğla merkezden naklolan ve bir suyu olan halının mihrap nişleri çift taraflı ve kademelidir. Çift yönlü mihrap nişli olması ve orta kompozisyon alanında geometrik düzende hayat ağacı yanışından ötürü bu adı almıştır. 20x30 düğüm sıklığı olan 19. yüzyıla ait seccade halısı 79x155 cm ölçülerindedir. Saçak uzunluğu 12 cm, kilim (toprakçalık) genişliği 4 cm ve tüm malzeme yündür.

Hayat ağacı, yıldız, çiçek gibi yanışlarla bezelidir.

### Sonuç

Bizans, Selçuklu, Menteşe Beyliği ve Osmanlı dönemlerini yaşamış olan ve Tekeli, Alanyunt ve Sarıkeçili gibi yöreklerin yoğunlukta olduğu Milas el dokumacılığı ile de tarihsel seyirde önemli bir yerleşim yeridir. Yörede yüzyıllardır süren dokumacılık geleneğinin izleri günümüzde Bodrum sınırlarında kalan yöruk köylerine kadar sirayet etmiştir.



Günümüzde üretimi durma noktasına gelen Milas halılarının üretildikleri köylere göre desen ve renk özellikleri küçük farklılıklar gösterse de genel hatları ile aynı karakteristik yapıya sahiptir ve seccade ve yer yaygısı ölçülerinde en fazla üretimi yapılmıştır.

Müze dökümünde kayıtlı bulunan seccade halılarından bir kısmı araştırmaya konu olarak alınmış ve Boğumlu ile Dar zeminli örnekler bildiri vesilesi ile değerlendirilmiştir.

Bildiriye konu olan örneklerin tamamının yün malzemeden yapıldıkları, desen yapısı itibariyle yüzde yüz Milas yöresi karakteristik özelliklerini taşıdıkları anlaşılmaktadır. Laboratuvar şartlarında bir analiz söz konusu olmasa da gözleme dayalı inceleme neticesinde kullanılan renkli ipliklerin boya menşei konusunda doğal boyalı iplikler yanı sıra mavide indigo kullanıldığı ve kırmızı, turuncu, sarı, kahve tonları, yeşil ve beyaz renklerin kullanıldığı söylenebilir.

Milas Müzesi bölge kültürü ve turizmüne sağladığı katkı ile önem arz etmektedir. Milas Müzesi'nde bulunan zengin Milas halı koleksiyonu günümüz hayat şartlarına bağlı olarak üretimin neredeyse durma noktasına geldiği Türk halıcılığı bakımından bu zengin maddi kültür mirasının gelecek kuşaklara aktarılması konusunda da önemli bir misyonu üstlenmesi bakımında da değerlidir.

### **Kaynakça**

AKAR, Ali ve KARATAŞ, Mustafa, “Milas Halı ve Kilimleri için Kullanılan Yanış (Motif) Adlarının Dil İncelemesi”, Arış, AKM Yayını, S: 5, Ankara, 2011, s. 6-11.

AYTAÇ, Ahmet, “Türk Halı Sanatında Seccâdeler”, *Tarih Dergisi*, İstanbul, S: 04-184, Nisan 2002, s.31-34.

AYTAÇ, Ahmet, “Yabancı Ressamların Tablolarında Tasvirlenen Konya Yöresi Halıları”, *Vizyon Dergisi*, Konya, S: 22, Mayıs 2012, s. 82-83.

BATARI, Frenc, “Macaristan Uygulamalı Sanatlar Müzesi’ndeki Türk Halıları”, *Türkeli Dergisi*, Ankara, 2004, s. 74-79.

BAYRAKTAROĞLU, Suzan, “Seccade”, *Erdem*, C: 10, S. 28, 1999, Ankara, s. 57-64.

ETİKAN, Sema ve ÖLMEZ F. Nurhan, “Milas Halıları Arasında Farklı Bir Desen: “Kabuksuz” Halıları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 59, Ekim 2018, s. 547-553.

GÜNGÖR, İ. Hulusi ve SEVİNÇ, Berna, “Milas Halı Desenlerin Sınıflandırılması ve Yayınlanmamış Madalyonlu Milas Halılarının Tanıtılması”, *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Maddi Kültür Bildirileri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, C: 2, Ankara, 2008, s. 635-644.

ROSAMOND, E. Mack, *Doğu Malı Batı Sanatı*, İstanbul, 2005, s. 126-156, (Çeviren: Ali Özdemir).

TURKHAN, Kudret, H., *Islamic Rugs*, Lynne Thornton (ed.), Arthur Barker Ltd, London, 1968, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, 1988, Ankara.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/milas.23.05.2023.16.02>

## ACAR'IN KIRGIZ EDEBİYATINDAKİ YERİ

### THE PLACE OF ACAR IN KYRGYZ LITERATURE

Aida ÖZDEMİR

*Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye 'Manas' Üniversitesi*

*Kırgızistan*

*muhit100@mail.ru*

#### Özet

Kırgızistan tarihinde 1916'da yaşanan, yüz binlerce insanın kaderini değiştiren Bağımsızlık İsyanı'nda canını kurtarmak için Çin'e sığınan her bir Kırgız'ın kalbinde derin yaralar açmıştır. Böylesi acı bir gerçeği nice Kırgız yazarları eserlerinde yansıtmıştır.

Tarihi olayın küçük bir parçasını Kırgız Sovyet Edebiyatı'nın ünlü yazarlarından biri Kasımalı Bayalınov'un 'ACAR' adlı tarihi eserinde de görmek mümkündür. Eserin baş karakteri – Acar adında henüz on altı yaşında genç bir kız. Rus Çarlığı'nın Kırgız topraklarına el koymaya başlaması sonucunda Kırgız halkı arasında çıkan isyanda babasını kaybeden Acar annesiyle birlikte Çin'e kaçar, orda da annesini kaybederek yarım kova mısır karşılığında yetmiş yaşındaki yaşlı adama satılır. Sonrasında da kaderine razı gelmeyip birgün gece yarısı evden kaçarak yarı yolda kurtlara yem olur. Eserde kurt – Rus Çarlığıdır.

Acar yaşlı adamın evinden kaçarak kendisine biçilen kadere boyun eğmediğini, bağımsızlığı için son nefesine kadar savaştığını göstermiştir ve sonuç olarak belli bir derecede amacına ulaşmıştır.

Bu çalışmada Kasımalı Bayalınov'un 'Acar' hikayesinden hareketle Acar karakterinin Kırgız Edebiyatındaki yeri üzerinde durulacaktır.

**Anahtar sözcükler:** Ürkün, Bağımsızlık İsyanı, Acar, trajedi, realizm v.s.

#### Abstract

Destiny of Kyrgyz people taking refuge in China during the Independence Revolt, taking place in 1916 and changed the fate of hundreds of thousands of people, caused deep wounds in the hearts of every Kyrgyz. Such a bitter truth have been reflected in many Kyrgyz writers works.

A small part of this historical event takes place in the story named as «Ajar» written by Kasymaly Bayalınov, one of famous writers of the Kyrgyz Soviet Literature. The main character of the work is a sixteen-year-old girl named Ajar. As a result of the Russian Tsardom's seizure of Kyrgyz lands a Revolt broke out among the Kyrgyz people. Ajar has lost her father in that revolt and fled to China with her mother. There her mother died and after she was sold to an old man in exchange for a bucket of corn. However, she doesn't resigned to fate while running away that man at midnight, she was eaten by wolf on the way. This wolf in the work is the image of the Russian Tsardom.

Escaping from the old man's house Ajar showed that she didn't resign herself to the fate attributed to her and fought for freedom until her last breath and finally she achieved her goal to the some extent.

Based on Kasymaly Bayalınov 's story «Ajar», the role of the character Ajar in the Kyrgyz literature will be studied in this article.

**Keywords:** Ürkün, Independence, Rebellion, Ajar, tragedy, realism.

## Giriş

Kırgız topraklarında 1916 yılında binlerce insanın kaderinin değişimine sebep olan, Ürkün olarak adlandırılan milli isyan canını kurtarmak için kendi topraklarını bırakıp Çin topraklarına kaçan her bir Kırgız'ın kalbinde derin yaralar açmıştır. Pek çok yazar bu tarihi olayı kendi hikayelerinde anlatarak bir sonraki nesile aktarmıştır. Ürkün konusunu ele alan Çağdaş Kırgız edebiyatının önde gelen isimlerinden birisi de Kasımalı Bayalınov'dur.

Kasımalı Bayalınov Kırgız edebiyatında ilk sosyalist realist nesir örneği olan *Acar* adlı uzun hikayesi ile ün kazanmıştır. Yazar bu hikayesinde *Acar* karakteriyle hakları ihlal edilen bütün Kırgız kadınlarının acısını, azap, eziyetlerini, onların imtihanını, büyük trajedisini ustaca gerçekçi bir şekilde anlatmıştır.

*Acar* uzun hikayesi ilk kez 1928'de yayımlanmıştır. Bu hikâye Kırgız sovyet edebiyatında ilk nesir örneği olması açısından önem taşır. Bunun dışında, derin içeriği ile diğer eserlerden farklılık gösterir. *Acar*'ın yayın tarihi farklı kaynaklarda farklı farklı gösterilmektedir. Fakat 1928'de yayınlanan *Acar* kitabının kapak üzerinde ve ilk sayfasında ilk baskı diye özellikle belirtilmiştir. Buna rağmen C.Samaganov 1962 ve 1976 yıllarında yayınlanan '*Sovetik Kırgızstan Cazuuçuları*' adlı biyo-bibliyografik kılavuzunda *Acar* kitabının 1928 değil 1926 yılında yayınlandığını söylemektedir. 1960'ta yayınlanan '*Kırgız Sovet Adabiyat Tarihünün Oçerki*' adlı kitapta ve '*Rojdennaya Oktyabrem*' gazetesinin 1967 yılının 10 Ekim baskısında ise bu kitabın basım tarihi 1927 olarak gösterilmektedir.

Eserin türü üzerinde duracak olursak, bu konuda pek çok yazar arasında anlaşmazlıkları görmek mümkündür. Örneğin, 1970 yılında Rusça yayımlanan '*İstoriya Kirgizskoy Sovetskoy Literaturı*' adlı grup çalışmasında *Acar* bir yerde hikâye, bir yerde uzun hikâye olarak gösterilmektedir. B.Kerimcanova ise yukarıda adı geçen makalesinde *Acar*'ı hikaye değil uzun hikaye olarak göstermektedir. Kırgız ünlü edebiyatçısı K. Asanaliyev 1957 yılında yayımlanan '*Kırgız Sovet Prozasının Oçerki*' adlı kitabında ve 1961 yılında R.Kıdırbaeva ile birlikte oluşturduğu '*Adabiyat Taanuu Terminderinin Kıskaçça Sözdüğü*' adlı terim sözlüğünde *Acar*'ın hikaye olduğunu söylemektedir. O 1974 yılında yayımlanan '*Körköm Biyiktikter*' adlı kitabının bazı yerlerinde hikâye, bazı yerlerinde de uzun hikaye diye farklı farklı göstermektedir. Bir farklı edebiyatçı B.Bebekova ise '*Kırgız Sovet Angeme Janrının Ösüş Coldoru*' (1927-1960) adlı makalesinde bu eserin türüne hikaye demiştir. (internet sayfalarından alındı). Fakat *Acar* hikayesinin birkaç bölümden oluştuğunu (*Acar*'ın çocukluğu, milli isyan, *Acar*'ın Çin'e geldikten sonraki hayatı, Çin'de yaşlı adamlara satılması, *Acar*'ın ölümü) ve ondaki karakterlerin az olmadığını (Çır, Sabitahun, Cakıpbek, Caparkul, Kozubek gibi karakterler bazı bölümlerde az da olsa yer almıştır) dikkate alırsak, *Acar*'a uzun hikâye diyebiliriz.

Hikâyenin baş karakteri *Acar* 15-16 yaşlarında genç bir kızdır. O kadar genç olmasına rağmen onun payına biçilmiş hayat o kadar zor o kadar da acımasız idi. Bunu *Acar*'ın iç dünyasını, acısını ve derdini yansıtan annesinin mezarı başındaki monologundan görmek ve anlamak mümkündür:

« - *Canım annem, kalk! Yetim taylak (deve yavrusu) gibi geride bıraktığın yetim kızın geldi. Biricik kızının sesini duy, ona acı! Bugün kızını ata-babalarının bile görmediği, bilmediği yabancı bir yere, yabancı birine satacaklar. Bu durumdan kızını kurtar, bu azabı bana gösterme, aç kucağını, koynuna al!*

*Senden ayrıldığıma üzülürken, bana bakacak dediğin, güvendiğin akrabaları beni tanımadığım birine satıyor. Güneşimi batırdı. Ecel gelse de, beni de alsaydı diyorum. Ancak Allah sana gönderdiği eceli bana az gördü. Yaradan Allah var mısın? Bu yaptıkların nedir? Allah senin varlığın doğruysa beni neden görmüyorsun?*

*En azından yaşı yaşıma uygun biri olsaydı. O zaman 'kızın varacağı yer kocasının yanındır' der, yabancı olmasına bakmadan tamam derdim. Fakat varacağım adam merhum babamdan da yaşlıymış. Onunla nasıl evlenirim? Ona nasıl eş olurum? Ömrümü onunla nasıl geçiririm? Ondan nasıl kurtulurum? Kime danışır, kimden yardım isterim? Söyle anneciğim! Buna bir çare bul Benim senden*

*başka gidecek yerim, dayanacak dağ, gizlenecek ağcım kalmadı. Fakat anneciğim sen de yoksun. Sen karanlık, soğuk ve acımasız toprak altında uyuyorsun...» diye Acar haykırarak ağladı, sızladı. Gözyaşı derya oldu yüzünü yıkadı.* (Mayramgül Dıykanbayeva, 2014:272)

Acar'ın yukarıdaki duygusal konuşması okuyucunun kalp atışını arttırarak damarındaki kan dolaşımını hızlandırır ve kendisiyle birlikte ağıtır. Onun bu konuşmasından bir hayli güçlü iç dramını, iç dünyasının zarar gördüğünü, değersiz bir eşya gibi elden ele geçtiğini, hayatın acımasızlığının arttığını, kaderin ona yaptığı haksızlığı görmek mümkündür. İşte bütün bunları yazar haksızlığa uğrayan bir genç kızın kısa monoloğuna sığdırabilmiş. Fakat Acar kaderine razı gelmez. Böyle bir kadere kimse razı gelmezdi zaten. Sonunda Acar yaşlı adamın kuması olmaya razı gelmeyerek gece yarısı risk alarak satıldığı ihtiyar Çır'ın evinden kaçmayı başarır. Acar'ın bu hareketi onun cesurluğunu simgeler ve bu eserin yazarı K.Bayalınov'un yaratıcılığının büyük başarısıdır da diyebiliriz.

Acar uzun hikeyesinde yazarın asıl söylemek istediğini eserin içeriğinden açıkça görmek mümkündür. Onda Ekim Devrimi'nden önceki zorluk çeken, haksızlığa uğrayan Kırgız kızlarının tipik karakteri yansıtılmıştır. (*..Körköm Çıgarmanın Süjeti, Fabulası, Kompozitsiyası cana Konflikti*, s.72). Fakat Acar onunla aynı kaderi paylaşan diğer kadınlardan farklılık göstererek, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kaderine boyun eğmez ve gece yarısı Çır'ın evinden kaçır. Acar'ın bu hareketini M.K.Usupova da K.Bayalınov'un başarısı olarak değerlendirebilir:

«- Acar'ın bütün haksızlığa razı gelmemesi, düşünceleri, özgürlüğü için canını hiçe sayarak Çır'ın evinden kaçması- yazarın o zamanki Kırgız kızlarının trajedisini, acı gerçekleri yansıttığı başarısıdır diyebiliriz»<sup>1</sup>.

Gerçekten de, Acar'ın bu hareketi cephede savaşan cesur kahramanlarınkinden farksız. Aynı onlar gibi Acar da kendi özgürlüğü için savaşarak sonunda o savaşta hayatını kaybeder. Burda belli bir derecede Acar'ın kendi amacına ulaştığını söyleyebiliriz. Çünkü ana yurduna ulaşamayarak yabancı topraklarda hayatını kaybetse de, ona çıkarılan hükme boyun eğmeyerek baş kaldırdı, sonuna kadar özgürlüğü için savaştı. Onun tek silahı elindeki tek kibridiydi. Elindeki kibrit sönünce Acar da söndü.

Fakat eserin ana fikri bu değil. Hatta eserde savaş sahneleri yer almaz. Eserin ana fikri 1916 yılındaki Ürkün adı verilen Kırgız milli isyanında yenilgiye uğrayan halkın katliamı, sağ kalanların ise Çin'e kaçması, Çin'de çektiği zorlukları, Acar'a benzeyen binlerce genç kızın üzüntüsüdür. Bütün bu söylenenler işte bu eserde gerçekçi bir şekilde yansıtılmış ve sembolik işaretlere fazlasıyla yer verilmiştir. Bununla ilgili dilci Pr. Doç.Dok. Ümüt Kultaeva şöyle der:

«-Bunun iki sebebini söyleyebiliriz. Birincisi, belki en önemlisi bu olsa gerek, yazar eserde anlatılan olaya bizzat şahit olmuştur. İkincisi, yazarın kalbinin ta derinlerinde saklanan derdi, sevdiği kıza ulaşamamasıdır. İkisine de kader diyebiliriz, ikisi de yaşanmış bir olaydır. Bu yüzden bu eseri bugün de hiç bıkmadan okuyabiliriz. Duygu yüklü, bir o kadar da gerçekçi, okuyucuyu cezbeder. Acar Kırgız edebiyatında 1916 yılında olan milli devrimin büyük anıtıdır. Bir tane Kırgız kızının acımasız hayatı vasıtasıyla milli trajedi en üst seviyesine ulaşmış. Daha da derinlere inecek olursak bu eserde pek çok şeye rastlayabiliriz. İnsan hakları, kadın hakları gibi konular arka arkaya çıkagelir. Özellikle benim dikkatimi çeken, şaşkına çeviren – bunların sembolik anlamıdır. Acar'ın elindeki kibrit onun son umudu, yırtıcı hayvandan korunacak silahıdır. Kurt ise Rus çarlığıdır, sakın hayat sürdüren bir millete saldıran bir zalimdir. Acar'daki gibi sembolik işaretleri başka eserlerde görmek biraz zordur.»<sup>2</sup>

Yukarıda da görüldüğü gibi, Pr.Doç.Dr. Ümüt KULTAEVA makalesinde Rus çarlığını kurt ile kıyaslıyor. Başka bir ünlü yazar Mar BAYCİEV de 'BBS Kırgız Hizmeti' programında 2015 senesinin 8. Eylül'deki konuşmasında hem Rus çarlığını hem de Çin'i kurtla kıyaslar ve Kırgız halkının bu tür iki

<sup>1</sup> Usupova, M.K. Kallim Rahmatullin'din 20-30. Cıldardağı Kırgız Adabiyatına Köz Karıştari. İlimler Akademisi, s.34.

<sup>2</sup> Şamşiyev, B. (2017 26 Eylül Konuşması). 1916-: Acar – Ürkün Alaamatının Adabiyattağı Esteligi. Azattık Radyosu;

kurdun arasında kaldığını, onlara yem olduğunu söylemiştir. Demek, bu eserde kurt tipinin felsefi anlamı çok derin.

M.K.USUPOVA'nın fikrini de söyleyecek olursak, o «*Kalim RAHMATULLİN'in 20-30. Cıldardagi Kırgız Adabiyatına Köz Karışı*» adlı makalesinde kurt tipini yırtıcı, merhametsiz, siyah güçlerin sembolü olarak değerlendirerek: - «Bu açıdan bakacak olursak, kurt tipinin tasviri ve onun gerçek hayattan alınan, sembolik, alegorik bir tip olarak yansıtılması açısından sadece Cengiz AYTMATOV *Sultanmurat* uzun hikayesinde ve «*Dışı Kurdun Rüyalari*» romanında tasvir etme sanatını en üst seviyede gösterebilmiştir» diyerek, K.Bayalınov'un Acar uzun hikayesini Cengiz AYTMATOV'un eserleri ile karşılaştırmıştır.<sup>3</sup>

Savaş sahneleri meselesine dönersek bununla ilgili yine M.K. USUPOVA yukarıda bahsi geçen makalesinde K. RAHMATULLİN Acar'da insanların bir asker gibi savaşmadığını, isyanın çıkış sebeplerinin gösterilmediğini söylediğini belirterek şu sonuca varır:

«*K. RAHMATULLİN K.BAYALİNOV'un yaratıcı bir şekilde estetik kurallarına uygun yazılmış eserindeki bir kızın trajedik hayatıyla ilgili 1916 yılında zor günlerini, kanlı savaş portresini çizme çabasını yok etmiş. O eseri tek taraflı karaktere sahip olan siyasi-ideolojik şart ve kriterleri esas alarak incelemiş ve yukarıda belirttiği durumları K.BAYALİNOV'un eksikleri olarak gösterir*».<sup>4</sup>

Fakat ben de M.K. USUPOVA gibi RAHMATULLİN'in bu fikrine katılmıyorum. Çünkü bu eserin içeriğini tekrar gözden geçirecek olursak, K. BAYALİNOV halkın hükümet ile çatışmasını genel olarak anlatmış, ama Milli isyanda katledilen Kırgız halkının zor hayatını, Acar gibi binlerce Kırgız kadınlarının acı kaderini elinden geldiği kadar açık ve net tasvir etme çabasını görmek mümkündür.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu eser Kırgız Sovyet esebiyatının ilk nesir örneği olduğu için eserde bahsedilen problem evrensel önem taşımaktadır ve bunun yanında eserin bazı eksik tarafları onun değerini hiç düşürmez. Öyleyse yabancı dillere tercüme edilmezdi.

*Acar* ilk olarak Rus diline çevirilmiştir. O 1930'da Taşkent'te Rusça yayımlanır. Bununla ilgili filoloji bilim dalı Pr.Doç.Dr. Murzabek CUMAEV şöyle der:

-«*Gerçek hayattan alınan bu eserin yazıldığı zamanlarda. o zamanın en acı olaylarından biri olan 1916 yılındaki felaketin acısı tazeydi. Eserde tasvir edilen hayat insanların hafızasından henüz silinmeyen olaylara benzediği için okuyuculara çabuk sindi. Sovyetler Birliği zamanında Tüm Sovyetler Kültürel İlişkiler Derneği vardı. İşte o derneğin çabasıyla Acar Çek, İngiliz, Alman dillerine çevirilmiş, Kırgız edebiyatının ilk nesir örneği olarak dünyada çapında tanınmıştır. Kırgız edebiyatının ilk nesir yazarı olan Kasımalı BAYALİNOV bu eserinde milli trajediyi büyük beceriyle çizebilmiştir*».<sup>5</sup>

Demek, yukarıdaki bilim adamının söylediği gibi de, *Acar* Kırgız halkının başına gelen büyük felaketi, ondaki karakterlerin hayatını, duygularını olduğu gibi yansıttığı için, birkaç eksik taraflarına rağmen okuyucularının kalbinde yer alarak büyük başarıya ulaşmıştır.

Bilim adamı K. ARTIKBAEV de *Acar* uzun hikayesindeki bazı karakter ve bölümlerin eksik kaldığını söyleyerek, bununla ilgili şöyle değerlendirme yapar:

«*Önemli olan üzüntüyü anlatmak değil, önemli olan hayatı ustaca tasvir etmektir. On beş yaşındaki Acar'ın özgürlüğü için çabası, adalet arayan ölümden korkmayarak Caparkul, Köböğön gibi fakir fukaraların muhtar, ağalara karşı hareketleri eserin ana fikrini ve yönünü belirler*».<sup>6</sup> Burda K.

<sup>3</sup> Usupova M.K. Kallim Rahmatullin'din 20-30 Cıldardagi Kırgız Adabiyatına Köz Karışarı. Усупова М. К. İlimler Akademisi, s. 34.

<sup>4</sup> Usupova K.M. Kallim Rahmatullin'din 20-30 Cıldardagi Kırgız Adabiyatına Köz Karışarı, İlimler Akademisi s.35.

<sup>5</sup> Şamşiyev, B. (2017 26 Eylül Konuşması). 1916-: Acar- Ürkün Alaamatının Adabiyattagi Esteligi, Azattık Radyosu.

<sup>6</sup> Artıkbaev, K. Kırgız Sovyet Edebiyatı'nın Tarihi. Cilt.2, s.62.

ARTIKBAEV K.BAYALİNOV'un hayatı ustaca tasvir edebildiğini özellikle belirtmekle eserin eksik taraflarının önemini bastırmış gibi.

Ünlü yazar, tenkitçi S. CİGİTOV da Acar uzun hikayesinin eksik taraflarını derin inceleyerek, bunlar üzerinde durmaktadır:

«Hiç şüphesiz gerçek hayattan esinlenen olaylar Acar'a konu olmuştur. Böylesi önemli konunun kendisinde gerçek trajedi, kalbi etkileyen büyük bir güç vardı. Her şeyden önce eserin içeriğinin önemini arttıran, duygusal yapan işte budur».<sup>7</sup>S. CİGİTOV burda gerçek hayatın ta kendisinin eserin duygusal etkisini arttırdığını söyleyerek takdir etmiştir.

Böylece, tüm eksiklerine rağmen, yukarıda adı geçen bilim adamları, edebiyatçı ve tenkitçilerin büyük takdirini kazanan K.BAYALİNOV'un *Acar*'i bir asır kadar vakit geçse de milli edebiyattaki yerini kaybetmeden güncelliğini korumaktadır. Onun başarısı, yeniden şekillenmeye başlayan Kırgız edebiyatında önemli konulardan biri olan kadınlara yapılan haksızlığı, onların zor hayatını anlatmakla kalmayıp bütün Kırgız halkının başından geçirdiği zor günlerini, onların büyük trajedisini, tarihin acı gerçeklerini ortaya koymuştur. Acar karakteri yukarıda da belirttiğimiz gibi o zamanlarda mal gibi satılan, elden ele geçen Kırgız kızlarının tipik karakterini yansıtır. Binlerce Kırgız kadınları o Ürkün'de kendi amacına ulaşamamış, vatanına dönememiş, yabancı topraklarda hayatını kaybetmiş ya da orda kalmıştır. Fakat onların arasından Acar farklılık göstererek baş kaldırdı. Sonunda kurtlara yem de olsa, amacına ulaşmasa da, özgürlüğü için sonuna kadar mücadele etmiştir.

Sonuç olarak, Acar karakteri sadece kendi devrinin değil, belli bir derecede zorluk çeken, aile şiddetine maruz kalan sadece Kırgız kadınlarının değil, aynı durumda olan dünyadaki bugünkü kadınların karakterini yansıttığını söyleyebiliriz. Sonunda karanlık gecede kurtlara yem olarak son nefesini verirken ondan yükselen acı sesi, onun son haykırışını bugünkü haksızlığa uğrayan gezegendeki bütün kadınların sesinden duymak mümkündür.

### **Kaynaklar**

- Artıkbaev, K. (1968). Kasımalı Bayalınov'dun Çıgarmaçılığı Tuuraluu Ayrım Oylor, Ar Türdüü Izder, Frunze, Mektep;
- Tülögabılov, M. (1966). Kasımalı Bayalınov'dun Çıgarmaçılık Colu, Frunze: İlim;
- Akmataliev, A. Başkanlığında grup çalışması, (2015). Kırgız Edebiyatının Tarihi, 20.yy. Kırgız Edebiyatı (20-60-y. Arası), Bişkek: Avrasya Press.; s. 38-52;
- Bayalınov, K. (1983). Acar (Kurman Cılga: Povestter, Öspürümdör Üçün). Frunze: Mektep;
- Usupova, M. K., Kırgızskaya Akademiya Obrazovaniya, "Kallim Rahmatullin'din 20-30- Cıldardığı Kırgız Edebiyatına Köz Karıştı".
- Şamşiyev, B., (2017 26 Eylül Konuşması). Acar -Ürkün Alaamatının Adabiyattığı Esteligi. Azattık Radyosu;
- Artıkbaev, K. Kırgız Sovyet Edebiyatı'nın Tarihi, cilt 2;
- Cigitov, S. Kırgız Sovyet Edebiyatı'nın Tarihi, cilt.1;
- Bayalınov, K. (2014). Acar. (Çev. Mayramgül Diykanbaeva). (www.dergipark.org.tr);

<sup>7</sup> Cigitov, S. Kırgız Sovyet Edebiyatı'nın Tarihi. Cilt 1, s.78.

## MERAM AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜNE KATKILAR

### CONTRIBUTIONS TO THE COMPILATION DICTIONARY FROM MERAM DIALECT

Ali CANBULAT

Arş. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi,  
Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkiye  
ORCID: 0000-0002-7017-5645  
ali.canbulat@alanya.edu.tr,

#### Özet

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lügâti't-Türk adlı eserinden günümüze değin dil, kültür ve hatta diplomasi çalışmaları içerisinde önemini artırarak devam edegelen Türkçenin ağız araştırmaları, kuruluşunun 100. yılının idrâk edildiği Türkiye Cumhuriyeti'nin henüz kuruluş aşamasında da öncelik verilen alanlardan olmuştur. Türk Dil Kurumunun öncülüğü ve koordinasyonu ile gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar, Türkçenin geleceği için hayati öneme sahip veri tabanının kayıt altına alınması işlevini yerine getirmekle kalmayıp ağız adacıklarının tespiti, ağız tasnifi ve etkileşim yönelimleri bağlamında da çıktılarını barındırmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızları, Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın tasnifiyle üç ana gruba ve alt gruplara ayrılmıştır. Çalışmaya konu olan Konya/ Meram ağızı, Batı Grubu ağızlarının VII. (Konya merkez ilçesinin bazı yöreleri ve Ereğli) ve IX. (Konya merkez ilçesinin bazı yöreleri ve Ereğli hariç) alt gruplarında yer almaktadır.

Konya ağız araştırmaları tarihini 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatmak mümkündür. 1867 yılında Rus Türkolog Viktor Aleksandroviç Maksimov'un yaptığı *Opit izslédovaniya tyurskich dialektov v Chudavendigarë i Karamanii* adlı çalışma, Türkiye Türkçesi ağızlarının yanında Konya ağızı üzerine de yapılan ilk çalışma olması açısından önemlidir. Bu çalışmadan günümüze Konya ağızı üzerine çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Çalışmamız, Konya ağızları temelinde Meram ağızı ile sınırlandırılmış olup tarafımızca Meram'ın öncelikle eski yapısını koruyan tarihî mahallelerinde belirlenen kaynak kişilerle yapılan görüşmeler sonucu kayıt altına alınmış veriler değerlendirilmiştir. Yapılan görüşmelerde kaynak kişilerin rızası ile kayıt alınmış ve müteakiben tespit edilen kelimeler fişlenerek incelenmiştir. Çalışmada, Meram ağızında yaşayan ancak Derleme Sözlüğünde kayıtlı olmayan veya kayıtlı olduğu hâlde anlam değeri farklı olan söz varlığı unsurları tespit edilerek kaynak kişilere dayalı olarak tanımlanmıştır. Tespit edilen söz varlığı unsurları; kökenleri, anlamları ve örnek kullanımlarıyla birlikte çalışmada sunulmuş olup Meram ağızı örneğinde Derleme Sözlüğü'ne katkı sunulması amaçlanmıştır.

Yüz ölçümü bakımından Türkiye'nin en büyük şehri olması, Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemlerde çeşitli Türk topluluklarının iskânı ve nüfus mübadeleleri Konya'nın ağız çalışmaları açısından zengin veri tabanının kaynakları arasında yer almaktadır. Bu zenginliklerin Meram özelinde, günümüze değin kayıt altına alınmamış veriler doğrultusunda Derleme Sözlüğü'nden hareketle Türkçeye katkı sunması amaçlanan çalışmanın verileri 2022 yılı içerisinde, tarafımızca derlenmiş olup bulgular ve öneriler daha önce bir başka bilimsel çalışmada belirtilmemiştir. Çalışmamız Derleme Sözlüğü'ne katkı sunması bakımından özgünlüğe sahiptir.

**Anahtar sözcükler:** Türkçe, Ağız araştırmaları, Konya ağızı, Meram, söz varlığı, Derleme Sözlüğü.

## Abstract

Dialect studies of Turkish, which has continued to increase its importance in language, culture and even diplomacy studies, from the work of Kâşgarlı Mahmud's *Dîvânu Lügâti't-Türk* to the present, has been one of the areas given priority during the establishment phase of the Republic of Turkey, where the 100th anniversary of its foundation was realized. Scientific studies carried out with the leadership and coordination of the Turkish Language Institution not only fulfill the function of recording the database, which is vital for the future of Turkish, but also contain outputs in the context of the detection of dialect islets, dialect classification and interaction orientations. Turkey Turkish dialects are divided into three main groups and subgroups with the classification of Prof. Dr. Leylâ Karahan. The Konya/Meram dialect, which is the subject of the study, is the VII. (Some regions of the central district of Konya and Ereğli) and IX. It is included in the subgroups (except some regions of Konya central district and Ereğli).

It is possible to start the history of Konya dialect research from the second half of the 19th century. The study named *Opıt izslédovanija tyurskich dialektov v Chudavendigarë i Karamanii* by Russian Turcologist Viktor Alexandrovich Maksimov in 1867 is important in that it is the first study on Konya dialect besides Turkey Turkish dialects. Many scientific studies have been carried out on the Konya dialect since this study. Our study is limited to the Meram dialect on the basis of Konya dialects, and the data recorded by us as a result of the interviews with the source people determined in the historical neighborhoods of Meram, which has preserved its old structure, have been evaluated. During the interviews, recordings were made with the consent of the source persons, and subsequently, the identified words were recorded and examined. In the study, vocabulary elements that live in Meram dialect but are not registered in the Compilation Dictionary or that have different semantic values even though they are registered have been identified and witnessed based on the source persons. Identified vocabulary elements; It is presented in the study with its origins, meanings and example uses, and it is aimed to contribute to the Compilation Dictionary in the example of Meram dialect.

Being the largest city in Turkey in terms of area, the settlement of various Turkish communities and population exchanges in the pre-republican and post-Republican periods are among the sources of Konya's rich database in terms of dialect studies. The data of the study, which is intended to contribute to Turkish language based on the Compilation Dictionary in line with the data that has not been recorded until today, has been compiled by us in 2022, and the findings and recommendations have not been stated in any other scientific study before. Our study has originality in terms of contributing to the Compilation Dictionary.

**Keywords:** Turkish, Dialect studies, Konya Dialect, Meram, vocabulary, Compilation Dictionary.

## Giriş

İnsanlar arasındaki iletişimin temel kaynaklarından biri olan dilin sözlü kaynakları, yazılı kaynaklarında olduğu gibi zenginlikler içermektedir. Bu zenginlikler söz varlığı unsurlarıdır, dil ürünleridir. Cumhuriyet dönemiyle ivme kazanan ağız araştırmaları sözlü dil kullanımında mevcut olan dil ürünlerinin tespit ve tetkikine yöneliktir. Ağız araştırmalarıyla birlikte Türkçenin mevcut söz varlığının gerek nitel gerekse nicel olarak zenginleşebileceğini söylemek mümkündür. Türkçenin söz varlığı, sözlüklerdeki madde başı kelimeler ile sınırlı değildir. Nitekim ağızlarda yaşayan millî hazine bu durumun somut bir göstergesidir.

Ağızlar konuşma dilini, ölçünlü dil ise yazı dilini teşkil etmektedir. Ancak bugünkü yazı dilinin İstanbul Ağızı temelinde geliştiği unutulmamalıdır (Ergin, 2013; 10). Yazı dili ile konuşma dili arasında birtakım farklılıklar söz konusudur. Yazı dili görünüş itibarıyla yapay bir yapıya sahipken konuşma dilinin daha doğal bir görünüş sergilemesi ve yazı dilinde dilin ifade aracı sadece yazıyken konuşma



dilinde yazıya ek olarak vurgu, ses tonu ve beden dilinin de yer alması bu farklılıklara örnek teşkil etmektedir (Ergin, 2013; 11).

Türkiye Türkçesi Ağızları'nda yaşayan ses, kelime, kelime grubu ve deyim unsurları Türkçenin konuşma dilinde meydana getirdiği kavram ve kullanım alanlarına ilişkin önemli verileri sunabilir. Ağızlardaki dil unsurları Türkçenin tarihî metinleriyle ilişkilendirilebileceği gibi yazılı dilde yer almayan güncel verileri de yansıtabilir. İşbu millî hazinelerin tespit edilmesi ve Türklük Bilimi'ne kazandırılması gereklidir. Başöğretmen'in talimatları ile 12 Temmuz 1932 yılında faaliyete geçen Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulduğu günden itibaren ağızlardaki millî hazinenin ortaya çıkarılmasında lokomotif görevini üstlenmiştir. Anadolu'nun çeşitli köy, kasaba ve yerleşim yerlerindeki Cumhuriyet öğretmenlerinin derleme faaliyetleri de Derleme Sözlüğü'ne önemli katkılar sunmuştur. Canlı bir varlık olmanın esası olarak sürekli değişim gösteren dilin bünyesindeki ağızların sistemli ve sürekli bir şekilde incelenmesi gereklidir. Derleme faaliyetleri ile varlığı tespit edilen birçok kelime bugün ağızlardaki kullanımından düşmüş olabilir. Bu duruma benzer şekilde geçmişte tespit edilmemiş söz varlığı unsurları günümüzde ağızlarda yaşayabilmektedir.

Ağız araştırmaları, dil tarihi başta olmak üzere Türklük Bilimi'nin çeşitli bilim kollarına zengin veriler sunmaktadır. Bu verilerden hareketle dil-kültür, dil-tarih ve dil-toplum ilişkisi daha kapsamlı bir biçimde açıklanabilir. Bu bağlamda Türkiye Türkçesi Ağız araştırmaları üzerine yapılan çalışmaların artarak sürdürülmesi önemlidir.

### 1.1. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarını 19. yüzyılın ikinci yarısından başlatmak mümkündür. Rus Türkolog A. Maksimov'un 1867 yılında yazdığı Hüdavendigâr ve Karamanlı ağızları (Opit izslédovaniya tyurskich dialektov v Chudavendigarë i Karamanii) adlı çalışmasından 1940'lı yıllara kadar yapılan çalışmalar bir iki istisnası dışında genellikle 'yabancı araştırmacılar dönemi' olarak adlandırılmıştır (Korkmaz, 1976; 1). M. Räsänen'nin 1926 yılında başlatıp 1942 yılına kadar uzanan derleme yayınları yabancı araştırmacılar dönemi ile yerli araştırmacılar dönemi arasında köprü vazifesi gören bir yayın olma özelliğine sahiptir (Korkmaz, 1976; 2) Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulması ve Söz Derleme Talimatnamesinin yürürlüğe girmesiyle derleme faaliyetleri daha düzenli bir zeminde ilerlemiştir. Bu ilerlemede Cumhuriyet öğretmenlerinin katkısı da unutulmamalıdır. Ayrıca başta A. Caferoğlu olmak üzere araştırmacıların birçoğunun metin derleme faaliyetleri yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu gelişmelerle birlikte ağız araştırmalarının 'yerli araştırmacılar dönemi'nin başladığını söylemek mümkündür.

Ağız araştırmalarından elde edilen veriler bağlamında ağızların sınıflandırılmasına ilişkin birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan birisi de Karahan'ın (2017) yaptığı sınıflandırma çalışmasıdır. Bu çalışmada Anadolu Ağızları; Doğu, Kuzeydoğu ve Batı Grubu olmak üzere üç ana ağız grubunda incelenmiştir (Karahan, 2017).



1. Fotoğraf: Türkiye Türkçesi Ana Ağız Grupları

Batı Grubu Ağızları dokuz alt gruba ayrılmıştır. Bu gruplandırmada Konya Ağızı'nın 7. alt grupta (Ereğli, Konya merkez ilçesinin bazı yöreleri) ve 9. alt grupta (Konya (merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç)) yer aldığı görülmektedir (Karahan, 2017).



2. Fotoğraf: Türkiye Türkçesi Batı Grubu Ağızlarının Alt Grupları

## 1.2. Konya Ağızı Araştırmaları

Konya ağız araştırmalarının tarihi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığı söylenebilir. Bu dönemde, Rus Türkolog Viktor Aleksandroviç Maksimov'un 1867 yılında yayımlanan "Opit izslédovaniya tyurskikh dialektov v Chudavendigarë i Karamanii" adlı çalışması, Türkiye Türkçesi ağızları yanında Konya ağızı üzerine yapılan ilk araştırma olması bakımından önemlidir. Maksimov'un çalışması, Konya ağızının özelliklerini ve yapısal farklılıklarını incelemeyi hedeflemiştir. Maksimov, Konya ağızını diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından ayıran özellikleri belirlemeye çalışmış ve bu konuda ilk önemli verilere ulaşmıştır. Maksimov'un çalışması, Konya ağızlarıyla ilgili yapılan araştırmaların temelini oluşturmuş ve bu alanda pek çok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Günümüzde, Konya ağızları üzerine yapılan araştırmaların sayısı artmış ve bu konuda geniş bir bibliyografi oluşmuştur. Bu bağlamda, Sakaoğlu (2009) Konya ağızıyla ilgili bir bildiri yayımlamıştır. Bildiride, "Üzerinde Durulmamış Bir Anadolu Ağızı: Konya Ağızı" başlığı altında, Konya ağızıyla ilgili daha önce üzerinde durulmamış yönlerin ele alındığı bilinmektedir. Sakaoğlu (2009) bildirisinde, Konya ağızının diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından nasıl farklılaştığı ve ne gibi özellikler taşıdığını da vurgulamıştır. Ayrıca bu çalışmada Konya ağızından değil Konya ağızlarından bahsetmenin gerekliliği somut bir şekilde ifade edilmiştir. Konya ağız araştırmalarının bibliyografyası, Konya ağızlarıyla ilgili yapılan çalışmaların geniş bir yelpazesini içermektedir. İlgili konularda daha fazla araştırmaya zemin olacak bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Yüz ölçümü bakımından Türkiye'nin en büyük şehri olması, Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemlerde çeşitli Türk topluluklarının iskânı ve nüfus mübadeleleri Konya'nın ağız çalışmaları açısından zengin veri tabanının kaynakları arasında yer almaktadır.

## 2. Yöntem

### 2.1. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi yazılı, görsel malzemenin toplanıp incelenmesi olarak tanımlanabilir (Sönmez ve Alacapınar, 2019; 109). Araştırmadan elde edilen veriler bölgenin kültür yapısına göre irdelenmiştir.

### 2.2. Araştırmanın Tekniği

Bu çalışmada veri toplama tekniklerinden Odak Grup Görüşmesi Tekniği kullanılmıştır. Görüşme yapılan kişilerin ifadelerine müdahale edilmemiş, araştırmacı görüşmelerde dinleyici olarak yer almıştır. Elde edilen veriler doküman haline getirilmiştir.

### 2.3. Araştırmanın Kapsamı

Bu araştırma 2022 yılının ocak ve şubat aylarında yapılan dört görüşmeyle sınırlandırılmıştır. Katılımcıların üçü erkek biri kadındır. Katılımcıların yaş ortalaması 80, 75'tir. Cinsiyet bazlı değerlendirildiğinde katılımcıların %75'i erkek, %25'i kadındır. Görüşmelerde yer alan katılımcılar Meram ilçesinde tarihî yapının korunduğu 2 mahalleden (Âşıklar ve Camikebir mahalleleri) seçilmiştir. Katılımcılara ilişkin bilgiler aşağıdaki gibidir:

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu
E1	Erkek	90	İlkokul
E2	Erkek	77	İlkokul
E3	Erkek	75	İlkokul
K1	Kadın	81	İlkokul

### 3. Bulgular

Odak grup görüşmelerinde elde edilen verilerin anlam tespiti kaynak kişinin yardımıyla araştırmacı tarafından belirlenmiştir. Araştırmanın bulguları ve önerileri daha önce başka bir bilimsel çalışmada yer almamıştır. Bu bağlamda araştırmamız, Derleme Sözlüğüne katkı sunabilecek özgünlüğe sahiptir.

#### 3.1. Derleme Sözlüğü'ne Katkı Sunabilecek Bulgular (Söz Varlığı Unsurları)

**aladırız ~ aladırıs:** Bir üzüm çeşidi.

**anam babam:** Bir işi veya eylemi gelenek ve göreneklere uygun icra etme.

**ayşana:** Evin mutfak kısmı, kiler.

**battıçıktı:** Altgeçit (Sadece Meram Bağları'na giden yoldaki altgeçit için kullanılmaktadır).

**çullama:** Sokak arasında oturanların altına serdiği, içi eski kumaş ve bez parçalarıyla doldurulmuş minder.

**dıgğa:** Tavuk ve horoz gagası.

**diminek:** Az önce, demincek.

**gidiman:** Edepsiz, ahlaksız.

**gubuz:** Kendini beğenmiş, kibirli.

**irevak:** Sütün pişirilmesiyle elde edilen kaymak.

**laringeç:** Yengeç.

**mukbil:** Tatlı su çeşmesi, hayrat çeşme.

**muzavı:** (1) Aksî, yaramaz (çocuk), (2) Kurnaz, cin fikirli, hinlik düşünen.

**petrus:** Dinî amelleri eksik olan kimse.

**tapaş:** Sokak arasında oturanların altına serdiği içi yünlülük minder.

**yevreş:** Kadınların kullandığı başörtüsü, yazma, çar.

**yışmak:** Kadınların kullandığı başörtüsü, yazma, çar.

### 4. Sonuç ve Öneriler

#### 4.1. Sonuç

Türkiye Türkçesi Ağız araştırmaları 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, Cumhuriyet döneminde ivme kazanmış ve bu ivmelenme günümüze dek süregelmiştir. Türkiye Türkçesi Ağızları arasında Konya ağızı, Karahan'ın (2017) da belirttiği gibi akademik bağlamda yeterince işlenmemiştir. Yüz ölçümü bakımından Türkiye'nin en büyük ili olması ve kırsal ilçelerinde çeşitli Türk topluluklarını

barındırması Konya ağzının söz varlığı bakımından önemli bir zenginliğine sahip olduğunu gösterebilir. Bu zenginlikle beraber birden çok ağız varlığından da söz edilebilir.

Bu çalışmada Konya'nın Meram ilçesinde tarihî dokunun korunduğu iki mahallede odak grup görüşmeleri yapılarak Derleme Sözlüğünde var olmayan kelimeler tespit edilmiştir. Tespit edilen kelimelerin sayısı 17 olup bu kelimelerin tamamı Derleme Sözlüğünde yer almayan kelimelerdir. Bu çalışmada, daha önce kayıtlara geçmeyen Meram ağzında yaşayan kelimeleri tespit edebilmek amaçlanmıştır. Bölgede yapılacak araştırmalar sonucunda tespit edilen kelime sayısında artış olması muhtemeldir.

#### 4.2. Öneriler

Konya Ağzı ile ilgili nitelikli ve kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır. Bu çalışmalar yapılırken birden çok ağız yapısının var olduğu unutulmamalıdır.

Konya Ağzı içerisinde birden çok ağız grubu özelliğini barındırdığı için yapılan çalışmalarda bu özellikler dikkate alınmalıdır.

Bugüne kadar yapılan çalışmaların büyük bir kısmı bitirme tezi formatındadır ve lisansüstü tez formatında yapılan çalışmaların oranı oldukça düşüktür. Kapsam ve geçerlik açısından Konya Ağzı lisansüstü tezlere ve çalışmalara konu olmalıdır.

Konya Ağzında yaşayan ve Derleme Sözlüğünde var olmayan kelimeler derleme faaliyetleri ile kayıt altına alınmalıdır.

#### Kaynaklar

Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

Karahan, L. (2017). *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (1976). Anadolu Ağzları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar. *TDAY- Belleten*. 1975-76, s. 143-172.

Sakaoğlu, S. (2009). Üzerinde Durulmamış Bir Anadolu Ağzı: Konya Ağzı. *II: Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* 21-23 Mayıs 2009 Kafkas Üniversitesi.

Sönmez, V.ve Alacapınar, F. (2019). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (7. baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

**OKULLARDAKİ ÇATIŞMA NEDENLERİ VE ÇATIŞMAYA NEDEN OLABİLECEK DURUMLARA YÖNELİK ÖĞRETMEN VE YÖNETİCİ ALGILARININ KARŞILAŞTIRILMASI (ÖSKEMEN ÖRNEĞİ)**

**CAUSES OF CONFLICT IN SCHOOLS AND COMPARISON OF TEACHER AND ADMINISTRATOR PERCEPTIONS TOWARDS SITUATIONS THAT MAY CAUSE CONFLICT (THE EXAMPLE OF ÖSKEMEN)**

Aray MUKAZHANOVA  
Dr., Kazakh-American Free University  
Yabancı Diller Bölümü, Kazakistan  
ORCID 0000-0002-4633-6736  
mukazhanova.aray@gmail.com

**Özet**

Tüm örgütlerde olduğu gibi okullarda da çatışmanın ne sebeple ortaya çıktığı ve nasıl yönetileceği konusu büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda, eğitim araştırmacılarının çalışmalarında okullar sıklıkla çatışma merkezleri olarak görünmektedir. Eğitim örgütlerinde farklı nedenlerden dolayı (zayıf iletişim, sınırlı kaynakların paylaşımı, personel üyeleri arasındaki çatışmalar, rol çatışmaları vb.) çatışma meydana gelmektedir. Kazakistan'ın Öskemen şehrindeki okullarda da yöneticiler ve öğretmenler arasında bazı konularda çatışma durumları yaşandığı görülmüştür. Bu çalışma, Kazakistan'ın Öskemen şehrinde bulunan okullarda görevli öğretmenler ile okul yöneticileri arasında yaşanan örgütsel çatışma nedenlerini öğretmen ve yönetici algılarına göre karşılaştırmak amacıyla yapılmıştır. Katılımcılara yönetsel davranışlar ve insan ilişkileri boyutlarından oluşan "Çatışma Nedenleri" anketi uygulanarak verilerin toplanması sağlanmıştır.

Çalışma 30 okul üzerinde yapılmıştır. Anketler 432 öğretmen ve 99 okul yöneticisine uygulanmıştır. Verilerin analizi esnasında betimsel istatistikler kullanılmıştır. Sonuçlara bakıldığında yöneticiler çatışma nedenlerini daha çok insan ilişkileri boyutunda değerlendiren, öğretmenler yönetsel süreçlerle ilgili olarak değerlendirmiş oldukları ortaya çıkmıştır.

**Anahtar sözcükler:** Okullarda çatışma nedenleri, çatışma nedenlerinin karşılaştırılması, Öskemen okulları.

**Abstract:**

As in all organizations, the issue of why conflict arises in schools and how to manage it - is of great importance. In recent years, schools have often appeared as centers of conflict in various studies of educational researchers. For different reasons (poor communication, sharing of limited resources, conflicts between staff members, role conflicts, etc.) conflict is occurring in educational organizations. It has also been observed that there were some conflict situations between administrators and teachers in schools in Öskemen, Kazakhstan on different issues. This study was conducted in order to compare the causes of organizational conflict experienced between teachers and school administrators in schools located in Öskemen, Kazakhstan, according to the teachers and administrators' perception. Data collection was ensured by applying the "Causes of Conflict" questionnaire consisting of managerial behaviors and human relations dimensions.

The study was conducted on 30 schools. The questionnaire was applied to 432 teachers and 99 school administrators. Descriptive statistics were used during the analysis of the data. As resulted, it turned out that while managers evaluated the causes of conflict more in the dimension of human relations, teachers evaluated them in relation to managerial processes.

**Key words:** Causes of conflict in schools, comparison of causes of conflict, Öskemen schools.

## Giriş

Son yıllarda, etkili okullar yaratmanın yollarının belirlenmesi eğitim araştırmacılarının çalışmalarında önemli bir endişe konusu olarak yer almaktadır (Bickel, 1983, s. 3). Çünkü okullar sıklıkla çatışma merkezleri gibi görünmektedir (Bentley, 1996, s. 122). Bir örgüt olarak okullarda da farklı nedenlerden dolayı çatışmalar meydana gelmektedir. Çatışma nedenleri incelendiğinde bazı nedenlerin insan ilişkilerinden dolayı, bazılarının ise kaynaklardan dolayı ortaya çıktığı görülmüştür. Okul ortamındaki çatışma nedenleri örgütün büyüklüğü, iletişim engelleri, kaynak eksikliği, yönetim tarzlarındaki farklılıklar, öğretmenler arasındaki bireysel farklılıklar, statü ve rol farklılıkları gibi nedenleri içerdiği söylenmiştir (Bayar, 2015, p. 131). Okullarda meydana gelen diğer çatışma nedenlerine bakıldığında akademik programların aksamaması, personel yetersizliği, personel arasında oluşan düşmanlık gibi durumların yer aldığı görülmektedir (Angie & İdoko Alphonusu, 2013, s. 95). Okullarda gözlenen çatışmaların önemli bir kısmı ise yönetici ve öğretmenler arasında yaşanan çatışmalar olduğu gözlenmiştir. Çalışmada bu çatışmaların başlıca nedenleri olarak şu öğeler verilmiştir:

### Sınırlı Kaynaklar

Bireylerin kendi kişisel istek ve arzularını gerçekleştirmek için örgütsel olanak ve kaynaklara ihtiyaçları vardır (Yılmaz & Eroğlu, 2012, s. 105). Çoğu okul kaynağı sınırlıdır ve bunun sonucunda öğretmenler ve okul müdürleri arasında bu sınırlı kaynaklara sahip olmak için bir mücadele başlar (Isabu, 2017, s. 149). Kaynaklar ne kadar sınırlı olursa, çatışma olasılığı da o kadar artar. Bazı durumlarda silgi, ders kitapları ve tebeşir, gibi sınırlı kaynaklar için mücadele esnasında istediği malı elde edemeyen öğretmenler ile haksız davranan yönetici arasında çatışmalar oluşabilir (Meeks, 2005, s. 25).

### Yetersiz İletişim Ağı

Literatür incelendiğinde kötü iletişim ağı, okullardaki çatışmanın ana nedenlerinden biri olarak sıralanmaktadır (Crossfield & Bourne, 2018, s. 15). Okul yöneticisi okuldaki yenilikler hakkında öğretmenlere ve öğrencilere gerekli bilgiyi sunmadığı zaman bir çatışma durumu ortaya çıkabilir. Çünkü öğretmen ve öğrenciler yenilikleri anlayamadıkları için okul yöneticisinin beklediği işbirliği ve katılımı sağlayamazlar. Böylece, etkili şekilde alınmayan kararlar yüzünden yönetici ve öğretmenler arasında çatışmaya neden olan durumlar ortaya çıkabilir (Isabu, 2017, s. 149).

### Rol Çatışması

Rol, okul yapısı içerisinde belirli bir pozisyonda bulunan üyelerle ilişkili beklenen davranış şeklidir. Uygulamada, bazı öğretmenlerin davranış şekli beklenen davranış şekli ile tutarlı olmayabilirler. Rol uyumsuzluğu ve rol belirsizliği sorunları, okul sisteminde yetersiz veya uygunsuz rol tanımından kaynaklanmaktadır ve önemli bir çatışma nedeni olabilir (Isabu, 2017, s. 149).

### Yetersiz Akademik Performans

Okul yöneticilerinin öğretmenlerin başarısını öğrencilerin akademik performansları ile ölçtüğü zamanlar vardır. Bazen, okul yöneticisi öğrencilerin akademik başarı düzeylerine göre öğretmenler üzerinde baskı oluşturabilirler. Bazı durumlarda öğrencilerin düşük performansı öğretmenlerin başka okullara transfer edilmesine neden olabilmektedir (Balaşov, 2011, s. 145). Okotonti (2002) tarafından yapılan araştırmada düşük performans gösteren okullarda en çok okul yöneticisi ile öğretmenler arasında çatışma meydana geldiği görülmektedir.

Benzer konudaki çalışmalar incelendiğinde ebeveynler bazen çocuklarının akademik performanslarının sorumlusu olarak öğretmenleri görmekteler. Ebeveynlere göre, öğretmenlerin akademik konuda öğrencilere çok fazla baskı yaptıkları idda edilmiştir (Gordon, 1991, s. 70). Bu iddalar sonucunda ebeveynlerin okul müdürlerinin görevinden alınmasını veya öğretmenlerin okul değiştirmelerini talep etmeleri gibi durumlar meydana gelmiştir. Dolayısıyla, bu durumlardan etkilenen yöneticiler ile öğretmenler arasında çatışmaların ortaya çıktığı görülmüştür (Okotoni, 2002, s. 26).

### Fazla Çalışma Beklentisi

Konuyla ilgili kaynaklara bakıldığında müdürlerin öğretmenlerden fazla çalışma beklentileri öğretmenlerle arasındaki çatışmanın önemli bir nedeni olduğu belirtilmiştir. Böyle durumlarda öğretmenlerin işe karşı motivasyonunun düştüğünden söz edilmiştir. Bu bağlamda motivasyonu düşük öğretmenlerin işinde iyi sonuçlar vermedikleri tespit edilmiştir (Foster, 1989, s. 45). Öğretmenler tarafından şikâyet, gevşeklik, homurdanma ve her zaman yöneticinin dediklerine karşı çıkma gibi durumlar düşük motivasyon durumunu karakterize etmektedir. Okullarda böyle durumların düzeltilmeden uzun zaman devam etmesi sonucunda yönetici her zaman suçun merkezinde yer alarak, öğretmenlerle sıkıntı yaşamadan duramaz hale gelir (Boucher, 2013, s. 35).

### Statü Farklılığına Yönelik Algısal Durumlar

Yöneticiler görevleriyle, makamlarıyla ve okuldaki ayrıcalıklarıyla statü kazanma eğilimindedirler (Walker, 1979, s. 123). Bu sebeple, yöneticiler her zaman bulunduğu ortamı savunma gereği duyarlar. Walker (1979), yöneticilerin kendilerini okulun ayrılmaz bir parçası olarak gördüklerini vurgulamıştır. Öğretmenlere göre ise bunun gibi liderlik anlayışına sahip müdürlerin bu durumu saptırdıklarını düşündüklerini anlatmıştır.

### Öğretmen ve Yöneticilerin Görüşlerine Göre Örgütsel Çatışmalara Neden Olabilecek Durumlara Yönelik Algıların Karşılaştırılması

Bulgular incelendiğinde çatışmaya “Çoğu kez” neden olan durumlar öğretmenlerin verdikleri cevaplarda 13 başlık altında toplanırken yöneticilerin verdikleri cevaplarda ise 6 başlık altında toplandığı görülmektedir. Bulgular neticesinde yöneticilere göre okullarda çatışmaya neden olan etkenlerin sayısı daha az, öğretmenlere göre ise daha fazladır.

Her iki tarafın çatışma nedeni olarak öne sürdüğü durumlar karşılaştırıldığında ise öğretmenlerin ve yöneticilerin verdikleri cevapların örtüşmediği ve çatışma nedenleri konusunda ortak fikre sahip olmadıkları sonucu ortaya çıkmıştır. Öğretmenlerin ve yöneticilerin “Çoğu kez” çatışma nedeni olarak gördükleri durumların sıralaması tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1

#### Öğretmen ve Yöneticilerin “Çoğu kez” Çatışma Nedeni Olarak Gördükleri Durumların Sıralaması

Öğretmenlerin “Çoğu kez” çatışma nedeni olarak gördüğü durumlar	Yöneticilerin “Çoğu kez” çatışma nedeni olarak gördüğü durumlar
“Evrak işinin fazla olması” $\bar{x} = 4.07$	“Öğretmenin yöneticiye karşı kişisel tutumları” $\bar{x} = 4.11$
“Yöneticinin öğretmenleri sürekli ve yakın denetim altında tutması” $\bar{x} = 3.75$	“Öğretmenin izinsiz işten gitmesi” $\bar{x} = 4.01$
Yöneticinin öğretmenin özel hayatına müdahalesi” $\bar{x} = 3.66$	“Öğretmenin sıklıkla derse geç kalması” $\bar{x} = 3.74$
“Yöneticinin başarıyı ödüllendirmekten çok başarısızlığı cezalandırma yöntemlerini kullanması” $\bar{x} = 3.63$	“Kişilik farklılıkları” $\bar{x} = 3.55$
“Algı farklılığı” $\bar{x} = 3.62$	“Öğretmenlerin yöneticiye karşı gruplaşma eğiliminde olmaları” $\bar{x} = 3.54$
“Yöneticinin öğretmenlerle arasına aşırı derecede mesafe koyması” $\bar{x} = 3.60$	“Öğretmenlerin yöneticiyle yüzyüze iletişimden kaçınmaları” $\bar{x} = 3.46$
“Yöneticinin kararı kendisi verdiği halde öğretmenlere danışmış gibi davranması” $\bar{x} = 3.59$	

“Yöneticinin öğretmenlere tepeden bakması”

$\bar{x} = 3.58$

“Yöneticinin mesleki yetersizliğinden dolayı görev ve sorumluluklarını ihmal etmesi”  $\bar{x} = 3.57$

“Yöneticinin kayırmacı politikalar izlemesi”  $\bar{x} = 3.57$

“Yöneticinin örgüt içi iletişimde her zaman yazılı iletişimi kullanması”  $\bar{x} = 3.53$

“Yöneticinin okulda sadece kendine yakın olanlara güvenmesi”  $\bar{x} = 3.50$

“Yönetim konusunda tarafların farklı görüşe sahip olması”  $\bar{x} = 3.47$

---

## Sonuç ve Öneriler

Çatışma nedenleri konusunda öğretmen ve yöneticilerin görüş birliği içinde olmadıkları söylenebilir. Öğretmenlerin “Çoğu kez” çatışma nedeni olarak algıladıkları durumlar: “evrak işinin fazla olması”, “yöneticinin öğretmenleri sürekli ve yakın denetim altında tutması”, “yöneticinin öğretmenin özel hayatına müdahalesi”, “yöneticinin başarıyı ödüllendirmekten çok başarısızlığı cezalandırma eğiliminde olması”, “algı farklılığı göstermeleri”, “yöneticinin öğretmenlerle arasına aşırı derecede mesafe koyması”, “yöneticinin kararı kendisi verdiği halde öğretmenlere danışmış gibi davranması”, “yöneticinin öğretmenlere tepeden bakması”, “yöneticinin mesleki yetersizliğinden dolayı görev ve sorumluluklarını ihmal etmesi”, “yöneticinin kayırmacı politikalar izlemesi”, “yöneticinin örgüt içi iletişimde her zaman yazılı iletişimi kullanması”, “yöneticinin okulda sadece kendine yakın olanlara güvenmesi”, “yönetim konusunda tarafların farklı görüşe sahip olmasıdır”.

Yöneticilerin “Çoğu kez” çatışma nedeni olarak algıladıkları durumlar: “öğretmenin yöneticiye karşı kişisel tutumları”, “öğretmenin izinsiz işten gitmesi”, “öğretmenin sıklıkla derse geç kalması”, “kişilik farklılıkları”, “öğretmenlerin yöneticiye karşı gruplaşma eğiliminde olmaları”, “öğretmenlerin yöneticiyle yüzyüze iletişimden kaçınmalarıdır”.

Sonuç olarak öğretmen ve yöneticilerin çatışma nedenleri konusunda daha çok karşı tarafı suçladıkları, kendilerinde hata görmedikleri, empati geliştiremedikleri, öz eleştiri yapamadıkları söylenebilir. Nedenler konusunda yöneticiler ve öğretmenler arasında önemli düzeyde algılama farklılığı vardır.

Elde edilen sonuçlara göre Öskemen şehrindeki okullarda çatışmaların dikkate değer düzeyde yaşandığı görülmektedir. Bu nedenle öğretmen ve yöneticilerin “Okullarda çatışma nedenleri” konusundaki duyarlılıklarını artırmaya yönelik hizmetiçi eğitim programları düzenlemeleri önerilmektedir.

## Kaynakça

ANGIE, O., & İDOKO ALPHONUSU, A. (2013). Conflict Resolution Strategies in Non-government Secondary Schools in Senue State, Nigeria. *US-China Education Review* 3(2), 91-102.

BALAŞOV, A. (2011). *Osnovi Menedjmenta*. Moskva: Vuzovskii Uchebnik.

BAYAR, A. (2015). Bir Örgüt Olarak Okulda Meydana Gelen Çatışma Nedenleri ve Çözüm Yollarına Yönelik Okul Müdürlerinin Görüşleri. *Sakarya University Journal of Education* 5(3), 130-141.

BENTLEY, M. (1996). *Conflict Resolution in Schools: Quicker Peace and Service*. Cambridge: Cambridge University.

BİCKEL, W. (1983). *Effective Schools: Knowledge, Dissemination, Inquiry*. *Educational Researcher* 2, 3-5.

BOUCHER, M. (2013). *The Relationship of Principal Conflict Management Style and School Climate*. South Carolina: University of South Carolina.



- CROSSFIELD, D., & BOURNE, P. (2018). Management of İnterpersonal Conflict Between Principals and Teachers in Selected Secondary Schools in Bermuda. *Insights of Anthropology* 2(1), 90-104.
- FOSTER, R. (1989). *Third Party İnterventions in İnter- group Conflict*. New York: Springer - Verlag.
- GORDON, R. (1991). *School Administration and Supervision*. Dubuque: Brown Company.
- ISABU, M. (2017). Causes and Management of School Related Conflict. *African Educational Research Journal* 5(2), 148-151.
- MEEKS, H. (2005). *Conflict Resolution İssues and Strategies*. Harare: Zimbabwe Open University.
- OKOTONÍ, C. (2002). *Management of Conflicts in Secondary Schools*. Osun State: Obafemi Awolowo University.
- WALKER. (1979). *The Effective Administrator*. California: Bass Publisher.
- YILMAZER, A., & EROĞLU, C. (2012). *Davranış Bilimleri ve Örgütsel Davranış (3.baskı)*. Ankara: Detay.

## 1980 – 2000 YILLARI ARASINDA SANAT DERGİLERİNDE ELEŞTİRİ

### CRITICISM IN ART JOURNALS BETWEEN 1980 – 2000

Aslı UYSAL

*Öğr. Gör., Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi  
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkiye  
ORCID: 0000-0002-7866-5526  
asli.uysal@gazi.edu.tr,*

Damla İPEK

*Doktorant, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi  
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkiye  
ORCID: 0000-0003-0722-7366  
damla.ipek@hotmail.com*

#### Özet

Eleştiri, herhangi bir sanat dalındaki üretimin değerini ortaya çıkarmak adına gerek sanat ürününün kendisi gerek çeşitli sanat görüşleri üzerinden yapılan bir değerlendirme metodudur. Edebiyatta eleştiri, hem edebi metnin değerini ortaya çıkarmak hem de metne değer katmak adına yapılmaktadır. Tanzimat Dönemi'nde edebiyatımıza giren tenkit (eleştiri) zaman içerisinde birçok değişikliğe uğramıştır. Edebiyatımız için bir kırılma dönemi olan 1980'lerden itibaren eleştiri de seyrini değiştirmiş özellikle akademik, toplum bilimsel ve popüler yöntemler üzerinden gelişim göstermiştir.

Bu çalışmada 1980-2000 yılları arasında yayın hayatına devam eden Hürriyet Gösteri, Yazko, Adam Sanat ve Milliyet Sanat adlı sanat dergilerinde metin eleştirisine yönelik yer alan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

**Anahtar sözcükler:** Edebiyat, sanat dergileri, eleştiri.

#### Abstract

Criticism is an evaluation method based on both the art product itself and various art views in order to reveal the value of production in any branch of art. In literature, criticism is made both to reveal the value of the literary text and to add value to the text. Criticism, which entered our literature in the Tanzimat Period, has undergone many changes over time. Especially since the 1980s, which was a breaking period for our literature, criticism has also changed its course and developed especially through academic, sociological and popular methods.

In this study, information is given about the studies on text criticism in the art magazines Hürriyet Show, Yazko, Adam Sanat and Milliyet Sanat, which continued to be published between 1980-2000.

**Keywords:** Literature, art journals, criticism.

#### Giriş

Eleştiri, bir konuda yazılmış bir metni veya eseri değeri bakımından gözden geçirmek ve değerlendirmektir. Arapça “n-k-d” kökünden nakd şeklinde yapılaşan ve gagalama, iğneleme manalarına gelen kelime, mastar haline dönüştüğü tenkid, aynı zamanda Fransızca critique kelimesinden

de hem Türkçe hem de Arapça kelimeye mana vermektedir (Develioğlu, 1999, s.1073). Tenkit sözcüğünün günümüzdeki karşılığı eleştiridir. Edebi bir tür olarak eleştiri, bir metnin arka planında yer alan unsurlarla birlikte gerçek değerini ortaya çıkarma, kültür içerisindeki konumunu belirleme ve metne yönelik olarak okuru da yönlendirme adına yapılan bir sanattır (Aytaş, 2013, s.IV).

Tenkit, Cumhuriyet Dönemi edebiyatındaki adıyla eleştiri, yazılı bir geleneğin ürünü olup, sözlü kültürde yer almadığı için İslamiyet Öncesi Dönem’de yer alan bir edebi metin biçimi değildir. Bir metni kritik etme, belli akımlar ve düşünceler çerçevesinde metnin asıl değerini ortaya çıkarma adına yapılan çalışmalar Tanzimat Dönemi ile sistemli hâle gelmiş, bu nedenle Türk edebiyatında eleştirinin Tanzimat’la birlikte başladığı kabul edilmiştir. Bu durumun diğer bir nedeni de Batı’da sistemli bir eleştiri kültürünün ancak 19. yüzyılda başlaması, Türk edebiyatının 19. yüzyılla birlikte Batı edebiyatını örnek alarak ilerlemesiyle de ilgilidir. Bununla beraber çeşitli kaynaklarda ise Divan edebiyatında da eleştirinin, asıl formuyla tenkitin olduğu yazmaktadır. Bu konuda Uçman (2003, s.140) “*Osmanlı tenkit etmez, ‘şerh’ yazar. Tanzimat’a kadar Osmanlı tenkit yapmamış, şerh yapmış, metni açıklamış: ‘Şarih’ var, münekkit yok*” diyerek aslında bu kaynaklara gönderme yapmış ve Divan edebiyatında yazılan metinlerin çoğunlukla açıklama kapsamına alınabileceğini, tenkit kıstasında olmadığını belirtmiştir. Gelibolulu Ali (1994, s.12) ise Şuara tezkireleri, çeşitli belagat kitapları, çeşitli divanların ön sözlerinde yer alan nazariyelerin eleştiri tarihimiz için gözden kaçmaması gereken kaynaklar olduğunu belirtmiş, bu kaynaklardaki yazıların devrin olaylarını, sosyal muhitini, yazarın devirdeki konumunu göz önüne alarak yazılara birer eleştiri niteliği kattığından bahsetmiştir.

Birçok nitelikli kaynağın da kabul ettiği üzere Türk edebiyatındaki eleştiri tarihi Tanzimat’la birlikte başlamakta, Osmanlı toplumunun Batılılaşma yolunda attığı adımlar siyasi, sosyal ve toplumsal hayata yansırken aynı zamanda kültürel hayatı da etkilemekteydi. Bu dönemde sistematik bir şekilde Batı’dan yapılan çeviriler, bir Tanzimat edebiyatı oluşmasını sağlamış; Tanzimat edebiyatıyla birlikte birçok tür Türk edebiyatına tanıtılmış ve dâhil olmuştur. Bu türlerden biri olan eleştiri, yenileşme döneminde divan edebiyatı ve divan edebiyatı anlayışının reddedilmesi ile Batılı edebiyatın benimsenmesi amaçlarıyla oluşmuştur. Tanzimat’ın birinci dönemi olan 1839-1860 dönemleri arasında eleştiri, toplumsal fayda gözetilerek yapılmış, eleştiri yazarları eski edebi anlayışın yıkılması, toplumun ancak yeni bir anlayışla geliyeceği düşüncesiyle eleştiri yazılarını kaleme almışlardır. Tanzimat’ın önemli isimlerinden olan ve gazeteciliğiyle ön plana çıkan Şinasi gerek Fatin tezkiresi hakkındaki yazısında gerekse dilde sadeleşme adına yazdığı gazete yazılarında sıklıkla eleştiri üslubu gütmüştür. Yine aynı dönemin önemli isimlerinden Namık Kemal “Lisan-ı Osmani’nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir” makalesi, “Bahar-ı Daniş Mukaddimesi”, “İntibah Mukaddimesi”, “Tahrib-i Harabat” ve “Takib Risalesi” gibi eserlerle eleştirilerini yayımlamış, eleştirilerinde hem divan edebiyatını yerme kaygısıyla hem de yeni bir edebiyat kurma arzusuyla ilerlemiştir. Tanzimat’ın ikinci dönemi olan 1860-1895 dönemleri arasında ise dilde sadeleşme arzusu giderek zayıflamış, eleştiri yazıları birinci döneme kıyasla daha sistematik bir hâle bürünmüştür. Bu dönemde Abdülhak Hamit Tarhan’ın “Nakafi”, Recaizade Mahmut Ekrem’in “Talim-i Edebiyat”, “Zemzeme Mukaddimesi”, “Takdir-i Elhan” ve “Takrizât’ı”, Muallim Naci’nin “Demdeme” ve “İstılahat-ı Edebiyye” adlı eserleri eleştiri türünde kaleme alınan önemli eserler arasındadır. Bu dönem Beşir Fuat, Mizancı Murad gibi isimlerin de eleştiri türüne katkılarının olduğu bir dönemdir (Özsarı, 2012, s.190-199).

Eleştiri türüne dair üretimlerin olduğu iki dönem olan Servet-i Fünun ve Milli Edebiyat dönemlerinden ise kısaca bahsetmek gereklidir. Servet-i Fünun Dönemi, Batılı anlamda başarılı sayılabilecek eleştirilerin ortaya konulduğu ilk dönemdir. Bu dönem eleştirisinde Hippolyte Taine örnek alınmış, bir eser veya metin incelenirken ırk, dönem ve çevre göz önüne alınmıştır. Yapılan eleştirilerde Tanzimat Dönemi’nden farklı olarak toplumsal faydanın yerini, estetik fayda gözetme gayesi almış, metne estetik bir bütün olarak bakılmıştır. Milli Edebiyat Dönemi’nde ise edebiyatın amacı, Servet-i Fünun Dönemi’ne göre farklılaştığı için eleştiriye bakış açısı da farklılaşmıştır. Yazılan eleştiri yazıları daha çok dil ve dilde sadeleşme meseleleriyle ilgili olmuş, eleştiri yazıları da olabildiğince sade bir dille kaleme alınmıştır (Dayanç, 2012, s.88).

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte edebi üretimler konu ve dil bakımından yeni bir forma oturmuş, bu nedenle başlı başına bir Cumhuriyet Edebiyatı Dönemi başlamıştır. Cumhuriyet'in 1923'te ilan edilmesiyle birlikte başlayan bu dönem günümüze değin geçen süreci kapsamakla birlikte, kendi içerisinde toplumsal süreçlerin de yaşanmasıyla çeşitli dönemlere ayrılmaktadır. Genellikle 1923-1940, 1940-1980 ve 1980'den günümüze gibi ayrımların yapıldığı gibi, kimi kaynaklar bu dönemi 1923-1950 ve 1950'lerden de günümüze kadar ayırabilmektedir. Bu ayırım, çalışmamızın bir konusu olmayıp, çalışmamızda özellikle 1980'den sonraki süreçte sanat dergilerinde metin eleştirilerinin tanıtılmasına yönelik çalışmalara değinilecektir. Sağlam bir eleştiri teorisinin ortaya konulmadığı, ancak eleştirmen sayısının arttığı ve eleştirinin bir edebi üretim olarak Türk edebiyatındaki yerini sağlamlaştırdığı bu dönemde eleştiriler belli tarihler arasında belli konular üzerine yoğunlaşmıştır. 1923-1938 arasında şiir eleştirileri sıkça yapılır (Çetin, 2003, s.208). Bilhassa şiirin formu ve ideolojik yapısı bu dönem eleştirilerinin konuları arasındadır. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde roman eleştirileri, romanların ele aldığı konuların Türklük ve yeni kurulan bir devletin ideolojisine tesirleri bu dönem eleştirilerinin konuları kapsamındadır. 1938'den 1960'lara kadar öznel ve izlenimci eleştiri ön plandadır. Bu tarihten sonra ise özellikle antoloji ve kuram üzerine yapılan çalışmaların artmasıyla nesnel eleştiri dönemi başlamıştır. Berna Moran, Tahsin Yücel, Akşit Göktürk, Murat Belge, Şerif Aktaş gibi isimler edebi kuramlar üzerinden nesnel eleştiri yapma gayesi gütmüşlerdir. 1960'lardan günümüze gelen süreçte ise hem öznel hem de nesnel eleştiri Türk edebiyatında var olmuş, eleştirinin edebi kültürümüzdeki yeri sağlamlaşmıştır (Balcı, 2012, s.70-80).

Türkiye'nin siyasi ve toplumsal gelişimine bakıldığında 1980'li yıllar önemli bir dönüm noktasıdır. 1960-1980 tarihleri arasında Türkiye'de üç askeri müdahale yaşanması, 27 Mayıs Devrimi ve 1961 Anayasası ile toplumda birçok yeni kurumun oluşturulması, Kıbrıs Savaşı, hızlı sanayileşme ve daha birçok konu Türkiye gündemini etkilemiştir. 1980'lerle birlikte toplumda yeni bir "*eklemleme kültürü*" denilebilecek hem uluslararası konjonktürden etkilenen, hem de kendi içinde öznel, yaşanan tüm toplumsal süreçle barışmış ve kabullenmiş bir kültür yapısı oluşmaya başlamıştır. Kitle kültürünün taşra kültürüyle iç içe geçtiği, modern ile geleneğin bir arada düşünüldüğü, karmaşık gibi görünen, ancak kendi içerisinde adını *modern ötesi*, diğer bir deyişle *postmodernizm* olarak koyan bir kültür yapısı baş göstermiştir. Bu kültür yapısı içerisinde sanat, hiç olmadığı kadar farklı ve özgün bir tarz, belki de tarzsızlığa bürünmüştür. Taklit ve ithal kültür yapılanmalarının doğal ama karmaşık bir form kazandığı bu dönem edebiyatın, sanatın ve hepsini içine alan kültürün de önemli değişimlere kavuştuğu bir dönem olmuştur. Bu çalışmada 1980'lerin kıstas alınması, Cumhuriyet'le başlayan kültür hayatındaki değişimlerin hiç olmadığı kadar özgün ve karmaşık bir yapı kazanması ve bu yapının günümüzde de teknolojinin gelişimiyle birlikte etkisini sürdürmesiyle ilişkilidir (Kızılçelik, 1996, s. 6-9).

Bu çalışmanın temel amacı, 1980'lerle birlikte postmodernizmin de etkisiyle Türk edebiyatında başlayan yapısal değişimin, kültür ve sosyal yaşamı da içeren değişimle birlikte metin eleştirisine yönelik tesirini ele almak, 1980-2000 arasındaki sanat dergilerinde metin eleştirisinin ne şekilde geliştiğini incelemektir. Çalışma kapsamında yıllar içerisinde yayımlanan birçok dergi olduğu düşünüldüğünde, uzun soluklu yayım hayatı olan ve metin eleştirisi konusunda farklı yaklaşımlara yer veren dergiler ve bu dergilerdeki çeşitli yazılar üzerinden çalışma temellendirilecektir.

### **Hürriyet Gösteri**

Hürriyet Gösteri dergisi, 1982 senesinde yayımlanmaya başlayan ve günümüzde hâlen yayımlanan bir sanat dergisidir. Üç ayda bir yayımlanan derginin genel yayım yönetmeni Doğan Hızlan'dır. Yayım hayatı boyunca kültür-sanat konularında birçok dosya hazırlayan, gündemde var olan konuları ve aynı zamanda geçmişe yönelik konuları da ele alan dergi çok kapsamlıdır. Hürriyet Gösteri dergisinde 1980'ler, 90'lar ve 2000'lerde yayımlanan metin eleştirisi yazıları zaman içerisinde şekil değiştirmiş ve zamana uygun olarak yeni formlar kazanmıştır. Dergide Mehmet Kaplan, Berna Moran, Hilmi Yavuz gibi birçok ismin eleştirileri yayımlanmıştır. Bu eleştirilerin bilhassa akademik ve nesnel eleştiri ölçütlerinde oldukları görülmüş, yayımlanan eleştirilerde ve tanıtım yazılarında olabildiğince nesnel bakış açısıyla, subjektif değer yargıları ötelenerek, edebiyatın bilime yaklaşan konumu

gözetilerek eleştiriler yayımlanmıştır. Bu hususta Mehmet Kaplan ve Berna Moran'ın dergide çeşitli dönemlerde çıkan yazıları örnek gösterilebilir. Kaplan'ın metin tahlili yöntemiyle yapmış olduğu eleştirilerde, kompozisyon-düşünce-uyum ve daha birçok öge göz önüne alınmış, bu eleştiriler, bir bilim insanının gözettiği değerler ışığında objektif ve sorgulayıcı olmuştur. Yine Mehmet Kaplan'ın öğrencilerinden İnci Enginün'ün ve Zeynep Kerman'ın da bu dergide birçok eleştiri yazısı yayımlanmıştır. Zeynep Kerman'ın "*Mehmet Kaplan ve Üniversitelerimiz*", "*Romancılarımızın İdeal Kadın Tipleri*" ve "*Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Mektupları*" başlıklı eleştiri yazıları bu 80'li ve 90'lı yıllar içerisinde yayımlanmış önemli yazılardır. Bu yazılarda bilimsel bakış açısı güdülürken, aynı zamanda eleştiri eser tanıtımının bir aracı olarak kullanılmıştır. Zeynep Kerman, Dergâh yayınlarında yayımlanan "*Tanpınar'ın Mektupları*" adlı eseri yayımlanmadan evvel Hürriyet Gösteri'de esere yönelik bir yazı kaleme almış, bilimsel bir dille eserin hikâyesini ve Tanpınar'ın mektuplarının mahiyetini özetleyen bu yazıyla birlikte kitabın da tanıtımını yapmıştır. Berna Moran'ın 1986 tarihli Hürriyet Gösteri'nin 63. sayısında yayımlanan "*Orhan Kemal*" yazısı da eleştirinin tanıtım mahiyeti kazandığı yazılar arasındadır. Bu yazıda Berna Moran, "*Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*" adlı eserinde de yer verdiği Orhan Kemal ve onun edebi anlayışından bahsetmiş hem kendi eserine yönelik hem de Orhan Kemal'i kitlelere farklı bir bakış açısıyla sunacak bir yazı kaleme almıştır. İlgili yazıda Moran, Orhan Kemal'i içine dâhil olduğu küçük dünyada kendi yaşamını kuran bir yazar olarak değerlendirirken, aynı zamanda bilimsel bir bakış açısıyla Orhan Kemal'in yaşadığı toplumu da ele almış, yazarın edebiyatını sosyolojik bir bakış açısıyla bütünleştirerek sunmuştur (Hürriyet Arşiv, 2021).

Hürriyet Gösteri dergisinde kaleme alınan eleştirilerde sadece eleştirmenlerin değil, aynı zamanda da yazarların da eleştiri türündeki yazıları yer almıştır. Eleştirinin bir tanıtım türü olarak kullanılması, bilhassa yazarların kendi düşünceleri, hayata bakış açıları, edebi fikirlerinin sunumuyla bu dergilerde tanıtılmış, kitlelerin *edebiyatçı* algısını, aynı zamanda bir fikir adamı misyonu ile topluma sunmasını sağlamıştır. Türk roman ve öykü yazarı Bekir Yıldız'ın Hürriyet Gösteri'de kaleme alınan yazıları bu türe güzel örnek teşkil etmektedir. Toy'un 1984'te Hürriyet Gösteri'de yayımlanan "*Benim Yazar Olduğuma Hala İnanamayanlar Var*" yazısı, kendi edebiyatına bakış açısını üçüncü bir göz olarak değerlendiren bir yazarın toplumdaki konumuna ilişkin eleştirel bakış açısını ortaya koyan bir yazıdır. Toy, bu yazısında bir edebiyatçının toplumdaki ünlü kıstaslarına dâhil olup olmadığını sorgularken aynı zamanda da kendisinin yazarlığını kabul ettirmesi sürecinden bahseder. Bu bahsediş, yazarın edebiyat çevrelerine ve edebiyatçı kıstaslarına yönelik eleştirel üslubu içerdiği gibi, kendini tanıtmaya gayesini de açıkça göstermektedir. Toy'un Hürriyet Gösteri'de yayımlanan 1981 tarihli bir diğer yazısı "*Bir Romanın Oluşumu*" adını taşımaktadır. Bu yazıda da yine Toy'un kendi roman sanatına yönelik tanıtıcı bir üslup kaygısı ile kendi sanatına yönelik eleştirileri yer almaktadır. Hem bir eleştiri yazısı, hem de bir tanıtım yazısı olan "*Bir Romanın Oluşumu*", yazarın şahsi düşünceleriyle ilerlemektedir. Dolayısıyla bu dönemde Hürriyet Gösteri'de yer alan eleştiri metinlerinde eleştirmenlerin ve yazarların izledikleri yöntemin farklı olduğunu söylemek de mümkündür. Eleştirmenler nesnel bir tavırla metne yaklaşırken, yazarlar ise şahsi düşünceleri ve öznel bakış açılarıyla metne yaklaşabilmektedirler (Hürriyet Arşiv, 2021).

### Yazko

22 Nisan 1980'de Mustafa Kemal Ağaoğlu tarafından kurulan Yazko dergisi, altı sene boyunca yayımlanmış, 80'li yıllardaki entelektüel ortamın en verimli üretimlerinden biri haline gelmiştir. Ağaoğlu tarafından zor koşullar altında kurulan dergi, yayımcılığın bir kooperatif aracılığıyla yapılabileceği ve böylece her kesimden insanın edebiyat alanında ve sanat konusunda görüşlerini paylaşabileceği kolektif bir ortam oluşturma fikriyle kurulmuştur. Ağaoğlu "*Yazarın kendi göbeğini kendisinin keseceği bir yapıya gerek vardı. İşte bu, Yazko'dur*" sözleriyle derginin kuruluş amacını açıklamaktadır (Barlas, 1982, s.4). Attila İlhan, İlhan Berk, Ece Ayhan, Selim İleri, Pınar Kür, Nazlı Eray, Hilmi Yavuz, Kemal Sülker, Murathan Mungan, Tomris Uyar, Turgut Uyar, Edip Cansever ve daha birçok isme ait yazıların yayımlandığı bu dergi döneminde sanatın başarılı bir temsilcisi olmuştur.

Yazko dergisinde birçok türden yazılar yer almış; dergi edebiyatın içerisinde olan, yazar olsun veya olmasın önemli üretimlerde bulunan kişilerin de yazılarını değerlendirmiştir. Dergide eleştiri türünden eserlere ise bilhassa önem verilmiştir. Bunun temel nedeni, derginin özgür bir ortamda, özgürlükçü bir sesle, her türlü bastırılma duygusundan öte yayım yapmak istemesi, yazarları da bu anlamda özgürlüğe teşvik etmesidir. Derginin kurucusu Ağaoglu bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle dile getirir: (Barlas, 1982, s.4)

“Öyle bir yol bulunmalıydı ki, yazar, çevirmen hem kitabını bastırabilsin hem de emeğinin karşılığını tam olarak alabilsin. Bir de bütün bunların üzerinde, yazarın, çevirmenin yani düşününen kişinin yıllardır verdiği bir başka savaş daha var. Özgürlük savaşı. Piyasadan özgür, yayımcıdan özgür, her türlü düşünsel ve politik baskıdan özgür yazabilme olanağı. Öylesine özgür ki, yapıtını satabilmek, okutabilmek için, şu ya da bu akımın, şu ya da bu ideolojinin yandaşı olmak ya da gözükmek zorunluluğu duymasın. Bir ödünler yumağı içinde yitip gitmesin.”

Özgürlükçü düşünceyi sonuna dek savunan Yazko dergisinde eleştiri, eleştirmenin özgür doğasının bir ürünü olarak ortaya çıkan, doğrudan eleştirmenin kendi görüşlerini yansıtan, hiçbir iktidar ve iktidar vasıtasıyla aracı olmayan bir yazı türü olarak görülmekteydi. Bu dergide eleştiri türünde yazıları yayımlanan isimler arasında Asım Bezirci, Hilmi Yavuz, Enis Batur gibi isimler yer almakta, yazarlar objektif bir bakış açısıyla, daha çok edebiyat ve sanat odaklı meselelerde eleştirilerini kaleme almaktaydılar. Türk inceleme yazarı ve eleştirmen Asım Bezirci dergide birçok eleştiri yazısı yayımlanmış önemli bir isimdir. Her ne kadar İkinci Yeni ve Divan edebiyatı üzerine sıkça yazdığı eleştirilerle tanınsa da Bezirci'nin bu dergide yayımlanan çoğu eleştirileri döneminin şiir ve edebiyat anlayışına yönelikti. Derginin Ekim 1982 tarihli 24. sayısında Bezirci, “*Esenlik Bildirisi Şiiri Odağında İsmet Özel Üzerine*” başlıklı bir eleştiri yazısı kaleme almış, bu eleştiride İsmet Özel'in *Esenlik Bildirisi* şiiri üzerinden şiir anlayışını tartışmıştır. İsmet Özel'in poetikasına değinen, 1980'ler Türkiye'sinin mevcut durumu ve esenliğin şiirdeki anlamı üzerinden ilerleyerek konuyu açıklamaya çalışan Bezirci, bu yazısında İsmet Özel'in şiirini eleştirirken aynı zamanda okura İsmet Özel'i de tanıtmaya gayesi güden bir üslupla seslenmiştir. Bezirci Yazko'nun 1984'te yayımlanan 7. cildinde de benzer bir üslupla “*Tevfik Fikret'in Hayatı*” başlıklı yazıyı kaleme almıştır. Yazı tamamen Tevfik Fikret'in yaşamı üzerine görüş bildirmek amaçlı yazılan, görüşlerin açıklanması sırasında eleştiri, ancak sunumuyla da tanıtıcı yazı kapsamına giren bir yazıdır (Bezirci, 1984, s.82-86). Okur yazıyı okurken Asım Bezirci'nin Fikret hakkındaki görüşlerini dinler; ancak aynı zamanda da Fikret'in yaşamına da tanık olur.

Bezirci'nin Yazko'da kaleme aldığı eleştirilerin çoğunda toplum bilimsel eleştiri yöntemi yer alsa da Bezirci, kısıtlı bir bakış açısıyla yazılarını sunar. Daha çok tanıtmaya gayesi ile hareket ettiği konular, yazdığı eleştiri yazılarının da kapsamını daraltmaktadır. Bezirci 1982 yılında Yazko'da yayımladığı “*Altmış Yıl ve Bir Dakika*” başlıklı yazısında kendini ve incelediği her yazarı *kültürel ve tarihsel evrim içindeki yerine oturma* duygusundan bahseder (Bezirci, 1982, s.13). Bu duygu ile eleştirilerini yaptığını açıkça dile getirir ancak incelenen yazılarında bu duygunun yanında bir taraf tutma duygusunun da hâkim olduğu, özellikle kaleme aldığı yazarlar arasında Fikret gibi sevdiği yazarları okura öznel bir algı ile sunduğu da açıkça belli olmaktadır.

Yazko dergisinde eleştirileri yayımlanan isimler yalnızca eleştirmenler değildir; aynı zamanda önemli yazarların da dergide bilhassa edebiyat ortamı ve çeşitli meseleler üzerine yazıları yayımlanmıştır. Bu isimlerden biri de Attila İlhan'dır. Eleştiriye “*belli bir şeyi, belli bir bilgi çerçevesi içerisinde, duyarlılığı yüksek ve sonuçları öznel bir ölçüyle, ölçüp değerlendirme*” olarak tanımlayan İlhan, Yazko dergisinde yayımlanan yazılarında kendi edebi düşüncelerini tanıtmaya gayesi gütmüştür. 1980 yılında yayımlanan “*Eleştirme Üzerine*” yazısı, eleştirmenin toplum için ne denli önemli bir sanat olduğunu açıklamaktadır. İlhan eleştirisinde toplumcu gerçekçi bir bakış açısıyla ve toplum bilimsel eleştiri yöntemiyle düşüncelerini açıklar. Ona göre eleştiri, gerçek bir bilgin tarafından yapılmalı, yapıldığında da topluma katkı sağlamalıdır. Attila İlhan bu noktada kendisini eleştirenlere ise şu sözlerle yanıt vermiştir:

“Biz kişileri, dostlukları, öyle bir kenara koyup, problemin dibini kurcalıyor; elbirliğiyle kurulacak yeni Türk sanat yapısına, kendi tarafımızı getirmeye savaşıyoruz. (...) Eskilerin sahneden çekilmiş olması, herkesin gördüğü ve bildiği bir gerçek olduğuna göre, yeni edebiyatın şişirilmiş adlarını’ köklü ve temelli bir eleştirmenin ışığı altına tutmak yanlış bir iş, zararlı bir çaba sayılamaz.” (İlhan, 1980’a, s.34-35)

1980 yılında İlhan, Yazko’da yayımlanan bir başka yazısında sanatın sorunlarına değinmiştir. “Sanatın Sorunları I” başlıklı eleştiri yazısında sanatı toplumsal gelişmelerin etkilediğinden, sanatçının aynı zamanda bir toplum bilimci gibi hareket etmesi gerekliliğinden, sanatçının ilerleme kaygısıyla davranması gerektiğinden bahseder. Sanata ve sanatçıya ait düşüncelerinden bahsederken daima toplum bilimsel eleştiri yöntemi ile yazılarını kaleme alır (İlhan, 1980b, s.50). “Sanat Pazarı” yazısında ise İlhan yine aynı yöntemle sanatçının ve ürünün zaman içerisindeki değişimini ve konumunu sorgular. Objektif bir dille dönemini değerlendirir ve her dönemde sanatçının sanatını farklı biçimlerde ortaya koymasının gerekliliğini savunur (İlhan, 1980c, s.92-93).

### Adam Sanat

1981 yılında kurulan Adam Yayınevi bünyesinde çıkarılmaya başlanan Adam Sanat dergisi, yayınevi editörleri Memet Fuat, Cevat Çapan gibi isimlerce yönetilen ve 1980’lerde sıkça okunan bir dergi olmuştur. İlk sayısı 1985 yılında çıkan dergide çok sayıda önemli isimle söyleşiler, dönemin ve geçmişin edebi anlayışına yönelik kaleme alınan yazılar, sadece edebi değil, aynı zamanda da sosyal ve siyasi meselelerin de edebiyata yansımaları konusunu ele alan içerikler de yayımlanmıştır. 90’lı yıllarda da yayımlanan dergi, 2005 tarihinde ekonomik sebeplerle kapatılmıştır (Fişekçi, 2016, s.12).

Adam Sanat dergisinde yayımlanan eleştiri yazıları içerisinde özellikle Fethi Naci’nin eleştirileri oldukça önemlidir. Dergide “*Eleştiri Günlüğü*” adı altında eleştirileri yayımlanan Naci’nin kullandığı eleştiri metodu edbidir. Daha çok eser yönlü eleştiriler yapan Naci, eseri çok yönlü ve çözümleyici bir şekilde ele alır ve objektif ölçütler ışığında değerlendirir. Roman eleştirilerinde romanın kendi içerisindeki gerçekliği ve dış dünyada çeşitli akımlara bağlı olarak gelişen gerçeklikleri ayrı tutar. Romana bakış açısını yazılarında açıklar ve yöntemi bildirerek eleştirilerini sunar. Onun eserlere yaklaşımı oldukça profesyonel bir eleştirmen edasındadır. Romana dil, üslup, biçim, tarz ve yazarın yaklaşımı ekseninde bir bütün olarak bakar. Ancak bu bütündeki bahsedilen unsurları tek tek açıklama, romandaki özgül ağırlıklarını ele alma ve romanı her yönüyle değerlendirme gayesi de güder (Onaran ve Kılıçarslan, 2011, s.3-4).

Marksist eleştirinin en önemli temsilcilerinden olan Fethi Naci’nin Adam Sanat dergisinde yayımlanan eleştiri yazılarında da sık sık toplum bilimsel yöntem üzerinden ilerlediği görülmektedir. Yazarı *dünyayı değiştirmek zorunda olan kişi* şeklinde düşünen Naci, eserlere karşı her ne kadar objektif bakmaya çalışsa da yazara yönelik bakış açısını eleştirilerine de yansıtmıştır. Naci’nin bu dergide kaleme aldığı yazılar daha sonra toparlanarak “*İnsan Tükenmez*” başlıklı eserinde de yer almıştır (Naci, 1997).

### Milliyet Sanat

Milliyet Yayın Grubu tarafından çıkarılan Milliyet Sanat dergisi, ilk sayısını 1972’de yayımlamış, günümüzde de yayın hayatına devam etmekte olan bir dergidir. İlk genel yayım yönetmeninin Abdi İpekçi olduğu dergide seneler içerisinde içeriklerde değişiklik meydana gelmiş ancak dergi müzik, edebiyat, resim ve daha birçok kültür konusunu da içererek yayım hayatına devam etmiştir. Dergide eleştiri türünden yazılar da kaleme alınmış, bu yazılar da zamana bağlı olarak içeriğinde değişimlere uğramıştır. 1980’lerde aylık olarak çıkan ve süreli yayıma dönüşen dergide roman, şiir incelemelerine yönelik eleştiriler kaleme alınırken, 90’lı yıllarda ise bu eleştiriler –çoğunlukla- dönemin kültürü içerisinde öznel yönlü eleştirilere kaymıştır. Daha çok kitap tanıtımına yönelik bu eleştiriler, popülerlik ve popüler kültürden de etkilenmiştir. Zeynep Oral, Özdemir Nutku, Hilmi Yavuz gibi isimler dergide eleştirileri yayımlanan isimler arasındadır (Milliyet Sanat, 2021).

## Sonuç

Edebiyat ve sanat dergileri, her zaman toplumdaki kültür ortamını yönlendiren, şekillendiren aynı zamanda da bu ortamdan beslenen kaynaklardır. Bu kaynakların varlığı, edebi türlerin, edebiyatçıların, eserlerin tanınmasını sağlamakta, toplumdaki sanat anlayışının temsiliyetine imkân sunmaktadır. Çalışmamızda edebi türler açısından eleştiri göz önüne alınmış, 1980-2000 yılları arasında yayımlanmış sanat dergilerinde eleştiri metinlerinin seyri üzerine bir inceleme yapılmıştır. 1980'lerden 2000'lere Türkiye'deki sosyal, siyasi, ekonomik değişimler edebiyatın da bu değişimlerden etkilenerek yönlendirilmesine neden olduğu için eleştirinin de bir sanat olarak kapsam alanında değişimler yaşanmasını sağlamıştır.

Bu çalışmada; Hürriyet Gösteri, Yazko, Adam Sanat ve Milliyet Sanat gibi dört önemli dergi üzerinde durulsa da 1980-2000 yılları arasında birçok sanat dergisi yayımlanmıştır. Gerek dönemin siyasi koşullarının verdiği baskı, gerek Türkiye'deki ekonomik durum, 90'larla birlikte değişen kültür yapısı dergilerin ömrünü etkilemiştir. Bu nedenle çalışmanın sınırlılıkları da göz önün alınarak dört önemli dergi üzerinden bulgular yorumlanmıştır.

Çalışma kapsamında 1980'lerle birlikte yükselişe geçen bir toplum bilimsel eleştiri ve akademik eleştiri metodunun olduğu görülmektedir. Edebi eleştirilerde, özellikle akademisyen yönü de olan eleştirmenler ön plana çıkmakta, daha çok nesnel bir üslupla metinden yola çıkarak akademik eleştiri yapmaktadırlar. Toplum bilimsel eleştiri yapan, Attila İlhan gibi aydın kimliği bulunan yazarlar, eleştiriye toplumsal bir araç olarak ele almakta, yazar ve metni de toplumsal fayda ışığında değerlendirmektedirler. Bu iki grubun aksine, 90'larla birlikte yükselişe geçen popüler eleştiri türü de edebiyata dâhil olmuştur. Bu eleştiri türünde ise eleştirmen, eleştiriye bir tanıtım aracı olarak kullanmış, eser ve yazarı tanıtmak adına tanıtıcı üslupla eleştiriler yazmıştır.

Sanatsal ürünler, edebiyat dâhilinde düşünüldüğünde edebi metinler oldukça eleştiri var olacak bir sanattır. Her edebi metnin alıcı kitlesi, bu kitlenin istek ve beğenileri, toplum, edebiyatın kendi kuralları düşünüldüğünde eleştiri, varlığını edebiyatın kendi amacından alan bir sanat olarak ömrünü uzun yıllarca koruyacaktır.

## Kaynakça

- AYTAŞ, G. (2013). *Edebiyat Bilgi ve Kuramları*. Ankara: İldem Yayınları.
- BALCI, Y. (2012). *Eleştiri Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- BARLAS, M. (1982). Gerçekten Özgür Bir Ortam Kamplaşmayı Önler. *Milliyet*, 5 Nisan 1982, s.4.
- BEZİRCİ, A. (1982). Altmış Yıl ve Bir Dakika, *Çok Kapılı Oda*. İstanbul: Yazko Yayınları.
- BEZİRCİ, A. (1984). Tevfik Fikret'in Hayatı, *Yazko Edebiyat*, 7(45- 46), ss.82-86.
- ÇETİN, N. (2003). Öznel/İzlenimci Eleştiri. *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, S.77-78-79.
- DAYANÇ, M. (2012). *Eleştiri Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- DEVELİOĞLU, F. (1999). *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- FİŞEKÇİ, T. (2016). Adam Sanat Yılları. *Alt Üst Dergisi*, 17, ss.12-14.
- GELİBOLULU ALİ. (1994). *Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- HÜRRİYET ARŞİV (2021). [www.saltresearch.org](http://www.saltresearch.org) (Erişim Tarihi: 20.01.2021)
- İLHAN, A. (1980'a). Eleştirme Üzerine, *Gerçekçilik Savaşı*, İstanbul: Yazko Yayınları.
- İLHAN, A. (1980b). Sanat Sorunları: 1, *Gerçekçilik Savaşı*, İstanbul: Yazko Yayınları.
- İLHAN, A. (1980c). *Sanat Pazarı, Gerçekçilik Savaşı*. İstanbul: Yazko Yayınları.



KIZILÇELİK, S. (1996). *Postmodernizm Dedikleri*. İzmir: Saray Kitabevleri.

MİLLİYET SANAT (2021). [www.milliyetsanat.com](http://www.milliyetsanat.com) (Erişim Tarihi: 20.01.2021)

NACI, F. (1997). *İnsan Tükenmez*. İstanbul: Adam Yayınları.

ONARAN, M. Ş. ve KILIÇARSLAN, Ö. (2011). *Fethi Naci*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

ÖZSARI, M. (2012). *Eleştiri Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

UÇMAN, A. (2003). Tanzimat ve Servet-i Fünun Dönemi Türk Edebiyatı'nda Eleştiri. *Hece Dergisi Eleştiri Özel Sayısı*, S.77-78-79.

## OĞUR İLE OĞUZ, KIPÇAK VE KARLUK İLİŞKİLERİ

### RELATIONSHIP BETWEEN OGHUR AND OGHUZ, KIPCHAK AND KARLUK

Atilla JORMA

*Doç. Dr., Emekli Öğretim Elemanı*

*Finlandiya*

#### Özet

Türk toplulukları üç geniş kapsamlı bölükte anlatılmıştır; *Oğuz, Kıpçak ve Karluk*. Bugün yalnızca Çuvaşların temsil ettiği *Oğur* bölüğü de bunlara katılmalıdır. *Oğur* ~ *oğuz* sözünün kökü oq [oq] ‘dur, r ve sonraki z çokluk ekidir. *oğur* ile *oğuz* ‘boyar birliği’ anlamında olup belirli boyların adına dönüşmüşlerdir. Dilcilikte yöntemsizlik sorunların kaynağı; Oğuzluğu, Kıpçaklığı ezeli, durağan bir yapı olarak gören dilci ve tarihçilerin çalışmaları sonuçsuz kalmaktadır. Kaşgarlının Oğuzcayı Hakani Türkçesinden ayrı tutması Oğuzların Göktürk – Uygur Karluk çevresinden ayrı, Batı Türklerinden çıkmış bir topluluk olmasından ötürü olmalıdır; Oğuzların çoğunluğu Güney Sibirya’dan, Yedisu’dan vb. gelmiş veya Aral havzasının yerlileriydi. 11.-12. yüzyıllarda Aral çevresindeki yurtlarında kendilerini bir yandan Kıpçak komşularına karşı, öte yandan Müslümanlaşmış Selçuklu Oğuzlarına karşı savunmaya çalışan yerlerinde kalan Oğuzlar ve eşzamanlı olarak kuzey yolu ile Balkanlara kadar göçen Oğuzlar ile Selçukluların Orta Doğuya yönlendirdiği Türkmenleri götürür; Kuzey yolundan göçen Oğuzlar 1064 yılında Tuna ırmağını geçerken, güney yolundan Selçukluların yönetiminde ilerleyen Oğuzlar aynı yılda Kars'a ve Kuzey Azerbaycan'a, 1071'den itibaren de Anadolu'ya girmeye başlamışlardı; onların bir bölümü başta Azerbaycan olmak üzere İran'ın şehirlerinde ve köylerinde iskan edilirken bir bölümü de göçeri yaşantısını sürdürdü.

Oğuzlardan başka Kıpçak boylarının önemli bir bölümü Hazar kuzeyinden geçip Kafkasya'ya geldi. Tebriz halkının oluşumunda Kıpçak Türklerinin önemli bir payı vardır. Kaşgarlı Kıpçaklardan ve kimi dil özelliklerinden söz ederken onları sık sık Oğuzlarla birlikte anar. Doğu Türk bengutaşlarında İrtiş boyu Kimek-Kıpçak boybirliğinden söz edilmeyişi Doğu [Gök] Türklerinin kendilerinin Kıpçak oluşu ile ilgili; onlar kendilerinden Kıpçak olarak değil ‘Türk’ olarak söz etmişlerdir ve ‘Türk’ kavramını Oğuzları da içine alacak biçimde daha geniş bir anlamda kullanmışlar; tıpkı sonralar Kölemen devletinde olduğu gibi. Kimek asıllı Bayındırlar ile Bayatlar ve birkaç boy daha Güney Sibirya kuşağından gelmiş çekirdek Oğuz topluluğunu oluşturmuş olmalıdır. Türgiş boyları ise çekirdek Oğuz topluluğuna katılarak ortadan kalkmışlar ve Oğuzluğun büyümesine sebep olmuşlardır.

**Açar sözcükler:** Türkçe, Oğuz, Oğur, Kıpçak, Kaşgarlı Mahmut

#### Abstract

Turkish communities have been described in three broad chapters; Oguz, Kipchak and Karluk. The Oghur division, which is represented only by the Chuvash today, should also join them. The root of oghur ~ oghuz is oq [oq], r and the z are plural suffixes. ogur and oguz mean 'unity of tribes' and have turned into the names of certain tribes. The source of the problems of linguistics is methodlessness; The studies of linguists and historians who see Oghuz and Kipchak as an eternal and stable structure remain inconclusive. The Kashgar's separation of Oghuz from Hakani Turkish must be due to the fact that the Oghuzs are a group of Western Turks, separate from the Göktürk - Uyghur Karluk environment; The

majority of Oghuzs are from Southern Siberia, Yedisu, etc. They were natives of the Aral basin. 11.-12th century we see the Oghuzes who stayed in their homelands around the Aral, trying to defend themselves against their Kipchak neighbors on the one hand and the Islamized Seljuk Oghuz on the other, and simultaneously the Oghuzes who migrated to the Balkans via the northern route, and the Turkmens led by the Seljuks to the Middle East; While the Oghuzes who migrated from the northern route were crossing the Danube river in 1064, the Oghuzes who advanced on the southern route under the rule of the Seljuks began to enter Kars and Northern Azerbaijan in the same year, and from 1071 to Anatolia; While some of them were settled in the cities and villages of Iran, especially in Azerbaijan, some of them continued their nomadic life. Apart from the Oghuzs, a significant part of the Kipchak tribes passed through the north of the Caspian and came to the Caucasus. Kipchak Turks have an important role in the formation of Tabriz people. While talking about the Kipchaks and some linguistic features, Kashgari often mentions them together with the Oghuzs. The fact that the Irtis Kimek-Kipchak tribe is not mentioned in the Eastern Turkish benginestones is related to the fact that the Eastern [Blue] Turks themselves are Kipchaks; they referred to themselves not as Kipchaks but as 'Turks' and used the term 'Turk' in a broader sense to include the Oghuzs; just like in the later Kölemen state. Bayındirs and Bayats of Kimek origin and a few more tribes must have formed the core Oghuz community from the Southern Siberian belt. The Turgish tribes, on the other hand, disappeared by joining the core Oghuz community and caused the Oghuz to grow.

**Keywords:** Turkish, Oguz, Ogur, Kipchak, Kasgarli Mahmut.

## Giriş

Türk toplulukları üç geniş kapsamlı bölükte anlatılagelmiştir; Oğuz, Kıpçak ve Karluk. Bugün yalnızca Çuvaşların temsil ettiği Oğur bölüğü de bunlara katılmalıdır. Oğur ~ oğuz sözünün kökü oq [oq] 'dur, r ve sonraki z çokluk ekidir. oğur ile oğuz 'boylar birliği' anlamında olup belirli boyların adına dönüşmüşlerdir. Tarihyazımında olduğu gibi dilcilikte de yöntemsizlik sorunların başlıca kaynağı; sözün gelişi Oğuzluğu veya Kıpçaklığı ezeli, durağan bir yapı olarak gören dilci ve tarihçilerin çalışmaları sonuçsuz kalmaktadır.

Konuşulan Türkçenin beşinci yüzyılda iki ayrı lehçesinin yaşadığı anlaşılmaktadır; Bulgar (bir "r" ve "l" lehçesi) ve Türkçe veya "Türki" (bir "z" ve "ş" lehçesi). Bunlara Ogur ve Oguz tipi dil de denilebilir. Onüçüncü yüzyıla kadar iki Türk dil/lehçenin var olduğu bilinmekte, bu lehçelerden birine itibari olarak Doğu, birine de Batı türkçesi denilmektedir. Doğu türkçesinin günümüze kadar kesintisiz gösterilebilen, yazılı kaynakları bulunan bir geleneği vardır. Batı türkçesi ile ise iki ayrı yazı geleneği, onüçüncü yüzyıla kadar sürüp sönen, yine onüçüncü yüzyılda başlayıp günümüze kadar gelen, ancak ikisi arasında yakın bir bağlantı olmayan bir yazı geleneği vardır.

Gerek Oğuzların gerekse Kıpçak, Karluk, Uygur vb. bütün Türk boylarının bilinen ilk yazılı kaynakları Köktürk anıtlarıdır. Moğolistan'ın Orhun vadisindeki dikili taşlarda görülen dil Türk dünyasında bugün kullanılan bütün Türk yazı dillerinin ortak atasıdır. Köktürklerden sonra Tarım havzasında devam eden Uygurca Türk yazı dili ile yazılmış olan eserler, sözcükleri bir yana bırakılırsa fonolojik ve morfolojik özellikler bakımından Köktürk benginestonesinden farklıdır. Hakaniye Türkçesinin Uygur Türkçesine göre farkları da yine sözcükleriyle sınırlıdır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud Türklerin yazısı olarak eski Uygur yazısını göstermektedir. Köktürk, Uygur ve Karahanlı eserleri - Çuvaşlar dışında- Türk dünyasının ortak yazı dili kaynakları olmaktadır. Onbirinci - onikinci yüzyıllar Karahanlı ve onüçüncü - ondördüncü yüzyıllar Harezmi edebi lehçelerinin devamı olarak, Cengizsoğullarınca kurulan Çağatay ve Altınordu devletlerinde gelişerek, Timur ve çocukları zamanında klasik bir mahiyet alan Çağatay veya Türkistan Türkçesi, onbeşinci yüzyılın başından yirminci yüzyılın başına kadar kullanılan edebi bir dildir.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Ercilasun 2007

Çengiz Hanın oğlu Çağatay'a verilen bölgelere atfen Çağatayca adı kullanılmaktadır. Gerçekte ise Çağatay zamanında -batıda olduğu gibi- Türkçe sadece konuşma diliydi, yazılmıyordu, ancak batıda olduğu kadar önemli ses dönüşümleri olmamıştır. Nitekim Çağatay lehçesinde yazanlar kullandıkları dili "Türkçe" olarak adlandırmışlar. Türkistan'ın bilim ve kültür dili olarak Kıpçak bilinen bölgelerde de kullanılan Çağatay lehçesi, Osmanlı mülkünde de rahat anlaşılıyordu. Bozkırın kuzeyinde Kazak hanlıklarının yükselmesiyle Çağatay lehçesinin kullanım alanı gittikçe daralmıştır. Türkçenin Oğuz kolu boylar birleşmesinden oluşmuş; Kıpçak kolunun oluşması ise bir dil olayı iken, Çağatay kolu tamamen siyasi bir olgunun sonucu ortaya çıkmıştır. Orta çağ boyunca bozkırdan sürekli güneydeki tarım bölgelerine sarkarak yerleşen Oğuzlarla kökteş Türk toplulukları, doğudan gelen Karluklar ve müttefikleri ve nihayet Moğol çağında bölgeye eklemlenen kıpçak unsurların bir karışımı olan Özbek Türkleri, Orta Asya'nın geri kalanından farklı olarak, bir yerleşik – tarımcı – tüccar hayat tarzında etnik oluşumlarını tamamlamışlardır. Özbek ismi, kuzeyden gelerek bölgeyi işgal eden ve Babur'un temsil ettiği Timurlu idaresine son veren bir Kazak topluluğuna binaen yerleşmiştir. Bu bölgeyi ilk ele geçiren Karahanlılar, kendilerini "Türk", diğer Türk topluluklarını Türklüğün kolları olarak tanımlarken, Moğol istilasından sonraki dönemde de bu bölge halkı, tıpkı Doğu Türkistan gibi, kendilerini esas Türkler olarak tanımlamayı sürdürmüştür. Uygurlar aslen şimdiki Orta Moğolistan'ın kuzeydoğularından gelen ve dokuzuncu yüzyıl ortalarında Doğu Türkistan'a yerleşen Dokuz Oğuz Türklerine dayanmaktadır. Dolayısıyla, Köktürklerle aynı lehçeyi konuşmaktaydılar. Uygur adı onbeşinci yüzyıl itibarile unutulmuş durumda iken, yirminci yüzyılda aydınlar tarafından diriltirilmiştir. Bunun öncesinde halk kendine doğrudan Türk demekteydi. Bugün Doğu Türkistan içinde kalan Kaşgar ve çevresi tarihi olarak Karahanlı- Çağatay mülkünün bir parçası ve çok önemli merkezidi.<sup>2</sup>

Çağatay veya Karluk grubu Oğuz grubundan sonra konuşur sayısı bakımından ikinci büyük gruptur. Karşılıklı anlaşılabilirlik oranı Kıpçak denilen grupla Oğuzcaya göre daha yüksektir. Karluk-Uygur alt grubuna eski dillerden Karahanlı ve Karahanlı sonrası Uygurcası, Karluk – Harezmi alt grubuna eski dillerden Karluk – Harezmi, Doğu Altınorda ve Çağatay; çağdaş dillerden Yeni Uygurca ile Özbekçe girer. Kuzeyde (Güney Kazakistan da dahil olmak üzere) Kazak ve Kırgızcaya yakın Kıpçak Özbek ağızları, batıda ve güneybatıda komşu Türkmenlerle akraba Oğuz ağızları, ülkenin doğu ve orta bölgelerinde Hive ve Ürgenç'in dışındaki bütün büyük şehirlerde ise, Yeni Uygurca ile pek çok ortak özelliğe sahip "kasaba şivesi" adı da verilen Özbek ağızları (Karluk bölümü) konuşulmaktadır. Başlıca Doğu Türkistan'da (Türkistan'ın batısını Özbekeli oluşturur) konuşulan Uygurca Çin özümseme politikası gereği azınlık dili durumuna getirilmiştir. Özbeklere yakın bir halk olan Uygurlar, geleneksel Uygur adını yakın geçmişte (1921) benimsemişlerdir. Dillerine Yeni Uygurca da denir. Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri, edebi dil olarak, Köktürkçeyi devam ettiren bir çizgi oluştururlar ve bu çizgi 20. yüzyıl başlarına kadar gelir. Bugünkü kasaba ağzına temellendirilen Özbek yazı dili, ö ve ü seslerini atıp ünlü uyumunu yok ettiği için Köktürk-Uygur-Karahanlı çizgisinden bilinçli olarak uzaklaşmıştır. Ünlü uyumunu saklayan Özbekistan ağızları bu çizgiye daha yakındır. Yeni Uygur edebi dili de *i'leşme* ve açık olan ilk hecede a'ların ä'ye dönmesiyle ana çizgiden ayrılır. Bu değişmelerin olmadığı Uygur ağızları ana çizgiye daha yakındır.

Rusya'da ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Türklerin Ruslaştırılması için planlar yapılmıştı. Kazan Üniversitesinde çalışmış olan bir papaz, Nikolay İlminski, Rusya Türklerini Ortodoks dinine döndürüp Ruslaştırılmalarını amaçlıyordu. Onun önerdiği stratejiye göre Türkçenin lehçelerinden ayrı ayrı yazı dilleri geliştirilip bunlara kiril alfabesi uygulanacak ve her dil için de değişik diakritik işaretler kullanılacaktı. Aynı zamanda Rus dili geçer dil olarak herkese dayatılırsa küçük toplulukların lehçeleri zamanla önemini yitirecekti. İlminski'ye karşılık Kırmınlı bir Türk, İsmail Gaspıralı, 1884'te Bahçesaray'da Kırmın'da çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesi vasıtasıyla ortak Türk yazı dilini savunup bütün Türk dünyasının sözcüğü açısından düzenlenmiş İstanbul Türkçesinde birleştirilmesini istemişti ve bu düşüncesini yazdıklarıyla uygulamıştı. İlminski, Gaspıralı'nın çalışmalarını engelleyememiştir, ancak 1917 ihtilalinden sonraki Sovyet rejimi İlminski'nin programını yürürlüğe

<sup>2</sup> Karatay 2017, s. 38.

koymuştur. Bu, yalnızca Türk halkları değil, azınlıktaki bütün halklar için yaygın bir siyaset olarak takip ediliyordu: öz dillerdeki yayıncılığa izin veriliyor, hatta özendiriliyordu, fakat bunlar nispeten dar bir çevrede kaldığı için ancak folklorik bir anlam taşıyabiliyordu. İlminskiy'nin öğrencisi Nikolay Petroviç Ostroumov, tıpkı hocası gibi Türk boylarının arasına nifak tohumları ekmek için gayret göstermiş; her türk boyu için ayrı bir alfabenin uygulanması çalışmalarına katılmış, Türkistan'da Türkçenin yozlaştırma çalışmalarını başlatan olmuştur. Ostroumov, "Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta" (1887-1917) adlı gazetede kullandığı ve "Sart dili" adını verdiği karmaşık bir dille, yeni Özbek aydınını şekillendirmeye ve kendi gazetesinde kullandığı dili de edebi dil seviyesine yükseltmeye çalışıyordu. Türk boylarının ortak Arap alfabesi, 1927 yılından itibaren Latin alfabesiyle değiştirilmeye başlandı; 1927-1930 yılları arasında hem Arap hem de Latin harfleriyle birçok dergi ve gazete basıldı; dolayısıyla bu dönem, bir geçiş dönemi oldu ve 1930 yılına kadar Latin alfabesine geçiş tamamlandı. Türkistan'da yaşayan Özbek Türkleri, 1927-1940 yılları arasında Latin, 1927'den önceki yıllarda da Arap alfabesini kullanmışlardır. Afganistan'da bulunan Özbek Türkleri ise, halen Arap alfabesini kullanmaktadır. Özbek Türkleri için hazırlanan Latin alfabesinde başlangıçta dokuz ünlü kabul edilip ünlü uyumu sağlanmışken, daha sonra "Taşkent'in iranlılaşmış ağzı" seçilerek ünlü sayısı azaltılmış ve Türkçenin karakteristiği olan ünlü uyumu bozulmuştur. Rusya'da on dokuzuncu yüzyılda başlamış olan, Gaspıralı karşıtı etkinliklerden, başta "Türkistan vilayetinin gazetesi"ndeki kasıtlı farsizmlerden günümüzdeki son İngilizce örneği alfabe değişikliklerine kadarki gelişmeler siyasetin bir diltopluluğu üzerinde ne denli yıkıcı etkileri olabileceğini göstermektedir. Sovyet dil politikalarının bir ürünü olan bugünkü Özbek yazı dilinin ses bakımından İranize Taşkent ağzına dayalı olduğu. Büyük prestiji olan Çağatay mirası Özbekistan'da bir bakıma reddedilirken, en az bin yıllık geleneği ve Türk dünyası ile ortak unsurları simgeleyen Harezmi bölgesi, Sovyetler Birliği döneminde dil bilimsel hatta siyasal bakımdan geri plana atılmıştır. Türk lehçeleri ile ortak ses sistemini paylaşan Harezmi diyalektleri yerine, en ayırıcı ses özelliklerine sahip Taşkent ağzı ölçünlü dil yapılmıştır. Böylelikle Türk ve İslam dünyasında büyük öneme sahip kültür coğrafyası yerine, Özbekistan'ın en uç coğrafyasında, alternatif bir dil ve kültür iklimi yaratılmıştır. Günümüzde Doğu Türkistan'daki Uygur adını benimsemiş Türk topluluğu kendi içinde bütünlük teşkil etmektedir. Coğrafi kökeni üç lehçeye ayrılmakla birlikte, nüfusun yüzde 90'ı merkezi lehçeyi konuşur. Çin idaresinin baskıcı tutumu sebebiyle Uygur nüfusunu belirleme imkanı yoktur. Kazakistan'da üç yüz bin, Kırgızistan'da doksan bin kadar göçmen asıllı Uygur bulunmaktadır. Uygurlar dokuzuncu yüzyılda göç ederken yolda Kansu'da konaklayanlara Sarı Uygur olarak adlandırılmıştır. Koruduğu eskici unsurlar sebebiyle bunların dili Sibiryalı Türk lehçeleriyle birlikte sınıflanır.<sup>3</sup>

Doğu Türk bengutaşlarında İrtiş boyu Kimek-Kıpçak boylar birliğinden söz edilmeyişi Doğu [Kök]Türklerinin kendilerinin Kıpçak oluşu ile ilgili; onlar kendilerinden Kıpçak olarak değil 'Türk' olarak söz etmişlerdir ve 'Türk' kavramını Oğuzları da içine alacak biçimde daha geniş bir anlamda kullanmışlar; tıpkı sonralar Kölemen devletinde olduğu gibi. Oğuz grubunun aksine, bugün Kıpçak grubu altında sınıflanan Türk lehçeleri tek bir boylar birliğinden inmezler. Şimdiki Kıpçak toplanması bir dil olayıdır. Muhtemelen bin yılından sonra bozkır bölgesinde başlayan ve temel özelliği genel Türkçe sözbaşı y- 'nin ç-'ye dönüşmesi olan bir ses gelişmesiyle Avrasya bozkır hayat çevresi dahilinde bulunan Türk lehçeleri etkileşim sonucu birbirlerine benzemiştir.<sup>4</sup>

Oğuz grubunun belirli olmasına karşılık bugün Kıpçak lehçe grubu yerine Kıpçak lehçe sürerliğinden söz etmek daha isabetli olur; doğudan batıya Altay (yazılı), Kırgız, geçiş bölgesindeki Kazak, Karakalpak ve Nogay, Özbekçenin Harezmi Kıpçak diyalektleri ile batı göç alanında Başkırt, Tatar, Kumuk, Karaçay - Balkar, Kırım Tatarcası, Karayca (çağdaş yazı dilleri). Doğu hun grubundaki Altayca ve Kırgızca; Kıpçak - Nogay grubundaki Kazakça, Karakalpakça ve Nogayca bir lehçe sürerliği örneğidir. Sibiryalı lehçelerinden *ayak* ve *tuulu* biçimleriyle Altayca Kırgızcaya (*ayak*, *tooluu*) yakındır. Kırgızca ise Kazakçaya yakın olup aralarında anlaşılabilirlik yüksek olup böylece bir lehçe sürerliğinden

<sup>3</sup> Karatay 2020, s. 39.

<sup>4</sup> Ercilasun 2007, Karatay 2022. s. 32-34.

söz edilebilir. Tekin'e göre Kırgızca başlı başına bir grup oluşturur. Nogaylar Altın Ordu içinde oluşmuş halklar olup Cengiz hanın büyük torunu Nogay'ın ordusundan ayrılmışlardır. Adlarını Altın Ordu komutanından almış olan Nogayların çoğu Rusya'nın Stavropol bölgesinde yaşarlar. Kazakça Karakalpakça Kazakçaya yakındır. Bu guruptaki lehçeler özellikle y- > c-değişmesiyle Köktürkçeden ayrılır. Bundan başka ç>ş ve ş>s ve c- > j- değişimleri, eklerdeki ileri asimilasyonlar Kazakçayı ortak dilden uzaklaştırır.<sup>5</sup>

Kıpçak lehçeleri ilk hecedeki geniş yuvarlak ünlülerle /ş/ ünsüzünün durumu bakımından, örneğin içinde /o/ ve /ş/ bulunan koş- eylemi ölçüt olarak alınarak, üç altgruba ayrılabilir: *kos-* altgrubu Kazakça, Karakalpakça, Nogayca; *kuş-* altgrubu Tatarca, Başkurtça; *koş-* altgrubu Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Kırım Tatarcası, Karayca. *Karayca* dışındaki bütün Kıpçak yazı dilleri Sovyet döneminde oluşturulmuş, eski Kıpçak yazı geleneğini yalnızca konuşur sayısı çok azalmış olan Karayca günümüze kadar sürdürebilmiştir. İlhanlılar hakimiyeti zamanında doğmuş Oğuz yazı diline karşılık Altın Ordu halkının çoğunluğunu teşkil eden Kıpçakların diline dayalı bir Kıpçak yazı dili gelişmemiştir. Genellikle Altın Ordu'ya dahil olan Harezmi vilayeti edebi çalışmaların kaynak bölgesi olmuştur. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi bir geçiş dönemi olarak görülebilir; Doğu Türk yazı dili veya kendi deyişleri ile sadece *Türki* ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak adlandırılan grubun ortak yazı dili olmuştur.

Kaşgarlı'nın Oğuzca'yı Hakani Türkçesinden ayrı tutması Oğuzların Köktürk – Uygur Karluk çevresinden ayrı, Batı Türklerinden çıkmış bir topluluk olmasından ötürü olmalıdır; Oğuzların çoğunluğu Güney Sibirya'dan, Yedisu'dan vb. gelmiş veya Aral havzasının yerlileriydi. Kimek asıllı Bayındırlar ile Bayatlar ve birkaç boy daha Güney Sibirya kuşağından gelmiş çekirdek Oğuz topluluğunu oluşturmuş olmalıdır. Türgiş boyları ise çekirdek Oğuz topluluğuna katılarak ortadan kalkmışlar ve Oğuzluğun büyümesine sebep olmuşlardır. Onbirinci - onikinci yüzyıllarda Aral çevresindeki yurtlarında kendilerini bir yandan Kıpçak komşularına karşı, öte yandan Müslümanlaşmış Selçuklu Oğuzlarına karşı savunmaya çalışan yerlerinde kalan Oğuzlar ve eşzamanlı olarak kuzey yolu ile Balkanlara kadar göçen Oğuzlar ile Selçukluların Orta Doğu'ya yönlendirdiği Türkmenleri görürüz; Kuzey yolundan göçen Oğuzlar 1064 yılında Tuna ırmağını geçerken, güney yolundan Selçukluların yönetiminde ilerleyen Oğuzlar aynı yılda Kars'a ve Kuzey Azerbaycan'a, 1071'den itibaren de Anadolu'ya girmeye başlamışlardı; onların bir bölümü başta Azerbaycan olmak üzere İran'ın şehirlerinde ve köylerinde iskan edilirken bir bölümü de göçeri yaşantısını sürdürdü. Oğuzlardan başka Kıpçak boylarının önemli bir bölümü Hazar kuzeyinden geçip Kafkasya'ya geldi. Tebriz halkının oluşumunda Kıpçak Türklerinin önemli bir payı vardır. Kaşgarlı Kıpçaklardan ve kimi dil özelliklerinden söz ederken onları sık sık Oğuzlarla birlikte anar.<sup>6</sup>

Oğuz Türkçesini Talat Tekin'le Mehmet Ölmez, salt fonetik bakış açısıyla sözbashi /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, \**qāl-* fiilini anahtar sözcük olarak dört altgruba bölmüşler: Harezmi Oğuz diyalektleri (*qāl-*); Stavropol Türkmençesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (*gāl-*); İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili. (*gal-*); Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (*kal-*).<sup>7</sup> Mefkure Mollova da sözkonusu fonetik ölçütü kullanarak önseste süresiz ötümsüz k ünsüzünün kullanıldığı *ka-* ağızları ve önseste süresiz ötümlü g ünsüzünün kullanıldığı *ga-* ağızları olmak üzere Oğuzca'yı iki kümede toplayıp bunu demografik gelişmelere bağlar. *ka-* grubuna, yani Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzca'yı, batı uç bölgesini ve merkez ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder, *ga-* grubuna Asya Oğuz ağızları grubuna Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin

<sup>5</sup> Tekin, Ölmez 1999.

<sup>6</sup> Karatay 2017, s.83-85; Ercilasun 604-6 766-779 Karlukların Tokmak ve Talası almalarından sonra Türgişler Seyhunun aşağı mecrasına göçtüler. Kaynaklarda Onoklar Oğuz olarak anılmağa başlanır. Dede Korkut'ta anlatılan Oğuz Kıpçak savaşları Türgişlerle Doğu Göktürkleri arasında geçen savaşlar olmalıdır.

<sup>7</sup> Tekin Ölmez 1999, s. 122.

ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop bölge ağızlarını, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızlarını dahil eder.

Gerhard Doerfer ise Oğuzcayı, zamir kökenli kişi eklerini de göz önüne alarak biraz daha ayrıntılıca gruplandırır: 1. Türkmence. 2. a) Doğu, b) Kuzey, c) Güneydoğu, d) Batı ve Güney Horasan Türkçesi (ki a ve b aynı zamanda Özbekçenin ağızlarıdır). 3. a) İran'ın Fars eyaletindeki Kaşkay ve Aynallu, b) Kazvin ve Hemedan yöreleri diyalektleri, 4. a) Kuzey Halacistan yöresi, b) Sonkor yöresi diyalektleri, 5. a) Zencan, b) Doğu Anadolu, Irak ve Gürcüstan'daki ağızlarıyla Kuzey Azerbaycan ve İran Azerbaycanı Türkçesi, 6. a) Orta ve Batı Anadolu ağızları, kb) Batı Rumeli ağızları, Doğu Rumeli ağızları, Gagauzca ve Kırım Osmanlıcasıyla ile Türkiye Türkçesi.<sup>8</sup> Sıralanan altı diltopluluğu ayrıca değişik biçimlerde gruplandırılabilir: 1-2 doğu, 3-6 batı; 1-2 doğu, 3-5 orta, 6 batı; 1-2 doğu, 3-4 güney, 5-6 batı gibi. Doğu grubu Çağatayca veya Doğu Türkçesinin egemen bölgesidir. Tekin sınıflandırılmasında Oğuzca içinde değil, ancak Oğuzcaya en yakın grup olarak gösterilen Çin'e göçmüş Salarlardır. Türkiye Türkçesinin ölçünlü dil türünün, İstanbul Türkçesinin temeli Doğu Rumeli diyalektidir.

Oğurlara gelince,  $r > z$  dönüşümünün batıda hangi zaman diliminde yer aldığı saptanması görevimiz olmalıdır. Avrupa'da ilkin Oğurların siyasi oluşumları olmuş; Avar döneminden sonra, Karadeniz kuzeyindeki Büyük Bulgaristan dağıldığında İdil ve Tuna Bulgar devletleri kurulmuştu. Bulgar Türkçesi de Bulgartürkleriyle bu ülkelere göçürülmüş oldu; Hazar devletinden de Bulgar Türkçesini Macarların Karpat havzasına göçürülmüş olmaları düşünülmektedir. Moğol istilası bütün önceki oluşumları altüst etmiş olsa da sözügeçen iki Bulgar oluşumunun ikisine de çok sayıda Kuman Kıpçak sığınmıştı. Çağdaş Kazan Tatarları, Kumanların Bulgarları, dillerini dahil, özümseme sürecinin sonucunda ortaya çıkmışlardır. Kumanlar İdil Bulgarları özümstedikleri gibi Tuna Bulgar devletinde de benzer bir süreç olmuştu. Bulgartürklerinden sonra Balkanlar'a Peçeneklerle Oğuzlar akın etmiş; nihayet 1237'den sonra Kumanlar toplu halde Moğollardan kaçıp kitleler halinde Tuna boyuna, Macaristan'a ve Balkanlar'a sığınmışlar. Türkmen adlandırılan Oğuzlar ise Anadolu'nun batı ucuna yığılıp buradan Balkanlar'a geçerler.

### **Kaynakça**

- Ercilasun, Ahmet Bican, 2007 Makaleler, Ankara.
- Güllüdağ, Nesrin 2014, Kırımçak Türkçesi Grameri, Ankara.
- Güner, Galip 2020 Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara.
- Karatay, Osman 2020, Ural Altay Kuramı, İstanbul.
- Karatay, Osman 2017, İlk Oğuzlar, İstanbul.
- Mollova, Mefkure 1996, Balkanlardaki Türk Ağızlarının Tasnifi, TDAYB
- Öner, Mustafa, 1993, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara.
- Sırtı, Ezgi, 2019, Kıpçak Lehçelerinde Kök Fiiller, Ankara.
- Tekin, Talat, Mehmet Ölmez, 1999, Türk Dilleri, İstanbul.

## THE LOVE HAZRAT ALI OF “DİVAN” IN THE NAME KHALIFA AJIZ

Aynura MAMADOVA

*Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi*

*Muhammed Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü, Azərbaycan*

### Abstract

In the 19th century, love for the Ahl al-Bayt and Imams is considered to be one of the topics that influenced the creativity of almost all Azerbaijani poets and writers. Thus, in the poems created by the Southern Azerbaijani poets who lived and created during this period, such topics are emphasized. When we look at the collection of Khalifa Ajiz, one of the famous poets of Southern Azerbaijan, we witness that religious topics constitute a significant part of his creativity. Ajiz wrote poems about love for the homeland, patriotism, love and affection. In his poems, his love for Ahl al-Bayt, elegies dedicated to Prophet Muhammad (PBUH), Hazrat Ali (RA), and Hazrat Fatimah (PBUH) stands out. Particularly, in his elegy beginning with the verse

The heart leaps in every beat

Tears in the eyes turn into a different flower

Kerbala is a dream

Where the blood of Hussein is shed and mountains rise on the chest of the tulips. Ajiz, who received religious education and upbringing, remained loyal to the Shia path and made extensive use of verses from the Quran in his creativity. One of the prominent figures mentioned in Ajiz's poems is Hazrat Imam Ali. In his qasida titled "Alifnama" written in Farsi, Ajiz expresses a special love for Imam Ali and calls him the epitome of the world's meaning and glory. In the following couplet, the poet highlights Imam Ali's external and internal qualities, emphasizing his honesty and purity from sins.

ط، طمّاع و بخیل و کذب و هم کبرش نبود  
ظاهر و طهر، مطهرزاده از مادر علی است  
ظ، ظلّ سایه ی او در صف ره متّقین  
ظاهر و باطن علی، اوّل علی، آخر علی است

Ta-Avid had no arrogance, greed, or lies,

Born pure and sinless, far from all vice, was Ali.

Za- His shadow leads the way for faithful men to follow,

Both his outward and inner selves are Ali, from start to end.

**Keywords:** Khalifa Ajiz, Hazrat Ali (RA), qasida

### Giriş

Azərbaycan şair ve yazarlarının hemen hemen çoğunluğunun eserlerinde Ehl-i Beyt ve imam sevgisi ilgi konularından biri olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla bu dönemde yaşamış ve yaratmış Güney Azerbaycan şairlerinin şiirlerinde bu tür mevzular işlenmiştir.

Güney Azerbaycan'ın önde gelen şairlerinden Halife Aciz'in koleksiyonuna baktığımızda, eserinde dini mevzular üzerine yazdığı şiirlerin çoğunluğuna tanık oluyoruz. Aciz, vatana, vatana



sevgiye ve muhabbete dair şiirler yazmasıyla beraber, Kerbela olaylarına da kayıtsız kalmamıştır. Hayatı kulları için örnek sayılabilecek Hz. Muhammed (sav)'in, Allah'ın en mükemmel dini olan İslam'ı tebliğ etmek için insanlığa gönderildiğinden kasidelerinde defalarca bahsederdi.

Aciz, Kur'an-ı Kerim'deki derin bilgisini gazelinde birçok kez dile getirerek, kendisiyle gurur duyardı. Dindar bir ruhla yetiştirilen Aciz, şii mezhebine bağlı kalmış ve şiirlerinde Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini yoğun bir şekilde kullanmıştır. Acizin şiirlerinde Ehli-Beyte duyduğu sevgi, Hz. Muhammed (sav)' a , özellikle Hz. Ali (a.s.)'ye ithaf edilen ağıtlar dikkat çekicidir.

*Bildiğimiz gibi Kerbela olayları İmam Hüseyin'le ilgili olsa da olayların kökü babası Hz. Ali'ye (a.s.) kadar gitmektedir. İmam Ali (a.s.) Haydari-Karrar, Amir el-Mümin, İmametın babası, "İlim kapısı", sahibi-Zülfügar v. s. sıfat taşıyıcıları olarak isimlerle adlandırılır. Ali (a.s.) Ehl-i Beyt'ten idi. Burada yer alan diğer kişiler Hz. Fatıma (as), İmam Hasan (as) ve İmam Hüseyin'dir. Peygamber soyunun devamı bu dört evliya ile bağlantılıdır. Ehl-i Beyt ve "Ali-aba" tabirleri genellikle çift olarak kullanılır ve birbirlerinin yerine geçebilen ifadelerden sayılır.*

*Peygamberimiz (sav) bu dört kişiyi cübbesiyle örtmüş ve "Bunlar benim Ali-Beytimdir" buyurmuştur. Bundan sonra "Ali-aba" bir aziz oldu ve edebiyatta en çok kullanılan imge oldu.[3;143]*

Aciz, Hz. Ali'ye (a.s.) ithaf ettiği ve Farsça yazdığı "Elifnâme" gazelinde ona özel bir sevgi beslemiş ve onu arşın menâ mülkünün lövberi olarak adlandırmıştır. Aciz, Ali'nin (a.s.) büyüklüğünü, kudretini, aklını, saflığını ve kutsallığını büyük bir ustalıkla ifade etmiştir.

ج، جهان بحر وجودش جای او ایجاد شد  
جانشین مصطفی بعد از نبی سرور علی است  
ح، حکیم و حاکم و حلال حل مشکلات  
حاکم حکم حکیمان بر سر منبر علی است

Dünya onun merhametinden doğdu,  
Peygamber'den sonra Mustafa'nın halefi Ali'dir!  
Hekim, hakim, sorunları çözen,  
Hikmet ve muhakeme sahiplerinin başı Ali'dir.

Bir başka beyitinde ise şair, Ali'nin zahiri ve dahili özelliklerini büyük bir ustalıkla anlatmakta ve onun yalansız, günahlardan arınmış bir insan olduğunu vurgulamaktadır:

ط، طماع و بخیل و کذب و هم کبرش نبود  
ظاهر و ظہر، مطہرزاده از مادر علی است  
ظ، ظلّ سایه ی او در صف ره متقین  
ظاهر و باطن علی، اوّل علی، آخر علی است

Açgözlülük, açgözlülük, kibir, yalan yoktu,  
Ali günahsız, günahattan uzak doğdu.  
Gölgesi müminlerin yolunun önündedir,  
Dışı da içi de Ali'dir, başı da sonu da Ali'dir.

Aciz, Ali'ye (a.s.) olan sonsuz saygısını ifade eder ve onu kendine örnek alır. Bu büyük şahsın manevi değerlerini ortaya koyan şair, şafağı onun nurlu yüzüyle ilişkilendirir. Şair İlahi nurların yansıdığı bu çehre karşısında güneş bir zerre değerinde hesap eder:

صاد، صبح صادق از نور رخس نورانی است  
صاحب دلدل ابو شُبَّير و هم شَبَّير علی است  
ض، ضرب ذوالفقارش فی سَبیل الله بود  
ضارب عمرو ستمگر در صف لشکر علی است

Şafak parlıyor parlak yüzünden,

Ali, Şabar, Şubeyr ve Döldül'ün sahibidir.

Zülfügarının üflemesi bisebilillah oldu,

Ali, zalim Amr'ı vuran Leşkar'ın lideridir.

*Şair, Kerbela olaylarını özellikle mersiye türünde dini değerleri yücelten şiirler yazmıştır. Bu arada belirtmek gerekir ki, zaman-zaman İslam'la ilgili dini meseleler, özellikle Kerbela ile ilgili olaylar birçok bilim adamı tarafından araştırma konusu haline gelmiştir. Eski Sovyetler Birliği'nde bu çalışmalara objektif yaklaşılmamış ve kasıtlı olarak çarpıtılmıştır. .[2;74-79]*

Bütün bu çelişkili görüşlere rağmen ağıt edebiyatı ve ağıt sosyal hayatımıza girmiş ve edebi bir olay olarak kendini onaylamıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Aciz, İslam'a her zaman yüksek değer vermiş ve diğer dinlerden üstün olduğunu söylemiştir. " Köñül her deşt-arâ bir lâlezâra tâ güzâr eyler " mısrasıyla başlayan mersiyesinde Kerbela faciasını anlatır ve İmam Hüseyin'e (a.s) olan sevgisini şiirsel bir dille okuyucuya aktarır.

Konül her dest-ara bir lalezara ta güzâr eyler  
Serişk-i lale-gunilen yer üzin lalezar eyler  
Hiyal eyler diyer bu Kerbeladur zehm-i peykandan  
Ahar kanı Hüseynün lale bağrın dağdar eyler

Aciz imamların başlarına gelen musibetlere gözyaşı dökmenin yanı sıra binbir zulüm, musibet, ahde bağlılığı ve dökülen şehit kanlarıyla geldikleri konuma da dikkat çekiyor.

Bir başka ağıtında şair, kana susamış bir cellatın Sakina ve Zeynab'ın feryatlarını görmezden geldiğini ve yaptığı vahşetin tasavvur edilemez olduğunu bildirir.

Çün vakif-i huzur-i Yezid oldı  
Ehl-i Beyt aram u tab kalmadı erz üsema için  
Yandı Sekine neyledi Zeyneb çekende tiğ  
Cellad-i seng-dil ser-i Zeynul-Eba için

Aciz İmam Hasan'ın (a.s) emaneti olan, henüz reşit olmayan ve bedirlenmiş bir ay kadar yakışıklı olan Kasım'ın Kerbela çölünde Yezid birlikleri tarafından şahadetini kalp ağrısı ile kaleme almıştır.

Bu gevher-i semin ü giran-maye dürr-i nab

Sermayedür yekin sana ruz-i ceza için  
Bir yanda nev-erus geyüp came-i siyah  
Efğan ederdi Kasim-i kedhuda için

Aciz, şiiirlerinin birçoğunda Kur'an-ı Kerim'den ayetler iktibas etmiştir. Kuran'ın bu ayetlerinden biri şu ayeti içermektedir:

“Ku kéfi” “kèdr” ü “fètèhnâ” mênzilèt  
“Hèl ètî” şe'n ü “sulûnî” mè'delèt

Bu ayette "Kül Kafa", Kur'an-ı Kerim'de Rad Suresi'nin 43. ayetine atıfta bulunmaktadır ( وَيَقُولُ (الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتُ مُرْسَلًا قَالَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ) Kâfirler: "Sen gönderilmiş bir elçi değilsin!" De ki: "Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve kitap bilgisine sahip biri yeter.", Fetih Suresi'nin 1. ayetine "Fetihna" (إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا) - Muhakkak ki biz sana apaçık bir fetih (zafer) verdik ve "Haleta" ifadesi Kur'an-ı Kerim'in 5. suresi anlamına gelmektedir.

Böylece Kerbela olayları, Aciz sonrası şairler için önemli bir ilham kaynağı olarak kabul edilmiş ve günümüze kadar da devam etmektedir. Kerbela hadisesi öyle bir olaydı ki, halkın kültürel hayatında derin izler bırakmış, milli ve evrensel manevi hakikatın gücünü kazanmıştır.

#### **Kaynakça**

1. Halife Aziz "Divan"ın yazma nüshası. D-286/10263. 161 s.
2. Jala Şukurova Aziz Dovlatabadi'nin şiirlerinde Ehlibeyt Aşkını. Beşerî bilimler çalışmanın gerçek sorunları, toplu, №3,2014, 74-79 s.
3. Sadreddin Hüseyin. Azerbaycan ağıt edebiyatı ve Abulhasan Rajin'in şiirsel dünyası, Bakü: 2015, 200 sayfa.

## METAFORALARNING KOGNITIV XUSUSUSIYATLARI

### COGNITIVE CHARACTERISTICS OF METAPHORS

Aziza YUSUPOVA

*Alisher Navoi Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi  
Özbek Dili Bölümü, Özbekistan*

*azizaxonyusupova1996@gmail.com*

#### **Annotatsiya**

Jahon tilshunosligida kognitiv tilshunoslik majmuaviy soha sifatida paydo bo'la boshlagan. Ko'plab tadqiqotchilarning e'tirof etishicha, kognitiv tilshunoslik antropotsentrik paradigmaning yetakchi yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'tgan asr so'nggida tilshunos E.S.Kubryakova "Kognitiv fan bu- dunyoni idrok etish, tasniflash, baholash va tushunish doirasida bilimlarni aks ettirish va saqlashni o'rganadigan fan"dir deb yozadi. Ushbu maqolada tilshunoslikda lingvokognitiv yo'nalishining ahamiyati, shakllanishi, taraqqiyoti, uning turlari va nutqiy aloqadagi o'rni, vazifalari xususida fikr yuritilgan. Shuningdek, metafora ifodalanishida kognitiv vositalarning shakllanishi, turlari, xususiyatlari, ularning inson va jamiyat psixofiziologik holati bilan aloqadorligi kabi jihatlari haqida ham mulohaza yuritilgan. Tilshunosligida ko'chma ma'noni hosil qiluvchi so'zlarni tasniflashga doir bir qancha qarashlar mavjud. Nutqimizda eng keng tarqalgan ma'no ko'chish usuli metaforadir. Metafora (yunoncha metaphora – ko'chirish) bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir. Kognitiv jarayondagi asosiy vazifa inson miyasining analogik qobiliyatlarining voqea hodisasi sifatida metaforalar tomonidan amalga oshiriladi. Kognitiv jarayonlarda inson ongining o'xshash imkoniyatlarining namoyon bo'lishi sifatida metafora muhim rol o'ynaydi. Inson metafora yordamida o'z fikrini bayon etibgina qolmay, ularning estetik imkoniyatlaridan foydalanadi, shuningdek, metafora bilan fikr yuritadi, ular yordamida o'zi yashab turgan olamni o'rganadi. Metaforalar bizga qabul qiluvchining ongida mavjud bo'lgan dunyoning lingvistik suratini o'zgartirishga, yaxshi tanish bo'lgan hodisalarni yangicha toifalar bilan tanishtirishga yordam beradi. aqolada metaforalarning kognitiv xususiyatlari haqida ma'lumot berildi.

**Kalit so'zlar:** kognitiv tilshunoslik, kognitiv metafora nazariyasi, metafora, anglash, idrok qilish.

#### **Abstract**

In world linguistics, cognitive linguistics began to emerge as a complex field. Many researchers admit that cognitive linguistics is one of the leading directions of the anthropocentric paradigm. At the end of the last century, linguist E.S. Kubryakova wrote that "Cognitive science is a science that studies the reflection and storage of knowledge within the framework of perception, classification, evaluation and understanding of the world." This article discusses the importance, formation, development of the linguo-cognitive direction in linguistics, its types, and its role and functions in speech communication. Also, aspects such as the formation, types, characteristics of cognitive tools in the expression of metaphor, their relationship with the psychophysiological state of man and society are considered. In linguistics, there are several views on the classification of words that form a figurative meaning. The most common way of conveying meaning in our speech is metaphor. Metaphor (from Greek metaphora - transfer) is the transfer of the name of one subject to the name of another subject based on a certain similarity between them. The main task in the cognitive process is performed by metaphors as an event of analogical abilities of the human brain. Metaphor plays an important role in cognitive processes as a manifestation of similar capabilities of the human mind. A person not only expresses his thoughts with

the help of metaphors, but also uses their aesthetic potential, and also thinks with metaphors, using them to study the world in which he lives. Metaphors help us to change the linguistic picture of the world existing in the mind of the recipient, to introduce well-known phenomena into new categories. This article provides information about the cognitive properties of metaphors.

**Key words:** cognitive linguistics, cognitive metaphor theory, metaphor, understanding, perception.

Inson hayot faoliyati davomida doim qulaylikka intilib yashaydi. Inson ongi atrof-muhitdagi narsa va hodisalarni qiyoslash, o'xshatish, taqqoslashlar orqali qabul qiladi, qayta ishlaydi, baholaydi. Obyektiv olamda sodir bo'layotgan voqea-hodisalar, ijtimoiy jarayonlar, narsa va predmetlar, o'y va kechinmalar nimagadir qiyoslanib, taqqoslanib qabul qilinarkan, bilish jarayoni bir qadar soddalashadi. Ya'ni o'xshatish orqali biz uchun yangi bilimlar, notanish hodisalar lisonimizdagi tayyor bilimlarga birlashtiriladi, tassavvur imkoniyati ravshanlashadi. Bilim - inson faoliyatining ko'rinishlaridan biri hisoblangan bilish jarayonining mahsuli sanaladi. Bilish esa voqelikning inson ongidagi in'ikosidir. Shunga ko'ra obyektning xossalari, belgi va mohiyatini ifoda etadigan tushunchalar, g'oyalarni ishlab chiqarish jarayon degan xulosaga kelishimiz mumkin. Masalan, insonlar jumboqlar yaratishda, ularning javobini izlashda bilishning qator bosqichlarini bosib o'tishadi. Yashiringan savoldagi obyekt, voqea-hodisalarning belgi va xossalarni qay tarzda ifoda etishi, munosabat bildirishi, shu bilan birgalikda, bildirayotgan munosabatida ma'lum bir millatning milliy madaniyati, turmush tarzidan kelib chiqib yondashuvi kabi qator masalalar asosida yondashadi. Bu esa til va tafakkurning o'zaro aloqasiga yaqqol misol bo'la oladi.

Kognitiv tilshunoslik huddi shunday sohalararo ma'lumotning mahsulidir. Bunday ma'lumotning tez, osongina, ixtiloflarsiz kechishi qiyin. Shu sababli kognitiv tilshunoslikning mustaqil yo'nalish sifatida tarkib topishi ham murakkab jarayon, lisondek o'ta murakkab tahlil obyektini tanlagan har qanday fan sohasining murakkab muammolar qamrovida qolishi ham muqarrar.

Til birliklariga antroposentrik nuqtai nazardan yondashish natijasida lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi tadqiqotlarning ham salmog'i kengayib bordi. Xususan, metaforalarni lingvomadaniy birlik, madaniyat ifodachisi sifatida tahlil etish jarayoni ham antroposentrizmning muhim omillaridan biri bo'ldi deyish mumkin.

Metafora – xalq ruhini teran ifoda etuvchi, milliy ruhning qulf-kaliti hisoblanadi. Har kim o'zi tomonidan his etilganlarni metafora shaklida ongiga joylaydi yoxud teskarisi – tafakkur sodir etgan lisoniy mo'jizalar metafora shaklida til tizimiga jips bo'lib yopishadi. Metaforalar o'z-o'zidan tafakkur ijodidir.

“Metafora” yunoncha so'z bo'lib “ko'chish”, “ko'chim” degan ma'nolarni anglatadi. Metafora borliqni bilish, tilda aks ettirish, nomlash va tasniflash, nutqni ta'sirchan bayon etish, unga bo'yoqdorlik baxsh etishning asosiy usullaridan biri bo'lib, u tasviriylik, jozibadorlik ifodasi sifatida antik davrda ritorika sohasida vujudga kelib, insoniyat intellektual olamining barcha sohalarini zabt etib kelmoqda. Metaforizatsiya esa tildan yangi ifoda vositasi qidirmay, hosil qilmay, tejamkorlik qonuniyati, borliqdagi narsa va hodisalarning o'xshashligi, mavjud so'z va iboralarga ularning ontologik imkoniyatlari asosida yangi ko'p qirrali vazifalar va mas'uliyat yuklash hodisasidir.

Aristotel “Poetika” asarida metaforaga alohida to'xtalib, nomni xildan turga, turdan xilga va xildan xilga tomon ko'chirib yuruvchi hodisa sifatida e'tirof etadi va metaforaning turlari sifatida *nutq figuralari, taqqos, topishmoq, hozirjavoblik* va *maqol* kabilarni qayd etadi.<sup>1</sup> Mumtoz ritorika metaforani me'yordan chetlashlashish – predmet nomining boshqa predmetga ko'chishi tarzida izohlaydi.

<sup>1</sup> Аристотель. Поэтика. – Москва.: Лабиринт, 2000. – С.132.

Metafora hodisasi barcha davrda tadqiqot obyekti sifatida tadqiqotchilarning diqqat markazida turgan. Biroq, XX asrda fandagi ilmiy yondashuvlarning almashinuvi, ya'ni lisoniy shaxs(inson) omilini nazarda tutuvchi antroposentrik paradigmaning ustuvorlik kasb etishi natijasida metafora hodisasi tilning kommunikativ, nominativ, bilish maqsadlarining ajralmas qismi sifatida talqin etila boshlandi. M.Blekning "Falsafada lingvistik metod" asari metaforani tom ma'nodagi bilish usuli sifatida tanitdi deyish mumkin. U "Metafora haqida batafsil" asarida metaforani empirik bilishdan chegaralab, uning mohiyatini til va nutq doirasida talqin etadi. Metaforaga ilmiy obyekt sifatida yondashuv jiddiy tus ola boshlagach uning inson tafakkuriga oid chuqur, murakkab, bexato ishlaydigan kognitiv mexanizm ekani haqidagi farazlar sekin-asta aksiomaga aylana bordi.<sup>2</sup>

XX asrning ikkinchi yari va XXI asrning dastlabki yillarida o'zbek tilshunosligida metafora hodisasi semasiologik, leksikologik jihatdan tadqiq etilgan bo'lsa, so'nggi yillarda, asosan, antroposentrik paradigmada: kognitiv, lingvokulturologik, pragmatik jihatdan tadqiq etilmoqda. Xususan, bu borada D.Xudayberganova o'z tadqiqotlari orqali zamonaviy metaforalogiya g'oyalariga mos ravishda metaforaning antroposentrik tabiatiga tegishli ilmiy qarashlarni o'zbek tilshunosligiga olib kirdi.<sup>3</sup> G.Nasrullayevaning "Antroposentrik metaforalarning lisoniy, kognitiv va lingvomadaniy aspekti" nomli nomzolik dissertatsiyasida ham metaforalarning antroposentrik xususiyati tahlil qilingan<sup>4</sup>.

Nutqiy ma'no ijtimoiylashmagan, o'zida okkazionallikni saqlab turgan, matn orqali anglashiladigan ma'nodir. Masalan, mushuk so'zi odamlarga nisbatan qo'llaniladigan "pismiq", "ichidan pishgan" ma'nosiga ega bo'lib, bundagi ushbu konnatativ ma'no hammaga ham ayon emas. Xususan, ayiq, ilon, mushuk, sigir kabi leksemalarning metaforik ma'nosi tilimizda uchrasa-da, ko'pchilik tomonidan e'tirof etilmagani bois ular lug'atlarda alohida qayd etilmaydi.

Lisoniylashayotgan metaforik ma'nolarda lisonga intilish miqdoriy o'zgarishlari sezilari darajada bo'lib, odatda lug'atlarda qayd etiladi. Masalan, *pari, farishta, oy* kabi leksemalarining metaforik ma'nolarini lisoniylashayotgan metaforalar sirasiga kiritish mumkin.

Lisoniylashgan metaforik ma'nolar barqarorligi, ijtimoiylashganligi, lug'atlardan o'rin olganligi bilan yuqoridagilardan farq qiladi. Ayrim lisoniylashgan ma'nolar qo'llanilishi va ijtimoiylik nuqtai nazaridan bosh ma'nolardan ham o'tib ketadi, shu bois bunday so'zlarning bosh ma'nosidan ko'ra hosila ma'nosi nutqda faol qo'llanish holati kuzatilishi mumkin. D.Xudayberganova metaforalarning matn tarkibida voqelanishini tahlil etarkan, metafora nafaqat tushuncha, balki vaziyat ifodachisi ham ekanligini, shu bois matn tarkibida metafora nafaqat so'z orqali, balki so'z birikmasi, gap va matn shaklida uchrashi mumkinligini o'z tadqiqotida ko'rsatib bergan.<sup>5</sup>

Metaforaning hosil bo'lishi manba(donor) – qabul qiluvchi mexanizmiga asoslanadi. Ya'ni har bir metafora hosil bo'lishida manba va qabul qiluvchi tomonlar mavjud bo'ladi. Masalan, harakat fe'llari holat fe'llari ma'nosida qo'llanilishi mumkin: *iqboling kulsin kabi*. Bu jarayonda harakat holat uchun manbaga aylanadi, holat esa oluvchi pozitsiyasiga o'tadi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, manba doim kuzatishda berilgan, inson oson anglay oladigan, ko'p murojaat qiladigan, xullas, til egasiga tanish narsa, hodisa, harakat va jarayonlar bo'ladi.

<sup>2</sup> Махмараимова Шохиста. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Самарқанд, 2020. – Б. 64.

<sup>3</sup> Худайберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи.– Тошкент: Фан, 2013. – Б. 101.

<sup>4</sup> Насруллаева Г. Антропоцентрик метафоранинг лисоний кognитив ва лингвомаданий аспекти. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Фарғона, 2019.– Б. 78.

<sup>61</sup> Худайберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи.– Тошкент: Фан, 2013. – Б. 76.

Zamonaviy XXI asrda kognitiv tilshunoslik faol rivojlanayotgan soha bo'lib, ushbu yo'nalishda yangi fan sifatida paydo bo'ldi. Bugungi kunda bu fan zamonaviy lingvistikada muhim o'rin egallayotgan tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Bu yangi yo'nalish til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan izlanuvchilarning ishlari orqali kelib chiqdi. Bu bo'lim paydo bo'lishida 1960- yillardan boshlab amerikalik tilshunoslarning roli katta bo'ldi. Kognitiv tilshunoslik rivojiga eng ko'p hissa qo'shgan va shu sohada eng ko'p ish olib borgan tilshunoslar: Vallase Shafel, Charlz Filmor, Jorj Lakof, Ronald Langaker, Leonard Talmy va boshqalardir.

“Kognitiv” atamasi aslida lotin tilidan kelib chiqqan bo'lib, tushunish, anglash,

bilish, o'ylash ma'nolarini beradi. Ilmiy izlanuvchilarning ta'kidlashicha, kognitiv va til bir biri bilan qattiq bog'langan. Kognitiv tilshunoslikda so'zlovchining maqsadiga qarab turlicha ko'chim turlaridan foydalanish mumkin. Ularning orasida eng keng tarqalgan ma'no ko'chiruvchi bu konseptual metaforadir.

Konseptual metafora uzoq yillardan beri o'rganib kelinayotgan nutqning eng muhim qismidir. Metafora grekcha so'z bo'lib, “metatransfert- ko'chirish va phorasens - ma'no”, ya'ni so'zning ma'nosini ko'chirish demakdir. Metafora bir predmetni umumiy xususiyatlari asosida boshqa bir predmet nomi orqali ifodalaydi.

Metaforani “yashirin o'xshatish”, deb ataydilar. Chunki metaforada ham, o'xshatishda ham asosan narsa yoki hodisa nimagadir o'xshatiladi. Bu ikkita bir-biriga bog'liq bo'lmagan narsalarni qiyoslash orqali ma'no chiqarish sifatida ishlatiladi, ammo ularning o'ziga xos ichki o'xshash xususiyatlari bo'ladi. Nutqqa obrazlilik, ekspressiv bo'yoq berish niyatida narsa va hodisalalar o'rtasida o'xshashlikka asoslangan bo'lib, so'z yoki iboralarni ko'chma ma'noda ishlatish metaforaning xususiyatlaridan biridir.

Yevropa olimlarining aytishicha metafora yashirincha o'xshatish, bir predmetning nomini boshqa predmet nomi bilan atash natijasida hosil bo'ladi. Boshqa bir guruh tilshunoslar esa, metaforani individual dunyoqarashni shakllantirish harakati deyishadi. U kitobxon ongiga narsa va hodisalarning subyektiv ko'rinishi va ular o'rtasidagi bog'liqlikni singdiradi. O'xshatishda ikki a'zo ishtirok etadi. Metaforada esa bir a'zo ishtirok etadi.

Metafora bir terminning mujassamlashgan taqqoslanishi bo'lib, o'xshatishlik

munosabatiga asoslangandir. Metaforaning ikki turini farqlash lozim: 1) uslubiy (adabiy) metafora; 2) lingvistik metafora. Tilshunoslikning leksikologiya bo'limi lingvistik metaforani o'rganadi, chunki lingvistik metaforalar ishlatilishi jihatdan lug'at tarkibining bir qismini tashkil etadi. Lingvistik metafora odatda ko'p qo'llaniladi va tilda sezilmasdan ishlatilaveradi. Lingvistik metaforalarni ishlatganimizda, uning ongimizda tug'dirgan tasviri haqida hech qachon o'ylamaymiz. Shunday qilib, bugungi kunda metafora she'rdagi shoirona go'zallik va kundalik hayotdagi oddiy so'zlardan ko'ra badiiy bo'yoqlarni oshirgan holda ta'sirchanlikni oshirish uchun ishlatilmoqda.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda konseptual metafora analizi juda ham

foydali. Konseptual metafora atamasi ilk bora 1990-yil Jorj Lakoff tomonidan “Metaphors we live by” asarida tilga olinadi. Ushbu asarda aytilishicha konseptual metafora bu shunchaki stilistikaning metodi bo'libgina qolmasdan, tafakkur va o'ylashning usulidir.

Kognitiv tilshunoslikdagi konseptual metafora atamasini yanada chuqurroq tushunish uchun oddiy metaforadan farqlanishini bilishimiz kerak. Oddiy metaforada o'xshatilayotgan buyum yoki narsaning atigi bitta xususiyati ko'cahdi. Masalan, *Zaynab tulki* (*Zaynab is fox*). Bu yerda ayol tulkiga o'xshatilyapti. Biroq ular umuman bir-biriga o'xshamagan, aloqasi yo'q tushunchadir, yashirin ya'ni ichki ma'nosi “ayyorlik” bo'lib, tulkidagi bu xususiyatlar ayollardagi xarakter bilan qiyoslanadi. Konseptual metaforada esa o'xshatilayotgan narsa yoki buyumning bir emas bir qancha xususiyatlari

ko'chishi kerak. Bir qancha xususiyatlari ko'chishi uchun ong, tafakkur va o'ylashning roli juda ham katta.

Har bir leksik birlikda shu til jamiyat tomonidan hosil qilingan bilim majmui mavjud. Ana shu bilim majmui nuqtai nazaridan baholangan lisoniy birlik kognitiv konsept maqomida bo'ladi. Kognitiv konsept zamiridagi bilim mazkur ssenariy asosida shakllanadi va uni idrok qilish ham shu asosda kechadi. Bosqichlardagi kuzatish, qiyoslash, tasniflash va hukm pog'onalari – bilim hosil qilishning asosiy va muhim bosqichlari hisoblanadi. Xullas, lisoniy belgilarning grammatik mohiyatini tadqiq qilishning bu yo'sindagi kognitiv namunasi grammatika tizimini voqelikning mavhum tasviri- sxemasi haqidagi an'anaviy fikrdan yiroqlashishga undaydi. Bu tizim insonning bilish faoliyati natijasida hosil bo'ladigan mazmuniy tuzilmadir.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, bugungi kunda tilshunosligimiz lisoniy birliklar tadqiqidan nutq birliklarini o'rganishga, lisoniy imkoniyatlarning voqelanishini kuzatish bosqichiga qadam qo'ydi. Kognitologiya ham ana shunday yo'nalishlardan biridir. Men qo'llagan masalalarning birortasini ham to'laligicha yoritish imkoniga ega bo'lmadim, zero, kognitiv tilshunoslikning tahlil doirasi keng.

### Adabiyotlar

1. Vejbiskaya A. Язык. Культура. Познание. –М.: Русские словари, 1997.
2. Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov / E.S.Kubryakova, V.Z.Demyankov, YU.G.Pankras, L.G.Luzina. – М.:1966.
3. Gorelov I. N. Основы психоллингвистики. – М.: 1997. -S. 224.
4. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
5. Djusupov N. M. Lingvokognitivnye aspekt issledovaniya simvola v xudojestvennom tekste: Avtoref. diss... kand. filol. nauk.
6. Azimova I. O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: Filol. Fanlari nomzodi... diss. – T., 2008.
7. Насруллаева Г. Антропоцентрик метафоранинг лисоний когнитив ва лингвомаданий аспекти. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Фарғона, 2019.– Б. 78.
8. Худайберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи.– Тошкент: Фан, 2013. – Б. 76.
9. Аристотель. Поэтика. – Москва.: Лабиринт, 2000. – С.132.
10. Махмараимова Шохиста. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Самарқанд, 2020. – Б. 64.
11. Худайберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи.– Тошкент: Фан, 2013. – Б. 101.



## KAMU SEKTÖRÜNDE ÇALIŞAN KADINLARIN COVID-19 DÖNEMİNDE YENİ NORMALİ

### THE NEW NORMAL FOR PUBLIC SECTOR WORKING WOMEN IN THE COVID-19 ERA

Betül Dilara ŞEKER

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi*

*Psikoloji Bölümü, Türkiye*

*dilaraseker@yyu.edu.tr*

#### Özet

Pandemi, insanların günlük yaşamını, kaynaklara erişimini, toplumsal cinsiyet rollerini etkilemiş, belirsizlik yaşanmalarına neden olmuştur. COVID-19 pandemisi aslında insan hayatında varoluşsal tehdidi belirginleştirmiştir. Bu süreçte bireyin hayatında psikolojik, sosyal, ekonomik birçok değişim yaşanmıştır. Kriz ve belirsizlik durumlarında güvende hissetmek için geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri tercih edilir. Bu nedenle kadınların kriz dönemlerinde sadece cinsiyetleri nedeniyle yaşadıkları eşitsizlikler de artar. Çalışmanın amacı varoluşsal tehdit altında çalışan kadınların toplumsal cinsiyet rollerindeki değişimin ele alınmasıdır. Katılımcıların, işte ve evde yaşadıklarını nasıl değerlendirdiklerini ortaya koymaktır. Bu nedenle çalışan kadının varoluşsal tehditler belirginleştikçe verdikleri tepkiler değerlendirilmiştir.

Çalışmaya İzmir’de yaşayan kamuda çalışan dokuz kadın katılmıştır. Katılımcılarla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Araştırmada veriler temel özellikleri özetleyebilen, esnek ve zengin betimlemeler yapılmasına olanak veren tematik analiz ile değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda kadınların pandemi döneminde ev ve iş ortamında yaşadıkları eşitsizliklerin ve sorumluluklarının arttığı gözlenmiştir. Katılımcılar yaşadıkları belirsizliği ve yakınları için hissettikleri endişe ve korkuyu vurgulamışlardır. Katılımcılar hastalıkla ilgili deneyimlerini, aldıkları önlemleri, hastalığın psikolojik ve sosyal etkilerini ortaya koymuşlardır. Katılımcılar yetersizliklerini ve ağır şartlar altında hayatı normalleştirme çabalarını ifade etmişlerdir. Çalışan kadınların aile içindeki işlevleriyle ilgili farkındalığın sağlanması ve artırılması önemlidir.

**Anahtar sözcükler:** Çalışan Kadınlar, COVID-19 Pandemisi, Terör Yönetimi Kuramı, Toplumsal Cinsiyet Roller

#### Abstract

The pandemic has affected people's daily lives, access to resources, and gender roles, causing uncertainty. The COVID-19 pandemic has highlighted the existential threat to human life. Many psychological, social, and economic changes have been experienced in the individual's life. Traditional gender roles are preferred to feel safe in situations of crisis and uncertainty. For this reason, inequalities experienced by women only because of their gender in crisis periods also increase. The study aims to address the change in gender roles of women working under existential threat. It is to reveal how the participants evaluate their experiences at work and at home. For this reason, the reactions of the working women as the existential threats became evident were evaluated.

Nine women working in the public sector living in Izmir participated in the study. Semi-structured interviews were conducted with the participants. The data were evaluated in the research with thematic analysis, which can summarize the basic features and allow flexible and rich descriptions. As a result of the study, it was observed that the inequalities and responsibilities experienced by women in the home

and work environment during the pandemic period increased. Participants emphasized the uncertainty they experienced and the anxiety and fear they felt for their relatives. Participants presented their experiences with the disease, the precautions they took, and the psychological and social effects of the disease. Participants expressed their inadequacies and their efforts to normalize life under harsh conditions. It is essential to raise awareness about the functions of working women in the family.

**Keywords:** Working Women, COVID-19 Pandemic, Terror Management Theory, Gender Roles.

## Giriş

COVID-19 Çin'de Aralık 2019'da görüldükten sonra hızla dünyaya yayıldı. Dünya Sağlık Örgütü, 11 Mart 2020'de pandemi ilan etti (Casagrande ve diğ., 2020; Xiong, ve diğ., 2020). Salgının etkileri doğal afet, savaş ve çatışmalara benzemektedir (Kaniasty, 2020; Morganstein, & Ursano, 2020; Rosenfeld, & Tomiyama, 2021). Ancak, salgının diğer afetlerden farkı salgının etkilerini azaltmak veya ondan kaçmak mümkün değildir (Olaseni, ve diğ., 2020). Dünyada hastalığın etkileri sadece can kaybıyla sınırlı kalmamıştır. Hastalık psikolojik, sosyal, ekonomik hayatın birçok yönünü etkilemiştir (Maji, Bansod, & Singh, 2022; Karaşar, & Canlı, 2020; Raza, Haq, & Sajjad, 2020). Bu nedenle küresel krizler gibi COVID-19 salgını da varoluşsal tehditlerin, belirsizliğin ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olarak değerlendirilebilir (Hupkau, & Petrongolo, 2020; Rosenfeld, & Tomiyama, 2021; Rudert ve diğ., 2022). Çalışmanın amacı; varoluşsal tehdit belirginleştikçe çalışan kadınların toplumsal cinsiyet rollerindeki değişimin ve deneyimlerinin ortaya konulmasıdır. Çalışmada çalışan kadınların iş ve ev yaşamlarını nasıl değerlendirdikleri incelenmiştir.

Salgını yönetmek için alınan tüm önlemlere rağmen virüsün yayılması korku ve kaygıyı arttırmıştır (Neuberg ve diğ., 2011; Pirlott & Cook, 2018). İnsanlar sahip oldukları gelişmiş bilişsel yetenekleri sayesinde karşılaştıkları durumlara karşı esnek davranabilir ve uyum sağlayabilirler (Neuberg ve diğ., 2011). Ancak bu gelişmiş bilişsel yapı aynı zamanda insanın ölümün kaçınılmaz, öngörülemez ve kontrol edilemez olabileceğini de fark etmesini de sağlar (Greenberg ve diğ., 1986; Pyszczynski ve diğ., 2015). Terör yönetimi kuramı, varoluşsal tehditlerin (ölüm farkındalığının) korku veya kaygı yarattığını varsayar ve bu kaygıya rağmen insanların işlevlerini nasıl sürdürdüklerini açıklar (Hayes ve diğ., 2008).

Birey, varoluşsal tehditler belirginleştikçe mevcut sistemi, düzeni koruma ve sürdürme eğilimi sergiler (Greenberg ve diğ., 1986). Birey sahip olduğu dünya görüşü sayesinde kendini güvende hisseder. Bu eğilim kişinin sahip olduğu dünya görüşü ile ortaya konur. Kişinin ilk akla gelen dünya görüşlerinden biri cinsiyet kimliğidir. Birey cinsiyet özelliklerine dayanan kalıp yargılara sahiptir. Bunlara bağlı gelişen toplumsal cinsiyet rolleri toplumda sık kullanılan ve hızla erişilen sosyal kategorilerden biridir (Klauer ve diğ., 2014). Toplumsal cinsiyet rolleri bireyin kadın ve erkek olarak nasıl davranacağını belirler. Özellikle kriz ve belirsizlik durumunda toplumsal cinsiyet rolleri psikolojik ihtiyaçları karşılar ve psikolojik sağlığı korur (Rudert ve diğ., 2022). Günümüzde kadınlar birden fazla sosyal kategorinin üyesi olsa da cinsiyetin en belirgin kategori olduğu görülür (Harth, & Mitte 2020). Varoluşsal tehdit belirginleştikçe, hayatı eski bilindik durumuna getirmek için geleneksel cinsiyet normlarını ve rollerini sürdürme ihtiyacı artmaktadır (Walsh ve Smith, 2007). Kadınların geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri, ev ve çocuklara bakım sunan, kişiler arası ilişkilere duyarlı, genellikle başkalarının ihtiyaçlarıyla ilgili ve toplumda daha düşük statülü roller üstlendiklerini varsayar (örn., Jost & Kay, 2005; Park ve Banchevsky, 2018; Prentice, & Carranza, 2002; Spence, & Buckner, 2000). Günlük yaşamdaki belirsizlikler de kişinin mevcut sistemi ve sosyal düzeni koruma ve sürdürme eğilimini artırır. Birey yerleşik kültürel inanç sistemlerine ve kimliklere bağlı kalarak kendini güvende hissetmeye çalışır. Bu eğilim aynı zamanda bireyin yaşadığı kontrol eksikliğini telafi etmesini de sağlar (Jost ve diğ., 2009). Böylece bireyler belirsizliği ve belirsizliğin ortaya çıkardığı rahatsızlığı azaltılmaya çalışırlar (Jost ve diğ., 2012). Ayrıca belirsizlik durumunda sosyal roller birey için temel bir referans noktası işlevi görür. Belirsizlik, özellikle geleneksel cinsiyet rollerine uygun tercihler yapılmasında

etkilidir (Makwana ve diğ., 2018; Rosenfeld, & Tomiyama, 2021). Geleneksel cinsiyet rollerini benimsendiğinde mevcut düzen sürdürülür, belirsizlik azalır, kişi daha rahat ve güvende hissederek (Rosenfeld, & Tomiyama, 2021).

Pandemi birey için varoluşsal bir tehdit olmanın yanında sosyal eşitsizlikleri de belirginleştirmiştir. Süreç kadın erkek arasındaki eşitsizlikleri arttırmış ve kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği çabalarını bir nesil geriye çekmiştir (Crotti ve diğ., 2021). Birçok kadın ücretli bir işte çalışmayı sürdürürken ayrıca evdeki sorumlulukları artmıştır (Hupkau, & Petrongolo, 2020). Bu nedenle çalışan kadınlar hassas ve riskli gruplardan biri olarak ifade edilebilir (Kim ve diğ. 2014; Zhu ve diğ., 2020; Marshall ve diğ., 2020). Pandemi gibi kriz durumlarında, sosyal roller birbiriyle çatışabilir, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri şiddetlenebilir veya genellikle krizden önce görülmemiş veya gizlenmiş eşitsizlikler ortaya çıkabilir (Kantamneni, 2020; Fisher, & Ryan, 2021). Kriz dönemlerinde genellikle erkeklerin cinsiyet rolleriyle ilgili beklentiler aynı kalmasına rağmen çalışan kadınların rollerinin genişlediği görülür (BM, 2020). Normal şartlarda da kadınların ev işleri, bakım sağlama (çocuk ve yaşlı), diğer ev içi sorumluluklara erkeklerden daha fazla zaman ayırdıkları bilinmektedir (Esquivel ve diğ., 2008; Schoonbroodt, 2018; Carli, 2020; Carlson Petts, & Pepin, 2020). Kadınlar COVID-19 sırasında ev, iş gibi farklı alanlarda salgının yükünü çekmiştir (Harth & Mitte 2020). Çalışan kadınlardan dışarıda çalışmanın yanında ek olarak ev içi ve bakım işleri de beklenmiştir. Böylece bu süreçte bakım ihtiyaçlarındaki herhangi bir artış orantısız bir şekilde kadınlar tarafından üstlenilmiştir (Alon ve diğ., 2020). Bu nedenle bakım ihtiyacı arttığında kadınların yükümlülüklerini yerine getirmek için ya tam zamanlı çalışmadan yarı zamanlı çalışmaya geçmeleri ya da çalışmayı tamamen bırakmak zorunda kaldıkları bilinmektedir (Alon ve diğ., 2020; Fortier, 2020).

Virüsün yayılmasını kontrol altına almak için uygulanan karantina gibi önlemler kamusal hareketleri kısıtlamıştır. Bunun sonucu iş, eğitim ve sosyal etkileşim gibi hayatın her alanında kesintiler yaşanmıştır. Alınan bu önlemler alışılmış insan ilişkilerini ve yaşam tarzlarını da değiştirmiştir (Galea ve diğ., 2020). Örneğin çalışan kadınların yaşamını etkileyen önlemlerden biri de okullar/ kreşlerin kapatılmasıdır. Böylece çalışan kadınların çocuk bakımı için dışarıdan yardım almaları sınırlanmıştır. Toplumsal cinsiyet rollerine uygun olarak bakım işini kimin üstleneceğine ilişkin var olan sosyal normlara göre bu yük kadınlar tarafından üstlenilmiştir (Wenham ve diğ., 2020). Sonuç olarak kadınlardan tam zamanlı işlerini sürdürmeleri ve çocuklarına tüm gün bakım ve eğitim sağlamaları beklenmiştir (Hupkau, & Petrongolo 2020; Carlson, Petts, & Pepin, 2020). Pandemi döneminde kadınların, ücretli iş ile ücretsiz işi birleştirirken toplumsal normlar ve beklentilere uygun şekilde geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine geri döndükleri görülmektedir. Ev ve iş yeri farklı sosyal bağlamlardır. Ancak bu alanlar mekansal olarak farklı yerler olduğunda bağlama göre hareket etmek daha kolay olabilir. Ancak tüm sosyal roller (örn: anne, bakıcı, öğretmen, para kazanma) tek bir mekanda/ortamda birleştiğinde bireyin farklı rolleri oynaması zor olabilir. Kriz durumlarında kadınlardan cinsiyete uygun davranışlar sergilemesi, ücretli işlerine daha az bağlı kalmaları ve ev işleriyle ilgilenmeleri beklenir. Özellikle ev içi eşitsizlikler, toplumsal cinsiyet eşitliğinin daha düşük olduğu ülkelerde daha belirginleşmiştir (BM, 2020). Bu nedenle, pandemi gibi kriz durumları kadınların geleneksel rol baskısını ve beklentileri arttırdığı ve dış desteği azalttığı için kadınların daha fazla etkilendiği düşünülmektedir (Kantamneni, 2020; Harth, & Mitte, 2020; Fisher, & Ryan, 2021; Rudert ve diğ., 2022). Sonuç olarak Covid salgını kadınların iş ve ev sorumluluklarını daha ağırlaştırmıştır. Bu da kadınların doğrudan veya dolaylı etkilenmesine neden olmuştur.

### **1. Yöntem ve Örneklem**

Çalışmanın katılımcıları amaçlı örnekleme yöntemlerinden kartopu örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir (Yıldırım, & Şimşek, 2013: 135:138). Araştırmanın örneklemini kamuda çalışan İzmir’de yaşayan çalışan dokuz kadın oluşturmaktadır. Örneklem özellikleri Tablo 1’de verilmiştir. Örneklem yaş aralığı 28-51 arasındadır. Katılımcıların eğitim düzeyi incelendiğinde katılımcıların altısının lisans ve üçünün ise lisans üstü (yüksek lisans ve doktora) mezunu olduğu saptanmıştır. Katılımcıların yedisi evli, ikisi ise eşinden ayrılmıştır. Katılımcıların çocuk sayısı 1-3 arasında

değişmektedir. Katılımcıların hepsi kamu kurumlarında, çalışmaktadır. Katılımcılara araştırmanın konusu ve amacı hakkında bilgi verilmiştir. Araştırma bulgularının sunumunda katılımcıların korunması amacıyla her bir katılımcıya Katılımcı 1-Katılımcı 9 arasında değişen rumuzlar verilmiştir. Katılımcılar pandemi süresince çalışmaya evden devam ettiklerini ifade etmişlerdir. Kamuda çalışan katılımcılar iş ve ücret konularında sorun yaşamadıklarını belirtmişlerdir.

**Tablo 1:** Örneklemin özellikleri

Katılımcı sırası	Yaş	Eğitim düzeyi	Medeni durum	Çocuk sayısı
K1	29	Lisans	Evli	2
K2	34	Lisans	Ayrı	3
K3	47	Lisans	Evli	2
K4	50	Lisans	Evli	3
K5	46	Lisans	Ayrı	2
K6	36	Lisans	Evli	2
K7	28	Lisans üstü	Evli	1
K8	51	Lisans üstü	Evli	2
K9	39	Lisans üstü	Evli	1

### 1.1. Araştırma Deseni

Araştırma nitel araştırma deseninde tasarlanmıştır. Çalışma, yorumlayıcı, inşacı bir bakış açısına sahiptir. Bu araştırmada, kamuda çalışan kadınların varoluşsal tehdit altında iş ve ev deneyimleri ele alınmıştır. Ayrıca kamuda çalışan kadınların yaşamlarındaki değişimler, karşılaştıkları sorunlar ve bunları ele alış tarzları değerlendirilmiştir.

### 1.2. Veri Toplama Aracı

Bu araştırmanın verileri, yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla toplanmıştır. Görüşme soruları, varoluşsal tehdit durumunda çalışan kadınların yönelimlerini ve sonuçlarını keşfetmek için terör yönetimi kuramına (Greenberg ve diğ., 1986; Pyszczynski ve diğ., 2015) dayalı olarak tündengelimli bir şekilde tasarlanmıştır. Bu amaçla alan yazın taraması yapılmış ve kapsam geçerliliğini sağlamak amacıyla alanda çalışan iki uzman görüşü dikkate alınarak soruları kontrol edilmiştir. Katılımcılar görüşmeden önce bilgilendirilmiş onam verilmiştir. Görüşmelerde keşfedilen temel alanlar, çalışan kadınların pandemi sürecinde işte ve evdeki deneyimlerle sınırlıdır. Araştırmanın verileri, normal hayata dönüşün sağlandığı 1 Temmuz 2021 sonrası üç ayda toplanmıştır. Çalışmaya başlamadan önce Kurumsal Etik Kurul onayı alınmıştır. Görüşmeler, katılımcılarla belirlenen uygun yerler ve saatlerde gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmeler ortalama olarak 45 dakika ile 1.5 saat arasında sürmüştür. Araştırmacı, veri doygunluğu sağlanana kadar görüşme yapmaya devam etmiştir. Görüşme verileri bilgisayar ortamına aktarılmıştır.

### 1.3. Verilerin Analizi

Çalışma verileri tematik analizle değerlendirilmiştir. Tematik analiz, temaları belirleme, analiz etme ve raporlama için kullanılır. Bu analiz yöntemi, verilerin temel özelliklerini özetleyebilen, betimleme yapılmasına sağlayan esnek bir yöntemdir (Braun, & Clarke, 2006). Çalışmada temaların oluşturulması için tümevarımsal tematik analiz yapılmıştır. Tümevarımsal yaklaşım, belirlenen temalar ve veri arasındaki güçlü bağlantıyı ifade eder. Bu yaklaşımda, veri önceden belirlenmiş bir kodlama çerçevesine ya da araştırmacının analitik önyargılarına uydurulmadan kodlanır (Patton, 1990'dan akt. Alhojailan, 2012). Bu nedenle yaklaşım çalışan kadınların varoluşsal tehditi belirginleştikçe iş ve ev deneyimlerinin farklı anlamlarının olup olmadığını incelemek için uygundur. Veriler, Braun, & Clarke (2006) tarafından özetlenen altı aşamalı süreç izlenerek tematik olarak analiz edilmiştir. İlk aşamada veriler yazıya dökülmüş ve yeniden dikkatlice okunmuştur. Sonrasında ise ilk kodlar oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada oluşturulan kodlar temalar altında toplanmıştır. Dördüncü aşamada temalar gözden

geçirilmiş, temaların, kodlanmış veri içeriğiyle ve tüm veri setiyle uyumu kontrol edilerek, analize ilişkin tematik ‘harita’ oluşturulmuştur. Beşinci aşamada temalar tanımlanmış ve isimlendirilmiştir. Son aşamada ise bulgular mantıklı bir şekilde raporlaştırılmıştır.

## 2. Bulgular

Araştırma verileri tematik analiz ile çözümlendikten sonra sıklıkla ve önemle tekrarlanan üç ana tema ortaya çıkmıştır. Bunlar; değişen duruma uyum, hayatın anlamı ve başa çıkmadır. Değişen duruma uyum ana teması altında sağlık kaygısı ve önlemler, belirsizlik, olumsuz duygu deneyimleri, iş sorumlulukları, ev sorumlulukları, sosyal ilişkiler alt temaları yer almaktadır. Hayatın anlamı teması altında ise ilişkilerin değeri, boş zamanı kullanma (veya bireysel becerilerin geliştirilmesi) alt temaları bulunmaktadır.

### 2.1. Değişin duruma uyum ana teması

Katılımcılar pandemi döneminde zorunlu olarak evde kaldıklarını, alıştıkları yaşamlarının değiştiğini belirttiler. Bu ana tema altında sağlık kaygısı ve önlemler; belirsizlik, olumsuz duygu deneyimleri; iş sorumlulukları, ev sorumlulukları ve sosyal ilişkiler alt temaları bulunur.

#### 2.1.1 Sağlık kaygısı ve önlemler

Katılımcılar kendilerinin ve sevdiklerinin sağlıklarıyla ilgili kaygılandıklarını dile getirdiler. Bazı katılımcılar aileleri ve kendileri için kaygılandıklarını ve sağlıkla ilgili konulara pandemi öncesinden daha fazla öncelik verdiklerini ifade etmişlerdir (K1, K2, K7, K8, K9). Katılımcıların bazıları (K4, K5, K9) şeker, tansiyon ve kolesterol gibi sağlık sorunlarının olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcıların tümü bu dönemde beslenme alışkanlıklarının ve günlük rutinlerinin değiştiğini, fiziksel hareketlerinin azaldığını belirttiler.

Düzenli olarak kontrollerimi yaptırıyordum ama bu dönem gitmeye korktum (K4).

Evde sıkı önlemler aldım ama yine de ek takviyeler aldım. Eşime ve çocuklarıma da verdim (K6).

Herkes evde uyku diye bir şey kalmadı. Çok geç yattım bütün ritmim bozuldu (K1)

Evde kalmak gerekli ancak acil durumlarda dışarıya çıktım mümkün olduğunca kalabalık yerlere gitmedim. Uyarılara dikkat ettim. Sürekli maske ve eldiven kullanarak, mesafeye dikkat ederek kendimi korudum (K9).

Sürekli internette hastalıkla ilgili yeni bir şey var mı diye baktım. Kendime engel olamadım (K3).

Doktorların bütün önerilerine dikkat ettim. Sosyal mesafe ve el yıkama, yüzeyleri temizleme gibi önleyici tedbirlerin çoğuna uydum. Aslında hastalık korkusu beni korudu (K7).

Bu hastalıkla birlikte aslında ne kadar korumasız yaşadığımı da hayretle gördüm. Artık sağlık konuları benim için daha merkezi ve aslında ekonomik olarak sağlık giderlerini karşılamamanın önemini anladım. Hastalanırsam ve gerektiği kadar iyi hizmet alamazsam, karşılayamazsam diye kaygılandım (K13).

#### 2.1.2 Belirsizlik

Katılımcıların tümü sürecin kendisinin belirsizlikle dolu olduğunu belirttiler. Ayrıca katılımcılar farklı bilgilere ulaştıklarını ama bunlar arasında tutarsızlıklar olduğunu da söylediler. Katılımcılar bu yaşanan belirsizlik duygusunun kendilerini olumsuz etkilediğini ve rahatsız hissettiklerini ifade ettiler.

Önceleri hastalıkla ilgili belirsizlik çok fazlaydı. Bazen grip sadece dedim ama insanları, ölenleri görünce korkum arttı (K7).

Hastalığa ilaç etki ediyor mu bilmiyorum herkes farklı konuşuyor. Çok fazla konuşan var ama gerçek bilgi hangisi kararsızım. Eskilerin dediklerini yaparak bağışıklığımı arttırmaya çalıştım (K6).

### 2.1.3 Olumsuz duygu deneyimleri

Katılımcılar hastalıkla ilişkili yaşadıkları kaygı ve korkuları ifade ettiler. Katılımcıların tümü karamsarlık ve endişelerin onların olaylara bakış açılarını ve psikolojik iyi oluşlarını olumsuz etkilediğini ifade ettiler. Katılımcılardan birisi (K9) sürekli olumsuzlukları algılamamanın kendilerini daha kötü bir duruma getirdiğini bu nedenle olumlu düşünmeye çalıştıklarını ifade ettiler.

Depresyon geçirdim herhalde canım bir şey yemek istemedi. Sürekli uyumak istedim. Sanki bir kaçış bunlar (K7).

### 2.1.4 İş Sorumlulukları

Bu alt tema altında iş yerinde rollerinin ve görevlerinin yeniden tanımlanması; çalışma hayatlarındaki değişimleri ifade ettiler. Katılımcıların çoğu pandemi döneminde evden çalışmak zorunda kaldıklarını ifade ettiler. İş yerinde çalışma ortamlarının tümüyle değiştiğini belirttiler (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9).

İş yerinde tüm sistem değişti. Bankada sosyal ve aktif bir işim vardı. Ancak evden çalışmaya başlamak beni çok yordu. Sizden aynı işler bekleniyor fakat şartlarımız daha ağırlaştı. İş yerinde hızla yaptığım işler beni evde çok zorladı (K3).

Sınıfımı, öğrencileri, arkadaşlarımı özledim. Ben dersi anlatıyorum ama anlıyorlar mı bilemiyorum (K9).

Uzaktan eğitim için tüm dersleri sisteme aktarmak oldukça zor geldi. Hastalık kaygısı bir yandan dersler bir yandan çok zorlandım (K 8).

### 2.1.5 Ev sorumlulukları

Katılımcıların çoğu pandemi sürecinde evden çalıştıklarını ifade ettiler (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9). Evden çalışmanın kendilerini zorladığını, evdeki sorumluluklarının arttığını söylediler. Katılımcıların tümü evde rollerin pandemi öncesi ve sonrasında farklılaştığını ifade etmişlerdir. Katılımcılar evdeki rollerinin ve sorumluluklarının duruma göre yeniden inşa edildiğini belirttiler. Katılımcılar evde bakım ve eğitim sorumluluklarının da kendilerini zorladığını ifade ettiler (K1, K2). Ayrıca katılımcılar eşlerinin de ev işlerine katılımı gibi değişiklikler olduğunu belirttiler (K1, K3). Bazı katılımcılar ise eşlerinin çocuk bakımında ve ders çalışmalarına yardımda değişiklikler olduğunu söyledi (K6). Ancak yine de katılımcılar çocukların evde kalmasıyla bakım ve günlük rutin işlerinin arttığını söylediler (K1, K2, K5, K9).

Önceden evi haftada bir temizliyordum şimdi her gün yapıyorum ama yine her şey aynı. Ayrıca evi sürekli dezenfekte ettim. Yoruldum. Dışarıdan biri gelince her şeyi hala yıkayıp temizliyorum (K9)

Her gün yemek yapmak gerekiyor. Biz üç kişiyiz. Şimdi herkes evde eskiden öğle yemeğinde işte, okulda olurduk şimdi evdeyiz. Her gün işler arttı. Çok yoruluyorum (K9).

Evden çalışmak çok daha zor geldi. Kameradan ev görünüyor. Düzenli olmalı diğer yandan iş de yapılmalı kimse işlere katılmıyor. İşler arttı ama destek aynı... (K5).

Çocuklar online arkadaşları ile oyun oynamak istediler. Ama dersler de var sürekli nasılsa uzaktan ben yaparım şeklinde cevaplar. Okul düzenini tutturamadım. Sürekli kontrol de mümkün olmadı. Sürekli başlarında oturamıyorsun ev de tüm sorumluluk sende... (K6).

Eşimin annesi de yanımıza geldi. Eskiye göre daha fazla iş yapıyorum. Bir de yaşlı kadın onu hastalandırmayalım diye daha fazla gerildim (K1).

Evde üç çocuk var yaşları birbirinden farklı. Kızım pandemi öncesi tüm gün okulda idi. Oğlum dört yaşında, en küçük ise iki yaşında onların da bakıcı ablası vardı. Ablamız ben evde kalınca işi bıraktı. Pandemi döneminde ise üçü de aynı anda evde idi. Hepsinin ihtiyaçları farklı çok zorlanıyorum. Evde işim hiç bitmiyor. Çok yoruldum... (K2).

Eşim işten eve geldiğinde virüsü bize bulaştırmaması için her şeyi yaptığından emin oluyorum. Bu yüzden kıyafetlerini çamaşır makinesine atıp, hemen yıkıyordum. Eve bir şeyler getirdiğinde onları dezenfekte ettim. Daha fazla işim vardı (K8).

### 2.1.6 Sosyal ilişkiler

Katılımcılar pandemi sürecinde sosyal ilişkilerinin farklılaştığını belirttiler. Sosyal ilişkilerin olumlu ve/veya olumsuz etkilendiğini ifade ettiler. Katılımcılar evde belirli bir alanda birlikte yaşamının güçlüklerini ifade ettiler (K1, K2, K3, K4, K6, K8, K9). Sınırlı fiziksel mekanlarda bir arada olmanın kendilerini zaman zaman psikolojik olarak zorladığını belirttiler (K3, K4, K5, K7, K8).

Uzun kapanma döneminde hiç dışarı çıkmadık. Artık insanda tahammülsüzlük başlıyor. Herkes herkesi rahatsız etti. Hiçbir şey yapmasalar bile (K6).

Eşimin annesi de yalnız olduğu için bizimle kalmaya başladı. Ancak evin içinde uzun süre çekirdek ailemiz dışında biri kalıyordu. Bu benim için güç bir deneyimdi. Bezen sorunluymdu... (K1).

Evde eşim ben ve ergenlik döneminde oğlumuz... sürekli evin içinde bir gerginlik. Oğlum her an patlamaya hazır halde. Arkadaşları yakındaki parkta buluşmak istiyor, çıkma dediğimizde bana bir şey olmaz diyor. Çok sıkıldım, arada kaldım. Eşimle sık sık tartıştık (K9).

Eşimin sürekli evde olması beni çok zorladı. İkimizde öğretmeniz ve uzaktan eğitim sürecinde evden ders verdik ama onun bana yeterince destek olmadığını düşünüyorum. Bu nedenle sürekli gergindim. Hastalık korkusuyla yaşadım kısaca hiç iyi değildi (K3).

Sosyal olarak kopukluk yaşadım. Özellikle herkesin yaşlılarıyla yüz yüze ilişki kurması önemli. Sadece telefonla görüştük. Ama geçecek diye düşündüm (K8).

Yalnızlık hissettim. Ailem Antep'te burada kendimi çok yalnız hissettim. Keşke daha yakın olsaydık (K4).

Yaşlılarımız var anneler babalar. Ama ne yazık ki onlara gidemedik. Hem onların hem de bizim için bu çok zor oldu. Onları çok özledik, çok sıkıldık (K8).

Ancak bazı katılımcılar ise tüm olumsuzluklara rağmen aile ve sosyal ilişkilerinin olumlu etkilendiğini de ifade etmişlerdir.

Çocuklarıma daha fazla zaman ayırdım bana iyi geldi sayılır (K5).

Ailemle, eşimin ailesiyle daha sık görüntülü görüştük. Bu beni iyi hissettirdi. Birbirimiz için endişelendik ama bu birbirimizi ne kadar çok önemsedığımızı de gösterdi (K6).

Ailecek kendimiz kutu oyunları oynadık, film ve TV izledik, tartıştık, etkinlikler yaptık. Çocuklarımı oyalamaya çalıştım. Dışarı çıkmak istemesinler diye evi olabildiğince eğlenceli hale getirdim (K2).

## 2.2. Hayatın anlamı

Bu ana tema altında ilişkilerin (hayatın anlamı), **boş zamanı en iyi kullanma/ bireysel becerilerin geliştirilmesi alt boyutları bulunur**. Katılımcılar pandemi döneminde zorunlu olarak evde kaldıklarını ve yaşamlarının değiştiğini belirttiler. Katılımcıların bazı bilişsel düzenlemeler yaparak, normalleşmeye, psikolojik iyi oluşlarını arttırmaya çalıştıkları gözlemlendi. Ayrıca katılımcıların dikkatlerini farklı alanlara vererek, ulaşılabilir hedefler koyarak psikolojik iyi oluşlarını arttırmak için çaba harcadıkları görüldü.

### 2.2.1. İlişkilerin (hayatın anlamı) değeri

Katılımcılardan bazıları (K2, K3, K4, K7, K8, K9) pandemi sürecinde yaşamlarını gözden geçirdiklerini ifade ettiler. Hayatın anlamını yeniden sorguladıklarını belirttiler.

Hayat gerçekten çok değerli. Ama günlük telaşlar içinde anlamı kaybetmişim. Ne yapıyorum dedim kendime. İnsanlar ölüyor. Her şey bitiyor (K9).

Her şey geçici ve hiç garanti yok. Şimdi önemli aileye, dostlara zaman ayırmak gerek (K 12).

Pandemi bittikten sonra da bunları unutmamak için kendime bir defter tuttum. Arada bunları hatırlamam iyi olur diye düşünüyorum (K2).

Yakınlarıma yardım ederek aslında kendimi iyi hissettim (K6).

### 2.2.2. Boş zamanı en iyi kullanma/ bireysel becerilerin geliştirilmesi

Katılımcılar evde boş zamanlarını farklı şekillerde doldurduklarını, yeni beceriler edindiklerini belirttiler. Ayrıca katılımcılar zamanları olmadığı için önceden yapamadıkları farklı etkinlikleri evde yaptıklarını ifade ettiler.

Bu dönemde hepimiz evdeydik. Birbirimizle çok daha fazla zaman geçirmek bizlere iyi geldi. Kendimize birçok aktivite yarattık. Fiziksel olarak hareket etmekte eğlenceli oldu (K6).

Boş zamanım olunca oturdum dizi izledim. Bana çok iyi geldi. Böylece normalleşmeye çalıştım. Denemediğim farklı yemek tariflerini yaptım çok iyi geldi (K1).

Hep birlikte işlerimizi yaptık. Sonra herkes istediğini yaptı (K3).

Örgü örmek beni rahatlattı. Örgü örmeye başladım. Tanıdıklarım sevdiğime çantalar, atkılar, bebekler ördüm (K8).

Çocuklarla beraber internetten Almanca öğrenmeye başladım (K7).

Mutfakla çok ilgilenemiyordum bu dönemde ekmek bile pişirmeye başladım. Kızımın istediklerini berber yaptık aslında mutfağı sevdiğimi fark ettim (K3).

Küçük bir bahçemiz var. Ama ben pek gitmezdim. Bu dönemde hep birlikte orada zaman geçirmek ve bir şeyler yetiştirebildiğimi görmek ürün almak bana iyi hissettirdi (K7).

### Sonuç ve Öneriler

COVID-19 pandemisi varoluşsal tehditlerin belirginliğini arttırmıştır. Aynı zamanda bu süreç belirsizliğin de yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Belirsizlik, hem tehdit edici olarak algılanır (Budner, 1962) hem de geleneksel cinsiyet rollerine uygun kategorik düşünmeyi, davranmayı teşvik eder (Jost ve diğ., 2009; Makwana ve diğ., 2018; Rosenfeld, & Tomiyama, 2021). Toplumsal cinsiyet kavramıyla, kadınlar ve erkekler arasındaki gerçek ve algılanan farklılıklar kültürel olarak inşa edilir (Nelson, 1992). Pandemi sırasında yapılan çalışmalar cinsiyetin hem fiziksel hem de psikolojik sağlık üzerindeki etkisini ortaya koymuştur (Alon ve diğ., 2020; Liu ve diğ., 2020; Wenham ve diğ., 2020). Toplumsal cinsiyet rolleri, insanların nasıl davranabileceği ve davranması gerektiği konusunda net senaryolar sunar. Bu kriz ve değişim zamanlarında insanlar, kadınların doğaları gereği bakım rollerini ve ev işlerini yapmaya erkeklerden daha uygun olduğuna inanarak cinsiyet eşitsizliklerini haklı gösterebilirler (Brescoll ve diğ., 2013). Bir varoluşsal tehdit olarak hastalık herkesi eşit etkilemesine rağmen kadınların bu süreçte toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle yaşamları zorlaşmıştır. Kadınlara daha fazla zaman sorumluluk yüklemenin yanı sıra, kadınların psikolojik iyi oluşunu da olumsuz bir etkilemiştir (Birleşmiş Milletler, 2020). Bu tür ev içi eşitsizlikler, özellikle toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve kadınların güçlendirilmesinin daha düşük olduğu ülkelerde çok belirgindir (Fuwa, 2004; BM, 2020). Çalışan kadınların ise yaşadıkları eşitsizliklerin belirginleştiği ve ağırlaştığı bir dönem olarak düşünülebilir (Maji, Bansod, & Singh, 2022). Çalışan kadınlar hem kadın olmalarından hem de çalışmaları nedeniyle bu dönemde sorumluluklarının arttığı görülmüştür. Bu nedenle çalışan kadınların yaşamlarındaki değişimlerin ortaya konulması önemlidir. Böylesi kriz durumlarında yaşanan değişimlerle ilgili farkındalık sağlanmasının olası benzer durumlarda kolaylaştırıcı bir rolünün olacağı düşünülmektedir.



Bu çalışmanın amacı, çalışan kadınların COVID-19 pandemi döneminde yaşadıkları varoluşsal tehdit belirginleştiğinde çalışan kadınların iş ve ev deneyimlerini ortaya koymaktır. İnsanlar COVID-19 salgınıyla yeni bir yaşam biçimine uyum sağlama çabasına girmişlerdir. Pandeminin, can kaybının yanında bireysel, sosyal ve ekonomik ağır sonuçları olmuştur (Maji, Bansod, & Singh, 2022). Çalışma, çalışan kadınların COVID-19 pandemisiyle birlikte yaşamlarının değiştiğini ortaya koymuştur. Kadınların iş ve evdeki rolleri ve sorumluluklarının farklılaştığı gözlenmiştir. Pandemi kaynaklı yaşam tarzı değişiklikleri nedeniyle kadınlar daha sorumluluk ve sevdikleri için daha fazla endişe hissettikleri saptanmıştır. Bu, bu alandaki önceki çalışmaların bulgularını desteklemektedir (Liu ve diğ., 2020; Hupkau, & Petrongolo, 2020). Salgının hayatın çeşitli yönleri üzerindeki etkisi, kaygı tamponlama sistemlerini yeni ortama göre ayarlama ihtiyacını artırmıştır (Pyszczynski ve diğ., 2021). Yani, insanların sağlık, eğitim, iş gibi yaşamlarının önemli yönlerindeki değişikliklere uyum sağlama çabaları, bu belirsiz dönemde özgüvenlerini korumalarına yardımcı olabilir ve böylece ölümlerle ilgili düşünceleri yönetmek için kişi kaynaklarını koruyabilir. Çalışmada pandemi sürecinde kadınların kendilerinin ve sevdiklerinin sağlıklarıyla ilgili kaygılar yaşadıkları gözlenmiştir. Pandemi sırasında kadınlarda erkeklere kıyasla depresif belirtilerin ve kaygının daha fazla olduğu bildirilmiştir (Balsamo, & Carlucci, 2020; Jin ve diğ., 2020). Katılımcılar sürekli kaygılı endişeli olduklarını belirtmişlerdir.

Katılımcılar iş düzenlerinin ve şartlarının değiştiğini belirttiler. Bu yeni duruma uyum sağlarken zorlandıklarını, evden çalışmanın ek yükler yüklediğini ifade ettiler. Dijital ortamda çalışmanın ve gerekli hazırlıkların yapılmasının da katılımcıları zorladığı görülmüştür. Katılımcıların Hupkau, & Petronpole, (2020) çalışmasında olduğu gibi ev işlerinin ve bakım sorumluluklarının arttığı ve bunlara daha fazla zaman ayırdıkları gözlenmiştir. Ayrıca evde bakım verdikleri yakınlarının da geldiğini ya da kendilerinin onların ihtiyaçlarını görmek için zaman ayırdıkları saptanmıştır. COVID-19 salgını, insanları iş-yaşam dengesinin önemine ikinci kez bakmaya da yöneltmiştir. Bu yeniden değerlendirme bazı faktörlere dayanır: İlk olarak, kişi her an hastalığa yakalanabileceğini ve ölebileceğini, hayatın büyük bir kısmını işte geçirmenin buna değmeyeceğini fark eder. Bir felaketle karşı karşıya kalındığında kişinin hayatını yeniden incelemesi ve yaşam hedeflerini yeniden belirlemesi de TMT tarafından öngörülen temel bir tepkidir (Greenberg, Pyszczynski, & Solomon, 1986). İkinci olarak hayatın yeni farkına varılan geçiciliğiyle birlikte bireyler, kişisel projelere, aile ve arkadaşlara daha fazla zaman ayırmaları gerektiğini fark ederler. Hayatın kısa olduğunun farkına varan bazı insanlar da kendilerine daha fazla yatırım yapmaları ve eğlenmeleri gerektiğini hissedebilir (bkz. Parker, Horowitz, & Minkin, 2020; Zheng, Ruan, & Zheng, 2021). Katılımcılarda pandemi sonrası yaşamlarının eskisi olmadığını, iş ve aile yaşamlarını gözden geçirdikleri ifade ettiler. Kişilerin ölüm tehdidi ile karşılaşmaları hayatlarında tercihlerini etkilemiştir.

Katılımcılar, pandemi nedeniyle evde kalmanın daha fazla sorumluluk aldıklarını bildirdi. Ayrıca daha fazla temizlik yapılması katılımcıların en çok bahsettiği konu oldu. Ayrıca uzmanlar insanlara evin dışından gelen her şeyi (örneğin, posta, paketler, paket yiyecekler) yıkamalarını tavsiye ettiler. Bu da katılımcıların iş yükünü arttırmıştır. Daha önce ev içi davranış repertuarlarında olmayan yeni davranışlar eklenmiştir. Tüm ilk ve orta dereceli okulların kapatılması, uzaktan eğitim ve artan çocuk bakımı, okul çağındaki çocukların ebeveynlerinin yükünü de arttırmıştır. Bu sonuç farklı çalışma sonuçları (Carli, 2020; Collins ve diğ., 2020; Carlson ve diğ., 2020) ile de tutarlıdır. Pandemi sırasında kadınların ev ve çocuk bakımı sorumluluklarının arttığı, cinsiyet eşitsizliklerinin çocuğu olanlarda daha belirgin hale geldiği görülür. Önceki çalışma sonuçlarına (Carlson ve diğ., 2020; Collins ve diğ., 2020) benzer şekilde annelerin ev ve bakım işlerinde babalara göre daha fazla artış olduğu, annelerin çocuklarının eğitiminden tek başına sorumlu oldukları vurgulanmıştır.

Pandemi sürecinde kişilerin alışılmış dünya düzenleri değişmiştir. Bu değişim içinde belirsizlikler barındırmaktadır. Belirsizlik tehditlerine ek olarak, COVID-19 salgını aynı zamanda varoluşsal tehditler de oluşturmuştur. Belirsizlik deneyimi bilişsel, duygusal tepkilerin bir kombinasyonunu sosyal psikolojik süreçtir (Van den Bos, 2007). Belirsizlik kişileri olumsuz etkilemektedir (Greco, & Roger, 2001). Bu dönemde yaşanan belirsizlikler kişilerin bireysel, sosyal, ekonomik olarak etkilemektedir. Bu durumda bireyleri daha kaygılı bir hale getirdiği görülmüştür. Belirsizlik bu nedenle genellikle onu

azaltmaya çalışan davranışlara motive etmektedir. Örneğin, bazı insanlar mesafeyi korurken yeni hobiler keşfeder veya işletmelerin pandemi sırasında nasıl hayatta kalabileceğini araştırarak "yeni normal" bir yaşam biçimine uyum sağlar. İnsanların eğitim, iş ve sağlık gibi alanlarda değişikliklere uyum sağlama çabaları, bu belirsiz dönemde özgüvenlerini korumalarına ve varoluşsal tehditlerle ilgili düşünceleri yönetmelerine yardımcı olabilir.

Araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırmaya katılanların seçimi ve dahil edilmesi ile ilgili sınırlamalar vardır. Çalışmaya Türkiye'nin en batısında, kültürel ve ekonomik açıdan gelişmiş bir metropol olan İzmir'de yaşayan eğitilmiş çalışan kadınlardan gönüllüler dahil edilmiştir. Katılımcılar eğitilmiş ve orta gelir düzeyinden kişilerdir. Çalışma nitel araştırma deseninde gerçekleştirilmiştir. Bu örnekte varoluşsal tehdit belirginleştikçe geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin sergilendiği görülmüştür. Varoluşsal tehdit belirginliğinin ve toplumsal cinsiyet rollerinin farklı özellikteki gruplarda (yaşlılar, mülteciler, engelliler) da nicel ve/veya karma yöntemli çalışılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bu sınırlılıklara rağmen çalışma, Türkiye'de pandemi döneminde çalışan kadınların deneyimlerini terör yönetimi kuramı ve toplumsal cinsiyet bakış açısıyla değerlendirmektedir. Çalışan kadınların ev ve iş deneyimlerine odaklanmak önemlidir. Çalışma ile bu alanlarda derinlemesine bilgiye ulaşılmıştır. Sosyal psikolojik olarak COVID-19 salgınında ve sonrasında farklı grupların nasıl desteklenebileceğini anlamak için toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini kesişimsel bir mercekten incelemek önemlidir. Farklı özellikteki gruplarla çalışmak farkındalığı artırır, yeni sosyal-psikolojik sorunları gündeme getirebilir. Ayrıca etkili politikalar oluşturulmasında ve müdahaleler yapılmasında sosyal psikolojinin toplumla ilgili bir disiplin olarak gelişmesine katkı sağlayabilir.

#### **Kaynakça**

- ALHOJAILAN, M. I., & İBRAHİM, M. (2012). Thematic analysis: A critical review of its process and evaluation. *West east journal of social sciences*, 1(1), 39–47.
- ALON, T. M., DOEPKE, M., OLMSTEAD-RUMSEY, J., & TERTILT, M. (2020). The Impact of COVID-19 on Gender Equality. National Bureau of Economic Research, Working Paper 26947, pp. 1–37.
- BALSAMO, M., & CARLUCCI, L. (2020). Italians on the age of COVID-19: the self-reported depressive symptoms through a web-based survey. *Frontiers in Psychology*, 11, 569276.
- BRAUN, V., & CLARKE, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77–101.
- BRESCOLL, V. L., UHLMANN, E. L., & NEWMAN, G. E. (2013). The effects of system-justifying motives on endorsement of essentialist explanations for gender differences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 105(6), 891–908. <https://doi.org/10.1037/a0034701>.
- BUDNER, S. (1962). Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*, 30, 29–59.
- CARLI, L. L. (2020). Women, gender equality and COVID-19. *Gender in Management: An International Journal*, 35(7/8), 647–655.
- CARLSON, D. L., PETTS, R., & PEPIN, J. R. (2020). Changes in parents' domestic labor during COVID-19 pandemic. *SocArXiv*. <https://doi.org/10.31235/osf.io/jy8fn>.
- CASAGRANDE, M., FAVIERI, F., TAMBELLI, R., & FORTE, G. (2020). The enemy who sealed the World: Effects quarantine due to the COVID-19 on sleep quality, anxiety, and psychological distress in the Italian Population. *Sleep medicine*, 75, 12–20.
- COLLINS, C., LANDIVAR, L. C., RUPPANNER, L., & SCARBOROUGH, W. (2020). COVID-19 and the gender gap in work hours. *Gender, Work & Organization*, 28(S1), 101–112. <https://doi.org/10.1111/gwao.12506>.

- CROTTI, R., PAL, K. K., RATCHEVA, V., & ZAHIDI, S. (2021). Gender global gap report. World Economic Forum. Retrieved April 4, 2023, from [http://www3.weforum.org/docs/WEF\\_GGGR\\_2021.pdf](http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf).
- ESQUIVEL, V., BUDLENDER, D., FOLBRE, N. & HIRWAY, I. (2008). Explorations: Time-use surveys in the South. *Feminist Economics*, 14(3), 107–52.
- FISHER, A. N., & RYAN, M. K. (2021). Gender inequalities during COVID-19. *Group Processes & Intergroup Relations*, 24(2), 237-245.
- FORTIER, N. (2020). COVID-19, gender inequality, and the responsibility of the state. *International Journal of Wellbeing*, 10(3), 77-93.
- FUWA, M. (2004). Macro-level gender inequality and the division of household labor in 22 countries. *American sociological review*, 69(6), 751-767.
- GALEA, S., MERCHANT, R. M., & LURIE, N. (2020). The mental health consequences of COVID-19 and physical distancing: the need for prevention and early intervention. *JAMA Internal Medicine*, 180(6), 817-818. <https://doi.org/10.1001/jamainternmed.2020.1562>.
- GRECO, V., & ROGER, D. (2001). Coping with uncertainty: The construction and validation of a new measure. *Personality and individual differences*, 31(4), 519-534.
- GREENBERG, J., PYSZCZYNSKI, T., & SOLOMON, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. *Public self and private self*, 30(4), 189-212.
- HARTH, N. S., & MITTE, K. (2020). Managing multiple roles during the COVID-19 lockdown: Not men or women, but parents as the emotional “loser in the crisis”. *Social Psychological Bulletin*, 15(4), 1-17.
- HAYES, J., SCHIMEL, J., & WILLIAMS, T. J. (2008). Fighting death with death: The buffering effects of learning that worldview violators have died. *Psychological science*, 19(5), 501–507.
- HUPKAU, C., & PETRONGOLO, B. (2020). Work, care and Gender during the COVID-19 Crisis. *Fiscal Studies* 41:623–51. doi:10.1111/1475-5890.12245.
- JIN J. M., BAI, P., HE, W., WU, F., LIU, X. F., HAN, D. M., LIU, S., YANG, J. K. (2020). Gender differences in patients with COVID-19: Focus on severity and mortality. *Frontiers in Public Health*, 8(April), 152–156.
- JOST, J. T., & KAY, A. C. (2005). Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: consequences for specific and diffuse forms of system justification. *Journal of Personality and social psychology*, 88(3), 498.
- JOST, J. T., FEDERICO, C. M., & NAPIER, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–337.
- JOST, J. T., CHAIKALIS-PETRITSIS, V., ABRAMS, D., SIDANIUS, J., VAN DER TOORN, J., & BRATT, C. (2012). Why men (and women) do and don't rebel: Effects of system justification on willingness to protest. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38, 197–208. <https://doi.org/10.1177/0146167211422544>.
- KANIASTY, K. (2020). Social support, interpersonal, and community dynamics following disasters caused by natural hazards. *Current opinion in psychology*, 32, 105–109.
- KANTAMNENI, N. (2020). The impact of the COVID-19 pandemic on marginalized populations in the United States: A research agenda. *Journal of vocational behavior*, 119, 103439.
- KARAŞAR, B., & CANLI, D. (2020). Psychological resilience and depression during the COVID-19 pandemic in Turkey. *Psychiatria Danubina*, 32(2), 273-279.

- KLAUER, K. C., HÖLZENBEIN, F., CALANCHINI, J., & SHERMAN, J. W. (2014). How malleable is categorization by race? Evidence for competitive category use in social categorization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(1), 21-40. <https://doi.org/10.1037/a0036609>.
- LIU, S., LIU, Y., & LIU, Y. (2020). Somatic symptoms and concern regarding COVID-19 among Chinese college and primary school students: A cross-sectional survey. *Psychiatry Research*, 289, Article 113070. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113070>.
- MAJI, S., BANSOD, S., & SINGH, T. (2022). Domestic violence during COVID-19 pandemic: The case for Indian women. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 32(3), 374-381.
- MAKWANA, A. P., DHONT, K., DE KEERSMAECKER, J., AKHLAGHI-GHAFFAROKH, P., MASURE, M., & ROETS, A. (2018). The motivated cognitive basis of transphobia: The roles of right-wing ideologies and gender role beliefs. *Sex Roles*, 79, 206–217.
- MORGANSTEIN, J. C., & URSANO, R. J. (2020). Ecological disasters and mental health: Causes, consequences, and interventions. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 1. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00001>.
- NELSON J. A. (1992). Gender, metaphor, and the definition of economics. *Economics and Philosophy*, 8(1), 103–125. <https://doi.org/10.1017/S026626710000050X>.
- NEUBERG, S. L., KENRICK, D. T., & SCHALLER, M. (2011). Human threat management systems: Self-protection and disease avoidance. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 35(4), 1042–1051. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2010.08.011>.
- OLASENI, A. O., AKINSOLA, O. S., AGBEROTIMI, S. F., & OGUNTAYO, R. (2020). Psychological distress experiences of Nigerians during COVID-19 pandemic; the gender difference. *Social Sciences & Humanities Open*, 2(1), 100052.
- PARKER, K., HOROWITZ, J. M., & MINKIN, R. (2020). How the coronavirus outbreak has—and hasn't—changed the way Americans work (No. 9). [www.pewresearch.org](http://www.pewresearch.org); Pew Research Center. Retrieved March 11, 2023, from [https://www.pewresearch.org/social-trends/wp-content/uploads/sites/3/2020/12/psdt\\_12.09.20\\_covid.work\\_fullreport.pdf](https://www.pewresearch.org/social-trends/wp-content/uploads/sites/3/2020/12/psdt_12.09.20_covid.work_fullreport.pdf).
- PIRLOTT, A. G., & COOK, C. L. (2018). Prejudices and discrimination as goal activated and threat driven: The affordance management approach applied to sexual prejudice. *Psychological Review*, 125(6), 1002–1027. <https://doi.org/10.1037/rev0000125>.
- PYSZCZYNSKI, T., SOLOMON, S., & GREENBERG, J. (2015). Thirty years of terror management theory: From genesis to revelation. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 52, pp. 1-70). Academic Press.
- PYSZCZYNSKI, T., LOCKETT, M., GREENBERG, J., & SOLOMON, S. (2021). Terror management theory and the COVID-19 pandemic. *Journal of Humanistic Psychology*, 61(2), 173-189.
- RAZA, S. H., HAQ, W., & SAJJAD, M. (2020). COVID-19: A psychosocial perspective. *Frontiers in Psychology*, 11, 554624.
- RUDERT, S. C., GLEIBS, I. H., GOLLWITZER, M., HÄFNER, M., HAJEK, K. V., HARTH, N. S., ... & SCHNEIDER, D. (2022). Us and the Virus: Understanding the COVID-19 Pandemic Through a Social Psychological Lens. *European Psychologist*, 26(4), 259-271.
- ROSENFELD, D. L., & TOMIYAMA, A. J. (2021). Can a pandemic make people more socially conservative? Political ideology, gender roles, and the case of COVID-19. *Journal of Applied Social Psychology*, 51(4), 425-433.
- SCHOONBROODT, A. (2018). Parental child care during and outside of typical work hours. *Review of the Economics of the Household*, 16, 453–476.

- VAN DEN BOS, K., EUWEMA, M. C., POORTVLIET, P. M., & MAAS, M. (2007). Uncertainty management and social issues: Uncertainty as an important determinant of reactions to socially deviating people. *Journal of Applied Social Psychology*, 37(8), 1726-1756.
- YILDIRIM, A. & ŞİMŞEK, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- WALSH, P. E., & SMITH, J. L. (2007). Opposing standards within the cultural worldview: Terror management and American women's desire for uniqueness versus inclusiveness. *Psychology of Women Quarterly*, 31(1), 103–113.
- WENHAM, C., SMITH, J., MORGAN, R. (2020). COVID-19: The gendered impacts of the outbreak. *The Lancet*, 395(10227), 846-848. doi:10.1016/S0140-6736(20)30526-2.
- XIONG, J., LIPSITZ, O., NASRI, F., LUI, L. M., GILL, H., PHAN, L., ... & MCINTYRE, R. S. (2020). Impact of COVID-19 pandemic on mental health in the general Population: A systematic review. *Journal of affective disorders*, 277, 55–64.
- ZHENG, X., RUAN C., & ZHENG, L. (2021). "Money or Love? The Impact of the COVID-19 Pandemic on Consumer Life Goals and Subjective Well-Being," *Journal of Business Research*, 137, 626–633. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.08.044>.

## DEPREM SONRASI SOSYAL DESTEK DİNAMİKLERİ

## POST-EARTHQUAKE SOCIAL SUPPORT DYNAMICS

Betül Dilara ŞEKER

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi*

*Psikoloji Bölümü, Türkiye*

*dilaraseker@yyu.edu.tr*

### Özet

Türkiye'nin güney doğusunda 6 Şubat 2023'te 7.7 ve 7.6 büyüklüğünde iki deprem yaşandı. Milyonlarca kişi fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik olarak etkilendi. Ülkemizde yaşanan afetler nedeniyle bu alanda yapılacak çalışmalara önem verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ancak deprem çalışmaları, deprem etkilerinin tümünü sunmakta yetersiz kalmaktadır. Depremle ilgili çalışmaların bireysel tepkileri ve psikolojik etkileri vurguladığı ancak sosyal-psikolojik kapsamı göz ardı ettiği görülmektedir.

Afet sonrası psikolojik sağlık incelendiğinde; az sayıda kişinin ciddi düzeyde psikolojik sıkıntı yaşadığı ve özellikle hayatta kalanların dayanıklılığının vurgulandığı görülür. Kişileri güçlendiren birçok psikolojik ve sosyal kaynak ve süreç vardır. Bunlardan biri de sosyal destek kavramıdır. Sosyal destek bireyin sıkıntı zamanlarında desteklenme, uyumlu bir sosyal grup ve topluluğa ait olduğuna dair algılarını sürdürme ve artırma yönündeki bireysel ve kolektif kapasitesini ifade eder. Sosyal destek, deprem sonrası yardım ve müdahale programlarında önemli bir kavramdır. Kavram, hayatta kalanların desteklenme algıları ve değerli bir sosyal grup ve topluluğa ait olmanın sağladığı faydalara olan güvenlerini sürdürmelerine ve hatta artırmalarına yardımcı olur. Bu nedenle, çalışmada her şeyi kapsayan sosyal destek yapısının dinamikleri sosyoekolojik, kaynakların korunması ve terör yönetimi kuramları bağlamında ele alınacaktır. Kavramın yapısının ve bileşenleriyle ilgili farkındalığın olası afet sonrası müdahale süreçlerini etkileyeceği düşünülmektedir.

**Anahtar sözcükler:** Afetler, Deprem, Sosyal Destek, Deprem Sonrası Müdahale

### Abstract

On February 6, 2023, two earthquakes of magnitude 7.7 and 7.6 occurred in southeastern Turkey. Millions of people were affected physically, psychologically, socially and economically. It is thought that due to the disasters experienced in our country, it is necessary to give importance to the studies to be carried out in this field. However, earthquake studies are insufficient to present all the effects of earthquakes. Psychological studies on earthquakes emphasize individual reactions and psychological effects, but ignore the social-psychological scope.

Nonetheless, when the post-disaster psychological health is examined; a small number of people experience severe psychological distress, and the resilience of survivors is particularly emphasized. There are many psychological and social resources and processes that empower people. One of them is the concept of social support. Social support refers to an individual's individual and collective capacity to be supported in times of distress and to maintain and increase their sense of belonging to a cohesive social group and community. Social support is an important concept in post-earthquake aid and response programs. The concept helps survivors maintain and even increase their sense of support and confidence in the benefits of belonging to a valuable social group and community. For this reason, the dynamics of an all-encompassing social support structure will be discussed in the context of socioecological,

conservation of resource and terror management theories. It is thought that the structure of the concept and awareness of its components will affect possible post-disaster response processes.

**Keywords:** Disasters, Earthquake, Social Support, Post-earthquake Intervention.

## Giriş

Afetler, hayatımızın kaçınılmaz bir gerçeği ve karmaşık küresel sorunlardır. Deprem, kasırga, hortum, sel, volkanik patlama gibi doğal afetler, insan yaşamının ve tarihinin kaçınılmaz bir parçasını oluşturur. Afetler, genellikle toplumun bir veya daha fazla katmanında kapsamlı hasara, zorluklara veya can kayıplarına yol açan doğal veya insan kaynaklı olaylar olarak kavramsallaştırılır (Bonanno ve ark., 2010). Birleşmiş Milletler Uluslararası Afet Azaltma Stratejisi (UN-IDSR)'ne göre afet, etkilenen topluluğun veya toplumun işleyişinde ciddi bir bozulmaya neden olan ve insani, maddi, ekonomik veya çevresel kayıpları aşan bir durumdur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ise afeti dış yardım gerektiren ani bir ekolojik fenomen olarak tanımlar (Makwana, 2019).

Özellikle deprem, Türkiye'nin konumu nedeniyle sıklıkla karşılaştığımız ve bireysel ve toplumsal olarak yüksek maliyetlere neden olan afetlerin başında gelmektedir. Son olarak, Türkiye'nin güneydoğusunda 6 Şubat 2023 tarihinde iki deprem yaşandı ve bu depremler doğrudan etkilediği on bir şehirde ciddi etkilere yol açtı. Ancak diğer bölgeler depreme maruz kalmamış olsa bile dolaylı olarak etkilenmiştir. Sonuç olarak, bu afet fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan birçok kişiyi etkilemiştir. Bu nedenle, deprem veya afet konularında yapılan çalışmalara önem verilmesi ve hazırlanan müdahale programları için önemli bir kaynak sağlaması gerektiği düşünülmektedir. Ancak, yapılan deprem çalışmalarının, depremin etkilerini tam olarak sunmada yetersiz kaldığı bilinen bir gerçektir. Sosyal psikoloji alanında yapılan deprem çalışmalarının genellikle bireysel tepkileri ve psikolojik etkileri vurguladığı, sosyal-psikolojik boyutunu göz ardı ettiği görülmektedir (Bonanno, 2010). Sosyal destek kavramı, bireyin zor zamanlarında desteklenmesini, uyumlu bir sosyal grup veya topluluğa ait olduğuna dair algılarını sürdürme ve artırma yönündeki bireysel ve kolektif kapasitesini ifade etmektedir. Bu nedenle, sosyal destek kavramının deprem sonrası yardım ve müdahale programlarında önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı, afet sonrası süreçte sosyal destek kavramının temel dinamiklerinin değerlendirilmesidir.

## 1. Afet Kavramı

Her yıl milyonlarca insan, doğal ve insan kaynaklı afetleri deneyimlemektedir. Afetin doğası çok yönlü olup yaşamın her alanını etkileyebilir (Bonanno ve diğ., 2010). Afetler genellikle ölümcül olmakla birlikte, insan hayatına mal olabilir ve geniş bir coğrafi alana yayılabilir. Afetler bireylerin fiziksel ve psikolojik sağlığını etkilerken, ekonomik ve sosyal kalkınma da genellikle kesintiye uğratabilir (Makwana, 2019). Ayrıca afetler, bireylerin yaşadıkları toplum yapısını, sosyal ilişkileri, sistemleri (örneğin aile, eğitim vb.), kurumları ve toplulukları da etkileyebilir. Bir felaketin etkisi genellikle bir toplumun daha geniş kesimlerine yayılabilir ve bazen olayın coğrafi mahallerinden çok uzaktaki insanların yaşamlarını da değiştirebilir (Bonanno ve diğ., 2010). Afetler, bireylerin mevcut başa çıkma kapasitelerini aşan ve dolayısıyla dış yardıma ihtiyaç duydukları büyük çaplı etkileri olan durumlardır. Afetler genellikle hızlı bir şekilde meydana gelir ve büyük zararlara yol açabilir. Bu zararların etkilerinden kurtulmak yıllar sürebilir. Bu nedenle afetlerin kaotik bir doğası olduğu ve psikolojik sonuçlarının değerlendirilmesinin zor olduğu söylenebilir. Bireyler için doğal afetler varoluşsal tehdit potansiyeline sahiptir. Ancak doğal afetlerle diğer varoluşsal tehdit türleri arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Doğal afetler, birçok kişiyle birlikte, yani kolektif olarak yaşanan bir deneyimdir ve kişi diğerlerinin hayatını kaybetmesine tanık olabilir. Bununla birlikte, varoluşsal tehdit genellikle bir başkasının ölümü yerine kişinin kendi ölümüyle ilgilidir ve kişisel deneyim olma eğilimindedir (Jonas, Sullivan ve Greenberg, 2013). Ayrıca, doğal afetlerde tehdidin kolektif doğası dikkate alındığında, insanlar diğerlerinin, düzenin önemini fark ederek, sosyal destek odaklı davranışlar sergileyebilirler (Oishi ve diğ., 2017).

Genellikle bir afetin hayatta kalanlar üzerindeki psikolojik maliyeti, diğer etkiler göz ardı edildiği şekilde tahmin edilir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk, kaynak eksikliği, eğitim fırsatlarının eksikliği, altyapı ve eğitilmiş işgücü eksikliği, farkındalık eksikliği gibi nedenlerle daha ağır bireysel ve toplumsal sonuçlara yol açabilir. Yaşanan afetler hem bireyleri hem de toplulukları önemli ve kalıcı zararlara ve kayıplara uğratmaktadır. Ayrıca afete maruz kalan bireylerin küçük bir kısmında ciddi psikolojik sıkıntıların uzun süreli yaşandığı ve özellikle hayatta kalanların dayanıklılığının vurgulandığı görülmektedir (Bonanno ve diğ., 2010). Afete maruz kalan bireyler, travma sonrası stres bozukluğu, yas, depresyon, kaygı, stres kaynaklı sağlık sorunları, madde bağımlılığı ve intihar düşüncesi gibi birçok psikolojik sorun sergileyebilirler. Ancak bu sorunlar genellikle afete maruz kalan bireylerin sadece küçük bir kısmında ciddi düzeyde görülür. Afet sonrasında bireyler genellikle birkaç aydan bir veya iki yıla kadar değişen bir süre içinde psikolojik dengeye kavuşurlar. Afete maruz kalanların çoğu yalnızca geçici bir sıkıntı yaşar ve işlevselliklerini sürdürürler. Bu durum afet sonrası ortaya çıkan riskler ve dayanıklılık faktörlerinin kombinasyonuna bağlıdır. Afet sonuçlarındaki bireysel farklılıklar, afet meydana geldiği bağlama ilişkin değişkenler, afet sırasında maruz kalma gibi değişkenler risk ve dayanıklılık faktörleri olarak ele alınır. Afetler, bireyler, aileler ve topluluklar için bir risk oluşturur. Afetler, geniş sosyal birimler içindeki ve arasındaki ilişkileri anlamlı bir şekilde etkiler. Bu durum, bir dayanıklılık faktörü olarak değerlendirilebilir. Hayatta kalanlar genellikle ailelerinden, akrabalarından ve arkadaşlarından anında destek alır ve bu nedenle hayatta kalanların çoğu bu deneyimin onları daha da yakınlaştırdığını belirtir. Ancak, ampirik kanıtlar afetlerin stresinin hem kişilerarası ilişkileri hem de topluluk bağını aşındırabileceğini göstermektedir. Afet sonrası sosyal ilişkiler, bireylerin başa çıkma becerisi ve dayanıklılığı üzerinde etkili olabilir. Afete maruz kalmayan popülasyonlarda bir felaketin uzak etkileri genellikle sınırlı ve geçicidir (Bonanno, 2010).

Afetlerin etkileri ve sonuçları, afet türü, büyüklüğü, bölgeye ve toplumun sosyo-ekonomik yapısına bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Afetlerin etkilerini en aza indirmek ve toplumların daha dirençli hale gelmesini sağlamak için afet yönetimi, hazırlık, müdahale ve iyileştirme süreçleri büyük önem taşır. Bu süreçler, afet risklerinin azaltılmasını, erken uyarı sistemlerinin kurulmasını, acil durum planlarının geliştirilmesini, toplumun bilinçlendirilmesini ve dayanıklılığın artırılmasını içerir. Ayrıca, afet sonrası iyileşme ve rekonstrüksiyon sürecinde de psikolojik destek, sosyal yardım ve ekonomik önlemler alınması gerekmektedir.

Afetlerin karmaşık doğası ve etkileri göz önüne alındığında, afet yönetimi ve psikososyal destek alanlarında yapılan araştırmalar ve çalışmalar büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmalar, afetlere maruz kalan bireylerin ve toplulukların ihtiyaçlarını anlamak, başa çıkma mekanizmalarını güçlendirmek ve iyileşme sürecine katkıda bulunmak için bilgi sağlamaktadır. Afetlere hazırlıklı olmak, erken müdahale, toplum desteği ve dayanışma önemli faktörlerdir ve afetlerle başa çıkmada etkili bir yaklaşımı desteklemektedir.

## **2. Sosyal Destek**

İnsanlara dayanıklılık göstermeleri ve felaketlerden başarılı bir şekilde kurtulmaları için güçlendiren birçok psikolojik ve sosyal kaynak ve süreç bulunmaktadır. Bunların başında sosyal destek gelir. Sosyal destek, çoğunlukla bireylere gerçek yardım sağlayan ve onları sevgi dolu, ilgili ve ihtiyaç anında hazır olarak algılanan bir sosyal ilişkiler ağına yerleştiren sosyal etkileşimler olarak adlandırılır. Sosyal destek, bireyin sıkıntı zamanlarında hayatta kalanların desteklendiğine ve uyumlu bir sosyal grup ve topluluğa ait olduğuna dair algılarını sürdürme ve artırma yönündeki bireysel ve kolektif kapasitesidir. Birey farklı kaynaklardan sosyal destek sağlayabilir. Birey aile, arkadaş, akraba, komşu, gibi yakın çevresinden sosyal destek sağlayacağı gibi resmi kurum ve kuruluşlardan, sivil toplum kuruluşlarından, dernekler ve uzmanlardan da sosyal destek sağlayabilir (Kaniasty ve Norris, 2009).

Afet deneyiminin karmaşıklığı, çevresel, psikolojik, sosyal, politik ve kültürel olmak üzere pek çok farklı sorgulama düzeyinde değerlendirmeler yapılmasını gerektirir. Özellikle sosyal desteğe odaklanarak, çeşitli afet sonrası sosyal dinamikleri derinlemesine ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Afetler, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), depresyon ve anksiyete gibi sorunlara neden olabilir



(Liang ve diğ., 2019; Xu ve diğ., 2018). Afet sonrası sosyal desteğin bu olumsuz sonuçları ortadan kaldıracabileceği varsayılır, ancak sosyal destek ile ruh sağlığı arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar tutarsız sonuçlar vermiştir. Bu tutarsızlık, sosyal desteğin karmaşık yapısından kaynaklanmaktadır (Kaniasty ve Norris, 2004; Zhang ve diğ., 2017). Ayrıca afet çalışmalarında sosyal destek kavramının daha az ele alındığı görülmektedir.

Sosyal destek, daha iyi fiziksel ve zihinsel sağlıkla ilişkili bir kavramdır (Hall, 2016). Afet sonrası bağlamda, sosyal destek genellikle bireyin stresli bir yaşam olayı sırasında kendi sosyal ilişkiler açısından alabileceği yardımı ifade eder. Sosyal destek, hem bireysel olarak harekete geçirilebilir bir kaynak hem de bağlama özgü başa çıkma anlayışını benimseyen yaklaşım olarak incelenir (Zaumseil ve diğ., 2014, sf. 46). Bu sosyal destek ağı, aile üyelerini, arkadaşları, iş arkadaşlarını, tanıdıkları (Norris ve diğ., 2008), sivil toplum kuruluşlarını ve resmî kurumları kapsar. Yüksek düzeyde bir sosyal desteğin psikolojik sağlamlığı artırabileceğine dair iyi kanıtlar vardır (Aldrich, 2010). Doğal afetten kurtulanlarla yapılan araştırmalarda, sosyal destek daha az depresyon ve TSSB ile ilişkili bulunmuştur (Hall, 2016).

Öte yandan, düşük düzeyde bir sosyal destek teorik olarak daha yüksek bir duyarlılıkla ilişkilendirilmiştir (Miller, Chen ve Cole, 2009). Yukarıda da değinildiği gibi, daha yüksek sosyal destek, stresli yaşam olaylarını takiben daha uzun süreli ruhsal sorunların gelişmesine karşı koruyucu bir faktör olduğu düşünülmektedir. Bu, örneğin, Büyük Doğu Japonya Depremi'nin ardından kendilerine daha fazla sosyal destek sağlandığını düşünen bireylerin, sorunlarla daha iyi başa çıktığını göstermektedir (Sugimoto, Umeda, Shinozaki, Naruse ve Miyamoto, 2015).

Farklı araştırmacılar Hobfoll'un COR teorisine dayanarak sosyal destek kavramını afet psikolojisine uyarlamıştır. Böylece, farklı afet türlerine maruz kalan afetzedelerin farklı alt grupları nasıl sosyal desteği deneyimlediklerine odaklanılmışlardır (Kaniasty, 2012). Ayrıca, afet sonrası dinamik sosyal süreçlerin olasılıkları değerlendirilir. Afetin belirli özellikleri, maruz kalmanın şiddeti ve afet sonucu yerinden edilme gibi başa çıkma çabalarının sosyal destek dinamikleri ile ilişkilidir. Doğal afetlerin, karşılıklı yardım ve desteğin sağlanmasına yol açtığı vurgulanır. Yıkıcı bir afetin ardından, hayatta kalanların maddi, bilgisel ve duygusal destek sağlamak için kısmen kayıplarını telafi etmeleri önemlidir. Bu süreçte hem devlet kuruluşları hem de uluslararası yardım kuruluşları tarafından resmi destek sağlanır (Bonanno, Brewin, Kaniasty ve La Greca, 2010) ve ayrıca sivil toplum kuruluşları, akrabalar, arkadaşlar, komşular ve dini kurumlar gibi gönüllü olarak resmi olmayan destek sağlanır (Kaniasty ve Norris, 2009). Afet sonrası sosyal destek alma deneyimi, sosyal desteğin fiilen bozulmasıyla gerçeklik algısını zedeler. Bundan sonra, mağdur toplulukları, profesyonel destekçiler ve empatik tanıklar birbirlerini kurtarmak, korumak ve yardımcı olmak için bir araya gelirler. Bununla birlikte, kaynakların bu aşaması uzun sürmez. Başlangıçtaki dayanışma, iyilikseverlik ve diğerkâmlık duygusu, kademeli olarak hayal kırıklığı ve kederin, kayıpların ve yıkımın acımasız gerçekliğinin doğrudan farkına varılmasıyla yavaş yavaş etkisiz hale gelir. Somut kayıplar, kaynakların giderek kötüleştiği duygusu ve yalnızca kısa bir süre önce ortak bir sıkıntıda birleşmiş bir toplulukta artan rekabet ve kutuplaşma ortaya çıkarır. Başka bir deyişle, yardım dağıtımı şeffaf görelî ihtiyaçlar kuralından sapmaya başladıkça (yani, daha fazla kayıp, daha fazla yardım alındığında), rekabet ortaya çıkabilir ve belirli insanlar görelî bir avantaja sahip olabilir (örneğin, daha yüksek sosyoekonomik statüye sahip olanlar; daha genç olanlar) veya afet sonrası sosyal destek alma konusunda dezavantajlı olabilir (örneğin, azınlık statüsüne sahip olanlar; daha yaşlı olanlar) (Kaniasty ve Norris, 1995). Yardım dağıtımı siyasi bir mesele haline gelebilir ve bir topluluk içinde önceden var olan sosyal eşitsizlikleri canlı bir şekilde ortaya çıkarabilir veya bunlara katkıda bulunabilir (Gill, 2007). En iyi niyetli yardım bile beceriksizce veya tehditkâr bir şekilde verilebilir. Çeşitli travmalarla baş etmeye yönelik yapılan ampirik araştırmalar, destek sağlayıcıların mağdurların iyileşmesini nasıl engelleyebileceğini göstermiştir. Destek sağlayıcılar, kasıtsız veya kasıtlı olarak yanlış yönlendirilmiş, duyarsız, yargılayıcı veya küçümseyici eylemler gerçekleştirebilir (Lepore ve Revenson, 2007). Hayatta kalanlar, en azından krizlerde ailelerinden, akrabalarından ve yakın arkadaşlarından destek alacaklarını algılasa, bu onları travmadan koruyabilir. Bu nedenle, birçok afetin hemen ardından yetişkin mağdurlar arasında sosyal desteğin sağlanmasında bir artış gözlemlenir ve sosyal destek hem afet sonrası bir topluluk duygusu

yaratmaya hem de hayatta kalanların ruh sağlığının iyileşmesine yardımcı olur (Kaniasty ve Norris, 2009; Zaumseil ve diğ., 2014).

Afet deneyimi psikolojik, sosyal, çevresel, politik ve kültürel düzeylerde bütüncül olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Platt ve diğ., 2016). Afet sonrasında hayatta kalanlar genellikle duygusal destek (örneğin, empati, arkadaşlık), bilgi desteği (örneğin, mevcut hizmetler hakkında bilgi veya afetle ilgili stres faktörlerinin nasıl ele alınacağı) ve somut destek (örneğin, finansal krediler, yardım, yemek pişirme ve temizlik) dahil olmak üzere çeşitli yardım biçimlerine ihtiyaç duyabilirler. Bu üç destek biçiminin afet sonrası deneyimi şekillendirmede, hayatta kalanların afetle ilgili stresörlerle başa çıkmasına yardımcı olmada ve olumsuz ruh sağlığı sonuçlarına karşı korumada önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir (Kaniasty ve Norris, 2009). Afetten kurtulanların çoğunun hasarlı mülklerin tamirata, sigorta paralarına erişim ve afet sonrası yeterli barınma sağlama gibi konularda sürekli zorluklarla karşılaştığı ve yeterli destek alamadığı bilinmektedir (Peacock, Van Zandt ve Zhang, 2018).

Afet deneyimi, karşılıklı yardım ve destek değişimi ile ilişkilendirilen çevresel zorlukların ve kayıpların dinamik etkileşimi olarak değerlendirilebilir (Hall, 2016). Bu bağlamda, sosyal destek yapısının üç temel işlevsel yönü bulunmaktadır: alınan sosyal destek (gerçek yardım alma); algılanan sosyal destek (gerekirse yardımın bulunabileceği inancı); ve sosyal yerleşiklik (diğerleriyle ilişkilerin miktarı ve türleri) (Norris, Baker, Murphy ve Kaniasty, 2005; Tyler, 2006). Daha şiddetli afet kayıpları yaşayan mağdurların, gerektiğinde yeterli destek bulunacağına dair daha düşük güven düzeylerine sahip oldukları gözlemlenmiştir (Platt, 2016). Deprem gibi doğal afetlerden sonra sosyal ilişkilerin rolü, algılanan ve alınan destek, kişilerarası ve topluluk ilişkileri (Gottlieb ve Bergen, 2010) ayrıca sosyokolojik psikoloji (Oishi, 2014), terör yönetimi (Greenberg ve diğ., 1986) ve kaynakların korunması (Hobfoll, 2001) kuramları bağlamında değerlendirilmiştir.

## 2.1. Alınan ve Algılanan Sosyal Destek

Sosyal destek, istenmeyen yaşam olaylarına ve günlük gerilimlere ve stres faktörlerine uyum sağlamada önemli bir rol oynar. Sosyal destek çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir. Örneğin, destek duygusal güvence, günlük yaşamın acil görevlerinde araçsal yardım veya bir şeyin nasıl yapılacağı veya en iyi hareket tarzının ne olabileceği hakkında bilgi sağlanması şeklinde olabilir (Kaniasty ve Norris, 2009). Destek ayrıca, kişi yardımın geleceğinden emin olduğunda olduğu gibi olumlu veya genel olarak destekleyici diğer kişilerin kişinin en derin kişisel endişelerini ve kaygılarını dinlemeye isteksiz veya aciz olarak algılanması gibi olumsuz olabilir (Lepore ve Revenson, 2007).

Sosyal destek, iki geniş boyuta ayrılabilir (Gottlieb ve Bergen, 2010). Bu boyutlar algılanan destek ve alınan destektir.

### 2.1.1. Alınan Sosyal Destek

Algılanan destek, yardıma ihtiyaç duyulduğunda destek sunulacağına olan inancı ifade eder ve genellikle daha iyi fiziksel ve zihinsel sağlıkla ilişkilendirilir (Uchino, 2009). Karşılıklı sosyal destek ve resmi yardım, doğal afetlerle mücadele eden topluluklarda açıkça bol miktarda bulunmaktadır. Somut kayıplar (örn. mülk, eşyalar) ve travma deneyimi (örn. yaralanma, yaşam tehdidi) olarak işlevselleştirilen afete maruz kalma, tipik olarak hayatta kalanların aldığı yardım miktarını belirler (Urmson Johnston ve Kemp, 2016). Bununla birlikte, göreceli ihtiyaçlar kuralı, afet sosyal destek seferberliğinin tek kuralı değildir. 'Özgeci' veya 'terapötik' afet sonrası topluluklar- başlangıçta artan dayanışmayı, birlik duygusunu ve özgeciliğin genel mevcudiyetini tanımlarken sıklıkla kullanılan etiketler- en eşitsiz yollarla yönetilirler ve önceden var olan ve ortaya çıkan içerme ve dışlama toplumsal tabakalaşmalarından kaçamazlar (Kaniasty, 2020). Lowe ve diğ. (2018), Sandy Kasırgası'ndan iki yıl sonra etkilenen New York mahallelerinde yaşayanlardan, gelecekte olası bir felaket durumunda ne kadar yardım bekleyebileceklerini tahmin etmelerini istenilmiştir. Çalışma sonucunda daha yaşlı, bekar, daha az eğitilmiş ve yalnız yaşayan insanların daha fazla olduğu bölgelerde ikamet eden kişilerin, akrabalarına göre önemli ölçüde daha az sosyal destek almayı bekledikleri saptanmıştır.

Hem teorik hem de uygulamalı açıdan önemli olan, sosyal desteğin fiilen alınmasının afetzedelerin ruh sağlığını ne ölçüde koruduğu sorusunun yanıtıdır. Alınan desteğin etkinliğine ilişkin tartışma, literatürde hala tartışmalı bir konu olmaya devam etmektedir ve geçmiş ve yakın zamandaki afet çalışmaları, bu konuyu ele almak için henüz yeterli bir çerçeve sağlayamamıştır. Afetlerden sonra sosyal destek almanın net yararlarını belgeleyen araştırmalar hala seyrek (Agyapong ve diğ., 2019). Bu koruyucu işlevler doğrudan yararlı bir etki olarak mı görülmekte (ör. daha fazla sosyal destek alan hayatta kalanlar, kayıpların/travmanın boyutuna bakılmaksızın daha az sıkıntı gösterirler) yoksa strese karşı tamponlayıcı bir etki olarak mı değerlendirilmeli (daha büyük kayıplar/travma yaşayan kurbanların çoğu gibi), henüz kesin olarak belirlenmemiştir.

İncelendiğinde, alınan sosyal desteğin olumlu etkilerinin, destek türü, yanıt verenlerin özellikleri ve değerlendirilen sonuçlara göre sınırlı olduğu görülmektedir. Örneğin, Ike Kasırgası'ndan sağ kurtulanlarla yapılan bir boylamsal çalışmada, Platt ve diğ. (2019), yalnızca alınan duygusal desteğin daha düşük travma sonrası stres seviyeleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Ancak, afetle başa çıkmada insanların ihtiyaçlarıyla uyumlu olarak, alınan somut veya bilgisel destek, afet üzerinde koruyucu bir etki yaratmamıştır (Kaniasty, 2019). Katrina Kasırgası sonrası yapılan bir çalışmada, McGuire ve diğ. (2018), kriz durumlarında alınan sosyal desteğin tüm katılımcılar için depresyon belirtilerini azalttığı ortaya konulmuştur.

Çoğu zaman, afet çalışmalarında, alınan sosyal destek miktarıyla hayatta kalanların psikolojik sıkıntıları arasında pozitif ilişkiler bildirildiğinden, alınan sosyal desteğin destekleyiciliğine olan inanç sorgulanmaktadır (Hall ve diğ., 2016). Neyse ki, bu paradoksal bulguları açıklayabilecek birçok yol vardır. Örneğin, daha fazla psikolojik semptom yaşayan insanlar genellikle daha fazla sosyal destek alabilirler (yani görece ihtiyaçlar kuralının başka bir sonucu olarak). Bununla birlikte, bu tartışmalı sonuçlar, afet sonrası alınan desteğin yararlılığını araştıran ampirik yaklaşımlarda değişiklik yapılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle alınan sosyal desteğin kalitesi, miktarından daha hassas bir şekilde kaydedilerek faydalarının belgelenmesinde önemli olabilir. Çin'deki 2013 Lushan depremiyle ilgili bir çalışmada (Shang ve diğ., 2019), depremden iki yıl sonra daha az sıkıntı yaşayan katılımcıların aldığı sosyal destek kalitesinin (örneğin, ihtiyaçlara uygunluk, zamanında teslim ve hassasiyet) etkisini ortaya koymuştur, oysa alınan sosyal desteğin miktarı, destekle psikolojik sonuçları tahmin etmede anlamlı çıkmamıştır.

### **2.1.2. Algılanan Sosyal Destek**

Sosyal desteğin, kişilerarası ve toplumsal ilişkilerinin tüm yönleri dinamik varlıklardır. Bu nedenle, felaket olaylarının bu kavramları etkileme potansiyelini kabul etmek önemlidir. Afetler, alınan sosyal desteği başlangıçta ve geçici olarak seferber ettiği gibi, genellikle sosyal ilişkilerin daha uzun süreli bozulmasına da neden olmaktadır (Kaniasty, 2020). Özellikle, kesitsel, boylamsal veya daha az sıklıkla ileriye dönük tasarımlara sahip birçok araştırma, afetler (Lowe ve Willis, 2015) bağlamında algılanan sosyal destek düzeylerinin düştüğünü veya bu olaylara maruz kalma derecesinin afetlerle olumsuz ilişkili olduğunu belgeleyen bulgular sunmaktadır. Ayrıca, afet sonrası algılanan sosyal destek ve/veya sosyal refahın diğer göstergeleri üzerindeki etkileri de araştırılmaktadır (Cherry ve diğ., 2015; Kaniasty, 2012). Algılanan sosyal desteğin afet sonrasında bozulması, afete maruz kalmanın kapsamını ve bunun sonuçlarını psikolojik sıkıntıyla ilişkilendiren en geçerli arabuluculardan biri olarak hareket etmektedir (Dar ve diğ., 2018). Afet araştırmaları, sosyal destek algılarının rolünü inceleyerek daha net bulgular sunmaktadır. Hall ve diğ., (2016) yaptığı çalışmada algılanan sosyal destek, rutin olarak destekleyici işlevini ortaya koymuştur. Aynı çalışmada, alınan desteğin sıkıntı ile pozitif bir ilişkisi olduğu, algılanan desteğin ise sıkıntı ile negatif bir ilişkisi olduğu rapor edilmiştir. Afet araştırmaları genellikle sosyal destek algılarının olay sonrası psikolojik iyi oluş üzerinde olumlu doğrudan ve/veya tamponlayıcı etkilere sahip olduğunu belirtmektedir (Chan ve diğ., 2015; Cherry ve diğ., 2015; Dar ve diğ., 2018).

Alınan ve algılanan desteğin yaygınlığı ve uyumla ilişkisi farklılık göstermektedir. Örneğin, afetzedenin alabileceği gerçek desteğin miktarı (alınan destek), Kaniasty ve Norris (1995) tarafından

"göreceli ihtiyaçlar kuralı" olarak adlandırılan bir eğilimi yansıtmaktadır. Bu durumda, alınan sosyal desteğin çoğunlukla afetle ilgili gerçek kayıplarla uyumlu olduğu görülmektedir. Öte yandan, afet sonrası algılanan destek, bir afet sonrasında azalma eğilimi gösterir (Kaniasty ve Norris, 2009). Bu durum, toplu acil durumların kişiler arası sosyal dinamikleri ve topluluk kaynaklarının mevcudiyetini önemli ölçüde etkileyebildiği için ortaya çıkar. Alınan destek, sonuçlar açısından karmaşık bir model sergiler. Bazı araştırmalar, alınan desteğin uyumlu olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu göstermiştir (örneğin, Joseph, Andrews, Williams ve Yule, 1992), ancak diğer çalışmalar ise bu ilişkiyi desteklememektedir (örneğin, Morgan, Matthews ve Winton, 1995). Öte yandan, algılanan destek, yetişkinler ve çocuklar arasında afet sonrası daha iyi uyumla sürekli olarak pozitif bir şekilde ilişkilendirilmiştir (Ruggiero ve diğ., 2009). Daha önce belirtildiği gibi, afetler genellikle bir kişinin yaşam bağlamını etkiler ve değiştirir, bu sosyal destek de için geçerlidir. Örneğin, algılanan destek, çocukların ve ergenlerin afetle ilgili zorluklarını yönetmelerine yardımcı olmada önemli bir rol oynar. Ancak, çocukların hayatlarındaki ebeveynler, öğretmenler, arkadaşlar ve diğer destek sağlayıcılar da afetten olumsuz etkilenebilir, bu nedenle çocukların destek sistemleri karmaşık ve dinamiktir ve afetler nedeniyle kesintiye uğrayabilir (Galea ve diğ., 2008). Örneğin, Charley Kasırgası sonrasında yapılan bir çalışmada, çocukların sosyal destek düzeylerinin, afetle ilgili stres faktörlerinin yanı sıra sonraki yaşam stres faktörlerinden (örneğin, bir aile üyesinin hastalanması, ebeveynlerin boşanması veya ayrılması; La Greca ve diğ., 2013) olumsuz etkilendiğini göstermiştir. Boylamsal sosyal destek ve uyum çalışmaları, zaman içinde alınan ve algılanan destek arasında dinamik bir etkileşimi ortaya koymuştur. Özellikle, bu çalışmalar, alınan desteğin, uyumu dolaylı olarak algılanan destek yoluyla etkilediğini öne sürmektedir. Norris ve Kaniasty (1996) tarafından yapılan bir açıklayıcı çalışmada, iki farklı kasırgadan kurtulan insanların örneklemelerini kullanarak destek ve uyum ilişkisindeki değişiklikleri incelemişlerdir. Afete daha fazla maruz kalmanın, daha fazla miktarda gerçek destek alındığını, ancak aynı zamanda mevcut desteğin algısında zamanla bir azalma olduğunu bulmuşlardır. Alınan gerçek sosyal destek miktarı sıkıntıyla ilişkili değildir. Bununla birlikte, gerçek sosyal destek, algılanan sosyal desteğin yol açtığı sıkıntıyı azaltmak için önemli olduğunu kanıtlamıştır.

### 2.1.3. Kişilerarası ve topluluk ilişkileri

Sosyal desteğin üçüncü yönü, afetlerden sonraki süreçte kişilerarası temasın sosyal bütünleşmenin koruyucu işlevini ortaya koyar (Bryant, 2017). Ancak, afetler aynı zamanda sosyal ağları parçalayabilir ve zorlayabilir. Afet sırasında ve hemen sonrasında, kısa bir süreliğine bile olsa yakın aile üyelerinden veya diğer önemli bağlardan ayrı kalmak, daha yüksek sıkıntı düzeylerine katkıda bulunabilir (Kaniasty, 2020). Hayatta kalanlar genellikle topluluklarını terk etmeye ve kalıcı olarak yer değiştirmeye zorlanabilir. Bryant ve diğ. (2017), şiddetli yangınlar sonrasında ruh sağlığı göstergelerinin sosyal ağ yapılarıyla nasıl ilişkilendirildiğini değerlendirmiştir. Daha yakın sosyal bağlara sahip olmanın daha az sıkıntı ile ilişkili olduğu, topluluktan uzaklaşan birine yakın olmanın ise daha fazla depresyon ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Sıkıntıya yol açan sosyal destek yolu, afet sonrası ruh sağlığı araştırmalarında baskın bir kavramsal çerçeve olarak kabul edilmesine rağmen, yapılan boylamsal araştırmalar, afet sonrası sıkıntı düzeylerinin sosyal bağları aşındırdığını da göstermektedir (Platt ve diğ., 2016; Lowe ve Willis, 2015). İyileşme süreci, aile içindeki ilişkilerin tutarlılığına meydan okuyabilir (Marshall ve diğerleri, 2017; Sprague ve diğ., 2015). Çiftler üzerinde yapılan çalışmalar, afet sonrası ilişki kalitesinde bir düşüş olduğunu belgelemektedir. Kadınlara yönelik yakın partner şiddetinin hem fiziksel hem de cinsel açıdan arttığı, felaketlerin yaygın sonuçları olduğu gözlenmiştir (Marshall ve diğ., 2017).

Ortak kader duygusunu paylaşmak, kurtarma çabalarına katılmak, maneviyatı ve inancı ifade etmek veya sadece eğlendirici etkinlikler düzenlemek ve kurtarma sürecinde dikkati dağıtmak için planlanmış spontane sosyal etkinlikler, acı, kararlılık ve umudun toplu olarak kabul edilmesini sağlar. Bu, bireylerin iyi oluşunu ve toplumun dayanıklılığını desteklemenin önemli yollarından biridir (Cherry ve diğ., 2018; Inoue ve diğ., 2015). Afet sonrası çalışmalar, sosyal etkinliklere katılımın hem arttığını (Lee ve Fraser, 2019) hem de azaldığını (Kaniasty, 2012) göstermektedir. Afetlerle başa çıkmak, birçok insanın tepkilerinin ve çabalarının birbirine geçtiği ortak bir "enerji alanı" yaratır. Sonuç olarak afetten

etkilenen topluluklarda yaşayan kişilerden bazıları duygularını ve endişelerini paylaşma ihtiyacı hissederken, bazılarında ise sosyal etkileşimler, sıkıntı semptomlarını artırabilir (Bryant ve diğ., 2017).

## **2.2. Sosyoekolojik Bakış Açısı**

Sosyal destek, sosyal psikolojik olarak değerlendirilen bir kavramdır. Sosyal destek kavramının sosyal psikolojik olarak anlaşılması uygulanacak müdahale programlarında ve oluşturulacak politikalarda önemli bir yet tutmaktadır. Bu nedenle sosyal destek kavramı farklı sosyal psikolojik kuramlarda ele alınacaktır.

İnsanlar, afetlerle erken dönemlerden itibaren mücadele etmişlerdir. Günümüzde birçok afet için geliştirilen ön uyarı sistemleri ve afet hazırlığına sahip modern teknolojiler, kurban sayısını önemli ölçüde azaltırken, bugün modern bir toplumda yaşayan birçok insan hala büyük doğal afetlerle karşı karşıyadır ve onlardan etkilenmektedir. Afet deneyimi, insanların yaşamlarını etkilemektedir. Sosyoekolojik psikoloji, insanların fiziksel, kişilerarası, ekonomik ve politik çevreler gibi uzak ama önemli makro faktörlere nasıl bilişsel, duygusal ve davranışsal uyum sağladıklarını aydınlatır ve insanların yaşam koşullarını iyileştirmek için mevcut çevreleri aktif olarak nasıl değiştirdiğini ortaya koymaktadır (Oishi ve diğ., 2017). Afetler gibi çevresel tehditlerin, uyarlanabilir psikolojik savunma mekanizmalarını harekete geçirdiği varsayılır. Örneğin, tehdit edici ortamlarda bireylerin kolektivist, konformist, dindar ve olduğundan daha az sosyal oldukları gözlemlenmiştir. Doğal afetlerin bir tehdit türü olduğu ve bu tehdidin değer değişiklikleriyle ilişkilendirildiği düşünüldüğünde, insani değerleri de etkilemesi olasıdır. Bir doğal afet rastgele meydana geldiğinden, kurbanların bunun neden olduğunu anlaması zordur (Norris ve diğ., 2005). Örneğin, Katrina Kasırgası'nın birçok kurbanı, deneyimlerini açıklamak için Tanrı'ya dönmüştür (Stephens, Fryberg, Markus ve Hamedani, 2013). Farklı bir çalışmada da Katrina Kasırgası'nın bazı kurbanlarının, kendiliğinden başkalarını önemsemekten, başkalarıyla, toplumla ve aileyle bağlantı kurmanın önemini vurguladıkları görülmüştür (Stephens, Hamedani, Markus, Bergsieker ve Eloul, 2009). Kısacası, bu bakış açısına göre bireylerin yaşadıkları afet sonrasında bilişlerinde ve davranışlarında ciddi değişimler meydana geldiği varsayılmaktadır.

## **2.3. Terör yönetimi kuramı (TMT)**

Kuram temelde bir motivasyon kuramı olarak değerlendirilir (Greenberg ve diğ., 1986). Kurama göre, ölüm farkındalığı, ölüm kaygısı veya ölüm korkusu temel bir varoluşsal tehdit olarak kabul edilir ve tüm toplumlarda insan davranışlarının birincil motivasyonu olarak ortaya çıkar. Kuram, ölüm farkındalığının insan ilişkilerinde oynadığı yaygın rolü vurgular ve bireylerin davranışlarının nedenleri, dünya görüşleri, değer sistemleri, benlik saygıları ve davranışları hakkında açıklamalar sunar. TMT, insanların ölümün kaçınılmazlığına dair farkındalıklarının, hayatta kalmaya devam etme arzusuyla çeliştiğini ve bu çatışmanın varoluşsal bir teröre yol açtığını öne sürer (Greenberg ve diğ., 1986; Pyszczynski, Greenberg, Solomon, Arndt ve Schimel, 2004). Kurama göre, ölümle ilgili düşünceleri işlemek için kullanılan yakın (bilinçli) ve uzak (bilinçsiz) savunma mekanizmaları bulunmaktadır. Bu savunma mekanizmaları, bireylerin varoluşsal tehdit belirginliği arttıkça ölüm düşüncelerini silmek için önce inkâr veya bastırma gibi yakın savunmaları kullandıklarını gösterir. Bu tür savunmalar, ölüm düşüncelerini odaktan uzaklaştırdıktan sonra uzak savunma mekanizmalarının devreye girdiğini ortaya koymaktadır. Eğer birey, ölümlülük belirginliğinin aktive edildiğinin bilincinde değilse, o zaman uzak savunma mekanizmalarını kullanır. Bu uzak savunma mekanizmaları, dünyayı anlam ve değer duygusuyla doldurmaya yönelik kendini koruma amacını taşır (Greenberg ve diğ., 2014). Ölüm farkındalığından kaynaklanan kaygı ile kültürel dünya görüşleri, benlik saygısı ve yakın ilişkiler arasındaki bir savunma mekanizmasıyla başa çıkılır. Bu savunmalar doğrudan ölüme hitap etmez, ancak kişinin yaşamının anlam duygusunu artırır ve gerçek veya sembolik ölümsüzlük hissini geliştirir (Zaleskiewicz ve diğ., 2015). Kültürel dünya görüşleri, gerçek (öbür dünya hakkındaki inançlar yoluyla) ve sembolik ölümsüzlük (kendinden daha büyük bir şeye katkı yoluyla) vaadini yaratan karşılıklı yardım ve toplumsal varoluş gibi değerlerin yanı sıra dünya ve yaşam hakkındaki ortak inançları kapsar. Benlik saygısı, "kişinin kültürel dünya görüşünün standartlarına göre yaşadığına inanmasından kaynaklanan kişisel değer duygusu" olarak tanımlanır. Yakın ilişkiler, kişinin dünya görüşünü ve benlik saygısını

doğrular ve kendi başlarına güvenlik sağlar (Pyszczynski ve diğ., 2021). Kùltürler ve sosyal sistemlerden bağımsız olarak, uzak savunma mekanizmalarıyla toplum yanlısı davranışlar geniş çapta onaylanır ve ölüm kaygısına karşı değer duygusu, anlam oluşturma ve ilişkili olma bir tampon görevi görür (Greenberg ve diğ., 2014). Birey bir kolektif bir olumsuzlukla karşılaştığında, grup üyeleriyle iş birliği yapma ve sosyal destek arama eğilimleri artar. Birey kendini daha büyük bir topluluğun bir parçası olarak algılar ve kendisini grubun veya topluluğun diğer üyelerinden maddi yardım alabilecek bir konumda bulur. Örneğin, bir kasırga gibi bir felaket tüm nüfusu etkilediğinde, bir şehirde veya ülkede herkes birlikte hareket eder (Mishra ve Rath, 2020). Bu nedenle, kurama göre ölüm kaygısı belirginleştğinde toplum yanlısı davranışlar artar ve bu da finansal kaynakların daha cömertçe ve daha az bencilce diğer insanlara yönlendirilmesine yol açar (Zaleskiewicz ve diğ., 2015). Önceki araştırmalar, bireylerin kendi ölüm oranlarının farkında olduklarında daha fazla bağışta bulunduğunu göstermektedir (Jonas ve diğ., 2013). Benzer şekilde, COVID-19 pandemisinde de prososyal davranışların ve sosyal desteğin arttığı görülmüştür (Pyszczynski ve diğ., 2021).

#### 2.4. Kaynakların korunması kuramı

Kuram Hobfoll (2001) tarafından ortaya konulmuştur. Ortaya konulan kuram, bireylerin değer verdikleri nesnelere, durumlar, kişisel özellikler ve enerji gibi kaynakları elde etmek, elde tutmak, korumak ve geliştirmek için çaba sarf ettiklerini varsayar. Kriz durumlarında bireylerin, kaynak kaybını minimize etmek ve kazancı maksimize etmek eğiliminde olduklarını ifade eder. Bu çabalar, bireylerin doğal olarak tehdit edici gördükleri ve hayatta kalabilmek için kişisel güçleri, sosyal bağları ve kültürel aidiyetleri gibi kaynakların öne çıktığı bir dünyada gerçekleşir (Greenberg, Pyszczynski ve Solomon, 1986). Afet durumunda bireyler, kişisel, sosyal ve maddi kaynaklarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldıklarında stres yaşarlar. Afetin ardından bireyler, yeterli kaynaklara erişimde zorluklar yaşayabilirler. Daha fazla kaynağa sahip olan bireyler, daha az kaynağa sahip olanlara kıyasla kaynak kaybına daha az duyarlı olabilir ve daha hızlı bir şekilde iyileşebilirler. Maddi olmayan kaynak kayıplarının aksine, can kaybı kalıcı bir kayıp ve travmatik bir deneyimdir. Ayrıca, afetler maddi kaynaklara (ürünlere, evlere, eşyalara, araçlara) tamamen veya kısmen zarar verebilir. Kaynakların ani bir şekilde ortadan kalkması, insanları güvensiz ve travmaya karşı savunmasız hale getirir. Bunun yanı sıra, afetler benlik saygısı, bireysel yeterlilik, psikolojik iyilik hali, iyimserlik ve kişilerarası ilişkiler gibi kişisel ve sosyal kaynakları da tüketebilir. Bu tür kaynak kayıpları, hayatta kalanları psikolojik olarak etkileyebilir. İnsanlar, durumla baş etmekte kendilerini daha az yeterli hissettiklerinde daha fazla stres yaşarlar (Benight ve Bandura, 2004).

#### Sonuç ve Öneriler

Afetler, hayatımızın bir gerçeği ve küresel ölçekte karmaşık sorunlardan biridir. Özellikle deprem gibi doğal afetler, Türkiye gibi ülkelerde sıklıkla yaşanan ve büyük maliyetlere sebep olan olaylardır. Bu afetler, insanların yaşamını etkilediği gibi toplumun diğer katmanlarını da derinden etkiler. Ancak afetlerin sadece fiziksel etkilerine odaklanmak yeterli değildir. Sosyal psikoloji alanında yapılan araştırmalar, bireylerin psikolojik tepkilerini ve sosyal destek kavramının önemini vurgulamaktadır.

Bu çalışmadaki bulgular, afet deneyiminde sosyal destek ve yardımın önemli bir rol oynadığını ve afet sonrası iyileşme sürecinde hayatta kalanlara destek sağlamanın kritik olduğunu göstermektedir. Ancak, daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır ve afet sonrası destek mekanizmalarının etkinliğini artırmak için çabaların sürdürülmesi gerekmektedir. Afetler, fiziksel sağlık sorunlarından psikolojik sorunlara, ekonomik kayıplardan sosyal ilişkilerdeki bozulmalara kadar birçok etki yaratır. Sosyal destek kavramı, insanların zor zamanlarında desteklenmelerini ve bir sosyal grup ve topluluğa ait olma algılarını güçlendirmelerini ifade eder. Bu nedenle afet sonrası yardım ve müdahale programlarında sosyal destek kavramına önem verilmesi gerekmektedir. Afetlerin etkilerini değerlendirmek ve müdahale programları hazırlamak için yapılan çalışmalarda sosyal-psikolojik boyutun göz ardı edildiği görülmektedir. Afet sonrası süreçte bireylerin psikolojik dengeyi sağlamaları ve toplumsal dayanışmayı sürdürebilmeleri için sosyal destek önemli bir faktördür. Afetlerin yıkıcı etkileri sadece hayatta kalanları değil, toplumun geniş kesimlerini de etkiler. Bu nedenle afetlerle başa çıkmak için toplumsal dayanışma

ve sosyal ilişkilerin güçlendirilmesi önemlidir. Afet sonrası sosyal ilişkiler, bireylerin başa çıkma yetenekleri ve dayanıklılıkları üzerinde etkili olur.

Sonuç olarak, afetlerin sadece fiziksel etkilerine odaklanmak yerine sosyal-psikolojik boyutunu da göz önünde bulundurmak önemlidir. Sosyal destek kavramı, afet sonrası yardım ve müdahale programlarında dikkate alınmalıdır. Bu şekilde, afetlerin yarattığı etkileri en aza indirmek ve bireylerin toparlanma sürecini desteklemek mümkün olabilir. Alınan ve algılanan sosyal destek arasındaki farkları ve afetlerin sosyal destek üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar, önemli bulgular ortaya koymaktadır. Algılanan destek, afet sonrası psikolojik iyilik hali üzerinde olumlu etkiler göstermektedir. Bununla birlikte, alınan destek miktarı, afete maruz kalanların somut kayıpları ve travma deneyimleriyle ilişkilidir. Bu konularda daha fazla araştırma yapılması, afetlerin sosyal destek üzerindeki etkilerini anlamak ve afetlere müdahale stratejilerini geliştirmek için önemlidir.

### **Kaynakça**

AGYAPONG, V. I., JUHA`S, M., BROWN, M. R., OMEGE, J., DENG, E., NWAKA, B., AKINJISE, I., CORBETT, S. E., HRABOK, M., LI, X. M., & GREENSHAW, A. (2019). Prevalence rates and correlates of probable major depressive disorder in residents of Fort McMurray 6 months after a wildfire. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 17(1), 120-136.

ALDRICH, D. P. (2010). The power of people: social capital's role in recovery from the 1995 Kobe earthquake. *Natural Hazards*, 56, 595-611. doi:10.1007/s11069-010-9577-7.

BENIGHT, C. C., & BANDURA, A. (2004). Social cognitive theory of posttraumatic recovery: The role of perceived self-efficacy. *Behaviour research and therapy*, 42(10), 1129-1148.

BONANNO, G. A., BREWIN, C. R., KANIASTY, K., & GRECA, A. M. L. (2010). Weighing the costs of disaster: Consequences, risks, and resilience in individuals, families, and communities. *Psychological science in the public interest*, 11(1), 1-49.

BRYANT, R. A., GALLAGHER, H. C., GIBBS, L., PATTISON, P., MACDOUGALL, C., HARMS, L., BLOCK, K., BAKER, E., SINNOTT, V., IRETON, G., & RICHARDSON, J. (2017). Mental health and social networks after disaster. *American Journal of Psychiatry*, 174(3), 277-285.

CHAN, C. S., LOWE, S. R., WEBER, E., & RHODES, J. E. (2015). The contribution of pre- and postdisaster social support to short- and long-term mental health after Hurricanes Katrina: A longitudinal study of low-income survivors. *Social Science & Medicine*, 138, 38-43.

CHERRY, K. E., SAMPSON, L., NEZAT, P. F., CACAMO, A., MARKS, L. D., & GALEA, S. (2015). Long-term psychological outcomes in older adults after disaster: Relationships to religiosity and social support. *Aging & Mental Health*, 19(5), 430-443.

DAR, K. A., IQBAL, N., PRAKASH, A., & PAUL, M. A. (2018). PTSD and depression in adult survivors of flood fury in Kashmir: The payoffs of social support. *Psychiatry Research*, 261, 449-455.

GALEA, S., TRACY, M., NORRIS, F., & COFFEY, S. F. (2008). Financial and social circumstances and the incidence and course of PTSD in Mississippi during the first two years after Hurricane Katrina. *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies*, 21(4), 357-368. Gill, D. (2007). Secondary trauma or secondary disaster? Insights from Hurricane Katrina. *Sociological Spectrum*, 27, 613-632.

GOTTLIEB, B. H., & BERGEN, A. E. (2010). Social support concepts and measures. *Journal of psychosomatic research*, 69(5), 511-520.

GREENBERG, J., PYSZCZYNSKI, T., & SOLOMON, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. *Public self and private self*, 189-212.

GREENBERG, J., VAIL, K., & PYSZCZYNSKI, T. (2014). Terror management theory and research: How the desire for death transcendence drives our strivings for meaning and significance. In *Advances in motivation science* (Vol. 1, pp. 85-134). Elsevier.

HALL, B. J., SOU, K., CHEN, W., ZHOU, F., CHANG, K., & LATKIN, C. (2016). An evaluation of the buffering effects of types and sources of support on depressive symptoms among natural disaster-exposed Chinese adults. *Psychiatry*, 79(4), 389-402.

HOBFOLL, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied psychology*, 50(3), 337-421.

INOUE, Y., FUNK, D. C., WANN, D. L., YOSHIDA, M., & NAKAZAWA, M. (2015). Team identification and postdisaster social well-being: The mediating role of social support. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 19(1), 1-14.

JONAS, E., SULLIVAN, D., & GREENBERG, J. (2013). Generosity, greed, norms, and death—Differential effects of mortality salience on charitable behavior. *Journal of Economic Psychology*, 35, 47-57.

JOSEPH, S., ANDREWS, B., WILLIAMS, R., & YULE, W. (1992). Crisis support and psychiatric symptomatology in adult survivors of the Jupiter cruise ship disaster. *British journal of clinical psychology*, 31(1), 63-73.

KANIASTY, K. (2012). Predicting social psychological well-being following trauma: The role of post disaster social support. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 4(1), 22-33.

KANIASTY, K. (2020). Social support, interpersonal, and community dynamics following disasters caused by natural hazards. *Current opinion in psychology*, 32, 105-109.

KANIASTY, K., & NORRIS, F. H. (1995). In search of altruistic community: Patterns of social support mobilization following Hurricane Hugo. *American journal of community psychology*, 23(4), 447-477.

KANIASTY, K., & NORRIS, F. H. (2009). Distinctions that matter: Received social support, perceived social support, and social embeddedness after disasters. *Mental health and disasters*, 2009, 175-200.

LA GRECA, A. M., LAI, B. S., JOORMANN, J., AUSLANDER, B. B., & SHORT, M. A. (2013). Children's risk and resilience following a natural disaster: Genetic vulnerability, posttraumatic stress, and depression. *Journal of affective disorders*, 151(3), 860-867.

LEE, J., & FRASER, T. (2019). How do natural hazards affect participation in voluntary association? The social impacts of disasters in Japanese society. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 34, 108-115.

LEPORE, S. J., & REVENSON, T. A. (2007). Social constraints on disclosure and adjustment to cancer. *Social and personality psychology compass*, 1(1), 313-333.

LIANG, Y., CHENG, J., RUZEK, J. I., & LIU, Z. (2019). Posttraumatic stress disorder following the 2008 Wenchuan earthquake: A 10-year systematic review among highly exposed populations in China. *Journal of affective disorders*, 243, 327-339.

LOWE, S. R., WILLIS, M. (2015). Trajectories of perceived social support among low-income female survivors of Hurricane Katrina. *Journal of Social and Personal Relationships*, 32(8), 1034-1055.

LOWE, S. R., YOUNG, M. N., ACOSTA, J., SAMPSON, L., GRUEBNER, O., & GALEA, S. (2018). Disaster survivors anticipated received support in a future disaster. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 12(6), 711-717.



MAKWANA, N. (2019). Disaster and its impact on mental health: A narrative review. *Journal of family medicine and primary care*, 8(10), 3090.

MARSHALL, E. M., KUIJER, R. G., SIMPSON, J. A., & SZEPSENWOL, O. (2017). Standing on shaky ground? Dyadic and longitudinal associations between posttraumatic stress and relationship quality postearthquake. *Journal of Family Psychology*, 31(6), 721-733.

MCGUIRE, A. P., GAUTHIER, J. M., ANDERSON, L. M., HOLLINGSWORTH, D. W., TRACY, M., GALEA, S., & COFFEY, S. F. (2018). Social support moderates' effects of natural disaster exposure on depression and posttraumatic stress disorder symptoms: Effects for displaced and nondisplaced residents. *Journal of Traumatic Stress*, 31(2), 223-233.

MILLER, G., CHEN, E., & COLE, S. W. (2009). Health psychology: Developing biologically plausible models linking the social world and physical health. *Annual review of psychology*, 60, 501-524.

MISHRA, C., & RATH, N. (2020). Social solidarity during a pandemic: Through and beyond Durkheimian Lens. *Social Sciences & Humanities Open*, 2(1), 100079.

MORGAN, I. A., MATTHEWS, G., & WINTON, M. (1995). Coping and personality as predictors of post-traumatic intrusions, numbing, avoidance and general distress: A study of victims of the Perth flood. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 23(3), 251-264.

NORRIS, F. H., & KANIASTY, K. (1996). Received and perceived social support in times of stress: a test of the social support deterioration deterrence model. *Journal of personality and social psychology*, 71(3), 498.

NORRIS, F. H., BAKER, C. K., MURPHY, A. D., & KANIASTY, K. (2005). Social support mobilization and deterioration after Mexico's 1999 flood: Effects of context, gender, and time. *American Journal of Community Psychology*, 36, 15-28.

NORRIS, F. H., STEVENS, S. P., PFEFFERBAUM, B., WYCHE, K. F., & PFEFFERBAUM, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American journal of community psychology*, 41, 127-150.

OISHI, S. (2014). Socioecological psychology. *Annual review of psychology*, 65, 581-609.

OISHI, S., YAGI, A., KOMIYA, A., KOHLBACHER, F., KUSUMI, T., & ISHII, K. (2017). Does a major earthquake change job preferences and human values? *European Journal of Personality*, 31(3), 258-265.

PEACOCK, W. G., DASH, N., ZHANG, Y., & VAN ZANDT, S. (2018). Post-disaster sheltering, temporary housing and permanent housing recovery. *Handbook of disaster research*, 569-594.

PLATT, J. M., LOWE, S. R., GALEA, S., NORRIS, F. H., & KOENEN, K. C. (2016). A longitudinal study of the bidirectional relationship between social support and posttraumatic stress following a natural disaster. *Journal of Traumatic Stress*, 29(3), 205-213.

PYSZCZYNSKI, T., GREENBERG, J., SOLOMON, S., ARNDT, J., & SCHIMEL, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. *Psychological bulletin*, 130(3), 435.

PYSZCZYNSKI, T., LOCKETT, M., GREENBERG, J., & SOLOMON, S. (2021). Terror management theory and the COVID-19 pandemic. *Journal of Humanistic Psychology*, 61(2), 173-189.

RUGGIERO, K. J., ARMSTADTER, A. B., ACIERNO, R., KILPATRICK, D. G., RESNICK, H. S., TRACY, M., & GALEA, S. (2009). Social and psychological resources associated with health status in a representative sample of adults affected by the 2004 Florida hurricanes. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 72(2), 195-210.

SHANG, F., KANIASTY, K., COWLISHAW, S., WADE, D., MA, H., & FORBES, D. (2019). Social support following a natural disaster: A longitudinal study of survivors of the 2013 Lushan earthquake in China. *Psychiatry Research*, 273, 641-646.

SPRAGUE, C. M., KİA-KEATING, M., FELIX, E., AFIFI, T., REYES, G., & AFIFI, W. (2015). Youth psychosocial adjustment following wildfire: The role of family resilience, emotional support, and concrete support. *Child & Youth Care Forum*, 44(4), 433-450.

STEPHENS, N. M., HAMEDANI, M. G., MARKUS, H. R., BERGSIEKER, H. B., & ELOUL, L. (2009). Why did they “choose” to stay? Perspectives of Hurricane Katrina observers and survivors. *Psychological Science*, 20(7), 878-886.

STEPHENS, N. M., FRYBERG, S. A., MARKUS, H. R., & HAMEDANI, M. G. (2013). Who explains Hurricane Katrina and the Chilean earthquake as an act of God? The experience of extreme hardship predicts religious meaning-making. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44(4), 606-619.

SUGIMOTO, T., UMEDA, M., SHINOZAKI, T., NARUSE, T., & MIYAMOTO, Y. (2015). Sources of perceived social support associated with reduced psychological distress at 1 year after the Great East Japan Earthquake: Nationwide cross-sectional survey in 2012. *Psychiatry and clinical neurosciences*, 69(9), 580-586.

UCHINO, B. N. (2009). Understanding the links between social support and physical health: A life-span perspective with emphasis on the separability of perceived and received support. *Perspectives on psychological science*, 4(3), 236-255.

URMSON, K. A., JOHNSTON, D. M., & KEMP, S. (2016). Asking for help and receiving support after a disaster. *Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 20(1), 3-14.

XU, J., WANG, Y., & TANG, W. (2018). Posttraumatic stress disorder in Longmenshan adolescents at three years after the 2013 Lushan earthquake. *General hospital psychiatry*, 54, 45-51.

ZALESKIEWICZ, T., GASIOROWSKA, A., & KESEBIR, P. (2015). The Scrooge effect revisited: Mortality salience increases the satisfaction derived from prosocial behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 59, 67-76.

ZAUMSEIL, M., VON VACANO, M., SCHWARZ, S., SULLIVAN, G. B., & PRAWITASARI-HADIYONO, J. E. (2014). A cultural psychological framework for coping with disasters. (Ed., Zaumseil et al.) *Cultural psychology of coping with disasters: The case of an earthquake in Java, Indonesia*, Springer, 85-102.

ZHANG, Y., JI, Y., LU, W., LIU, J., YANG, Y., ZHOU, H., & LIU, Q. (2017). The associations between the peer relation, social support and mental health of adolescents in Wenchuan Earthquake-hit areas. *Wei Sheng yan jiu= Journal of Hygiene Research*, 46(1), 21-31

## MEKKE HAC ELEMANLARININ BUHARA'DAKİ GÖRÜNÜMLERİ

Şavkat ULUGBEKOVİÇ BOBOCONOV

Doç. Dr., Nizimo Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi  
Özbekistan

### Özet

Makale, Buhara'daki Mekke'ye yapılan hacın unsurlarının ortaya çıkışının, kökenlerinin ve nedenlerinin alan materyalleri ve kaynakları temelinde bilimsel bir analiz sunulmuştur.

**Anahtar sözcükler:** Hac, Kabe, kara taş, Sangi Murad taşı, Zemzem suyu, Mekke ağacı, Hac kapısı

### Giriş

İslam dünyasında Müslümanların merkezi Mekke'dir. Kutsal Şehri ziyaret etmek yani Hac farz olarak belirlenmiştir. Hac -Kâbe'yi tavaf etmek, Safa ve Merve dağları arasında koşmak, Araf at Dağı'nda olmak ve ömür boyu bir kez Mekke'yi ziyaret etmek demektir. Hac, yukarıdaki zikredilen ayetlerin anlamlarına göre farz fiillerden biridir ve İslam'ın beşinci şartıdır<sup>1</sup>.

Bütün Müslümanların Hacca gidecek maddi imkanları yoktu. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, Orta Asya'dan az sayıda olsa da hacı kadınlar da oluşuyordu. Örneğin, 1897'de ortalama 175 hacıdan 10'u kadın Buhara Emirliği'ndendi<sup>2</sup>. İmkân eksikliğinin sebebi ise Mekke ve Medine'den sonra mübarek adlandırılan şehirleri ziyaret edilmiştir. Buhara, Müslüman dünyasının yedi şerif şehirlerden biridir ve "İslam'ın kubbesi" olarak kabul edilmektedir. Buhara'daki kutsal türbelere hac ibadetleri, yerel halk tarafından yaratıldı. İslam ve bilimin merkezi Buhara'da dini değer olarak hac konusuna özel önem verilmektedir. Buhara tarihçisi Muhammed Narşahi, bazı türbeler hakkında şunları söyledi: "...hacca giden bir kimsenin hac yapma erdemine sahip olduğunu" belirtti<sup>3</sup>. Kâbe'yi saat yönünün tersine yedi defa ziyaret etmenin tavafının kudum kabul edildiği bilinmektedir. Tavaf siyah bir taşla başladı<sup>4</sup>. Hacılar ayrıca Buhara'dan 10 km uzaklıkta bulunan Bahauddin Nakşibendi türbesini de üç ile yedi kez tavaf ettiler. Buhara Emirleri de türbeyi ziyaret ederek tahta geçmeden önce belli bir miktar bağışta bulundular. Bu mezarlığa iki veya daha fazla ziyaret, Mekke ziyaretine eşdeğer kabul edildi<sup>5</sup>. Yukarıdaki adet, Buhara'da bulunan Macar bilgin Herman Vamberi'nin günlüklerine de yansımıştır<sup>6</sup>. Hacca eşdeğer Bahauddin Nakşibend'in türbesini üç kez ziyaret etmenin dini açıdan önemli farzlardan yanı sıra, Şeybani ve Aştarhan hükümdarlarının tahta çıkmadan önceki siyasi faaliyetlerinden biridir ve önemli siyasi adete dönüşmüştür<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Abdukahhor Shoshiy. Hajnama (İmam A'zam okullarında). – T., Yayıncı "İlm" şirketi. 1991. – S.11.

<sup>2</sup> Возвращение паломников // Украина. – 1897. – № 21.

<sup>3</sup> Narshaxiy M. Buhara Tarihi ("Miras" / Genel Yayın Yönetmeni, önsöz Khurshid Davron). – T: Kamalak, 1991. – S.95.

<sup>4</sup> Abduqahhor Shoshiy. Hajnama (İmam A'zam okullarında). – T: Yayıncı "İlm" şirketi, 1991. – S.11.

<sup>5</sup> Прищепова В.А. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX - начало XX века в собраниях Кунсткамеры. – СПб: Наука, 2011. – С.257.

<sup>6</sup> Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М: Восточная литература, 2003. – С.110.

<sup>7</sup> Sangirova D. Hac ve iktidardaki hacılar // Geçmişe bir bakış. – 2019. – № 18. – S.27.

Emirler, Hac'dan sonra Bahauddin'in türbesini kutsal bir yer olarak görüyorlardı. Buhara emirlerinin ölümünden sonra bile şehrin Mezar-ı Şerif (Şarafatlı türbesi) kapılarında çıkarıldı ve Bahauddin'in eteğine gömüldü<sup>8</sup>.

Kâbe'de siyah taş öpüp tavaf yapıldığında, Buhara'da bu görev, Bahauddin'in türbesinden "sangi murod" adı verilen siyah bir taşla yapıldı. "Sangi Murad" turbenin bir tarafında, dindar hacıların ona dokunurlar, yüzlerine ve sakallarına sürerler, hatta, taşa bile iz bırakmışlardır. Hastalıklarından iyileşme arzusunda da aynı işler yaptılar<sup>9</sup>.

"Sangi murod" (Özbek: murod taşı), Bahauddin'in mezarının doğu tarafında yer alan siyah, mavi ve sarı bir taştır<sup>10</sup>. Taşın görünüşü hakkında böyle bir efsane var<sup>11</sup>. Bahauddin Nakşiband Hac'dan dönerken geceyi öğrencileriyle Kızılkum çölünde geçirdi. O gece hazret İbrahim Halilullah ile ilgili bir rüya gördü<sup>12</sup>. Peygamber ona beyaz bulutların üzerinde oturmuş görünmektedir. Yüksek gökten yavaşça Bahauddin'in yanına yaklaşırken elinde Kâbe'den bir parça Karataş vardı<sup>13</sup>. Bahauddin kara taşı görünce kalbi aydınlandı, tavaf etti ve Kuran'dan Fatiha Suresi okudu. İbrahim (as), Bahauddin'e, "Sevgili köyünüz Kasr Arif'e gittikten sonra, annenizin mezarı üzerinde Allah'ın size verdiği vesayet alametini alacaksınız." dedi<sup>14</sup>. Hoja Bahauddin uyandıığında, Kasri Orifona peygamberin kerametinin etkisi altında heyecanda ve kalbindeki sevinçle doğruca annesinin mezarına gitmiştir. Kuran okuduktan sonra annesinin mezarındaki beyaz taş hemen Kabe'deki Karataş'a dönüştü. Halk arasında bu taşın Allah'ın gücü ve mucizesi ile cennetten indirildiği ve şimdi Nakşibendi türbesinin kuzeyinde yer aldığına inanılıyor<sup>15</sup>. Yerel halk bu taşa "Sangi murod" diyor. Bahauddin'in türbesini ziyaret edenler, kutsal taş tavaf edildiğinde dileklerin karşılanacağı fikrine inanırlar. "Sangi Murod" taşı zamanla dindar insanlar tarafından baş koyulması nedeniyle parçalanmıştı. Her yıl binlerce hacı, çaresiz insan, Müslümanlar Hoca Bahauddin'in türbesini ziyaret ediyor. Mezarın etrafında dolaşırlar, dua edip ve ihtiyaç duydukları şeyler isterler<sup>16</sup>.

Eski gelenek, yani mezara girer girilmez lamba yakılır ve mezarın etrafına üç gül konur. Türbenin yan tarafında kısa bir okuma yapılır. Bazen mezara elle dokunarak mezarın etrafında yürünür. Sonra dudaklarla öpülmüştür. Mezara dileklerin gerçekleşmesi için ziyaret edip ve niyetler yapıldı<sup>17</sup>.

Mekke hac ziyaretinin önemli unsurlarından biri Zemzem suyudur. İbrahim Hamidullah'ın eşi Bibi Hacer, bebek oğlu İsmail için su aramak için Arabistan'ın Safa ve Merve dağları arasında koştu. Susayan çocuk o kadar sabırsızdı ki ayağını yere vurdu ve bu açık yerden taşların arasından çeşme fişkırdı<sup>18</sup>. Bazı rivayetlere göre Cebrail gelip topuğuyla yere değince altından su fişkıarak etrafa yayılmaya başladı<sup>19</sup>. Suyun yayılacağından korkan Hacer, onu etrafını bir havuza çevirdi. Sonuç olarak Zemzem pınarı kapatıldı ve su çıkmadı. Peygamberin doğumundan önce (Allah'ın selamı ve rahmeti onun üzerine olsun) dedesi Abdulmuttalib Bin Haşim'in rüyalarında Zemzem pınarının tam yerini ortaya

<sup>8</sup> *Türbe kapısı, mezarlığa açılan kapıdır. Buhara'nın 11 kapısından biri. Şimdi bulunamadi. Yerliler buna "Dari Mazar" veya "Dari Mazar Bahauddin" diyordu.* (Yuldashev N. Buhara kapılarının tanımı, isimleri ve tarihçesinden. – Buhara: Buhara, 2003).

<sup>9</sup> Skayler Yu. Buxoro // Özbekistan Tarihi. – 2015. – Sayı 1. – B.18.

<sup>10</sup> *Alan kayıtları.* Buhara bölgesi. Kogon bölgesi. Kale Orifon köyü. Ağustos 2019.

<sup>11</sup> Bahauddin Nakşibend iki kez Hacca gitti. 1370,1388.

<sup>12</sup> İlk peygamberlerden biri, Kuran'da adı geçen 25 peygamberden biri.

<sup>13</sup> *Annesi, Bahauddin'in türbesine 500 metre uzaklıkta bulunan Bibi Orifa idi. İki türbe Orifon Bahçesi ile birleştirilir.*

<sup>14</sup> Kelime azizlik, keramet anlamına gelir

<sup>15</sup> Yuldashev N., Bobojonov Sh. Bahouddin Nakshband Tarihi ve Mimari Kompleksi. – T: Navruz, 2019. – P.58.

<sup>16</sup> Прищепова В.А. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX - начало XX века в собраниях Кунсткамеры. – СПб: Наука, 2011. – С.255.

<sup>17</sup> Андреев М.С. По этнологии Афганистана Долина Панджир (Материалы из поездки в Афганистан в 1926 г.). – Т., 1927. – С.58.

<sup>18</sup> Camol Kamol. Aydınlanmış Mekke Medine'sini ziyaret. – T: Sharq, 1992. S.7-8.

<sup>19</sup> Abduqahhor Shoshiy. Hajnama (İmam A'zam okullarında). – T., Yayıncı "İlm" şirketi. 1991. – S.29.

çıkarmış ve uyandıklarında hayal ettikleri yeri kazarak pınarın gözlerini açmışlardır. O zamandan beri Zemzem sürekli olarak insanların hastalıklarını tedavi ediyor ve sağlıklarını kutsuyor. Zemzem'in faziletleriyle ilgili hadisler vardır: "Yeryüzündeki en güzel su, Zemzem suyudur", "Zemzem suyu, sağlıklı insanlar için besin ve her hasta için şifadır." Su içmek için her yıl milyonlarca hacı gelir<sup>20</sup>.

Zemzem suyuyla ilgili efsaneler Buhara'nın birçok türbesinde bulunabilir. Hazreti Bahaüddin Kabatullah'ın Zemzem suyunu köyüne Kasri Hinduvan'a (şimdi Kasri Orifon) getirip bir kuyuya döktüğü yerliler tarafından rivayet edilir. Hacılar, 14. yüzyıl kuyu suyuna iyi niyetle Zemzem suyunun eklendiğini söylüyorlar. Hatta Kasri Orifon köyündeki kuyudan suyu şişelerde yanlarında alıyorlar.

Buhara şehrinde bulunan Turki Candi<sup>21</sup> camiiinin içindeki kuyu suyunun da "şifalı" olduğu ve hatta Mekke'deki zamzama benzediği, Zemzem kuyusu ile bağlantılı olduğu ve benzediği söyleniyor. Efsaneye göre bir bardak (bakır kupa) Turki Candi'nin kuyusuna düşmüş, bir süre sonra Mekke kuyusundan çıkmış, bir süre sonra Mekke kuyusuna düşmüş ve yine Turki Jandi kuyusunda bulunmuştur. Hoca Ubbon, Hoca Zaffaron kuyuları hakkında da benzer bir anlatım rivayet edilmiştir<sup>22</sup>.

Buhara'daki Chashmayi Ayub kuyusunda bir su içilen bardak çeşmede kaybolmuş. Bir süre sonra, Hoja Ubbon türbesindeki kuyudan su alırken, o kayıp bardaktan çıkmış. Halk arasında tüm kutsal kuyuların yer altı su yollarıyla birbirine bağlı olduğuna inanılıyordu. Bu nedenle, kuyuların doğrudan zeminden Mekke'deki Zemzem sularına aktığına dair efsaneler vardır<sup>23</sup>. Buhara halkı ayrıca her Cuma Mekke ve Medine sularının Buhara'da Eyyub Çeşmesine katıldığını söylüyor<sup>24</sup>.

Mekke Ağacı ile ilgili nitelikler Buhara'daki birçok türbeler de bulunabilir. Bahaüddin Nakşibendi türbesine büyük bir dut ağacının Kâbe'den baston yapılab Hazret tarafından getirildiği sanılmaktadır. Evgeny Efimovich Berezikov, çalışmasında ağacın kökenini şöyle anlatıyor: Bahaüddin ve öğrencileri Buhara'ya döndüklerinde geceyi Kızılkum çölünde geçirdiler. İbrahim o gece Halilullah ile ilgili bir rüya gördü. İbrahim (as), Hoja Bahaüddin'e, "Kâbe'yi ziyaretinden getirisi ne alip götürüyorsunuz?" diye sormuştur. Hoja Bahaüddin, hacdan Kâbe'ye kutsal su dolu bir testi, kutsal bir tespih ve dut ağacından bir baston getirdiğini söyledi. İbrahim (a.s.) Şöyle dedi: "Sevgili köyünüz Orifon'un sarayına gidip havuzun kenarına bir sopa koyarsanız, o ağaç olup, yeşil yaprakları Hac'dan veli olarak döndüğünüzün bir alametidir!"<sup>25</sup>.

Yerliler ona "Mekke ağacı", "Peygamberin elinin değdiği sopa" diyorlardı. Kadınlar, tapınakta 7 kez ağacın altına girmenin çeşitli rahatsızlıkları tedavi edeceğine inanarak ağacın sadece sağ tarafında dolaştılar<sup>26</sup>. Peşko bölgesindeki Khoja Bandi Kuşod tapınağında da yerlilerin Mekke Ağacı dediği büyük bir ağaç var<sup>27</sup>. Yerli halk tarafından onurlandırılan birçok aziz ve âlim, türbelerine Hac ile ilgili lakaplar kullandı. Örneğin, Gicduvan-Buhara yolunda, Hocai Cihan'dan çok uzak olmayan Labi Rud köyünde (eski adıyla Piri Mast) koyunda, "Hacı Piyade" olarak bilinen Sirociddin Hacı türbesi var. Hac sırasında Mekke ve Kâbe'ye on defa gittiği için halk tarafından böyle adlandırılmıştır<sup>28</sup>.

Peygamberlerin mucizeler yapabildiği ve evliyaların keramet edebileceği iyi bilinmektedir. Neredeyse tüm evliyalarda ortak olan ünlü kerametlerden biri de Kabe'yi görme yeteneğidir. Kerametlerine dayanarak, türbelerde çeşitli nitelikler hazırlandı. Hocagan tarikatının kurucusu

<sup>20</sup> Abduqahhor Shoshiy. Hajnama (İmam A'zam mezheplerinde). – T., Yayıncı "İlm" şirketi.1991. – S.30.

<sup>21</sup> Hoja Ebu Nasr Ahmed bin Fazl Musa Candi

<sup>22</sup> Yuldashev N. Buhara azizlerinin tarihi. – Buxoro: Buxoro, 1997. – S.53-54.

<sup>23</sup> Olimov M., Faxriev S. Hoja Ubban ibn Usman ibn Affan Türbesi. – T: Sharq, 2018. – S.45.

<sup>24</sup> *Saha kayıtları* Buhara. Ocak 2018.

<sup>25</sup> Yedi yüz yıllık eski dev ağaç artık yok. Özbekistan Müslüman Heyeti'nin 7 Mayıs 2019 tarihli "Ağaç ve taş kutsallığının şirki üzerine" fetvasına göre, bir kısmı türbeden alınarak Nakşibendi tarikatı Tarih Müzesi'ne teslim edildi.

<sup>26</sup> *Alan kayıtları*. Buhara bölgesinin Kağan ilçesi. Kale Hinduvan köyü. Eylül 2018.

<sup>27</sup> *Alan kayıtları*. Buhara bölgesinin Peşko bölgesi. Ocak 2018.

<sup>28</sup> Suyunduq Mustafa Nurotiy, Ablav M. Turan azizlerinin ve bilginlerinin Tazkira. – T: Sano-standart, 2015. – S. 257.

Abdukholik Gicdovani (1103-1179) şu keramete sahiptir: Hacca giden hacıların kervanı Abdukholik Gicdovani'nin Gicdovan'daki evinde durmuş. Herkes küçük odaya sığımış ve birazcık yemek herkese yetmiştir. Sohbet'le olan yolcuların hac yolculuğu unutulur. Sonra A. Gicdovani Hac'a gideceğim diye fazla zorlanmayın, bu yüzden, benim evimde kırk basamak var, çıkarsanız Kabe'yı görürsünüz. İnsanlar merdivenleri teker teker tırmanırlar.

En yüksek basamağa çıktıklarında Kabe odası gözlerinin önünde belirdi. Yani Kabe, Hazret'e o kadar çok yakındı<sup>29</sup>. Geçen yüzyılın 70'lerine kadar, bu ahşap merdiven Hocai Cahon'un (dünya hocalarının lideri) türbesinde tutuldu ve daha sonra ateistler politika nedeniyle yok etmişlerdi.

İslam'ın merkezlerinden biri olan Buhara'da Hac ziyareti o kadar aktifti ki, şehrin 11 kapısından birine "Haca gidenlerin Lideri" anlamına gelen Salorhaj (daha sonra Karakul) adı verildi. Buhara halkı hac ziyaretini aynı kapıdan (şehirden korunan iki kapıdan biri) hac ziyaretine gitmişlerdir<sup>30</sup>.

İslam dini Arabistan'da doğdu ve Buhara'da büyüdü. Pek çok Buhara alimi dinimizin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Arap Halifeliği Buhara'ya "Kubbetül İslam - İslam'ın kubbesi", "Buhara Şerif - şerefli Buhara" onursal unvanları verdi. Bazı kaynaklarda Buhara ziyaretine Küçük Hac denilmesi tesadüf değildir. Şehir İslam dünyasında tanındığı sürece, Mekke unsurlarının bir mihenk taşı olarak yaratıldığına şüphe yok.

Nitekim 16. yüzyılda Buhara çevresinde inşa edilen kale duvarının 12 kapısı vardı ve Horasan yolu üzerinde inşa edilen kapıya Karakul Kapısı veya Hac Kapısı deniyordu ve bu yolun Mari üzerinden Hac'a gittiği biliniyor. Bu yola Dorul Hac denir.

<sup>29</sup> Sadridin Salim Buhari. Bahouddin Nakshband veya yedi pir. – Buxoro: Buxoro,1993. – S.4.

<sup>30</sup> Muxsinov I., Muxsinova M. Ebedi güzellik hayatı (Buhara anıtlarının tarihinden alıntılar). – Buxoro: Buxoro, 2011. – S.27.

## O‘ZBEKISTON-TURKIYA: ZIYORAT TURIZMI YO‘LIDA HAMKORLIK

Boboconov Şavkat ULUGBEKOVİÇ

Doç. Dr. Özbekistan Nizami Adını Taşıyan Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi  
Özbekistan

### Annotatsiya

Maqolada O‘zbekiston Turkiya munosabatlarining tarixiy ildizlari, o‘zaro hamkorlikning tarixiy taraqqiyoti, ikki mamlakat din, madaniyat, ta‘lim nuqtai nazardan bir biriga yaqin ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. Mamlakatlarning turizm, xususan tez rivojlanib borayotgan ziyorat turizmi sohasidagi o‘zaro hamkorligi tahlil etilgan.

### Kirish

Dunyo musulmon mamlakatlari islom sivilizatsiyasi markazlaridan biri bo‘lgan O‘zbekistonga muntazam qiziqish bildirishadi. Yurtimiz muqaddas dinimiz rivojiga ulkan hissa qo‘shgan ko‘plab olimlar va ulamolarni yetishtirgan. Ajdodlarimiz boy merosi esa bugungi kungacha jahon xalqlari ma‘naviyatining ajralmas qismiga aylanib, umumbashariy madaniyati rivojiga xizmat qilmoqda.

O‘zbek va turk xalqlari tarixi asrlar davomida mustahkam ildizlar bilan bog‘langan va ularni bir-biridan ayro tasavvur qilib bo‘lmaydi. Turk xalqi O‘zbekiston zaminini muqaddas deb biladi va uni “ota yurt”, deb e‘zozlaydi. Qardosh turk xalqining diyorumiz va xalqimizga bo‘lgan mehri va hurmati nihoyatda kattadir. (*Turkiya Prezidenti. www.UzA.uz.01.05.2018*). O‘zbekistonga qardosh xalq Turkiya davlati bilan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, gumanitar, ayniqsa, turizm sohasida yaqindan hamkorlik o‘rnatilmoqda.

### Asosiy qism

Tarix sahifalariga nazar solsak, xalqlarimizning madaniy hamkorligi olis davrlardan boshlanganiga guvoh bo‘lamiz. Rum elida tug‘ilib kamolga yetgan Qozizoda Rumi buyuk davlat arbobi va alloma Mirzo Ulug‘bek rasadxonasining asoschilaridan biri bo‘lganini biz iftixor bilan eslaymiz. O‘z navbatida, Mirzo Ulug‘bekning sadoqatli shogirdi, mashhur astronom va matematik Ali Qushchi hayotining so‘nggi yillarini Turkiyada o‘tkazgani va bu yurtida aniq fanlar rivojiga beqiyos hissa qo‘shganini ham barchamiz yaxshi bilamiz. Ali Qushchining nabirasi Mirim CHalabiy ham bobosi singari atoqli alloma bo‘lib tanilgan va bunda turk ilmiy-ma‘rifiy muhitining ulkan xizmatlari borligi shubhasiz.

XX asr boshlarida Buxoro amirlari hamda Usmonli turklar sultonlari o‘zaro yaxshi munosabatda bo‘lishgan. Turk sultoni Mexmed Rishod V davrida tikilgan Kisva (kabapo‘sh – kapa yopiladigan maxsus mato<sup>\*</sup>)ning eshik oldiga yopiladigan qismi Buxoro amiri Amir Abdulahadxonga sovg‘a sifatida yuborilgan. Ushbu kabapo‘sh bo‘lagi Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasida saqlanmoqda. Shuningdek, viloyat muzeyi fondlaridan Payg‘ambarimizning Misr volisi Muqavqisga yo‘llagan maktubining sultoni Mexmed Rishod V tomonidan ko‘paytirilgan foto nusxasi ham joy olgan. Xat kiyik terisiga ma‘qaliy xatida bitilgan. Maktub so‘ngida payg‘ambarimizning o‘zlari “Muhammad Rasululloh” (Muhammad Allohning elchisi) deb muhr bosganlar. Usmoniy turklarning sultoni Abdulhamid II 1902 yili bu muborak xatning fotonusxasini Buxoro amiri Abdulahadxonga Kabapo‘sh bilan birga hadya qilib yuboradi. So‘ngra bu tabarruk nusxa Buxoroning zabardast qozikaloni Sharif Mahdum – Sadr Ziyoning kutubxonalarida saqlangan. Mazkur xatning asli Turkiyadagi “To‘pqopi” muzeyida saqlanadi.

\* Zar iplar bilan bezatilgan baxmal. “Burqa” deb ham yuritiladi.

SHuningdek, Buxoro muzeyida amirlar va turk sultonlari o‘zaro diplomatiyasiga doir 50 ga yaqin eskponatlar turkiyalik ziyoratchilarni Buxoroga chorlovchi muhim vositalardan biridir.

Xalqimiz tarixining og‘ir va murakkab davri, ya‘ni o‘tgan asr boshida jadid bobolarimiz Vatanimiz mustaqilligi yo‘lida fidoyilik bilan kurashganlar. Bu borada ular turkiyalik ma‘rifatparvarlar bilan faol hamkorlik qilganlari, bu diyorda ta‘lim olib, yangi g‘oya va qarashlarga ega bo‘lganlarini yaxshi bilamiz. O‘sha yillarda Abdurauf Fitrat, Muhammadsharif So‘fizoda, Said Ahroriy singari atoqli adib va arboblarmiz Turkiyada tahsil olganlar. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Ibrat, Abdulla Avloniy, Cho‘lpon kabi o‘nlab ulug‘ vatandoshlarimiz turk madaniyati va adabiyoti ruhida tarbiya topganlar. Ming afsuski, ularning aksariyati mustabid tuzum davrida siyosiy qatag‘on qurboni bo‘lganlar (*Шавкат Мирзиёев нутқи. www.UzA.uz. 21.02.2020*)

Bugun turizm mamlakatlarimiz tarixida yangi sahiflar ochib, xaqlarimizni yaqinlashtirmoqda. Tahlillarga ko‘ra, turistlar havo transportida uchish vaqti 5 soatgacha bo‘lgan o‘lkalarga eng ko‘p sayohat qiladi. Mamlakatimiz atrofida bunday masofada 60 ga yaqin davlat, 3 milliard aholi bor. Yiliga ularning qariyb 360 millioni xorijga sayohat qiladi. Bu ulkan turizm bozori degani. O‘tgan yili yurtimizga 6,7 million nafar sayyoh kelgan. Diyorimiz 10 dan ortiq nufuzli xalqaro nashrlarda eng jozibali turistik maskan sifatida e‘tirof etildi (*Туризм ва спорт...www.UzA.uz.28.01.2020*). Mamlakatimizda turizmning ziyorat yo‘nalishini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev joriy yilgi Parlamentga Murojaatnomasida turizmni iqtisodiyotning strategik tarmog‘iga aylantirish biz uchun ustuvor vazifa bo‘lib qolishini ta‘kidladi (*Ўзбекистон Республикаси Президенти... www.UzA.uz. 25.01.2020*)

Turkiya davlati O‘zbekistonga faol tashrif buyuradigan ziyoratchilardan. XIV asrda Buxoroda hazrat Bahouddin Naqshband asos solgan Naqshbandiya tariqatiga e‘tiqod qiluvchilar bugungi kunda Turkiyada ko‘pchilikni tashkil etadi. Dunyo bo‘yicha Naqshbandiya so‘fiylik tariqatining izdoshlari 40 milliondan ortiqdir. 2019 yilning oktyabr – noyabr oylarida Kuala-Lumpurda O‘zbekiston elchixonasi ko‘magida Jahon So‘fiy markazi “World Sufi Center” (Malayziya) tashkil etgan III Naqshbandiya turizm festivali O‘zbekistonda o‘tkazildi. 250 dan ortiq so‘fiy naqshbandiylarni jamlagan festivalda Malayziya, Indoneziya, Buyuk Britaniya, Yangi Zelandiya, Xitoy, Hindiston, Avstraliya, AQSH, Janubiy Afrika mamlakatlari qatorida Turkiya davlati ham ishtirok etdi (*Нақшбандия издошлари... www.UzA.uz. 24.10.2019*).

Turkiya ziyoratchilari O‘zbekistonga sayohatida Buxoro ziyoratiga alohida e‘tibor qaratadi. Sharif shaharning oltin halqalari deb yuritiladigan “7 pir ziyoratgohlari” – Abduxoliq G‘ijduvoni, Xoja Oriy ar-Revgariy, Xoja Maxmud Anjir Fag‘naviy, Xoja Ali Romitaniy, Xoja Muhammad Boboyi Samosiy, Sayyid Amir Kulol va Bahouddin Naqshband ziyoratgohlari turkiyaliklar tomonidan yuksak qadrlanadi va chuqur ehtirom bilan ziyorat qilinadi. Xojagon-naqshbandiya tariqatini boshlab bergan “Xojai jaxon” (Jaxon xojalari yo‘lboshchisi) – Abduxoliq G‘ijduvoni (1103-1179)ning otasi Imom Abd al Jamil (*Йўлдошев, 1997 б.63*) Rum (hozirgi Turkiya) podshohlari avlodlaridan bo‘lgan (*Махмудхон Махдум Хасанхон Махдум ўғли, 1994. Б.3*). Onasi esa Malata podshohining qizi hisoblangan. Buxoro bo‘ylab 150 chaqirim masofani tashkil etadigan Naqshbandiya tariqati piru komillari muqaddas maskanlari ziyorat ostonasi deb qabul qilingan. Naqshbandiya tariqatining “Dil ba yoru dast ba kor” – “qalbing Allohda, qo‘ling mehnatda” degan g‘oyasi turkiyalik ziyoratchilar uchun ham hayotbaxsh shiorga aylanib qolgan.

Bahouddin Naqshband ziyoratgohini mustaqillikning dastlabki yillarida Turkiya Prezidentlari Turgut O‘zal va Sulaymon Demirellar ziyorat qilgan. Turk xalqining amaldagi rahnamosi Rejep Tayyip Erdog‘an ham 2018 yilning 1 may kuni ushbu muborak ziyoratgohga tashrif buyurgan edi. Ziyorat chog‘ida oliy martabali mehmon O‘zbekiston buyuk allomalarga beshik bo‘lgan muqaddas zamin ekani, xalqimiz tarixi, boy ma‘naviy merosiga g‘oyat hurmat bilan qarashini ta‘kidlagani diqqatga sazovordir (*Туркия Президенти... www.UzA.uz. 01.05.2018*).



Prezidentimiz 2019 yil 29-30 mart kunlari Buxoro viloyatiga tashrifi chog'ida "Buxoro viloyatini turistik chorrahaga aylantirish" bo'yicha bergan topshiriqlari ijrosini ta'minlash maqsadida Buxoro viloyatida 2019-2020 yillarda turizmni yanada rivojlantirish Kompleks Dasturi loyihasi ishlab chiqildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 21 sentyabrda "2019 – 2023 yillarda Buxoro viloyatini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Uning doirasida yo'lovchilarga xizmat ko'rsatish maqsadida Turkiya aviakompaniyasi tomonidan ilk bor Istanbul – Buxoro yo'nalishida charter reysi 2019 yilning 31 oktyabr kuni amalga oshirildi ("*Истанбул – Бухоро*"... [www.buxoro.uz](http://www.buxoro.uz). 31.10.2019). 2020 yilda Turkiya, Xitoy, Indoneziya, BAA, Malayziya, Isroil, Rossiyaning bir qator shaharlaridan Buxoroga charter reyslarini yo'lga qo'yish ko'zda tutilmoqda (*Ўктам Барноев*, [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz). 22.01.2020). "IATA summer 2020" yoz mavsumidan boshlab Turkiyaning "Atlasglobal Airlines" aviakompaniyasi tomonidan ziyorat turizmini rivojlantirish maqsadida 50 aviareysni amalga oshirish rejalashtirilgan, buning natijasida esa O'zbekistonga 10 mingdan ziyod sayyohning tashrifi kutilmoqda (*Истанбулдан Бухоро...* [www.buxoro.uz](http://www.buxoro.uz). 29.09.2019).

Turkiya turizm sohasida katta tajribaga ega. Hozirgi kunda Turkiya ushbu sohada dunyoning yetakchi davlatlar qatoridan joy olgan. O'zbekiston va Turkiya mazkur sohada o'zaro hamkorlik qilish, tajriba almashish borasida amalga oshirilayotgan ishlar tahsinga loyiq. O'zbekistonga Turkiyadan keladigan fuqarolar uchun viza ishlarining soddalashtirilgani, har ikki davlat fuqarolari uchun ko'pgina qulayliklarni yaratdi. O'zbekistondan Turkiyaga borib, turizm sohasida tajriba almashish, sayyohlik agentliklari, mehmonxonalar faoliyati bilan yaqindan tanishish imkoniyatlari yaratilgan. 2018 yilning may oyida Turkiya Respublikasining Anqara shahri meri Mansur Yavosh boshchiligidagi delegatsiya a'zolari mamlakatimizga rasmiy tashrifi chog'ida Buxoro viloyatida ham bo'lishgan edi. Urashuvda Buxoroning sayyohlik salohiyati, ayniqsa, ziyorat turizmini rivojlantirish borasidagi ishlar bilan tanishish barobarida, kelgusida ikki tomonlama manfaatli hamkorlik masalalari ham muhokama qilindi (*Ўктам Барноев*. [www.buxoro.uz](http://www.buxoro.uz). 18.09.2018) 2018 yilning 29 iyul kuni Buxoro viloyatiga 10 yillik innovatsion reja asosida "EMIR" Danismanlik kompaniyasi vakillari Nechati Yuzuak hamda Ali Chetin So'nmez tashrif buyurib, "7 pir" ziyoratgohlarini bir-biriga bog'lovchi elektrlashtirilgan temir yo'l qurish hamda turizm sohasi uchun zamonaviy transportlarni yo'lga qo'yish borasida takliflarni ilgari surgan edi. Buxoro delegatsiyasi a'zolari ham joriy yilning 1-2 fevral kunlari Istanbul shahrida yuqori darajada tashkil qilingan "EMITT 2020" XXIV SHarqiy O'rta Yer dengizi Xalqaro sayyohlik ko'rgazmasida ishtirok etib, Turkiya tajribasini o'rganishdi (*Бухоро делегацияси...* [www.buxoro.uz](http://www.buxoro.uz) 10.02.2020).

2020 yilning fevral oyida Anqarada Turkiya Respublikasi Prezidenti devoni Xalq kutubxonasi – "Millat kutubxonasi"ning ochilish marosimida O'zbekiston va Turkiya davlat rahbarlari ishtirok etdi. Tantanali marosimda Turkiya Respublikasi Prezidenti Rejep Tayyip erdo'g'on nutq so'zlab, O'zbekiston haqida quyidagi iliq fikrlarni bildirdi: "O'zbekiston biz uchun madaniy tasavvurimizni shakllantirgan olimlarni etishtirgan, ilm, irfon va madaniyat dunyomizni ta'minlagan hayot buloqlarimizdan eng muhimidir. Beruniy, Mirzo Ulug'bek, Ibn Sino, Xorazmiy, Ali Qushchi kabi olimlar, Imom Buxoriy, Imom Moturidiy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband singari ulug'larimiz bizga Movarounnahrning armug'onidir (*Режеп Таййун Эрдог'он*. [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz) 20.02.2020).

### **Xulosa va tavsiyalar**

Musulmon dunyosining eng yirik kutubxonasi xisoblangan muhtasham koshonaning ikki qardosh davlat rahbarlari tomonidan tantanali ochilishi xalqlarimiz tarixi, madaniyati va boy merosini o'rganishga da'vatdir. Bu esa o'z navbatida davlatlarimizaro sayohatning qiziqishi va ziyorat turizmining rivojida muhim omildir. Ilm muhiti asrlar davomida Toshkent bilan Anqara, Samarqand bilan Konyo, Buxoro bilan Bursa, Xiva bilan edirneni bog'lab, o'zaro boyitgandir. Bu kun o'zbek va turk xalqlari madaniyati mushtarakligi ishorasidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev “Milliy kutubxona” ochilish marosimidagi nutqida Turkiya ilmiy jamoatchiligi va xalqini O‘zbekistonda bo‘lib o‘tadigan quyidagi xalqaro tadbirlarga taklif etdi:

- 2020 yil - Buxoro – islom madaniyati poytaxti;
- 2020 yil -Xiva – turk dunyosi poytaxti;
- hadis ilmining sultoni Imom Buxoriyga bag‘ishlangan xalqaro konferensiya;
- aqida ilmida maktab yaratgan alloma Abu Mansur Moturidiy bag‘ishlangan xalqaro ilmiy konferensiya;
- aqida ilmida maktab yaratgan alloma Abu Muin Nasafiyga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy konferensiya;
- Abduxoliq G‘ijduvoniy tavalludining 915 yilligi;
- Bahouddin Naqshband tavalludining 700 yilligi;
- Maxmudxo‘ja Behbudiy tavalludining 145 yilligi;
- Mir Arab madrasasi tashkil topganining 500 yilligi.

O‘zbekiston Prezidenti Turkiya Millat kutubxonasiga sovg‘a qilgan 350 dan ziyod turli mavzudagi nodir kitoblar ham xalqlarimiz abadiy do‘stligi namunasi bo‘ldi.

- O‘zbekiston musulmonlari idorasi kutubxonasida saqlanayotgan “Usmon Mushafi”ning mohir xattotlarimiz tomonidan ko‘chirilgan nusxasi;
- Butun islom olamining faxri bo‘lmish mavlono Jaloliddin Rumiy hazratlarining mashhur “Masnaviy” asari qo‘lyozmasining faksimile nashri;
- XVIII asrda istanbullik tabib, shoir va xattot Muhammad Rafi‘ tomonidan arabchadan turk tiliga tarjima qilib, o‘z qo‘li bilan ko‘chirgan Abu Bakr ar-Roziyning “Kasalliklar tarixi” nomli asarining faksimile nusxasi;
- “Alisher Navoiy asarlarining Istanbul kutubxonalaridagi tasviriy nusxalari” nomli kitob-al‘bom;
- Turkiya, balki butun musulmon olamining otashnafas shoiri bo‘lgan YUnus emroning Prezident Shavkat Mirziyoev “So‘zboshi”si bilan boshlanadigan “O‘lmas ko‘ngul” nomli yangi kitobi.

O‘zbekiston – Turkiya do‘stona munosabatlari yangi bosqichga chiqib bormoqda. Tarixga aylanayotgan islohotlar, yirik loyiha va tadbirlar xalqlarimiz o‘zaro yaqinlashuvi, shuningdek, ziyorat turizmining yanada faollashuvi va rivojiga xizmat qiladi.

#### **Adabiyotlar ro‘yxati**

1. Туркия Президентининг мамлакатимизга ташрифи самарали ва мазмунли бўлди // [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz). 01.05.2018 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Туркия Республикаси Президенти девони Халқ кутубхонасининг тантанали очилиш маросимидаги нутқи. // [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz). 21.02.2020 йил
3. Туризм ва спортни ривожлантириш масалалари муҳокама қилинди // [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz). 28.01.2020 йил.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz). 25.01.2020.
5. Нақшбандия издошлари Ўзбекистонда жам бўлади // [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz). 24.10.2019 йил.
6. ЙЎЛДОШЕВ Н. (1997) Бухоро авлиёларининг тарихи. –Бухоро.: Бухоро. – Б.63.
7. Хожаи жаҳон – Абдухолиқ Гиждувоний (нашрга тайёрловчи таржимон ва изоҳ муаллифлари – Махмудхон Махдум Ҳасанхон Махдум ўғли, Гулбаҳор Музаффар қизи).-Т.: Наврўз.1994. – Б.3.

8. Туркия Президентининг мамлакатимизга ташрифи самарали ва мазмунли бўлди // [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz).. 01.05.2018 йил.
9. “Истанбул – Бухоро” илк чартер рейси муваффақиятли амалга оширилди // [www.buxoro.uz](http://www.buxoro.uz). 31.10.2019 йил.
10. Ўктам Барноев: Эришилган ютуқларимиз, бу аслида янги вазифалар учун сабоқ ва тажрибадир // [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz) 22.01.2020 йил.
11. Истанбулдан Бухоро ва Самарқандга чартер рейслар йўлга қўйилади // [www.buxoro.uz](http://www.buxoro.uz). 29.09.2019 йил
12. Ўктам Барноев Анқара шаҳри мэри бошчилигидаги делегацияни қабул қилди // [www.buxoro.uz](http://www.buxoro.uz). 18.09.2018 йил.
- Бухоро делегацияси Туркияда расмий сафарда бўлди // [www.buxoro.uz](http://www.buxoro.uz) 10.02.2020 йил.
13. Режеп Таййип Эрдўғон: Ўзбекистон биз учун маданий дунёмизни таъминлаган ҳаёт булоқларимиздир // [www.UzA.uz](http://www.UzA.uz) 20.02.2020 й

## UNESCO DÜNYA MİRASI YOLUNDA NIKSAR'IN MEVCUT DURUMU VE GFTZ ANALİZİ

### THE CURRENT STATUS OF NIKSAR ON THE WORLD HERITAGE PATH TO UNESCO AND SWOT ANALYSIS

Danişmend Hüseyin ŞAHİN  
Niksar Belediye Başkanlığı  
Etüt Proje Müdürü, Türkiye  
vakainuvist@gmail.com

Özdilek ÖZCAN  
Niksar Belediye Başkanı, Türkiye  
ozdilekozcan@gmail.com

#### Özet

Canik Dağları eteklerine kurulu Niksar Şehri, yaklaşık 320 km uzunluğa sahip Kelkit Irmağının suladığı verimli toprakları, kadim bir kültürel birikimi olan bir yerleşimdir. Kuşkusuz Şehirleri farklı kılan, yaşanmış hikâyeleri ve çok katmanlı, zengin kültürel birikimleridir. Antik dönem ve sonrası kesintisiz bir cazibe merkezi olmuş Şehir, su ve ticaret yollarına hâkimiyeti, coğrafi olarak doğu-batı ve kuzey-güney yönlü yolların kesişme noktasında kalması nedeniyle önemini günümüze kadar taşıyabilmiş orta ölçekli bir Şehirdir. Şehir 2018 yılında UNESCO Dünya Mirası listesinde Özgün ve erken dönem Türk yapılarını barındırması, Danişmendli Hanedanın başkenti olması nedeniyle kendine yeni bir alan açmıştır. Dünya Mirası yolunda atılacak daha birçok adım bulunmakla birlikte, Mevcut durumunun ortaya çıkarılması bilimsel bir temel üzerinde, Şehirlinin algılarının ölçüldüğü, yapılan tüm çalışmaların incelenerek GFTZ analizinin yapılması çalışma ile amaçlanmaktadır. Danişmendli Hanedanının başkenti olan Niksar'ın güçlü ve zayıf yönleri, sahip olduğu fırsatlar ve alana yönelik tehditlerin belirlenmesi kapsamında alanda günümüze kadar yürütülen analiz çalışmaları, anketler sonucunda elde edilen bilgilerden yararlanılmıştır. GZFT (SWOT) Analizi, "miras değerleri", "mekânsal yapı", "ziyaretçi yönetimi", "sosyal ve ekonomik yapı", "risk yönetimi" ve "yönetimsel yapı" temaları altında hazırlanmış olup, temaların içerikleri alanın özellikleri ve gereksinimlerine göre belirlenmiştir.

**Anahtar sözcükler:** Danişmend, Niksar, UNESCO, Çok Katmanlı Kültürel Birikim, Anket, SWOT.

#### Abstract

The city of Niksar, built on the foothills of the Canik Mountains, is a settlement with an ancient cultural heritage and fertile lands irrigated by the Kelkit Basin, which has a length of approximately 320 km. Undoubtedly, what makes cities different is their lived stories and multi-layered, rich cultural heritage. The city, which has been an uninterrupted centre of attraction in the ancient period and after, is a medium-sized city that has been able to carry its importance until today due to its dominance over water and trade routes, and geographically being at the intersection of east-west and north-south roads. In 2018, the city opened a new area for itself as it is the capital of the Danishmend Dynasty, hosting original and early Turkish structures on the UNESCO World Heritage list. Although there are many more steps to be taken on the way to World Heritage, the aim of the study is to reveal the current situation, on a scientific basis, to measure the perceptions of the citizens, to examine all the studies done and to make the GFTZ analysis. Within the scope of determining the strengths and weaknesses of Niksar, the capital of the Danishmend Dynasty, the opportunities it has and the threats to the area, the information obtained because of the analysis studies and surveys carried out in the area until today was management", "social and

economic structure", "risk management" and "managerial structure", and the contents of the themes were determined according to the characteristics and requirements of the area.

**Keywords:** Danişmend, Niksar, UNESCO, Multilayered Cultural Accumulation, Survey, SWOT.

## Giriş

Şehirler, kendi içinde yaşayan tabiat değerlerini, tarihi kültürel ve ekonomik hayatı dünden bugüne ve yarına taşıyan, canlı varlıklar gibidir. Medeniyetleri ve kültürleri şekillendiren insandır. Su coğrafyayı, Coğrafya İnsanların yaşam sürekliliğini, İnsan ise Medeniyet ve Kültürleri oluşturmuştur (Şahin,2018).

Niksar, sahip olduğu ayırt edici ve özgün kültürel miras öğeleri ile 2018 yılında “Anadolu Türk Mirasının Erken Dönemi: Niksar, Danişmend Hanedanının Başkenti (Tokat)” adı altında UNESCO Geçici Miras Listesine girmiştir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Niksar, çok katmanlı kültürel yapının izlerini günümüze kadar taşımaya devam etmiştir.

Niksar, sahip olduğu zengin ve bir o kadar önemli kültürel miras ve bu miras alanlarının üzerinde yaşayan insanların zengin geleneksel zanaat, somut olmayan kültürel miras ve gastronomi değerleri ile ‘yerel kalkınma’ hamlesi gerçekleştirmeye çok uygundur. Ancak şehir koruma merkezli bir planlama iradesi gösterse de ciddi sorunlarla baş etmek zorundadır.

Bu çalışma Niksar Belediyesinin 20 yıllık koruma yolculuğunda tecrübe ettiği birikimlerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Çalışmanın omurgasını bu süre içinde geçmişte yapılan tüm çalışmaların analizi oluşturmaktadır. Aynı zamanda çalışma ile Niksar’ın Uluslararası koruma normlarına ulaşma yolunda, mevcut durumun analizini ortaya çıkartarak yeni bir pencere açmaktadır.

Roma İmparatorluğu’nun büyük bölümünü dolaşan Eskiçağ’ın ünlü coğrafyacısı Amasyalı Strabon (M.Ö. 65- M.S. 23) “Geographika” (Coğrafya) adlı eserinde, Anadolu tarihinde bilinen ilk su değirmenlerinin Tokat-Niksar yakınlarındaki “Kabeiria”da “Lykos” (Kelkit) ırmağı üzerinde Mithridates Krallığı döneminde (yaklaşık olarak M.Ö. 1. yy’da) inşa edildiğini yazmaktadır<sup>3</sup>. Belgeye dayalı olarak varlığı bilinen en eski su değirmeni budur. Bu şehir M.Ö. 63 yılında Romalılarca alınmış ve bu ilginç yapıya (su değirmenine) Roma askerleri oldukça ilgi göstermişlerdir. Su değirmenleri hakkındaki ilk teknik bilgiler, ünlü Romalı askeri mühendis (fabri) Vitruvius (M.Ö.1. yy. sonları) tarafından latince yazılan De Architectura adlı eserin 10. bölümünde yer almaktadır. Romalılar tarihin bilinen bazalt-kum taşı ilk su değirmenlerinin dünyaya yayılmasına öncülük yapmışlar ve bu nedenle devletleri "Buğday imparatorluğu" olarak anılmıştı<sup>4</sup>.

Öncelikle planlamanın ilk aşaması SWOT (Güçlü ve Zayıf yönler, Fırsatlar ve Tehditler) analizidir. Tarihi şehirlerde, şehrin hangi kategoride yer aldığı belirlenmesi, Öncelikle şehrin, gelişiminde verilecek kararları doğrudan etkileyecek ve önceliği şehir dokusunun korunması olacak bir sistem ve anlayışın geliştirilmesi ve sürdürülebilir bir koruma için GFTZ (SWOT) analizi, temel gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. GFTZ analizi değerlendirilmesi, mevcut politikaların yeniden gözden geçirilmesini, Niksar’ın özgün şehir dokusuna uygun olup olmadığına irdelenerek, bazı çalışmalar, tekrar gözden geçirilmesi için önemli bir kavşak noktasıdır. Koruma amaçlı ya da tarihi dokunun canlandırılması başlığı altında hazırlanan projelerin, Niksar’a özgü değerlere ve kriterlere göre uygun olup olmadığı bu çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Koruma alanı içinde kalan bölgenin ekonomik, sosyo-kültürel, çevresel, yönetsel olarak tekrar değerlendirilmesi, şehir kültürel miras planlaması adı altında yapılan çalışmaların şehrin özgün yerleşim planı göz önüne alınarak gözden geçirilmesi bu çalışmayla amaçlanmıştır.

Bu çalışma, Yerel halkın korumaya ve hayata geçirilecek ve/veya geçirilmeye ihtiyaç duyulacak projelere bakış açısı, zayıf görülen noktaların güçlendirilmesi, yeni oluşturulacak stratejilerin ve planlamaların belirlenmesi, mevcutların yenilenmesi vb. gibi birçok kazanım sağlayacaktır.

## Yöntem

Niksar'ın korumaya bakış açısı 2003 yılda Tarihi Kentler Birliğine üyelikle yeni bir boyut kazanmıştır. 2000 yılların başında yapılan çalışmalar yapı ölçeğinde, toplumsal algı ve farkındalık için çok iyi bir başlangıç olmuştur. Çekül Vakfının bölgede bilimsel temelli çalışmaları, bölgesel bir kalkınma hamlesi olan Kelkit Havzası Kalkınma Birliğinin kuruluşu gibi çalışmalar bu süreci desteklemiştir. İlk koruma amaçlı imar planı çalışmaları yine 2000 İller Bankası tarafından yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar başlangıç için değerli olmakla birlikte bütüncül bir yaklaşım içermemektedir. 2000-2023 yılları arasında birçok değerli analiz yapılmış olsa da bu çalışmaların en sonuncusu ve önemlisi Şehir planlamacı *Serdar Nizamoğlu* tarafından yapılan çalışmadır. Uluslararası koruma normları dikkate alınarak hazırlanan Koruma Amaçlı İmar Planı şehrin mevcut durum gerçeğini en iyi yansıtan çalışmadır.

Özetle GFTZ Analizi 6 başlıkta değerlendirilerek incelenmiştir.

• **Miras Değerleri;** tarihi, arkeolojik, mimari, doğal, jeolojik, somut olmayan kültürel miras ve kentsel bellek konu başlıkları altında irdelenmiştir. Kültürel ve doğal değerlerin koruma durumu, miras öğelerinin araştırılması, belgelenmesi ve sunumuyla ilişkili konular bu tema altında incelenmiştir.

• **Mekânsal Yapı;** alanda yürütülen projeler, üst ve alt ölçekli planlar, koruma amaçlı nazım ve uygulama imar planları, altyapı sistemleri, alana ulaşım ve erişim hizmetleri, ulaşım altyapısı, mekân kalitesi, kirlilik düzeyleri, kaçak yapılaşma durumu ve yeni yapılaşmanın alanın kimliğiyle uyumlu olup olmadığı üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

• **Ziyaretçi Yönetimi;** alanda gerçekleştirilen tanıtım faaliyetleri, alanın değerlerinin ziyaretçiye sunumu, tur rotaları, rehberlik hizmetlerinin kalitesi, ziyaretçi merkezlerinin yeterliliği analiz edilmiştir. Ziyaretçi memnuniyetinin sağlanması için gerekli altyapı; bilgilendirme ve yönlendirme sistemlerine yönelik değerlendirmeler yapılmıştır.

• **Sosyal ve Ekonomik Yapı;** ekonomik yapı kapsamında turizm, ticaret ve imalat sektörleri konu başlıkları altında analizler gerçekleştirilmiştir. Sosyal yapı kapsamında ise; ticaret, turizm, alanda bulunan eğitim, kültürel tesislerin durumu, alanın demografik yapısındaki değişim ve dönüşümüne ilişkin konular değerlendirilmiştir.

• **Risk Yönetimi;** alanda oluşabilecek risklerin tespiti, önlenmesi ve planlanma çalışmaları, müdahale ve yönetim kapasitesi değerlendirilmiştir.

• **Yönetmelik Yapı;** yerel, ulusal ve uluslararası paydaşları, sivil toplum örgütleri, üniversiteler, meslek odalarının yönetim sürecine katılımı, kapasite planlaması, akademik ve idari personel kapasitesi ile kurumlar arası eşgüdüm ve iş birliği değerlendirilmiştir.

## Verilerin Toplanması

Sahada yapılan anket çalışmalarında şehirlinin tarihsel algısı, öncelediği koruma projeleri dikkate alınmış ve raporlanmıştır. Bu bölümde kısa bahsedilecektir. Anket çalışması 266 kişi üzerinde yaş aralığı 13-15 olan öğrenciler yardımıyla yapılarak farklı bir yaklaşım geliştirilmiştir. Anket sonuçlarından da anlaşılacağı üzere şehirlinin, çocukların sorduğu sorulara daha samimi bir yaklaşım gösterdiğini söyleyebiliriz. Anket çalışmalarından çıkan şehir ve şehirli algısının üzerine yapılan tüm çalışmaları değerlendirdiğimizde;

## Güçlü Yönler

Niksar'ın Kalkolitik Çağ'dan başlayarak günümüze kadar sürekliliğini koruyan tarihsel geçmişinin oluşturduğu çok katmanlı ve çok kültürlü yapısı alanın güçlü yönü olarak değerlendirilmiştir. Şehrin içerisinde barındırdığı arkeolojik, tarihi ve mimari miras unsurları alanın çok katmanlı yapısının okunmasında katkıda bulunmaktadır. Efkerit Vadisi'nde yer alan tapınak kalıntıları ve kaya mezarlarından başlayarak şehirde yer alan cami, mescit ve kilise gibi dini yapılar kozmopolit yapının taşıdığı dini olguları vurgulamaktadır. Bu bağlamda şehrin farklı inançlara ait olan dini yapıları alanın

güçlü yönleridir. Özellikle Hristiyanlar için erken dönem Kapadokya bölgesinde Hristiyanlığın yayılmasında büyük bir rol oynayan Gregorios Thaumaturgus (214-270) 'un Niksar'lı oluşu ve adına bir kilisenin bulunması özellikle güçlü yön olarak değerlendirilmiştir. Şehrin kültürel yapısının yanı sıra Anrtik kaynaklarda bahsedilen Ayvaz Kaynak Suyu, Sisma mağarası, Efkerit Vadisi, Dilimkaya Kanyonu gibi jeodeğerleri içerisinde barındırması, köprü, hamam, dükkân, sivil mimarlık örnekleri gibi çok sayıda tescilli kültür varlığı ile Anadolu'da ilk medrese özelliği taşıyan Yağlıbasan Medresesinin şehirde yer alması miras değerlerinin güçlü yönlerinde öne çıkan unsurlar arasında yer almaktadır. Ayrıca UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'nde yer alması ve miras listesine yönelik adaylık başvuru süreçlerinin yürütülüyor olması güçlü unsurlar olarak tanımlanmıştır. Şehrin Tarihi Kentler Birliğine üyeliği ve uluslararası kuruluşlarla iletişime açık, ortak proje üretme iradesinin varlığı güçlü yön olarak değerlendirilmiştir.

**Niksar'ın mekânsal yapısı değerlendirildiğinde;** Şehrin önemli odak noktalarından biri olan Tarihi Orta Çarşı'da yürütülmüş olan sokak sağlıklılaştırma çalışması güçlü yön olarak değerlendirilmiştir. Şehrin topografyasının peyzaj tasarımına uygun olması, turizm sektörüyle ilişkilenen şehrin ziyaretçisine ve kullanıcıya hizmet eden mekânların bulunması önemli görülmüştür. Bunların yanı sıra şehrin tarihi dokusuyla uyumlu biçimde tasarlanmasına ilişkin kentsel tasarım rehberinin hazırlanacak olması ve bu kapsamda çalışmaların yürütülmesine yönelik isteklilik şehrin mekân kalitesini güçlendireceği için güçlü yön olarak değerlendirilmiştir.

**Niksar'ın ziyaretçi yönetiminin** güçlü yönleri olarak öne çıkan unsurlar arasında başkent kimliği taşıması, alanın farklı profillerden ziyaretçi ve kullanıcıya hizmet sunuyor olması ile kültür ve doğa odaklı ziyaret bakımından önemli bir destinasyon olması güçlü yönler arasında tanımlanmıştır.

**Sosyal ve Ekonomik Yapının** güçlü yönleri olarak, alanın tarımsal ürün ihracatının yüksek olması, ticari potansiyeli ve tarım, turizm ve sanayi sektörleri arasında iş birliğinin geliştirilmesine ilişkin faaliyetlerin yürütülüyor olması vurgulanmaktadır.

**Risk yönetimi** konusunda güçlü yönleri oluşturan unsur, risk önleme ve müdahale altyapısı ve kapasitesinin güçlendirilmesine ilişkin çalışmaların yürütülüyor olması ile afet sırasında toplanma alanlarının belirlenmiş olması ve afet risk yönetimi konularında uzman kadronun bulunması alanı güçlü kılmaktadır. Alanın yönetim yapısının güçlü yönleri incelendiğinde, öne çıkan unsurlar arasında; alanla ilişkilenen paydaşların alanın korunması ve yönetimi konularında birbiriyle etkileşim içerisinde iş birlikleri geliştirip alanın gelişimi için bütçe ayırıyor olması yer almaktadır.

**Tablo 1:** Alanın Güçlü Yönleri

KONU BAŞLIĞI	GÜÇLÜ YÖNLER
Miras Değerleri	Şehrin çok katmanlı ve çok kültürlü bir yapıya sahip olması
	Ayvaz kaynak suyu, Sisma mağarası, Efkerit Vadisi, Dilimkaya Kanyonu gibi jeodeğerlerin varlığı
	Koruma alanlarının belirlenmesine yönelik tespit ve tescil çalışmalarının yürütülüyor olması
	Efkerit Vadisi'nde İlk Tunç Çağı'na tarihlenen Luvilere ait tapınağın yer alması
	Roma Arsenali, Niksar Kalesi gibi arkeolojik anıt eserlerin varlığı
	Danışmendli Hanedanının başkenti olması
	Farklı kültür ve medeniyetlere ait yapıları içerisinde barındırması
	Köprü, hamam, medrese ve sivil mimarlık örnekleri gibi çok sayıda tescilli kültür varlığının alan içerisinde yer alması
	Anadolu'da ilk medrese özelliği taşıyan Yağlıbasan Medresesi'nin varlığı
	Somut ve somut olmayan kültürel mirasa yönelik hediyelik eşyaların üretilmesi
	Yerel nüfusun miras alanında yaşamaya devam etmesi
	Niksar'ın keşfedilmeye açık bir alan olması
	UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'nde yer alması ve miras listesine girmesine yönelik çalışmaların yürütülüyor olması
Din ve tasavvufla ilişkili çok sayıda tekke, mescid, cami ve zaviyenin yer alması	

	Şehrin Tarihi Kentler Birliğine üyeliği ve uluslararası kuruluşlarla iletişime açık, ortak proje üretme iradesinin varlığı
	Somut olmayan kültürel mirasın tanıtılması ve yaşatılmasına ilişkin faaliyetlerin yürütülüyor olması
<b>Mekansal Yapı</b>	Niksar Kalesinin şehrin yeşil-açık ihtiyacını önemli düzeyde karşılaması
	Kentsel tasarım rehberinin hazırlanmasına ilişkin çalışmaların yürütülüyor olması
	Şehrin topografyasının peyzaj tasarımına uygun olması
	Şehirde ziyaretçiye yönelik yeme-içme, konaklama, dinlenme tesislerinin yer alması
	Tarihi Orta Çarşı'da Sokak sağlıklaştırma projelerinin uygulanmış olması
<b>Ziyaretçi Yönetimi</b>	Alanın ulaşılabilirliğinin artırılmasına yönelik çalışmaların yürütülmesi
	Kelkit Vadisi'nde Karadeniz ve Akdeniz ikliminin bir arada görülmesi
	Restorasyon projeleriyle alanın canlanması ve turizm altyapısının güçlenmesi
	Başkent kimliğinin olması
	Alanın farklı profillerden ziyaretçi ve kullanıcıya hizmet sunuyor olması
	Alanın kültür, doğa, gastronomi odaklı ziyaret bakımından önemli bir yer olması
	Alanın tanıtımına yönelik faaliyetlerin yaygınlaştırılması
	Niksar Kalesi ve Kale Hamamında restorasyon uygulamalarının yürütülmesine yönelik çalışmaların varlığı
<b>Sosyal ve Ekonomik Yapı</b>	Ekolojik turizm ve ticari faaliyetlerin desteklenmesi
	Tarımsal ürünlerin çeşitlenmesi, üretiminin artırılması ve işlenmesi için iş birliklerinin geliştirilmesi
	Alanda gastronomik değerlerin bulunması
	Tarım, turizm ve sanayi sektörleri arasında iş birliklerinin geliştirilmesi
	Alanın tarımsal ürün ihracatın yüksek olması
<b>Risk Yönetimi</b>	Risk önleme ve müdahale altyapısı ve kapasitesinin güçlendirilmesine ilişkin çalışmaların yürütülüyor olması
	Afet toplanma alanlarının belirlenmiş olması
	Afet riski yönetimi konularında tecrübeli uzman kadronun bulunması
<b>Yönetmel Yapı</b>	Kurumlararası koordinasyonun sağlanmış olması
	Yürütülen çalışmalarda birbiriyle bağlantılı olan kurumların iş birliği içerisinde olması
	Kalkınma Ajansı, belediye gibi çeşitli kamu kurumlarının alanın korunması ve yönetimi için fon ayırması ve alan içinde projelerin yürütülüyor olması

### Zayıf Yönler

**Niksar'ın miras değerlerinin** zayıf yönleri arasında öne çıkan en önemli unsur, alanın miras değerlerinin izlenme ve değerlendirilme sisteminde yaşanan güçlükler ve anıt eserlerin, sivil mimarlık örneklerinin, genel olarak kültürel varlıkların düzenli olarak izlenebilmesine olanak sağlayabilecek miras envanterinin oluşturulmamış olmasıdır. Bununla ilişkili olarak alanın sahip olduğu değerlerin detaylı bir içerikle kayıt altına alınmasına olanak sağlayacak bilgi, belge ve dokümanları içerisinde barındıran kapsamlı bir veri tabanının oluşturulmamış olması da zayıflık olarak değerlendirilmiştir. Kültürel ve doğal değerlere yönelik yürütülen tespit ve tescil çalışmalarının alan geneline yansımaları konusunda da eksiklikler yaşanması ve mülkiyet sahiplerinin tescil işlemlerine karşı direnci zayıf yönler arasında değerlendirilmiştir. Restorasyon süreçleri tamamlanan eserlerin koruma kullanma dengesinin sağlanamıyor olması. Miras değerlerine ilişkin günümüze kadar yürütülen bilimsel araştırmalar ve yayın çalışmalarının yetersizliği, somut olmayan kültürel miras alanlarından biri olan geleneksel el sanatları ve zanaatların yeterli düzeyde araştırılmaması, miras unsurlarının gelecek nesillere aktarılacak yaşatılmasına yönelik çalışmaların eksikliği zayıf yönler arasında değerlendirilmiştir. Şehirde bugüne kadar uygulanmış yenileme çalışmalarının bir bölümünün alanın tarihi dokusuyla uyumsuz olması, restorasyon uygulama sayısının yetersizliği, koruma uygulamalarının bir bölümünün alanın özgün değerlerini olumsuz yönde etkilemesi zayıflık olarak değerlendirilmiştir.

**Niksar'ın mekânsal yapısının** zayıf yönleri arasında; şehrin tarihi dokusuyla uyumlu olacak biçimde kentsel tasarım rehberinin tamamlanmamış olması, ilçe genelinde dezavantajlı gruplara yönelik kentsel donatı elemanlarının geliştirilmemiş olması ve varolan kentsel donatıların alan genelinde bütüncül bir tasarım diline sahip olmaması yer almaktadır.

**Niksar'ın ziyaretçi yönetiminin** zayıf yönleri arasında, tanıtım etkinliklerinin yetersizliği, kültürel



miras değerlerine ilişkin tanıtıcı panolar ve yönlendirici tabelaların yetersizliği öne çıkmaktadır. Şehrin kimlik/markalaşmasına ilişkin çalışmaların yeterli düzeyde yürütülmemiş olması da zayıflık olarak değerlendirilmiştir. Ziyaretçiye hizmet sunumu açısından şehirde faaliyet gösteren işletmelerde yeterli düzeyde hijyen denetiminin yapılmaması ve konaklama tesislerinin sayısal eksikliği tanımlanmıştır. Bunların yanı sıra şehre gelen ziyaretçinin her türlü ihtiyacını karşılayabileceği kapsamlı bir ziyaretçi karşılama merkezinin olmaması zayıflıklar arasında vurgulanmaktadır.

**Sosyal ve ekonomik yapının** zayıflamasına neden olan en önemli nedenlerden biri kültürel ve doğal miras değerlerinin korunmasına ilişkin yerel toplumun bilinçlendirilmesi, farkındalık artıracak etkinliklerin yeterli düzeyde yürütülmemesidir. Şehre karakter kazandıran zanaatların alanı terk etmesi ve kaybolması ve bu kapsamda etkin bir araştırma sürecinin yürütülmemesi bir diğer önemli eksik olarak belirtilmektedir. Bunlara ek olarak, dezavantajlı grupların sosyal ve ekonomik hayata katılımına ilişkin politikaların eksikliği tanımlanmıştır.

1. derece deprem kuşağında yer alan Niksar'ın, risk yönetimiyle ilgili zayıf yönler söz konusu olduğunda ilk olarak doğal afetlere ilişkin alanda risk azaltma, önleme ve müdahale çalışmalarının yetersizliği vurgulanmıştır. Bu kapsamda kamu kurumlarında yeterli sayıda uzman personelinin olmaması, denetimlerin yetersizliği, alanın risklerinin tespit edilmesine ilişkin analiz, sınıflandırma ve değerlendirme çalışmalarının kısıtlılığı ve kurumlararası ortak bir veri tabanının oluşturulmaması risk yönetim zayıflığı olarak değerlendirilmiştir. Ek olarak, alanın kullanıcıları ve ziyaretçilerine afet esnasında ve sonrasında yapılması gerekenler hakkında yeterli düzeyde bilgilendirme çalışmalarının yürütülmemesi eksiklik olarak vurgulanmaktadır.

**Yönetişel yapı** ile ilgili zayıf yönler söz konusu olduğunda ise alanın paydaşları ile yeterli koordinasyonunun sağlanamaması, deneyimli uzman personel sayısının eksikliği, yönetim yapısının zayıflığı ve korumaya ilişkin kararların yerelde üretilmesinde yaşanan kısıtlar ön plana çıkmaktadır. Yerel toplumun farkındalık, aidiyet ve koruma bilincinin artırılması kapsamında yürütülen çalışmalarının yeterli düzeyde koordine edilememesi tanımlanmıştır.

**Tablo 2: Alanın Zayıf Yönleri**

KONU BAŞLIĞI	ZAYIF YÖNLER
Miras Değerleri	Tarihi, kültürel, doğal ve jeolojik miras değerlerine ilişkin yürütülen bilimsel araştırma, yayın çalışmalarının yeterli düzeyde olmaması
	Miras değerlerinin korunmasına ilişkin yürütülen tespit ve tescil çalışmalarının bütüncül bir yaklaşımla ilerletilemiyor olması
	Kültürel ve doğal miras değerlerinin korunmasına ilişkin yerel topluma yönelik farkındalık yaratacak etkinliklerin yetersizliği
	Arkeolojik bilimsel araştırma ve kazı çalışmalarının yetersiz olması
	Kültürel ve doğal miras değerlerinin nitelikli biçimde izlenebilmesi ve değerlendirilmesine ilişkin miras envanterinin hazırlanmamış olması
	Kültürel mirasın özgün durumunun korunması konusunda yürütülen denetimlerin yetersizliği
	Tarihi değerlerin belgelenmesinde yaşanan eksiklikler
	Niksar Kalesi'nin sur duvarlarında afet riski analiz çalışmaları ve afet sakınım planlamasının yetersizliği
	Niksar Kalesi'nin bakım, onarım ve restorasyon çalışmalarının yetersizliği
	Miras değerlerinin bütüncül olarak izlenmesi ve değerlendirilmesine yönelik belge, bilgi ve dokümanların bir arada bulunduğu dijital veri tabanının oluşturulmaması
	Alanda yürütülen restorasyon uygulamalarının aslına uygun yürütülmemesi
	Tarihi dokuyla uyumsuz yenileme çalışmalarının varlığı
	El sanatları ve zanaatların yeterli düzeyde araştırılmaması
	Kültür varlıklarının karşı karşıya kalabileceği afet risklerinin analiz edilerek tanımlanmamış olması ve özellikle deprem ve yangın riskine karşı yeterli önlemin
	Restorasyonu tamamlanmış yapıların koruma-kullanma dengesinin sağlanamamış olması ve sahada hala kötü örneklerin varlığının devam etmesi

	Kültürel varlıkların bütüncül bir yaklaşımla etkin korunması ve yaşatılmasına yönelik çalışmaların yetersizliği
	Alanın kimlik değerleri ile uyumsuz, alanla bağdaşmayan yapıların varlığı
	Şehrin tarihi dokusuyla uyumlu olacak biçimde kentsel tasarım rehberinin tamamlanmamış olması
	Altyapı yetersizliği (atık, kanalizasyon, fosseptik vb.)
	Bağlar Mahallesi ve çevresinde yapılaşma baskısı
	Fosseptik çukurlarının niteliksiz, sağlıksız biçimde inşa edilmesi
	Fosseptik çukurlarındaki atıkların gelişi güzel şekilde boşaltılması
	Tarihi şehir merkezinde kullanılan tanıtıcı materyallerde birlikteliğin sağlanamaması
	Kentsel donatı elemanlarının alanın bütününe yansımıyor olması
	İçme ve kullanma suyu arıtma tesisinin bulunmaması
	İlçe genelinde dezavantajlı gruplara yönelik altyapı ve kentsel donatı elemanlarının geliştirilmemesi
	İzleme ve denetim faaliyetlerinin yetersiz olması
	Uygulamaların tarihi dokuyla uyumlu biçimde ilerlememesi ve çevresel ilişkilerinin kurulamaması
	Alanın plansız yapılaşması ve gelişmesi
	Isınmada kömür kullanımı nedeniyle hava kalitesinin kötü olması, hava kirliliğinin yaşanması
	Tarihi alanda sokak sağlıklaştırma projelerinin yetersizliği
	İyileştirilme çalışmalarında yeşil dokunun korunmasına önem verilmemesi, zemin geçirgenliğinin göz ardı edilmesi
	Şehrin tarihi dokusuyla uyumsuz yapılaşmanın varlığı ve bu yapıların şehir silüetini olumsuz etkilemesi
<b>Ziyaretçi Yönetimi</b>	Şehirde çok sayıda ve farklı türde miras değerlerini bulundurması ve turizm potansiyeli taşımasına rağmen sistematik bir markalaşma sürecinin yürütülemediği olması
	Şehirde ulaşım olanaklarının kısıtlı olması
	Tematik müzelerin oluşturulmasına yönelik plan ve proje çalışmalarının yetersizliği
	Turizm potansiyelinin etkin yönetimi için yeterli düzeyde iş birliği ve koordinasyonunun oluşturulamaması
	Şehirde bilgilendirme panoları ve yönlendirme tabelalarının yetersizliği
	Şehirde bakım ve temizlik çalışmalarının yetersiz olması
	Alanın otopark kapasitesinin yetersiz olması
	Kültürel varlıklarının tanıtımının yetersizliği ve tur rotalarının eksikliği
	Alanda aydınlatmanın yetersizliği
	Tur organizasyonları ve tanıtıcı kültürel etkinliklerinin yetersiz olması
	Şehir kullanıcıların alana dair bilgilerinin yetersizliği
	Konaklama tesislerinin sayısal eksikliği
	Gastronomi turizminin geliştirilmesine ilişkin gerekli çalışmaların yetersizliği
	Turizm sektörüyle ilişkili tesislerde hijyen denetiminin yetersizliği
	Alanın tanıtımına yönelik Ziyaretçi Karşılama Merkezi'nin bulunmaması
Anıtsal yapıların tarihsel süreci yansıtan hikayeleri, eski ve yeni fotoğraflarının birlikte kullanılarak tanıtımının yapılmaması	
<b>Sosyal ve Ekonomik Yapı</b>	Niksar'ın kültürel ve doğal miras değerlerinin korunmasına ilişkin yerel toplumun bilinçlendirilmesi, farkındalık yaratacak etkinliklerin yeterli düzeyde yürütülmemesi
	Geleneksel el sanatları ve zanaatların yeterince araştırılmaması, yaşatılmasına yönelik desteklerin ve faaliyetlerin yetersizliği
	Tarıma dayalı ekonominin çeşitlendirilmesinde yaşanan güçlükler
	Dezavantajlı gruplara yönelik sosyal uyumun artırılması kapsamında politikaların yetersizliği
	Hediyelik eşya sektöründe şehrin tanıtımına katkıda bulunacak ürünlerin tasarım yetersizliği
	Mali kaynakların yetersiz olması
	Çevre bilincinin geliştirilmesine yaşanan koordinasyon eksikliği
	Niksar'ın deprem kuşağında yer alması
	Kamu kurum ve kuruluşları tarafından kültürel miras değerlerine yönelik risklerin tespiti kapsamında yeterli düzeyde analiz, sınıflandırma ve değerlendirme çalışmalarının yürütülmemesi

<b>Risk Yönetimi</b>	Doğal afetlere ilişkin risk önleme ve müdahale çalışmalarının eksikliği
	Kurumların ortak dijital veri tabanının olmaması ve bilginin erişilebilir ve paylaşılabılır olmaması
	Yeterli sayıda alanında uzman ve teknolojik donanıma hâkim personelin bulunmaması
	Alanın ziyaretçileri ve yerel toplum özelinde afet durumunda yapılması gerekenler hakkında yeterli düzeyde bilgilendirmenin yapılmaması
	Kamu kurumlarının izinsiz uygulamalara müdahale ve denetim etkinliğinin düşük olması
	Kültürel miras öğelerinin afetlere karşı hazırlık konusunda risk analizlerinin hazırlanmamış olması
	Alanın güvenliğinin sağlanamaması
<b>Yönetimsel Yapı</b>	Kurumlararası koordinasyon ve yönetim yapılarının eksikliği
	Kamu kurum ve kuruluşlarında deneyimli uzman personel sayısının yetersizliği
	Her yaş grubu için koruma bilinci, farkındalık, aidiyet ve sahiplenme duygularının geliştirileceği eğitim aktivitelerinin koordine edilememesi
	Envanter oluşturma konularında yaşanan eksiklik
	Kurumlararası ortak veri sisteminin gelişmemiş olması
	Korumaya ilişkin kararların yerelde üretileniyor olması

### Fırsatlar

**Miras değerleri açısından** geçerli olabilecek fırsatlar değerlendirildiğinde, tarihi ve kültürel değerlerin sunum olanaklarının süreç içerisinde güçlenmesi, yurtiçi ziyaretçilerin yeni kültür rotaları arayışlarının varlığı ve turizm potansiyelinin gelişme potansiyeli alanın fırsatları arasında değerlendirilmektedir. Niksar'ın güçlü başkent kimliği ve bununla birlikte tanıtım olanaklarını geliştirmesi kapsamında önemli bir kimlik/marka değeri taşıyor olması ile kentin kültürel değerlerine dair bilinç düzeyinin geliştirilerek şehircilik bilincinin ve koruma konusundaki duyarlılığın artması da alanın fırsatlarını oluşturmaktadır. Teknolojik imkanlar sayesinde Coğrafi Bilgi Sistemleri temelinde, envanter çalışmalarının daha sistematik ve güvenilir biçimde yürütülebilecek olması bir fırsat olarak değerlendirilmektedir.

**Alanın mekânsal yapısının** fırsatları değerlendirildiğinde; kültürel ve doğal değerlerin bir arada bulunması ve miras unsurların bir bütün olarak sunulabilecek olması avantaj olarak görülmektedir. Kentte koruma öncelikli müdahalelerin yapılabilir olması ve alanı çekici kılan çok sayıda unsurun bir arada yer alması alanın gelişmesine yönelik çeşitli fırsatlar oluşturmaktadır.

**Ziyaretçi Yönetimi** bakımından fırsatlar değerlendirildiğinde, Dünya'da sürdürülebilir ve alternatif turizmin yaygınlaşması Niksar için önemli bir fırsat olanağı oluşturmaktadır. Bu kapsamda hâlihazırda var olan turizm tesislerinin geliştirilebilmesi, kapasitelerinin artırılması ve doğa ile uyumlu yeni tesislerin gelişme potansiyeli fırsat olarak değerlendirilmektedir. Kentin sahip olduğu doğal ve kültürel değerlerinin gelişen teknolojiye uyum sağlayarak daha kolay ve etkin biçimde geniş kitlelere tanıtılabilecek olması önemli fırsatlar yaratmaktadır. Yerel ürünlerin çeşitliliği ve geleneksel lezzetler gastronomi turizminin yaygınlaşmasına ve kentin markalaşmasına olanak tanımaktadır.

**Sosyal ve Ekonomik** fırsatlar açısından bakıldığında alanın kültürel varlıklarının sosyal ve ekonomik yaşamla uyumlu biçimde işlevlendirilmesine yönelik olanakların bulunduğu görülmektedir. Dünyadaki teknolojik gelişmelerin alan için yaratabileceği fırsatlar değerlendirildiğinde; küresel

düzeyde koruma bilincinin artması ve buna yönelik fonların bulunması fırsat olarak değerlendirilmektedir. Niksar'a özgü hediyelik eşya üretimi konusunda yerel toplumun gelişime açık olması kentin tanıtımında katkıda bulunacak fırsatlar arasında değerlendirilmektedir.

**Risk yönetimi** açısından fırsat olarak değerlendirilebilecek unsurlardan bir tanesi risk konusunda vatandaşların ve kurumların bilinç ve farkındalığının artıyor olmasıdır. Bu bilinç ve farkındalığın ulusal anlamda geçerli olması adına merkezi yönetimin aldığı kararlar da etkili olabilmektedir. Küresel anlamda gelişme gösteren iklim değişikliğinin etkilerinin azaltılması, kültürel mirasın korunması ve yaşam alanları ile miras unsurlarının dirençliliğinin artırılması konularında uluslararası kaynaklardan ayrılan fonların varlığı da alanda yararlanabilecek bir fırsat teşkil etmektedir. Ayrıca, risk yönetiminin daha etkin

kılınabilmesi açısından kamu kurum ve kuruluşlarının koordinasyon sağlayarak birlikte çalışabilmesi ile kurumsal kapasitesinin geliştirilmesi kapsamında çalışmalar yürütebilecek olması alanın fırsatlarıdır.

**Niksar'ın yönetim kapasitesinin** fırsatları arasında UNESCO Dünya Miras listesine girmesiyle ulusal ve uluslararası ölçekte fon kaynaklarına erişim olanağı sağlaması alanın fırsatları arasında değerlendirilmektedir. Ayrıca Niksar Belediyesi ve Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı gibi kurumların, kültürel değerlerin korunmasına yönelik ortak çalışmalar yürütülmesi fırsatlar arasında değerlendirilmiştir. Şehrin markalaştıran bir politikanın izlenmesi, festival, fuar ve etkinliklerin düzenleme potansiyeli ile genç nesillerin ilgisini çekecek, kültürel mirasın korunması ve yaşatılmasına katkı ve katılımı sağlayacak ortamın bulunması fırsatlar arasında değerlendirilmiştir

**Tablo 3:** Alanın Sahip Olduğu Fırsatlar

KONU BAŞLIĞI	FIRSATLAR
Miras Değerleri	Kültürel ve doğal miras değerlerinin varlığıyla yüksek turizm potansiyeline sahip olması
	Niksar'ın Danışmendli Hanedanlığının başkenti olmasının yarattığı merak ve çekicilik
	Niksar'ın çok katmanlı ve çok kültürlü bir yapıya sahip olması, sunum olanaklarını güçlendirme potansiyeli
	Niksar'ın kültürel ve doğal değerlerinin önemine dair bilinç düzeyini geliştirilme olanağı
	Teknolojik olanaklar ile araştırma, belgeleme ve arşivleme sisteminin geliştirilme fırsatı
	Arkeolojik alanların varlığı ve arkeolojik alanların kültürel varlıklarla bütünlük sağlaması
	Ortak paydaşlarla birlikte çalışma ilkesinin benimseniyor olması
	Alanın çok sayıda tescilli kültür varlığını içerisinde barındırıyor olması
Mekansal Yapı	Anadolu'nun ilk medresesi olan Yağlıbasan Medresesi'nin Niksar'da bulunması
	Niksar'da yerele özgü tarımsal ürünlerin üretilme, coğrafi işaretli ürün olarak tescillenme, işleme, markalama ve sunulma olanakları
	Kültürel miras unsurlarıyla bütünleşen doğal miras değerlerinin varlığı ve bunların bir arada sunulabilme olasılığı
Ziyaretçi Yönetimi	Koruma öncelikli kentsel müdahalelerin yapılma olasılığı
	Turizm tesislerinin geliştirilmesi ve sürdürülebilir turizm konularında kapasite geliştirme fırsatı
	UNESCO Miras Listesine girme olasılığı
	Termal turizmin gelişme olanağı
	Yerel ürünler, geleneksel lezzetler, doğa dostu tesisler oluşturulmasına ilişkin potansiyelin varlığı
	Kültürel ve doğal miras değerlerine ilişkin çevre dostu doğa ve kültür rotalarının düzenleme potansiyeli
	Gelişen teknolojiyle alanın daha kolay ve etkili biçimde daha fazla kişiye tanıtılması
	Sürdürülebilir ve alternatif turizmin yaygınlaşması
Alandaki zanaatların atölyelerle deneyimleyerek canlandırılması ve yaşatılması olanağı	
Sosyal ve Ekonomik Yapı	Alanda sosyal ve ekonomik yaşamla uyumlu işlevlendirilebilecek yapıların bulunması
	Yerel ve merkezi birimlerin alana sağladığı ekonomik destekler ve yatırımlar
	Niksar'a özgü hediyelik eşya üretimi konusunda esnafın girişimci olması ve yerel toplumun gelişime açık olması
	Uluslararası fonlara erişebilme olanakları
Risk Yönetimi	Risk yönetimi konusunda kurumsal kapasitenin geliştirilme olanakları
	İklim, kültürel miras, dirençlilik konularında hibe ve fon kaynaklarına erişim olanağı
	Toplumsal bilincin gelişmesi ve farkındalığın artması, online eğitimlerle afete yönelik eğitimlerin düzenlenmesi olanağı
	Kamu kurum ve kuruluşlarıyla birlikte çalışma, afete mücadele kapasitesini güçlendirme olanağı
Yönetimsel Yapı	Yerel yönetimin kentin gelişmesine yönelik ilgili kurum ve kuruluşlarla iş birlikleri geliştirilme fırsatı
	Alanın miras listesine girmesiyle ulusal ve uluslararası fon kaynaklarına erişim olanağı
	Kültürel ve doğal değerlerin korunması ve yönetimine ilişkin Niksar Belediyesi ve Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı ile iş birliği geliştirme fırsatı
	Alanın miras listesine girmesi ile kurumlararası iş birliği ve iletişimin artma potansiyeli
	Paydaşlara açık, kenti markalaştıran bir politikanın izlenmesi
	Kültürel altlığının çeşitli festivaller, fuarlar ve etkinlikler yapmak için potansiyel sunması
	Genç nesillerin ilgisini çekecek, sürece katkısı ve katılımı sağlayacak ortamın bulunması

## Tehditler

**Miras değerlerine** yönelik tehditlerin başında doğal afetler ve iklim değişikliğinin kültürel mirası tahribat olasılığı ve buna karşı yeterli önlemlerin alınmaması konuları gelmektedir. Alanda yaşanabilecek olası afet tehdidi kültürel miras değerlerinde geri dönüşü olmayan kayıpların yaşanmasına sebebiyet verebilir. Bu bağlamda şehirde kentte yer alan kültürel miras unsurlarının rölövelerinin alınması, koruma ve bakım uygulamaları ile risklere hazırlık konularında ihtiyaç duyulan bilgi birikiminin artırılması gerekmektedir. Bunların yanı sıra miras değerlerine yönelik afet riskinin analiz edilmemesi, gerekli sakınım planlamalarının yapılamaması ve müdahale çerçevesinin oluşturulmaması alanı tehdit eden unsurların başında gelmektedir.

**Mekânsal yapı bağlamında** alanı tehdit eden unsurlar arasında yenileme uygulamalarının kentsel dokuya uyumlu ilerlememesi yer almaktadır. Kültürel miras unsurlarının bakım ve onarım çalışmalarında mülkiyet yapısı, kaynaklara erişim gibi nedenlerle hızlı hareket edilememesinin kültür varlıklarının korunmasını güçleştirilmesi tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bunların yanı sıra tarihi kent merkezi ve yakın çevresinde yer alan çok katlı ve ruhsatsız gelişmiş yapı stokunun afetler karşısında alanı riskli bir konuma taşınması en önemli tehdit unsurudur. Alanda hâlihazırda var olan yapıların büyük bir kısmının mühendislik hizmeti almamış durumdadır. Mevcut yapı stokunun alanın afet riskleri ile uyumlu yapılaşmamış olması önemli bir tehdit olarak tanımlanmıştır.

**Ziyaretçi yönetimine** dair tehditlerin başında somut ve somut olmayan kültürel mirasın yok olmasıyla ilgili kaygılar gelmektedir.

**Alan, Sosyal ve Ekonomik Yapı** üzerindeki tehditler açısından değerlendirildiğinde somut olmayan kültürel miras alanlarından biri olan geleneksel el sanatlarına ilginin giderek azalması nedeniyle zanaatların gelecek nesillere aktarılamaması en belirleyici tehdit olarak görülmektedir. Geleneksel el sanatlarının yaşatılmasına yönelik çalışmaların sınırlı olması, alanda yok olmaya yüz tutmuş zanaatların belgelenmemesi ve zanaatkârların alanda faaliyet gösterebilmesi için gerekli desteklerin verilmemesi bu zanaatların yaşatılmasını güçleştirmektedir. Diğer taraftan alanda bulunan konut stokunun giderek azalması ve alanın nüfus kaybetmesi alanın korunmasını güçleştiren önemli bir tehdit olarak değerlendirilmektedir.

**Risk yönetimi** konusunda en büyük tehdidi ekonomik anlamda kaynak yetersizliği ve yapılacak koruma çalışmalarının maliyetlerinin yüksek olması oluşturmaktadır. İklim değişikliği probleminin, çeşitli afetlere neden olma ve afetlerin etkisini ve şiddetini artırma ihtimali alan için bir tehdit oluşturmaktadır. Jeolojik ve jeoteknik etütlerin yetersizliğine bağlı olarak yapılaşmanın zemine uygunluğunun belirsizliği alanın tehdit unsurları arasında yer almaktadır. Risk yönetimi için farklı kurumların yeterli altyapı, personel ve teçhizatı sağlama konusunda eşgüdüm içerisinde hareket etmemesi de doğal afetler sonrasında alanda oluşabilecek tehditler arasında değerlendirilmiştir. Son dönemde Niksar Belediyesinin yıllardır biriken ve bütçesinin çok üzerinde altyapı ihtiyaçlarına karşı yürütülen makro projelerin çoğunun hibe olmasının yanı sıra getirdiği borç ve şehirde oluşan üst yapı bozuklukları yol, kaldırım ve kaplama işlerinin tamamlanabilmesi için gereken kaynağın borçlanma yolu ile giderilmesi uzun vadede risk olarak değerlendirilmiştir. Bu durum mevcut kaynaklarının alan için kullanımının zayıflatacağından risk olarak değerlendirilmiştir.

**Niksar'ın yönetim kapasitesi** konusunda tehdit oluşturan unsurlar arasında, alanın yönetiminde ihtiyaç duyulan mali kaynaklara yeterli düzeyde erişilememe olasılığı ve alanın insan ve doğa kaynaklı risklerde sakınım ve müdahale çerçevesi kapsamında kamu kurumları ve kuruluşları arasında iş birliği ve koordinasyonun sağlanamaması yer almaktadır.

**Tablo 4:** Alana Yönelik Tehditler

<b>KONU BAŞLIĞI</b>	<b>TEHDİTLER</b>
<b>Miras Değerleri</b>	Doğal afetler ve iklim değişikliğinin tarihi, kültürel ve doğal değerleri olumsuz etkileri
	Arkeolojik ve kültürel miras unsurlarının insan ve doğa kaynaklı etkenler nedeniyle tahribata uğraması
	Hatalı restorasyon çalışmalarıyla kültürel varlığın özgün niteliklerinin kaybolmasına neden olması
	Kale surları yakınlarında yer alan konut dokusunun olası afetten kaynaklı tehdit altında olması
	Alanda tespit ve tescil çalışmalarının yetersizliği
	El sanatları ve zanaatların yok olamaya yüz tutması
	Tarihi kent merkezinde yüksek katlı yapılaşma baskısı
	Niksar Kalesi ve yakın çevresinde erozyon, heyelan, deprem ve yangın risklerinin alanın korunma durumunu tehdit etmesi
	Yerel toplumun tescilli kültür varlıklarında gerçekleştirdiği izinsiz uygulamalar nedeniyle kültürel yapılarda bozulmalara yol açması
	İklim değişikliğinin kültür varlıkları üzerindeki olumsuz etkilerin düzenli izlenmemesi ve önlem alınmaması
	Geleneksel el sanatlarının taşıyıcısı olan zanaatkarların bilgi ve deneyimlerini genç kuşaklara aktaramaması
	Kurumların koruma faaliyetlerinde çalışan personelin yeterli donanım ve deneyime sahip olmaması
	Kültür varlıklarının koruma etkinliğinin düşük olması nedeniyle kalıcı olarak yok olma riskleri
<b>Mekânsal Yapı</b>	Hava kirliliğinin artması (motorlu taşıt sayısında artış, plansız sanayileşme, evsel ısınmada kömür kullanımı)
	Yenileme uygulamalarının kentsel dokuyla uyumlu ilerlememesi
	Aydınlatmanın yetersizliğinin güvenlik tehdidi oluşturması
	Mevcut yapı stokunun kültürel ve tarihi alanla uyumsuz olması
	Kültürel miras unsurlarında restorasyon süreçlerinde çeşitli tıkanıklıkların yaşanması ve restorasyon maliyetlerinin yüksek olması
<b>Ziyaretçi Yönetimi</b>	Somut ve somut olmayan kültür varlıklarının yok olma riski
	Turizm sektörü yatırım olanaklarının geliştirilememesi ve elde edilen gelirin doğru ve nitelikli biçimde yönetilememe riski
	Alanın bütününde etkin biçimde güvenliğinin sağlanamaması ilişkin tahribat riskinin bulunması
<b>Sosyal ve Ekonomik Yapı</b>	Geleneksel el sanatlarına ilginin azalması ve çırak yetiştirilememesi
	Usta-çırak sisteminin eskisi kadar etkin olamaması nedeniyle zanaat bilgisinin aktarılmasının güçleşmesi
	Ülke genelinde yaşanan ekonomik krizin olumsuz etkisi
<b>Risk Yönetimi</b>	Niksar'ın 1. Derece Deprem kuşağında yer alması
	Afet riski taşıyan alanlarda risk azaltma, iyileştirme ve müdahale çerçevesinin belirlenmemiş olması
	Doğa ve insan kaynaklı riskler (deprem, yangın, sel/ su baskını, iklim krizi vd.)
	Jeolojik ve jeoteknik etütlerin yetersizliğine bağlı olarak yapılaşmanın zemine uygun olup olmadığının bilinmemesi
	Alana yönelik risk unsurlarının bütüncül olarak ele alınmamasından dolayı alanın zarar görebilir olması
	Risk yönetimi için farklı kurumların yeterli altyapı, personel ve teçhizatın sağlanma konusunda eşgüdüm içerisinde hareket etmeme ihtimalinin olması
	Niksar Belediyesinin yıllardır biriken ve bütçesinin çok üzerinde altyapı ihtiyaçlarına karşı yürütülen makro projelerin çoğunun hibe olmasının yanı sıra getirdiği borç ve şehirde oluşan üst yapı bozuklukları yol, kaldırım ve kaplama işlerinin tamamlanabilmesi için gereken kaynağın borçlanma yolu ile giderilmesi uzun vadede risk olarak değerlendirilmiştir.
	Yangına acil müdahale ekip sayısının yetersizliği
	Afete maruz bölgenin varlığı



<b>Yönetmel Yapı</b>	Alan yönetiminde uygulamaya geçilebilecek mali araçların yeterli düzeyde sağlanamama riski
	Alanın bütüncül korunması ve yönetimi için gerekli finansal kaynakların ilgili kurumlar tarafından sağlanmama riski
	Alanda insan ve doğa kaynaklı risklerin sakınımlında ilgili kurum ve kuruluşlarla eşgüdüm içerisinde hareket etmeme ihtimali
	Alanın korunması ve yönetiminde ilgili kamu kurum ve kuruluşlarında yeterli uzman personelin sürekli bir biçimde görevlendirilememe riski

### Sonuçlar ve Değerlendirmeler

Niksar'ın üstün Evrensel Değerlerinin bütüncül şekilde ortaya konmasına vesile olacak ve turizm alanında şehrin hak ettiği üst seviyelere gelmesini sağlayacak mevcut durum ve GFTZ analizin birlikte değerlendirildiği yeni bir planlamaya ihtiyaç vardır. Alanın koruma etkinliğini arttırmak için ihtiyaçların belirlenmesi en önemli yapı taşıdır. Bu nedenle bu çalışma en kapsamlı çalışma olarak değerlidir. Bölgede yapılan çalışmalarda birçok farklı uzmanın veya ekiplerin çalışması mevcuttur. Koruma Amaçlı İmar Planları serüveninden başlayarak, Yönetim Planının Alan sınırında çalışılmış tüm projeler incelenmiştir. Koruma adına yapılan tüm adımlar ve raporlar değerlendirilmiştir. Şehrin gelişim süreçleri ile çok katmalı kültürel yapıları ve Unesco sürecinin yönetilme süreçleri bir arada değerlendirilerek GFTZ analizi ortaya konmuştur. Bu çalışmaların bütünü bir potada eritme başarısı gösteren ve sahada çok fazla emek ve gayreti olan Şehir Plancı Serdar Nizamoglu'nun çalışmaları yeni bir pencere açması bakımından çok önemlidir. Bu çalışmaların ayrıca güçlenerek desteklenmesi gerekmektedir. Şehre katkıları ve yeni bir pencere açması bakımından kendisine teşekkür ederiz.

1. Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan Niksar'ın çok katmanlı ve çok kültürlü yapısının izleri günümüze kadar korunmuş olup, farklı kültür varlıkları üzerinden okunmaya devam etmektedir. Araştırılmaya açık olan kentin sahip olduğu zengin kültürel miras öğeleri ve miras alanlarında yaşayan insanların kente kattığı somut olmayan kültürel miras değerlerinin koruma etkinliğinin bütüncül ve sürdürülebilir bir yaklaşımla güçlendirilmesi önem taşımaktadır. Niksar'ın kültürel miras değerlerinin koruma sürecinin etkin biçimde yürütülmesine ilişkin miras unsurlarının özgünlüğünün ve bütünlüğünün korunması öncelik olarak tanımlanmalıdır.

2. Çalışma alanında belirtilen GFTZ analizi yaklaşımına göre tüm planlamalar gözden geçirilmelidir.

3. Koruma alanlarında var olan özgün yapıların şehrin bir parçası olduğunun farkına vararak bütün şekilde bir planlama yapmak önemli bir eşğin aşılması katkı sağlayacaktır.

4. Şehrin çok katlı binaları arasına sıkışmış yapıların veya koruma öğelerinin odak noktası olarak belirlenmesi, Kentsel tasarım alanları olarak planlayarak özgünlüğünü korumak

5. Sivil mimari eserlerin sokak süliyeti veren sur konut ilişkileri birlikte değerlendirilerek mevcut projelerin yenilenmesi ve/veya kentsel tasarım planlamaları ile birlikte değerlendirilerek projelendirilmesi gereklidir.



6. Yıllara sâri kazı alanları planlaması aylık ve haftalık planlamak yerine yönetmelik gerekliliklerine uygun bir kazı evinin projelendirilerek öncelikli imalatının yapılması GFTZ analiz sonuçlarından ortaya çıkan önemli bir gerekliliktir.

7. Sokak sağıklaştırma alanları, yapı ölçüğünde restorasyon alanları, eksik veya yanlış yapılan koruma uygulamalarının diğere başlıklarla birlikte belirlenmelidir.

8. Tarihi şehirlerin Türk şehircilik tipine uygun olarak dar sokaklar ve koruma öğelerinin fazlalığı nedeniyle iyi planlama ile ulaşımının kolaylaştırılması, taşıt yükünün azaltılması ve yaya algılamasının güçlendirileceği bir eylem planına ihtiyaç vardır.

9. Bölgenin en önemli Tarihi ve Kültürel Miras öğesi ve özellikle erken dönem Türk miras öğelerini barındırması, Yönetim Plan Alan Sınırının çoğunluğunu oluşturan ve önemli bir yere konumlanan, Niksar'ın tarihi kent kimliğini yansıtan en önemli unsurlardan biri olan Niksar Kalesi'nin koruma etkinliğinin artırılmasına yönelik araştırma ve belgeleme çalışmaları yürütülmelidir.

10. Niksar Kalesi gibi büyük bir anıt eserin rölöve, restitüsyon ve restorasyon uygulamalarının hayata geçirilmesi gerekmektedir. Anıt eserde olası afet durumunda özgünlüğünü ve bütünlüğünü olumsuz etkileyecek risklerin tespit edilmesi, gerekli koruma koşulları ve acil müdahale ihtiyaçlarının belirlenmesine önem verilmelidir.

11. Arkeolojik sit alanlarında toprak altı arkeolojik potansiyelin belirlenmesi, kalıntıların tespit edilmesi ve gerekli durumlarda arkeolojik sit sınırlarının yeniden irdelenmesi kapsamında yüzey araştırmaları, jeoradar, jeomanyetik ve jeofizik çalışmaları ve gerekli kısımlarda delgi sondaj çalışmaları yürütülmelidir.

12. Şehir içerisinde yer alan 1. Derece Arkeolojik Sit Alanlarında kazı çalışmalarının yürütülmesi şehrin tarihi dokusunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Şehir içerisinde yer alan mimari yapı kalıntılarının saptanması, arkeolojik miras unsurlarının açığa çıkarılması ve gün yüzüne çıkarılmış eserlerin olumsuz iklim koşullarından zarar görmesini engelleyerek, gerekli temizlik, bakım, onarım, sağıklaştırma ve yenileme çalışmalarının yürütülmesi şehrin, tarihi süreçte geçirmiş olduğu değişimin anlaşılması, bütüncül korunması ve yaşatılması hedeflenmelidir. Alanın koruma etkinliğinin artırılması kapsamında gereksinim duyulan ihtiyaçlar arasında;

13. Arkeolojik mirasın etkin sunumu kapsamında gerekli duyulan alanlarda çevre düzenleme projelerinin yürütülmesi, anıt eserlerin tarihi, kültürel ve mimari özelliklerini yansıtan doğru ve nitelikli bilgiyi aktaran tanıtıcı panolar ve yönlendirici levhalarının hazırlanarak, ziyaretçi ile buluşturulmasına ilişkin gezi rotalarıyla ilişkilendirilmesi gerekmektedir.

14. Niksar'ın sahip olduğu miras değerlerinin özgünlüğünün ve bütünlüğünün korunmasına ilişkin tarihi kent merkezinde kültür varlıklarına yönelik bakım, onarım, konservasyon, restorasyon, rehabilitasyon, sokak sağıklaştırma ve çevre düzenleme gibi çeşitli projelere ihtiyaç duyulmaktadır. Kentsel Sit Alanı içerisinde yer alan kültürel mimari değerlerin (han, hamam, dükkan, köprü, türbe, cami, mescid, kümbet, medrese, sivil mimarlık örnekleri vb.) bakım ve onarımlarının periyodik olarak gerçekleştirilmesi, afet riski analiz çalışmalarının yürütülmesi, yapıların tarihsel süreci araştırılarak rölöve, restitüsyon ve restorasyon uygulamalarının oluşturulan koruma programı kapsamında projelendirilmesi kültür varlıklarının gelecek nesillere sağlıklı biçimde aktarılmasına olanak tanıyacaktır. Bu bağlamda yaşanan sorunlarının giderilmesi kapsamında Niksar'ın zengin miras değerlerinin koruma etkinliğinin artırılmasına ilişkin acil müdahale gereksinimlerinin tespit edilerek iyileştirme programının oluşturulması, geleneksel konut dokusunu oluşturan sivil mimarlık örneklerinin belgelenmesi ve kültür varlıklarının izleme değerlendirme sisteminin etkinleştirilmesine ilişkin kurumlararası ortak bir veri tabanının oluşturulması gereklidir.

15. Niksar kentsel sit alanında yer alan kültürel mimari miras unsurlarının yapısal durumu afet risklerine karşı değerlendirilerek güçlendirme ihtiyacının tespit edilmesi, yapısal bozulmaların giderilmesi kapsamında önceliklendirilmiş restorasyon programının oluşturulması gerekmektedir.

Kentsel Sit Alanı'nda yer alan yıkılmaya yüz tutmuş, yenilenme gereksinimi duyan dini mimari yapılar ve alanların (Tarihi Han Cami, Hamam Yapıları, Melikgazi Mezarlığı Namazgah vb.) restorasyon projelerinin hazırlanarak uygulanması gerekmektedir.

16. Niksar'ın geleneksel kent dokusuyla uyumlu, alanın tarihi, kültürel ve doğal güzelliklerini yansıtan korunan alanların tamamında bütüncül bir tasarım dili geliştirilerek kentsel tasarım rehberinin oluşturulması gerekmektedir.

17. Niksar'ın tarihi, kültürel, doğal ve somut olmayan kültürel miras değerlerinden oluşan turizm potansiyelinin güçlendirilmesi kapsamında ihtiyaç duyulan altyapının iyileştirilmesi, sürdürülebilir biçimde hizmet kalitesinin artırılması ve nitelikli personelin eğitilerek istihdam olanaklarının geliştirilmesi gerekmektedir.

18. Şehirde yaşanan sorunların çözüme kavuşturulması için analizlerin yapılması, turizm sektörüyle ilişkili bilgi, belge ve dokümanların incelenmesi, turizm türlerinin belirlenmesi, gezi güzergâhları ve rotaların oluşturulması, tanıtıcı panoların alanın tarihi özelliğini yansıtacak biçimde geliştirilmesi, kullanıcı ve ziyaretçilerin alan içerisinde memnuniyetinin artırılması gerekmektedir. Niksar'ın somut ve somut olmayan kültürel mirasının etkin korunması ve sunulmasına yönelik ihtiyaçlar belirlenmelidir.

19. Niksar'ın turizm potansiyelinin geliştirilmesine yönelik çok yıllık stratejik planının hazırlanması gerekmektedir.

20. Somut olmayan kültürel mirasın araştırılarak tespit edilmesi, kaybolan ve kaybolmaya yüz tutmuş geleneksel el sanatları ve zanaatların tespit edilerek doğal çevreyle uyumlu biçimde tekrardan yaşatılmasına yönelik çalışmalar yürütülmelidir. Somut ve somut olmayan kültürel mirasın yaşatılması ve sunulmasına ilişkin alana özgü hediyelik eşyaların üretilmesi, tasarım çalışmaları yürütülerek yerel toplumun hediyelik eşya sektöründe faaliyet göstermesine katkıda bulunacak iş birliklerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

21. Niksar yerelinde turizm sektörünün canlandırılması için acentelerin oluşturulması, rehberlik

hizmetlerinin sunulması ve konaklama mekânlarının niteliklerinin artırılması gerekmektedir.

22. Niksar'ın tarihi, kültürel ve doğal miras değerlerinin ziyaretçi profiline göre şekillendirilmiş kısa, orta ve uzun tur rotaları oluşturularak tanıtımının güçlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

23. Niksar'ın gastronomi değerlerinin araştırılarak tespit edilmesi, envanterinin oluşturulması, coğrafi işaret alınarak tescillenmesi ve yönetim alanı ile ilişkilendirilerek yaşatılması sağlanmalıdır. Gastronomi değerlerine ilişkin yürütülen festival ve etkinliklerin kültürel miras ile bütünleştirilmesine yönelik programın geliştirilmesi sağlanmalıdır.

24. Yönetim alanında yer alan miras unsurlarının ziyaretçilere sunumu açısından ziyaret odaklarında çalışmalar yürütülmeli, kent belleğinin tanıtılması açısından tarihi, arkeolojik ve mimari miras rotaları oluşturulmalıdır. Yönetim alanının sunumu konusunda tanıtım, panel, sempozyum, etkinlik, gezi programları oluşturulmalı ve uygulanmalıdır.

25. Alanda hâlihazırda bulunan yönlendirme ve bilgilendirme panolarının yapının tarihsel süreci, mimari özellikleri ve fonksiyon değişikliği gibi doğru bilgiler içeren nitelikli düzeyde hazırlanması ve bilgilendirme eksikliği olan alanlarda düzenlemeler yapılarak sayılarının artırılması, geleneksel şehir dokusuyla uyumlu bütüncül bir tasarım dili ile geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

26. Arkeolojik miras alanlarına ören yeri statüsü kazandırılmasına yönelik çalışmaların yürütülmesi, çevre düzenleme projeleri ve ziyaretçi destek ünitelerinin projelendirilerek uygulanması gerekmektedir. Yönetim alanının kullanıcı ve ziyaretçilerinin memnuniyetinin artırılmasına yönelik

hizmet alanlarının geliştirilmesi ve otopark kapasitesinin güçlendirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

27. Yerel toplumun tarihi ve kültürel miras alanlarıyla ilişkilerinin güçlendirilmesine yönelik gezi programları, atölye ve farkındalık yaratacak eğitim programlarının oluşturulması gerekmektedir.

28. Yönetim alanında bulunan yeme içme mekanlarının hizmet kalitesinin artırılması, servis elemanlarının eğitimi, hijyen denetimlerinin yapılması ve yerel mutfağın tanıtılması ve sunulmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

29. Merkezi ve yerel yönetimin kültürel ve doğal miras değerlerin korunmasına ilişkin yürütülmesi planlanan çalışmalarda kurumlar arası koordinasyon ve iş birliğinin artırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

### **Kaynakça**

1. İnkarya Danışmanlık. (2023). Tokat İli Niksar İlçesi 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Sınırları ve Yönetim Plan Sınırı İçerisinde 1/5000 Ölçekli Revizyon Koruma Amaçlı İmar Planı, 1/1000 Ölçekli Revizyon Koruma Amaçlı İmar Planı. Ankara
2. Ermiş, Ü. M. (2014). Neokaisareia / Niksar'da Roma ve Bizans Dönemine Ait Arkeolojik Veriler. *Höyük*, 43-66.
3. Strabon. (2000). Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV). (A. Pekman, Çev.) İstanbul.
4. Şahin, D.H., 2018. Kültür ve Turizm Önceliğinde Planlama Yerel Kalkınmada Niksar Örneği. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Antik Kentler Sempozyumu, Tokat.
5. Şahin, D.H., 2017. Niksar Ayvaz Suyu, Su ve Şifa. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Sayı: 2017/2, 268-271, İstanbul.
6. Yavi, E. (1986). *Tokat*. Tokat: Tokat Otelcilik Turizm A.Ş. Yayınları.
7. Akar, H., & Güneş, M. N. (2002). Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler. Tokat: Niksar Kaymakamlığı- Niksar Belediyesi.

## BOBURNOMA”NING MUKAMMAL KORPUSINI YARATISH TAMOYILLARI

### PRINCIPLES OF CREATING THE PERFECT CORPUS OF “BOBURNOMA”

Dilafroz MUHAMMADIYEVA

*Dr., Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan  
d.muhammadiyeva@mail.ru*

#### Annotatsiya

Buyuk mutafakkir Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarining lug‘ati ulug‘ shoirning leksik boyliklarini qamrab olgan. Lug‘at Bobur asarlari materiallari bo‘yicha hozirgi zamon leksikografiya va tarixiy-filologik tahlil asosida tuzilgan, unda so‘zlarning mukammal izohi berilgan. Bobur asarlari matnidagi lug‘aviy birliklarni izohlash buyuk mutafakkir ijodini keng yoyishga, ommalashtirishga, bir qator sohalardagi tadqiqotlar tizimini shakllantirishga, shuningdek, o‘zbek tilining ifoda va ta‘sir etish imkoniyatlarini, lug‘aviy birliklarda til sohibi tafakkuri, idrokining aks etish darajasini yoritishga xizmat qiladi. Ushbu lug‘at “Boburnoma” leksikasiga bag‘ishlangan tadqiqot ilovalari hamda shu davrga qadar yaratilgan lug‘atlarga tayangan holda tuzilgan. Mazkur lug‘atda avvalgi tadqiqotlarda, lug‘atlarda qayd etilmagan so‘zlar qamrab olingan, ayrim so‘zlarning ma‘nosiga aniqlik kiritilgan. U kitobxonlarga buyuk mutafakkir asarlarini chuqur tushunishda, mutaxassislar uchun tarixiy, qiyosiy-tarixiy grammatika bo‘yicha kerakli faktik materiallarni topishda katta yordam beradi. Lug‘at ilmiy xodimlarga, shuningdek, oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetlarining o‘qituvchi, talabalar va Bobur ijodining ixlosmandlariga mo‘ljanlangan.

**Kalit so‘zlar:** Zahiriddin Muhammad Bobur, “Boburnoma”, korpus, elektron platforma, razmetkalash, teglash, qo‘lyozma, tarjima, sayt, sun‘iy intellekt, matn korpusi, ma‘lumotlar bazasi

#### Abstract

The dictionary of the works of a great thinker Zahiriddin Mukhammad Babur covers the lexical wealth of the great poet. The dictionary was compiled on contemporary lexicographic and historical-philological analysis based on the materials of Babur's works, in which a perfect explanation of words is given. Interpretation of lexical units in the text of Babur's works helps to spread and popularize the work of the great thinker; to form a system of research in a number of fields, as well as serve to clarify the possibilities of expression and influence of the Uzbek language, the reflection level of the language of the owner's thinking and perception in lexical units. This dictionary was compiled due to research applications dedicated to “Baburname” lexicon and the dictionaries created so far. This dictionary includes words that were not recorded in dictionaries in previous studies and the meaning of some words is clarified. It will greatly assist the readers to deeply understand the works of the great thinker, and as for experts to find the necessary factual materials on historical, comparative-historical grammar. The dictionary is intended for academic staff, as well as teachers of philology faculties of higher educational institutions, students and lovers of Babur's work.

**Key words:** Zahiriddin Muhammad Babur, “Boburnoma”, corpus, electronic platform, tagging, manuscript, translation, site, artificial intelligence, text corpus, database.

So‘nggi yillarda Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va faoliyatini har tomonlama chuqur o‘rganish, uning asarlarini yurtimiz va xorijiy davlatlarda targ‘ib qilish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Qilinayotgan barcha ishlarni e‘tirof etgan holda shuni aytish mumkinki, shoir asarlarining elektron variantini yaratish, dunyoda olib borilayotgan tadqiqot ishlarini bir tizimga va bir joyga jamlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish orqali asarning barcha qo‘lyozma nusxalari, tarjimalari, hamda ular yuzasidan olib borilgan katta-kichik tadqiqotlar, Bobur va “Boburnoma”ga doir barcha foto(miniatyura), video va audio materiallar jamlash, korpus holiga keltirish mumkin.

“Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish adib ijodiy merosini tizimlashtirishga, boburshunoslik taraqqiyotini belgilashga, yangi tadqiqotlarni yo‘naltirishga, Bobur ijodining qomusiylik xarakterini ko‘rsatishga, ona tiliga munosabati va tildan foydalanish mahoratini yoritishga xizmat qiladi. Zero, o‘zbek tilini dunyo tillari kabi kompyuter tushuna oladigan, modellashgan, formallashtirilgan tilga aylantirish, o‘zbek milliy adabiyoti asarlarini raqamlashtirish va arxivlash, shuningdek, elektron kitoblarni yaratish hamda keng ommaga yoyish mutaxassislarimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biridir [1.b. 61].

Bugungi shiddatli kechayotgan zamon insonlardan ham tezkorlikni talab etmoqda. Yangi innovatsion g‘oyalar asosida ilmiy va badiiy asarlarning elektron shakllari yaratilib, qilingan tadqiqotlarning tizimlashtirilishiga erishilmoqda. Axborot texnologiyalari asrida barcha asarlarning elektron platforma yoki korpus ko‘rinishida shakllantirilishi keyingi tadqiqotlar uchun ancha qulayliklar yaratadi.

Dunyoning ko‘pgina davlatlarida millat g‘ururi bo‘lgan shoir va shoir va yozuvchilarning alohida elektron platformalari mavjud. Masalan, Rossiyada Dostoevskiy va Tolstoyga bag‘ishlangan saytlar (<http://tolstoy.ru>, <https://fedordostoevsky.ru>) Germaniyada Gytotening elektron platformasi, Italiyada hattoki Marko Polo asari uchun yaratilgan saytlar (digital Marko Polo) mavjud. Xalqimiz g‘ururi bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Boburning qomusiy asari bo‘lgan “Boburnoma”ga bag‘ishlangan saytning bo‘lishi davr talabidir. Zero, kompyuter va korpus lingvistikasi globallashtirish sharoitida tillarga immunitet baxsh etuvchi asosiy vositalardir [3. b. 27].

### **Korpus**

Korpus (korpus) lotincha “tana” degan ma‘noni bildiradi. “Korpus so‘z, so‘z birikmasi, grammatik shakllarni, so‘z ma‘nosini muayyan qidiruv tizimi orqali topishni anglatuvchi elektron ko‘rinishdagi matnlar jamlanmasidir” [<http://rusorpora.ru>]. Korpus tushunchasi bilan yonma-yon “matnlar korpusi” atamasi ishlatilmoqda. Matnlar korpusi elektron holda saqlanadigan fonema, grafema, morfemalar, leksema, gap va matnlardan tashkil topishi mumkin bo‘lgan yaxlit butunlikdir. Korpuslar aslida ma‘lumotlar bazasi sifatida shakllantiriladigan, tilshunoslik masalalarini hal etish maqsadida va turli yo‘nalishdagi tadqiqotlarni amalga oshirish uchun material sifatida xizmat qiladigan jamlanmadir [1.b. 61].

Korpus – til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga bo‘ysundirilgan matnlar majmui, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta‘minot asosida joylashtirilgan matnlar jamlanmasi. Til korpuslari – til bo‘yicha tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun inkor etib bo‘lmas ish quroli[4.b. 4].

Korpus lingvistikasi o‘zbek tilshunosligida ham, zamonaviy axborot texnologiyalari tizimida ham nisbatan yangi yo‘nalish. Til korpusi katta hajmdagi lug‘atlarni tuzish uchun asosiy manba va kuchli axborot resursi hisoblanadi. Til korpusi kompyuter yordamida lug‘atlarning tezlik bilan tuzilishi va qayta ishlanishini ta‘minlaydi. O‘zbek tilshunosligida korpus lingvistikasi rivojlanishi bilan o‘zbek tili korpusini yaratish ustida ham anchagina ishlar amalga oshirildi.

Jahon tarixida o‘chmas iz qoldirgan betakror siymolardan biri Zahiriddin Muhammad Boburning beqiyos ilmiy-ijodiy merosi nafaqat milliy madaniyatimiz va xalqimiz adabiy-estetik tafakkurining shakllanishida, balki jahon adabiyoti, ilm-fani va davlatchiligi tarixida alohida o‘ringa ega.

Korpus turlari sifatida ixtisoslashgan, ma’lumotli, ko‘p tilli, parallel, o‘rganish, qiyosiy, diaxronik va monitor kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Parallellik mezoniga ko‘ra korpuslar bir tilli, ikki tilli va ko‘p tilliga bo‘linadi. Ko‘p tilli korpusning 2 turi mavjud:

1) bir-birining tarjimasi bo‘lgan matnli korpus;

2) bir mavzuga oid ikki tildagi matnli korpus;

Birinchi tipdagi korpus – parallel korpus (parallel corpora) deb nomlanib, ma’lum bir tarjimaning turli aspektini o‘rganish uchun qo‘llaniladi. Parallel korpus o‘z navbatida yana turga bo‘linadi:

1. Moslashtirilgan (aligned)

2. Moslashtirilmagan (not aligned)

“Moslashtirilgan” atamasi korpusda tarjima birliklari orasida bir-birini taqazo etuvchi aniq aloqa mavjudligini bildiradi va aynan mana shu tip korpuslar qator o‘ziga xosliklarga ega. Parallel matn korpusi – lingvistik manbalarning nisbatan yangi turi. Bu turdagi birinchi manbalar 1980 -yillarning oxiri – 1990-yillarning boshlarida paydo bo‘lgan. So‘nggi o‘n yil ichida parallel matnli korpuslar bilan bog‘liq bo‘lgan bir qancha loyihalar ishga tushirildi. Matnlarning parallel korpuslarini tuzishda, bir tili va qiyosiy matnlardan farqli o‘laroq, madaniyatlararo munosabatlar omilini hisobga olish zarur. Agar madaniyatlararo aloqa umuman bo‘lmasa, parallel matnlar korpusini yaratish mumkin emas. Davlatlar o‘rtasida turli aloqalar darajasiga ko‘ra parallel korpusga juda katta ehtiyoj mavjud. Parallel korpus, xuddi ikkita lingvistik madaniyatning kesishish nuqtasidir.

“Boburnoma”ning parallel korpusi veb texnologiyalar asosida ishlab chiqiladi. Unda veb dasturlashda qo‘llaniladigan ASP.NET Core MVC 3.0.0 zamonaviy freymvorkidan va MS SQL Server ma’lumotlar bazasini boshqarish tizimidan foydalaniladi. Ushbu freymvork yaratiladigan platformaning Linux va Windows operatsion tizimlarida muammosiz ishlashini ta’minlaydi. Tizimda ma’lumotlarni saqlash va qayta ishlash uchun ma’lumotlar bazasi yaratiladi.

“Boburnoma”ning korpusi yaratilgach, unda “Boburnoma”ning barcha qo‘lyozma nusxalari joylanadi va bu matnshunoslikka oid yangi tadqiqotlar uchun zamin yaratadi, chunki to hanzgacha asar qo‘lyozmalarining barchasi jamlangan holda ilmiy tanqidiy matn yaratilmagan. Yana bir jihati, bugungi kungacha o‘zga tillarga qilingan tarjimalar qo‘lyozma matnlardan bir yoki ikkitasi asosida yaratilgan, shu boisdan, barcha tarjimalarni ham mukammal deya olmaymiz.

Ikkinchidan, “Boburnoma” yuzasidan olib borilgan barcha xalqaro va respublikadagi tadqiqotlar bir joyga jamlanganligi bois, boburnshunoslik ilmi yangi manbalar bilan boyiydi, kelgusidagi ilmiy tadqiqotlar uchun boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotchilar birgina mukammal korpusdagi ma’lumotlar asosida ham fundamental tadqiqot olib borishlari mumkin. Bugungi kun boburnshunosligida asar tarjimasi va til xususiyatlariga doir tadqiqotlar juda kam.

Uchinchidan, “Boburnoma” matnidagi tarixiy shaxslar, toponimlar, turli kasbga oid ilmiy terminlar, maqol va frazemalar o‘zbek, rus, ingliz tillarida teg shaklida izohlanadi. Ayni mana shu jihat asarning keng kitobxon uchun ham qiziqarli bo‘lishini ta’minlaydi. Har bir tushunilmagan jihatga giperssilkada alohida oynada izoh berilgan bo‘ladi.

“Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish ( Digital Baburname creating a complete corpus)” o‘zbek tilining milliy korpusi, mualliflik korpusi uchun muhim manba bo‘la oladi. O‘zbek kompyuter lingvistikasi tizimida filologiyaga oid ma’lumotlar bazasi sifatida ahamiyatlidir.

Loyihaning maqsadi “Boburnoma”, uning qo‘lyozma nusxalari, turli tillardagi tarjimalari, asarga oid videotasvirlar, audiomatlar, tadqiqotlar, lug‘atlarning elektron ma‘lumotlar bazasini shakllantirish, milliy korpus, tadqiqotlar korpusi, mualliflik korpusi uchun mo‘ljallangan katta hajmdagi ensiklopedik materialni tizimlashtirishdan iborat. Ushu maqsadni amalga oshirishda quyidagi vazifalar bajariladi:

“Boburnoma” yuzasidan olib borilgan ishlarning yaxlit tizimini shakllantirish; Bobur asarlariga ishlangan miniatyuralarni jamlash; Bobur hayoti va ijodiga oid badiiy filmlar, videofilmlar, hujjatli filmlarni to‘plash; Bobur g‘azallarini ifodali o‘qishga qaratilgan video, audio mahsulotlar majmuini shakllantirish; ma‘lumotlarni zaruriy qidiruv tizimi – korpus menejeriga birlashtirish; qidiruv tizimiga moslashtirish;

“Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish ( Digital Baburname creating a complete corpus)” orqali o‘zbek mutafakkirlarining tafakkur mahsullarini keng yoyish, bugungi kundagi ahamiyatini yoritish, dunyo miqyosida targ‘ib etish. Ushbu vazifa platforma tarkibiga kiritilgan tadqiqot materiallari yordamida amalga oshiriladi. Platformaga Bobur hayoti, shajarasi, faoliyati, ijodiga bag‘ishlangan o‘zbek, turk, qozoq, ozarbayjon, ingliz, nemis, fransuz tillaridagi tadqiqotlar, “Boburnoma”ning o‘zbek tilidagi ilmiy-tanqidiy matni (2002), Eyji Mano tomonidan tayyorlangan ilmiy-tanqidiy matn (1995), hozirgi o‘zbek tilidagi tabdili (2008), qo‘lyozma nusxalari, turk, qozoq, ozarbayjon, ingliz, nemis, fransuz tillaridagi tarjimalari media-video materiallarini kiritish internet tarmog‘ida Bobur faoliyati mazmun-mohiyatini yorituvchi kontentning boyishini ta‘minlaydi;

ajdodlar tomonidan yaratilgan nodir asarlardan yaxlit holda bahramand bo‘lish, “Boburnoma” timsolidagi jahon memuarining nodir namunasi mazmunini o‘zlashtirish, qomusiy ma‘lumotlar jamlangan ilmiy manba sifatidagi qiymatini anglash, ona tilimizning tarixiy ko‘rinishlarini, fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini kelajak avlodga yetkazish hamda tilimizning jahon global tarmog‘idan o‘rin olishiga erishish. O‘zbek tilini takomillashtirish, funksional doirasini kengaytirishning kafolati va usuli o‘zbek tilidagi axborot-uslubini shakllantirish, shu tildagi ma‘lumotlar bazasini yaratish hisoblanadi. Bobur asarlarining, unga doir tadqiqotlarning, monografiya, badiiy asarlarning elektron platforma ko‘rinishida shakllantirilishi o‘zbek tilini dunyoga keng yoyishda, ajdodlarimiz tafakkur mahsullarini ommalashtirishda, ilg‘or fikrlarni targ‘ib etishda hamda Bobur shaxsi, faoliyati, ijodiga qiziqqan dunyo miqyosidagi tadqiqotchilarga amaliy material sifatida xizmat qiladi.

Boburning so‘z qo‘llash mahorati bilan belgilanuvchi so‘z, ibora, birikmalarni oson topish, qo‘llanishi va yozilishi (orfografiyasi)ni o‘rganishning elektron dasturini yaratish. Bobur ijodida qo‘llangan turkiy so‘zlar, shuningdek, uning o‘ziga xos okkazonal yasalmalarining elektron orfografik lug‘atini yaratish va uni platformaga joylashtirish nazarda tutiladi. Bu vazifa Bobur ijodiga oid X.Nazarova (1972), Pave de Kurteyl (1972), A.Ibrohimov (2003), F.Is‘hoqov (2008) lug‘atlari asosida amalga oshiriladi. Qidiruv oynasi orqali kerakli so‘zni qidirish, so‘zning yozilishini topish, o‘rganish, tekshirish imkoniyati yaratiladi.

“Boburnoma” asarining mukammal izohli lug‘atini yaratish. Bobur ijodiga oid materiallarning bir platformada jamlanishi uning shoh asari bo‘lgan “Boburnoma”ning mukammal izohli lug‘atini yaratish imkonini beradi. Bu esa Bobur mansub bo‘lgan eski o‘zbek adabiy tili xususiyatlarini o‘zlashtirish, leksemalarning semantik taraqqiyotini kuzatish, ma‘no torayishi, ma‘no kengayishi kabi semantik hodisalarni anglash imkonini beradi.

Bobur asarlarining mukammal izohli lug‘atini yaratish. Boburshunoslikda erishilgan yutuqlarni bir joyga to‘plash, muammolarni belgilash, uning dunyo madaniyati taraqqiyotidagi o‘rnini ko‘rsatish, Bobur shaxsi, faoliyati, ijodiga dunyo miqyosidagi qiziqishning ortib borayotganligi, boburshunoslikda yangi tadqiqotlarning yuzaga kelayotgani “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish ( Digital Baburname creating a complete corpus)”ni yaratishni taqozo etadi. Bobur hayoti va faoliyatiga oid elektron-ma‘lumotlar bazasini yaratish, sun‘iy intellekt asosida matnlarni qayta ishlash; “Boburnoma” tarjimalariga oid parallel matnlar korpusini tuzish, turli belgilar asosida qidiruvni amalga oshirish,

“Boburnoma” matnining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy xususiyatlarini izohlash; keyingi avlodga boburshunoslikka oid o‘zbek, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz, rus, ingliz, nemis, fransuz tilida amalga oshirilgan tarjimalar, tadqiqotlarni o‘rganish zaruriyati “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish ( Digital Baburname creating a complete corpus)”ni yaratishning dolzarbligini belgilaydi.

Platforma mundarijasi quyidagilardan iborat bo‘ladi:

1. Korpus haqida umumiy ma’lumot.
2. “Boburnoma”ning barcha qo‘lyozmalari yoki ularning faksimelesi.
3. “Boburnoma”ning o‘zbek tilidagi ilmiy-tanqidiy nashrlari (1960), (2002). Eyji Mano tanqidiy matni (1995). “Boburnoma”ning ilmiy-tanqidiy nashrlari arab alifbosida, transkripsiyada, lotin alifbosida va hozirgi o‘zbek tilidagi tabdili shaklida beriladi.
4. “Boburnoma” tarjimalari. Barcha tillardagi bir necha bor qilingan tarjimalarning hammasi keltiriladi.
5. “Boburnoma” yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar risola, maqola, konferentsiya materiallari tarzida joylashtiriladi.

respublika miqyosidagi manbalar, o‘zbek tilidagi tadqiqotlar, monografiyalar, badiiy asarlar xorijiy manbalar, tadqiqotlar, monografiyalar, badiiy asarlar.

6. “Boburnoma” yuzasidan tuzilgan barcha lug‘atlar kiritiladi.
7. Bobur shaxsi, ijodiga oid miniatyuralar, kinofilmlar, badiiy filmlar, hujjatli filmlar, videoroliklar, audiomatnlar.

Ushbu korpus sayt ko‘rinishida bo‘ladi, har bir rukn sahifasi alohida shakllantiriladi. Korpus maxsus qidiruv tizimiga ega: yozma material, multimedia mahsulotlarini qidirish oynalari shakllantiriladi.

Bobur asarlari bo‘yicha e’lon qilingan lug‘atlar va “Boburnoma”ning izohli lug‘ati alohida oynalarga ega bo‘ladi. Qidirilayotgan birlik so‘rov oynasiga kiritilsa, foydalanuvchi kerakli axborotni olishi mumkin bo‘ladi.

“Boburnoma”dagi ijtimoiy-iqtisodiy sohalarga doir ma’lumotlar interfeys ham alohida qidiruv tizimiga ega bo‘ladi. Qidirishning eng kichik birligi – so‘z. Multimedia vositalari interfeysi har bir ma’lumotlar bazasi uchun alohida tuziladi. Unda video va audiomahsulotlar kutubxonasi joylashtiriladi. Mahsulotlarni onlayn ko‘rish imkoniyati taqdim etiladi. Multimedia mahsulotlari sarlavha asosidagi qidiruv tipida ishlaydi.

Tadqiqot ikki yo‘nalishda olib boriladi:

Birinchi yo‘nalish – ilmiy tadqiqotlar qismi; “Boburnoma”ning qo‘lyozma nusxalari faksimelesi, turli tillardagi tarjimalari, “Boburnoma”ga doir ilmiy ishlarni jamlash, razmetkalash; “Boburnoma” yaratilgan davr manbalari tiliga oid lug‘atlarni, qadimgi turkiy til, eski o‘zbek tili lug‘atlarini to‘plash, “Boburnoma”dagi leksik birliklar ma’nosini izohlash, denotativ va kontekstual ma’nolarini ajratish, o‘z va o‘zlashgan qatlamga oid leksemalarni teglash; faktik materiallar asosida xulosalar berish, izohlar va maqolalar qismini shakllantirish

Ikkinchi yo‘nalish – mutaxassislar bilan hamkorlikda “Boburnoma”ning mukammal korpusi (Digital Baburname creating a complete corpus)” shaklini yaratish, uning tuzilishi, elektron platformaning dasturiy ta’minoti ustida ish olib borish, birinchi yo‘nalishda to‘plangan materiallarni joylash. Bunda korpus quyidagi qismlardan tashkil topadi:

Loyihada ikki yo‘nalishda ish olib borilishi rejalashtirilmoqda.

Birinchi yo‘nalish “Boburnoma”ning mukammal korpusining sahifalarini yaratish”.



Elektron platforma 2 qismdan iborat bo‘ladi: veb-sayt va ma’lumotlar bazasi.

Veb-sayt qismi o‘z navbatida 3 ta tarkibiy modullarga bo‘linadi:

- Oddiy foydalanuvchilar, talabalar, o‘quvchilar (sayt xizmatidan foydalanadigan mijozlar)ga mo‘ljallangan veb sahifalarni o‘z ichiga olgan modul;
- platformani kontent bilan to‘ldirish uchun xizmat qiladigan veb sahifalarni o‘z ichiga olgan modul;
- yangiliklar qo‘shish, platforma foydalanuvchilarini boshqarish uchun mo‘ljallangan modul.

Elektron platformada 3 xil tur (mijoz, moderator, administrator)dagi foydalanuvchilar bo‘lib, ular mos ravishda yuqoridagi modullar bilan ishlaydi.

Elektron platforma ma’lumotlar bazasi har bir ma’lumotning bir nechta (o‘zbek, turk, ingliz, rus) tildagi variantini saqlash imkonini beradi. Elektron platformada xohlagan vaqtda yangi tillarni qo‘shish imkoni mavjud bo‘ladi, ya’ni ma’lumotning biror-bir tildagi variantini xohlagan payt qo‘shib, tizimni takomillashtirib borish mumkin.

Ma’lumotlar bazasi ikki yo‘nalishdan iborat bo‘ladi: manba va tadqiqot qismlari. Manba qismi loyihaning matn qismi bo‘lib, “Boburnoma”ning qo‘lyozma nusxalari, ilmiy-tanqidiy matni va tabdili joylashtiriladi. Matn qidiruv tizimiga moslab tizimlashtiriladi.

Ma’lumotlar bazasining bir qismi ilmiy qism bo‘lib, Bobur ijodi va faoliyatiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi.

Ushbu loyihaning maqsadi boburshunoslikdagi muammolar yechimiga qaratilgan. Loyihada qo‘yilgan masalalar ilgari yechilmagan. Loyiha bo‘yicha fundamental yoki amaliy ilmiy-texnik tadqiqotlar doirasida izlanishlar olib borilmagan.

O‘zbek mutafakkirlarining qarashlarini tarix va ma’naviyat uchun emas, balki bugungi kunning bir qator masalalarini hal qilishga qaratilgan muammolarning yechimi sifatida talqin qilishda platforma amaliy ahamiyat kasb etadi. Bobur tilshunoslik va adabiyotshunoslik rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shiladigan muhim nazariy qarashlarni o‘rtaga tashlagan. Shu bilan bir qatorda, matematika, geografiya, ximiya, tibbiyot, seysmologiyaga doir muhim fikrlarni bayon qilgan. Loyihada ko‘zda tutilgan korpus boshqa soha mutaxassislarini ham jalb qiladigan, reklama xarakteridagi ma’lumotlarni ham o‘z ichiga oladi.

Korpus ma’lumotlar bazasi har bir ma’lumotning bir nechta (o‘zbek, turk, ingliz, rus) tildagi variantini saqlash imkonini beradi. Elektron platformada yangi tillarni qo‘shish imkoni mavjud, ya’ni ma’lumotning biror-bir tildagi variantini qo‘shib, tizimni takomillashtirib borish mumkin.

Hozirgi kunga qadar “Boburnoma”ga oid manbalar, tadqiqotlar, badiiy asarlar tizimlashtirilmagan, elektron baza ko‘rinishida shakllantirilmagan. Elektron platforma “Boburnoma”ga oid juda katta materiallar bazasini o‘zida jamlaydi va kelgusida shu turdagi ilmiy tadqiqotlar uchun manba vazifasini o‘taydi.

Mazkur tadqiqot ustida ilmiy jamoa tomonidan dastlabki qadamlar tashlangan bo‘lib, Bobur asarlari so‘zligi jamlangan, monografiyalar, ilmiy maqolalar e’lon qilingan.

Loyiha natijalari sifatida “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish ( Digital Baburname creating a complete corpus)”ning sayti ishga tushiriladi, jumladan:

- “Boburnoma”ning mukammal izohli lug‘ati nashr etiladi;
- Bobur asarlarining mukammal izohli lug‘ati nashr etiladi;
- “Boburnoma” matnining qomusiy tabiatini yorituvchi o‘quv qo‘llanma tayyorlanadi;
- Bobur ijodining xorijiy tilda o‘rganilishi yuzasidan multimedia jamlanmasi shakllantiriladi.

## **Xulosa**

Kelgusida mukammal korpusdan o‘rin olgan materiallar orqali Bobur asarlari, boburshunoslikka doir tadqiqotlarni keng yoyish, o‘zbek xalqining madaniyati, qadriyatlarini mumtoz manbalar misolida jahon miqyosida yanada kengroq targ‘ib qilish rejalashtirilgan.

“Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish ( Digital Baburname creating a complete corpus) loyihasi Bobur ijodi bilan qiziqadigan butun dunyo kitobxonlarini jamlashga keng yo‘l ochadi. Bu orqali adabiyotlararo aloqalarga, xalqaro do‘stlik rishtalariga keng yo‘l ochadi. “Boburnoma”ga bag‘ishlangan veb sahifaning yo‘qligini hisobga olsak, ushbu milliy korpus orqali o‘zbek tilshunosligi hamda adabiyotshunosligidagi ilmiy-o‘quv adabiyotlar tanqisligi bilan bog‘liq muammolar hal etiladi, chunki korpusda turk, qozoq, ozarbayjon rus, ingliz, fransuz, nemis kabi qator tillardagi “Boburnoma”ga oid ilmiy asarlar ham joylanadi. Mazkur platformada vebinarlar tashkil etish imkoni keyinchalik ushbu platformani tijoratlashtirish imkonini yaratadi. Shuningdek, loyiha tugagandan keyin ham davomli ravishda loyiha doirasida yaratilgan adabiyotlarni moliyaviy shartnomalar asosida realizatsiya qilishga keng yo‘l ochadi.

## **Adabiyotlar**

Abdurahmonova, M. 2021. O‘zbek milliy adabiyoti mualliflik korpusi arxitekturasi. “O‘zbek milliy va ta‘limiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent.

Daniyarov, B. 2019. O‘zbek tilining milliy korpusida leksik sinonimlarni berish masalasi. Xorijiy filologiya №4. Toshkent.

Mengliyev, B. 2021. O‘zbek tilining milliy korpusi”ni yaratish: yutuqlar, muammolar va vazifalar. “O‘zbek milliy va ta‘limiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent.

Mengliyev, B. 2021. O‘zbek tilining milliy korpusi. Yangi O‘zbekiston gazetasi. Toshkent, 7-aprel. 69-son.

Rahimov, A. 2011. Kompyuter lingvistikasi asoslari. Toshkent.

Xolmanova, Z. 2021. Korpuslarning lingvistik tadqiqot materiali sifatidagi ahamiyati. “O‘zbek milliy va ta‘limiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent.

## ANADOLU VE AZERBAJCAN SAHASI TÜRK HALK EDEBİYATI ÜRÜNLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

### COMPARISON OF ANATOLIAN AND AZERBAIJANI TURKISH FOLK LITERARY WORKS

Dilay NAKIŞ

*Doktorant, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi*

*Türkiye*

*dilaynakis.16@gmail.com*

#### Özet

Toplumun duygu ve düşüncelerini yansıtan eserler, bir ürün olarak yapısal ve içerik bakımından birtakım özelliklerle adlandırılıp tasnif edilmektedir. Bu eserler başta nazım ve nesir şeklinde ayrılmakta ve bir milletin ortak üretimini oluşturmaktadır. Nazım ve nesir şeklinde ortaya çıkan eserlerde bir milletin ortak duygu ve düşüncelerini görmekle birlikte aynı yapısal özellikler farklı ve çeşitli adlandırmalarla yer almaktadır. Nitekim aynı değerlere sahip olan bir millet, farklı coğrafyalarda yaşamasına rağmen ortak duygu ve düşüncelerini aynı şekilde sadece çeşitli tanımlamalarla aktarmakta ve bunun yanı sıra aynı millet olmasına rağmen birbirinden ayrılan birtakım özellikleri ve aktarım şekilleri bulunmaktadır. Bu bağlamda aynı millet olan Anadolu ve Azerbaycan sahası halk edebiyatı ürünlerinde içerik ve yapı bakımından her ne kadar aynı ve benzer özellikler dikkat çekse de farklı özellikler de ortaya çıkmaktadır.

**Anahtar sözcükler:** Anadolu Sahası, Azerbaycan Sahası, Halk Edebiyatı, Nazım, Nesir.

#### Abstract

Literary works that reflect the emotions and notions of the society are classified by naming with some features based on structure and content as a work. These literary works are primarily divided into verse and prose; therefore, they constitute the nation's common work. The common emotions and notions of a nation are indicated in the literary works that are emerged in the form of verse and prose. In addition, the same structural features are included with different and various nomenclatures. As a matter of fact, a nation that has the same values conveys common emotions and notions in the same way, with various definitions, despite living in different geographies. There are some distinctive features and modes of transmission although they are the same nation. In this respect, while the same and similar features attract attention based on structure and content in Anatolian and Azerbaijani folk literary works, different features also are emerged.

**Keywords:** Anatolian Field, Azerbaijan Field, Folk Literature, Verse, Prose.

#### Giriş

Bir milletin ortak yaşamışlıkları benzer edebi ürünlerin ortaya çıkmasını sağlamakla birlikte aktarım biçimlerinin de benzerliğini yansıtmaktadır; ancak nazım ve nesir biçimleri ile türlerinin ortaklığı çeşitli tanımlamalarla tasnif edilirken birtakım farklılıkların olduğu da görülmektedir.

Anadolu ve Azerbaycan sahası halk edebiyatı ürünlerinin nazım ve nesir biçimlerini karşılaştırmak bir milletin kültürel değerlerini ortaya koymakta tarihini, sosyokültürel ve toplumsal yapısı hakkında bilgi vermektedir. Bu noktada Anadolu ve Azerbaycan halk edebiyatı ürünlerini incelemek yerinde olacaktır.

Anadolu sahası Türk halk edebiyatı ürünleri, İslamiyet etkisiyle gelişen 12 ve 19.yüzyıllar arası Türk edebiyatı döneminde ele alınmaktadır. Anonim, âşıklık geleneği, tekke ve tasavvuf edebiyatı dönemlerine ayrılan Türk halk edebiyatı ürünleri kendi içinde nazım ve nesir olmak üzere incelenmektedir. Bu bağlamda genel olarak Türk halk edebiyatının nazım şekillerini hece ve aruz ölçüsüyle oluşturulanlar diye ayrılmaktadır.

### **Hece Ölçülü Halk Şiiri Nazım Şekil ve Türleri**

#### **Nazım Şekilleri**

**Mâni ve türemiş şekilleri:** Düz mâni, Kesik / Cinaslı mani, **Mısra** sayısı dörtten fazla olan artık maniler.

**Koşma ve türemiş şekilleri:** Düz koşma, Yedekli koşma, Musammat koşma, Ayaklı /Müstezad koşma, Zincirbent ayaklı koşma

#### **Semâi**

#### **Destan**

#### **Diğerleri**

#### **Nazım Türleri**

**Konusuna göre türler:** Koçaklama, Taşlama, Güzelleme, Destan, İlahi, Nefes, Nutuk, Devriye, Şathiyye, Maharet göstermeye yönelik türler (Lebdeğmez, Atışma, Muamma)

**Ezgisine/makamına göre türler:** Türkü, Varsağı, Koşma, Türkmani

**Ezgi ve konu ağırlığı aynı yoğunlukta olan türler:** Ağıt, Ninni

#### **Aruzlu Halk Şiiri Nazım Şekilleri**

**Divan ve türemiş şekilleri:** Gazel, murabba, muhammes, müseddes şeklinde divan, Ayaklı/Müstezad divan, Musammat divan

**Semai ve türemiş şekilleri:** Gazel murabba, muhammes, müseddes şeklinde semaî, Ayaklı/Müstezad semaî, Musammat semaî

**Selis ve türemiş şekilleri:** Gazel ve murabba şeklinde selis

**Kalenderî ve türemiş şekilleri:** Gazel ve murabba şeklinde kalenderi, Ayaklı/Müstezad kalenderi

#### **Satranç ve türemiş şekilleri**

#### **Vezn-i Âher**

(Boyraz, 1996: 6-7).

Anadolu sahası Türk halk edebiyatı nazım biçim ve türlerinin yanı sıra nesir türleri de sözlü kültür ortamında oluşmakla birlikte birçoğu anonim özellik taşımaktadır. Bunlar mit, efsane, destan, masal, halk hikâyeleri, fıkra, tekerlemeler, atasözleri ve bilmece gibi anlatı türlerini kapsamaktadır. Her ne kadar nesir olarak değerlendirilse de destan gibi nazım ve nesir karışık olan anlatı türleri de bulunmaktadır.

Anadolu sahası Türk halk edebiyatında nazım ve nesirde ortaya çıkan edebi ürünlerin genel özellikleri olarak sözlü kültür ortamında ortaya çıktığı yazılı kültür ortamıyla kayıt altına alarak nesillere aktarıldığını ve yaygınlaştığını ifade etmek mümkündür. Bu doğrultuda halk edebiyatı ürünlerinin genellikle anonim olduğu, şiirlerin hece ölçüsüyle söylendiği, halkın ortak malı olduğu için sade bir anlatımla yalın bir Türkçenin kullanıldığı görülmektedir. İçerik olarak da sevgi, doğa, özlem, vatan gibi temaların işlendiği, toplumsal veya bireysel yerginin de yer aldığı hem nazım hem nesir ürünlerinde ortaya çıkmaktadır.

Anadolu sahası Türk halk edebiyatı kadar Azerbaycan halk edebiyatı da oldukça zengindir. Azerbaycan halk edebiyatı ürünleri incelendiğinde nazım olarak nağmeler veya koşuklar, bayatılar (mâni), geraylı gibi şekiller yer alırken nesir olarak atasözü ve meseller, tapmacalar (bilmece), destan ve halk hikâyeleri, letifeler (fıkra), nağıllar (masal), efsane ve revayetler, alkış- karkışlar bulunmaktadır.

Azerbaycan halk edebiyatı ürünleri Anadolu sahasında olduğu gibi sözlü kültür ortamında ortaya çıkmakta ve hece ölçüsünün daha çok kullanıldığı, Azerbaycan Türkçesiyle halkın anlayacağı bir dille oluşturulduğu görülmektedir. İşlenen temalar da Anadolu sahasındaki temalardan farksız değildir. Nitekim bu çalışma, Anadolu ve Azerbaycan sahası halk edebiyatının nazım ve nesir örneklerini genel olarak karşılaştırarak bilhassa benzer özellikleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

#### ***Anadolu ve Azerbaycan Sahasında Nazım Ürünlerinin Karşılaştırılması***

Anadolu ve Azerbaycan sahası halk edebiyatı nazım ürünleri arasında birçok şekli aynı özellikleri taşımaktadır. Bu şekiller arasında Anadolu sahasında maniler, Azerbaycan sahasında bayatılar ön plana çıkmaktadır.

#### **Anadolu**

*Âşık demiş iz olsun*

*Tara zülfün düz olsun*

*Doksan dokuz yaram var*

*Bir de sen vur yüz olsun*

(Elçin, 1990: 35).

#### **Azerbaycan**

*Âşığam, bax semaya,*

*Nesr esrir baxsa maya,*

*Zerrece üzüün görsem,*

*Nâmerdem baxsam Aya*

(Nebiyev, 141).

Maniler veya bayatılar her iki sahada da hem yapısal hem de içerik yönünden ortaktır. Her iki sahada da yapısal açıdan incelendiğinde dörtlük nazım birimiyle ve genellikle 7'li hece ölçüsü kalıbıyla söylendiğini, kafiye şemasının aaxa biçimde olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. İçerik açısından karşılaştırıldığında ise aşk/âşık gibi temaların da ortak olduğu ortaya çıkmakta ve aktarılmak istenen düşüncenin son iki dizede vurgulandığı görülmektedir. Manilerde görüldüğü gibi çocukları uyutmak için söylenen, bir nevi annenin çocuğuyla dertleşme aracı olan ve anne ile çocuk arasında iletişimi sağlayan ninnilerin de hem işlev hem de yapı ve içerik olarak ortak özellikleri bulunmaktadır.

#### **Anadolu**

*Ninni deyip belediğim*

*Ak kundağa doladığım*

*Bir Mevla'dan dilediğim*

*Dilek kuşum sana ninni*

(Şimşek, 37).

*Layla deyim yatasan*

*Qızıl güle batasan  
Qızıl gülün içinde  
Şirin yuxu tapasan  
Gülüm laylay a laylay  
Balam laylay a laylay<sup>1</sup>.  
(Nebiyev, 185).*

Her iki ninnide görülmektedir ki çocuklarına iyi dilekte bulunmak önem teşkil etmektedir. Kızıl ve ak renkleriyle benzetme unsurlarının oluşturulması bu iyi dilekleri pekiştirmektedir. Bununla birlikte her iki ninnin girişinde de benzer şekilde başlaması ve bitmesi dikkat çekicidir. Yapısal özellikleri bakımından da hece ölçüsünün 7 ve 8 'li kalıplarının kullanılmasıyla dörtlük nazım birimiyle söylenmesi her iki sahanın ortak özelliklerini yansıtmaktadır.

Nazım biçimleri arasında yer alan bir başka şekil unsuru olan koşmalar, Anadolu ve Azerbaycan sahasında oldukça zengindir. Azerbaycan sahasında nağmeler veya koşuklar olarak yer almakta; emek, mevsim, tören, kahramanlık ve çocuklar için olmak üzere tematik türlere ayrılmaktadır. Bu bağlamda Anadolu sahasında koşmalarla karşılaştırmak mümkündür.

#### **Anadolu**

*Benden selam olsun Bolu Beyi'ne  
Çıkıp şu dağlara yaslanmalıdır  
Ok gıcirtısından kalkan sesinden  
Dağlar gümbür gümbür seslenmelidir*

*Düşman geldi tabur tabur dizildi  
Alnımıza kara yazı yazıldı  
Delik demir çıktı mertlik bozuldu  
Eğri kılıç kında paslanmalıdır*

***Koroğlu** düşer mi gene şanından  
Ayırır çoğunu er meydanından  
Kırat köpüğünden düşman kanından  
Çizme dolup şalvar ıslanmalıdır  
(Öztelli, 1984: 23).*

#### **Azerbaycan**

##### **Dava Günü**

*Delilerim, bugün dava günüdür,*

<sup>1</sup> Azerbaycan'da ninninin karşılığı, "layla", "laylay" olarak yer almaktadır.

*Müxennet ölkesi talanmaq gerek,  
Merd igidler qovğa günü düşende,  
Özü öz qanına bulanmaq gerek.  
Merd igidler, ne're çekin davada,  
Laçın kimi sona alın yuvada,  
Misri qılmc cövlan qılsm havada,  
Bağırsağ cemdek dolanmaq gerek.*

*Qoç **Koroğlu** ne'resinden tanım,  
İçer ovuc ovuc düşmen qanmı,  
Kesin paşasını, asın xanım,  
Leş leşin üstüne qalanmaq gerek.*

(Ahundov, 1978: 77).

Azerbaycan sahasında yiğitlik koşmaları veya kahramanlık nağmeleri Anadolu sahasında âşıklık geleneğinde icra edilen koşma nazım biçiminin koçaklama nazım türüyle ilişkilendirilebilir. Her iki sahada da âşıklar tarafından icra edilen bu nazım biçimleri yapısal olarak 11'li hece ölçüsüyle ve dörtlük nazım birimiyle oluştuğu görülmektedir. Bunun yanı sıra her iki şiirde de âşıklık geleneği içerisinde 16.yüzyılda yaşamış Koroğlu'nun son dörtlükte yer alması iki sahanın ortak değeri olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Azerbaycan halk edebiyatında bulunan emek, mevsim nağmeleri de Anadolu sahasında koşmanın güzelleme türüyle benzerlik taşıdığı ifade edilebilmektedir; ancak çocuk ve tören nağmeleri Anadolu sahasında yer almamaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan halk edebiyatı ürünlerinden nağmelerin Anadolu sahası koşmalardan daha çeşitli olduğu söylenebilmektedir.

#### ***Anadolu ve Azerbaycan Sahasında Nesir Ürünlerinin Karşılaştırılması***

Anadolu ve Azerbaycan sahası halk edebiyatı ürünlerinde benzer anlatı türleri olduğu gibi farklı türler de bulunmaktadır. Nesir türleri olarak masal, efsane, atasözü, bilmece her iki sahada da mevcutken nasihatler, latifeler, alkış-kargışlar daha çok Azerbaycan sahasında bir tür olarak ön plana çıkmaktadır. Tekerlemeler ise Anadolu sahasında yer almaktadır.

Milletlerin yazısız hukuk kuralları mahiyetinde bulunan ve toplumu biçimlendiren, adeta adet, gelenek, töre gibi sosyal normlarının yaptırım gücü olan atasözleri, Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Türk dünyası atasözlerinin Anadolu ve Azerbaycan sahasında kullanımları kendi şiveleriyle oluşmaktadır; ancak benzetme unsurlarıyla birlikte ilettikleri mesajların aynı olduğu görülmektedir.

#### **Anadolu**

*Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.  
Ağlamayan çocuğa meme verilmez.*

(Çobanoğlu, 2020: 56-180).

#### **Azerbaycan**

*Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar.  
Ağlamayan uşağa süd vermezler.*

(Çobanoğlu, 2020: 56-181)

Atasözleri kadar bilmeceler de Anadolu ve Azerbaycan sahası halk edebiyatında zengindir. Milletin belleğini geliştiren ve zihinsel egzersizi sağlayan bilmeceler Azerbaycan sahasında *tapmacalar* olarak adlandırılmaktadır.

### Anadolu

*Dal üstünde al yanaklı oğlan. (Elma)*

*Benim bir kuyum var, iki türlü suyu var. (Yumurta)*

(Tezel, 1969).

### Azerbaycan

*Ağaç başında kırmızı yumaq. (Alma)*

*Bir bardağım var, içinde iki rengli su. (Yumurta)*

(Nebiyev).

Nesir olarak bir başka anlatı türü ise masallardır. Kişi kadrosunun hayvan ve insanlardan oluştuğu, olağanüstülüklerin yanı sıra yer ve zamanın gerçeküstü olduğu, iyilerin ödüllendirildiği, kötülerin cezalandırıldığı, ahlaki mesaj vermeyi amaçlayan masallar, belli bir olay örgüsünden meydana gelmektedir. Belli bir tekerlemeyle başlayan döşeme; olay ve kişiler hakkında bilgi veren serim; olayları anlatan düğüm, olayları çözen ve sonuca bağlayan çözüm; sonunda nasihatleri aktaran dilek bölümleriyle olay anlatılmaktadır.

Anadolu ve Azerbaycan sahasında masallar, yapı ve içerik olarak masalların tüm özelliklerini ortaya koymaktadır; yalnız farklı olarak Azerbaycan halk edebiyatında nağıllar olarak tanımlanmaktadır.

### Anadolu

#### ***Yenilmez Horoz ve Kral Masalı***

*Bir varmış, bir yokmuş. Evvel zaman içinde kalbur saman için, develer tellal iken, pireler berber iken, ben nineme perili masallar okuyorken; uzak ülkelerin birinde bir horoz yaşarmış. Bu horozun lakabı Yenilmez Horoz imiş. Yenilmez horoz bir gün çöplüğü karıştırırken bir kese altın bulmuş. Hemen kümesin çatısına çıkıp;*

*-Üüürü Üüürü Üüü! Bir kese altın buldum, diye bağırmaya başlamış.*

*Bunu duyan o ülkenin kralı, hemen askerlerini çağırıp;*

*-Çabuk gidin o altın kesesini bana getirin, diye emretmiş.*

*Askerler gitmiş, horozdan altın kesesini alıp, krala getirmişler. Horoz da kümesin çatısına çıkıp;*

*-Üüürü Üüürü Üüü! Kral, benim gibi bir fakirin altınlarını zorla aldı, diye bağırmaya başlamış.*

*Kral bunu duyunca, ‘ bu horoz beni dünyaya rezil edecek ’, diye düşünmüş sonra askerlerine, altınları geri götürmelerini emretmiş. Askerler horozun altınlarını götürüp vermişler. Horoz tekrardan kümesin çatısına çıkıp;*

*- Üüürü Üüürü Üüü! Kral benden korkup, paramı geri gönderdi, diye bağırmaya başlamış.*

*Kral bunu duyunca çok öfkelenmiş, askerlerine o horozu getirip, pişirmelerini emretmiş. Askerler gidip horozu yakalayıp saraya getirmişler.*

*Horoz:*



– Üüürü Üüürü Üüü! Kral beni sarayına davet etti, diye bağırmaya başlamış.

Askerler, hemen horozu ocağın üstündeki kazana atmışlar.

Horoz:

– Üüürü Üüürü Üüü! Kral bana güzel bir banyo hazırlamış, diye bağırılmış.

Horozu pişirip, yemek için Kralın masasına koymuşlar. Horoz aniden:

-Üüürü Üüürü Üüü! Kral beni yemek masasına davet etmiş, diye bağırmaya başlayınca, Kral çok sinirlenmiş. Horozu kemikleriyle beraber yiyivermiş.

Horoz, kralın boğazından inerken;

-Üüürü Üüürü Üüü! Şuan dar bir sokaktan geçiyorum, diye bağırılmış. Kral, çileden çıkmış ve askerlerine: “horoz bir daha bağırırsa kılıçlarınızı hemen ona batırın”, diye emir vermiş. Horoz Kralın midesine inince:

Üüürü Üüürü Üüü! Önceden aydınlık bir ülkede yaşıyordum, burası ise çok karanlık, diye tekrar bağırınca, kral;

-Kılıçlarınızı batırın, diye emir vermiş. Askerler kralın karnına kılıçlarını saplamışlar. Horoz kralın midesinden çıkıp, yüksek bir yere konmuş. Sonra;

-Üüürü Üüürü Üüü! Diye ötmeye devam etmiş. Yenilmez Horoz ve Kral Masalı burada bitmiş. (URL1).

## Azerbaycan

### Xoruz ve Padişah

Biri var imiş, biri yox imiş, Allah'dan başka heç kes yox imiş. Bir de bir xoruz var imiş.

Bir gün xoruz peyinlikde (gübre) eşelenib özüne yem arayanda bir qara pul tapdı, şad olub başladı oxumağa:

- Quqquluqu! Birce şahı tapmışam!

Padişah xoruzun sesini eşidib buyurdu ki gedib onun pulunu elinden alsınlar. Şahmı xoruzun elinden alandan sonra xoruz başladı oxumağa:

- Quqquluqu! Padşah mene möhtaç imiş!

Padşah buyurdu ki, xoruzun şahısını aparıb özüne versinler.

- Quqquluqu! Padşah da menden qorxar imiş!

... Padşah bunu eşidende xoruz hirslenib buyurdu ki, onu tutub öldürsünler. Xoruzun başını kesende oxudu:

- Quqquluqu! Ne iti (hızlı) bıçaq imiş!

Xoruzun başını kesince onu soxdular qaynar suya ki, tükünü yolsunlar. Gaynar qazanın içinde xoruz oxudu:

- Quqquluqu! Ne isti (sıcak) hamam imiş!

Xoruzu qazanın içinden çıkarıb tükünü yoldular ve bişirib qoydular plovun (pilav) başına. Burada xoruz oxudu:

- Quqquluqu! Ne ağca tepe imiş!

Plovu getirdiler padşahm qarşıma. Padşah plovu yeyende xoruz onun boğazında yine oxudu:

- *Quqquluqu! Ne darca küçe (sokak) imiş!*

*Ondan sonra xoruz getdi qaranlıq yere, orada oxudusa da kimse sesini eşitmedi.* (Nebiyev).

Görülmektedir ki her iki sahada da masal aynı tekerlemeyle başlamış, olay örgüsü aynı kahramanlar etrafında oluşmuş, okuyucuya aynı mesaj verilmiştir.

Hem Anadolu hem de Azerbaycan halk edebiyatı ürünlerinden masalda olduğu efsane anlatı türü de aynı olay örgüsü ve kahraman ortaklığı görülmektedir. Efsanenin olağanüstü öğeleri içermesi ve inandırma derecesinin yüksek olması her iki sahanın efsane metinlerinde öne çıkmaktadır. Nitekim kozmogonik, zoonomik, toponomik, etnomik efsanelerin yanı sıra dini efsaneler iki sahada da oldukça çeşitli ve zengindir.

Her iki sahada efsane anlatı türüne Hz. Süleyman'ın ana karakter olduğu Baykuş efsanesi örnek teşkil etmektedir. Olay örgüsü, Hz. Süleyman'ın hanımı için kuş tüyünden yatak yaptırmak istemesi ve bu istek üzerine özellikle kuş türlerinden biri olan baykuşun tepki göstermesi üzerine şekillenmektedir.

## Anadolu

Baykuş ve Yarasa Efsanesi Anadolu'da Bodrum yöresinde Yeniköy'de şu şekilde anlatılmaktadır:

*Çok eski zamanlarda bir padişahın hanımı kuş tüyünden yatak istemiş. Hanımını çok seven padişah, hanımına kuş tüyü yatak yaptırmak için ülkenin dört bir yanına tellal göndermiş. Kuşların dilinden anlayan bir kişi aratmış. Uzun aramalardan sonra, kuşların dilinden anlayan bir adam bulunmuş. Padişah bu adama emir vermiş: 'Bütün kuşları çağır, gelip tüylerini döksünler.' demiş. Adam bütün kuşlara padişahın emrini iletmiş. Baykuşun dışında bütün kuşlar, çağrıya uyup gelmişler ve tüylerini dökmüşler.*

*Daha sonra padişah herkese 'gelsin tüylerini alsın' demiş. Yarasa geç gelmiş. Ona tüy kalmadığından çıplak kalmış. Ona da: 'sen gündüz uçma gece uç, vaktinde gelmedin demişler. O zamandan sonra yarasanın tüyü bitmemiş. Yarasanın bu halini görenler:*

*Her kuş geldi*

*Baykuş gelmedi*

*Yarasa soyundu*

*Kimse bilmedi*

*Padişah da emrine uymayan koca kafalı baykuşu huzuruna çağırılmış ve sormuş: 'Koca kafalı sen neden emre uyup tüylerini dökmedin?' demiş. Baykuş padişahın bu sorusuna karşılık 'Bir padişah avradın sözünü tutarsa, bir kuşa dahi hükmü geçmez olur.' der (Önal, 2005: 137-138) biçiminde anlatılmaktadır.*

Aynı efsane Isparta'da: "Bütün hayvanların dilinden anlayan Hz. Süleyman'ın hanımı kendisine kuş tüyünden bir yatak yaptırmasını ister. Bunun üzerine Hz. Süleyman, bütün kuşlara haber yollayarak gelip tüylerini dökmelerini ister. Bunun üzerine gelen kuşlar çırpınarak tüylerini döker ve giderler. Kuşlar içerisinde sadece baykuş gelmemiştir. O, diğer kuşlara da: 'Siz ne yapıyorsunuz, önümüz kış kıyamet, soğukta ölüp gidirsiniz.' diye kuşları ayaklandırmış. Bunun üzerine kuşlar geri dönüp kapabildikleri kadar tüy kapmışlar, bu yüzden bazı kuşlar rengârenk olmuştur. Kuşlar tüyleri geri almaya gittiklerinde yarasa mağarada uyuyormuş, uyandığında ise bütün kuşlar tüyleri kapdığı için tüy kalmamış. Bu yüzden yarasa tüysüz bir kuş olarak kalmıştır. Bunu duyan Sultan Süleyman, kendisine isyan eden baykuşu yanına çağırarak bir soru soracağını doğru cevabı verirse affedeceğini söyleyerek;

'Dünyada dişi mi çok, erkek mi çok' der. Baykuş da: 'Senin gibi kadınların lâfına bakan adamlar olduğuna göre dişi çok' diyerek hakaret eder.

Kendisine hakaret eden baykuşu cezalandıran Hz. Süleyman onun hep viran yerlerde yaşamasını ister. Bu yüzden baykuş, kimseye görünmez, kimseyle konuşmaz. Onun yemeği, her öğün önüne gelen üç kuştur. Baykuş bunlardan birini yer, ikisini azad eder (Göde, 2010: 276) biçiminde yer almaktadır. Gaziantep, Elâzığ, Malatya'da da benzer biçimde anlatılmaktadır. Kıbrıs'ta ise yarasanın acele ettiği için tüysüz kaldığı anlatılmaktadır. (Sakaoğlu, 1976: 300) (Önal, 2005: 137-138).

## Azerbaycan

### Baykuş ve Tovuz Quşu

Süleyman Peyğember Tovuz adlı bir qıza âşiq olmuşdu. Ne qeder edirdi, Tovuz ona getmirdi. Âxırda Süleyman Tovuz'u zorla almaq fikrine düşdü. Tovuz bunu anlayıb dedi:

- Quş dimdiğinden (gagasından) bir ev dikersen, ayağı deryadan nem çeker, başı buluddan. Sene gelerem. Meni toy edib evine apararsan.

Süleyman Peyğember bu serte razı oldu. Bu fikre geldi ki, dünyada olan bütün quşları toplasın, öldürsün, dimdiklerinden imaret tikdiresin. Buna haqqı çatırdı, çünkü hamisinin padişahı idi. Beli, quşların hamısını topladılar. Süleyman Peyğember baxıb gördü ki, tekçe yapalaq (baykuş) yoxdur. Vezirvekili gönderdi ki, onu da getirsinler. Yapalaq vezir vekile dedi:

- Men axmaq padişahın yanma getmirem. Özüm de bey quşam.

Dönüb Süleymana xeber verdiler:

- Deyir men axmaq padişahın çağrısına getmirem, özüm de bey quşam.

Süleyman hirslenib özü getdi. Yapalaq ona dedi:

- Bir saatlıq üçün padişahlığını mene ver gelim, yoxsa gelmeyeceyem. Özümü de quşların beyi et.

Süleyman razı oldu. Bayquş onunla geldi. Süleyman bir saatlıq üçün padişahlığı ona verdi.

Özünü de quşlara bey etdi. Bayquş taxta çıxıb dedi:

- Ay şah, bir qıza göre bütün quşları öldürüb neslini kesmek mi olar? Men quş dimdiğinden sana Tovuz dediği imareti dikerem.

Bayquş emr etdi, her quş dimdiğinin ucundan bir az kesib bir yere topladı, büyük bir dağ yarandı. Süleyman peyğember Tovuz dediği binadan da güzel bir ev tikdi. Bayquşa da dedi:

- Sen ele beye lâyıq quşsan, senin adını "Bayquş" qoyuram, özüme vezir qebul gedirem.

Bu zamandan onun adı Bayquş qaldı.

Beli, Süleyman Peyğember qırx gün qırx gece toy etdi, Tovuz'u tikdirdiyi eve getirdi. Her gün tovuz bezenirdi, düzenirdi, öz güzelliği ile fexr edirdi. - Tanrım, göresen dünyada benim kimi de güzel var mı? Seyirdi, başını çevirib ayağına baxanda utanırdı. Çünkü ayaqları çirkin idi. O hemişe ayaqlarını Süleyman Peyğember'den gizledirdi. Günlerin bir günü Süleyman Peyğember ona dedi:

- Bilmirem ne üçün ayaqlarını menden gizledirsən?

Menim yanımda soyunmursan.

Tovuz söz tapabilmedi, dedi:

- Düz deyirsən.

Tovuz o biri odaya getdi, bezendi, düzendi.

- İlahi, göresen dünyada benim kimi güzel var mı? dedi.

Ayaqlarına bir de baxdı, utandı, bu ayagla Süleyman Peyğember'in yanına getmek istemedi. Üzünü göye tutub yalvardı:

- Allah, meni quş et.

Allah onun yalvarışını eşitdi. Onu quş etdi.

Tovuz quşu uçub qapıdan çıxdı. Süleyman Peyğember dediyi söze peşiman oldu. İndi Tovuz quşu qanad çalır, pervazlanır, öz güzelliği ile fexr edir, ama ayağına baxanda utanır.

(Nebiyev).

Her iki sahada da aynı olay örgüsüyle anlatılan efsane, Anadolu sahasında bilhassa Ege bölgesinde anlatılmakta ve baykuş ve yarasa hayvanları kahraman kadrosunu oluşturmaktadır. Azerbaycan sahasında ise yarasa yerine tavus kuşu kahraman kadrosunda yer almaktadır. Her iki efsanede de ana kahramanın bir peygamber olması ise inandırma derecesini arttırmaktadır.

### **Anadolu ve Azerbaycan Sahasında Nazım-Nesir Ürünlerinin Karşılaştırılması**

Anadolu ve Azerbaycan sahasında nazım ve nesir karışık olan anlatı türleri arasında destanlar ve halk hikâyeleri yer almaktadır. Aynı milletin ortak değerlerini ve milleti etkileyen olaylarını anlatan destanlar, her iki sahada bulunmaktadır. Bunlar arasında Göç, Alp Er Tunga, Oğuz Kağan destanları ortak bir kültürün yansımaları oluşturmaktadır.

#### **Anadolu**

... Oğuz Kağan büyük bir toy (ziyafet) verdi. Halka emir (verdi ki...) (Oğuz Kağan halkı) çağırınca, ahali birbirine danıştı ve geldi. Oğuz Kağan kırk masa ve kırk sıra yaptırdı. Türlü yemekler, türlü şaraplar, tatlılar ve kıymıklar yediler ve içtiler. Toydan sonra Oğuz Kağan beylere ve halka buyruk verdi ve;

Ben sizlere oldum kağan,

Alahım yay ile kalkan,  
Nişan olsun bize buyan,  
Bozkurt olsun (bize) uran,

Demir kargı olsun orman,  
Av yerinde yürüsün kulan,  
Daha deniz, daha müren,  
Güneş bayrak, gök kurikan.

dedi. Ondan sonra Oğuz Kağan dört yana emirler yolladı; tebliğler yazdı ve elçilere verip gönderdi. Bu tebliğlerde şöyle yazılmıştı:

Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim. Kim benim emirlerime baş eğerse, hediyelerini kabul ederek, onu dost edinirim. Kim baş eğerse, gazaba gelirim; düşman sayarak, ona karşı asker çıkarır ve derhal baskın yapıp onu astırır ve yok ettiririm.

Yine o zamanlarda sağ yanda Altun Kağan adında bir kağan vardı. Bu Altun Kağan Oğuz Kağana elçi gönderdi. Pek çok altın, gümüş takdim etti ve yakut taşlar alıp, pek çok cevahir yollayarak bunları Oğuz Kağana saygı ile sundu. Ona itaat etti, iyi hediyelerle dostluk temin etti ve onunla dost oldu.

Sol yanında Urum adında bir kağan vardı. Bu kağanın askeri ve şehirleri pek çoktu. Bu Urum Kağan Oğuz Kağanın emirlerini dinlemezdi. Onun arkasından gitmezdi. Ben onun sözünü tutmam diyerek

emrine bakmadı. Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi; bayrağını açarak, askeriyle ona karşı yürüdü.

Kırk gün sonra Buz Dağ adında bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve sessizce uyudu. Tan ağarınca Oğuz Kağanın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağana hitap etti ve: Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ey Oğuz, ben senin önünde yürümek istiyorum dedi.

Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını durdurdu ve gitti. Gördü ki, askerinin önünde gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir.

Gök tüylü ve gök yeveli bu büyük erkek kurt birkaç gün sonra durdu. Oğuz Kağan da askeri ile durdu. Burada İtil Müren adında bir deniz vardı. Bu İtil Müren'in kenarında bir kara dağın önünde savaş başladı. Okla, kargı ile ve kılıçla vuruştular. Askerlerin arasında vuruşma çok oldu, halkın gönüllerinde kaygı çok oldu. Boğuşma ve vuruşma öyle yaman oldu ki, İtil Müren'in suyu zencefre gibi baştan başa kıpkırmızı oldu. Oğuz Kağan yendi ve Urum Kağan kaçtı. Oğuz Kağan urum Kağanının hanlığını ve halkını aldı. Onun ordugâhına pek çok cansız ve pek çok canlı ganimet düştü.

...

(Nebiyev).

### Azerbaycan

...andm song oğuz kağan bedük toy birdi, il küngə çalıg... çarlap kingeşdiler, keldiler. Kırık şire kırık bandeng çapturdi. türlüg aşlar, türlüg sürmeler, çubuyanlar, kımızlar aşadılar, içdiler. toydın song oğuz kaan beglerge il künlerge çarlıg birdi, takı tedı, kim: men sinlerge boldum kağan, almg ya takı kalkan, tamga bizge bolsun buyan, kök böri bolsungil uran; temur çıdalar bol orman, av yirde yürüsün kulan, takı taluy, takı müren, kün tuğ bolgil, kök kurikan, tep tedı. Kene andm song oğuz kağan tört sarığa çarlıg çumşadı. biltürgülük bitidi, ilçilerige birip yiberdi. uşbu biltürgülükde bitilmiş irdi, kim: men uygurnung kağanı bola men, kim yirning tört bulungmung kağanı bolsam kerek turur; sinlerdin baş çalunguluk tilep men turur. oşul, kim mening agızumga bakar turur bolsa, tarıtıg tartıp dost tutar men, tep tedı. uşbu, kim agızumga bakmaz turur bolsa, çımad çakıp, çerig çekip, düşman tutar men; tagurak basıp, asturıp, yol bolsungil tep kılur men, tep tedı. Kene bu çakda ong çangakda altın kağan tegan bir kağan bar irdi. uşbu altın kağan oğuz kağanda ilci yumşap yiberdi. köp telim altın kümüş tartıp, köp telim kız yakut taş alıp, köp telim erdiniler yiberip yumşap, aguz kaganga soyurkap birdi; agızıga bakındı, yakşı bigü birle dostluk kıldı, anung birle amurak boldı. çong çanggakıda urum tegan bir kağan bar irdi. uşbu kagannung çerigi köp köp, balıkları köp köp irdiler irdi. oşul urum kağan oğuz kagannung çarlıgın saklamaz irdi; kadaglagu barmaz irdi. Mum söz sözni tutmaz men turur men tep yarlıgka bakmadı, oğuz kağan çımad atup, anga atlagu tiledi. çerig birle atlap, tularmı tutup kitdi. Kırık kündün song muz tay tegan tagnung adakıga keldi, kurikanm tüş-kirdi, şük balıp uyup turdi. Çang irte boldıkda oğuz kagannung kurikanuga kün teg bir çaruk kirdi, ol çarukdun kök tülükliüg, kök çallug bedik bir irkek böri çıkdi. oşul böri oğuz kaganga söz birip turur irdi. Takı tedı, kim: ay ay, oğuz, urum üstige sen atlar bola sen; ay ay, oğuz tapukunglarla men yürür bola men, tep tedı. Kene andm song aguz kağan kurikanm türtürdi, kitdi. Kürdi, kim: çerigning tapukları da kök tülükliüg, kök çallug bedik bir irkek böri yürügüde turur. Ol böriuning artların kadaglap yürügüde turur irdiler irdi. Bir nece künlerdin song kök tülükliüg, kök çallug bedik bir irkek böri yürügüde turur. Ol böriuning artların kadaglap yürügüde turur irdiler irdi. Bir nece künlerdin song kök tülükliüg, kök çallug bu bedik irkek böri turup turdi. Oğuz takı çerig birle turup turdi. Bunda itil müren tegan bir talay bar irdi. İtil mürenning kudugıda bir kara tag kapıkıda uruşgu tutuldi. Ok birle, çıda birle, kılıç birle uruşdılar. çeriglerning aralarıda köp telim boldı uruşgu, il künlerning köngülleri de köp tlim boldı kaygı, tutulunç, uruşunç, antag yaman boldı, kim: itil mürenning sugı kıp kızıl, sip singgir teg boldı. Oğuz kağan başadı, urum kağan kaçdı. Oğuz kağan urum kagannung kaganlukm aldı; il künin aldı. Ordusıga köp ulug ölüg bargu, köp telim tirig bargu tuşu boldı.

...

(Nebiyev).

Destanlar, Anadolu sahasında daha çok epik yönüyle yer alırken Azerbaycan sahasında hem epik hem de lirik konuları içermektedir. Bu bağlamda Azerbaycan sahasında destanlar, kahramanlık ve aşk destanları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dede Korkut, Köroğlu gibi kahramanlık anlatılarıyla birlikte Kerem ile Aslı, Tahir ile Zümre gibi aşk anlatıları destan olarak nitelendirilmektedir. Azerbaycan sahasında destan olarak belirtilen bu anlatılar, Anadolu sahasında bilhassa âşıklık geleneğinde âşıklar tarafında anlatılan halk hikâyeleri olarak açıklanmaktadır.

Anadolu sahasında halk hikâyeleri anlatırken âşıklar, bağlama eşliğinde icralarını gerçekleştirirken Azerbaycan sahasında da âşıklar, müzik aleti olan *tar* eşliğinde hikâyelerini anlatmaktadır. Bununla birlikte Anadolu sahasında halk hikâyelerini yapısını oluşturan giriş mahiyetindeki döşeme bölümü Azerbaycan sahasında *ustadname* olarak tanımlanmakta ve eski âşıkların şiirlerinden örnekler verilmektedir. Çalınan müzik aleti ve halk hikâyesinin yapısını oluşturan bölümde küçük farklılıklar olsa da içerik bakımından her iki sahada destanda işlenen temalardan farksız değildir. Kahramanlık ve aşk konuları ön planda olmakta; ancak olağanüstü özelliğe sahip olan destandan farklı olarak halk hikâyelerinin yaşanmış olma ihtimalinin daha güçlü olduğu bilinmektedir.

Anadolu sahasında halk hikâyesine, Azerbaycan sahasında da destana örnek teşkil etmesi amacıyla Aslı ile Kerem anlatısını vermek yerinde olacaktır.

### Anadolu

Kerem, İsfahan şahının oğludur. Şahın hazinedarlığını yapan Ermeni Keşiş'in kızı Aslı'yı sever. Şah, Keşiş'ten kızı oğluna ister. Keşiş, Müslüman'a kız vermek istemezse de şahın dileğini açıkça reddedemediği için bir mühlet diler, mühlet sona ermeden karısını ve kızını alıp memleketten gizlice kaçır. Bunun üzerine Kerem de Aslı'nın peşinden yollara düşer. Kuzeybatı İran'ın, Kafkasya'nın ve Doğu, Orta ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok şehir, dağ ve yaylalarını böylece dolaşır. Yanında sadık arkadaşı Sofu vardır. Elinde sazıyla, diyar diyar dolaşan bir âşık olmuştur. Her gittiği yerde rastladığı kimselere, dağlara, taşlara, ırmaklara, dağlardaki hayvanlara saz çalar, onlardan Aslı'nın izini sorar. Yıllarca süren bu gurbet ateşinde pişe pişe olgunlaşır, keramet sahibi bir "halk âşığı" olur. Tanrı onun her dileğini yerine getirir, önüne çıkan engeller kalkar, dağların karı, dumanı gider, ırmaklar geçit verir, beddua ettiği kimseler ya da nesnelere harap olur. Yıllarca kovaladıktan sonra Kayseri'de onlara yetişir. İlk kızdan yüz bulamaz. Kendi sevgisinin üçte birini olsun Aslı'ya vermesini Tanrı'dan diler; duası kabul olunur, Aslı da Kerem'e âşık olur. Bir gece gizlice kaçmak isterlerse de buluşamazlar. Keşiş'in ahbabı olan Kayseri Beyi'nin adamları Kerem 'i tutarlar; Kerem "Hak âşığı" olduğunu ispat edince, Bey, Keşiş'e kızı Kerem'e vermesini emreder. Keşiş, Kayseri'den kaçır, Kerem yine peşlerine düşer. Nihayet, Halep'te onlara erişir. Halep Paşası'na kendini sevdirebilir. Paşa Keşiş'i zorlayarak, kızı Kerem'e vermeye razı eder. İki sevgilinin nikâhları kıyılır. Kızını Kerem'e yâr etmemeğe ahdetmiş olan Keşiş; Aslı'ya, son düğmesine kadar çözüldükten sonra tekrar kendiliğinden iliklenen sihirli bir gömlek giydirir. Kerem, Aslı'nın düğmelerini bir türlü çözemez, ateşli bir ah çeker, yanıp kül olur. Aslı dağılan külleri saçıyla toplarken bir kıvılcım da onu tutuşturur. Böylece, iki sevgilinin ancak külleri birbirine kavuşur.

Aşağıdaki parçada, Kerem'in Ürgüp'ten Kayseri'ye gidişi anlatılmaktadır.

... Kerem yola revan olup giderken Elmalı dağına geldiler. Kerem, Sofu 'ya:

– Bu dağı bilir misin? Buna Elmalı Dağı derler. Eğlen bir türkü söyleyeyim de öyle gidelim, deyip bakalım ne dedi?

*Aldı Kerem*

*Gel gidelim Sofu kardeş  
Bugün Aslı'm göç eylemiş  
Ben ağlarım sen ağlama  
Bugün Aslı'm göç eylemiş*

*Elmalı Dağ'dan aşmıştır  
Parmak Dere'den geçmiştir  
Kayseri'ye ulaşmıştır  
Bugün Aslı'm göç eylemiş*

*Ağlama Sofu ağlama  
Aslı'mın yurdun saklama  
Gidelim yoldan eğleme  
Bugün Aslı'm göç eylemiş*

*Karşımızda ulu dağlar  
Gönül muhabbeti çağlar  
Aslı göçmüş Kerem ağlar  
Bugün Aslı'm göç eylemiş*

*Böyle deyip kesti. Bir de oradan giderken bir kara dağ görüp başladı ağlamağa. Sofu eyitti:*

*– Niçin ağlarsın?*

*Kerem eyitti:*

*– Bu dağa adıyla sanıyla Kara Dağ derler. Başını duman бүrümüş, deyip giderken bunlar susadılar. Dağda su ararken duman çöküp birbirlerini kaybettiler. Bu kadar aradılar, bulamadılar. Kerem eyitti:  
– Yarabbi, bir taraftan Sofu'yu ve bir taraftan sevdiğimi kaybettim. Benim halim ne ola? Başıma neler geldi? Bu genç yaşında anama babama hasret kaldım. deyip ağlayarak aldı sazı eline, bakalım ne dedi?  
Aldı Kerem:*

*Arzuladım geldim Kara Dağ seni  
Nedir bu çektiğim elinden senin  
Aktı çeşmim yaşı Ceyhun'a döndü  
Aceb kimler geçer selinden senin*

*Maralların azgın azgın ayılar  
Çeşmelerin derin derin kuyular  
Bellerini kessin yâd haramiler  
Bezîrgân geçmesin ilinden senin*

*Dilerim başına sam yeli essin  
Şu kara bağırını taşçılar kessin  
Elvan çiçeklerin yansın tutuşsun  
Kimseler kokmasın gülünden senin*

*Kerem der: serinden duman gitmesin  
Lale sünbül mor menekşe bitmesin  
Bahçenizde yâd bülbüller ötmesin  
Han Aslı'm geçmiştir yolundan senin*

*deyip kesti. Bir de hava açıldı. Birbirlerini buldular. Dağdan aşağı inip andan Erciyas dağına çıktılar. Kerem arkasına baktı ki inkisar ettiği dağ cayır cayır yanar. Hâlâ o dağ şimdiye kadar kapkaradır. Ve Kayseri tarafından Han Aslı'nın dahi rüzgâr ile kokusu gelirdi. Bunlar giderken bir yaylaya geldiler. Gördüler ki bir çoban koyun güder. Kerem, Sofu 'ya eyitti:*

*– Gel şu çobandan sevdiğimi sorayım, deyip yanına geldi:*

*– Bu taraftan bir Keşiş geçti mi? dedi. Çoban dahi:*

– Bana bir türkü söylersen haber veririm, dedi. Kerem:

– Pekâlâ deyip aldı sazı eline, bakalım ne dedi?

*Aldı Kerem:*

*Eğlen çoban eğlen haber sorayım  
Dudu dilim Kayseri 'ye vardın mı?  
Mecnun oldum varam soram bulayım  
Aslı Han 'ım Kayseri 'ye vardın mı?*

*Karadır kaşları gözü sürmeli  
Keten gömlek giyer göğsü düğmeli  
Güzeller içinde Aslı 'y(t) öğmeli  
Aslı Han 'ım Kayseri 'ye vardın mı?*

*Söyle çoban söyle ahım tu tası  
Ahirette yar boynuna bakası  
Aslı bir Ermeni kâfir atası  
Aslı Han 'ım Kayseri 'ye vardı mı?*

*Derdli Kerem ister Haktan yardımı  
Mevlam bir kuluna verme derdimi  
Aslı göçtü viran koydu yurdumu  
Aslı Han 'ım Kayseri 'ye vardın mı?*

*deyip kesti. Çoban da:*

– Hak muradını versin, gönlün hoş olsun! deyip Keşiş 'in Kayseri 'ye gittiğini haber verdi. Kerem yola revan olup Kayseri 'ye geldi...

...

(Solok, 1973).

### **Azerbaycan**

*Aslı ile Kerem Destan uç ustadnâme ile başlar. Eski zamanlarda Gence'de Ziyad Han isminde sevilen bir han yaşar. Kara Keşiş isimli bir Ermeni veznedarı vardır. İkisinin de çocuğu olmaz. Bir gün kara Keşiş: "Han sağ olsun, gel bir ahdi bağlayalım, benim kızım olsa senin oğluna verim, senin kızın olursa benim oğluma ver." Anlaşırlar. Zaman geçer Ziyad Han'ın bir oğlu, kara Keşiş'in de bir kızı olur. İsimlerini Mahmud ve Meryem koyarlar.*

*Aradan yıllar geçer, on beş yaşına geldiklerinde birbirlerini bağda görür ve âşık olurlar; birbirlerine Kerem ve Aslı adlarını koyarlar. Bir süre sonra haber Ziyad Han'a gider, han sevinir ve Kara Keşiş'e ahdini hatırlatır. Kara Keşiş korkusundan bir şey diyemez ama bu evliliği istememektedir; Aslı'yı da alarak gizlice kaçır.*

*Kerem yardımcısı Sofi'yi de yanına alarak yollara düşer, birçok maceralardan sonra Aslı'yı bulurlar. Kerem, sırf başını sevdiğinin kucağına koyabilmek için bütün dişlerinin Aslı'nın anası tarafından çekilmesine razı olur; ama Aslı'nın anası Kerem'i tanır. Kara Keşiş'e haber vermeye gider. Aslı Kerem'e, "Buranın paşası Süleyman Paşa seni duyarsa zindana atar, ama veziri merhametli bir adamdır, ben ona bir mektup yazayım ona git" der. Vakit geç olduğu için Kerem vezirin yanına sabah gitmeye karar verir. Gece, Aslı'nın penceresinin altına gelir ve burada yakalanarak Paşa'nın huzuruna çıkartılır.*

*Paşa birçok sorgu sualden sonra Kerem'in hak aşığı olduğu anlar. Keşiş, "Hayır değildir", diye itiraz eder. Paşanın akıllı bacısı Hüsnüye, Kerem'i sınağa çeker ve onun hak aşığı olduğunu kabul eder. Paşa Kara Keşiş'e üç gün mühlet verir; toy kurulacaktır. Keşiş razı olur ve o akşam Aslı'yı da alıp yine kaçır. Kerem yine yollara düşer. Gide gide Halep şehrine varırlar. Kerem ile Sofi, Halep Paşası'nın*



adamlarından biri ile tanışırlar. Külhan isimli bu adam, Kerem ile Aslı'yı bir bağda buluşturur. "Kerem gördü ki, Aslı siyah geyinip. Sazı döşüne basıp deyin"

Evvel bahar yaz ayları gelende  
Alaydım gedeydim bağlara seni  
Cümle quşlar muradını alanda  
Qaldıraydım yaşıl dağlara seni.

Camalm xubluğu mat eyler meni  
Göylere dayanır aşığın ahi,  
Geyin al yaşıl geyme siyahı  
Haqq nesib eylesin ağlara seni.

Derdli Kerem deyer: Kerçekdi sözüüm  
Bu melul könlümü şad eyler üzün,  
Çızarıb almalar deyende üzüm  
Endireydim yaşıl bağlara seni.

Sen deme bugün Heleb Paşası gezmeye çıxıbmiş. Yolu buradan düşdü. Baxdı ki, darğanmi bağında bir cavan oğlan derdli derdli oxuyur, bir qız da qulaq asır. Bu paşaya toxundu. Atmı sürdü düz bağın içine. Aslı adam geldiğiyim göriçek işin üstü açılmasın deye, qacıb getdi. Paşa Kerem'in başının üstünü kesib dedi:

- De görüm kimsen? Burada ne qayıırırsan?

Kerem dinmedi. Paşa bir de soruşdu. Kerem yine de cavab vermedi. Paşa bir de qezeble soruşanda

Kerem sazı sinesine mindirib dedi:  
Şikâyetim vardı çerxi felekden,  
Zalim felek eğdi bükdü belimi  
Ezel bülbül kimi feryad ederken,  
İndi lal eyledi şirin dilimi

Yandı ciyerciyim döndü büryana,  
Axdı çeşmim yaşı, döndü ummana  
Getirdiler meni ulu divana,  
Bağladılar ayağımı, elimi.

Derdli Kerem qoydu başı qadaya  
Yar ile getmedi xelvet odaya  
Çox şükürler olsun barı xudaya  
Gözüm ile gördüm Esli yarımı.

Paşa diqqetle qulaq asib gördü, yox, burada ne ise deyesen başqa bir mesele var. Dedi:

- Aşıq, de görüm, kimsen? Derdin nedi?

Kerem dinmemiş Sofi dedi:

-Paşa sağ olsun bu Genceli Ziyad Xanın oğ- ludur? Nece ildi ki, Keşiş'in qızma aşığıdı. Onun dalınca diyar diyar gezir. Axırda gelib burada sevgilisini tapıb. Sevgilisi ile görüşmek isteyirdi ki, siz gelib çıxdımız.

Paşa soruşdu:

- Qız de bunu isteyir mi?

Sofi dedi:

- Beli soruşabilirsiniz.

Paşa o saat bir edalet divanı qurub Keşiş'i de qızını da çağırddı. Qıza dedi:

- Qızım sen bu oğlanı sevirsen mi?

Ash Xan Paşanm ayaqlarına ymlıb dedi:

Sene qurban olum paşa bu benim sevgilimdir. Atam meni ona vermeyib bizi feraq oduna yandırır.

Paşa üzünü Keşiş'e tutub dedi:

- Niye qızım ona vermirsən?

Keşiş dedi:

- Evvela men Ermeni'yem, o Müselman. İkinci de benim qızım nişanlıdı.

Paşa dönüb Aslı'dan soruşdu ki:

- Qızım sen nişanlısan?

Aslı dedi:

- Paşa meni burada özleri güçle bir oğlana nişan qoyublar. Ancaq men Kerem'den başqasına getmeyeceyem.

Paşa dedi:

- Keşiş bunlara zülm elediyin besdi. Gerek qızı veresen ona.

Keşiş gördü ayrı yol yoxdu, dedi:

- Baş üste. Mene üç gün möhlet ver, hazırlık görüm. Camaat yerbe-yerden qışqırdı ki:

-Möhlet verme, yene de qaçacak.

Paşa dedi:

-Yox qaçmaz.

Sonra üzünü Keşiş'e tutub dedi:

- Üç gün Ash'nu burada öz qızlarımm yanında saxlayacağam. Get hazırlaş. Üç gündən sonra toy dur.

Hamı paşanm bu tedbirini beyendi. Hazırlık başladı. İndi hamı toya hazırlaşmaqda olsun eşit Keşiş'den.

Keşiş çox hiyleger, özü de sehirkar idi. Tez qı- zma qırmızı xaradan bir don hazırlatdı. Döşüne tilsimden düymeler tikdirdi. Üçüncü gün Aslı'nın yanına gelib öz eli ile donu onun eynine2 geyindirdi, sonra da dedi:

- Qızım men çox şadam ki, sen öz muradına çatdm. Xoşbəxt ol. Amma yataq otağında qoy bu düymeleri Kerem açsın.

Beli paşanm emri ile toy başlandı. Qırx gün qırx gece çaldılar oynadılar, meclis keçirdiler. Ash'nu Kerem'e verdiler. Kerem gelin otağına girib gördü ki, Ash xan qırmızı xaraya bürünüb, özüne de yetmiş yeddi qelemnle bezek vurulub. Kerem bu gözelliği Ash xanda gören kimi sazını ahb görek ne dedi:

Sevdiyim başdan ayağa

Alqırmızı geyinibdi.

Yaraşır qeddi dalma

Şal qırmızı geyinibdi.

Atalıdı analıdı

Ördeklidi sonahdı

Qulakları tanahdı

Lel qırmızı geyinibdi

Bade doldu içmeye.

Gül, fidan, ağaç ekmeye,

Vaxtı gelibdi açmağa

Gül qırmızı geyinibdi.

Yaşa sevdiçiyim yaşa

*Ne yazıla geler başa  
Alyanakda qoşa qoşa  
Xal qırmızı geyinibdi.*

*Kerem dede geldi size,  
Qedem basdı evinize,  
Mail oldu ala göze,  
Al qırmızı geyinibdi.*

*Kerem sözünü qurtarıb Aslı'nın boynunu qucaqladı. İki aşiq görüşüb öpüşdüler. Aslı dedi:  
- Can Kerem, şükür olsun, çoq cefadan sonra axırda birbirimize çatdıq.  
Beli adamlar dağılıb getdiler. Otağda tekçe Kerem'le Aslı qaldı. Aslı dedi:  
- Kerem can, atam babal sahb ki, donumun düymelerini sen açasan.  
Kerem ireli geldi; ne qeder çahşdısa düğmeleri açabilmedi. Aldı Kerem görek düymelere ne dedi.*

*Aman felek, dad eylerem elinnen  
Açılsın Aslı'dan düyme men öldüm.  
Ash xan ağlayar, Kerem alışar,  
Açılsın Ash'dan düyme, men öldüm.*

*Ağalar ağası, şahların şahı  
Mene kömek olsun göylerin mahı  
İmansız Keşiş'in budu metahı  
Açılsın Ashdan düyme men öldüm.*

*Kerem bele oxuyanda Aslı'nın yaxasmdan düymenin biri açıldı.*

*Aldı Kerem:  
Keşiş qabağında bir qara duman,  
Çağırram mövlanı, halimdi yaman,  
Müşkülleri açan peygember, imam,  
Açılsın Aslı'dan düyme men öldüm.*

*Kerem bele deyende düymenin biri de açıldı. Amma o biri düyme o saat bağlandı. Kerem ağlaya ağlaya dedi:*

*Atan Keşiş kuşelerden kendi var.  
Hiylegerdi, bilmek olmur fendi var,  
Bir düymenin heştat sekkiz bendi var.  
Açılsın Aslı'dan düyme men öldüm.*

*Bele deyende düymeler axıra kimi açıldı. Bir düyme qalanda yene başa kimi bağlandı.  
Aldı Kerem dedi:*

*Bahar olaçaq dağlar qan erisin  
Kerem, ömrün bir qürbetde çürüsün  
Düyme kesen zerger elen qurusun  
Açılsın Aslı'dan düyme men öldüm.*

*Düymeler yine bir düyme qalıncan açıldı. Kerem bir bend de oxudu ki, axıncı düyme açılısın, iş tersine oldu. Söz qurtaran kimi yine düy- meler açıldı, bağlandı, axıncı düyme açılarda bir od çıxıb Kerem'in sinesine düşdü. Kerem başladı yanmağa. Aslı dad feğan edib ağlamağa, özünü yeyib tökmeye başladı. Kerem Aslı'nı bele görende aldı görek yana yana ne dedi:*

*Gel Aslım gel ağlama,  
Yanıram Ash'm, yanıram.  
Giyerim odda dağlama  
Yanıram Aslı'm, Yanıram  
Bir ateş düşdü canıma  
Anam yox gelsin yanıma  
Eller ağlasın halıma  
Yanıram Aslı'm yanıram*

*Çekdiyim derdle elem  
Mennen ibret alsın âlem  
Bele çalınıbdı qelem  
Yanıram Ash'm yanıram*

*Kerem'em söylenir adım  
Erse çıxıbdı feryadım  
Elimnen getdi muradım  
Yanıram Aslı'm, yanıram*

*Alov tepeden dırnağa Kerem'i bürüdü. Aslı'nın dadı feryadına camaat tökülib geldi. Hamıdan qabaq Aslı'nın tay tuşları içeri doluşdular. Ançaq Kerem'in alovunu söndürmek mümkün olmadı. Tamam yanib kül oldu. Aslı perişan saçlarını sinesaz eyleyib, gözyaşını töke töke görek qızlara ne dedi:*

*Baxın qızlar benim müşkül halıma  
Yandı Kerem saldı meni bu derde  
Eydi qametimi bükdü belimi  
Yandı Kerem saldı meni bu derde.*

*Bize hakdan bir inayet olur mu?  
Maceramız xoş revayet olur mu?  
Mehşerde görüşmek qismet olur mu?  
Yandı Kerem saldı meni bu derde...*

(Nebiyev).

Aslı ile Kerem anlatısı Azerbaycan halk edebiyatında kimi zaman bir destan kimi zaman da bir halk hikâyesi olarak tanımlansa da daha çok bir destan olarak bilinmektedir. Her iki sahanın ortak ürünü olan bu anlatıda nazım ve nesrin karışık olduğu, diyalogların da sıkça yer aldığı görülmektedir. Anlatılarda nazım olarak geçen bölümler, halk şiirinin yapısal özelliklerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda dörtlük nazım biriminin kullanımı, hece ölçüsüyle söyleme, şairin adının tapşırma görülməsi ve nesir olarak belli bir olay örgüsünün bulunması, yapısal olarak fasıl, döşeme, asıl olay, dua gibi bölümlerden oluşması halk edebiyatı ürünlerinin hem içe içe olduğunu hem de anlatı türlerinin kendi özelliğini göstermektedir.

### **Sonuç**

Bir milletin yaşanmışlıkları halk edebiyatı ürünleriyle halkın ortak üretimi olarak ortaya çıkmaktadır. Bir millet, her ne kadar farklı tarihi süreçlerden geçip farklı coğrafyalarda var olmuşsa da ortaya çıkan edebi ürünlerde ortak değerler bulunmaktadır.

Aynı millet olan Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin benzer yaratımları olduğu görülmektedir. Bu bağlamda İncelenmiş olan Türk dünyasının halk edebiyatı ürünlerinin ortak kültürel değerleriyle birlikte benzer ürünlerin ve birbirinden farklı ürünlerin vardır. Nasihatler, latifeler, alkış-kargışlar Azerbaycan sahası halk edebiyatının nesir ürünlerinde geniş yer tutarken bir tür olarak Anadolu sahasında âşıkların üslup tarzı olarak yer almaktadır. Bunun yanı sıra her iki sahada yapısal ve içerik bakımından aynı özelliklere sahip olan nazım ve nesir ürünlerinin farklı tanımlanmaktadır. Anadolu sahasında nazım şekli olarak yer alan maniler, Azerbaycan sahasında bayatılar olarak açıklanmaktadır. Bu örnekleri çoğaltabilmek mümkündür. Bir başka önemli nokta ise iki sahada da var olan ortak anlatıların farklı sınıflandırmanın içerisinde yer almaktadır. Anadolu sahasında bir halk hikâyesi olarak anlatılan Köroğlu, Dede Korkut; Azerbaycan sahasında destan olarak belirtmektedir. Aslı ile Kerem, Tahir ile Zühre gibi aşk temasını içeren anlatılarda da aynı durum söz konusudur.

Kısaca, Türk dünyası halk edebiyatı ürünleri kendine has birtakım özellikler içermesine rağmen birbirine oldukça hem yapı hem içerik bakımından benzemektedir. Bilhassa Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin başta coğrafi yakınlığı olmak üzere kurmuş oldukları kültürel iletişim bağı, ortak kültürel değerlerin aktarılmasını sağlamaktadır.

#### **Kaynaklar**

- AHUNDOV, Ehliman (1978), Azerbaycan Halk Yazını (Çev: Semih Tezcan), Ankara, s. 77-93.
- Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı 1.- 2.- 3.- 4.- 5.- 6. Ciltler, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78479/turkiye-disindaki-turk-edebiyatlari-antolojisi.html>
- BOYRAZ, Şeref (1996), Anadolu ve Azerbaycan Sahaları Halk Şiirinde Tür ve Şekil Meselesi, Türklük Bilimi Araştırmaları, III. Sayı, s. 177- 194.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2020). Tarihte ve Günümüzde Türk Boylarının Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ELÇİN, Şükrü (1981). Halk Edebiyatına Giriş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖDE, Halil Altay (2010). Isparta Efsaneleri. Denizli: Fakülte Kitabevi.
- NEBİYEYEV, Azad, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı, Azerbaycan Türklerinin Halk Yaratıcılığı, C.1. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78487/azerbaycan-turklerinin-halk-yaraticiligi.html>.
- ÖNAL, Mehmet Naci (2005). Muğla Efsaneleri. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- ÖZTELLİ, Cahit (1984). Köroğlu, Dadaloğlu, Kuloğlu. İstanbul: Özgün Yayıncılık.
- SAKAOĞLU, Saim (1976). 101 Anadolu Efsanesi. İstanbul: Damla Yayınevi.
- SOLOK, Cevdet Kudret (1973). Türk Edebiyatından Seçme Parçalar. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi.
- ŞİMŞEK, Esmâ, Anonim Halk Şiiri İçerisindeki Ninnilerin Yeri, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, S.8, s. 33-64.
- TEZEL, Naki (1969). Türk Halk Bilmeceleri. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- URL1. Anadolu Masalları: Yenilmez Horoz ve Kral Masalı. <https://www.harisoglu.com/yenilmez-horoz-ve-kral/>

**O‘ZBEK TILIDAGI SHAXSIY YOZISHMALARDA HUDUDIIY BIRLIKLARNI ANIQLASH  
METODOLOGIYASI, METODLARI**

**METHODOLOGY, METHODS OF DETERMINING TERRITORIAL UNITS IN PERSONAL  
CORRESPONDENCE IN THE UZBEK LANGUAGE**

Dildora TO‘RAYEVA

*Dr., Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi*

*Özbekistan*

*dildoratorayeva9@gmail.com*

**Annotatsiya**

Sud-huquq tizimida shu kabi qator muammolarni hal etishda tilshunoslik va huquqshunoslik fanlarining ilmiy-nazariy yechimlariga bo‘lgan ehtiyoj yanada ortib bormoqda. Sud-huquq sohasidagi jinoyat turlaridan biri bo‘lmish nutqiy nizolar o‘zining tabiati bo‘yicha nutqiy jinoyatdir, ularning boshqa jinoyatlardan farqi shundaki, ularda jinoyat quroli sifatida til chiqmoqda, bu esa kutilmagan oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shunday paytda huquqshunoslik sohasida to‘la, mustahkam bilimga ega tilshunos uchun talab ortadi. Ana shunday muammoli shaxsiy yozishmalar yoki anonim xatlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish masalaga ancha oydinlik kiritadi. Ya‘ni shaxsiy yozishmalardagi har bir jumlaning leksik-semantik tahlili, psixologik ta‘siri, pragmatik xosligini aniqlash va ularning inson sha‘ni, qadr-qimmatiga daxldorligini o‘rganish kabi tahlillar sud tizimidagi muammoli vaziyatlar yechimiga katta yordam beradi. Shaxsiy yozishmalarda nutqiy birliklarning semantik-sintaktik xususiyatlariga ko‘ra tahlilni amalga oshirish, shu orqali matn muallifini aniqlash yoki leksik birliklarning semantik darajalarini belgilash va uning inson haq-huquqlariga ta‘sirini lingvistik jihatdan asoslash o‘zbek tilshunosligi uchun yangi tarmoq hisoblanadi. Bu sud ekspertiza jarayoni uchun ham yangilik bo‘lib, endilikda matn tahlili yozuvning shakliga qarab emas, balki nutqiy hosilalarning semantik-sintaktik xususiyatlari, nutq vaziyatiga muvofiqligi va birliklarning emotsional ta‘sir kuchi kabi holatlarni lingvistik tahlil qilish orqali amalga oshadi. Demak, bu sohada nazariy asoslar yetarlicha, ammo unga amaliy jihatdan yondashish tilshunos-ekspert oldidagi ustuvor vazifadir. Shu asosda yuridik lingvistikaning tarmog‘i bo‘lmish lingvistik ekspertizani tilshunos ma‘lum bir xonada nazariy asoslar bilan emas, balki xalq orasiga kirib, OAV, reklama matnlari, savdo markalari, korrupsiya, ekstremizm, da‘vat, tahdid yo‘nalishidagi turli matnlarning lingvistik tahlilini olib borishi, uni to‘la tushunishi, anglashi va asoslashi zarur. Ushbu maqolada shaxsiy yopzishmalarda hududiy birliklarni aniqlash usullari va metodologiyasi xususida fikr yuritilgan

**Kalit so‘zlari:** shaxsiy yozishma, hududiy birliklar, metodologiya, metod, lingvistik ekspertiza, sifat va miqdor, komponentlash, elektron yozishma, qo‘lyozmalar, arealogiya, metodika, dialektologiya.

**Abstract**

The need for scientific-theoretical solutions of linguistics and jurisprudence in solving such problems in the legal system is increasing. Speech disputes, which are one of the types of crimes in the field of judicial law, are speech crimes by their nature, which differ from other crimes in that they use language as a weapon of crime, which can lead to unintended consequences. At this time, the demand for a linguist with a complete and solid knowledge in the field of law is increasing. Linguistic analysis of such problematic personal correspondence or anonymous letters sheds much light on the matter. That

is, analyzes such as lexical-semantic analysis of each sentence in personal correspondence, determining its psychological effect, pragmatic characteristics, and studying their relevance to human honor and dignity will greatly help in the solution of problematic situations in the judicial system. Analysis of speech units according to the semantic-syntactic features of personal correspondence, thereby determining the author of the text or determining the semantic levels of lexical units and linguistically justifying its impact on human rights is a new field for Uzbek linguistics. This is also a novelty for the forensic examination process, now the text analysis is carried out not by the form of the writing, but by the linguistic analysis of the semantic-syntactic features of the speech derivatives, the compatibility with the speech situation, and the emotional impact of the units. So, there are enough theoretical foundations in this field, but a practical approach to it is a priority task for a linguist-expert. On this basis, linguistic expertise, which is a branch of legal linguistics, is not carried out by a linguist in a certain room with theoretical foundations, but by going among the people and conducting a linguistic analysis of various texts in the direction of mass media, advertising texts, trademarks, corruption, extremism, invitations, and threats. It is necessary to fully understand, understand and justify. This article discusses the methods and methodology of determining territorial units in individual plots.

**Keywords:** personal correspondence, territorial units, methodology, method, linguistic expertise, quality and quantity, componentization, electronic correspondence, manuscripts, areology, methodology, dialectology.

### **Kirish**

Jamiyatdagi iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlar qator sohalarining taraqqiyotiga va ravnaqiga sabab bo'ladi. Bugungi kunda fan-texnikaning rivoji ijobiy va salbiy ahamiyatga ega bo'lmoqda. Xususan, internet hamda aloqa-kommunikatsiyani ta'minlab beruvchi texnik vositalarning rivojlanishi nutqiy jinoyatlarning yuzaga kelishiga zamin hozirlamoqda. Bu esa huquqshunoslik va tilshunoslik sohalarining integratsiyalashuvini yuzaga keltirdi. Lingvistik ekspertiza, lingvokriminalistika, sud lingvistikasi ayni shu kesishuvning mahsuli sifatida maydonga keldi. Yuridik lingvistikam atamasi XX asrning ikkinchi yarmida keng qo'llanila boshlandi. Bu soha rus, ingliz tilshunosligida taraqqiyot darajasiga yetgan bo'lib, 90-yillarda uning tarkibiy qismi sifatida lingvistik ekspertiza yo'nalishi shakllandi. Lingvistik ekspertiza huquq va tilshunoslik sohalarining kesishuvi natijasida yuzaga kelgan bo'lib, inson sha'ni, qadr-qimmatiga putur yetkazuvchi birliklarni til doirasida o'rganuvchi tilshunoslikning amaliy yo'nalishidir. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalayotgan muallifi noma'lum bo'lgan va muammoli deb topilgan diniy-ekstremizm, terrorism, turli yo'nalishdagi tahdid va da'vat xarakteridagi, insoniyat ma'naviy ongiga salbiy ta'sir etuvchi yozishmalarning lingvistik ekspertizasi bo'yicha dunyo tilshunosligida keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu anonim yozishmalar muallifini aniqlash, matnda plagiatlik holatlarini tekshirish, savdo belgisi, korxonalar nomlaridagi ko'chirmachilikka oydinlik kiritish kabi muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga imkoniyat yaratadi.

Mamlakatimizda sud-huquq tizimiga oid qator tadqiqotlar mavjud. Ularning aksariyati sud tili, huquq tizimiga oid atamalar kabi mavzular doirasidadir. Ammo kun sayin sud-huquq tizimidagi munozaralarga sabab bo'luvchi muammoli matnlar, anonim yozishmalarning lingvistik tahlili dolzarb masalaga aylanmoqda. Bunday yozishmalarni xatshunoslik ekspertizasi, psixologik ekspertiza kabi qator sohalar tahlilga tortishdi. Ammo muammoning to'la va izchil yechimiga ehtiyoj sezila boshladi. Ya'ni inson qadr-qimmatini, obro'yi va nufuziga ta'sir etuvchi; tahqirlovchi; tahdid qiluvchi; oilasi, dini, millatiga qarshi kurashishga da'vat etuvchi kabi munosabatga ega yozishmalar muammoli obyektga aylanmoqda. Sud-huquq tizimida shu kabi qator muammolarni hal etishda tilshunoslik va huquqshunoslik fanlarining ilmiy-nazariy yechimlariga bo'lgan ehtiyoj yanada ortib bormoqda. Sud-huquq sohasidagi jinoyat turlaridan biri bo'lmish nutqiy nizolar o'zining tabiati bo'yicha nutqiy jinoyatdir, ularning boshqa jinoyatlardan farqi shundaki, ularda til jinoyat quroli sifatida vazifasini bajarmoqda, bu esa kutilmagan oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shunday paytda huquqshunoslik

sohasida to'la, mustahkam bilimga ega tilshunos uchun talab ortadi. Ana shunday muammoli shaxsiy yozishmalar yoki anonim xatlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish masalaga ancha oydinlik kiritadi. Ya'ni shaxsiy yozishmalardagi har bir jumlaning leksik-semantik tahlili, psixologik ta'siri, pragmatik xosligini aniqlash va ularning inson sha'ni, qadr-qimmatiga daxldorligini o'rganish kabi tahlillar sud tizimidagi muammoli vaziyatlar yechimiga katta yordam beradi. Shaxsiy yozishmalarda nutqiy birliklarning semantik-sintaktik xususiyatlariga ko'ra tahlilni amalga oshirish, shu orqali matn muallifini aniqlash yoki leksik birliklarning semantik darajalarini belgilash va uning inson haq-huquqlariga ta'sirini lingvistik jihatdan asoslash o'zbek tilshunosligi uchun yangi tarmoq hisoblanadi. Bu sud ekspertiza jarayoni uchun ham yangilik bo'lib, endilikda matn tahlili yozuvning shakliga qarab emas, balki nutqiy hosilalarning semantik-sintaktik xususiyatlari, nutq vaziyatiga muvofiqligi va birliklarning emotsional ta'sir kuchi kabi holatlarni lingvistik tahlil qilish orqali amalga oshadi. Demak, bu sohada nazariy asoslar yetarlicha, ammo unga amaliy jihatdan yondashish tilshunos-ekspert oldidagi ustuvor vazifadir. Shu asosda yuridik lingvistikaning tarmog'i bo'lmish lingvistik ekspertizani tilshunos ma'lum bir xonada nazariy asoslar bilan emas, balki xalq orasiga kirib, OAV, reklama matnlari, savdo markalari, korrupsiya, ekstremizm, da'vat, tahdid yo'nalishidagi turli matnlarning lingvistik tahlilini olib borishi, uni to'la tushunishi, anglashi va asoslashi zarur. O'zbek tilshunosligida bugungi kunda mazkur sohada bir nechta tadqiqotlar olib borilmoqda, ularning aksariyati huquqshunoslik bilan bog'liq. Ko'rinadiki, amaliy tilshunoslik tarmog'i sifatida shaxsiy yozishmalarda lingvistik ekspertizani amalga oshirish bugungi rivojlanayotgan asrimiz uchun dolzarb mavzulardan biridir.

Axborot almashinuv jarayoni bevosita jamiyat bilan hamohangdir. Vaqt o'tgani sayin muloqot shakllari ham o'zgarib, taraqqiy topib bormoqda. Dastavval, insonlarning muloqotga bo'lgan ehtiyoji imo-ishoralar bilan qondirilgan bo'lsa, keyinchalik axborot almashinuv vositasi sifatida og'zaki nutq paydo bo'ldi. Yozuv kashf qilingach esa turli tildagi yozishmalar ma'lumot almashish uchun muhim aloqa vositasi bo'ldi. Axborotni saqlash, uni muhim masofalarga tarqatish va ommaviylashtirish nuqtai nazaridan yozishmalarning shakllanganligi boshqalarga qaraganda ancha ahamiyatlidir.

Yozma ma'lumot almashish kamida ikkita mavzuning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi: muallif va qabul qiluvchi. Vositachi yoki maxsus xizmatlar orqali muallif ma'lumotni yozma ravishda yuboradi va qabul qiluvchi xabarni qabul qilib, uning mazmuni bilan tanishib, odatda unga javob beradi. Yozma axborot almashinuvining ushbu mexanizmi asosida yozishmalar tizimlari asta-sekin rivojlanib, yozma materiallarning ixtisoslashgan majmualarida maqsadi, mazmuni, shakli va joyida farqlanadi. Yozishmalarning kelib-chiqishi va mazmunini tavsiflovchi muhim xususiyatlari tilshunos-ekspertlarning huquqiy holatini hisobga olgan holda aniqlanishi mumkin. Shunday matnlar mavjudki, matn muallifining ijtimoiy mavqei matnni yozishda hech qanday rol o'ynamasligi mumkin. Shunday yozishmalar borki, u yuridik tashkilotning vakolatidan kelib chiqqan holda ijro etiladi va bunda matn ijrochisi tashkilot rahbariyati sanaladi. Matnning shakliy xususiyati undagi tahlilning turini belgilashga qo'l keladi. Xususan, qo'lyozma, elektron bosma shakldagi yoki audio ko'rinishidagi yozishmalar uchun ekspertizaning muayyan turlari xizmat qiladi. Masalan, audio matnlarda fonoskopik ekspertiza xarakterli sanaladi. Boisi, ushbu matndagi so'zlarning tahlilidan tashqari so'zlovchining ovoqidagi akustik-artikulatsion xususiyatlar, tembr va tovushlardagi tebranishlarni maxsus apparatlar orqali tekshirish muammoning yanada izchil va aniq yechimiga sabab bo'ladi.

Bu masalada yozma axborot almashinuvi natijasida yozishmalarda ishtirok etadigan shaxslarning turli xil munosabatlari ham yuzaga kelishi mumkin. Yozma axborot harakatining rejalashtirilgan sxemalarida uchta yozishmalar tizimi mavjud:

- jismoniy shaxslarning o'zaro yozishmalari;
- hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan shaxslarning o'zaro yozishmalari;
- jismoniy shaxslar va vakolatli shaxslar o'rtasidagi yozishmalar<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> <https://vikidalka.ru/3-116971.html>



Ishtirokchilardan biri mansabdor shaxslar yoki muassasalar bo'lgan yozishmalar rasmiy xatlar sanaldi. Amaldagi Qonunchilik asosida o'z muammosini hal qilish uchun xususiy shaxs davlat hokimiyatini ifodalovchi muassasaga yozma ariza (xabar) bilan murojaat qildi va hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan shaxslar xizmat qildi. Muayyan muammoni ko'rib chiqish jarayonida hokimiyat organlarining yozishmalari, shuningdek mansabdor shaxslarning ariza beruvchi (xususiy shaxs) bilan yozishmalari paydo bo'ldi. Ushbu hujjatlarning barchasi rasmiy xarakterga ega yozishmalar sanaladi. Ammo shaxslar o'rtasida amalga oshiriladigan, rasmiy hamda siyosiy ahamiyatga ega bo'lmagan xatlar shaxsiy yozishmalar sanaladi<sup>2</sup>. Umuman, xususiy tarzda amalga oshiriladigan yozishmalar sirasiga biznes va shaxsiy xarakteridagi xatlarni kiritish mumkin<sup>3</sup>. Ishbilarmonlik yozishmalari an'analar yoki shartnoma asosida iqtisodiy vazifalarni hal qilish ruhida xatlar tadbirkorlikka oid yozishmalardir. Shaxsiy yozishmalar esa qarindoshlar, tanishlar, do'stlar o'rtasida o'tkaziladi. Shaxsiy xatlarining ijrosi, ko'pincha, voqelikni hissiy va individual idrok etish orqali shakllanadi. Ushbu xatlar biznes yozishmalaridan tashqari rasmiy mavzularda muhokama qilinmaydigan ko'plab mavzularni qamrab oladi. Ularning mualliflari uydagi tashvishlar va hodisalar, boshqalar bilan bo'lgan munosabatlar, turli xil his-tuyg'ular, ishonchli va shaxsiy hayotiga aloqador ma'lumotlar haqida bayon etishadi. Sud-huquq tizimidagi anonim matnlarda, shuningdek, ba'zan muammoli matnlardan hududiy birliklarni aniqlash sud jarayonidagi lingvistik bilan bog'liq masalalarga oydinlik kiritadi. Bu xususda, qator tadqiqot metodlarini sanab o'tish mumkin. Masalan,

1. Auditiv-perseptiv tahlil usuli – ovoz va nutq tempi orqali spikerni aniqlash. Bunda so'zlovchining nutq tovushlarini qay tartibda talaffuz etishi, ovozning miqdori, tempi, artikulyatsion xususiyatlari kabilar maxsus fonoskopik apparat tekshiruvini asosida amalga oshiriladi. Shunga ko'ra, sheva so'zlarining arealogik xususiyatlari farqlanadi<sup>4</sup>.

2. Leksikografik tahlil usuli – matnning asosiy g'oyasini undagi so'zlarga qarab aniqlash usuli. Bu ham sheva so'zlarini aniqlashda qo'l keladigan vositalardan sanalib, unga ko'ra, leksik birliklarning semantikasi hududlararo qanday xosliklarga ega ekanligi farqlanadi. Masalan, *aka* so'zi Xorazmda *dada*, respublikaning boshqa hududlarida esa *ukadan katta o'g'il farzand* ma'nosini anglatadi. Shu birgina so'zning semantikasi hususlararo farqli xususiyat kasb etyapti.

3. Semantik-sintaktik tahlil qilish usuli – so'z semantikasiga qarab matndagi darajasini aniqlash. Ba'zan, so'zlar sintaktik qurshov natijasida turlicha semantikaga ega bo'lishi mumkin. Bunda so'zni matndan ajratgan holda tahlil qilish nojoizdir. Matn tarkibida turlicha ma'nolarning yuzaga kelishi ham arealogik xususiyat kasb etadi. Masalan, Nimaga qarayapsan? Gapdagi *nimaga* so'zi obyektga nisbatan munosabat (adabiy tilda); Nimaga yig'layapsan? *Nimaga* so'zi sabab mazmunida qo'llangan (Buxoro shevasida). Ko'rinib turibdiki, aynan bir so'z sintaktik qurshov natijasida areal xususiyat kasb etgan.

4. Sifat va miqdor tahlili – matndagi so'zlarning miqdori va qo'llanish koeffitsiyentiga ko'ra tahlil qilishdir. Bunda matndagi so'zlarning miqdori va mazmuniy xususiyati muhim o'rinda turadi. Bu, asosan, matndagi adabiy va sheva so'zlarining miqdorini belgilashda va shunga ko'ra matn muallifining intellektini aniqlash, ijtimoiy mavqeyiga oydinlik kiritishda yordam beradi<sup>5</sup>.

<sup>2</sup> To'rayeva D.A. O'zbek tilidagi shaxsiy yozishmalarda noadabiy unsurlarning hududiy xoslanishi: Filol. Fan. falsafa dok-ri. diss. – Toshkent, 2022.

<sup>3</sup> Mengliyev B.R., To'rayeva D.A. Methods of linguistic examination by anonymous letters in the Uzbek language // Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. <http://berlinstudies.de/index.php/berlinstudies/article/view/29/29> Volume 1, Issue 1.2, – Berlin, 2021. Pages: 101-105.

<sup>4</sup> Голев Н.Д., Яковлева О. Е. Язык как собственность (к основаниям лингвомаркетологической концепции языка)// Юрислингвистика: Лингвоконфликтология и юриспруденция: межвузовский сборник научных трудов / под ред. Н.Д. Голева и Т.В. Чернышовой. – Кемерово, Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2010. № 10. – С. 73-81.

<sup>5</sup> To'rayeva D.A. Shaxsiy yozishmalarda qo'llangan noadabiy leksik unsurlarning hududiy xususiyatlari //Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar. 2021. № 2. – 200-203.

Yuqoridagi lingvistik ekspertiza metodlarining tahlil jarayonida qo'llanishi ham nisbiydir. Boisi, matnni tahlil qilishdan avval uning shakliy turlari (qo'lyozma, elektron bosma, audio, video shaklidagi yozishmalar) ga asoslanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Har bir matnni ekspertiza qilish metodologiyasi esa, ana shu bosqichdan so'ng aniqlashtirib olinadi. Masalan, qo'lyozma shakldagi yozishmlar ham yuqoridagi lingvistik ekspertiza metodlari orqali, ham grafologik ekspertiza, ya'ni harflarning shakliy xususiyatlarini aniqlash orqali amalga oshiriladi. Bu ham ekspertiza jarayonidagi o'ziga xos metodologiyani yuzaga keltiradi. Elektron bosma shakldagi matnlarda faqatgina lingvistik yondashuvning o'zi yetarli sanaladi. Audio matnlar ekspertizasida fizika-fiziologiya sohasi bilan aloqador tarzda fonoskopik ekspertiza va yuqorida sanab o'tilgan metodlar uyg'unligidagi tahlil maqsadli sanaladi. Video shakldagi yozishmalarda esa ham fonoskopik, ham rassomchilik, ham lingvistik ekspertiza metodlari orqali tahlilni tashkillashtirish o'rinalidir. Ko'rinadi, yozishmalarning turlariga qarab ekspertiza metodologiyasi o'zgarib boradi. Munosib metodologiya asosidagi tahlil esa lingvist-ekspert tomonidan belgilab olinadi. Demak, o'zbek tilidagi shaxsiy yozishmalarning tahlilida ham dialektologiya, ham lingvistik ekspertiza sohalarining tahlil usullaridan muvofiq tarzda foydalanish samarali natija beradi. Dialektologik tahlil muammoli matn muallifining hududiy mansubligini aniqlashda yordam bersa, lingvistik ekspertiza jarayoni esa matn muallifining ijtimoiy mansublik darajasi, ilmiy salohiyati, nutqiy vaziyatdagi ruhiy holati kabilarni aniqlashda yordam beradi. Lingvistik ekspertiza aniq va asosli bo'lishi uchun tilshunos yetarlicha ilmiy manbaga ega bo'lishi kerak. Yuqoridagi ekspertiza metodlari asosidagi tahlillardan tashqari noadabiy unsurlarning lug'atini tuzish va elektron korpusini shakllantirish ham ekspertizaning sof va shaffof amalga oshirishini ta'minlashi mumkin. Bunda har bir viloyatning sheva so'zlaridan iborat xususiyatlar katalogini tashkil etish mumkin. Ya'ni shevaga oid nutq birliklarining elektron dasturini shakllantirish lozim. Shunda ekspertga berilgan anonim xatning xususiy katalogi tuzilib umumiy dalil korpusi orqali taqqoslanadi. Zotan, bu ham matndan sheva so'zlarini aniqlashdagi muayyan metodologiyani ta'minlab beradi. Bunda maqolani plagiatlik dasturi orqali tekshirgandek, anonim xat muallifini ham noadabiy unsurlarning dalil korpusi asosida tez va oson topish mumkin. Keyingi tadqiqotlar doirasida buni amalga oshirish rejalashtirilgan.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**

MacDonald P. "We All Make Mistakes!". Analysing an Error-coded Corpus of Spanish University Students' Written English, in *Complutense Journal of English Studies*, 2016. Vol.24. – 103-129 p.

Koppel M., Schler J., Zigdon K. Determining an author's native language by mining a text for errors. In *Proceedings of the eleventh ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery in data mining - KDD '05*. 2005. – 624-628 pp. – New York: ACM Press. doi:10.1145/1081870.1081947.

To'rayeva D.A. O'zbek tilidagi shaxsiy yozishmalarda noadabiy unsurlarning hududiy xoslanishi: Filol. Fan. falsafa dok-ri. diss. – Toshkent, 2022.

Mengliyev B.R., To'rayeva D.A. Methods of linguistic examination by anonymous letters in the uzbek language // *Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities*. <http://berlinstudies.de/index.php/berlinstudies/article/view/29/29> Volume 1, Issue 1.2, – Berlin, 2021. Pages: 101-105.

Голев Н.Д., Яковлева О. Е. Язык как собственность (к основаниям лингвоархетологической концепции языка)// *Юрлингвистика: Лингвоконфликтология и юриспруденция: межвузовский сборник научных трудов / под ред. Н.Д. Голева и Т.В. Чернышовой*. – Кемерово, Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2010. № 10. – С. 73-81.

To'rayeva D.A. Shaxsiy yozishmalarda qo'llangan noadabiy leksik unsurlarning hududiy xususiyatlari // *Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar*. 2021. № 2. – 200-203.

## O‘ZBEK BOLALALAR ADABIYOTIDA RUHIY TARBIYANING ISLOMIY ASOSLARI

### ISLAMIC PRINCIPLES OF SPIRITUAL EDUCATION IN UZBEK CHILDREN'S LITERATURE

Dilvanoz NAJIMOVA

*YL Öğrencisi, Ali Şir Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi,  
Özbekistan*

*dilnavoznajimova@gmail.com*

#### **Annotatsiya**

Shu kungacha har qanday millat ta’lim tizimi va adabiyoti uchun barkamol shaxsni shakllantirish bosh maqsad bo‘lib kelgan. Barkamollik esa jismoniy, hissiy, ruhiy, ma’naviy va intellektual tarbiyaning muvozanati orqali shakllanadi. Butun dunyoda bolalarning jismoniy va intellektual rivojlanishiga e’tibor berilgani holda, ruhiy tarbiya, bolaning ruhiy olami bee’tibor qoldirilgani sabab so‘nggi yillarda dunyo bolalar adabiyotida bolalardagi qo‘rquv, o‘z kuchiga ishonmaslik, o‘zini boshqalardan haddan ortiq yuqori yoki past ko‘rish, yaqin kishilaridan ayrilganda bola ruhiyatida bo‘ladigan o‘zgarishlar, uyatchanlik kabi ruhiy muammolarga va bola ruhiyatini sog‘lom shaklda tarbiyalashga bag‘ishlangan kitoblar yozish tendensiyasi kuchaydi. Bu esa adabiyotshunoslikda bolalar adabiyotida o‘lim mavzusi bo‘lishi joizmi? Bolalar adabiyotiga kattalar dunyosiga xos muammolarni olib kirish bolaning ruhiyatiga qanday ta’sir etadi kabi savollarga javob berishga qaratilgan tadqiqotlar o‘tkazilishiga turtki bo‘ldi. O‘zbek bolalar adabiyoti shubhasiz islom dini, tarbiyasi, axloqi va falsafasidan oziqlangan adabiyot sifatida bunyod bo‘lgan. Shu boisdan ham yuqoridagi masalalarga milliy o‘zanlarimiz nuqtayi nazaridan baho berish o‘zbek bolalar adabiyoti tadqiqotchilari oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Ushbu maqolada bolalardagi ruhiy tarbiyaning islomiy asoslari va ruhiy muammolarning islomiy yechimlari o‘rganib chiqilgan.

**Kalit so‘zlar:** O‘zbek bolalar adabiyoti, ruhiy tarbiya, islomiy asoslar, o‘lim mavzusi, qo‘rquv, uyatchanlik, bola psixologiyasi.

#### **Abstract**

Developing and producing a holistic individual has been a major concern to any country’s education system and literature. Therefore, any kind of children’s literature has to be formed based on its mission to produce a balance and a holistic individual from physical, emotion, spiritual and intellectual potential. But the trend of writing books about children's mental issues, such as fear, lack of self-confidence, feeling too high or low on others, changes in the child's psyche when losing loved ones, shyness, and the child's psyche, spiritual education, has increased in recent years in children's literature because spiritual education and the child's mental world have been neglected while the child's physical and intellectual development has been given attention in education. It has sparked study to address problems like whether it is acceptable to include the theme of death in children's literature and how including adult issues in children's literature impacts the child's psychology. Undoubtedly, the Islamic faith, education, values, and philosophy served as the foundation for Uzbek children's literature. Therefore, one of the main problems facing researchers of Uzbek children's literature is to evaluate the aforementioned concerns from the perspective of our national base. This article looks at Islamic principles for children's spiritual education and Islamic remedies for spiritual issues.

**Key words:** Uzbek children's literature, spiritual education, Islamic foundations, theme of death, fear, shyness, child psychology.

### **Kirish**

Ruhiy tarbiyaning vazifasi bolaning maqsadi, e'tiqodi, diyonati, imonini shakllantirish, uning chin insoniy fazilatlarini kamol toptirish; hissiyotga beriluvchan va ta'sirchan bolalarda haqiqatni ko'ra bilish, jasurlik, matonat kabi xislatlarni shakllantirish, aksincha, diydasi qattiq bolalarning qalbini yumshatadigan omillar yordamida ularni mayin hissiyotli qilib tarbiyalashdan iborat. Bolani ruhiy tushkunlikka tushishdan, qiyinchiliklar oldida esankirab qolishdan himoyalashda bunday tarbiyaning ahamiyati katta.

### **Asosiy qism**

G'azzoliyning fikricha, inson ruhiy tarbiyasining to'rtta asosiy tamoyili mavjud. Bu tamoyillar hikmat (al-hikmat), adolat (al-adl), jasorat (as-syajaa) va yomonliklarning oldini olishdir. (*Abdul Salam Yusuf, 2003*) Al-hikmat –bu bolalarning xatolardan xulosa chiqarish, bilim o'rganish, haqiqatni anglashi. Al-adl esa bola ruhining tinchlik, farovonlik va baxtga intilishi, g'azab va nafsni nazorat qila olish qobiliyati. Jasorat (as-syajaa) bolaning o'z huquqlarini bilishi va bu huquqlar buzilgan paytda uni talab qila olishi, ma'naviy ildizlarini unutmaslik va axloqsizlikdan saqlanish uchun o'z qalbida topa biladigan ichki kuch va irodasi, qat'iyati. To'rt tamoyilning kombinatsiyasi bolalar uchun mukammal va muvozanatli ruhiy tarbiyani shakllantiradi. Shuningdek Qur'oni Karim va Hadisi Sharifni o'rganib chiqqan holda bolaning ruhiy tarbiyasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi jihatlarga alohida to'xtalishni joiz deb bildik.

### **Bolalar adabiyotida o'lim mavzusidagi asarlar bo'lishi joizmi?**

Bu borada adabiyotshunoslar ikki xil fikr bildirganlar. Bir guruh tadqiqotchilar o'lim, judolik kabi pessimistik mavzularda yozilgan asarlar bolaning ruhiyatiga salbiy ta'sir qiladi degan xulosaga kelgan bo'lsalar, yana bir guruhi bu kabi mavzularni kitobda o'qigan bola, bir kun kelib o'z boshiga shu holat tushganda yaqin kishisi yoki sevimli hayvoni vafot etganda bu mavzuda hech nima o'qimagan boladan ko'ra ruhiy muvozanatni saqlay oladi. Stressga tushib, o'zini yo'qotmaydi degan fikr bildiradilar. Islom dinida bu muammoga quyidagicha yechim berilgan:

Ibn Abbos raziyallohu anhu rivoyat qiladilar: “Rasululloh sallallohu alayhi va sallam notanish bir mayyitning qabri yonidan o'tayotib: “Bu mayyit qachon dafn qilindi?” dedilar. “Kecha kechasi”, dedik. Rasululloh sallallohu alayhi va sallam: “Meni chaqirsangiz bo'lmasmidi?” dedilar. Sahobalar: “Qorong'i kechada ko'mdik, sizni bezovta qilmakni xohlamadik”, deyishdi. So'ng Rasululloh sallallohu alayhi va sallam janoza o'qimoqqa kirishdilar. Biz orqalarida saf tortdik. Men ersam o'sha paytda yosh bola erdim”. (*Al Buxoriy, 1991, 252-bet*)

### **Tortinchoqlik, o'z fikrini bildirishdan qo'rqish**

Ko'pchilik ota-onalar farzandlarini sukut va odob saqlashga o'rgataman deb ularni jur'atsiz, o'z so'zini aytolmaydigan qilib qo'yadilar va ko'pincha bolaning jur'atsizligi odobsizlikka, tortinchoqligi esa aziyatga aylanib ketishi mumkin. Vaholanki, solih salaflarning farzandlari noo'rin uyalish, tortinish va xijolatpazlik illatidan xoli tarbiya topishgan. Bu borada ham ibratli rivoyatlar ko'p. Abdulloh ibn Umardan (roziyallohu anhu) Imom Buxoriy va boshqalar rivoyat qiladilar: Ibn Umar balog'at yoshiga yetmagan edi. Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) atrofidagi sahobalarga: “Bir daraxt bor, uning barglari to'kilmaydi, u xuddi musulmon kishiga o'xshaydi. Menga aytinglar-chi, u qaysi daraxt?” deb murojaat qildilar. Sahobalar bu cho'llarda o'sadigan daraxtlardan biri bo'lsa kerak, deb o'ylashdi. Abdulloh aytadi, “Men esa, bu xurmo daraxti bo'lsa kerak, deb o'yladim, biroq aytish dan hayo qildim”. So'ng sahobalar: “Yo Rasululloh, o'zingiz aytib bering, u qaysi daraxt?” deyishdi. U zot: “Bu – xurmo daraxti”, dedilar. Boshqa rivoyatda esa, Abdulloh ibn Umar (roziyallohu anhu) bunday deydi: “Abu Bakr va Umarning gapirmaganlarini ko'rib, gapirishni o'zimga ep ko'rmadim. Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) o'zlari aytib bergach, o'ylagan narsamni otamga aytdim. Otam esa: o'shanda aytishing men uchun qizil tuyadan ham afzal edi”, dedi.

Bir kun mo'minlar amiri Umar (roziyallohu anhu) Madinai munavvara ko'chalaridan birida ketayotgan edilar. O'sha ko'chada o'ynayotgan bolalar orasida voyaga yetmagan Abdulloh ibn Zubayr ham bor edi. Bolalar Umarning (roziyallohu anhu) haybatidan qo'rqib, qochib ketishdi. Abdulloh esa

jim turdi. Umar (roziyallohu anhu) uning oldiga kelgach: “Nima uchun bolalar bilan qochib ketmading?” dedilar. U hozirjavoblik bilan: “Jinoyat qilibmanmi, sizdan qochsam. Shuningdek, yo‘l beray desam, yo‘l ham keng-ku”, deb javob qaytardi.

Umar ibn Abdulaziz (rahmatullohi alayh) hayit kuni o‘g‘lining ustida eski, yirtiq kiyimni ko‘rib, ko‘zlari jiqqa yoshga to‘ldi. O‘g‘li otasining yig‘layotganini ko‘rib: “Ey mo‘minlar amiri, sizni nima yig‘latdi?” dedi. U zot: “Ey bolaginam, bolalar seni ushbu kiyimda ko‘rganida qalbing o‘ksimasmikan, deb qo‘rqaman”, dedi. O‘g‘il esa: “Ey mo‘minlar amiri, Alloh taolo halok qilgan yoki ota-onasiga oq bo‘lgan kimsaning qalbigina o‘ksiydi, men esa sizning roziligingiz tufayli Alloh taolo rozi bo‘lishidan umidvorman”, dedi.

Umar ibn Abdulaziz xalifa bo‘lganlaridan keyin oldilariga qutlash uchun elchilar kela boshlashdi. Hijozlik elchilar orasidan hali o‘n bir yoshga ham to‘lmagan bir yigitcha so‘zga chiqdi. Umar unga qarab: “Sen ortga qaytgin, sendan ko‘ra kattarog‘i chiqsin”, dedi. Yigit esa: “Alloh taolo amirul mo‘mininni qo‘llasin, inson ikki kichik narsasi – qalbi va tili bilan insondir. Agar Alloh taolo bir insonga so‘zlaguvchi til, yodlaguvchi qalb berib qo‘ygan bo‘lsa, gapirishga haqli bo‘ladi. Ey amirul mo‘minin, agar ish yoshda bo‘lganida, ummat ichida o‘tirgan joyingizga sizdan ko‘ra haqliroq boshqa odam topilgan bo‘lar edi”, deb javob berdi. Umar uning gapidan hayratlanib, quyidagi misralarni aytdi:

*Bilgin, inson olim bo‘lib tug‘ilmas,*

*Ilmli esa johil kabi bo‘lmas.*

*Qavmning ilmsiz keksasi yoshdir,*

*Garchi hamma atrofida jam bo‘lsa ham.*

Hishom ibn Abdulmalik davrlarida saholarga qahatchilik yetdi. Barcha arablar uning oldiga yig‘ilib kelishdi. Biroq hech kim u bilan gaplashishga jur‘at qilolmas edi. Ularning orasida o‘n olti yoshli Darvos ibn Hubayb ismli yosh yigit bor edi. Hishomning ko‘zi unga tushib qoldi. Shuning uchun darvozaboniga: “Mening oldimga kim kirishni istasa, kirsin, hatto yosh bolalar ham kiraversin”, dedi. Bola uning oldiga kirib: “Ey mo‘minlar amiri, bizning boshimizga uch yil musibat keldi. Birinchi yil yog‘larni eritdi, ikkinchi yil go‘shlarni yedi, uchinchi yil iliklarni quritdi. Sizlarning qo‘lingiz da ortiqcha mollar bor. Agar u mollar Alloh taoloniki bo‘lsa, bandalariga tarqatib bering, agar mollar bandalarniki bo‘lsa, yigitcha ham bandalarning biri. Agar mollar sizlarniki bo‘lsa, Alloh taoloning bandalariga sadaqa qilib yuboring. Chunki Alloh taolo sadaqa qiluvchilarni mukofotlaydi va ehsonli kimsalarning ajrlarini zoye qilmaydi”, dedi.

Shunda Hishom: “Bu bola uchta haq borasida bizga biror narsa qoldirmadi”, dedi va sahroyilarga yuz ming dirham tarqatishni buyurdi. Uning bor-yo‘q mol-davlati ham mana shu edi. Bola: “Buni arablarning ulushiga qarab tarqating, ularning ehtiyojlarini qondirolmay qolasizmi deb qo‘rqaman”, dedi. Hishom esa: “Ey bolakay, sening ham hojating bormi?” deb so‘radi. Yigit: “Musulmonlar ommasidan ortiqcha hojatim yo‘q”, dedi va qavmning mo‘tabari, hurmatlisi bo‘lib chiqib ketdi.

Ammo hayo va tortinchoqlikni adashtirmaslik lozim. Hadislarda hayo iymondandir deyiladi. Hijolat bo‘lish, yuqorida aytilganidek, bolaning tortinchoqligi, o‘z fikrlari bilan o‘ralashib, uni birovlariga aytishga jur‘atsizligi, o‘ziga ishonchsizligidir. Bu sifat odatda bolani haq gapni o‘rnida aytishdan to‘sadi. Hayo esa islomiy fazilat va odoblardan bo‘lib, hayoli bola doim o‘z o‘rnini biladi, kattalarni hurmat qiladi.

### **Qo‘rquv. O‘zini aybdor his qilish, o‘zini boshqalardan past darajada bilish**

Bola o‘zini aybli his qilishiga olib keladigan omillar asosan quyidagilardir:

1. Tahqirlash, tajribasizlik sababli qilgan xatolari uchun haddan ortiq darajada koyish. Ayniqsa, ko‘pchilining orasida uyaltirish, bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchiga putur yetkazadi.

2. Ortiqcha erkalash. Erka bola ojiz va notavon bo‘lib o‘sadi. Maqtoov va laganbardorlikka moyil bo‘ladi, tanqidni ko‘tara olmaydi. Voqea-hodisalarga xolis baho berolmay, qiynaladi. Intiluvchan va shijoatli odamlar oldida dovdiraydi, o‘zini bir joyda qotib qolgandek, boshqalardan orqada qolayotgandek his qiladi.

3. Bolalarning biridan ikkinchisini ustun qo‘yish. Payg‘ambar (sollallohu alayhi va sallam): “Allohdan qo‘rqinglar va farzandlaringiz orasida adolat qilinglar”, dedilar. Bolaning birini ikkinchisida ustun ko‘rish bolada hasad, adovat tuyg‘ularini qo‘zg‘ab, ruhiy tarbiyasiga zarar yetkazadi.

4. Tana a‘zolaridagi nuqsonlar. Boladagi jismoniy nuqsonlar, shuningdek tengdoshlaridan ajralib turish, bo‘yi pastlik, yoki darozlik, semizlik, ozg‘inlik kabilar ham uni ruhiy tushkunlikka solib qo‘yadi. Ayniqsa, o‘smir yoshda bu kabi vaziyatlar bola ruhiyatida salbiy o‘zgarishlar yasaydi. Bunday bola odatda o‘zini ojiz his qiladi va unda norozilik kuchli bo‘ladi. Ota ona, aka-uka, opa-singillar, qo‘ni-qo‘shnilar va qarindosh-urug‘lar unga nisbatan mehr-shafqatli, ochiq yuzli bo‘lishlari, boshqalardan ajralib turish nuqson emasligini tushuntirishlari va bolani boricha yaxshi ko‘rishlarini eslatib turishlari lozim.

5. Yetimlik, oiladagi yetishmovchilik. Oilada otaning yoki onaning yohud ikkisining bo‘lmasligi bola ruhiyatiga darz ketishiga, hayotda o‘z o‘rnini topishga qiynalishiga sabab bo‘ladi. Islom dini yetimlarga alohida e‘tibor beradi. Ma‘un surasi 1-3-oyatlarda “*Dinni (oxirat jazosini) inkor etadigan kimsani ko‘rdingizmi?! 2. Bas, u yetimni jerkiydigan 3. va miskin (bechora)ga taom berishga targ‘ib qilmaydigan kimsadir*” deyiladi. (*Qur‘oni Karim, 1992, 51-bet*) Niso surasi 2-oyatda “*(Voyaga yetgan) yetimlarga mol-mulklarini (qaytarib) beringiz, pok narsani nopok narsaga almashtirmangiz! Ularning mollarini o‘z mollaringizga qo‘shib ham yemangiz! Zero, bu katta gunohdir,*” deya zikr qilinadi (*Qur‘oni Karim, 1992, 468-bet*).

Oiladagi yetishmovchilik ham bolaning o‘zgalardan ajralib qolishidagi eng katta sabablardandir. Ko‘zini ochib ota-onasini og‘ir ahvolda va oilasini tanglik, siqilgan holda ko‘raverish uning odamoviligini, ko‘pchilikdan begonalashuvini kuchaytiradi. U yaqinlari yoki qo‘shni bolalar, maktabdagi do‘stlari oldida ich-ichidan eziladi. Islom dinida moddiy qinalgan insonga, miskinlarga sadaqa qilish va bu ishni hech kimga bildirmay qilish ulug‘langan. Sadaqani odamlar ko‘zi uchun, maqtanish uchun berish qattiq qoralangan. Muhammad ibn Is‘hoq aytadi: “Madinada bir guruh insonlar istiqomat qilardilar. Ular nimaning hisobiga yashayotganlarini va ularga kim yegulik yetkazib berayotganini hech kim bilmasdi. Zaynul Obidin ibn Husayn vafot etgach, bu yeguliklar kelmay qoldi. Shunda bilishdi, yeguliklarni u kishi kechasi berib ketar ekan. Zaynul Obidinni dafn etayotganlarida, uning yelkalarida beva va miskinlar uchun yuk tashishdan qolgan izlarni ko‘rishdi”. Xulosa qilib aytganda har bir ota-ona farzandning ruhiy tariyasida yuqoridagi holatlardan qochishi lozim.

#### **Hasad. Doimo birinchilikka intilish va o‘zidan yuqoriroq darajadagi insonni ko‘rolmaslik.**

Hasad boshqa birovdagi ne‘matning ketishini orzu qilishdir (*Алимов, Усмонхон, 2014, 272-bet*). Farzandni boshqalar bilan solishtirish, kamsitish, farzandlar aro teng munosabat o‘rnatmaslik bolada boshqalarga nisbatan hasad tuyg‘usini uy‘otadi va bu undagi ruhiy tarbiyani buzadi. Uyqusizlik, o‘z-o‘ziga ishonmaslik va nafratlanishga o‘xshash ruhiy zaifliklar ham shundan kelib chiqadi. Bu kabi illatlar oldi olinishi uchun esa ota-ona farzandini boshqalar bilan solishtirmasligi va uni boricha yaxshi ko‘rishini bildirib turishi sevimlilik, mahbublik, mehr ulashish bobida har bir farzandi teng ekanini bildirishi lozim. Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) Hasan va Husayn (roziyallohu anhumo) bilan birga o‘ynab, qo‘llari va tizzalari bilan yurdilar, ular esa ikki tomonidan osilib olishdi. Rasululloh (sollallohu alayhi va sal lam) yurib: “Qanday yaxshi sizlarning tuyalaringiz va sizlar qanday yaxshi tengsizlar”, deb aytdilar (*Алимов, Усмонхон, 2014*). Ya‘ni, sizlar menga tengsizlar, sizlarni men teng ko‘raman, degan ma‘noda.

#### **G‘azab**

Aristotel shunday deydi biz “kerakli odamga, kerakli darajada, kerakli vaqtda, to‘g‘ri maqsadda va to‘g‘ri tarzda” g‘azablanishimiz kerak. Bu insonning ruhiy salomatligi uchun muhim. Va qo‘shimcha

qiladi, ammo bu oson emas (Henk, 2010). G‘azab, xuddi olov kabidir. Agar nazorat qilinmasa, u halokatli bo‘lishi mumkin, ammo boshqarilsa va oqilona foydalanilsa, foydali va kuchli vositaga aylanishi mumkin. Hadislarga ko‘ra g‘azabini jilovlay oladigan inson pahlavonga tenglashtiriladi. Furqon surasi 63-oyatda esa: “*Rahmonning (suyukli) bandalari yerda kamtarona yuradigan, johil kimsalar (bema’ni) so‘z qotganida “Salomatlik bo‘lsin!” deb javob qiladigan kishilardir*” (*Qur’oni Karim, 1992, 240-bet*) deyiladi. Oli Imron surasi 134-oyatda “*Ular (taqvodorlar) farovonlik va tanglik kunlarida ham xayr-sadaqa qiladigan, g‘azablarini yutadigan, odamlarni (xato va kamchiliklarini) afv etadiganlardir. Alloh ezgulik qiluvchilarni sevar*” deya zikr etiladi (*Qur’oni Karim, 1992, 44-bet*). Yomon g‘azab insonni agressiyaga boshlaydi, ruhiy muvozanatini izdan chiqaradi, asab kasalligiga duchor etadi.

### **Afv, kechirimlilik**

Afv (kechirish) Alloh ato etgan ulug‘ ruhiy tuyg‘u bo‘lib, kishiga birovdan ruhiy yoki jismoniy zarar yetsa-yu, uni qaytarishga qurbi yetaturib, haddan oshgan kishidan o‘zini past tutishdir. Va bu Payg‘ambarimizning “Kechirimli bo‘linglar”, degan ta‘limlariga binoandir. Lekin kechirimlilik ham me‘yoridan oshmagani durust, chunki bunday afv xorlik, xo‘rlanish, o‘zini pastga urish va oqzlikni bildiradi. Kechirish imonning mustahkamligiga dalolat qiluvchi xulqiy sifat va ulug‘ islomiy odobdir. Qur’oni karim shunga buyuradi va ko‘p oyatlarda unga chaqiradi: “*...Kechib yuborishingiz taqvoga yaqindir. O‘zaro bir-biringizga fazl (muruvvat) qilishni unutmangiz...*” (*Baqara, 237, Qur’oni Karim, 1992, 27-bet*). Kechirim so‘ragan odamni kechirmay ko‘nglida gina saqlab yurish insonni qalb kasalligiga duchor qiladi. Doimiy tarzda kimgadir kek saqlab yurish asab, qon-tomir kasalliklariga olib boradi. G‘arb psixologiyasida ham insondagi stressni davolashning eng yaxshi usullaridan biri sifatida insondan u nafratlanayotgan odamlar, vaziyatlarni kechirish talab qilinadi. Musulmon olamida esa ruhiy muvozanatni saqlashning bu usuli Qur’oni karimdayoq chiroyli dalillanib qo‘yilgan.

### **Shukr**

Positiv psixologiya maktabi vakillari Devis Kaliforniya universitetidan doktor Robert Emmons, va Mayami universitetidan doktor Maykl Makkallou shukronalik bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlarni amalga oshirganlar (*Emmons, 2004*). Bir tadqiqotda ular barcha ishtirokchilardan har hafta ma‘lum bir mavzularda bir necha jumla yozishni so‘rashdi. Birinchi guruh hafta davomida sodir bo‘lgan shukr qilish va minnatdor bo‘lishga arziydigan holatlar haqida yozishdi. Ikkinchi guruh kun davomida kayfiyatini buzgan hollar, yoqtirmagan narsalar haqida yozgan, uchinchisi guruh kishilarini o‘zlarini ta’sirlantirgan (ijobiy yoki salbiy farqi yo‘q) vaziyatlar haqida qaydlar yozishdi. 10 haftadan so‘ng, minnatdorchilik va shukr haqida yozganlar boshqalarga nisbatan optimistiroq bo‘lib, o‘z hayotida yaxshiroq natijalarga erishishgani va o‘zlarini juda yaxshi his qilishayotgani kuzatildi. Bugungi positiv psixologiyada ham shukronalik treninglari keng tarqalgan bo‘lib, bunda psixolog, depressiya va stressga tushgan odamlarni tinglab, ularga shukrona daftar tutishni taklif etadi. Bundan asrlar 14 asr avval nozil qilingan Qur’oni Karimda “Shukr qilguvchilarga ko‘paytirib beriladi” deya bandalarga eng ko‘p eslatilgan jumla bgun dunyo psixologlari, ruhiyat ilmi tadqiqochilari tomonidan ham yana bir karra isbotlanmoqda.

Baqara surasi 152-oyatda: “*Bas, Meni yod etingiz, Men ham sizlarni yod eturman. Menga shukr qilingiz, noshukrchilik qilmangiz*”. deyilsa, 173-oyatda “*Ey, imon keltirganlar, Allohgagina ibodat qiluvchi bo‘lsangiz, sizlarga Biz rizq qilib bergan pokiza narsalardan yenglar va Unga shukr qilingizlar!*” deya shukr qilish ibodatga tenglashtiriladi. Ammo inson ruhiyati shundayki o‘zida bor ne‘matlarni borida qadrlamaydi. Mudom (nasabda, boylikda, ilmida va h.kda) o‘zidan yuqoriroq mavqeda turuvchi odamlarning hayotiga goho havas, gohida hasad qiladi. Baqara surasi 243-oyatda nozil qilinganidek, “*Albatta, Alloh odamlarga fazlu karamlidir. Lekin, ko‘p odamlar (bunga) shukr qilmaydilar*.” Noshukrlik esa ruhiy muvozanatni buzadi. Doimo o‘zgarayotgan hayotini oliy deb hisoblab, o‘zida bor nematlarni qadrlamagan, boshqalarga havas qilib, o‘z hayotida yashashni unutgan insonning ruhiyati izdan chiqadi. Zero, *Alloh shukr qiluvchilarni mukofotlar*. (Oli-imron surasi 144-oyat). Allohning kalomi bilan tarbiyalangan bola yaxshi kunda kibrlanib, yomon kunda zaifhol, isyonkor bir ahvolga tushib qolmaydi. Alloh taoloning “*Agarda biz insonga O‘z marhamatimizni tottirib, so‘ngra*

(yana) uni tortib olsak, (qarabsizki) u noumid va noshukr (bo'lib qolur)" (Hud surasi 9-oyat), degan so'zlarini yodda saqlagan holda noshukrlikdan tiyiladi.

### **Xulosa va takliflar**

Yuqoridagilarning xulosa qilish mumkinki, bolaning ruhiy tarbiyasi uni o'rab turgan muhit, oila ta'sirining natijasidir. G'azabnok ota-ona farzaniga serzardalikni, noshukr ona bolasiga noshukrlikni, farzandlar teng ko'rilmagan muhit hasadni, hali tajribasiz bolakayning qilgan xatosi uchun terqash, jahl qilish kechirimsizlik, o'ziga ishonmaslikni keltirib chiqaradi. Ota-ona bolasida biron-bir qusur ko'rsa, sababini avvalo o'zidan qidirsin. Boladagi yaxshi xulq ham, yomon xulq ham ota-onasi xislatlarining aks-sadosi hisoblanadi. Bola bir ko'zguvdir, uning xulqiga qarab, ota-onasiga baho beriladi. Yaxshi ruhiy tarbiya halimlik va sabr-toqat mevasidir. Afsuski, zamonaviy o'zbek bolalar adabiyoti bolalardagi ruhiy muammolarga islomiy yechimlar asosida javob berilgan, yangicha kitoblarga muhtojligicha qolmoqda.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

- ABDUL SALAM Yussof. (2003). Imam Al-Ghazali Pendidikan Berkesan. Kuala Lumpur: Utusan Publications & Distributors
- ABU ABDULLOH Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. (1991). Al-jomi' as-sahih. (1-jild). Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasi Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati. 262-bet [www.ziyouz.com](http://www.ziyouz.com).
- EMMONS, R. A., & McCullough, M. E. (Eds., 2004). The Psychology of Gratitude. New York: Oxford Press.
- HENK, A. et al. (2010). The Art of Anger: Reward Context Turns Avoidance Responses to Anger-Related Objects into Approach. Psychological Science 21, 1406-10.
- QUR'ONI KARIM. (1992). Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. Toshkent: Cho'lpon. 240-bet [www.ziyouz.com](http://www.ziyouz.com) кутубхонаси
- АЛИМОВ, Усмонхон, (2014) Оилада фарзанд тарбияси / Усмонхон Алимов; масъул муҳаррир: Шайх Абдулазиз Мансур. Тошкент: «Мовароуннахр».272 б.



## LANGUAGE POLICY IN INDEPENDENT TURKIC REPUBLICS (MODERN PERIOD)

Elchin IBRAHIMOV

*Prof. Dr. Director of the Center for Turkic World Studies,*

*Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan*

*ORCID:0000-0002-1105-9345*

*elchinibrahimov85@mail.ru*

### **Abstract**

One of the similar common features of the independent countries established after the collapse of the USSR was the complete lack of assimilation of Russian culture and communist philosophy, which lasted for about 70 years. Because the Russian culture despised the national and cultural values of these peoples, and the communist model caused them to remain poor. For this reason, as soon as they gained independence, they switched to a market economy and began to rebuild their nation-states within the framework of their cultural values.

In some of the new republics, the language policy was mainly based on the concept of nationalism (Azerbaijan, Turkmenistan). The main reason for this was the fact that local languages (mother tongues) were at the center of the policy of nations carried out during the tsarism and the USSR. The issue of national languages was the “main instrument” of the Soviet language policy.

During the 70-year Soviet period, the language issue became such a sensitive point that, even before the collapse of the Union, several republics passed successive language laws between 1989 and 1990. In Estonia (January 18, 1989), Azerbaijan (September 23, 1989), Uzbekistan (October 21, 1989) issued decisions declaring their national languages as state languages. Adoption of laws related to national languages caused concern of minority peoples in some countries, Abkhazians in Georgia, Russians and Poles in Latvia, Gagauzians held protest rallies in Moldova, and these protests made the situation even more tense.

The Turkic republics that gained independence entered the stage of integration with the world in education, science, economy, and generally in many fields. In the context of the development of science and technology and the rapid integration of the peoples of the world in the globalized environment, as well as the expansion of the information space, the issue of communication of the Turkic people in a common language has become a necessity.

**Keywords:** *Turkic republics, language policy, national languages, Soviet period, Turkic world, minority peoples.*

### **Xülasə**

SSRİ-nin dağılmasından sonra qurulan müstəqil ölkələrin oxşar ortaq xüsusiyyətlərdən biri də təxminən 70 il davam edən rus mədəniyyəti və kommunist fəlsəfəsinin tamamilə mənimsənilməməsi idi. Çünki rus mədəniyyəti bu xalqların milli-mədəni dəyərlərinə xər baxmış, kommunist model də yoxsul qalmalarına səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən müstəqillik əldə edən kimi bazar iqtisadiyyatına keçdilər və öz mədəni dəyərləri çərçivəsində milli dövlətlərini yenidən qurmağa başladılar.

Yeni respublikaların bəzilərində dil siyasəti əsasən millətçilik konsepsiyasına əsaslanırdı (Azərbaycan, Türkmənistan). Bunun əsas səbəbi isə istər çarizm, istərsə də SSRİ dövründə həyata keçirilən millətlər siyasətinin mərkəzində yerli dillərin (ana dillərin) dayanması idi. Milli dillər məsələsi sovet dil siyasətinin “əsas vasitəsi” idi.

70 illik Sövet dövründə aparılan siyasətdə dil məsələsi elə həssas nöqtəyə çevrilmişdi ki, hələ İttifaq dağılmamışdan əvvəl bir neçə respublikalarda 1989-1990-cı illər arasında ard-arda dil haqqında qanunlar qəbul edildi. Estoniyada (18 yanvar 1989), Azərbaycan (23 sentyabr 1989), Özbəkistan (21 oktyabr 1989) milli dillərini dövlət dili elan edən qərarlar çıxardılar. Milli dillərlə bağlı qanunların qəbul olunması bəzi ölkələrdə azsaylı xalqların narahatlığına səbəb olmuş, Gürcüstanda abxazlar, Latviyada rus və polyaklar, Moldovada qaqauzlar etiraz mitingləri keçirmiş və bu etirazlar vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

Müstəqillik qazanmış türk respublikaları təhsildə, elmdə, iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə, bir çox sahələrdə dünya ilə inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoydu. Elm və texnologiyanın inkişafı və dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi, eləcə də informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının da ümumi bir dildə ünsiyyət məsələsi artıq zərurətə çevrildi.

**Açar sözlər:** Türk respublikaları, dil siyasəti, milli dillər, Sövet dövrü, türk dünyası, azsaylı xalqlar.

## Giriş

SSRİ-nin dağılmasından sonra qurulan müstəqil ölkələrin oxşar ortaq xüsusiyyətlərdən biri də təxminən 70 il davam edən rus mədəniyyəti və kommunist fəlsəfəsinin tamamilə mənimsənilməməsi idi. Çünki rus mədəniyyəti bu xalqların milli-mədəni dəyərlərinə xor baxmış, kommunist model də yoxsul qalmalarına səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən müstəqillik əldə edən kimi bazar iqtisadiyyatına keçdilər və öz mədəni dəyərləri çərçivəsində milli dövlətlərini yenidən qurmağa başladılar.

Yeni respublikaların bəzilərində dil siyasəti əsasən millətçilik konsepsiyasına əsaslanırdı (Azərbaycan, Türkmənistan). Bunun əsas səbəbi isə istər çarizm, istərsə də SSRİ dövründə həyata keçirilən millətlər siyasətinin mərkəzində yerli dillərin (ana dillərin) dayanması idi. Milli dillər məsələsi sovet dil siyasətinin “əsas vasitəsi” idi.

70 illik Sövet dövründə aparılan siyasətdə dil məsələsi elə həssas nöqtəyə çevrilmişdi ki, hələ İttifaq dağılmamışdan əvvəl bir neçə respublikalarda 1989-1990-cı illər arasında ard-arda dil haqqında qanunlar qəbul edildi. Estoniyada (18 yanvar 1989), Azərbaycan (23 sentyabr 1989), Özbəkistan (21 oktyabr 1989) milli dillərini dövlət dili elan edən qərarlar çıxardılar. Milli dillərlə bağlı qanunların qəbul olunması bəzi ölkələrdə azsaylı xalqların narahatlığına səbəb olmuş, Gürcüstanda abxazlar, Latviyada rus və polyaklar, Moldovada qaqauzlar etiraz mitingləri keçirmiş və bu etirazlar vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

Müstəqillik qazanmış türk respublikaları təhsildə, elmdə, iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə, bir çox sahələrdə dünya ilə inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoydu. Elm və texnologiyanın inkişafı və dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi, eləcə də informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının da ümumi bir dildə ünsiyyət məsələsi artıq zərurətə çevrildi.

Bu proseslər türkdilli xalqlar üçün yeni imkanların və əlaqələrin yaranmasına səbəb oldu. Ölkələr arasında elm, təhsil, iqtisadi əlaqələr sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Belə ki, türk dünyasının mədəniyyət nazirlərinin, incəsənət xadimlərinin və elm adamlarının iştirakı ilə müxtəlif mövzularda mütəmadi olaraq konfranslar, simpoziumlar təşkil edildi. Bu tədbirlərdə gündəmdə olan əsas məsələ türk xalqlarının ortaq ünsiyyət dili ilə bağlı idi. Lakin yüksək səviyyədə təşkil edilmiş tədbirlərdə iştirakçıların eyni tarixi məcrada formalaşan dilin fərqli dialektlərində ünsiyyət qurması bəzi hallarda müəyyən çətinliklərə və anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Keçirilən konfranslarda türkdilli xalqlar arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması mövzuları hər zaman müzakirə obyektinə olub.

Bundan sonra, “1989-1990-cı illərdə hər bir respublikada dilin statusu və istifadəsi ilə bağlı mövzuları əhatə edən qanunlar qəbul olunmuş, hər bir respublika öz qanunlarında milli dillərin statusunun yüksəldilməsini açıq şəkildə ifadə etmişlər”. (Garibova, 2012, s. 44)

1990-cı illərin əvvəllərində Özbəkistan, Azərbaycan və Türkmənistan 1928-ci ildən 1940-cı ilə qədər istifadə etdikləri latın əsaslı əlifba sistemində qayıtdılar. Sosial-siyasi səbəblərə görə Qazaxıstan və Qırğızıstan bu keçidi gecikdirmə qərarı aldı. Növbəti yarım əsrlərdə qeyd olunan ölkələrdə latın əlifbasına keçməklə bağlı bütün proseslər dərinlən və ətraflı nəzərdən keçiriləcəkdir.

Sovet dağılından sonra müstəqil ölkələrin dil siyasəti Sovet dil siyasətinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Sovet dövründə rus dilinin və siyasətinin ciddi təsirinə məruz qalan milli kimlikləri canlandırmanın ən effektiv yollarından biri milli kimliklərə layiq olduğu dəyəri vermək idi. Müstəqillikdən sonrakı dil siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri ikidilliliyin milli dilləri sıradan çıxarıb tək dilliliyə çevrilməsinə dərhal müdaxilə etmək idi. 1989-1990-cı illərdə İttifaq respublikalarının hamısında milli dilləri ön plana çıxaran, bu dillərin funksianallığını artırmağı hədəf seçən və bilavasitə, yaxud bilavasitə rus dilinin sosioloji funksiyasını məhdudlaşdıran qərarlar qəbul olunmuşdur. Xüsusilə sosial və ictimai sahələrdə milli dillərin danışılmasını və bu sahələrdə işləyənlərin bu dilləri öyrənmələrini təşviq edən siyasət milli dillərə simvolik funksiya qazandırmaq hədəfini aşaraq iqtidarın fərqli etnik qruplara mənsub fərdlər arasında bölüşdürülməsi “təhdid”i daşıyırdı.

Bu cəhətdən müstəqillikdən sonrası dil siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı şəkildə qeyd edə bilərik:

1. Latın əlifbasına keçməklə milli dili inkişaf etdirmək,
2. Milli dillərin statuslarını yaxşılaşdırmaq,
3. Milli kimliyi inkişaf etdirmək,
4. Milli dildə danışıqların sosioloji, siyasi və iqtisadi mövqeyini gücləndirmək və s.

Mərkəzi Asiya respublikaları, ümumiyyətlə siyasi, iqtisadi və mədəni oxşarlıqlarına və ortaq tarixlərinə görə bir bütöv kimi qəbul edilir. Sovet millətlər siyasətinin əsasını təşkil edən dil siyasəti, əhatə dairəsi və ideoloji mahiyyəti baxımından Sovet iqtidarının ən iddialı layihəsi olmuşdur. Mərkəzi Asiyada qurulan sosialist respublikaların dillərinin yeni standartlarını məqsədli şəkildə formalaşdıran gərgin kampaniyalar əlifba dəyişiklikləri əsasında baş vermişdir. Əvvəlcə ərəbcədən latın əlifbasına (1928) və daha sonra kiril əlifbasına keçiddə (1940) məqsəd inkişafı nəzərdə tuturdu, ancaq bu dəyişikliklər əvvəlki ilə yeni sistem arasındakı uçurumu daha dərinləşdirmişdi. “*V. İ. Leninin ölümündən sonra de-yure bərabər olan dillər arasında rus dilindən de-fakto rəsmi dil olaraq istifadə edilmişdir*”. (Kreindler, 1977, s. 82)

Dil siyasətində mərkəzçilik və çoxluq arasında bərabərlik İ. Stalin dövründə rus dilinin SSRİ-nin yeganə rəsmi olmayan “rəsmi dili”nə çevrilməsi ilə pozulmuşdur.

Sovet dil siyasəti İttifaqın sonuna doğru qarşıdurma xarakteri almağa başlamışdır. Mərkəzi Asiya respublikalarındakı uğursuz “rəngli inqilablar” nəticəsində avtoritar Mərkəzi Asiya liderləri Qərbin demokratikləşmə təzyiqlərinə cavab olaraq Rusiya ilə münasibətləri möhkəmləndirərək mövcud mövqelərini qorumağa çalışdılar. Xarici siyasətini Rusiya əleyhinə quran və ABŞ-la strateji tərəfdaşlığını bu çərçivədə gücləndirən Özbəkistanda baş verən qanlı Andican üsyanından sonra Rusiya istiqamətində kəskin geosiyasi dönüş olmuşdur. Oxşar dəyişiklik Türkmənbaşının ölümündən sonra neytrallıq strategiyasından imtina etməyə başlayan Türkmənistanda da müşahidə olunur. Rusiyaya yaxınlaşma siyasəti Mərkəzi Asiyada mövcud olan siyasi maneələrin aradan qaldırılması və rus dilinin yayılması üçün daha əlverişli mühit yaradır. Bu vəziyyətdə, bir çox mütəxəssisin fikrincə, rus dili siyasi elitanın və kütlənin ortaq dili olaraq qalır və qalmaqda da davam edəcəkdir. Mərkəzi Asiya həm sovet dövründə, həm də bu gün dil siyasətinin bir-birinə qarışması baxımından unikal müşahidə və təhlil nümunəsidir.

Postsovet dövründə dövlət və milli kimlik quruculuğunda əsas element kimi dilin istifadəsində davamlılıq müşahidə olunur. Dünyanın etnik cəhətdən ən mürəkkəb bölgəsində dilin yenidən işlənməsi təbii olaraq daxili mühitlə məhdudlaşmayan problemlər qaldırır.

1988-ci ilin iyun və iyul Sov.KP Moskvada keçirdiyi Ümumittifaq Yığıncağında respublikalarda milli dillərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmış və Sovet hökumətindəki bütün dillərin ayrı-

seçkilik edilmədən bərabərliyi yönündə səsləndirilən ortaq fikir qəbul edilən qərarlara da təsir etmişdir.

Başqa bir vacib məsələ İttifaq respublikalarının qanunlarında rus dili ilə bağlı məsələlərə yanaşma fərqliliyi idi. *“Qazaxıstanda 1989-cu ildə qəbul edilən dil qanununda qazax dilinin statusunun yüksəldilməsi o dövr üçün Nursultan Nazarbayev tərəfindən atılan çox cəsarətli addım olsa da, ümumilikdə Mərkəzi Asiya türk respublikaları Azərbaycandan fərqli olaraq bu problemə daha ehtiyatlı yanaşırdılar”*. (Barbara, 2001, s. 83)

Bu respublikaların qanunlarında “rus dilinin xalqlararası ünsiyyət dili olma statusu” açıq şəkildə qeyd olunurdu.

Azərbaycanda qəbul edilən dil haqqında qanunda isə rus dilinə xüsusi status verilməmiş, yalnız rus dilinin və xalqın danışdığı başqa dillərdə sərbəst danışmağa icazə verilmiş, bununla bağlı xüsusi maddə qəbul edilmişdir. Deməli, rus dilinə status tanınmaması Azərbaycanın hələ Sovet İttifaqının tərkibində olduğu dövrdən başlayır.

Bununla bağlı akademik Ağamusa Axundov qeyd edir: *“Azərbaycanda 1978-ci il konstitusiyasında da rus dilinə status verilməsi ilə bağlı maddə yer almamışdır”*. (Smith, 1998, s. 150)

Yuxarıda qeyd olunan mütərəqqi hadisələr Sovetdən sonrakı dövrdə türk respublikalarında dövlət quruculuğu və milli kimliyin formalaşmasının mərkəzində dayanan dil siyasəti üçün sağlam və əsas bazanı formalaşdırmışdır.

Bu gün müstəqillik əldə edən türk respublikalarında dillərin inkişaf strategiyası ilə bağlı yüksək səviyyədə dil siyasəti həyata keçirilir. Türk respublikalarında dillə bağlı sərəncamlar, uzunmüddətli dövlət proqramları qəbul olunmuş, icra edilmiş və bu gün də yerinə yetirilməkdədir.

Müstəqil türk respublikalarında dil siyasəti ilə bağlı həyata keçirilən dövlət proqramları və həmin proqramlarda əksini tapan məsələlər bunlardır: Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulan “Türk dillərinin fonetika, leksika və qrammatikasının müqayisəli tədqiqi sahəsində işlərin intensivləşdirilməsi, ortaq əlifba, terminologiya və ədəbi dillə bağlı birgə layihələrin hazırlanması – 2013-2020” maddəsi, “Qazaxıstan – 2040” strategiyasında türk dünyası birliyi, “Mərkəzi Asiya türk respublikaları 2030” proqramı, Qırğızıstanda qırğız dilinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə “2014-2020-ci il üçün Dövlət dilini inkişaf etdirməklə bağlı Proqram” və s. Həmçinin Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası və İran İslam Respublikasında yaşayan azsaylı türk xalqlarının gələcəyinə dair müddəalara qanunlarda və dövlət proqramlarında müəyyən dərəcədə yer verilmişdir.

18 iyun 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi sahəsindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” ilə bağlı fərman vermişdir. Bununla da müstəqil türk respublikaları içərisində ilk dəfə Azərbaycanda latın əlifbasına keçid məsələsi birdəfəlik öz həllini tapmışdır.

Bu gün Türkiyə Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən 2020-2023-cü illəri əhatə edəcək “Türkcənin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur. Bu proqram çərçivəsində məqsəd məktəbəqədər təhsildən 11-ci sinfə qədər şagirdlərin yazılı və şifahi türk dili biliklərinin səviyyəsini müəyyən edərək perspektivli bir yanaşma ortaya qoymaqdır.

Qazaxıstanda “Qazaxıstan – 2040” tədbirlər planı çərçivəsində hazırda həyata keçirilən dil siyasətini müsbət qiymətləndirmək olar. Yaxın gələcəkdə Qazaxıstanda qazax dilinin dövlət qurumlarında və cəmiyyətin bütün sahələrində yeganə dominant dil kimi istifadə ediləcəyinə inanırıq. *“2025-ci ildə qazaxların deyil, məhz qazaxıstanlıların 95%-nin qazax dilində danışmasının planlaşdırılması bunu göstərir”* (Gökdağ, 2015, s. 286-287). Həmçinin, latın əlifbası ilə bağlı son illərdə görülən işlər də Qazaxıstanda aparılan dil siyasətinin mühüm tərkib hissəsi saymaq olar. *“Qazaxıstanın yaxın beş ildə (2025-ci il) latın əlifbası keçirilməsini planlaşdırması türk dünyasının əlifba birliyi yolunda atılmış addım kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir”*. (Gökdağ, 2015, s. 286-287).

“Mərkəzi Asiya ölkələri 2030” strategiyası ilə bağlı Özbəkistan Respublikasında 2019-cu ildə qəbul edilən “Özbək dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı”da keçmişdə latın əlifbasına keçilərkən baş verən xətalara yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur. Özbəkistanın Türk Şurasına (Türk Keneşi) tamhüquqlu üzv seçilməsi də gələcəkdə Türk dünyasında yerinə yetiriləcək ortaq strateji layihələrdə yer alması baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Bundan başqa Özbəkistanda latın əlifbasına keçidlə bağlı aparılan siyasəti də xüsusi vurğulamaq istədik. Qeyd olunan tədbirlər planının mühüm komponentlərindən biri məhz Özbəkistanda latın əlifbasına keçid məsələsi təşkil edir.

Qırğız dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Qırğızıstan Respublikasında “2014-2020-ci il üçün Dövlət dilini inkişaf etdirməklə bağlı proqram” qəbul edilmişdir. Bu proqram çərçivəsində cəmiyyətin bütün sahələrinə təsiri gündən-günə artan qırğız dilinin qloballaşmanın tələblərinə uyğun səviyyəyə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin Qırğızıstanda da son dövrlərdə latın əlifbasına keçidlə bağlı proseslər ciddi şəkildə alınıb. Bununla bağlı Qırğızıstan Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunda bir çox əlifba layihələri hazırlanmış və ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edilmişdir. Yeni əlifbanın 2020-ci ilin sonuna qədər qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Türkmənstanda digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə dil siyasəti ilə bağlı sabitlik və inkişaf özünü göstərir. Türkmən dili, xüsusilə yazı dili olaraq ölkə səviyyəsində yayılmaqda və milli birliyin təmin olunmasında böyük rol oynamaqdadır. Bununla yanaşı dövlət tərəfindən dillə bağlı bir çox proqramlar qəbul olunmuş və icra edilmişdir. Bu gün də bu proqramlar davam etdirilir.

Bu gün əsasən Rusiya Federasiyasında, Çin Xalq Respublikasında və İran İslam Respublikasında yaşayan türklərə həmin ölkələrin konstitusiyalarında türk dillərinin dövlət tərəfindən qorunmasına təminat verilməməsi bu ölkələrdə yaşayan türklərin dillərinin və mədəniyyətlərinin təhlükə altına düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu gün Rusiya, Çin və İran kimi ölkələrdə çoxlu sayda və müxtəliflikdə türk xalqları yaşayır. Hər üç ölkədə həyata keçirilən dil siyasəti və dillə bağlı qəbul edilən qanunlar həmin azsaylı türk xalqlarının dillərini təhdid və təhlükə ilə üz-üzə qoyur. Gəncinin dünyanın başqa ölkələrində (əsasən, Moldova, Gürcüstan, Latviya, Macarıstan, Monqolustan və d.) yaşayan azsaylı türk dilləri də yox olmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır. Bu gün qeyd olunan ölkələrdə yaşayan türklərin dillərini qoruması ilə bağlı bir çox layihələr həyata keçirilməkdədir. Məhz bu layihə və fəaliyyətlərdə əsas məqsəd digər az saylı türk xalqlarının dillərini assimilyasiyadan qorumaq və inkişaf etdirməkdir.

Bütün bunlarla yanaşı bu gün müstəqil türkdilli respublikalarda və digər azsaylı türk xalqlarının yaşadığı ölkələrdə dil siyasəti ilə bağlı ciddi layihələr həyata keçirilir. Şüurlu və məqsədli şəkildə həyata keçirilən bu işlər ortaq dil və ortaq elmi-mədəni dəyərlərin qorunması baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Bu layihələr bir çox təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir.

Bu gün qeyd olunan layihələr “*Türk Şurası (Türk Keneşi), Dövlət Rəhbərləri Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Ağsaqqallar Şurası, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSÖY), Türk Parlamentarlar Assambleyası (TÜRKPƏ), Türk Akademiyası, Türk İş Şurası və Köçəri Mədəniyyət Mərkəzi təşkilatları kimi regional qurumlar vasitəsilə həyata keçirilir*”. (İbrahimov, 2018, s. 123)

Tarixdə ilk dəfə bəzi çatışmazlıqlar da olsa, müstəqil türk respublikaları könüllü olaraq bir masa ətrafında toplanaraq birlikdə hərəkət etmək niyyətlərini ortaya qoymuşdur. Ortaq əlifba, ortaq ünsiyyət dili, ortaq türk tarixi dərsliklərinin hazırlanması istiqamətində görülən işləri bu təşkilatların birgə fəaliyyətinin nəticəsi kimi qeyd edə bilərik.

Dəyişən dünya və yeni siyasi vəziyyət türklərdə yeni düşüncə və ideyalara yol açmışdır. Bu yeni dövrdə türk dünyasında ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi ortaq dil məsələsi də gündəmə gəlmişdir. Türklər arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması fikrinin banisi İsmayıl bəy Qaspiralının ideyalarının gerçəkləşməsi üçün artıq zəmin yaranmışdır. Bunun üçün ilk addım kimi əlifba dəyişikliyini aparılmalıdır.

Bu gün Orta Asiyanın müstəqil türk respublikalarında latın əlifbasına keçməklə bağlı bir çox layihələr qəbul edilmişdir. Latın əlifbasını müzakirə edən türk respublikalarının Azərbaycan və

Türkiyədə istifadə olunan latın əlifbasını əsas və nümunə götürməsi əlifba birliyi yolunda atılmış mühüm addım olardı. Çünki bu gün türk dünyasında türk xalqlarının qəbul edib, istifadə edə biləcəyi demək olar ki, bütün işarələr öz əksini Azərbaycan və Türkiyə əlifbasında tapmışdır. Ancaq ən məqbul nümunə 1991-ci ildə təklif edilən 34 hərfdən ibarət ortaq türk əlifbası hesab olunur.

Müxtəlif ölkələrdə yaşayan, fərqli dil və dialektlərdə danışan türklər bir-birini anlama bilmirlərsə, burada türk birliyindən danışmaq bir qədər özünü doğrultmur və bu fərqlərin gündən-günə artmasının qarşısı mütləq alınmalıdır. Ortaq türkcə ideyası məhz belə yaranmışdır.

Türk dünyasında türklərin bir-birini anlayacağı ortaq ünsiyyət və danışq dilini yaratmaq üçün ilk növbədə əlifba problemi həll olunmalıdır. Ortaq əlifba və yazıda birlik məsələsinin həll edilməsi ən vacib, ən əsas məsələdir. Əlifba birliyi təmin edilmədən ortaq ünsiyyət dilindən danışmaq əbəsdir. Təəssüf ki, türk respublikalarının bəzilərində hələ də kiril əlifbasından istifadə edilir. Bu baxımdan da bu məsələ elmi mövzu olmaqla yanaşı, həm də siyasi məsələdir.

Bu gün Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda əlifba probleminin dövlət başçıları səviyyəsində qaldırılması və mövcud problemlərin həlli yolunda konkret addımların atılması, müvafiq tapşırıqların verilməsi gələcəkdə bu işə öz töhfəsini verəcəkdir.

Hazırda müstəqil türkdilli respublikalarda və cəmiyyətlərdə yaşayan türk xalqları arasında iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr gündən-günə güclənir. Bu gün türk dünyasının önündə həll edilməli bir çox aktual problemlər var. Elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, texnologiya və s. sahələrdə qurulacaq əlaqələr üçün əsas şərtlərdən biri və birincisi məhz ortaq ünsiyyət dilidir.

Bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün türkdilli ölkələr arasında səmərəli ünsiyyət vasitəsinin – ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması və tətbiq edilməsi olduqca zəruridir. Ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması bütün türk xalqları üçün anlaşılın vahid dil vasitəsinin tətbiqi yolu ilə təmin edilə bilər.

Türk xalqlarının dilləri bir-birinə çox yaxındır: Azərbaycan türkcəsi Türkiyə türkcəsi ilə, qazax türkcəsi qırğız türkcəsi ilə, özbək türkcəsi ilə uyğur türkcəsi bir-birini başa düşəcək səviyyədə müştərək xüsusiyyətlər ehtiva edir. Lakin Azərbaycan və Türkiyə türkcəsini qazax, altay və qırğız türklərinin başa düşməsi heç də asan deyil.

Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması türk dilləri ilə bağlı həyata keçirilən dil siyasəti strategiyasının ən aktual məsələlərindən biridir

İsmayıl bəy Qasıralının “dildə, fikirdə, əməldə birlik” idealı türk dövlətlərinin elmi, mədəni, siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı nəticəsində gerçəkləşə bilər. Bu gün türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilini formalaşdırmaq üçün olduqca əlverişli şərait yaranmışdır.

Müasir dövrdə müstəqil türk respublikalarında və cəmiyyətlərinin türk dünyasının birliyi və bütövlüyü üçün ortaq bir ünsiyyət dilinə ehtiyac vardır. Türk dünyasının düşüncədə, fikirdə, əməldə birləşməsi, ortaq məqsədlərə, güclü və bir gələcəyin qurulmasına yönəlməsi bütün türk xalqlarının anlama biləcəyi ortaq bir dilin bərqərar olması ilə mümkündür. Tədqiqatçılar arasında ortaq ünsiyyət dilinin hansı türkcə olacağı, bunun təsis edilib edilməməsi mövzularında bu gün üçün vahid bir fikir yoxdur.

Tədqiqatçıların bir qismi türk dillərinin bugünkü quruluşunu əsas gətirərək ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasının mümkünsüzlüyünü irəli sürürlər. Bəzi tədqiqatçılara görə isə, hər bir türk dilindən müəyyən ortaq xüsusiyyətlər götürülməklə bütün türk dillərini əhatə edən ortaq bir türkcənin yaratmaq mümkündür. Bir qism tədqiqatçılar isə, eyni qrupa mənsub türk dillərinin öz daxilində ortaq bir dil müəyyənləşdirmələri (oğuz qrupunun ortaq dili, qıpçaq qrupunun ortaq dili) təkliflərini irəli sürmüşlər. Bir çox tədqiqatçı alimlər, ziyalılar isə, türk dünyasında ortaq ünsiyyət dili kimi Türkiyə türkcəsinin istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab etmişlər. Yuxarıda qeyd olunan təkliflərə və yanaşmalara əlavə olaraq xüsusi bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. Ortaq ünsiyyət dili həm də zaman məsələsidir. Bu zaman kəsiyində türk dünyasında bütün türklərin bir-birini anlayacağı, ünsiyyət quracağı dil əlbəttə ortaya çıxacaqdır.

Ortaq ünsiyyət dili məsələsi hər zaman geniş mübahisə mövzusu olmuşdur. Tarixin bütün dövrlərində ona qarşı çıxanlarla yanaşı, onu dəstəkləyənlər də olmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərində türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında baş verən tarixi dəyişikliklər bütövlükdə türk dünyasının daha da yaxınlaşmasına və milli təməllər üzərində əlaqələri genişləndirməsinə, bununla birlikdə yeni-yeni problemlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır.

Bu gün dünya xalqlarının sürətlə inteqrasiya etməsi və informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının hansı ümumi dildə ünsiyyət quracaqları ilə bağlı məsələ böyük aktualıq kəsb etməkdədir. Türk dilləri arasındakı fərqlər müasir türk dünyasının inkişafına, türk xalqlarının daha da yaxınlaşmasına müəyyən dərəcədə maneçilik törətdiyini söyləyə bilərik. İndiki dövrdə belə dil əngəlini aradan götürüb soy-kökləri eyni olan türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu gün ortaq ünsiyyət dilini yaratmaq artıq zamanın tələbidir.

Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması istiqamətində həllini gözləyən əsas problem əlifba birliyi məsələsidir. Ortaq və ümumi əlifbaya sahib olmadan ortaq ünsiyyət dilini formalaşdırmaq demək olar ki, mümkünsüzdür. Ortaq yazı birliyi bərqərar edildikdən sonra ortaq ünsiyyət dilini formalaşdırmaq üçün görüləcək işlərdən biri də ortaq lüğətlərin hazırlanmasıdır. Bu lüğətlər hazırlanarkən türk xalqlarının dillərinin milli lüğət fondu əsas götürülməlidir. Türk lüğətçiliyinin əsasını qoyan M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində türk sözlərinin şox hissəsi ortaqdır. Bu gün türk xalqları arasındakı ortaq ünsiyyət dili üçün hazırlanacaq sözlüklərin ortaq leksikaya əsaslanması daha məqsədəuyğun olardı.

Türk xalqları ədəbiyyatlarının ortaq şah əsərləri olan “*Kitabi-Dədə Qorqud*”, “*Manas*”, “*Kutadqu Bilig*”, “*Oğuznamə*”, *folklor nümunələri, nağıllar, laylalar, atalar sözləri tophuları və s. ortaqlatın əlifbası ilə nəşr olunmalı, türkdilli ölkələrdə və cəmiyyətlərdə yayılması təmin olunmalıdır*”. (İbrahimov, 2018, s. 121) Qeyd olunan bu əsərlər, türkdilli ölkələrdə və cəmiyyətlərin təhsil müəssisələrində, məktəblərdə tədris edilməli, dərsliklərdə hər bir türk dilindən mətnlər izahlı lüğəti ilə birlikdə verilməlidir.

Müstəqil türkdilli respublikaların və cəmiyyətlərin şair və yazıçılarının əsərləri ortaqlatın əlifbası ilə türk dillərində nəşr olunmalı, mətnlə birlikdə izahlı lüğəti də verilməlidir.

Ortaqlatın televiziya və radio proqramları hazırlanmalıdır. Digər türk xalqları tərəfindən izlənilməsi üçün ortaqlatın kanalı yaradılmalı, verilişlər ortaqlatın dilində aparılmalı, televiziyalarda türk xalqlarının filmləri efirdə tırlərlə həmin ölkənin dilində verilməlidir. Müxtəlif cəmiyyətlərdə yaşayan azsaylı türklər üçün də milli kimliklərin qorunması, yaşadılması baxımından bu tip proqramlara ehtiyac vardır. Bu tip proqramlar vasitəsilə həm milli kimliklərini yaşada, həm də ortaqlatın bir dil ətrafında birləşə bilərlər.

Mədəniyyət, musiqi, kino, teatr kimi incəsənət sahələrində əlaqələrin inkişaf etdirilməsi də ortaqlatın dilinin formalaşdırılmasına təkan verən amillərdəndir. Bu əlaqələr qarşılıqlı inkişaf etdirilməli, daha da genişləndirilməli, birgə mədəni tədbirlər keçirilməlidir.

Türk xalqlarının bir-birləri ilə ünsiyyət zamanı başqa bir türk dilini ümumi ünsiyyət dili kimi seçməməsi, qarşılıqlı ünsiyyətdə rus və ingilis dilləri kimi xarici dillərdən istifadə etməsi ortaqlatın ünsiyyət və yazı dilinin formalaşmasını gecikdirməklə yanaşı, hətta buna ciddi əngəl olur. Bu əngəllərin ağır nəticələrini bu gün görürük.

Ortaqlatın dilinin formalaşdırılması istiqamətində qurultayların və konfransların davamlı olaraq keçirilməsi də əhəmiyyətlidir. Bu qurultaylarda məruzələr və çıxışlar ortaqlatın dilində təqdim edilməlidir.

Ortaqlatın dilinin mövcudluğunu təmin etmək məqsədilə mütəmadi elmi (akademik) əlaqələrin qurulması (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistanın aidiyyəti elmi qurumları arasında), yeni mənbələr əsasında mövzu ilə baplı elektron biblioqrafik bazanın genişləndirilməsi, ortaqlatın dilinin yaradılmasında ümumi (ortaqlatın) türk dili lüğətlərinin hazırlanması (qeyri-rəsmi, pilot layihə olaraq), ortaqlatın dilinin formalaşdırılmasının nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması da böyük

əhəmiyyət kəsb edir.

### Nəticə

Bu gün müstəqil türk respublikalarında dil siyasəti ilə bağlı həyata keçirilən fəaliyyətlərdə ortaq ünsiyyət dili məsələlərinin xüsusi çəkisi vardır. Ortaq dillər indi özünü iki səviyyədə daha çox göstərir: qlobal və regional səviyyələrdə. Qlobal səviyyədə anlaşma vasitəsi kimi ingilis dilindən daha çox yararlanılır. Regional səviyyədə olan dillərin bir qismi köhnə müstəmləkə sistemindən qalan dillərdir: fransız, ispan, rus dilləri belə dillərdən sayıla bilər. Müasir dünyada baş verən hadisələr isə ortaq dil probleminə büsbütün yeni nöqtəyi-nəzərdən yanaşma tələb edir. Bu cür yeni aspektlərdən araşdırılmalı problemlərdən biri də məhz ortaq türkcə məsələsidir.

Həyata keçiriləcək bu işlər ortaq ünsiyyət dilinin formalaşmasına zəmin hazırlayacaq və ortaq ünsiyyət dilinin – ortaq türk yazı dilinin bünövrəsi qoyulacaqdır. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması və türk xalqlarının mənşə (tarixi formalaşma) prinsipinə əsasən inteqrasiyası ilə bağlı qərarlar hökumətlər səviyyəsində qəbul edildiyi halda, bu cür dəstəyin göstərilməsi labüd və gözləniləndir.

Bu gün türk dünyasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması və mövcud problemlərin həll edilməsi çox əhəmiyyətli və aktual məsələdir. Bu həm də türk dillərinin gələcək strategiyası üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil türk respublikalarında və müxtəlif toplumlarda (cəmiyyətlərdə) yaşayan türklərin bir-birlərini anlamaq, hər türk dilinin lüğət tərkibindəki fərqləri artırmamaq üçün görüləcək işlərdən biri də bundan sonrakı söz yaradıcılığını bir xətt üzərində inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədlə həm milliliyə xas olan yeni sözlərin tətbiqində, həm də xarici dillərdən söz alınmasında türk dillərinin daşıyıcıları öz aralarında vahid prinsip müəyyənləşdirilməlidir.

Bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Burada aidiyyəti sahədə mütəxəssislərin birgə və ya fərdi fəaliyyətləri ilə yanaşı, hər bir türkdilli dövlətdə hökumət səviyyəsində təşkilati-idarəçilik dəstəyinin göstərilməsi təmin edilməlidir.

Bu məsələ yalnız elmi mahiyyət daşıyır, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Türk dünyasının birliyi üçün çalışan dövlət rəhbərləri bu məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq mühüm qərarlar qəbul etməyə başlamışlar. Türkdilli ölkələrin Milli Şurası (Türk Keneşi), Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY), Türk Parlamentarlar Assambleyası (TÜRKPA), Türk Akademiyası və bu kimi təşkilatların yaradılması bunun parlaq nümunəsidir.

Məhz bu baxımdan da ortaq əlifba, ortaq terminologiya, ortaq ünsiyyət dili, ortaq lüğətlər (sözlüklər) və s. məsələlərin türkdilli ölkələrin dövlət rəhbərləri səviyyəsində qaldırılması və mövcud problemlərin həlli yolunda konkret addımların atılması bu işə öz töhfəsini verəcəkdir.

### ƏDƏBİYYAT

- AXUNDOV, A. A. (2003). Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil və dövlət problemi. Bakı: Dirçəliş.
- BARBARA, K. H. (2001). Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States. London: Hurst and Company.
- GARİBOVA, J. (2012). Sovyet Sonrası Dönəmdə Türk Dilli Halklar - Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- GÖKDAĞ, B. A. (2015). Türklerin Dünyası (dil-kimlik-siyaset). İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi.
- İBRAHİMOV, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 50, 99-116.
- İBRAHİMOV, E. Ə. (2018). Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. Bakı: Elm və təhsil.
- İBRAHİMOV, E. (2020). Rusiya Federasiyasının azsaylı türk xalqlarına qarşı dil siyasəti. Uluslararası



Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD). 4. Cilt. 2. Sayı. s. 206-222.

KREİNDLER, İ. A. (1977). Neglected Source of Lenin's Nationality Policy. London: Slavic Review.

SMİTH, G. (1998). Nation Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. New York: Cambridge University Press.

## HAL KATEQORİYASININ FUNKSİONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

### FUNCTIONAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF CASE CATEGORY

ELNARƏ Nadir qızı Əliyeva

*Doç.Dr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,*

*Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, Azərbaycan  
dr.elnarenadir@gmail.com*

#### Özet

Hal kateqoriyası dilçilikdə hər zaman geniş maraq doğurmuş sözdəyişdirici kateqoriyalardandır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən bu haqda ilk tədqiqatlar yaranmağa başlamışdır. Mövzu ətrafında istər dünya dilçiliyində, istərsə də türkologiyada çoxşaxəli tədqiqatlar aparılmışdır. Son dövrlər isə bir çox sahələrin elmi axtarış istiqamətlərində dəyişiklik aparıldığı üçün hal nəzəriyyəsi ilə bağlı yeni tədqiqatlar yaranmışdır. Leksik vahidlərlə yanaşı, qrammatik vahidlərin, o cümlədən ismin hal kateqoriyasının funksional-semantik xüsusiyyətləri daha çox tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. V.A.Beloşapkova, M.A.Şelyakin, R.S. Yakobson, Y.Kuriloviç, K.Y.Aqafonova və s. dilçilərin əsərlərində ismin hallarının real semantik mənaları, onların təsnifi prinsipləri, halın ilkin və ikincili funksiyaları təhlil olunmuşdur. Bu sahədə Q.A.Zolotovanın halın semantik funksiyaları haqqında tədqiqatı xüsusi qeyd olunmalıdır. Hallanma koqnisiyada formalaşb diskursda reallaşdığı üçün ismin halları bəzən koqnitiv kateqoriya da hesab edilir. Bu zaman halın qrammatik əlamətləri ilə semantik əlamətləri arasında bir bağ mövcud olur. Məqalədə ismin hal kateqoriyasının formalaşmasına nəzər salınmış, dünya dilçiliyində, eləcə də türkologiyada halın semantik funksiyaları ilə bağlı fikirlər təhlil olunmuşdur. Həmçinin halın real və potensial xüsusiyyətləri, hal əvəzlənmələri, o cümlədən hal qarşıdurmaları, halın ikili funksiyası araşdırılmışdır. Məqalədə halların cümlədəki funksiyası, hallardakı aparıcılıq və asılılıq xüsusiyyətlərinə nəzər salınmışdır. Müasir dövrdə funksional qrammatikanın inkişafı qeyd edilən mövzunun aktuallığını reallaşdırır. Bu səbəbdən məqalədə ismin hal sisteminin funksional təhlili əks olunmuşdur.

**Açar sözlər:** isim, hal kateqoriyası, semantika, funksionallıq, dilçilik, türk dilləri.

#### Abstract

The case category is one of the word-modifying categories that has always attracted a wide interest in linguistics. The first studies in this topic were conducted from the end of the 19th century, beginning of the 20th century. Multidisciplinary studies have been conducted on the subject, both in the feild of linguistics and Turkology. In recent years, new studies related to case theory have been created due to the changes in the directions of scientific research in many fields. In addition to lexical units, the functional-semantic features of grammatical units, including the case category of the noun, have become the object for future research. Studies on real semantic meaning of noun cases, their classification principles, primary and secondary fuctions of the case have been analysed by linguists such as V.A. Beloshapkova, M.A. Shelyakin, R.S.Yakobson, Y. Kurilovich, K.Y.Agafonova and others. Particularly, G.A. Zolotova's research on the semantic functions is worth mentioning in this field.

Since case is formed in cognition and is embodied in discourse, noun case is sometimes considered a cognitive category. In this instance, there is a link between the grammatical signs and the semantic signs of the case.

In this article, the formation of the case category of the noun was examined and the ideas related to the semantic functions of the case in the field of linguistics and Turkology were analyzed. Real and potential characteristics of the case were also investigated. In this article, the functions of the cases in the sentence, their location and considerations related to the grammatical cases are reviewed. Where appropriate, the comparison of inflectional and inflectional languages is included.

The development of functional grammar in modern times underpins the relevance of the mentioned topic. For this reason, the functional analysis of the case system of the noun is reflected in this article.

**Keywords:** noun, case category, semantics, functionality

## Giriş

İsmin önemli gramer kategorilerinden biri olan hâl kategorisi eklemeli dillerde önemli sentaktik işlevin gerçekleşmesine katkıda bulunmaktadır. Bu kategori hem de cümlelerin yapılıp yapılmamasını, cümle veya söz birleşmeleri arasında – nesne-özne ilişkilerini ve nitelikli ilişkilerin ifade yöntemlerini dengelemektedir.

Bilim insanları daha eski dönemden eşyalar, onların birbiriyle ilişkisi hakkında kuramlar üretmeye kalkışmışlar. İsim hâl sistemine ait ilk bilgiye M.Ö. 5.yüzyılda Dimri J.P.Paninin'in *Aştadhyai (Astādhyāyi) – Sekiz Kitap* adlı Sanskrit dilinin grameri eserinde rastlanılmaktadır. O, bu eserde ismin sentaktik özelliklerine de özen göstermiştir. Tahminen aynı dönemde Aristo kendi *Poetika* eserinde ilk defa sonraları Avrupa dilbilim geleneğine sıkı şekilde oturacak *hâl* terimini ortaya atmıştır. O, hem de hâl çekimlerinin özellikle genitif hâlin hem sahiplik hem parçanın ayrıldığı bütünlük işlevini, akuzatif hâlin eylemin objesini, eylemin yapıldığı zaman kesliğini belirtme vs. semantik işlevleri ayırmıştır (Kondratyeva, 2011, s.7).

Dünya dilbiliminde isim hâl kategorisi geniş araştırılsa da konuyla ilgili fiili ve ana kaynaklar çok olsa bile yine de belirli fikir ayrılıkları ve boşluklar vardır. Bu kategorini hangi açıdan incelenmesi de değişikliklere neden olmuştur. Morfoloji, sentaktik veya işlevsel-semantik yaklaşımlar dikkat çeken yönlerdir. Geleneksel gramerde hâl kategorisi isimlere ilgilidir.

Hâl kuramıyla uğraşan bilim insanları sırasında Y.V.Klobukov, V.A.Uspenski, A.V.Gladki, İ.A.Melçuk, A.A.Zaliznyak, S.D.Kasnelson, G.P.Melnikov vs. gösterebiliriz. Bu çalışmalarda hâl kategorisini değişik yönlerde incelenmiştir. 20.yüzyılın 30-40'lı yıllarında A.M.Peşkovski, A.M.Şahmatov Rus dilinde isim çekimi semantiği konulu temel araştırmalar yapmışlar.

N.D.Artyunov, V.A.Beloşapkova, G.A.Zolotova, N.Y.Şvedova, V.G. Gaka'nın eserlerinde hâl kategorinin semantik içeriği, onun sentaktik semantiği yeni açıdan araştırılmıştır.

N.S. Pospelov'a göre, isim cümle üyesi olarak bu veya diğer çekim şekli almaktadır. O çekimin ismin sentaktik işlevi olduğu kanısındadır. M.Fomina, N.Y.Şvedova, V.A.Plotnikova ise isim çekimine morfoloji kategori olarak bakarlar. Biz de ismin yalnız her hansı cümle üyesiyle gramer ilişkisine girdiği için çekilmesi ve belirli sentaktik görev taşıması fikrine katılmaktayız. Bu açıdan çekimi sentaktik işlev olarak değerlendirmek daha doğru olur.

## Hâl Kategorisinin İşlevselliği

1926 yılında Prag dilbilimi mektebinin temelini atmış B.Matezius'a göre konuşma sanatının amacı, konuları işlev adlanır; “*dil belirli amaca hizmet veren ifade araçları sistemidir*”, buna göre de “*lingüistik incelenmeye işlevsel dikkat açısından değinmek gerekir*”. Oysa Prag dilbilimi sloganı iki kelimedenden oluşmaktaydı: sistem ve işlev. Dilin işlevsel modeli veya işlevsel yaşama dilin ve konuşma çalışmasının çok işlevselliğini kapsamaktadır. Buraya dilin değişik işlevlerinin, işlevsel üsluplarının ve konuşma eylemlerinin işlevsel üsluplarının öğrenilmesi girmektedir. (Kodukov,1974, s.82).

Dilin işlevselliği dil öğelerinin normatif konularıyla belirlenmektedir. Dil olgularının özgü işlevleri vardır.

Geleneksel isim çekimi anlayışı söz değiştirici kategoridir. Çekim anlayışı Yunan dilinden (*ptosis*) çevrilmiş, *düşme* anlamına gelmektedir. V.Vinogradov'a göre, kemik oyunundan alınmış, kemiğin bu veya diğer tarafa düşmesi demektir (Vinogradov, s.197).

Hâl sisteminde önemli nominatif hâl kalmaktadır, diğer hâllerse onun üzerinde şekillenir. Oysa hâl ve çekim anlayışlarının farkı hâlin isme özgü kategori olması, çekiminse diğer kelime gruplarının de katıldığı bir süreçten oluşmaktadır.

“Çekim – paradigmatik sıra belirtisidir, düşeydir. Hâl ise sözdizimsel ve yataydır. ...Çekim ve hâl aynı oluşumun iki tarafıdır” (Zulpukarov, 1994, s.67).

V.V.Vinogradov yazıyor ki hâl – adların formasıdır. Konuşma sırasında onun diğer sözlerle ilişkisi belirtilir. İsmi hâl şekillerinde nesnelere, oluşumlar, eylem, dünyadaki maddi gerçeklerin kalitesi arasındaki anlayışı yansıtmaktadır. (Vinogradov, 1947, s.167). Hâlin şekil ve işlevini anlatan V.Vinogradov belirtiyor ki isim çekim semantiği bir tek hâl şekilleriyle değil, yöneten ve yöneltilenin şekil ve anlamı, fiil ve önlüğün semantiğiyle belirlenir. Onun inceleme ve tasvirleri dilbiliminde daha çok kabullenilmektedir.

Hâl kuramıyla ilgili inceleme yapılan araştırmalarda *derin yapı* ve *yüzeysel yapı* terimleri kullanılmaktadır. Bu anlayışlara N.Çomski daha kabarıklık şeklinde dikkat çekmiştir. O, *yüzeysel yapı* derken şekil, *derin yapı* derken isim çekiminin ortaya çıkardığı içeriği belirtiyordu (N.Çomski, 2014, s.167). Doğal olarak şekil ve içerik arasında hep bir birlik olmalıdır. Derin yapılar semantik, yüzeysel yapıysa sentaktik işlev yapmaktadır.

Dilbiliminde hâl kategorisinin genel veya özel olması tartışma konusudur. Y.Seyidov hâl ve aitlik kategorisinin hiçbir şekilde genel gramer kategori hesap olunmaması gerektiğini belirtmektedir. Bu kategorinin her ikisi isme aittir. Yani isim dışında hiçbir kelime şekli çekilmez. Bütün bu çekimlerde leksik öğeler gibi, isimle yanında, sıfat, sayı, zamir, mastar, partisip katılsa bile yine bu değişimler kelime çeşitlerinin çekimi olarak kabul edilemez. İlk önce bu kelime çeşitlerinin hiçbirinin özgü hâl eki ve özgün çekim şekli yoktur. Sıfatın, sayının, partisibin, bazı zamirlerin asıl konumu isim tamlamasıdır ki, bu asıl konumlarında onlar çekilemezler, bir tek adlaşarak hâl eki kabul edebilirler. Demek sıfat, sayı, partisip ve bazı zamirler (işaret, isim tamlaması, bazı soru zamirleri) çekilmez (Seyidov, 2010, s.160). G.Kazımov da “belirtilen kelime çeşitlerinin çekimi belirli koşullara bağlıdır ve onların çekimi hâl kategorisinin genel gramer kategorisi olduğunu belirtmez” diye yazmaktadır (Kazımov, 2010, s.62). Gerçekten de Azerbaycan ve diğer Türk dillerinde ad çekimi yapılırken aynı ek almaktadır. Doğal olarak sıfat da sayı da isimleşerek çekimi yapılır. Hâl konuşma sırasında adların diğer sözle ilişkisini belirten ad şeklidir.

Hâl sisteminin isim, sayı, zamir, sıfattaki işlevleri değişik olsa da Türk dillerinde genel sistem, yani o kelime grubunun aldığı ek değişmez.

Rus dilinde söz önleri hâl şekilleri anlamlarının genişlenmesine ve rengârenk anlam tonları kazanmasına hizmet verir. Bu dilde söz önlü ve önsüz hâl şekilleri hâl yapılanmasında zengin eşanlamlarla sonuçlanır. 1938 yılının *Gramer* kitabında D.Guliyev Azerbaycan dilinde isim çekimini anlatırken çekimi şekil ve anlamca farklı değerlendirerek sadece 5 hâlin (yalın, datif, akuzatif, lokatif, ablatif) adını vermektedir. O genitif hâli özellikle belirtmese de *Genitif Birleşmesi* adı altında onun işlevsel özelliklerini açıklamaktadır:

*Cümlede sözlerin arasında özel genitif ilişkisi yapmak amacıyla isim, zamir ve diğer söz türlerinin birbiriyle birleşmesinden ortaya çıkan terkiplere genitif birleşmesi denir* (Demircizade E., Guliyev D., 1938, s.54).

Burada yazar birleşme içinde tarafların aldığı eki anlatırken birinci tarafın aldığı ekin genitif hâl eki olduğunu belirtmiyor.

## Hâl Sayısı

Hâl sayısına gelince, araştırmacılar arasında bele bir fikir var ki hâllerin sayısı belirlenirken eğer semantiğe dayanırsak, o zaman belirsiz bir rakam ortaya çıkar. Gerçekten de her bir dilin kendi iç imkânlarına göre cümlede kullanılma işlevini, sözlerle semantik ilişkilerinin göz önünde bulunduracak olursak, bu sayıyı epey artırabiliriz. A.A.Potebnya, A.İ.Sobolevski, A.A.Vinogradov çekim şekillerinin değişik anlamları konusuna da değinmiştir.

İster eklemeli diller, isterse de bükümlü dillerin hâl sistemi semantik açıdan çok zengindir. Bu zenginlik gramer işlevler sırasında daha belirli görülmektedir. Şöyle ki her bir hâlin bağımsız anlamı vardır. Bu zaman sözün sentaktik işlevine dayanarak ana anlam yanında, ikincili, üçüncülü anlamlar oluşur.

Azerbaycan dilinde 1924 yılı *Türkçe Serf-Nehv*'de 8 hâl gösterilmektedir, 1930 yılında ilgi ve enstrümantal hâl çıkarılmış, 1934 yılında 8 hâl, 1935 yılında 7 hâl (7. enstrümantal hâldir) kabul edilmiş, 1944 yılında genitif hâl yeniden gramer kitaplarına alınmıştır.

Hâllerin sayısı da araştırmacılarca farklı şekilde sunulmaktaydı. Türk dillerinde genel olarak 6 hâl kabul edilmiştir. Karaçay-Balkar, Karaim, Kazak, Tuva, Şor dillerinde 7; Çuvaş, Yakut, Hakas dillerindeyse 8 hâl belirtilmektedir. Dünya dillerine gelince, İngiliz dilinde ismin 2, Alman dilinde 4, Rus dilinde 6, Arap dilindeyse 3 hâli kabul edilir.

*“Türk dillerinin tarihi gelişim sürecinde benzeri olayların görülmesi, yeniliklerin ortaya çıkması hesabına çekim yöntemleri arasında olgular azalmış, orta genelleme üstünlük oluşturmuştur. Buraya enstrümantal ve datif hâllerinin arkaikleşmesi, lokatif ve akuzatif hâl şekillerinin kurallaşması da girmektedir.”* (Lübimov, 1967, s. 57-61).

Eski Türk dillerinde kullanılmış hâllerin çoğu çağdaş dil düzeyinde incelense de enstrümantal, yön hâli gramer açıdan arkaikleşmiştir. O sıradan datif – ablatif hâlin sınırı da belirlenmiştir. Ana Türkçe dilinin hâl sisteminin yerine altılık hâl sistemi geçmiştir. Bütün hâller gramer yüke sahiptir, fakat işlevsel-semantik açıdan onlar iki gruba ayrılmaktadır, bunlardan biri daha ziyade gramer özelliklere sahiptir.

Hâller nesnel, öznel ilişkisini, ismin fiille özel ilişkisini, fiili yüklem isimlere özel ilişkisini, nitelik ilişkisini, adların isim ve zarfla ilişkisini, adların fiille özel belirleyicilik ilişkisini ifade ediyor. Bütün bu ilişkiler farklı dillerde farklı şekilde kendinden söz ettirmektedirler. Şöyle ki her bir dilin gramer sistemi hâlin farklı şekilde ortaya çıkmasını sağlıyor. E.Demircizade *Azerbaycan Dilinin Üslubiyatı* eserinde (1962) hâllerin belirttiği anlamların kapsamlı açıklamasını yapmıştır.

R.F.Zarifov Başkurt dilinde isim çekimini beş semantik gruba ayırır: 1. Öznel hâleri (ana ve çağırış hâli), 2. Direkt nesneyi bildirenler (belirli belirtme ve belirsiz belirtme); 3. İlgi içerikli hâller (belirli genitif, belirsiz hâl, genitif ilişkisi, iyelik hâl, ayıran hâl); 4. Mekân ilişkisini bildirenler (yön I, yön II, yer-zaman II, yer-zaman ilişkisi, ablatif I, ablatif II); 5. Benzetme-kıyaslama içeren hâller (benzetme I, benzetme II (eylemin belirtisi)) (Zaripov, 1971, s. 23). Kıyaslamalardan görüldüğü kadarıyla, dilin diğer katmerlerinde olduğu gibi, hâl sisteminde de eklemeli diller bükümlü dillerden farklıdır, yani burada Türk dillerinin özgülüğü ortaya çıkmaktadır. Türk dillerinde her bir hâlin gramer anlamı vardır. Bunun yanında, morfoloji veriyeye sahip hâl hem de semantik yüke sahiptir. Bu da iletişim sürecinde bilginin iletilmesi sırasında belli olur. Örneğin, Alman dilinde ismin 4 hâli yerine Türk dillerinde 6 ana hâl geçer. Hâlin sentaktik işlevini onun semantik işlevi tamamlar. Yani bir hâlin sahip olduğu semantik yük o kadar geniş ki farklı cümlelerde gerçekleyme ve anlam açısından çevri sürecinde diğer dile uygunlaşabilir.

Bükümlü dillerden farklı olarak, Türk dillerinde eklemeli gibi, kelime şeklinde gramer isim çekim ekinin kullanımı iletişime ihtiyacına göre şartlanır. Bükümlü dillerde hâlin semantik işlevini genişletmek için daha çok söz önleri (predlog), Türk dillerindeyse takılar kullanılır. Oysa aynı anlama gelen söz önlerinin ne zaman işlevselleşmesi de çok ilginçtir. Örneğin, Alman dilinde datif hâlinde

kullanılan isme eklenen *mit* önüne Azerbaycan dilinde *ile* takısı uygundur. Fakat Azerbaycan dilinde aynı takı datif değil, yalın ve genitif hâl eklenilir. Örneğin: *mit dem Bleistift* “kalemle”. Veya Alman dilinde söz önüyle belirtilen anlam Türk dillerinde hâl ekinin katılımıyla dilde şekillenir. Örneğin: *İm Hotel* “otelde”.

### Yerel ve gramer hâller

Hâl kategorisinin şekil ve içeriği arasındaki fark araştırmacılar arasında fikir ayrılığına – tartışmalara neden olmuştur. Bu çelişki isim çekiminde, onların adlandırılmasına yansımıştır. Bazı araştırmacılar isim çekim hâllerini yerel ve gramer hâller diye ikiye ayırmıştır. Konuya bir de mantık açısından bakılınca böyle bir çekimin pek oturmadığını görebiliriz. Örneğin: *Ben şehri geziyorum* cümlesinde de *şehir* sözü yer belirtir (Aliyeva, 2011, s.). Fakat akuzatif hâl gramer hâllere ait edilir.

N.K.Dmitriyev de hâlleri yerel ve gramer diye iki gruba ayırmıştır. Onun fikrinde, yerel hâller eylemin çıkış noktasını (ablatif hâl), son noktasını (datif-yön hâli), sıfır eylemi (lokatif hâl), gramer hâllerse öznenin durumunun (yalın hâl), aitlik (ilgi – genitif hâl), eylemin bizzat objesini belirtir (Dmitriyev, 1962, s.154). Onun bu tasnifi hiç de tüm araştırmacılarca olumlu karşılanmaz. Çünkü buradan şöyle anlaşılır ki diğer hâller gramer konusu değil. Şerbak’ın fikrinde, “*bütün hâller gramer özelliğe sahiptir, sadece işlevsel-semantik açıdan onlar iki gruba ayrılır, biri diğerine göre daha çok gramer özelliği taşımaktadır*” (Şerbak, 1977, s.191).

R.F.Zarifov da buna benzer savlar ortaya atmıştır: “*Burada konu aynı hâl yerel ve gramer ilişki ifade edebilmesi değil, konu “gramer” anlayışı bütün hâllere aittir, çünkü onlar gramer ilişkileri ifade etmektedir*” (Zarifov,1971, s.23).

A.Asadova da haklı olarak bildirmiştir ki, Türk dillerinde ismin hâllerini gramer ve yerel hâller diye iki gruba ayırmanın ciddi bir lengüistik temeli yoktur, çünkü bütün Türk dillerinde, o sıradan Azerbaycan dilinde sık sık “gramer” hâllerin “yerel konumda”, “yerel” hâllerin “gramer konumunda” kullanıldığının tanığı oluruz. Hâllerin bu türlü kıyaslanması şartı özelliğe sahiptir (Asadova, 2009, s.22).

Biz de isim çekiminin gramer ve yerel olmasına göre ayırmanın doğru olmadığı kanısındayız. Gerçekten de her bir hâl ister söz birleşmesi içinde, isterse de cümle için gramer ilişkilerin kurulmasına katkıda bulunur ve her biri kendi çapında semantik yüke sahiptir.

Y.Kuriloviç’e göre, gramer hâlin birinci işlevi sentaktik, ikinciyse semantiktir, belli bir somut hâlinse ilk işlevi semantik, ikinci sentaktiktir (Kuriloviç, 1962, s.174). Buradan da anlaşıldığı gibi gramer ve somut hâlin farkı onun sentaktik konumuna bağlıdır. Gramer hâl fiil grubunda dominant konuma sahiptir (odak konumu), somut hâlse onun çevresindedir.

A.M.Şerbak da Y.Kuriloviç’in fikirlerini temel alarak isim çekim hâllerinin birincili ve ikincili işlevine dayanarak onları iki yere ayırır: gramer (yalın, genitif, akuzatif) ve somut (datif, lokatif, ablatif)... Gramer hâller temelinde adlar ve fiillerin yönetimi duran sentaktik sistemdir, somut hâllerse kendi zarf anlamlarıyla birleşen semantik sistem kurmaktadır. (Şerbak, 1977, s.62).

Eklemeli ve bükümlü dilleri kıyaslarken isim çekim hâllerinin bir tek sayıca değil, işlevsellik açısından da farklı olduğu anlaşılır. Türk dillerinde yalın hâlin işlevleri bükümlü dillerden, o sıradan Rusçadan daha çoktur. Rus dilinde yalın hâl yalnız özne görevini üstleniyorsa, Türk dillerinde hem özne, yüklem, hem belirten (təyin), zarfın ifade aracı olabilir. Bazı dilticilerin ismin belirsiz hâllerini de yalın hâl olarak kabul ettiklerini göz önünde bulunduracak olursak, o zaman bura belirtili nesne de eklenilebilir. N.K.Dmitriyev Tatar diline dayanarak *kitap ukırqa, kitapnı ukırqa; kala bakçası, kalanın bakçası* gibi örneklerle isim çekiminin açıklamasını yaparken, *kitap* sözü ekinin şekillerini belirsiz yalın hâl olarak açıklar (Dmitriyev, 1962,154-155).

Benzeri fikir M.Şiraliyev, A.Kononov, A.M.Şerbak, Y.İ.Ubryatova, L.A.Pokrovskaya tarafından da ortaya atılmıştır. Böylece bir grup dilticiler belirli hâli belirsiz akuzatif hâl, diğer grupsa yalın hâl bilirler. Konuyla ilgili Y.Seyidov yazıyor: “*Bizim kesin fikrimiz şöyle: isim (hem de isim olarak kullanılan her hangi bir kelime) söz birleşmesinde ve cümlede hâl eki almadan kullanılırsa, o, ismin*

yalın hâlinedir. Hâl eki almamış ismin sentaktik rolü onun hâlini belirleyen özelliği değil. Hâller bir tek hâl kategorisine ait gramer eklerle gerçekleşir” (Seyidov, 2010, s.256). Bu arada Y.Seyidov’un fikrine katılmak olmaz düşüncesindeyiz. Nitekim, belirsizliği isim çekiminde bulunan söz semantik açıdan adlandırma değil, ilgi, sahiplik anlamı taşıdığı için, yalın hâl veya belirsiz akuzatif hâlde olan söz nominatif değil, nesneye işaret etme işlevi belirttiği için onu yalın hâl hesap etmek imkansızdır. Hem de isimler herhangi sözle sentaktik ilişkiye girdiyi için çekilir, bu açıdan biz isim çekim ekini sentaksis dışında düşünmüyoruz.

Ana Türkçede akuzatif hâli anlatan dilbilimciler o dönemde hem belirli hem de belirsiz akuzatif hâl şekillerini göstermeleri çok ilginçtir. M.Hüseynzade’nin fikrinde, isim çekimi şekilce morfoloji, görev açısından sentaktik talepten ileri gelir. (Hüseynzade, .s50). Bu o demektir ki, dilciliğin morfoloji bölmesinde çekim sürecine katılan çekim ekleri, onların kullanım özellikleri, isim çekim türleri, çekime katılan kelime çeşitleri, oluşturdukları semantik çalarlar, cümledeki görevi, cümle öğeleriyle sentaktik ilişkileri cümle bölmesinde öğrenilir. Bu yüzden de isim çekiminin hem morfoloji hem sentaktik hem de semantik özellikleri toplu şekilde öğrenilmelidir. İsimler, bu bağlamda isimleşmiş sözler birleşik kelimelerin içinde, cümlede sözler ve cümle öğeleriyle yavaşma, uzlaşım ve idari ilişkisine girer. Bu ilişkilirse sözün semantik içeriğinden ve taşıdığı işlevine bağlıdır.

### **Sonuç ve Öneriler**

Böylece, hâl kuramının gelişim tarihinde değişik yöntemlere dayanan bu kategori, onun semantik, gramer ve sentaktik özellikleri öğrenilmiştir. İşlevsel gramer bakış açısından ismin hâlleri söz yapıcı gramer kategorisidir. Her hâlin morfoloji verileri, belirli kontekst içinde şekillenen semantik özellikleri var. Her bir hâlin özgü sentaktik işlevleri vardır. Bu bildiriden kıyaslamalı dilbilimi, kuramsal dilcilik, bu bağlamda Türk dillerinde yapılan araştırmalarda kullanılabilir.

### **Kaynakça**

DƏMİRÇİZADƏ Ə., QULİYEV D., (1938). Qrammatika.I hissə. Morfologiya. Natamam və orta məktəb üçün. Bakı: Azər nəşr.

ƏLİYEVƏ, Elnarə, (2011). *Türk dillərində hal kategoriyası və onun adlandırılması*. Terminologiya məsələləri, №2, s.91-98s.

ƏSƏDOVA, Adilə, (2009). Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Bakı.

KAZIMOV, Qəzənfər, (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: Elm və təhsil.

LÜBİMOV, Konstantin, (1967). *Türkçede Kaç İsim Hali Var?!* Dil Bilgisi Sorunları. Ankara Üniversitesi Basımevi, s.57-61.

SEYİDOV, Yusif, (2010). Əsərləri, 15 c. IX c. Bakı: Bakı Univ.

ÇOMSKY, Noam, (2014). *Aspects of the Theory of Syntax*, 50th Anniversary Edition. MIT Press,.

ВИНОГРАДОВ, Виктор, (1947). Русский язык. Грамматическое учение о слове. М-Л. Гос. Уч-пед. Изд. Мин. Проев. РСФСР.

ДМИТРИЕВ, Николай, (1962). Строй тюркских языков, Москва: Изд. Восточной литературы.

ЗАРИПОВ Р.Ф., (1971). *Категории надежда в башкирском языке*. Автореф. Дисс... кан. филол.наук.- Уфа.

ЗУЛПУКАРОВ, Капар Зулпукарович, (1994). Падежная грамматика: теория и прагматика. Санкт-Петербург -Ош-.

КОДУХОВ, Витали Иванович, (1974). Общее языкознание, Москва: Высшая школа.

КОНДРАТЬЕВА, Наталья Владимировна, (2011). Категория падежа имени существительного в удмуртском языке / Удмуртский государственный университет. Кафедра общего и финно-угорского языкознания. Ижевск: Удмуртский университет.

КУРИЛОВИЧ, Ежи, (1962). *Проблема классификации падежей* // Очерки по лингвистике. Москва: Изд-во иностранной лит-ры.. С. 174–203.

ЩЕРБАК, Александр Михайлович, (1977). Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, Ленинград: Наука.



**AKRAN EĞİTİM İLE VERİLEN İLK OKUMA YAZMA ÖĞRETİMİNİN YABANCI UYRUKLU BİRİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİNİN OKUMA BECERİSİNE ETKİSİ**

**THE EFFECT OF PRIMARY READ AND WRITING EDUCATION GIVEN BY PEER EDUCATION ON THE READING SKILLS OF FOREIGN FIRST GRADE STUDENTS**

Emine BALCI

*Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi,  
Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Türkiye  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1994-6819>  
emine.balci@alanya.edu.tr*

Ayşe ÇELİK

*YL Öğrencisi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi,  
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel Eğitim Anabilim Dalı, Türkiye  
215445011@ogr.alanya.edu.tr*

**Özet**

Türkiye, Asya ve Avrupa'ya köprü olmasından dolayı uzun senelerdir göç alan bir ülkedir. Son yıllarda da meydana gelen savaşlar, batıya yapılan göçlerde de geçiş ülkesi olarak tercih edilmesi sebebiyle ülkeye yapılan göç sayısı artmıştır. Bu durum eğitimde bazı aksaklıklar yaşanmasına sebep olabilmektedir bu çalışmada yaşanan bu aksaklıklara ilham vermesi açısından Antalya ilinin Alanya ilçesinde özel bir okulda okuyan 15 tane birinci sınıf yabancı uyruklu öğrencilerin ilk okuma yazma sürecini incelemek amaçlanmıştır. Yabancı uyruklu birinci sınıf öğrencilerinin okuma düzeyi ölçeği, okuma hızı, okuduğunu anlama ve yazma becerisi incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda araştırma nicel araştırma yönteminden ön test ve son testi kapsamaktadır. Verilerin toplanmasında Obalar (2009) tarafından hazırlanan okuma düzeyi ölçeği, Obalar (2009) tarafından hazırlanan okuduğunu anlama ölçeği ve Benik (2018) tarafından geliştirilen yazma becerisi değerlendirme ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde SPSS 29 (Statistical Package for Social Sciences) paket programı kullanılmıştır. Toplanan veriler SPSS programı ile çözümlenerek tablolştırılmıştır. Araştırma sonucuna göre yabancı uyruklu öğrencilere akran eğitimiyle verilen okuma eğitiminde; öğrencilerin okuma, okuduğunu anlama ve yazma becerilerine göre uygulanan ön test ve son test sonuçları arasında anlamlı bir fark olduğu bulunmuştur. Yapılan bu çalışmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

**Anahtar sözcükler:** Yabancı uyruklu öğrenci, okuma öğretimi, yazma öğretimi, ilkokul, ilk okuma.

**Abstract**

Turkey is a country that has been receiving immigration for many years because it is a bridge to Asia and Europe. The number of migrations to the country has increased due to the wars that have taken place in recent years and the fact that it is preferred as a transit country in migrations to the west. This situation may cause some disruptions in education. In this study, it was aimed to examine the first literacy process of 15 first-year foreign students studying in a private school in Alanya, Antalya, in order to inspire these disruptions. The reading level scale, reading speed, reading comprehension and writing skills of foreign first year students were examined. For this purpose, the research includes the pre-test and post-test from the quantitative research method. Reading level scale prepared by Obalar (2009),

reading comprehension scale prepared by Obalar (2009) and writing skill assessment scale developed by Benik (2018) were used to collect data. SPSS 29 (Statistical Package for Social Sciences) package program was used in the analysis of the data. The collected data were analyzed and tabulated with the SPSS program. According to the results of the research, it was found that there was a significant difference between the results of the pre-test and post-test applied according to the reading, reading comprehension, and writing skills of foreign students. It is thought that this study will contribute to the field.

**Keywords:** Foreign student, teaching reading, teaching writing, primary school, primary reading.

## Giriş

Türkiye, bulunduğu konumdan dolayı uzun senelerdir göç alan bir ülkedir. Son yıllarda da meydana gelen savaşlar, batıya yapılan göçlerde de geçiş ülkesi olarak tercih edilmesinden dolayı ülkeye yapılan göç sayısı artmıştır. (Sarıtaş, Şahin, Çatalbaş, 2016). Göçler, her seferinde bir yere ait olmayı bırakarak yani kurdukları düzeni bırakıp, yepyeni kültür, yepyeni ortam ve yepyeni dil ile karşılaştığından farklı problemlere maruz kalıp, bireyde adaptasyon sorununu ortaya çıkarmaktadır (Özdemir, Benzer, Akbaş, 2009; Kılınç, 2014; Uluocak, 2009). Her ülkenin kendine ait kültürü olmasından dolayı birey, göç ettiği ülkeye alışma sürecinde bulunmaktadır. Yani kendi kültürü ile yerleştiği ülkenin kültürü arasında farklılıklar bulunmaktadır ama bazı uluslararası sorunlardan dolayı göç etmek mecburiyetinde kalmaktadır. Böylelikle de son zamanlarda Türkiye'ye yapılan göçlerde artış görülmektedir. Bu durum sonucunda Türkiye'de bulunan yabancı uyruklu öğrenci sayısının arttığı gözlenmiştir. Bu durumla birlikte göç sayısı arttıkça ülkede meydana gelen sorunlar da artmaktadır yaşanan sorunların içerisinde eğitim öğretimle ilgili olanı belki de en önemlisidir. Eğitim, toplumların en temel sosyal ihtiyaçlarındandır. Eğitimde yaşanacak problemlerin içerisinde kültürel farklılıklar, dil yapısı gibi yaklaşımlar başta yer almaktadır. Bu yüzden ülkemizde bulunan yabancı bireyler arttıkça eğitimde yaşanacak problemlere karşı çözümler geliştirmek gerekmektedir. Ülkemizde yabancı uyruklu öğrencilerin sayısında artış olmasından dolayı bizim okullarımıza gittikleri zaman diğer öğrencilerden farklı olarak okuma yazma öğretirken, ilk önce buldukları ülkenin dilini öğretmek gerekmektedir. Bunu da en iyi yabancı uyruklu öğrencilerin, Türk öğrencilerle bir arada iletişim kurarak yani akran öğrenme aracılığıyla gerçekleştirebileceği düşünülmektedir. Akran öğrenme tekniğinde öğrenci, aktif bir biçimde öğrenme sürecinde yer almaktadır. Başka bir ifadeyle akran öğrenme, öğrencinin arkadaşından öğrenmesi demektir (Petres, 2008). Bu teknik öğrencilerin motivasyonlarını yükselterek kendilerine olan güvenin artmasını ve başarılarının yükselmesini sağlamaktadır (Thurston ve diğerleri, 2007). Bu sebeple dilin, farklı kültürleri ve toplumları bir arada buluşturabilen ortak bir araç olduğu görülmektedir. Yabancı uyruklu öğrencilere göç ettikleri ülkede temel yaşamlarını devam ettirebilmesi için o ülkenin dilinin eğitiminin verilmesi ve okuma yazma öğretilmesi farklı kültürden olan milletleri bir arada tutması için önemli süreçtir (Arı, 2010). Yabancı uyruklu öğrencilerin, yeni taşındıkları bir ülkede kendilerini rahat hissedebilmeleri ve başarılarının artması için iletişim becerilerinin yüksek olmasıyla doğrudan bir ilişki vardır. Yani yabancı uyruklu öğrenciler sözlü ve yazılı bir şekilde kendilerini doğru ifade edebilmeleri sonucunda, başarılı olma ve mutlu hissetmeleri arasında birbirlerini olumlu olarak etkilediği söylenebilir (Dincel, 2016). Silver ve Binatlı Büyükkurt (akt. Erginer, 1996:15)'a göre öğrenmenin düzgün bir şekilde olabilmesi için iyi bir okuma ve yazma gerçekleşmesi gerekmektedir.

Akyol'a (2006) göre okuma ve yazma bilmek günümüzde bireyin hiç kimseye gereksinim duymadan yaşayabilmesi için hayatı boyunca ihtiyaç duyduğu iki araçtır. Yani en temel becerilerden biri olan okuma yazma bireyde yaşamı boyunca etkilerini sürdürecektir.

Bireyde kazandırılmak istenilen okuma yazma becerileri, sadece harf/hece/kelime okumak değil; okuduğu metni anlamak, düşüncelerini net bir şekilde söyleyebilmek gibi becerileri de kapsamaktadır (Erginer, 1996). Akyol'a (2006) göre ilk okuma yazma ve dil becerisi süreci yabancı uyruklu

öğrencilerin sözlü dilden yazılı dile geçerken kazandığı alışkanlıkların devamlılığını sürdürebilmesi için önemlidir. Okuma ve yazma yalnızca yazılı ve yazısız metinleri aktarma ve seslendirme değil; dili güzel, etkili ve doğru kullanma, karar verme, anlama ve hissetme, problem çözme, iletişim kurma gibi olgulardır. İlk okuma ve yazmanın amacı, öğrenciye hayatı boyunca kullanacağı en temel becerileri kazandırarak, sosyal, zihinsel ve duygusal yönlerden geliştirip, değiştirmektir. Yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçe ilk okuma, yazma ve dil becerilerinin kazandırılmasında farklı yöntem ve tekniklerin kullanılmasıyla, yaşayacak olduğu problemler en aza indirilmelidir. Okuma yazma ve dil becerisi bireye kazandırılırken zahmetli bir süreçten geçilmektedir; bu durum bir de Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrenciler için daha da zorlaşmaktadır. Böylelikle yabancı uyruklu öğrencilerle ilgili yapılacak olan çalışmalarda dil becerilerini ve okuma yazmayı kazandırırken uygulanacak olan yöntem ve tekniklerin belirlenmesi ile karşılaşılabilecek problemlere çok hızlı çözüm yolları bulunmalıdır (Akyol, 2006). Bu yüzden örgün eğitimde hedeflenen amaç, kazandırılmak istenilen becerileri geliştirmek için okuma, dinleme, konuşma ve yazma becerilerine ağırlık veren yöntem ve teknikler üzerinde araştırmalar yapmaktır (Duru, 2009).

Bu sebeple yaşanacak bu problemlere çözüme ulaştırabilmek için bu araştırmada, birinci sınıfa giden yabancı uyruklu öğrencilerin ilk okuma yazma sürecini incelemek amaçlanmıştır. Yabancı uyruklu birinci sınıf öğrencilerinin okuma becerisi, okuduğunu anlama, okuma hızı ve yazma becerisi incelenmiştir. Böylelikle karşılaşılan problemlere karşı uygulanabilecek yöntemlere katkı sağlanacaktır.

Türkiye’de yabancı uyruklu öğrenci sayısının artması nedeniyle bu alanda yapılacak çalışmalar da artmaktadır ancak yeterli düzeyde değildir. Bu yüzden yapılan çalışmanın alana katkı sunulacağı düşünülmektedir.

## **Yöntem**

### **Araştırmanın Modeli**

Bu araştırmada, ilkokul birinci sınıfa giden yabancı uyruklu öğrencilerin ilk okuma yazma sürecini incelemek için ön test ve son test kullanılmıştır. Bu yüzden araştırma, tarama modelini içermektedir. Ortaya çıkan bir durumun özelliklerini belirlemek için tarama (survey) modeli kullanılmaktadır (Büyüköztürk ve Ark., 2013). Araştırma, tarama modeli kapsamında nicel araştırma yöntemini içermektedir.

### **Çalışma Grubu**

Araştırmanın katılımcılarını, 2022-2023 eğitim-öğretim yılında Antalya ilinin, Alanya ilçesindeki özel bir okulda okuyan 15 tane yabancı uyruklu birinci sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Tablo 2.2.1’de katılımcıların detaylı bilgileri yer almaktadır. Bu araştırmanın çalışma grubu belirlenirken amaçlı örneklem yönteminden yararlanılmıştır. Amaçlı örneklem yöntemi, araştırmaya katılacak kişilerin belli bir hedefe göre seçilmesi anlamına gelmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

**Demografik Özelliklere İlişkin Sonuçlar ve Yorumlar****Tablo 2.2.1.** Yabancı uyruklu öğrencilerin demografik özelliklerinin dağılımı

Özellikler	Değişkenler	n	%
Cinsiyet	Kadın	6	60
	Erkek	9	40
Yaş	6	11	73,3
	7	4	26,7
Ülke	Rusya	8	53,3
	Kazakistan	3	20
	Ukrayna	2	13,3
	Beyaz Rusya	2	13,3
<b>Toplam</b>		<b>15</b>	<b>100</b>

Tablo 1’ de görüldüğü üzere yabancı uyruklu öğrencilerin, 6’sı (%40) kadın, 9’u (%60) erkektir. Yaş değişkenine göre 11 (%73,3) kişi 6 ve 4 (%26,7) kişi 7 yaşlarında olduğu tablo 1’ de gösterilmiştir. Yabancı uyruklu öğrenciler ülkelerine göre incelendiğinde; 8’i (%53,3) Rusya, 3’ü (%20) Kazakistan, 2’si (13,3) Ukrayna ve 2’si (%13,3) Beyaz Rusya olduğu tabloda yer almaktadır.

**Veri Toplama Araçları**

Bu çalışmada, yabancı uyruklu öğrencilerin okuma yazma öğrenme sürecine ilişkin bilgileri, araştırmacı tarafından hazırlanan öğrenciyi tanıma formu, okuma düzeylerini ölçmek için Obalar (2009) tarafından hazırlanan “Okuma Düzeyi Ölçeği, okuduğunu anlama becerisini ölçmek için Obalar (2009) tarafından hazırlanan “Okuduğunu Anlama Ölçeği” , yazma becerisini ölçmek için Benik (2018) tarafından geliştirilen “Yazma Becerisi Değerlendirme Ölçeği” , okuma hızları ise araştırmacı tarafından hazırlanan gözlem formuyla gözlenerek toplanmıştır. Hazırlanmış olan bu ölçekler alanında uzman araştırmacıların görüşleri alınarak geçerliğe katkı sağlanmıştır. Araştırma için gerekli olan verilerin toplanmasında kullanılan ölçekler aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

**Okuma Düzeyi Ölçeği**

Yabancı uyruklu öğrencilerin okuma düzeylerini ölçmek için Obalar (2009) tarafından hazırlanan “Okuma Düzeyi Ölçeği “uygulanmıştır. Ölçek 18 maddeli ve 5’li likert şeklindedir.

Uygulanan ölçeğin korelasyon değeri .781’dir ve .001 düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Cronbach Alpha değerleri ise. 953 ve 968 çıkmıştır. Ortaya çıkan bu değerler okuma düzeyi ölçeğinin güvenilirliğini göstermektedir (Obalar, 2009).

**Okuduğunu Anlama (Paragraf) Ölçeği**

Yabancı uyruklu öğrencilerin okuduğu anlama becerisini ölçmek için Obalar (2009) tarafından hazırlanmış olan 20 maddelik ölçek uygulanmıştır. Ölçeğin, KR–20 (Kuder Richardson–20) üzerinden güvenilirliği hesaplanmıştır. KR–20 = 0,864’tür. Bu sonuç ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (Obalar, 2009).

**Okuma Hızlarına Ait Çizelge**

Öğrencilerin okuma hızını ölçmek için araştırmacı tarafından hazırlanan gözlem formu ile dakikada ne kadar kelime okuduğu bulunmuştur. Öğrencilerin okuma hızını ölçmek için MEB üzerinden seçilmiş olan metin iki sınıf öğretmeni, biri dil gelişimi üzerine çalışmaları olan toplamda üç akademisyenden uzman görüşü alınarak tercih edilmiştir.

### Yazma Becerisi Değerlendirme Ölçeği

Öğrencilerin yazma becerisini ölçmek için Benik (2018) tarafından hazırlanan “Yazma Becerisi Değerlendirme Ölçeği” uygulanmıştır. Uygulanan ölçek üçlü likert şeklinde olup, 22 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin iki faktörlü varyans sonucu %66.08 olarak bulunmuştur. Cronbach alfa değeri ise .96 olarak bulunmuştur bu sonuç ölçeğin güvenilirliğini göstermektedir (Benik, 2018).

### Veri Toplama Süreci

Araştırma verileri toplanmadan önce çalışmanın yapılabilmesi için okul idaresinden gerekli izinler alınmıştır. Gerekli izinler alındıktan sonra eğitimler verilmeden önce öğrencilere veri toplama araçlarında yer alan ölçeklerle ön test uygulanmıştır. Ardından eğitimlere başlanmıştır. İlk olarak öğrenciler yabancı uyruklu olduğu için dersler % 20 Rusça konuşarak yani Rusça – Türkçe arasında tercüme yaparak eğitimlere başlanmıştır. Daha sonra tüm ders boyunca Türkçe konuşarak devam edilmiştir. Öğrencilerin Türkçe dilini daha iyi anlamaları için Rusça dilinde izlediği çizgi filmleri Türkçe dilinde izlettirilmiştir böylelikle Rusça olarak nerde ne konuştuğunu bildiği için Türkçeyi anlamasına ve konuşmasına yardımcı olmuştur. Yine yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçe dilini daha rahat konuşup anlayabilmeleri için Türk öğrencilerle bir araya getirilmiştir. Böylelikle Türkçeyi daha iyi anlayabilmektedirler. Sesleri öğretmek için dijital platformlardan yararlanılmıştır hem izleyip hem dinledikleri için akıllarında daha kalıcı olmuştur. Bol bol Türkçe metinler izlettirilip, dinlettirilerek okuması ve anlaması geliştirilmiştir. Yazma becerisini geliştirmek için ise okuma yazma kitabında olan metinleri kitaptan bakıp deftere yazma çalışması yaptırılmıştır. Eğitimler bu şekilde sekiz hafta verildikten sonra yine aynı ölçeklerle de son test uygulanmıştır.

### Verilerin Analizi

Bu çalışmada yabancı uyruklu birinci sınıf öğrencilerinin okuma düzeyi, okuduğunu anlama, okuma hızı ve yazma becerilerini belirlemek için uygulanacak testlerden elde edilen nicel verilerin değerlendirilmesinde SPSS 29 (Statistical Package for Social Sciences) paket programı kullanılmıştır. Toplanan veriler SPSS programında çözümlenerek tablolştırılmıştır. Toplanan verilerin analizinde okuma düzeyi ölçeğinde, okuduğunu anlama becerisi değerlendirme ölçeğinde ve yazma becerisi değerlendirme ölçeğinde Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi, okuma hızında ise yüzde ve frekanslar kullanılmıştır. Her istatistiksel işlem için en az .05 anlamlılık düzeyi aranmıştır.

### Bulgular ve Yorum

#### Okuma Becerilerine İlişkin Bulgular

**Tablo 2.1.1.** Yabancı uyruklu öğrencilerin okuma becerilerinin ön test - son test puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi sonuçları

Sontest-Öntest	n	Sıra Ort.	Sıra Toplamı	Z	p
Negatif Sıralar	0	,00	,00	-3,181	,001*
Pozitif Sıralar	13	7,00	91,00		
Eşit	2				

\*p<05

Tablo 3.1.1. incelendiğinde yabancı uyruklu öğrencilerin eğitim öncesinin eğitim sonrasına göre farkın negatif sayısı 0 iken pozitif sayısı 13 olduğu, değişiklik göstermeyen kişi sayısının da 2 olduğu görülmektedir. Eğitim sonrası okuma becerisi artan 13 yabancı uyruklu öğrencinin olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Yabancı uyruklu öğrencilerin okuma becerilerinde eğitim öncesi ve sonrası sıra ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır (p<0,05).

**Okuduğunu Anlama Becerilerine İlişkin Bulgular****Tablo 3.2.1.** Yabancı uyruklu öğrencilerin okuduğunu anlama becerilerinin ön test- son test puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi sonuçları

Sontest-Öntest	n	Sıra Ort.	Sıra Toplamı	Z	p
Negatif Sıralar	0	,00	,00	-3,417	,001*
Pozitif Sıralar	15	8,00	120,00		
Eşit	0				

\*p&lt;05

Tablo 3.2.1. incelendiğinde yabancı uyruklu öğrencilerin eğitim öncesinin eğitim sonrasına göre farkın negatif sayısı 0 iken pozitif sayısı 15 olduğu, değişiklik göstermeyen kişi sayısının da 0 olduğu görülmektedir. Eğitim sonrası okuma becerisi artan 15 yabancı uyruklu öğrencinin olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Yabancı uyruklu öğrencilerin okuduğunu becerilerinde eğitim öncesi ve sonrası sıra ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır ( $p<0,05$ ).

**Okuma Hızlarına İlişkin Bulgular****Tablo 4.3.1.** Yabancı uyruklu öğrencilerin bir dakikada okudukları kelime sayısının frekans ve yüzdeleri sonuçları

Boyut	Sayı	f	%	
Bir dakikada okunan kelime	1	1	6,7	
	6	3	20,0	
	7	1	6,7	
	10	1	6,7	
	12	1	6,7	
	14	1	6,7	
	15	1	6,7	
	16	2	13,3	
	25	1	6,7	
	29	1	6,7	
	56	1	6,7	
	<b>Toplam</b>		<b>15</b>	<b>100</b>

Tablo 3.3.1’de görüldüğü üzere yabancı uyruklu öğrencilerin, bir dakikada okuduğu; 1’i 1 (%6,7), 3’ü 6 (%20), 1’i 7 (%6,7), 1’i 10 (%6,7), 1’i 12 (6,7), 1’i 14 (6,7), 1’i 15 (%6,7), 2’si 16 (%13,3), 1’i 25 (%6,7), 1’i 29 (6,7) ve 1’i 56 (6,7) kelime sayıları tabloda yer almaktadır.

## Yazma Becerilerine İlişkin Bulgular

**Tablo 3.4.1.** Yabancı uyruklu öğrencilerin yazma becerilerinin ön test- son test puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi sonuçları

Sontest-Öntest	n	Sıra Ort.	Sıra Toplamı	Z	p
Negatif Sıralar	0	,00	,00	-3,413	,001*
Pozitif Sıralar	15	8,00	120,00		
Eşit	0				

\*p<05

Tablo 3.4.1. incelendiğinde yabancı uyruklu öğrencilerin eğitim öncesinin eğitim sonrasına göre farkın negatif sayısı 0 iken pozitif sayısı 15 olduğu, değişiklik göstermeyen kişi sayı sayısının da 0 olduğu görülmektedir. Eğitim sonrası yazma becerisi artan 15 yabancı uyruklu öğrencinin olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Yabancı uyruklu öğrencilerin yazma becerilerinde eğitim öncesi ve sonrası sıra ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır ( $p<0,05$ ).

### Sonuç ve Tartışma

Araştırmada, ülkemizde bulunan birinci sınıf yabancı uyruklu öğrencilerin ilk okuma yazma süreçlerine bakılmıştır. Yabancı uyruklu öğrencilerin okuma düzeyi, okuma hızı, okuduğunu anlama ve yazma becerisi incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini Antalya ilinin Alanya ilçesinde özel bir okulda okuyan 15 tane birinci sınıf yabancı uyruklu öğrenci oluşturmaktadır.

Araştırmaya katılan öğrenci sayısı az olduğundan veriler normal dağılım göstermemiştir. Bu nedenle non-parametrik tekniklerden Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile analizler yapılmıştır. Araştırmanın amaçları doğrultusunda ortaya çıkan sonuçlar aşağıda sıralanmaktadır.

Araştırmanın demografik özelliklerine bakıldığında, erkek yabancı uyruklu öğrenci sayısı kız yabancı uyruklu öğrenciler sayısından fazladır. Yaşa bakıldığında da 7 yaşında olan öğrenci sayısı daha azdır. Bu durum okula başlama yaşının daha küçük olduğu anlamına gelmektedir. Araştırmaya katılan yabancı uyruklu öğrencilerin ülkesine bakıldığında en fazla Rusya'dan daha sonra Kazakistan, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın ise eşit olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum da Antalya ilinin Alanya ilçesinde yaşayan çok fazla yabancı uyruklu bireylerin olduğunu göstermektedir.

Araştırmanın birinci alt problemine bakıldığında yabancı uyruklu öğrencilerin okuma becerilerinde pozitif yönde bir artış olduğu görülmektedir. Eğitim öncesinde yabancı uyruklu öğrenciler okuyamıyorken eğitim sonrasında okuma becerilerinin de artış olduğu yapılan ön test ve son testlerde aldıkları puandan anlaşılmaktadır.

Araştırmanın ikinci alt problemine bakıldığında yabancı uyruklu öğrencilerin okuduğunu anlama becerilerinde pozitif yönde bir artış olduğu görülmektedir. Eğitim öncesinde ve sonrasında görülen olumlu bir artış olduğu uygulanan ön test ve son testlerin puanlarında anlaşılmaktadır.

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan okuma hızlarına bakıldığında bazı yabancı uyruklu öğrencilerin okuduğu kelime sayısı yüksekken bazılarının orta ve düşük olduğu görülmektedir. Bu durumda öğrenciler arasında farklılık olabileceğini anlatmaktadır.

Araştırmanın dördüncü alt problemine bakıldığında yabancı uyruklu öğrencilerin yazma becerilerinde de pozitif yönde bir artış olduğu görülmektedir. Eğitim öncesi ve sonrasında yazma becerilerinde olumlu bir artış olduğu ön test ve son testlerde alınan puanlardan anlaşılmaktadır.

Yapılan bu araştırmada birinci sınıfa giden yabancı uyruklu öğrencilerin ilk okuma yazma süreçlerinde verilen eğitimlerin öğrencileri bilgilendirdiği, okuma, okuduğunu anlama ve yazma becerilerinde geliştirdiği sonucuna ulaşılmaktadır.

### Kaynakça

- AKYOL, H. (2006). *Türkçe İlk Okuma Yazma Öğretimi*. (5. Baskı). Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- ARI, Ş. (2010). *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde ilköğretimin ikinci kademesinde öğrenim gören yabancılara Türkçe öğretimi üzerine bir değerlendirme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- BENİK, T. (2018). *İlkokul Birinci Sınıf Öğrencilerinin Yazma Becerilerinin ve Yazma Hızlarının İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., KILIÇ ÇAKMAK, E., AKGÜN, Ö.E., KARADENİZ, Ş. VE DEMİREL, F. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (15.baskı). Ankara: Pegem.
- DİNCEL, Ö. (2016). *Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Yazma Becerilerinin Geliştirilmesi (Bir Aksiyon Araştırması)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Giresun Üniversitesi, Giresun.
- DURU, H. (2009). *Atasözleri ve deyimlerin yabancılara öğretilmesinde yöntem ve teknikler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ERGİNER, E. (1996). *İlkokuma ve Yazma Öğretimindeki Öğretmen Davranışlarının Değerlendirilmesi ve Sınıf Öğretmenliği Eğitimine Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KILINÇ, E. (2014). *Antalya'da Yaşayan Yabancı Uyruklu Aile Çocuklarının Karşılaştığı Eğitim Sorunları (Uluslararası Özel Antalya Rus Okulu Örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- OBALAR, S. (2009). *İlköğretim 1.Sınıf Öğrencilerinin İlk Okuma Yazma Becerileri ile Sosyal Duygusal Uyum ve Zekâ Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- ÖZDEMİR, S.M, BENZER, H. VE AKBAŞ, O. (2009). "Almanya'da Yaşayan 15-19 Yaş Türk Gençlerinin Eğitim Sorunlarına İlişkin Bir İnceleme (Kuzey Ren Vestfalya Örneği)", Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD). 10(1): 23-40
- PETRES, K. (2008). *What is meant by" active learning?* Education, 128(4), 566-569.
- SARITAŞ E, ŞAHİN Ü, ÇATALBAL G. (2016) *İlkokullarda Yabancı Uyruklu Öğrencilerle Karşılaşılan Sorunlar*. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi, Sayı 25-1/208-229.
- THURSTON, A., VAN DE KEERE, K., TOPPING, K. J., KOSACK, W., GATT, S., MARCHAL, J., MESTDAGH, N., SCHMEINCK, D., SIDOR, W. VE DONNERT, K. (2007). Peer learning in primary school science: theoretical perspectives and implications for classroom practice."Electronic Journal of Research in Educational Psychology, 13, 5(3), 477-496.
- YILDIRIM, A., & ŞİMŞEK, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.



## İNTERNET MEMLƏRİ KOMMUNİKASIYA VASİTƏSİ KİMİ

### INTERNET MEMES AS A MEDIA OF COMMUNICATION

Eminli Böyükxanım İBRAHİM

*Prof. Dr., Sumgayıt Devlet Üniversitesi*

*Azərbaycan*

*resadok50@gmail.com*

#### **Xülasə**

Bu gün İnternet təkcə global məlumat mənbəyi və ünsiyyət məkanı deyil, həm də yaradıcılıq platformasıdır.

İnternet memləri son illərdə fəallığı artan İnternet diskursunda komik effekt əldə etmək üçün xüsusi vasitə hesab edilir. Mem cəmiyyətin bir çox üzvləri tərəfindən qəbul edilən ideya, obraz, mədəniyyət obyektidir. "Mem" anlayışı ilk dəfə sosial-mədəni proseslərə tətbiqi üçün replikator konsepsiyasını təklif edən R Dokins tərəfindən təqdim edilmişdir: Memlərə misal olaraq melodiyalar, ideyalar, gurultulu sözlər və ifadələr və s. göstərilə bilər. Geniş mənada mem mədəni informasiyanın ötürülməsi və saxlanması mexanizmi kimi qəbul edilir. Memin əsas xüsusiyyəti təkrar etmək qabiliyyətidir.

İnternet memlərin yaranması üçün o qədər vacib texnologiyadır ki, bu mühitdə aktiv şəkildə yayılanlar müvafiq adı - İnternet memlərini aldılar, baxmayaraq ki, zarafatların, lətifələrin və digər məşhur "yaradıcı məhsulların" digər ölkələrdə uğurla yayıldığı aydındır.

Deməli, İnternet mem (və ya İnternet fenomeni) informasiya vahidi, informasiya texnologiyasının xidmət etdiyi mühitdə - adətən, kortəbii şəkildə populyarlıq qazanmış obyektdir.

Memlərin yaranma yerləri müxtəlif İnternet icmalarıdır (bloqlar, forumlar, söhbətlər, sosial şəbəkələrdəki qruplar və s.).

Ünsiyyətin effektivliyi birbaşa İnternet istifadəçisinin memin gizli mədəni konnotasiyalarını izah etmək, komik effekti təmin edən assosiativ əlaqələri bərpa etmək qabiliyyətindən asılıdır. Beləliklə, bu yumor "hamı üçün deyil", yalnız "anlayanlar" üçündür: komik effekt müəyyən bir auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, İnternet məkanının açıqlığı səbəbindən mem tez-tez verilən məhdudiyətləri dəf edərək geniş auditoriyaya məlum olur ki, bu da öyrənilmək üçün xüsusi maraq doğurur.

#### **Abstract**

Today, the Internet is not only a global source of information and communication space, but also a creative platform. Internet memes are considered a special tool to achieve a comic effect in Internet discourse, which has become increasingly active in recent years. A meme is an idea, an image, a cultural object accepted by many members of society. The concept of "meme" was first introduced by R Dawkins, who proposed the replicator concept for its application to socio-cultural processes: Examples of memes are melodies, ideas, buzzwords and expressions, etc. can be shown. In a broad sense, a meme is considered as a mechanism for transferring and storing cultural information. The main characteristic of a meme is its ability to repeat itself. The Internet is such an important technology for the creation of

memes that those actively spreading in this environment received the appropriate name - Internet memes, although it is clear that jokes, anecdotes and other popular "creative products" are successfully distributed in other countries. Thus, an Internet meme (or Internet phenomenon) is an information unit, an object that has gained popularity - usually spontaneously - in an environment served by information technology. The places of origin of memes are various Internet communities (blogs, forums, chats, groups in social networks, etc.). The effectiveness of communication directly depends on the ability of the Internet user to explain the hidden cultural connotations of the meme, to restore the associative connections that provide the comic effect. Thus, this humor is "not for everyone", only for "those who understand": the comic effect is intended for a certain audience. However, due to the openness of the Internet space, the meme often overcomes the given restrictions and becomes known to a wide audience, which is of particular interest for study.

**Keywords:** *comic effect, internet communication, internet meme, social network*

## Giriş

Bu gün İnternet təkcə qlobal məlumat mənbəyi və ünsiyyət məkanı deyil, həm də yaradıcılıq platformasıdır.

İnternet memləri son illərdə fəallığı artan İnternet diskursunda komik effekt əldə etmək üçün xüsusi vasitə hesab edilir. Mem cəmiyyətin bir çox üzvləri tərəfindən qəbul edilən ideya, obraz, mədəniyyət obyektidir. "Mem" anlayışı ilk dəfə sosial-mədəni proseslərə tətbiqi üçün replikator konsepsiyasını təklif edən R Dokins tərəfindən təqdim edilmişdir: Memlərə misal olaraq melodiyalar, ideyalar, gurultulu sözlər və ifadələr və s. göstərilə bilər. Geniş mənada mem mədəni informasiyanın ötürülməsi və saxlanması mexanizmi kimi qəbul edilir. Memin əsas xüsusiyyəti təkrar etmək qabiliyyətidir.

İnternet memlərin yaranması üçün o qədər vacib texnologiyadır ki, bu mühitdə aktiv şəkildə yayılanlar müvafiq adı - İnternet memlərini aldılar, baxmayaraq ki, zarafatların, lətifələrin və digər məşhur "yaradıcı məhsulların" digər ölkələrdə uğurla yayıldığı aydındır.

Deməli, İnternet mem (və ya İnternet fenomeni) informasiya vahidi, informasiya texnologiyasının xidmət etdiyi mühitdə - adətən, kortəbii şəkildə populyarlıq qazanmış obyektdir.

Memlərin yaranma yerləri müxtəlif İnternet icmalarıdır (bloqlar, forumlar, söhbətlər, sosial şəbəkələrdəki qruplar və s.).

İnternet meminin fenomenini daha yaxşı başa düşmək üçün onun əsas xüsusiyyətlərinə müraciət edək:

1. *Virulentlik* - çoxlu sayda İnternet istifadəçiləri arasında tez yayılma və təkrarlanma qabiliyyəti.
2. *Emosionallıq* duyğuların və təcrübələrin xassəsidir. Bir qayda olaraq, İnternet məni sevindirir, şənəndirir, təəccübləndirir, lakin eyni zamanda, məyusluq və kədərə xitab edən kədərli xatirələr də olur. Emosionallıq İnternet meminin əsas xüsusiyyətlərindən biridir, bir İnternet istifadəçisindən İnternet meminin ötürülməsi, adətən, müəyyən bir emosionanı paylaşmaq məqsədi ilə həyata keçirilir.
3. *Ardıcılıq* - eyni vahidlərin cərgələrini yaratmaq bacarığı. Bu sətirlər ümumi ideyaları və mövzuları bir araya gətirir və daha uyğun tərtibata malikdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bütün memlər seriyalar arasında fərq qoymur, bu xüsusiyyət istəyə bağlıdır, lakin buna baxmayaraq, seriallıq İnternet meminin əsas xüsusiyyətidir, çünki o, İnternet meminin təkrarlanma və kütləvi xarakter kimi vacib keyfiyyətlərini əks etdirir.
4. *Minimalizm formaları* - İnternet memi minimalist formadır, lakin eyni zamanda, həmişə dərin deyil, eyni məzmunu çatdıran öz-özünə kifayət edən bir işarədir. İnternet mem formasının minimalizmi İnternet meminin əlamətidir, çünki birincisi, genişləndirilmiş forma memin İnternetdə təkrarlanması

prosesini asanlaşdırır, ikincisi, memnin mənasını başa düşməyi və deşifrə etməyi asanlaşdırır. Mem İnternet istifadəçisinin orta İnternet istifadəçisinə yönəlmiş başa düşülən, əlçatan İnternet məhsulu konsepsiyasına uyğundur.

5. *Münasiblik* - konkret sosial və mədəni kontekstdə tətbiq. Aktuallıq memlər sərbəst, anonim fikir ifadəsi üçün platforma rolunu oynayaraq idarə olunur, beləliklə, internet istifadəçisi internet memləri, o cümlədən kobud, ədəbsiz formalar vasitəsilə müəyyən həyat hadisələrinə münasibətini (həm müsbət, həm də mənfi) nümayiş etdirə bilər. forma. İctimaiyyətin tədbirin keçirilməsinə marağını itirməsi və s.

6. *Yumor* - yumoristik istiqamət İnternet meminin əsas aspektlərindən biridir və İnternet meminin başa düşülən və əlçatan onlayn yumor janrına əhəmiyyətli funksional mənsubiyyətidir. Memlərdə folklor, yumorun folklor xarakteri daşıyan bir zarafatla İnternet meminin olmasını görmək asandır. Memlər yumoristik effekt üçün müvafiq vasitələrdən istifadə edir. Üslubi vasitələr sırasında troplardan (metafora, müqayisə, epitet və s.) istifadə olunur. Tez-tez yumor aldadılmış gözləntilərin təsirinə əsaslanır. Qrafik vasitələrdən də fəal istifadə olunur (məzəli şəkil, məşhur filmlərdən kadrlar, Fotoşop proqramı və s.). Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, həzinlik, melanxolik, nostalji və s. kimi emosiyaları cəlb edən, yumoristik komponenti olmayan internet memləri var.

İnternet məlumatın saxlanması və ötürülməsi üçün kommunikativ mühitdir, buna görə də cəmiyyətdə İnternet memlərinin funksiyaları rabitə və məlumat ötürmənin xüsusi üsullarını qoruyarkən də özünü göstərir. Məsələn, icmada ünsiyyət funksiyası memlərin ünsiyyət subyektləri arasında kommunikativ vasitə və katalizator kimi çıxış etdiyini nəzərdə tutur, yəni onlar dünyada baş verənlərə aktual, sadə, yığcam, cəmiyyətdə yayılmış və operativ cavabdırlar.

Onlar sərbəst şəkildə ötürülür və insana yaradıcılıqla fərqli mövqə ifadə etmək imkanı verir. Əgər mem cəmiyyətdə dəstək tapmazsa, o, dəyişir və ya mövcudluğunu dayandırır; əks halda yayıma davam edir. Sosial olaraq hazırlanmış və fərdi şəkildə qəbul edilmiş nəticələr sistemi əhəmiyyətli koordinasiya ilə icma üzvlərinin şüurunu və davranışını istiqamətləndirə bilər. Beləliklə, eyvanlarda quraşdırılmış stullarla mem mübadiləsi və dünyanın sosial və fərdi mənzərəsi əlavə olunur.

Ünsiyyətin effektivliyi birbaşa İnternet istifadəçisinin memnin gizli mədəni konnotasiyalarını izah etmək, komik effekt təmin edən assosiativ əlaqələri bərpa etmək qabiliyyətindən asılıdır. Beləliklə, bu yumor "hamı üçün deyil", yalnız "anlayanlar" üçündür: komik effekt müəyyən bir auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, İnternet məkanının açıqlığı səbəbindən mem tez-tez verilən məhdudiyətləri dəf edərək geniş auditoriyaya məlum olur ki, bu da öyrənilmək üçün xüsusi maraq doğurur.

Müasir internet məkanında aşağıdakı internet mem növləri fəaliyyət göstərir:

- mətn mem: söz və ya ifadə;
- mem şəkli;
- video mem;
- mətn və vizual hissədən ibarət kreollaşdırılmış mem.

Ənənəvi olaraq, İnternet mühitində zarafatlar, əyləncə mediası obyektlərinə keçidlər istifadəçidən istifadəçiyə ötürülürdü, lakin indi İnternet mem adlanan fenomenə xüsusi diqqət yetirilir, yalnız zarafatlar deyil, həm də şifahi və verbal ifadələrin olduğu daha mürəkkəb formasiyalar. qeyri-verbal elementlər ünvana kompleks təsir üçün nəzərdə tutulmuş bir vizual, struktur, semantik və funksional bütöv - kreollaşdırılmış tipli formasiyalar təşkil edir. Bu vəziyyətdə komik effekt əldə etmək imkanları şifahi və simvolik seriyaların üzvi qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Şəkil memləri iki əsas növdə mövcuddur: birincisi, tanınan bir şəkil - məsələn, "pişik", "bayquş" və ya digər simvollar; ikincisi, "Photoshop" ("Photoshop") qrafik redaktorunda hazırlanmış fotosəkil. Videomemlər sosial şəbəkə istifadəçilərinin şəxsi səhifələrində yerləşdirilən, elektron poçtla bir-birinə ötürülən və s. komik videolardır.

İnternet xüsusi informasiya, sosial, psixoloji və linqvistik məkan kimi qəbul edilir. İnternet mühitinin xarakterik xüsusiyyətlərinə virtuallıq, interaktivlik, hipertekstuallıq, qloballıq, yaradıcılıq, anonimlik və mozaika daxildir. İnternet rabitəsinin spesifikliyi qlobal miqyasda və hər hansı bir məlumatın demək olar ki, dərhal pulsuz paylanması imkanı ilə müəyyən edilir. Bu açıq kommunikativ məkan gülüş elementinin mövcudluğu və inkişafı üçün demək olar ki, ideal mühitdir.

Kütləvi kommunikasiyanın özünəməxsus forması kimi internet ünsiyyəti M. M. Baxtinin şərhində “orta əsrlərin ümummilli karnaval həyatı” ilə bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir [1, s. 17]. Əvvəla, virtual ünsiyyət də karnaval kimi məişət və rəsmi qayda-qanunların hüdudlarından kənara çıxmaqla səciyyəli və xüsusi, oynaq formada rəsmiləşir [2].

Oyun İnternetdə üstünlük təşkil edən ünsiyyət formalarından biridir. Bu mühitdə oyun əyləncə funksiyasını “artırır” və internet ünsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini tərtib etmək vasitəsinə çevrilir.

Oyun komponentinin ünsiyyətdə həyata keçirilməsi subyekt tərəfindən müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün bir vasitə kimi (ilk növbədə qeyri-utilitar, estetik) dilin istifadəsi ilə əlaqələndirilir. İnternet ünsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri komik effekt əldə etmək üçün xüsusi imkanları və İnternet diskursuna xas olan komediyanın yeni formalarının, növlərinin və mənbələrinin meydana çıxmasını müəyyən edir, onların xarakteri istifadə olunanlardan başqa mexanizmlərin hərəkəti ilə müəyyən edilir. Virtual linqvistik şəxsiyyət linqvistik ünsiyyət vasitələrinin seçilməsində və istifadəsində son dərəcə yaradıcıdır.

Geniş mənada mem mədəni informasiyanın ötürülməsi və saxlanması mexanizmi kimi qəbul edilir. Memin əsas xüsusiyyəti təkrar etmək qabiliyyətidir.

İnternet memi ümumi əsasda kommunikativ məkanı tədqiq etməyə imkan verən yeni universal ölçü vahidi kimi başa düşülür. İnternet meminin janr spesifikliyi aşağıdakı parametrlərlə müəyyən edilir: 1) yayılma sferasının internet məkanından kənarda, ilk növbədə media sferasında genişlənməsi; 2) janr təbiətinin ikinci dərəcəli xarakteri (onun yaranmasının texnoloji xüsusiyyətlərinə görə); 3) polikod xarakteri və polisemantikliyi (təsvir və şərhə); 4) transformasiya (“memin birindən digərinə mutasiyası” – memlər daim uyğunlaşır və birləşir, internet məkanının getdikcə daha mürəkkəb və spesifik kreollaşmış dilini formalaşdırır); 5) mem tərəfindən çatdırılan konsepsiyanın/ideyanın presedent xarakteri; 6) təkcə əyləncə funksiyalarının deyil, həm də sosial funksiyaların, o cümlədən təsirin həyata keçirilməsində özünü göstərən polifunksionallıq.

İnternet memlərin yaranması üçün o qədər vacib texnologiyadır ki, bu mühitdə aktiv şəkildə yayılanlar müvafiq adı - İnternet memlərini aldılar, baxmayaraq ki, zarafatların, lətifələrin və digər məşhur "yaradıcı məhsulların" digər ölkələrdə uğurla yayıldığı aydındır. Şəbəkənin ixtirasına qədər yollar.İnternet.

Deməli, İnternet mem (və ya İnternet fenomeni) informasiya vahidi, informasiya texnologiyalarının xidmət etdiyi mühitdə - adətən kortəbii şəkildə populyarlıq qazanmış obyektidir.

Bütün məlumatlar İnternet istifadəçiləri arasında kortəbii nəzarətsiz paylanmaya məruz qalmır, ancaq bir çox istifadəçini hər hansı şəkildə ona biganə qoyan, maraq doğuran və ya hər hansı bir assosiasiya yaradan məlumatdır.

Memlər dünyası iki səbəbə görə diqqətə layiqdir: onlar dünya miqyaslı sosial fenomen ola bilərlər, virus kimi yayılır, bir sosial şəbəkə istifadəçisindən digərinə sürətlə ötürülür. [3] İstənilən növ İnternet memlərindən istifadə edərkən komik effekt əldə etmək imkanı ünvanı alanın mədəni kontekstə daxil edilməsi, müəyyən əvvəlki biliklərin olması ilə əlaqələndirilir. Memlərin fəaliyyətinin nisbi kövrəkliyinin səbəbi də budur. Şəraitdən asılı olaraq, memin yayılması bir neçə gündən bir neçə ilə qədər davam edir, bundan sonra replikasiya prosesi yavaşlayır və ya dayanır. Doyma dövrü gəlir: mem başqa, daha yeni memlərlə əvəz olunur. Bəzən mem yalnız internet istifadəçilərinin dar auditoriyasına məlum olaraq qalır. Bununla belə, belə görünür ki, memlər haqqında məlumat mübadiləsi aparən İnternet rabitəsi iştirakçıları üçün memin başa düşülməsi üçün “ictimai olmayan əlçatanlıq” hissi,

onun geniş, kütləvi auditoriya üçün qaranlıq olması əhəmiyyətlidir. İnformasiya mübadiləsində iştirak onlar üçün təşəbbüskarların sayına aid olmaq əlamətidir.

Gənclər yaşlı insanlara nisbətən internet ünsiyyətinə tez qoşulmağa imkan verən yeni məlumatları mənimsəməkdə cəldirlər. Hökumətlərin onlayn həyatlarında istifadə etmək üçün daha çox boş vaxt resursları var - mesajlaşma, şərh yazmaq, məlumat istehlak etmək, yeni internet memləri yaratmaq.

Gənclər kiçik və orta qruplarda istifadə olunan və insanlar arasında gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan “yerli” memləri, ümumi bilikləri, fikir və ideyaların təmsillərində yayılmağa çalışan “ümumi” memləri əldə edirlər. Sosial qrup daxilində memlərin olması onun öz üzvlərinin liderlik mərhələsini keçdiyini göstərir və fərdlərin uğurlu ünsiyyətini müəyyən edir.

Qrup məzmununda memlərin potensial istifadəsi açıq şəkildə tükənməzdir. Memləri təkcə əyləncəli yazılara deyil, həm də tanıtım yazılarına daxil edə bilərsiniz. Yaxşı hazırlanmış memlər və yaxşı seçilmiş emosional auditoriyaya daxil edilmiş viruslu reklam, viruslu məzmun kimi yaxşı işləyə bilər. Məsələn, sosial şəbəkələr vasitəsilə, təşkilatçının iştirakı olmadan, belə mesajlar, belə reklamlar mal və xidmətlərin aktiv alıcılarında daha çox inam yaradır. Hədəf auditoriyanızı tapmaq, bu növün nümayəndələrinin ən çox təmsil olunacağı bir platforma seçmək, insanların bu reklamında özünüzü sübut etməməyə çalışmamaq və sənayedə nəyin aktual olduğunu danışmaq vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, marketinqdə memlərdən istifadə səriştəli, diqqətli olmalı, mem özü səmimi olmalıdır, əks halda reaksiyaya səbəb olmayacaq.

Memlər marka və iqlim dəyişikliyinə diqqət çəkir, lakin satışı birbaşa təsir etmir. Kreativ ideyaların oğurlanması brendin reputasiyasına, satılan mal və xidmətlərin sadıq və stimullaşdırıcı müştərilərinin öyrənilməsinə, onların maraqlarına və davranış arxetiplərinə, zarafat etmək bacarığına pis təsir edir. Hadisələrə və xəbərlərə tez cavab verin, yeni xəbərlər və memlərdən istifadə edin, buna əmin olun.

Əgər mem cəmiyyətdə dəstək tapmazsa, dəyişdirilir və ya mövcudluğunu dayandırır; əks halda yayımını davam etdirir. Sosial olaraq hazırlanmış və fərdi şəkildə qəbul edilmiş nəticələr sistemi əhəmiyyətli koordinasiya ilə icma üzvlərinin şüurunu və davranışını istiqamətləndirə bilər.

### **Ədəbiyyat**

1. Бахтин М. М. Творчество Ф. Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. — Москва : Художественная литература, 1990. — 543 с.
2. Сычев А. А. Юмор в интернет-коммуникации: социокультурный аспект [Электронный ресурс] / А. А. Сычев. — Режим доступа : URL: [www.abc-globe.com/sichev.htm](http://www.abc-globe.com/sichev.htm).
3. <https://stm.az/ru/news/129/medeni-tekamul-ve-mem-anlayisi>

## ORTAOKUL VE LİSE MÜZİK DERSLERİNDE SINIF ÇALGISI OLARAK TÜRK MÜZİĞİ ÇALGILARININ YERİ

### THE SITUATION OF TURKISH MUSIC INSTRUMENTS AS CLASSROOM INSTRUMENTS IN SECONDARY AND HIGH SCHOOL MUSIC LESSONS

Eren LEHİMLER

*Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi  
Eğitim Fakültesi, Müzik Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkiye  
eren.lehimler@alanya.edu.tr*

#### Özet

Ülkemizde müzik eğitimi ilkokul düzeyinden başlayıp lise mezuniyetine kadar devam eden bir süreçtir. Bu süreç içerisinde alan öğretmeni olarak müzik öğretmenleri ortaokul ve lise müfredatlarında yer alan müzik derslerini yürütmektedirler. Müzik dersi öğretim programı içerisinde yer alan müzik kültürü, müziksel yaratıcılık, dinleme-söyleme, müziksel algı ve bilgilenme temel alanlarında kültürel mirasın aktarımı ve okul şarkılarında Türk Müziği öğelerinin büyük ölçüde yer aldığı bilinmektedir. Bu sebeple yapılan bu çalışmada, müzik derslerinde kullanılan sınıf çalgıları arasında program yeterliğini sağlayabilecek Türk müziği çalgılarının kullanım durumlarının ne düzeyde olduğu? sorusu araştırmanın problem durumunu yansıtmaktadır. Bu problem durumuna yönelik olarak düzeyin belirlenmesi amacıyla çalışmada tarama yöntemi kullanılarak araştırma deseni oluşturulmuştur.

Araştırmaya Türkiye genelinde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı resmi ya da özel kurumlarda görev yapan toplam 82 müzik öğretmeni katılmıştır. Müzik öğretmenlerinin müzik dersi içerisinde kullandıkları sınıf çalgılarının belirlenmesine yönelik olarak oluşturulan anket formu ile veriler elde edilmiştir. Veriler yüzde ve frekans tabloları ile belirtilmiş ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır. Sonuç olarak, kültürel aktarım noktasında sınıf çalgısı olarak Türk Müziği çalgıları müzik öğretmenleri tarafından çeşitli nedenlerden dolayı tercih edilmediği, diğer çalgılardan faydalandığı fakat bu çalgılarında Türk Müziği öğelerini tamamen karşılayamadığı için öğretimin istenilen düzeyde gerçekleşmediği yargılarına ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuçlara istinaden, Türk müziği çalgılarının kullanımının artırılmasına yönelik çalışmaların yapılması önerilmektedir.

**Anahtar sözcükler:** Sınıf Çalgısı, Türk Müziği Çalgıları, Müzik Dersi.

#### Abstract

Music education in our country is a process that starts from primary school and continues until high school graduation. In this process, music teachers, as field teachers, carry out music lessons in the secondary and high school curricula. It is known that music lesson curriculum are largely included Turkish music elements which in the transfer of cultural heritage and school songs in the basic areas of music culture, musical creativity, listening-speaking, musical perception and information. For this reason, in this research, what is the level of use of Turkish music instruments that can provide program proficiency among the classroom instruments used in music lessons? The question reflects the problem situation of the research.

To determine the level for this problem situation, a research design was created by using the survey method in the study. A total of 82 music teachers working in public or private institutions affiliated to the Ministry of National Education throughout Turkey participated in the research. Data

were obtained with the questionnaire form created to determine the classroom instruments used by music teachers in music lessons. The data were stated with percentage and frequency tables and the obtained findings were interpreted. As a result, it has been concluded that Turkish Music instruments are not preferred by music teachers for various reasons as a classroom instrument at the point of cultural transmission, other instruments are used, but these instruments do not fully meet the elements of Turkish Music, so the teaching is not realized at the desired level. Based on these results, it is recommended to carry out studies to increase the use of Turkish music instruments.

**Keywords:** Classroom Instrument, Turkish Musical Instruments, Music Lesson.

## Giriş

Ülkemizde müzik eğitimi ilkokul düzeyinden başlayıp lise mezuniyetine kadar devam eden bir süreçtir. Bu süreç içerisinde alan öğretmeni olarak müzik öğretmenleri ortaokul ve lise müfredatlarında yer alan müzik derslerini yürütmektedirler. Müzik dersi öğretim programı içerisinde yer alan müzik kültürü, müziksel yaratıcılık, dinleme-söyleme, müziksel algı ve bilgilenme temel alanlarında kültürel mirasın aktarımı ve okul şarkılarında Türk Müziği öğelerinin büyük ölçüde yer aldığı bilinmektedir. Kültür; tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmeye kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü (TDK, erişim tarihi, 09.07.2023) olarak tanımlanmıştır. Tanımda da belirtildiği üzere bir toplumun bütün unsurlarının yer aldığı kültürün gelecek nesillere aktarımı ise kültür aktarımı olarak adlandırılmaktadır. Bu kültürel birikimlerin aktarımı ise farklılık göstermektedir.

Bu bağlamda müzik yolu ile kültürel aktarım yapıldığı gibi Türk müziğinin de kendi kültürel varlığı vardır. Müzik kültürü, müziğin bütün alan ve dallarında gelişkin bir kavrayışla belli müzikal ölçütlere göre davranışta bulunma düzeyini temsil eder (Say, 2009:362). Müzik kültürü tanımından yola çıkarak Türk müzik kültürü; şarkı, türkü, oyun havası vb. bütün Türk müziği formlarının, Türk müziği işaret ve sembollerinin aktarımı ile Türk müziğinin aktarımı şeklinde tanımlanabilir. Kültürün aileden başlayan aktarımı süreci okul çağının başlaması ile eğitim konusu içerisinde devam eder. Okul, çocuklar üzerinde ekonomik, ideolojik, sosyal, siyasi, estetik ve ahlaki bir takım değer yargılarını geliştirmeyi hedeflemektedir (Üstün ve Demirtaş, 2022). Bu hedefler ile oluşturulan öğretim programlarında kültür aktarımı konusu alanlara göre genel ve özel yetkinlikleri barındırmaktadır. Ders öğretim programlarına bakacak olursak;

*Ortaokul öğretim programının genel amacı, ahlaki bütünlük ve öz farkındalık çerçevesinde, öz güven ve disipline sahip, yaşam içerisinde ihtiyaçlarına yönelik sözel, sayısal ve bilimsel akıl yürütme ile sosyal beceri ve estetik duyguları gelişmiş, belirlenen özellikleri etkin bir şekilde kullanarak sağlıklı hayat yönelimli bireyler olmalarını sağlamak olarak belirlenmiştir.*

*Lise öğretim programının genel amacı ise, daha önce kazandıkları yetkinlikleri geliştirmek suretiyle millî ve manevi değerleri benimsemiş, haklarını kullanan ve sorumluluklarını yerine getiren, “Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi”nde ve ayrıca disiplinlere özgü alanlarda ifadesini bulan temel düzey beceri ve yetkinlikleri kazanmış bireyler olmalarını sağlamak (MEB, 2018) olarak belirlenmiştir.*

### **Müzik Dersi Öğretim Programı**

Genel amaç tanımlamalarından yola çıkarak müzik dersi öğretim programlarında alana özgü temel amaç ve beceriler yer almaktadır.

*Müzik Dersi Öğretim Programı'nın amacı öğrencilerin;*

- *Müzik yoluyla estetik yönünü geliştirmek,*
- *Duygu, düşünce ve deneyimlerini müzik yoluyla ifade etmelerine imkân sağlamak,*
- *Yaratıcılığını ve yeteneğini müzik yoluyla geliştirmek,*
- *Yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası müzik türlerini tanıyarak farklı kültürlere ait öğeleri zenginlik olarak algılamasını sağlamak,*
- *Müzik aracılığıyla zihinsel becerilerinin gelişimini sağlamak,*
- *Müzik yoluyla bireysel ve toplumsal ilişkilerini geliştirmek,*
- *Müzik ile ilgili çalışmalarda bilişim teknolojilerinden yararlanmalarını sağlamak,*
- *Bireysel ve toplu olarak nitelikli farklı türlerde şarkı dinleme ve söyleme etkinliklerine katılımlarını sağlamak,*
- *Müziksel algı ve bilgilerini geliştirmek,*
- *İstiklâl Marşı başta olmak üzere marşlarımızı özüne uygun olarak seslendirmelerini sağlamak,*
- *Müzik yoluyla sevgi, paylaşım ve sorumluluk duygularını geliştirmek,*
- *Millî birliğimizi, bütünlüğümüzü pekiştiren ve dünya ile bütünleşmemizi kolaylaştıran müzik kültürü ve birikimine sahip olmalarını sağlamak,*
- *Atatürk'ün Türk müziğinin gelişmesine ilişkin görüşlerini kavramak amaçlarına ulaşmalarının sağlanmasıdır” (MEB, 2018).*

Müzik Dersi Öğretim Programı'nda esas alınan öğrenme alanı temelli yaklaşımda her sınıf düzeyinde; A: Dinleme-Söyleme, B: Müziksel Algı ve Bilgilenme, C: Müziksel Yaratıcılık ve D: Müzik Kültürü olmak üzere dört alan yer almaktadır. Bu dört temel alan içerisinde ortaokul müzik dersinde 5. sınıfta 23 kazanım, 6. sınıfta 24 kazanım, 7. sınıfta 22 kazanım ve 8. sınıfta 25 kazanım yer almaktadır.



Tablo 1. Ortaokul Müzik Dersi Türk Müziği Kazanımları

	<b>A:Dinleme-Söyleme</b>	<b>B:Müziksel Algı ve Bilgilenme</b>	<b>C:Müziksel Yaratıcılık</b>	<b>D:Müzik Kültürü</b>
<b>5. Sınıf</b>	Türk müziğinin makamsal yapısını fark eder.			
<b>6. Sınıf</b>	Türk müziğinin makamsal bir yapıda olduğunu fark eder.			Yurdumuza ait başlıca müzik türlerini ayırt eder. Yurdumuza ait müzik türlerinin kültürümüzün bir değeri ve zenginliği olduğunu fark eder. Türk müziği kültürünü tanır.
<b>7. Sınıf</b>	Türk müziğinin makamsal bir yapıda olduğunu fark eder. Yurdumuza ait müzik türlerinden eserler seslendirir.	Çalgı türleri ve çalgı topluluklarını ayırt eder.	Türkülerin yaşanmış öykülerini canlandırır.	Türkülerin yaşanmış öykülerini araştırır. Türk müziği kültürünü tanır.
<b>8. Sınıf</b>	Türk toplum ve topluluklarının müzik kültürlerinden uygun örnekleri dinler. Türk müziğinin makamsal bir yapıda olduğunu fark eder. Yurdumuza ait müzik türlerinden eserler seslendirir. Türk kültürüne ait müzikleri dinler. Mahallî sanatçıları araştırır.		Türkülerin yaşanmış öykülerini canlandırır.	Türk müziği biçimlerini tanır. Türkülerin yaşanmış öykülerini araştırır.

Tablo 1 incelendiğinde daha çok Dinleme-Söyleme ve Müzik Kültürü alanlarında Türk müziği öğelerinin yer aldığı görülmektedir. Dinleme-Söyleme alanında öğrencilerin rast, hüseyini, nihavent, nikriz, segâh, hüzzam ve eviç (misket) makamlarını ayırt edebilmelerine yönelik dinletilerin, Türk halk müziği, Türk sanat müziği, dinî müzik, mehter müziği ve çok sesli Türk müziklerinden seçkin örnekler ile öğrencilerin ses sınırlarına ve sınıf düzeyine uygun olarak verilmesi konularını içermektedir. Müzik Kültürü alanında ise Muharrem Ertaş, Neşet Ertaş, Tanbûrî Cemil Bey, Çekiç Ali, Zeki Müren gibi önemli müzisyenler tarafından icra edilen Türk halk müziği, Türk sanat müziği, dinî müzik, mehter müziği ve çok sesli Türk müziklerinden seçkin örnekler ile öğrencilerin ses sınırlarına ve sınıf düzeyine uygun olarak verilmesi ve Türk müziği kültürüne felsefesi ve eserleriyle katkıda bulunmuş; Dede Efendi, Tanbûrî Cemil Bey, Âşık Veysel, Hacı Bektâş-ı Velî, Yûnus Emre, Mevlânâ, Koroğlu, Karacaoğlan, Abdulkadir-i Merâgî, Fuzûlî, Pîr Sultan Abdal, Ali Ufkî Bey, Âşık Veysel, Dâvud Sulari, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Niyaz-i Mısri, Ruhsati, Ercişli Emrah, Seyrani ve Neşet Ertaş gibi şahsiyetler vurgulanması konularını içermektedir.

Dört temel alan içerisinde lise müzik dersinde 9. sınıfta 25 kazanım, 10. sınıfta 22 kazanım, 11. sınıfta 24 kazanım ve 12. sınıfta 21 kazanım yer almaktadır.

Tablo 2. Lise Müzik Dersi Türk Müziği Kazanımları

	<b>A:Dinleme-Söyleme</b>	<b>B:Müziksel Algı ve Bilgilenme</b>	<b>C:Müziksel Yaratıcılık</b>	<b>D:Müzik Kültürü</b>
<b>9. Sınıf</b>	Türk müziğine ait makamsal eserleri seslendirir. Türk müziği türlerinden örnek eserler seslendirir.	Türk müziği usullerinin vuruşlarını tanır. Türk müziğinin makamsal yapısını tanır.	Türk halk müziğinin yaşanmış öykülerini canlandırır.	Türk halk müziği ve Türk sanat müziğinin genel özelliklerini açıklar. Ülkemizdeki müzikleri türlerine göre sınıflandırır.
<b>10. Sınıf</b>	Türk halk müziği eserlerini dinler. Türk müziğine ait makamsal eserleri seslendirir. Türk sanat müziği ve dinî müzik eserlerini dinler.	Türk müziği usullerinin vuruşlarını tanır. Türk müziğinin makamsal yapısını tanır.		17 ve 18. yüzyıl Türk müziğinin genel özelliklerini açıklar. Türk müziği çalgılarını tanır.
<b>11. Sınıf</b>	Türk müziğine ait makamsal eserleri seslendirir.	Aksak Ölçüleri tanır. Türk müziğinin makamsal yapısını tanır.		19. yüzyıl Türk müziğinin genel özelliklerini açıklar. Ozanların ve âşıkların Türk Halk müziğine katkılarını açıklar. Müzik biçimlerini (formlarını) ayırt eder. Çalgı türlerini tanır.

12. Sınıf	Dinlediği müzikleri türlerine göre ayırt eder. Türk müziğine ait makamsal eserleri seslendirir.	1. Aksak Ölçüleri tanır. 2. Türk müziğinin makamsal yapısını tanır.	Türk müziği eserlerini dinleyerek dağarcık oluşturur. Çoksesli Türk müziği ve Klasik Batı müziğinden seçkin eserler dinler. Cumhuriyet Dönemi bestecilerinin eserleriyle Türk müziğine katkılarını yorumlar. 20. yüzyıldan günümüze Türk müziğinin genel özelliklerini açıklar. Türk müziği besteci ve yorumcularını tanır. Dünyanın değişik bölgelerindeki halk müziği çalgılarını Türk müziği çalgılarıyla ilişkilendirir. Türk halk müziği formlarını ayırt eder. Türk halk müziği türlerini ayırt eder.
-----------	--	--	--

Tablo 2 incelendiğinde daha çok Dinleme-Söyleme, Müziksel Algı ve Bilgilenme ve Müzik Kültürü alanlarında Türk müziği öğelerinin yer aldığı görülmektedir. Ortaokulda seslendirme üzerine yapılan çalışmaların haricinde Türk müziğinin teorik bilgilerine yer verilerek yapılan kültürel aktarım çalışmaları uygulama ile kalıcı hale getirilmeye çalışılmaktadır.

### Müzik Derslerinde Çalgı Kullanımı

Müzik derslerinde uygulama ve teorik bilginin aktarımında sınıf çalgıları kullanılmaktadır. Kullanılan bu sınıf çalgıları ise derslerin işlenişinde materyal olarak kullanılmasının yanı sıra öğrencilere öğretilen çalgılardır. Bu öğreti ile öğrencilerin bilişsel ve duyuşsal gelişimlerinin yanı sıra psiko-motor becerilerinin de geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

*İlköğretimde çalgı eğitimi çoğu kez şarkı öğretimi ile birlikte ve iç içe yürütülür. Genellikle kabul edilen bu olgu, çocuğun çalgısal gelişiminde sessel gelişimine göre daha belirgin biçimde görünür (Uçan ve diğerleri 1999).*

Müzik derslerinde çalgı öğretimine bakıldığında ise öğrencilerin ilk olarak fiziksel özellikleri düşünülerek kolay taşınabilir çalgıların tercih edildiği görülmektedir. Demir (2014) ortaokul öğrencileri ile yapmış olduğu çalışmada, öğrencilerin okul haricinde öğrenmek istedikleri çalgıları gitar, bağlama,

org, blok flüt ve mandolin olarak sıralamıştır. Özkasnaklı (2015) ise yapmış olduğu çalışmada ortaokul öğrencilerinin sınıf ilerledikçe blok flütten uzaklaştığı ve gitar çalmak istedikleri sonucuna ulaşmıştır. Buna karşın ise öğretmenlerin derslerinde kullandıkları çalgının blok flüt, melodika, ukulele vb. kolay taşınabilir ve öğretilbilir çalgıları tercih ettikleri bilinmektedir. Kullanılan çalgıların yeterlik durumlarının araştırıldığı çalışmalarda blok flüt çalgısının genel olarak yetersiz bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır (Acar Önal ve Aydoğan, 2012; Üstün ve Albuz, 2020). Türk müziği çalgılarının kullanımına yönelik yapılan araştırmalar incelendiğinde; ortaokul öğrencilerinin bağlama çalgısının kullanımına karşı olumlu tutum sergiledikleri ve öğrenmek istedikleri (Demir ve Nacakçı, 2015), ilköğretim öğrencileri ile yapılan başka bir çalışmada ise kanun ve bağlama kullanılarak yapılan müzik derslerinde öğrencilerin başarı ve tutumlarına olumlu etkiler sağlandığı sonucuna ulaşılmıştır (Umuzdaş vd. 2019).

## Yöntem

Müzik Dersi Öğretim Programında yer alan Türk müziği öğelerinin varlığı düşünüldüğünde bu öğelerin Türk müziği özelliklerini yansıtacak çalgılar ile işlenmesi gerektiği varsayımından hareketle “Ortaokul ve Lise Müzik Derslerinde Sınıf Çalgısı Olarak Türk Müziği Çalgılarının Yeri” başlıklı bu araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada, var olan bir durumu olduğu şekliyle betimlenmesi amaçlandığından tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli “Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içerisinde var olduğu gibi tanımlanmaya çalışılması” (Karasar, s. 77, 2012) olarak tanımlanmaktadır. Bu amaç ve tanım doğrultusunda 80 müzik öğretmenin katıldığı bir anket ile veriler elde edilmiştir.

Araştırmaya katılan öğretmenlere ilişkin betimleyici bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3. Betimleyici Tablo

Cinsiyet	f	%
Kadın	35	43,8
Erkek	45	56,2
Lisans Mezuniyet	f	%
Eğitim Fakültesi	46	57,5
Güzel Sanatlar Fakültesi	22	27,5
Konservatuar	12	15
Kurum	f	%
Ortaokul	41	51,2
Lise	29	36,3
Diğer	10	12,5
Toplam	80	100

## Bulgular

Bu bölümde, araştırmaya katılan 80 müzik öğretmene lisans öğrenimi döneminde almış oldukları çalgı eğitimleri, kullandıkları sınıf çalgıları ve sınıf çalgısı olarak en uygun gördükleri çalgılar üzerine sorular yöneltilmiş ve aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Tablo 4. Öğretmenlerin Eğitimini Aldıkları Çalgılar

	f	%	Yığılmalı %
Piyano	71	30,1	30,1
Bağlama	44	18,6	48,7
Gitar	35	14,8	63,6
Blok Flüt	25	10,6	74,2
Keman	22	9,3	83,5
Viyolonsel	7	3,0	86,4
Mandolin	6	2,5	89,0
Elektronik Org	5	2,1	91,1
Viyola	4	1,7	92,8
Akordeon	3	1,3	94,1
Kanun	3	1,3	95,3
Ud	3	1,3	96,6
Kontrbas	2	,8	97,5
Trompet	1	,4	97,9
Klarnet	1	,4	98,3
Orff Çal.	1	,4	98,7
Kabak Kemane	1	,4	99,2
Kaval	1	,4	99,6
Tanbur	1	,4	100,0
Toplam	236	100,0	

Tablo 4 incelendiğinde öğretmenlerin lisans öğretiminde, zorunlu ders olarak yer alan piyano çalgısının eğitimini aldıkları, bunun yanı sıra lisans döneminde okul çalgıları adlı derste öğretimi yapılan bağlama, gitar, blok flüt ve elektronik org çalgılarının eğitimini aldıkları, ayrıca lisans döneminde yer alan bireysel çalgı derslerinde eğitimini aldıkları çalgıların bulunduğu belirlenmiştir.

Tablo 5. Öğretmenlerin Müzik Derslerinde Kullandıkları Çalgılar

	f	%	Yığılmalı %
Melodika	44	20,8	20,8
Gitar	35	16,5	37,3
Piyano	35	16,5	53,8
Blok Flüt	22	10,4	64,2
Bağlama	21	9,9	74,1
Ritim Çal.	16	7,5	81,6
Elektronik Org	13	6,1	87,7
Keman	10	4,7	92,5
Ukulele	7	3,3	95,8

Mandolin	2	,9	96,7
Ney	2	,9	97,6
Kanun	2	,9	98,6
Viyolonsel	1	,5	99,1
Tanbur	1	,5	99,5
Ud	1	,5	100,0
Toplam	212	100,0	

Tablo 5 incelendiğinde öğretmenlerin müzik derslerinde en çok kullandıkları çalgının melodika olduğu, ikinci sırada gitar ve piyano çalgılarının kullanıldığı, sonrasında sırasıyla blok flüt, bağlama, ritim çalgıları, elektronik org ve keman çalgılarının çokça kullanıldığı belirlenmiştir.

Tablo 6. Öğretmenlerin Müzik Dersleri İçin En Uygun Buldukları Sınıf Çalgıları

	f	%	Yığılmalı %
Melodika	43	45,3	45,3
Piyano	21	22,1	67,4
Blok Flüt	11	11,6	78,9
Gitar	6	6,3	85,3
Bağlama	3	3,2	88,4
Ukulele	3	3,2	91,6
Ritim Çal.	2	2,1	93,7
Elektronik Org	2	2,1	95,8
Kalimba	1	1,1	96,8
Mandolin	1	1,1	97,9
Hiçbiri	2	2,1	100,0
Toplam	95	100,0	

Tablo 6 incelendiğinde öğretmenlerin müzik derslerinde kullanılmasının en uygun olacağı çalgının melodika olduğunu düşündükleri, ikinci sırada piyano çalgısının olduğu, üçüncü sırada ise blok flüt çalgısının yer aldığı görülmektedir.

### Sonuç ve Öneri

Araştırmada elde edilen bulgular incelendiğinde; Öğretmenlerin lisans öğrenimi döneminde eğitimini almış oldukları çalgılara nazaran taşınması ve öğretimi kolay olan çalgıları müzik derslerinde tercih ettikleri, Taşınması ve öğretimi kolay çalgıların kullanımının yanı sıra müzik derslerinde solo ve eşlik çalgısı olarak kullanılan piyano ve gitar çalgılarını büyük çoğunlukta tercih ettikleri,

Müzik öğretimi programında yer alan Türk müziği öğelerinin aktarımı konusunda katılımcıların sadece %9,9'unun bağlamayı tercih ettiği ve bu çalgıyı tercih edenlerin lisans eğitimi döneminde bireysel çalgı olarak bu çalgının eğitimini aldıkları,

Ney, Kanun, Tanbur ve Ud gibi Türk müziği çalgılarının kullanımının çok az olduğu,

Müzik Dersi Öğretim Programı düşünüldüğünde öğretmenlerden en uygun sınıf çalgısını belirtmeleri istenildiğinde ise melodika ve piyano çalgılarının çoğunluk tarafından uygun görüldüğü,

En uygun sınıf çalgısı sıralamasında Türk müziği çalgıları içerisinde sadece bağlama çalgısının yer aldığı, sonuçlarına ulaşılmıştır.

Elde edilen sonuçlar incelendiğinde, müzik dersi ortaokul ve lise öğretim programında yer alan Türk müziği öğelerine ilişkin öğelerin öğretimi konusunda öğretmenlerin çalgı kullanımını tercih etmeyip söyleme ve dinletme alanlarını tercih ettikleri söylenebilir. Bu söylemden hareketle öğretmenler tarafından müzik derslerinde Türk müziği çalgılarının kullanımının çok az olduğu ve çalgı eşliğinin eksikliğinin getireceği Türk müziği konularının öğretiminin kalıcı olmayacağı yargısına varılmıştır.

Sonuç olarak, kültürel aktarım noktasında sınıf çalgısı olarak Türk Müziği çalgıları müzik öğretmenleri tarafından çeşitli nedenlerden dolayı tercih edilmediği, diğer çalgılardan faydalandığı fakat bu çalgılarında Türk Müziği öğelerini tamamen karşılayamadığı için öğretimin istenilen düzeyde gerçekleşmediği yargılarına ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuçlara istinaden, Türk müziği çalgılarının kullanımının artırılmasına yönelik çalışmaların yapılması önerilmektedir.

### **Kaynakça**

Acar Önal, A. ve Aydoğan, S. (2012). Bir Sınıf Çalgısı Olarak Blokflütün İlköğretim Müzik Dersi Öğretim Programının Gerçekleştirebilmedeki Yeterliliği. *Art-E*, 10, s. 57-76.

Demir, M. (2014). Ortaokul 6, 7 ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Müzik Derslerinde Bağlama Çalgısının Kullanımına İlişkin Görüşleri. Yayınlanmış Yüksek Lisans tezi, Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Demir, M. ve Nacaklı, Z. (2015). Ortaokul 6, 7 ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Müzik Derslerinde Bağlama Çalgısının Kullanımına İlişkin Görüşleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (13), s.172-181.

Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (23. Basım). Nobel Akademik Yayıncılık.

MEB (2018). Müzik Dersi Öğretim Programı. Ankara: MEB.

Özkasnaklı, U. (2015). Genel Müzik Eğitiminde Çalgı Çalmaya Yönelik Öğrenci Görüşleri. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Say, A. (2009). *Müzik Sözlüğü*. Üçüncü basım. Müzik Ansiklopedisi Yayınları.

TDK (2023). Türk Dil Kurumu sözlüğü, erişim tarihi: 09.07.2023, [www.sozluk.gov.tr](http://www.sozluk.gov.tr)

Uçan, A., Yıldız, G. ve Bayraktar, E. (1999). İlköğretimde Müzik Öğretimi. Modül 9. 12 Yıllık Zorunlu Eğitime Yönelik Uygulamalar.

Umuzdaş, S., Kızıklı, H. O. ve Umuzdaş, M.S. (2019). Türk Sanat ve Halk Müziği Çalgılarıyla Yürütülen Müzik Dersi Uygulamalarının İlköğretim Öğrencilerinin Ders Başarı ve Tutumlarına Etkisi. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16 (1), s.1515-1538.

Üstün, H. ve Albuz, A. (2020). Genel müzik eğitiminde Türk müziği unsurlarının öğretilmesine yönelik çalgı boyutuna ilişkin öğretmen görüşleri. *Turkish Studies - Education*, 15(3), 2191-2209.

Üstün, H. ve Demirtaş, E. (2022). Ortaokul Müzik Dersinin Kültür Aktarımı Bağlamında İncelenmesi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 16 (41), 347-366.

## TÜRKÇE ÖĞRETİCİLERİ İLE İLGİLİ YAPILMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN İNCELENMESİ

### AN ANALYSIS OF GRADUATE THESES ON TURKISH LANGUAGE INSTRUCTORS

Ezgi İNAL

*Öğretim Görevlisi, İstanbul Aydın Üniversitesi*

*Türkiye*

*ezgiinal1@aydin.edu.tr,*

*ORCID: 0000-0002-1573-9401*

Furkan Can SOYBAL

*Y L Öğrencisi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi*

*Türkiye*

*frkncnsybl@hotmail.com,*

*ORCID: 0000-0001-7761-5124*

Hilal ZİNİ

*Y L Öğrencisi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi*

*Türkiye*

*zini.hilal@yandex.com*

*ORCID: 0000-0001-8857-4989*

#### Özet

Türkçe eğitimi alanı pek çok alanla disiplinler arası çalışmayı gerektiren özel bir alandır. Çünkü bu kapsamda yapılan her çalışma aynı zamanda Türk kültürüne, toplum yaşantısına, eğitim perspektifine ve diğer pek çok alana dair bir farkındalığı da ortaya koymaktadır. Türkçe ister ana dili olarak eğitim programında yer alsın ister yabancı dil veya ikinci dil olarak öğretilsin her aşamasında öğretmenler uygulayıcı olarak kritik bir noktada yer almaktadırlar. Ders tasarımlarının niteliği de öğretmenlerle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla öğretmenlere yönelik gerçekleştirilecek her çalışma doğrudan alan uygulamalarına etki edecek öneme sahiptir.

Bu çalışmanın temel amacı ana dili ve yabancı/ikinci dil olarak Türkçe öğretmenler ile ikidilli/çokdilli ortamlarda Türkçe öğretmenlere yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin genel eğilimini belirlemektir. Bu çalışma ile Türkçe öğretmenlerinin alan araştırmalarında hangi çerçevede yer aldıklarına odaklanılmıştır. Araştırma kapsamında YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanı kullanılarak açık erişimli tezlere ulaşılabilecektir. Nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması ile desenlenen bu çalışmada tezler; üniversite, tür, yıl, konu, yöntem, örneklem özellikleri, veri toplama aracı ve veri analizleri kapsamında sınıflandırılarak hazırlanan “Tez İnceleme Envanteri”ne işlenecektir. Ardından tezlerle ilgili verilerin çözümlenmesinde betimsel analizden faydalanılacaktır. Sonuç olarak bu çalışmanın Türkçe öğretmenlerinin yetiştirilmesi, genel araştırma eğilimleri, öğretici yeterliklerine yönelik araştırmaların niteliği gibi konularla ilgili alanyazına katkı sunacağı ve alan gereksinimlerine yönelik önemli bir göstergeler bütünü oluşturacağı düşünülmektedir.

**Anahtar sözcükler:** Öğretici yeterlikleri, Türkçe eğitimi, Türkçe öğretmeni, yabancı/ikinci dil olarak Türkçe öğretimi.



## Abstract

The field of Turkish language education is a special area that requires interdisciplinary collaboration with many fields. This is because every study conducted within this scope also reveals an awareness of Turkish culture, social life, educational perspectives, and many other areas. At every stage of teaching Turkish as a native language, a foreign language, or a second language, instructors play a critical role as practitioners. Lesson designs are closely related to instructors. Therefore, every study conducted on instructors is critical as it directly affects field practice. This study aims to determine the general trend of graduate theses conducted on instructors teaching Turkish as a native language or a foreign/second language in bilingual/multilingual environments.

This study focuses on the framework in which Turkish language instructors are involved in field research. Open-access theses will be accessed using the YÖK National Thesis Center database in the research. In this study, designed with a case study from qualitative research methods, the theses will be classified according to university, type, year, subject, method, sample characteristics, data collection tool, and data analysis within the scope of the "Thesis Review Inventory" prepared. Then, descriptive analysis will be used to analyze the data related to the thesis. As a result, it is believed that this study will contribute to the literature on Turkish language instructors training, general research trends, and the quality of research on instructor competencies, and will constitute an important set of indicators for the field's requirements.

**Keywords:** Instructor competencies, Turkish language education, Turkish language teacher, teaching Turkish as a foreign/second language.

## Giriş

Öğreticiler, eğitim süreçlerinin en önemli paydaşlarıdır. Eğitim süreçlerini planlayan, uygulayan, diğer eğitim paydaşları arasında iletişimsel süreçleri destekleyen öğretmenler özellikle Türkçe eğitimi alanında diğer öğretmenlerin yanı sıra kültürel sorumluluklara da sahiptir. Bu kapsamda düşünüldüğünde ister ana dili olarak çeşitli yaş gruplarında Türkçe öğretmeni olarak görev yapsınlar ister çeşitli kurumlarda yabancı dil olarak Türkçe öğretsinler tüm öğretmenlerin farklı temalar çerçevesinde özelliklerinin betimlenmesi, yeterliliklerinin tartışılması, algılarının ve tutumlarının tespiti, ihtiyaçlarının belirlenmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu kapsamda alan araştırmalarının odaklandığı her konu oldukça önemli ve dikkate değer görünmektedir.

Bu araştırmada özellikle "Türkçe öğretmenleri" kavramı kapsayıcı bir ifade olarak kullanılmıştır. Türkçe öğretmeni kavramı üniversitelerin eğitim fakültelerinden mezun öncelikli ortaokul Türkçe dersleri olmak üzere Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde de görev alabilen öğretmenleri ifade etmektedir. Fakat bunun yanında Türkçe eğitimi alanında görev alan özellikle yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında üniversitelerde görev alabilen formasyon sahibi ya da formasyonu olmayan Türk Dili ve Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçeleri, Dilbilimi alan mezunları da bulunmakta; doğu ya da batı dilleri fark etmeksizin diğer alan mezunları da muhtelif noktalarda çalışabilmektedirler. Pedagojik formasyonun öğretmenlik unvanını ve mesleki kapsamını belgeleyen bir eğitim olduğu düşünüldüğünde diğer alan mezunlarından öğretmen unvanıyla bahsetmek öğretmenlik meslek etiği ve bilimsel araştırma etiğine aykırı olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle öğretici kavramı bu çalışmanın çerçevesini daha doğru ifade etmektedir.

Bu araştırmada yapılan lisansüstü tezlerden hareketle "*Türkçe öğretmenlerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin genel çerçevesi ve eğilimi nasıldır?*" sorusuna cevap aranmıştır. Araştırmanın alt problemleri şunlardır:

Türkçe öğretmenlerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı nasıldır?

Türkçe öğretmenlerine yönelik yapılmış lisansüstü tezler üniversiteler arasında nasıl bir dağılım göstermektedir?

Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin yüksek lisans ve doktora eğitimi kapsamında ağırlığı nasıldır?

Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin odaklandığı temalar nelerdir?

*Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezler yöntemlerine göre nasıl bir dağılım göstermektedir?*

Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerde örneklemeler hangi gruplar olarak belirlenmiştir?

Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin veri toplama araçları ve veri analizleri üzerine tespitler nelerdir?

### **Literatür İncelemesi**

Alanyazında doğrudan Türkçe öğretmenlerine yönelik çalışmalar ile (Eyüp, 2020), Türkçe eğitimi alanına yönelik yapılmış tezlerin incelendiği (Büyükikiz, 2014; Türkben, 2018; Boyacı ve Demirkol, 2018; Çelebi, 2019; Önal ve Maden, 2021; Maden, 2021; Maden ve Önal, 2021) çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca öğreticilerle alakalı konulara dil öğretimi süreçlerinde karşılaşılan sorunlar bağlamında da değinilmektedir (Alan, 2021; Çolakoğlu ve Karakuş, 2021).

Türkçe öğretmenlerine yönelik çalışmaların dışında özellikle son yıllarda yabancı dil olarak Türkçe öğreten öğretmenlerin kültürlerarası duyarlılığı (Saygılı ve Kana, 2018) yabancı dil olarak Türkçe Öğreticilerinin pedagojik yeterlilikleri (İnal, 2020; Türker, 2020; Pilancı ve ark. 2020; Demir, 2021; Karadoğan ve Uyumaz, 2022) yabancı dil olarak Türkçe öğreticilerinin yetiştirilmesi (Bulut, 2020; Çetin, 2020; Candaş ve Başutku, 2021) gibi konular üzerine çalışmalar da yapılmaktadır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ile ilgili farklı bağlamlarda öğreticilerin görüşlerine yer verilen (Boylu ve Işık, 2020; Kurt, 2020; Onur, 2021; Demirel ve Yalçın, 2021), dahası ana dili konuşuru olmayan öğreticilerin görüşleri kapsamında yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin değerlendirildiği çalışmalar (Balcı ve Melanlıoğlu, 2016) da bulunması ilgi çekicidir. Ayrıca covid-19 sürecinin ardından uzaktan eğitim ve teknolojiye yönelik çalışmalar artmış, bu bağlamda Türkçe öğretenlerin uzaktan eğitim döneminde deneyimlerine (İskender, 2021; Kolcu Canatar ve Balcı, 2021) de yer verilen çalışmalar yapılmıştır.

Öğreticilerle ilgili yapılan lisansüstü tezler dışında yapılan çalışmaların ve yukarıda sözü edilen araştırmaların yanı sıra Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) da bu konuda geniş kapsamlı araştırmalar yürütmüş ve Türkiye’de ve dünyada Türkçenin Öğretimi Çalıştayı Sonuç Raporunda (2022) dört farklı başlıkla Türkçeyi farklı alanlarda öğreten Türkçe öğreticilerine yönelik bazı hususlara dikkat çekmiştir.

*1. Türkçenin ana dili olarak öğretimi kapsamında öğreticiler ile ilgili bazı hususlar (MEB, 2022:*

Öğretmenlik bölümlerine seçilecek öğrencilere yönelik uygulanacak yöntemlerde iyileştirme yapılmasının gerekliliği

Yapısalcı bir eğitim modeli benimsemenin önemi

Hizmet içi eğitimlerde teori ve uygulamanın birlikte yer alması

Öğretmenlere lisansüstü eğitim süreçleri için imkanlar sunulmasının önemi

Öğretmenlerin ihtiyaçlarının belirlenerek ihtiyaç duydukları alanlarda nitelikli eğitim alabilmelerinin sağlanması

*2. Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi kapsamında öğreticiler ile ilgili bazı hususlar (MEB, 2022: 11)*

Sertifika programlarının tespiti

Alanda çalışacak öğreticilerin yeterliliklerinin tespiti

Akademik yeterliliklerinin artırılmasının gerekliliği

Eğitici eğitimi hizmet içi eğitimlerinin yapılması

Öğreticilerin görevlendirilmesine yönelik merkezi bir sınav yapılmasının gerekliliği

Öğreticilerin asgari bir yabancı dil bilmeleri

İhtiyaç olan kimi üniversitelerde bu alan için bir lisans programının açılması ve/veya Türkçe öğretmenlikleri kapsamında öğrencilerin uzmanlaşmalarının önemi

*3. Türkçenin iki dillilere öğretimi kapsamında öğretmenler ile ilgili bazı hususlar (MEB, 2022: 15)*

Çift ana dal kapsamında bu alana dair derslerin açılması

Yurt dışında görevlendirilecek Türkçe öğretmenlerinin öncesinde uzun süreli bir eğitime tabi tutulmaları, Yurt dışında yaşayan öğretmenlerin Türkiye tarafından görevlendirilmesi

*4. Türk dillilere Türkçe öğretimi kapsamında öğretmenler ile ilgili bazı hususlar (MEB, 2022: 22)*

Öğreticilere lisans düzeyinde alana özgü dersler verilmesinin gerekliliği

Yurtdışında eğitim verecek öğretmenler önce hizmet içi eğitime tabi tutulmalı bu öğretmenlere gidecekleri ülkelerdeki kültürel farklılıkları ve hassasiyetleri anlatan rehber kılavuzlar hazırlanmalıdır.

Alan yazın incelendiğinde öğretmenler ile ilgili çalışmaların çok yönlü ve disiplinler arası çerçevede ele alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Türkçe öğretmenlerine yönelik sözü edilen ve bazıları sıralanan nitelikli çalışmaların çok daha fazlasına ihtiyaç vardır. Çünkü öğretmenlerin daima güncel olanı takip etmeleri hem tutumlarını hem de ders tasarımlarını 21. Yüzyılın hızlı ve devingen yaşam tarzına uydurmaları gerekmektedir. Anadili olarak Türkçe öğretmenleri için yapılan çalışmalarda örneklem büyük bir oranının Türkçe öğretmenlerinin yanında öğretmen adaylarından oluşması ilgi çekicidir. Her ne kadar öğretmenlik mesleğine yönelik bakış açısı ve tutumun hizmet öncesi dönem olarak adlandırılan öğrencilik döneminde şekillendiği düşünülse de teknolojinin gelişmesiyle birlikte bilgi ve tecrübe paylaşımının arttığı bu sürecin araştırmacılara başlı başına ve sağlıklı argümanlar sunduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Bunun yanı sıra öğretmen adaylarına ulaşmak daha pratik ve ekonomik görünse de hemen her konuyu öğretmen adaylarıyla çalışmak bir yönüyle öğretmenlik meslek etiğine aykırıdır. Öğretmen adaylarının görüşleri ve mesleki motivasyonları her ne kadar mesleki eğitimin önemli bir parçasını oluştursa; öğretmen adaylarının duygu ve düşünceleri değerli olsa da öğretmenlik formasyonunu tamamlayarak mesleğine başlamamış bir başka ifade ile sınıfta öğrenciler ile baş başa kalmamış kimse teoride kanıtlanabilir olsa da pratikte öğretmen olarak tanımlanamaz. Bir başka açıdan düşünüldüğünde kişiler farklı nedenlerle ya da kişisel tercihleri doğrultusunda öğretmenlik mesleğinin yükseköğretimde eğitimini alsalar dahi sonraki süreçlerde yapmayabilirler. Bu durumda fiilen öğretmenliğe başlamamış bireylerin düşünceleri hedeflediğimiz sürdürülebilir eğitimin çerçevesini şekillendiremez ve yine aday görüşleri kapsamında yapılacak uygulamalar problemler karşısında oluşturulacak çözümler için, aynı zamanda da literatür çalışmaları için yol gösterici olamaz. Tüm bu gerekçelerle literatürde yer alan „öğretmen adayları“ ile gerçekleştirilmiş çalışmalar bu araştırmanın literatür özeti dışında bırakılmıştır. Bu bağlamda yapılan tespitler sonucunda yapılan tezlerin aksine öğretmenlere yönelik diğer araştırmaların genellikle yabancı/ikinci dil olarak Türkçe öğretmenlere yönelik yapıldığı görülmüştür. Türkçe anadili öğretmenleri ile neden sınırlı makale çalışmasının olduğu da üzerine düşünülmesi ve araştırılması gereken önemli bir noktayı işaret etmektedir.

## **Yöntem**

Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması ile desenlenmiştir. Durum çalışması araştırmacının tespit ettiği bir durumu derinlemesine incelemesi olarak tanımlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu çalışmada tezler çeşitli başlıklar altında sınıflandırılarak uzman görüşü çerçevesinde hazırlanan “Tez İnceleme Envanteri”ne işlenmiştir. Ardından tezlerle ilgili verilerin çözümlenmesinde betimsel analizden faydalanılarak kimi sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanı kullanılarak 2002-2023 yılları arasında yapılmış lisansüstü tezlere ulaşılmıştır. Tezler taranırken,

Türkçe öğretmen  
Türkçe öğretmeni  
Türkçe öğretmen  
Türkçe öğreticisi  
Öğretim elemanı anahtar sözcükleri kullanılmıştır.

Yapılan araştırma çerçevesinde 239 sayıda tez tespit edilmiştir. Tez inceleme envanteriyle üniversite, tür, yıl, konu, yöntem, örneklem temel başlıkları ile veri toplama ve veri analizi yan başlıkları oluşturularak betimsel analizden faydalanılmıştır. Bu bağlamda elde edilen veriler temalandırılmış ve yorumlanmıştır.

### Bulgular

Araştırma verileri birinci alt soru olan „*Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı nasıldır?* „ kapsamında incelendiğinde 2002-2023 yılları arasında öğreticilere yönelik yapılan tezlerin sayısında artış olduğu tespit edilmiştir.

**Tablo 1.** Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı

Yıl	f	%
2002	2	0,83
2003	1	0,41
2004	3	1,25
2005	3	1,25
2006	4	1,67
2007	5	2,09
2008	2	0,83
2009	2	0,83
2010	7	2,92
2011	9	3,76
2012	4	1,67
2013	8	3,34
2014	12	5,02
2015	8	3,34
2016	14	5,85
2017	11	4,60
2018	15	6,27
2019	42	17,57
2020	18	7,53
2021	25	10,46
2022	30	12,55
2023	14	5,85
<b>Toplam</b>	239	% 100

Tablo 1 incelendiğinde Türkçe öğreticilerine yönelik yapılan tezlerin %12,55 ile 2022 yılında yapıldığı görülmektedir. Bu sayı, 2023 yılının sonunda değişiklik gösterebilir.

Araştırma verileri ikinci alt soru olan „*Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezler üniversiteler arasında nasıl bir dağılım göstermektedir?*“ kapsamında incelendiğinde 2002-2023 yılları arasında öğreticilere yönelik yapılan lisansüstü tezlerin sırasıyla en fazla Gazi Üniversitesi (%12,13), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi(%11,29)ve Kırşehir Ahi Evran Üniversitesinde (% 5,43) yapıldığı tespit edilmiştir.

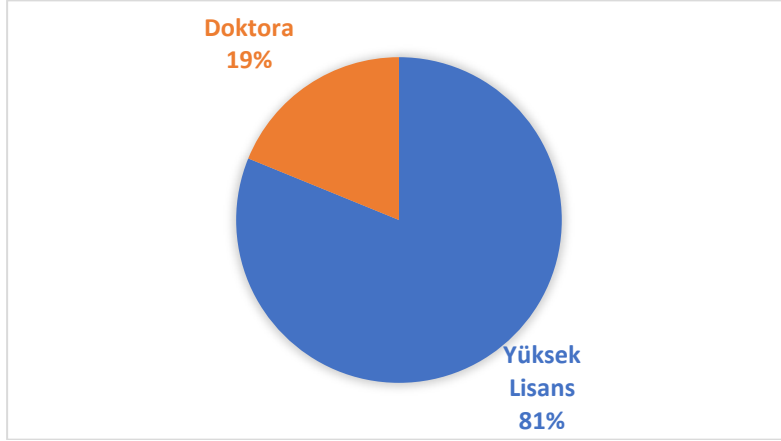
**Tablo 2.** Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı

Üniversite Adı	f	%
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	6	2,51
Adıyaman Üniversitesi	3	1,25
Afyon Kocatepe Üniversitesi	2	0,83
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi	2	0,83
Akdeniz Üniversitesi	10	4,18
Ankara Üniversitesi	3	1,25
Bahçeşehir Üniversitesi	1	0,41
Balıkesir Üniversitesi	2	0,83
Bilkent Üniversitesi	1	0,41
Bursa Uludağ Üniversitesi	4	1,67
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	27	11,29
Çukurova Üniversitesi	3	1,25
Dokuz Eylül Üniversitesi	8	3,34
Düzce Üniversitesi	1	0,41
Elazığ Fırat Üniversitesi	4	1,67
Erzurum Atatürk Üniversitesi	10	4,18
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi	3	1,25
Gazi Üniversitesi	29	12,13
Gaziantep Üniversitesi	7	2,92
Giresun Üniversitesi	1	0,41
Hacettepe Üniversitesi	4	1,67
Hatay Musafa Kemal Üniversitesi	7	2,92
İnönü Üniversitesi	2	0,83
İstanbul Aydın Üniversitesi	2	0,83
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	2	0,83
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa	1	0,41
İstanbul Üniversitesi	1	0,41
Karadeniz Teknik Üniversitesi	1	0,41
Kars Kafkas Üniversitesi	1	0,41
Kayseri Erciyes Üniversitesi	6	2,51
Kilis 7 Aralık Üniversitesi	2	0,83
Kırıkkale Üniversitesi	3	1,25
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	13	5,43
Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi	6	2,51
Konya Selçuk Üniversitesi	3	1,25
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	7	2,92
Maltepe Üniversitesi	1	0,41
Marmara Üniversitesi	6	2,51
Mersin Üniversitesi	7	2,92
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	4	1,67
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	4	1,67
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	4	1,67
Ortadoğu Teknik Üniversitesi	1	0,41
Pamukkale Üniversitesi	5	2,09
Sakarya Üniversitesi	3	1,25
Siirt Üniversitesi	1	0,41
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	4	1,67
Trabzon Üniversitesi	3	1,25
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	3	1,25

<b>Yeditepe Üniversitesi</b>	3	1,25
<b>Yıldız Teknik Üniversitesi</b>	1	0,41
<b>Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi</b>	1	0,41

Tablo 2 incelendiğinde Türkçe öğretilerine yönelik yapılan lisansüstü tezlerin 56 farklı üniversitede gerçekleştirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu bağlamda devlet üniversiteleri ön plana çıkmakta özel üniversiteler arasında yapılan çalışmaların ağırlığı sırasıyla Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi (%1,25), İstanbul Aydın Üniversitesi (%0,83) ve İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesinde (%0,83) bulunmaktadır.

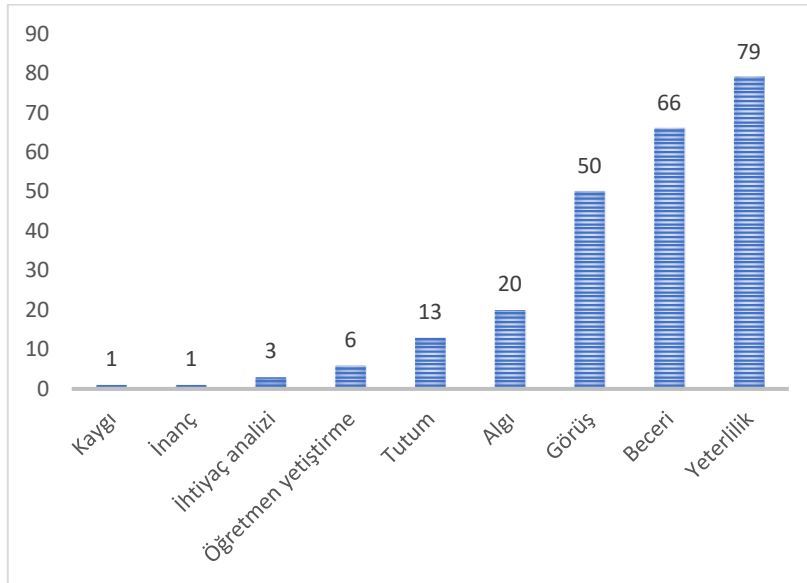
Araştırma verileri üçüncü alt soru olan „Türkçe öğretilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin yüksek lisans ve doktora eğitimi kapsamında ağırlığı nasıldır? “ın kapsamı grafik 1’de gösterilmiştir.



**Grafik 1.** Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinin dağılımı

Grafik 1 incelendiğinde Türkçe öğretilerine yönelik yapılan lisansüstü tezlerden 45’i(%19) doktora, 194’ü(%81) yüksek lisans tezidir. Bu bağlamda yapılan çalışmalar arasında doktora tezlerinin sayısının artması araştırma sonuçlarının da detaylandırılabilmesini ve daha geniş kapsamlı çalışmalar ortaya konulabilmesini sağlayabilecek olması bakımından önemlidir.

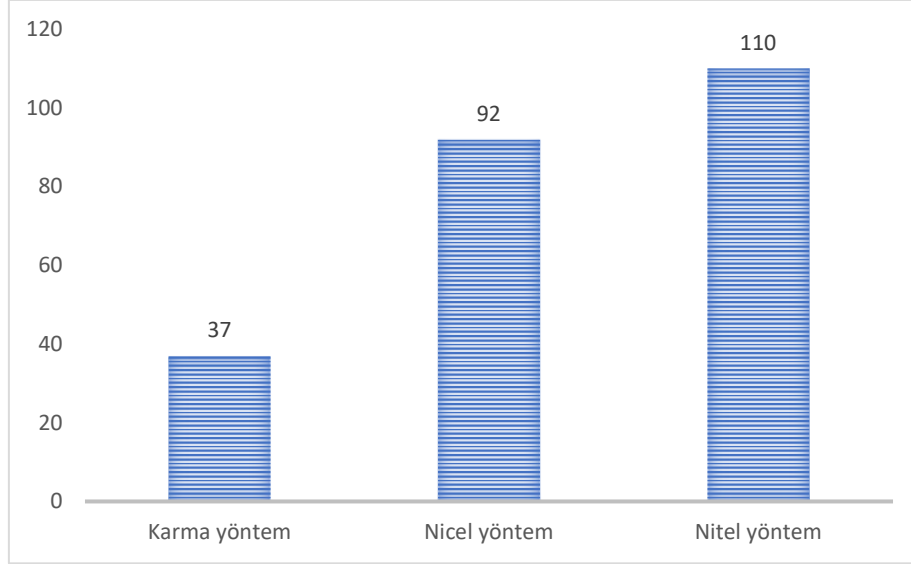
Araştırma verileri dördüncü alt soru olan „Türkçe öğretilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin odaklandığı temalar nelerdir? “den hareketle grafik 1’deki temalara ulaşılmıştır.



**Grafik 2.** Türkçe öğretilerine yönelik hazırlanan lisansüstü tezlerin odaklandığı temalar

Grafik 2’de yer alan temalar incelendiğinde Türkçe öğretilerine yönelik olarak 79 tez ile (%33,05) en fazla „yeterlilik “konusunun incelendiği görülmüştür. Ayrıca bu kapsamda alt tema olarak teknolojik

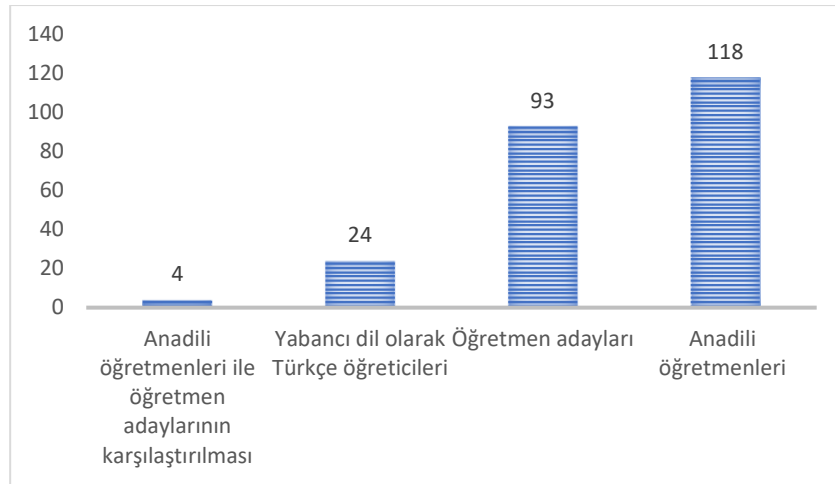
pedagojik yeterlilikler, dil farkındalığı, eleştirel düşünme, iletişim becerileri, ölçme ve değerlendirme, uzaktan eğitim, drama konularına değinildiği tespit edilmiştir. Beşinci alt soru olan „Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezler yöntemlerine göre nasıl bir dağılım göstermektedir? “sorusuna yönelik veriler grafik 3’te yer almaktadır.



**Grafik 3.** Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin yöntemlerine göre dağılımı

Grafik 3’te görüldüğü gibi yapılan araştırmalar en fazla nitel yöntemle (%46,02), ardından sırasıyla nicel yöntem (%38,49) ve karma yöntemle (%15,48) gerçekleştirilmiştir.

Araştırma verileri beşinci alt soru olan “*Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerde örneklemeler hangi gruplar olarak belirlenmiştir?*” kapsamında grafik 4’te analiz edilmiştir.



**Grafik 4.** Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerde yer alan örneklerin dağılımı

Grafik 4’te görüldüğü üzere yapılan çalışmalar içinde üzerine en fazla çalışılan grup ana dili Türkçe öğretmenleridir (%49,37). Ardından öğretmen adayları ile ilgili çalışmaların yoğunluğu (%38,37) göze çarpmaktadır.

Araştırma verileri altıncı alt soru olan „*Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin veri toplama araçları ve veri analizleri üzerine tespitler nelerdir?* “kapsamında değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Veri toplama aracı olarak görüşme formları, puanlama anahtarları, ölçekler kullanılırken, Veri analizinde normallik, geçerlilik ve güvenilirlik testleri ile, t testi, Tukey testi, ANOVA ve korelasyon testlerine yer verildiği tespit edilmiştir.

### Sonuç

Araştırma sonuçları incelendiğinde araştırmanın temel problemi "*Türkçe öğreticilerine yönelik yapılmış lisansüstü tezlerin genel çerçevesi ve eğilimi nasıldır?*" kapsamında bu çalışmanın 2002-2023 yılları arasındaki geniş veri havuzundan sonuçları içermesi bakımından önemli olduğunu söylemek mümkündür. Çalışma sonuçlarına göre yapılan lisansüstü tezlerin geçmiş yıllara oranla daha fazla ve kısmen dengeli yapıldığı söylenebilir.

Çalışmalarda yer alan benzer unsurlardan hareketle kendini tekrar eden konuların dışında disiplinler arası ve ihtiyaçlar kapsamında araştırmalar yapılmasının gerekliliği de vurgulanmalıdır. Bu bağlamda karma yöntemle gerçekleştirilecek araştırmaların nitel ve nicel verilerin birbirini desteklediği ve daha genellenebilir sonuçlara ulaşılabilmesini sağladığından (Creswell, 2017) hareketle araştırmaların karma yöntem araştırması kapsamında yapılmasının daha fazla katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Literatür kapsamında vurgulandığı gibi alan araştırmaları ve özellikle kapsamı oldukça geniş olabilen lisansüstü tezlerin öğretmen adaylarının yanı sıra daha ağırlıklı olarak pratik olarak ders veren ana dili Türkçe öğretmenleri ya da yabancı dil olarak Türkçe öğreticileri kapsamında yapılması önemli bir gereklilik olarak görünmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmanın yayınlanmasının ardından Türkçe öğreticilerinin yetiştirilmesi, bu konudaki genel araştırma eğilimleri, öğretici yeterliklerine yönelik araştırmaların niteliğinin hangi kapsamda artırılması gerektiği gibi konularla ilgili alan yazına katkı sunacağı ve alan gereksinimlerine yönelik önemli bir göstergeler bütünü oluşturacağı düşünülmektedir.

### Kaynakça

- Alan. Y. (2021). İlgili Çalışmalardan Hareketle Suriyelilere Türkçe Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 52, 119-146.
- Balcı, M. & Melanlıoğlu, D. (2016). Ana Dili Konuşuru Olmayan Öğreticilerin Görüşlerine Göre Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5 (2) , 0-0.
- Bircan, E. (2020). Türkçe Öğretmenleri ile ilgili Yapılan Lisansüstü Tezlerin Eğilimleri: Bir İçerik Analizi (2000-2019). *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (21), 536-558.
- Boyacı S. ve Demirkol, S. (2018). Türkçe Eğitimi Alanında Yapılan Doktora Tezlerinin İncelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 6(2), 512-531.
- Boylu, E. ve Işık, P. (2020). Suriyeli Mültecilerin Yoğun Olarak Yaşadığı Illerde Türkçe Öğrenme Süreçleri Üzerine Öğretmen Görüşleri. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 1113-1128.
- Bulut, S. (2020). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Sertifika Programının Kursiyerlerin Gözünden Değerlendirilmesi. *Dil Eğitimi Ve Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 376-392.
- Büyükkiz, K. K. (2014). Yabancılara Türkçe Öğretimi Alanında Hazırlanan Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İnceleme. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 203-213.
- Büyükkiz, K. K. (2014). Yabancılara Türkçe Öğretimi Alanında Hazırlanan Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İnceleme. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 203-21.
- Candaş, Z. C.; Başutku, S. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Sertifika Programlarının Etkinliği Üzerine Bir Durum Çalışması. *Rumelide Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö10), 158- 170.
- Çelebi, C., Ergül, E., Usta, B., & Mutlu, M. (2019). Türkiye’de Yabancılara Türkçe Öğretimi Alanında Hazırlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Meta-Analiz Çalışması. *Temel Eğitim Dergisi*, 1(3), 39-52.



- Çetin, O. (2020), “Yabancılara Türkçe Öğretimi Sertifika Programlarında Görülen Eksiklikler Ve Çözüm Önerileri”, *XV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı, Sayfa:366-375, Gürcistan-Tiflis*.
- Creswell, J. W. (2017). *Karma Yöntem Araştırmasına Giriş*. (Ed.M.Sözbilir). Ankara: Pegem Yayınları
- Demir, T. (2021). Türkçe Öğretmenlerinin/Öğreticilerinin Pedagojik Yeterlikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 9(3), 966-977.
- İskender, M. E. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Uzaktan Eğitim Derslerine İlişkin Deneyimler. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 96-117.
- Karadoğan, A. & Uyumaz, F. (2022). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Öğretici Yeterliklerinin Belirlenmesi. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 174-196.
- Kolcu Canatar, S. Ve Balcı, A. (2021). Salgın Döneminde Uzaktan Türkçe Öğretimi: Öğretmen Görüşleri Kapsamında Bir Değerlendirme. *Uluslararası Karamanoğlu Mehmetbey Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 55-65.
- Kurt, B. (2020). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Sertifika Programına İlişkin Kursiyer Görüşlerinin Karşılaştırmalı Bir Analizi. *Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 73-90.
- İnal, E. (2020). Yabancı Dil Öğretiminde Konuşma Becerisinin Geliştirilmesi Ve Ölçme Değerlendirme Süreçlerine Yönelik Düşünceler: Öğretici Yeterlikleri. *Aydın TÖMER Dil Dergisi*, 5(2), 189-204.
- Maden, S. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Ders Kitapları İle İlgili Lisansüstü Tezlerin Analizi. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 90-102
- Maden, S. & Önal, A. (2021). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi İle İlgili Lisansüstü Tezlerin Araştırma Eğilimleri. *Uluslararası Eğitim Bilim Ve Teknoloji Dergisi*, 7 (1) , 42-56 .
- MEB (2022). Millî Eğitim Bakanlığı [Http://Ttkb.Meb.Gov.Tr/Meb\\_Iys\\_Dosyalar/2023\\_04/14170116\\_Tuyrkce\\_Calistay\\_Raporu.Pdf](http://Ttkb.Meb.Gov.Tr/Meb_Iys_Dosyalar/2023_04/14170116_Tuyrkce_Calistay_Raporu.Pdf) adresinden 10 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Önal, A. & Maden, S. (2021). Türkçe Eğitimi İle İlgili 2015-2019 Yılları Arası Lisansüstü Tezlerin Araştırma Eğilimleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (3) , 929-941 .
- Onur, Z. K. (2021). Kovid-19 Salgını Sürecinde Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Zoom Kullanımı Hakkında Öğretici Görüşleri. *Journal Of Sustainable Educational Studies*, 2(3), 15-27.
- Pıllancı, H., Çalışır Zenci, S., Saltık, O. Ve Yaşar, S. (2020). HEM’lerde Suriyelilere Türkçe Öğreten Öğretmenler Üzerine Bir Araştırma, *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 127-144
- Saygılı, D. Ve Kana, F. (2018). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğreten Öğretmenlerin Kültürlerarası Duyarlılığı. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 6(4), 1041-1063.
- Türkben, T. (2018). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Alanında Yapılan Lisansüstü Çalışmaların Değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4), 2464-2479.
- Türker, M. S. (2020). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretenlerin Teknolojik Pedagojik Alan Bilgilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(1), 271-292.
- Yıldırım, A. Ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

## “ALP ER TUNGA SAGUSU”NA METİNDİLBİLİMSEL YAKLAŞIM

### TEXTLINGUISTIC APPROACH TO “ALP ER TUNGA REQUIEM”

Ezgi Demirel KAMANLI

*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,  
Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, Türkiye.  
ezgiamasyali@gmail.com*

#### Özet

Anlam ve dil bilgisi unsurları bakımından birbiriyle bağlantılı cümlelerden oluşan birime “metin” adı verilmektedir. Dil bilimi kaynakları metin teriminin genellikle “cümleler üstü birim” olduğu düşüncesinde birleşmektedir. Metindilbilim ise metni oluşturan cümlelerin arasındaki dilsel ve anlamsal bağlantıların metnin çözümlenmesine sunduğu katkıları ele alan bir dil bilimi alanıdır. Metindilbilim çalışmalarıyla metni ortaya koyan metin kurucuya ve metni okuyan, anlamlandırmaya çalışan metin çözücüye gerekli ipuçlarının verilmesi sağlanmaktadır.

Bu bildiriye metinselliğini ortaya koymaya çalıştığımız “Alp Er Tunga Sagusu” Türkçenin temel kaynaklarından “Divânu Lugati’t-Türk”te tanıklanan önemli metinlerden biridir. Çalışmada kimliği konusunda çeşitli tartışmaların bulunduğu, kimi kaynaklarda Afrasiyab ile aynı kişi olduğu iddia edilen kimi kaynaklarda ise Türklerin ortak bir kahramanı olarak nitelendirilen Alp Er Tunga’nın ölümünün ardından yazılan sagu konu edilmektedir. Çalışmanın sınırları içinde ünlü Türk kahramanı Alp Er Tunga’nın ölümünden duyulan üzüntüyü anlatan ve dokuz dörtlükten oluşan metni metindilbilimin sunduğu ilkeler açısından değerlendirmek amaçlanmaktadır. Çünkü sözlü kültür geleneği çerçevesinde milletin hafızasında yaşatılan ve “Divânu Lugati’t-Türk”te Kaşgarlı Mahmud tarafından yazıya geçirilen bir şiirin sözü edilen nitelikler bakımından ele alınması Türklerin edebî metin oluşturma gücünün tarihsel olarak çok eski dönemlere kadar ulaştığını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Bu bildiriye “Alp Er Tunga Sagusu” metinselliği oluşturan bağdaşıklık ve tutarlılık kavramları çerçevesinde incelenecek ve metnin, metindilbilim ilkelerinin hangilerini taşıdığı ortaya koyularak bir metinde olması gereken özelliklerin ne kadarını barındırdığı konusu etraflıca irdelenecektir.

**Anahtar sözcükler:** Metindilbilim, bağdaşıklık, tutarlılık, Alp Er Tunga, sagu, Divânu Lugati’t-Türk.

#### Giriş

##### Alp Er Tunga ve Alp Er Tunga Sagusu

Çeşitli kaynaklarda çok farklı adlarla<sup>6</sup> anılan Alp Er Tunga’nın tarihte gerçekten var olup olmadığı ya da kahramanlığın atfedildiği destansı bir kişi mi olduğu konusu günümüzde hâlâ tartışılmaktadır.

<sup>6</sup> Varis Abdurrahman, Alp Er Tunga’nın “Arjasb, Frangrasyon, Frasyav, Frasiyak, Frangrasyak, Frasiyab, Frasyat, Ferasiyab, Efrasiyab, Afrasiyab” gibi adlarla anıldığını belirtmektedir s.2 (Abdurrahman, V. (2004). Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında, Tarih Araştırmaları Dergisi, 23 (35), 1-8. DOI: 10.1501/Tarar\_0000000194).

Gömeç, 713 yılında Arapların sebebi olduğu karışıklığı ortadan kaldırmak için Türkistan'a gönderilen ordunun başında Kapgan Kağan'ın oğlu İni İl Kağan, Tonga Tigin ve Kapgan Kağan'ın eniştesinin de bulunduğunu aktarmaktadır. Beşbalık savaşında Tonga Tigin Çin askerlerinin pususuna düşürülmüş ve öldürülmüştür. Yazar, Kaşgarlı Mahmud'un "Divânu Lugati't-Türk'te birkaç yerde Afrasiyab ve Alp Er Tunga'nın aynı kişi olduğuna dair bilgiler sunduğunu; Yusuf Has Hacib'in de Afrasiyab'dan bahsettiğini söylemektedir. Firdevsî'nin "Şehname" adlı eserinde de İran-Turan savaşlarındaki Afrasiyab, Turan komutanı Peşenk'in oğludur. Ayrıca Cüveynî'nin de Uygurların türeyişiyle ilgili olarak sözünü ettiği efsanelerde Moyun Çor Kağan'ın oğlunun Afrasiyab ile birleştiği görülmektedir. Gömeç'e göre her ne kadar iki isim birleştirilse de Alp Er Tunga ve Afrasiyab ayrı kişilerdir: "...Eğer ikisi aynı olsaydı, Cüveynî de Kâşgarlı gibi, Afrasiyab konusunda bir açıklamada bulunurdu. Demek ki, Afrasiyab ile Tonga Tigin veya Tonga Alp Er ayrı kişilerdir. Bilindiği üzere Selçuklular da otuz beşinci nesilden kendilerini Afrasiyab'a dayarlar. Afrasiyab bütün Türklerce kabul edilen bir ata olduğuna göre (tıpkı Umay geleneği gibi), onun 8. yüzyılın ilk yarısında ölen Tonga Tigin ile irtibatının olmaması gerekir. Ama Tonga Tigin, Kâşgarlı'da geçen Alp Er Tonga olabilir" ifadelerini aktarmaktadır (2000: 206-210).

Abdurrahman'a göre ise Alp Er Tunga belirli bir dönemde yaşamış bir Türk boyunun hükümdarı değil; birçok Türk boyunun "ortak hükümdarı ve kahramanlık sembolü hâline dönüşen" bir şahsiyettir (2004: 1).

Öger de Alp Er Tunga'yı Afrasiyab ile birleştirmekte ve onu "Uygur, Karahanlı, Selçuklu hükümdarlarının atası olarak" kabul etmekte ve aynı zamanda Alp Er Tunga'nın Türk milletinin ortak kahramanlık sembolü olduğuna da dikkat çekmektedir (2008: 522).

Gökyay, Oğuz destanının temelini oluşturan Şu ve Alp Er Tunga rivayetlerinin "Divânu Lugati't-Türk'ten öğrenildiğine dikkat çekerken Eski Türklere ait İran rivayetlerinde bütün dünyaya hükmeden bir Türk devletinin var olduğunu söylemektedir. Bu devletin hükümdarı ise Afrasiyab yani Alp Er Tunga'dır. İran rivayetlerine göre Afrasiyab, Farslara yenilmiş ve hayatı Urmiye gölünde sona ermiştir. Gökyay, Alp Er Tunga'nın cenaze töreniyle ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: "...Orhun yazıtlarında 714 yılında Uyguristan'daki Beşbalık şehrinin kuşatılmasından söz edilirken bu kuşatmanın burada Tunga Tigin'in yuğ (= yas) töreninin yapıldığı bir günde olduğu söylenmiştir. Uygurların Bezeklik'teki tapınağının duvarı üzerinde ağzında ve giyeceğindeki lekelerinden bir şehidi gösterdiği anlaşılan bir resim bulunmaktadır. Bu resmin bir yerinde 'Tunga Tigin', başka bir yerinde 'Tunga ol' diye okunan bir yazı vardır. Alp Er Tunga'nın, bu eski Saka Türk kahramanının hatıraları yüzyıllarca yaşamıştır. Divanü Lûgat-it-Türk'te, bu ilk Azerbaycan ve Anadolu fatihine ait destandan yuğ (= yas) şiirleri bulunmaktadır" (1972: 56-57).

Demir, Alp Er Tunga'nın kişiliğiyle ilgili şu bilgileri vermektedir: "Alp Er Tunga ya da Afrasiyap Türklerin en eski atası olan Türk'ün soyundan geldiğine inanılan, muhtemelen MÖ 700-625 yılları arasında Saka Devleti zamanında yaşamış Türk hakanıdır" (2021: 23).

Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Alp Er Tunga, Türk milletinin hafızasına kazınmış bir hükümdar olmakla beraber kahramanlıklarından dolayı tarihte başka kişilerle de birleştirilerek uzun yüzyıllar boyunca edebî eserlerde kendine büyük bir yer edinmiştir. Öyle ki ölümünün ardından söylenen sagu, "Divânu Lugati't-Türk'e kadar ulaşmış ve Kaşgarlı Mahmud tarafından yazıya geçirilmiştir. Sözlü kültür vasıtasıyla oluşturulan "Alp Er Tunga sagusu"nun böylelikle "Divânu Lugati't-Türk" sayesinde unutulmadan günümüze kadar ulaşması sağlanmıştır.

Türkçenin güçlü anlatım özelliğini yansıtan saguda çeşitli söz ve anlam sanatlarından yararlanılmakla beraber aynı zamanda oldukça açık ve sade bir dilin kullanıldığı görülmektedir. "Alp Er Tunga sagusu" Türkçenin edebî metin oluşturma gücünün tanıklandığı bir metin olması bakımından da önem arz etmektedir.

### **Metindilbilim**

Metindilbilim, metin kavramı üzerine araştırmaların yapıldığı bir dil bilimi alanıdır. Bu alanın araştırma konusunu oluşturan metin ise anlam ve dil bilgisi bakımından birbirine bağlı cümlelerden oluşan bir bütündür.

Günay'a göre metindilbilim, geleneksel dil bilgisinden ve metin çözümlemeye farklıdır ve metni nitelik açısından incelemeyi amaç edinmektedir. Metindilbilim, "... dilbilim, söylem çözümleme kuramları, sözcük kuramı ve göstergebilim verilerine göre metin çözümleme yöntemini" içermektedir (2001: 40).

"Metindilbilim ve Türkçe" adlı kitabında Ayata Şenöz ise metindilbilimin amacını şöyle açıklamaktadır: "metinlerin yapılarını, yani dilbilgisel ve içeriksel kurgulanış biçimlerini ve bildirişimsel işlevlerini ortaya çıkarmak ve uygulamalı örneklerle göstermektir. Böylece metindilbilim, metin oluşturmanın genel koşullarını ve kurallarını betimler" (2005: 22-23).

Metindilbilimin sözlük tanımı şöyle verilmektedir: "Dili cümlelerarası bağlantıları temel alarak inceleyen, dil kullanımını metin üretme olarak gören, metinleri bir bütünlük içinde ele alan dilbilim dalı" (Hengirmen, 1999: 276).

Metindilbilim, genel olarak cümleden büyük birlikler olan metinleri çeşitli özellikleri bakımından inceleyen bir dil bilimi alanı olarak görülmektedir. Bu durumda metindilbilimin inceleme alanını oluşturan metin konusuna da değinmek gerekmektedir.

Metin sözcüğünün sözlük tanımı "Basılmış bir kitabın, el yazması bir eserin yâhut kânun, belge, makâle vb. bir yazının, başkalarına âit açıklama ve eklerden ayrı olan ve sâdece yazarın kendi sözlerinden meydana gelen kısmı, böyle bir yazıyı oluşturan kelimelerin bütünü <sup>7</sup>" şeklinde verilmektedir.

Metin, dilin doğal olarak ortaya çıkan bir tezahürü, bir başka deyişle bir bağlamda iletişimsel bir dil olayıdır. Yüzey yapıda görülen metin fiilen kullanılan ifadeler kümesidir. Bu ifadeler bazı bilgileri açık hâle getirirken diğer bilgiler üretim sırasında kullanılsa da örtük kalmaktadır (Beaugrande ve Dressler, 1981: 63).

Halliday ve Hasan'a göre metin terimi dil biliminde uzunluğu ne olursa olsun birleşik bir bütün oluşturan sözlü veya yazılı herhangi bir paragrafta atıfta bulunmak için kullanılır. Metin, kullanılan bir dil birimidir. Cümle gibi bir gramer birimi olmadığı için boyutuyla tanımlanamaz; anlamsal bir birimdir (1976:1-2).

Yukarıda nitelikleri verilen bir metni doğru inceleyebilmek için onu metinsellik ölçütleri bakımından değerlendirmek gerekmektedir. Metindilbilim çalışmalarında bir metnin metinselliğini oluşturan ölçütler çerçevesinde çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır.

Metinselliği oluşturan ölçütler Beaugrande ve Dressler'e göre "bağdaşıklık, tutarlılık, amaçlılık, kabul edilebilirlik, bilgisellik, duruma uygunluk, metinlerarasılık" şeklinde sıralanmaktadır (1981: 13).

Bu çalışmada "Alp Er Tunga sagusu" metinselliği oluşturan ölçütlerden bağdaşıklık ve tutarlılık niteliklerine göre incelenmeye çalışılmaktadır.

### **Bağdaşıklık ve Tutarlılık**

Sözcükler cümleleri oluştururken rastgele bir araya gelmemekte; çeşitli dil bilgisi bağıntılarıyla birbirine bağlanarak cümleleri meydana getirmektedir. Cümleler arasında da yine birtakım dil bilgisi ilişkilerinin kurulmasıyla metinler ortaya çıkmaktadır. İşte bu dil bilgisi bağlantıları metin bağdaşıklığını belirlemektedir.

<sup>7</sup> <http://lugatim.com/s/metin> Erişim tarihi: 22.05.2023

Bağdaşıklığın anlamsal bir kavram olduğunu söyleyen Halliday ve Hasan bu kavramın metni metin yapan anlam ilişkilerini kastettiğini düşünmektedir. Bağdaşıklık, metindeki bazı unsurların yorumunun diğerine bağlı olduğu durumda ortaya çıkmaktadır (1976: 4).

Günay'a göre "tümceler dizilişi, oluşturucu öğelerin yinelenmesi, artgönderimler, öngönderimler, eksilteli yapılar, eylem zamanının belirlenmesi, tümceler arası bağıntı öğeleri gibi sözdizimsel öğelerin belirlenmesi" bağdaşıklığı oluşturmaktadır (2001: 59).

Subaşı Uzun, bağdaşıklığı gönderimsel ve biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık olarak iki ana başlıkta ele almaktadır. Buna göre gönderimsel bağdaşıklık "kişi zamirleri, gösterme sıfatları, iyelik ekleri, yükleme hâli eki ve kişi eklerinden" oluşmaktadır. Biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık ise "bağlaçlar, değiştirim, eksilti, zaman, görünüş, kip, aynı sözcüğün yinelenmesi, karşıt anlamlı sözcüklerin kullanılması, aynı kavram alanından sözcüklerin kullanılması, aynı kökten sözcüklerin kullanılması ve yapı yinelenmelerini" içermektedir (1995: 62-104).

Tutarlılık, metni oluşturan sözcükler ve cümleler arasındaki anlam ilişkilerini ifade etmektedir. Bir metinde tutarlılıktan bahsedebilmek için cümlelerin mantıksal ilişkilerle birbirine bağlanması gerekmektedir.

Beaugrande ve Dressler, tutarlılığın da aslında tıpkı bağdaşıklık gibi dil bilgisi ilişkilerine dayandığını ifade etmektedir (1994: 6). Günay ise bu kavramı şöyle açıklamaktadır: "Bir metni tutarlılığı bakımından incelemek, üstyapı olarak genel metin çerçevesinde, metnin tümünü anlamsal olarak değerlendirmek demektir. Tümceler sıralanışını ve aralarındaki ilişkileri ele almak, bağıntısal bir inceleme; genel olarak metnin bütünlüğünü ele almak ise tutarlılıkla ilgili bir değerlendirmedir" (2001: 97). Subaşı Uzun, "tutarlılığı özelleştirme, neden-sonuç, neden, zaman, karşılaştırma ve karşıtlık bağlantısı" olmak üzere altı alt başlıkta ele almaktadır (1995: 110-131).

## İnceleme

### Bağdaşıklık

#### Gönderimsel Bağdaşıklık

*Kişi zamirleri* gönderimsel bağdaşıklık sağlayan unsurların başında gelmektedir. Çünkü metin içinde daha önce bahsedilen bir kişi ya da kişilere atıfta bulunarak onların adını tekrar etme kaygısı duymadan kişi zamirlerinin kullanılmasıyla metin içinde adeta görünmez bir ilişki ağı kurulup tekrardan kaçınılarak metne katkı sunulması sağlanmaktadır.

*"Bilge бүгү yunçıdı,*

*Ajun **anı** yençidi,*

*Erdem eti tınçdı,*

*Yerke tegip sürtülür"* (Ercilasun, 2020: 108).

Verilen dördümlük "Bilge bilgin perişan / Çiğnedi **onları** zaman / Çürüdü erdem eti aman / Yerlere değıp sürtülür" (Ercilasun, 2020: 108) şeklinde açıklanmaktadır. İkinci dizede yer alan "**anı**" kişi zamiri ilk dizedeki "bilge бүгү" ikilemesine atıfta bulunacak şekilde bilgeleri kastederek kullanılmış ve gönderimsel bağdaşıklık kişi zamiri ile sağlanmıştır.

*İyelik ekleri* de metinde gönderimsel bağdaşıklığı sağlayan unsurlardandır. Metinde isimler arasında kurulan ilgiyi göstermesi bakımından iyelik ekleri metin çözücüyü ipucu sunan bir gönderimsel bağdaşıklık ögesidir.

*"Ulşıp eren börleyü,*

*Yırtıp yaka orlayu,*

*Sıkırp **ını** yurlayu,*

*Sıgıtap közi örtülür*” (Ercilasun, 2020: 107).

Dörtlük, “Kurtlar gibi uluşur erler / Yaka yırtıp feryat ederler / Islığa dönüşür tiz sesler / Ağıtlardan gözler örtülür” (Ercilasun, 2020: 107) şeklinde anlamlandırılmaktadır. Burada “im” ve “köz” sözcükleri üçüncü tekil şahıs iyelik ekiyle kullanılarak dörtlükte bir dil bilgisi bağlantısı kurulmaktadır. Şekil açısından üçüncü tekil kişi iyelik eki kullanılmasına rağmen anlamsal bakımdan üçüncü çoğul kişinin kastedildiği açıktır. Çünkü bu seslerin ve gözlerin sahibi olan kişiler ilk dizede bahsedilen “erler”dir.

*Yükleme hâli eki* yüklemim kimi veya neyi belirttiğini göstererek isimler ve fiiller arasında bir bağlantı kurmaktadır. Bu ek, isim ve fiil arasında dil bilgisi ilişkisi kurarak gönderimsel bağdaşıklığı sağlayan bir unsurdur.

*“Könlüm için örtedi,*

*Yatmış başığ kartadı,*

*Keçmiş ödüğ irtedi,*

*Tün kün keçip irtelür*” (Ercilasun, 2020: 108).

Dörtlük, “Gönlüm yaktı içini / Kaşdı yatmış çibanı / Aradı geçmiş zamanı / Geçmiş günler aranılır” (Ercilasun, 2020: 108) anlamına gelmektedir. İkinci dizede yer alan “başığ” ve üçüncü dizede yer alan “ödüğ” sözcüklerinin yükleme hâli ekini almak suretiyle karta- ve irte- fiiline belirtme yoluyla bağlandığı görülmektedir. Metin kurucunun bu dizelerde sıfat tamlamalarının isim unsuru olan “yara” ve “zaman” sözcüklerini yükleme hâli ekiyle vurguladığını söylemek mümkündür.

Gönderimsel bağdaşıklığı sağlayan bir başka unsur ise *kişi ekleridir*. Kişi ekleri, özellikle öznenin bulunmadığı cümlelerde yüklemim aldığı ekle özneye atıfta bulunarak eylemi kimin yaptığını göstererek metinde dil bilgisi bağlantısını kurarak bağdaşıklığı ortaya koymaktadır.

*“Ulşıp eren börleyü,*

*Yırtıp yaka orlayu,*

*Sıkıp ūni yurlayu,*

*Sıgıtap közi örtülür”<sup>8</sup>* (Ercilasun, 2020: 107).

Dörtlüğün son dizesinde kullanılan “örtülür” yüklemi üçüncü tekil kişiye işaret etmektedir. Ancak dörtlüğün tamamına bakıldığında aslında bahsedilen kişiler ilk dizede geçen “eren” sözcüğüdür. Ağlamaktan gözleri örtülen kişiler “adamlar”dır ve yüklem buna atıfta bulunacak şekilde üçüncü tekil şahısta çekimlenmiştir.

### **Biçimsel-Sözlüksel Bağdaşıklık**

*Bağlaçlar*, aynı görevdeki sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri birbirine bağlama göreviyle kullanılmaktadır. Bu göreviyle metinde yer alan sözcükler ve cümleler arasında ilgi kurmak suretiyle bağlaçlar biçimsel-sözlüksel bağdaşıklığa hizmet etmektedir.

*“Ödlek arıg kewredi,*

*Yunçığ yawuz tawradı,*

*Erdem yime sewredi,*

*Ajun begi çertilür*” (Ercilasun, 2020: 108).

Bu dörtlük, Tekin tarafından “Felek iyice zayıfladı / sefil ve kötü olanlar güçlenip kuvvetlendi / Edep ve erdem de (iyice) azaldı / (çünkü) dünyanın beyi (olan Afrasiyab) yok oldu” şeklinde

<sup>8</sup> Bu dörtlüğün anlamı yukarıda iyelik ekleri bahsinde verildiği için tekrar aktarılmamıştır.

anlamlandırılmıştır (2017: 11). Burada, bütün metinde hissettirilen Alp Er Tunga'nın ölümünden dolayı kötü ve yaşanmaz bir dünyada kalma duygusudur. İlk dizede zamanın iyice kötüleştiği; ikinci dizede kötülerin güçlendiği aktarılırken üçüncü dizede erdem sözcüğünden sonra kullanılan “yime” bağlacı bu sözcüğe vurgu yapmaktadır. Alp Er Tunga'nın ölümünden sonra edep ve erdem gibi hasletlerin azaldığına dikkat çekilip dünyanın iyice kötüleştiği, iyi insanlarda bulunması gereken “erdem” duygusunun kalmadığı “yime” bağlacıyla pekiştirilmekte ve bu şekilde sözcüksel-biçimsel bağdaşıklıkla yararlanılmaktadır.

Dil bilgisi ve anlam boyutuyla kendinden önce geçen sözcük, sözcük grubu ve cümle gibi unsurları kastedecek şekilde bunların yerine kullanılan biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık türü *değiştirimdir*.

“Ögreyüki mundag ok,

Munda adın tldag ok,

Atsa ajun ugrap ok,

Taglar başı kertilür” (Ercilasun, 2020: 108).

Bu dizeler, “Böyledir feleğin yası / Bahanedir bundan ötesi / Gelip ok atsa acun okçusu / Dağlar başı bile kertilir” (Ercilasun, 2020: 108) şeklinde anlamlandırılabilir. Dörtlükte “böyledir” sözcüğüyle metnin tamamına hâkim olan feleğin sürekli olarak insanı aldatmak için fırsat gözetmesi, öğ almaya çalışması ve insanın gücünü azaltmaya çalışması gibi özellikleri kastedilmektedir. Bu nedenle “böyledir” sözcüğü bir değiştirim unsuru olarak kullanılarak bağdaşıklığa katkıda bulunmaktadır.

Bir metinde biçimsel-sözlüksel bağdaşıklığı sağlayan önemli unsurlardan biri de *eksilti*dir. Çünkü eksilti sayesinde herhangi bir birimin kullanılmamasının metinde bir eksiklik yaratmadığı gibi aksine anlatımın tekrara düşülmesi engellenmektedir. Böylece sözcükler, sözcük grupları ve cümleler arasındaki ilişki daha açık bir şekilde gözler önüne serilmektedir.

“Begler atın argurup,

Kağgu anı togrurup,

Merzi yüzi sargarıp,

Kürküm ağar türtülür” (Ercilasun, 2020: 108).

Dörtlük, “Beyler atlarını yordular / kaygı (ve keder) onları zayıflattı / Bet ve benizleri (öyle) sarardı (ki) / (yüzlerine) safran sürtülmüş (sanırsınız)” (Tekin, 2017: 9) şeklinde anlamlandırılmıştır. Üçüncü dizede kullanılan “merzi” ve “yüzi” sözcüklerinin iyelik eki aldığı görülmektedir. Bu durumda bir isim tamlamasının tamlananı konumundadırlar. Ancak bu tamlamayı oluşturan tamlayan ögeye dizelerde yer verilmeyerek eksilti yapılmıştır. Aslında kastedilen “beylerin bet ve benizleri”dir. Metinde “beylerin” sözcüğünün kullanılmaması, eksilti yapılması anlamsal bakımdan ve dil bilgisi açısından herhangi bir bulanıklığa sebep olmamıştır.

*Zaman*, *görünüş* ve *kip* de metnin biçimsel-sözlüksel bağdaşıklığını sağlayan önemli öğelerdendir. Zaman, fiil çekiminde öncelik ve sonralık ilişkisiyle cümleler arasındaki bağları açıklamaya yardımcı olmaktadır (Günay, 2001: 70). Görünüş, çekimli bir fiilin süreç bakımından konuşan kişinin bu fiile kattığı öznel anlamlardır (Dilaçar, 1971: 103-104). Kip ise “Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü”nde “Eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle salt bildirmeyle mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu, istek, dilek, koşul, gereklilik, buyrum mu anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliği” şeklinde açıklanmaktadır (Vardar vd., 1980: 103-104).

“Ödlek yarag közetti,

Ogrı tuzak uzattı,

Begler begin azıttı,

Kaçsa kalı kurtulur?” (Ercilasun, 2020: 107).

Verilen dördlüğün anlamı “Felek (onun canını almak için) fırsat gözetti / (ve) gizli (bir) tuzak kurdu / (Felek) beyler beyini (böylece) yanıttı (ve tuzağa düşürdü) / Kaçsa (bile bu tuzaktan) nasıl kurtulur(du)?” (Tekin, 2017: 9) şeklinde açıklanmaktadır. İlk üç dizinin yüklemelerinin görülen geçmiş zamanda çekimlenen “közetti, uzattı, azıttı” fiilleri olduğu görülmektedir. Bu fillerde bitmişlik, kesin bilgi, bildirme ifadeleri bulunmaktadır. Art arda kullanılan yapılar metnin bağdaşıklığını inandırıcılık ekseninde desteklemektedir. Son dizede kullanılan “kurtulur” fiili ise geniş zamanda çekimlenmekle beraber diğer dizelerin aksine aslında bir kaygıyla bitmemişlik, süreklilik anlamı taşımaktadır.

Metinde *karşıt anlamlı sözcüklerin kullanılmasıyla* bunların karşıtlığından faydalanarak metin çözücünün dikkatinin çekilmesinin amaçlandığı söylenebilir. Çünkü karşıt anlamlı sözcükler bir kavramın iki farklı noktasına işaret etmektedir.

“Ödlek arıg kewredi,

Yunçıg yawuz tawradı,

Erdem yime sewredi,

Ajun begi çertilür” (Ercilasun, 2020: 108).

Verilen dördlükte kullanılan “kewredi” ve “tawradı” sözcükleri sırasıyla “zayıfladı” ve “kuvvetlendi” anlamlarına gelmektedir. Yaşanılan dönemin kötülüğüne vurgu yapmak için karşıtlıktan yararlanılarak anlatımın pekiştirildiği, feleğin güçsüzleşip zayıflarken kötü olanların güçlendiğine dikkat çekilerek bağdaşıklık sağlanmaktadır.

*Aynı kavram alanından sözcüklerin kullanılması* yine metinde anlatılanların pekiştirilip vurgulanması için kullanılan biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık unsurlarındandır. Aynı kavramla ilgili sözcüklerin oluşturduğu metinsel ağın metin kurucu tarafından kullanılması metin çözücüyü adeta bir kavram haritası sunmaktadır.

“Ulsıp eren börlevü,

Yırtıp yaka orlayu,

Sıkırp üni yurlayü,

Sıgtap közi örtülür” (Ercilasun, 2020: 107).

Verilen dördlük zihinde ağıt yakılan bir cenaze merasiminin canlanmasını sağlayacak sözcüklerle kurulmuştur. Kurt gibi uluyan adamların yakalarını yırtarak ve ıslık çalar gibi ince seslerle feryat etme durumu ile ağlamaktan adeta gözlerinin kapanmasının betimlenmesinde “ağlamak, feryat etmek” kavram alanına giren sözcükler tercih edilmiştir. Böylelikle Alp Er Tunga’nın yuğ töreninde insanların ne kadar üzüldüğü ve Alp Er Tunga’nın ne kadar sevilen bir şahsiyet olduğu çok net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Bir diğer biçimsel-sözlüksel bağdaşıklık örneği ise *aynı kökten sözcüklerin kullanılmasıdır*. Bu tür bağdaşıklıkta aynı köke ait sözcüklerin birlikte kullanımı ses bilgisi açısından kulakta bir ahengin oluşmasına katkı sunarken aynı zamanda anlamsal bakımdan da metin çözücünün dikkatini çekecek bir yineleme unsuru hâline gelmektedir.



“Könlüm için örtedi,

Yatmış başıg kartadı,

Keçmiş ödüğ **irtedi**,

Tün kün keçip **irtelür**” (Ercilasun, 2020: 108).

Verilen dörtlükte kullanılan ve “**aradı**, **aranılır**” anlamlarına gelen “**irtedi**, **irtelür**” fiilleri “ir” isminden türetilen sözcüklerdir. Aynı kökten fiillerin art arda kullanımıyla metinde ahenk unsuru oluşturulurken pekiştirme yapılmakta ve bir taraftan da metin çözücüye geçmiş zamanın özlemediği duygusu bu yinelemeyle metin kurucu tarafından aktarılmaya çalışılmaktadır.

Bir metinde eklerin, sözcüklerin ya da cümlelerin tekrarıyla yapılan *yapı yinelemeleri* paralelizm oluşturarak bağdaşıklıkla katkı sunmaktadır. Bu yinelemeler metin çözücüye etkilemek adına önemlidir.

“Alp Er Tonga **öldi mü**,

İsiz ajun **kaldı mu**,

Ödlek öçin **aldı mu**,

Emdi yürek yırtılır” (Ercilasun, 2020: 107).

Alp Er Tunga sagusunun en çok bilinen bu dörtlüğü “Alp Er Tonga **öldü mü** / Kötü dünya **kaldı mu** / Felek (böylece) öcünü **aldı mı** / Şimdi yürek (ler onun ölümünün acısı ile) paralanıyor” anlamına gelmektedir (Tekin, 2017: 9). Dörtlüğün ilk üç dizesinin sonunda görülen geçmiş zaman eki ve soru ekinin yinelenmesiyle bir paralelizm olduğu görülmektedir. Aynı kipte çekimlenen ve soru eki tekrarıyla da pekiştirilen bu ifadeler metin kurucunun Alp Er Tunga’nın ölümüne inanmadığını ve bu durumu kabullenemediğini metin çözücüye aktarmaktadır.

#### **Tutarlılık**

Metni oluşturan cümlelerin birbiriyle kurduğu anlamsal ilişki *özelleştirme bağlantısını* kurarak tutarlılığa hizmet etmektedir.

“Begler atın argurup,

**Kadgu anı torgurup**,

**Merzi yüzi sargarup**,

**Kürküm açar türtülür**” (Ercilasun, 2020: 108).

Yukarıdaki dörtlüğe hâkim olan ana duygu hastalık, yorgunluk ve üzüntü duygusudur. İkinci dizede Alp Er Tunga’nın ölümünden duyulan üzüntünün beyleri zayıflattığı vurgulanırken üçüncü ve dördüncü dizelerde ise bu üzüntüden dolayı yüzlerinin tıpkı safran sürülmüş gibi sarardığı aktarılacak üzüntü duygusu etrafında özelleştirme bağlantısı kurulmaktadır. Ayrıca sagunun tamamını bir bütün olarak özelleştirme bağlantısına örnek göstermek mümkündür. Çünkü dörtlüklerin hepsi ölümün ardından duyulan üzüntüyü betimlemeye çalışmaktadır.

Tutarlılığı sağlayan önemli unsurlardan bir diğeri de *neden-sonuç bağlantısıdır*. Çünkü metni oluşturan cümleler arasında kurulan neden-sonuç ilişkisi metin çözücünün metni kavramasını sağlayan anlamsal ilişkileri ortaya koymaktadır.

“**Bilge büğü yuncıdı**,

**Ajun anı yencidi**,

**Erdem eti tuncıdı**,

**Yerke tegip sürtülür**” (Ercilasun, 2020: 108).

Bu dörtlüğü oluşturan dizeler arasında bir neden-sonuç ilişkisi bulunmaktadır. İlk iki dizede dünyanın bilge olan kişileri çiğnemesi nedeniyle bilgelerin hâlinin kötüleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Üçüncü ve dördüncü dizelerde ise erdemin somutlaştırılarak bir beden gibi yerlerde sürüklendiği betimlenmektedir. Bu durum sonuç iken böyle olmasının nedeni erdemin adeta çürümüş bir bedene benzetilmesidir. Metin kurucuya göre erdem duygusu kalmadığı için böyle bir durum gerçekleşmektedir.

Tutarlılığı oluşturan başka bir bağlantı ise *nedendir*. Neden bağlantısında sonuç ilişkisi ortaya koyulmaksızın yalnızca metinde anlatılan durumun nedeninden söz edilmektedir.

“Ulaşıp eren börleyü,

Yırtıp yaka orlayu,

Sıkırıp üni yurlayu,

**Sıgıtap közi örtülür**” (Ercilasun, 2020: 107).

Bütün dörtlükte cenaze merasimindeki ağlama, feryat etme durumu betimlenmektedir. Dörtlüğün son dizesinde ise neden bağlantısı açıkça görülmektedir. Çünkü gözlerin örtülmesinin nedeni ağlamaktır. İnsanlar öyle çok ağlamaktadırlar ki gözyaşlarından dolayı gözleri örtülmektedir.

Metni oluşturan cümleler arasındaki anlam bağlantısını zaman açısından kuran tutarlılık unsuru ise *zaman bağlantısıdır*. Bu bağlantıyla metinde yaşanan olay ya da durumun ne zaman gerçekleştiği metin çözücüyü aktarılmaktadır.

“Alp Er Tunga öldi mü,

İsiz ajun kaldı mu,

Ödlek öçin aldı mu,

**Emdi** yürek yırtılır” (Ercilasun, 2020: 107).

Dörtlüğün son dizesinde kullanılan “**emdi**” sözcüğü “şimdi, artık, bundan sonra” gibi anlamlarda kullanılarak Alp Er Tunga öldükten sonra yüreklerin bu acıya dayanamadığı ve o zamandan itibaren adeta parçalandığı vurgulanmaktadır.

Metni oluşturan cümlelerin karşılaştırma ilgisiyle birbirine anlamsal olarak bağlanması tutarlılık unsurlarından *karşılaştırma bağlantısına* işaret etmektedir. Bir kavramın iki farklı ucuyla karşılaştırma yapılması metin çözücü için daha somut bir anlatımla metnin anlaşılır kılınması için önem arz etmektedir.

“**Ödlek arıg kewredi**,

**Yunçıg yawuz tawradı**,

Erdem yime sewredi,

Ajun begi çertilür” (Ercilasun, 2020: 108).

Dörtlüğün ilk iki dizesinde bir karşılaştırma yapılmaktadır. Bir taraftan felek iyice zayıflarken diğer taraftan kötü olanlar güçlenmektedir. Metin kurucuya göre bütün bunların asıl sebebi Alp Er Tunga'nın ölmesidir.

Karşıt anlamlı sözcüklerin birlikte kullanılmasıyla kurulan *karşıtlık bağlantısı* anlatımı daha güçlü hâle getirerek tutarlılığa katkı sunmaktadır.

“Köñlüm için örtedi,

Yatmış başıg kartadı,

Keçmiş ödüg irtedi,

**Tün kün** keçip irtelür” (Ercilasun, 2020: 108).

Bu dördünlüğün son dizesinde kullanılan “*tün*” ve “*kün*” sözcükleri birbirine zıt kavramları karşılamaktadır. Metin kurucu gece ve gündüz sözcüklerini bir arada kullanarak karşıtlığa işaret etmektedir.

### Sonuç ve Değerlendirme

1. Alp Er Tunga gerek tarihî kişiliği gerekse de destansı kahramanlığıyla Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan şahsiyetlerin başında gelmektedir.
2. “Divânu Lugati’t-Türk”te tanıklanan Alp Er Tunga sagusu Türk milletinin hafızasında yer etmiş bu önemli kişiliğin ölümü etrafında şekillenen ve sözlü kültürün imbiğinden geçerek Kaşgarlı Mahmud tarafından yazıya geçirilen önemli bir metindir.
3. Eski ve Orta Türkçe dönemine ait metinler çoğunlukla dil bilgisi özellikleri bakımından ele alınmıştır. “Divânu Lugati’t-Türk”teki metin parçalarının küçük bir bölümünü teşkil eden Alp Er Tunga sagusunun taşıdığı dil bilgisi nitelikleri dışında modern dil biliminin bir alanını oluşturan metindilbilim ilkeleriyle değerlendirilmesi Eski ve Orta Türkçe metinlerinin modern bir metinde olması gereken özelliklerinden ne kadarını taşıdığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.
4. Buna göre Alp Er Tunga sagusu modern bir metinde olan bağdaşıklık ve tutarlılık özelliklerinin pek çoğunu taşımaktadır. Bu durum Türklerin edebî metin oluşturma gücünün eskiliğini gösterirken Türk dili ve edebiyatının da ne kadar köklü olduğunu örneklendirmesi açısından oldukça önemlidir. Türkçenin en eski metinlerinin dil biliminin sunduğu imkanlarla ele alınmasının araştırmacılara farklı bakış açıları kazandıracakı kanaatindeyiz.

### Kaynakça

- ABDURRAHMAN V. (2004). Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23 (35), s.1-8.
- AYATA ŞENÖZ C. (2005). *Metindilbilim ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual.
- DE BEAUGRANDE, R., DRESSLER, W., (1981). *Introduction to Text linguistics*, London: Longman.
- DEMİR, N. (2021). *Turan Hakanı Alp Er Tunga*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- DİLÂÇAR, A. (1989). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, 83-145.
- ERCİLASUN, A. B. (2020). *Divânu Lugati’t-Türk’teki Şiirler ve Atasözleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- GÜNAY, V. D. (2001). *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual.
- GÖKYAY, O. Ş. (1972). Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga, *Türk Dili Divanü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı*, C. XXVII, S. 253, s. 56-59.
- GÖMEÇ, S. (2000). Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 48 (2000), s. 205-210.
- HALLİDAY, M. A. K., Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*, London: Longman.
- HENGİRMEN, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınevi.
- ÖGER, A. (2008). Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga ve Uygur Türkleri Arasında Onunla İlgili Anlatmalar, *Turkish Studies*, Volume 3/7, s. 508-523.
- SUBAŞI UZUN, L. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara: Simurg Yayıncılık.
- TEKİN, T. (2017). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divânu Lügati’t-Türk’teki Manzum Parçalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VARDAR, B. vd. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

### İnternet Kaynakları

<http://lugatim.com/s/metin> Erişim tarihi: 22.05.2023.

## EMİRHAN VE EĞRİBUCAK KAYALIKLARI (SİVAS) ÇEVRESİNDEKİ KUMUL BİTKİLERİ

### DUNE PLANTS AROUND EMIRHAN AND EĞRIBUCAK ROCKS (SIVAS)

Fatih KARTAL

*Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi,  
Eğitim Fakültesi Coğrafya Anabilim Dalı, Türkiye*

*ORCID: 0000-0001-9266-5007*

*fatihkartal.58@hotmail.com*

#### Özet

Günümüzde yapılan tüm planlamalar doğada bulunan kaynakların daha bilinçli kullanılması ile sürdürülebilir bir çevrenin oluşturulması yönündedir. Bu haliyle doğal yaşam alanları içerisinde bulunan kaynakların tespiti ve yararlanma biçimi büyük önem taşımaktadır. Doğal yaşam alanlarından faydalanma ise edafik, jeolojik, jeomorfolojik ve topografik unsurların ortamlarla olan ilişkisinin iyi anlaşılmasından geçmektedir. Bu unsurlar coğrafi alan içerisinde ekolojik çeşitlilik oluşturmaktadır. Bu çeşitliliğin ortaya çıkmasında önemli faktörlerden birisi de kayaçlardır. Kayaçlar kendilerine özgü toprak ve bitki türleri geliştirmektedir. Coğrafi ortamda kayaçlar farklı ekolojik çeşitlilikler oluşturup bu çeşitliliği oluşturan kayaçlardan birisi de fiziksel çözünme yoluyla oluşmuş kumullardır. Kumullar endemik ve nadir taksonlar açısından son derece zengin floristik sahalardandır.

Araştırmada Emirhan ve Eğribucak kayalıklarının kumul bir saha olması çalışma açısından dikkat çekicidir. Çalışmanın amacı; Emirhan ve Eğribucak Kayalıkları (Sivas) çevresindeki kumlu kayaçlar üzerindeki florayı tespit etmektir. Bu amaçla, sahada periyodik olarak gerçekleştirilen arazi çalışmalarına ek olarak bölgede daha önce yapılmış olan floristik gözlem ve çalışmalardan elde edilen verilerde değerlendirilmiştir. Arazi çalışmaları ve CBS veri tabanı oluşturmada 1/25000 ve 1/100 000 ölçekli haritalardan yararlanılmıştır. Çalışma sayesinde sahadaki kumul türlerin yayılış alanlarındaki tehdit edici faktörler belirlenmiş ve bu faktörlere çözüm önerileri sunulmuştur. Ayrıca kumul topografyasına ait olan türlerin daha çok step formasyonlarla uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla doğal kumul alanları üzerindeki bu bitki türlerinin korunarak yöre ve ülke ekolojisine kazandırılması önerilmektedir.

**Anahtar sözcükler:** Sivas İli, Emirhan ve Eğribucak Kayalıkları, Kumul Bitkileri

#### Abstract

All the plans made today are in the direction of creating a sustainable environment by using the resources found in nature more consciously. As such, the identification and utilization of resources in natural habitats is of great importance. Benefiting from natural habitats goes through a good understanding of the relationship of edaphic, geological, geomorphological and topographic elements with the environment. These elements create ecological diversity within the geographical area. One of the important factors in the emergence of this diversity is rocks. Rocks develop their own unique soil and plant types. In the geographical environment, the rocks create different ecological diversity and one of the rocks that make up this diversity is the sand dunes formed by physical dissolution. The dunes are among the floristic areas that are extremely rich in terms of endemic and rare taxa. The fact that Emirhan and Eğribucak rocks are a dune field is remarkable in terms of the study.

Purpose of the study; The aim is to determine the flora on the sandy rocks around Emirhan and Eğribucak Rocks (Sivas). For this purpose, in addition to the periodic field studies in the field, the data obtained from the previous floristic observations and studies in the region were evaluated. 1/25000 and 1/100 000 scale maps were used in field studies and GIS database creation. Thanks to the study, the threatening factors in the distribution areas of the dune species in the field were determined and solutions were offered to these factors. In addition, it has been determined that the species belonging to the dune topography are mostly compatible with steppe formations. Therefore, it is recommended to protect these plant species on the natural dune areas and bring them into the ecology of the region and country.

**Keywords:** Sivas Province, Emirhan and Eğribucak Cliffs, Dune Plants

## Giriş

İnsanoğlu yeryüzünde sürdürülebilir bir ekosistem oluşturabilmesi için çevresini çok iyi analiz etmesi gerekmektedir. Çünkü iyi bir ekoloji iyi bir coğrafi tanımlamayla oluşabilmektedir. Bu açıdan yaşanılan ortamı şekillendiren ve çevresinden farklı özellikler oluşturan birçok doğal unsur etkilidir. Bu doğal unsurların önemli öğelerinden birisi de üzerinde doğal ve beşerî yaşama çok fazla çeşitlilik kazandıran ana materyaldir. Bu bağlamda bir coğrafi ortamın şekillenmesinde ve yaşamsal faaliyetlerin sürdürülmesinde ana materyal büyük etkiye sahiptir. Doğal sınırlar içerisinde ana materyal kendisine özgü ekolojik öğeler geliştirerek o yerin bitkisi, toprak özelliği, jeolojisi, jeomorfolojisi, hidrografyası vb. birçok coğrafi öğesi üzerinde doğrudan ve dolaylı etkiye sahip olmaktadır. Bu açıdan doğal ünitelerin oluşumunda yaşanılan coğrafyada bulunan birçok kayaç (jips, serpantin, granit, kireç taşı vb.) farklı ekolojik unsurlar oluşturmaktadır. Kendilerine has canlı ve cansız üniteler meydana getiren bu kayaçlar bilim insanları tarafından literatüre kazandırılmıştır. Bu bağlamda ekolojik açıdan büyük önem taşıyan ve bünyesinde çok fazla çeşitlilik barındıran kayaçlardan birisi de kum ana materyalidir.

Rüzgârın etkisi ve hızına bağlı olarak taşınan kum tanelerinin belirli şartlar altında birikip yığılması ile oluşan farklı şekillerdeki kum yığınları kumul olarak ifade edilmektedir. Bu kumulların şekli hâkim rüzgâr yönü ve hızı, bitki örtüsü gibi faktörlere bağlıdır. En önemli faktör rüzgârdır. Asıl etkeni kum olan kumullar iki kısımdan meydana gelmiştir. Kumulun orijini deniz ise kıyı ya da sahil kumulu; kumul eğer iç kesimlerde kayaların parçalanmasıyla oluşmuşsa iç ya da kara kumulu olarak tanımlanmaktadır. Daha çok çöl bölgelerinin tipik şekli olarak bilinen kumullar genellikle kurak ve yarı kurak bölgelerdeki çöller, proglasyal sahalar, taşkın ovaları ve eski plüvyal göl tabanları gibi iç bölgelerde görülmektedir (Tülek, 2010; Ertek, 2011; Sparavigna, 2011; Antunes vd., 2018).

Kumullar dinamik yapıları olmalarından dolayı su ve kara ekosistemleri arasında geçiş (ekoton) bölgeleridir (Carboni vd., 2009). İç kesimlere gidildikçe farklılaşan çevresel etmenlerin etkileri neticesinde karmaşık bir yapı kazanmaktadırlar. Bu yapı, kumul morfolojisini değiştirerek, farklı bitki topluluklarının meydana gelmesine sebep olmakta (Craig, 1984; Prisco vd., 2012) ve kumul bitkilerinin bölgesel dağılımlarında çeşitliliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Kutbay, vd., 2017).

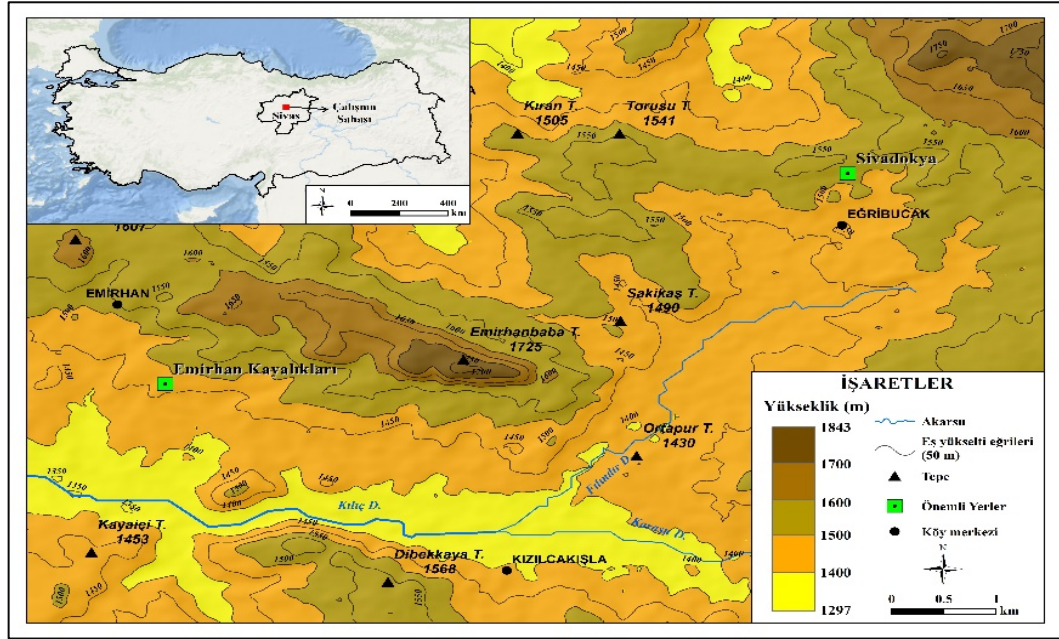
Kumul bitkilerin büyük çoğunluğu, yaşadıkları kumul alanlara adapte olmaları sebebiyle bu alanlardan başka yerde yaşamlarını sürdürmemektedirler. Kumullarda yaşam oldukça zordur, bu bitkiler kumulların sağlamış olduğu zor yaşam şartlarına uyum sağlamıştır. Bitkiler susuzluğun yanı sıra, yüksek sıcaklık, besin azlığı, deniz suyu ve hareketli yüzeye maruziyet gibi pek çok olumsuz şartla başa çıkmaya çalışmaktadır (Craig, 1984; Antunes vd., 2018; Kolukirik vd., 2020). Kumul zonların bozulması, tahribata uğraması florayı etkilemektedir. Değişen florada yabancı türler yerli bitkilerin yerini alarak doğal vejetasyonun korunmasına karşı önemli bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Yabancı türlerin, doğal türler ile doğrudan rekabet etmesi yerli tür çeşitliliğinde azalmaya neden olmaktadır. Yabancı türlerin giderek artması değişen toprak özelliklerini daha da değiştirerek yeni türlerin bu bölgelere gelmesine sebep olmaktadır. Bu durum yeni olan türlerin yerleşmesine ve besince fakir alanların giderek zenginleşmesine zemin hazırlamaktadır (Kutbay, vd., 2017).

Kumul bitkiler de diğer bitkiler gibi buldukları doğal çevre koşullarına bağlı olarak gelişme gösterirler. Yetiştirmeleri üzerinde iklimin, toprak yapısının, yer şekillerinin ve canlıların büyük etkisi bulunmaktadır. Bu doğrultuda araştırma kapsamında kumlu kayalar üzerindeki floranın tespitinde sahanın doğal çevre özellikleri de göz önüne alınmıştır.

Araştırma sahası kapsamında incelenen Türkiye'nin önemli doğal jeomiras alanlarından olan Emirhan ve Eğribucak Kayalıkları ve çevresi günümüze kadar farklı disiplinlerde pek çok araştırmaya konu olmuştur. Değerlendirmeler genellikle bölgenin genel jeolojisi ile ilgili bilgiler sunmaktadır (Kurtman, 1973; Çiner ve Koşun, 1996; Bilici vd., 2003; Ayaz, 2013; Özpay vd., 2017; Özpay ve Ocak, 2017; Çiçekliyurt, 2019). Alan yazında araştırma sahası ve yakın çevresinin kumlu kayaları üzerindeki florası ile ilgili yapılan çalışmanın az sayıda olması araştırma açısından büyük önem taşımaktadır. Böylelikle bu araştırmanın yapılacak olan diğer araştırmalara mikro ve makro ölçekli veri kaynağı oluşturması açısından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

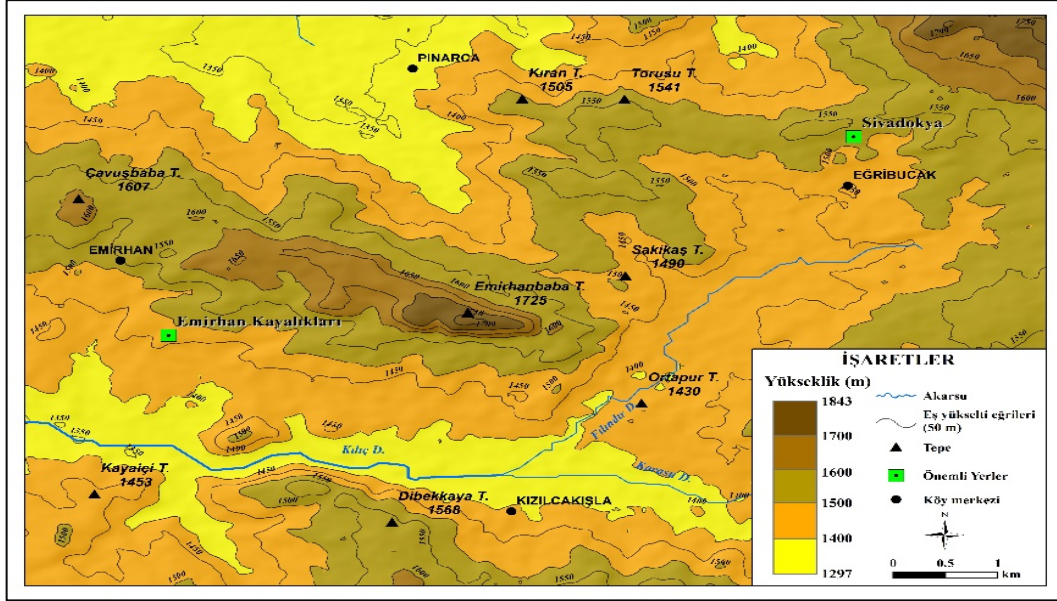
### Araştırma Sahasının Konumu

Araştırmaya konu olan Emirhan ve Eğribucak Kayalıkları Sivas İli sınırları içerisinde yer almaktadır. Emirhan ve Eğribucak Kayalıkları ismini Sivas İli şehir merkezinin 13 kilometre doğusundaki Emirhan ve Eğribucak Köylerinden almıştır. Saha yaklaşık olarak 25-30 milyon yıl öncesinde yatay bir konumda çökelmiş fakat sonraki dönemlerde tektonik faaliyetlerin etkisi ile dikleşmiş, 1779 m. zirveli yüksek ve sarp kumtaşı tabakalarından oluşan yer şekilleridir (Harita 1).



Harita 1. Emirhan-Eğribucak Kayalıkları Lokasyon Haritası

Yüzölçümü olarak 15,68 km<sup>2</sup> alanı kapsayan saha, doğal oluşumların yanı sıra kültürel jeolojik miras ve jeokültür açısından da oldukça önemlidir (Özpay, vd., 2017; sivas.gov.tr). Eğribucak Kayalıkları ise, il merkezinin 23 kilometre doğusundaki Eğribucak ile Arpayazı köyleri arasında bulunan yatay duruşlu jips kökenli kum taşlarının hemen hemen 25-30 milyon yıl öncesinde tektonizma sonucunda aşındırılıp dikleşmesiyle oluşmuş jeomorfolojik ünitelerdir. Sahanın kuzeyi ve kuzeydoğusu engebeli ve dağlık bir görüntüye sahip olup Emirhanbaba Tepesi (1725 m), Kıran Tepesi (1505 m), Torusu Tepesi (1541 m) ve Sakikaş Tepesi (1490 m) önemli yükseltilerindedir. Çalışma alanının güneyinde ise eğim değeri az vadi tabanı düzlükleri geniş yer kaplamaktadır. Eğim değeri az olan bu düzlük sahaları genellikle Kızılırmak Nehri çevresi ova tabanları oluşturmaktadır. Kılıç Deresi çalışma alanının en önemli akarsuyu olup ilkbahar yağışlarıyla birlikte debisi artmakta yaz kuraklığı ile debisi azalıp kuruma noktasına gelmektedir. Yine yörede Eskiköy Deresi ve Kaplan Deresi vadi kırıklıkları boyunca irili ufaklı şelaleler oluşturmaktadır (Harita 2).



**Harita 2.** Emirhan-Eğribucak Kayalıkları Fiziki Haritası

### Araştırmanın Amaç ve Yöntemi

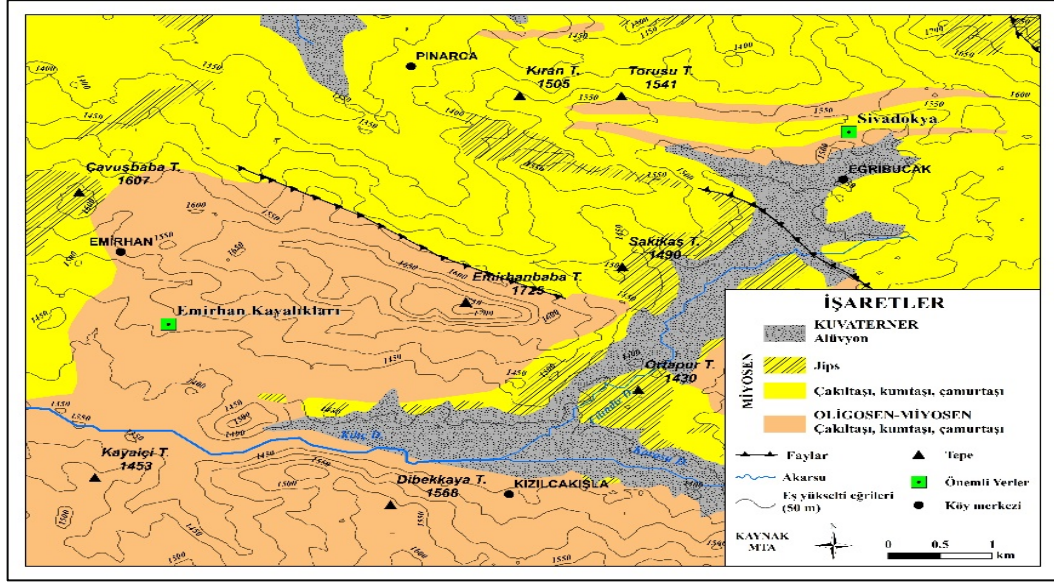
Araştırma, Emirhan ve Eğribucak Kayalıkları ve çevresinin kumlu kayaları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın amacı, Emirhan ve Eğribucak Kayalıkları ve çevresinin kumlu kayalar üzerindeki florasını tespit etmektir. Kumlu kayalardaki bitki örneklerinin toplanması ve teşhisi için 2021-2022 yılları nisan ve ağustos ayları arasında arazi gezileri düzenlenmiş, ekolojik ve floristik gözlemler yapılmış ve arazi çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kurum ve kuruluşlardan alınan veriler CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) ArcGIS 10.4.1 programı sayesinde Emirhan ve Eğribucak kayalıkları çevresinin jeoloji, jeomorfoloji, bitki ve toprak haritaları üretilmiştir. Bu doğrultuda MTA (Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü) verileri ile jeoloji haritası, MGM (Meteoroloji Genel Müdürlüğü)’den alınan verilerle sıcaklık ve yağış haritaları, Tarım ve Orman Bakanlığı verileriyle bitki ve toprak haritası yapılmıştır. Çalışmada gözlemler neticesinde tespit edilebilen ilk verilerle sahaya dair kurum ve kuruluşlardan alınan ikincil veriler kullanılmıştır. Bu noktada betimsel tarama modeli uygulanan bu çalışmada “Karma Araştırma Yöntemi” kullanılmıştır (Arseven, 2001).

### 1. Çalışma Sahasının Fiziki Coğrafya Özellikleri

#### 1.1. Jeolojik Özellikler

Çalışma alanı Pontid Tektonik Kuşağı, Kuzey Anadolu Ofiyolitik Kuşağı ve Toros Tektonik Kuşağı’nın arasında bulunan, kuzeydoğu-güneybatı istikametinde 250 km uzunluğunda, 50 km genişliğinde geniş bir sahaya meydana getirmektedir (Ayaz, 2013). Jeolojik anlamda saha litolojik özellikleri göz önüne alındığında Alt Miyosen döneminden itibaren tüm dönemlere ait birimleri bünyesinde barındırmaktadır (Harita 3). Sahada sırasıyla alt miyosen dönemlere ait olan ve alanın tamamına yayılmış kalın katmanlı çamur taşları, kum taşları ve jipslerle örtülü dolomitik kireç taşlarından oluşan Karayün Formasyonu, yine Alt-Orta Miyosen dönemine ait olan marn, kil ve kireç taşlarının serilenmesiyle oluşmuş Karacaören formasyonu ve Kuvaterner döneme ait olan yaşlı alüvyon malzemelerle kaplanmıştır (Bilici ve Erik, 2003).





**Harita 3.** Emirhan-Eğribucak Kayalıkları Jeoloji Haritası

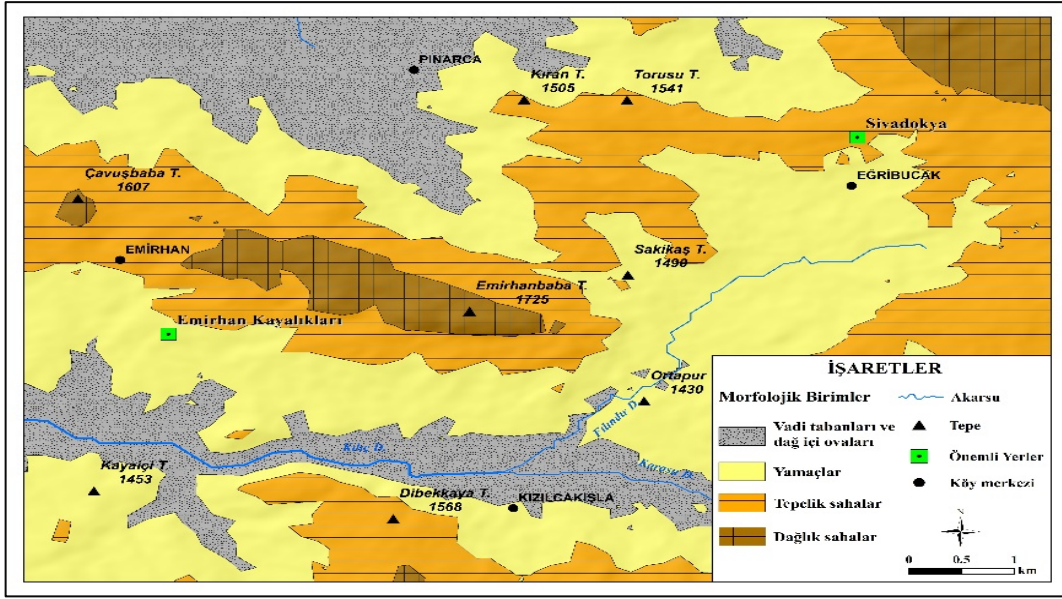
Emirhan bölgesinde, Ballıkayalar olarak da isimlendirilen birim Karayün Formasyonu olarak ifade edilmektedir. Sahada akarsuların getirmiş olduğu malzemelerin yanı sıra kısım kısım kum taşlarının çözümlerine rastlanmaktadır. Özellikle bu birimlere çevredeki kuru dereler ile karayün civarından itibaren tecer ırmağı tarafından getirilmiş biriktirmeler neden olmuştur (Özpay, vd., 2017). Karayün formasyonu olarak adlandırılan birimin üzerine Oligosen-Miyosen'de bölgesel transgresyonu gösteren sıg-denizel ve marn kumtaşı sıralanmalı lokal ve kısmen algli kireçtaşı içeren Karacaören formasyonu gelmektedir (Demir vd., 2019). Eğribucak bölgesinde ise, flüviyal karakterli çökellerin kalınlığı 2000 metreye kadar ulaştığı bilinmektedir. Oldukça iyi tabakalara sahip birimde 10 cm ile 5 m aralığında değişiklik gösteren birimler bulunmaktadır.

Oligosen dönemi süresince sahanın doğu kesiminde bölgesel bir transgresyon ile karbonatlar ve denizel kırıntılardan meydana gelen Karacaören Formasyonu kendisinden önceki birimleri düzenli seriler halinde örtmemiştir. Kurtman (1973), formasyonun içerdiği fosil topluluğu ve kaya türü özelliklerinin özellikle kireçtaşlarının hâkim olduğu seviyelerin resifal ortamda çökeldiğini ifade etmektedir. Yine sahada Eosen- Miyosen aralığında fazlaca yoğun evaporasyon dönemlerinin yaşandığı bilinmektedir. Emirhan ve çevresi jeolojik açıdan, alanda tuz tektoniğine bağlı şekilde gelişen diyapirler neticesinde meydana gelen mini havzalardan dolayı çok önemlidir (Bilici ve Erik, 2003; Özpay ve Ocak, 2017; Çiçekliyurt, 2019). Diyapirler; yeraltında yer alan kalın tuz tabakalarının yükselmesi ile oluşmaktadır.

### 1.2. Jeomorfolojik Özellikler

Emirhan ve Eğribucak kayalıkları yeryüzü şekilleri itibariyle yükselme ve alçalmalar neticesinde dış kuvetlerden olan akarsu ve rüzgârların oluşturduğu aşınım yüzeyleriyle meydana gelmiş yer şekilleridir. Tepelik yüksek sahalar Miyosen dönemdeki aşınım yüzeyleriyle ortaya çıkmış olup bu yer şekilleri sırt ve vadilerle birikim ve aşınım yüzeyleri olarak takip etmiştir (Harita 4).





Harita 4. Emirhan-Eğribucak Kayalıkları Morfoloji Haritası

Eğribucak kayalıklarındaki kumtaşı ve çamurtaşı sıralanması sonucunda zemin üzerinde yapısal şekillenmeler meydana gelmiş olup yarı dairesel-oval şeklindeki fiziksel çözümlerle kumtaşı topları oluşmuştur. Özellikle büyük bir zeminin aşınımı ve parçalanmasıyla gözlemlenen kırgıbayır ve monoklinal tabakalaşma ve tafonileşme sahanın adeta mars görünümü sergilemesinde büyük rol oynamıştır (Foto 1).



Foto 1. Eğribucak Kayalıkları Genel Görünüm

Sahada reliefin oluşum ve gelişiminde iç ve dış etkenlerin yanı sıra süreçlerinde rolü bulunmaktadır. Nitekim sıkışma ile koşut eğim yükselti farkları meydana gelmiş ve hem dış etkenler hem de yerey şiddetli erozyonun aşınması sonucu sırtlar, tepeler, aşınım yüzeyleri, vadiler ve hogbek tipi sırtlar gibi münferit yerşekiller oluşmuştur. Mesozoyik sonu ve Tersiyer'de (üçüncü zaman) sahada çökelen kırmızı çamurtaşı ve evoporit tabakaları kuzey güney yönlü bir sıkışma tektoniğinin etkisiyle eğim kazanarak veya çarpılarak kıvrımlı yapıya veya tabaka eğimlerinin 30° den fazla olduğu kanatlarda asimetrik dik kenarlı sırtlara yani hogbeklere dönüşmüştür. Emirhan kayalıklarındaki sırtların tamamının dirençli kayalar üzerinde gelişme gösterdiği bilinmektedir (Foto 2). Bu dirençli tabakaları meydana getiren kumtaşlarının 90° yakın tabaka eğime sahip olduğu gözlemlenmiştir. Eğribucak Köyü'nün güney kesiminde ise dirençli tabakaların tektonizmanın etkisi ile eğimli bir yapıya sahip olup kum taşlarının aşınması sonucu inişli çıkışlı rampaların oluştuğu görsel şölen niteliğinde yerşekilleri oluşturmuştur (Özpay vd., 2017; Özpay ve Ünsal, 2018). Sahada Kuzeybatı-güneydoğu boyunca uzanan hogbeklerin en yüksek noktasını Emirhanbaba Tepesi (1799 m) oluşturmaktadır. Sahada bulunan diğer önemli yükseltiler ise; Yüce Tepe (1500 m.) ve Hüyük Tepe (1500 m.), Kara Tepe (1700 m), Ortakaya

Tepe (1725 m.), Toptaş Tepe (1750 m), dir Sahada oldukça az direnç düzeyine ait olan tabakalar kuzey-güney sıkışma tektoniğinin etkisi ile dikleşmiş ve ardından dış süreçlerle aşınmış olan bu yapılar alanın dalgalı bir rölyefe evrilmesine sebep olmuştur.



Foto 2. Emirhan Kayalıkları Genel Görünüm

Sahanın en önemli önemli yer şekillerinden birisi de tafonilerdir. Özellikle kütleli kumtaşları üzerinde gelişme gösteren ve kazan şeklini almış çukurluklar olarak adlandırılan tafoniler dikkat çeken bir diğer şekildir. Tafoni oluşumunu kontrol altında bulunduran pek çok faktör bulunmaktadır. Bunun yanı sıra tafoni oluşumundaki en önemli faktörün çeşitli tuzlar olduğu belirtilmektedir. Yine sahada tektonik hareketler ve sıkıştırmalar sebebiyle tabakalar üzerinde çok fazla sayıda eklem kırığı ve çatlak meydana gelmiştir. Kayaçların oluşumuna etki eden bu eklem kırılmaları sahada çizgisel olarak düz ve eğri boylamsal bir görüntü oluşturmuştur. Eklem duvarı üzerinde gelişme gösteren çatlak ve kırıkların farklı yönlerde geliştiği gözlemlenmiştir. Sahada yer alan taşınmış birimler ve güncel çökeller ise kimyasal çözülme ya da mekanik parçalanma sonucunda çamurtaşları, kumtaşları ve ince taneli laminalı silttaşlarından meydana gelmiştir (Çiner ve Koşun, 1996). Saha geçirmiş olduğu jeolojik ve jeomorfolojik evrim kapsamında oldukça önemli bir jeomiras alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

### 1.3. İklim Özellikleri

Araştırma sahası genel olarak karasal iklimin etkisi altındadır. İklim özelliği itibariyle yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve kar yağışlıdır. Kış mevsiminde bol kar yağışı görülmekte olup, mevsim oldukça soğuk ve sert geçmektedir. Meteoroloji Genel Müdürlüğü (MGM) verilerine göre sahanın ortalama sıcaklığı 9,6°C'dir. Maksimum sıcaklıkların yıllık ortalaması 16,3°C iken, yıllık minimum sıcaklık ortalaması 3,9°C'dir. Yörede ortalama yağış değeri ise 455.4 mm'dir. Yağış ortalamalarının en yüksek olduğu dönem Nisan ve Mayıs ayları iken, en düşük olduğu dönem Temmuz ve Ağustos aylarıdır (Tablo 1). Kış aylarında sıcaklık ortalamaları 0 °C nin üzerine nadiren çıkmaktadır. Bunun sebebi yükselti arttıkça karasallığın artması ve nem oranının düşmesidir. Aralık ayından başlayıp mart ayına kadar geçen sürede şiddetli soğuklar ve donlu günler yaşanmaktadır. Don olaylı günlerde toprak sıcaklığı düşmekte ve toprak tamamen donmaktadır (Camcı, 2016). Bununla birlikte deniz seviyesinden yaklaşık 1250 m. yükseklikte yer alan sahanın yakın çevresinde yapılan barajlar, iklim faktörlerini etkileyerek zaman zaman kış aylarında sıcaklık değerlerinin mevsim ortalamalarının üzerinde seyretmesine, yağış miktarında azalışa ve iklimin ılımanlaşmasına neden olmaktadır.

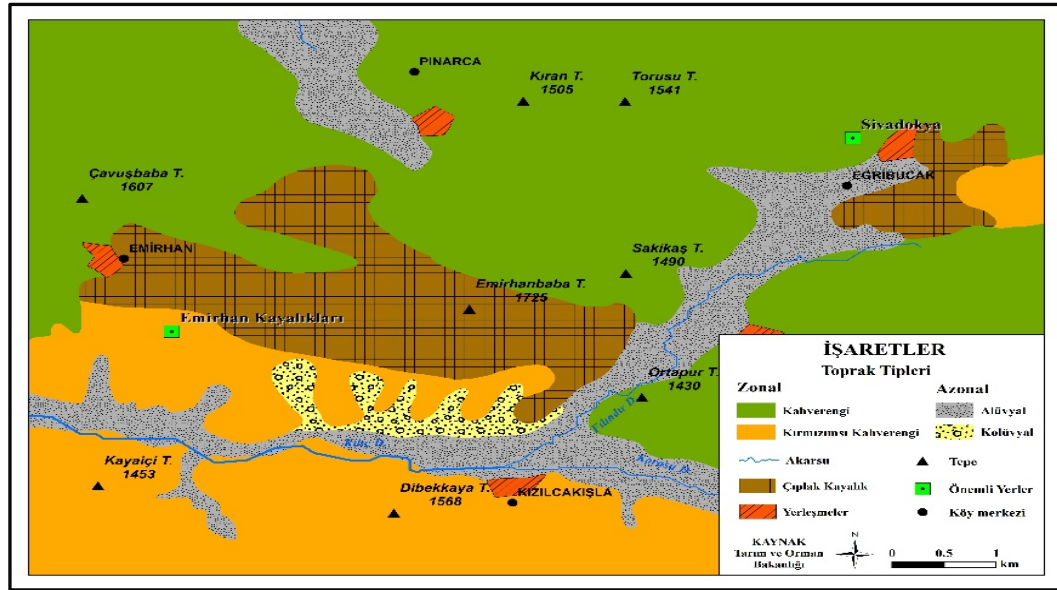
Tablo 1. Araştırma Sahası İklim Verileri

<b>Sivas İst.</b>														<b>.0</b>
<b>Ort. Sıc. (°C)</b>	2,7	1,6	,8	,3	3,7	7,7	0,8	1,1	7,0	1,6	,7	0,2	,6	
<b>Mak. Sıc. Ort.</b>	,7	,5	,5	5,9	0,7	5,1	9,0	9,7	5,5	9,3	1,1	,2	6,3	
<b>Min. Sıc. Ort.</b>	6,2	5,7	0,9	,7	,6	0,8	3,2	3,3	,5	,3	0,3	3,7	,9	
<b>Ort. Top.Yağış (mm)</b>	4,6	1,0	8,4	9,0	4,6	5,1	1,1	,1	9,2	7,5	2,1	5,7	55,4	

**Kaynak:** MGM verilerinden üretilmiştir (2022).

#### 1.4. Toprak Yapısı

Sivas İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nce hazırlanan Sivas İli arazi varlığı raporları ve araştırma sahasında yapılmış olan gözlemler sonucunda sahada zonal topraklardan olan kahverengi step toprakların ve kırmızımsı kahverengi toprakların hâkim olduğu görülmektedir (Harita 5).



**Harita 5.** Emirhan-Eğribucak Kayalıkları Toprak Haritası

Zonal topraklar iklim ve bitki örtüsü özelliklerine bağlı olarak gelişme göstermiş belli bir zona bağlı olarak meydana gelmiş olan topraklardır. Zonal topraklardan olan kahverengi step topraklar orta kuşakta, karaların iç kısımlarında, bozkırların görüldüğü yerlerde oluşan topraklardır. Kahverengi step toprakları, 250-400 mm arasında yağış alan, step bitki örtüsü ile kaplı yerlerde meydana gelen humusu az, mera oluşumu ve tahıl tarımına elverişli olan topraklardır.

Sahanın bir diğer toprak grubu olan kırmızımsı kahverengi topraklar ise, kahverengi toprakların renkleri hariç, neredeyse tüm özellikleri kahverengi topraklar ile oldukça benzer ya da aynıdır. Yarı kurak-karasal iklim koşullarının hâkim olduğu bölgelerde step vejetasyonu altında, sıcaklığın yüksek olması ve toprakta yer alan demir mineralinin iyi oksitlenmesi neticesinde oluşmaktadır (Taşkıran, 2010). Sıcaklığın yüksek olması ve demirin iyi oksitlenmesine neden olduğu için rengi kırmızıdır. Ancak genellikle renkleri kırmızımsı kahverengi ile kahverengi arasında değişme göstermektedir. Doğal bitki örtüleri çalı ve otlardır. Doğal drenajları iyidir ancak biyolojik etkinlikleri düşüktür. Doğal verimlerinin ise yüksek olduğu bilinmektedir (Saykılı vd., 2017; Koç vd., 2018).







Yavşan otu, Karamuk, Civanperçemi, Geven, Kuşburnu, Yaban mersini (Dane), Altın otu, Kekik, Ebe gümece, Cüce ardıcı ve Çiğdem gibi bitkiler sahanın belli başlı türlerindedir.



**Foto3.** Sütleğen (*Euphorbiasp*)



**Foto4.** Yavşanotu (*Artemisiasp*)



**Foto5.** Karamuk (*Berberis Vulg.*)



**Foto6.** Geven (*Astragalus sp*)



**Foto7.** Civanperçemi (*Achillie millefolium L.*)



**Foto 8.** Kuşburnu (*Rosacansp*)



**Foto9.** Yaban mersini (*Vac.myrt*)



**Foto10.** Altın otu (*Helic. Aren.*)





Foto11. Kekik (*Thymus*)



Foto12. Ebegümeçi (*Malva syl*)



Foto13. Cüce ardıç (*Juniperus nana*)



Foto14. Çiğdem (*Crocus*)

Araştırma sahasında yabancı bitki türlerinin sayıca artışı bazı kısımlarda bahsi geçen yerli bitkilerin azalmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte yeni türler sahaya gelmiş ve besince fakir alanların giderek zenginleşmesine ve yeni türlerin yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Sahanın çevresindeki tahribatlar, sahanın yasal korumaya alınmaması, çevre bilincinin yeterince gelişmemesi gibi faktörler kumul zonlarının bozulmasına dolayısıyla kum karakterlerinin değişmesine sebep olmuştur. Bu durum kumul alanların daralmasıyla birlikte, bazı kumul zonları için tehdit oluşturmuştur.

### Sonuç ve Öneriler

Doğal yaşam alanları bir ortamın şekillenmesinde ve çeşitlilik oluşturmada büyük önem taşımaktadır. Sahanın edafik, jeolojik, jeomorfolojik ve topografik karakterleri bu çeşitliliği oluşturan en önemli unsurlardır. Özellikle kayalar ekolojik açıdan büyük farklılıklar göstermektedir. Şöyleki kayalar kendilerine özgü toprak ve bitki türleri geliştirip farklı yaşam alanları sağlamaktadırlar. Dolayısıyla farklı yaşam alanlarına sahip olan kayalardan birisi de fiziksel çözülme yoluyla oluşmuş kumullardır. Kumullar endemik ve nadir taksonlar bakımından zengin floristik sahalardandır. Araştırmanın konusunu oluşturan Emirhan ve Eğribucak kayalıklarının kumul bir saha olması bu açıdan dikkat çekicidir. Araştırma sahasından elde edilen çalışmalar sonucunda çalışma alanı Pontid Tektonik Kuşağı, Kuzey Anadolu Ofiyolitik Kuşağı ve Toros Tektonik Kuşağı'nın arasında bulunan, kuzeydoğu-güneybatı istikametinde 250 km uzunluğunda, 50 km genişliğinde geniş bir sahayı meydana getirmektedir. Sahanın kumtaşı ve çamurtaşı sıralanması sonucunda zemin üzerinde yapısal şekillenmeler ve zeminin aşınımıyla gözlemlenen kırgıbayır tabakalarının adeta Mars görünümü sergilemesinde büyük rol oynamıştır. Karasal iklimin görüldüğü sahada yaz mevsiminin sıcak ve kurak olması kış mevsiminin ise kar yağışlı ve soğuk geçmesi kumul formasyonlarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Yine tespit edilen türlerin floristik orjinleri incelendiğinde, sahanın Avruba-Sibirya filoristik bölgesinde olmasına rağmen gerek sahip olduğu iklim özellikleri gerekse değişen çevre faktörlerinin etkisiyle farklı filoristik orjinli birçok türü barındırdığı belirlenmiştir. Araştırma alanında kumullar üzerinde gelişim gösteren Sütleğen, Yavşan otu, Karamuk, Civanperçemi, Geven, Kuşburnu, Yaban

mersini (Dane), Altın otu, Kekik, Ebe gümece, Cüce ardıcı ve Çiğdem gibi bitkiler sahanın belli başlı türlerindedir. Bu durumda çalışma alanıyla ilgili başlıca öneriler şu şekildedir.

- Öncelikle doğal görsellik açıdan önemli bir manzara keyfi sunan kumtaşlarından oluşan Emirhan ve Eğribucak Kayalıkları çevresi koruma altına alınarak saha üzerinde kum ocakları ya da farklı ticari oluşumların kurulmasına izin verilmemelidir.
- Araştırma sahasında doğal yapıları bozmadan ve doğaya uyumlu dinlenme sahaları kurularak sahaya gezi amaçlı getirilen turist veya öğrencilerin rehberler eşliğinde kolayca gezdirileceği bir yaşam sahası oluşturulmalıdır. Yine kırsal kalkınmayı geliştirmek adına yöre köylerinin kendilerine özgü ürün pazarlamaları yapılarak cazibe merkezi haline getirilmelidir.
- Saha da yaban yaşamının yoğun olduğu görülmektedir. Özellikle akbaşlı akbaba, kızıl şahin, keklik, sığırcık ve karaleylek türlerinin yanısıra sayıca çok fazla olan dağ keçileri bulunmaktadır. Bu açıdan sahada avcılığın yasaklanması ve bu türlerin koruma altına alınması gerekmektedir.
- Sonuç itibarıyla zengin flora ve faunaya sahip olan Emirhan ve Eğribucak Kayalıklarının korunması yöre ve ülke turizmine kazandırılması oldukça büyük önem taşımaktadır.

### **Kaynakça**

- Akpulat, A. H., ve Çelik, N., (2002), Sivas- Sıcak Çermik Arası Florası, C.Ü. *Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi*, 23(1).
- Antunes, C., Pereira, J. A., Fernandes, P., Ramos, M., Correia, O., ve Máguas, C., (2018), Understanding plant drought resistance in a Mediterranean coastal sand dune ecosystem: differences between native and exotic invasive species, *Journal of Plant Ecology*, 11(1), 26-39.
- Arseven, A.D., (2001), *Field research methods* (Principles Techniques Examples), Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara.
- Avcı, M., (2017), Türkiye'nin Kıyı Kumulları, Bitki Örtüsü ve Önemi, *Uluslararası Jeomorfoloji Sempozyumu*, Elazığ, ss.114-121.
- Ayaz, E., (2013), Sivas Yöresinin Karmaşık Jeolojik Yapısına Bağlı Olarak Gelişen Önemli Maden Yatakları ve MTA'nın Sivas Yöresindeki Yeni Bulguları, *MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, 16, 65-87.
- Bilici, B., ve Erik, Y. N., (2003), Karayün (Sivas Güneydoğusu) Civarındaki Miyosen Yaşlı Birimlerin Organik Jeokimyasal, Organik Petrografik ve Organik Fasiyes Özellikleri, *Cumhuriyet Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, 20(1), ss.25-37.
- Bozyiğit, R., ve Güngör, Ş., (2010), Konya Ovasının Toprakları ve Sorunları, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.24, ss. 169-200.
- Camcı, A., (2016), *Hafik İlçe Merkezi'nin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Carboni M., Carranza M. L., Acosta A., (2009), Assessing Conservation Status On Coastal Dunes: A Multiscale Approach, *Landscape and Urban Planning*, 91:17–25.
- Craig, M. R., (1984), Plants for Coastal Dunes of the Gulf and South Atlantic Coasts and Puerto Rico, *Agriculture Information Bulletin*, 445-594.
- Çiçekliyurt, B. S., (2019), *Sivas Emirhan Yöresinin Uydu Görüntüleri Kullanılarak Jeolojik İncelenmesi (Sivas, Türkiye)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Çiner, A. ve Koşun, E., (1996), Hafik Güneyindeki (Sivas Havzası) Oligo-Miyosen Yaşlı Çökellerin Stratigrafisi ve Sedimantolojisi, *TPJD Bülteni*, 8(1), ss.16-34.
- Demir, Ş. Ç., Uçurum, A., ve Efe, A., (2019), Akkaya Sölestin Yatağının Jeolojisi, Mineralojikpetrografik Özellikleri ve İzotop (Sr, S, O, H) Jeokimyası (Ulaş, Sivas-Türkiye), *KSÜ Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 22(4), ss. 215-237.

- Ertek, A., (2011), Kıyı Kumulları Oluşumları, Gelişimleri, Yayılışları ve Türkiye’den Bazı Problemler Kumul Sahaları, 7. Kıyı Mühendisliği Sempozyumu, Trabzon, ss.15-22.
- Kavak, S. (2006), *Burnaz Kumullarının (Adana) Flora ve Vegetasyonu*, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Koç, H., Doğru, D., ve Han, E., (2018), Yukarı Kızılırmak Havzası’nda Irmak Sularının Tarımda Sulama Amaçlı Kullanım Özelliklerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma, *Türk Coğrafya Dergisi* 70, 57-70.
- Kolukirik S., Aygül H. H., ve Gün E., (2020), *Mekansal Tercih Etkileyen Sosyolojik Dinamikler: Lara ve Varsak Semtleri Üzerine Bir Araştırma*, in: Antalya Kitabı-3 Antalya’da Doğa ve Medeniyet, (Ed. Bedia Koçakoğlu, Diren Çakılcı), Palet Yayınevi, Konya, pp.167-187.
- Kurtman, F., (1973), Sivas-Hafik-Zara ve İmranlı Bölgesi’nin Jeolojik ve Tektonik Yapısı, *MTA Dergisi*, 80, ss.1-32.
- Kutbay, G. H., Sürmen, B., Ağır, U. Ş., ve Kılıç, D. D., (2017), Samsun İli Kıyı Kumullarında Tespit Edilen Yabancı Bitkiler, *Turkish Journal of Weed Science*, 20(2), ss.19-27.
- Lale, N., (2008), *Sivas Kuzeyindeki Dağlık Alanlarda Orman Kalıntıları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kavgacı, A., Özalp, G., ve Özhatay N., (2007), Flora of Igneada Floodplain Forests (Longozes) and Their Surroundings, *İstanbul Üniversitesi, Orman Fakültesi Dergisi*, 57(2), ss.61-89.
- Özmen H, Uysal İ (2012) Çanakkale’de (Türkiye) Önemli Kumul ve Tuzcul Alanların Florası ve Ekolojisi. 21. *Ulusal Biyoloji Kongresi*, 03-07 Eylül 2012, Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye, ss. 669-670.
- Özpay, A. G., ve Ocak, F., (2017), Sivas İlinde Bir Jeosit Alanı: Eğribucak Kayalıkları, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(4), ss. 77-93.
- Özpay, A. G., Erdem, Ö. N., Ayaz, E., ve Ocak, F., (2017), Yeni Bir Jeoturizm Sahası: Emirhan Kayalıkları (Sivas), *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(14), ss.15-29.
- Özpay, A. G., ve Ünsal, Ö., (2018), Yukarı Kızılırmak Kültür ve Doğa Yolu I. Etap (Sivas-Zara), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(Özel Sayı), ss. 2173-2193.
- Orta Anadolu Kalkınma Ajansı, *Dünyadaki Mars Eğribucak-Emirhan Kayalıkları Alan Yönetim Planı*, Sivas-2019.
- Prisco I., Acosta ATR., Ercole S. (2012), An Overview of the Italian Coastal Dune EU habitats, *Annali di Botanica*, 2:39-48.
- Satıl, F., Tümen, G., ve Selvi, S. (2019). Gönen deltası kumul bitki çeşitliliği, tehdit faktörleri ve çözüm önerileri. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, (20), 208-217. DOI: 10.17474/artvinofd.517291
- Saykılı, İ. Birdal, A.C. Türk, (2017) En Uygun Arazi Kullanım Planlarının CBS İle İncelenmesi: Sivas İli Örneği, *Geomatik Dergisi*, 2(3);126-134.
- Sparavigna, A. C., (2011), *Moving Sand Dunes*, Dipartimento di Fisica Politecnico di Torino.
- Şahin, B., Aslan, S., ve Ayyıldız, G., ve Vural, M., (2013), Kızılırmak Deltasında Görülen Habitat Tipleri, III. *Ulusal Sulak Alanlar Kongresi*, 23-25 Ekim, Samsun, 271-276.
- Taşkıran, P., (2010), *Demirpınar Çayı Havzası’nın (Üzümlü-Erzincan) Fiziki Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.



Tülek, B., (2010), *Bayındır Barajı Örneğinde Kentsel Alanlar ve Yakın Çevresinde Yer Alan Su Kıyılarının Ekolojik Planlama ve Tasarım İlkeleri*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

<http://sivas.gov.tr/emirhan-kayaliklari-ziyaretlerini-buyuluyor>

## ESKİ TÜRKÇE RESMİ-HUKUKİ BELGELERİN DİLİNDE NİTELEME KELİMELERİ

Gatibe VAGİF GULİYEVA

*Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi  
Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü Türk Dilleri Bölümü, Azerbaycan  
gatibevagifkizi@yahoo.com*

### Özet

Eski Türkçenin söz varlığı, Eski Türk yazıtlarının, resmi-hukuki belgelerin dili, çağdaş Türk dillerinin sözcük qatının anlam ve köken bakımından tespiti, farklı dönemlerdeki gelişim düzeyleri ve yönleri, zenginleşme yolları, diller arası ilişkileri, üslup normları, kelimelerin etimolojisi, ayrıca, Eski Türkçe sözlerin çağda türkçelerdeki işlevsellik düzeyini aydınlatmakta, bu kelimelerin günümüzdeki şekil ve anlam yükünün sınırlarını belirleme için temel kaynaklardan biridir. Eski Türkçe döneminde yüzyıllar resmî-iş üslûbunda yazılan belgelerin, bu üslûbun genel unsurlarını içeren çeşitli tür ve içerikteki kaynakların söz varlığı anlam bakımından çok geniş bir sistem oluşturmaktadır. Ve bu kaynakların söz varlığı anlamsal-üslup farklılıkları sergilemektedir. Metinlerin, resmi-hukuki belgelerin söz varlığı anlam açısından üç gruba ayrılabilir: 1) isim belirten kelimeler; 2) elamet ve niteleme belirten kelimeler; 3) hareket, hal, durum belirten kelimeler. Bu kelimeler kendi içeriklerine ve kullanım yerlerine göre de farklı tematik gruplar oluşturmaktadır. İsimlerden önce gelerek onların anlamlarını sayı, renk, durum, hareket, biçim, yer, işaret ve soru yönlerinden tamamlayan; onları niteleyen ve belirten kelimeler eski türkçede sayı bakımından az olsa da, anlam ve işlevsellik bakımından aktiflik sergiliyor.

**Anahtar sözcükler:** *Eski Türkçe, Resmi-Hukuki belgeler, Söz varlığı, Niteleme kelimeleri.*

### Giriş

Eski Türk yazıtlarının, resmi hukuk belgelerinin, özellikle bu metinlerin dil materyallerinin eşzamanlı (sinkronik) ve artzamanlı (diakronik) analizi Türkolojinin güncel konularındandır. Eski Türk hukuk belgeleri, bu belgelerin üslubunun kapsamlı şekilde dilbilimsel bağlamda incelemesi, terminoloji sisteminin gelişim tarihini araştırmak büyük önem taşımaktadır. Eski Türk hukuk belgeleri ağırlıklı olarak VIII-XII yüzyıllara aittir. Bu belgeler bize eski türk kavimlerinin hukuk kültürü, ekonomik hayatı, toplumdaki hukuki ilişkileri hakkında tam bilgi vermektedir. Her dilin ve her bir dönemin yazılı kaynağının söz varlığı, bir kavramın, bir fikrin somutlaşmış şekli olan sözcüklerden oluşur. Bu kelimelerin her birinin belirli bir anlamı, içeriği ve biçimi vardır. Anlam, insanın dış dünya ile etkileşimi ve etkisi sonucunda bilinçte oluşur ve şekillenir. Bu zaman kavramın ve varlığın genel ve muhim yönlerini birleştirir. Kavramların, nesnelerin, olayların, işaretlerin ve eylemlerin özü ve içeriği onların sözcüksel anlamını da oluşturur.

Kelimeler, ifade ettikleri lügat-gramer özelliklerine göre bağımsız ve bağımsız olmayan gruplara ayrılır ve bağımsız kelimeler, işaret, nitelik ve özellik gösteren kelime grubunu içerir (Caferov, 2007: 13-14). Elbette farklı yüzyılların, kültürel ve sosyal çevrelerin, etnosların ve üslupların mirası olarak kabul edilen eski Türk dilinin söz varlığı, çeşitli özellik ve prensiplere göre tasnif edilmiştir. Sözcüklerin “sınıflandırılmasında ne sadece sözlük anlamı ne biçimsel gramer işaretleri ne de sözdizimsel işlevleri esas alınabilir. Kelime gruplarının sınıflandırılması da semasiolojik kriterlere dayanmaktadır: nesnellik kavramı (isim), nitelik veya işaret (sıfat), dinamik özellik (fiil), eylemle ilgili işaret (zarf). Yani elamet ve nitelik, maddi varlığın ayrılmaz bir parçasıdır”. Çünkü mevcut olanın, varlığın belli bir şekli, elameti, niteliği vardır. Bu biçim, elamet, nitelik sıfatlar aracılığıyla aktarılır. Türk dillerinde elamet ve nitelik

belirten kelime grubunu oluşturan sıfatların sözcüksel-anlamsal gruplarını artzamanlı (diakronik) planda incelemek bazı varsayımlarda bulunmayı sağlar. Araştırmalar, Proto-Türk'te hem nesnel hem de atribütif işlevleriyle karakterize edilen ortak bir adın olduğunu göstermektedir. Söz, düşüncenin maddi kabuğudur dersek yanılmış olmayız. Bir kelimenin fonetik içeriği onun "naturel materyasını" oluştursa da, bu fonetik içeriğin kelimenin ifade ettiği nesnenin muhtevası ile hiçbir ilgisi yoktur. Belli bir kavram bütün milletlerde aşağı yukarı aynı şekilde anlaşılırken, her millet bu kavramı farklı bir ses şekli ile ifade eder (Caferov, 2007: 12). Aynı zamanda kavramın, bir nesnenin temel ve önemli özelliklerinin bütünü olduğunu da söyleyebiliriz. Bir nesnenin özellikleri, düşüncemizde nitelik, özellik, ilgi ve süreç olarak algılanır (Caferov, 2007: 13-14). Belirli bir nesneyi, elameti, niceliği, niteliği vb. ifade eden kelimeler dilde birdenbire, hazır bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Belli bir sosyal çartlar, karşılıklı ilişkiler ve etkileşim sonucunda ortaya çıkmışlardır (Caferov, 2007: 15). Dil toplumun dışında olmadığı gibi, toplumda meydana gelen sosyo-politik, tarihsel-sosyal, kültürel süreçlerin ve dili konuşanların genel faaliyetinin etkisiyle dilin söz varlığı yapısı dinamik ve değişkendir. Bu değişimler ise iletişimsel süreçlerin bir sonucu olarak söz varlığında yeni birimlerin oluşmasını sağlar. Elbette yüzyıllar, çevreler, kültürler, yazı sistemleri, dünya görüşleri, iş ve sosyal faaliyetler dili değiştirir ve kelime dağarcığını günceller, fakat dilbilimci H. Mirzayev'in büyük bir doğruluk ve cesaretle söylediği gibi, "Dil sürekli olarak kendi kökleri üzerinde gelişir ve gelişir. Yüzyıllar birbirinin yerini alıyor, nesiller değişiyor. Ama dil genel olarak değişmez. Sadece bilimin, teknolojinin, kültürün, tarımın gelişmesi, ekonomik ve siyasi ilişkilerin genişlemesi ve bu tür konularla bağlantılı olarak kelime deposu sürekli zenginleşir, gramer yapısı mükemmelleşir ve gelişir. [Mirzayev, 2006: 6]. Demokratikleşme sürecinden geçerek dilin gramer yapısının sağlamlığı, akıcılığı ve informatifliği nasıl sabitlenirse, söz varlığı da kendini, ana dilin temeli olan milli kelimeleri, milli sözcük katmanını cilalar, varyantlardan, farklı fonetik ciltlerden ve yabancı etkenlerden (lehçe veya edebi dil düzeyinde) koruyarak en uygun olanı seçer ve dilin kelime deposuna dahil eder.

**Niteleme belirten kelime grubu.** VIII-XII. yüzyıl resmî-iş üslubu yansıtan hukuki belgeler veya bu üslubun unsurlarını içeren çeşitli tür ve içerikteki eserler, yapısı, temaları, anlamları ve kökeni itibarıyla çok geniş bir sistem oluşturmaktadır. Bu kaynakların söz varlığı anlamsal-üslup farklılıkları sergilemektedir. Metinlerin, resmi-hukuki belgelerin söz varlığı anlam açısından üç gruba ayrılabilir: 1) isim belirten kelimeler; 2) elamet ve niteleme belirten kelimeler; 3) hareket, hal, durum belirten kelimeler. Bu kelimeler kendi içeriklerine ve kullanım yerlerine göre de farklı tematik gruplar oluşturmaktadır. Metinlerin dilinde kullanılan kelimelerin çoğu eski Türk boy, tayfa ve halklarının günlük ihtiyaçlarında, günlük yaşamlarında ve iletişimlerinde kullandıkları ve herkes tarafından anlaşılabilir, işlevsellik açısından coğrafi olarak sınırlanmayan, belirli üslubi özelliklerden daha çok genellik karakteri sergileyen Türk kökenli kelimelerdir." Türk kökenli kelimeler, "dil söz varlığının ana bölümünü, sözlüklerin temel içeriğini oluşturan", "kendi içlerinde daha yaygın ve yaygın nesne, olay, nitelik adları olan ve günlük konuşmada, bilimsel ve teknikte eşit olarak kullanılan" kelimelerdir [Hasanov, 1988: 195-196].

Dilin evrimi, Türk dillerinde sıfatların anlam yapısının da gelişmesine ve varyantlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türk dillerinde sıfatların gramer yapılarında bazı fonetik değişiklikler olsa da anlam çoğunlukla sabit kalmaktadır. Fonetik farklılıklar, doğası gereği çoğunlukla biçimseldir ve anlam yapısının işlevleri üzerinde ciddi bir etkiye sahip olamaz. Türk dillerinin genel söz varlığının önemli bir bölümünü elamet ve nitelik belirten sözcükler oluşturmaktadır. Tüm canlı ve cansız varlıkların genel ve özel karakterleri, özellikleri, nitelikleri ve elametleri, ölçüleri, hacimleri, miktarları yeni bir kategorinin- elametleri ve nitelikleri ifade eden kelime grubunun (sıfatlar) - oluşmasına yol açmıştır.

*"İnsanın mantıksal bilincinin gelişme sürecinde ortaya çıkan nesnelerin özelliklerini, elamet ve niteliklerini onların taşıyıcılarından ayrı olarak anlayabilme- ve bu özellik, nitelik ve elametleri adlandırma gerekliliği, insanların uygun adların idrakı sonuçlarının sağlanmasına hizmet eden özel söz katmanının oluşmasını gerekli kıldı"* [Gahramanova, Guliyeva, 2019: 195].

Elamet ve nitelik belirten kelimelerin tarihi oluşum sürecini araştıran F.Zeynalov yazıyor:

“Proto-Türk döneminde bu kategori büyük olasılıkla olmamıştır ve sonraki dönemlerde adların bir kısmı sadece zamanla elamet ve nitelikleri ifade eden kelime grubu olarak sabitlenmiştir... Türk dillerinde ad ve fiillerden onlarla yeni kelime- elamet ve nitelik yansıtan kelimeler - isimlerden ve fiillerden özel morfolojik göstericilerle oluşmuştur”.

Bu konuyu devam ettiren Z. Aliyeva şöyle yazıyor: “V-VIII yüzyıllarda Türk dillerinde sıfat ve isimlerin diferensiyalleşme süreci yaşandı. Bazı morfolojik biçimler sıfatlar ve isimler için genellik oluşturmalarına rağmen sonraki yüzyıllarda farklılık devam etmeye başladı.” (Aliyeva, 2011: s.124). Ad belirten kelimelerin anlamsal-işlevsel farklılaşması, elamet ve nitelikleri belirten kelime gruplarının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Tarihsel olarak, sıfatların bir kategori olarak nitelendirilmesi, morfolojik göstergelerin yokluğundan önce, bir adı ifade eden, maddi (maddi) bir anlama sahip olmalarıyla ilgiliydi. Dil tarihi olguları, Türk dillerinde sıfat kategorisine giren kelimelerin özel bir morfolojik göstergesi olmadığını göstermektedir. İsim ve fiillere özel morfolojik belirteçlerin eklenmesi ve bu şekilde elamet ve nitelik belirten kelimelerin oluşması, Türkçenin gelişiminin sonraki dönemlerinde daha yoğun hale gelmiştir. Ve bu şekilde oluşan sıfat belirten kelimelerin çoğu, tamamen Türki bir karaktere sahip olmakla birlikte, milli bir karaktere de sahiptir. Genel olarak “işaret” ve “nitelik” kavramlarının ölçütlerinin bir kategori ve sıfat oluşturacak şekilde genelleştirilmesi konusuna değinen Y. Seyidov, “Bir elamet dediğimizde, bir cismin dış görünüşü (güzel) , uzun, geniş, beyaz, siyah) kalite dediğimizde, bir nesnenin iç özellikleri (iyi, akıllı, cesur, kıskanç)” anlamına gelir [2002: s. 267]. Eski resmi-hukuki belgelerin dilindeki sözcükler aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir:

**1) Fiziksel özellikleri ve durumları belirten kelimeler grubu:**

*bädzlig – boyalı, süslü; irük – kırık, yarık, çatlak; kalın – kalın; kuruğ – kuru; sämiz – iri, şişman; sınık – kırık; tas – kaba; tälük – delik; yañı – yeni; yoğun – yoğun, kalın; yumışak – yumşak ve b. (Keskin, 2022)*

**2) Hacim, ölçü ve değer belirten kelimeler grubu:**

*ağır – ağır; alp – zor; arığ – temiz, arı; alçak – aşağı; ayığ – kötü, fena; bışığ – istekli, tutkulu; bilge – bilge, bilgili; boş – boş; çığay – yoksul; ädgü – iyi; käreğäk – gerekli; esiz – kötü; kutluğ – uğurlu, kutlu; ärklig – güçlü; kıvlığ – mutlu; köni – doğru, körtläçi – güzel; küçäk – güçlü; öni – farklı; sävig – merhametli, sevecen; silig – temiz, saf; üvgä – tez, sürekli; yaman – kötü, yaman, zararlı; yarağü – yakışan; yarlıkaguçı – merhametli, bağışlayan; yat – yabancı; yavız – kötü, yaman; yeg – iyi, çok iyi ve b. (Keskin, 2022)*

**3) Miktar, sayı ve kalite belirten kelimeler grubu:**

*az – bödük – büyük; ägsük – eksik, kusur; ärtinü – çok, artı; inçgä – ince; kısqa – kısa; káp – çok, artı; tälim – ulam – deavamlı, daim, kesin; uluğ – ulu, büyük, yüce; üküş – çok, artı; yetiz – geniş ve b. (Recebli, 2010);*

**4) Renk belirten kelimeler grubu:**

*ak –ağ; ala – ala; arda – renk adı; bozak – boz; kara –kara; kızıl – kızılı, kırmızı; uvaz – üvez renk; yuruñ – ak, beyaz ve b (Recebli, 2010).*

Türkçedeki renk adlarının kökeni ve dildeki ifadelerinin lingvo-psikolojik temellerinin farklı yaklaşımlarla analiz edildiğini belirtmek gerekir. A. Mahmudova, rengi ifade eden kelimelerin zaman, mekân, bakış açısı ve sosyal olguların etkisiyle, bazen de anlam genişlemesi sonucu farklı işlevsel-anlamsal yönlerle ortaya çıktığını belirterek, “sosyo-kültürel mensupluk renklerin ifadesinde, kullanımında benzerliklere ve farklılıkların” meydana gelmesine neden olduğunu yazıyor [2019: 197-198].

Belgelerin dilinde kullanılan elamet ve nitelik belirten kelimeler grubu gördüğümüz üzere rengarenk bir tablo sergilemektedir ve isimlerden önce gelerek onların anlamlarını sayı, renk, durum, hareket, biçim, yer, işaret ve soru yönlerinden tamamlayan; onları niteleyen ve belirten kelimeler eski Türkçede sayı bakımından az olsa da, anlam ve işlevsellik bakımından aktiflik sergiliyor. Bu olgular bunu kanıtlamaktadır ki, Proto-Türk döneminde dilde ad belirten kelimeler sinkretiklik ile karakterize edilirken, daha sonraki dönemlerde nesnelere kendi özelliklerine, elametlerine ve niteliklerine göre denotatif ve signifikatif işlevlerinin ve anlamlarının ortaya çıkışı ile zamanla sıfatlar adı altında birleşen bir kelime grubu oluşmuştur. Bu sabitlik (elamet ve niteleme belirten kelimeler kategorisi), uzun yüzyıllar ve gelişim sürecini kapsayan, kademeli olarak gerçekleşmiştir. Eski Türkçede elamet ve nitelik belirten kök sözcüklerin sayısının az olduğu söylenilmektedir. Fakat araştırmalara dayalı olarak belirtmek gerekir ki, resmi-hukukî belgelerin dilinde işaret ve nitelik anlamlı kelimeler yeteri kadar bulunmaktadır ve bu kelimelerin tamamı oluştukları dönemlerden sonraki tüm aşamalarda çağdaş Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

### **Kaynakça**

- Aliyeva, Z. (2011). Türk Dillerinde Sifet. Elm ve tehsil. Baku, 450 s.
- Caferov, S. (2007). Müasir Azerbaycan Dili. II kısım. Leksika. Bakü, Şerq-Qerb, 192 s.
- Gahramanova, M.A., Guliyeva, D.M. (2019) *Sifat hakkında ümumi melumat*. Dil ve Edebiyat dergisi. Baku, BDU Yayınları, s. 194-196;
- Hasanov, H. (1988). Müasir Azerbaycan dilinin leksikası. Baku, Maarif, 306 s.
- Keskin B. 2022, Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri. Ankara: TDK Yayınları, 831 s.
- Mahmud, A.V. (2019). *Kutadgu Bilig'den Fuzuli'nin Türkçe Divanına renk bildiren kelimelerin kültür Dil bilimi yaklaşımıyla incelenmesi*. Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı Bildiri Özetleri. Ankara, 26-28 Eylül, TDK Yayınları, s. 197-198.
- Mirzeyev H. (2006). Azerbaycan dilinde fiil. (İkinci Baskı). Baku, Elm, 520 s.
- Recebli E.E. (2010). Eski Türk Yazısı Abideleri. 4 cilt. 3. cilt. Eski Uygur Yazısı Abideleri. II kısım. Baku: Elm ve Tehsil, 499 s.
- Seyidov, Y.M. Azerbaycan dilinin grammatikası, Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 370.

## “ZELZELE”NİN ENKAZINDA “DEPREM” KELİMESİNİN İZİNİ SÜRMEK

### TRACE BACKING THE WORD “DEPREM” IN THE RUBBLE OF THE “ZELZELE”

Genç Osman GEÇER

Doç. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye

ORCID: 0000-0003-1886-6526

gogecer@ohu.edu.tr

#### Özet

27 Aralık 1939 Büyük Erzincan Depremi Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk ve en büyük depremi olarak kayıtlara geçmiştir. Binlerce cana mal olan ve Erzincan’la birlikte yedi vilayeti etkileyen 7.9 şiddetindeki depremin sosyal ve ekonomik bakımdan yarattığı olumsuz sonuçları olmuştur. Her büyük felaket gibi bu depremin de kültürel alana çeşitli yansımaları olmuştur. Söz gelimi, devrin önde gelen şairleri yazdıkları deprem konulu şiirlerle depremedelerin acılarına ortak olmanın yanında kamuoyunun dikkatini bölgede yaşanan drama çekerek aynı zamanda millî dayanışmanın da harcı olmuşlardır. Büyük Erzincan Depremi karşısında sosyal sorumluluk bilinciyle hareket eden başta gazeteler olmak üzere basın da Türk kamuoyunun dikkatlerini deprem bölgesine çekmeyi başarmış, böylece yaşanan büyük felaketin yaralarının çabucak sarılması için büyük çaba harcamıştır. Bütün bu yaşananlar arasında o güne kadar, metinlerde deprem ve yer sarsıntılarını tarif etmek için kullanılan ve Arapçadan Türkçeye giren “zelzele” kelimesinin de yeri sarsılmaya başlamıştır. Bu bağlamda, 11 Nisan 1911’de “Yeni Lisan” hareketiyle başlayan ve Cumhuriyet’le birlikte hız kazanan Türkçeye dönüş çabaları içerisinde, yerini Türkçe bir kelime olan “deprem”e bırakması bakımından izi rahatlıkla sürülebilecek kelimelerden birisi de “zelzele”dir. Türkçedeki en eski kullanımına 1310 tarihli *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da rastlanan “zelzele” kelimesi 1940’lı yıllarda yerini “deprem” kelimesine bırakmaya başlamıştır. Cumhuriyet dönemi yazılı kaynaklarında en erken örneğine 1934’te rastlanılan “deprem” kelimesi, 27 Aralık 1939 Büyük Erzincan Depremi etrafında şekillenen metinlerle dikkat çekici bir biçimde gündeme gelmiş ve bu kelime hakkında basında çeşitli tartışmalar yapılmıştır. “Deprem” kelimesinin dönemin gazetelerinde yaygın bir şekilde kullanılmasına ve Türkçeye yerleşmesine Anadolu Ajansı ve bu kurumla eşgüdümlü yayın faaliyeti yürüten *Ulus* gazetesi öncülük etmiştir denilebilir. Bu bildiri, 1934 ile 1950 yılları arasında “zelzele” kelimesinin Türk kültür hayatından hızlı bir biçimde çekilerek yerini Türkçe “deprem” kelimesine bırakmasının izini sürmeye odaklanmıştır.

**Anahtar sözcükler:** “zelzele”, “deprem”, dilde sadeleşme, 1939 Büyük Erzincan Depremi.

#### Abstract

The Great Erzincan Earthquake of 27 December 1939 was recorded as the first and largest earthquake in the history of the Republic of Turkey. The 7.9 magnitude earthquake, which cost thousands of lives and affected seven provinces along with Erzincan, had negative social and economic consequences. Like every major disaster, this earthquake also had various reflections on the cultural field. For example, the leading poets of the period not only shared the suffering of the earthquake victims with the poems they wrote, but also attracted the attention of the public to the drama in the region, and also became a pillar of national solidarity. Acting with a sense of social responsibility in the face of the Great Erzincan Earthquake, the press, especially the newspapers, managed to draw the attention of the Turkish public to the earthquake area, thus making great efforts to quickly heal the wounds of the great

disaster. Among all these events, the place of the word "zelzele", which was used to describe earthquakes and ground shaking in the texts until that day, and entered into Turkish from Arabic, started to shake. In this context, one of the words that can be easily traced in terms of leaving its place to the Turkish word "earthquake" in the efforts to return to Turkish, which started with the "New Language" movement on April 11, 1911 and gained momentum with the Republic, is "zelzele". The word 'earthquake', whose oldest usage in Turkish is found in *Kıyasü'l-Enbiyâ* dated 1310, started to leave its place to the word 'earthquake' in the 1940s. The word "earthquake", the earliest example of which was found in 1934 in the written sources of the Republican period, came to the fore with the texts shaped around the 27 December 1939 Great Erzincan Earthquake, and various discussions were made in the press about this word. It can be said that Anadolu Agency and *Ulus* newspaper, which carries out publishing activities in coordination with this institution, pioneered the widespread use of the word "earthquake" in the newspapers of the period and its placement in Turkish. This paper focuses on tracing how the word "zelzele" was quickly withdrawn from Turkish cultural life and replaced by the Turkish word "earthquake" between 1934 and 1950.

**Keywords:** "zelzele", "earthquake", simplification in language, 1939 Great Erzincan Earthquake.

## Giriş

Bütün diller birbirlerinden kelime alışverişinde bulunmuşlardır. Dillerin vatani olabilir ancak kelimelerin bir vatani olduğunu söylemek güçtür. Onlar bir yolunu bularak dünyanın en uzak yerlerine kadar gidebilir ve oralarda yerleşip yaşayabilirler. Nihat Sami Banarlı'nın ifadesiyle (2013: 24) bir "imparatorluk" dili olan Türkçe de yabancı dillerden çeşitli kelimeler almış ve aynı zamanda da onlara kelimeler vermiştir (Karaağaç, 2021). Diller için tehlikeli olan kelime alışverişi değil, kural alışveriştir. Çünkü yabancı dillerden alınan kelimeler Türkçenin ses sistemine uydurulmak suretiyle kullanılmış ve millileştirilmiştir. "Dillerin kelimeleri değil fakat sesleri millidir, her dilin kendi iç ve dış musikisi millidir" (Banarlı, 2013: 34).

Türk dili ve edebiyatı sahasında yapılan bilimsel çalışmalar hızlandıkça ve yazılı metinler kolay ulaşılabilir hâle geldikçe Türkçeye başka dillerden giren kelimelerin izini sürmek de o oranda kolaylaşmaktadır, zamanla daha da kolaylaşacaktır. Bu bağlamda Türkçe metinler üzerinden kelimelerin izini sürmek ve onların tarihini ortaya çıkarmak mümkündür. Bilindiği üzere, "Milletlerin olduğu gibi kelimelerin de tarihi vardır" (Banarlı, 2013: 24). Tarihî hadiseler bazı kelimelerin izini sürmeyi daha kolay hale getirebilir, getirmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, Türkçeye Arapçadan geçen "zelzele" kelimesi ile tarihî seyir içerisinde kaybettiği yeri, türeme yoluyla da olsa yeniden almaya çalışan Türkçe "deprem" kelimesi arasındaki mücadelenin son sahnesine odaklanmaktadır. Bu tarihî sahne, 27 Aralık 1939 Büyük Erzincan Depremi olarak tespit edilmiştir.

## "Zelzele" Kelimesi

"Zelzele" kelimesi<sup>1</sup>, *Kur'an*'da yer alan Zilzâl<sup>2</sup> (*Kur'an/Zilzâl* 99/8) suresinin birinci ayetinin son kelimesinden, Türkçenin ses esaslarına uydurularak alınmıştır. Mevcut bilgiler ışığında "zelzele" kelimesine ilk olarak, Rabgūzî'nin 1310-1311 yılında tamamladığı *Kıyasü'l-Enbiya* (Ata, 2007) adlı eserinde rastlanmaktadır: "Üç yolu kurudu, yer tepredi zelzele kopdı, melik aydı: bu ne bela turur kim sendin mana tegdi." (Ata, 1997: 63). Burada "zelzele" kelimesinin Türkçedeki karşılığı olan "yer tepremek" ifadesiyle bir arada kullanılması dikkat çekicidir. Miladi 1333/1334 yılında istinsah edildiği anlaşılan Karahanlı dönemi Türkçe satır arası *Kur'an* tercümesinde Zilzâl suresinin adı; "bu suratü'z-

<sup>1</sup> "Kur'an'da bir ayette "zelzele", beş ayette aynı kökten kelimeler bulunur. "Zelzele" bu ayetlerin ikisinde kıyametin kopması esnasındaki yer sarsıntısını (el-Hac 22/1; ez-Zilzâl 99/1-2), üçünde önceki ümmetlerle (el-Bakara 2/214) Hz. Peygamber'in ve sahabenin (el-Ahzâb 33/11-12) dinleri uğruna çektiği zorlukları ifade eder." Ayrıntılı bilgi için bk. Nuh Arslantaş, "Zelzele", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zelzele#1> (27.05.2023).

<sup>2</sup> *Kur'an/Zilzâl* (99/8).

zalzala (zelzele) sakiz ayat turur” (Ünlü, 2004: 282) şeklinde kaydedilmiştir. Surenin adı Türkiye Türkçesinde “zelzele suresi” şeklinde söylenmiş ve böylece kelimenin Türkçeye yerleşmesi hızlı ve kolay olmuştur. Osmanlı dönemine gelindiğinde, “zelzele” kelimesinin sadece dinî metinlerde değil aynı zamanda edebî metinlerde de kendisine çok sağlam bir yer edindiğini görmek mümkündür. Söz gelimi, Gelibolulu Sun’î’nin (öl. 1533-1534) “Târih-i Zelzele-i ‘Azîm Ki Der-Gelibolu Vâkı‘a Şûde-Bûd” başlıklı tarih manzumesi; XVII. yüzyıl divan şairlerinden Sâbir Pârsâ’nın, “Târih-i Zelzele-i Azîm” ve “Gazel-i Müseddes Şude Der-Târih-i Zelzele Ne’ûzü Bi’llâhi Te’âlâ” başlıklı manzumeleri; XVIII. yüzyıl divan şairlerinden Kilisli Mustafa Rûhî Efendi’nin (öl. 1797) “Zelzele Manzumesi”, yine XVIII. yüzyıl divan şairlerinden Derviş Muhammed Emîn’in 1752 Edirne depremi üzerine yazdığı “zelzelenâme” adlı eseri (Yıldız, 2022: 140-143) “zelzele” kelimesinin kullanıldığı edebî metinlere örnek olarak gösterilebilir.

“Zelzele” kelimesi Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde madde başı olarak yer almıştır. *Kâmus-ı Türkî*’de “zelzele”; “Alâim-i arziye-i malumeden dolayı toprağın titremesi, hareket-i arz” şeklinde açıklanmıştır (Şemsettin Sami, 1317: 686). “Zelzele” kelimesi, *Lehçe-i Osmanî*’de “zilzâl” şekli de verildikten sonra, “yer sallanması, hareket-i arz” olarak tanımlanmıştır. *Lügat-i Naci*’de, “zelzele”; “ırgalanma, sallanıp sarsılma” şeklinde tanımlanmış, örnek cümle olarak, “Zelzele-i şedide” verilmiş, ardından “Ekseriya hareket-i arz manasına kullanılır” açıklaması yapılmıştır. *Resimli Türkçe Kamus* ise “zelzele” kelimesini, “toprağın titremesi, sarsılması, hareket-i arz” şeklinde tanımlamıştır. *Lügat-i Ebuzziya*’da, “zelzele”; “Salınıp sarsılma ki “ırgalanma” tabir olunur. İstilahımızda hareket-i arz manasında müstameldir. Mesela: “Zelzeleyi gören yangına razı olur.” şeklinde tanımlanmış ve örnek verilmiştir. *Müntehabat-ı Lugat-i Osmaniye*’de, “zelzele”; “hareket-i arz, yer sallanması” şeklinde tarif edilmiştir. Osmanlı Türkçesi sözlüklerinin bazıları “zelzele” kelimesini tanımladıktan sonra bugünkü sismograf kelimesi yerine kullanılan “zelzele-nüma”yı da açıklama ihtiyacı hissetmişlerdir.<sup>3</sup> Burada adından bahsedilmeyen diğer bazı Osmanlı Türkçesi sözlükleri de “zelzele” kelimesine benzer karşılıklar vermişler, ancak hiçbirisi “zelzele” kelimesine “deprem” karşılığı vermemiş, sadece depremi çeşitli kelimelerle tanımlamışlardır.

Tanzimat sonrası Türk edebiyatı metinlerinde de “zelzele” kelimesinin edebî metinlerde kullanıldığı ve şiirlere başlık olmaya devam ettiği görülmektedir. Bu konudaki en dikkat çekici örnek Tevfik Fikret’in “Zelzele” başlıklı şiiridir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, özellikle 1934’ten itibaren “zelzele” ile “deprem” kelimesi arasında âdeta bir mücadele olduğu görülmektedir. Söz gelimi, *Ulus* gazetesi ve Anadolu Ajansı “zelzele” kelimesinin yerine “deprem” ve “yer depremi” ifadelerini kullanırken diğer gazete ve dergilerde, şiirlerde ve edebî metinlerde, kitap adlarında “zelzele” kelimesi yerini korumaya devam etmiştir. 27 Aralık 1939 Büyük Erzincan Depremi, “zelzele” kelimesinin hâlâ yaygın bir biçimde kullanıldığını gösteren önemli bir hadisedir. Bu büyük depremle ilgili olarak dönemin gazete başlıklarına göz atmak bile “zelzele” kelimesi hakkında önemli ipuçları verecektir:

*Son Posta*: “Dün Gece Şiddetli Zelzele Oldu.” (*Son Posta*, 27 Birincikânun 1939: 1).

*Haber (Akşam Postası)*: “Yeni Bir Zelzele Felaketi Oldu.” (*Haber (Akşam Postası)*, 27 Birincikânun 1939: 1).

*Cumhuriyet*: “Şiddetli Zelzele Neticesinde Erzincan Tamamen Enkaz Yığını Haline Geldi.” (*Cumhuriyet*, 28 Birincikânun 1939: 1).

*İkdam (Sabah Postası)*: “Büyük Zelzele Felaketi.” (*İkdam (Sabah Postası)*, 28 Birincikânun 1939: 1).

*Son Dakika*: “Zelzelede Ölenlerin Sayısı 2856’yı Buldu.” (*Son Dakika*, 28 Birincikânun 1939: 1).

<sup>3</sup> *Resimli Kamus-ı Osmanî*, “zelzele”, <https://www.osmanlicasozlukler.com/resimlikamus/tafsil-528892-vv3.html> (09.05.2023).



*Son Telgraf*: “Erzincan ve Civarında Dün Gece ve Bu Sabah İkincisi Çok Şiddetli İki Zelzele Daha Oldu.” (*Son Telgraf*, 28 Birincikânun 1939: 1).

*Tan*: “Erzincan Civarı Korkunç Bir Zelzele Felaketine Uğradı.” (*Tan*, 28 İlkânun 1939: 1).

*Ulus*: “Müthiş Bir Zelzele Felaketi Oldu.” (*Ulus*, 28 Birincikânun 1939: 1).

*Vakit*: “Tabiatın Acı Bir Darbesi: Zelzeleden Yüzlerce Yurttaşı Aramızdan Kaybettik!”. (*Vakit*, 28 Birincikânun 1939: 1).

*Yeni Sabah*: “Anavatanı Sarsan Müthiş Zelzele.” (*Yeni Sabah*, 28 İlkânun 1939: 1).

*Türkdili* (Balıkesir): “Büyük Zelzele Felaketi.” (*Türkdili*, 28 Birincikânun 1939: 1).

*Anadolu* (İzmir): “Orta Anadolu’da Şiddetli Zelzeleler Oldu.” (*Anadolu*, 28 Kânunuevvel 1939: 1).

*Yeniyol* (Trabzon): “Gece Şiddetli Üç Zelzele Oldu.” (*Yeniyol*, 27 Birincikânun 1939: 1).

Burada dikkat çekici olan, *Ulus* gazetesinin de manşete çektiği deprem haberini, “Müthiş Bir Zelzele Felaketi Oldu.” şeklinde “zelzele” kelimesiyle vermiş olmasıdır. Bu durum bize, *Ulus* gazetesi de başta olmak üzere, gazetelerin “zelzele” kelimesinden vazgeçemediklerini, alışkanlıklarını kolay bırakamadıklarını ve halkın daha rahat anlayacağı yerleşik kelimeleri kullanmayı tercih ettiklerini göstermektedir.

27 Aralık 1939 Büyük Erzincan Depremi dolayısıyla yazılan şiirlere bakıldığında bu metinlerde de hâlâ “zelzele” kelimesinin kullanıldığı, hatta bazı şiirlerin bizzat “zelzele” başlığı ile yazıldığı görülmektedir. Cevdet Kudret Solok imzalı “Zelzeleden Sonra” (1940), Talat Yektekin’in “Zelzele Felaketi” (1940) ve Faruk Nafiz Çamlıbel’in “Zelzele” (1940) adlı şiirleri bu konuda önemli örneklerdir.

27 Aralık 1939 Büyük Erzincan Depremi ciddi bir duyarlılık yaratmış ve deprem konusu uzun bir süre kamuoyunun gündeminde kalmıştır. Bu süreçte depremin bilimsel ve teknik yönleri konuşulup tartışılırken “zelzele” kelimesi de yeniden gündeme gelmiş ve bu kelimenin yerine “deprem” kelimesinin kullanılması konusundaki görüş ve düşünceler de gazete sayfalarında tartışılmaya başlanmıştır. 1940 yılından itibaren *Ulus* gazetesi ve Anadolu Ajansı “zelzele”nin yerine “deprem” kelimesini kullanma konusunda ısrarcı olmuşlardır. *Akşam* ve *Takvim* gazeteleri ise haber başlıklarında “zelzele”yi, Anadolu Ajansı’ndan aldıkları haber metinlerinde ise mecburen “deprem” kelimesini kullanmışlardır.

Edebiyat sahasına bakıldığında da 1940’larda “deprem” kelimesinin henüz yaygınlık kazanmadığı anlaşılır. Sözelimi bu yıllarda “yayımlanan deprem konulu şiirlerde, “deprem” kelimesinin henüz kullanılmadığı, bunun yerine Arapçadan dilimize giren “zelzele” kelimesinin sıklıkla kullanıldığı” görülür.” (Geçer, 2023: 155).

1941 yılına gelindiğinde “deprem” kelimesi gazete ve dergilerde yaygın bir biçimde kullanılmazken, *Ulus* gazetesinin 14 Sontesrin 1941 tarihli ikinci sayfasında “Dil Köşemiz” başlığı altında “Dilci” imzasıyla, “Zelzele” yerine bu kelimenin Türkçe karşılığı olmak üzere “yer depremi”nin daha doğru bir tercih olacağı yeniden ileri sürülmüştür. 1936 yılından itibaren zaman zaman kullanılan bu ifade, *Ulus* başta olmak üzere devrin gazetelerinde yeniden öne çıkmaya başlanmıştır. *Akşam* gazetesinin 14 Kânunuevvel 1941 tarihli 8315 numaralı nüshasında “Aliveli” imzasıyla çıkan, “Zelzele Kelimesi Türkçeden Atılabilir mi?” başlıklı yazıda, “zelzele” kelimesinin Türkçenin malı olduğu ve Türkçeden çıkarılmaması gerektiği ileri sürülmüştür.

1942 yılında ise Anadolu Ajansı’nın da “zelzele” ile “deprem” kelimesi arasında hâlâ bir karar veremediği anlaşılmaktadır. Mesela, *Ulus* gazetesinin 4 Şubat 1942 tarihli nüshasının ikinci sayfasında yer alan ve Anadolu Ajansı’ndan alınan bir haberde, “İstanbul, 3 (A.A.) –Dün akşam saat 19’u dört

dakika 48 saniye geçe merkez üssü İstanbul'dan 1.080 kilometre mesafede kuvvetlice bir zelzele kaydedilmiştir.”<sup>4</sup> denilmektedir.

*Akşam* gazetesi, 1942 yılında depremle ilgili haberlerde hâlâ “zelzele”yi kullanarak bu kelimedenden vazgeçmediğini göstermek istemiştir. *Akşam*'ın 14 Temmuz 1942 tarihli 8524 numaralı nüshasının ikinci sayfasında yer alan haberde, “Dün sabah bir zelzele hissedildi” başlığı kullanılmıştır. *Vakit* de 14 Temmuz 1942 tarihli nüshasında, tıpkı *Akşam* gibi haberin başlığında “zelzele” kelimesini kullanmıştır: “Dün İstanbul'da hafif bir zelzele oldu”.<sup>5</sup> *Vakit*, 4 Ağustos 1942 tarihli nüshasındaki haber başlığında da, “Muğla'da Gene Zelzele Oldu” ifadesine yer vermiştir.<sup>6</sup> Yine *Vakit* gazetesi, 22 Birincikânun 1942 tarihli 8924 numaralı nüshasında, baş sayfadaki haberde, “Zelzele Felaketi Tokat'ta 16 Kişi Öldü” başlığının ardından, Anadolu Ajansı'ndan aktardığı haber metninde ise, “yer depremi vukua geldiği anlaşılmıştır” cümlesine yer vermiştir.<sup>7</sup> Bu tarihlerde *Akşam* ve *Vakit* gazeteleri haber başlıklarında “zelzele”yi, Anadolu Ajansı'ndan aktardıkları haber metinlerinde ise “deprem, yer depremi veya yer sarsıntısı” ifadelerini kullanmışlardır.

“Zelzele” kelimesi Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde ise şu karşılıklarla gösterilmiştir: Azerbaycan Türkçesi: zälzälä (zelzele); Kazak Türkçesi: jer silkinüv zilzala; Kırgız Türkçesi: cer titirö zilzala; Özbek Türkçesi: zilzilä (Ercilasun, 1991: 1012-1013; TDK, <https://sozluk.gov.tr/> 09.05.2023).

“Zelzele” kelimesi bugün gazete ve TV haberlerinde, bilim ve sanat dergilerinde kendisine yer bulamazken halk kitlelerinin ağızlarında ve günlük konuşma dilinde yaşamaya devam etmektedir. Edebiî metinlerde ise, kelimenin, halk edebiyatı metinlerinde kendisine hâlâ bir varlık alanı oluşturma çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Bu cümleden olarak, “Zelzele” kelimesi, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri sonrasında söylenen ağıtlarda da kendisini göstermiştir. Sözelimi, Âşık Temel Turabî'nin “Sesimi Duyan Var Mı?” (Bakırcı, 2023: 71) ve Zühre (Saliha Değirmenci Yavaş)'ın “Dedin” (Bakırcı, 2023: 74) adlı ağıtlarında “zelzele” kelimesi kullanılmıştır.

### “Deprem” Kelimesi

“Deprem” kelimesi isim haliyle tarihî Türkçe metinlerinde yer almaz. Kelime, Cumhuriyet'ten sonra türetilmiştir. Yaşar Çağbayır'a göre (2017: 1447) “deprem, [ET. tep-re-mek (sarsmak)> dep-re-m] is. 1. Yer kabuğunun belirli bir derinliğinde meydana gelen kırılma, çökme ve yanardağ patlamalarının sebep olduğu ani ve yıkıcı sarsıntılı hareket; yer sarsıntısı, *zelzele* (1935)”

Türkçenin XI. yüzyıla ait en önemli eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de [tepre- (tepremek, kımıldamak)] fiili, [tepren- (teprenmek, kımıldanmak)] ve [tepret- (tepretmek, kımıldatmak)] türevleriyle birlikte yer almaktadır (Arat, 1979: 473). Yine aynı yüzyıla ait, Türk dilinin büyük eserlerinden *Dîvânu Lüğâti't-Türk*'te de Kaşgarlı Mahmut, Türk halk şiiri örnekleri içerisinde, “sen kelipen (ol) tepreşür” mısraı ile [tepre-] fiilini kayıt altına almıştır (Tekin, 1989: 107). Talât Tekin, eserin sözlük kısmında (1989: 250) , [tepreş-] fiiline “kaynaşmak, harekete geçmek” anlamlarını vermiştir. Görüldüğü üzere, XI. yüzyılda “tepre-mek” fiili “harekete geçmek” anlamıyla Türkçe metinlerde kullanılmaktadır.

Clauson, *XIII. Yüzyıl Öncesi Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*'nde (1972: 443) “tepre-” fiil kökünü madde başı olarak almış ve anlamını da “hareket etmek, kımıldamak, sallanmak”, şeklinde geçişsiz fiil ve türevleri olarak göstermiştir. Kelime, Azerbaycan Türkçesinde “terbe”; Osmanlı Türkçesinde ve Türkmencede “depre” şeklindedir. Kelimenin VIII. yüzyıl sonrası Eski Uygur Budist metinlerinde de

<sup>4</sup> “Kuvvetli Bir Deprem”, *Ulus*, 4 Şubat 1942, s. 2.

<sup>5</sup> “Dün İstanbul'da Hafif Bir Zelzele Oldu”, *Vakit*, S. 8768, 14 Temmuz 1942, s. 3.

<sup>6</sup> “Muğla'da Gene Zelzele Oldu”, *Vakit*, 4 Ağustos 1942, s. 2.

<sup>7</sup> “Zelzele Felaketi Tokat'ta 16 Kişi Öldü”, *Vakit*, S. 8924, 22 Birincikânun 1942, s. 1.

“kımıldamak ve hareket etmek” anlamında kullanıldığını tespit eden Clauson, Turfan metinlerinde, “tepredi kamşadı”<sup>8</sup> ifadesinin, yer “kımıldadı sallandı” şeklinde kullanıldığına işaret etmiştir.

Miladi 1333/1334 yılında istinsah edildiği anlaşılan Karahanlı dönemi Türkçe satır arası *Kur'an* tercümesinde “tep-re-mek” fiilinin, “tep-re-mek” şeklinde yer sarsıntısı anlamında kullanıldığı, Zilzâl suresinin birinci ayetinin tercümesinde; “kaçan tepretilse yar anın tepretmek”<sup>9</sup> (Ünlü, 2004: 282) denildiği, *Kur'an*'ın diğer surelerinde geçen “zelzele” kelimelerine de aynı şekilde, “tepre-” fiil kökünden türetilmiş “deprenmek, kımıldamak” karşılıklarının verildiği görülmektedir (Kök, 2004: 602).

Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*'de (1317: 602) “deprem” kelimesiyle aynı kökten türetilen “depretmek”, “depreştirmek”, “depreşmek”, “deprenmek”, “depremek” fiillerine yer vermiş, bu kelimelere ise genel olarak, “kımıldanmak, hareketlenmek, ihtizaz etmek, çabalamak, uyanmak, hareket etmek” gibi karşılıklar vermiştir. Bu kelimelere verilen karşılıklar arasında “yer sarsıntısı” ifadesi yer almamıştır. Dolayısıyla *Kâmus-ı Türkî* başta olmak üzere Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde “deprem” kelimesine rastlanmaz.

*Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nde de “deprem” kelimesi yer almaz. Bunun yerine depremi tarif eden diğer kelimeler kullanılmıştır. Başkurt Türkçesi: yir titräv; Kazak Türkçesi: jer silkinöv zilzala; Kırgız Türkçesi: cer titirö zilzala; Tatar Türkçesi: cir titräv cir silkinü; Türkmen Türkçesi: yer titreme; Uygur Türkçesi: yär tävrişi (Ercilasun, 1991: 1012-1013; TDK, <https://sozluk.gov.tr/> (09.05.2023)).

Cumhuriyet döneminde “zelzele” kelimesini gazetelerde, dergilerde, edebî metinlerde sıklıkla görmek mümkündür. Ancak 1934 yılından başlamak üzere “zelzele” kelimesinin yavaş yavaş “deprem”le bir arada kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Mesela, “*Tarama Dergisi*”nde (1934: 839) Arapça kökenli “zelzele” için “deprem, deprenme, ırlantı, sarsıntı, yer ırgalanması, yer oynaması, yer sarsılması” karşılıkları verilmiştir”tir (Özcan Gönülal, 2014: 178). *Kurun* gazetesinin 1 Birincikânun 1934 tarihli ve 6027-10 numaralı nüshasında ise, Kemalettin Şükrü Orbay imzasıyla hazırlanan, “Kurun İsim Babası-Her Gün Yüz Ad Veriyoruz” başlıklı sütunda, 21 Haziran 1934'te kabul edilen soyadı kanunu dolayısıyla isim almak isteyenlere tavsiye edilenler arasında “Deprem” kelimesi de vardır ve kelime “zelzele” ile bir arada verilmiştir. Elde bulunan bilgiler ışığında, “deprem” kelimesi, gazetelerde ilk defa, en erken bu örnekte görülmektedir.

*Ulus* gazetesi, 25 Mart 1935 tarih ve 4904 numaralı nüshasında “Türk Dili Araştırma Kurumu'nun Bildirisi” başlıklı açıklamayı baş sayfadan yayımlamıştır. Türk Dili Araştırma Kurumu Başkanı ve Erzincan Milletvekili Saffet Arıkan (1935: 1) imzasıyla yayımlanan bildiri yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulunması konusunda ayrıntılı bilgiler vermiş ve buna ek olarak “Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzu” adıyla bir de çalışma başlatılmıştır. *Ulus* gazetesinin 4 Mayıs 1935 tarihli 4944 numaralı nüshasında, “Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzu N. 41”de “zelzele” kelimesine “deprem” karşılığı verilmiştir (*Ulus*, 4 Mayıs 1935: 1-2). Fakat *Ulus* gazetesi 4 Mayıs 1935'i beklemeden, Nisan 1935'ten itibaren “deprem” kelimesini haber başlıklarında kullanmaya başlamıştır. *Ulus*'un bazı haber başlıkları bu konuya örnek verilebilir: “İran'da Şiddetli Bir Deprem” (*Ulus*, 16 Nisan 1935, s. 6); “Londra, 19 (A.A.)-Londra deprem aletleri bugün saat 16.26'da merkezî Londra'dan 3.000 km uzakta çok kuvvetli ve sürekli bir deprem kaydetmişlerdir.” (*Ulus*, 20 Nisan 1935: 1); “Tokyo, 21 (A. A.)- Formoz (Formosa) adasında bir deprem olmuş 742 kişi ölmüş, 2979 kişi yaralanmıştır.” (*Ulus*, 22 Nisan 1935: 1). 4 Mayıs 1935'e kadar ara başlıklarda kullanılan “deprem” kelimesi, *Ulus* gazetesinin 5 Mayıs 1935 tarihli nüshasında baş sayfada manşet olarak kullanılmıştır: “İç Bakanı Dün Kamutay'da Kars Depremini Anlattı ve Ulusa Başsağladı” (*Ulus*, 5 Mayıs 1935: 1).

<sup>8</sup> “kamşat-” fiili, Orhun Yazıtları'nda, “titretmek, sallatmak, sarsmak, depretmek, hareket ettirmek” kelimelerine karşılık olarak kullanılmıştır (Ergin, 2011: 98).

<sup>9</sup> Abdülbaki Gölpınarlı, bu ayetin tercümesini günümüz Türkçesiyle, “Yeryüzü, şiddetli bir depremlerle sarsılınca.” şeklinde yapmıştır <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=99&ayet=1> (24.05.2023).

*Akşam* gazetesinin 28 Mart 1936 tarihli 6264 numaralı nüshasında birinci sayfada verilen haber “Kars’ta şiddetli bir zelzele” başlığını taşımaktadır. Anadolu Ajansı’ndan aktarılan haber metninde ise, “Yer depremi bölgesinde bütün halk çadırlarda barınmaktadır” denilerek “zelzele” yerine “yer depremi” kelimesi kullanılmıştır. Haberin devamı aynı sayının sekizinci sayfasında verilmiş ve burada ise, “Bu deprem esnasında 159 ev ve ahırın bir kısmı kısmen ve tamamen yıkılmış” cümlesinde “deprem” kelimesi yalın olarak kullanılmıştır. Ancak haberin devamında, “Yer deprem bölgesinde bütün halk çadırlarda kalmakta ve kendilerine gerek(en) yardım en seri vasıtalarla yapılmaktadır.” cümlesinde yeniden “yer deprem” kelimesi kullanılmıştır (*Akşam*, 28 Mart 1936: 1, 8.)

*Ulus* gazetesinin 28 Mart 1936 tarihli ve 5266 numaralı nüshasında da *Akşam* gazetesinin Anadolu Ajansı’ndan aktardığı haberin aynısı yer almıştır. *Ulus* gazetesi de aynı *Akşam* gazetesi gibi haberin; “Kağızman’da sürekli bir zelzele” başlığında “zelzele” kelimesini kullanmış, haberin içerisinde ise, “Yer depremi bölgesinde bütün halk çadırlarda barınmaktadır” cümlesinde “yer depremi” ifadesine yer vermiştir. Haberin devamında ise bugün “yer sarsıntısı” olarak kullandığımız ifade yerine, “yeniden bazı köylerde çok zorlu yer depremesi, sürekli bir şekilde devam etmektedir” cümlesinde olduğu gibi “yer depremesi” kullanılmıştır. Aynı haberin devamında ise “deprem” kelimesi yalın haliyle yer almıştır: “Bu deprem esnasında 159 ev ve ahırın bir kısmı kısmen ve tamamen yıkılmıştır” (*Ulus*, 28 Mart 1936: 2).

1936 yılı, “Güneş Dil Teorisi”nin gazete sayfalarında boy gösterdiği zamanlardır. Mesela *Ulus* gazetesinin 28 Mart 1936 tarihli ve 5266 numaralı nüshasında Hasan Reşit Tankut imzalı (1936: 1-2), “Ulus’un Dil Yazıları” başlığı altında, “Güneş-Dil Teorisi ile Kelime Tarihi ve Tarihi Tetkik Yapmak Tecrübeleri VI” başlıklı yazı serisini görmek mümkündür.

*Ulus* gazetesinin 11 İlkteşrin 1936 tarihli 5463 numaralı nüshasının ikinci sayfasında yer alan “Günlük Takvim” başlığı altında, daha önceki yıllarda aynı gün meydana gelen önemli olaylar hatırlatılmıştır. Bu olaylardan birisi şöyle aktarılmıştır: “Kalecik’te şiddetli bir deprem oldu. 249 ev oturulamayacak hale geldi (928)” (*Ulus*, 11 İlkteşrin 1936: 2). Görüldüğü gibi 1928 yılına ait geçmiş tarihli bir olayın aktarıldığı bu haberde “deprem” kelimesi yalın bir halde kullanılmıştır.

*Ulus* gazetesinin 14 Sonteşrin 1941 tarihli ikinci sayfasında “Dil Köşemiz” başlığı altında “Dilci” imzasıyla, “Zelzele” yerine bu kelimenin Türkçe karşılığının kullanılması gerektiğini tavsiye eden bir yazı yayımlanmıştır. Yazıda şunlar ifade edilmiştir: “Zelzele” karşılığı olarak tek kelime olmak üzere “yer depremi”ni kullanmak daha doğru değil midir? Bu yeni karşılıkları, onların şiirlere de gireceğini düşünerek daha kısa ve daha toplu seçmeliyiz. Hatta kullanıla kullanıla, bu tabirin sadece “deprem” sadeliğine de kavuşma imkânı vardır.” (*Ulus*, 14 Sonteşrin 1941: 2). Bu öngörünün haklılığı bugün çok iyi anlaşılmıştır.

*Ulus* gazetesi, “Dil Köşemiz” başlığı altında “Dilci” takma adıyla yazılan ve “zelzele” kelimesi yerine “yer depremi”nin kullanılması önerisine aynı sayıda kendisi de uymuş ve baş sayfa haberinde “Erzincan’daki yer depreminden sonra yaralıların hastaneye taşınması işi başladı” ifadesini kullanmıştır. Aynı sayfada bir alt başlıkta ise “Yer depremiyle bozulan Erzincan-Kemah demiryolu hattının da tamine başlandı” denilmiştir (*Ulus*, 14 Sonteşrin 1941: 1).

*Ulus* gazetesinin 15 Sonteşrin 1941 tarihli nüshasının birinci sayfasında depremle ilgili bir haberde de teklif edilen yeni kelimenin kullanıldığı görülmektedir: “Erzincan ve Tercan’da iki yeni yer depremi oldu”

*Ulus* gazetesinin 3 İlkânun 1941 tarihli nüshasının ikinci sayfasında T. İ. İmzalı “Yankılar” köşesinde, “Okur Mektupları Arasında...” başlıklı yazıda, Ankaralı bir okurun mektubu dolayısıyla şu değerlendirmeye yer verilmiştir: “Ankaralı okurlarımdan A. D.’nin gönderdiği uzunca bir mektupta dil ve imla bahsi daha genişçe ölçüde ele alınmıştır. Bu okurumun düşüncesine göre “deprem” kelimesi yanlıştır; doğrusu “teprem” olmak gerektir. A. D. imzalı mektubun devamında ise bu teklifin gerekçesi açıklanmıştır: “Dilimizi kurarken yahut artırırken İstanbul lehçe ve şivesinin temel olduğunu unutmamak

gerekir. Yoksa yarın öbür gün “kavga”ya “gavga”, “karpuz”a “garpuz”, “sabun”a “zabun”, “sığır”a “zığır” demek ve böyle yazmak yoluna düşeceğiz.”<sup>10</sup>

*Ulus* gazetesinin 10 İkkânun 1941 tarihli nüshasında, ikinci sayfada Anadolu Ajansı’ndan aktarılan haber, “Zara’da Deprem” başlığı ile verilmiş, haber metninde ise, “Zara, 9 (A.A.) –Şehrimizde dün saat 19:20’de bugün de saat 7’de iki şiddetli yer depremi olmuştur. Hasar yoktur” denilmiştir. Haber metnine bakıldığında “deprem” kelimesinin artık yalın bir şekilde başlıkta yer almaya başladığı, “yer depremi” ifadesinin ise haber metninin içerisinde kullanıldığı görülmektedir.

“Zelzele” kelimesinin yerine “deprem” kelimesinin kullanılması konusunda *Ulus* gazetesinde çıkan yazılar ve *Ulus* gazetesinin haberlerde “zelzele” yerine “deprem” kelimesini tercih etmesi *Akşam* gazetesinin dikkatini çekmiş ve gazetenin ikinci sayfasında “Ali ile Veli” adlı sütunda bu konuya dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. “Aliveli” imzalı, “Zelzele Kelimesi Türkçeden Atılabilir mi?” başlıklı yazıda şu görüşler ileri sürülmüştür:

*Ali: Ulus’la Anadolu Ajansı’nın yazı işlerinde çalışanlar, “Dil Çalışmalarımız” diye belletenler çıkarıyor. Bunlar çok faydalı şeyler. Mesela şöyle bir ayırt ediş göze çarpıyor: “Vakıa (fait): Olay”, “Hadise (évènement): Hadise”, “Hadise (incident): Vaka”*

*Fransızcanın ve öbür Garp dillerinin bu üç anlamı, şimdiye kadar bizde karmakarışık. Artık netleşmiş oluyor... Bütün Türk münevverleri buna riayet etmelidirler.*

*Veli: Âlâ... Ederiz. Fakat “zelzele” karşılığı “yer depremi, deprem” gösteriliyor. Ben, “zelzele”nin Arapça asıldan olduğunu yaşıyor on beşi bulduktan sonra öğrenmiş ve şaşmışım.*

*Ali: Ters anlama... Köylülerimizce de bilinen “zelzele” sözü Türkçeden atılacak değildir... Çünkü Allah göstermesin, bir yer sarsıntısı olsa, birbirimize, aceleyle belletende arayamayız: “Deprem oldu” demeyiz... “Zelzele oldu” deriz... Bu da, bu kelimenin ne kadar Türkçe olduğunu meydana koyar...*

*Peki, “deprem”, yer depremi?*

*“Zelzele”nin, “yer sarsıntısı”nın anlamdaşı... İşte o kadar...”<sup>11</sup>*

*Ulus* gazetesinin 17 İkkânun 1941 tarihli nüshasının dördüncü sayfasında yer alan haberde, “deprem” kelimesi başlıkta ve yalın halde isim olarak kullanılmıştır: “Muğla’daki depremde 1009 bina harap oldu”. Haberin metninde ise, “deprem” kelimesi hem yalın halde hem de “yer sarsıntısı” yerine kullanılan “yer depremi” şekliyle geçmiştir: “Dünkü sayımızda Muğla çevresinde olan yer depremi hakkında malumat vermiştik. Dün ilgili dairelere deprem çevresinden geniş haberler gelmiştir. Bu haberlere göre depremde yalnız iki çocuk hafif yaralanmıştır.” (*Ulus*, 17 İkkânun 1941: 4).

Dikkat edilirse *Ulus* gazetesinin “deprem” kelimesini sayfalarında ısrarla kullandığı görülmektedir. Dolayısıyla “deprem” kelimesinin hem yazı dilinde hem edebî dilde hem de günlük konuşma dilinde kullanımının çabukluk ve yaygınlık kazanmasında *Ulus* gazetesinin büyük bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

*Ulus* gazetesinin bir başka sayısında “deprem” kelimesinin izi sürülebilir. Söz gelimi, *Ulus*’un 22 İkkânun 1941 tarihli sayısının ikinci sayfasında yayımlanan “Dilci” imzalı, “Dil Köşemiz...” başlıklı yazıda, “deprem” kelimesinin Anadolu ağızlarında da yalın halde isim olarak yaşadığı tespit edilmiş ve “Zelzele”ye Karahisar’la Kayseri İncesu’unda “deprem” denildiği ifade edilmiştir.<sup>12</sup>

22 İkkânun 1941 tarihli *Ulus* gazetesinde, “Dil Köşemiz...”de yer alan açıklamalarda, Türkçe kelimelerin yaygınlaştırılması konusunda önemli kararlar verildiği ve bu konuda da iki önemli adım atıldığı bildirilmiştir:

<sup>10</sup> T.İ. “Okur Mektupları Arasında...”, *Ulus*, 3 İkkânun 1941, s. 2.

<sup>11</sup> Aliveli, “Zelzele Kelimesi Türkçeden Atılabilir mi?”, *Akşam*, S. 8315, 14 Kânunuevvel 1941, s. 2.

<sup>12</sup> Dilci, “Dil Köşemiz...”, *Ulus*, 22 İkkânun 1941, s. 2.

“Biri, yabancı kelimelerine Türkçelerini kullanan belli başlı yazarlarımızdan bir yazılar seçmesi yapmak ve her ay bir bültenle neşretmek! Bülten, sayısı yüzleri geçen Basın Birliği üyelerine dağıtılacak, kullanışlar için tenkitler, düşünceler ve itirazlar olursa, bunlar da ertesi ayın bültenine konacaktır.

İkinci karar, radyomuzun on beş günde bir yeni kelime kullanışlarını yaymak için bir dil saati açmış olmasıdır. Bundan başka, Türkçeleşme için merkezde pek iyi çalışan ve İstanbul için de daha esaslı tertipler aldığını bildiğimiz Anadolu Ajansı, kelimeler yayımında en büyük hizmetlerden birini yapacaktır.”<sup>13</sup>

1942 yılına gelindiğinde “deprem” kelimesi, en azından *Ulus* gazetesinin konuyla ilgili haberlerinin başlığında yer almaya başlamıştır. Ancak “zelzele” kelimesi ya işgal ettiği yerin sağlamlığından ya da gazete haberlerini yazanların alışkanlığından, sanki metinlerden çıkmak istemez gibi bir tavır içerisindedir. Bu konuya *Ulus* gazetesinin 4 Şubat 1942 tarihli nüshası iyi bir örnektir. Gazetenin ikinci sayfasında yer alan ve Anadolu Ajansı’ndan alınan bir haberde, “Kuvvetli Bir Deprem” başlığının altında, “İstanbul, 3 (A.A.) –Kandıllı Rasathanesi’nden bildirilmiştir: Dün akşam saat 19’u dört dakika 48 saniye geçe merkez üssü İstanbul’dan 1.080 kilometre mesafede kuvvetlice bir zelzele kaydedilmiştir.”

1942 yılında *Akşam* gazetesinin de haber metinlerinde “deprem” kelimesini kullanmaya başladığı görülmektedir. Mesela *Akşam*’ın 10 Şubat 1942 tarihli 8370 numaralı nüshasının ikinci sayfasında yer alan haber, “Deprem” başlığını taşımaktadır. Anadolu Ajansı’ndan aktarılan haber metninin son cümlesinde ise “Gümüşhane’de yer sarsıntıları olmuştur. Hasar yoktur” denilmiştir.

*Vakit* gazetesi ise 10 Şubat 1942 tarih ve 8634 numaralı nüshasının ikinci sayfasında verdiği haberde, “Yurdun Muhtelif Bölgelerinde Yer Depremleri Oldu” başlığını kullanmıştır. Anadolu Ajansı’ndan aktarılan haber metninde ise Zara ve Gümüşhane’de “şiddetli bir deprem olmuştur” ifadesine yer verilmiştir.

*Akşam* gazetesi 1942 yılında depremlerle ilgili haberlerde hâlâ “zelzele”yi kullanarak bu kelimedenden vazgeçmediğini göstermek istemiştir. *Akşam*, 14 Temmuz 1942 tarihli 8524 numaralı nüshasının ikinci sayfasında yer alan haberde, “Dün sabah bir zelzele hissedildi” başlığını kullanmıştır. Oysa Anadolu Ajansı’ndan aldığı haber metninde, “İstanbul 13 (A.A.) –Kandıllı Rasathanesi bildiriyor: Bugün yaz saati ile saat 10’u 52 dakika 10 saniye geçe hafif bir deprem kaydedilmiştir. Depremin merkez üssü rasathaneden 140 kilometre mesafededir.” denilerek “deprem” kelimesi kullanılmıştır. Haberin başlığı ile metni arasında görülen bu farklılık, *Akşam* gazetesinin “zelzele” kelimesinden vazgeçmek istemediği anlamına gelmektedir. Haberin başlığında inisiyatif alan gazete, haberin içeriğinde Anadolu Ajansı’nın verdiği metni kullanmak zorunda kaldığı için oraya müdahale edememiş gibi görünmektedir.

*Vakit* gazetesi de İstanbul’da hissedilen yer sarsıntısını üçüncü sayfasında okuyucularına duyurmuştur. *Vakit* de tıpkı *Akşam* gibi haberin başlığında “zelzele”yi kullanmıştır: “Dün İstanbul’da hafif bir zelzele oldu”. Anadolu Ajansı’ndan aktarılan haber metninde ise, “hafif bir deprem kaydedilmiştir” ve “Deprem merkez üssü” ifadeleri kullanılmıştır (*Vakit*, 14 Temmuz 1942: 3). Haberin başlığından anlaşılacağı üzere, *Vakit* gazetesi de “zelzele” kelimesinden vazgeçmek istemediğini açıkça belli etmiştir.

*Ulus* gazetesinin 22 Temmuz 1942 tarihli nüshasının üçüncü sayfasında, “Lâdik’te deprem” başlığı altında Anadolu Ajansı’ndan alınan haber metni şu şekilde verilmiştir: “Lâdik, 21 (A.A.) –Dün saat bir buçukta Amasya, Erbaa, Merzifon, Havza, Lâdik çevrelerinde 4 saniye süren çok şiddetli bir zelzele olmuştur, zayıat yoktur.” *Ulus* gazetesinin 23 Temmuz 1942 tarihli nüshasında, ikinci sayfa haberinde, “Muğla’da deprem” başlığı altında, “Muğla, 22 (A.A.) –Bu sabah saat 6.30’da hafif bir yer sarsıntısı olmuştur.” bilgisine yer verilmiştir. Çok açık bir biçimde görüldüğü üzere, *Ulus* gazetesi bir gün arayla yaptığı deprem haberinin birinde “zelzele” kelimesini kullanmış, ikinci haberde ise “yer

<sup>13</sup> Dilci, “Dil Köşemiz...”, *Ulus*, 22 İlkânun 1941, s. 2.

sarsıntısı” ifadesine yer vermiştir. Haber metinlerinin Anadolu Ajansı’ndan alındığı açıkça anlaşılacakla birlikte, gazete yazı heyetinin metinlere müdahale edip etmediği tam olarak bilinmemektedir.

Deprem kelimesinin gazeteler aracılığı ile toplumun çeşitli kesimlerine ulaştırıldığı sayfalardan birisi de bulmaca bölümüdür. Mesela *Ulus* gazetesi bulmacalarında okuyucularına “deprem” kelimesini sormuştur (*Ulus*, 25 Temmuz 1942: 3).

*Vakit* gazetesinin 4 Ağustos 1942 tarihli nüshasının ikinci sayfasında yer alan bir haber başlığında, “Muğla’da gene zelzele oldu” ifadesi kullanılmış, haber metninde ise “Muğla, 3 (A.A.) –Dün saat 24.15’te şiddetli bir deprem olmuştur. Hasar ve telefât yoktur.” denilmiştir. Bu haber metninde de yine Anadolu Ajansı ile *Vakit* gazetesinin kendi dil tercihlerini yaptıkları görülmüştür.

*Ulus* gazetesinin 14 Ağustos 1942 tarihli nüshasının ikinci sayfasında aktarılan haberin başlığında, “İstanbul Rasathanesi bir deprem kaydetti.” denilmiş, Anadolu Ajansı’ndan alınan haber metninde ise, “İstanbul, 13 (A.A.) –Dün çarşamba günü yaz saati ile 23’ü 39 dakika ve 21 saniye geçe merkez üssü İstanbul’dan 240 km mesafede oldukça şiddetli bir zelzele olmuştur.” ifadesine yer verilmiştir. Görüldüğü gibi haberin başlığında “deprem” kelimesi tercih edilmiş, metnin içersinde ise “zelzele” ifadesi kullanılmıştır.

*Akşam* gazetesi, 29 Ağustos 1942 tarihli nüshasında verdiği haberde, “Tiran’da zelzele” başlığını kullanmış, oysa Anadolu Ajansı’ndan aldığı haber metninde, “Londra 28 (A.A.) –İtalyan haber ajansının bildirdiğine göre, perşembe günü vuku bulan bir deprem neticesinde Arnavutluk’ta mühim hasarlar kaydedilmiş ve birkaç kişi ölmüştür.” Bu haber başlığında da *Akşam*’ın “zelzele” kelimesinde ısrar ettiği görülmektedir. Arnavutluk’ta meydana gelen depremi *Vakit* gazetesi de başlıkta “Arnavutluk’ta şiddetli zelzele oldu” şeklinde vermiş, Anadolu Ajansı’ndan aktarılan haber metninde ise *Akşam* gazetesinde verilen haberin aynısını yazmış ve metin içersinde “deprem” kelimesini kullanmıştır (*Vakit*, 29 Ağustos 1942: 3).

*Ulus* gazetesinin 29 Birinciteşrin 1942 tarihli nüshasının üçüncü sayfasında, “Dün sabah yurdun muhtelif yerlerinde depremler oldu” başlığı altında verilen haberde, “hepsi tamamıyla zararsız müteaddit yer depremleri olmuştur.” denilmiştir. Başlıkta “deprem”i kullanan gazete, haber metninde “yer depremi”ni tercih etmiştir. Aynı sütunda paylaşılan diğer bir haberde de yine “Deprem Almanya’da da duyuldu” ifadesine yer verilmiştir.

*Ulus* gazetesinin 4 İlkânun 1942 tarihli nüshasında yer alan haberin başlığında, “Deprem yüzünden Çorum’da oldukça hasar var.” denilmiş, Anadolu Ajansı’ndan alındığı anlaşılan haber metninde ise, “Çorum, 3 (A. A.) –Dün gece 22.03’te burada 25 saniye süren çok şiddetli bir yer sarsıntısı olmuştur. Zelzele bazı hasarlara ve insanca zayiata sebebiyet vermiştir.” ifadesine yer verilmiştir. Görüldüğü gibi Anadolu Ajansı’nın servis ettiği metinde de hâlâ, “yer sarsıntısı” ifadesinin yanında “zelzele” kelimesine de yer verilmektedir.

*Vakit* gazetesi, 22 Birincikânun 1942 tarihli 8924 numaralı nüshasında, baş sayfadan verdiği haberde, “Zelzele felaketi Tokat’ta 16 kişi öldü” ifadesini kullanmış, Anadolu Ajansı’ndan aktardığı haber metninde ise, “yer depremi vukua geldiği anlaşılmıştır” cümlesine yer vermiştir.

Gazetelerin sayfalarından alınan metin örneklerinden de anlaşılacağı üzere, 1942 yılında basında “deprem” kelimesinin kullanımında hâlâ bir birlik sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

“Deprem” kelimesinin izi Türkçe kitap adlarından da sürülebilir. Millî Kütüphane kayıtlarında deprem adıyla kayıtlı kitaplardan bazıları şunlardır:

1- Otto Seiler, *Deprem: Deprem Hasarları ve Deprem Sigortası*, (çev. Hikmet Veral), Hüsnü Tabiat Basımevi, İstanbul 1946, 103 s.

2- Cemalettin Arif Alagöz, *Deprem, Seylaplar ve Meteoroloji İşleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, 45-59 ss.

3- Ervin Lahn, *Denizli-Sarayköy; Buldan Bölgesinin Deprem Faaliyeti Hakkında Not-Note sure l'activite sismique dans la region de Denizli-Sarayköy-Buldan-* Kenan Matbaası, 1948, 39-55 ss.

4- Ali Mustafa Soylu, *Deprem*, Ülkü Basımevi, Konya 1950, 107 s.

5- Mehmet Emin Korgönül, *Yenice Deprem Destanı*, Güven Basımevi, Çanakkale 1953, 6 s.

6- Rıza Ceylan, *Deprem Destanı*, Karınca Matbaacılık, İzmir 1966.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere 1950'lere gelindiğinde hem bilimsel kitaplarda hem de edebiyat kitaplarında “zelzele” kelimesinin yerini büyük oranda “deprem” kelimesine bıraktığı görülmektedir.

“Deprem” kelimesi zamanla arkasına Farsça bir ek olan “-zede”yi de almış ve [*T.deprem+F. zede*] “depremde zarar görmüş veya deprem enkazı altında kalmış kimse” anlamını kazanmıştır. Kelimenin “deprenmek” şeklindeki müştakinin ise, “Yel esmeyince çöp *deprenmez*” atasözünde “sallanmak, sarsılmak” anlamıyla yaşadığı görülmektedir (Parlatır, 2011: 332-333).

### Sonuç

Cumhuriyet Dönemi'nde türetilen “deprem” kelimesi 1934 yılından itibaren yavaş yavaş “zelzele”nin yerini almaya başlamıştır. Ancak bu yer alış bir anda olmamıştır. “Deprem” kelimesi isim haliyle önerilmiş, zamanla bu kelime yerine “yer depremi”, “yer deprenmesi” ve “yer sarsıntısı” gibi ifadeler de kullanılmıştır. Nihayet Türk dili zaman içerisinde kelimeyi kendi doğal akışına çevirmiş ve “deprem” haliyle bünyesine kabul etmiştir. Kelimenin 15-20 yıl içerisinde basın yayın organlarında, basılan dergi ve kitaplarda yerleşmesinde bazı temel faktörler vardır. Bunların başında elbette Türk Dil Kurumu'nun dilde sadeleşme çalışmaları gelmektedir. Buna ek olarak Anadolu Ajansı'nın haber metinlerinde sürekli olarak “deprem” kelimesini kullanması yanında, *Ulus* gazetesinin bu kelimenin yerleşmesinde ve yaygınlaştırılmasında oynadığı rol de göz önünde tutulmalıdır. Sonuç olarak, 27 Aralık 1939 Büyük Erzincan Depremi etrafında yapılan haberler, deprem konusunda verilen konferanslar ve yayımlanan makaleler, “deprem” kelimesi üzerinde dikkatle durulmasına ve onun yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler şunu göstermiştir: Türk dili derin köklerinden “deprem” adlı taze bir sürgün vermiş ve onunla gücünü, zenginliğini ve üretkenliğini bir kez daha göstermiştir.

### Kaynaklar

“Dün İstanbul'da Hafif Bir Zelzele Oldu”, *Vakit*, S. 8768, 14 Temmuz 1942, s. 3.

“Kuvvetli Bir Deprem”, *Ulus*, 4 Şubat 1942, s. 2.

“Muğla'da Gene Zelzele Oldu”, *Vakit*, 4 Ağustos 1942, s. 2.

“Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzu N. 41”, *Ulus*, No: 4944, 4 Mayıs 1935, s. 1-2.

“Zelzele Felaketi Tokat'ta 16 Kişi Öldü”, *Vakit*, S. 8924, 22 Birincikânun 1942, s. 1.

Aliveli, “Zelzele Kelimesi Türkçeden Atılabilir mi?”, *Akşam*, S. 8315, 14 Kânunuevvel 1941, s. 2.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

ARIKAN, Saffet (1935), “Türk Dili Araştırma Kurumu'nun Bildirisi”, *Ulus*, No: 4904, s. 1.

ARSLANTAŞ, Nuh (2013), "ZELZELE", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zelzele#1> (27.05.2023).

ATA, Aysu (1997), *Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, Aysu (2007), “Rabgüzî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabguzi> (27.05.2023).



- BAKIRCI, Nedim (2023), “Âşıkların Dilinde Kahramanmaraş Merkezli Deprem”, *TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, Yaz/Haziran, s. 25-74.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At the Clarendon Press.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2017), *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı-Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt 3, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Dilci, “Dil Köşemiz...”, *Ulus*, 22 İlkânun 1941, s. 2.
- ERGİN, Muharrem (2011), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GEÇER, Genç Osman (2023), “1939 Büyük Erzincan Depremi’nin Modern Türk Şiirine Yansımaları”, *TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, Yaz/Haziran, s. 112-160.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=99&ayet=1> (24.05.2023).
- GÖNÜLAL ÖZCAN, Yasemin (2014), “Türkçede Tabiat Kaynaklı “Yıkım”lar Nasıl İfade Edilir?”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Sayı: XXXVI, Güz, s. 169-190.
- KARAAĞAÇ, Günay (2021), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karşılaştırmaları Türk Lehçeleri Sözlüğü I* (1991), (haz. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KÖK, Abdullah (2004), “Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kur’an/Zilzâl 99/8
- ORBAY, Kemalettin Şükrü (1934), “*Kurun* İsim Babası-Her Gün Yüz Ad Veriyoruz”, *Kurun*, Sayı: 6072-10, 1 Birincikânun, s. 6.
- PARLATIR, İsmail (2011), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- T. İ. “Okur Mektupları Arasında...”, *Ulus*, 3 İlkânun 1941, s. 2.
- TANKUT, Hasan Reşit (1936), “Ulus’un Dil Yazıları-Güneş-Dil Teorisi ile Kelime Tarihi ve Tarihi Tetkik Yapmak Tecrübeleri VI”, *Ulus*, S. 5266, s. 1-2.
- TEKİN, Talât (1989), XI. *Yüzyıl Türk Şiiri-Divânu Lugâti’t-Türk’teki Manzum Parçalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2004), “Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- YILDIZ, Enes (2022), “Beyitleri Titreten Acı: Derviş Muhammed Emîn’in 1752 Edirne Depremi İle İlgili Zelzelenâmesi”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl: 8, Sayı: 16, Bahar, s. 138-165.

### Sözlükler

- Lehçe-i Osmanî*, “zelzele”, <https://lehcei.cagdassozluk.com/osmanlica-turkce-sozluk-madde-18039.html> (09.05.2023).

*Lügat-i Abuzziya*, “zelzele”, <https://www.osmanlicasozlukler.com/ebuzziya/tafsil-517196-bm8.html>  
(09.05.2023)

*Lügat-i Naci*, “zelzele”, <https://www.osmanlicasozlukler.com/lugatinaci/tafsil-78869-yf7.html>  
(09.05.2023).

*Müntehab-ı Lugat-ı Osmaniye*, “zelzele”, <https://www.osmanlicasozlukler.com/muntehab/tafsil-550477-yk6.html> (09.05.2023).

*Resimli Kamus-ı Osmanî*, “zelzele”, <https://www.osmanlicasozlukler.com/resimlikamus/tafsil-528892-vv3.html> (09.05.2023).

*Resimli Türkçe Kamus*, “zelzele”, <https://www.osmanlicasozlukler.com/turkcekamus/tafsil-283924-sf7.html> (09.05.2023).

### **Gazeteler**

*Akşam*

*Anadolu* (İzmir)

*Cumhuriyet*

*Haber* (*Akşam Postası*)

*İkdam* (*Sabah Postası*)

*Kurun*

*Son Dakika*

*Son Posta*

*Son Telgraf*

*Takvim*

*Tan*

*Türkdili* (Balıkesir)

*Ulus*

*Vakit*

*Yeni Sabah*

*Yeniyol* (Trabzon)

## HALK HİKÂYELERİNDE OLAĞAN VE OLAĞAN DIŞILIK NEREDE BAŞLAR?

### WHERE DO THE ORDINARY AND EXTRAORDINARY BEGIN IN FOLK TALES?

Gıyasettin AYTAŞ  
Prof. Dr., Gazi Üniversitesi  
Eğitim Fakültesi, Türkiye  
giyaytas@gazi.edu.tr

#### Özet

Edebiyatın öteden beri üzerinde tartıştığı ve gerçeklik sınırının nereden başladığı konusunda karar veremediği halk hikâyelerinin günümüzde gittikçe karmaşık bir yapı arz ettiği görülmektedir. Kimi zaman masal tekerlemelerinde birbiri ardınca sıralanan söz gruplarının gerçekliği yansıtmadığı, olağanı anlatıyormuş gibi görünerek asıl anlatıma geçişe bir hazırlık yapıldığı ileri sürülmektedir. Hâlbuki bu tekerlemelerin asıl masalla bir ilintisi yokmuş gibi görünse de bunların çoğunlukla bir gerçekliği anlamaya yönelik olduğu görülmektedir. “Evvel zaman” diye başlayıp “kalbur saman içinde” diye başlayıp devam eden anlatımlarda kendince bir gerçekliği anlattığı görülür. Bunların her biri aslında yazarın üslup göstergesi gibi anlatıcının da ustalık göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla birbirine benzemeyen ve bir yönü ile diğerinden ayrılan tekerlemeler, olağandan olağan dışılığa geçişe zemin hazırlar. Kimi zaman annesini beşikten düşüren, babasını da eşikten düşüren anlatıcı, bunu çok doğal ve gerçekmiş gibi sunarken, biraz sonra anlatacağına hazırlık yapar. Olağan dışılıkla ilgili, insan dışı varlıkların konuşturulması, onların üzerinden mesajların verilmesi veya bu varlıkların kendi varlık gerekçeleri üzerinden bir kurgu oluşturulması, gerçekliği tartışılır kılsa da her zaman kendi içinde bir gerçeklik algısı oluşturur. Bunu en önemli gerekçesi anlatının kendi içinde oluşturduğu büyülü dünya ve bu dünyanın içinde kaybolup giden insan. Halk hikâyelerinde her zaman insan yönlendirici ve etkileyici olması bakımından, olağandışı unsurlar çoğu zaman bu gerçekliğin sınırlarını zorlamakta ve her iki unsuru birlikte kullanır. Türk halk hikâyelerinde, Batı anlatılarından farklı olarak gerçekliğin daha ön planda olduğu, olağan dışı sayılabilecek unsurların olağanın sınırlarına daha çok dâhil olduğu görülür. Bu da Türk halk anlatılarında günümüz gerçekliğinde varsayılan sınırlamaların ne kadar anlamsız ve yetersiz olduğunu, asıl üzerinde durulması gerekenin gerçeklikten ve olağan dışılıktan neyin anlaşılması gerektiğinin yeniden tartışılmasıdır.

**Anahtar sözcükler:** Halk hikayeleri, masal, fabül, gerçeklik, gerçeklik ötesi, anlatı.

#### Abstract

It is seen that folk tales, which literature has been discussing for a long time and cannot decide where the limit of reality begins, present an increasingly complex structure today. Sometimes it is claimed that the groups of words listed one after the other in the tale rhymes do not reflect reality and that preparation is made for the transition to the actual narration by pretending to describe the ordinary. However, although these rhymes seem to have nothing to do with the original tale, it is seen that they are mainly aimed at understanding reality. It is seen that it tells a reality in his way in the narratives that start with "Evvel zaman içinde" and continue with "kalbur saman içinde". Each of these appears as an indicator of the author's wording, as well as an indicator of mastery of the narrator. Rhymes, which are mostly dissimilar and differ from one another in one aspect, pave the way for the transition from the ordinary to the extraordinary. The narrator, who sometimes drops his mother from the cradle and sometimes his father from the threshold, presents this as natural and real while preparing for what he will tell later. About the extraordinary, making non-human beings talk, giving messages over them, or

creating fiction based on their existence makes reality arguable, but always creates a perception of reality in itself. The most important reason for this is the magical world created by the narrative and the human being lost in this world. Since folk tales are always guiding and impressive, extraordinary elements often push the boundaries of this reality and use both items together. In Turkish folk tales, unlike Western narratives, it is seen that reality is more prominent, and elements that can be considered extraordinary are more included in the boundaries of the ordinary. This is to re-discuss how meaningless and inadequate the limitations assumed in today's reality in Turkish folk narratives are, and what should be understood from reality and extraordinary.

**Keywords:** Folk tales, fairy tale, fable, reality, unreality, narrative.

## Giriş

Halk hikâyelerinde, olması muhtemel olanla olmayan durumlar çoğu zaman iç içe girmiş, kabuller ve algılar bu iki durumu tam anlamıyla birbirinden ayırt etmekte zorlanmıştır. Her zaman gerçekleşmesi mümkün olan, beş duyunun kabulleri ile sınırlandırılan olağan kavramı, bunun dışındaki durumlarda olağandışılıkla tanımlanmaktadır. Çağlara, anlayışlara ve bilimsel verilerin imkânları ile değişkenlik gösteren bu iki kavramı, günümüzde daha farklı bir değerlendirmeye tabi tutmaktayız.

Her zaman gerçek elle tutulup gözle görülen, varlığından haberdar olunan şeklinde tanımlansa da, bu tanımlama bir yerde kendi içinde tutarlılığını kaybetmektedir. Çünkü varlığından haberdar olduklarımız, onun gerçekliği hususunda kabullerle sınırlı kalmakta, daha ileri değerlendirmeler yapamamaktayız. Bu durum, başta masal ve destanda daha belirgin olarak görülse de halk hikâyelerinde gerçeklikle olağanüstülük kendi içinde bir döngü oluşturmaktadır.

Türk edebiyatında köklü bir anlatma geleneği vardır. Özellikle bu gelenek hem manzum, hem de mensur olmak üzere iki farklı koldan gelişmiş, kendine özgü bir niteliğe sahip olmuştur. İslamiyet'ten önce bu anlatıma geleneği, daha çok destanlar aracılığı ile devam ederken İslamiyet'in kabulünden sonra, kendine özgü anlatım biçimlerine dönüşür. Divan edebiyatında, mesneviler aracılığı ile anlatılan hikâyeler, halk edebiyatında manzum ve mensur karışık olarak devam eder. Bu hikâyelerin konuları aşk, kahramanlık, din, tasavvuf ve ahlâk gibi çok geniş yelpazeye sahiptirler. İlk örneklerine XV-XVI. yüzyıllarda rastladığımız Dede Korkut Hikâyeleri'nde mensur-manzum karışık anlatılar, halk hikayeciliğimizin ana omurgasını gösterir.

Edebiyatta genellikle yaşanması ve gerçekleşmesi mümkün olan anlatılar olağan, yaşanması ve gerçekleşmesi ihtimal dışında olan durumlar ise olağanüstü anlatım olarak değerlendirilmektedir. Masallar, destanlar ve efsaneler bu olağanüstü anlatımlara verilebilecek örnekler arasında ilk sırada yer almaktadır.

Antropologlar ve jeologlar, tarih öncesi devirlerde hayatın nasıl olduğunu araştırırken bilimin imkânlarını sonuna kadar kullandılar. Elde edilen bulgulardan yola çıkarak dönemin hayat tarzı hakkında tespitlerde bulundular. Edebiyatçılar ise bu konuda daha farklı bir yol izleyerek destanlar, efsaneler ve masalların büyülü dünyası içinde geçmiş anlatma yolunu tercih ettiler. Her bilinmezlik yeni bir anlatıma zemin hazırladığı gibi, yeni bilinmezliklere de kapı araladı.

## Destansı Anlatımın Arka Planı

Türk edebiyatının tarih öncesi ile ilgili verilere daha çok destanlar aracılığı ile ulaşmaktayız. Bunlar kimi zaman anonim, kimi zaman da yazarlar ve şairler tarafından kaleme alınarak bize sunulmaktadır. Bu anlatılarda, kimi zaman masalsı bir büyü hissedilirken, çoğu zaman gerçekliğin somut verilerinin de kullanıldığı görülmektedir.

Ziya Gökalp'in "Ala Geyik" şiirinde, destansı bir anlatım, masal tadında ve gerçeğin sınırlarını zorlayarak Türk olmanın belirteçleri dile getirilir. Burada anlatıcı, kullandığı her bir figürle kültürün

tamamlayıcısı ve milletin varlık gerekçesinin unsurlarını gözler önüne sermeye çalışmıştır. Gerçekle hayalin iç içe anlatıldığı şiirde, Türklüğün tarihsel geçmişi ve oluş ve kılış nedenlerini anlatır.

“Çocuktum, ufacıktım,  
Top oynadım, acıktım.  
Buldum yerde bir erik,  
Kaptı bir Ala Geyik.  
Geyik kaçtı ormana,  
Bindim bir akdoğana.  
Doğan, yolu şaşırıldı,  
Kaf Dağından aşırıldı.  
Attı beni bir göle;  
Gölden çıktım bir çöle,  
Çölde buldum izini,  
Koştum, tuttum dizini.  
Geyik beni görünce,  
Düştü büyük sevince.  
Verdi bana bir elma,  
Dedi, dinlenme, durma.  
Dağdan yürü, kırdan git,  
Altın Köşke çabuk yet.  
Seni bekler ezeli,  
Orda dünya güzeli.  
Bin yıllık çile doldu!  
Bunu dedi, kayboldu.”

‘Elma’ Türk kültüründe önemli bir simgedir. Özellikle masallarda karşımıza çıkan elma figürü, Batılı masallardan farklı olarak iyiliklere ve güzelliklere aracılık eder. Çocuğu olmayan bu elmadan yiyince çocuğu olur, her türlü kötülüklerin üstesinden gelir. Bu metinde de Ala Geyik, kahramanımıza verdiği kutsal elma ile onu hedefe yönlendirir. Sırlı elmayı yiyen kahraman, kendini birden bire farklı bir dünyanın içinde bulur. Gündüzler gece olur, aksakallı cüceler ortaya çıkar, korkunç devler, cinler ve periler peyda olur. Sonunda, perileri savaşıarak kurtaran genç, onların özgürlüğünü sağlar.

Geyik, Türkler arasında kutsal bir varlık olarak kabul edilir. İnsanlara yardım eden, yol gösteren bir canlı olmanın yanında, kötülük yapana da uğursuzluk getirir. Anlatıda olağan ve olağan dışılığın bir arada verilmesi, bir bakıma gerçekçi anlatımların omurgasını gerçekleştirse de aslında insanoğlunun kendi biçimleyici ve soyutlayıcı anlayışına da uygun bir zemin oluşturur. Burada hikâyenin kendi gerçekliğinden çok, onun hangi gerçekliği anlatmak istediği daha büyük bir önem arz etmektedir.

Türk dilinin ilk yazılı metinleri arasında kabul edilen Orhun Abidelerinde, Türk boylarının kendi aralarındaki mücadelelerinden söz edilirken, birliğin olmaması durumunda ortaya çıkan olumsuzluklar işaretleyici ve belirleyici bir dille ele alınır.

Kül Tigin Abidesinde, kavmin bozulmasında yöneticilerin rolüne ve onların sorumluluklarına dikkat çekilir. Hikâyenin arka planında bugün bile gerçekliğini koruyan önemli bir siyaset bilimi ve yönetim tarzı üzerinde durulur.

“ondan sonra küçük biraderi han olmuş. .... Oğulları kağan olmuş.... küçük biraderi büyük biraderi gibi olunmadığından, oğlu babası gibi olmadığından bilgisiz ve liyakatsiz kağan olmuşlar. Bu yüzden buyrukları da bilgisiz ve kötü imiş. Bu yüzden düzen bozulmuş, adalet kaybolmuş, Çin milleti

hilekâr olduğu ve sahtekâr olduğu için küçük ve büyük kardeşi birbirine düşürmüşler. Türk kavminin ili ve töresi bozulmaya başlamış. Çinliler tarafından Türk kavmi yok edilmeye çalışılmış. .... Çinlilere asıl oğulları esir oldu. Pakize kız evlatları cariye oldu. Türklerin prensleri Türk ismini Çinli (Çindeki) prenslerin Çin (yunçu) adları alarak Çinli hana teslim olmuş elli sene ilini kuvvetini vermiş. İleride şarkta kuvvetli hana kadar asker göndermiş. Geride temur kapuya dek asker göndermiş. Çinli hana memleketini kuvvetini teslim etmiş.”

Tarih öncesi devir hikâyelerindeki karakterlerin birçoğu, günümüz genç nesilleri üzerinde rol model olabilecek bir yapıya sahiptir. Bu anlatılarda kullanılan bütün veriler hayatın olağan akışına uygundur. Metinde bahsi geçen karakterler, tarihsel veri olmakla birlikte, gelecek inşası için de önemli değer yargısı ortaya koyar.

Dede Korkut’un “Deli Dumrul” adlı hikâyesinde, Deli Dumrul adında bir yiğitten söz edilerek, olağan ve olağan dışı unsurlar bir arada ele alınır. Hikâyenin kahramanı olan Deli Dumrul, bir kuru çay üzerine köprü yapar. Bu köprüden geçenden 33, geçmeyenden ise 40 akçe almaktadır. Bu köprünün yakınına bir oba gelerek yerleşir. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra, obadan feryatlar ve ağlama sesleri gelir. Deli Dumrul atına atlayarak, bu feryatların sebebini öğrenmek üzere obaya gider.

“Meğer bir gün köprüsünün yanında bir bölük oba konmuştu. O obada bir iyi güzel yiğit hasta düşmüştü. Allah’ın emriyle o yiğit öldü.”

Obadakiler, “al kanatlı Azrail’in bir yiğidin canını aldığı ve bu yüzden ağlayıp feryat ettiklerini” söylerler. Deli Dumrul kendisinden habersiz böyle bir işe kalkan Azrail’e meydan okur. Onunla savaşmak ve haddini bildirmek üzere Tanrı’ya yalvarır ve evine döner.

Sonunda Deli Dumrul bir toy düzenler ve bu toya Azrail de gelir. Bunu fırsat bilen Deli Dumrul kılıcını çekerek onunla vuruşmak isterken Azrail güvercin olup uçar. Deli Dumrul da atına binip onu kovalamaya başlar. Azrail birden ata görünür ve at ürkerek Deli Dumrul’u yere savurur. Azrail Deli Dumrul’un göğsüne çökünce, çaresiz kalan Deli Dumrul yalvarmaya başlar.

“Bre Azrail aman

Tanrının birliğine yoktur güman

Ben seni böyle bilmezdim

Hırsız gibi can aldığını duymazdım

Tepesi büyük büyük bizim dağlarımız olur

O dağlarımızda bağlarımız olur

O bağların kara salkımlı üzümü olur

O üzümü sıkırlar al şarabı olur

O şaraptan içen sarhoş olur

Şaraplıydım duymadım

Ne söyledim bilmedim

Beylikten usanmadım yiğitliğe doymadım

Canımı alma Azrail medet”

Azrail de kendisine değil Tanrı’ya yalvarmasını söyler. Bunun üzerine Tanrı’ya yalvaran Deli Dumrul’a Tanrı, kendi yerine bir can bulursa canını bağışlayacağını söyler. Bunun üzerine önce babasına giden Deli Dumrul, ondan olumlu cevap alamayınca büyük bir ümitle annesine gider. Ondan da istediği cevabı alamayan Deli Dumrul, vedalaşmak üzere karısına gider. Karısı kendi canını seve seve vereceğini söyleyince, Deli Dumrul Allah’a şöyle yalvarır:

“Yücelerden yücesin  
Kimse bilmez nicesin  
Güzel Tanrı  
Çok cahiller seni gökte arar yerde ister  
Sen bizzat müminlerin gönlündesin  
Daim duran cebbar Tanrı  
Ulu yollar üzerine  
İmaratlar yapayım senin için  
Aç görsem donatayım senin için  
Alırsan ikimizin canını beraber al  
Bırakırsan ikimizin canını beraber bırak  
Keremi çok kadir Tanrı”

Bu sözler Tanrı Teâlâ'nın hoşuna gider ve ikisinin de canını bağışlayarak onlara 140 yıl daha ömür bağışlar.

“Hak Teâlâ'ya Deli Dumrul'un sözü hoş geldi. Azrail'e emreyledi: Deli Dumrul'un babasının anasının canını al, o iki helalliye yüz kırk yıl ömür verdim dedi. Azrail de babasının anasının derhal canını aldı. Deli Dumrul yüz kırk yıl daha eşi ile ömür sürdü.”

Bu hikâye analitik olarak incelendiğinde olağan ve olağandışılığın hikâyede ustalıkla yer aldığı ve her ikisinin de birbiriyle çelişmeyecek bir kurgu içinde anlatıldığı görülmektedir. Deli Dumrul, bir figürdür ve bu figürün anlamı ancak Azrail ile karşılaştığında ortaya çıkmaktadır. Göstergeler her zaman gerçekliğin karşılığı değildir. Burada başta Azrail olmak üzere, Deli Dumrul'un babası, annesi ve karısı birer gösterge olarak insan hayatının doğum, düğün ve ölüm üçlemesi içinde birer unsur olarak yer alırlar.

Tarih, roman, masal arasında bir türdür. Romanda olduğu gibi bir olay ve kişiler vardır. Belli bir çevre ve zaman söz konusudur. Olay doğrudan doğruya anlatılmaz, olay milletin üzerinde bıraktığı etki doğrultusunda anlatılır. Bu yüzden destanlarda olağanüstülükler ve mitolojik unsurlar her zaman vardır. Onlar aynı zamanda, halkın ruhuyla oluşan ve halkın hayaliyle birleşen tarihlerdir.

Destanlardaki kişiler, hem doğal hem de olağanüstü özelliklere sahiptir. Genellikle kişiler tek yönlü olarak ele alınır ve işlenir. İdealize edilen kişiler ya yarı tanrı ya da tanrısal özellik gösterir. Kişiler o toplumun gözünde en üstü düzeydedir. Simgesel bir nitelik taşırlar, gerçek kimliklerinden çoğu zaman soyutlanırlar.

Battalname, Seyyit Battal Gazi'ye ait kahramanlık hikâyelerinin oluşturduğu bir eserdir. Bu eserde sözü edilen Battal Gazi hakkında anlatılanların önemli bir kısmı mitolojik ve masalsi öğeler taşır. Türk halk anlatı geleneğinde önemli bir yere sahip olan Battal Gazi hikâyelerinde Battal Gazi'nin Hıristiyanlarla yaptığı mücadeleler ve kazandığı zaferler ele alınmaktadır. Hikâyelerde, tarihsel veriler söz konusu edilmekle birlikte, olağandışı unsurlara da çokça rastlanmaktadır. Battal, kimi zaman devlerle, cadılarla savaşır, okuduğu dualarla büyüleri bozar, ateşi söndürür, göz açıp kapayıncaya kadar uzun mesafeleri bir çırpıda geçer. Hızır yoldaşındır. Cebrail Hz. Muhammed'e onun geleceğini bildirmiştir.

“Çün hük-m-i risalet tamam ola, iki yüz yıldan sonra bir yigit kopa, uzun boylu, hub yüzlü, buğday alınlı ola. Senin oğlanlarından şehr-i Malatya'dan kopa. Adı Cafer ola. Pehlivanlıkda Hamza beraberleri ola, heybetde Ali heybetlü ola. Ayyarlıkda Amir ve Ümmiyye'den ziyade ola, yanılız yürüyici ola, dört kitabı yad kıla. Çün avaz ile bir 105 nesne okuya, havadan kuşlar aşığa döküle. Cafer ol vilayeti guşade

kıla. Kilisaların yıkup yerine mescidler ve medreseler yapa, dahı İstanbul'un kapusın ol açā, keşişlerin cigerin kebab eyleye. Resul'imün mübarek hatırı asüde olsun." (Demir-Erdem, 2006: 70).

Battalname'de anlatılan hikâyelerde, Battal mitik bir karakter olarak karşımıza çıkar. Anadolu insanı onu yüce bir varlık, Allah dostu ve Hızır yoldaşı olarak kabul ederek kutsal bir kimliğe büründürür. Uzun yıllar Battal Gazi'nin hikâyeleri sözlü gelenekte yaşatılmış, dildin dile aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Yazıya geçiriliş tarihi kesin olmamakla birlikte, 11-12 yüzyıllarda yazıya geçirildiği kabul edilmektedir.

Olağan ve olağandışıliğin birlikte ele alındığı Türk Halk hikâyeleri içinde en yaygın olanlardan biri de "Koroğlu"dur. Bolu Beyi, güvendiği seyislerinden Yusuf'a: "Çok hünerli ve değerli bir at bul ." emrini verir. Seyis Yusuf, uzun süre Bolu Beyi'nin isteğine uygun bir at arar. Büyüdüklerinde istenen niteliklere sahip olacağına inandığı iki tay bulur ve bunları satın alır. Bolu Beyi bu zayıf tayları görünce çok kızar ve seyis Yusuf'un gözlerine mil çekilmesini emreder. Gözleri kör edilen ve işinden kovulan Yusuf, sıska taylarla birlikte evine döner. Oğlu Ruşen Ali'ye verdiği talimatlarla tayları büyütür. Babası kör olduğu için Koroğlu takma adıyla anılan Ruşen Ali, babasının isteğine göre atları yetiştirir. Taylardan biri olağanüstü bir at hâline gelir ve Kırat adı verilir. Kırat da destan kahramanı Koroğlu kadar ünlenir. Seyis Yusuf, Bolu Beyi'nden intikam almak için gözlerini açacak ve onu güçlü kılacak üç sihirli köpüğü içmek üzere oğlu ile birlikte pınara gider. Ancak, Koroğlu babasına getirmesi gereken bu köpükleri kendisi içer, yiğitlik, şairlik ve sonsuzluk gücü kazanır. Babası kaderine rıza gösterir ancak oğluna mutlaka intikamını almasını söyler. Koroğlu Çamlıbel'e yerleşir, çevresine yiğitler toplar ve babasının intikamını alır. Hayatını yoksul ve çaresizlere yardım ederek geçirir. Halk inancına göre "silâh icat edilince mertlik bozuldu." demiş kırklara karışmıştır.

Bütün Türk dünyasında yaygın olarak anlatılan "Koroğlu"<sup>1</sup> hikâyesinde, cesaretli ve hünerli ve olağanüstü yeteneklere sahip bir karakter yansıtılmıştır. Koroğlu'nun başarısı, zulmüyle meşhur Bolu Beyi'nden intikam almak, diğer yandan mazlumların yardımına koşmak. Bolu Beyi, onunla başa çıkmakta zorlanır. Kurduğu bütün tuzaklardan ustalıklı kurtulan Koroğlu, ezilenlerin ve zulme uğrayanların sesi ve güvenci olur.

Hikâyede Çamlıbel'in mekân olarak seçilmesinin altında yatan nedeni, Koroğlu'nun babası Yusuf'un şu sözlerinden öğreniyoruz:

"Bir yiğit haykırıp meydana girse  
Arka verip sığınacak yer gerek  
Çamlıbale metin kale yapmaya  
Kendi yiğit özü metin er gerek

Hay nolanda oğlum Ali nolanda  
Zor düşman bölük bölük bölende  
Padişahın divanına varanda  
Dil tutulur dili tutar er gerek.

Sıra sıra koç yiğitler düzersin  
Alayları bozuk bozuk bozarsın  
Berhaneyi Çamhbele çzersin

<sup>1</sup> Daha geniş bilgi için Bkz. Boratav, Pertev Naili (1984). Koroğlu Destanı, Adam Yayıncılık, İstanbul.



Burda sana barınacak yer gerek”

Bu halk hikâyesinin olağan kabullerin hayli fazla olmasının yanında, Türk halkı onu bu olağanlığının ötesine taşıyarak olağanüstü motiflerle süsleyip mitleştirir. Köroğlu kendi olmakta çıkar, haksızlığın ve hukuksuzluğun karşısına cesaretle çıkan destansı bir kahraman olur.

Türk halk hikâyeleri içinde en yaygın olanlardan biri de “Arzu ile Kamber”dir. Bir Hac yolculuğu sırasında Kamber’in de içinde bulunduğu kervan eşkiya baskınına uğrar ve bu baskında, Kamber sağ olarak kurtulur. Onu bir aile evlatlık alarak büyütür. Bu sırada ailenin Arzu adında bir kızları dünyaya gelir. Birbirlerini kardeş olarak bilip büyüyen Arzu ile Kamber, neden sonra kardeş olmadıklarını öğrenirler ve birbirlerine âşık olurlar. Aşkılarını birbirlerine şöyle ifade ederler:

“Kamber:

Eğdirme kaşını, bakmam yüzüne,  
Ben gibi ateşler düşün özüne,  
Yemesem, içmesem, baksam yüzüne,  
Şekerden, kaymaktan, baldan ziyade.

Arzu:

Aşık candan bıkar, yarinden bıkmaz  
Ölse de âşığın sırları çıkmaz  
Benim gönlüm olur olmaza akmaz  
Kaptırdım gönlümü ben Kamber’ime”

Arzu’nun annesi bu aşkı asla kabul etmez ve kızını Kamber’e layık görmez. Kamber, artık bu evde kalamayacağını anlayınca, o da bir ağanın yanında çalışmaya başlar. Sonunda Arzu zengin bir adama verilir. Kamber bu durumu öğrenince, dayısından yardım ister ve Arzu’yu kaçırmak için onun yanına verdiği adamlarla birlikte Arzu’nun köyüne doğru yola çıkar. Bunu haber alan Arzu’nun annesi bir hile ile onu Arzu’nun öldüğüne inandırır. Kamber, bu acıya dayanamayarak kendini dağlara vurur. Arzu ise, evlendirildiği adama kendini asla teslim etmez. Arzu’nun bu tavrına çok üzülen adam sonunda bu üzüntüden ölür. Sonunda Arzu ile Kamber birbirlerini bulurlar. Arzu’nun annesi bu kavuşmaya engel olmak ister. İki âşığın etrafı suyla çevrili olduğundan onlara yaklaşamaz. Sonunda iki sevgilinin göğsünden bir çift güvercin çıkarak havalanırlar. Bu onların sır oldukları ve bu dünyadan ayrıldıkları anlamına gelir.

Bu halk hikâyesinde anlatımın tamamı kendi içinde çelişkisiz bir gerçeklik örgüsüne sahip olmakla birlikte, hayatın akışı içinde anlamlı ve anlamsız bulunabilecek durumların olması, onu olağandışılık çerçevesine oturtmaktadır. İki insanın birbirini sevmesi ve bu uğurda gerekirse canlarından vazgeçmeleri, aşkın yüceliğini göstermektedir. Ancak benzeri durumlara sıklıkla karşılaşmak mümkün olmadığından, buradaki anlatımın önemli bir kısmı olağandışılık olarak ele alınabilir.

Hikâyede şahısların hemen tamamı gerçekçi bir anlatımla ele alınır. Ön plana çıkarılan aşk macerasında ise, gerçeklikten çok aşkın yüceliğini anlatmak için kurguda olağanın dışına çıktığı görülür. Kamber’in aşkı uğruna çektiği çilelerin tamamında edilgen bir tutum gözlenirken Arzu bu konuda daha etken olur. Sonuna kadar mücadele eder.

Mesneviler, Türk Edebiyatı’nın bütünü içinde geniş halk kitlesi ile tarikat zümrelerinin edebî zevk, düşünce, inanç ve hayat görüşlerini aksettiren eserlerdir.

Devrinin romanı sayılan mesneviler, geniş bir okuyucu ve dinleyici kitlesine hitap etmiştir. Birçok istinsahları yapılan, elden ele günümüze kadar gelmişlerdir. Umumiyetle her konuda yazılan mesneviler, daha çok aşk konularını işlemişlerdir. Bununla birlikte aşk ve kahramanlık iç içedir.

Varka ve Gülşah mesnevisi, 14. yüzyıla ait hikâyelerimizdendir. Mesnevi halk arasında en az Leylâ ve Mecnun, Ferhat ile Şirin, Arzu ile Kamber kadar sevilmiştir. Zaten konusu ve üslubu ile yukarıda saydığımız hikâyelere benzer yönleri çoktur. Hikâyede görülen diğer bir motif ise, sevdiğine kavuşmak için, kahramanın çeşitli imtihanlara tabi tutulmadır. Eserin dil anlatım ve üslubu bakımından geleneklerimizi yansıtır. Akıcı bir türkçe ve lirik bir anlatım gözlenmektedir.

Varka ve Gülşah mesnevisi altı meclisten oluşmaktadır.

Birinci meclis. On beyitlik bir na'atla hikâyeye başlanır. Peygamberimiz zamanında Mekke'de Hayyî Benî Şeyba isimli bir kavim ve bunların Hilâl ve Hümmam isminde iki reisi vardır. Bunların gecede çocukları dünyaya gelir. Hilâl'in kızına Gülşah, Hümmam ise oğluna Varka adını verir. Bunları beşik kertmesi yaparlar.

Evlilik çağına gelince Varka ve Gülşah'ı birbiriyle evlendirmek hazırlıklara girişilir. Bu arada Gülşah'ın güzelliğini işiten Amr Şeybâ kavmini basarak Gülşah'ı kaçıtır. Amr Gülşah'tan yüz bulamaz. Bu turuma öfkelenerek, Gülşah'a çeşitli eziyetlerde bulunur. Varka, Amr'ın gafletinden yararlanarak Gülşah'ı kurtarır. Bunun üzerine Amr Benî Şeyba kavminin üzerine yürür. Gülşah'ı esir eder. Gülşah, "ben senin olmak istiyorum, ancak Varka'dan korkuyorum. Eğer onu yakalayıp kendisine verirse onun olacağını söyler.

Döğüş anında atının ayağı sürçen Varka düşer. Amr onu Gülşah'a getirerek teslim eder. Gülşah, Varka'nın elini ayağına çözer, ikisi birlikte bu kavmi tarumar ederek tekrar kavimlerine kavuşurlar.

Bu sefer de Gülşah'ın anası mani olur. Çünkü süt hakkı istemektedir. Varka'nın bunu vermeye gücü yetmez. Bu parayı temin etmek Yemen Padişahı olan dayısına önce kölesini gönderir. Köleden ses çıkmayınca kendisi gider. Dayısının Anter isimli bir kâfire esir olduğunu öğrenir.

Dayısını kurtarmak için savaştan Varaka onu esaretten kurtarır. Bir hile sonucu Anter'e esir düşen Varaka, cellat tarafından öldürülmek üzereyken, cellat Varaka'nın kendi efendisi olduğunu öğrenir. O da Varaka'yı bırakır. Varaka da Anter'i öldürür ve dayısının yanına döner. Bu arada Muhsin Şah, Gülşah'ın güzelliğini duymuş onu almak için yola çıkar. Gülşah'ı babasından ister. Gülşah'ın direnmesine karşılık Muhsin Şah'a verilir. Gerdek gecesi Gülşah, Muhsin Şah'a kendisine yaklaşmamasını, aksi halde kendini öldüreceğini söyler. Muhsin Şah da bunu anlayışla karşılar. Onu bundan sonra onun bir kardeşi olduğunu söyler.

Varka, geri döndüğünde Gülşah'ın öldüğünü söylerler. Perişan olan Varka canına kıymak ister. Gülşah'ın mezarı diye kendisine gösterilen yere, Hilâl ile karısı bir koyun gömmüşlerdir. Varka bu mezarın başında kırk gün, yemeden içmeden ağlayıp sızlar. Kırkıncı gün Gülşah'ın sır ortağı gelerek ona yüzüğü verir ve olan biteni anlatır.

Varka, Gülşah'ın annesinin ve babasının yaptıkları hileden ötürü utanmalarını söyler. Varka atlanarak Şam'a doğru yola çıkar. Yolda kırk haramilerle karşılaşır. Bunların bir kısmını öldürüp diğer kısmını kaçıtır. Bu arada kendisi de yaralanmıştır. Muhsin Şah, Varka'yı ağacın dibinde halsiz bir durumda bulur. Varka'yı sarayına getiren Muhsin Şah, onu her gün tedavi edilmesi için cerraha ısmarlar. Bu arada Gülşah'ın orada olduğunu bilen Varka, ona haber vermenin yollarını araştırır. Sonunda iki sevgili birbirine kavuşur. Kırk gün dolunca Varka gitmek ister. Muhsin Şah Gülşah'ı boşayarak kendisine nikâh edeceğini söyler. Buna rağmen Varka gitme arzusundan vazgeçmez. Yola çıkar, yolda bir tabibe rastlar. Tabip bu derdinden kurtulmak için dostuna kavuşması gerektiğini söyleyince Varka, Allah'a yalvararak ruhunu kabzetmesini niyaz eder. Duası kabul olur ve ruhunu teslim eder.

Köle, Varka'yı defnederler. Köle onlara Şam'a girince, Gülşah'ın kasrının önünde durarak bu durumu kendi aralarında sesli konuşarak Gülşah'ı haberdar etmelerini ister. Onlar bu arzuyu da yerine getirirler. Durumdan haberdar olan Gülşah ağlayıp sızlar ve kendinden geçer. Varka'nın mezarının başına gitmeyi arzu eden Gülşah'ı Muhsin Şah götürür.

Mezarın başına gitmek için Muhsin Şah'tan izin isteyen Gülşah, onların yanından ayrılarak mezarın başına gelir. Köle ile mezar başına gelen Gülşah hançerle kendini öldürür. Muhsin Şah bu faciayı gözyaşlarıyla karşılar. Gülşah'ı da Varaka'nın mezarına gömdürtür. Üzerlerine güzel bir türbe yaptırarak şehri oraya nakleder.

Bu sırada, bir gavzadan dönen Hz. Peygamber o şehre gelmiştir. Muhsin Şah Peygamberimizi karşılar ve ağırlar. Olanları Ona anlatır. Peygamberimiz mezarı görmek ister ve sahabeleriyle mezarın başına gelir. Sahabeler, bunların dirilerek muratlarına ermesi için, Peygamberimizin Allah'a yalvarmasını isterler. Peygamberimiz ise, sahabelerin ömürlerinden feda edecekleri sene kadar dua edeceğini söyler. Hz. Ali ile birlikte diğer dört sahabe ömürlerinden onar sene bağışlarlar. Bunun üzerine Allah'a yalvaran Peygamberin duası kabul olunur ve ölümler mezarlıklarından dirilirler. Tekrar dirilen Varaka ve Gülşah'ın nikâhlarını Hz. Peygamber kıyar ve bunlar kırk yıl daha mesut bir hayat yaşarlar. Halk arasında anlatılan en yaygın hikâyelerden biri olan Varaka ve Gülşah, bir yönüyle gerçekliğin bütün izlerini taşımakla birlikte, ilginç tesadüfler ve Peygamberin onlara ömür bağışlaması da olağanüstülük göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

### **Sonuç ve Değerlendirme**

Geleneksel anlatım tekniğini içinde barındıran halk hikâyelerinin sözlü ve yazılı olmak üzere iki kaynaktan beslendiği bilinmektedir. Hangi şekilde olursa olsun zengin bir geçmişe ve bunun sonucu kültürel birikime sahiptir. Türk halk hikâyelerinin kendine özgü karakteristik yapısı içinde ortak motiflerin bulunması ve bunların birbiri ile ilişkili olarak anlatılmasıdır. Bu ortak motiflerden biri de yeniden dirilme veya yaşayanlara ömür bağışlanmasıdır.

Deli Dumrul hikâyesinde Azrail'le imtihana tabi tutulan Deli Dumrul, sonunda yenilgi ve teslimiyetinin bedeli ödemek üzere iken, eşinin merhameti ve onun için canını bağışlamayı göze alması, Allah'ın hoşuna gider ve Deli Dumrul'un canını bağışlayarak ayrıca 40 yıl ömür bağışlar. Benzer durum Varaka ve Gülşah mesnevisinde de farklı biçimde görülür. Birbirini seven ve bu uğurda büyük fedakârlıklar yaşayan Varaka ve Gülşah'a da Peygamberimiz' in duası ve dört sahabe'nin ömürlerinden onar sene bağışlaması ile yeniden dirilmeleri olağanüstülük olarak kabul edeceğimiz motiflerin başında gelmektedir.

Köroğlu Hikâyesinde diğer anlatılardan farklı olarak Köroğlu'nun olağanüstü güçlere sahip olmasının nedeni olarak su üzerindeki üç köpüğü içmesi gösterilir. Ziya Gökalp'in Ala Geyik hikâyesinde de elmayı yiyen yiğidin aynı şekilde olağanüstü güçler elde ederek perileri esaretten kurtarması olağan dışılığa örnek olarak verilecek örneklerdendir. Battal Gazi Destanı da Köroğlu Hikâyesinde olduğu gibi olağandışılığın kaynağı olarak dua veya vergi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her ne kadar halk hikâyeleri içerisinde yer almasa da kimi zaman halk hikâyelerine kaynaklık eden Orhun Abidelerinde ele alınan konu da göstermecî anlatımı ile ortak motifler taşıması bakımından bu kapsamda değerlendirilebiliriz.

### **Kaynaklar**

Boratav, P. N. (1946). Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Boratav, P. N. (1931 / 1984), Köroğlu Destanı. İstanbul: Adam Yayınları.

Demir N., Erdem, Mehmet D. (2006). Battal-nâme, (Eski Türkiye Türkçesi), Hece Yayınları, Ankara.

Elçin, Ş. (1986). Halk Edebiyatına Giriş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ergin, M. (1994). Dede Korkut Kitabı Giriş-MetinFaksimile. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gökalp, Ziya (1976). Altın Işık, Haz.: Ali Duymaz, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Gökyay, O. Ş. (1993). Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kaplan, M.-M. Akalın, M., Bali (1973). Köroğlu Destanı. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Sakaoğlu, S. (1998). Dede Korkut Kitabı / İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Şimşek, E. (1987). Arzu ile Kamber Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

## ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ТИЛЛАРИДА ҚЎЛЛАНУВЧИ МУШТАРАК МАҚОЛЛАР ХУСУСИДА

### ON COMMON PROVERBS USED IN UZBEK AND KYRGYZ LANGUAGES

Gulbaxor KABULJONOVA  
Andijon Davlat Universitesi  
Filoloji Bölümü, Özbekistan  
kabalzonovagulbahor@gmail.com

#### Аннотация

Мазкур мақолада ўзбек ва қирғиз тилларида мазмунан ва шаклланиш жиҳатидан ўхшаш бўлган муштарак мақоллар таҳлил этилган. Туркий тилда сўзлашувчи халқлар ўзаро тили, дини, урф-одатлари, маросим ва удумларининг бир-бирига яқинлиги жиҳатидан муштарак белгиларга эга. Улар узоқ тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтиш жараёнида турли даражада шаклланган. Қадимги туркий тилда мақол жанрини англлатувчи “*caw*” атамаси ва “*оталар сўзи*” бирикмаси қўлланган. Бу сўз Қомусий олим Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида “*caw*” сўзи “оталар сўзи” деб берилган бўлиб, “*оталар сўзи*” мақол жанрини ифодаловчи атама сифатида туркий тилларда кенг қўлланган. Туркий тиллардан бири саналган усмонли турк тилида ҳам мақол - *maqāl* - *ata sözü* - оталар сўзи тарзида қўлланади. Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда мақол “ота сўзи” ёхуд “оталар сўзи” шаклида қўлланган. Кейинчалик унинг муқобили сифатида арабча “мақол” атамаси қўлланила бошланган. Ўзбек ва қирғиз тилларида қўлланган муштарак мақолларни кузатар эканмиз унда айнан мазмунан тенг бўлса-да, айрим мақол компонентларида ўзгачаликлар учрайди: *Сўзнинг онаси – қулоқ, Сувнинг онаси – булоқ // Суу атасы – булак, Сөз атасы – кулак*. Бундай мақолларда мазмуний умумийлик мажуд, лекин ўзбек тилида *она*, қирғиз тилида эса *ота* сўзи иштирок этган. Бу жиҳат шу билан характерланадики, ўзбек менталитетида кўпроқ асосларни белгилашда *она* тимсол бўлса (*она замин, она Ватан, она тупроқ*), қирғиз тилида эса *ота* (ата мекен) шундай эталон вазифасини бажаради.

**Калит сўзлар:** туркий тиллар, мақол, “*caw*”, “оталар сўзи”, *ata sözü*, метафора, ирония.

#### Abstract

This article analyzes common proverbs in the Uzbek and Kyrgyz languages which are similar in content and form. Peoples, who are speaking Turkic, have common features in terms of their language, religion, customs, traditions and ceremonies. They were formed at different levels during the long historical development. In particular, the Uzbek and Kyrgyz peoples lived beside like neighbor. In the old Turkic language, the term “*caw*” and the combination “*otalar so’zi* (fathers’ word like sayings)” were used for meaning the genre of proverbs. This word is given as “*otalar so’zi* (fathers’ word like sayings)” in “*Devonu lug’otit turk*” by the encyclopedist Mahmud Koshgari, and “*otalar so’zi* (fathers’ word like sayings)” was widely used in Turkic languages as a term representing the proverb genre. Proverbs were used in the form of proverb - *maqāl* - *ata sözü* - “*otalar so’zi* (fathers’ word like sayings)” in Ottoman Turkish language, which is considered one of the Turkic languages. Taking into account the presence of proverb-related words in the text of ancient Turkic written monuments, it can be said that the proverb was used in the form of “*ota so’zi* (father's word)” or “*otalar so’zi* (fathers' word)” in ancient Turkic. Later, the Arabic term “proverb” began to be used as its alternative. If we analyze common proverbs used in Uzbek and Kyrgyz languages, although they are exactly the same in content, there are differences in some proverb components: *Сўзнинг онаси – қулоқ, Сувнинг онаси – булоқ // Суу атасы – булак*,

*Сөз атасы – кулак. (The mother of word is ear, the mother of water is spring).* Such proverbs have a common meaning, but in Uzbek the word mother and in Kyrgyz the word father are involved. This aspect is characterized by the fact that in the Uzbek mentality, the mother is a symbol in determining the basics (она замин, она Ватан, она тупроқ (motherland), while in the Kyrgyz language, the father (ата мекен (fatherland)) serves as an etalon.

**Key words:** Turkic languages, proverb, "caw", " оталар сўзи (father's word)", ata sözü, metaphor, irony.

## Кириш

Туркий тилларни қиёсий ўрганиш бир-бирига генетик жиҳатдан қариндош туркий тилларнинг ўзига хос фонетик, лексик, морфологик ва синтактик хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради. Қардош туркий тилларни қиёсий ўрганиш аниқ тил фактларига доир билимларни янада чуқурлаштиришга, тиллараро муштарак ва ўзига хос белги-хусусиятларни аниқлашга ҳамда мавжуд назарий фактларнинг тўғри асосланишига имкон яратади.

Туркий халқлар тили ва адабиётини илмий асосда ўрганиш анъанасининг вужудга келиши ўрта асрларга бориб тақалади. Бу анъананинг қарор топишида классик араб филологияси бўйича таҳсил кўрган филолог олимларнинг илмий фаолияти катта аҳамиятга эга. Араб филологияси анъаналари таъсирида бошқа халқлар тилини ўрганишда, хусусан, туркий халқлар тили ва адабиётини ўрганишда катта роль ўйнади<sup>2</sup>.

Туркология марказида туркий тиллар тарихини шу тил эгалари тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганиш туради. Тарихий аспект туркий тилларнинг ёзма ёдгорликлари маълумотларига таянади. Чунки ёзма ёдгорликларда ҳозирги туркий тилларнинг ташкил топишида иштирок этган туркий қабила – уруғларнинг тилига хос тарихий-этнографик маълумотларни ҳозирги фактлар билан қиёслаш асосида унинг моҳиятига аниқликлар киритиш мумкин бўлади. Бунинг самараси ўларок туркий тилларни қиёсий-тарихий ўрганиш усули шаклланган. Туркий тилларни илк марта қиёсий планда ўрганган олим бу Маҳмуд Кошғарий ҳисобланади. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асари туркология, яъни туркий тилларни қиёсий планда ўрганишнинг дастлабки намунаси сифатида ҳали ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Ҳар бир халқ борки, ўз тилига, динига, урф-одатларига, бой маънавий бойликларига, қадриятларига эга. Тил ҳар бир халқнинг яратилишдан боўлаб, то ҳозирги қунигача бирга яшаб келган ва аждодлардан қолган маънавий мерос саналади. Туркий тилларни қиёсий планда ўрганиш туркологиянинг азалий муаммоларидан биридир. Туркологиядан маълумки, туркий халқларнинг тарихи, маданий ёдгорликлари, тил хусусиятларини кўпроқ рус ва чет эл турколог олимлари ўрганган. Жумладан, А. Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Ф. И. Страленберг, Ф.Э. Корш, В.А. Гордлевский, М. А. Казембек, Н. И. Илминский, М. Мелиоранский, А. Н. Самайлович, В.В. Радлов, О. Н. Бётлинг, Шчербак, Н. Гузев ва бошқаларни келтириш мумкин.

Совет даврида туркий тилларни ўрганиш умумиттифоқ миқёсида олиб борилган бўлса, кейинчалик собиқ иттифоқнинг парчланиб, ҳар бир туркий халқлар ўз мустақил давлатига ва ўз миллий давлат тилига эга бўлдилар. Истиқлол туфайли ҳар бир туркий тил алоҳида, ўзига хос планда тадқиқ этиш ва тараққиёт босқичига кўтарилди. Хусусан, туркий тилларга мансуб бўлган ўзбек ва қирғиз тилларини қиёсий аспектда ўрганиш масалалари бу соҳада кўплаб илмий тадқиқотлар яратиш заруратини юзага келтирди.

Бизга маълумки, қадимдан Марказий Осиёда қирғиз, ўзбек, қозоқ, туркман, тожик ва боша миллатлар ёнма – ён яшаб келган. Бу ҳолат биринчидан, тилларнинг ўзаро бири – бирига кучли таъсир этганлигини кўрсатса, иккинчидан, ҳар бирининг мустақил республика сифатида ўз

<sup>2</sup> Қўчқортоев И., Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1984, 5-6-бетлар

тилига эга бўлиши уларни амалий жиҳатдан ўрганишнинг янги қирраларини очишни тақазо этмоқда. Ўзбек ва қирғиз тилларини илмий асосда ўрганиш бўйича кейинги йилларда бир қанча илмий ишлар амалга оширилди ҳамда монография, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар яратилди. Бу соҳада А. Нурмонов, Н. Маҳмудов, К. Сартбаев, Б. М. Юнусалиев, Ж. Шукуров, К. Зулпукаров, А. Бердалиев, Т. Нуриев, Э. Абдуллаев каби олимларнинг хизматларини алоҳида эътироф этиш лозим.

Ўзбек ва қирғиз тилларини қиёсий планда ўрганиш бўйича қилинган илмий тадқиқотлар кўп эмас. Хусусан, К. Дыкановнинг “Ўзбек ва қирғиз тилларининг қиёсий фонетикаси”. (Фрунзе, 1986), шу муаллифнинг “Қирғиз ва ўзбек тилларининг қиёсий фонетикаси (Ош, 2003) Т. Нуриев, Н. Н. Тургунбаевнинг “Қирғиз ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси” (Сўз ясалиши ва морфология, Ош, 2006), шунингдек, М. Мирзохидованинг “Ўзбек ва қирғиз тилларидаги исм категориясининг табиати” (Бишкек, 2010) мавзусидаги докторлик диссертацияси ҳам ўзбек ва қирғиз тилларини қиёсий ўрганиш хазинасига қўшилган улкан ҳисса саналади.

### **Асосий қисм**

Маълумки, ўзбек ва қирғиз тиллари туркий тиллар системасида ўзига хос мавқега эга. Мазкур тиллар бошқа туркий тиллар каби қадимги Олтой боботил негизида шаклланган. Туркий тилларнинг шаклланиши, уларнинг бир-бирига муносабати туркий филологиянинг асосий муаммоларидан бири саналади. Дастлаб бу муаммолар умумиттифоқ миқёсида ўрганилган бўлса, кейинчалик ҳар қайси туркий тилнинг шаклланиши ва ривожланиши автоном тарзда тадқиқ этила бошланди. Бу эса муаммоларнинг ишланиш кўлами ва даражасини янада кенгайтиришга хизмат қилмоқда.

Туркий тилларни қиёсий-тарихий аспектда ўрганиш бўйича тадқиқотларнинг кенг миқёсда олиб борилиши бу соҳанинг манбаларини аниқлаштириш ва методларини такомиллаштириш заруратини келтириб чиқаради. Бу муаммо туркологик адабиётлардабир неча марта таъкидлаб ўтилган<sup>3</sup>. Туркий тиллар тизимида ўзбек тили ўзига хос мавқега эга. Ўзбек тили тарихи бўйича жуда кўплаб илмий тадқиқотлар амалга оширилган, илмий асарлар, монографиялар, луғатлар яратилган. Бу йўналишда Ғ. Абдурахмонов, Э. Фозилов, А. Алиев, И. Қўчқортоев, Н.Баскаков, В.В. Радлов, К.К. Юдахин каби турколог , тилшунос олимларнинг меҳнатлари жуда қаттадир. Шунингдек, қирғиз тили ҳам туркий тиллар тизимида қадимдан мавжуд бўлиб, ўзига хос характер хусусиятга эга. Қирғиз тили ҳам ўз навбатида совет даврида умумиттифоқ миқёсида тадқиқ этилди.

Тил яқинлашса, дил яқинлашади деган гап бор халқимизда. Дилнинг яқинлашуви ўз наватида халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатликни, дўстликни мустаҳкамлайди. Шунинг учун қариндош тил бўладими, қариндош тил болмайдими тилларни қиёсий ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбек тили билан қирғиз тили энг яқин ўзакдош тиллар саналса-да, бири “қирғиз-кипчоқ” гуруҳига, иккинчиси эса “қарлуқ” гуруҳига мансуб тиллардир<sup>4</sup>. Ўзбекистон ва Қирғизистон республикалари мустақилликка эришгандан кейинги даврда бу икки тилни қиёсий ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзаро қариндош тилларни систем – структур планда тадқиқ этиш туркологиянинг асосий муаммосига айланиб қолган бўлса-да, бугунги кунга келиб антропоцентриқ парадигмага кўра тилларни қиёслаб ўрганишда ҳам янгича ёндашувларни талаб этмоқда. Чунки бир тизимга кирган қардош тилларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатларини ёритиш, улардаги ўхшаш белги- хусусиятларни аниқлаш алоҳида илмий аҳамиятга эга. Ўзбек ва

<sup>3</sup> Тенишев Э. Р. О методах и источниках исторического исследования тюркских языков. Советская тюркология, 1973, N 5.

<sup>4</sup> Баскаков Н.Л. Тюркские языки. –М., 1960, -С. 247

қирғиз тиллари туркий тиллар системасида ўзига хос ўринга ва мавқега эга. Уларни қиёслаш келгусида яна кўплаб илмий тадқиқотлар яратиш учун илм эшикларини очишга хизмат қилади.

Биз мазкур мақолада антропоцентрик тамойилга асосланиб, ўзбек ва қирғиз тилларида мазмунан ва шаклан умумий, муштарак маъно ифодаловчи айрим мақоллар ва уларнинг тузилиши, ҳар икки тилда ифодаланиши билан боғлиқ прагматик, лингвокультурологик жиҳатлар хусусида тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълумки, мақоллар халқ оғзаки ижодининг энг қадимий ва кенг оммалашган жанри бўлиб, халқнинг ҳаётий тажрибалари асосида асрлар оша авлоддан-авлодга ўтиб, сайқалланиб келган. Ҳар қандай тилнинг луғат бойлиги шу халқ тарихи, иқтисоди, турмуш тарзи билан бирга, ушбу тилда сўзлашувчи халқ маданияти, анъаналари, урф-одатлари, дини, дунёқараши билан боғлиқ ҳолда шаклланади<sup>5</sup>. Қадимдан туркий тилда сўзлашувчи қирққа яқин халқлар бир-бирлари билан ёнма-ён, кўни-қўшни бўлиб яшаганлар. Шунинг учун уларнинг яшаш тарзи, урф-одатлари, маросим ва удумлари, анъаналарида уйғунлик мавжуд, шунингдек, бадий тафаккури, эътиқодий қарашлари, моддий, маданий бойликлари, адабиёти, санъатида ўзаро ўхшашликларни кузатиш мумкин. Туркий халқлар оғзаки поэтик ижодининг ибтидоси билан боғлиқ бўлган бундай муштаракликлар бу халқлар этногенетик тарихининг қадим замонларга бориб тақалишини кўрсатади.<sup>6</sup> Шунга кўра ёнма-ён яшовчи халқлар тилида ўзаро ўхшаш жиҳатлар юзага келади. Хусусан, бундай муштарак жиҳатлар мақолларда ҳам кўзга ташланади. Рус тилшуноси В. А. Маслова мақолни дунёнинг лисоний тасвири сифатида дунёни тасвирлаш учун эмас, аксинча дунёни талқин қилиш, баҳолаш ва унга нисбатан субъектив муносабатни ифодалаш учун яратилган дея таъкидлайди<sup>7</sup>. Мақолларда халқ томонидан асрлар давомида йиғилган тажрибалар асосига қурилган лўнда, пишиқ ва мухтасар хулосалар ўз ифодасини топган бўлади. “Мақол – ҳаётий тажриба асосида халқ томонидан яратилган, одатда панд-насиҳат мазмунига эга бўлган ихчам образли ва ҳикматли ибора, гап”<sup>8</sup>,– дея изоҳланади.

Маълумки, қадимги туркий тилда мақол жанрини англлатувчи “*saw*” атамаси ва “*оталар сўзи*” бирикмаси қўлланилган. Қомусий олим Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида “*saw*” сўзи “оталар сўзи” деб берилади ва муаллиф “*saw*” сўзи туркий тилларда *қисса*, *ҳикоя*, *сўз*, *нутқ*, *хабар бериши*, *айтиши*, *хабарлар*, *янгиликларни етказувчи*, *илгариги* каби бир қанча маъноларда қўлланиши мисоллар орқали кўрсатиб ўтилган.<sup>9</sup> Мақол жанрини ифодаловчи истилоҳ сифатида қўлланилган “*оталар сўзи*” атамаси туркий тилларда фаол ишлатилган. Туркий тиллардан бири саналган усмонли туркларда ҳам мақол атамаси “*ata sözü*” шаклида ифодаланган ва бугунги кунда ҳам шу тарзда қўлланади<sup>10</sup>. “Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат”да мақол сўзига қуйидагича таъриф берилган: мақол - *maqul* - *ata sözü* - оталар сўзи<sup>11</sup>. Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар матнида мақолга оид сўз бирикмалари мавжудлигини инобатга олган ҳолда айтиш мумкинки, мақол қадимги туркийларда “ота сўзи” ёхуд “оталар сўзи” шаклида қўлланган. Кейинчалик унинг муқобили сифатида арабча “мақол” атамаси қўлланила бошланган. Мақол – арабча сўз бўлиб, *айтмоқ*, *гапирмоқ*, *ҳикоя қилмоқ* маъноларини англатади<sup>12</sup>. Қирғиз тилида мақолга қуйидагича изоҳ берилади: “Мақол деп коомдук турмуштун бардык жагын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрибаларынан алынган жана алардын

<sup>5</sup> Галимова Л.Х. Идиоматическое словообразование татарского и английского языков в свете языковой картины мира: – Казань, 2007. – С.148.

<sup>6</sup> Темирова М. Темирова М. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари типологияси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Тошкент, 2018.-Б.-Б.13

<sup>7</sup>МАСЛОВА В. А. КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА. – МИНСК: ТЕТРА-СИСТЕМС, 2004. – С.84.

<sup>8</sup> Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2 томлик, Т.1, – М.: Русский язык, 1982. – Б.456.

<sup>9</sup> Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1963. – Б.168-169.

<sup>10</sup> Йўлдошев И Ўзбек ва турк мақоллари, иборалари. Т.Ўзтурк, Ю.Ўзтурк. – Тошкент., 1998. – Б. 86.

<sup>11</sup> Бердақ Ю. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – Б. 261.

<sup>12</sup> Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1989. – С. 665.



дүйнөгө карата көз караштарын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең, курч сөздүү, рифма жана ритмге ээ болгон, ойду бүтүрө айткан кыска, поэтикалык сүйлөмдөрдү айтабыз.”<sup>13</sup>.

Туркий халклар орасида “мақол” сўзи ўрнига “масал” қўлланилганлигини ҳам кузатиш мумкин. Бу ҳолатни мумтоз адабаиёт намуналарда ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, “*Масалдурким, уйқу – ўлимдур*” (А.Навоий), *Масалдурким, чироқ туби қоронғу* (Лутфий) каби шаклда учрайди.

Ҳар бир тил “дунё тасвирини” акс эттирар экан, ўз воситалари ва номлаш(номинация), аниқроғи, бирламчи ва иккиламчи номинация усулларидан фойдаланиб, ўзининг номлаш тизимини ишлаб чиқади. Номинациянинг 2 тури бор:

- 1) бирламчи номинация;
- 2) иккиламчи номинация.

Бирламчи номинацияда нарса ёки ҳодисага тўғридан-тўғри, бевосита ном берилади: стол, дарахт, тош, ит, мол, ош ва ҳоказо.

Иккиламчи номлаш натижасида идиомалар, мақол ва маталлар, метафора, метонимия, ирония каби стилистик тизимлар ясалади<sup>14</sup>. Масалан,

Ўзбек халқида: “*Болали уй- бозор,  
Боласиз уй-мозор*”.<sup>15</sup>

Қирғиз халқида: “*Балалуу уй- базар,  
Баласыз уй – мазар*”.<sup>16</sup>

Бу метафорик маънода қўлланган мақол бўлиб, семантик жиҳатдан олганда ҳар икки тилда бир хил англашилади. Ўзбек ва қирғиз халқлари ҳам болажон халқ. Шунга кўра серфарзанд оилалар кадрланади, фарзандсизлик ғамли, мусибатли ҳолат эканлиги мазорга нисбатланади. Юқорида келтирилган мисолда ҳам икки халқ тилида қўлланган ушбу мақол шаклий ва мазмуний жиҳатдан тенг, яъни ундаги ҳукмлар, хулосалар, образлар муштарак хусусиятга эга эканлигини кўриш мумкин. Бундай типдаги мақолларни кўплаб келтириш мумкин.

Ўзбек тилида: *Сўзнинг онаси – қулоқ,  
Сувнинг онаси – булоқ.*

Қирғиз тилида: *Суу атасы – - булак,  
Сөз атасы – кулак.*

Юқорида келтирилган мақоллар мазмуний жиҳатдан умумийлик касб этади, лекин компонентларида айрим фарқли жиҳатлар мавжуд, яъни ўзбек тилида она компоненти қатнашган бўлса, қирғиз тилида эса ота сўзи иштирок этган. Бу жиҳат шу билан характерланадики, ўзбек менталитетида кўпроқ асосларни белгилашда *она* тимсол бўлса (она замин, она Ватан, она тупроқ), қирғиз тилида эса *ота* (ата мекен) шундай эталон вазифасини бажаради.

Ўзбек ва қирғиз тилларида ироник характерда қўлланувчи муштарак мақоллар ҳам кўп учрайди. Масалан, қирғиз халқ мақолида: “*Теректей бой бергенче, теменедей акыл берсин*”

<sup>13</sup> Закиров С. Кыргыз элинин макал-лакаптары. – Фрунзе, 1972. – Б. 71.

<sup>14</sup> Мирзаева Д. Ўзбек-инглиз тилларидаги мақол ва маталларнинг лингвокультурологик ҳамда прагматик тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Фарғона, 2022. – Б. 38-39.

<sup>15</sup> Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусакулов, Б. Саримсоқов. – Тошкент: Шарк, 2003. – Б. 248.

<sup>16</sup> Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К.Юдахина. – Бишкек, 1997. – С.38.

(Теракдай бўй бергунча, нинадек ақл берсин) мақоли ўзбек тилида ҳам айна шу маънони ифодалаш учун қўлланади.

Мақоллар тематик жиҳатдан жуда кенг ва ранг-барангдир. Масалан, инсонларга хос хусусиятларни ифодалаш билан боғлиқ мақолларда ҳам муштарак жиҳатлар кўп учрайди. Масалан,

Ўзбекча: *Бахилнинг боғи кўкармас, Кўкарса ҳам мева бермас*

Қирғизча: *Бакылдын багы көгөрбөйт, көгөрсө да көбөйбөйт*

Юқорида келтирилган ўзбек ва қирғиз мақолида ҳам айнан ўхшашлик кўзга ташланади. Қирғиз тилида қўлланган мақолнинг иккинчи компоненти *көгөрсө да көбөйбөйт* (кўкарса ҳам кўпаймайди, гуллаб-яшнамайди). Бу компонент айна ҳолатни янада бўрттириш, тўлдириш учун хизмат қилади. Яна бир мисолга эътибор қаратсак:

Ўзбек тилад: *“Бой бойга боқар, Сув сойга оқар”*

Қирғиз тилида: *“Бай байга қуят, суу сайга қуят”*

Юқорида ҳар икки тилда келтирилган мақоллар кўчма маънога асосланган бўлиб, унда “инсон”лар билан боғлиқ турли ижтимоий ҳолат ва характернинг умумлашма образига баҳо берилган. Мақоллар мазмунан тенг келса-да, ўзбек тилида *оқмоқ*, қирғиз тилида эса *қуймоқ* феъли қўлланган. Бу ҳолат сўз қўллаш билан боғлиқ маълум бир услубий фарқли жиҳатларни ўзида ифода этади. Ўзбек тилида *оқмоқ* ва *қуймоқ* феъллари семантик хусусиятига кўра фарқланади. М. Темирова ўз ишида қирғиз халқ мақолларида машҳур тарихий ёки афсонавий шахслар ёхуд халқ ўртасида катта шуҳрат қозонган киши номлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган мақолларни алоҳида эътироф этади.<sup>17</sup> Масалан, қирғиз халқ мақолларидан: *“Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол”*. Қирғиз халқида машҳур Тўктогул оқинни ёки Тўлибой синчини билмаган киши йўқ. Ушбу оқин ва синчининг ҳунарига барча бирдек тан беради, оқин бўлса, Тўктогулдек, синчи бўлса, Тўлибойдай бўлсин-да, дейилади.

### Хулоса

Демак, мақоллар бирор халқ ҳаётида из қолдирган ва халқларнинг миллий менталитетини очиқ беришда муҳим лингвокультурологик восита вазифасини ўтайди. Ҳар бир мақол – халқ ҳукми. Улар бирор нарсани лўнда қилиб тасдиқлайди ёки инкор қилади, яъни ҳақиқатни ифодалайди. Масалан: *Нима эксанг, шуни ўрасан; Арпа эксанг, арпа ўрасан, бугдой эксанг – бугдой; Беш қўл баробар эмас; Ит ҳуради – карвон ўтади*<sup>18</sup>.

Юқорида биз ўзбек ва қирғиз тилларида семантик ва шаклий жиҳатдан айнан тенг келувчи, қиёслаш асоси ҳам ўхшаш бўлган муштарак айрим мақоллар хусусида фикр юритдик. Ўзбек ва қирғиз тиллари қардош тил бўлса-да, биз учун ўхшашдек туюлган мақоллар мазмунига чуқур разм солинса, аслида, уларда ҳам нозик услубий фарқли жиҳатлар, миллий хусусиятлар билан омухталанган белгилар мавжуд эканлиги аён бўлади. Мазкур тилларда фарқланувчи мақоллар тадқиқи эса алоҳида ўрганиш объекти саналади.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек ва қирғиз халқлари ўзларининг асрлар давомидаги бой ҳаётий тажрибаларини мақоллар орқали келгуси авлодларга мерос қилиб қолдирган. Бугунги кунда ҳар бир халқнинг ўзига хос бой миллий маданияти ва тили шаклланаётган бир даврда туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек ва қирғиз халқлари томонидан яратилган мақолларни лингвистик жиҳатдан қиёсий планда тадқиқ этиш ҳар икки тилга хос ўхшаш ва фарқли

<sup>17</sup> Темирова М. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари типологияси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Тошкент, 2018.- Б.108

<sup>18</sup> Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 7.

томонларни тавсифлашга ҳамда лингвокультурологик жиҳатларни баҳолашда муҳим аҳамият касб этади.

**Фойдаланилган адабиётлар**

- БАРАНОВ Х. К. (1989) *Арабско-русский словарь*. – Москва: Русский язык.
- БЕРДИЁРОВ Ҳ., РАСУЛОВ Р. (1984) *Ўзбек тилининг паремикологияси*. – Тошкент: Ўқитувчи
- БЕРДАҚ Ю. (1993) *Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча лугат*. – Тошкент: Ўзбекистон.
- БАСКАКОВ Н. Л. (1960) *Тюрские языки*. Москва.
- ГАЛИМОВА Л. Х. (2007) *Идиоматическое словообразование татарского и английского языков в свете языковой картины мира*: – Казань.
- ЗАКИРОВ С. (1972) *Кыргыз элинин макал-лакаптары*. – Фрунзе.
- ЙЎЛДОШЕВ И. (1998) *Ўзбек ва турк мақоллари, иборалари*. Т.Ўзтурк, Ю.Ўзтурк. – Тошкент.
- КОШГАРИЙ М. (1963) *Девону луготит турк*. 3 томлик. 3-том. – Тошкент: Фан.
- МАСЛОВА В.А. (2004) *Когнитивная лингвистика*. – Минск: Тетра-Системс.
- МИРЗАЕВА Д. (2022) *Ўзбек-инглиз тилларидаги мақол ва маталларнинг лингвокультурологик ҳамда прагматик тадқиқи*. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Фарғона.
- ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА. (1997) *Из собрания академика К.К.Юдахина*. – Бишкек.
- ТЕМИРОВА М. (2018) *Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари типологияси*. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Тошкент.
- ТЕНИШЕВ Э.Р. (1973) *О методах и источниках исторического исследования тюркских языков*. Советская тюркология, N 5.
- ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ (1982) 2 томлик, Т.1, – М.: Русский язык.
- ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ (2003) *Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б. Саримсоқов*. – Тошкент: Шарқ.
- ҚЎЧҚОРТОВ И., ИСАБЕКОВ Б. (1984) *Туркий филологияга кириш*. Т.: Ўқитувчи.

## KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİMDE YABANCI ÖĞRENCİLERİN KAZAKÇA KONUŞMA GÖRGÜ KURALLARINA HAKİM OLMASININ ÖNEMİ

### THE IMPORTANCE OF TEACHING KAZAKH SPEECH ETIQUETTE TO FOREIGN STUDENTS IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Gulimzhan SHERİYEVA

*Öğr. Gör., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi  
Kazakistan*

*ORCID: 0000-0001-7527-4215*

*gulimzhan\_sherie@mail.ru*

Zharkynbike SULEİMENOVA

*Prof. Dr., Kazak Ulusal Kadın Öğretmen Yetiştirme Üniversitesi  
Kazakistan*

*ORCID: 0000-0002-1891-2134*

*zharkyn123@mail.ru*

#### Özet

Makale, yabancı öğrencilerin eğitim sürecinde Kazak dilini öğrenmeleri için eğitim materyalinin dilsel ve kültürel yönelimini, dil öğrenen kişinin diğer kültürlerin temsilcileriyle etkileşime girme yeteneğini ve buna psikolojik olarak hazır olup olmadığını ve tam erişimi açıklamaktadır. kültürlerarası iletişimde dilsel ve dilsel olmayan biçimlerde anlayış, öğretmenin Kazakça konuşma görgü kurallarının özellikleri.

Teorik bir bakış açısıyla, yerli ve yabancı bilim adamlarının araştırmalarında kültürlerarası iletişim dilinin sözcüksel katmanının etnokültürel içeriğinin önemi, Kazak dili üzerine yenilikçi çalışmanın özellikleri ve kümülatif (kalıtsal) ve iletişimsel işlevleri, yabancı dil öğrenenlerin kültürlerarası yeterliklerinin oluşumunda dilsel ve kültürel çalışmalar ilkesinin yönlendirilmesi konuları ele alınmaktadır.

Kazak dilinin söz varlığının ulusal ve kültürlerarası iletişimdeki rolünün artmasında, içeriğinin dilsel ve kültürel temelde uygulanmasının önemi kanıtlanmıştır. Bu konularda, kültürlerarası ilişkilerin oluşturulması, kişiler arası ilişkilerin güçlendirilmesi, geleceğin uzmanlarının mesleki eğitim kalitesinin iyileştirilmesi, Kazak halkının ulusal gelenekleri ve yaşam tarzı, davranış normları ve Kazak konuşma görgü kurallarının öğrenilmesine yardımcı olan kurallar öğretilmektedir. dil analiz edilir.

Ayrıca uygulamalı bir temel olarak, Kazak halkının görgü kuralları, hitap sözleri, sözsüz teknikleri, sembolleri, dünya görüşü özellikleri ve etno-kültürel özellikleri, insanlar arasındaki duygusal durumların dilsel anlatımı açıklığa kavuşturulmuştur.

Diğer bir deyişle, kültürlerarası yönlerin dikkate alınması, kültürlerarası katılımcı yeterliklerin oluşturulmasında etkili olacaktır. Sistem esas olarak ulusun tarihini, devlet dilini, zihniyeti, maneviyat ve değerler sistemini, ulusal konuşma etiğini, jestleri, ulusal kıyafetleri vb. İçerir. Makale bu konuları ayrıntılı olarak tartışmaktadır.

**Anahtar sözcükler:** kültürlerarası iletişim, ulusal konuşma görgü kuralları, yapıcı konuşma, psikolojik eğitim, birikimli işlev.

## **Abstract**

The article describes the linguistic and cultural orientation of the educational material of teaching Kazakh to foreign students in the educational process, the ability of the language learner to interact with representatives of other cultures and his psychological readiness for it, as well as full access to understanding in linguistic and non-linguistic forms in intercultural communication, the features of the Kazakh speech etiquette of the teacher.

From a theoretical point of view, the importance of the ethnocultural content of the lexical layer of the language of intercultural communication in the research of domestic and foreign scientists, the specifics and cumulative and communicative functions of the innovative study on the Kazakh language, the issues of being guided by the principle of the linguistic and cultural studies in the formation of intercultural competence of foreign language learners are considered.

In increasing the role of the Kazakh language vocabulary in national and intercultural communication, the significance of implementing its content on a linguistic and cultural basis has been proven. In these issues, the fact that the formation of intercultural relations, strengthening of interpersonal relations, improving the quality of professional training of future specialists, familiarization with the national traditions and lifestyle of the Kazakh people, norms of behavior and rules of Kazakh speech etiquette helps to master the language are analyzed.

In addition, as a practical basis, along with etiquette, addressing words, nonverbal means, symbols, worldview peculiarities of the Kazakh people and ethno-cultural features, linguistic expression of emotional situations between people are clarified.

**Keywords:** intercultural communication, national speech etiquette, constructive conversation, psychological training, cumulative function.

## **Introduction**

Noting the importance of ethno-cultural content of the lexical layer of the language of intercultural communication, the outstanding scientist Zh. Mankeeva states, "A clear manifestation of the innovative study of the Kazakh language can be seen from the recognition of the content of the spiritual integration of the nation with the cumulative (inheritance) and communicative functions of the mother tongue. In particular, the national unifying function of linguistic data reflecting the material and spiritual culture of the Kazakh people is described by the results of the following studies conducted in the anthropocentric direction:

- determination of the linguo country studies function of the Kazakh language vocabulary in intercultural communication as a national and state language in the conditions of independent Kazakhstan;

- proof of the entire ethno-linguistic system of the Kazakh language within the framework of language and culture;

- substantiation of the spiritual integration of the Kazakh language as a result of anthropolinguistic studies based on the linguopragmatic, linguocultural aspect, etc." (J. Mankeeva, 2017).

According to the scientist, a very important role in increasing the role of the vocabulary of the Kazakh language in national and intercultural communication is occupied by the implementation of its content on a linguistic and cultural basis.

The linguocognitive orientation of the educational material for teaching the Kazakh language to foreign students is the basis for the formation of intercultural communicative competence. Intercultural communicative competence is the language learner's ability and psychological readiness to interact with

representatives of other cultures, as well as full access to understanding in linguistic and non-linguistic forms in intercultural communication.

The formation of intercultural communication through the teaching of the Kazakh language strengthens interpersonal relations, improves the quality of professional training of the future specialist, helps to learn and master the national traditions and lifestyle of the Kazakh people, norms of behavior, rules of Kazakh speech etiquette. From this point of view, the scientific justification for the fact that the formation of linguocultural cognitive competence of foreign students in the process of mastering the Kazakh language means not only mastering the language, but also the traditions and spiritual nature of the Kazakh people, national character, manner of speech, as well as the practical significance of related lexical units, the development of interest in the study of the Kazakh language has become an urgent issue in the methodology of teaching the Kazakh language.

As a result, the knowledge formed in the linguistic and cultural direction becomes the basis for the foreign student to learn the cultural and spiritual features of other people, in our case the Kazakh people, to participate in constructive discussions, to openly express their own opinion and discuss, to fully master their own culture and the tradition of others, to understand the features of different cultures. That is, the consideration of intercultural aspects will be effective in the formation of the intercultural communicative competence. This system includes the spiritual and value system as the history of the nation, the state language, the mentality, the national speech etiquette, gestures, national clothing, etc.

In this regard, this article discusses the peculiarities of Kazakh speech etiquette. In the educational process, it is important that the teacher takes these issues into account in teaching the Kazakh language to foreign students.

Etiquette is the rules of polite communication of people with each other depending on the established order in a particular environment. It is known that etiquette has linguistic and non-linguistic aspects. In linguistics, the form of etiquette carried out through language means is called speech etiquette. Speech etiquette is a socio-linguistic phenomenon that is used to politely implement, regulate communication between communicants and have a positive effect on the state of mind. Speech etiquette includes the following forms and structures as *addressing words, greetings, getting acquainted, farewells, congratulations, wishes, thanks giving, requests, apologies, invitations, giving advice, condolences, consolations, approval, rewarding*, etc. The non-linguistic aspects of etiquette include *giving way to an older person, giving a seat in a car, patting children on the back with praise, bowing to elders and teachers, showing hospitality to friends and relatives who come home*, etc.

The greeting ceremony of the Kazakh people is a complex phenomenon with its own national characteristics and established system. Greeting is the duty of the younger, so greeting the older person is the responsibility of the younger. In addition, the greeting by bowing of the bride is perceived as a sign of decency and respect. When the daughter-in-law sees her parents-in-law, the brothers-in-law and the sisters-in-law, she greets by bowing. In the Kazakh tradition, when the dish, the meal in which is eaten by the older people, is given to the bride, she has to bow and the elders bless her with gratitude.

In the Kazakh tradition, a person entering a house from the outside should greet the house saying "Assalaumagaleikum" even if the hosts are younger than him. This is called *shanyraqqa salem beru* (greeting the family). According to established tradition, if people meet on a vehicle (horse, car), they should get out of the car and greet each other. This is also considered to be a manifestation of dignity.

For the Kazakh people, it is appropriate to use the structure "*Mal-zhan aman ba?* (Are the family members and animals safe?" to ask about someone's life condition. The word "mal" in this structure is related to animal husbandry, profession, work, material condition, life, state, while the word "zhan" covers children, relatives, and people.

The addressing words *shiragim, karagym, shirak, qaryndas, inishek, aǵai, apai, atai, ájei* express the respect between the elder and the younger. Elderly people use the expressions *shiragam, karagym,*

*shirak, qaryndas, inishek* in relation to younger people, while the addressing words *aǵai, apai, táte, tátei, atai, ájei* are applied in relation to older people (Z.Shadkam, 2020).

There are a lot of addressing words formed by using relative names: *ata, apa, quda, qudaǵı, sheshe, áje, kóke, áke, ápke, aǵa, ini, táte, baýyr, naǵashy, jien, jezde, jeńge, baldyz, kúey bala, kelin, qudasha, qatyn aǵa, qatyn ápke, qatyn bike, qatyn apa, abysyn*, etc. The addressing words with caressing meaning related to children are *balam, ulym, qyzym, balaqai, kóketai, balapanym, jarqynym, qarashyǵym, qaraǵym, qalqam, qalqashym, shyraq, shyraǵym, kókem, kóketai, qulynym, qulynshaǵym, botam, botashym, botaqanym, qozym, qońyr qozym, qoshaqanym*, etc. *Kúshik, kójek, balapan, qonjyq* are the words applied related to small children. The names of little offspring used for small children to address are *kulynym, kulynzhygym, botam, botashim, botakanym, kozym, kanur kozym, koshakanym*. Addressing words are used in everyday communication, dialogue, speeches, poetry, various letters and documents. Addressing words are a manifestation of the national-cultural features of the people; they are combined with the concepts of civility, politeness, decency, and are evidence of the interrelationship between language and culture.

When the question "Qai balasyń? (What child are you?)" is asked, the child should give an appropriate answer according to tradition saying not only his name, but also his father's name, family origin and his clan. It is known that the Kazakh people have rites of announcing someone's death of family members, condolence and mourning. The rite of announcing someone's death has its own established etiquette. The deceased is never brought to his family immediately, that is, the family members of the deceased is never directly announced about the death of their close relative. The elders, who know how to act in this situation, gather together and announce about the death. To do this, they use the following language units: *dúmeden qatty (left this world), dúmeden ozdy /ótti/ ketti (left this world), dúme saldy (passed away), o dúniege sapar shekti (passed away), qatys boldy (passed away), juldyzy sóndi (his star has went out), qaza jetti (passed away), qaitpas saparǵa attandy (left this world), qaitpas jolǵa sapar shekti (left this world), aıy-kúni bitti (left this world), aqyretke kóshti, aqyret saparǵa attandy (left this world), nany taısyldy (passed away), taǵdyr jetti (passed away), tuz-dámi bitti (left this world), saǵaty bitti (left this world)*. In addition, there are standard language units that are often used to announce the death: *Adamǵa ólim haq* (a person is destined to die), *Týmaq bar da ólmek bar* (there is a birth and there is a death), *Týmaq bolǵan soń ólmek paryz* (it is a duty to die after birth), *Adam buryqtan ketpeidi* (a person cannot escape the order), *Ajaldan eshkim qalmaidy* (No one is escaped from death), etc.

Language expressions that have an emotional function in relation to condolences are *Imandy bolsyn! (May he have faith!), Qaza qaiyrly bolsyn! (May it be good death!), Qaiyryn bersin! (May it be good death!), Arty jaqsy bolsyn! (May it have a good ending!), Arty toi bolsyn! (May it be continued by goodness!), Artynyń qaiyryn bersin! (May God bless him!) Qudai artynyń jaqsylyǵyn bersin! Imany joldas bolsyn! (May faith be his comrade!) etc.*

*Ólgenniń artynan ólmek joq (You cannot die after the dead), Bolǵan iske bolattai berik bol (Be as strong as steel in what happened), Kórmegen qzyǵyn artyndaǵylarǵa bersin (May the family members or the children of the deceased enjoy the goodness that he hadn't had)* etc are standard consolation structures. The consolation word is spoken by a person with a high social status among the people that come to console.

Asking for the well-being of a sick person is a sign of respect and morality. In the Kazakh nation, there is a famous saying about this "Aýrýdyń emi – saýdyń salemi (The cure of the disease is the greeting of the healthy)". In this regard, S. Kenzakhmetuly expresses the following opinion, "A person who visits the sick person should comfort him and increase his confidence in healing with the words: "Aýyryp turdyń – aýnap turdyń (Getting sick is getting well by lying for a while)", "Aýrý batpandap kirip, mysqyldap shyǵady (A disease known is half cured)", "Dertińizge shıpa bersin (May your illness be cured)" (S.Kenzheakhmetuly, 1984).

One of the Kazakh national traditions is *thanks giving*. "Although the forms of thanking, wishing and blessing in the Kazakh language have their own characteristics in terms of meaning, content, use, and form, in most cases, some forms are used as a form of showing gratitude instead of blessing, wishing, thanking." (Shadkam Z.,1984). For example, "*O, jasağan, seni joq pa deýshi edim, bar ekensin ǵoi... kóz jasyńdy kóretin qayırymdy jan bul jaqtan da tabylady eken ǵoi. Rahmet, ainalayn! Bala-shaǵańnyń igiligin kór. Atyjónıńdi aıyp ket, óle-ólgenshe seniń tileýin di tilep ótermin* (Oh my God, I would have thought you didn't exist, but you do exist... a benevolent soul who sees my tears can be found here too." Thank you, my dear! Enjoy the goodness of your children. Tell me your name, I will pray for you until I die... (Q. Zhumadilov).

In the Kazakh people, it is customary to ask for forgiveness and pay a fine by pleading in case the person makes a mistake, or even he/she commits a grave sin. The person who has hurt anyone says, "It is my fault! I am sorry! I am grateful if you hit or beat!". In the past, the people who had committed grave sins asked the elders of the village and the people with high reputation to accompany them, brought the charge for the penalty of their sins, pleaded, asked for forgiveness, and reconciled. The standard language units that are used in apologizing are *keshir/keshirińiz* (I apologize), *keshirim ótinemin* (I do apologize), *aıyp etpeńiz* (I am sorry), *aıyp kórmeńiz* (I am sorry), *aıypqa buıyrmańyz, ǵafý etiniz* (I do apologize), *renjimeńiz* (do not be offended), etc.

Structures that have become standard in connection with the tradition of saying «Qutty bolsyn" (congratulation) are "*Qutty bolsyn* (Congratulations), *Qayırlı bolsyn* (May it be good for you!), *uzaǵynan súıındirsın* (May it last long!), *qayıry uzaq bolsyn* (May it last long!), etc. S. Kenzheakhmetuly writes, "*May it be the birth of a child, or having a daughter-in-law, it is our tradition to say*" *Qayırlı bolsyn* (May it be good for you)" *to happiness, etc. It is a sign of enthusiasm and common affection and shared joy. "It is possible to hold grudges against those who do not come to say*" *Qayırlı bolsyn* (May it be good for you) (S. Kenzheakhmetuly, 1984). Nonverbal techniques will be closely related to the culture, history, traditions, and worldview of the nation. Paralinguistics (from Greek origin, para means "beside, near" and Linguistics) is, firstly, a branch of linguistics that conveys a variety of messages by means of a verbal (word, speech) means, as well as non-verbal (non-verbal) means; secondly, a set of non-verbal means involved in speech communication. There are three types of paralinguistic tools: phonational, kinetic, and graphic. The phonetic tool includes the tempo (tempo) of pronunciation of a speech, openness and rigidity, tone, audible tone between pauses (e-e, ымм, ә-ә, etc.). The kinetic means includes the posture and appearance of a person during speech, various gestures and facial expressions, and body movements. The third graphical means includes writing, as well as various characters ( % ,?, no.) and signs that replace the letter.

Along with the symbol, one of the most striking features of the worldview of each nation is ethno — cultural features. They arise from a common ritual, that is, a hint, a gesture and a fragment of the ritual are taken as the basis of any ethnocultural sign (A. Islam, 2004).

Emotional states, kinship and friendly relations between people are manifested by such elements as smiles, kisses and hugs. The guest, who joins the festive, solemn, joyful environment, is greeted by the host with a bow, a word of greeting, and most importantly, standing up from his seat. Standing up shows respect and joy for the guest. The appropriate use of nonverbal means has its own culture, which undoubtedly tells about the ethics, culture, education and character of the person and his state of mind at that moment. For example, when greeting, it is necessary not to hold hands for a long time and squeeze them too tightly. However, holding the hands of a friend or the parents of fiancée or fiancé for a long time, who have not seen a lot, is a sign of warmth and longing.

When greeting, hand gestures are often used among body parts: *qol berý* (giving hands), *qol alysy* (shaking hands), *qol qysý* (holding hands), *qol qýsyry* (greeting with crossed hands on the chest) etc. Another gesture used when greeting is *bauyryna basu* (to hold someone close to your body with your arms) (parents with their children, relatives with younger people, etc.). In all peoples, holding someone close to your body means not only the sense of greeting, but also feelings of love, caresses, longing,



affection. Handshaking courtesy gestures are most often used in greeting. When there are two or three people, one should shake hand starting from the eldest, and when there is a group of people, he should shake the hand of the person standing closest to him. When greeting the house where many people are sitting, one should look directly at the people sitting on the top of table as soon as he enters the room and say "Assalaumagaleikum", and shake the hands of the people around table starting with the person sitting lowest on the right and continues handshaking up to the top of table. If the people in the house are eating, then he only says hello verbally and does not shake hands. *Qol kusyryp salemdesu* (greeting with crossed hands on the chest) means greeting with all the attention and great respect. In the era of hostilities, men greeted with crossed hands on the chest which meant "As you see, I am unarmed. I have nothing in my hands." For example: Zhanibek Khan approaches with his henchmen and greets with crossed hands on his chest (I.Yesenberlin). When brides bow their knees when greeting, it indicates their modesty, putting their hands on their knees means loyalty, placing their right hand to their hearts means that they are greeting with an open heart. Placing hands on the chest (heart) is also found in men's attempts to greet. It symbolizes warm affection and a warm heart, as well as a sign of dignity and courtesy, and respect for the other part. In a hurry, in the middle of a crowd, when it is not possible to greet out loud, when communicants are located far from each other, they greet by nodding and raising their chins. In the past, the khans were greeted by kneeling down on one knee, which is also one of the non-verbal means of greeting. The most respectful type of greeting among men is greeting by stroking by chests, which indicates a longing that has not been seen for a long time. For example, *following the Kazakh custom, the Khan first greeted with Asan Kaigy by hugging and stroking the chests, then with Qotan zhyrau and Qaztugan (I. Yesenberlin)*. When parents and elderly householders greet their sons and daughters, children of relatives and friends, whom they have not seen for a long time, they kiss them on their foreheads, cheeks and outside of their hands.

Some of the nonverbal means are used after the initial stage of language communication has passed. *Arkadan kagu* (patting on the back) indicates approval, farewell and caress. *Bas izeu* (nodding) is a sign that you are listening attentively to someone's speech and approving him. *Bas shulgu* (nodding) is the act of agreeing with the speaker in linguistic communication and approving what the speaker says. *Basyndan* (mandaiynan, shashynan) *sipau* (stroking on the head (forehead, hair)) means to like, to love, to caress, to sympathize and feel sorry for. *Bas barmagyn korsetu* (showing thumbs up) means to be pleased. *Bauyryna basu* (holding someone close to your body with your arms) means to love, caress and comfort. *Zhuregin alaqanymen basu* (pressing the heart with the palm of one's hand) is to show respect. *Kozin tomen salu* (lowering one's eyes) expresses embarrassment, squint, excitement, sadness. *Kozin tonkere karau* (looking upside down) means caressing, loving, be looked good. *Ezu taru* (smiling) is the expression of various positive reactions. *Qol sogu* (clapping) means to approve and be grateful. *Qol zhayu* (spreading the hands) (bet sipau-stroking the face) is a gesture made when reading the Qur'an. *Qusahktasu* (hugging) is a consolation, a condolence, a call to calm down and an apology.

The most frequently used body gestures are related to the hand when saying goodbye: *qol alu* (giving hands), *qol kysu* (squeezing hands), *qol bulgau* (waving), *qol koteru* (raising hands).

Prominent Russian scientist S.G. Ter-Minasova states that "The cultural barrier is more dangerous and unpleasant than the language barrier. A cultural barrier is like an invisible glass that you don't notice until it hits your forehead. Although it seems a little easier to blame, another danger of cultural mistakes is that it is not distinguished as language differences by rules and dictionaries and are more painful than linguistic mistakes. We all know how many mistakes a foreign language speaker can make. However, it is not easy to forgive cultural mistakes since the most negative effects remain from them" (S.G. Ter-Minasova, 2018). That is, the difficulty that arises during learning another language is not linguistic mistakes, but ignorance of the national culture, including the speech etiquette of that people and its peculiarities. In this regard, the importance of teaching the communication culture of the Kazakh people, its verbal and non-verbal means being guided by the principle of linguistic and cultural studies in the formation of intercultural communicative competence of foreign language learners was determined.

**References**

- Mankeeva J. (2014) Problems of Kazakh language education. - Almaty: "Abzal-Ai" publishing house,. (640) 481.
- Shadkam Z. (2020) Intercultural communication (Speech etiquette): textbook. - Almaty: Kazakh University,. (157) 24 – 25.
- Kenzheakhmetuly S. (1984) Kazakh traditions and customs. - Almaty: Mother tongue,. 80.
- Islam A. (2004) Linguistics: language in the context of culture. - Almaty-Astana,. 244.
- Ter-Minasova S.G.( 2018) Language and intercultural communication. Almaty: National Translation Bureau,. 320 41 – 42.

## KAZAKİSTAN'DA İKİ DİLLİLİK VE ÜNİVERSİTE GENÇLERİNİN KAZAKÇAYA KARŞI TUTUMLARI

### BILINGUALISM İN KAZAKHSTAN AND ATTITUDE OF UNIVERSITY YOUTH TO THE KAZAKH LANGUAGE

Gül Banu DUMAN

*Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi  
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye  
ORCID: 0000-0002-6593-3587  
gulbanuduman@gmail.com*

Aray MUKAZHANOVA

*Dr., Kazakh American Free University  
ORCID 0000-0002-4633-6736  
mukazhanova.aray@gmail.com*

#### Özet

16 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsız bir devlet statüsü alan Kazakistan iki resmi dile sahip bir ülkedir. Kazakça ve Rusçanın eşit statüye sahip resmi diller olduğu anayasada belirtilmiştir. İki dilli ortamlarda dillerin birinin diğerine baskın olması sık görülen bir durumdur. Kazakistan'da bağımsızlığın üzerinden 30 yılı aşkın bir süre geçmesi ve demagogik yapının, siyasi kültürel ortamın bu süreçte değişmesine rağmen Rusçanın Kazakistan'ın bazı bölgelerinde hâlâ Kazakçadan baskın bir statüde olduğu ve genç kuşakların Kazakçadan ziyade Rusçayı tercih ettikleri görülmektedir. Bir dilin genç kuşaklara aktarılamaması o dilin sürekliliğini ve gelişimini tehlikeye sokan bir durumu beraberinde getirir. Bu çalışmada Doğu Kazakistan Bölgesindeki Öskemen şehrinde yer alan KASU üniversitesi öğrencilerinin Kazakçaya ve Rusçaya karşı tutumları incelenmiş, öğrencilerin Kazakça kullanım tercihlerinde uyruklarının ne denli etkili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Hazırlanan anket 313 üniversite öğrencisine uygulanmış, elde edilen bulgular uyruk değişkeni dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Çalışmaya katılan öğrencilerin çoğunluğu Kazak ve Rus uyruğuna sahiptir. Elde edilen bulgular Rusların Kazakçaya karşı herhangi bir ilgi duymadıklarını, eğitim, aile, arkadaş ortamlarında çoğunlukla Rusçayı tercih ettiklerini hatta hiç Kazakça bilmediklerini göstermektedir. Anket uygulanan Kazak gençlerinin Rusça bilirken Rus gençlerinin Kazakça öğrenmemelerinin ardında yatan sebepler, bu durumun doğurduğu sakıncalar makalede irdelenmiştir.

**Anahtar sözcükler:** Kazakistan'da iki dillilik, Anadili olarak Kazakça, Kazakçanın güncel sorunları

#### Abstract

Kazakhstan as a former Soviet republic gained the status of an independent government on December 16, 1991, is a bilingual country. The constitution states that Kazakh and Russian are official languages of the country with equal status. It is common in bilingual settings that one language dominates another. Even though more than 30 years have passed since independence of the Republic of Kazakhstan, the demagogic structure and political environment has changed during this process, it is seen that Russian still has a dominant status over Kazakh in some regions of Kazakhstan and younger

generation prefer to speak Russian rather than Kazakh. The inability to transfer a language to younger generation brings with it a situation that jeopardizes the continuity and development of that language. The research was held among KAFU (Kazakh American Free University) students which is in Öskemen city, in the East Kazakhstan Region. This study purposes to identify KAFU students' attitudes towards Kazakh and Russian languages, also it tries to determine Kazakh language preference among students according to their nationalities. The prepared questionnaire was applied to 313 university students, and the findings were evaluated by considering the nationality variable. Most of the students took part in the study were from Kazakh and Russian nationalities. The findings revealed that Russians did not show any will in speaking Kazakh, they mostly preferred to use Russian in education, among family and friends etc. The reasons behind the fact that the Kazakh youth, who were surveyed, know Russian, but the Russian youth do not know any Kazakh, and the drawbacks of this situation are examined in the article.

**Key words:** Bilingualism in Kazakhstan, Kazakh language as a mother tongue, contemporary language problems.

## **Giriş**

Dünyada 20'den fazla ülkede birden fazla resmî dil kullanılırken bu ülkelerden birisi de Kazakistan'dır. Kazakistan 1991 yılında bağımsızlığını kazanmış genç bir ülkedir. Yeni kurulan bu ülke birçok alanda başarılı hamleler yapmış olmasına rağmen ülkede hâlâ çözümlenmeyi bekleyen problemler de vardır. Bu problemlerden birisi de dil politikası alanında ana dilde çift başlılık problemi.

Kazakların Rusçaya yönelimleri ile Rusların Kazakçaya yönelimleri aynı değildir. Bağımsızlığın ardından aradan geçen 30 yılı aşkın süreye rağmen Rus dilli halkların Kazak ülkesinde yaşayıp Kazakçaya yönelmemeleri anlaşılır gibi değildir. Durumun bu şekilde olmasında resmi olarak anayasada Rusçanın hâlâ resmî dil statüsünü sürdürmesi ve Rusların Kazakçaya gerekli önemi vermemeleri yatmaktadır. «Zaten Kazaklar bizim dilimizi öğreniyor.» düşüncesinde olan Ruslar (ya da Rus dilli farklı milletler) Kazakça öğrenmemektedir. Kazakistan'da iki kültürlü ortam olmasına rağmen Ruslar Kazakçaya tenezzül etmemektedir. Bu sebeple özellikle Öskemen gibi Rus nüfusun yoğun olduğu bölgelerde eş güdümlü bir iki dillilikten söz etmek mümkün değildir. Bu durum da Kazaklarla Rus dilli halkların kaynaşmasını engellemektedir.

Kazakçanın ve Rusçanın Kazakistan'daki statüsünü anlamak için Kazakistan'ın günümüzdeki ve geçmişteki yapısını bilmek gerekir. Araştırmaya konu olan Kazakistan'ı tanımak ve Kazakçanın tarihi süreçteki statüsü hakkında bilgi sahibi olmak, günümüzdeki duruma da ışık tutacaktır. Kazakistan Cumhuriyeti 1991 yılında SSCB'den ayrılarak bağımsızlığına kavuşmuş, Asya'nın göbeğinde yer alan genç bir ülkedir. Yüzölçümü olarak dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesidir, fakat yoğun bir nüfusa sahip değildir. 1 Ocak 2022'de yapılan nüfus sayımına göre Kazakistan'ın nüfusu 19 125 620'dir (Statistics, 2021). Kazakistan pek çok değişik millete ve inanca sahip olan kişilerden oluşmaktadır. Kazakistan'da 131 farklı millet yaşamaktadır. Nüfusun %70'ini Kazaklar, %15'ini Ruslar ve geri kalan %15'ini ise diğer etnik gruplar oluşturmaktadır (Statistics, www.stat.gov.kz., 2022).

Bilindiği üzere Kazakistan Sovyet döneminde Ruslaştırmaya tabi tutulmuştur (Zhumanova, Dosova, Imanbetov, & Zhumashev, 2016, s. 42). Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan çok uluslu yapıya bürünmüştür. Stalin ülke içinde tehcir politikasını başlattıktan sonra Kazakistan bir tür etnisiteler mozaiği haline gelmiş ve Kazakistan'a Çeçenler, Koreliler, Almanlar, Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları, Karaçaylılar, Balkarlar, Kumuklar, Kürtler, Rus siyasi tutsaklar, Polonyalılar gibi farklı etnik kökenler ve daha birçok grup zorla sürgüne gönderilmiştir. Sovyet dönemi politikalarının sonucunda Kazakistan çok büyük bir demografik değişim yaşamış ve Kazaklar kendi topraklarında azınlık durumuna düşmüşlerdir. 1960 ve 1980 yılları arasındaki dönemde Kazaklar, nüfus oranı bakımından Rusların gerisine düşürülmüştür. Nüfus sıralamasında Kazaklar Ruslardan sonra ikinci sırada geliyordu: 1959'da

nüfusun %30'u, 1970'te nüfusun %32,5'i, 1979'da nüfusun sadece %36'sı Kazaklardı (Zimovina, 2023) ve bu nüfus dağılımlarının ve Sovyet dil politikalarının neticesinde Kazak elinde Kazakça egemen yapısını kaybetti. Sovyet döneminde Kazak dili ve Kazak kültürü ne baskındı ne de saygı görüyordu. Ancak Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin devlet dili olarak kaldı. Rusça, etnik gruplar arası iletişimin diliydi ve sosyal ve kültürel yaşam üzerinde güçlü bir etkiye sahipti. Kazakların çoğunluğu Rusça biliyordu. Genç nesil anadilini unutmaya başlamıştı. Cumhuriyette sadece Kazakça dil programı yürüten birkaç Kazak okulu vardı. Rus dili hayatın hemen her alanına hakimken, Kazak dili toplumsal redde sürüklendi (Yesgeldiyeva & Tazhibayeva, 2015, s. 56).

Günümüze geldiğinde ise nüfus dağılımının tersine döndüğü, SSCB döneminde kendi ülkesinde azınlık durumuna düşürülen Kazakların bağımsızlıktan sonra ülkede hâkim nüfus konumuna yükseldiği görülmektedir. Ruslar, özellikle 1990'larda Kazakistan'dan ayrılmayı tercih etmişlerdir. "Ülkeyi terk eden kişi sayısı 1,2 milyon oldu. Sadece Rusya'ya değil, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Batı'ya, başta Almanya, İsrail, ABD'ye gittiler (Sokolov, 2022). "Kazak dili Kazakistan'ın devlet dili, Rusça ise etnik gruplar arası iletişimin dili oldu. Ancak birçok alanda sosyal ve kültürel hayatın farklı yönlerinde Rusça Kazakçaya üstün gelmektedir" (Sokolov, 2022, s. 57).

Sovyetlerin yürüttüğü göç ve yerleştirme politikaları bağımsızlıktan sonra tersine dönmüş, özellikle Rus nüfusun büyük bir kısmı ülkeden ayrılmıştır. Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık sonrasında nüfus dağılımlarını da bilmek çalışma açısından önemli veriler verecektir. Örneğin Kazakistan'ın eski başkenti Alma-Ata'da 1989 yılında Ruslar hakimdi (%57), ancak günümüzde bu sayı %23'ü göstermektedir (Sokolov, 2022). Aynı şekilde Kazakistan'ın şimdiki başkenti Astana şehri 1830 yılında bir Rus kalesi olan Akmolinsk olarak kurulmuştur. 1989'da şehirde Rusların nüfus içindeki payı %54'tü ve günümüzde bu sayı %12'i geçmemektedir (Sokolov, 2022). Önceki dönemde Rusların yoğunlukta olduğu 22 şehirden günümüzde sadece dördünde Rus nüfus yoğunluktadır- Ust-Kamenogorsk (=Öskemen) (%50), Petropavlovsk (%59), Temirtau (%52) ve Rudny (%54) (Sokolov, 2022).

Nüfus dağılımı günümüzde her ne kadar Kazak nüfusun lehine bir eğilim gösterse de Rusçanın Kazakça üzerindeki hakimiyeti hâlâ ülkenin özellikle belli bölgelerinde devam etmektedir. Bunda Sovyet döneminden kalma Rusça eğitim veren okulların varlığının devam etmesi ve ülkede Rusçanın Kazakça ile birlikte ikinci resmî dil statüsünde olması etkilidir. Böyle bir durumda ülke içerisinde varlığını sürdüren Rus dilli halklar Rusça eğitim veren eğitim kurumlarında eğitimlerini almakta, Rusçanın resmî dil olmasını gerekçe göstererek her yerde işlerini Rusça sürdürmekte ve böylece Kazak Türkçesi öğrenmeye gerek duymamakta hatta tenezzül etmemektedirler. Bunlara ek olarak özellikle Sovyetler Birliği döneminde kendi ana dillerini unutarak asimile olma noktasına gelen Kazakların birçoğu da ülkedeki şartların Kazakça öğrenmeyi gerekli kılmamasından dolayı Rusça konuşmayı tercih etmekte ve çocuklarına da Rusça eğitim aldırılmaktadırlar. Tabii yukarıda da belirtildiği üzere coğrafi büyüklük olarak Kazakistan dünyanın dokuzuncu büyük ülkesidir ve Türkiye'nin yaklaşık 3,5 katı genişliğine sahiptir. Bu geniş ülkede gerek kültürel gerek etnik yapıda olan farklı bölgeler vardır. Kazakçanın hâkimiyeti de bölgelere göre farklılıklar göstermekte, ülkenin kimi kesimlerinde Kazakça hâkim dil konumundayken kimi bölgelerde ise Rusça hâkim dil olabilmektedir. Araştırmaya konu olan Öskemen şehrinde de Kazakçanın Rusçaya kıyasla hâkim dil olduğunu söylemek pek de mümkün görünmemektedir. Sovyetler Birliği döneminde %96'lara varan Rus nüfusun olduğu şehirde, günümüzde bu oran %50'lere düşmüştür. Bununla birlikte şehirde yaşayan Rusların Kazakça öğrenmedikleri, bazı Kazak ailelerin de iletişim dilinin Rusça olduğu görülmektedir.

Her ne kadar bağımsızlıktan sonra Kazakçanın statüsünde bir iyileşme gerçekleşmiş olsa bile Sovyetler Birliği döneminde Kazakçanın maruz kaldığı asimilasyon politikasının izleri günümüzde de devam etmektedir. "Kazak dilinin şu anki konumu 20. yüzyılda olduğundan çok daha iyi. Ancak 70 yıllık Kazak dilinin ayrımcılığı o kadar derin yaralar bıraktı ki, hâlâ Kazakçanın ülkede ilk tercih edilen veya en güçlü dili olarak kabul edilmesinde zorluklar görülmektedir (Zhusupbek, 2019, s. 8).

Bir ülkede farklı soydan insanların yaşaması, farklı dillerin uyum içerisinde varlığını sürdürerek çok dilli ortamların oluşması olağandır. Öte yandan ülkedeki dil hoşgörüsü ve birbirinin dilini anlamaya

yönelik ilgi tek taraflı olduğunda ileriki dönemlerde toplumun ayrışması ve beraberinde bölünmelerin de gelmesi kaçınılmazdır. Toplumların kaynaşabilmesi için Kazakların Rusçaya gösterdikleri saygı ve ilgiyi Rusların da Kazakçaya göstermeleri gerekir. Aksi takdirde toplumda tam bir kaynaşmadan bahsetmek mümkün olmaz. Bu, tek taraflı bir ödüne dönüşürse vatandaşların da kendilerini ülkeden ayrı bir topluluk olarak görmeye başladıkları bir noktaya gidilmesi kaçınılmazdır. Yakın zamanda Ukrayna Rus savaşında gördüğümüz Rusya'nın Ukrayna'da yaşayan Rus asıllı vatandaşları Rusça konuşmalarına izin verilmediği bahanesiyle işgale kalkışması örneğinde olduğu gibi, Kazakça öğrenmemekte direnen Rusların da varlığı belki de ileride Rus asıllı vatandaşların kendilerini Kazak devletinden ayrı görmelerine ve benzer bir çatışmanın Rusya-Kazakistan arasında yaşanmasına yol açabilir. Devlet farklı milletlerin bir arada yaşamasından dolayı ülkede herhangi bir huzursuzluk çıkmasından çekindiği için iki dillilikle ilgili ödünlere vermekte, bu arada Rusların da Kazakçaya karşı tutumlarını kontrol edemediğinden aksine daha büyük ayrışmalara yol açmaktadır. Rusça bazı bölgelerde Kazakçanın gelişimine engel olmaktadır. KAFU üniversitesinde yürütülen çalışmada da bu durum bulgulara açıkça görülmektedir.

Bu genç cumhuriyet henüz ana dili meselesini tam anlamıyla çözmemiştir. Ülkede Kazakça ve Rusça iki dil de resmi dil görüldüğü için iki dilli bir ülke olan Kazakistan'da iki dillilik bazen bir avantaj gibi görünse de birtakım problemleri de beraberinde getirmektedir. Örneğin nüfus dağılımının birbirine yakın olduğu bölgelerde hâlâ Rusçanın hegemonyası kendini hissettirmekte ve genç kuşaklara Kazakça aktarılamamaktadır. Bu çalışmada Öskemen'de yaşayan gençlerin Kazakça kullanımları ölçülmeye, özellikle Rus ve Kazak gençlerinin Kazakçaya olan tutumları saptanmaya çalışılmıştır.

### **Çalışmanın Evreni ve Veri Toplama Yöntemi**

Çalışmada Doğu Kazakistan Bölgesindeki Öskemen şehrinde yer alan KAFU üniversitesi öğrencilerinin Kazakçaya ve Rusçaya karşı tutumları incelenmiş, öğrencilerin Kazakça kullanım tercihlerinde uyruklarının ne denli etkili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Hazırlanan anket 313 üniversite öğrencisine uygulanmış, elde edilen bulgular uyruk değişkeni dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Betimsel nitelik taşıyan bu çalışmada nicel verilere dayalı tarama modeli uygulanmıştır. Tarama modeli, geçmişte ya da günümüzdeki bir durumu var olduğu şekliyle betimleyen, öğrenim sürecinin gerçekleşmesi, bireyde istenen davranışların gelişmesi için uygulanan süreçlerin tümüdür (Karasar, 2011).

### **Çalışmanın Yapıldığı Öskemen Şehri ve KAFU Üniversitesi**

Çalışma evrenini oluşturan Öskemen şehrinin 2020 yılındaki nüfus sayımına göre nüfusu yaklaşık 333.113'tir. Öskemen Kazakistan'ın önemli metalurji sanayi merkezlerinden biridir. Bu şehir Rusya ve Çin ile sınır komşusudur. Şehrin nüfusunun %45,66'sını Kazaklar, %51,02'sini Ruslar ve kalan %2'sini Azeriler, Koreliler, Ukraynalılar vb. etnik gruplar oluşturmaktadır. Öskemen şehri Kazak ve Rus nüfusunu birbirine yakın oranlarda barındıran ve bu nedenle de okul çeşitliliğine diğer şehirlerden daha fazla sahip olan bir kenttir (Mukazhanova, 2023).

KAFU Üniversitesinde (Kazakh-American Free University) 2022-2023 eğitim-öğretim yılında örgün eğitim gören öğrencilerin sayısı birinci sınıfta Kazakça eğitim veren bölümlerde – 114, Rusça eğitim veren bölümlerde – 225 öğrencidir. İkinci sınıflarda ise Kazakça eğitim veren bölümlerde – 127, Rusça eğitim veren bölümlerde – 246 öğrencidir. Üniversitedeki birinci ve ikinci sınıflardaki toplam öğrenci sayısı 712'dir. Araştırmaya katılan öğrenci sayısı ise birinci sınıflarda 209 (%66,8) ikinci sınıflarda 104 (%33,2) olmak üzere toplam 313'tir.

Bu araştırmanın evrenini 2022-2023 eğitim-öğretim yılında Kazakistan'ın Öskemen şehrindeki KAFU üniversitesinde 20 farklı bölümde öğrenim görmekte olan birinci ve ikinci sınıflardaki 313 öğrenci oluşturmuştur. Toplam sayıdan 192'si (%61,3) Rus dilinde eğitim görmekte ve 121'i (%38,7) Kazak dilinde eğitim görmekte olan öğrencilerdir.

Tablo 1’de üniversitede uygulama yapılan bölümler, bu bölümlerden araştırmaya katılan öğrenci sayıları ve yüzdeleri verilmiştir. Çalışmadaki anket soruları KAFU yönetimi etik onayından sonra uygulanmıştır.

	Frekans	Yüzde
Beden Eğitimi	41	13,1
Maliye	6	1,9
Muhasebe	5	1,6
Mütercim Tercümanlık	61	19,5
Pazarlama ve PR yönetimi	2	,6
Psikoloji	25	8,0
Restoran ve Otel Hizmetleri	4	1,3
Rus Dili ve Edebiyatı	2	,6
Turizm	4	1,3
Uluslararası İlişkiler	10	3,2
Yabancı Diller	51	16,3
Bilgi Sistemi	19	6,1
Ekonomi	1	,3
Gazetecilik	15	4,8
Hukuk	16	5,1
Hukuk ve Gümrük İşleri	2	,6
Hukuk ve Kolluk Kuvvetleri Hizmeti	19	6,1
İşletme	13	4,2
Kazak Dili ve Edebiyatı	17	5,4
Toplam	313	100,0

Araştırmada yer alan öğrenciler 20 farklı bölümde öğrenim görmekte olup, öğrencilerin yaklaşık %19’u mütercim tercümanlık, %16’sı yabancı diller, %13’ü beden eğitimi, %8’i psikoloji, %6’sı “bilgi sistemi”, %6’sı “hukuk ve kolluk kuvvetleri”, %5’i “Kazak dili ve edebiyatı” ve %5’i hukuk bölümlerinde öğrenim görmektedir. Diğer bölümlerde öğrenim gören öğrencilerin yüzdesi ise %5’in altındadır.

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen “Kişisel Bilgi Formu” ve “Kazak Türkçesinin Anadili Olarak Üniversite Öğrencileri Arasında Kullanımının Derecesini Saptamaya İlişkin Anket” kullanılmıştır.

### **Bulgular ve Tartışma**

Bu araştırmada elde edilen bulgular araştırmanın amaçlarına uygun olarak şu başlıklar altında yorumlanmaktadır:

1. KAFU Üniversitesi örneğinde Kazakistanlı gençlerin “uyruk” değişkenine bağlı olarak Kazak Türkçesi kullanım tercihleri ile ilgili bulgular ve yorumu;
  2. KAFU üniversitesi öğrencilerinden hareketle Kazakistanlı gençlerin günlük hayatta aile, eğitim, arkadaş ortamında Kazak Türkçesi kullanım tercihleri ile ilgili bulgular ve yorumu;
- “Kazak Türkçesinin Anadili Olarak Üniversite Öğrencileri Arasında Kullanımının Derecesini Saptamaya İlişkin Anket”te aşağıdaki sorular öğrencilere yöneltilmiştir:

1. Eğitim dili olarak Kazakçayı tercih ediyorum.
2. Eğitim dili olarak Rusçayı tercih ediyorum.
3. Derslerime hazırlanırken Kazakça kaynaklardan yararlanıyorum.
4. Derslerime hazırlanırken Rusça kaynaklardan yararlanıyorum.
5. Dersler seçtiğimiz bölüm dilinde oluyor.
6. Arkadaşlarımla Kazakça konuşuyorum.

7. Arkadaşlarımla Rusça konuşuyorum.
8. Ailemle Kazakça konuşuyorum.
9. Ailemle Rusça konuşuyorum.
10. Ailemde Kazakça konuşuluyor.
11. Ailemde Rusça konuşuluyor.
12. Kendimi ifade ederken Kazakçada daha rahat ifade edebiliyorum.
13. Kendimi ifade ederken Rusçada daha rahat ifade edebiliyorum.
14. Radyo, müzik ve podcastleri Kazakça dinliyorum.
15. Radyo, müzik ve podcastleri Rusça dinliyorum.
16. Radyo, müzik ve podcastleri diğer yabancı dillerde dinliyorum.

Sorulara verilen yanıtların uyruğa göre dağılımı şu şekildedir:

Maddeler	Rus		Kazak		Rus-Kazak		Diğer	
	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma
madde 1	1,92	,98	3,97	1,11	2,26	1,32	2,50	1,16
madde 2	4,59	,55	3,19	1,20	4,16	,83	4,57	,64
madde 3	1,62	1,05	3,49	1,31	1,95	1,12	1,79	,89
madde 4	4,07	1,16	3,21	1,14	3,63	1,21	3,64	1,39
madde 5	4,39	,81	4,29	,88	4,26	,65	4,21	,57
madde 6	1,79	,92	4,03	1,06	2,21	1,13	2,57	1,01
madde 7	4,83	,37	3,28	1,11	4,58	,69	4,50	,51
madde 8	1,20	,58	4,27	1,00	1,95	1,12	2,29	1,32
madde 9	4,99	,09	2,82	1,28	4,63	,68	4,64	,63
madde 10	1,24	,54	4,24	1,06	2,16	1,25	1,79	1,05
madde 11	4,99	,09	2,81	1,35	4,58	,69	4,86	,36
madde 12	1,37	,68	4,04	1,19	2,00	1,24	1,86	,86
madde 13	4,89	,31	3,74	1,14	4,63	,76	4,57	1,08
madde 14	1,82	,99	3,35	1,23	2,21	1,03	2,64	1,27
madde 15	4,13	,89	3,59	1,04	4,00	,88	3,86	1,09
madde 16	3,77	,94	3,43	1,16	3,84	,68	4,29	,82

**Tablo 2.** Uyruğa Göre Kazak Türkçesinin Anadili Olarak Üniversite Öğrencileri Arasında Kullanımının Derecesini Saptamaya İlişkin Maddelere Ait Betimsel İstatistikler

Uyruğu Rus olan öğrenciler eğitim dili olarak Kazakçayı az ( $\bar{x}=1,92$ ) tercih ederken, neredeyse her zaman ( $\bar{x}=4,59$ ) Rusçayı tercih etmektedir. Uyruğu Kazak olan öğrenciler ise çoğunlukla ( $\bar{x}=3,94$ ) eğitim dili olarak Kazakçayı tercih ederken ara sıra da ( $\bar{x}=3,19$ ) Rusçayı tercih etmektedir. Uyruğu Rus ve Kazak olan karışık ailelerden gelen öğrenciler ise, eğitim dili olarak Rusçayı çoğunlukla ( $\bar{x}=4,57$ ) tercih ederken, Kazakçayı ( $\bar{x}=2,50$ ) ortalamaıyla az tercih etmektedir.

Uyruğu Rus olan ve hem Rus hem Kazak olan öğrenciler arkadaşlarıyla neredeyse her zaman ( $\bar{x}=4,50$ ) Rusça konuşmayı tercih ederken, Kazakça konuşmayı az ( $\bar{x}=2,57$ ) tercih etmektedir. Uyruğu Kazak olan öğrenciler ise, arkadaşlarıyla çoğunlukla ( $\bar{x}=4,03$ ) Kazakça ve ara sıra ( $\bar{x}=3,28$ ) Rusça konuşmayı tercih etmektedir.

Uyruğu Rus olan öğrenciler, ailesi ile her zaman ( $\bar{x}=4,99$ ) (Çok yüksek ortalama) Rusça konuşmayı tercih ederken, hiç ( $\bar{x}=1,20$ ) Kazakça konuşmayı tercih etmemektedir. Kazak öğrenciler ise çoğunlukla ( $\bar{x}=4,27$ ) ailesi ile Kazakça konuşurken ara sıra ( $\bar{x}=2,82$ ) Rusça konuşmaktadır.

Kazak Rus karışımı olan melez öğrenciler ise, ailesiyle hemen hemen her zaman ( $\bar{x}=4,64$ ) Rusça konuşmayı tercih ederken Kazakça konuşmayı az ( $\bar{x}=2,29$ ) tercih etmektedir.

Bu durum, ailede Rusça ya da Kazakça konuşma durumu ile de benzerlik göstermektedir. Rus öğrenciler ve hem Rus hem Kazak olan öğrenciler kendilerini hemen hemen her zaman Rusça daha iyi ifade ettiklerini ve Kazakça daha zor ifade ettiklerini belirtirken, Kazak öğrenciler kendilerini hem



Kazakça hem de Rusça çoğu zaman daha rahat ifade edebilmektedir. Alan yazında yapılan araştırmalara bakıldığında Akbarov'ın (2018) çalışmasında araştırmaya katılan okul öğrencilerinden yaklaşık 58%'i ailesi ile Kazakça konuşurken, öğrencilerden 35%'i Rusça ve kalan 8%'i diğer dillerde konuşmayı tercih ettiklerini belirtmiş.

Rus ve Rus-Kazak karışımı olan öğrenciler radyo, müzik ve podcastleri Kazakça az ( $\bar{x}=1,82$ ) ve ( $\bar{x}=2,21$ ) dinlerken, çoğunlukla ( $\bar{x}=4,13$ ) Rusça dinlemektedir. Kazak olan öğrenciler ise Rusça biraz daha fazla olmak koşuluyla hem Rusça ( $\bar{x}=3,35$ ) hem Kazakça ( $\bar{x}=3,59$ ) dinlemektedir.

Uyruğu Rus olan öğrenciler derslerine hazırlanırken Kazakça kaynaklardan yararlanmayı neredeyse hiç ( $\bar{x}=1,62$ ) tercih etmezken, çoğunlukla ( $\bar{x}=4,07$ ) Rusça kaynakları tercih etmektedir. Uyruğu Kazak olan öğrenciler ise, derslerine hazırlanırken Kazakçayı biraz daha fazla olacak şekilde hem Kazakçayı ( $\bar{x}=3,49$ ) hem Rusçayı ( $\bar{x}=3,63$ ) tercih etmektedir. Uyruğu hem Rus hem Kazak olan üçüncü gruptaki öğrenciler ise, Kazakçayı az ( $\bar{x}=1,79$ ) tercih ederken, Rusçayı hemen hemen çoğunlukla ( $\bar{x}=3,64$ ) tercih etmektedir.

### Sonuç ve Öneriler

Bir dilin devamlılığını sağlaması ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaması için bu dilin gelecek nesillere aktarılması ve yeni kuşaklar tarafından kullanılması gerekir. Araştırmanın bulguları incelendiğinde Rus asıllı Kazakistanlı gençlerin aile, arkadaş ortamı, eğitim gibi farklı ortamlarda Kazakçadan ziyade Rusçayı tercih ettikleri görülürken Kazak asıllı gençlerin ise Kazakçanın yanında Rusçayı da tercih ettiklerini görülmektedir. Bu durum Öskemen şehrinin geneli için de Kazakçanın Rusça karşısındaki statüsünü ortaya koymaktadır. Ruslar Kazakçayı öğrenme ve kullanma gereği duymazken Kazaklar ise hem Rusça hem Kazakça kullanmaktadırlar. Bu veriler Öskemen için hâlâ Rusçanın egemen dil olduğunu göstermektedir. Sovyet döneminin asimilasyon politikasının izlerini taşıyan bazı Kazak ailelerinde de Rusçanın tercih edildiği ve genç nesillere Kazakçanın aktarılmadığı örnekler vardır. Özellikle Öskemen gibi Rusçanın hâkim olduğu şehirlerde bu örneklerin sayısı oldukça fazladır. Kazakça bildiğini söyleyen Rusların yeterlilik düzeyleri ölçüldüğünde de Kazakça bilgilerinin genellikle birkaç kelimeden öteye gitmediği görülmektedir. En azından Öskemen'deki genel durum budur. Bağımsızlığın üzerinden 30 yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen Rusların Kazakçayı öğrenmemeleri ve Kazakça bilmeyen Kazak aileleler rastlanması ile ilgili Kazak devletinin bir öz eleştiri yapması ve Kazakçanın statüsünün yükseltilmesi için tedbirler alması yerinde olacaktır.

Öskemen şehri KAFU üniversitesi örneğinde yapılan bu araştırma yüksek öğretimde eğitim alan öğrencilerin uyruk değişkenine göre Kazakçayı tercihlerini ortaya çıkarmış, elde edilen sonuçlar Rusların günlük yaşamda, eğitimde, ailede büyük oranda Kazakçaya itibar etmediklerini ortaya koymuştur. Kazak gençler bağımsızlıktan sonra bile günümüz koşullarında kendilerini Rusça öğrenmek durumunda görürlerken Rus gençlerde Öskemen örneğinde Rusların Kazakçaya karşı bu türden bir eğilimleri olmadığı çalışmada görülmüştür.

Bu genç cumhuriyet henüz ana dili meselesini tam anlamıyla çözememiştir. Ülkede Kazakça ve Rusça iki dil de resmî dil görüldüğü için iki dilli bir ülke olan Kazakistan'da iki dillilik bazen bir avantaj gibi görünse de birtakım problemleri de beraberinde getirmektedir. Örneğin nüfus dağılımının birbirine yakın olduğu bölgelerde hâlâ Rusçanın egemonyası kendini hissettirmekte ve genç kuşaklara Kazakça aktarılamamaktadır. Bu çalışmada da Rusların Kazakçaya ilgi göstermezken Kazak gençlerinin Rusçayı baskın bir şekilde kullandıkları bulgularla ortaya konulmuştur. Bir ülkede farklı soydan insanların yaşamaları, farklı dillerin uyum içerisinde varlığını sürdürerek çok dilli ortamların oluşması olağandır. Öte yandan ülkedeki dil hoşgörüsü ve birbirinin dilini anlamaya yönelik ilgi tek taraflı olduğunda ileriki dönemlerde toplumun ayrışması ve beraberinde bölünmelerin de gelmesi kaçınılmazdır. Toplumların kaynaşabilmesi için Kazakların Rusçaya gösterdikleri saygı ve ilgiyi Rusların da Kazakçaya göstermeleri gerekir. Aksi takdirde toplumda tam bir kaynaşmadan bahsetmek mümkün olmaz. Bu, tek taraflı bir ödüne dönüşürse vatandaşların da kendilerini ülkeden ayrı bir topluluk olarak görmeye başladıkları bir noktaya gidilmesi kaçınılmazdır. Yakın zamanda Ukrayna Rus savaşında gördüğümüz

Rusya'nın Ukrayna'da yaşayan Rus asıllı vatandaşları Rusça konuşmalarına izin verilmediği bahanesiyle işgale kalkışması örneğinde olduğu gibi, Kazakça öğrenmemekte direnen Rusların da varlığı belki de ileride Rus asıllı vatandaşların kendilerini Kazak devletinden ayrı görmelerine ve benzer bir çatışmanın Rusya-Kazakistan arasında yaşanmasına yol açabilir. Kazak devleti farklı milletlerin bir arada yaşamasından dolayı ülkede herhangi bir huzursuzluk çıkmasından çekindiği için iki dillilikle ilgili ödünler vermekte, bu arada Rusların da Kazakçaya karşı tutumlarını kontrol edemediğinden aksine daha büyük ayrışmalara yol açmaktadır. Rusça bazı bölgelerde Kazakçanın gelişimine engel olmaktadır. KAFU üniversitesi örneğinde de bu durum bulgulara açıkça görülmektedir.

### Öneriler

1. Kazakistan bağımsızlığı ilan edildiğinden otuz üç yıl geçmesine rağmen ülkede Kazak dili hala hâkim değildir. Bu sorunu çözmek için Kazakçanın kullanım alanlarını genişletmek gerekir: Örneğin eğitim dilinin Kazakça olması, basın yayın medyada Kazakçanın hakimiyetinin artırılması, en önemlisi ise resmî dilin sadece Kazakça olması Kazakçaya olan itibarı arttıracak, ülkedeki diğer etnik unsurların da Kazakça öğrenmelerini beraberinde getirecektir.
2. Bu çalışma Doğu Kazakistan bölgesinde yer alan Öskemen şehrinde yapılmıştır. Ülkenin geneline bakıldığında gerek Rus Kazak nüfusunun dağılımı açısından gerekse bölgedeki Rusların Kazakçaya karşı tutumları açısından ülkenin bölgeleri farklılık göstermektedir. Bu sebeple benzer bir çalışmanın ülkenin farklı bölgelerinde yapılması yerinde olacaktır.

### Kaynakça

- "Novosti-Kazahstan", A. m. (2011, 09 16). *Kazahstanskoe "trehyazichie" - unikalnaya formula yazikovoi politiki*. [https://online.zakon.kz/Document/?doc\\_id=31054298&pos=4;-98#pos=4;-98](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31054298&pos=4;-98#pos=4;-98): [https://online.zakon.kz/Document/?doc\\_id=31054298&pos=4;-98#pos=4;-98](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31054298&pos=4;-98#pos=4;-98) adresinden alındı
- Adilet. (1997, 07 11). *Kazakistan Respublikasındaki til turalı*. [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151\\_](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151_): [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151\\_](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151_) adresinden alındı
- Akbarov, A. (2018). Bilingualism in terms of the Kazakh and Russian languages in relation to English as a foreign language. *Logos & Littera: Journal of Interdisciplinary Approaches to Text*, 5(1), 72-85.
- Aksholakova, A., & Ismailova, N. (2013). The language policy of Kazakhstan and the state language in government service. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 93 (2013), 1580 – 1586. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.10.085 .
- Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Nobel.
- Mazhitayeva, S., Akhmetova, A., Zhunusova, A., & Azhigenova, S. (2016). Development of languages in Kazakhstan. *Vestnik RUDN*, 4, 50-56.
- Miller, A., & Leyden, G. (1999). A coherent framework for the application of psychology in schools. *British Educational Research Journal*, 25, 389-400.
- Mukazhanova, A. (2023). *Öğretmen ve Yönetici Görüşlerine Göre Okullarda Yaşanan Örgütsel Çatışma Nedenlerinin ve Çatışma Yönetim Biçimlerinin İncelenmesi (Kazakistan – Öskemen Örneği)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Mynbayeva, A., & Pogosian, V. (2014). Kazakhstani school education development from the 1930s: history and current trends. *Italian Journal of Sociology of Education*, 6(2), 144-172.
- Polatova, S., Lekerova, G., Kistaubaeva, D., Zhanaliyeva, R., & Kalzhanova, A. (2020). Trilingual education in Kazakhstani universities: use of Kazakh, Russian and motivation towards learning English. *Issues in Educational Research*, , 30(4), 1464-1483.

- Sokolov, A. (2022, Ocak 16). *Kak russkiye stali "malim narodom" v Kazahstane*. <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2022/01/17/904990-kak-russkie-stali-malim-narodom>: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2022/01/17/904990-kak-russkie-stali-malim-narodom> adresinden alındı
- Statistics. (2021, Şubat 1). [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz). [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz): <https://www.stat.gov.kz> adresinden alındı
- Statistics. (2022, Eylül 2). [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz). [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz): <file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/Краткие%20итоги%20Переписи%20населения.pdf> adresinden alındı
- Tazhibayeva, S., & Kozırev, T. A. (2015). Mezhyazikovoe vzaymodeistvie v sovremennom Kazahstane. *Sibirskiy Fililogicheskiy Jurnal*, 15(2), 124-133.
- Wigglesworth-Baker, T. (2015). *Language policy and Russian - Titular bilingualism in Post-Soviet Tatarstan*. Sheffield: The University of Sheffield, Department of Russian and Slavonic Studies.
- Yesgeldiyeva, B., & Tazhibayeva, S. Z. (2015). Multilingualism in modern Kazakhstan: New challenges. *Asian Social Science*, 11(6), 56-64 doi:10.5539/ass.v11n6p56 .
- Zharkynbekova, S., & Agmanova, A. (2015). Yazikovie prioriteti studentov kazahstanskih vuzov. *Yazyk i mejkulturnoe obsheniye: Tolerantnost - Kommunikasia - Tekst* (s. 19-25). Astana: KazServicePrint LTD, 2015.
- Zhumanova, A., Dosova, B., Imanbetov, A., & Zhumashev, R. (2016). Language politics in the Republic of Kazakhstan: history, problems and prospect. *International Journal of Environmental & Science Education*, 11(11), 4241-4253.
- Zhusupbek, T. (2019). *Students' and teachers' experiences and perceptions of studying in "Bilim-Innovation" lyceum-boarding schools in Kazakhstan*. United Kingdom: The University of Sheffield, Faculty of Social Sciences School of Education.
- Zimovina, E. (2023, 03 3-16). *Dinamika chislennosti i sostava naseleniya Kazahstana vo vtoroy polovine XX veka*. Demoscop Weekly: <http://www.demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php> adresinden alındı

## KAZAKLARIN TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRENİRKEN YAŞADIKLARI SESLETİM SORUNLARI

### PRONUNCIATION PROBLEMS EXPERIENCED BY KAZAKHS WHILE LEARNING TURKISH LANGUAGE

Gül Banu DUMAN

*Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi  
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye  
ORCID: 0000-0002-6593-3587  
gulbanuduman@gmail.com*

Aray MUKAZHANOVA

*Dr. Aray Mukazhanova, Kazakh American Free University  
ORCID 0000-0002-4633-6736  
mukazhanova.aray@gmail.com,*

#### Özet

Yabancı dil öğreniminde yaşanan sorunlardan birisi de sesletim sorunudur. Konuşma becerisinin başarısında sesletim önemli bir rol oynar. Öğrenilmeye çalışılan hedef dildeki sesbirimlerin doğru şekilde seslendirilmemesi konuşulanların karşı tarafın anlamamasına yol açar. Özellikle yabancı dil öğrenen bireylerin eğer öğrendikleri dil kendi dil ailelerinden bir dil değilse kendi dillerinde kullanılmayan sesleri tam anlamıyla ayırt etmeleri ve doğru sesletim yapmaları daha zordur. Öte yandan Türk soyluların Türkiye Türkçesi öğrenimlerinde de sesletimle ilgili sorunlar yaşadıkları ortadadır. Bu duruma yol açan sebeplerden birisi kendi ana dilleri ile Türkiye Türkçesinin ses özelliklerinin farklılığından kaynaklanabilir. Bir diğer sebep ise kendi dillerinden yaptıkları olumsuz aktarımlardır. Aynı kelime Türkçenin farklı lehçelerinde fonetik değişime uğramış şekilde yer alıyorsa bazen dil öğrenen bireyler bu durumda kendi ana dillerinden olumsuz aktarımlar yaparak o kelimeyi yanlış seslendirebilmektedir. Hangi seslerin sesletiminde sorunlar olduğunun bilinmesi Türkiye Türkçesi öğretimi sürecinde öğretmenlerin ve öğrencilerin daha bilinçli olmasını sağlayacak ve dil öğrenim sürecini olumlu etkileyecektir. Bu çalışmada Kazakistan'da Türkiye Türkçesi öğrenen Kazak öğrencilerin sesletim sorunları üzerinde durulmuş, sorunların sebepleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Öğrencilere metinler verilmiş, bu metinlerin ses kayıtları deşifre edilerek öğrencilerin hangi seslerin sesletiminde sorun yaşadıkları ortaya konulmuştur.

**Anahtar sözcükler:** Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, sesletim sorunları, Kazaklara Türkiye Türkçesi öğretimi

#### Abstract

One of the problems experienced in foreign language learning is the pronunciation problem. Pronunciation plays an important role in succeeding the speaking skill. Wrong pronunciation of the phoneme in the target language causes misunderstanding of meaning of the word by the other party. Especially if the language they are learning is not a language from their own language family, it is more complex for them to distinguish sounds that are not used in their mother tongue and to make correct pronunciation. On the other hand, it is noticed that Turkish nobles have problems with pronunciation while learning Turkish. One of the reasons leading to this situation may be due to the differences in the

phonetic features between their mother tongue and Turkish language. Another reason is the negative transfers they make from their own language. If the same word takes place in different dialects of Turkish with a phonetic change, sometimes language learners can mispronounce that word by making negative transfers from their mother tongue. Knowing which sounds have problems in pronunciation will make teachers and students more conscious in the process of teaching Turkish and will positively affect the language learning process as well. In this study, the pronunciation problems of Kazakh students learning Turkish in Kazakhstan were examined, and it was tried to determine the causes of the problems. Texts were given to the students, the audio recordings of these texts were deciphered and research findings revealed sounds that students had problems with.

**Key words:** Teaching Turkish as a foreign language, pronunciation problems, teaching Turkish to Kazakhs.

## Giriş

Dilsel becerinin gelişiminde bilinçsiz, içgüdüsel süreç olarak adlandırılan “edinim”in yanında bilinçli ve açık süreç olarak adlandırılan “öğrenme” etkilidir. Dilsel gelişim süreçleri konusunda Kara, Krashen’in görüşlerine yer verir:

*“Krashen (Krashen,1983) dilsel becerinin gelişiminde farklı iki sürecin rol oynadığını savunur. Birincisi duyular üzerine merkezlenen kapalı (implicite), bilinçsiz ve içgüdüsel süreçtir. Buna edinim (acquisition) diyoruz. İkincisi ise biçim veya dil bilgisi üzerine kurulan bilinçli açık, (explicite) süreç, buna da öğrenme diyoruz. Edinme/öğrenme hipotezine göre, ikinci dil ya da yabancı dilde yeterliğin geliştirilmesi iki farklı yoldan gerçekleşmektedir. Edinme, çocuğun birinci diline koşut olan doğal yoldur. Edinme, dili anlama ve dili anlamlı iletişim için kullanma yolu ile dilde yeterliliğin doğal gelişimini içeren, bilinç dışı bir süreçtir. Buna karşın öğrenme bir dilin kurallarına ilişkin bilginin bilinçli şekilde geliştirilmesi sürecini anlatır. Öğrenme bir dilin biçimleri yani yapıları konusunda bilgi alınması ve bu bilginin ifade edilmesi ile sonlanır. Öğrenme süreci için biçimsel öğretim gerekir. Hataların düzeltilmesi öğrenilen kuralların geliştirilmesine yardımcı olur. Edinim kuramına göre, öğrenme süreci bireyi edinme sürecine götürmez. Şu hâlde dilin etkili kullanımı için edinim sürecini etkin kılmak gerekecektir. Öğrenme yani dil hakkındaki bilgilerin bir araya toplanması dili normal veya doğal bir biçimde kullanmaya götürmez, hatta dilin doğal kullanımına zarar bile verebilir. Muhtemelen farklı zihinsel iki süreç söz konusudur. (2004, s.311-312)*

Ana dili gelişiminde doğal ve bilinçsiz şekilde dil edinimi devredeyken ikinci dil gelişiminde ise daha çok bilinçli şekilde bir dil öğrenme sürecinden bahsetmek mümkündür. Özellikle bir dilin kullanıldığı doğal ortamda bulunmayan bireyler ikinci dil öğreniminde bilinçli bir çaba içerisinde o dili öğrenmeye çalışırlar. İkinci dil öğrenim sürecinde en önemli adımlardan birisi öğrenilmek istenen hedef dilin seslerinin birey tarafından algılanması ve doğru şekilde telaffuz edilebilmesidir. Birey kendi ana dilindeki sesleri doğal ortamında çoğunlukla kendiliğinden bilinçsiz olarak kavrarken ikinci dilde ise çoğunlukla doğal ortamdan uzakta, özel bir çaba gerektirerek bilinçli bir öğrenme, kavrama süreci içerisinde olur.

İkinci bir dil öğrenme ya da öğretim deneyimi olan kişiler, bireylerin kendi ana dillerinde bulunmayan sesleri öncelikle algılamada, doğal olarak da, algılamada zorlandığı sesleri telaffuz etmekte zorlandıklarını gözlemlemişlerdir. Öğrenilen dilde bulunan seslerin kendi ana dilinde olmaması gibi durumlarda, yetişkin bireylerin bu yeni sesi ayırt etmeleri ve telaffuzları daha zor olmaktadır. İkinci dil öğrenim sürecinde sesletim sorunlarının başında ana dilde bulunmayan seslerin doğru telaffuz edilemesi sorunu gelmekle birlikte, sesletimle ilgili tek sorun bu değildir. Hedef dilin vurgu, tonlama, durak, ritim gibi unsurlarına hâkim olmamak da sesletim sorunlarını beraberinde getirir.

Kurt, “telaffuz” terimini çok yönlü olarak şu şekilde ele alır: “En geniş anlamıyla konuşmayı sağlayan hareketlerin tümü “söyleyiş (telaffuz)” kelimesi ile karşılansa da yabancı dil olarak öğretiminde uygulama sürecinde “telaffuz” kavramının; “seslendirme, seslendirileni anlama, söyleme ve yazma” çerçevesinde, şu alt başlıklar altında ele alındığı görülür: a) Türkçedeki ses ve kelimelerin sesletimi/telaffuzu, b) Kelime düzeyini aşan (ekleri de içeren) ifadelerin telaffuzu, c) Cümle düzeyindeki ifadelerin telaffuzu, ç) Metinlerin doğru biçimde seslendirilmesi, d) Dinlenenin doğru algılanması ve yazıya geçirilmesi.” (Kurt, 2019: 133). Görüldüğü üzere telaffuz denilince sadece seslendirme ile sınırlı kalmamakta, seslendirilenleri doğru anlama, okuma hatta yazabilmeyi de içine almaktadır. Türkçe için her ne kadar “okunduğu gibi bir dil” adlandırmasını yapsak da bu her zaman geçerli değildir. Belki başka dillere kıyasla Türkçe yazıldığı gibi okunan bir dil olarak görülse de Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen bireyler için durum her zaman o kadar basit değildir. Kelimelerde hangi hecenin vurgulu söyleneceği, hangi seslerin uzatılacağı, konuşmada hangi hecenin yutulacağı, ulanacağı, kelimedeki hangi sesin düşeceği, hangi sesin değişeceği...vb gibi birçok nokta Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen bireyler açısından zorlayıcı noktalar olacaktır. Bunlara ek olarak kendi ana dilinde bulunmayan seslerin doğru olarak seslendirilmesi ise bütün bu sesletim zorlukları içerisinde başlarda yer almaktadır. Dikte çalışmalarında bireylerin ana dillerinde bulunmayan sesleri yazarken de zorluklar yaşadıkları gözlenmektedir. Ana dilde olmayan sesler konuşmada, konuşulanı anlamada, sesli okumada ve son olarak da yazma becerisinde de bireylere problem olarak yansımaktadır.

Aynı dil ailesi içerisinde olmayan, yapı ve köken bakımından birbirinden uzakta olan dillerin öğrenimi birey açıdan daha da güç olmaktadır. Ana dil ve öğrenmeye çalışılan hedef dil arasında ortaklıklar ne denli azsa öğrenme sürecinin zorlaşması kaçınılmaz görünmektedir. Fonetik, morfolojik, semantik, sözdizimsel paralellikler hedef dilin öğrenilmesini kolaylaştırır. Öte yandan kendi dilinin bir lehçesini öğrenen bireyler de telaffuz problemleri yaşayabilmektedir. Çetin (2019: 59) “Ana dili Türkçe olmayanların (Türk lehçeleri dâhil) Türkçe öğrenirken karşılaştıkları problemlerin başında okuma ve telaffuz problemleri gelmektedir. Türkçe öğrenenler ister okumada ister konuşmada olsun, gördükleri ses işaretlerini ve duydukları sesleri kendi ses sistemlerine uygun olarak seslendirmektedir. Bu durum hem anlatmayı hem de anlamayı zorlaştırmaktadır.” demekte ve Türk lehçelerini kullananların da Türkiye Türkçesi öğrenirken yaşadıkları sorunların başında telaffuz problemleri geldiğini belirtmektedir.

Türkiye Türkçesi, 1991’de Sovyetlerden ayrılarak bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinde en çok ilgi duyulan Türk lehçesi olmayı başarmıştır. Türkiye Türkçesine ilginin çok yoğun olduğu ülkelerin başında Kazakistan gelmektedir. Duman ve Vildan (2023) Kazakistan’da Türk dili çalışmaları hakkında bilgi verdikleri makalelerinde Türkiye Türkçesinin nerelerde öğretiminin yapıldığı, Kazakistan’da Türkçe öğretiminde kullanılan materyaller, Kazakistan’daki öğrencilerin Türkçe öğrenme amaçları, Türkçe öğrenirken yaptıkları genel hatalar, Türkçe öğretiminde yaşanan sorunlarla ilgili bilgiler vermektedirler. Sovyet bakış açısının bölgede hâlâ etkili olmasının neticesinde Kazakistan’da Türkiye Türkçesi yabancı dil statüsünde eğitim kurumlarında öğretilmektedir. Aslında Kazaklar için Türkiye Türkçesi ayrı bir yabancı dil değil, kendi ana dilleri olan Kazak Türkçesinin de bağlı olduğu genel Türkçenin bir lehçesidir. Bu sebeple kendi ana dilini iyi derecede bilen bir Kazak için Türkiye Türkçesi bir yabancı dil öğrenir derecede zor olmayacaktır. Aynı şekilde sesletimle ilgili sorunlarda da bir yabancı dil öğrenirken yaşadığı sesletim sorunlarından farklı bir süreç Kazaklar için geçerli olacaktır.

Türkiye Türkçesi öğrenme sürecinde benzerliklerin olması bazen avantaj gibi görünse de bazı durumlarda ise fonetik küçük farklılıklar telaffuzda Kazaklar için bir dezavantaja dönüşmektedir. Türkiye Türkçesi öğretimi-öğrenimi sürecinde Kazakların hangi seslerin sesletiminde sorunlar yaşadıklarının bilinmesi öğretmenlerin ve öğrencilerin daha bilinçli olmasını sağlayacak ve dil öğrenim sürecini olumlu etkileyecektir. Bu çalışmada Kazakistan’da Türkiye Türkçesi öğrenen Kazak öğrencilerin sesletim sorunlarının neler olduğu, sesletim sorunlarının sebepleri üzerinde durulmaktadır. Sesletim sorunlarının tespitinde öğrencilere sesli okuma çalışmalarının yanında, serbest konuşma etkinlikleri yaptırılmıştır. Bu çalışmanın evrenini üniversitelerin yabancı dil bölümlerinde ikinci yabancı

dil olarak Türkiye Türkçesi öğrenen temel seviyedeki Kazak öğrenciler oluşturmaktadır. Çalışmada Doğu Kazakistan Sarsen Amanjolov Üniversitesinin ve Kazakh American Free Üniversitesinin öğrencileri yer almıştır. Kazakların Türkiye Türkçesi öğrenirken yaptıkları sesletim sorunlarının tespitine yönelik bu çalışmayla Türkiye Türkçesi öğrenen Kazak öğrencilere ve onlara Türkiye Türkçesi öğreten öğretmenlere sesletimle ilgili yol göstermek amaçlanmaktadır.

### **Kazakların Türkiye Türkçesi Öğrenirken Yaptıkları Sesletim Sorunları ve Sorunların Sebepleri**

Sesletim sorunları konuşma ve sesli okuma becerisi sırasında kendisini daha iyi hissettirmektedir. Bu çalışmada da öğrencilere sesli okumalar yaptırılmış, buna ek olarak temel seviye konularına paralel öğrencilere sorular yöneltilerek konuşmalarındaki sesletim sorunları tespit edilmiştir. Uygulama sürecinde sesletimle ilgili sorunlar tespit edilmiş bu sorunların sebepleri bulunmaya çalışılmıştır. Sorunların genel olarak sebepleri şu şekilde gözlemlenmiştir:

1. Alfabe farklılığından kaynaklanan sorunlar.
2. Türkiye Türkçesinde bulunan bazı seslerin Kazak Türkçesinde bulunmamasından veya biraz farklı telaffuz edilmesinden kaynaklanan sorunlar. Aynı şekilde Kazak Türkçesinde olan bazı seslerin Türkiye Türkçesinde olmaması veya farklı telaffuz edilmesi sesletim sorunlarına yol açmaktadır.
3. Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin fonetik özellikleri arasındaki farklılıklardan kaynaklanan sorunlar.
4. Ortak eklerin ve ortak kelimelerin iki lehçe arasında küçük fonetik farklarla kullanılması sebebiyle Kazakların kendi anadillerinden olumsuz aktarım yapmalarından kaynaklanan sorunlar.

Alfabe farklılığından kaynaklanan hatalara temel seviye öğrencilerinde sıklıkla rastlanmaktadır. Bilindiği üzere ses farklı, harf farklıdır; yani bir dilde başka bir sese karşılık gelen bir harf başka bir dilin alfabesinde başka bir sese karşılık gelebilmektedir. Aynı dili konuşan topluluklar bile yazıda farklı alfabeler kullanabilirler. Bilindiği üzere Kazakistan, Sovyetlerden ayrıldıktan sonra Latin alfabesine geçmemiş iki Türk Cumhuriyetinden biridir. Alfabeye dayalı sesletim sorunlarının ilk sebebi Kazakların kullandığı Kiril alfabesinde kullanılan B, E, P, H, C, r, y, harfleri Türk alfabesinde farklı bir sese, Kazak alfabesinde ise farklı seslere karşılık gelmektedir. Kazakçada “B: v”, “P: r”, “H: n”, “C: s” “r: g”, “y: u” sesleri için kullanılmaktadır. E harfi ise kelime başında ve kendinden önce sesli harf varsa “e” değil, “ye” okunmaktadır. Bu sebeple öğrenciler sıklıkla «en > yen, emekli > yemekli, emek > yemek, et > yet» şeklinde kelime başındaki «e»leri «ye» okuyarak yanlış telaffuz etmektedirler. Örneğin bir Kazak öğrenci “emek” kelimesini “yemek” şeklinde okuyabilmekteyken yazılı anlatımda da “yemek pişirdim” yerine “emek pişirdim” şeklinde yazabilmektedir. Yani alfabe farklılığı hem sesletim hem yazma sorunu olarak dil öğrenim sürecine olumsuz etki etmektedir. Görüldüğü üzere temel seviyedeki bir öğrenci Türk alfabesindeki harfleri ve karşıklarını ezberleyip kullanmanın verdiği zorluğun yanında, kendi alfabesinde bulunan ortak şekilli olup farklı sese karşılık gelen harfleri kendi ana dilindeki gibi okuma ve yanlış seslendirme eğiliminden dolayı zorluklar yaşar. Temel seviyedeki Kazak öğrencilerin bu ortak şekilli harfleri ana dilinden olumsuz aktarım yaparak sıklıkla yanlış seslendirme yaptıkları görülür.

Alfabeye dayalı yanlışlar sadece Kiril alfabesi, Latin alfabesi farklılığından kaynaklanmamaktadır. Araştırmaya konu olan üniversite öğrencileri aslında Türkçe sınıfına geldiklerinde hayatlarında ilk kez Latin alfabesi ile karşılaşmamaktadırlar. Türkçe öğrenen üniversite öğrencileri üniversiteye gelinceye kadar İngilizce eğitimle şu ya da bu şekilde muhatap olmakta ve İngilizce öğrenimi sırasında Latin alfabesini öğrenmektedirler. Sorun da burada başlamaktadır. Çünkü İngilizcede her ne kadar harflerin şekilleri ortak görünse de sesletimleri Türk Latin alfabesinden farklıdır. Bu da Türk Latin alfabesi ile tanışmadan önce İngiliz Latin alfabesi ile tanışan öğrencilerin harfleri İngilizcedeki gibi seslendirme eğiliminde olmalarına yol açmakta, bu durum da özellikle sesli okumalarda sesletim sorunlarını beraberinde getirmektedir. Yine aynı şekilde yazmada da İngiliz alfabesinden kaynaklı yanlışlar yapılabilmektedir. Örneğin “G” harfi İngilizcede “ci” şeklinde

okunmaktadır. Öğrenci, Türkçe bir yazıda da «g» harfini «c» okuyabilmektedir. «c» harfinin «k» şeklinde yazılıp okunması da yaygındır. Bu durum «doctor» şeklinde yazım yanlışlarına sebep olmanın yanında «c» ile yazılan Türkçe kelimelerin «k» okunmasını da beraberinde getirmektedir. Kısacası İngilizce Latin alfabesinin seslendirilmesine alışık olan Kazak öğrenciler temel seviyede sıklıkla yazmada ve sesli okumada hatalar yapabilmektedirler.

Ç-ş harflerinin İngiliz Latin alfabesinde bulunmaması bu seslerin İngilizcede tek harfle gösterilmemesi sebebiyle öğrenciler bu seslerin okunmasında ve yazılmasında sorunlar yaşamaktadır. «ç»yi «ş» veya «ş»yi «ç» okuyan öğrencilere rastlanıldığı gibi bu seslerin yazımında da «ç» > ch, «ş» > sh şeklinde yazılabilmektedir. Aynı şekilde «j» sesini «zh» şeklinde yazan ve yanlış telaffuz eden öğrenciler de vardır. Bu sebeple ilk derste alfabe öğretilirken «ç-ş-j» harflerinin yazımı ve sesletimi üzerinde özellikle durulmalı, bir müddet daha öğrencilerin bu seslerle ilgili problem yaşayıp yaşamadıkları öğretmen tarafından gözlenerek, alıştırmalarla doğru kullanımları kalıcı hale getirilmelidir. Öğrencilerin alfabeden kaynaklı yaptıkları yanlışlar ister Kiril alfabesi-Latin alfabesi farklılığından ister ortak şekilli harflerin farklı seslere karşılık gelmesinden ister İngiliz alfabesiyle karıştırılıyor olmasından kaynaklansın, konuşmada, okumada ve yazmada sorunlara yol açmaktadır. Alfabe kaynaklı sorunlar, öğrencilerin dil kabiliyetleri kişisel gayretleri ve dikkatlerine bağlı olarak genellikle temel seviyede çözülmektedir.

Sesletim sorununa yol açan ikinci bir sebep ise Türkiye Türkçesinde bulunan bazı seslerin Kazak Türkçesinde bulunmaması ya da bunun tersi yani Kazak Türkçesinde bulunan bazı seslerin Türkiye Türkçesinde bulunmaması ya da biraz farklı telaffuz edilmesidir. Her ne kadar aynı dilin lehçeleri olsalar da elbette iki lehçe arasında farklı seslerin bulunması, aynı sesin biraz farklı telaffuz edilmesi gibi durumlara rastlanılması çok doğaldır. Örneğin Kazak Türkçesinde bulunan damak n'si (н: ñ), Türkiye Türkçesinde standart Türkçede kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesinde «ñ» sesinin yazı dilinde gösterilmemesi sebebiyle «ñ» ile telaffuz edilen Türkçe kelimeler de «n» ile telaffuz edilir olmuştur. «ñ» sesi ağızlarında hâlâ varlığını devam ettirse bile standart Türkçede yoktur. Kazak Türkçesinde içerisinde «ñ» sesi olan Türkiye Türkçesi ile ortak kelimeleri Kazak öğrenciler «ñ» olarak telaffuz etmeye devam ettiklerinden bunlar sesletim sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Bir de Türkiye Türkçesinde alfabede art damak k'si ve ön damak «k»si tek harfle gösterildiğinden art damak «k»si zamanla gırtlaksı katı telaffuzunu biraz yumuşatmıştır. Kazak Türkçesinde ise ön damak k'si için «K» art damak k'si için «K» kullanılmaktadır. İçerisinde art damak ünlüleri (kalın ünlüler) olan kelimeleri Kazak öğrenciler konuşmada ve sesli okumada Türkiye Türkçesinden daha sert bir şekilde çok belirgin bir art damak «k»si ile telaffuz edebilmektedir. Örneğin «dokuz» kelimesini Kazak öğrenciler daha belirgin bir gırtlaksı k ile söyleme eğilimindedirler. Bu durum konuşmada ve sesli okumada sesletim sorununa yol açmaktadır.

Kazak öğrencilerin en çok hata yaptığı seslerin başında ı-i sesleri gelmektedir. Doğru sesletimi yapılamayan seslerin yazımları da problem olduğundan ı-i harflerinin yazımı da Kazak öğrenciler tarafından sıklıkla karıştırılmakta ı yerine i, i yerine ı yazılabilmektedir. Genellikle ı harflerine nokta ekleyerek i yazma eğilimi Kazak öğrencilerde çok fazladır. Aynı şekilde sesli okuma çalışmalarında da ı-i karıştırılmaktadır. «Bir» kelimesi günlük hayatta sık kullanılan kelimelerdendir. Kazak alfabesi ile «Бір» şeklinde yine «i» harfi ile yazılan kelimenin Kazak Türkçesinde sesletimi i'den çok «ı» sesine yakındır, r harfi de daha baskın ve vurgulu söylenmektedir. Bu sebeple sadece temel seviye öğrencilerinde değil, sonraki düzeylerdeki öğrencilerde de 1 rakamı sıklıkla «bır» şeklinde ı'lı ve r baskın şekilde telaffuz edilmektedir. Yine sık kullanılan kelimelerden birisi olan «biz, siz» zamirleri de Kazak öğrenciler tarafından «bız, sıız» şeklinde Kazak Türkçesinde telaffuz edildiği gibi «ı» sesine yakın seslendirilmektedir. Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi arasında ortak olan fakat biraz farklı bir sesletime sahip olan kelimelerin telaffuzunda öğrenciler daha da zorlanmakta ana dillerinden olumsuz aktarım yaparak Kazak aksanı ile telaffuza meyilli olmaktadırlar. Bu türden örneklerin sayısı arttırılabilir. Yine «ı» sesi ile biten kelimeler «salı» kelimesi örneğinde olduğu üzere Kazak öğrenciler tarafından «i»li «salı» şeklinde yanlış telaffuz edilebilmektedir. İ'lerin «ı», ı'ların «i» şeklinde yanlış telaffuzları Türkçe öğrenen Kazak öğrenciler arasında yaygın bir durumdur. Görünüşte «i» harfinin Türkçe transkribi her ne kadar «ı» şeklinde yapılsa da aslında Kazak Türkçesinde «ı» harfinin «ı»ya



yakın olduğu Kazaklara Türkiye Türkçesi öğreten öğretmenler tarafından göz önünde bulundurulması ve -i seslerine yönelik telaffuz çalışmalarının yaptırılması faydalı olacaktır.

Ö ve ü seslerinin telaffuzlarında da Kazak öğrencilerin sorunlar yaşadığı gözlenmektedir. Bu durum “ö” ve “ü” seslerinin Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesinden biraz farklı telaffuz edilmesinden kaynaklanmaktadır. Yine bu iki ses de art damak ünlüsüne yakın olarak “ö” sesi “o”ya, “ü” sesi ise “u”ya yakın olarak bazen de ö sesi ile ü sesi birbirine karıştırılarak seslendirilebilmektedir. “Köye gittim.” yerine “Köye gittim” şeklinde yanlış söyleyişlere temel seviyede sıklıkla rastlanmaktadır. Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki birebir «ü» sesi olduğunu söylemek de çoğu zaman zordur. «u» ya yakın telaffuz edilen bir «ü» sesinden bahsedilebilir. Bu sebeple içerisinde «ü» sesi olan bazı kelimelerin «u» sesine yakın telaffuz edildiği, hatta bazen «ö» sesi ile karıştırıldığı görülür. gül > gul, güzel >guzel, küçük > kuçuk şeklinde yanlış kullanımlar olabilmektedir.

Bunlara ek olarak Kazak Türkçesinde “ğ” sesinin olmaması da hem konuşmada hem sesli okumada hem de yazmada Kazak öğrencilerde temel seviyede sorunlara yol açmaktadır. Temel seviyede ilk kez karşılaştığı bu harfi okumakta güçlükler yaşamakta, kulağı alışkın olmadığı için dinlemede de bu sesleri fark edememektedirler. İçerisinde “ğ” olan kelimelerin sesletimini ayırt edemediklerinden dikte çalışmalarında da bu kelimelerin yazımında sorunlar yaşamaktadırlar. Görüldüğü üzere sesletimle ilgili sorunlar sadece konuşma becerisine değil, dinleme, okuma, yazma becerilerine de olumsuz etki etmektedir. Türkiye Türkçesi öğretilirken “ğ” sesi ilk haftadan itibaren üzerinde durulması ve nasıl seslendirileceği ile ilgili özel çalışmaların yapılması gereken bir sestir. “<ğ> son seste bulunuyorsa öndeki ünlüyü uzatır (çığ, dağ vb.). <ğ>’nin önünde bir ünlü ardında bir ünsüz varsa ünlü uzun okunur (kağrı, vb.). <ğ> aynı nitelikteki iki ünlü arasındaysa ünlüler birbirine ulanarak uzarlar (düğün vb.).” (Erdem Nas, 2019: 69). “ğ” sesinin nasıl telaffuz edileceği örneklerle öğrencilere kavratılmalıdır.

Yazıda gösterilsin ya da gösterilmesin düzeltme işareti kullanılan ve içerisinde daha ince ya da daha uzun telaffuz edilen seslerin olduğu kelimeler de Kazak öğrenciler için sesletim problemi yaratmaktadır. “hâlâ”, “hayal” kelimeleri buna örnek verilebilir.

Kazak öğrencilerin sesletimle ilgili yaşadıkları sorunların sebeplerinden üçüncüsü ise Kazak Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasındaki fonetik farklardır. Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi her ne kadar aynı dilin lehçeleri olsa da bu iki lehçe arasında fonetik farklılıklar mevcuttur. Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi arasındaki ses farklılıklarını bilmek öğrencilerin hangi seslerde kendi ana dillerinden olumsuz aktarım yapacaklarını, hangi sesleri sesletimde zorlanacakları konusunda öğreticilere önemli ip uçları verecektir. Bu da öğreticilerin Kazakların nerelerde yanlış sesletim yapacaklarını tahmin etmeleri ve öğrencileri bu noktalarda uyardıkları açısından önemlidir. Örneğin Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki düzlük-yuvarlaklık uyumu (küçük ünlü uyumu) yoktur. Bu sebeple yuvarlak ünlülü hecelerden sonra u-ü sesleri eklerde kullanılmaz. Bundan dolayı bir Kazak’ın konuşurken kendi anadilindeki gibi “gördim” şeklinde ekteki yuvarlak ünlüyü düzleştirilmesi kendi anadilinden yaptığı bir olumsuz aktarım olarak sıkça rastlanan bir durumdur. Bu basit gibi görünen ses uyumu bile düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre şekillenen bütün eklerin kavranmasında, aktif kullanımında Kazaklar için bir sorun oluşturmaktadır. Her ne kadar ilk dersten itibaren a-ı’dan sonra→ı, e-i’den sonra→i, o-u’dan sonra→u, ö-ü’den sonra ü gelmesi gerektiği öğrencilere verilse bile, öğrencilerin özellikle temel seviyede kendi ana dillerinde olumsuz aktarım yaptıkları ve eklerin yuvarlak varyantlarını kullanmakta zorlandıkları görülmektedir. Kendi ana dilinden kaynaklanan bu sesletim sorunu sadece konuşmada değil yazmada da öğrenciye problem oluşturmaktadır.

Ses değişmelerini bilmek, öğretmenin işini kolaylaştıracağından Kazaklara Türkiye Türkçesi öğreten öğretmenlerin iki lehçe arasındaki ses değişmelerini öğrenmesi yerinde olacaktır. Türkiye Türkçesindeki ş’lerin Kazak Türkçesinde s (örnek: baş > bas; beş > bes, kaş > kas...); ç’lerin ş (uçak > uşak, üç > üş...); kelime başındaki y’lerin j (yıl > jıl, yol > jol...); kelime başındaki d’lerin t (dil > til, demir > demir...), kelime başındaki ön damak g’lerinin k (göl > köl, gün > kün...) (bkz. Tamir, 2013) olması gibi iki lehçe arasındaki belli başlı ses özelliklerinin öğrencilere hissettirilmesi, öğrencilerin sesletimle ilgili daha dikkatli olmasını sağlayacaktır. Öğrenciler her ne kadar ses değişmelerinin

mantığını kavraya bile zaman zaman kendi ana dillerindeki ses özelliklerine uygun seslendirme eğiliminde olmaları kaçınılmazdır. Bu durum öğrencilerin pratik yapımlarıyla ve öğretmen eşliğinde sesletim hatalarını düzeltmeleriyle zamanla ortadan kalkacaktır.

Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki ortak ekler, ortak kelimeler fonetik farklılıklar sebebiyle sesletim sorunlarını beraberinde getirmektedir. Fonetik farklılığa sahip ortak kelimelerde kendi ana dillerindeki söyleyişe daha yatkın olan öğrenciler, olumsuz aktarımlar yapmakta ve bu kelimeleri Kazak Türkçesindeki gibi seslendirmektedirler. Bu türden ortak görünen fakat fonetik farklılığa sahip ekler, kelimeler; konuşma, okumada, yazmada öğrencileri yanlışla götürmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi arasında sıfır sayısı dışında tüm sayılar, küçük fonetik farklarla aynıdır. Bu küçük fonetik farklar büyük telaffuz sorunlarına yol açmakta, kendi anadilinden olumsuz aktarım yapmanın en tipik örneği sayıların öğretiminde ortaya çıkmaktadır. Sınıfta okuma çalışmaları yapılmalı, özellikle Kazakların tipik olarak hata yaptıkları “bir, üç, beş, sekiz, dokuz, yirmi, kırk, elli, bin” gibi belli sayılar sınıfta öğretilirken Kazakların nerelerde yanlış sesletim yaptıkları vurgulanmalı, öğretmen model olarak doğru telaffuzlarını vermeli, sınıfta okuma çalışmaları yapılmalı, evde pekiştirebilmeleri için sayılarla ilgili ses kaydı öğrencilere gönderilmelidir. Sonraki birkaç derste de hatırlatma yapılarak konu pekiştirilmeye çalışılmalıdır. Her ne kadar doğru telaffuzlarını öğrenseler bile öğrencilerin sonraki dönemlerde de zaman zaman anadillerinden olumsuz aktarım yapmaya devam ettikleri ve kelimeyi yanlış seslendirdikleri görülecektir. Bu önceden yerleşmiş bir bilginin yerine yenisinin koymasının güçlüğünden ileri gelmektedir. Her ne kadar sayıların telaffuzunun mantığını kavraya da öğrenci daha çok pratik yaparak bu teorik bilgiyi pekiştirmeye ihtiyaç duyacaktır. Bu noktada öğretmene önemli görev düşmektedir; öğretmen rastladığı yanlış telaffuzları anında ders esnasında doğrularını hatırlatmak sureti ile pekiştirme yoluna gitmelidir.

Başka bir dil öğrenen öğrencilerin kendi anadillerinden olumlu-olumsuz aktarımlar yapmaları sık görülen bir durumdur. Türkiye Türkçesi öğrenen Kazak öğrenciler de Kazak Türkçesinden olumlu aktarım yaparak bazı dil özelliklerini çabuk kavramak gibi avantajlar yaşarken bazen de olumsuz aktarımlar yaparak dezavantajlı duruma geçmektedirler. Özellikle kendi dilinin farklı lehçesinin öğreniminde telaffuzla ilgili olumsuz aktarımlar sıklıkla görülür. Aslında yukarıda sayılan birçok telaffuz hatasının da temelinde anadilden yapılan olumsuz aktarımlar yatmaktadır. Gerek Türkçe kökenli gerekse batı dillerinden girmiş ortak kelimelerin telaffuzlarında ve yazımlarında Kazak öğrencilerin temel seviyede zorluklar yaşadıkları gözlenmiştir. Bu kelimeler örnek verilecek olursa “otobüs> avtobus, rektör> rektor, üzüm> jüzim, spor> sport, üniversite> universitet” gibi kelimeler örnek verilebilir. Öğrenciler ortak olan bu kelimeleri kendi ana dillerindeki gibisendirme eğiliminde olmaktadır. Bu durum sadece konuşmada değil, sesli okumada da kendini hissettirmektedir. Örneğin “Benim bir pılanım var.” şeklinde ı’lı ve “L” sesinin kalın bir şekilde seslendirilmesi Kazaklar arasında çok yaygındır.

Bir kişiye önceden farklı (ya da yanlış) öğrendiği bir şeyin doğrusunu öğretmek, sıfırdan bir şey öğretmekten daha zordur. Bu sebeple kendi anadilinde küçük fonetik değişmelerle iki lehçede ortak olan kelimelerde Kazakların Kazakça telaffuzlarından kurtulmaları çok zor olmaktadır. Bu durum sıfırdan Türkçe öğrenen bir kişiye göre Kazakları dezavantajlı duruma düşürmektedir.

Kazakçaya yabancı dilden (Arapçadan-Farsçadan veya farklı bir dilden) giren Türkiye Türkçesi ile ortak kelimelerde de fonetik farklılıklar vardır. Örneğin f’ler Kazakçada «p» (defter> de**p**ter), Arapçadaki ayın harfi «g» (alim> galım), kelime başı v’ler «o» (vatan> otan), kelime başı h’lerin bazıları düşmüş bazıları «g/k,q» (hava > ava; hamburger > gamburger; hazine > qazına). İşte bu şekilde yabancı dilden giren farklı fonetiğe sahip kelimelerin Türkçe telaffuzlarının Kazaklar tarafından öğrenilmesi de bazen sıkıntı olmaktadır.

Olumsuz aktarım sadece farklı fonetiğe sahip kelimelerde görülmemekte, farklı fonetiğe sahip eklerde de öğrenci okuduğu cümlede ekleri kendi anadilindeki gibi tamamlayarak okumada yanlış seslendirmeler yapabilmekte, aynı durum konuşmada da telaffuz hatalarına yol açmaktadır. Örneğin

“yaşındayım” yerine “yastamın” (Kazakçası “jastamın” şeklinde) demek, böylece yarı Türkiye Türkçesi yarı Kazak Türkçesi karma bir selendirme ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere hâl ekleri küçük fonetik farklılıklarla Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde ortaktır. İşte o fonetik farklılıklar özellikle serbest konuşma alıştırmalarında sıklıkla problem olmaktadır.

<b>HÂL EKLERİ /DURUM EKLERİ (СЕПТИКТЕП)</b>				
<b>Yalın hâli</b> (Атау септігі)	Kim? Ne? (Кім? Не?)	Eki yok (жалғаусыз)	Aygül (Айгүл)	Sınıf (сынып)
<b>Yaklaşma hâli</b> (Барыс септігі)	Nereye? Kime? Neye? (Қайда? Кімге? Неге?)	-а /-е (-ға, -ге, -қа, -ке)	Aygül'e (Айгүлге)	Sınıfa (сыныпқа)
<b>Belirtme hâli</b> (Табыс септігі)	Nereyi? Kimi? Neyi? (Қай жерді? Кімді? Неңі?)	-і /-і/ -у/ -ү (- ды, -ді, -ты, -гі)	Aygül'ü (Айгүлді)	Sınıfı (сыныпты)
<b>Bulunma hâli</b> (Жатыс септігі)	Nerede? Kimde? Neyde? (Қайда? Кімде? Неде?)	-да/ -де/ -та/ - те (-да, -де, -та, -те)	Aygül'de (Айгүлде)	Sınıfta (сыныпта)
<b>Uzaklaşma hâli</b> (Шығыс септігі)	Nereden? Kimden? Neden? (Қайдан? Кімнен? Неден?)	-дан/ -ден/ - тан/ -тен (-нан, -нен, -тан, -тен, -дан, -ден)	Aygül'den (Айгүлден)	Sınıftan (сыныптан)
<b>İlgi hâli</b> (Лік септігі)	Nerenin? Kimin? Neyin? (Қай жердің? Кімнің? Ненің?)	-м/ -ім/ -un/ün -пim/ -пim / -nün/ -nün (- нын, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің)	Aygül'ün (Айгүлдің)	Sınıfın (сыныптың)

**Tablo 1:** Түрік тіліне кіріспе (Türkiye Türkçesine Giriş) adlı kitaptan (Duman ve Amirtayeva, 2022: s. 60)

Hâl ekleri içerisinde bulunma ve uzaklaşma hâl ekleri iki lehçede aynı olduğu için sorun olmazken, yaklaşma, belirtme, ilgi ve vasıta hâlleri fonetik farklılıklardan dolayı sorun olmakta, öğrenciler bu ekleri kendi anadillerindeki gibi ekleyip telaffuz etmektedirler. «Evge, evdi, evdin, evmen...» yarı Türkiye Türkçesi yarı Kazak Türkçesi kullanımlar ortaya çıkmaktadır.

Görülen geçmiş zaman iki lehçede ortak olmasına rağmen Türkçedeki küçük ünlü uyumu Kazak Türkçesinde olmadığından görülen geçmiş zaman eki Türkçede 8 varyantken Kazak Türkçesinde u'lu, ü'lü kullanımları olmadığı için 4 varyanttır. Bu da yine son hecesinde «o, u», «ö, ü» bulunan fiillerde Kazakların geçmiş zaman ekini yuvarlak değil, düz telaffuz etmelerine yol açmaktadır. Gör-dü > gör-di (Kz. Kördi); ol-du > ol-dı (Kz: boldı); oturdu > oturdı/oturdu (Kz.otırdı); gül-dü > gül-di (Kz. Kül-di). Görüldüğü üzere görülen geçmiş zamanda da yarı Türkiye Türkçesi yarı kazak Türkçesi kullanımlar ortaya çıkmaktadır. Tabii burada verilen en sık karşılaşılan birkaç örnek dışında içerisinde özellikle «i» ses bulunan eklerin tamamında bu sorun olabilmektedir. Çünkü küçük ünlü uyumu sebebi ile «i» olan eklerin Türkçede «ı, i, u, ü» 4 varyantı varken Kazakçada «u» ve «ü»lü kullanımları olmaması telaffuz hatalarını da beraberinde getirmektedir. Temel seviyenin başında öğretilen «Nerelisin?» sorusuna cevap “-ı, -i, -u, -ü” 4 varyant olması gerekirken, ana dillerinden olumsuz aktarım sebebi ile yanlış telaffuzlara rastlanmaktadır. Hatta Kazak Türkçesinde «L» sesi ile başlayan eklerin «d»li varyantları olduğu da düşünülecek olursa bütün bu farklılıklar ana dilden yapılan olumsuz aktarımlara yol açtığından telaffuz hatalarını da beraberinde getirecektir. Örneğin Kazak Türkçesinde çokluk ekinin «-lar, -ler, -dar, der, -tar, -ter» (göz-ler > köz-der, ördek-ler > üyrek-ter kullanımlarında olduğu gibi) 6 varyantı olması sebebiyle bu ekte de temel seviyede telaffuz hataları ve yazım hataları görülebilmektedir. İyelik ekleri, soru eki, ek fiil eklerinde de ana dilden yapılan olumsuz aktarımlardan kaynaklı telaffuz hataları yapılmaktadır.

## Sonuç ve Öneriler

Bir dili konuşulduğu ülkede öğrenmek her an dile maruz kalma, pratik imkânı bulma açısından çok önemlidir. Küreselleşen dünyada öğrenilen hedef dille ilgili internet ve dijital materyallerin kolaylıkla elde edilebilir hale gelmesine rağmen öğrenilen hedef dilin kendi doğal konuşma ortamında değil de dilin kullanılmadığı başka bir ortamda öğrenilmesi özellikle pratiğin geliştirilebilmesi açısından dezavantajlı bir durumdur. Türkiye Türkçesinin Kazakistan'da öğrenen öğrencilerin Türkçe ile karşı karşıya kalmaları genellikle ders saati ile sınırlı kalmakta, öğrencinin özel bir ilgisi ve çabası yoksa ders saati de yetersiz gelmektedir. Bunun yanında Kazakların Türkiye Türkçesini öğrenmeleri yeni bir yabancı dil öğrenmek gibi zor olmayacaktır. Türkiye Türkçesi Kazaklar için kendi ana dillerinin bir lehçesini öğrenmek olduğundan, yabancı dil öğrenmedeki gibi süreç ağır ilerlememekte, kısa sürede çok hızlı sonuçlar alınmaktadır. Kazak öğrencilerin kendi dillerinden yapacakları birçok olumlu aktarım yardımıyla Türkiye Türkçesini kısa sürede öğrendikleri gözlemlenmiştir. Öte yandan iki lehçe arasında birçok farklılıklar, ses değişimleri de vardır. İşte bu ses değişimleri bazen dil öğrenme sürecini olumsuz etkilemekte, özellikle fonetik farklılıklardan kaynaklanan olumsuz aktarımlar sebebiyle birtakım telaffuz hataları ortaya çıkmaktadır. Her iki lehçe arasında birçok kelime ortaktır. Öte yandan Kazak Türkçesinin fonetik özelliklerini taşıyan ortak kelimeler, bazen öğrenciler açısından anadillerinden olumsuz aktarımları da beraberinde getirmekte ve Türkçe kelimeleri Kazak fonetiğine göre telaffuz etmelerine yol açmaktadır. Yerleşmiş bir bilgiyi değiştirmek, bir kişiye sıfırdan bir bilgi yerleştirmekten daha zor olduğu bilinmektedir. Bu sebeple Kazakça fonetiğe sahip ortak kelimelerin sesletimleri ile ilgili sorunlar her öğrencide zaman zaman rastlanmakta, telaffuzunu bildikleri bir kelimeyi bile yer yer kendi ana dillerinin fonetiği ile seslendirebilmektedirler. Bu duruma sesli okuma etkinliklerinde rastlanılmakla birlikte asıl serbest konuşma etkinliklerinde kendisini çok daha fazla göstermektedir.

Dil öğreniminde/öğretiminde temel beceriler genel anlamda “anlama, anlatma” becerileri olmak üzere iki ana başlıkta ele alınabilir. Dinlediğini anlama becerisinde de konuşarak anlatma becerisinde de doğru sesletim önemlidir. Kelimenin sesletimine aşına olunmaması hâlinde sağlıklı bir dinlemeden, duyulan seslerin ayırt edilmesinden bahsedilemez. Aynı şekilde kelimelerin doğru telaffuz edilememesi durumunda da öğrencinin konuştukları anlaşılır olmayacak mesaj yerine ulaşmayacaktır.

Doğru telaffuzun kazandırılmasında öğretmenin rolü çok büyüktür. Özellikle Türkçeyi Türkiye’de değil de başka bir ülkede öğrenen bireylerin belki de Türkçe iletişime geçebilecekleri tek kişi öğretmenleri olacaktır. Bu sebeple öğretmen ilk dersten itibaren doğru sesletim üzerinde durmalı, sesletimi sonraya ertelememeli, tanışmada ilk kelime olan “merhaba”dan başlayarak sınıfta herkese söz hakkı vererek, öğrenilen her bir unsurun doğru telaffuz edildiğinden emin olmalıdır. Bu konuda bazı öğrenciler daha kabiliyetli olacakken bazı öğrencilerin doğru telaffuzu öğrenmeleri zaman alabilir. Özellikle her sınıfta kendi anadilinden olumsuz aktarım yapan, belli sesleri çıkaramayan, belli sesleri birbiri ile ısrarla karıştıran öğrenciler olacaktır. Bu öğrenciler de sınıfta rencide edilmeden ama ısrarla bu yanlışlarını aşmalarına yardımcı olacak şekilde uyarılmalıdırlar. Gerekliyse bu tür yoğun sesletim sorunu yaşayan öğrencilere ekstra görevlendirmelerle sesletimle ilgili sorunlarını çözmelerine yardımcı olunmalıdır.

Bilindiği üzere Kazakistan Türkiye’nin üç buçuk katı büyüklüğünde geniş bir coğrafyaya sahip bir ülkedir. Bu sebeple ülkenin doğusu, batısı, kuzeyi güneyi arasında konuşulan Kazakça bile farklılıklar gösterebilmektedir. Bu çalışma Doğu Kazakistan Bölgesinde yer alan Öskemen şehrindeki öğrenciler üzerinde yapılmıştır. Belki burada karşılaşılan bir seslendirme hatası başka bir bölgedeki öğrencilerde bulunmayabilir.

Bir yabancı dil öğrenirken ya da öğretirken hedef kitleye has yapılan telaffuz hatalarından haberdar olmak öğrenme sürecini olumlu etkileyecektir. Tabii sadece hataların ne olduğunu teorik olarak bilmek yeterli olmayacak, öğrenilen teorik bilgileri pratik uygulamak da gerekecektir. Kısacası Kazakların Türkiye Türkçesi öğrenirken yaptığı hataları bilen bir öğretmen, konuyu sadece anlatmakla kalmaz, hedef kitleyi muhtemel hatalar konusunda da uyarır ve en sık yapılan hatalarla ilgili uygulamalar yaparsa telaffuz hataları en aza inecektir.

**Kaynakça**

- Çetin, İ. (2019), Ana dili Türkçe olmayanlara Türkçe öğretiminde telaffuz problemi. *Prozodi (Bürün Bilimi) ve Konuşma Çalıştayı*. Ankara: TDK
- Duman, G. B ve Amirtayeva, S. K. (2022). *Түпик мiлiне кiпiсiне (Түрkiye Түркçесiне Giriş)*. Öskemen: Berel Baspası
- Duman, G. B ve Öncül, V. (2023). Kazakistan'da Türk Dili Çalışmaları. *Yurt Dışında Türkoloji ve Türkçe Öğretimi 3: Dünyada Türkçe Öğretimi* (Ed.: Yılmaz, Y. & Çangal, Ö.). Kırklareli & Erzurum. FENOMEN & RumeliYA Yayıncılık Publishing
- Erdem Nas, G. (2019). Türkçede tek seslemlı sözcüklerdeki seslerin süre özellikleri. *Prozodi (Bürün Bilimi) ve Konuşma Çalıştayı*. Ankara: TDK
- Kara, Ş. (2004). Ana Dil Edinimi ve Erken Yaşta Yabancı Dil Öğretimi. *Eğitim Fakültesi Dergisi XVII* (2), s. 295-314
- Kurt, M. (2019), Yabancılar a Türkçe öğretiminde telaffuzun geliştirilmesine yönelik uygulamalar. *Prozodi (Bürün Bilimi) ve Konuşma Çalıştayı*. Ankara: TDK
- Tamir, F. (2013). Türkiye Türkçesi Açısından Kazak Türkçesine Bir Bakış. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 321-331.

## SADƏ CÜMLƏNİN DETERMINANT ÜZVLƏRİ

### DETERMINANT MEMBERS OF THE SIMPLE SENTENCE

Gültəkin ƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,*

*AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,*

*Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsi, aparıcı elmi işçi, Azərbaycan*

*ORCID ID:0009-0004-3197-3654*

*drgultekin.aliyeva@mail.ru*

#### Özət

Qədim Hind, Yunan və ərəb dilçiliyindən başlayaraq, müasir rus və türkoloji dilçilikdə cümlə üzvləri problemi daim diqqət mərkəzində olmuş və bu günə kimi öz aktuallığını itirməmişdir. Dilçiləri cümlə üzvləri ilə bağlı daim bir tərəfdən o məsələ düşündürmüşdür ki, söz, nitq hissəsi və cümlə üzvlərinin sərhəddi necə müəyyənləşdirilməlidir, digər tərəfdən isə cümlə üzvlərinin sayı ilə əlaqədar məsələ olmuşdur. Cümlə üzvlərinin sayı, əsas və ikinci dərəcəli olması kimi mövzular müzakirə olunmuş və mübahisə doğurmuşdur. Lakin cümlə üzvləri ilə bağlı digər maraqlı bir məsələ də var ki, o da cümlənin determinant üzvləridir.

Cümlə üzvlərinə ənənəvi yanaşma baş və ikinci dərəcəli üzv məsələsini ortaya gətirsə də determinant üzvlər fərqli xarakter daşıyır. Determinantlar sanki cümlənin həcmi genişləndirir. Determinant latınca *determinans* sözündən alınaraq aydınlaşdıran, müəyyənləşdirən mənasını bildirir. 1970-ci illərə qədər Azərbaycan və rus dilçiliyində determinant cümlə üzvlərindən bəhs olunmamışdır. “Determinant” termini Avropa dilçiliyində hələ 1970-ci illərdən işlənsə də, rus dilçiliyində 1980-ci illərdən istifadə edilmişdir. Mətn dilçiliyi inkişaf etdikcə, aktual üzvlənmə məsələsi tədqiqata cəlb edilərək araşdırıldıqdan sonra ara-sıra determinantlardan da istifadə olunmağa başlandı. Azərbaycan dilçiliyində determinantlara K.Abdullayev, Q.Kazımov, E.Bəyzadə, A.Məmmədov və başqalarının əsərlərində rast gəlirik. Rus dilində determinantı ilk dəfə N.Y.Şvedova aşkar edib və təhlil etmişdir. Determinant yeni bir cümlə üzvü deyil. O, zərflik, onun növlərindən və tamamlıqdan ibarət olur. Zərflik və tamamlıqlar zaman, məkan, səbəb, obyekt, subyekt bildirərək cümləni tam əhatə etdiyi üçün aid olduğu xəbərlə əlaqələnir və semantikasına görə bütün üzvlərə ayrılır. Məsələn: *Müharibədən sonra hamı həvəslə, yorulmadan çalışırdı ki, ölkəyə öz töhvəsini versin* (İ.Hüseynov). *Дорога в терпении показала ему чрезвычайно длинную* (Достоевский). Cümlənin “determinant üzvləri” konstruksiyaların qurulmasında rolu və digər linqvistik xüsusiyyətləri baxımından həm türkologiyada, həm də rus dilçiliyində indiyə qədər ətraflı araşdırılmamışdır.

**Açar sözləri:** cümlə üzvləri, determinant, baş üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər.

#### Abstract

Beginning with ancient Indian, Greek and Arabic linguistics, the problem of members of a sentence has always been in the center of attention in modern Russian and Turkological linguistics and has not lost its relevance to this day. On the one hand, linguists have always thought about the issue of how to determine the boundaries of words, parts of speech, and members of sentence, and on the other hand, there has been an issue related to the number of members of sentence. Topics such as the number of members of sentence, main and secondary, have been discussed and debated. However, there is another interesting issue related to members of sentence, which is the determiner members of the sentence. Although the traditional approach to members raises the issue of primary and secondary members, determiner members have a different character. Determiners seem to expand the scope of the sentence. Determinant is derived from the Latin word *determinance* and means clarifying, determining.

Until the 1970s, there was no mention of determinative members in Azerbaijani and Russian linguistics. Although the term “determinant” has been used in European linguistics since the 1970s, it has been used in Russian linguistics since the 1980s. As text linguistics developed, determinants were occasionally used after the issue of actual division was investigated and researched. We find determinants in Azerbaijani linguistics in the works of K.Abdullayev, G.Kazimov, E.Beyzade, A.Mammadov and others. The determiner in the Russian language was first discovered and analyzed by N.Y.Shvedova. A determiner is not a new member of the sentence. It consists of an adverb, its types, and object. Adverbs and objects indicate time, place, cause, object, subject, and because they fully cover the sentence, they are related to predicate they belong to and are divided into all members according to their semantics. For example: *Müharibədən sonra hamı həvəslə, yorulmadan çalışırdı ki, ölkəyə öz töhvəsini versin* (İ.Hüseynov). *Дорога в терпении показалась ему чрезвычайно длиною* (Достоевский). “Determinant members” of the sentence have not been investigated in detail both in Turkology and in Russian linguistics in terms of their role in forming constructions and other linguistic features.

**Keywords:** members of sentence, determinant, main members, secondary members.

### Giriş

Cümlə üzvləri problemi həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş və onların semantikas, qrammatik xüsusiyyətləri hər zaman bu və ya digər səviyyədə tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Qədim Hind, Yunan və ərəb dilçiliyindən başlayaraq, müasir rus və türkoloji dilçilikdə də cümlə üzvləri problemi öyrənilmiş və bu günə kimi öz aktuallığını itirməmişdir. Dilçiləri cümlə üzvləri ilə bağlı daim bir tərəfdən o məsələ düşündürmüşdür ki, söz, nitq hissəsi və cümlə üzvlərinin sərhəddi necə müəyyənləşdirilməlidir, digər tərəfdən isə cümlə üzvlərinin sayı ilə əlaqədar məsələ olmuşdur. Cümlə üzvlərinin sayı, əsas və ikinci dərəcəli olması kimi mövzular müzakirə olunmuş və mübahisə doğurmuşdur. Lakin cümlə üzvləri ilə bağlı digər maraqlı bir məsələ də var ki, o da cümlənin determinant üzvləridir. Dilçilikdə determinantın cümlənin xüsusi sintaktik kateqoriyası kimi təhlili artıq şübhə doğurmur. Məhz burada Azərbaycan və rus dillərində determinant üzvlərin tədqiqindən danışacağıq. Əsasən dilçi alimlərin müxtəlif fikirlərini şərh edərək, Azərbaycan və rus dillərində olan determinant üzvlərin mənşəyi və sintaksis sistemindəki yerini nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

Determinant cümlə üzvləri yeni xarakteri ilə əhəmiyyət kəsb edir. Cümlə üzvlərinə ənənəvi yanaşma baş və ikinci dərəcəli üzv məsələsini ortaya gətirsə də determinant üzvlər fərqli xarakter daşıyır. Cümlənin elə üzvləri var ki, bu və ya digər baş üzvə deyil, bütöv cümləyə, yəni onun ümumi məzmununa aid olur. Determinantlar sanki cümlənin həcmi genişləndirir. Lakin bu zahirən belədir. Belə cümlələrə determinant deyilir. Determinant latınca *determinans* sözündən alınaraq aydınlaşdırın, müəyyənləşdirən mənasını bildirir.

Demək olar ki, 1970-ci illərə qədər Azərbaycan və rus dilçiliyində determinant cümlə üzvlərindən bəhs olunmamışdır. “Determinant” termini Avropa dilçiliyində hələ 1970-ci illərdən işlənsə də, rus dilçiliyində 1980-ci illərdən istifadə edilmişdir. Mətn dilçiliyi inkişaf etdikcə, aktual üzvlənmə məsələsi tədqiqata cəlb edilərək araşdırıldıqdan sonra ara-sıra determinantlardan da istifadə olunmağa başlandı. Burada determinant cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri ilə əlaqələndirilmişdir. Son illərə qədər nə akademik qrammatikalarda, nə də tədqiqatlarda determinant cümlə üzvlərindən danışılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində determinantlara K.Abdullayev, Q.Kazimov, E.Beyzadə, A.Məmmədov və başqalarının əsərlərində rast gəlirik. Q.Kazimov yazır: “Determinant cümlənin həcmi genişləndirən sərbəst söz-formalar, söz birləşmələridir”. Rus dilində determinantı ilk dəfə N.Y.Şvedova aşkar edib təhlil etmiş və nəzərdən keçirmişdir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hal və prepozisiya hal formalarının başqa sözlərə münasibətdə “müstəqilliyi”, cümlə strukturunda xüsusi mövqeyi (onların başqa sözlərlə formal-semantik əlaqəsinin olmaması və bütövlükdə bütöv cümləyə münasibəti)” müəyyən sintaktik münasibətləri ifadə etməkdə onların “müstəqilliyinə” çoxdan diqqət yetirilmişdir [Шведова, 1968, s. 88].

Dilçi alimlərin müxtəlif fikirlərini nəzərdən keçirərək Azərbaycan və rus dillərində olan determinantların mənşəyi və sintaksis sistemindəki yeri baxımından tədqiq etməyə çalışırıq. Bütün cümləyə, yaxud onun predikativ əsasına aid olan söz formalarının və söz birləşmələrinin ola biləcəyi

mövqe N.Y.Şvedovanın determinantlarla bağlı yazdığı əsərdə öz əksini tapmışdır [Шведова, 1964, s. 181–193]. Keçən əsrin ortalarında dilin sintaktik quruluşunu öyrənərkən cümləni genişləndirən, mürəkkəbləşdirən söz və birləşmələrin qanunauyğunluqları daha dərinədən öyrənilməyə başlandı ki, ona determinant adlanan konstruksiyalar deyildi. 50-ci illərdə V.V.Vinoqradov belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, geniş cümlədə bəzi ikinci dərəcəli üzvlər nə “subyekt qrupu”, nə də “predikat qrupu” ilə birbaşa əlaqəli ola bilməz. Cümlənin bu cür ikinci dərəcəli üzvləri, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, güzəşt və şərt ümumilikdə cümlənin qalan hissəsinə bilavasitə aid ola bilər [Виноградов, 1947, s. 145]. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri bütövlükdə bütün cümləyə aid ola bilər. Bütövlükdə bütün cümləyə aid olan ikinci dərəcəli üzvlər “cümləyə daxil olan heç bir ifadənin komponenti deyil” [Abdullayev, 1998, s. 522]. Determinantlara qrammatika kitablarında deyil əsasən akademik qrammatikalarda münasibət birmənalı deyil. Cümlə bir-birindən fərqli mənə və vəzifəyə malik müxtəlif mövqeli sözlərdən düzəlir ki, bunlara da cümlə üzvləri deyilir. Lügəvi mənaya və qrammatik şəklə malik hər bir söz və ya söz birləşməsi cümlə üzvü ola bilər. Cümlə üzvlərindən bəziləri cümləni quruluş cəhətdən yaratmaqda və bitmiş bir fikri ifadə etməkdə ən zəruri və həlledici əhəmiyyətə malikdirsə, digərləri bunları izah etməyə, aydınlaşdırmağa, mənalarını tamamlamağa xidmət edir. Cümlə üzvləri müxtəlif vəzifəyə malik olmalarına baxmayaraq, bir-biri ilə sıx qrammatik (sintaktik) əlaqədə – tabeəddi və ya tabe mövqeyində olub, mənaca tam bir vahid olan cümlələri yaradır. Bildiyimiz kimi həm rus dilçiliyində, həm də türkologiyada cümlə üzvləri konstruksiyanın qurulmasında tutduqları mövqeyə görə iki yerə ayrılır: Baş və ikinci dərəcəli cümlə üzvləri. Baş üzvlər mübtədə və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlərsə tamamlıq, təyin və zərflidir. Baş üzvlər cümlənin əsasını təşkil etməklə konstruksiyanı yaradır. İkinci dərəcəli üzvlər isə həmin baş üzvlərin ətrafında toplanmaqla konstruksiyanın tamamlanmasına xidmət edir. Bu cür yanaşmada demək olar ki, köklü bir fikir ayrılığı, mübahisə, yoxdur. Amma bunlarla yanaşı cümlənin “determinant üzvləri” deyilən üzvlər də var ki, onların konstruksiyaların qurulmasında rolu və digər linqvistik xüsusiyyətləri həm türkologiyada, həm də rus dilçiliyində indiyə qədər ətraflı araşdırılmamışdır. Determinant cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri ilə əlaqələndirilir.

Determinant yeni bir cümlə üzvü deyil. O, zərflik (yer, zaman, səbəb zərfliləri və s.), və tamamlıqdan ibarət olur. Zərflik və tamamlıqlar zaman, məkan, səbəb, obyekt, subyekt bildirərək cümləni tam əhatə etdiyi üçün aid olduğu xəbərlə əlaqələnir və semantikasına görə bütün üzvlərə ayrılır.

*Ağacın başında yetişmiş əriklər sanki lampalardı yanırdı (S.Səxavət). Müharibədən sonra hamı həvəslə, yorulmadan çalışırdı ki, ölkəyə öz tövhəsini versin (İ.Hüseynov). Silahlı əsgərlər şəhərə girəndə vahiməli bir uğultu qopdu (E.Elətlı). Yaz gələndə xırda quşlar da suya tökülür, tüklərini təmizləyirdilər (İ.Məlikzadə). Kənddə hamının istifadə etdiyi bir yol vardı (S.Əhmədov). Sofi gedəndən bir neçə saat sonra Mahmudun gözləri qaralmağa başladı (Elçin). Sən elə bir vaxtda rast gəldin mənə, ömrün eşq bədəsi içilmiş idi (C.Novruz). Mağaraya girmək istəyəndə dəvə bərkdən səsləndi (Ə.Cəfərzadə). В безмолвии садов, весной, во мгле ночей Поэт над розою восточный соловей (А.С.Пушкин). На бесконечном, на вольном просторе Блеск и движение, грохот и гром (Тютчев). Вечером, в пятом часу, в апреле, в яркий солнечный день я сидел у кассы и вел расчет. Вдруг слышу, что она, в нашей комнате, за своим столом, за работой, тихо-тихо... запела (Достоевский). Тот год на святках, сидя в одной благоразумной компании, было говорено о вере и о неверии (Лескин). На дворе рано осмерк самый сердитый зимний день и немилосердно била сухая пурга (Лескин). Дорога в нетерпении показалась ему чрезвычайно длинною (Достоевский). И вот, месяц после того, было очень холодно (Шкл.). Во все стороны утонула снеговая волчья степь, без кустика, без жилья (Малышкин). И всё от корки и до корки, Что в книгу вписано вчера, Всё с нами - в силу поговорки Насчет пера и топора (Твардовский.). Страшно много человеку на земле терпеть, страшно много ему бед! (Достоевский). И решительно не понимаю: что и кому от меня угодно! Тут все заговорили: - О чем это он? От вас, милостивый государь, ничего не угодно и никто ничего не требует (Лескин). [Судебный следователь:] Только мое мнение, что вам да и для всех лучше правда (Л. Толстой). Катюше было много дела по дому, но она успевала все переделать (Л.Толстой). Не то, что мните вы, природа: Не слепок, не бездушный лик - В ней есть душа, в ней есть свобода, В ней есть любовь, в ней есть язык (Тютчев). [Маша:] У него*



*опять с женой что-то необычайное* (А.П.Чехов). *Я не о себе. О себе - мне все равно* (Федоров) *Для большого писателя мало знать родной язык* (Паустовский).

Ayrı-ayrı bədii əsərlərdən gətirilən nümunələrdə zərfliklərin determinant vəzifəsində işləndiyini görürük. Onlar təkcə xəbərə deyil, həm də mübtədaya aiddir ki, bu da onların determinant olmalarını şərtləndirir.

Müasir Azərbaycan və rus dillərində determinantların ümumi mahiyyətinə nəzər saldıqda gördük ki, onlar adətən cümlənin əvvəlində işlənir. Bunun da səbəbi odur ki, determinant bütöv konstruksiyaya aid olduğu üçün əvvələ meyl edir. Yəni o cümlənin əvvəlində işlənməklə sanki digər üzvləri ətrafına toplayır. Məsələn:

*Şamxal həyəətə girəndə atasını görmədi* (İ.Şıxlı). *Bu payız meşədə ağaclar yarpaqlarını aşağıdan tökdü* (İ.Məlikzadə). *Kənddə hamı bu vəziyyətlə sanki barışmışdır* (M.Suleymanlı). *Dağların başında uzaqdan ağaran qar topa buludları xatırladırdı* (İ.Məlikzadə). *Hər qış bağdan şəhərə köçürdük* (Elçin). *Biz danışdığımız yerdə səngər qazılmışdı* (İ.Şıxlı). *Qapını açıb narahat halda içəri girəndə Faiq dərin fikrə getmişdi. Gün çıxmamış göy üzünü bürüyən ulduzlar yox olurdu* (M.Suleymanlı).

Müasir Azərbaycan və rus dillərində determinantlar bəzən cümlənin ortasında da işlənə bilirlər. Məsələn:

*Əsgərlər qollu – budaqlı çinar ağacının altında bir-birlərinə söykərib oturmuşdular* (İ.Şıxlı). *Bayandır yerindən qalxanda sanki üzərinə ağırlıq çökdü* (Elçin). *Ağır-ağır ellərin sevinci, şadlığı bir gündə yox oldu* (E.Elatlı).

Determinantlar cümlənin ortasında işləndikdə özündən əvvəl və sonra gələn üzvlərlə əlaqələnir, onlarla semantik və qrammatik cəhətdən bağlanır. Biz bunu nümunələrdən də görürük. Onların cümlənin harasında işlənməsi deyil, sintaqmanın ümumi məzmunu ilə necə bağlanması daha vacibdir.

Müasir Azərbaycan və rus dilində əsasən yer, zaman, səbəb və məqsəd zərflikləri, o cümlədən vasitəli tamamlıqlar determinant vəzifəsində çıxış edə bilirlər.

*Uzaqdan Sərvinin səsi gəlirdi* (Ə.Əylisli). *Cavan ulas ağacı altında üzü gölə tərəf oturub tar çalırdı* (İ.Əfəndiyev). *Mədəndə şiddətli bir yanğın vardı* (H.Mehdi). *В окне небо, на склонах гор леса, белеют скальные выступы, похожие на грубо вpletенные облака, вызревающие из земли* (О. Ермаков). *У ограды дети. У дома небольшая толпа. Того не понимала, что вернется он не общипанным петухом, а павлином, потому что в санатории на мужиков спрос* (Н.Горланова). *Здесь (дома, у них) ничего нового; Дома (в семье, среди домашних, из домашних) за нее заступиться некому* (determinant yer zərfliyi). *Göydə tabaq-tabaq ulduzlar bir-birinə göz qırpdığı zaman xoruzlar ağız-ağıza verib qışqırdılar* (Ə.Vəliyev) *Yaş artıqca Kəblə Salman kişinin pis yuxularının da sayı artırdı* (Ə.Əylisli). *Möhsün əsgərliyə gedən ili Fikrətin altı yaşı vardı* (Ə.Vəliyev). *Gələn bahar o qərribə məzardan yabanı bir qızılgül qalxdı* (İ.Əfəndiyev) *Длинной ночи наступил конец; Большому горю скоро год* (Твардовский). *Едучи за границу, я, между прочим, имел поручение от одного петербургского приятеля привезти ему из Богемии два лучшие граната* (Лесков). *Ну послушай: знаешь, куда он будущее лето едет?* (Достоевский). *Через неделю времени пройдет вода и поставим тут паром* (Чехов) (determinant zaman zərfliyi). *Благодаря друзьям в семье снова мир; А с какого права можешь ты быть скептиком?* (Тургенев). *Вследствие разности климатов, энергии, вкусов, возрастов равенство среди людей физически невозможно* (Чехов). *Но ты, о жаркий луч! Ты опоздал. Ошибкой Ты заглянул сюда* (Анн.). *Тихо от ветра, тоски напустившего, Плачет, нахмурившись, даль* (Есенин). *И холодно стало третьему вдруг От жуткого счастья двоих* (Светлов). *За ежедневной канителью, бывает, и времени нет присмотреться к кому-нибудь толком* (Афонин). *Şamxal fərəhindən uşaq kimi sevinirdi* (Ə.Vəliyev). *Üzməkdən qurbağanın qarnının altı ağarmışdı* (Ə.Vəliyev) (determinant səbəb zərfliyi). *И с виду будто от собак, Для красоты на деле Мы с другом прутуки в руках Изящные имели* (Твардовский) (determinant məqsəd zərfliyi).

Determinant bir sözdən ibarət olduğu kimi, söz birləşməsindən də ibarət olur. Məsələn:

*Bir həftə sonra çil toyuq cücələri ilə bağçaya çıxdı* (Ə.Vəliyev). *Dərənin döşündə evlər arı pətəkləri kimi yan-yana düzülmüşdü* (Ə.Əylisli). *Yağışlardan sonra bu geniş düzəndə ot cücərmiş, xırda ağ çiçəklər açmışdı* (F.Kərimzadə).

*Bir aydan sonra tələbələrini yubilyarla görüşə dəvət etdilər. Müəllimlər universitetin həyatına girəndə çoxlu insanın toplaşdığını gördülər. Слева от меня, над погребом и летней кухней, за нашим забором луна. Она стоит, тоже у дороги, но проселочной, размытой дождями и разбитой коровами (В.Липкевич). Совершенно точно, что в этом кружке не было звезд, он был как чёрный монолит. И откуда в таком небе ветер? (Т.Соколова). Опьяненный открытием «победитель» долго и торжественно орал на жену, да так, что та слезла с гипертоническим кризисом... Такой вот «хэппи-энд» для милой рождественской истории (И.Савельев).*

Determinant üzvlərə mürəkkəb cümlələrdə də təsadüf edilir. Mürəkkəb cümlələrdə determinant üzvləri daha asan müəyyənləşdirmək olur, çünki determinant tamamlıq və zərflilər mürəkkəb cümlədə komponentlərin hamısına aid ortaqlı üzv kimi çıxış edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməkdə determinantların rolu daha çoxdur [Kazımov, 2000, s. 294]. Məsələn:

*Tariyel dağın sərin mehini sinəsinə çəkdi kə ruhu dincəlir, bütün dərd səri unudurdu.*

– cümləsindəki determinant yer zərfliyi tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitə kimi çıxış edir. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri ardıcillıq əlaqəsindən fərqləndirməkdə determinant zaman zərfliyinin xüsusi əhəmiyyəti var. Məsələn:

*Lakin Nihadın 17 yaşı tamam olan ili qəbul qaydaları dəyişdirildi, proqrama əlavə materiallar daxil edildi.*

Eyni şəkildə həm Azərbaycan, həm də rus dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinə aid determinant zərflilik və tamamlıqlar da işlənir. Məsələn:

*Elə həmin günlərdə Sahiləyə belə bir xəbər gəldi ki, tezliklə sifariş olunan əşyaları almaq üçün İlyası göndərə bilər. Ona nə pis bir şey olsa, səndən görəcəklərini bildirdim. У нашего начальника для подчиненных (/подчиненным/по отношению к подчиненным) - ни доброго слова, ни поддержки. Семье (/для семьи/в семью) от него (/с него) - ни копейки. А как седому старику таким вещам прийти в голову - знает царь небесный (Лермонтов). Отъехав с полверсты, мне стало холодно ногам. (Л.Толстой).*

Sadə cümlənin bütün üzvlərinə, mürəkkəb cümlənin bütün komponentlərinə “aid olma” prinsipi əsasında bütövlükdə cümlənin məzmunu ilə bağlı olan ara sözləri və bir sıra ədatları da determinant hesab etmək olar [Kazımov, 2000, s. 295].

*Şübhəsiz, Xaliq çeşməyə su içməyə gəlmişdi (Ə.Əylisli). Əlbəttə, mən yenə danışmaya bilərdim (Elçin). Sözsüz, siz gələcəksiniz və biz bütün bu məsələləri müzakirə edəcəyik. С вашими, вот именно, сердцебиениями дома сидеть, а не на седле болтаться (Чехов). Стоя написать рассказ нельзя. А я ведь чаще всего пишу стоя (Олеша). Дама, казалось, была тронута (Пушкин). По словам разведчика, главный японский штаб стоял в Яковлевке (Фадеев).*

– cümlələrində ara sözlər aid olma xüsusiyyətlərinə görə determinant üzvlərdən fərqlənir.

### **Nəticə**

Müasir Azərbaycan və rus ədəbi dillərində determinant cümlə üzvləri ilə bağlı məsələləri təxmini araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, onlar dilçilikdə nisbətən az işlənmiş məsələ olmaqla həm də kifayət qədər maraqlı problemdir. Onların ifadəsi, işlənmə yeri, quruluşu, qrammatik semantikasi tədqiq olunmağa əsas verir.

Determinantın qrammatik xüsusiyyətlərini bu cür göstərə bilərik:

Determinant ilə cümlə arasında sintaktik əlaqə sərbəst ifadə olunur. Bu əlaqə əsasən idarə və yanaşmadır;

Sintaktik mövqeyi: a. Cümlənin əvvəlində; b. Bilavasitə, baş üzvlərdə;

Determinantın cümlənin əvvəlindəki mövqeyi nizamlıdır və bu, aktuallaşdırılmamış bir mövqedir;

Əgər determinant cümlənin sonundadırsa, deməli, bu onun aktuallığıdır və o, rema kimi çıxış edir;

Determinantın müxtəlif strukturlu cümlələrlə birləşmək bacarığı;

Cümlənin bütün forma və onun bütün paradigmlərində determinantın nizamlı mövqeyi.

### **Ədəbiyyat**

ABDULLAYEV Ə. (1998). Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti, 173 s.

- ABDULLAYEV Ə., SEYİDOV Y., HƏSƏNOV A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, Şərq-Qərb, 424 s.
- ABDULLAYEV K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation, 360 s.
- АКИМОВА Г.Н. (1990). Новое в синтаксисе современного русского языка. Москва, 143 с.
- BƏYZADƏ Q.M. (1997). Mətn dilçiliyi. Bakı.
- КАЗИМОВ Q. (2000). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı.
- КОШКАРЕВОЙ Н.Б. (2014). Синтаксис современного русского языка. Москва.
- ГАЛЬПЕРИН И.Р. (1891). Текст как объект лингвистического исследования. Москва.
- РОСЛОВЕЦ Я.И. (1973). О детерминантах как самостоятельных распространителях предложения. Москва, 88 с.
- ШВЕДОВА Н.Ю. (1964). Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. Москва, с. 181–193.
- ШВЕДОВА Н.Ю. (1968). Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? Москва, 188 с.
- ВИНОГРАДОВ В.В. (1947). Русский язык. Москва-Ленинград.
- ЗОЛотова Г.А. (2003). Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. Москва, 31 с.

## YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DERS KİTAPLARINI KONU EDİLEN MAKALELERDE ARAŞTIRMA EĞİLİMLERİ

### RESEARCH TRENDS IN ARTICLES ABOUT TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE TEACHING BOOKS

Gürkan MORALI

*Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi  
Eğitim Fakültesi, Türkiye.*

Emre ÖZDEMİR

*Doktorant, Erciyes Üniversitesi,  
Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkiye.*

#### Özet

Bu araştırmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen makalelerin eğilimlerini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda nitel araştırma veri toplama yöntemlerinden doküman incelemesine başvurulmuştur. Araştırmanın dokümanlarını, anahtar kelimeler yoluyla çeşitli arama motorları ve veri tabanları üzerinden erişilen ve yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında konu bakımından sadece ders kitaplarını ele alan makaleler oluşturmaktadır. Elde edilen dokümanlardaki veriler, yayın sınıflama formuna işlenerek ayıklanmıştır. Veriler betimsel analiz yoluyla çözümlenmiştir. Araştırmada makalelerin yıllara göre en fazla dağılıma sahip olduğu yıl 2022 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca yıllara göre makalelerin genel olarak artma eğilimi gösterdiği de görülmüştür. Yazar sayısı bakımından iki yazarlı makalelerin ağırlıkta olduğu belirlenmiştir. Konu açısından metin üzerinde yoğunlaşıldığı görülmüştür. Yöntem bakımından araştırmaların nitel araştırma üzerine yoğunlaştığı gözlenmiştir. Ancak araştırma modelinin çok az sayıda çalışma haricinde belirtilmediği bulunmuştur. Makalelerde veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesine başvurulduğu ancak çoğu çalışmada veri analiz biçimine yer verilmediği ortaya çıkmıştır. Ders kitabı setlerinden “İstanbul”un daha fazla çalışmada incelendiği tespit edilmiştir. Dil düzeyi olarak A1 seviyesi ders kitaplarının ön planda olduğu ortaya çıkmıştır.

**Anahtar sözcükler:** ders kitabı, yabancı dil olarak Türkçe, araştırma eğilimleri.

#### Abstract

The purpose of this research is to determine the trends of the articles about the textbooks in the field of teaching Turkish as a foreign language. For this purpose, document analysis, one of the qualitative research data collection methods, was used. The documents of the research consist of articles that are accessed through various search engines and databases through keywords and that only deal with textbooks in terms of subject in the field of teaching Turkish as a foreign language. The data in the obtained documents were processed into the publication classification form and extracted. The data were analyzed through descriptive analysis. In the research, the year with the highest distribution of articles by years was determined as 2022. It has also been observed that the articles tend to increase in general over the years. In terms of the number of authors, it was determined that the articles with two authors were dominant. In terms of the subject, it was seen that the focus was on the text. In terms of method, it was observed that the studies focused on qualitative research. However, it was found that the research model was not specified except for very few studies. It has been revealed that document analysis is used as a data collection method in the articles, but data analysis format is not included in most studies. It has

been determined that "İstanbul", one of the course book sets, has been examined in more studies. It has been revealed that A1 level textbooks are at the forefront as a language level.

**Keywords:** course book, teaching Turkish as a foreign language, research trends.

## Giriş

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde farklı materyaller kullanılmaktadır (Yeşilyurt, 2019). Bu materyallerden biri de ders kitaplarıdır. Demirel ve Kiroğlu (2021) farklı tanımlamaları da dikkate alarak “ders kitabını, bir eğitim programında yer alan hedef, içerik, öğretme-öğrenme süreci ile ölçme-değerlendirme boyutlarına uygun olarak hazırlanmış ve öğrenme amaçlı kullanılan basılı bir öğretim materyali olarak” (s. 4) ifade etmiştir. Ders kitapları, dil öğretiminde en temel materyal olarak değerlendirilmekte (Göçmenler, 2015; Karakoç Öztürk, 2016) ve önemli görülmektedir (Yeşilyurt, 2019). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan ders kitapları, genellikle bir setin parçası şeklinde yapılandırılmaktadır. Diller için Avrupa Ortak Başvuru Metni dil kullanıcıları düzeyleri dikkate alınarak A1 düzeyinden C2 düzeyine kadar ders kitabı, çalışma kitabı, öğretmen kitabı, dinleme CD’leri şeklinde setler hazırlanmakta ve kullanılmaktadır. Bu setler, kurumlar ve öğreticiler için öğretim; öğrenciler açısından da temel öğrenim materyaline dönüşmektedir. Bu setler içerisinde ise ders kitapları diğer materyallere göre daha fazla ön plana çıkmaktadır. Çünkü derslerde ana materyal olarak kullanılmakta ve öğretim ders kitabı merkezinde gerçekleştirilmektedir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarını ele alan birçok çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların neredeyse çoğunda ders kitapları birer doküman olarak incelenmiştir. Ancak çok az sayıda çalışma ise ya dolaylı ya da doğrudan ders kitaplarını inceleyen çalışmaları konu edinmiştir. Türkben (2018), yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında gerçekleştirilen lisansüstü çalışmaları değerlendirdiği araştırmasında en fazla lisansüstü çalışmanın ders kitabı incelemeleri konusunda olduğunu tespit etmiş; bu incelemelerin kültür aktarımı ve dil bilgisi üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Maden (2021) ise yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarını konu edinen lisansüstü tezlerdeki araştırma eğilimlerini tespit etmeyi amaçladığı çalışmasında; yüksek lisans düzeyinde sayıca daha fazla çalışma olduğunu, konu olarak kültür aktarımı, söz varlığı ve metin başlıklarının öne çıktığını, yöntem olarak nitel araştırmanın ağırlık kazandığını ve düzey bakımından A1-A2 ders kitaplarının daha fazla incelendiğini tespit etmiştir. Literatüre bakıldığında yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen makaleler çerçevesinde bir çalışmaya rastlanılmamış ve bu açıdan bir boşluğun olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen makalelerin eğilimlerini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin yıllara göre dağılımı nasıldır?

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin yazar sayısına göre dağılımı nasıldır?

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin araştırma yöntemine göre dağılımı nasıldır?

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin araştırma modeline göre dağılımı nasıldır?

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin veri toplama yöntemine göre dağılımı nasıldır?

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin veri analiz biçimine göre dağılımı nasıldır?

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin Türkçe öğretim setlerine göre dağılımı nasıldır?

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin Türkçe öğretim setlerinin dil düzeylerine göre dağılımı nasıldır?

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makalelerin konulara göre dağılımı nasıldır?

### **Yöntem**

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmıştır. Nitel veri toplama yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. “Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar” (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 189). Bu araştırmada da yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarını konu edinen makalelerin analiz edilmesi amaçlandığı için doküman incelemesi tercih edilmiştir.

### **Araştırma Dokümanları**

Bu araştırmanın dokümanlarını, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen bilimsel makaleler oluşturmaktadır. Araştırma dokümanlarına ulaşmada aşağıdaki adımlar takip edilmiştir: İlk olarak araştırma konusuna uygun anahtar kelimeler belirlenmiştir. Bunlar yabancı dil olarak Türkçe, yabancılara Türkçe, yabancılar için Türkçe, ders kitabı/kitapları, kitap incelemeleri ve öğretim seti/setleri anahtar kelimelerinden oluşmaktadır. Bu kelimeler anlam ilgisine göre birleştirilerek tarama yapılmıştır. Örneğin yabancı dil olarak Türkçe ve ders kitabı kelimeleri birleştirilmiş ve yabancı dil olarak Türkçe ders kitabı şeklinde arama yapılmıştır.

Makaleleri tespit edebilmek için tarama yapılırken arama motoru ve veritabanı olarak Google Akademik, SOBİAD, TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin ve DergiPark kullanılmıştır. Buralardan elde edilen makaleler incelemeye alınmıştır. Makaleler belirlenirken yayım yılı aralığı 2012-2022 olarak sınırlandırılmıştır. Böylece 10 yıllık süreçte yayımlanan makaleler tespit edilmeye çalışılmıştır.

### **Verilerin Toplanması**

Veriler toplanmasında makale sınıflama formu kullanılmıştır. Bu form geliştirilirken araştırmacılar tarafından Biçer (2017), Maden (2021) ve Türkben’in (2018) benzer amaçlarla gerçekleştirdikleri çalışmaları dikkate alınmış ve forma son şekli verilmiştir. Bu formda; yıl, dergi adı, makale başlığı, yazar adları, yazar sayısı, konu, yöntem, model, veri toplama aracı, analiz şekli, incelenen Türkçe öğretim setleri (ders kitapları) ve dil düzeyi başlıkları bulunmaktadır. Bu başlıklar doğrultusunda makaleler incelenmiştir. Araştırmacılar tarafından bilgiler Excel formatında makale sınıflama dosyasına işlenmiştir. Ayrıca veriler toplanırken makalelerin içerikleri de dikkate alınmıştır. İlk bakışta araştırma konusu ile ilgiliymiş gibi görünen bazı çalışmaların aslında araştırmanın amacına uygun olmadığı görülmüştür. Örneğin Ermağan’ın (2021) çalışması incelenmiş ve çalışmada incelenen kitaplar, ders kitapları olmadığı için inceleme dışı tutulmuştur. Gültekin’in (2021) çalışmasında ise ders kitabı yazma sürecine ilişkin yazar algıları incelendiği, Güven ve Özbilen’in araştırmasında (2020) ders kitapları hakkında öğrenci görüşleri ele alındığı için bu gibi çalışmalar araştırmada incelenmemiştir.

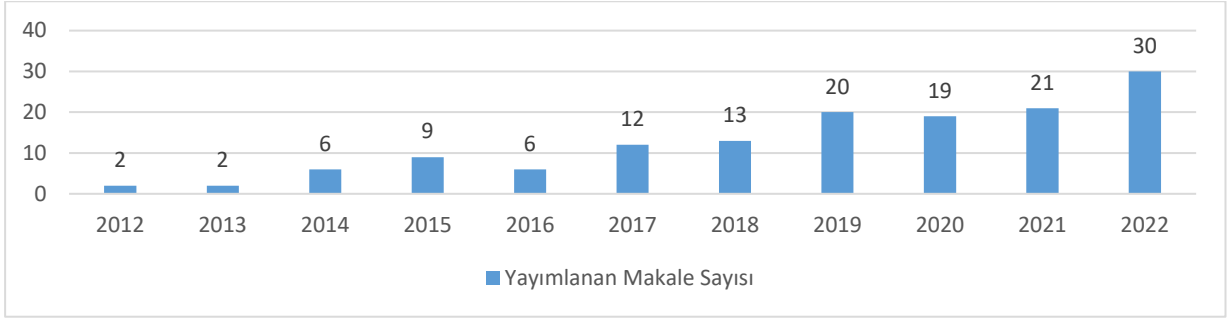
### **Verilerin Analizi**

Veriler analiz edilirken hem içerik hem de betimsel analize başvurulmuştur. Ayrıca veriler çözümlenirken aşağıdaki işlemler de gerçekleştirilmiştir: İstanbul ders kitabında C1 ve C1+ beraber tek kitap olarak değerlendirilmiştir. Ders kitaplarına yönelik karşılaştırmalı çalışmalarda sadece Türkçe ders kitapları incelemeye alınmıştır. Örneğin aynı çalışmada hem Türkçe hem İngilizce kitapları karşılaştırmalı olarak inceleniyorsa sadece Türkçe kitaplarının ismine yer verilmiştir. Makalelerin konulara göre incelenmesinde ise kültürün içine kültür aktarımı, kültürel öğeler, kültür unsurları ve söz varlığı içine söz varlığının unsurları, sözcük öğretimi ve sözcük listeleri dâhil edilmiştir. Araştırma modeline göre analiz gerçekleştirilirken betimsel, betimsel tarama araştırma modelleri tarama modeli altında ele alınmıştır. Bir çalışmada rastlanan nicel ve nitel yaklaşımlar birlikte kullanıldığı için karma araştırma olarak değerlendirilmiştir.

### **Bulgular**

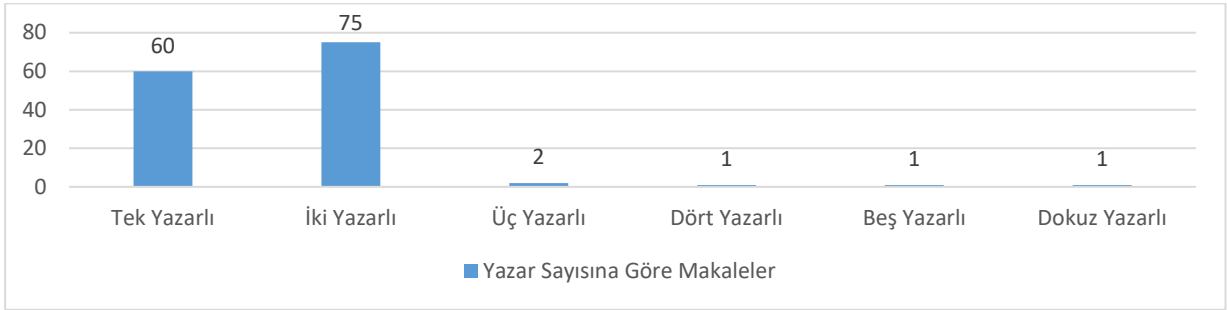
Bu bölümde, araştırmadan elde edilen veriler tablolar aracılığıyla sunulmakta ve yorumlanmaktadır.

Tablo 1. Yıllara göre makalelerin dağılımı



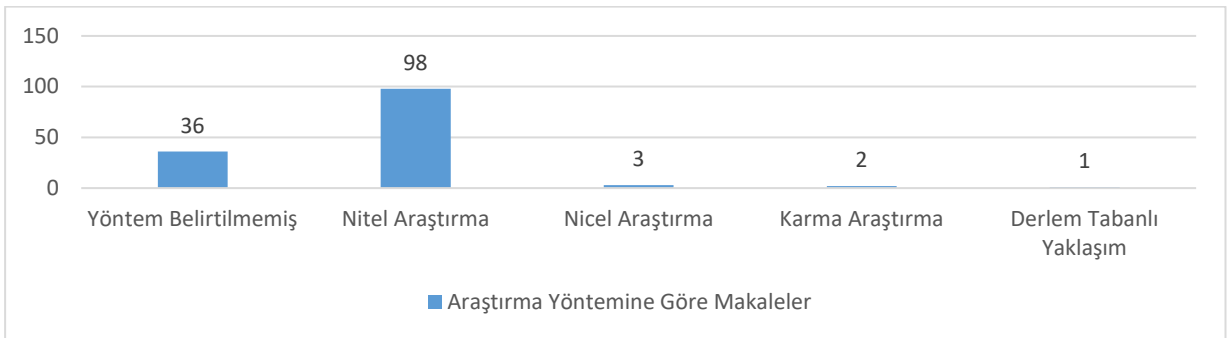
İncelenen araştırmalarda, yıllara göre makalelerin sayısının genel olarak artma eğilimi gösterdiği ortaya çıkmıştır. En az sayıda makalenin 2012 ( $f=2$ ) ve 2013 ( $f=2$ ), en fazla sayıda makalenin ise 2022 ( $f=30$ ) yıllarında yayımlandığı tespit edilmiştir. 2017 yılından önce yayımlanan makale sayılarının 10'un altında olduğu görülürken, 2017'den itibaren 10'un üzerine çıktığı belirlenmiştir.

Tablo 2. Yazar sayısına göre makalelerin dağılımı



Yazar sayısına göre makaleler ele alındığında çalışmaların tek ve iki yazarlı makalelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Birer sayıda makalenin dört, beş ve dokuz yazarlı yayımlandığı tespit edilmiştir. Ayrıca iki makalenin de üç yazarlı hazırlandığı belirlenmiştir. En fazla makalenin ( $f=75$ ) iki yazarlı olarak yayımlandığı görülürken tek yazarlı makalelerin ( $f=60$ ) de sayıca fazla olduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 3. Araştırma yöntemine göre makalelerin dağılımı



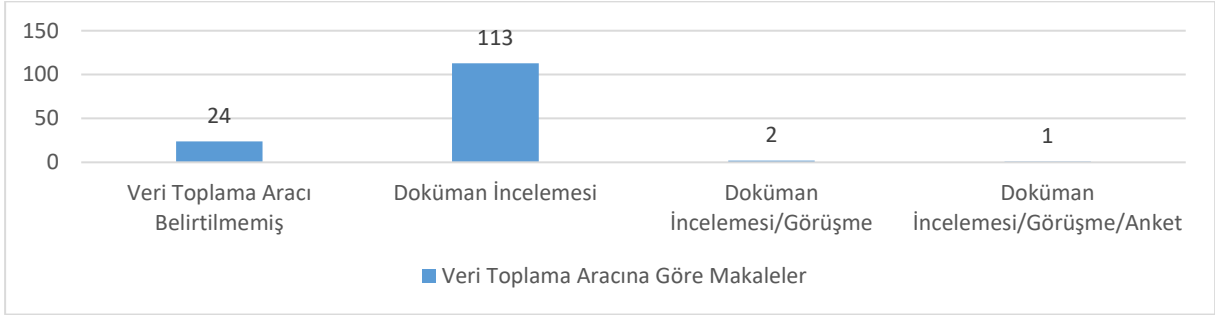
İncelenen araştırmalarda, makalelerin yöntemine göre nitel araştırma üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. 98 çalışmanın nitel araştırma, ikişer çalışmanın nicel ve karma araştırma, bir çalışmanın ise derlem tabanlı yaklaşımla tasarlanıp gerçekleştirildiği görülmüştür. Ayrıca 36 çalışmada araştırma yönteminin belirtilmediği de tespit edilmiştir.

Tablo 4. Araştırma modeline göre makalelerin dağılımı



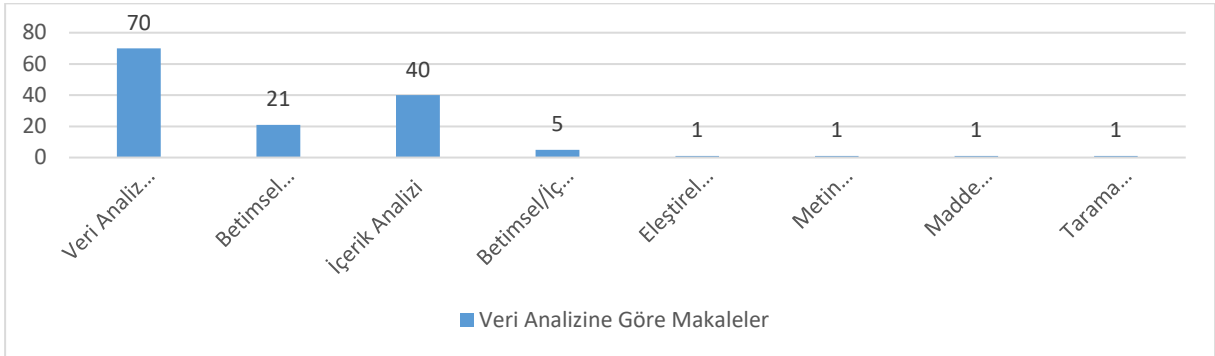
Makalelerin araştırma modeline göre 15'inin durum araştırması, 13'ünün tarama çalışması, ikisinin temel nitel araştırma, birer çalışmanın eylem araştırması, örnek olay araştırması, metin içeriği inceleme yöntemi ve belgesel kaynak derlemesi olduğu tespit edilmiştir. İncelenen araştırmalarda 33 çalışmada araştırma modeline yer verildiği ortaya çıkmıştır. 106 çalışmada ise araştırma modelinin belirtilmediği görülmüştür.

Tablo 5. Veri Toplama aracına göre makalelerin dağılımı



Makalelerin veri toplama yöntemi bakımından 24'ünde veri toplama aracının belirtilmediği görülmüştür. 113 araştırmada doküman inceleme, 2 çalışmada hem doküman inceleme hem de görüşme ve 1 çalışmada doküman inceleme, görüşme ve anketin bir arada kullanıldığı görülmüştür.

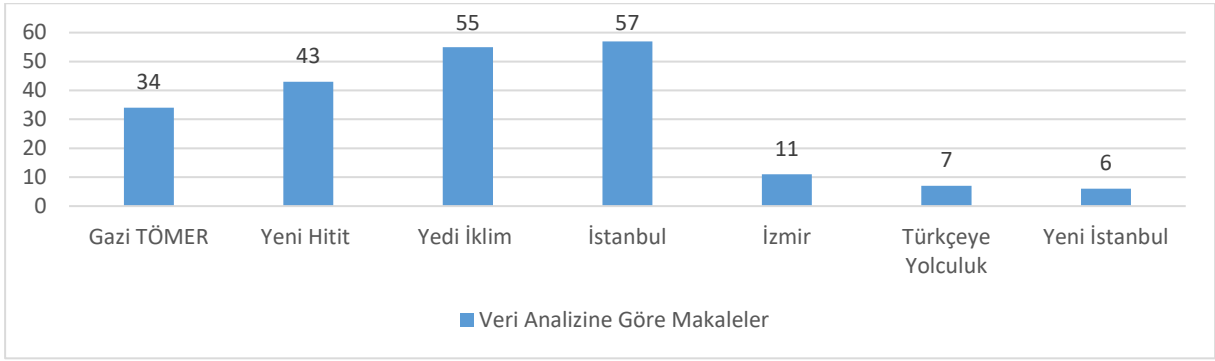
Tablo 6. Veri analizine göre makalelerin dağılımı



Makalelerin veri analiz biçimi bakımından 70'inde veri analiz biçiminin belirtilmediği görülmüştür. 40 araştırmada içerik analizi, 21 çalışmada betimsel analiz, 5 araştırmada hem içerik hem betimsel analizin bir arada kullanıldığı tespit edilmiştir. Her biri birer çalışmada olmak üzere toplam 4 araştırmada ise eleştirel söylem çözümlemesi, madde analizi, metin tarama ve tarama tekniği kullanılarak verilerin çözümlendiği bulunmuştur.

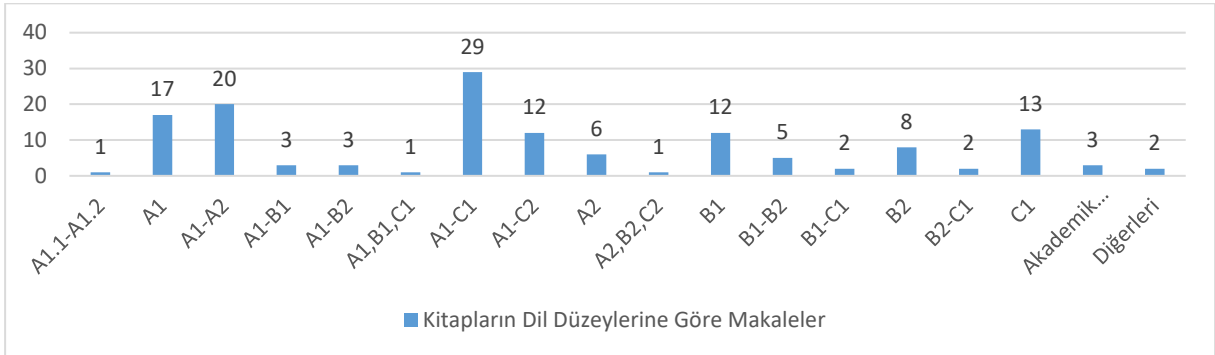


Tablo 7. Türkçe öğretim setlerine göre makalelerin dağılımı



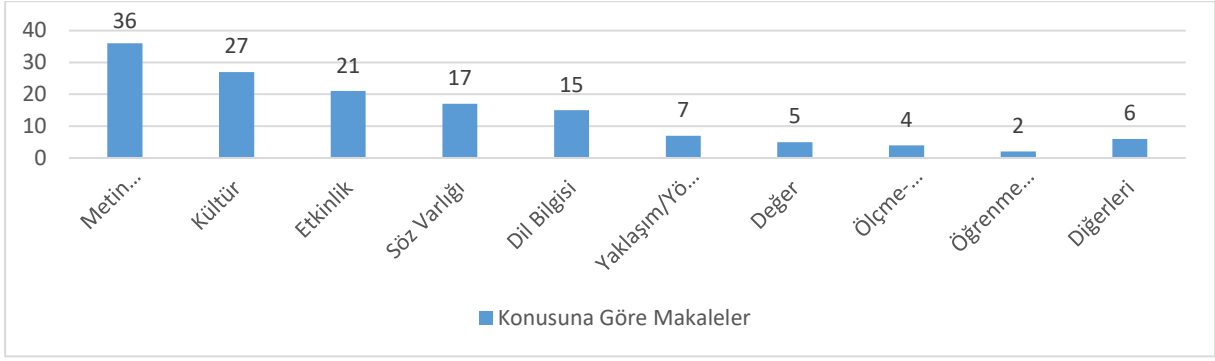
Makalelerin incelenen Türkçe öğretim setlerine göre dağılımı ele alındığında 34 araştırmada Gazi TÖMER, 43 araştırmada Yeni Hitit, 55 araştırmada Yunus Emre Enstitüsü Yedi İklim, 57 araştırmada İstanbul, 11 araştırmada İzmir, 7 araştırmada Türkçeye Yolculuk ve 6 araştırmada Yeni İstanbul Türkçe öğretim setlerinin ele alındığı görülmüştür. En çok incelenen setin İstanbul olduğu görülmüştür. Ayrıca sıklık değeri 5'in altında olup da tabloda gösterilmeyen ABC Çocuklar için Türkçe, Açılım, Altın Köprü (f=3), Lale (f=5), Elementary Turkish A Complete Course for Beginner (f=2), Hitit, Türkçe Öğrenelim (f=2), Gazi Akademik Türkçe 1, Anadolu, Gökkuşluğu, Hayat Boyu Öğrenme, Yabancı Dilim Türkçe (f=4), Türkçe Öğreniyoruz, Türkçe Öğreniyorum (f=2), Turkofoni, Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe Sosyal Bilimler (f=2), Fen ve Sağlık Bilimleri, Akademik Türkçe, Uluslararası Öğrenciler için Sosyal Bilimler 1-2, Fen Bilimleri 1-2, Sağlık Bilimleri 1-2, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yabancılar için Türkçe ve Yabancı Öğrenciler için Türkçe öğretim setlerinin de çalışmalarda incelendiği görülmüştür.

Tablo 8. Türkçe öğretim setlerindeki kitapların dil düzeylerine göre makalelerin dağılımı



Türkçe öğretim setlerindeki kitapların dil düzeylerine göre dağılımları dikkate alındığında 29 araştırmada A1-C1, 20 araştırmada A1-A2, 17 araştırmada A1, 13 araştırmada C1, 12 araştırmada A1-C2 ve B1, 8 araştırmada B2, 6 araştırmada A2, 5 araştırmada B1-B2 dil düzeylerinin incelendiği görülmüştür. Aynı ayrı olmak kaydıyla 3'er çalışmada A1-B1, A1-B2 ve Akademik Türkçe, 2'şer çalışmada B1-C1 ve B2-C1, 1'er çalışmada A1.1-A1.2/ A1,B1,C1/A2,B2,C2 dil düzeylerindeki kitapların incelendiği tespit edilmiştir. Ayrıca iki çalışmada dil düzeylerine ilişkin çıkarım yapılamamıştır.

Tablo 9. Konularına göre makalelerin dağılımı



Konusu bakımından makalelerin 36'sında metin incelemeleri, 27'sinde kültür, 21'nde etkinlik, 17'sinde söz varlığı, 15'inde dil bilgisi, 7'sinde yaklaşım/yöntem/teknik, 5'inde değer, 4'ünde ölçme-değerlendirme, 2'sinde öğrenme stratejileri işlenmiştir. 6 çalışmada ise edimsel yeti, öğrenme alanı, izleni, dijital okuryazarlık, uzaktan eğitim ve işlev konuları ele alınmıştır.

### Sonuç ve Öneriler

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen makalelerin eğilimlerinin incelendiği bu çalışmada, makalelerin yıllara göre artma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir. Yazar sayısına makaleler incelendiğinde tek ve iki yazarlı makalelerin sayıca fazla olduğu görülmüştür. Bu sonuç, yazar sayısı bakımından bu konudaki çalışmaların hem bireysel hem de ortak gerçekleştirilebileceği şeklinde yorumlanabilir. Yöntem açısından araştırmaların nitel araştırma üzerine yoğunlaştığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca nicel ve karma gibi yöntemlerin de kullanıldığı görülmüştür. Ancak azımsanmayacak sayıda çalışmada ise araştırma yöntemine yer verilmediği görülmüştür. Elde edilen bu sonuç, makalelerdeki metodolojik açıdan önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Model (desen) açısından makalelerin durum ve tarama şeklinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. İncelenen araştırmaların 33'ünde araştırma modeline yer verilirken 106'sında araştırma modelinin belirtilmemesi yine metodolojik açıdan bir boşluk oluşturmaktadır. 36 çalışmada yöntem belirtilmemesine rağmen bu sayının araştırma modelinde 106'ya yükselmesi manidardır. Veri toplama yöntemi bakımından doküman incelemesinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Ders kitaplarının doküman niteliğinde olması, veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesine başvurulmasını sağlamıştır. Veri analizi bakımından araştırmalarda içerik ve betimsel analizin ön plana çıktığı görülmüştür. Ancak araştırmaların yarısında veri analiz biçimine yer verilmemesi metodolojik açıdan yine dikkat çekicidir. Türkçe öğretim setleri bakımından en çok incelenen setlerin sırasıyla İstanbul, Yedi İklim, Yeni Hitit, Gazi TÖMER olduğu görülmüştür. Bu setlerin incelenmesinde köklü kurumlara ait olmasının, TÖMER'ler tarafından kullanılmasının ve alanda bilinirliğinin etkisi olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca az sayıda çalışmada çok farklı yayınevlerine ve kurumlara ait Türkçe öğretim setlerine de yer verilmesi dikkat çekicidir. Bu sonuç, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ders kitaplarını konu edinen makalelerde incelenen Türkçe öğretim setleri bakımından alana özgün veriler ve yeni çalışmalar kazandırma düşüncesinin de taşındığı şeklinde yorumlanabilir. Kitapların dil düzeyleri bakımından A1-C1 olarak daha fazla incelemeye konu olduğu ve dil düzeyi bakımından A1 düzeyinin en fazla çalışıldığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, araştırmacıların inceledikleri konu bakımından daha bütüncül bakmaya çalıştıkları şeklinde yorumlanabilir. Konu bakımından ise sırasıyla metin incelemeleri, kültür, etkinlik, söz varlığı ve dil bilgisi konularının ağırlıkta olduğu görülmüştür. Bu sonuç Maden'in (2021) ders kitapları ile ilgili lisansüstü tezleri incelediği çalışmasında konu olarak kültür aktarımı, söz varlığı ve metin başlıklarının öne çıktığı tespiti ile uyumludur. Ayrıca Türkben'in (2018) bu alandaki lisansüstü çalışmaları değerlendirdiği araştırmasındaki konu bakımından kültür aktarımı ve dil bilgisi üzerine yoğunlaştığı sonucuyla da benzerlik taşımaktadır. Ders kitaplarının temel malzemesinin metin ve etkinlikler olduğu düşünüldüğünde ders kitaplarında çalışma konusu olarak metin, etkinlik gibi başlıkların öne çıkması beklenen bir sonuç olarak düşünülmektedir.

Elde edilen veriler çerçevesinde şu önerilerde bulunmaktadır:

Ders kitaplarını ele alacak çalışmalarda araştırma yöntemi, modeli, araştırma dokümanı/materyali, veri toplama ve analiz biçimleri başlıklarına ayrı ayrı yer verilmesi önerilmektedir. Başka bir deyişle çalışmaların yöntem kısmının iyi yapılandırılması, bu türdeki çalışmaların metodolojik açıdan geçerli ve güvenilir olması önerilmektedir.

Sık incelenen Türkçe öğretim setlerinin yanı sıra az sayıda incelemeye konu olan farklı setler daha fazla incelenebilir. Bu yolla literatürde ve uygulamada adı geçen ancak sayıca az çalışmaya konu olan Türkçe öğretim setleri hakkında daha geniş veriler ve bilgiler edinilebilir. Ayrıca bu setlerin de görünürlüğü ve bilinirliği artabilir.

### **Kaynakça**

- Biçer, N. (2017). Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yayınlanan makaleler üzerine bir analiz çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 236-247.
- Demirel, Ö. ve Kıroğlu, K. (2021). Eğitim ve ders kitapları. Ö. Demirel ve K. Kıroğlu (Eds.), *Ders kitabı incelemesi* içinde (ss. 3-13). Ankara: Pegem Akademi.
- Ermağan, E. (2021). Kendi kendine Türkçe öğrenme kitaplarında telaffuz öğretimi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ö10, 214-237. DOI: 10.29000/rumelide.1011393.
- Göçmenler, H. (2015). Yabancılara Türkçe öğretiminde materyal geliştirme ve teknoloji kullanımı. A. Sarıçoban (Ed.), *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi metodolojisi* içinde (ss. 214-255). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gültekin, İ. (2021). Perceptions of the authors writing book sets for teaching Turkish as a foreign language on the process of writing a book. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 55-76. DOI: 10.29000/rumelide.990081.
- Güven, A. Z. ve Özbilen, U. (2020). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin ders kitapları hakkındaki görüş ve önerileri (İstanbul Türkçe Öğrenim Seti). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ö7, 80-91. DOI: 10.29000/rumelide.808242.
- Karakoç Öztürk, B. (2016). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde materyal tasarımı – süreç ve etkinlikler. F. Yıldırım ve B. Tüfekçioğlu (Eds.), *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi: Kuramlar, yöntemler, beceriler, uygulamalar* içinde (ss. 325-352). Ankara: Pegem Akademi.
- Maden, S. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitapları ile ilgili lisansüstü tezlerin analizi. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 90-102. DOI: 10.48066/kusob.876092
- Türkben, T. (2018). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında yapılan lisansüstü çalışmaların değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4), 2464-2479.
- Yeşilyurt, E. (2019). Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi için hazırlanmış ders kitapları. Ü. Şen (Ed.), *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi* içinde (ss. 167-190). Ankara: Pegem Akademi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık

“ERBÂB-I ‘AŞK CENG İDER ESHÂB-I ZÜHD İLE”: *BÂKÎ DİVAN*’NDA EDEBÎ TİPLERE DAİR

“LOVE EXPERTS FIGHT AGAINST COMPANIONS OF THE ZUHD”: ABOUT THE LITERARY CHARACTERS IN THE *DIVAN OF BÂKÎ*

Hasan KAPLAN

Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi,

Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye.

ORCID: 0000-0003-1290-7219

h1982kaplan@hotmail.com

**Özet**

Klasik Türk şiiri Osmanlı toplum yapısını yansıtan bir şiir geleneğine dayanır. Bu gelenekte bazı tip ve kişilikler din, kültür ve gelenek ekseninde şekillenen Osmanlı cemiyet hayatını yansıtacak şekilde hem hakikî hem de kurgusal bir hâlde sunulmuştur. Şairler tarafından yıllarca işlenerek belli kalıp özellikler kazanan ve idealleştirilen tiplerin başında âşık ve sevgili gelmektedir. Âşığın/rindin karşısında yer alan hoca, rakip, molla, müderris, sufi, şeyh, vaiz ve zahit de edebî tipler olarak dikkati çeken ve şairlerce müspet, makbul ve makul bulunmayan diğer tiplerdir. Klasik edebiyat bu tipler arasındaki çatışmaya dayanır. Bu çalışmada klasik edebiyatın en büyük şairlerinden biri kabul edilen Bâkî’nin şiirlerinde yer alan bazı edebî tipler tanıtılmış, şairin bu tipleri nasıl ele aldığı üzerinde durulmuştur. Bâkî de diğer klasik şairler gibi bazen âşığın bazen de rindin karşısına çıkardığı bu tiplerin kisve ve aksesuarlarından, fizikî görünüşlerinden, beden dilinden, davranış ve zaaflarından bahsetmiş; yer yer gerçekçi tasvirlerde bulunmuştur. Bu tipleri ele alırken âşığın dilinden bir anlatıcıya dönüşen şair, aynı zamanda Melamî bir bakışla bu tiplerin söz ve davranışlarına yaklaşmıştır. Yer yer tasavvufî söyleyişte de bulunan Bâkî’nin tipleri ele alışının onun yaşadığı çağı, çevreyi, inanç unsurlarını ve karakter yapısını anlamada bir araç olarak değerlendirilebilir. Hem şairin hem de cemiyet hayatı hakkında bazı vesikalar sunan bu tarz değerlendirmeler şairin içtimaî düşüncesinin yanı sıra ferdî duyuş ve hislerini de anlamada yardımcı olabilir. Bu doğrultuda *Bâkî Divanı* edebî tipler bakımından detaylı bir şekilde incelenmiştir. İnceleme sonucunda Bâkî’nin hoca, sufi, şeyh ve vaiz gibi birer züht ehli olan tiplerin karşısına âşık ve rindi; zühdün ve şeklin karşısına rintliği ve Melamilîği; riyanın karşısına ise aşkı ve şarabı koyduğu görülmüştür.

**Anahtar sözcükler:** Bâkî, âşık, rint, zahit, tip ve karakter.

**Abstract**

Classical Turkish poetry is based on a poetry tradition that reflects Ottoman society. In this tradition, some types and personalities are presented in real and fictional forms, reflecting the Ottoman social life shaped around religion, culture and tradition. The lover and the beloved are the prominent characters that have gained certain stereotypical features and have been idealised by poets for years. Hodja, rival, mullah, mudarris, sufi, sheikh, preacher and ascetic, who are against the lover/rind, are other characters that attract attention as literary characters, and they are not regarded as positive, acceptable and reasonable by poets. Classical literature is based on the conflict among these characters. In this study, some literary characters in the poems of Bâkî, who is accepted as one of the greatest poets of classical literature, were introduced, and the way that the poet dealt with these characters was emphasised. Bâkî, like other classical poets, wrote about the disguises and accessories, physical

appearances, body language, behaviours and weaknesses of these characters, whom he sometimes brings before the lover and sometimes against the rind. He sometimes made some realistic depictions. While dealing with these characters, the poet, who turned into a narrator from the language of the lover, also discussed the words and behaviours of these characters with a Melamî perspective. The way that Bâkî presented the characters, sometimes in a mystical utterance, can be considered as a tool to understand his age, environment, elements of belief and character structure. Such considerations, which provide some documents about both the poet's life and the social life, can help to understand the poet's individual hearings, senses, and social thinking. Accordingly, the *Divan of Bâkî* was scrutinized in terms of literary types. As a result, it was understood that Bâkî brought lover and rind against the characters of such ascetics as hodja, sufi, sheikh and preacher; rind approach and Melamîlik against asceticism and form; love and wine against hypocrisy.

**Keywords:** Bâkî, lover, rind, zahid, character

## Giriş

Osmanlı cemiyet hayatı din, kültür ve gelenek etrafında şekillenmiştir. Klasik şair, cemiyet hayatını yansıtan bir edebî geleneğin mensubu olarak bu hayatı hem hakikî hem de kurgusal bir hâlde, geniş bir şahıs kadrosu içinde sunmuştur. Bu kadro şairden şaire, dönemden döneme bazı farklılıklar gösterse de şiirde müşterek bir şahıs kadrosundan söz etmek her dönem için mümkündür. Şahıs kadrosu çoğu defa umumi, standart, klişe ve gelenekseldir; her şair için hazır bir malzeme hükmündedir. Şairler bu hazır malzemeden istifade ederken bir yandan cemiyet hayatını yansıtmışlar diğer yandan dinî, tarihî, efsanevi ve edebî şahsiyetler etrafında bir çatışma kurgulamışlardır.

Şairler tarafından yıllarca işlenerek belli kalıp özellikler kazanan ve idealleştirilen tiplerin başında âşık ve sevgili gelmektedir. Âşığın/rindin karşısında yer alan “hoca, rakip, molla, müderris, sufi, şeyh, vaiz, zahit” de diğer tipler -şairin oluşturduğu bir *ötekiler/ağyâr zümresi*- olarak dikkati çeker ve şairlerce makbul, makul ve müspet bulunmaz. Bunlar klasik edebiyatın menfur tipleridir ve klasik edebiyat bu tipler arasındaki gerilim ve çatışmaya dayanır. Esasında klasik Türk edebiyatında aşkın ve meyin merkezini de bu çatışma oluşturur. Âşık-sevgili ve rakip arasındaki çatışmadan neşet eden aşk; beşerî, hayalî veya İlâhî olsun cemiyet hayatından başka tiplerin de dâhil olduğu bir şekilde anlatılmıştır. Bunlar daha çok zahit tipinin etrafında kümelenen ve onunla benzer özellikler taşıyan hâce/hoca, molla, müderris, sufi, şeyh ve vaiz gibi kimselerdir.

*Rintlik ve âriflik vasıflarını taşıyan “âşık” tipini kendine mâl eden şair, sevgili yolunda kendine engel teşkil edenleri “rakîb” yahut daha geniş bir çerçevede “ağyâr”, dünya malına fazla düşkünleri “hâce”, sahte âşıkları “müdde’î” vb. tiplerleriyle tenkit ve hicvettiği gibi; zahirde dindar geçinip kendisini her fırsatta tenkit eden, ardı arkası gelmez vaaz ve nasihatlerle bunaltan, halkı aleyhine kışkırtarak rahatını kaçıran, ancak fırsatını bulunca kendi de nefesine uymayı ihmâl etmeyen sözde dindarları da daha çok “zâhid” ve “sûfi” adı altında hedef alır (Şentürk, 1996, s. 1).*

Şairler âşık veya rint dilinden yazdıkları şiirlerde konumları gereği *ötekiler/ağyâr zümresini* pek de müspet olmayan vasıf ve sıfatlarla zikretmişlerdir. Çatışmanın temelini sosyolojik bağlamda *medrese-tekke* çatışması oluşturuyor görünse de tiplerin şaire *aşk-mey / rezm-bezm* bağlamında âşığın ve rindin dilinden kurgusal bir anlatım sağladığı aşikârdır. Çatışma şaire bir yandan mecazlı söyleme imkânı sağlarken diğer yandan istihza ve ironinin kapılarını açmıştır.

*Klasik edebiyatın kurgusuna göre, anlaşma ve zıtlasma gruplarının yalnız aşkta değil, yaşam felsefesindeki farklılıkta da odaklaştırılması nedeniyle, olumsuz öğelerle olumlu öğelerin genel özelliklerde birleştiği görülür. Buna göre, gönül birliği ve sohbet imkânı nedeniyle; âşık, arif, rint ve bu tiplerin ifade edildiği her adlandırma aşkta ve anlayışta olumlu; zahit, sufi, rakip ve diğer adlandırmaları aşkta ve anlayışta olumsuz tip*

kümelerini oluşturur. Olumlu kümenin özelliği, sevgiyi ön plana çıkarma, yarar gözetmeme, içsel (batinî) hayata kayıtsızlık şeklinde özetlenebilir. Olumsuz küme ise aşk ve düşünce zıtlaşması (mücadele) nedeniyle yararçı, yalancı, nasihatçi, düzenbaz, yüzeysel (zahiri), hayatı seven olarak tanımlanmıştır (Akkuş, 2007, s. 398).

Bu çalışmada klasik edebiyatın en büyük şairlerinden biri kabul edilen Bâkî'nin şiirlerinde yer alan bazı edebî tipler tanıtılmış, şairin bu tipleri nasıl ele aldığı üzerinde durulmuştur. Bâkî de diğer klasik şairler gibi bazen âşığın bazen de rindin karşısına çıkardığı tiplerin kisve ve aksesuarlarından, fiziki görünüşlerinden, beden dilinden, davranış ve zaaflarından bahsetmiş; yer yer gerçekçi tasvirlerde bulunmuştur. Tipleri ele alırken âşığın dilinden bir anlatıcıya dönüşen şair, aynı zamanda Melami bir bakışla tiplerin söz ve davranışlarına yaklaşmıştır. Yer yer tasavvufi söyleyişte de bulunan Bâkî'nin tipleri ele alışı onun yaşadığı çağı, çevreyi, inanç unsurlarını ve karakter yapısını anlamada bir araç olarak değerlendirilebilir. Hem şairin hem de cemiyetin hayatı hakkında bazı vesikalar sunan bu tarz değerlendirmeler şairin içtimaî tefekkürünün yanı sıra ferdî duyuş ve hislerini de anlamada yardımcı olabilir. Bu doğrultuda *Bâkî Divanı* edebî tipler bakımından detaylı bir şekilde incelenecektir.

### 1. Hâce/Hoca

Sözlükte, “hoca, efendi, ağa, çelebi, sahip, muallim, profesör, öğretmen, müderris, molla, ev sahibi” (Devellioğlu, 2008, s. 305); “efendi, ağa, kethüda ve reis-i hane; koca, yaşlı, müzmin ve ihtiyar; zengin hal ü mal sahibi kimse” (Öztürk-Örs, 2009, s. 313) anlamlarına gelmektedir. Dilimizde hoca olarak kullanılan bu kelime bazı dinî şahsiyetler için ayırt edici bir sıfat olduğu gibi klasik şair için sufi ve zahit gibi şekilde kalan, samimiyetten yoksun ve riyakâr bir tip olarak çizilmiştir. Klasik şiirde işlenen dinî tipler şekilcilik yönüyle eleştirilmiştir. Onlar çevresindeki insanları etkilemek için dış görünüş ve kıyafetlerine önem verirler. Aşağıdaki beyitte bu şekilci görünüşten söz edilmiştir:

Destâr-ı hâce hırka-i sûfi ridâ-yı şeyh

Devr-i lebünde meykedelerde yatur girev (G. 400/2)

Sevgilinin dudağının devrinde hocanın sarığı, sufinin hırkası ve şeyhin cübbesi meyhanelerde rehin yatmaktadır. Bâkî'nin bu beyti farklı okumalara uygundur. İlk olarak şair klasik edebiyatta çokça zikredilen meyhaneye rehin bırakma âdetine göndermede bulunmuştur<sup>1</sup>. Şarap almak yahut içmek için meyhaneye akçe veremeyen zahit karşılığında kendisince değerli bulduğu bir eşyayı rehin bırakmaktadır. İkinci olarak şair; şarabı haram olarak niteleyen ve rindi/mesti hakir gören hoca, sufi ve şeyhin gizlice meyhaneye gidip şarap karşılığında rehin bıraktığını söyleyerek onların riyakârlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Beyit üçüncü olarak ise tasavvufi bir okumaya tâbi tutulabilir. “Şaraba rehin verme, hakikate erişme hedefi taşırken terk etme esası üzerine kurulu olan aşkı anlatmak üzere sahip olunan maddî-manevî her şeyi bırakıp yalnızca aşk ve sevgili gayesini gütmenin şairce bir ifadesidir.” (Şahin, 2011, s. 517). Bu okuma doğrultusunda dudak vahdetin, irfan bilgisinin, İlâhî aşkın sembolüdür. Ona talip olanın maddeden geçmesi gerekir. Bu madde kişiye kimlik, süs ve varlık veriyorsa, onu riyakârlığa ve şekle sürüklüyorsa, kendisini toplum içinde belirgin ve ayırt edici bir vasfa büründürüyorsa kişi, Melami meşrep davranmalı ve ondan vazgeçmelidir. Aslında Bâkî şekilci ve zahirde kalışlarıyla ön plana çıkan bu üç tipin şekle dair unsurlardan vazgeçmesini tavsiye etmektedir. Bâkî'nin bu beyti aşağıdaki üç beyitle birlikte değerlendirildiğinde anlamlı bir kompozisyonun parçası olmaktadır:

Hayli demdür hırka rehn-i hâne-i hammârdur

Havfum oldur ki ola dîvân ile defter bile (K. 10/10)

<sup>1</sup> Klasik şairler bilhassa dinî şahsiyetlerin etrafında onların “hırka, cübbe, şal, destar, taç, tespih (sübha), seccade, misvak, kitap, şiir...” gibi eşyalarını şaraba (meyhaneciye) verdiklerini söylemiştir. Şarap için sahip olduğu son ve en değerli nesneden vazgeçmek; Türk halk edebiyatında “şalvarı şaraba satmak”, divan edebiyatı ve Fars edebiyatında “hırkayı veya defteri şaraba vermek”, Arap edebiyatında ise “devesini veya hırkasını şaraba vermek” gibi söyleyişlerle ifade edilmiştir (Aksoyak, 2011, s. 85-90).

Bâde-i ‘aşka vücûdı câmesin rehn itdi Kays  
Âferînler ol melâmet bezminün kallâşına (G. 421/4)

Zâhid ol sıklet ile uçmağa hâzırlanma  
Çıkar ol cübbe vü destârı biraz hiffet bul (G. 307/5)

Zahit, sufi, vaiz yahut hoca birtakım dinî kisve ve aksesuarlarla kendilerini toplum içinde belirgin kıldıkları için ikiyüzlülükle itham edilmiş, bu yönleriyle eleştirilmişlerdir. Zira onların kisve ve aksesuarları bağlı oldukları tarikat ve topluluktan mesleki durumlarına kadar bilgiler veren bir statü işaretidir. Oysa Melami meşrep olanlarda şekle dair bir başkaldırı vardır. Bâkî aşağıdaki beytinde başına sarık takmış bir hocayı zahit tipinin temsilcisi olarak ön plana çıkarmıştır. Onun karşısında ise âşık/rint yer almaktadır.

Hâce ursun başına destâr-ı mermer-şâhîyi  
Lâ’ubâlî ‘âşıkun farkında bir sâgar yiter (G. 49/3)

Beyitte ilk olarak madde ve manaya dayalı bir karşılaştırma yapılmıştır. Hoca başına ince bezden dokunmuş bir sarık giymiştir. Bu sarık onun mesleki durumunu ve ilmini simgelemektedir. Kayıt tanımayan ve bir bağdan azade âşık için bunlara gerek yoktur<sup>2</sup>. Onun başına bir kadeh yeterlidir. Bâkî, kadeh ile serpuş arasında şekle dayalı bir benzetme ilgisi kurmuştur. Eskiden kadehlerin kâse şeklinde olduğu akla gelmelidir. Kâsenin ters döndürülmüş şekli bir kavuğu, serpuşu andırmaktadır.

*Kadehin başta olması hem âdeta hayat unsuru olan şarabın âşıklar katındaki değerini ve ona gösterilen hürmeti hem de ayyaşların sürekli içtiklerinden dolayı sanki kadehlerini başlarında taşıyorlarmış gibi bir imajı yansıtmak içindir. Bununla birlikte mermersâhî sarık, içinde geçen mermer kelimesiyle, aynı zamanda hocanın şaraba ve onunla temsil edilen aşka geçit vermeyen katı düşüncesini ve sabit fikirlerini temsil etmek üzere kullanılmıştır (Şahin Öztaş, 2022a, s. 545).*

Bâkî, aşağıdaki beyitte hâce kelimesini bugünkü anlamında hoca (müderris, mektep muallimi) olarak kullanmıştır. Ancak burada hâce bir tip olarak karşımıza çıkmamaktadır. Şair sosyal hayattan bir sahne yansıtmaktadır. Gönlünü hocasından azat olup güle oynaya giden bir çocuğa benzeten şair “azat olmak” tabiri doğrultusunda hayalini inşa etmiştir. Eski mahalle mekteplerinde akşam paydosuna ve mübarek günlerde yapılan tatillere “âzâd” denilmiştir. Tatil günü için “âzâd günü”, tatil olmak için de “âzâd olmak” tabiri kullanılmıştır. Âzâd günü ilahiler, münacatlar, aşirler, dualar okunur; hayır sahiplerinin yolladığı helva, ekmek veya para çocuklara dağıtıldı. Karınları doyan, ağızları tatlanan, elleri birkaç para gören çocuklar neşe ve şetaret içinde sokaklara yayılırlardı (Onay, 2009, s. 79).

Dil kayd-ı ‘aklı selb ideli şâd olup gider  
San tıfıldur ki hâceden âzâd olup gider (G. 141/1)

Bâkî, başka bir beytinde de hâceyi müderris manasında kullanmış ve yaşadığı devrin ilmiye sınıfındaki bir uygulamaya göndermede bulunmuştur. Müderris, aşk konusunu yasaklamıştır. Şair de onu kazası/sonu yaklaştı diyerek uyarmıştır.

<sup>2</sup> Burada Bâkî’nin şu beyti akla gelmelidir:

Abdâllaruz n’eyleyelüm tâc u kabâyı  
Dervîşlerün tâcı fenâ başı kabâdur (G. 105/2)

Şair, Abdal olduklarını, taç ve kisveye, sarık ve cübbeye ihtiyaç duymadıklarını söyler. Zira dervişlerin tacı fena (yokluk) ve başları kabadır. Beyitte Abdalların çar-darb uygulaması ve başlarının tıraşlı olduğu; bir statü belirten taç ve kisvelerinin bulunmadığı dikkate alınmalıdır.

Men' eyler imiş mes'ele-i 'aşkı müderris

Ey hâce anun var ise yaklaştı kazâsı (G. 508/2)

Bâkî'nin bu beyti şairin kendisinin de dâhil olduğu ilmiye sınıfı bağlamında okunmalı ve “kaza” sözcüğünün anlam çağrışımlarıyla değerlendirilmelidir. Kaza, “hüküm vermek, ihtiyacı gidermek; borcu veya ibadeti ifa etmek, bildirmek, tamamlamak, ilişkisi kesmek; öldürmek”, isim olarak da “hüküm, yargı kararı, yargı görevi, yargı gücü; kader, edâ; ölüm” gibi geniş bir anlam yelpazesine sahiptir (Atar, 2002, s. 113).

*Kaza, müderrislerin belirli bir görev süresinden sonra yükselmek için belirlenmiş uzak medreselere gitmesidir. Aynı zamanda son ve ölüm anlamındadır. Aşkın menedilmesi âşıklar nezdinde işlenmemesi gereken en büyük hatalardan biri olduğundan müderrisin aşkı menetmesi onun sonunun gelmesine veya sürgün edilecek olmasına bağlanmıştır (Şahin Öztaş, 2022a, s. 172).*

Aşkı yasaklamakla müderris büyük bir laf söylemektedir. Başına bir kaza gelip kendisi de aşka düşebilir, söylediklerinden pişman olabilir (İpekten, 2010, s. 144). Kaza fıkhıta, insanlar arasında ortaya çıkan dava ve muhasemeyi şer'î hükümler dairesinde fasletmek için de kullanılmıştır (Pakalın, 2004, s. 225). Bu kullanım beyitte yer alan “mesele” sözcüğü ile değerlendirilmelidir. Mesele'nin “Bir kimseye veya bir makama sorulup cevabı istenen şey; fetva gerektiren bir hususta, şeyhülislâma sorulmak üzere fetva emini kâtibi tarafından şer'î usul ve tabirlere uygun bir şekilde sokularak özel bir kâğıda yazılan soru” anlamı<sup>3</sup> dikkate alındığında beyitte aşka dair ilmiye sınıfı mensubuna sorulan soruyu, müderris yasaklamıştır şeklinde bir değerlendirme de yapılabilir. Oysa olması gereken onun bu meseleyi hükme bağlamasıdır. O ise bunu kazaya bırakmıştır. Kaza, Osmanlıda kadının yetki alanını temsil eden idarî bir kavramdır. Bu doğrultuda müderrisin aşka dair menfi ve şer'î bir hüküm/fetva vermesi onu kadılığa yaklaştırmıştır şeklinde bir okuma da yapılabilir. Zira ilmiye sınıfında bir müderrisin terfisi sonrası kadılık vazifesi başlar.

## 2. Şeyh

Sözlükte “Yaşlı adam, ihtiyar. Bir tekke veya zaviyede reislik eden müritleri bulunan kimse. Kabile ve aşiret reisi” (Devellioğlu, 2008, s. 995) şeklinde tanımlanan şeyh, sanatkârların üstatları için de kullanılmıştır. Eskiden her sanat erbabının bir şeyhi olması fütüvvet adabından görülmüştür (Pala, 2013, s. 430). Şeyh zaman zaman zahit tipini temsil eden kelimeler yerine kullanılmış (Sucu, 2007, s. 239), bu sebeple o da zahit ve sufi gibi âşık ve rindin eleştirilerine maruz kalmıştır.

Bâkî üç beyitte şeyh tipine yer vermiştir. Bunlardan ikisinde şeyhin aksesuarları konu edilmiş; şeyh, elinde tespih ve omzunda cübbe ile çizilmiştir. Şair, aşağıdaki beytinde dinî tiplerden hocanın sarığından, sufünün hırkasından ve şeyhin cübbesinden aynı anda bahsetmiş, sevgilinin şaraba benzeyen dudağından dolayı meyhanede/meyhanecinin elinde yattığını/esir olduğunu söylemiştir.

Destâr-ı hâce hırka-i sūfî ridâ-yı şeyh

Devr-i lebünde meykelerde yatur girev (G. 400/2)

Aşağıdaki beyitte Bâkî şeyhin karakterinden ve sahip olduğu araçlardan hareketle bir eleştiri yapmıştır. Şeyhin dış görünüşüne baktığınızda tuhaf bir şey göremezsiniz. Elinde aksesuarlarından biri olan yüz taneli siyah tespihi vardır. Ancak hakikate baktığınızda yani öze indiğinizde durum başkadır, o tam bir yüz karasıdır. Bu durum onun tespihinin rengine de yansımıştır.

Sevâd-ı sūbha-i sad-dâne şeyh-i sâlûsun

Hakîkate nazar olınsa yüzi karasıdır (G. 94/3)

<sup>3</sup> <http://lugatim.com/s/mesele>



Şair, hayalini şeyhin elindeki tespih üzerine bina etmiştir. Tespihi riyakârlık işareti olarak gören şair, bu siyah tespihin şeyhin yüz karası olduğunu söylemiştir. Yüz karalığı, Türkçede utanılacak bir durumu, aybı ve kusuru ifade etmek üzere kullanılan bir deyimdir. “Yüzü kara”lık vasfı çok utanç verici bir işi işlemiş olanlar için kullanılır (Şentürk, 1995, s. 44). Şair, deyimden anlamından hareketle şeyhi eleştirirken yüz karalığı ile karalık anlamına gelen “sevad” arasında ihama dayalı bir ilişki kurmuştur. Benzer bir ilişki yüz karalığı ile yüz (rakam) anlamına gelen “sad” ve ikiyüzlü anlamına gelen “sâlûs” arasında da kurulmuştur. Bâkî aşağıdaki beyitte de şeyhi riyakârlıkla itham etmiştir. İşi riyakârlık olan şeyh, şarap içip idrak aynasına parlaklık vermemiştir. O, bu anlayıştan kurtulmalıdır.

Mey içüp virmedün âyîne-i idrâke cilâ

Gider ey şeyh-i riyâ-pîşe bu idrâk değül (G. 309/4)

Şarap ve benzeri müskiratlar insana sarhoşluk veren içeceklerdir. Sarhoş olan kişi bir süreliğine keder ve gamın tozundan idrak aynasını korur. Bâkî bu hakikatten hareketle tasavvufi bir söyleyişte bulunmuştur. Şeyh, şarabın zahirine kapılmıştır. Mecazda ise şarap, hakiki aşkın simgesidir. Şeyh, hakiki/manevi aşkı yaşarsa gönül aynasını şirk-i hafiden temizleyebilecektir. Bu şekilde o, kalp aynasını parlatabilecek, tecelliye hazır hâle getirebilecektir. Eski aynalar çelik, gümüş gibi çeşitli madenlerden, metallere yapılmıştır. Metalin oksitlenmesine karşı onun cilalanması önemlidir. Metal aynaların görüntüyü net olarak aksettirebilmesi için tozdan korunması gerekir. Bundan hareketle metalin parlaklığını artırmak için saykal vurulmuştur. Şeyhin kalbini masiva tozundan koruması için onu hakiki aşkla cilalaması lazımdır. Beyitte saykal-ayna ve cila ilişkisinden hareket eden şair, bu unsurların etrafında tasavvufi bir söyleyişte bulunmuştur.

### 3. Sufi ve Zahit

Divan şiirinde zahit tipinin çoğu zaman karşımıza sufi olarak çıktığını; bazen de vaiz, fakih, hâce, şeyh, molla, züht ehli, vera ehli, imam, nasih, hatip gibi adlarla da anıldığını görmekteyiz. Fakat şairin bu farklı isimlerle kastettiği, hep aynı kişidir (Sucu, 2007, s. 233). Sufi ve zahit başlangıçta olumlu özellikleriyle zikredilen tipler iken (dünyaya rağbet etmeyen, ondan yüz çeviren; mala, maddeye ve makama ilgi göstermeyen; kanaati ve ahireti tercih eden) zamanla samimiyet yoksunu, riyakâr yönleriyle ön plana çıkarılmış; şairlerin ittifaken eleştirdikleri tipler olmuştur. Klasik Türk edebiyatında sufi ve zahit, âşığın/rindin karşısında yer alan ve onlarla çatışma içinde sunulan, aşktan ve meyden anlamayan tiplerin başında gelir. Hâce, molla, müderris, şeyh, vaiz şairlerin birkaç beyitle yer verdikleri tipler iken sufi ve zahit bunlara göre çok daha fazla yer almış, şairlerin her durumda bir fırsat düşürüp sataştıkları, alay ve hicvettikleri kimseler olmuştur.

*Divan şiirinin rindin ağzından çıktığı, kafa tuttuğu kimi zaman vaiz, molla, sufi dediği zahit eski edebiyatımızda katı şeriat kurallarının, değişmez sayılan inançların ve her türlü toplumsal baskıların savunucusu ve uygulayıcısı olarak tanınır. Çevresindekilere hep kaşları çatık bakan, insanın her davranışını haram olduğu için kınayan zahit, rindin tersine, dünyasını ve ahiretini kazanma kaygısı içindedir. Hırslıdır, açgözlüdür, başkalarına yüksekte bakar, özü ile sözü bir değildir, ikiyüzlüdür, biçimcidir, insanın içine değil, dış görünüşüne, kalıbına değer verir (Mengi, 2000, s. 216).*

Bâkî sufi ve zahidi meclisle, şarapla, raks ve musikiyle, rintle, aşk ve âşıkla, sırta olan münasebeti; fiziki görünüşü, kisve ve aksesuarları; davranış kalıpları ve karakteri bakımından şiirine konu etmiştir. Her iki tipin de ön plana çıkan yönleri benzer ve paralel olduğu için birlikte değerlendirilmiştir.

#### 3.1. Meclisle Olan Münasebeti

Osmanlı toplumundaki sufi-zahit tipinin sosyal hayatta dikkat çeken ve en çok eleştirilen özelliklerinden biri kürsülerde halkı menettikleri bazı fiilleri kendilerinin gizli saklı yerlerde icra etmeleri ve itibarlarını kaybetme korkusuyla, kılık değiştirerek eğlencelere katılmalarıdır (Sucu, 2007, s. 253). Sufi tipi âşığın ve rindin meclisini haram olarak nitelese de orayı merak eder, hatta onların meclisine dâhil olmak ister. Ancak onun zahiri yönü, sahip olduğu kimlik burada görünmesine engeldir.

Orada bulunmaktan utanır. Bulunmayı istediğinde ise toplum içindeki statüsünü gösteren kisve ve aksesuarları buna mânidir. Utana sıkıla yahut gizlice meclise dâhil olmaya çalışır. Bâkî aşağıdaki beyitte tam olarak böyle bir sufi anlatmıştır. Sufi, utanıcını gizleyerek meclise gelmiştir. Onun elindeki tespihin ipi, çalgının teli olmuştur.

Yüzün eline alup geldi meclise sûfi

Bu gice rişte-i tesbîhi târ-ı çeng oldı (G. 489/5)

Beyitte “yüzünü eline almak” deyimini “utancını yenmeye çalışma” anlamı taşımaktadır. Bu utanma, günah işlemeye çekinen değil günahı gizlemeye çalışan sufi için ne kadar içtendir bilinmez. O, dilde meyhaneyi ve şarabı eleştirse de gizliden gizliye bunlara arzu duyar. Sufiler, şekilciliğe önem verdikleri için tespihleri ellerinden bir an olsun düşmez. Ancak bu sefer sufinin elinde tespihi değil, çalgı teli vardır. Şair, sufinin ikiyüzlülüğüne vurgu yapmıştır. İlk mısradaki geçen “yüzün eline alup” ifadesi iki şekilde düşünülebilir: İlk olarak, eliyle yüzünü saklamaya çalışan, utana sıkıla meclise gelen sufi, ikinci olarak da sufinin elindeki yüzük tespih akla gelmektedir (Yılmaz, 2012, s. 2135). Sufinin tespih ipinin çengini teli olması maddeden ve ikiyüzlülükten kurtulması olarak düşünülebilir.

### 3.2. Şarapla Olan Münasebeti

Sufi veya zahidin şarapla olan münasebeti karmaşıktır. Bir yandan âşık ve rintleri şaraptan dolayı kınar iken diğer yandan gizli gizli şarap içmeyi ister. Ancak bu duruma onun sahip olduğu kimlik engeldir. Sufi gizliden gizliye şarabı sevip içse de diliyle bunu inkâr eder. Şair de bu durumda ona şarabın faydalarını inkâr etmeyi bırakmasını söyler. Delil olarak da Allah’ın kitabında şarabın faydalı olduğunu söyler.

İnkâr itme sûfi şarâbun menâfi‘in

Üstâd-ı hikmet öyle buyurmuş kitâbda (G. 469/3)

Beyitte Kur’an’da geçen şu ayete gönderme yapılmıştır: “Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür.” (Bakara Suresi 2/219)<sup>4</sup>.

Sufi, âşıkları kınayıp onlara karşı doğruluk ve ahlâk iddiasında bulunur. Âşıklar ise onun şarap içmediği için saflaşmadığını, riyadan arınmadığını belirtir. Bâkî, sufinin yaratılışının şarap içen bir âşık gibi saf olmadığını söyler. Bu sebeple onun doğruluk ve ahlâk iddiası insafıca bir davranış değildir.

Meşrebi ‘âşık-ı mey-hâre-sıfat sâf değül

Da‘vî-i sıdk u safâ sûfiye insâf değül (Mt. 12)

Sufinin zahiren şaraba karşı görünmesi sosyal normlar, toplumsal baskı ve statüsünü yansıtan kisve ve aksesuarlarından kaynaklanmaktadır. Oysa o da şarap içmeyi diler, hatta gizli gizli içer. Bâkî aşağıdaki beytinde tam olarak böyle bir sufiyi yansıtmıştır. Şair, sufiye nasihat vermektedir. Sufi elinde kadehi tutarken aniden biri gelirse ona başında taç ve sarığının altında, gül renkli şarabı, su kabarcığının gizlemesi gibi saklamasını söyler.

Tutarken câmı nâşî gelse tâc ü günbed altında

Mey-i gül-rengi pinhân eyle ey sûfi habâb-âsâ (G. 2/7)

Beyitte eski zamanlardaki bir uygulamaya göndermede bulunulmuştur. Osmanlıda şehirde nizamı sağlamak ve işreti engellemek şahne ve muhtesib denilen kimselerin görevi idi. Bunların klasik şiirde kötü bir şöhreti vardır. Meyhaneleri denetleyen bu kimseler şarap içen yahut sarhoş bir Müslüman’ı yakaladığında onu teşhir edip ceza verebilirdi. Anlaşılan sufi bu kimselere görünmekten korkmaktadır. Bâkî de ona aniden karşısına çıkmaları durumunda kadehi saklamasını tavsiye eder. Saklayacağı yer ise sufinin dinî kisvelerinden başındaki tacı ve sarığıdır. Tacın şeklen kâse ile benzerliği vardır. Şair, şarabın

<sup>4</sup> <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-219/kuran-yolu-meali-5>

üzerindeki su kabarcıklarının şarabı gizlemesi gibi, sufinin tacının da kadehi öyle gizleyeceğini söylemiştir.

Zahidin açık bir şekilde şarap içmesine mâni olan üzerindeki kisve ve aksesuarlardır. Şair, zahidi bu konuda uyararak onun üzerindeki kıyafetin gizlice yeme içmeye engel olmadığını söyler. Arifler mecliste şarabı edhemî taçtan içmektedirler.

Nihânî işrete mâni değüldür kisvet ey zâhid

İçerler bunda ‘ârifler toluyı tâc-ı edhemden (G. 360/3)

“Tâc-ı edhem”, dört dilimli bir taç olup beyitte tasavvuf yolunda tahtını ve tacını terk eden İbrahim Edhem’i hatırlatmak amacıyla kullanılmıştır.

*Tâc-ı Edhem aynı zamanda bir kadeh ismidir. Dolayısıyla şair şaraba ve aşka tamamen karşı olan zahide ister hakiki olsun ister mecazi, aşkı her halükârda tadabileceğini söylemeye çalışmaktadır. Yani zahiri manada şarap istiyorsa şarabı “tâc-ı edhem” kadehinden yahut riyakâr kimselerin yaptıkları gibi tacının altına gizleyerek, İlâhî aşk istiyorsa baştaki Edhemî tâcın manasından içebileceğini vurgulamaktadır (Şahin, 2022a: 600).*

### 3.3. Rintle Olan Münasebeti

Bâkî, zahidi anlatırken bir anlamda rindi, rindi anlatırken de bir anlamda zahidi anlatır (Mum, 2022, s. 266). Zahidin rint ve âşığa bakışı müspet değildir. Her durumda onları ayıplayan zahit, kendisini onlardan üstün tutar. Bâkî aşağıdaki beyitte zahidin bu tavrını yansıtmıştır. Dinî bilgileriyle övünen zahide, eğer kaza sırrına, inancına vakıf isen meyhaneye çok fazla giden rindi ayıplamazsın, der. Kaza sözlük anlamıyla; olacağı ezelden Hak tarafından takdir olunan şeylerin meydana gelmesidir (Devellioğlu, 2008, s. 498). Yani Allah’ın olmasını takdir ettiği bir şeyi zahidin ayıplaması haddine değildir.

Zâhidâ rind-i harâbâta inen ta‘n itme

Var ise zerre kadar sırr-ı kazâdan haberün (G. 277/5)

Zahit, zahir ehlidir ve şeriata göre amel eder. Onun mekânı mescittir. Rint ise batın ehlidir ve marifete göre amel eder. Onun mekânı ise harabattır. Klasik şairler tasavvufun mecaz dünyasından faydalanarak harabatı yani meyhaneyi tekke çağrışımını hissettirecek şekilde kullanmışlardır. Burada zahir ulemasını simgeleyen zahit bir medrese ehli olarak rindin harabatta bulunmasını ayıplar. Oysa rint, Melami meşreptir. O, İlâhî iradeye boyun eğdiği için kazanın gereğini yerine getirir. Zahit ise ledün ilminden habersiz olduğu için rindin eylemlerini kınamayı tercih eder. Bâkî, zahidin ayıplamaları karşısında rindin dilinden seslenir ve kadehi bırakıp ona uyabileceklerini söyler. Ancak bunun olması için zahit, rintlere şarabın neşesi gibi bir keyfiyet bulmalıdır<sup>5</sup>.

Koyalum sâgarı zâhid sana hem-reng olalum

Bize keyfiyyet-i sahbâ gibi bir hâlet bul (G. 307/3)

Bâkî yukarıdaki beytinde her ne kadar zahitle uzlaşa arayan bir çizgide görünse de beyitteki istihza dikkate alınırsa şairin rindin dilinden zahide yönelik düşüncelerinin pek de olumlu olmadığı görülecektir. Hatta bu, bir öfke ve düşmanlık yansıtır. Bâkî aşağıdaki beytinde gül gibi renkli şarabı içmesi için ısrara gerek olmadığını söyler. Eğer ısrar edilirse zahidin kanını içeceğini başka bir deyişle onu katledeceğini söyler.

<sup>5</sup> Bâkî’nin bu söyleyişi şu beyit dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Şaire göre hüznü ve kederi giderecek en iyi dost şaraptır.

Bir nefes hem-dem olup def‘-i melâl eyleyecek  
Bulmadum dünyede câm-ı mey-i hamrâdan yig (G. 261/4)

Gül gibi bâde-i rengîne ne ibrâm gerek

Zâhidün kanın içerdüm eğer ibrâm olsa (G. 460/3)

### 3.4. Aşk ve Âşıkla Olan Münasebeti

Sufinin aşkla bir münasebeti yoktur. Münasebeti olmadığı için de aşkın eskiden beri var olan bir kıssa olduğundan haberdar değildir. Bâkî, sufiye muhabbet âdetini kendisinin düzenlemediğini, sevmeye ve sevilmenin eskiden beri bilinen bir kıssa olduğunu söyler.

Mahabbet resm ü âyînün be sûfî ben mi vaz' itdüm

Mu'ayyen kıssadur sevmek sevilme mâ-tekaddemden (G. 367/3)

Sufi, aşkla münasebeti olmadığı için âşığının hâlinden de anlamaz. Bu sebeple de onu içinde bulunduğu durumdan dolayı kınar. Bâkî, âşığının dilinden sufiye seslenerek yaralarını görünce kendisini yakmamasını ister. Âşığının dilinden “Seviyorum, ne yapayım, o lale yanaklıyı seviyorum.” diye âdeta haykırır<sup>6</sup>.

Yakma dâğum göricek sen de beni ey sûfî

Severin n'eyleyin ol lâle-'izârı severin (G. 385/3)

Bâkî, beyitte lalenin ortasındaki siyahlık ile yaranın şekli ve rengi arasında bir münasebet kurmuştur. Şair “yakma dâğum” derken sufiden -yeni- yara açmamasını diler.

Bâkî, şiirlerinde “erbâb-ı aşk” ile “eshâb-ı zühd” arasındaki ilişkiyi öncelikle bir mücadele olarak görmüş, sonra da bu iki grubu belli yönlerden karşılaştırmıştır. Aşağıdaki beyitte şair âşıkların zahitlerle mücadele içinde olduklarını söylemiştir. Seçkin ile avamın girdiği bu mücadelede maksat sevgilidir. Bâkî *leff ü neşr* içinde âşıkları seçkin, zahitleri ise avam ile eşleştirmiştir.

Erbâb-ı 'aşk ceng ider eshâb-ı zühd ile

Maksûd sensin eyleseler hâs u 'âm bahs (G. 25/5)

Bu beyit tasavvufi okumaya da uygundur. Tasavvufa göre varlığın ve bütün güzelliklerin kaynağı “Mutlak Varlık” olan Hak'tır. Bu noktada âşıkların ve zahitlerin mücadele gibi görülen sözlerinde maksat yalnızca “Mutlak Güzel”dir, varılmak istenen de O'dur. Bâkî, başka bir beytinde bu iki tipi aynı sözcüklerle zikretmiştir. Âşıklar mücadele/kavga meydanında savaştadır, zahitler ise dedikodu meclisindedir. Şair, âşıkların eylem insanı olarak aksiyoner kimliklerine göndermede bulunurken zahitlerin pasif karakterine ve yalnızca söz ehli olarak dedikodu ve kınama meclisinin temsilcisi olmalarına göndermede bulunmuştur.

Eshâb-ı zühd bezm-i füsûn u fesânede

Erbâb-ı 'aşk 'arsa-i ceng ü cidâlde (G. 451/5)

Bâkî aşağıdaki beytinde her iki tip arasındaki karşılaştırmayı “kalb-i selim” ve “ihlas” noktasında yapmıştır. Âşık, Hakk'ın dergâhında -huşu içinde- niyazda bulunur. Oysa zahit namazda dahi batıl tasavvurlar altındadır. Başka bir deyişle zahit namazda dünya işlerini düşünmektedir.

Dergâh-ı Hakka derd ile 'âşık niyâzda

Bâtıl tasavvur itmede zâhid namâzda (G. 446/1)

Gerçek aşka âşıklar erişir, zahitler erişemez. Uğraşmak ve çalışmakla âşık olunamaz. Aşk, bir gönül işidir. Zahidin çalışması ise yalnızca zühd ve takvadır (İpekten, 2010, s. 115). Âşık, bir yönüyle *seyr ü sülûk* yolundaki bir salık kimliğindedir. Aşkla terakki ve tekâmül edileceğini hâlen ve zevken

<sup>6</sup> Bu doğrultuda şair ne güzel sevmekten vazgeçer ne de mey (şarap) içmeye tövbe eder.  
Ferahat güzel sevmeden tevbe meyden  
Zehî re'y-i bâtil zehî fikr-i fâsîd (G. 42/4)

yaşadığı için varılacak noktaya zahitlerden önce varır. Bâkî bu durumu işlediği bir beyitte âşıkların menzile herkesten önce varacağını söyler. Zahitler o mertebeye çalışarak ulaşamazlar.

Ser-menzile ‘uşşâk irişür cümleden evvel

Ol mertebeye sa’y ile zühhâd yitişmez (G. 201/2)

### 3.5. Raksla Olan Münasebeti

Zahit, bezme ve bezmin unsurları olan şarap, musiki ve raksa karşıdır. Onun bezme yönelik bu muhalif tavrı samimiyetinden değil, başkaları ne der endişesinden kaynaklanmaktadır. Yine de şairlerin dilinden bazen zahidi içki meclisinde görmek mümkündür. Bâkî aşağıdaki beyitte mecliste şarapla münasebet içindeki bir zahidi anlatmıştır. Zahit, şarap kadehinden semaya girse, raksa başlasa buna şaşılmaz. Zira zerrenin raksına/hareketine sebep, dünyayı aydınlatan güneştir. Beyitte *leff ü neşr* içinde şair, zahidi zerreye kadehi ise güneşle benzetmeye dayalı bir ilişki içinde eşleştirmiştir. Zerre, güneş ışığıyla görünür ve hareket eder. Akli başında zahit de şarabı içince semaya başlar. Şair, sarhoşun meclisteki hareketlerini raks olarak görmüştür.

Semâ’a girse n’ola câm-ı meyden zâhid-i hüşyâr

Ki raks-ı zerreye hurşîd-i ‘âlem-tâb olur bâ’is (G. 29/2)

Beyitte güneş-zerre münasebeti tasavvufi bir yaklaşımı da mümkün kılmaktadır. Akli simgeleyen ve akılla amel eden zahit, İlâhî aşkı yaşarsa semaya girip dönmeye başlar. Zira onun zerre gibi dönmesine, var olmasına sebep olan âlemi aydınlatan güneş yani mutlak varlıktır. “Vücut-ı Mutlak olan vahdet ile kesret arasındaki ilişki bağlamında fenomenel (görüntüsel) âlemden ikizlemeler yapılmıştır.” Bu ikizlemelerden biri olan güneş-zerre, vahdet ve kesret anlayışını ifade etmede sık sık başvurulan sembolik bir örnektir. Güneş, ışığı yani nuru sembolize etmektedir (Yıldırım, 2003, s. 130).

Bâkî, bir beytinde sufiyle “çalgusuz oynar” diyerek istihzada bulunmuştur. Sufi, esasında semaya karşı biridir. Onu dışarıdan izleyen biri, kendisini toplum içinde ayırt eden kisve ve aksesuarlarından dolayı sema yaptığını sanır. Oysa o, güzellerin şevkiyle sohbet/mecliste çalgısız oynamaktadır.

Güzeller şevkine sohbetde sûfi çalgusuz oynar

Velî her bilmeyen eyle sanur anı semâ’ eyler (G. 82/2)

Sufi mecliste güzelleri görünce kendinden geçmiştir. Bu şevkle musiki icrası başlamadığı hâlde oynamaya başlamıştır. Bâkî, sufinin bu komik hâlini resmederken dışarıdan bakanların onun sema ettiklerini sandığını söyler.

### 3.6. Sırla Olan Münasebeti

Zahit, aşktan habersiz biridir. Dolayısıyla onun aşkın sırlarına dair sorular sorması hoş görülmemiştir. Zahide seslenen Bâkî, onu “aşk abdalı”nın sırrından söz etmemesi, sırrı sormaması konusunda uyarır. Zira bunların sırları/esrarı ziyadesiyle öldürücüdür.

Sorma<sup>7</sup> ‘aşk abdâlinun râzın helâk eyler seni

Bunların esrârı ey zâhid katı kattâl olur (G. 72/4)

Bazı Batınî tarikat mensupları sır dedikleri tarikat hususiyetlerini kendilerinden olmayanlardan saklamak hususunda ifrat boyutunda taassup göstermişlerdir. Başkalarının bu sırlara aşına olmasını istemezler. Sırrın ifşa edilmemesi için ölmekten hatta ifşa edeni öldürmekten çekinmezler (Onay, 2009, s. 25). Bâkî, Abdal’ın bu sırrına vakıf olmadığı hâlde onu soran zahidi bu sebeple uyarmıştır. Klasik şairler “esrâr” kelimesine yer verdiklerinde bu kelimeyle tevriye yapmışlar, “Abdal”ı zikrettiklerinde bu kelimeye de yer vererek Abdalların esrar çekmelerine göndermede bulunmuşlardır. Beyitte iki

<sup>7</sup> Bâkî Divanı nüshalarında bu kelime “anma” olarak da kayıtlıdır. Her iki kelime de manaya münasip düşmektedir.

kelimenin “esrâr”ın diğer anlamıyla (keyif verici madde) münasebet içinde kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki “kattâl” kelimesidir ki sert esrar için kullanılmıştır. Diğer ise “sorma” fiilidir. Fiilin “emmek, somurmak” anlamı esrarın tablet veya macun şeklindeki hâlinin kullanımıyla ilgilidir. Bâkî “esrâr”ın sırlar anlamıyla “râz” arasında da ihama dayalı bir münasebet kurarak “Abdal sırrını” vurgulamıştır.

Bâkî aşağıdaki beyitte orijinal bir benzetme yapmış, sufînin eylemini “esrâr” ve “keşef” üzerinden anlatmıştır. Şair, sufînin sırları meydana çıkarmak için başına derviş hırkasını kaplumbağa gibi çektiğini söylemiştir.

Esrâr keşfin itmek için sûfi Bâkıyâ

Başın murakka‘ına çeker nitekim keşef (G. 228/7)

Derviş hırkası olarak bilinen murakka yamalı elbisedir. Dünya malına, süs ve gösterişe önem vermeyen dervişler hırkaları eskiyince yama üstüne yama vurmaktan çekinmezler. Şairin murakka ile anlattığı bu türden hırkalardır. Dervişin hırkayı çekmesi zikir esnasında bir uygulama olarak değerlendirilebilir yahut tefekkür ve murakabe hâli olarak görülebilir. Bu şekilde dünya ile bağını kesen dervişin görüntüsünü şair, tehlike anında başını kabuğunun içine çekerek gizleyen bir kaplumbağa üzerinden anlatmıştır. Bu anlatım bize “esrar”ın keyif verici madde anlamını da çağrıştırmaktadır. Zira Batınî zümreye mensup Kalenderî, Haydarî dervişlerin ve Abdalların esrar çektikleri malumdur. Beyit farklı bir yönden daha okumaya uygundur. Zahit, dinin haram kıldığı bazı uygulamaları gizlice yapmakta beis görmeyen bir tiptir. Şair, zahidin keyif verici bir madde olan esrarı onun bir nişanesi olan hırkası altına gizlenerek çektiğini anlatmak istemiştir.

Yukarıdaki iki beyit zahit ve sufînin sırda olan münasebetini göstermektedir. İlkinde onun aşk sırrının ehli olmadığı vurgulanırken ikincisinde sırlara vakıf olmak için yaptığı eylem tasvir edilmiştir. Aşağıdaki beyitte Bâkî bu sırrı istemeden de olsa zahide söylediğini aktarmıştır. Âşık, kendi hâlinde anlar düşüncesiyle hem-hâl zannettiği zahide aşkın çektiği acıları anlatmıştır. Duyduğu pişmanlıktan dolayı da “Keşke dertsiz derdimi açmasaydım.” demiştir. Beyitte zahidin aşk derdinden anlamadığı vurgulanmıştır.

Zâhîde ‘aşkun gamın hem-hâl sandum söyledüm

Kılmayaydum derdümü bî-derde ifşâ kâşkî (G. 496/2)

Aşk derdinden anlamayan ve sırlardan bihaber olan zahidin hakikat sırrını bilmesinin bir yolu vardır. Şair bu yolu, bir beytinde şöyle dile getirmiştir.

Hakikat sırrın ey zâhid dil-i bî-gışş u gilden bil

Rümûz-ı ‘aşkı fehm eyle biraz sen de bu dilden bil (G. 312/1)

Zahit, hakikat sırrını saf ve halis bir gönülden öğrenebilir. Bu şekilde aşk remizlerini anlayıp bu dilden/gönülden (mecaz dilinden, aşk dilinden) anlayabilecektir.

### 3.7. Karakteri yahut Şairin Gözünden Nitelemeler

#### 3.7.1. Ahmaktır

Diğer dinî tiplerde olduğu gibi zahidin de en çok eleştirilen yönü riyakâr olmasıdır. Zahidin korkusu günah işlemek değil, günahlarını başkalarının duymasıdır. İçkinin haram olduğunu söyler ancak kendisi gizlice içer. Âşık da bunu bildiği için onu gizlice içmeye davet eder. Bâkî, onun riyasının gizlilik içinde yeme içmeye engel olmayacağını ve zahidin ahmak olduğunu, incelik bilmediğini söyler.

Zâhidâ olmaz riyâ mâni‘ nihânî ‘işrete

Gûlsin gâyetde bilmezsin zarâfet n’eydügin (G. 348/5)

### 3.7.2. Eşektir

Şairler çatışma içinde oldukları rakip ve sufiye her durumda hakaret etmekte bir beis görmemişler, onları tahkir edecek ifadeleri şiirlerinde bol bol kullanmışlardır. Bâkî aşağıdaki beytinde hem rakibe hem de sufiye birden hakaret etmiştir. Normalde rakibin yeri daima sevgilinin eşigidir. Rakip, oradan ayrılmaz. Şair, sufiye sevgilinin kapısında rakibin yerini alamayacağını, hiç kimsenin o kapıda sufiyi eşek yerine koyup bağlamayacağını söyler. Rakip ile arası hiçbir zaman iyi olmayan âşık, rakibi dahi sufiden üstün tutmuş, sufiyi eşek yerine bile koymamıştır.

Yâr işiğinde rakîbün yirin umma sûfi

Bağlamaz kimse seni ol kapuda har yirine (G. 422/4)

Bâkî aşağıdaki beytinde de sufiyi eleştirmiştir. Sufî, âşığın gözyaşlarını deniz yapmasını istemez. Bundan dolayı âşık da dünyada yemden (deniz veya yem) incinen bir eşek görmedim der.

Gözlerüm yaşımı sûfi istemez yem kılduğum

Görmedüm bir böyle hâr ‘âlemde yemden incinür (G. 76/5)

Beyitte anlamı şairin kullandığı alaycı söyleyiş tayin etmiştir (tariz). Şairin alaycı söyleyişine “yem” kelimesinin tevriyeli kullanımı katkı sağlamaktadır. Beyitte “yem” hem deniz hem de hayvan yemi anlamında iki defa tekrarlanmıştır. Her iki anlamın da beyte uygun düştüğü görülmektedir: Sufî, gözyaşlarımı çok akıtarak deniz yapmamı istemez. Sufî, gözyaşlarımı yem yapmamı istemez. Yani sufi gözyaşlarımı sevgilinin sevgisini kazanmak için yem yapmamı istemiyor. Çünkü gözyaşı, kalbi yumuşatan, bazen aldatan güzel bir yemdir. İkinci mısradan ise şair, “Âlemde yemden rahatsız olan böyle bir eşek görmedim. Âlemde denizden korkan böyle bir eşek görmedim.” demiştir. Burada şair, eşek anlamına gelen “hâr”ı istiareli kullanmıştır. Bu kelime, yem kelimesinin hem deniz hem de yem anlamıyla uygun düşmektedir. “Har” kelimesi diken ve hakir anlamlarını çağrıştıracak şekilde şair tarafından gözyaşıyla bağlantılı olarak kullanılmıştır. İlk mısradan gözyaşı kelimesi, yemin deniz anlamını desteklemiştir.

### 3.7.3. İnatçıdır

Şairler sık sık sufinin âşık ve(ya) rintle yaşadığı çatışmayı işlemişlerdir. Çatışmanın temelini şaraba yönelik farklı bakış oluşturmaktadır. Sufiye seslenen şair, şarabın verdiği neşenin gönülden kederi giderdiğini söyler. Onu, bu konuda sinesi saf olan rintlerle inatlaşmamaya çağırır.

Sûfi safâ-yı câm ile dilden keder gider

Rindân-ı sîne-sâf ile gel eyleme ‘inâd (G.38/3)

Şair, sinesi saf diyerek rindin temiz kalpli olduğunu söyler. Sufinin bu vasfa sahip olabilmesi için gönlünü kederden arındırması, irfan yahut aşkla saflaştırması gerekir. Burada şarabın tasavvufi çağrışımları dikkate alınmalıdır. Bu konuda aşağıdaki iki beyit şairin şaraba bakışını ortaya koymaktadır:

‘Aşk ehline şol câmı sunar sâki-i la‘lün

Kim ‘akla cilâ kalbe safâ rûha gıdâdur (G. 106/4)

Kahr-ı zamânun zehrini def’ itmez ey Bâkî devâ

İllâ şarâb-ı dil-güşâ tiryâk-i ekber kendidür (G. 95/7)

### 3.7.4. Kindardır

İnsanlar, eski zamanlardan beri devenin kindar olduğuna inanmıştır. Bu doğrultuda devenin kendisine yapılanı hiçbir zaman unutmadığı ve çok uzun bir zaman sonra bile intikamını aldığı

söylenmiştir. Deveye dair bu inanış şairlere ilham olmuş, Bâkî de bu inanışı şiirine taşıyarak dolaylı yoldan zahide deve kinli demiştir.

Âşık/rint, gönlü bol insandır. O, zahit gibi deve kını taşımaz ya da âşığın/rindin kendi meclisine gelmesine engel olmaya çalışmaz. Âşık/rint tam tersi zahidi meclisine davet eder. Zahidin de bu kinini bir kenara bırakmasını ister.

Zâhid ne lâzım ehl-i dile kîne-i şüttür

Gir bezm-i ‘ayş u işrete sen de kîtâre gel (G. 303/2)

Zahide seslenen şair, gönül ehli olanlara deve kını lazım değil, der. Zahidi yeme içme meclisine girmeye ve kervana/katara katılmaya çağırır.

*Şair, sunduğu teklifle eskiden deve katarlarının önünde bir eşeğin bulunmasından hareketle aslında onu katardaki develeri yeden eşek ile bir tutmuştur. Daha açık bir ifadeyle ‘Ey zahit! Gel, kını tutmayı, karşı durmayı bırak; bu kervan sensiz olmaz, her kervanı yedecek bir eşek olmalı, burada bu işi sen yürüt.’ demiş olmaktadır. ‘Deve kını’, sönmeyen ve geçmeyen kını ifade eden bir tabirdir. Aşırı kinci olduğu ima edilen zahidin aynı zamanda işret edenler gibi gönül ehli olmadığı ve eşek imasından hareketle inatçılığı da vurgulanmıştır (Şahin Öztaş, 2022b, s. 230).*

### 3.7.5. Nadandır

Sufi, aşktan anlamayan bir tiptir. “Erbâb-ı ‘aşk ceng ider eshâb-ı zühhd ile” mısrasıyla iki grup arasındaki çatışmayı dile getiren Bâkî, muhatabına sufi geldiğinde aşk olayından bahsetmemesini söyler. Zira uyanık/arif olan kişi sırrını cahile duyurmaz.

Sûfi gelicek açma sakın ‘aşk hadîsin

Dânâ-dil isen sırrını nâ-dâne tuyurma (G. 405/4)

Sufiyi cahil olmakla itham eden şair, bu sebeple ona sırdan bahsedilmemesi gerektiğini söyler. Sır, tasavvufta vakıf olmayana açılmaz. Hele ki İlâhî sırlar ifşa edilirse bu söyleyen için de duyan için de helake sebep olabilir. Bu doğrultuda -sık sık riyakâr olmakla itham edilen- sufinin yanında aşk sırrı açılmamalıdır. Bâkî’nin bu söyleyişi aşağıdaki iki beyit dikkate alınarak değerlendirilmelidir:

Cân u dilden sakın esrâr-ı gamın ey Bâkî

Dime bigâneleri mahrem-i râz eyleyelüm (G. 317/7)

Sorma ‘aşk abdâlinun râzın helâk eyler seni

Bunların esrârı ey zâhid katı kattâl olur (G. 72/4)

Bâkî, aşağıdaki beytinde zahidi kendi şiirlerini anlamamakla itham etmiştir. Zahit, Bâkî’nin şiirine kulak vermez/dinlemezse buna şaşılmaz. Zira söz mücevherdir ve cahil olan onun kıymetini bilmez.

Şî’r-i Bâkîye kulak tutmasa zâhid ne ‘aceb

Söz güherdür ne bilür kadrini nâ-dân güherün (G. 277/7)

Beyit, şairin kendisini bir rint, sözlerini rindane olarak nitelediği kabulünden hareketle değerlendirilmelidir. Şairin sözleri rindane olduğu için zahit kulak tutmamaktadır. Şair de onu mücevherin kıymetini bilmeyen bir cahil olarak nitelemiştir. Burada bir hususu daha belirtmekte fayda görüyoruz. Zahit; özden habersiz, şekilde kalan, derinliği olmayan ve göremeyen bir tiptir. Hâliyle onun Bâkî’nin şiirlerini takdir etmesi, ondaki inceliği, derinliği ve kıymeti anlaması mümkün değildir.



### 3.7.6. Nasihât

Zahit, insanlara sürekli nasihatte bulunur. Bu nasihatlerin temelini hikâyeye ve efsanelerden (menkıbelerden) alan anlatılar oluşturur. Ancak ne âşık ne de rint onun bu nasihatlerini dinler. Şair, aşağıdaki beyitte zahidin nasihatinin kendisine etki etmeyeceğini söylemektedir<sup>8</sup>. Zira sızmış, sarhoş olan, akli başında olmayan efsaneyi dinlemez.

Zâhidâ ‘aşk içre te’sîr eylemez Bâkîye pend

Mest-i lâ-ya’kil bilürsin dinlemez efsâneyi (G. 509/6)

Zahit yasakçıdır. O, âşığı arzu ve isteklerinden yasaklamaya çalışır. Şair ise onu uyararak nasihatini sağlam sanmaması gerektiğini söyler. Divane gönül, çelik zinciri kırar, ona dahi tahammül etmez.

Hevâdan men’ ider pendüni muhkem sanma ey zâhid

Kırar zencîr-i pûlâdı dil-i dîvâne katlanmaz (G. 196/2)

Bâkî’nin bu söyleyişinde bir nükte yatmaktadır. Şair, divanelerin başka bir deyişle delilerin dinî vecibelerden mesul olmadıklarını bilmektedir. Dolayısıyla zahidin divane gönül sahibi âşığa yönelik nasihat ve yasaklamaları mantıklı değildir. Beyitte bir hakikat daha vurgulanmıştır. Eski zamanlarda delilerin zincire vurulduğu bilinmektedir. Burada zahidin yasaklamasına karşı çelik zinciri dahi kırabilecek bir divane gönülden bahsedilmiştir.

### 3.7.7. Tilkidir

Aşağıdaki beyitte Bâkî kendisiyle zahit arasında dolaylı yoldan bir mukayesede bulunur. Şair, âşık tipinin bir temsilcisi olarak kendisini över, zahidi hicveder. Şair, riyakârlık ormanının tilkisi (zahidi) değildir. O, aşk dağının kulesinin kaplanıdır.

Bâkî peleng-i kulle-i kühsâr-ı ‘aşkdur

Sâlûs u zerk bîşesinün rûbehi degül (G. 288/5)

Bâkî kendisini/âşık tipini kaplan olarak nitelerken zahidi küçümsemek ve tahkir etmek için tilki olarak görmüştür. Tilki kurnazlığı ile maruf bir hayvandır. Beyitte zahit hem kurnaz hem de ikiyüzlü olmakla itham edilmiştir.

### 3.7.8. Yasakçıdır

Zahidin dile getirilen özelliklerinden birisi helal-haram karşısında tavrının haram lehine olmasıdır. O, dinin yasak yönünü dile getiren “yasakçı” bir zihniyetin temsilcisidir. Dinin zahirine ve şeriatına tâbi biri olarak musiki ve eğlenceye, şarap ve meyhaneye karşıdır. Aşağıdaki beyitte yaşadığı dönemdeki şarap yasağına göndermede bulunan Bâkî, yasağın sufi üzerindeki olumlu etkisini dile getirir<sup>9</sup>. Sufiye “ey sufi-i sâlûs” yani “ey riyakâr sufi” diye seslenen şair, onun artık zamanın sefasını

<sup>8</sup> Bâkî aşağıdaki beytinde akıllı kimsenin nasihin (vaizin veya zahidin) nasihatini dinlemeyeceğini, bunun yerine hikmet sahibinin sözüyle bolluk içinde yiyip içeceğini söyler.

‘Âkil odur ki şimdî koyup pend-i nâsihi

‘Aş u tana‘‘um eyleye kavî-i hakîm ile (G. 403/3)

<sup>9</sup> Bâkî başka beyitlerinde de içki yasağının sebebi olarak bu riya ehli kimseleri görmüştür. Bunları bir beyitte gammaz olarak nitelemiş, onların rintler için bir saadet kaynağı olan şarap gemisini öfke ateşinde yakmak için, hükümdara varıp bu işi jurnallediğini söylemiştir.

Şarâb-ı nâbdan humlar tehî hum-hâneler tenhâ

‘Aceb hâlîliğün buldı riya ehli bu meydânun (G. 279/6)

Raht u bahtın zevrakun hışm âteşine yakmağa

Vardılar gammâzlar şâh-ı cihâna çakdılar (G. 117/3)

sürebileceğini söyler. Çünkü çeng ve neyle raks etme ve elden ele kadeh dolaştırma saadeti artık rintten yüz çevirmiştir<sup>10</sup>. O, bu yasağın keyfini sürebilir.

Semâ'-ı çeng ü nây u devr-i sâgar devleti döndi

Safâsın süre gör ey sûfi-i sâlûs devrânun (G. 279/5)

Beyitte Bâkî'nin kelimelerin ses değerinden faydalandığı ve sesleri duygusunu yansıtacak bir şekilde ses-anlam münasebetini dikkate alarak düzenlediği görülmektedir.

*Beyitte 8 defa tekrarlanan “s”lerden ikisi dışında -safâ, soft- diğerleri yer aldıkları kelimelerde “sin” harfi ile yazılmaktadır. Dolayısıyla beyitte tekrarlanan sesler aynı harfe ait sesler olarak dikkati çekmektedir. Beyitte “d” toplamda 4 kelimedede, 5 defa tekrarlanmıştır. Bunların dördünde ön ses olarak yer almaktadır. Altı defa tekrarlanan “n” de belirgin diğer sestir. Bâkî'nin bu beyitte fazlaca kullandığı sesler, diş eti sesleridir. Kadehler kırılmış, şaraplar dökülmüş, sazlar parçalanmış, şarkılar susmuştur. Şair ikiyüzlü sufiye karşı öfke doludur. Onun yüzünden kadehler kırılmıştır. Bu öfke, aliterasyonu oluşturan diş eti ünsüzleri ile verilmiştir. Beyitte dişlerini sıkarak öfkeyle dolan bir insanın şikâyeti hissedilmektedir (Kaplan, 2017, s. 261).*

### 3.7.9. Zevksizdir

Sufi, şarabın zahiri boyutuyla ilgilendiği için ondan zevk alamaz<sup>11</sup>. Bâkî de bu sebeple onun lâl renkli şarabın neşesinden bir keyif bulamayacağını söyler. Gönle ferahlık veren şaraptan hoşlanmaması onun zevksiz tabiatlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Safâ-yı câm-ı la'lünden ne hâlet kesb ider sûfi

Ki tab'-ı bî-mezâk itmez şarâb-ı dil-güşâdan haz (G. 223/3)

### 3.8. Fiziki, Kısve ve Aksesuarları

Bâkî, şiiirlerinde zahit ve diğer tiplerin fiziki görünüşüne dair iki beyitte göndermede bulunmuştur. Bunların biri daha önce de değindiğimiz vaiz tipine yönelik “Varmaz erbâb-ı safâ meclisüne ey vâ'iz / Ağlamış sûretüne kimse hevesnâk değül (G. 309/5)” beytinde karşımıza çıkmaktadır. Şair, aşağıdaki beytinde ise zahidin sakalı üzerinden beyti kurgulamıştır. Sevgilinin aşk mahallesinde şairin kirpiği süpürge olarak yetmektedir. Bunun için zahidin sakalı hemen kesilmelidir. Şair, kirpik ve sakal ile süpürge arasında benzetmeye dayalı bir ilişki kurmuştur.

Yiter kirpüğüm kûy-ı 'aşkunda cârûb

Üzilsün kesilsün hemân rîş-i zâhid (G. 42/3)

Beyitte kirpik merkezinde göz ve gözyaşı da akla gelmelidir. Şair, sevgilinin mahallesini süpürmek için kirpiğinin -ve gözyaşlarının- yeterli olduğunu söylerken bunun karşısına zahidin süpürge gibi olan sakalını çıkarmıştır. Şair “üzilsün kesilsün” ifadesiyle zahide hem artık sakalına ihtiyaç duyulmayacağı için sakalı yolunsun kesilsün derken hem de artık ona ihtiyaç yok sevgiliyle alakayı kessin, sevgilinin mahallesini terk etsin demek istemiştir.

Şair aşağıdaki beyitte de zahidin sakalını söz konusu etmiştir. Cahil zahit, yüzünde tüy bitmemiş sevgiliye nasihatte bulunmuştur. Bunu gören âşıklar hücum edip nerdeyse zahidin sakalını yolacaktır.

<sup>10</sup> Aşağıdaki beyitte de Bâkî, yasağı musiki aletleri üzerinden dile getirmiştir:

Esbâb-ı tarab seyl-i mey-i nâb ile gitdi

Âvâzı boğıldı giderek çeng ü rebâbun (G. 269/3)

<sup>11</sup> Bâkî'nin aşağıdaki beyti zahidin şarabın zahiri boyutuyla ilgilendiğini ve onun “mey”den anladığının şarap olduğunu göstermektedir:

Sakın mey dirsem ey zâhid mey-i engûri fehm itme

Hüner esrâr-ı ma'nâ anlamakdur lafz-ı muğlakdan (G. 366/4)

Pend eylemiş ol sâde-ruha zâhid-i nâ-dân

‘Aşk ehli hücum eyledi rîşin yola yazdı (G. 529/2)

Zahidin en bilindik aksesuarı elindeki tespihidir. Şair, onun tespihinin tanelerini bir tuzak olarak düşünür. Gönül, zahidin tespihinin tanelerine aldanmaz. Zira akıllı kuş, asla riya tuzağına meyletmez. Beyitte zahidin tespihi bir riyakârlık ögesi olarak görülmüştür.

Dâne-i tesbîhüne ey zâhid aldanmaz gönül

Mürg-i zîrek sanma hergiz meyl-i dâm-ı zerk ide (G. 461/3)

Kuş avlanırken tuzak olarak bazen siyah daneler/tohumlar kullanılmıştır. Zahidin elindeki siyah tespihin taneleri şekli bakımından şaire bu daneleri çağrıştırmıştır. Gönülünü kuş olarak gören şair, akıllı bir kuşun bu riyakârlık tuzağına meyletmeyeceğini söylemiştir.

Zahidin bütün gayesi cennete ulaşmaktır. O, cennet arzusuyla yanıp tutuşur. Allah yolunda olan bir kişinin davranışları ve söylemleri de o yönde olmalıdır. Ancak zahit isteğinin tam tersi hareketler göstermektedir. Zahit; insanları kınamaktan, günah işlemekten, gösteriş yapmaktan hiç çekinmez. Bu hâllerini gören âşık ona dünyalık kıyafetlerinin ağırlığından, gösterişinden kurtulması gerektiğini söyler. Kişi Allah’a kavuşmayı arzuluyorsa tüm dünya nimetlerinden, isteklerinden en önemlisi nefisinden vazgeçebilmelidir. Bâkî aşağıdaki beytinde bu hususları vurgulamıştır.

Zâhid ol sıklet ile uçmağa hâzırlanma

Çıkar ol cübbe vü destârı biraz hıffet bul (G.307/5)

Beyitte “uçmağ” kelimesi hem cennet hem de uçmak anlamlarını çağrıştıracak biçimde tevriyeli kullanılmıştır. Zahit bu iki şeyi de yapabilmek için üzerindeki ağırlıklardan kurtulmalıdır. Sıklet de hem maddi hem manevi ağırlığı ifade etmektedir.

#### 4. Vaiz

Vaiz, camide halka vaaz ve nasihatte bulunan ilmiye sınıfına mensup bir kişidir. Klasik şairlerin zahit ve sufi gibi olumsuz bir şekilde ele aldıkları tiplerdendir<sup>12</sup>. Şairler, vaizi anlatırken onun kıyafetini, gereçlerini, zaaflarını, davranışlarını, beden dilini, konuşmasını ve hitabetini şiire konu etmişlerdir. Vaiz, birileriyle kavga ediyormuşçasına ellerini rastgele sallar. Cemaat üzerinde otorite kurmayı ve sözünün tesirini artırmayı düşünen vaiz, vaazını kıymetlendirmek düşüncesiyle, cami kubbelerini çınlatacak derecede bağırır. Bağırarak, azarlayarak insanları doğru yola getirebileceği düşüncesindedir. Cemaate öfkeyle hitap eder. Hususi mekânı kürsüye bir hışımla çıkar, cehennemden henüz gelmiş ve haberler getirmişçesine ağzından ateşler saçarak konuşur. Öfkesi ve hiddeti neticesi yüzü renkten renge girer (Duru, 2016, s. 221-224).

Bâkî şiirlerinde on iki defa vaizi zikretmiştir. Bu şiirlerde vaizin işiyle alakalı detaylara yer vermiştir. Bâkî; kürsüye çıkan, halka nasihatte bulunan ve yeri geldiğinde fetva veren, cennetin vasıflarını dile getiren vaizi belli yönlerden kınadığı gibi onu yetersiz de bulmuştur. Aşağıdaki beyitte vaizin beden dili yönünden eleştirildiği görülmektedir. Vaiz, anlattığı olayın heyecanı ile cennet veya cehennemden bahsederken ya da cemaatin gözünde daha da beğenilmek ve takdir edilmek için ağlar. Bâkî, onun bu gözyaşlarını samimi bulmadığını ifade eder. Gönülü şen kimseler vaizin meclisine varmaz. Kimse onun ağlak suratını görmeye hevesli değildir.

Varmaz erbâb-ı safâ meclisüne ey vâ‘iz

Ağlamış sûretüne kimse hevesnâk değül (G. 309/5)

<sup>12</sup> Onay’ın (2009: 478) şu cümleleri aslında vaize yönelik bu algının bir gerekçesi olarak sunulabilir: “Camilerde halka dinî nasihatlerde bulunan medrese mensuplarıdır. Cahil olanlarından halkı ıdlal edecek sözler de sudur ettiği vâkidir. Hele hurafat nakletmeleri, din namına saçmalamaları pek çoktur.”

Vaiz, kendisini cennet ehli olarak gördüğü için kendisi dışındaki herkesi küçümser. Hatta onları eylemlerinden dolayı sürekli kınar ve günahkâr olarak niteler<sup>13</sup>. Bâkî, böyle bir vaizin karşısına mest/rint birini çıkarır. Âşık, vaize “Beni sarhoş olarak gördüysen günahkâr sanma.” der. Zira âşık, vaizin kendini üstün gördüğü nice meclislerden geçmiştir.

Beni âlûde-dâmen sanma vâ‘iz mest gördünse

Senün bezmün gibi ben nice cây-ı pâkden geçdüm (G. 316/4)

İkinci mısradaki “geçdüm” fiili tevriyeli kullanılmıştır. Burada ayrıca vazgeçmek anlamı da kastedilmiştir.

#### 4.1. Kürsüye/Minbere Çıkar

Kürsü, Türkiye’de özellikle cami ve medreselerde vaaz veya ders vermeye mahsus, üstüne genelde merdivenle çıkılan bir mimari öğedir. ” Vaiz kürsüsü” adıyla da bilinen cami kürsüsü, Cuma günleri camide vaaz veren hocalara “kürsü şeyhi” denilmesine ve bir memurluğun doğmasına sebep olmuştur (Çoruhlu, 2002, s. 573). Bâkî aşağıdaki beytinde tam olarak böyle bir vaizden bahsetmektedir. Şair her cuma kürsüye çıkıp halka seslenen vaize bir noktaya kadar tahammül etmektedir. Ancak onun bayramda da kürsüye çıkması âşık için katlanılmaz bir durumdur.

Vâ‘iz çıkarsa kürsîye her cum‘a gam değül

Ammâ bolayki lutf ide bayrama çıkmaya (G. 474/3)

Bu beyitte bazı hususlar dikkati çekmektedir. İlk olarak âşık/rint dilinden şairin vaize bakışı ortaya konmuştur. Şair bunu da “bayrama çıkmaya” ifadesini tevriyeli kullanarak yapmıştır. Burada kastedilen ilk mana her cuma yaptığı bu işi hiç olmazsa bayramda olsun yapmamasıdır. İkinci olarak ise ona yönelik bir temenni dile getirilmektedir. Şair “bayrama çıkmaya” diyerek onun bayramı görmemesini dilemektedir. Bu durumda şair, “İnşallah bayrama çıkması nasip olmaz.” anlamında bir duada (bedduada) bulunmaktadır. Şairin bu söyleyişte bulunmasına imkân tanıyan “çık-” fiiliyle yaptığı müşakaledir. Şair, ilk mısradaki fiili “kürsüye çık-” bağlamında bir şeyin yukarısına doğru yürümek; ikinci mısradaki ise erişmek anlamında kullanmıştır. Bu anlamlar doğrultusunda düşünüldüğünde şair, beyitte şunu söylemektedir: Vaiz cuma günleri cuma namazında halka vaaz vermek için kürsüye çıksa ne çıkar! Ancak belki lütufta bulunup bayramda çıkmaz veya bayrama yetişmeden ölür (Kaplan, 2017, s. 38-39). Bu beyit zahit ve vaiz gibi olumsuz çizilen tiplerin tam karşısında yer alan rindin özellikleriyle de değerlendirilmelidir. Ramazan boyunca şaraptan uzak kalan rint, bayramda açılan meyhanelerin varlığıyla bir an önce meyhaneye vasıl olmaya çalışır. Ancak onun önünde bayram namazı bulunmaktadır. Rint, burada vaizin bir uygulamasından dolayı onun bayramda/bayrama çıkmamasını dilemektedir. Eski zamanlarda büyük ve selatin camilerde devlet tarafından tayin olunan cuma vaizleri hatibin verdiği hutbeyi izah ederdi. Hatipler hutbede yalnızca Arapça hutbe okudukları için buna ihtiyaç duyulurdu. Zira cemaatin büyük kısmı hutbeyi anlamazdı (Pakalın, 2004, s. 309). Bu da rindin daha fazla beklemesi demektir. Şarap içmek için cuma namazından sonra vaaza katlanmak bir nebze mümkünken bir aylık aradan sonra ise vaazı beklemek rint için katlanılır bir durum değildir (Şahin Öztaş, 2022a, s. 174).

#### 4.2. Fetva Verir

Minber genelde hatibin camilerde hutbe okurken daha iyi görülmek ve sesini daha iyi duyurmak üzere çıktığı basamaklı mimari unsuru, bazen de kürsü, koltuk, taht ve benzerini ifade eder (Bozkurt,

<sup>13</sup> Bu hususta vaizin başka bir dinî tip olan zahitten hiçbir farkı yoktur. Bâkî’nin aşağıdaki beytinde bunu görmek mümkündür. Şair, kendi günahının çokluğunu gören zahidi, bunun yerine mağfiret denizine batıran bağışlaması çok olan Allah’ı görmesini söyler.

Görme ey zâhid günâhum çokluğın şol ‘âlemi

Mağfiret deryâsına gark eyleyen Gaffârî gör (G. 71/6)

2020, s. 101). Bâkî aşağıdaki beyitte minbere çıkan bir vaizden söz etmiştir. Burada vaizin halka şarap içmek hususunda bir fetva verdiği görülmektedir.

Müdâm içen münâfıkdur dimiş minberde bir vâ'iz

Ne çâre hey müselmânlar münâfıklık zamânıdur (G. 181/3)

Bâkî “müdâm” kelimesi üzerinden beyte anlam çağrışımı sağlarken ilmiye sınıfının mensubu olarak bir mesaj vermektedir. “Müdâm” Arapçada devamlı, sürekli, ara vermeden anlamına geldiği gibi şarap anlamına da gelir. Burada kelimeyi tevriyeli kullanan şair aslında şarap içmeyi değil de âdeta her zaman içmeyi münafıklık alameti olarak vaiz dilinden dile getirmektedir. Klasik şairin samimi olmamakla itham ettiği vaiz de ara sıra ve gizlice içmektedir. Oysa rindin şarap içme konusunda bir endişesi yoktur. Vaizin karşısında yer alan rint ona alaycı bir dille cevap vermiştir<sup>14</sup>. İلميye sınıfının bir mensubu olarak Bâkî'nin bu ve benzeri bazı beyitlerdeki tavrı tevile muhtaç olsa da bunları doğru yorumlayabilmek için klasik şairin estetik ilkelerinden biri olan Melami tavrı dikkate alınmalıdır. Riyakârlığın karşısında yer alan ve nefsinin kınamayı her şeyin önünde tutan bu tavrı, klasik şair tarafından zahit veya vaiz gibi tiplere değil, rinde yaraşır ve yakışır bulunmuştur. Bâkî de bu beyitte rindin dilinden seslenmektedir. Melami tavrı bazen mecaz diliyle hakikati ifade eder. Mecaz dili, gönül ehlinin hakikati örtmek için başvurduğu bir yoldur. Bu yolda şairler arasında mutabık kalınan bir sembolik anlatım vardır. Sembolik anlatımda meyhane, tekke (dergâh) veya gönül; şarap, İlahî aşk veya irfan bilgisi; saki, mürşit veya insan-ı kâmilin karşılığıdır. Bâkî'nin dinî değerleri alaya alması yahut onları küçümsemesi Melami tavrın bir yansımasıdır.

*Vaizin uyarısını kulak ardı eden şairin asıl amacı aslında onun da münafık olduğunu ima edip tarzide bulunmaktır. Dinî bir terim olarak ikiyüzlülük, inanmadığını gizleyerek inanmış gibi görünme anlamı taşıyan “münafıklık”, yasak olduğu için şarabın gizli içilmesi durumuna karşılık gelir. Şiirde şarap içtiğini gizleyen ve riya denildiğinde akla ilk gelen ise vaiz/zahit tipidir. Dolayısıyla münafıklık zamanı asıl vaiz için gelmiştir. Hatta vaiz içine sindirmediği bir şeyin sözcülüğünü yaptığından bu sözüyle dahi münafıklık etmektedir. Bu işi aleni yapıp kınanma oklarına kendisini çoktan hazırlamış olan âşığın/şairin gizleyeceği bir durum zaten yoktur. Şairin son derece rahat bir biçimde vaize kafa tutması yahut tutuyor gibi görünmesinin şiir dilinde şarabın İlahî aşkı temsil etmesiyle ilgili olması yanında bu rintçe söyleyişlerin şiirin, hatta tasavvufî geleneğin bir gereği olması ve şairlerin katıksız bir Melamî gibi görünmeyi şiar edinmeleriyle de ilgili olduğu hatırdı tutulmalıdır (Şahin Öztaş, 2022b, s. 218-219).*

Bâkî'nin yukarıdaki beyti aşağıdaki iki beyitle birlikte değerlendirildiğinde söz konusu Melami tavra dair anlamlı bir bütünlük oluşturmaktadır:

Mevim-i gülde n' olur medrese vü mescidde

Leb-i cûy u leb-i câm u leb-i cânân olsa (G. 435/3)

Çemende su gibi sufi şarâb içmek gerek şimdi

Behey sûfî bu mevsimler ne ayıklık zamânıdur (G. 181/2)

<sup>14</sup> Bâkî'nin aşağıdaki beyitte de rindin dilinden vaize alaycı bir cevap verdiği görülmektedir. Bu alaycılık ve kendinden emin tavrı şair sentaksa dahi yansıtmıştır.

Getürsem pendini bir bir yirine vâ'iz-i şehrûn

Bahâr olsa nigâr olsa şarâb-ı hoş-güvâr olsa (G. 452/2)

Bâkî kendisine nasihat eden vaizin nasihatlerini yerine getirmek için üç şart sunmaktadır: Bahar mevsimi olsa, sevgili olsa, hoş içimli şarap olsa. Birinci mısra tek bir cümleden ibaret durgun bir ritme sahip iken, ikinci mısra sonu “olsa” ile tamamlanan üç küçük cümleden oluşan zengin bir ritme sahiptir (Kaplan, 2017, s. 98). Beyitte takti-mana ve cümle yapısı arasında uyum şairin vaize karşı bir yandan alaycı diğer yandan emin tavrını yansıtmaktadır.

### 4.3. Halka Nasihat Eder

Vaizin görevlerinden biri kürsüde halka vaaz ve nasihatte bulunmasıdır. Vaiz bu esnada menkıbe, kıssa, efsane ve rivayetlerin etkisinden yararlanır (Duru, 2016, s. 220). Ancak Bâkî, hiç kimsenin şarabın verdiği manevi vecdi bırakıp onu dinlemeyeceğini çünkü gereksiz ayrıntılar vererek söylentiler ve garip efsaneler uydurduğunu söyler. Beyitte Bâkî'nin canlı ve gerçekçi bir şekilde vaizi (n yaptığımı) tasvir ettiği görülmektedir. Halka nasihat ederken uzun uzun hikâyeler anlatan, vaazını çoğu defa realiteye aykırı garip efsanelerle süsleyen vaizi kimse dinlememektedir. Zikir ehli ellerinde mercan tespihleriyle virtlerine devam etmekte, vaize kulak vermemektedirler<sup>15</sup>.

Koyup tesbîh-i mercânı seni kim dinler ey vâ'iz

Mufassal kıssa başlarsın garîb efsâne söylersin (G. 361/3)

Mercan, klasik şairlerin kırmızı rengi yönüyle zikrettikleri bir taştır. Süsleme ve tedavide kullanılan mercan bazen şarabı bazen de şarap koyulan kâseyi karşılamıştır. Burada ise Bâkî'nin mercan tespihten söz ettiği görülmektedir<sup>16</sup>. Mercan, göz alıcı rengi dolayısıyla tespih yapımında kullanılmıştır. Mercan tespih ile kasdolunan art arda içilen şaraplardır (Çavuşoğlu 2001, s. 105). Tespih normal şartlarda vaiz yahut zahit tipinin sembolüken, Bâkî'nin orijinal yaklaşımıyla şarap damlaları mercan tespih tanelerine benzetilmiş ve rintlğin simgesi olmuştur (Şahin Öztaş, 2022a, s. 173). Bâkî'nin aşağıdaki beyti de bu beytin paralelinde değerlendirilmeye uygundur. Zahide seslenen şair, aşk içinde kendisine nasihatini etki etmeyeceğini söyler. Zira sızmış, sarhoş olan, akli başında olmayan efsaneyi dinlemez.

Zâhidâ 'aşk içre te'sîr eylemez Bâkîye pend

Mest-i lâ-ya'kil bilürsin dinlemez efsâneyi (G. 509/6)

### 4.4. Cenneti Anlatır

Halka vaazda bulunan vaizin en fazla söz ettiği konulardan biri de cennettir. O, cenneti anlatırken kendisinden geçer, garip ve gülünç hareketlerde bulunur. Bu yönüyle de alaya alınır. Aşağıdaki beyitte şair böyle bir vaiz tipi çizmiştir.

Bihîşt şevkine şâdiliğ eyleyüp vâ'iz

Miyân-ı meclise atıldı yek mu'allakda (G. 444/4)

Vaiz, cennet arzusuyla sevinerek tek taklada meclisin ortasına atılmıştır. Burada vaizin cennet arzusuyla ibadet ettiği vurgulanırken diğer yandan da cenneti anlatırken takındığı tavırlar esprili bir dille sunulmuştur. Sözcüklerin anlam çağrışımlarından faydalanmayı şiirinde amaç edinen Bâkî, bu beyitte de vaizi "şâdiliğ" sözcüğü üzerinden eleştirmiştir. "Şâdi" maymun demektir. Bu anlam dikkate alındığında vaizin şebeklik/şaklanbanlık yaptığı söylenmek istenmiştir.

Bâkî aşağıdaki beytinde cennetin vasıflarını anlatan bir vaizden söz etmektedir. Ancak bu sefer vaiz mufassal kıssalar, garip efsaneler söyleyen ve bu sebeple dinlenmeyen biri değil, dinlenen biridir. Ancak bu dinleme vaizden değil, anlattıkların âşıklardaki çağrışımından kaynaklanmaktadır. Sevgilinin mahallesi var iken ve âşıklar oraya bakarken cennetin bahçesini görmüş gibidir. Vaiz, cennetin vasıflarını anlatırken âşıkların onu dinlemesi/izlemesi bundan kaynaklanmaktadır.

<sup>15</sup> Bâkî sufi, vaiz, zahit gibi tiplerden alaycı bir dille şikâyet ederken belirgin bir şekilde tonsuz-sızıcı "s"ye yer vermiştir. Bu ses, zahidin vesvese dolu hâlini, sürekli insanları konuşarak korkutmasını, elinde tespihi ile gösteriş dolu bir şekilde zikirde bulunmasını yansıtmıştır. Bâkî bu beyitte on defa tekrarladığı "s"yi ses-anlam münasebetine uygun düşecek şekilde kullanmıştır (Kaplan, 2017, s. 260).

<sup>16</sup> Bâkî aşağıdaki beyitte de mercan tespihten bahsetmiştir. Burada da tespih taneleri ile şarap damlaları arasında bir ilişki kurulduğu görülmektedir.

Câm-ı mey katreleri sübha-i mercân olsun

Gelinüz zerk ü riyâdan idelüm istiğfâr (K.18/24)

Var iken kûyun ki seyr-i bâğ-ı ‘ukbâ bundadur

Cennet evsâfin kılur vâ‘iz temâşâ bundadur (G. 157/1)

Klasik şair için vaiz, ibadetin zahiri boyutunda kalan bir tiptir ve yegâne amacı cennete vasıl olabilmektir. Rint ise zahirin yanı sıra batına da vakıftır ve samimiyetten yoksun vaiz gibi cennet arzusu ve cehennem korkusuyla hareket eden biri değildir<sup>17</sup>. O, didara (Cemalullah’a) müştaktır, rüyet-i Cemâli murat eder. Bunun için aşağıdaki beyitte olduğu gibi âşıklar için vaizin övdüğü cennet bahçesi, sevgilinin yüzü/güzelliği gibi mutluluk veren bir bahçe olamaz. Başka bir deyişle didar var iken âşık için cennet gerekmez.

Öğmesün ‘âşıklara vâ‘iz riyâz-ı cenneti

Bâğ-ı hurrem olmaz ehl-i ‘aşka dîdârun gibi (G. 485/5)

#### 4.5. Aştan ve Musikiden Anlamaz

Vaiz, şeriata sıkı sıkıya bağlı bir tiptir. Bu bağlılık onun helalin sınırlarını daraltırken haramın sınırlarını genişletme gibi hoşgörürden uzak bir anlayışla hüküm vermesine neden olmuştur. Aşağıdaki beyitte musikiye karşı bir vaiz anlatılmıştır. Şair, vaize seslenerek “Ey vaiz! Bu kavgayı bırak, aşk çenginin ne olduğunu bilmezsin. O çeng ile musikarın çıkardığı güzel sesleri duymazsın.” der<sup>18</sup>. Çeng bir çeşit saz, musikar ise üflemeli bir çalgı aletidir.

Ko cengi çeng-i ‘aşkun n’eydügin bilmezsin ey vâ‘iz

Ne ra‘nâ söyler ol çeng ile musikârı tuymazsın (G. 396/4)

Vaiz, estetik zevk bakımından âşık kadar mütehassis değildir. O, musikiden zevk almadığı gibi, aşkı yaşamadığı için âşığın hâlini de bilmez. Oysa âşık, aşkın/sevgilinin elinden boyu çeng gibi ikiye bükülmüş, musikar gibi inlemiş biridir. Vaiz ise aşkın pençesine düşmediği için bunlardan uzak olmasına şaşılmalıdır. Bâkî bu beyitte anlamı “çeng” üzerine bina etmiştir. Bu doğrultuda “ceng-çeng” arasında hattî cinas yapan şair, “çeng”i de iki farklı anlamıyla kullanmıştır. Çeng, Farsçada hem bir çeşit telli çalgı hem de pençe veya el anlamında kullanılmıştır<sup>19</sup>. Bu anlamlar dikkate alındığında vaizin âşığa ve musikiye yönelik tavrının temelinde aşkın pençesine hiç düşmemesinin, âşığın dilinden anlamamasının belirleyici olduğu görülmektedir.

#### 4.6. Meclise Giremez

Gönlü şen olanlar vaizin ağlak suratına hevesli olmadığı için onun meclisine gitmez. Vaiz ve şeyh de yeme-içme meclisine gelemmez. Bunda bir uygunsuzluk ve aykırılık bulunmaz. Burada gayr-i muvafık ve münasip olmayanın yapacağı bir şey yoktur.

Gelemez bezm-i ‘ayşa vâ‘iz ü şeyh

Bunda nâ-sâz u nâ-sezâ n’eyler (G. 164/3)

<sup>17</sup> Bâkî’nin aşağıdaki beyti de bu doğrultuda değerlendirilmelidir:

Tâlib-i dîdâr isen mir’ât-ı kalbün sâf tut

Hâtrâ endîşe-i cennet cehennem gelmesün (G. 355/3)

<sup>18</sup> Şu beyitte kendisine seslenen şair, musikiye yönelik tavrın ne olması gerektiğini açıklamıştır. Hanendenin sözüne kulak verilmeli, ama nasihat olduğu için üstadın sözüne kulak tutulmalıdır.

Sözüm dinle mugannî nağmesin gûş eyle ey Bâkî

Garaz sana nasihatdur kulak tut kavî-i üstâda (G. 449/5)

<sup>19</sup> Bu anlamlar doğrultusunda Bâkî beyte zengin bir çağrışım sağlamıştır. Musikâr, kaknüs olarak da bilinen bir çeşit kuşun adıdır. Mitolojik olan bu kuşun Hint diyarında yaşadığı, gagasında 360 delik olduğu, rüzgâr estikçe gagasından nağmeler döküldüğü ve ötüşüyle bütün canlılara tesir ettiği, bin yılın sonunda ölümüne yakın çalı çırpı toplayıp ortasında kanatlarını çırparak ateşli bir şekilde öttüğü ve tutuşan çalılar arasında yanarak küllerinden hâsıl olan yumurtadan yeni bir kaknüs doğduğuna inanılmıştır. Musikinin, bu kuşun gagasından çıkan melodilerden doğduğu da iddia edilmiştir (Ceylan, 2015, s. 135). Beyitte çeng ile musikâr arasındaki ilişki bu kuşun pençesinden kinayedir.

Bâkî beyitte “gelemez” fiiliyle vaiz ve şeyhin bu meclise gelmeye haklarının olmadığını, mecliste yerlerinin bulunmadığını söylemektedir<sup>20</sup>. Çünkü onlar bu meclise -konumları gereği- uygun değillerdir. Rindin eylemi ihtiyari iken vaizin eylemi gayr-i ihtiyaridir. Yeme-içme meclisi âşıklar ve rint için uygundur. Burası dost meclisi olup samimi insanların yeridir. Oysa -klasik şairin dilinden rint tipi için- vaiz ve şeyh riyakâr olarak telakki edilir. Bâkî'nin bu beyti aşağıdaki iki beyitle birlikte değerlendirildiğinde şairin tavrına ve şahsiyetine yönelik bir anlam ifade etmektedir.

Bâkî'ye göre “bezm-i mey” her gedâ-tab'ın (dilenci yaratılışlı kimsenin) idrak edeceği bir yer değildir. Zira burada şarabın mucidi Cem'in ayini yapılmaktadır (Bu meclis Cem'den kalmıştır). Burada şahane (şahlara layık, mükemmel) bir tavrı/keyif ve başka bir âlem/eğlence vardır. Şair bir yandan şarap meclisinin herkese münasip olmadığını söylerken diğer yandan bu meclisteki ziyafete göndermede bulunmuştur.

Her gedâ-tab'anlamaz âyîn-i Cemdür bezm-i mey

Bunda bir şâhâne tavr u özge 'âlem vardır (G. 58/3)

Yukarıdaki beyitte şarap meclisinin herkesin idrak edemeyeceğın bir yer olduğunu söyleyen Bâkî, başka bir beytinde buranın şan ve şöhret sahibi kimselerin bilmediğı bir yer olduğunu ima eder. Şan ve şöhret sahibi olarak nitelenen zahit ve diğerleri, rintlerin keyfiyetini yani hâlini bilmez. Burası ancak Bâkî gibi çılgın âşıkların yeridir.

Nâm u neng ehli ne bilsün revîş-i rindânı

Meykede bencileyin 'âşık-ı şeydâ yiridür (G. 66/5)

### Sonuç ve Değerlendirme

Bâkî'nin zahit ve diğerlerine yönelik tavrını sadece geleneğın gereğı bir karşı koyuş olarak görmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Bu, bir yönüyle cemiyet hayatındaki zahit ve diğerlerinin/ötekiler zümresinin temayüz eden özelliklerine yönelik umumî bakışla ilgili iken diğer yönüyle şairin hayat felsefesi ve karakteriyle ilgili olmalıdır. Atâyî, Bâkî'nin Sahn Medresesinde müderris iken Haziran 1573'te Sultan II. Selim tarafından Boğaz'da Çubuklubahçe yakınlarında bulunan Sıra Pınarı adlı mesire yerine Kıbrıs'tan mazul Kâmî Efendi ile bir eğlenceye davet edildiğini aktarır (Donuk, 2017, s. 722). Sultan II. Selim'in çok içki içtiğı ve bunu da “Benüm tab'-ı Selîmüm bâde-i hamrâya mâ'ildür” mısrasıyla ortaya koyduğı malumdur. Şair de padişahla kurduğı bu hususi yakınlıkta Sahn Medresesi müderrisi iken onun eğlence meclislerine katılmıştır. Şairin aşağıdaki beytinin yalnızca şiir geleneğı ile açıklanamayacağını, hayatının safhalarından izler ihtiva ettiğini düşünüyoruz.

Mevsim-i gülde n'olur medrese vü mescidde

Leb-i cûy u leb-i câm u leb-i cânân olsa (G. 435/3)

Bâkî, hayatta iken şarap bir dönem yasaklanmıştı. Bâkî yasağın birçok şiirinde yer vermiştir. Şair üç gazelinin tamamında (G. 79, G. 117, G. 269) ve farklı gazellerinde yer alan 26 beyitte (G. 2/7, G. 20/4, G. 21/2, G. 40/3-4, G. 51/1, G. 53/6, G. 54/2, G. 77/5, G. 216/3, G. 270/1-2-3, G. 352/6, G. 366/3, G. 429/3, G. 436/1, G. 444/1-2-3, G. 472/2, G. 533/3-4, G. 544/1-2-5) bu yasağın doğrudan veya dolaylı göndermede bulunmuştur. Bu şiirler bizce bir kurgudan ibaret değildir. Bu beyitlerde ilgili yasak karşısında rahatsızlık duyan, üzülen ve tedirgin bir şekilde hareket eden bir insanın varlığı hissedilmektedir (Kaplan, 2014, s. 93). Bu his, şairin zahidin ve diğerlerinin karşısında yer alırken kullandığı rint kimliğinin aslında ferdî his ve değerleriyle, mizacının bir yansıması olduğunu düşündürmektedir. Bâkî'nin zahide yönelik helal-haram eksenindeki tavrında kayıtsız, sınırları

<sup>20</sup> Şairin temennisi de budur. Eğlence meclisine yabancı olanın gelmemesi için bağın nergisi gözcü/nöbetçi yapılmalıdır.

Gelmesün bezm-i 'ayşa nâ-mahrem  
Nergis-i bâğı dîde-bân idelüm (G. 328/6)



olmayan, gönül rahatlığı içinde yaşayan, samimi, hoşgörülü, neşe sahibi bir mizaç içinde olmasının da etkisi olmalıdır.

Bâkî'nin ilmiye sınıfının mensubu iken şair kimliğiyle âşığın/rindin dilinden bir anlatıcı olarak söylediği şiirlerden dolayı züht ehlinen zaman zaman incindiği görülmektedir. Tarihçi Naimâ'nın (1864: 68-69) aktardığına göre Bostanzade, Bâkî'nin

Bezmi-i safâ vü reşh-i câm bu zenzem olmuş ol makâm

Mey-hâneler Beytü'l-Harâm pîr-i mugân şeyhü'l-harem (G. 318/3)

Seni Yûsufu güzellikte sorarlarsa bana

Yûsufi bilmezsin ammâ seni ra'nâ bilürin (G. 363/2)

beyitlerini zikrederek bu sözlerin “küfür-i sarîh” olduğunu söyler ve “küfürden tehâşî etmeyen mürteşî ve râşî nice sadre layık ola” diyerek padişahın Bâkî'nin azlini ister. Hatta Bostanzade, İstanbul kadısı olan kardeşi Mustafa Efendi'yi Anadolu kazaskerliğine getirmek için Bâkî aleyhinde bazı kadılara şikâyetler yaptırır. Bostanzade'nin zikrettiği beyitlerden ilki şairin Sultan II. Selim için yazdığı bir müzeyyel gazelinde geçmektedir. Bâkî, Bostanzade'nin bu tavrı üzerine bir divan toplantısında şeyhülislamı tertipçilik ve insafsızlıkla suçlar. Bu konuşmadan haberdar olan Bostanzade, Bâkî'nin bazı beyitlerinin küfrü mücîp olduğunu, azledilmediği takdirde kendisinin şeyhülislamlığı bırakıp başka ülkeye gideceğini söyler. Durumdan rahatsız olan Sultan III. Murad, Bostanzade'yi ve kardeşini azlederek şeyhülislamlığı Bayramzade Zekeriya Efendi'yi getirmiştir (İpşirli, 1999, s. 311). Bâkî de Sultan III. Murad'ın fermanıyla 9 Mayıs 1592'de Rumeli kazaskeri olmuştur. Şairin hayatından aktarılan ve tarih kitaplarının kaydettiği bu hadise, züht ehlinin şiirin zahiriyle ilgilendiğini göstermekte, kendi zihniyet ve inanışlarına uymayan kimseleri ötekileştirmede bir beis görmediklerini ortaya koymaktadır. Bâkî, bu zihniyetin algısını aşağıdaki beytiyle açık bir şekilde dile getirmiş, bir başka beytinde de bunlara rintçe bir cevap vermiştir.

Sakın mey dirsem ey zâhid mey-i engûri fehm itme

Hüner esrâr-ı ma'nâ anlamakdur lafz-ı muglakdan (G. 366/4)

Meyden safâ-yı bâtın-ı humdur garaz hemân

Erbâb-ı zahir anlayamazlar murâdumuz (G. 192/5)

Zahit, sufi, vaiz yahut hoca birtakım dinî kiske ve aksesuarlarla kendilerini toplum içinde belirgin kıldıkları için ikiyüzlülükle itham edilmiş, bu yönleriyle eleştirilmiştir. Zira onların kiske ve aksesuarları bağlı oldukları tarikat ve topluluktan mesleki durumlarına kadar bilgiler veren bir statü işaretidir. Bu noktada Bâkî, onların fiziki görünüş ve aksesuarlarını samimi bir inanışın yansıması olarak değil, toplumda statü ve ayrıcalık elde etmeye çalışan bir anlayışın tezahürü olarak değerlendirmiştir. Onların davranış özelliklerini de makbul görmemiştir. Şiirlerde vaiz, sufi, şeyh, hâce ve zahit gibi farklı isimlerle zikredilen tipler, aslında tek bir tipin çokluk hâlidir. Şair, bunların tamamına yönelik benzer bir algı içindedir. Bu tiplerin şahsiyetlerinde ortaya çıkan yönleri tilki, deve, kaplumbağa, eşek ve şebek gibi hayvanlar üzerinden doğrudan ve dolaylı çağrışımlarla anlatmıştır. Bâkî'nin şiirlerinde zahit ve diğerlerinin kişiliğine dair öne çıkardığı yönler ise şunlardır:

1. Zahit, aşkın ve meyin, âşığın ve rindin karşısında yer alır. Âşığın ve rindin meclisini haram olarak nitelese de orayı merak eder, hatta onların meclisine dâhil olmak ister. Ancak onun zahiri yönü, sahip olduğu kimlik burada görünmesine engeldir. Orada bulunmaktan utanır. Bulunmayı istediğinde ise toplum içindeki statüsünü gösteren kiske ve aksesuarları buna mânidir.

2. Zahir ehlidir ve şeriata göre amel eder. Onun mekânı mescittir. Rint ise batın ehlidir ve marifete göre amel eder. Onun mekânı ise harabattır. Zahit, her şeyin zahiriyle ve suretiyle meşguldür. Öze inememekte, şekilde kalmaktadır. Onun zahiren şaraba karşı görünmesi sosyal normlar, toplumsal baskı ve statüsünü yansıtan kisve ve aksesuarlarından kaynaklanmaktadır.

3. Aklın temsilcisidir, aşkla münasebeti olmadığı için gönül ehlini anlamaz. Bu sebeple de âşığı içinde bulunduğu durumdan dolayı kınar. Estetik zevk bakımından âşık kadar mütehassis değildir. O, musikiden ve rakstan zevk almadığı gibi, aşkı yaşamadığı için âşığın hâlini de bilmez.

4. Söz ve fiillerinde katı, tutucu, hoşgörüsüz, anlayışsız, şekilci ve kuralcıdır. Bezme ve bezmin unsurları olan şarap, musiki ve raksa karşıdır. Onun bezme yönelik bu muhalif tavrı samimiyetinden değil, biraz da başkaları ne der endişesinden kaynaklanmaktadır.

5. Gösterişe düşkündür. Karakterinde öne çıkan en belirgin yönler ikiyüzlülük ve kibirdir. Aynı zamanda ahmak, bilgisiz, inatçı, zevksiz ve yasakçıdır.

6. Kınama ehlidir. Aynı zamanda nasihtir. Korkutmayı ve nasihat etmeyi şiar edinmiştir. İnsanlara sürekli nasihatte bulunur. Bu nasihatlerin temelini hikâye ve efsanelerden (menkıbelerden) alan anlatılar oluşturur. Ancak ne âşık ne de rint onun bu nasihatlerini dinler.

7. Sırlara vakıf değildir zira mecazdan bihaberdir. Bunun için meclisi idrak edemez. Nam u neng ehli (şan ve şöhret sahibi) ve geda-tab (dilenci yaratılışı) biridir.

Klasik edebiyatın müspet tipleri her şeyden önce “samimiyet” ekseninde şekillenen bir anlayışın temsilcileri olarak karşımıza çıkar. Onların zahit ve türevleri şahsiyetlere karşı olmalarının temelinde bu anlayış vardır. Zira zahit ve diğerleri samimiyetten yoksun, şekilci ve katı bir anlayışın temsilcileri konumundadır. Klasik şairin felsefi dayanaklarından birini oluşturan Melami anlayış ise şekle karşı bir harekettir. Bu durumda şairin konumunun neden zahit ve diğerlerinin tam karşısında yer aldığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Bâkî, “hoca, molla, müderris, sufi, şeyh, vaiz, zahit” gibi birer züht ehli olan *ötekiler/ağyâr zümresinin* karşısına âşık ve rindi; zühdün ve şeklin karşısına rintliği ve Melamilîği; riyanın karşısına ise aşkı ve şarabı koymuş; Melami zevke sahip rint bir şairdir.

### **Kaynakça**

- Akkuş, Metin (2007). “Klasik Edebiyatta Tipler”. *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 2. bs., Ed. Talat Sait Halman vd., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 395-404.
- Aksoyak, İ. Hakkı (2011). “Hırkayı (Deveyi, Şalvarı) Şaraba Vermek Söyleyişi Üzerine Art-Zamanlı Yöntemle Bir Deneme”. *Milli Folklor*, Y. 23, S. 91, s. 85-90.
- Atar, Fahrettin (2002). “Kazâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara: TDV Yayınları, s. 113-117.
- Çavuşoğlu, Mehmet (2001). *Bâkî ve Divânından Örnekler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ceylan, Ömür (2015). *Kuşlar Dîvânı Osmanlı Şiir Kuşları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çoruhlu, Yaşar (2022). “Kürsü”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara: TDV Yayınları, s. 573-574.
- Devellioğlu, Ferit (2008). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Donuk, Suat (2017). *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti'ş-Şakâ'ik*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Duru, Necip Fazıl (2016). “Klasik Türk Şiirinin Dejenere Tiplerinden Vâiz”. *SEFAD*, S. 35, s. 197-234.
- İpekten, Halûk (2010). *Bâkî Hayatı Sanatı Eserleri*. 7. bs., Ankara: Akçağ Yayınları.
- İpşirli, Mehmet (1999). *Selânikî Mustafa Efendi Tarih-i Selânikî*. Ankara: TTK Yayınları.

- Kaplan, Hasan (2014). “Bâkî'nin Bir Gazelinde Ses-Anlam İlişkisi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 36, s. 85-100.
- Kaplan, Hasan (2017). *Bâkî'nin Ses Dünyası*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Küçük, Sabahattin (1994). *Bâkî Dîvânı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Mengi, Mine (2000). *Divan Şiiri Yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mum, Cafer (2022). “Bâkî'nin Şiirinde Bir Lafz-ı Muğlak: Rind”. *Bu Devr İçinde Benem Pâdişâh-ı Mülk-i Suhan: Bâkî Kitabı*, Ed. Hasan Kaplan, İstanbul: DBY Yayınları, s. 257-269.
- Naimâ (1864). *Târîh-i Na'imâ*. Cilt 1, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Onay, Ahmet Talât (2009). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Hazırlayan: Cemal Kurnaz, İstanbul: H Yayınları.
- Öztürk, Mürsel-Örs, Derya (2009). *Burhân-ı Katı*. İstanbul: TDK Yayınları, .
- Pakalın, Mehmet Zeki (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, II*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Pala, İskender (2013). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sucu, Nurgül (2007). “Zahid-Sufi Tipinin Kimliği, Divan Edebiyatındaki Yeri ve Sosyal Hayattaki Örnekleri”. *İstem*, Y. 5, S. 10, s. 229-255
- Şahin, Esmâ (2011). “Osmanlı Şiirinde ‘Şaraba Rehin Verme’ Metaforu”. *Yücel Dağlı Anısına*, Haz. Evangelia Balta vd., İstanbul: Turkuaz Yay., s. 494-520.
- Şahin Öztaş, Esmâ (2022a). *Bâkî Dîvânı'nda Osmanlı Toplum Hayatı*. İstanbul: Yelkenli Yayınevi.
- Şahin Öztaş, Esmâ (2022b). “Bâkî'nin Şiirlerinin Anlam Dünyasından Kesitler”. *Bu Devr İçinde Benem Pâdişâh-ı Mülk-i Suhan: Bâkî Kitabı*. Ed. Hasan Kaplan, İstanbul: DBY Yay., s. 211-255.
- Şentürk, Ahmet Âtilla (1995). “Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tipler I”. *Osmanlı Araştırmaları*, S. 15, s. 1-91.
- Şentürk, Ahmet Âtilla (1996). *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî Yahut Zâhid Hakkında*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Yıldırım, Ali (2003). “Zıtlık Kavramı ve Divan Şiirinde Zerre-Güneş Sembolizmi”. *Bilig*, S. 25, s. 125-138.
- Yılmaz, Kadri H. (2012). “Divan Şiirinde Tesbihe Dair”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 7, S.1 1, s. 2131-2144.
- <http://lugatim.com/s/mesele> (Erişim tarihi: 16.05.2023)
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-219/kuran-yolu-meali-5> (Erişim tarihi: 16.05.2023).

**GÖSTERİMCİ EKOL PERSPEKTİFİYLE DUVAR VE OTOBÜS KOLTUĞU  
YAZILARINDAN TWEETLERE KENT FOLKLORUNU OKUMAK**

**FROM WALL AND BUS SEAT GRAFFITI TO TWEETS ANALYZING THE URBAN  
FOLKLORE WITH THE PERSPECTIVE OF PERFORMANCE ORIENTED ECOLE**

Işıl TOMBUL

*Doç. Dr., Araştırmacı*

*Türkiye.*

*ORCID 0000-0002-7793-7227*

*isiltombulizmir@gmail.com,*

Armoni BAYAR

*Öğr. Gör., Bahçeşehir Üniversitesi*

*Türkiye.*

*ORCID 0009-0002-0839-8773*

*armoni.bayar@bau.edu.tr,*

**Özet**

Bu çalışmada kent folklorunun dönemsel koşullar içinde kendini yeniden üretimi incelenmektedir. Bu amaçla belediye otobüsleri koltuklarına yazılan yazılar, duvar yazıları ve sosyal medya yazıları incelenmiştir. Araştırmacılara uzun süre gözlemlene imkânı veren boylamsal çalışmalar (longitudinal studies) yaklaşımıyla veriler karşılaştırma yapmak için tekrar toplanmıştır. Otobüs koltuklarına yazılan yazılar 2006'da İzmir'in Karşıyaka ilçesine çalışan belediye otobüsü hatlarından ve Karşıyaka sokaklarında ana yollara bakan duvarlardan toplanmıştır. Koşulların zaman içinde değişmesi, araç modellerinin yenilenip koltukların yazı yazmaya uygun olmayan koltuk tasarımlarıyla donatılması, metro hatlarının çoğalması gibi nedenlerden dolayı ikinci dönem veriler sosyal medyanın gelişmesiyle elektronik ortamdan toplanmıştır. Bu bize farklı mecralarının kent folkloru ve iletişim açısından nasıl kullanıldığının karşılaştırmasını yapma imkânını vermiştir. 2021 yılı içerisinde #karşıyaka başlık etiketi (hashtag) üzerinden paylaşımlar toplanmıştır. Türkiye'de gösterimci ekol (performance oriented ecole) çalışmalarının temsilcilerinden olan İlhan Başgöz özellikle kent folkloru alanına saha çalışmalarıyla büyük katkılar sunmuştur. Veriler, İlhan Başgöz'ün folklor kuramı bağlamında ortaya koyduğu bağlamsal modelle analiz edilmiştir. Araştırmanın sonuçları göstermiştir ki sosyal medyanın yaygınlaşmasından önce insanlar bu yazılama mecralarını bir iletişim aracı olarak kullanmıştır. Duygularını, dünyaya bakış açılarını, umutlarını, öfkelerini, protestolarını bu mecralardan dile getirmişlerdir. Günümüze geldiğimizde bu yazılar artık gerek araç tasarımının değişmesi gerekse insanların eskisi gibi ihtiyaç duymamasından dolayı yok olmaya başlamıştır. Artık insanlar yeni iletişim kanallarını kullanmaktadır.

**Anahtar sözcükler:** Kent Folkloru, Duvar ve Otobüs Koltuğu Yazıları, Netlore, İlhan Başgöz.

**Abstract**

This study examines the self-reproduction of urban folklore under periodic conditions. For this purpose, the writings written on the seats of municipality buses, walls, and social media posts were examined. Data were collected again for comparison with the longitudinal studies approach, allowing researchers to observe for long periods. The texts written on the bus seats were collected from the

municipal bus lines running to Karşıyaka district of İzmir in 2006 and from the walls facing the main roads in Karşıyaka streets. Due to reasons such as changing conditions over time, renewing vehicle models, equipping seats with seat designs that are not suitable for writing, and development of metro lines, data for the second period were collected from the electronic environment with the social media. This has allowed us to compare how different media are used in urban folklore and communication. In 2021, posts were collected over the hashtag #karşıyaka. İlhan Başgöz, one of the important representatives of performance oriented eole studies in Türkiye, has made great contributions to the field of urban folklore with his field studies. The data were analyzed with the contextual model presented by İlhan Başgöz in the context of folklore theory. The results of the research showed that before the spread of social media, people used this medium as a communication instrument. They expressed their feelings, perspectives on the world, hopes, anger, and protests through these channels. However, when we come to the present day, these writings have begun to disappear, as people use new communication channels.

**Keywords:** Urban Folklore, Graffiti, Netlore, İlhan Başgöz.

## Giriş

Folklor, halkın yaratıcı çıktısıdır. Sınıflı toplum aşamasına ulaşmış halklar için folklor, egemen kesim dışında nüfusun tüm katmanlarının çıktısıdır. Folklor, her şeyden önce hem köylüler hem de işçiler olmak üzere ezilen sınıfların değil, aynı zamanda alt sosyal sınıflara yönelen ara tabakaların sanatıdır (Propp, 1997: 5). Dolayısıyla kültürlerin kendilerini ifade etme aracı olarak folklor kapitalist kültür içinde daha belirgindir. Özellikle kapitalist toplumlarda insanlar kimliksel arayış içine girmektedir. Bu bağlamda sokaklara yapılan yazılımlar, hatta günümüzde sosyal medya yazıları insanların bu modernizmin getirdiği homojenlik içinde var oluş çabalarını da göstermektedir. Kimlik, sosyal ve davranış bilimlerinde insanların kendilerini topluluk bağlamında farklı bireyler olarak algılamalarına atıfta bulunmak için kullanılan modern bir kavramdır (Woodward, 2007: 134-135). İnsanların arkadaş çevresi, siyasal ya da spor taraftarlığı gibi grup aidiyetlerini yazılardan yakalamak mümkündür. Bu aynı zamanda maddi kültür çalışmalarını da kapsar. Maddi kültür çalışmaları, nesnelerin kullanımları ve anlamlarına yönelik bir dizi bilimsel araştırmayı içeren bir terminolojidir. Nesnelere, sosyal ve ekonomik yapı ile aktörler arasında önemli bir bağlantı olabilir; insanlar adına sosyal anlamlar oluşturabilir, alt kültürel yakınlık, meslek, boş zaman etkinliğine katılım, sosyal statü, anlamına gelebilir; normları ve değerleri temsil edebilir, kişisel ve duygusal anlamlar taşıyabilir (Woodward, 2007:3-4).

İnsanlar yazıları bir iletişim biçimi olarak kullandıkları için duvarlara, otobüs koltuklarına, otomobil tamponlarına aşklarını, nefretlerini, düşüncelerini, şikâyetlerini, isyanlarını, protestolarını vb. ifade etmek için yazılar yazmışlardır. Yazıları en çok duvarlar ve otomobillerde görmekteyiz. Duvarlar insanların duygularını yansıtmaya aracı olarak kullanıldığı gibi sloganlarla düşüncelerini de yansıtmaya aracı olmuştur. Diğer yandan taşıt folkloru olarak adlandırılan otomobil yazıları da aynı şekilde duyguların ve düşüncelerin aktarım aracı olarak kullanılmıştır. Özellikle kentleşme döneminde bu yazılar arabesk müzik kültüründe görüldüğü gibi alt kültürün şehirde kendine yer bulma ve şehre adapte olma çabasını gösterir (bkz. Tan, 1976; Aylan, 1981; Gümüşlü, 1995; Cemiloğlu, 2002; Başgöz, 2007). Kent folkloru bağlamında insanlar duygu ve düşüncelerini ifade ettikleri mecralar yaratmaktadır. Ancak sosyal medyanın yaygınlaşmasından sonra bu tarz yazılarda azalma gözlemlenebilmektedir.

Yazı, sözcükleri sestene görselliğe taşır (Ong, 2003: 144). Dolayısıyla yazı sözlü kültürü daraltmamış; sözlü hitabın bileşenlerini bilimsel bir sanat gibi konuşmanın istenilen etkiyi yaratabileceğini gösteren, birbirini izleyen bir zincirleme kurallar bütünü yaratacak şekilde düzenleyerek, bilakis sözlü kültürün gelişmesini sağlamıştır (Ong, 2003: 22). Yazı, sözlü kültürdeki dinleyiciler gibi metni anlama çabası içinde bir grup bilinci yaratabilir (Ong, 2003: 161). İletişimin yalnız konuşma dilinden oluştuğu kültürleri Ong (2003: 23-24) "birincil sözlü kültür" olarak nitelendirir. Buna

karşılık günümüz teknolojiyle yaşantımıza giren telefon, radyo, televizyon ve diğer elektronik araçların sözlü nitelikleri, üretimi ve işlevi önce yazı ve metinden çıkıp sonra konuşma diline dönüştüğü için "ikincil sözlü kültür"ü oluşturur. Bugün hemen hemen her kültürde bir yazı kavramı ve bu kavrama dayanan bir yazı deneyimi bulunduğu için, gerçek anlamda birincil sözlü kültür pek kalmasa da diğer yandan ileri teknolojiden yararlanan kültürlerde ve alt kültürlerde, hala birincil sözlü kültürden kalma düşünce biçimlerine rastlamak mümkündür. Ong'un vurguladığı bu nokta bugün folklorik öğelerin çözümlenmesine bize hayli ışık tutucu bir fikir sunar. Yani sözlü kültürden getirilen tortuların yazılı kültürde kendini bir şekilde ifadesini görmek mümkündür. Özellikle geçiş formlarına daha çok sahip olan modern-geleneksel arası kültürlerde bunu görmek daha kolaydır. Bunu en sık gördüğümüz yerler de insanların duygularını ifade mecrası olarak kullandığı kent folklorundaki yazılardır.

Sosyal etkileşimin olduğu her yerde folklor kendini yeniden üretebilir. Dundes, 1980'de yazdığı eserinde daha o zaman emekleme aşamasında olan dijital teknolojilerin ileride folklorik gruplar için yeni kanallar ve bağlamlar yaratacağını öngörmüştür. Çünkü teknoloji, halk bilgisini yok etmediği gibi aktarılmasında yeni olanaklar sağlar (Dundes, 1980). Etkileşimli medyanın gelişmesi folklorun yeni teknolojik araçlarla kurulan iletişim dünyasındaki durumu açısından çok önemlidir. Halk (folk), Dundes'in (1980) belirttiği gibi, ortak paylaşımlara sahip insan topluluğuysa o zaman bu etkileşimci ve katılımcı dijital medya mecraları toplulukların kültürlerini yeniden üretimi için en elverişli ortamı da sunacaktır.

Yüz yüze iletişimdeki anlam kodlarının eksiliğinin aşılması için elektronik ekosistemin olanakları içinde yaratılan yeni kodlama biçimleri vardır. Ses kaydı, görüntü kaydı, görseller, emojiler, vb. hepsi anlamı en iyi şekilde vermek için kullanılır. Çevrimiçini anlamak çevrimdışı anlamayı kolaylaştırabileceği için ağ etnografisi önemli veriler sağlayabilir. Sanal ortamlarda tüketici davranışlarını anlamak için Kozinets (1998) tarafından geliştirilen bir yöntem olan netnografi, etnografik teknikleri bilgisayar aracılı iletişim ile oluşan sosyalliklere uygular. Netnografide çevrimiçi grupların sembolizmleri, anlamları ve tüketimleri hakkında bilgi sağlanır (Kozinets, 2002). Bugün internet folkloru, netlore gibi adlarla anılan bu alandaki çalışmalarda halkın/topluluğun oluşturduğu kültürlerinin nasıl yeniden inşa edildiği incelenmektedir. Diğer deyişle, insanların nasıl bir ortak kültür ürettiği temel argümandır. Bu çalışmada gerçek dünyadaki duvar ve otobüs koltuğu yazılarından sanal alana kadar insanların anlam üretimlerine folklorik açıdan bakılmıştır.

### **Gösterimci Ekol Perspektifinden Folklorik Analiz**

Dünyada folklor araştırmalarının bir bilim dalı şeklinde ele alınması William John Thoms'un Athenaeum dergisinde 1846'da yayımlanan makalesinde folklor terimini ilk kez kullanmasıyla başlar diyebiliriz. İngilizce folk kelimesi halk demekken, lore ise bilgi demektir. Folklor/halkbiliminin ülkemizde bir bilim dalı olması 1913'te Ziya Gökalp (1876-1924), 1914'te M. Fuad Köprülü (1890-1966) ve Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın (1869-1949) yazılarıyla başlasa da 1938-1948 yılları arasında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde Prof. Dr. Pertev Naili Boratav ve asistanları tarafından Türk halk edebiyatı derslerinin verilmesi, halk biliminin, üniversitelere girmesi açısından bir başlangıç oldu (Tan, 2013: 237-241). Bu nedenle Türkiye'de akademik anlamda halkbilim çalışmalarında ilk akla gelen isim Pertev Naili Boratav'dır. Boratav'ın öğrencisi İlhan Başgöz'ün ikinci nesil halkbilimci olarak önemi bununla sınırlı değildir. Başgöz, bugün hâlâ model alınan birçok öncül çalışmalar ortaya koymuş, Malinowski gibi birçok antropolog ve Dundes ya da Bascom gibi folkloristlerin üzerinde durduğu gibi metni sahada bağlamların içinde oluşturmuştur. Her performansın içinde gerçekleştiği toplumun iletişim setine bağlı olduğu kadar performansın gerçekleştiği toplantıya ve katılımcılara da bağlıdır (Ben-Amos, 2007: 240). Bascom'a göre metni nerede, ne zaman, kimin, kime, hangi dramatik araçlarla (jest, mimik, taklit vb.) söylediği; dinleyicinin çeşitli tepkilerle katılımı, halk tarafından tanınan folklor kategorileri ve bunlara tutumları bağlamı oluşturur (Bascom, 1954: 334).

İletişim ve folklor alanında çok fazla çalışma yapılmasa da bu alanda And (1987), Başgöz (2007), Özdemir (2005, 2006) gibi halkbilimcilerin çalışmaları öncül çalışmalar olması açısından önemlidir. Gösterimci ekolün Türkiye'deki ilk temsilcilerinden olan İlhan Başgöz, ABD'de 1960'larda bağlam

analizi (contextual analysis) akımından etkilenir. Bascom'un işlevsel modelinde folklorun eğlendirmek; değerleri onaylamak, eğitmek, baskıdan kaçış olmak üzere dört işlevi vardır. Ancak Başgöz, Anadolu'daki halk ozanları üzerine çalışmalarda folklorun sadece düzeni korumaya yönelik olmadığını görmüş ve direniş özelliğinin de olduğunu saptamıştır. Bu nedenle Bascom'un (1954) dört işlevini tutucu, tek yanlı ve eksik bulur ve protesto işlevini ekler (Başgöz, 1996, 2008). Başgöz protesto işlevini özellikle halk ozanlarında/âşıklarında çok görmüştür (bkz. Başgöz 1957, 1986, 1992, 2003). Yerleşik hayata geçiş ister istemez kültürel yapıları da değiştirdiği için folklor ürünleri de değişmektedir. Kentleşme ve modernleşme ortamında artık âşıkların kullandığı sözcükler arasında aydın şairlerin de kullandığı burjuva, patron, komprador, emperyalizm, kapitalizm gibi sözcükler vardır (Başgöz, 1986: 253-258).

Başgöz sözlü anlatımı sosyal bir gösterim saptaması olarak gördüğü için halk hikâyelerine dair incelemelerini gösterimci ekol çerçevesinde ele alır. Sadece metni inceleyip onu değişmez bir folklor ürünü saymak gösterimci ekolün en önemli eleştirisidir. Sözlü gelenekte halk edebiyatı ürünleri değişmez bir metne sahip değildir, değişik yer ve zamanda, değişik anlatıcılarla, değişik şekillerde yeniden üretilir. Dolayısıyla anlatıcının ve dinleyicilerin sosyal sınıfı, konumu, beklentileri, kültürleri gibi değişkenler devreye yeniden girer ve metin her anlatıda yeniden üretilmiş olur. Gösteriyi bu üç öge, yani anlatıcı, dinleyici ve hikâye dışında anlatılan yerin politik özellikleri, özgür ortam, gösterinin yeri ve zamanı vb. etkenler de belirler. Dolayısıyla bağlam geniş anlamda ele alınması gereken bir olgudur. Hikâyenin anlatımı; anlatıcının, dinleyicinin ve hikâyenin yan yana geldiği noktada belirir. Bağlam; konuşmacının el ve yüz hareketlerinden dinleyicinin tepkilerine kadar öğeleri kapsarken anlam ise bunların hepsinin birleşiminden oluşur. Anlatıcının bilgisi, yetenekleri, yaşı, sosyal sınıfı, inancı, değer yargıları hikâyeden ayrılamaz. Gösterimi canlı hâle sokan da budur. Örneğin anlatırken çağdaş politik, ekonomik olaylara değinebilir, eleştirebilir, geleneksel bir anlatıyı güncelleştirebilir (Başgöz, 2002: 1-31). Anlatıcı, her zaman başka insanları ve çevreleri anlatır. Fakat bu anlatıcı orada, öz kişiliğini saklayarak rol yapan bir oyuncu değildir. Anlattığı hikâye kendi karakterinden/kültüründen ayrılmaz (Başgöz, 1998: 100).

Başgöz (2007) metnin sadece yazı olarak incelenmesine karşıdır. Çünkü bu anlamı yok eder. Anlam bağlam içinde oluşur. Dolayısıyla kent folklorunda şehrin yapısı, şehirde yaşayanların sosyo-ekonomik sınıfı ve beklentileri, yaşayanların içinde yaşadıkları ülke ve dünya koşulları kent folklorunu yaratmaktadır.

### **Yöntem**

Bu çalışmada boylamsal araştırmalar (longitudinal study) yaklaşımı içinde ele alınacak şekilde iki farklı dönem üzerinden veri toplanmıştır. İlk dönem belediye otobüsü koltuklarına yazılan yazılar, duvar yazıları ve ikinci dönem veriler sosyal medya yazılarından oluşur. Otobüs koltuklarına yazılan yazılar 2006'da İzmir'in Karşıyaka ilçesinden diğer merkez ilçelere düzenlenen hatlar üzerinden birinci elden toplanmıştır. Yazılar genellikle son iki koltukta yoğunlaştığı için son sıradaki koltuklar dikkate alınmıştır. Aynı şekilde Karşıyaka ilçesindeki ana arterler üzerindeki duvar yazıları aynı dönemde derlenmiştir. Boylamsal araştırmalarda şartların değişimi durumunda yeni koşullarla kıyaslama yapma durumu, araştırma için daha zengin verilerin çıkmasını da sağlamaktadır. Çünkü koşullarda zaman içinde oluşan değişim, belediye araçlarının koltuk tasarımının değişip yazı yazmaya uygun olmayan yapılara bürünmesi, metro ağlarının genişleyip otobüs seferlerinin azalması gibi nedenlerden dolayı bu alt kültürün sosyal medyada devam ettiği gözlemlenmiştir. Duvar yazıları da giderek graffiti şeklinde resimsel yazılara dönmeye başlamıştır. Araştırmanın ikinci dönem verileri ise sosyal Twitter'dan 2021 yılı boyunca toplanmıştır. Verileri sınıflandırmak için kategoriler içeriklere göre oluşturulmuş ve Başgöz'ün bağlamsal modeline göre analiz edilmiştir. Yazılar dil hatalarına dokunulmadan alınmıştır. Benzer ifadelerin sayısı parantez içinde rakamla gösterilmiştir.

## **Bulgular**

### **Otobüs Yazıları**

#### ***Spor Taraftarlığı***

Cim bom bom, Republic of Fenerbahçe 1907, Murat FB, akif, aras, gizem ve erdem GS, Özge-Kalp-Egecan KSK, 35 ½ KSKaan, BJK, FB, İBO GS, KSK (7), Göz Göz (3), Göztepe, İnadına Göztepe, I love you KSK, Ertan ATA KSK, BJK, Göztepe, Birgün herkes FB'li olaca→Birgün herkes GS'li olacak, KSK 351/2 çarşı KSK 35 ½, Kulun olduk senin yolunda Allahımsın Karşıyaka, Uğur FB Altay, Karşıyakalı, Ultra Aslan, Göztepe 1925, P\*ç KSK → Canımsın KSK

#### ***Müzik Grupları ve Şarkı Sözleri***

Ceza, R.E.M., Pentagram'ın ismi yazılmıştır.

Yok yere gittin, canımın içiydin, sevdam gözbebeğim, hazana uydun, beni niye vurdun (Reha'nın Aşk Çiçeğim şarkısı, 2001)

Karlara inat yürürüm yollarına adımı camlara yazdım okunmuyor (Yaşar'ın Sebepsiz Fırtına şarkısı, 1999)

Seni seven kalbim sana deli oluyor anlasan sana dayanamıyorum (Yıldız Tilbe'nin Çabuk Olalım Aşk şarkısı, 2003)

#### ***İsim Yazılması***

Ömer Cem Ece, Cansu - Gülçin, Enis, Pınar, Çağan, Gizem, Ezgi Gizem, Melek, Ulaş, Pasha, Mehmet, Ersin, Neşe, Ömer, Oğuz, Eda, asya, cem, Ezgi Büşra Özlem, Büşra Özlem Dilara Günhan, Teoman Elif, bahadır, Öznur Figen Orçun Gözde, Şefik yalçın, Gözde, Sinem, Fatma Cihan Tolga, Sabri, Gizem, Ersöz, Damla Çiğdem, Fatma Zeko, Ali, Selin, Ferhat, Sinem Alp Gamze, Cem, Derya, Mert, Gizem, Erdal Aysun, Batuhan, Yasmin, Dido, Tuğçe, Mustafa, Onur, barış, Esra-Tolga-Mehtap-Burak, Ayten Gülşen Meltem, Gökay Taner kardelen Gamze Gizem, Ege Gökçe, İso Seda, Nehir, Emre, Batuhan, Gamze Osman, Luis, Firo Büşra Özlem Dilara Derya Fırat Gürhan, Tolga, Kadirhan, Ertuğrul, Tansu, Emel-Melike-Gökhan-Dilek-Melis-Ayşegül, Özge Hakan, Şahin, Deniz Ersin, Çetin, Erdal, Nehir, Osman, Ahmet, Ercan, Ozan Ömer Asya Eda Cem, Emrah, Emel, Unal, Nehro, İbo Sado Dilek, Sezer, Tuğba, Ertuğrul, Cem Sinem, Selin, Burak Tolga Cansu, Yasin, Gizem, Tuğba, Özgür, İsyankar, Elif, Selin, Seray, Tuğçe, Duygu, Fikri, Seko, Esen, Yavuz, Rüya Fikriye Yağmur Erdal Özlem Ceyda Fiko Özge, Derya Mert, Ceren -Bulut, Ezgi- Ekin, Özkan- Tuna, İbo → Merve, Betül → Prenses, Cansu → Serdar, Buse → Gökhan, Damla → Burak,

#### ***Duyguların İfadesi***

Burada Şam şeytanı oturuyor.

Allah nasip ederse evleniyoruz Nuriye & Serkan, Yasemin & Emir

Her şeyim sensin

Seni seveni sen de sev!

Seni seven biriyim.

Unutma beni! Emrah.

Sensiz olmuyor bebeğim.

Ölürsem kaderimsin.

Seni Seviyorum. (3), sonsuz aşkım, Bitanem, Aşkım (3), Selen Mehmet (kalp içinde), Ömer Fazilet (kalp içinde), Eda (kalp içinde), Meltemustafa, Tuğçe ❤️ Enver, Celine ❤️ Doğucan, Canımı



içi Asil, Bensu Onur (kalp içinde), Gamze ♥ Barış, Yağmur = Fiko, Şüko= ....., Özlem = Avni, Müge Sema (kalp içinde), Ezgİbo, Selzo.

### *Argo İfadeler*

Ben de seni s..., geber şerefsiz, 05xxxxxxxxx ara sen de milli ol.

### *Duvar Yazıları*

#### *Duyguların İfadesi*

Günaydın Sevgilim.

O şimdi asker.

Saçlarını kızıla boyatma.

Şükran Seni Seviyorum.

Seni Seviyorum (3).

Canımızdan geçeriz sizden asla.

Abem bir kulunu çok sevdim.

Papuşu sevemeyen ölsün.

Unutmak İçin Sevmedik.

Sevdikte noldu.

Seni seviyorum, unutamam bende ama olmuyor

Kızıcak ne var ki?

Bebeyim.

Beni affet – Alp.

Sibel Seni Seviyorum Aşkın.

Seni hep sevdim aşkımsın.

Yavru ceylan.

Benimle evlenirmisin.

Başarmak için inanmalısın.

Aşkım.

Burak Meldayı deliler gibi seviyor.

Sen Çok Seviyorum ND 1999.

Esmelim.

Sen ve ben.

Herşey senin için.

Oğlumuz için beni affet lütfen pınar.

Nuriye aşkım seni seviyorum.

Hiçbir sevap mutlu etmediki seninle girdiğim günahlar kadar.

Ayrılığın düğünü sadece bir sen diye, s.ç.s. Merve.

Başarılar dilerim cbnbnm.

Benimle evlenirmisin.  
Ela gözlüm.  
Seni seviyorum prenses.  
Ela gözlüm seni seviyorum.  
Sevmek zordur cankızım.  
Affet beni bebeğim pişmanım isyankâr.  
Küçüğüm hercai!  
Senin dediğin oldu mutlumusun.  
Bir vurgun bu sevda...günsüz başlar gecem. Ehu ehu...  
Benimle evlenir misin Deniz.  
You are my immortal lover.  
Seni seviyorum Nuray.  
Özge seni seviyorum.  
Alem bizi tanır.  
Çilekeş Kenan acıların çocuğu.  
Allah çok büyük.  
Hayata küstüm.

### ***Spor Taraftarlığı***

KimSeninKine benzemez bu sevda inadına Karşıyaka, 35 ½ K.S.K., Çarşı, Göztepeliler giremez, Mert KSK, FB, KSK (7), Göz Göz, 1912 TİM, KSK Doruk, KSK-Çarşı, Allah Affeder Çarşı Affetmez, KSK, Sercan, 35 ½ , KSK Erhan Fatih Meto, Kaf Kaf, Göztepe, Lise BJK ÇARŞI, KSK Çarşı Mrt Öge 35 ½, KSK 35 ½, Karşıyakalı Hüseyincan, 351/2, ÇARŞI, Çağlar KSK, KSK ÇARŞI, Merve KSK, Bayraklı Çarşı Herşeye Karşı.

### ***İsimler***

NN Burak, Dudu, Erhan, Dilay, Memo, Özge, Nevzat, anıl, Berkay gülni özlem çağdaş salim, Volkan, Selçuk, Seko, Şafak, Barış, Zafer, Burak Bücür, Grup Ekury Kurt Mehmet Koca Kafa, Mehmet, Enis, İpek, İbrahim, Yüksel, Orhan Selo, Zafer, Türkan, isyankar, Hakkı, Öz Urfalı Taner, Lucescu, Azerci, Repçi Enis Can, Maverick, Arda, Berilay, Chakal, Giga, Şifo, Bulut, Emel Aslı, Derviş, Muhammet, Ali, Seçil Tuğçe, NUMAN, Hagi, Yalnız Kurt, Çiko, Girmeliler, Yasemin Gamze, Tuğçe, Can, Cengiz, Rod, Can, Doce, MB MB, Prens Mymoon, Balina, Nazlı, Kenan, Adem, Maho, Asi Alemci, Turgut, Özden Duygu Koray, Alemci Çocuk, Şulemir, Tom=Belgo, Sedat Serpil, Görkem Aşkısı, Ayşe Ufuk (kalp içinde), Sevda Onur (kalp içinde), Sevilnur ♥ Mehmet , M ♥ Z, Z ♥ M, Tek Aşkım A ♥ G, Ş+K, 1999 Mahmur ♥ Duygu 1999, Ece ♥ Arda, Betül ♥ Barış, Burak ♥ Melda, Aylin ♥ Batu, Eküryy Neden, Nergiz Eküry: Papatya Serhat Fiko Gaddar Duygu, Alaybey Tayfa, Cumhuriyet Tayfa, Yalı her yerde, Siber Alem Munzurları.

### ***Argo İfadeler***

P\*ç, osuruk, g\*t, I'm p\*şt, bunu silen o... çocuğu, bunu yazanın...

### ***Siyasi İçerikli Yazılar***

1 Mayıs'ta Taksimdeyiz.

Türkiye Türklerindir.

Şehitler Ölmez Vatan Bölünmez.

### **Tweetler**

2021 yılı içerisinde #Karşıyaka başlık etiketindeki paylaşımlar incelenmiştir. Sosyal medyada kullanılan başlık etiketleri kişilerin daha fazla kitlelere ulaşmalarına olanak sunduğundan #Karşıyaka başlık etiketi altında ilçeye alakalı olmayan paylaşımlar çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Çalışmanın ilk ayağında gözlemlenen isim yazılamaları sosyal medya platformunun formatı gereği kullanıcı adlarına dönüşmüş, kullanıcıların isimlerini duyurmak için isim bazlı paylaşımlarına rastlanmamıştır. Çalışmanın ikinci ayağında kullanılan sosyal medya sitesinin paylaşımları birebir olarak alındığında arama motorlarına yazılarak asıl paylaşımlara gidilebileceğinden, kişilerin isimleri birebir aktarılmasa bile bu bilgilere dolaylı olarak ulaşılabilen, bunun önüne geçebilmek için de anonim isimli ya da belli bir grubu temsil eden hesaplar hariç diğer paylaşımlardaki bazı sözcüklerin eş anlamlılarıyla ya da yeniden yorumla yazılması uygun görülmüştür (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 232).

### **Kent Aidiyeti**

Kullanıcı 1, araba sürerken yolu video ile kayda olarak şu paylaşımı yapmıştır:

Evim güzel evim #Karşıyaka. İyi akşamlar dostlar



Kullanıcı 2, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nda:

“Burası Cumhuriyetin Başkenti #Karşıyaka, Cumhuriyet Bayramı'na her zamanki gibi hazırız” yazarak bayrak ve kalp emojileri koymuş ve Cumhuriyet Bayramı ile milli duyguları temsil eden başlık etiketlerini kullanmış ve aşağıdaki görseli paylaşmıştır.



Aynı kullanıcı “Yaşasın Cumhuriyet, Cumhuriyetin başkenti Karşıyaka'dan selam olsun” yazarak aşağıdaki görseli paylaşmıştır.



### **Duyguların İfadesi ve Fotoğraf-Durum Eşleştirmeleri**

Kullanıcı 3: “Mutluluk, insanların cesaret edip de yaşayamadığı hayatta gizlidir!” yazarak kullandığı başlık etiketlerinde İzmir’e merhaba demiş ve eski şehri için “elveda” etiketini kullanmıştır. Bu paylaşımında arabada çektiği özçekim bir fotoğraf da bulunmaktadır.

Kullanıcı 4: “Artık kendimi seçiyorum, kimi kaybettiğim umrumda değil.”

Kullanıcı 5: “#Karşıyaka etiketinin sabah sabah nedenini bulmaya çalışıyoruz”



Kullanıcı 6: “Benzine gelen zamlardan sonra İzmirli ler lodostan sonra #karşıyaka’da alternatif ulaşım lar kullanırken...” diyerek sosyal medyada uzun süre gündem olan şemsiye ile uçan adamın videosunu paylaşmıştır.



Kullanıcı 7, şehri etkileyen lodosa gönderme yaparak: “Bu yıl da kelle koltukta gezeceğiz sanırım. Hayırlısı... #karşıyaka”



Kullanıcı 8, Sarıkamış şehitlerini Karşıyaka’da bir sanatçının sokak gösterisinin fotoğrafıyla anmıştır: “Kefenleri kar olanların ruhları şad olsun, saygı ve minnetle anıyorum.”



Kullanıcı 9: “Trend topic olunca #karşıyaka etiketine bakayım ne olmuş dedim, bakmaz olaydım...”

### ***Kent Haberciliği***

Kullanıcı 10, fırtınaya gönderme yaparak: “Allah muhafaza İzmir haritada yerini değiştirecek, her yerden çatır çutur sesler geliyor”

Kullanıcı 11: “Karşıyaka’dan!” diyerek fotoğraf paylaşmıştır:



Kullanıcı 12, başlık etiketleriyle fırtınadan görüntü paylaşmıştır:



Kullanıcı 13, Karşıyaka etiketinde şehir ile ilgili bir bilgi paylaşımının ekran görüntüsünü paylaşmıştır:

Türkiye’de adı Mustafa Kemal Paşa olan ve tabelasında Mustafa Kemal Atatürk’ün imzası olan tek camii Karşıyaka’dadır.



Kullanıcı 14, Zafer Bayramı’nda yürüyüş yapan halkın videosunu paylaşarak: “Maske ile yürüyüp şarkı söyleyince anca bu kadar oluyor” demiştir.



Kasım ayında gerçekleşen lodos ve kuvvetli fırtına Karşıyaka başlık etiketi altında geniş yankı bulmuştur. Benzer fotoğraf, videolar ve sözler peş peşe paylaşılmıştır:

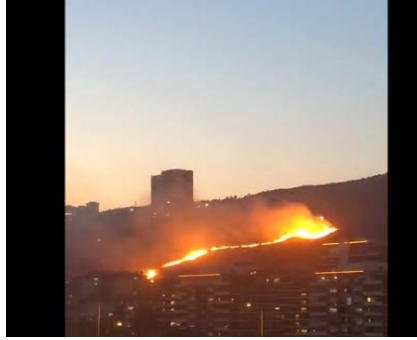
Kullanıcı 15, “İzmir’de kafalar karışık. Karşıyaka’dan bir görüntü...”



Kullanıcı 16, Karşıya'dan birgörüntü, sözü size bırakıyorum



Kullanıcı 17, etiketin altında: "Karşıyaka yanıyor" diyerek fotoğraf paylaşmıştır.



Kullanıcı 18: "Bugün çok kuvvetli rüzgar, lodos ve fırtına var. Kimsenin zarar görmemesini diliyorum, akşama kadar süreceği söylenmekte. Allah kaza bela vermesin." diyerek fırtına videosu paylaşmıştır:



Kullanıcı 19: "Sahil kısmı sular altında, vapur seferleri ve tramvaylar çalışmıyor. Karşıyaka'da büyük fırtına"





Kullanıcı 20:



### *Spor Taraftarlığı*

Kullanıcı 21: "Haberin yok ölüyorum."



Kullanıcı 22:



Kullanıcı 23:



Kullanıcı 24:

İzmirli olduk sanırım 😊 #Karsiyaka #KSK #izmir



Kullanıcı 25:

Dünya Karşıyakalılar Günümüz kutlu olsun 🍀💪

#DünyaKarşıyakalılarGünü #Karşıyaka



Kullanıcı 26: “İzmirli olmak ayrıcalıktır, Karşıyakalı olmak daha büyük ayrıcalıktır. Günümüz kutlu olsun”



🗨️ 1 ❤️ 16 📌 📤

Kullanıcı 27: “Süper lig’de de göreceğiz sizi inşallah”





Kullanıcı 28: “Dünya Karşıyakalılar Günümüz kutlu olsun”



### *Müzik*

Kullanıcılar etkili olan lodosa yönelik şarkı sözü eşletirmesi yapmışlardır.

Kullanıcı 29:

Sezen Aksu: Bi lodos lazım şimdi bana bi kürek bi kayak

O sırada ben:

#Lodos #karşıyaka #izmir



Kullanıcı 30:

Yine bir fırtına tuttu bizi 🌪️ #karşıyaka #izmir #fırtına



### *Kişisel Paylaşımların Başlık Etiketiyle Birleştirilmesi*

Kullanıcılar #Karşıyaka başlık etiketini kullanarak hem kişisel paylaşım yapmış hem de daha çok kitleye ulaşma amacı gütmüştür. Bu paylaşımlar hayvan sahiplendirme, şehirden kesit paylaşma, özçekim paylaşma, espri, günlük paylaşım, özlü söz vb. şeklinde yapılmıştır.

Kullanıcı 31:



Kullanıcı 32:



Kullanıcı 33:



Kullanıcı 34: “İzmir’de fırtınaya ne diyorlar acaba? #Karşıyaka”



Kullanıcı 35: “İzmir’den \*\*\* ben, Whatsapp numaram 05xxxxxxx, yazın görüşelim #karşıyaka”

Kullanıcı 36:

Dışarıda hava almanın iyi hissettirmedeği tuhaf bir gün...  
#izmir #Karşıyaka da #İodos ve taşan denize rağmen, çiçekler ile güne puanım 10/10 🌸🌞



Kullanıcı 37:

Kıyamet kopuyordur  
O sırada ben 🤔  
#izmir #Karşıyaka #Firtına



Kullanıcı 38: “You cannot find any friend as loyal as a book #karşıyaka”

Kullanıcı 39: “You like coffee? #karşıyaka”



Kullanıcı 40: “Daha dinç, daha güzel, daha uykusunu almış bir insanlık için ‘Yatsın bu dünya!’ iyi geceler cümleten #karşıyaka”

### Sonuç ve Değerlendirme

En çok veriler insanların isimlerini yazmalarından, ikinci veriler insanların aşk ifadelerinden, üçüncü sıradaki verilere ise spor taraftarlığından çıkmıştır. Dikkati çeken konu aidiyet duygusu olmuştur. İnsanlar spor taraftarlığı, müzik grupları hayranlığı ya da arkadaş grubu isimlerini yazarak bir grup kimliği ve aidiyet elde etmeye çalışmaktadır.

İnsanlar duvarlara ya da otobüs koltuklarına dinledikleri müzik gruplarının adlarını ya da şarkı isimlerini, tuttıkları spor takımlarını, arkadaş gruplarını, aşklarını, telefon numaralarını, siyasi görüşlerini, hatta sevmedikleri kişilere yönelik olumsuz düşüncelerini yazmışlardır. Özellikle takım adlarında Karşıyaka ve Göztepe arasındaki otobüslerde dört büyük takımdan ziyade ilçe takımlarının isimleri yazmaktadır. Ayrıca birbirleriyle rakip oldukları bilinen Karşıyaka ve Göztepe taraflarının birbirlerine cevap yazdıkları gözlemlenmiştir.

Sevgi ifadeleri daha çok arkadaş grubunun üyelerinin isimlerinin yazılmasında görülmektedir. Ayrıca âşık olunan kişinin adı ile âşık olan kişinin adı yan yana ve bazen kalp işareti ile yazılmaktadır. İki ismin birleşmesinden oluşan ifadeler de dikkati çekmektedir. Siyasi görüşler kategorisinde çok fazla veri çıkmamıştır. Bu da dönemin gençliğinin ilgisinin daha çok kendine, aşka ve spor ya da arkadaş grupları gibi aidiyet gruplarına yönelik olduklarını göstermektedir. Sevilmeyen spor takımlarına ve kişilere karşı argo ifadeler kullanılabilir. Bazı telefon numaraları iletişim amaçlı yazıldığı gibi bazıları da sevmedikleri kişiye zarar vermek için kasıtlı olarak yazılmıştır. Ayrıca kullanılan dil bize cinsiyetçi yaklaşımları da göstermektedir. Kent içinde trafik ve ulaşım Foucauldien bir şekilde biyoiktidara uygun bir şekilde (Foucault, 2013, 2019) eril bir semiyosfer içinde şekillenen kentte kadınların kendilerine bu mekânsallık içinde yer bulamadığı söylenebilir. Eril dili duvar yazılarında daha çok görmek mümkündür. Kadınlar da isimlerini her ne kadar duvarlara yazsalar da kadınların otobüs koltuğu yazılarında kendilerini daha çok ifade ettikleri görülür. “Kız kardeşleşmek” şeklinde nitelendirebileceğimiz bir davranış kalıbı içinde arkadaş aidiyeti kurulup sevdiği kız arkadaşların isimleri yazılır. Otobüs yazılarında kadınlar da aşklarını ifade ederken duvar yazılarında erkeklerin aşklarını ilan ettikleri, evlenme teklif ettikleri ya da sevdiklerinden af diledikleri görülmektedir.

Twitter’ı duvar ve otobüs yazıları gibi bir iletişim mecrası olarak düşündüğümüzde yazı yazarların/kullanıcıların ilçenin futbol takımına aidiyet gösterdikleri, ilçeye özdeşleşmiş paylaşım yaptıkları, bu başlık etiketini kullanarak kent haberciliği kimliğine büründükleri, kişisel bilgilerini paylaşarak diğer kişileri iletişime davet ettikleri gözlemlenmiştir. Duvar yazılarına benzerlik gösterecek şekilde özlü sözler paylaşılmıştır.

Başgöz’ün (2007) taşıt folkloru çalışmasında tespit ettiği gibi kamyon şoförü, şehrin kalabalığında arabasına yazdığı yazılarla şehre “buradayım” demekteydi. Bu tespite benzer olarak isimlerin en çok çıkan veri olması insanların şehre var olduklarını söyleme çabasını göstermektedir. Şehrin kalabalıkları içinde insanların kimlikli yapılanmalar, gruplar, oluşumlar içinde “buradayım” deme şeklinin günümüzün koşulları içinde aldığı yeni biçimlerdir. Bu çaba yine elektronik ortamda da devam etmektedir. Modern hayatın kalabalıklığı ve standardize edici koşulları içinde insanlar yalnızlaşmaktan kurtulmaya çalışırken diğer yandan kendilerini bireyleştirmenin yollarını aramaktadır. Yani, bir yandan grup aidiyetlerini dile getirirken diğer yandan bireysel varlıklarını da ortaya koymaya çalışmaktadırlar.

Başgöz yazıların metin olarak incelenmesine karşıdır çünkü bu anlamı yok eder. Anlam bağlam içinde oluşur. Dolayısıyla şehrin yapısı, şehirde yaşayanların sosyo-ekonomik sınıfı ve beklentileri, yaşayanların içinde yaşadıkları ülke ve dünya koşulları kent folklorunu yaratmaktadır. Başgöz’ün bağlamsal kuramı çerçevesinde duvar, otobüs yazıları ve tweetleri ele aldığımızda, kent folklorunda anlam; hikâye (yazılar), anlatıcı (otobüse ve duvarlara yazanlar, sosyal medya kullanıcıları), dinleyici (kent sakinleri, sosyal medya kullanıcıları), uzak ve yakın çevrenin (kent, ülke ve dünya koşulları) kesiştiği yerde ortaya çıkmıştır.

Yazıların birinci dönemi ile ikinci dönemi arasında karşılaştırma yaptığımızda, anlatıcı yine kent sakini (Karşıyaka) olarak aynıdır. Ancak dijital döneme geçişle seslendiği kitle (sosyal medya kullanıcıları) bir hayli değişmiş ve genişlemiştir. Seslendiği mekân, fiziksel mekân olmaktan çıkıp dijitalleşmiştir. Anlatmak istediği hikâye (yazılar) de ülke ve dünya koşullarının zaman içinde değişmesine bağlı olarak ister istemez içeriksel olarak değişmiştir. Birinci dönemde duygu ve düşüncelerini aktarırken ikinci dönemde bu konu dijital koşulların sunduğu olanakların da etkisiyle daha çeşitli hâle gelmiştir.

### Kaynakça

- AND, Metin (1987). *Culture, Performance and Communication in Turkey*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia.
- AYLAN, Gürkal (1981). *Ömür Biter Yol Bitmez Taşıt Edebiyatı Taşıt Folkloru*. İstanbul: May Yayınları.
- BASCOM, William R. (1954). Four functions of folklore. *The Journal of American Folklore*, 67 (266), 333- 349.
- BAŞGÖZ, İlhan, (2002), "Giriş", *Sibirya'dan Bir Masal Anası* (Yazar: Mark Azadovski), (Çev: İlhan Başgöz), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1-43.
- BAŞGÖZ, İlhan (1957). *Köroğlu*. Ankara, Emek Basım-Yayım Evi.
- BAŞGÖZ, İlhan (1986). *Folklor Yazıları*. İstanbul: Adam Yayınları.
- BAŞGÖZ, İlhan (1992) *Karac' oğlan*, İstanbul: Pan Yayınları.
- BAŞGÖZ, İlhan (1998). Sözlü anlatım türlerinde konudan sapmalar (digresyon). *Folklor/Edebiyat*, İlhan Başgöz Özel Sayısı. Cilt III. Sayı: 14. 99-112.
- BAŞGÖZ, İlhan (2003). *Yunus Emre*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- BAŞGÖZ, İlhan (2007). *Yük Taşımıyoruz Sevgi Taşıyoruz*, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi (Tüba) Yayınları.
- BAŞGÖZ, İlhan (2008). *Türkü*. İstanbul: Pan Yayıncılık
- BEN-AMOS, Dan. (2007). "Halk Bilgisinin (Folklorun) Bağlamı: İmlar ve Beklentiler". (çev. Metin Ekici). *Millî Folklor*, 76, 232-243.
- CEMİLOĞLU, Mustafa (2002). "Kamyon yazıları ve geleneksel kültürümüz". *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 69-82.
- DUNDES, Alan (1980). *Interpreting Folklore*. Bloomington: Indiana University Press.
- FOUCAULT, Michel (2013). *Cinselliğin Tarihi*. Hülya Uğur Tanrıöver (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FOUCAULT, Michel (2019). *Hapishanenin doğuşu*. M. A. Kılıçbay (Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- GÜMÜŞLÜ, Abdülhamit (1995). *Kent içi ulaşımda ticari araçlar üzerinde rastladığımız kitsch yazılar*. Yayımlanmamış yüksek lisans sanat eseri raporu. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KOZİNETS, Robert V. (2002). The Field Behind the Screen: Using Netnography for Marketing Research in Online Communities. *Journal of Marketing Research*, 39, 61-72.
- KOZİNETS, Robert V. (1998), "On Netnography: Initial Reflections on Consumer Research Investigations of Cyberculture", *Advances in Consumer Research*, 25, 366-371.
- ONG, Walter J. (2003). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü'nün Teknolojileşmesi*. S. P. Banon (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nebi (2005). *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nebi (2006). "Türk Edebiyatı ve Medya", *Milli Folklor*, S. 70, ss. 7-21.
- PROPP, Vladimir (1997). *Theory and history of folklore*. A. Y. Mart'in, R. P. Martin vd. (Çev.), Minnesota: University of Minnesota.
- TAN, Nail (1976). "Taşıt folklor ve etnografyasına dair bir araştırma". *Türk Etnografya Dergisi*, 15, 93-100.

TAN, Nail (2013). “Türkiye’de Halk Bilimi Çalışmalarının 100. Yılına Kutlarken”. *Folklor/Edebiyat*, cilt:19, sayı:75, 2013/3. 237-243.

WOODWARD, Ian (2007). *Understanding Material Culture*. London: Sage.

YILDIRIM, Ali & ŞİMŞEK, Hasan (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

## ANLATININ YENİ ORTAMI DİJİTAL OYUNLARDA METİNLERARASILIK: “SEEN” OYUNU ÖRNEĞİ

### THE NEW MEDIA OF NARRATIVE INTERTEXTUALITY IN DIGITAL GAMES: THE EXAMPLE OF THE “SEEN” GAME

İlkyaz YILDIZ

*Uzman, Giresun Üniversitesi  
Türkiye*

*ORCID: 0000-0002-3143-4384*

*ilkyaz.yildiz@giresun.edu.tr*

#### Özet

Metinlerarasılık, edebi metinlerden filmlere, reklamlardan dijital oyunlara içerisinde metin barındıran her üründe bilinçli ya da bilinçsizce yer verilen bir unsurdur. Video oyunları da gerek kurguları gerekse zaman, mekân, şahıs kadrosu gibi metne ait yapıları dolayısıyla tıpkı bir yazılı metin gibi incelemeye müsait oluşları nedeniyle metinlerarası ilişkiler bakımından son derece zengin malzemeye sahiptirler. Bu tespitten hareketle çalışmada, “Seen” (2019) isimli video oyunu merkeze alınarak öncelikle oyun hakkında bilgi verilmiş, ardından metinlerarasılık ve video oyunları ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda, başkaca yazar ve düşünürlerden yapılan alıntılara oyunun kurgusu içerisinde neden ve ne şekilde yer verildiği incelenmeye çalışılmıştır. Son derece karamsar bir atmosferde başlayan ve diğer dijital oyunlara nazaran kısa sayılabilecek bir oyunda, pes etmeme, umudunu kaybetmeme, yolculuğuna devam etme gibi konularda teşvik edici, nasihat ve motivasyon içeren on dört alıntıya yer verildiği saptanmıştır. Alıntılar incelendiğinde bunların bir kısmının Hz. Ali, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, İmam Gazzâlî gibi İslam dünyasının önderlerine, bir kısmının ise dünyanın farklı bölgelerinde yazar, düşünür, devlet başkanı gibi rollerde bulunan önemli isimlere ait olduğu görülmektedir. İçerisinde hiçbir diyalog bulunmayan bir oyunda, hikâyenin ve akışın yalnızca seçilen alıntılarla devam ettirilmesi metinlerarası bağların bir metnin kurgusunda tamamlayıcı rol üstlendiğini göstermektedir. Öyle ki ne oyunun kahramanı ne de oyunun gidişatı hakkında oyunda herhangi bir bilgi verilmemesine rağmen oyuncu, oyuna uygun kısımlarda yerleştirilmiş alıntılarla kahramanın hislerini de oyunun hikayesini de anlayabilmektedir.

**Anahtar sözcükler:** Seen, dijital oyun, metinlerarasılık.

#### Abstract

Intertextuality is an element that is consciously or unconsciously included in every product containing text, from literary texts to films, from advertisements to digital games. Video games also have a very rich material in terms of intertextual relations, due to their fictions and their textual structures such as time, space and characters, and because they are suitable for examination just like a written text. Based on this determination, in the study, the video game named “Seen” (2019) was centered, and firstly, information was given about the game, and then the relationship between intertextuality and video games was emphasized. In this direction, it has been tried to examine why and how quotations from other writers and thinkers are included in the fiction of the play. It was determined that in a game that started in an extremely pessimistic atmosphere and could be considered short compared to other digital games, there were fourteen quotes that included encouraging, advice and motivation on issues such as not giving up, not losing hope, and continuing your journey. It is seen that one dimension of the

communities they cite belongs to Islamic world leaders such as Hz. Ali, Mevlânâ Celaleddin Rumi, Imam Gazzali, and another region belongs to important people in different parts of the world, such as writers, thinkers, and heads of state. The continuation of the story and the flow with only selected quotations in a play that does not contain any dialogue shows that intertextual ties play a complementary role in the fiction of a text. So much so that although no information is given in the game about either the hero of the game or the course of the game, the player can understand the feelings of the hero and the story of the game with the quotations placed in the appropriate parts of the game.

**Keywords:** Seen, digital game, intertextuality.

## Giriş

### Kısaca Metinlerarasılık

Metinlerarasılık, bir yapıtın başka bir yapıta sınırsız biçimde yaptığı açık veya örtülü göndermeleri kapsamaktadır. Bu yapıtlar, edebi eserlerden kutsal metinlere, müzikten mimariye, sinemadan dijital oyunlara kadar pek çok ürünü kapsamaktadır. Kavram, Mihail Bakhtin tarafından tanımlansa da Kristeva'nın çalışmaları metinlerarasılığı tanınır hale getirmiştir. Kavramın kapsamının genişliği, kavram üzerine yapılan tanımları da çeşitli hale getirmiştir. Kristeva, metinlerarasılık için her metin bir alıntılar mozaigi gibi oluşur, her metin kendi içinde başka bir metnin erimesi ve dönüşümüdür ifadelerini kullanır (1986: 27). Bazı araştırmacılar, metinlerarasılık kapsamında önceki metinlerin yeni metinleri nasıl etkilediğini incelerken, bazıları ise bu görevi okura bırakarak “metnin diğer metinlerle olan ilişkisini okurun anlamlandırması” sürecini metinlerarasılık kapsamında değerlendirir.

Metinlerarası ilişkiler, metnin diğer metin ile ilişkisinin açık veya kapalı oluşuna göre ikiye ayrılırlar. Açık metinlerarası ilişkiler, gönderme yapılan yapıtın ya da yazarın adının açıkça belirtildiği; kapalı metinlerarası ilişkiler ise ayrışık unsurlara yer verilen, bu unsurların okuyucu tarafından tamamlanmasının beklenildiği gizli bir metinlerarasılık türüdür. Bunlardan en belirgin olanı “alıntı” ve “gönderge”dir. Alıntı, metinlerarası ilişkinin en belirgesel biçimidir. Bir metnin başka metindeki varlığını en somut biçimde görünür kılan, ilk akla gelen, en genel ve en sık karşımıza çıkan metinlerarası yöntemdir (Aktulum, 2000: 94).

### Sözsüz Anlatının Çok Sesli Hikâyesi: “Seen” Oyunu

“Seen”, 2019 yılında “Seen Games” tarafından sunulan, diğer dijital oyunlara kıyasla kısa sayılabilecek, bağımsız bir platform oyunudur. Oyunda temel amaç “umut” olarak adlandırılan mavi damlacıkları toplamak ve “hayal kırıklığı” olarak adlandırılan kırmızı damlacıklardan sakınmak, platformları ve engelleri aşmak, küçük bulmacaları çözerek kahramanın yoluna devam etmesini sağlamaktır. Arka plandaki etkileşim kurulamayan insan figürleri, yavru bir kedi ve oyuncunun kontrol ettiği küçük çocuk haricinde oyunda herhangi bir karakter veya diyalog bulunmamaktadır. Buna rağmen görsel unsurlarla, yarattığı atmosferle, müzikleriyle ve bunların yanı sıra dini önderler, yazarlar, düşünürler, devlet başkanları gibi önemli isimlerden yapılan alıntılarla oyunun konusuna dair fikir sahibi olmak mümkündür.

Oyun, dizlerinin üzerine çökerek ağlayan umutsuzluk içerisindeki yalnız bir çocuğun, karanlık ve kötü dünyadaki yolculuğunu anlatmaktadır. Hakkında hiçbir bilgi verilmeyen çocuk, yolculuğu boyunca topladığı mavi “umutlarla” güçlenir, kırmızı “hayal kırıklıkları” nedeniyle zayıf düşer. Yolculuğunda karşılaştığı yetişkinler tarafından kötü davranışlara maruz kalır, hakaret ve hatta şiddet görür. Bu da küçük çocuğun mutsuz görüntüsünün ve ağlayışlarının sebebini açıklamaktadır. Yolculuğunun yarısında ona eşlik etmeye başlayan yavru kedi, küçük çocuğun tek arkadaşı olarak görülmektedir. Son derece karanlık ve renksiz bir atmosferi olan oyunda sadece küçük çocuğun ve yavru kedinin gözleri, toplanan umut damlacıkları ile aynı renktedir. Bu da çocuğu anlayan, ona yardımcı olan tek varlığın yavru kedi olduğunu düşündürmektedir. Nitekim oyunun ilerleyen bölümlerinde küçük çocuk tökezleyip düştüğünde ona sarılarak yoluna devam etmesi gerektiğini işaret eden veya küçük çocuğun yüzünü



yumruklayarak şiddet uygulayan adamdan çocuğu kurtaran da yolculuğunda yanında duran yavru kedidir.

Oyunun ilerleyen sahnelerinde çocuğa zorbalık yapan yetişkinlerden birinin kediye zarar verdiği, yaralı kediyi küçük çocuğun kucağına atarak çocuğu tekmelediği hatta yere düşmüş küçük çocuk ve yaralı kediyle fotoğraflar çekerek alay ettiği görülür. Oyun boyunca son derece üzgün ve savunmasız görünen küçük çocuk, bu sahnede cebinden çıkardığı bıçakla adamı bıçaklamayı düşünür. O da artık kendisine dayatılan, duydukları ve yaşadıklarıyla çevresindeki zorbalardan maruz bırakıldığı kötülükten etkilenmiştir. Ancak bu sahnede küçük çocuğun masumiyeti vurgulanmış, onun bir cinayet işlemesine izin verilmemiştir. Çocuğun cinayetten vazgeçişini üzerine, tıpkı masumiyeti dolayısıyla ona bahşedilmiş bir hediye gibi, yaralı kedi gözlerini açar. Bu masumiyetin ve iyiliğin ödüllendirilişi oyunun son sahnesini oluşturur.

### **Dijital Oyunlar Çeşitli Kuram ve Yöntemlerle İncelenebilir mi?: “Seen” ve Metinlerarasılık**

Oyun boyunca etrafta görülen karakterlerle herhangi bir etkileşim kurma imkânı veya diyalog bulunmamaktadır. Ancak oyunun muhtelif yerlerinde nasihat ve motivasyon içeren, yol gösterici alıntılar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Hz. Ali, Mevlânâ Celâleddîn Rûmi, İmam Gazzâlî gibi İslam dünyasının önemli isimlerine aitken bir kısmının dünyanın farklı yerlerinden yazarlara, düşünörlere, devlet liderlerine ait olduğu görölmektedir.<sup>21</sup> Daha oyunun ilk sahnesinde, henüz kahramanın yolculuğu başlamamışken Kanadalı yazar Matshona Dhliwayo’dan yapılan şu alıntıyla yaşanacak maceraya dair bilgi verilir: “Karanlıkta dinlenmektense ışığı aramak daha iyidir.” Bu alıntı, son derece üzgün görünen kahramanın ışığı aramak amacıyla yola çıkacağına işaret eden özenle seçilmiş bir alıntıdır. Sonuçta her metin bir alıntılar mozaiği, başka metinlerin bir dönüşümüdür (Aktulum, 2000: 91). Dijital oyunların da nihayetinde bir anlatı barındırdığı düşünöldüğünde sözlü edebiyattan yazılı edebiyata, sinemadan müziğe sanatın tüm dallarıyla iç içe olduğunu ve daha önce var olmuş anlatılardan doğduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kahramanın yolculuğu boyunca karşılaştığı insanların söylediği olumsuz sözler ve kötü davranışlar onun yavaşlamasına, güçsüzleşmesine, yoluna devam etmekte zorlanmasına sebep olur. Kahramanın bundan kurtulmasını tek yolu duyduğu olumsuz sözlere karşı kulaklarını kapatmaktır. Oyunun muhtelif yerlerinde geçen Goi Nasu’dan yapılan “Sen içine girmesine izin vermediğin sürece dünyanın olumsuzlukları seni alt edemez.” ve Desmond Tutu’dan “Umut, tüm karanlığa rağmen ışığın olduğunu görebilmektir.” alıntıları da kahramanın dolayısıyla oyuncunun yoluna devam etmesinin sağlanmasına ve oyuncuya kahramanın kulağını kapatması gerektiğinin öğretilmesine yöneliktir. Nitekim her metin doğası gereği başka metinlerle veya dış dünyadaki bildik olgularla ilişki içindedir. Bu bağlamda metinlerarasılık metnin kaçınılmazıdır ve o metnin dokusudur (Ögeyik, 2008: 6). Dolayısıyla, oyuncuya sunulmuş yazılı bir metni olmasa da kurgusu gereği bir hikâyeye barındıran dijital oyunlar incelenmeye müsait metinlerarası ilişkiler içermektedir.

Eğer oyuncu, platformlarda takılır veya engelleri geçemezse aynı sahne tekrar gelmeden önce siyah ekranda görünen ve her kaybedişte değişen alıntılar bulunmaktadır. Bu alıntılar, oyuncunun karşılaştığı engeller nedeniyle vazgeçmeyerek oyuna yeniden dâhil olmasını sağlama işlevinin yanı sıra dijital oyunlarda metinlerarasılığın kullanımına dair önemli örneklerdir. Bulmacanın veya mücadelenin tekrar yüklendiği sırada ekranlar beliren alıntılarının bir kısmı şu şekildedir:

<sup>21</sup> Oyunun kapak tasarımının Arapça “sîn” olarak okunan “سن” harflerinden oluşması ve Müslümanlığın önemli isimlerinin alıntısına yer verilmesi oyunun geliştiricileri arasında İslam dinini benimsemiş yapımcılar olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 1: “Seen” İsimli Dijital Oyunda Siyah Ekranda Yer Alan Alıntılar

Alıntının Sahibi	Alıntının Türkçesi
Jose Mujica (Uruguay eski devlet başkanı)	Hayatta 1000 kez düşebilirsin ama mesele ayağa kalkıp yeniden başlama isteğine sahip olmaktır.
Konfüçyüs (Çinli filozof)	Durmadığın sürece ne kadar yavaş gittiğin önemli değil.
Natsuki Takaya (Japon çizgi roman sanatçısı)	Her düştüğünde veya yanlış yola girdiğinde boşa gitmiş olmaz. Zamanla kesinlikle gelişecek ve büyüyeceksiniz.
Truman Capote (Amerikalı yazar)	Başarısızlık, başarıya lezzetini veren baharattır.
Og Mandino (Amerikalı yazar ve pazarlama uzmanı)	Başarılı olma kararlılığım yeterince güçlüyse, başarısızlık beni asla geçemez.
Tony Narams (Amerikalı yazar)	Kaç kez başarısız olursan ol, başarılı olmaya kararlı olmalısın. Umudunu kaybetmemelisin.
Nelson Mandela (Güney Afrika eski devlet başkanı)	Yapılana kadar her şey imkânsız görünür.

Oyunun bir bölümünde, dondurmacı dükkânına giren küçük çocuk, dondurma almak ister. Ancak yeterli parası olmadığı için dondurmacı çocuğu iterek hakaret etmeye başlar. Bunun ardından oradan koşarak uzaklaşan ve dizlerinin üzerine çökerek ağlayan küçük çocuğun olduğu sahnede Mevlânâ’dan yapılan “Dünya seni dizlerinizin üzerine ittiğinde, dua etmek için mükemmel bir konumdasındır.” alıntısı görülmektedir. Benzer şekilde, oyun içerisinde yetişkinler tarafından küçük çocuğa uygulanan sözlü şiddetin fiziksel şiddete dönüştüğü anlara görülmektedir. Bu sahnelerde oyuncunun, hem duyduğu kötü sözlere karşı küçük çocuğun kulaklarını kapatması hem de uğradığı fiziksel şiddete karşı çocuğun yüzünü koruması gerekmektedir. Bu sahneden önce İmam Gazzâlî’ye ait “Sevdiğinizi elde etmek için önce nefret ettiğiniz şeylere karşı sabırlı olmalısınız.” alıntısı belirir. Burada çocuğun sabretmesi beklenen şey uğradığı zorbalıktır. Nitekim bu sahnelerden kısa bir süre sonra dondurmacının yüzleri maskeli ve silahlı adamlar tarafından soyularak öldürüldüğü, çocuğa sözlü ve fiziksel şiddet uygulayan kişilerin kötü durumlara düştüğü, çocuğa şiddet uygulamaya kalkışan ancak kedi tarafından engellenen kişinin kedi önünde diz çöküp af dilediği sahneler oyuncuya gösterilir. Bu sahnelerin, sahnelere yerleştirilen alıntılarla bağlantısı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu alıntılar, oyuncuyu gelecek olan zafere inandırma ve oyuna devam etmek için motivasyon sağlama görevi üstlendirmektedir. Küçük çocuğun yaşadığı olumsuz durumlardan etkilenmesi muhtemel olan oyuncunun, oyunun sonuna dair merak duygusu canlı tutulmaktadır. Bu işlevlerin metinlerarası alıntılarla sağlanması son derece önemlidir.

Oyunun son kısmında kediyi yaralayıp küçük çocuğun kucağına fırlatan, daha sonra onları tekmeleyerek düşmesine sebep olan ve yere düşen küçük çocukla birlikte fotoğraf çektirip onlarla alay eden kötü bir karakter görülür. Bu sahnede küçük çocuğun, cebinden çıkardığı bıçakla ona kötülük yapmış kişiye zarar verme imkânı vardır. Bunu yapmamasını isteyerek yerde sürünen adamın üstüne yürüyen çocuk, ansızın kırmızı bir çiçeğin boy verdiği odaya geçiş yapar. Tekrar elinde bıçakla görülen çocuk, kötü kişiyi öldürmekten vazgeçer ve ekranda Hz. Ali’den yapılan şu alıntı belirir: “Onu ezen ele bile kokusunu veren çiçek gibi ol.” Bu alıntı, oyunun karanlık atmosferi içerisinde belirgin bir renkle açan kırmızı çiçeği de, çocuğun neden kendisine zarar veren kişiyi öldürmekten vazgeçtiği de açıklamaktadır. İki metin arasında gerçekleşen alıntılama sonucunda alıntılamanın metin alıntılanan metni yeniden üretmekte; onu başka bir bağlama taşımaktadır (Aktulum, 2011: 45). Genellikle dini kıssalarda kullanılan bu alıntı, dijital oyun içerisinde farklı bir bağlama taşınarak çocuklara merhameti, bağışlamayı, hoşgörüyü aşlamak amacıyla yerleştirilmiştir.

Dijital oyunların diğer metinlerle nasıl bir ilişkisi olduğunu inceleyen Araujo vd., ilk oyun geliştiricilerinin, oyunlarında kullandıkları senaryoları, karakterleri ve buna benzer unsurları oyuncular tarafından kolayca sahiplenilsin diye önceki mecralardan alıntıladıklarını ifade ederler (Araujo vd.

2016). Günümüzde film ve dizilerden, geleneksel anlatılardan, edebi eserlerden, mitoloji ve tarihten esinlenerek hikâyelerini oluşturan dijital oyunların sayısındaki artış, ilk oyun geliştiricilerinin “oyuncu tarafından sahiplenilmek” amacıyla yaptığı “önceki mecralardan alıntılama” eyleminin artarak devam ettiğini kanıtlamaktadır.

### Sonuç

Çalışmaya konu olan “Seen” ve burada sözü edilmeyen ancak sayıca yadsınamayacak kadar fazla olan diğer dijital oyunlar, edebi metinlerin veya başkaca sanat eserlerinin incelendiği gibi çeşitli anlatım teknikleri ve kuramlar bakımından incelenmeye müsait ürünlerdir. Her ne kadar hikâyenin anlatımı noktasında edebi metinlere ve sinema gibi sanatın hikâye merkezli kurgusal ürünlerine göre bazı küçük farklılıklar görülse de (örneğin oyuncunun tercihleri doğrultusunda sonucun değişebilirliği gibi) dijital oyunlar bugün sanatın sekizinci dalı olarak görülmekte ve sanatın diğer dallarıyla benzer anlatım teknikleri içermektedir. Yakın zamandan itibaren dijital oyunlar üzerine yapılan akademik çalışmalarda daha çok hikâye tabanlı oyunların konu edilmesi, araştırmacılar tarafından bu hikâyelerin çeşitli kuramlarla incelenmeye başlanması sözü edilen durumları kanıtlar niteliktedir. Ayrıca “Seen” oyununda da görüldüğü gibi dijital oyunlarda metinlerarası kullanımlara sadece görüntü, kurgu, tema, anlatı olarak bütünlük sağlamak amacıyla değil, aynı zamanda oyuncuya çeşitli kazanımların verilmesi, oyuncunun merak duygusunun canlı tutulması, hikâyenin vurgulanması hatta sadece metinlerarası alıntılar üzerinden hikâyenin anlatılması gibi çeşitli işlevler için kullanılmaktadır.

### Kaynakça

AKTULUM, K. (2011). Metinlerarasılık/ Göstergelerarasılık, Ankara: Kanguru Yayınları.

AKTULUM, K. (2000). Metinlerarası İlişkiler, Ankara: Öteki Yayınevi.

ARAUJO, M.S. Carvallo, F.G, Vasconcellos, M.S. (2016). Interprocedurality: Procedural Intertextuality in Digital Games, Contemporary Research on Intertextuality in Video Games, ed. Duret, C. ve Pons, M.P. ABD: IGI Global, s: 235- 252.

KRISTEVA, J. (1986). The Kristeva Reader, (ed. Toril Moi). Oxford: Blackwell.

ÖGEYİK, M. C. (2008). Metinlerarasılık ve Yazın Eğitimi, Ankara: Anı Yayıncılık.

### Görseller

Görsel 1: “Seen” İsimli Dijital Oyun İçerisinde Alıntıların Kullanımına Bir Örnek



Görsel 2: “Seen” İsimli Dijital Oyunun Siyah Ekranında Alıntıların Kullanımına Bir Örnek

## ORTA ƏSR YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLƏRİ

İslam VƏLİYEV

Öğr. Gör., Bakü Devlet Üniversitesi  
Filoloji Fakültesi, Azərbaycan  
elnur7513@rambler.ru

### Özet

Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində tərz-i-hərəkət zərfləri işləkliyi, əmələgəlmə yollarının müxtəlifliyi və zənginliyi ilə zərfin digər məna növlərindən fərqlənmişdir. Tərz-i-hərəkət zərfləri hərəkətin icrasının tərzini bildirir, *necə? nə cür? nə halda? nə vəziyyətdə?* və s. suallardan birinə cavab verir. Yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan tərz-i-hərəkət zərflərini mənşəcə iki yerə: a) türk mənşəli tərz-i-hərəkət zərfləri; b) ərəb-fars dillərindən alınan tərz-i-hərəkət zərflərinə ayırılır. Tarixən yazılı mənbələrdə işlənən tərz-i-hərəkət zərfləri quruluşca müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, üç yerə bölünür:

- Sadə tərz-i-hərəkət zərflərinə bir sıra arxaik səciyyəli sözlər də daxildir: *arqurı, yayaq, yayan, sıravardı, becid, yab-yab, yalabıdaq, qatı, yalğuz, ayruğ* vb.
- Düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri;  $-la^2$ ,  $-ca^2$ ,  $-dan^2$ ,  $-sız^4$ ,  $-in^4$  (*ədəblə, qəzəblə, qafilca, cəfasız, ansızın, ağın, üstün* vb.) şəkilçiləri ilə yaranmışdır.
- Mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri a) eyni sözün təkrarı ilə (*parə-parə, səf-səf*); b) ismin müxtəlif hallarında olan eyni sözün təkrarı ilə (*başdan-ayağa, əldən əldə*); c)  $-ba$ ,  $-bə$ ,  $-a^2$  birləşdiricisi vasitəsilə (*dizbədiz, gözəbəgöz, sərəsər, rubəru* və s.) əmələ gəlir.

Orta əsrlərə aid yazılı abidələrin dilində ərəb-fars dillərindən alınmış bir sıra tərz-i-hərəkət zərfləri də müşahidə olunur: a) ərəb dilindən: *ittifaqən, zahir, əbsən, filhal* vb. b) Fars dilindən: *nagah, mərdanə, sərgəştə, sərpə, bihudə, sərəsimə* və s. Beləliklə, müşahidələr göstərir ki, tərz-i-hərəkət zərfləri uzun tarixi təkamül prosesində müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə məna və vəzifəcə, demək olar ki, çox az dəyişikliyə uğramış, əsasən sabit qalmışdır.

**Açar sözlər:** *Azərbaycan dili, tarixi inkişaf, morfoloji özəlliklər, zərflər.*

### Giriş

Türkoloji ədəbiyyatda zərfin əsas nitq hissəsi kimi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində uzun müddət fikir yekdilliyi mövcud olmamışdır. Zərfin istər digər əsas nitq hissələri içərisində mövqeyi məsələsinin, istərsə də onun tarixi təkamülü prinsiplərinin, eləcə müasir vəziyyəti ilə əlaqədar müxtəlif cəhətlərin daha aydın tədqiq olunmasına ciddi ehtiyac vardır. Zərf lüğət tərkibi, semantikasi, morfoloji əlamət və sintaktik vəzifəsinə görə təyin edilməlidir. Zərfin məna növlərinin ayrı-ayrı alimlər tərəfindən bu günə kimi müxtəlif miqdarda təqdim olunması, struktur inkişaf prosesinin və qanunauyğunluğunun kifayət qədər müəyyənləşdirilməməsi bu nitq hissəsinin yenidən, daha ətraflı öyrənilməsinin vacibliyini isrəli sürür. Zərfin nəzəri əsasını konkret və aydın şəkildə tədqiq etmək, onun müstəqilliyini, tarixi aspektdə inkişafını göstərən bəzi psinsiplərinin dəqiqliyini aşkara çıxarmaq belə bir araşdırmanın meydana gəlməsini şərtləndirir.

### Yazılı abidələrin dilində tərz-i-hərəkət zərflərinin işlənmə xüsusiyyətləri

Orta əsrlərə aid Azərbaycan yazılı abidələrinin üzərində aparılan müşahidələr belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, keçən dövr ərzində ədəbi-bədii materialların dilində zərf nitq hissəsi həm

quruluş, həm də mənaca formalaşmış vəziyyətdə olmuşdur. Zərfin digər nitq hissələrindən təcrid olunması prosesi, həmin nitq hissələrinə münasibəti məsləsi bu kateqoriyanın indiki vəziyyəti ilə, demək olar ki, eyniyət təşkil edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, tarixən də hər bir əsas nitq hissəsinin xüsusiləşib zərflərin sırasına keçməsi üçün yeni sematik keyfiyyətlə yanaşı, onun hansı sintaktik mövqə tutması da həlledici şərtlərdəndir. Əslində zərf nitq hissəsi bütövlükdə feilə aid olmalı, feili şərh etməlidir; eləcə də zərf əlamətin əlamətini bildirmək xüsusiyyətini də özündə ehtiva etməlidir. Zərfin mənə növlərindən biri kimi tərzi-hərəkət zərfləri də Azərbaycan dilinə məxsus yazılı mənbələrdə özünün söz tutumuna, əhatə dairəsinin genişliyinə görə zərfin digər mənə növlərindən seçilir. Yazılı abidələrin dilində tərzi-hərəkət zərfinin qabarıq şəkildə nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri kimi, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu növü təşkil edən sözlərin tərkibində türk mənşəli zərflərlə bərabər, ərəb, fars dillərindən alınmış sözlər də mühüm yer tutmuşdur. Tarixən də tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin icra tərzini ifadə etməklə yanaşı, işin icrası zamanı iş görən, subyektin düşdüyü hal-vəziyyəti də bildirmişdir. XIII-XIX əsrlərdə qələmə alınmış əlyazmalarında tərzi-hərəkət zərflərini müxtəlif cəhətdən təsnif və tədqiq etmək məqsəduyğun sayılmalıdır. Belə ki, türk mənşəli tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi dilimizin daha qədim dövrləri üçün xarakterik olmuşdur. Digər bir qismi isə təmamilə istifadədən qalmış, ya da ədəbi dildən çıxıb dialekt və şivələrə çəkilmiş, həmçinin şəkilsiz və semantik cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Bəzi nümunələrə müraciət edək: **arqurı – köndələn**: Aqan turı sulardan xəbər keçə, **arqurı** yatan Ala tağdan təbər aş, xanlar xanı Bayandıra xəbər vara (KDQ, 1988: s. 37); **Arqurı** yatan Ala tağdan xəbər keçə xanlar xanı Bayandıra xəbər vara. “Dərsə xanın oğlu böylə bidət etmiş” deyələr (KDQ, 1988: s. 37). Yazılı əbidələrdə də, müasir dilimizdə olduğu kimi, zərfin bu növü necə? nə cür? nə halda? nə vəziyyətdə və s. suallarından birinə cavab vermişdir (Hüseynzadə, 1973: s. 258).

Təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində rast gəlinən “**arqurı**” tərzi-hərəkət zərfi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir. Bu sözə dialekt və şivələrimizdə də təsadüf olunmur. Ə.Şükürov orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrini tədqiq edərkən əsl tərzi-hərəkət zərfləri sırasında “**arqurı**” sözünün “**arkuru**” fonetik variantının işləndiyini qeyd etmişdir (Şükürov, 1966: s. 4).

**Becid – tez, cəld**: *Oğul, sən mala becid ol, yığ, mən sana qız arayı gedəyim! – dedi (KDQ, 1988: s. 85); Önürdi məskənətlə söyləyəlim, Becid olur isə cəng eyləyəlim (DƏH, 1978: s. 53). Becid tərzi-hərəkət zərfi müasir Azərbaycan dilində işlənməsə də, göründüyü kimi tarixən canlı xalq danışığı dilinə daha yaxın olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Dastani-Əhməd Hərəmi” abidələrinin dilində müşahidə edilir. Bu sözə hazırkı zamanda Bakı, Quba və Ordubad dialekt və şivələrində təsadüf olunur.*

**Yab-yab – yavaş-yavaş, asta-asta**: *Eylə olsa, xanım, Beyrəgin qanı qaynadı. Ədəblə yab-yab gerü döndü (KDQ, 1988: s. 54).*

**Yab-yab** tərzi-hərəkət zərfinin mənşəyi ilə maraqlanan mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, həmin söz hal-hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən **yavaş-yavaş** sözünün qədim köküdür. Yəni **yavaş** sözü **yab** söz kökü ilə **-aş** qeyri-məhsuldar şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış, zaman keçdikcə **b < v** əvəzlənməsi baş vermişdir.

**Yalabudaq – tez, sürətlə, cəld**: Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı. Başın qaldırdı **yalabudaq** gözün açdı (KDQ, 1988: s. 39); Aruza bir köndər urdı, köksindən **yalabudaq** ötə keçdi (KDQ, 1988: s. 126). Dilçilər ancaq “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində müşahidə olunan **yalabudaq** tərzi-hərəkət zərfinin hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işləkliyə malik olan **tez, sürətlə, yelbətək** lüğət vahidləri ilə eyni semantikaya malik olduğunu göstərirlər.

Ə.Şükürov **yalabudaq** tərzi-hərəkət zərfinin əmələ gəlməsini belə izah edir: **yelbudak+yıl** (çimşik, ildırım) + **bi+dak** (qoşma) kimi tərkib hissələrindən ibarətdir (Şükürov, 1981: s. 141).

**Yayaq** və **yayan** tərzi-hərəkət zərfləri yazılı abidələrin dilində **piyada** mənasında işlənərək müəyyən hal-vəziyyət bildirməyə xidmət etmişdir. Nümunələrə diqqət yetirək: Ağ əllərini ardına

bağladılar. Kəndülər atla, babanı **yayaq** yürütdilər (KDQ, 1988: s. 40); Dərsə Xan **yayan**, bunlar atlu yürütdilər (KDQ, 1988: s. 40).

**Sıravardı** – Bu tərz-i-hərəkət zərfi də hər hansı bir işin sıra ilə icra edilməsini bildirməyə xidmət etmişdir: Bu gün bən geyim, yarın naibim geysün. Qırq günə dəkin **sıravardı** geyəgüz (KDQ, 1988: s. 57). Bu zərfe “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində cəmi bir yerdə rast gəlinir. Ə.Şükürovun fikrincə, Azərbaycan dilinə məxsus olan **sıravardı** tərz-i-hərəkət zərfi, sıra ilə gedərək (sıra + var + dı feili bağlama şəkilçisi) ifadəsinin məzmununu ilə eyniyyət təşkil edir (Şükürov, 1981: s. 143). Bu izahatı natamam olduğuna görə qənaətləndirici nəticə saymaq olmaz. Çünki sözün mənşəyi, inkişaf prosesi tam, doğru şəkildə müəyyən edilməmişdir.

Deməli, müstəqil və spesifik nitq hissəsi olan zərfin mənə növlərindən biri kimi tərz-i-hərəkət **zərflərinin** mahiyyətini müəyyənləşdirən, təyin edən cəhət, bu kateqoriyadan olan sözlərin daxili məzmunu ilə əlaqədardır. Yəni Azərbaycan dilində zərf kateqoriyasının statusu leksik-semantik prinsip əsasında yaradılmalı, isim, sifət və zərf kateqoriyaları arasında müştərək görünən hər hansı sözün tərz-i-hərəkət zərfi olub-olmadığını aydınlaşdırmaq üçün onun semantik məzmununa istinad edilməlidir. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, yazılı abidələrin dilində müşahidə edilən **yaxşı, yaman, möhkəm, bərk, gogçək, xoş, yavuz, möhkəm** və s. leksik vahidləri digər nitq hissələrindən zərflərin tərkibinə keçmiş sözlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan yazılı mənbələrinin dilində də tərz-i-hərəkət zərflərinin quruluşca üç növü vardır: a) sadə tərz-i-hərəkət zərfləri; b) düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri; c) mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri.

**Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri.** Ancaq bir kökdən ibarət olub hərəkətin tərzini bildirən zərflər miqdarca digər quruluş növləri ilə nisbətdə azlıq təşkil edirlər. Belə tərz-i-hərəkət zərflərinin bir hissəsi müasir Azərbaycan dili baxımından sadə kimi səciyyələndirilir, tarixən isə belə zərflər müxtəlif tərkib hissələrinə ayrılırlar. Yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan sadə tərz-i-hərəkət zərflərinin bir neçəsini nəzərdən keçirək:

**Qatı – bərk, möhkəm** tərz-i-hərəkət zərfi müasir baxımdan sadə söz kimi nəzərə çarpır. Əslində tarixən bu söz mürəkkəb quruluşa malik olub, **qat(maq)** feilinə **-ı** şəkilçisi artırmaqla düzəlmişdir:

*O, ayağının, sındığını kimsəyə demədi, Bir gecə döşəgində qatı-qatı inlədi, ah etdi (KDQ, 1988: s. 106); Alca atlu Şöklü Məlik qatı pusmuş (KDQ, 1988: s. 106); Oğlan yenə buğanın alnına yumrigilə qatı urdi (KDQ, 1988: s. 36); Yalançı oğlu Yalancıq yay ufandığına qatı qaqdı (KDQ, 1988: s. 63); Qazan xan gördü ki, kafir qatı yanlandı (KDQ, 1988: s. 69).*

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işləkliyi ilə seçilən **qatı** tərz-i-hərəkət zərfi digər yazılı abidələrdə də aktiv işlənmişdir:

*Anın sultanın ikən söylədilər, Anın malın qatı vəsf eylədilər (DƏH, 1978: s. 18); Qatı müştəq olmuşam zülfü üzərin buyinə, Ey üzü gülşən, saçı mişki-tatarım, qandasın (s. 149); Sürdu qatı atın ol vəfadər, Ol bağə irişdi kondadır yar (Xətai, 1976: s. 90).*

**Uru – tez, cəld:** Aydur: Qalqubanı, Dərsə xan, sənin oğlun yerindən İmadəddin, 1973: **uru** turdı, köksi gözəl qaba tağa ava çıxdı (KDQ, 1988: s. 37).

**Yalnız** tərz-i-hərəkət zərfi mənbələrdə müxtəlif variantlarda (**yalğuz, yalnız**) işlənərək **tək, tənha** məzmunlu hal-vəziyyət bildirmişdir:

*Getdi yoldaşlarım, qaldım yalnız, Bağçadə açılır göncə gülümüz (Xətai, 1976: s. 24); Yalğuz mən olam əgər qıla ədl, Tənha mən olam əgər qıla bəzl (Xətai, 1976: s.106); Görür kim, atası gəlür yaluğuz, Gəlir illa məlul, xatiri yavuz (DƏH, 1978: s. 38).*

Dilimizdə **ayrı** sözü yazılı abidələrin dilində zərf kimi də işlənmişdir. Nəsimi və Füzuli əsərlərində bu tərz-i-hərəkət zərfi daha çox müşahidə olunur:

*Nəzərin yaramaz ayruğ əzəl nəqqaşı ruxsarı Ki, hüsnün dövrü-xətm oldu bu ruxsari-dilarəyə (İmadəddin, 1973: s. 34); Füzuli, ayri düşdün yardan, səbr etməyə yer yox, Düşüb səhraya əfğan edəlüm sən ayri, mən ayri (Füzuli 1958, I c. s. 281); Qul oldum getməzəm qatından ayruq, Mütiyəm bana buyurursa buyruq (DƏH, 1978: s. 34).*

Tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi müştərək səciyyə daşıyır, yəni bunlar zərf kimi işləndiyi kimi sifət məzmunu da yarada bilir: **möhkəm, bərk, dik, qəti** və s. tərzi-hərəkət zərfləri söylənənlərə nümunə ola bilər. Müşahidə etdiyimiz yazılı mənbələrin dilində belə sözlər daha çox tərzi-hərəkət zərfi kimi çıxış etmişdir. Numunələrə diqqət yetirək:

*Buğanın ögündən savıldı, buğa buynuzu üzərinə dik gəldi (KDQ, 1988: s. 88); Ol zülfi-siyah gəmində hərdən, Başımda qəti yer etdi sevda (Xətai, 1976: s. 115); Güləfrux buyurur kim tez oluq dəm Ki, bir köşk yapıdururlar yuca möhkəm (DƏH, 1978: s. 73); Sözü söyləyicək sərd söylər idi, Fəsad etsə könüldən eylər idi (DƏH, 1978: s. 46).*

Azərbaycan yazılı mənbələrinin dilində işlənən **yaxşı, pis, əla, gözəl, göyçək** və s. kimi sözləri yuxarıda söylənilən fikirlərə şamil etmək olmur, çünki belə sözlər bir sıra hallarda ya sifət, ya da say hesab olunsada, zaman keçdikcə tam formalaşma dövrü keçirmiş və sifət kateqoriyasına daxil olmuşlar. F.Zeynalov "Türk dillərində nitq hissələrinin ənənvi bölgüsü" kitabında bir sıra görkəmli rus türkoloqlarının mülahizələrini nəzərdən keçirəndən sonra zərflərin müəyyən edilməsində türk dillərinin öz qanunauyğunluqlarından çıxış etmək lazım gəldiyini, həm də semantik prinsipə üstünlük verməyin əhəmiyyətini göstərir (Zeynalov, 2008: s. 13). Deməli, bu sözlər feillərdən əvvəl işlənilib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq əşyanın əlamətini bildirdiyinə görə heç bir tərəddüdə yol vermədən onları sifət hesab etmək lazımdır. Füzuli qəzəllərindən nümunəyə baxaq: **Yaxşı** sanma, ey könül, əhl-xirət ətvarını, Olma gəfil eşq dərdindən **yaman** olmaz bu dərd (Füzuli 1958, I c. s. 111); Yüzümüz suyu ilə **gökçək** gedəruz, Biz ayruğun şikarını nədəruz (DƏH, 1978: s. 53); Qərar eyləməyüb dün, gün gedərdi, Nigarına **yavuz** əndişə edərdi (DƏH, 1978: s. 69).

**Düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri:** Tərzi-hərəkət zərflərinin quruluşca növlərinin birini də düzəltmə zərflər təşkil edir. Düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri müxtəlif söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir. Orta əsrlər yazılı abidələri üzərindəki müşahidələrdən aydın olur ki, düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri daha çox isim, sifət, say köklərinə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla yaranır:

**-la, -lə** şəkilçisi: Bu şəkilçi vasitəsilə daha çox isimlərdən müəyyən hal-vəziyyət bildirən zərflər əmələ gəlir. Orta əsr yazılı abidələrində, xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında özünü məhsuldar şəkilçi kimi göstərir:

*Elə olsa, xanım, Beyrəyin qanı qaynadı, Ədəblə yab-yab geri döndü (KDQ, 1988: s. 54); Sağlıqla varmaq olursam, Oğuzə gəlib, səni halallığa almaz isəm? (KDQ, 1988: s. 65); Dəxi qonur atın öncələdi, Qazan qəzəblə yola girdi, evinə gəldi (KDQ, 1988:s. 77); Yalınçıq görsəm, tonatdım, dilək ilə bir oğulu güclə buldum (KDQ, 1988: s. 73); Gərçi bir xaki-rahəm, kimsə mənə almaz gözə, Çox haqarətlə nəzər qılma gubarımdan saqın (Füzuli, 1958: I c., s. 257).*

**-ca, -cə:** Bu şəkilçi daha çox sifətlərdən zərf əmələ gətirir və "Kitabi-Dədə Qorqud"da fəal şəkildə işlənir. **Gəfilcə** görklü başın kesilmədin, alca qanın yer üzərinə dökülmədin (KDQ, 1988: s. 90). Mərə, sabah şahinləri al, **xəlvətcə** ava binəlim (KDQ, 1988: s. 154). Burada **gəfilcə, xəlvətcə** fars mənşəli **gəfil, xəlvət** sözlərindən **-ca, -cə** şəkilçisi ilə yaranmış düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləridir: **Distursuzca** Bayındır xanın yağışınbasan Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin capar yetdi (KDQ, 1988:s. 42); Şöklü Məlikə həvalə oldi, Bögürdibəni atdan yerə saldı, **qafillücə** qara başın alıb kəsdi (KDQ, 1988: s. 50).

**-dan, -dən:** Bu şəkilçi tərzi-hərəkət zərfləri də əmələ gətirərək daha çox Xətai və Füzuli əsərlərində özünü fəal şəkildə göstərir: Mən səni **candan** sevirəm, ey diləramim mənənim, Şol səbəbdən zaru giryan keçdi əyyamim mənənim (Xətai, 1975: s. 252); Hər gün açıq könlümü zövqi-visalın **yengidən**, Gərçi güllər açmağa hər ildə bir novruz oldu (Füzuli 1958, I c. s. 118).

**-sız, -siz, -suz, -süz** : Bu şəkilçi müasir dövrdə daha çox sifət əmələ gətirir. Orta əsr abidələrində elə kontekstlərə təsadüf olunur ki, burada **-sız,-siz,-suz, -süz** tərz-i-hərəkət zərfi düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir: Çünki **cəfasız** ey gönül, kimsə murada irmədi, Çevrə təhəmmül eylə, dur şol sənəmin cəfasına (İmadəddin, 1973: s. 52); Təküb göz yaşını **sənsiz** həlakim istərəm, əmma, Əcəl peykinə seyli eşq girdabi güzər verməz (Füzuli, 1958, I c. s. 168).

Bəzi hallarda **-sız, -siz, -suz, -süz** şəkilçisi ilə bitən zərflərə **-in,-in,un-ün** şəkilçisi artırmaqla yeni zərf yaranır: Ururzun cilovsın əmisi Qaragünə tutmuşdu. Çəkdi **ansuzın** əlindən aldı, Qılıcını tartdı (KDQ, 1988: s. 121); Sən Nəsimi razını, ey dan yeli, yarə yetir. **Sənsizin** halım pərişan, biqərar oldu yenə (İmadəddin, 1973: s. 54).

**-in, -in, -un, -ün** şəkilçisi qeyri-məhsuldar olub, təkcə **aqın** və **üstün** sözlərində özünü göstərir:

*Baba yelisi qara qazlıq atına əyər salayım. Qanlı kafər elinə **ağın** çapayım (KDQ, 1988: s. 86); Xalq der kim, yenə aşıqdür qələndar Kişvəri, Gerçəgin derlər bu sözə, danə bilmən neyləyim (Kişvəri, 1984: s. 65); Ey fələk, yoxdur libasi-fəqrdən arım mənim, Ətləsindən bilmişəm **üstün** mühəqqər şalimi (Füzuli, 1958, I c. s. 312).*

Ə.Dəmirçizadə **-ın(4)** şəkilçisini zaman zərfi düzəldən şəkilçi kimi verir və həmçinin qeyd edir ki, bu şəkilçi bəzi isimlərə bitişərək tərz-i-hərəkət zərfi də əmələ gətirir: Dəli Qarçar Bayandur xanın divanına gəldi, **dizin** çökdü aydar. Buradakı **dizin** sözü **dizi üstə** məzmununda tərz-i hərəkət zərfi kimi işlənmişdir (Dəmirçizadə, 1999: s. 98).

**-inə, -inə**: Bu şəkilçi iki şəkilçinin birləşməsindən düzələrək tərz-i-hərəkət zərfi əmələ gətirir:Fələk **tərsinə** dövr eylər məğər axır zaman oldu, Qəfəsdə tütiyi-gümri, çəmənlərdə gürab oynar (İmadəddin, 1973: s. 197); Yorulma bihudə, **boşuna** gəzmə, yanında mürşidin yar olmayınca (Xətai, 1976: s. 19).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində özünü fəal bir şəkilçi kimi göstərən **-casına, -cəsinə** şəkilçisinə heç bir mənbədə təsadüf edilmir. Bu onu göstərir ki, **-casına, -cəsinə** şəkilçisi son dövrlərin məhsuludur.

**Mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri.** Mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri iki eyni və ya müxtəlif sözün birləşməsindən əmələ gəlib, əhatə dairəsinin genişliyinə və yaranma yollarının müxtəlifliyinə görə diqqəti cəlb edir. Qədim yazılı mənbələrdən bu zərflərin aşağıdakı qrupları özünü göstərir: a) eyni sözün (isim, sifət, say və zərf) təkrarından əmələ gələnələr: Bunlara nəzərdən keçirilən bütün mənbələrdə fəal şəkildə təsadüf olunur:

*Qara hindu qullarıma buyuraydım. Səni **para-para** toğriyalardı, ağac! (KDQ, 1988: s. 48); Ayağının sindiyini kimsəyə demədi. Bir gecə döşəgində **qatı-qatı** inlədi, ah etdi (KDQ, 1988: s. 106); Qazan sağına baqdı, **qas-qas** güldü. Solına baqdı çoq sevindi (KDQ, 1988: s. 68). Ləlinin vəsfini gər şərh eylər isəm **bir-bir**, Dözməyə, sına qələm, ahım ilə yana kitab (İmadəddin, 1973: s. 492); **Sıra-sıra** gələn, ol ulu quşlar, Sirlil olur, yaxmaz onu günəşlər (Xətai, 1976: s. 12); Gər olsa zər ilə iş sərəncam, **Yük-Yük** tökəlim zər, alalım kam (Füzuli, 1958: II c., s. 123); Hər nə qazanır gəzəndə **ev-ev**, Təqsim edəriz arada **cöv-cöv** (Füzuli, 1958: II c.,s. 135); Qamu bilir bu sözü aşikarə, Məni kəs **qiymə-qiymə, parə-parə** (Füzuli, 1958, I c. s. 135); Məcnun rəsəni əlində ol pir, **ev-ev**, Həmişə gəzərdi **bir-bir** (Füzuli, 1958: II c., s. 137).*

Mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərflərinin bu qrupuna həm də alınma sözlərin təkrarından əmələ gəlmiş zərflər daxildir. Bunlar Nəsimi və Füzulinin əsərlərində xüsusi üstünlüyə malikdir. Məsələn: Mənim bu əql, bu fikrim cəmi tarimar oldu ki, hüsnün **səf-səf** yeridi könlümə qarşu (İmadəddin, 1973: s. 295); **Giryən-giryən** qıldır seyran, **heyran-heyran** gəzərdi hər yan (Füzuli, 1958: II c., s. 72).

b) İsmi müxtəlif hallarında olan eyni sözün təkrarından və ya iki müxtəlif sözün birləşməsindən əmələ gələnələr. Belə mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri yazılı abidələrdə çox fəal surətdə təzahür edir:



*Ayağdan-ayağa bir qul otursun, Əlində hər biri hərbə götürsün (DƏH, 1978: s. 67); Soydular çıxardılar başdan-ayağa pustumu, Aşiqəm, ah eyləmən qurbanə xoşdur, yaxşıdır (İmadəddin, 1973: s. 620); Şol günəş tək hicrdən, ey təlbə, könlüm buldu kim, Qönçə tək başdan-başa çaki-kiriban eylədi (Xətai, 1975: s. 135); Yel dəyər zülfünə, ya qoymayıb öz hali ilə, Gəzdirlər onu əldən-ələ hərdəm canlar (Füzuli, 1958: I c. s. 135); Hey kimi cismim oldu oxundan dəlik-dəlik, Dəm urduğumca yerli-yerindən səda verər (Füzuli, 1958: I c. s. 145); Başdan-ayağa nədir bu yanmaq, Dudi-dilə dəmbədəm boyanmaq (Füzuli, 1958: I c., s. 104).*

c) Təkrar olunan eyni sözlərin arasında **-ba, -bə** və **-a** birləşdiricisi artırmaqla əmələ gələnlər. Bu qrupdan olan zərflərə "Dastani-Əhməd Hərəmi"də, Nəsiminin, Füzulinin əsərlərində təsadüf olunur:

*Şoluqdam bağban süfrə gətirdi, Gəlibən keçdi, dizbədiz oturdu (DƏH, 1978: s. 71); Üzünü, qaşını görən qarşubəqarşu, gözbəgöz, Sanma ki, baxa ol gögün bədrinə ay hilalinə (İmadəddin, 1973: s. 43); Xoşam kim, dəmbədəm giryən gözüüm ol xaki-padəndir, Ziyani omaz ol göz yaşının kim, tutiyadəndir (Füzuli, 1958, I c. s. 121).*

Bu qrupa fars mənşəli "sər" (baş) və "ru" (üz) sözlərindən əmələ gəlmiş zərflər də daxildir ki, daha çox Nəsimi, Xətai və Füzulinin əsərlərində özünü göstərir. Məsələn:

*Dilbərə, eşqində aləm sərbəsər qovğa çəkər, Sanma kim, eşqin bəlasın mən qulun tənha çəkər; Dun mənimlən rubəru buldu nigar, öldü rəqib. Gözlərilən çox işarətlər qılır, qaş oynadı (Xətai, 1975: s. 108); Pənbeyi-dağım nihan etmiş sərəsər cismimi Kim, mələmət qılmaya hər kim görüb uryan məni (Füzuli, 1958, I c. s. 326); Ol Zəmanda Yusifin hüsni çavı, Tutmuş idi sərbəsər bu dünyanı (Füzuli, 1958, I c. s. 44).*

d) Yaxın və əks mənəli sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər "Kitabi-Dədə Qorqud" və Xətəinin dilində belə zərflərə daha çox müşahidə edilir: İkisi bilə yola girdi. Bu yana Şöklü Məlik kafirlərlə şən-şadman yeyib-içib oturardı (KDQ, 1988: s. 46); Dün qatdı, yort elədi. Üç gün dünlü-günlü yortdu. Dərəşəm ucundan keçdi, ol qardaşı tutulan qoruya gəldi (KDQ, 1988: s. 113).

**Alınma tərz-i-hərəkət zərfləri:** orta əsrlər yazılı abidələrimizdə müşahidə olunan tərszi-hərəkət zərflərinin ikinci böyük qrupunu fars və ərəb dillərindən alınmış zərflər təşkil edir. Bu zərflər çox zaman türk mənşəli zərflərin sinonimi kimi işlənir, dildə rəngarənglik, zənginlik yaradır. Bu qrup zərfləri fars və ərəb mənşəli olmaqla iki hissəyə ayıra bilirik:

a) **fars mənşəlilər; nagah-vaxtsiz, qəflətən; nagahan-qəflətən, birdən-birə; mərdanə-mərdəsinə; sərgəştə-avara, şaşqın; sərgərdan-avara; sər-pa-başdan-ayağa; bihudə-boş yerə; sərəsimə-sərsəm, dəli və s.**

Belə tərz-i-hərəkət zərflərinə yazılı abidələrin dilində tez-tez təsadüf olunur:

*Nagahu bazirganlar gəldilər. Baş endirib salam verdilər (KDQ, 1988: s. 53); Zahidin bir barmağın kəssən, dönər həqdən qaçar, Gər bu gerçək aşiqi sər-pa soyarlar ağrımaz (İmadəddin, 1973: s. 618); Bəni alıb gedirkən nagəhani, Başından nərđibanun itdim ani (DƏH, 1978: s. 82); Yəngi aydır heyəti, amma yeni aylar kimi, Bədr olmaz, neçə kim, göy üzrə sər-kərdan gəzər (Füzuli, 1958, I c. s. 106); Sərəsimə ayılıb yuxusundan, Götürüb axçanı can qorxusundan (Bəxtiyarnamə, s. 52); Bəs ki, nəm çəkdi gözümdən, qorxuram kim, başıma Nagahan yıxıla bu viranə, bilmən neyləyim (Kişvəri, 1984: s. 64).*

b) **Ərəb mənşəli zərflər: ittifaqən-təsadüfən, gözlənilmədən; zahir-aydın, aşkar; əbsəm-lal, sakit, filhal-dərhal** və s.

Ərəb mənşəli tərz-i-hərəkət zərfləri fars mənşəlilərə nisbətən azlıq təşkil edir, abidələrin bilində məhdud şəkildə müşahidə olunur:

*İttifaqən oğlanın anası oğlanın üstünə çapıb çıxa gəldi (KDQ, 1988: s. 27). Dilini tutdu əbsəmcək oturdu, Vəfası yox cahanın çünki gördü (DƏH, 1978: s. 42); Bu gün şol mahi-tabanın üzün kör zahir, ey abid ki, məhrum oldu ol xasir ki, məğrur oldu fərdəyə (İmadəddin, 1973: s.*

35); *Mürği-baği-eşqsən, əbsəm oturma, can quşu, Dilbərin kuyində daim naleyi-zarın gərək* (Xətai, 1975: s. 204); *Mən cam tutam, deyim ki, "Gəl, al!" Sən durmayasan əjağa filhal?* (Füzuli, 1958: II c., s. 206).

Orta əsrlərə məxsus yazılı abidələrimizdə təsadüf olunan bu zərflərin bir çoxu indi dildən çıxmış, öz yerini türk mənşəli sözlərə vermişdir. Orta əsrlərdə bunların geniş şəkildə işlənməsinin mühüm səbəbi kimi klassik kitab üslubunun tələb və xüsusiyyətlərini də nəzərdə tutmaq lazımdır. Alınma zərfləri quruluşuna görə təsnif edib, kök və şəkilçilərə ayırmaq o qədər də özünü doğrultmur. Çünki alınma şəkilçilər qeyri-fəal olub, hər hansı bir sözün daxilində dilə gəlir, başqa sözlərlə birləşib yeni leksik vahid yarada bilmir. Buna görə də alınma sözlərin, eləcə də zərflərin hamısını sadə quruluşa malik vahid kimi qəbul etmək daha məqsədəuyğundur (Zeynalov, 2008: s. 170-173).

### Nəticə

Beləliklə, müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində tərzihərəkət zərfləri uzun tarixi inkişaf prosesində müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə mənaca və vəzifəcə elə bir ciddi dəyişikliyə uğramamış, əsasən sabit qalmış, həmin nitq hissəsinin fəaliyyət dairəsi daha genişlənməmişdir.

### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. *Dastani-Əhməd Hərami* (1978). Gənclik, Bakı.
2. MƏHƏMMƏD, Füzuli (1958). *Əsərləri*, I c., AMEA, Bakı.
3. MƏHƏMMƏD, Füzuli (1958). *Əsərləri*, II c., AMEA, Bakı.
4. XƏTAİ, Şah İsmayıl (1975). *Əsərləri*, I c, Azərənşr, Bakı.
5. XƏTAİ, Şah İsmail (1976) *Əsərləri*, II c., Azərənşr, Bakı.
6. “*Kitabi-Dədə Qorqud*” (1988) (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Yazıçı, Bakı.
7. KİŞVƏRİ (1984). *Əsərləri*. Yazıçı, Bakı.
8. İMADƏDDİN, Nəsimi (1973). *Seçilmiş əsərləri*, Azərənşr, Bakı.
9. DƏMİRÇİZADƏ, Ə. (1999). “*Kitabi-Dədə Qorqud*” *dastanlarının dili*, Elm, Bakı.
10. HÜSEYNZADƏ, M. (1973). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*, Maarif, Bakı.
11. MİRZƏZADƏ, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. ADU, Bakı.
12. ŞÜKÜROV, Ə. (1981). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. API, Bakı.
13. ŞUKYUROV, A. (1966). “Pervoobrazniye Nareçiya v Azerbaydjanskom Yazıke”, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, İzd. Nauka, Moskva.
14. TANRIVERDİ, Ə. (2017). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*, Elm və təhsil, Bakı.
15. ZEYNALOV, F. (2008). *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (Fonetika, leksika, morfoloqiya)*, MBM, Bakı.

## POETRY OF PARVIN ETISAMI

Jala SHUKUROVA

*Dr., Azerbaijan National Academy of Science*

*Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli*

*Azerbaijan*

### Abstract

Parvin Etisami is a master of words with the highest status among female poets of South Azerbaijani literature. She is called the most powerful poetess of the gnostic literature of the last 5 centuries. The poet, whose real name is Rakhshanda, was born in Tabriz on March 25, 1906, and spent most of her short life in Tehran. She grew up in the arms of a scholarly father, such as Mirza Yusif Khan Ashtiani, the owner and writer of the "Bahar" literary magazine, and the translator of many works from French and Arabic languages. Parvin learned Persian and Arabic literature from his father and started writing poetry from childhood. On July 19, 1934, she married her cousin, but since this marriage was not happy, she separated after a while and did not start a family until the end of her life. Devoting the rest of her life to creativity, she did not talk about it with anyone, and never complained except for the following 3 verses until the end of her life:

Flower, what did you see this beautiful society?

What did you see except cursing?

Garden of roses , you who shine so brightly

What else have you seen in the market but a mean customer?

You went out to watch the meadow , you got a cage

The bird in the cage, what did you see in the cage?

Parvin Khanum's poetry is the brightest example of contemporary Azerbaijani literature. The poetic language of the poetess is simple and readable. In her moral poems, the relevance of the topic and the delicacy of the words create harmony with each other. In her poetry, the originality and sincerity of the words and poetic thought wave, her fresh and innovative thoughts contain high social, moral and critical points. Parvin Etisami's divan has about seven thousand verses. Divan is mostly in the form of literary pieces, i.e., stanzas, which describe social issues on a critical level. The themes of her poems are mostly the corruption of time and environment, moral advice, criticism of the oppression of the oppressed, the instability of the world.

**Keywords:** Parvin Etisami, South Azerbaijani literature, Tabriz

### Giriş

Güney Azerbaycan edebiyatı, modern edebiyat çalışmalarının ayrılmaz bir parçasıdır. M. Şahriyar, Yahya Şeyda, Abdulali Karengi, Mirzadeh Eşqi, Muhammad Taghi Bahar gibi Azerbaycan edebiyatının önde gelen temsilcileri geride zengin bir miras bıraktı. Bunlar arasında bir kadın şair olarak Parvin Etisami'nin adının özellikle vurgulanması gerekir. Parvin İttisami, kendi sanatıyla edebiyatımıza zenginlik katmış, edebiyata yeni soluklar, yeni renkler katmış bir sanatçı olarak adını ölümsüzleştirmiştir.

Parvin Etisami, Güney Azerbaycan edebiyatının kadın şairleri arasında en yüksek statüye sahip bir söz ustasıdır. Son 5 yüzyılın arif edebiyatının en güçlü şairi olarak anılır. Asıl adı Rakhshanda olan şair, 25 Mart 1285/1906'da Tebriz'de doğdu ve kısa ömrünün büyük bir bölümünü Tahran'da geçirdi. Etisam al-Mülk lakaplı, "Bahar" edebiyat dergisinin sahibi ve yazarı, Fransızca ve Arapça dillerinden birçok eserin tercümanı olan Mirza Yusif Khan Ashtiani gibi ilim sahibi bir babanın kollarında büyüdü. Fars ve Arap edebiyatını babasından öğrenden Parvin, çocukluktan itibaren şiir yazmaya başladı. 19 Temmuz 1313/1934 tarihinde kuzeni ile evlendi ancak bu evlilik mutlu olmadığı için bir süre sonra ayrıldı ve ömrünün sonuna kadar aile kurmadı. Hayatının geri kalanını yaratıcılığa vakfetmiş, bundan kimseyle bahsetmemiş ve ömrünün sonuna kadar şu 3 mısra dışında hiç şikâyet etmemiştir:

Ey çiçek, ne gördün bu güzel topluluktan?

Küfür, küfür ve beden dili dışında ne gördünüz?

Ey âşık, sen ki, ıslıl ıslıl parıldayan,

Piyasada düşük bir müşteriden başka ne gördünüz?

Çimleri izlemek için dışarı çıktın, bir kafesin var

Ey morg-giriftar, kafesten başka ne gördün? [1,s.254]

1320/1941 yılında sebepsiz yere yatağa girer. Uygunsuz tedavi sonucu ölür. Parvin Hanım'ın şiiri çağdaş Azerbaycan edebiyatının en parlak örneğidir. Şairin şiirsel dili basit ve okunaklıdır. Ahlak şiirlerinde konunun alaka düzeyi ile sözlerin inceliği birbiriyle ahenk oluşturur. Parvi'nin en önemli meziyeti, düşünme yeteneği ve akılcılığına dayalı olarak, düşüncesiyle döneminin kadın şairleri arasındaki farktır. Şiirlerinde, sözlerin özgünlüğü ve içtenliği ile şiirsel düşünce dalgası, taze ve yenilikçi düşünceleri toplumsal, ahlaki ve eleştirel noktaları yüksektir. Şefkatli ve sadakatli bir anne olduğu için çevresine ve dünyaya bakışı onu her zaman düşündürür Ustad Bahar'ın dediği gibi. [2, s.49]

Parvin İttisami'nin divanında yaklaşık yedi bin beyit vardır. İlk olarak 1935'te yayınlandı ve 4. sınıf bilimsel madalya ile ödüllendirildi. Şairin divanı birçok kez neşredilmiştir. Parvin Etsami'nin divanı daha çok toplumsal meseleleri eleştirel bir düzeyde anlatan edebî eserler, yani kıtalar biçimindedir. Şiirlerinin konusu daha çok zamanın ve ortamın bozulması, ahlaki öğütler, mazlumların zulmünün eleştirisi, dünyanın istikrarsızlığıdır. Parvin şiirlerinde klasik şairlerin üslubunu da kullanır. Malikash-shuera Bahar, şairin yaratıcısı hakkında şunları yazıyor:

"Bu divan, mana ve söz güzelliği olmak üzere iki üslubun müstakil bir üslûpla karışımıdır, bu iki üslûptan biri Nasır Hüsrev başta olmak üzere Horasan şairlerinin üslûbu, diğeri ise Irak ve İran şairlerinin üslûbudur. Şeyh Muslahaddin Sadi Shirazi. Mana bakımından âlimlerin hikmeti, rüya ve düşünceler arasındadır." [2, s.62]

Parvin Hanımın açıklama ve kendini ifade etme tarzı benzersizdir. Şairin kasideleri ve kıtaları farklı üsluplarda yazılmıştır. Parvin Hanım şiirlerinde soru-cevap, münazara (iki taraf arasındaki anlaşmazlıklarda klasik bir şiir biçimi) biçimini kullanmıştır. Soru-cevap, gazel ve gazellerde fikrin sanatsal etkisini sağlamak için kelime sırasına göre kullanılan bir yöntemdir [3, s.235]. Ayrıca bu yöntemin klasik edebiyatta da yer aldığını belirtmek gerekir. Nizami Gencevi, Muhammed Fuzuli, Şah İsmayil Hatayi'nin eserlerinde sanatsal diyalog çok gelişmiştir. Parvin İttisami de bunu eserlerinde başarıyla sürdüren modern çağın en parlak örneklerini oluşturmuştur. Şairin eserinde soru-cevap yönteminin kullanıldığına dair 70 kadar örnek bulunmaktadır. Örnek olarak şairin "İyiliğin Bedeli" gazelinden bir alıntı veriyoruz:

Bir gün sarımsak soğanın üstüne çıkmış.

Zavallı şey ne koku, ne koku.

Dedi ki: Hatanızın farkında değilsiniz.

Hatayı başkalarında ararsın. [4, s.155]

"İyiliğin Bedeli" (Bahayi-niki), "Temizlik ve Keder", "Felsefe" başlıklı şiirler bu üslupla yazılmıştır. Parvin İttisami'nin asil ruhu, yumuşak, akıcı dili, şiir sanatındaki mükemmel bilgisi, eserlerindeki sadelik ve tevazu, özgürlük ve adalet sevgisi, zulme karşı isyanı onu şiirin zirvesinde tuttu. Sosyal yardımlardan mahrum bırakılan sınıfa sempati duyması, bu sınıfın dilini konuşan Parvin'i, hakları çiğneyenlerin gözdesi haline getirdi. "Babasızlık" bölümünde bir kızın babasının mezarı için ağlayışı anlatılıyor. Ama bu ağıtın sebebi babasını soğuk diyara emanet etmemek. Nedeni daha derin: Babam öldü, ilacı içemedim,

Ancak yakınlarda üç eczane vardı.

Acıyla yandı zavallı yüreğim,

Doktorun ölüm döşeginde olmadığını.

[4, s.22]

Şairin şefkat dolu içten iç sesi, keder, hasret, acıyla karışık derin insani duygu ve düşüncelerden kaynaklanır. Acı çeken bir insanın, yetim bir çocuğun, yoksul bir köylünün acısına aşına olduğunu gösteren bu duygu, hiç şüphesiz onun insani ve manevi duygularının derinliğini göstermektedir. Parveen duygusal bir şairdir. Akranlarının ve akranlarının başarısızlığına üzüldü, bu duyguyu anlatarak heyecanını dile getirdi ve çevresindekilerin algısındaki farkı hissetti.

Cehalet, kötülük, anlamsızlık ve eşitsizlik onu incitti ve acı çeken insanlara yardım etme isteği uyandırdı. Parvin, yaşadığı dönemin hem siyasi hem de kültürel değişimlerini eserlerine yansıtmış, zulmü, zulmü ve merhametsizliği kınamıştır. Kadınlara karşı tutum, onların sefil hayatı ve kaderi, Parvin'in şiirinin temelini oluşturdu. İranlı kadın daha önce İranlı değildi,

Mesleği kara gün çıkarmak, küçük düşürmek değildi.

Hayatı ve ölümü yalnızdı.

O zaman bir kadın bir mahkûm değilse neydi? [4, s.180]

Parvin Etisami'nin şiiri daha insancıl bir dünya arayışı içindedir. Güç, baskı, ikiyüzlülük, yoksulluk, cehalet ve eşitsizlik eleştiriye veya kınamaya değer görülür. Parvi'nin sanatsal yeteneği son derece üretkendir. Hayal gücü uçma yeteneğine sahiptir. Şaşırtıcı bir akıcılık ve kolaylıkla şiirsel bir dil konuşuyor.

Bayan Parvin bazen pek çok konuyu ve sorunu açıkça söylemeden alegoriyi kullandı. Bu arada Parvin Etisami'nin de güzel temsil ustası olarak ün kazandığını belirtmek gerekir. Şairin betimlemelerinde toplumun eksikliklerinden kaynaklanan alay ve alay çok keskin ve keskindir. "Bülbül ve Karınca", "Kurt ve Köpek", "Kurt ve Çoban" vb. bu tür temsiller bu türdendir. "Çiçek ve Toprak" şiirinde gülün toprağa şükürü, "Nahl" şiirinde dikenin aşağılanması gibi sahneler, cimri ve bencil insanlarla vakit geçirmenin anlamsızlığını okuyucuya aktarır. "Hak Lütfü", "Gönül Kabe", "Gözyaşı Taşı", "Özgür Ruh", "Göz ve Gönül", "Nur Denizi", "Dürr ve Taş", "Zarra", " Sabah Şarkısı" vb. bunun gibi kıtalar şairin belagatini gösterir.

Nizami Aruzin'in sözleriyle: "Safari-eshk" (Gözyaşı dolu yolculuk) gazeli bu tatlı dilli şairden geriye kalan tek bir gazel olsa bile, onu edebiyat ve şiirin en yüksek, en yüksek makamına getirmeye yeter. "[1, s.258] . Mustafa Sadık Rafii "Ejazul-Kuran" adlı eserinde kelimenin üç sesi olduğunu yazar

- ruhun sesi, akıl ve duygu ve bilinç. Hem sözcükleri (sözlerin güzelliğini) hem de anlam inceliklerini büyük bir ustalık ve zevkle kullanan sanatçı, sanatsal ifadenin tüm araçlarından yeterince yararlanmıştı.

Parvin Hanım divanında hemen hemen bütün anlam güzelliklerini kullanmıştır. Sanatsal ifade araçları olarak kabul edilen laff ve yayın (katlama ve açma), çoğu zaman anlam güzelliği bulunur. Laff-nashr birinci mısradaki kullandığı kelimelerin manasını ikinci mısradaki şaire açıklar. Örneğin:

Yazının sonunda ise şairin insanın iç bunalımlarını ve duygusal gerilimini şeffaf bir göz damlasıyla yüzleştiği "Saferi Esk" ("Gözyaşı Yolculuğu") şiirinin çevirisini sunuyoruz. Ne de olsa gözyaşı insanın bir ömür boyu yoldaşdır. Bu yüzden şair, gözden düşen her damlaya kalbin saflığıyla karışmış inci demiştir.

Şiir çok sade ve doğal bir dille yazılmış, şiirin uyumu muhteşem. Şiirin özgünlüğünü elimizden geldiğince korumaya çalıştık.

#### Göz yaşı səfəri

Göz yaşı doldu gözlərə axdı getdi,  
Aram-aram sürüşərək, axdı getdi.  
Qaranlıq göydə bir anlıq görünüb  
Ulduz kimi nur bəxş etdi getdi.  
Baxma ki, varlıq dənizi var idi,  
Sonda bir damla qan içib getdi.  
Qan çeşməsində görünməz olub  
Hər damlanın qiymətini ölçüb getdi.  
Fələyin zülmündən mən ağladım çox,  
Mənə də, göz yaşına da güldü getdi.  
Olmazdı aramızda heç inciklik,  
Bilməm nədən küsüb, çıxıb getdi.  
Qəmə qəlbim bulaşib mənim tamam  
Təmiz ətəklərin yığıb da getdi.  
Dalğalar gəldi cuşa, sellər oldu,  
Dəniz ləpələndi, o qorxub getdi.  
Can mülkündə bir damla şəh tək  
Gülü-rüxsarında parladı getdi.  
Nə zamandır yer edib qəlb sarayında  
Ruhun sirr xəzinəsin gördü getdi.  
Yazıb həyat qanununun qələm ilə,  
Hesab dəftərini bağlayıb getdi.  
Bilən zaman yolun o sərtliyini  
Təhqiqin məqsədini sordu, getdi.  
Cilvələnər hər zaman qəlb ilə gözdən  
Hər ağac meyvəsindən dadıb, getdi.

Ağıl ürək ilə qərarlaşardı  
O da qulaq asıb anladı getdi.  
Acılı-şirinli həyatı dadıb  
Ağah olan kimi necə də getdi.  
Eşq kuyindən aşiq xəbərdar idi  
Sevənlər gözündən öpərək getdi.  
Fələk mizanından yerə düşərək  
Kaş deyib dəyərin də sonda getdi.

### Kaynakça

1. عزير دولتآبادى سخنوران آذربايجان، ج 1، ص. 537 تيريز، 1377

2. سخنوران ايران در عصر حاضر. ص. 590 تيريز، 1370.

3. Mahira Guliyeva. Doğu poetikasının ana kategorileri. Bakü:

4. <https://ganjoor.net/parvin/divanp/mtm>

Resume

A Look at the work of Parvin Etisami

Jala Shukurova Suleyman gizi

Doctor of Philosophy in Philology

Parvin Etisami enriched our literature with her calligraphy and immortalized her name as an artist who added new breath and new colors to it. Parvin Etisami is a master of words with the highest status among female poets of South Azerbaijani literature. She is called the most powerful poetess of the last 5 centuries. Parvin Etisami's poetry in contemporary Azerbaijan is the brightest example of the literature. The poetic language of the poetess is simple and easy to read. In her moral poems, the relevance of the topic and the delicacy of the words create harmony with each other.

Parvin's most important merit is the difference between her thinking and the female poets of her time, based on her thinging ability and rationalism. Parvin Etisami also created the brightest examples of the modern era who successfully continued this in her works. There are about 70 examples of the use of the question-answer method in the poet's work. Parvin Etisami's poetry is in search of more humanistic world. Power, oppression, hypocrisy, poverty, ignorance and inequality are considered worthy of criticism or condemnation. Wisdom, freedom, social equality form the basis of the poet's poems.

## GAGAUZLARDAN DERLENEN TAHİR İLE ZÜHRE ÜZERİNE TESPİTLER

### FINDINGS ON VERAL WITH TAHİR AND ZUHRE COLLECTED FROM GAGAUZ

Kadriye TÜRKAN

*Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*

*Fen-Edebiyat-Fakültesi, Türkiye*

*ORCID ID: 0000-0002-0383-1964*

*ktturkan@gmail.com*

#### Özet

Sözlü kültür ürünü olan halk anlatıları, sabit bir metne sahip olmadığı için toplumsal bellekte muhafaza edilir, sözlü olarak taşınır ve aktarılırlar. Bununla birlikte bağlam merkezli yaklaşımlar anlatıcı ile anlatı arasında yadsınamaz ilişkiyi dikkate alırken anlatmanın yaratıldığı gelenek içerisinde değerlendirilmesini de gerekli kılar. Bu bağlamda âşık tarzı edebiyat, Türk halk edebiyatının yaygın ve işlek bir alanını meydana getirirken edebiyatın da birçok alanını etkilemiştir. Âşık tarzı edebiyat geleneği, XVI. yüzyıldan itibaren gözlenmeye başlanmış olup âşık adı verilen sanatçıların icra töresine uygun olarak şiir söylemek ve hikâye tasnif etmek üzere ikili performanslarını içine alır. Âşık tarzı edebiyat geleneği ürünü olan halk hikâyeleri tüm halk yaratmaları gibi çağın gereği toplumsal yapıda meydana gelen sosyo- kültürel ve ekonomik değişimlere paralel olarak değişim ve dönüşüme uğrar. Âşıkların tasnif edip anlattığı ve Türk dünyasında yaygın bir halk hikâyesi olan Tahir ile Zühre de bugün yaşayan diğer halk hikâyeleri gibi özgün icra ortamından uzaklaştığı için hacmi daralmış, nazım bölümleri yani şiirler açısından büyük ölçüde kayba uğramış, başka bir deyişle masallaşmıştır. Çalışmada Balkan Türkleri arasında olduğu gibi Balkanlarda yaşayan diğer milletler arasında da varyantlar halinde yaşayan Tahir ile Zühre hikâyesinin iki farklı coğrafyada yaşayan Gagauzlardan derlenmiş iki varyantından yola çıkılarak âşıklık geleneğinin devam etmediği bir bağlamda anlatmada gözlenen değişimler ve bu değişimde etkili olan unsurlar üzerinde durularak değerlendirilecektir.

**Anahtar sözcükler:** Gagauz, halk hikâyesi, Tahir ile Zühre, âşık, masal.

#### Abstract

Folk narratives, which are products of oral culture, are preserved in the social memory, transmitted orally, since they do not have a fixed text. However, while context-centered approaches take into account the undeniable relationship between the narrator and the narrative, they also make it necessary to evaluate the narrative within the tradition in which it was created. In this context, while the ashik style literature constitutes a common and busy area of Turkish folk literature, it also affected many areas of literature. The literary tradition of ashik style includes the double performances of the artists called ashiks, which started to be observed since the 16th century, to sing poetry and classify folk stories in accordance with the performance tradition. Folk story which are the product of the ashik style literary tradition undergo changes and transformations in parallel with the socio-cultural and economic changes that occur in the social structure as a requirement of the age, like all folk creations. Tahir and Zühre, which is a common folk story in the Turkish world and classified and told by ashiks has narrowed its volume as it has moved away from the original performance environment, like other folk stories living today, and has suffered a great loss in terms of verse sections in other words, it has become a folk tale.



In the study, based on two variants of the folk story Tahir and Zühre, who lived in variants among Balkan Turks as well as among other nations living in the Balkans, compiled from Gagauz people living in two different geographies, the changes observed in the narration in a context where the tradition of minstrelsy did not continue and the factors that were effective in this change will be evaluated.

**Keywords:** Gagauz, folk story, Tahir ile Zühre, aşık, folk tale

## Giriş

Türk coğrafyasında doğmuş olan Tahir ile Zühre, kolektif bilincin etkili olduğu yaratmalardan biri, nazım-nesir birlikteliğiyle âşıklar tarafından icra edilen bir halk hikâyesi olarak Orta Asya'dan Balkanlara kadar Türklerin yaşadığı geniş sahada anlatılmaktadır. Hikâyenin teşekkül ettiği yer hakkında doğrudan herhangi bir bilgi olmasa da hikâyenin geçtiği coğrafya bu konuda ipuçları sunmaktadır. “Türkistan, Tobol ve Tarançı varyantları dışında kalan bütün varyantlarda olaylar Güneydoğu Anadolu-Van-Azerbaycan bölgesinde geçer. Türkistan varyantında da Tahir, Şat Suyu'na atılınca Rum'a çıkar. Böylece o da sonunda Anadolu ile ilişkilendirilir. Azerbaycan varyantındaki Karaman şehri, Türkmen varyantındaki Tatar ülkesi ifadeleri de hikâyenin gelişimi içinde fazla bir önem taşımaz. Zira her ikisinde de Tahir, Şat Suyu'na atılır. Böylece bu iki yer adından biri karanlığı biri de uzaklığı ifade eden sembolik anlamlarda kullanılmış olmaktadır” (Türkmen 1998: 174). Bu verilerden hareketle F. Türkmen hikâyenin Azerbaycan'da teşekkül ettiği üzerinde durmaktadır. Hikâye XVI. yüzyılda halk arasında dağınık rivayetler halinde yaşarken Seyyadî bu rivayetleri bir araya getirerek Tahir ile Zühre'yi meydana getirmiştir.

Tahir ile Zühre'den ilk olarak XIX. yüzyılda Vambéry söz eder. Metin neşri ise ilk kez Radloff'un Proben serisinin VI. cildinde Tobol metinleri arasında yer alır. Bu neşri, hikâyenin XIX. yüzyılda Özbekler, Kazaklar, Türkmenler arasından derlenen varyantları izlemektedir.

Tahir ile Zühre hikâyesi, Azerbaycan'da da gerek derleme ve gerekse yayınlarda önemli yere sahiptir. Ermeniler arasında tercüme ve adaptasyon vasıtasıyla yayılan hikâyenin, Balkan Türkleri arasında olduğu kadar Balkanlarda yaşayan diğer milletler arasında da varyantlar şeklinde yaşadığı gözlenmektedir.

Tâhir ile Zühre, yapı ve konu itibarıyla birçok çok Türk halk hikâyesinin özelliklerini içerisinde muhafaza etmekte bu yönüyle Karagöz ve Orta Oyunu repertuarına da dâhil olmaktadır. “Bunda Tâhir'in bâdeli âşık kabul edilerek kendisine bir çeşit kutsiyet atfedilmesi ve hikâyenin trajik sonla bitmesinin de etkisi vardır. Günümüzde biri Konya'da, diğeri Malazgirt'e bağlı Banu köyünde bulunan iki mezar bu âşıkların türbesi olduğu inancıyla ziyaret edilmektedir. Yine Konya'nın Beyhekim mahallesindeki bir mescidin adı Tâhir ile Zühre Mescidi olup son cemaat yerindeki iki sandukanın Tâhir ile Zühre'ye ait olduğuna inanılmaktadır” (Albayrak 2010b: 400). Hikâyenin taşbaskısı ve bazıları da resimli olan baskıları mevcuttur. Ayrıca Latin harfleriyle yapılmış neşirleri de bulunmaktadır.

Çalışmada Moldova'ya bağlı Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde yaşayan Gagauzlar ile Yunanistan Meriç (Evros) Bölgesi Kumçiftliği yerleşimi ve çevresinde yaşayan Gagauzlardan alınan Tahir ile Zühre hikâyesinin iki varyantından yola çıkılarak anlatmada şekil ve yapı çerçevesinde meydana gelen değişimler üzerinde durularak incelenecektir.

Gagauz yerinden gelen *Dahril em Züfre Dastan*<sup>1</sup> (Özkan 2017: 120-123) şeklinde isimlendirilmiş olup *Destan* başlığı *Aşk Destanları* alt başlığında bulunmaktadır. Yunanistan Meriç (Evros) Bölgesi

<sup>1</sup> Arzu ile Kamber, Âşık Garip, Tahir ile Zühre (Gagauzlarda Dahil ile Züfre) gibi halk hikâyeleri Gagauzlarca destan terimiyle adlandırılmaktadır. Bu noktada, Türk dünyası ile Türkiye'de destan terimi ortak görünse de destanın kapsamı, içeriği bakımından farklılaşmaktadır. Yıldız'ın; Destan teriminin kapsamı, Türkiye Türkçesiyle oluşturulan edebiyat alanında daha farklı ve geniştir. Halk edebiyatının bir nazım şekli de, geçmiş dönemlerde yazılmış tarih kitapları da, anonim destanlar da, çağdaş şiirler de, tasavvufi mahiyette eserler de 'destan' başlığını taşıyabilmektedir. Buna karşılık, Türkiye Türkçesinde

Kumçiftliği yerleşiminde yaşayan Gagauzlardan alınan *Tahir ile Zühre* (Diribaş 2020: 50-53) masallar bölümünde bulunmaktadır. *Varyant 1*'de hikâye nesir-nazım birlikteliğiyle sunulmakta nazım bölümü 9 dörtlük ve 1 üçlükten oluşmaktadır. *Varyant 2* sadece nesirden ibarettir.

### **Hikâyenin Epizotları**

#### **Kahramanların aileleri**

*Varyant 1*'de Zühre'nin babası bir padişah, Tahir'in babası ise padişahın yardımcısıdır.

*Varyant 2*'de Zühre'nin babası bir padişah, Tahir'in babası askerdir. Karaçor'un babası ise Araptır.

#### **Kahramanların doğumu**

*Varyant 1*'de çocuğu olmayan padişah, Allah'a çocuk sahibi olmak için yalvarır ve rüyasında kendisinin ve yardımcısının birer çocuğu olacağı bildirilir.

*Varyant 2*'de padişah, asker ve Arap'ın çocuğu olmamaktadır. Asker ve Arap çeşme başında Tanrı ile karşılaşır ve verdiği elma ile padişah da dâhil çocuk sahibi olurlar.

Nitekim destanlardan halk hikâyelerine kahramanın Hızır, derviş, vb. yardımı ile mucizevi bir biçimde dünyaya gelmesi, halk anlatılarının temel motifleri arasında yer alır.

*Varyant 1*'de ad verme motifi mevcut değildir. *Varyant 2*'de ise Tanrı kendisi gelene kadar çocuklara ad verilmemesini ve vaftiz edilmemelerini söyler. Çocuklar doğduktan 40 gün sonra aileleri, adlarını koyup vaftiz ettirirler. Tanrı bunu görüp gelir ve çocuklara ad verir.

#### **Kahramanların âşık olması**

*Varyant 1*'de kahramanların birbirine âşık olması hemen gerçekleşmez zaman alan bir süreçtir. Kahramanlar, bir arada büyütülür. Birlikte okula giderler. Zühre okula giderken bir kadınla karşılaşır ve Tahir ile kardeş olmadıklarını aksine Tahir'in kismetini olduğunu öğrenir ve Tahir de kadının karşısına çıkıp aynı gerçekle karşılaşır, sonrasında birbirlerine âşık olurlar.

*Varyant 2*'de okul çağına gelen Tahir ile Zühre ve Arap'ın oğlu Karaçor birlikte okula giderler. Tahir ile Zühre'nin gittikçe birbirine ilgisi artar ve âşık olurlar. Ancak onlarla bir arada büyütülen Karaçor da Zühre'ye âşıktır.

#### **Âşıkların evlenmelerinin engellenmesi**

*Varyant 1*'de padişah sözünü çoktan unutmuştur. Yardımcısına kızını Tahir ile evlendirmeyeceğini söyler.

*Varyant 2*'de Karaçor'un haber vermesi üzerine padişah yani Zühre'nin babası ailelerin sosyal statüsünün farklılığını gerekçe göstererek Tahir'e, Zühre'den uzak durmasını söyler.

#### **Tahir'in ilk kez sürgüne gidişi**

*Varyant 1*'de Tahir'in babası padişahın kızını Tahir'e vermeyeceğini öğrenince Tahir'e alıp başına gitmesini ve bir süre dönmemesini söyler. Tahir gittiği memlekette bir kadına can yoldaşı olur ve 7 yıl onunla yaşar.

*Varyant 2*'de Zühre'nin babası ailelerin sosyal konumlarını gerekçe göstererek Tahir'e Zühre'den uzak durmasını söyledikten sonra Tahir'i sürgüne gönderir.

#### **Tahir'in sürgünden dönüşü**

---

'halk hikâyesi' kavramı altında yer alan ürünler, Türk Dünyasında destanın bir türü olarak yer almaktadır (Yıldız 2015: 14-15).

*Varyant 1'de* Zühre, Karaçor'un oğlu ile nişanlanınca kervanla Tahir'e bir name gönderir ve geri dönmesini söyler. Tahir geri döner.

*Varyant 2'de* Tahir, şehre giren kervancıların arasına gizlenerek sürgünden döner.

### **Tahir'in ikinci kez sürgüne gönderilmesi**

*Varyant 1'de* Tahir'in geldiğini fark eden Karaçor, Zühre'nin babasına haber verir. Padişah, Tahir'i bir fiçiya koyup suya attırır.

*Varyant 2'de* bu epizot yoktur.

### **Tahir'in sonu**

*Varyant 1'de* Tahir fiçi içerisinde su üstünde giderken Zühre de su kenarından onu takip eder ve yıllar sonra fiçiya ulaşır Tahir'in öldüğünü görür.

*Varyant 2'de* sürgünden dönüp bir süre Zühre tarafından saklanan Tahir yakalanarak öldürülür.

### **Zühre'nin akıbeti**

*Varyant 1'de* Tahir'in ölümüne çok üzülen Zühre, Tahir'in etinden kendisine yedirilmek istenmesinin akabinde başını gövdesinden ayırmak suretiyle intihar eder.

*Varyant 2'de* Tahir'in öldürülmesine dayanamayan Zühre intihar eder.

### **Rakibin akıbeti**

*Varyant 1'de* bu epizot mevcut değildir.

*Varyant 2'de* Tahir ile Zühre'nin ölümü üzerine Karaçor da kendisini öldürür.

### **Efsane**

*Varyant 1'de* yan yana gömülen âşıkların mezarlarının arasına kızının ölümünden dolayı duyduğu üzüntü ile kanlı gözyaşları döken babasının kanı girer ve kara bir çalı olarak iki âşâğın arasında durur.

*Varyant 2'de* zaman içerisinde Tahir'in mezarından bir çınar, Zühre'nin mezarından bir gül çıktığı, aralarında bulunan Karaçor'un mezarından ise bir karaçalı çıkarak âşıkların birleşmesine asla izin vermediği anlatılır. Biri Gagauz Yerinden diğer Yunanistan Meriç (Evros) bölgesi Kumçiftliği'nde yaşayan Gagauzlardan derlenen Tahir ile Zühre dikkate alındığında her iki varyantın âşıklik geleneği ürünü olmadığı dolayısıyla hikâyenin geleneksel bağlamını yitirdiği ve hikâyeden ziyade masal özelliği taşıdığı dolayısıyla profesyonel manada bir anlatıcısı bulunmadığı gözlenmektedir. Zira geleneksel bağlamlarından uzaklaşan ya da kaybeden anlatılar bir süre daha halk muhayyilesinde farklı bir tür içerisinde muhafaza edilir. P. N. Boratav'ın tespitiyle bu durum halk hikâyesinin masallaşması olarak değerlendirilir. "Halk hikâyelerinin, inşad edilmediği haliyle metnini, nazım ve nesir karışık şeklini ve masalda rastlamayacağımız vüsatini nazarı itibara almayacak olursak onda masaldan bir ayrılık göremeyiz. Filhakika biz birçok halk hikâyelerini nazım parçalarından ve anlatan hikâyecinin kendi sanat ananesine uyararak getirdiği unsurlardan tecrit ettiğimiz zaman tamamıyla bir masal elde ediyoruz. Hatta fantastik unsurlar itibarıyla de birçok halk hikâyeleri masal karakterini gösterir" (Boratav 1988: 64). Hikâye ve masal arasındaki fark, hikâyede bulunan nazım bölümleri ve anlatıcı faktörüdür. Profesyonel anlatıcının kaybı, talep oluşmadığı için hikâyeyi bilenlerin uzun süre anlatmamaları, epizotların bir kısmının unutulmasına yol açmış ve anlatmanın haliyle kısalmasına ve varyantlar arası farkların artmasına neden olmuştur. Bu durum tarihi süreç içerisinde bir anlatıcı tipine bağlı türlerde ortaya çıkmaktadır. "Bütün anlatmalar mutlaka bir gelişme kaydetmiştir. Ancak, anlatma türleri içinde belli bir anlatıcı tipine bağlı olanlar, farklı dönemlerde farklı adlar almıştır ve gelişmeleri diğer türlere göre fazladır ve daha kolay gözlenebilir. Mitten destana, destandan destanî hikâye ve hikâyeye ve hikâyeden de meddah hikâyesine kadar uzanan türün gelişmesi aslında, anlatıcı tipindeki değişmeye bağlı olarak meydana gelen bir gelişme olarak değerlendirilmelidir" (Ekici 2005: 228-229) biçiminde işaret edildiği üzere türde görülen değişim anlatıcı merkezli olarak cereyan etmiştir. Anlatıcı kaynaklı

şekil ve kuruluş özelliklerinde meydana gelen değişiklikler neticesinde, halk arasında genellikle nazım kısımlarının türkü olarak bilinmesi dikkat çekicidir. “Kendisinin Zühre Hanım ile Tahir destanındaki türkülerin seslendirildiği masa başı sohbetlerinden -ki Gagauzlar buna Tavla Türküleri diyor- öğrenmiştir” (Kaşıkçı 2021: 221). Gagauzlarda anlatma, “Tahir ile Zühre Masalı” olarak adlandırılmaktadır. “O annattırdı bana memlekette nasın yapardııaa, ne ederdilee, onnarı süleermiş; tilki masalı, Tahir ile Zühre Hanım masalı vardı” (Kaşıkçı 2021: 233) şeklinde ifade edildiği gibi Tahir ile Zühre masal olarak anlatılır ve yaşatılırken hikâyenin manzum bölümleri de müstakil türküler olarak yoluna devam etmektedir.

### Sonuç

Yirmi birinci yüzyılın teknolojik getirilerine bağlı olarak ortaya çıkan sosyo-kültürel değişim, toplum yapısında da değişim ve dönüşüme sebep olmuş tüm bunlara paralel olarak dinleyici kitlesinin istek ve beklentileri değiştirmiştir.

1. Gagauz varyantlarından hareketle, Tahir ile Zühre hikâyesi, bugün çoğunlukla profesyonel olmayan anlatıcılar tarafından nesir diliyle anlatılmaktadır.

2. Hikâyenin en az değişikliğe uğrayan nazım bölümleri türkü formunda halk arasında yaşamaya devam etmiştir.

3. Şekil, yapı ve içerik özellikleri bakımından her iki varyant da halk hikâyelerinin genel özelliklerini göstermektedir.

4. Gagauz varyantlarının anlatı türleri içerisinde hikâyeden masala geçiş aşamasında olduğunu söylemek mümkündür.

### Kaynakça

- Albayrak, Nurettin (2010). “Tâhir ile Zühre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 39*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, s. 400-401.
- Boratav, Pertev Naili (1988). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Diribaş, Onur (2020). *Yunanistan Evros (Meriç) Bölgesi Orestida (Kumçiftliği) Kazası Gagauzları Halk Edebiyatı ve Folkloru*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekici Metin (2005). “Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış”. *Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: Kanyılmaz Matbaası, s. 225- 229.
- Kaşıkçı, Evrim (2021). *Yunanistan Kumçiftliği (Orestida) Gagauzlar (Tarih, Dil ve Kültür)*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, Nevzat (2017). *Gagavuz Edebiyatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Türkmen, Fikret (1998). *Tahir ile Zühre (İnceleme-Metin)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Yıldız, Naciye. (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

**DEDE KORKUT: BAMSİ BEYREK'E FEMİNİST YAKLAŞIM**

**DEDE KORKUT: A FEMINIST APPROACH TO BAMSİ BEYREK**

Kadriye TÜRKAN

*Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*

*Fen-Edebiyat-Fakültesi Türkiye*

*ORCID ID: 0000-0002-0383-1964*

*ktturkan@gmail.com*

Şeyma MERT

Yüksek Lisans Öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Fen-Edebiyat-Fakültesi Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-0383-1964

ktturkan@gmail.com

**Özet**

Türk kültür tarihi ve edebiyatının eseri Dede Korkut Hikâyeleri, destandan halk hikâyelerine geçiş evresinde oluşturulmuş çok katmanlı, eşsiz yaratmalar olarak edebiyatta yerini almıştır. Oğuzların birtakım mücadelelerini anlatan yaratmalar, destan devrinin birer yansımadır. Hikâyelerde birçok mesaj binlerce yıllık köklü geçmişi ile sosyal, kültürel, dini, ahlaki ve stratejik bağlamda satır aralarına gizlenmiştir. Bu mesajlar, Türk toplumunun milli unsur ve motiflerini açığa çıkararak hikâyelerin manevi değerini yükseltmektedir. Manevi değerlerin sembolik kurgularla anlatıldığı hikâyelerde, ataerkil yapı ön plandadır. Bu durumda Oğuz erkeklerinin kadına bakış açısı merak konusu olmuştur. Dede Korkut Hikâyeleri doğum, evlilik ve çocuk sahibi olma gibi geçiş dönemlerini zengin motiflerle gözler önüne sermektedir. Bu geçiş dönemlerinde karşılaşılan motiflerin kadın ve erkek üzerinden yorumlanması gereklidir. Söz konusu gereklilik Türk edebiyatının mihenk taşı olan eserde eşitlikçi ilke bağlamında yapılmalıdır. Kadınların, erkekler gibi göz ardı edilemeyecek derecede güçlere sahip olması onların karakteristik özelliklerini desteklerken cinsiyetleri karşısında ayrıma tabii tutulmalarının kaçınılmaz sonunu hazırlar. Hikâyelerde kadına bakış açısı feminist teori ile aydınlatılmalıdır.

Bu bağlamda hazırlanan çalışmada, Dede Korkut metinlerinde kadının yeri, Dresden Nüshasında üçüncü sırada yer alan ve adı yedi boyda geçen Bamsı Beyrek Hikâyesi üzerinden Feminist Kuram aracılığıyla yorumlanmaya çalışılacaktır. Kuramsal bir çalışma olmakla birlikte devrin yansımaları günümüzle de ilişkilendirilecektir. Eleştirel bakış açısıyla yorumlanarak hazırlanan çalışmanın alana katkı sağlaması amaçlanmıştır.

**Anahtar sözcükler:** Dede Korkut, Bamsı Beyrek, Banu Çiçek, Feminizm, Feminist Kuram.

## Abstact

Dede Korkut Stories, which are considered to be worth all Turkish literature, have taken their place in literature as multi-layered and unique creations created during the transition phase from epic to folk tales. The creations describing some of the struggles of the Oghuzs are reflections of the epic era. In this respect, thousands of years of rooted history; It is hidden between the lines in the social, cultural, religious, moral and strategic context. This mystery raises the moral value of the stories by revealing the national elements and motifs of the Turkish society. The patriarchal structure is at the forefront in the stories in which spiritual values are told through symbolic fictions. In this case, the perspective of Oghuz men towards women has been a matter of curiosity. Dede Korkut Stories; It reveals transitional periods such as birth, marriage and childbearing with rich motifs. It is necessary to interpret the motifs encountered in these transition periods through men and women. The aforementioned requirement shows the existence of heavy accusations and unpleasant actions used against women in his work, which is the cornerstone of Turkish literature. The fact that women, like men, have power that cannot be ignored, supports their characteristic features and prepares for the inevitable end of being discriminated against by their gender. These negative attitudes in the stories should be illuminated by feminist theory.

In the study prepared in this context, the place of women in Dede Korkut texts will be tried to be interpreted through Feminist Theory through the Bamsı Beyrek Story, which is in the third place in the Dresden Copy and is mentioned in seven lengths. Although it is a theoretical study, the reflections of the period will also be associated with today. It is aimed to contribute to the field of the study, which has been interpreted with a critical point of view.

**Keywords:** Dede Korkut, Bamsı Beyrek, Banu Çiçek, Feminism, Feminist Theory.

## Giriş

Kıısaca kutsalın öyküsü olarak bilinen mitlerin parçalanması sonucu efsane, masal, destan, halk hikâyesi, fıkra gibi türler ortaya çıkmıştır. *Dede Korkut Hikâyeleri* ise destandan halk hikâyesine geçiş evresinde ortaya çıkmış bir yaratmadır. Bu eşsiz yaratma hakkında F. Köprülü'nün "Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar" (Ergin 2019:7) dediği bilinmektedir.

Bu eserde yer alan hikâyelerin esası Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önceki hayatlarıdır. Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahasına Selçuklularla birlikte gelmeye başlayan Oğuzların hikâyesi IX-XI. yüzyıllarda teşekkül etmeye başlamıştır. Hikâyelerin tespiti ise XV. yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Hikâyelerin XV. yüzyıldan önce yazılmış olduğunu gösteren önemli kanıtlardan birisi hikâyelerdeki Akkoyunlu etkisidir (Ergin 2018: 54-56). XVI. yüzyılda istinsah edilen eserin nüsha sayısı; Dresden ve Vatikan olarak bilinirken, 2019 yılında Türkmen – Sahra Yazması (Günbet Nüshası)'nın da eklenmesiyle üç olmuştur.

Türk çocuklarının, ruh ve kafa yapısını sağlam tutacak güce sahip olma vasfını bünyesinde barındıran eserin *Dede Korkut* adıyla anılma sebebi "Dede Korkut adındaki ozanlar pirinin eserin bir nevi müellifi durumunda bulunması, eserde toplanmış olan Oğuz destanlarının onun tarafından düzenlenmiş" (Ergin 2018: 1) olarak gösterilmesinden kaynaklıdır. Korkut adının geçtiği kaynaklara bakıldığı zaman Dede Korkut veya Korkut Ata olarak farklılıklar gösterdiği bilinmektedir. Hikâyeler birtakım mücadelelerin destanlarıdır. Dede Korkut yüce birey ve akıl hocası olarak kavmin müşkül durumunu çözen kişidir

Hazırlanan bu çalışmada olağanüstülükleri ve milli şuuru içinde barındıran *Bamsı Beyrek Hikâyesi*, Feminist Kuram aracılığıyla yorumlanacaktır. Bu yorumla hikâyedeki kadına olan bakış açısı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

### A. Bamsı Beyrek Hikâyesinin Konusu

Kam Gam oğlu Han Bayındır, İç Oğuz ve Taş Oğuz beylerine büyük bir ziyafet verir. Oğlu olmayan Pay Püre, oradaki diğer bey oğullarına bakarak ağlar ve Beyler oğlu olması için Pay Püre'ye dua eder. Pay Püren ise kızı olması için dua etmelerini ister. Kızı olursa Pay Püre'nin oğluya beşik kertmesi yapacağını da belirtir. Bir süre sonra Pay Püre'nin oğlu, Pay Püren'in ise kızı olur. Pay Püre, oğluna hediye almaları için bezirgânları İstanbul'a gönderir. On beş yıl sonra dönen bezirgânları yağmalanmaktan kurtaran çocuk, kan döktüğü için geleneksel bağlamda Dede Korkut'tan Bamsı Beyrek adını alır. Bamsı Beyrek, ava çıktıkları esnada Banı Çiçek ile karşılaşır onunla ok atar, at koşutur ve güreş tutar. Kızı üç yarışta da yenen Beyrek, kızla nişanlanır. Kızın abisi Delü Karçar'ın gönlünü yapmak üzere Dede Korkut gönderilir. Düğün yapılacağı zaman Bayburt Hisarının Bey'i, Beyrek'i ve otuz dokuz yiğidi tutsak eder. Delü Karçar, on altı yıldır esir olan Bamsı'nın diri haberini getirene hediye, ölü haberini getirene ise kız kardeşini vereceğini söyler. Yalancı oğlu Yaltacuk, haberi duyunca Beyrek'in gömleğini kana bular ve kızı ister. Pay Püre'nin gönderdiği bezirgânlar Bayburt'ta Beyrek'i bulurlar. Beyrek, Bayburt beyinin kızının yardımıyla oradan kurtulur. Deli ozan kılığında giren Beyrek, yurduna dönmüştür. Katıldığı düğün eğlencesinde attığı ok ile yüzüğü parçalayınca Kazan ona bir günlüğüne beyliğini verir. Kadınlar otağında Banı Çiçek'i oynatmak isteyen Beyrek, burada kimliğini açıklar. Beyrek'in yaşadığını öğrenince ailesi sevinir. Pay Püre'nin kör olan gözleri Beyrek'in serçe parmağının kanıyla açılır. Beyrek, otuz dokuz yiğidi kurtarmak üzere Bayburt hisarına gider. Birçok hisarı alır ve Dede Korkut dualar eder (Ergin 2018: 116-153).

Dede Korkut Hikâyelerinde önemli bir yere sahip olan Bamsı Beyrek "Bamsı, Bamsı Beyrek, Beyrek, Beyrek Han, Boz Oğlan, Han Beyrek, Kam Büre Beg-oğlu Bamsı Begrek olarak" (Eyüpoğlu 2022:165) çeşitli isimlerle anılmaktadır. Hikâye ait olduğu kültürün taşıyıcısı olarak değerler dünyasının gelenek kodlarını içinde muhafaza etmektedir. Geçmişten günümüze kadar aktarılarak gelen bu kodlar, uyumlu ve sürekliliği olan toplumsal uygulamaları beraberinde getirmektedir.

Farklı isimlerde anılan "Bamsı Beyrek hikâyesinin çok eski ve âlemşümül destan ve masal motiflerini taşıması, mevzuunun güzelliğini ve zenginliği ve bilhassa beşeri vasıfları, onun zamanımıza kadar yaşamasını ve Türk illerinde çok yayılmasını temin etmiştir" (Gümüş 2018: 141). Anadolu halk hikâyeleri repertuarına girmiş olan hikâye, destansı hikâye özelliğini korumasının yanında mekân ve zamana göre çeşitli şekiller alarak meddah hikâyeleri ve masal özelliğine de bürünmüş durumdadır (Gümüş 2018: 141). Destansı hikâyede dini motiflerin de yer aldığı görülmektedir. Hz. Yusuf ile ilişkilendirilen nikap takma ve Hz. Yusuf'un kaybolması sonucunda babası Hz. Yakup'un gözlerinin kör olmasını akıllara getiren telmihler hikâyeye yerleştirilmiştir. Bir bakıma dini mahiyeti de olan eserde kadın ve erkeklerin konumlandırılması merak konusu olmuştur.

### B. Bamsı Beyrek'e Feminist Yaklaşım

Feminizmi, kadın haklarının korunmasına ilişkin kadın ve erkek eşitliğinin gözetilmesi olarak tanımlamak mümkündür. Kökü mitik döneme kadar dayandırılması mümkün olan düşünce hareketinde yaşanan eşitsizliğin toplumdan topluma ve dönemden döneme farklılıklar gösterdiği bilinmektedir.

Ana soyluluk esasına göre oluşan kandaş toplumda kadın egemenliği söz konusu olmuştur. Kamlık (Şamanlık) dininin kökenlerini oluşturan kandaş toplumda erkekler ikinci planda kalmışlar ve bir anlamda dernekleşme imkânı sağlayan avcı gruplarını oluşturmuşlardır. Bu bağlamdan hareketle Türk mitolojisinde kadınların kam kimlikleriyle uygarlaştırıcı kahramanların en eski formunu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Kamlık dinine mensup çoğu kişinin de söylediği gibi en kuvvetli kamlar kadın kamlardır. Bu durumla paralel olarak yorumlanması mümkün olan erkek kamların özel cübbelerinin olmadığı yerlerde kadın entarisi ile ayin yapması, özel kam cübbesinin göğsünde kadın göğsünü anımsatan yuvarlak madeni unsurların olması ve Müslümanlaşmış olarak kabul gören baksıların saçlarını uzatması örneklendirilebilir (Çobanoğlu 2001: 38-41).

Tarihsel dönemlerde Umay Ana/ Umay olarak bilinen dişi ilahe, Gök Tanrı inancı oluşmadan önce yaratıcı, doğurucu ve yaşatıcı vasıflarla ön plana çıkmıştır. Fakat zamanla erkek egemen yapının

gelmesiyle Umay'ın önemi azalmış ve gizli kadın derneklerine dönüşmüştür. Söz konusu diğer bir dişi tanrıça ise Altay panteonunda yer alan Akene/ Akana'dır. Söz konusu ruh, tanrıya yaratma ilhamını vermiştir (Çobanoğlu 2001: 50).

Kökü mite kadar dayanan çatışmanın, bir düşünce hareketine dönüşümü Lady Mary Wortley Mantagu ve Marquis de Concorde gibi temsilciler düşünüldüğünde Aydınlanma Dönemi'ne kadar inmektedir. Mary Wollstonecraft'ın *Kadın Haklarının Savunması* adlı eseri 1792 yılında yayınlanmış ve erken dönem başlangıç tarihi olarak kabul edilmiştir (Çobanoğlu 2019:341).

Ataerkil sisteme karşı düşünsel ve toplumsal durumlarda "Mary Wollstonecraft, eşit eğitim hakkı talebini güçlü bir şekilde yinelemekle kalmadı, kadınların hem toplum hem de erkekler tarafından ezildiklerini dile getirdi" (Berktaş 2004: 5). M. Wollstonecraft'ın çalışmasından önce Eylül 1791 yılında Paris'te Fransız Devrimi'nin erken safhalarında *Kadın Hakları* adlı bir broşür yayınlanmıştır (Donovan 2014: 21). Eşitlik ilkesi bağlamında yayılmaya başlayan Feminizm; Marksizm, Freudculuk ve Varoluşçuluk ile bağlantıları bulunmaktadır. Feminist olmayan Freud, yapmış olduğu çalışmalarda aile olgusunu ele alması bakımından bu düşünce hareketi içinde önemli bir yere sahiptir. Donovan'ın aktarması üzerine kitap ve makalelerinde kadınlardan bahseden Freud, bazı kadınların eril bir tip geliştirdiğini kabul etmektedir (Donovan 2014:183). XX. yüzyılın felsefe akımlarından olan *Varoluşçuluk* ise bireyin varlığını anlamlandırması konusunda yardımcı olmaktadır. Böylelikle kadınların, uğradığı haksızlıklarla mücadelesi Batı'da XVII. yüzyılda önkoşullarının ipuçlarını vermiştir. Fakat tam anlamıyla XVIII. yüzyılda başlamış ve günümüzde de devamlılığını sürdürmektedir.

Kökü geçmiş yüzyıllara dayanan feminizm, son zamanlarda daha çok benimsenmiş ve ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda edinilen tüm bilgiler ışığında *Bamsı Beyrek Hikâyesi* feminist bakış açısıyla değerlendirilmektedir.

Hikâyenin başında Pay Püre Bey bir oğul ve Pay Piçen Bey ise bir kız evlat sahibi olmak ister ve bunun için Beyler ile birlikte dua ederler. Dua etme esnasında metinde yer alan "*Ol zamanda biglerün alkışı alkış kargışı kargış idi*" (Ergin 2018: 117) ifadesinden hareketle artık Kamalık dininde erkek egemenliğinin üstün bir güce sahip olduğunu anlamak mümkündür. Konuyla alakalı K. Abdulla, Beylerin söze taptıklarını ve onların şahitliğinde sözün gerçek olacağını düşünüldüğünü aktarmaktadır (Abdulla 2012:190).

Dikkate değer diğer unsur ise istenen çocuk cinsiyetlerindeki farklılıktır. Kızı olan Pay Püre'nin soyun devamlılığını gözeterek erkek çocuk istemesi söz konusudur. Kadının yapacağı evlilik sonucu bir başka erkek egemenliğine girmesi başka soyun devamlılığını sağlayacağı için önemli görülmez. Buna karşılık erkek çocuğu olan Pay Piçen'in bir kız çocuğu istemesi ise kadına ve anaerkilliğe özel bir yaklaşım olduğunun da mühim bir yansımasıdır.

Pay Piçen, kızı olursa Pay Püre Bey oğluna vereceğini "*Bigler Allah Ta'ala mana bir kız vireçek olur-ise, siz tanık olun, menüm kızum Pay Büre Big oğluna bişik kertme yavuklu olsun*" (Ergin 2018:117) sözleriyle dile getirir. Böylelikle çocukların doğacakları daha baştan belli olmuş ve kader tayinleri yapılmıştır. Pay Piçen'in göstermiş olduğu tutum erkek egemenliğini gözler önüne serer. Baba sözünün keskin olduğu bellidir. Böylelikle kadının evleneceği kişiyi seçme hakkı elinden alınmıştır.

Çocuklar on beş yaşına gelir. Henüz adını almayan nikaplı, yahşi yiğide göstermiş olduğu kahramanlık sonucu Dede Korkut tarafından geleneksel bir biçimde adı verilir. Bütün *Dede Korkut Hikâyelerinde* tezahür eden bu durum kız çocukları için geçerli değildir. Erkeklerin kahramanlık, yiğitlik, mertlik gibi emareler göstermesi zorunlu kılınmıştır.

Nikaplı Bamsı Beyrek ve Banı Çiçek ilk karşılaşmalarında birbirleriyle yarışır. Yapmış oldukları yarışlarda Banı Çiçek, Beyrek'e yenilmiştir. Fakat hikâyede Banı Çiçek'in atını ve okunu geçebilen kimsenin olmadığına vurgu yapılarak kadının gücü ve yiğitliği açıkça beyan edilmiştir. Belki



de Banı Çiçek'in sadece Bamsı Beyrek'e yenilmesi aşkın bir sembolik gösterimi olarak hikâyeye yerleştirilmiştir. Verilmek istenen alt mesaj kadının duygusal bir varlık olduğu yönündedir.

Âşıkların evlenme isteği üzerine Dede Korkut, kızı istemek için Delü Karçar'ın yanına gider. Delü Karçar'ın “*Bin buğra getirüñ kim maya görmemiş ola, biñ dahi aygır getirüñ, kim hiç kısrğa aşmamış ola, biñ dahi koyun görmemiş çoç getirüñ, bin-de kıyruksuz kulaqsız köpek getirüñ, bin dahi püre getirüñ*” (Ergin 2018: 127) şeklinde garip istekleri olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Delü Karçar'ın Banı Çiçek'e, karşılık başlık parası istediği aşikârdır. Kadının bir bedel karşılığı verilmesi, değiş tokuş edilmesi kadının bir obje olarak kabul edildiğinin göstergelerinden biridir. Cinsiyet temeli olan bu durumda kadına sahiplik esasına göre bakıldığı anlaşılmaktadır. Oysa bir erkek gibi yiğit olan, sevgilisiyle dahi yarış tutan Banı Çiçek cinsiyeti karşısında ayrıma tabii tutulmuştur.

Bamsı Beyrek ve Banı Çiçek zorlukları aşarak düğünlerini yaparlar. Düğün günü bir casusun, Bayburt Hisarı Bey'ine “*Pay Piçen Big ol sana vireceği kızı Beyrege viridi*” (Ergin 2018: 130) şeklinde haber götürmesi Beyrek'in kara bahtına ve on altı yıl süren esaretine neden olmuştur. Burada cereyan eden olaydan Pay Piçen'in daha çocuklar doğmadan vermiş olduğu söze sadık kalmadığı anlaşılmaktadır. K. Abdulla, Pay Piçen'in melik olarak anıldığını ve melik tasvirinin istinaslar haricinde kâfir adıyla kullanıldığını söylemektedir (Abdulla 2012: 198). Bu doğrultuda Pay Piçen'in çıkarları veya istekleri yönünde kızının kader tayini değişiklik göstermektedir.

Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde Bamsı Beyrek'in ölü haberini getiren Yalancı Oğlu Yaltacuk ve Banı Çiçek'in düğünü kurulur. Deli ozan kılığına girerek sevgilisinin düğününe gelen Bamsı Beyrek, Yalancı Oğlu Yaltacuk ile ok atarak kendi üstünlüğünü kanıtlar. Bunun sonucu bir günlüğüne bey ilan edilir. Üstün gücünü kullanan Beyrek, kadınlar otağına gelerek Banı Çiçek'i oynatmak ister. Buradan da kadına bir obje gözüyle bakıldığı anlaşılmaktadır. Sevgilisine ise direkt olarak kendini takdim etmek yerine onu sınamayı tercih eder. Bu durum Banı Çiçek'in küçük bir imtihanı olmuştur.

Banı Çiçek yerine önce Kısırca Yenge kendini gelin olarak tanıtır oynamıştır. Burada Kısırca Yenge adı, kadının doğurganlığına gönderme niteliğinde kullanılan bir isimdir. Kadının anne olma gibi bir vazifesi vardır. Kadına bir obje olarak bakıldığı en belirgin kısmı burada belirlemektedir. Çocuğu olmayan kadın, *kısırca* gibi bir sıfatla adlandırılmıştır.

İkinci olarak Boğazca Fatma oynamaya kalktığı anda ise Bamsı Beyrek tarafından söylenen “kırk oynaslı” ifadesi söz konusudur. Bu ifade Boğazca Fatma'yı utandıran ve küçük düşüren bir tanımlamadır. Düğünde Banı Çiçek'in gelinliği temsil eden kırmızı kaftan giymesi de günümüzde “babalık velayeti, kardeş kuşağı, gayret kuşağı, gelin kuşağı, Fatma ana kuşağı, soy kuşağı, bekâret kuşağı ya da kemeri gibi” (Çakır 2022:146)adlandırılan bekâret temsilcisi kırmızı kuşak takma eylemiyle paralel olarak yorumlanabilir. Kanı ve bir nevi bakireliği temsil eden kırmızı renk, kaftanın rengiyle ilişkilendirilip Banı Çiçek ile bütünleştirilmiştir. “Gelin kuşağının bekâret kuşağı olmadığı, kuşağın renginden ya da maddesinden ziyade önemli olan ritüelin soy/nesil, doğurganlık ve üremeyele ilgili işlevinin olduğu; medeni hâl olarak bireyin bekârlıktan evliliğe geçişi bir başka ifadeyle statü değişimini temsil ettiği ve bu değişimde gelinden doğurgan olması yönündeki beklentiyi ifade ettiği savı ileri sürülmüştür” (Çakır 2022:147). Hikâyenin sonunda Bayburt Hisarı Beyi'nin kızını da alan Bamsı Beyrek, iki kadın ile evlenmiştir. Fakat bu durum kesin değildir. M. Ergin'in *Dede Korkut 1-2* adlı kitabında olay evlenmiş olarak gösterilirken K. Abdulla konuyla ilgili Beyrek'in verdiği sözü tutmadığını ve bunun mahkûmu olduğunu ifade eder (Abdulla 2010:214).

Eğer her ikisiyle evlenmişse Banı Çiçek ve hikâyede adı dahi verilmeyen tekfurun kızı, bedenen ve ruhen bir adama bağlanmışlardır. Aynı durum kadınlar tarafından yapılmış olsa kötü gözle bakılacakken hikâyede eylemi gerçekleştiren erkek olduğu için olağanlaştırılmıştır. Bu durumda monogaminin hâkim olduğu hikâyelerde tek istisna Bamsı Beyrek'tir. Hikâyede adı bile söylenmeyen tekfurun kızı da bu şekilde anılarak ötekileştirilmeye tabii tutulmuştur.

## Sonuç

Hazırlanan çalışmada konusunun güzelliği ve etkileyciliği üzerine *Bamsı Beyrek Hikâyesi* tercih edilmiştir. Türkçe isme sahip olan Bamsı'nın yönetici bey sınıfından olduğu görülmektedir. *Bamsı Beyrek Hikâyesi*'nden feminist kuram bağlamında ve sosyo-kültürel açıdan tespit edilenler:

1. Mitik dönemden beri yer verilen kadın olgusu, toplayıcılık döneminde anaerkil bir yapıyı öne çıkarırken; avcılık döneminden itibaren ataerkil bir yapıyı öne çıkarmıştır.

2. Feminist bağlamda değerlendirildiğinde başlık parası ve beşik kertmesi yoluyla evlenme kadının söz hakkının elinden alındığının göstergesidir.

3. Feminist bakışla yorumlanan hikâyede ataerkil yapının ön planda olduğu anlaşılmıştır. Fakat bununla birlikte kadına önem veren bir hikâyedir.

4. Hikâyede bazı kadın adlarının verilirken bazılarının adsız olarak geçmesi onların toplumsal statüdeki yerlerine birer gönderme niteliğindedir.

5. Erkeğin gölgesinde kalan kadınlardan namuslu olma, sabır gösterme, anne olma gibi eylemler beklenmektedir. Buna uymayan kişilerin toplumda ayıplandığı ve ayrıştırıldığı tespit edilmiştir.

6. Güç kavramı bağlamında Banı Çiçek'in yiğitliğine vurgu yapılırsa bile duygularına yenik düşmesi sembolik olarak hikâyeye yerleştirilmiş ve kadınların duygusal olduğuna vurgu yapılmıştır.

7. *Dede Korkut Hikâyelerinde* kadınların genel olarak erkeklerin bakış açısıyla oluşturulduğu görülmektedir. Bu durumda kadınların toplumdaki yerini ve rolünü belirleyenlerin erkekler olduğunu söylemek mümkündür.

## Kaynakça

- Abdulla, Kamal (2012). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut* (Akt. Ali Duymaz). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Berktaş, Fatmagül (2004). "Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye". *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, No.7, s.1-31.
- Çakır, Emine (2022). "Gelin Kuşağı: Bekâret Kuşağı Mı Bereket Kuşağı mı?". *Millî Folklor*, S.134, s.145-158.
- Çobanoğlu, Özkul (2001). "Türk Mitolojisinin Yaratılış Bağlamı ve Tematik Yapının Oluşum Çizgisi". *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi 6*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s.22-75.
- Çobanoğlu, Özkul (2019). "Feminist Teori: Halkbilimsel Feminist Kuramsal Çerçeve ve Kadın Folkloru Araştırmaları". *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Donovan, Josephine (2014). *Feminist Teori* (Çev. Aksu Bora – Meltem Ağduk Gevrek – Fevziye Sayılan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2019). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eyüpoğlu, Dursun Can (2022). "Dede Korkut'taki Bamsı Beyrek". *Asya Akademik Sosyal Araştırmalar*, S.21, s.163-182.
- Gümüş, İbrahim (2018). "Metin, Doku ve Konteks Bakımından Bey Böyrek'in Safranbolu Eş Metni". *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, C.11, S.60, s.140-147.

## TURKIY TILLAR O‘Z QATLAM LEKSIKASINING STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

### STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF THE LEXICON OF TURKIC LANGUAGES

Kamola RIXSIYEVA

*Dr., Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan  
kamolagafurovnaR@gmail.com*

#### **Annotatsiya.**

Ushbu maqolada umumturkiy leksikaning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Turkologiyada leksemalar struktur-grammatik va ma’no o‘zgarishlari jihatidan tahlil qilingan. Olimlar turkiy so‘zlar o‘zaklari bir tovush yoki tovushlar jamligidan iborat bo‘lishi, turkiy so‘z-o‘zaklarining fonetik tarkibi necha tovushdan iborat bo‘lishi uchun chegara yo‘qligini ta’kidlaydi. Turkiy tillar leksik tarkibi va grammatik vositalari shu tilarlning boyligi hisoblanadi va bularning barchasi birdaniga paydo bo‘lgan emas. Turkiy tillarning lug‘aviy tarkibi juda uzoq davrlardan beri leksik semantik hamda shakliy tuzilishiga ko‘ra ma’lum o‘zgarishlarga uchrab bugungi holatga kelgan. Bizga ma’lumki, har qanday tilning lug‘at tarkibi faqat o‘z qatlam so‘zlaridan iborat bo‘lmaydi. Unga boshqa tillardagi so‘z va vositalar ham o‘tishi mumkin. Qadimgi turkiy til davri leksikasi turkiy so‘zlar va qadimgi sanskrit, so‘g‘d, xitoycha o‘zlashmalardan tashkil topgan bo‘lsa, keyinchalik fors-tojik, arab, rus tillaridan so‘zlar o‘zlasha boshladi va turkiy tillarning lug‘at tarkibi boyidi. Leksik qatlamning tarixiy shakllanishini bilish uchun so‘zlarni tarixiy etimologik jihatdan o‘rganib, ularni etimologik qatlamlarga ajratish zarur. Turkiy tillar boyligining shunday qatlami ham borki, u shu turkiy xalqlar bir jamoa bo‘lib yashaganligi va shu jamoa birlashuvida, o‘zaro munosabatida sabab ekanligi, qanday doirada aloqada bo‘lganlarini bildiruvchi detallarni ko‘rsatib beradi. Turkiy tub so‘zlar turkiy tillarga xos alohida xususiyatlarni, uning taraqqiyot yo‘lini aks ettiradi, turkiy xalqlarning turmush tarzi, yashash sharoitlari, urf-odatlar va madaniyati haqida ma’lumot beradi. Maqolada o‘z qatlamga oid birliklarni ajratish, ularni o‘rganish, etimologiyasini, semantik taraqqiyotini tadqiq qilish tamoyillari haqida so‘z boradi.

**Kalit so‘zlar:** umumturkiy leksika, turkiy so‘z, o‘z qatlam, o‘zak, tub so‘z, etimologiya, semantik taraqqiyot.

#### **Abstract**

The specific features of the common Turkish lexicon are described in this article. Lexemes are analyzed in terms of structural-grammatical and semantic changes in Turkology. Scientists claim that the bases of Turkish words consist of one sound or a combination of sounds, and that there is no limit to the phonetic structure of Turkish word-stems. The lexical composition and grammatical units of the Turkic languages are the wealth of these languages, and all this did not appear all at once. The lexical structure of the Turkic languages has undergone certain changes according to the lexical semantic and formal structure for a long time and has reached its present state. We know that the vocabulary of any language does not consist only of words of its own cover area. Words and grammatical units from other languages can be transferred to it. The lexicon of the ancient Turkic language period consisted of Turkic words and ancient Sanskrit, Sogdian, and Chinese borrowings, later began words to be borrowed from Persian Tajik, Arabic, and Russian languages, and the lexicon of Turkic languages became richer. In order to know the historical formation of the lexical layer, it is necessary to study the words from a

historical etymological point of view and divide them into etymological layers. There is also such a layer of the wealth of Turkic languages, which shows the details that indicate that these Turkic peoples lived as a community and that it was the reason for the unity and mutual relations of this community, in what sphere they were in contact. Turkish “root words” reflect the special characteristics of the Turkic language, its development path, provide information about the lifestyle, living conditions, customs and culture of the Turkic peoples. The article talks about the principles of separating the units of their own strata, studying them, researching their etymology and semantic development.

**Keywords:** all-Turkish lexicon, Turkish word, own layer, stem, root word, etymology, semantic development.

### **Kirish**

Turkologiyada leksemalar struktur-grammatik va ma’no o’zgarishlari jihatidan tahlil qilingan. Qirg’iz tilshunosi B.M.Yunusaliyev o’zakni morfologik qismlarga bo’linmaydigan va buyum haqidagi aniq tushunchani yoki harakat-holatni ifodalash uchun xizmat kiluvchi tovushlar kompleksi sifatida tavsiflagan. Olim turkiy so’zlar o’zaklari bir tovush yoki tovushlar jamligidan iborat bo’lishi, turkiy so’z-o’zaklarining fonetik tarkibi necha tovushdan iborat bo’lishi uchun chegara yuqligini yozadi. U o’z monografiyasida ularning bir tovushdan tortib yetti tovushgacha bo’lgan turini tahlil qiladi.

Turkiy tillar leksik tarkibi va grammatik vositalari shu tilning boyligi hisoblanadi va bularning barchasi birdaniga paydo bo’lgan emas. Bu tillarning lug’aviy tarkibi juda uzoq davrlardan beri leksik semantik hamda shakliy tuzilishiga ko’ra ma’lum o’zgarishlarga uchrab bugungi holatga kelgan.

Bizga ma’lumki, har qanday tilning lug’at tarkibi faqat o’z qatlam so’zlaridan iborat bo’lmaydi. Unga boshqa tillardagi so’z va vositalar ham o’tishi mumkin. Qadimgi turkiy til davri leksikasi turkiy so’zlar va qadimgi sanskrit, so’g’d, xitoycha o’zlashmalardan tashkil topgan bo’lsa, keyinchalik eski o’zbek tili lug’at tarkibiga fors-tojik, arab, rus tillaridan so’zlar o’tib o’zlashdi va o’zbek tilining lug’at tarkibi boyidi.

Turkiy tillar leksikasining tarixiy shakllanishini bilish uchun so’zlarni tarixiy etimologik jihatdan o’rganib, ularni etimologik qatlamlarga ajratish zarur.

Turkiy tillar leksikasining tarixiy etimologik shakllanishini tahlil qilishda dastlab bu tillarning o’zaro aloqasi, so’ngra qardosh bo’lmagan tillar bilan aloqasi aniqlanadi. Shu tartibda tillarning o’zaro ta’siri ham ko’rib o’tiladi.

Turkiy tillar boyligining shunday qatlami ham borki, u shu turkiy xalqlar bir jamoa bo’lib yashaganligi va shu jamoa birlashuvida, o’zaro munosabatida sabab ekanligi, qanday doirada aloqada bo’lganlarini bildiruvchi detallarni ko’rsatib beradi. Turkiy tub so’zlar turkiy tillarga xos alohida xususiyatlarni, uning taraqqiyot yo’lini aks ettiradi, turkiy xalqlarning turmush tarzi, yashash sharoitlari, urf-odatlar va madaniyati haqida ma’lumot beradi. Shuning uchun ham o’z qatlamga oid birliklarni ajratish, ularni o’rganish, etimologiyasini, semantik taraqqiyotini tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega.

M.Mirtojyev turkologiyada turkiy tub so’z “o’zak so’z (korennoe slovo)” termini bilan yuritilishi hamda tub so’z o’zak bilan bog’lanishini ta’kidlaydi. Kommunikatsiyadagi so’zning eng kichik ma’noli qismi o’zak ekanini qayd etadi. So’zning eng kichik ma’noli qismi esa morfema sifatida qaraladi.

Agglyutinativ til guruhiga kiruvchi turkiy tillarda o’zak mustaqil qo’llana oladi hamda yasama so’z tarkibida o’z shaklini saqlaydi, deyarli birlamchi semantik xususiyatini yo’qotmaydi.

M.Mirtojyev, shuningdek, rus turkologi N.A.Baskakov K+V+K tarkibli tovush tuzilishini turkiy o’zaklarining o’ziga xos belgisi sifatida baholaganini qayd etadi. E.V.Sevortyan yopiq bo’g’inlilik va auslauti undosh tovushdan iborat bo’lishini fe’l-ot o’zakli turkiy so’zlarning o’ziga xosligi belgisi ekanligini qayd etgan. E.V.Sevortyan monosillabik o’zak yopiq tugashini aytish bilan tub so’zlar K+V+K tipli fonetik tarkibga ega bo’lishini isbotlovchi bir dalil keltirgan. K+V+K tarkibli tub so’zlar

turkiy tillarda faqat bir turkumga oid bulmay, bir necha so‘z turkumida uchraydi. Ular ot, sifat, ravish va fe‘l turkumida bo‘lishi mumkin.

Turkiy tub so‘zlar, deyarli, hamma vaqt K+V+K (*ko‘k, bor, kel, tur, qol, tosh, qop*) fonetik tarkibga va kamdan-kam K+V +K+K fonetik strukturasi ega (bu fonetik strukturada keladigan taqlid so‘zlar o‘z qatlamga xos: *milt-milt, yilt-yilt, ort, yirt*). K+V va V+K fonetik tarkibga ega bo‘lgan o‘zak morfemalar ham diaxronik jihatdan K+V+K fonetik tarkibga ega ekanligi aniqlangan. K+V+K tarkibli so‘zlar ayrim hollarda tub so‘z sanalmay, yasama so‘z hisoblanadi. Bularning hammasi ham ma‘lum qonuniyatga asoslanadi.

D.J.Klouson, B.M.Yunusaliyev, E.V.Sevortyan, A.N.Kononov, A.M.Sherbak, A.T.Kaydarov, Ye.Z.Kajibekov, A.G.Shayxulov kabi olimlarning ta‘kidlashicha, turkiy tillardagi K+V+K tarkibli so‘zlarning oxirgi elementi grammatik formant yoki asosga qo‘shilgan biror ko‘rsatkich hisoblanadi.

N.A.Baskakov ta‘biricha, turkiy tillardagi o‘zak morfema K+V+K fonetik tarkibiga ega bo‘ladi. Chunki, bu grammatik struktura turkiy tillarga xos taqlidiy-tasviriy va undov so‘zlardan verbalizatsiyaga ko‘ra yuzaga keladi. Odatda, turkiy xalqlar taqlid-tasvir va undovlarni, aytilganiday, K+V+K holdagi uch tovush bilan tasavvur etadi. O‘zak morfema bilan bog‘liq so‘z hosil qilinadi ekan, shu uch tovush o‘z ifodasini topadi. Taqlidiy-tasviriy va undov so‘zlar verbalizatsiyasi, odatda, ko‘proq kuzatiladi. Shu taqlid-tasvir va undovlar harakat va holatga asoslanadi. Bu harakat-holat bildiruvchi so‘zlar va undovlar ba‘zan davomiy yoki takroriylikni ko‘rsatadi. Davomiylik yoki takroriylik verbal o‘zak ketidan a yoki i tovushini orttirish orqali ifodalanadi. Bu tovushlar, ya‘ni ergash morfemalar bilan kontakt beriladi. Masalan: ...qav+iq > qaviq kabi.

### Asosiy Qism

O‘zbek tili lug‘at tarkibidagi *qap*=(*qop*-) asosi ham, xuddi yuqorida keltirilgan modellarga mos tarzda, turkiy o‘zak hisoblanadi. *Qap*=(*qop*-) asosidan yasalgan leksemalar ham turkiy asoslardan turkiy qatlamga oid affikslar qo‘shish natijasida yuzaga kelgan lug‘aviy birliklar hisoblanadi. Hozirda biz *qoplun, qopqon, qovurg‘a, qovushmoq* kabi leksemalarda uning asosini *qop* sifatida ajratamiz. Lekin ba‘zi olimlar bu haqda boshqa qarashga ham ega. X.G.Nigmatov *qa*- asosli *qala* so‘zi Mahmud Koshg‘ariyning “Devon”ida mavjud ekanini qayd qiladi. Bunday asosli so‘zlar boshqa manbalarda uchramasligini ta‘kidlaydi.

*Qap*= so‘zining asosi bo‘lgan *qa*= “Devonu lug‘oti turk”da mustaqil holda qayd etilgan. Lug‘atda uch xil ma‘nodagi *qa*= asosi qayd etilgan:

*qa* –I idish, *qop*. Lekin bu so‘z, asosan, suyuq narsalar idishiga qo‘llanadi. Chunonchi, bu so‘z juft holda qaqacha tarzida qo‘llanadi, *qop-qanor, qop-qopchiq* demakdir.

*qa* –II yuqorilamoq, ko‘tarilmoq

*qa* –III mahkam ushlamoq, tutmoq (DLT, III, 114).

Turkiy tillar tarixiy taraqqiyotida *qap* asosi ikki yo‘nalishdagi semantik jarayonni ifoda etadi: harakat yo‘nalishidagi *qap*= o‘zak morfemasi va narsa-buyum, ashyo ma‘nosidagi *qap* o‘zak morfemasi.

*Qap*= harakat ma‘nosi o‘zak morfemaning *qa*- asosi xususiyatidan kelib chiqadi; ma‘lum davrlarda *qa*= harakatni bildiruvchi mustaqil so‘z sifatida baholangan. *Qap* asosli leksemalar haqida so‘z borganda uning harakat-holat bildiruvchi *qa*= tarixiy asosidan shakllanganini ta‘kidlash joiz. Tadqiqotimiz *diaxron*→ *sinxron* emas, *sinxron*→*diaxron* yo‘nalishida bo‘lgani bois *qap*= asosi va *qap*= asosli birliklar manba sifatida belgilandi. Harakat ifodalovchi *qa*= o‘zak morfemasi hozirda mustaqil qo‘llanmaydi.

*Qop* – narsa solish uchun maxsus tayyorlangan xaltadan katta buyum. Qadimda turkiy tilda “mesh, sanach, g‘ilof, jild” kabi ancha keng ma‘noni anglatgan bu ot aslida *qap* tarzida talaffuz qilingan.

O'zbek tilida a unlisi a unlisiga almashgan: qap > qap . Ma'noda torayish bo'lib hozir bu so'z xaltadan katta qanordan kichik buyumnigina bildiradi (O'TEL,562). Bo'sh qop tik turmas (Maqol).

Etimologik tahlillar bu o'zak morfemalar semantikasida aloqadorlik mavjudligini, ularning bir asosdan shakllanganini ko'rsatadi.

*Qap*= o'zak morfemasidagi semantik taraqqiyotni ifodalash uchun turkiy tillardagi omonimlar shakllanishiga murojaat qilamiz. Ma'lumki, o'zbek tilidagi omonimlar uch xil usulda yuzaga keladi:

1. Tarixan har xil so'zlarning bir xil grafik shaklda ifoda etilishi natijasida omonimlar yuzaga keladi. Masalan, o't (olov), o't (o'simlik), o't (harakat), o't (tana a'zosi) omonimlarining tarixiy shakllari unililar ifodasiga ko'ra farqlanadi.

2. Boshqa tillardan o'tgan so'zlarning o'zbek tilidagi so'zlar bilan bir xil shakl hosil qilishi natijasida omonimlar hosil bo'ladi: *bog' - bog', tok-tok, tort-tort, soya-soya*.

3. Ko'p ma'noli so'z ma'nolari o'rtasidagi bog'lanishning yo'qolishi natijasida omonimlar shakllanadi: *dam (hordiq), dam (bosqon), dam (nafas); gap (til birligi), gap (yig'in)*. Masalan, kun so'zi, bir tomondan, quyoshni, ikkinchi tomondan, sutkaning ma'lum qismi – kunduzi, uchinchi tomondan esa, sutkaning o'zini, to'rtinchidan, tirikchilikni bildiradi. Shuningdek, *oy* so'zi ham turli ma'noga ega.

Omonimlar shakllanishining uchinchi usuli ko'p uchraydi. A.Rustamov "Devonu lug'ot-it turkda" keltirilgan *qaq* omonim xususiyatli so'zning ma'nolarini tahlil qilib bergan. Asarda *qaqning qaq I*–danak, mag'iz; *qaq II* –et, har bir qotgan narsa; *qaq III* –asl, tomir ma'nolari qayd etilgan.

Harakat yo'nalishidagi *qap*= o'zak morfemasi va narsa-buyum, ashyo ma'nosidagi *qap* o'zak morfemasi uchinchi usul bilan, ya'ni so'z tarkibidagi semantik taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan.

*Qap* o'zak morfema hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan omonim asos sanaladi: ***qap*** =(harakat) – ***qap*** (narsa-buyum).

Omonimlik hodisasi bir turkum doirasida yoki bir necha turkum doirasida sodir bo'ladi. Turkiy so'zlarda fe'l-ot omonimligi ko'p uchraydi: *to'y, tut, yoz*.

Turkiy tillarda omonimiyani yuzaga keltiruvchi hodisa – qadimgi turkiy til so'zlariga xos turkum sinkretizmi o'z ifodasini topgan. E.V.Sevortyan tomonidan "fe'l-ot asoslar" deb nomlangan bu hodisa turkiy tillarning boshlang'ich taraqqiyot bosqichlarida bir bo'g'inli leksik asosning ayni bir lug'aviy ma'noga ega bo'lgani holda ism sifatida ham, fe'l sifatida ham ishlatilishini ifoda etadi. E.V.Sevortyan o'z qarashlarida "fe'l-ot omonimligi", "fe'l-ot omoformalar" terminlarini qo'llagan. Shu bilan bir qatorda, bu hodisani "leksik-morfologik sinkretizm" deb qarash to'g'riroq ekanligini e'tirof etgan. Hozirgi o'zbek tilidagi *yoq, tut, shish, to'y* kabi so'zlarda turkum sinkretizmi xususiyatlari namoyon bo'ladi. ***Qap*** asosi semantikasida ham turkum sinkretizmi hodisasi kuzatiladi. Fe'l asosdan ot asosning shakllanganini ko'rish mumkin.

"*Qap*=" asosli birliklar qadimgi turkiy tildan boshlab hozirgi davrga qadar iste'molda bo'lib kelmoqda. Bu so'z va uning ishtirokidagi lingvistik birliklar qadimgi turkiy tildan hozirgi davrgacha bo'lgan semantik tarkibini, semalarini qiyosiy planda o'rganish so'z strukturasi va semantikasidagi o'zgarishlarni tahlil qilish imkonini yaratadi. Quyidagi "qap" asosli birliklar faol ishtirok etgan manbalar yuzasidan amalga oshirilgan statistik tahlil asosidagi xulosalarimizni bayon etamiz.

"Qutadg'u bilig"da *qap*= asosli lug'aviy birliklar mavjud. Masalan:

***Qapuy*** eshik. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida bu so'z bir necha o'rinlarda *qapuy* shaklida uchraydi. Masalan: Bu qul kun at ad'yir bu yer suv *qamuy*, eligdin tegib acti davlat *qapuy* – Bu qul, cho'rilar, otlar, ayg'irlar, bu yer-suv barchasi hukmdordan tegib (davlat) senga (baxt) eshigini ochdi (QBN, 207b).

**Qapuy** soʻzidan yasalgan **qapuyçi** shaxs oti qoʻllanib, “darvozabon”, “eshik qoʻriqchisi” (privratnik, strajnik, stoyaniy u vorot – door-keeper) maʼnolarini bildirgan: Qapuyçi tidumaz ja jol qilyuči – Darvozabonlar va yoʻl boshlovchilar menga halal berisholmaydi (QBK, 2214).

**Qap**= “tutmoq” maʼnosida kelgan: Üzäñi bar ersä çigän berk **qapar** – Uzangi bor boʻlsa, (otliq) jilovni mahkam tutadi (QBN, 43711; QBN, 5984) – QBIL, 83.

**Qapuš** “talon-taroj qilish”: Qapuš qarma boldi müsülman neñi – Musulmonlarning mol-mulki talon-taroj boʻldi (QBK, 38216).

**Qap** “qon-qarindosh”, “yaqinlar”: Jaraşyu keräk qap qadaşlar bilä – Qon-qarindoshlar bilan yarashish kerak (QBK, 18514).

“Devonu lugʻotit turk”da **qap**= asosli 25 ta soʻz qayd etilgan. Bu soʻzlardan oltitasi harakat-holatni bildiradi: *qopar, qapsadi, qamadi I, qamadi II: qapulgʻan*:

Senda *qopar* chazanlar

Quzgʻu sinak jilanlar

Doʻk min quju toʻmanlar

Quzruq tikib jugrushur (Qish bilan yoz tortishuvi: senda chayonlar, pashsha, chivinlar, xalqqa ozor beruvchi har xil hashoratlar bor. Senda ilonlar dumlarini oʻrab (gajak qilib) xalqqa hamla qiladilar (DLT, III, 189). Bu oʻrinda *qopar* “yuqorilamoq”, “koʻtarilmoq” maʼnosidagi *qa*= asosidan shakllangan (DLT, III, 114).

*qapsadi*: aning tegra kishi *qapsadi*. Uning atrofini odamlar qopladi (DLT, III, 149);

*qamadi*: koʻz qamadi. Quyosh tigʻidan koʻzi qamashdi (DLT, III, 144).

*qamadi*: anin tishi qamadi. Nordon yoki gʻoʻr meva yeyishdan uning tishi qamashdi (DLT, III, 144);

*qapulgʻan*: Bu nen ol qapugʻda qapulgʻan. Bu narsa eshikda va boshqada doim suqiladi (DLT, I, 237).

16 ta soʻz narsa-buyum, mahsulot otini bildiradi: *qacha, qova, qa I* (idish, qop), *qa II* (yuqorilamoq, koʻtarilmoq), *qa III* (maxkam ushlamoq, tutmoq), *qovuq I, qavuq II, qavuq, qap I, qap II, qap III, qapugʻ, qabaqliq, qogʻurmach, kopchuk, kopchuk, qapgʻa, kobik*:

*qacha*–qop, xalta. Shundan olinib, *qaqacha* ham deyiladi. Baʼzan qisqartirib, qacha tarzida ham talaffuz qiladilar (DLT, III, 127)

*qova* – turkiy yuganlarda boʻladigan ot burniga tegib turadigan qayish. (DLT, III, 127)

*qovuq* – har bir ichi boʻsh narsa. Bu soʻzning qovuq shakli ham bor. (DLT, III, 89)

*qavuq* – siydik qopi. Bu soʻzning *qawuq* shakli ham bor. (DLT, III, 89)

*qavuq* – tariq qipigʻi. (DLT, III, 89)

*qap* –I mesh, sanach. (DLT, III, 80)

*qap* –II gʻilof, jild. Har bir ustki oʻrovga ham qap deyiladi. (DLT, III, 80)

*qap* –III ona qornida bola oʻralib turgan parda, xalta. Agar bola shu parda bilan tugʻilsa, qutlugʻ deb fol qilinadi. Uni *qapligʻ oʻgʻul* deb ataladi. (DLT, III, 80)

*qapugʻ* – eshik. Ol qapugʻ yapindi –u eshikni bir oʻzi berkitdi. (DLT, III, 45);

*qabaqliq* – qovoq oʻsadiga joy, qovoqzor. (DLT, I, 231)

*qogʻurmach* – qovurilgan bugʻdoy. (DLT, I, 227)

*qopchuq* – qopchiq. Egarning ustiga kiygiziladigan yopuq. (DLT, I,221)

*qapchaq* – suv (ariq) tarmoqlarining bir-biriga birlashadigan, to‘qnashadigan joyi. (DLT, I, 219-bet);

*qapg‘a* – qopqa, darvoza. (DLT, I, 200-bet)

*qobiq* – “chopon qavish” deb qayd etilgan (DLT, I, 193-bet). *Qobiq* so‘zi izohga ko‘ra harakat nomi shaklida berilgan. Harakat nomi shakli aslida fe‘l turkumiga mansub bo‘ladi. Ammo so‘zning shakliga asoslanib (-ik–ot yasovchi qo‘shimcha) uni “qaviq”, ya‘ni “qavilgan joy” ma‘nosida ot turkumiga, o‘rin-joy otiga mansub, deb hisobladik.

Ikkita so‘z belgi-xususiyat bildiradi:

*qapa* – har bir baland narsa. Qapay o‘glo‘g o‘q – Pati baland o‘q. (DLT, III, 118)

*qabig‘lig‘* –bokira qiz; *qabig‘lig‘ qiz* – uyda o‘tirgan, kuyovga chiqmagan qiz (DLT, I, 228).

Bittasi olmosh turkumiga mansub: *qamug‘* – hamma. Su *qamug‘* yig‘lishdi. Hamma askarlar to‘planishdi (DLT, III, 57); Qurumlar *qamug‘* yuflushdi. Hamma katta toshlar yumaladi. (DLT, III, 57)

Bitta so‘z ravish turkumiga mansub: *qap* – ol mening birla uya qap oldi. U men bilan bir qorindan tug‘ilgandek yaqin. (DLT, III, 80).

Ahmad Yassaviy hikmatlarida *qabug‘* ishlatilgan: Oshiq Mansur “Analhaq” deb yoshi oqti, Chiltan birla hamroh bo‘lub *qabug‘* qoqti...

Nosuriddin Burxoniddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida *qap*= asosli bir qator leksemalar uchraydi. *Qapug‘* so‘zi 70 o‘rinda kelgan:

“uy eshigi” ma‘nosida qo‘llangan: *Qapug‘din* kirmadilar, mehrob tomindin kirdilar (QR,29); Bir *qapug‘da* bir avrat chiqti. Sulaymon aydi: “Taomg‘a muhtojman” (QR,41);

“xazina eshigi”ni anglatgan: Aymishlar, xazina *qapug‘larin* berkitti. Yana bir ev qildurdi toshdin. Tepasin temur birla yoqti, qo‘rg‘oshin birla suvadi. Bilqis taxtini anda qo‘ydilar (QR,51).

Taxt tomonlarini ifoda etgan: Ul taxt o‘rtasinda bir qubba o‘n arshun, yashil parchadin *qamug‘i* gavhar birla bezaklik to‘rt *qapug‘lig‘* taxt erdi. Bir *qapug‘i* billurdin, biri aqiqdin, biri qahrabodin, biri oq kumushdin (QR,47);

“jannat eshigi” ma‘nosini bildirgan: Aydi: «Ko‘klar *qapug‘i*, ujmohlar *qapug‘i* ochildi (QR,196);

“toshdan qilingan to‘siq” ma‘nosida kelgan: Sulaymon *tosh qapug‘da* bularni qazg‘ulug‘ ko‘rub so‘rdi (QR,30);

“saroy” ma‘nosida kelgan: Aydi: “Man g‘aribman. *Qapug‘ga* keldim. Mani bog‘g‘a kiyurdilar. Ko‘nuqladilar, kuch birla qiz berdilar”. (QR,43);

“saroy darvozasi”: Saroylar *qapug‘i* qurug‘ qoldi. Borib tomosha qilaling, teb bu tiltog‘ birlan Samdunni busug‘ yeriga kelturdi (QR,36); To‘rt yig‘ochliq yerdin saroy *qapug‘iga* tegi. Yana farmonladi. Tog‘lardin yassi toshlar kelturdilar. Maydonda to‘shadilar Yana bir xos maydon qildurdi, bir kirpich, bir oltun kumush kirpich to‘shadilar (QR,50).

“hovli” ma‘nosini ifodalagan: Samdun aydi: «Bulutg‘a ayg‘il tengizlar tubindin yinjular olsun. Kunaning saroy *qapug‘ing‘a* yomg‘irtek yog‘dursun (QR,40). Bunda sinekdoxa asosidagi ma‘no ko‘chishi yuz bergan;

“tuxum ichidagi pardalar” ma‘nosi ifodalangan: «Yumurtqaning ich *qopitek*, ichinda besh parda bor erdi, toshindin ko‘rinur erdi (QR,47);

*Qapug‘chi* “darvozabon” ma‘nosidagi shaxs oti qo‘llangan: Hudhud xatni tumshuqi birla tutub issiq havoda Bilqisg‘a keldi. Bilqis saroylar *qapug‘in* bog‘lab, *qapug‘chilarga* saqlatib, o‘zi ichkari



kirib, taxt uza oq harir o'rtunub yotur erdi... *Qapug'*chilarni yig'durdi. "Bu bitikni kim kelturdi?" teb so'rdi. (QR,47);

"suyakning yuza qismi" ma'nosida qo'llangan: Ramazon oyining o'n yetinch kecha Ali namozqa kirurda Shabib busub ursa, qilich *qapug'* suyakinga tegdi. Aliqa tegmadi (QR,200).

**Qovush** so'zi 15 o'rinda qo'llanib, quyidagi manolarni ifodalagan:

"yopilmoq": Mavlo yorliqi birla yigoch ikki pora bo'ldi. Zakariyo kirdi, yig'och *qovushti* (QR, 80);

"inoyat aylamoq, bermoq": Man Ka'bag'a borib Ka'ba xalqasin tutayin, eshikka boshim qo'yayin, Ka'baning tengrisidan tilagayin, bo'lg'aykim ul amonatni bizga *qovushturg'ay* (QR, 103);

"tutashmoq": Ammo Jabrailni farishtalik suratincha ikki yo'li ko'rdi. Ul ko'kning etaklari yerga *qovushg'an* yerda kun tug'artek. O'ng yonida ujmohning Buroqin minib. Buroqning bir qo'li, buti Qofdin naru. Bir qo'li, bir buti Qofdin (QR, 148);

"birga bo'lmoq": Andog' qildilar ersa qapug yoruqidin xotun ko'zi anga tush bo'ldi. Ul erni o'ziga undadi, anga qovushtilar. Bu erga telim nig'matlar beru boshladi (QR, 188);

"birlashmoq": Ya'ni biling, do'st do'stqa *qovushti* teb. Kim andog' tirilsa o'lumi andag'-o'q bo'lur. Iziyo, Abu Bakrning sidqi haqqi hurmati, oxir damda imon ro'zi qilu ber! Omin, rabbil olamin (QR, 196).

"Jamlik", "hamma", "barcha" ma'nosidagi **qamug'** 317 o'rinda kelgan: *qamug'* payg'ambar (QR,187), *qamug'* olamliqlar (QR,188), *qamug'* yig'lashtilar (QZ,193), *qamug'* olam (QR, 195), *qamug'* kufr va sehr va tug'yon (QR, 196), *qamug'ini* yondurdi (QR,201). *qamug'* birikib (QR,214). Bizning oramizda bir er chiqti, otalarimiz dinin o'gradi. Tengrilarimizni so'kar, otalaringiz *qamug'* tamugluq teyur (QR, 186).

"Boburnoma"da "eshik", "darvoza" ma'nosidagi *qopu* qo'llangan: Ushmundoq qopuda kelgan g'anim hech nav' mutazarrir bolmay ajrashti. Masal borkim, "*Qopudag'ini* qopmasa, qariguncha qayg'urur". "Alisher Navoiy asarlari lug'ati"da *qobqa* so'zi qo'llangan bo'lib, u chelakka o'xshagan idish ekanligi izohlanadi.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da qap asosli 52ta leksema qayd etilgan: shaxs, **narsa-buyum, hodisa nomlari** – 30ta: qabariq, qamal, qamoq, qamrov, qayish, qop, qopi, qoplam, qoplama, qoplovchi, qoplon, qopu, qopcha, qopchiq, qopqon, qop-qop, qopqoq, kapital, katorga, qovurg'a, qovuq, qaviq, qovoq, qovun, qobiq, qalpoq, qo'lqop, paypoq, qopchiq, qopqa.

**Harakat-holatni bildiruvchi leksemalar – 18ta:** qabarmoq, qabarchimoq, qavimoq, qamramoq, qappaymoq, qamamoq, qamashmoq, qamashtirmoq, qapishmoq, qayishmoq, qovushmoq, qovushtirmoq, qopinmoq, qoplamoq, qoplanmoq, qopmoq, qoptirmoq, qopqoqlamoq.

**Belgi-xususiyat bildiruvchi leksemalar – 4ta:** qovurma qopag'on, qopong'ich, qopqoqli.

"Qap=" asosli leksemalar tahlili bu leksemalar struktur-grammatik jihatdan o'zgarishga uchraganini ko'rsatadi. Bu leksemalarda p→m, p→w fonetik o'zgarishlari kuzatiladi. Ularni semantik jihatdan farqlash mumkin bo'ladi.

Tarixiy manbalarda "qap=" asosli so'zlarda "qamrab olish", "o'rab olish", "ichi bo'sh", "ustki qatlam" semalari faolligi kuzatildi.

Qadimgi turkiy tilda *qapuy* "eshik", *qamug'* – hamma, *qap* "g'ilof, jild" leksemalari faol qo'llangan.

Qadimgi turkiy til davridagi *qovuq, qovush, qap, qobiq* so'zlari hozirda ayni shaklda ishlatiladi.

*Qamug'* – hamma, *qapsa-*, *qama-*, *qapulg'an*, *qapug'*, *qabaqliq*, *qog'urmach*, *qopchuq* so'zlari fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi. *Qapuv* "eshik", *qacha* "qop, xalta", *qova* "turkiy yuganlarda

bo‘ladigan ot burniga tegib turadigan qayish” so‘zlari hozirgi o‘zbek shevalarida uchraydi.

### Adabiyotlar

- DADABOYEV H., XOLMANOVA Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. –Toshkent, 2015.
- XOJA AHMAD YASSAVIY. Devoni hikmat (Yangi topilgan namunalar). – Toshkent: Movarounnahr, 2004.
- ДАДАБОЕВ Х., ХОЛМУРОДОВА М. “Qutadg‘u bilig”dagi so‘zlarning o‘zbekcha, ruscha va inglizcha izohli lug‘ati. – Toshkent, 2018.
- ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР. Бобурнома. – Тошкент, 2008. – Б. 122.
- МАҲМУД КОШҒАРИЙ. Девону луғотит турк. Уч томлик. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси. – Тошкент, 1963.
- НИГМАТОВ Х.Г. О глагольных корнях типа огс и сг по материалам словаря Махмуда Кашгарского//Советская тюркология//1974. – №3.
- НОСУРИДДИН БУРХОНИДДИН РАБҒУЗИЙ. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. –Тошкент:Ёзувчи, 1991.
- РУСТАМОВ А. Махмуд Кашгарский о словах с звуковой оболочкой *qaq* //Turcologica// К семидесятилетию академика А. Н. Кононова издательство «Наука» Ленинградское отделение. –Л., 1976.
- СЕВОРТЯН Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.:Наука.1974.

**“HİLYƏTÜL - İNSAN VƏ HƏLBƏTÜL - LİSAN” LÜĞƏTİNDƏ FEİLİN  
KATEQORİYALARI**

**CATEGORIES OF THE VERB IN THE DICTIONARY “HILYATUL-INSAN AND  
HALBATUL-LISAN”**

Khayala MUGHAMAT

*Doç. Dr. Bakü Devlet Üniversitesi  
Azerbaycan*

**Xülasə**

Türk dilinin və monqol dilinin tarixi inkişaf səviyyəsinin araşdırılması, eləcə də doğma Azərbaycan dilimizin türk dilləri arasında özünəməxsus keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasında mənbə rolunu daşımış lüğətlərdən biri də XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yazıya alınmış İbn Mühənnanın “Hilyətül - insan və Həlbətül - lisan (İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi)” lüğətidir. Lüğət zəngin dil materiallarını əks etdirməsi baxımından “Divan”dan sonra yazıya alınmış ikinci mühüm mənbə hesab edilməkdədir. P.M.Melioranski lüğətin oğuz dillərindən birinin linqvistik xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini və bu dilin monqol istilasının təsirinə məruz qalmasını əsas tutaraq lüğətin yalnız Azərbaycan ərazisində yazıla biləcəyi fikrini əsaslandırılmışdır. 3 hissədən təşkil edilmiş lüğətdə fars, türk və monqol dillərinin qrammatikası haqqında məlumatlar verilib. Lüğətin fonetika bəhsində türk dilindəki səslərin təbiəti, məxrəci və tələffüzü haqqında bilgiler verilib. Morfologiya bəhsində XIII-XIV əsrlərdə türk dilinin morfoloji quruluşu nəzəri təhlilə cəlb edilib. Dilin sintaktik quruluşu nəzəri və praktiki baxımdan şərh edilib, ismi birləşmələr, feili birləşmələr, cümlə üzvləri və cümlə haqqında məlumatlar lüğətdə əksini tapıb. Tədqiqat işində bir sıra feillərin səs tərkibi, quruluşca növləri haqqında məlumat verilir, feilin keçmiş, indiki, qəti və qeyri-gələcək zaman formaları müasir türkcəyə nəzərən təhlil edilir, feilin inkarlıq, növ kateqoriyaları nümunələr əsasında şərh edilir. Feilin şəxssiz formalarından feili sifət və məsdərin də lüğətdə rast gəlinən bir sıra formaları tədqiqatda əksini tapır. Kəmiyyət kateqoriyasının adlar və feillərlə bağlı olması fikri də lüğətdə əksini tapmışdır. Məsələn: qondılar (oturdular), endilər, qonğaylar (qonacaqlar), enğəylər (enəcəklər) və s. Feilin əmr şəklinin feil kökü və ya feil kökünə ğıl//gil şəkilçisinin əlavəsi ilə yarandığı lüğətdə əksini tapıb. Məsələn: gəlgil (gəl), barğıl (get), alğıl (al), birgil (ver). Lüğətdə feil kökünün gah keçmiş, gah gələcək zamanların, gah məsdərin, gah əmr şəklinin, gah da inkarlığın göstəriciləri ilə müəyyən şəkllə düşə bilməsini müşahidə edirik.

**Açar sözlər:** feillərin tərkibi, növ kateqoriyası, zaman kateqoriyası, şəxssiz feillər

**Abstract**

One of the dictionaries which served as a source of studying the historical level of development of the Turkish language and the Mongolian language, as well as identifying the specific qualities of our native Azerbaijani language among the Turkish languages, is Ibn Muhanna's dictionary "Hilyatul - insan and Halbatul - lisan (decoration of man and the area of language)", written in the late XIII-early XIV centuries. Dictionaries are always considered the second and the most important source of writing after "Divan" in terms of reflecting wealth language materials. P.M.Melioranski is based on the fact that the dictionary reflects the linguistic features of one of the Oguz languages and the influence of the Mongol invasion of this language, he emphasized the opinion about dictionaries which can be written only in the territory of Azerbaijan. The dictionary is organized in 3 parts, and provides information on

the grammar of Persian, Turkish and Mongolian languages. The Dictionary contains information about the nature, denominator and pronunciation of sounds in the Turkish language. The morphological structure of the Turkish language in the XIII-XIV centuries was involved in theoretical education. The syntactic structure of the language has been interpreted from a theoretical and practical point of view, noun and verb combinations, members of sentence and information about the sentence are reflected in the dictionary. In this research work, information is given about the sound composition of a number of verbs, their types in structure, past, present, definite and non-future tense forms of the verb are analyzed in relation to modern Turkish, negation of the verb, types categories are interpreted on the basis of examples. In the impersonal forms of the verb, a number of forms of the verb adjective and infinitive that found in the dictionary, are reflected in the study. The idea that the quantitative category is related to the names and verbs is also reflected in the dictionary. For example: qondılar (they sat), endilər, qonğaylar (they will land), enğəylər (they will come down), etc. The imperative form of the verb is formed by adding the suffix *ğil//gil* to the root of the verb or the root of the verb are reflected in the dictionary. For example: *gəlgil* (come), *barğil* (go), *alğil* (take), *birgil* (give). We observe that the root of the verb can fall into a certain form in dictionary and, sometimes in past, in future tenses, in infinitive, in imperative and in negative form.

**Keywords:** composition of verbs, type category, tense category, impersonal verbs

## Giriş

İbn Mühənnə lüğəti XIII-XIV əsr türk, monqol və fars dilinin fonetik, leksik və qrammatik mənzərəsini əks etdirməsi baxımından çox mühüm mənbədir. Feillər milli dil xüsusiyyətlərini adlar kimi özündə daşıyan ən vacib dil vahidləridir. Lüğətdə feillərin də isim və sifət kimi quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb bölgüsünü müşahidə edirik. Sadə feillərin iki səsdən ibarət (en, al, aç, as, öp, at, ax, öl, uç, iç, ol), üç səsdən ibarət (yar, kör, qan, qaz, gəl, qıl, qat, bar, keç, gül, bul, sat, tap, köç, bil, bax, baq, oqu, dur, yat, doy, sür, quc, qal, sön, min, kəs, küs, biç), dörd səsdən ibarət (dart, oxşa, unut, oyan, uzan, isin, inan, sanc, qorq, eşit, otur), beş səsdən ibarət (dağıt, axtar, barış, bənzə, buyur, süpür, saqla, sümür, qarış, gizlə, qayna) və altı səsdən ibarət (göstər) tərkibini görürük.

Düzəltmə feillərin ad və feillərdən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə yarandığını müşahidə edirik:

- la, -lə: sözlə, işlə, yüklə, başla, yazla, yağla, yavuqla, yumruqla, yağıla, bağla, aruqla və s.
- lan, -lən: atlan, arıqlan, bağlan, saqallan və s.
- a, -ə: boşa, dilə, sına.
- ar: ağar, suvar.
- ləş: sözləş.
- sa: susa.

**Feilin növ kateqoriyası.** Lüğət əsasında aparılan tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, feilin növ kateqoriyası hələ XIII-XIV əsrlərdə sabitləşmiş, məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik və icbar növ feillər nümunələrlə fərqləndirilmişdir. İş və ya hərəkətin müəyyən şəxs tərəfindən icra edildiyini bildirən məlum növ feillər lüğətdə həm təsirli, həm də təsirsiz formada işlənmişdir: bilir: al, aç, as, öp, at (təsirli); oyan, uzan, isin, inan (təsirsiz) və s. Lüğətdə məchul növün isə xüsusi morfoloji göstəricilərin –ıl, -il, -ul. –ül, -l şəkilçilərinin əsasən təsirli feillərin kökünə əlavə edilməsi ilə düzəldiyini görürük: satıl, vurıl, açıl, asıl, biçil, yazıl, sökül, yıxıl, yığıl və s. Subyekt və obyektin birgə hərəkətini əks etdirməyə xidmət edən qayıdış növ feillər xüsusi morfoloji göstəricilərin köməyi ilə yaranmışdır. –ün, -n şəkilçiləri təsirli feillərin kökünə əlavə edilərək təsirsiz feil yaratmışdır: ögün, bürün, sevin, görün və s.

Lüğətdə göstərilir ki, əgər feil kökünə sükunlu l artırılırsa, bu, feilin məchul növünün əlaməti, bundan sonra gələn d keçmiş zamanın əlaməti hesab olunur. Məsələn: aldı – alıldı (alındı), vurdı – vurıldı (vuruldu), açtı – açıldı, sındurdu – sındurıldı. Bəzən belə sükunlu l məchul–qayıdış növün əlaməti kimi də çıxış edə bilirmiş: arıttı – arıldı (təmizləndi), asdı – asıldı, dağıttı – dağıldı və s.

Bir neçə subyektin bir-birinə qarşı yönəldilmiş hərəkətini bildirməyə xidmət edən qarşılıq-birgəlik növ feillərin -ış, iş, -uş, -üş, -ş şəkilçilərinin feil kökünə əlavə edilməsi ilə düzəlməsini müşahidə edirik: bağış, vuruş, çıxış, çalış, yetiş və s. Lüğətdə qarşılıq növ, əsasən, feil kökünə keçmiş zamanın əlamətindən əvvəl sükunlu ş artırılması ilə düzəlib. Məsələn: baqışdı (baxışdı), sözləşdi (söhbətləşdi), vuruştı, barıştı, alışdı (tutaşdı – bir – birindən tutub, bir – birini alıb dalaşmaq), dutıştılar (tutuşdular, güləşdilər), uruştılar (vuruşdular). Burada uruştılar feilində əlif və r feil kökünün hərfliəridir. Qarşılıq növdə işlənmiş feillərə birinci şəxsin cəmində mütləq *biz* sözü əlavə edilmişdir. Məsələn: vuruşğaybiz (vuruşacağıq), dutaşğaybiz (tutuşacağıq). Burada -ğay gələcək zaman şəkilçisi, *biz* isə əvəzlilikdir. -ğay şəkilçisi əksər müasir türk dillərində feilin arzu şəklinin morfoloji əlaməti kimi, eləcə də qırpaq qrupu türk dillərində tam, oğuz qrupu türk dillərində isə yarımçıq şəkildə gələcək zaman şəkilçisi kimi çıxış edir (bilirmən – bilirəm, yazarnuz – yazamız (yazarıq, yazares), vererbiz – bereriz, barğayman – vararam (gələrəm)).

Bir subyektin təkidi ilə digər bir subyektin hər hansı işi, hərəkəti məcburən icra etməli olduğu icbar növ feillər -dır, -tır, -tur, -dür, -t, -ut morfoloji göstəricilərinin söz kökünə əlavə edilməsi ilə yaranıb: sındır, eşittür, öldür, baqtur, döndür, söndür, qarışdır, yedür, dirət, uyıt, arıt, bənzət, qorqut və s.

Müəllif yazır ki, əgər gəlmək, olmaq, baxmaq kimi feilləri təsirli etmək istəyiriksə, onda təsirli feil mənası zəmməli d və r vasitəsilə alınır – bunlar keçmiş zamanın əlamətindən əvvəl söz kökünün son hərfliyinə artırılır. Məsələn: kəldürdi (gətirdi), qaldurdu, baqdurdu (baxdırdı). Əgər keçmiş zaman əlaməti d – dan əvvəl zəif hərf gəlersə, onda icbar növü bildirən d hərfi t –yə çevrilir. Məsələn: tomadı (donunu qaldırdı) - tomattı (donunu qaldırdı), yaladı - yalattı, uyıdı (yatdı) - uyəttə (yatdırdı), bitidi (yazdı) - bititti (yazdırdı), yıldı (isindi) - yıldıttı (qızıqırdı). Bəzən xüsusi hallarda icbar növün əlaməti kimi zəmməli ğ və r və ya ğ və z işlənir, ancaq əsas əlamət –dür, -dur şəkilçisidir. Məsələn: yat-yatğız (yadır, yatızdır), toy (doğ) -toyğız (doğur, doğuzdur), oyan - oyanğız (oyat, oyandır), dur - durğuz (dayandır, durğuz), əm - əmğiz (əməzdir) və s.

Lüğətdə qayıdış-icbar növ feillər də fərqləndirilib. Məsələn: barağsar (getməlidir), barağsadı (getməli idi), gələgsədi ( gəlməli idi), gələgsər (gəlməlidir) və s.

**Feilin zamanları.** Lüğətdə feilin zamanları haqqında da ətraflı məlumat verilmişdir. Keçmiş zaman məzmunu feilin kökünə -dı<sup>4</sup> şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir. Nümunə: gəldi, aldı, bardı, atlandı, açdı. Bu nümunələrin kök morfemi olan “gəl, al, bar, atlan, aç” feilləri şəkilçisiz formada işlənərək feilin əmr şəklini yaratmışdır. Keçmiş zaman məzmunlu feilə gələcək zaman şəkilçisi əlavə etdikdə də yenə iş, hadisə mənaca keçmiş zamanda icra edilmiş olur: gəlür erdi (gələrdi), barur erdi (gedərdi), alur erdi (alardı). Feil kökünün son hərfinin keçmiş zamanda kəsre ilə tələffüz edilməsi hərəkətin tez, sürətlə icra olunmasını göstərir. Məsələn: gəldi (o tez gəldi deməkdir), bardı (o tez getdi deməkdir), qazdı (o səylə, tələsik qazdı deməkdir), sözlədi (o qızğın danışdı deməkdir). Lüğətdə bəzi feillərin -lar<sup>2</sup> kəmiyyət göstəricisi qəbul edərək işləndiyini görürük: urışdılar, savaşıdılar, sözləşdilər və s. Nümunələrdə qarşılıq növün əlaməti də diqqətdən yayınmır.

Gələcək zamanın yaranmasında isə feil kökünə ğ, əlif (a,ə) və y artırılır, lakin bəzən ğ üç nöqtəli k –yə keçir, çünki bu son iki səs məxrəcinə görə bir-birinə yaxındır. Beləliklə, gələcək zamanın əlaməti olan şəkilçi –ğay//qay şəklində tələffüz olunur. Məsələn: qondı (düşdü) – qonğay (düşəcək), köçti (köçdü) – köçqay (köçəcək), gəldi – gəlğay (gələcək), bardı (getdi) – barğay (gedəcək), köçkəhmən (köçəcəyəm), köçğaysən (köçəcəksən), qonkəhmən (düşəcəyəm). Bu halda köç və qon köçmək və qonmaq feillərinin kökü olaraq heç bir şəkilçi qəbul etmədən həmin feillərin əmrini bildirir, ona əlavə olunanlar isə gələcək zamanı bildirir. Bəzən köçğay, qonğay kimi sözlərdə y atılır və köçğa (həməzə), qonğa (həməzə) deyirlər. Bəzən feil kökünə əmr formasından sonra gələcək zaman şəkilçisi kimi -ər<sup>2</sup> şəkilçisi əlavə edilmişdir. Məsələn: qonar (düşər), qonarmən (düşərəm), qonarsən (düşərsən). Lüğətdə gələcək zamanın fərqli formada işlənməsi ilə də rastlaşırıq. Atımnı ardurğımən (atımı yoraram). Burada feil kökü ar (yormağ), -dur icbar növün əlaməti, ğı gələcək zamanın ifadəçisi, mən I şəxs əvəzliyidir.

İndiki zamanın yaranmasında isə feil kökünə r əlavə olunmuş və ondan əvvəl fəthə gəlmişdir (–ır<sup>2</sup>). Məsələn: gəlir, barır (gedir), alır, satır və s.

**Əmr forması.** Lüğətdə feilin əmr şəkli haqqında da məlumat verilib. Qeyd edilir ki, əmr şəkli sadə feil kökləri ilə yaranır, bəzən isə söz kökünü gücləndirmək və nitqi gözəlləşdirmək üçün ğıl//gil şəkilçisi əlavə olunur. Feil kökü gah keçmiş, gah gələcək zamanların, gah məsdərin, gah əmr şəklinin, gah da inkarlığın göstəriciləri ilə müəyyən şəkllə düşə bilər. Nümunələrdən görünür ki, –ğıl şəkilçisi əsasən əmr şəklinin ikinci şəxsinin təkinə artırılır. Məsələn: gəlgil (gəl), barğıl (get), alğıl (al), birgil (ver). Əmr şəklinin inkar formasına gəlincə, feilin sonuna m və əlif (a,ə) əlavə edilmişdir: gəlgil – gəlməgil, barğıl – barmağıl, alğıl – almağıl, birgil – birməgil. Əmr şəklinin ikinci şəxsinin sonuna zəmməli s və n artıraraq üçüncü şəxs forması yaradılıb: Əmiri qoyğıl yatsun və ya qoyğıl gəlsün. III şəxsin təkinin inkar forması barmasun, gəlməsün və s. kimi işlənib.

Addan feilin əmr formasını düzəltmək məqsədilə söz sonuna l və əlif (a,ə) artırılıb. Məsələn: iş – işləğil və ya işlə, qab – qablağıl və ya qabla (qın, qab), yuk – yuklakıl və ya yukla (yüklə). İnkarlıq şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçilərinin işləndiyi tərkiblərə də lüğətdə rast gəlinir: gələ bilməsmən və ya kəlməgə çidəməsmən (gələ bilmərəm); bara bilməsmən və ya barmağa çidəməsmən (gedə bilmərəm).

Bəzən də feil kökünün son hərfi tam səslə fəthə qəbul edir, bunun ardınca inkarlıq hissəciyi gəlir – bu, bütövlükdə həmin mənənin, hərəkətin qeyri – mümkünlüyünü, imkansız olduğunu göstərir. Məsələn: açamadım (aça bilmədim); gələmədim (gələ bilmədim); baramadım (gedə bilmədim).

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında isə –ma<sup>2</sup> şəkilçisindəki a samiti düşmüş, –ar<sup>2</sup> gələcək zaman göstəricisindəki r samiti s samitinə keçmişdir. Məsələn: gəlməs (gəlməz); barmas (getməz).

Qəti gələcək zamanın inkar forması isə fərqli şəkildə işlənmiş, məsdəri xatırlatmışdır. Məsələn: gələməgi (gəlməyəcək); baramağı (getməyəcək). Türkünstanlılarda (türkmənlər) isə əsasən belə işlənmişdir: kəliür erməs (gəlməz); barur erməs (getməz); qılır erməs (etməz).

**Feilin şəxssiz formaları.** Lüğətdə feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formaları haqqında da məlumat verilib. Feili sifət feil kökünə –ğan, –gən, –kan, –kən şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə düzəlmişdir. Məsələn: ağlağan (çıxan – günəşin çıxması, yüksələn, ağ sözü isə uca mənəsinədir), engən (enən), barğan (gedən), uğan (qüdrətli), gülgən (gülən) və s. Bəzən feili sifətin yaranmasında –ğli, –gli şəkilçisi də iştirak etmişdir. Məsələn: yarıtığlı (yaradan), barığlı (gedən), gəligli (gələn), güligli (gülən) və s.

Əgər feil kökünün son hərfini məlum feili sifətin əlamətindən əvvəl təmsəslə fəthə ilə təchiz etsək, və ya hətta bu fəthədən əlif yaratsaq, bu həmin formanın güclənməsinə xidmət edəcəkdir. Məsələn: Alağan (yəni çoxlu, tez-tez alan), birəgən (yəni çoxlu, tez-tez verən), güləgən (yəni çoxlu, tez-tez gülən).

Məsdər isə feil kökünə –maq<sup>2</sup>//–məg<sup>2</sup> şəkilçilərinə birinin artırılması ilə yaranmışdır. İlk samiti q ilə başlayan feillər məsdərdə q sonluğu, g samiti ilə başlayan feillər isə g sonluqlu məsdər şəkilçisi qəbul etmişdir. Məsələn: qılmaq, qatmaq (qarışdırmaq), barmaq ( getmək), qorqmaq, götürməg (aparmaq), geçməg, gülməg, görməg və s.

Lüğətdə göstərilir ki, kufəliyənin fikrinə ərəb dilində məsdər ancaq feildən düzəlir, bəsrəliyənin fikrinə feil məsdərdən yaranır, türk dilində məsdərlərin bir hissəsi feillərdən, bir qismi isə adlardan düzəlir. Adlardan düzələn feillər sükunlu l qəbul etdikdən sonra məsdər göstəricisi qəbul edir. Bu şəkilçi adlara qoşularaq feil yaradır, sonra məsdər əlaməti qəbul edir: sağalmaq (sağa getmək), solalmaq (sola getmək), yıpar (müşk, ətir) – yıparılmaq (ətirlənmək, ətir sürtmək), qonaq (qonaq, mehman) – qonuşmaq (qonaq etmək, qonaqlamaq) və s. Lüğətdə bəzən məsdər göstəricisinin heç bir şəkilçi olmadan da feil kökünə əlavə olduğunu görürük: bitmək (yazma), asığılmaq (əldə etmək), alqış (alqışlama), qarğış (qarğama), dartmaq (tərəzidə çəkmək), qurıtmaq (ziyana düşmək), ulışmaq (ölçmək), arınlamaq (hədiyyə vermək), uruncuqlamaq (borc götürmək), satmaq, üzükləmək (atı nallamaq), əyərlemək (atı yəhərlemək), yuğanlamaq (atı yüyənləmək), unləmək (çağırmaq), qonutlamaq (qonaqlamaq).

**N tica.**  mumilikd , l g tin morfoloji quruluşunu t dqi edərkən müasir türk dillərindən fərqlənəcək məlumatlara demək olar ki, rast gəlmirik v  l g td  göstərilən sözlərin əksəriyyətinin müasir Azərbaycan ədəbi dilində və ayrı-ayrı dialektlərində olduğu kimi işl ndiyini görürük.

** d biyyat:**

1. Hacıyev T. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn M h nna. Hilyətül – insan və həlbətül – lisan. Bakı: Kitab al mi, 2008. 160 s.

**AZERBAIJAN EDEBİYATINDA MUHAMMED TAGHİ SİDĞİ’NİN GAZETECİLİK  
FAALİYETİ**

**THE PUBLICISTICS WORKS OF THE AZERBAIJANI EDUCATIONALIST  
MOHAMMAD TAGHI SIDKI**

Könül BAHIROVA

*Öğr. Gör. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi  
Muhammed Fuzuli adına Elyazmaları Enstitüsü  
Azerbaycan  
bagirova.konul@yahoo.com*

**Özet**

Azerbaycan yazarları, şairleri, edebiyat araştırmacıları bilim ve edebiyat tarihi alanında çok zengin bir miras bırakmışlar ve öyle bir hazine oluşturmuşlar ki, günümüzde bile bu hazine kendi güncelliğini korumaktadır. Azerbaycan medeniyeti, bilimi, eğitimi tarihinde önemli bir yere sahip olan, düşünürlerimizden biri de hayatını toplumun aydınlanmasına ve edebi sanata adanmış, “Ancümen-i Şuara” edebiyat meclisinin üyelerinden olan Muhammed Tağı Sıdki’dir. M.T.Sıdki’nin hayatı ve zengin yaratıcılık mirası her zaman ilgi odağı olmuş, bilim adamlarının çeşitli yönlerde araştırma konusuna dönüşmüş ve onun meydana getirdiği eserler araştırmalardan uzak kalmamıştır. Geçen yüzyılın büyük şahsiyetleri Hüseyin Cavid, Celil Memmedguluzade, Aligulu Gamküsar, Aziz Şerif ve diğerleri, zamanımızın bilim adamları İsa Habibbayli, Asker Kadimov, Hüseyin Haşimli, Aziz Mirahmedov, Feyzulla Gasımzade, Yavuz Ahundlu, Yaver Eyvazov ve diğerleri Sıdki’nin monografileri ve ilmi eserleri, edebî mirasıyla ilgili araştırmalar yapmış, onun edebi sanatının yüksek değerini ortaya koymuşlar. M.T.Sıdki’nin elyazmaları ve kendi autograf yazılarının gerek edebiyatımız gerekse tarihimiz için değerli kaynaklar olduğunu belirtmek gerekir. Zengin bilgilerin, edebiyatımızla ilgili yeni olguların ve farklı yaklaşımların konusu olan bu materyallerin her biri M.T.Sıdki’nin edebi kişiliğini yeni bir boyutta canlandırıyor ve bize edebiyatımızın, kültür ve eğitim tarihimizin belirli dönemleri ile ilgili daha detaylı bilgiler aktarıyor.

**Anahtar sözcükler:** *Azerbaycan, Muhammed Tağı Sıdqi, eğitim, yazar, Üsul-i cedid.*

**Abstract**

The large and voluminous collection of autograph manuscripts of Muhammad Taghi Sıdki, who made important contributions to the development of the enlightenment movement in Azerbaijan, was a writer, pedagogue, and founder of the “Akhtar” and “Tarbiya” schools, is one of the invaluable examples for researchers. These documents are divided into different titles under 250 storage units and are preserved in the treasury of the Institute of Manuscripts. These sources, which are valuable in terms of studying a number of processes that took place at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, have always been the focus of researchers. Among these materials, there are a number of articles promoting the poet’s thinking, scientific, educational, and enlightened ideas. M. T. Sıdki’s educationist-publicist activity was regularly reflected in the periodical press, and the author also spoke in Tiflis, Tabriz, Istanbul with his articles dedicated to the necessary and actual problems of the 19th century Azerbaijani literature. The publisher, one of the propagandists of the “Usuli-jadid” movement, was also an activist of the new period of Azerbaijani publicist style. Each of his articles entitled “What



is a newspaper or a newspaper?”, “Regret and regret again” reflect the thinker’s public and enlightened ideas and reflect the ugliness of his living environment. The article “Regret and Regret Again” addresses the issue of publishing articles in the press, and at the same time analyzes opinions about the publication of Turkish language materials in certain magazines and newspapers. “What is a newspaper or a newspaper?” In the article entitled, it is mainly talked about the reading of the newspaper in the society, and it is stated that there is a different attitude towards the newspaper readers. In general, it should be noted that these writings, like a number of articles and poems of enlightening content by Mohammad Taghi Sıdkı, have been in the spotlight as the leading topic of the main current problems of the society.

**Keywords:** Azerbaijan, Muhammed Taghi Sıdkı, publicist, education, Usuli-jadid.

## Giriş

M.T.Sıdkı’nın şahsi arşivi Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhammed Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsü’nde muhafaza edilmektedir. Arşiv örnekleri zenginliği ve çeşitliliği ile diğer hazinelerden farklıdır. İki yüz elli depolama biriminden oluşan yedi numaralı arşivdek - M.T.Sıdkı’nın el yazmaları (şiir ve nesir çalışmaları), M.T.Sıdkı’nın mektupları, ona yazılan mektuplar, kişisel belgeleri, ticari faaliyetlerine ilişkin belgeler, yazarla ilgili farklı içerikli materyaller, tanımlayıcı belgeler, aile belgeleri, arşive dahil olan diğer belgeler, metbu materyaller bulunmaktadır. Yazarın arşivinin değeri, buradaki kaynakların çoğunun imzalı olmasıdır. Şairin arşivinde birçok belgenin bir klasörde, bir depoda toplandığı da görülmektedir. M.T.Sıdkı’nın aydın fikir ve düşüncelerinden bahsederken “Çocuklara ait öğütler” [Sidqi, fon 7, s.n.168], “Nahçıvan şeker okulundan davet mektubu” [Sidqi, fon 7, s.n. 169], “Öğrenciler için derlenmiş şiir kitapları (Azerice ve Farsça)” [Sidqi, fon 7, s.n. 171] arşivinde yer almaktadır. “Öğrenci görgü kuralları” [Sidqi, fon 7, s.n. 172], “Öğrencilerin ders programı ve notları” [Sidqi, fon 7, s.n. 179] ve daha birçok el yazması belgelere örnek olarak gösterilebilir. Sıdkı’nın eğitim ve öğretimdeki faaliyeti, bu işe olan bağlılığı bu belgeler ışığında öğrenilir.

“1892’de Rus ve Avrupa kültürüne açık ve derin sempati duyan M.T.Sıdkı, Hüseyin Sultan Kengerlinski ile birlikte Ordubad’da “Ahtar” adında yeni bir usul okulu açtı. Şeriat konusunun yanı sıra ana dil, aritmetik ve coğrafya derslerinin de ana dilinde yapıldığı bu okulda etkili okul çalışmalarının daha da sevdirilmesini sağlamıştır. “Ahtar” okulunun öğrencisi M.S.Ordubadi, bu eğitim kurumunu “gelecek için usul-i cedid öğretmenleri hzırlayan” ciddi bir eğitim kurumu”

olarak nitelendirmiştir [ Sidqi, 2004, s.6]. M.T.Sıdkı’nın pedagojik faaliyetleri sırasında ana dilli okullarımızın açılması ve Rusça’nın ayrı bir yabancı dil olarak öğretilmesi için ciddi çaba sarf ettiği, birçok alanda faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Edebî dilimize ve tarihimize bağlı olan vatansever şair, ilim ve irfan adamı, dilimizin bekçisi olarak mücadele etmiştir. Genel olarak belirtmek gerekir ki, Muhammed Tağı Sıdkı’nın eğitici içerikli makale ve şiirlerinin yanı sıra, onun pedagojik etkinliğini yansıtan yazılar, toplumun temel güncel sorunlarını ele alması bakımından gündemde olmuştur. M.T.Sıdkı’nın zengin kişisel arşivinde aydınlatıcı fikirlerin bulunduğu yazılardan biri “İfadey-i maram” başlıklı küçük hacimli, derin içerikli bir yazıdır. 2004 yılında aynı isimle bir makale yayınlandı. Araştırma sırasında M.T.Sıdkı’nın arşivinde aynı isimde ve benzer bir konuda başka bir makale olduğu öğrenilmiştir. El yazmasında yazar makaleyi şu cümlelerle başlar:

“Çe müddetdir ki, ehali-yi İslam arasında teğyir-i elifba üçün danışıklar və müzakireler olunur ve gahi gazetelerde ve bir para kitabçalarda elifba bahsine dair bendler ve makaleler yazılmaktadır. Və hətta bəzi maarifşünas şahıslardan ve elifbamızın üyubatına vakıf olan kimselerden taze elifba tertibinde mübaşiret ve serf-i ovgat edibdir” [Sidqi, fon 7, s.n 13].

El yazmasının basılan nüshasındaki diğer nüshası ise şu cümlelerle başlamaktadır:

“Üsul-i cedid üzrə açılan mekteblerimizde kütübi tedarisiyyeye nihayet derecede ihtiyacımız olduğu için 1894 yılında Nahçıvan şehrinde güşad olunan “Mekteb-i Terbiye”nin öğrencilerinin birinci

*sinfinin ikinci şubesine bir yıl müddetinde haftada iki kere imla tarikiyle yazdırdığım ahlaka dair dersleri toplayıp bir risale şeklinde cem etdim ve bu risalenin mündericatu ebney-i milletin, hususen terbiye ve tahsile alışan balaların nehzib-i ahlak ve tenviri-efkarına müavinnet ededecek umuduyla “Nümuney-i ahlak” namı ile mövsüm kıldım” [Sidqi, 2004, s.64].*

M.T.Sıdkı'nın derin düşünceleri, halkına ve diline olan bağlılığı, bilim ve eğitim alanındaki çabaları, hacmi küçük ve içerikle dolu olan yazısında bir kez daha kendini göstermektedir. *“Bir tazə elifbaya möhtac olduğumuzu heç bir vəchlə inkâr etmək olmaz ve mühtac olduğumuz elifba da gerek öyle bir elifba olsun ki, hem öz dilimize dair olan kelimeleri ve hem özgə milletlerden dilimize ve edebiyatımıza karışıp müstemel olan sözləri yazıb ve oxumaq mümkün olsun” [Sidqi, fon 7, s.n. 13].* Sıdkı düşüncelerinin devamında bu ifadelerin yüz elli yıl sonra akıbetinin ne olacağına dair değerlendirmelerini yapıyor ve bu doğrultuda bazı görüşlerini dile getirir. Sıdkı, Türkçe ve Arapçada olan bazı harflerin Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı olup olmadığı ve telaffuzları hakkında da yorum yapıyor ve yazısını böyle sonuçlandırıyor: *“Alfabemiz milletin nazarında kabul görürse ve bu hizmet milletin hayrına kabul edilirse, kendimi son derece mutlu ve şanslı sayacağım” [Sidqi, fon 7, s.n. 13].*

Aydınlatıcı eserleriyle Azerbaycan edebiyatı tarihinde önemli rol oynayan yazarın çok yönlü yaratıcı örneklerini edebiyat tarihçileri ve araştırmacılar tarafından büyük beğeni toplaması tesadüf değildir. Şairin arşiv belgelerinin incelenmesi sırasında M.T.Sıdkı'nın Azerbaycan'ın eğitimci-realist (maarifci-realist) edebiyatında edebi gazeteciliğin oluşmasında müstesna hizmetleri olduğu görüşünü bir kez daha teyit etmektedir. M. T. Sıdkı'nın “Teessüf ve yine teessüf” isimli yazısı, başında küçük bir mektupla Kaspi gazetesinin yazı işleri adresine gönderildi. Yazar, yazının gazetede yayımlanması için kurucu-editörlere çağrıda bulunuyor ve bazı hususları şöyle açıklar: *“Müdüri-i Muhterem Muhammed Ağa Bey hazretleri! Rusça bilgin ve aşinalığım olmadığı için bu yazıda yazılan yazının içeriği ile ilgili olarak “Kaspi” bürosuna ayrı bir yazı gönderemedim. Bu birkaç satıra derginizde yer vermeniz sizden özel bir ricadır [Sidqi, fon 7, s.n.12].* M.T.Sıdkı'nın arşivinde bulunan “Tohfey-i benat” adlı mensur eserle aynı defterde bulunan makale 2004 yılında yayınlanmıştır. Makalenin başlığından da anlaşılacağı gibi, yazar, makalelerinin yayınlanması, bazı dergi ve gazetelerde Türkçe materyallerin yayınlanması konusundaki görüşlerinden bahsetmektedir. Yazar, aynı anda faaliyet gösteren yayın evlerinin, metbu kurumların çalışma düzeyinin ve ayrı ayrı yazarların yazılarına aynı yaklaşımda bulunmadıklarını belirtmeye çalışır ve şöyle yazıyor:

*“Bundan sonra ne “Kaspi”de, ne de “Şark-i Rus'ta” melal çıkararak, küdureti arttıran yazılar yayınlanmasın. Komşularımızın yaptıklarından ders çıkaralım. “Kaspi” ve “Şark-i Rus” gazetelerinde çıkan yazılar başta olmak üzere gazete yazıp okuyan diğer milletlerden utanalım, dostlarımızı mahzun ve düşmanlarımızı memnun etmeyelim. Tainki biganeler bize gülmesin, yazarlar da size iftira atmasın ve sana istehzada bulunmasınlar” [Sidqi, 2004, s.177-178].*

Makalede, M.T.Sıdkı'nın “Kaspi” gazetesine hitaben yazdıkları, yayınevini faaliyetlerine ilişkin görüşleri ortaya kokuyor, yayının çalışma prensibinin hem iyi hem de kötü yönleri vurgulanıyor:

*“Kaç yıldır “Kaspi” gazetesinin yönetiminde canla başla çalıştınız ve qazete Rusça olduğu için İslam alemi hain olarak görmeyenlere, bazı sahte ve yanlışlara devletin diliyle, resmi cevap verdiniz. Müslümanlar aleyhine yazılmış töhmetli haberlere vefamızı ispat edip hükümetin dikkatine sundunuz. Bakü gibi bir şehirde çok sayıda Rus ve Müslüman okulunun kurulması için yapılan çaba ve teşviklerle sizin de ilgilendiğinizi biliyoruz. Açlıkta, depremde, tasisat-i hayriye olsun, cemiyet-i hayriye olsun toplayabildiğiniz kadar çok bağış topladığınızı ve gönderdiğiniz gerçeğini asla unutmayacağız. Şu da biliniyor ki, “Şark-i Rus” gibi Türki dilinde ne kadar dergi, yayınlanırsa da hemkarlık ve hemeşkarlık açısından herkesden artık mutlu ve hoşnut olan sensin, bunu tekrara hacet yoktur” [Sidqi, 2004, s.176].*

M.T.Sıdkı'nın edebi-sanatsal çalışmalarının birçok örneği gibi, eğitici-gazeteci görüşleri içeren şu makale, özel bir değere sahiptir ve şairin toplumzal mevkiyini tam olarak açıklayabilir. Şairin arşivindeki bir diğer yazı ise “Gazete yainki gazete nedir?” başlıklı yazısıdır. Bu makale 2004 yılında

yayınlanmıştır. Makalenin yazarı gazete okumaktan bahsetmekte, gazete okurlarına toplum arasındaki farklı ilişkileri anlatmakta ve onların toplumda belli gruplara ayrıldığını vurgulamaktadır:

*“Bu başkasının kulu, bu uchitel, bu firangimab, bunun inancı bozuk” ve başka gibi ifadelerle düşüncelerini tamamlar. Yazar, toplumun farklı kesimlerinin gazete okumamasının çeşitli sebeplerini sıralıyor, gazetelerin ihmal edilmesini eleştiriyor, bu matbaanın halk tarafından okunabilmesini diliyor. Gazete kelimesinin etimolojisini araştırırken bile şöyle yazar: “Bilinsin ki, Gazet kelimesi gaz kelimesinden mangul ve mazidi-fih ismidir. Yani “Gaz” kelimesine “et” veya “eta” harfi eklenince “Gazet” veya “Gazeta” olmuş, günümüzde ise gazet, gazeta, gazete kelimeleri ile birlikte kullanılmaya başlamıştır”. [Sidqi, 2004, s.166].*

Yazıda anlaşılması zor birçok kelime bulunsa da derin içerikli yazıda yazarın aydınlatıcı görüşleri geniş şekilde ele alınmıştır.

M.T.Sıdkı'nın arşivindeki 2 numaralı arşivde bulunan gazelleri arasında eğitici-öğretici bulguların yer aldığı başka makale de vardır. “Ey benim doğrucu öğrencilerim!” başlıklı yazının okuldaki çocuklarına hitaben yazıldığı anlaşılmaktadır. Yalancılara eleştirildiği ve doğruların anlatıldığı yazıda yazarın beşerî görüşleri, humanist düşünceleri onun genç kuşakı eğitime yöneltmek çabaları, bir eğitimci olarak hizmetleri ile bağdaş kurmaktadır. *“İnsanlığın birinci görevi yalan söylemekten sakınmaktır. Yalana alışamazsınız. Çünkü yalan söylemenin dünyada verdiği zarar ölçülemez. Yalancıyı dilsizlere benzetirler, çünkü dilsizin toplum içinde konuşması yoktur ve yalancının dilsizden hiçbir farkı yoktur çünkü sözünün değeri de yoktur” [Sidqi, fon 2, s.n. 2].* Yalan söylemenin toplumda olumsuz bir özellik olduğu kabul edilse de maalesef bu kötü alışkanlık insanlık tarihinde hiçbir zaman terk edilmemiştir. Bu konuda yazar, nasihatlarını öğrencilerine, talebelerine çeşitli örneklerle aktarmaya çalışır ve bu alışkanlıktan uzak durmalarını öğütler. Dünyada mutlu yaşamak için doğru yaşamayı tavsiye ediyor ve mutluluğun anahtarlarından birinin doğruluk olduğunu belirtiyor: *“Dünyada mutlu ve müreffeh, saygılı olmak için asla yalan söylemeyeceksiniz, yalancı insanların dört yanında dolanmayacaksınız. Çünkü insanı derece-i kemale ve payey-i seadete yetiren sadakat ve doğruluktur” [Sidqi, fon 7, s.n.2].*

### Sonuç

Bilindiği üzere Azerbaycan edebiyatı tarihinde edebi-bilimsel, eğitici-öğretici bilgilerle zengin değerli örnekler bırakan Muhammed Tağı Sıdkı'nın tüm yaratıcılığı çok yönlü ve rengarenktir. Mirasını analiz eden ve inceleyen bilim adamları, araştırmacılar bu hazinede bütün zamanlar için güncel olan yeni olgular ve konularla karşılaşır. Bahsettiğimiz arşiv belgeleri ve yayınlanmış makaleler de bu türdendir. Sonda görkemli, döneminin ünlü eğitimcisi ve bütün zamanların büyük düşünürü olan Muhammed Tağı Sıdkı'nın edebi-bilimsel yaratıcılığı Azerbaycan edebiyatı, kültür ve eğitim tarihinde kendi mevkisini her zaman koruyacaktır.

### Kaynakça

- Mohammad Taghi Sidqi. Eserler.-Bakü: Çağışoğlu, 2004.-280 sayfa.  
Mohammad Taghi Sidqi. Makale. // Muhammed Fuzuli'nin adını taşıyan ANAS Yazma Eserler Enstitüsü. Fon 7, saklama numarası 2.  
Mohammad Taghi Sidqi. Makale. // Muhammed Fuzuli'nin adını taşıyan ANAS Yazma Eserler Enstitüsü. Fon 7, saklama numarası 12.  
Mohammad Taghi Sidqi. Makale. // Muhammed Fuzuli'nin adını taşıyan ANAS Yazma Eserler Enstitüsü. Fon 7, saklama numarası 13.  
Mohammad Taghi Sidqi. Makale. // Muhammed Fuzuli'nin adını taşıyan ANAS Yazma Eserler Enstitüsü. Fon 7, saklama numarası 168.  
Mohammad Taghi Sidqi. Makale. // Muhammed Fuzuli'nin adını taşıyan ANAS Yazma Eserler Enstitüsü. Fon 7, saklama numarası 169.  
Mohammad Taghi Sidqi. Makale. // Muhammed Fuzuli'nin adını taşıyan ANAS Yazma Eserler Enstitüsü. Fon 7, saklama numarası 171.

- Mohammad Taghi Sidqi. Makale. // Muhammed Fuzuli'nin adını taşıyan ANAS Yazma Eserler Enstitüsü. Fon 7, saklama numarası 172.
- Mohammad Taghi Sidqi. Makale. // Muhammed Fuzuli'nin adını taşıyan ANAS Yazma Eserler Enstitüsü. Fon 7, saklama numarası 175.

**ENFORCEMENT OF PERSONAL DATA PROTECTION IN INDONESIA: LAW NO. 27/2022  
REGARDING PERSONAL DATA PROTECTION AS PREVENTIVE EFFORT AGAINST  
DATA THEFT**

Lamgok. H SİLALAHİ  
*University Kristen Indonesia Master of Law Program*  
*Endonezya*  
*gok.silalahi@gmail.com;*

Paramesheila THALÍA  
*University Kristen Indonesia Master of Law Program*  
*Endonezya*

SURURİ  
*University Kristen Indonesia Master of Law Program*  
*sururi.shr@gmail.com*  
*Endonezya*

Maria PATRÍCİA  
*University Kristen Indonesia Master of Law Program*  
*Endonezya*

M. HİDAYAT  
*University Kristen Indonesia Master of Law Program*  
*Endonezya*

**Abstract**

This research focuses on the Indonesian Government's efforts to protect the rights of its citizens to protect personal data, especially in the current digitization era, where Indonesian citizens are increasingly uploading/sharing personal data as a condition for carrying out digital activities such as social media, online shopping, online transportation and online bank activities. There are several cases of personal data theft in Indonesia such as the leaking of 91 million user account personal data on one of the biggest marketplace in Indonesia, namely "Tokopedia" which occurred in May 2020. The research method used in this study is a normative approach by reviewing the relevant statutory provisions. One of the Government's efforts in terms of Personal Data Protection is by enforcing regulations, namely Law Number 27 of 2022 Concerning Personal Data Protection (PDP Law). PDP Law has several weaknesses in addition to its enforcement that considered too late, namely: the socialization of the implementation of the PDP Law which will requires a very long time; the penalties for the offenders are relatively low compared to the impacts; there is no precise regulation and/or rules regarding which agency or institution performs the oversight and enforcement functions in the event of misappropriation of personal data; the knowledge of enforcement officer such the investigators in the countryside area against the latest technology; and the lack guidelines for the implementation. With all its weaknesses, as the enforcement of personal data protection from the government, the PDP Law has become the only and special regulation that expected to protect the personal data of Indonesian citizens. The authors believe that it is necessary to carry out massive socialization of the PDP Law and immediately form an independent institution that can act on the misappropriation of personal data so that the PDP Law can impact personal data theft. In addition, the government needs to establish an implementing regulation or a derivative regulation of the PDP Law for legal certainty.

**Keywords:** Personal Data Protection, law, Indonesia, preventive measure, data theft.

## **Introduction**

Amidst the increasing economic and social needs of citizens, especially in the era of digitalization as of today, there is an increase in digital services that require a digital company to process, obtain and store personal data easily without going through a good verification and or validation. For example: online loans, credit offers by banks or other financing institutions made through phone calls or social applications and online shopping activities either through e-commerce or marketplaces. Based on the survey results of the Indonesian Internet Service Providers Association (APJII), internet users in Indonesia reached 215.63 million people in the 2022-2023 period. This number increased by 2.67% compared to the previous period which was 210.03 million users (Finaka, April 2023). This results in the potential or opportunity for misuse of personal data by other parties getting higher.

Several cases of alleged misuse of personal data, such as the leak of 91 million personal data user accounts on the online shopping application "Tokopedia" which occurred in May 2020, are certainly a reminder to the government and regulators to be able to immediately make special regulations governing acts of misuse of personal data (Franedya, 07 May, 202).

On October 17, 2022, Indonesia enacted a special law aimed at regulating and guaranteeing the protection of the rights of data owners as Law Number 27 of 2022 on Personal Data Protection ("PDP Law"), where previously the rules governing the protection of personal data were scattered in several laws and regulations such as Law Number 10 of 1998 on Banking, Law Number 11 of 2008 as amended by Law Number 19 of 2016 on Electronic Information and Transactions, Law Number 36 of 1999 on Telecommunications and Law Number 8 of 1999 on Consumer Protection, Law Number 36 of 2009 on Health and other laws and regulations.

## **PDP Law**

The PDP Law is expected to be a regulation that can guarantee the protection of the rights of data owners. Prior to the existence of a special law related to personal data protection, namely PDP Law, regulations on the protection of citizens' personal data were spread in various general regulations that did not specifically regulate personal data protection, including: Law Number 10 of 1998 concerning Banking, Law Number 11 of 2008 as amended by Law Number 19 of 2016 concerning Electronic Information and Transactions, Law Number 36 of 1999 concerning Telecommunications and Law Number 8 of 1999 concerning Consumer Protection, Law Number 36 of 2009 concerning Health and other laws and regulations. The dissemination of these rules will result in the implementation of regulations related to personal data protection being not optimal or in other words the scattered rules will not create legal certainty for citizens.

## **Weaknesses of the PDP Law**

The authors argues that there are several weaknesses in the PDP Law, including in terms of its implementation, which still requires massive socialization so that it takes a short time both to the public and law enforcers as well as related state/private agencies/institutions. Another weakness is related to the institution of the personal data protection authority that has the function of enforcing data protection where this institution will be established and responsible to the President (until now the President has not established the institution of the personal data protection authority). This is a weakness because the PDP Law does not regulate the form of the institution in question, whether it is established from existing institutions such as the Ministry, the Police or a completely new institution will be established. The author argues that this institution will be the same as other executive-formed institutions, so there will be potential for favoritism, for example, if the alleged violation of personal data protection is carried out by the executive/executive institution, the independence of the personal data protection authority institution will be doubted.

Another weakness is related to the authority of criminal law enforcement, which has the potential to intersect between Investigators (Police, Prosecutors' Office, Ministry) and Investigators of the

personal data protection authority (if any) formed by the president because the PDP Law does not regulate which Investigators are authorized to carry out law enforcement.

### **Methodology and Data**

This research uses normative legal research methods, also known as doctrinal legal research or library research. The focus of this research is the analysis and interpretation of Indonesian written laws and regulations on personal data protection. Therefore, the research relies heavily on secondary data sources, particularly statutory texts, academic articles, case law and official government documents.

The research process began with a comprehensive review and analysis of the applicable laws and regulations in Indonesia, including the constitution, statutes and secondary laws on personal data protection. The research also included an examination of relevant legal principles, doctrines and jurisprudence in the field of personal data protection. To gather the necessary information, the researcher conducted an extensive literature search using various legal databases, scholarly journals, books and reputable online sources. In addition, relevant court decisions and legal precedents were reviewed to understand the practical application of the law in personal data protection cases.

The data collected was analyzed and synthesized to identify key issues, legal principles, and emerging problems in the field of personal data protection. The review also included a critical assessment of the strengths and weaknesses of the current legal framework, including the PDP Law, and identification of areas for improvement.

Overall, this research utilizes a comprehensive and systematic approach to examine the legal framework for personal data protection and its implementation in Indonesia. The research is based on normative legal research methodology and aims to promote the understanding and development of legal principles and tenets related to privacy protection and personal data security.

### **Discussion**

PDP Law is the Indonesian government's effort to protect the rights of its citizens in facing the challenges of personal data protection in the digital era. However, in its implementation, the PDP Law still has several weaknesses that need to be addressed.

Firstly, adequate socialization of the PDP Law remains a challenge. Public awareness and understanding of their rights in personal data protection need to be enhanced. Effective socialization should be conducted by the government and other stakeholders to ensure that the public understands the importance of protecting their personal data and complying with the provisions of the law. Intensive education and public campaigns are needed to provide broader understanding to the public. Based on data compiled from the Ministry of Information of Indonesia website in July 2012 shows that only about 40 million people in Indonesia have understood to access the internet (Arifin, July 25, 2012). This number is not a large number considering the population in Indonesia is more than 200 million people. The development of information technology that does not touch distant areas and awareness of the importance of information technology education is the reason that there are still few Indonesians who understand the internet.

Secondly, there is a lack of requirements regarding the institution or authority responsible for overseeing and enforcing the law regarding personal data misuse. This lack of clarity results in uncertainty in handling cases of personal data cracks. There is a need for clarity on the institution or authority that has a strong supervisory and enforcement role in protecting personal data.

Thirdly, the understanding and knowledge of law enforcement officers regarding technology issues and personal data protection need to be improved. The evolving digital era requires law enforcement officers who understand technology issues and can address the challenges in handling cases of personal data breaches. Ongoing training and education should be provided to law enforcement officers to enhance their understanding in this area.

To address these weaknesses, several steps can be taken. Firstly, massive socialization of the PDP Law needs to be conducted to reach the public. The government should involve various stakeholders, including educational institutions, community organizations, and the private sector, to disseminate information about the rights and obligations in personal data protection.

Secondly, the government needs to promptly establish an independent institution with the authority and expertise to oversee and enforce the law regarding personal data misuse. This institution will be responsible for handling cases of personal data breaches and providing effective protection for citizens.

Thirdly, efforts should be made to enhance the understanding of law enforcement officers regarding technology issues and personal data protection. Specialized training and education should be provided to them to improve their knowledge and capabilities in addressing personal data breaches.

By addressing these issues and implementing the necessary measures, the Indonesian government can strengthen the protection of personal data and ensure that the PDP Law effectively safeguards the rights of its citizens.

### **Conclusion**

In conclusion, the Indonesian government's efforts to protect the rights of its citizens in the context of personal data protection, as reflected in the enactment of Law Number 27 of 2022 on Personal Data Protection (PDP Law), are commendable. However, there are still important aspects that need to be addressed to ensure effective implementation and enhance the protection of personal data.

Firstly, there is a pressing need for comprehensive and widespread socialization of the PDP Law. Public awareness and understanding regarding personal data protection rights should be significantly increased. This can be achieved through educational campaigns, public seminars, and collaboration with various stakeholders to disseminate information about the law and its implications.

Secondly, clear provisions and guidelines must be established regarding the responsible institution or authority for monitoring and enforcing the law. An independent and competent body should be designated to handle cases of personal data misuse effectively and efficiently, ensuring the proper enforcement of the PDP Law.

Thirdly, continuous training and education programs should be provided to law enforcement officers to enhance their knowledge and understanding of technology-related issues and personal data protection. This will enable them to effectively investigate and handle cases involving personal data breaches, keeping up with the ever-evolving technological landscape.

Moreover, it is crucial for the Indonesian government to prioritize and allocate sufficient resources to support the implementation and enforcement of the PDP Law. Adequate funding, infrastructure, and personnel are necessary to establish a robust framework for personal data protection and ensure its successful implementation.

Overall, while the PDP Law represents a significant step towards safeguarding the personal data of Indonesian citizens, further efforts are required to address the existing challenges and weaknesses. By enhancing socialization, establishing a clear oversight mechanism, providing specialized training, and allocating necessary resources, the government can strengthen the protection of personal data and foster a safe digital environment for its citizens.

Considering these conclusions, it is recommended that the Indonesian government take prompt action to address the identified issues and work towards continual improvement in personal data protection, ensuring the effective implementation of the PDP Law and enhancing the overall privacy and security of personal data in the digital era.



## Reference

The following is a list of literature references related to the topic of personal data protection in Indonesia:

- Mulyana, D. (2019). *Personal Data Protection in Indonesia: Challenges and Opportunities*. Journal of Indonesian Legal Studies, 4(1), 33-47.
- Siregar, R. (2020). *Implementation of Personal Data Protection in the Digital Era: A Case Study of Indonesia*. Journal of Southeast Asian Human Rights, 4(1), 87-104.
- Utami, N. (2018). *Data Protection and Privacy in Indonesia: A Comparative Study*. Australian Journal of Asian Law, 19(1), 1-18.
- Handayani, I., & Chien, C. (2021). *The Right to be Forgotten in Indonesia: A Legal Perspective*. Asia Pacific Law Review, 29(1), 99-124.
- Wahyuningtyas, R., & Marwan, M. (2022). *Cybersecurity and Personal Data Protection in Indonesia: Current Developments and Challenges*. Journal of Information Privacy and Security, 18(1), 38-52.
- Yuliana, I., & Setiawan, I. (2019). *Personal Data Protection in Indonesia: Current Legal Framework and Challenges*. Indonesian Journal of International Law, 17(3), 301-316.
- Tegar, I., & Kurniawati, T. (2020). *Personal Data Protection Law in Indonesia: An Analysis of the New Data Protection Law*. Journal of Indonesian Legal Studies, 5(2), 109-128.
- Rahayu, R., & Nugroho, B. (2018). *The Protection of Personal Data in the Indonesian Electronic System: An Analysis of the Legal Framework*. Journal of Communication Law and Media Studies, 2(1), 24-39.
- Husen, H., & Susanto, E. (2021). *The Role of Government Regulation in Protecting Personal Data in Indonesia*. International Journal of Law, Government and Communication, 2(2), 74-86.
- Pratama, A., & Agustina, E. (2019). *Personal Data Protection in Indonesian E-Commerce: Legal Perspective*. Journal of E-Commerce Legal Issues, 10(2), 31-46.
- P.S. Lokhande and B.B. Meshram, *Digital Forensics Analysis for Data Theft*, The International Journal of Forensic Computer Science, 2015.
- Razieh Nokhbeh Zaeem, *Personal Data Early Warning System: Machine Learning Models Extract Identity Theft and Fraud Trends from News*, UTCID Report #21-04 University of Texas in Austin, 2021.
- CNBC INDONESIA, *Cerita Lengkap Bocornya 91 Juta Data Akun Tokopedia*, 04 May 2020.  
<https://www.cnbcindonesia.com/tech/20200504063854-37-155936/cerita-lengkap-bocornya-91-juta-data-akun-tokopedia>.
- Okezone, *Baru 20% Penduduk Indonesia yang melek Internet*, 25 Juli 2012.  
<https://techno.okezone.com/read/2012/07/25/55/668127/baru-20-penduduk-indonesia-yang-melek-internet>.

## ARGOS OF CARPET WEAVING WOMEN IN THE MEHRBAN DIALECT OF SOUTHERN AZERBAIJAN

Leyla Amin SHAREY  
Dr., Tabriz university  
Iran  
leilaamin60@gmail.com

### Abstract

Language is a complex system as a means of communication and understanding between people, and it is realized through sounds, words and sentences. ARGO is a special language used by members of a social class, a professional group or a society, created by giving new meanings to the words of the common language or by adding new words and idioms. Argo or secret language occurs within every language, and almost every class and group within a language may have its own secret language. In this article, the origin, causes and structure of the secret language created by carpet weaving women among themselves is investigated in the article "Argos of carpet weaving women in Mehrban dialect of South Azerbaijan". The name of this hidden language is called Alfur Bölfur language. The basis of this language is the Azerbaijani literary language, and the construction of sentences is based on the rules of this language. The suffix -lfir (-lfir/-lfur/lfir/-lfür) is added to the end or middle of words and the law of harmony is expected in the words.

**Keywords:** Argo, secret language, carpet weaving, alfir bölfur, -lfir suffix.

### Kirish

O'rta Osiyodagi ziroatchilik madaniyati tarixi va rivojlanish jarayonlari tarixi fanda doimo dolzarb muammolardan biri hisoblangan. Ma'lumki, dehqonchilik Buxoro vohasi o'zbek va tojiklarining qadimgi mashg'ulotlaridan biri bo'lib, vohada asrlar davomida xalq tajribasi asosida o'ziga xos dehqonchilik an'ana va marosimi shakllangan.

XIX asrning oxiri - XX asr boshida Buxoro voha aholisining an'anaviy taomlari va ular bilan bog'liq bo'lgan e'tiqod va udumlar tadqiqi shundan guvohlik beradiki, xalq pazandachiligida nabotot ya'ni donli ziroatlardan tayyorlanadigan taomlar asosiy o'rinni tutgan. Donli taomlar, asosan, bug'doy, arpa, suli, oq jo'xori, gurunch kabi boshhoqli ekinlarning va dukkakli o'simliklar - tariq, no'xat, mosh, loviyaning yormasi, uni yoki tuyilgan donlaridan tayyorlangan. Un va yormalar suv tegirmonlar, hayvon (asosan eshak) kuchi bilan harakatga keltiriladigan mahalliy tegirmon - xaros, kash-kash hamda qo'l tegirmon - yorg'uchoq yoki yormatoshlarda tortilgan. (Гулямов Я, 1957, С.127; Сухарева О.А, 1966, С.208-210; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И, 1981,С.105; Шаниязов К.Ш, 1972, С.97).

Organilayotgan davrda jo'xori yormasidan tayyorlangan "go'ja", "jo'xori palov", "jo'xori shovla" taomlari voha o'zbek va tojiklari kundalik iste'molidan keng o'rin olgan. Xususan, oq jo'xori yormasidan pishirilgan "go'ja" taomi kambag'alning kundalik yemishi bo'lgan. Bu taom voha o'zbeklarida "go'ja oshi", tojiklarda esa "kashk"\* deb atalgan. Uni tayyorlash uchun oq jo'xori doni so'tasidan ajratib olingan va ma'lum vaqt suvda ivitilib qo'yilgan. Keyin esa o'g'irda asta-sekin yanchilgan. Yanchilgan jo'xori qovuzidan ajratilishi uchun 3 marta sovuq suvda yuvib, shirasi olib qo'yilgan. Qozonga suv solib jo'xori

---

\* Кашк – жўхори дони туйилмай пиширилган ва қатик билан истеъмол қилинган таом. Қаранг: - Айни С. Куллиёт. Чилди 12. Душанбе. 1976.саҳ. 154; Махмудов Н., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро.Душанбе, “Дониш”. 1989. Саҳ.124.

qaynatilgan, lo'ppak-lo'ppak bo'lib pishgandan so'ng olib qo'yilgan shira ham solingan. Tayyor bo'lgan jo'xori go'ja sal sovutib, sut, qatiq, qurtava (toj. qurutoba) solib ichilgan. Shundan kelib, chiqib bu taom, sutli go'ja, qatiqli go'ja, qurtava solingani esa achitma go'ja nomlari bilan yuritilgan.

Olot, Qorako'l, Vobkent tumanlarida go'ja oshiga sholg'om, savzi solib, Jondor, Romitan tumanlarida esa taom tayyor bo'lgandan so'ng sut bilan iste'mol qilingan. Kogon tumani qishloqlarida yashovchi o'zbeklar mahalliy shevalarida bu taomni "ko'cha", qurtava solinganini esa "achitma ko'cha" deb ataganlar. "Achitma ko'cha" yoki "achitqi go'ja" (*Этнографические очерки...1969, С.69*) vohada yoz faslida chanqoqni bostirish uchun maxsus tayyorlangan. Buning uchun go'ja pishirilib, qurut ezib, qurtava yoki qatiq qo'shib 2-3 kun achitilgan, keyin xum va ko'zalarga solib dalada ishlaydigan qo'shchilarga olib chiqilgan. Bu taom nafaqat Buxoroda, balki, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand viloyatlarida ham "ko'cha" deb atalganligini elshunos M.Fayzullayeva ham qayd etadi. (*Файзуллаева М, 2010, Б.22.*) N.Mirzayevning yozishicha, Qashqadaryo viloyatida Navro'z bayrami kuni mahalla kishilari tomonidan ko'chada to'planib ovqat tayyorlash odati "ko'cha" deyilgan. Qishloq, mahalla ahli hamjihat bo'lib tayyorlagan bu ovqatni hammalari birgalikda yeyishgan va kosalarni o'sha yerda sindirib ketishgan. (*Мирзаев Н, 1991, Б.50.*)

Etnograf N.P.Lobacheva go'jani marosim taomi sifatida O'rta Osiyoning barcha dehqon xalqi Navro'zda ovqatga ishlatiladigan yetti xil o'tlardan, yoki jo'xoridan pishirilganligini qayd etadi. (*Лобачева Н, 1986, С. 16.*) A.Shishov esa "go'ja oqlangan tariqdan (ayrim hollarda makkajo'xori yoki arpadan) qilingan suyuq bo'tqaday taom bo'lib, qatiq qo'shib ichilgan. Bu taomni qishloqlarda faqat kambag'al aholigina emas, hatto to'q oilalar ham pishirgan", - degan ma'lumotni keltiradi. (*Шишов А, 1910, С.119.*) Demak, go'ja oshi nafaqat oq jo'xoridan, balki arpa va tariqdan ham pishirilgan, ammo jo'xori go'ja xalq iste'molida keng tarqalgan.

#### **Xulosa va tavsiyalar.**

An'anaviy go'ja oshi O'rta Osiyoning dehqonchilik bilan shug'ullangan ko'pgina xalqlari orasida marosimiy taom sifatida tarqalganligi ma'lum. Xususan, qirg'izlarda Navro'z kuni tariqdan maxsus "kocho" (go'ja) pishirib jamoaga tarqatilgan. (*Фюельструп Ф, 2002, С.205.*) Janubiy Qozog'istonning o'troq qozoq dehqonlari ham Navro'z bayramida "Navro'z go'ja (qoz. - na uris koje)" yangi yil yovg'on oshini tayyorlash odatiga amal qilinganligi o'rganilgan. (*Аргынбаев Х., Захарова И.В, 1961, С.97.*)

Bundan tashqari, jo'xori doni xuddi bug'doy, tariq, qo'noq, zig'ir donlariday so'tasidan ajratilib quruq qozonda, qizdirilgan qumda qovurib, qovurmoch (shevada qo'g'irmoch) va bodroq tayyorlab choy bilan ham iste'mol qilingan. Xalqda kambag'allar noni (*Турсунов С., Пардаев Т., Махмадиёрова Н, 2012, Б.114*) deb atalgan zog'ora noni ham oq jo'xori uniga oz miqdorda bug'doy yoki makkajo'xori uni qo'shib tayyorlangan.

Buxoro vohasi aholisining Navro'z ayyomida jamoa bo'lib, shodu-xurramlik bilan tayyorlanadigan an'anaviy "Navro'z go'ja" taomi iste'moli xalqning qadimiy agrar kultlarga e'tiqodidan dalolat beradi.

#### **Adabiyotlar**

АЙНИ С. (1976) Куллиёт. Чилди 12. Душанбе. сах. 154

АРГЫНБАЕВ Х., ЗАХАРОВА И.В. (1961) Экспедиция организивонная в 1958 г. В Южноказахстанскую область. // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Алма-ата. –С.97.

ГУЛЯМОВ Я.(1957) История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент. С.127.

ФАЙЗУЛЛАЕВА М. (2010) Ўзбек таомлари билан боғлиқ анъаналар (Сурхон воҳаси мисолида). Т.: "Янги нашр". -Б.22.

ФИЕЛЬСТРУП Ф.А. (2002). Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. М.: Наука. С.205.

- ЛОБАЧЕВА Н.П. (1986) К истории календарных обрядов у земледельцев Средней Азии. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. М. “Наука”. С.16.
- МАХМУДОВ Н., БЕРДИЕВ Б. (1989) Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. Душанбе, “Дониш”. Саҳ.124.
- МИРЗАЕВ Н.(1991) Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. Т.: Фан. –Б.50.
- СУХАРЕВА О.А. (1966) Бухара XIX - начала XX. Москва. – С.208-210
- ТУРСУНОВ С., ПАРДАЕВ Т., МАХМАДИЁРОВА Н. (2012) Сурхондарё – этнографик макон.Т.: “Академнашр”. -Б.114.
- Этнографические очерки Узбекского сельского населения. М. “Наука”. 1969. С.69.
- ШАНИЯЗОВ К.Ш., ИСМАИЛОВ Х.И. (1981) Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в. Т.: Фан. –С.105
- ШАНИЯЗОВ К.Ш. (1972) О традиционной пище узбеков. // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков.Т. – С.97.
- ШИШОВ А (1910). Таджики. Этнографическое и антропологическое исследование. Часть 1. Этнография, 1910. -С.119.

## “NAVRO'Z GO'JA” BUXORO VOHASINING MAROSIMIY TAOMI

Manzila QURBONOVA

Doç. Dr., Buxoro davlat universiteti tarix fanlari nomzodi

Özbekistan

### Annotatsiya

Maqolada Markaziy Osiyoda keng tarqalgan taomlardan biri bo'lgan Navro'z go'ja, uning tayyorlanishi, hududlarda turlicha nomlanishi, marosimiy xususiyatlari, taom bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar ilmiy va dala ma'lumotlari asosida ilmiy tahlil etilgan.

### Kirish

O'rta Osiyodagi ziroatchilik madaniyati tarixi va rivojlanish jarayonlari tarixi fanda doimo dolzarb muammolardan biri hisoblangan. Ma'lumki, dehqonchilik Buxoro vohasi o'zbek va tojiklarining qadimgi mashg'ulotlaridan biri bo'lib, vohada asrlar davomida xalq tajribasi asosida o'ziga xos dehqonchilik an'ana va marosimi shakllangan.

XIX asrning oxiri - XX asr boshida Buxoro voha aholisining an'anaviy taomlari va ular bilan bog'liq bo'lgan e'tiqod va udumlar tadqiqi shundan guvohlik beradiki, xalq pazandachiligida nabotot ya'ni donli ziroatlardan tayyorlanadigan taomlar asosiy o'rinni tutgan. Donli taomlar, asosan, bug'doy, arpa, suli, oq jo'xori, gurunch kabi boshqali ekinlarning va dukkakli o'simliklar - tariq, no'xat, mosh, loviyaning yormasi, uni yoki tuyilgan donlaridan tayyorlangan. Un va yormalar suv tegirmonlar, hayvon (asosan eshak) kuchi bilan harakatga keltiriladigan mahalliy tegirmon - xaros, kash-kash hamda qo'l tegirmon - yorg'uchoq yoki yormatoshlarda tortilgan. (Гулямов Я, 1957, С.127; Сухарева О.А, 1966, С.208-210; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И, 1981, С.105; Шаниязов К.Ш, 1972, С.97).

O'rganilayotgan davrda jo'xori yormasidan tayyorlangan “go'ja”, “jo'xori palov”, “jo'xori shovla” taomlari voha o'zbek va tojiklari kundalik iste'molidan keng o'rin olgan. Xususan, oq jo'xori yormasidan pishirilgan “go'ja” taomi kambag'alning kundalik yemishi bo'lgan. Bu taom voha o'zbeklarida “go'ja oshi”, tojiklarda esa “kashk”<sup>\*</sup> deb atalgan. Uni tayyorlash uchun oq jo'xori doni so'tasidan ajratib olingan va ma'lum vaqt suvda ivitilib qo'yilgan. Keyin esa o'g'irda asta-sekin yanchilgan. Yanchilgan jo'xori qovuzidan ajratilishi uchun 3 marta sovuq suvda yuvib, shirasi olib qo'yilgan. Qozonga suv solib jo'xori qaynatilgan, lo'ppak-lo'ppak bo'lib pishgandan so'ng olib qo'yilgan shira ham solingan. Tayyor bo'lgan jo'xori go'ja sal sovutib, sut, qatiq, qurtava (toj. qurutoba) solib ichilgan. Shundan kelib, chiqib bu taom, sutli go'ja, qatiqli go'ja, qurtava solingani esa achitma go'ja nomlari bilan yuritilgan.

Olot, Qorako'l, Vobkent tumanlarida go'ja oshiga sholg'om, savzi solib, Jondor, Romitan tumanlarida esa taom tayyor bo'lgandan so'ng sut bilan iste'mol qilingan. Kogon tumani qishloqlarida yashovchi o'zbeklar mahalliy shevalarida bu taomni “ko'cha”, qurtava solinganini esa “achitma ko'cha” deb ataganlar. “Achitma ko'cha” yoki “achitqi go'ja” (*Этнографические очерки... 1969, С.69*) vohada yoz faslida chanqoqni bostirish uchun maxsus tayyorlangan. Buning uchun go'ja pishirilib, qurut ezib, qurtava yoki qatiq qo'shib 2-3 kun achitilgan, keyin xum va ko'zalarga solib dalada ishlaydigan qo'shchilarga olib chiqilgan. Bu taom nafaqat Buxoroda, balki, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand viloyatlarida ham “ko'cha” deb atalganligini elshunos M.Fayzullayeva ham qayd etadi. (*Файзуллаева*

\* Кашк – жўхори дони туйилмай пиширилган ва қатик билан истеъмол қилинган таом. Қаранг: - Айни С. Куллиёт. Чилди 12. Душанбе. 1976.саҳ. 154; Махмудов Н., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро.Душанбе, “Дониш”. 1989. Саҳ.124.

M, 2010, B.22.) N.Mirzayevning yozishicha, Qashqadaryo viloyatida Navro'z bayrami kuni mahalla kishilari tomonidan ko'chada to'planib ovqat tayyorlash odati "ko'cha" deyilgan. Qishloq, mahalla ahli hamjihat bo'lib tayyorlagan bu ovqatni hammalari birgalikda yeyishgan va kosalarni o'sha yerda sindirib ketishgan. (Mirzayev N, 1991, B.50).

Etnograf N.P.Lobacheva go'jani marosim taomi sifatida O'rta Osiyoning barcha dehqon xalqi Navro'zda ovqatga ishlatiladigan yetti xil o'tlardan, yoki jo'xoridan pishirilganligini qayd etadi. (Lobacheva N, 1986, C. 16). A.Shishov esa "go'ja oqlangan tariqdan (ayrim hollarda makkajo'xori yoki arpadan) qilingan suyuq bo'tqaday taom bo'lib, qatiq qo'shib ichilgan. Bu taomni qishloqlarda faqat kambag'al aholigina emas, hatto to'q oilalar ham pishirgan", - degan ma'lumotni keltiradi. (Shishov A, 1910, C.119). Demak, go'ja oshi nafaqat oq jo'xoridan, balki arpa va tariqdan ham pishirilgan, ammo jo'xori go'ja xalq iste'molida keng tarqalgan.

### **Xulosa va tavsiyalar.**

An'anaviy go'ja oshi O'rta Osiyoning dehqonchilik bilan shug'ullangan ko'pgina xalqlari orasida marosimiy taom sifatida tarqalganligi ma'lum. Xususan, qirg'izlarda Navro'z kuni tariqdan maxsus "kocho" (go'ja) pishirib jamoaga tarqatilgan. (Фиельструн Ф, 2002, С.205). Janubiy Qozog'istonning o'troq qozoq dehqonlari ham Navro'z bayramida "Navro'z go'ja (qoz. - na uris koje)" yangi yil yovg'on oshini tayyorlash odatiga amal qilinganligi o'rganilgan. (Арғынбаев Х., Захарова И.В, 1961, С.97).

Bundan tashqari, jo'xori doni xuddi bug'doy, tariq, qo'noq, zig'ir donlariday so'tasidan ajratilib quruq qozonda, qizdirilgan qumda qovurib, qovurmoch (shevada qo'g'irmoch) va bodroq tayyorlab choy bilan ham iste'mol qilingan. Xalqda kambag'allar noni (Турсунов С., Пардаев Т., Махмадиёрова Н, 2012, Б.114) deb atalgan zog'ora noni ham oq jo'xori uniga oz miqdorda bug'doy yoki makkajo'xori uni qo'shib tayyorlangan.

Buxoro vohasi aholisining Navro'z ayyomida jamoa bo'lib, shodu-xurramlik bilan tayyorlanadigan an'anaviy "Navro'z go'ja" taomi iste'moli xalqning qadimiy agrar kultlarga e'tiqodidan dalolat beradi.

### **Adabiyotlar**

1. АЙНИ С. (1976) Куллийет. Чилди 12. Душанбе. сах. 154
2. АРГЫНБАЕВ Х., ЗАХАРОВА И.В. (1961) Экспедиция организивонная в 1958 г. В Южноказакахастанскую область. // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Алма-ата. –С.97.
3. ГУЛЯМОВ Я.(1957) История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент. С.127.
4. ФАЙЗУЛЛАЕВА М. (2010) Ўзбек таомлари билан боғлиқ анъаналар (Сурхон воҳаси мисолида). Т.: “Янги нашр”. -Б.22.
5. ФИЕЛЬСТРУП Ф.А. (2002). Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. М.: Наука. С.205.
6. ЛОБАЧЕВА Н.П. (1986) К истории календарных обрядов у земледельцев Средней Азии. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. М. “Наука”. С.16.
7. МАХМУДОВ Н., БЕРДИЕВ Б. (1989) Луғати мухтасари лаҳчаҳои Бухоро. Душанбе, “Дониш”. Саҳ.124.
8. МИРЗАЕВ Н.(1991) Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. Т.: Фан. –Б.50.
9. СУХАРЕВА О.А. (1966) Бухара XIX - начала XX. Москва. – С.208-210

10. ТУРСУНОВ С., ПАРДАЕВ Т., МАХМАДИЁРОВА Н. (2012) Сурхондарё – этнографик макон.Т.: “Академнашр”. -Б.114.
11. Этнографические очерки Узбекского сельского населения. М. “Наука”. 1969. С.69.
12. ШАНИЯЗОВ К.Ш., ИСМАИЛОВ Х.И. (1981) Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в. Т.: Фан. –С.105
13. ШАНИЯЗОВ К.Ш. (1972) О традиционной пище узбеков. // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков.Т. – С.97.
14. ШИШОВ А (1910). Таджики. Этнографическое и антропологическое исследование. Часть 1. Этнография, 1910. -С.119.

## LUG‘AT TUZISH TAJRIBASI ASOSIDA SINONIMLAR KLASSIFIKATSIYASI

### CLASSIFICATION OF SYNONYMS BASED ON THE EXPERIENCE OF COMPILING A DICTIONARY

Manzura ABJALOVA

*Doç. Dr., Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi  
Özbekistan*

*abjalova.manzura@gmail.com*

#### Özet

Sözlükbilim (eski Yunanca *lexikón* [lexikon] "sözlük" + *gráphō* [grapho] "Yazıyorum"), sözlüklerin oluşturulması (pratik sözlükbilim) ve bunların incelenmesi (teorik sözlükbilim) ile ilgili bir dilbilim bölümüdür; kelimelerin anlamsal yapısını, özelliklerini ve yorumlarını inceleyen bilim dalıdır. Günümüz küreselleşme süreci ve dijital ekonominin gelişmesi ile bilimsel yeniliklerin bir sonucu olarak insanlığın sözcüksel katmanında büyük değişimler yaşanıyor. Özellikle kategori senkretizminin gelişmesi, sesteş kelimelerin artması, dilde çok işlevli kelimelerin artması ve konuşmada dönüşüm olgusunun sıklıkla meydana geldiği gözlemlenmektedir. Bu tür değişiklikler, bir dizi Eş Anamlı (eş anlamlı) kelimenin bileşimindeki belirli bir anlam değişikliğinin temelidir. Eş Anamlılık, sözcüksel birimlerin anlamlarının tam (nadiren meydana gelen) veya kısmi yazışmalarından oluşan dil birimleri arasındaki bir tür anlamsal ilişkidir. Eş Anamlılık 1) dilin sözcüksel, deyimsel, dilbilgisel ve kelime oluşturma sistemlerinin karakteristiğidir; 2) evrensel bir olgudur (dil evrenselliği); 3) en önemli paradigmatik ilişkilerden biridir. Bu nedenle, dünya dilbiliminde Eş Anamlılık olgusunun incelenmesi, çağ açısından acil bir konudur. Günümüzde dilsel ontolojiler oluşturmak için, bunların asli unsurları olan *synset*'lerin oluşturulması için hem edimbilimsel bir bakış açısıyla Eş Anamlı satırların doğru bir şekilde kurgulanması, dilde pragmatik olarak Eş Anamlı serilerin doğru bir şekilde oluşturulması, baskın olanın belirlenmesi, Eş Anamlı sıralardaki üst, orta ve alt tabakanın belirlenmesi önemlidir. Bu amaçla, pratik sözlükbilimin gereksinimlerine dayalı yeni bir "Özbekçe Eş Anamlılar Eğitim Sözlüğü" oluşturduk. Bu sözlüğün oluşturulması sırasında, Özbek dilinin sözlüğünde bir dizi Eş Anamlı oluşturma sürecinde Eş Anamlılar sınıflandırılmış ve geleneksel dilbilimsel görüşlerde Eş Anamlılık olgusunun çelişkili görüşleri de ortaya çıkmıştır. Bu makale Özbek dilinin Eş Anamlılarının tam bir sınıflandırmasını vermiştir.

**Anahtar sözcükler:** Sözlükbilim, uygulamalı sözlükbilim, Eş Anamlılık, sınıflandırma, yarı Eş Anamlılık.

#### Abstract

Lexicography (ancient Greek *lexikón* [lexicon] "dictionary" + *gráphō* [grapho] "I write") is a section of linguistics associated with the creation of dictionaries (practical lexicography) and their study (theoretical lexicography); a science that studies the semantic structure of words, the properties of words and their interpretation. As a result of the modern process of globalization and the development of the digital economy, as well as scientific innovations, great changes are taking place in the lexical layer of mankind. In particular, there is the development of part-of-speech syncretism, an increase in homonymous words, an increase in polyfunctional words in the language, and the frequent occurrence of the phenomenon of conversion in speech. Such changes are the basis for a certain semantic change in the composition of a number of synonymous words. Synonymy is a type of semantic connection



between linguistic units, consisting in full (less often) or partial correspondence of the meanings of lexical units. Synonymy 1) specific for the lexical, phraseological, grammatical and word-formation systems of the language; 2) a universal phenomenon (universality of language); 3) one of the most important paradigmatic relations. Therefore, the study of the phenomenon of synonymy in world linguistics is a topical issue from the point of view of the era. Today, in order to create linguistic ontologies, it is important to deeply study the phenomenon of synonymy in a language, form their primary elements - synsets, correctly build synonymic rows from a pragmalinguistic point of view, determine the dominant, determine the upper, middle and lower levels of synonymous lines. For this purpose, on the basis of the requirements of practical lexicography, a new "Educational Dictionary of Synonyms of the Uzbek Language" was compiled. When creating this dictionary, synonyms were classified in the process of forming a list of synonyms in the vocabulary of the Uzbek language, and there were views that contradicted the phenomenon of synonymy in traditional linguistic views. This article presents a complete classification of Uzbek synonyms.

**Key words:** lexicography, applied lexicography, synonymy, classification, quasi-synonymy.

## Giriş

Hemen hemen tüm dillerde bazı kelimeler, farklı yazılırken aynı anlama gelebilirler. Onlara Eş anlamlı kelimeler denir. Eş anlamlı kelimeler yazılışları ve okunuşları ayrı, ama ancak anlamları aynı olan sözcüklerdir. Onlar cümle içerisinde birbirlerinin yerine kullanıldıklarında anlam değiştirmezler. Bilimsel kaynaklarda bir terim olarak en çok "sinónim" terimi kullanılır. SİNÓNİM = Eş Anlam kelime: Eş Anlam (Anlamdaş) – terim, kelime anlamı – kavram, basit terim.

Aslında, dilin kelime hazinesi de Eş anlamlı kelimelerin bolluğu ile belirlenir. Bir kelimenin anlamları ne kadar fazlaysa, bir fikri renkli bir şekilde ifade etme, doğru bir çeviri üretme fırsatı o kadar artar. Özbekçe de kelime hazinesi bakımından zengindir ve Eş anlamlı birçok kelime (hemen hemen her kelime) vardır.

Neden yeni bir yapıda Özbek dilinin eş anlamlılarından oluşan bir sözlük oluşturmaya ihtiyaç duyuldu? Buna şunlar sebep oldu:

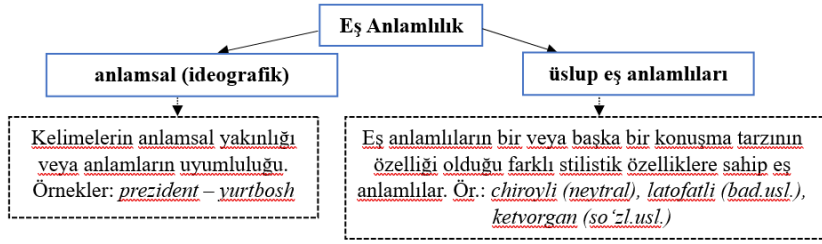
1. A. Hojiyev'in "Özbek dilinin eş anlamlıları" sözlüğünde yaklaşık 900 eş anlamlı satır verilmiştir.
2. Bu sözlüğe dayanarak, okul çocukları için birkaç kısa eğitici sözlük derlenmiştir.
3. Bu sözlükler Özbekçe'nin pek çok eş anlamlısını yansıtmadığı için şu ana kadar 2.500 eş anlamlı dizi içeren "Özbekçe eş anlamlılar eğitim Sözlüğü" (M.Abjalova, U.Rashidova) yayına hazırlandı.

Bir Eş Anlamlılar dizisine Eş Anlamlı seri veya Eş Anlamlı dizi denir. Bir temel, bir kök kelime, bir yasak kelime, bir bileşik kelime, bir kelime kombinasyonu, bir terim, bir çift veya bir tekrar içerebilir. Eş Anlamlı seride, asıl anlam taşıyan, verimli olarak kullanılan ve üslup olarak tarafsız bir kelime baskın (baş kelime) olacaktır.

Eş Anlamlılar konuşmada aşağıdaki amaçlar için kullanılır, hatta bazı yerlerde gerekli görülürler:

- düşüncüyü daha açık ve doğru bir şekilde ifade etmek (karşılaştırma için: yürek – kalp; ad – isim; hareket – kinetik);
- duyguların renklendirilmesi, düşüncelerin daha canlı ifade edilmesi;
- totolojiden kaçınmak için (bir cümlede belirli bir kelimenin tekrar tekrar kullanılması);
- Eş Anlamlı kelimeler, bir metindeki bitişik cümleleri birbirine bağlamak amacıyla en iyi şekilde kullanılır.

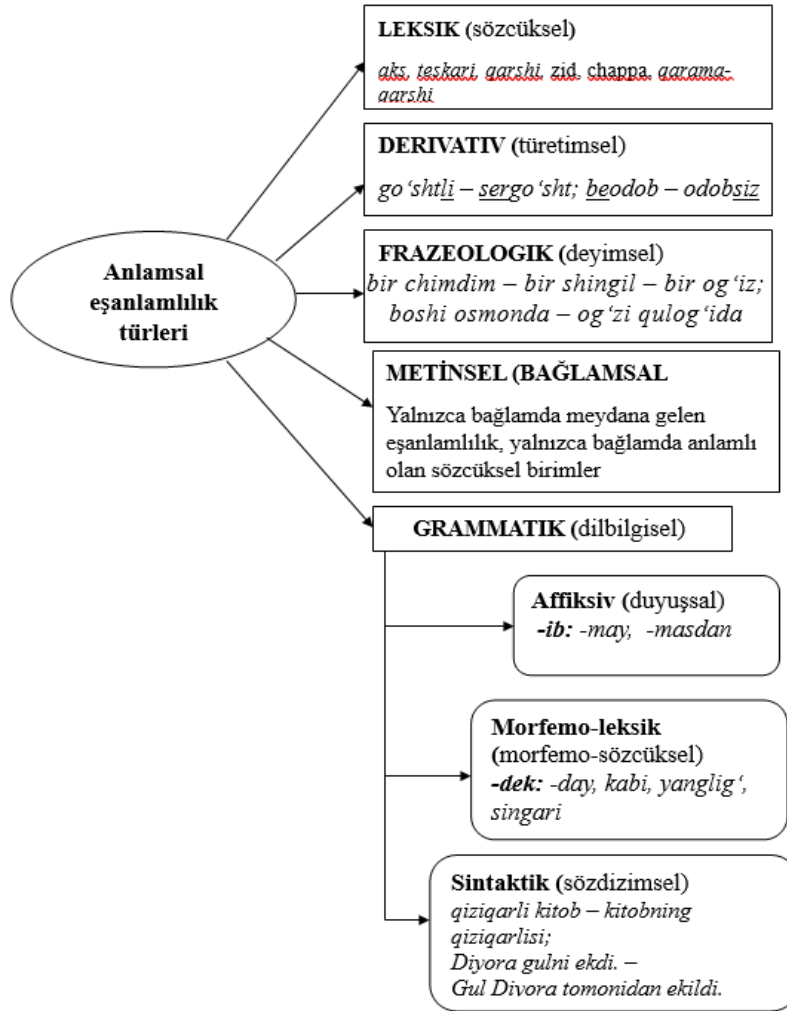
Eş Anlamlılığın iki ana türü vardır: anlamsal (ideografik) ve üslup eş anlamlıları.



Şekil 1. Eş Anlamlılığın iki ana türü.

"Özbek dilinin eş anlamlılarının eğitim Sözlüğü" nün derlenmesi sürecinde, Özbek dilinde aşağıdaki anlamsal eş anlamlı türleri tanımlanmıştır. Anlamsal eş anlamlılık türleri: sözcüksel, deyimisel, türetimsel (sözel oluşumu), dilbilgisel (duyuşsal, morfemo-sözcüksel, sözdizimsel), bağlamsal türleri. Bu türler tek bir eş anlamlı satırda veya her biri ayrı ayrı olabilir.

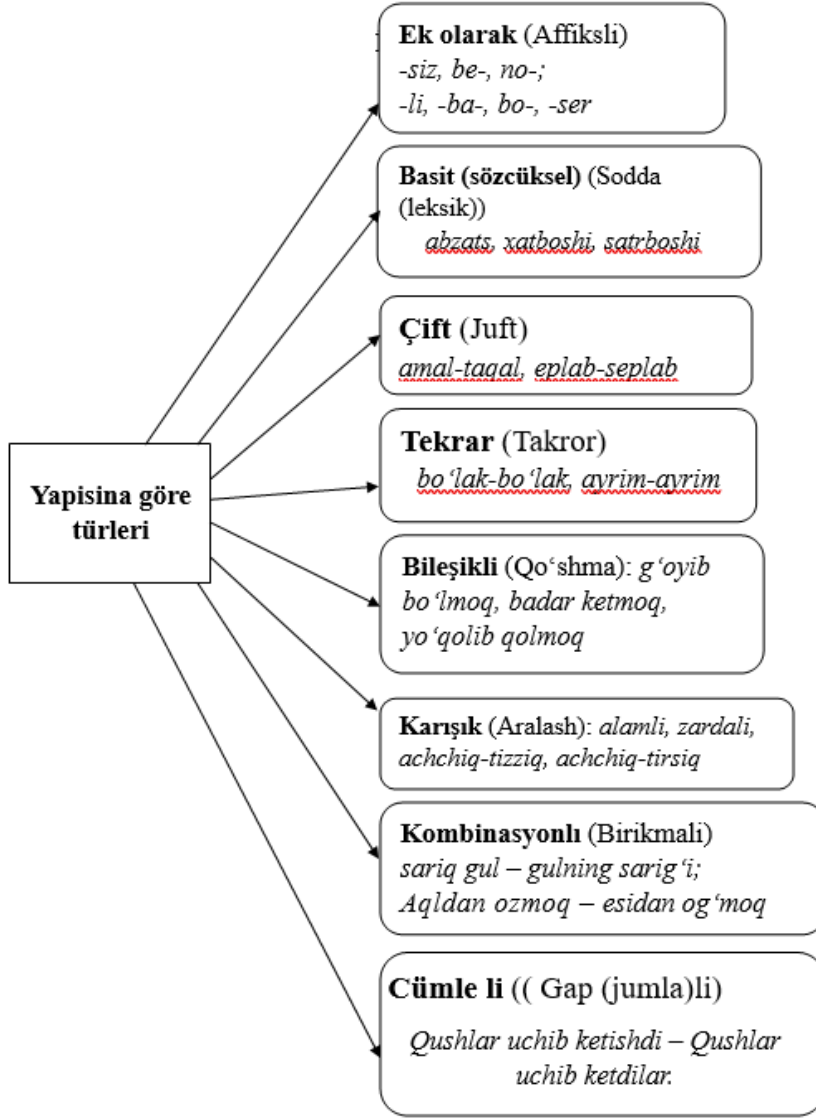
### Anlamsal Eş Anlamlılık Türleri



Şekil 2. Anlamsal Eş Anlamlılık türleri.

Eş anlamlılığın yapısına göre, türler aşağıdaki gibidir:

(8 farklı):



Şekil 3. Eşanlamlıların yapısına göre türleri.

### Eş Anlamların Çeşitli Özelliklere Göre Sınıflandırılması

#### I. Dizi üyeleri arasında anlamsal farklılaşmanın varlığına/yokluğuna göre:

1. Tam (mutlak, semantik ikili): *begemot - gippopotam, mashina - avtomobil*. Temel olarak, terimlerde olur.

2. Kısmen: *ko'z - qarog' - diyda; oila - xonadon - ro'zg'or - bola-chaqa*.

#### II. Anlamsal (renkli, çağrışımsal) anlambilimin varlığına/yokluğuna göre:

1. İfadeden bağımsız: *foydasiz - befoyda - zoye - nafsiz - benaf - samarasiz;*

2. Etkileyici-duygusal: *gunohkor; ayyom - tantana - shodiyona*.

#### III. Üslup özelliğine göre:

1. Stilistik olarak tarafsız (nötr): *aybdor; bayram, davlat*.

2. Stilistik uzman eşanlamlısı: *qism* (tarafsız), *parcha* (sanatsal), *fragment* (bilimsel, resmi)

#### IV. Eşanlamlı sıranın üyelerinin temeline (kök) göre:

1. Tek temel (esas)li: *tartibsiz - betartib; serhosil - hosildor; aybli - aybdor*.

2. Farklı temeller: *afzallik – ortqlik – ustunlik – maziyat; aldamoq – laqillatmoq – avramoq; adolatli – odil – barhaq.*

**V. Asilliyə göre:**

1. Uzmanlaşmamış: *ajratmoq – ayirmoq; kuylamoq – aytmoq.*

2. Uzmanlaşılın: *korrektor* [lot. – Latince] – *musahhih* [a – Arapça], *asorat* [a] – *asar* [a] – *nishon* [f-t – Farsça-Tacikçe] – *iz* [o‘z – Özbekçe] – *qoldiq* [o‘z].

**VI. Sözlük sisteminde eş anlamlıların güçlendirilmesi / kaydedilmemesi ile ilgili olarak:**

1. Dilsel (evrensel, sistematik): *logotip – ramz – simvol – nishon – emblema.*

2. Konuşmalı (bağlamsal, sosyal): *Eshikni qarsillatib ketdi. – Eshikni qattiq yopib ketdi.*

**VII. Sözlükbilimsel bağlılığa göre:**

1. Sözlük eş anlamlıları.

2. Sözlüksüz eş anlamlılar (bağlamsal).

**VIII. Dereceye göre:**

1. Kademeli: *notekis – baland – past – uydım-chuqur* (ifade boyasının gücüne göre)

2. Kademeli olmayan: *tilshunoslik – lingvistika.*

**IX. Renkli (duygusal) varlığına/yokluğuna göre:**

1. Pozitif renklendirme: *chiroyli – ko‘rkam – suluv – lobar – xushro‘y – go‘zal – ofatijon.*

2. Negatif boya: *xunuk – badbashara – badburush – badqovoq – tasqara – bedavo – ta‘viya – beo‘xshov – beso‘naqay – badsurat.*

3. Nötr: *yuz* (yüz, çehra), *o‘qimoq* (okumak).

**Eş anlamlılığın Ortaya Çıkış Kaynakları (Sebepleri):**

**I. Dahili.**

**1. Sözcüksel asimilasyon.** Tarihsel ilerleme ve sözcük birimlerinin etkileşimi sürecinde, az kullanılan kelimeler aktif tüketime girer ve anlamsal yakınsama olgusu, anlamsal soğurma meydana gelir. Böyle bir tür, Kategori senkretizmi, dönüşüm, lehçe asimilasyonu, folklorik asimilasyon gibi fenomenleri içerir.

**2. Belirsizlik.** Sözlü konuşmada veya dilde, belirli bir kelimenin yeni anlamı, diğer kelimelerin anlamı ile eş anlamlı hale gelir => kelime, başka bir kelimeyle minimum eş anlamlı bir satır oluşturur veya mevcut bir eş anlamlı satırda yeni bir eş anlamlı olur. Örnekler: *zo‘r, ajoyib, dahshat, qizg‘anchiq, xasis, baxil, ... qattiq.*

**3. Türetme** – kelime oluşturmanın bir sonucu olarak, eş anlamlı bir dizi oluşur (1) veya zenginleşir (2). Örnekler: 1) *serhosil – hosildor; baqiroq – shang‘i*; 2) *sho‘x, shum, to‘polonchi, bebosh, jilovsiz, beboshvoq.*

**I.**

II. Dış mekan. Diğer dillerden kelimelerin alınması sonucunda eş anlamlı bir satır oluşturulur (1) veya zenginleştirilir (2). Örnekler: 1) *badiha* [arab] – *ekspromt* [lot]; *chuchvara – barak* [fors]; 2) *asorat* [arab] – *asar* [arab] – *nishon* [f-t] – *iz* [o‘z] – *qoldiq* [o‘z].

### Eş Anlamlığın Ana Kriterleri

- 1) kelimelerin anlamlarının uyumluluğu veya yakınlığı;
- 2) belirli bağlamlarda değiştirilebilirlik;
- 3) bir soruya cevap bulmak.

Eşanlamlıları özetleme sürecinde önemli bir husus, “eşanlamlı bir dizinin tek bir kelime kategorisine ait olacağı” kriterinin eşanlamlılar için katı bir sınırlama olduğu ve bugün bu kriterin kendisini haklı çıkarmadığı ortaya çıktı. Birçok eşanlamlı dizi, diğer-diğer kelime kategorilerinde, birbirlerine anlamlı bir şekilde kullanılan eşanlamlıları da içerir. Dünya dilbiliminde, bu tür Eş Anlamlılar yarı eşanlamlıdır – kvázisinónimler (yanlış Eş Anlamlılar, kısmi Eş Anlamlılar) denir.<sup>2</sup>

Sözcüksel eşanlamlıların esas olarak bir kelime kategorisine ait yakın anlamlı sözcüksel birimler olarak kabul edildiği bilinmektedir. Yarı eş anlamlılar, farklı kelime gruplarına ait kelimelerin aynı anlama gelmesi durumunda da ortaya çıkar. Örnekler: *lemmatizatsiya* (kelimenin sözlükteki normal şekline analizi; normal formun belirlenmesi) –  $(N-ot) \leftrightarrow lemmatizatsiyalash - (V_h - fe'l_{harakat\ nomi})$ ; *regeneratsiya* ( $N-ot$ )  $\leftrightarrow qayta\ tiklanish (V_h - fe'l_{harakat\ nomi})$ ; *dahshat* ( $N - ot$ )  $\leftrightarrow zo'r (Adj - sifat)$  (sözlü iletişim tarzında)

Kısmi eşanlamlılar anlam bakımından yakın olsalar da, her zaman birinin yerine diğerini tam olarak uygulamazlar. Bu tür eşanlamlılar arasında birlik ve kesişim ilişkileri ortaya çıkabilir. Bir sendika ilişkisinde, belirli bir anlam, kavramın anlamı açısından ikinci anlamı ile tamamen tutarlıdır. Örnekler: *bilmoq*  $\leftrightarrow$  *tanimoq*.

Sonuç olarak, konuşma gerçekleştirme sürecinde yarı eş anlamlılar (kısmi eş anlamlılar) anlam olarak yakın olsalar da, farklı tür özgüllüğüne sahiptir. Yarı eşanlamlıların anlamsal ilişkisinde, birlik veya kesişme sembolleri vardır. Bu nedenle Özbek dilindeki yeni eşanlamlılar sözlüğünde eşanlamlı satırlar yarı eşanlamlılarla doldurulmuştur.

### Kaynakça

- ABJALOVA M. (2021). “The problem of creating a synonymizer in the Uzbek National Corpus”, Computational Linguistics: Problems, Solutions, Prospects, Proceedings of the Republican Scientific and Technical Conference, Electronic publication / ebook. Tashkent: TSUULL. pp.207-211.
- ABJALOVA M. ABDURASHETONA, Uzakova M. (2022). *Software Features and Linguistic Features of Uzbek Synonymizer Proceedings - 7th International Conference on Computer Science and Engineering*, UBMK 2022. pp. 171–175.
- ABJALOVA M. (2021). *O'zbek tili Milliy korpusida sinonimayzer yoxud sinonimizatorni yaratish masalasi // O'zbek milliy va ta'limiy korpuslarini yaratishning nazariy va amaliy masalalari / Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2021 yil 7 may. Elektron nashr / ebook. – Toshkent: ToshDO'TAU. – 330 b. – B. 38-41.*
- BEGMATOV E., Ne'matov H., Rasulov R. (1989). *Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi (sistem leksikologiya tezislari) // O'zbek tili va adabiyoti. № 6. – 35-50 b.*
- BOZOROV O. (1997). *O'zbek tilida darajalanish: Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Toshkent.*
- DANIYAROV B. (2019). *O'zbek tili leksik sinonimlarining lisoniy va nutqiy munosabati, leksikografik tadqiqi: Fil.f.d. (DSc) ... diss. avtoref. – Samarqand. – 69 b.*
- DJUMABAEVA J. (2016). *O'zbek va ingliz tillarida leksik graduonimiya: Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Toshkent.*

<sup>2</sup> [https://lingvistics\\_dictionary.academic.ru/1441/квzисинонимы\\_%5Влат.%3A\\_quasi\\_почти%2C\\_приблизительно%5D](https://lingvistics_dictionary.academic.ru/1441/квzисинонимы_%5Влат.%3A_quasi_почти%2C_приблизительно%5D)

- HOJIYEV A. (1974). O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi. – 308 b.
- JUMAEVA F. (2018). *Polisemem leksemalar doirasidagi sinonim va antonim semalar tadqiqi*: Fals. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Farg'ona. – B. 53.
- JUMANIYOZOV R. (1970). *Sinonimlar ta'rif masalasi // O'zbek tili va adabiyoti*. № 1. – B. 35.
- O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATI: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi (A. Madvaliyev tahriri ostida). 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
- ORIFJONOVA SH. (1996). *O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya*: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent.
- RAHMATULLAEV SH. (1979). *Semik tahlil va leksik sinonimiyani ta'riflash masalasi // O'zbek tili va adabiyoti*. – 55 b.
- RAHMONOV G'. (2019). *O'zbek tilida lug'aviy sinonimiya va graduonimiyaning o'zaro munosabati*: Fals. dokt. (PhD) ... diss. avtoref. – Farg'ona. – 55 b.
- SHAMSIDDINOV H. (1999). *O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari*: Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Toshkent.
- SHIRINOVA N. (2009). *O'zbek tilida predmetlik va belgi-xususiyat ma'nolarini farqlash vositalari*: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent.
- XUDOYBERDIEVA L. (2003). *O'zbek tilida nominativ birliklarning darajalanishi*: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent.
- ГИЯСОВ С. (1983). *Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка*: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент.
- САЙФУЛЛАЕВА Р. (1982). *Синонимия повествовательных предложений в современном узбекском языке*: Автореф. ... канд. филол. наук. – Ташкент. – С. 20.
- СИДДИКОВА И. (2008). *Синонимия как микросистема языка*. Монография. – Тошкент. – С. 138.
- ЮНУСОВ Р. (1974). *Полисемия и синонимия имен существительных места в современном узбекском литературном языке*: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент. – 18 с.

## LISONIY SHAXSNING SHAKLLANISHIDA SOTSIAL OMILLARNING O‘RNI XUSUSIDA

### ABOUT THE ROLE OF SOCIAL FACTORS IN THE FORMATION OF LINGUISTIC PERSONALITY

Marhabo UMURZOQOVA

*Doç. Dr., Toshkent Davlat O‘zbek Tili Va Adabiyoti Universiteti*

*Özbekistan*

*umurzakovamarkhabo@gmail.com*

#### **Annotatsiya**

Nutqiy muloqot tushunchasi inson faoliyati bilan bog‘liq jarayon bo‘lib, usiz amalga oshmaydi. Inson muloqotga kirishar ekan, til egasi sifatida o‘zining turli qirralarini namoyon qiladi. Muloqot jarayonida insonning olamni anglashi, unga munosabati, voqelikka bahosi kabi jihatlar yuzaga chiqadi. Tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning yuzaga kelishi bilan tilga yondashuv ham o‘zgardi. Lisoniy shaxs tushunchasi ko‘p qirrali bo‘lib, uni tilshunoslikning pragmalingsvistika, psixolingsvistika, sotsiolingsvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya kabi sohalar o‘rganadi. Tilshunoslikda shu sohalarining kesishmasida nisbatan yangi soha lingvopersonologiya shakllandi. Har bir til egasi alohida shaxs sifatida tildan foydalanish imkoniyatlarini o‘ziga xos tarzda namoyon qiladi. Uning til ko‘nikmalarini egallashida turli omillar, xususan, sotsial omillarning ham o‘rni bor. Ushbu maqolada shunday omillardan biri oilaning lisoniy shaxsning namoyon bo‘lishidagi o‘rni masalasiga e‘tibor qaratildi. Insonning shaxs bo‘lib shakllanishida oilaning o‘rni qanchalik muhim bo‘lsa, uning lisoniy shaxs sifatida shakllanishida ham oiladagi muhit muhim sanaladi. Oila mansub bo‘lgan jamoaning madaniy an‘analari, axloqiy muhit, diniy mansublik, yashash joyi, ota-ona lisoniy shaxsi, ota-onaning kasb-kori, mutolaa madaniyati, qo‘shilar bilan munosabati kabilar lisoniy shaxsning shakllanishida muhim sanaladi. Lisoniy shaxs til haqida nimani bilishi bilan emas, undan qay darajada foydalana olishi bilan belgilanadi. Lisoniy shaxs deganda, faqat nutq yarata oladigan va uni tushunadigan shaxs emas, uning grammatik xususiyatlarini ham biladigan, ifoda imkoniyatlarini yuzaga chiqara oladigan, o‘ziga xos nutq tuza oladigan til egasi nazarda tutiladi. Maqolada badiiy diskursda lisoniy shaxsning namoyon bo‘lishida oilaning ta‘siri, uni ifodalashda matn yaratuvchining mahorati masalasiga e‘tibor qaratilgan.

**Kalit so‘zlar:** lingvopersonologiya, lisoniy shaxs, sotsial omil, lisoniy shaxs tiplari, lisoniy portret, tafakkur, madaniyat, ijtimoiy mavqe, diskurs.

#### **Abstract**

The concept of speech communication is a process related to human activity, without which it cannot be realized. When a person engages in communication, he shows his different aspects as a language owner. Aspects such as a person's understanding of the world, his attitude to it, and his assessment of reality emerge in the process of communication. With the emergence of the anthropocentric paradigm in linguistics, the approach to language has also changed. The concept of linguistic personality is multifaceted and it is studied by branches of linguistics such as pragmalingsvistics, psycholingsvistics, sociolingsvistics, cognitive linguistics, and linguocultural studies. At the intersection of these fields in linguistics, a relatively new field, linguopersonology, was formed. Each language speaker, as a separate person, shows the possibilities of using the language in his own way. Various factors influence his acquisition of language skills, particularly social factors also play a role. In this article, attention was paid to the question of the role of the family in the manifestation of

the linguistic personality, one of such factors. As much as the role of the family is important in the formation of a person as a person, the environment in the family is also considered important in the formation of a person as a linguistic person. Cultural traditions of the community to which the family belongs, moral environment, religious affiliation, place of residence, parent's linguistic identity, parent's profession, reading culture, relationship with peers are considered important in the formation of linguistic identity. A linguist is defined not by what he knows about the language, but by how well he can use it. Linguistic person is not only a person who can create speech and understand it, but also knows its grammatical features, can reveal the possibilities of expression, It means a person who can create a unique speech. The article focuses on the issue of the influence of the family on the manifestation of the linguistic personality in the artistic discourse, and the skill of the text creator in expressing it.

**Keywords:** linguopersonology, linguistic personality, social factor, types of linguistic personality, linguistic portrait, thinking, culture, social position, discourse.

### **Kirish**

Til – jamiyatning barcha aʼzolarini birlashtiradigan ijtimoiy hodisa boʻlib, unda jamiyat aʼzolarining dunyoni anglash jarayonida toʻplagan lingvistik hamda madaniy bilimlari oʻz aksini topadi. Asrlar davomida shakllangan qadriyatlar, urf-odatlar, jamiyat aʼzolarining oʻzaro munosabatlarining inʼikosi sifatida yashaydi. Shu tilga oid bilimlarni egallagan, undan nutq jarayonida foydalana oladigan jamiyat egasi lisoniy shaxs sifatida namoyon boʻladi. Inson muloqotga kirishar ekan, shubhasiz, nutqida uning ichki dunyosi, individualligi aks etadi. Lisoniy shaxs yagona, takrorlanmas boʻlib, har doim ham aql-zakovat, taʼlim, axloq va boshqa taʼsir etuvchi omillar bilan bogʻliq boʻlavermaydi.

### **Lisoniy shaxsni shakllantiruvchi sotsial omillar**

Lisoniy shaxsning shakllanishida taʼsir qiluvchi omillarni shartli ravishda ikkiga boʻlish mumkin: lingvistik va ekstralingvistik omillar. Ekstralingvistik omillar ichida sotsial omillar muhim ahamiyatga ega boʻlib, bunga lisoniy shaxsning shakllanishida kommunikativ muloqotni amalga oshiruvchi jamoalar: oila, maktabdagi tengdoshlar, doʻstlar, mahalla, hamkasblarni kiritish mumkin. Ijtimoiy oʻzaro taʼsir modeli degan tushuncha mavjud boʻlib, u oʻzbek tiliga ham mos keladi. Lisoniy shaxs jamiyatda maʼlum ijtimoiy mavqega ega boʻlib, u yerda maʼlum ijtimoiy rollarni bajaradi. Har bir rivojlangan tilda shu ijtimoiy rollar uchun oʻziga xos belgilar mavjud. Masalan, ota, ona, buvi, buva, bogʻcha opa, oʻqituvchi. Boshqa tillarda, xususan, rod tushunchasi bor tillarda ayolning ijtimoiy mavqeyini belgilash uchun alohida soʻzlar, erkakning ijtimoiy mavqeyini belgilash uchun alohida soʻzlar ishlatiladi. Masalan, oʻzbek tilida tadbirkorlik bilan shugʻullanadigan shaxs ayol boʻlsa, uni soʻz birikmasi tarzida *tadbirkor ayol* birikmasi bilan ifodalash mumkin. Garchi oʻzbek tilida rod tushunchasi boʻlmasa-da, qaynana ayol kishiga, qaynata erkak kishiga nisbatan qoʻllaniladigan soʻzlar ham borligini qayd etish lozim. Kishi muloqotga kirishar ekan, muloqot uchun eng maqbul yoʻl va usullarni tanlaydi. Sotsial omillar haqida soʻz ketganda soʻzlovchining murojaat birliklarini toʻgʻri tanlashi ham muhimligini taʼkidlash kerak. Notoʻgʻri tanlangan murojaat birligi nutqiy muloqotning muvaffaqiyatsiz chiqishiga olib kelishi mumkin. Masalan, bozordagi holat:

– *Sumkalar qancha turadi?*

– *Tanlayvering, kelishtirib beraman, kennayi.*

– *Man sizga qanaqa kennayiman?*

Koʻrinib turibdiki, yosh qizga nisbatan *kennayi* deb qilingan murojaat uni ranjitadi, muloqotning uzilishiga olib keladi. Yuqorida aytib oʻtilgan ijtimoiy rol, bu yerda sotuvchi va xaridor lisoniy shaxsi ularning yoshi, jinsi bilan bogʻliq holda voqelanadi. Nutqning hosil boʻlishida shaxs omilining oʻziga yetarli emas. “Nutqiy aktning amal qilishi uchun shaxs omilidan tashqari nutq vaziyati, nutq obyekti (nutqiy aktga asos boʻlgan voqelik fragmenti) kabilar ham zaruriy omil sifatida ishtirok etadi. Nutqiy akt turlari umumiy mazmuniy guruhlarga birlashsa-da, turli sotsial guruhlarda bir-biridan farqlanadi,



hatto jamiyat a'zolarining har biri uchun individual xususiyatlarga ega bo'la oladi" (Qurbonova M, 2017, b.25) Bundan ko'rinib turibdiki, nutqiy jarayonni yuzaga kelishida til egasi ishtirok etar ekan, individual xususiyatlar lisoniy shaxslarning voqelanishida muhim sanaladi. "Insonning jamiyatda egallagan maqomi va kundalik hayotda bajaradigan rollari uning sifat belgilari bo'lib, nutqida bevosita namoyon bo'ladi. Anglashiladiki, insonning ijtimoiy maqomi va roli nutqiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq sotsial omillardir" (Yo'ldosheva X, 2023, b.128). Lisoniy shaxsning namoyon bo'lishida uning ijtimoiy maqomi va roli muhim sanaladi. Lisoniy shaxs bir paytning o'zida bir necha rolda bo'lishi mumkin, ammo u qaysi rolda bo'lsa ham nutqidagi o'ziga xoslik, har qanday rolda ham so'z qo'llashidagi individuallik, o'zgachalik, har bir vaziyatda tilning ifoda imkoniyatlaridan mohirlik bilan foydalana olishi uning lisoniy shaxs sifatidagi o'ziga xos qirralarini namoyon etadi. Boshqacha aytganda, lisoniy shaxs sifatida boshqa til egalardan ajratib turadi.

### Otabek lisoniy shaxsini tahlil qilish

O'zbek adabiyotida A.Qodiriyning mahoratli yozuvchi sifatida lisoniy shaxs tiplarini shakllantirishdagi o'rni beqiyosdir. Badiiy asarda har bir qahramonning lisoniy portretini yaratish yozuvchidan til egasi sifatida til imkoniyatlaridan mohirlik bilan foydalanishni talab etadi. Asarda badiiy qahramon bilan muloqotga kirishar ekan, kitobxon asar qahramonlarining nutq tuzishiga qarab ularni farqlay olsagina, yozuvchi tom ma'noda lisoniy shaxsni shakllantira olgan deyish mumkin. Asarda Yusufbek hoji, O'zbek oyim, Otabek, Mirzakarim qutidor, Kumush, Homid kabi qahramonlarni nutqidan, so'z qo'llashidan ajratib olish mumkin. Yozuvchi ularning nutqidagi o'ziga xoslikni turli vositalar – so'z qo'llash, gap qurilishidagi o'ziga xoslik orqali ochib beradi. "Har bir lisoniy shaxs o'ziga xosdir, o'zining kognitiv makoniga, til va undan foydalanish xususiyatlariga oid o'ziga xos bilimga ega". (Гудков Д.Б., 2003, С. 49) Sh.Safarovning ta'kidlashicha, "Ijtimoiy status shaxsning jamiyatda tutgan ijtimoiy o'rni bilan belgilansa, ijtimoiy rolning mundarijasi esa unga ushbu jamiyatda ajratilgan talablar majmuasidan iboratdir." (Safarov Sh, 2008, b.143) Demak, lisoniy shaxs ma'lum bir jamiyat a'zosi ekan, shu jamiyat qo'ygan talablar majmuasidan chiqib keta olmaydi. Inson muloqotga kirishar ekan, kimgadir murojlat qiladi, muloqotga kirishish uchun kerakli lisoniy birliklarni tanlaydi. Lisoniy shaxsning voqelanishida murojaat birliklari ham muhim sanaladi. O'zbek tilida *do'stim, og'ayni, uka, singlim* kabi birliklar bilan murojlat qilish so'zlovchining ijtimoiy mavqeyni ham ko'rsatadi.

Otabekning lisoniy shaxs sifatida shakllanishida muhim sotsial omillardan biri sifatida oiladagi muhitni olishimiz mumkin. Asarning boshidanoq Otabekning lisoniy shaxs sifatidagi o'ziga xos qirralari namoyon bo'ladi. Karvonsaroydagi ilk suhbatda Otabekni Hasanaliga qilgan munosabatidan yaxshi tarbiya ko'rgan, axloqli shaxs sifatida ko'ramiz. Uning Hasanaliga ota deb murojaat qilishi, sog'ligini so'rab keyin "*ba'zi ishlarni buyursam*" deb sukut qilishi yuksak axloq sohibi ekanligidan dalolat beradi. Qodiriy uni axloqli lisoniy shaxs sifatida asar oxirigacha mohirlik bilan olib boradi. Rahmatning "*Bu kishi kimingiz bo'ladi, bek aka?*" degan so'rog'iga Hasanaliga eshittirmasdan "*qulimiz*" deb birinchi shaxs, ko'plik shaklida javob berishi ham bunga dalolatdir. Asarda Otabekning lisoniy shaxs sifatida shakllanishida oilaviy muhit, yaxshi tarbiya va otasi Yusufbek hojining lisoniy qobiliyati muhim ahamiyatga ega. Mahoratli yozuvchi sifatida Abdulla Qodiriy buni yaxshi anglagan va tasvirlab bergan. Otabek ilmli, madrasa ko'rgan va dunyo ko'rgan, savdo ishini yaxshi biladigan hamda siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy masalalarni ham yaxshi biladigan lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Yozuvchi uning nutqida qo'llanilgan har bir leksik birlikka muhim vazifa yuklay olgan. Shaxsning lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishi uning dunyoqarashi, dunyoni anglashi va uni til vositasida ifodalashi bilan belgilanadi. Otabek bilan ilk suhbatda uning tengi yo'q yigitlardan ekanligi suhbatdoshlar tomonidan e'tirof etiladi. Ziyo shohichining "*Otaning bolasi-da*" deb baho berishi birgina suhbatdayoq uning lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishi sotsial omillar, xususan, oilaviy muhitning o'rni kattaligini ko'rsatib beradi.

Otabek lisoniy shaxsiga xos jihatlarni quyidagilar guruhlardagi munosabatiga ko'ra tasniflash mumkin:

1. Ota-onaga munosabatida farzand, qaynana-qaynataga munosabatida kuyov lisoniy shaxsi.

2. Qo‘lostidagilarga munosabatida boshliq lisoniy shaxsi.
3. Hamkorlari bilan munosabatida savdogar lisoniy shaxsi.
4. Ayollariga munosabatida er lisoniy shaxsi.
5. Hukmron doira vakillariga munosabatida faol fuqaro lisoniy shaxsi.

Til egasi qaysi ijtimoiy maqomda bo‘lsa ham uni lisoniy shaxs sifatida birlashtirib turuvchi umumiy jihatlar bo‘ladi. Insonning lisoniy shaxs sifatida namoyon bo‘lishida ijtimoiy mavqeyi ta‘sir ko‘rsatadi. Shaxsning jamiyatdagi ma‘lum bir mavqeyi, ijtimoiy roli ba‘zan boshqa rolda bo‘lganda ham ustunlik qilishi mumkin. Bu holatni A.Qahhor o‘zining notuq haqidagi hikoyasida mohirlik bilan ko‘rsatib bergan. “O‘tgan kunlar” romanida Otabek lisoniy shaxsi yoqrin namoyon bo‘lganligi bois biz faqat shu obraz haqida so‘z yuritmoqchimiz. Otabekning uylanishi bilan bog‘liq voqealar tasvirida ota va bola o‘rtasidagi dialogni tahlil qilib ko‘raylik.

- *O‘glim, hali sen eshitdingmi, yo‘qmi, haytovur biz sening ustingdan bir ish qilib qo‘ydiq...*
- *Aqllik kishilarning o‘g‘ullari ustidan qilg‘an ishlari albatta noma‘qul bo‘lmas.*

Keltirilgan parchada Otabek otasining qaysi mavzuda gap ochishini biladi, ammo yaxshi tarbiya ko‘rgan shaxs sifatida javob beradi. Ya‘ni, ota-onasining aqlli ekanliklari, farzandiga yomonlikni tilamasligini aytish bilan birga o‘z maqsadiga ishora qiladi. Tabiiyki, uning so‘z qo‘llashidan otasi uning maqsadini anglaydi, o‘ng‘aysiz ahvolga tushadi. Ota-bola tabiatiga zid tabiatga ega O‘zbek oyim esa o‘g‘lining so‘z qo‘llashdagi pragmatik maqsadini anglamaydi. *Men sizlarning orzularingizni bajarishka – agar xursandchiligingiz shu bilan bo‘lsa – har vaqt roziman.* Bu gapdan ota-onaga itoatkor, ammo o‘z nuqtayi nazariga ega farzand lisoniy shaxsi namoyon bo‘ladi.

Otabekning qaynota va qaynonasi bilan bo‘lgan dialogida ham og‘ir, vazmin, har gapni o‘ylab gapiradigan mulohazakor lisoniy shaxsni ko‘rishimiz mumkin. Ota-ona roziligi uchun ikkinchi bor uylanishga ko‘ngan, ammo Marg‘ilonga kelib bu fikridan qaytgan oshiq yigit maqomidagi Otabek lisoniy shaxsi yozuvchi mahorati bilan ishonchli gavdalanir.

- *Hamma aybni manim ustimga yuklab javob yozingiz.*
- Qutidor kuldi va so‘radi:*
- *Toshkandda ekan chog‘ingizda otangizning taklifini qabul qilgan edingizmi?*
- *Qabul qilgan edim.*
- *Bizning ruxsatimizni olg‘ali Marg‘ilong‘a ham kelgan edingiz, shundog‘mi?*
- *Shundog‘...*
- *Barakalla, Marg‘ilong‘a kelib bu gapdan aynadingiz-a?*
- *Aynadim...*
- *Endi Toshkandga Marg‘ilondan aynib borasiz?*
- ...

Ushbu dialogda oshiq rolidagi Otabek lisoniy shaxsida bolalarcha soddalik, beg‘uborlik ko‘rinadi. Mulohazali, o‘ylab ish ko‘radigan yigitning ushbu holatda shunday namoyon bo‘lishi ishonarli chiqqan. Bu vaziyatni yozuvchi o‘zining *bolalik harakatidan seskandi va xijolat orasida so‘radi* gapini keltirish bilan izohlaydi. Bu vaziyatda Otabek Qutidor oldida kuyov maqomida, tabiiyki, o‘zbeklarda kuyovning qaynota oldida bolalarcha fikrlashi maqbul emas. Ammo Otabek xarakteridagi samimiylik uni bolalarcha fikr yuritishiga, bu o‘rinda biroz o‘jar, qaysar farzand sifatida gavdalanishiga monelik qilmaydi. Otabekning ushbu holatdagi ijtimoiy mavqeyi suyukli kishisining otasiga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishiga, voqelikka nisbatan o‘zining norozilik pozitsiyasida turganligini ko‘rsatishiga yo‘l ochadi.

Otabekning onasi O'zbek oyim bilan Zaynab masalasidagi tortishuvlarida ham odob doirasidan chiqmasligi, ammo har doim o'z pozitsiyasiga ega shaxs ekanligi sezilib turadi.

– So‘zimni eshitasanmi, kar?

*Otabek sovuqqina qilib javob berdi:*

– *Kar emasman, lekin sizning bu taklifingiz oldida ham kar, ham ko‘rman. Bu to‘g‘rida siz endi ortiqcha bosh og‘ritmang!*

– *Insofsiz, adolatsiz!*

*Otabek zaharxanda bilan so‘radi:*

– *Men boshda sizga nima degan edim?*

E'tibor berilsa, asarda Otabekning har doim ham yaqin kishilariga ota, ona deb murojaat qilishi ko'zga tashlanmaydi. Yozuvchi qahramoni ruhiyatidagi turli holatlarni shu tariqa ifoda etadi.

O'zbek tilshunosligida so'zlashuv nutqi sintaksisi yuzasidan tadqiqot olib borgan B.O'rinboyev dialog nutq tuzilishining asosiy ko'rinishlaridan biri ekanligini qayd etadi hamda dialogni sotsial nutqiy aloqalarning tabiiy shakllaridan biri deb hisoblaydi (O'rinboyev B, 1974, b.19). Lisoniy shaxsning o'ziga xos jihatlarini ajratishda uning ijtimoiy mavqeyi muhim sanalar ekan, kommunikativ aloqa jarayonida jamiyat a'zolarining lisoniy shaxs sifatida voqelanishi badiiy asarda dialogik nutqda yorqinroq namoyon bo'ladi. Jonli so'zlashuv nutqining turli ijtimoiy qatlamlarga xoslanishi sotsilingvistikaning o'rganish obyekti bo'lsa, nutq jarayonida muloqotga kirishayotgan shaxslarning nutq vaziyatidan kelib chiqib biror maqsadni qo'yishi pragmatikaning obyektidir. Bu ikki yo'nalishning kesishish nuqtasi sotsiopragsmatikani yuzaga keltiradi. Demak, shaxs biror ijtimoiy mavqeyidan kelib chiqib, nutq vaziyatiga mos nutq ko'rinishini tanlaydi, lingvistik vositalarini pragmatik maqsadiga moslaydi, bo'ysundiradi. Lisoniy vositalardan unumli foydalana olsa, tuzgan nutqi o'ziga xosligi bilan o'zgalardan farqlansa, lingvopersonologiyaning o'rganish obyekti – lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Nutq jarayonida ishtirok etayotgan lisoniy shaxsning nutq aktini amalga oshirish strategiyasini tanlashini belgilovchi bir qator ekstralingvistik omillar mavjud. Tilshunoslar asosiy sotsial omillarga quyidagilarni kiritadilar: sotsial masofa (distansiya), ijtimoiy mavqe, adresant va adresatning yoshi, jinsi, bilim darajasi. Lisoniy shaxsning shakllanishida yosh omilining o'ziga xos xususiyatlari haqida biz alohida so'z yuritganmiz (Umurzakova M, 2022). Sotsial (ijtimoiy) masofa muloqotga kirishayotgan nutq ishtirokchilarining tanishlik darajasi bilan belgilanadi. “O'tgan kunlar” romanida Otabekning begona shaxslar bilan birinchi bor muloqotga kirishuvi bilan bog'liq bir necha epizodlar bor. Shu epizodlarda Otabekning lisoniy shaxsiga ijtimoiy masofaning qay tarzda ta'sir etganligini va uning lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishi bu holatlarda qay darajada ishonchli chiqqanligini tahlil qilamiz.

Birinchi holatga karvonsaroyda Rahmatning tog'asi Homid bilan muloqotga kirishuv jarayonini olishimiz mumkin. Yozuvchi Otabekning muloqotga kirishuv jarayonini quyidagicha tasvirlaydi: *Orada yotsirashga o'xshash bir hol bor, nima uchundir bir so'zlab ikki to'xtar edi. Yozuvchining qahramoniga bergan ta'rifi bilan uning so'z qo'llashi bir-biriga mos keladi. Nima desam ekan... Marg'ilonni har holda... xush ko'rdim, Marg'ilon Turkistonimizning to'qug'uchilik hunarida birinchi shahridir. Otabekning so'z qo'llashidan ikkalanayotgan, ko'nglida kechayotganlarni bildirib qo'ymaslikka intilayotgan, ehtiyotkor, tinglovchiga, bu o'rinda shu shaharlik kishilarning ko'nglini og'ritib qo'ymaslikka harakat qilayotgan lisoniy shaxs namoyon bo'ladi. Otabekdagi bu holatni yozuvchi matnda sukut, to'xtamlar vositasida bergan. Otabek bu o'rinda savdogar ijtimoiy rolida, tabiiyki, uning nutqida shu rolga mos birliklar qo'llanilishi lozim. Tanimagan, hali sinalmagan odamlar bilan muloqotga kirishish jarayonida kasbiga mos ehtiyotkorlik taktikasini qo'llaydi. Noqulay vaziyatni bartaraf etish uchun kasbidan kelib chiqib munosabat bildiradi. Rahmatning *Marg'ilonni xushladingingizmi* degan savoliga *Turkistonda to'qug'uchilik hunarida birinchi shahridir*, deya javob berishi shu taktikaga mos keladi.*

Otabekning notanish kishilar bilan muloqotga kirishuvidagi ehtiyotkorlik, sinchkovlik ikkinchi holatda, Ziyo shohichining uyida Mirzakarim qutidor va Akram hoji bilan bo'lgan uchrashuvda ham namoyon bo'ladi. Otabek nutqidagi *taassufki, kechiringiz, amak* kabi lisoniy birliklar uning yaxshi tarbiya ko'rgan shaxs ekanligiga ishora qiladi. Otabek va Mirzakarim qutidorning zindonga tashlanish voqeasidan oldingi O'tabboy qushbegi bilan bo'lgan dialogda ham kamgap, qisqa jumlar bilan javob berishi, javob o'rnida *taqsir* so'zi bilangina cheklanishi shu ehtiyotkor lisoniy shaxs qirralarini namoyon qiladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, lisoniy shaxsning nutq aktini amalga oshirish strategiyasini tanlashini belgilovchi omillarlar ichida sotsial masofa (distansiya) muhim sanaladi. Marg'ilonga kelib, qaynotasi tomonidan haydalgan Otabek notanish odam tomonidan uyiga taklif qilinadi. Ko'chada Otabek unga *aka* deb, ichkarida sham yorug'ida *madrasa riyozatini chekkannamo* qiyofasini ko'rib *mulla aka* deb murojaat qiladi. Ko'rinib turibdiki, Otabek lisoniy shaxsida so'z qo'llash bilan bog'liq g'alizliklar ko'zga tashlanmaydi. Notanish kishi bilan muloqotga kirishish jarayonida tanishish aktini amalga oshirish jarayonida Otabek yana ehtiyotkorlik starategiyasini tanlaydi, o'zini boshqa nom bilan tanishtiradi.

– *Sizniki qayerdan, mehmon?*

– *Toshkanddan, mulla aka.*

– *Ismingiz?*

*Otabek manglayini qashib olg'ach, javob berdi:*

– *Shokirbek...*

Asarda Otabekning lisoniy shaxs sifatida voqelanishi turli omillar ta'sirida voqelanadi. Otabek qaysi ijtimoiy mavqeda bo'lsa ham axloqli, tarbiya ko'rgan mulohazakor shaxs sifatida gavdalanadi. Pragmatik intensiyani yuzaga chiqarish uchun turli pragmatik taktikalarni qo'llaydi. Aytish lozimki, Otabek lisoniy shaxsida yozuvchining o'sha davr savdogarlik bilan shug'ullangan, madrasa ilmini olgan, yaxshi axloqli shaxsga xos eng nozik qirralarni ham ilg'ay olganligi namoyon bo'ladi.

### **Xulosa va tavsiyalar**

Otabek lisoniy shaxsini tahlil qilish orqali quyidagicha xulosaga kelish mumkin:

– nutqida savdo-sotiq, turli anjom, matolarni ifodalovchi birliklarning qo'llanilishi savdogar ekanligidan dalolat beradi;

– *muhabbat, andisha, ayriliq, xiyonat, rashk* kabi leksik birliklarning qo'llanilishi oshiq ekanligi ko'rsatadi;

– nutqida murakkab qo'shma gaplar, kiritmali birliklardan foydalanishi yuqori intellektual bilimga ega (kognitiv omil) hamda jamiyatda yuqori mavqega (sotsial omil) egaligini ifodalaydi;

– qo'lostidagilarga, xususan, Hasanliga ota deb murojaat qilishi, sizlab gapirishi, ish buyurishda buyruq emas, iltimos ohangidan foydalanishi yaxshi tarbiya ko'rganligidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy matnda lisoniy shaxsning shakllanishida ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, yozuvchi mahoratini belgilashda, til imkoniyatlaridan qay darajada foydala olishini baholashda muhim ahamiyatga ega.

### **Adabiyotlar**

Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М., 2003.

Qodiriy A. O'tkan kunlar. Mehrobdan chayon. – Toshkent, 1995.

Qurbonova M. O'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari. Filol. fan.dok. (DSc) ... diss. – Toshkent, 2018.

Yo'ldosheva X. Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi. Filol. fan.dok. (DSc) ... diss. – Qarshi, 2023.

Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008.

Umurzakova M. <https://www.researchgate.net/publication/361667526>

The age factor in the formation of a linguistic personality

O'rinboyev B. O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari. –Toshkent, 1974.

## TƏHSİLDƏ KOMMUNİKATİV QARŞILIQLI ƏLAQƏ

## COMMUNICATIVE INTERACTION IN EDUCATION

MƏHƏRRƏMOVA Mətanət Hidayət qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti  
Azərbaycan*

### Özet

Təlim prosesinin səmərəliliyi bir çox didaktik və psixoloji amillərdən asılıdır. Bu amillərdən biri də müəllimlə tələbələr arasında formalaşan kommunikativ qarşılıqlı əlaqədir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, müəllim həmişə özünə kommunikativ vəzifələr qoymur, çünki o, tələbələrlə ünsiyyəti təlimin uğurunun şərti kimi təqdim etmir. Müvafiq olaraq, bu gün bir çox müəllimlər konstruktiv qarşılıqlı əlaqəni təşkil etməkdə çətinlik çəkirlər, qeyri-standart kommunikativ vəziyyətlərdə hərəkət edə bilməmək, pedaqoji tapşırıqlardan asılı olaraq tənzimləmək və materiala öz emosional münasibətini çatdırmaqda çətinlik çəkirlər. Pedaqoji ünsiyyət müəllimin sinifdə və ondan kənarında tələbələrlə əlverişli psixoloji mühit yaratmağa yönəlmiş peşəkar ünsiyyətidir. A. A. Leontyev hesab edirdi ki, müəllimlə tələbələr arasında ünsiyyət tədris prosesinin optimallaşdırılmasına töhfə verməli, şagirdlərdə sevinc və fəaliyyət susuzluğu yaratmalıdır [2], eyni zamanda tədris olunan materialın səmərəli mənimsənilməsinə kömək etməlidir. A. S. Makarenko qeyd edirdi ki, müəllimlə şagird arasında ünsiyyətdə əsas şey tam inam, hörmət və tələbkərlığə əsaslanan münasibət olmalıdır [3]. Buna əməl edilmədikdə şagirdlərdə qorxu yaranır, özünə və öz qabiliyyətlərinə inamsızlıq yaranır, iş qabiliyyəti azalır, nitq dinamikası pozulur və son nəticədə müəllimə, sonra isə mövzuya qarşı sabit mənfi münasibət yaranır. Pedaqoji fəaliyyət prosesində kommunikativ qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərindən biri müəllimlə tələbələr arasında ümumi qurulmuş ünsiyyət sistemi, yəni müəyyən bir üslubdur. Pedaqoji ünsiyyət üslublarının bir neçə təsnifatı var, lakin onların avtoritar, demokratik və qərəzli bölünməsi ümumiyyətlə qəbul edilir [5]. Avtoritar rəhbərlikdə müəllim bütün qərarları özü verir, tələbələrin hər hansı etirazı və ya məsləhəti rədd edilir, ən kiçik intizam pozuntusu, hətta şagirdin günahı olmasa belə, pislənir. Pedaqoji ünsiyyətin qərəzli üslubu müəllimin tam nəzarətsizliyi ilə xarakterizə olunur, o, kollektivin həyatına və problemlərinə qarışmır, kənarında qalır. Demokratik üslubla müəllim şagirdlərin fikirlərini nəzərə alaraq bir çox məsələləri həll edir, onların dərstdə dərslə yükünün vahid olmasına daim diqqət yetirir. Yuxarıda göstərilən üslublarla yanaşı, bir sıra aralıq üslubları da qeyd etmək olar: biznes (şagirdlərin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş); emosional (sevgi və qarşılıqlı anlaşma əsasında); tələbkərlə (müəllim şagirdlərə konkret tapşırıqlar qoyanda); məcbureddici (müəllimin təzyiqi əsasında); bələdçilik (müəllim kənarında şagirdin davranışına və fəaliyyətinə nəzarət etdikdə). Müəllimin seçdiyi davranış tərzini təkcə onun tələbələrlə necə münasibət quracağını deyil, həm də şagirdlərin bilik əldə etməyə və bilavasitə təhsil prosesinin özünə münasibətini müəyyən edir. Müəllimin səmərəsiz üslub və tələbələrlə qarşılıqlı əlaqə üsullarından istifadə etməsi səmərəsiz təlim prosesinə gətirib çıxarır ki, burada tələbələr çox vaxt səthi biliklər alırlar. Bu, təlimin inkişaf xarakteri daşımayacağına və biliyə davamlı tələbatın formalaşmayacağına səbəb ola bilər. Beləliklə, araşdırmamız bizə belə qənaətə gəlməyə imkân verdi ki, bəzi müəllimlər təlim fəaliyyəti prosesində şagirdlərlə effektiv qarşılıqlı əlaqə tərzini seçməkdə çətinlik çəkirlər, həmçinin tələbələrin fikrincə, ünsiyyət bacarıqları aşağıdır. Tədris prosesində kommunikativ qarşılıqlı əlaqəni təşkil edərkən müəllim aşağıdakı tövsiyələri nəzərə almalıdır: şagirdin uğurlu öyrənməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasını, habelə interaktiv təlim metodlarından istifadəni özündə ehtiva edən didaktik, psixoloji, emosional vəziyyətlərinin təzahürünə nəzarət etməyi və qrupdakı atmosferi nəzərə alaraq, yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq; pedaqoji,

yəni hər bir şagirdə bərabər və hörmətli münasibət. Müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyət tərzini müəllimin özünün hazırlıq dərəcəsi, tələbələrin uğurunda maraqlı olması, biliyin qiymətləndirilməsində obyektivliyi ilə müəyyən edilir.

*Açar Sözlər: pedaqoji ünsiyyət, qarşılıqlı əlaqə, kommunikativ qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət tərzini.*

### Abstract

The article deals with the problem of communicative interaction between teachers and students, as well as recommendations for optimizing pedagogical communication in the process of educational activities. It is noted that in the learning process, teachers prefer to use the style of interaction, that is, the learning process is characterized by the distribution of initiative between the teacher and students.

*Keywords: pedagogical communication, interaction, communicative interaction, communication style.*

### Giriş

Təlim prosesinin səmərəliliyi bir çox didaktik və psixoloji amillərdən asılıdır. Bu amillərdən biri də müəllimlə tələbələr arasında formalaşan kommunikativ qarşılıqlı əlaqədir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, müəllim həmişə özünə kommunikativ vəzifələr qoymur, çünki o, tələbələrlə ünsiyyəti təlimin uğurunun şərti kimi təqdim etmir. Müvafiq olaraq, bu gün bir çox müəllimlər konstruktiv qarşılıqlı əlaqəni təşkil etməkdə çətinlik çəkirlər, qeyri-standart kommunikativ vəziyyətlərdə hərəkət edə bilməmək, pedaqoji tapşırıqlardan asılı olaraq tənzimləmək və materiala öz emosional münasibətini çatdırmaqda çətinlik çəkirlər.

Pedaqoji ünsiyyət müəllimin sinifdə və ondan kənarında tələbələrlə əlverişli psixoloji mühit yaratmağa yönəlmiş peşəkar ünsiyyətidir. A. A. Leontyev hesab edirdi ki, müəllimlə tələbələr arasında ünsiyyət tədris prosesinin optimallaşdırılmasına töhfə verməli, şagirdlərdə sevinc və fəaliyyət susuzluğu yaratmalıdır [2], eyni zamanda tədris olunan materialın səmərəli mənimsənilməsinə kömək etməlidir. A. S. Makarenko qeyd edirdi ki, müəllimlə şagird arasında ünsiyyətdə əsas şey tam inam, hörmət və tələbkarlığa əsaslanan münasibət olmalıdır [3]. Buna əməl edilmədikdə şagirdlərdə qorxu yaranır, özünə və öz qabiliyyətlərinə inamsızlıq yaranır, iş qabiliyyəti azalır, nitq dinamikası pozulur və son nəticədə müəllimə, sonra isə mövzuya qarşı sabit mənfi münasibət yaranır. Pedaqoji fəaliyyət prosesində kommunikativ qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərindən biri müəllimlə tələbələr arasında ümumi qurulmuş ünsiyyət sistemi, yəni müəyyən bir üslubdur.

Pedaqoji ünsiyyət üslublarının bir neçə təsnifatı var, lakin onların avtoritar, demokratik və qərəzli bölünməsi ümumiyyətlə qəbul edilir [5]. Avtoritar rəhbərlikdə müəllim bütün qərarları özü verir, tələbələrin hər hansı etirazı və ya məsləhəti rədd edilir, ən kiçik intizam pozuntusu, hətta şagirdin günahı olmasa belə, pislənir. Pedaqoji ünsiyyətin qərəzli üslubu müəllimin tam nəzarətsizliyi ilə xarakterizə olunur, o, kollektivin həyatına və problemlərinə qarışmır, kənarında qalır. Demokratik üslubla müəllim şagirdlərin fikirlərini nəzərə alaraq bir çox məsələləri həll edir, onların dərstdə dərslərinin vahid olmasına daim diqqət yetirir.

Yuxarıda göstərilən üslublarla yanaşı, bir sıra aralıq üslubları da qeyd etmək olar: biznes (şagirdlərin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş); emosional (sevgi və qarşılıqlı anlaşma əsasında); tələbkar (müəllim şagirdlərə konkret tapşırıqlar qoyanda); məcbureddici (müəllimin təzyiqi əsasında); bələdçilik (müəllim kənarında şagirdin davranışına və fəaliyyətinə nəzarət etdikdə).

Müəllimin seçdiyi davranış tərzini təkcə onun tələbələrlə necə münasibət quracağını deyil, həm də şagirdlərin bilik əldə etməyə və bilavasitə təhsil prosesinin özünə münasibətini müəyyən edir. Müəllimin səmərəsiz üslub və tələbələrlə qarşılıqlı əlaqə üsullarından istifadə etməsi səmərəsiz təlim prosesinə gətirib çıxarır ki, burada tələbələr çox vaxt səthi biliklər alırlar. Bu, təlimin inkişaf xarakteri daşımayacağına və biliyə davamlı tələbatın formalaşmayacağına səbəb ola bilər.

Beləliklə, araşdırmamız bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verdi ki, bəzi müəllimlər təlim fəaliyyəti prosesində şagirdlərlə effektiv qarşılıqlı əlaqə tərzini seçməkdə çətinlik çəkirlər, həmçinin tələbələrin fikrincə, ünsiyyət bacarıqları aşağıdır. Tədris prosesində kommunikativ qarşılıqlı əlaqəni təşkil edərkən müəllim aşağıdakı tövsiyələri nəzərə almalıdır: şagirdin uğurlu öyrənməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasını, habelə interaktiv təlim metodlarından istifadəni özündə ehtiva edən didaktik; psixoloji, emosional vəziyyətlərinin təzahürünə nəzarət etməyi və qrupdakı atmosferi nəzərə alaraq, yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq; pedaqoji, yəni hər bir şagirdə bərabər və hörmətli münasibət. Müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyət tərzini müəllimin özünün hazırlıq dərəcəsi, tələbələrin uğurunda maraqlı olması, biliyin qiymətləndirilməsində obyektivliyi ilə müəyyən edilir.

### **ƏDƏBİYYAT**

1. Eminli B.İ. Kommunikativ konflikt və ya konfliktli ünsiyyət. Elmi Xəbərlər, SDU, Cild 13, №3, 2017, səh. 9-11.
2. Леонтьев А. А. Педагогическое общение. — М.: Знание, 1979. — 48 с.
3. Макаренко А. С. Проблема школьного советского воспитания. В 8-и т. Т. 4. — М.: Педагогика, 1984. — 300 с. 4.
4. Максимова Н. Ю. К вопросу о профессиональной мотивации студентов // Молодой ученый. — 2014. — № 21.1. — С. 106–108.



**MALIKA MIRZO QIZI ASARLARI QAHRAMONLARI NUTQINING O'ZIGA XOSLIGI**  
**CHARACTERISTICS OF THE SPEECH OF MALIKA MIRZA'S DAUGHTER'S WORKS**

Sidikjon MUMINOV MIRSObIROVICH

*Farg'ona davlat universiteti professori*

*Özbekistan*

*siddiqjon.mominov@bk.ru*

Mashhura NISHANBAYEVA TAVAKKAL QIZI

*Farg'ona davlat universiteti magistranti*

*Özbekistan*

*mnishanbayeva1@gmail.com*

**Annotatsiya**

Qahramon nutqining o'ziga xosligi badiiy asarning joziba kuchini, badiiyligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Odatda ijod olami vakillari o'zlari yaratgan asarlari qahramonining qaysi ijtimoiy qatlam, qaysi hudud, qaysi millat, qaysi jins va qaysi kasb egasi ekanligini ko'rsatish uchun ayni qahramonning nutqida o'ziga xos nutq elementlari va nutq ko'rinishlaridan foydalanadilar. Bu esa ayni asarning kitobxon tomonidan iliq kutib olinishi va o'qishligini ta'minlaydi. Tilshunos olim Siddiqjon Mo'minov o'zining "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" nomli monografiyasida: "Ijodkor tasvirlash uchun hayotdan tanlab olgan hodisalarni o'z oldiga qo'ygan g'oyasi va maqsadi, fikrini badiiy obrazlarda gavdalaniradi. Obraz hayotning turli formalarida tirik odamlarning o'zaro munosabati, to'qnashuvi, xatti-harakati, xulq-atvori va taqdirida namoyon bo'ladi. Bu voqealarni tasvirlash jarayonida ijodkor istaydimi-yo'qmi, o'zining va asarda ishtirok etayotgan kishilarning muloqot xulqini ifoda etadi", – deya ta'kidlaydi. Darhaqiqat, badiiy asarning tili hayot haqiqatlariga monand tarzda bo'lmog'i o'ta muhimdir. Chinakam san'at asarining tili jilvakor va serma'no bo'ladi. Bunda badiiy asar tilining tashkil etuvchilari muallif nutqi va qahramon nutqi katta rol o'ynaydi. Badiiy nutq asar ichida muallif tomonidan qay tarzda hikoyalanihiga qarab, yozuvchining fikrlash doirasi, yozish uslubi, falsafiy mushohadasi haqida tasavvur hosil qilamiz. Muallif bayon jilovini badiiy-estetik niyatga ko'ra goh o'z qo'lida ushlab turadi, goh personajlar qo'lga tutqazadi, goh o'zga hikoyachiga topshiradi. Natijada kitobxonni zeriktirmaydigan, realizmning mundarijasini kengaytira oladigan ko'pqirrali tasvir-hikoya nutqi – polifonik nutq paydo bo'ladi. Ushbu maqolada Malika Mirzo qizi asarlari qahramonlari nutqidagi shu kabi o'ziga xosliklar yoritildi. Shu mavzuda ish olib borgan olimlar fikriga munosabat bildirildi. Tadqiqotni amalga oshirishda tavsiflash, qiyoslash, tasniflash, lingvopoetik tahlil usullaridan foydalanildi.

**Kalit so'zlar:** nutq, monologik nutq, dialogik nutq, ichki dunyo, maqol, ibora, neologizmlar, varvarizmlar, dialektizmlar.

**Abstract**

The originality of the hero's speech plays an important role in increasing the attractiveness and artistry of the work of art. Usually, representatives of the creative world use specific elements of speech and forms of speech in the speech of the same hero to show which social class, which region, which nationality, which gender and which profession the hero of their works belongs to. This ensures that the work will be warmly welcomed and readable by the reader. The linguist scientist Siddiqjon

Mominov in his monograph "Social-linguistic characteristics of Uzbek communication behavior" wrote that "The artist embodies the ideas and goals he has chosen from life to portray in artistic images. The image is manifested in the interaction, conflict, behavior, behavior and fate of living people in various forms of life. In the process of describing these events, whether the creator wants it or not, the communication behavior of himself and the people participating in the work is expressed. In fact, it is very important that the language of the artistic work is similar to the realities of life. The language of a real work of art is witty and expressive. In this, the author's speech and the hero's speech play a major role as the founders of the language of the artistic work. "By looking at how the artistic speech is told by the author in the work, we get an idea of the writer's thinking, writing style, and philosophical observation. According to the artistic and aesthetic intention, the author sometimes holds the reins of the narrative in his own hands, sometimes he hands it over to the characters, and sometimes he hands it over to another narrator. As a result, a multifaceted picture-narrative speech - a polyphonic speech, which does not bore the reader and can expand the content of realism."

This article highlights such peculiarities in the speech of the characters of the works of Malika Mirza's daughter. The opinion of the scientists who worked on this topic was expressed. The methods of description, comparison, classification, and linguopoetic analysis were used in the research.

**Keywords:** speech, monologic speech, dialogic speech, inner world, proverb, phrase, neologisms, barbarisms, dialectisms.

## **Kirish**

O'zbek adabiyotida shoir, yozuvchi, dramaturg va publitsist sifatida o'z o'rniga ega bo'lgan Malika Mirzo qizining chuqur mushohada bilan mutolaa qilinadigan asarlari kelajak avlod tarbiyasida muhim vosita bo'la oladi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Uning she'riy, nasriy va dramatik turiga mansub ijod namunalari betakror tasviriy ifodalar, o'tkir qochirimlar, falsafiy fikrlar asosiga qurilgan bo'lib, ularda yashiringan ma'nolar qahramonlar nutqi orqali namoyon bo'ladi.

## **Asosiy qism**

Tilshunos olim Siddiqjon Mo'minov o'zining "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" nomli monografiyasida "Ijodkor tasvirlash uchun hayotdan tanlab olgan hodisalarni o'z oldiga qo'ygan g'oyasi va maqsadi, fikrini badiiy obrazlarda gavdalantiradi. Obraz hayotning turli formalarida tirik odamlarning o'zaro munosabati, to'qnashuvi, xatti-harakati, xulq-atvori va taqdirida namoyon bo'ladi. Bu voqealarni tasvirlash jarayonida ijodkor istaydimi-yo'qmi, o'zining va asarda ishtirok etayotgan kishilarning muloqot xulqini ifoda etadi"[2,164] deya ta'kidlaydi. Darhaqiqat, badiiy asarning tili hayot haqiqatlariga monand tarzda bo'lmog'i o'ta muhimdir. Chinakam san'at asarining tili jilvakor va serma'no bo'ladi. Bunda badiiy asar tilining tashkil etuvchilari muallif nutqi va qahramon nutqi katta rol o'ynaydi.

"Badiiy nutq asar ichida muallif tomonidan qay tarzda hikoyalanishiga qarab, yozuvchining fikrlash doirasi, yozish uslubi, falsafiy mushohadasi haqida tasavvur hosil qilamiz. Muallif bayon jilovini badiiy-estetik niyatga ko'ra goh o'z qo'lida ushlab turadi, goh personajlar qo'lga tutqazadi, goh o'zga hikoyachiga topshiradi. Natijada kitobxonni zeriktirmaydigan, realizmning mundarijasini kengaytira oladigan ko'pqirrali tasvir-hikoya nutqi – polifonik nutq paydo bo'ladi." [12,36]

Badiiy asarning muallif va personajlar nutqidan iborat tili o'ziga xos bir qancha xususiyatlarga ega. Unda hayot o'zining butun ko'lami, xilma-xilligi va rango-rangligi bilan tasvirlangani sababli asarning tili yangi bir sifat kasb etadi. Asar matnida muallif va qahramonlar nutqi farqlanadi. Ijodkor o'z asarining o'qishli va ta'sirli bo'lishiga asar qahramoni nutqida umumxalq tili lug'at boyliklaridan unumli foydalanish natijasida erishadi. Bu orqali muallif o'z qahramonlarining ichki kechinmalari girdobiga kitobxonni shunchalik tortib ketadiki, kitobxon qahramon hissiyotlarini u bilan birgalikda kechira boshlaydi. Unda qahramondagi kulish, g'azablanish, quvonish, xafa bo'lish, qo'rqish kabi

holatlar kuzatiladi. Bunday asarda ijtimoiy muhit va davr ruhi ufurib turadi. Yozuvchi yoki shoir shu tariqa badiiy asar tili ustida tinimsiz mehnat qiladi.

Ijodkor turli tabaqaga mansub kishilar hayotini, har xil tabiatli odamlar va ularning til xususiyatlarini qahramon nutqi orqali aks ettiradi. Har bir ijtimoiy tabaqaga mansub qahramonlarning nutqi asar tilida o'ziga xos bir qatlamni tashkil etadi. Badiiy asarda qahramon nutqi nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Odatda, qahramon nutqi shu qahramonning dunyoyoqarashi, hayotiy tajribasi, fahm-farosati, idroki, xulq-atvori, ijtimoiy kelib chiqishi, saviyasi, ruhiyati va kasb-kori haqida ma'lumot beradi. Qahramonning o'z nutqi orqali uning ichki dunyosi, umuman, qanday odam ekanligini payqab olish mumkin. Asardagi har bir qahramonning tili o'ziga xos xususiyatlarga ega. Adib qahramon nutqini uning asarda tasvirlangan voqealardagi o'rni va qahramon tabiatiga xos xususiyatlarga ko'ra ishlaydi. Badiiy asar qahramonining xarakter-xususiyatlariga qarab, uning nutq tuzilishi, so'z boyligi va boshqa til xususiyatlarini ochadi. Qahramon shaxsini yaratish maqsadida ijodkor zarur bo'lganda badiiy til leksikasi elementlari bo'lgan tarixiy so'zlar, neologizmlar, shevaga xos so'zlar, varvarizm va vulgarizmlardan mohirona foydalanadi.

“Qahramonlar nutqi dialogik yoki monologik nutq ko'rinishlarida bo'ladi. Dialogik nutq deb ikki yoki undan ortiq qahramonning o'zaro muloqotiga aytiladi. Dialogik nutqda qahramonlar tabiatini aniq ifodalash imkoniyati mavjud. Nutqning bu ko'rinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va ta'sirchan yetkazish maqsad qilingan bo'ladi. Shuning uchun suhbat jarayonida ellipsisdan, turli imo-ishoralardan keng foydalaniladi.”[12,38] Haqiqatan ham dialogik nutq ko'rinishi ixchamlik va aniqlikni talab qiladi. Shuning uchun ham bu nutq ko'rinishida ellipsis, yani gap bo'laklarining tushirib qoldirilish holatlari ko'p ko'zga tashlanadi. Buni Malika Mirzo qizi asarlaridan keltirilgan parchada ajratib ko'rsatilgan qahramonlar nutqida ham ko'rish mumkin.

**Buvi** – *Bolaginam, kelib-kelib shayton o'yinlarni chalasanmi? Alvasti o'yin, alvasti qo'shiq. Yopiray. (hovlidan Tohirning ovozi eshitiladi) Voy, o'laqolay, dadang keldi chaqiryapti.*

**Rashid** – *Uf, asti o'z holimga qo'yishmaydi. Rashid, Rashid... Hordiqda ham.*

**Buvi** – *Tohirjon, Rashidjon bu yoqda. Ha degin, bolam (Tohir shiddat bilan kirib keladi).*

**Tohir** – *Nega repititsiyaga bormading, chaqirsam nega indamaysan?*

**Rashid** – *Endi boraman.*

**Tohir** – *Vaqt o'tib ketdi-ku.*

**Rashid** – *12.00 da.*

**Tohir** – *Ustozing qo'ng'iroq qildi.*

**Rashid** – *Ustoz o'zi bilmaydi, qolaversa kuy to'qiyapman.*

**Tohir** – *O'rtoq, Betxoven, sen avvalo kitob o'qishni o'rgan. Shuncha kitobni terib qo'yibman, birortasiga qiziqmaysan.[3,54]*

“Buvingga qarasang-chi...” asaridan olingan ushbu dialogik parchadagi Rashid nutqida ega, o'rin holi, kesim kabi gap bo'laklari nutq talabi bilan ellipsis hodisasiga uchragan va bu asarda ortiqcha so'z qo'llab laqmalikka yo'l qo'yishdan saqlagan. Odatda, dialogik nutq ko'rinishida har ikki qahramon ham suhbatdoshiga uzatayotgan va undan qabul qilayotgan axborotni ixcham va lo'nda shaklda bo'lishini xohlaydi. Bu bilan suhbatning qiziqarli bo'lishi ta'minlanadi va cho'zilib ketishining oldi olinadi.

Dialogik nutqning o'ziga xos jihatlaridan yana biri shuki, unda suhbatdosh qahramonlar aloqaralashuv jarayonida nolisoniy vositalardan lisoniy vositani izohlash, to'ldirish, ta'kidlash, aniqlik kiritish hamda suhbatdosh e'tiborini tortish maqsadi bilan foydalanadilar. Bu qahramonlar alb dialektikasi, ruhiy qiyofalari, individual jihatlarini ochishga xizmat qiladi. Nolisoniy vositalarda

qahramonlarning ayni damdagi ruhiy ahvoli, oniy kayfiyati, o'sha soniyalardagi tuyg'ulari o'z ifodasini topadi. Buni quyidagi parcha misolida ko'rish mumkin.

**Maqomiy** – *(dadillashib) Bor, bolalarni bu yoqqa yo'latma.*

*Paxtazorda ko'rdim barno bo'yingdan o'rgilay (o'chiradi) Bu yog'ini bilaman (g'ing'illab)*

*Chin ko'ngildan aytay yalla kuyingni.*

*...Qani boshladik. (Qo'lini ko'tarib, polni tepkilaydi, qo'l-oyog'i kelishmay) xotin, kayfiyatimni buzma. Darvoqe, zulfingni qirqkokil qilib chiq. (Chaman chiqadi. Maqomiy zavq bilan turib)*

*Ko'zimning nuri kel, toza gulim kel.*

*Ko'ngil bog'imda sayroq bulbulim kel. (U hamon serrayib turgan chamanga o'tirish ishorasini qiladi. Chaman o'tiradi.) Hozir badiiy o'qish qilamiz. Sening savoding, mening qalamim charxlanadi.[3,67*

Keltirilgan dialogik nutq bo'lagida yuqorida ta'kidlaganimiz nolisoniy birliklardan foydalanish holati muallif nutqida izohlangan. Shu bilan birga asar qahramonining nutqidagi o'ziga xoslik va shoirona uslubdan uning ijod olami vakili ekanligini payqash qiyin emas.

“Monologik nutq badiiy asar qahramonlarining o'z-o'ziga yoki o'zgalarga qaratilgan nutqidir. Ham she'riy, ham nasriy asarlarda ishlatiladi. Badiiy asarlardagi maktublar asosan monologik yozma nutq ko'rinishida bo'ladi. She'riy matnlarda lirik qahramon kechinmalarini tugal tasvirlash uchun monologik nutqdan foydalaniladi.”[12,39] Monologik nutq shakli ham dialogik nutq kabi qahramonlarning fikr va kechinmalarini ifodalab, obrazning mohiyatini ochadi.

**Maqomiy** – *Darvoqe, gapida jon bor. Domda paxta nima qilsin. Buni qanday ishlasam ekan?Hm... Pastda jinday yerimiz bor. Petrushka ekanmiz. Vey, topdim! Be, shuyam she'rmi? Qani bunda nafis ibora, nafasatli istiora, nazokatli idioma, tarovatli ironiya, malohatli... Uf... qalam yurmayapti. Shoirga bundan ham og'ir jazo bormi? [3,65]*

Tahlilga tortilgan matn bo'lagida uddasidan chiqa olmaydigan ishni qilishga bel bog'lagan qahramon monologik nutqi orqali o'z-o'zini tanqid qilish mazmuni anglashinib turibdi. Ushbu nutq ko'rinishi vositasida qahramon ichki dunyosidagi tug'yonlar, g'alayonlar o'z aksini topgan.

Malika Mirzo qizi o'zining asarlarida qahramonlarning ruhiy ahvoli, orzu-havaslar, quvonch va tashvishlarini zo'r mahorat bilan tasvirlar ekan, ularning nutqiga alohida e'tibor beradi. Asarlaridagi har bir qahramonlar nutqi orqali o'sha qahramonning fe'l-atvori, dunyoqarashi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu o'rinda Malika Mirzo qizi qalamiga mansub “Asaldan chiqqan asar” nomli daramadagi bir dialogni olib ko'raylik:

**Chinni** – *Kep qoling:*

*Marg'ilondi shippagi,*

*Qorako'lning telpagi*

*Taroq, aroq, gulbargi,*

*Arab mushki anbari*

*Kep qoling, yosh-u qari.*

*Bekajon ko'z yoshlari,*

*Tangemning bardoshlari*

*Yoqut, Feruza, Oltin,*

*Bizda dunyo toshlari.*

*Nor* – *Yashshavor xotin, savdoni boplayapsanmi? Ammo sen bor – biz bor. Seni deb yuribman bu dunyoda. Anavi churvaqalaringdan umid yo‘q.*

*Chinni* – *Hay, sekinroq. Achon bo‘lsa oh-voh: gap desa qop-qop, ish desa ochiq mozordan top.*

*Nor* – *Nafasingni issiq qil, nuqul ochiqmozordan kelasan, o‘zi hayot og‘ir. Nima senga malol kep goldimmi, qaysi ishga kiray: ish yo‘q vassalom.*

*Chinni* – *Bo‘lmasa shukur qiling. Vaysaganingiz, vaysagan, qaltis gapirmang, siyosatga aralashmang.*

*Nor* – *Bo‘pti, qani puldan cho‘z.*

*Chinni* – *Kallayi saharlab-a. Innakeyin, picha dasmyani ko‘paytiray.*

*Nor* – *Manga ko‘p aql o‘rgatma, bo‘l, puldan cho‘z.*

*Chinni* – *Pul, pul. Shuncha pulni yeb-ichib, yallo-tarallo qilib yuribsiz-ku.[3,75]*

Ushbu dialogik nutq parchasida ishtirok etgan Chinni va Nor nutqidagi ibora, shevaga xos so‘zlar vositasida ularning qanday ijtimoiy qatlam vakili ekanligini anglash qiyin emas. Chinni oilasi, bolalari uchun o‘zidan, sog‘lig‘idan kechgan tijoratchi ayol, jonkuyar oila bekasi, g‘amxo‘r ona. Farzandlariga qo‘shib or-nomus nimaligini bilmaydigan tekintomoq erini ham boqadi. Bu ham yetmagandek, uning hurmacha erkaliklarini ham ko‘tarishga majbur. Nor esa ismiga nomutanosib tarzda bir ishning boshini tutmay xotinning yelkasiga osilib yashovchi shaxs. Muallif ushbu qahramonlarni haqiqiy omma tili bilan so‘zlatadi. Ular nutqida ma‘nosi boshqalarga yetib borishi qiyin bo‘lgan so‘zning o‘zi yo‘q. Chunki asarda omma uchun tushunarli bo‘lmagan so‘zlarni ishlatish qahramonlar nutqining ifodaviyligiga salbiy ta‘sir qiladi.

*Ipak buvi qora qumg‘onga termulganicha boshini sarak-sarak qilardi.*

– *Eskilikmish... Bolasi tushmagurlar-ey...*

*Shu yoshgacha achchiq-tirsiq nimaligini bilmagan Ipak buvi o‘zi sezmaganda koyinardi:*

– *Shu savil senlarni to‘ydirib katta qildi...*

*U qo‘lidagi qumg‘onni oldidagi qumga ohista qo‘ndirdi-da, kaftlarini yozib, barmoqlarini buka boshladi;*

– *Kattam Toshkonday yurtida do‘xtir, o‘rtancham ham o‘shatdagi katta idorada, kenjam bu yerda malim... Kelinlar ham o‘qigan. Baribir gapimni qilishmaydi. Hay, mayli, umrlari uzoq bo‘lsin.*

*Hamma balo kenjatoyining oyog‘i ostidan chiqti. Uning harchand “kerakmaschi, kerakmas” deb cholini pishitishiga qaramay hovliga gaz tushdi. Ipak buvi biror oy gaz yoniga yo‘llay olmadi. Rahmatlik choli “texnikani tushunmagan” kampiridan kula-kula, kelini ishga ketgan kunlarda choy-poyga o‘zi qarab yurdi. ...Mundoq o‘ylab qarasa, gaz-ku beminnat dastyor. ...qumg‘onga qiyin bo‘ldi.[3,4]*

Malika Mirzo qizi qalamiga mansub “Ipak buvi” hikoyasi qahramoni Lutfiniso buvining o‘z-o‘zi bilan ichdan gaplashishi, fikrlashi, shu qumg‘onda choy ichib katta bo‘lganini unutgan farzandlaridan nolishi ichki nutq ko‘rinishida beriladi. Uning nutqida keksalarga xos mushohada, muloyimlik, so‘zlarni Toshkon, do‘xtir, malim kabi talaffuz qilish holatlari kuzatiladi.

### **Xulosa**

Shuni ta‘kidlash joizki, muallif asar tilini xalq og‘zaki ijodi namunalari: maqol, matal, iboralar bilan boyitadi. Ular badiiy asar tili va ijodkor uslubining o‘zgacha qiyofa kasb etishini ta‘minlaydi. Tabiiyki, bu birikmalar qahramonlar nutqida jarang sochadi. Bu kabi birliklarning qahramonlar monologik va dialogik nutqi ichiga olib kirilishi holat va vaziyat tasvirida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu esa Malika Mirzo qizi asarlaridagi qahramonlar nutqi yordamida o'quvchi hissiyotini yangicha ifodalashga xizmat qiladi.

#### **Adabiyotlar**

1. Azim Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent, "O'ME", 2002.
2. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. – Фарғона, 2021.
3. Malika Mirzayeva. Asaldan chiqqan asar. - Farg'ona, 2008.-119 bet.
4. Ma'rufjon Yo'ldoshev. Badiiy matn lingvopoetikasi. Fan, 2008.-159 bet.
5. Sidiqjon Mo'minov. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy 6.ususiyatlari. Farg'ona, 2021.
7. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akadempnashr, 2010. – Б. 317.
8. М.Йўлдошев, Қ.Ядгаров. Бадий матннинг лисоний таҳлили. - Тошкент, 2007, 85-бет.
9. М.Йўлдошев. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002, 40-бет.
10. Малика Мирзо кизи. Юлдузлар хаёли. – Тошкент: "Turon zamin ziyo" нашриёти, 2015. 6-бет.
11. Малика Мирзо кизи. Умрим ёғдулари. – Тошкент, "Akadempnashr" нашриёти, 2011. 133-бет.
12. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопозетик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007.

## FİLİSTİN'İN DEKOLONİZASYONU VE İSRAİL'İN HUKUKİ SINIRLARI

### DECOLONIZATION OF PALESTINE AND LEGAL FRONTIERS OF ISRAEL

Mehmet Şükrü GÜZEL

*Prof. Dr., Center for Peace and Reconciliation Studies İsviçre  
guzelmehmetsukru@gmail.com*

#### Özet

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan Antlaşması ile kurulması ile birlikte eski Osmanlı topraklarından Filistin, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22. Maddesi çerçevesinde manda sistemi altına girmiştir. Milletler Cemiyeti'nin kendisini lağvetmesi ve Birleşmiş Milletler'in kurulması ile birlikte Filistin, Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin Uluslararası Vesayet Sistemi'nin düzenleyen XII. Bölümü altına alınmıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 29 Kasım 1947 tarihinde 181. sayılı kararı ile tek manda altında olan Filistin'de Arap ve Yahudi olmak üzere iki ayrı devletin kurulması kararını almış ve iki ayrı devletin topraklarını birbirinden ayırtmıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından yetkilendirilmesi Yahudiler, Filistin'de İngiliz mandasının bitiş tarihi olan 15 Mayıs 1948 tarihinden bir gün önce bir bağımsızlık bildirgesi yayınlamış ve İsrail devletinin kuruluşunu dünyaya duyurmuşlardır. 15 Mayıs 1948 tarihinde ise 10 ay sürecek olan ilk İsrail- Arap Savaşı başlamıştır. Savaşın sonucunda İsrail, Birleşmiş Milletlerin Yahudi devleti için önerdiği bölgenin yanı sıra Arap devleti için önerilen alanın yaklaşık %60'ını kontrolü altına almıştır. İsrail, 1949 yılında Mısır, Suriye, Ürdün ve Lübnan ile ayrı ayrı Ateşkes Antlaşmaları imzalanmıştır. İsrail 4 Mart 1949 tarihinde Genel Kurulu'nun 273 Sayılı kararı ile Birleşmiş Milletler'e üyeliği kabul edilmiştir. 11 Aralık 1948 tarihinde BM Genel Kurulu 194 sayılı kararının 11. Maddesi ile savaştan kaçan Filistinli Mültecilerin geri dönmesi talep edilmiştir. Bugün için İsrail, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 194 Sayılı kararının 11. Maddesi ile Filistinli mültecilerin geri dönüşlerini talep etmesini, "Yeşil Hat" olarak tanımlanan Ateşkes hatlarının, Birleşmiş Milletler tarafından 1948 savaşı sonrasında İsrail'in kabul edilmiş sınırları olarak, Birleşmiş Milletler hukukuna aykırı olarak tanımlamaktadır.

**Anahtar sözcükler:** Filistin, Milletler Cemiyeti, Milletler Cemiyeti, Dekolonizasyon

#### Abstract

After the First World War, with the establishment of the Republic of Türkiye with the Treaty of Lausanne, Palestine, one of the former Ottoman lands, came under the mandate system within the framework of Article 22 of the League of Nations Covenant. With the abolition of the League of Nations and the establishment of the United Nations, Palestine, has been taken under the Chapter XII of the United Nations` Charter with the title International Trusteeship System. The United Nations General Assembly, with its Resolution 181 on November 29, 1947, decided to establish two separate states, Arab and Jewish, in Palestine, which was under a single mandate. After the authorization by the United Nations General Assembly, the Jews published a declaration of independence one day before the end of the British mandate in Palestine on 14 May 1948, and announced the establishment of the state of Israel to the world. On May 15, 1948, the First Israel-Arab war began, which would last for 10 months. As a result of the war, the Israel took control of about 60% of the area proposed for the Arab state, as well as the area proposed by the United Nations for the Jewish state. Israel signed separate Armistice Agreements with Egypt, Syria, Jordan and Lebanon in 1949. On March 4, 1949, Israel was accepted as a member of the United Nations with the approval of the Security Council. By Resolution 273 of the

General Assembly. On 11 December 1948, the return of Palestinian refugees who became refugee during the war, was requested by Article 11 of the General Assembly Resolution 194. Today, Israel unlawfully states that the return request of Palestinian refugees, defined in article 11 of General Assembly Resolution 194, means that the United Nations accepts that the lines drawn by the 1949 Armistice Agreements are Israel's legal boundaries in 1949.

**Key Words:** Palestine, League of Nations, United Nations, Decolonization.

### **Introduction**

Which boundaries of Israel are legal, the boundaries defined in the United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 181 of 29 November 1947 or the *de facto* boundaries of Israel before the Second Arab – Israel War of 1967.

Some claim that the UNGA resolution 181 to partition of Palestine Mandate, in effect constituted a recommendation and is not legally binding. (UN, Question of Palestine, 2023), therefore Israel's boundaries before the Second Arab –Israel War are legal. This concept of recognizing Israel's boundaries before the 1967 Second Arab - Israel War as legal, in fact is originated from UN Security Council (UNSC) Resolution 242 of 22 November 1967.

In paragraph 2 of the preamble of the UNSC resolution 242, it is written that:

“Emphasizing the inadmissibility of the acquisition of territory by war and the need to work for a just and lasting peace in which every State in the area can live in security.”

In paragraph 3 of the preamble of the UNSC resolution 242, it is written that:

“Emphasizing farther that all Member States in their acceptance of the Charter of the United Nations have undertaken a commitment to act in accordance with Article 2 of the Charter,”

In the operative paragraph 1 of the UNSC resolution 242, it is written that:

“1. Affirms that the fulfilment of Charter principles requires the establishment of a just and lasting peace in the Middle East which should include the application of both the following principles:

- (i) Withdrawal of Israel armed forces from territories occupied in the recent conflict.
- (ii) Termination of all claims or states of belligerency and respect for and acknowledgement of the sovereignty, territorial integrity, and political independence of every State in the area and their right to live in peace within secure and recognized boundaries free from threats or acts of force;”

There are normally two elements in the resolutions of the UN organs such as the UN General Assembly (UNGA) or UNSC: the preamble and the operative part. Preambular paragraphs are not numbered. They serve to present the background to the action part of the resolution. Operative paragraphs are numbered. They express the opinions of Member States and contain the action that they are agreeing to take. (UN, editing of resolutions at the United Nations, 2023) Also subparagraphs are lettered (a), (b), (c) or etc. when are used in the operative paragraphs.

The preamble paragraphs of resolution 242 of the UNSC state that, subject to the UN Charter, Chapter I Article 2.4, no member of the UNSC may threaten or use force in international relations against the territorial integrity or political independence of any state, or in any other manner inconsistent with the UN's objectives. It is unacceptable to acquire territory by force in order to achieve lasting peace. According to the preamble paragraphs, in subparagraph (i) of the operative paragraph 1, the UNSC calls for a withdrawal of Israel's military forces from territories occupied during the recent conflict.

The concept of recognition of Israel's boundaries before the 1967 Second Arab - Israel War as legal comes from operative paragraph 1, subparagraph (i), where Israel was asked to withdraw only from the territories Israel occupied in the “recent conflict”. “Recent conflict” wording in the resolution



means the Second Arab –Israel War of 1967. And when the UNSC only asked for the withdrawal from the territories Israel acquired after the Second Arab - Israel War, academicians, States, and the UN came to the conclusion that the territories Israel occupied after the First Arab – Israel War should have to be legal.

### **United Nations General Assembly Resolution 181**

Palestine was part of the Ottoman Empire. At the end of the First World War, a class "A" Mandate for Palestine was entrusted to Great Britain (United Kingdom) by the League of Nations, pursuant to paragraph 4 of Article 22 of the Covenant, which provided that: (ICJ,2004, p.165)

"Certain communities, formerly belonging to the Turkish Empire have reached a stage of development where their existence as independent nations can be provisionally recognized subject to the rendering of administrative advice and assistance by a Mandatory until such time as they are able to stand alone."

The territorial boundaries of the Mandate for Palestine were laid down by various instruments, in particular on the eastern border by a British memorandum of 16 September 1922 and an Anglo-Trans Jordanian Treaty of 20 February 1928. (ICJ, 2004, p.165.) After the establishment of the UN, Palestine Mandate fell into UN Charter Chapter XII, International Trusteeship System.

In 1947, the United Kingdom (UK) turned the decolonization of the Palestine problem over to the UN as the mandatory Power. After looking at alternatives, the UN proposed terminating the Mandate and partitioning Palestine into two independent States, one Palestinian Arab and the other Jewish, with Jerusalem internationalized with the UNGA Resolution 181 of 29 November 1947.

In the last preamble paragraph of the UNGA Resolution 181, UNGA recommended from the UK as the mandatory Power for Palestine, and to all other Members of the UN the adoption and implementation, with regard to the future government of Palestine, of the Plan of Partition with Economic Union set out as written. But even if the UNGA resolution 181 used the wording recommend, in the operative paragraph (a) UNGA requested from the UNSC that:

“The Security Council take the necessary measures as provided for in the plan for its implementation;”

In the operative paragraph (c), the UNGA defined any attempt to alter by force the settlement envisaged by its resolution should be understood under the UN Charter, Chapter VII namely “Action with Respect to Threats to the Peace, Breaches of the Peace, and Acts of Aggression” and asked the UNSC to act accordingly as:

“The Security Council determine as a threat to the peace, breach of the peace or act of aggression, in accordance with Article 39 of the Charter, any attempt to alter by force the settlement envisaged by this resolution;”

In general, UNGA resolutions are considered recommendations and have no binding power, but UNGA resolution 181 is an exception. The UNGA resolution 181 has binding effect as long as it creates boundaries based on decolonization. When the UNGA asked the UNSC in the operative paragraph (c) of its resolution to act accordingly to Chapter VII of the UN Charter, the UNSC entered into an obligation for the protection of UNGA resolution 181. The UNGA resolution 181 has a binding character and is still binding today.

### **The First and Second Arab – Israel War**

The Arab population of Palestine and the Arab States rejected this plan, contending that it was unbalanced; on 14 May 1948, Israel proclaimed its independence on the strength of the UNGA resolution; armed conflict then broke out between Israel and a number of Arab States and the Plan of Partition was not implemented. (ICJ, 2004, pp.165-166)

By resolution 62 (1948) of 16 November 1948, the UNSC decided that "an armistice shall be established in all sectors of Palestine" and called upon the parties directly involved in the conflict to seek agreement to this end. In conformity with this decision, general armistice agreements were concluded in 1949 between Israel and the neighbouring States through mediation by the UN. One such agreement was signed in Rhodes on 3 April 1949 between Israel and Jordan. Articles V and VI of that Agreement fixed the armistice demarcation line between Israeli and Arab forces (often later called the "Green Line" owing to the colorized for it on maps; hereinafter the "Green Line"). Article III, paragraph 2, provided that "No element of the . . . military or para-military forces of either Party . . . shall advance beyond or pass over for any purpose whatsoever the Armistice Demarcation Lines . . ." It was agreed in Article VI, paragraph 8, that these provisions would not be "interpreted as prejudicing, in any sense, an ultimate political settlement between the Parties". It was also stated that "the Armistice Demarcation Lines defined in articles V and VI of [the] Agreement [were] agreed upon by the Parties without prejudice to future territorial settlements or boundary lines or to claims of either Party relating thereto". The Demarcation Line was subject to such rectification as might be agreed upon by the parties. In the 1967-armed conflict, Israeli forces occupied all the territories which had constituted Palestine under British Mandate (including those known as the West Bank, lying to the east of the Green Line).

On 22 November 1967, the UNSC unanimously adopted resolution 242, which emphasized the inadmissibility of acquisition of territory by war and called for the "Withdrawal of Israel armed forces from territories occupied in the recent conflict", and "Termination of all claims or states of belligerency". (ICJ, 2004, p.166)

#### **Israel's Legal Boundaries When Admitted to the United Nations**

On November 29, 1947, after the UN approved resolution 181 calling for the division of Mandate Palestine into two entities—one for Jews and one for Arabs. The leadership of the *Yishuv* (term used to describe the Jewish community of Palestine) decided to declare the establishment of the Jewish state on 14 May 1948. This was the day before the UK were to complete their withdrawal from Mandate Palestine. They focused on creating the executive, legislative, and judicial foundations of the state, preparing its defense forces for war, and numerous other tasks related to the establishment of a state. As May 14 approached, a committee was appointed to write a proclamation of independence. Ultimately, the final work was done by the sub-committee of David Ben-Gurion, Moshe Sharett, Aharon Zeisling, and Rabbi Leib Maimon. (theicenter, 2023)

The writers of the document set out to:

1. Stress the connection of the new Jewish state to its historical and biblical roots in the Land
2. Link to the 1947 UN Partition Plan
3. Reflect the diverse Zionist ideologies that existed in the *Yishuv*
4. Indicate that the new state shared core values with Western democracies
5. Define the boundaries of the state
6. Choose a name for the state

The Declaration of Independence of Israel was issued on 14 May 1948. In the Declaration of Independence, the territory of Israel was defined as:

“THE STATE OF ISRAEL is prepared to cooperate with the agencies and representatives of the United Nations in implementing the resolution of the General Assembly of the 29th November, 1947”

Israel defined its frontiers as subject to the UN General Assembly Resolution 29 November 1947. When Israel's Declaration of Independence linked itself with Chapter XII of the UN Charter, the declaration gained an *erga omnes* character as declaration it incorporates a *jus cogens* norm.

It was linked as:

“WE DECLARE that, with effect from the moment of the termination of the Mandate being tonight, the eve of Sabbath, the 6th Iyar, 5708 (15th May 1948),”

On 29 November 1948, Israel applied to the membership of the UN by sending a letter to the Secretary-General of the UN. (UN, Israel’s application for UN membership, 2023) The letter was signed by Moshe Shertok, Minister for Foreign Affairs of the Provisional Government of Israel and titled as:

“Letter dated 29 November 1948 from Israel’s Foreign Minister to the Secretary-General Concerning Israel’s Application for Admission to Membership of the UN and Declaration Accepting Obligations Under the Charter”.

In the first paragraph of the letter, Israel had linked its admission to the UN with the UNGA Resolution 181 and with its Declaration of independence proclaimed 14 May 1948 as:

“On May 14, 1948, the independence of the State of Israel was proclaimed by the National Council of the Jewish people in Palestine by virtue of the natural and historic right of the Jewish people to independence in its own sovereign State and in pursuance of the General Assembly resolution of November 29, 1947.”

In the fourth paragraph of the letter, it is written that:

“A formal declaration that the Government of Israel accepts all the obligations stipulated in the UN Charter is enclosed.”

The enclosed declaration was signed by Moshe Shertok, Minister for Foreign Affairs of the Provisional Government of Israel. The declaration mentioned that the State of Israel accepted the obligations arising from the UN Charter.

“On behalf of the State of Israel, I, Moshe Shertok, Minister for Foreign Affairs, being duly authorized by the State Council of Israel, declare that the State of Israel hereby unreservedly accepts the obligations of the UN Charter and undertakes to honour them from the day when it becomes a Member of the UN.”

Conquest was forbidden by the UN Charter and Israel refused conquest as a legal right especially to itself in its application to the UN as a member State.

Upon its admission letter, Israel stated that in accordance with UNGA resolution 181 of 29 November 1947, its boundaries would be defined as defined in the UNGA resolution 181 of 29 November 1947. Accordingly, Israel has committed to withdrawing from the territories it occupied during the First Arab Israeli War. Israel reaffirms these with its declaration given to the UNSC once again and redefines its boundaries in accordance with UNGA resolution 181.

Israel admitted to the UN on 11 May 1949 with the UNGA resolution 273. When Israel admitted to the UN, the letter, and the declaration of Israel for its admission to the UN became an international treaty between the UN and Israel.

### **The Text of United Nations General Assembly Resolution 273**

Preamble paragraph 2 of UNGA resolution 273 states:

“Noting that, in the judgment of the Security Council, Israel is a peace-loving State and is able and willing to carry out the obligations contained in the Charter,”

Preamble paragraph 4 of UNGA resolution 273 states:

“Noting furthermore the declaration by the State of Israel that it "unreservedly accepts the obligations of the United Nations Charter and undertakes to honour them from the day when it becomes a member of the United Nations",”

Preamble paragraph 5 of UNGA resolution 273 states:

Recalling its resolutions of 29 November 1947 and 11 December 1948 and taking note of the declarations and explanations made by the representative of the Government of Israel before the Ad Hoc Political Committee in respect of the implementation of the said resolutions,

Operative paragraph 1 of UNGA resolution 273 states:

“Decides that Israel is a peace-loving State which accepts the obligations contained in the Charter and is able and willing to carry out those obligations;”

UNGA Resolution 181 contained the boundaries of Israel as outlined in its preamble paragraph 5. Operative paragraph 1 gives Israel's responsibility as a member of the UN to carry out the obligations written in the UN Charter. It is, in truth, very simple to understand the UNGA resolution 273: The UNGA asked Israel to withdraw from the territories it occupied after the First Arab-Israel War by fulfilling its Charter obligations.

### **The Limits and the Powers of the UN Security Council and Resolution 242**

The UN defines international law as the legal responsibilities of states in their conduct with each other and their treatment of individuals within state boundaries. The UN Charter, in its preamble, includes this objective: “to establish conditions under which justice and respect for the obligations arising from treaties and other sources of international law can be maintained.” (UN Uphold International Law, 2023) The UNGA and the UNSC were created by the UN Charter, and their powers and limitations are based on and restricted by the charter. As Mohamed Bedjaoui, a former judge of the ICJ, writes, “It is self-evident that an organ created by a treaty is subjected to that instrument in its very existence, its mission and its power.” (Saliba, 2013, p.403) In its advisory opinion on the Legality of the Use by a State of nuclear weapons in Armed Conflict, the ICJ observed, “International organizations are subjects of international law which do not, unlike States, possess a general competence. International organizations are governed by the ‘principle of specialty,’ they are invested by the States which create them with powers, the limits of which are a function of the common interests whose promotion those States entrust to them.” (ICJ, 1996 p.) All organs created by a treaty or some other legal instrument, including the UNSC and UNGA, are subject to law. (Saliba, 2013, p.403)

In 1995, in the Tadic case before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, the court stated in a ruling on jurisdiction, “The UNSC is ... subjected to certain constitutional limitations, however broad its powers under the constitution may be. Those powers cannot, in any case, go beyond the limits of the jurisdiction of the Organization at large, not to mention other specific limitations or those that may derive from the internal division of power within the Organization.” In any case, neither the text nor the spirit of the charter conceives of the UNSC as *legibus solutus*. ((ICTY, 1995). *Legibus solutus*<sup>3</sup> is a contested legal doctrine, going back to the Eastern Roman Empire that represents the emperor as “unbound by the law.” The UNSC is bound by the law that it was created that is by the UN Charter.

### **Conclusion**

A little mistake, carelessness, or negligence in writing a treaty or an official document can lead to misconceptions. This is exactly what happened with the UNSC resolution 242. Israel was asked to withdraw only from the territories it had occupied during the recent conflict.

By using the term "recent conflict" in Resolution 242, the UNSC violated the UN Charter that had established it. This violation is under the definition of an international wrongful act of an international organization. As an obligation derived from the UN Charter, the phrase "all territories" had to be used in place of "recent conflict".

Israel's admission to the UN resulted in the letter and declaration Israel submitted as part of that process becoming an international agreement between Israel and the UN. In Israel's admittance letter

---

<sup>3</sup> Released from the laws.

and submission to the UN, the country's borders were specified as those outlined in UNGA resolution 181.

This boundary of Israel defined in the UNGA resolution 273 for the admission of Israel to the UN are the boundaries defined by the UNGA resolution 181. When Israel was accepted to the UN, the UNGA resolution 273 once again provided a clear definition of its borders. The UNGA resolution 273 is a binding resolution, not only for defining the boundaries of Israel but the resolution 273 also defines the boundaries of the Palestinian State by defining the boundaries of Israel. The UNGA resolution 273 most importantly has an *erga omnes* character as resolution incorporates a *jus cogens* norm, decolonization.

If conquest or acquisition of any territory by using force is forbidden by the UN Charter, the UNSC has an obligation to prevent any conquest or taking territory by use of force. The UNGA resolution 181 had created boundaries between the States, based on the decolonization process by which UNGA resolution had gained a binding effect. When the UNGA asked the UNSC in the operative paragraph (c) of its resolution 181 to act accordingly to the Chapter VII of the UN Charter to prevent “any attempt to alter by force the settlement envisaged by its resolution”. The UNSC entered the obligation to act on the protection of the UNGA resolution 181 but not only failed to do so as well violated the UN Charter with its resolution 242 of 1967 by the usage of the phrase “recent conflict”.

The UNSC does not stand “beyond” or “above” the UN Charter but acts within the “international legal system.” Only *intra vires*<sup>4</sup> decisions of the UNSC can be accepted and implemented in accordance with the UN Charter. *Ultra vires* decisions, conversely, can lay no claim. The UNSC is not *legibus solutus* and has the obligation to correct its international wrongful acts as soon as it is notified. The UNSC has an obligation to correct its international wrongful act and write a new resolution asking Israel to withdraw all the occupied Palestinian territories as the boundaries of the Palestine State were legally defined in the UNGA resolution 181.

### References

- ICJ Reports (1996). Legality of the Threat or Use of nuclear weapons, Advisory Opinion.
- ICTY (1995). Prosecutor v. Tadic, Decision on the Defense Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, IT-94-1.
- Saliba, Aziz Tuffi, (2013). “Is the Security Council Legibus Solutus? An Analysis of the Legal Restraints of the UNSC.” Michigan State International Law Review 20, no.2 (2013).
- theicenter.org, Encountering Israel’s Declaration of Independence, [https://theicenter.org/icenter\\_resources/encountering-israels-declaration-of-independence/](https://theicenter.org/icenter_resources/encountering-israels-declaration-of-independence/) (Accessed on 27.06.2023)
- UN, editing of resolutions at the United Nations, <https://www.un.org/en/ga/second/72/editingguidelines.pdf> (Accessed on 27.06.2023)

<sup>4</sup> *Ultra vires* is a Latin phrase meaning “beyond the powers.” If an act requires legal authority and it is done with such authority, it is characterized in law as *intra vires* (within the powers). If it is done without such authority, it is *ultra vires*. Acts that are *intra vires* may equivalently be termed “valid” and those that are *ultra vires*, “invalid.”

- UN, Israel's application for UN membership – Declaration – Letter from Israel, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-211182/> (Accessed on 27.06.2023)
- UN, The Origins and Evolution of the Palestine Problem: Part II (1947-1977), <https://www.un.org/unispal/history2/origins-and-evolution-of-the-palestine-problem/part-ii-1947-1977/> (Accessed on 27.06.2023)
- UN, Uphold International Law, <http://www.un.org/en/sections/whatwe-do/uphold-international-law/> . (Accessed on 27.06.2023)

## DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ GELENEKSEL FOLKLORUNA TARİHSEL YAKLAŞIM

### HISTORICAL APPROACH TO THE TRADITIONAL FOLKLORE OF THE EASTERN BLACK SEA REGION

Mehmet ÖZMENLİ

*Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi*

*Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Türkiye*

Gökhan HAMZAÇEBİ

*Öğr. Gör., Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi*

*Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı, Türkiye*

#### Özet

Başlangıcı geçmişin derinliklerinde bulunan iç ve kıyı kesimleriyle birlikte yıllardan beri birçok topluluğa ev sahipliği yapmış Doğu Karadeniz bölgesi gerek konumu gerekse doğal korunaklı limanları ve birçok folklorik kültürü ile Anadolu'nun inci köşelerinden biri olmasıyla günümüzde önemli yere sahiptir. Karadeniz insanı, coğrafik ve tarımsal etkinliklerinin yanı sıra tüm toplumların kendi geleneksel kültürleri içinde içselleştirdikleri ve dinamik değerler taşıyan folklorik ve kültürel değerleri göç yolları vasıtası ile bu bölgede kurulan liman şehirlerine taşıyarak bölgesinin önemini artırmışlardır. Yörede hüküm sürmüş topluluklar özellikle Kimmerler'den İskitler'e, Kırım Türklerin' den, Çepnilere kadar geleneksel müzik, dans, giyim-kuşam ve sazlarıyla Karadeniz kıyılarında dinamik değerler taşıya geleneksel değerler oluşturmuştur. Toplumların kültür ve kimliğini ifade eden geleneksel unsurlar, aynı zamanda o toplumların tarihi süreçlerine geçmişten bilgiler vererek geleceğe ayna tutmaktadırlar.

Bu çalışmada Doğu Karadeniz bölgesinin genel dinamik değerlerini taşıyan folklorunu, tarihsel tespiti yaparak, bu bölgede hüküm sürmüş toplumların kültürel etkileşimlerinin günümüzde ulaştığı yeri konu almaktadır. Ayrıca çalışmamızda söz konusu olan tarihi tespit ve kültürel etkileşim kavramlarına açıklık getirerek bölgenin geleneksel folklor oluşumunu etkileyen toplulukların, tarihini incelemek amaçlanmıştır. Bu açıdan günümüz folklorik ve kültürel unsurları tespit ve sunum boyutunda yeni bir perspektif yakalayarak, literatür çalışmasıyla metin sunum aşamasına getirildiğinde, söz konusu tarihsel yaklaşım boyutunu yazarak profesyonel anlamda geleceğe kaynak olarak aktarmaktır. Doğu Karadeniz bölgesine ait halk kültürünü gelecek nesillere iletilmesinde katkı sağlanması amaçlanan tarihsel bakış, Karadeniz'de yaşamış toplumların kültür dairesindeki birlikteliğini açıklamak Doğu Karadeniz Folkloruna Tarihsel yaklaşım başlığı altında ele alınacaktır.

**Anahtar sözcükler:** Karadeniz Folkloru, geleneksel Kültür, Tarih.

#### Abstract

The Eastern Black Sea region, which has hosted many communities for years, together with its interior and coastal areas, whose beginnings are in the depths of the past, has an important place today, as it is one of the pearl corners of Anatolia with its location, naturally sheltered ports and many folkloric cultures. In addition to their geographical and agricultural activities, the people of the Black Sea have increased the importance of the region by carrying the folkloric and cultural values, which all societies

have internalized in their traditional cultures and which have dynamic values, to the port cities established in this region through migration routes. The communities that ruled in the region, especially from the Cimmerians to the Scythians, from the Crimean Turks to the Chepni, created traditional values with dynamic values on the Black Sea coast with their traditional music, dance, clothing and instruments. Traditional elements expressing the culture and identity of societies also mirror the future by giving information from the past to the historical processes of those societies. In this study, the folklore of the Eastern Black Sea region, which carries the general dynamic values, is historically determined and the cultural interactions of the societies that ruled in this region are the subject of today.

In addition, it is aimed to examine the history of the communities that affect the traditional folklore formation of the region by clarifying the concepts of historical determination and cultural interaction in our study. In this respect, it is to capture today's folkloric and cultural elements in a new perspective in the dimension of detection and presentation, and when the text is brought to the presentation stage with literature study, it is to transfer the historical approach dimension in question as a professional resource to the future. The historical perspective, which is intended to contribute to the transmission of the folk culture of the Eastern Black Sea region to future generations, will be discussed under the title of Historical approach to the Eastern Black Sea Folklore.

**Keywords:** Black Sea Folklore, Traditional Culture, History.

## **Giriş**

Yaşam koşulları göz önünde bulundurulduğunda Türkler; konargöçer yaşam süren millet olarak bilinmektedirler. Türklerde konargöçer yaşam tarzı, yaylak-kışlak yaşam tarzı olarak bilinen mevsimsel göçerlik olduğu gibi, Dünya'nın hemen her tarafına özellikle Anadolu'ya ve Avrupa içlerine kadar uzanan göçleri de kapsamaktadır. Göçer hayat sürdüren ve yaşam bölgeleri içinde kültürel zenginliğe sahip olan Türkler; kadim yıllar içinde oluşturdukları bu kültürel zenginlikle birlikte diğer Doğu kültürlerinden de etkilendiği görülmüştür. Folklorun oluşmasında ve gelişmesinde göçer hayatın rolü yadsınamaz bir gerçektir. Türklerin oluşturduğu kültürel yapıların ortaya çıkışında ana etken olarak görülen göçerlik olgusunun Türk kültürü içinde köklü bir yeri olduğundan bahsedilmektedir (Zafer, 2018:108). Önceleri Türkerler; göçer sırasında alışveriş içinde bulunduğu ve komşu olduğu Moğollar, Çinliler ve hatta Hint toplumlarının folklorik ve kültürel etkileşimleriyle karşılaşmışlardır. Özellikle bu etkileşimler sırasında giyim kuşam, örf ve adetler, dans ve müzikal açıdan kalıcı bir kültür oluşmasına sebep olmuş, ayrıca bu göçlerle birlikte folklorun ve kültür zenginliği artmıştır.

Kültürlerin gelişmesinde, toplumlar arası etkileşimler ve bu etkileşimlerden doğan benzerlikler olduğu bilinmekte, ait olduğu toplumların bu folklorik ve kültürler yapıları, dinamik bir şekilde görülmesi de o toplumun günümüzde dahi sürekli etkileşimlerle derinleştiğinin bir örneğidir diyebiliriz. Bundan dolayıdır ki, folklorik kültürel etkileşimler, kültürel unsurların ana vatanından farklı coğrafyalara yayılmasıyla daha belirgin hale geçmektedir (Turan, 2020: 15). Bu özellikler den dolayıdır ki Türkler 'de kültürel zenginlik, hem Kuzeyden hem Güneyden Batıya yapılan göçlerle de devam etmiş, Anadolu, Arap ve Fars kültürüyle karşılaşarak bugünkü dinamik kültürümüzü inşa etmiştir diyebiliriz. Toplumların var ettiği tarihsel boyut içinde toplumsal etkileşimlerin ürünü olan folklor ve kültür, ait olduğu milletin yaratıcı güçleri ve çevre kaynakları ölçüsünde meydana getirdiği değerler bütünüdür. Toplumların oluşturduğu folklorik kültür ürünlerinde, tarihi olayın geçtiği zamana ait yaşayış, coğrafik konumlar, etkileşim, benzeşim, göç, toplumlar arası ilişki, düşünüş ve inanışların izleri görülmektedir. Orta Asya'dan, Anadolu'ya göçen ve Avrupa içlerinde varlık gösteren Türküler' de de bu etkiler en üst düzeydedir (Vural, 2011: 399). Toplumlar arası kültür ve folklorik kültürel etkileşim, tüm folklor unsurlarının coğrafi bakımdan yer değiştirmek suretiyle bir toplumdaki başka bir topluma geçmesi ve o toplum tarafından kabullenilmesi hadisesini anlatan folklorik ve kültürel yayılma sürecinin doğal bir sonucudur (Tavkul, 2007: 26). Yukarıda da bahsettiğimiz gibi hem Türkler' de hem de günümüzde yaşam sürmüş ve sürmekte olan her toplum için folklorik ve kültürel değiş tokuş bahsi geçen yayılımla



birbirlerinin kültürel hareketinden etkilendikleri bilinmektedir. Ancak kültürleşme dediğimiz bu hadise birdenbire olacak bilecek bir durum değil, uzun yılları kapsayan bir süreç olduğu bilinmektedir.

Türklerin yaşadığı göçlerde de bu durum geçerliliğini göstermektedir. Göçler yoluyla karşılaştıkları toplumlardan etkilenip aldıkları folklorik ve kültürel öğeler, Türker'in kültürü tarafından kabullendiği anda ya da kendi bünyesinde uyum sağlayacak şekilde özümlediği anda kültürleşme başlamış demektir. Bilinmelidir ki kültürel göç; sosyolojinin ele aldığı coğrafik yer değiştirme olarak demografik değişme boyutlarından ziyade, folklorik ve kültürel bir olgu süreci bütünlüğü biçiminde yorumlanmalıdır (Çakır, 2011: 131). Tarihi süreci kronolojik incelendiğinde, Türklerin oyun ve müzik kültürünün, ana yurt olan Orta Asya, Kuzey'i takip ederek özellikle Erzurum, Kars, Artvin, Ağrı üzerinden ve Güney'i takip ederek Güney Doğu Anadolu, Anadolu yerleşkelerinden Akdeniz ve Ege ve son olarak Batı kültürü olmak üzere birçok damardan beslenerek bugüne ulaştığı bilinmektedir. (Leventoğlu, 2005:253). Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nde Anadolu topraklarına taşıdığımız dans, müzik, giyim-kuşam, gelenek-görenek, örf-adet, inanmalar gibi folklorik değerler kültürleşmenin sonucu ve geleceğimize aktaracağımız doğal miras unsurlarımızdır. Türkler'in, Anadolu'ya yerleşmeye başladığı XI. yüzyıldan itibaren biriktiren yanında getirdiği kültür birikimleriyle birlikte halk oyunları ve müzik bilgilerini de bu bölgeye taşıyarak, bugünkü doğal dans bilgilerinin temelini oluşturmuştur (Sinmez, 2014:45). Kültürel ve folklorik oluşumlar, toplumların doğal birikimleri ve günümüze ulaşmış en önemli mirası olduğu bilinmektedir. Bu mirasın herhangi bir unsurunun bozulması ya da yok olması, dünya üzerinde yaşam süren tüm unsurlar için yadsınamaz bir eksilmeyi ortaya çıkardığı bilinmelidir. Aslında kültürel mirasların toplumlar için önemli bir yere sahip olduğu bilinmeli ve bu nedenle kültürel mirasın ait olduğu toplumun yanı sıra tüm insanlığın mirasının bir parçası olduğu düşünülmelidir.

#### **Eski Türk Unsurlarının Anadolu'ya getirdiği Folklorik miraslar**

Tarihsel akış içinde Kuzey Kafkasya üzerinden Anadolu'ya eski çağlardan itibaren gelen çeşitli kavimlerin mücadelelerine sahne olan bu bölgeye ilk gelenler arasında Kimmer olduğu söylenmektedir. Yaklaşık M.Ö. 1000 yıllarına doğru Kimmerler Güney Rusya bölgelerine hâkim olduğu bilinmektedir. Firik krallığına son veren ve Kızılırmak boylarına yerleşen kimmerler ayrıca bir kültür taşıyıcısıdır. Bilim insanları tarafından çok iyi bilinen ve araştırmalar ışığında Anadolu'nun kuzeyini de içine alan, Kuzey Kafkasya kültürü İskitlerin ve Kimmerlerin etkisiyle oluşmuştur. Daha sonraları Kuzey Kafkasya'ya gelen ve Türkçe konuşan halklar, bu bölgelerin tamamen Türkleşmesine yol açmış ve bölgenin kültürel ve folklorik haritasında önemli değişiklikler oluşmaya başlamıştır (Akça, 2023: 261). Tarihte yaşamış ve yeni "Saka" dalgalarının önünden kaçan ikinci büyük Kimmer kolları Urartu hudutlarını bastığı bilinmektedir. Daha sonraları bu durum üzerine Urartular, akıncı Sakalara ve tarihi düşman Asurlulara karşı M.Ö 678 yıllarında Kimmerler'le anlaşır, yine Kimmerler; Sakaların saldırıları devam edince, Kür ve Aras boylarında tutunamayınca Urartuların yardımıyla Kızılırmak boylarına yerleştiler. Böylelikle bu bölgelerde yaşayan Frig krallığına son verdiler (Özmenli, 2009: 80). Bu tarihi olaylarla taşınan sözlü kültür birikimlerimiz Anadolu'da kendisini iyice hissettirmektedir. Türkler somut olmayan kültürel unsurları sözlü geleneğe dayanarak yaşatmışlardır. Bu unsurların başında müzik geleneği ve buna bağlı olarak dans geleneğini görmekteyiz. Ritim ve ritim sazlarının olgusunu geleneksel danslar (oyunlar) müzikten ayrı düşünülmemektedir. Çin Kaynaklarında görülen Orta Asya müziği, ilk yazılı bilgiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çin kaynaklarına göre başta Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi şehirlerden Çin sarayına giden çalgı takımlarında bahsedilir. Bu çalgı takımlarının ekseri 'sinin vurmali (ritim) sazları olduğu bilinmelidir. Hun İmparatorluğu döneminde Çinlilerle ilişkiler artmış, Türk ve Çin hükümdar aileleri arasında yakınlıklar doğduğu bilinmektedir. Bundan dolayıdır ki, kültürel anlamda etkileşimler artmış, hatta Kuzey Çin'de Batı Türkistan müziği hâkim olmuştur diyebiliriz. Yine Hun İmparatorluğu döneminden itibaren Orta Asya'da görülen çalgı unsurları Türk hükümdarlarının egemenlik ve güç sembolü olarak davul ve sancağı kullanma töresine de ilham olmuştur (Can, 2001: 1-3).



**Resim: 1** Şaman Davulu

Tarih içinde ilk görüldüğü günden bu yana insanların, doğada duydukları ve ana unsur diye tabir ettiğimiz basit ritimleri taklit ettikleri ve bir anlamda da doğanın insan vücudundaki fiziksel yansıması olduğu bilinmektedir. Fiziksel yansımalar olarak ortaya çıktığı ifade bu ritim yapıları medeniyetin gelişmesine paralel olarak insanların kullandığı araç gereçler de gelişmiştir diyebiliriz. Müziğin ilk yapısını teşkil eden ritim yapısının vücut bulduğu ve sazların atası olarak kabul edildiği davul, insanların en önemli ritim sazı olmuştur. Bugünkü oyun yapılarının usul temellerini bu ritim sazlarının uyum ve ahengi yol göstermektedir (Çelik, 2017: 12). Türk kültüründe müzikal ritimlerin tek başına ilk oluşumunun önemli gereçlerinden olan davul, Geleneksel Türk kültür dokusuna ilişkin önemli değerleri barındıran bir çalgıdır. Çalgı ve özellikle davul unsurları tuğ geleneği olarak bilinen ve günümüzde de askeri müzikler de geçerliliğini sürdürmektedir. Önceleri eski Türk inanışlarında ve kam törenlerinde de kullanıldığı bilinen davulun, sonraları müzik ve dans içinde vaz geçilmeyen ritim sazı olarak kullanılmıştır. İskitler, Kimmerler, Kıpçaklar ve Çepniler gibi eski Türk unsurları mücadele ettiği sahalarda müzik ve ritmik hareketleri Orduları üzerinde de kullanmıştır. Kültürel müzik unsurlarının destanlarda da bulunması tesadüf değildir. Orduların harekete geçmesinde davul ritimleri emir olarak kullanılmıştır. Kırgızların destanı olan Manas Destanı'ndan alınan bazı alıntılar da ise şöyledir: -Ordu harekete geçti. Davul çaldı. ... -Han Koşoy'un yönettiği ordu kapıdan çıktı. Kırk yiğidin başı Kırgıl davul çaldı... -Otuz bayrak taşıyan, üç yüz düdük, üç bin zurna alan kalabalık ordu, han yoluna koyuldu... denilmektedir (Vural, Solmaz, 2018:292). Kuvvetin ve hâkimiyetin sembolü olan davul, askeri takımlarda öncelikli sazlar arasında olmuştur. Günümüzde meydan sazı olarak bilinen davul, Türk insanı tarafından birçok amaç içinde kullandığı bilinmektedir. Özellikle eğlence geleneğinde, müziklerinde ve oyun icralarında kullanılan bu saz Türk kültüründe ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Başta nevbethane, sonraları mehtere dönüşen askeri müzikler de olsun, ritmik hareketler Türk müziğinin gelişmesinde ve çeşitlenmesinde önemli rol edinmiştir. Günümüzde 5 zamanlı, 10 zamanlı, 9 zamanlı, 7 zamanlı gibi usuller Türklere özgü usuller olduğu bilinmektedir. Bu usullerin içinde 5 zamanlı usuller eski Türk toplumlarının hemen hepsinde var olduğu bilinmektedir. Birçok Çin ve Doğu müzik kaynaklarında bu ritmik unsurlar için Türk usulü denildiğine rastlanmaktadır. Günümüze Türk sanat müziği usul kalıplarında görülen 5 zamanlı bu usule "Türk Aksağı" denilmesi de bundandır. Ayrıca 5 zamana ikili bir ana usul eklendiğinde de oluşan 7 zamanlı usullerden birine de "Devr-i Turan" denilmesi bu nedenlerdendir. Bu kalıplarda oluşan Türk geleneksel müziği oyun geleneğine de ilham olmuştur. Türkü ve oyun havalarına eşlik edilen oyun figürlerinin de bu zaman olguları görülmektedir. Türkler Anadolu'da yerleşim yerleri kurdukları tarihten bu yana somut olmayan eski kültür izlerini de taşımış ve bu topraklarda etkileşerek gelişmiştir. Eski dönemden Anadolu'ya getirdiğimiz geleneksel müzik oyun yapıları ile ilgili bir teori ortaya konurken ilk dikkat edilmesi gereken en önemli hususlar, bu teorinin "icra kolaylığının" düzgün ve tam olarak karşılamasıdır. Eski Türker'de taklit yoluyla veya sözlü geleneğe dayanan folklorik ve kültürel değerler gibi Anadolu'daki oyun ve müzik yapıları genelde anonim bir yapıda ve insanların gönül dünyalarına nüfuz etmiş sözlü aktarımlarla günümüze kadar gelmiş, meşk geleneği ile diğer kuşaklara, geleceğe aktarılmıştır (Güray, 2006:12). Karadeniz'de özellikle Doğu Karadeniz müzikal oyun kültüründe ritmik yapılarda görülen 9 zamanlılar iki şekilde  $2+3+2+2=9$  ve  $2+2+2+3=9$  usul kalıbıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu iki bileşik usulün kullanılması

özellikle Giresun, Ordu ve Trabzon yöresinde yaygın olması Anadolu'ya Kuzey'den ve Güney'den gelen kadim Türk toplulukları sayesinde olduğu bilinmektedir.

### **İki Ayrı Dokuz Zamanlı Müzikal Oyunların Karadeniz'deki Folklorik Gelişimi**

Türk kültüründe ritmik unsurlara bakıldığında ana usullerin yanında özellikle bileşik usullerde görülen 5,6,7,8,9 zamanlı müzik ve oyun kalıpları Türkler'in tarih boyu yanında getirdiği folklorik değerlerdir. Karadeniz oyun ve müzik kültürü incelendiğinde Türk boylarının getirdiği folklorik müzikal sözlü kültürün etkin olduğu görülmektedir. Ritmik yapı içinde usul, musikinin temel öğelerinden biridir diyebiliriz. Türk musikisinin metrik sistemi incelendiğinde, tarih boyunca pek büyük gelişme göstermiş ve sayıları bir hayli olan özel ritimlerimiz kullanılarak günümüze kadar gelmiştir ( Karabulut,Tüfekçi, 2019: 219). Hazar'ın Güney'inden Anadolu'ya gelen Türk toplulukları ile Hazar'ın Kuzey'inden Anadolu'ya gelen Türk toplulukları anayurtlarında aynı kültür ve folklor esintilerini bünyesinde taşımaktaydılar.

Bu iki yönlü göçlerle Türker'in kültürleri buldukları coğrafyada diğer topluluklarla etkileşerek değişime uğramıştır. Yüzyıllar süren bu gelişler Kuzey'den Anadolu'ya girerken Kuzey topluluklarından etkilenmiş, daha keskin sert bir mizaca uğramıştır. Benzer durum Güney'den gelen Türk topluluklarında da görülmektedir. Fakat burada görülen değişkenler daha yumuşak bir mizaca uğramıştır. Başlangıçta tek gibi görülen folklorik ve kültürel unsurlar yüzyıllar sonucu yapılan göçlerle Anadolu'da birleşmiş ve burada bulunan etnik unsurlarla tekrar kültürel etkileşim yaşayarak günümüz ana kültür unsurlarını oluşturmuştur. İlk önceleri 5 zamanlı ritimler unutulmamış yanlarına bir veya iki tane ana usul alarak ya da bir ölçüde 5 zamanlı usulü iki tekrar alarak 10 zamanlı usul olarak oluşturmuştur. Giresun ve civar bölgelerinde görülen 9 zaman oyun ve türkülerde bu özelliği görmekteyiz. Söz gelimi bu değişimler Giresun'da oluşmuş ve varlığını halen dinamik bir şekilde sürdüren karşılmalarda görülmektedir. İskit, Kimmer, Kıpçak gibi Türk unsurları ilk önceleri doğu Anadolu üzerinden Anadolu'ya gelmiş, bu geliş sırasında 5 zamanlı ve ritmik yapısı  $2+3=5$  olan kalıplarının sonunda bulunan üçlemesine iki zamanlı iki ana usul eklenmesiyle  $2+3+2+2=9$ , 9 zamanlı Karşılama ritmini oluşturmuşlardır. Soğuk ve dağlık olan bu Kuzey yürüyüşü, kültürel etkilerinin karakterini sertleştirmiştir. Bu sertlik Trabzon ve civarında konuşulan yöresel ağzın bulunan büyük bir çoğunlukla Kıpçak Türkçesine ait olduğu kelimelerde de görülmektedir. Güney'den gelen Türkmen unsurları özellikle halen Karadeniz'de varlık gösteren Çepniler' de durum biraz farklıdır. Acem ve Arap kültürünün etkisinde kalan Türkmenler, bu bölgelerden geçerken yanlarında getirdikleri 5 zamanlı ve ritmik yapısı  $2+3=5$  olan kalıplarının başında bulunan ikili ana usulün önüne iki zamanlı iki ana usul eklenmesiyle  $2+2+2+3+=9$  zamanlı Karşılama ritmini oluşturmuşlardır. Bu ritmik yapı yöresel tabirle daha gevrek ve yumuşak bir yapıya uğramıştır. Giresun'da oynanan ve icra edilen türkü ve oyunlarında bu iki şekilde olan 9 zamanlı usullerin örneklerini sıkça görmekteyiz. Kuzey ve Güney'in etkisi geleneksel anlamda birleşerek Karadeniz'de ana yurda atıfta bulunarak tekrar birleşmiş günümüzde dinamik etkisini sürdürmektedir.

### **Sonuç**

Tarih sahnesine ilk çıktığı günden bu yana ritim duygularını içselleştirip oluşturdukları ritim çalgılarıyla Türkler bu çalgıları sembol olarak halen kullanmaktadırlar. Etkileşimler sonucu uzun yıllarda oluşturduğumuz kültürel birikim Türk halk müziğimizin ve Türk halk oyunlarımızın yaşatılmasında etkilidir. Ritmik çaldılar özellikle meydan davulu ilk çağlardan bu yana her türlü sosyal ortamda kullanılan önemli bir çalgı olmuştur. Türk ritmik yapısını en iyi icra edilmesinde Türkler davulu çalmışlar ve kullanmışlardır

Türk kültürünü tarihsel incelendiğinde Türk unsurlarının geleneksel yapıları birlikte düşünülmelidir. Tarih boyu süren göçerlik ve zorunlu göçler Türk kültür ve folklorunu şekillendirmektedir. Anadolu'da halen varlığını gösteren ve gelecek kuşaklara aktarılan dinamik unsurlar kadim Türk boylularınca Anadolu'ya taşınmıştır. Halkın gönül dünyasını dolduran anonim değerler ve halkın duygu ve düşüncelerini yansıtan Türk halk müziği oyun ritim yapıları üzerinde

çalışmalar yapılmalı; tarih boyunca geliştirilen Türk geleneksel kültürün yaşatılması adına gerekli bilincin oluşturulması sağlanmalıdır. Türk unsurları boyunca taşınmış Doğu Karadeniz bölgesinin kültür ve değerlerini anlatmak ve aktarmak adına, folklor çalışmalarında yöreye ait oyun ve türkülerin kullanımının yaygınlaştırılması için çalışmalar yapılmalıdır. Yöremizde tarihsel süreç içinde gelişimini tamamlayan oyun ve müzikal ritmik yapılar, oynayıp ve türkü söyleyiş bakımından Türk kültürü ve folkloru içinde hak ettiği yeri almıştır.

### Kaynakça

- ÇAKIR, S. (2011). Geleneksel Türk kültüründe göç ve toplumsal değişme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011(24), 129-142.
- CAN, M. C. (2001). XV. Yüzyıl Türk Musikisi Nazariyatı (Ses Sistemi), *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi*, İstanbul.
- ÇELİK, S. (2017). Türk Kültüründe Geçmişten Günümüze “Davul”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 8, 2017 Sayfa: 11-18*
- GÜRAY. C. (200&). Makam Yapılarını Yansıtan Bir Model Önerisi İçin Yapay Zekâ Tekniklerinin Kullanımı. *Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara.
- KARABULUT, M., TÜFEKÇİ, B. (2019). TRT Türk Halk Müziği Repertuarına Kayıtlı Giresun Türkülerinin Makam ve Usul Özellikleri Açısından İncelenmesi. *Journal of World of Turks/Zeitschrift für die Welt der Türken*, 11(1).
- LEVENDOĞLU, O. (2005). Tarih İçinde Geleneksel Türk Sanat Müziği ve Diğer Kültürlerle Etkileşimleri. *Erciyes üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 19 Yıl : 2005/2 (253-262 s.)*
- ÖZMENLİ, M. (2009). Kars Şüregel’de Yerleşen Topluluklar. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 77-86.
- SANIYE, A. (2023). Geleneksel Kültürün Doğal Miras Alanlarının Korunması ve Sürdürülebilirliği Üzerindeki Etkisi: Çerkes Kültürü Örneği. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (16), 258-268.
- SİNMEZ, Ç. Ç. (2014). Türkiye’nin Orta ve Yukarı Kızılırmak Havzasında Folklorik Uygulamalar: At Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 4(3), 44-58.
- TAVKUL, U. (2007). Kültürel etkileşim açısından on iki hayvanlı Türk takviminin yayılışı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 25-45.
- TURAN, Ayşe, (2020). Kültürler Arası Etkileşim Örneği Olarak Rum Dansları ve Dans Müzikleri Üzerine Bir İnceleme. *Balkan Müzik ve Sanat Dergisi*, 2 (1), 15-25.
- VURAL, F. G. (2011). Türk Kültürünün Aynası: Türküler. *Fine Arts*, 6(3), 397-411.
- VURAL. F.G., SOLMAZ.S. (2018). Türk Tarihinden Örneklerle Manas Destanı’nda Müzik Türleri. *SUTAD, Güz 2018; (44): 289-302 E-ISSN: 2458-907*.
- ZAFER Cem, (2018). Türkiye’de Konargöçer Kültürü. *Muhakeme Dergisi/Journal*, 1 (2) (2018) 105-115.

İnternet Kaynak

Resim 1. <https://kadiminsan.com/> erişim tarihi: 12.06.2023.

## ÖN ASYA'DA BİR KALE KENT: ALINCA

### A FORTRESS CITY IN ASIA MINOR: ALINCA

Mehmet ÖZMENLİ

*Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi  
Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Türkiye*

Gökhan HAMZAÇEBİ

*Öğr. Gör., Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi  
Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı, Türkiye*

#### Özet

Asya'da özellikle de Türklerin yaşadıkları İç Asya ve Ön Asya sahasındaki kentler esasen "kale veya feodal kent yapıları" olarak tasnif edilmiştir. Kale ya da Feodal kentin temel unsuru, kentin etrafını kuşatan ve kenti dış düşmanlardan, diğer feodal güçlerden, bozkırlılardan, köylüden, çiftçiden vb. ayırmak için dikilen duvar veya surdur. Kentin inşası, yıkılması ve yeniden inşası- kentin veya bölgenin siyasi ve toplumsal hayatı ile doğrudan bağlantılıdır. Bu yüzden kale, duvar vb. yapılar kentin geçmişi ve kültürü hakkında bilgi vermektedir. Çalışma konumuz olan Alınca kale kenti, hisarlar içinde, yoğun nüfusun küçük alanlarda yaşadığı, dar sokaklar, pazarlar, ibadethaneler, türbeler, kamu binaları, tezgâhlar, Alınca Kentinin dış mahallelerinde de zanaatkârların, işçilerin meskenleri, mezarlıklar, daha dış halkada tarım üretimi yapılan bağlar-bahçeler-tarlalar, hayvan otlakları ve bunlarla meşgul olan nüfus vardı. Kent genelde ihtişamlı tahkimatla çevriliydi. Bu kentte düzenli planlar ve kent nizamını sağlayan görevliler vardı. İnsanların ve malların yığılması ile bitişik türlü meskenlerin artması sadece idare ve kültürün gelişmesini değil aynı zamanda zanaat ve ticaret hacminin büyümesiyle kentin yapısında geniş meydanları ortaya çıkarıyordu. Eski Türk kentleri üzerinden biri olan Alınca Kale kenti hakkında hazırladığımız bu bildirimizde Türklerde kent kavramı ile kentin fiziki yapısı, yerleşkesi, planı, kısımları, savunma sistemleri, toplumun ruhuna ve sanata tesirleri gibi konular üzerine değerlendirmeler yapılacaktır. Böylece kale kent olan Alınca kentinin sonra kurulacak olan kentlere katkısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

**Anahtar sözcükler:** Alınca Kalesi, Kent, Savunma, Kültür.

#### Abstract

Cities in Asia, especially in the Inner Asia and Near East Asia, where Turks live, are essentially classified as "fortress or feudal city structures". The fortress or the main element of the feudal city is the one that surrounds the city and is protected from external enemies, other feudal powers, steppes, peasants, farmers, etc. a wall or fortification erected to separate it. The construction, demolition and reconstruction of the city is directly related to the political and social life of the city or region. So the castle, the wall, etc. The buildings provide information about the history and culture of the city.

The castle city of Alınca, which is our study subject, is located in fortresses, where the dense population lives in small areas, narrow streets, markets, places of worship, tombs, public buildings, stalls, and in the outer quarters of the city of Alınca, the dwellings of craftsmen, workers, cemeteries, vineyards where agricultural production is carried out. There were gardens-fields, pasturelands, and the population occupied with them. The city was generally surrounded by magnificent fortifications. In this city, there were regular plans and officials who ensured the city order. The accumulation of people and goods and the increase in adjacent types of dwellings not only led to the development of administration

and culture, but also revealed wide squares in the structure of the city with the growth of craft and trade volume.

In this paper we prepared about the city of Alınca castle, one of the old Turkish cities, evaluations will be made on the concept of the city in Turks and the physical structure of the city, its campus, plan, parts, defense systems, its effects on the spirit of the society and on art. Thus, the contribution of the city of Alınca, which is a castle city, to the cities that will be established later will be tried to be revealed.

**Keywords:** Alınca Castle, City, Defense, Culture.

## Giriş

Tuncer Baykara'nın tarifıyla Türklerde yerleşik hayatın ilk basamağı köy ve son basamağı ise kenttir. Köy birkaç evin bir araya gelmesiyle oluşur. Buna Azerbaycan Türkçesinde kend, Türkmen Türkçesinde oba, Özbek Türkçesinde kışlak, Kırgız ve Kazak Türkçesinde avul denilir. Özbeklerin kışlak sözü, mevsime göre yer değiştirme alışkanlığının bir göstergesidir. Türkiye Türkleri köy halkının yazın çıktığı yere yaylak derler ki bunun hemen hemen bütün Türk lehçelerinde karşılığı mevcuttur. Kent ise eski Türkçe balık sözüyle karşlanır; muhtemelen balçık, yani çamur harçlı malzemeyle alakalıdır. Çünkü İç Asya'da esas yapı malzemesi çamura saman, ağaç dalı gibi malzemelerin katılması ve kalıplara dökülüp kurutulmasıyla elde edilen kerpiçti. XI. yüzyıl doğu Türkçesinde balık yerine Sogdçadan gelme kend (kent) sözü yaygınlaştı. Kent, eski Anadolu Türkçesinde ve bugünkü Azerbaycan Türkçesinde köy, bugünkü Uygur Türkçesinde kasaba karşılığı olarak kullanılmaktadır. Zamanla anlam genişlemesiyle büyük yerleşim yerleri için kullanılmaya başlanmıştır. Kale; giriş çıkışı kesilmiş ve etrafı çevrili yerleşim yeridir. Bir tür şehir olarak da anlaşılabilir. O zaman surlar ile çevrili, gözetleme kuleleri olan, tahkimatlı duvarları ve heykellerle bezenmiş, mabetleri olan, zanaatkârların, tarım ve el sanatları ile uğraşanların olduğu yerleşim yerleridir. Bildiri konumuz olan Alınca kalesi bir kale kent özelliği taşımaktadır.

İç ve Ön Asya'daki eski kentler esasen "feodal kent yapıları" olarak tasnif edilmiştir. Feodal kentin temel unsuru, kentin etrafını kuşatan ve kenti dış düşmanlardan, diğer feodal güçlerden, bozkırlılardan, köylüden, çiftçiden ve el üretimi yapanlardan ayırmak için dikilen sur veya duvarla çevrili yerleşkedir. Yıldırım; "*Şehir duvarlarının savaş-savunma esasına dayanan fonksiyonu birkaç parçadan meydana gelmektedir: Okçular için sahanlıklı ve mazgallı yüksek burçlar, yüksek kuleler ile diğer askerî ve teknik aygıtlar bulunur*" (Yıldırım, 2020: 267).

## Alınca Adı ve Coğrafi Konumu

Bildirimiz ile ilgili olmasından dolayı Nahçıvan, bugün Azarbeycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin başkentidir ve Aras Nehri'nin güney kıyısında yer alır. Kafkasya'yı Anadolu'ya bağlayan noktalardan birinde olması nedeniyle stratejik bir konuma sahiptir. Türkiye'nin doğusunu Asya'ya ve özellikle Kafkaslara bağlayan bir yerde olması nedeniyle Türkiye'nin güvenliği ve ticari bağlantıları açısından önemlidir. Bu bölgenin tarihi coğrafyasının, kent ve kalelerinin bilim dünyası tarafından dikkatle izlenmektedir ve de daha çok araştırmaların yapılmasına muhtaçtır.

Çalışma konumuz ile ilgili Alınca Kalesi; Nahçıvan- Marağa bölgesinde yer almaktadır. Azerbaycan halkının söyleyişi ile Elince Kalesi (Alınca) Nahçıvan-Culfa yolu üzerinde yalçın bir tepe üzerinde bugün ören halindedir. M.S XIII. Yüzyılın başlarından itibaren tarihi ve coğrafi birçok kaynaktan kaleye Alınca, Alancık, Elencek, Elence ve Elincek şekillerinde, Ermeni yazarları ise Ernçak ve Alnçık şekillerinde isimlendirilmiştir. Fuad Köprülü, isim üzerindeki değerlendirmesinde; "*Selçuklu zamanlarına ait olan bu kale isminin, Türkçe olması ve Türk toponomastikinin genel usullere uygun olacak şekilde teşekkül etmesi, gerek dil gerekse tarih bakımlarından kolayca red olunamayacak bir faraziyedir*" demektedir (Köprülü, 1978: 301). Medetov; "*Elincekale Nahçıvan şehrinden 30 kilometre doğuda, Elince Çay'ın sağ sahilinde Hanegah köyü arazisinde bulunmaktadır*" demektedir (Medetov, 1975: 7). Yerli halk arasında Elince Kale'nin bulunduğu dağ Hanağa dağı olarak (Aliyev, 1975: 60)

adlandırılmaktadır. Elince, bu yerin eski adı olup, Azerbaycan tarihinin birçok siyasi ve sosyal olayları ile doğrudan ilgisi bulunmaktadır.

Kalenin adıyla ilgili anlamlandırma çalışması yapan birçok bilim adamı bulunmaktadır. Guliyev, “*Nahçıvan’ın Culfa bölgesinde Elince Çayının sağ sahilinde Sıldırım dağı zirvesindedir*” demektedir. Elince adının da Alançık “*meydanca, küçük meydan, alan*”, ayrıca eski Türk dilinde “*düzenlik, meydan*” olarak anlamlandırmaya çalışmıştır (Guliyev, 1980: 182) .

Nahçıvan kalelerinden bahseden Mirali Seyidov, kalenin adının Erincak olduğunu yazmıştır. Erincak iki terkipten oluşmuş, birleşik anlamlı sözdür. Erik “*erig*” Türk dillerinde “*sağlam, kuvvetli, hâkimiyet*” anlamları bulunmaktadır. “*cak*” ise Azerbaycan Türkçesinde “*yer*” bildiren ektir. Böylece Erincak (Erincek) “*sağlam, kuvvetli, egemen olan yer*” demektir. (Seyidov, 1984: 51). Azerbaycanlı araştırmacı Ağamusa Ahundov ise, Elincekale’nin adı Moğolların yürüyüşlerine katılan Türk taifesi olan Elçihinlerle ilgili olduğunu iddia etmektedir. Elince adı, seslerin yer değişimi ve ses düşmesi, fonetik hadiseleri sonucu Elçihin adından türemesi ile meydana gelmiştir iddiasındadır (Ahundov, 1983: 34-35).

Bu kalenin adı, XIII-XVI yüzyıllar arasındaki birçok vakayinamelerde sık sık geçmektedir. Elince’nin inşa edilme zamanı ile ilgili bilgilere çok fazla rastlanılmamaktadır. Bazı araştırmacılar bu kalenin ortaçağlarda yapılmış olabileceğine dair bilgiler vermektedirler. Bunlardan Asoğık (928-1019), Stephanos Orbelian (1258-1304), Nesevi (XIII. Yüzyıl), Şerafeddin Ali Yezdi (XV. Yüzyıl), İspanya Sefiri Klaviyo (XV. Yüzyıl), Evliya Çelebi (XVII. Yüzyıl) kale ile ilgili bilgiler verenlerdir. Ayrıca Elince ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen çoklu saksı, toprak kaplar sikke vb. ürünlerde kalenin yapıma zamanı ile ilgili bilgiler vermektedir. Kalenin yapı şekli de bilgi sunması açısından önemlidir. Örnek: Yukarıya doğru basamaklar şeklinde savunma duvarları, kale yolunda ise nöbetçi kulübeleri, burçlar, siperler olmuştur. Bu da bize eski çağ sonu ortaçağın başlangıcı dönemlerinde yapılmış olabileceği bilgisini sunmaktadır.

Bugün Elince kalesinin olduğu yerde kerpiçten yapılmış yöneticilere ait olduğu düşünülen harabe halinde binalar bulunmaktadır. İç mekânda “*Şah tahtı*” diye adlandırılan yerleşkede 600 atlı askeri barındırabilecek yer bulunmakta ve kalede yedi havuz kazılmış ve onları yağmur suyu ile doldurmak için kalede özel arklar oluşturulmuştur. Alınca kalesinin bir askeri kent olarak kabul edilebileceğini ortaya koymaktadır.

Latif Hüseyinzade bir makalesinde: “*Kale üç geniş sahadan ibarettir. Her sahasında menziller, tövleler<sup>5</sup> ve havuzlar vardır. Burada kabir vardır, yerli ahali buraya Özbey kabri demektedirler.*” Köprülü, Hüseyinzade’nin bu bilgisine şunları da eklemektedir. Kale muhafızına (kutval,dizdar) ait binanın harabesine halk arasında “*şah tahtı*” adı verilmektedir. Bu binalardan bir kısmının ahırlar, bazılarının da barut ocakları ve mühimmat depoları olduğu rivayet edilmektedir. (Köprülü, 1978: 304). Buradaki bilgi kalenin muhkem bir yerleşim mekanı oluştururken aynı zamanda yaşam alanı olacak şekilde düzenlediğini göstermektedir.

Klaviyo’da, XV. yüzyılda gördüğü Alınca için; “*bir tepenin başında bulunan bu Alanca Kalesi Aras nehrinin Şimal tarafındadır. Kuleli bir sur ile çevrilmiş olan kalenin içinde birçok bağlar ve bahçeler ve kalenin dışında ise tarlalar vardır. Ayrıca yemyeşil alanlarda su membaları çoktur.*” (Klaviyo, 1975: 85). Gezgın kale kentin verimli bağ ve bahçelerinin sonraki kent kuruculara örnek olmasına katkı sağlamıştır. Batılı gezginler bu eserleri ile batı kentlerine kanaatimizce katkıda bulunmuşlardır.

İbn Arabşah ise, “*Bu kale El-Ukab yıldızından daha sağlam, daha yüksektir. .... Anka kuşu bu kalenin üzerinde uçmayı başaramazken, hangi ok ona yetişebilirdi?*” (Arabşah, 2012: 106) diyerek aşılabilir kadar yüksekte ve muhkem bir kale olduğunu edebi bir üslup ile vurgulamaktadır.

<sup>5</sup> Tövleler: Durak ya da ahırlar, Ana mekândan uzakta yapılan yapı. Taş ya da çığ kerpiçten yapılan hem küçük hem de büyük baş hayvan barınağı Tahta ve demir çitlerle bu iki, tür birbirinden ayrılmıştır.

### **Kalede Tarih Boyunca Egemen Olanlar**

Kürkçüoğlu, buranın ilk egemenlerinin Arsaklılar olduğunu, Arsaklılardan hareketle Strabon'un buraya "Sakasene", Batlamyus'un "Sakapene" olarak adlandırdıklarını, o zaman buranın Sakaların yurdu olduğu iddiasında bulunmaktadır (Kürkçüoğlu, 2007: 115).

Birçok kaynak eserde, Eldenizler (İldenizler), XIII. asırda İlhanlılar, yine XIII. yüzyılda İran Moğollarının hâkimiyeti altında iken bu kale civarında Karakoyunlu Türkmenlerinin yerleştikleri bilinmektedir. Sonralar Karakoyunluların, Akkoyunluların ve Celayirlilerin hâkimiyetinin de olduğu görülmektedir. XIV. asrın sonu XV. asrın başlarında ise Timurlulara tabi olan bu kale, Osmanlı ve Safaevi çağlarında da sürekli el değiştirmiştir.

### **Alınca Kalesinin Savunmaya Uygunluğu**

Kalelerin bütün dünyada olduğu gibi savunma amaçlı olduğu dikkate alındığında tarihsel örneklerine baktığımızda sığınılacak mekân özelliği de bulunmaktadır. Alınca Kalesi, sağlam duvarları ve özellikle de konumu dikkate alındığında savunulması en kolay kalelerden biridir. Bundan dolayı zaman zaman el değiştirmiş olmasının nedeni iç buhranlardan kaynaklanmaktadır. Kalenin sağlamlığı ile ilgili bütün aşamalar Dede Korkut destanlarında da anlatılmaktadır (Komisyon, 2016: ilgili birçok sayfa).

Bu kale kentin ne kadar korunaklı olduğunu tarihin kaydettiği en kudretli askeri önderlerinden olan Timur'un burayı alma maceralarına kısaca değinmek gerekmektedir. Timur, kaleyi almak amacıyla kuşatmış ancak 1386 yılındaki kuşatması başarısız olmuştur. 1393 tarihinde yeniden 40 bin kişilik bir ordu ile Alınca (Elince) kalesini kuşatmış, ancak Emir Altun komutasındaki birlikler Timur ordularına büyük kayıplar verdirmişlerdir. Üçüncü kez gerçekleştirilen seferin gerekçelerinden birisi Gürcülerin lideri VII Georgi'nin Alınca kalesini kuşatma altına almasıdır (İbn Arabşah 2012: 114-115). Ancak yine başarısız olunmuştur. Timur yeni seferini 1399 tarihinde başlatmış ve kuşatma yapıldığında Celayirli komutanlar arasında sorunlar baş göstermiştir. Timur'un bu kaleyi alması ancak, kaleyi savunmak zorunda olan Celayirli komutan ve avenesinin yaptıkları yanlışlar ve bölünmüşlüklerden sonra gerçekleşebilmiştir. Köprülü'nün belirttiğine göre, Timur gibi bir kudretli komutan burayı ancak, 12 yıl kuşatılma sonrası 1401 tarihinde ele geçirilebilmiştir (Köprülü, 1978: 303).

Bu kale kent bazen de kaçakların sığınma yerleşkesi haline gelmiştir. Örnek olarak Celâleddin Harezşah'ın gazabından çekinen Atabey Özbek, Gence'den Nahcivan'ın doğusunda bulunan Alınca kalesine kaçıp sığınmış ve burada kederinden ölmüştür(1225) (Hüseynî, 1943: 138). Hüseyinzade'nin belirttiği bu yöre halkının önem verdiği kabirin Atabek Özbek'e ait olma olasılığı yüksektir.

### **Alınca Kalesi Bir Hapishane mi?**

Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu sağlam kale aynı zamanda yönetenlerin ve yakınlarının hapsedildiği kale kent haline getirilmiştir. Örnek: Kara İskender Beg, Van Gölü çevresinden ayrıldıktan sonra Tebriz'e gitmiş, yanında tutuklu olarak götürdüğü Van hâkimi Melik Ahmed'i Nahçıvan'daki Alınca Kalesi'nde hapsedirmiştir, bir süre sonra da öldürmüştür.

Ermeni kaynaklarında da, Kara Koyunlu kabilesinin en önemli bölgelerinden biri olduğunu belirtirler. Bu çevrede erişilmesi çok zor olan ve Türkmenlerin savaşlarda elde ettikleri ganimetleri koydukları ve gerektiğinde sığınak olarak kullandıkları Alınca kalesi vardır. Bu kalede ayrıca dönemin en güvenli hapishanelerinden birinin (Khatchaturyan, 68-75) olduğu da belirtilir.

Osmanlı çağından örnek verecek olur isek 1592 yılında tamamlanarak III. Mehmed'e sunulan bir bilgide; elçi kabulleri, devlet adamlarının hil'ât almaları, İran üzerine yapılan seferler, Revan'ın fethi ve bunun üzerine Tokmak Han ve maiyetinin Revan'dan kaçışı, Tokmak Han'ın yakalanıp Alınca Kalesi'ne hapsedilmesi (Bağcı vd., 2012: 158-159) anlatılmaktadır.

### **Devletlerin Hazine Merkezi Alınca**



Alınca Kalesi, Celâyirli sultanların haremelerini ve hazinelerini muhafaza ettiği önemli bir kaleydi. Devlet herhangi bir saldırı veya tehdit altında kalınca harem, hazine ve ağırlıklar bu kalede korunurdu. Nitekim 795 (1392) senesinde Timur, Bağdad'a hareket edince Sultan Ahmed Celâyir telaşa kapılıp şehri terk ederek Hille'ye kaçmış ve ağırlıklarını, hazinelerini ve haremmini de oğlu Tahir ile birlikte Alınca Kalesi'ne göndermiştir (Arabşah, 2012: 104-105). Timur'un, bu kaleyi 1386 tarihinde kuşatma amacı Celâyirlielerin bu hazinesini ele geçirmek için olduğu da bilinmektedir.

### Orta Çağın Önemli Dini Hareketi Hurufilik ve Alınca

Hurûfiliğin temeli, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanır. Çok eskiden beri tabiatta varlığı kabul edilen gizli güçler şekil ve harflerle ifade edilmeye çalışılmış, sonuçta tabiat bilimlerinden önce efsun, tılsım, sihir gibi tekniklerle "hurûf" ilmi adı altında sözde ilimler ortaya çıkmıştır. Hurûfiliğin ne zaman ve nasıl doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte gerçek anlamıyla milâttan önce IV ve III. yüzyıllardan itibaren Ortadoğu'daki Helenistik-gnostik karakterli dinlerde ortaya çıktığı görülmektedir (Aksu, 1998: 408).

Timur'un saltanatı döneminde (1370-1405) İran, Hârizm, Azerbaycan ve Irak bölgeleri çeşitli tarikatlar ve şeyhlerin yaygın şekilde faaliyet gösterdiği muhitlerin başında gelmekte, ilim ve tarikat ehline değer veren Timur'un hoşgörüsü de bunların faaliyetini kolaylaştırmaktaydı. Böyle bir kültür atmosferinde Fazlullah-ı Hurûfî, bâtinî şeyhlerinden olan ve Serbedârîlerle birlikte Horasan'da isyanlara karışan Şeyh Hasan-ı Cûrî (ö. 743/1342-43) ve onun halifelerinin tesiriyle sistemini kurmaya, akîdesini yaymaya çalışmıştır (Meriç, 1936: 3). Batınî bir akım olan Hurûfiliğin kurucusu Fazlullah-ı Hurûfî ise Timur'un kudretine ve Sünnî olmayan akımlara karşı uyguladığı şiddete rağmen fikirlerini açıkça ilan etmekten çekinmemiş ve Timur'u *âyîn-i cedîd* olarak adlandırdığı görüşlerini kabul etmeye çağırmıştır (AKA, 1994: 209).

XIV. yüzyılın ikinci yarısında bâtinî yorumları sayesinde gün geçtikçe taraftar kazanan Fazlullah-ı Hurûfî, düşüncelerinin şeriata aykırı olduğu yönünde ulemâ ve fukahanın görüş bildirmesi üzerine Timur tarafından takibata mâruz kalmış ve Timur'un oğlu Mirân Şah tarafından yakalanıp Alınca Kalesi'nde hapsedilmiş ve 1394 yılında idam edilmiştir.

Alınca Kalesi, Fazlullah'ın idam edildiği yer olması nedeniyle Hurûfîlerce "Maktelgâh" diye anılmış ve bu kale Hurûfîlerin kâbesi olarak kabul edilmiştir. Miranşah ise bazı Hurûfî kaynaklarında "Mâr Şah" veya "Mârân Şâh-ı Pelîd"<sup>6</sup> diye isimlendirilmiştir (Aksu, 1995:278). Fazlullah, bu akîbetle taraftarlarının gözünde iyice kutsallaşmış, miras olarak bıraktığı eserleri ve fikirleri, halifeleri aracılığıyla İran ve Azerbaycan'ı aşmış, Anadolu ve Balkanlara kadar yayılmıştır.

### Sonuç

Alınca Kalesi bir kent olma özelliği ile ve stratejik konumu nedeniyle tarihe damga vuran nadir kalelerden birisidir. Oğuz Türkleri için bir vatan toprağıdır. Halk arasında "şahtahtı" ibaresinden sarayın varlığı ile bir devlet merkezi olacak düzeyindedir. Hazinenin burada saklanması güçlü bir savunma özelliği olan kalelere örnek teşkil etmektedir. Bazı yöneticilerin buraya sığınması da kale kent olduğuna kanıt olabilir. Hurufilik gibi bölgenin en tehlikeli hareketlerinden birine de merkez olabilmıştır. Taraftarlarının önemli bir kısmının yaşadığı bu kale kentte liderinin özellikle önce hapsedilmesi, işkence yapılması ve sonunda ibret için öldürülmesi buranın bu inanç sahiplerinin kıblesi haline gelmesine neden olmuştur. Buradan Anadolu ve Balkanlara kadar yayılmıştır.

Kale kentte sarayın, alışveriş merkezlerinin, ibadet yerlerinin bugün ören halinde olduğu bilinmektedir. Bazı bölgelerin restorasyonu gerçekleştirilmiştir. Bildiri ölçütlerinde yaptığımız bu kısa değerlendirme belki bu kalenin daha geniş bir çalışma yapılmasına vesile olur düşüncesindeyiz. Bu kale kent hakkında daha yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

<sup>6</sup> Bu ifade yılanların şahı demektir.

### Kaynakça

- Ahundof, Ağamusa, (1983), Toprağın Köksünde Tarihin İzleri, Bakü.
- Aka, İsmail, (1994) *Mirza Şahruh ve Zamani (1405-1447)*, TTK, Ankara.
- Aksu, Hüsamettin, (1998), “Hurufilik”, TDV İA, Cilt. 18, İstanbul.
- Aliyev, Veli, (1975), "Nahçıvan MSSR'de -arkeoloji tetkikatlar", Nahçıvan MSSR'nin 50 Yıllığı, Bakü.
- Bağcı, S., Çağman, F., Renda, G. & Tanındı, Z. (2012). Osmanlı Resim Sanatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Guliyev, C. B, (1980), Alıncak, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, C. 4, Bakü.
- Hüseynî, (1943), Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye, çev. N. Lugal, Ankara.
- İbn Arabşah, (2012), Acaibu'l Makdûr, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Khatchaturyan, A.A. (Tarihsiz), The Corpus of Arabic Inscriptions in Armenia, the 8.-16.centuries, p.68-75.
- Klaviyo, R. G., Timur Devrinde Semerkanda Seyahat, Çev. Ö.R. Doğrul, Nakışlar Yayınları, İstanbul. 1975.
- Köprülü, M. Fuad, (1978), “Alıncak” Maddesi, İA, I, MEB, 5 Baskı, İstanbul, ss. 301-303
- Komisyon, (2016). Elinceqala, Naxçıvan: Ecemi Neşriyyat.
- Kürkçüoğlu, Erol, (2007) Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıl), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Medetov G., (1975), "Geçmişin sahifeleri", Nahçıvan MSSR'nin 50 Yıllığı, Bakü.
- Meriç, Rıfki Melûl, (1936), Hurûfilik (lisans tezi, , İÜ Ed.Fak.)
- Seyidov, M., (1984), Nahçıvan Kaleleri, Ulduz, No.11.
- Yıldırım, Kürşat, (2020), “Bozkır, Şehir ve Orman Mekânlarının Eski Türk Kültür Ve Medeniyetine Yaptığı Etkilere Dair Bazı Düşünceler”, Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 126 Sayı: 249, **Kasım** Aralık, Sayfa: 255-280.

## MİT ELEŞTİRİ YÖNTEMİ BAKIMINDAN HAYÂLÎ BEY DİVANI

### HAYALI BEY'S DIVAN IN TERMS OF MYTH CRITICISM METHOD

Merve MENTEŞE

*Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi*

*İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye*

*ORCID ID: 0000-0001-7909-3139*

*mervementese@hotmail.com*

#### Özet

Divan şairi şiirlerini kaleme alırken, kendi dışındaki toplum, tarih ve dünyayla ilgili algıları ile hayattaki tüm tecrübelerini meydana getirdiği edebî eserine yansıtmıştır. Dolayısıyla meydana gelen edebî eser şairin hayattaki varoluşunu yansıttığı bir nesne hâline gelmiş, yepyeni bir anlama bürünmüştür. Edebiyat biliminde bir eserin en doğru biçimde anlamlandırılabilmesi için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden biri de mit eleştiri yöntemidir. Mit eleştiri yönteminin dayandığı temel ilkelerin başında mit ve edebiyatın, olay dizisi, karakter, tema ve imge birliği içinde olması gelmektedir. Psikolojik olarak edebî eserde yansımaları görülen edebiyat ve mit ilişkisi, törenlerin dünyasından insanın gerçeğe tepki gösterme yollarının kaynaklarını almaktadır. Bir edebî eserde mit, tarihî açıdan edebiyata bir kaynak ve ona etki edici bir örnek olmaktadır. Kültürel bakımdan mit ve edebiyatın işlevi ise, bilgi ve bilgelik veren gerekli anlatıları yaymak ve toplumsal ve manevî inançları perçinlemektir. Divan şiirinde mit kaynaklı temalara sıklıkla yer verilmiştir. Bu çalışmada, şiirlerinde hayal mahsulü ürünlere, teşbih ve telmihlere sıkça yer veren Kanûnî döneminin Fuzûlî'den sonra en ünlü şairi olan Hayâlî Bey'in divanı mit eleştiri yöntemine göre incelenmeye çalışılacaktır.

**Anahtar sözcükler:** Klasik Türk edebiyatı, Hayâlî Bey, mit, edebî eleştiri, edebiyat bilimi.

#### Abstract

While writing his poems, the Divan poet reflected all his experiences in life with his perceptions about society, history and the world outside himself in his literary work. Therefore, the resulting literary work has become an object in which the poet reflects on his existence in life, and has taken on a whole new meaning. Various methods have been developed in order to make the most accurate meaning of a work in literary science. One of these methods is the myth criticism method. One of the basic principles on which the myth criticism method is based is that myth and literature are in the unity of sequence of events, character, theme and image. Psychologically, the relationship between literature and myth, the reflections of which are seen in literary works, takes the sources of human ways of reacting to reality from the world of ceremonies. In a literary work, myth is a source for literature from a historical point of view and an influential example for it. From a cultural point of view, the function of myth and literature is to spread the necessary narratives that give knowledge and wisdom, and to consolidate social and spiritual beliefs. Myth-based themes are often included in Divan poetry. In this study, it will be tried to examine the divan of Hayali Bey, the most famous poet of the Kanuni period after Fuzuli, who often includes imaginary products, similes and telmihes in his poems, according to the myth criticism method.

**Keywords:** Classical Turkish literature, Imaginary Bey, myth, literary criticism, literary science.

## Giriş

Edebiyat sanatının geçmişi oldukça eski dönemlere dayanmaktadır. Bir kişinin kendini ifade etmesinin tarihi kayıtları, insanlık tarihi kadar eskidir. Kişinin kendini ifade etmesinin bir sanat faaliyetine dönüşmesinin kanıtları ise gerçekleştirilen arkeolojik kazı faaliyetleri ile gün yüzüne çıkarılmıştır. Edebiyat sanatının kayıtları yazının icadı ile kayıt altına alınmış, sözlü edebiyatın ilk ürünleri ise yazıya geçirilemediyse kaybedilmiştir.

Yüzyıllar boyunca çeşitli ürünlerin meydana konulduğu edebiyat sanatının değerlendirilmesi ve açıklanması eleştiri türünün ortaya çıkışıyla ve bu yeni türün işlevi sayesinde gerçekleşmeye başlamıştır. Eleştiri türü kapsamında yazara eserindeki çeşitli hususlara yönelik yol göstermek yahut tepkide bulunmak, okura ise eseri daha doğru şekilde anlamasında ve yorumlamasında katkıda bulunmak adına çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin oluşturulabilmesi için sanat eserine bir bilim adamı edasıyla adeta deney düzeneği gibi yaklaşılmış bunun neticesinde edebî eleştiri bir sisteme konularak edebiyat bilimi meydana gelmiştir.

Günümüz edebiyat araştırmalarında Batı'da kullanılan pek çok yöntem artık Türk edebiyatı eserleri için de uygulanmaya başlanmıştır. Hız kazanan bu çalışmalarla edebiyat yalnızca bir sanat dalı olarak görülmekten ziyade, fizik, kimya, matematik, tıp gibi bir bilim dalı hüviyeti kazanmıştır. (Genç 2014, s. 2-3)

### 1. Edebiyat Bilimi

Edebiyat sanatına ait ürünlerin sistematik, kendi bütünlüğü içinde yürütülmesinden ve bilimin edebiyata uygulanmasından doğan bilimdir. Edebiyat bilimi, edebiyat ile o edebiyatı yaratan toplumun hayatı arasındaki bağlantıları ortaya çıkarır. Edebiyatın asıl özelliklerini ve tarihî gelişimini açıklar. Edebiyat biliminin nesnesi, yazılı veya sözlü olan, dünyadaki dile dayalı sanatsal yaratış ve faaliyetlerin tümüdür.

Edebî bir eseri meydana getiren şair, kendi dışındaki toplum, tarih ve dünyayla ilgili algıları ile hayattaki tüm tecrübelerini meydana getirdiği edebî eserine yansıtmıştır. Dolayısıyla şairin hayattaki varoluşunu yansıttığı edebî eseri adeta bir nesne hâline gelerek evrendeki her varlık gibi yeni bir anlam kazanmaktadır. Şairin varoluş kazandırdığı eseri artık özne olan okurun anlamasına ve anlamlandırmasına sunulan bir nesne işlevi görmektedir. Edebiyat biliminde bir eserin en doğru biçimde anlamlandırılabilmesi için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden biri de psikanalist yaklaşım yöntemidir. (Genç 2014, s.24)

### 2. Mit Eleştiri Yönteminin Temel İlkeleri

Biçimsel olarak mit ve edebiyat, olay dizisi, karakter, tema ve imge birliği içindedir. Psikolojik olarak, edebiyat ve mit, törenlerin dünyasından insanın gerçeğe tepki gösterme yollarının kaynaklarını alır. Tema bakımından edebiyat, mit gibi süregelen dünya ve insanın var oluşu, toplum ve kanunların oluşması, Tanrı ve şeytanın doğası konularıyla ilgilenir.

Tarihî açıdan mit, sık sık edebiyata kaynak veya etki edici örnek olur.

Kültürel olarak mit ve edebiyatın işlevi, bilgi ve bilgelik veren gerekli anlatıları yaymak, toplumsal ve manevi inançları perçinlemektir. (Genç 2014, s. 338)

Hayal mahsulü pek çok kaynağı barındırması bakımından dikkat çeken Hayâlî Bey divanında mit eleştiri yöntemini uygulamadan önce Hayâlî Bey'in edebî yönüne kısaca değinmek gerekmektedir.

### 3. Hayâlî Bey, Hayâlî, Mehmed Hayâlî Bey, Bekâr Memi (d. 1497-1499? – ö. 1557)

Kanûnî döneminin Fuzûlî'den sonra en ünlü şairi Hayâlî'nin asıl adı Mehmed, lakabı Bekâr Memi'dir. Geç evlendiği için bu lakabı almıştır. Hayâlî'nin tek eseri divanıdır. Hayâlî'nin divanında, çoğunluğu Kanûnî Sultan Süleymân'a yazılan kasideler ve diğer şiir biçimleri dışında, gazeller azımsanmayacak yer tutar. Bu gazellerde tabiat tasvirleri ile hayata ait psikolojik öğeler özellikle dini

ve tasavvufî düşünceler kaynaşmış haldedir. Gazellerinde tasavvufî kavramlara telmihlere sıkça rastlanır. Hayâlî yaradılışı icâbı bilhassa heyecan ve hayâl mahsülü teşbih, istirare, hüsn-i talil gibi sanatlara şiiirlerinde çok yer vermiştir. (Arvas, 2013)

#### 4. Hayâlî Bey Divanı'nda Mitolojik Unsurlar

##### 4.1. Behram

Mitolojik şahıslar arasında yer alan Behram'ın büyük bir servete sahip olmasına rağmen bir çukura düşerek ölmesi şiiirlerde sıklıkla anılır.

Gerekse kuvvet-i bâzûda Şâh Behrâm ol

Bu Zâl-i dehr eder menzilini âhir gûr (k. 5 / 8)

##### 4.2. Behzad

Divan şiiirinde ünlü ve eşsiz ressam olarak geçmektedir. Bir kıyas malzemesi olarak kullanılır. Sevgilinin güzelliği Behzad'ın üstadlığıyla kıyaslanır ve bazen Behzad bu mükemmellik karşısında aciz bir sanatkâr olarak anılır. Bazen de, Behzad'ın eserlerinin mükemmelliğini sevgiliden aldığı söylenir.

Yazarken şeklin olmuş nakş-ı dîvâr

Bakıp sîb-i zenahdânına Bihzâd (G. 121/4)

##### 4.3. Bijen

Kahramanlık sembolüdür. Daha ziyade Efrasiyab tarafından içine atıldığı kuyuyla anılır. Hayalî, memduhunu överken Bijen'i küçümsemektedir.

Şeh-i zamâne Süleymân-ı ins ü cin ki anun

Kemîne kullarıdır Bijen ü Gîv ü Hûşeng (k. 23 / 13)

##### 4.4. Cemşîd

Divan şiiirinde özellikle memduha hitaben kullanılır. Bazen de şiiirlerde Memduh ikinci Cem olarak övülmüştür.

Güneş gibi saâdet tahtının sâhib-külâhı ol

Safâ bezminde her şehzâde olsun bir Cem-i sâni (k. 64 / 28)

Divan şiiirinde şairler kendi meclislerini Cem'inkiyle değiştirmeyeceklerini vurgularlar.

Mey-âlûde sifâlin tâc-ı Cemşîde değişmezler

Bizim kûy-ı harâbat içre bir dergâhımız vardır (g. 146/3)

##### 4.5. Dahhâk

Hayâlî bazı yeteneksiz şairler tarafından ortaya konulan zararlı ve tehlikeli beyitleri Dahhak'ın iki omzundaki yılanlara benzetmiştir. O şairlerin insanların beyinlerini yediğini ifade etmiştir.

Bir iki mısra ile mağzını yerler nâsın

Dûş-ı Dahhâkdaki ol iki mârân-şekil (k. 27 / 24)

##### 4.6. Dârâ

Şiiirlerde şairler bazen kendilerini aşk ülkesinin hükümdarı saymıştır. Şair aşk ülkesinin Dârâ'sı olarak kendini görmüştür.

Mâlik-i derd olsa âşık istemez dünyâları

Penbe-i dâğına almaz efser-i Dârâları (G. 412/1)

#### 4.7. Fağfûr

Divan şairleri tarafından memduhu överken kıyas unsuru olarak anılır. Övülen kişiyle kıyaslanır ve daima küçük olarak gösterilir.

Kaçan ki âleme bahş ola hân-ı ihsânın

Tefâhur eyleye Çînin götürmege Fagfûr (k. 5 / 22)

#### 4.8. Ferîdûn

Hayâlî aşağıdaki beyitlerde Feridun'la ilgili çeşitli rivayetlere atıflarda bulunarak memduhunu yüceltmıştır. Diğer beyitte ise Feridun tacını küçümseyerek ve rindliği ön plana çıkararak, onlara ihtiyacı olmadığını söylemektedir.

İki şehzâdesine Şâh-ı âlem tahtlar verdi

Ferîdûn Selm ü Tura etti bahş İran u Tûrânı

Kem habâbın bâdenin vermez Ferîdûn tâcına

Gûşe-i kûy-ı harâbat içre bir evgâr mest (g. 112/4)

#### 4.9. Gîv-Hûşeng

Kahramanlık ve yiğitlik sembollerinden olan Giv ve Huşeng, memduhla kıyaslanarak kullanılır. Memduhun yanında alelaide bir kul olarak bahsedilir.

Şeh-i zamâne Süleymân-ı ins ü cin ki anun

Kemîne kullarıdır Bijen ü Gîv ü Hûşeng (k. 23 / 13)

#### 4.10. Hüsrev

Hüsrev, divan şiirinde Hüsrev ve Şirin mesnevilerinin sevgilisine kavuşan âşık timsali olarak yer almaktadır. Şiirlerde Hüsrev, daha çok padişah anlamında kullanılır. Sevgiliden “Hüsrevâ” diye bahsedilerek şiirlerde sevgili Hüsrev’e benzetilir.

İtlerin izine geldim Husrevâ yüz sürmege

Gülşeninde âlemin oldur bana bî-hâr gül (k. 12 / 19)

#### 4.11. İskender

Mey kadehini İskender'in aynası, işret köşesini de Dârâ'nın ülkesi bildiğini ifade etmiştir.

Sâgar-ı meykedeyi âyîne-i İskender

Gûşe-i işretini kişver-i Dârâ biliriz (g. 204 / 3)

#### 4.12. Keykubad

Şehname'de adı geçen hükümdarlardan biridir. Divan şairleri her zaman büyük hükümdarları ideal şekilde şiirlerde anmamış, onları kimi zaman onların hayatlarını küçümsemişlerdir. Şairler kendi uzlethanelerini saltanat meydanı olarak addetmiş, hükümdarlarinkini ise küçümseyerek şiirlerde anmışlardır.

Meyhâne pîş-hânına mâlik olanların

Meyli hezâr taht-ı Cem ü Keykubâda yok (g. 15 / 3)

#### 4.13. Mani

Kıyas unsurudur. Tasvir gücü şairden daha aşağı olarak belirtilir.

Bulurdu rengi tegayyür çu nâzır-ı su'bân

Göreydi hâme-i Mâni-sitânımı Erjeng (k. 7 / 26)

#### 4.14. Nûşirevân

İran'ın Sâsânî sülalesinden adaletiyle ün salmış bir hükümdardır. Divan şairleri şiirlerde Memduhlarını överken Nûşirevân'ın adalet anlayışına atıfta bulunmuş, övdükleri kişinin ondan çok daha âdil olduğunu vurgulamışlardır.

Hazret-i Sultân Süleymân-ı selimü'l-kalb kim

Hırmeninde adlinin Nûşîrevândır hûşe-çîn (k. 23 / 21)

#### 4.15. Siyavuş

İran padişahı Siyavuş klasik Türk şiirinde genellikle kıyas malzemesi olarak kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitte Hayâlî Siyavuş'un kanının akışına atıfta bulunmaktadır.

Bezmi Cemde süregör hûn-ı Siyâvuş ile dem

Al sebak kâr-ı cihândan kıssa-ı Dârâyâ bak (g. 8 / 6)

#### 4. 16. Sührab

Rüstem'in kendi eliyle bilmeden öldürdüğü oğludur. Hayâlî bir beytinde Sührab'ın hançerine atıfta bulunmuş, sevgiliyle olan macerası içinde Sührab'ı zikretmiştir. Aşağıdaki beyitte sevgilinin kirpiği Sührab'ın hançerine benzetilmiştir.

Ta'ne okların atar kaşın kemân-ı Rüstem'e

Kirpiğine hançer-i Söhrâb benzer benzemez (g. 29 / 3)

#### 4. 17. Âdem

Hz. Âdem klasik Türk şiirinde genellikle yaratılma hadisesiyle birlikte anılmıştır. Âşıklar, aşklarının ezeli oluşunu vurgularken genellikle Hz. Âdem'in yaratılışına atıfta bulunmuşlardır. Aşklarının daha Âdem âb u gil (su ve toprak) halindeyken yani o yaratılmadan başladığını ifade etmişlerdir.

Pervâne olup şem-i ruhun can dolanırdı

Gördükde melek Âdemi âb ü gil içinde (g. 63 / 3)

#### 4. 18. Süleyman

Divan şiirinde genellikle çeşitli özelliklerine yapılan telmih ile anılan Hz. Süleyman, Hayâlî'nin aşağıdaki beytinde karıncanın kendisini ziyarete gelmesi hadisesiyle birlikte anılmıştır.

Lâ'lin üzre hatt-ı miskînin midir dedim dedi

Mûrlardır geldiler Mihr-i Süleymân öpmeğe (g. 81 / 4)

#### 4.19. YusuF

Yûsûf u Züleyhâ mesnevisiyle ve başta güzelliği olmak üzere pek çok özelliğiyle klasik Türk şiirinde anılan Hz. Yûsûf Hayâlî Divanı'nda da yer almıştır. Aşağıdaki beyitte Hayâlî nefsi bela ve mihnet kaynağı (Yûsuf'un kardeşleri, kuyuya atılma, Züleyhâ'nın tuzakları vb.), canı ise Yûsuf'a benzeterek nefsin elinden kurtuluşun zor olduğunu söylemektedir. Sevgili lutfederse can Aziz-i Mısır olacak (sevgiliye kavuşma) ve bela kuyusunda kalmayacaktır.

Nefsin cefâlarından cân Yûsufuna gam yok

Olur Azizi Mısırın çâh-ı belâda yatmaz (g. 15 / 3)

#### 4.20. Bel'am-ı Bâûr

Adı efsaneleri karışmış, önceden büyük bir zahitken sonradan sapılarak helak olmuş bir şahsiyettir. Belam-ı Baûr klasik Türk şiirinde ibadet, zühd ve takvaya güvenerek kişinin kurtuluşa erdiremeyeceği hakikatini sembolize ederek kullanılmıştır.

İbâdetine dayanma ki sana pend yeter

Hemîn hikâyet-i İblîs ü Bel'am-ı Bâ'ûr (k. 1 / 17)

#### 4.21. Deccâl

Kıyametin büyük alametlerinden olması ve gözünün körlüğü gibi özellikleriyle klasik Türk şiirinde sıkça anılan Deccâl, Hayâlî Bey Divanı'nda zamanenin kötülüklerinden bahsedilirken kötü kişiler *hâr-ı Deccâl* şeklinde tavsif edilerek anılmıştır.

Velî zamânede âdemler öldürür sözle

Mesîh-dem dirilir oldu her Har-i Deccâl (k. 10 / 22)

#### 4.22. Hızır

Pek çok özelliğiyle ve benzetmeyle şiirlerde yer alan Hızır, aşağıdaki örnekte ise sevgilinin ayva tüyleri ile ilişkilendirilmiştir. Hatt (ayva tüyleri) Hızır olarak tahayyül edilmiş, Hızır gibi denizde gezdiği belirtilmiştir.

Hattın erdi Hızır-veş âb-ı izârındı bana

Lâcerem İlyâs-ı vaktin ayağı deryâdadır (g. 36 / 2)

#### 4.23. Kârûn

Mûsâ peygamber döneminde yaşamış, zenginliği, cimriliği, Allah'a olan isyanıyla meşhur olmuş kişidir. Hayâlî'nin şiirinde gözyaşları bolluğundan dolayı Kârûn'un hazinelerine benzetilmiştir. Fakat sevgilinin buna itibar etmemesi üzerine beyitte bu hazinenin yerlere geçmesi istenmektedir.

Sîm-i eşkirn neme yarar nazar etmez ana yâr

Yere geçsin nideyin genci imiş Kârûnun (g. 8 / 4)

#### 4.24. Nemrud

İbrahim peygamber döneminde tanrılık iddia eden Babil kralıdır. İbrahim'i ateşe attırması, tanrıyı görmek amacıyla göklere çıkmak için bir kule yaptırması gibi özellikleriyle şiirlerde anılmaktadır. Hayâlî'nin şiirinde sevgilinin ettiği cevr u cefâ Nemrud'un cevrine benzetilmiştir.

Reşk-i a'dâdan Hayâlî çekme mihnet sâbir ol

Eyledi Hak âteş-i Nemrûdu gülzâr-ı Halîl (g. 9 / 5)

#### Sonuç

Klasik Türk şiiri beslendiği kaynaklar bakımından oldukça zengindir. Divan şairlerinin şiirlerindeki olay örgülerinin temelinde insandan mucizelere, tarihten tıbbı, efsanelerden mitolojiye pek çok şey kaynaklık etmektedir. Bilhassa edebiyatın bir bilim olarak nitelendirilmesiyle değişen araştırma teknikleriyle birlikte divan şairinin okura hangi mesajları iletmek istediği daha doğru biçimde ve sistematik şekilde gün yüzüne çıkarılmaktadır. Bu çalışma da son dönemde uygulanan araştırma tekniklerinin bir örneği niteliğindedir. Çalışmada edebiyat bilimin kullandığı araştırma yöntemlerinden Mit Eleştiri Yöntemi esas alınmıştır. Bu yönteme göre mit ve edebiyatın işlevi, bilgi ve bilgelik veren gerekli anlatıları yaymak, toplumsal ve manevi inançları perçinlemektir. Dolayısıyla klasik Türk şiirinde anılan her bir mitolojik öge rastgele anılmamış, hepsi bir amaç için şiirlerde yer almıştır.



Hayâlî Bey şiirlerinde hayal unsurlarına oldukça yer veren bir divan şairi olarak bu yöntemin temsilcisi olabilecek şiirler kaleme almıştır. Çalışma neticesinde Hayâlî Bey divanında yer alan mitolojik kavramların oldukça fazla olduğu tespit edilmiştir. Divanda tespit edilen toplam 24 mitolojik şahıs bulunmuştur. Hayâlî Bey'in bu unsurları kimi zaman bir kıyaslama yapmak, kimi zaman mitolojik olaylara telmih yapmak, kimi zamansa şiirlerde andığı mitolojik öğelerin özellikleriyle benzer özellikteki bir sevgiliyi yahut devlet adamını o kişiden daha üstün göstermek amacıyla mitolojik öğelerden şiirlerinde faydalandığı tespit edilmiştir. Bu çalışmayla bir edebî eserde mitlerin, tarihî açıdan edebiyata bir kaynak ve ona etki edici bir örnek olduğu bir kere daha ortaya konulmaya çalışılmıştır.

#### **Kaynaklar**

AYTAÇ, Gürsel, Genel Edebiyat Bilimi, Say Yayınları, İstanbul, 2003.

ARVAS, Abdulselam, Hayâlî, [HAYÂLÎ \(yesevi.edu.tr\)](http://yesevi.edu.tr), Son Erişi Tarihi: 07.12.2020.

BİLGEGİL, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, Ankara, 1980.

GENÇ, İlhan, Edebiyat Bilimi Kuramlar Akımlar Yöntemler, Kanyılmaz Matbaacılık, İzmir, 2014.

GÜNAY, V. Doğan, Metin Bilgisi, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2013.

KURNAZ, Cemal, Hayâlî Bey Divanının Tahlili, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2012.

TÖKEL, Dursun Ali, Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

## ENDERUNLU FÂZIL'IN ŞİİRLERİ ÜZERİNE PSİKANALİST BİR YAKLAŞIM

### A PSYCHOANALYST APPROACH TO ENDERUNLU FÂZIL'S POEMS

Merve MENTEŞE

*Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi  
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türkiye  
ORCID ID: 0000-0001-7909-3139  
mervementese@hotmail.com*

#### Özet

Edebî bir eseri meydana getiren şair, kendi dışındaki toplum, tarih ve dünyayla ilgili algıları ile hayattaki tüm tecrübelerini meydana getirdiği edebî eserine yansıtmıştır. Dolayısıyla şairin hayattaki varoluşunu yansıttığı edebî eseri adeta bir nesne hâline gelerek evrendeki her varlık gibi yeni bir anlam kazanmaktadır. Şairin varoluş kazandırdığı eseri artık özne olan okurun anlamasına ve anlamlandırmasına sunulan bir nesne işlevi görmektedir. Edebiyat biliminde bir eserin en doğru biçimde anlamlandırılabilmesi için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden biri de psikanalist yaklaşım yöntemidir.

Psikanalist yöntemde eser üzerinden adeta şairin bilinçaltının izahı yapılmaktadır. Yönteme göre şair, bastırılması gereken istek ve hırslarını sanat eserinde estetik bir biçime dönüştürerek; okur ise sanat eserinin güçlü estetiği karşısında içgüdüsel ihtiyaçlarının baskısı altında gerçeklikten kaçıp hayal âlemine sığınmakla kendisine terapi yaparak ruhsal yönden rahatlamaktadır. Yöntem ayrıca her eserin, tıpkı rüya veya düş gibi, bir ruhsal nedenin sonucunda meydana geldiğini savunmaktadır. Yazarın iç dünyası, güdülenmelerin bir yansıması olarak ve bilincinde olmadan eserde ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada, zevk ve eğlenceye aşırı düşkünlüğü nedeniyle saraydan çıkarılan, yaklaşık 12 yıl süren sürgünle derbeder bir hayat yaşamış olan Enderunlu Fâzıl'ın düzensiz, sıkıntılı ve maceralı hayatına rağmen hacimli divanıyla ortaya koyduğu pek çok şiiri psikanalist bir yaklaşımla incelenmeye çalışılacaktır.

**Anahtar sözcükler:** Klasik Türk edebiyatı, Enderunlu Fâzıl, psikanalist yaklaşım, edebî eleştiri, edebiyat bilimi.

#### Abstract

The poet, who created a literary work, reflected his perceptions of society, history and the world outside of himself, as well as all his experiences in life, into his literary work. Therefore, the poet's literary work, which reflects his existence in life, becomes almost an object and gains a new meaning like every being in the universe. The work that the poet brought into existence now functions as an object that is presented to the reader, who is the subject, to understand and make sense of it. Various methods have been developed in order to make the most accurate meaning of a work in the science of literature. One of these methods is the psychoanalyst approach.

In the psychoanalyst method, the poet's subconscious is explained through the work. According to the method, the poet transforms his wishes and ambitions that need to be suppressed into an aesthetic form in the work of art; The reader, on the other hand, relaxes spiritually by escaping from reality under the pressure of his instinctive needs in the face of the powerful aesthetics of the work of art, by taking refuge in the realm of imagination, by giving him therapy. The method also argues that every work is

the result of a spiritual cause, just like a dream or a dream. The inner world of the author emerges in the work as a reflection of motivations and unconsciously.

In this study, many poems of Enderunlu Fâzıl, who was expelled from the palace due to his excessive fondness for pleasure and entertainment, and who lived a disastrous life in exile for about 12 years, which he put forward with his voluminous divan despite his irregular, troubled and adventurous life, will be tried to be analyzed with a psychoanalytical approach.

**Keywords:** Classical Turkish literature, Enderunlu Fâzıl, psychoanalyst approach, literary criticism, science of literature.

## Giriş

Edebiyat sanatının geçmişi oldukça eski dönemlere dayanmaktadır. Bir kişinin kendini ifade etmesinin tarihi kayıtları, insanlık tarihi kadar eskidir. Kişinin kendini ifade etmesinin bir sanat faaliyetine dönüşmesinin kanıtları ise gerçekleştirilen arkeolojik kazı faaliyetleri ile gün yüzüne çıkarılmıştır. Edebiyat sanatının kayıtları yazının icadı ile kayıt altına alınmış, sözlü edebiyatın ilk ürünleri ise yazıya geçirilemediyse kaybedilmiştir.

Yüzyıllar boyunca çeşitli ürünlerin meydana konulduğu edebiyat sanatının değerlendirilmesi ve açıklanması eleştiri türünün ortaya çıkışıyla ve bu yeni türün işlevi sayesinde gerçekleşmeye başlamıştır. Eleştiri türü kapsamında yazara eserindeki çeşitli hususlara yönelik yol göstermek yahut tepkide bulunmak, okura ise eseri daha doğru şekilde anlamasında ve yorumlamasında katkıda bulunmak adına çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin oluşturulabilmesi için sanat eserine bir bilim adamı edasıyla adeta deney düzeneği gibi yaklaşmış bunun neticesinde edebî eleştiri bir sisteme konularak edebiyat bilimi meydana gelmiştir. (Genç 2014, s. 2-3)

## 1. Edebiyat Bilimi

Edebiyat sanatına ait ürünlerin sistematik, kendi bütünlüğü içinde yürütülmesinden ve bilimin edebiyata uygulanmasından doğan bilimdir. Edebiyat bilimi, edebiyat ile o edebiyatı yaratan toplumun hayatı arasındaki bağlantıları ortaya çıkarır. Edebiyatın asıl özelliklerini ve tarihî gelişimini açıklar. Edebiyat biliminin nesnesi, yazılı veya sözlü olan, dünyadaki dile dayalı sanatsal yaratış ve faaliyetlerin tümüdür. Edebî bir eseri meydana getiren şair, kendi dışındaki toplum, tarih ve dünyayla ilgili algıları ile hayattaki tüm tecrübelerini meydana getirdiği edebî eserine yansıtmıştır. Dolayısıyla şairin hayattaki varoluşunu yansıttığı edebî eseri adeta bir nesne hâline gelerek evrendeki her varlık gibi yeni bir anlam kazanmaktadır. Şairin varoluş kazandırdığı eseri artık özne olan okurun anlamasına ve anlamlandırmasına sunulan bir nesne işlevi görmektedir. Edebiyat biliminde bir eserin en doğru biçimde anlamlandırılabilmesi için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden biri de psikanalist yaklaşım yöntemidir. (Genç 2014, s.24)

## 2. Psikanalist Yaklaşım Yöntemi

Psikanalize dayanan bir yöntemdir. Edebiyata psikoloji biliminin de katkısı sonucu farklı bir pozitivist yöntemle yaklaşmıştır. Yöntem, yazar-eser-okur öğelerinin psikolojisinde her birine ağırlık veren, ayrı ayrı açıklama kuramları oluşturmuştur.

Psikanalizdeki hastanın kendi tepkilerini doktoruna yansıtması sürecini; yazar = okur = hasta, eser = doktor şeklinde uygulamıştır. (Genç 2014, s. 334)

### 2.1. Temel Kavramları

#### 2.1.1. Bilinçaltının İzahı

İnsan ruhu id, ego, süperego denilen bilinçaltı katmanlarından oluşmaktadır. İd, özünde ilkel içgüdülerimizdir. Ego, süperego dediğimiz ahlak, gelenek, töre ve sosyal değerlerle id arasında denge

kurmakla görevlidir. Bir yanda tatmin bekleyen içgüdüler ve ihtirasları, diğer yanda bireysel ve sosyal gerçekler arasındaki dengeyi sağlamak onun görevidir. (Genç 2014, s. 336)

### 2.1.2. Sanat Nevroz İlişkisi

Sanatçı güçlü egosuyla bastırılması gereken istek ve hırslarını sanat eserinde estetik bir biçime dönüştürdüğünde ruh sağlığını güzelleştirir ve yaşama arzusu bulur. (Genç 2014, s. 336)

### 2.1.3. Okurun Katarsisi

Sanatçı nevrotik hasta gibi güçlü içgüdüsel ihtiyaçlarının baskısı altında gerçeklikten kaçıp hayal âlemine, fantezilere sığınmaktadır. Diğer hayalcilerden farklı olarak sanatçı, kendi gündüz düşlerini başkalarına kabul ettirecek şekilde işlemesini, şekillendirmesini bilir. Bu biçimlendirme ve yumuşatma için sanatsal biçimin güçlü olması gerekir. Çünkü bu sanatsal güç okura ön-haz sağlar ve okur sanat eserinin güçlü estetiği karşısında terapi yaparak ruhsal yönden rahatlar. (Genç 2014, s. 336)

### 2.1.4. Edebî Psikanaliz

Birey bazı eylemleri bilinç dışı yapar, çünkü o, çeşitli uzlaşmazlıkları, çatışmaları kendi bilinçaltına atarak bilinçsizlik hâli yaşar. Her eser, tıpkı rüya veya düş gibi, bir ruhsal nedenin sonucudur. Yazarın iç dünyası, güdülenmelerin bir yansıması olarak ve bilincinde olmadan eserde ortaya çıkar. (Genç 2014, s. 337)

Enderunlu Fâzıl'ın şiirlerini bu yaklaşımla değerlendirebilmek için öncelikle zevk ve eğlenceye aşırı düşkünlüğü nedeniyle saraydan çıkarılan, yaklaşık 12 yıl süren sürgünle derbeder bir hayat yaşamış olan Enderunlu Fâzıl'ın düzensiz, sıkıntılı ve maceralı hayatını kısaca bir hatırlamak gerekmektedir.

## 3. Enderunlu Fâzıl (Hüseyin) Bey (d. 1756-57 – ö. 30 Aralık 1810)

Akkâ'da 1756-57 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Asıl adı Hüseyin olan şair, mahlas olarak Fâzıl'ı tercih ettiği ve Enderun'da yetiştiği için Enderunî veya Enderunlu Fâzıl (Hüseyin) Bey olarak tanınmıştır. Sultan I. Abdülhamid zamanında (1174-1789) devlete isyan eden dedesinin ve babasının idam edilmesiyle Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından kardeşi Hasan Kâmil Bey'le birlikte İstanbul'a getirilmiştir. Kardeşiyle birlikte Enderun'a alınarak iyi bir öğrenim görmüştür.

Sarayda hazine koğuşunda sekiz yıl kaldıktan sonra zevk ve eğlenceye olan düşkünlüğü ve aşk maceraları yüzünden saraydan çıkarılmıştır (1198/1783-84). İstanbul sokaklarında on iki yıl perişan ve serseri bir hayat geçirmiştir. Sultan III. Selim'e ve dönemin ileri gelenlerine sunduğu kasidelerin etkisiyle Rodos vakıflarının mütevelliliğine getirilmiştir. Daha sonra hâcegânlık isteği kabul edilmiştir.

Bir süre Halep defterdarlığında bir memuriyetle, daha sonra da Erzurum ve yöresini teftişle görevlendirilmiştir. Maden emniyeti yapmıştır. İstanbul'a dönmüştür. Bazı hicivleri yüzünden 1214/1799-1800 yılında Rodos'a sürülmüştür. Rodos'ta iken gözlerini kaybetmiştir. İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir. Enderun'dan kendisini refah içinde yaşatacak bir maaş bağlanmıştır.

Son on yılını yatakta geçirmiştir. Ölümünden bir iki yıl önce gözlerinin açıldığı belirtilmektedir. 30 Aralık 1810'da vefat etmiştir. (Kesik 2014)

### 3.1. Eserleri

**Dîvân:** Devrinin özelliklerini anlatması ve edebî değerinden dolayı zengin ve hacimli bir eserdir.

**Defter-i Aşk:** Fâzıl'ın kendi aşk maceralarını anlattığı bu eseri 438 beyitlik bir mesnevidir.

**Hûbannâme:** Çeşitli milletlerin erkek güzellerinin anlatıldığı 796 beyitten ibaret bir mesnevidir.

**Zenan-nâme:** 1101 beyitlik bir mesnevi olan eserde çeşitli milletlerin kadınları anlatılır.

**Çengînâme:** Rakkasnâme adıyla da anılan eserde o dönem İstanbul'undaki meşhur köçekler isim isim sayılarak tasvir edilmiştir. (Kesik 2014)

## 4. Enderunlu Fâzıl'ın Şiirlerine Psikanalist Bir Yaklaşım

Psikanalist yöntemde eser üzerinden adeta şairin bilinçaltının izahı yapılmaktadır. Yönteme göre şair, bastırılması gereken istek ve hırslarını sanat eserinde estetik bir biçime dönüştürerek; okur ise sanat eserinin güçlü estetiği karşısında içgüdüsel ihtiyaçlarının baskısı altında gerçeklikten kaçıp hayal âlemine sığınmakla kendisine terapi yaparak ruhsal yönden rahatlamaktadır. Yöntem ayrıca her eserin, tıpkı rüya veya düş gibi, bir ruhsal nedenin sonucunda meydana geldiğini savunmaktadır. Yazarın iç dünyası, güdülenmelerin bir yansıması olarak ve bilincinde olmadan eserde ortaya çıkmaktadır. (Genç 2014, s. 334)

#### 4.1. Enderun Mektebinden Ayrılışı

Sultan I. Abdülhamit zamanında hakkında çıkan dedikodular sebebiyle 1783'te Enderun'dan çıkarılmış yahut kendi isteğiyle ayrılmak zorunda kalmıştır. Dedikoduların temelinde ise şairin Enderun'da yaşadığı aşk maceraları olduğu ileri sürülmektedir. Fâzıl'ın Enderun'da bulunduğu süre içinde başından üç aşk macerası geçtiği ve bu maceraları da mesnevisinde kendi ifadeleriyle tanımladığı görülmektedir. Bunlardan ilki "*idelim ism-i şerifin mektûm*" diyerek ismini vermediği bir delikanlıdır. İkinci macerası Bostancıbaşı Süleyman Bey isimli bir gençtedir. (Beyhan 2021, s. 14)

Bu gençle ilgili yaşadıklarını etraflıca anlatan ve ölümü üzerine derinden etkilenen Fâzıl, yazdığı tarih manzumesinde duygularını açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Yine bir 'aşk ile medhûş oldum  
Kaçdığım dâma yine dût oldum  
Bir civan-pâreye oldum bende  
Hoş edâ tâze beden nâzende  
Şöhret-i ismi Süleymân Bey idi  
Yüregi 'âşık taşıdan pek idi  
(...)

Bin ile yüz dahı toksan iki

Ber-hevâ oldı Süleymân meleği (DA: 9-10) (Beyhan 2021, s. 15)

Şairin üçüncü macerası ise Şehla Hafız adıyla bilinen, gazel ve şarkılarında sıklıkla yer verdiği Hanende Şehlevendim Abdullah Ağa ile dir. Mesnevîde Abdullah Ağa'nın sesinin ve yüzünün güzelliği ile şairin dikkatini celbettiği anlaşılmaktadır.

İsmi halk içre o sâhib-i nahvet  
Şehlevendim ile buldı şöhret  
Safveti olmuş idi hânende  
Sana murg-ı heva efgende  
Fart-ı tashîr ile âvâzı bülend

Nağmesi oldı dil-i zâra kemend (DA:10-11) (Beyhan 2021, s. 15)

Fâzıl, üçüncü aşkı sebebiyle 1783'te (H. 1198) Enderun'dan ayrılmıştır. Şairin bu ayrılık sonrası hayli zorlandığı, derbeder bir yaşamın içine düştüğü, 12 yıl boyunca İstanbul'un bekâr odalarında maddi sıkıntılar içinde sefil bir şekilde hayata tutunduğu III. Selim'e sunmuş olduğu kasidelerinde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

On iki yıldır efendim gam ile nâşâdım  
İntizâr eyler idim rûzla şeb bu ânı (k 55/19)  
Olmadım nâ'il-i nân-pâre-i sâmân-ı ma'âş

Kıl beni lutf ile akrânıma makrûn meded

On iki yıl baña dirler iki gün sabr eyle

Ah dükenmez mi efendim bu iki gün meded (k 52/4-5) (Beyhan 2021, s. 15)

Yine Defter-i Aşk'ından öğrendiğimiz kadarıyla Fâzıl'ın maddi sıkıntılar içinde yaşarken Galata meyhanelerinin birinde yeni bir aşk macerasına atıldığı ve bu maceranın da yedi ay kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Divan'da şairin yaşadığı zor şartları dile getirdiği pek çok manzume bulunmaktadır. İçinde bulunduğu sıkıntılı süreci dile getirmede şiiri de bir araç olarak kullanan şairin, bu kapsamda devrinde himaye görebileceği kişilere yönelik yazmış olduğu manzumelerinden birisi de Hüseyin Paşa için yazmış olduğu "ağlar" redifli kasidesidir. Bu kasidesinde, kendi müşkil halini etraflıca dile getirmektedir.

Yine zâhirde belâ bundaki hep himmetde

Enderûn şefkat ider hâlime birûn ağlar (k 76/18) (Beyhan 2021, s. 16)

Burada ayrıca şairin sarayın bölümleri olan Enderun ve Birun ile münasebetini de görmek mümkündür. Enderun kendisine bu halinden dolayı şefkat ederken, Bîrûn denilen sarayın dış bölümü haline ağlamaktadır.

Fâzıl, içinde bulunduğu zorlu şartları dile getirdiği gibi, İstanbul'da yaşadığı yerlere dair de bilgiler vermektedir.

Bugün dest-i felekden kurtulup kaçdım muşallâya

Beşiktâşî bütün gezdi beni araya araya

Gam u iflâs hatta her birin gönderdi bir cāya

Hemân sür'atle düşdüm semt-i Ihlâmur u şahrâya (k 56/5)

Beşiktaş, Kadıköy ve Fatih'in farklı semtlerinde başıboş ve parasız dolaştığını III. Selim'e yazdığı terkîb-i bendde ifade eder. Aynı zamanda bir bahariye olan bu bentte Fâzıl, iflas ve kederle İstanbul'da dolaştığını, Beşiktaş'taki Ihlamur semti ile Kadıköy'deki Sahra semtine düştüğünü ifade etmektedir. (Beyhan 2021, s. 16)

III. Selim'e yazdığı bir şitaiyesinden alınan aşağıdaki bölüm, şairin yaşadığı yeri ve maddi sıkıntılarını yansıtmaya bakımdan önemlidir.

Sad gûne belâ ile giriftâr-ı cefâyım

Bir hâne-i vîrânede tâ semt-i vefâda

Bir hâne-i vîrâne ki dîvâr u tavânı

Sad secde ider bād-ı hevâ şubh u mesâda

Aç gözli tavânı tama'-ı berf ü matarla

Kılmış dehen-i h'âhişi gerdûna güşâde

Dükkançe-i hallâca dönüp zâhir ü bātın

Bîrûn u derûn berf ile hep sâde-be-sâde

Defnitdi bizi zinde iken berf-i siyeh-kâr

Ey ehl-i nefes Fâzıl-ı bîçâre belâda

Cem' oldı ânıñ hânesine cümle 'anâşır

İllâ ki meger 'unsûr-ı âteş yok arada

Sînemde hemân âteş-i 'aşk itmede cûşış

Ten berf-i sefid altına pîçîde-'abâda

(...)

Bir mihre şikâyet idelim şiddet-i berdi

Kim şayf u şitâ şu'le-i envârı ziyâda (k 61/14-20, 23)

Beitlerinde Vefâ semtinde yaşadığı evin kışın şiddeti karşısındaki halini kendine has mizahi bir üslupla tasvir etmektedir.

Kış gününde duvarı ve tavanı her rüzgârla, hafif esen bir meltemde dahi bin secde eden, açgözlü tavanı yağmur ve yaprak açlığıyla ağzını göğe açmış, içi dışı yapraklarla hallaç dükkânı gibi dolmuş bu evde şair, hayattayken bu siyah yapraklar altına gömülü olduğunu dile getirmektedir.

Bu manzaraya dört unsuru da dâhil eden şair, hava, su ve toprağın evin içine dolduğunu lakin bir tek göğsündeki aşk ateşi dışında ateşin hanesinde bulunmadığını, bu yüzden de teninin aba altında bir kuru beyaz yaprak gibi kaldığını ifade etmektedir. (Beyhan 2021, s. 17)

Divan'ında kendisine Rodos tevliyeti verilmesini III. Selim'e yazdığı "Teşekkürâne" isimli musammat kasidesinde kendine has mizahi bir üslupla dile getirmektedir. Ümitsizlik içinde gece yarısı kat kat yorganın altında yatarken şairin kapısı çalar. Fâzıl ya sarrâf ya insafsız alacaklılar ya da laftan anlamayan ısrarcı bir dilenci olduğunu düşünüp hiç oralı olmazken gelenin saraydan gelen bir müjdecî olduğunu, bu yüzden gece yarısı geldiğini öğrenir. Gelen müjdecî ona yarın saraya gitmesini ve artık talihin kendisine güldüğünü söyler. Bunun üzerine evde çocuk yetişkin kim varsa sabaha kadar sevinçle sultana dua ederler.

Fakîre tevliyet virdi za'îfe takvîyet virdi

Umûra temşiyet virdi zihî feyz-i cihân-bânî

Bu tevcîhât-ı vâlâda bu 'ıyd-ı 'âlem-ârâda

Ferah buldı bu üftâde teşrifât-ı hâkânî

Yaturken ye'sle kat kat evce varmış idi sa'ât

Kapumuz eyledi çat çat 'aceb darb-ı şitâbânî

Anı zanneyledim sarrâf ya ehl-i deyn-i bî-insâf

Yâhûd cerrâr-ı şâhib-i laf ki yokdur zerre iz'ânı

Aña hiç olmadı ısga idüp huddamla kavga

Didiler bunda yok aga nedir zoruñ be külhânî

Didi ben müjde-gûyâyım nüvîd-i bâb-ı vâlâyım

Size da'vetci agâyım ki geldim böyle pinhânî

Didi yarınki gün Fâzıl buyur kapuya vel-hâşıl

Saña oldı kerem şâmil-i tevfikât-ı subhânî

O dem vakt-i sa'îd oldı bize 'ıyd üzre 'ıyd oldı

Meserret-i rû-bedîd oldı göründi rû-yı şādânî

O şeb tâ şubha dek bî-dâr fakir-hânemde her kim var

İder şâha du'â her bâr gerek şıbyân u nisvânî (k 66/12-20) (Beyhan 2021, s. 18)

#### 4.2. Taşra Yaşantısı

Fâzıl'ın sürgünde bulunduğu Rodos başta olmak üzere Kafkasya, Erzurum, Sivas, Van ve Halep taşrada yaşantısını sürdürdüğü başlıca yerlerdir. Buralardaki yaşamına dair izleri şairin Divan'ında bulmak mümkündür. III. Selim'e sunduğu iki kasideden kaleleri ve bütün havaliyi teftiş memurîyeti ile gönderildiği Erzurum ve civarında dokuz ay boyunca çok zorluk çektiği, görevini hakkıyla yaptıktan sonra İstanbul'a borç içinde ve perişan halde döndüğü anlaşılmaktadır. Örnek beyitlerde şair içinde bulunduğu durumu mizahi biçimde dile getirerek kendisini tüm sefalardan yoksun hadım bir ağaya benzetir ve alacaklılara görünmemek için baykuş gibi geceleri dışarı çıktığını söyler.

Hamdülillah ki umûrumda muvaffak oldum

Hizmetim rütbe-i tahsine sezâdır şimdi

Nâm ü şânım degil İrâna degil Tûrâna

Tuhfe-i memleket-i Çin ü Hitâdır şimdi

Geldim İstanbula ammâ ki perişan hâtır

Didim evkât-ı mükâfat u cezadır şimdi

(...)

Ne kibâr olduk ve ne hâl-i sâğarı tattık

Hâlimiz böylece acûbe-nümâdır şimdi

Ne bu hâli tutabildik ne de eski hâlî

Şöyle hayretde misâl-i budaladır şimdi

Deve kuşu gibi ne murg olabildik ne de şîr

Hâlimiz hande-fezâ-yı zurafähadır şimdi

Ne müzekker ne mü'ennes iki hâlet-i ma'dûm

Hādım ağa gibi mahrûm-ı şafâdır şimdi

(...)

Murg-ı huffâş gibi şebde nümâyân olurum

Rûz-ı rûşende yerim genc-i hafâdır şimdi (k 89/45-47, 55-58, 68) (Beyhan 2021, s. 20)

#### 4.3. Sürgün Edilişi ve Hastalıkları

Hem kör hem de gurbette oluşundan bahseden şairin bu manzumeyi kaleme aldığı anda henüz İstanbul'a gelmediği, Rodos'ta sürgün olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şairin geçim sıkıntısı ve gözlerinin görmeyişinin dışında diz ağrılarından da şikâyetçi olduğu görülmektedir.

İki çeşmimde te'allül iki zânûda veca'

Kaldım ağmaz u tekâ'üdle amân iki gözüm

Dest-i kehhâl u hekîme kerem ü ihsânım

Nakre-i sîme bedel katre çekân iki gözüm

'İllet ü killet ü devlet ile gurbet birden

Kangı derde mütehammil ola cân iki gözüm (k 63/20-22)

Kötü talihinden yakınan şair bu beyitlerde zilletle uzun zamandır yattığını ifade etmektedir.



Kuluñuz Fâzıl-ı bî-baht hemân kaldı hazin

Görmedi âh o bî-çâre mübârek eyyâm

Hayli eyyâm ki zilletle zarûretle yatur

Virmedi çarh o gam-h̄âra mübârek eyyâm

Devr-i destûrda bir gün ola inşâallah

Bula bu bende-i âvâre mübârek eyyâm (t 20/12-14) (Beyhan 2021, s. 23-24)

### **Sonuç**

Günümüz edebiyat araştırmalarında Batı'da kullanılan pek çok yöntem artık Türk edebiyatı eserleri için de uygulanmaya başlanmıştır. Hız kazanan bu çalışmalarla edebiyat yalnızca bir sanat dalı olarak görölmekten ziyade, fizik, kimya, matematik, tıp gibi bir bilim dalı hüviyeti kazanmıştır. Edebiyat bilimi araştırmalarında kullanılan yöntemlerden biri de psikanalitik yaklaşımdır. Bu çalışmada biyografisinden detaylıca vakıf olduğumuz Enderunlu Fâzıl'ın yaşadığı sıkıntılı hayatın izlerini psikanalitik yaklaşımla edebî metinlerden gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışma neticesinde incelenen metinlerde Enderunlu Fâzıl'ın dile getiremediği yasak aşk hikâyelerinin şair üzerinde oluşturduğu duygu durumlarına edebî metinlerden ulaşılmıştır. Yaşadığı yasak aşk maceraları nedeniyle sürüldüğü taşrada sefalet ve hastalık içinde geçirdiği sıkıntılı hayatının detaylarına ve tüm bu sıkıntıların şairde oluşturduğu duygulara divanında yer alan şiirlerden ulaşılmıştır. Şairin normalde dile getiremediği, bilinçaltında tuttuğu gerçek duyguları psikanalitik yöntemle göre incelenen divanından bu çalışmayla gün yüzüne çıkarılmıştır. Şairin şiirlerinde daha başta saka aşk maceraları olmak üzere mektepten ayrılışının onu derinden etkilediği ve sıklıkla şiirlerinde mektepten ayrılışını dile getirdiği tespit edilmiştir. Ayrıca incelenen metinlerde şairin taşra yaşantısı, bu yaşantı esnasında çektiği sıkıntıları, hastalıklarını ve sürgün edilişini ifade ettiği metinlere rastlanmıştır.

Bu çalışmada psikanalitik yöntem kullanılarak eğlenceye aşırı düşkünlüğü ve yasak aşk maceraları nedeniyle saraydan çıkarılan, yaklaşık 12 yıl süren sürgünle derbeder bir hayat yaşamış olan Enderunlu Fâzıl'ın düzensiz, sıkıntılı ve maceralı hayatı şiirlerden hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

### **Kaynaklar**

AYTAÇ, Gürsel, Genel Edebiyat Bilimi, Say Yayınları, İstanbul, 2003.

BEYHAN, Esra, Enderunlu Fâzıl Divanı (Metin-İnceleme), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2021.

BİLGEGİL, Kaya, Edebiyat Bilgi ve Teorileri, Ankara, 1980.

GENÇ, İlhan, Edebiyat Bilimi Kuramlar Akımlar Yöntemler, Kanyılmaz Matbaacılık, İzmir, 2014.

GÜNAY, V. Doğan, Metin Bilgisi, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2013.

KESİK, Beyhan, Enderunlu Fâzıl, FÂZIL, Enderunlu Fâzıl (Hüseyin) Bey (yesevi.edu.tr), Son Erişim Tarihi: 03.12.2020.

KÜÇÜK, Sabahattin, Enderunlu Fâzıl, İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, 1995.

**MICHIGAN ÜNİVERSİTESİ İSLÂMİ YAZMA ESERLER KOLEKSİYONUNA KAYITLI  
BİR HAFİZ OSMAN HİLYESİ**

**A HAFİZ OSMAN HILYE REGISTERED IN THE ISLAMIC MANUSCRIPTS  
COLLECTION OF MICHIGAN UNIVERSITY**

Mesude Hülya Doğru  
*Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi*  
*Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Türkiye*  
ORCID ID: 0000-0003-2963-4827  
mhdogru@sakarya.edu.tr

Gülseren TOY  
*Ar. Gör., Sakarya Üniversitesi*  
*Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Türkiye*  
ORCID ID: 0000-0001-6886-492X  
gulserentoy@sakarya.edu.tr

**Özet**

Hilye-i Şerif Hz. Peygamber'in fiziki ve ruhi özelliklerinin metinleştirildiği bir formdur. Hilyeler önceleri bir hürmet nişanesi olarak katlanarak göğüs cebinde saklanacak boyutta yazılırken, XVII. yüzyıl itibarı ile levha formunda üretilmeye başlamışlardır. Göğüs cebindeki Hilyelerden duvarlara asılarak sergilenen levha formuna geçiş sürecinin yazılı bir kaynağı olmamasına rağmen hattat ilk olarak Hafız Osman tarafından gerçekleştirildiği kabul edilmektedir. Michigan Üniversitesi'nin Araştırma Merkezi bünyesindeki İslami Yazma Eserler koleksiyonu içinde bulunan ve hattı Hafız Osman'a ait olan bir Hilye-i Şerif (Ann Arbor, Isl. Ms. 238) bu araştırma konusunu oluşturmaktadır. Hilye'ye, Michigan Üniversitesinin de aralarında olduğu Hathi Trust Dijital Kütüphanesi'ndeki on yedi milyondan fazla ögenin bir arada bulunduğu bir platformdan ulaşılabilir mükündür. Hathi Trust, 2008 yılında Kurumsal İş Birliği Komitesi üniversiteleri (Big Ten Academic Alliance) ve California Üniversitesi sisteminin dijitalleştirilmiş koleksiyonlarını arşivlemek ve paylaşmak için bir havuzun oluşturulduğu platformdur.

Michigan Üniversitesi İslâmî Yazma Eserler Koleksiyonuna dahil olan bu Hafız Osman hilyesi H.1099 (M.1687-8) tarihinde yazıldığı halde, tezyinatı on sekizinci yüzyıl sonu ile on dokuzuncu yüzyıl içinde gerçekleştirilmiştir. Göbek ve koltuk desenlerinin tezhibinde penç motifi ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Eserin dış pervazı dört kenarı zerenderzer tezyinatlı köşebentlerle çevrelenmiş bitkisel motiflerle tasarlanmış buketlerle çalışılmıştır. Hilyede besmelenin yer aldığı baş makam kısmının üzerindeki dendanlı taç bölümünün altındaki yarım daire formunun ortasında Kâbe ile Mekke'deki Mescid-i Haram'ın bir minyatürü bulunmaktadır. Taç kısmındaki minyatürü ile bu hilye baş makam, göbek, koltuk desenleri tezhipli ve dış pervazı halkar ya da tezhipli bezenmiş hilyelerden farklı bir tasarıma sahiptir. Bu tasarımı özel Hilye-i Şerif, Türkiye'deki bazı müzeler ve koleksiyonlarda yer alan ve ulaşılabilen örneklerle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

**Anahtar sözcükler:** Hilye-i Şerif, Hafız Osman, Michigan Üniversitesi İslami Yazma Eserler, Hathi Trust Dijital Kütüphanesi, Tezhip.

## Abstract

Hilye-i Şerif is a form in which the physical and spiritual characteristics of our Prophet were texted. While hilyes were written in the size to be folded and stored in the chest pocket as a sign of respect, they started to be produced in the form of plates as of the 17th century. Although there is no written source, it is accepted that the transition process from Hilyes in the chest pocket to the plate form displayed on the walls was carried out by the calligrapher Hafız Osman. The subject of this research is a Hilye-i Şerif (Ann Arbor, Isl. Ms. 238) belonging to the calligrapher Hafız Osman, which is in the Islamic Manuscripts collection at the Research Center of the University of Michigan. Hilye can be accessed on a platform that contains more than seventeen million items in the Hathi Trust Digital Library, including the University of Michigan. Hathi Trust is the platform where a repository was created in 2008 to archive and share the digitized collections of the Institutional Collaboration Committee universities (Big Ten Academic Alliance) and the University of California system.

Although this Hafız Osman hilye included in the Islamic Manuscripts Collection of Michigan University, was written in H.1099 (M.1687-8), its decoration was carried out between the eighteenth and nineteenth centuries. For the illumination of the belly and armchair patterns, the claw motif is predominantly used. The outer sill of the artwork has been worked with bouquets designed with floral motifs, surrounded by angle brackets with zerenderzer ornaments on the four sides. On the hilye, there is a Ka'bah miniature in the middle of the semicircular dendan and illuminated area on the crown above the head section where the basmala is located. With its miniature on the crown, this hilye has a different design from the hilyes whose head, navel, armchair patterns were illuminated, and the outer sill was decorated with rings or ornaments. This specially designed Hilye-i Şerif has been evaluated by comparing it with accessible examples in some museums and collections in Turkey.

**Keywords:** Hilye-i Şerif, Hafız Osman, Islamic Manuscripts of Michigan University, Hathi Trust Dijital Library, Illumination.

## Giriş

Hız. Muhammed'e duyulan sevgi ve saygı pek çok sanat kolunda farklı şekilde icra edilir. Sayıca az olan minyatürlü yazmalarda kendisinin tasvirlerini yapılmış, ancak yüzü her zaman bir peçe ile örtülmüştür. Edebi eserlerde peygamberin vasıflarının anlatıldığı pek çok örnek bulmak mümkündür. Resulullah'ın fiziki ve ruhi vasıflarından bahsedildiği şiirlere Türk ve Fars edebiyatında Na't adı verilir. Na'tlar daha çok esmâ-i nebî, sîre, mevlid, mi'racnâme, mu'cizat-ı nebî, hilye, kırk hadis, kaside, terci, kıta, mesnevi ve gazel gibi türler arasında en yaygın şekilde yazılan örnekler arasındadır. Binlerce na'tın beyitleri hattatlar tarafından levhalara aktarılmışlardır (Küçükterzi 2006:436-437). Hilye-i Şerifler bütün bu edebi eserlerin yanında, geleneksel sanatlar içinde özel bir yere sahiptirler. Hilye-i şeriflerle şemailler birbirlerinden farklı değildirler. Genel anlamları ile, süs, ziynet, önemli bir kişinin manevi ve maddi yapısı, güzel özellikleri, doğuştan var olan nitelikleri anlamına gelmektedirler. Hilye özel bir form olarak, özellikle Hız. Muhammed'in üstün yaradılışı, karakteri, davranışları, beden yapısı, sureti, kısacası ruhi ve fiziki varlığını oluşturan niteliklerini içermektedir. Resulullah'ın sevgili kızı Fatıma'nın ve eşi Hız. Ali'nin rivayet ettiği hadis-i şerife göre, Hız. Muhammed, "Benim hilyemi gören, beni görmüş gibi olur ve beni özleyerek onu gören (hilyemi gören) kimseye Allah (c.c) ateşi haram kılar" anlamındaki cümlenin Hilye-i Şerif kitabı ve levhalarına verilen önemi belirtir niteliktedir (Karahana 1992:8-9).

Hilye-i Şerifler, hilye-i saadet, hilye-i nebevi (Taşkale 1990:90) gibi isimlerle de anılmaktadırlar. İlk hilyeler Hız. Muhammed'e saygı ifadesi olarak, nesih hattıyla göğüs cebinde taşınabilmesi için yazılmışlardır. Hilye-i Şerif metinlerini XVII. yüzyılda levha formuna taşıyan hattatın Büyük Derviş Ali (ö.1024/1673) olduğu eski hattatların bir söylencesi olsa da bunu ispatlayacak herhangi bir örnek bulunamamıştır. Hafız Osman'dan önce farklı hilye metinlerini araştırıp bunları yazmak için gayret gösteren ve hilye formunu geliştirmeye yönelik olarak birçok deneme yapan bir hattat tespit

edilemediğinden, Hilyeyi levha formunda yazan ilk hattatın Hafız Osman (1052/1642)- 1110/1698) olduğu bilgisi kabul görmektedir (Taşkale, Gündüz 2006:35, 2011:23-24).

### **Hafız Osman**

1052’de (1642) İstanbul’da doğan Hafız Osman Haseki Sultan Camii müezzini Ali Efendi’nin oğludur. Küçük yaşta hafız oldu. Bu unvanı onun Hafız Osman olarak bilinmesine/ tanınmasına neden oldu. İlk hat hocası Derviş (Büyük) Ali oldu. 1070’te (1660) on sekiz yaşında icazetini veren Suyolcuzâde Mustafa Eyyubî (Koç 2011:276) ise ikinci hocasıydı. Gençlik döneminde Derviş Ali yolunda yazarken, Şeyh Hamdullah üslubunda yazmak için Nefeszâde Seyyid İsmâil Efendi’nin öğrencisi olarak, Şeyh Hamdullah’ın eserlerini inceleyerek, onun mushafını takliden yazarak Şeyh yolunda becerisini arttırdı (Derman 1997:98-99). Şeyh Hamdullah’ın Yâkutü’l- Mustasımî’nin eserlerinde gördüğü güzellikleri bir araya getirerek kendi üslubuna sahip olması gibi, Hafız Osman da Şeyh Hamdullah’ın yazıları üzerindeki çalışmalarla 1090’dan (1679) itibaren aklam-ı sittede güzeli arayarak kendi şivesini bularak üslubunu oluşturur. 1106’da (1695) Sultan II. Mustafa’nın hüsn-ü hat muallimi, şehzadeligi sırasında Sultan III. Ahmed’e yazı muallimi olmuştur. Hayatı boyunca 25 mushaf yazan sanatkarın en’am, cüz’, kıt’a ve sayısız murakkaası bulunmaktadır. Günümüzde bilinen şekli ile sülüs, nesih hilye-i Şerife’yi düzene koyan ilk kişidir (Serin 2003:127) Kendine has üslubu ile, Hilye-i Şerif’i levha haline getirmesiyle birlikte delâilü’l-hayrât’ı sanat kimliğiyle kitaplaştıran ilk hattat oluşu onun hat sanatına yenilikler getiren bir sanatkâr olduğunu gösterir (Derman 2010:168-170). Hafız Osman altı çeşit yazıda ‘İkinci şeyh’ olarak adlandırılan önemli bir hattattır. Yaşadığı dönemde en önemli hattat olarak adlandırılması onun daha sonraki yüzyıllarda da taklit edilmesine neden oldu (Stanley 2018: 560). Yaşamının son senelerinde felç geçiren Hafız Osman iyileştikten sonra yazılarını bariz bir gerileme olmadan yazmaya devam etmiştir. Eserlerini yazdığı kağıtları kendisi aharlayan sanatkâr yazılarını yeğeni Hafız Mehmet Çelebi ve Ahdep Hasan Çelebi’nin yaptığı bilinmektedir. Yedikuleli Seyyid Abdullah, Mehmet Giridî, Yusuf Mecdi, Hasan bin Numan, Abdullah Rodosizâde (Özsayınır 1998:141-142), Anbârîzâde Derviş Ali, Hasan Üsküdârî Kürdzâde Bursalı İbrahim, Yûsuf Rûmi, Derviş Mehmet Kevkeb, Bursalı Mehmet, Hafız Osman’ın yetiştirdiği elli kadar hattat arasında yer almaktadırlar. 29 Cemaziyelevvel 1110 (3 Aralık 1698) tarihinde 58 yaşında vefat eden sanatkâr, Kocamustafapaşa mahallesinde vefat etmiş; Sünbül Efendi Dergâhı haziresine gömülmüştür. Celi sülüs mezartaşı kitabesi Ağakapılı İsmail Efendi tarafından yazılmıştır (Derman 2010:171).

### **Michigan Üniversitesi İslami Yazmalar Koleksiyonunda Bulunan Bir Hafız Osman Hilyesi**

Bu çalışmaya konu olan sülüs ve nesih hatla yazılmış olan Hilye-i Şerife’nin etek bölümünde Hafız Osman’ın imzasının bulunması hilyenin önemini arttırmaktadır. Michigan Üniversitesi Araştırma Merkezi Özel Koleksiyonları arasındaki İslami Yazma Eserler Koleksiyonunda yer alan bu Hafız Osman hilyesi, “Ann Arbor, Isl. Ms.238” envanter numarası ile kayıtlıydı. 2008 yılında kurulan Hathi Trust Dijital Kütüphanesinin on yedi milyon ögesi arasında ‘Uthmân, Hâfız Kalâm al-Wahhâb (i.e. Hafız Osman Efendi) in 1099 [1687 or 8] bilgisi ve eserin sırt kısmının üst parçasının solunda kurşun kalemle yazılmış olduğu görülen “546 T.D.M. [Tammaro De Marinis]” envanter numarasının yer aldığı, eserin taç tezhibinin sol tarafının alt kısmına doğru üzerine kurşun kalemle “113” yazılmış olduğu görülmektedir. Aynı zamanda eserin künyesinde eski sahibinin Sultan II. Abdülhamid (21 Eylül 1842- 10 Şubat 1918) olduğuna dair bir bilgi yer almaktadır. Bu eserin kimliği hakkında değerli bir veridir. (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015088422947&view=1up&seq=1>). Eserin bilgileri arasında müzehhibi ile ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Klasik bir levha hilye başmakam, göbek, hilal, Hz. Ebûbekir | Hz. Ömer | Hz. Osman | Hz. Ali, ayet, etek bölümlerinden oluşur. Yazıları Hafız Osman’a ait olan bu Hilye-i Şerif de bu özelliklere sahiptir. 1099 (1687-88) tarihli eserin XVII. yüzyılın son çeyreğinde yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Orijinali üç parça halinde olan Hilye-i Şerif başmakam, göbek ve etek kısımlarından bordo renkli sahtiyan deri şeritlerle birleştirilmiştir. Her bir parçası 146 x 287 mm. ölçülerinde olan eserin, bir bütün olarak açıldığında 441 x 287 mm. olduğu görülmektedir. Hilye-i Şerif’in yazıldığı ve bezendiği kâğıdın sırt kısmı üç parça halinde bir mukavvaya ve gri renkli ipek bir parça kumaşa yapıştırılmıştır. Her bir

parçanın ayrı ayrı bordo renkli sahtiyan deri ile çerçeveslendiği ve birleştirildiği görülmektedir. Eser üzerinde hem ön yüzde hem de sırt bölümünde net olarak görülen irili ufaklı altmıştan fazla kurt yeniği bulunmaktadır. Yüzey üzerinde görülen kahverengi, bordo ve mora yakın tondaki deriler, eserin orijinal derilerinin bir kısmının restore edildiğini, ancak zamanla deri şeritlerin hem ön yüzde hem de arka kısımda eksilmiş olduğunu göstermektedir. XVII. yüzyıl tezyinatında XVI. yüzyılın devamı niteliğinde tasarımlar olduğu görülür. Desenlerin bir önceki yüzyılın motif zenginliğinde ve özeninde olmasa da tasarımlarda klasik kuralların devamlılığının sağlandığı bilinmektedir. Ancak XVIII. yüzyılda natüralist motiflerin ön plana çıkması ile bitkisel tasarımlı tezyinata motif çeşitliliğinin azaldığı, neredeyse tek motifle bütün tasarımın tamamlandığı görülür. XVII. yüzyılda yazıldığı bilinen Hilye-i Şerif'in bezemesinin bütününde penç, hatayi, gonca, sade her bitkisel motiften birer ya da ikişer örnek kullanılmış, tasarım renkleri ve sade yapraklarla hareketlendirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda Hilye-i Şeriflerde bezemeye minyatür eklenmesi XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Taç bölümündeki dandanlı tezhibin iç kısmında bulunan Mescid-i Haram minyatürü de eserin XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. Yüzyıl başına tarihlenen bir dönemde yapıldığını göstermektedir.

Eserin bezemesi bütün detayları ile tek tek ele alınacaktır. Aşağıda hilyenin desen özellikleri çizimleri ile bulunmaktadır.



XVII. yüzyılda yazıldığı bilinen Hilye-i Şerif'in tezyinatının XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl arasında yapıldığı düşünülmektedir. Hilye-i Şerif tezyinatına Mekke ve Medine minyatürlerinin eklenmesi Barok ve Rokoko unsurlarının kullanılmaya başladığı, XVIII. yüzyıl sonuna tarihlenmektedir. (Taşkale 1990:91) Hilye-i Şerif'in tezhipleri kobalt zeminlidir. İç cetveller 1 mm. altın, 2 mm. siyah ve 1 mm. altın renklidir. Dış pervaza geçiş 8 mm. zemin rengi, 2 mm. altın, 4 mm. altındır. Dış pervazdaki hâkî renkli zeminin üzerinde köşebentler arasına bitkisel motifli (katmerli penç, gonca ve akant yaprakları) buket görünümlü altın renkli tasarım, şemse formuna benzer şekildedir. Köşebentler çift dal olarak, basit pençler ve yapraklarla zerenderzer (altın zemine altın renkli motifler) olarak çalışılmıştır. Köşebent tasarımları ince beyaz renkli kuzu cetvelle birbirlerine bağlanarak dikdörtgen formu oluştururlar. Köşebent desenlerinin dışında 2 mm. siyah, 4 mm. altın ve 2 mm. siyah renk cetvelle Hilye-i Şerif'in desen tasarımı tamamlanmış olur.

	
<p>Fotoğraf 2. Hilye-i Şerif'in taç tezhibi ve Mescid-i Haram minyatürü</p>	<p>Çizim 1. Dendanlı taç tezhibi ½ detay</p>

Hilye-i Şerif'in nohudi kâğıda çalışılmış olan, lacivert zeminli dendanlı tezhibinin yarım daire şeklindeki orta bölümünde Mekke'deki Mescit-i Haram ve Kâbe yer almaktadır. Perspektif kullanıldığı görülen minyatürde Mescit-i Haram'ın kubbeli dikdörtgen sütunlarla çevrili revaklı kapalı alan yerleşimi, revaklı alanların altı köşesinde bulunan ikişer şerefeli minareler, Kâbe'nin çevresindeki küçük çatılı binalar, dış cephede damsız beyaz evlerden oluşan mahalleler, uzakta olduğu görülen gri ve mavi renkli tepeler sarı altın ve siyah renkli dendanlı cetvelle sınırlanmış, yarım daire içine yerleştirilmiştir.

Minyatürün etrafını, sarı altın cetvelli dendanlı paftalardan oluşan tasarım çevrelemektedir. Tasarım, hatayi grubu motiflerden oluşmaktadır (hatayi, penç, gonca, yaprak) ve zemini kobalt ile renklendirilmiştir. Desenin tığları sade, bitkisel (karanfil), rumi ve geometrik motiflerin birleşiminden oluşmuş olarak kobalt renginde çalışılmıştır.

Tezhibi üç taraftan çevreleyen iki zencerek bölümü bulunmaktadır. İnce zencerekli bölüm (+ : + : + : + : ) şeklindedir. Kalın zencerek ise içiçe geçen altıgenler ve bu altıgenlerin ortasından geçen bir hattan oluşmaktadır<sup>7</sup>.



	
<p>Fotoğraf 3. Hilye-i Şerif'in göbek ve hilal kısmı</p>	<p>Çizim 2. Eserin göbek tezhibi ½ detay</p>

Hilye-i Şerif'in göbek kısmındaki hilal sarı altınla çizilmiştir, desensizdir. Dairesinde Hz. Muhammed'in vasıflarının anlatıldığı bölüm ve dairenin etrafındaki dört halifenin (cihar-ı yar) isimlerinin yer aldığı dikdörtgen bölümde kobalt zeminli ½ oranında tasarlanmış çift dal tezhipte sade iki çeşit penç (dört dilimli bir penç menekşe çiçeği formunda) ve sade formlu bir çeşit gonca motifi kullanılan tasarım detaysızdır.

<sup>7</sup> İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami I koleksiyonundaki Kur'an-ı Kerim'in (1167/1753) serlevha sayfasında aynı zencerek tasarımının uygulanmış olduğu tespit edilmiştir. (Şanes (Doğru) 1995:341-342).


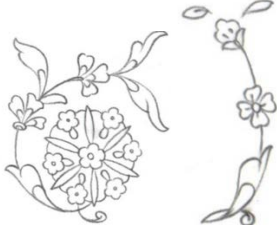
	
<p>Fotoğraf 4. Hilye-i Şerif'in göbek ve etek kısımlarındaki duraklar</p>	<p>Çizim 3. Eserin göbek ve etek kısmında kullanılan duraklardan örnekler</p>

Tezhibi tek düze olan göbek bölümündeki is mürekkebi ile tahrirlenmiş duraklar tasarım olarak çeşitlendirilmişlerdir. Sarı altın renkli ve katmerli beş ve altı dilimli penç (5 farklı çeşit penç çalışılmıştır ve iğne perdahıyla parlatılmıştır.) örneklerinden seçilmiştir. Etek bölümünde kullanılan altı dilimli pençler (3 çeşittir ve iğne perdahı ile parlatılmıştır.) ise, göbek kısmındaki penç örnekleri arasından seçilmiştir. Pençlerin iğne perdahları motifin detaylarında yön takipli olanlar, detayların içini dolduranlar ve sadece detaylarda bir iki tane kullanılmış olanlar olarak çeşitlendirilebilir. Pençlerin üzerlerinde bordo ve mavi renk ile nokta ve damla halinde süslemeler görülmektedir.


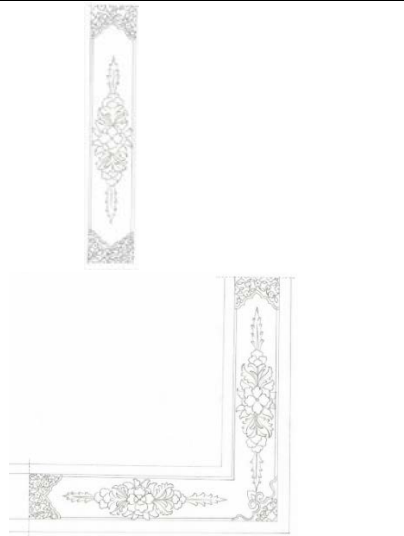
	
<p>Fotoğraf 5. Hilye-i Şerif'in koltuk deseni</p>	<p>Çizim 4. Koltuk deseni</p>

Koltuk deseni  $\frac{1}{2}$  simetridir ve çift dal olarak tasarlanmıştır. Sağdaki koltuk deseni iki çeşit pençten (dört dilimli bir penç menekşe çiçeği formunda, diğer beş dilimli sade penç bir kere kullanılmış) oluşturulmuştur. Soldaki koltuk deseninde iki çeşit penç (dört dilimli bir penç menekşe çiçeği formunda, diğeri beş dilimli ve bir kere kullanılmış) ve bir çeşit gonca bulunmaktadır. Sol taraftaki koltuk deseninin alt kısmındaki sağ ve solda basit bir goncanın yarım olarak kullanıldığı görülmektedir. İki koltuk desenindeki fark sadece bu motiflerdedir. İki koltuk deseninin tasarımı da aşağıdan yukarıya yarımşar iki pençe başlatılmış ve tek bir pençe nihayetlendirilmiştir. Tasarımın bütününde penç motiflerinin etraflarına sade, altın renkli küçük yapraklar yerleştirilerek desene hareket kazandırılmıştır. Zemin kobalttır. Dikdörtgen koltuk deseni 1 mm. altın, 2 mm. siyah ve 1 mm. altın cetvelle sınırlanmıştır.



	
<p>Fotoğraf 6. Hilye-i Şerif'te Enbiyâ sûresi 107. Ayetin bulunduğu alanın deseni</p>	<p>Çizim 5. Hilye-i Şerif'te Enbiyâ sûresi 107. Ayetin bulunduğu alanın desenleri</p>

Göbek bölümünün altında bulunan “Biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik (Enbiyâ Sûresi 107. ayet).” yazan ayet kısmının sağ ve solunda iki desen bulunmaktadır. Sağda, metnin başlangıcındaki yay şeklindeki desenin üst kısmında hatayi grubu motifler, alt kısmında da sade bir rumi bulunmaktadır. Klasik bir tasarımda hatayi grubu motifler (bitkisel) ve rumi grubu (hayvansal) motifler ayrı dallar halinde hareket ederler. Ancak XVIII. yüzyıl tasarımında rumi motiflere bitkisel bir karakter kazandırılmış; rumi motifleri yapraklara benzer şekilde çalışılmaya başlanmıştır. Bu tasarımda is mürekkebi ile tahrirlenen, uç kısımdan kıvrılan bükülen ve kendi üzerine katlanan altın renkli bitkisel karakterli ruminin bu dönüş hareketi ile üç boyut hissi verilmiştir. Mavi renkli penç, gonca ve yapraklardan oluşan bitkisel motifler aynı dalın iki ucunda kullanılmıştır. Ortada kullanıldığı görülen penç motifinin iki yöne hareketi sağlaması için kullanıldığı görülmektedir. Solda bulunan tasarımda, metnin bitimindeki harfin çanağının üzerindeki altı dilimli pencin her bir diliminde küçük pençler kullanılmış, penç motifi ince yapraklarla altı parçaya bölünmüştür. Pençten çıkan yay şeklindeki dal ucunda bulunan uç kısımdan kıvrılan bükülen ve kendi üzerine katlanan ve üç boyutlu hissi verilmiş olan bitkisel karakterli bir rumi motifinin çıkış noktası yayın devamındaki goncanın altındaki gerdanlık ya da çıkma olarak tabir edilen motiften sağlanmıştır. Gerdanlık (çıkma) motifi ile tasarım iki yöne, doğru şekilde hareket etmiştir. Tasarımın yukarı hareketindeki altın renkli is mürekkebi ile tahrirlenmiş iki gonca motifi ve sağdaki yapraklara göre daha detaylı olarak çalışılmış yapraklarla tamamlanmıştır.

	
<p>Fotoğraf 7. Hilye-i Şerif'in dış pervaz deseni</p>	<p>Çizim 6. Eserin dış pervaz deseni detay</p>



Hilye-i Şerif'in dış pervazı hâkî renk zemin üzerine köşeleri ¼ simetrik olarak tasarlanmıştır. Tepeliklerle sonlandırılan çift dal, sarı altınlı zerenderzer ve siyah tahrirli pençlerle bezenmiştir. Desenler köşebentli kitabeli (paftalı) zencerek formuna benzer şekilde tasarlanmıştır. Köşebentler, bitkisel motiflerden oluşturulan (ortada penç, akant yapraklar ve goncalar) şemse formunda; sarı altınlı zerenderzer ve siyah tahrirli basit penç motifli sade bir tasarımla oluşturulmuştur. Motiflerin uç kısımları bordo renkle hareketlendirilmiştir. Köşebentler ince beyaz renkli kuzu cetvellerle dikdörtgen bir form oluşturmuşlardır.

### Değerlendirme

Michigan Üniversitesi Araştırma Merkezi Özel Koleksiyonları içindeki İslâmî Yazma Eserler Koleksiyonuna dahil olan ve Hathi Trust Dijital Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan eserin bir zamanlar Sultan II. Abdülhamid'e ait koleksiyona dahil olması ve XVII. yüzyılda Hafız Osman tarafından yazılması Hilye-i Şerif'in tarihi önemini arttırmaktadır. Eserin müzehhibi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hilye-i Şerifler Hz. Muhammed'in fiziki ve ruhi özelliklerini anlatan bir levha formu olarak yazılması açısından hattatlar bezenmesi açısından da müzehhibiler için farklı bir öneme sahiptirler. XVII. yüzyılda levha formunda bezenmeye başlayan, dikdörtgen, oval, servili, vb. örnekleri günümüze kalan Hilye-i Şerifeler günümüzde de olduğu gibi özenle tezyin edilmiştir. Michigan Üniversitesi Koleksiyonunda Ann Arbor, Isl. Ms.23 envanter numarası (Hathi Trust Dijital Kütüphanesi'nde "546 T.D.M. [Tammaro De Marinis]" envanter numaralı) ile yer alan ve bitkisel motiflerden oluşan Hilye-i Şerif'in tasarımının, bezemesinde tek tür motif kullanılmış olması, aynı zamanda taç bölümünde, perspektif kullanılarak çalışılmış Mescit-i Haram minyatürü nedeni ile XVIII. yüzyıl ortası ile XIX. yüzyıl başına tarihlendirilmesi uygundur. Künyesinde Hilye-i Şerif'in bir mahfazası olup olmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, levha formunda olduğu halde, birbirine bağlı üç ayrı parçadan oluşması, kapalı hali ile küçük bir kutuya girecek boyutlarda saklanmasını mümkün kılmaktadır. Hilye-i Şerif'in levha formunda olup üç parça halinde saklanmış örneklerinin bazı müzelerde ve koleksiyonlarda sayıca az da olsa, bulunduğu bilinmektedir (Ör. Edirne Selimiye Vakfı Müzesi). Michigan Üniversitesi İslâmî Yazma Eserler Koleksiyonunda bulunan Hilye-i Şerif ender bulunan bu özelliğe sahip olmasından dolayı da ayrı bir önem arz etmektedir.

XVII. yüzyıldan itibaren XVIII. yüzyıla kadar Hilye-i Şerif bezemesi klasik tezhip sanatı unsurları taşıyarak ve tasarımlarına özen gösterilerek tasarlanırlar. İç bölümleri tezhip (hatayi grubu), dış pervazları tezhip (hatayi grubu, natüralist) ya da halkarlı olarak çalışılan Hilye-i Şeriflerde taç tezhibi gibi detaylarla XVIII. ve XIX. yüzyıl tezyinatının zenginleşmiştir. Batı ile iletişimin arttığı XVIII. yüzyıl itibarı ile tasarıma Mescid-i Nebevi, Mescid-i Haram gibi tasvirler de eklenmeye başlamıştır.

Hafız Osman'ın çeşitli müze ve koleksiyonlarda ulaşılan Hilye-i Şeriflerin künyeleri birkaç kaynaktan sağlanmıştır. Faruk Taşkale ve Hüseyin Gündüz'ün 2006 yılında yayınlanan, "Hat Sanatında Hilye-i Şerife Hz. Muhammed'in Özellikleri", Faruk Taşkale ve Hüseyin Gündüz'ün 2011 yılında yayınlanan, "Hilye-i Şerife Hz. Muhammed'in Özellikleri" kitapları, Cihan Özsayınar'ın 1998 yılında 17. Yüzyıl Kültür ve Sanatı Sempozyumu sunulan ve basımı gerçekleştirilen bildiriler arasında yayınlanan "Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesindeki Bir Hafız Osman Hilyesi" ile Sadberk Hanım Müzesi'nde yer alan bir Hafız Osman Hilyesinin dijital ortamda elde edilmesi ile aşağıda sıralanmış olan hilyelerin görsellerine ulaşılmıştır. Bu hilyelerden altı adedi örneklerin karşılaştırılması amacıyla aşağıda gösterilmektedir.

### Hafız Osman Hatlı Hilye-i Şerif örnekleri

		
Demet-Cengiz Çetindoğan (1668)	S.H.M. nr. 11724, Y.25	Özel Koleksiyon (1692)
		
Eyüp Sultan Türbesi (1689)	Chester Beatty Küt. T. 559.4 (1191)	S.H.M nr. 11671, Y.12

### Ulaşılabilen Hafız Osman Hilye-i Şerifleri ve künyeleri

#### a. Klasik Formda olmayan hilyeler

1. Sadberk Hanım Müzesi S.H.M. nr. 11724, Y.25, nesih hatlı, Türkçe mealli

#### b. Klasik formda hilyeler

1. Demet- Cengiz Çetindoğan Koleksiyonu 1079/1668 tarihli, nesih, Türkçe mealli ilk hilyelerden

2. Özel Koleksiyon, eteğinde Türkçe beyit yazılı tarihsiz

3. Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde 540 envanter numaralı H. 1809 tarihli (Yıldız Hamidiye Camiinden getirilen)

4. Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 2761 envanter numaralı

5. Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 2884 envanter numaralı

6. Türk ve İslam Eserleri Müzesi 2696

7. Chester Beatty Kütüphanesi /Dublin, T. 559.4 1103/1691 tarihli.

8. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 1109/1697 tarihli, Ümmü Ma'bed rivayetinin yazılmış olduğu hilye

9. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde TSMK nr. G.Y. 1483 envanter numaralı

10. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde TSMK nr. G.Y. 1430 envanter numaralı muhakkak, sülüs ve nesih hatlı 1109/1697 tarihli

11. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde TSMK. nr. G.Y. 1248 envanter numaralı muhakkak, sülüs ve nesih hatlı 1099/1688 tarihli
12. Sadberk Hanım Müzesindeki S.H.M nr. 11671, Y.12 muhakkak, sülüs ve nesih hatlı
13. Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonu muhakkak, sülüs ve nesih hatlı 1092/ 1681 tarihli
14. Özel Koleksiyon, 1102/ 1691 muhakkak, sülüs ve nesih hatlı
15. Özel Koleksiyon, 1103/ 1692 muhakkak, sülüs ve nesih hatlı
16. Eyüp Sultan Türbesi 1101/1689 muhakkak, sülüs ve nesih hatlı
17. Yıldız Holding Koleksiyonu 1103/1691 muhakkak, sülüs ve nesih hatlı
18. Erdoğan Demirören Koleksiyonu 1098/1661 sülüs-nesih
19. Özel Koleksiyon Sülüs, nesih hatlı
20. Özel Koleksiyon, 1103/ 1692 sülüs ve nesih hatlı

Hatları Hafız Osman'a ait olan yirmi adet Hilye-i Şerif'in tasarımlarının çoğunlukla XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başına tarihlendikleri, desenlerde kullanılmış olan motif gruplarından tespit edilmiştir. Eserlerde sadece hatayı grubu motifler (bitkisel) ve natüralist unsurlar taşıyan motif grupları tezhip ve halkar olarak çalışılmıştır. Çalışmamıza konu olan, Michigan Üniversitesi Araştırma Merkezi Özel Koleksiyonları arasındaki İslami Yazma Eserler Koleksiyonunda yer alan ve aynı zamanda 2008 yılında kurulan Hathi Trust Dijital Kütüphanesinin on yedi milyon ögesi arasında yer alan Hilye-i Şerife taç kısmında yer alan Mescid-i Haram minyatürü ile ulaşılabildiğimiz örneklerden ayrılmaktadır.

Sonuç olarak, bir zamanlar Sultan II. Abdülhamid'in koleksiyonunda bulunan günümüzde orijinali Michigan Üniversitesinde olan ve dijital olarak ulaşılabilen, şimdiye kadar üzerinde araştırma yapılmamış ve unutulmuş Hafız Osman hatlı bir Hilye-i Şerif'in desenleri bütün detayları ile ele alınmış, çizimleri yapılmıştır. Eser görsellerine ulaşılabilen yirmi kadar Hafız Osman hatlı Hilye-i Şerif ile çalışma konusu olan örneğimizin tezyini özellikleri karşılaştırılmıştır. Aynı zamanda Hathi Trust Dijital Kütüphanesi'nde araştırılmayı bekleyen on yedi milyon öge olduğu bu vesile ile araştırmacılarla paylaşılmıştır.

### **Kaynaklar**

- DERMAN, M. Uğur (1997), Hafız Osman maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi 15. Cilt s. 98-99, İstanbul
- DERMAN, M. Uğur (2010), Doksan Dokuz İstanbul Mushafı, Türk Petrol Vakfı, İstanbul
- KARAHAN, Abdülkadir (1992), Hakani Mehmed Bey'in Hilye-i Şerife'si, Sabah Gazetesi Yayını, İstanbul.
- KÜÇÜKTERZİ, Emine (2006), Na't maddesi TDV İslam Ansiklopedisi 32. Cilt s. 436-437, İstanbul
- KOÇ, Mustafa (2011) Tuhfe-i Hattâtin Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, Klasik Yayınları, İstanbul
- ÖZSAYINER, Cihan (1998) "Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesindeki Bir Hafız Osman Hilyesi", 17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri 19-20 Mart 1998, s.141-152, İstanbul
- SERİN, Muhittin (2003) Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul
- STANLEY, Tim (2018) From Text to Art in the Ottoman Hilye, "Filiz Çağman'a Armağan" Ed. Ayşe Erdoğan, Zeynep Atbaş, Aysel Çotelioglu, Lale Yayıncılık, İstanbul, s.559-570
- ŞANES (Doğru), Mesude Hülya (1995) Selçuklulardan Yirminci Yüzyıla Kadar tezhipte, Ciltte ve Mimaride Kullanılmış zncerekler Üzerinde Motiflerin Kökenlerine İlişkin Bir Araştırma, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Ana Sanat Dalı Tezhip Bölümü, Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul

TAŞKALE, Faruk, Gündüz, Hüseyin (2006), Hat Sanatında Hilye-i Şerîfe Hz. Muhammed'in Özellikleri, Antik A.Ş. Kültür Yayınları, İstanbul

TAŞKALE, F. (1990). "Hat Sanatı Yapıtlarından Seçkin Örnekler Hilyeler" Antik Dekor, (7), 90-96.

TAŞKALE, Faruk, Gündüz, Hüseyin (2011), Hilye-i Şerîfe Hz. Muhammed'in Özellikleri, Artam Antik A.Ş. Kültür Yayınları, İstanbul

**İnternet kaynakları:**

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015088422947&view=1up&seq=1>.

**MACAR BİLİMLER AKADEMİSİ KÜTÜPHANESİ ŞARKİYAT KOLEKSİYONUNDA  
BULUNAN İSKENDERNAME'NİN (TÖRÖK, O.83) YENİDEN TASARLANMIŞ İKİ  
MİNYATÜRLÜ SAYFASI**

**TWO RE-DESIGNED MINIATURE PAGES OF ISKENDERNAME (TÖRÖK, O.83) IN THE  
ORIENTAL COLLECTION OF THE HUNGARY ACADEMY OF SCIENCES LIBRARY**

Mesude Hülya Doğru  
*Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi*  
*Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Türkiye*  
*ORCID ID: 0000-0003-2963-4827*  
*mhdogru@sakarya.edu.tr*

**Özet**

Ahmedî'nin İskendernamesi klasik edebiyatın önemli bir figürü olan İskender'in hayatının beyitlerle anlatıldığı bir eserdir. İskendernameler arasında sadece metin olarak hazırlananların yanı sıra, bazı sahnelerin minyatürlerle anlatıldığı örnekler de bulunmaktadır. Dünya kütüphanelerinde bulunan pek çok İskendername üzerinde araştırmalar yapılmış, yazma eserler hem tez hem de makale olarak çalışılmıştır. 1826 yılında Kont Jozsef Teleki tarafından kurulan Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Şarkiyat Koleksiyonunu oluşturan 810 Türkçe yazma eser koleksiyonu içinde bulunan İskendernameler üzerinde araştırma yapılmadığı görülmektedir. Şarkiyat Koleksiyonu içinde on adet İskendername bulunmaktadır. Yazma eserlerin dokuz adedi beyitler halindedir; bir adedi de beyitlerinin arasında minyatürlerin yer aldığı önemli bir örnektir. Minyatürlü eserin boyutu 217x137 mm. ve yaprak boyutu 153x87 mm. ölçülerindedir. İskendername'de (Török, O.83) on altı adet minyatürün çalışılmış olduğu görülmektedir. Bu minyatürler arasında 204b ve 208b numaralı iki sayfa yeniden yorumlanmıştır. Bu sayfalarda metin cetvellerine ve orijinal minyatürlerin ölçülerine sadık kalınarak üzerlerine yeni iki minyatür çalışılmıştır. Orijinal kompozisyonları ile küçük detay farklılıkları olan iki sayfa arasında 204b numaralı sayfadaki minyatürün üzerinde yerleştirilmiş olan yeni tasarımlı minyatür ince bir kağıtla cilde bağlanmış iken, 208b numaralı sayfadaki minyatürün üzerine yerleştirilmiş olan yeni kompozisyonlu minyatür parçası ise, cilde bağlanmadan sayfa üzerine serbest şekilde yerleştirilmiştir. Çalışma kapsamında İskendernamenin tezyinatı ve minyatürleri genel olarak anlatılmış; iki özel sayfasının ilk ve ikinci kompozisyonları tek tek ele alınarak değerlendirilmiştir.

**Anahtar sözcükler:** İskendername, Ahmedî, Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonu, Minyatür, Yazma eser.

**Abstract**

Ahmedî's Iskendername is an artwork in which the life of Alexander, an important figure in classical literature, is told in couplets. Among the Iskendernames, there are examples in which some scenes were depicted in miniatures, as well as those prepared only as texts. Research have been done on many Iskendernames in world libraries and manuscripts have been studied both as thesis and as article. It is seen that there is no research on the Iskendernames in the collection of 810 Turkish manuscripts that make up the Oriental Collection of the Hungarian Academy of Sciences Library, which was founded by Count Jozsef Teleki in 1826. There are ten Iskendernames in the Oriental Collection. Nine of the manuscripts are in the form of couplets, and one of them is an important example that includes miniatures among the couplets. The miniature artwork is 217x137 mm in size and the leaf size is 153x87

mm. It is seen that sixteen miniatures were studied in İskendername (Török, O.83). Among these miniatures, two pages numbered 204b and 208b have been reinterpreted. On these pages, two new miniatures have been worked on, remaining faithful to the text rulers and the measurements of the original miniatures. The newly designed miniature placed above the miniature on page 204b, between two pages with minor detail differences from their original composition, were bound to the binding with a thin paper as well as the miniature piece with a new composition, placed on the miniature on page 208b, was placed freely on the page without being attached to the binding. Within the scope of the study, the decoration, and miniatures of Iskendername have been explained in general; the first and second compositions of the two special pages have been evaluated one by one.

**Keywords:** İskendername, Ahmedî, Oriental Collection of the Hungary Academy of Sciences Library, Miniature, Manuscript

### Giriş

Macar Bilimler Akademisi 1826 yılında Kont Jozsef Teléki tarafından Budapeşte’de kurulmuştur. Kütüphanenin çeşitli dünya koleksiyonları arasında bulunan Şarkiyat Koleksiyonu 810 adet Türkçe yazma eseri ile hem metin hem de tezyinat açısından önemli eserleri bünyesinde barındırmaktadır. Koleksiyon 2019 yılı Haziran- Eylül döneminde tarafımdan incelenmiş, 216 eserin 205 tanesi dijital olarak, 11 yazma eser de birebir ölçülerek ve gerçek renkleri gözle görülerek tespit edilmiştir. Yazma eserlerin fotoğrafları dijital ortamda kütüphanenin uygun gördüğü sayıda talep edilerek satın alınmıştır.

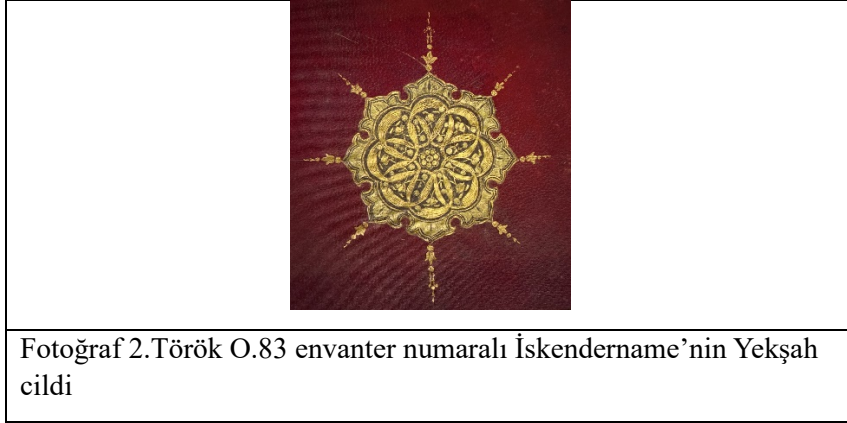


Koleksiyon içindeki önemli eserlerden biri olan Török, O.83 envanter numaralı İskendername minyatürlü ve tek cilttir. Eser Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır<sup>1</sup>. İstinsah tarihi belli değildir. Hattatı ve nakkaşı da bilinmeyen eserin minyatürleri ince ve detaylı bir işçilikle çalışılmıştır. İskendername, XIV. yüzyılın tanınmış şairlerinden Ahmedî’nin (öl. 815/1412) yazmış olduğu bir mesnevidir. Eser, şömiz cilt gibi ince mukavva ile kutulanmıştır. Eserin orijinal cildi zaman içinde değiştirilmiştir. Miklepsiz yeni cildi bordo renkli sahtiyan deridir. Yazma yekşah cildinin (Balkanal 2002:343)<sup>2</sup> tasarımı madalyon (dairese) şeklidir ve deseni oluşturan rumilerin her biri motif yönünde ve motif boyunda yekşah

<sup>1</sup> Ehl-i Hiref teşkilatında çalışan en önemli gruplardan olan nakkaşlar (sanatkârlar) Rum ve Acem olarak iki ayrı bölüğe ayrılmışlardır. Herat’ta Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevai himayesinde çalışan ve kısa süre sonra Şah İsmail’in Herat’ı alması ile Tebriz’e götürülen nakkaşlar Yavuz Sultan Selim’in zaferinden sonra da İstanbul’a getirilmişlerdir. Bu dönemde Çağatay Türkçesinin İstanbul Sarayında moda olmasının etkisiyle birçok şair şiirlerini ve manzum eserlerini Çağatay Türkçesiyle yazmışlardır. İskendername’nin bu dönem ile Kanuni’nin saltanatı arasında bir dönemde yazıldığı düşünülebilir (Çağman,2016:24-25).

<sup>2</sup> Altın sürülmüş deri üzerindeki desene yekşah adı verilen demir alet ile kakma tekniği kullanılarak süslenen yazma cilt. Klasik ciltlerde olduğu gibi uygulama stilize motiflerle hazırlanan tasarım üzerinde gerçekleştirilir.

demiri ile taranmıştır. Madalyon şeklindeki şemsenin ölçüleri:14x 22.2 cm.'dir. Cildin sahtiyan derisi koyu vişne rengi vişnedir, şirazesi bir sıra vişne bir sıra sarı olarak tasarlanarak örülmüştür. Sırt kısmı 2.8 cm. genişliğindedir. Yekşah cildin eserin yazıldığı döneme ait olmadığı XVIII. yüzyıla tarihlendiği görülmektedir. Orijinal cildin zamanın tahribatı nedeni ile değiştirildiği düşünülmektedir. İskendername 426 sayfadır. Kitap boyutu 217x137 mm., yaprak boyutu 153x87 mm.'dir. Eserin bazı sayfaları ince kağıtlıdır ve açık nohudi renktedir. Bazı sayfaları daha kalın nohudi bir kağıtla çalışılmıştır. Çift cetveli altınla çekilen her sayfanın satır sayısı on dördtür ve çift sütun olarak yazılmıştır. Eserin fiziki durumu çok güzel ve bakımlı. Kâğıdı filigranlı, yazısı ta'lik kırması, mürekkebi siyah is mürekkebidir ve takip kelimesi bulunmaktadır (Parlatır, György 2007:116).



Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonundaki tek İskendername Török O.83 değildir. Koleksiyon içinde bulunan yedi İskendername içinde sadece Török, O.83 envanter numaralı İskendernamenin minyatürlü olduğu, Török, O.267 (792/1389), Török, 0.65, Török, O.249, Török, Qu.9, Török, O.211(1324/1818), Török, O.320 (Török, O.320/I, Török, O.320/II, Török, O.320/III, Török, O.320/IV, Török, O.320/V, Török, O.320/VI) (792/1386), envanter numaralı İskendernamelerin metin olarak ciltlendikleri görülmektedir.

Bu çalışma kapsamında İskendername'nin minyatürlerinin tamamı değil, 204b, 208b numaralı varaklar ele alınacaktır. Bu iki varak bir minyatürlü yazmada görülmeye alışık olunmayan bir özelliğe sahiptirler. Orijinal yazma eserin minyatürlerinin bir nedenle beğenilmediği, üzerlerine yazı bölümleri ve cetvelleri dikkate alınarak yeniden birer minyatür çalışıldığı görülmektedir. Bu minyatürlerden biri cilde şeffaf bir kağıtla birleştirilmiş, diğeri ciltten ayrılmış olarak günümüze erişmiştir. Bildiri kapsamında 204b ve 208b numaralı varaklarda yer alan eski ve yeni minyatürlü bölümler ayrıntılarıyla ele alınarak farklılıkları karşılaştırılmıştır.





	
Fotoğraf 5. 208b ve 209a varakları (ilk minyatür)	Fotoğraf 6. 208b ve 209a varakları (yeni minyatür)

Yazma eserin 1b sayfasında bulunan unvan tezhibi 1.5 cm. genişliğindedir. Bu sayfanın bezenmesinde tasarlanmış desenin detaylarında sarılma rumiler, bulutlar, tığlar<sup>3</sup> (Tiryaki 2023:75, Akbaş, vd. 1991:25,48,77), tezhibin bedahşi laciverdi ve altın kullanılmış olan zemini, diğer minyatürlü sayfalarındaki tezyinatı oluşturan tezhipli unsurların inceliği ve motif çeşitliliğinden dolayı eserin bezemeleri sayfaları XVI. yüzyıla tarihlendirilebilir. Aşağıda yer alan tezhip ve minyatür detayları 1b sayfasındandır. Dış pervaz tezhibindeki paftalar, sarılma rumilerin pafta sınırlarını oluşturmaları, minyatürlü sayfalardaki detayları arasında yer alan ince ve zarif rumiler, XVI. yüzyıl tezyinatında örnekleri görülen rumilere örnektirler.

	
Fotoğraf 7. Török O.83 envanter numaralı İskendername'nin unvan sayfasındaki dış pervaz tezhibinde ve tahtta bulunan XVI. yüzyıl motif (bitkisel motifler, rumiler, bulutlar, tığlar) detayları	

<sup>3</sup> Ayten Tiryaki'nin "Tezhipte Tığ Desenleri" isimli kitabının 75. Sayfasında bulunan ve XVI. yüzyıla tarihlenen TİEM 44 (005), TİEM 15 (004), TİEM 16 (004) envanter numaralı Kuran-ı Kerim'in serlevhalarının tığları İskendername'nin unvan sayfasında kullanılmış olan tığa benzer özellikler taşımaktadır. XVI. yüzyıl tezhibinde bitkisel kökenli tığlar kullanıldığı gibi geometrik tığların kullanımı da devam etmektedir. 1991 yılında basılan "Tezhipte Tığ" isimli kitabın yirmi beş ve kırk sekizinci sayfalarında bulunan XVI. yüzyıl tığ örnekleri arasında benzer örneklerin yer almaktadır. Yetmiş yedinci sayfada XVIII. yüzyıl tığları arasında bazı detayların da bu tığlara benzerliği göze çarpmaktadır.




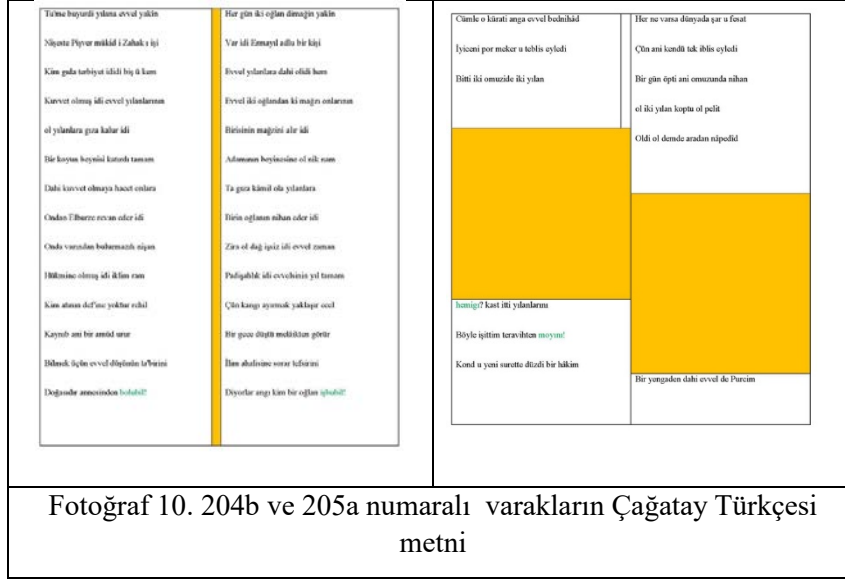
## Ahmedî

İncelenen yazma eserin Ahmedî İskendernamesi olması nedeni ile Ahmedî'nin yaşamı hakkında da bilgi verilmesi uygun olacaktır. Asıl adı Tâceddîn İbrahim b. Hızır olan Ahmedî, bazı kaynaklara göre Ahmedî'nin Germiyanlı (Taşkoprizâde, Mecdî) veya Sivaslı (Latîfî, Alî) olduğu rivayet edilir. Muhtemelen 735/1334-35 yılında doğmuştur. İlk öğrenimini nerede ve nasıl yaptığı da bilinmemesine rağmen, aynı kaynaklar bilgisini arttırmak için Mısır'a gittiği ve Şeyh Ekmeleddin'den eğitim aldığı konusunda birleşmektedirler. Mısır dönüşü Aydınoğulları'na intisab etmiştir. Osmanoğullarından Emir Süleyman'la yakınlığı bilinmekte, Bursa'da İskendername'nin Mevlid bölümünü Emir Süleyman (öl.813/ 1410) zamanında yazdığı ve eserlerinin çoğunu da ona ithaf ettiği bilinmektedir (Kut 1998:165). Ahmedî 815/1412 yılında Amasya'da vefat etmiştir. Ahmedî edebiyatta daha çok İskendernamesi ile tanınır. Diğer eserlerinin de 1. Divan, 2. Cemşid ü Hurşid, 3. Tervühü'l-Ervah, 4. Bedayi'ü's-Sihr fî-Sanayi'ş-Şi'r, 5. Mirkatü'l-Edeb, 6. Mizânü'l-Edeb, 7. Mi'yânü'l-Edeb olduğu bilinmektedir. İskendername'nin yazılış tarihi 792/1389'dur. "Eser, Makedonya'lı Filip'in oğlu İskender'in hayatı etrafındaki efsaneleri ve onu maceralarını konu edinir. İskender efsanesi Doğu edebiyatlarında çok işlenmiş bir konudur. Firdevsî (öl. 411/1020)nin Şehname'sinde ve Genceli Nizamî (öl.600/1203)'nin hamsesinde bu efsanenin ilk ve çarpıcı örnekleri, dikkate değer niteliktedir." Türkiye'de otuz iki kadar nüshası bulunan İskendername'nin yurtdışında da pek çok örneği bulunmaktadır (Parlatır, György 2007:115)

### İskendernamenin 204b ve 208b sayfalarındaki orijinal ve yerlerine çalışılmış olan minyatürler

Ahmedî'nin İskendernâme'si klasik edebiyatın büyük efsanevi kişiliklerinden biri olan İskender'in hayatını ve fetihlerini konu edinen önemli eserlerden biridir. Ahmedî'nin bu eseri Türk edebiyatında yazılmış olan ilk manzum İskender hikâyesi olması bakımından da ayrı önem taşımaktadır. Hikâye kurgusu içinde din, tasavvuf, ahlâk, felsefe, coğrafya, astronomi, metalürji, tıp, siyaset gibi pek çok bilginin ile Osmanoğulları'na gelinceye kadar tüm devletler ve insanlık tarihi panoramik olarak anlatılmıştır. Gerçek ve efsanevi kahramanlar ile tarihin bir dönemine damgasını vurmuş büyük hükümdar ve komutanlar da eser içinde yer almaktadırlar. Efsanevi kahraman İskender, Kur'an'daki Zülkarneyn kıssasıyla ilişkilendirildiğinden manzum eser içinde sadece güç ve iktidarın değil, aynı zamanda yeryüzünde adaletin, hakkaniyetin ve tevhid mücadelesinin temsilcisidir. Eserde İskender ideal hükümdar olarak anlatılır. Onun kurduğu devlet ise, ideal devlet modeli olarak anlatılmaktadır (Gökcan Türkoğan 2009:761). Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonunda bulunan Török, O.83 envanter numaralı İskendername'nin incelenmesi sırasında 204b ve 208b numaralı varakların orijinal minyatürleri üzerine yerleştirilmiş bulunan yeni minyatürler bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Varakların yazıldıkları dönemde numaralandırılmış olması da yazma eserin incelenmesinde kolaylık sağlamıştır.

	
Fotoğraf 8. 204b varağı ilk_(orijinal) minyatür	Fotoğraf 9. 204b varağı yeni minyatür



204b numaralı varak minyatürlü İskendernâme yazma eserinde orijinal metnin cetvellerine sadık kalınmış olarak iki farklı minyatürlü bölüme sahip olan ilk varaktır. Minyatürlü metin 13.9x20.8 cm. ölçülerindedir. Minyatürler içten içe: 14.6 x8.1 cm. ölçülerindeki minyatürler şaşırtmalı şekilde yerleştirilmiştir.

Eserin diğer minyatürleri ile aynı zaman diliminde yapılmış olan ilk minyatür günümüzde bilinmeyen bir neden ile değiştirilmek istendiğinden, üzerine bu minyatürün ölçülerinde, pembe tonlu açık saman rengi sayfa ile aynı ağırlıkta ve renkte başka bir kâğıda, ilkindeki ikili kompozisyona sadık kalınarak yeni bir minyatür çalışılmıştır. İkinci minyatür cilde altından ince bir kağıtla bir bütün halinde yapıştırılarak, sayfanın rahatça hareket etmesini sağlayacak şekilde bağlanmıştır.

204b sayfasındaki ilk minyatür metni Dahhâk'ın<sup>4</sup> omuzlarından çıkan yılanlar iyi kalpli aşçısı Ermâyıl'dan bahsedilmektedir. Bu varaktaki minyatür bu konu üzerine iç ve dış mekân olarak iki ayrı bölümde kurgulanmıştır. İç mekânda sülyen rengi ve bordürlü halının üzerine oturan sarıklı Dahhâk<sup>5</sup> sırtını koyu yumurta sarısı kontürleri kırmızı renkteki üstünde bir bulut motifi olan yastık ile arkasında kontürleri kırmızı ve kendisi eflatun olan ikinci yastığa dayanmıştır. Yastıklar silindriktir ve uçları yuvarlatılmıştır. Dahhâk hâkî yeşil bir kıyafet giymiştir ve boynundan/ omuzlarından iki tarafa birer yılan korkutucu şekilde, ağızlarını açmış ve kırmızı dillerini çıkarmış olarak resmedilmiştir. Dahhâk'ın kıyafetinin üzerinde altınla serpme desenler görülmesine rağmen, yüzü, sarığı ve kıyafetindeki bazı ayrıntılar su ile hafifçe silinerek belirsizleştirildiğinden, kıyafet üzerindeki desenleri tam olarak belirlemek mümkün değildir. Ancak, dikkatle bakıldığında, kıyafetinin sağdan sola yay gibi inen bir yakaya sahip olduğu görülmektedir. Sağ ayağını altına almıştır; sol ayağı da önde durmakta, ayakkabıları görünmemektedir. Oturduğu zemin mavi renkten bedahşi laciverdine kadar renklene altıgenlerden (orta noktası altın) oluşmuş ve Y şeklindeki parçalarla birleştirilmiş geçme motifi ile tasarlanmıştır. Arkada üst bölümde, cetvelle sınırlanmış, dandanlı altın bir köşebent bulunmaktadır. Köşebent ile geçmelerin arasındaki beyaz renkli alanda mavi renk ile konturlanmış ejder yüzlü bir yılan ağzını açmış şekilde yer almaktadır. Sağda bir goncadan çıkan iki dalda birer adet penç ile oluşturulmuş

<sup>4</sup> Dahhâk'ın hikayesi Furkan Öztürk'ün çevirisi olan Ahmedî İskendernamesi (s. 391-395) metninde 5210 ila 5263. beyitler arasında anlatılmaktadır.

<sup>5</sup> Sibel Kocaer'in, "İskender'i kandıran Şeytan Hikâyeleri ve İskendernâme Literatürü" isimli makalesinde Dahhâk'ın omuzlarından çıkan yılanların hikayesi şu şekilde anlatılmıştır. "Şeytan bir gün gizlice Dahhâk'ın omzundan öper ve bunun sonucunda Dahhâk'ın iki omzundan iki yılan çıkar. Yılanlar Dahhâk'ı yemek isteyince, Dahhâk, yılanlara yiyecek olarak her gün iki oğlan beyni verilmesini emreder. Dahhâk'ın Ermâyıl adlı iyi kalpli bir aşçısı vardır, çareyi bir oğlan beynine bir koyun beyni karıştırmakta bulur ve her kurtardığı oğlanı Elburz dağına gönderir" (Kocaer 2021:426).

bir küçük, ortada da daha uzun ve iki dalda dörder gonca ile tasarlanmış, bedahşi laciverdi ile negatif (çift tahrir) olarak boyanmış bitkisel iki çiçek zemin üzerinde yer almaktadır. Kompozisyonun alt kısmının 1/3'üne yerleştirilmiş olan altıgen mavi zemini ortasında oluşturulmuş sekizgen formlu kırmızı renkle konturlanmış bir havuz bulunmaktadır. Sol taraftan gelen gümüş renkle boyanmış kırmızı renkle konturlanmış su havuzda birikmiş, sola doğru minik dalgalarla düzgün ve açılı bir şekilde akmaktadır. Havuzda birçok balık birbirlerine dokunmadan yüzmektedir. İki ayrı bölüm gibi tasarlanmış ve sınırları net olarak çizilerek ayrılmış olan minyatürün sağ tarafında ve dış mekân olarak kurgulanan kısımda dört kişi (Bu dört kişiden birinin aşçı Ermayıl olma olasılığı bulunmaktadır. Kompozisyon içindeki diğer figürler de yılanların yemeleri için getirilmiş insanlar olabilirler.) yer almaktadır. Bu figürlerin bulunduğu yeşil zeminli alan küçük taşlar, bolca yapraklı kırmızı- bordo ve turuncu çiçekle bezenmiştir. Dahhâk'a en yakın olan eflatun giysili, sarıklı, çekik gözlü, bıyıklı ve sakallı figür (Türkmen üslubunda figürler çekik gözlü, ince boyunlu, vücuda göre büyük başlı olarak çizilmişlerdir.) dizlerinin üzerine çökmüş, elleri dizlerinde Dahhâk'ı dinlemektedir. Figürün arkasında ayakta duran, sülyen renkli ve serpmen altın desenli kıyafetinin beyaz içliğinin eteği belindeki kuşağa sıkıştırılmış uzun boylu figür ile, karşısında hayretle elini ağzına götürmüş orta boylu ve lacivert, serpmen altın desenli kıyafetli figür, çekik gözlü, bıyiksiz ve sakalsızdır. Dahhâk'la birlikte üç figürün de kıyafetlerinin üst bölümleri kruvaze olarak tanımlanabilecek şekilde tasarlanmıştır. Kompozisyonun sağ altında yazı cetvelleriyle sınırlanan bedeninin üst kısmı görülen ve ¾ profilden yerleştirildiği görülen sarıklı dördüncü sarı düğmeli kırmızı içliği ve sarı renkli dış kıyafeti ile çizilmiştir. Figürün yüzündeki boyaların bir kısmı döküldüğünden yüzü tam olarak seçilememektedir.

Cilde ince kağıtla bağlanan ikinci ve yeni minyatür dört alana bölünmüştür. Sol üstteki dandanlı altın renkli köşebentli iç mekân hissi veren alanda omuzlarından çıkan C şeklindeki iki yılanı (ilk minyatürdekiler gibi vahşi değil, sakin şekilde duran) beyaz kontürleri ile açık kırmızı renkli ağızları ile kendisine doğru bakan Dahhâk, elleri dizlerinin üzerinde, belinde tokaları altın renkli ve siyah konturlu altın kemeri ve dış giysisinden sağından kınının bir kısmı görülen hançer ya da kılıcı ile tahtında haşmetli bir şekilde oturmaktadır. İlk minyatürde sarık olan başlığı altın renkli ve ön kısmı daire şeklinde kırmızı renkli ve dandanlı, adeta taca benzer bir şekilde çizilmiştir. İçliği turuncu ve uzun kollu, dış kaftanı lacivert renkli ve kısa kollu ve altın ördek (hükümdarlık simgesi) desenli bir kaftan giymektedir. Tahtın iskeletini oluşturan S formulu iç süslemeleri dandanlı ayak kısımları ve perspektifli ve derinlikli altıgen formulu üst bölümünün dış çerçeveleri altın renktedir. Lacivert renkli yüksek sırt bölümü altın çerçeveli soğan kubbe formunda şekillendirilmiş üstü limon küfü ve altı sülyen renginde bölümlenmiş kısımları geometrik formlarla bezenmiştir. Tahtın ön kısmı daha kısa ve geçmelerle desenlenmiş limon küfü rengindedir. Tahtın iç kısmı eflatun renk ile boyanmıştır. Sağda yeşil renkli bir çerçeve ile ayrılmış ikinci kısımda altın renkli gökyüzü ve pembe dağların bulunduğu (tepeden aşağıya doğru serpilmüş şekilde tek dal olarak çiçekler) bir fon üzerinde üç figürlü bir kompozisyon yer almaktadır. Dakkâk'ın iç mekânda bulunduğu kompozisyonla dağ eteğinde bulunan ve içlerinde aşçı Ermayıl'ın da olması muhtemel figürler ile arasındaki yeşil kalın cetvel de iç- dış mekân ayrımını sağlamaktadır. Kompozisyon kurgusunda Aşçı Ermayıl'ın gençleri kurtarma çabasının anlatılıyor olması muhtemeldir. Bu bölümde dizlerinin üzerinde oturan bir figür ile bu figürün arkasında ayakta duran iki figür daha yer almaktadır. Üç figürün sarıkların<sup>6</sup> ilk minyatürde olduğu gibi klasik Osmanlı sarığı şeklinde değil, XV. yüzyıl sonlarından başlayarak XVI. yüzyıl ortalarına kadar devam eden Türkmen üslubu minyatürlü eserlerde<sup>7</sup> görülen şekilde tasarlanarak çizilmiştir<sup>8</sup>. Dizleri üzerine çökmüş, figür kısa kollu sülyen rengi

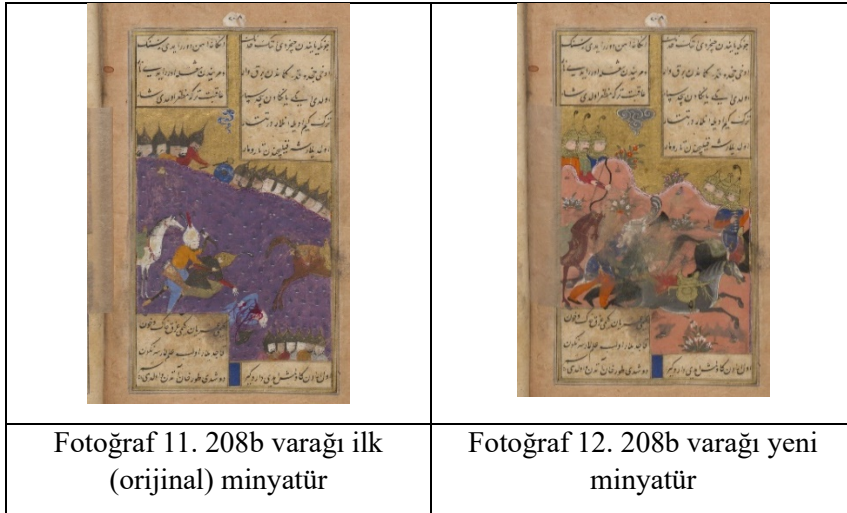
<sup>6</sup> Safevi ve Türkmen üslubunda (Akkoyunlu ve Karakoyunlu minyatürleri) moda olarak yüzyılın sonuna kadar kullanıldığı bilinen tac-ı haydarî (Çağman, Tanındı 1979:42) olarak adlandırılan serpuşlu sarık İskendername'nin bütününde kullanılmıştır.

<sup>7</sup> Türkmen üslubu eserlerde figürler ay yüzlü, badem gözlüdür. Sarıklar yuvarlak kırmızı bir külaha sarılıp bir ucu aşağıya doğru sarkıtılır.

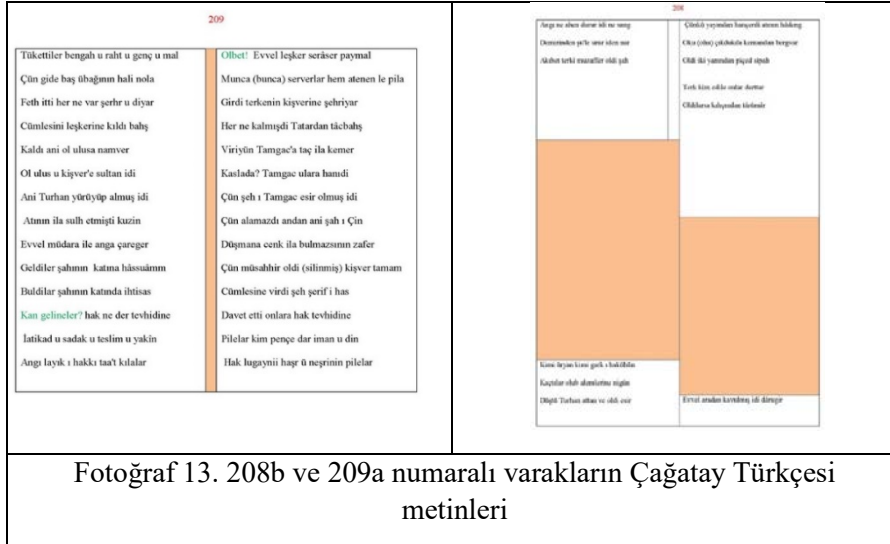
<sup>8</sup> HUMANA Bozkurt Güvenç'e Armağan kitabında yer alan "Osmanlı Dünyasında Efsanevi Yönetici İmgesi Olarak Büyük İskender ve Osmanlı İskendernâmesi" isimli makalesinde Serpil Bağcı, Osmanlı sultanlarından bahseden İskendernâmelerin resimli nüshalarının Osmanlı nakkashanesinden çok Memlûk, Akkoyunlu (Türkmen Üslubu) ve özellikle Safevî yönetimi altındaki merkezlerde yapıldığına dair bilgiler

düğümeli kaftan ile limon küfü uzun kollu içlik giymiş olarak tasvir edilmiştir. Bu figürün arkasında ayakta duran iki figürden biri  $\frac{3}{4}$  profilden çizilmiş olarak arkadaki figüre bakmaktadır. Lacivert renkli kaftanı altın renkli bitkisel (hatayi ve gonca) desenlerle bezenmiştir. Kaftanın dendanlı yakası altın renklidir. İçliği sülyen rengindedir. Dış giysisinin beyaz renkli iç kısmı beline kurdeleleri görülen şekilde bağlanmıştır. İki kolu yere doğru çapraz olarak yerleştirilmiştir. Bu figürün arkasında duran kahverengi kısa kollu kaftanlı, hakî renkli uzun kollu içlikli, kısa boylu figür öndeki figürün sol koluna girmiş; sohbet etmektedirler. Minyatürün 1 mm.'lik cetvelle bölünmüş alt kısmının sağında iki figür solundaki bölümde de bir figür yer almaktadır. Bu bölüm iki parçaya ayrılmış olsa da birbiriyle bağlantılıdır. Hatta sol kısımdaki kompozisyonda bulunan ve yüz çizgileri belli olmayan tek figürün önünde durduğu kapının altın renkli soğan kubbeli ve lacivert dendanlı üst bölümü altın cetvelde bir kırılma olmasa da Dahhâk'ın yer aldığı alanın sağ alt bölümünde yer almaktadır. Metin bölümünün cetvellerinin dışında kalan kısıtlı bölümde bulunan bu kapı ve metnin üst kısmında pembe zeminli 0.5 cm yüksekliğinde 4.2 cm genişliğinde, geometrik desenli duvar parçası görünümlü bir bordür bulunmaktadır. Bu bordürün deseni, Dahhâk'ın tahtının ön kısmında bulunan bordürle aynı desen sahiptir. Sağ altta bulunan kompozisyonda geometrik motiflerle tasarlanmış limon küfü duvarın önünde bulunan kızıl kahverengi kaftanlı (kaftanın bir bölümünün boyası dökülmüştür.) figür sağ eliyle kapıyı açık tutmaktadır. Figürün arkasında bulunan sülyen renkli kısa kollu kaftanın altında lacivert renkli ve altın desenli uzun kollu içliği bulunan ikinci figür ilk figürün omuzuna sağ eliyle dokunmaktadır.

Bu iki minyatürün kompozisyonlarına bakıldığında; ikinci yeni minyatürün figürlerinin özenli şekilde çalışıldığı, altının diğer minyatüre göre daha fazla kullanıldığı, ilk kompozisyonda iki mekân bulunurken, ikincisinde mekânın dörde bölündüğü ve bunun da her bir parçadaki kompozisyona hareketlilik getirdiği görülmektedir. Alt soldaki kubbenin bir parçası üst soldaki kompozisyona yerleştirilmiştir. Sağ alttaki kapı da solda bulunan kompozisyonun bir parçası olarak çerçeveden taşmış şekilde görülmektedir. İkinci minyatürün kompozisyonunda, figürlerin detaylarında, tasvirin işçiliğindeki özen dikkati çekmektedir



vermektedir. Kimin ısmarladığı bilinmeyen bu yazmaların XV. Yüzyılda oldukça fazla sayıda üretildiğinden bahsetmektedir. Ancak Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonuna ait Türkçe yazmalar bölümünde yer alan İskendername'nin desen özellikleri daha çok XVI. yüzyıl örnekleriyle benzeşmektedir. Eser, XV. yüzyılın sonu ya da XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde saray nakkashanesinde Türkmen nakkashlar tarafından bezenmiş de olabilir. İskendername'nin Macaristan'da bulunan bu nüshasının Serpil Bağcı tarafından incelenmemiş olma olasılığı da bulunmaktadır (Bağcı 1994:118).



208b numaralı pembe tonda nohudi renkli varakta da biri yeni diğeri metinle aynı zamanda çalışılmış iki minyatür bulunmaktadır. Metnin içindeki minyatür cm. içten içe: 14.8x8.0 cm.'dir. Minyatürler şaşırtmalı şekilde yerleştirilmiştir.

Bu minyatürde İskender ile Tarhan'ın savaş sahnesi yer almaktadır. Ahmedî'nin İskendernamesi'nde İskender'in Keşmir memleketine gidişinde yaşadığı olayların anlatıldığı bölümde (Öztürk 2018:290-294)<sup>9</sup> İskender ile savaşı sırasında Tatar Türkü Melik Tarhan'ın atından düşüp esir olduğu sahne tasvir edilmektedir. Metindeki minyatürlü varakta eflatun renkli ve üzerinde ot kümeleri olan tepe görünümlü bir zemin üzerine yerleştirildiği görülen bir savaş sahnesi yer almaktadır. Tepenin üzerinde buluna gökyüzü altın rengindedir. Gökyüzünde beyaz konturlu mavi bir yığma bulut da yer almaktadır. Bulutun formu eserin ait olduğu XVI. yüzyıla işaret etmektedir. Kompozisyonda tepenin altında savaş sahnesi gerçekleşmekte, tepenin iki yanına yerleştirilen miğferli askerlerde sahneyi korku ve üzüntü içinde izlemektedirler. Ön kısımdaki sahne metnin cetvelleriyle çerçevelenmiştir. En altta altın renkli miğferli yüzlerinin bir kısmı seçilemeyen eflatun, mavi, kırmızı, kirli sarı renkli giysili altı asker yer almaktadır. Minyatürün büyük bir bölümünü oluşturan savaş sahnesine sırtları dönük olan bu askerlerin yüzleri tam olarak seçilmese de hepsinin üzgün ifadeli oldukları gözlenmektedir. İki at ve üç figürlü sahnede önde altın renkli başlığı başından yere düşmüş; başından mavi renkli kaftanı giysisinin görünen bölümleri de dahil olmak üzere, kanlar içinde ölü bir asker yer almaktadır. Ölü askerin arkasındaki sahnede sarıklı, tirkeşli (sadak, ok torbası), İskender hâkî renkli kısa kollu diz üstü zırh olması muhtemel olan dış giysili, kırmızı renkli uzun kollu içliği olan açık hâkî renkli şalvarlı atından düşmüş olan Tarhan'ı esir almaktadır. Kompozisyonun sağında kahverengi bir atın sağrısı, arka bacakları ve kuyruğu, sağda ise, beyaz bir atın başı ve ön bacakları yer almaktadır. İki atın da semerleri altın ile renklendirilmiştir. Tepenin üzerinde sağda kızgın bakışlı altı asker ve solda üzgün bakışlı on askerden oluşan iki ayrı asker grubu da kendi aralarında bir savaşı sürdürmektedir. Soldaki gruptan bir asker gürzünü sağ tarafta yer alan askeri grubun en önündeki mavi renkteki kalkanı ile kendisini savunmaya çalışan askere savurmaktadır.

İlk minyatürün yerine yapılmış olan ve ilk minyatürün cetvelleri içinde çalışılmış olan ikinci minyatürde, yine bir savaş sahnesi işlenmektedir. Bu minyatürde de gökyüzü altın ile renklendirilmiştir. Gri renkli bir yığma bulut da görkemli şekilde kompozisyonda yerini almıştır. İlk minyatürde eflatun olan çalışılan tepe pembe renkte çalışılmıştır. Kompozisyonun detaylı ve özenli olarak çalışıldığı

<sup>9</sup> Çevirisi Furkan Öztürk tarafından yapılan Ahmedî'nin İskendernâme isimli eserinin "İskender'in Keşmir memleketine gidişi" bölümünde (3840-3903'üncü beyitler arasında, 3850 ila 3867. Beyitler arasında savaşın seyri anlatılırken, 3866. beyit Tarhan'ın atından düşüşünden bahsetmektedir.) İskender'le Tatar Türkü olan Tarhan'la savaşı anlatılmaktadır. Minyatürde İskender'in Tarhan'ın atından düştüğü sahne tasvir edilmiştir.

görülmektedir. Kompozisyonun en büyük bölümünü oluşturan kısımda tuğlu sarığı olan asilzade bir kişi yer almaktadır. Üzerinde bedahşi laciverdi kaftanı, sülyen renkli şalvarlı, siyah renkli ayakkabısı olan bu kişi, siyah şalvarlı ve siyah ayakkabılı bir askeri öldürmeye çalışmaktadır. Bu sahnede aynı zamanda ortada bütün bedeni ile korku içinde kaçan gri renkli bir at, sağda siyah renkli bir atın arka bacakları ve üzerinde ¾ profil olarak çizilmiş olan lacivert kısa kaftanlı ve sülyen renkli içliğinin uzun kolları görülen altın miğferli süvari figürü ve altın renkli semerinin de yer aldığı gövdesinin bir bölümü ve solda kahverengi bir atın baş kısmı ve ön bacakları görülmektedir. Ancak kompozisyonun ortasındaki figürlerin ve atların baş ve arka bacaklarında üzerlerine bilinmeyen sebeple su dökülmüş; figürlerle birlikte atların da baş ve bacak kısımları suyun etkisi ile silinmiştir. Pembe renkli zemin üzerinde bulunan mavi, beyaz, kırmızı, eflatun renkli çiçek demetlerinin bir kısmı da suyun etkisi ile silinmiştir. Sınırları ince şeritlerle detaylandırılan tepelerin ardında sol tarafta görülen tuğlu miğferli sülyen rengi, küf yeşili ve lacivert kıyafetli askerler içinde, küf yeşili kısa kaftanlı ve kırmızı uzun kollu içliği olan asker elindeki oku yayına yerleştirmiş ve okunu atmaya hazır olarak beklemektedir. Sağdaki tepeden aşağıya bakan altın renkli miğferleri görülen iki askerle birlikte atı üzerinde bulunan süvari sol taraftaki askerlere ve atılmak üzere olan oka merak içinde bakmaktadırlar.

İlk minyatürdeki özensiz çalışılan minyatür ile karşılaştırıldığında hem bütününde hem de detaylarında özenle çalışıldığı görülen ikinci kompozisyon suyla silinen bölümlerine rağmen günümüzde yazma eserin bir parçası olarak eser içinde yer almaya devam etmektedir.

### Değerlendirme

Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Şarkiyat Koleksiyonu bünyesinde bulunan yazma eserler hakkında fazla yayın bulunmamaktadır. Kütüphane 810 adet yazma eseri ile mütevazı bir koleksiyon görünümündedir. Ancak XIV. yüzyıldan, XX. yüzyıla çeşitlenen eserler zengin içerikleri ile dikkati çeker.

Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kütüphanesi Koleksiyonunun en önemli eserlerinden biri olan Török, O.83 envanter numaralı Ahmedî'nin İskendernamesi'nin istinsah tarihi, hattatı ve nakkaşı/nakkaşları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Eser sanat dünyasında da bilinmediğinden üzerinde araştırma yapılmamıştır. Çağatay Türkçesi ile yazılan eserin nakkaşı ya da nakkaşları hakkında bir bilgi sahibi olunmasa da sanatkârların kendi alanlarında ehil oldukları minyatürlerdeki detaylarda göze çarpmaktadır. Yazma eser XVI. yüzyıl kitap sanatları özelliklerini taşımaktadır. Eserin diğer minyatürlü varakları bu çalışma kapsamında yer almamasına rağmen, her bir minyatürün özenle ve dikkatle çalışıldığı görülmektedir. Yazmanın minyatür tasarımlarının Osmanlı nakkaşhanesindeki Türkmen (Akkoyunlu, Karakoyunlu) nakkaşlar tarafından yapılmış olduğu düşünülebilir. Eserin kabının XVIII. yüzyıl eseri olması, orijinal kabın değişmiş olması da eser hakkında net bir çıkarım yapılmasını engellemektedir.

204b ve 208b numaralı varaklarda yer alan ikisi kitabın üzerinde, ikisi de kitaba ince şeffaf parçalarla bağlı olan yeni minyatürler birbirlerine benzer kompozisyonlara sahiptirler. Ana figürlerde değişiklikler yapılmamış, detaylarda farklılıklara gidilerek kompozisyonlar zenginleştirilmiştir.

204b varağındaki ilk minyatürle ikincisi arasındaki farklardan biri Dahhâk figürüne verilen önem ve özenin artırılmış olmasıdır. İkinci minyatürde kompozisyonun dört parçaya ayrılması, konunun detaylı olarak ele alınmasını sağlamıştır.

208b varağında ilk yapılmış olan minyatürün zemini ve figürlerin işlenmesi konusunun ehli bir nakkaşın çalışması olmadığını göstermektedir. Yeniden ele alınan konunun detayları, zeminin canlı rengi, eserdeki hareketin detaylı miğferler giyen piyadeler ve süvarilerin atlarıyla sağlanması ilginçtir. İskendername'nin bütününde çalışılmış olan diğer minyatürlü varaklar birbirlerinden farklı ve özel detaylara sahiptirler. Sadece minyatürler değil, bezemeler de XVI. yüzyılın desenlerinde görülen inceliklere sahiptir. Figürlerin sakal ve bıyıklarının tek tek ve tel tel çalışılması, atların kuyruklarının ve gövdelerindeki kılların gerçekmişçesine bir etkiye sahip olması minyatürlerdeki önemli detaylar arasındadır. Varaklardaki mimari elemanlar da dikkat ve özenle çalışılmıştır. Şavaşçıların altın renkli



miğferlerinin (bakır, demir, vb.) metal bir malzemeyle üretilmiş olduğunun anlaşılması için ince çizgilerle detaylandırıldığı görülmektedir. Kıyafetlerin üzerinde de ince ve küçük olarak çalışılsa da motifler ve desenler seçilebilmektedir. Zeminde ve duvarlarda bulunan geometrik geçmelerin çizgilerindeki cetvelle çizilmişçesine çalışılmış düz hatlar, her bir varağın üretiminde çalışan, sanatında ehil nakkaş ya da nakkaşların fırçalarındaki mahareti göstermektedir. Dahhâk'ın tahtında perspektif kullanılmış olması da XVI. yüzyıl minyatürüne bakış açısından önemli bir örnektir. 208b varağındaki kompozisyonun yeniden ele alınışındaki özenli detaylara rağmen yarısına yakın bir bölümünün nedeni bilinmeyen bir şekilde suyla silinmesi, bu yeni kompozisyonda da istenmeyen bir detayın olduğu izlenimini vermektedir.

Sonuç olarak, Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan minyatürlü İskendernâme, tasvirli İskendernâmeler arasında önemi olan bir yazma eserdir. Bildiri kapsamında sadece özel iki sayfası ele alınan yazma eserin diğer sayfalarının tezyinatı hakkında hazırlanmakta olan bir makalenin metin ve çizim çalışmaları devam etmektedir.

### **Kaynaklar**

- AHMEDİ (2018) İskendernâme, Çev. Furkan Öztürk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- AKBAŞ Muhsine, Öztekin, Vesile, Tansı Ülker, Taşkapılıoğlu, Mükerrrem (1991) Tezhip Sanatında Tığ, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara
- BAĞCI, Serpil (1994) “Osmanlı Dünyasında Efsanevî Yönetici İmgesi Olarak Büyük İskender ve Osmanlı İskendernâmesi”, HUMANA Bozkurt Güvenç'e Armağan, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 111-131.
- BALKANAL, Zeynep (2002), Bilgi ve Sanatı Kaplayan Sanat: Ciltcilik, Türkler Ansiklopedisi C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara s.341-349
- ÇAĞMAN, Filiz, Tanındı, Zeren (1979) Topkapı Sarayı İslam Minyatürleri, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul
- ÇAĞMAN, Filiz (2016) Osmanlı Sarayı Tasvir Sanatı, Masa, İstanbul
- GÖKDOĞAN Türkdoğan, Melike (2009) Ahmedî'nin “İskendernâme”sinde Kadın Hükümdar Modeli ve Kraliçe Kaydafa Journal of Turkish Studies C 4 S 7 s.760-773
- KOCAER, Sibel (2021) İskender'i Kandıran Şeytan Hikâyeleri ve İskendernâme Literatürü, Mukaddime 12(2) s.412-434
- KUT, Günay (1998) Ahmedî, TDV İslam Ansiklopedisi C.2, İstanbul, s.165-167.
- PARLATIR, İsmail, Hazai, György (2007) Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları Türkçe El Yazmaları Kataloğu, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara
- TİRYAKİ (2023) Tezhipte Tığ Desenleri, Tiryakiart, İstanbul.

**SARI UYGURLARIN ÇİN KAYNAKLARINDAKİ FARKLI ADLARI ÜZERİNE**  
**ON DIFFERENT NAMES OF THE YELLOW UYGHURS IN CHINESE SOURCES**

Mihriban AYDIN

*Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi,*

*Edebiyat Fakültesi, Türkiye*

*ORCID: 0000-0003-0053-7214*

*mihriban.aydin@deu.edu.tr*

**Özet**

Sarı Uygurlar, Çin’de uzun bir geçmişe sahip etnik halklardan biri olup bugün Gansu eyaletine bağlı Sunan Sarı Uygur Özerk İlçesi ve Jiuquan kenti ile Suzhou Bölgesi, Huangnibao Sarı Uygur kasabasında yaşamaktadır. Tarih sahnesinde görüldüğü günden bu yana, daha çok hayvancılık ile uğraşan Sarı Uygurların nüfusu 2021 yılı sayımına göre 14.706’dır. Tarihi materyallerin eksikliği nedeniyle, etnik kökenleri konusunda az sayıda araştırmacının çalışması bulunmaktadır. Sarı Uygurların kökeni, Eski Uygurların bir kolunu oluşturmasından dolayı Eski Uygurlara kadar izlenebilmektedir. Sarı Uygurların hem kendinin kullandığı hem de başka halklarca verilen adları ve bu adların tarihi gelişimi, etnik ve dil kökenleri hakkındaki araştırmalara kaynaklık etmektedir. Sarı Uygurların Çince etnik adı, farklı tarihî dönemlerde çeşitli biçimlerde tespit edilmiştir. Sarı Uygur halkı kendilerini, yalnızca Yugur olarak adlandırsa da Çin tarihi kayıtlarındaki adların Çince çevirileri tümüyle farklıdır. Çünkü bir yandan Çince karakterler farklı dönemlerde farklı okunuşlara sahipken öte yandan bir sesin birden çok karakterle yazılabilesinden dolayı aynı ismin transkripsiyonu için farklı Çince karakterler kullanılabilir. Sarı Uygurlar iki anadil konuştuğu için kendilerini farklı adlarla tanımlar. Dolayısıyla bu farklı adların da çok sayıda farklı Çince çevirisi bulunmaktadır. Birbirlerine verdikleri ad ile başta Çinliler olmak üzere başka halkların verdiği adların çeşitli olması sonucunda durum biraz daha karmaşık bir hâl almaktadır. Bu çalışmada Sarı Uygurların özellikle etnik adlarıyla ilgili önceki araştırmalardan söz edildikten sonra, Çin kaynaklarındaki adlarının neden çok fazla ve çeşitli olduğu konusunda değerlendirmelerde bulunulacaktır. Çünkü farklı dönemlerde yazılmış Çin kaynaklarındaki türlü adlar, Sarı Uygurların etnik ve dil kökenleri konusunda daha fazla söz söylemeye izin verecek kadar değerli ve önemlidir.

**Anahtar sözcükler:** Çin’deki Etnik Halklar, Sarı Uygurlar, Sarı Uygurca, Yugur, Eski Uygurca

**Abstract**

The Yellow Uyghurs are one of the ethnic peoples with a long history in China, and today they live in the Sunan Sari Uyghur Autonomous County and Jiuquan town of Gansu province, and the Yellow Uyghur town of Huangnibao, Suzhou District. The population of Yellow Uyghurs, who have been mostly engaged in husbandry since the day they appeared on the stage of history, is 14,706 according to the 2021 census. Due to the lack of historical materials, few researchers have studied their ethnic origins. The origin of the Yellow Uyghurs can be traced back to the Old Uyghurs, as they formed a branch of the Old Uyghurs. The names of the Yellow Uyghurs, both used by themselves and given by other people, and the historical development of these names are the source of research on their ethnic and linguistic origins. The Chinese ethnic name of the Yellow Uyghurs has been identified in various forms in different historical periods. Although the Yellow Uyghur people call themselves simply Yugur, the Chinese translations of names in Chinese historical records are entirely different. Because, on the one hand,



Chinese characters have different pronunciations in different periods, on the other hand, different Chinese characters can be used for the transcription of the same name, since a sound can be written with more than one character.

Yellow Uyghurs define themselves by different names because they speak two mother tongues. Therefore, there are many different Chinese translations of these different names. The situation becomes a little more complicated as the names they give to each other and the names given by other peoples, especially the Chinese, are different.

In this study, after mentioning the previous studies on the ethnic names of the Yellow Uyghurs, the reason why the names in Chinese sources are so many and varied will be evaluated. Because the various names in Chinese sources written in different periods are valuable and important enough to allow more words to be said about the ethnic and linguistic origins of the Yellow Uyghurs.

**Keywords:** Ethnic Peoples in China, Yellow Uyghurs, Yellow Uyghur, Yugur, Old Uyghur.

## Giriş

Çin Halk Cumhuriyeti’nde Çinlilerin yanında, çok sayıda kendi dili ile yazıp konuşan etnik halk bulunmaktadır. Bu etnik halklar içerisinde Türk kökenli halkların sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur. Başta Yeni Uygurca olmak üzere; Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca, Salarca, Sarı Uygurca, Fuyü Kırgızcası ve Tuvaca Çin’deki Türk yazı dillerindedir.

Türk kökenli halklar arasında belki de üzerinde en az çalışılmış olanı kuşkusuz Salar ve Sarı Uygurlardır. Bunun en temel nedeni, her iki halkın da yalnızca Çin sınırları içerisinde yaşıyor olmalarıdır. Bundan dolayı da bu iki halk üzerinde çalışma yapabilmek, dilleri, kültürleri ve halk edebiyatı hakkında daha fazla fikir sahibi olabilmek için ya Çin makamlarından izin almak suretiyle derleme yapmak ya da Çin bilim dünyasının verilerinden yararlanmak gerekmektedir.

Sarı Uygurlar kendilerine Yugur demektedir. Çince ise Sarı Uygur için Yugu (裕固) adı kullanılmaktadır ve bu ad açıkça *Yugur* adının Çin telaffuzundan başka bir şey değildir. İki karakterden oluşan sözcüğün, aynı zamanda “zengin konsolidasyon” gibi bir anlamı bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili olmak üzere; 1953 yılının Temmuz ayında, Sunan Sarı Uygur Özerk İlçesi (肃南裕固族自治县 Sù nán yùgù zú zìzhìxiàn)’nin kuruluşunda, Gansu Eyaleti Halk Hükümeti (甘肃省人民政府 Gānsù Shěng rénmin zhèngfǔ)’ne “Sunan Sarı Uygur Özerk Kasabası Adına İlişkin Açıklama” (肃南裕固族自治县名称的说明 Sù nán yùgù zú zìzhìxiàn míngchēng de shuōmíng) ekinde açıkça şöyle belirtilmiştir: “Etnik grubun gerçek adının, Çince tercümesi *Yuguer* (裕固尔) olmalı, ancak herkes *er* (尔) sözcüğünü ekleyemeyip yalnızca *Yugu* (裕固) olarak adlandırma konusunda hem fikirdir”. Görüldüğü gibi, Sarı Uygur halkının Çince *Yugu* (裕固) adı, Yugur’un birebir telaffuzu olmaktadır.

Sarı Uygurlar, tarih sahnesinde görüldüğü günden bu yana esas uğraş alanını hayvancılık oluşturmuştur. Çin Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra 1954 yılında Sunan Sarı Uygur Özerk İlçesi kurulmuş ve hayvancılık büyük ölçüde gelişmiştir. Şimdi özerk ilçe Gansu eyaletindeki önemli hayvancılık merkezlerinden biri durumundadır. Yörede ayrıca boynuz, misk ve ayı safrası gibi değerli tıbbi malzemeler üreten meralar ile geyik çiftlikleri bulunmaktadır.

Sarı Uygurlar esasen Tibet Budizmi inancına sahiptir. Onların konargöçer yaşamı, geçmişte yalnızca keçe çadırlarda yaşamakla kalmayıp giydikleri elbise, ayakkabı ve çoraplar ile üretimde ve günlük hayatta kullanılan eşyaların birçoğunun hayvan derilerinden yapılmasına imkân hazırlamıştır. Ancak son zamanlarda tarımsal üretim de uğraş alanlarından biri olmuştur. Yine de hayvancılıktaki eski dönemlerden kalan mahareti sayesinde, Sarı Uygur halkının binicilik ve atıcılıkta epeyce ileri bir düzeyde olduğunu belirtmek gerekir.

Sarı Uygurlar esas olarak Gansu Eyaletine bağlı Sunan Sarı Uygur Özerk İlçesi ve Huangnibao Sarı Uygur Kasabası, Suzhou Bölgesi, Jiuquan kentinde (酒泉市肃州区黄泥堡裕固族乡 Jiūquán shì sù zhōu qū huáng ní bǎo yùgù zú xiāng) yaşamaktadır. 2021 yılı sayımına göre nüfusları 14.706'dır. ("Çin İstatistik Yıllığı-2021" 《中国统计年鉴-2021》 Zhōngguó tǒngjì niánjiàn, "Çin İstatistik Yayınevi" 中国统计出版社 zhōngguó tǒngjì chūbǎn shè). Yuan, Ming ve Qing hanedanlarının yanı sıra Çin Halk Cumhuriyeti'nde kuşkusuz Eski Uygurlara ait olarak değerlendirilmekte ise de 1 Ekim 1949 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra, resmi olarak Türk ve Eski Uygur milliyetlerinden ayrılmış, tanınan etnik azınlıklarından biri durumuna getirilmiştir.

Sarı Uygurlar Hexi Koridoru'nun ortasında ve Qilian Dağları'nın kuzey kesimine dağılmış olup toplam 23.430 kilometrekarelik bir alanda yaşamaktadır. Bu coğrafyada bulunan yüksek dağlar nedeniyle yükseklik 4200 metreye kadar çıkmaktadır. Bu bölge, doğal güzellikleri ve insan yaşamına uygun bir coğrafya olması nedeniyle çok eski zamanlardan beri insanların ilgi gösterdiği yerlerdendir.

Çin'deki etnik azınlık halkların adları, farklı tarihî dönemlere ait Çin kaynaklarında farklı Çince karakterlerle verilmiştir. Bunun nedeni, bir yandan Çince karakterlerin telaffuzunun zamandan zamana ve yerden yere değişmesi; öte yandan tek sesli birden çok karakterin olması ve aynı adın harf çevirisinin farklı Çince karakterlerle yazılabilesidir. Örneğin, Türk runik harfli Eski Türk yazıtlarında *Uygur* adı en az bin yıldır değişmeden kalmış iken Çinliler Huihe (回纥), Huihu (回鹘), Weiwu (畏兀), Weiwuer (畏兀尔), Weiwuer (畏吾儿) gibi adlandırmaları kullanmıştır. Buna benzer olarak *Dagur* halkının adı Dahuer (达胡尔), Dahuer (达呼尔) ve Dagher (达古尔) gibi Çinceye farklı aktarılmıştır. Ancak bu türden adların sayısı azdır ve farklılıklar çok büyük değildir; bu nedenle eski kayıtlardaki adlarını tespit edebilmek daha kolaydır.

Sarı Uygurlar kendileri için iki çeşit Sarı Uygurca ad kullanırlar. İki bölgede yaşayan Sarı Uygurların adlarının anlamı aynı, ancak telaffuzu farklıdır. Doğu Sarı Uygurları kendilerine Şıra Yugur; Batı Sarı Uygurlar ise Sarıg Uygur derler. İki bölgedeki Sarı Uygurların dili iki ana dilden oluşmuştur. Bu iki ana dilin konuşurları birbirlerine verdikleri isimler ile yabancıların onlara ne dediğini ekleyince durum biraz daha karmaşık bir hâl almaktadır. Örneğin, Sarı Uygur halkının adının anlamı nedir? Halkın adının neden bu kadar çok Çince çevirisi bulunmaktadır ve bunlar arasında ne gibi farklar vardır? gibi sorular bu alandaki araştırmacıların en çok ilgilendiği ve çözüm aramaya çalıştığı konuların başında gelmektedir. Aşağıdaki bölümlerde, Sarı Uygurların Çin kaynaklarındaki farklı adları ile ilgili bilgiler değerlendirilecektir.

## 1. Sarı Uygurların Adı ve Çince Yazımları

Sarı Uygurların adı, Song Hanedanlığı dönemindeki Ganzhou Uygurlarından (甘州回鹘 Gān zhōu huíhú) Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonraki Sarı Uygur adı verilene kadarki dönemde türlü adlarla ifade edilmiştir. Bunlar aşağıda tarih sırası ile bulunmaktadır:

### 1.1. Song Hanedanlığı (宋代 Sòngdài)

Ganzhou Huihu (甘州回鹘) "Song Hanedanlığının Tarihi" (《宋史》 Sòng shǐ) ve Liao Hanedanlığı Tarihi (《辽史》 Liáo shǐ)

Shazhou Huihu (沙洲回鹘) "Beş Hanedanlığın Tarihi" (《五代史》 Wūdài shǐ) ve Liao Hanedanlığı Tarihi (《辽史》 Liáo shǐ)

Hexi Huihu (河西回鹘) "Uygur Tarihi Materyallerinin Özeti" (《维吾尔族史料简编》 Wéiwú'ěr zú shǐliào jiǎnbiān)

Ganzhou Huiheer (甘州辉和尔) “Zi Zhi Tong Jian'ın devamı” (《续资治通鉴长编》 Xù zī zhì tōng jiàn cháng biān)<sup>1</sup>

Huangtou Huihe (黄头回纥) “Song Hanedanlığının Tarihi” (《宋史》 Sòng shǐ)

### 1.2. Yuan Hanedanlığı (元代 Yuándài)

Sali Weiwu (撒里畏兀) “Yuan Hanedanlığı'nın Tarihi” (《元史》 Yuánshǐ)

Sali Weiwu (撒里畏吾) “Yuan Hanedanlığı'nın Tarihi” (《元史》 Yuánshǐ)

Sali Weiwu (萨里畏吾) “Yuan Hanedanlığı'nın Tarihi” (《元史》 Yuánshǐ)

Sali Weiwu (駸里畏吾) “Yuan Hanedanlığı'nın Tarihi” (《元史》 Yuánshǐ)

Sali Huiheer (萨里辉和尔) “Yuan Hanedanlığı'nın Tarihi” (《元史》 Yuánshǐ)

Shala Weiguoe (沙拉卫郭尔) “Moğolların Kökeni” (《蒙古源流》 Ménggǔ yuánliú)<sup>2</sup>

Xila Weiwuer (锡拉畏吾儿) “Altın Tarihi” (《黄金史》 Huángjīn shǐ)<sup>3</sup>

### 1.3. Ming Hanedanlığı (明代 Míngdài)

Sali Weiwuer (撒里畏兀儿) “Ming Hanedanlığı Tarihi” (《明史》 Míngshǐ)

Sala Weiwuer (撒拉畏吾儿) “Büyük Ming Hanedanı” (《大明一统志》 Dàmíng yītǒng zhì)<sup>4</sup>

Sala Weiwuer (撒拉畏兀儿) “Büyük Ming Hanedanı” (《大明一统志》 Dàmíng yītǒng zhì)

### 1.4. Qing Hanedanlığı (清代 Qīngdài)

Sali Huihu (萨利回鹘) “Çin’de Manihaizmin Etkinliği İncelemesi” (《摩尼教流行中国考》 Móní jiào liúxíng zhōngguó kǎo)<sup>5</sup>

Xila Weiwuer (锡喇伟古儿) “Batı Bölgelerindeki Su Yollarının Kayıtları” (《西域水道记》 Xīyù shuǐdào jì)<sup>6</sup>

Xila Guer Huangfan (西喇古尔黄番) “Gansu Genel Yıllıkları” (《甘肃通志》 Gānsù tōng zhì)<sup>7</sup>

Xila Guer Heifan (西喇古儿黑番) “Ganzhou Aymak Tarihi” (《甘州府志》 Gān zhōu fǔ zhì)<sup>8</sup>

<sup>1</sup> “Xu Zizhi Tongjian Changbian” 《续资治通鉴长编》, Li Tao (李焘)’nun Kuzey Song Hanedanlığı tarihini anlatan 1183 tarihli bir tarih kitabıdır. Kitap, Li Tao tarafından tamamlanması yaklaşık 40 yıl sürdü ve nihayet 1183’te 980 bölümle yayımlandı. Ancak günümüze sadece 520 bölüm ulaşabilmiştir. Zhonghua Kitap Şirketi Yayınevi (《中华书局出版社》 Zhōnghuá shūjú chūbǎn shè), Beijing, 2004.

<sup>2</sup> Qing Hanedanlığında Sagan Setsen (Khungtaij)’in Eseri. 1662.yıl.

<sup>3</sup> Altan Tobçi, Guush Luvsandanzan tarafından yazılmış bir 17. yüzyıl Moğol vakayinamesi olup eski hanlar tarafından kurulan devlet yönetimi ilkelerinin altın özeti yer almaktadır. Moğol bilginleri genellikle eseri "Altan Tovç" olarak adlandırır.

<sup>4</sup> “Büyük Ming Hanedanı” (《大明一统志》 Dàmíng yītǒng zhì), Ming Hanedanlığı döneminde Li Xian (李贤) ve Peng Shi (彭时) tarafından derlenen genel coğrafya yıllıklarıdır. 1461.yıl.

<sup>5</sup> Édouard Chavannes’ın Eski Çin kitaplarındaki Manihaizm ile ilgili kayıtları listelenen ve dinin Çin’deki etkinliğini araştıran kitap. 1931.yıl.

<sup>6</sup> Xu Song (徐松) tarafından 1819. yılında yazılan kitap, 12 cilt halinde tamamlandı ve su yolu haritaları eklendi. Çin’deki Sincan’ın kuzeybatı tarihini ve coğrafyasını incelemek için önemli bir belgedir.

<sup>7</sup> Yazarları Sheng Yun (昇允) ve Chang Geng (长庚)’dir. 1909’da blok baskıda yayımlanan yerel bir tarih kitabı.

<sup>8</sup> Zhong Gengqi (钟赓起), Qing Hanedanlığı’nda 1779. yılında yayımlanan yerel koşulları açıklayan tarih kitaptır.

Huangfan (黄番) “Xinmao Görevlisinin Yolculuğu” (《辛卯侍行记》 Xīn mǎo shì xíng jì) ve “Qin Sınırının Günlükleri” (《秦边纪略》 Qín biān jì lüè)<sup>9</sup>

Huang huangfan (黄黄番) “Xinmao Görevlisinin Yolculuğu” (《辛卯侍行记》 Xīn mǎo shì xíng jì) ve “Qin Sınırının Günlükleri” (《秦边纪略》 Qín biān jì lüè)<sup>10</sup>

Hei huangfan (黑黄番) “Xinmao Görevlisinin Yolculuğu” (《辛卯侍行记》 Xīn mǎo shì xíng jì) ve “Qin Sınırının Günlükleri” (《秦边纪略》 Qín biān jì lüè)<sup>11</sup>

Xila guole menggu (西喇郭勒蒙古) “Subei Moğol Özerk İlçe Yıllıkları” (《肃北蒙古族自治县志》 Sù běi ménggǔ zú zìzhìxiàn zhì)<sup>12</sup>

### 1.5. Çin Cumhuriyeti (民国 Mínguó)

Yaohuer (尧呼尔) “Çin'in Tangutları—Tibet Sınır Bölgesi ve Orta Moğolistan” (《中国的唐古特——西藏边区与中央蒙古》 Zhōngguó de tánggǔ tè——xīzàng biānqū yǔ zhōngyāng ménggǔ)<sup>13</sup>

Huangyao huer (黄尧呼尔) “Çin'in Tangutları—Tibet Sınır Bölgesi ve Orta Moğolistan” (《中国的唐古特——西藏边区与中央蒙古》 Zhōngguó de tánggǔ tè——xīzàng biānqū yǔ zhōngyāng ménggǔ)<sup>14</sup>

Heiyao huer (黑尧呼尔) “Çin'in Tangutları—Tibet Sınır Bölgesi ve Orta Moğolistan” (《中国的唐古特——西藏边区与中央蒙古》 Zhōngguó de tánggǔ tè——xīzàng biānqū yǔ zhōngyāng ménggǔ)<sup>15</sup>

Xila weiwuer (锡喇畏吾尔) “Batı Bölgeleri Uygarlık Tarihine Giriş” (《西域文明史概论》 Xīyù wénmíng shǐ gàilùn)<sup>16</sup>

Xila guer (西喇古尔) “Linze İlçesini Kuruluş Tarihi” (《创修临泽县志》 Chuàng xiū lín zé xiànzhì)<sup>17</sup>

Xila guer menggu (西喇古尔蒙古) “Linze İlçesini Kuruluş Tarihi” (《创修临泽县志》 Chuàng xiū lín zé xiànzhì)<sup>18</sup>

Huang weiwuer (黄维吾尔) “Orta Asya'da Türkler Üzerine On İki Ders” (《中亚突厥十二讲》 Zhōng yà tūjué shí'èr jiǎng) ve “Doğu Asya Etnografyası” (《东亚民族志》 Dōngyà mínzú zhì)<sup>19</sup>

<sup>9</sup> Tao Baolian (陶保廉), “Xinmao Görevlisinin Yolculuğu” (《辛卯侍行记》 Xīn mǎo shì xíng jì), 1896'da yazılan kuzeybatı sınırındaki bazı sorunların kayıtları. Liang Zhiren (梁质人), “Qin Sınırının Günlükleri” (《秦边纪略》 Qín biān jì lüè), 1872'de yazılan Qing Hanedanlığı'ndaki kuzeybatı bölgesindeki nispeten aktif Moğol güçlerini kaydeden, Kuzeybatı Çin'in tarihi coğrafyasını incelemek için önemli bir belgedir.

<sup>10</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>11</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>12</sup> Subei Moğol Özerk İlçe Hükümeti Subei Moğol Özerk İlçesinin tarihini, idari bölümlerini, geleneklerini, tarihi olayları, ünlülerin tapularını, nüfusunu, etnik kökenini, coğrafyasını, halk dinini ve diğer ilgili içeriğini ayrıntılı olarak kaydeden bir eserdir.

<sup>13</sup> Grigory Nikolayeviç Potanin. Bu kitapta, Karasu Şehrinin kum ve taşlarının altındaki altın hazineleri ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

<sup>14</sup> Grigory Nikolayeviç Potanin. Bu kitapta, Karasu Şehrinin kum ve taşlarının altındaki altın hazineleri ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

<sup>15</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>16</sup> Tōru Haneda tarafından 1934 yılında yazılan kitap, batı bölgelerinin medeniyet ve kültür tarihi olarak ikiye ayrılmış olup dinleri, güzel sanatları, batı bölgelerini ve Han kültürünü tanıtmaktadır.

<sup>17</sup> 1921 yılında, Gansu İl Denetleme Ofisi, tüm ilçelere yeni ilçe yıllıkları derlemelerini emredip yazdırdı.

<sup>18</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>19</sup> W. Barthold, Berlin. 1935, s. 247; S. Ye. Malov " Сарыг югур: Сарыг югур".

Sali weiwuer (撒里畏吾尔) “Tang ve Song Hanedanlıklarında Eski Uygurların Gerileyiş ve Çöküşü Üzerine Araştırma” (《唐宋诸代回纥衰亡考》Táng sòng zhū dài huīgē shuāiwáng kǎo)<sup>20</sup>

Xila weihu (锡喇维鹞) “Qilian Dağları'nın Kuzey Eteğine İlişkin Araştırma Raporu” (《祁连山北麓调查报》Qíliánshān běi lù diàochá bào)<sup>21</sup>

Wai wuzi (外吾子) “Qilian Dağları'nın Kuzey Eteğine İlişkin Araştırma Raporu” (《祁连山北麓调查报》Qíliánshān běi lù diàochá bào), “Gu Jia Kan Bu Biyografisi” (《顾嘉堪布传》Gù jiā kānbù zhuàn) ve “Kazakların Gansu'ya Giriş Kaydı” (《哈萨克入甘记》Hāsàkè rù gān jì)<sup>22</sup>

Zangzu (藏族) “Gu Jia Kan Bu Biyografisi” (《顾嘉堪布传》Gù jiā kānbù zhuàn) ve “Kazakların Gansu'ya Giriş Kaydı” (《哈萨克入甘记》Hāsàkè rù gān jì)<sup>23</sup>

Xila huihuer (锡喇回鹘儿) “Gu Jia Kan Bu Biyografisi” (《顾嘉堪布传》Gù jiā kānbù zhuàn) ve “Kazakların Gansu'ya Giriş Kaydı” (《哈萨克入甘记》Hāsàkè rù gān jì)<sup>24</sup>

Wei wuzi (维吾子) “Gu Jia Kan Bu Biyografisi” (《顾嘉堪布传》Gù jiā kānbù zhuàn)<sup>25</sup>

Yu guer (玉固尔) “Sarı Uygur dili” (《裕固语》Yùgù yǔ)<sup>26</sup>

### 1.6. Çin Halk Cumhuriyeti

Sali weiwuer (撒里维吾尔) “Sarı Uygurlarının Kökeni Üzerine Bir Araştırma” (《撒里维吾尔族源考》Sā lǐ wéiwú'ěr zú yuán kǎo)<sup>27</sup>

<sup>20</sup> Kuwata Rokurō, “Tang ve Song Hanedanlıklarında Eski Uygurların Gerileyiş ve Çöküşü Üzerine Araştırma” (《唐宋诸代回纥衰亡考》Táng sòng zhū dài huīgē shuāiwáng kǎo). Çinceye çev: Zhong Daoming (钟道铭): Ulusal Haftalık Haber (《国闻周报》Guó wén zhōubào), 01.1930, Cilt 7, Sayı 1, 2, 3.

<sup>21</sup> “Qilian Dağları'nın Kuzey Eteğine İlişkin Araştırma Raporu” (《祁连山北麓调查报》Qíliánshān běi lù diàochá bào), Moğol ve Tibet Komitesi Soruşturma Bürosu (《蒙藏委员会调查室》Méng cáng wěiyuánhùi diàochá shì), Chongqing 1942.

<sup>22</sup> “Qilian Dağları'nın Kuzey Eteğine İlişkin Araştırma Raporu” (《祁连山北麓调查报》Qíliánshān běi lù diàochá bào), Moğol ve Tibet Komitesi Soruşturma Bürosu (《蒙藏委员会调查室》Méng cáng wěiyuánhùi diàochá shì), Chongqing 1942. Çin Cumhuriyeti döneminde Ma Ling Bang (马铃梆) tarafından yayımlanan “Gu Jia Kan Bu Biyografisi” (《顾嘉堪布传》Gù jiā kānbù zhuàn) adlı kitap ağırlıklı olarak din ve eğitim ile ilgilidir. Yeni Kuzeybatı Aylık Dergisi (《新西北月刊》Xīn xīběi yuèkǎn), 1944, Cilt 7, Sayı 7-8. “Kazakların Gansu'ya Giriş Kaydı” (《哈萨克入甘记》Hāsàkè rù gān jì), Kuzeybatı Değerlendirme Dergisi (《西北论衡》Xīběi lùn héng), 1942, Cilt 10, Sayı 7.

<sup>23</sup> Çin Cumhuriyeti döneminde Ma Ling Bang (马铃梆) tarafından yayımlanan “Gu Jia Kan Bu Biyografisi” (《顾嘉堪布传》Gù jiā kānbù zhuàn) adlı kitap ağırlıklı olarak din ve eğitim ile ilgilidir, Yeni Kuzeybatı Aylık Dergisi (《新西北月刊》Xīn xīběi yuèkǎn), 1944, Cilt 7, Sayı 7-8. “Kazakların Gansu'ya Giriş Kaydı” (《哈萨克入甘记》Hāsàkè rù gān jì), Kuzeybatı Değerlendirme Dergisi (《西北论衡》Xīběi lùn héng), 1942, Cilt 10, Sayı 7.

<sup>24</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>25</sup> Ma Ling Bang (马铃梆), “Gu Jia Kan Bu Biyografisi” (《顾嘉堪布传》Gù jiā kānbù zhuàn), Yeni Kuzeybatı Aylık Dergisi (《新西北月刊》Xīn xīběi yuèkǎn), 1944, Cilt 7, Sayı 7-8.

<sup>26</sup> E. R. Tenişev (Э.Р.Тенишев), “Jazyk želtyx uigurov”. Moskova, 1966, s. 9.

<sup>27</sup> Toru Sakuchi, “Sarı Uygurlarının Kökeni Üzerine Bir Araştırma” (《撒里畏吾尔族源考》Sā lǐ wéi wú'ěr zú yuán kǎo), “Dr. Yamamoto'nun Doğu Tarihi Koleksiyonunu Anma Eseri”, Tokyo, 1972. Çince çevirisi: Wu Yongming (吴永明) Ulusal Çeviri Koleksiyonu (《民族译丛》Mínzú yì cóng), 1979, Sayı 4.

Yugu (裕固) “Sunan Sarı Uygur Özerk Bölgesi'nin Adının Açıklaması” (《肃南裕固族  
名称说明》 Sù nán yùgù zú zìzhìqū míngchēng shuōmíng)<sup>28</sup>

Son zamanlarda yapılan yayınlarda “Etnik Bilgi El Kitabı” (《民族知识手册》 Mínzú zhī shí  
shǒucè) Xifan (西番)<sup>29</sup>, Yaohuer (尧乎尔)<sup>30</sup>, Xila Yaohuer (西喇尧乎尔)<sup>31</sup>

“Ulusal Sözlük” (《民族词典》 Mínzú cídiǎn) da Yaoheer (尧和尔)<sup>32</sup>, Xilaguer (西拉固尔)<sup>33</sup>  
ve Xiela weiwuer (榭拉畏吾尔)<sup>34</sup>, Sala Weiwuer (撒拉畏兀尔)<sup>35</sup> gibi şekillerde yazılmıştır.

“Kapsamlı Kaynak Kitabı” (《辞海》 Cíhǎi ) da Xilayuguer (西拉玉固尔)<sup>36</sup>, Saliwei (撒里  
畏)<sup>37</sup>, Xilaguer (西喇古儿)<sup>38</sup>.

“Sarı Uygur Halk Edebiyatından Seçilmiş Eserler” (《裕固民间文学作品选》 Yùgù mínjiān  
wénxué zuòpǐn xuǎn) ve “Sarı Uygurların Şarkısı” (《裕固之歌》 yùgù zhī gē) da Yaoaoer (尧熬尔)<sup>39</sup>.

“Çin’de Manihaizmin Etkinliği incelemesi” (《摩尼教流行中国考》 Mó ní jiào liúxíng  
zhōngguó kǎo)da Sali Huihu (萨利回鹘)<sup>40</sup>.

“Sarı Uygur Halkı Arasında” (《在西喇尧熬尔人中间》 Zài xī lǎ yáo áo ěr rén zhōngjiān) da  
Xila Yaoaoer (西喇尧熬尔)<sup>41</sup>.

<sup>28</sup> 28 Ağustos 1953’te Halk Hükümeti, “Gansu Eyaleti Halk Hükümeti'nin Sunan ve Aksay Hazırlık Komitelerinin Kurulması ve Özerk Bölgelerin ve Etnik İsimlerin Yeniden Adlandırılmasına İlişkin Raporu” adlı özel bir rapor yazıldı.

<sup>29</sup> Kaynak kitap, Etnik Bilgi Derleme Grubu tarafından derlenen ve Ma Huiqin (马慧勤) dahil 7 kişi tarafından yazılan bir kaynak kitaptır. Milliyetler Yayınevi tarafından Mart 1988’de Pekin’de yayımlandı.

<sup>30</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>31</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>32</sup> Kaynak kitap, “Etnik Sözlük” modern Chen Yongling (陈永龄), Song Shuhua (宋蜀华), Liu Rongnuan (刘荣暖), vb. ve Gao Yuande (高元德) dahil 62 kişi tarafından düzenlenen bir kaynak kitabıdır. Şanghay Sözlük Yayınevi (《上海辞书出版社》 Shànghǎi císhū chūbǎn shè), Şanghay 1987.

<sup>33</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>34</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>35</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>36</sup> Ci Hai (《辞海》), 1915 yılında Zhonghua Kitap Şirketi Lu Feikui (陆费逵)'nin himayesinde derlenen bir Çin kaynak kitabıdır.

<sup>37</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>38</sup> (yukarıdaki bilgi)

<sup>39</sup> An Jianjun (安建均) ve diğerleri, "Sarı Uygur Halk Edebiyatından Seçilmiş Eserleri"ni Minzu Yayınevinde, Mayıs 1984’te yayımladı. Sarı Uygurların Türküleri kitabı, Sarı Uygurların Türkülerini ve Şiirlerini konu edinir. 1984 yılında, Gansu Vilayeti'ndeki Sunan Sarı Uygur Özerk İlçesi'nin kuruluşunun 30. yıldönümünü kutlamak için özel olarak altın baskılı anma kitabı "Sarı Uygurların Şarkısı" sütununda ilk şarkı yayını olarak yayımlandı. Oldukça kapsamlı bu kitabın önceki bölümünde yer alan türkülerin yalnızca sözler; son bölümde ise basit notalar bulunmaktadır.

<sup>40</sup> Édouard Chavannes ve Paul Eugène Pelliot, “Un traité manichéen retrouvé en Chine” “Çin’de Manihaizmin Etkinliği incelemesi” (《摩尼教流行中国考》 Mó ní jiào liúxíng zhōngguó kǎo), 1931. Çinceye çev: Feng Chengjun (冯承钧). Şanghay Antik Kitaplar Yayınevi (《上海古籍出版社》 Shànghǎi gǔjí chūbǎn shè), Şanghay 2014.

<sup>41</sup> C. G. E. Mannerheim, “A visit to the sarö and shera Yögurs”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXVII, 1911. Makale “Sarı Uygur Halkı Arasında” (《在西喇尧熬尔人中间》 Zài xī lǎ yáo áo ěr rén zhōngjiān) Çinceye çev: An Huijuan (安惠娟), *Yurtdışı Sarı Uygur Araştırma Koleksiyonu* (《国外裕固族研究文集》), Minzu University of China Yayınevi (《中央民族大学出版社》 zhōngyāng mínzú dàxué chūbǎn shè), Beijing 2008, s.73.

“Sarı ve Şıra Yugurları Ziyaret Etmek” (《访撒里与西拉尧乎尔》 Fǎng sā li yǔ xī lā yáo hū ěr) da Xila Yaohuer(西拉尧乎尔)<sup>42</sup>.

## 2. Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıdaki türlü yazılışlardan elde edilen sonuca göre; Sarı Uygurların elliye yakın farklı adı tespit edilmiş olmaktadır. Bu yazılışların, dolayısıyla adların da farklı anlam çerçevesinde yazıldığını düşünmek gerekir.

Sarı Uygurların kendi adının Çinli veya herhangi başka bir milletin verdiği ad ile ne kastettiğini ayırt etmek gerekir. Örneğin, Sali Weiwu (撒里畏兀) ve Xila Weiguer (锡喇伟古儿) telaffuz temelli adlar iken Huang fan (黄番), Huang Huangfan (黄黄番), Hei Huangfan (黑黄番) gibi adlar tercüme yoluyla elde edilmiş adlar olmaktadır. Bunun yanında, Ganzhou Huihu (甘州回鹘), Shazhou Huihu (沙洲回鹘), Hexi Huihu (河西回鹘) bugünkü Gansu eyaletindeki coğrafi yer adları olup Hexi Koridoru ve Dunhuang bölgesinin Uygurları gibi bir anlamla verilmiş olduğu açıktır.

Çin kaynaklarında Sarı Uygurlara verilen adların bir bölümü ise yanlıştır ve kesinlikle Sarı Uygurları ifade etmemektedir. Menggu (蒙古) adı zaten Moğolları ifade etmekte kullanıldığı için Sarı Uygurlarla ilgisi bulunmamaktadır. Zangzu (藏族) adı ise bugün Tibet halkını ifade etmede kullanılan ve esasen bozkırda yaşayan, yerleşik hayattan uzak halkları ifade etmede kullanılmaktadır. Sali (撒里) ve Xila (锡喇) sözcükleri ise Türkçe ‘sarı’ (Eski Türkçe *sarig*) sözcüğünün Çince telaffuzundan başka bir şey değildir. Ayrıca Huihe (回纥), Huihu (回鹘), Weiwu (畏吾), Weiwuer (畏兀儿), Weiwuer (维吾尔) ve Waiwuzi (外吾子) gibi etnik adların tümü Çin’in farklı tarihî dönemlerinde Sarı Uygurların asıl temeli olan Uygur adının Çince yazımlarıdır. Feng Jiasheng (冯家昇) Eski zamanlarda Uygurlara Yuan He (袁纥), Wei He (韦纥), Wuhu (乌护), Wuhe (乌纥), Huihe (回纥), Huihu (回鹘) ve Weiwuer (畏兀儿) adlarının verildiğini ve bunların tümünün Uygur sözcüğünden gelişmiş olduğundan söz eder.<sup>43</sup> Bunun yanında bir başka husus da Sarı Uygurlara türlü adların hangi dönemlerde verildiğinin iyi analiz edilmesinin gerekliliğidir. Buna göre; Çince eserlerdeki doğrudan tercüme edilmiş isimler mi yoksa aynı zamanda öteki dillerdeki eserlerden Çinceye çevrilmiş bir Çince tercüme isimleri mi olduğunu ayırt etmek gerekir. Örneğin, Sali Weiwu (萨里畏吾) ve Sala Weiwuer (撒拉畏兀儿) Çin tarihi kitaplarında tercüme edilen isimlerdir. Shala Weiguoer (沙拉卫郭尔), Sali Huihu (萨利回鹘), Yaohuer (尧呼尔), Huang Yaohuer (黄尧呼尔), Hei Yaohuer (黑尧呼尔) vb. öteki dillerdeki eserlerden çevrilen Çince adlardır. Başka dillerden Çinceye çevrilen eserlerde, önceki Çin tarih kitaplarında kullanılan doğrudan çeviriler yerine farklı adlandırmalarla verilmiştir ve bunların toplum üzerindeki etkisi çok büyük değildir. Örneğin, S. Ye. Malov’un *Язык желтых уйгуров: Словарь и грамматика (Yazık Jeltih Uygurov: Slovar i Grammatika)* adlı çalışması (裕固语(长篇材料记录和俄译文) Sarı Uygur dili olarak Çinceye çevrilmiştir. Kitaptaki *yūzyp* adı Yuguer (玉固尔) olarak çevrilmiş; Сарыг уйгур adı ise Xila Yuguer (西拉玉固尔) veya doğrudan *sarı* sözcüğünün çevirisiyle Huang Weiwuer (黄维吾尔) olarak da verilmiştir.

Feng Jiayi (冯家昇) ve diğerleri tarafından hazırlanan *Uygur Tarihi Materyalleri Özeti* (维吾尔族史料简编) adlı eser, ancak Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra yayımlandı. Eserde adı geçen Hexi Huihu (河西回鹘) ifadesi, yukarıda sözü edilen kaynaklarda yer almamaktadır. Yalnızca Ganzhou

<sup>42</sup> C. G. E. Mannerheim, “A visit to the sarö and shera Yögurs”, *Journal de la Société de Finno-Ougrienne* XXVII, 1911. Koleksiyon “Mannerheim’in Batı Çin’deki Araştırmalarına İlişkin Araştırma Raporları Koleksiyonu” (《马达汉中国西部考察调研报告合集》 Mǎdá hàn zhōngguó xībù kǎochá diàoyán bàogào héjí) Çinceye çev: Wang Jiaji (王家骥), Xinjiang Halk Yayınevi(《新疆人民出版社》 Xīnjiāng rénmin chūbǎn shè), Ürümqi, 2009, s.196.

<sup>43</sup> Feng Jiayi (冯家昇), “*Uygur Tarihi Materyallerinin Özeti*” (《维吾尔族史料简编》 wéiwú’ěr zú shǐliào jiǎnbiān), Milletler Yayınevi (《民族出版社》 Mínzú chūbǎn shè), Beijing 1981.

(甘州), Shazhou (沙洲) ve Song Hanedanlığı (宋代) dönemindeki öteki Hexi Koridoru bölgelerindeki Uygurlar için genel bir terim olmalıdır.

Malov'un, 1909-1911 ve 1913-1915 yıllarında Sarı Uygurca hakkında yaptığı önemli araştırmaları bulunmaktadır. Malov'un bu araştırma verilerini yayımladığı *Язык желтых уйгуров* adlı çalışması bu alandaki ilk ve öncü eserlerden biri sayılmaktadır. Ancak eserin kapsamı, Qing Hanedanlığı ve Çin Cumhuriyeti ile sınırlandırılmış ise de kitap Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra yayımlanmıştır. Bu kitap 1981'de Çinceye çevrilmiş ve kitapta bu halkın dili Sarı Uygur Dili (裕固语) olarak verilmiştir. Kitabın çevirisinde Yuguer (玉固尔) olarak verilmesine karşın, birçok yerde bu ad, yanlışlıkla Yuguor (玉国尔) olarak yazılmıştır. Ayrıca Huangfan (黄番) terimi, Qing Hanedanlığı döneminde Qinbian Jilue (秦边纪略) gibi kitaplarda yer almış; ancak Çin Cumhuriyeti'ne kadar kullanılmıştır.<sup>44</sup> Bundan başka, Çince karakterlerden hangi grup Sarı Uygurlardan bahsettiğini anlamak mümkündür. Çince Xila (锡喇) ve Xila (西喇), Doğu Sarı Uygurların kendini ifade etmek üzere Doğu Sarı Uygurcada [Şıra]'nın Çince yazımı; Sali (撒里) ve Sali (萨里) olarak yazılanlar ise Batı Sarı Uygurcada [Sarığ]'nin Çinceye dönüştürülmüş biçimi olmaktadır. Bu nedenle, çevrilen adın kullanımı, Sarı Uygur dili uzmanlarının çalışmalarında listelenen isim tablosundan daha karmaşıktır. Kısacası onlarca isim arasından "tarihî adlar" ve "eski adlar" sayılabilecekler, Çince materyallerin doğrudan çevirisi sayılabilecek isimler aslında türlü dönemlerde kullanılmaktadır.

### Kaynakça

- An Huijuan (安惠娟) (2008), *Sarı Uygur Halkı Arasında* (《在西喇尧熬尔人中间》 Zài xī lǎ yáo áo ěr rén zhōngjiān), *Yurtdışı Sarı Uygur Araştırma Koleksiyonu* (《国外裕固族研究文集》). Beijing: Minzu University of China Yayınevi (《中央民族大学出版社》 zhōngyāng mínzú dàxué chūbǎn shè).
- An Jianjun (安建均) (1984), *Sarı Uygur Halk Edebiyatından Seçilmiş Eserler* (《裕固民间文学作品选》 Yùgù mínjiān wénxué zuòpǐn xuǎn). Beijing: Milletler Yayınevi (《民族出版社》 Mínzú chūbǎn shè).
- Barthold, V. V. (1984), *12 Vorlesungen Über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin. Çincesi: (《中亚突厥十二讲》 Zhōng yà tūjué shí'èr jiǎng). Beijing: Çin Sosyal Bilimler Yayınevi (《中国社会科学出版社》 Zhōngguó shèhuì kēxué chūbǎn shè).
- Chavannes, É. - P. Pelliot (2014), *Un traité manichéen retrouvé en Chine*. Çinceye çev: Feng Chengjun (冯承钧). (《摩尼教流行中国考》 Mó ní jiào liúxíng zhōngguó kǎo). Şanghai: Şanghai Antik Kitaplar Yayınevi (《上海古籍出版社》 Shànghǎi gǔjí chūbǎn shè).
- Chen Yongling (陈永龄) - Song Shuhua (宋蜀华) - Liu Rongnuan (刘荣暖) - Gao Yuande (高元德) vd. (1987), *Ulusal Sözlük* (《民族词典》 Mínzú cídiǎn). Şanghai: Şanghai Sözlük Yayınevi (《上海辞书出版社》 Shànghǎi císhū chūbǎn shè).
- Chen Zongzhen (陈宗振) - Lei Xuanchun(雷选春) (1985), *Batı Sarı Uygur Dilinin Kısa Tarihi* (《西部裕固族简志》 Xībù yùgù yǔ jiǎn zhì ). Beijing: Milletler Yayınevi (《民族出版社》 Mínzú chūbǎn shè).
- Chen Zongzhen (陈宗振) (2004), *Batı Sarı Uygur Araştırmaları* (《西部裕固语研究》 Xībù yùgù yǔ yánjiū). Beijing: Milletler Yayınevi (《民族出版社》 Mínzú chūbǎn shè).

<sup>44</sup> "Sarı Uygurların Kısa Tarihi" (《裕固族简史》 yùgù zú jiǎn shǐ) kitabının fotoğraf bölümü, s. 9.



- Chen Zongzhen (陈宗振) (1990), *Sarı Uygur Etnik Grup İsimleri ve Dil İsimleri Hakkında* (《关于裕固族族称及语言名称》 Guānyú yùgù zú zú chēng jí yǔyán míngchēng), *Minzu Yanjiu* (《民族研究》 mínzú yánjiū) 1990/6.
- Feng Jiayi (冯家异) (1981), *Uygur Tarihi Materyallerinin Özeti* (《维吾尔族史料简编》 wéiwú'ěr zú shǐliào jiǎnbiān). Beijing: Milletler Yayınevi (《民族出版社》 Mínzú chūbǎn shè).
- Gansu Halk Hükümeti (甘肃省人民政府 Gānsù Shěng rénmin zhèngfǔ ) (1953), *Sunan Sarı Uygur Özerk Kasabası Adına İlişkin Açıklama* (《肃南裕固族自治县名称的说明》 Sùnán yùgù zú zìzhìxiàn míngchēng de shuōmíng), Lanzhou.
- Gansu İl Denetleme Ofisi (1921), *Linze İlçesini kuruluş tarihi* (《创修临泽县志》 Chuàng xiū lín zé xiànzhì), Lanzhou.
- Gao Linjun (高林俊) (2010), *Çin Sarı Uygur Geleneksel Kültürünün Resimli El Kitabı* (《中国裕固族传统文化图鉴》 Zhōngguó yùgù zú chuántǒng wénhuà tújiàn), Beijing: Milletler Yayınevi (《民族出版社》 Mínzú chūbǎn shè).
- Gao Zihou (高自厚) (1981), *Sarı Uygur Etnik Adları Üzerine Araştırmalar* (《裕固族族称研究》 Yùgù zú zú chēng yánjiū). *Gansu Minzu Yanjiu* (《甘肃民族研究》), 1981/6.
- Komisyon (1974), *Liao Tarihi* (《辽史》 Liáo shǐ). Beijing: Zhonghua Kitap Şirketi Yayınevi (《中华书局出版社》 Zhōnghuá shūjú chūbǎn shè).
- Komisyon (1977), “*Song Tarihi*” (《宋史》 Sòng shǐ). Beijing: Zhonghua Kitap Şirketi Yayınevi (《中华书局出版社》 Zhōnghuá shūjú chūbǎn shè).
- Komisyon (1983), *Moğol Altın Tarihi* (《黄金史》 Huángjīn shǐ). Hohhot: İç Moğolistan Halk Yayınevi (《内蒙古人民出版社》 Nèiménggǔ rénmin chūbǎn shè).
- Komisyon (1983), *Sarı Uygur Kısa Tarihi* (《裕固族简史》 yùgù zú jiǎn shǐ). Lanzhou: Gansu Halk Yayınevi (《甘肃人民出版社》 Gānsù rénmin chūbǎn shè).
- Komisyon (1989), *Subei Moğol Özerk İlçe Yıllıkları* (《肃北蒙古族自治县志》 Sù běi ménggǔ zú zìzhìxiàn zhì). Jiuquan: Subei Moğol Özerk İlçe Hükümeti(《肃北蒙古族自治县志》 Sù běi ménggǔ zú zìzhìxiàn zhèngfǔ).
- Komisyon (2021), *Çin İstatistik Yıllığı-2021* (《中国统计年鉴-2021》 Zhōngguó tǒngjì niánjiàn-2021). Beijing: Çin İstatistik Yayınevi (《中国统计出版社》 Zhōngguó tǒngjì chūbǎn shè).
- Kuwata Rokurō (1960), *Tang ve Song Hanedanlıklarında Eski Uygurların Gerileyiş ve Çöküşü Üzerine Araştırma* (《唐宋诸代回纥衰亡考》 Táng sòng zhū dài huígē shuāiwáng kǎo). Çinceye çev: Zhong Daoming (钟道铭): *Ulusal Haftalık Haber* (《国闻周报》 Guó wén zhōubào), 01.1930, c. 7, Sayı 1.2.3.
- Li Tao (李焘) (2004), *Zi Zhi Tong Jian'in devamı* (《续资治通鉴长编》 Xù zī zhì tǒng jiàn cháng biān). Beijing: Zhonghua Kitap Şirketi Yayınevi(《中华书局出版社》 Zhōnghuá shūjú chūbǎn shè).
- Li Xian (李贤) - Peng Shi (彭时) (1461), *Büyük Ming Hanedanı* (《大明一统志》 Dà míng yītǒng zhì). Beijing: Ming Hanedanlığı İç Yayını.
- Liang Zhiren (梁质人) (2016), *Qin Sınırının Günlükleri* (《秦边纪略》 Qín biān jì lüè, Anhui vasaal daire Jingyizhai(《安徽藩署敬义斋》 Ānhuī fān shǔ jìng yì zhāi chūbǎn), 1872. Xining: Qinghai Halk Yayınevi (《青海人民出版社》 Qīnghǎi rénmin chūbǎn shè).

- Lu Feikui (陆费逵) (1915), *Sözlük Ansiklopedisi* (《辞海》Cíhǎi). Beijing: Zhonghua Kitap Şirketi Yayınevi (《中华书局出版社》Zhōnghuá shūjú chūbǎn shè).
- Mannerheim, C. G. E. (1911), *A visit to the sarö and shera Yögurs. Journal de la Société Finno-Ougrienne XXVII*.
- Ma Huiqin (马慧勤) (1988), *Etnik Bilgi El Kitabı* (《民族知识手册》Mínzú zhī shí shǒucè). Beijing: Milletler Yayınevi (《民族出版社》Mínzú chūbǎn shè).
- Ma Lingbang (马铃梆) (1944), *Gu Jia Kan Bu Biyografisi* (《顾嘉堪布传》Gù jiā kānbù zhuàn), *Xin Xibei Yuekan* (《新西北月刊》Xīn xīběi yuèkān) 7/7-8.
- Ma Lingbang (马铃梆) (1944), *Kazakların Gansu'ya Giriş Kaydı* (《哈萨克入甘记》Hāsàkè rù gān xù jì), *Xin Xibei Yuekan* (《新西北月刊》Xīn xīběi yuèkān) 7/2-5.
- Malov, S. Ye. (1967), *Sarı Uygur Dili* (Язык желтых уйгуров). Moskova: Nauka.
- Moğol ve Tibet Komitesi Soruşturma Bürosu (《蒙藏委员会调查室》Méng cáng wěiyuánhui diàochá shì) (1942), *Qilian Dağları'nın Kuzey Eteğine İlişkin Araştırma Raporu* (《祁连山北麓调查报》Qíliánshān běi lù diàochá bào), Chongqing.
- Potanin, G. N. (1886), *Sibirya. Moğolistan. Çin. Tibet. Ömür boyu seyahatler* (Сибирь. Монголия. Китай. Тибет. Путешествия длиною в жизнь), Moskva.
- Sagan Setsen (Khungtaij) (2018), Moğolların Kökeni (《蒙古源流》Ménggǔ yuánliú). Beijing: Çin Halk Cumhuriyeti Yayınevi (《中国书店》Zhōngguó shūdiàn).
- Song Lian (宋濂) - Wang Yi (王祎) (1369), *Yuan Hanedanlığı Tarihi* (《元史》Yuánshǐ). Beijing: Zhonghua Kitap Şirketi Yayınevi (《中华书局出版社》Zhōnghuá shūjú chūbǎn shè).
- Tao Baolian (陶保廉) (2002), *Xinmao Görevlisinin Yolculuğu* (《辛卯侍行记》Xīn mǎo shì xíng jì, 1896. Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi (《甘肃文化出版社》Gānsù wénhuà chūbǎn shè).
- Tenişev, E. R. (1966), *Sarı Uygur Dili* (Язык желтых уйгуров), Moskva: Nauka.
- Törü Haneda (2005), Batı Bölgelerinde Uygurluk Tarihinin Giriş (《西域文明史概论》Xīyù wénmíng shǐ gàilùn), 1934. Çinceye çev: Geng Shimin (耿世民), Beijing: Zhonghua Kitap Şirketi Yayınevi (《中华书局出版社》Zhōnghuá shūjú chūbǎn shè).
- Törü Sakuchi (1979), *Sarı Uygurlarının Kökeni Üzerine Bir Araştırma* (《撒里畏吾尔族源考》Sǎlǐ wèi wú ěr zú yuán kǎo), “Dr. Yamamoto'nun Doğu Tarihi Koleksiyonunu Anma Eseri”, Tokyo, 1972. Çinceye çev: Wu Yongming (吴永明), *Minzu Yi Cong* (《民族译丛》1979/4.
- Xu Rong (许容) (1987), *Gansu Genel Yıllıkları* (《甘肃通志》Gānsù xīn tōng zhì), 1736. Şanghai: Şanghai Antik Kitaplar Yayınevi (《上海古籍出版社》Shànghǎi gǔjí chūbǎn shè).
- Xu Song (徐松) (2005), *Batı Bölgelerindeki Su Yollarının Kayıtları* (《西域水道记》Xīyù shuǐdào jì), 1819. Beijing: Zhonghua Kitap Şirketi Yayınevi (《中华书局出版社》Zhōnghuá shūjú chūbǎn shè).
- Wang Jiaji (王家骥) (2009), C. E. Mannerheim'in Batı Çin'deki Soruşturması ve Araştırmasına İlişkin Araştırma Raporları Koleksiyonu (《马达汉中国西部考察调研报告合集》Mǎdá hàn zhōngguó xībù kǎochá diàoyán bàogào héjí). Ürümqi: Xinjiang Halk Yayınevi (《新疆人民出版社》Xīnjiāng rénmin chūbǎn shè).
- Wu Yongming (吴永明) (1984), *Sarı Uygurlarının Kökeni Üzerine Ön Çalışma* (《裕固族族源初探》Yùgù zú zú yuán chūtàn), *Zhongnan minzu daxue xuebao* (《中南民族学院学报》) 1984/1.

- Zhang Tingyu (张廷玉) (1645), *Ming Hanedanlığı Tarihi* (《明史》 Míngshǐ). Beijing: Qing Hanedanı Ming Tarih köşkü (《清朝明史馆》 Qīngcháo míng shǐguǎn).
- Zhong Gengqi (钟赓起) (1995), *Ganzhou Eyalet Tarihi* (《甘州府志》 Gān zhōu fǔ zhì), 1779. Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi (《甘肃文化出版社》 Gānsù wénhuà chūbǎn shè).
- Zhong Jinwen (钟进文) (2008), *Yurt Dışında Sarı Uygur Araştırmaları Antolojisi* (《外国裕固族研究文集》 Wàiguó yùgù zú yánjiū wénjí). Beijing: Minzu University of China Yayınevi (《中央民族大学出版社》 zhōngyāng mínzú dàxué chūbǎn shè).
- Zhong Jinwen (钟进文) (2009), *Batı Sarı Uygur Dili Tanımlayıcı Çalışma* (《西部裕固语描写研究》 Xībù yùgù yǔ miáoxiě yánjiū). Beijing: Milletler Yayınevi (《民族出版社》 Mínzú chūbǎn shè).
- Zhong Jinwen (钟进文) - Ba Zhanlong (巴战龙) (2011), *Çin Sarı Uygur Araştırmaları* (《中国裕固族研究》 Zhōngguó yùgù zú yánjiū), c. I. Beijing: Minzu University of China Yayınevi (《中央民族大学出版社》 zhōngyāng mínzú dàxué chūbǎn shè).

## SUN'IY INTELLEKT TİZİMİDA OMONIMLAR MUAMMOSI

### PROBLEM OF HOMONYMY IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEM

Muqaddas ABDURAHMANOVA

*Filologiya fanlari nomzodi.*

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti.*

*Özbekistan*

*MParfi2005@yandex.ru*

#### **Annotatsiya**

Texnika, informatika inson tomonidan berilgan buyruqlarni bajarishdan ongli ravishdagi boshqaruvga o'tmoqda. Kompyuterda sun'iy intellekt, sun'iy ong shakllandi. Endi ekspert tizimlari faqat buyruqlarnigina bajarmaydi, balki ongli ravishda faoliyat olib bormoqda. Keyingi yillarda sun'iy til, sun'iy intellekt tushunchalari faol qo'llanmoqda. Bir qator sun'iy intellektlardan foydalanilmoqda. Internet tizimida keng qo'llanayotgan sun'iy intellektlardan biri ChatGPT nomli sun'iy intellekt bo'lib, GPT (Generative Pre-trained Transformer) arxitekturasiga asoslangan OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan katta til modelidir. Bu sun'iy intellekt tabiiy til modellari asosida insonning fikrlash tarziga muvofiq javoblar tizimini yaratish uchun mo'ljallangan. Bu sun'iy til insonlar bilan muloqot qilish, suhbatlashish imkonini beradi. ChatGPT internetdagi ingliz tilidagi matnlarning katta hajmdagi ma'lumotlar bazasiga asoslanadi, jarayonning bir necha bor takrorlanishi natijasida tilning xususiyatlari va tuzilmalarini o'rganish, til xususiyatlarini o'zlashtirish va inson bilimi, madaniyatini chuqur tushunish imkonini beradi. Avtomatik tarjimada samaradorlikning yuqori bo'lishiga tabiiy tillarning ayrim jihatlari – polisemiya (ko'pma'nolilik), omonimlik, frazeologizmlar, idiomalar, paremiyalar, troplar to'sqinlik qiladi. Shularni istisno qilganda, hozirda avtomatik tarjima yo'nalishida yuqori samaradorlikka erishilgan. Hatto hozirda faqat avtomatik tarjima yo'nalishiga bag'ishlangan saytlar ham yaratilgan. Bu avtomatik tarjimaning keng qamrovda taraqqiy etayotgan yo'nalishlardan ekanligini ko'rsatib turibdi. Polisemiya va omonimiya o'zbek tilining tabiatiga xos hodisalardan bo'lib, axborot uzatishdan tashqari tilning emotsional-ekspressiv funksiyasini namoyon etishda ahamiyatlidir. Maqolada omonimlar, ularning tildagi o'rni va kompyuter amallarini bajarishda omonimlar bilan bog'liq muammolar tilga olingan. Sun'iy intellekt tizimi, ChatGPT sun'iy intellektining ingliz, turk, rus tillaridagi omonimlarni turli darajada farqlashi ko'rsatilgan va buning sabablari izohlangan.

**Kalit so'zlar:** *sun'iy intellekt, ChatGPT, omonimiya, omonimlar, polisemiya, tuyuq, askiya, iyhom, tajnis, kollokatsiy, razmetka, teglash tizimi, kompyuter o'yinlari, tafakkur, idrok, fikrlash qobiliyati.*

#### **Abstract**

Technology and informatics are transitioning from mere execution of commands given by humans to conscious management. Artificial intelligence (AI) and artificial consciousness have emerged in the realm of computers, enabling expert systems to not only follow commands but also act consciously. In recent years, the concepts of artificial language and AI have gained significant prominence. Numerous artificial intelligences are being utilized, and one such widely used AI on the Internet is ChatGPT. Developed by OpenAI, ChatGPT is a large language model based on the Generative Pre-trained Transformer (GPT) architecture. This AI is designed to generate responses using natural language models that align with human thinking patterns. ChatGPT facilitates communication and conversation

with individuals. It leverages a vast database of English texts available on the Internet and, through multiple iterations, learns the intricacies and structures of language, thereby achieving a profound understanding of human knowledge and culture. While automatic translation has made significant strides in achieving high efficiency, certain aspects of natural languages, such as polysemy, homonymy, phraseology, idioms, and tropes, hinder optimal performance. Nonetheless, there are dedicated websites specifically focused on automatic translation, this is illustrating its widespread development. In the Uzbek language, polysemy and homonymy are phenomena that reflect the expressive function of language in addition to information transmission.

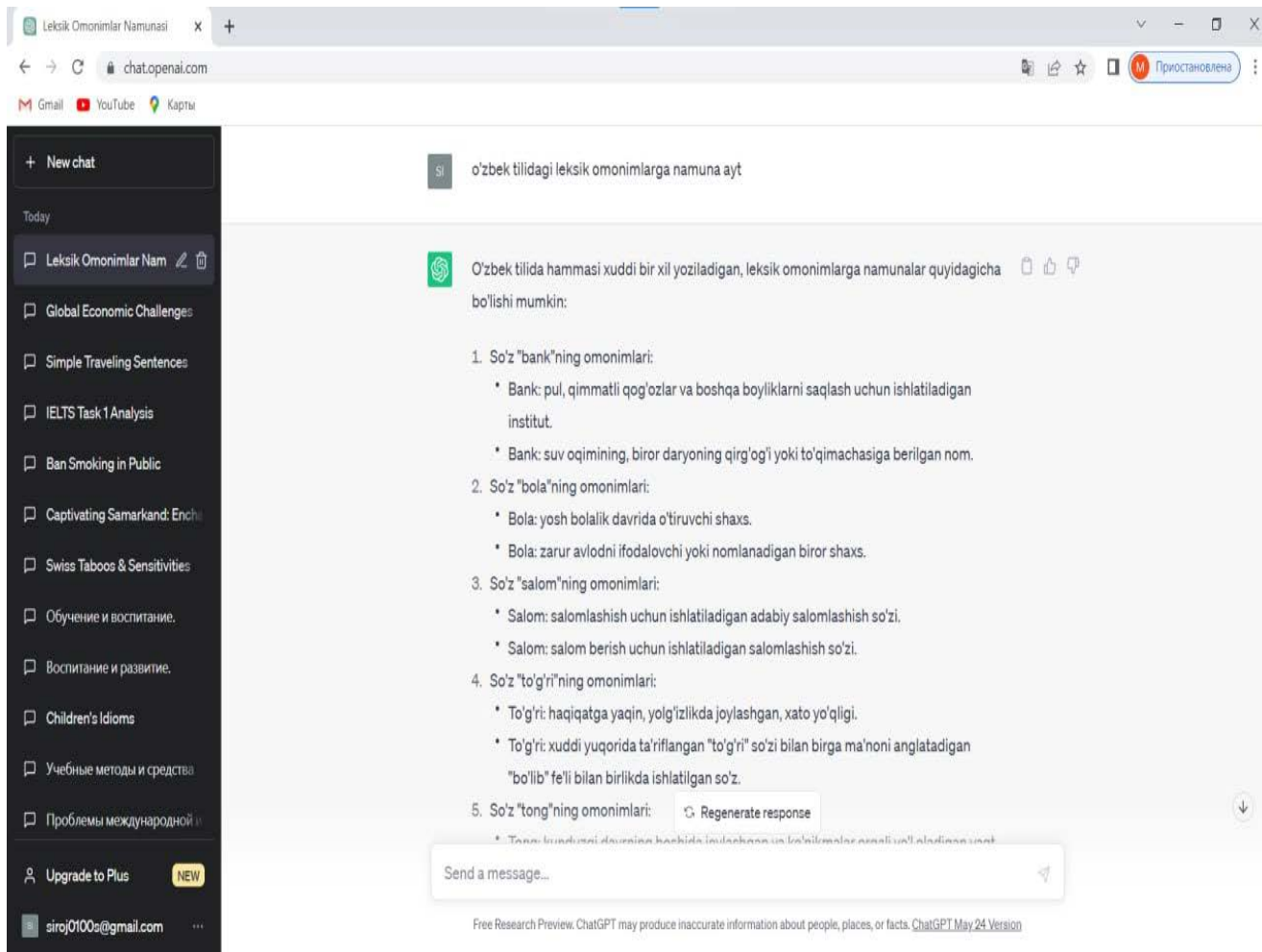
This article explores homonyms, their role in language, and the challenges associated with homonyms in computer operations. It demonstrates how ChatGPT, the AI system, exhibits varying degrees of proficiency in differentiating English, Turkish, and Russian homonyms, while offering explanations for these discrepancies.

**Keywords:** artificial intelligence, ChatGPT, homonymy, homonyms, polysemy, tuyuq, askiya, ihyom, tajnis, collocation, razmetka, tagging system, computer games, thinking, perception, thinking ability.

### **Kirish**

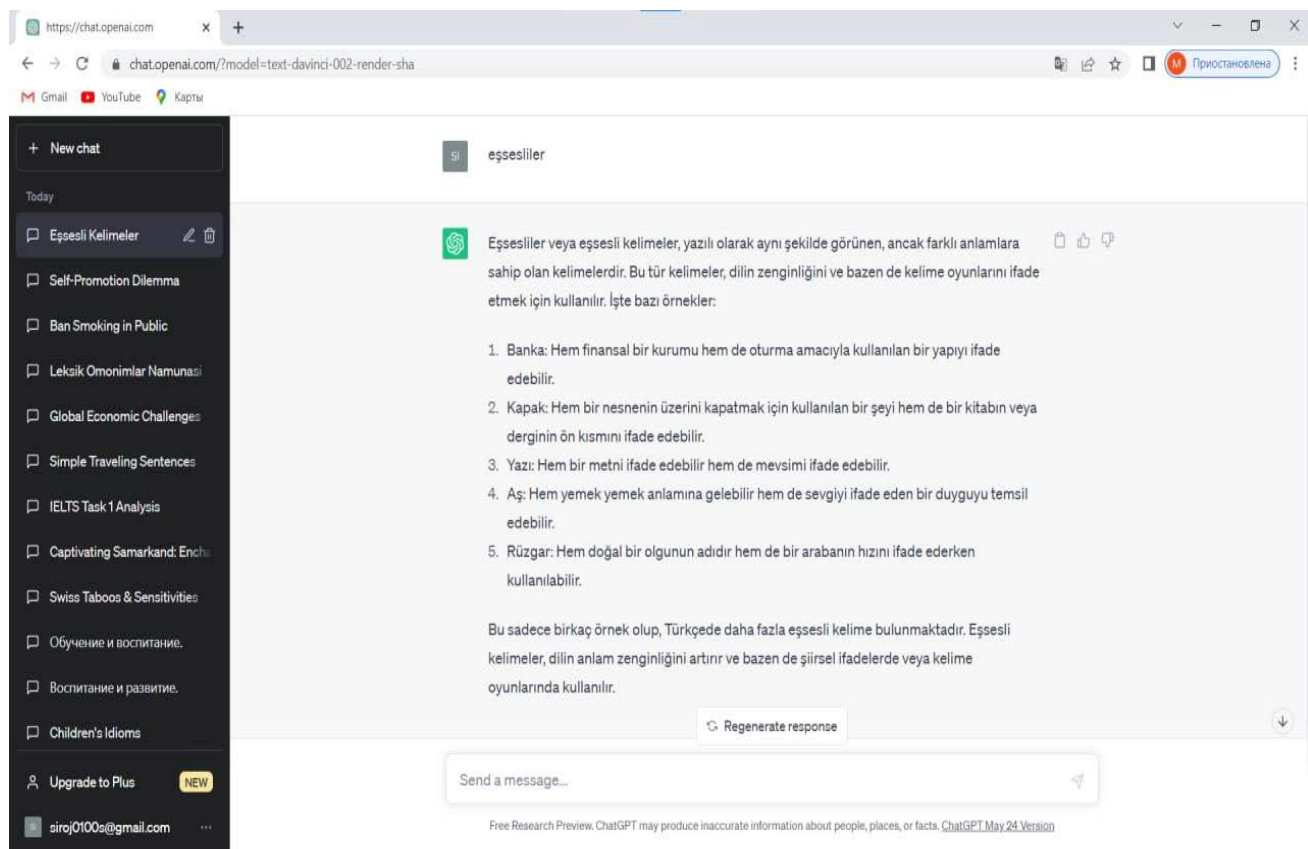
So'nggi yillarda sun'iy til, sun'iy intellekt tushunchalari faol qo'llanmoqda. Bir qator sun'iy intellektlardan foydalanilmoqda. Internet tizimida keng qo'llanayotgan sun'iy intellektlardan biri ChatGPT nomli sun'iy intellekt bo'lib, GPT (Generative Pre-trained Transformer) arxitekturasiga asoslangan OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan katta til modelidir. ChatGPT 2022-yil noyabr oyida ishga tushirilgan chatbot. U OpenAI ning GPT-3 katta til modellari oilasi ustiga qurilgan. ChatGPT bir milliondan ortiq foydalanuvchisiga ega bo'ldi. Qiyos, Netflix shuncha foydalanuvchisini 3,5 yilda, Facebook 10 oyda, Spotify 5 oyda, Instagram 2,5 oyda to'play olgan. 2023-yil boshlariga kelib, ChatGPT foydalanuvchilar soni 100 milliondan oshdi. ChatGPT afzalliklari: bepul, foydalanish oson, ma'lumotni zudlikda sintezlaydi, ko'p manbalardan olingan natijalarni umumlashtiradi, javoblar yoziladi va o'qish qulay, doimiy takomillashadi, yangilanib turadi, vaqt o'tishi bilan kuchliroq va samaraliroq bo'lishi mumkin. Nuqsonlari: javoblar jonli emas, balki statik ma'lumotlarga asoslanadi, miyasi (idroki) 2021-yilgacha kiritilgan ma'lumotlar bilan cheklangan, kelajakni prognoz qilmaydi, taqdim etilgan kontent manbasi ko'rsatilmaydi, noto'g'ri javoblar ham berishi mumkin. Imkoniyatlari: g'oyalar yaratish va ma'lumotlar to'plashda vaqtni tejaydi, yangi ish o'rinlari yaratadi, suhbat tafsilotlarini eslab qoladi, o'rganadi va avvalgi ma'lumotlarga tayanib muloqotni davom ettiradi, korxonada va tashkilotlarda samaradorlikni oshirish ushuni ishlatilishi mumkin, tarjima yoki til o'rganish bilan bog'liq ishlarni osonlashtiradi, tadqiqotchi uchun foydali. ChatGPTdan quyidagi sohalarida faol foydalanish mumkin. Mijozlarni qo'llab-quvvatlash – sun'iy intellektga asoslangan chat botlar kechayu kunduz mijozlarning so'rovlariga tez va aniq javob berish imkoniyatiga ega. Tizim mijozlarni qo'llab-quvvatlashni sezilarli darajada yaxshilaydi. Marketing – potensial mijozlar haqida qimmatli ma'lumotlarni to'plash va ishlab chiqarish istiqbollarini baholash, shuningdek, prognozlashtirishda ishlatilishi mumkin. Bu savdo va marketing guruhlariga o'z yondashuvlarini ishlab chiqishda muhim ta'sir vositasi hisoblanadi. Ta'lim – ChatGPT deyarli har qanday asarni qisqacha va ixcham qayta hikoya qilishi mumkin, katta hajmdagi ma'lumotlarni o'zlashtirishga ulgurmaganda o'quvchilar tomonidan qadrlanadi. Shuningdek, u kichkina inshodan tortib katta hajmdagi referatlarni ham yoza oladi. Botning takomillashib borishi o'qitishning yangi usullari paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Sog'liqni saqlash – tibbiy savollarga javob beradi, aniq tashxis va davolash rejasi uchun shifokorga tashrif buyurish kerakligini eslatgan holda, ma'lum bir kasallikni qanday davolash mumkinligi bo'yicha maslahat va tavsiyalar beradi, hatto, vazn yo'qotishning individual rejasini ishlab chiqadi. Turizm – sun'iy intellektga asoslangan chat botlar parvoz holati, ob-havo sharoiti va mahalliy voqealar haqida real vaqt rejimida yangilanishlarni taqdim etadi. Bu esa sayohatlarni rejalashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. IT– ChatGPT kod yozish, dasturchilarga maslahatlar berish va xatolarni topish

qobiliyatiga ega. ChatGPT sun'iy intellekt tabiiy til modellari asosida insonning fikrlash tarziga muvofiq javoblar tizimini yaratish uchun mo'ljallangan. Bu sun'iy til insonlar bilan muloqot qilish, suhbatlashish imkonini beradi (1-rasmga qarang)



“O‘zbek tilidagi leksik omonimlarga namuna ayt” buyrug‘iga javob aytilgan, e‘tibor bering.

Turkcha “Eşşesliler” (Omonimlar) buyrug‘iga javob berilgan (2- rasm)



ChatGPT internetdagi ingliz tilidagi matnlarning katta hajmdagi ma'lumotlar bazasiga asoslanadi, jarayonning bir necha bor takrorlanishi natijasida tilning xususiyatlari va tuzilmalarini o'rganish, til xususiyatlarini o'zlashtirish va inson bilimi, madaniyatini chuqur tushunish imkonini beradi. Avtomatik tarjimada samaradorlikning yuqori bo'lishiga tabiiy tillarning ayrim jihatlari – **polisemiya (ko'pma'nolilik), omonimlik, frazeologizmlar, idiomalar, paremiyalar, troplar** to'sqinlik qiladi. Shularni istisno qilganda, hozirda avtomatik tarjima yo'nalishida yuqori natijalarga erishilgan. Hatto hozirda faqat avtomatik tarjima yo'nalishiga bag'ishlangan saytlar ham yaratilgan. Bu avtomatik tarjimaning keng qamrovda taraqqiy etayotgan yo'nalishlardan ekanligini ko'rsatib turibdi. Ma'lumki, polisemiya va omonimiya o'zbek tilining tabiatiga xos hodisalardan bo'lib, axborot uzatishdan tashqari tilning emotsional-ekspressiv funksiyasini namoyon etishda ahamiyatlidir. **ChatGPT:** 1) AI (sun'iy intellekt) modeli hisoblanadi; 2) keng ko'lamlı savollarga javob beradi; 3) turli mavzularga oid ma'lumot bera oladi; 4) inson bilan muloqot qila oladi; 5) doimiy ravishda rivojlanib boradi.

Insonga ma'lumot olishda yordam beradigan, muammolarni hal qilish va o'zaro yanada samarali muloqot qilishda yordam beradigan kuchli vositadir. Amalda qo'llanish jarayonida ChatGPT foydalanuvchilardan ko'proq ma'lumot va fikr-mulohaza oladi. ChatGPTga ingliz tilidagi 100ta omonimni topish vazifasi yuklanganda, topshiriq deyarli xatosiz bajariladi. Sun'iy intellekt ingliz tilidagi omonimlarning ma'nosini farqlab, bir-biriga oppozitsiya holatida ajratib beradi. Turk tilidagi 100ta omonimni ajratish so'ralganda ayrim xatolarga yo'l qo'ygan holda ma'lumot beradi: 1) banka (finansal kurum) – banka (nehir kenari); 2) baş (vücut bölümü) – baş (başlamak); 3) bay (erkek) – bay (koy); 4) beyaz (renk) – beyaz (un); 5) can (yaşam) – can (kutu); 6) dava (mahkeme olayı) – dava (çanta); 7) değişim (farklılaşma) – değişim (para bozdurma); 8) düş (hayal) – düş (düşmek); 9) el (vücut bölümü) – el (ölçü birimi); 10) ev (konut) – ev (işareti)... O'zbek tilidagi 100ta omonimni ajratish so'ralganda **butunlay** xatoga yo'l qo'yadi: 1) qal'a – fortress (himoya qal'asi), qal'a – palace (qasr); 2) boshi – beginning (nimaningdir boshlanishi), boshi – head (tana a'zosi); 3) oq (rang) – white, oq – learn (o'qimoq); 4) qo'ziq – ear (quloq), qo'ziq – ankle (tovon); 5) ko'z-eye, ko'z – spring (bahor, sakrash); 6) to'q – round (aylana shaklidagi jarayon), to'q – straight (to'g'ri); 7) qulupnay – milkmaid (sutga bog'liq), qulupnay – type of shoe (oyoq kiyim turi); 8) tosh – stone, tosh – weight (og'irlik); ... .

ChatGPTning o‘zbek tilidagi omonimlarni ajratishda unilarni farqlamasligi kuzatiladi: *qo‘sh* so‘zini *qush* bilan almashtiradi: *qo‘shquloq – type of bird*. Ko‘p ma’noli so‘zlarni ham omonim sifatida ajratish hollari uchraydi: *boshi – beginning* (nimaningdir boshlanishi), *boshi – head* (tana a‘zosi). O‘zbek tilida omonim sifatida ajratilgan 100ta shakldosh juftlikdan bor-yo‘g‘i uchtagina ChatGPT tomonidan to‘g‘ri tanlangan: ko‘k – blue, ko‘k – sky (osmon); qo‘y – sheep (hayvon); qo‘y – put (qo‘ymoq); yoz – summer (fasl); yoz – to write (yozmoq). Sun‘iy intellektda o‘zbek tilidagi muloqot kam bo‘lgani uchun, o‘zbek tilidagi ma‘lumotlar bazasi kam o‘zlashtirilgani bois ChatGPT o‘zbek tilidagi omonimlarni farqlay olmaydi. Omonimlik o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlaridan bo‘lib, undan nafaqat tushunchalarni ifodalashda, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, tafakkurni o‘stirishda amalda foydalanib kelingan. Hozirgi o‘zbek tili ta‘limida omonimlarni o‘qitishning amaliy ahamiyati quyidagilarda ko‘rinadi: 1) omonimlarni o‘zlashtirish miya faoliyati, tafakkur qobiliyatining takomillashuvini ta‘minlaydi. Mumtoz ma‘naviy merosimizdagi omonimlar ishtirokidagi matnlar fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda o‘ziga xos o‘rin tutgan; 2) omonimlar matn badiyatini ta‘minlashda asosiy lingvistik tasvir vositalaridan hisoblanadi; 3) omonimlar fikrni yashirin ifoda etishda va ishora qilishda amaliy ahamiyatga ega. **Oshiq** omonimlari ishtirok etgan matnlarni kompyuter dasturi (Google translator)da tarjima qilib ko‘rilgan (Рахмонова А., 2021): *1.Oyqiz bu qizga uzoq tikilgach, uni ashula va dutor oshig‘i bo‘lsa kerak, deb o‘yladi. Долгое время уставившись на девушку, медвед подумал, что она влюблена в пену и думар.* Hozirgi ingliz tilida turkum omonimiyasini bartaraf etish uchun qurshovdan (oldin yoki keyin kelgan so‘zdan: *правые и левые коллокаты*) foydalaniladi. Birikma so‘zning qaysi turkumga mansubligini aniq ko‘rsatib turadi. Kollokatsiy (*правые и левые коллокаты – biz* bu usulni “semantik qurshov” deb nomladik. Chunki kollokatsiyalar, ya‘ni so‘z birikmalari ma‘no valentligiga asoslanib, omonimlarning ma‘nolari birikuvning har ikki a‘zosi semantik qurshovida reallashadi) usulidan o‘zbek tilidagi omonim so‘zlarni ajratishda foydalanish mumkin. Bu usul **oshiq** omonimi misolida tahlil qilingan.

№	<i>Oshiq</i> omonimi ishtirokidagi kontekst	<i>Oshiq</i> so‘zidan oldingi yoki keyingi qism	<i>Oshiq</i> leksemasi turkumi va ma‘nosi
1.	<i>Oyqiz bu qizga uzoq tikilgach, uni ashula va dutor oshig‘i bo‘lsa kerak, deb o‘yladi.</i>	<i>dutor</i> $\emptyset \rightarrow$ <i>oshiq‘i+bo‘lsa</i> ; <i>oshiq‘i+bo‘lsa+g.v.</i> $\rightarrow$ 0	shaxs oti (sh.o), “mehr sohibi”

Bu o‘rinda **0** – qismning mavjud emasligi,  $\emptyset$  – grammatik shaklning belgisiz ekanligini, **g.sh** – grammatik shaklni, **g.v.** – grammatik vositani bildiradi.

Hozirgi ingliz tilida turkum omonimiyasini bartaraf etish uchun qurshovdan (oldin yoki keyin kelgan so‘zdan: *правые и левые коллокаты*) foydalaniladi. Birikma so‘zning qaysi turkumga mansubligini aniq ko‘rsatib turadi. Kollokatsiy (*правые и левые коллокаты – biz* bu usulni “semantik qurshov” deb nomlaganmiz. Chunki kollokatsiyalar, ya‘ni so‘z birikmalari ma‘no valentligiga asoslanib, omonimlarning ma‘nolari birikuvning har ikki a‘zosi semantik qurshovida reallashadi) usulidan o‘zbek tilidagi omonim so‘zlarni ajratishda foydalanish mumkin. Omonimiya hodisasi turkiy tillarning o‘ziga xos xususiyatlaridan hisoblanib, badiiy san‘at darajasiga ko‘tarilgan. Tuyuq, askiya janri shakldoshlik hodisasiga asoslanadi. Tajnis, iyhom san‘atlari shakldoshlik asosida yuzaga chiqadi.

**G‘unchalar** pushtirang va za‘far

Zangori yaproqlar shahrida.

**G‘unchalar** orzumdek har safar,

**G‘unchalar** qalbimning bag‘rida. (R.P.)

Omonimlardagi bir xil shakl va har xil mazmun tabiiy tilni qayta ishlashda, o‘zbek kompyuter-axborot uslubini ishlab chiqishda muammolar tug‘diradi. Mazkur muammo kompyuter lingvistikasining tayanch



usullaridan biri hisoblangan teglash (razmetkalash) orqali bartaraf etiladi. Razmetkalarni ikkiga ajratish mumkin: 1. Xalqaro razmetkalar. 2. Milliy tilda qabul qilingan razmetkalar. Xalqaro miqyosda qabul qilingan maxsus belgilar tizimi tushunchalarni umumiy tarzda kodlashga xizmat qiladi. Milliy tilda yaratilgan korpuslar shu millat ijtimoiy doirasida foydalaniladi. Bunday korpuslarning maqsadi milliy til sohibiga shu tilga oid matn mazmunini, tushunchalar va terminlarni yetkazishni maqsad qiladi. Shu bois milliy korpuslarda milliy til asosidagi razmetkalarni qo'llash ijobiy natija beradi. Razmetkalar qo'yishda tilning o'ziga xos xususiyatlari ham e'tiborga olinadi. Masalan, o'zbek tilidagi omonimlarni farqlash uchun maxsus teglar talab qilinadi. O'zbek tilidagi matnlarda omonimlarni farqlashda kodlardan, simvollardan, turkumni bildiruvchi teglardan foydalanish talab etiladi. Buning uchun izohli lug'atlarda qo'llanadigan rim raqamlaridan teg sifatida foydalanish mumkin. Faqat Rim raqamlarini qat'iy tarzda belgilab olish kerak bo'ladi. **I–ot, II–fe'l, III–sifat, IV–ravish.** O'zbek tilida ot-fe'l omonimligi ko'pligi darajasiga ko'ra birinchi o'rinda turadi (tut I – daraxt, tut II –harakat). Ot-sifat omonimligi (chanqoq I “tashnalik” – chanqoq III “tashna”) yoki fe'l-sifat omonimligi (yot II – harakat, yot III – “begona”) keyingi o'rinda turadi. Ot-ravish omonimligi uchramaydi. Sifat-ravish-fe'l omonimligi kam uchraydi: tik II harakat, tik III “qiya”, tik IV “to'ppa-to'g'ri”. Oshiq omonimi quyidagicha teglangan: oshiq I –“ishq sohibi”; oshiq I – “tana qismi”, oshiq I – “o'yin nomi”; oshiq II – “shoshmoq”; oshiq III – “ortiq”. Bir turkumga oid so'zlarni farqlash zarurati omonimlar uchun tanlangan teglarning cheklangan tomonini ko'rsatadi. Omonimik qatori a'zolarini farqlash uchun yana maxsus belgi talab qilinadi: oshiq I –“ishq sohibi”; oshiq I – “tana qismi”, oshiq I – “o'yin nomi”. Bir xil teglangan omonimlarni tarjima dasturi yana farqlamaydi. Bu omonimik shakllarga qo'shimcha ravishda maxsus belgilar qo'yib chiqish kerak bo'ladi: oshiq **Ish**–“ishq sohibi”; oshiq **Iz** – “hayvon tanasi qismi” (tananing bu qismi umurtqali jonzotlarda, xususan, insonda ham bo'lishidan qat'iy nazar so'z anglatgan tushuncha faqat tuyoqlilarga nisbatan xoslanib qolgan. Shu bois hayvonlarga xoslanish belgisini ifodalashda z (zoonim) razmetkasidan foydalanilgan), oshiq **Ið\***– “o'yin nomi”.

Kompyuter dasturi omonimik shakllardan teg asosida belgilangan tegishli so'zni ajratgan holda tarjima qiladi. Omonimlar kompyuter-axborot uslubida muammolarni yuzaga keltirishi, ayrimlar taklif qilganidek, ulardan voz kechishni bildirmaydi. Omonimlik bilan bog'liq muammoni bartaraf etishning turli usullari mavjud. Dunyo xalqlari bu muammoni bartaraf etishning turli yo'llarini qidirib topmoqda. Jumladan, xitoy tiliga xos xususiyatlardan biri bo'lgan omonimiya uning butun tarixiy taraqqiyot bosqichida muhim o'rin tutadi. Hozirgi kunda xitoy iyerogliflarining keng imkoniyatlarini hisobga olib, omonimlar asosida kompyuter o'yinlari yaratilmoqda. O'zbek tilidagi omonimlik bilan bog'liq muammoni bartaraf etish maqsadida maxsus teglar tizimi ishlab chiqilgan. “O'zbek tili omonimlari uchun milliy teglar lug'ati” yaratilgan. Lug'atda bir turkumdagi va turli turkumdagi omonimlarning teglari keltirilgan, shakldosh so'zlar ma'nosini to'g'ri tushunish imkonini beradi. ChatGPT Sun'iy intellekt flektiv tillarga moslashgan bo'lib, agglyutinativ tillarga xos bo'lgan so'zlarni ham o'z xususiyatiga moslab o'qimoqda (rasm). Turkiy tillardagi omonimlar ma'nolarini kollokatsiy usulida hamda teglar asosida farqlash matnlar korpusini shakllantirishda, tarjima dasturlarining shakl va mazmun jihatidan sifatli bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. ChatGPTda tarjima yoki til o'rganish bilan bog'liq muammolar yechimi osonlashadi.

### Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmanova M., Raxmonova A.(2022). O'zbek tili omonimlari uchun milliy teglar lug'ati. – Toshkent.
2. Богданова С.Ю.(2010). Исследование слова и предложения компьютерными методами // Слово в предложении: кол. монография / Под ред. Л.М. Ковалевой (отв. ред), С.Ю. Богдановой, Т.И. Семеновой. – Иркутск: ИГЛУ.
3. Рахмонова А.(2021). Ўзбек тили миллий корпусини яратишда компьютер усуллари. – Филол. фан. фалс. док.-ри (PhD) автореф. –Т.

\* Xalqaro standartlarga muvofiq teglarni berishda lotin alifbosiga asoslanildi.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.(2008).–Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. Т.I-V.
5. <https://kun.uz/news/2023/02/22/google-qotili-chatgpt-nima-ozu> (15.05.2023)

## DEĞERLER EROZYONU VE TOPLUMSAL ÇÖZÜLME

Mustafa TALAS

*Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*

*Eğitim Fakültesi, Türkiye*

*mtalas44@gmail.com*

### Özet

Değerlerin kaynağı olan kültür, bir millet ya da toplumun yaşama biçimi olarak ifade edilen ve insanın insan tarafından tesis edilmiş olan sosyal çevresini ifade eden öğrenilmiş davranışlar bütünüdür. Kültür bu yönleriyle, bir millete ve topluma özgü olup, söz konusu millet ya da toplumu diğerlerinden esaslı bir biçimde ayıran yapıdadır. Toplumsal değerlerin çözülme ile karşı karşıya kalması, toplumsal bütünleşme ile ilgili kanallarda tıkanıklık olduğunu gösterir. Toplumun ortak değerleri toplumsal bütünleşmeyi ortaya koyan gerçeklikler olarak işlev görmektedir. Toplum içinde yaşayan insanların farklılıklarının önemini ortadan kaldıracak bu birleşme noktaları toplumlarda toplumsal denge kurulmasını sağlamaktadır. Toplum, bu özelliklerinden mahrum kalınca, ayakta durmasını sağlayan dengesini kaybedecektir. Bu denge sağlayıcı ve birleştirici unsurları şu şekilde örneklendirmek mümkündür: Din ve dince kutsal sayılan unsurlar, milliyet duygusu, vatan ve bayrak sevgisi, adab-ı muaşeret kuralları, komşuluk değerleri, akraba sevgisi, büyüklere saygı-küçükleri koruma duygusu, çevreye saygı, yaratılmışlara hoşgörü, konuşurken kötü sözler sarfetmekten imtina etme, emeğe saygı, güvenilir insan olma (özü-sözü bir olma), dakik olma, disiplinli çalışma, kendisi için istediğini başkaları için de isteme vs. gibi örnekler bu türdendir. İnsanlar, eğer, bu değerlere sahip olurlarsa hem bireysel hem de kolektif olarak kendilerini koruma altına almayı başarabileceklerdir. Kendileriyle beraber içinde yaşadıkları toplumsal yapının da yaşamsal olarak tehlikede olmasını engellemiş olacaklardır. Bu değerler ile ilgili sıkıntılar oluşur ve değerler toplumda yerini kaybederse, toplumsal çözülmenin kaçınılmaz bir şekilde yer edinmesinin önü açılmış olacaktır. Toplumlarda insanların varlıkları, kendileri ve geleceklerini güvence altına almaları toplumsal değerlerinin işlevsel olarak varlığını sürdürmesine bağlıdır. Değerlerin belirli ölçülerde değişimi normaldir. Olması gereken yapıdadır. Ancak yok olması tehlikeye işaret etmektedir. Toplumda yaşayan insanların öncelik sıralamasının değişimi olması gereken yapıdadır, ancak yok olması, ortadan kalkması tehlikeye işaret edecektir. Bu tehlike toplumsal çözülmedir. Toplumsal yaşamda yaşanan kültürel erozyonun sonuçta varacağı yola toplumsal çözülme diyoruz. Bu çalışmada toplumun değerlerinin çözülmeye uğraması demek olan toplumsal çözülme sosyolojik analize tabi tutulmuştur.

**Anahtar sözcükler:** Değer, değerler, toplumsal değerler, toplumsal çözülme

### Giriş:

Toplumsal yapının bir mekanizma olarak işleyişini temin eden unsurlardan biri toplumsal değerlerdir. Bu unsurlar, maddi değerler ve manevi değerler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İster maddi olsun ister manevi değerler olsun; bu unsurların toplumun ayakta kalmasına katkı sunan bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Toplumda bu kadar önemli olan değerlerin kaybedilmesine değerler erozyonu denmektedir. Bir bakıma değerlerin işlevlerinin eksilmesi veya fonksiyon kaybı da denilebilecek olan değerler erozyonu toplumdaki insanların normlarının da anlam kaybetmesi demek olacaktır. Bu değer kaybının yoğunluk arz etmesi ise toplumsal çözülme denilen olumsuz bir tabloyu ortaya çıkarmaktadır. Bu olumsuz tablonun meydana gelişinin engellenmesi toplumsal yapıların mevcudiyetini temin edecektir.

Bu çalışmada toplumsal değerlerin erozyonu ve toplumsal çözülme ilişkisini ele aldık. Yapmış olduğumuz analize göre toplumların ayakta kalmasını temin eden unsurların başında değerlerin geldiği görülmektedir.

Çalışma üç bölüm olarak hazırlanmıştır. Bu bölümlerden birinci bölüm olarak kültür, ikinci bölüm olarak toplumsal değerler, üçüncü bölüm olarak ise toplumsal çözülme ve değerler ele alınmıştır.

Çalışmada sosyolojik teori benimsenmiş olup materyal olarak web tabanlı veriler ve kütüphane verileri kullanılmıştır.

Bu noktada, çalışmanın birinci bölümü olan kültür bahsine geçilebilir.

### 1. Kültür

Etimolojik olarak kültür Latince’de tarım anlamına gelen “cultura” kelimesinden gelmiştir (Çeçen, 1996:11). Latince’de yerleşmiş olan toprağa bir şeyler ekip ürün almak, üretmek anlamındaki “cultura, (kültür)” sözcüğünün ancak 19.Yüzyılın üçüncü çeyreğinde bilimsel bir içerik kazanmış olduğu söylenebilir. Batı dillerinde, daha sonra “culture” olarak kullanılan kültür sözcüğünün “hars” olarak Osmanlı Türkçesi’nde kendine yer bulduğu görülmektedir (Turan, 1995:463).

Günlük dilde, bazı bedensel – “kültür fizik” ifadesinde olduğu gibi – ya da zihinsel – “matematik kültürü”nde olduğu gibi – melekelerin geliştirilmesi veya gelişmiş olması anlamında da kullanılan kültür terimi, bunun yanı sıra, “kültürlü bir kişi” ifadesinde olduğu gibi, okumuş ve bu sayede estetik zevkini, muhakeme gücünü ve eleştiri yeteneğini geliştirmiş insanın özelliğini de anlatabilmektedir. Buna karşılık, kültür kavramına sosyal bilimler günlük dildeki bütün bu anlamların ötesinde anlamlar yüklemektedir (Arslantürk– Amman, 2000:233).

Kültür terimi, sosyal bilimlerde kullanıldığı biçimiyle, insanın bir cemiyet üyesi olarak bütün bilgisini, inançlarını ve elde ettiği becerilerini kapsayan sosyal mirasına karşılık gelir.

Hayatı bütünüyle düzenleyen insan grubunun ayırdedici olan özelliği hayat tarzıdır. Bir toplumun kültürü ya da sosyal mirası daima kendine özgüdür; İnsan cemiyetinin varlığını kabul eden kültür, toplum için iş yapma becerisi oluşturur. Bir başka görüşe göre de kültür, sosyalleşme sürecinde nakledilen şeyin büyük bir kısmıdır.

Kültür ile ilgili olarak bu aşamada bir de kültürün tanımları meselesine bakmak gerekmektedir.

Tespit edilebilmiş 160’tan fazla tanımı olan kültür sosyoloji, antropoloji, sosyal antropoloji, psikoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimi, dini bilimler, hukuk, linguistik gibi alanların ortak uğraşı alanı olarak çok kullanışlı bir kavramdır. Bu işleviği sosyal hayat sahasının her boyutunda var olmasından kaynaklanmaktadır.

İnsanların kendisiyle büyütüp geliştirdiği bir kavram olan kültür ile insan, bir taraftan varlığını sürdürürken, diğer taraftan da biriktirip topladığı ve yaşadığı tecrübelerle bir hayat düzeni oluşturmaktadır. Böylece kendisinin doğada zaman içinde daha güçlü olmasını, bir ortam oluşturmalarını sahip olduğu kültürle sağlamaktadır. İnsanın ömrü kısa olsa da insanlığın ömrünün uzun olması ‘kültür’ dediğimiz kavramın devamlılığını, hatta devingenliğini sağlamaktadır (Kurt, 2014:48).

Tanımda enflasyon olan kavramlardan biri olan kültürü aslında tanımlama güçlüğünden dolayı karmaşıklığı ifadesi ile sıklıkla karşılaşılır. Ne kadar karmaşık olursa olsun, bazı tanımlamalarının yapılabilmesi mümkün olabilmelidir. Bu gerekliliğe göre, bazı tanımları vererek bu karmaşanın içinden çıkılabileceği düşünülmektedir. Farklı boyutlarına atıfta bulunan çeşitli tanımları yaparak çözümü bulmak mümkündür. Tanımların biri yaşam biçimine, bir başkası yaratılan maddi ve manevi değerlere vurgu yaparken, başka bir tanım da Ziya Gökalp’in hars diye adlandırdığı milli kültür unsurlarına vurgu yapacaktır. Bunlardan başkası da öğrenmeyi merkeze almaktadır.

Buna göre farklı özellikli bu dört tanımı ele almak gereklidir (Kurt, 2014:47-50).

Birinci Tanım:

Kültür, düşünce biçimleri, davranış biçimi ve maddi nesnelere birlikte insanların yaşam biçimleridir.

**İkinci Tanım:**

Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin.

**Üçüncü Tanım:**

Kültür (hars), halkın sahip olduğu ananelerinden, örflerinden, sözlü ve yazılı edebiyatından, güzel sanatlarından, iktisadi ve teknik ürünlerinden oluşur.

**Dördüncü Tanım:**

Kültür, ortak olan fikirlerin, geleneklerin, inançların, dilin ve bilginin öğrenilerek nesilden nesile iletilerek paylaşımıdır.

Buraya kadar farklı özellikli seçilmiş dört tanımı verdikten sonra, bir geniş anlamıyla kültür tanımı, bir de ne çok başvuru yapılan kültür tanımı verilecektir.

**Geniş Anlamıyla Kültür Tanımı:**

Kültür; tarihi süreç içinde bir toplumun içinde yaşatılan ve ortak olarak paylaşılan fikirlerin, dilin, inançların, geleneklerin, törelerin, örflerin, adetlerin, ortaya koyduğu eserlerin kısaca maddi ve manevi olan her şeyin nesillerle devam ettirilmesi olarak tanımlayabiliriz.

**En Çok Kabul Gören Kültür Tanımı:**

En çok kabul gören kültür tanımı sosyal antropolog E. B. Tylor tarafından yapılmıştır. Kültür, bir toplumun üyesi olarak insanın kazandığı bilgi, inanç, gelenek, sanatsal faaliyet, hukuk, ahlâki değerler ve diğer yetenek ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür (Bozkurt, 2010:70).

Farklı disiplinlerin ana temalarından biri olan kültürü izah ettikten sonra, çalışmanın ikinci bölümü olan toplumsal değerlerin izahı yapılabilir.

**2. Toplumsal Değerler:**

Bir grup ya da toplumdaki ideal prensipleri açıklayan ve söz konusu grup veya topluma ait standartlara toplumsal değerler denir. Bunlar, amaç ve davranışlarımızı tayin ederken, bize doğrunun ve yanlışın ne olduğu hakkında fikir verir. Güçlü bir toplumsal kontrol aracı niteliğinde olan değerler iyi, kötü, güzel ya da çirkini belirlemede ölçütler sunar (Bozkurt, 2006:93-97). Bu standartlar da, elbette toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılık arz etmektedir.

Herhangi bir grup ya da toplumda yaşayan insanların önem verdikleri hususiyetlere değer denmektedir. Bu önem verilen ve anlamlı görülen hususiyetlerin bir kısmı maddi özellikli olurken, bir kısmı da manevi özellikli olarak kayda geçmektedir. Bir bakıma toplumun ayakta kalmasını sağlayan dayanak noktalarından birini değerler temsil etmektedir. İçinde yaşanılan sosyal ortamdaki beğenilen ve beğenilmeyen renkler; hoşlanılan ya da hoşlanılmayan yemekler, sanat eserleri, abidevi eserler, tabiat özellikleri, giyim-kuşam özellikleri, inançtan kaynaklanan ibadet ritüelleri, örf ve adetlerden kaynaklanan anlayışlar vs. hepsi birer maddi ve manevi özellikli değer numuneleri olarak düşünülebilir.

Toplumda bu kadar önemli işlevlere sahip olan değerlerin toplumsal yapıya hayat veren kaynaklardan biri olma durumu söz konusudur. İnsanlar, davranış kalıbı geliştirirken, bu kaynakları birer ölçüt olarak alıp kullanabilmektedirler.

Bu aşamada, çalışmanın üçüncü bölümü olan toplumsal çözüme ve değerler konusunu analiz etmek icap edecektir.

**3. Toplumsal Çözülme ve Değerler:**

Toplumsal yaşamda var olan kültürel erozyonun sonuçta varacağı yola toplumsal çözülme diyoruz. Kültür, bir millet ya da toplumun yaşama biçimi olarak ifade edilen ve insanın insan tarafından

tesis edilmiş olan sosyal çevresini ifade eden öğrenilmiş davranışlar bütünüdür. Kültür bu yönleriyle, bir millete ve topluma özgü olup, söz konusu millet ya da toplumu diğerlerinden esaslı bir biçimde ayıran yapıdadır.

Milleti diğerlerinden ayıran ve özel kılan hasletler diye ifade edebileceğimiz kültürel değerler, hayatta var olan anlamını yitirdiği zaman toplumsal yapı kendine özgü yapısını kaybetmeye yüz tutar ki, buna da toplumsal çözülme demek gerekir. Çözülmenin çöküşe geçmesi ise hemen ardından gerçekleşecek olan ihtimaldir.

Toplumsal değerlerin çözülme ile karşı karşıya kalması, toplumsal bütünleşme ile ilgili kanallarda tıkanıklık olduğunu gösterir. Toplumun ortak değerleri toplumsal bütünleşmeyi ortaya koyan gerçeklikler olarak işlev görmektedir.

Toplum içinde yaşayan insanların farklılıklarının önemini ortadan kaldıracak bu birleşme noktaları toplumlarda toplumsal denge kurulmasını sağlamaktadır. Toplum, bu özelliklerinden mahrum kalınca, ayakta durmasını sağlayan dengesini kaybedecektir.

Şimdi bir de bu denge sağlayıcı, birleştirici unsurları örneklendirecek olursak, şunları söyleyebiliriz:

Din ve dince kutsal sayılan unsurlar, milliyet duygusu, vatan ve bayrak sevgisi, adab-ı muaşeret kuralları, komşuluk değerleri, akraba sevgisi, büyüklere saygı-küçükleri koruma duygusu, çevreye saygı, yaradılmışlara hoşgörü, konuşurken kötü sözler sarfetmekten imtina etme, emeğe saygı, güvenilir insan olma (özü-sözü bir olma), dakik olma, disiplinli çalışma, kendisi için istediğini başkaları için de isteme vs. gibi örnekler bu türdendir.

Bu örnekler arttırılabilir. Bu kadarının da meseleyi anlaşılır kılacağından hareketle, bununla yetinmek istedik. Ama asıl vurgulanması gereken şudur ki, önem sırası var olan bu değerler insanlar arasındaki dayanışma ruhuna katkıda bulunabilecek özelliklere sahiptir.

İnsanlar, eğer, bu değerlere sahip olurlarsa; hem bireysel hem de kolektif olarak kendilerini koruma altına almayı başarabileceklerdir. Kendileriyle beraber içinde yaşadıkları toplumsal yapının da yaşamsal olarak tehlikede olmasını engellemiş olacaklardır.

Bu değerler ile ilgili sıkıntılar oluşur ve değerler toplumda yerini kaybederse, toplumsal çözülmenin kaçınılmaz bir şekilde yer edinmesinin önü açılmış olacaktır. Toplumlarda insanların varlıkları, kendileri ve geleceklerini güvence altına almaları toplumsal değerlerinin işlevsel olarak varlığını sürdürmesine bağlıdır.

Değerlerin belirli ölçülerde değişimi normaldir. Olması gereken yapıdadır. Ancak yok olması tehlikeye işaret etmektedir. Toplumda yaşayan insanların öncelik sıralamasının değişimi olması gereken yapıdadır, ancak yok olması, ortadan kalkması tehlikeye işaret edecektir.

Toplumumuzda yüzlerce, hatta binlerce yıldır var olan değerlerin varlık-yokluk mücadelesi vermesi ya da yeni akımlar tarafından alay edilir bir bakış açısıyla yüz yüze kalması önemli toplumsal çözülme tehlikelerinden olarak dikkat çekmektedir.

Kendi kültürüne ve toplumsal değerlerine yabancılaşan ve onları artık önemli görmeyen nesiller yetişiyor olması ve hatta bazen bu değerlerle alay ediliyor olması kültür emperyalizminin ileri bir safhasına işaret etmektedir. Kültür emperyalizminin alıştırmaya aşamasından sonra gelen ikinci aşaması olan telkin aşamasına örnek teşkil edecektir. Toplumun bütünleşme kanalları olan toplumsal değerler ile aleni olarak alay edilmesi bu aşamada olacak şeylerdir.

Görüyoruz ki zaman zaman dinimiz diyanetimizle, zaman zaman milliyet duygumuzla, zaman zaman vatan ve bayrak sevgimizle, zaman zaman kendi toplumumuza özgü görgü kurallarıyla alay eden anlayışlar, televizyon programları, internet medyacılığı egemen olmaya başlamıştır. Bu durum kabul edilebilir gibi olmayıp toplumumuzun çözülme tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu gösteren mahiyettedir. Bunun önüne geçilmesi gerekmektedir.

Toplumsal değerlerle aleni bir biçimde alay eden diziler, evlilik programları, yarışmalar, paparazi programları bu tehdidin ve yeni toplumsal düzeni oluşturup mevcudu yok etmek maksatlı planlanmış kültür emperyalizmine özgü numuneleridir. Bu numunelere çok geç kalmadan çeki düzen verilmelidir. Yoksa seyrettirile seyrettirile duyarsızlaştırılmış bir toplumsal yapının mümesilleri olarak sosyal varlığımızı devam ettirmek zorunda kalacağız.

Toplumsal yapılar kendilerine has savunma sistemleri kuramazlarsa, tehditleri bertaraf edecek güce sahip olamayacaklardır. Toplumsal çözülme tehditlerini etkisiz kılamayacak bir toplumsal düzenin uyuşturulmuş zihinsel yapılara sahip bireylere sahip olmaları gerçeğinden dolayı, çöküş içerisine gireceklerini unutmamak gerekmektedir. Toplum birleştirici değerleriyle varlığını devam ettirme imkanı bulabilen bir yapıdır. Bu özelliğini kaybetmesi kendinin yok olmasına tedbir alamayacağı demek olmaktadır. Henüz iş işten geçmiş değildir. Vakit geç olmadan savunma mekanizmalarını devreye sokmakta fayda vardır. Bunu yapmak ve tehditleri ortadan kaldırmak bu devletin ve toplumun hakkıdır. Bu hakkı kullanacak olan yönetim erkidir. Gücü elinde bulunduranların herkesten fazla yükümlülükleri ve nihayetinde veballeri olacağını hatırlatmak isteriz.

### **Sonuç:**

Toplumları ayakta tutuan unsurların en başta gelenleri değerlerdir. Bu unsurların zamanın koşullarına uygun bir biçimde değişmesi olması gereken bir husus iken, kabul eilemez olanı değerlerin fonksiyon görmelerine rağmen kaybolma tehdidi içerisinde bulunmalarıdır.

Toplumda meydana gelen baş döndürücü değişmelerin önemli değerleri alt üst etmesi dediğimiz toplumsal erozyon yaşandığında ise, ortaya çıkması muhtemel sorunlar toplumsal yapıyı çözülmeye götürebilecek nispette olabilir. Asıl sorunlu kısım burasıdır. Bundan ötürü değerlerin önemini kaybetmemiş olanların zarar görmesini engellemek, yok olma tehdidini ortadan kaldırmak bir toplumsal yapının varlığını sürdürmesi için öncelikli koşul olarak kendini ortaya koymakta olduğu söylenebilir.

### **Kaynaklar:**

- Arslantürk, Z. – Amman, T. (2000). Sosyoloji, Kaknüs Yay., İstanbul.
- Bozkurt, V. (2006). Değişen Dünyada Sosyoloji, Ekin Yayınları, Bursa.
- Bozkurt, V. (2010) Sosyolojiye Giriş, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fak. Yayını, İstanbul.
- Çeçen, A. (1996). Kültür ve Politika, Gündoğan Yay., Ankara.
- Kurt, İ. (2014). “Kültür ve Kültür Kuramları”, Sosyal Antropoloji, Editör: Mustafa Talas, Lisans Yayıncılık, İstanbul.
- Turan, Ş. (1995). “Türk Aydını ve Kültür”, Türk Aydını ve Kimlik Sorunu, Bağlam Yay., İstanbul, s.463-487.

## 2023 NİĞDE SEÇİMLERİNİN SOSYOLOJİK OLARAK ANALİZİ

Mustafa TALAS

*Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*

*Eğitim Fakültesi, Türkiye*

*mtalas44@gmail.com*

### Özet

2023 Seçimleri daha önce yapılmamış olan bir deneyim ile gerçekleştirilmiş seçimler olarak kayda geçmiştir. Türkiye’de seçimli sosyal yaşama başlandığından beri, ilk defa, iki türlü bir seçim uygulaması yapılmış oldu. Bu yönüyle ilk tecrübe olarak kayıtlara geçmiş oldu. Milletvekiliği Genel Seçimi tek turda gerçekleştirilirken, Cumhurbaşkanlığı Seçimi iki turda gerçekleştirilmiş oldu. Daha önce gerçekleştirilmiş olan anayasa değişikliği çerçevesinde bu şekilde yapılmış olan Cumhurbaşkanlığı Seçimi, genel çerçevede iki adayın isminin öne çıkması sebebiyle, her iki aşamada da söz konusu iki adayın yarıştığı tarihi seçimler olarak kayda geçmiştir. Bütün dünyanın Yüzyılın Seçimleri gözüyle baktığı bu seçimler, ülkede genelde dış dünyanın adayı ile karşısında duran adayın seçimleri olarak kendisini göstermiş oldu. Ülkedeki bu durum Niğde özelinde de bu şekilde yorumlanmıştır. Milletvekili Seçimi de Türkiye’nin değişik bölgelerinde farklı okumaların yapılacağı ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. Bazı partilerin olumlu anlamda sürprizler yaptığı, bazılarının ise bekleneni veremediği gözlenmiştir. Ülke genelindeki bu tablonun Niğde Seçimleri için de geçerli olduğunu rakamlara bakıldığında anlamak mümkündür. Bu çalışmada, 2023 Seçimlerinin siyasal sosyolojik analizi yapılmıştır. Bu bağlamda, partilerin aldığı sonuçlar sosyal yapıya bağlı olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda hem ülke genelindeki tablo hem de Niğde’nin tablosu incelenmiştir. Yapılan inceleme ile ülke genelindeki durumun sosyolojik anlamda Niğde’de de geçerli sonuçları uhdesinde barındığı sonucuna varılmıştır.

**Anahtar Kelimeler** Seçim, Seçim 2023, sosyoloji, siyasal sosyoloji.

### Giriş

Seçimler, toplumsal yapının önemli kurumlarından olan siyaset kurumunun boyutlarından birini temsil eder. Seçimler, sosyolojik ve sosyal psikolojik olarak ele alındığında bireylerin ve toplumun farklı boyutlarda yansımalarının söz konusu olduğu sonucuna varılacaktır. Bir bakıma bir toplumun parçası olan bireylerin siyasal tutumları onların yaşantısının ürünü olarak değerlendirmeye tabi tutulabilir.

Siyasal tutumlar bireylerin meselelere yaklaşım biçimlerinin belki de en açıklayıcı ve net yönleri hakkında bilgi veren tutumlardır. Bireylerin hoşlandığı ya da hoşlanmadığı partilere karşı oy verme davranışı ortaya çıkacağından, bu tutumların davranışların yönünü ortaya koyan bir işleve sahip olduğunu kolaylıkla öne sürmek icap edecektir (Atkinson vd.,2002:630-631)..

Bu çalışmada da seçimlerin sosyolojik ve sosyal psikolojik boyutu analiz edildikten sonra, kayıtlara yüzyılın seçimi olarak geçen Seçim 2023’ün (Talas, 2023) Niğde ile ilgili sonuçlarının sosyolojik bağlamda değerlendirilmesi yapılmıştır. Yapılan analize göre Türk sosyal sisteminin demokratik seçimlere artık uyum sağlayan bir yapı kazanmış olduğu sonucuna varılmıştır. Buna ilave olarak ise Seçim 2023’ün Niğde ile ilgili sonuçlarının Türkiye’deki sonuçlarla paralellik arz eder bir biçimde geliştiği sonucunu ifade edebiliriz.

Çalışmanın birinci bölümünde toplumsal yapıda seçimler ve sosyal psikolojik olarak seçimler meselesi ele alınmıştır. İkinci bölümde Seçim 2023’ün önemi ve üçüncü bölümünde ise Niğde Seçimlerinin analizi yapılmıştır. Çalışmada sosyolojik teori kullanılmış olup materyal olarak web ortamındaki veriler ve Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki eserler kullanılmıştır.



## 1. Toplumsal Yapıda Seçimler ve Sosyal Psikolojik Olarak Seçimler:

Toplumsal yapılar yapısalcılığın sosyolojideki en önemli temsilcisi Talcott Parsons'un yaklaşımına göre bir tür sosyal sistemdir (Talas, 2018:28). Bu sosyal sistem kendini oluşturan tali sistemlerin dengeli bir bütünlüğüdür. Buna göre din, ekonomi, eğitim, siyaset, hukuk, aile vs. gibi toplumlarda var olan kurumlar toplumsal yapıyı oluşturan tali sistemler olarak toplumda rol almaktadırlar (Kocadaş, 2016:98-99).

Bu yaklaşıma göre, siyaset de diğer alt sistemler gibi toplumda belirli görevlere sahip olan alt sistemlerden biridir. Siyaset de toplumda yöneten-yönetilen ilişkisini düzenleyen toplumsal alt sistemdir. Başka bir deyişle, siyaset, kamu düzenini sağlama ve genel yönetimi gerçekleştirme görevini yerine getiren bir kurumdur (Aydın, 2013:126). Ayrıca siyaset için bilim insanları amaçlara ulaşma alt sistemi yaklaşımı sergilemektedir. Bir anlamda, toplumda yaşayan insanların toplum içinde var olan amaçlarına erişmek için ihtiyaçları olan kurumsal yapılanmaları siyaset kapsamına almaktadır. Sosyolojik anlamda biz buna toplumsal siyasal alt sistem diyebiliriz (Dönmezer, 1984:369).

Siyaset kurumunun seçimler, oy verme davranışı, siyasal tutumlar, propaganda, siyasal reklamlar, kampanyalar, kamuoyunu yönlendirme gibi hususiyetleri ise sosyal psikolojik bakımdan siyaseti anlatan hususlar olarak öne çıkar. Yani bir bakıma, bir bireyin ya da toplumdaki bir grubun şu veya bu partiye oy vermesi hem oyunun rengini ortaya koyar hem de var olduğu toplumdaki insanların siyasete dair davranış kalıplarını bize anlatır.

Bu bağlamda düşündüğümüzde, siyaset, sosyolojik ve sosyal psikolojik olguların etkisinde kalmaktadır denilebilir. İçinde yaşadığı toplumun bir parçası olan bireyler toplumlarının içinde var olan siyasal kültürün içinde beslenerek sosyal bir varlık olurlar. Bu durum, aynı zamanda, o bireylerin siyasal olarak sosyalleşmelerinin bir göstergesi olduğunu ortaya koyacaktır (Talas, 2019:31)..

Bütün bu anlatılanlar, Türkiye'deki ve Niğde'deki seçimlerin sosyolojik analizinde de kendini ortaya koyacak olan olguları bize anlatmaktadır.

Bu aşamadan sonra, Türkiye'de yapılmış olan Seçim 2023'ün Önemi adını taşıyan bölüme geçmek mümkündür.

## 2. Seçim 2023'ün Önemi

2023 Seçimleri, Türkiye açısından çok önemli bir seçim olarak kayıtlara geçmiştir. Adeta tarihi seçimlerin en başta gelen örneklerinden birini Türk Milleti yaşamış oldu. Bu özellik hem cumhurbaşkanlığı seçimleri için hem de milletvekilliği seçimleri için geçerlidir.

2023 Seçimlerinin hem iç kamuoyu hem dış kamuoyu açısından önemini ortaya koyan husus ise Türkiye'nin vazgeçilmez jeopolitik konumudur. Bu konum o kadar önemlidir ki, Batı Dünyası ile ayrışan doğu bloku ülkelerinin tam ortasında yer alması bakımından önemi artan bir ivme yakalamıştır. Batı bloku diye Dünyada var olan ülkeler topluluğunun başını ABD çekmektedir. Doğu bloku da Rusya, Çin, İran vs gibi ülkelere oluşmaktadır. Bu iki grup karşıt cephenin Karadeniz'i ve Orta Doğu'yu hedef alan çatışma politikalarının ortasında Türkiye yer almaktadır. Türkiye, bu çatışma ortamlarının ortasında yönünü hangi tarafa verse diğer tarafın zararına olacak bir dengesizliği sağlayacak yapıdadır. İşte bu olgudan ötürü, Türkiye'nin politika tercihleri üzerinde etkili olmak isteyen gruplar seçimler üzerinde etkili olmaya çalışmaktadır. Batı bloğunu oluşturan ülkeler hem kontrolden çıkmasını istemez iken hem de karşıt bloğun etkisinde kalmasını düşüncesiyle Türkiye üzerinde etkili olmak istemektedir. Bu da seçimlerde elde edilecek Batı yanlısı hükümet eden iktidar olarak tercihlerinde kendini ortaya koyan bir tarzı getirmiştir.

İç kamuoyunda da beklenti her iki bloktan hiçbirisine eğilimi net olmayan ama ülke çıkarları hangisini istiyorsa, ona göre tavır belirleyecek iktidar tercih sebebi olarak öne çıkmaktadır.

Sonuçları bakımından 2023 Seçimlerinin gösterdiği en önemli hususlardan biri yüksek katılım oranlarıdır. Katılım oranının yüksekliği, olaysız geçmesi ve milli iradeyi yansıtmaya engel birtakım

nedenlerin olmaması gibi hususiyetler her iki turda da kendini göstermiştir. Vatandaşın tercihinine göre Cumhurbaşkanlığı hükümet etme sistemi geçer olmuştur. Bununla beraber, düzeltilmesi gereken yönler varsa, bunlar için de çalışmalar yapılması mesajı verilmiştir. (Yozgat, 2023).

### 3. Niğde Seçimlerinin Analizi

Niğde Seçimleri de Türkiye'deki bu konjonktürel koşulların uzağında kalmamıştır. Türkiye'nin genelinde yaşanan tercihler ile, büyük oranda paralellik arz etmiş olsa da rakamların diliyle analiz edildiğinde, Niğde Seçimlerinin ilginç gelen bazı özelliklerinin de varlığı açık ve nettir.

#### 1. 14 Mayıs ve 28 Mayıs Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinin Niğde ile İlgili Sonuçları

Öncelikle, ilk turda, Niğde'nin bütün ilçelerinde Sayın Cumhurbaşkanının seçimin galibi olduğu gerçeği mevcuttur. En yüksek oy oranını % 76,49 ile Altunhisar ilçesinde olduğunu görmekteyiz. En düşük oy oranının ise %49, 91 ile Ulukışla ilçesinde olduğuna tanık olmaktayız. Kemal Kılıçdaroğlu ise en yüksek oy oranı ise en yüksek oranda % 45,53 ile Ulukışla ilçesinde olmuş iken, en düşük oy oranı %18,95 ile ilçesinde olmuştur. Diğer ilçelerde, Erdoğan, Türkiye ortalamasının üstünde oy alırken, Kılıçdaroğlu Türkiye ortalamasının altında oy alabilmiştir. İlave olarak Niğde'nin bütün ilçelerinde Erdoğan'ın Türkiye ortalamasının üstünde oy aldığı görülmektedir. İkinci Tur Cumhurbaşkanlığı Seçiminde Cumhuriyet Adayı Erdoğan tercihiyle en yüksek oy oranını % 79,39 Altunhisar ilçesi almıştır. % 20,61 oranında oy da Kılıçdaroğlu'na çıkmıştır. İkinci sırayı % 75,24 ile Çamardı İlçesi almıştır. Kılıçdaroğlu %24,76 oranında kalmıştır. Erdoğan'ın aldığı oylarda üçüncü sırayı % 65,26 ile Bor İlçesi almıştır. Kılıçdaroğlu bu ilçede % 34,74 oranında oy almıştır. Merkez İlçede Erdoğan % 62,74 Kılıçdaroğlu % 37,26 oy almıştır. Çiftlik'te Erdoğan % 61,29 Kılıçdaroğlu % 38,71 oy almıştır. Ulukışla Erdoğan'ın en az oy aldığı ilçe olarak % 52,13 oranında kalmıştır. Kılıçdaroğlu ise %47,87 oy almıştır. Ulukışla'nın bu oranı Türkiye ortalamasındadır. Bu sonuçlar gösteriyor ki her ilçede oylarını arttıran Erdoğan Ulukışla'da Türkiye ortalamasında oy almış ve diğer ilçelerde Türkiye ortalamasının çok üstünde oy almıştır. İki seçim arasındaki oy değişim durumunda her ilçede Erdoğan oyunu en düşük % 3,5 en yüksek % 5 oranında arttırmıştır. Kılıçdaroğlu bu oranın gerisinde artış kaydetmiştir. Bor ve Altunhisar'da oy azalması yaşarken diğer ilçelerdeki artış oranı en az % 1,5 en fazla %3 düzeyinde kalmıştır.

#### 2. 14 Mayıs Milletvekili Seçiminin Niğde ile İlgili Sonuçları ve Vekil Dağılımı

Milletvekili genel seçimlerinde alınan oylar konusunda Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde ittifakların toplam oyları ile Cumhurbaşkanı adaylarının aldığı oylar arasında anlamlı bir ilişki gözlemlenmiştir. Cumhuriyet'in aldığı toplam oy % 59,50 oranıyla 132253 oy iken, Millet İttifakının aldığı oy oranı % 36,81 ile 81374 oy olmuştur. Niğde'deki seçmen davranışının adresinin yoğun bir katılım oranıyla Cumhuriyet olduğu açıktır. Bunun sonucu olarak 3 milletvekilinin 2'si Cumhuriyet'e, 1'i Millet İttifakına olacak şekilde vekil dağılımı gerçekleşmiştir.

#### 3. 2019 Yerel Seçimi ile 2023 Seçimlerinin Karşılaştırmalı Analizi ve Gelecek Yerel Seçimlere Yönelik Öngörüler:

2019 Seçimlerinin Sonuçlarına göre Merkez İlçede MHP'nin oy oranı % 18,57 iken, son seçimde % 21,29'a yükselmiştir. 2019'da % 28,12 olan İP % 10,63'e düşmüştür. CHP % 14,61 olan oyunu % 24,10'a çıkarmıştır. AK Parti'nin oy oranı % 37,13'ten % 33,40'a düşmüştür. Böyle bir değişen denklemde MHP merkez belediye için iki parti ile yarışacak biçimde yarışın içinde olabilir.

Bor İlçesinde MHP 2019 Yerel Seçimlerine göre oylarını düşürmüştür. 2019'daki % 38,03'lük oy 2023'te % 28,14'e düşmüştür. AK Parti oyları da % 43,95'ten % 31,39'a düşmüştür. İP % 9,09 olan oyunu az bir artışla % 10,63'e ulaştırmıştır. CHP % 8,12 olan oyunu % 23,84 yapmıştır. Burada oy patlaması yapan CHP de yerel seçimde yarışa girecek potansiyele ulaşmıştır. Gelecek seçimlerde Bor'da üçlü bir mücadele beklenmektedir.

Çamardı İlçesinde 2019 seçimlerinde MHP'nin oy oranı % 42,54 ve Ak Parti'nin oy oranı % 51,78 oranlarında olmuş idi. 2023 Seçimlerinde Ak Parti % 45,06 iken MHP % 25,77 olmuştur.

Burada Ak Parti açık ara önde olsa da Yerelden güçlü bir aday ile MHP denklemin içinde yer alabilir. Diğer partiler denkleme dahil olamazlar.

Altunhisar İlçesinde 2019 Seçimlerinde MHP % 45,06 ile ipi göğüslemişken, hemen arkasında % 41,35 oy ile AK Parti gelmiştir. 2023 Seçimlerinde MHP % 27,52 oy almış iken AK Parti % 46,58 oy almıştır. Burada var olan belediyenin kaybedilme riski bulunmaktadır. Yine de denkleme MHP ve AK Partinin olacağı bir seçim yaşanabilir.

Ulukışla İlçesinde MHP'nin oy oranı % 13,11'de kalmıştır. 2019'da AK Parti % 43,33, CHP %42,07 oy almıştır. 2023'te ise AK Parti % 30, CHP % 33, MHP %16 oy almıştır. Burada MHP geride de olsa güçlü bir yerel aktörle denkleme dahil olabilir.

Çiftlik İlçesinde 2019'da AK Parti % 44,96 oy ile birinci CHP % 34,48 ile ikinci ve MHP % 19,71 ile üçüncü olmuştur. Seçim 2023'te CHP % 33, AK Parti % 30 ve MHP % 23,89 oy almış durumdadır. Burada da üç partili bir denklem devrede olacaktır.

### **Sonuç**

Seçim 2023 Türkiye'nin ve Dünyanın önem verdiği bir seçim olarak kampanyaları yürütülen ve sonuçlanan bir seçim olmuştur. Her iki aşamasının da yüksek katılımlı ve sağduyulu bir şekilde, olaysız sonuçlanması Türk Demokrasisi adına önemli bir kazanım olarak kayda geçmiştir.

Daha önceleri defalarca müahale edilmiş olan Türk Demokrasisine Türk Milletinin sahip çıkıp da tercihini demokratik eğilimden yana kullanması önemli ve anlamlı olmuştur. Bir bakıma Türk Milleti de değişim getirecek olanların benim onayına başvurması gerekiri on beş gün arayla iki defa güçlü bir sesle vurgulamıştır.

Seçimlerin Niğde ile ilgili sonuçları da ülkenin genel eğilimine uygun bir şekilde sonuçlanmıştır. Her iki turda da Cumhur İttifakı, Millet İttifakına göre açık ara önde seçimi tamamlamıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Etme Sisteminin özelliği gereği Cumhurbaşkanlığı Seçimi daha fazla önemsenmiştir. Buna bağlı olarak da iki tura kalmış olması, seçimin ikinci turda da yüksek oranlı katılımla yapılmasını sağlamıştır. Ülkenin önemli bir kesiminin belirli bir blok oluşturarak değişim talebinde bulunması da ülkemizin demokratik bağlamda alternatifsiz olmadığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Niğde'de de buna uygun bir şekilde iki milletvekili Cumhur İttifakından bir milletvekili Millet İttifakından seçilmiştir.

Bu seçimlerin bundan yedi ay sonra yapılacak yeni seçimler ile ilgili de önemli mesajları içerdiğini söyleyebilmek mümkündür. Belediyelerin bir kısmında başa baş güreşecek bir millet ittifakı olsa da büyük çoğunluğunda Cumhur İttifakı ipi göğüsleyecek gibi durmaktadır. Bütün bunlara rağmen, yerel seçimlerde, yerelde gösterilen adayların daha etkili olarak sonuçları belirleyeceğini söylemek en doğrusu olacaktır.

### **Kaynaklar**

Atkinson, Rita L.-Atkinson, Richard C.-Smith, Edward E.-Bem, Daryl J., Nolen-Hoeksana, Susan (2002)., Psikolojiye Giriş, 2. Baskı, Çeviren: Yavuz Alogan, Arkadaş Yayınları, Ankara.

Aydın, Mustafa (2013). "Toplumsal Yapı ve Kurumlar", Sosyolojiye Giriş, Editörler: İhsan Çapçuoğlu-Hayati Beşirli, Grafiker Yay., Ankara.

Dönmezer, Sulhi (1984). Sosyoloji, Genişletilmiş 9. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara.

Kocadaş, Bekir (2016). Toplum, Toplumsal Yapı ve Kurumlar, 2. Baskı, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul.

Talas, Mustafa (2019). Küreselleşme, Siyasal Gruplar, Siyasal Kültür, Siyasal İletişim ve Türkiye, İksad Yay., Gaziantep.

Talas, Mustafa (2023). “Seçim 2023’ün sonuçları Hakkında Sosyolojik Analiz”, Malatya Flaş Haber, 11 Haziran 2023. <https://www.malatyaflashhaber.com/secim-2023unsonuclari-hakkinda-sosyolojik-analiz-prof-dr-mustafa-talas-yazdi/> Erişim Tarihi:09.08.2023.

Yozgat, Fazıl (2023). “Neden ve Sonuçlarıyla 2023 Seçimlerinin Analizi”, 8 Haziran 2023, Akademidekal, <https://www.akademikakil.com/neden-ve-sonuclariyla-2023-secimlerinin-analizi/fazilyozgat/> Erişim Tarihi:09.08.2023.

## ИНТЕРНЕТ ДИСКУРСИ – МУЛОҚОТ ТУРИ СИФАТИДА

## INTERNET DISCOURSE AS A FORM OF COMMUNICATION

Муҳаббат МАДАМИНОВА

*Doç. Dr., Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*  
*muhabbatmadaminova0@gmail.com*

### Аннотация

Тилга антропоцентрик ёндашув асосида ўзаро мулоқот жараёнида инсон омили билан боғлиқ жиҳатларни ўрганиш психолингвистика, лингвокультурология, когнитив тилшунослик, прагматингвистика, суд лингвистикаси, тижорат лингвистикаси каби соҳаларнинг такомиллашувини тезлаштирар экан, улар мустақил парадигмалар сифатида тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Матн яратишдан мақсад фикрни узвий ифодалаш орқали шахслараро муносабатни таъминлашдир. Айнан мулоқот жараёни, яъни шахслараро лисоний муносабат маҳсули бўлган дискурсининг прагматингвистик талқини масаласи турли нуқтаи назардан тадқиқ этишни тақозо этмоқда. Прагматик муносабатлар занжири адресант-матн-адресат тизими орқали юзага келиши ҳамда «...мулоқотга киришаётган шахснинг асосий мақсади ахборотни узатиш эмас, балки *тингловчини ушбу мақсадни англашга ундашдир* (Ш.Сафаров). Айнан шунинг учун ҳам коммуникатив бирлик мазмуни воқелик ҳақидаги хабар билан чегараланиб қолмайди, балки пропозиция мазмунига қўшимча маъноларни ҳам ифодалайди (Бундай қўшимча маъно турига, масалан, эмоцияни киритиш мумкин). Мақсадли ифодаланадиган *коммуникатив мазмун* ва сўзловчи истаги билан боғлиқ бўлмаган ҳолда тингловчи идроки (қабули)да ҳосил бўладиган *информатив мазмун* бир-бирини инкор қилмайди, аксинча, улар ўзаро қоришиб, бирикиб, мулоқотнинг самаралилигини таъминловчи омилга айланадилар. Коммуникатив ва информатив мазмунлар уйғунлиги мулоқот тизими макробирлигининг яхлитлигини таъминлайди. Ҳозирги пайтда бундай яхлитлик хусусиятига фақатгина *дискурс* эга эканлиги эътироф этилмоқда». Дискурс антропоцентрик тамойиллар асосида юзага келган тил фалсафаси, социолингвистика, психолингвистика, когнитив лингвистика, прагматингвистика каби янги йўналишдаги тадқиқотларда етакчи тушунчалардан бири сифатида майдонга келган.

**Калит сўзлар:** дискурс, психолингвистика, лингвокультурология, когнитив тилшунослик, прагматингвистика, интернет дискурси, прагматик муносабатлар, адресант-матн-адресат.

### Abstract

Based on the anthropocentric approach to language, the study of aspects related to the human factor in the process of interaction accelerates the development of fields such as psycholinguistics, linguacultural studies, cognitive linguistics, pragmatic linguistics, forensic linguistics, and commercial linguistics, and they are becoming more and more independent paradigms. The purpose of text creation is to provide interpersonal communication through coherent expression of thought. The issue of pragmatic linguistic interpretation of the discourse, which is the product of the communication process, that is, the interpersonal linguistic relationship, requires research from different perspectives. The chain of pragmatic relations occurs through the addresser-text-addressee system and "...the main goal of the person entering into communication is not to transmit information, but to encourage the listener to understand this goal (Sh. Safarov). It is for this reason that the content of the communicative unit is not limited to the message about reality, but also expresses additional meanings to the content of the proposition (such additional meaning can include, for example, emotion). The informative content generated in the program does not negate each other, on the contrary, they mix and combine and become

a factor that ensures the effectiveness of communication. The combination of communicative and informative content ensures the integrity of the macro unit of the communication system. At present, it is recognized that only discourse has such integrity." Discourse has emerged as one of the leading concepts in new directions of research such as philosophy of language, sociolinguistics, psycholinguistics, cognitive linguistics, and pragma linguistics based on anthropocentric principles.

**Key words:** discourse, psycholinguistics, linguacultural, cognitive linguistics, pragma linguistics, internet discourse, pragmatic relations, addresser-text-addressee.

Дискурс антропоцентрик тамойиллар асосида юзага келган тил фалсафаси, социолингвистика, психолингвистика, когнитив лингвистика, прагматингвистика каби янги йўналишдаги тадқиқотларда етакчи тушунчалардан бири сифатида майдонга келди. Дискурс борасида кўплаб таърифлар юзага келдики, уларнинг ҳар бирида бу мураккаб жараённинг муайян қирралари акс этган дейиш мумкин. Дискурс хусусидаги фикрларимизни асослаш учун айрим характерли тавсифларни келтириб ўтамиз.

«**Дискурс** – муайян турдаги ижтимоий мансубликни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳаракатлар, ўзаро муносабатлар, фикрлаш усуллари, эътиқод, баҳолаш каби омилларнинг тилдаги интеграцияси натижасидир». (Gee J. P., 2005. p.209)

«**Дискурс** – лингвистик ва экстралингвистик омиллар асосидаги нутқий фаолият жараёни ва натижалар мажмуи сифатида тушунилади». (Красных В.В., 2002. с.200)

«**Дискурс** – тилшунослик нуқтаи назаридан, меъёрлаштирилган ёзма нутқдан кўплаб четланишлар билан кечадиган жараён, шунинг учун одамлар билан суҳбатнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши, тугалланганлиги, тематик мувофиқлиги ва тушунарлилиги билан тавсифланадиган жонли оғзаки мулоқот». (Карасик В.И., 2002. с.200)

Демак, дискурс, яъни тил ташувчиларининг ўзаро мулоқоти жараёнида тил феномени интралингвистик ва экстралингвистик омиллар куршовида жонланади, яъни ҳаракатга келади.

Дискурс атамасига Арутюнованинг таърифи кўпчилик томонидан энг маъқул таъриф сифатида қабул қилинмоқда: Дискурс – (французча *diskurs* – нутқ) экстралингвистик (прагматик, ижтимоий-маданий, психологик ва бошқа) омиллар билан уйғун, воқелик нуқтаи назаридан қаралаётган матн; мақсадли ижтимоий ҳаракат сифатида одамларнинг ўзаро муносабати ва уларнинг онгли механизмлари (когнитив жараёнлари)нинг таркибий қисми сифатида кўриб чиқиладиган нутқ. (Арутюнова Н.Д., 1990. б.136-137)

Дискурсив таҳлил орқали синтактик сатҳ тил бирлиги бўлган гапнинг кенг қамровли лингвистик қирралари очилади. Мана шундай юқори ҳажмли прагматик таҳлил мулоқот жараёнида инсон феномени билан боғлиқ турли аспектларни юзага чиқариш имконини бера бошлади. Инсоннинг муайян фикр ёки тушунчани миллий-маданий шароит доирасида қабул қилишидан бошланган лисоний фаолият жараёнида шахс ўзи мавжуд бўлган ижтимоий муҳитга хос кўрсаткичларни ўзида жамлаб боради. «Бадий матнда ёки мулоқот жараёнида қўлланилган прагматик ахборот ва прецедентлик феномени муайян ижтимоий муҳитида яшаган ва яшаётган барча кишилар учун доимо тушунарли бўлади ва уни нутқ жараёнида, дискурста қўлланиши бошқа тил вакиллари учун доимо тушунарли бўлавермайди». (Бабенко Л.Г., 2004, с.464)

Ш.Сафаров мулоқот жараёнидаги ана шу айричалик жиҳатларни таҳлил қилар экан, миллий маданиятга хос қобикнинг мавжудлигини эътироф этади. Этник-этик нормалар тўпланишидан ташкил топадиган ушбу қобик мулоқот стратегияси ва тактикасини бир хилда бошқариб борадиган қоидалар туташадиган майдондир.

Тилшуносликда узоқ вақт давомида, то XX аср ўрталарига қадар синтаксис ва семантика соҳалари алоҳида ўрганиб келинди, улар орасида жуда аниқ фарқ бор эди: лексикология тилнинг семантик томони, грамматика (морфология ва синтаксис) эса шаклий-грамматик жиҳати билан шуғулланди. Замонавий тилшуносликда семантика ва синтаксис бирлашди: бир томондан, лексик семантикада, биринчи навбатда Москва семантик мактаби вакиллари асарларида (Ю.Д.Апресян, И.А.Мельчук ва бошқалар) синтаксисга қизиқиш кучайди; бошқа томондан,

синтактик бирликлар семантик жиҳатдан фаол ўрганила бошланди (Н.Д.Арутюнова, Е.В.Падучева, О.Н.Селиверстова ва бошқалар). ( Стародумова Е.А., 2005, с.33)

Бу ҳол ўзбек тилшунослигида ҳам ўз аксини топди. А.Нурмонов ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб белгининг борлиқ билан муносабатини ўрганиш кучайганлигини таъкидлар экан, тилнинг турли сатҳ бирликларини семантик нуқтаи назардан тадқиқ этувчи тилшуносликнинг фоносемантика, морфосемантика, лексик семантика, синтактик семантика сингари йўналишлари пайдо бўлганлигини айтиб ўтади. «Семантик тадқиқотлар натижалари лисоний бирликларнинг нутқий жараёндаги вазифасини контекст, нутқий вазият, сўзловчи ва тингловчи шахсларни эътиборга олмасдан туриб тўлиқ ўрганиб бўлмаслигини кўрсатди». (Нурмонов А.,2012, б.76)

Маълумки, Н.Хомский ғоялари инсоннинг тилни эгаллаш қобилияти, шунингдек, тилдан фойдаланиш борасидаги тадқиқотлар доирасини кенгайтирди.

Генератив тилшунослик билан боғлиқ бўлган янги даврда бихевиоризм ғояларига бўлган қизиқиш йўқолди, структур парадигмадан генератив парадигмага қатъий равишда ўтиш «Хомский инқилоби» ёки «иккинчи когнитив инқилоб» деб номланди. Унинг характерли хусусияти тилни яратилган расмий моделлар орқали ўрганиш эди. Ушбу моделлар тилни тавсифловчи асосий параметрларни акс эттиради. Лисоний қобилиятни чекланган миқдордаги сўзлардан чексиз кўп жумла олиш дастурига эга бўлган мия тушунчаси асосида маълум қоидалар тизими орқали ўрганиш имкониятига эга бўлади. Шу тариқа, Н.Хомский «ақлий грамматика» ва «универсал грамматика» ғояларини таклиф қилди. Унинг фикрича, грамматикани ўрганишда одам сўзлар тартибини эмас, балки нутқ қисмлари тартибини ўрганади. Таклиф барча тиллар грамматикалари учун умумий схемага қаратилган.

Хусусан, матн – дискурс прагматикаси муаммолари, адресант ва адресат муносабатида тил бирликларидан фойдаланишнинг психологик-прагматик омиллари, тил ва инсон омилининг ўзаро таъсири каби масалалар коммуникатив прагматикани ўрганиш заруратини келтириб чиқарди. Бу эса дискурсив вазиятни яхлит ҳолда, яъни гап тузилиши билан боғлиқ бўлган барча жараёнлар доирасида тадқиқ қилишни тақозо этади.

«Гап ичидаги синтактик бирликлар синтагматик занжирда ўзаро бир-бирига ва тил тизимига боғлиқ бўлиб, маълум парадигматик муносабатлар доирасида бирикадилар».

Муайян синтактик қурилма контекстда турли маъно белгилари, контекстуал маънолар касб этадики, шакл ва мазмун алоқадорлигини тил ва нутқ дихотомияси негизида назарий умумлаштиришни талаб этади. Мазкур масала синтактик бирликларнинг имконият усулларини аниқлаш заруратини келтириб чиқаради.

Назариётчилар ва амалиётчилар кузатиладиган нутқ ҳодисаларининг доимий, барқарор, тил ташувчилари томонидан бир хилда ёки озгина фарқ билан такрорланадиган мураккаб турларини излайдилар. (Алпатов В.М., 2018, с.202-220).

Баъзан муайян бир фикр ифодаси учун мутлақо ўзгача семантикага эга синтактик қурилмадан фойдаланиш зарурати юзага келади. Бунда ўша ўзгача тарзда ифодаланган маъно тил меъёри доирасида қабул қилинади. Айни восита тўғридан-тўғри ифодаланадиган бирлик сингари ўзининг моддий-мантикий маъносида ҳам, мажозий маънода ҳам бўлиши мумкин. Ушбу ҳол тил бирликларининг воқеликни ўзига хос тарзда ифода этишини кўрсатадики, бундай ҳолларда тил бирликлари орасидаги мувофиқлик прагматик хусусият касб этади.

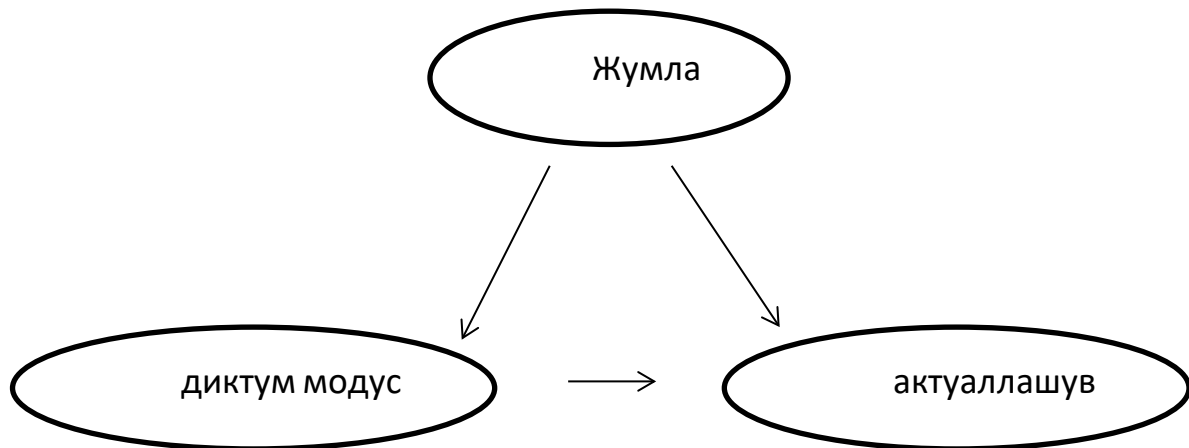
Демак, ифоданинг адресат томонидан тўғри қабул қилинишига асосий маъно ташувчи лексик бирликларгина эмас, балки синтактик қурилмаларнинг тўғри идрок этилиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мулоқот таркибидаги ҳар бир унсур, катта-кичиклигидан, асосий ёки ёрдамчилигидан катъи назар, муайян маъно ва лисоний вазифанинг юзага келишида маълум аҳамият касб этадики, унинг адресат томонидан етарли баҳоланмаслиги ёки янглиш тушунилиши сўзловчи назарда тутган фикрнинг нотўғри талқинига олиб келади.

Тил бирликлари ҳамма вақт ҳам одатда қўлланиладиган нутқий қолипларида келавермасдан, баъзан ўзгача матний хусусият ҳам касб этадики, уларнинг жиҳати янги прагматик маъно ташишга хизмат қилади. Грамматик шакл у ёки бу тарзда маъно моҳиятини акс эттиради. Тилга замонавий когнитив ёндашув асосини тил бирликлари шаклларида мақсадга мувофиқ когнитив тузилмаларни қайта тиклаш ғояси ётади. Қайта қуриш лингвистик шаклнинг асос маъноларига асосланади: лингвистик шакл қандай туртки берса, унинг ортида турган когнитивликни акс эттиради.

Мазмуннинг «аслида» қандай қилиб қурилганлигини англатувчи моделини топиш керак. Ушбу ёндашув инсон миясида юзага келадиган жараёнларга эътибор беришни талаб қилади. («Мазмуний синтаксисда гап мазмуни икки унсур – объектив ва субъектив мазмундан иборат деб қаралади. Объектив мазмун гапда акс этган пропозиция бўлиб (у диктум ҳам дейилади), субъектив мазмун эса бу воқеликка сўзловчининг муносабати (у модус деб юритилади)дир». (Қурбонова М., Сайфуллаева Р., Боқиева Г., Менглиев Б., 2004, б .54)

Т.В.Шмелева синтаксиснинг уч таркибий қисми – шаклий, семантик ва актуал синтаксисни фарқлаш кераклигини таъкидлайди ва уларни бир-биридан чегаралаш эмас, балки уч ўлчовли ҳодиса – жумла ҳақида алоҳида олинган маълумотлардан мураккаб, аммо бирлаштирилган ифодани яратиш жараёни сифатида талқин қилади. (Шмелева Т.В., 1994, с.4)Бошқача айтганда, бу уч жиҳат синтактика, семантика ва прагматика бирлигини ташкил этади.

Синтактик қурилманинг таркибий қаватланиши ҳақида сўз борар экан, гап моделида улар қандай шаклланади ва намоён бўлади, деган савол келиб чиқади. «Синтактик қурилма ифодалаган объектив далил, воқеа диктум ҳисобланади. Айрим муаллифлар мантик терминологиясидан фойдаланган ҳолда, уни пропозиция атамаси билан номлайдилар. Модус синтактик қурилма орқали ифодаланган воқеанинг борлиққа муносабати ҳамда сўзловчининг ўзи ифодалаётган воқеага муносабатини ифодалайди».( Махмудов Н, Нурмонов А.,1995, б.23). Диктум ва модус тушунчасини Шмелеванинг уч ўлчовли жумла назариясига татбиқ қиладиган бўлсак, жумла = (диктум + модус) → актуаллашув) формуласи келиб чиқади. Шу тарзда, жумла мазмунининг актуаллашувида прагматик омиллар ҳам иштирок этади.



1.2-расм. Шмелеванинг уч ўлчовли жумла назариясига татбиқан жумла = (диктум + модус) → актуаллашув) формуласи

Е.А.Стародумова модусни актуаллаштириш категориялари воқеликка (пропозитив мазмунга) муносабатни ифодаловчи 4 та асосий унсурни тавсифлайди: модаллик, шахслантириш, замон ва макон локалиги.

Модаллик – бу пропозитив мазмуннинг воқелик билан реал / нореал нуқтаи назари асосидаги муносабати бўлиб, лексик ва грамматик усулларда ифода этилади. Масалан, феъл майллари, шунингдек, *хоҳлайман, қила оламан, керак, зарур, шарт* каби истак, имконият, мажбурият ва бошқа модал маъноларга эга сўзлар.



Шахслантириш – бу ҳаракат, хусусиятнинг вазият субъекти билан боғлиқлиги, адресант, адресат ва ўзга шахс феълнинг шахс-сон шакллари билан кишилиқ олмошларининг мос келиши.

Замон локаллиги – бунда бошланғич нукта нутқ моменти. Замон локаллиги оппозиция (ҳозир – олдин – кейин)да ўзини намоён қилади. Феълнинг замон шакллари ва лексик кўрсаткичлар – вақт маъносига эга сўзлар билан ифодаланadi.

Макон локаллиги қиймати юқоридаги 3 хил категорияга нисбатан ихтиёрий. Бу воқеа-ҳодиса рўй бераётган маконнинг «*у ерда / бу ерда*», «*бу ердан / бу ёққа*», «*бу ердан / у ердан*» каби қарама-қаршилиқларда мулоқот доирасига нисбатан белгиланишидир. Макон локаллиги синтактик қурилманинг прагматик маъноси орқали билвосита ифодаланиши ҳам мумкин. (Стародумова Е.А., 2005, с.5-36)

Масалан, *Кетинг, илтимос* жумласида «*бу ердан*», «*ёнимдан*» макон маънолари яширин тарзда ифодаланган. Худди шу жумлада «*илтимос*» модал сўзи ёрдамида «*унинг қолишини хохламаслик*» модаллик маъноси ҳам ифодаланмоқда, «*кетинг*» феъл шакли эса нутқнинг II шахс (тингловчи)га қаратилганлиги ва ҳозирги-келаси замонга ишора маъносини англатади. Шу тариқа, диктумда ифодаланган грамматик **категориялар модус маъноларини ифодалашини натижасида жумла** актуаллашади.

Синтактик қурилмалар таркибидаги лисоний белгиларнинг предмет ва тушунчага бўлган муносабати семантикада ўрганилади. Прагматиканинг эса нутқий актнинг бевосита контекст билан муносабатини ўрганиши кўрсатилди. Кўринадики, нутқий акт билан контекст ўртасидаги ўзаро муносабат прагматиканинг асосий ўрганиш объекти саналади.

Демак, нутқий акт билан контекст ўртасидаги муносабат жуда кучли бўлганда, нутқий акт маъноси контекст билан боғлиқ ҳолда анланган ўринларда прагматикага эҳтиёж туғилади». (Ҳакимов М., 2013, б.11-12).

«Амалий синтаксис муаммоларини ҳал қилишда Ч.Филлморнинг «тушуниш мазмуни» ғояси катта ёрдам беради. Ч.Филлмор мазмуний назарияни «тушуниш мазмуни» ва «ҳақиқат мазмуни» назарияларига ажратган ҳолда, «тушуниш мазмуни» назарияси остида лисоний матнлар билан жараён ўртасида мавжуд бўлган муносабат ҳақидаги умумий тасаввурни тушунади. «Тушуниш мазмуни»нинг вазифаси лисоний матн билан унинг матнлар қуршовида тўлиқ тушунилиши ўртасидаги алоқа моҳиятини очишдан, жумланинг у орқали ифодаланаётган вазият билан алоқасини кўрсатишдан иборат».

«Тилнинг асосий вазифаси одамларнинг бир-бирларини тушунишлари ва гаплашишларида восита бўлиб хизмат қилишдир. Ахборот узатиш ва қабул қилиш воситаси бўлиш – тилнинг коммуникатив моҳиятидир». (Шу жиҳатдан синтактик бирликларнинг ҳам коммуникатив жиҳатига эътибор қаратиш уларнинг муҳим антропоцентриқ жиҳатларини тадқиқ қилиш имконини беради.

Коммуникатив синтактик жиҳат нутққа ҳам, тилга ҳам тегишли. Коммуникатив синтаксис бирлиги гапириш, яъни нутқий ифода мулоқот мақсадларига мос келадиган коммуникатив функциядир. Индивидуал ва нутқий вазиятга асосланган нутқий ифодалар чексиз хилма-хилдир. Аммо ифодада шундай хусусиятлар ҳам мавжудки, улар нафақат нутқ, балки тил фактларини ҳам белгилайди. Ифодаларнинг лингвистик моҳияти уларнинг типологиясида намоён бўлади. (Ҳакимов М., 2013, б.11-12).

Тилдаги синтактик воситаларнинг прагматик имкониятларини ўрганиш, жумладан, тингловчига мурожаат шакллари таҳлил қилиш долзарб масалалардан биридир. Сўзловчининг олам лисоний манзарасини англашдаги ўзига хослиги, иллокацион ниятига мос келадиган синтактик бирликларни танлаши ҳамда адресатнинг дискурсив вазиятдаги ижтимоий воқеликни идрок этиши ва баҳолаши жараёнида синтактик воситаларни қабул қилишдаги прагматик ёндашуви доирасидаги тадқиқотлар маълум даражада адресант ва адресатнинг ички ҳолатини ифода этувчи психолингвистик асосларни ўрганиш имконини беради. «Фикрлашимизнинг психологик асоси бўлган тасаввурлар захирасини аввалги таассурот ва кечинмаларимиз тақдим этади ва тажрибалар йиғилиб боради; бу фикрларнинг коммуникатив актда бирлашиши гапнинг психологик асосини ташкил этади». (Шахматов А.А., 2001, с. 624).

Интернет мулоқоти ижтимоий муносабатларнинг нисбатан янги майдони бўлса-да, қисқа вақт ичида бутун инсониятни камраб олди. Бу эса интернет тармоғида мулоқот тизими, фойдаланувчиларнинг ўзаро муносабатлари, виртуал жамоатчиликнинг шаклланиши, шахснинг қайтарзда ўзлигини намоён қилиши, нутқий таъсир каби қатор масалаларни келтириб чиқардики, психоллингвистик, социоллингвистик, прагматлингвистик йўналишлар учун тадқиқотлар объектига айланди.

Сўнги йилларда тилшунослик соҳасида интернет тармоғидаги мулоқот муаммосини ўрганишга қизиқиш ортиб бормоқда. Интернет мулоқотини батафсил тадқиқ қилишга интилишнинг сабабларидан бири бу анъанавий мулоқот меъёрларидан фарқ қиладиган тамойиллар шаклланаётган ижтимоий тармоқлар, форумлар, блогерларнинг фаол оммалашishiдир. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бугунги жамият ҳаёти интернетнинг асосий мақсади бўлган маълумот олиш вазифаси кейинги планга ўтиб, мулоқот майдони сифатидаги аҳамияти ортиб бораётганлигини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан, интернет дискурси коммуникантларнинг биргаликдаги тезкор ва самарали фаолиятини таъминловчи ностандарт мулоқот шакли деб ҳисоблаш мумкин. Интернет мулоқотида нутқнинг информатив, фатик, ихтиёрий функцияларини амалга оширишнинг ўзига хослигини шахсият, эътироз, устунлик, ҳамдардлик, ҳиссийлик, мавжуд стереотиплар ва идрок механизмларининг ўзгариши каби тамойиллар белгилайди.

Интернет тармоғининг ўзбек сегменти фойдаланувчилари ўртасидаги график, имло, лексик ва синтактик воситалар ва мулоқот хусусиятларини тадқиқ қилиш бугунги мулоқот имкониятларининг лингвистик хусусиятларини ўрганишда бой манба бўла олади.

«Интернет тармоғи, яъни чексиз мулоқот доираси шаклланиши натижасида қандайдир маънода ёзма (визуал) ва қайсидир маънода оғзаки бўлган маълум бир оралик мулоқот тури пайдо бўлди. Қабул қилиш усули нуқтаи назаридан, албатта, нутқ визуал, яъни кўзлар орқали қабул қилинади. Шу билан бирга, суҳбат давомида узоқ вақт танаффус қилиш мумкин (асинхрон), юзма-юз оғзаки мулоқот жараёнида эса бу ҳол юз бермайди. Хабар жўнатувчи жавобни тезлик билан олиши ёки узоқ кутиши мумкин. Жорий ёзма матн дарҳол узатилади ва қабул қилинади, бироқ адресатнинг бандлиги, электрон почтага кириш имконияти, техник муаммолар, вақт фарқлари ва ҳоказо сабаблар билан бир неча кун ичида жавоб олиш мумкин». (Трач А.С., 2010, с.34-39).

Интернет тармоқларида таниш ва нотаниш одамлар билан ҳамкорлик, дўстлик муносабатлари ўрнатилади, турли-туман иллюстратив воситалар, аудиовизуал, музика ва бошқалар орқали ахборот ва фикр алмашилади, умумий мақсадлар одамларни бирлаштиради. Шу тариқа, жамиятга интернет дискурси тушунчаси кириб келди. О.К.Мельникованинг таъкидлашича, ушбу термин масаласида тилшунослар орасида яқдиллик мавжуд эмас. Шунинг учун атама *компьютер дискурси, виртуал дискурс, тармоқли дискурс, электрон дискурс, онлайн дискурс, электрон мулоқот* каби турли вариантларда қўлланмоқда. Назаримизда, биз учун энг маъқули, интернет дискурси атамаси, чунки интернет тушунчаси атамасининг бошқа версияларида келтирилган барча маъно оттенкаларини ўз ичига олади. Энг машҳур алоқа воситаларидан бири сифатида интернет замонавий тилга жуда катта таъсир кўрсатади. (Мельникова О.К., 2018, с. 30-33). Биз ҳам О.К.Мельникованинг ушбу фикрини қўллаб-қувватлаймиз.

Интернет дискурси янгича тоифадаги алоҳида мулоқот тури сифатида ўзига хос хусусиятлари, шаклланиш воситалари, ўзгача мулоқот шакллари, интернетнинг замонавий жамият ҳаётида етакчи мавқега эгаллиги билан тавсифланади.

Вербал дискурда нутқимиз мимика, имо-ишора ва оҳанг каби нолингвистик воситалар билан бойитилади. Интернет мулоқотида ана шу воситаларнинг ўрнини қоплаш учун тиниш белгилари, график белгилар, тасвирий белгилардан фойдаланиш имконияти мавжудки, бу мулоқот жараёнини осонлаштиради ва таъсир кучини оширади. Лисоний ва нолисоний воситаларнинг камроқ қўлланиши орқали кўпроқ ва кенгроқ мазмунни ифодалаш тамойили

доирасида хабарни узатишда вақт ва кучни тежаш мақсадида тил бирликлари билан бирга график ва аудиовизуал белгилар ҳам ишлатилади.

**Фойдаланилган адабиётлар**

- Gee J. P. An introduction to discourse analysis. Theory and practice. – Routledge, 2005. – 209 p.
- Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – С. 200.
- Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – С. 280.
- Бу ҳақда қаранг: Арутюнова Н.Д. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 136-137; Арутюнова Н.Д. Прагматика // Языкознание: Большой энциклопедический словарь. – М., 1998. – С. 389-390.
- Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. – М.: Академический Проект, Деловая книга, 2004. – 464 с.
- Стародумова Е.А. Синтаксис современного русского языка. Владивосток, Изд. Дальневосточного университета, 2005. – С. 33.
- Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдик. III жилд. – Т.: Академнашр, 2012. – Б. 76.
- Алпатов В.М. Язык – система правил и язык – деятельность // Историческая психология и социология истории. 2018. – № 2. – С. 202–220.
- Курбонова М., Сайфуллаева Р., Боқиева Г., Менглиев Б. Ўзбек тилининг структурал синтаксиси. Ўқув кўлланмаси. – Т., 2004. – Б. 54.
- Шмелева Т.В. Семантический синтаксис: Текст лекций из курса «Современный русский язык» / – Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 1994. – С. 4.
- Махмудов Н, Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис) – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 23.
- Стародумова Е.А. Синтаксис современного русского языка. Владивосток, Изд. Дальневосточного университета, 2005. – С. 38-39; Степанов Ю.С. В мире семиотики // Семиотика. – М.: 1983. – С. 5-36.
- Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б. 11-12.
- Стародумова Е.А. Кўрсатилган манба. – Б. 41.
- Шахматов А.А. Синтаксис Русского языка. 3-е изд. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 624 с.
- Трач А.С. Особенности использования письменной речи в сети Интернет. // Известия ЮФУ (Южный федеральный университет) Раздел I. Проблемы современной филологии. – Таганрог, 2010. – С. 34-39.
- Мельникова О.К. К вопросу об определении термина Интернет-дискурс // Казанский вестник молодых ученых. Теоретические и практические вопросы современной лингвистики. 2018, том-2 – № 4. (7). – С. 30-33.
- 2 – № 4. (7). – С. 30-33.
- 2 – № 4. (7). – С. 30-33.

**KAHRAMANMARAŞ MERKEZLİ DEPREMLERE ÂŞIK EROL ERGANİ’NİN BAKIŞI (BU BİR DEPREM DEĞİL KIYAMET İDİ)**

**MİNSTREL EROL ERGANI'S VIEW OF KAHRAMANMARAŞ CENTERED EARTHQUAKE (IT WAS NOT AN EARTHQUAKE, IT WAS APOCALYPSE)**

Nedim BAKIRCI

*Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*

*Fen Edebiyat Fakültesi Türkiye.*

*nbakirci@ohu.edu.tr*

**Özet**

Deprem, yer kabuğu içerisindeki kırılmalar sonucunda oluşan titreşimlerin dalgalar halinde yayılmasına denir. Türkiye aktif fay hatlarının bulunduğu bir ülkedir. Geçmişte olduğu gibi bugün de pek çok yıkıcı depremler yaşanmaya devam etmektedir. Özellikle Doğu Anadolu fay hattı ile Kuzey Anadolu fay hattı en aktif fay hatlarıdır. Bu fay hatları üzerinde tarihi süreçte yaşanan depremler büyük yıkımlara ve insan kaybına sebep olmuştur. 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş Pazarcık ve Elbistan’da üst üste iki büyük deprem yaşanmıştır. Meydana gelen depremler oldukça geniş bir alanı etkilemiştir. Bugüne kadar ülkemizde görülmemiş en büyük depremler olarak kaydedilmiş ve bilim adamları tarafından asrın felaketi olarak nitelendirilmiştir. İki büyük deprem Kahramanmaraş başta olmak üzere Adıyaman, Malatya, Elâzığ, Diyarbakır, Kilis, Gaziantep, Şanlıurfa, Osmaniye, Adana ve Hatay gibi illeri etkileyerek büyük bir yıkıma sebep olmuş ve yaklaşık elli bin insanımız canından olmuştur. Böylesi büyük bir felaket âşıkların şiirlerine konu olmuş ve depremin en acı yönü şiirlerde dile getirilmiştir. Zira Âşıklar toplumsal konuları şiirlerine konu edinen toplumun en önemli temsilcileridir. Bu temsilciler toplumu derinden etkileyen olayları en çok destanlarda işlemişlerdir. Günlük hayatın küçük olaylarından büyük sosyal hareketlere kadar destanlar her türden olayı içine alır. Âşıklar destanlarda, toplumu derinden etkileyen çeşitli olayları, hayat sahnelerini, yankı uyandıran savaşları, ayaklanmaları, kıtlıkları, deprem, yangın, salgın hastalıklar, sel, mizah, taşlama veya yergi, öğüt, hayvan, yaş (ömür) gibi konuları ele almışlardır. Dolayısıyla Kahramanmaraş depremleri toplumu derinden etkilediği için âşıklarımız da bu olaya kayıtsız kalmamış, toplumun duygu ve düşüncelerine tercüman olmuş ve deprem destanları söylemişlerdir. Âşıklar asrın felaketi olarak nitelendirilen Kahramanmaraş merkezli depremlerde duyduklarını, gördüklerini ve hissettiklerini kendi yorumlarıyla harmanlayarak depremi çeşitli yönleriyle mısralara yansıtmışlardır. Bu bildiride Âşık Erol Ergani’nin “Deprem değil kıyamet idi” ayaklı Kahramanmaraş merkezli depremleri konu alan şiiri tahlil edilecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Deprem, âşık, Türk halk şiiri, Kahramanmaraş, Hatay, Gaziantep, Adıyaman, Malatya, Şanlıurfa, Diyarbakır, Elâzığ, Kilis, Osmaniye, Adana.

**Abstract**

Earthquake is called the propagation of vibrations in the form of waves because of fractures in the earth's crust. Türkiye is a country with active fault lines. As in the past, many destructive earthquakes continue to occur today. Especially the East Anatolian fault line and the North Anatolian fault line are the most active fault lines. The earthquakes that took place on these fault lines in the historical process caused great destruction and human loss.

On February 6, 2023, two major earthquakes occurred in Kahramanmaraş, Pazarcık and Elbistan. The earthquakes that occurred affected a very wide area. It has been recorded as the biggest earthquake ever seen in our country and has been described as the disaster of the century by scientists. Two major earthquakes affected cities such as Adıyaman, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Kilis, Gaziantep, Şanlıurfa, Osmaniye, Adana and Hatay, especially Kahramanmaraş, causing a great destruction and approximately fifty thousand of our people died.

Such a great disaster was the subject of the poems of the lovers and the most painful aspect of the earthquake was expressed in the poems. Because the minstrels are the most important representatives of the society that deals with social issues in their poems. These representatives mostly dealt with the events that deeply affected the society in epics. From the small events of daily life to the major social movements, epics encompass all kinds of events. In the epics, the minstrels dealt with various events, life scenes, resounding wars, riots, famines, earthquakes, fires, epidemics, floods, humor, satire or satire, advice, animals, age (life) that deeply affected the society. Therefore, since the Kahramanmaraş earthquakes affected the society deeply, our lovers did not remain indifferent to this event, they translated the feelings and thoughts of the society and told earthquake epics. The minstrels reflected the earthquake in verses from various aspects by blending what they heard, saw and felt in the earthquakes centered in Kahramanmaraş, which is described as the disaster of the century, with their own interpretations.

In this paper, Âşık Erol Ergani's poem "It was the apocalypse, not an earthquake", which is about earthquakes in Kahramanmaraş with feet, will be analyzed.

**Keywords:** Earthquake, minstrel, Turkish folk poetry, Kahramanmaraş, Hatay, Gaziantep, Adıyaman, Malatya, Şanlıurfa, Diyarbakır, Elazığ, Kilis, Osmaniye, Adana.

### **Giriş**

Türkiye, yeryüzünün en aktif fay hatları içerisinde bulunan ve her zaman büyük deprem tehlikesi ve riskine maruz olan bir ülkedir. Türkiye, dünyanın üç önemli deprem kuşağından biri olan Alp Himalaya (Akdeniz) Deprem kuşağı üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle, çok sayıda kırıklarla parçalanmış olan Anadolu, geçmişte çok şiddetli ve yıkıcı depremler yaşamış, bugün de yaşamaktadır (Şahin ve Sipahioğlu, 2002: 39). Özellikle Doğu Anadolu fay hattı ile Kuzey Anadolu fay hattı en aktif fay hatlarıdır.

Kahramanmaraş ve çevresi, tektonik açıdan oldukça karmaşık ve aktif bir bölgede bulunmaktadır. Bu alandaki tektonik çatıyı oluşturan fayların kesişme noktasının, Kahramanmaraş ve Gölbaşı arasında kalan bölge olduğu belirtilmektedir (Palutoğlu ve Şaşmaz, 2017: 192-193)

Kahramanmaraş ve çevresinde meydana gelmiş olan tarihsel depremler çeşitli deprem kataloglarında verilmektedir. Bu bölgedeki tarihsel depremler için; MÖ 131'de İslâhiye, M. 128'de İslâhiye ve Maraş, MS 1114'te Ceyhan, Antakya, Maraş, yine 1114'de Maraş, Urfa ve Harran (Palutoğlu ve Şaşmaz, 2017: 195) ki bu depremde yaklaşık 40.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Kesik, 1946: 44), MS 1544'de Elbistan ve Maraş (Palutoğlu ve Şaşmaz, 2017: 195) depremleri yaşanmıştır. 29 Kasım 1795'te Maraş'ta meydana gelen depremde şehrin dörtte üçü harap olmuş ve üç dakika kadar sürdüğü kaynaklarda ifade edilmiştir (URL-1). En son deprem 6 Şubat 2023 tarihinde 50.000 kişinin hayatını kaybettiği asrın felaketi olarak nitelendirilen Kahramanmaraş Pazarcık ve Elbistan depremleridir.

### **Âşık Erol Ergani'nin Kahramanmaraş Merkezli Depremlere Bakışı**

Âşıklar yetiştiği topluluğun sözcüleri konumundadır. Âşıklar şiirlerinde maddi aşk, ilahi aşk, öğütme, sevinç, ölüm, vb. olaylar karşısında duygularını, kahramanlık konularını, sevgili ve yurt güzelliklerini toplumsal içerikli konuları, aksayan bir durum ve kişiler üzerine taşlama ve takılmalarla, sosyal içerikli konuları işlerler (Artun, 2008: 13). Âşıklar halkın duygularını dile getirerek geniş kitlelere yayarlar. Âşık dışa dönük bir kişilik olduğu için toplumsal olaylara karşı son derece duyarlıdır (Artun,

2008: 153). Dolayısıyla âşık, tanık olduğu, yaşadığı ve duyduğu olaylardaki acıları sazıyla sözüyle destan tarzında dile getirir.

Âşıklar toplumsal konuları daha çok destanlarda kullanmışlardır. Günlük hayatın küçük olaylarından büyük sosyal hareketlere kadar destanlar her türden olayı içine alır. Âşıklar, toplumu derinden etkileyen çeşitli olayları, hayat sahnelerini, yankı uyandıran savaşları, ayaklanmaları, kıtlıkları, depremleri, yangınları, salgın hastalıkları (Yetiş, 1994: 203), sel, mizah, taşlama veya yergi, öğüt, hayvan, yaş (ömür) gibi konuları destanlarda işlemişler.

Sözlü gelenek ürünlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasında ve insan hayatına ilişkin dönemlerin ifade edilmesinde önemli bir görevi yerine getiren sözlü geleneğin taşıyıcısı ve yeniden yaratıcısı olan âşıkların toplumu derinden etkileyen söz konusu deprem olgusuna karşı kayıtsız kalması beklenemez (Arslan ve Akbaş Ercan: 2021: 118). Dolayısıyla toplumu derinden etkileyen yakın tarihlerde meydana gelen depremlerle ilgili âşıklar destanlar söylemiş veya kaleme almışlardır. 1939 Erzincan depremini konu alan Fırkatî'nin "*Destân-ı Zelzele*" (Dündar, 2019: 759), Âşık Veysel'in "*Erzincan*" (Alptekin, 2004: 228), Âşık Sabit Müdamî'nin "*Erzincan Destanı*" (Arslan ve Akbaş Ercan: 2021: 126-127), destanda sık sık Nuh Tufanı'na telmihte bulunulması ve "Hikmetin sorulmaz Cenâb-ı Mevlâ/Bu bir âfet miydi yoksa bir belâ" dizeleri ilk göze çarpan örneklerdir (Geçer, 2023: 116), Âşık Talibi Coşkun'un "*Zelzele ve Seylap Destanı*" (Kaya, 2013: 268-278), Âşık Sümmanî'nin 1893'de meydana gelen Erzurum Tortum depremi için söylediği "*Deprem Destanı*" (Erkal, 2011: 472-473), Âşık Reyhanî'nin, 30 Ekim 1983 tarihinde Erzurum'da meydana gelen büyük deprem için yazdığı "*Bizim Köyler*" (URL-2), 1975 yılında Lice'de yaşanan depremi konu alan Âşık Murat Çobanoğlu'nun "*Ağlarsın Bacım*" (Arslan-Akbaş Ercan: 2021: 130), 1976 yılında Çaldıran Depremi konu alan Âşık Mevlit İhsanî'nin "*Van'a Ağıt*" (Arslan ve Akbaş Ercan: 2021: 130-131) Âşık Hafız Rahmi Konak'ın "*Zelzele Destanı*" (Arslan ve Akbaş Ercan: 2021: 132-133), 1999 yılında meydana gelen Marmara Depremi ile ilgili Âşık Abbasî'nin "*Marmara Depremi*" (Arslan ve Akbaş Ercan: 2021: 124-125), Erol Ergani'nin "*Deprem Yıktı Marmara'yı*" (URL-3), Âşık Nuri Çırağı'nın "*Çok Yaman Oldu*" (URL-4), Âşık Rahim Sağlam'ın "*17 Ağustos Salı Sabahı*" (URL-5), Alimî'nin "*Çaresiz*", Derdiyâr'ın "*Kocaeli Depremi*", Dost Cemalî'nin "*17 Ağustos Depremi*", Halil İbrahim Bacak'ın "*Allah'ın Takdiri*" ve "*Başın Sağ Olsun*", İbrahim Aydın'ın "*Deprem*", Ömer Tombul'un "*Marmara Depremi*", Rabia'nın "*Deniz Verdiğini Geri Alıyor*", Şükrü Karataş'ın "*Deprem Faciası*" (Kaya, 2007: 704-709), Kahramanmaraş merkezli depremleri konu alan Âşık Âdem Göçeroğlu'nun "*Deprem Yıktı Bizim Anadolu'yu*"<sup>45</sup>, Âşık Ali Serhatî'nin "*Ağladı*", Deli Ozan'ın "*Allah'ım*" (URL-6), Âşık Erol Şahiner'in "*Ağlarım*" (URL-7), Âşık Hasletî'nin "*Salladı*", Âşık İbrahim Taşkın'ın "*Olmazın*" (URL-8), Âşık İhsan Yavuzer'in "*Böyle Bir Felaket Görülmemiştir*" (URL-9), Âşık Maksut Feryadî'nin "*Döndüm*" (URL-10), Âşık Kul Nuri'nin "*Hangisine Ağlayayım*" (URL-11), "*Bu Nasıl Acıydı Nasıl Felaket*" (URL-12) ve "*Türkiye'm*" (URL-13), Âşık Ongunî'nin "*Yıktı Bizi Yıktı Bizi Bu Deprem*" (URL-14), Âşık Orhan Üstündağ'ın "*Bizim Eller*" (URL-15), Âşık Rahim Sağlam'ın "*Yetişin Antep'e Gidin Maraş'a*" (URL-16), Âşık Sitemî'nin "*Ağladı*" ve "*Alan Yok*", Âşık Temel Turabî'nin "*Bu Deprem*", Âşık Torunoğlu'nun "*Gidin*", Âşık Ürmelî'nin "*Deprem Ağıtı*" (URL-17), Âşık Yener Sadıkoğlu'nun "*Ağladı*" (URL-18) gibi destanları vücuda getirilerek toplumu derinden etkileyen depremler ölümsüzleştirilmiştir.

6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli iki büyük deprem yaşanmış, bu depremler, bugüne kadar ülkemizde yaşanan en büyük doğal afetlerinden biri olmuştur. Asrın felaketi olarak adlandırılan bu iki büyük depremlerden ilki Pazarcık ilçesinde saat 04.17'de 7.7 şiddetinde, depremin etkili olduğu süre 65 saniye, ikincisi ise Elbistan ilçesinde saat 13.24'te 7.6 şiddetinde, etkili olduğu süre 45 saniye olmuştur. Her iki deprem başta Kahramanmaraş olmak üzere Adıyaman, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Kilis, Gaziantep, Şanlıurfa, Osmaniye, Adana ve Hatay illerini etkilemiş ve on bir il içerisinde en çok yıkımın yaşandığı iller Kahramanmaraş, Malatya, Adıyaman, Gaziantep ve Hatay olmuştur (Bakırcı, 2023: 34). Böylesine etki alanı büyük bir depreme Âşık Erol Ergani de kayıtsız

<sup>45</sup> Kaynağı verilmeyen şiirler, âşıkların sosyal medya aracılığıyla tarafıma gönderdiği şiirlerdir.

kalmamış ve on dördlükten oluşan “Bu bir deprem değil kıyamet idi” ayaklı destanını söylemiştir. Âşık Erol Ergani, destanında Pazarcık ve Elbistan merkezli depremlerle ilgili pek çok unsuru dile getirmiştir.

*Şubat'ın altısı yirmi üç yılı*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

*Asrın felaketi yıktı on ili*

*Sanki deprem değil kıyamet idi*

Âşık, bu dördlükte depremin tarihini ve kaç ili etkilediğinden bahsetmiştir. 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen deprem on biri ili yıktığından dolayı asrın felaketi olarak nitelendirmiştir. Hatta bu depremin sıradan bir deprem değil âdeta bir kıyamet olduğunu vurgulamıştır. Depremler sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti dördüncü seviye alarm ortaya koymuştur. Bu, uluslararası yardımı da içeren bir alarm seviyesi olmakla birlikte deprem seviyelerinin en üst düzey olanıdır.

Her iki deprem başta Kahramanmaraş olmak üzere Adıyaman, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Kilis, Gaziantep, Şanlıurfa, Osmaniye, Adana ve Hatay illerini etkilemiş ve yaklaşık 13.500.000 kişi zarar görmüştür. Depremlerde 50.000'e yakın insanımız hayatını kaybetmiş, 384 bin 545 bina yıkılmış ve yaklaşık 148 bin kişi de deprem bölgesinden tahliye edilmiştir (Bakırcı, 2023: 33). Ergani de şu dördlüklerde binlerce ocağın söndüğünü, bütün ülkenin yasa boğularak kalplerinin deprem bölgesi için attığını, ülkede bayrakların yarıya indiğini ve 40 binin üzerinde insanımızın canını yitirdiğini ifade etmiştir.

*Binlerce ocaklar söndü ülkede*

*Bütün kalpler burya döndü ülkede*

*Bayraklar yarıya indi ülkede*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

*Bizimle idi bizi bilenlerimiz*

*Enkazın başına gelenlerimiz*

*Kırk bine yaklaştı ölenlerimiz*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

Sarsıntının etkisi o kadar yüksektir ki 180 km'lik fay kırılması yaşandığı ve zeminin en az üç metre kaydığı deprem uzmanları tarafından belirtilmiştir. Âşık da bu bilgiyi aşağıdaki mısralarında dile getirmiştir:

*Osmaniye, Adıyaman, Adana*

*Her yer mezar oldu binlerce cana*

*Zemin metrelerce kaydı bir yana*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

Ayrıca insanlar uykudayken fayın kırılmasıyla birlikte köprülerin yıkılıp yolların yarıldığını şu şekilde ifade etmiştir:

*Âlemler uykuda faylar kırıldı*

*Sağ kalanlar birbirine sarıldı*

*Köprüler yıkıldı yollar yarıldı*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

Dünyada görülmemiş bir depremin yaşandığı ülkemizde herkes deprem bölgesine yardım için seferber olmuş, özellikle arama kurtarma ekipleri dillere destan çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalara Türk dünyasından Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, KKTC'den kardeşlerimizin yanı sıra ABD, Almanya, Arnavutluk, Avusturya, BAE, Belarus, Bosna Hersek, Bulgaristan, Cezayir, Çekya, Çin, El Salvador, Ermenistan, Estonya, Filistin, Fransa, Güney Afrika, Güney Kore, Gürcistan, Hırvatistan, Hindistan, Hollanda, Irak, İngiltere, İran, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, Japonya, Karadağ, Katar, Kosova, Kuveyt, Libya, Lübnan, Malta, Meksika, Moldova, Pakistan, Polonya, Portekiz, Romanya, Rusya, Sırbistan, Slovakya, Tacikistan, Macaristan, Moğolistan, Tayvan, Tunus, Ukrayna, Venezuela, Yunanistan gibi dünya ülkelerinden arama kurtarma ekipleri katılmıştır (Bakırcı, 2023: 34).

Âşık Erol Ergani, on bir ilde aynı anda arama kurtarma faaliyetlerine katılan ekipleri takdir edip adetâ tarih yazdıklarından aşağıdaki mısralarda bahsetmiştir. Zira iğneyle kuyu kazar gibi titiz bir çalışma çıkaran arama kurtarma ekipleri pek çok canı enkaz altından sağ olarak kurtarmayı başarmışlardır.

*Unutulmaz tarih yazdı ekipler*

*Enkazdan sesi duydu ekipler*

*İğneyle kuyu kazdı ekipler*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

Özellikle maden ocaklarında çalışan ve tecrübeli ekipler metrelerce yeraltına tüneller kazarak maden çıkarır gibi enkaz içinde tüneller açıp enkaz altındaki insanımıza can suyu olmuşlardır. Bu düşüncelerini şu dördlükte dile getirmiştir:

*Kuşlar kanatlandı uçtu kurtardı*

*Kimi kaldı kimi kaçtı kurtardı*

*Madenciler tünel açtı kurtardı*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

Âşık Ergani, yıkımın çok büyük olduğu illerde enkaz altında kalan insanların muratlarının yarıda kaldığından, kimisinin yeni evli, kimisinin nişanlı olduğundan söz eder ve depremin üzerinden on gün geçmesine rağmen enkaz altında canlı çıkanlar olduğunu şöyle belirtir:

*Kimi taze evli kimi nişanlı*

*Beyaz gelinliğin üzeri kanlı*

*On gün sonra hala çıkan var canlı*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

Âşık Erol Ergani, on bir gün sonra enkaz altından sağ olarak çıkarılan insanları görünce bu Allah'ın bir mucizesi olduğunu ve arama kurtarmanın devam etmesi gerektiğini söyler. Âşığın ne kadar haklı olduğunu Hatay Antakya'da enkaz altından 260. saatte 1 kişi, 261. saatte (11. Gün) 2 kişi, 296. saatte (12. Gün) 3 kişi sağ olarak kurtarıldığından (URL-19) anlıyoruz.

*Mucize Allah'tan ara can ara*

*Sağ çıktı bedenler on bir gün sonra*

*Seksen beş milyon giyindi kara*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*



Âşık şiirinin son dörtlüğünde Türkiye'nin topyekûn seferberlik ilan ettiğinden söz eder. Depremi hemen ardından olağanüstü hal ilan edilmiş, emniyet teşkilatımız ve şanlı ordumuz sahada hem arama kurtarma faaliyetlerine katılmış hem de asayişin sağlamada büyük çaba göstermiştir.

*Ergani'yim dağlar kadar derdimiz*

*Emniyet jandarma şanlı ordumuz*

*Topyekûn seferber oldu yurdumuz*

*Bu bir deprem değil kıyamet idi*

### Sonuç

Âşık edebiyatı içerisinde ürünlerini veren âşıklar, bireysel konuların yanında halkı derinden etkileyen savaş, kıtlık, doğal afetler, hastalık ve göç gibi konuları da şiirlerinde işlemişlerdir. Âşıklar toplumu derinden etkileyen olay veya durumlar karşısında duyarsız kalmayarak destanlar söylemişlerdir. Bu duyarlı âşıklardan biri de hiç şüphesiz Âşık Erol Ergani'dir. Âşık Ergani "Bu bir deprem değil kıyamet idi" ayaklı destanı ile halkımızın acısına ortak olmuştur. Bu deprem destanında dikkat çeken hususlara bakıldığında depremin tarihi, deprem anında ve sonrasında insanların yaşadıkları, arama kurtarma faaliyetleri, deprem coğrafyası, çok büyük tahribat bıraktığı için asrın felaketi oluşu, insanların deprem karşısındaki tutumları işlenmiştir.

### Kaynaklar

- Alptekin, A. (2004), *Âşık Veysel/ Türküz Türkü Çağırırız*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arslan, T. E. ve Akbaş Ercan, C. (2021), "Sözlü Kültür Penceresinden Türkiye Deprem Haritası", *Sanat ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Ankara: Paradigma Akademi, s. 115-142.
- Artun, E. (2008), *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Bakırcı, N. (2023), "Âşıkların Dilinde Kahramanmaraş Merkezli Depremler", *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (4), s. 25-74.
- Dündar, A. (2019), "1939 Erzincan Depremi ve 'Destân-ı Zelzele' ", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, s. 759-778.
- Erkal, A. (2011), *Âşık Sümmânî Divanı*, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı Yayınları.
- Geçer, G. O. (2023), "1939 Büyük Erzincan Depremi'nin Modern Türk Şiirine Yansımaları", *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (4), s. 111-160.
- Kaya, D. (2007), "Sivaslı Âşıkların Marmara Depremi İle İlgili Destanları", *Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri*, (20-22 Nisan 2006), Cilt I, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 704-719.
- Kaya, D. (2013), *Âşık Talibî Coşkun*, Sivas: Buruciye Yayınları.
- Kesik, M. (1946), "Maraş Depremi (1114)", *İstanbul Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), s. 43-46.
- Palutoğlu, Mahmut, Şaşmaz, Ahmet (2017), "29 Kasım 1795 Kahramanmaraş Depremi, Güney Türkiye", *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, Sayı 155, s. 191-206.
- Şahin, C. ve Sipahioğlu, Ş. (2002), *Doğal Afetler ve Türkiye*, Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- URL-1: <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2023/02/12/kahramanmaras-ve-cevresini-yikan-tarihi-depremler> (Erişim Tarihi 21.03.2023)
- URL-2: <https://www.youtube.com/watch?v=ZBUZkTd68jM> (Erişim Tarihi 15.03.2023)
- URL-3: <https://www.youtube.com/watch?v=VT6qkvI0jQ0> (Erişim Tarihi 15.03.2023)
- URL-4: <https://www.youtube.com/watch?v=DG0W2bAN64Q> (Erişim Tarihi 15.03.2023)

- URL-5: [https://www.youtube.com/watch?v=XSZP2XK6X\\_k](https://www.youtube.com/watch?v=XSZP2XK6X_k) (Erişim Tarihi 15.03.2023)
- URL-6: <https://www.youtube.com/watch?v=Cl3fczzh9vU> (Erişim Tarihi 15.03.2023)
- URL-7: <https://www.youtube.com/watch?v=wOsJbu3tv98> (Erişim Tarihi 16.03.2023)
- URL-8: <https://www.youtube.com/watch?v=a076OmJ6hBc> (Erişim Tarihi 16.03.2023)
- URL-9: <https://www.youtube.com/watch?v=uO7DZViuBD0> (Erişim Tarihi 16.03.2023)
- URL-10: [https://www.youtube.com/watch?v=C2c\\_cF-AGYk](https://www.youtube.com/watch?v=C2c_cF-AGYk) (Erişim Tarihi 15.03.2023)
- URL-11: <https://www.youtube.com/watch?v=73EqKiS4390> (Erişim Tarihi 16.03.2023)
- URL-12: <https://www.youtube.com/watch?v=f5cqs8itfAI> (Erişim Tarihi 16.03.2023)
- URL-13: <https://www.youtube.com/watch?v=1E7ogCjZXBM> (Erişim Tarihi 16.03.2023)
- URL-14: <https://www.youtube.com/watch?v=h-Bc7nuXPTY> (Erişim Tarihi 15.03.2023)
- URL-15: <https://www.youtube.com/watch?v=VMqqCK4dUCo> (Erişim Tarihi 30.03.2023)
- URL-16: <https://www.youtube.com/watch?v=gilIVzAIVjw> (Erişim Tarihi 16.03.2023)
- URL-17: <https://www.edebiyatdefteri.com/siir/1474375/deprem-agiti.html> (Erişim Tarihi 15.02.2023)
- URL-18: <https://www.youtube.com/watch?v=tkhr-QTJ3L4> (Erişim Tarihi 30.03.2023)
- URL-19: <https://www.bbc.com/turkce/articles/c6p7wq99lreo#:~:text=Kahramanmara%C5%9F'ta%20depreme%20y%C4%B1k%C4%B1lan%20Kalkan,227%20saat%20sonra%20sa%C4%9F%20kurtar%C4%B1ld%C4%B1> (Erişim Tarihi 30.05.2023)
- URL-20: <https://www.youtube.com/watch?v=ncuYGURXh7o> (Erişim Tarihi 16.03.2023)
- Yetiş, K. (1994), "Destan", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 202-205.

### **Bu Bir Deprem Değil Kıyamet İdi / Âşık Erol Ergani**

Şubat'ın altısı yirmi üç yılı

Bu bir deprem değil kıyamet idi

Asrın felaketi yıktı on ili

Sanki deprem değil kıyamet idi

Binlerce ocaklar söndü ülkede

Bütün kalpler burya döndü ülkede

Bayraklar yarıya imdi ülkede

Bu bir deprem değil kıyamet idi

Yer ile bir oldu Elbistan, Maraş

Anasız yavrular yok bacı gardaş

Hayvanların bile gözlerinde yaş

Sanki deprem değil kıyamet idi

Osmaniye, Adıyaman, Adana  
Her yer mezar oldu binlerce cana  
Zemin metrelerce kayd ı bir yana  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Âlemler uykuda faylar kırıldı  
Sağ kalanlar birbirine sarıldı  
Köprüler yıkıldı yollar yarıldı  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Unutulmaz tarih yazdı ekipler  
Enkazdan sesi duydu ekipler  
İğneyle kuyu kazdı ekipler  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Hele bakın Elazığ'a, Kilis'e  
Görmeyen gafiller almalı hisse  
Hesap sorulmalı suçlu kimse  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Diyarbakır, Urfa, Malatya yaşlı  
Gaziantep, Hatay, Antakya yaşlı  
Sade ülke değil tüm dünya yaşlı  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Körpe yavruların kan ağlar içi  
Ne bir günahı var ne de bir suçu  
Cansız anasının elinde saçı  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Kuşlar kanatlandı uçtu kurtardı  
Kimi kaldı kimi kaçtı kurtardı  
Madenciler tünel açtı kurtardı  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Kimi taze evli kimi nişanlı

Beyaz gelinliğin üzeri kanlı  
On gün sonra hala çıkan var canlı  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Bizimle idi bizi bilenlerimiz  
Enkazın başına gelenlerimiz  
Kırk bine yaklaştı ölenlerimiz  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Mucize Allah'tan ara can ara  
Sağ çıktı bedenler on bir gün sonra  
Seksen beş milyon giyindi kara  
Bu bir deprem değil kıyamet idi

Ergani'yim dağlar kadar derdimiz  
Emniyet jandarma şanlı ordumuz  
Topyekûn seferber oldu yurdumuz  
Bu bir deprem değil kıyamet idi (URL-20)

## ORHUN YAZITLARINDA BİR METAFOR OLARAK ÖLÜM DEATH AS A METAPHOR IN THE ORKHON INSCRIPTIONS

Neslihan KARACAN

Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi  
Türkiye

ORCID: 0000-0003-1784-1132

karacan57@gmail.com

### Özet

Ölüm, her canlı varlık için kaçınılmaz olarak gerçekleşecek bir olgu, yaşamsal faaliyetlerin sona ermesi ve/veya varlığın görünüm değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Çoğunlukla bir son, bazen de bir başlangıç olarak düşünülür. Kültürden kültüre ve inançtan inanca değişmekle birlikte genel olarak ölüm “hayatın son bulması” ifadesi ile “kötü, üzücü, belirsiz” kavram alanları etrafında dile yansır. Yaşamın ve güzelliklerin bitmesi olarak algılanır ve bu yönüyle “ölüm” kavramının günlük dilden edebi dile kadar pek çok alanda metaforik kullanımlarına rastlanmaktadır. Bu çalışmada “ölüm”ün bir metafor olarak Eski Türkçedeki yansımalarının izi sürülmüştür. Bu vasıta ile evrensel olarak aynı gönderimlere sahip metaforların yanı sıra kültürler arası farklılık gösteren metaforların da var olduğu gerçeğinden yola çıkarak “ölüm” algısının eski Türk toplumlarının zihninde nasıl yer ettiğini de görmek mümkün olacaktır. Bu çalışmada ölüm metaforu, 7. yüzyılda metaforik kullanımların yaygınlığını- dolayısıyla Türkçenin işlenmişliğini- göstermesi açısından Türk dilinin en eski yazılı kaynakları olan Orhun Yazıtları temelinde incelenmiştir. Çalışmada ölüm metaforu, George Lakoff ve Mark Johnson’ın ortaya koymuş oldukları “Çağdaş Metafor Teorisi” yöntemleri ile açıklanmıştır. Böylece yazıtların modern dilbilimi kuramları ile daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunurken aynı zamanda kadim Türk kültüründe ölüm ve yaşam algısı da ortaya konmuştur.

**Anahtar sözcükler:** Lakoff-Johnson, metafor, Orhun Yazıtları, ölüm.

### Abstract

Death can be defined as a phenomenon that will inevitably occur for every living being, the termination of vital activities and/or the appearance of the being. It is often thought of as an end and sometimes a beginning. Although it varies from culture to culture and belief to belief, death is generally reflected in the language around the concept of "end of life" and "bad, sad, uncertain" concepts. It is perceived as the end of life and beauty, and in this respect, the concept of "death" is used metaphorically in many areas from everyday language to literary language. In this study, the reflections of "death" as a metaphor in Old Turkic were traced. By this means, it will be possible to see how the perception of "death" was in the minds of ancient Turkish societies, based on the fact that there are metaphors with the same references as well as those that differ between cultures. In this study, the metaphor of death has been examined on the basis of the Orkhon Inscriptions, which are the oldest written sources of the Turkish language, in order to show the prevalence of metaphorical uses in the 7th century - hence the processing of Turkish. In the study, the metaphor of death is explained with the "Contemporary Metaphor Theory" methods put forward by George Lakoff and Mark Johnson. Thus, while contributing to a better understanding of the inscriptions with modern linguistic theories, the perception of death and life in ancient Turkish culture was also revealed.

**Keywords:** death, Lakoff-Johnson, metaphor, Orkhon Inscriptions.

## Giriş

Dünyayı anlamak ve algılamak için anlamın ifadecisi olan “söz”ün ötesini görmek, irdelemek gerekir. Necip Fazıl’ın “Bu dünya bir kuyu havasız çömlek/Daralıyorum! Kelime manayı boğan bir gömlek; paralıyorum!” dizelerinde aktardığı: anlamın, sözün taşıdığı ses değerlerinin üzerinde ifadelerle karşımıza çıkmasıdır. Bu da anlamın, bir sözcüğün sözlükte bulunduğu karşılıklardan çok daha fazlasına işaret ettiğini ortaya koyar. Çalışmada incelenen, özelde “ölüm metaforu” genelde ise “metafor”, gömleği yırtıp oradan taşan ve ancak o gömlek yırtılıp atıldıktan sonra ortaya konabilen anlamları içerir.

Dil, anlamı bazen yeni bir sözcükle bazen var olan bir sözcüğün anlam alanının genişleterek yeni anlamlar ortaya koyar. Esasen dil tamamen metafor üzerine kurulmuş olmasa da kendini muazzam bir oranda metafor üzerinden ifade ettiği gibi metafor mekanizmasını kullanarak kendi ihtiyacı olan yeni unsurları üretir. Başka bir ifadeyle metafor hem çok kullanışlı bir anlatım aracı hem de yapısal anlamda bir üretim aracıdır (Demirci 2016: 330)

Metafor, tanımı, varlığı ve tartışmaları Antik çağlara kadar dayanan, geçmişini aşağı yukarı, iki bin beş yüz yıllık bir kavramdır. Metaforun; retorik sanatının bir malzemesi olduğu görüşüyle Platon’a kadar dayanan bu süreç içerisinde kavramın farklı yönlerine ilgi çekilse de metafor en çok benzetme sanatı ile karıştırılmaktadır (Karacan, 2022: 334). Burada dikkat edilmesi gereken nokta bazı metaforların iki kavram arasındaki ilgi ya da ilişikle benzetme yapılmasıyla ortaya çıkmasına rağmen aslında metafor, iki kavramdan birinin diğerinde belirli oranda ya da tamamen anlam bulmasıdır. Bu anlamı bulması için de benzetme şart değildir. Ayrıca metaforu benzetme olarak tanımlamak da “metafor” terimini -ki bundan çok daha fazlası olmasına rağmen- kısıtlamak ve dar bir yapıya sıkıştırmaktır.

## Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada metaforun benzetme sanatından çok daha fazlası olduğundan yola çıkarak iki kavram alanında anlam aktarımları olduğuna değinilmiştir. Çalışmanın kapsamı, hem Türkçenin en eski dil yadigârları olması hem 8. yüzyılda bile Türkçenin ne denli işlek ve figüratif bir dil olduğunu ortaya koyması hem de Türk milletinin tarihinin anlatıldığı bu yazıtlarda görülen “öl-”, “uç-”, “uç bar-”, “yok bol-”, “kergek bol-”, “yokadu bar-” eylemlerinin çalışma alanına karşılık gelmesi yönüyle Orhun yazıtları ile sınırlı tutulmuştur.

Ölüm metaforu, George Lakoff ve Mark Johnson’ın 1980 yılında, *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil (Metaphors We Live by)* eseri ile ortaya koymuş oldukları “Çağdaş Metafor Teorisi” yöntemleri ile açıklanmıştır. Böylece yazıtların modern dilbilimi kuramları ile daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunulurken aynı zamanda kadim Türk kültüründe “ölüm” algısının anlaşılması amaçlanmıştır.

### 1. Ölüm kavramı

Ölüm kavramı yazıtlarda farklı anlam ifadeleriyle kendine yer bulmuştur. Roux’a göre *öl-* fiili yazıtlarda şu üç anlamda kullanılmıştır:

- a. Ciddi bir suçun ardından Gök Tanrı tarafından verilen bir cezanın belirtilmesi söz konusu olduğunda,
- b. Sosyal ve ailevi dayanağı olmayan kişilerden söz edildiğinde,
- c. Hayvanlardan ve hatta kahramanların hayvanlarından söz edildiğinde (Roux, 1999: 146-147).

Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtlarının hepsinde ölüm gerçek anlamıyla “bir canlıda hayâtî fonksiyonların tam ve kesin bir şekilde sona ermesi durumu” olarak elbette kullanılır:

“*Türgeş Kağan türükümüz [bodunumuz erti bilmedökin] üçün biziñe yañıltokın üçün kağanı ölti buyrukı begleri yeme ölti*” (Türgeş kağanı (bize) tâbi [halkımız idi. Bilmediği] için bize (karşı) yanıldığı için kağanı öldü. Komutanları, beyleri de öldü.) KT D 18-19.

“*ekinti işwara yamtar boz atıg binip tegdi ol at anta ölti üçünç yeğen silig begin kedimlig torug at binip tegdi ol at anta ölti*” (İkinci olarak İşvara Yamtar’ın boz atına binerek saldırdı. O at orada öldü. Üçüncü olarak Yegen Silig beyin zırlı doru atına binerek saldırdı. O at orada öldü.) *KT D 33*.

Ancak bu örneklerin yanı sıra metaforik yansımaları da görülmektedir. Ölüm kavramının yazıtlardaki metaforik yansımaları ikinci bölümde incelenmiştir.

## 2. Ontolojik bir metafor olarak ölüm

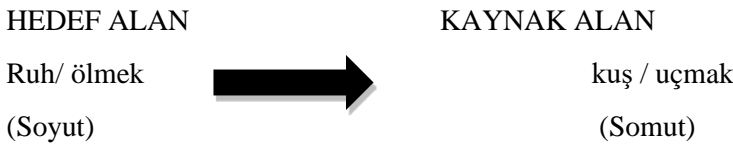
İnsan tarih boyunca yaşamı süresince ilk kez karşılaştığı varlık, durum, duygu ya da eylemlere tabii olarak yeni sözcükler bulma ihtiyacı hissetmiştir. Dillerin kendilerine has yeni sözcük türetme metotları olsa da evrensel olarak her dilin metaforik kullanımlarla örülü olduğunu görmek mümkündür. Bazen yepyeni bir sözcük türetmek yerine, var olan bir sözcüğün başka bir alandaki kavram, varlık, olay, duygu ya da duruma gönderme yaptığına rastlanabilir. Demirci bu durumu, mevcut bir sözcüğe bakarak yeni bir sözcük türetmenin, kuşlara bakarak uçak yapmayla aynı olduğunu söyleyerek ifade eder (2016: 332).

Metafor, Gökhan Yavuz Demir’in ön sözde de tanımladığı gibi benzetme yapmanın çok ötesinde, “bir forma en az iki içeriğin sığdırılmasıdır (Lakoff ve Johnson 2016: 10).

Tecrübelerimizi fiziksel nesnelere ve sözlere göre kavrayışımız bize tecrübemizin unsurlarını ayırt etme ve onları somut nesnelere olarak veya tek biçimde tözler olarak ele alma imkânı sağlar (Lakoff ve Johnson 2015: 54). Bu bakımdan “ölüm” kavramının da bir töz olarak “kuş” üzerinden açıklanması Türklerin kültürel olarak ölümü algılayışı ile ilgilidir.

Lakoff ve Johnson, ontolojik metaforları, genellikle zihinsel fenomenlerin doğrudan ve dolaysız tanımları olarak kabul ederler. Metaforlar yalnızca dilimizi değil aynı zamanda düşüncelerimizi, davranışlarımızı ve eylemlerimizi de yapıya kavuşturur (2015: 72). Bu düşünce ile ruh-ölüm ve kuş-uçmak arasında bir benzerlikten ziyade soyut kavramın yapıya kavuşturulması söz konusudur. Lakoff ve Johnson, teorilerinde sık sık vurguladığı metaforların dünyayı algılayış ve kültürel tecrübelerimizle ilişkili olduğu gerçeğinden yola çıkarak Türklerde ruhun uçması, Göktanrı inancının da bir gereği ya da parçası olabilir.

Yazıtlarda ölüm olgusunun yansımalarından birincisi ontolojik bir metafor olarak “**RUH BİR KUŞTUR**”.



Ölümlerin uçtuğuna dair inanç, kısmen eski bir inanç<sup>1</sup> olmakla birlikte bu inanç İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra da Türkler arasında varlığını sürdürmüştür (Sağol Yüksekaya 2009: 13). Tasavvufta sûfiler ruhu kuşa, bedeni kafese benzetirler. Ölüm suretiyle ruh kuşu, beden kafesinden kurtulup kutsiyet fezasına uçtuğu gibi ölmeden evvel ölme sırrına eren de bu kafesten kurtulup uluhiyet semasına uçar (Uludağ 2005: 202)

Uçmak, Roux (1999), Ögel (1988), Clauson (1972), Arslan Erol (2012) gibi araştırmacıların da üzerinde uzlaştığı gibi, ölümle ilgili düşünüldüğünde “ruhun uçarak Tanrı katına gitmesi” demektir ve kutlu kişilerin, çocukların vefatında kullanılmaktadır (Ergun 2013: 135-136).

*İşbu söze Hak tanukdur bu cân gevdeye konukdur*

<sup>1</sup> Orhun yazıtlarından başka Türkçenin ardından gelen Eski Uygur Türkçesi döneminde de ruh-kuş metaforunun kullanımına rastlanılmaktadır: “...et-özlüg kölinteki isig özlüg arıtkıyasın uçurup adın ajunka ıdıp...” (...vücut gölündeki can kuşçuğunu uçurup, başka dünyaya gönderip...) (Yunusoğlu 2020: 142)

*Bir gün ola çıka gide kafesden kuş uçmuş gibi*

*Yunus Emre*

*Cân bedenden uçıcak menzilinden göçecek*

*Ol cihâna geçecek göze 'iyân olasin*

*Yunus Emre*

*Gider gönül teşvîşünü/Bezeme hoyrat nakşunu*

*Uçurmadın cân kuşunu/ Gel ikrâr it erenlere*

*Yunus Emre*

*Benüm cânum bir kuş durur gevdem anun kafesidir*

*Dostdan haber gelicegiz bir gün uçar kuşum benüm*

*Yunus Emre*

*“Can kafeste durmaz uçar*

*Dünya bir han konan göçer.”*

*Âşık Veysel*

Yunus Emre ve Âşık Veysel'in dizelerinde de görülen RUH BİR KUŞTUR metaforu Türkiye Türkçesinde de bugün hâlâ canlılığını korumaktadır.

Yazıtlarda “ölüm”ün metafor olarak kullanımına en güzel örnek “uçar-” fiiliyle ortaya konan ifadelerdir. Clauson uç- fiilini “temel anlam olarak (bir kuş için) uçmak. Çeşitli metaforik anlatımlarla (üst rütbeli birisi için) ölmek.” şeklinde açıklamıştır (Clauson, 1972: 19).

*“tizligig sökürmiş başlıgig yüküntürmiş <...> törög kazganıp uça barmış”* (asilere diz çöktürmüş mağrurlara baş eğdirmiş <...> yasaları kazanıp (sonsuzluğa) uçup gitmiş.) KT D15-16.

*“kañım kagan èlig törögkazganıp uça barmış”* (Babam kağan ülkeyi (ve) yasaları elde edip (sonsuzluğa) uçup gitmiş.) BK D 13.

*“bilmedökügün üçün yawlakun üçün èçim kagan uça bardı”* (bilmediğin için (cahilliğinden dolayı) kötü olduğun için amcam kağan sonsuzluğa uçup gitti.) BK D 20.

*“bunca kazganıp kañım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı”* (babam (Bilge) kağan it yılının onuncu ayın yirmi altısında sonsuzluğa uçup gitti.) BK G 10.

*“bilge kagan uç[dı]”* (Bilge kağan sonsuzluğa uçtu.) BK B 2.

*“kaım kagan uçdokta inim köl tegin yèt[i] yaşda kaltı”* (babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda benim Köl Tegin yedi yaşında idi.) KT D 30.

*“[kañım] kagan uçdokta özüm sekiz yaşda kaltım”* (Babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda kendim sekiz yaşındaydım.) BK D 14.

*“köl tegin koñ yılka yeti yegirmike uçdı”* (Kül Tigin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu.)KT KD.



“ıgar, oğlanızda taygunuuzda yeğdi igidür ertigiz uça bardıgız” (Gözde çocuklarınızdan gençlerinizden daha iyi besliyordunuz (sonsuzluğa) uçup gittiniz.) KT GD.

Ancak *uç bar-* yapısıyla ilgili Koçak (2012) tarafından ortaya konan bir başka görüş ise şöyledir: “*uç-*” fiilinden sonraki zarf-fiil eki kabul edilen “-a” ekini, yükseklik anlamında “uç” adına getirilen yönelme eki kabul edildiğinde Eski Türklerde tanrı katı sayılan Sirius Yıldızı, şamanların ulaşabileceği en “uç” nokta olduğuna göre; “uç bar-” kullanımı “uca varmak, en sona erişmek”, ölerək “gök”e yani “tanrıya kavuşmak” anlamında düşünülebilir (Koçak 2012: 68). Orhan Veli’nin Dar Kapı şiirinde işlediği “geçmek üzere olduğu kapı” belki Sirius’a işaret etmektedir ve aynı metaforun 20. Yüzyıla yansımalarıdır:

*“Artık ebedî huzur deminin*

*İçebilirim sırlı tasından*

*Girmek üzereyim dar kapısından*

*O eski rüyalar âleminin.”*

Ancak Eski Türkçede de ölmek anlamından kullanılan “uç-” eylemi günümüzde Türkiye Türkçesinde “uçup gitmek”, Kırgız Türkçesinde “uçup ketüü”, Özbek Türkçesinde “uçmok”, Tuva Türkçesinde ise “ucar” olarak ölümü ifade etmek için hâlâ kullanılmaktadır (Kanzharbek Kyzy 2018: 7). Bu delilleri de ortaya koyduğumuzda ayrıca yazıtlarda sadece *uç bar-* yapısı dışında *uç-* fiilinin de açıkça ölümü ifade etmesi gerçeklerine dayanarak Koçak’ın ileri sürdüğü anlamlandırmayı kabul etmek pek mümkün görünmemektedir.

Yazıtlarda kullanılan bir diğer metaforik kullanım “kergek bol-” ifadesi üzerindedir. Yazıtlardaki bu konu birçok araştırmacının da dikkati çekmiştir. “kergek bol-” fiilinin yazıtlardaki örnekleri şöyledir:

*“İlig tutup törög etmiş özi ança kergek bolmuş.”* (Ülkeyi sahiplenip yasaları düzenlemişler. Kendisi öylece ölmüş.) KT D 4.

*“inim kül tigin kergek boldı”* (Kardeşim Köl Tegin öldü.) KT K 10

*“Bunca törög kazanıp inim köl tegin özi ança kergek boltı”* (bunca yasaları kazanıp kardeşim Köl Tegin öldü.) KT D 30.

*“kergek bol-”* fiilinin “gerek ol-” anlamında yorumlayan araştırmacılar olsa da kergek’in kartal-giller ailesinden bir kuş olduğu görüşü üzerinde fikir birliği oluşmuştur. Kergek, Doğu Türkçesi sözlüklerinde “bıldırcın türünden bir kuş” anlamına gelmektedir. Hatta Batı Türklerinde Müslümanlıktan sonra bile “öldü” yerine “şunkar boldı” yani “şahin oldu” deyimini kullanılmıştır (Tuna, 1960: 131-148). Tuna’nın bu düşüncesine benzer “kergek” sözcüğüyle ilgili olarak Ercilasun (2007) “şahin cinsinden bir kuş”; Üçüncü “kerkenezgillerden bir kuş” olduğunu düşünmektedir.

Tekin, Uygurca metinlerdeki *eksüt- kerget-* "azaltmak, yok etmek" ve *eksük kergek* "eksik gerek, yani, eksik ve yok" kullanımlarının kergek kelimesinin asıl anlamının "yok, namevcut" olduğunu açıkça gösterdiğini ve bu durumda *kergek bol-*’ın "yok olmak" anlamına geldiğini, bu deyim *uç-* ve *uç bar-* gibi, daha çok hükümdar ailesinden prensler için kullanılan saygılı bir ifade şekli olduğunu, kağandan küçük unvanlı kişiler için daha çok yok bol- deyiminin kullanıldığını belirtmektedir (Tekin 1998: 71-72).

Anadolu’da 1300 ve 1400’lü yıllar arasında yapılan mezar taşlarında (özellikle Tokat ve Sivas mezar taşları), kartal figürünün bulunması ölüm ve göğe yükselme, ruhun uçup gitmesi gibi inanışları destekler mahiyettedir (Koçak 2012: 64).

Ancak burada *“kergek bol-”* ifadesiyle ilgili bir başka görüşe de yer vermek gerekir. *kergek>gerek* anlamıyla yaşam gibi ölümün de gereklilik zorunlu bir son olduğu gerçeğinden türemiş

bir deyim olduğu Türklerin ölüm için kullandığı deyimlerden biri olan “Kergek boldı. Gerekenle buluştu.” (Roux, 1999: 65).

### BEDEN BİR NESNEDİR/ HALK BİR NESNEDİR

HEDEF ALAN

KAYNAK ALAN

halk



nesne

(Soyut)

(Somut)

Yazıtlarda geçen “yok olmak” anlamındaki **yok bol-** fiilinin kağan, hatun, bütün Türk milleti, yüksek düzeyde kimseler, düşman veya boyunduruk altına alınan milletler, ordular için kullanıldığı görülmektedir (Roux, 1998: 204). Aynı metaforik kullanımlardan doğduğu görülen diğer fiiller ise *yokad-*, *yok bol-*, *yok kıl-*’ tır:

Türük bodun ölüreyin urugsıratayın tır ermiş yokadu barır ermiş” (Türk halkını öldüreyim soylarını yok edeyim” dermiş.) KT D 10.

“yokadu barır ermiş” ( (Türk Halkı) yok olmaya doğru gidiyormuş.) KT D10.

“ulug oğlum agrıp yok bolca kug seşünüg balbal tike bertim” (büyük oğlum hastalanıp ölünce General Ku’yu babal dikiverdim) BK- G 9.

*yok kıl-* fiili yazıtlarda karşımıza *yok kış-* şeklinde de çıkar. Bu durum *kıl-* fiilinin Orhun Türkçesi döneminde l/ş ses denkliliğine uygun olarak birleşik fiil yapısında hem *kıl-* hem de *kış-* şeklinde kullanıldığını gösterir (Sarıköse 2019: 1341)

“ol süg anta yok kışdımız”(O orduyu orada yok ettik) KT D 32, 34

“usar idi yok kışalım ter men” (mümkün olursa tamamen yok edelim, derim.) T G 4/5.

“ıdok başda şünüşdüm ol süg anta yok kışdım” (Idok Baş’ta savaştım. O orduyu orada yok ettim.) BK D 25.

Ölümün umumiyetle başka bir dünyada yeniden yaşamaya başlamak, fanilikten ebediyete kavuşmak olarak kabul edilmekle birlikte az da olsa yok olmak şeklinde de değerlendirildiğini görmekteyiz (Sağol Yüksekaya 2009: 23)

Orhun Yazıtlarına şöyle bir baktığımızda, açlık-tokluk, fakirlik-zenginlik, çıplaklık-giyiniklik, doğu-batı, kuzey-güney, iyi-kötü, uzak-yakın, az-çok, itaat etmek-başkaldırmak, üst-alt, örgütsüz-düzenli, akıllı-akılsız hakanlar, iyi-kötü hakanlar, devletli-devletsiz, ölüm-yaşam gibi pek çok karşıtlığın olduğunu görürüz. Anlatıda, Türk Milletinin aç-çıplak-dağmık-örgütsüz-hakansız-kötü-ordusuz-devletsiz olduğu süre zarflarında, başka milletlerin, özellikle de Çin’in boyunduruğunda olduğunu ve bir ‘yok oluşa’ doğru gittiğini kesinleştirmemiz gerekir. Bu yok oluşun en temel karşılığının da ‘ölüm’ olduğunu belirtmeliyiz (Büyükkarcı 2021: 184).

Yazıtlarda *öl-* fiili ile kurulmuş birkaç ifadeye bakarak *yok bol-* ifadesindeki metaforu daha iyi anlayabiliriz.

“Süçig sawıña yımşak ağısıa arturup üküş türük bodun öltüg türük bodun ölsikiñ” (Tatlı sözüne yumuşak ipeklilerine kanıp Türk halkından birçoğu öldü. Türk halkı öleceksin.) BK K 5.

Bilge Kağan yukarıda verilen dizelerde Türk insanının ruhunun bedenden ayrılması olarak gerçek manada ölmekten değil, halk olarak bir yok oluş, dağılma ve devletsiz kalmadan bahsediyor. Çünkü Türkün örgütsüz, devletsiz kalması, töresiz kalması Türk için ölüm gibidir. Aynı ifade Kül Tigin yazıtında Türk adının kaybolmaması için de yok bol- ifadesi ile verilir.

“Türük bodunug atı küsi yok bolmazun teyin kaşım kaganıg...” (Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam kaşanı...)” KT D 25

“Olortokuma ölteççe sakınıgma türük begler..” (Oturduğumda ölecekmiş (yok olacakmış) gibi düşünen Türk beyleri...) BK D 2.

### Sonuç

Türkçenin anlatım gücü ve ifade zenginliği düşünüldüğünde Eski Türkçenin yazılı şaheserleri olan Orhun yazıtlarından itibaren figüratif dilin yansımalarının görülmesi de gayet doğaldır. Bu anlamda yazıtları metaforlar bakımından yaklaşıldığın ölüm kavramının ontolojik bir metafor olarak işlendiği örnekler görülmektedir. Bu çalışmada *ölüm* kavramının, RUH BİR KUŞTUR ve BEDEN/ HALK BİR NESNEDİR metaforik kullanımlarının yansımalarının yazıtlardaki örnekleri tespit edilmiştir. Bu bağlamda *uç-*, *uç bar-*, *kergek bol-*, ifadeleri ile RUH BİR KUŞTUR metaforunu; *yokad-*, *yok bol-*, *yok kıl-* ifadelerinin ise BEDEN/ HALK BİR NESNEDİR metaforunu yansıttıkları görülür. Türkçenin aynı zamanda ilk nutku olan Orhun yazıtlarının 8. yüzyılda metaforlar ile anlam derinliğine muktedir bir dil olduğunu göstermesi bakımından bu metaforların işlenmesi önemlidir. Ayrıca RUH BİR KUŞTUR ontolojik metaforunun sadece yazıtlarda değil 8. yüzyıldan günümüze kadar müzikten edebiyata pek çok Türkçe eserde yansımalarının hâlâ sürdüğünü bilmek de Türk kolektif bilincinin sürekliliğini göstermesi açısından da önemlidir.

### Kaynakça

- Arslan Erol, H. (2012). Eski Türkçede “ölüm” için kullanılan sözler. İçinde: Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Defin* (s. 369-402). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Büyükkarcı, O. (2021). Orhun yazıtlarına göstergebilimsel bir yaklaşım. *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (6): 174-196.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Demirci, K. (2016) Metafor: Bir anlam ve üretim mekanizması. Mustafa Sarıca, Bedri Sarıca (Ed.), *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat* (s. 330-343). Ankara: Padam Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). Türkçede öl- fiili üzerine, Ekrem Arıkoğlu (Haz.), *Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, P. (2013). Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler. *Millî Folklor*, 25(100): 134-148.
- Kanzhanberk Kyzy, G. (2018). Çağdaş Türk Lehçelerinde Ölüm Kavramı. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Karacan, N. (2022). Mesnevî-i Baba Kaygusuz'da “yol” kavramsal metaforu üzerine. Ekrem Kalan, İrmak Karabulut. (Ed.), 800. Fetih Yılı'nın Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu Bildiri Kitabı (s. 333-337). Alanya: ALKÜ Yayınları.
- Koçak, A. (2012). Hayatın ölümden sonra uçuşa tebdili. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*. 4(2-1): 61-95.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2015). *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, (çev. Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Ögel, B. (1989). *Türk Mitolojisi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Roux, J. P. (1999). *Eskiçağ ve Orta çağda Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalıcı Yayınları. (1963).

Sağol Yüksekaya, G. (2009). Türklerde ölümün algılanışı “ölmek” karşılığı kullanılan kelimelerden hareketle. Emine Gürsoy Naskali, Gülden Sağol Yüksekaya (Ed.), Uçmağa Varmak Kitabı (3-40). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Tekin. T. (1998). Orhon Yazıtları. İstanbul: Simurg Yayınları.

Tuna, O. N. (1960). Köktürk yazıtlarında ‘ölüm’ kavramı ile ilgili kelimeler ve ‘kergek bol- deyiminin izahı. VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler-1957 (s. 131-148). Ankara: TDK Yayınları,

Uludağ, S. (2005). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. (2. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Üçüncü, K. “Karacaoğlan’ın Şiirlerinde Ölüm Temi”  
[https://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/kemal\\_ucuncu\\_karacaoğlan\\_siirleri\\_olum\\_temi.pdf](https://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/kemal_ucuncu_karacaoğlan_siirleri_olum_temi.pdf) adresinden 27.05.2023 tarihinde erişildi.

Yunusoğlu, M. K. (2020). Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar. Ankara: TDK Yayınları.

### **Yararlanılan Kaynaklar**

Aydın, E. (2017). Orhon Yazıtları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tatçı, M. (1991). Yunus Emre Divanı. [https://turuz.com/storage/Poem-iterature/Poem/2011/0320-Divani\\_Yunus\\_Emre\\_\(Mustafa\\_Tatci\).pdf](https://turuz.com/storage/Poem-iterature/Poem/2011/0320-Divani_Yunus_Emre_(Mustafa_Tatci).pdf) adresinden 05.07.2023 tarihinde erişilmiştir.

**M.ЖҰМАБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТҮРКІЛІК РУХ**

**THE TURKIC SPIRIT IN THE POEMS OF M. ZHUMABAYEV**

NURLANOVA Asem Nurlankyzy  
*Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk*  
*Kazakistan*  
ORCID:0000-0001-9782-1507  
*anur\_81@mail.ru*

DAUREN Ayan Daurenuly  
*Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk*  
*Kazakistan*  
ORCID:0000-0001-9782-1507  
*ayan.dauren.99@mail.ru*

**Аңдатпа**

Мақала қазақ халқының ғана емес бүкіл түркі халықтарынына ортақ, жалпы адамзаттық мәселелерді көтерген ақын М.Жұмабаевтың шығарамашылығына арналған. М. Жұмабаев ХХ ғасыр басында бүкіл түркі халықтарының ата-тегі бір, тілі ортақ, діні ортақ, ділі ортақ деген идеяны көтерген қазақ ақыны. Ол өзінің бүкіл поэзиясында түркілердің бірігіп, біртұтас әлемдік өркениет құру, “Тұран” идеясын насихаттап өткен. М. Жұмабаевтың ғасыр бұрын көтерген мәселелелері бүгінгі күні де қазақ халқы емес бүкіл түркі руханияты үшін өзекті болып саналады. Бұл мақалада М.Жұмабаевтың «Күншығыс», «Пайғамбар», «Тез барам», «Алыстағы бауырыма», «Түркістан» тағы басқа да өлеңдеріндегі түркішілдік, түрік бірлігі идеясына талдау жүргізіледі; ақынның «Пайғамбар» өлеңіндегі «гун» ұрпағымыз деген түркі әлеміне ортақ идея, рухани сабақтастықта бағамдалады; түркі халықтарының атақонысы саналатын «Түркістан» поэмасына тоқталып, ақын өлеңдеріндегі «Көк», «Көк тәңірі», «Тәңірі», «жер-су», «жер-от» ұғымдарының мән-мағынасы сараланады. Зерттеуде Алаш, Алтай, Түркістан, Тұран этнонимдері қолданып, осы арқылы М.Жұмабаевтың шығармашылығындағы негізгі идеяы ашуға талпыныс жасалады. Зерттеу барысында М.Жұмабаевтың түркішілдік идеялары, еңбектері мен тебіреніске толы жалынды жүрегі арқылы, түркі жұртының рухани тарихи, бағыт-бағдары айқындалады. Мақала қазақ әдебиеті және қазақ мәдениеті ғана емес, бүкіл түркі өркениеті, түркілердің ортақтастық идеясы қызықтыратын жалпы көпшілікке арналады.

**Кілт сөздер:** қазақ әдебиеті, түркілік мәдениет, түркі тілдес халықтар, ұлттық мұра, түркілік рух, М.Жұмабаев шығармашылық.

**Abstract**

The article is devoted to the works of the poet M. Zhumabayev, who raised common human problems not only of the Kazakh people, but also of the entire Turkic peoples. M. Zhumabayev is a Kazakh poet who at the beginning of the 20th century raised the idea that all Turkic peoples have a common origin, a common language, a common religion, and a common mentality. Throughout his life, he promoted the idea of “Turan” to unite the Turks and create a single world civilization. The problems raised by M. Zhumabayev many centuries ago are still relevant even today not only for the Kazakh people, but also for the whole Turkic spirituality. In this article analyzes the idea of Turkishness and

Turkic unity in the poems of M. Zhumabayev "Kunshygys", "Prophet", "Tez baram", "To my distant brother", "Turkestan", and others; the common idea of the Turkic world as our generation "gun" in the poet's poem "Prophet" is evaluated in spiritual continuity; focuses on the poem "Turkestan", which is the ancestor of the Turkic peoples, the meanings of the concepts "Kok", "Kok Tengri", "Tengri", "earth-water", "earth-fire" in the poet's poems are differentiated. The study uses the ethnonyms Alash, Altai, Turkestan, Turan, which makes an attempt to reveal the main idea of M. Zhumabayev's work. During the research, the spiritual historical orientation of the Turkic peoples are determined through ideas of Turkishness and works of M. Zhumabayev. The article is intended for the general public interested not only in Kazakh literature and Kazakh culture, but also in the entire Turkic civilization and the idea of Turkic unity.

**Keywords:** Kazakh literature, Turkic culture, Turkic-speaking peoples, national heritage, Turkic spirit, creativity of M. Zhumabayev.

### Кіріспе

М.Жұмабаев ХХ ғасыр басында бүкіл түркі халықтарының ата-тегі бір, тілі ортақ, діні ортақ, ділі ортақ деген идеяны көтерген қазақ ақыны. Ол өзінің бүкіл поэзиясында түркілердің бірігіп, біртұтас әлемдік өркениет құру, «Тұран» идеясын насихаттап өткен. М.Жұмабаевтың ғасыр бұрын көтерген мәселелері бүгінгі күні де қазақ халқы емес бүкіл түркі руханияты үшін өзекті болып саналады.

М.Жұмабаев айтқандай, қазақ халқының болашағы туысқан түркі халықтарымен бірге болғанда ғана – жарқын. Сонда ғана барып, біз алдымен, түркі бауырларымызбен, одан қалды басқа да халықтармен тереземіз тең өмір сүріп, әлемдік өркениеттен өзімізге лайықты орнымызды ала аламыз.

М.Жұмабаев 1938 жылы жерін, елін, халқын шексіз сүйгені, тәуелсіздікті жақтағаны үшін жазықсыз өлім жазасына кесілді. Көпшілікке ақының өлең-жырларын оқуға тыйым салынды. Алайда, түрікшілдік идеялары, еңбектері мен тебіреніске толы жалынды жүрегі арқылы, түркі жұртының әдебиетіндегі тарих беттерінен көріне бастады

### Түрікшілдік тақырыбындағы М.Жұмабаев өлеңдері

Ақын жас кезінен қазақтың жыр әлеміне өзіне тән ерекшелігі, жаратылысындағы рухани ұлтшылдығымен кірді. Жанын шарпыған алапат сезімнің құштарлығымен поэзияны батылдықымен жеткізуге бет бұрды. М.Жұмабаевтың «Күншығыс», «Пайғамбар», «Тез барам», «Алыстағы бауырыма», «Түркістан» тағы басқа да өлеңдерінде түрікшілдік, түрік бірлігі идеясын жырлады. М.Жұмабаевтың:

*«Ерте күнде жоқ бар еді түн туған,*

*Қап-қараңғы түн ішінде Күн туған.*

*Отты Күннің сәулесінен от алып,*

*Отты көзді, отты жанды Гун туған»,* - деген рухты жырлары арқылы бүкіл түркі жұртына ерекше ықпал етті. Ақынның «Пайғамбар» өлеңінде «гун» ұрпағымыз деп айтуы түркі әлеміне тән ортақ рухани сабақтастық пен тамырластықтың басты негізі екенін бағамдауға болады.

Түркі халықтарының атақонысы болғанын «Түркістан» поэмасы арқылы еске салады:

*«Түркістан - екі дүние есігі ғой,*

*Түркістан - ер түріктің бесігі ғой.*

*Тамаша Түркістандай жерде туған,*

*Түріктің тәңір берген несібі зой»,* - деген өлең жолдары арқылы тарихымыздың өткеніне жол сілтейді. Тұран жерін мекендеген түбі бір түркі халықтарының өмірінен елес береді.

М.Жұмабаев Тұранның Ыстықкөл, Сейхун, Жейхун, Арал сияқты ғажайып өзен-көлдерін ерекше суреттейді. Ақын поэзиясында түркілік дүниетанымның барлық айшықтары өзгеше пафоспен жырланады. Мысалы:

*Тұранның Тянь-Шаньдай тауы қалай,*

*Пар келмес Тянь-Шаньға таулар талай!*

*Еріксіз ер түрікті ойға аларсың*

*Көкке асқан Хан тәңіріге қарай-қарай,* - дейді. Ақын ежелгі түркілік өркениеттегі фольклорлық және мәдениетаралық тұтастықты жас ұрпаққа аманаттауды өзіне мақсат тұтқандей.

М.Жұмабаев өлеңдеріндегі түрікшілдіктің негізгі тарихы «Көк», «Көк тәңірі», «Тәңірі», «жер-су», «жер-от» ұғымы Евразия кеңістігінде біздің заманымызға дейін сақталған. Ғұндар су мен оттың қағидаттарын бағамдап, өмірлік концептінде санаған.

Бұл туралы ақын поэзиясын зерттеген ғалымдардың пікірінде айтылған. «Ежелгі түркі халқының қасиетті тотемі есептелетін от ұғымы физикалық, этнографиялық түрде сипатталып, идеологиялық дәрежеде символикалық мәнге ие болады», - дейді әдебиеттанушы, профессор Бақытжан Қауасқанұлы Майтанов. Сол себепті де ақын поэзиясының поэтикасы түркі руханиятының мызғымас беріктігін қамтиды.

Ер түріктің батырлары мен хандары, ғұламалары Тұран жерін мекендегенін айтады. Осылайша, береке-бірлікте ғұмыр кешкен түркі ұлыстарының бүгінде бірнеше елге бөлініп кеткен.

*Көп түрік енші алысып тарасқанда,*

*Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?* - деп Тәуке, Қасым, Назар, Есім, Абылай, Кенесары сынды хандардың есімдерін мақтанышпен атаған. «Арыстан елге отан болған Тұран», «қазақтың қасқа жолды Қасым ханы», «әділ хан аз болады Назардайын», «алашқа Есімханның жолы дайын», «Тәукедей данышпан хан», «Алаштың арыстаны Абылай еді», «Кешегі ердің ері көкжал Кене» деп хандық құрған қазақ данышпандары сипатталады.

### **М.Жұмабаев өлеңдеріндегі түркілік рух**

М.Жұмабаев Алаш, Алтай, Түркістан, Тұран этнонимдерін жиі қолданып, бүкіл шығармашылығының өзегіне, сарынына айналдырғандай. Әсіресе, Алаш сөзін. Ақын бұл сөзді қазақ деген мағынада ғана емес, түркі жұрты деген мағынада да қолданады. Мысалы, түркі жұртынан шыққан ұлы тұлғалардың бірі Қорқыт туралы дастаны мынадай жолдармен басталады:

*«Алтайға жер жүзінде тау жоқ жеткен,*

*Алтайға бетегедей алтын біткен.*

*Бейіштей алтын Алтай етегінде,*

*Ертеде Алаш елі мекен еткен».*

«Тұран», «Түркістан» деп ақын жырлаған көркем әдеби бейнелерімен тұтас түркі мен Шығыс әлемінің мақтан ететінін жыр төккен. Тұранды жайлаған Ер түріктің бірлігі мен түркі тектес халықтарды бірлікке шақырады. Оны ақынның «Орал тауы» өлеңінен көре аламыз. Өлеңнің кейіпкері – «Орал» тауы. Суреттеуінде барынша түркі дүниесінің символы сипатталған.

*«Бір күнде сенің иең түрік еді,  
Орын ғып, көшіп, қонып жүріп еді.  
Қорықпайтын таудан, тастан батыр жүрек  
Қойныңа жайыменен кіріп еді.  
Қарашы төңірекке мойын бұрып,  
Алтай, Орал бойында тұрған түрік.  
Аты да, заты да жоқ, дыбысы жоқ*

*Жоғалған әлде қайда іріп-шіріп»,* - деп түркілердің өткен өмірін аңсайды. Біріншіден, бауырлық сезімін көрсетсе, екіншіден түркілердің қателікке бой алдыруы ақынды жабырқатады. Өлеңде «ер түрік» дегені, түркі әлемі: қазақ, түрік, қырғыз, татар, башқұрт және басқа халықтарды жинақтап сипаттауы. Бір кездері төбесі көк тіреген ақбас шындары, қалың нулы қарағайлары, жан-жануарлары мен қойнауы байлыққа толы Орал тауының бүгінгі жағдайын ақын былай жырлайды:

*«Оралдай атамекен жерлеріне,  
Қасиетті атаның көрлеріне,  
Аузы түкті шетелдер ие болып,*

*Көрсетіп тұр қысымды ерлеріне»,* - деп тарихи ақиқатты жырлайды. «Ауызы түкті шетелдер» дегені орыстар мен орыс билігінің күшейгенін негізге алады. Бір замандағы маңғаз Оралдың да жүзін қара бұлт басқанын атарлы түрде жеткізеді. Өлең жолдарының соңында барлық түрік ұлысын ынтымаққа шақыра отырып аяқтайды:

*Анамыз бізді өсірген қайран Орал,  
Мойның бұр, тұңғышыңа қайтып Орал.  
Қосылып батыр түрік балалары*

*Тапталпа, қолын кесіп, тізгінге орал.* «Түркістан», «Орал», «Орал тауы» өлеңдерінде түркішілдік сарын бар екенін профессор Ә.Тәжібаев айтады. Бұлардың жалғасы әрі түйіні іспеттес бір өлеңі бар. Ол – «Тез барам» туындысы. Қорытынды деуге бұл лайық өлең, жоғарыдағы ойларды қамтыған бір батырдың атынан тіл қатады. Ол:

*Дұғада бол, алтын Алтай – қарт анам,  
Алып ата, қуды жолың ер балаң.  
Ақ шашыңды, көкірегіңді иіскеуге,*

*Тәңірі жазса, сәулетпенен тез барам,* - деп жар салады. Бұл өлеңдегі кейіпкердің ерекшелігі, кеш болмай тұрып жұмыстарын реттеген, нақты мақсат пен істің адамы болуға шақырады.

Ақын түркі тектес ұлттардың келешегінен үлкен үміт күтеді. «От», «Пайғамбар», «Күншығыс» өлеңдерінде игіліктің барлығы шығыстан келгендігі, батысты торлаған қара бұлттарды тек шығыстың арайлы шұғыласы ғана сейілтетіндігі түсіндірілген. Мысалы: «Күншығыс» өлеңінде:

*«Күншығыс» өлеңіндегі:  
«Күнбатысты шаң басқан,  
Шаң емес, қара қан басқан.*



*Тарсыл-гүрсіл, қанды атыс.*

*Көп білем деп бөлуге,*

*Көп күлем деп өлуге,*

*Жақын қалды Күнбатыс»,* - деген батыстың асып-тасқан, отаршылдық саясатының зардабы басқа халықтарға да. оның ішінде түркі даласына тиіп жатыр. Бұлай жалғаса беретін болса, орны толмас олықлықтарғаапарып соқтыруы мүмкін. Қап-қараңғы түн басып, «қанды шуда» қалған күнбатыс «күн шығыстан бір пайғамбар күтеді». М.Жұмабаевтың ойынша, батысты қаптаған мұндай алапаттан құтқаратын күншығыс:

*Қисық көзді Күншығыс,*

*Бұл тұруың қай тұрыс?*

*Серпіл енді, алыбым!* – деп Батыс елдерінде бастау алған қақтығыстарды тоқтатуға үндейді. Адамзаттың болашағына осылайша қатер төніп тұрғанда Шығыстың, оның ішінде түркіжұртының да бейғам жатқанын қаламайды. «Қысық көзді Күншығысты» «желкілдеген туменен» Батыстың:

*«Кұл қылайық қаласын,*

*Кұл қылайық баласын»,* - деп өзінің істегенін өзіне істеп, кек қайтаруға шақырады да артынша-ақ:

*«Жоқ, жоқ! Ашу басалық!*

*Гүл қылайық қаласын,*

*Ұл қылайық баласын,*

*Мейірім есігін ашалық»,* - деп сабырлық, парасаттылық танытады. Қазақтың «таспен ұрғанды аспен ұр», - дегеніндей, үлкен ойға шақырады. Сөйтіп, «Күншығыс» өлеңінде ақын үлкен гуманистік пікір айтып, азаматтық ой биігінен көріне білді.

*Түнеріп жүр түннен туған перілер,*

*Тәңірісін табанына таптаған,* - деген «Пайғамбар» өлеңінде отаршылдық саясатқа ғана емес, батыстың бүкіл болмысына, яғни оның саяси-мәдени даму бағытына қарсылық бар. Ақынның сезінуінше, тәңірден безініп, «інжілдіөртеп, табанға сап құранды, Мұсаның тілін кескен, Айсаның ұлының қанын ішкен, Аллаға емес әзәзілге табынған «елді қараңғылық түні басып тұр». Қап-қараңғы түн «қайғы мен қара қанға тұншығуда». Қаптаған «шегір көзді жандар жүр».

*«Қап-қара түн. Толқынданған қара қан,*

*Қара түнде өңшең соқыр шұбырған.*

*Сол шұбырған сансыз соқыр алдында,*

*Ентелеген кәдімгі Иван есалаң».*

«Пайғамбар» өлеңінен алынған бұл шумақ Мағжанның жарық көрген жинақтарында жоқ. Халықтар арасындағы достыққа нұқсанын тигізеді деген сылтаумен алынып тасталып келеді. Шындығында, бұл жердегі «ентелеген кәдімгі Иван есалаң» делініп отырған – сол кездегі Ресейдің отаршылдық саясат жүргізіп отырған ат төбеліндей басшылары. Ал «қара түнде өңшең соқыр шұбырғандар» - жалған саясатқа елітіп, оңай олжа іздеген отаршылдардың соңынан еріп, қазақтың даласына қарай шұбырған келімсектер. Шығыс халықтарына дауыстап, ойларын әйгілі «Пайғамбар» өлеңінде жалғастырады:

*Күншығыстан таң келеді – мен келем,  
Көк күңіренеді: мен де көктей күңіренемін.  
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,  
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!  
Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры!  
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.  
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:*

*Мен келемін, мен – пайғамбар, Күн ұлы, - деп туған жеріне, Шығысқа деген адал сүйіспеншілігі мен ұлтшылдық сезімін айқын суреттейді. Ақын қазақ халқының, түркі жұртының басындағы ауыр хәлін оптимисттік ораммен бейнелейді.*

Үздіксіз жалғасын тауып келе жатқан әр ұлттың өзіндік салт-дәстүрі мен мәдени бастау көздері бар. «Қайда барсаң да Қорқыттың көрі», дейтін мақал қазақ, түрік, қырғыз, татар, башқұрт тағы халықтарда кездеседі. М.Жұмабаев түркі жұртына ортақ болған Қорқыт атаға арнап «Қорқыт» атты жырында да тағылымы мол асыл арманын жеткізгісі келді. Мәселен:

*Өткен күн ертегі зой, тамаша таң,  
Ойласаң өткен күнді жұбатар жан.  
Байқасаң, адамзатта болмаған ақын,*

*Қорқыттай атасынан бата алмаған, - деген философиялық сұрақ арқылы барша түркі әлеміне үлкен ой тастайды.*

Әділетсіздіктерді көп көріп, өмірі қуғын-сүргінмен өткен ақын Қорқыт атаны өзіне бір жақындықты, үндестікті көргендей болады. Қорқыт ата туралы жыр төге отырып, өзінің де өмір жайлы өзекті өртер өршіл ойларын төгіп-төгіп жібереді:

*«Өмірде арманым жоқ - Қорқытқа ерсем,  
Қорқыттай жанды жаспен жуа білсем.  
Жас төгіп, сұм өмірде зарлай-сарнап,*

*Құшақтап қобызымды көрге кірсем», - деген шумақтың философиялық ойы - терең. XX ғасырдың ақыны М.Жұмабаевпен VIII ғасырдың ақыны Қорқыт ата арасындағы параллелді, үндестікті көреміз. Оларды жақындатып тұрған - халық, екеуінің де сол халықтың жоғын жоқтап, мұңын мұндаған жоқтаушысы болуы.*

М.Жұмабаев көтерген түрік бірлігі идеясы - күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін жоймай келе жатқан маңызды мәселе. Бұған ақынның өлеңіне деген көңілін білдіретін 80 жылдан кейін жазылған жауап хатты оқығанда көзіміз жетеді. «Алыстағы бауырыма» он екі шумақтан тұратын болса, түріктің белгілі қоғам қайраткері, мағжантанушы ақын Фейзуллах Будақ «Мағжанға жауап» атты он екі шумақпен нақтылы жауап берген.

Халқының жарқын болашағына кәміл сенген М.Жұмабаев осы бағытынан таймай, адамға бір-ақ рет берілетін өмірін елінің ертеңі үшін садақа етті.

*«Не көрсем де алаш үшін көргенім,  
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!  
Мен өлсем де, алаш өлмес көркейер,*

*Істей берсін қолдарынан келгенін!»* - деп өмірін халқына қызмет етуге арнаған ақын мен қазақтың кең даласында еркін «бетім қайтпай өскен батыр баламын», - деді. М.Жұмабаев поэзиясының даралығы түркі халықтарына тән тақырып ортақтығы, көркемдік жаңалықтары мен адамның ұлттық намысына арналған рухты күші арқылы бүкіл адамзаттың мотиві болды.

### **Қорытынды**

М.Жұмабаев поэзиясы қазақтың сөз өнерін, ақындық өрнек, көркем ой мен бейнелеуді жаңа деңгейге көтергені рас. Ақын поэзиясының философиялық мазмұнының тереңдігі – ақындық қабілеттердің басты қасиеті. Ақын қазақ өнеріндегі әдеби ұстанымдарды ұсына алады. Оның поэзиясынан қазақ әдебиеттану ғылымындағы, жыраулар әдебиетіндегі, Шығыс пен Батыс поэзиясындағы дәстүрлі фольклордың қалыптасуы мен дамуына ықпалын көруге болады.

Қорытындылай келе, қазақ әдебиетіне өлшеусіз үлес қосқан ұлы тұлғалар, кемеңгерлер хақында зерттеулер жазу үрдісі де кеңінен қалыптасып келеді. Сонымен М.Жұмабаев әдеби, тарихи негіздерін өзіндік ерекшеліктерін, дәстүр жаңашылдығын, тарихилығын және даралық стильін зерттей келгенде тәуелсіздік кезеңіндегі мәні мен маңызының алатын орны ерекше.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

- ЫСҚАҚҰЛЫ Д. (2020), Мағжан - поэзия падишасы – Алматы: Дәуір.
- ЖАНГУТТИН Б.О. (2016), Мағжан Жумабаев. «Мой казак, ненастья час настал». Страницы биографии под общей редакцией М.К. Койгелдиева. – Алматы. ТОО «Каратау КБ» Дастур.
- ЖҰМАБАЕВ М. (2013), Шығармалары. Өлеңдер, дастандар. – Алматы: Жазушы.
- ЕЛЕУКЕНОВ Ш.Р. (2008), Мағжан. – Астана: Астана Полиграфия.
- ҚАПАҒАН Е. (2015), Қазақ поэзиясындағы тақырыптық өзгерістер Түркітану зерттеулері.
- KANTER M.F. (2014), Milli Edebiyat Dönemi Türk Şiirinde Benlik Algısı ve Kimlik Kurgusu. – İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- FERHAT T. (1992), Mağcan Cumabayef Ölenderi. Gazi University Institute of Social Sciences, – Ankara.

**ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ: «ҚАР» КОНЦЕПТИ**

**NATURE IN THE WORKS OF ORALKHAN BOKEY: THE CONCEPT OF «SNOW»**

NURLANOVA Asem Nurlankyzy  
*Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk*  
ORCID:0000-0001-9782-1507  
*anur\_81@mail.ru*

ZHAMSAP Akerke Talantkyzy  
*Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk*  
ORCID:0000-0002-7902-5221  
*akerke\_t\_99@mail.ru*

**Аңдатпа**

Оралхан Бөкей 1948 жылы 28 қыркүйекте Қазақстанның Алтай өңірінде дүниеге келген жазушы, драматург, журналист. Оралхан Бөкей – тек Қазақстанға емес, күллі дүние жүзіне танымал қаламгер. Оның шығармалары орыс, ағылшын, неміс, араб, жапон, француз, қытай, словян, венгер, болгар және тағы да басқа тілдерге аударылған. Автор шығармалары өз заманының шындығын көрсететін түрлі тақырыптарға негізделген. Оның алғашқы еңбектері жоңғар шапқыншылығы, күйеулері мен ұлдарын шайқасқа жіберген әйелдер мен аналардың қайғысын, қасіретін баяндайтын прозадағы қаһармандық поэмаларға көбірек ұқсайды. Ал туындыларының екінші кезеңі болмыстың философиялық мәселелеріне үндеумен сипатталады. Жазушы туындыларының басқа қаламгерлерден бір ерекшелігі – табиғат пен адам тақырыбы, олардың байланысы, өзара үндестігі. Табиғаты әсем Алтайдың тумасы жастайынан қоршаған ортаның сұлулығынан нәр алып, шабыттанған. Сол сезімдерін әр шығармасында ерекше бояуға салып көркем етіп суреттеп береді. Оралхан Бөкей шығармаларындағы табиғат жай ғана сипатталып қоймайды, олар туынды кейіпкерлерімен біте қайнасып, байланысып жатады. Қаһармандардың жан-дүниесі, күйініші мен сүйініші, өкініші мен арманы, мінез-құлқы, құндылықтары мен ерік-жігерлері табиғатпен біртұтастықта өмір сүреді. Бұл мақалада қаламгер шығармашылығындағы ерекше маңызға ие құбылыстардың бірі «қар» жеке концепт ретінде қарастырылып, «қардың» жазушы шығармаларындағы басты идеяны ашудағы маңызы анықталады. Жазушы туындаларындағы «қар» физикалық құбылыстардың нәтижесінде аспаннан жерге түскен мұз кристалы түріндегі жауын-шашын емес, оның адам болмысымен біте қайнасып жататынына мысалдар келтіріледі.

**Кілт сөздер:** Оралхан Бөкей, қазақ әдебиетіндегі табиғат, «қар» концепті, әдебиеттегі табиғат тақырыбы, Алтай табиғаты.

**Abstract**

Oralkhan Bokey was born in September 28, 1948 in the Altai region of Kazakhstan, a writer, playwright, and journalist. Oralkhan Bokey is a well-known writer not only in Kazakhstan, but also around the world. His works have been translated into Russian, English, German, Arabic, Japanese, French, Chinese, Slovenian, Hungarian, Bulgarian, and many others. The author's works are based on various themes that reflect the realities of his time. His first works are more like heroic poems in prose, which tell about the pain and suffering of the Dzungarian invasion, women and mothers who sent their

husbands and sons to battle. Moreover, the second stage of his works is characterized by an appeal to the philosophical problems of being. One of the distinguishing features of the writer's works from other writers is the theme of nature and human, their connection, mutual harmony. A native of Altai, where nature is beautiful, from an early age was nourished and inspired by the beauty of the environment. In each of his works, he describes the same feelings in a special color. Nature in the works of Oralkhan Bokey is not just described, however nature is intertwined and connected with the characters of the work. The souls, behavior, sorrow and love, regrets and dreams, values and will of the heroes live in unity with nature. In this article, one of the phenomena of particular importance in the writer's work, «snow», is considered as a separate concept, and the importance of «snow» in revealing the main idea in the writer's works is determined. Examples of the fact that «snow» in the writer's works is not precipitation in the form of an ice crystal that fell from the sky to the earth as a result of physical phenomena, but its merging with human nature are given.

**Keywords:** Oralkhan Bokey, nature in Kazakh literature, the concept of «snow», the theme of nature in literature, Altai nature.

### **Кіріспе**

Шығармаларында табиғатты суреттеп, әсем де көркем етіп сипаттамаған ақын-жазушы жоқтың қасы. Кейде табиғаттың кербездігін, кейде долы да қорқынышты шақтарын әр автор ерекшелеп туындыларына арқау етеді, я болмаса бұл құбылыстарды сөзбен үстірт бейнелеп өтеді.

Шығыстың Кербұғысы атанған Оралхан Бөкей шығармаларында табиғатты аса маңызды күш ретінде қарастырады. Табиғатпен сабақтастықтың арқасында басты кейіпкерлердің жан-айқайы, ішкі сезімі, үрейі анық көрінеді. Оралхан Бөкей шығармаларындағы табиғат Алла жарата салған жай ғана көрікті құбылыс емес, ол – жер бетін жандандырушы күш. Табиғатта барлық нәрсе үндесіммен даму үшін жаратылғандығын автордың мына сөзінен байқауға болады: «Аспан жер үшін, жер су үшін, су жан-жануар, құрт-құмырсқа үшін, тіпті тоғай екеш тоғай да бармақтай торғай үшін жаратылған. Бірінсіз екіншісінің тіршілігі тоқталады» (Бөкей О., 2013, 17 б.) дей келе «Табиғат адамдарсыз тіршілік құра алады, ал адамның табиғаттан тысқары ғұмырды сүре алмайтыны ақиқат болса, не себепті мына қар астында жасырынған қара жер, анау жұлдызды аспан адамзат баласына табыну керек?» (Бөкей О., 2013, 17 б.) - деп оқырманға тосыннан сауал қояды. Оралхан Бөкейдің пайымдауынша, табиғатта тек бір-ақ нәрсе артық және ол – адам.

### **О.Бөкей шығармаларындағы табиғаттың маңызы**

Адам Табиғат-Ананың өгей баласы сынды. Себебі пенде ойына келген кесепаттың барлығын жасайды, алайда мейірімді Табиғат-Ана адамзатты бәрібір де аялап, ардақтап отыр. Біз бұл мейірімге лайықты емеспіз. Осы турасында жазушы: «Адамнан асқан қаскөй, қатігез не бар екен бұл жалғанда: ендеше табиғатқа мына біздерден өгей ештеңе де жоқ, ештеңе де, тек екі аяқтылар ғана артық, сол керексіздігімізді өзімізше жасқана жасырамыз, жанталаса барымызды сала қорғаймыз. Өгейлігімізді мүлде білдірмес үшін арпалысып, ұшқан құс, жүгірген аң, мұқым жер-жаһанға өзіміздің өктемдігімізді жүргіземіз. Адамзат баласы жаратылыстан бәрін өзіне алып, жұтып жеп тауысып, бітіруге айналады, ал өзіміз сол табиғатқа не бердік? Түк те берген емесіз, түк те. Адам баласы күллі жаратылыстың астына құлақ тосып, тыңдап, үстін шындап зерттеп, зерделеп, толық танып білді, алайда қаншама уақыт өтсе де өздерін өзі зерттеп, дөп басып, тани алмай жүр» деп ерек бір зілмен қайырады.

Оралхан Бөкей бір сөзінде көп адамның жанында жүрсе де кейде өзін жападан жалғыз сезінетіндігін айтады. Бұл туған жерінен алысқа ұзағандықтан білінетін сағыныштың белгісі.

Алтайға келіп, тау-тасты кезіп, әсем даланың сұлулығын сезінсе, кербез өлкенің саф ауасымен демалса ғана жалғыздықты мүлдем ұмытатын болған екен.

«Оралханның көптеген туындыларында табиғат, Алтай табиғаты негізгі фон, кейде, тіпті кейіпкерлерімен жарыса жүретін образ иесі екенін аңғару қиын емес. Жазушы Бөкеев – туған өлкесі әсем Алтайдың, асқақ Алтайдың жыршысы» (Сыздықова Р., 1984, 161 б.) - деп баға береді филология ғылымдарының докторы, профессор Рәбиға Сәтіғалиқызы Сыздық.

Жазушының табиғатты сүйетіні сонша – ол әр жыл мезгілін сипаттап қысқаша әңгіме, басқа сөзбен табиғатпен сырласуын жазған. «Табиғат – Өмір – Адамда» «Алтай», «Тұман», «Іңір», «Тасқын», «Жалғыз аяқ жол», «Бәйтерек» деп әрқайсысының сұлулығын жеке сипаттап шығады.

Қаламгер туған өлкесінің әр тасын, жазы мен көктемін, күзін, тіпті қақаған қысын сүйеді.

Оралхан Бөкей шығармаларындағы табиғат жай ғана сипатталып қоймайды. Табиғаттың құбылыстары туынды кейіпкерлерімен біте қайнасып, байланысып жатады. Қаһармандардың жан-дүниесі, күйініші мен сүйініші, өкініші мен арманы, мінез-құлқы, құндылықтары мен ерік-жігерлері табиғатпен біртұтастықта өмір сүреді.

Жазушы шығармаларында табиғаттың адуынды қаталдығын көрсетеді. Табиғат оқиға желісіне үнемі араласып отырады. «Қар қызы», «Сайтан көпір» повестеріндегі кейіпкерлерді жетелеп, оқиғадан оқиғаға айдап, қуып отыратын адуынды күш – табиғаттың қаталдығы, табиғаттың алай-дүлей болған мінезімен тура бетпе-бет келу.

Табиғатта қаталдық болмаса онсыз да шектен шығып кеткен адамзатқа қарсы тұратын бірде-бір күш қалмайды. Адам қорқатын, сескенетін, ойында не болса соны жасағанға батылы жібермейтіндей тылсым әрі қорқынышты, аямайтын қатал күш болуы керек. Сол себепті де егер Алтай жайлауына апаратын жолға бетоннан құйылып, жаңа көпір қаланса, ол ешқашан да «Сайтан көпір» бола алмайды. Адамдар мүлдем қорықпай, емін-еркін арғы-бергі бетке өте шығады да, Алтайдың қадірі мен қасиеті жоғалады. «Сайтан көпір» повесіндегі бір кейіпкер былай деп толғанады: «Көкте қалықтап ұшқан құс, кең далада жарыса жүгірген аңды шімірікпей атқан сайын, немесе орманмен тоғайды, өзен мен көлді жойып, құртқан сайын – олармен қоса өзімізді де кеміктеп, өлтіріп жатқанымызды әсте зерделеп, түйсінген емеспіз».

Расымен де, адам тек табиғаттың күшімен ғана өмір сүруде. Өзіне қажетті барлық ресурстарды содан алуда. Ағаш атаулыны түк қоймай кесіп, хайуандарды қырып, бағалыларын керегіне жаратып, құсты атып, сатып, жерді жайпап отырған адам баласынан келер алапатты елестетудің өзі қорқынышты. Адам қандай жұмбақ жаратылыс болса, табиғат та тылсым, сиқырлы, сырлы, оның құпия-сырлары көп.

Сонымен қатар жазушы табиғаттан тазалықты көреді. Бұл әсіресе «Атау кере» немесе «Қауіпті будан» романында байқалады. Романда қаламгер Алтайдың тамылжыған табиғатын, жайқалған көк майса шөпті, татсаң таңдайыңнан дәмі кетпес тәтті суды, асқақ та көркем тауларды, ат бауырласа жүре алмайтын кең жайлауды, даланың кербез елік-бұғысын, кермаралды, қалықтай ұшқан құстарды, су бетінде жүзген сұлу аққу-қаздарды шебер суреттейді. Бұған дейін қарастырылған «Қар қызы», «Мұзтау» шығармаларындағы табиғат қаталдық пен тылсым сырға толы болса, «Атау кередегі» табиғатты жандандырып оқиға желісіне қосу арқылы автор «тазалық» мәселесін қозғайды. Яғни, табиғат ол – тазалық.

Оқиға желісі Ерік пен Таған, Нүрке кемпір мен Айна есімді кейіпкерлердің негізінде өрбиді. Еріктің өміріндегі басты құндылығы байлық, ақша. Сол дүниеқоңыздығы мен ашкөздігінің кесірінен анасының да түбіне жетеді. Таған – маскүнем адам. Бірақ ол жағымды кейіпкер. Себебі оны маскүнем қылған – тағдыры. Атты Ерік пен жаяу Таған ауылға кіріп келе жатқанда да ауыл иттері тек Ерікке арсылдай үреді. Бұл арқылы жазушы хайуан екең хайуан да

жақсы мен жаманды сезеді дегенге келтіреді. Нүрке кемпір мен Еріктің әйелі Айна үйде өздері ғана қалған шақтарында тыстан аю мен қонжықтарын көреді. Аюлардың тап алдында жүре алмай қатты қорыққан Айна тыпыршып қалады. Алайда, аюлар оны жайына қалдырып, кетіп қалады. Осы кезде Нүрке кемпір адам тиіспесе, аю адамға тиіспейді дейді. Алайда, біраз уақыт өткен соң Ерік сол аюларды қонжықтарымен қоса бауыздап, майын алып, ағашқа іліп қояды. Бұдан шығатын қорытынды: табиғат – мейірімді, адам – қатыгез; табиғат – таза, адам – лас.

Табиғат ащы суға салынған Тағанға да өзінің жан дауысын табуына жәрдемдеседі. Ол жайлы жазушы: «Ойды ой қуалап, біраз жерге келіп қалған екен... өрге қарай жүргендіктен енгігіп, шаршау тартқанын сезді. Ал дегенде көзі шағылысып жасқанып қалған Таған көз үйрете келе сілейе қарады. Ол Мұзтаудың нақ қазіргідей тыр-жалаңаш, асқақ та асау, сұлу, бар бітімін жоғалтпай, тұтас тұлғасын жарқырата ашқан күйінде тұңғыш көруі. «Айналайын, табиғат ием-ай, тамашаң қандай көп еді» деп, көзі жасаурап отыра кетті. Ол шын шаттана қуанған, шалқып тебіренеген, мынау дүниеге жаңа келгендей, немесе әлемдегі ең асылын тапқандай, бала көңіл, сәби жүрек, сабырлы ақылмен туған жерінің көркемдігін сонырқаған; саумал ауа, таза көріністің бәр-бәрін жұтына жұтып, ішіп тауысардай таусаған... «Табиғат жаратқан алқам-салқам болмайды, ол – әмісе әдемі, әмісе сүймейді, әрі шыншыл, әрі ақылды, сондықтан да адамдар секілді қателеспейді. Табиғат – мәңгілік тірі, өтірік айтпауды, алдап-арбамауды табиғаттан үйрену керек, өйткені ОНЫҢ, [табиғаттың] жүрегі таза. Табиғат бізді алдаған емес, тек өзімізді өзіміз ғана қан қақсатамыз, қан жоса қыламыз. Табиғат қате жібермейді, егер «ақымақты» дүниеге келтірсе, онда сол ақымақтың да бір нәрсеге қажет болғаны; Табиғатта АДАМНАН басқа артық нәрсе жоқ, тек БІЗДЕР ғана жаратушының гармониялық берік байланыстағы тізбегіне кіре алмаймыз...» (Бөкей О., 1996, 449 б.).

Тазалыққа деген ұмтылыс қатыгез, күнәһар қоғамнан алшақ өмір сүріп жатқан Шалдың да іс-әрекетінен көрінеді. Ол Қозы мен Баян есімді шығыс пен батыстың балаларын асырап, өсіп-жетілген соң қосып, солардан «таза» ұрпақ таратқысы келеді. Адамдар тобырынан тыс өмір сүріп жатқан Шалдың Қозы мен Баянды да ұзаққа алып кетуінің себебі – «арзан қызықтан таза өссін» (Бөкей О., 1996, 176 б.) дегені. Бірақ Шалдың бұл әрекетіне Таған таңқалып, таңданып бірнеше сауал қояды. Ағайыннан өзіңіздің көңіліңіз қалған шығар. Бірақ адамзаттың бәрін ақылсыз деуге келмес. Көпшіліктің арасында жүріп те жалғызсыраймыз. «Халықпен қақтығысып жүргенге не жетсін!?» (Бөкей О., 1996, 176 б.), - деп сауал қояды. Сонда Шал: «Адаморманның ортасында жүріп күнәға батқанша, ағашорманның арасында таза өскеніне не жетсін. Мен қазақтың атом апатынан да, бүлінген ауадан да; ішімдік пен аяқтан шалар ағайын алауыздығынан да ада, таза да тәкаппар ұрпағын тәрбиелеймін. Иә, пәле-қала, өсек-жаладан... меңдуана жегендей желіктірер әуен мен әумесер қылар айғай-шудан да алып қашып отырмын» (Бөкей О., 1996, 176 б.) - деп жауап береді.

Романдағы аралар өмірі адамдар өміріне ұқсайды. Бірақ аралар балды адамдар үшін жасаса, адамдар ғана дүниені тек өзіне жинайды. Қаламгер үшін адамнан асқан сұм, қатыгез тіршілік иесі жоқ тәрізді.

### **О.Бөкей шығармаларындағы «Қар» концептінің сипаты**

«Әлдеқайдан, тым-тым алыстан... қар шағылдардың арасынан қыздың сыңсыта салған мұнды әні естіледі» деген эпиграфпен басталатын «Қар қызы» повесінде қақаған қыстың тылсым бейнесі осы «қысқа» ұқсайтын жұмбақ, құпияға толы кейіпкерлердің бастан кешірген оқиғалары арқылы сипатталады. Қардың тым көп жаууы салдарынан ауыл адамдарының қорадағы малдары қырылып, халықтың тұрмысы нашарлай бастайды. Сол себепті Упрай басшы Нұржан, Аманжан мен Бақытжанды Айыртауға шөп алып келуге жібереді. Повесть әрі қарай осы үш құрдас жігіттің сапарына арналады. Ұзақ та ауыр жол жап-жас зіңгіттей жігіттерді қажытады. Шығармада үшеуін әдейі адастырып жіберетін Қоңқай шалдың мінез-құлқы осы қыс сияқты суық. Алайда қыстың да алдамшы күндері болады. Біресе аспан түнеріп жапалақтап қар жауады, біресе алай-

дүлей боран соқса, бірде аспан шайдай ашылып, күн шығады. Бірақ қыс қандай болғанымен ол өзіне тән бір белгіні жоғалтпайды. Ол – суықтық. Қысқа суықтықты, ызғарды сыйлайтын – қар.

Қоңқай шал да басында жастардың үрейін ұшырғанымен, кейіннен әңгімесін айтып, жұмсарғандай кейіп танытты. Үш бейбақты бұрыс жолға түсірумен өзінің өзгермейтінін, қатқылдығын көрсетті. Дәл осындай қатал қыста алыс жолға жорытқан олар басқа қырларын ашады, бір-бірінің шынайы адамгершілік бет-бейнесін көреді. Мәселен, Бақытжанның достарынан тығылып құрт жеуі, Аманжанның өз-өзімен еліріп, жан-жағындағыларын жайпап, қатыгездік кейіп танытуы. Табиғаттың қаталдығы керек нәрсе. Егер ол болмаса, адамзаттың нағыз бейнесі беймәлім болып қалар еді дегенге келтіреді Оралхан Бөкей.

Нұржанның құлағына үнемі бір қыздың сыңсып салған мұнды әні келеді. Ол – Қар қызы еді. Қар қызының да образы дәл қыстың желіндей тылсым. Халық арасында жүрген Қар қызы жайлы аңыздың ақиқат болып шығуы, тіпті Нұржанның түсіне кірген Алмажанның (Қар қызының) тірілердің қатарында жүруі, нәзік қыздың қатал да сұм тағдыры, Аманжанның Қоңқай ұрпағынан екені сияқты жан түршіктірер, адам сенгісіз оқиғалардың астасуы повесті жандандыра түседі. Қыс қаншалықты қорқынышты, суық әрі көркем болса, шығарма да дәл сондай. Автор оқиға қыста өрбитін туындыларында қысты үнемі қатал әрі жұмбаққа толы мезгіл етіп көрсетеді.

Повестегі жырақта күн кешкен Қоңқай мен сиыршы шал кеңістіктің тартылыс күшін реттеп тұратын екі полюс секілді. Қатқыл да қатал Қоңқай – солтүстік болса, Қоңқай адастырған бейбақтарды тауып алып, жәрдем көрсетуші сиыршы шал – оңтүстік полюс. Бұл – жазушының жаратылыс диалектикасы турасындағы концепциясы.

Бас кейіпкер есімінің «Қар қызы» болуы да тегін емес. Енді ғана аспаннан түскен сәби тәрізді пәк қарға ұқсайтын бейкүнә қыз қыстың суық күнінде ауру анасын көрші ауылдың ауруханасына апарып тастайды. Қоңқай шал қайтар жолды қысқартайын деген оймен жолай бағдар сұраған қыздың обалына қалады. Иен далада қалған жап-жас қызға мейірімді сиыршы шал бас-көз болады. Анасы ауруханада қаза тауып, ауылына оралудың еш мәні қалмаған қыз сиыршы шал және оның бәйбішесімен күн кеше береді. Бірақ Қоңқай шалдың жасаған қорлығы есінен кетпей, күнде түні бойы ұйықтаудың орнына жастықты малмандай су етіп жылап шығады. Қыздың сыры, ішкі жан күйзелісі, өкініші мен орындалмас армандары оның өмірге деген құштарлықтан айырып, жүрегін қар тәрізді суытып жібереді.

«Қасқыр ұлыған түнде» әңгімесінде жайдары да жылы жүзді, уыздай жап-жас қыздың қатал табиғаттың құбылысы салдарынан өмірден өтуі де ойлануға бір себеп болары сөзсіз. «Ауа райы секілді адамның бойын да қалтыраңқы суық сезім билеп, өз-өзіңнен қажисың, қан түкіргендей көгеріп, сазарасың, еш нәрсеге зауқың жоқ, дүниенің рақаты – маздап жанған от екеніне иланасың, әрі мың рет табынасың іштей... Қандай қаталдық!» (Бөкей О., 1999, 163 б.) деп жазушы тоңып, үсуге шақ қалған шарасыз пенденің күйін сипаттайды. Кіп-кішкентай қыздың қасқырмен арпалысып, азап көріп жер құшуы да әділетсіз көрінеді. Оның ешкімге зияны жоқ еді. Бар ойлағаны үйдегі әке-шешесі, өзінен кіші бауырлары. Бірақ сол күні түнде ол жақындарына жете алмай, бөрілерге жем болды. Бұл оқиға қатал табиғаттың заңдарына адамдардың ешқашан да әмір жүргізе алмайтынын көрсететіндей. Екінші жағынан, қаламгер табиғаттың қаталдығын қолдана отырып, әлеуметтік мәселені де көтере білді.

«Қар қызы» және «Қасқыр ұлыған түнде» шығармалары қыста болған оқиғаларды баяндайды. Бұл туындыларда жазушы қарды «суықтық», «ызғар», «қаталдық» ретінде көрсетіп отыр.

Оқырманның басым бөлігін мойындатқан Оралхан Бөкейдің таңдамалы шығармаларының бірі – «Мұзтау» повесі. Онда адасқан Ақтанға табиғат жол көрсетеді. Бір үнгірде жасырылған қазынаны аламын деп түбі терең шыңырауға түскен дүниеқоңыз жартылай адам, жартылай аң



Ақтан жан-жағын мұз басқан терең қойнаудан аяғы қайта-қайта тайып, шыға алмай қалады. Сол сәтте маңайына назар аударып қараса, бір мүрдені жатыр екен, оны көріп жүрегі қарс айырыла жылайды. Өліктің үстіндегі киімін, саптама етігін, беліндегі күміс белбеуін көріп, өз әкесі екенін таниды. Қанша жылдан бері сарылып, әкесінің кім екенін, қайда екенін таба алмай жүрген оның жанын өксік арбайды. Өзі де тура әкесінің кебін киіп, тура сол шыңырауға байлықтың соңынан түсіп, жан тапсырары анық. Ақтан өлімнен қорқып, қанша үрейленсе де, төбеден түскен жарық кішкене сәуле оған күш береді. Ол жылай отыра әкесінің мүрдесін басып, жарық нұрға қарай беттейді. Өмір мен өлімнің арасында арпалысып, ауыр халді басынан кешіреді. Қараңғы қапастан шығу үшін бар күшін салады. Үңгірдің іші суық болса да, көк аспан жылу беріп жатқандай болады. Ал Мұзтау айнадай жарқ-жұрқ етіп, айналаға сәулесін шашып, нұрын таратады. Бұдан Ақтанның өмір сүруге деген сүйіспеншілігі артып, сыртқа шығады. Ол ақша қардың үстінде ұзақ уақыт жатады. «Тәңірім-ау, қандай ыстық еді, мынау қар, арқаңнан өткен қызуы-ай; тәңірім-ау, не деген мөлдір де түпсіз аспан! Айналайын күнім, сенің нұрың шығар мені мұз үңгірден алып шыққан! Тәңірім-ай, қарағай мен самырсынның иісінен артық не бар екен жалғанда! Бисмиллә, оразамды тіршіліктің ақша қарымен ашайын. Осындай да тәтті қар барын неге ғана сезбегенмін. Осындай да жазира өмір барын неге ғана байқамағанмын. Көкірегіңнің көбігі бар, ей, пенделер, сендерді мұз үйгірге бір-бір рет қаматып алу керек екен. Сонда ғана тәубеге келер едік. Құдай-ау, тіршіліктің осыншалық ғажайыптығын, осыншалық сұлулығын қалай ғана көрмей келгенмін. Аспан! Күн! Орман! Адам!» (Бөкей О., 2022, 100 б.). Бұл мысал арқылы Оралхан Бөкей танымындағы табиғаттың мейірімді екеніне көз жеткіземіз. Ол сорлы пендеге көмек бере алады. Бірақ пенденің өзгермейтіні «Бірақ оны «әттең, екі-үш түйір алтын ала шықпағаным-ай» деген өкініш және қуа кеткен...» (Бөкей О., 2022, 101 б.) деген сөйлемнен-ақ белгілі. Бірер сәт бұрын-ақ өмірге қайта келгендей тәубесі бойына түскендей болып еді, бірақ бойы үйреніскен соң баяғы әдетіне қайтадан басты.

Қаламгер негізінде қыс мезгілін тазалыққа, ал қарды пәктікке балап, «Мезгіл әуендері: Қаңтар» әңгімесінде: «Қаңтар! Мен сен жайлы жазбасам, сенің өзіндік қызық, өзіндік ғажап келбетінді өзің іспетті аппақ қағазға түсірмесем, несіне пенде болып, несіне қар басып жүрейін; айналаң хас арудың күн шалмаған етіндей, немесе саф бір тазалықтың бетінде шарбы жүзген ақ толқынды дариясындай – бар күнәдан, бар уайым-қайғыдан, кеше қылықтардан арылу үшін, рақаттана шомылғың келеді; талмауыр тартқан жаныңа ұлы рухқа, ұлы жасампаздыққа, ұлы салтанатты киеге толы сұрапыл күш дарыту үшін, кір шалып, дақ түспеген жас баланың санасындай ақша қарға жата қалып аунағың келер...» (Бөкей О., 1999, 302 б.), - дейді.

Жазушы қарды сипаттағанда оны үнемі жас балаға теңейді.: «... ал адамдар... шелпек болып қасаттанған қарды жас балаша жылатып, сықыр-сықыр басып барады» (Бөкей О., 1999, 300 б.).

Қаламгер шығармаларындағы «қар» – әдеміліктің символы. Мысалы, «қырдың әлі ізі түспеген ақ шаңқан қарына қарасаң, көз қарықтырады, жанарыңды суырады» (Бөкей О., 1999, 300 б.).

Кейде «қар» тыныштық пен аруақ кейпінде беріледі. «Биыл қыс жұмсақ басталды да, арты толассыз жауған қарға ұласты. Әсіресе жаңа жылдың алдындағы үш күн, үш түнде бас көтертпей жауған қар, сол шаш етекпен жауған қарға мелдеген ел мен жер – ұлы тыныштықтың құшағына тұншығып, мәңгілікке бой суытқандай – жым-жырт» (Бөкей О., 2013, 8 б.) деп қаламгер өлезіген тыныштықтың салдарын қардың жаууымен байланыстырады. Кейде қар жуастықты білмей, төпелеп жауып, желмен бірге қосылып асыр салып, үнсіздікті бұзады. Ол туралы О.Бөкейдің «Сайтан көпір» шығармасында былай делінген: «Отыз жылды араға салып барып, өпелеп жауған албасты қар екі-үш тәуліктен бері жуастықты талақ қылып, енді міне жесір әйелдің сыңсуындай ма, әлде Алтайдың аш қасқырының ұлуындай ма – әлдебір, жұмбақ та жат үнді сарнап, әлдеқайдан, құбыла жақтан қақпақылдап жеткізе бастады» (Бөкей О., 2013, 13 б.)

«...Мың-миллион қар-көбелектер ұшып жүр. Бейне бір жер астындағы бүкіл аруақтар көбелекке айналып, сайран салып жүргендей» (Бөкей О., 2013, 9 б.) деп О.Бөкей бірде қарды аруаққа балайды.

### **Қорытынды және ұсыныстар**

Оралхан Бөкей шығармашылығындағы «қар» концепті десек, төмендегідей қорытынды жасауға болады:

- сұлулық, әдемілік;
- пәктік, тазалық;
- тыныштық;
- тіріліп келген аруақ;
- жұмбақ әрі тылсым үн.
- суықтық, ызғар;
- жылылық («Мұзтау» повесі).

Яғни, бұлар қаламгер түсінігіндегі «қардың» бейнесі. Жазушы табиғаттың кішкентай бір құбылысын осы кейіпте қабылдайды. Ол шығармаларында «қардың» образын тура немесе ауыспалы түрде ашып, оқырманға түсіндіре білді. Бұл – Оралхан Бөкейдің жеке тұлға ретіндегі «қар» жайлы менталды білімі.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

БӨКЕЙ О. (2013), О.Бөкей шығармалары, роман, повестер. Алматы: Ел-шежіре.

СЫЗДЫҚОВА Р. (1984), Сәйкестік. Уақыт және қаламгер.

БӨКЕЙ О. (1996), Екі томдық таңдамалы шығармалар. Алматы: Жазушы

БӨКЕЙ О. (1999), Қайдасың, қасқа құлыным: Повесть, әңгімелер. Астана: Елорда.

БӨКЕЙ О. (2022), Мұзтау. Қар қызы: хикаяттар. Нұр-Сұлтан: Фолиант.

### Ш. ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ ТҮРКІЛЕР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕРДІҢ ТАРИХПЕН БАЙЛАНЫСЫ

#### RELATION OF THE INFORMATION ABOUT THE TURKS IN THE SH. KUDAIBERDIULY CHRONICLE TO HISTORY

NURLANOVA Asem Nurlankyzy  
*Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk*  
*Kazakistan*  
ORCID:0000-0001-9782-1507  
anur\_81@mail.ru

OSHAN Maulipa  
*Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk*  
*Kazakistan*  
ORCID:0000-0002-7902-5221  
oshan.maulipa98@mail.ru

#### Абстракт

Түркі тектес халықтар бүкіл әлемдік өркениеттің үлкен бір бөлігін құрап отыр. Түркі халықтарының тілін, ділін, мәдениетін, дәстүрін қарастырғанда олардың шыққан тегінің ортақтығы бірден назар аудартады. Түркі халықтарының шығу тегі мен таралуы жайлы көптеген ғылыми еңбектер мен шежірелер жарық көрді. Солардың ішінде Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегі — прозалық және поэзиялық бөлімдері бар тарихи-әдеби шығарма. Жазу-сызуы кешеуілдеп дамған қазақ халқы үшін тарихи шежірелердің маңызы өте зор, себебі ол қазақ тарих туралы ғылыми еңбекпен пара-пар. Ш. Құдайбердіұлы - XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ әдебиетінің ірі өкілдерінің бірі, ақын, жазушы, философ, тарихшы, сазгер. Ол гуманистік сипаттағы өлеңдердің, қазақ өмірі туралы поэмалардың, психологиялық романның және философиялық трактат пен тарихи шежіренің авторы. Шежіренің прозалық бөлігіндегі тарихи баян-әңгімелерде түркі халықтарының кіші Азиядағы Осман, Кавказдағы (ноғай), Ирандағы (сарт, өзбек), Сібірдегі (якут, оранхай), Енисей, Шығыс Түркістандағы бұтақтарын жүйелейді. Бұл зерттеуде Ш. Құдайбердіұлы шежіресіндегі түркі халықтары туралы деректердің тарихпен байланысы ашылады. Мақала мектептер мен жоғары оқу орындарының оқытушыларына, студенттерге, сондай-ақ түркі халықтарының тарихын оқып-білгісі келетін барлық оқырман қауымға арналады.

**Кілт сөздер:** Түркі халықтары, түркілердің шығу тегі, Ш. Құдайбердіұлының шығармашылығы, тарихи шежіре.

#### Abstract

The Turkic peoples form a large part of world civilisation. When considering the language, culture and traditions of the Turkic peoples, their common origin is immediately apparent. Numerous scholarly works and chronicles have been published about the origin and spread of the Turkic peoples. Among them, Sh. Kudaiberdiuly «The Chronology of Turks, Kyrgyz, Kazakhs and Khans» is a historical and literary work with sections on prose and poetry. The historical chronicles are of great importance for Kazakh people, whose writing and drawing had developed slowly, because they were on a par with scientific work on

Kazakh history. Sh. Kudaiberdiuly is one of the major representatives of Kazakh literature, who lived in the late 19th and early 20th centuries, and was a poet, writer, philosopher, historian and composer. He is the author of humanistic poems, poems about Kazakh life, a psychological novel, a philosophical treatise and a historical chronicle. The historical narratives in the prose part of the genealogy systematize the branches of Turkic peoples in Asia Minor, the Ottomans, the Caucasus (Nogays), Iran (Sart, Uzbeks), Siberia (Yakuts, Oranghais), Yenisei, Eastern Turkestan. This study reveals the connection between the data on Turkic peoples in the Sh. Kudaiberdiuly chronicle and history. The article is intended for school and university teachers, students, as well as for all readers wishing to learn about the history of Turkic peoples.

**Keywords:** Turkic peoples, origin of the Turks, Sh. Kudaiberdiuly, historical chronicle.

### Кіріспе

Жер бетіндегі әрбір халықтың өзін қоршаған табиғи-географиялық және саяси орта әсерімен қалыптасқан шаруашылығы мен әлеуметтік тіршілігі бар. Әр халықтың тарихи уақыт бір ережеге салған тек өзіне ғана лайықты тұрмыс ерекшелігі, әдет-ғұрпы мен түсініктері бар.

Халықтың өзінің шыққан тегі туралы естеліктері, тарихи жады, әдет-ғұрыптары ғасырлар бойы онымен бірге өмір сүреді. Табиғи ортада, саясатта, қоғамда болып жатқан жағдайларға байланысты әр халықтың қоғамдық өмірі мен дәстүр-салты үздіксіз өзгеріп отырады.

Кез келген халықтың пайда болуы және шежіресінің қалыптасу тарихы – өте ұзақ та күрделі процесс. Бұл тарихи процесте шежірелік шығармалардың атқаратын қызметі орасан зор. Қазақ әдебиетінің тарихындағы шежірелік шығармалар - ұлттық сөз өнеріндегі алғашқы жазба үлгілері болып табылады. Шежірелік шығармалардың ішінде Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз қазақ һәм хандар шежіресінің» қазақ халының шығу тегі мен шежіресінің қалыптасу тарихына тигізетін әсері орасан зор. Бұл кітап - Ш. Құдайбердіұлының ең алғашқы жарық көрген тарихи шығармасы.

Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегі — прозалық және поэзиялық бөлімдері бар тарихи-әдеби шығарма. Профессорлар М.Мырзахметов, Б.Әбдіғазизұлы Ш. Құдайбердіұлының шежіресінің А. Құнанбайұлы бағдар берген қазақтың ұлттық тарихын түркі және Батыс, Шығыс әлемінің сабақтастығын танытатынына баға береді. Шежіренің прозалық бөлігіндегі тарихи баян-әңгімелерде түркі халықтарының кіші Азиядағы Осман, Кавказдағы (ноғай), Ирандағы (сарт, өзбек), Сібірдегі (якут, оранхай), Енисей, Шығыс Түркістандағы бұтақтарын жүйелейді.

XIV ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейінгі дәуірде салтанат құрған, күш-қуаты қарыштап ескен әлемдегі ең ірі империялардың бір Осман түріктері болды.

Ш. Құдайбердіұлы шежіресінде Стамболдағы Осман түріктерінің шығу тегі туралы:

*«Ең ескі заманда Алтайдан-түріктер күнбатыс жаққа бара берген. Сол түріктің се, яки сақа деген халқы Ғайса пайғамбардан 200 жылдан бұрын Алатаудың күнбатысында жүрді. Оларды тибет нәсіленен Юечжи дегендер орнынан қуып, онан да күнбатысқа таман жіберген соң, бір табы қаңлы атанған елді Ғайса пайғамбардан 130 жыл бұрын барған қытайдың Чжан-Цян деген елшісі көрген... 1219 жылы Шыңғыс ханның әскериядағы елді шауып быт-шыт қылғанда, әр ел толқынып ауғанда жоғарғы айтылған қаңлының Қайыхан дегеннің халқы елу мың үйдей қаңлы ауып Рум жеріне барды»,- деп Ысыламболдағы Османлы түріктерінің қаңлы нәсілінен екенін айтады. (Түрік, қарғыз, қазақ һәм хандар шежіресі, 2007, s.114)*

Ш. Құдайбердіұлы шежіресінде баяндалғандай тарихи деректерде де Осман түріктерінің Орталық Азиядан қоныс аударғаны айтылады.

*«Қазіргі түрік тілінде османлылар деп аталып жүрген әулет оғыздардың бозоқ тайпасы, қайы руының кечили тармағынан тараған. Сол дәуірдегі кезеңде қалыптасқан Орталық Азия аумағынан Сулеймен шаһ қарамағындағы көптеген ру-тайпаларын бастап, қазіргі Түркияның Шығыс Анадолы аймағына қоныс тебеді». (Ұлы Дала мемлекеттері, 2006, s.136)*

Біз жоғарда айтылған пікірлермен келісеміз. Себебі дүниежүзі тарихында кеңінен белгілі болғандай, Осман түркілері мемлекеттілік құрылымын ең ұзақ мерзім бойы сақтап қала алған санаулы империялардың бірегейі.

Белгілі журналист-зерттеуші Ж.Бейсенбайұлы өзінің «Арғы түркітер ақиқатының ізімен» еңбегінде Ш. Құдайбердіұлының айтқанымен келіседі:

*«XIII ғасыр басында Анадолы жеріне, оның алдыңғы ғұмырына, этникалық бітіміне ерекше үлес қосатын жаңа көші-қондық толқындар да жетіп еді. Моңғолдардың Қазақ жері мен Кіндік Азияға жорығы кезінде осы аймақтарда мекендейтін көптеген түрк жұрттары шапқыншылықтан ығысып, Кіші Азияға қарай босқан болатын. Сол кезеңге арналған тарихи мұраларда қаңлы жұртының (бір деректерге қарағанда қайы тайпасының) Есенбұға деген қарт көсемі өзіне қарасты 50 мың үйді ертіп, Анадолыға қарай бет алғаны айтылады». (Арғы түркітер ақиқатының ізімен, 2006, s.231)*

Осман сұлтандығының пайда болуы Осман әулетінің есімімен тікелей байланысты қарастырылады. Ш. Құдайбердіұлының жазуынша, Кония патшасы Ғалайәддин моңғол әскеріне қарсы соғысқан кезде оған осы Ертұғрыл болысқан екен. Ғалайәддин соған разы болып, Ертұғрылға Аскуд-Қараша тау, Томаншы деген жерлерді бөліп беріп, өзін әскербасы еткен көрінеді. Ал 1281 жыл шамасында Ертұғрыл өзіне бөлінген иеліктерді біраз ұлғайтып барып көз жұмғанда, оның тағына баласы Осман отырады. Дәл осы Осман есімінен бастап тұсау кесетін сұлтандар әулетінен Анадолы жерінде ірге көтерген әйгілі Осман империясының көп ғасырлық тарихы тізбектеледі.

Осман империясы алты жүз жылдай жалғанды жалпағынан баса ғұмыр кешіп, XX ғасырдың басында ғана тарих көшінен кетті. 1923 жылдан Осман империясының орнында еркен жайған мемлекет - Түркия Жұмһурийеті деп аталды.

Шежіреде баяндалған келесі бір түркі ұлты - Оранхайлар. Олар туралы деректер әлі күнге даулы. Оранхайдың шығу тарихы жайлы Ш. Құдайбердіұлы:

*«Бұл Оранхайлар қытайға қарайды, олар үлкен Кімкімшікте, Қосакөлде, һәм Таннуола тауының оң тұсында жүреді. Олар өздерін тоба деп атайды. Әлі күнге түріктің ескі тіліменен сөйлейді. Төменгі хошыттағы, Яғни болыстағылары: хозут, дегені Қосакөлде, халуш, еркет, хасут, арғымақ дегендер таннуолада, ойын, ерхат, суюн, шуда, салжақ дегені үлкен Кем өзенінде, және салжақ қырғыз, қол байғара дегендері Бикім өзенінде, Ақшыда, Қарашыда, тұшы, кімшік, қашқу, ергыт, сая мұңғуш, қарамұңғұш, кедеұржақ, ондар, габалық, бұлар - Саян Ноян Хошытында, яғни болысында колот, сойын, қаратұлжақ, қужігіт, сарқылар, тоңғақ, хуолар, қарасал, адин толлуш, томат,*

*қырғыз, мади, чыжуда, бұлар Кімкімшікте, Дуана хошытында. Және Қырғызнур менен Обсанур деген екі көлдің арасында түрікше сөйлейтұғын бір ел бар. Оны мағолдар хотон дейді. Булар түріктен қалмақтар тұтқынға алғандарының нәсілі. Қалмақтың ақсүйек төрелеріне егін салып береді. Өздері көшпелі, осы кезде Дүрбіннің уаң төресінің егінін салады», - дейді. (Түрік, қарғыз, қазақ һәм хандар шежіресі, 2007, s.127)*

Профессор С. Бидақов еңбегінде Оранхайларды – Орталық Азия түркілері деп келтіреді. Профессордың келтірген дерегі Ш. Құдайбердіұлының шежіресімен сәйкес келеді.

Ш. Құдайбердіұлының шежіресінде баяндалған түркі ұлттарының соңғысы - Күншығыс Түркістандағы түріктер. Тарихта «Шығыс Түркістан», «Кіші Бұхара» немесе «Қашғария – Жоңғария» деп аталатын бұл өлке кейінгі кезде «Синьцзян» деп немесе «Синьцзян ұйғыр автономиялық ауданы» деп аталады. «Синьцзян» - Қытай сөзі. Қазақшаға аударғанда «Жаңа жер немесе жаңа қосылған өлке» деген ұғымды білдіреді. Күншығыс Түркістандағы түріктердің арғы тегі мен құрамын Ш. Құдайбердіұлы арий нәсіліне жатқызады:

*«Тарим өзенінің басында Алатау мен Памир арасында және тибет жағында әр түрлі түрік нәсілді халық бар. Олар көбінесе туған жер атыменен аталады. Мысалы, қашқарлық, хотандық деген сықылды. Олардың ең күнбатысындағысы бұрыннан отырықты болған ескі арий деген нәсілден. Қара қытай билеп, онан соң Харезм шаһ биледі. Ақырында қалмақ алып, онан қытай алды. Қытайлар оларды чанту, қырғыз, сарт деп атайды. Оның ішіндегі таранишы деген егінші деген сөз. Қытайлар Құлжа маңына егін салғызған Құлжаға мұсылман орныққан соң қытайға қарамаған есепті болып, 1871 жылда орыс алып, 1883 жылы қайта қытайға бергенде, таранишының көбі орыста қалып, Іле даласында орнықты. Және қытай қол астында Гансуда салор деген халық бар, түрікше сөйлейді. Олар 1370 жылы Самарқандтан келіптіз дейді. Және қытайдан мұсылман болған дунған бар. Оның арғы тегі түріктің жун атанғандарынан он мың, жүз мыңнан қытайға қарап қалғандардың нәсілінен». (Түрік, қарғыз, қазақ һәм хандар шежіресі, 2007, s.129)*

Жоғарыда Ш. Құдайбердіұлының шежіресінде келтірілген Күншығыс Түркістандағы түркілер жайлы деректер тарихи деректермен толық сәйкес келеді. 1860 жылы «Қытай, Ресей-Бейжін-Пекин шарты», 1881 жылғы Петербурктағы «Қытай, Ресей: батыс, шығыс шекараны өлшеп айыру тоқтамы» жасалды. Соның нәтижесінде, Қазақ жері екіге бөлініп, Шығыс Түркістан Қытайға қарады.

Тарихшы-ғалым К. Аманжолов Күншығыс Түркістандағы түркілер жайлы өзінің «Түркі халықтарының тарихы» атты еңбегінде былай дейді:

*«Шығыс Түркістанның байырғы халықтары: ұйғырлар, қазақтар, қырғыздар т.б 13 ұлт өкілдерінен тұрады. Олардың ішінде мұсылмандар саны жиырма миллионға жуық. Бұл өлкенің, әсіресе Шығыс Түркістан халықтарының тарихы тым әріден басталады. Шығыс түркістанды мекендейтін халықтар он сегізінші ғасырдың орта шенінен бастап, жиырмасыншы ғасырдың басына дейін бір жарым ғасырға таяу уақыт Маньчжур-Қытай империясының үстемдігінде болды. Сол кезде Цин империясы бұл өлкеде өзінің*

*феодалдық-хандық мемлекетінің әуімшілік жүйесін ұйымдастырды».*  
(Түркі халықтарының тарихы, 2005, s.213)

Ш. Құдайбердіұлының шежіресіндегі түркі ұлттары жайлы деректер - түбі бір түркі халықтарының орта ғасырдағы тірлігінен ұлан-ғайыр мағұлмат беретін, ескінің көзі, жақсының сөзі сипатты тарихи-әдеби естелік. Шежіредегі баяндаулар зерттеуші тарихшы, этнографтар, географтар, зерттеуші филологтар мен тіл мамандары үшін де, тіпті мұнан бес жүз жыл бұрынғы ата-бабаларының шығу тегін білгісі келетін зерделі оқырмандар үшін де аса құнды.

#### **Қорытынды**

Ш. Құдайбердіұлының шежіресінде жалпы тарих, тіл мен әдебиет, этнография туралы, тарихи тұлғалар жайлы және басқа да әлеуметтік, тарихи мәселелерге байланысты, маңызын жоймаған деректер мол. «Түрік, қарғыз, қазақ һәм хандар шежіресіндегі» мұндай деректер қазақ халқының тарихының, әдебиетінің кейбір жеке мәселелерін анықтап, айқын түсінуге жол сілтейді.

Қорыта айтар болсақ, Ш. Құдайбердіұлының түркі ұлттары туралы зерттеуі халқымыздың ата тегінің таралуын, шығу тегін дәлелдейтін маңызды ақиқаттық жол.

Ш. Құдайбердіұлының шежіресі қазақ халқының тарихын дұрыс баяндау және қазақтың түп атасын анықтап ашып беру мәселесінде ешқашан тарихи маңызын жоғалтпайтын баға жетпес асыл мұра.

#### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:**

- ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ Ш. (2007), Түрік, қарғыз, қазақ һәм хандар шежіресі - Астана: Алтын кітап.
- ЖАЙКЕНОВ Е. (2006), Ұлы Дала мемлекеттері – Алматы: Адамар.
- БЕЙСЕНБАЙҰЛЫ Ж. (2006), Арғы түркілер ақиқатының ізімен - Алматы: Қайнар.
- АМАНЖОЛОВ К.Р. (2005), Түркі халықтарының тарихы. 3-кітап. (XVIII ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін) – Алматы: Білім.
- АЯҒАН Б. (2016), Ұлы даланың қорғаушылары. Хранители великой степи. A country of great steppe. - Алматы: Тау-Қайнар.

## BİR TÜR ELEŞTİRİSİ: DELİLER: FATİH'İN FERMANI

Onur TAYDAŞ

*Doç Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi  
İletişim Fakültesi, Türkiye  
onurtaydas@cumhuriyet.edu.tr*

Mehmet Sefa DOĞRU

*Doç.Dr. Konya Selçuk Üniversitesi  
Güzel Sanatlar Fakültesi, Türkiye  
sefadogru@selcuk.edu.tr*

### Özet

Yapımcıların sanatsal kararlarıyla belirlenen sinemanın görsel deneyimi, filmi izleyici için ilgi çekici kılarken, film yapım sürecindeki bu seçimler, öykünün akışını, karakter motivasyonunu ve duygusal atmosferi de şekillendirir. Sinemada kullanılan kompozisyon ilkeleri, uzun sürelerde anlam kazanmıştır ve yönetmenler bazen bu anlamlardan saparak farklı etkiler yaratma arayışına gitmiştir. Özellikle yönetmenin kamera açıları, hareketleri ve aydınlatma tercihleri, bitmiş bir filmin yorumunu ortaya çıkarır. Bütün imgelem çalışmalarında yönetmenler, görüntü malzemesiyle mücadelesinde sınırlamaların üstesinden gelmek için yaratıcı olmak zorunda kalmıştır.

Bu çalışmada, bir tür filmi olarak değerlendirilen "Deliler: Fatih'in Fermanı" betimsel analiz yöntemiyle incelenmektedir. Filmin biçimsel ve stilistik unsurları olan "Dramaturji" (karakter, olay örgüsü, dramatik yapı ve unsurlar) ile "Anlatım Teknikleri" (mizansen, sinematografi ve kurgu) parametreleri üzerinde durulmaktadır. Türk sinemasında romantik-komedi ve dram dışındaki türlerin eksikliği gözlemlenmektedir ve bu çalışma, bu türlerin Türk sinemasında gelecekteki rolünü belirlemek amacıyla önemlidir.

Bu analiz, "Deliler: Fatih'in Fermanı" filmindeki dramaturjik ve anlatım tekniklerine odaklanarak elde edilen verilerle Türk sineması açısından tür filmlerine yönelik sektörün farkındalığını artırmayı ve senaristlere ayrıca yapımcılara yol göstermeyi amaçlamaktadır. Türk sinemasında romantik-komedi ve dram dışındaki türlerin önemli bir yer edinmesi için eksikliklerin neler olduğunun genel hatlarıyla belirlenmesi ve seyirci beklentilerinin bu yönde karşılanması gerektiği düşünülmektedir. Bu çalışma, Türk sinemasının gelecekte tür filmleri konusundaki rolünü şekillendirmede bir öngörü oluşturmayı hedeflemektedir.

**Anahtar sözcükler:** Sinema, Tür Filmleri, Tarihi Filmler, Film Analizi

### Abstract:

The visual experience of cinema, determined by the artistic decisions of the filmmakers, makes the film intriguing for the audience. However, these choices made during the filmmaking process also shape the flow of the narrative, character motivations, and emotional atmosphere. The principles of composition used in cinema have gained significance over time, and directors sometimes deviate from these meanings to create different effects. Especially, the director's choice of camera angles, movements, and lighting preferences reveal the interpretation of the finished film. In all imaginative works, directors have had to be creative in overcoming limitations in their struggle with visual materials.



This study examines "Deliler: Fatih's Decree" as a genre film using the method of descriptive analysis. The parameters of "Dramaturgy" (character, plot, dramatic structure and elements) and "Narrative Techniques" (mise-en-scène, cinematography, and editing) as formal and stylistic elements of the film are emphasized. The absence of genres other than romantic comedy and drama in Turkish cinema is observed, making this study important in determining the future role of these genres in Turkish cinema.

This analysis aims to increase awareness within the industry regarding genre films in Turkish cinema through the data obtained by focusing on the dramaturgical and narrative techniques in "Deliler: Fatih's Decree," and to provide guidance to screenwriters and producers. It is believed that identifying the shortcomings for the incorporation of genres other than romantic comedy and drama in Turkish cinema, as well as meeting audience expectations in this regard, is essential. This study aims to provide an insight into shaping the role of genre films in Turkish cinema in the future.

**Keywords:** Cinema, Genre Films, Historical Films, Film Analysis

## Giriş

Bir filmin bize sunduğu görsel deneyim birçok farklı seçim sonunda ortaya çıkmaktadır. Film yapımcılarının yapım sürecinde aldığı sanatsal kararlar, filmin izleyici açısından izlemeye değer eğlendirici ya da şaşırtıcı olma durumunu etkiler. Öykünün bir sahneden diğerine nasıl şekillendiği, karakterin motivasyonunu sağlayan engellerin açıkça ortaya konması, bir duyguyu yansıtırken nasıl bir aydınlatma tercihi edildiği gibi bu tür seçimler, filmin bağlamında yer alır ve bitmiş bir filmin biçim ve stilini belirler.

Sinemanın ilk yıllarında kameraların hareketsizliği nedeniyle tiyatroyu andıran çekimler, sinemacıların kameranın yerini değiştirebileceklerini keşfettikleri an tamamen değişime uğramış ve sinemanın anlatım olanakları yeniden şekillenmiştir. Kayda alınacak mekânlar, aktörler ve tamamının kadrajda görüleceği kısımlar artık yönetmenlerin anlatmak istediklerine bağlı olarak belirlenmektedir. Ölçekler, planlar, kamera hareketi, renk, aydınlatma, ses, oyunculuk ve görsel efektler gibi mizansenin oluşturan tüm bu unsurlar, anlatımı şekillendirir, ona güç katar ve seyircinin ilgisini beyaz perdede tutar.

Yönetmen kamerada görüntülenen nesnelere ya da oyunculara olan uzaklığı, bakış açısı, kameranın yaptığı hareketler, aydınlatma ile oluşturulan dramatik alanlar bir yorum ortaya çıkartır. Aydınlatmadan, renge, kamera açısından, kamera hareketlerine kadar diğer tüm kompozisyon ilkeleri uzun yıllar içerisinde yerleşmiş anlamlara sahip olmuştur. Bu anlamların bilinmesi önem arz etmektedir. Yerleşik anlamların dışında çoğu yönetmen bazen farklı etkiler ortaya koymak için bilinçli olarak bu anlamları terk etmişlerdir. Bu kullanımları anlayabilmek için de öncelikle yerleşik anlamların bilinmesi zorunludur. Kompozisyonun etkileriyle ilgili denemeler sinema tarihinin başından günümüze kadar devam etmekte ve gelecekte de devam edecektir.

İzleyiciler olarak bizler filmleri izlerken pek de farkında olmaksızın bir dizi sınıflandırma yöntemi kullanırız: western, kara film yol filmi gibi... Bu başlıklar altında ilişkilendirdiğimiz bir dizi benzer temalar, karakterler, sinematografik öğeler ve anlatı yapılarını ayırt etme eğiliminde oluruz (Corrigan, 2007, s. 115). Bu bağlamda tür filmlerinin eleştirel açıdan analize tabi tutulmasının önemi izler kitlenin bu filmleri anlamlandırılmaları için bir çerçeve oluşturan film kültürün geniş bir kısmını kapsamasından kaynaklanmaktadır (Özden, 2000, s. 212)

Çalışmaya dahil edilen Deliler: Fatih'in Fermanı filmi tür filmi eleştirisi yöntemi kullanılarak analiz edilecektir. Analizde iki parametre kullanılacaktır. Bu parametreler "Karakter, olay örgüsü, dramatik yapı ve dramatik öğelerden oluşan "Dramaturji" ile Mizansen, sinematografi ve kurgu öğelerinden oluşan "Anlatım Teknikleri" olarak tanımlanmıştır. Parametrelerden ilki filmin biçimine ikincisi ise filmin stiline vurgu yapmaktadır. Buradan elde edilen verilerle son 10 yıla baktığımızda

Türkiye sinemalarında kendine bir türlü yer bulamayan romantik-komedi ve dram dışındaki türlerin senaristlerden yapımcılara kadar birçok aktörün bu alanlarda yeni yapımlar üretme konusunda tereddüt ettiklerini söylemek çok da afaki bir yaklaşım olmayacaktır. Özellikle gişe hasılatları ve toplam seyirci oranlarına bakıldığında 1453 Fetih filmi dışında bu türe yakın yapımların hak ettiği saygınlığa kavuşması biraz zaman alacak gibi gözükmektedir. Özellikle televizyon ekranlarında kendisine büyük bir hayran kitlesi oluşturan tarihi-savaş-aksiyon türü yapımların beyaz perdede neden bu denli karşılığının olmaması hem düşündürücü hem de izler kitlenin beklentilerini neden karşılamada neden yetersiz kaldığı sorularını cevaplamak bu çalışmanın en önemli amaçlarından biridir.

Tür bağlamında bir yapıyı analiz etmeden önce biçim ve stil sorununa dair eksik yanları tespit etmek ardından seyirci beklentilerinin ne yönde olduğunu ortaya çıkarmak; küresel ölçekte Türk sinemasının tür filmleri açısından rekabet gücünün arttırması gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda bu çalışma, biçim ve stile dair elde edilen bulgular ile romantik komedi dışında tür filmlerinin Türk sinemasında gelecekte kendine çizeceği rol açısından hem senaristlere hem de yapımcılara yol göstermesi açısından önem arz etmektedir.

### **Sinema ve Tür Kavramı**

Tarihe Lumière kardeşlerin bir icadı olarak geçen ve ilk örneklerini yine Lumiérelere verdikleri sinema, kısa sürede bir endüstri olmayı başarmıştır. Aslında ilk başlarda “ticari geleceği olmayan bilimsel bir merak konusu” olarak görülen sinema, kısa sürede yaygınlaşmış, 1902 yılında Méliés tarafından Aya Seyahet filmi ile ilk ticari gösterimi yapılmış, 1914’e kadar da 400’den fazla filmi üretilmiştir (Betton, 1990, s. 7). 1895 yılındaki ilk gösterimlerde Lyon’daki Lumière Fabrikasından İşçilerin Çıkışı, Bir Trenin Gara Girişi ve Nalbant gibi kısa belgesel niteliğindeki filmler izlettirilmiştir. Lumière’lerin bu ve benzer filmlerin yer aldığı ilk gösterimlerini yaklaşık 35 kişi izlemiştir. Onlar için ticari bir geleceği olmadığını düşünmelerine sebep olan, ancak film üretmenin fayda sağlayacağını akıllarına getiren bu süreçten kısa bir süre sonra insanların ilgisindeki artış, filmlerin kapalı gişe olmasına ve sinemanın da çok fazla ilgi çekmesine neden olmuştur (Teksoy, 2005a, s. 31-32). Ancak ilk gösterimdeki filmler daha çok belgesel türde röportaj filmleri niteliğini taşımaktaydılar (Betton, 1990, s. 7). Fakat ilk dönem olmasına rağmen sinema filmleri sonradan “tür” olarak tanımlanabilecek olan belli bir kategoriye göre tasnif edilmekteydi.

Bu kategorizasyon yani “tür”lere göre ayrılma aslında sanatla ilgili bir tasniflemeden ileri gelmekteydi. Kökenleri Fransızcadan alınan “çeşit” ya da “tip” anlamına gelen sözcüklere dayanmaktaydı. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda Aristotelesçi İtalyan-Fransız hareketiyle edebiyatın tasnif edilip, değerlendirilmesinde “tür” kavramı önem kazanmıştır (Altman, 2008, s. 322).

Sinemada ise tür kavramının ortaya çıkışında hem sinema endüstrisi, hem eleştirmenler, hem seyirciler hem de sinema yazarları etkili olmuştur. Fakat buradaki en temel nokta filmlerin hangi kıstaslara göre türlere ayrılacağı olmuştur. Bu noktadaki en temel birleşim noktası filmlerin türlere ayrılırken benzer konuları ve yöntemleri kullanmaları olarak belirlenmiştir (Abisel, 1999, s. 23). Burada hatırlatılması gereken bir diğer nokta, sinemanın ilk yıllarından itibaren yapımcıların filmleri, uzunluklarına ve konularına göre zaten tanımlamakta olduklarıdır. Hatta 1890’ların sonlarına doğru “dövüş filmleri” ya da 1904’ten sonra “öykülü filmler” olarak belirlenen tasniflemeler kullanılmaktaydı (Altman, 2008, s. 3222). Nitekim ilk dönem filmleri için kullanılan bu tasnifleme film üretimlerine de yön vermektedir.

İlk dönem filmlerine bakıldığında sine-roman olarak adlandırılan filmlerden çok güldürü filmlerinin sektöre egemen olduğu bilinmektedir (Betton, 1990, s. 8). Bu anlamda Hollywood’un tür filmlerinin oluşumunda egemen olduğu düşünülmektedir.

Abisel’e göre 1920’lerden itibaren Amerikan sinemasında artan rekabet, onların yeni konuların peşinden koşmasına neden olmuştur. Daha önce denenmiş ve başarı elde etmiş konular tekrar farklı

şekillerde ele alınmıştır. Dolayısıyla bu durum yeni tür ve alt türlerin doğmasına ortam sağlamıştır (Abisel, 1999, s. 43-44).

Altman'da (2008, s. 3223) sinemadaki film türlerin bütün ülkelerin sinema endüstrisi hakkında fikir sahibi olmak ve onları anlayabilmek için önemli olduğunu belirtmektedir. Örneğin I. Dünya Savaşının başlangıcında Rusya'da vatanseverlik konuları işleyen farklı türde filmler yapılmıştır. Fakat zamanla askeri gelişmeler büyük sıkıntılara neden olunca, yapımcıların polisyeden pornografiye kadar farklı türlere yöneldikleri bilinmektedir (Betton, 1990, s. 13). Dolayısıyla bir kaçış ya da ticari amaçlar gibi çeşitli nedenlerle farklı içeriklere sahip filmler üretilmekte ve bunlar tür adı altında tasnif edilmektedir.

Burada özellikle Hollywood'un o dönem içindeki ürettiği filmlere olan yüksek ilgi ve sürekliliği ile Amerikan tiyatrosuna egemen olan melodram geleneğini, popüler edebiyat eserlerini vb. sinemaya aktarması iki önemli özellik olarak durmaktadır (Abisel, 1999, s. 44-45).

Film türleri, benzer semantik değerlere sahiptirler. Tür filmlerinde ise ortak semantik değerlere ek olarak ortak bir söz dizimi de bulunmaktadır. Bu nedenle semantik öğelerin sahip oldukları anlamlar, daha önceden var olan, sosyal kodlardan ödünç alınan, sözdizimsel özelliklere sahiptir. Dolayısıyla filmlerin bazı türleri zaman ile edebiyat ya da tiyatrodaki kaynakların yeniden kodlanıp, düzenlenmesi ve yeniden kullanıma sunulması ile oluşmaktadır. Örneğin Fransızların "Film Noir" dedikleri kara film türü, Hollywood'un ganster, mafya daha doğrusu suç filmleriyle benzer temalara sahipti (Altman, 2008, s. 331), dolayısıyla söz konusu türün oluşumunda benzer kodlar yeniden yorumlanmıştır.

Sinemada türlerin, yine sinemadaki tekniklere ve anlatım sistemindeki gelişmelere göre yeniden şekillendiği ve yorumlandığı da bilinmektedir. Daha önce de değinildiği üzere tür tanımlaması daha sinemanın ilk yıllarında yapılmıştı.

Steve Neale, 1902 yılında Biograph şirketinin satışa sunduğu filmlerin "komedi manzaraları, spor ve eğlence görüntüleri, askeri görüntüler, demiryolu görüntüleri, manzara görüntüleri vd." gibi tasniflendiğini, Lewis Jacobs'un ise 1930'lardan itibaren türlerin daha sınırlandırıldığını "Paramount ve İnce Avrupalı güldürüler, Universal ve korku filmleri, Warner Brothers ve gangster filmleri, Monogram ve ucuz westernler, MGM ve müzikaller" şeklinde belirlendiğini ifade etmektedir (Abisel, 1999, s. 47).

Yapılan bu çalışmalar başlangıçta filmlerin sadece bir türde değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda özellikle "korku, gerilim, aksiyon, macera, güldürü, bilim-kurgu, erotik vb." gibi belli başlı türler ön plana çıkmış ve filmler uzun süre sadece tek bir tür altında değerlendirilmiştir. Zamanla yaşanan gelişmeler, sinema izleyicilerinin, eleştirmenlerin ve sektörün yönlendirmesiyle birlikte artık günümüzde filmler sadece tek bir tür olarak değil birden fazla tür içinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Örneğin bir film önceleri sadece bilim-kurgu olarak tasnif edilirken günümüzde barındırdığı özelliklere göre bilim-kurgu, komedi ve aksiyon türü olarak değerlendirilmekte, yine bunların örneğin fütüristik bilim kurgu gibi alt türlere de ayrılabilir.

### **Yöntem**

Türler, her ne kadar sınırlı olarak ortaya çıksalar da esnek yapılarıyla dikkat çekmektedirler: dönemin sosyo-kültürel yapısına göre genişleyerek hareket eder. Tür filmlerinin izler kitleye en büyük vaadi belirli bir anlatı yapısı ve karakter tipleridir. Bu da izler kitlenin filmle müzakeresine yardımcı olur (Kolker, 2006, s. 272-273)

Tür eleştirisi bağlamında analize tabi tutulan filmlerin genel anlamda ticari ve popüler olduğu; benzer sosyolojik ve psikolojik çatışmaları ihtiva etmesi açısından değişmez karakterler ile belirli mekanlar ve tarihsel dönemleri kapsadığı görülmektedir. Özetle müzikal, western, bilim kurgu, tarihi vb. ele alan türlerin eleştirisi bu türlere ait olan temel formların yanı sıra anlatı yapıları, temaları, zaman-mekân ilişkisi, karakter tasarımı gibi anlambilimsel ve sözdizimsel öğeleri tanımlar ve sınıflandırarak bir çerçeve içerisinde gerçekleştirir (Özden, 2000, s. 211-211).

Özellikle anlatıyı, filmin seyirciye ipuçları verme süreci olarak tanımlayan Dawid Bordwell, böylelikle seyircinin filmin açıklayıcı şemalarından yararlanarak dramatik öyküyü inşa ettiğini savunur (Frampton, 2013, s. 165).

Dolayısıyla Özden'in işaret ettiği üzere türün kendine has bu söz dizimsel ve anlambilimsel üslubunun eleştiri sırasında ortaya konmasıyla, izler kitlenin o türe ait daha önce edindiği stilistik ve biçimsel uzlaşımlarıyla örtüşüp örtüşmediği de ortaya çıkacak ve bu da filmin başarılı bir örnek olup olmadığı konusunda ipuçları verecektir.

Ayrıca filmlerde ikonografik kullanım verilmek istenen düşünceyi kolay ve kesin bir şekilde iletmektedir. Bu yüzden ikonografik görsel betimlemeler tür filmlerinin üretilmesinde ve analizinde önemli bir paya sahiptir. Bu görsel betimlemeler tür eleştirisinin içerisinde yer alan diğer önemli öğedir (Özden, 2000, s. 264-265).

Bu doğrultuda çalışmaya konu olan Deliler Fatih'in Fermanı filmi iki parametre altında analize tabi tutulmuştur. Bu parametreler "Karakter, olay örgüsü, dramatik yapı ve dramatik öğelerden oluşan "Dramaturgi" ile Mizansen, sinematografi ve kurgu öğelerinden oluşan "Anlatım Teknikleri" olarak belirlenmiştir. Bu parametreler neticesinde elde edilen bulgularla yaratıcı gücün ve yeteneğin tür filmi açısından ne derece ortaya koyulduğu ve izler kitlenin uzlaşımlarıyla ne derece örtüştüğü tartışılmıştır.

## **Bulgular ve Yorum**

### **Filmin Künyesi**

Yönetmen: Osman Kaya, Senaryo: Mustafa Burak Doğu, İbrahim Ethem Arslan, Esra Vesu Özçelik, Oyuncular: Erkan Petekkaya, Yetkin Dikinciler, Cem Uçan, Vizyon Tarihi: 23 Kasım 2018, Sinema Dağıtım: CGV Mars D., Yapımcı: Angel Film Yapım, Ülke: Türkiye

### **Filmin Konusu**

Film tarihi olaylardan esinlenerek beyaz perdeye aktarılan bir dönem hikayesidir. 15. yüzyılın ortalarında Fatih Sultan Mehmet'in, Eflak Voyvodalığı'na bizzat atadığı Vlad Tepeş'i başlangıçta Osmanlı'ya sadık kalsa da ancak zamanla bölge halklarına karşı korkunç zalimlikler yapmaya başlar. Bu durum karşısında Fatih Sultan Mehmet, hangi dinden, hangi milletten olursa olsun, insanlara yapılan bu zulme sessiz kalamaz. İkinci Mehmet, İlk olarak elçisini gönderir ve Vlad, elçinin sarığını kafasına çivileyip İstanbul'a gönderince, Osmanlı Hakanı'nın sabrı taşar: artık Vlad'ın bu zalimliklerine son verme vakti gelmiştir. Fatih, bu zulmün hızla sona erdirilmesi için Baba Sultan'a emir verir. Baba Sultan, Deliler Birliği'nin cesur yiğitlerinden yedisini, Kuman'la birlikte Vlad'ın hüküm sürdüğü Targoviçte'ye gönderir. Bu yedi kahraman Gökkurt, Aşkar, Mübariz, Çebi, Suskun, Kongar ve Adsız'dır. Deliler, Vlad'ın çetelerinden gizlenmeyi tercih etmeden doğrudan çetecilerin üzerine giderek, binlerce mazlumun intikamını teker teker almaya kararlıdır. Yolun sonunda ise, tarihe Kazıklı Voyvoda olarak geçen Vlad Tepeş ve ordusu vardır.

### **Deliler: Fatih'in Fermanı Film'i'nin Kısa Bir Analizi**

Gerçek olaylara dayanan ve epik bir film olması bakımından benzer örneklerde olduğu gibi perde bir prolog ile açılmaktadır. Bilindiği üzere Yunan tregedyasında sık kullanılan prolog, atmosfer belirlemek ve film öyküsünün bağlamını oluşturmak adına bir anlatıcı tarafından hikâyenin nasıl başladığını aktarır. Burada izleyicinin öyküyü takip edebilmesine yardımcı olmak amaçlanmıştır. Bu prolog aynı zamanda filmin türüne de atıf yaparak izleyiciyi hazırlamaktadır. Bu bölümde hikâyenin öncesi genel hatları ile çizilmiş, öyküde yer alan Fatih Sultan Mehmet Han ve Vilad'ın çocukluk yıllarına ait kesitlerde iki karakterin farklılıklarına dair kısa bir bilgiler verilmiştir. Bir hazırlık sahnesi olarak adlandırabileceğimiz bu kesit ile bu öykünün kimleri kapsadığına ve sonrasında ne tür bir hikâye dinleyeceğimizin de ipuçlarını sunmaktadır. Özellikle çocuk Fatih'in elindeki ölü kuş (Görsel 1) bir metefor olarak Vlad'ın gelecekte zulmedeceği masumları sembolize etmektedir ayrıca çocuk Vlad'ın bir hışımla kafasındaki sarığı çıkarması (Görsel 2) onun ilerdeki isyanına gönderme yaparken hemen

sonrasında kazıklara geçirilmiş insanlar arasında yürüyen Kral Vlad'ın (Görsel 3) geçirdiği dönüşüm izleyiciye en kısa yoldan sunulmuştur.

Ancak açılış sekansından hemen sonra öykünün Kral Vlad ile başlaması (Görsel 3) izleyicide bir kafa karışıklığına neden olmaktadır. Zira bu sahnelerin uzunluğu filmin ana karakteri Vald'mış gibi bir algıya neden olmaktadır. Tür filmlerinin açılışında kullanılan birden fazla yaygın teknik olmakla birlikte senarist antagonist (bkz. Batman: Karaşovalye Filmi) ile öyküye giriş yapmıştır. Bu giriş her ne kadar hikâyeyi etkilememiş gibi görünse de perdede izleyici ilk karede her zaman ana karakteri görmek ister. Zira karakterin öyküye geç dahil edilişi özdeşleşme sürecini sekteye uğratabacaktır.



Filmin anlatı yapısında yer alan boşluklar öyküyü takip etmekte zorluk yaratmakta. Özellikle Fatih Sultan Mehmet Han'ın motivasyonuna dair yeterli düzeyde bilgi sunulmamış olup hemen arkasından devam eden sahnelerde bir anda karşımızda "Deliler" diye tabir edilen karakterler çıkmaktadır.

Bu noktada filmin kimin hikayesi olduğuna dair çıkarım yapmakta güçlük çekilmektedir. Çünkü öyküde yer alan bu sahneler organik olarak bir bütünlüğe sahip olmamakla birlikte her bir sahne neden-sonuç ilişkisi bağlamında ne kendinden önceki sahneyi ne de kendinden sonraki sahneyi birbirine bağlamaktadır. Bu da önceki sahneleri anlayıp yorumlamaya ve bir sonuca ulaşarak hikâyenin geri kalanının izleme motivasyonunu sekteye uğratmaktadır. Özellikle "Deliler" in öyküsünün prolog kısmında verilmesinin daha doğru bir tercih olabileceği düşünülmektedir. Zira araya giren bu sahneler filmin ritmini bozmakta ve boşluklara neden olmaktadır.

Özellikle kırmızı ringa balığı tekniğinde izleyiciye bir kanca atmak gerekir ki izleyici öyküden kopmasın. Ancak senarist bu bilgileri izleyicinin kafası karışmadan sırasıyla ve anlaşılır bir şekilde vermesi gerekir. Filmde bu bilgiler ne yazık ki parça parça ve birbirinden kopuk şekilde tasarlandığından izlek kesintiye uğramaktadır.

Film öyküsü içerisinde tarihi ve kurgusal karakterler bir arada yer almaktadır. Klasik anlatı yapısına sahip bu öykü her ne kadar kahramanın yolculuğu gibi gözükse de film tek bir ana karakterden ziyade 1954 yapımı "Yedi Samuray" filminde olduğu gibi aynı amaca hizmet eden birden çok karakter yer almaktadır. Ancak senaristten beklenen bu noktada aynı motivasyona sahip karakterlerden birini ön plana çıkartarak bir çatışma yaratması yönüyle bunu tercih etmediği görülmektedir. Diğer yandan aynı amaç etrafında toplanan karakterlerin her birinin ayrı öyküsünü dinlemek izleyici açısından ilgi çekici olsa da filmin süresi nedeniyle bu karakterlerin hikayeleri de ne yazık ki yüzeysel kalmıştır. Ayrıca birden fazla karakter kullanımında her bir karakteri birbirinden ayırmak gerekir ki yine filmde bu ayrımlar sadece kostüm olarak tasarlanmış söylem açısından bir karakterizasyona gidilmemiştir.

Tarihi karakterler arasında bulunan Fatih Sultan Mehmet'e filmde çok az yer verilmiştir. Oysa ki filmin prolog kısmını izlediğimizde bu öykü Vlad ve Fatih Sultan Mehmet'in hikayesi gibi sunulmuştur. Dolayısıyla öykü tasarımı bağlamında bu yanlış algıyı ortadan kaldırmak adına prologun "Deliler" üzerinden anlatılması daha uygun olurdu.

Karakterlerin genel motivasyonları çok derin olmasa da bir çatışma yaratmakta bu da dramatik gerilimi ortaya çıkarmaktadır. Film, diğer epik filmler gibi, cesaret, vatanseverlik, inanç, sadakat gibi evrensel değerleri barındırdığından türünün sözdizimsel yapısıyla uyumlu görünmektedir. Bu temalar farklı karakterler üzerinden verilmiştir.

Filmin ikonografisi ağırlıklı olarak Orta Asya Türk kültürünü çağrıştırmaktadır. Her ne kadar sözel ifadelerde bir İslam inancı anlayışı yakalanmış olsa da kostümler, ses efektleri, müzikler Türk Mitoloji evrenine gönderme yapmaktadır. Görsel açıdan her ne kadar etkileyici savaş sahneleri olsa da film boyunca aynı sahnelerin birden fazla farklı zaman dilimlerinde kullanılması film gerçekliğini sekteye uğratmaktadır. Böyle bir filmin yapım maaliyetleri düşünüldüğünde belki de yapımcı bu şekilde ekonomik bir çözüm üretmiş olabilir. Bu öngörünün cevabını filmin yapım ekibiyle derinlemesine mülakat yaparak netleştirmek gerekir.

Çoğu epik filmde paralel hikayeler ve antagonistin evreni farklı renk tonları ve farklı aydınlatma teknikleriyle görsel manada bir eğretilme yoluna gidilirken bu filmde böyle bir teknik uygulama kullanılmamıştır. Zaman-Mekân bağlamında öyküyü takip eden izleyicinin değişen hikayeyi ayırt edip film boyunca kendisine verilen enformasyonu daha rahat yorumlayabilmesine olanak veren buna benzer uygulamaların (farklı düzeyde aydınlatma, rengin psikolojik eğretilme aracı olarak kullanılması vb.) filmde olmayışı filmin ikonografik yapısıyla da çelişmektedir. Özellikle Vlad'ın hikayesiyle "Deliler" in hikayesini farklı düzey aydınlatma, ayırt edici renk tonları ve ayırt edici kamera açılarıyla birbirinden ayrılması gerekirken geleneksel epik filmlerin sinematografisi göz önü alındığında bu bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

### Sonuç

Sonuç olarak filmdeki sahnelerin neden-sonuç ilişkisi bağlamında birbirine bağlanmaması, boşluklar ve kopukluklar yarattığı görülmüştür. Özellikle "Deliler" karakterlerinin öyküsünün prolog kısmında verilmesi daha uygun olacağı düşünülmektedir. Bu kopukluklar, izleyicinin hikâyenin geri kalanını anlama ve takip etme motivasyonunu sekteye uğratır. Filmde tarihi ve kurgusal karakterlerin bir arada yer aldığı görülür. Birden fazla karakterin aynı amaca hizmet ettiği filmde, karakterlerin ayrımı ve karakterizasyon eksiktir. Ayrıca, karakterlerin motivasyonları genellikle yüzeysel kaldığı için hikayeleri tam olarak keşfedilmemektedir. Filmdeki ikonografi, Orta Asya Türk kültürünü çağrıştıran, görsel açıdan etkileyici savaş sahneleri olsa da bazı sahnelerin tekrar kullanılması film gerçekliğini etkilemektedir. Ayrıca, paralel hikayelerin ve antagonistin evreninin görsel olarak ayrı bir tasarım yaklaşımıyla işlenmemesi, filmde bir tutarsızlık yaratır. "Deliler Fatih'in Fermanı" filmi, birçok noktada eksikliklere sahip bir epik film olarak değerlendirilebilir. Motivasyonların yetersiz aktarımı, kopukluklar, karakterizasyon eksiklikleri ve ikonografik tasarımın zayıflıkları, izleyicinin hikâyeyi takip etme deneyimini etkiler.

### Kaynakça

- Abisel, N. (1999). *Popüler Sinema ve Türler*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Altman, R. (2008). Tür Sineması. G. Nowell-Smith (Dü.) içinde, *Dünya Sinema Tarihi* (A. Fethi, Çev., s. 322-333). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Betton, G. (1990). *Cep Üniversitesi Sinema Tarihi Başlangıcından 1986'ya Kadar*. (Ş. Tekeli, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Corrigan, T. (2007). *Film Eleştirisi El Kitabı*. (A. Gürata, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Frampton, D. (2013). *Filmozofi*. (C. Soydemir, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Kolker, R. (2006). *Film, Biçim, Kültür*. (F. Ertınaz , A. Güney , Z. Özen , O. Şakır , B. Tokem, D. Tunalı , & E. Yılmaz, Çev.) Ankara: De Ki Basım Yayın.
- Özden, Z. (2000). *Film Eleştirisi: Film Eleştirisinde Temel Yaklaşımlar ve Tür Filmi Eleştirisi*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Teksoy, R. (2005a). *Rekin Teksoy'un Sinema Tarihi Cilt 1*. İstanbul: Oğlak Yayınları.



**TÜRK İSTİSMAR SİNEMASINDA MASKELİ BEŞLER (1968) VE MASKELİ BEŞLER  
DÖNÜYOR (1968) FİMLERİ ÖRNEĞİ**

**THE EXAMPLE OF THE MOVIES FIVES IN THE MASK (1968) AND THE FIVES IN  
THE MASK RETURN (1968) IN TURKISH CINEMA OF ABUSE**

Onur TAYDAŞ

*Doç.Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi  
İletişim Fakültesi, Türkiye  
onurtaydas@cumhuriyet.edu.tr*

**Özet**

Filmler çeşitli şekillerde kategorilere ayrılmakta ya da tanımlanmaktadır. Bu da sinemada tür konusunu gündeme getirmektedir. Bu filmler en bilindik haliyle korku, komedi, bilim kurgu olarak tasnif edilmekte; hatta bazı dönemlerde izleyicilerin genel eğilimleri doğrultusunda en fazla rağbet gören belli türe ait filmlerin üretimini arttırdığı gözlenmektedir. Bu durum aslında sinemanın bir endüstri olduğu gerçeğini bir kez daha gün yüzüne çıkarmaktadır. Öyle ki her bir endüstri kolunda yapılan üretimin amacı, kâr elde etmektir. Sinemanın üretim pratikleri de tam olarak bu amaca hizmet etmektedir. Dolayısıyla bu motivasyon çoğu zaman sinemada bazı kuralların yok sayılmasına, bazı ilkelerden ödün verilmesine neden olmaktadır. Sanatsal değerlerin umursanmadığı, sansürün görmezden geldiği; korku, cinsellik, siyaset, merak, heyecan gibi çabuk kazanç sağlayacak konuların ön planda olduğu duyguların sömürüldüğü suiistimal filmlerinin ortaya çıkması tam da bu nedenden dolayıdır. Suiistimal filmlerinde sadece sözü edilen bu duygular değil, aynı zamanda daha önce çekilmiş filmlerin senaryoları, müzikleri, isimleri, sinematografisi hatta posterleri de sömürülmektedir. Bu kırılğan yapısı nedeniyle her yerde sömürü sinemasının izlerine rastlamak da mümkündür. İlk yıllarından itibaren var olan ve 60'lerden itibaren artık iyice yerleşen suiistimal sinemasını tanımlayan bu çalışmada literatür taraması ve karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır. Ayrıca çalışmada Maskeli Beşler (1968) ve Maskeli Beşlerin Dönüşü (1968) filmleri incelenmiştir. Söz konusu filmlerin Akira Kurusawa'nın 7 Samuray ve 7 Samuray : Kanlı Pirinç ile John Sturges'in Muhteşem Yedili filmleriyle paralellik gösterdiği, hikayesinin örtüştüğü, sinematografik açısından benzetilme çalışıldığı saptanmıştır.

**Anahtar sözcükler:** Sinema, İletişim çalışmaları, Suistimal Sineması, Türk Sineması

**Abstract**

Films are categorized or defined in various ways. This raises the issue of genre in cinema. These films are classified as horror, comedy and science fiction in the most familiar way; In fact, in some periods, it is observed that the production of films belonging to certain genres, which are most in demand, has increased in line with the general trends of the audience. This situation once again brings to light the fact that cinema is an industry. So much so that the purpose of production in each branch of industry is to make a profit. The production practices of cinema serve exactly this purpose. Therefore, this motivation often causes some rules to be ignored and some principles to be compromised in cinema. Artistic values are ignored, censorship is ignored; It is precisely for this reason that the emergence of abuse films in which emotions such as fear, sexuality, politics, curiosity and excitement are at the forefront of issues that will gain quickly are exploited. In exploitation's films, not only these feelings are exploited, but also the scripts, music, names, cinematography and even posters of previous films.



Due to this fragile structure, it is also possible to come across traces of exploitation cinema everywhere. In this study, which describes the cinema of exploitation that has existed since the first years and has become well established since the 60s, literature review and comparative method were used. In addition, the films *Maskeli Beşler* (1968) ve *Maskeli Beşlerin Dönüşü* (1968) were examined in the study. It was determined that the films in question showed parallels with Akira Kurosawa's *7 Samurai* and *7 Samurai: Bloody Rice* and John Sturges' *Magnificent Seven*, that their story overlapped, and that they tried to be analogous in terms of cinematographic.

**Keywords:** Cinema, Communication studies, Exploitation Cinema, Turkish Cinema.

## Giriş

Sanatın insani olan tüm etkinlikler içinde geniş bir kapsama alanına sahip olan, faaliyetlerden çok tutumlardır. Söz konusu tutumlarda çağdaş kültürel ve bilimsel kategorilerin kökleri yer almaktadır. Hatta 13. yüzyıla bakıldığında sanat ile kastedilen alanın geniş olduğu 19 yüzyıl ortalarından itibaren ise bugün kullanılan yan anlamlar grubuna doğru değişim gösterdiği görülmektedir (Monaco, 2000, s. 27-28). Modernizme değin sanatın ahlaklı olanı temsil etmesi gerektiğine dair bir görüş olduğu, ancak bunun zaman ile değiştiği, kimi zaman sanatın, sanatçının öznel duygularıyla var olduğu, kimi zaman ise sosyal ve ekonomik bir yapının yansıması olduğu düşünceleri savının var olduğu bilinmektedir (Serdaroğlu, 2016, s. 115). Ancak sanatın ne olduğu, neyi kapsadığı tartışmalarına ek olarak, nelerin sanat olduğu da yine tartışılan konuların başında gelmiştir. Antikite’de yaşayanlar tarih, şiir, komedi, tragedya, müzik, dans ve astronomiyi sanat olarak adlandırmışlardır. Ancak 13. yüzyılda tarih, şiir, komedi ve tragedya, edebiyat ve felsefeyle birlikte değerlendirilmeye başlanmış, dans listeden çıkarılmış, onun yerine geometri listeye eklenmiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise liste yeniden düzenlenmiş ve görsel ya da güzel sanatları, edebiyatı, müziği ve gösteri sanatlarını içerek şekilde kullanılmaya başladı (Monaco, 2000, s. 27-28). Bu düzenleme ile belirli gelişmeler ile devam etti ve en son düzenlemeyle birlikte sinema da sanat dalları içinde yer almaya başladı. Ancak sinemanın hem dinamik perde yapısı hem de endüstrileşmesiyle birlikte etki alanı ve gücü, onun diğer sanat dallarından farklı bir yere konumlandırılmasına neden olmuştur. Öyle ki; sanatın hemen her dalındaki eserlerin reproduksiyonuna hatta başta müzik eserleri için düşünüldüğünde yeniden yorumlanması da olağan bir durum olarak adlandırılmaktadır. Fakat sinema için kimi zaman bu durum tam da bu şekilde olmamaktadır. Zira, filmlerin senaryolarının, müziklerinin izinsiz alınması daha da ileri giderek “uyarlanması” süreçlerinde orijinalden ya da farklı filmlerden sahnelerin eklenmesi gibi durumlar, belli bir noktada artık suistimal olarak isimlendirilmektedir. Dolayısıyla bu tür yapımlar suistimal sineması olarak isimlendirilen bir kategoride incelenmeye başlanmıştır. Nitekim bu çalışmada da suistimal sineması örnekleri arasında yer alan *Maskeli Beşler* (1968) ve *Maskeli Beşlerin Dönüşü* (1968) filmleri ve o dönemin Türk sinemasının içinde bulunduğu duruma odaklanılmıştır.

## Başlangıcından 1970'lere Türk Sineması

Sinemayla ilgili genel olarak miladın 1895 yılı ile başladığı varsayılmaktadır. Bu dönemde üretilen filmlerin sinema salonlarında gösterime girdiği, dünyanın birçok noktasında sinemaya olan ilginin arttığı, hatta bu ilgiyi artırmak için sinematograf sahiplerinin ve üreticilerinin neredeyse ülke ülke dolaşarak tanıtım yaptıkları bilinmektedir. Bu üreticilerden Lumière kardeşlerin daha önceki birkaç başarısız girişimden sonra Osmanlı topraklarında 28 Aralık 1895 yılında film gösterimi yaptıkları bilinmektedir. O dönemin başkenti İstanbul’un Pera (Beyoğlu) olarak bilinen noktasında opera ve tiyatroların çoğunlukta olması, yabancıların ve azınlıklarında bu faaliyetlere yoğun ilgili, sinematografin ilk olarak burada gösterimler yapmasının doğal bir sonucu olarak görülmektedir (Teksoy, 2007, s. 9). 1896-1914 yılları arasında ise Osmanlı’da film gösterimi yapan salonların arttığı, bu salonları işletenlerin de gayrimüslimler ve yabancıardan olduğu, ağırlıklı olarak da gösterimler liman şehirlerinde ya da imtiyazlı olarak görülen semtlerde yapılmıştır. 1914 yılına kadar gayrimüslümlerin

tekeline ve mekânlarında kalan sinema, kısa süre sonra müslüman mahallelerinde ramazan eğlenceleri içinde yer almaya başlamıştır (Demirkol & Boran, 2022, s. 13-14). Bunlara ek olarak 1914 yılından itibaren Osmanlı'da filmler üretilmeye başlamış, bunlar da yabancı kameramanlar tarafından filme alınmıştır. 1915 yılında Enver Paşa tarafından Ordu Film Merkezi (OFM) kurulmuş ve merkez çatısı altında belgesel niteliinde filmler üretilmiştir. 1917 yılında ise Weinberg tarafından Himmet Ağa'nın İzdivacı çekilmeye başlanmış, ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle tamamlanamamıştır. 1917 yılında ise Milli Müdafaa Cemiyeti tarafından Sedat Simavî'nin yönettiği ilk Türk filmi olan "Pençe" ve sonrasında "Casus" filmi gösterime girmiştir. 1922 yılında ise Kemal Film Seden Kardeşler tarafından kurulmuş, İstanbul'da Bir Fâcia-i Aşk (1922), Boğaziçi Esrarı (1922), Ateşten Gömlek (1923) ve Kız Kulesinde Facia (1923) olmak üzere iki yılda dört film yaptıktan sonra şirket kapanmıştır (Kaplan, 2008, s. 740). 1925 yılında ise herhangi bir film çekilmemiştir (Hakan, 2008, s. 41). Aslında bu dönemde çekilen filmlerde Muhsin Ertuğrul imzası bulunmaktadır. Ertuğrul'un yönetmenliğe başlamasıyla birlikte Türk filmlerinin sayısı da artmıştır. Türk sinemasında ilk sesli film olan İstanbul Sokaklarında (1931) ve ilk uluslararası ödül alan film olan Leblebici Horhor (1934) yine Muhsin Ertuğrul tarafından çekilmiştir. Muhsin Ertuğrul'un özel teşebbüsleri film üretimi için cesaretlendirmesi, kendisinin de 17 yıl boyunca Türkiye'de film tek yönetmen olması nedeniyle Türk Sinemasının kurucusu olarak da görülmektedir (Teksoy, 2005a, s. 473-475). 1938 yılında Basın Yayın Müdürlüğü film yapmak için girişimlere başlamıştır. Aynı yıl Doğan Çavuş isimli bir film Münir Hayri Egeli tarafından çekilmiştir. Daha sonra Egeli tarafından farklı türde iddialı sayılabilecek filmler üretilmiştir. Ayrıca Türk Sinema tarihinde önemli yeri olan Halil Kâmil Film (Ha-Ka) film yapmak için kurulmuştur. Ha-Ka Film tarafından ilk çekilen film ise Faruk Kenç tarafından yönetilmiştir. Ayrıca Türk Sinemasında 1940-1948 yılları arasında süren ve Nijat Özün'ün isimlendirmesiyle "geçiş" olarak tanımlanan bir döneme girmiştir. Bu dönemde Muhsin Ertuğrul'un tek yönetmeliği devam ederken, Batı'da eğitim görmüş ya da Batı'da bulunmuş isimler de yavaş yavaş film çekmeye başlamıştır (Scognamillo, 1998, s. 108-109).

1950'lili yıllara gelindiğinde ise serbest ekonomik sisteme geçilmesi sonrasında Anadolu'dan İstanbul'a göç eden çok sayıda iş adamı, Yeşilçam Sokağında yapım şirketleri kurmuştur. Yapım şirketlerinin sayısındaki artış, film endüstrisine, Türk Sinemasının da Yeşilçam sineması olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Bu dönemde Ömer Lütfi Akad'ın Vurun Kahpeye (1949) filmiyle film yapmaya başladığı, Kanun Namına (1952) ile devam ettiği görülmektedir. Yine bu dönemde Atıf Yılmaz, Metin Erksan, Osman Seden Memduh Ün gibi isimler sinemaya girmiş, Türk yıldız sistemi geliştirilmiş, Ayhan Işık ve Belgin Doruk gibi isimler filmlerde başrol oynamaya, köy destanları, kent filmleri gibi tür filmleri de çekilmeye başlanmıştır. 1960'lardan 1970'lerin sonuna kadar devam eden Türkiye'de kültürel ve siyasal çatışmalar yaşanmıştır. Haliyle yaşanan bu gelişme Türk sinemasını da yakından etkilemiştir (Kaplan, 2008, s. 741). Bu dönemde Halit Refiğ'in Batı sineması ve Batılılaşmaya karşı olarak "ulusal sinema" adını verdiği bir anlayışla film üretmeye başladığı, hatta bu görüşün de sözcülüğünü sürdürdüğü bilinmektedir. Yine bu dönemde ağırlıklı olarak toplumsal sorunların özellikle kırsaldan İstanbul'a göçün ortaya çıkardığı sorunlar, işçi-işveren, sendika, grev kırcılığı gibi konularında sinema filmlerinde kendilerine yer bulduğu gözlemlenmektedir (Teksoy, 2007, s. 43-45).

Söz konusu gelişmeler yaşanırken 1960'lı yıllarda Türk sinemasında farklı türde filmlerin üretildiği de bilinmektedir. Burada Türk sinemasının kaynaklarını yabancı, Amerikan çizgi romanlarında aradığı bilinmektedir. Yine 1960'lı ve 70'li yılların sinema izleyicilerinin Hollywood yapımları, "Spagetti Westernler" ve Avrupa üretimi erotik macera veya güldürü filmlerini yoğun bir ilgiyle takip etmişlerdir. Bu filmlerin aynı kalıpları ve aynı konuları ele alan "yerli" filmlerinde üretilmesine ilgisiz kalmadıkları görülmektedir. Cüneyt Arkın'ın kovboy kıyafeti giymesi, Ayhan Işık'ın şerif rozeti takması, Salih Güney'in at sürmesi, Meksikalıları andıran bir Erol Taş'ın filmde yer alması onları cezbetmiştir. Yeşilçam bu noktada bilerek veya bilmeyerek "B" filmi üretmeye başlamıştır. Söz konusu filmlerde konular fakirlik, istenilmeyen veya düşünülmemen olayların içinde "kitsh" bir atmosferde sunulmuştur (Scognamillo & Demirhan, 1999, s. 8-10). 1960'ların sonuna doğru ise televizyonun gelişi, devlet desteğinin sinemada olmayışı gibi birçok nedenden ötürü Türk filmlerinin

sayısında büyük bir düşüş yaşanmıştır. Hatta aile izleyicilerinin kaybedilmesi, çok sayıda sinema salonunun kapanmasına neden olmuştur (Kaplan, 2008, s. 743-744).

### **Türk İstismar Sineması**

İstismar kelimesi TDK'ya (2009, s. 991) göre “*işletme, yararlanma, birinin iyi niyetini kötüye kullanma, sömürme*” anlamlarını içermektedir. İstismar etmek de yine anlamlara gelmektedir. Sinemanın, “menfi ya da müspet anlamda her türlü istismara açık bir sanat” olduğunu belirten Özuyar'a göre ise sinemayı var eden temelde içinde bulunduğu dönemin atmosferi, siyasal ekonomik sosyal ve kültürel konjonktürüdür (Sert, 2020). Dolayısıyla sinemanın bir sanat dalı olmasının yanı sıra filmlerin konularının hatta oyuncularını içinde bulunduğu döneme göre belirlemesi, ticari bir endüstri olması ve kâr amacı gütmesi, onun kazanç sağlayacağını düşündüğü bazı konulara yönelmesine neden olmaktadır. Hal böyleyken sinemanın belli bazı konuları bu anlamda “sömürmesi” doğal karşılanmaktadır. Hatta kimi zaman o derece doğal karşılanmaktadır ki bu durum, sinemada istismar sineması adı altında bir tür ve onun da “Blaxploitation, Carsploitation, Nazisploitation, Sexploitation ve Shocksplottation” gibi farklı alt türlerinin de olduğu bilinmektedir (Terzioğlu, 2014). Ancak sinema izleyicisinin ilgisini yakalamak için de yapım şirketlerinin belli bazı girişimleri yaptığı bilinmektedir. Scognamillo (1987 Aktaran Özpay, 2020, s. 544) bu durumu açıklarken özellikle 1949-1959 dönemi içinde “... *öz olarak bir seyirciye yaklaşmak, seyirciye yakın olanı vermek – seyirciyi istismar etmeye varıncaya dek- bir sürekli ilişki kurmak.*” şeklinde açıklamaktadır. İşte sözü edilen bu durum seyirciyle sürekli bir ilişki kurmak fikri ağırlıklı olarak Türk İstismar Sinemasının ana temasıdır. Ayrıca Türk istismar filmlerinin bu anlamdaki en büyük özellikleri de düşük bütçelere sahip olmaları, ticari bir yaklaşım sergilemeleri, Hollywood sinemasında üretilen ve ses getiren yapımları taklit etmeleridir (www.sanatlog.com, 2012).

Yine Türk sinemasının tarihi incelendiğinde istismar sinemasının sadece cinsellik üzerine odaklanılmamış gözyaşı, masal, aksiyon, çocuk, kovboy, tarih, güldürü, darbe, arabesk, inanç vb. konulara da yoğunlaşmıştır (www.dergio.com, 2022). Bu noktada Türksplottation filmlerinin, ülkeye özgü bir alt tür olarak değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Ağırlıklı olarak “B” ya da “Z” olarak tasniflenebilecek söz konusu filmler, diğer filmlerden parça alan ya da diğer bir tabir ile diğer filmleri araklama yoluna giden mockbuster'ların alt türü olarak da görülmektedir. Çekildikleri dönemlerde Türk sinema pazarında yoğun bir ilgili ile de karşılanmışlardır. Bu türün ilk örnekleri Dracula İstanbul'da gibi filmler oluşturmaktadır. Bu filmlerde ilk başlarda asıllarına sadık kalma denenmiş fakat sonradan sonraya asıllar bir kenara bırakılarak maliyetleri düşürmek, konuları daha sansasyonel hale getirmek ve kârı artırmak için farklı yöntemlere de başvurulmuştur (Mahmut, 2018).

Altın Çocuk (1966), Örümcek Adam (1966), Zorro Kamçılı Süvari (1969), Yarasa Adam “Betmen” (1973), Yılmayan Şeytan (1973), Turist Ömer Uzay Yolunda (1973), Şeytan (1974), Süperman Dönüyor (1979), Dünyayı Kurtaran Adam (1982), Badi (1983), Kara Şimşek (1985) gibi filmler türe ait en bilindik ve en tanınmış olanlardır.

### **Maskeli Beşler (1968) Ve Maskeli Beşlerin Dönüşü (1968) Filmleri**

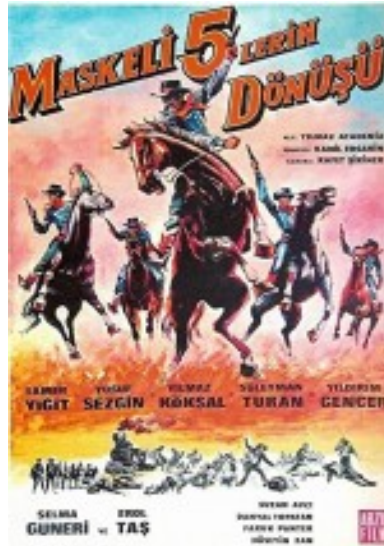
Maskeli Beşler (1968) ve Maskeli Beşlerin Dönüşü (1968) filmleri iki bölüm olarak filme alınmıştır. Özellikle televizyonun yoğun bir ilgi ile karşılandığı bu dönemde 1930 – 1940 yıllarının Hollywood yapımlarına dair nostaljik denilebilecek bir dönüş olarak görülmektedir. Maskeli Beşler ve Maskeli Beşlerin Dönüşü filmleri toplamda yaklaşık üç saat süreye sahip, kovboy filmlerinde de “lone ranger” olarak bilinen bir tür kapsamında yer almaktadır. (Scognamillo & Demirhan, 1999, s. 109-110). Serinin iki filmi de Türk İstismar sineması içinde başka filmleri de dahil edilen Yılmaz Atadeniz tarafından yönetilmiştir.

Birinci film kısaca Amerikan İç savaşı döneminde Ramon isimli bir generale karşı mücadele eden maskeli kahramanları konu edinmiştir. Oyuncu kadrosunda Tamer Yiğit, Yılmaz Köksal, Süleyman Turan, Yıldırım Gencer, Selma Güneri, Erol Taş, Suzan Avcı, Ahmet Danyal Topatan, Sırrı Elitaş, Aydın Tezel, Kudret Karadağ gibi isimler yer almaktadır (<https://www.sinematurk.com/>, -).



Şekil 1 Maskeli Beşler (1968) Film Afişi (<https://www.sinematurk.com/>, -)

İkinci filmde ise ilk filmde oğlu öldürülen General Ramon'un, oğlunun intikamını alma çabası anlatılmaktadır. Oyuncu kadrosunda Tamer Yiğit, Yılmaz Köksal, Süleyman Turan, Yıldırım Gencer, Selma Güneri, Erol Taş, Suzan Avcı, Ahmet Danyal Topatan, Sırrı Elitaş, Aydın Tezel, Kudret Karadağ gibi ilk filmde yer alan oyuncular yer almaktadır.



Şekil 2 Maskeli Beşlerin Dönüşü (1968) Film Afişi (<https://www.sinematurk.com/>, -)

Filmin, temasının, afiş tasarımının, isim, senaryo ve sahne planları bakımından Hollywood yapımlarından özellikle 1930 – 1940 yıllarından etkilendiği belli olduğu, ancak ağırlıklı olarak da Muhteşem Yedili (1960) ve Muhteşem Yedilinin Dönüşü (1966) filmlerinden etkilendiği görülmektedir.





Şekil 3 Muhteşem Yedili (1960) ve Muhteşem Yedilin Dönüşü Film Afişleri (www.imdb.com, -)

İki serinin de film afişlerine ve filmler için hazırlanan posterlerine bakıldığında benzerlikler göze çarpmaktadır. Muhteşem Yedili ile Maskeli Beşler için hazırlanan görsellerde kahramanların diyagonal konumlandırıldıkları, her birinin elinde silah olduğu, ellerinin tetikte çatışma için hazır bekledikleri görülmektedir. İkinci filmler için hazırlanan görsellerde de at üstünde ellerinde silah olan kahramanlar resmedilmiştir. İki görselin de benzer şekilde hazırlandığı, tasarımında benzer unsurların dikkate alındığı gözlemlenmektedir.

Ayrıca tüm filmlerin konusu Meksika'da, Amerikan iç savaşı dönemine rastlamaktadır. Yine Meksika'da kötüler tarafından zulüm gören fakir halka yardım eden kahramanların temel amacı köylülerin huzura kavuşmasıdır. Filmde müzik olarak belli bölümlerde yönetmenliğini Sergio Leone'nin yaptığı İyi, Kötü ve Çirkin (1966) filmi için Ennio Morricone tarafından bestelenen müzikler kullanılmıştır.



Şekil 4 Maskeli Beşler ve Muhteşem Yedili Filmlerinden Plan Örneği 1

Serinin filmlerinde birçok benzer planın kullanıldığı göze çarpmaktadır. Muhteşem Yedili serisi ile Maskeli Beşler filmleri arasındaki benzer şekilde tasarlanmış bir sahne örneği resimlerde yer

almaktadır. Ana karakterin diğerlerinden önde olduğu ve kahramanların çerçeveye sığdırıldığı plan benzerliği ile dikkat çekmektedir.



**Şekil 5 Maskeli Beşler ve Muhteşem Yedilinin Filmlerinden Plan Örneği 2**

Filmlerde ortak kullanılan planlardan bir tanesi de yukarıda verilmiştir. Her iki filmde de karakterler omuz planda çerçevede yer almaktadır.



**Şekil 6 Maskeli Beşler ve Muhteşem Yedili Filmlerinden Plan Örneği 3**

Her iki filmde serilerinin son sahnelerinde ana karakter ve bir yardımcı karakter, yeni bir maceraya yol alabileceklerini belirterek, bilinmez bir yola doğru at sürmektedir. Sahnelerin süreleri neredeyse eşit olmasına rağmen aradaki temel fark Maskeli Beşler filmindeki karakterlerin atlarını dört nala sürmeleridir.

### **Sonuç**

Sinemada uyarılma çok yaygın olarak kullanılan bir sistemdir. Uyarılma filmlerdeki temel sistem, herhangi bir zamanda ya da herhangi bir yerde çekilen filmin, çağa ya da bulunulan ülkeye adapte edilmesidir. Bu anlamda uyarılmalara literatürde adaptasyon ismi de yer yer verilmektedir. Ancak istismar da ise durum biraz daha farklıdır. Burada temel olarak başarılı olduğu bilinen bir filme dair öğeler, şablonlar, müzikler, kimi zaman sahneler alınır ya da izlenileceği düşünülen bir konuya çok fazla yer verilerek izleyicinin yönlendirilmesi sağlanır.

Muhteşem Yedili ve Muhteşem Yedilinin filmleri aslen, Kurusowa'nın "Yedi Samuray" filminden Amerikan sinemasına, western kalıpları içinde uyarlanmış bir versiyondur. Film tema olarak benzer öğeler barındırsa dahi, müzikleri, kostümleri, çekimler gibi birçok konuyla orijinalinden ayrılmaktadır.

Muhteşem Yedili serisinden sonra çekilen Maskeli Beşler serisi ise kısmen Muhteşem Yedili, Muhteşem Yedilinin Dönüşü filmlerinden etkilenmiştir. İki seride de yerli denilebilecek bir kişi serinin kahramanlarına yardım etmektedir. Kötü karakterler benzer özellikler taşımaktadır. Ancak buna rağmen ağırlıklı olarak Kiralık Yedili başta olmak üzere başka Western filmlerinden de Maskeli Beşler serisinin etkilendiği görülmektedir. Yine Maskli Beşler seri filminde kullanılan müziklerin büyük çoğunluğu da İyi, Kötü ve Çirkin filminin müziklerinden oluşmaktadır.

Sonuç olarak bakıldığında filmin çekim planları, müzikleri, posterleri ve afişlerinin orijinalerinden esinlenmenin biraz daha ötesinde benzerlikler taşıdığı görülmüştür. Dolayısıyla filmin Turksplotation türüne uygun olduğu varsayılmaktadır.

### Kaynakça

- Demirkol, G., & Boran, T. (2022). Osmanlı'da Sinemanın Sosyoekonomik Yapısının Değerlendirilmesi. Ö. Ö. Enderhan Karakoç (Dü.) içinde, *Sinema Sosyolojisi Tarih, Toplum ve İzleyici* (s. 5-35). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Hakan, F. (2008). *Türk Sinema Tarihi*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- <https://www.sinematurk.com/>. (-, - -). <https://www.sinematurk.com/>. Haziran 16, 2023 tarihinde Maskeli Beşler: <https://www.sinematurk.com/film/4989-maskeli-besler> adresinden alındı
- Kaplan, Y. (2008). Türk Sineması. G. Nowell-Smith, & G. Nowell-Smith (Dü.) içinde, *Dünya Sinema Tarihi* (s. 740-745). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Mahmut, B. (2018, - -). *İstismar Sineması ve İstismar Film Türleri (Exploitation Cinema)*. Haziran 18, 2023 tarihinde <https://kultalt.com/>: <https://kultalt.com/inceleme/istismar-sineması-ve-istismar-film-turleri-exploitation-cinema/> adresinden alındı
- Monaco, J. (2000). *Bir Film Nasıl Okunur? SİNEMA Dili, Tarihi ve Kuramı, Sinema, medya ve Mültimedya Dünyası*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Özpay, O. (2020). Türkiye'de Korku Sineması Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 18(36), 543-582.
- Scognamillo, G. (1998). *Türk Sinema Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Scognamillo, G., & Demirhan, M. (1999). *Fantastik Türk Sineması*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Serdaroğlu, F. (2016, Haziran). Sinema Neden Sanattır? Sinemayı Sanat Olarak Ele Alan Bir Araştırma Ne Tür Bir Yaklaşım Benimsemelidir? *Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli Dergisi*, 24(2), 113-125.
- Sert, S. (2020, Kasım 16). *Ali Özuyar: Sinema her türlü istismara açık bir sanat!* Haziran 15, 2023 tarihinde <https://www.gazeteduvar.com.tr/>: <https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2017/11/23/ali-ozuyar-sinema-her-turlu-istismara-acik-bir-sanat> adresinden alındı
- TDK. (2009). *Türkçe Sözlük*. (Ş. H. Akalın, Dü.) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınlar.
- Teksoy, R. (2005a). *Rekin Teksoy'un Sinema Tarihi Cilt 1*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Teksoy, R. (2007). *Rekin Teksoy'un Türk Sineması*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Terzioğlu, F. (2014, 01 01). *Bilemez Seni Kimseler: İstismar Filmleri*. 15 Haziran, 2023 tarihinde <https://filmhafizasi.com/>: <https://filmhafizasi.com/bilemez-seni-kimseler-istismar-filmleri/> adresinden alındı

www.dergio.com. (2022, Mayıs 07). *Yeşilçam'da Kopan İstismar Furyaları*. Haziran 16, 2023 tarihinde <https://dergio.com/>: <https://dergio.com/20220507/yesilcamda-kopan-istismar-furyalari> adresinden alındı

www.imdb.com. (-, - -). *The Magnificent Seven*. Haziran 18, 2023 tarihinde [www.imdb.com](http://www.imdb.com): [https://www.imdb.com/title/tt0054047/?ref\\_=nv\\_sr\\_srg\\_3\\_tt\\_8\\_nm\\_0\\_q\\_the%2520magnificen%2520seven%2520](https://www.imdb.com/title/tt0054047/?ref_=nv_sr_srg_3_tt_8_nm_0_q_the%2520magnificen%2520seven%2520) adresinden alındı

www.sanatlog.com. (2012, Nisan 27). *Yeşilçam'da Kopan İstismar Furyaları*. Haziran 15, 2023 tarihinde [www.sanatlog.com](http://www.sanatlog.com): <https://sanatlog.com/sanat/yesilcamda-kopan-istismar-furyalari/> adresinden alındı



## KONUŞMA VE YAZMA BECERİLERİNDE TÖMER MEZUNLARININ TÜRK KÜLTÜR ÖGELERİ HÂKİMİYETİ

### SPEAKING AND WRITING SKILLS DOMINATION OF TURKISH CULTURAL ELEMENTS BY TÖMER GRADUATES

Özgür Kasım AYDEMİR

*Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi  
Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkiye  
ORCID: 0000-0003-2297-3607  
ozgur.aydemir@alanya.edu.tr,*

#### Özet

Türkçe eğitiminin etkinliği son yıllarda artan ve stratejik öneme sahip alanlarından biri, yabancılara Türkçe öğretimidir. Türkiye dışında olduğu kadar ülke içerisinde de uygulama alanı sürekli artan bu alanın, Türkiye'deki öncelikli uygulama alanları arasında üniversitelerin Türkçe öğretim merkezleri (TÖMER) yer almaktadır. Çalışma, Alanya'da yaşayan ve TÖMER'de Türkçe eğitimini, C1 düzeyinde başarıyla tamamlamış mezunlar üzerine gerçekleştirilmiştir. Antalya iline bağlı olan Alanya ilçesi, 2022 yılı itibarıyla 364.180 nüfusa sahip olup, bu tespit ile Türkiye'deki 26 ilden daha çok nüfusa sahip olan Alanya'nın çalışmanın çalışma evrenini oluşturma gerekçesi ise, 12 ay boyunca burada yerleşik olarak yaşayan yabancı nüfusun varlığıdır. Alanya'da 120 farklı ülkeden yaklaşık 70.000 yerleşik yabancı yaşamaktadır. Bu yönüyle Alanya, çok sayıda dilin ve kültürün yaşadığı bir kültürel ekosistemi yaşatan yoğun yerleşim merkezi özelliği taşımaktadır. 800 yılı aşkın süredir esâret altına düşmeksizin bağımsız Türk yurdunun güzide bir şehri olan ve Kaygusuz Abdal başta olmak üzere, Türk diline ve kültürüne önemli öncü isimleri kazandırmış olan Alanya'da, 2023 yılı içerisinde gerçekleştirilen görüşmeler çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Yarı yapılandırılmış sorulara verilen yazılı veriler ile, örnekleme kaynaklık eden katılımcılardan alınan onam sonrasında ses kayıt cihazı aracılığı ile elde edilen ifadeler üzerinden farklı TÖMER'lerde eğitimlerini başarıyla tamamlamış ve günlük hayatta Türkçeyi kullanan bireylerin Türk kültür öğelerine hangi seviyede hâkim oldukları belirlenmiştir. Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi bünyesindeki TÖMER'lerde eğitimleri başarıyla tamamlamış 40 katılımcı ile Türk kültürü üzerine gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler, yabancılara Türkçe öğretimi hedefleri içerisindeki kültürel etkileşim çıktılarının değerlendirilmesi yanında, gittikçe kozmopolit bir kültür ortamına savrulma riski de barındıran Alanya özelinde, yabancılara Türkçe öğretiminin işlevi üzerine de veri, sonuç ve öneri sunmaktadır.

**Anahtar sözcükler:** Yabancılara Türkçe öğretimi, konuşma, yazma, kültürel etkileşim, Alanya.

#### Abstract

One of the strategically important areas of Turkish education, whose effectiveness has increased in recent years, is teaching Turkish to foreigners. Turkish teaching centers of universities (TÖMER) are among the priority application areas of this field in Turkey, whose application area is constantly increasing within the country as well as outside of Turkey. The study was carried out on graduates who live in Alanya and have successfully completed their Turkish education at TÖMER at C1 level. Alanya, which is connected to the province of Antalya, has a population of 364,180 as of 2022. The reason for creating the study population of Alanya, which has more population than 26 provinces in Turkey, is the

existence of a foreign population living here for 12 months. Approximately 70,000 resident foreigners from 120 different countries live in Alanya. In this respect, Alanya has the characteristics of a dense settlement center that maintains a cultural ecosystem in which many languages and cultures live. The subject of the study is the interviews held in 2023 in Alanya, which has been a distinguished city of the independent Turkish homeland for over 800 years without being enslaved, and which has brought important pioneers to the Turkish language and culture, especially Kaygusuz Abdal. With the written data given to the semi-structured questions and the statements obtained through the voice recorder after the consent of the participants, who were the source of the sampling, it was determined that the individuals who successfully completed their education in different TÖMERs and who use Turkish in daily life have a good command of the Turkish cultural elements. Interviews on Turkish culture were held with 40 participants who successfully completed their training at TÖMERs within Alanya Alaaddin Keykubat University, Ankara University, Akdeniz University and Muğla Sıtkı Koçman University. The data obtained from the interviews provide data which has the risk of being thrown into a cosmopolitan cultural environment, as well as evaluating the cultural interaction outputs within the objectives of teaching Turkish to foreigners, conclusions and suggestions on the function of teaching Turkish to foreigners in Alanya.

**Key Words:** Teaching Turkish to foreigners, speaking, writing, cultural interaction, Alanya.

### I. Giriş:

Dil, bireyin toplumsallaşma, toplumun milletleşme yolundaki önemli bir kavram alanını imlemekle birlikte, kolektif belleğin doğrudan inşa alanını da oluşturmaktadır. Bu doğrultudaki bir oluşum ve gelişim sürecinin sonrasında var olabilen milletlerin kurumsal yapıları olan devletler, varlık alanlarını, sadece savaş meydanlarıyla sınırlandırılmamış olan güç mücadelelerine ve yönetim tercihlerine dayalı değişen siyasi sınırlar içerisinde sürdürmektedirler. Tarihin her döneminde farklı devletler ve değişen sınırlar altında ana dili ve öz kültürü ile kendi medeniyet tasavvurunu yaşatabilmiş bir kadim millet olan Türkler için, belirtilen medeniyet tasavvurunda bir kavram alanı olarak *kültür öğeleri ve öğretimi* özel ve temel bir öneme sahiptir. İnsanın kendisini ve evreni anlamlandırmasında öncül unsur olan kültür, özgün ve sistemli anlamlandırma alanı olan dil ve onun öğretimi üzerinden varlık alanını işletmektedir. Dilbilgisi odaklı dil öğretimi anlayışı, bilhassa dilbilimin kurulup yaygınlaşması ile terk edilmiştir. Dilin fiilî hükümlerinin başta felsefe olmak üzere farklı bilimsel disiplinlerde yoğunlaşması sonrasında ulaşılan tekâmül düzeyinin dilbilime uç verdiği belirtilebilir (Aydemir 2020: 53). Dili anlamı ve işlevi odağında evrensel boyutta inceleyen dilbilimsel yaklaşım; dil felsefesi, sosyoloji ve kültür bilimleri başta olmak üzere farklı bilim dallarında da benimsenerek disiplinlerüstü bir ortak kabul alanı hâlini almıştır. Bu doğrultuda, kaynak dil, ana dili öğretimi yöntemlerinin ve kazanım hedeflerinin sorgulanarak güncellenmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bunun yanında yabancı dil öğretimi, belirtilen çağdaş gelişmeler doğrultusunda dilbilgisi sınırlılığından ve hatta tahakkümünde kurtularak işlevsel etkinliğini zenginleştirmiştir.

Yabancı dil öğretimi içerisinde yabancılara Türkçe öğretimi, son yıllarda uluslararası ölçekte artan bir ilgiye, öneme ve etkinliğe sahiptir. Bu durumun koşutunda, belirtilen alandaki lisansüstü tez, kitap, kitap bölümü, makale, bildiri türündeki bilimsel çalışmaların sayısında da artış görülmektedir. Henüz 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmış *Divânu Lügâti't-Türk*'ten günümüze bin yıllık yabancılara Türkçe öğretimi çalışmalarının tarihî birikimi yanında Türkçenin artan sosyal, ekonomik ve politik artalanı ile akademik çalışma çeşitliliği de kendiliğinden oluşmuştur. Çoğunluğunu Türkçe eğitimi ya da bağımsız olarak yabancılara Türkçe öğretimi alanları karşılamakla birlikte alan çalışmaları, içeriği ve işlevi itibarıyla uluslararası ilişkiler, sosyoloji, halk bilimi ve antropoloji başta olmak üzere farklı bilim alanları için de zengin bir veri tabanını barındırmaktadır.

Çalışma, dilbilim ile kesişen alanda Türkçe eğitimi alanı üzerine inşa edilmiş bir yabancılara Türkçe öğretimi sınırları içerisinde konumlanmıştır. Türkiye dışında olduğu kadar ülke içerisinde de uygulama alanı sürekli artan yabancılara Türkçe öğretimi alanının, Türkiye'deki öncelikli uygulama mecraları arasında, üniversitelerin Türkçe öğretim merkezleri (TÖMER) yer almaktadır. Türkiye'de ilk olarak 1983 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türk Dili Bölümü bünyesinde kurulup 7 Mart 1985 tarihi itibarıyla doğrudan Üniversite rektörlüğüne bağlı bir kimlik kazanan TÖMER yapılanması, günümüzde 100'ün üzerinde bir sayıya ulaşmıştır. Okuma, yazma, dinleme ve konuşma başlıkları altında temel dil becerileri ile dilbilgisi derslerinin de verildiği TÖMER'lerde, kazanımlar da belirtilen başlıklardaki yetkinliklerin sınanmasıyla belgelenmektedir. Çalışma, Alanya'da yaşayan ve herhangi bir TÖMER'de Türkçe eğitimini, C1 düzeyinde başarıyla tamamlamış mezunlar üzerine gerçekleştirilmiştir.

Temel dil becerilerinin edime dayalı iki alt alanı konuşma ve yazmadır. Anlatma becerileri alt başlığı altında da değerlendirilen konuşma becerisinde birey, anlamlı dil birliklerinin sese dayalı kodlanmış bütünlüklerini ilgili dilin kurallarına uygun olarak icra etmektedir. Duygu ve düşünce odaklı iletişim verisinin konuşma edimi, öncü ve etkin iletişim ve etkileşim alanına karşılık gelmektedir. Kişinin sosyalleşmesi ve toplumsal kimlik edinimi açısından aracısız, doğrudan bir kanal oluşturan konuşma edimi, dilin en doğal ve sık kullanılan beceri alanı niteliğindedir. Bir ses bilgisi üzerine inşa edilen konuşma eğitiminde kendiliğinden veya istemli bir şekilde olsun her iki durumda da bütün becerilerde olduğu gibi konuşma becerisi de bir öğrenme sürecinde gerçekleşir (Şen 2019: 45).

Dört temel dil becerisi içerisinde, konuşma dışında değerlendirilen bir diğer anlatma/ifade etme beceri alanı yazmadır. Duygu ve düşüncelerin konuşma edimine nazaran üst düzey bilişsel edimi koşulladığı yazma becerisinde birey, sistemli ve derinlikli bir anlamlandırma alanı inşa etmektedir. Metin oluşturma yeterliliğinin kazandırıldığı yazma eğitimi, üst düzey bilişsel hazır bulunuşluk seviyesi ile özellikle yabancılara Türkçe öğretimi alanındaki öğrenim paydaşlarının görece güçlük çektiği alanlardandır. Bunun yanında, bireyin kendisini üst düzeyde ve derinlikli ifade etme alanı olarak görülen yazma becerisinde düşüncenin sistemli ve katmanlı sunumuna da olanak tanınmaktadır.

## **II. Kapsam ve Sınırlılıklar:**

Çalışmanın örnekleme Antalya ili Alanya ilçesi sınırları içerisinde yaşayan C1 seviyesinde Türkçe yeterliliğine sahip kişilerdir. Antalya iline bağlı olan Alanya ilçesi, 2022 yılı itibarıyla 364.180 nüfusa sahip olup, bu yönü ile şehirde Türkiye'deki 26 ilden daha fazla insan yaşamaktadır. Alanya'nın çalışma evreni olarak belirlenme gerekçesi ise, 12 ay boyunca yerleşik olarak yaşayan ve çeşitlilik arz eden yüksek yabancı nüfusun varlığıdır. Nitekim Alanya'da 120 farklı ülkeden yaklaşık 70.000 yerleşik yabancı yaşamaktadır. Bu yönüyle Alanya, çok sayıda dilin ve kültürün, köklü Türk kültür evreni içerisinde yaşadığı bir kültürel ekosisteme sahiptir. 800 yılı aşkın süredir esaret altına düşmeksizin bağımsız Türk yurdunun güzide bir şehri olan ve Kaygusuz Abdal başta olmak üzere, Türk diline ve kültürüne her dönemde önemli isimleri kazandırmış olan Alanya'da, 2023 yılı içerisinde gerçekleştirilen ve kayıt altına alınmış olan görüşmeler bu çalışmanın veri tabanını oluşturmaktadır. Yarı yapılandırılmış sorulara verilen yazılı veriler ile, örnekleme kaynaklık eden katılımcılardan alınan onam sonrasında ses kayıt cihazı aracılığı ile elde edilen ifadeler üzerinden farklı TÖMER'lerde eğitimlerini C1 seviyesinde başarıyla tamamlamış bireylerin Türk kültür öğelerine hangi seviyede hâkim oldukları belirlenmeye çalışılmıştır. Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi bünyesindeki TÖMER'lerde eğitimleri başarıyla tamamlamış 40 katılımcı ile Türk kültürü üzerine gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler, yabancılara Türkçe öğretimi hedefleri içerisindeki kültürel etkileşim çıktılarının değerlendirilmesi yanında, gittikçe kozmopolit bir kültür ortamına savrulma riski de barındıran Alanya özelinde, yabancılara Türkçe öğretiminin işlevi üzerine de veri, sonuç ve öneri sunabilme niteliğine sahiptir.

### III. Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemleri içerisinde yarı yapılandırılmış görüşmeye dayalı doküman analizi kullanılmıştır. Elde edilen verilerin içerik çözümlemesinde, dilbilimin alt dalları olan toplumdilbilim ile söylem çözümlemesinden yararlanılmıştır. Dilbilimin belirtilen alt dallarının tercih edilme gerekçesi, çalışmanın ana problemi koşutunda belirlenmiştir. Hedef dilin ait olduğu kültür evrenine yönelik hâkimiyet, bir anlamda dilin toplumsal habitusu ve güç kültürel kimliğe dayalı güç ilişkilerini de barındırdığı için Pierre Bourdieu ile Michel Foucault'un kuramlarından yararlanılarak çözümlemeler gerçekleştirilmiştir. Hâlen Alanya'da yaşayan Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi bünyesindeki TÖMER'lerde eğitimleri başarıyla tamamlamış 40 katılımcıdan elde edilen verilerin incelenmesinde, bir makalenin/bildirinin biçimsel koşullamasına dayalı olarak çözümlemeler, sadece kültürel olgu ve özolgu bildiren sözcümlerle sınırlandırılmıştır. Görüşme yapılan kişiler kişiler; Alanya'nın doğudan batıya dizilimiyle Kargıcak, Mahmutlar, Kestel, Tosmur, Oba, Çıplaklı, Türkler, Avsallar mahallelerinde ikâmet etmektedir. Örneklelimizi oluşturan kişiler C1 seviyesindeki eğitimlerini Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi TÖMER (17), Ankara Üniversitesi TÖMER (14), Akdeniz Üniversitesi TÖMER (6), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi bünyesinde tamamlamışlardır. Katılımcılara dair demografik bilgiler aşağıda (Tablo 1) sunulmuştur:

**Tablo 1:**

Özellikler	Alt Özellikler	Sayı (f)
Yaş	18-25	15
	25-40	17
	40-50	8
	<b>Toplam</b>	<b>40</b>
Cinsiyet	Kadın	20
	Erkek	20
	<b>Toplam</b>	<b>40</b>
Geldikleri/Kaynak Ülke	Almanya	4
	Finlandiya	4
	İran	4
	Kazakistan	4
	Kırgızistan	4
	Letonya	4
	Lübnan	4
	Norveç	4
	Rusya	4
	Ukrayna	4
	<b>Toplam</b>	<b>40</b>

### IV. Bulgular

Konuşma becerisinin kazanımı CEFR (Common European Framework of Reference for Language Skills) ölçütlerine dayalı olarak “karşılıklı konuşma” ve “sözlü anlatım” başlıkları altında belirlenmiştir. Çalışmanın sınırlılığındaki C1 seviyesi kazanımları, belirtilen alt başlıklar bağlamında aşağıda sunulmuştur:

**Karşılıklı konuşma:** Kullanacağım sözcükleri çok fazla aramaksızın, kendimi akıcı ve doğal bir biçimde ifade edebilirim. Dili, toplumsal ve mesleki amaçlar için esnek ve etkili bir şekilde kullanabilirim. Düşünce ve fikirlerimi açık bir ifadeyle dile getirebilir ve karşımdakilerin konuşmalarıyla ilişkilendirebilirim.

**Sözlü Anlatım:** Karmaşık konuları, alt temalarla bütünleştirerek, açık ve ayrıntılı bir biçimde betimleyebilir, belirli bakış açıları geliştirip uygun bir sonuçla konuşmamı tamamlayabilirim.

Dilin kültür evreninin birleşeni ve göstergesi olmasından hareketle belirlenen 13 ana başlık (atasözü, deyim-kalıp söz, türkü-şarkı adı, Türk tarihine yönelik imge, Türk kültürü bağlamında mimar-ressam-şair-bilim insanı adı, ömrün üç toyuna dair ritüeller ile Türk mutfak kültürüne dair) altında derlenen verilerin örnekleri ile başarılı cevap sayısı ve oranları, konuşma becerisi bağlamında aşağıdaki tabloda (Tablo 2) sunulmuştur:

**Tablo 2:**

Veri Kavram Alanı	Başarılı Kullanıcı Sayısı(f)	Başarılı Kullanıcı Oranı (%)	Örnek (sıklık değerlerine dayalı)
1. Atasözü	26	65	ayağını yorganına göre uzatmak, ak akçe kara gün içindir, at binenin (kılıç kuşananın)
2. Deyim ve Kalıp Söz	34	85	dalga geçmek, kıl/uyuz olmak, başı şişmek...
3. Türkü/Şarkı (Adı)	40	100	uzun ince bir yoldayım, şıkıdım, o sen olsan (bari)...
4. Türk Tarihi Bilgisi	40	100	Mustafa Kemal Atatürk, Alaaddin Keykubat, Topkapı Sarayı.
5. Mimar	11	27,5	Mimar Sinan.
6. Ressam	3	7,5	(İbrahim) Çallı.
7. Şair	17	42,5	Yunus Emre, Nâzım Hikmet, Mevlâna...
8. Bilim İnsanı	14	35	Aziz Sancar, Atatürk, Uluğ Bey.
9. Halk Oyunu (adı/icrası)	24	60	zeybek, halay, Genç Osman.
10. Doğum Ritüelleri	7	17,5	altın, tatlı, 40 gün.
11. Düğün Ritüelleri	28	70	Genç Osman, bayrak, ata binme
12. Ölüm Ritüelleri	35	87,5	(taziye) çadırı, yemek, namaz.
13. Mutfak Kültürü	40	100	Gülüklü çorbası, tarhana çorbası, limonata (fıstıklı).
<b>Genel Ortalama</b>	<b>24,538</b>	<b>61.346</b>	

Kültür öğelerine hâkimiyet verisinde dikkat çekici verilerin (İbrahim Çallı gibi), kaynak kişilerin özel ilgilerinden kaynaklanabilmesi yanında, örneklemin ana hâkimiyet kaynağının Türkçeyi TÖMER’lerde öğrenme süreçlerinde belirleyici olan metinler oluşturmaktadır. Metin bağlamı öğrenme ilkesi ile farklı öğrenim setlerinin kullanıldığı merkezlerden alınan eğitimler ile, Alanya’da yaşanan kültür evreninin birleşiminden elde verilere dayalı olarak, konuşma becerisi bağlamında yabancı kalınmadığı ileri sürülebilmektedir.

CEFR (Common European Framework of Reference for Language Skills) ölçütlerine dayalı olarak yazma becerisi, yazılı anlatım bağlamında belirlenmekte olup çalışmanın sınırlılığında C1 seviyesi yazma kazanımları müteakiben sunulmuştur.

**Yazılı Anlatım:** Görüşlerimi ayrıntılı bir biçimde, açık ve iyi yapılandırılmış metinlerle ifade edebilirim. Bir mektup, kompozisyon ya da rapor yazabilirim. Önemli olduğunu düşündüğüm konuları ön plana çıkararak karmaşık konularda yazabilirim. Hedef belirlediğim okuyucu kitlesine uygun bir üslup seçebilirim.

Konuşma becerisinde sorgulanan Türk kültürüne yönelik kavram alanları, aynı başlıklar altında (atasözü, deyim-kalıp söz, türkü-şarkı adı, Türk tarihine yönelik imge, Türk kültürü bağlamında mimar-ressam-şair-bilim insanı adı, ömrün üç toyuna dair ritüeller ile Türk mutfak kültürüne dair olmak üzere 13 başlık altında) bir diğer anlatma becerisi olan yazma bağlamında da, aynı örnekleme üzerinden irdelenmiştir. Çalışma örneklemini oluşturan yazılı verilerde alınan cevapların başarı sayısı ve oranı ile örnekleri, yazma becerisi bağlamında aşağıdaki tabloda (Tablo 3) sunulmuştur.

Tablo 3:

Veri Alanı	Kavram	Başarılı Kullanıcı Sayısı(f)	Başarılı Kullanıcı Oranı (%)	Örnek (sıklık değerlerine dayalı)
1. Atasözü		40	100	ayağını yorganına göre uzatmak, ak akçe kara gün içindir, damlaya damlaya göl olur...
2. Kalıp Söz	Deyim ve	40	100	dalga geçmek, kıl/uyuz olmak, başı şişmek...
3. (Adı)	Türkü/Şarkı	40	100	uzun ince bir yoldayım, şıkıdım, domates biber patlıcan...
4. Bilgisi	Türk Tarihi	40	100	Mustafa Kemal Atatürk, Alaaddin Keykubat, Osmanlı...
5. Mimar		18	45	Mimar Sinan.
6. Ressam		9	22,5	Osman Hamdi (Bey), (İbrahim) Çallı.
7. Şair		30	75	Yunus Emre, Mevlâna, Kaygusuz Abdal...
8. Bilim İnsanı		15	37,5	Aziz Sancar, Atatürk, Uluğ Bey.
9. Halk Oyunu (adı/icrası)		29	72,5	zeybek, halay, Genç Osman.
10. Ritüelleri	Doğum	14	35	altın, tatlı, 40 gün.
11. Ritüelleri	Düğün	33	82,5	halay, bayrak, konvoy...
12. Ritüelleri	Ölüm	40	100	(taziye) çadırı, yemek, çay...
13. Kültürü	Mutfak	40	100	Günlük çorbası, tarhana çorbası, limonata (fıstıklı).
<b>Genel Ortalama</b>		<b>29,846</b>	<b>74.615</b>	

Kültür öğelerine hâkimiyet verisinde dikkat çekici verilerin (Osman Hamdi, İbrahim Çallı, fıstıklı limonata gibi), yazma becerisinin hazırlıksız konuşmaya nazaran hazırbulunuşluk düzeyindeki görece yükseklik ile açıklanabilmesi mümkündür. Kaynak kişilerin kişisel ilgileri, metin merkezli öğrenmeye dayalı olarak geçen kültürel kodlar yanında Alanya'nın yerel kültür kodlarına yönelik hâkimiyetler ise (Kaygusuz Abdal, günlük çorbası ve fıstıklı limonata gibi) yaşadıkları şehrin kültürel öğelerine ilgi, ve bu bağlamda Türkçenin kullanımı ile açıklanabilir. Bu doğrultuda yazma becerisi bağlamında Türk kültür öğelerine yönelik görece hâkimiyet sahibi bir örneklem verisi elde edilmiştir.

## V. Sonuç ve Öneriler

Alanya Türkiye'nin yerleşik yabancı nüfus oranının ve yerleşik yabancı nüfus artış hızının yüksek olduğu başlıca şehirlerdendir. Bu durum, stratejik öneme sahip olan yabancılara Türkçe öğretimi alanının önemini daha da artırmaktadır. C1 düzeyinde başarılı olmaları yanında kalıcı yerleşik hayata geçerek hedef dile maruz kalma bağlamını da artıran yabancılardan Türkçeyi, Türk kültür öğelerine hâkim olarak kullanmaları beklenmektedir. Yazma becerisinde, dil becerisinin kendisine özgü muhtemel niteliği etkisiyle, Türk kültür öğelerine dair daha yüksek başarı oranı tespit edilmiştir. TÖMER eğitim sürecinin doğru/kurallı dil kullanımı ile, Türk kültür öğelerine yer verilmesinin sağladığı katkı bağlamından uzaklaşmak yerleşik yabancılar açısından temel iletişim dili olarak olmasa da kültürel yetkinlik ve kültürel sermaye birikimi bağlamında dil kaybına neden olmaktadır. Bu sebeple belirtilen eğitimlerin güncellenmesi ve yerleşik yabancıların gönüllülük esasıyla ya da farklı teşviklerle eğitim süreçlerine Türk kültür öğeleri bağlamında katılmaları önerilebilir. Böylelikle kültürel habitus bağlamını sağlayan Türkçeye, dolayısıyla Türk kültürüne hâkim yerleşik kitlenin varlığı sağlanabilecektir. Belirtilen önerinin yerine getirilmesi, yoğun göç hareketi ve demografik değişim hızı dolayısıyla, Türk kültürel kimliğinin direnci ve kapsayıcı temel işlevinin devam ettirilmesi yönünde temel öneme sahiptir.

Zira unutulmasına, göz ardı edilmesine fırsat verilmemelidir ki, kuruluşunun 100. yılı idrak edilen genç “Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür.” (Gazi Mustafa Kemal Atatürk)

#### VI.Kaynaklar

- Aktaş E. 2023, *Yerleşik Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Eğitim Gördüğü Okullarda Türkçe Öğretmenlerinin Karşılaştığı Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Alanya Örneği*, 800. Fetih Yılı'nın Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu Bildiri Kitabı (Ed. Özgür Kasım Aydemir-Irmak Karabulut), Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Yayınları, s.123-134.
- Altunbay M. 2019, *Konuşma Eğitiminin Temel Kavramları*, (Ed. Ülker Şen), Ankara: Pegem Akademi Yayınları, s. 61-86.
- Altunbay M. 2019, *Yazma Eğitiminin Temel Kavramları*, (Ed. Ülker Şen), Ankara: Pegem Akademi Yayınları, s. 87-104.
- Aydemir Ö.K. 2020, *Öz Dilbilim Kültür ve Düşünce Sistemi Paradigması*, Denizli: Boy Yayınları.
- Bayram B., 2022, *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimine Yönelik Bir İhtiyaç Analizi: Alanya Örneği*, 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Yayınları (Ed. Ramazan Eryılmaz vd.), s.206-217.
- Büyükkız K.K. 2014, *Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen C 1 Düzeyindeki Öğrencilerin Dinleme Becerisine İlişkin Görüşleri*, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 13(3), pp. 793-805.
- Barın E. 2003, *Yabancılara Türkçenin Öğretiminde Temel Söz Varlığının Önemi*, TÜBAR, S. 13, s. 311-317.
- Bölükbaş F., Keskin F. 2010, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Metinlerin Kültür Aktarımındaki İşlevi*, Turkish Studies, 5(4), s.221-235.
- Büyükkız K.K. 2014, *Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen C 1 Düzeyindeki Öğrencilerin Dinleme Becerisine İlişkin Görüşleri*, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 13(3), pp. 793-805.
- Direkci B., Şimşek B., Akbulut S., 2021, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenme Sürecinde Kültür Aktarımına Yönelik Öğrenci Görüşlerinin İncelenmesi. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 22, s. 278-293.
- Ekinci Z. 2023, *Misafir Kültürel Bellekte Alanya İmgesi: ALKÜ TÖMER Örneği*, 800. Fetih Yılı'nın Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu Bildiri Kitabı (Ed. Özgür Kasım Aydemir-Irmak Karabulut), Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Yayınları, s.515-518.,
- Güzel A. 2017, *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretim Tarihine Kısa Bir Bakış*, Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitim-Öğretim Tarihi Araştırmaları (Ed. Abdurrahman Güzel), Ankara: Akçağ Yayınları, s.775-837.
- Onan B. 2017, *Dil Eğitiminin Temel Kavramları*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Uyumaz E. 2023, *Türkiye Selçuklu Devleti Açısından Alaiyye'nin Önemi*, 800. Fetih Yılı'nın Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Alaaddin Keykubat Sempozyumu Bildiri Kitabı (Ed. Özgür Kasım Aydemir-Irmak Karabulut), Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Yayınları, s.157-160.
- Yıldırım A., Şimşek H., 2012. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yıldız N. 2016, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Yazma Tutum ve Tutukluğunun Yazma Başarısına Etkisi*, Turkish Studies, S. 11(9), s. 979-992.

## THE EFFECTIVENESS OF CRIMINAL SANCTION AGAINST ILLEGAL TIN COLLECTOR COMPANIES IN SOUTH BANGKA REGENCY INDONESIA

Parlindungan SURYANTO

*Master of Law program, Universitas Kristen Indonesia  
parlindungansuryanto@yahoo.com*

Saibun MANURUNG

*Master of Law program, Universitas Kristen Indonesia*

Achmad Rezki MARDANI

*Master of Law program, Universitas Kristen Indonesia  
achmadr84@gmail.com*

Christia ELITA

*Master of Law program, Universitas Kristen Indonesia*

Pricilia Dwi Anggaraeni PUTRI

*Master of Law program, Universitas Kristen Indonesia*

### **Abstract**

According to Article 1 paragraph (3) of the 1945 Constitution, Indonesia is a constitutional state. All society lives based on rules and regulations, both written and unwritten rules. All These rules must be strictly adhered to. Mining without a permit (MWP) is basically a crime against state property in the form of theft of minerals due to ignoring mining provisions and other related provisions. The existence of MWP activities has almost spread to all potential mineral and coal areas in Indonesia. As a result of the activities of unconventional miners or unlicensed illegal miners, the Government of Indonesia lost potential revenues of up to IDR 58 trillion. the mining sector is one sector that is majorly effect by SBR. The contribution of the mining sector Tins Mining in SBR reached 24.37%. On the field practice it's a common very "Illegal practice" of tin mining that does not have an IUP (Mining business permit. The effectiveness of criminal sanctions against illegal mining actors in the SBR so that the investment and industrial climate can be protected along with the continuity of the mining environment to avoid the impact of massive environmental damage in the future. The theory used in this study is the theory of justice and the method used in this research is empirical/sociolegal, with an approach to the main legal materials such as laws, theories, concepts, and legal principles related to this writing. In purpose to create future legal produce an appropriate Criminal law study for Illegal Mining Perpetrators

**Keywords:** Criminal Sanctions, Illegal Mining, Investment in South Bangka, Environmental Damage

### **Backgrounds**

Indonesia is based on rules and constitution and law, bound by rules that apply, both written and unwritten, both in our community and in schools. These rules must be strictly followed. Prosperity and social justice are realized by these regulations. If this rule is violated, severe sanctions will be imposed. In Indonesia there are still many people who break the rules or laws. It turns out that many written and agreed rules are still being violated. This argueable happened not only in society and government, but also in organizations such as schools and other educational institutions. For life to run smoothly and to



build a just and civilized society, rules are needed. To increase legal awareness, people must be able to understand and apply the meaning of law (Tindangen, 2017:15).

Mining without a permit /MWP or (PETI) in local acronym happened because it does not comply with mining regulations and other related matters, it constitutes a crime against state property in the form of theft of minerals. MWP is found in almost every coal and mineral potential area in Indonesia. The government of the Republic of Indonesia has lost up to IDR 58.080 trillion in potential revenue due to unconventional miners or illegal miners without permits.

The mining area is one of the areas that still supports the economy of the people of South Bangka. Tin is a common commodity in the mining industry. In South Bangka Regency, the mining industry, especially tin mining, contributed 24.37 percent. Interest in the mining area is aimed at the industry handling high-grade tin products to provide additional benefits to the regency. Granite, quartz sand, kaolin, iron ore, zircon, monazite, clay, and piled earth are some of the other commodities produced in the mining industry besides tin.

The results of tin mining in Indonesia in 2021 will reach 71 thousand tons. Indonesia's total tin reserves are known to exceed 800 thousand tons. Business entities or individuals who doing base activities tin mining activities without having permits in the form of Mining Business Permits (IUP) from the local government and recommendations from sub-district heads and village heads cannot obtain permits in the form of people's mining permits. (IPR) and Special Mining Business Permits (IUPK) are prohibited or not allowed to do tin mining activities. Based on the background state above, the paper trying to mention agenda related "Effectiveness of Criminal Sanctions Against Illegal Tin Collectors in South Bangka Regency".

### **Research Question**

In common research, the formulation of the problem is very important. This is provided to make it easier for the writer to limit the problems to be studied, so that they can achieve clear goals and the right goals and achieve the expected results. The following is a formulation of some of the main issues, starting from the previous background:

- 1) How effective is law enforcement against illegal tin mining business actors in South Bangka Regency?

### **Method**

Research is basically a scientific activity that aims to study one or more certain meaning on legal phenomena by analyzing them using certain methods, systematics, and ideas. In addition, these legal facts are thoroughly reviewed to find solutions to the problems associated with these symptoms (Abdulkadir, 2004). The word "research" comes from the words "re" (back) and "to search", so "research" is a translation from English. Therefore, research can be understood as looking back (Ali, 2021).

This type of examination uses empirical juridical. Empirical juridical research, especially with regard to the identification of unwritten laws, aims to identify unwritten laws based on applicable community law. Normative and empirical juridical approaches are the approaches used in this paper to analyze the problem. A concept of norms or rules that apply in society, such as legal norms that apply in the form of laws or positive laws, is called normative legal research. The empirical method, on the other hand, requires conducting fieldwork and interviews in addition to separating consistent information from facts.

### **Analysis**

In accordance with the 1945 Indonesia Constitution, all activities of law enforcement officials are directed at law enforcement, justice, protection of human dignity, order, peace and legal certainty (Arief, 2005). The problem of criminal law enforcement is undoubtedly related to law enforcement efforts aimed at protecting society from criminal acts. The motivation for forming criminal regulations is as

one of the problems of criminal legislation, specifically to protect society, which is known as "social protection".

Barda Nawawi emphasized that criminal law enforcement must also pay attention to four aspects of social justice protection, namely (Arief, 2005):

a. Society needs protection from detrimental and dangerous anti-social behavior. Based on this aspect, it makes sense that the goal of law enforcement is to reduce crime.

b. Society needs protection against dangerous individuals. As a result, it is only natural that criminal law enforcers try to make criminals better or change and influence their behavior so that they return to obeying the law and become useful citizens.

c. Communities also need covered against sanctions or responses by law enforcement and the public. As a result, it makes sense that criminal law enforcement should stop people from being treated unfairly or acting illegally.

d. Criminal acts threaten to disrupt the harmony or balance of various interests and values in society. Therefore, usually the criminal police can identify clashes caused by criminal demonstrations, can reverse clashes caused by criminal demonstrations, can restore harmony and achieve a sense of harmony in the public perspectives.

The true core and basic meaning of law enforcement is a process of harmonization of the relationship between values which is described in solid and real principles and attitudes as a series of final stages of translating values to create, maintain and maintain social order. Serves as human security. To protect human interests, laws must be applied. It can be enforced normally and peacefully, or it can happen because the law is broken.

In law enforcement, there are three factors that must be considered, namely (Mertokusumo, 1999):

- a) Legal certainty (rechtssicherheit);
- b) Benefit (zweckmassigkeit); And
- c) Justice (gerechtigheit).

Based on book from Satjipto Rahardjo, enforcement is the most common way to recognize legitimate targets. While regulatory desires are possible administrators as described in legal guidelines, the way the police carry out their duties is closely related to existing regulations. Therefore, Satjipto Rahardjo emphasized that the formulation of statutory ideas contained in legal regulations will also have an impact on how law enforcement is carried out (Rahardjo, 2010).

To dealing with demonstrations of violators of illegal tin mining laws, the criminal justice system uses strikes and control in their respective fields. In this case, the police together with the local government and Satpol PP (Local security government) conducted raids and controlled illegal tin mining. They also seized mining equipment to use as evidence. The police investigated the suspected perpetrators of illegal tin mining after the raid. All case files (P21) are sent to the prosecution and trial process after investigation and investigation. As part of this prosecution, the case files were sent to the Pangkal Pinang District Attorney, and a hearing was held at the Pangkal Pinang District Court. According to Murty (2017), the Bangka Belitung Islands Police have not found a criminal act of illegal tin export. However, there are allegations that the tin sand was smuggled by ship to Singapore and Malaysia.

As happened in the port of South Bangka, illegal tin ore mining activities in the upper reaches of the river have also caused siltation in the sea. Fishermen who have difficulty mooring their boats complain of the severe silting of the fishing boat harbor channel at the mouth of the Kurau River. Sedimentation in the mouth of the river is very serious and the water level is only 20 cm when sea water is normal.

Dredgers or suction boats used in ocean mining several miles from the coast also have the potential to damage marine ecosystems. Once the tin ore is separated from the sand or mud or dredged sand, the waste is immediately dumped into the sea, covering the coral with sediment, and causing damage and death to the coral.

Because coral are places where fish live and breed, damage to coral reefs reduces the number of fish in the waters of South Bangka. Many fishermen have lost their livelihood due to the reduced number of fish. In addition, people who lose their job in the sea gradually increasing.

In South Bangka, various negative impacts on society, the environment, and even the nation have been caused by illegal tin mining. Furthermore, it would be better if illegal tin mining was not resolved anymore. To end illegal tin mining in South Bangka, the author's research reveals a number of steps that must be taken by all parties, including the government, law enforcement, private business owners, and the local community. There are two kinds of efforts that can be made, namely penal efforts and non-penal efforts. These efforts will be interpreted as follows:

a) Penal Attempts

“Criminal acts” refers to the use of penal sanctions or laws to enforce laws and regulations in society. One of the many legal and criminal actions that could be taken in the future to eradicate illegal tin mining is to amend the regulations related to the matter so that law enforcers do not have to interpret them differently. For example, changes were made to the Bangka Belitung General Guidelines Number 7 of 2014 concerning the Mineral Mining Council, so that they are more adapted to the current and future conditions of society, so that the Perda (local government regulation) can be coercive. As an additional measure, provisions regarding minimum fines and criminal penalties for those who engage in illegal tin mining are being enacted, as well as increasing the criminal penalties that will be imposed on those who engage in illegal tin mining. The purpose of these measures is to deter those from engaging in criminal activities.

Despite facing many challenges, criminal law enforcement is still very effective as long as the sentences handed down are commensurate with the actions of those who commit crimes, thereby providing a deterrent effect for those who commit crimes and those who are about to commit them.

2) Non-Penal Efforts

Non-penal efforts that can be made to eradicate illegal tin mining in Bangka Belitung include, of course, coaching or healing the Bangka Belitung community from conditions that lead to the illegal tin mining business.

To eradicate the practice of illegal tin mining in Bangka Belitung Province, various non-punitive efforts aimed at improving people's welfare can be carried out which are the most effective. As described recently, tin is a regional pillar in Bangka Belitung that drives various regions. So, by expanding various areas, such as plantations, livestock, animal husbandry, even the tourism industrial area, it can become an option for community networks, so that tin is currently not a supporting area that can develop its life.

In South Bangka, most of the lower-class people engage in illegal tin mining because they are unskilled and have no other job besides tin mining, so it becomes their job. Efforts that can also be made by public authorities in overcoming this is to create various positions, having previously provided information and skills related to the positions opened. so that people no longer depend on tin production because of the many jobs available and the skills they have.

Public authorities can direct the network to complete its mining legally, for example by making an organizational design with IUP holders to operate, in case there are still individuals who need tin mining. Thus, illegal tin mining never able been stopped.

## **Conclusion**

In the South Bangka region, apart from the logged-over land, there is also a large dug hole filled with water and known by the local people as a kolong (small lake). These holes become a breeding ground for malaria mosquitoes. But besides that, it is near the sea which spoils the beauty of the seaside which was originally clean white sand and clear water, it becomes dirty, and the sea water becomes cloudy due to the content of mining waste deposits carried by the river flow into the sea. All tin mining regulations, including national and regional laws, must be strictly enforced by local governments. Reclamation and post-mining activities can proceed according to regulations, and tin exploitation activities can be properly controlled.

The absence of recidivists in this case of illegal tin mining shows that criminal law enforcement in South Bangka Province is still effective in eradicating tin mining. Despite facing many challenges, criminal law enforcement remains highly effective if the sentences imposed are commensurate actions taken by those who commit crimes, thereby providing a deterrent effect for those who commit crimes and those who will commit them.

### References

- Abdulkadir Muhammad, (2004) *Law and Legal Research*, PT Ciitra Aditya Bakti, Bandung.
- Bambang Sunggono, (2011) *Legal Research Methodology*, PT. Raja Grafindo Persada, Jakarta.
- Murty, T., & Yuningsih, H. (2017). *Criminal Law Enforcement Efforts Against Illegal Tin Mining Crimes in Bangka Belitung Province*. *Simbur Light*, 24(1), 4348-4374.
- Satjipto Rahardjo, 2010, *Progressive Law Enforcement*, Kompas, Jakarta, h
- Tindagen, L. S. (2017). *The Role of Young Generation in Raising Community Legal Awareness regarding Domestic Waste Management in Manado City*. *Lex Et Societatis*, 5(8).
- Zainudi Ali, (2021) *Legal Research Methods*, Sinar Graphic, Jakarta.

## GÜNDƏLİK NİTQİMİZDƏ BƏDƏN DİLİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

### THE IMPORTANCE OF USING BODY LANGUAGE IN OUR DAILY SPEECH

Pərvin BAYRAMOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*  
*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*  
*Nəzəri dilçilik şöbəsi, böyük elmi işçi*  
*Azərbaycan*  
*hesenova-88@mail.ru*

#### Xülasə

Qeyri-verbal kommunikasiya insanlar arasında sözlərin istifadəsi olmadan müəyyən məlumatların göndərilməsi, eləcə də qəbul edilməsi prosesidir. Nitqdə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri çoxluq təşkil edir və informasiya mübadiləsində mühüm rol oynayır. Ünsiyyət prosesinin uğurlu olmasında verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin bir-biri ilə uyğunlaşması mühüm rol oynayır. Belə ki, dil vasitəsilə ifadə etdiyimiz hər hansısa bir söz qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə uyğunlaşdıqda proses daha effektiv alınır. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri birinci olaraq informasiyanı kodlaşdırmağa, daha sonra dekodlaşdırmağa xidmət edir. Kodlaşma prosesi üz ifadələri, jestlər, duruşlar və s. bədən elementlərini özündə əks etdirir. Göndərilən informasiya dekodlaşma prosesində aydınlaşır və geriyə doğru müvafiq cavab göndərilir. Dekodlaşma prosesində əvvəlki təcrübələrdən alınan informasiyanın şərhə mühüm yer tutur. Bədən dilindən istifadə nitqdə çox mühüm rol oynayır, çünki biz bir-birimizlə müxtəlif yollarla ünsiyyətdə oluruq və ya buna məcbur edirik. İnsanlarla ünsiyyətdə olduğumuz zaman elə ilk növbədə biz özümüzü tanıyıyıq. Biz bədən dili siqnallarından hər zaman istifadə edirik və bu uğurlu ünsiyyətin əsasını təşkil edir.

**Açar sözlər:** *qeyri-verbal ünsiyyət, verbal ünsiyyət, bədən dili, kodlaşma, dekodlaşma.*

#### Abstract

Non-verbal communication is the process of sending and receiving certain information between people without the use of words. In speech, non-verbal means of communication are the majority and play an important role in information exchange. The compatibility of verbal and non-verbal means of communication plays an important role in the success of the communication process. So, when any word we express through language is matched with non-verbal means of communication, the process is more effective. Non-verbal means of communication serve first to encode information and then to decode it. The process of encoding facial expressions, gestures, postures, etc. reflects body elements. The information sent is clarified in the decoding process and a corresponding response is sent back. In the decoding process, the interpretation of the information received from previous experiences plays an important role. The use of body language plays a very important role in speech because we communicate or are forced to communicate with each other in different ways. When we communicate with people, we know ourselves first. We use body language signals all the time and it is the basis of successful communication.

**Key words:** *non-verbal communication, verbal communication, body language, encoding, decoding.*

Qeyri-verbal ünsiyyət insanlar arasında sözlər olmadan məlumatların göndərilməsi və qəbul edilməsi prosesidir. Əslində qeyri-verbal ünsiyyət beynimizin istehsal etdiyi böyük bir informasiyanı emal edir. Buna görə də informasiya göndərən zaman çalışmalıyıq ki, verbal yolla

göndərdiyimiz məlumatlar qeyri-verbal vasitələrlə uyğunlaşsın. Əgər dillə ifadə etdiyimiz hər hansısa bir söz qeyri-verbal vasitələrlə uyğunlaşmasa bu zaman hər hansısa məlumatın düzgün və anlaşılıq ötürülməsindən danışmaq olmaz. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ətraf mühətdə sözdən başqa digər vasitələri əhatə etdiyi üçün onlar çoxluğu ilə seçilir. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri çoxluq təşkil etsə də daha çox diqqəti bədən dili təşkil edir.

*“Qeyri-verbal ünsiyyətin müxtəlif tipləri arasında, bədən dili yaxud kinesika ən vacib hesab olunur. Jestlər, duruşlar, gəzmək, söhbət etmək, göz əlaqəsini saxlamaq, üz ifadələri və b. bədən dilinin əhatə dairəsinə daxil olan vasitələrin bir neçəsidir” (1).*

Ümumiyyətlə, qeyri-verbal ünsiyyət ilk növbədə məlumatın dekodlaşması və kodlaşması prosesini əhatə edir. Kodlaşma dedikdə biz üz ifadələri, jestlər, duruşlar və s. kimi vasitələrin köməyi ilə məlumatların yaradılması prosesidir. Bunun əksinə olaraq dekodlaşma insana anlamın vasitəsi ilə, yəni əvvəlki təcrübələrdən alınan hisslərdən informasiyanın şərhini əhatə edir. Qeyri-verbal ünsiyyət nitqdə çox vacib fiqurdur, çünki beynimizin çox az hissəsi sözlü yolla informasiyanı emal etməyə qadirdir.

*“Ünsiyyətimizin 70%-dən çoxu qeyri-verbaldir. Bu geydiniz geyim, duruşunuz, danışığının sürəti, üz ifadələri, başqaları ilə münasibətdə özünüzi necə ifadə etdiyiniz kimi geniş sahələri əhatə edir” (Lawton, 2006: 3).*

Biz hələ uşaqlıqdan ətrafımızdakı insanların nə dediyindən daha çox necə hərəkət etdiklərinə diqqət yetiririk. Elə bu səbəbdən çox zaman qarşı tərəfin üzünə baxmağı onun dediyi sözlərdən daha üstün hesab edilir. Uşaqlıqdan qalan bu vərdişimiz daha sonra sözlü ünsiyyətə keçdiyimizdə köməyimizə çatır.

*“Bizim qeyri-verbal ünsiyyətimiz yaxud bədən dili işdə ünsiyyət qurmağımızda mühüm rol oynayır, lakin bu adətən, çox az düşünülmən bir şeydir. O, uğur və uğursuzluq arasında fərq yarada bilər. Əgər pis ünsiyyət qursaq bu bizim performansımıza mənfi təsir göstərə bilər” (Lawton, 2006: 2).*

Bəzən ünsiyyət dedikdə sadəcə dil nəzərdə tutulur və ya ağıla ilk gələn o olur. Ancaq prosesin dərinədən tədqiq edilməsi göstərir ki, bədən dili ilə qurulan ünsiyyət daha səmərəli olmaqla bərabər ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə də seçilir. Bəzən 90% ünsiyyətin bədən dili ilə qurulduğunu söyləyənlər də vardır. Bura ümumi yanaşdıqda göz əlaqəsi, üz ifadələri, jestlər, duruşlar və müxtəlif səslər daxil edilir.

Bədən dili adresata və adresanta həm özün haqqında, həm də qarşı tərəf barəsində məlumatlar ötürür. Bu cəhətinə əsasən bədən dili bizə müəyyən məlumatlar ötürür.

*“1) Xoşladığın kimisə gördükdə sənin göz bəbəklərin daha böyüyür.*

*2) Qollarınızı bir-birinə keçirmək sənin müdafiə yaxud mənfi hisslərinin olduğuna işarədir.*

*3) Əgər insanlar sən bədən dilini kopyalayarsa, onlar sənənlə razılaşırlar.*

*Bədən dili haqqında məlumatlılıq sənə başa düşməyə digər insanların reaksiyasını müşahidə etməyə və nəhayət sən onların üzərində olan təsirini aydınlaşdırır” (Lawton, 2006: 3).*

Gündəlik həyatımızda ünsiyyət qurduğumuz zaman hər iki tərəf qarşılıqlı əlaqədə olur, bir-birinə xeyli sayda informasiya göndərir. Eyni fikirləri uşaqlar haqqında söyləmək mümkündür. Belə ki, körpələr anasına və digər yaxın insanlarla danışığa başlamazdan öncə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Belə olan vəziyyətdə biz verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin bir-biri ilə sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmasının şahidi oluruq. Körpələr ətraf mühiti ilk növbədə sosial siqnallarla dərk edirlər, çünki onlar da qarşı tərəfə məhz belə siqnallarla əlaqə qurur. Onlar müxtəlif sosial siqnallar göndərirlər – bura baxışlar, gülüş, vokal tonlar və s. daxildir. Uşaqlar özləri bu siqnalları göndərdiyi kimi onları da göndərdiyi şəkildə qəbul etməyi sevirlər.

*“Birinci ayın sonunda qarşılıqlı baxış olur, üçüncü və dördüncü aya qədər qarşılıqlı təsir baxış, gülüş və səslənmə formalaşır. Uşaq ana ilə birlikdə səslənir, daha sonra onlar ananın nitqinə cavab verir və birinci ilin sonunda qəti dönüş baş verir. Həyatın ikinci ilinin sonunda ünsiyyətdə baxışlar və vokal səsin əlaqəsi yaranır” (Argule, 1990: 105).*

Qeyd edək ki, böyüklər arasında kommunikasiya prosesində mədəni fərqlər olduğu kimi uşaqlar və anaların ünsiyyətində də belə fərqlər mövcuddur. Ünsiyyət prosesinin bu cəhətinə diqqət yetirən M.Argule yazır ki, *“bəzi Meksika və hind anaları uşaqlarını yedizdirən zaman onlara baxmır və gülümsəmir, Yapon analar isə öz övladları ilə Qərb analarına nisbətən daha çox vaxt bədənli ünsiyyət qururlar” (Argule, 1990: 106).* Biz insanların çıxışını dinləyən zaman onların bütün gücü ilə ünsiyyət prosesinə qoşulduğunun şahidi oluruq. *“İnsan danışarkən qeyri-verbal vokallaşma*

(səslənmə), jestlər, üz ifadələri və baxışları ətrafa yayır. Bunlar onun sözləri ilə yaxından əlaqəlidir və onu gücləndirə yaxud zəiflədə bilər” (Argule, 1990: 106).

Ümumiyyətlə, insan ünsiyyət qurduğu zaman istər-istəməz bədən hərəkətlərindən istifadə edir və burada əsas yük jestlərin üzərinə düşür. Belə ki, səsli yolla (yəni verbal şəkildə) müəyyən məlumatı göndərdikdə əllərin, başın, bədənin digər hissələrinin səsli tonla uyğunlaşması ünsiyyət prosesinin tamlığını təmin edir. Biz informasiya göndərdiyimiz zaman baş hərəkətlərimiz, əllərimiz, eləcə də bədənin digər hissələri bizimlə birgə prosesə qoşulur və məlumatların dolğun çatdırılmasını təmin edir.

Ünsiyyət prosesinin gedişində baxışların mühüm rolu vardır. Ünsiyyət prosesində baxışların da mühüm rolu vardır. İnsanlar ünsiyyət qurmağa başladıkları vaxt onlar davamlı olaraq göz əlaqəsindən istifadə edirlər.

*“Danışanlar qulaq asanlara fasilələrlə baxır. Onların gördükləri miqdar müxtəlifdir: biz yad cütlüklərin təxminən 40% -i yararsız mövzularda söhbət edirlər. Biz görə bilərik ki, daha uzaq məsafələrdə bir-birini xoşlayan insanlar arasında daha çox göz əlaqəsi var”* (Argule, 1990: 108).

Verbal ünsiyyət prosesində müəyyən sözlər vardır ki, müsbət mesajlar göndərir, digərləri isə mənfi informasiya ötürür. Eyni fikirləri qeyri-verbal mesajlar haqqında da söyləmək olar. Əgər qarşı tərəfə gülümsəyiriksə bu zaman ona pozitiv mesajlar ötürür, mesajları qəbul edənə qarşımızı çatırıqsa və ya ağızımızı turşuduruqsa, deməli, bədən dilinin vasitəsi ilə biz neqativ informasiya göndərmiş olur.

İstər pozitiv olsun, istər neqativ hər iki bədən signalı insanın mövcud informasiyanı dərk etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, biz sonsuz sayda göndərilən informasiyadan bizim üçün ən vacib olanı seçmək istəyirik. Məhz bu baxımdan həmin signallar zehnimizdə təhlil olunur, onun pozitiv və ya neqativ cəhətləri bir-birindən ayırd edilir.

*“Pozitiv bədən dili zehnimizdə başlayır. Səhər ayaqlarımızı ilk dəfə döşəməyə qoyduğumuz an müsbət, canlı bədən dili üçün optimist baxış vacibdir. Əgər sən qanın qaradırsa bu özünü göstərəcək. Neqativ bədən dilinin ağılından çıxıb sizin bədəninizə sızan bir yolu vardır. Bu sızmanın çoxlu neqativ signallarını görə bilirik”* (Mather, 2012: 18).

Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, bədən dilinin göndərdiyi signallar insanın zehni ilə birbaşa bağlıdır və bu bizim davranışlarımıza da təsir göstərir.

Biz bədən hissələrimizdən birinin hərəkəti ilə qarşı tərəfə xeyli məlumat göndərə bilirik. Baş, əllər, qollar, ayaqlar, gözlər və s. hamısı adresata müxtəlif məlumat göndərə bilir. İnsanın özünə olan inamı, əminliyi ilk növbədə başın hərəkəti ilə müşahidə olunur.

*“Başınızı yuxarı tutun. Heç bir şey əyilmiş başdan daha itaətkar bədən dilini göndərə bilməz. Bu bəzi hallarda, məsələn, digər mədəniyyətlərdən olan kral ailəsi və ya yüksək səviyyəli iş adamları ilə görüşərkən uyğun bir duruş olacaqdır. Bununla birlikdə çənənizi yerə paralel tutun gözlərinizlə dümdüz qarşıya baxın, ayağa qalxın və gedin”* (Mather, 2012: 19).

Belə mesajlar qarşı tərəfə adresantın özündən əmin və inamlı olduğu mesajını ötürür. Əgər bunun əksinə olaraq başımızı aşağı əysək, gözlərimiz, çənəmiz də avtomatik olaraq aşağı baxacaqdır. Ona görə də əyilmiş baş kimi itaətkar bədən dili ola bilməz deyirlər. Özündən əmin olan insanların bədən dili əminlik mesajını ötürdüyü kimi onun verbal nitqi də həmin mesajları təsdiqləyir.

*“İnsanların sizdə ilk gördükləri şey üzünüzdür. Sərt baxış, sifətini turşutmaq, qarşısını çatmaq hamısı neqativ bədən dilidir. İnsanlar adətən bu ifadələri qəzəbləndikdə, çaşqın və ya narahat olduqda qəbul edirlər, lakin təbəssüm dərhal istilik və güvən təəssüratı verir”* (Mather, 2012: 18-19).

Baş və üz bədən dilinin ən mühüm elementlərindən biri hesab olunur, bu da ünsiyyət quran insanın ilk növbədə başa və üzə baxması ilə əlaqələndirilə bilər.

*“Sənin 150 addımlıq məsafədən yad insanın üzündəki ifadələri oxumaq qabiliyyətin var. İnsanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurarkən üz ifadələri onların müzakirəsinin təsiri ilə dəyişir. Onların başları da fikirlər, münasibətlər və hissələri əks etdirən müxtəlif yollarla hərəkət edir. Bu şüuraltı jestlər və hərəkətlər daha asan müşahidə edilir, müxtəlif üz ifadələrinin şərhləri dünyanın hər yerində eynidir”* (Webster, 2014: 15).

Başımızdan istifadə edərkən onun tutma şəkli müxtəlif məlumatlar ötürməyə xidmət edir. Baş müxtəlif şəkildə qarşı tərəfə marağ, hirs, güc, üstünlük, boyun əymə, bəyənməmə və s. kimi mesajlar göndərir.

“Söhbətin gedişində başı önə doğru əymək danışanı söhbəti davam etdirməyə cəsarətləndirir. Bu danışana onların nə dediyinə sənün qulaq asdığına işarədir və bu, natiqə dinləməklə xoşbəxt olduğunuzu bildirir. Əgər sən başının irəli doğru hərəkətini dayandırarsansa danışan fikirləşəcək ki, siz marağı itirmişiniz və ya danışmaq istəmirsiniz. Sürətlə başını tərpətmək dinləyicinin vəziyyətin aktuallığından xəbərdar olduğunu və ya danışmaq istədiyini göstərir” (Webster, 2014: 17).

Üz və ya bədənin müəyyən bir hissəsindəki bəzəklər bəzi insanların bədən dilinin bir parçası kimi qəbul edilə bilər. İnsanların üzündəki cızıqlar, tatolar, makiyaj bunlar hamısı uzunmüddətli hesab edilir.

“Ən çox müşahidə edilən refleks siqnallar üzdə görünür. Əgər insan xoşbəxtdirsə onlar gülür və ya gülümsəyir, əgər onlar acıqlı olarsa qaşqabağını sallayırlar. Baxmayaraq bu üz ifadələri şüurlu cəhdlər olmadan edilir, onlar çox güclü ola bilərlər. Bir insan utanırsa o qızır, çox aydın siqnal verir. Əgər onlar narahat olarsa, onlar solğun görünürlər. Ağlamaq hərəkəti refleksiv siqnalın digər eksperimental formasıdır, ağrı və kədəri bildirir. Digər refleksiv siqnallar hissələrlə əlaqəli deyil. Siz bir qrup insanı oturan görə bilərsiniz. Bəziləri ayaqlarını bir-birinə keçirir. İnsanlar adətən ayaqlarını xoşaldıqları insana doğru bir-birinə keçirir, ancaq xoşlamadıqları insandan qaçırırlar” (Ruper, 1990: 3-4).

Tədqiqatçılar bədən dili elementlərindən ən çox üstünlüyü üzə verirlər. R.Webster yazır ki, “Üzlərimiz, xüsusilə, gözlərimiz, bədənimizin ən çox aşkar olunan hissələrindəndir. İnsanların 10000-dən çoxu müxtəlif üz ifadələrinin olduğu təxmin edilir. Çünki sifət o qədər açıqdır ki, insanlar üzün göstərdiyinə inanmağa çalışırlar. Ancaq bu həmişə yaxşı ideya deyil” (Webster, 2014:20).

Bədən dili ilə bağlı əlaqəli mühüm qeyri-verbal siqnallardan biri də insanlararası məsafədir. İnsanlar arasında mövcud münasibətlərin “Dr.Holl ikinci zonanı şəxsi məsafə zonası adlandırır. Burada o, iki sahəni fərqləndirir: yaxın şəxsi məsafə və uzaq şəxsi məsafə. Yaxın məsafə bir və iki yarım və ya bir addım yarım məsafədir. Sən bu məsafədə tərəf müqabilinin əlindən tuta və saxlaya bilərsiniz. Şəxsi məsafənin uzaq mərhələsini D.Holl iki və dörd addım yarım olduğunu qeyd edir və bunu fiziki üstünlüyün limiti adlandırır” (Fast, 1970: 32). Deməli, şəxsi məsafə zonamızda olan insanlarla qurduğumuz ünsiyyətlə bu zonaya daxil etmək istəmədiyimiz insanlarla qurduğumuz nitq fərqli olacaqdır. Biz iki insan arasında sosial məsafəyə diqqət yetirməklə onların nitqlərinin necə olacağına əmin ola bilərik. C.Fast sosial məsafədən bəhs edərkən yazır ki,

“sosial məsafənin də yaxın və uzaq mərhələsi var. Yaxın mərhələ dörd və yeddi addımdır və ümumiyyətlə, şəxsi olmayan iş apardığımız məsafədir. Bu biznesdə bizim şəhər xaricindəki müştəri ilə yeni direktor və ya ofis meneceri ilə görüşən zaman qəbul etdiyimiz məsafədir. Bu evdar qadının təmirçi, mağaza işçisi, yaxud kuryerlə saxladığı məsafədir” (Fast, 1970: 33).

Biz hamımız bir-birimizlə müxtəlif yollarla ünsiyyətdə oluruq və ya olmaq məcburiyyətindəyik. Digər insanlarla danışmaqla, sözlərlə, yazılı və şifahi formada ünsiyyət qururuq. İnsanlarla ünsiyyət qurduğumuz zaman bədənlərimiz, üz ifadələrimizlə əlaqə qururuq. Unutmaq olmaz ki, başqaları ilə bir söz və ya cümlə olmadan ünsiyyətdə oluruq. Biz qeyri-verbal ünsiyyətlə özümüzü daha yaxşı tanıya bilərik. Kiminlə görüşdükdə saniyələr ərzində, həmin şəxs haqqında üz ifadələri və bədən dili üzərində qərar qəbul edirik. Ancaq insanların öz bədən hərəkətlərinə diqqət yetirdiklərinin də şahidi oluruq. Onlar çox zaman qarşı tərəfi aldatmağa çalışır, ancaq buna müvafiq ola bilmir. Bədən hərəkətləri onların verbal yolla ötürdüyü yalan mesajları açmağa imkan verir.

Deməli, biz bədən dili siqnallarından bütün vaxtı istifadə edirik. Bəzi insanlar digərlərindən daha effektiv ünsiyyət qururlar və onların ünsiyyətinin səmərəli olmasına səbəb bədən dili siqnallarından məharətlə istifadə etmələridir. Maraqlıdır ki, bəzən biz bədən dili ilə ünsiyyət qurduğumuzun fərqinə varmırıq. Amma sonsuz sayda siqnalların vasitəsilə qarşı tərəfə özümüz barəsində müxtəlif sayda informasiya göndəririk. Biz hələ uşaqlıqdan onu öyrənməyə başlayırıq və ilk adresatımız analarımız olur. Daha sonra ətrafımızdakı insanlarla qurduğumuz ünsiyyəti artırırıq və sözsüz ki, bədən dilindən istifadə imkanımız daha da genişlənir. Bədən dilinin bu cür siqnalları və işarələri hərəkətlərimiz, planlarımız arzu və niyyətlərimiz haqqında informasiyanı ötürməyə xidmət edir. Bu formada müxtəlif və çoxsaylı bədən dili elementlərinin olması bizə imkan verir ki, bir istiqamətli deyil bir neçə istiqamətli mesajlar və mənalara ötürək eləcə də qəbul edək.



**Ödabıyyat**

<https://archive.org/details/12.HumNONVERBALCOMMUNICATION>

Lawton, Eunice (2006). *Body language and first line manager*, Oxford: Chandos, 2006,  
<https://archive.org/details/bodylanguagefirs0000lawt/page/2/mode/2up>

Argule, M. (1990) *Bodily communication*. Methuen, New York.

Mather, Diana (2012), *Body language secrets*, Teach Yourself, London.

Webster, Richard (2014), *Body language*, Woodbury, Minnesota Llewellyn, 2014

Rupert, Matthews (1990), *Body language*, Wayland:1990

Fast, Julius (1990), *Body language*, New York. 1970, 192

## AZERBAIJAN'DA TÜRKOLOJİ DÜŞÜNCENİN GELİŞMESİNDE HAYDAR ALİYEV'İN ROLÜ

### HAYDAR ALIYEV'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE TURKOLOGY THOUGHT IN AZERBAIJAN

Pervin EYVAZOV

*Arş. Gör. Bakü Devlet Üniversitesi*

*Türkoloji Bölümü, Azerbaycan*

*pervin.bdu@mail.ru*

#### Özet

XX əsrin əvvəllərində türkcülük ideologiyasının təsiri ilə təşəkkül tapmağa başlayan Azərbaycan türkologiyası qısa zamanda elmi vüsətini genişləndirərək sanballı tədqiqatlar nəticəsində öz istiqamət və hədəflərini müəyyənləşdirməyə başladı. Ancaq 30-cu illərdə türkcülük əleyhinə başlayan repressiyalar türkoloji araşdırmaların təməlini kökündən elə sarsıtdı ki, 60-cı illərə qədər türkologiya elmi inkişafdan tamamən geri qaldı. Repressiya dövründən sonra Azərbaycanda türkologiya sahəsində araşdırmalar yenidən vüsət almağa başlasa da, təəssüf ki, bu dövrün tədqiqatları sovet rejiminin ideoloji sistemindən dolayı milli maraqlar çərçivəsində deyil, sovet xalqlarının “dostluğu və qardaşlığı” kontekstindən aparılırdı. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1969-cu ildə ilk dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, milli maraqların önə çəkilməsi istiqamətində soveti idarəetmə sistemində ciddi siyasi qasırğalara səbəb olmayacaq həlimlikdə addımlar atılmağa başlandı. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycan tarixini və milli-mənəvi dəyərləri təbliğ edən əsərlərin yazılması və bu mövzuda müxtəlif filmlərin ekranlaşdırılması, ədəbiyyat, mədəniyyət və elm xadimləri ilə mütəmadi olaraq görüşlərin təşkil edilməsi, yaradıcılıqlarında milli düşüncələri təbliğ edən görkəmli ziyalıların həyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan dilinə konstitusion hüququn verilməsi, ana dilinə dair yazılmış dərslərlərin dövlət mükafatlarına layiq görülməsi və s. mühüm tarixi addımlar məhz Ulu Öndərin qorxmaz və fədakar siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində aparılan mühüm türkoloji tədqiqatlar və müasir dövrdə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin türk dünyasının mənəvi-siyasi birliyinin möhkəmləndirilməsi yönündə atdığı tarixi addımlar türkologiyanın inkişafına yeni imkanlar açmışdır. Ümummilli Liderin türk dünyası ilə bağlı strateji hədəfləri, türkdilli dövlətləri bir araya gətirən mütəbər kürsülərdəki çıxışları, bir çox mühüm əhəmiyyət daşıyan tədbirlərin Azərbaycanda həyata keçirilməsi ölkəmizdə türkoloji tədqiqatları məzmunca yeni keyfiyyət müstəvisinə qaldırmış və bu sahədə elmi əlaqələrin miqyası daha da genişlənməmişdir. Böyük tarixi Zəfərdən sonra respublikamızın türk dünyasında nüfuzunun daha da güclənməsi və bu coğrafiyada əsas söz sahiblərindən birinə çevrilməsi, cənab İlham Əliyevin mühüm beynəlxalq tədbirlərdə dünyanın müxtəlif ərazilərində yaşayan türk xalqlarının hüquqlarının və maddi-mədəni irsinin qorunması yönündəki çağırışları türkoloji araşdırmaların məzmunca yeniləşməsinə və aktual məsələlərin tədqiqinə geniş imkanlar yaratmışdır.

**Açar sözlər:** *Azərbaycan türkologiyası, Heydər Əliyev, türk dünyası, mənəvi-siyasi birlik, müasir çağırışlar.*

#### Abstract

After Heydar Aliyev, the national leader of the Azerbaijani people, came to power for the first time in 1969, gentle steps were taken that would not cause serious political storms in the Soviet administration system in the direction of promoting national and moral values and promoting national

interests. From that period, writing works promoting the history and national-spiritual values of Azerbaijan and screening various films on this topic, regularly organizing meetings with figures of literature, culture and science, ensuring the safety of the lives of prominent intellectuals who promote national thoughts in their works, the constitutional right to the Azerbaijani language awarding of state awards for textbooks written on the mother tongue, etc. important historical steps are related to the fearless and selfless political activity of the Great Leader.

The important Turkological research conducted during the years of Heydar Aliyev's rule and the historical steps taken by the Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev in modern times in the direction of strengthening the spiritual and political unity of the Turkic world have opened up new opportunities for the development of Turkology. The National Leader's strategic goals related to the Turkic world, his speeches in prestigious forums that bring together Turkic-speaking countries, and the implementation of many important events in Azerbaijan have raised Turkological research in our country to a new level of quality in terms of content, and the scale of scientific relations in this field has expanded even further.

**Keywords:** *Turkology of Azerbaijan, Heydar Aliyev, Turkic world, spiritual and political unity, modern challenges.*

## Giriş

XX yüzilliyin əvvəllərində türk coğrafiyasında, o cümlədən Azərbaycanda baş verən milli-ideoloji oyanış ədəbiyyatın, mədəniyyətin və humanitar elmlərin müxtəlif sahələrinə olduğu kimi, türkoloji araşdırmalara da əsaslı şəkildə təsir göstərmiş, yaranmış əlverişli tarixi-siyasi şərait və elmi-mədəni mühit nəticəsində ölkəmiz aparıcı türkoloji mərkəzə çevrilmişdir. Xalqı milli oyanışa səsləyən, türkçülük məfkurəsini təbliğ edən ədəbi-bədii əsərlərin və mədəniyyət nümunələrinin yaranması ilə yanaşı, türklərin mənşəyini, tarixi-siyasi və dil birliyini, ümumən etnik-mənəvi bütövlüyünü əks etdirən xüsusilə elmi-publisistik yazıların dövrü mətbuatda kütləvi şəkildə yer alması türkologiyaya elmi sahəsi kimi formalaşdırmağa başladı. Türkçülük ideologiyasının təsiri ilə təşəkkül tapmağa başlayan Azərbaycan türkologiyası qısa zamanda elmi vüsətini genişləndirərək sanballı tədqiqatlar nəticəsində öz istiqamət və hədəflərini müəyyənləşdirdi. Elmi və ideoloji düşüncənin vəhdəti ilə türklərin birliyini türkoloji əsaslar üzərində formalaşdırmaq “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının məntiqi davamı idi. Və həmin müqəddəs amal və arzunun nəticəsi idi ki, böyük ziyalı Əli bəy Hüseynzadə öz əsərlərində türkün qədim tarixinə üz tutmuş, türk coğrafiyasının bütövlüyü uğrunda mübarizə aparmaqla bu möhtəşəm milli-mənəvi və intellektual-idraki yükü öz üzərinə götürmüşdü.

1926-cı ildə I Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi, burada müzakirə edilən və türk xalqlarının müqəddəratını müəyyənləşdirən taleyüklü məsələlər Azərbaycanı aparıcı türkoloji mərkəz kimi xarakterizə edən mühüm tarixi faktıdır. Türk dünyasının dörd dahi dilçisindən biri (M.Kaşğarlı, Ə.Nəvai, M.Kazımbəy) – 2023-cü ildə anadan olmasının 130 ili tamam olan professor Bəkir Çobanzadənin Bakıya gəlişi, burada elmi və ictimai fəaliyyəti Azərbaycan türkologiyasını təkəcə elm sahəsi kimi deyil, həm də ideoloji düşüncənin mühüm təbliğat istiqaməti kimi önə çəkdi. Alimin həmin dövrdə qələmə aldığı “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” əsəri türkoloji dilçiliyin manifesti kimi bu gündə öz dəyərini saxlayır. Ümumən B.Çobanzadənin yaradıcılığı yalnız elmi çəkisi ilə diqqət çəkmir, həm də türkçülüynün təbliği baxımından özündə zəngin faktları əks etdirir. Həmçinin görkəmli mütəfəkkir təkəcə elmi irsi, ictimai-ideoloji fəaliyyəti ilə deyil, türkologiya sahəsində yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasındakı (Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev və b.) müstəsna xidmətləri ilə Azərbaycanda türkoloji dilçilik sahəsində məktəb yaratmışdır. Ancaq 30-cu illərdə türkçülük əleyhinə başlayan repressiyalar türkoloji araşdırmaların təməlini kökündən elə sarsıtdı ki, 60-ci illərə qədər türkologiya elmi inkişafdan tamamilən geri qaldı.

### **Türkologiyanın inkişafı Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti kontekstində**

Repressiya dövründən sonra Azərbaycanda türkologiya sahəsində araşdırmalar yenidən vüsət almağa başlasa da, təəssüf ki, bu dövrün tədqiqatları sovet rejiminin ideoloji sistemindən dolayı milli maraqlar çərçivəsində deyil, sovet xalqlarının dostluğu və qardaşlığı kontekstindən aparılır, türk xalqlarının tarixi abidələri, dilləri və ədəbiyyatlarının müqayisəli öyrənilməsi işi türkçülük məfkurəsi kontekstindən kənarla həyata keçirilirdi. Möhkəm təməllər üzərində qurulan Rusiya türkologiyasının təsirinə qapılan türkoloji tədqiqatlar türkdilli xalqların müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsini sürətləndirsə də, qələmə alınan əsərlərdə sovet rejiminin maraqlarını aşmaq heç cür mümkün deyildi. Hətta çox ciddi nəzarət və məhdudiyətlərin nəticəsi idi ki, əsrin əvvəllərində türkoloji düşüncənin inkişafına töhfələr vermiş və respresiyaya məruzə qalmış ziyalıların yaradıcılığına belə müraciət etmək konyukturasız mümkün deyildi. Ancaq Azərbaycan xalqının ümummilliləri Heydər Əliyevin ilk dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, milli maraqların önə çəkilməsi istiqamətində soveti idarəetmə sistemində ciddi siyasi qasırgalara səbəb olmayacaq həlmlərdə addımlar atılmağa başlandı. Ədəbi-mədəni mühitdə baş verən oyanış elmi araşdırmaları da səssizcə öz təsiri altına aldı. Heydər Əliyevin o illərdə Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğına xatırlamaq yetərlidir ki, bu müddətdə nə kimi ciddi işlər görülmüş, ölkəmizin gələcəyi üçün necə mühüm təməllər atılıb.

Azərbaycan tarixini və milli-mənəvi dəyərləri təbliğ edən əsərlərin yazılması və bu mövzuda müxtəlif filmlərin ekranlaşdırılması, ədəbiyyat, mədəniyyət və elm xadimləri ilə mütəmadi olaraq görüşlərin təşkil edilməsi, yaradıcılıqlarında milli düşüncələri təbliğ edən görkəmli ziyalıların həyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan dilinə konstitusion hüququn verilməsi, ana dilinə dair yazılmış dərslərin dövlət mükafatlarına layiq görülməsi və s. mühüm tarixi addımlar məhz Ulu Öndərin qorxmaz və fədakar siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Həmin mürəkkəb dövrdə bütün məhrumiyətlərə mətanət nümayiş etdirən Heydər Əliyevin dərin zəkası, zəngin təcrübəsi və möhkəm iradəsi bütün təqib və təzyiqlərə qalib gəldi. Və təbii ki, bir çox görkəmli, vətənpərvər ziyalılarımız da bütün maneələrə baxmayaraq, o illərdə dahi rəhbərin çağırışlarına böyük inam və sədaqət nümayiş etdirdilər.

Azərbaycançılıq kontekstində başlayan bu milli təəssübkeşlik heç şübhəsiz ki, türkoloji tədqiqatlardan da yan keçmədi. Hər nə qədər sovet ideoloji sisteminin sərhədlərini aşmaq mümkün olmasa da, 1969-cu ildə Bakı Dövlət Universitetində Türkologiya, 1973-cü ildə Türk xalqları ədəbiyyatı kafedralarının, 1972-ci ildə AMEA-da Türk dilləri şöbəsinin yaradılması, 1970-ci ildən Bakıda “Sovet türkologiyası” jurnalının nəşrə başlaması SSRİ miqyasındakı türkoloqların bir araya gətirilməsi və müştərək araşdırmaların aparılmasının başlanğıcını qoymaq baxımından əhəmiyyətli missiya idi. Düzdür, 1970-1980-ci illərdə aparılan türkoloji tədqiqatlar miqyasca geniş olmasına rəğmən, məzmunca o qədər də obyektiv və aydın deyildi, ancaq dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı araşdırmalar üçün əsas baza idi və bağımsızlıq ruhu və təkəbbürü ilə yolan çıxan türk ziyalıların tədqiqatlarında bu dövrün nailiyyətlərindən yan keçilə bilməzdi.

Hürriyyətə yenidən qovuşmuş türk dövlətlərindən biri kimi 90-cı illərdə Azərbaycanda da türkçülük məfkurəsinin təbliği istiqamətində yeni mənzərə formalaşdı. Müstəqilliyin ilk illərində əsasən dərin emosiyalara söykənən türkçülük məfkurəsinin qabarıq forması daha yüksək səviyyədə Türkiyəyə sevgi ilə müşayiət olunurdu. Bu mənzərə də heç şübhəsiz ki, mövcud tarixi zərurətin nəticəsi idi. Və həm də ona görə idi ki, “*bütün türk dünyasından Türkiyəyə yollar uzandığı kimi, Türkiyədən də bütün türk dünyası görünürdü (və bu gün də görünməkdədir)*” [Cəfərov, 2009:1]. Bu məqamda türk dünyasının böyük lideri Mustafa Kamal Atatürkün sözlərini xatırlamaq yerinə düşər:

*“Bugün Sovyetlər Birliyi dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimsə bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir. Ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü*

*bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahib çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türkler'in) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli” (Hacıyev, 2013: 42).*

Və Atatürk necə söyləmişdisə, elə də oldu. SSRİ dağıldıqdan sonra on illər boyu bir-birindən təcrid olunmuş türk xalqlarının hüriyyətə qovuşması hər nə qədər hegemon güclərin nəzarətində olsa da, onlar əsas dəstəyi bir-birlərindən, xüsusilə də Türkiyədən gözləyirdilər. Şübhəsiz ki, elə ilk mənəvi yardıma gələn də Türkiyə oldu: Türkiyə türk dünyasında milli-mənəvi və tarixi-siyasi birliyi bərpa edən körpü rolunu oynamaq missiyasını öz üzərinə götürdü və bu gün də həmin missiyanı dünya miqyasında layiqincə davam etdirir.

Türk xalqlarının qarşılıqlı əlaqələri ötən yüzilliyin sonlarından başlayaraq, bir çox milli və beynəlxalq səviyyəli təşkilatların əməkdaşlığı nəticəsində intensivləşdi və bu münasibətlər dövlət başçıları səviyyəsində milli dövlətçilik maraqları çərçivəsində daha da möhkəmləndi. Və belə çoxşaxəli əməkdaşlığın ağırlıq mərkəzində təkcə Türkiyə dayanmadı, qurulan böyük siyasi-diplomatik münasibətlər bütövlükdə türk xalqları arasında mədəni-intellektual münasibətləri yeni müstəviyə çıxardı: yəni müstəqilliyini yenidən qazanmış və bağımsızlığına böyük həssaslıq göstərən türk dövlətləri türk dünyasının birliyi ideyasına laqeyd qalmadı. Təbii ki, ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidi ilə 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdırdan sonra Azərbaycan da türk dünyasının mənəvi-siyasi birliyi uğrunda öz əsas prioritet və strateji hədəflərini müəyyənləşdirməyə başladı.

Hər bir xalqın, millətin ictimai-siyasi fikir tarixinin zirvəsi milli məfkurəni formalaşdırmasıdır, hər bir xalqın ən böyük mütəfəkkiri – lideri də həmin ideologiyayı formalaşdırandır. Mübalığəsiz demək olar ki, dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra bu vacib tarixi missiya Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin üzərinə düşdü. Heydər Əliyevin müasir Azərbaycanın qurulması və tərəqqisi yönündə atdığı vacib amillərdən biri ölkəmizdə milli-ideoloji düşüncənin formalaşdırılması idisə, digəri milli köklərimizə bağlılığın təzahürü olan türk dünyası ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi idi. Türk dünyasının liderlərindən (Süleyman Dəmirəl, Nursultan Nazarbayev) biri kimi Heydər Əliyev müxtəlif rəsmi tədbirlərdə, xüsusilə türk dövlət başçılarının zirvə toplantılarında çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır ki, türk etnik-mədəni birliyi onun siyasi birliyini tamamlamalıdır.

Müstəqil və suveren dövlət kimi Azərbaycanı türk dünyasının ayrılmaz parçası hesab edən dahi liderin bu sahədəki ən böyük xidmətlərindən biri Azərbaycan türkçülüynün sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və təqdimi idi ki, bunu biz dövlət dilinin adlandırılması zamanı aparılan müzakirələrdə onun müdrik mövqeyində və həmin dövərdə etdiyi çıxışlarda aydın görə bilərik. Heydər Əliyev əsl dilçi və tarixçi kimi dərin məntiqə söykənən təhlillər aparır, dilimizin mənsub olduğu qrupu düzgün xarakterizə edir və onun özəlliklərini, keçdiyi inkişaf yolunu aydın səciyyələndirirdi:

*“Keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkdilli 23 xalq məskun olubdur. Yəni türkdilli xalqlar çoxsaylıdır və millətə, dilcə türk kökündən olan xalqlar çoxsaylıdır. Əgər keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkdilli 23 xalq olubsa, onun hüdüdlərindən kənar da var. Bu da təbiidir, çünki dünyada olan dillər ayrı-ayrı dil qruplarına bölünüblər və bu dil qrupları tarix boyu, əsrlər boyu formalaşblar, sonra şaxələniblər və hər bir şaxə müəyyən proseslər nəticəsində öz istiqamətində inkişaf edib və gəlib indiki səviyyəyə çatıbdır” (Xəlilov, 2017:1).*

Və başqa bir nitqində bu fikrin məntiqi davamı olaraq bildirir ki, “Biz öz dilimizi gedib heç bir başqa dilə nə qarışdırmalıyıq, nə də ona yapışdırmalıyıq, qoşmalıyıq. Bizim özümüzün dilimiz var” (6, Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dili haqqında fikirləri).

Azərbaycançılıq məfkurəsini milli-siyasi maraqlar, dövlətçilik prinsipləri və türkçülük kontekstində şərh edən Ulu Öndər Azərbaycanı suveren dövlət kimi türk dünyasının ayrılmaz parçası hesab edir, ölkəmizdə görkəmli türk ədiblərinin və tarixi abidələrinin yubileylərin keçirilməsi ilə yanaşı,

türk dövlətləri səviyyəsində təşkil olunan belə mötəbər kürsülərdə ölkəmizi türk coğrafiyasının mühüm mərkəzlərindən biri kimi layiqincə təmsil edirdi. Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyətində türk dünyası ilə bağlı fikir və görüşlər, atılan konkret tarixi addımlar həm də ölkəmizdə türkologiyanın elmi sahəsi kimi inkişafını və müstəqil dövlətin milli-ideoloji düşüncəsi ilə birlikdə tərəqqisini şərtləndirir və türkoloji tədqiqatların elmi istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Məhz həmin dövrdən etibarən türkoloji araşdırmaların məzmununda Azərbaycan türkçülüüyü öz elmi-ideoloji mahiyyətini təfərrüatı ilə aydın əks etdirməyə başladı, türk xalqlarının birliyi yönündə atılan addımlarda təkcə ictimai-siyasi xadimlər, iş adamları deyil, elm adamları da yaxından iştirak etdi. Və bu birliyin təməli həm də türkoloji əsaslar üzərində qoyuldu: səmərəli siyasi-iqtisadi əlaqələr fonunda möhkəm elmi-mədəni münasibətlər quruldu.

Bu dövrdə türk birliyinin əsas simvollarından biri *dil birliyi* faktoru idi ki, XX əsrin əvvəllərində türkçülük məfkurəsinin ana xəttini təşkil edən bu ideya elə müstəqilliyin ilk illərindən sonra böyük tribunaların ciddi müzakirə obyektinə çevrildi. Heydər Əliyevin milli-ideoloji düşüncənin inkişaf etdirilməsi və türk dünyasına siyasi-mədəni inteqrasiya yönündə həyata keçirdiyi dövlət siyasəti Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən türkoloqlarını da hərəkətə keçirdi. Ortaq türk tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə yanaşı, ortaqlıq və dil məsələsi türkoloji araşdırmaların əsas tədqiqat mövzuna çevrildi. Və Ulu Öndərin yaratdığı münbit şəraitin nəticəsi idi ki, azərbaycanlı türkoloqlar mötəbər elmi məclislərdə həmin mövzuda sanballı layihələr, ideyalar və araşdırmalarla çıxış edir, Sovetlər Birliyinin tərkibindən yenidən çıxmasına baxmayaraq, Azərbaycan türkçülüüyünün gücünü layiqincə nümayiş etdirirdilər.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində aparılan mühüm türkoloji tədqiqatlar və müasir dövrdə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin türk dünyasının mənəvi-siyasi birliyinin möhkəmləndirilməsi yönündə atdığı tarixi addımlar türkologiyanın inkişafına yeni imkanlar açmışdır. Ümummilli Liderin türk dünyası ilə bağlı strateji hədəfləri, türkdilli dövlətləri bir araya gətirən mötəbər kürsülərdəki çıxışları, bir çox mühüm əhəmiyyət daşıyan tədbirlərin Azərbaycanda həyata keçirilməsi ölkəmizdə türkoloji tədqiqatları məzmunca yeni keyfiyyət müstəvisinə qaldırmış və bu sahədə elmi əlaqələrin miqyası daha da genişlənməmişdir. Böyük tarixi Zəfərdən sonra respublikamızın türk dünyasında nüfuzunun daha da güclənməsi və bu coğrafiyada əsas söz sahiblərindən birinə çevrilməsi, cənab İlham Əliyevin mühüm beynəlxalq tədbirlərdə dünyanın müxtəlif ərazilərində yaşayan türk xalqlarının hüquqlarının və maddi-mədəni irsinin qorunması yönündəki çağırışları türkoloji araşdırmaların məzmunca yeniləşməsinə və aktual məsələlərin tədqiqinə geniş imkanlar yaratmışdır.

Milli-mənəvi köklərimizə, irs-varislik əlaqələrinə xüsusi önəm verən İlham Əliyevin Birinci Türkoloji qurultayın 80 və 90 illik, habelə görkəmli elm xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi haqqında imzaladığı sərəncamlar Azərbaycanda türkologiyanın inkişafına göstərilən dövlət qayğısının əyani təzahürüdür. Bu mühüm missiyanın nəticəsi kimi, cənab Prezidentin çağırışlarına daim xüsusi diqqət göstərən Bakı Dövlət Universitetində 2012-ci ildən Türkologiya kafedrası nəzdində “Türkoloji araşdırmalar” elmi tədqiqat laboratoriyası fəaliyyətə başlamış, bu qurumunun təşəbbüsü və iştirakı ilə türkologiyanın aktual məsələlərinə həsr olunmuş elmi konfranslar və seminarlar təşkil edilmişdir.

Cənab Prezidentin rəhbərliyi dövründə, o cümlədən son bir neçə ildə Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Qazaxıstana edilən ardıcıl rəsmi və işgüzar səfərlərdə İlham Əliyevin türk dünyasının siyasi, iqtisadi, hərbi, elmi-mədəni birliyi ilə bağlı əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə dair çıxışları və imzaladığı zəruri sənədlər qalib və suveren ölkə kimi Azərbaycanda türkoloji tədqiqatların perspektivləri və hədəfləri ilə bağlı vacib çağırışlardır və bu çağırışlar türkoloq alimlər qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bunun İlham Əliyevin Səmərqənddə keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə Görüşündəki çıxışında aydın görmək olar: *“Türk dünyası böyük bir ailədir. Bir-birimizin milli maraqlarını nəzərə alaraq bundan sonra da qarşılıqlı dəstək və həmrəylik göstərməliyik”* [5]. Siyasi, iqtisadi, hərbi, turizm və s. sahələrdə əməkdaşlıqla yanaşı, qədim tarixi köklərə söykənən mənəvi birliyin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı cənab Prezidentin müraciətləri türk ziyalıları üçün vacib mesajdır:

*“Türk dünyası təkcə müstəqil türk dövlətlərindən ibarət deyil, onun coğrafi sərhədləri daha genişdir. Hesab edirəm ki, Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvləri olan*

* lkələrdən kənarda yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarının, təhlükəsizliyinin, milli kimliyinin qorunması, onların assimilyasiyaya uğramaması kimi məsələləri artıq təşkilat çərçivəsində daimi əsasda diqqətdə saxlamağın vaxtı gəlir çatmışdır” (5, “Səmərqənddə Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə G r ş  keçirilib”).*

Müzəffər Ali Baş Komandanın *“Türk dünyasında gənc nəslin yaşadıqları ölkələrdə məktəblərdə  z ana dilində təhsil almaq imkanı olmalıdır”* fikri isə dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında yaşayan türklərin müqəddəratı v  həmin ölkələrdə türkoloji d ş nc nin hansı səviyyədə olması ilə bağlı mühüm ismarışdır. Və bu müraciət həm də milli və siyasi maraqların müasir türkologiyada elmi-nəzəri səviyyədə tədqiqi və təhlilini aktuallaşdırır, araşdırmalarda siyasi-milli-elmi faktorların kompleks t zah r n  ş tl ndirir.

### **Nəticə**

Bütün bu tarixi uğurların mənzərəsində Azərbaycanda türkoloji tədqiqatların perspektivlərini m  yy nl şdir n bir çox aktual məsələlər vardır:

- Azərbaycanda aparılan türkoloji araşdırmalar qlobal proseslərə, xüsusilə müasir türk dünyasında baş verən d yiřikliklər  v   ağırılara gecikm d n münasibət bildirməlidir.

- Türkdilli ölkələrin dövlət başçıları səviyyəsində təşkil olunan mühüm beynəlxalq tədbirlərdə edilən müraciətlərə türkoloji ictimaiyyət dərhal reaksiya verməli, aparılan araşdırmalar milli-siyasi maraqları elmi faktların gücü ilə m hk ml ndirm lidir.

- Azərbaycanda türkoloji tədqiqatlar beynəlxalq miqyasda humanitar elmlərin nailiyyətlərindən t cid olunmuş şekild  deyil, dərindən əsaslandırılmıř nəzəri biliklərə s yk nilm kl  aparılmalı və bu istiqamətdə əcnəbi türkoloji mərkəzlərin fəaliyyətləri  la atan olmalıdır.

- Uzun illər sovet, xüsusilə də rus türkologiyasının təsiri altında qələmə alınmış türkoloji araşdırmalara müasir elmi nailiyyətlər, milli və d vl t cilik maraqları səviyyəsində yenidən müraciət olunmalı, faktlara milli türkoloji d ş nc  aspektindən yanaşmalar ortaya qoyulmalı və onların miqyası genil ndirilm lidir.

- Müasir türkoloji tədqiqatlarda istinadlar təkcə Rusiya mərkəzli olmamalıdır. Ümumən, Avrasiya məkanında aparılan türkoloji araşdırmaların və bu coğrafiyada fəaliyyət göstərən digər aparıcı türkoloji mərkəzlərin v  görkəmli türkoloqların gördükləri işl r hərtərəfli öyrənilməli, habelə Almaniya, İtaliya, Macarıstan, Finlandiya, İsveç,  in, Yaponiya və s.  lkələrd  türklər haqqında tarixi mənbələrin v  sənədlərin, araşdırmaların azərbaycanlı türkoloqlar tərəfindən  z  çıxarılması və ölkəmizdə t bliği istiqamətində müvafiq proqramlar icra edilməlidir.

- Azərbaycanda müxtəlif türk xalqlarının,  n azından müstəqil türk dövlətlərinin dillərinin tədrisi v  tədqiqini həyata keçirəcək mütəxəssis hazırlığı yönündə mexanizmlər hazırlanmalı, müasir türk dillərini sərbəst şekild  bil n ali təhsilli dilçi-türkoloqlar yetişdirilm lidir.  unki türkoloji dilçiliklə m řėul olan mütəxəssislərin əksəriyyəti əsasən ya rusiyalı, ya da türkiyəli alimlərin tədqiqatları əsasında müxtəlif türkcələrin müqayisəsini aparır. Ancaq bu dilləri mükəmməl bil n mütəxəssislərin yetişdirilm si gələcəkdə türkoloji dilçilikdə tədqiqatların məzmununu yeni müstəviyə qaldıracaq.

- Qədim türk dilləri v   lifbaları sahəsində mütəxəssis  atışmazlığı onun göstərir ki, ali təhsilin müvafiq səviyyələrində bu məsələyə ciddi yanaşılmalı, elmi tədqiqat işl rin  cəlb edilən gənc araşdırıcıların bu istiqamətdə bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirəcək proqramlar icra olunmalıdır.  unki dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında türklərin qədim izlərini m  yy nl şdir n tarixi abidələrin üzrə çıxarılması, oxunması v  araşdırılmasında qədim dilləri v   lifbaları bil n kadrların hazırlanması və onların sayının artırılması bu sahədə də ölkəmizin elmi nüfuzunu v  türkoloji araşdırmaların məhz türk mərkəzli olmasını daha gücləndirməklə türklər haqqındaki g r şl rin dünya miqyasında t bliği işin  ciddi təsir göstərək.

- Son dövrlər filologiya istiqaməti üzrə kadr hazırlığının xüsusilə bakalavriat səviyyəsində peşə-ixtisas yönümlülük əsas götürülərək, tədris planlarının ağırlıq məkəzində daha çox Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə bağlı fənlər əsas yer tutmuş, türkologiyaya aid fənlərə ayrılan dərslər yükünü miqdarı kifayət qədər azaldılmış (əksəri seçmə fənlər siyahısına salınmaqla), bir çox hallarda təhsilin sonrakı səviyyələri ilə əlaqələrin balansı pozulmuşdur. Bu cəhətdən ən azı magistratura səviyyəsində türkologiyaya dair ixtisasların təsnifatı və tədris olunan fənlərin məzmununa yenidən baxılmalı, müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmalıdır. Bir məqama da xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, güclü və sanballı elmi araşdırmalar həm də müvafiq sahələr üzrə tədrisin mükəmməl təşkilinə bağlıdır. Bu baxımdan, ali təhsilin müxtəlif səviyyələrində türkologiyaya aid fənlərin tədrisi ilə gələcəkdə aparılacaq türkoloji tədqiqatlar arasında uzlaşmalar aparılmalı, bu əlaqələrin balansı ciddi təhlil olunmalıdır.

- Azərbaycanda türkologiya istiqaməti (əsasən türk dilləri və türk xalqları ədəbiyyatı) üzrə magistratura və doktorantura səviyyələrində kadr hazırlığı aparən ali təhsil müəssisələrinin sayı bir qədər də artırılmalı, ciddi müzakirələr təşkil edilməli, gələcəkdə bu sahə ilə bağlı qəbul planlarında yenilənmələr aparılmalıdır.

- Türk dövlətləri ilə ədəbi-mədəni əlaqələr və ədəbi əsərlərin tərcüməsi sahəsində ciddi işlər həyata keçirilsə də, müxtəlif türk və ya əcnəbi türkoloqların elmi əsərlərinin ölkəmizdə təbliğini həyata keçirəcək tərcüməçilik fəaliyyəti gücləndirilməlidir. Dünyanın görkəmli türkoloqlarının elmi irsinin tərcümə edilərək elmi ictimaiyyətə çatdırılması türkoloji tədqiqatların aparılmasını və məzmunca yeniləşməsini sürətləndirəcəkdir.

Bütün bunlarla yanaşı, müasir Azərbaycan türkologiyasının inkişaf təmayülləri ciddi hədəflərə söykənir və böyük perspektivlər vəd edir, çünki onun bünövrəsi yüz ildən artıq milli-ideoloji maraqlarla doğrulmuş möhkəm təməllər üzərində qurulmuşdur.

#### **İstifadə edilmiş ədəbiyyat**

1. CƏFƏROV, N. (2016), *Türkologiyaya giriş*, Elm və təhsil, Bakı.
2. CƏFƏROV, N. (2009), *Türk dünyasının birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə*, "Xalq qəzeti", 18 iyul 2009, s. 3 / [http://anl.az/down/megale/xalqqazeti/xalqqazeti\\_iyul2009/86532.htm](http://anl.az/down/megale/xalqqazeti/xalqqazeti_iyul2009/86532.htm) (20.06.2023)
3. HACIYEV, T. (2013), *Türklər üçün orta q ünsiyyət dili*. Təhsil, Bakı.
4. XƏLİLÖV, B. (2017), *Azərbaycan dili: milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz*, <https://modern.az/az/news/132364/azerbaycan-dili-milli-varligimiz-menevi-servetimiz-ii> (20.06.2023)
5. "Səmərəqənddə Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə Görüşü keçirilib", <https://president.az/az/articles/view/57816> (20.06.2023)  
"Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dili haqqında



## YABANCILAR İÇİN ÖZEL AMAÇLI TÜRKÇE ÖĞRETİMİ

### TEACHING TURKISH FOR FOREIGNERS WITH SPECIAL PURPOSES

Ramazan ERYILMAZ

Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi

Türkiye

ORCID: 0000-0003-1596-7276

Ramazan.eryilmaz@alanya.edu.tr

#### Özet

Artan ihtiyaç gereği, Türkiye’de yabancılar için Türkçe öğretimi hem kuramsal olarak hem de uygulamada birçok gelişmenin meydana geldiği bir alan haline gelmiştir. Bu ihtiyacın doğması başta geçici koruma statüsündeki Suriyeliler olmak üzere, Türkiye’de ikamet eden yerleşik yabancılar ve yabancı uyruklu öğrencilerin sayısındaki son yıllarda meydana gelen artışla ilgilidir. Dil öğretiminde öğrenici ihtiyaçlarından hareketle özel amaçlı dil öğretimi söz konusu olmaktadır. Yabancılar için Türkçe öğretimi açısından bu kapsamda yürütülecek faaliyetler son derece önemlidir. Yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretimi; akademik Türkçe öğretimi ve mesleki Türkçe öğretimi olarak ikiye ayrılır. Hem yabancı uyruklu üniversite öğrencilerinin akademik başarıları hem de yabancı uyrukluların toplumsal uyumu açısından bu alanlarda atılması gereken adımlar söz konusudur. Bu araştırmanın amacı bu bağlamda mevcut durumu ortaya koymaktır. Araştırma durum çalışması olarak modellenmiş, araştırmada doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Alan yazın taramasından sonra, yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretiminin geliştirilmesi bakımından faaliyet alanları; ihtiyaç analizleri, derlem çalışmaları, izleme ve öğretim programı geliştirme ve ders materyalleri geliştirme olarak belirlenip, bu çerçevede yabancılar için akademik Türkçe öğretimi ve yabancılar için mesleki Türkçe öğretimi kapsamındaki çalışmalar ve eksiklikler ortaya konulmuştur. Sonuçlara göre, yabancılar için akademik Türkçe çalışmaları ve faaliyetleri nispeten yeterliyken mesleki Türkçe açısından birçok eksiklik bulunmaktadır. Bu kapsamda araştırmacılar ve uygulayıcılar için birçok çalışma, konu ve uygulama alanı önerilmektedir.

**Anahtar sözcükler:** Yabancılar, Türkçe, akademik, mesleki

#### Abstract

Due to the increasing need, teaching Turkish for foreigners in Turkey has become an area where many developments occur both in theory and in practice. The emergence of this need is related to the increase in the number of resident foreigners and foreign students residing in Turkey, especially Syrians under protection status, in recent years. In language teaching, there is language teaching with special purpose, based on learner needs. In terms of teaching Turkish to foreigners, the activities to be carried out in this context are extremely important. Special purpose Turkish teaching for foreigners; It is divided into two as academic Turkish teaching and occupational Turkish teaching. There are steps to be taken in these areas in terms of both the academic success of foreign university students and the social cohesion of foreign nationals. The aim of this research is to reveal the current situation in this context. The research was modeled as a case study and document analysis technique was used in the research. After the literature review, the fields of activity for the development of special-purpose Turkish teaching for foreigners are needs analysis, corpus studies, syllabus and curriculum development and course materials development, and within this framework, current studies and deficiencies in academic Turkish teaching for foreigners and occupational Turkish teaching for foreigners are revealed. According to the results, while academic Turkish studies and activities for foreigners are relatively sufficient, there are many deficiencies in terms of occupational Turkish. In this context, many studies, topics and application areas are suggested for researchers and practitioners.

**Keywords:** Foreigners, Turkish, academic, Professional.

## Giriş

Türkiye çeşitli sebeplerle ve koşullarda ülkeye giren milyonlarca yabancı uyruklu ya da uyruksuzdur. Türkiye'ye eğitim almak için gelenden savaştan kaçanlara, daha iyi bir yaşam için başka bir ülkeye göç edenlerden yatırım ya da tatil amaçlı bu ülkeyi tercih edenlere kadar geniş bir yelpaze söz konusudur. Her yıl Türkiye'ye üniversite eğitimi almak üzere binlerce yabancı uyruklu öğrenci kabul edilmektedir. 2022 verilerine göre 198 farklı ülkeden 300.000'den fazla uluslararası öğrenci Türk üniversitelerinde öğrenimine devam etmektedir (Yüksek Öğretim Kurumu, 2023).

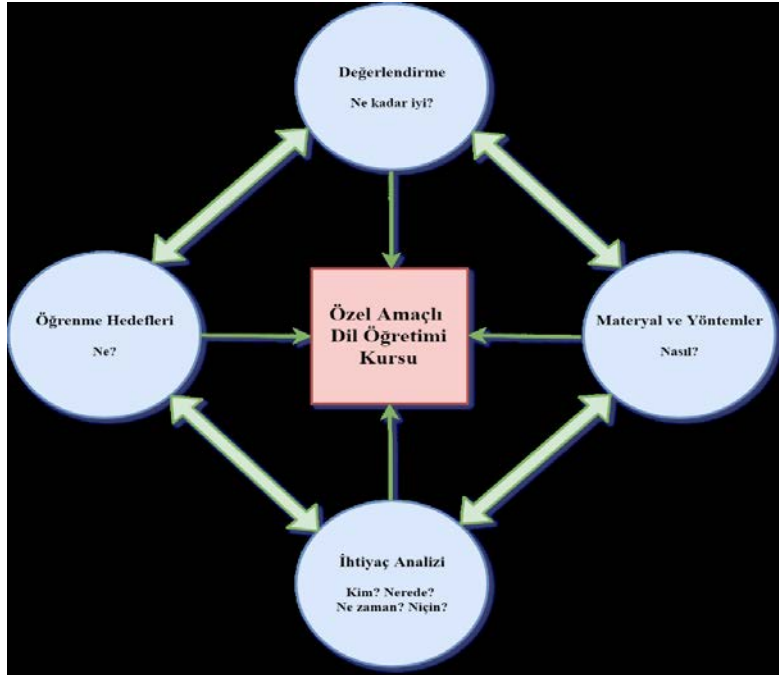
Türkiye'de yaşayan yabancı uyruklular belli özelliklere göre farklı hukuki veya sosyolojik terimlerle ifade edilmektedirler. Genel kullanım bakımından bir karmaşa olduğu kavramların yerli yerinde kullanılmadığı gözlemlenmektedir. Söz konusu terimler; göçmen, mülteci, şartlı mülteci, sığınmacı, düzensiz göçmen, geçici korumadır. Göçmen dışarıdan herhangi bir zorlayıcı etken olmaksızın kişisel rahatlık amacıyla göç edenler (Çelik, 2020) olarak tarif edilse de Türk hukuk sistemi temelinde bakıldığında Türk soylu ya da Türk kültürü içerisinde değerlendirilebilecek topluluklar göçmen olarak kabul edilmektedir (Fansa, 2021). Mülteci, ırkı, dini tabiiyeti belirli bir sosyal gruba mensubiyeti ya da siyasi düşünceleri sebebiyle vatandaşı olduğu ülkeye dönemeyene denir (Fansa, 2021). Bununla birlikte Türk hukukunda mülteci, Türkiye'nin 1967'de imzalanan Cenevre Sözleşmesine coğrafi sınırlama getirmesi dolayısıyla yalnızca bahsedilen gerekçelerle Avrupa ülkelerinden Türkiye'ye iltica edenleri kapsamaktadır. Avrupa ülkeleri dışında yaşanan olaylar nedeniyle vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan yabancılara veya bu tür olaylar sonucu ülkesine dönmek istemeyen vatansız -ülke vatandaşlığından çıkarılmış- kişiye şartlı mülteci statüsü tanınmaktadır (Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, 2013, s. 21; Fansa, 2021). Bir ülkeye ilgili yasala çerçevesinde mülteci başvurusu yapmış fakat henüz hukuki bir statü kazanmamış olanlar sığınmacı olarak adlandırılmaktadırlar (Çiçekli, 2009, s. 49). Bir ülkenin giriş kurallarını ihlal mülteciler ve ikamet izni bulunmadığı halde bu ülkede yaşamaya devam edenlerse düzensiz göçmen olarak adlandırılmaktadır. Menşe ülkelerine dönemeyen üçüncü ülke kişilerinden kaynaklanan kitlesel bir akının meydana gelmesi durumunda söz konusu kişilerin sığınma sisteminin etkin işleyişiyle ilgili bir risk varsa bu kişilere acil ve geçici koruma sağlamak amacıyla bir istisna uygulanabilmektedir. Bu kapsamdaki mülteciler geçici koruma statüsünde kabul edilmektedir (Çiçekli, 2009, s. 19). Türkiye'de bulunan yabancı uyruklular içinde çoğunluk bu kapsamdadır. Bu kapsamda olanlar da yine çoğunlukla Suriye vatandaşlarıdır. Resmi istatistiklere göre; 3.184.430 geçici koruma, 320.140 mülteci ve sığınmacı, 1.308.514 ikamet izinli yabancı Türkiye'de yaşamaktadır. Bunlar ve sayısı belirsiz düzensiz göçmen beraber düşünüldüğünde, en az 5 milyon yabancı Türkiye'de yaşadığını söylemek mümkündür.

Gerek bir meslek edinmek adına Türkiye'de eğitim alan yabancı uyruklular gerekse hayatlarını idame ettirmek için bir meslek icra etmek durumunda olan yabancı uyruklu nüfusun birtakım ihtiyaçları ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında en önemlilerinden biri uyum sürecinin de ayrılmaz bir parçası olan Türkçe öğrenme ihtiyacıdır. Üniversite eğitim alan öğrenciler için üniversiteler bünyesinde faaliyet gösteren Türkçe öğretim merkezleri -farklı adlandırmalara rağmen TÖMER'ler olarak ifade edilebilir- bu anlamda son derece önemlidir. Özel Türkçe eğitim kursları da aynı şekilde katkılar yapmaktadırlar. Yabancı uyruklu üniversite öğrenciler Türkçe yeterlilikleri elde ettikten ve bunu belgelendirdikten sonra, kendi bölümlerinde eğitim almaya başlamaktadırlar. Fakat bundan sonra kendi bölümleri ile ilgili iletişimsel ve terminolojik ihtiyaçlar baş göstermektedir. Bu ihtiyaçlara karşılık yabancılar için akademik Türkçe eğitimi yapılmaktadır. Bu TÖMER'ler bünyesinde sosyal bilimler, fen bilimleri ve sağlık bilimleri şeklinde ayrılmış, akademik Türkçe kursları düzenlenebilmektedir. Bunun yanında fakültelerin seçmeli ders olarak okutulan mesleki Türkçe derslerine yabancı uyruklu öğrencilerin yönlendirilmesi söz konusu olmaktadır. Bu öğrencilerin okudukları bölümle ilgili terim bilimsel ihtiyaçları ve Türkçe yeterlilikleri açısından gerekli düzenlemeler bu dersler kapsamında karşılık bulmaktadır.

Yabancı uyruklu nüfusun Türk toplumu içinde mesleklerini icra etmeleri dolayısıyla, Türkçe öğrenme ihtiyaçları özel bir mahiyet kazanmaktadır. Mesleki terimler, ilgili mesleklerin muhtemel özel

dili, özel iletişimsel bağlamlar bu anlamda bir özel ihtiyaç doğurmaktadır. Yabancı dil eğitiminde özel ihtiyaçlardan hareketle özel amaçlarla yürütülen özel amaçlı yabancı dil öğretimi söz konusudur. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi kapsamında bir yaklaşım olarak Özel amaçlı Türkçe öğretim, belirli bir akademik ya da mesleki bağlamda öğrencilerin özel iletişimsel ihtiyaçlarını temel alarak ilgili sahaya yönelik; dil yapılarını, dil becerilerini ve söz varlığını çoğunlukla orta ve ileri düzey öğrencilere öğretme amacı güden öğretim alanıdır (Kurt, Yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretimi bağlamında iş Türkçesi: tanımlar ve sınırlıklar, 2004, s. 3-5). Uluslararası kullanımı yaygın olan dillerde -özellikle İngilizcede- yapılan çalışmaların son derece zengin olduğu görülmektedir (Kurt, 2019). Yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretimi, yabancılar için akademik Türkçe öğretimi ve yabancılar için mesleki Türkçe öğretimi olarak temel olarak iki boyutta ele alınabilir. Eğitim çalışmalarının kuramsal derinliği artırmanın yanında uygulamalara yönelik yönlendirici işlevinin de önemi malumdur. Türkiye’de yabancılar için düzenlenen Türkçe kurslarının yıldı yıla gerek sayısal yönden gerekse nitelik açısından çok yol kat ettiği ortadadır. Yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretiminin hem bu kurs deneyimleri temelinde hem kuramsal çalışmaların kılavuzluğunda tasarlanması gerekecektir.

Uluslararası öğrenciler ve Türkiye’de ciddi oran ve miktarlarda iş hayatına dahil olan yabancılar beraber düşünüldüğünde yabancılar için akademik ve mesleki Türkçe öğretiminin önemi ortaya çıkmaktadır. Buna karşın, yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretiminin kuramsal alt yapısı ve bu hedef kitleye yönelik Türkçe öğretimi faaliyetlerine bakıldığında önemli eksiklikler olduğu görülmektedir. Bunun yanında özel amaçlı dil öğretiminin kuramsal altyapıyı oluşturan akademik yayınlar ile eğitim öğretim sürecinde kullanılan eğitim materyalleri de önemlidir. Yabancı dil eğitimi, bir yandan da kurs statüsünde değerlendirilmektedir. Bu açıdan yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretimi kurs yürütmenin gereklilikleri ve kurs süreci tasarımı açısından da ele alınmalıdır. Bir kurs programının yürütülmesi için gerekli unsurlar ve program geliştirme çalışmaları beraber el alındığında özel amaçlı dil öğretimi kursu tasarımı sürecinden bahsedilebilir. Kurs tasarımının ilk ve temel basamağı ihtiyaç analizidir. 70’li yıllarda yapılan ilk çalışmalarda sadece hedef kitle olarak öğrenciler ve onların dil özelliklerine odaklanılmışken zamanla bu analizler çeşitlenmiştir. Dolayısıyla ihtiyaç analizi; hedef durum analizi, öğrenme durum analizi, şimdiki durum analizi, araç analizi, kesit analizi, söylem çözümlemesi ve tür analizi gibi farklı tipte analizleri kapsayan bir terim olarak anlaşılmalıdır.



Şekil 1. Kurs Tasarım Süreci

(Kurt, 2004)

Kurs tasarım süreci işlem basamakları olarak düşünüldüğünde şu şekilde de sıralanabilir:

1. İhtiyaç analizi çalışmaları
2. Program geliştirme
3. Eğitim materyali tasarlama ve geliştirme
  - a. Ders kitapları
  - b. Kelime Listeleri/Terimler sözlüğü
4. Ölçme ve değerlendirme araçları geliştirme
5. Kurs yönetimi ve eğitici kadrosu oluşturma çalışmaları

Bu çalışmada, özel amaçlı Türkçe öğretimi kapsamındaki yabancılar için akademik Türkçe ve yabancılar için yapılmış bilimsel çalışmaları analiz etmek ve buradan hareketle yabancılar için özel amaçlı kursların yürütülebilmesi için gerekli olan çalışmaları ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu şekilde yabancılar için özel amaçlı Türkçe kurslarının kuramsal ve pratik ihtiyaçları belirlenecektir.

Araştırma amacını temel alarak öne sürülen alt problemler:

1. Yabancılar için akademik Türkçe ve mesleki Türkçe kapsamında dil ihtiyaç analizi çalışmaları nelerdir?
2. Yabancılar için akademik Türkçe ve mesleki Türkçe kapsamında program geliştirme ve ölçme değerlendirme çalışmaları nelerdir?
3. Yabancılar için akademik Türkçe ve mesleki Türkçe kapsamında eğitim materyallerinin durumu nedir?
4. Türkiye’de yabancılar için akademik Türkçe ve mesleki Türkçe kapsamında hizmet veren kurum ve kuruluşların durumu nedir?

### **Yöntem**

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışmasına uygun bir araştırma süreci yürütülmüştür (Yıldırım & Şimşek, 2016; Büyüköztürk, Akgün, Karadeniz, Demirel, & Çakmak, 2023). Araştırmada yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretimi çalışmaları tespit edilmiş, doküman incelemesi tekniğiyle bir veri seti oluşturulmuştur. Bu veriler içerik analizi tekniğiyle analiz edilmiş ve ortaya bir örüntü çıkarılmıştır. İçerik analizi basılı bir metin üzerinde araştırmacılar tarafından belirli sözcüklerin daha kısa içerik kategorileri kapsamında özetlendiği belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilen sistematik kodlama sürecini ifade etmektedir (Büyüköztürk, Akgün, Karadeniz, Demirel, & Çakmak, 2023). İçerik analizinde toplanan veriler kodlanmakta, kendi aralarındaki ilişkiler belirlenmek suretiyle, çeşitli kategoriler ve kodlar oluşturulmaktadır (Büyüköztürk, Akgün, Karadeniz, Demirel, & Çakmak, 2023; Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 239). Buna uygun olarak ortaya konulan tema ve kodlar bulgular bölümündedir. Verilerin toplanması ve analizi aşamasında öncelikle, ilgili dokümanlar, ULAKBİM, YÖK Tez Merkezi, EBSCO, Google Akademik ve DergiPark veri tabanları üzerinde “yabancı, dil, yabancı dil, Türkçe, Türkçe öğretimi, meslek, mesleki, özel amaçlı, özel, amaç, hedef, ihtiyaç, öğretim, eğitim, akademik” ve “uluslararası öğrenci” gibi anahtar ifadelerle tarama yapılarak elde edilmiştir. Tez, makale, ders kitabı türlerinde toplam 52 adet yayın inceleme nesnesi olarak belirlenmiştir.

### **Bulgular**

#### **1. Yabancılar için Özel Amaçlı Türkçe Öğretimi Alanı**

Yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretimi kapsamında inceleme nesnesi olarak belirlenen yayınlardan elde edilen veri setinin içerik analizi sonucunda temalar ve kodlar belirlenmiştir. Bu tema ve kodlar çalışma alanının temel ve alt boyutlarını ortaya koymaktadır. Tablo 1.’de görüldüğü gibi çalışma alanı akademik ve mesleki olarak iki temaya ayrılmaktadır. Akademik Türkçe öğretimi de sosyal bilimler, fen bilimleri ve sağlık bilimleri olarak üçe ayrılmaktadır. Mesleki Türkçe, genel mesleki Türkçe ve meslek Türkçesi olarak ikiye ayrılmaktadır.

**Tablo 1.** Yabancılar için Özel Amaçlı Türkçe Öğretimi Alanı

Tema	Kodlar		
Yabancılar için akademik Türkçe öğretimi	Sosyal Bilimler	Fen Bilimleri	Sağlık Bilimleri
Yabancılar için Mesleki Türkçe öğretimi	Genel Mesleki Türkçe Öğretimi	Meslek Türkçesi Öğretimi	

Akademik Türkçe yayınlarının üniversitelerde eğitim gören öğrencilerin ihtiyaçlarına odaklandığı görülmektedir. Bu açıdan ihtiyaç analizleri ve ders kitaplarının öne çıktığı söylenebilir. İhtiyaç analizi kapsamında üniversitelerin çeşitli fakültelerinin farklı disiplinleri için söz varlığı çalışmaları yapılmakta, ilgi ve tutumlar belirlenmekte ve bu şekilde ders kitapları ve öğretim programı hazırlığı için altyapı hazırlanmaktadır. Ders kitaplarında sosyal bilimler, fen bilimleri ve sağlık bilimleri şeklinde bir ayırım yapılmaktadır. Bu alanlar kapsamında değerlendirilen disiplinler ders kitaplarında tema ya da metin seçiminde belirleyici olmaktadır (AK1, AK2, AK3, AK4, AK5, AK6, AK7, AK8, AK9, AK10, AK11<sup>1</sup>).

**Şekil 2.** Yabancılar için Akademik Türkçe

Şekil 2’de akademik yayınların alt boyutları görülmektedir. Üniversiteler için ders kitabı olarak hazırlanmış yayınlarda bu şekilde ayırım çok net olarak görülmektedir. Bunun dışında tez ve makale türündeki yayınlarda bu ayırım görülmez.

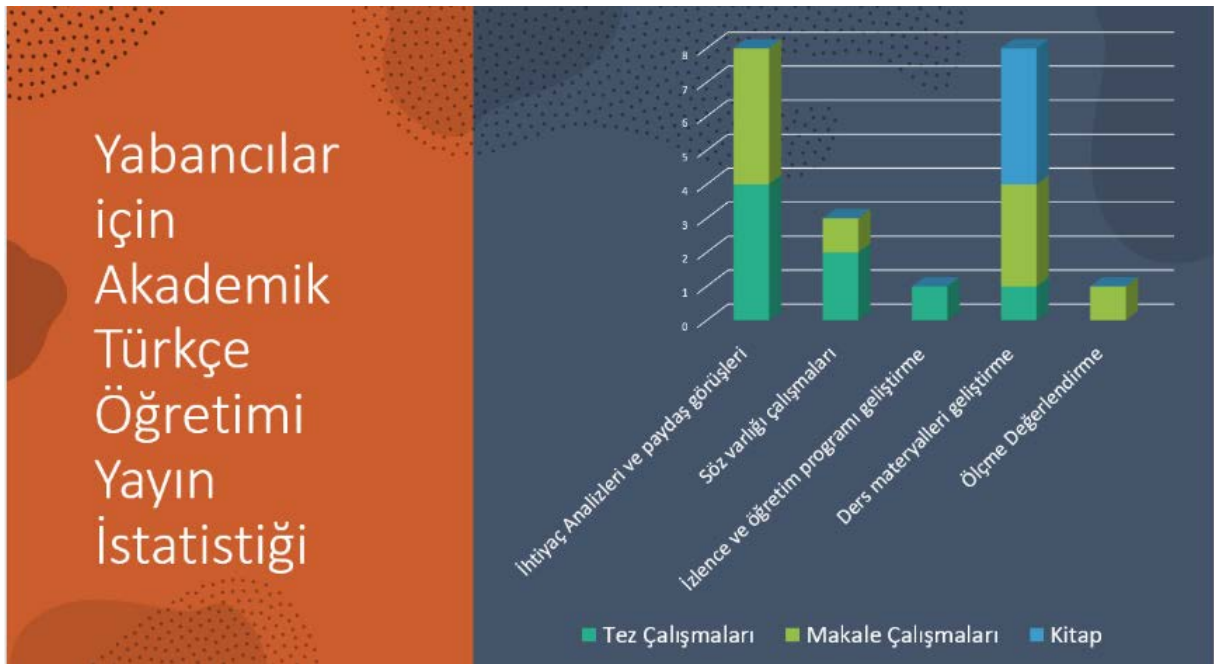
**Şekil 3.** Yabancılar için Mesleki Türkçe

<sup>1</sup> Ek 1: İncelenen Yayınlar’da her bir yayın kodlanmış, türü belirtilmiş ayrıca açıklamalar yapılmıştır. Örnek: MM3 Yayın alanları: Akademik Türkçe (A), Mesleki Türkçe (M). Yayın türleri: Kitap (K), Tez (T), Makale (M) Yayın alanı Yayın türü Sıra

Yabancılar için mesleki Türkçe yayınları, belirli bir mesleğin özel dilini ya da daha genel bir kapsamı olan işletme dilini öğretmeyi amaçlamaktadır. İngilizce alan yazında “English teaching for spesific purposes” olarak ifade edilen alanda çalışmalar yapılmaktadır (Dudley-Evans & John, 2012). Yine genel meslek dili ya da iş dili olarak adlandırılan ve İngilizce alan yazında “English in Business” başlığı altında birleşen çok sayıda yayına rastlanabilmektedir (Brieger, 1997; Ellis & Johnson, 1994; Frenco, 2005). Bu alan iş dili olarak da adlandırılmaktadır. İş dili; bankacılık, sigortacılık ya da diğer finansal sektörler ve ofis gibi bağlamlarda kullanılan dili ifade etmektedir (Kurt, 2019).

### 1. Yabancılar için Özel Amaçlı Türkçe Öğretimi Yayınları

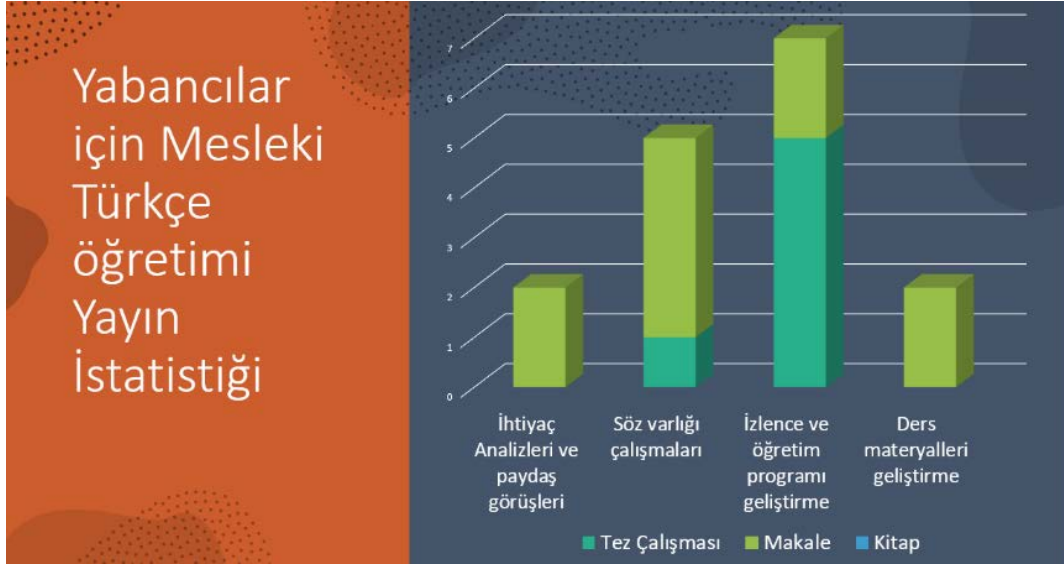
Veri setinin kodlanması sonucunda ortaya çıkan kategorilerle, dil kursu tasarımı süreci unsurları arasında belli oranda bir bağdaşıklık oluşmuştur. İçerik analizi sonucu ortaya çıkan tema ve kodlar alan yazının sunduğu tasnif ile tamamen örtüşmese de çoğunlukla kapsam açısından uyum sağlanmaktadır. Şekil 4’te akademik Türkçe yayınların hangi kategorilerde ve türlerde hangi sayı ve oranlarda olduğu görülmektedir.



Şekil 4. Yabancılar için Akademik Türkçe Yayınları

Şekil 4’e göre akademik Türkçe yayınları; ihtiyaç analizi ve paydaş görüşleri ile ders materyalleri geliştirme kategorilerinde yoğunlaşmaktadır. Daha sonra söz varlığı çalışmaları, ardından izlenec ve öğretim programı ile ölçme değerlendirme gelmektedir. Ders materyali geliştirme kategorisinin tamamı ders kitabı olarak kullanılmak üzere yazılmıştır. Bu alanda öğretim programları ve ölçme değerlendirme araçlarıyla ilgili çalışmaların geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun dışında ciddi anlamda yol kat edildiği söylenebilir. Tür bakımından en çok makale (8) ve tez (8) daha sonra kitap (5) yayını yapılmıştır.

Şekil 5’te mesleki Türkçe alanındaki yayınların hangi kategorilerde ve türlerde hangi sayı ve oranlarda olduğu görülmektedir.



**Şekil 5.** Yabancılar için Mesleki Türkçe Yayınları

Şekil 5'e göre, mesleki Türkçe öğretimi alanında izlence ve öğretim programı geliştirme kapsamında tatmin edici düzeyde çalışmalar yapılmıştır. Yine mesleki söz varlıklarının incelenmesi açısından da aynı şekilde çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu alanda, ihtiyaç analizleri ve paydaş görüşleri ile ders materyalleri geliştirme kapsamında çalışmaların son derece yetersiz olduğu görülmektedir. Ölçme değerlendirme kapsamında hiçbir çalışma yoktur. Yine aynı şekilde yabancılar için mesleki Türkçe kurslarında kullanılabilir ders kitabı mevcut değildir.

Tür bakımından daha çok makale (6) çalışmalarının ve tez (6) çalışmalarının yapıldığı, kitap yayınına hiç olmadığı göze çarpmaktadır.

## 2. Yabancılar için Özel Amaçlı Türkçe Öğretimi Kursları Gereksinimleri

Akademik ve mesleki Türkçe temalarının alt bileşenlerinin dil kursu tasarımı süreci unsurlarına göre durumu Şekil 6'da görülmektedir.

		İhtiyaç Analizi	Terim Sözlüğü	Öğretim Programı	Ders Kitabı	Eğitimi Öğretim Faaliyeti
Akademik Türkçe	Sosyal Bilimler	✓	✓	✓	✓	✓
	Fen Bilimleri	✓	✓	X	✓	✓
	Sağlık Bilimleri	✓	✓	X	✓	✓
Mesleki Türkçe	İş Türkçesi	✓	✓	✓	X	X
	Özel mesleki Türkçe	-	-	-	X	X

**Şekil 6.** Yabancılar için Mesleki Türkçe Yayınları

Şekil 6'ya göre akademik Türkçe alanında, fen bilimlerinde ve sağlık bilimlerinde öğretim programlarına dair kapsamlı bir çalışma yoktur. Mesleki Türkçe alanında hem iş Türkçesi hem de özel meslek Türkçesinde doğrudan bu ihtiyacı karşılayan bir ders kitabı yoktur, ayrıca doğrudan yabancılar için mesleki Türkçe kurs faaliyeti tespit edilmemiştir.

Özel meslek Türkçesi kapsamında ihtiyaç analizi, terim sözlüğü ve öğretim programına dair hiçbir unsur tespit edilmemiştir. Bu açıdan bu alanda ciddi ihtiyaçlar olduğu söylenebilir.



## Sonuç, Öneriler ve Tartışma

Çalışmanın sonuçları maddeler halinde sunulmuştur:

1. Yabancılar için akademik Türkçe öğretimi kapsamında öğretim programı geliştirme, söz varlığı çalışmaları ve ölçme değerlendirme çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Program geliştirme çalışmaları ders kitabı tasarlaması, ölçme araçları geliştirilmesi açısından ön koşul niteliğindedir.
2. Yabancılar için mesleki Türkçe öğretimi kapsamında ihtiyaç analizi çalışmaları yapılmalıdır. Türkiye’de yaşayan yabancı uyruklular ya da Türkçe öğrenmek isteyen yabancılar hangi mesleklere yönelmektedir? Bu kitlenin yöneldiği mesleklerin gerektirdiği iletişimsel bağlam ve söz varlığı nedir? Bu sorulara tatmin edici sonuçlar üreten çalışmalara ihtiyaç vardır.
3. Yabancılar için mesleki Türkçe öğretmenleri ve ilgili öğrencilerin bu alanla ilgili, istek, ilgi, tutum ve beklentilerinin neler olduğu ortaya çıkarılmalıdır. Bu alanda yapılan birkaç çalışma kesinlikle ihtiyaçların tamamını karşılamamaktadır.
4. Yabancılar için mesleki Türkçe alanının en büyük sorunu öğretim materyali sorunudur. Ders kitabı, etkinlikler, görsel malzemeler ölçme ve değerlendirme araçları anlamında ciddi bir eksiklik söz konusudur. Halihazırdaki programların kılavuzluğunda öğretim materyalleri geliştirilmelidir. Mesleki Türkçe öğretimi başlığı altında tüm meslekler birebir için öğretim programı ya da ders kitabı tasarlanması imkânı olmadığı için tematik tasarım yapılmalıdır. Tabii hangi mesleklerin ve meslek temalarının öncelikli olduğu ihtiyaç analizleri sayesinde belirginleşecektir. Yine de eldeki verilere göre bir ön görüde bulunmak mümkündür. Öncelikle ele alınması gereken tema ya da meslek grupları; turizm Türkçesi, sağlık Türkçesi, hukuk Türkçesi vb. olabilir. Nispeten daha genel bir kapsama sahip iş Türkçesi ise daha ayrıntılı çalışmalar gerektirmektedir.
5. Türkiye’de sayıları milyonlarca olan yabancı uyrukluların hayatını idame ettirmek için iş hayatına girmek durumunda olduğu göz önüne alındığında belirginleşen gereksinimler ve hedef kitleye rağmen eğitsel yayınların kısırlığı devlet politikası olarak yürütülen uyum süreci açısından da sorgulanması gereken bir tablo ortaya koymaktadır.

Şen ve Alkaya (2021)’nın yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yapılmış özel amaçlı dil öğretim çalışmaları analiz ettikleri çalışmaları ile bu çalışma konu bakımından benzerlik göstermektedir. Şen ve Alkaya (2021), ilgili alanda tespit ettikleri 24 çalışmayı; yayın yılı, tür, konu, yöntem, amaç ve sonuç açısından incelemiştir. Bu çalışma da ise 52 ilgili alan yayının dil kurslarının yürütülebilmesi açısından incelenebilmesi adına, çalışmalar kurs tasarım süreci unsurları açısından incelenmiştir. Şen ve Alkaya (2021)’e göre ilgili çalışmalar en çok makaleler olmuş, en çok sayıda 2019 yılında yayınlar yapılmış, en çok akademik Türkçe konusunda çalışma gerçekleştirilmiş, en çok söz varlığını tespit etmeyi ve ders materyali geliştirmeyi amaçlayan çalışmalar tespit edilmiş ve çalışma sonuçlarının genellikle olumsuz ifadeler içerdiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Çalışmalar akademik Türkçe ve mesleki Türkçe olarak ayrılmadığı için bu açıdan karşılaştırmak mümkün değil fakat genel itibariyle konu ve amaç bakımından benzer sonuçlara ulaşıldığı söylenebilir. Buna karşın bu çalışmanın sonuçlarına göre doğrudan ders materyali olarak kullanılabilir yayınlar akademik Türkçe alanında tatmin edici düzeydeyken, mesleki Türkçe alanında yetersizdir. Yine Şen ve Alkaya (2021)’in de belirttiği gibi diğer pek çok dilin öğretiminde mesleklere özel çalışmalar yapılmıştır. Kelime sıklık listeleri, terim sözlüğü vb. söz varlığı çalışmaları ile ilgili mesleğin iletişimsel bağlamını yansıtan metinler ve bu metinler üzerine inşa edilen etkinlikler ya da ders/kurs materyalleri bu anlamda ilk akla gelenlerdir.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu, ihtiyaç analizleri, sözvarlığı çalışmaları kapsamındaki kelime sıklık listeleri ve terim listeleri konusundaki yetersizlikler Kurt (2019) tarafından da ifade edilmiştir. Yine Kurt (2019)’a göre genel meslek Türkçesi ya da iş Türkçesi öğretimine yönelik kurs kitapları hazırlanmalıdır. Bu alandaki yayınlar son derece sınırlıdır. Bu çalışma bağlamında burada ifade edilen duruma ilave olarak belli meslek/meslek grupları için de ilgili çalışmalara gereksinim olduğunu ifade etmekte yarar var.



Mevcut durumda Türkiye’de bulunan yabancı uyrukluların sayısı ülke nüfusu ve sosyo-ekonomisi de göz önüne alındığında muazzam düzeydedir. Son 10-15 yılda yıldan yıla iyice belirginleşen bu durumun Suriye iç savaşı bağlamında geçici bir durum olduğuna dair yaygın kanaatin aksine politik düzlemde bakıldığında en azından kısa vadede mevcut durumun süreceği görülmektedir. Buradan hareketle Türk toplumunda, Türk ekonomisinde ve Türk yüksek öğretim sisteminde uyum politikaları kapsamında yabancı uyruklular için Türkçe öğretiminin önemi ortadadır. Bu hedef kitlenin özel gereksinimleri ve toplumsal uyum açısından yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretiminin alt yapısının güçlendirilmesi son derece önemlidir. Hem akademiye hem de toplum ve iş hayatında asgari uyum koşullarının sağlanması birçok anlamda gereklidir. Zaman zaman medyaya da yansıyan “Arapça tabelalar”, belli bölgelerde yaşanan gettolaşma veya bazı toplumsal olayların yabancıların toplumsal ve kültürel uyumu anlamında yaşanan ve yaşanabilecek çeşitli sıkıntıları göz önüne serdiğini yeri gelmişken ifade etmek gerekmektedir.

### Kaynakça

- Brieger, N. (1997). *Teaching Business English Handbook*. York Associates Publications.
- Büyüköztürk, Ş., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., Demirel, F., & Çakmak, E. K. (2023). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem.
- Çelik, M. E. (2020). Göçmenlere dil öğretimine dair genel kavramlar. U. Başar, & B. Tüfekçioğlu içinde, *Göçmenlere Türkçe öğretimi* (s. 1-28). Ankara: Nobel.
- Çiçekli, B. (2009). *Göç terimleri sözlüğü*. Cenevre: Uluslararası Göç Örgütü Yayınları.
- Dudley-Evans, T., & John, M. J. (2012). *Dudley-Evans, T. (1998). Developments in English for specific purposes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ellis, M., & Johnson, C. (1994). *Teaching business english*. Oxford.
- Fansa, M. (2021). Kimim ben? göçmen, sığınmacı, mülteci, yabancı, vatansız ve geçici koruma: Türkiye’deki Suriyeliler. *ANTAKİYAT/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 289-306.
- Frendo, E. (2005). *How to teach business English*. Harlow: Longman.
- Kurt, V. (2004). Yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretimi bağlamında iş Türkçesi: tanımlar ve sınırlıklar. *RumeliDe Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1-9.
- Kurt, V. (2019). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde özel amaçlı dil öğretimi. İş Türkçesi (Yayınlanmamış doktora tezi)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Şen, Ü., & Alkaya, H. Ü. (2021). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde yapılmış özel amaçlı dil öğretim çalışmalarının analizi. *International Journal of Language Academy*, 345-366.
- T. C. Resmi Gazete. (2013). *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu*. Ankara.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yüksek Öğretim Kurumu. (2023, Ocak 10). *Haberler*. YÖK: <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2022/yuksekogretimde-uluslararasılaşma-ve-türkiye-deki-universitelerin-uluslararası-görünürlüğünü-artırma-calıstayi.aspx> adresinden alındı

## Ek 1: İncelenen Yayınlar

Yabancılar için Mesleki Türkçe					
	Çalışmanın Adı	Kodu	Türü	Amacı	Yıl
1.	Yabancılar Türkçe Öğretiminde İş Türkçesi Öğretim Programı, Ders Kitabı ve Terimler Sözlüğü Denemesi: Bankacılık Örneği	MM1	M	Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde “iş Türkçesi” kapsamında yer alan “bankacılık Türkçesi” ne yönelik örnek bir öğretim programı, ders kitabı ve terimler sözlüğü oluşturmak	2015
2.	Özel Amaçlı Türkçe Öğretimi Ders Kitabı Önerisi: Bankacılık Türkçesi	MM2	M	Temizyürek vd. (2015) tarafından ortaya konulan “Bankacılık Türkçesi Öğretim Programı Örneğinden hareketle temel düzeye yönelik bankacılık Türkçesi ders kitabı oluşturarak öğrenenlerin günlük iş hayatıyla ilgili ihtiyaç duyacakları (bankacılıkla ilgili) kelime ve söz kalıplarını belirlemek	2017
3.	Türkçe Öğrenen İranlılar İçin Turizm Türkçesi Öğretim Programı, Terimler Sözlüğü ve Konuşma Kılavuzu Denemesi	MM3	M	Turizm Türkçesi” öğrenmek isteyenlerin ihtiyaçlarına cevap vermek adına öğretim programı, terimler sözlüğü ve konuşma kılavuzu hazırlamak	2016
4.	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretim Kitaplarının Hukuk Türkçesi Bakımından İncelenmesi	MM4	M	Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarını hukuk Türkçesi bakımından incelemek	2019
5.	Türkiye’de yükseköğrenim görecektir yabancılar için özel amaçlı Türkçe öğretimine yönelik program geliştirme: bir model önerisi.	MT1	Tez	Yabancı öğrencilere yönelik özel amaçlı Türkçe öğretim programı örneği hazırlayarak onların akademik ve mesleki özel dil ihtiyaçlarını karşılamak	2016
6.	İktisadi ve İdari Bilimler Türkçesinin İncelenmesi ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanımı	AT1	T	Mesleki dilin özelliklerini ortaya koyarak bir mesleki dil olan iktisadi ve idari bilimler Türkçesinin dil özelliklerini betimlemek	2015
7.	Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Özel Amaçlı Dil Öğretimi: İş Türkçesi	AT2	T	Dünyadaki diğer uygulamalardan hareketle özel amaçlı Türkçe öğretimi ile iş Türkçesi öğretimine yönelik kuramsal çerçeve çizmek	2019
8.	Yabancı Dil Olarak Mesleki Türkçe Öğretiminin Hangi Dil Düzeyinde Başlanabileceğine İlişkin Kurama Dayalı Bir Öneri	AM1	M		2023
9.	Özel Amaçlı Türkçe Öğretiminde İhtiyaç Analizi, Materyal Örnekleri ve Terimler Sözlüğü: Askeri Türkçe	MT2	T	Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen yabancı uyruklu askerlerin özel amaçlı Türkçe öğrenimine (Askeri Türkçe) yönelik ihtiyaçlarını belirlemek ve bu ihtiyaçlara yönelik olarak bir askeri terimler sözlüğü hazırlamak ve örnek ders materyali oluşturmak	2022
10.	Yabancılar Özel Amaçlı Türkçe Öğretimi: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde Öğrenim Gören Yabancı Uyruklu Öğrenciler İçin İlk 1000 Sözcük Listesi Önerisi	MM5	M	<i>Türkiye’de İktisadi ve İdari Bilimler alanında öğrenim gören yabancılar alanlarında ihtiyaç duyacakları sözcük ve terimlerin listesini sunmaktadır.</i>	2019
11.	Yabancılar Türkçe Öğretiminde Dil İhtiyaç Analizi: İran Örneği	MM6	M	Yunus Emre Enstitüsü Tahran Türk Kültür Merkezinde Türkçe öğrenen kursiyerlerin dil öğrenme ihtiyaçlarının yaş, cinsiyet ve eğitim gibi değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemektir.	2014
12.	Özel amaçlı Türkçe öğrenimine	MM7	M	Wely Bey Bolland’ın yazdığı ve 1917	2020

**VII. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri**

	örnek tarihî bir ders kitabının incelenmesi			yılında Almanya'da basılan Türkçe askerlik kitabı eser, bu çalışmanın inceleme konusudur	
13.	Özel Amaçlı Türkçe Öğretiminde Kullanılan Öğretim Yaklaşımları Üzerine Bir Araştırma	AT3	T	Özel Amaçlı Türkçe Öğretiminin etkinliğini artırmak dil öğretim yöntemlerinden hangisinin öğretim yönteminde daha işlevsel olabileceğini anlamak adına bu çalışma yapılmıştır.	2022
14.	Özel Amaçlı Türkçe Öğretim Programı Tasarısı: Sağlık Türkçesi Öğretim Programı	MT3	T	Bu çalışmanın amacı, B1 dil seviyesine ulaşabilmek için Türkçe öğrenen ve sağlık disiplinine ait bir lisans bölümünde eğitim alan öğrencilere yönelik özel amaçlı bir sağlık Türkçesi öğretim programı tasarısı hazırlamaktır	2021
15.	Yabancılara Türkçe Öğretiminde Sağlık Türkçesinin Mevcut Durumuna Yönelik Öğretici ve Öğrenci Görüşleri	MT4	T	Türkiye'ye sağlık alanında (tıp, eczacılık, diş hekimliği, hemşirelik... vd.) eğitim almak üzere gelen uluslararası öğrencilerle özel amaçlı Türkçe öğretimi yapan öğreticilerin görüşlerinden hareketle sağlık Türkçesinin mevcut durumunu ortaya koymak.	2021
16.	Paydaşların Görüşlerine Göre Sağlık Bilimi Lisans Programı Öğrencilerine Yönelik Yabancı Dil Olarak Türkçe öğretimi	AT4	T	B1 dil seviyesine ulaşabilmek için Türkçe öğrenen yabancı uyruklu sağlık bilimi öğrenci adaylarının akademik ve mesleki dil ihtiyaçlarını tespit etmektir. Bu araştırma, öğrencilerin dil ihtiyaçlarının kapsamlı, derinlemesine ve bütüncül bir anlayışla belirlenebilmesi	2021
17.	Yabancılara özel amaçlı Türkçe öğretimi bağlamında iş Türkçesi: tanımlar ve sınırlıklar	MM8	M	Giderek artan iş Türkçesi ihtiyacını karşılamak için oluşturulacak materyallerde ve açılacak kurslara kuramsal alt yapı desteği sağlamak	2021
<b>Yabancılar için Akademik Türkçe</b>					
	<b>Çalışmanın Adı</b>	<b>Kodu</b>	<b>Türü</b>	<b>Amacı</b>	<b>Yıl</b>
18.	Üniversitede Okuyan Uluslararası Öğrencilerin Akademik Dijital Hazır bulunuşluk Düzeylerinin İncelenmesi	AT5	T	Üniversitede okuyan uluslararası öğrencilerin akademik dijital hazır bulunuşluk düzeylerini araştırmak	2019
19.	Uluslararası Öğrencilerin Akademik Türkçe İhtiyaç Analizi ve Örnek Ders İçeriği	AT6	T	Uluslararası öğrencilerin dört temel dil becerisi ve buna bağlı becerilerde ne düzeyde yetkinliğe sahip olduklarını tespit ederek akademik Türkçe ihtiyaçlarını ortaya koymak ve bu ihtiyaca yönelik örnek ders içerikleri hazırlayarak bir öneri sunmak	2019
20.	Yabancı Dil Olarak Türkçede Akademik Yazma Becerilerinin Değerlendirilmesi	AM2	M	Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenler için yeni geliştirilen yazma sınavının geçerliliğini ispatlamak	2017
21.	Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğreniminde Akademik Türkçe İhtiyaç Analizi	AM3	M	Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde akademik Türkçeye olan ihtiyaç oranını belirlemek ve akademik dil olarak Türkçenin öğretilmesi konusunda alan yazına katkı sağlamak	2017
22.	Lisansüstü Öğrenim Gören Yabancı Öğrencilerin Akademik Türkçe Özyeterliklerine İlişkin Görüşleri	AM4	M	Lisansüstü öğrenim gören yabancı uyruklu öğrencilerin akademik dil özyeterliklerine ilişkin görüşlerini ortaya koymak	2021
23.	Yabancılar İçin Akademik Türkçe Kitapları Üzerine Bir İnceleme	AM5	M	Akademik Türkçe alanında yazılmış bahse konu iki kaynak kitapta yer alan kelimelerin farklı disiplinlere göre sınıflandırmasını yapmak	2019

**VII. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri**

24.	Akademik Türkçe Etkinliklerine Yönelik Öğrenci ve Öğretim Elemanı Görüşleri	AM6	M	Uluslararası öğrencilerin üniversitedeki bölüm derslerinde dil becerilerini hangi etkinliklerde kullandıkları ve bu etkinliklerin başarıdaki etkisini belirlemek	2018
25.	Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin Akademik Türkçe Üzerine Görüşleri	AM7	M	Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen uluslararası öğrencilerin öğrendikleri Türkçenin kendi bölüm derslerini anlamada yeterli olup olmadığını belirlemek	2017
26.	Uluslararası Öğrencilere Yönelik Akademik Türkçe Okuma Metinlerinin ve Etkinliklerinin Değerlendirilmesi: Bir Doküman İncelemesi	AM8	M	Gazi TÖMER Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe 1 ders kitabındaki okuma etkinliklerini çeşitli açılardan incelemek	2019
27.	Akademik Türkçe İçin Alanlara Özgü Oluşturulan Kelime Listelerinin İnternet Tabanlı Kullanımı Üzerine Bir Araştırma	AT1	Tez	Yabancılar için akademik sözlük uygulaması tasarımı	2022
28.	Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Akademik Yazmaya Yönelik Bir İçerik Önerisi	AT2	Tez	Yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde “akademik yazma” dersi için bir içerik önerisi hazırlamak	2019
29.	Akademik Amaçlar İçin Türkçe Öğretimi	AK1	Kitap	Yabancılar için akademik Türkçe becerilerinin geliştirilmesi	
30.	Akademik Türkçe kelime bilgisi üzerine bir derlem çalışması: yabancı dil olarak Türkçe öğretimine dair çıkarımlar	AT3	Tez	Yabancılar için akademik kelimeler listesi	2015
31.	Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Öğrencilerdeki Akademik Türkçe Söz Varlığı ile Akademik Türkçe Kitaplarındaki Söz Varlığı	AT4	Tez	Yabancı öğrencilerle akademik yazma kitaplarındaki söz varlığını ortaya çıkarmak	2022
32.	Erciyes Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi Akademik Türkçe Kitap Setlerinin Dinleme ve Yazma Etkinlikleri Açısından İncelenmesi	AT5	YL	Akademik yazma kitaplarındaki etkinliklerin incelenmesi	2021
33.	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Akademik Türkçenin Önemine İlişkin Uygulamalı Bir Araştırma: Türk Dili Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Örneği	AM1	Makale	Bu konudaki öğrenci görüşlerini belirlemek	2015
34.	Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitiminde Kullanılan Materyallerin Akademik Söz Varlığı Bakımından Derlem Tabanlı İncelenmesi	AM2	Makale	Yabancılar için Türkçe ders kitaplarındaki akademik söz varlığını derlemek	2021
35.	<b>Uluslararası Öğrenciler için Hazırlanan Akademik Türkçe Ders Kitaplarındaki Konuşma Görevleri ve Yeterlilikleri</b>	AM3	Makale	Yabancılar için akademik Türkçe kitaplarının konuşma etkinliklerinin yeterliliğini belirlemek	2021
36.	Uluslararası Öğrencilere Türkçe Akademik Yazma Öğretiminde Kullanılan Ders Malzemelerinin Değerlendirilmesi	AT6	Tez	Akademik yazma kitaplarını incelemek ve öğrenci öğretim görevlisi görüşlerini belirlemek	2022

**VII. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri**

37.	Yabancı Dil Olarak Akademik Türkçe: Sosyal Bilimlerde Akademik ve Teknik Söz Varlığı	AT7	Tez	Derleme yoluyla sosyal yabancılar için sosyal bilimler terimleri belirlemek	2018
38.	Uluslararası Öğrencilerin Akademik Türkçe İhtiyaçları	AT8	Tez	Yabancı öğrencilerin akademik Türkçe ihtiyaçlarını belirlemek	2017
39.	Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Akademik Yazma İhtiyacı	AM4	Makale	Türkçe akademik yazma ihtiyacını öğrenci ve öğretilerinin görüşleri üzerinden belirleme	2013
40.	Yabancılar Türkçe Öğretiminde Akademik Okuryazarlık Öğretimine Yönelik Bir Eylem Araştırması	AT9	Tez	Araştırmacının gözlemleri, uzman görüşleri, öğrenciler ve okutmanlarla yapılan görüşmelerle ihtiyaç analizi yapmak ve model önermek	2017
41.	Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Akademik Yazma Öğretimi	AT10	Tez	Lisansüstü eğitim gören veya mezun öğrencilerin akademik yazma sorunları ve ihtiyaçlarını belirlemek	2019
42.	Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde akademik yazma becerilerinin geliştirilmesine yönelik uygulamalı bir çalışma	AT11	Tez	Yabancılar için akademik yazmaya yönelik paydaş görüşlerinden hareketle, ihtiyaç, sorun ve önerilerin ortaya konulması	2012
43.	Akademik Türkçe Karatay	AK2	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2019
44.	Gazi Akademik Türkçe	AK3	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2016
45.	Erciyes, Uluslararası Öğrenciler İçin Akademik Türkçe Sosyal Bilimler	AK4	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2018
46.	Erciyes, Uluslararası Öğrenciler İçin Akademik Türkçe Fen Bilimleri	AK5	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2018
47.	Erciyes, Uluslararası Öğrenciler İçin Akademik Türkçe Sağlık Bilimleri	AK6	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2018
48.	İstanbul sosyal bilimlerde akademik Türkçe 1	AK7	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2018
49.	İstanbul sosyal bilimlerde akademik Türkçe 2	AK8	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2018
50.	İstanbul Fen ve Sağlık bilimlerinde akademik Türkçe 3	AK9	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2019
51.	İzmir yabancılar için mesleki Türkçe	AK10	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2015
52.	Uluslararası Öğrenciler İçin Akademik Türkçe Destek Dersleri- Sosyal Bilimler	AK11	Kitap	Yabancılar için Akademik yazma dersi materyali	2021

**XUDOYBERDI TO‘XTABOYEV – O‘ZBEK BOLALAR YOZUVCHISI**

**KHUDOYBERDI TOKHTABOYEV – UZBEK CHILDREN’S WRITER**

Ruxsora TULABAYEVA

*Dr., Ali Şir Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*

*binafsha-84@mail.ru*

**Annotatsiya**

O‘zbek bolalar adabiyotining taniqli namoyandalaridan biri Xudoyberdi To‘xtaboyev o‘z asarlarida bolalar xarakterini, bola ruhiy dunyosini g‘oyatda mukammal yoritgan yozuvchilardan hisoblanadi. Xudoyberdi To‘xtaboyev o‘zbek bolalar adabiyoti, xususan, prozasida yangi davrni boshlab berdi. U yaratgan qahramonlar xatta-harakati, gap-so‘zlari, xarakteri bilan yosh kitobxonlarga nihoyatda manzur bo‘ldi. Yozuvchi o‘z tabiatidagi bolaga xos quvnoqlik va beg‘uborlikni asarlariga ko‘chira oldi. Ayni shu yumor bolalar qalbiga yaqin edi, bu yaqinlik uning yosh muxlislari tobora ortib borishiga sabab bo‘ldi. Yozuvchi yaratgan qahramonlar betakror xususiyatlari bilan ko‘plab kitobxonlar qalbida yashab kelmoqda. Jumladan, uning Hoshimjon, Mirobiddinxo‘ja, Orifjon, Akrom qovunchi singari qahramonlari, ayniqsa, yosh kitobxonlarga allaqachon yod bo‘lib ketgan. Sababi, ushbu qahramonlar xarakterining esda qolarli darajada yorqinligi, quvnoqligi, bolaga xos beg‘ubor va soddadilligi, kulgi, hazil-mutoyibaga moyilligi xarakter tabiatini yanada yorqinlashtirgan. Maqolada yoritilgan masala faqatgina Xudoyberdi To‘xtaboyevning biografiyasi hamda yozgan asarlarini sanash emas, balki uning romanlariga xos xususiyatlarni tahlil qilish hamdir. Bugungi o‘zbek bolalar adabiyotini yozuvchi Xudoyberdi To‘xtaboyevsiz tasavvur qilish qiyin. Uning ijodi zamonaviy o‘zbek bolalar adabiyotida shu qadar katta o‘rin tutdiki, uning asarlarisiz bu maydon bo‘shab qolur edi. Maktab o‘quvchisi bo‘lgan har bir bola Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sehrli qalpoqcha”sini o‘qimay qolmagan. Nafaqat o‘zbek, balki jahon bolalari ham bugun adib asarlaridan namunalar o‘qimoqda, zero, uning asarlari dunyoning 30 dan ortiq mamlakati tillariga tarjima qilindi. Bu esa yozuvchining chinakam bola muxlislari son-sanoqsiz ekanini isbotlaydi.

**Kalit so‘zlar:** roman, obraz, qahramon, qahramon ruhiyati, komizm, ijtimoiy muhit, ruhiyat tasviri, xarakter, yumor, ifoda.

**Abstract**

One of the prominent figures of Uzbek children's literature, Khudoyberdi Tokhtaboyev, is considered one of the writers who perfectly covered the character of children and spiritual world in their work. Khudoyberdi Tokhtaboyev ushered in a new era in Uzbek children's literature, in particular in prose. The characters he created became incredibly attractive to young readers with their character, behavior and how they talk. The writer was able to move the cheerfulness and innocence inside him into his works. This exact humor was close to the hearts of children, increasing his young fans more and more. The characters with unique features created by the writer live in the hearts of many readers. In particular, his heroes, such as Hoshimjon, Mirobiddinkhoja, Orifjon, Akrom, are already well-known, especially among young readers. The reason is that the memorable brightness, cheerfulness, pure and simple nature that of a child, tendency to laughter, made their character even brighter. The purpose of the article is not only to introduce Khudoyberdi Tokhtaboyev's biography and list his works, but also to analyse his novels. Today's Uzbek children's literature is difficult to imagine without the writer Khudoyberdi Tokhtaboyev. His work took such a huge place in modern Uzbek children's literature that without his works this area feels totally empty. Every child at school is aware of the “Magic cap” of Khudoyberdi Tokhtaboyev. Not only Uzbek, but also foreign children read samples from the works of the writer, after all, his works have been translated into more than 30 languages of the world. This proves that the writer's true young fans are countless.

**Keywords:** novel, image, hero, hero psyche, comism, social environment, image of psyche, character, humor, expression.

### **Kirish**

Bugungi o'zbek bolalar adabiyotini yozuvchi Xudoyberdi To'xtaboyevsiz tasavvur qilish qiyin. Uning ijodi zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotida shu qadar katta o'rin tutdiki, uning asarlarisiz bu maydon bo'shab qolur edi. Maktab o'quvchisi bo'lgan har bir bola Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sehrli qalpoqcha"sini o'qimay qolmagan. Nafaqat o'zbek, balki jahon jahon bolalari ham bugun adib asarlaridan namunalar o'qimoqda, zero, uning asarlari dunyoning 30 dan ortiq mamlakatlari tillariga tarjima qilindi. Bu esa yozuvchining chinakam bola muxlislari son-sanoqsiz ekanini isbotlaydi.

### **Xudoyberdi To'xtaboyev kim?**

Xudoyberdi To'xtaboyev zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotining yetakchi vakillaridan biri. U 1932-yil 17-dekabrda Farg'ona viloyatining Katta Tagob qishlog'ida tug'ilgan. Otadan juda erta yetim qolgan Xudoyberdi bobosi Erkaboy va buvisi Robiyabibilarning tarbiyasida o'sadi. 1949-yili Qo'qon pedagogika bilim yurtini, 1955-yili Toshkent davlat universiteti (hozirgi Milliy universitet)ni bitirgan. So'ng bir necha yil Farg'ona viloyatining Bag'dod, O'zbekiston tumanlaridagi maktablarda o'qituvchi, ilmiy bo'lim mudiri, maktab direktori lavozimlarida ishlagan. Bo'lg'usi adib 1958-yili Toshkentga keladi. 12 yil davomida turli gazetalarda ishlaydi, hozirjavob, qalami o'tkir jurnalist sifatida elga taniladi. Jamiyatdagi illatlarni fosh etuvchi 300 dan ortiq feleton yozadi. 70-yillar boshida o'z ijodiy faoliyatini bolalar hayotini keng tasvirlagan asarlar yaratishga yo'naltiradi. Yozuvchi o'zining tarjimai holida bu qarorini shunday izohlaydi: «Ruhi dunyosi pok bo'lgan, tarbiyaga quloq soladigan, savob va gunohni bilishga intiladigan, ruhi go'zallikka talpinayotgan bolalar dunyosida ishlasam qanday bo'lar ekan, deb o'ylay boshladim va qaror ham qabul qildim, bolalar, o'smirlar dunyosiga paqqos o'tib ketdim».

Darhaqiqat, adib, uzoq yillar yozuvchilik iste'dodini bolalar va o'smirlarning ma'naviy tarbiyasiga bag'ishladi. U ana shu maqsadda yoshlar nashriyoti, "Gulxan", "Yosh kuch" jurnallarida faoliyat ko'rsatib, o'zi e'tirof etganidek, "...Bola va o'smir ruhidagi go'zallikni himoyalashga e'tibor" berib keldi. Yozuvchi tinimsiz mehnati, izlanishlari, bolalarga cheksiz mehr-muhabbati tufayli, o'zbek bolalar adabiyotining zabardast namoyandasiga aylandi. Adib qalamiga mansub "Omonboy va Davronboy sarguzashti" qissasi (1974-yil), "Sariq devni minib" (1968-yil), "Sariq devning o'limi" (1973-yil), "Besh bolalik yigitcha" (1976-yil), "Qasoskorning oltinboshi" (1981-yil), "Yillar va yo'llar" (1983-yil), "Shirin qovunlar mamlakati" (1986-yil), "Mungli ko'zlar" (1988-yil), "Jannati odamlar" (1996-yil) kabi romanlari ana shu xayrli faoliyat mevalaridir.

Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib" asari ko'pgina jahon xalqlari tillariga (30 dan ortiq) tarjima qilingan, italiyalik buyuk bolalar yozuvchisi Janni Rodarining tahsiniga sazovor bo'lgan.

Bolalarning sevimli yozuvchisi X. To'xtaboyev 1982-yilda "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi", 1991-yilda esa "O'zbekiston xalq yozuvchisi" kabi yuksak unvonlar bilan taqdirlangan.

Nafaqat o'zbek, balki dunyo bolalarining ham sevimli adibiga aylanib ulgurgan Xudoyberdi To'xtaboyev 2021 yil 22 mart kuni 89 yoshida vafot etdi.

### **Asarlari sharxi**

Xudoyberdi To'xtaboyev bolalarga bag'ishlab juda ko'plab asarlar yozgan. Ularning hammasi birdek mashhur bo'lmasa-da, lekin shunday asarlari borki, bolalar prozasining yorqin namunalari hisoblanadi. Adibning "Sariq devni minib" va uning mantiqiy davomi bo'lgan "Sariq devning o'limi" romanlari nafaqat o'zbek adabiy oti, balki jahon adabiyoti ko'lamida ham bolalar uchun yaratilgan sarguzasht asarlarning eng yaxshi namunasi aylandi. Bu romanlarda 6-sinf o'quvchisi Hoshimjonning

ajoyib sarguzashtlari, uning sehrli qalpoqcha yordamida erishgan qahramonliklari qiziqarli tarzda hikoya qilinadi. Hoshimjon tashlandiq bir uydan oq jundan yasalgan sehrli qalpoqchani topib oladi. Uning sehrini avval uyidagilar bilan sinab ko'radi. Qalpoqchanning sehrli kuchiga to'la amin bo'lgach, uni dastlab qishlog'idagi folbin xolaning yolg'onchiligini fosh qilishga qaratadi. Oyisiga qo'shilib firibgarlik qilayotgan sinfdoshi Mirobiddinxo'jani tavbasiga tayantiradi, folbin xola xaltachalaridagi dorilarni almashtirib qo'yib, mijozlarni undan bezdiradi. Sehrli qalpoqcha ishlaridan ruhlangan Hoshimjon uni o'zi o'qiydigan maktabida ham sinay boshlaydi. Qalpoqchani kiyib olib, o'qituvchilar konspektlaridan yozma ishlarni ko'chiradi, natijada baholari, o'zlashtirishi yaxshilana boshlaydi, biroq shoshqaloqligi tufayli o'zi ham pand yeydi. O'qituvchilar uni koyib, tartibga chaqiradilar. Bilimsiz, yaxshi baholarga o'qimay turib biror-bir kasb egasi bo'lish mumkin emas, deb uqtiradilar. Lekin sehrli qalpoqchanning kuchiga ortiqcha ishongan Hoshimjon ustozlarining "ilmsiz bo'lsang, zootexnik tugul, molboqar ham bo'la olmaysan" degan gapiga o'jarlik bilan, "bo'laman, bo'laman, bo'laman", deydi-da, eshikni tarsillatib yopib maktabdan ketadi. Maktabini, jonajon qishlog'ini tark etadi. Dastlab ishlari yurishgandek bo'ladi - u sehrli qalpoqcha yordamida ishyoqmas, dangasalar, lo'ttiboz kimsalarning rosa dodini beradi. Ularni qilmishiga yarasha jazolaydi. U jinday quv, ayyor, bir qadar lofchi bo'lsa-da, aslida sofdil, ko'ngli beg'araz bola. U doimo yaxshilikka, ezgulikka intiladi. Tezroq katta bo'lgisi keladi, sehrli qalpoqcha yordamida turli kasblarni egallashga harakat qiladi. Ularni bir qadar egallaydi ham, biroq bilimsizligi, tajribasizligi tufayli pand yeydi. Biror-bir maqsadga erishish uchun sehrli qalpoqchadan tashqari, bilim ham kerakligini unutib qo'yadi. Shuning uchun ham qaysi kasbga qo'l urmasin ishi chappasiga ketadi. Agar siz "Sariq devni minib", "Sariq devning o'limi" romanlarini to'liq o'qib chiqsangiz, sehrli qalpoqcha tufayli turli mutaxassisliklarni egallagan Hoshimjon har safar chuv tushishi sabablarini bilib olasiz.

### **Romanlarining o'ziga xos xususiyatlari**

Bolalarga asar yozgan yozuvchining qalbida bolaga xos xarakter-tabiat bordir. Xudoyberdi To'xtaboev qahramonlarini o'z qalbida mavjud bo'lgan bolaga xoslik – quvnoqlik, beg'uborlik, tamasizlik, so'zga chechanlik, zukkolik singari xislatlar orqali tasvirlaydi. Bola xarakterining eng ko'zga ko'ringan xususiyatlaridan biri – ularning rostgo'yligidir. "Yashirib nima qilaman, ko'cha changitib yurgandan ko'ra komandaga bo'linib olib, to'p tepgan yoki xoliroq joyga, masalan, oying harchand chaqirsa ham ovozi yetmaydigan joyga borib olib chillak o'ynagan ming marta yaxshi" degan bolakay o'zining sodda va rostgo'y ekanini namoyon etib turibdi.

"To'g'ri, men o'sha yili oltinchi sinfda qolib ketganman, lekin yomon o'qiganim uchun emas, yo'q, zinhor bunday deb o'ylamang. O'sha yili sizga ochig'ini aytsam, butun maktabimiz bo'yicha "to'rt" va "besh" baholar zapasi kamayib qolgan ekan. Shuning uchun muallimlar menga nuqul yo "uch", yo "ikki" qo'yaverishgan. O'qituvchilar: "Akromjon, sen o'zi ajoyib bolasan-u, lekin baribir ikki qo'yishga to'g'ri keladi-da", – deb bir necha bor uzr so'rashgan" [Тўхтабоев Х. Ширин қовунлар мамлақати ёки сеҳрғарлар жанги. 2016, 5].

Fikrlar va hislar oqimi qahramon ruhiy olamini oshkor qiladi. Parchada maktabda qoloqroq o'qiydigan bolaning ham aybdorlik hissi, ham shu hisni berkitish uchun ishlatilgan, bunga hatto uning o'zi ham ishonmaydigan yolg'oni keltirilgan. U o'zining "yomon" o'qishini, aynan shuning uchun sinfda qolib ketganini va bu sabab hammaga ayon bo'lib turgan haqiqat ekanligini yaxshi biladi. Ammo shunday bo'lsa-da, negadir buni tan olishni istamaydi. Go'yo o'zini "uyatga" qoldiradigan sabab "boshqa", ya'ni "butun maktab bo'yicha "to'rt" va "besh" baholar zapasi kamayib qolgan ekan"ligi unga taskin beradi.

Bunda qahramon ichki dunyosini tasvirlashda ichki monolog vositasi yetakchi o'rinda turadi. Yozuvchi shu vosita orqali o'z qahramonlari ichki olamining chuqur tahlilini beradi.

Yozuvchining mahorati, uzoq davom etgan izlanishlari, bola ruhiyatini yaxshi o'rgangani, bolalarga bo'lgan muhabbati – bularning barchasi uning g'aroyib qahramonlarida bo'y ko'rsatdi. Bu qahramonlarni bugungi kunda bolalar xarakterining namunasi sifatida bemalol ko'rsatish mumkin.



Yoki yana shu asardan: "... – Hoshim, – deb chaqirib qoldi.

–Labbay, oyijon.

– Nega tovuqlarga don bermading?...

–Nima dedingiz, oyi?

– Nega tovuqlarga don bermading, deyaipman, nima qulog'ing devorning ostida qolganmi?

– Ovqatini o'zi topib yesin-da. Tokaygacha tekinxo'rlik qilishadi, – deb gapni chalg'itmoqchi bo'ldim.

–Voy o'lmasam, suvam bermaganga o'xshaysan.

– Oyi, tovuqlar suv ichmaydigan bo'lib ketgan...

– Shunaqami?

– Ha, shunaqa.

Nojo'ya gap aytib qo'ygan bo'lsam kerak, oyim katta kaltakni olib quvlashga tushdi. Uch marta hovlini aylandim-da, ko'cha eshigi oldiga borib egilib salom berdim va bir hatlab o'zimni ko'chaga oldim" [Тўхтабоев Х. Сарик девни миниб. 1982, 17-18].

Bu vaziyatda bola uchun eng oxirgi chora – qochish. U qochib qolish bilan muammodan qutulmoqchi bo'ladi. Ammo qochish bosqichiga yetib borguncha uning "ancha-muncha kurashgani" ko'rinib turibdi. Bolaning "himoyaviy usul"i bosqichma-bosqich rivojlanib boradi. "Labbay oyijon", "Nima dedingiz oyi?" der ekan, bola bu bilan onaning yumshashi yoki boshqa narsaga chalg'ib qolishini kutadi. Biroq bunday bo'lmaydi. Onaning vajohati tobora jiddiylashayotgani ma'lum. Bola ham "himoya usuli"ni kuchaytiradi. "Ovqatini o'zi topib yesin-da. Tokaygacha tekinxo'rlik qilishadi", "Oyi, tovuqlar suv ichmaydigan bo'lib ketgan..." degan gaplarni qanday aytib yuborganini bilmay qoladi. Bu yerda onaning jahlini chiqargan narsalar asosan, "tovuqlarning o'zi ovqat topib yeyishi", "tekinxo'rlik" qilavermasligi kerakligi va ularning "suv ichmaydigan bo'lib ketgani" singari mantiqsiz jumlar edi. Ammo bolani bu paytda shu gaplarning mantiqsiz ekanligi, "tekinxo'rlik qilish", "suv ichmaydigan bo'lib ketish" singari "xususiyat"larning tovuqlarga nisbatan qo'llab bo'lmasligi qiziqirmaydi. Uning uchun muhimi – jazo olishdan qutulish. U ixtiyorsiz ravishda chechanlik bilan javob qaytaraveradi. Natijada, yuqoridagi kabi yumor yuzaga keladi. Bu hodisaning isboti sifatida parchaning oxirgi qismiga diqqat qiling: "Nojo'ya gap aytib qo'ygan bo'lsam kerak, oyim katta kaltakni olib quvlashga tushdi", deydi bola. Bundan shuni anglash mumkinki, bola haliyam qanday xato qilganini sezgani yo'q. Uning aqliga onasining jahlini chiqargan narsa qandaydir "nojo'ya gap aytib qo'ygan"i emas, balki aynan o'sha mantiqsiz jumalari ekanligi haliyam yetib kelgani yo'q. Buning sabablari sifatida qahramonning o'zi tushib qolgan vaziyatdan qutulish, o'z aybini yopish, o'z g'alar va o'zi oldida o'zini oqlash kabilarni keltirish mumkin. Adibning "Besh bolali yigitcha" asarida ham bola ruhiyatining o'ziga xos jihatlarni kuzatish mumkin. "Besh bolali yigitcha" asarida bolaning uy yumushlari bilan bandligi tengdoshlari bilan birga o'ynab yurish imkoniyatini bermaydi. Bolaning o'rtoqlari uni masxara qilishadi va atay g'ashiga tegish uchun turli "usullar" ishlatishadi. Ammo bu bola shunday nekbin – optimistik ruhga egaki, u o'ziga o'zi taskin berish uchun kuch topadi. "Tomda o'tirib makka uqalayapti-yu", "qiziq-qiziq afandilar aytib", o'zini-o'zi "ovuntirib", o'zini-o'zi "kuldirib" o'tiribdi. Ammo ayni paytning o'zida "... Ho' narida, jarlik orqasidagi yalanglikda bo'lsa" o'rtoqlari ko'zini kuydirib varrak uchirishyapti, osmonda katta-kichik varraklar shunaqangi ko'pki, biri shox tashlab, boshqasi havolab, chiroyli shokilalarini pirpiratib shunaqangi chiroyli uchishyaptiki, bepoyon osmonda xuddi qush bozori bo'layotganga" o'xshashi unga ichdan alam qiladi. Ruhiy ziddiyat. Fikrlar va tuyg'ular kurashi yuz berayotgan, yengilish hissi sezilib turgan lahzadan bolaning ruhi o'ziga taskin (najot) topishni istaydi. Natijada, "qiziq-qiziq afandilar aytib", o'zini-o'zi "ovuntirib", o'zini-o'zi "kuldirib" o'tirishning o'zi unga taskin beradi. Biz Xudoyberdi To'xtaboev romanlarida yumorning yetakchi vosita ekaligini imkon qadar talqin etishga urindik. Lekin bolalarga atab yozilgan romanlarda yumorning ijtimoiy tabiati ham

borligini unutmaslik lozim. X.To‘xtaboev qahramonlari hamisha jamiyat bilan birga, turli odamlar orasida tasvirlanadi. Shuning uchun ham qahramon komizmi ma‘lum sharoit asosida yuzaga keladi. Yuzaga kelgan komik vaziyatga faqat bolaning o‘zi emas, balki jamiyat ham qisman sababchi bo‘ladi. “Mungli ko‘zlar” romanida ijtimoiy hayot taqozosi bilan turli sinovlarga duchor bo‘lgan bolalar obrazlari gavdalanirilgan. Bu bolalar boy oila farzandlari bo‘lib, keyinchalik, oila inqirozga yuz tutgach, qanday ruhiy kechinmalar iskanjasida qolganlari asarda yoritib berilgan. X.To‘xtaboev asarlarida milliy ruh, dunyoqarash sezilib turadi. X.To‘xtaboev milliy adabiy an‘analarimizga, xalq og‘zaki ijodi tajribalariga tayangan holda sarguzasht-detektiv romanning o‘ziga xos, betakror milliy shaklini yaratdi, o‘zi yaratgan milliy shakl vositasida o‘zbek xalqi hayotining betakror manzaralarini, yorqin milliy xarakterlarni badiiy kashf etishga erishdi. Xudoyberdi To‘xtaboev asarlarida keksa odamlar – chol-kampirlar alohida mehr bilan tasvirlanadi. Hoshimjon buvisini, Akrom sartaroshni, polkovnik Salimjon Otajonovni nihoyatda hurmat qiladi. Akrom bilag‘on Shirin qovunlar mamlakatida Dar Darajaday ustoz-suyanchiq topib olganidan behad quvonadi. “Besh bolali yigitcha”da Parpi bobo, To‘ti xola, Pakana bobo, Abziy singari keksalar yetimlarning boshini silaydilar. Yozuvchining “Jannati odamlar” asarida esa Erka bobo, Matmusa bobo singari diyonatli, ilmi kishilar timsoli mehr bilan tasvirlangan. Buning sababi, yozuvchi ma‘naviyatining kamolga yetishida uning bobosi va buvisi katta hissa qo‘shganidir. Xudoyberdi To‘xtaboevning yoshligi, bolaligi bobosi Erkaboy va enasi Robiyabibi xonadonida o‘tgan. Bobosi yetim nabirasiga mehr berdi, mehnatga ko‘nikirdi, diyonatli bo‘lishga undadi. Keksalardan olgan mehr, tarbiya adibning deyarli barcha asarlarida ko‘zga tashlanadi. Shuning uchun ham uning asarlarida keksa odamlar obrazi bolalar singari beg‘ubor, qalbi pok, rahmdil va insonparvar qilib tasvirlanadi. X.To‘xtaboev fantastik detaldan faqatgina badiiy vosita sifatida foydalanadi. X.To‘xtaboev fantastik realizm asosida qahramonlar ruhiyatini ham ifoda etgan. Fantastik holatlar qahramonlar ruhiy dunyosini, xarakterini ochib berishga xizmat qilib, o‘ziga xos ifoda shakli hisoblanadi. X.To‘xtaboev romanlarida fantastik o‘rinlar hayot haqiqatiga uyg‘un tasvirlanadi. Bu esa fantastikaning realizmni inkor etmasligini ko‘rsatadi. “Sariq devni minib” romanida faqatgina sehrli qalpoqcha fantastik detal bo‘lib xizmat qilsa, “Shirin qovunlar mamlakati...” romanida esa ko‘plab fantastik holatlar tasvirlangan. Bolaning fantastik olamga tushib qolishi asar oxirigacha fantastik tasvirning berilishini ta‘minlagan.

### **Xudoyberdi To‘xtaboev ijodining o‘rganilishi**

X.To‘xtaboev ijodi uzoq vaqtlardan beri adabiyotshunoslar diqqatini o‘ziga jalb qilib keladi. Uning matbuot yuzini ko‘rgan har bir yangi asari hech qachon e‘tibordan chetda qolgan emas. Taniqli adabiyotshunos olimlarimizdan O.Sharafiddinov, M.Qo‘shjonov, S.Mamajonov, U.Normatov, A.Rasulov, P.Shermuhamedovlarning ilmiy maqolalari, shuningdek, bolalar adabiyotining ko‘plab tadqiqotchilari ishlarini misol tariqasida keltirish mumkin [Жумабоев М. XX аср ўзбек шеърлятида психологик тасвир маҳорати. 2000, Жумабоев М. Болалар адабиёти. 2001, Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти. 2002, Норматов У. Ижод сеҳри. 2007, Норматов У. Ҳаёт ва ҳажвиёт. / Нафосат гурунглари. 2010.]. X.To‘xtaboev romanlarida aks etgan yumor xususida professor U.Normatov adib bilan bo‘lgan suhbat asnosida go‘zal ta‘riflar keltiradi [Норматов У. Ҳаёт ва ҳажвиёт. / Нафосат гурунглари. 2010, 350-362]. Olim ta‘kidlashicha, “Sariq devni minib” asari aynan yumor ruhida yaratilgani sababli, dunyoning ko‘plab ijodkor va olimlari e‘tirofiga sazovor bo‘lgan. “Jumladan, bolalar adabiyoti masalalariga bag‘ishlangan bir anjumanda mashhur italyan bolalar yozuvchisi Janni Rodari “Sariq devni minib” romani haqida to‘xtalib, bu asar menga o‘zining boy fantaziyasi, hayotbaxsh yumori bilan ma‘qul bo‘ldi, degan edi. Xuddi shu asar nemis tilida chiqqanida turkshunos olimi Doras Shuls adibga o‘zbek tilida maktub yo‘llab, roman quvnoq o‘zbekona kulgisi bilan nemis kitobxoniga ma‘qul tushganligini ta‘kidlaydi” [Норматов У. Ҳаёт ва ҳажвиёт. / Нафосат гурунглари. 2010, 350-362].

**Xulosa.** Bolalar adabiyoti yosh kitobxon qalbi va ongiga chuqur ta‘sir etuvchi omillardan hisoblanadi. Shu ma‘noda bolalar uchun yaratilgan har bir asar tarbiya qiluvchi vazifasini ham o‘taydi. Biz yuqorida Xudoyberdi To‘xtaboev romanlaridagi komizm yetakchiligi haqida yuqorida to‘xtaldik. Komizm “komediya” so‘zi o‘zagiga aloqador bo‘lib, yunoncha “comikos” – kulgili va “ode” – qo‘shiq

ma'nolarini anglatadi. Unda "hayot voqea-hodisalari dramatik qahramonlarning kulgili fe'l-atvorlari, xatti-harakatlarida voqe bo'ladi" [Белинский В.Г. Танланган асарлар. 156]. Komediyaning mohiyati komik konfliktga bog'liq bo'lib, unda "hayot o'z-o'zini inkor qiladi", ya'ni aslida xunuk, zararli, razil va nopok xulqli inson (mazmun) o'zini yaxshi, ilg'or, pok, odamiy qilib ko'rsatsa (shakl) yoki buning aksicha holatda bo'lsa, kulgi keltirib chiqaradi – deb yozadi V. G. Belinskiy [Белинский В.Г. Танланган асарлар. 156]. Demak, komizm – hayotga, voqelikka kulgi aralash munosabat, inson ko'nglining kulgi yo'li bilan poklanishidir. Bu borada Suvon Melining "Komik katarsis" nomli maqolasida batafsil fikr yuritilgan [Сувон Мели. Комик катарсис // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003, 3-сон. – Б.20.]. X.То'xtaboev romanlarida bola qahramon ruhiyatida chechanlik xususiyati ustunlik qiladi. Bu esa bola qahramonlarga xos bo'lgan hayotbaxsh yumorni yuzaga chiqaradi. Bolalar adabiyotida psixologizmining eng katta xususiyati komizm hisoblanadi. Komizm jarayonida bola qahramon psixologizmi namoyon bo'ladi. Bola ruhiyati komizmga moyil bo'lib, u har qanday vaziyat, har qanday holatda komiklikdan yiroqlashmaydi. Yozuvchi romanlarida keksalar obrazlari tasvirlanadi. Bu tasvir bevosita yozuvchi biografiyasi bilan aloqador bo'lib, keksa insonlar yozuvchi hayotida katta ahamiyatga ega bo'lganini ko'rsatadi. Umuman, keksa odamlar obrazi yozuvchida qanday muhabbat qoldirgan bo'lsa, yosh qahramonlar qalbida ham ana shunday mehr-muhabbat bilan iz qoldiradi. Har bir uchragan keksa odam o'zicha yosh qahramonlarga yaxshiliklar qiladi, ularni ezgulikka undaydi. Buning sababi, yozuvchidagi ruhiy-ma'naviy olam ana shunday odamlarga izzat-hurmat va mehr-muhabbat bilan yo'g'rilgan edi.

#### Foydalanilgan adabiyotlar

- ЖУМАБОЕВ, Мамасоли. 2000. "XX аср ўзбек шеърлятида психологик тасвир маҳорати". – Тошкент: ДДА.
- ЖУМАБОЕВ, Мамасоли. 2001. "Болалар адабиёти". – Тошкент: Ўқитувчи.
- ЖУМАБОЕВ, Мамасоли. 2002. "Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти". – Тошкент: Ўзбекистон.
- ЖЎРАҚУЛОВ, Узок. 2006. "Худудсиз жилва". 59 – Тошкент: Фан.
- МАТЖОНОВ, Сафо. 2018. "Сеҳрли қалам ёхуд болалигини қўмсаган бобо". / X.Тўхтабоев. "Қайлардасан болалигим" китобига сўзбоши". – Тошкент: Янги аср авлоди.
- НОРМАТОВ, Умарали. 1983. "Ақл ва қалб чироғи". – Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- НОРМАТОВ Умарали, 2007. "Ижод сеҳри". – Тошкент: Шарқ.
- НОРМАТОВ, Умарали. 2010. "Ҳаёт ва ҳажвиёт". / Нафосат гурунглари. Тошкент: "Мухаррир".
- РАСУЛОВ, Абдуғафур. 2012. "Ғаройиб салтанат". – Тошкент: Адиб.
- СУВОН, Мели. 2003. "Комик катарсис" // Ўзбек тили ва адабиёти, , 3-сон. – Б.20.
- ТЎХТАБОЕВ, Худойберди. 2016. "Ширин қовунлар мамлақати ёки сеҳрлар жанги". – Тошкент: Янги аср авлоди.
- ТЎХТАБОЕВ, Худойберди. 1982. "Сарик девни миниб". – Тошкент: Ёш гвардия.
- ТЎХТАБОЕВ, Худойберди. 2005. "Беш болали йигитча". – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.
- ҚЎШЖОНОВ, Матёқуб. 1982. "Ўзига хос ижод йўли". – Тошкент: Ёш гвардия.

## XORAZM ADABIY MUHITI VA SHE'RIY DEVONLAR

### POETICAL DIVANS AND LITERARY ENVIRONMENT OF KHOREZM

S.Z. UMAROVA

*Doç. Dr., Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*  
*sohibaumar@gmail.com*

#### **Annotatsiya**

Sharq adabiyoti tarixida devonchilik yuqori darajada rivoj topgan. Shoirlar o'zlarining g'azal, ruboiy, tarkiband, tarje'band, mustazod, muxammas, qasida, qit'a, fard kabi janrlarda yozilgan she'rlarini jamlab, devon shakliga keltirishgan. Devonlarga maxsus debocha ham yozilgan. Devonlarga yozilgan debocha shoir hayoti va ijodini o'rganishda muhim adabiy manba bo'lib xizmat qiladi. Devonlar tarkibidagi she'rlar odobu tasnifga ko'ra joylashtiriladi. Devon avvalida hamd, so'ngra na't g'azallar keltirilishi sharqona uslubga xos kompozitsion qurilish hisoblanadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlari Xorazmda an'analarni davom ettirish, ustozlarga munosib izdoshlik bo'lish hamda yangilikka intilish maqsadida yurtdagi barca ijodkorlarni jalb etgan yirik adabiy-madaniy muhit vujudga keldi. Xivada Muhammad Rahimxon II Feruz zamonida ko'plab shoirlar ijod etishgan va ularning devonlari tartib berilgan. Shoir va tarixchi Bayoniy Xorazm adabiy muhitida devonchilik an'anasining rivoj olganiga xonning o'zi rahnamolik qilganligini yozadi. Xivada Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munis Xorazmiy (1778-1829), Muhammadrizo Ogahiy (1809-1874), Komil Xorazmiy (1825-1899), Muhammadrasul Mirzo (1840-1922), Muhammad Rahimxon Feruz (1844-1910), Ahmad Tabibiy (1869-1911), Muhammad Yusuf Bayoniy (1840-1923), Ilyos Mulla Muhammad o'g'li So'fi (1860-1916), Mutrib Xonaxarobiy (1870-1925), Muhammad Yusuf Chokar (1872-1951), Avaz O'tar o'g'li (1884-1919), Abdurazzoq Faqiriy (1884-1925), Safo Mug'anniy (1882-1938), Komiljon Devoni (1887-1938) kabi yirik shoirlar yashab ijod etishgan. Hojimurod Laffasiy (1880-1945) "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari" asarida xorazmlik 51 shoir haqida ma'lumot beradi. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Muhammad Rahimxon II Feruz saroyida jamlangan ijodkorlar va ular tomonidan tartib berilgan devonlar haqida so'z yuritiladi. Xususan, shahzoda shoirlar Sultoniy, Sa'diy, Asad va G'oziylar tomonidan tartib berilgan devonlar qo'lyozma va toshbosma nusxalari matniy tadqiqi va tahlili beriladi.

**Kalit so'zlar:** Xorazm, an'ana, matn, matnshunoslik, adabiyot tarixi, devonchilik, saroy, tarjima, tazkira, devon, janrlar, g'azal, muxammas.

#### **Abstract**

In the history of Eastern literary, devanism is highly developed. The poets collected their poems written in genres such as ghazal, rubai, tarkiband, tarje'band, mustazad, mukhammas, qasida, fard and put them in the form of divan. A special preface was also written to devons. The preface written to devons serves as an important literary for studying the poet's life and work. The poems contained in the devons are arranged according to etiquette and classification. At the beginning of Devon, the introduction of hamd and na't ghazals is a compositional construction typical of the oriental style. At the end of the 19<sup>th</sup> century – the beginning of the 20<sup>th</sup> century, a large literary and cultural environment was created in Khorezm that attracted all the creators of the country in order to continue the traditions, to be a worthy follower of the teachers and to strive for innovation. During the reign of Muhammad Rahim Khan II Feruz, many poets were created in Khiva and their divans were organized. Poet and

historian Bayani writes that the khan himself led the development of the tradition of devanism in the literary environment of Khorezm. In Khiva, the son of Munis Khorazmi(1778-1829), Muhammadrizo Ogahi (1809-1874), Kamil Khorazmi(1825-1899), Muhammadrasul Mirza (1840-1922), Muhammad Rahimkhan Feruz (1844-1910), Ahmad Tabibi (1869-1911), Muhammad Yusuf Bayani(1840-1923), Ilyas Mulla Muhammad son of Sufi (1860-1916), Mutrib Khonakharobi (1870-1925), Muhammad Yusuf Chokar (1872-1951), Avaz Otar oqli (1884-1919), Abdurazzoq Faqiri (1884-1925), Safo Mughanni (1882-1938), Kamiljon Devoni (1887-1938) lived and creted. Hajimurad Laffasiy (1880-1945) provides information about 51 poets from Khorezm in his work “Biographies of poets and writers of Khiva”. This article talks about artists who gathered in the palace of Muhammad Rahimkhan II Feruz in the late 19<sup>th</sup>-early 20<sup>th</sup> century and the devans organized by them. In particular, the textual research and analysis of the manuscripts and lithographic copies of divans organized by prince poets Sultani, Saadi, Asad and Ghazi are given.

**Keywords:** Khorezm, tradition, text, textual studies, literary history, devanism, palace, translation, tazkira, devan, genres, ghazal, mukhammas.

Sayyid Muhammad Rahimxon soniy – Feruz o‘zbek adabiyoti, san’ati va tarixida muhim o‘rin tutgan, hayotligidayoq o‘z ijodi bilan e’tibor qozongan shoir va davlat arbobidir. U Xiva xonlari tarixida eng uzoq davr – 47 yil mamlakatni idora etib, elning obodonchiligi uchun kurashdi, mamlakat ichidagi o‘zaro urushlarning oldini olishga harakat qildi. U o‘z saroyida 40 ga yaqin shoir, sozanda, tarixchi, xattot va tarjimonlarni to‘plab, ularga homiylik qildi. Shoh va shoir Muhammad Rahimxon Feruzdan bizgacha «Devoni Feruz» va «G‘azaliyoti Feruz» majmuasi hamda bir qancha she‘rlari yetib kelgan, shu bilan bir qatorda, Chokar, Devoniy, Tabibiy, Xodim kabi kotiblar tomonidan ko‘chirilgan bayozlarda ham uning asarlari uchraydi.

Feruz xuddi otasi Sayyid Muhammadxon singari haftaning har ikki kunini adabiyot va san’atga bag‘ishlaydi. U Ogahiy, Bayoniy, Komil Xorazmiy, Tabibiy, Chokar, Rojjiy, Avaz O‘tar, Komyob kabi olimu shoir, xonandayu sozandalarni yig‘ib, ilmiy-adabiy munozaralar, mushoiralar, kitobxonlik kechalarini o‘tkazishni odat qilgan. Feruz madrasada o‘qib yurgan paytlarida adabiyotga havas qo‘ydi. Fors tilini o‘rgana boshladi. Ammo otasi vafotidan so‘ng barcha davlat ishlari zimmasiga tushganligi bois arab tilini o‘rgana olmadi. Shunday bo‘lsa-da, u adabiyot, til, handasa, tarix, jug‘rofiya ilmi bo‘yicha yaxshigina ilmga ega edi. Sa‘diyning «Guliston» va «Bo‘ston» asarlari, Firdavsiyning «Shohnoma» asari bo‘yicha adabiy mushohadalarda Feruz mazkur asarlar yuzasidan savol berib, o‘tirganlarni imtihon qilardi. Ana shunday paytlarda birorta g‘azal o‘qishda xatolikka yo‘l qo‘yilsa, yoki so‘zni noto‘g‘ri talaffuz qilinsa, Feruz u kishini to‘xtatib, xatolarini to‘g‘rilar, u yoki bu so‘zning ma‘nosini aytib berib, hech xafa qilmasdan, kamchiligini yo‘qotishga yordam berardi. Ba‘zan buning uchun jazo ham qo‘llar, bu bilan adabiyot va san’atni nozik his qilish mas’uliyatini singdirar edi. Ko‘rinadiki, Feruz talabchan muxlis hamdir. Ma‘lumotlarga ko‘ra, Feruz tilga katta qiziqish bilan qaragan. U turk, fors-tojik, tatar, ozarbayjon tillarini puxta bilgan va shu tillarda ham ijod etgan.

Muhammad Rahimxon Feruz Xivada madaniy-ma‘rifiy ishlarni rivojlantirdi. Jumladan, yangi fan-texnika yutuqlari, ya‘ni kinoapparat, fotoapparat, teleskoplarning kirib kelishiga bosh-qosh bo‘ldi. Xiva adabiy muhitiga Muhammad Rahimxon qanday ravnaq bag‘ishlaganini Bayoniy shunday tasvirlaydi: "Xon hazratlari she‘rga ko‘p zavq paydo qilib erdilar. O‘zlari burundan Feruz taxallusi bila she‘r aytur erdilar. Har kishining she‘r aytmoqg‘a sahl qobiliyatları bo‘lsa, nav‘i she‘rlarni aytib, dargobi oliyg‘a olib bora berdilar. Shoirlarning adadları besh kam qirqg‘a bordi".

Ma‘lum bo‘ldiki, Feruz tevarak-atrofdagi talantli shoirlarni Xivaga to‘plagan va ularga rahnamolik qilgan. Hasanmurod Laffasiyning “Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimaiy hollari” tazkirasida shoh va shoir Feruz homiyligida yashab ijod qilgan shoirlardan 54 nafarining nomi keltiriladi. Bularning aksariyati saroyda xizmat qilgan. Natijada saroyda ham o‘ziga xos madaniy-adabiy muhit barpo bo‘lgan. Mana shu shoirlar bilan bo‘lgan she‘riyat oqshomlarida Feruzning o‘zi etakchilik

vazifasini bajargan va yangi yozgan g‘azallarini o‘qib, mushoirani boshlab bergan. So‘ngra boshqa shoirlar ana shu yangi yozilgan g‘azalga payrov tariqasida g‘azallar bitganlar. Bu g‘azallarning ko‘pchiligi Ogahiy, Komil, Bayoniy, Mirzo, Tabibiy, Chokar, Rojii, Komyob kabi shoirlarning g‘azallari bo‘lib, saroy adabiy muhitida o‘nlab qo‘lyozma va majmua bayozlar yuzaga kelgan.

Feruz har bir shoir ijodiga alohida e‘tibor bilan qaragan. Jumladan, bir kuni Ogahiyga qarata shunday deydi: «Ey, Ogahiy ustoz, siz ko‘p yillardan buyon ijod qilasiz. Ularning ko‘pchiligi bayozlarga kirgan, ba‘zilari esa tarqoq holda. Shoirlarning ishlari boqiydur va ularni hatto tuhmat degan balo ham yenga olmaydi. Shuning uchun barcha yozgan she‘rlaringizni bir joyga to‘plab, ularga raqam tartib bering-da, bir devon shaklida kitob qiling». Bu taklifdan g‘oyat xursand bo‘lgan Ogahiy o‘z kulbasiga kelib, jiddiy ijodiy mehnatga kirishadi va uzoq mehnatdan keyin shoirming «Ta‘vizu-l-oshiqin» ("Oshiqlar tumori") devoni dunyoga keladi. Demak, mazkur devonning yuzaga chiqishida Feruzning xizmatlari ulug‘dir.

Feruzning avlod-ajdodlari orasida 20 dan ortig‘i adabiyot va shariyatga oshno kishilar yetishib chiqqan va ular ham o‘zlarining sh‘erlarini jamlab, devon tartib berishgan. “Haft shuaro” tazkirasida Sultoniyy, Sodiq, Sa‘diy va Oqil kabi shoirlarning she‘rlaridan namunalar jamlangan. Bundan tashqari Sultoniyy, Sa‘diy, G‘ozii va As‘ad kabi shahzoda shoirlarning devon tartib berganlari ma‘lum bo‘ladi. Bobojon Tarroh Xodimning “Xorazm shoir va navozandalari” kitobidan ma‘lum bo‘ladiki, shoir Sultoniyyning asli ismi Nosir to‘ra bo‘lib, Muhammadyor to‘raning o‘g‘li, Muhammadyor to‘ra Muhammad Rahimxon Feruzning ikkinchi o‘g‘li bo‘lgan<sup>1</sup>. Sultoniyy eski maktabni bitirgan, shoirlilikda asosan Bayoniydan darslar olgan. Sultoniyy devon tartib bergan, uning devonida 373 ta g‘azal, 1 tadan mustahzod, murabba‘, musaddas, musabba‘, musamman, tarje‘band, masnaviy, ruboiy, muammo va qasidalar jamlangan. Sultoniyyning devoni 1910 yili Boltaniyyoz Xarrot – Nadim tomonidan ko‘chirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan AR-7095 inventar raqamli “Devoni Sultoniyy” matni bilan tanishganimizda, qo‘lyozmadagi she‘rlar soni va janrlari quyidagicha ekanligi ma‘lum bo‘ladi: **g‘azallar - 368, mustazod -1, muraba‘ -1, muxammas - 29, musaddas -3, musabba‘ -1, musamman -1, tarji‘band -1, masnaviy -1, ruboiy -1, muammo -2, qasida - 4<sup>2</sup>.**

“Devoni Sultoniyy”ning ushbu nusxasi 94 sahifa, 188 betdan iborat. Kotibi Mullo Boltaniyyoz, qo‘lyozma 1909-1910 yillarda ko‘chirilgan. Qo‘lyozmani ko‘chirgan kotib Mullo Boltaniyyoz usta Qurbonniyyoz xarrotning o‘g‘li bo‘lgan. Mullo Boltaniyyoz Nadimiy taxallusi bilan she‘rlar yozgan va devon tartib bergan. Mullo Boltaniyyoz turli adabiy-tarixiy kitoblar va maxsus devonlarni go‘zal nasta‘liq xati bilan ko‘chirgan<sup>3</sup>. “Devoni Sultoniyy”ning ushbu qo‘lyozma nusxasi ham tiniq, chiroyli nasta‘liq xatida ko‘chirilgan.

Sultoniyy she‘rlari asosan oshiqona mavzuda bo‘lib, ko‘proq an‘anaviy mumtoz lirikaga monand yozilgan. Jumladan, “Hazin ko‘nglumni shod et vasl ila aylab karam, yo rab” misrasi bilan boshlanuvchi shoirming “Devoni Sultoniyy”dagi 46-g‘azali shunday she‘rlaridan biridir.

Hazin ko‘nglumni shod et vasl ila aylab karam yo rab,

Nasibim bo‘ldi hajrida davom ranju alam yo rab.

Visolin orzu aylab ko‘ngul hajrida po‘rxundur,

Tarahhum qilmayin aylar sitam uzra sitam, yo rab.

Ko‘rub hijronida holi xarobimni mening doyim

Fuzun aylar jafosin ul parivash dam badam yo rab.

<sup>1</sup> Қаранг: Бобожон Тарроҳ Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Т.: “Tafakkur qanoti”, 2011. – Б. 40.

<sup>2</sup> سلطانى ديوان Қўлғэзма. Инвентар рақами: АР-7095.

<sup>3</sup> Қаранг: Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: “Фан”, 1971. – Б. 120.

Ne yanglig‘ vodiy erdikim firoqi dashtining qat‘iy,  
Ado topmas onga har nechakim ursam qadam yo rab.  
Agar bir jur‘a may nush aylasam bir kecha ilkingdin,  
Bo‘lub xurram tamanno aylamasman jomu jam yo rab.  
Vafo rasmini fosh etmas tarahhum aylabon ul gul,  
Qilib kun kundan afzun aylamas zulmini kam yo rab.  
Yo‘lida har necha Sultoniydek jonim fido qilsam,  
Qadam qo‘ymas mening bazmimg‘a ul zebo sanam yo rab.

Sultoniy qalamiga mansub ushbu g‘azal hazaj bahrida (mafoilun, mafoilun, mafoilun, mafoilun) yozilgan, qofiyani yuzaga keltirgan so‘zlar: karam, alam, sitam, badam, qadam, jam, kam, sanam. Raviysi “m” tovushi. Qofiyadan keyin “yo rab” so‘zi radif hosil qilmoqda. G‘azalda ma‘nosi nisbatan aniq bo‘lgan arabcha, forscha so‘zlar o‘rni bilan ishlatilgan. Sultoniyning ushbu g‘azali sodda, ravon, xalqchil yozilgan. Sultoniy g‘azalidagi oshiq yor hajrida o‘rtanmoqda, oshiqning o‘rtanishi qanchalik kuchli bo‘lsa, yor zulmi, jafosini oshirmoqda. Sultoniy devonidagi g‘azallar ko‘proq ramal, hajaz, rajaz bahrlarida yozilgani ma‘lum bo‘ladi.

Yana bir shahzoda shoir Sa‘dulloh To‘ra Sa‘diy Xivaning so‘nggi xoni Said Abdullaxon (1918-1920)ning o‘g‘li bo‘lib, bobosi Muhammad Rahimxon II Feruz saroyida o‘sib ulg‘ayyadi. Sa‘dulloh To‘ra Xivadagi Arabxon madrasasida tahsil oladi. U yoshligidan adabiyotga qiziqadi. Bayoniy unga shoirlikda saboq beradi. Sa‘dulloh To‘ra 20 yoshidan boshlab g‘azallar yozgani ma‘lum bo‘ladi. Uning g‘azal, ruboiy, qasida, muxammaslari jamlanib, devon tuzilgan.

Sa‘dulloh To‘ra Sa‘diyning devoni bir necha marta xattotlar tomonidan ko‘chirilgan va uning qo‘lyozmalari O‘zR FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanadi. Sa‘dulloh To‘ra Sa‘diy she‘riyati o‘ziga xosligini Laffasiy shunday baholaydi: “Sa‘diyning asarlari tamomi bir sho‘x ma‘shuqona bo‘lsa-da, ma‘ni jihatidan har bir dona bayti bir gavhari yakto erdi”<sup>4</sup>.

“Devoni Sa‘diy” matni bilan tanishganimizda, qo‘lyozmadagi she‘rlar soni va janrlari quyidagicha ekanligi ma‘lum bo‘ladi: **g‘azallar - 175, mustazod - 2, muraba‘ - 1, muxammas – 14(asosiy matnda), musaddas - 5, musabba‘ - 2, masnaviy - 2, qasida – 3** [5]. Qo‘lyozma 106 bet, 53 sahifadan iborat bo‘lib, kitob to‘q ko‘k rangli qatiq qog‘oz bilan muqovalangan, dastlabki varoq ochiq qolgan. Qo‘qon fabrika nisbatan dag‘alroq qog‘ozida nasta‘liq xatida qora siyoh bilan yozilgan. Ba‘zi o‘rinlar, asosan, sarlavhalar, sonlar qizil siyoh bilan ajratib berilgan. Qo‘lyozmaning ba‘zi varoqlari cheti bukilib, uringan. Kotibning xati aniq, qatorlari tekis tushgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xorazm adabiy muhitining Munis, Ogahiy, Feruz, Bayoniy, Avaz O‘tar, Tabibiy, Rojiiy, Rog‘ib, Komyob, Mutrib, Muhammad Rasul Mirzo kabi namoyandalari hayoti va ijodini tadqiq etish yuzasidan adabiyotshunoslik, adabiy manbashunoslik va matnshunoslikda muayyan yutuqlarga erishilgan bo‘lsa-da, ular bilan zamondosh, bir adabiy muhitda faoliyat olib borgan Sultoniy, Sa‘diy, G‘oziiy, Asad, Murodiy, Sodiq, Farrux, Oqil kabi xon oilasidan yetishib chiqqan ijodkorlar devonlari qo‘lyozmalari hanuzgacha o‘rganilmagan. Vaholanki, bugungi kunda shahzoda shoirlarning devonlari O‘zbekiston Respublikasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondida, Xorazm Ichan qal‘a qo‘lyozma fondida va Sankt-Peterburgdagi Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik fondida saqlanmoqda. Xorazm devonchilik an‘analarini o‘rganish, shahzoda shoirlar tomonidan tartib berilgan devonlar qo‘lyozmalarining o‘zaro matniy-qiyosiy tadqiqi va tahlilini amalga oshirish o‘zbek adabiyoti tarixini to‘ldiradi hamda bu davrning tarixiy, madaniy, adabiy muhitini o‘rganadigan tadqiqotlar uchun muhim manba bo‘ladi.

<sup>4</sup> Лаффасий. Тазкираи шуаро. – Урганч: Хоразм, 1992. – Б. 36.

**Adabiyotlar/References**

Отамуродова А., Абдурахимов О. Бобожон Тарроҳ – Ходим. Сўзбоши. Бобожон Тарроҳ – Ходим. Девон. –Т. : “Tafakkur qanoti”, 2014. – Б. 35.

Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Х. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2000. – Б. 111.

سلطانی دیوان مажмуа. Қўлёзма. Инвентар рақами: P N – 909 V. 1-саҳифа.

سعدی دیوان Qo‘lyozma. Inv.raqami: AP -7092.



## GAZETA TILINING BA'ZI GRAMMATIK – USLUBIY XUSUSIYATLARI

### SOME GRAMMATICAL- STYLISTIC FEATURES OF THE NEWSPAPER LANGUAGE

Sabohat BOZOROVA

*Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*

*sabohatbozorova@gmail.com.*

#### **Annotatsiya**

Har xil voqea-hodisalarni, narsalarni, faktlarni o'ziga xos usullarda talqin etish vazifasi gazeta tilini turli nutq uslublariga bo'ysundiradi. Gazetada ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotning barcha jarayonlarini aniq, oddiy yo'sinda, bir maromda bayon qilishni, shu bilan birga, shaxsiy his-tuyg'ular iliqqligini ham, mualliflarning fikr predmetiga munosabatini ham, muallif shaxsidan voz kechishga intilishni ham, murakkab fikrlarni kundalik hayotdagi aniq obrazlarda, konkret tasvir va tavsiflarda qamrab olishni ham, ayni paytda badiiy to'qimalarga yo'l qo'ymaslik va boshqa holat-xususiyatlarni ham kuzatish mumkin. Bu xususiyatlar gazeta tilining xarakterli belgilaridir. Gazeta keng doiradagi obyektini, murakkab va serqirra voqea-hodisalarni, faktlarni aks ettirish jarayonida nutqning turli ko'rinishlariga murojaat qiladi. U bu jarayonda publitsistik, ilmiy-ommabop, so'zlashuv, rasmiy uslublardan foydalanadi. Gazeta tilida bu uslublarning nutq elementlari, ko'pincha, o'zaro qo'shilgan, qorishgan tarzda qo'llanadi. Binobarin, uslublararo o'tib bo'lmas chegara yo'q. Ularning o'zaro bog'liqligi cheksizdir. Bir uslub elementining ikkinchisiga o'tib turishi hozirgi uslubiy tizimning o'ziga xos belgilaridandir. Gazeta tilining asosiy vazifasi kundalik hayotda amalga oshadigan ishlar, voqea-hodisalar haqida axborot berishdir. Demak, gazeta nutqining birinchi vazifasi informativlik, ya'ni axborot berishdir. Ayni o'rinda axborotlar zamirida tezkorlik, ta'sirchanlik yotadi. Axborotni gazetaxonga yetkazuvchi nutq vositalari mavzuning qandayligiga ko'ra tanlanadi. Barcha gazetalar tilidagi umumiylik shu bilan xarakterlanadi. Ikkinchi tomondan, mavzuviy bir xillik, masalan, bir xil ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalarning yoritilishi gazetalarda umumiylik borligini, ulardagi nutqiy vositalarda o'zaro mushtaraklik xususiyatlari mujassamlashganini ko'rsatadi.

**Kalit so'zlar:** gazeta tili, axborot, nutq vositalari, publitsistik matn, gazeta janrlari.

#### **Abstract**

The task of interpreting various events, things, and facts in their own ways makes newspaper language subject to different speech styles. In the newspaper, all the processes of socio-economic and political life should be described in a clear, simple way, at the same time. It is possible to observe both inclusion in concrete images and descriptions in life, and at the same time avoiding artistic textures and other characteristics. These features are characteristic features of newspaper language. In the process of reflecting a wide range of objects, complex and exciting events, facts, the newspaper uses various forms of speech. In this process, he uses journalistic, scientific-popular, colloquial, and official methods. Speech elements of these styles are often used in a mixed manner in newspaper language. Therefore, there is no insurmountable border between styles. Their interdependence is infinite. Transition of one stylistic element to another is one of the characteristic features of the current stylistic system. The main task of newspaper speech is to provide information about daily life and events. So, the first task of newspaper speech is informativeness, i.e. providing information. At the same time, at the heart of the information lies the speed and effectiveness. The means of speech that convey information to the newspaper are chosen according to the nature of the topic. The language of all newspapers is characterized by this. On the other hand, the thematic uniformity, for example, the coverage of the same social and political events, shows that newspapers have a commonality, that the features of mutuality are embodied in their speech tools.

**Key words:** newspaper language, information, means of speech, journalistic text, newspaper genres.

Hozirgi gazetalar sahifalarida turli uslub va janrdagi nutqlarni, turli xil matnlarni uchratamiz. Shuning uchun hozirgi gazetalar tili sintaktik-uslubiy va leksik-uslubiy tahlil uchun boy va rang-barang material manbai bo'la oladi. Matn ustida maxsus tadqiqot olib borgan tilshunos olim Mamaliganing quyidagi fikri ahamiyatlidir: "Gazeta sahifalaridagi matnlarning uslub va janr jihatdan xilma-xilligi, ularning ko'pchiligida muallif nuqtayi nazari, fikrining faolligi, bu materiallar tilining kommunikativ-ta'sirchan yo'nalishi kabi xususiyatlar shu matnlarning uslub va janr farqlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan turli tomonlarini, xilma-xil jihatlarini o'zaro umumiy tarzda bir butun qilib birlashtirib turuvchi yaxlit nutq sifatidagi tuzilishga, bir xil qurilish tizimiga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu borada har bir funksional uslub hamda janr o'ziga xos shakli va holati bilan, o'ziga xos xususiyati bilan farq qiladi, ammo barcha kommunikativ qurilishlar umumiy nutqiy asosni taqozo etadi". (Мамалыга А., 1983, с.5)

Matn ijtimoiy hodisadir. U sintaktik birliklardangina iborat emas, balki yaxlit, bir butun tarzda ijtimoiy nutqdir. Matnni tashkil qiluvchi sintaktik ifodalar, ya'ni birikma va jumlar esa matn bo'laklari, qismlaridir. (Зильберт Б., 1986, с.12) Bu har bir matnga xuddi ana shunday, ijtimoiy hodisa sifatida yondashish lozimligini bildiradi. Gazetalar sahifalaridagi har qanday mavzu o'z tabiatiga mos matn orqali aks etadi. Har bir matn o'ziga xos qurilishga, o'ziga xos shaklga egadir. Gazetalar matnlarining tuzilishi ularning mazmuni, g'oyasi va mantiqiy-lisoniy jihatlari bilan o'zaro mos tushishi, bir-biri bilan uzviy bog'lanishi shart. Demak, *matn* tushunchasi faqatgina shakl emas, ya'ni leksik-sintaktik birliklarning o'zaro birikishi, o'zaro aloqasidangina iborat emas. Matn leksik hamda sintaktik vositalarning ma'lum ijtimoiy vazifalar, ijtimoiy mazmun va maqsadlar bilan o'zaro uzviy bog'liqligidan, shakl va mazmunning o'zaro hamkorligidan, hamohangligidan, ijtimoiy mazmunning shaklda to'g'ri, aniq-ravon aks etishidan iboratdir.

Bu boradagi asosiy vazifa har bir matn uchun o'ziga xos nutq vositalarining tanlab olinishini o'rganish va matnlarning lisoniy uslubiy holatlarini aniqlash hamda bu vositalarning o'zaro aloqadorligi, bog'liqligi masalasini ochishdir. Chunonchi, "Stilistika tilda mavjud bo'lgan barcha vositalar – leksik, grammatik, fonetik vositalardan nutqda qanday foydalanish zarurligini, nutqning turli uslubiy qatlamlarida qo'llanadigan vositalarni belgilab beradi" (Абдурахмонов Ф., 1969, б.50-52). Buning uchun, birinchi navbatda, matn tilini hozirgi gazetalar sahifalaridagi uslublar holatidan, materiallarning o'ziga xos funksional-uslubiy xususiyatlari hamda janrlar tabiatidan kelib chiqqan holda tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Gazeta publitsistikasi ommaviy aloqaning bir turi bo'lib, publitsistik uslubning eng xalqchil, ommabop shaklidir. Shu bilan birga, bu juda murakkab hodisadir. Chunki gazetaning vazifasi bir xil emas, u ko'p funksiyali, ko'p qirralidir. Gazetaning muomala sharoiti, ya'ni yaxlit holda olganda, tildan tashqari (ekstralingvistik) asoslari va ularning o'ziga xos xususiyatlari publitsistik uslubni murakkab jarayonlarga olib kiradi (Кожина М., 1983, с.179)

Gazeta publitsistikasida juda ko'p janrlar ishtirok etadi va ko'pincha ular o'zaro tutashadi: xabar, maqola, reportaj, suhbat, hisobot, sharh, taqriz, ochiq xat, badiiy-publitsistik janrlar: ocherk, felyeton, pamflet, lavha va boshqalar. Turli shakl, mazmun va murakkablikdagi bunday janrlar bir-biridan farq qiladi. Ammo, ko'pincha, gazeta publitsistikasida ushbu janrlarning nutq elementlari o'zaro birlashadi, qorishadi.

Ommaga mo'ljallangan publitsistik nutq nafaqat axborot beradi, shu bilan birga, odamlarni sabotli, chidamli bo'lishga ham chaqiradi, vijdon amri bilan ish tutishga chorlaydi, burch va mas'uliyatni his qila olishga undaydi. Gazetxonlarning qobiliyatli, iqtidorli bo'lishiga ko'maklashadi.

Insoniyat tarixidagi barcha buyuk kishilar, notiqalar, suxandonlar, ulug' mutafakkirlar, publitsistlar o'zini xalq hayotini farovonlashtirishga bag'ishlagan fidoyilar edi. Ular hayotda ijtimoiy tenglikni o'rnatishga, insonparvarlikka, Vatanni sevishga chaqirdi. Bu yuksak g'oyalarni jamiyatda qaror toptirishga intildi. O'z chiqishlari orqali ana shu olijanob maqsad va niyatlarni, ezgu istaklarni, intilishlarni yuzaga chiqarishga urindi. Publitsistika bu ijtimoiy-siyosiy harakatning, g'oyaviy barkamollikning zarur vositasi bo'lib xizmat qildi. (Ученова В., 1985, с.4-5) Binobarin, ijtimoiy-

siyosiy masalalarni jo'shqinlik bilan ifoda etuvchi gazeta publitsistikasi hamisha o'tkir va ta'sirchan kuchga egadir. Gazetalarda voqelikning aks ettirilishi va nutqiy elementlarning tasvirga mos tushishi o'zbek jurnalistikasi hamda uslubiyatining muhim, dolzarb masalalaridandir.

Gazeta publitsistikasi materiallari tilining ba'zi leksik-uslubiy va grammatik-uslubiy holatlarini o'rganishdan maqsad ayrim publitsistik janrlarning o'ziga xos axborot uzatish va ta'sirchanlik xususiyatlarini ochishdan iborat. Har bir janrning axborot berish va ta'sir etish vazifasini o'zaro bog'lash shu janr matnining chuqur mazmunga ega bo'lishini ta'minlashdir. Bu har bir muallifdan, har bir muxbirdan gazeta publitsistik janrlari matnining o'ziga xos tuzilishini yaxshi o'rganishni, puxta bilishni talab etadi. Matn tuzilishining to'g'ri va mukammal bo'lishi uchun mavzu matndagi nutq vositalari orqali qay tarzda ochilishini bilish va har so'z, ibora yoki jumlani mavzu, mazmun ifodasi uchun aniq yo'naltira olish juda muhimdir. Binobarin, uslubiy tahlil jarayonlarida nutq vositalarining janr matnlari mazmuni va qurilishida tutgan o'rni, vazifasi aniqlanadi. Bu nutq vositalari publitsistik matnlarning janr xususiyatlarini ko'rsatishga xizmat qilyaptimi, ular matnda qanchalik rol o'ynaydi, har bir nutqiy elementning ta'sirchanlik darajasi, matndagi o'zaro aloqador vositalarning nutq yaxlitligini, bir butunligini ta'minlashdagi xizmati kabi masalalarni ochishga e'tibor beriladi.

Har qanday oddiy, emotsiyasiz yoki emotsional vositani, obrazli ta'sirchan ifodani qo'llash, saralab ishlatish har qaysi nutq turining, har bir nutqiy kontekstning umummazmuniy yo'nalishi, vazifasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Publitsistik matnlarning tezkorligi, ta'sirchanligi, obrazlilikini ta'minlovchi vositalar juda ko'p va xilma-xildir. Ularni tanlash va saralab qo'llash esa ifodaning maqsad va vazifasiga, mavzuning mazmuni va xarakteriga bog'liq bo'ladi. Shuningdek, bu vositalarni qo'llashda gazetxon ommaning saviyasi, gazetalarning ommabopligi kabi omillar ham hisobga olinadi.

Gazeta janrlari til vositalarini tanlash va joy-joyiga qo'yish usuli, ko'lami jihatidan ham bir xil emas. Bu mezonlarni belgilashda har xil munosabatlar xususiyatidan kelib chiqish lozim. Bu jarayonlarda yozma nutqqa va og'zaki so'zlashuvga xos nutqiy elementlarning mantiqiy-intellektual, emotsional-ta'sirchan, individual va an'anaviy vositalarning roli, so'z-iboralarning qo'llanish qonuniyatlari muhim ahamiyatga egadir. Zero, gazeta tilida turli xil janrlar mavjud. Gazeta tilining obrazlilik, ta'sirchanlik darajasi janrlar xususiyati va tabiati bilan bevosita bog'liq bo'lib, undagi so'z va iboralar ba'zan oddiygina atash, nomlash vositasi sifatida xizmat qilsa, ba'zan nutq obyektini obrazli, ta'sirchan ifodalovchi, nutqning emotsional-ruhiy ta'sirini oshiruvchi funksional uslubiy vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Bu borada, ya'ni gazeta publitsistikasi nutqini o'rganishda har bir so'z, atama va iboraning, jumlaning g'oyaviy mazmuniga, vazifasiga – har bir so'z, ibora va gap zimmasidagi mas'uliyatga va salmoqqa jiddiy e'tibor beriladi.

Ommaviy axborot vositalarining dastlabki eng yirik, tezkor tarmog'i bo'lgan gazeta jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Unda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotdagi o'zgarishlar o'z ifodasini topadi. "Gazeta tili, albatta, uni badiiy yoki ilmiy adabiyot tilidan, og'zaki nutqdan ajratib turadigan o'ziga xos xususiyatga ega. Bu gazeta asosiy ommaviy axborot vositasi sifatida bajaradigan ijtimoiy vazifaga mos keladigan tilni ifodalovchi vositalarning uzoq tanlovi natijasidir"[Axmadjonova 2022, 157]. Gazeta olib borilayotgan siyosat, iqtisodiyot, fan-texnika va madaniyat sohasida erishilayotgan yutuqlarni ommaga, millionlarga yetkazadi, targ'ibotchilik va tashkilotchilik rolini bajaradi. Gazetaning shunday mas'uliyatli vazifani amalga oshirishida til va uslub muhim ahamiyatga ega. Ana shunday jiddiy masala haqidagi ilmiy tadqiqotlar ommaviy axborot va targ'ibot vositalarini fan sifatida nazariy o'rganishni ilmiy asosladi. Hozirgi kunda ommaviy axborot va targ'ibot vositalari nazariyasi, shu jumladan, gazeta tilini o'rganish bilan qator ilmiy tadqiqot institutlari shug'ullanadi.

O'tgan asrning 20-yillaridayoq gazeta tilining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan, uning ta'sirchanlik darajasini pasaytiruvchi kamchilik va nuqsonlarni bartaraf etishga va gazeta tili madaniyatini ko'tarishga qaratilgan qator ilmiy ishlar yuzaga keldi. 30-50-yillarda

jurnallarda gazeta publitsistikasi tilining alohida masalalari (masalan, soʻz qoʻllash mezonlari, leksik-grammatik hamda uslubiy kamchiliklar, taʼsirchanlikni taʼminlovchi ifodali vositalarning qoʻllanishi) tadqiq etilgan ayrim maqolalar eʼlon qilindi.

60-70-yillarga kelib gazeta tilini ikki aspektda, ikki asosiy yoʻnalishda, yaʼni funksional-uslubiy va meʼyoriy-uslubiy yoʻsinda tadqiq etish masalasi oʻzining taraqqiyot bosqichiga koʻtarila boshladi. Birinchi yoʻnalishda gazeta tili va uslubi funksional-publitsistik uslubning tarkibiy qismi sifatida tadqiq etiladi. Ikkinchi yoʻnalishda – meʼyoriy-uslubiy yoʻsinda oʻrganishda nazariya bilan amaliyotning oʻzaro uzviy aloqada boʻlishi taʼminlanadi. Bu usulda oʻrganish gazeta tilining kamchilik va nuqsonlarini ham aniqlaydi. Bunda xatolar turiga qarab tasnif etiladi. Uslubiy nuqsonlarni bartaraf etish uchun tavsiyalar beriladi.

Gazeta tili adabiy tilning publitsistik uslubi namunasi sifatida muhim ijtimoiy-kommunikativ vazifa oʻtaydi. Binobarin, u ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot bilan chambarchas bogʻliq, davr, zamon bilan doimo hamnafasdir. Shu sababli hozirgi ijtimoiy hayotimizning turli sohalarini aks ettiruvchi gazeta tilini oʻrganish dolzarb vazifalardan biridir. Undagi ommaviylikni taʼminlovchi vositalar, xususan, aniqlik va ixchamlik, soddalik va ravonlik, katta mazmuni kichik tasvirda, ixcham shakllarda ifodalay olish mahorati kabi til imkoniyatlaridan oʻrinli va unumli foydalanish masalalariga diqqatni qaratish juda muhimdir. Gazeta tili voqelikni aks ettirish jarayonida jonli soʻzlashuv nutqi bilan, yozma nutqning har xil koʻrinishlari va shakllari, turli uslublar, kasbiy nutq bilan munosabatda boʻladi. Shuning uchun ham hozirgi ijtimoiy jarayonlarning barcha jabhasini qamrab oluvchi gazeta tilini oʻrganish, uning oʻziga xosligini ochish dolzarb masalalardandir. Gazeta tilini funksional-uslubiy yoʻsinda oʻrganish adabiy tilning gazeta sahifalarida qay tarzda amal qilishi, qanday vazifani bajarishini koʻrsatishga, gazeta tilidagi oʻziga xoslikning namoyon boʻlishi, gazeta tilining yutuq va kamchiliklarini obyektiv baholash mezonlarini ishlab chiqishga qaratilgandir.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar**

- Абдурахмонов Ф.(1969).Стилистик нормалар ҳақида //Ўзбек тили ва адабиёти.– Тошкент, №6.
- Абдусайдов А.(1983). Газета тилининг айрим хусусиятлари // Мухбир.– Тошкент, № 4.
- Ахмаджонова Ш.(2022) Ingliz va oʻzbek tilidagi gazeta maqolalarida soʻz yasashining xarakterli xususiyatlari. Science and innovation international scientific journal VOLUME 1 ISSUE 8.
- Бобоева А.(1983). Газета тили ҳақида .– Тошкент: Фан.
- Зильберт Б.А.(1986). Социопсихолингвистическое исследование текстов радио, ТВ, газеты.– Саратов.
- Емельянцева Л.П.(1979). Языковые и стилистические средства информационных жанров газет, радио и телевидения.Автореф. дисс... канд. филол.наук.– Ташкент.
- Кожина М.Н.(1983). Стилистика русского языка.– М.: Просвещение.
- Лысакова И.П.(1981). Язык газеты: социолингвистический аспект, Л.: ЛГУ.
- Мамалыга А.И.(1983). Структура газетного текста.– Киев.
- Ученова В. (1985). От вековых корней.– М.
- Терехова В.С.(1982). Специальная лексика в языке газеты.–Л.: ЛГУ.
- Qayumova M.(2016) Gazeta – haqiqat koʻzgusi(?) <https://sof.uz/uz/post/gazeta-haqiqat-ko-zgusi> (26.10.2022).

## YENİ İSTANBUL ULUSLARARASI ÖĞRENCİLER İÇİN TÜRKÇE DERS KİTAPLARININ KÜLTÜREL UNSURLAR KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

### EVALUATION OF THE NEW ISTANBUL TURKISH TEXTBOOKS FOR INTERNATIONAL STUDENTS IN THE SCOPE OF CULTURAL ELEMENTS

Sadık Ahmet ÇETİN

Öğr. Gör. Dr., Başkent Üniversitesi, BÜDAM, Türkiye.

ORCID: 0000-0002-1858-6914

sadikahmetcetin@gmail.com

#### Özet

Bu araştırmada “Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Ders Kitapları”nın kültürel unsurlar kapsamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırma doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmada ders kitaplarındaki “dille; edebiyat, sanat ve müzikle; günlük yaşamla, kişiler arası ilişkilerle; örf ve adetlerle, değerler ve eğitimle; din ve inançla, coğrafya ve mekânla; beden diliyle, yaşam koşullarıyla” ilgili kültürel unsurlar belirlenmiştir. Kitaplar, “kültürel unsurların genel olarak, düzeylere göre, temalara göre dağılımı ve kültürel unsurlara yer verilme şekli” kapsamında incelenmiştir. Araştırmada verilerin analizi sonucunda kitaplarda en çok yer verilen kültürel unsurların günlük yaşamla ilgili, en az yer verilenlerin ise beden diliyle ilgili olduğu tespit edilmiştir. A1’de “günlük yaşamla” ilgili; A2’de “günlük yaşam” ve “edebiyat, sanat ve müzikle” ilgili; B1’de yaşam koşullarıyla ilgili; B2’de “edebiyat, sanat ve müzik” ve “coğrafya ve mekânla” ilgili; C1’de “kişiler arası ilişkilerle” ilgili kültürel unsurların öne çıktığı görülmüştür. Dille ilgili unsurlar her seviyeye yayılmıştır. Bazı temalarda belirli kültürel unsurların daha çok yer aldığı belirlenmiştir. “Ne Yapıyorsun ve Gezelim Görelim” temasında günlük hayatla ilgili, “Benim Dünyam” temasında kişiler arası ilişkilerle ilgili; “Evvel Zaman İçinde, Değişen Dünya ve Fil Şeridi” temasında edebiyat, sanat ve müzikle ilgili; “Bir Dünya Kültür” temasında örf ve adetlerle ilgili; “İş Dünyası ve Ekonomi” temasında daha çok yaşam koşullarıyla ilgili kültürel unsurlara yer verildiği görülmüştür. Kültürel unsurlara kitaplarda “okuma ve dinleme-izleme metni olarak; sesli, videolu ve görsel olarak; etkinlik olarak yer verildiği belirlenmiştir. Sonuç olarak kitaplarda kültürel unsurlar seviyelere ve temalara göre farklılaşmıştır. Kültürel içerikler ise kitaplarda çok boyutlu olarak yer almıştır. Kitaplar “kişiler arası ilişkilerle ilgili; coğrafya ve mekânla ilgili, beden diliyle ilgili; değerlerle ilgili” kültürel unsurlar açısından yetersizdir.

**Anahtar sözcükler:** Yabancılara Türkçe öğretimi, ders kitapları, kültürel unsurlar.

#### Abstract

In this research, it is aimed to evaluate the "New Istanbul Turkish Textbooks for International Students" within the scope of cultural elements. The research was carried out by document analysis method. In the research, “with language; with literature, art and music; with everyday life; with interpersonal relationships; with customs and traditions; with values and education; with religion and belief; with geography and space; with body language; cultural elements related to “living conditions” were determined. The books were examined within the scope of "the distribution of cultural elements in general, according to levels, according to themes, and the way cultural elements are included". As a result of the analysis of the data in the research, it has been determined that the cultural elements that are mostly included in the books are related to daily life, and the least included ones are related to body language. Regarding “daily life” in A1; On “daily life” and “literature, art and music” in A2; Regarding living conditions in B1; On "literature, art and music" and "geography and space" in B2; It was seen that

cultural elements related to "interpersonal relations" came to the fore in C1. Linguistic elements span all levels. It has been determined that certain cultural elements are more involved in some themes. The theme of "What Are You Doing and Let's Travel" is about daily life, and the theme of "My World" is about interpersonal relations; In the theme of "Once Upon a Time, the Changing World and the Elephant Strip", related to literature, art and music; In the theme of "One World Culture", about customs and traditions; In the theme of "Business World and Economy", it was seen that cultural elements related to living conditions were mostly included. Cultural elements in the books as "reading and listening-watching texts; audio, video and visual; identified as an activity. As a result, the cultural elements in the books differed according to the levels and themes. Cultural contents, on the other hand, took place in the books in a multidimensional way. The books are "about interpersonal relationships; related to geography and space; about body language; "related to values" is insufficient in terms of cultural elements.

**Keywords:** Teaching Turkish to foreigners, textbooks, cultural elements.

## **Giriş**

Dil öğretimi süreci çok boyutludur. Dil öğretilirken dilin ait olduğu toplumun kültürü de öğretilmektedir. Bu öğretim sürecinin doğrudan ve dolaylı olarak gerçekleşmesi söz konusudur. Doğrudan öğretimde özellikle ders kitapları bu süreçte önemli bir rolü yerine getirmektedir. Dersler genel olarak ders kitapları üzerinden yürütüldüğü için kitaplardaki kültürel içerikler dilin ait olduğu kültürün aktarılmasında önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Dolaylı olarak ise öğrencinin okul dışında hedef dilin kültürüyle ilgili unsurlarla karşılaşması söz konusudur. Dolayısıyla hedef dilin kültürüyle öğrenciler birçok yer ve ortamda karşılaşmaktadır. Bir dilin kültürünü öğrenmek ve kültüründe yeterli düzeyde bilgi sahibi olmak o dili tam olarak öğrenmede en önemli unsurlardan biridir. Kültür öğretiminin temel amacı farklı kültüre sahip insanların kültür kaynaklı yanlış anlamalarının giderilmesidir (Demir, 2020: 62). Kültürel unsurlar bazı durumlarda farklı topluluktan olan insanlar tarafından yanlış yorumlanabilmektedir.

Kültürün dile birçok boyutta yansımaları söz konusudur. Dilde özellikle deyimler, atasözleri, kalıp sözler, mecazlar, günlük hayattaki bazı kullanımlar gibi unsurlarda kültürün yansımaları daha açık görülmektedir. Dolayısıyla dil öğretim sürecinde kültür aktarılmadığında dilde birçok unsurun anlaşılması da güç hale gelmekte bazen imkânsız olmaktadır. Dildeki özellikle somut olmayan kültür öğelerinden olan mecazlar, kinayeli anlatımlar, bazı kavramlar, atasözleri, deyimler, kalıp sözler ve kültürle yoğrulmuş diğer sözlerde sadece kelimelerin anlamının bilinmesiyle bu sözlerle ne anlatılmak istendiği anlaşılabilir (Çetin, 2022: 196). Dildeki bu unsurların kültürel bilgi olmadan anlaşılması mümkün değildir. Kültürel bilgi kültürün kavramsal ve eylemsel özelliklerini ifade eden bilgidir (Aydın, 2020: 8). Dildeki bazı yapılar bir araya gelerek kültürel boyutla birlikte bir anlam kazanabilmektedir. Bu durumda cümle içerisindeki bütün kelimelerin anlamları bilinse de burada cümleleri doğru anlamak mümkün olmayabilmektedir. Bu gibi cümlelerin tam olarak anlamlandırılması için ilgili kelime ve sözlerin kültürel boyutunun bilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla dil öğretimleri kültürün öğretimi ve aktarımı yapılarak tam ve nitelikli bir şekilde gerçekleştirilebilir.

Yabancılara Türkçe öğretiminde kültür aktarımı ders içerisinde, ders materyallerinde ve kültürün meydana getirildiği mekanlarda gerçekleştirilmektedir. Kültür aktarımı bir toplumun düşünce yapısını kavramayı ve o toplumun yaşam biçimi hakkında fikir edinmeyi gerektirir (Altunbay, 2019). Bu süreçte en işlevsel kullanılan araç ders kitaplarıdır. Birçok kurumda dil öğretimlerinde birincil kaynağın ders kitapları olması kültür aktarımında ders kitaplarının önemini daha da artırmaktadır. Ökten ve Kavanoz (2013: 859) yabancılara Türkçe öğretmek için hazırlanan kitaplarda kültürel duyarlılığı ve kültürel farkındalığı arttıracak örnekler kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla ders kitaplarının hazırlanmasında bu durumun göz önünde bulundurulması ve hedef dilin kültürüne ait unsurların ders kitaplarında yeterince yer alması gerekmektedir. Kitaplara yerleştirilecek kültürel içeriklerde dil

öğrenen bir birey o toplumun günlük yaşantısı, insanlar arası ilişkileri, yaşam tarzı, değerleri, eğitimi, dini, inançları ve beden diliyle ilgili kültürel unsurlarını görmeli ve bunları öğrenmelidir. Dil öğrenen bireyler bu unsurları öğrenmediği durumda dil öğrenme sürecinin önemli bir boyutu eksik kalacak ve bireylerin o toplumu tam olarak tanımlaması mümkün olmayacaktır.

Yabancılara Türkçe öğretimi için hazırlanan ders kitaplarının birçoğunda kitaplara kültürel içeriklerin yerleştirilmesi konusuna özen gösterilmektedir. Çetin ve Gülmez (2020: 58) çalışmasında yabancılara Türkçe öğretiminde kültür öğretiminin önemsendiğini belirtmiştir. Ders kitaplarında bu kapsamda karşılaşılan sorunlar bazı kültürel unsurlara daha az yer verilmemesi ve bazılarının ise neredeyse hiç yer verilmemesidir. Gün (2020: 196) yabancılara Türkçe öğretimine yönelik hazırlanan kitapların Türk kültürünü daha iyi tanıtmayı, bununla ilgili metinlerin sıralamasının bilimsel kurallara göre yapılması kitapların öğrenciye Türk kültürünü tanıma isteği uyandırması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumda kültürel içeriklerin ders kitaplarına yerleştirilmesinde bir standart olmadığı söylenilebilir. Şimşek (2018: 318) araştırmasında yabancılar için Türkçe ders kitaplarındaki kültürel içerik, kültürel öğelerin seçimindeki ölçütsüzlükten kaynaklanan derinlik sorunu olduğunu belirtmiştir. Şimşek kitaplarda kültürel içeriklerin verildiği metin seçimlerinde de problemler olduğunu belirtmiştir. Kitaplarda bazı kültürel unsurlara daha az yer verilmesi bunların aktarımının tam olarak gerçekleşmemesine neden olmaktadır. Bu nedenle ders kitapları hazırlanırken kültürel içeriklerin yeterli ve aktarımı sağlanacak düzeyde ders kitaplarında yer alması sağlanmalıdır.

Yabancılara Türkçe öğretimi ders kitaplarına kültürel içeriklerin yerleştirilmesinde öğrencilerin seviyeleri de dikkate alınmalıdır. Örneğin A1 düzeyinde daha basit ve öğrencinin ilk aşamada ihtiyacı olacak kültürel unsurlara yer verilmeli daha üst düzeylerde aşamalı olarak daha zor ve anlaşılması güç kültürel içeriklere yer verilmesi gerekmektedir. Dil öğretiminde temel düzeyden, ileri düzeye doğru kültürel unsurların içeriği ve sunumu hedef dilediği yeterlilik ve yetkinliğe uygun olarak bir çeşitlilik ve aşamalılık arz etmektedir (Temur ve Altınkaya Duman, 2020: 127). Bu kapsamda temel seviyelerde günlük hayattaki ve kişiler arası ilişkilerle ilgili kültürel unsurlar öne çıkarken ileri seviyelerde örf ve adetler; edebiyat ve sanat gibi kültürel unsurlar öne çıkabilmektedir. Bu hem öğrencilerin ihtiyaç duyduğu bilgilere göre hem de dile ait bilgi seviyeleriyle ilişkili olarak değişim göstermektedir. Fakat bazı ders kitaplarının hazırlanmasında kitaplara yerleştirilen kültürel içeriklerde belirli bir standard oluşturulmamıştır. Dolayısıyla bazı kültürel unsurlar öğrencilerin seviyelerine göre kitaplarda yer almamakta, bazı kültürel unsurlar çok fazla kitaplarda yer almaktadır.

Yabancılara Türkçe öğretiminde ders kitapları Türk kültürünün aktarımında önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Bu kitapların Türkçe öğretimini tam olarak sağlanması için Türk kültürüyle ilgili detaylı bir içeriğe sahip olması gerekmektedir. Hazırlanan kitaplarda kültürel unsurlara yer verilmemesi bazı sorunlar görülmektedir. Bazı kültürel unsurlara daha az bazılarının ise oldukça fazla yer verilmektedir. Bu durum bazı kültürel unsurların aktarımının tam olarak sağlanmamasına neden olmaktadır. Bununla birlikte ders kitaplarında kültürel içeriklere yer verilme oranını kitapların seviyeleri, temalar ve işlenen konu etkilemektedir. Ders kitaplarında bu nedenle kültürün bazı boyutlarıyla ilgili yeterli bir aktarım yapılmaması ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu durum etkili bir kültür aktarımının yapılmasında probleme neden olabilmektedir. Yabancılara Türkçe öğretimi ders kitaplarının bu kapsamda yeterliliklerinin sorgulanması, kitapların kültür aktarımı kapsamında eksik ve tam noktalarının ortaya çıkarılması ve bununla ilgili eksikliklerle ilgili önlemler alınması gerekmektedir. Bu durumlardan hareketle bu araştırmanın yapılmasına karar verilmiştir.

Araştırmanın temel konusu ders kitaplarının kültürel içerikler kapsamında değerlendirilmesi olduğu için bu çalışmada: “Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Ders Kitapları”nın kültürel unsurlar kapsamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Bu değerlendirme dört başlıkta yapılmıştır. Bunlar:

- 1) Kitaplardaki kültürel unsurların genel dağılımı
- 2) Kitaplarda kültürel unsurların seviyelere göre dağılımı

3) Kitaplarda kültürel unsurların temalara göre dağılımı

4) Kitaplarda kültürel unsurlara yer verilme şekli

### Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalar doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı algıların ve olayların doğal ortamında ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmalardır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45). Bu araştırmada doküman olarak Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Ders Kitaplarının A1, A2, B1, B2, C1 olmak üzere her düzeyi kullanılmıştır. Verilerin analizinde betimsel analiz kullanılmıştır. Araştırmada öncelikle ders kitapları kültürel içerikler açısından incelenmiştir. Bu incelemede bütün ders kitaplarındaki kültürel içeriklerin dağılımı ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra hangi seviyede hangi kültürel unsurların olduğu ve hangi unsurların yoğunlaştığı ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra temalara göre kültürel içerikler nasıl dağıldığı ortaya çıkarılmıştır. Son olarak ders kitaplarında kültürel içeriklere yer verilme şekilleri de ortaya çıkarılmıştır. Araştırmada kültürel unsurların kapsamında şu öğeler değerlendirmeye alınmıştır: “Dille ilgili unsurlarda deyimler, atasözleri, vecize, kalıp sözler, mecazlar, bir alana özgü kullanımlar vb.”; “Edebiyat, sanat ve müzikle ilgili unsurlarda halk hikâyesi, masal, destan, fıkra, âşıklık, türküler, müzikle ilgili unsurlar, el sanatları, orta oyunu, karagöz vb.”; “Günlük yaşamla ilgili unsurlarda ev yaşantısı, alışkanlıklar, hobiler, alışveriş, giyim-kuşam, yemek kültürü; sofa adabı, boş zaman etkinlikleri; seyahat, tatil vb.”; “Kişiler arası ilişkilerle ilgili unsurlarda sınıflar arası ilişkiler, arkadaşlık ilişkileri, kadın-erkek ilişkileri, komşuluk ilişkileri, iş ilişkileri, dinî ilişkiler vb.”; “Örf ve âdetlerle ilgili unsurlarda kutlamalar, festivaller, törenler, danslar, gelenekler, özel günler, doğum, evlilik, ölümle ilgili unsurlar vb.”; “Değerler ve eğitimle ilgili unsurlarda tarihî kişilikler, bölgesel kültürler, aile terbiyesi, paylaşma, saygı, vatanseverlik, misafirperverlik, yardımseverlik, vb.”; “Din ve inançla ilgili unsurlarda «bayramlar, özel gün ve aylar, dualar, dini unsurlar, cami, türbe, batıl inançlar, vb.”; “Coğrafya ve mekânla ilgili unsurlarda «tarihî evler, konaklar, tarihî çarşılar, tarihi yerleşimler, aşhane, kahvehane, köy odaları, müzeler vb.”; “Beden diliyle ilgili unsurlarda kültüre özgü beden dili öğeleri, tokalaşma, sarılma, öpüşme, baş hareketleri, el hareketleri, kol hareketleri vb.”; “Yaşam koşullarıyla ilgili unsurlarda yaşam standartları, ev şartları, yaşama tarzı, refah durumları, geçim, iş hayatı vb.”dır.

### Bulgular

#### 1. Kitaplardaki kültürel unsurların genel dağılımı

Bu bölümde ders kitaplarında kültürel unsurların dağılım oranlarına dair bulgular verilmiştir. Bunlar Tablo 1’de gösterilmiştir.

**Tablo 1.** Kültürel unsurların ders kitaplarındaki genel dağılımı

	Kültürel unsurlar	Kültürel unsurların kitaplarda dağılım yüzdesi
1.	Günlük yaşamla ilgili unsurlar	%20
2.	Coğrafya ve mekânla ilgili unsurlar	%14
3.	Dille ilgili unsurlar	%13
4.	Edebiyat, sanat ve müzikle ilgili unsurlar	%11
5.	Değerler ve eğitimle ilgili unsurlar	%10
6.	Yaşam koşullarıyla ilgili unsurlar	%9
7.	Örf ve âdetlerle ilgili unsurlar	%8
8.	Kişiler arası ilişkilerle ilgili unsurlar	%7
9.	Din ve inançla ilgili unsurlar	%6
10.	Beden diliyle ilgili unsurlar	%2

Tabloda kültürel unsurların ders kitaplarındaki genel dağılımı verilmiştir. Ders kitapları incelendiğinde kitaplarda birçok unsura yer verildiği görülmüştür. Ders kitaplarında yer verilen kültürel unsurlar şunlardır: “Dille ilgili kültürel unsurlar; Günlük yaşamla ilgili kültürel unsurlar; Kişiler arası



ilişkilerle ilgili kültürel unsurlar; Edebiyat, sanat ve müzikle ilgili kültürel unsurlar; Örf ve adetlerle ilgili kültürel unsurlar; Değerler ve eğitimle ilgili kültürel unsurlar; Din ve inançla ilgili kültürel unsurlar; Coğrafya ve mekânla ilgili kültürel unsurlar; Beden diliyle ilgili kültürel unsurlar; Yaşam koşullarıyla ilgili kültürel unsurlar” Bu unsurların kitaplarda yer alma oranları değişiklik göstermiştir. Her kültürel unsur kitaplarda aynı düzeyde yer almamıştır.

Tablo detaylı incelendiğinde ders kitaplarında kültürel unsurlardan günlük yaşamla ilgili unsurlar %20; Coğrafya ve mekânla ilgili unsurlar %14; Dille ilgili unsurlar %13; Edebiyat, sanat ve müzikle ilgili unsurlar %11; Değerler ve eğitimle ilgili unsurlar %10; Yaşam koşullarıyla ilgili unsurlar %9; Örf ve adetlerle ilgili unsurlar %8; Kişiler arası ilişkilerle ilgili unsurlar %7; Din ve inançla ilgili unsurlar %6; Beden diliyle ilgili unsurlar %2 oranında ders kitaplarında yer almıştır. Dolayısıyla ders kitaplarında kültürel unsurların dağılımında en fazla yer verilen “Günlük yaşamla ilgili unsurlar”, en az yer verilen kültürel unsurların ise “Beden diliyle ilgili unsurlar” olduğu görülmüştür. Bu durum kültürel unsurların aktarımında bir standartın gözetilmediğini göstermektedir.

## 2. Kitaplarda kültürel unsurların seviyelere göre dağılımı

Bu bölümde ders kitaplarının seviyelerine göre kültürel unsurların dağılımına dair bulgular verilmiştir. Bunlar Tablo 2’de gösterilmiştir.

**Tablo 2.** Kültürel unsurların seviyelere göre dağılımı

Kültürel unsurlar	Kitapların düzeyi				
	A1	A2	B1	B2	C1
1. Günlük yaşamla ilgili unsurlar	*	*	*	*	*
2. Coğrafya ve mekânla ilgili unsurlar	*	*	*	*	*
3. Dille ilgili unsurlar	*	*	*	*	*
4. Edebiyat, sanat ve müzikle ilgili unsurlar	*	*	*	*	*
5. Değerler ve eğitimle ilgili unsurlar	-	*	*	*	*
6. Yaşam koşullarıyla ilgili unsurlar	-	*	*	-	-
7. Örf ve adetlerle ilgili unsurlar	*	*	*	*	*
8. Kişiler arası ilişkilerle ilgili unsurlar	*	*	*	-	*
9. Din ve inançla ilgili unsurlar	*	*	*	*	*
10. Beden diliyle ilgili unsurlar	-	-	*	-	-

Tabloda kültürel unsurların kitapların düzeyine göre dağılımı verilmiştir. Tabloda her kültürel unsurun hangi düzeyde yer aldığı görülmüştür. Bu unsurların bazılarında her düzeyde yer verilirken bazılarında her düzeyde yer verilmemiştir. Bunlar arasında günlük yaşam; coğrafya ve mekân; dil; edebiyat, sanat ve müzik; örf ve adetler; din ve inançla ilgili kültürel unsurlara her düzeyde yer verilmiştir. Bu unsurlardan beden diliyle, kişiler arası ilişkilerle ve yaşam koşullarıyla ilgili kültürel unsurlara her kitapta yer verilmemiştir. Bu durum kitaplarda kültürel unsurların yerleştirilmesinde belirli bir standartın gözetilmediğini göstermektedir. Dolayısıyla düzeylerde aktarılan kültürel unsurlar sarmal ilerlememektedir. Kitaplara karşılaştırmalı olarak bakıldığında bütün kültürel unsurlara yer veren kitabın B1 düzeyi olduğu görülmüştür. Diğer düzeylerde bazı kültürel unsurlara yer verilmemiştir. Kültürel unsurlara yer vermede çeşitlilik olarak en çok eksiği olan düzeyin A1 olduğu görülmüştür. Kitaplarda belirli seviyelerle bazı kültürel unsurlar yoğunlaşmıştır. A1 düzeyinde “Günlük yaşam”; A2 düzeyinde “Günlük yaşam” ve “Edebiyat, sanat ve müzik”; B1 düzeyinde “Yaşam koşulları”; B2 düzeyinde “Edebiyat, sanat ve müzik” ve “Coğrafya ve mekân”; C1 düzeyinde “Kişiler arası ilişkiler”le ilgili kültürel unsurlara daha fazla yer verildiği görülmüştür. Buna öğrencilere öğretilecek öncelikli konularla ilişkili kültürel unsurların olması, öğrencilerin bilgi düzeyleri ve kitaplarda yer alan temaların etkili olduğu söylenilebilir.

### 3. Kitaplarda kültürel unsurların temalara göre dağılımı

Bu bölümde ders kitaplarındaki temalarda kültürel unsurların dağılımına dair bulgular verilmiştir. Bunlar Tablo 3’te gösterilmiştir.

**Tablo 3.** Kültürel unsurların temalara göre dağılımı

Kültürel unsurlar	Temalar											
	Ne Yapıyorsun	Gezelim Görelim	Benim Dünyam	Evvel Zaman İçinde	Değişen Dünya	Film Şeridi	Bir Dünya Kültür	İş Dünyası	Ekonomi	Öyle Bir Geçer Zaman ki	Leyleği havada görme	Harikalardan Dünyası
1. Günlük yaşamla ilgili unsurlar	*	*										
2. Coğrafya ve mekânla ilgili unsurlar											*	*
3. Dille ilgili unsurlar										*		
4. Edebiyat, sanat ve müzikle ilgili unsurlar				*	*	*						
5. Değerler ve eğitimle ilgili unsurlar					*							
6. Yaşam koşullarıyla ilgili unsurlar							*	*	*			
7. Örf ve adetlerle ilgili unsurlar							*					
8. Kişiler arası ilişkilerle ilgili unsurlar			*									
9. Din ve inançla ilgili unsurlar												
10. Beden diliyle ilgili unsurlar												

Tabloda kültürel unsurların temalara göre dağılımı verilmiştir. Ders kitaplarında her düzeyde 6 tema olmak üzere hepsinde toplam 30 tema yer almaktadır. Bu tabloda belirli kültürel unsurların daha çok yer aldığı 12 tema gösterilmiştir. Kalan 18 temada kültürel unsurlar temalara normal olarak dağılmıştır.

Temalarda birçok kültürel unsura yer verildiği görülmüştür. Bu temalarda kültürel unsurların bazılarının yoğunlaştığı belirlenmiştir. “Ne Yapıyorsun” temasında günlük yaşamla ilgili; “Gezelim Görelim” temasında günlük yaşamla ilgili; “Benim Dünyam” temasında kişiler arası ilişkilerle ilgili; “Evvel Zaman İçinde” temasında edebiyat, sanat ve müzikle ilgili; “Değişen Dünya” temasında edebiyat, sanat ve müzik ve değerler ve eğitimle ilgili; “Film Şeridi” temasında edebiyat, sanat ve müzikle ilgili; “Bir Dünya Kültür” temasında yaşam koşulları ve örf ve adetlerle ilgili; “İş Dünyası”

temasında yaşam koşullarıyla ilgili; “Ekonomi” temasında yaşam koşullarıyla ilgili; “Öyle Bir Geçer Zaman ki” temasında dille ilgili; “Leyleği havada görmek” temasında coğrafya ve mekânla ilgili; “Harikalar Dünyası” temasında coğrafya ve mekânla ilgili kültürel unsurlara daha fazla yer verilmiştir. Temaların kapsamına giren konularla ilişkili kültürel unsurlar bu temalarda yoğunlaşmıştır. Bu temalarda belirli kültürel unsurla ilgili etkinliklerin ve metinlerin oldukça fazla olduğu görülmüştür.

Ders kitaplarında temalarda yer alan kültürden kültüre bölümlerinde doğrudan ilgili kültürel unsurlar ele alınmıştır. Bu bölümde aynı zamanda kültürel unsurlar karşılaştırmalı olarak verilmiş ve öğrencilere farklı kültürlerle Türk kültürü arasında karşılaştırma yapma imkânı sunulmuştur.

#### 4. Kitaplarda kültürel unsurlara yer verilme şekli

Bu bölümde ders kitaplarında kültürel unsurlara yer verilme şekillerine dair bulgular verilmiştir. Bunlar Tablo 4’te gösterilmiştir.

**Tablo 4.** Kültürel unsurların kitaplarda yer alma şekli

Kültürel unsurlar	Kültürel unsurlara yer verilme şekli						
	Okuma metni olarak	Dinleme-izleme metni olarak	Diğer metinlerin içinde	Sesli olarak	Videolu olarak	Görsel olarak	Etkinlik olarak
1. Günlük yaşamla ilgili unsurlar	*	*		*	*	*	*
2. Coğrafya ve mekânla ilgili unsurlar	*	*		*	*	*	*
3. Dille ilgili unsurlar	*	*	*			*	*
4. Edebiyat, sanat ve müzikle ilgili unsurlar	*	*			*	*	*
5. Değerler ve eğitimle ilgili unsurlar	*	*				*	*
6. Yaşam koşullarıyla ilgili unsurlar	*				*	*	
7. Örf ve adetlerle ilgili unsurlar	*			*		*	*
8. Kişiler arası ilişkilerle ilgili unsurlar	*					*	*
9. Din ve inançla ilgili unsurlar	*	*				*	*
10. Beden diliyle ilgili unsurlar	*					*	

Tabloda kültürel unsurların kitaplarda yer alma şekli verilmiştir. Tablo incelendiğinde kültürel unsurlara okuma, dinleme-izleme metni olarak; sesli, videolu ve görsel olarak; etkinlik olarak yer verildiği belirlenmiştir. Bazı kültürel unsurlar doğrudan bir metin olarak ve bir etkinlik olarak ele alınmasa da farklı bir konuyu anlatan metin, görsel ve etkinliklerde yer almıştır. Bununla birlikte kültürel unsurlara yer verilen okuma, dinleme ve izleme metinleriyle, görsellerle, sesli ve videolu unsurlarla

İlgili etkinliklerin olduğu görülmüştür. Bazı metinlerde veya etkinliklerde aynı anda birkaç kültürel unsura birlikte yer verilmiştir. Bu durum ele alınan konunun birkaç alanı da etkilemesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. Örneğin bir metinde günlük yaşam ve kişiler arası ilişkilerle ilgili kültürel unsurlar birlikte ele alınmıştır. Bir etkinlikte örf ve adetlerle- din ve inançla ilgili birlikte ele alınmıştır. Kültürel unsurlardan bazıları doğrudan anlamı etkilemekte bazı ise doğrudan anlama bir etki etmemektedir. Ama bazı unsurlar doğrudan anlamı etkilemese de o yapının tam olarak anlamlandırılması için ilgili kültürel alt yapının bilinmesi gerekmektedir. Türk kültürünün yapısını tam olarak anlamlandırmada bu unsurların sahip olunan kültürel bağlamdan hareketle yorumlanması doğru sonuçlar verebilir. Dolayısıyla metinleri, sesli, videolu ve görsel unsurları doğru bir şekilde anlamak ve bunlarla bağlantılı etkinliklerdeki sorulara doğru yanıt verebilmek için ilgili kültürel bilgiye sahip olmak gerekmektedir.

Coğrafya ve mekanla ilgili kültürel unsurlar daha çok görsel olarak, değerler ve eğitimle ilgili unsurlar daha çok diğer metinlerin içinde, dille ilgili unsurlar daha çok etkinliklerde ve diğer metinlerin içinde, din ve inançla ilgili unsurlar daha çok görsel olarak kitaplarda yer almıştır.

### **Sonuç ve Öneriler**

Araştırmada “Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Ders Kitapları” kültürel unsurlar kapsamında değerlendirilmiştir. Kitaplar genel olarak değerlendirildiğinde kitaplarda birçok kültürel unsura yer verildiği görülmüştür. Kitaplarda yer verilen kültürel unsurlar arasında en fazla yer verilen öğelerin günlük yaşamla ilgili öğeler olduğu, en az ise beden diliyle ilgili öğeler olduğu tespit edilmiştir. Kitapların kişiler arası ilişkiler, din ve inanç ve beden diliyle ilgili kültürel unsurlara yer verme açısından yetersiz olduğu görülmüştür.

Kitaplarda kültürel unsurlar seviyelere ve temalara göre farklılaşmıştır. Seviyelere göre farklılaşmada temel seviyelerde daha çok öğrencilerin öncelikli ihtiyaç duyduğu bilgiler olması nedeniyle günlük yaşamla ilgili unsurların daha çok olduğu görülmüştür. Orta ve ileri seviyelerde daha çok bilgi gerektiren ve anlamlandırılması daha zor olan belirli alanlara özgü kültürel unsurların yer aldığı belirlenmiştir. Bu unsurlar edebiyat, sanat ve müzik; örf ve adetler, coğrafya ve mekân gibi unsurlardır. Temalarda yer verilen kültürel içeriklerde temaların konu alanına göre artmış ve azalmıştır. Belirli temalarda belirli kültürel unsurların yoğunlaştığı görülmüştür.

Kültürel içerikler ise kitaplarda çok boyutlu olarak yer almıştır. Kültürel içeriklerin kitaplarda okuma, dinleme ve izleme metinleri olarak; sesli, görsel ve videolu olarak; etkinlik olarak kitaplarda yer aldığı görülmüştür. Kitaplarda bazı kültürel unsurlara daha çok tek boyutlu görsel olarak yer verildiği; bazılarının ise daha çok diğer metinlerin içerisinde yer verildiği görülmüştür. Bu unsurların aktarımının tam olarak sağlanması için kitaplarda çok boyutlu olarak yer alması gerektiği belirtilebilir.

Sonuç olarak kitaplarda birçok kültürel unsura yer verildiği görülmüştür. Kitaplar günlük yaşam; coğrafya ve mekân, dil; edebiyat ve sanat, değerler ve eğitim kapsamına giren kültürel unsurlara yer verme açısından iyi düzeydedir. Kitaplar “kişiler arası ilişkiler; din ve inanç, beden diliyle ilgili” kültürel unsurlar açısından yetersizdir. Kitaplarda kültürel unsurların düzeylere göre dağılımında çok fazla bir problem olmadığı ve genel olarak öğrencilerin bilgi düzeylerine göre kültürel unsurların kitaplarda yer aldığı söylenebilir. Kitapların bazı unsurları tek boyutlu olarak aktarması nedeniyle bu unsurların tam ve tüm boyutlarıyla öğretiminin oldukça zor olacağı belirtilebilir.

### **Kaynakça**

- ALTUNBAY, M. (2019). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kültürlerarasılık. Ülker Şen (Ed.), *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi içinde* (s. 191-209). Ankara: Pegem Akademi.
- AYDIN, G. (2020). Kültür öğretiminin temel kavramları. Gülnur Aydın (Ed.), *Yabancı/İkinci Dil Öğretiminde Kültür ve Kültürel Etkileşim içinde* (s. 1-50). Ankara: Pegem Akademi.
- ÇETİN, S. A. ve GÜLMEZ, M. (2020). Suriye uyruklu ortaokul öğrencilerinin Türkçe yazılı anlatımlarında kelime hazinelerini etkileyen değişkenler. *Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 57-72.

- ÇETİN, S. A. (2022). Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Metinlerdeki Türk Kültür Öğelerini Anlama Düzeyleri Üzerine Bir Değerlendirme. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 10(4), 194-209.
- DEMİR, N. (2020). Kültür öğretimi ve amaçları. Gülnur Aydın (Ed.), *Yabancı/İkinci Dil Öğretiminde Kültür ve Kültürel Etkileşim içinde* (s. 51-86). Ankara: Pegem Akademi.
- GÜN, M. (2020). Yabancılara Türkçe Öğretimi Kitaplarında Kültürel İçerik ve Görseller. Gülnur Aydın (Ed.), *Yabancı/İkinci Dil Öğretiminde Kültür ve Kültürel Etkileşim içinde* (s. 173-199). Ankara: Pegem Akademi.
- ÖKTEN, E. ve KAVANOZ, S. (2014). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimini Hedefleyen Ders Kitaplarında Kültür Aktarımı. *Turkish Studies*, 9(3), 845-862.
- TEMUR, N. ve ALTINKAYA DUMAN, A. (2020). Dil düzeylerine göre sosyokültürel bilgilerin belirlenmesi ve sunumu. Gülnur Aydın (Ed.), *Yabancı/İkinci Dil Öğretiminde Kültür ve Kültürel Etkileşim içinde* (s. 121-154). Ankara: Pegem Akademi.
- ŞİMŞEK, M. R. (2018). Yabancılar için İngilizce ve Türkçe Ders Kitaplarındaki Kültürel İçeriklerin Karşılaştırması. *Bilig*, (84), 301-327.
- YILDIRIM, A. ve ŞİMŞEK, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.

## SOSYAL BİLGİLER 6. SINIF DERS KİTABINDA SÖZLÜ VE YAZILI EDEBİ ÜRÜNLERİN YER ALMA DURUMLARININ BELİRLENMESİ

### DETERMINING THE INCLUSION OF ORAL AND WRITTEN LITERARY PRODUCTS IN THE SOCIAL STUDIES 6TH GRADE TEXTBOOK

Selman ABLAK

*Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi*

*Eğitim Fakültesi, Türkiye*

*selmanablak@cumhuriyet.edu.tr*

#### Özet

Ders kitapları ortaya çıktığı andan günümüze kadar eğitim-öğretim süreçlerinde gerek öğrencilerin gerekse öğretmenlerin başvurdukları en temel araçlardan biri olma özelliğini sürdürmektedir. Söz konusu sosyal bilgiler dersi olduğunda ise bir ders kitabının etkililiği daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından incelenerek okutulması kararlaştırılan 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı sözlü edebi ürünlerin yer alma durumu açısından incelenmeye çalışılmıştır. Nitel araştırma yönteminde doküman incelemesi deseninde tasarlanan çalışmada doküman olarak Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı kullanılmıştır. Çalışmada toplanan veriler içerik analizi aracılığıyla çözümlenmiştir. Araştırma sonucunda 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında sözlü ve yazılı edebi türlerin kullanımına önem verildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda incelenen ders kitabında sözlü ve yazılı edebi ürünler arasında yer alan anı, atasözü, biyografi, destan, deyim, efsane, fıkra, hikâye, makale, mâni, marş, masal, mektup, siyasetname, şarkı/türkü, şiir, tekerleme ve tiyatro türlerine yer verildiği görülmektedir.

**Anahtar sözcükler:** Ders kitabı, sosyal bilgiler, sözlü ve yazılı edebiyat ürünleri

#### Abstract

Textbooks continue to be one of the most basic tools used by both students and teachers in the education-teaching processes from the moment they emerged to the present day. When it comes to the social studies course, the effectiveness of a textbook becomes more evident. In this research, the 6th Grade Social Studies Textbook, which was decided to be read after being examined by the Ministry of National Education Board of Education and Discipline, was tried to be examined in terms of the availability of oral literary products. The 6th Grade Social Studies Textbook published by the Ministry of National Education was used as a document in the study, which was designed in the document analysis pattern in the qualitative research method. The data collected in the study were analyzed through content analysis. As a result of the research, it was concluded that the use of oral and written literary genres was given importance in the 6th Grade Social Studies Textbook. In this context, memoirs, proverbs, biographies, epics, idioms, legends, anecdotes, stories, articles, poems, marches, fairy tales, letters, politics, songs, poems, nursery rhymes and theater are among the oral and written literary products in the textbook examined in this context types are included.

**Keywords:** Textbook, social studies, oral and written literature products.

## Giriş

Günümüz dünyasında hemen her anlamda hızlı bir ilerleme ve değişim yaşanmaktadır. Nitekim bu ilerleme ve değişimi teknolojiye yaşanan gelişmeler ve dijitalleşme tetiklemektedir. Bu durumdan eğitim ve öğretim süreçlerinin de etkilenmesi kaçınılmazdır. Özellikle 2000’li yıllar sonrası eğitim ve öğretim anlamında da büyük bir ivmenin yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda her devlet çağa uyum sağlayacak ve çağın istendik davranışlarıyla donanmış bireyler yetiştirmek adına eğitim ve öğretim süreçlerinde değişikliklere gitmektedir. Türkiye açısından bakıldığında başta sözü edilen dijitalleşme ve teknolojik ivmeye bağlı olarak 2011 yılında başlatılan “Fırsatları Arttırma ve Teknolojiyi İyileştirme Hareketi” (FATİH) Projesi ile Türkiye’deki tüm öğretmen ve öğrencilere birer adet tablet bilgisayar seti verilmiş ve sınıflar etkileşimli tahta (akıllı tahta) ile donatılmıştır. Ancak her ne kadar teknolojik gelişmeler ve çağımızda yaşanan hızlı dijitalleşme matbu eserlerin etkililiğini azaltmaya başlasa da bu durum ders kitapları için geçerli olmamıştır. Ders kitapları ortaya çıktığı andan günümüze kadar eğitim-öğretim süreçlerinde gerek öğrencilerin gerekse öğretmenlerin başvurdukları en temel araçlardan biri olma özelliğini sürdürmektedir (Ablak, 2022, s. 146). Zira ders kitapları kullanım kolaylığı sağlaması ve öğretim sürecindeki sözlü anlatımındaki boşlukları doldurma açısından önemli bir araçtır (Semerci, 2004, s. 49). Öte yandan bir ders kitabı öğrencinin istediği an başvurabildiği bir bilgi kaynağı olması bakımından okul içinde veya okul dışında rahatlıkla ulaşılabilir bir araçtır. Öğretmenler açısından bakıldığında da ders kitaplarının etkililiği kendisini hissettirmektedir. Nitekim bir ders kitabı öğretmenin neyi, nasıl anlatacağına yönelik bir rehber görevi üstlenmektedir (Akpınar, 2022, s.1). Öğretmenler ders kitapları aracılığıyla konu ağını rahatlıkla takip edebilmekte ve ödevlendirmeler yapabilmektedir.

Eğitim-öğretim sürecinin vazgeçilmez araçları arasında yer alan ders kitapları modern anlamda 17. Yüzyıldan itibaren sürekli gelişerek varlığını sürdürmüştür. Bilgiye ulaşma noktasında öğrencinin bilgiyi derli toplu sunması noktasında ise öğretmenin en büyük yardımcısı olan ders kitaplarına yönelik ideal arayış ise her daim kendisini hissettirmektedir. Söz konusu sosyal bilgiler dersi ve bu bağlamda sosyal bilgiler ders kitapları olduğunda ise “ideal ders kitabı” arayışı daha da elzem bir hal almaktadır. Zira sosyal bilgiler dersi multidisipliner yapısına bağlı olarak çok geniş yelpazede bilgi barındırmaktadır (Ablak, 2022). Bu bağlamda sosyal bilgiler ders kitaplarında yararlanılan disiplinlerden birini de edebiyat oluşturmaktadır. Edebi ürünler ise sosyal bilgiler ile edebiyat arasındaki entegrasyonu sağlayan başlıca araçlar arasında yer almaktadır (Öztürk, Keskin ve Otluoğlu, 2014, s. 35). Edebi ürünler herhangi bir duygu, düşünce veya olayın dil aracılığıyla sanata uygun bir yapıda ve sanatçıya yakışır bir biçimde sunumundan oluşan söz, söylem veya ifadelerdir (Çetişli, 2006). Sosyal bilgiler ders kitaplarında sıklıkla istifade edilen edebi ürünler aracılığıyla herhangi bir konuyla ilgili disiplinlerarası bir bilgi paylaşımı sağlanmaktadır (Kaymakçı, 2013, s. 231). Öte yandan gerek sözlü gerekse yazılı edebi ürünlerle donatılmış bir içeriğe sahip ders kitabının etkililiği daha da artmakta; bahsi geçen edebi ürünler aracılığıyla öğrencilerin kalıcı izli öğrenmelerine imkân tanınmaktadır. Ders kitaplarında yer verilen sözlü ya da yazılı edebi ürünler sosyal bilgiler dersi bünyesinde karşılık bulan soyut kavramların somutlaştırılmasına da katkı sağlamaktadır (Dolmaz, 2018, s.2). Nitekim yapısı gerek birçok soyut kavrama yer verilen sosyal bilgiler dersinde bu bağlamdaki edebi ürünlere yer verilmesi kalıcı öğrenmelerin gerçekleştirilmesine katkı sağlayacaktır. Öte yandan ders kitaplarında yer verilen gerek sözlü gerekse yazılı edebi ürünler dersi çekici kılarken; öğrenciler için derslerin daha eğlenceli olmasına da katkı sağlamaktadır. Öğrenci açısından bakıldığında ise kalıcı bilgi sağlamanın yanında hayal güçlerinin gelişmesine katkı sağlayacak, olay, olgu veya konulara yönelik odaklanmalarını kolaylaştıracak ve farklı bakış açıları kazanmalarını sağlayacaktır.

Bu araştırmada MEB tarafından 2022-2023 eğitim-öğretim yılında okutulan ve Cengiz Yıldırım, Fatih Kaplan, Hayriye Kuru ve Mukaddes Yılmaz tarafından yazılan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler 6. Sınıf Ders Kitabı’nda sözlü ve yazılı edebi ürünlerin yer alma durumları belirlenmeye çalışılmıştır.

## Yöntem

### Araştırma Modeli

Bu araştırma nitel araştırma yönteminde doküman analizi tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalar doğal ortamda meydana gelen olgu, olay veya davranışların üzerine yoğunlaşarak ilgili durumları derinlemesine inceleyen araştırmalardır (Büyüköztürk vd. 2013). Doküman analizi ise bir araştırma problemi veya ilgili probleme yönelik farklı zaman aralıklarında belirlenen kaynak ve dokümanlarının incelenerek analiz edilmesine imkân sağlayan yöntem olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2016).

### Veri Kaynakları

Bu çalışmada veriler Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından incelenerek 5 yıl süreye okutulması kararlaştırılan Yıldırım vd. (2019) tarafından hazırlanan ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından basılan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı aracılığıyla elde edilmiştir.

### Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada verilerin toplanması Yıldırım ve Şimşek (2016) tarafından ifade edilen doküman incelemesi tekniğinin aşamaları dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda dokümanlara ulaşma, dokümanların özgünlüğü kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve deriyi kullanma basamakları sırasıyla uygulanmıştır. Araştırma kapsamında toplanan veriler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İçerik analizi araştırmanın amacıyla ilgili toplanan verilerin kodlanması, sınıflama-tanımlama ve tanımlama-sınıflama biçiminde ilerleyen bir süreçtir (Glesne, 2012). İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde organize ederek yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

## Bulgular

2022-2023 eğitim- öğretim yılında Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından incelenerek 5 yıl süreye okutulması kararlaştırılan Yıldırım vd. (2019) tarafından hazırlanan ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından basılan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı sözlü ve yazılı edebi ürünler arasında yer alan anı, atasözü, biyografi, destan, deyim, efsane, fıkra, hikâye, makale, mani, marş, masal, mektup, siyasetname, söylev şarkı/türkü ve şiir türlerine yer verilme durumuna göre incelenmiştir.

Yıldırım vd. (2019) tarafından hazırlanan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı incelendiğinde kitapta mümkün olduğunda anlatımı ve içeriği zenginleştirilecek sözlü ve yazılı edebi ürüne yer verildiği görülmektedir.

**Tablo 1.** Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında Yer Verilen Sözlü ve Yazılı Edebi Ürünler

Edebi Ürün	Anı	Atasözü	Biyografi	Destan	Deyim	Hikâye - Öykü	Seyahatname	Şiir	Toplam
Adet	2	3	9	3	3	28	1	1	50
Oran (%)	4	6	18	6	6	56	2	2	100

Tablo 1 incelendiğinde Yıldırım vd. (2019) tarafından yazılan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında toplamda 50 sözlü ve yazılı edebi ürüne yer verildiği



görülmektedir. Edebi ürünler içinde en fazla tercih edilen hikâye-öykü (f28) olurken ikinci sırada biyografi-otobiyografi (f9) yer almıştır. Ders kitabında yer verilen diğer sözlü-yazılı edebiyat ürünlerini ise atasözü (f3), destan (f3), deyim (f3), anı (2), seyahatname (f1) ve şiir (f1) teşkil etmektedir. Ders kitabının genelinde sözlü ve yazılı edebî ürünler arasında yer alan efsane, fıkra, makale, mani, marş, masal, mektup, siyasetname, şarkı, türkü ve söylev türlerine yer verilmediği görülmektedir. Aşağıda ders kitabında yer verilen sözlü ve yazılı edebî ürünlere ilişkin örnekler sunulmuştur.

**Örnek 1.** Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Yer Verilen Atasözü ve Deyim Örneği

Kültürümüzün önemli bir unsuru olan atasözleri ve deyimlerimizin de dinimizin pek çok emrini yansıttıkları görülür. Mesela, "Doğrunun yardımcısı Allah'tır.", "Aldatayım diyen aldanır." vb. ifadeler İslam ahlakının önemli ilkeleri olan doğruluğu ve dürüstlüğü anlatmaktadır. Günlük hayatımızda da Allah adını anarak pek çok deyim kullanırız. Mesela, "Allah'a emanet ol.", "Allah akıl versin.", "Allah başışlasın." gibi cümleleri sık sık duyarız.

(Yıldırım vd. 2019, s.19)

**Örnek 2.** Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Yer Verilen Hikâye- Öykü Örneği

#### BİZ VE DEĞERLERİMİZ

##### Sıra Sizde



1.4: 6.Sınıf Öğrencisi

Ortaokul 6. sınıf öğrencisi olan Mustafa sabah yatağından kalktı, yüzünü yıkadı, yatağını düzeltti. Annesi, babası, babaannesi ve küçük kardeşiyle kahvaltısını yaptıktan sonra okul servisine binip okula gitti, derse başladı. Okulun çevre koruma kulübünün faaliyetlerine üye olarak katıldı. Okuldan eve okul servisiyle dönen Mustafa, arkadaşlarıyla dışarda oyun oynamak için annesinden izin istedi. Ona izin veren annesi gelirken ekmek almasını söyledi. Arkadaşlarıyla oynadığı maçta kalecilik yapan Mustafa, marketten ekmek alıp eve döndü.

Verilen parçada Mustafa gün boyunca hangi roller içerisinde bulunmuştur? Yazınız.

(Yıldırım vd. 2019, s.16)

**Örnek 3.** Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Yer Verilen Şiir Örneği

**Hun hükümdarı ile evlenen Çinli prensesin yazdığı şiiri okuyunuz.**

Yurdumdan ayrıldım kara bağlarım	Koyunun etini yerler,
Şimdi de Hunların çadırı yerim	İçemem bakırla sunulan sütü
Ocağım kül oldu ona ağlarım,	Davulu her gece durmaz döverler,
Dünyaya gelmemiş olmak isterim	Dönerler ta güneş doğana kadar.
Yünden ip yapar, keçe giyerler	Fırtına bozkırda gök gibi gürler,
Gözüme beter gelir, gönlüme kötü,	Yollar toz duman boğana kadar.

Safa ÖCAL, "Türk Dünyası Araştırmaları", s.163 (Düzenlenmiştir.)

(Yıldırım vd. 2019, s.53)

**Örnek 4.** Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Yer Verilen Seyahatname Örneği

## Ünlü Arap gezgin İbn-i Fadlan Seyahatnamesi'nde balballar için şöyle yazar:

“Bir Türk öldüğünde o kişi cesursa ve birini öldürdüyse öldürdüğü her kişi için bir insan tasviri oyulup, mezarı üstüne yerleştirilir. Bunlar ona cennette hizmet edecek kişilerdir.”

(Yıldırım vd. 2019, s.59)

### Örnek 5. Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Yer Verilen Biyografi-Otobiyografi Örneği

1

Bu fotoğrafta çocuğum. Anne ve babamın oğlu, abla-...→  
larımın kardeşiyim. Anne ve babama yardım etmek, onla-  
rın sevgilerine layık olmak, ablalarımı örnek alıp onlardan  
iyi şeyler öğrenmek benden beklenen davranışlardı. Ben de  
bir çocuk olarak sorumluluklarımı yerine getirmeye çalış-  
tım.

Okulda öğrenci ve arkadaş rolündeyim. Okul kuralla-...→  
rına uymam, derslerime çalışmam, arkadaşlarımla uyumlu  
olmam gerektiğini biliyordum. Arkadaşlarımla yaşadığım  
sorunları konuşarak çözmeye çalıştım.

Meslek hayatım başladı. Babam bana “Oğlum hangi...→  
işi yaparsan yap, işin hakkını vererek yap.” dendi. Mesleğim  
öğretmenlik olduğu için bu söz daha da bir anlam kazan-  
mıştı. Çünkü insan yetiştirmenin sorumluluğunu üzerimde  
hissediyordum. Ben de iyi bir öğretmen olmak için çaba  
gösterdim.

Çocuğum oldu, baba rolündeyim. Bir baba olarak çocu-...→  
ğuma örnek davranışlar sergilemenin, onun beslenme, sevgi,



(Yıldırım vd. 2019, s.15)

### Örnek 6. Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Yer Verilen Anı Örneği

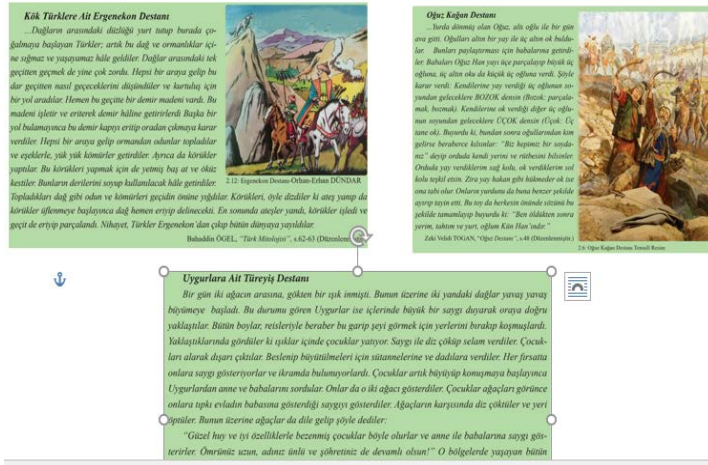
**O Gece Ne Oldu?**

15 Temmuz' u 16 Temmuz' a bağlayan gecede neler yaşandığını o geceyi bizzat yaşamış olan gazilerden Ersoy DİLER'in anlatımıyla öğrenelim.

15 Temmuz gecesi eşim ve çocuklarımla evde oturuyordum. Televizyon kanallarında Boğaziçi Köprüsü'nün tanklar tarafından kapatıldığı haberleri vardı. Kanalları değiştirmeye devam ettim. Haberlerde darbe girişiminde bulunduğu söyleniyordu. TRT kanalını açtığımda kadın sunucunun darbe bildirisini okuduğunu gördüm. Ailemi, çocuklarımı, geleceğimi, ülkemi düşündüm. Darbenin gerçekleşmesini istemediğim için ne yapabileceğimi düşünmeye başladım. Bir an önce kendimi sokağa atmak istedim ve dışarı çıkmak için hazırlandım. Ailemle vedalaştım. Tam sokağa çıkacağım esnada, arkadaşım beni aradı. Cumhurbaşkanı bir televizyon kanalında cep telefonundan görüntülü görüşme ile halkın sokağa çıkması gerektiğini söylemiş. Ben zaten hazırdım. Arkadaşım geldi yola çıktık. Aracımızla Boğaziçi Köprüsü'nün Avrupa'ya geçiş yoluna geldik. Köprü yolu kapalıydı. Bir mahşeri insan kalabalığı... Bu arada F 16 uçakları üzerimizden alçak geçiş yaptılar. Çok güçlü bir patlama sesi meydana geldi. Herkes kendini aniden yerlere attı. Bayılmışım. Gözümü açtığımda bir hastane odasıydım. Yaralanmışım. Yanımda eşim vardı. İlk sorum darbenin gerçekleşip gerçekleşmediği oldu. Gerçekleşmediğini duyunca çektiğim acıların hepsini unuttu. Allah' ıma vatanımız, milletimiz ve evlatlarımız güvende olduğu için hamdettim.

(Yıldırım vd. 2019, s.210)

**Örnek 7. Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı'nda Yer Verilen Destan Örneği**



(Yıldırım vd. 2019, s.51-55-62)

**Sonuç, Tartışma ve Öneriler**

Yapısı gereği farklı sosyal bilim disiplinlerine veya bu disiplinlerin bulgularına geniş yer veren sosyal bilgiler dersinin etkileşim içinde olduğu disiplinlerden birini de şüphesiz edebiyat oluşturmaktadır. Bu bağlamda edebiyat toplumsal hayat içinde tarihten gelen her türlü birikimi farklı edebi ürünlerle insanların hafızasına ve hizmetine sunmaktadır. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin en temel araçlarından biri olan ders kitaplarında ise adı geçen edebi ürünler önemli bir yer edinmektedir. Bu araştırmada Yıldırım vd. (2019) tarafından hazırlanan ve Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından incelenerek okutulması kararlaştırılan 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı sözlü ve yazılı edebi ürünlerin yer alma durumu açısından incelenmiştir. Araştırma sonucunda künyesi verilen der kitabında toplamda 50 sözlü ve yazılı edebi ürüne yer verildiği görülmüştür. Edebi ürünler içinde en fazla tercih edilen hikâye-öykü (f28) olurken ikinci sırada biyografi-otobiyografi (f9) yer almıştır. Ders kitabında yer verilen diğer sözlü-yazılı edebiyat ürünlerini ise atasözü (f3), destan (f3), deyim (f3), anı (2), seyahatname (f1) ve şiir (f1) teşkil etmiştir. Araştırmada ulaşılan sonuçlar Oruç (2009) ve Kaymakçı (2013) tarafından yapılan çalışmaların sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Nitekim Oruç (2009) ve Kaymakçı (2013) tarafından yapılan araştırmada da incelenen sosyal bilgiler ders kitabında en fazla yer verilen sözlü ve edebi ürünü hikâye teşkil etmiştir. Öte yandan Oruç (2009) tarafından yapılan çalışmada da sosyal bilgiler 6. sınıf ders kitabında sözlü ve yazılı edebi ürünler

arasında yer alan anı, biyografi, günlük, destan, fıkra, hikâye, mektup, roman özeti, seyahat ve şiir gibi ürünlere yer verildiği belirtilmiştir. Ders kitabının genelinde sözlü ve yazılı edebî ürünler arasında yer alan efsane, fıkra, makale, mâni, marş, masal, mektup, siyasetname, şarkı, türkü ve söylev türlerine yer verilmediği görülmektedir. Bu sonuçlara göre ders kitabında yeterince sözlü ve yazılı edebî ürüne yer verilmediği görülmektedir. Bu sonuçlardan hareketle yeni hazırlanacak ders kitaplarında sözlü ve yazılı edebî ürünlerin sayısının artırılması ve üniteler arası kullanımının daha dengeli hale getirilmesi önerilmektedir.

### Kaynakça

- ABLAK, S. (2022). Ders kitaplarında bilimsel içerik. Bülent Akbaba ve Selahattin Kaymakcı (Edt.), *Sosyal Bilgiler Ders Kitabı İnceleme ve Tasarım Kılavuzu* içinde (ss.145-166). Ankara: Pegem
- ABLAK, S. (2022). *Evaluation of the 5th grade social studies*. VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı, ISBN: 978-605-73314-1-0, 1265-1288.
- AKPINAR, M. (2022). Ders kitabı, amacı, işlevi, içerik ve türleri. Bülent Akbaba ve Selahattin Kaymakcı (Edt.), *Sosyal Bilgiler Ders Kitabı İnceleme ve Tasarım Kılavuzu* içinde (ss.1-16). Ankara: Pegem
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., KILIÇ- ÇAKMAK., E., AKGÜN, Ö. E., KARADENİZ, Ş. ve DEMİREL, F. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem.
- ÇETİŞLİ, İ. (2006). Edebiyat eğitiminde “edebî metin”in yer ve anlamı. *Milli Eğitim*, 34(169), s.75-84
- DOLMAZ, M. (2018). Kitap İnceleme: Sosyal Bilgiler Öğretiminde Edebî Ürünler ve Yazılı Materyaller. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 2(2), 1-8.
- GLESNE, C. (2012). *Nitel Araştırmaya Giriş*, (Çev. Ed: A. Ersoy ve P. Yalçınoğlu), Ankara: Anı Yayıncılık.
- KAYMAKCI, S. (2013). Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Sözlü ve Yazılı Edebî Türlerin Kullanım Durumu. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 230-255
- ORUÇ, Ş. (2009). Sosyal Bilgiler 6. Sınıf Ders Kitaplarında Edebî Ürünler. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 10-24.
- ÖZTÜRK, C., KESKİN, S. C., OTLUOĞLU, R., (2014). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Edebî Ürünler ve Yazılı Materyaller*. Ankara: Pegem.
- SEMERCİ, Ç. (2004). İlköğretim Türkçe ve Matematik Ders Kitaplarını Genel Değerlendirme Ölçeği. *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(1), 49-54.
- YILDIRIM, A. ve ŞİMŞEK, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

## İKİ SAVAŞ ARASINDA ESTONYA VE FİNLANDİYA'DA TÜRKÇENİN YAZILIŞI VE EĞİTİMİ HAKKINDA

### ABOUT THE WRITING AND EDUCATION OF TURKISH IN ESTONIA AND FINLAND BETWEEN TWO WARS

Sevil Abbasova ATILLA  
*Bağımsız Araştırmacı, Makedonya*  
ORCID: 0000-0002-2613-9073  
*irevanlisevil@gmail.com*

#### Özet

1917 Rus devriminden sonra bağımsızlığını ilan etmiş on ülke arasında bulunan Estonya ile Finlandiya'da yaşayan Mişer Tatarlarının Rusya ile hemen bütün ilişkiler dini, kültürel vb. ilişkiler kesilmiş oldu. Mişer ve Kazan Tatarları arasındaki başlıca fark Kazanların Tataristan'da bulunması Mişerlerin ise "devletsiz" kalmaları ile özetlenebilir. Bu bağlamda ayrıca Kuzey Tatarcasını iki lehçesini oluştururlar. Bu dönemde din konusunda Petersburg'daki müftülükten ayrılmak zorunda kalınmış, ana dili eğitimi konusunda dil kursları açılmış, "Türk Halk Mektebi" de kurulabilmiş, gazete ve çeşitli yayınlar çıkarılmıştır. İlk kullanılacak alfabe konusunda çok tartışmalar olmuştur. Özellikle otuzlu yıllarda eğitim öğretim ve yayıncılıkta kullanılan dilin İstanbul Türkçesi olması gerektiği ısrarla öne sürülmüştü. Tatarların eski gelenegi olarak bütün çocuklara okuma yazma öğretilmeli idi. 1945'ten sonra Estonya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olunca, iki ülke arasındaki ilişkiler yine kesildi. Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra sınırların neredeyse kalkacağı sanılıyorduydu, 2000'li yıllarda Rusya bütün azınlıklar hakkında saldırgan bir kültür kıyımına yönelmiştir. Gerek Rusya arazisinde gerekse de Rusya'nın etki alanı olarak gördüğü geniş bölgeleri nerede ise ezeli bir hak olarak görüyor. Sözü gelişi iki dünya savaşı arasında Kuzeyde Finlandiya, Estonya ve Letonya Sovyet alanına dahil edilmişti. Günümüzde büyük oyun 'yeni büyük oyuna dönüşüp emperyalist güçlerin arasında var olma mücadelesine dönüşmüştür.

**Anahtar sözcükler:** Sovyet Cumhuriyetleri, Mişer Tatarları, Eğitim, Alfabe, Türkçe

#### Abstract

After the 1917 Russian revolution, the Mishar Tatars living in Estonia and Finland, which are among the ten countries that declared their independence, were cut off from almost all religious, cultural, etc. relations with Russia. The main difference between Mishar and Kazan Tatars can be summarized as the presence of Kazan Tatars in Tatarstan and the "stateless" status of the Mishers. In this context, they also form two dialects of Northern Tatar. In this period, Mishars had to leave the mufti in St. Petersburg, language courses were opened on the subject of mother tongue education, the "Turkish Folk School" was also established, newspapers and various publications were published. There has been much debate about the alphabet to be used first. Especially in the thirties, it was insisted that the language used in education and broadcasting should be Istanbul Turkish. It was the old tradition of the Tatars that all children should be taught to read and write. After 1945, when Estonia became a Soviet Socialist Republic, relations between the two countries were cut off again. If it was thought that the borders would almost disappear after the collapse of the Soviet Union, but in the 2000s Russia turned to an aggressive cultural massacre against all minorities. It sees both the territory of Russia and the large areas that Russia sees as an area of influence, almost as an eternal right. For example, between the two world wars,



Finland, Estonia and Latvia were included in the Soviet zone in the north. Today, the big game has turned into a new big game and has turned into a struggle for existence among the imperialist powers.

**Keywords:** Soviet Republics., Mishar Tatars, Education, Alphabet, Turkish

## Giriş

### İki Savaş Arasında Estonya ve Finlandiya’da Türkçe Yazılım Konusu

Finler ve Estonlar, Baltık-Fin halklarının büyük bir kısmını oluşturmakta olup iki bağımsız ulus devleti olan Finlandiya ve Estonya’da yaşamaktadırlar. Baltık-Fin halkları, Fin-Ogur veya Ural halklarının en batısında yerleşir. Ural dilleri konuşanların Türkçeyi bir yabancı dil olarak öğrendiklerinde karşılaştıkları sorunları aydınlatan birkaç örnek görelim. Örnekler Ural dillerinin en tanınmışlarından; Macarca, Fince ve Estoncadan. Ses ve yazıbilimsel sorunlar: Estoncada dokuz, Fincede sekiz, Macarcada yedi ünlü fonem vardır. Estoncanın ünlü düzeni Eski Türkçe, Eski Oğuzca veya bugünkü Azerbaycan Türkçesinin dokuz ünlülü düzeninin tıpkısıdır. Fincede ise bu dokuz ünlüden 1 ünlüsü yok. Macarcada da 1 yok, ayrıca Fince ve Estoncadaki gibi açık-kapalı e karşıtlığı da bulunmamaktadır. Fince ile Estoncadaki ä:e karşıtlığı <ä> ve <e> yazıbirimleriyle gösterilir. <ä> yazıbirimi örneğin Alman ve İsveç dillerinin yazımında da kullanılır, ancak fonetik bir değeri belirtmez. Türkçenin yazımında da bu yazıbirimi yabancı değildir.

Baltık-Fin halkları, başta Finler, Estonlar, Kareller, Vepsler, İngrililer, Votlar ve Livonlar olmak üzere Kuzeydoğu Avrupa’da Fin dillerini konuşan Baltık Denizi çevresinde yaşayan halklardır. Finler ve Estonlar, Baltık-Fin halklarının büyük bir kısmını oluşturmakta olup iki bağımsız ulus devleti olan Finlandiya ve Estonya’da yaşamaktadırlar.<sup>1</sup> Baltık-Fin halkları, Fin-Ogur veya Ural halklarının en batısında yerleşir.

Çarlık Rusya’sının Baltık bölgesine hâkim olmasıyla Finlandiya’daki Türk varlığı da oluşmaya başlamış ve bu durum 19. yüzyılın başlarına kadar uzanmıştır. Fin topraklarında yer alan Rus askerleri içinde Tatar Türkleri de yer almış Sveaborg (Fincesi: Suomenlinna) Kalesinde görev yapan Tatar askerleri hakkındaki bilgileri askeri imamın yazdığı 1836, 1850, 1871 yıllarına ait defterlerden öğreniyoruz. Bu defterler (Arkisto Helsinki) Helsinki arşivinde bulunmaktadır. Ayrıca bu defterler dışında Finlandiya Türklerine ait diğer defterler *Kansallinen Arkisto Suomi* Finlandiya Milli Arşivi’ne bağışlanmıştır.<sup>2</sup>

Günümüzde Finlandiya’daki Mişer Tatar toplumunun kökeni 1860’larda Rusya’nın İdil -Ural bölgesinden gelen gezici satıcılardan olup bunlardan çoğu Nijni-Novgorod (Gorkiy) vilayetinin Sergaç (Sırkaç) ilçesindeki küçük Mişer Tatar köylerinden gelmişti. Tatarlar tarımın yanı sıra ticaret de yapmaya başlamışlardı. Tedricen bu ticari seferler demiryolları boyunca Petersburg’a kadar oradan da Terijoki (Teri) ırmağı ve Viipuri (Viburg) yoluyla Finlandiya Dükalığı’na kadar uzanmıştı. Bu yeni ülke, Mişer Tatarları için uygun bir ortam yaratmıştı. Bu ortamdan yararlanan Mişerler o zaman Çarlık Rusyası’nın kuzeybatı köçesini oluşturan Finlandiya’ya göç etmelerine sebep olmuştu. Özellikle Helsinki ve Tampere’de yoğunlaşan Mişerlerin sayısı 20. yüzyıla kadar hayli artmış ve onları Finlandiya Türkleri olarak adlandırmaya başlamışlardı.

O tarihte Suomi, Çarlık Rusyası’na bağlı olup Dükalık olarak idare edilmekteydi. Bu sebeple de İslam Cemaati, Şimal Türklerinin dini işlerini idare eden Ufa şehrindeki “*Müslümanların Merkez-i Diniye Nezaretine*” bağlı olup, o zamanki Otonom Suomi Hükümeti tarafından tasdik edilmemiş, gayri resmi olarak 1925 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve 1925 yılında resmi bir hüviyet kazanmıştı.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Virrankoski, Pentti. Suomen Historia, Maa ja Kansa Kautta Alkoyen. SKS Helsinki, 2015, s. 38.

<sup>2</sup> Nadirov, İ. “Finlandiya Tatarları”, Akt: Yasin Kaya, *Türk Dünyası Kültür Dergisi*, Sayı: 226, İstanbul 2005, s. 23.

<sup>3</sup> Helsinki’deki Finlandiya Türklerinin Dernek binası. Suomi’deki Türklere ait mezarlık.

Suomi’de yaşayan Türk ve Müslümanlar Hıristiyan toplum içinde kaybolmamak için Fin yasalarının azınlıklara tanıdığı haklardan faydalanarak kendi inançlarını ve dinlerini sürdürebilmek amacıyla dini bir dernek kurmuşlardır. “Suomen Muhammedilainen Seurakunta” adı taşıyan bu dernek 1925 yılında resmi olarak tanınmış, sonradan adı “Suomen İslam Seurakunta” olarak değiştirilmiştir.

Fin Hükümeti’yle yapılan temaslar sonucunda da Rus yönetimi sırasında Müslümanlara tahsis edilen bir mezarlığın resmen cemiyete devri sağlanmıştı. Helsinki’de yaşayan Müslümanlar günümüzde de kültürlerini, dillerini ve dinlerini unutmamak için mücadele vermektedirler. O devirde Sadri Maksudi Arsal, Reşit Rahmeti Arat, Abdullah Battal Taymas ve Musa Carullah gibi ilim adamlarını Suomi’ye davet ederek cemaate büyük maddi ve manevi katkılar sağlanmıştı.<sup>4</sup> 1949’da Suomi İslam mecellesi adındaki aylık mecmuanın yayınına başlamıştı. 1950’de bu mecmua İslam mecellesi adını almış ve Türkçe yayımlanmıştı. Suomi’de İslamiyet adına yapılan en büyük hizmetlerden biri de Kur’an-ı Kerim’in Finceye çevrilmesi olmuştu. Kur’an-ı Kerim’in Finceye çevrilmesini sağlayan kişi Suomi’nin önde gelen Tatar tüccarlarından Zinetullah İdrisi Ahsen Böre olmuştur. İdrisi 1920’de Suomi’nin ikinci büyük şehri Tampere’ye gelmiş ve 1922’de bir tekstil firması açarak ticari hayata başlamıştı. Zinetullah İdrisi’nin amacı Suomi’de Fin-Türk Mektebi’ni açmak ve Kur’an’ı Kerim’i Finceye tercüme ettirmektir. Fin-Türk Mektebini açmak için büyük maddi destek yapmasına rağmen okul açılmamıştı. Fin-Türk Halk Mektebi adını alan okul 1948’de ancak açılabilmişti. Fakat Kur’an’ın Finceye tercüme ettirilmesi engelini aşabilmişti. Kur’an’ın Finceye tercüme edilmesi Türkiye ve Finlandiya’da büyük yankı uyandırmış ve teşekkür yazıları almıştı. Türkiye ve Finlandiya’da tedrisle ilgili çeşitli yardımlarda bulunmuştu. Bunların dışında İslamiyet’i iyi tanıtan bazı Batı neşriyatını da Finceye çevirerek, Finler arasında İslam kültürünü tanıtmak için gayret göstermiştir. 1945 yılında vefat eden Ahsen Böre’nin mezarı Helsinki’deki İslam Mezarlığındadır. Eşi Safiye Hanım Ahsen Böre’nin vefatından sonra hatıratını yayımlamıştır. Ahsen Böre İslamiyet’i iyi tanıtan bazı Batı neşriyatını da Finceye çevirerek, Finler arasında İslam kültürünü tanıtmak için gayret göstermişti.<sup>5</sup> George Pimenoff Kur’anı tercüme etmeden önce Böre’nin isteği ile Berlin’e giderek İslamiyeti iyi tanıyan şahsiyetler olarak Alimcan İdrisi, Zeki Velidi Togan, Lehistan Müslümanlarından Dr. Yakup Şinkeviç, Tagizade, Hindistanlı Ahmedî gibi alimlerden görüş ve yardım istemişti. 1937 yılında Togan Tampere şehrinde Pimenoff’la birkaç kez daha görüşmüş, Kur’an Finceye çevrildikten sonra şöyle bir yorumda bulunmuştu: “Pimenoff’un Kur’an tercümesi Zinetullah İdrisi Böre tarafından güzel bir şekilde neşredildi. Fince bilen bilgilerin anlattıklarına göre bu tercüme Kur’an-ı Kerim’in Avrupa dillerine yapılan tercümelerinin en iyilerindedir.”<sup>6</sup>

1937 yılında Zeki Velidi Togan Tampere’de Kur’an Finceye çevrildikten sonra şöyle bir yorumda bulunmuştu: “Pimenoff’un Kur’an tercümesi Zinetullah İdrisi Böre tarafından güzel bir şekilde neşredildi. Fince bilen bilgilerin anlattıklarına göre Kur’an-ı Kerim’in bu tercümesi Avrupa dillerine yapılan tercümelerinin en iyilerindedir. 1942 yılında Kur’an-ı Kerim’in tercümesi bitince bu tercümelere birer adet Varsinais-Suomi Cumhurbaşkanı Risto Ryti ve Mareşal Mannerheim’e de takdim edilmişti. Mareşal Mannerheim de bu tercümeden dolayı teşekkürünü bir mektupla bildirmişti.<sup>7</sup> 1951 yılında Helsinki’de Finlandiya Türklerine ait mezarlık bulunmaktadır. Kur’an-ı Kerim’in tercümesi İngilizceden Finceye yapılmış ve bu tercümenin ikinci sayfasında Kustantaja: Z. İ. Ahsen Böre yazmaktadır. Ayrıca Böre bu tercümenin ilk sayfalarında bir takdim yazısı da kaleme almış, 799 sayfadan oluşan çeviriye içindekiler kısmı da hazırlanmıştı. Kur’an-ı Kerim’in Suomi/Fin diline tercümesi Suomi basınında da geniş yankı bulmuştu. Helsinki’de Finlandiya Türklerine ait mezarlık 1951 yılında Suomi hükümeti tarafından İslam azınlığına 2.171 m/2 toprak ucuz bir fiyata satılmıştı. Bu suretle Helsinki’de İslam Mezarlığı’nın büyüklüğü 3.895 metrekareye ulaşmıştı.<sup>8</sup>

<sup>4</sup> Birnak, Naile “Finlandiya’da Yaşayan Kazan Türkleri”, Milli Kültür Dergisi, (1-7 Temmuz) 1977, s. 13

<sup>5</sup> Kilisi, Mehmet Kıseyş, Suomi’de İslamiyet” İstanbul 1949, s. 176.

<sup>6</sup> Togan, Zeki Velidi, age., 589-592.

<sup>7</sup> Baibulat, age., s. 130-135.

<sup>8</sup> Tahir, Z. “Finlandiya Türkleri”, Otava Helsinki, 2002. s. 5.

İkinci Dünya savaşında Suomi'de bulunan Türk- Tatarlar da Fin ordusuna katılmış, on kişi şehit olmuştu. Savaştan sonra şehit olanlar için Helsinki şehir merkezinde bulunan islam mezarlığında bir anıt yaptırılmış ve bu anıtın üzerine de ay yıldız işareti ve "Pro-Finlandia 1939-1944" yazısı bulunmaktadır. Helsinki İslam mezarlığı dışında Tampere, Turku, Kemi ve Naantali'de de mezarlıkları ve mescitleri vardır. Günümüzde Finlandiya'da yaşayan Tatarlar ve Müslümanlar Finlandiya'nın çeşitli şehirlerinde dini görevlerini yapmaktadırlar.<sup>9</sup>

FIN-TÜRK HALKMEKTEBİN HİMAYE  
CEMIYETİ

DAHİLİ NIZAMNAMESİ

§ 1.

Cemiyetin ismi „Suomalais-Turkkilaisen kansakoulun kannatusyhdistys" (Fin-Türk ilk mektep himaye cemiyeti) dir.

§ 2.

Cemiyetin merkezi Tampere şehridir.

§ 3.

Cemiyetin gayesi Finlandiya Cümhuriyetinin hudutlari dahilinde hususi bir ilk Mektep idare etmektir. Mektebin programı ve teşkilatı Fin köy ilk mekteplerinin (iki senelik aşağı ilk mektep ve dört senelik yukarı ilk mektep) program ve teşkilatının aynıdır. Yalnız mektepte hristiyan dini tedrisatı yapılmaz ve ilaveten Türkçe, Türk tarih ve coğrafyesi ve islam dini tedris olunur. Cemiyet hini faaliyetinde Finlandiya'nın kavanin ve nizamati mer'iyesi mucibince hareket eder.

§ 4.

Cemiyet idare hey'eti beş sene zarfında her sene 100 Finlandiya markı veya bu mebleğin bir kaç mislini teahhüt edenleri cemiyet azası olarak kayıt ve kabul etmeğe salahiyyettardır. Beş sene için teahhüt edilen mebleğin ilk senede bir dağada tediyesi caizdir. Idare hey'eti, vaki ihtarata ragmen azalık aidatini vermeği ihmal edenlerin kaytlerini terkine salahiyyettardır.

Finlandiya'da İkinci Dünya savaşı öncesi Türkçe yayınların olmasını da kaydetmek gerekir. 1930'lu yıllarda Finlandiya'ya muhaceret eden Azerbaycan aydınlarından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milletvekili Mehmet Sadık Aran, Finlandiya'da 1931-1933 yıllarında Finçe-Türkçe *Yeni Turan adlı* gazetesi de yayımlanmaktaydı.<sup>10</sup> Finlandiya'da iki savaş arasındaki dönemde *Yeni Turan*'dan başka, Türkçe çeşitli risale ve kitapçıklar da çıkmıştır. Otuzlu yılların başlarında *Finlandiya Türkler Birliği* adında bir dernek kurulur. Yine 1930'da "*Fin-Türk Mektep Himaye Cemiyeti*" adında bir dernek dahi kurulur. Daha sonra 1948 yılında Helsinki'de bir Fin-Türk Halk Mektebi (Suomen Turkkilainen Kansakoulus) açılır. Okul hakkında Türk-Tatar Türkçesiyle yazılmış şu bilgilere de ulaşabildik.

***Tatar Türkçesiyle Halk Mektebi Hakkında***

"Otuz biş yıl äwäl munda Finlandiyada Murtazin isimli bir muallim bar ıdı, o bizgä mäktäp tuttu. 21. Anıñ ismiydı Suomen turkkilainen kansakoulu, biz ol mäktäptä Albertinkatuda yürüdük. 22. Anda dört sınıf bar ıdı, birinçi sınıf, ikinci, üçünçü vä dördünçü. 23. Annan soñra yinä mäcbur idı fin mäktäbinä kitärgä. 24. Ol wakıtta fin hükümätı akça da birdı, çünki akçasız mümkün tügöl idı tutarga mäktäp. 25. Anda da Kandelin isimli fin muallimi bar ıdı, Iris Kandelin, ol fin därisin berdı. 26. Anıñ

<sup>9</sup> Küçük, Evren, "*Türkiye Finlandiya İlişkileri*" İstanbul, 2015. s. 428.

<sup>10</sup> Aran, Mehmet Sadık "*Yeni Turan*", Helsinki, 1931.



içün bizgä här yıl sadätnamä buldı, ol sadätnamä bilän biz fin mäktäpkä kirdi soñradan, dört yıl sonra, yä orta mäktäbinä kirdik, yoksa fin mäktäbinä, normal mäktäbinä kirdik. 27. Soñradan Murtazindän soñra Naim Ahmet Atasevâr kildı, ol imam ıdı, ol da dâris berdı balalarga, ama balalarınñ sanaşu şundıy äzäydı, aniñ içün Finlandiya hükümäti akça bermädi, ol mäktäp bitirildi, Suomen Turkkilainen Kansakoulu. 28. Soñradan balalarımız başladı yürürgä atnada bir märtäbä mundıy din dârisinä dä ana tili dârisinä. 29. Ana tili dârisini äligi zaman Hamide Çaydam berdı, Hamidedän sonra Fazile Nasretdin Hanım berädi.

### ***Fin-Türk Halk Mektebi ve Getirilen Yasaklar***

Suomen Turkkilainen Kansankoulu’da “*Fin-Türk Halk Mektebi*” adında faaliyet gösteren bu okulda öğretim dili, önce Tatarca, 1965 yılından sonra da İstanbul Türkçesidir; öğretmenler Türkiye’den getirilir. İlk başta Türkiye’den gelen ilk Türkçe öğretmen Varsa Serdengeçti idi. Gaspıralı İsmail’in yapmak istediklerinin kısa bir süre için de olsa Finlandiya’da gerçekleşmiş olduğuna tanık oluyoruz. Daha sonraları “*Türk Halk Mektebi*” öğrenci azlığı gerekçe gösterilerek 1969 yılında kapandı. Bilindiği gibi Altın Ordu’nun dağılmasından sonra Rus İmparatorluğu’nda Tatar adı bütün Türkdilli halkları kapsardı. Finlandiya’daki Türklerin çoğu Mişer kökenli olup konuştukları ağız Kazan Tatarcasına yakındır. Dilleri için Kazan Türk Dili, Bulgar Türk Dili, Türk Dili gibi adlandırmalar kullanılmış olup, son zamanlarda Tatarca adının kullanılması yaygınlaşmıştır. Finlandiya’daki okulun kapanmasına da ne yazık ki dil konusundaki çekişmeler yol açmıştır. Finlandiya’da yetmişli yıllardan sonra basın yayın hayatında da Türkçe yayınların faaliyeti de gittikçe azalmaya ve kapanmaya başladı.

### **Sonuç**

Yetmişli yıllardan bu yana okullu dönem öncesinde olduğu gibi dil ve din kursları devam eder, ders gereçleri olarak Kazan’dan getirilen kitapların Latin harfli uyarlamalarından yararlanılmaktadır. Finlandiya’daki gelişmeler ister istemez Romanya’da eğitim alanında yaşananları akla getirmektedir. Finlandiya’da halen Türkçe süreli bir yayın bulunmazsa da zaman zaman Latin harfleriyle Tatarca yayınlar çıkmaktadır. Görüldüğü gibi Finlandiya’da 1930’lu yıllarda hem Türkçe eğitim öğretim hem de Türkçe yayınlar vardı. Maalesef günümüzde bunların sayısının artması beklenirken Türkçe yayınlar durdu. Finlandiya’da Türkiye’nin konsoloslugu ve Kültür merkezinin olmasına rağmen bir tek bile Türkçe okul ve Türkçe yayın yok.

### **Kaynakça**

Aran, Mehmet Sadık “Yeni Turan”, Helsinki, 1931.

Birnak, Naile “Finlandiya’da Yaşayan Kazan Türkleri”, Milli Kültür Dergisi, (1-7 Temmuz) 1977.

Kilisi, Mehmet Kiseys, Suomi’de İslamiyet” İstanbul, 1949.

Küçük, Evren, “*Türkiye Finlandiya İlişkileri*” İstanbul, 2015.

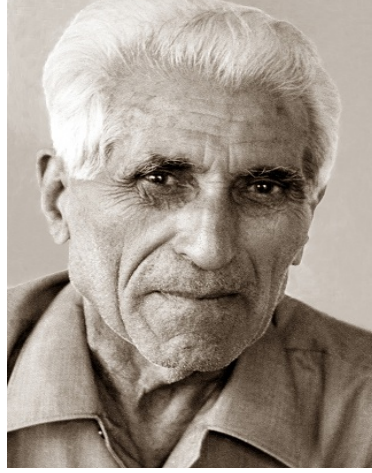
Nadirov, İ. “*Finlandiya Tatarları*”, Akt: Yasin Kaya, *Türk Dünyası Kültür Dergisi*, Sayı: 226, İstanbul, 2005.

Tahir, Z. “Finlandiya Türkleri”, Otava, Helsinki 2002.

Virrankoski, Pentti. Suomen Historia, Maa ja Kansa Kautta Alkoyen. SKS Helsinki, 2015.

**Ek : Fotoğraflar**

Fotoğraf 1. Mehmet Sadık Aran



Fotoğraf 2. Mannerheim



Fotoğraf 3. İFinlandiya İslam Cemaati Merkezinin binası



**BABUR'UN GAZELLERİNİN BÜYÜLEYİCİ SÖZ DAĞARCIĞI (116 GAZEL ÖRNEĞİNDE)**

**BOBUR G‘AZALLARINING MAFTUNKOR LEKSIKASI (116 G‘AZAL MİSOLIDA)**

**THE ENCHANTING VOCABULARY OF BABUR'S GAZELLES  
(ON THE EXAMPLE OF 116 GAZELLES)**

Shahnoza ZİYAMUXAMEDOVA

*Doç. Dr., Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*

*ORCID: 0000-0002-4101-7066*

*shahnozaziyo@mail.ru*

**Annotatsiya**

Zahiriddin Muhammad Boburning she'riy merosi serqirra va boy. Uning g'azallarida davrning tarixiy voqealari, shaxsiy hayoti, muhabbati, ehtirosleri, muhiti, din va urf-odatlariga munosabati real tarzda aks ettirilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning she'riy merosi yuksak badiiy saviyada yozilgani bilan mumtoz o'zbek she'riyati tarixida o'z o'rnini egallaydi. Uning g'azallarida ishq, vafo, visol va hijron mavzulari salmoqli o'rin tutadi. Bobur g'azallarida mahbubaning maftunkor go'zalligi, oydek chehrasi, shaxlo ko'zlari, kamon qoshlari, go'zal qomati ravon misralarda yuksak mahorat bilan kuylangan. Maqolada Bobur mahbubasining go'zalligini ta'riflovchi qiyoslariga e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, uning 116 g'azali misolida tana a'zolarini bildiruvchi so'zlar soni sanab o'tilgan va misollar bilan tasdiqlangan. Boburning shaxsiy va betakror she'riyatidan maftun bo'lgan o'quvchi sifatida aytishimiz mumkinki, uning she'riyati juda ta'sirchan. Ko'ngillarga chuqur singib ketgan bu g'amgin satrlarda ertangi kunga, kelajakka bo'lgan yorqin umidlar mujassam. Shuning uchun uning she'rlari shunday qimmatli va qalbga yaqin.

Bobur asarlari jahon adabiyotining noyob xazinasini sifatida dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilinib o'rganilmoqda, chunki uning asarlarida insonparvarlik, vatanparvarlik, mehr-oqibat kabi yuksak insoniy fazilatlar tarannum etilgan. Uning o'lmas ijodiy merosi xalqlarni birlashtiradi, do'stlik va o'zaro hamjihatlik ko'prigi bo'lib xizmat qiladi, chunki uning asarlarida tarannum etilgan qadriyatlar hamma uchun birdek yaqin va tushunarli bo'lgani uchun hamisha yo'lchi yulduz bo'lib xizmat qiladi.

**Tayanch so'zlar:** leksika, g'azal, lirika, visol, hijron, mahbuba, go'zallikni tasvirlovchi qiyoslar.

**Özet**

Zahiriddin Muhammed Babur'un šiirsel mirası çok yönlü ve zengindir. Gazelleri dönemin tarihi olaylarını, özel hayatını, aşklarını, tutkularını, çevresini, dine karşı tutumunu ve geleneklerini gerçekçi bir şekilde yansıtır. Zahiriddin Muhammed Babur'un šiirsel mirası, yüksek bir sanat düzeyinde yazıldığı için klasik Özbek šiiri tarihinde yerini alır. Gazellerinde aşk, vefa, vefa ve hicran temaları önemli yer tutar. Babur'un gazellarında sevgilinin büyüleyici güzelliği, ay şeklindeki yüzü, güzel gözleri, kemerli kaşları ve güzel figürü akıcı mısralarla büyük bir ustalıkla seslendirilmiştir. Makale, Babur'un sevgilisinin güzelliğini anlatan karşılaştırmalara odaklanıyor. Ayrıca onun 116 gazel örneğinde vücut kısımlarını ifade eden kelimelerin sayısı sayılmış ve örneklerle teyit edilmiştir. Babur'un kişisel ve eşsiz šiirinden büyülenen bir okuyucu olarak, šiirinin acı verici olduğu kadar zorlayıcı olduğunu söyleyebiliriz. Ne kadar hüznü, o kadar parlak. Yüreğin derinliklerine inen bu hüznü dizelerde

yarınlara ve geleceğe dair parlak umutlar vücut buluyor. Babur'un şiirleri de bir o kadar değerli ve cana yakındır.

Babur'un dünya edebiyatının eşsiz bir hazinesi olan eserleri dünyanın birçok diline çevriliyor ve inceleniyor çünkü eserleri en yüksek insani nitelikleri yüceltiyor: hümanizm, vatanseverlik, sevgi ve merhamet. Ölümsüz yaratıcı mirası halkları birleştirir, bir dostluk ve karşılıklı anlayış köprüsü görevi görür, eserlerinde söylenen değerler herkes için eşit derecede yakın ve anlaşılır olduğu için, her zaman tüm iyi teşebbüslerde ve işlerde yol gösterici bir yıldız olarak hizmet edeceklerdir.

**Anahtar sözcükler:** söz varlığı, gazel, visal, hicran, ay yüzlü, sevgili, güzelliği anlatan benzetmeler.

Zahiriddin Muhammad Boburning she'riy merosi serqirra va boy. Uning g'azallarida davrning tarixiy voqealari, shaxsiy hayoti, muhabbati, ehtirosolari, muhiti, din va urf-odatlariga munosabati real tarzda aks ettirilgan. Aytish mumkinki, Bobur she'rlari shoirning tarjimayi holi bo'lib, unda teran tuyg'ular she'riy tilda ta'sirchan ifodalangan, hayotiy holatlar bilan to'qnashuv natijasida vujudga kelgan kechinmalar mahorat bilan tasvirlangan.

Boburga g'azal yozish bir havas emas, balki o'z fe'l-atvori, didi, holatini ifodalash vositasi edi. U shunday deb yozgan edi:

**Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay ahsi she'r,**

**To bilingay har kishining ta'bi birla holati.**

Bobur g'azallari yuksak badiiy saviyada yozilgani bilan mumtoz o'zbek she'riyati tarixida o'z o'rnini egallaydi. Tarixchi Mirzo Muhammad Haydar o'sha davridayoq Zahiriddin Boburni shoir sifatida Alisher Navoiyning yoniga qo'ygan. Bu bejiz emas. Rampur kutubxonasida saqlanayotgan Boburning nodir qo'lyozmasida shunday yozilgan:

**Har vaqtqi ko'rgasen mening so'zimni,**

**So'zimni o'qub sog'ing'aysen mening o'zimni.**

Bobur ijodida ishq, vafo, visol va hijron mavzulari ham muhim o'rin tutadi. Uning g'azallarida mahubaning maftunkor va beqiyos go'zalligi, sharqona odob va urf-odatlari, yengil va o'ynoqi, ravon misralarda yuksak mahorat bilan tarannum etilgan. Boburning shaxsiy va betakror she'riyatidan maftun bo'lgan o'quvchi sifatida aytishimiz mumkinki, ko'ngillarga chuqur singib ketgan bu g'amgin satrlarda ertangi kunga, kelajakka bo'lgan yorqin umidlar mujassam. Bobur g'azallari qadrliligi va qalbgaga yaqin. Uning butun hayoti va ijodi o'lmas afsona, Vatan sog'inchi, ozodlik haqidagi abadiy dostonidir. Bu doston asrlar davomida yurtida yashab kelganlar uchun ham, turli sabablarga ko'ra yurtdan uzoqda yashayotganlar uchun ham birdek qadrlidir. Yurtini yo'qotgan har bir shoir ham Bobur bo'la olmaydi. Ammo tugallangan she'rlarida gavdalangan Boburning mardona ruhi, haqiqiy hayot yo'li, jonajon Vatanga, mard xalqiga bo'lgan buyuk muhabbati yurtdagi har bir inson uchun katta ibrat bo'lishi aniq. Boburning hassos qalb tuyg'ulari uning ijodida o'z ifodasini topgan. U shunday nozik did, shunday nozik qalb bilan taqdirning mashaqqatli yo'llarini bosib o'tgan bo'lsa-da, shoirning o'zini, shaxsiyatini, shaxs sifatida e'tiqodini to'la-to'kis asrab-avaylashi chinakam ibratli jasoratdir.

Bobur g'azallari asosan besh baytdan iborat. G'azal mazmunining an'anaviy tuzilishi ikki asosiy personajning majburiy ishtiroki bilan belgilanadi: mahbuba va oshiq. Shoir g'azallarida mahbuba go'zal, nafis bo'lib, go'zallik, farovonlik, boylik bilan o'ralgan, oshiq esa iztirob, sog'inch, hasrat, ko'z yoshlariga botgan. Uning go'zalligiga qoyil qolgan sevgilisi tashqi dunyoning ko'rinishlariga befarq. Oshiq esa o'zidan norozi, har doim adolatsizlik va taqdirning zarbalaridan g'azablanadi, insofsizlik, ikkiyuzlamachilik va yolg'onga qarshi turadi. Bobur o'z sevgilisi obrazini yaratishda an'anaviy yuzni atirgul bilan solishtirishdan ko'p foydalanadi. Va deyarli barcha g'azallardagi bu qiyoslar turli semantik tuslar bilan to'ldiriladi, ular qiyos va qarama-qarshiliklar orqali butun g'azalning obrazli tizimini tashkil etadi. Bobur o'z sevgilisining yuzini oyga qiyoslaydi. Bobur yana bir g'azalida mahbubi og'zini

g'unchaga qiyoslaydi. Bobur uchun ishq sadoqat, oliyjanoblik va insoniylik bo'lib, u boylik, ijtimoiy mavqe va barcha yerdagi ne'matlardan ustundir. U asl badiiy vositalardan mohirona foydalanadi. Keyin esa oshiqning iztirobini, qayg'usini ko'rsatadi.

Biz Bobur lirikasidagi go'zallikni, mahbuba qiyofasiga xos so'zlarni o'rganishga harakat qildik. Keyingi yillarda Bobur ijodini matnshunoslik, falsafiy, lingvistik va badiiy jihatdan o'rganish bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, shoir ijodining uslubiy o'ziga xosligidan dalolat beruvchi til omillarini o'rganish endigina boshlanmoqda. Masalan, shoir ijodidagi tana a'zolari nomlarini bevosita badiiy uslub bilan bog'lab o'rganish boburshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib, Boburning so'z san'atini chuqur o'rganishga keng imkoniyatlar ochadi.

“Yuz” so'ziga keladigan bo'lsak, shoir g'azallarida bu so'z 68 marta, oraz sinonimi esa 5 marta qo'llangan. Unda Bobur yuzni bir necha xil ta'riflar bilan tasvirlagan. Masalan, gul yuz, lola yuz, quyoshli yuz, muborak yuz.

Oningdek bo'lmisham hayron quyosh yanglig' yuzungakim,  
Quyoshdek nayzalar tegsa ko'zumga, ko'z ola olmon.

Ham lola yuzung qoshida berang,  
Ham sarv qading borida bepoy.

Tarahhum yuzidin yuzungni ko'rmakka buyurg'aysen,  
Xush ulkim, orazingni ko'rgamen, so'zung eshitgaymen!

Bundan tashqari, “yuz” so'zi bir necha marta son miqdorni bildiruvchi (o'zbek tilida “shaxs” so'zi “yuzlik” sonini anglatishi mumkin) ko'plab g'azallar mavjud.

Orazu qaddingni ta'rif etsalar yuz yil, hanuz,  
Ey yuzi gul, sarvqad, yuzdin biri aytilmag'ay.

Keltursa yuz baloni o'shal bevafo manga,  
Kelsun agar yuzumni evursam, balo manga!

Husnda ortuq agar bo'lsa yuzi Laylidin,  
Men taki bormen aning ishqida yuz Majnuncha!

“Yuz” so'zi sonni bildiruvchi 32 joyda uchraydi.

Evrulur boshingg'ayu gohi yuzunga yuz qo'yar,  
Bu jihattin ot emish “gulpech”u gah, “gulzor” anga.

Endi g'azallardagi ko'z so'ziga to'xtaladigan bo'lsak, bu so'z 60 marta uchraydi. “Ko'z” so'ziga turli sifatlar ham berilgan: “qora ko'z”, “chiroyli ko'zlar”, “jigarrang ko'zlar”.

Usruk ko'ziga toki ko'ngil bo'ldi muftalo,  
Hargiz bu telbani yana hushyor topmadim.

Ey xush ulkim, turg'asen kelib ko'zum o'trusida,  
Men tikib ikki ko'zum yuzungga, hayron bo'lg'amen.

G'azallarda qosh so'zi 28 marta uchraydi va yorqin qosh, xayoliy qosh, qora qosh, yangi oyga o'xshagan qosh sifatida tasvirlangan.

Ko'zlari sayd aylar uchun telba ko'nglumni mening  
Qoshi yosini qurub, kiprik o'qini to'ldurub.

Ko'k vusmada ul oy qoshi go'yo xayoldur,  
Yo oy boshida ko'kta ko'rungan hiloldur.

Qosh so'zi bir o'rindagi predlogni ham bildiradi:

Derki, Bobur, iltifot aylay sanga yetgan zamon,  
Menga yetgach, qoshida yuz chinu yolg'onin ko'rung.

Shoir o'z g'azallarida 48 marta zulf, soch so'zlarini ishlatib, jingalak soch, ikkita chiroyli o'rim, qora soch, xushbo'y soch kabi qiyoslarni qo'llagan.

Ishq elining ohidin ul sarv qad xam bo'lmasun,  
G'am yelidin ul muanbar zulf darham bo'lmasun.

Og'zidek tor fursati vasli, vale, hajri tuni  
Ul muanbar sochi yanglig' ham qorong'u, ham uzun.

Bobur lirikasida bosh so'zi 19 marta tilga olingan.

Boshimg'a chiqti tutun rashkdin qora sochdin,  
Ayoqqa tushgali, ey sarvi noz, to soching.

"Lab" so'zi 16 o'rinda qo'llanib, "kulib turgan lab", "shakardek lab", "kurtakdek lab" kabi qiyoslash tarzida berilgan.

Gul jamolin yopqon ul gulning iki rayhonidur,  
G'uncha sirrin ochqon ul ikki labi xandonidur.

Qadi shoxi guldek nigorim qani?  
Labi g'unchadek gul'uzorim qani?

So'zlab ul la'li shakarxoni shakarrez etasen,  
Ochib ul zulfi sumansoni dilovez etasen.

Oyoq so'ziga kelsak, u shoir g'azallarida 11 o'rinda uchraydi.

Qo'yub oyog'iga bosh, so'rsa la'lidin har kim,

Boshig'a tufroqu og'ziga tosh kerak bo'lsa!

G'azallarda og'iz so'zi 12 marta uchraydi va g'unchadek og'iz kabi iboralar unga ishora qiladi.

Og'zidek tor fursati vasli, vale, hajri tuni

Ul muanbar sochi yanglig' ham qorong'u, ham uzun.

Ko'zlari sayd aylar uchun telba ko'nglumni mening

Qoshi yosini ko'rub, kirpik o'qini to'ldurub.

Til (3) va tish (4) so'zlari kam qo'llaniladi, lekin qiyoslash orqali beriladi, tish marvariddek qattiq, til qizil tosh kabi.

Qoshida chinu ko'zida kinu angabin labida,

So'zida zahr va lekin tilida darmondur.

Yuzi xurshidi, tishi durriddin ayru jismda

Qolmadi bir zarra yerkim, tishdin afgor etmadim.

Ko'ks so'zi ham 3-4 marta qo'llangan.

O'qung birla xayoling, dardingu mehringga Boburdek,

Tanim – manzil, ko'zum – maskan, ko'kus – ma'vo, ko'ngul mahzan.

Keltirilgan misollardan Bobur g'azallarida tana a'zolari nomlariga oid so'zlar nisbatan ko'p qo'llanib, shoirning badiiy niyati bilan bog'liq holda turli leksik-ma'naviy va uslubiy-semantik vazifalarni bajariganligini ko'ramiz. Badiiy kontekstda ishlatiladigan har bir tana a'zosining nomi ma'lum bir semantik vazifani bajaradigan poetik tafsilotdir. Shoir g'azallarida tana a'zolari nomlari turkiy va fors tillari bilan bir qatorda arabcha afsona modeliga ko'ra shakllangan, degan xulosa kelib chiqadi. Bunday so'zlarning qo'llanishi shoir asarlarining badiiyligi va yorqinligini oshirib, o'quvchini qiziqtirgan.

Bobur asarlari jahon adabiyotining noyob xazinasi sifatida dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilinib, o'rganilmoqda, chunki uning asarlarida insonparvarlik, vatanparvarlik, mehr-oqibat kabi yuksak insoniy fazilatlar tarannum etilgan. Uning o'lmas ijodiy merosi xalqlarni birlashtirib turadi, do'stlik va o'zaro hamjihatlik ko'prigi bo'lib xizmat qiladi, chunki uning asarlarida tarannum etilgan qadriyatlar hamma uchun birdek yaqin va tushunarli bo'lgani uchun hamisha barcha ezgu ishlarda yo'l boshchi, yo'l ko'rsatuvchi yulduz bo'lib xizmat qiladi.

#### **Foydalanilgan adabiyot:**

1. Аманлаев А.Х., Шукурова Ф.Х. Литературное наследие Бабур и его жизненный путь. Интеллектуальное наследие Бабур и современность., Сборник статей и тезисов докладов Международной научно-практической конференции (28 февраля 2020 года), стр. 68-71.
2. В.Рахмонов. Бобур шоҳ ва адиб. “Маърифат” газетаси, 28.04.2012.
3. Бабур З. М. Бабурнамэ / пер. М. Салье ; под ред. М. Шевердина. – Ташкент, 1948. – 231 с.
4. Бабур. Лирика / пер. с узб. Льва Пеньковского ; предисл. Бертельса. – Ташкент, 1943. – 34 с.
5. Стеблева И. В. Семантика газелей Бабур. – М., 1982. – 328 с.
6. Азимжонова С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сборник статей. - Тошкент, 1995.
7. Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. (Письменные памятники). - Ташкент, 1985.

8. Воҳидов Р. Биз билган ва билмаган Бобур.- Ташкент, 2000.
9. Ёқубов Ҳ., Заҳириддин Муҳаммад Бобур. - Ташкент, 1949.
10. Лутфулло Маҳмуд. Бобурни тушуниш баҳти.- Ташкент, 2009.
11. Машрабов З., Шокаримов С. Асрларни бўйлаган Бобур. - Ташкент, 1997.
12. Нуриддинов М. Бобурийлар сулоласи, Тошкент. - 1994.
13. Самойлович А. Собрание стихотворений императора Бабура. - Петроград, 1917.
14. Сотимов Ғ., Бобурийзодалар. - Ташкент, 2003
15. Стеблева И. В. Семантика газелей Бабура. - Москва, 1982.
16. Файзиев Т. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлар. - Ташкент, 1996.
17. Ҳасанхожа Нисорий, Музакири аҳбоб, Тошкент. - 1993.
18. Ғайбуллоҳ Ас-Салом, Неъматуллоҳ Отажон. Жаҳонгашта “Бобурнома”. - Ташкент, 1996.
19. Бобур. Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома / Т.: Юлдузча нашриёти, 1990
20. Воҳидов Р. Биз билган ва билмаган Бобур // Ташкент. Маънавият нашриёти, 2008
21. Лутфулло Маҳмуд. Бобурни тушуниш баҳти // Тошкент.-2009
22. Машрабов Ш. Бобур комил инсон эди // Ўзбекистон адабиёти ва санъати.-2007.- 16 февраль №7
23. Нуралиева М. Буюк қалб эгаси // Маърифат.-2008.-13 февраль
24. Ражабова Д. Шарқона одоб ва ахлоқ тимсоли // Жамият.-2017.№6



## BUXORODAGI ILK DORIXONA

Shaxrinoz SHİRİNOVA

*Toshkent davlat stomatologiya instituti I-bosqich magistranti  
O'zbekistan*

### Özet

Mintaqamiz ilk sivilizatsiya o'choqlaridan biri bo'lishi bilan birga, ko'plab kashfiyot uxtirolarning, ilm-fan taraqqiyoti yutuqlarining zamini ham hisoblanadi. G'ildirak deysizmi, o'q-yoy, mehnat qurollari barchasi O'rta Osiyo hududida inson aql-idroki va mehnati natijasida paydo bo'lgan. Shuningdek, aynan dori-darmonlar va dorixona ham bizning zaminimizda, ya'ni Buxorodan qadimiyroq sanalgan Poykent shahri xarobalaridan topilgan. Fransiyaning Luvr, Rossiyaning Ermitaj muzeyi va Italiya davlati arxeologlari bilan hamkorlikda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida VIII-IX asrga oid bo'lgan "Poykent dorixonasi"ning topilishi olamshumul yangilik bo'ldi. Tekshirishlar natijasida dorixonada tabiblik va dori tayyorlash amaliyotlari o'tkazilganligi aniqlandi. Tadqiqotlar samarasi o'laroq u yerdan juda ko'plab shisha idishlar, buyumlar, shu jumladan fanda olimlar tomonidan alembiklar deb ataladigan, tabobatda keng foydalanadigan qon so'ruvchi idishlar jamlanmasi topildi. Bu esa shahrimiz qadimdan tabobat va tibbiyot markazlaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi. Alembiklar xususida Buxoro arxeologiya ekspeditsiyasi rahbari professor G.L.Semenov ham XIII asr miniatyurasida tasvirlangan motivlarga asoslangan holda, ushbu idishlar tibbiy maqsadlarda va aynan tanadan qon so'rishga mo'ljallangan degan xulosaga kelgan. 1980 yillar boshlarida Poykentda ochilgan "Poykent dorixonasi"dan jami 12 dona alembiklar topilgan. Shishadan yasalgan bu kimyoviy idishlar ko'k rangli shishadan tayyorlangan bo'lib, idishga 6-9 sm li naychalar biriktirilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, yurtimizda buyuk vatandoshimiz, Avitsenna nomi bilan mashhur bo'lgan bobomiz Abu Ali ibn Sinodan ham oldin tabiblikning ilk kurtaklari barq ura boshlagan.

Poykentdan sopol chetlariga bitilgan yozuvlar, bundan tashqari, sopol bo'laklariga chekib yozilgan arabcha yozuv namunalari ham ochilganki, bevosita bu bino faqat shu xususidagi xizmat faoliyat turiga tegishli ekanini isbotlaydi. Arxeologlar topgan yozma ma'lumotga ko'ra bu dorixona va kimyoviy laboratoriya mijozlarining ko'pligi bilan alohida ahamiyatga molik bo'lgan. Buni esa tarixiy hujjatlardan bilib olsa bo'ladi. 30 iyun 790 yil sanasi ko'rsatilgan arab tilida yozilgan yozma manba shular haqida xabar beradi. Masalan, ayrim ismlar yozilgan, haftaning ma'lum bir kunlari, yil, sanalari qayd etilgan. Buyurtmachidan aptekar (dorishunos)ga buyurtmani qabul qilgani, o'sha sanani deylik sopol bo'lagiga qora tush bilan qayd etgani yozib qoldirilgan. Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, shaharning hunarmandlar yashaydigan mahallasida shisha idishlar ishlab chiqaradigan ustaxona va u yerdan kishilardan qon oladigan probirka va banka-idishlar topilgan. Bu ham Poykentda tabobat yuksak rivojlanganligiga yana bir isbot. Bundan necha ming yillar oldin ajdodlarimiz ilm sirlarini chuqur o'rganib, bu kabi hayratlanarli ishlarni amalga oshirganligiga tan bermasdan ilojimiz yo'q. Poykentdan topilgan dorixona hamda arxeologik ashyolar esa ajdodlarimizning olib borgan tabiblik ishlariga, ne-ne kashfiyotlariga guvoh bo'lgan bo'lsa ajab emas. Poykent yirik shisha ishlab chiqarish markazi ham hisoblangan. Tayyorlanadigan shisha idishlar faqat tibbiyoda emas, balki boshqa sohalarda ham keng qo'llanilgan. Poykent shishalari murakkab kimyoviy tarkibga ega bo'lib, 6 xil kimyoviy komponentlardan tashkil topgan.

Bugungi kunda Poykent xarobalarida arxeologik qazishmalar, ilmiy izlanishlar davom etmoqda. Xalqimizning shaharsozlik va davlatchilik tarixi o'rganilmoqda. Bu yerdan topilayotgan tarixiy ashyolar yurtimizning dunyo tamaddunida yetakchi o'rin tutganligini yana bir karra namoyon etishiga shubha yo'q.

## **Kirish**

Mintaqamiz ilk sivilizatsiya o'choqlaridan biri bo'lishi bilan birga, ko'plab kashfiyot uxtirolarning, ilm-fan taraqqiyoti yutuqlarining zamini ham hisoblanadi. G'ildirak deysizmi, o'q-yoy, mehnat qurollari barchasi O'rta Osiyo hududida inson aql-idroki va mehnati natijasida paydo bo'lgan. Shuningdek, aynan dori-darmonlar va dorixonalar ham bizning zaminimizda, ya'ni Buxorodan qadimiyroq sanalgan Poykent shahri xarobalaridan topilgan. Fransiyaning Luvr, Rossiyaning Ermitaj muzeyi va Italiya davlati arxeologlari bilan hamkorlikda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida VIII-IX asrga oid bo'lgan "Poykent dorixonasi"ning topilishi olamshumul yangilik bo'ldi. Tekshirishlar natijasida dorixonada tabiblik va dori tayyorlash amaliyotlari o'tkazilganligi aniqlandi. Tadqiqotlar samarasi o'laroq u yerdan juda ko'plab shisha idishlar, buyumlar, shu jumladan fanda olimlar tomonidan alembiklar deb ataladigan, tabobatda keng foydalanadigan qon so'ruvchi idishlar jamlanmasi topildi. Bu esa shahrimiz qadimdan tabobat va tibbiyot markazlaridan biri bo'lganligidan dalolat beradi. Alembiklar xususida Buxoro arxeologiya ekspeditsiyasi rahbari professor G.L.Semenov ham XIII asr miniatyurasida tasvirlangan motivlarga asoslangan holda, ushbu idishlar tibbiy maqsadlarda va aynan tanadan qon so'rishga mo'ljallangan degan xulosaga kelgan. 1980 yillar boshlarida Poykentda ochilgan "Poykent dorixonasi"dan jami 12 dona alembiklar topilgan. Shishadan yasalgan bu kimyoviy idishlar ko'k rangli shishadan tayyorlangan bo'lib, idishga 6-9 sm li naychalar biriktirilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, yurtimizda buyuk vatandoshimiz, Avitsenna nomi bilan mashhur bo'lgan bobomiz Abu Ali ibn Sinodan ham oldin tabiblikning ilk kurtaklari barq ura boshlagan.

Poykentdan sopol chetlariga bitilgan yozuvlar, bundan tashqari, sopol bo'laklariga chekib yozilgan arabcha yozuv namunalari ham ochilganki, bevosita bu bino faqat shu xususidagi xizmat faoliyat turiga tegishli ekanini isbotlaydi. Arxeologlar topgan yozma ma'lumotga ko'ra bu dorixonalar va kimyoviy laboratoriya mijozlarining ko'pligi bilan alohida ahamiyatga molik bo'lgan. Buni esa tarixiy hujjatlardan bilib olsa bo'ladi. 30 iyun 790 yil sanasi ko'rsatilgan arab tilida yozilgan yozma manba shular haqida xabar beradi. Masalan, ayrim ismlar yozilgan, haftaning ma'lum bir kunlari, yil, sanalari qayd etilgan. Buyurtmachidan aptekar (dorishunos)ga buyurtmani qabul qilgani, o'sha sanani deylik sopol bo'lagiga qora tush bilan qayd etgani yozib qoldirilgan.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, shaharning hunarmandlar yashaydigan mahallasida shisha idishlar ishlab chiqaradigan ustaxona va u yerdan kishilardan qon oladigan probirka va banka-idishlar topilgan. Bu ham Poykentda tabobat yuksak rivojlanganligiga yana bir isbot. Bundan necha ming yillar oldin ajdodlarimiz ilm sirlarini chuqur o'rganib, bu kabi hayratlanarli ishlarni amalga oshirganligiga tan bermasdan ilojimiz yo'q. Poykentdan topilgan dorixonalar hamda arxeologik ashyolar esa ajdodlarimizning olib borgan tabiblik ishlariga, ne-ne kashfiyotlariga guvoh bo'lgan bo'lsa ajab emas.

Poykent yirik shisha ishlab chiqarish markazi ham hisoblangan. Tayyorlanadigan shisha idishlar faqat tibbiyoda emas, balki boshqa sohalarda ham keng qo'llanilgan. Poykent shishalari murakkab kimyoviy tarkibga ega bo'lib, 6 xil kimyoviy komponentlardan tashkil topgan.

## **Xulosa va tavsiyalar**

Bugungi kunda Poykent xarobalarida arxeologik qazishmalar, ilmiy izlanishlar davom etmoqda. Xalqimizning shaharsozlik va davlatchilik tarixi o'rganilmoqda. Bu yerdan topilayotgan tarixiy ashyolar yurtimizning dunyo tamaddunida yetakchi o'rin tutganligini yana bir karra namoyon etishiga shubha yo'q.

**O‘ZBEK VA TURK TILLARIGA XOS MILLIY-MADANIY BIRLIKLARNI IFODA  
ETISHDAGI PRAGMATIK TO‘SIQ**

**PRAGMATIC BARRIER IN THE EXPRESSION OF NATIONAL-CULTURAL UNITS OF  
UZBEK AND TURKISH LANGUAGES**

Sherzod ATAMURADOV

*Uzman, Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan  
abukomron@mail.ru*

**Abstract**

Representatives of Uzbek and Turkish culture, which, according to their national, linguistic, religious, territorial characteristics, embody common values, show some peculiarities in terms of worldview, way of living, aspirations, social attitude. In the Uzbek-Turkish dialogue culture, it is considered important that the participants in the dialogue have knowledge of national-cultural identities. When people are unaware of an event belonging to another culture, they try to evaluate and interpret it based on their own culture. In intercultural communication, this behavior can sometimes cause misunderstandings, leaving communicators uncomfortable.

For example, Uzbeks do not mean only the tea when they use phrases like “Choyingni ichdingmi?”, “Yuring, sizga choy beraman”, “Choy tayyormi?”. This expresses eating along with the tea. In Turkish, through the concept of tea, it is only the tea or sweets around the tea that are also referred to. When a Turk say “Gel, sana çay ısmarlayayım” (Let me guest you with a cup of tea), “Çay içelim mi?” (Want to drink some tea?), Uzbek communicators based on their culture may come to the wrong conclusion about having a meal. Different languages use different forms of expression for the same situation in everyday life. While meaning is often understood by translating words, these expressions does not sound as understandable and natural as people’s mother language. For example, Turks say “Çok yaşa!” (ko‘p yasha) when people sneeze. In this same case Uzbeks say “Sog‘ bo‘!” (Be healthy). In Uzbek “Ko‘p yasha!” is a praise and refers as a thank, while in Turkish “Sağ ol!” is used as an expression of gratitude. The article mentions differential national-cultural characteristics of Uzbek and Turkish languages and talks about the importance of this knowledge in Uzbek-Turkish communication culture.

**Keywords:** pragmatic barrier, national-cultural unity, analogy, lacuna, forms of appeal.

**Annotatsiya**

Milliy, lisoniy, e’tiqodiy, hududiy xususiyatlariga ko‘ra umumiy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan o‘zbek va turk madaniyati vakillari dunyoqarashi, yashash tarzi, intilishlari, ijtimoiy munosabati jihatidan ayrim o‘ziga xosliklarni namoyon etadi. O‘zbek-turk muloqot madaniyatida muloqot ishtirokchilarining milliy-madaniy o‘ziga xosliklar haqida bilimga ega bo‘lishlari muhim sanaladi. Kishi o‘zga madaniyatga tegishli biror hodisadan bexabar bo‘lsa, uni o‘z madaniyatidan kelib chiqib baholash va talqin qilishga harakat qiladi. Madaniyatlararo muloqotda bunday xatti-harakatlar ba’zan anglashilmovchiliklarga sabab bo‘lishi, muloqotlashuvchilarni noqulay ahvolga solib qo‘yishi mumkin. Masalan, o‘zbeklar “Choyingni ichdingmi?”, “Yuring, sizga choy beraman”, “Choy tayyormi?” kabi ifodalar orqali faqat choyni nazarda tutmaydilar. Bunda choy bilan birga yemak yeyish ham ifodalanadi.

Turklarda esa choy tushunchasi orqali aynan choy yoki choyning yonida shirinliklar ham nazarda tutiladi. O'zbek muloqotchi o'z madaniyatidan kelib chiqib, turk suhbatdoshi "Gel, sana çay ismarlayayim" (Keling, sizni choy bilan mehmon qilay), "Çay içelim mi?" (Choy ichmaymizmi?) deb taklif qilsa, ovqat tanovul qilinishi to'g'risida noto'g'ri xulosaga borishi mumkin. Turli tillarda kundalik hayotdagi bir xil vaziyat uchun farqli ifoda shakllaridan foydalaniladi. So'zlarni tarjima qilish orqali aksariyat hollarda ma'no anglashilsa-da, bu ifodalar ona tilidagidek tushunarli va tabiiy yangramaydi. Masalan, turklar "Çok yaşa!" (ko'p yasha) ifodasini aksirgan kishiga qarata aytadilar. O'zbeklarda bu holatda "Sog' bo'!" (sağ ol) ifodasi qo'llaniladi. O'zbek tilida "Ko'p yasha!" ifodasi "barakalla" degani bo'lsa, turk tilida "Sağ ol!" ifodasi minnatdorchilik bildirish maqsadida qo'llaniladi. Maqolada o'zbek va turk xalqlariga xos differensial milliy-madaniy xususiyatlar tilga olinib, ularni bilishning o'zbek-turk muloqot madaniyatidagi o'rni haqida haqida so'z boradi.

**Kalit so'zlar:** pragmatik to'siq, milliy-madaniy birlik, o'xshatish, lakuna, murojaat shakllari.

### **Kirish**

Har bir inson ajdodlar merosi hamda o'zi yashab turgan makon va zamonga xos ijtimoiy shart-sharoitlar asosida shakllangan madaniy belgi va qadriyatlarni o'zida jamlaydi, "o'z madaniyatiga mos ravishda o'ylashni, tuyishni, e'tiqod qilishni va mehnat faoliyatini olib borishni o'rganadi. Til ko'nikmalari, aloqa-aralashuv, yeyish-ichish qoidalari, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy faoliyatlar, texnologiyalar – bularning barchasi madaniyat namunalarini hisoblanadi".<sup>1</sup> Inson o'z madaniyatining ifodachisi hamda tashuvchisidir.

Keyingi yillarda tillararo va madaniyatlararo munosabatlar kuchayganligi sababli tilshunoslar va sotsial psixologlarning e'tibori turli xalqlarning muomala madaniyatini, unda ishlatiladigan ishoralar, milliy holatlarni, urf-odat va adab normalarini o'rganishga qaratilmoqda. Chunki milliy, madaniy o'ziga xoslik o'sha xalqning xulqida, madaniyatida, so'zlashuv jarayonida o'z aksini topadi.<sup>2</sup>

### **Madaniy birliklar va pragmatik to'siq**

Milliy, lisoniy, e'tiqodiy, hududiy xususiyatlariga ko'ra umumiy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan o'zbek va turk madaniyati vakillari dunyoqarashi, yashash tarzi, intilishlari, ijtimoiy munosabati jihatidan ayrim o'ziga xosliklarni namoyon etadi. O'zbek-turk muloqot madaniyatida muloqot ishtirokchilarining milliy-madaniy o'ziga xosliklar haqida bilimga ega bo'lishlari muhim sanaladi. Kishi o'ziga madaniyatga tegishli biror hodisadan bexabar bo'lsa, uni milliy madaniyatidan kelib chiqib baholash va talqin qilishga moyil bo'ladi. Madaniyatlararo muloqotda bunday xatti-harakatlar ba'zan anglashilmovchiliklarga, muloqotga kirishuvchilarni noqulay holatda qoldirishga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham xorijiy tillarni o'rgatish va o'qitishda til sohiblarining milliy-madaniy belgilari haqida ham ma'lumot berishga alohida e'tibor qaratiladi.

O'zbek va turk xalqlari mehmondo'stligi bilan alohida ajralib turadi. Ular uchun "Mehmon – atoyi xudo". Hatto kofir bo'lsa ham, mehmonga hurmat ko'rsatishga (Konuğa hürmet eyle, eğer ki kâfir de olsa) undaydi otalar so'zi. Chunki mehmon rizqi bilan keladi, o'ndan birini yesa, qolgan to'qqizini mezbonga qoldiradi (Misafir kısmetiyle gelir. Misafir on kısmetle gelir; birini yer dokuzunu bırakır). Mehmon otadan ham ulug' ko'riladi. Shuning uchun mehmon kelishiga alohida tadorik ko'riladi, shirin taomlar pishiriladi. Mehmondorchilik oilalar, insonlar o'rtasidagi rishtani mustahkamlaydi. Bunga ishongan o'zbeklar va turklar uylarida mehmon kutishni xush ko'radilar. Mehmon, odatda, kechki ovqatga, ba'zan esa tushlikka mo'ljallab chaqiriladi. O'zbeklardan farqli ravishda, turklarda do'stlarni nonushtaga chaqirish odati shakllangan. Sababi, turklar nonushtaga katta ahamiyat beradilar va ertalab

<sup>1</sup> Bu haqda qarang: Oğuz, Gürsel Yaktıl. Kültürlerarası İletişimde Engeller. Kurgu Dergisi, S.19, 2002. – S.26.

<sup>2</sup> Саидхонов М. Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар: илмий-оммабоп рисола. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти, 2008. – Б. 22.

dasturxon atrofida barcha oila a'zolari jamul-jam bo'lishini istaydilar. Nonushtaga ko'pchilik yig'ilgani sababli do'stini oilasiga tanishtirish yoki uni mehmon qilish uchun qulay vaqt hisoblanadi. O'zbek millatida esa bunday odat shakllanmagan. To'y-shodiyona munosabati bilan nahorga oshga borsa-da, o'zbek uchun ertalabki mehmondorchilik noodatiy hol sanaladi.

O'zbek madaniyatida "choy"ning alohida o'rni bor. O'zbeklar choyni eng ko'p iste'mol qiladigan millatlar qatoriga kiradi. Turk madaniyatida ham choyni o'rni bo'lakcha: turklar choysiz kundalik hayotlarini tasavvur ham qila olmaydilar. Choy bilan bog'liq urf-odatlar o'zbeklarda ham, turklarda ham birday ahamiyat kasb etishiga qaramay, ular bilan bog'liq ayrim tafovutlar kuzatiladi. Masalan, o'zbeklar "Choyingni ichdingmi?", "Yuring, sizga choy beraman", "Choy tayyormi?" kabi ifodalar orqali faqat choyni nazarda tutmaydilar. Bunda choy bilan birga yemak yeyish ham ifodalanadi. Turklarda esa choy tushunchasi orqali aynan choy nazarda tutiladi. Shuningdek, choy bilan birga shirinliklar ham iste'mol qilinishi mumkin. Bundan bexabar bo'lgan o'zbek millatiga mansub shaxs turk suhbatdoshi "Gel, sana çay ismarlayayım" (Keling, sizni choy bilan mehmon qilay), "Çay içelim mi?" (Choy ichmaymizmi?) deb taklif qilganda, o'z mansub bo'lgan millatga xos madaniyatidan kelib chiqib, ovqat tanovul qilinishi to'g'risida noto'g'ri xayolga borishi mumkin. Bilish joizki, turklar biror kishi bilan birga ovqatlanmoqchi bo'lsa, albatta, "tushlik"ka yoki "kechki ovqat"ga taklif qiladilar.

Turk oshxonasi dunyoning eng boy oshxonalaridan biri hisoblanadi. Unda turli-tuman taomlar, turfa xil shirinliklar va ichimliklarni ko'rish mumkin. Misol uchun, faqatgina sho'rvaning o'ttizdan ortiq turi mavjud. Turklar taomlarga nom berishda ajoyib, o'ziga xos amaliyotga egalar. Turk oshxonasida shunday taom va shirinlik nomlari borki, ularning nomini eshitib kishi ba'zan hayratga tushadi, ba'zan qizaradi, ba'zan esa yuziga tabassum yuguradi: **dul avrat çorbasi** (tul xotin sho'rvasi), **anah kızlı** (onali qizli), **papaz yahnisi** (ruhoniy yaxnasi), **sakala çarpan çorbasi** (soqolga teggan sho'rvasi), **kulak çorbasi** (quloq sho'rva), **kedi batmaz** (mushuk botmas), **bacaklı çorba** (oyoqli sho'rva), **eli böğründe** (qo'li belida), **otur fatma** (o'tir fotima), **andırın doktoru** (Andir doktoru), **derdimi alan** (dardimga darmon), **kadın budu** (ayol soni), **orospu mantısı** (g'ar mantisi; **sosyete mantısı** – oqsuyak mantisi, **yalancı mantı** – yolg'on manti ham deyiladi), **imambayıldı** (imom hushidan ketdi), **karniyarık** (qorni yoriq), **imamın sarığı** (imom sallasi), **kedi patisi** (mushuk panjasi), **genç kız rüyası** (qizchanning orzusi), **sütlü Nuriye** (sutli Nuriya), **hanım göbeği** (ayol kindigi), **dilber dudağı** (dilbar dudog'i), **vezir parmağı** (vazir barmog'i), **arap dudağı** (arab dudog'i), **sultan dudağı** (sulton dudog'i), **prences tatlısı** (malika shirinligi), **tavuk göğsü** (tovuq to'shi), **kerhane tatlısı** (fohishaxona shirinligi), **kuş yuvası** (qush ini), **ağlayan kek** (yig'layotgan keks), **enişte lokumu** (pochecha luqmasi), **ağzı yumuk** (og'zi yumuq) kabilar. Xabardor bo'lmagan kishi mazkur taom nomlari tilga olinganda gap nima haqida ketayotganini dabdurustdan anglamay qoladi.

"Madaniyatlararo muloqotda o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilik, xitoyliklar sertakallufli, yaponlar xushmuomalaligi, estonlar sustkashligi, italyanlar qiziqqonligi, inglizlar sovuqqonligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan".<sup>3</sup> Darhaqiqat, turklar ehtirosiga, muhabbatga to'la insonlar hisoblanadi: gap-so'zlari va xatti-harakatlari bilan suhbatdoshiga yaqinligini ko'rsatishga harakat qiladi. Masalan, turklar kundalik munosabatlarda sevgilisi yoki yaqini bo'lmagan kishilarga, hatto begonalarga ham "canım" deb murojaat qilishlari mumkin: "Yok canım!", "Tabii canım", "Hadi canım sen de!", "Olur mu canım?!", "Bak canım" va hokazo. Hatto turk erkaklari o'rtasida ham bunday nutqiy birliklardan foydalanish odatiy hol sanaladi. Sababi, turklar bunday ifodalar orqali intim ma'noni ifodalamaydilar. Bu turklarning bir-biriga, boshqalarga yaqin munosabatini ko'rsatuvchi o'ziga xos milliy xususiyat hisoblanadi. O'zbek tilida "jonim" so'zi sevishtanlar yoki er-xotinlar o'rtasida (odatda boshqalar nazaridan xoli joyda) "sevgilim" ma'nosida, shuningdek, ayol-qizlar o'rtasida yoki kichik yoshdagi bolalarga nisbatan "yaqinlik, yaxshi ko'rish" ma'nosida qo'llaniladi. "Yok canım!" (Yo'g'-e!), "Tabii canım!" (Albatta!), "Hadi canım sen de!" (Ol-

<sup>3</sup> Bu haqda qarang: Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik: darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – B. 197.

a!, Yorib qo‘yding-ku!), “Olur mu canım?!” (Yo‘g‘-a!, Unaqamas-ey!), “Bak canım” (Menga qara birodar) singari jumllarda “canım” so‘zi lakunani yuzaga keltirgan. O‘zbek tilida “jonim” so‘zining yuqoridagi misollarda qo‘llanishi pragmatik to‘siqqa sabab bo‘ladi.

O‘zbek madaniyatida qarindosh bo‘lmagan yigit-qiz va erkak-ayolning, shuningdek, erkak-erkakning o‘pishib (aslida yuzini yuziga qo‘yib) ko‘rishishi, xayrlashishi nomaqbul sanaladi. Hatto qiz-ayolning erkak kishi bilan qo‘l berib ko‘rishishi ayrim hollarda ma‘qullanmaydi. Turklarda esa o‘pishib (yuzni yuzga qo‘yib) ko‘rishish odatiy hol sanaladi va u hech qanday intim tuyg‘u yoki munosabatni ifodalamaydi. O‘zbek-turk muloqot madaniyatida bunday xatti-harakatlar o‘zbek kommunikantlarni noto‘g‘ri xayolga yo‘naltirish bilan birga, ziddiyatli munosabatni yuzaga keltirishi mumkin.

O‘zbek va turk madaniyatida kishilararo murojaat shakllari muayyan o‘ziga xosliklarga ega va milliy koloritni o‘zida aks ettiradi. Masalan, turklar o‘g‘il bolalarni **arslonim** (arslonim), **koçum** (qo‘chqorim) deb erkalatsa, o‘zbeklar **toychoğ‘im**, **polvonim** deydi. Garchi bu so‘zlarning ma‘nosi kontekstdan anglashilib tursa-da, nutqda milliy til birligi qo‘llanilmasa, g‘alizlik, notabiiy holatni yuzaga keltiradi: “Nima qipti? – dedi. – Nima bo‘lyapti? Men ham sizlardan hisoblanaman, **arslonim!**”<sup>4</sup> Jumlada qo‘llanilgan “arslonim” murojaat shakli tushunarsiz bo‘lmasa-da, o‘zbek kitobxoniga tabiiydek tuyulmaydi va o‘z-o‘zidan pragmatik to‘siqni hosil qiladi. Adresantning o‘zidan kichik, ammo yoshi katta kishiga nisbatan “arslonim” deb emas, “uka” yoki “og‘ayni” deb murojaat qilishi g‘alizlik va notabiiylikdan xalos etadi.

So‘zlashuv uslubi deganda kishilarning kundalik faoliyatida o‘zaro aloqasini ta‘minlovchi og‘zaki nutq tushuniladi. Bu uslubda, sheva elementlari, passiv lug‘atga xos so‘z va iboralar, boshqacha aytganda, adabiy til normalariga mos kelmaydigan fonetik, leksik, morfologik va sintaktik hodisalar erkin ishlatila beradi.<sup>5</sup> Xorijiy tilni kitoblar orqali o‘rgangan, oddiy so‘zlashuvga xos holatlatdan bexabar kishi muloqot chog‘ida yoki tarjima jarayonida ba‘zan qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Masalan, o‘zbek adabiy tilida “o‘g‘il” er jinsidagi bola yoki farzandga, (kishining) farzandi tengi shaxsga<sup>6</sup>, “qiz” xotin jinsiga mansub farzandga, qizlar yoki yosh juvonlarga nisbatan murojaat shakli hisoblanadi. Turk adabiy tilida “oğul” va “kız” so‘zlari ham xuddi shu ma‘nolarda qo‘llaniladi.<sup>7</sup> Shuningdek, turklarning kundalik muloqotida yosh farqi katta bo‘lmagan yoki o‘zaro tengdosh bo‘lgan kommunikantlar bir-birlariga “oğlum” va “kızım” deb murojaat qilishlariga guvoh bo‘lamiz. Mazkur birliklar tenglik, yaqinlik mazmunini o‘zida aks ettiradi: “Dur, oğlum, dur!” (To‘xta, og‘ayni, to‘xta!?”; “Ne diyorsun sen kızım?!” (Nimalar deyapsan o‘rtoq?!). Shuni ta‘kidlash joizki, muloqot ishtirokchilarining o‘zaro munosabatidan (aka-uka, aka-singil, opa-singil, opa-uka, tengdosh, tanish, begona va hokazo) kelib chiqib, “oğlum” va “kızım” murojaat shakllari mazmunan turlicha talqin qilinishi mumkin. O‘zbek kommunikant uchun bu noodatiy hodisa hisoblanadi. O‘zbeklar muloqotda tengdoshlik, yaqinlik belgisiga ega bo‘lgan “og‘ayni, o‘rtoq, birodar, do‘st, jo‘ra” hamda “dugona, dugon, dugosh, o‘rtoq” singari murojaat birliklaridan foydalanadilar.

O‘zbek muloqot madaniyatida adresantning adresatga ismi bilan emas, mavzuga aloqador uchinchi kishiga qarindoshlik darajasi (onasi, akasi, opasi, otasi va hokazo) bilan murojaat qilish holati mavjud. Shuningdek, ota-onalar yoki kattalar o‘g‘il bolani “ota o‘g‘il”, qiz bolani esa “ona qizim” deb erkalatishadi. Turklar orasida ham shunday murojaat shakllarini (ablası, abisi, teyzesi, dayısı) ko‘rish mumkin. Shu bilan birga, turklar adresatga qarindoshlik darajasini ifodalovchi so‘z orqali ham murojaat qiladilar: (Opa ukasi yoki singlisiga) **Ablacığım, seni çok seviyorum.** – Ukajon (singiljon) seni juda yaxshi ko‘raman. (Ona farzandiga) **Anneciğım, bunu nereden aldın?** – Buni qayerdan olding, bolam?

<sup>4</sup> Камол, Ўрхон. Фирибгар: роман. Турк тилидан Бобохон Муҳаммад Шариф таржимаси. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2021. – Б.11.

<sup>5</sup> Iminov M., Nu‘monov T., Boboxonova D. O‘zbek tili uslubiyati masalalari. Namangan: “Namangan” nashriyoti, 2007. – B.16.

<sup>6</sup> Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б.193.

<sup>7</sup> Türkçe Sözlük / haz.: Şükrü Halûk Akalın... [ve başk.] -11. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011. – S.1790.

(Aka ukasi yoki singlisiga) **Sana söz veriyorum abicim!** – Senga va’da beraman, ukajon (singiljon)! **Dayıçığım, bil bakalım sana ne getirdim?** – Jiyan, qani topchi senga nima olib keldim?

S.Mo‘minovning qayd etishicha, keyingi yillarda o‘zbek oilalarida er-xotinlar bir-birlariga o‘ndan ortiq ko‘rinishda (dadasi (adasi), onasi (ayasi); to‘liq yoki qisqartirib ismi bilan; azizim, jonim, begim, malikam, go‘zalim; farzandining ismi bilan; xotin (xotinjon), er (erjon); erining ismiga aka so‘zini qo‘shgan holda; kasbi, lavozimi bilan; ismi otasining ismi bilan; xo‘jayin, aka, o‘rtoq; hoy, hey, ey undov so‘zlari bilan; Alpomishim, malika-i Turandod) murojaat etar ekanlar.<sup>8</sup> Qayd etish o‘rinliki, o‘zbek er-xotinlar boshqalar (ayniqsa, kattalar) oldida bir-birlariga *azizim, jonim, begim, malikam, go‘zalim* deb murojaat qilishga uyaladilar. Bu milliy, madaniy va diniy odatlarimizga xilof bo‘lib, xalqimiz tomonidan “andishasizlik” deb baholanadi. Turklarda ham er-xotinlar o‘rtasida turlicha murojaat shakllari (bey, hanım; to‘liq yoki qisqartirib ismi bilan; kasbi, lavozimi bilan; canım, meleşim, aşkıım, güneşim singari sifatlar bilan) mavjud. Juftlar bir-birlariga, odatda, *canım (jonim), meleşim (farishtam), aşkıım (sevgilim), güneşim (quyoshim)* singari emotsional belgiga ega sifatlar bilan murojaat qiladilar va bu turk jamiyatida me‘yor hisoblanib, andishasizlikka yo‘yilmaydi.

Turli tillarda kundalik hayotdagi bir xil vaziyat uchun farqli ifoda shakllaridan foydalaniladi. So‘zlarni tarjima qilish orqali aksariyat hollarda ma‘no anglashilsa-da, bu ifodalar ona tilidagidek tushunarli va tabiiy yangramaydi.<sup>9</sup> Masalan, turklar “Çok yaşa!” (ko‘p yasha) ifodasini aksirgan kishiga qarata aytadilar. O‘zbek tilida bu holatda “Sog‘ bo‘l!” (sağ ol) ifodasi qo‘llaniladi. O‘zbek tilida “Ko‘p yasha!” ifodasi “barakalla” degani bo‘lsa, turk tilida “Sağ ol!” ifodasi minnatdorchilik bildirish maqsadida qo‘llaniladi. Biror yaqin insoni vafot etgan kishiga o‘zbeklar “Bandalik (ekan). Bardam bo‘ling!”, “Xafa bo‘lmay o‘tiribsizlarmi?”, “Xudo sabr bersin” deb hamdardlik izhor qilsa, turklar “Başın sağ olsun” (Boshing omon bo‘lsin) deb ta‘ziya bildiradi. O‘zbeklarda yoshi ulug‘lar aza bo‘lmagan hollarda ham yoshlarni “Boshing omon bo‘lsin” deb duo qiladilar. O‘zbeklar mehnat qilayotgan kishiga “Hormang!” desa, turklar “Kolay gelsin” (oson bo‘lsin) deb tilak bildiradi. O‘zbeklarda biror yangi buyum olinsa yoki kishining hayotida yangilik, o‘zgarish bo‘lsa, “muborak bo‘l” ishi, buyumning “yaxshi kunlarda ishlat” ilishi tilanadi; turklarda esa buyumning xayrli bo‘lishiga (Hayirli olsun!), undan xursand bo‘lib foydalanishga (Güle güle kullanın) umid qilinadi. Sovchilikka borgan o‘zbek qulchilikka, qiz uyining ostonasini supurishga kelganini aytib niyatini bildirsa, turk sovchilar Allohning buyrug‘i va Payg‘ambarning sunnati bilan (Allah‘ın emri Peygamber‘in kavliyle) qiz tomondan rozilik (Kızınız ...ı oğlumuz ...a istiyoruz – Qizingiz ...ni o‘g‘limiz ...ga so‘rab keldik) so‘raydilar. O‘zbeklar bemor kishiga “Tuzalib keting!” desa, turklar dardning o‘tib ketishiga (Geçmiş olsun!) tilakdosh bo‘ladilar. O‘zbeklar yangi tug‘ilgan chaqaloqning katta yigit (qiz) bo‘lishini, baxtli va uzoq umr kechirishini aytib duo qilsalar, turklar farzandning ota-onasi bilan birga ulg‘ayishini (Allah analı babalı büyütsün), Xudo ota-onasiga farzandini bag‘ishlashini (Allah bağışlasın) niyat qiladilar. O‘zbek va turk kundalik hayotidan bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. O‘zaro muloqotda kommunikantlar bir-birlarining milliy-madaniy birliklaridan xabardor bo‘lishi muhim sanaladi, chunki “tilni o‘zlashtirish faqatgina grammatikani va so‘zlarni emas, ayni paytda muayyan bir til jamoasining ijtimoiylashish darajasi hamda madaniyatini ham bilishni taqozo etgani sababli mazkur ifodalar ona tili bo‘lmagan kishilarda muloqotida muammoni keltirib chiqaradi. Bu esa ifoda shakllarini faqatgina muayyan til jamoasida yetarlicha ijtimoiy va madaniy tajriba qozonish orqali o‘rganish mumkinligini anglatadi”.<sup>10</sup>

O‘xshatishlar har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo‘lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi predmet, hodisa va harakatlarni milliy tasavvurlarga ko‘ra taqqoslash, qiyoslashdir.<sup>11</sup>

<sup>8</sup> Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: монография. – Фарғона, 2021. – В.180-183.

<sup>9</sup> Aşkın Balcı, Hülya. Karşılaştırmalı ve Kültürlerarası Edimbilim. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. – C. 10, sayı 52. Ekim 2017. – S. 22.

<sup>10</sup> Aşkın Balcı, Hülya. Karşılaştırmalı ve Kültürlerarası Edimbilim. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. – C. 10, sayı 52. Ekim 2017.– S. 26.

<sup>11</sup> Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik: darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – B. 117.

Lingvomadaniyatlarning aksariyatida ayni o'xshatish etalonlari turli belgilarning o'lchovi sifatida qo'llanilishi mumkin: o'zbek tilida *qo'ydek* "yuvosh", turk tilida *koyun gibi* "ahmoq, dovdir", "qaror qabul qilishda yoki xatti-harakatlarida boshqalarga tobe"; o'zbek tilida *bo'riday* "dovzurak, mard", turk tilida *kurt gibi* "ishiga puxta", "kirishuvchan"; o'zbek tilida *ilonday* "zahar", "sovuq", turk tilida *yılan gibi* "xoin", "yoqimsiz", "sovuq"; o'zbek tilida *itday* "sadoqatli", "xor", "horg'in", turk tilida *köpek gibi* "laganbardor", o'zbek tilida *ho'kizday* "qaysar", "katta, qo'pol", "kuchli", turk tilida *öküz gibi* "ahmoq, befahm", o'zbek tilida *maymunday* "sakramoq, irg'ishlamoq", *maymun gibi* "g'alati, kulgili", "taqlidchi";<sup>12</sup> shuningdek, o'zbek tilida *otday* "sog'lom", turk tilida *at gibi* "gavdali (ayol)"; o'zbek tilida *ayiqday* "baquvvat, zo'r, kuchli", "befahm, beso'naqay, qo'pol", turk tilida *ayı gibi* "yirik, gavdali", "qo'pol, befahm"; o'zbek tilida *musichaday* "beozor", turk tilida *kumru gibi* "o'z dunyosiga g'arq bo'lgan"; o'zbek tilida *ajdarhoday* "zo'r, benihoya kuchli, pahlavon", "qonxo'r, yovuz", "yebto'yamas, ochofat", turk tilida *ejder(ha) gibi* "yirik va qo'rqinchli"; o'zbek tilida *xachirday* "kuchli", turk tilida *katır gibi* "o'jar"; o'zbek tilida *chumoliday* (*qumursqaday*) "mehnatkash", "mayda", "behisob, juda ko'p", turk tilida *karınca gibi* "sabrli"; o'zbek tilida *quzg'unday* "razil, jirkanch", turk tilida *kuzgun gibi* "qop-qora"; o'zbek tilida *mixday* "juda yaxshi, joyida", turk tilida *çivi gibi* "sog'lom va chaqqon", "juda sovuq"; o'zbek tilida *qoqqan qoziqday* "harakatsiz", turk tilida *kazık gibi* "qo'pol, dag'al, qo'rs"; o'zbek tilida *soyaday* "ortidan qolmay", turk tilida *gölge gibi* "bildirmasdan, yashirincha"; o'zbek tilida *zaharday* "juda achchiq", "kishiga nayzadek botadigan, dilga ozor beradigan", "juda sovuq", turk tilida *zehir gibi* "juda achchiq", "juda sovuq", "usta, mahoratli", "ustun, yuqori", "juda yaxshi"; o'zbek tilida *devorday* "oq", "bezbet", turk tilida *duvar gibi* "kar, garang"; o'zbek tilida *to'nkaday* "qo'pol, qo'rs", "befahm", turk tilida *kütük gibi* "shishib ketgan", "mast" va hokazo.

Bundan tashqari, ayni belgilar turli o'xshatish etalonlari orqali ifodalanishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida "ochlik" belgisi *itday* o'xshatishi bilan berilsa, turk tilida bu belgi *kurt gibi* (*bo'riday*) etaloni orqali ifodalanadi. Yana "mehnatkashlik" o'zbek tilida *chumoliday*, *ariday*, turk tilida *arı gibi* (*ariday*); "mustahkam" o'zbek tilida *tog'day*, turk tilida *kapı gibi* (*eshikday*) yoki *kaya gibi* (*qoyaday*); "muloyim, beozor" o'zbek tilida *halimday*, *ipakday* turk tilida *pamuk gibi* (*paxtaday*) yoki *ipek gibi* (*ipakday*); "juda yaxshi, sog'lig'i joyida" o'zbek tilida *mixday*, *otday* turk tilida *bomba gibi* (*bombaday*) yoki *turp gibi* (*turpday*) o'xshatishlari orqali yuzaga chiqariladi. Misol keltirsak, o'zbek tilida "Ho'kizday bola bo'lding" jumlasini orqali bolaning katta bo'lib qolgani uqtirilsa, turk tilida "Öküz gibi çocuk oldun" jumlasini bilan bolaning ahmoq va befahm insonga aylanganidan shikoyat qilinadi. Demak, o'zaro muloqotda, tarjima ishlarida o'zbeklar va turklar farqli dunyoqarash va milliy-madaniy xususiyatlarga ega bo'lishi mumkinligini unutmazlik, milliy birliklarni ifodalashda ehtiyotkor bo'lish talab etiladi.

Sohibqiron Amir Temur xalqimiz faxr bilan tilga oladigan, badiiy, ilmiy, ta'limiy asarlarida ulug'lab, boshiga ko'taradigan siymolardan biridir. Xalqimiz nazdida shavkatli ajdodimiz adolat va qahramonlik ramzi hisoblanadi. Turk xalqi Amir Temur timsolida qonxo'r, bosqinchi hukmdorni ko'radi. Buyuk turk sultoni Yildirim Boyazidning 1402-yil Anqara jangida Sohibqiron qo'shinlariga mag'lub etilishi turk xalqida tabiiy ravishda shunday tushunchaning shakllanishiga asos bo'lgan. Turk xalqining Amir Temur shaxsiga xayrixoh emasligini u haqda yaratilgan latifalar orqali ham anglab olish mumkin: "Afandi bir kuni Temurning bir odamidan so'radi: "Kimning mazhabidansan?" Boyagi kishi qo'lini ko'ksiga qo'yib javob berdi: "Amir Temurning!" Shu yerda o'tirganlardan kishi "Afandi, payg'ambarini ham so'rang-chi" dedi. Shunda afandi: "Agar imomi cho'loq Temur bo'lsa, undan boshqa narsani so'rashning hojati yo'q" deb javob berdi".<sup>13</sup> Yoki "Afandi bir nechta birodari bilan Temurni ziyorat qilgani boribdi. Suhbat qurilibdi, dasturxonidagi sharbatdan ichilibdi. Shu payt Temur tunda ko'rgan tushini esiga olibdi. Askarlarini chaqirib "Darhol falon kishini tutib keltiringlar.

<sup>12</sup> Bu haqda qarang: Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik: darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – B.121-122.

<sup>13</sup> Babacan, Erdinç. Şu Bizim Nasreddin Hoca'mız. İstanbul, 2006. – S. 54.



Tushimda menga yomonlik qildi, uni dorga osinglar!” deb buyruq beribdi. Askarlar shu zahoti yo‘lga tushishibdi. Buni ko‘rgan afandi Temurdan ketish uchun ijizat so‘rabdi. “Shoshib qayerga borasan? Suhbatlashib o‘tiribmiz-da” debdi Temur. Afandi “Hukmdorim, uyga borib lash-lushimni yig‘ishtirib, Oqshahardan uzoqroqqa ketmasam bo‘lmaydi. Zero, bugun tushingizga kimning kirishiga kafolat yo‘q. Ehtiyotimni qilganim durust” debdi.<sup>14</sup> Turk xalq latifalarida asosan “Hoca” (Afandi) yoki “Temel” obrazlari bosh qahramon sifatida gavdalansa-da, Sohibqiron shaxsini qoralovchi latifalar haqli ravishda o‘zbek kommunikantlarning e‘tiroziga sabab bo‘ladi. Zero, har bir xalqning u e‘zozlagan qadriyatlari mavjud. Muloqot samaradorligini ta‘minlashda kommunikantlar ana shu qadriyatlarni ham yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lishi lozim.

### **Xulosa**

Umuman, milliy-madaniy birliklar har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo‘lib, ular milliy dunyoqarash, voqea-hodisalarni milliy tasavvurlar asosida idrok etish natijasida shakllanadi. Madaniyatlararo muloqotda milliy-madaniy belgilarni ko‘rsatuvchi bunday birliklarni bilish, o‘zlashtirish va to‘g‘ri qo‘llash kommunikativ samaradorlikni oshiradi, o‘zaro aloqalarni mustahkamlaydi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

SAIDXONOV M. Aloqa-aralashuv va imo-ishoralar: ilmiy-ommabop risola. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti, 2008.

USMANOVA Sh. Lingvomadaniyatshunoslik: darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2022.

KAMOL, O‘rxon. Firibgar: roman. Turk tilidan Boboxon Muhammad Sharif tarjimasini. Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2021.

IMINOV M., NU‘MONOV T., BOBOXONOVA D. O‘zbek tili uslubiyati masalalari. Namangan: “Namangan” nashriyoti, 2007.

O‘GUZ, Gürsel Yaktıl. Kültürlerarası İletişimde Engeller. Kurgu Dergisi, S.19, 2002. – S.26.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. 5-jild. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.

Türkçe Sözlük / haz.: ŞÜKRÜ Halûk Akalın... [ve başk.] -11. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.

MO‘MINOV S. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: monografiya. – Farg‘ona, 2021.

AŞKIN Balcı, Hülya. Karşılaştırmalı ve Kültürlerarası Edimibilim. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. – C. 10, sayı 52. Ekim 2017.

BABACAN, Erdinç. Şu Bizim Nasreddin Hoca’mız. İstanbul, 2006.

<sup>14</sup> Babacan, Erdinç. Ko‘rsatilgan manba. – B. 74.

## PIKTOGRAFIK YOZUVNING SHAKLLANISH TARIXI VA IJTIMOYIY QIYMATI

### THE HISTORY AND SOCIAL VALUE OF THE FORMATION OF PICTOGRAPHIC WRITING

Shoxida QURAQOVA

*Uzman, Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan  
shquraqova@gmail.com*

#### **Annotatsiya**

Yozuvning dastlabki bosqichi sifatida rasmi yozuv (piktografik) e'tirof etiladi. Rasmi yozuvga ibtidoiy san'at asos bo'lgan. Yozuvning bu turi faqat olamni anglash ifodasi sifatida emas, balki insoniyatning badiiy ehtiyojini qondirish uchun yoki sehr-jodu maqsadlarida qo'llanilgan. Yozuvning bu turi qachon paydo bo'lgani to'g'risida aniq dalillar yo'q bo'lsa-da, arxeologlar ibtidoiy san'atning ilk izlari sifatida so'nggi tosh davriga mansubligini aytadilar. Piktografik yozuv – bu fikrlarni yetkazish uchun chizmalardan foydalaniladigan aloqa shakli. Piktogrammalar rasmlar orqali tushunchalarni, obyektlarni, faoliyatni yoki hodisalarni aks ettirish uchun ramz sifatida hali hanuzgacha ishlatilib kelinadi. Ushbu yozuv oddiy uslubga ega bo'lishi, aloqa uchun keraksiz tafsilotlarni qoldirib yuborishi bilan tavsiflanadi. Piktografiya (lotincha pictus – chizilgan, tasvirlangan va grafiya – yozaman) – narsa-buyum, ish-harakatlarni shartli belgi-rasmlarda aks ettirishdan iborat ibtidoiy yozuv turi. Bu yozuv, asosan, hamma narsa chizmalar bilan ifodalanadigan yozuv shakli ekanligi bilan tavsiflanadi. Ushbu chizmalar dastlab toshlarda yoki daraxtlarda tasvirlangan, ammo keyinchalik ular loy taxtalari, hayvon terilari yoki qog'oz kabi boshqa buyumlardan foydalanilgan. Bu o'zgarishlar va rivojlanishlar sifatida piktografik yozuv sistemalari, ideogrammalarga (ma'nosiz tasviriy obrazlar) va iyerogliflar (muqaddas yozuv turi)ga o'tishga olib kelgan. Shu tarzda, piktografik yozuvning shakllanishi qadimiy yozma yodgorliklar, arxeologik topilmalar va tarixiy manbalar orqali o'rganilishi mumkin. Ijtimoiy qiymati bilan piktografik yozuv, tarixiy va madaniy hujjatchilikda, kommunikatsiya, obyektlarning sifatini yoki ishlarining tafsilotlarini saqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu yozuv usuli obyektlar va kontseptlarni ishonchli va aniq tarzda ifoda qilish imkonini beradi. Piktografik yozuvlar dunyo bo'ylab universal bo'lishi va har qanday til va madaniyatlarga mos kelishi sababli, ularning ijtimoiy ahamiyati va amal qilish sohalari juda kengdir. Ushbu maqolada piktografik yozuvning shakllanish tarixi va bugungi kundagi ijtimoiy qiymati haqida to'liq ma'lumot berildi.

**Kalit so'zlar:** yozuv, piktogramma, kommunikatsiya, piktografik yozuv.

#### **Abstract**

Pictorial writing (pictographic) is recognized as the initial stage of writing. Primitive art was the basis for pictorial writing. This type of writing was used not only as an expression of understanding of the universe, but also to satisfy the artistic need of humanity or for the purposes of magic. While there is no clear evidence of when this type of inscription came into existence, archaeologists say that it dates back to the last stone age as an early trace of primitive art. Pictographic writing is a form of communication that uses drawings to convey ideas. Pictograms are still used as symbols to represent concepts, objects, activities or events through pictures. This writing is characterized by its simple style, leaving out unnecessary details for communication. Pictography (from the Latin pictus - drawn, depicted and grafia - I write) is a primitive type of writing consisting of the representation of objects and actions in conventional signs-pictures. This writing is mainly characterized by the fact that everything is

represented by drawings. These drawings were originally made on stones or trees, but later they were used on other materials such as clay boards, animal skins or paper. These changes and developments led to the transition to pictographic writing systems, ideograms (meaningless pictorial images) and hieroglyphics (a type of sacred writing). In this way, the formation of pictographic writing can be studied through ancient written monuments, archaeological finds and historical sources. With its social value, pictographic writing has been important in historical and cultural documentation, communication, preserving the quality of objects or details of work. This writing method allows to express objects and concepts in a reliable and clear way. Since pictographic writings are universal throughout the world and are suitable for all languages and cultures, their social significance and fields of application are very wide. This article provides full information about the history of pictographic writing and its social value today.

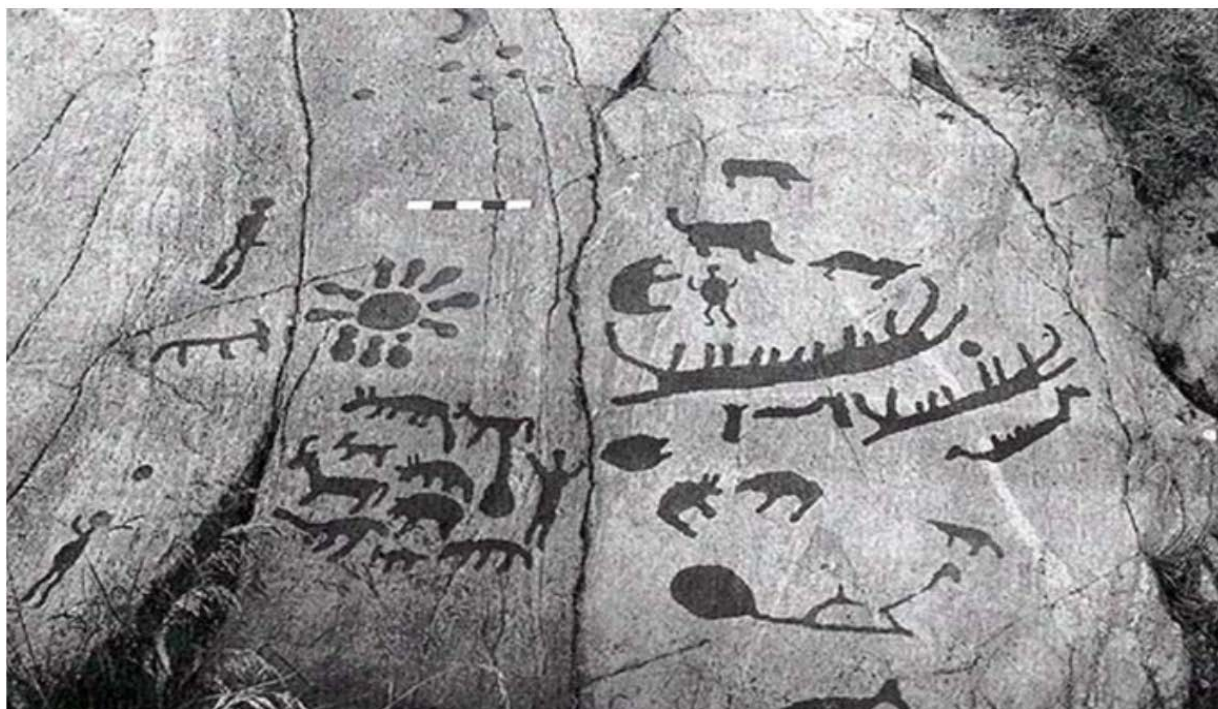
**Key words:** writing, icons, communication, pictographic writing.

### **Kirish**

Bizga ma'lumki, insoniyat tomonidan qo'lga kiritgan eng yirik davrga xos madaniy obidalar yig'indisi hozirgi davrga yetib kelishida yozuv muhim rol egallaydi. Agar yozuvlar bo'lmaganida qadimgi avlodlarimizdan qolgan meros, ular yaratgan yodgorliklar bizgacha yetib kelmagan bo'lardi. Yozuvning yaratilishi, uning takomillashtirilishi, jamiyat taraqqiyoti tilning rivojlanishini tezlashtirdi. Insoniyatning yerdagi tarixiy o'tmishi, ayniqsa, uning ijtimoiy kelib chiqishini afsuski, fanlar va tilshunoslik nuqtai nazaridan boshidan oxirigacha va barcha tafsilotlari bilan ochib berish mumkin emas. Yuz ming yillar davomida yer yuzida mavjud ekanligi ma'lum bo'lgan bu jonzot (inson) sodir bo'lgan jismoniy va ruhiy o'zgarishlar natijasida tabiatda turli xil izlarni qoldirgan. Bu izlar maxsus iqlim sharoitida saqlanib qolgan jismlarining qoldiqlariga yoki tabiatdagi tosh va tog' jinslari kabi moddalarga shakl berish yoki ularga turli chizmalar yoki rasmlar yasash yo'li bilan yaratilgan.

Ehtimol, tarixning bir nuqtasida insoniyat o'zining asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun individual va aql-idrokdan foydalanishni boshladi; u asta-sekin butunlay tabiiy bo'lishdan xalos bo'ldi va o'z yashash maydonining belgilovchi elementi sifatida tabiiy muhit bilan o'zoro munosabatlariga kirisha boshladi. O'zi va tabiat o'rtasidagi bu o'zaro ta'sir jarayoni insoniyat uchun cheklangan bo'lsa ham, o'z imkoniyatlarini o'rganishga yordam bergan bo'lishi kerak. Tabiiy muhitda odamlar inson hayotini yengillashtirish uchun keng maydonga tarqalish va o'rtacha ibtidoiy aloqa texnikasini uzatish, og'zaki axborot usullari orqali boshqalarga nisbatan o'z tajribalarini xotirada saqlash, uy-joy va ovqatlanishdagi tajriba va kuzatuvlarning ahamiyatini birinchi bo'lib anglay boshladi. Ma'lumki, insoniyat dunyoning turli burchaklarida tarixdan oldingi davrlardan beri aloqa maqsadida juda xilmaxil usullardan foydalanib kelmoqda. Ushbu aloqa usullari aholi yashaydigan mintaqaning fizik geografiyasi va iqlim xususiyatlariga ko'ra sezilarli farqlarni ko'rsatadi. Yong'in, tutun va yorug'lik kabi vizual dasturlar birinchi navbatda aloqada ishlatilgan. Bundan tashqari, tabiiy muhitda hayvonlar tomonidan chiqarilgan tovushlarga taqlid qilish, hushtak chalish, turli xil qichqiriqlar yoki ob'ektni boshqa narsaga urish yoki turli shakldagi narsalarga puflash natijasida olingan tovushlar kabi akustik ohanglar ham ishlatilgan. (В.А.Истрин, 1961. 23)

1-rasm. Dastlabki piktografik yozuv namunalari.



Sivilizatsiya tarixining har bir davrida chekka hududlar bilan tez muloqot qila olish ijtimoiy, iqtisodiy va ma'muriy jihatdan juda muhim foyda keltirganiga shubha bo'lmasa kerak. Aslida, muloqotdagi tezlik, ehtimol jamiyat uchun bugungi dunyoda boshqalarga qarshi farq qilish uchun eng muhim hodisadir. Yuqorida aytib o'tilgan ibtidoiy amaliyotlar, ular qo'llaniladigan asrlarning muhim aloqa usullari bo'lib, vaqt va makon jihatidan juda cheklangan texnikalardir. Chunki ushbu usullar bilan o'rnatilgan aloqa va berilgan xabarlar tezkor yoki qisqa muddatli bo'lishi kerak. Bundan tashqari, xabarning to'liq va to'g'ri berilganligi va boshqa insonlar tomonidan to'g'ri tushunilganligi masalasi ham juda muhim muammo hisoblanadi. Bundan tashqari, ushbu texnikalar yordamida aloqa faqat tovush, olov yoki tutun manbasiga yaqin joylar bilan o'rnatilishi mumkin va agar kerak bo'lsa, usulni boshidanoq takrorlash zarurati tug'iladi. Odamlar "paleolit davridan boshlab, o'z qabilasidagi odamlari bilan muloqot qilish uchun ular avval ba'zi tovushlarni chiqardilar, so'ngra ularni turli belgilar va ramzlar yordamida ba'zi narsalarga yozdilar". (Чориев.З,Шайдуллаев.Ш,Аннаев. 2007. 38.)

Ushbu xulosa tarix davomida yaratilgan yangi ixtirolar asosan sivilizatsiyaning rivojlanayotgan murakkab turmush tarzi ehtiyojlarini qondirish uchun qilingan degan fikr bilan bevosita bog'liq. Shu nuqtai nazardan, yuqorida aytib o'tilgan aloqa turlarining tezkor yoki qisqa muddatli tabiati, takrorlash zarurati va makonni cheklash har doim insoniyatni tarix davomida yanada xilma-xil va ilg'or texnikalarni topishga undagan. Ehtiyojlarning majburiyligi tufayli qadimgi jamiyatlar dastlab materiya yozuvi deb nomlangan aloqa tizimini ishlab chiqdilar, atrofdagi turli xil ob'ektlarni ma'lum tartibda saralash haqida o'yladilar. Vaqt o'tishi bilan muloqotda aniqroq va osonroq narsaga erishish istagi va izlanishlari chorvachilikda hisoblash uchun ayniqsa foydali bo'lgan hisoblash tayoqchalari va tugun texnikasi deb nomlanuvchi ibtidoiy aloqa usullariga olib keldi. (В.А.Истрин. 1961. 29.)

### **Piktografik yozuvning shakllanish tarixi**

Dunyo tarixi uchun sivilizatsiya, fan, san'at va insoniyat rivojlanishidagi eng muhim ixtiro yozuvdir. Insoniyatning eng buyuk ixtirosi bo'lgan yozuvning hozirgi shaklini olganligi olti ming yillik taraqqiyot natijasidir. Yozuvning kashf etilishi tarixchilarning fikriga ko'ra tarixning boshlanishi hisoblanadi. Yozish - bu his-tuyg'ular va fikrlar, shakllar va belgilar, belgilar va harflar bilan ifodalanadigan, turli xil materiallar bilan formatlangan va turli muhitda yozib olinadigan aloqa vositasidir. Ibroniycha Arab va lotin tillari shumerlarning mixxat yozuvi, misrliklarning iyeroglif yozuvi va finikiyaliklarning fonetik alifbo yozuvi, g'or rasmlari bilan boshlangan yozuv sarguzashtlari bilan

asta-sekin rivojlanib bordi. Shunday qilib, yozuv sivilizatsiyadan sivilizatsiyaga, millatdan millatga o'tib borar ekan, gil lavhalaridan papirusga, papirusdan pergamentga, pergamentdan qog'ozga o'tib, tarixiy sarguzashtini davom ettirar edi. Bu jarayon davomida, ularning shakllari va ko'rinishlari har bir davrga o'tish bilan o'zgarib bordi. Axborot asri bilan qog'oz, mato kabi elementlar o'rnini mobil telefonlar, planshetlar, kompyuterlar kabi elementlar egalladi. Shu sababli yozuvning har xil sirtlarda qo'llanilishi va o'qilishi uni ajralmas holga keltirdi.

Yuqorida aytib o'tilgan va unchalik amaliy bo'lmagan usullardan so'ng, "aloqa texnikasi va tushunchasini shakl yoki belgi bilan bog'lashga qaratilgan birinchi urinishlar g'orlarda, devorlar va tosh qabrlar yuzasida chizilgan belgilar bilan tik toshlarga o'yilgan yoki bo'yalgan rasmlar paydo bo'ladi". [Yusupov K. 1979. 46.]

Rasm chizish, bo'rttirish yoki bo'yash orqali insoniyat avval g'oya yozish (ideografik), so'ngra rasm yozish (piktografik) tomon rivojlandi. Belgilar fikrga mos keladi va mavhum ma'nolarga ega bo'la boshladi. Boshqa tomondan, rasm sarlavhasi - bu beton buyumlarni ularning individual o'lchamlarini hisobga olmasdan, balki mutanosib kattalashtirish yoki qisqartirish orqali bo'yash keng tarqaldi. Ushbu ikki turdagi yozuvning umumiy jihatlari shundaki, tasvirlangan bir xil ob'ektning tovush ekvivalenti muhim emas va turli tillarda turli xil talaffuzlar mavjud. Buni misol bilan tushuntirish uchun: tosh yuzasiga chizilgan tog' surati turk tilida "dağ", nemis tilida "Berg", ingliz tilida "mountain" deb turlicha talaffuz qilinadi, ot va baliq so'zlari ham bunga misol bo'la oladi, lekin ularning barchasida to'g'ri ma'noda tushuniladi. Shuning uchun ushbu aloqa tizimlari mintaqaga yoki tilga xos emas.



Ot

Baliq

Tog'

Mesopotamiyadagi birinchi belgilar va yozuvga o'tish jarayoni

Yozuv ixtiro qilinishidan oldin Mesopotamiya geografiasini ko'rib chiqsak; bu yerda biz ushbu g'oyani uyg'otadigan tokenlar yoki toshlar sifatida aniqlangan hisoblash toshlariga duch kelamiz. Bu Shumer mixxatiga o'tishning birinchi izlari ekanligi olimlar tomonidan isbotlangan. Ular Mesopotamiyada miloddan avvalgi IV ming yillikdan beri saqlanib kelinmoqda. U odatda loydan yasalgan artilleriya qismlariga joylashtirilgan va ayniqsa hisob-kitob ishlarida keng foydalanishgan. Ushbu gil artilleriya qismlariga joylashtirilgan hisob toshlari "ma'lum bir tovarni anglatadi va ularning ustida turli xil chizmalar, teshiklar mavjud yoki ular to'g'ridan-to'g'ri u ko'rsatadigan ob'ektga o'xshaydi." (Yusupov K. 1979. 54.)





3, 4-rasm: toshlarning birinchi misollari. Vuds 2015, p. 61

Aloqa va savdoda ishonchlilikni ta'minlash uchun vaqt o'tishi bilan loy artilleriyasida silindrlı muhr izlari ham qilingan bo'lib, ularni mulkchilikning vujudga kelishiga ramziy imzo sifatida ta'riflash mumkin. Hatto bir mahsulot vaqtida va shu tarzda tegishli ob'ektlarni vakili topcuk loydan ichida qo'yish va bir muncha vaqt o'tgach, topcuk tashqi yuzasida chizish boshladi, faqat savdo va aloqa qilish orqali tashqi yuzasida, bu oz topcuk hech narsa kiritilmagan holda qo'lga kiritdi funksiyalarini saqlab kelmoqda. Ehtimol, "Shumerlar o'zlarining rasmlarini tekis yuzaga chizish ob'ektlarni birma-bir ifodalashdan ko'ra osonroq va amaliyroq ekanligini aniqladilar va kalkulyatorlardagi shakllarni loy tabletkalariga o'tkazdilar". (Ishoqov M, Rahimov N, Sodiqov K, To'xliiev B. 1990. 22.)

Tarixiy davrlarning boshlanishi haqida gap ketganda, albatta, birinchi navbatda Mesopotamiya va Shumerlar esga olinadi. Jamiyatda shaxsiy, ijtimoiy va institutsional xotirani va kundalik hayot faoliyatini qayd etish zarurati ancha uzoq aqliy va amaliy jarayonni, shuningdek, o'sha jamiyatda yuqori darajadagi madaniyatni talab qiladi. Shuning uchun, Shumerlar o'z zamondoshlariga qaraganda ko'p jihatdan rivojlangan xalq deb aytish noto'g'ri bo'lmaydi. Miloddan avvalgi 3200-yillarda ixtiro qilingan Shumer mixxati dastlab beton buyumlarni bo'yash uchun ishlatilgan, chunki u rasm sarlavhasi sifatida shakllangan. Shu sababli, yozib olinishi kerak bo'lgan atrof-muhitdagi har bir ob'ektning rasmini yaratish juda qiyin edi va vaqt o'tishi bilan rasmlar soni ko'payib bordi. Chalkashmaslik uchun so'zlarni turli guruhlarga ajratish orqali qisman qulaylik yaratildi. Bu belgilar (determinativ) birinchi navbatda yoziladigan so'z haqida dastlabki g'oyani berdi, ammo rasmlarning ko'pligi hali ham aniq va tushunarli tasvirlashni qiyinlashtirdi. Miloddan avvalgi 3-ming yillikning birinchi choragidan boshlab, chizilgan rasmlardan ko'ra, bu rasmlar uchun og'izdan chiqarilgan tovushlar qandaydir ahamiyat kasb eta boshladi va rasmlı yozuvda vokalizatsiya bosqichi deb nomlangan burilish nuqtasi paydo bo'ldi.

Dastlab soni deyarli mingdan oshgan belgilar o'z ahamiyatini yo'qotib, uning o'rnini tovushlar egallay boshladi. Natijada piktografik belgilarning tovush qiymatlari paydo bo'lishi bilan ularning soni besh yoki olti yuzga kamaydi. Rasmlarning tovush ekvivalentlarining ahamiyati mavhum tushunchalarni ifoda etish va jummalarda yanada samarali grammatikadan foydalanishga yo'l ochdi. Dastlab rasm sifatida, so'ngra syujetli yozuv sifatida ishlatilgan mixxat to'liq ma'noda xat yozish xususiyatlarini egallamadi, balki qadimgi fors va Ugarit tillarida ishlatilgan mixxat yozuvini ilhomlantirdi.

Mixxat, shubhasiz, u qo'llaniladigan tillar va uning tarqalish maydoni jihatidan qadimgi dunyoning eng ajoyib yozuv tizimidir. Misr va Anadolu iyerogliflari singari Mesopotamiyaning janubidan qora dengizgacha, Erondan Misrgacha juda katta geografıyada turli qabilalar tomonidan turli tillarda qo'llanilgan. Bu tarqalish, albatta, nafaqat yozuv tizimini uzatishni, balki ushbu hududlarga yozuvni ixtiro qilgan jamiyatga tegishli turli xil madaniy elementlarning tarqalishini ham anglatardi.

Shunday qilib, biz yozuv qayerda va qachon paydo bo'lganligini tushunishga imkon beradigan turli tarixiy davrlarni qisman tahlil qildik. Ushbu hodisaning paydo bo'lish tarixi hali ham yoritishni talab qiladigan ko'plab sirlarni o'z ichiga oladi.

Yuqorida aytib o'tilgan masalalar insoniyat tomonidan qo'llaniladigan aloqa usullari va piktografik yozuvning vujudga kelishi hamda Shumer mixxatining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Buning eng go'zal belgisi Mesopotamiyaning turli mintaqalarida qazish paytida tarixiy davrlardan qolgan ko'plab buyumlarning topilishidir. Bundan ko'rinib turibdiki, insoniyat tomonidan ixro qilingan yozuvning tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi.

### **Piktografik yozuvning ijtimoiy qiymati**

Yozuv ixtirosi bilan hayot qayd etilgan dunyoda, ayniqsa so'nggi bir asr ichida transport va aloqa vositalarining tarqalishi va savdoning kengayishi turli madaniyatdagi odamlarni bir-biri bilan muloqot qilishga majbur qildi. Turli xil tillar va turli xil turmush tarziga ega guruhlar birgalikda foydalanishi mumkin bo'lgan tilni qidirishda piktogrammalar "yana" bu ehtiyojni eng yaxshi tarzda qondira boshladi [Abdullah, Rayan and Hubner, 2006: 7]. Piktogrammalar kerakli xabarni aniq bera olish sifatiga ega, bu yozuv bilan ifodalashni talab qilmaydi. Chunki yozuvni to'g'ridan to'g'ri o'qish mumkin emas, balki ma'lum bir tilni bilish orqali o'qish mumkin; boshqa tomondan, hatto o'qish va yozishni biladiganlar orasida ham, ushbu tilni bilmaganlar uchun uni o'z tillarida qayta yozish ehtiyoji tug'uladi. Ushbu asosiy cheklovlar tufayli yozma muloqot omma bilan muloqot qilishda ustuvor tanlov bo'lishi mumkin emas. Piktogrammada aloqa xabarini olib boradigan tasvirning o'zi piktogrammadir. Uning tuzilishi, nutq tillaridan mustaqil ravishda, u olib boradigan xabarni u bilan muloqot qiladigan har bir kishi tomonidan qabul qilinishini ta'minlaydi.

Hozirgi kunda esa, piktografik yozuvlar masofaviy kommunikatsiyada ham muhim ahamiyatga ega. Bu global turli bo'limlarda xizmat ko'rsatadigan brendlar, axborot agentliklari va kommunikatsiya kanallari orqali foydalaniladi. Piktografik yozuvlar va emotsiyalar, elektronik xabarlashish, ijtimoiy tarmoqlar va mobil ilovalarda ishlatilishi orqali, turli tillarda gapiruvchilar o'rtasida ta'riflash va ma'lumot almashishda oson va qulay aloqa vositasi bo'lib xizmat qilmoqda. Jahon bo'ylab piktografik yozuv, insonlar o'rtasidagi aloqalarni qo'llab-quvvatlaydigan universal bir til sifatida muhim bir ahamiyatga ega bo'ldi. U yordamida ma'lumotlarni yetkazish, muloqot qilish va kommunikatsiya qilish dunyodagi har bir inson uchun oson va ko'p tillar orasida tushunarli bo'lishi ta'minlanmoqda.

Piktografik yozuv (piktogramma) vizual belgilar, tasviriy ramzlar yoki xaritadan iborat yozuv turlarini ifodalaydi. Ushbu yozuvning ijtimoiy ahamiyati dunyo bo'ylab katta va keng auditoriya tomonidan ishlatilishiga sabablar quyidagilardir:

**Kommunikatsiya:** Piktografik yozuvlar, har qanday til va madaniyatlarni tushunishga imkon beradi. Ular til bilmagan yoki harf yozish bilmasdan ham o'zaro xabar almashishga yordam beradi. Misol uchun, transport xaritalarida piktogrammalar orqali joy, restoran, ta'minot maslahatchiliklari kabi muhim nuqtalarni aks ettirish mumkin.

**Tarjima:** Piktogrammalar tarjima muammosini bajarishda katta ahamiyatga ega. Har qaysi tilni bilmasangiz ham, tasviriy ramzlar orqali faoliyatning to'g'ri tartibini tushunishingiz mumkin. Bu turistlar uchun juda muhim bo'ladi, ular sayohat qilgan joyda xizmat ko'rsatish, muzeylarni topish yoki transportdan foydalanishni osonlashtiradi.

**Aniqlik:** Piktogrammalar oson va to'g'ri ta'riflashning o'ziga xos usuli bo'lib, talabalar, ishchilar, ishlab chiqarish korxonalar va jamoat yozuvlari kabi keng qamrovli kategoriyalarda ishlaydigan sohalarida ham foydalaniladi. Aniq tasvirlar va belgilar, xatolar va noqulayliklarni minimalga oshiradi va xatolar bilan bog'liq qayg'ulardan keyin kelajakda yuzaga keladigan muammolarni kamaytiradi.

**Madaniyat va turizm:** Piktografik yozuvlar turizm sohasida ham katta ahamiyatga ega. Ularning yordamida turistlar sayohat agentliklari, muzeylar, restoranlar, xonadonlar, nomerlar va boshqa muhim

joylar haqida muhim ma'lumotlarga ega bo'lishadi. Bu turistlarning sayohatlarini rejalashtirish va hudud bo'ylab bemalol harakati qilishi uchun o'zaro tushunchani osonlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, piktografik yozuvlar dunyo bo'ylab universal bo'lishi va har qanday til va madaniyatlarga mos kelishi sababli, ularning ijtimoiy ahamiyati va amal qilish sohasida ishlatilishi keng tarqaldi. Ular, vizual kommunikatsiyada yoki ko'rsatish va tushuntirishda qulay va oson bo'ladi va ko'p til bilishni talab etmaydigan insonlar orasida xabar almashish imkonini beradi.

#### **Adabiyotlar**

1. В.А.Истрин. Развитие письмаю – М.: 1961.
2. [Чориев.З,Шайдуллаев.Ш,Аннаев.Т.“Ўзбекистон худудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти”. Тошкент. 2007.]
3. [Yusupov K. «O'zbek adabiy tilining taraqqiyoti va yozuv masalasi», «O'zbekiston», Toshkent – 1979.]
4. [Ishoqov M, Rahimov N, Sodiqov K, To'xliev B. «O'lmas Obidalar» (O'zbekiston xalqlarining qadimgi yozma yodgorliklari bo'yicha tadqiqotlar). «Fan» Toshkent – 1990.]
5. Abdullah, Rayan and Hubner, Pictograms, Icons and Signs., 2006.



**THE CELEBRATIONS OF LIBRARIANSHIP WEEK IN THE SCOPE OF EVENT  
MANAGEMENT: ANALYSIS OF THE TURKISH LIBRARIANSHIP ASSOCIATION**

**ETKİNLİK YÖNETİMİ KAPSAMINDA KÜTÜPHANECİLİK HAFTASI KUTLAMALARI:  
TÜRK KÜTÜPHANECİLER DERNEĞİ ANALİZİ**

Simge ÜNLÜ

*Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi  
İletişim Fakültesi, Türkiye*

Lütfiye YAŞAR

*Doktorant, Sakarya Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye*

Erdal BİLİCİ

*Doktorant, Sakarya Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye*

Feyza KARABOĞA

*Doktorant, Sakarya Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye*

**Özet**

Bu araştırmada Türk Kütüphaneciler Derneği'nin Kütüphanecilik Haftası kutlamaları için organize ettiği etkinlik türlerini tespit etmek amaçlanmıştır. 2018-2022 yılları arasında düzenlenen Kütüphanecilik Haftası kutlama programları Maxqda programında içerik analizi yöntemiyle analiz edilerek şu sonuca ulaşılmıştır: 2018- 2022 yılları arasında yayınlanan etkinlik programı belgeleri üzerinde toplamda 112 kodlama yapılmıştır. Bu kodlamaların Kütüphanecilik Haftası kutlamaları kapsamında düzenlenen etkinlik türleri ve kategorilerine göre dağılımı şu şekildedir: Promosyon etkinlikleri (f=10), Sanat etkinlikleri teması (f=7), M.I.C.E etkinlikleri (f=64)'dür. Bu etkinliklerin ölçeği ise imza etkinliklerdir. Kütüphanecilik Haftası kutlamalarında M.I.C.E etkinlikleri diğer etkinlik türlerinden daha fazla kullanıldığı ve en fazla etkinliğin 58. Haftada düzenlendiği görülmektedir. M.I.C.E etkinliği olarak en fazla panel, seminer ve konuşmalardan yararlanılmıştır. Kutlamalar kapsamında düzenlenen etkinliklere Kuckartz & Rädiker zeta benzerlik testi uygulandığında etkinlik içeriklerinin benzerlik gösterdiği görülmektedir. Kuckartz & Rädiker zeta benzerlik testi sonuçlarına bakıldığında 54. hafta etkinlikleri 0,84 oranıyla en çok 58. hafta ile; 55. hafta etkinlikleri 0,90 oranıyla en çok 58. hafta ile 56. Hafta etkinlikleri en çok 57. hafta ile; 57. Hafta etkinlikleri 0,78 oranıyla en çok 55. hafta ile benzemektedir. 58. hafta etkinlikleri 0,84 oranıyla en çok 54. hafta ile benzemektedir. Alanyazında bu konu kapsamında yeterli sayıda çalışma bulunmaması ve Kütüphanecilik Haftası etkinliklerinin türlerini ve ölçeğini ele alan ilk çalışma olması nedeniyle araştırma özgündür.

**Anahtar sözcükler:** Etkinlik Yönetimi, Halkla İlişkiler, Kütüphanecilik Haftası, Kütüphane, Okuma Kültürü

**Abstract**

The aim of this study is to determine the types of activities organised by the Turkish Association of Librarians to celebrate Library Week. The programmes celebrating Library Week organised between 2018 and 2022 were analysed using the content analysis method in the Maxqda programme, and the

following result was obtained: A total of 112 codes were made in the event programme documents published between 2018-2022. The distribution of these codes according to the types and categories of events organised during the Library Week is as follows: Promotional events (f=10), Arts themed events (f=7), M.I.C.E events (f=64). The extent of these events are signature events. It can be seen that M.I.C.E events are more frequently used in the Library Week celebrations than other types of events, and most events take place in the 58th week. As the M.I.C.E event, panels, seminars and speeches were used the most. When the Kuckartz & Rädiker zeta similarity test is applied to the events organized within the scope of the celebrations, it is seen that the contents of the events show similarity. The research is unique because there are not enough studies on this subject in the literature and it is the first study to deal with the types and scale of Librarianship Week activities.

**Keywords:** Activity Management, Public Relations, Librarianship Week, Library, Reading Culture.

### **Introduction**

Turkish and in the Encyclopedia of Islam, "Arabic ' kutub = books ' and Persian ' hane = house ' \_ Location area library definitions libraries to the library is reducing. American Librarians Association of " Librarianship terms Dictionary " means " to read, to consult or research \_ to do purpose with managed and organized \_ book and other of materials casing was made fields " \_ including more comprehensive and clear definition brought (Güneş, 2007, p. 232). According to the Atılğan (1989, p. 83) , the library word etymological in terms of When examined, the words " library " and " hane " from the combination consists of and "your books located the meaning of " place " carries.

Today, libraries are where not only printed materials but also different information sources such as CD-ROMs, video cassettes, microfiche, microfilm, online databases, and the Internet are available. Therefore, the old definition of "the place where the books are found" shows that the library concept is insufficient to define itself (Yılmaz, 2006, p. 2). Accordingly, it can be said that there are definitions problems related to the definition of the library.

Job area aspect librarianship if another \_ much discipline as historical a period in developed and Corporate its structure has won. Written and printed information resources occur with the " library " organizational structure aspect of culture created by Librarianship \_ your profession emerges by providing the decisive role undertaken (Toplu, 2010, p. 646).

Turkish date in terms of librarianship activities Uighurs period to stand despite the development of librarianship in the Ottoman period (Candan, 2013, p. 107). Ottoman of your state with the collapse and the republican period librarianship started. In this research, the Republican period with his Librarianship together will be taken to live the last Turkish Librarianship week events. Turkish Librarianship week, along with held activities, activity management in terms of examining Librarianship their activities detection to make is intended. This purpose, in line with the Turkish Librarianship Association's 2018-2022 years between organized by events maxqda in the program contents analysis by the method, will be examined. Study in literature librarianship week events over sufficient research absence because of importance supply.

### ***Ottoman in the period Libraries***

Ottoman Orhan Gazi was Iznik's first madrasah in the state in 1331. Established to be the first library setting update, there is no clarity about it. Lightning Bayezid library in the period (1389-1403) that it was founded about archive records there are. The first known foundation libraries Edirne II. Murad Darülhadişi (838/1435), Bursa Umurbey Mosque ( 843/1440 ), and Skopje İshak Bey Madrasa (848/1445) is their library (Erünsal, 1996, pp. 195–196). from the conquest Then more library was founded. Books of their collections numerically increased. Although the foundation of libraries, madrasas were a Part of it to be 16th century towards the end equivalent falling (İcimsoy & Erünsal, 2008, p. 48).

Istanbul in the 15th and 16th centuries, and Edirne found the neighborhood of libraries place 16th-century madrasah libraries at the end. In the first half of the 17th century, libraries reached other cities. Ottoman of your state libraries in terms of most rich is periods III. Ahmed (1703-1730), Mahmud I (1730-1754) and III. Osman's (1754-1757) eras coincide (Anameriç, 2006b, p. 62). Especially during the reign of Mahmud, I, the library of numbers and their collections abundant undeniable a is reality. Abdulhamid, in the era the other hand (1774-1789), various personal libraries to open. III. Selim (1789-1807) and II. During the reigns of Mahmud (1808-1839), the state intellectuals in their hometown or their duties executive in the region's libraries they established known (Müşerref, 2021, p. 242).

Ottoman in your state annoyed to wealth owner people, many no owner by in mosques and various no to their institutions or a few cabinets by putting libraries created. Library to establish power for those who are not enough, the library care donated, donated or worker their salaries to increase contribute was found (Erünsal, 2015, pp. 195–199). II. Constitutionalism national libraries during established; palace libraries confiscation and gifts thanks to has become even richer (Ateş, 2022, p. 818). 19th century with on loan does not give limitation reason with of libraries open stay times extended more service to provide (Anameriç, 2006a, p. 198). Similar to libraries, read halls also appear to have been added.

#### *In the republican period, libraries*

Mustafa Kemal Atatürk's people observing their revolution promised to make for to cities, made visits over there to libraries go, borrow books, and take in libraries' problems detection to do. Answer find to libraries given importance shows (Anameriç, 2008, p. 496). In the republican period, established social an institution the one which... in libraries building restoration, renovation, and transport as with transactions library in the number of an increase occur has arrived and library varieties like this can be listed:

##### I. Ankara High Agriculture institute library

Türkiye's and the West scientific their works Ankara Yüksek, the first library to host Agriculture institute It is the library. From Germany, 20,000 volumes received book donations with the created library, and more than 50,000 in the late 1930s book number reached. Türkiye Republic's first library being of the property well desk Jewish German-born architects by German architecture sample by taking to be done as of Western architecture also with attention (Aşkın, 2017, p. 109).

##### II. Turkish History institution library

Türkiye's republic of science and culture date in terms of importance bearing Turkish History Institution, Turkology research from what you do own specialization in the field to be executed research for the primary source central aspect own to the library owner has been (*Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Kütüphanesi*, 2022).

##### III. Turkish Tongue institution library

Atatürk scientific your studies however durable a with language can be done emphasized and the National Struggle in the year's tongue their work neglect did not, Turkish Tongue Institution has established. Turkish Tongue institution The library of the institution purposes in line with service (*Türk Dil Kurumu*, 2022).

##### IV. Türkiye Grand National Assembly Library

Ottoman in the State, an institution within the established and republic open during \_ to stay continue have done the one which... Türkiye Grand National Assembly library, with libraries relating to problems, hand taking any law, statute, official newspaper as own to specialization specific works casing (Çakmak & Tırnavalı, 2020, p. 17).

##### V. Turkish quarries Libraries

1912-1931 between active a way Librarianship and publishing he has done. Turkish quarry libraries Only printed, not audiovisual, materials to the public open a way into service presented (Akyüz, 1986, p. 201). These services Besides the foreign in language term broadcasts Turkish their translations

acquirer and on loan do not give certain principles of connecting to the library to be taken your books in the selected bibliography and broadcasting from catalogs take advantage of modern librarianship \_ to the understanding owner are libraries (Karaer, 1990, p. 55).

#### VI. People's Houses Libraries

Formal in 1932, the establishment, despite its origins in Turkish to the Quarries (Özdemir & Aktaş, 2011, p. 236). People's Houses were founded, period; the people needed to be heard with books together. Most value culture centers on location (Karpaz, 1974, p. 72). Community home Libraries of the people demands with formed, institutions ring to deliver they want books around here to send with wealth has won.

#### VII. Bay Institutes Libraries

After the Republic's social identity configuration from their work, the most crucial somebody Bay of Institutes is the establishment. Bay's new regime of the Institutes defended society civilization to the level of transport leadership to make missions there (Kucuktamer & Uzunboylu, 2015, pp. 393–394). Bay of Institutes this their mission in its place in bringing at the institute librarianship activities in 1944. started and ended in 1950 (Keseroğlu, 2005, p. 38).

#### VIII. National Library

abroad after the republic. Education to send many youngish somebody Adnan Ötüken, National Library's establishing most has a large share. Ötüken, National Education in 1936 Ministry by opened exam by winning librarianship education receive about to Germany gone (Ötüken, 1957, p. 6). Europe in their countries of the National Libraries in our country not to be lack aspect described and national culture their research possible make this \_ purpose related all works and documents a together collect, science, art, and culture their research facilitate target with the National Libraries opening up for required my name threw (Şenalp, 2008, pp. 445–446). National Libraries, Bibliography in the Center Türkiye Bibliography and Türkiye Articles Bibliography as many bibliographies, the library of catalogs getting ready published are libraries (Başbuğoğlu, 1972, p. 41).

#### IX. University Libraries

in universities course level librarianship your training to be given of the start next professional librarianship job to status got (Çelik & UÇAK, 1993, pp. 120–121; Rukancı & Anameriç, 2017, p. 74). University of libraries development of society in the structure with transformations shape received and German and American science of your people under the influence remained (Üstün, 1977, p. 229).

#### X. Mobile / Mobile Libraries

Mustafa Guzelgoz in Urgup donkey mule \_ and on horseback wood with chests given mobile librarianship service with social id to convert individual contribution provided (Ersoy, 1962, p. 114). People's Houses shut down with distributed books casing the library \_ created and more. Then the villagers acquired the library of the people at their feet to take duty, and women's libraries were visited to conduct various activities(Ersoy, 1963, p. 37).

#### XI. Personal Libraries and Special Research / Specialization Libraries

in the republican period, intellectual

persons' libraries formed. Personal libraries inside donated or bought taken by libraries casing have been into service offered outside, auctions or various initiatives abroad with \_ some are transferred, distributed and destroyed. In Türkiye, second-hand booksellers in the development personal of libraries are an essential contribution. Bookkeepers were formed from libraries, taken away, and sold to the books brokerage (Çakın, 1991, pp. 49–50).

#### XII. National Library

in 2015, National Library started Türkiye's most large library feature carries. Beştepe Presidency Kulliyeye in Location National Library, Presidency \_ Administrative Works Presidency within the Support and Financial Services General Directorate, Libraries Apartment to the Presidency connected aspect

service. From the National Library, use for e-Government over membership can be created or TR Identity Card / TR Identity Card number ( foreign nationality at the main door with individuals ) member aspect login available (*Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü*, 2022).

*In libraries with the public Relationships Applications*

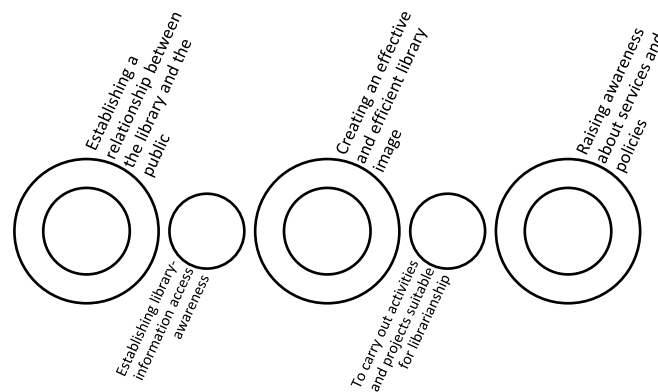
with the public relations, institutions, and publics between interactive communication, business union, acceptance and the deal continuing an Administration is the function. This administration function of institutions conscience aspect being described together corporate goodwill \_ emerge to be placed for long term and couple directional Contact its activities (Işık & Akdağ, 2009, pp. 21–23). Therefore, this Contact activity To life was passed on from institutions. One is libraries. libraries with the public relationships to their applications, it is increasingly influential in giving available positive of the air preservation. In addition to this benefit with the public relationships, in libraries failing your directions detection by improving for a Contact into the bargain aspect is used (Karadeniz, 2010, p. 88). Conclusion as; libraries Corporate of your services in the introduction of readers their demands in determining and this requests in line with service its planning in creating with the public from relationships benefits.

Influential and of Librarianship in the development of the public your needs welcome and of Librarianship their values with the public TRUE way transfer with the public your relationships role increasingly significant (Çağlar & Yılmaz, 2007, pp. 8–9). It depends as; in libraries with the public relationships applications of the public, your trust win wishes \_ understand and interpretation and dialogue creating important a is the key (Akman, 2009, p. 388). Successful librarianship in his approach of the people requirement for resources productive use of basis is taken. Therefore, a couple directional with the public relationships approach should be adopted in librarianship.

According to Wolfe (1997, p. 4), librarianship of your values ring library, adopting programs and developing your service with the public relationships to their applications Location is given. In addition to these applications in the public negative, your attitudes away in the removal with the public relationships from their applications effective in a way are used (Akkaya, 2013, p. 172). In short, user-focused, favorable to the image owner and goodwill \_ approach adopted a modern in Librarianship with the public relationships of applications approach indispensable a is the item.

Libraries, public relationships their tools use information its function in its place to reflect various events and participation incentives. \_ In this context, in libraries with the public, your relationships activities and this your activities importance this way can be sorted:

**Figure 1:** In Libraries with the public, Your relationships Activities and These Activities importance



**Source:** (Hazarika, 2021, pp. 125–126; Keten, 2008, p. 113)

In libraries with the public relationships activities in the scope of library policies with the public by telling drying against prestige and reliability creates. It depends on the library with people between bonds by establishing information on the formation contribution provided. Therefore, libraries from sources take advantage of incentive by being TRUE information TRUE on the ground access to society is gained.

### ***Library week and with the public Relationships application Aspect Activity Management***

In Türkiye, people go to libraries for library resources to use an incentive for the purpose; since 1964, this Last Monday of March every year, \_ the day " Library as " week " has been celebrated. Library in weeks panels, conferences, seminars, and symposiums being organized; readers book and with the authors bringing together fairs are organized; award-winning competitions and draws (*Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü*, 2022).

" Library Celebration of the Week with relating to Library your week Celebration Regulation, TR Official Newspaper 17625, on March 6, 1982, prepared the purpose of your celebration, how and where that you can by the way public provisions contains. To the regulation by your celebration's responsibility and management, Culture and Tourism to the Ministry connected Libraries and Publications General Directorate with Turkish Librarians Association. This regulation purpose of the Constitution in line with cultural development democratic by ways to realize contribute found libraries citizens closely their recognition by providing more lots to take advantage of recruitment for the purpose celebrated ' Library in the week to do activities to determine ." (*Kütüphane Haftasını Kutlama Yönetmeliği*, T.C. Resmi Gazete, 1982).

Formal newspaper in content in the center and upstate to do celebrations for the fundamentals and criteria. This way, the Location takes:

#### **a) In the Center :**

1. Library weeks, General by the directorate, library and librarianship their issues hand area on matters congress, symposium, etc. is regulated. All three of these meetings per year at an international level to be done for external countries reputed library of the authorities Invitation to be is worked.

2. One last year inside retired the one which... and in libraries 20 years worked the one which... to librarians one by one plate given.

#### **b) In the countryside:**

1. To the Ministry connected all new publications in libraries to readers introductory exhibitions are arranged,

In the 2nd Exhibition, Atatürk and to their reforms belonging book and term your publications display for an "Atatürk Corner" leaves,

3. Library staff with a meeting by making will be exhibited your books selection of the exhibition arrangement shape, opening program and week during will be given conferences it is decided and at the exhibition will be assigned employee detection is done,

4. Exhibit will be held your place cleaning, arrangement and your posters to the preparation a week previously starts,

5. Exhibition to the opening of the library located your province protocol list in consideration by keeping concerned Invitation is done,

6. First and middle graduates your schools to the exhibition visit be programmed by preparing relating to places sent,

7. Exhibition, very purposeful hall found in libraries this in the hall if reading \_ from the halls take advantage of utilizing is prepared. from reading rooms utilization during the reader of your services not to be interrupted Caution is done,

8. Local from the possibilities using (local newspapers, municipality speaker, TRT, etc.) located to the environment week with Relating to announcements is done,

9. Library and book read my subjects working articles by preparing local in the newspapers their publication is provided,

10. Library around found other with organizations partnership by making necessary material (film and slide machines, films, posters, etc.) and week during trainer and cultural film and slide shows is arranged,

11. Week during in the library, (building accessible if not appropriate the one which... other an on the ground) around found other education and culture with their organization's partnership by making of the week the importance of will indicate conferences is given,

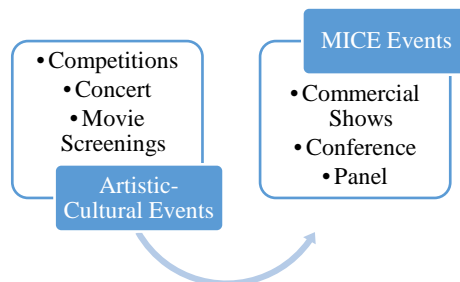
12. Surrounding schools, other education, and cultural organizations with partnership buildings white library, and with book relating to various organizing competitions (painting, composition, poetry, etc.) is provided,

13. Above stated activities and exhibition preparations for the studies two months ago are started.

Library in the week held your activities prestige increase, more interest wake purpose with the public relationships from their applications. In this context Library, week activities planning and managed process with the public relationships specialists by activity components ( management, program, participant ) and installation ) suitable should be organized as (Getz, 2000, p. 16). with the public, they are related of experts organized by this event a country, or the region will affect mega event if the level aspect is characterized. in the media wide in proportion Location covering events significant event aspect while being named clear a theme around taking shape events qualified events aspect is defined. A place-associated events signature activity aspect while editing special a moment to celebrate organized for \_ celebrations notable activity aspect classified (Van Der Wagen & White, 2002, pp. 7–10). These event types affect areas differently because own in separate activity culture has developed can be said. Events, community cultural, religious, or seasonal \_ celebrations, including editable festivals. This event In addition to the concept; of notable cultural contributions, provides dance, cinema, theater, concerts, and competition (Özkanal, 2014, p. 15; Ziakas, 2013, p. 93). In addition to the scientific or work the world appeal, M.I.C.E events are also organized. M.I.C.E events include fairs, congresses, meetings, commercial shows, panels, and workshops as events Location takes (Arcodia & Robb, 2000, p. 156; Şahin & Karakullukcu, 2019, p. 249).

Library week, events in the scope of held your activities content when examined held events this way can be grouped:

**Figure 2:** Librarianship week Events



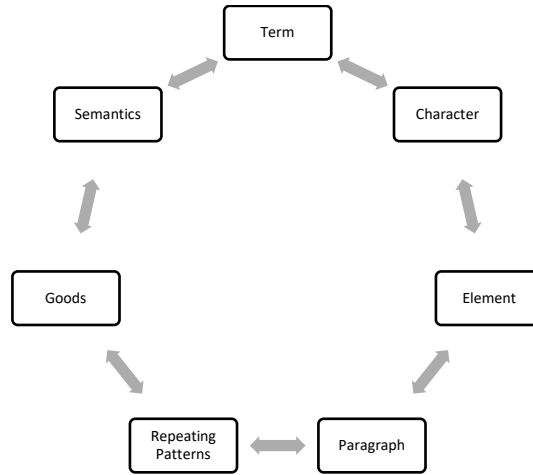
**Source:** (Benefiel et al., 1992, p. 86; Karadeniz, 2013, pp. 223–224)

To Yılmaz According to (2010, pp. 133–139), Library in the week to do your activities to scale increasingly is essential. Therefore, this event, libraries, and information services in terms of in society an awareness if not created request increase if not available, libraries your presence either will be questioned or virtualized. \_ For this reason, the Library week to do your activities contents, " awareness to the purpose of " creation " appropriate being condition because you carry quite is critical (Yılmaz, 2003, p. 23). Mission outside all types made activity aim to the audience to reach an obstacle. \_ your purpose assimilation and Formal in the newspaper materialized celebration to the fundamentals loyal stay; with the public relationships tools design with media communication etc. aim in line with should be planned (Aladağ, 2019, pp. 135–136).

### Method

In this research Turkish Librarianship Association by Librarianship in the week held events contents analysis by the method scrutinized. Contents analysis, coding, and coded data analysis do not process by being together a subject on you trends detection to make for (Ültay , E., Akyurt, H., & Ültay, 2021, p. 190; Westbrook, 1994, p. 248). This research on the method's primary principles of systematicity, objectivity, and generality (Hepkul, 2002, p. 4) .. Moreover, according to Lune and Berg (2016, p. 189) wrote text contents to the mother while coding code. The theme will form seven elements following is like:

**Figure 3:** Content In your analysis Counting Required Elements



Library week activities maxqda in the program contents analysis by the method prudence this study research questions this way sortable.

- Librarianship week at the celebrations used activity types. What are they?
- Librarianship in the week most used activity Type which is it?
- Librarianship week celebrations which activity to scale enters?
- Librarianship week activities content similarity does it show?

### Results

In this study, the Turkish Librarianship Association's 2018-2022 years between Librarianship week celebrations are intended to the organized by events analysis. This purpose is in line with celebration programs maxqda in the program contents analysis by the method by examining get made Results is as follows:

Events to types and to categories by when grouped activity types promotion activities, artistic events, and M.I.C.E events as subheadings \_ separated. Activity scale if signature activities subtitle \_ there are. These themes and sub-themes frequency distribution table the following is like :



**Table 1:** LibraryHousekeeping week Code matrix Frequency Table

Code themes	Code Frequencies
<b>1) Activity Types</b>	
a) Promotion Events	10
b) artistic Events	
Concert	6
Cinema/ Documentary notation	1
c) MI CE	
Conference	5
Panel	20
Seminar	17
Workshop	1
Speeches	13
Prize Ceremonies	8
<b>2) Activity scale</b>	
Signature Events	31
<b>Total</b>	<b>112</b>

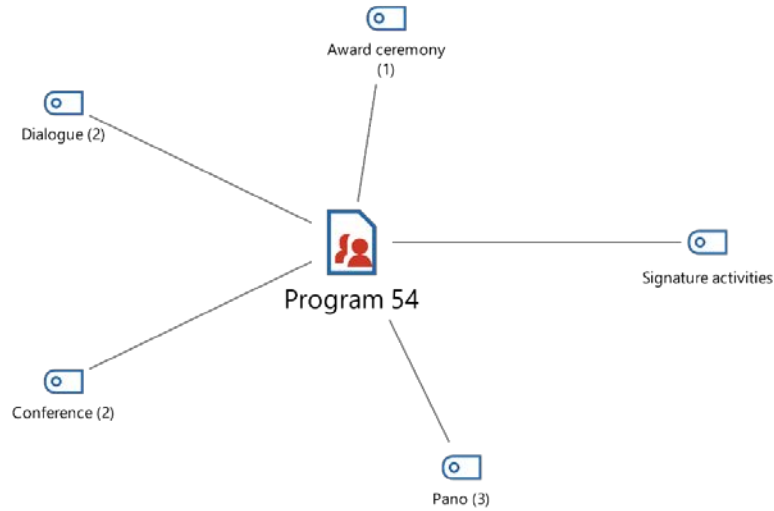
Activity types sub-themes of the theme and frequency distribution this as : Promotion activities (f=10), Art events theme (f=7) concert (f=6) and documentary / cinema notation (f=1) sub- themes is leaving . M.I.C.E events (f=64) theme conference (f=5), panel (f=20), seminar (17), workshop (f=1), speeches (f=13) and prize ceremonies (f=8) sub- themes . is leaving. Activity scale aspect signature activities (f=31) were arranged.

**Table 2:** Library week Events Code matrix Table

	Activity Types \ Promotion Events	Activity Types \ Artistic Events	Activity Types \ MI CE	Activity Scale \ Signature Events	TOTAL
Program 58	0	3	21	11th	35
Program 57	9	2	12	0	23
Program 56	0	1	13	0	14
Program 55	1	1	10	12	24
Program 54	0	0	8	8	16
TOTAL	10	7	64	31	112

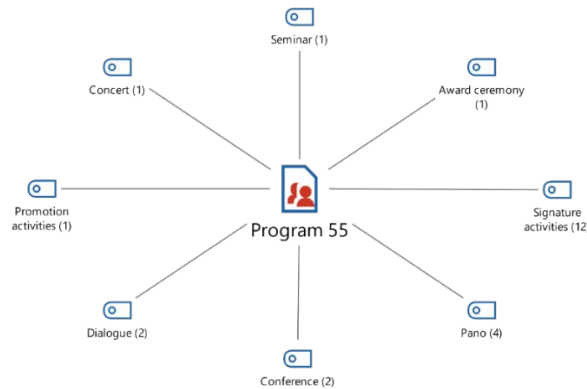
Code matrix table when evaluated promotion events Week 55 and 57 only at events Location by taking frequency is (f=10). Art events week 54 outside the programs Location received is seen, and frequency is (f=7). M.I.C.E events all celebrations in their programs Location received is seen. M.I.C.E events frequency is ( f=64) . Signature events in the 56th and 57th Programs Location not given is seen, and this activity of the category frequency is (f=31).

**Figure 4:** Librarianship Week 2018 54th Week Events



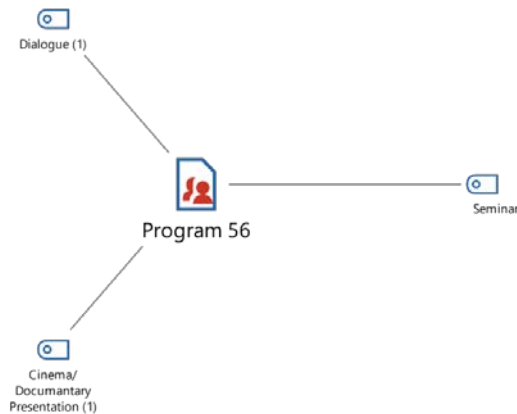
54th-week events within the scope of MIC E events panel, conference, speech, and prize ceremony made is seen. Your events frequency distribution as follows : Panel (f=3), conference (f=2), speeches (f=2) and pay ceremony is (f=1). In addition to these activities, signature activities (f=8 ) are observed.

**Figure 5:** Librarianship Week 55. Week of 2019 Events



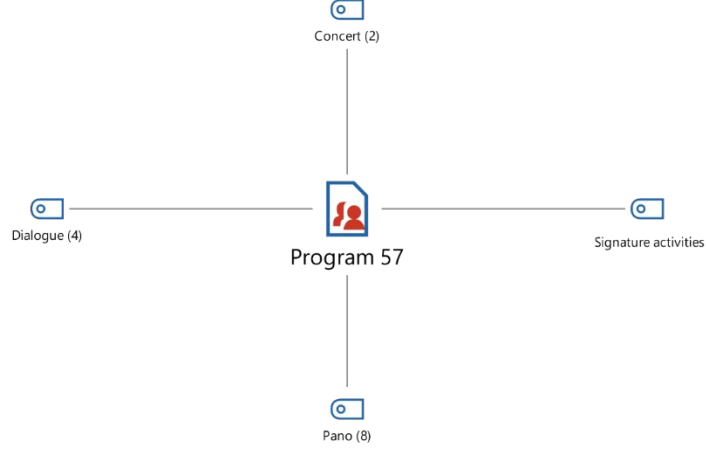
Week 55 events in the scope of promotional, artistic, and M.I.C.E events together used seen. Hold your activities frequency distribution as follows: Promotion activities (f=1), Artistic activity aspect concert is (f=1). M.I.C.E events panel (f=4), conference ( f=2), speeches (f=2), seminar (1) and prize ceremony is (f=1). Signature your activities frequency and (f=12).

**Figure 6:** Librarianship Week 56 Week of 2020 Events



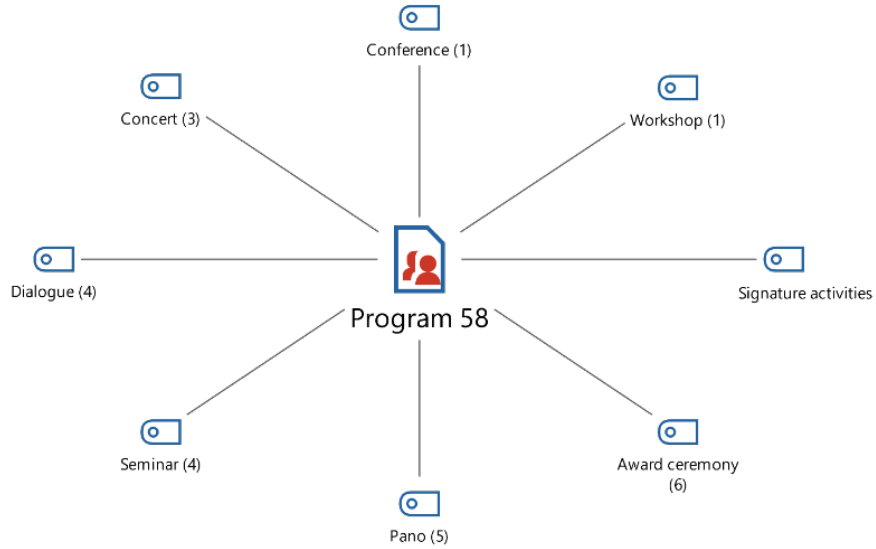
56th-week celebrations within the scope of M.I.C.E and art your activities together used is seen. 56. Week at the celebrations, your activities frequency distributed as follows: artistic events in the scope of cinema/documentary its notation is (f=1). M.I.C.E events if covered speeches (f=1) and seminar (f=12).

**Figure 7:** Librarianship Week of the Year 2021, 57th Week Events



57. Week events in the scope of promotional, artistic, and M.I.C.E events. Of these activities, the frequency distribution is as follows: artistic events in the scope of the concert (f=2 ) were organized, while M.I.C.E events in the framework of speeches (f=4) and panels (f=8) were arranged. In addition to these activities, promotion activities ( f =9) have been passed.

**Figure 8:** Librarianship Week 2022 58th Week Events



58. Week events in the scope of art and M.I.C.E events edited. of these activities frequency if distributed this as artistic activity in the framework of held M.I.C.E events while the concert (f=3) aspect conference (f=1), Workshop (f=1), Speeches (f=4), seminar (f=4), and panel (f=5 ). In addition to these events, signature activities are (f=11 ).

**Table 3:** Library week Events Kuckartz & Radiker zeta Similarity test Table

Document name	Program 58	Program 57	Program 56	Program 55	Program 54
Program 58	1.00	0.65	0.56	0.90	0.84
Program 57	0.65	1.00	0.67	0.78	0.69
Program 56	0.56	0.67	1.00	0.56	0.60
Program 55	0.90	0.78	0.56	1.00	0.84
Program 54	0.84	0.69	0.60	0.84	1.00

Quartz & Rädiker zeta similarity test table 54 weeks when analyzed activities with a rate of 0.60 most less than 56 weeks events with while similar to the most with 0.84 very 58 weeks with similar. 55th-week activities with a rate of 0.56 most less than 56 weeks events similarly, with a ratio of 0.90 most every 58 weeks with similar. 56. Week events with a ratio of 0.56 most less than 58 weeks events with a rate of 0.67 most very week 57 with similar. 57. Week activities with a rate of 0.65 most less than 58 weeks events while similar to the most with 0.78 very 55th week with similar. 58th-week activities with a rate of 0.56 most less than 56 weeks events while similar to the most with 0.84 very 54th week with similar. Therefore Kuckartz & Rädiker zeta similarity test table eyelash before when taken your activities large in the proportion each other resembles is seen.

### Conclusion

In this research, Turkish librarianship Association's 2018-2022 years between organized by Librarianship week events maxqda in the program contents analysis by examining this to the results reached: 2018- 2022 years between published activity program documents on 112 encodings in total made. These encodings activity types and categories by distributed as Promotion activities (f=10), Art events theme (f=7) is M.I.C.E events (f=64 ). These themes eyelash before " Librarianship " week at the celebrations used activity types what are they ?" research the question is has been answered.

Librarianship in the weekly activity of types of frequency distribution hand, when taken art events theme, is (f=7). In this theme concert (f=6) and documentary / cinema notation (f=1) sub- themes is leaving. promotion activities are (f=10). Another \_ theme of M.I.C.E events is ( f=64 ). This theme includes panel (f=20), seminar (17), speeches (f=13), award ceremonies (f=8) conference (f=5), and workshop (f=1) sub- themes is leaving. hand received theme and frequencies when analyzed \_ more used activity M.I.C.E events of its kind are detected. Thus, the question response is given in the " Librarianship in the week most more used activity Type which one? " Research.

Moreover, activity scale aspect signature activities (f=31) were arranged. It depends on " Librarianship week celebrations. Which activity to scale enter?" The question has been answered in my research.

Library week events to weeks by evaluated at the 54th Week art event (f=1), M.I.C.E events (f=8), signature be active (f=8) about to 16 events in total edited. At Week 55 promotion activity (f=1), artistic event (f=1), M.I.C.E event (f=10), signature be active (f=12) 24 events were organized. \_ At Week 56, art events (f=1) and M.I.C.E events (f=13 ), about 14 activities, have been arranged. 57th week at events promotion activity (f=9), artistic activity (f=2), and M.I.C.E activity (f=12 ) about to 23 events in total To life has been passed. Fifty-eight weeks at events art event (f=3), M.I.C.E event (f=21), signature have

activities (f=11) 35 events \_ is planned. In this context, most more at week 58 of the event arranged is seen. Of these activities' contents, Kuckartz & Rädiker zeta similarity more than 60 % tested similarity it shows is seen. Therefore, the " Librarianship week activities content similarity Does it show?" research question as yes has been answered. Conclusion for 58 years held Librarianship week at the celebrations promotional, artistic and M.I.C.E events Location is given. From these events, most More M.I.C.E events used are seen. M.I.C.E event aspect most more panels, seminars, and conversations benefited from is seen and held your activities signature activity nature he carries detected.

### References

- Akkaya, M. A. (2013). Halk kütüphanelerinde halkla ilişkiler ve Narlıdere İlçe Halk Kütüphanesi örneği. *Türk Kütüphaneciliği*, 27(1), 168–179.
- Akman, İ. (2009). Ulus Halk Kütüphanesi ve halkla ilişkiler uygulamaları. *Türk Kütüphaneciliği*, 23(2), 386–392.
- Akyüz, K. (1986). Türk Ocakları. *Belleten*, 50(196), 201–228.
- Aladağ, H. H. (2019). In Our History of Library after 1960s; Analysis of Some “Library Week” Posters in The Framework of Roland Barthes’s Semiotics Method. *International Journal of Social and Educational Sciences*, 6(12), 133–147.
- Anameriç, H. (2006a). İstanbul Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 20(2), 195–202.
- Anameriç, H. (2006b). Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 19(19), 53–78.
- Anameriç, H. (2008). Belgelerle Atatürk ve kütüphaneler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24(71), 487–514.
- Arcodia, C., & Robb, A. (2000). A future for event management: A taxonomy of event management terms. *Events Beyond*, 6(4), 154-160.
- Aşkın, U. (2017). Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü: Tam Bağımsızlık Yolunda Bir Anıt Kurum. Türk Dünyası Araştırmaları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117(231), 85–114.
- Ateş, N. (2022). 1869 Tarihli Bir Sayım Listesi Işığında İstanbul Vakıf Kütüphaneleri. *Journal*, 58(2), 791–836.
- Atılğan, D. (1989). Türkçe Genel Kültür Ansiklopedilerinde Kütüphane, Kütüphaneci ve Kütüphanecilik Modelleri. *Türk Kütüphaneciliği*, 3(2), 82–89.
- Başbuğoğlu, F. (1972). Milli Kütüphane Bibliyografya Enstitüsü. *Türk Kütüphaneciliği*, 21(1), 38–46.
- Benefiel, C. R., LaGrange, J., & da Conturbia, S. (1992). Fun, friends, and good pr: Celebrating National Library Week in an academic library. *College & Research Libraries News*, 53(2), 85–89.
- Berg, B. L., & Lune, H. (2016). Methods for the Social Sciences. In *Pearson*.
- Çağlar, N. G., & Yılmaz, B. (2007). Üniversite kütüphanelerinde halkla ilişkiler ve Başkent Üniversitesi Kütüphanesi. *Bilgi Dünyası*, 8(1), 1–29.
- Çakın, İ. (1991). Özel kütüphaneler: Tanım boşluğu. *Türk Kütüphaneciliği*, 5(2), 49–55.
- Çakmak, T., & Tırnavalı, S. (2020). Danışma Hizmetlerinin Değerlendirilmesi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Danışma Hizmetlerine Yönelik Bir Araştırma. *Bilgi Dünyası*, 21(1), 7–33.
- Candan, B. (2013). Türk kültüründe kütüphaneler ve eğitim hayatımıza etkileri: Cumhuriyet öncesi dönem. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 105–124.

Çelik, A., & UÇAK, N. Ö. (1993). Üniversite kütüphaneleri üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2).

Ersoy, O. (1962). Gezici Kütüphaneler I. *Türk Kütüphaneciliği*, 11(3-4), 114-127.

Ersoy, O. (1963). Gezici kütüphaneler II. *Türk Kütüphaneciliği*, 12(1-2), 31-42.

Erünsal, İ. E. (1996). The Development of Ottoman Libraries from the Conquest of Istanbul (1453) to the Emergence of the Independent Library. *Bellekten*, 60(227), 93-126.

Erünsal, İ. E. (2015). Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik. *Millî Eğitim Dergisi*, 45(208), 194-199.

Getz, D. (2000). Developing a research agenda for the event management field. In & A. J. V. K. Jago (Ed.), *Events beyond 2000: Setting the agenda, proceedings of the conference on events evaluation, research, and education* (pp. 10-21). University of Technology.

Güneş, G. (2007). ‘ Tek Problemim İmaj mı?’ Türkiye Gerçeğinde İmaj Meselesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 21(2), 230-236.

Hazarika, T. (2021). Public Relations in Library Extension Services. *GRANTHAKUTI-A Peer Reviewed & Refereed Annual Journal on Library and Information Science and Related Studies*, 7(1), 120-127.

Hepkul, A. (2002). Bir Sosyal Bilim Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 1-12.

İcimsoy, A. O., & Erünsal, İ. E. (2008). *The legacy of the Ottoman Library in the libraries of the Turkish Republic*. 58(1), 47-57.

Işık, M., & Akdağ, M. (2009). Dünden Bugüne Halkla İlişkiler. In *Konya: Eğitim akademî Yayınları*.

Karadeniz, Ş. (2010). Ankara’daki halk kütüphanelerinde halkla ilişkiler. *Bilgi Dünyası*, 11(1), 81-100.

Karadeniz, Ş. (2013). 49. Kütüphane Haftası’nın Ardından. *Türk Kütüphaneciliği*, 27(1), 223-224.

Karaer, İ. (1990). Türk Ocağı Kütüphaneleri (1912-1931). *Türk Kütüphaneciliği*, 4(2), 55-59.

Karpat, K. H. (1974). The Impact of the People’s Houses On the Development of Communication in Turkey - 1931-1951. *Die Welt Des Islams*, 15(1-4), 69-84. <https://doi.org/https://doi.org/10.1163/157006074X00064>

Keseroğlu, H. S. (2005). Köy enstitülerinde okuma ve kütüphane. *Türk Kütüphaneciliği*, 19(1), 24-40.

Keten, B. B. (2008). Türk Kütüphaneciler Derneği TKD Halkla İlişkiler Grubu HİG: Bir Sürekli Çalışma Grubunun Kuruluş Öyküsü. *Türk Kütüphaneciliği*, 22(1), 129-134.

Kucuktamer, T., & Uzunboylu, H. (2015). The conditions that enabled the foundation of the Village Institutes in Turkey and a comparison with today. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 185, 392-399.

*Kütüphane Haftasını Kutlama Yönetmeliği*, T.C. Resmi Gazete. (1982). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17625.pdf>

*Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü*. (2022). <http://www.kygm.gov.tr/>

Müşerref, A. (2021). Osmanlı Dönemi Vakıf Kütüphaneleri ve Bu Kütüphanelerin Toplum Hayatına Etkileri. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 241-267.

- Ötüken, A. (1957). Türkiye'de Kütüphanecilik Öğretiminin Tarihçesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 6(1–2), 1–35.
- Özdemir, Y. ;, & Aktaş, E. (2011). Halkevleri (1932'den 1951'e). *Journal of Turkish Research Institute*, 0(45), 235–262.
- Özkanal, B. (2014). Bir Halkla İlişkiler Aracı Olarak Kurumsal Etkinlikler: Anadolu Üniversitesi Örneği. *Erciyes İletişim Dergisi*, 3(3), 12–26.
- Rukancı, F., & Anameriç, H. (2017). Belgelerle Türk Kütüphanecilik Tarihi (1960-1980): Retrospektif Bir Değerlendirme (II). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 71–95.
- Şahin, E., & Karakullukcu, B. (2019). Event Marketing as A Form of Cultural Production and Its Relationship with City Marketing: The Case of Selçuklu Congress Center. *Journal*, 42.1, 248–268.
- Şenalp, L. (2008). Milli Kütüphane Kuruluş Yılları Üzerine.... *Türk Kütüphaneciliği*, 22(4), 465–468.
- Toplu, M. (2010). Kil tabletlerden elektronik yayıncılığa kütüphanecilik felsefesinin gelişimi ve dönüşümü. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(4), 644–684.
- Türk Dil Kurumu*. (2022). <https://www.tdk.gov.tr/kutuphane/kutuphane-kutuphane/kutuphane-hakkinda/#:~:text=Bu kitaplar 12 Temmuz 1932,bir kütüphane kurulmasına karar vermiştir.>
- Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Kütüphanesi*. (2022). <https://www.ayk.gov.tr/s11-kurulular/c59-kuetuephane/tuerk-tarih-kurumu-bakanl-kuetuephanesi/>
- Ültay , E., Akyurt, H., & Ültay, N. (2021). Descriptive content analysis in social sciences . *IBAD Journal of Social Sciences*, 10, 188-201.
- Üstün, A. (1977). Üniversite kütüphaneleri. *Türk Kütüphaneciliği*, 26(4), 229–235.
- Van Der Wagen, L. ;, & White, L. (2002). *Event management: for tourism, cultural, business, and sporting events*. Englewood Cliffs.
- Westbrook, L. (1994). Qualitative research methods: A review of major stages, data analysis techniques, and quality controls. *Library & Information Science Research*, 16(3), 241–254. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0740-8188\(94\)90026-4](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0740-8188(94)90026-4)
- Wolfe, L. A. (1997). *Library Public Relations, Promotions, and Communications: A How-To-Do-It Manual. How-To-Do-It Manuals for Librarians Number 75*. ERIC.
- Yılmaz, B. (2003). Toplumsal iletişim ve Kütüphane. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 11–29.
- Yılmaz, E. (2006). Kütüphanelerde Halkla İlişkiler Çalışmaları Ve Türkiye'de Durum. *Journal*, 1, 0.
- Yılmaz, E. (2010). Reconsidering the Library Week. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(1), 130–143.
- Ziakas, V. (2013). *Event portfolio planning and management: A holistic approach*. Routledge.

**THE RELATIONSHIP BETWEEN THE THRONE AND RESPECT: PERSONAL PUBLIC  
RELATIONSHIP ANALYSIS IN THE PERSPECTIVE OF THE KUŞ UÇUŞU/ AS THE  
CROW FLIES SERIES**

**TAHT VE SAYGI İLİŞKİSİ: KUŞ UÇUŞU DİZİSİ PERSPEKTİFİNDE KİŞİSEL HALKLA  
İLİŞKİLER ANALİZİ**

Simge ÜNLÜ

*Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi  
İletişim Fakültesi Türkiye*

Lütfiye YAŞAR

*Doktorant, Sakarya Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye*

Erdal BİLİCİ

*Doktorant, Sakarya Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye*

Feyza KARABOĞA

*Doktorant, Sakarya Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye*

**Özet**

Bu araştırmada dizilerdeki kişisel halkla ilişkiler faaliyetleri ele alınmaktadır. Çalışma, medya sektörünü ele alan dizilerin başrollerini, kişisel halkla ilişkiler unsurları bakımından analiz etmeyi amaçlanmıştır. Araştırmanın evrenini medya sektörünü konu edinen diziler oluştururken, örneklemini amaçlı örneklem tekniğiyle seçilen Kuş Uçuşu dizisinin başrolü Lale Kıran oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda sekiz bölümden oluşan dizi Maxqda programında betimsel analiz yöntemiyle irdelenirken, dizinin afişleriye göstergebilimsel açıdan incelenmiştir. Araştırmanın betimsel ve göstergebilimsel analizine bakıldığında Lale karakteri güçlü, saygın, ölçülü ve bunların yanında güvenilir bir imaj çizmektedir. İncelemeler sonucunda Lale karakterinin imaj ve itibarının olumlu yönde olduğu, başarılı bir kişisel halkla ilişkilere sahip olduğu ve dolayısıyla dizi afişlerinde de sağlam, başarılı ve güçlü göstergelerle kişisel halkla ilişkilerinin yansıtıldığı ortaya konulmuştur. Lale Kıran'ın kişisel halkla ilişkiler temalarından tarihsel hikayeleştirme temasında Lale Kıran'ın mesleğinin ilk yıllarında nerelerde çalıştığına yer verilmiştir. Konumlandırma temasında karakter kişisel konumlandırmada güçlü; özel konumlandırmada özgüvensiz; genel konumlandırmada ise gelenekselcidir. Estetikleştirme teması kapsamında Lale karakteri güçlü olarak tanımlanırken, metalaştırma temasında ise Lale karakteri kendisini ve ekibini marka olarak tanıtmaktadır. Lale karakterinin medyatikleştirme temasında reyting uğruna sahip olduğu değerlere karşı gelişi ele alınmaktadır. Son olarak ahlaki kariyer ilkesinde ise Lale'nin kariyerini her şeyden çok önemseydiği, imaj ve itibarını korumak adına birtakım zorluklar yaşadığı anlaşılmaktadır. Karakterin özel konumu ile genel konumu arasında çelişkiler olsa da topluma yansıttığı başarılı, güçlü ve güvenilir imajı ile başarılı bir halkla ilişkiler sergilemektedir. Göstergebilimsel analize tabi tutulan afişlerde Lale karakterinin önde gelen, saygın ve içine kapanık kişiliği ön plana çıkarılmış, böylece betimsel analiz sonucuna uygun bir göstergebilimsel analizle takip edilmiştir.

**Anahtar sözcükler:** Halkla İlişkiler, Kamu Diplomasisi, Twiplomasi, Yumuşak Güç, Twitter



## Abstract

This study discusses personal public relations in digital series. The aim of the study is to analyse the leading role of digital series dealing with the media sector in terms of the elements of personal public relations. While the universe of the research is the digital series about the media sector, the main character of the digital series *As the Crow Flies*, which was selected using the purposive sampling technique, is Lale Kiran. For this purpose, the series consisting of eight episodes was studied using the descriptive analysis method in the Maxqda programme, while the posters of the series were studied semiotically. The research has shown that the image and reputation of the character Lale are positive, that she has a successful personal public relations record and that her personal public relations are reflected with solid, successful and strong indicators in the posters of the series TV. Although there are contradictions between the special position of the character and his general position, he exhibits successful public relations with the successful, strong and reliable image he reflects on the society. In the posters subjected to semiotic analysis, the prominent, respected and introverted personality of the Lale character was highlighted, so the result of the descriptive analysis was followed up with a semiotic analysis suitable for this.

**Keywords:** Public Relations, Public Diplomacy, Twiplomacy, Soft Power, Twitter.

## Introduction

As a profession open to development and transformation, public relations has brought various definitions to the literature since it began to be applied in a modern sense, such as "consistency building," "consent creation," "persuasion activities," and "public opinion formation effort." The historical development of public relations is summarized by the Public Relations models put forward by Grunig and Hunt in 1984. The first model is the "press agency model," In this model, public relations serves propaganda and does not put emphasis on accurate information. The second model is "informing the public." In this model, only well-received information is shared, and information is left incomplete. The common feature of both models is the absence of feedback. The third model is the "two-way asymmetric" model, where public relations practitioners use the feedback, they receive from the target audience to create consent. In the last model, the "two-way symmetrical" model, the feedback received from the target audience is fundamental for the alteration of institutions to provide better service (Grunig & Hunt, 1984, p. 21-23) .

When the public relations models of Grunig and Hunt are inspected, it is seen that public relations transform from time to time, fed by the social structure. The last example of these transformations can be given as digitalization. According to Verčič, Verčič ve Sriramesh (2015), activities are put into practice by public relations specialists through digital platforms, apart from traditional communication practices. Digitalization is a global development and brings a different culture to public relations. From this point of view, today, apart from institutions, brands, politicians, and artists, many social media users only exist on digital platforms, keep their identities secret, and have many or few followers, but can change the agenda with the content they produce and create public opinion. Hence, it is fundamental to know the digital public relations culture and personal public relations.

Personal public relations are the communication strategies that people develop to create the public identity and opinion and implement public relations activities. The most important aspect of personal public relations is truth, but personal public relations practitioners are thought to hide or pretend to be the truth. In order to overcome these thoughts, practitioners must analyze the six elements of personal public relations by observing a good strategy and gaining an identity to create public opinion (Motion, 2001b, p.32-33). It is thought that an essential step in creating personal public opinion is fulfilling one's social responsibility. Continuity of positive behavior is necessary to have a more profound effect on personal public relations. Hwang's research on celebrity animal donors in Korea supports this view. According to the research, altruistic behaviors create a reliable image and positively affect personal

public relations (Hwang, 2010, p.313-315). Besides, it is known that personal public relations are of vital importance in celebrity promotion. This is because that especially the young audience adopts the personality structure of the celebrity, they admire without distinguishing good or bad. Celebrities may have positive impacts, just as popularizing seat belts on their fans, and adverse effects, such as encouraging drunk driving (Maioreescu, 2017, p. 256).

TV series and movies take the pulse of society and impact social life and attitudes. Series/films that appeal to many senses lead attentive viewers to common sensitivities. The duration of attention span is higher in TV series and movies compared in magazines and newspapers. This contributes to the message being received more effectively by the target audience. It is clear that the information obtained from TV series/movies is more exciting and, therefore, can stay in memory for extended periods (Demirtaş, 2011, p. 39). Consequently, it is imperative how the public relations profession and its experts are represented.

The representations of public relations in TV series/films reflect and produce public perceptions. Looking at the work of Miller (1999), a negative attitude toward public relations specialists in cinema is exhibited between 1930 and 1995. He analyzed that in cinema, public relations professionals are represented as cynical, greedy, aloof, insatiable, obedient, and manipulative personalities. He argued that these representations should not be taken lightly (Miller, 1999, p. 22-25). Similar studies continued after Miller. One of the recent studies investigating how public relations experts are represented in movies (Gürkan, 2012) explains that public relations experts are represented more positively today. In addition, the profession of public relations is shown in a more realistic and detailed way, rather than "filled with secrets" as it used to be. Contrasted with the past years' representations, it is seen that as the public relations profession is inadequately defined, the practitioners' duties are explained by showing or implying. Today, the meaning and importance of the profession of public relations are beginning to be understood and reflected correctly (Gürkan, 2012, p. 155-157).

The study purposes to analyse the personal public relations elements of the main characters of the TV series that deal with the media sector. For this purpose, eight series' first episodes were analyzed separately. The sequence was analyzed with the manner of discourse analysis in the Maxqda program with the induction technique. While the research universe consists of TV series about the media sector, the main character of the TV series Kuş Uçuşu, selected with the purposeful sampling technique, is Lale Kıran, as the sample. The study is essential as it is the first search on a series of characters' personal public relations activities.

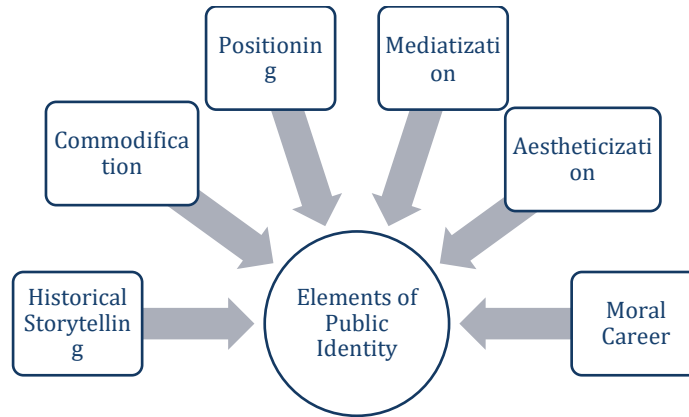
This study aims to analyze the personal public relations elements of the main characters of the digital series that deal with the media sector. For this purpose, first, eight episodes of the series were analyzed separately. It has been analyzed in the Maxqda program with the inductive technique and the descriptive and semiotic methods. While the universe of the research consists of digital series about the media sector, the main character of the As the Crow Flies (Kuş Uçuşu), which is selected with the purposeful sampling technique, is Lale Kıran, as the sample. The study is important because it is the first research on the personal public relations activities of a series of characters.

### **1. Public Identity in the Framework of Personal Public Relations Models**

The existence of public relations is as deep-rooted as human history. The fact that people live in communities has made the existence of public relations a necessity. According to Işık (2011) , this situation reveals the need for people to enhance their communication first with themselves and then with each other and institutions. Personal public relations are the practices of individuals to implement public relations activities to create a public identity. These practices aim to shape the public perception of individuals in the desired direction and structure the personal image (Motion, 2001, p. 465). According to Aydemir (2018, p. 74), personal public relations, unlike classical public relations practices, are used to develop daily social, political, and economic discursive strategies. Therefore, personal public

relations is a form of communication in which persons construct their own public identities and use them as a discourse area by assigning various meanings to them.

Personal publicity gives the individual a distinctive quality. Depending on this quality, personal public relations make the person's purpose more visible. According to Kruckeberg (2000), the formation of this visibility not only brings the value of the person to the fore, but also provides the opportunity to develop strategic tactics under competitive conditions. Accordingly, public identity reveals personal public relations strategy with the factors of adherence to ethical principles in the individual's behaviour, accuracy and reliability. According to Motion and Shirley Leitch (2007, p. 33), the sub-concepts that make up public identity are the following:



**Figure 1:** Elements of Public Identity

When the historical storytelling practice is handled from the public relations approach, it is creating a personal history and giving a specific value to this history. According to Motion (2001b), in personal public relations, empathy is tried to be shown with the characters by making the person's life enjoyable with biographical or autobiographical texts.

In terms of personal public relations, positioning is the positioning of an individual by their discourse. Therefore, this positioning process determines what an individual is thought about. This determination process examines personal, private, and general positioning areas. According to Nessmann (Nessmann, 2010, p. 351-353), characteristic features prominence in personal positioning. While the unique positioning focuses on how the individual's characteristics are reflected in the environment, the general positioning deals with the behaviors appropriate to the ideology adopted by the individual. Therefore, all three positions of the individual must be consonant with each other.

Commodification includes all the practices of personal public relations practitioners to make the person stand out. According to Motion (1999), the point separating commodification, a personal public relations practice, from the classical positioning approach is that strategic marketing approaches prominence. In short, it is marketing the products used in a person's daily life by analyzing them according to market conditions.

Mediatization is the creation of positive discourse about the person in the media. The important thing in creating positive discourse is to ensure that the person always stays on the agenda. In addition, public relations practices should ensure that the reality of the person becomes dominant. According to Motion (1999a), the golden rule in this process is to attribute value to media messages, to put them in an proper frame, to be accurate in timing, and to be compatible with popular discourse.

According to Nessmann (2009), personalization in terms of personal public relations differs according to the profession and position of the person. It is essential that the message got by the materials used in aestheticization is compatible with the person's physical characteristics.

The final factor that creates personal public relations is the moral career. A moral career is all the work done to maintain a positive social reputation. Therefore, to create personal public relations, all

factors reveal a personalized communication model, and this communication model is positioned to emphasize the valuable and robust characteristics of the individual.

## 2. Interpretation of Digital Series from Personal Public Relations Framework

Advances in technology dramatically raise the number of people who prefer to watch TV series. According to Kohle (2016, p. 67-69), all technical developments allow producers to design TV series in different genres and improve previously shot documentaries. According to Vázquez-Herrero and López-García (2019, p. 257), renewed media contents also change watching movies/series in a cultural context. Thanks to the technical possibilities, the viewers of the TV series go on an adventure, and the viewers who make observations and communicate with the surroundings in this movie / TV series not only watch the movie/series but also experience this content. According to Tuğcu et al. (2022, p. 427), the experience of watching TV series as a personal or collective activity offers individuals the possibility to communicate more efficaciously, quickly, and emotionally.

While trying to create reality in fictional stories through various effects in TV series, new documentary genres are sought simultaneously. Therefore, these searches are experimental approaches to serial production's order and distribution processes (Tağ Kalafatoğlu, 2019, p. 392). In this way, a filmic reality is created in real stories that are not fictional. According to Ayyıldız and Şentürk (2018, p. 262), especially in biographical series/films; These effects and the language of cinema are very effective in the statement of concepts with theoretical expressions such as leadership and power. Therefore, it is imperative to use these techniques in empathic communication with the characters in the series.

TV series/film producers, who continue their mobility with the logic of databases, design their audience in cultural-technical terms. For this reason, the narrative types of TV series/films, which gain a new dimension with digitalization, are also changing (Davis & León, 2018, p. 689). Therefore, this change; produces new series/films by producing a new style of discourse that includes TV series/film productions and the audience. According to Clemens and Wolff (1999), these discourses are formed in line with the message that each film wants to convey. In this context, the person who shares the story of the biographical series/films has an instructive role in which he/she shares his/her mission and vision.

Biographical series are about the lives of deceased leaders (Bell, 2011; Bernard, 2012; Altun, 2019). Therefore, the leaders who are the subject of the documentary are handled with an epic or realistic understanding. Exaggerated discourses in this way of handling also lead to ethical debates (Butchart, 2006, p. 427).

### *Related Studies*

There are many academic studies on public relations in cinema and television. The topics of these studies are as noted below:

Studies examining the representations of public relations practitioners in cinema and television are as follows; Ames (2010), Johnston (2010a), Lambert (2011), Tsetsura, Bentley, Saltzman (2012) and Newcomb (2015), and Batu and Atas (2016). The study, which examines films in terms of public relations (Grunig and Hunt's Press Agency and Publicity; image production, construction of consent and counterpropaganda) Model, belongs to Mermer Üzümlü (2020). Ergin Çağatay (2021) researched how public relations discipline developed through his cinema representations. Studies focus on using public relations film as teaching tools; Hutton and Mak (2014). Studies that analyze the professional roles and gender differences of public relations practitioners in cinema and television are as follows; Johnston (2010b), Lambert and White (2012), and Colston (2012).

When the studies are researched the representations, professional roles, and gender differences of public relations and public relations practitioners in cinema and television; the development of public relations; pedagogical aspect of public relations, It is seen that there are studies on public relations practices. This study will try to determine which public relations model the character of Lale Kiran, the

news presenter of a digital series called *As the Crow Flies* (Kuş Uçuşu), was created by focusing on personal public relations.

### Method

In this study, the technique of descriptive analysis and the technique of semiotic analysis, which are qualitative research methods, were used. The data obtained using the descriptive analysis technique are summarised and interpreted under the previously established themes (Altunışık et al., 2010, p. 322). In this method of analysis, the researcher adds comments by filtering the data according to themes (Karademir et al., 2020, p. 653). The semiotics method is one of the methods used to analyse written, visual or oral texts (Çam, 2015, pp. 287-289). Saussure studied indicators as a dual structure as "signifier" and "signified" (Çeken & Arslan, 2016, p. 509). In this sheaf, the research questions of the study are as noted below:

- What are the positioning elements of the Lale character in personal public relations?
- What are the moral career elements of the Lale character in terms of personal public relations?
- Is there a relationship between the positioning of the Lale character on the posters and the character's personal public relations?

### Findings

*Kuş Uçuşu*, a project of Ay Yapım, was released on 3 June 2022 as eight episodes on the digital platform of Netflix, a series, film, documentary production, and distribution company. The script of the series belongs to the screenwriter Meriç Acemi. Deniz Yorulmazer directed the series. The leading actors of the series are Birce Akalay, Miray Daner and İbrahim Çelikkol. The episodes and themes of the series, which consists of a total of eight episodes, are listed as follows:

**Table 1.** Analysis of Series Episodes

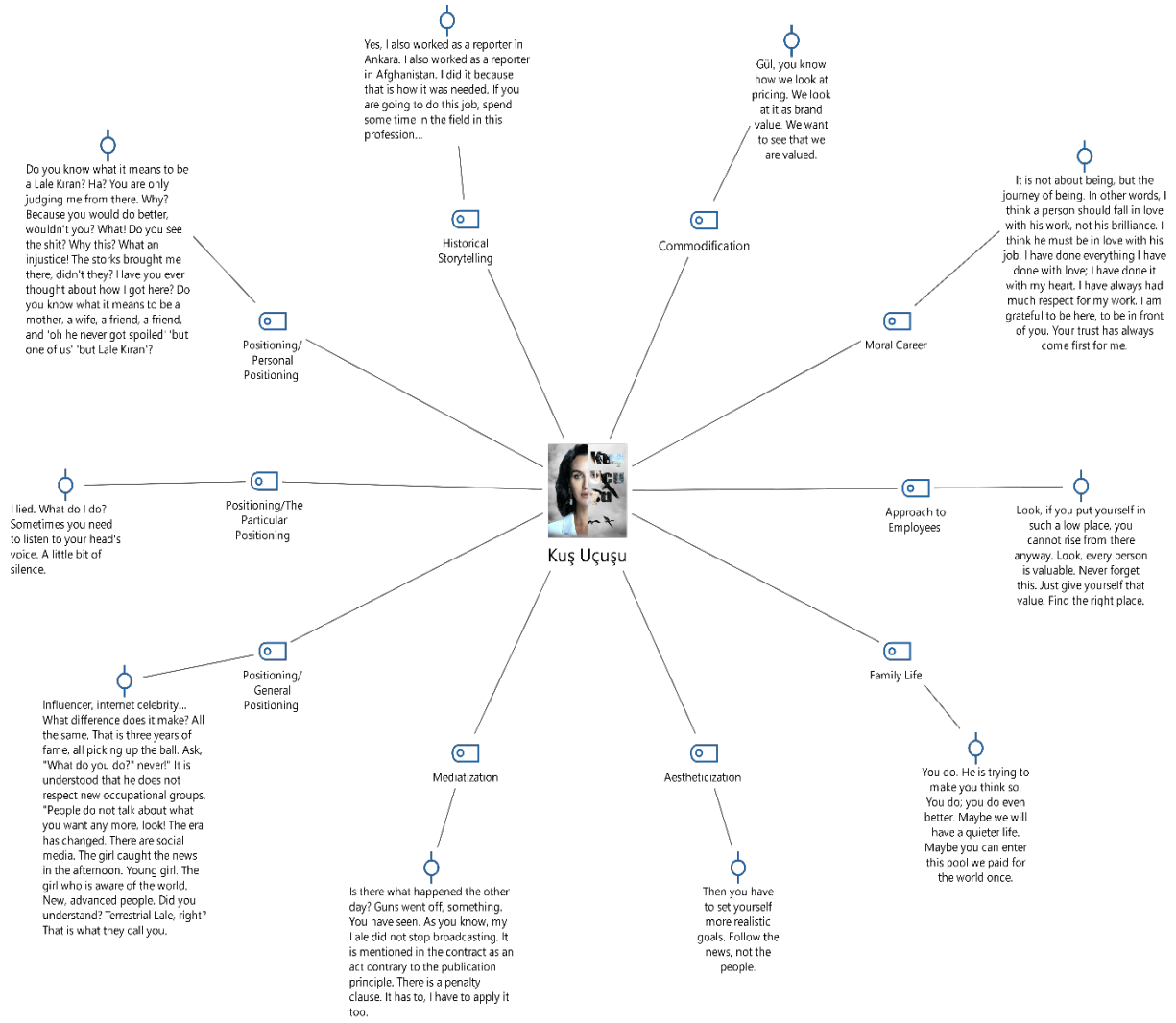
	<b>Subject of the Episode</b>	<b>The Message of the Episode</b>	<b>Summary of the Episode</b>
<b>Episode 1</b>	People question the reality in traditional media, but in social media when it is said, "there are audio recordings, they offered the man money, it's all fiction, it's all for ratings," they believe without any proof.	People can sometimes create a reality with their hands...	The series begins with the speech Lale gave at the university where she was a guest. Later, a worker who was slandered and dismissed from the pipe factory where he worked for 28 years, one year before his retirement, is hosted on Lale's news program. When this worker takes Lale and his teammates hostage, the labels "Laleninyalanı", "tezgah", "yemediklale", "LaleKıran" are popping up on social media.
<b>Episode 2</b>	The role of social media in creating agenda.	A person who is as in love with her profession as Lale, who has ideals and talks about ethical journalism can make mistakes that she shouldn't.	Lale Kıran deals with unfounded allegations on social media. On the other hand, Kenan (program producer) invites Faruk, the CEO of the rival channel, to

			the party at Lale's house. When Gül (the CEO of the channel where Lale works) saw Faruk, she got nervous and said that when Lale did not stop the broadcast when the hostage incident happened last night, it was a violation of the broadcasting policy and she had to take criminal action. Aslı uses the artificial agenda-setting feature of social media by preparing a play for the other intern.
<b>Episode 3</b>	Television journalism is a thing of the past, people don't talk about television news and they get news from social media.	The authenticity of the news should be questioned, and the agenda should not be occupied with unconfirmed news.	One of the agency's employees (Yusuf) manages a Twitter account (the name Büşbüş) where the injustices happening in the agency are published. Yusuf publishes the agency CEO's contract offer on Twitter. Aslı, on the other hand, informs Kenan that a fire broke out in Amalfi and that a Turkish actor was on a boat vacation there. Lale, on the other hand, does not want to share this news without confirming its accuracy. Lale insists on not making the news and speaks to the player on a live broadcast by reaching the actor himself.
<b>Episode 4</b>	Linking some actions to very different causes, making others believe it without evidence.	The fact that a topic that is talked about a lot on social media is accepted as true shows that the controls of people's perceptions have passed to social media.	Since Özge, Lale's assistant, is preparing for the wedding, they offer to assist Aslı for a day. But one day is not enough time for Aslı because Aslı wants to use her assistantship as a steppingstone to reach Lale's place, so she causes Özge to be fired with the trap she set for Özge. Aslı is not satisfied with this much and wants Yusuf to announce the removal of Özge from assistantship with the username Büşbüş with a post that will damage Lale's reputation.
<b>Episode 5</b>	It doesn't matter what the truth is,	"It doesn't matter what it is. What people think is	By making moves to suggest that Aslı Lale has a

	it's how it's perceived from the outside.	important. First, you create a perception. Then it becomes real. Think of it like fortune-telling. If someone says to you 'you will fall in love with someone with blue eyes, you will choose the one with blue eyes"	relationship with Kenan, she is trying to destroy the beloved image of Lale as a mother of two, devoted to her family, publishing with the principle of ethical publishing.
<b>Episode 6</b>	The importance of people catching up with the era to be better at their profession.	People on social media should not be underestimated.	Seconds before the newscast starts, Lale freezes in the air, thinking that her new assistant is talking to her daughter on the phone. He asks for his phone on the live broadcast and is texting with his wife. Lale is going to Özge (former assistant)'s wedding. Thus, in the fourth episode, it shows that Yusuf's tweet from Büşbüş's account is a lie, and sharing pictures from the wedding on social media becomes an opportunity for him to regain his reputation. Lale's going to this wedding also helps Aslı realize who she is.
<b>Episode 7</b>	The young generation's perspective on moral values.	It's good for a person to have dreams, but they have to struggle to reach their dreams. No one's dreams are more valuable than the lives of others.	Kenan dismisses Aslı. When Aslı cannot enter the agency, she thinks that Lale fired her and storms her house. Lale tells Aslı that the path she took to get to art was all wrong and that a journalist should work in the field first. Lale says that she also worked outdoors under difficult conditions in the early years of her career. Later, Aslı says that all of this is "showing off " and reiterates that it is absurd for Lale to talk about ethics, that she has already had a happy start. Lale explains that dealing with millions of haters is as difficult as walking a tightrope, with the fear of making mistakes every day in this profession. Verbal arguments turn into physical fights. Lale suffers a head injury.

<b>Episode 8</b>	It is important how you put your principles into practice, not what others want or expect from you. The important thing is to remain as oneself without being altered.	Reputation cannot be won without sweating, easily, in the short term, and what is more difficult to gain is to protect it.	Gül invites Aslı to the channel and hints that Lale will leave soon, and if she makes the right move, she will become the "new Lale". Aslı offers to cooperate with Müge to make her move. Müge holds an emergency meeting with the employees in the news department and offers them fake news to defend their work. In addition to not wanting to fake news, the employees tell Lale that they don't want to do it. When Lale comes to the agency Müge tells him that there is news of a bomb that no one has detonated yet. Lale starts presenting this news without asking whether it is confirmed or not. The label "istifaet, yalanınmerkezi, yalanhaber, gündemebomba" are popping up on social media. During the commercial break, she calls a friend from Ankara on the phone of the security at the door, and says that the news is completely false when it goes on air. A crowd, including Kenan, gathered in front of the canal and bid farewell to Lale with applause.
------------------	--	--	---





**Figure 2: Personal Public Relations Themes of the Lale Character**

### Findings on Personal Public Relations Elements

#### Findings on Historical Storytelling

If we look at the themes of the personal public relations of the character of Lale Kıran, the first theme is historical storytelling. The professional life of the character of Lale is mentioned within the scope of historical storytelling. The character's professional life "Yes, I also worked as a reporter in Ankara. I also worked as a reporter in Afghanistan. I did it because that is how it was needed. If you are going to do this job, spend some time in the field in this profession..." is summarized with the line.

"You Aslı bird, new generation young dynamic Aslı! Do you know what it means to be a Lale Kıran? Huh? You're only judging me from there. Why is that? Because you would do better, wouldn't you? what! Do you see the sh\*t! Why this? What an injustice! The storks brought me there, didn't they? Have you ever thought about how I got here? Do you know what it means to be a mother, a wife, a friend, a friend, and 'she never spoiled', 'but one of us', 'but Lale Kıran' every morning? What? Pay this price, Aslı. What is it? You pay once! You pay! Don't sleep, eat, drink, have fun, don't talk too much, don't laugh too much anywhere, don't fall, don't let go! Do not let go! Can you, do it? But work. But always work. Move, be, create! Do you know what it means to walk over that tightrope like that while everyone is staring at you hungrily for you to fall? When everyone is saying, "Oh, I wonder if he deserves his place?" or "Look, will he be able to show himself?" huh? Can you do it while everyone hates you? Can you walk over that tightrope? Huh Aslı? My life is a never-ending test, you understand. I do this every morning. Every day, every night, every broadcast! I'm not apologizing to anyone. I'm not

apologizing for being Lale Kıran. No offense to anyone, unfortunately. Because I worked hard, I worked hard. Did you understand? Do it, can you do it?"

With these words, the character of Lale expresses how many difficulties she has faced in her career throughout her life and how much price she has paid. According to her, it is important not to arrive, but the effort made to reach, the sweat and tears shed. Everyone should strive for their ideal and no one should try to take anyone's place because everyone should be themselves.

### **Findings on Positioning**

#### **Personal positioning**

Personal positioning in the positioning of the character of Lale in the series adds to her strengths, sincerity, and success: "Do you know what it means to be a Lale Kıran? Huh? You're only judging me from there. Why is that? Because you would do better, wouldn't you? what! Do you see the sh\*t! Why this? What an injustice! The storks brought me there, didn't they? Have you ever thought about how I got here? Do you know what it means to be a mother, a wife, a friend, a friend, and 'she never spoiled', 'but one of us', 'but Lale Kıran' every morning?" emphasized her statement.

The positive approach of the character to the employees in her personal positioning says, "Look, if you put yourself in such a low place, you cannot rise from there anyway. Look, every person is valuable. Never forget this. Just give yourself that value. Find the right place." with expressions. The motivational speech that the Lale character gives to her employee is also considered as her life motto.

Another personality trait included in the theme of self-positioning is being a liar. "I lied. What do I do? Sometimes you need to listen to your own head voice. A little bit of silence." It is deduced from these statements that the character tells lies from time to time.

There is a discourse that the character is insecure in her personal positioning. "Selim... I can't do without Kenan."

#### **Particular Positioning**

The particular positioning in positioning of the character of Lale in the series gives her controlling personality "No matter what is spoken, no matter what is believed, what is believed. Believing or disbelief never changes a fact." given in the form.

In the theme of her particular positioning, the kindness of the character of Lale, "When you come here, someone is always obsessed with you... The originals are never finished, and so is Büşbüş's... Can you clear the floor down if I ask you to?" However, but, but... leave no trace. Thanks." It is emphasized by the expressions of request and thanks in her speech. The discourse is explained in the context of the scene it is in: The character always remains kind and gentle, even to those who wronged her.

In the particular positioning of the series, there is a discourse expressing the value that the character of Lale gives to her family. "Now I want to be in my life, where I feel safe, with my family. In fact, I don't want to work with you anymore."

In the particular positioning of the Lale character, it is seen that she takes care to be a good mother. "But you forget until you speak, sweetheart. Allez! Parlons de quelque chose." When we look at her discourse in the context of the scenario, it is understood that she is a concerned mother who encourages her daughter to speak French.

At the point of particular positioning, the character's state and attitude in the family are included. Your character says, "Nothing. Please don't ask now. Please." She has such a statement that there are things that she has not told his family, that she has hidden.

Finally, there is also the discourse that shows that he neglects her family in her particular positioning; "You should. He's trying to make you think so. You do, and you do even better. Maybe

we'll have a quieter life. Maybe you can get into that pool that we paid a lot of money for once." It is understood from these statements that the character of Lale does not always give priority to her family.

### **General Positioning**

In the positioning of the Lale character in the series, there is the generational difference in which the character lives within the scope of the general positioning theme; "Influencer, internet celebrity... What difference does it make? All the same. That is three years of fame, all picking up the ball. Ask, "What do you do?" never!" It is understood that he does not respect new occupational groups. "People do not talk about what you want any more, look! The era has changed. There are social media. The girl caught the news in the afternoon. Young girl. The girl who is aware of the world. New, advanced people. Did you understand? Terrestrial Lale, right? That is what they call you." Their expressions show that the character underestimates the power of social media.

The indifferent approach of the character at the general positioning point is as follows; "Well... well, give me water" When the discourse is evaluated in the context of the scene, it is seen that the character of Lale continues to speak while an employee coughs as if he is choking, and asks them to give water as if reacting to being interrupted.

In the general positioning theme of the character, there is a discourse that shows that the character of Lale does not care about the opinion of her teammate. Her colleague said, "And what's wrong with that?" The fact that she left her reaction unanswered is an indication that she did not even take her idea into consideration and did not bother to discuss it.

Finally, in her general positioning, there is a discourse that shows that the character has won the love of society. A crowd gathered in front of the canal to say goodbye with applause, and everyone saluted and says "Good luck, we are proud of you". From this, it is understood that the character is loved by the society.

### **Findings On The Theme Of Mediatization**

In the theme of mediatization, there are some unethical behaviors that the character of Lale does to increase the rating of the program of which she is the presenter. "Really? Then we start with it first. Yes! Beautiful." Considered in the context of the scene in which she is expressed, it is understood that they are not interested in the health of a factory worker to benefit from the pursuit of rights, but whether he can be a guest of the program and whether Lale can raise a rating.

In the same way, "Is there what happened the other day? Guns went off, something. You have seen. As you know, my Lale did not stop broadcasting. It is mentioned in the contract as an act contrary to the publication principle. There is a penalty clause. It has to, I have to apply it too." discourse also supports the conclusion drawn from the other discourse. Another element in the theme of the mediatization of the Lale character is the hashtags "Laleninyalanı", "tezgah", "yemediklale" and "LaleKıran" which were popped up on on Twitter after an unsuccessful broadcast. Thus, although it first came to the fore badly, she recovered with a successful crisis management. This situation did not cause a loss of reputation for the character of Lale, on the contrary, it was an opportunity to show the audience that they should not accept everything they see on social media without question.

### **Findings On The Theme Of Aestheticization**

The strong and masculine aspect of the Lale character in the aestheticization theme of the series is exemplified as follows; "Then you have to set yourself more realistic goals. Follow the news, not the people." When the discourse is evaluated in the scene's context, it is deduced that a career is more important than the appearance and personality of the character.

On the theme of aestheticization of the character of Lale there are some expressions in which the opinions of the employees of the agency are included:

"I've been by my side all this time. I admire her more and more every day."

"I already see how difficult it is to be a Lale Kıran."

"I thought you were great, as always."

As it can be understood from these statements, Lale always dresses carefully, looks confident, and uses fluent and soft tones in her speeches.

### **Findings On the Theme of Commodification**

When the series is evaluated within the scope of commodification, the character of Lale introduces herself and her team as a brand. "Gül, you know how we look at pricing. We look at it as brand value. We want to see that we are valued."

### **Findings On the Theme of moral career**

When the series is considered in the context of the moral career theme, it is seen that the character of Lale values accurate journalism while performing his profession. "What are we talking about, Kenan, if you do not have a confirmation? Let us gossip, do you want him?" expressions are examples of this theme. The career journey of the character of Lale is also included in the moral career theme. "It is not about being, but the journey of being. In other words, I think a person should fall in love with his work, not his brilliance. I think he must be in love with his job. I have done everything I have done with love; I have done it with my heart. I have always had much respect for my work. I am grateful to be here, to be in front of you. Your trust has always come first for me." Within the scope of the moral theme of the Lale character, the perspective of gaining reputation and protecting reputation is included. "Do you know what it is like to walk over that tightrope while everyone stares at you hungrily for you to fall? Everyone said, 'Oh, does it deserve its place?' or 'Look now, will he be able to show himself?' I mean, huh? Can you do it while everyone hates you? Can you walk over that tightrope? Huh, Aslı? My life is a never-ending test, you understand. I do this every morning. Every day, every night, every broadcast! I am not apologizing to anyone. I am not apologizing for being Lale Kıran. Nobody cares, unfortunately. Because I worked hard, I worked hard. Did you understand? Do it, can you do it?"

Within the scope of the moral value theme, the character of the Lale has a discourse showing that he pays attention to his behavior in order not to damage his image in the eyes of the public; "I do not want to be in the news because of such nonsense. I do not want anything to grow up."

### **Findings Related to Semiotic Analysis**

It is clear that three posters are used for serial advertising. The first of these posters is the one with half of Lale's face missing and birds:



**Figure 3:** First Poster of As the Crow Flies

**Table 2:** Analysis Table of First Poster

Signifier and Signified Table of Denotation		
Sign	Signifier	Signified
Human	Woman	Femininity
Woman	Green Eye	Existence, hope, leadership
Object	Earring	Quality
Animals	Birds	Excitement, freedom

The intense use of grey and black tones in the figure reveals the complexity of the person's inner and outer world. The blurring behind the profile is evidence that the person's close friends are not open and sincere with her. Half of the face of the female profile in the picture is depicted with bird figures. This situation shows that the person is going through a troubled time in her inner and outer world and that she wishes to be free and unattached like the birds. Indeed, birds are figuratively creatures that can fly. On the other hand, her depiction of freedom and liberty is a result of connotation. The accessory used gives information about the position and power of the person.

The second poster shows the two main characters:



Figure 4: Second Poster of As the Crow Flies

Table 3: Analysis Table of Second Poster

Signifier and Signified Table of Denotation		
Sign	Signifier	Signified
Human	Woman sitting in armchair	Success, management, nobility
Human	Woman standing and leaning on armchair	Young, rebellious
Object	Armchair	Throne
Object	Cell phone	Digital age

In the illustration it can be seen that the woman sitting on the sofa has an authoritarian structure, while the other does not reflect this. The icons of the sitting throne represent nobility and power in blue and white clothing. The style of seating and the shoes used are symbols of the woman's self-confidence. The clothing, the shoes and the youthful appearance of the other woman standing there with a telephone in her hand clearly show that she is the assistant of the person in power. The different colours behind the profiles refer to the differences in the lives of the two. The ground is shaded black, showing that their position is not stable and can change at any time. The third poster shows only half of the faces of the main characters and animals on the other half of their faces:



**Figure 4:** Third Poster of As the Crow Flies

**Table 4:** Analysis Table of Third Poster

Signifier and Signified Table of Denotation		
Sign	Signifier	Signified
The left half of woman's face/ Right half of lion's face	Green eye	Existence, hope, leadership
The left half of woman's face/ Right half of bird's face	Pink eye	Dynamism, youth, passion, and wild instinct
Color palette	Gray purple/Purple gray	to It states that there are differences and to similarities between the two women.

In the illustration, two female faces are combined with two other living species. This gives information about the characters and personalities of the people. We can say that the woman identified with the tiger has a strong personality that does not give up easily and achieves what she wants, while the woman identified with the owl reflects a threatening personality structure that disturbs the order of the place where she is. The figure of the tiger evokes positive associations in society, while the figure of the owl is a connotation of misfortune. The colours reflected on the faces of the profiles indicate the psychological states of the people. Therefore, it is clear that the person depicted in red creates a dangerous and exciting environment, while the woman depicted in green has the brutality to overcome all kinds of negativity, which refers to the natural environment.

### 3. Conclusion

The findings of this study discussing the personal publicity of the journalist character Lale Kıran in the digital series *As the Crow Flies* (*Kuş Uçuşu*) are as follows: The issues related to Lale Kıran's personal public relations in the series are historical storytelling, positioning, mediatization, moral career, aestheticization and commodification.

In the theme of historical narrative is included where Lale Kıran worked in the early years of her profession. In the theme of positioning, the character is strong, sincere and successful in personal positioning, but controlling, mendacious and insecure in special positioning. The general positioning of the character stands out as old-fashioned and traditionalist. So it is seen that the positioning group is not harmonious. So, it is clear that, there is a conflict between the positioning of the character. In this context,

the first research question "What are the positioning elements of the character Lale in relation to personal public relations?" was answered.

The character of Lale is defined as strong and masculine in the context of the theme of aestheticisation. From this it can be deduced that career is more important to the character than appearance and personality, so that she is always controlled and aloof. Within the theme of commodification, the character Lale presents herself and her team as a brand and expects to have brand value.

Within the framework of the character Lale's activities on the theme of mediatisation, her contradiction with the values she has for the sake of valuation and her self-contradiction are discussed. Within the framework of the moral career principle, it is understood that Lale loves her job, cares about her career more than anything else and has some difficulties to protect her image and reputation. In this context, the second question of the research is: "What are the moral career elements of the character Lale in relation to personal public relations?" The question was answered.

In the first posters of the series, Lale was portrayed as a rather feminine and soft character. While the second poster emphasised the conflict between the protagonists of the series, the concepts of success, authority and nobility evoked the character of Lale. They represented the character of Aslı with her youthful and rebellious images. In the last poster of the series, the conflicts of the characters are conveyed through depictions of animals. In this context, the posters play a role of positioning the character and giving clues to the character's particular and general positioning. Lale's dress, body language and particular positioning that highlight her strengths and authorial aspects are among the data. Similarly, Lale's style of dress, hairstyle, make-up and her posture reflecting a traditional media worker are also clues to her general positioning. Accordingly, the final question of the research is: "Is there a relationship between the positioning of the character Lale on the posters and the character's personal public relations?" The question was answered.

As a result, Lale Kiran shows successful public relations with her successful, strong and reliable character that she reflects in public, even though she has conflicts within her special positioning and her general positioning. The leading, respectable and reserved personality of the character Lale is highlighted in the posters, so that the result of the descriptive analysis is followed by a semiotic analysis compatible with it. It is recommended that those who wish to conduct academic research and projects on this topic undertake comparative personal public relations analyses of the main characters. In addition, it is recommended that the leadership characteristics of the main characters in the series be analysed in terms of personal public relations, the analysis of their body language use and the analysis of gender roles from the perspective of personal public relations. The character of Lale is a very good example of the fact that a reputation is not easily acquired in the short term and without sweat, and that it is most difficult to protect it. In the expression used by the narrator in the series, "The throne itself does not bring respect. The leader himself must earn it."

## References

- Altunışık, R., Çoşkun, R., Yıldırım, E. & Bayraktaroğlu, S. (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Sakarya Kitabevi.
- Ames, C. (2010). PR goes to the movies: The image of public relations improves from 1996 to 2008. *Public Relations Review*, 36(2), 164-170. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2009.08.016>
- Aydemir, F., Gör, A., Üniversitesi, A., Enstitüsü, S. B., İlişkiler, H., Bölümü, T., & Doktora, T. (2018). Kişisel Halkla İlişkiler: Kimliğin Söylemsel Üretimi ve Benlik Promosyonu. *Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 64–76. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hire/issue/39754/449776>



- Ayyıldız Ünnü, N. A. , & Şentürk, B., (2017). “Liderlik ve Babalık Durumlarını Av Mevsimi Filmi Üzerinden Anlamak”. Çalış Babam Çalış içinde, Olga Sürgevil Dalkılıç (ed.), Nobel Akademik Yayıncılık, (ss. 259-288).
- Batu, M., & Atas, U. (2016). Public Relations In Films: An Analysis Of How The Theory And Practice Of Public Relations Was Reflected In A Selection Of Hollywood Films. *The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 3(9), pp. 52-71.
- Bell, D. (2011). Documentary film and the poetics of history. *Journal of Media Practice*, 12(1), 3-25.
- Bernard, S. (2012). *Documentary storytelling: making stronger and more dramatic nonfiction films*. Routledge.
- Butchart, G. C. (2006). On ethics and documentary: A real and actual truth. *Communication Theory*, 16(4), 427-452. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2006.00279.x>
- Çam, Ş. (2015). Medya çalışmalarında göstergebilim çözümlenmeleri. B. Yıldırım (Ed.), *İletişim Araştırmalarında Yöntemler* içinde (s. 287-319). Literatürk Academia.
- Çeken, B., & Arslan, A. A. (2016). İmgelerin göstergebilimsel çözümlenmesi “film afişi örneği”. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 507-517.
- Clemens, J., & Wolff, Melora. (1999). *Movies to manage by : lessons in leadership from great films*. McGraw-Hill.
- Colston, C. (2012). An Exploration into the Reality of Media Perceptions: The Depictions of Women Public Relations Practitioners in Reality Television. *McNair Scholars Research Journal*, 5(1), pp. 33-50. doi: 10.82012
- Davis, L. S., & León, B. (2018). New and Old Narratives: Changing Narratives of Science Documentary in the Digital Environment. *Communicating Science and Technology Through Online Video*, pp. 55–63. <https://doi.org/10.4324/9781351054584-5>
- Demirtaş, M. (2011). Halkla İlişkiler Filmleri Ve Halkla İlişkiler Filmlerinde Öncüler: ABD ve Almanya Örneği. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 3 (10), ss. 34-52 .
- Ergin Çağatay, H. H. (2021). “Kriz Bizim İşimiz” Filminin Halkla İlişkiler Boyutuyla İncelenmesi. *İletişim Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 109–126. <https://doi.org/10.7456/100102100/003>
- Grunig, J., & Hunt, T. (1984). *Managing Public Relations*. Holt, Rinehart & Winston.
- Gürkan, H. (2012). “Halkla İlişkiler Sektörünün Sinemada Temsili: “Agam You?”, “Sex And The City ” Ve “Thank You For Smokıng” Filmlerinde Halkla İlişkiler Mesleği Ve Halkla İlişkiler Uzmanının Temsili. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 1(3), 135–158. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/e-gifder/issue/7472/98396>
- Hutton, J. G., & Mak, A. K. Y. (2014). Is a picture worth a thousand words? Using films and television shows to teach public relations. *Public Relations Review*, 40(3), 585–594. <https://doi.org/10.1016/J.PUBREV.2014.03.003>
- Hwang, S. (2010). The effect of charitable giving by celebrities on the personal public relations. *Public Relations Review*, 36(3), 313–315. <https://doi.org/10.1016/J.PUBREV.2010.04.010>
- Johnston, J. (2010a). A history of public relations on screen: Cinema and television depictions since the 1920’s. *The Proceedings of the First International History of Public Relations Conference*, 7(1), 188–207. <https://doi.org/10.2/JQUERY.MIN.JS>
- Johnston, J. (2010b). Girls on screen: How film and television depict women in public relations. *PRism*, 7(4), pp. 1–16.



- Kalafatoğlu, Ş. T. (2019). Belgesel Drama Filmlerin Eğitsel Amaçlarla Kullanımı. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 391–403. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/odusobiad/issue/47476/587397>
- Karademir, C. Ö., & Kaya, M. (2020). Sınıf eşitsizliğinin Bourdieu'nun sermaye ve habitus kavramları üzerinden değerlendirilmesi: Parazit filminin betimsel analizi. *TRT Akademi*, 5(10), 644-667. <https://dergipark.org.tr/en/pub/trta/issue/56639/716076>
- Kohle, F. H. (2016). What is social media and why is it important to documentary Filmmakers? *Media Watch*, 7(1), 55–74. <https://doi.org/10.15655/mw/2016/v7i1/86501>
- Lambert, C. A. (2011). Cinema spin: Exploring film depictions of public relations practitioners. *Communication Teacher*, 25(4). <https://doi.org/10.1080/17404622.2011.601716>
- Maioreescu, R. D. (2017). Personal public relations and celebrity scandals: A cross-cultural analysis of Twitter communication in the aftermath of Johnny Depp's accusations of domestic violence. *Journal of Communication Management*, 21(3). <https://doi.org/10.1108/JCOM-02-2017-0006>
- Mermer Üzümlü, A. (2020). Rıza Üretiminden Karşı Propagandaya: Sinemada Milliyetçilik Söylemleri ve Halkla İlişkiler. *Selçuk İletişim*, 13(2), 534–560. <https://doi.org/10.18094/JOSC.693532>
- Miller, K. S. (1999). Public Relations in Film and Fiction: 1930 to 1995. [Http://Dx.Doi.Org/10.1207/S1532754xjpr1101\\_01](Http://Dx.Doi.Org/10.1207/S1532754xjpr1101_01), 21(1), 3–28. [https://doi.org/10.1207/S1532754XJPRR1101\\_01](https://doi.org/10.1207/S1532754XJPRR1101_01)
- Motion, J. (2000a). Personal Public Relations: Identity As A Public Relations Commodity. *Public Relations Review*, 25(4), 465-479. [https://doi.org/10.1016/S0363-8111\(99\)00032-6](https://doi.org/10.1016/S0363-8111(99)00032-6)
- Motion, J. (2000b). Personal public relations: The interdisciplinary pitfalls and innovative possibilities of identity work. *Journal of Communication Management*, 5(1), 31–40. <https://doi.org/10.1108/13632540110806640/FULL/HTML>
- Motion, J., & Leitch, S. (2007). A toolbox for public relations: The oeuvre of Michel Foucault. *Public Relations Review*, 33(3), 263-268.
- Nessmann, K. (2010). Personal Branding and the Role of Public Relations. *Advances in Advertising Research (Vol. 1)*, 377–395. [https://doi.org/10.1007/978-3-8349-6006-1\\_25](https://doi.org/10.1007/978-3-8349-6006-1_25)
- Saltzman, J. (2012). “The Image of the Public Relations Practitioner in Movies and Television, 1901–2011.” *The Image of the Journalist in Popular Culture 3*: 1–50.
- Tsetsura, K., Bentley, J., & Newcomb, T. (2015). Idealistic and conflicted: New portrayals of public relations practitioners in film. *Public Relations Review*, 41 (5), pp. 652–661). <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2014.02.018>
- Tuğcu, M. S., Hıdıroğlu, İ., & Demir, S. T. (2022). Biyografi Belgesellerinde Portrenin İnşası Ve Anlatı. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 10(1), 403–439. <https://doi.org/10.19145/E-GIFDER.1010537>
- Vázquez-Herrero, J., & López-García, X. (2019). When media allow the user to interact, play and share: recent perspectives on interactive documentary. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 25(4). <https://doi.org/10.1080/13614568.2019.1670270>
- Verčič, D., Verčič, A., review, K. S.-P. relations, & 2015, undefined. (2015). Looking for digital in public relations. *Elsevier*, 41, 142–152. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2014.12.002>
- White, C., & Lambert, C. A. (2012). Feminization of the film? Occupational roles of public relations characters in movies. In *College of Comu.* 6 (4), 1-24.

**ON THE ISSUE OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES, IN PARTICULAR ENGLISH, AT  
THE EAST KAZAKHSTAN UNIVERSITY NAMED AFTER SARSEN AMANZHOLOV**

Tolkyn ABDRAKHMANOVA

*Doktorant, Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University  
Kazakistan*

*ORCID:0000-0002-1826-443X*

*abtolkyn@yandex.ru*

**Abstract**

In recent years, several modern methods and approaches have emerged in teaching English as a second language (ESL). These methods focus on creating engaging and interactive learning experiences, leveraging technology, and promoting communication and cultural understanding. Here are some of the most modern methods of teaching English as a second language:

**Communicative Language Teaching (CLT):** CLT emphasizes meaningful communication in the target language. It encourages students to engage in real-life conversations, role plays, and problem-solving activities to develop their speaking and listening skills. CLT also emphasizes the importance of understanding cultural contexts and promotes fluency over accuracy.

**Task-Based Language Teaching (TBLT):** TBLT focuses on practical language use by presenting learners with real-world tasks or problems to solve using English. Students work collaboratively to complete tasks, which promotes language acquisition through meaningful interaction and problem-solving. TBLT helps learners develop their language skills while also developing critical thinking and problem-solving abilities. **Content-Based Instruction (CBI):** CBI integrates language learning with subject content, such as science, history, or literature. Learners study English while also acquiring knowledge in a specific discipline. This approach provides a meaningful context for language use, promotes content comprehension, and enhances language skills simultaneously.

**Blended Learning:** Blended learning combines traditional face-to-face instruction with online resources and technology. It offers a flexible and personalized learning experience, allowing students to access online materials, interactive exercises, virtual classrooms, and language-learning apps. Blended learning can cater to different learning styles and preferences while providing opportunities for self-paced learning and collaboration.

**Flipped Classroom:** The flipped classroom model reverses the traditional learning approach. Students study instructional materials (e.g., videos, podcasts, readings) independently before class, while classroom time is dedicated to interactive activities, discussions, and applying the learned concepts. This method maximizes class time for active learning and provides opportunities for individualized support.

**Task-based Language Learning (TBLL):** TBLL emphasizes the completion of communicative tasks as the primary learning activity. Learners engage in structured tasks or projects that require them to use English to achieve specific goals. This method encourages collaboration, problem-solving, and the practical application of language skills in authentic contexts.

**Game-Based Learning:** Games and gamified activities can make language learning more engaging and enjoyable. Digital language-learning platforms, mobile apps, and interactive online games provide interactive and immersive experiences where learners can practice vocabulary, grammar, and communication skills through playful activities.

**Authentic Materials and Real-World Contexts:** Using authentic materials, such as newspapers, podcasts, videos, and social media, exposes learners to real-world language use and cultural nuances. This approach helps learners develop their language skills in a more authentic and meaningful way, bridging the gap between classroom learning and real-life language use.

**Multimodal Learning:** Multimodal learning integrates various modes of communication, such as visuals, audio, gestures, and text, to enhance language learning. This approach recognizes that learners have different learning preferences and strengths. By incorporating multiple modalities, teachers can cater to diverse learners and create a richer and more engaging learning experience.

**Culturally Responsive Teaching:** Recognizing and valuing the cultural diversity of learners is essential in ESL education. Culturally responsive teaching involves incorporating students' backgrounds, experiences, and cultural references into the curriculum. It promotes inclusivity, empathy, and intercultural understanding, fostering a positive learning environment.

It's important to note that effective teaching methods may vary depending on learners' age, proficiency level, and specific needs. Skilled teachers often employ a combination of these methods, adapting their approach to create a dynamic and effective learning environment for their students.

## **Introduction**

English as a Second Language (ESL) education has undergone a remarkable transformation in recent years, driven by advancements in technology, evolving pedagogical theories, and a greater understanding of language acquisition. With an increasingly interconnected world and the demand for English proficiency on the rise, educators and language learners are embracing modern ESL teaching methods that prioritize effective communication, cultural competence, and learner engagement.

In this article, we delve into the realm of modern ESL teaching methods, exploring the innovative approaches that have reshaped language instruction in the 21st century. The purpose of the article is to show all modern methods of teaching English at the East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov. These methods go beyond traditional grammar-focused approaches, emphasizing holistic language development, authentic communication, and the integration of technology in the language learning process.

As we navigate this exploration, we will delve into several key modern ESL teaching methods that have gained recognition and adoption in classrooms worldwide. These methods include Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), Content-Based Instruction (CBI), Blended Learning, Game-Based Learning, and Culturally Responsive Teaching.

Each method represents a departure from conventional teaching practices, embracing learner-centered approaches that empower students to actively participate in their language learning journey. We will delve into the principles, benefits, and practical applications of these methods, highlighting how they foster language acquisition, critical thinking, intercultural competence, and digital literacy skills.

Moreover, this article aims to serve as a resource for educators seeking to enhance their ESL teaching repertoire and create engaging, meaningful learning experiences for their students. By incorporating modern ESL teaching methods, educators can tap into students' motivation, diverse learning styles, and the interconnected nature of the digital age.

However, it is important to note that no single method is a panacea for all teaching situations. Educators should adapt and integrate these modern approaches based on the unique needs and contexts of their learners. The diversity of modern ESL teaching methods offers a rich tapestry of options to cater to various proficiency levels, learner preferences, and cultural backgrounds.

As we embark on this exploration of modern ESL teaching methods, we invite educators, researchers, and language enthusiasts alike to reflect on their own teaching practices, embrace innovation, and empower learners to thrive in the dynamic and interconnected world of language acquisition. Together, let us unravel the transformative power of modern ESL teaching methods and unlock the full potential of language learners in the 21st century.

## **Main body**

In recent years, several modern methods and approaches have emerged in teaching English as a second language (ESL). These methods focus on creating engaging and interactive learning experiences, leveraging technology, and promoting communication and cultural understanding. Here are some of the most modern methods of teaching English as a second language:

**Communicative Language Teaching (CLT):** CLT emphasizes meaningful communication in the target language. It encourages students to engage in real-life conversations, role plays, and problem-solving activities to develop their speaking and listening skills. CLT also emphasizes the importance of understanding cultural contexts and promotes fluency over accuracy.

**Task-Based Language Teaching (TBLT):** TBLT focuses on practical language use by presenting learners with real-world tasks or problems to solve using English. Students work collaboratively to complete tasks, which promotes language acquisition through meaningful interaction and problem-solving. TBLT helps learners develop their language skills while also developing critical thinking and problem-solving abilities.

**Content-Based Instruction (CBI):** CBI integrates language learning with subject content, such as science, history, or literature. Learners study English while also acquiring knowledge in a specific discipline. This approach provides a meaningful context for language use, promotes content comprehension, and enhances language skills simultaneously.

**Blended Learning: Blended learning**

Blended learning combines traditional face-to-face instruction with online resources and technology. It offers a flexible and personalized learning experience, allowing students to access online materials, interactive exercises, virtual classrooms, and language-learning apps. Blended learning can cater to different learning styles and preferences while providing opportunities for self-paced learning and collaboration.

**Flipped Classroom:** The flipped classroom model reverses the traditional learning approach. Students study instructional materials (e.g., videos, podcasts, readings) independently before class, while classroom time is dedicated to interactive activities, discussions, and applying the learned concepts. This method maximizes class time for active learning and provides opportunities for individualized support.

**Task-based Language Learning (TBLL):** TBLL emphasizes the completion of communicative tasks as the primary learning activity. Learners engage in structured tasks or projects that require them to use English to achieve specific goals. This method encourages collaboration, problem-solving, and the practical application of language skills in authentic contexts.

**Game-Based Learning:** Games and gamified activities can make language learning more engaging and enjoyable. Digital language-learning platforms, mobile apps, and interactive online games provide interactive and immersive experiences where learners can practice vocabulary, grammar, and communication skills through playful activities.

**Authentic Materials and Real-World Contexts:** Using authentic materials, such as newspapers, podcasts, videos, and social media, exposes learners to real-world language use and cultural nuances. This approach helps learners develop their language skills in a more authentic and meaningful way, bridging the gap between classroom learning and real-life language use.

**Multimodal Learning:** Multimodal learning integrates various modes of communication, such as visuals, audio, gestures, and text, to enhance language learning. This approach recognizes that learners have different learning preferences and strengths. By incorporating multiple modalities, teachers can cater to diverse learners and create a richer and more engaging learning experience.

Culturally Responsive Teaching: Recognizing and valuing the cultural diversity of learners is essential in ESL education. Culturally responsive teaching involves incorporating students' backgrounds, experiences,

Culturally responsive teaching involves incorporating students' backgrounds, experiences, and cultural references into the curriculum. It promotes inclusivity, empathy, and intercultural understanding, fostering a positive learning environment.

It's important to note that effective teaching methods may vary depending on learners' age, proficiency level, and specific needs. Skilled teachers often employ a combination of these methods, adapting their approach to create a dynamic and effective learning environment for their students.

### **The differences between ESL and EFL**

ESL (English as a Second Language) and EFL (English as a Foreign Language) teaching methods have some similarities but also key differences due to the different language learning contexts. Here are the main distinctions between ESL and EFL teaching methods:

**Language Environment:** The primary difference lies in the language environment. ESL refers to teaching English in a country where English is the dominant or official language, such as teaching English to immigrants in an English-speaking country. EFL, on the other hand, refers to teaching English in a country where English is not the primary language and is typically learned as a foreign language, such as teaching English in Japan or Brazil.

**Immersion Opportunities:** In ESL contexts, learners have the advantage of being immersed in the target language outside the classroom. They have more exposure to English through daily interactions, media, and the community. ESL teaching methods often focus on developing communicative skills and facilitating integration into the English-speaking society.

**Classroom Language Use:** In ESL classrooms, English is the language of instruction and communication. Teachers and students communicate primarily in English, creating an immersive environment. EFL classrooms, however, may have more instances of students using their native language, especially at lower proficiency levels, to support comprehension and clarify concepts.

**Cultural Context:** ESL teaching methods often include a strong emphasis on cultural understanding, as learners are immersed in the cultural context where English is spoken. Cultural aspects, idiomatic expressions, and societal norms may be integrated into lessons to promote effective communication and cultural sensitivity. In EFL contexts, teaching English may involve introducing learners to the target language's cultural aspects, but with a greater focus on language acquisition rather than cultural integration.

**Motivation and Need:** ESL learners often have a higher level of motivation to learn English, as it is essential for their daily lives, education, and career opportunities. EFL learners, however, may have varied motivations and may not necessarily require English for immediate practical purposes. EFL teaching methods may need to address learners' specific needs and motivations, such as focusing on English for tourism, business, or academic purposes.

**Language Exposure:** In ESL contexts, learners have more exposure to authentic English language input through media, social interactions, and everyday situations. This exposure can influence the choice of teaching materials and activities, allowing for more authentic language use. In EFL contexts, teachers may need to provide additional exposure to authentic English through multimedia resources, realia, and simulations.

While these differences exist, it's important to note that many teaching methods and approaches can be adapted to suit both ESL and EFL contexts. Effective teaching practices often emphasize communication, interaction, cultural awareness, and personalized learning experiences, regardless of whether English is learned as a second or foreign language.

## **Literature review**

### *Scientists and scientific works on this topic*

Here are the names of some influential scientists and researchers who have contributed to the field of modern ESL teaching methods:

**Stephen Krashen:** Known for his work on second language acquisition theory, including the Input Hypothesis and the Affective Filter Hypothesis. His ideas have greatly influenced communicative and naturalistic approaches in ESL teaching.

**Diane Larsen-Freeman:** A prominent linguist and educator, Larsen-Freeman has contributed extensively to the field of ESL teaching. Her research focuses on complex systems theory and its application to language teaching and learning.

**Merrill Swain:** Swain's work on the output hypothesis and language production has had a significant impact on ESL teaching. She emphasizes the importance of learners' active engagement in language production and the benefits of pushing learners to produce comprehensible output.

**Rod Ellis:** Ellis is a renowned scholar in the field of second language acquisition and has made significant contributions to understanding how learners acquire and develop language skills. His work explores the implications of second language acquisition research for ESL teaching methodologies.

**Bill VanPatten:** VanPatten is known for his research on input processing, input enhancement, and the importance of explicit instruction in language acquisition. His work has influenced language teaching methods that focus on providing learners with meaningful and comprehensible input.

**James Asher:** Asher is the developer of the Total Physical Response (TPR) method, which emphasizes the use of movement and physical actions to facilitate language learning. TPR is particularly effective in early stages of language acquisition and for teaching vocabulary and commands.

**Paul Nation:** Nation has conducted extensive research on vocabulary acquisition and the role of vocabulary in language learning. His work has contributed to the development of vocabulary teaching strategies and techniques that enhance learners' vocabulary knowledge and usage.

**Catherine Doughty:** Doughty's research focuses on second language acquisition, specifically the role of attention, processing, and implicit and explicit learning. Her work has implications for teaching grammar and vocabulary in ESL classrooms.

**Michael Long:** Long is known for his work on task-based language teaching (TBLT) and the role of tasks in language learning. His research emphasizes the benefits of meaningful, real-world tasks that promote language use and fluency.

**Rebecca Oxford:** Oxford's research focuses on language learning strategies and their impact on language acquisition. She has explored the use of strategies to enhance language proficiency and promote learner autonomy.

These researchers have made significant contributions to the understanding of language acquisition and the development of effective ESL teaching methodologies. Their works have influenced modern ESL teaching methods and continue to shape the field of English language education.

## **Practical tasks**

Here are some practical tasks that can help develop various ESL skills:

**Speaking:**

**Role Plays:** Assign students' different roles or scenarios and have them engage in conversations to practice specific language functions or vocabulary.

**Debate:** Divide students into groups and assign them different topics to debate. Encourage them to present arguments, express opinions, and engage in a structured discussion.

**Listening:**

**Authentic Listening:** Provide students with audio or video clips of native speakers discussing a topic. Have them listen and answer comprehension questions or summarize the main points.

**Dictation:** Read a passage or sentence aloud at a moderate pace, and students write down what they hear. Then, compare and discuss the results.

**Reading:**

**Reading Comprehension Questions:** After students read a text, provide them with comprehension questions to assess their understanding of the content and vocabulary.

**Reading Response:** Assign students a reading passage and ask them to write a summary, make connections to personal experiences, or express opinions about the text.

**Writing:**

**Descriptive Writing:** Ask students to describe a person, place, or event in detail using appropriate vocabulary, adjectives, and sensory language.

**Opinion/Argumentative Writing:** Assign a topic or current issue and have students write an opinion or argumentative essay, supporting their viewpoints with reasons and evidence.

**Vocabulary:**

**Vocabulary Flashcards:** Provide students with vocabulary flashcards and have them review and practice using the words in sentences or conversations.

**Vocabulary Games:** Engage students in vocabulary games such as charades, Pictionary, or word association activities to reinforce vocabulary acquisition.

**Grammar:**

**Error Correction:** Provide students with sentences containing grammatical errors and have them identify and correct the mistakes.

**Sentence Transformation:** Give students a sentence and ask them to rewrite it using a different grammatical structure or form.

**Pronunciation:**

**Minimal Pairs:** Introduce students to pairs of words that differ by one sound (e.g., ship/sheep) and have them practice distinguishing and pronouncing the sounds correctly.

**Pronunciation Drills:** Provide students with sentences or phrases that focus on specific sounds or pronunciation patterns and have them practice repeating them aloud.

**Cultural Awareness:**

**Cultural Presentations:** Assign students a specific culture or country and have them prepare a presentation on its customs, traditions, and practices.

**Cultural Comparisons:** Engage students in discussions or writing activities that compare and contrast cultural aspects of different countries or communities.

These practical tasks aim to engage students actively in developing their ESL skills while providing opportunities for communication, critical thinking, and cultural understanding. Adapt and modify them based on the proficiency level and specific needs of your students.

## **Conclusion**

In conclusion, the field of ESL teaching has witnessed the emergence of several modern methods and approaches that prioritize interactive, communicative, and culturally relevant learning experiences. These methods have evolved to meet the changing needs and preferences of English language learners in diverse contexts around the world.

Communicative Language Teaching (CLT) and Task-Based Language Teaching (TBLT) emphasize meaningful communication and real-life tasks, fostering language fluency and problem-solving skills. Content-Based Instruction (CBI) integrates language learning with subject content, enhancing both language proficiency and knowledge in specific disciplines. Blended learning and the flipped classroom model leverage technology and provide personalized, flexible learning experiences.

Game-based learning, authentic materials, and multimodal learning engage learners through interactive and immersive experiences. Culturally responsive teaching recognizes and values learners' diverse backgrounds, promoting inclusivity and intercultural understanding. These methods consider the importance of motivation, learner autonomy, and the integration of all language skills in the teaching process.

The works of influential researchers and educators such as Krashen, Larsen-Freeman, and Ellis have shaped the modern landscape of ESL teaching methods. Their contributions have deepened our understanding of second language acquisition, language learning strategies, and the role of input and output in language development.

While these methods and approaches vary in their emphasis and techniques, effective ESL teaching often involves a combination of these strategies tailored to the learners' age, proficiency level, and specific needs. The ultimate goal is to create dynamic, learner-centered classrooms that foster communication, critical thinking, cultural awareness, and lifelong language learning. As the field of ESL teaching continues to evolve, it is important for educators to stay informed about the latest research, adapt their teaching methods to the needs of their students, and embrace innovative approaches that enhance language acquisition and intercultural competence. By embracing these modern methods, teachers can create engaging, effective, and inclusive learning environments that empower students to succeed in using English as a second language.

## **References**

1. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2013). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford University Press.
2. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
3. Brown, H. D. (2014). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
4. Nunan, D. (2015). *Teaching English to Speakers of Other Languages: An Introduction*. Routledge.
5. Thornbury, S. (2017). *How to Teach Speaking*. Pearson Education.
6. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Education.
7. Scrivener, J. (2011). *Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching*. Macmillan Education.
8. Willis, J., & Willis, D. (2007). *Doing Task-Based Teaching*. Oxford University Press.
9. Ur, P. (2012). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge University Press.
10. Nation, I. S. P. (2013). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
11. Ellis, R. (2015). *Understanding Second Language Acquisition*. Oxford University Press.



12. Richards, J. C. (2015). *Key Issues in Language Teaching*. Cambridge University Press.
13. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). *How Languages Are Learned*. Oxford University Press.
14. Doughty, C., & Long, M. H. (Eds.). (2003). *The Handbook of Second Language Acquisition*. Wiley-Blackwell.
15. Swan, M., & Smith, B. (2001). *Learner English: A Teacher's Guide to Interference and Other Problems*. Cambridge University Press.

## ТОҒАЙ МУРОД УСЛУБИ

### WRITING STYLE OF TOGAY MURAD

Умида РАСУЛОВА

*Dr., Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*  
*rasulovaumida12@gmail.com*

#### **Аннотация**

Ижодкор шахсиятидаги хусусий жиҳатлар – ўткир зеҳни, маънавий-ахлоқий қарашлари, эстетик принципи, мушоҳада юритиш қобилияти, воқеликни бадиий тадқиқ этиш усуллари ҳар бир ёзувчида турлича намоён бўлади. Тоғай Муроднинг бадиий образ яратиш маҳоратида тасвирдаги оригиналлик, ғоявий-эстетик жиҳатдан мукаммал ифодаланганлик ҳам кўзга ташланади. Ёзувчининг бадиий тил воситасида образ, портрет, характер, пейзаж яратиш, моҳиятни ёритишда зарур сўз ва ибораларни қўллай билиши, киши тасавурида конкрет воқеа-ҳодисани гавдалантира олиши муҳим аҳамият касб этади. Муаллифнинг таланти тилни пухта билиши, бадиий тўйинтирилган сўзларни ўрнида қўллай олиши, турли тасвирий воситалар орқали жонли, образли ифодалар яратиш, мантиқий изчил, асосли хулосалар чиқариши, аниқ лўнда фикрни баён қилишида намоён бўлади. Услуг – ижодкор сийрати кўзгуси. У ёзувчи истеъдодини аниқ-равшан акс эттиради. Тоғай Мурод бадиий сўз имкониятларидан унумли фойдаланиб, укуви, диди, дунёқарашини асарларига муҳрлади. Тоғай Мурод насрий матнда бадиият асослари – шеърини санъатлардан унумли фойдаланган. Насрий асарда воқеабандлик китобхон ҳаёлини қамраб олиб, уни мушоҳадага, ўйга чорлашдан диққат-этибори моҳиятни англашга қаратилган бўлади. Вақти-вақти билан вазиятни озроқ юмшатиш, тинимсиз ишлаётган тафаккур, асабларга ҳузур бахш этувчи лавҳа, кўринишларни киритиш, яъни тасвир табиий реаллиги айни дамда ҳолат образлилиги ўқувчи туйғуларини, сезимларига ижобий таъсир қилади. Китобхон қалби ва шуури ила бадиий асар оламида яшайди, кишилар бахту саодати ёхуд фоже ҳолатини туйишга чоғланади. Тоғай Мурод билан мулоқотга киришган китобхон унинг дардини нозик ҳис қилади, бу ҳолат асарни ўқиш, ўзлаштириш асносида содир бўлар экан, тингловчининг бадиият намуналарини ўқиш савиясини оширади. Бадиий етук асаргина асрлар оша яшаб, китобхон аудиториясини кенгайтириб боради.

**Калит сўзлар:** наср, услуб, маҳорат, поэтика, маъно, оҳанг.

#### **Abstract**

Each writer expresses certain traits of their personality differently, such as a keen mind, spiritual and moral convictions, aesthetic principles, the capacity to observe, and ways of artistic study into reality. The originality of the image, the ideal, and the aesthetic expression can all be seen in Togay Murad's ability to create an artistic image. It is crucial for the writer to be able to conjure up an image, a portrait, a character, or a landscape, to use the right words and phrases to capture the essence, and to utilize creative language to give actual events life in the reader's mind. The author's talent is evident in his command of the language, capacity to employ artistic language, ability to convey vivid, figurative ideas through varied visuals, ability to derive logical, consistent, and reasonable conclusions, and ability to articulate his ideas. The creative spirit can be seen reflected in style. It amply displays the writer's talent. Togay Murad made effective use of the expressive power of language and infused his reading,

taste, and worldview into his works. Togay Murad effectively used the basics of literature – literary devices in prose text. In a prose work, the event captures the imagination of the reader, invites him to observe and think, and his attention is focused on understanding the essence. Temporarily softening the situation a little, constantly working thinking, a scene that calms the nerves, introducing views, that is, the natural reality of the image at the same time, the imagery of the situation, positively affects the student's feelings and emotions. The reader lives in the world of works of art with his heart and consciousness, he tries to feel the state of happiness and tragedy of characters. The reader who enters into a dialogue with Togay Murad feels his pain delicately, as this happens during the reading and mastering of the work, it increases the level of the listener's reading of artistic examples. Only a mature work of art survives for centuries and expands the audience of readers.

**Keywords:** Prose, style, skill, poetics, meaning, tone.

Бадиий адабиёт сўз кудратини тўлиқ намоён этади. Инсоният тафаккури, қалбига бевосита сўз, калом орқали таъсир қилинади. Бадиий тўйинтирилган сўз моҳияти асарни ўқиш, ўзлаштириш асносида англаб борилади. Ёзувчи бирор ҳаётий материални аниқ изчил ривоя асосида воқеаларни бир-бирига боғлаб, ўзаро уюштириб боради. Тасвирланаётган воқеаларнинг мантиқан асослангани, ҳар бир кўринишнинг маълум маъно-моҳиятни ёритишга ёхуд кишилар ўзаро муносабатини ифодалашга йўналтирилгани муаллиф мақсадини англашни осонлаштиради.

Адиб Тоғай Мурод ёшлигидан кўпқари, курашларда қатнашиб, халқ дoston, лапарларини тинглаган. Содда, тўпори кишлоқдошлари билан ўсиб улғайган. Айни шу ўзи вояга етган, уни тарбиялаган муҳитни образли ифодалаш илк қиссаларида кўзга ташланади. Адиб қаҳрамонлари портретини яратишда муфассал баённи ёқтирмайди, Бўри полвон портрети ровий нутқи орқали чизилади: «Кенг ҳам дўнг пешонасини туртиб чиққан ёноқларини силади. Така соқолини силади». Юз ифодаси қисман тасвирланиб, қолган чизгилар ўқувчи ҳукмига ҳавола қилинади, кураш тушиши, зафарлар кучиши полвонларга хос келбатни тасаввур қилиш имконини беради. Зиёдулланинг: «Бари калга қайтатдан жингала соч битди, менинг каллам ялтираб қолди. Биттада соч битмади», – дея кўриниши ҳақидаги қисқа тафсилотдан ўзгасини учратмаймиз. Чавандоз, чўпонлик қилишида тоғ кишиларига хос чизгилар яна ўқувчи қарашларига, фантазиясига ҳавола этилади.

Қоплон портрети ровий томонидан анча батафсил тасвирланади: «Бўзбола елкадор, пишиқ қоматлик бўлади. Кулча юзларида чуқур-чуқур кулдиргичлари бўлади. Қўй кўзлик, сийрак қошлик бўлади. қомати, юз ифодаси аниқ акс этирилади, бунда алоҳида белгиларга ҳам эътибор берилади. Тасвирда сажъдан ҳам фойдаланилади, «бўлади» феъли такрори фикр давомийлиги, изчиллигини кўрсатади.

Муаллиф Ботир фирқа портретини кийим кечаги – галифе шим, украинча кўйлак, русча похол шляпа орқали чизиб беради. Тўғри, Бўри, Зиёдулла, Қоплон, Дехқонқулларни чопон, дўппи кийимларида кўрамаиз, ўзбек миллати фарзанди эканлиги билиниб туради. Аммо Ботир фирқада бу ҳол кузатилмайди. Унда сурат ҳам, сийрат ҳам ўзиники, аслича эмас. Паҳлавон Даҳода ҳам шунга ўхшаш, унда тақлид кучли: сочига соч қўшиб, ажабтовур кийимлар кияди, ҳатто исмидан ор қилади – сурату сийратини бой беради. Муаллиф қаҳрамон портрети тасвирида баъзан биргина детал (соч битмади каби) орқали, баъзан юз, қомат тўлиқ ифодаси воситасида киши тасаввурида конкрет қиёфа яратишга интилади.

Аҳамият берилса, адибга қаҳрамонлари ташки кўриниши эмас, ички гўзаллиги, одамийлиги муҳимроқ. Назаримда, унинг эстетик принтсипи тийнат софлиги, поклигини қадрлашдан иборат. Адабиётшунос Абдуғафур Расулов: ”Услуб – ўзлик. Услуб қайсидир маънода тақдир. Услуб – ижодкорнинг ботиний, руҳий сурати”, – дея баҳолайди. (Расулов А.2013.Б.17)

Ёзувчи аёл портретини рассом нигоҳида чизади. Момоқиз: «Энсиз қошлари, киприклари хиёл эгилди» дея тасвирланади-да, асар сўнгида чизгиларга аниқлик киритилади: «У ўрок ўриб-ўриб ... рўмолининг учи кўкрагига тушиб-тушиб... уни тагин елкасига ташлаб-ташлаб ... менга қиё боқиб-боқиб... зулфларини тоблаб-тоблаб... ҳам иболи, ҳам гинали кулиб-кулиб... кўшиқ айтади» Аёлга хос гўзаллик, нафосат, меҳнатсеварлик ифодасида қўлланган сўзлар оҳангга мослаштирилади, хусусан, «у» ва «ў» унлилари ички мувофиқлиги мисра жарангдорлигини таъминлайди. Тасвирда сурату сийрат уйғунлиги воқелик кетма-кетлиги, такрор сўзларга урғу берилиши, мантиқий асос, паузаларда, майин, нафис оҳангга кўзга ташланади. Момосулув тасвирида тажохули ориф санъати қўлланган: «Юзлари кулчадайми ё сулувми? Кўзлари қорами ё зиғир гулидайми? қошлари куюқми? куюқ бўлса, қайрилмами? » қиз қиёфаси таърифида юз, кўз, кош ифодасида образлилик, сўроқ оҳанги етакчи. (Мурод Т. 1994. Б.144).

Муаллифнинг мақсади таъриф ё тавсиф воситасида маҳбуба суратини изчил чизишга қаратилган. Оймомо портретида ровий ҳайрати, ҳаяжонини яширмайди:

Сағир бир қиз бўлди, бир қиз бўлди-э!!

Сарвқад бўлди.

Сулув юзларини оппоқ десак, бизнинг ҳақимиз кетади. қорачадан келган десак, қизнинг ҳақи кетади.

Бугдойранг бўлди.

Барчин юзли бўлди, саратон юлдузли бўлди».(Мурод Т. 1994. Б.228).

Жумлаларнинг янги сатрдан бошланиши, «с» ва «б» товуши жарангдорликни, сажъ – барчин юзли, саратон юлдузли; бўлди феълига урғу берилиши – барчаси оҳангдошликни юзага келтирган. Тасвирда ружуъ санъати, яъни аввалги сатрдаги таърифни кейинги сатрда янада кучлироқ, тўлиқроқ, аниқроқ ифодалангани намоён бўлади.

Дехқонқул аёлини «Бир вақтлар суксурдай-суксурдай қиз эди! Бир вақтлар чиккабел-чиккабел қиз эди!» таърифлаганда нозик, қадди – қомати келишган қизни тасаввур қилдиради; эди сўзига урғу берилишида кўтаринки оҳанг, таъкид мужассам.

Фирқанинг аёли – «Сочлари тақимини ўпувчи қиз эди. Сочлари тўлғониб юрувчи қиз эди. Ўримдан қочган зулфлари бор қиз эди. Юзлари юз эмас... анор эди» тасвирида жонлантириш санъати, сажъ, ҳар жумлада фикрни аниқроқ ифодалангани кўринади.

Адиб яратган мазкур портретлар бири иккинчисини такрорламайди. Ўхшатиш, жонлантириш тажохули ориф ёхуд ружуъ каби санъатлар портретдаги тиниқлик жозибанинг юзага чиқишига туртки берган. Асарларда портретларга қаҳрамон ё ровий нигоҳи орқали чизги тортилади. Тоғай Мурод мумтоз адабиёт анъаналарини насрда давом эттирди, шеърини санъат жозибасини насрий матнда намоён этди.

Ёзувчи пейзаж тасвирда ҳам равонликка интилади:

«Кун булутда қолди» - ҳаво ўзгаргани, осмонни булут қоплагани маълум қилинади.

«Чилла ловулади» – иссиқ, жазирама кун тасвири берилади.

«Ҳаводан қиш нафаси келди» – фаслга ҳаво ўзгаргани орқали ишора қилинади.

«Деразага ранг кирди» – тонг ёришгани маълум қилинади.

«Қиш қариди» – фасл тугагани лўнда ифодаланади.

Жонли табиий манзарани тасвирлашда кўчма маъноли сўзлардан, иборадан фойдаланилгани кузатилади. Кун, фасл, бирор табиат ҳодисаси содда, аниқ баён қилинади. Пейзаж тасвирида бадий воситалар – сифатлаш, жонлантириш ўринли қўлланган:

«Кун калла қайнатди, кун товон куйдирди.

Тоғ чўққилари узра кўмир-кўмир булут тошди».

Куннинг иссиқлик даражаси инсонга хос сезги (бош ва оёқнинг қизиши) орқали англашилади. Биринчи мисолда ҳолат орқали, иккинчисида рамз-ишора («кўмир-кўмир» – қоп-қора) воситасида пейзаж ёрқин тасвирланади.

Тез айтиш усулидаги бир хил товуш такрорига – аллитерацияга асосланган образли ифодалар анча:

«Қизиллар қулоғи қирқта бўлади.

Сурхон саратони саратонни саратони бўлди.

Аёлимиз аёллар ашуласини бошлади.

Атиргуллар атриёт анқитди.

Табиатни тўлғоқ тутди».

Мазкур сатрлар оҳанги узлукли, тез ва шиддатли нутқ ҳосил қилади..

Асарлар матнида сатрдаги охирги сўз билан кейинги гапни бошлаш ҳолати мавжуд:

Мен ушбу даламни учта полладим.

Полларни тизза бўй-тизза бўй марзаладим.

Марзаларни бел юзи билан тарс-тарс уриб зичладим.

Ҳаракатдаги давомийлик, кетма-кетлик аниқ кўрсатилган, томонларни монандлаш фикр изчилилигини юзага келтирган.

Мутолаа жараёнида бир жумлада учта такрор сўз қўллангани, яъни жумланинг фақат шу сўзлардан иборат эканлиги ҳам баъзан кузатилди, феъл воситасида нафақат оҳангдорлик, балки ҳолат очиб берилади:

«Боқади-боқади ботинан-ботинан инқиллаб-инқиллаб олади».

Бадий воситалар асарлар руҳига сингиб, таъсирчанликни оширган, манзаралар табиий жонланишига замин яратган.

*Ўхшатиш санъати:*

Саратон ошиқ юрагидай ёнди.

Халқ... кўклам елларида чайқалмиш бугдойзор мисол... тўлқинланиб-тўлқинланиб олди. Умид одам учун мисоли уфқ.

*Жонлантириш санъати:*

Олтин бошоқлар тўлғонди. Далаларим уйқуга кетди. Ғўзаларим томири озод-озод нафас олди.

Субҳи содиқ маҳалдан саррин-саррин саболар эсди. Саболар танларни силаб-сийпади, саболар вужудларни эркалаб ўйнади.

*Сифатлаш санъати:*

Эшимли-эшимли пахта бўлади. Бўлали-бўлали пахта бўлади.

*Ҳусни таълил:*

Тонг сахар оқ ип билан қора ипни ажратиб бўлмас вақт.

Бегона ўт кўзимни олди. Бегона ўт кўнглимни олди. Бегона ўт завқ-шавқимни олди.

Тазод:

Бир кун қаради, бир ер қаради. Бир эскича ўйлади, бир янгича ўйлади. Кўнгил яқинлари Бўри полвондан тобора олислаб-олислаб кетди.

Тоғай Мурод асардан-асарга улғайиб, маҳоратини, бадиий дидини ўстириб боради. У мумтоз асарларда қўлланадиган санъатлардан бири тарду акс (тескари қилиб такрорлаш) орқали жумла жарангдорлигини оширишга интилади.

Саратон балолардан сариқ бўлади, балолар саратондан-да сариқ бўлади.

Далаларим ости устун бўлади, далаларим усти остин бўлади.

Адиб биргина товушга урғу бериб, аллитератсия воситасида жумладаги сўзларни янгрқлаштиришга эришган:

Ўзбек эли ўр келади, ўзи ўжар зўр келади.

Мазкур ҳолатлар оҳангдорлик, ритмдаги шиддатнинг юзага чиқишига туртки бўлади. Ўқувчи матн ўзлаштириш жараёнида мақол даражасига кўтарилган ибораларни учратади. Муаллиф қалбидаги асосий гаплар, қарашлар шу жумла, ибораларга кўчгани маълум бўлади:

Қари одамни энагаси – гўрков.

Ўлим мангу яшайди.

Гул-қорни тўқларни эрмаги.

Фалсафий теранлик, мантиқан асосланганлик ҳаётини тажриба ҳосиласидир. Услуб-янги сўз, янги матал қўллаш демак, ижодкор бадиий салоҳияти кўзгуси демак.

Тоғай Мурод сўзларни соф ўзбекча ифодалашга аҳамият беради: хоdachўп, қўлрўмолча, оролпаноҳ, беёзик, амалдорона, улугнамо, тошкитоб, сераҳоли, чойнакхалта, лолаб, байроқдаста, қўлювгич, дорикоғоз, толшоҳ, офтобиёр, кўрсавод, билониҳоя ва ҳоказо. Бу сўзлар ўзакка ясовчи қўшимча қўшиш, ёхуд икки мустақил ўзак бирикувидан қўшма сўз ҳосил қилиш орқали ясалган. Баъзан кулгили ибора ва сўзларни ҳам истеъмолга, асарларига киритади: бепошна гап, қал қатта, энг яхши гувоҳ-ўлик гувоҳ, ўлган сайин ўлгиси келади, полвоннинг хўрози самовор олади, косагул шоир, лалми дўқ каби. қаҳрамоннинг атрофидаги баъзи киши ё воқеаларга муносабатида шундай бирикмалар қўлланиши унинг қарашлари, тушунчасидан келиб чиққан. Маҳаллий колорит: ҳализамат, сўгин, ҳамсоя, улим, елпана, айтмагич, қандайчикин, бурноғи, бола-бақра, пошикаста, ҳаминқадар ва ҳоказо – қаҳрамон нутқи табиий, ишонарлилигини кўрсатибгина қолмай, айна дамда сурхон муҳити, кишилар табиатини ҳам аниқ ифодалаган.

Тоғай Мурод асарларида бола образи алоҳида вазифа бажаради. Бўри полвон кураш бошида 2 та 5-6 ёшли болани даврага туширади: Шукуй (Шукур) ҳамда Эрмат. Полвончалар кураши, хатти-ҳаракатида нафақат даврадагилар, балки томошабин-ўқувчи ҳам завқланиб кулади. Улар даврага эпкинлик, ўзгача бир файз олиб киради. Зиёдулла қал кўпқаридан аразлаб кетаётганида ариқ бўйида сувга кулча ботириб еяётган иштони хўл Карим деган бола билан суҳбатлашади. Кичик эпизоддаги диалогдан Зиёдулланинг руҳи кўтарилиб, яна кўпқарига қайтишининг гувоҳи бўламиз. Муаллиф беёштибор, кўнгил сўрашга нолойиқ кишиларга зид ўлароқ болани тасвирлайди. Бола – самимийлиги, борингда энди, дейишлари юрагига хуш ёкиб, шаштидан қайтарган. Қоплон ва Оймомо учун бола идеалга айланган. Муаллиф қаҳрамонларини ой ёғдусига ўраб тасвирласа, бола бамисоли қуёш тафти, заррин нур. Мана шу нур илинжи уларни йилни йилга улаб, орзиқиб кутишлари сабабчисидир.

«Отамдан қолган далалар» романида директор ва Зиёд образлари зид қўйилади. Директор – ноинсоф, баджаҳл, фақат ўз манфаатини кўзлайди, болаларга нисбатан ўта қаттиққўл. Зиёд – оддий бир бола. Муаллиф унинг руҳиятини ёритиб, моҳиятни англатади: «Мен тушимда самолёт ҳайдар эмишман, масалан. Ўзимиз пахта тераётган далани айланиб-айланиб ҳайдар эмишман.

Мен 5-синфни миндириб, уйимизга жўнар эмишман, масалан. Директор кетимиздан ғўзапоя ўйнатиб қола берар эмиш...». Директордан қанчалар жиркансак, болага шунчалик симпатиямиз ортади. Зиёддаги адолат, инсоф туйғуси киши меҳрини тоблаяди.

Ботир фирқанинг қабристон зиёратига борганда бир эпизод кузатилади. Бу ҳолат фирқа ички кечинмаларини изчилроқ ёритган. Болаларнинг қабристонда «уруш-уруш» ўйнидаги бакир-чакир, ҳар хил буйруқлари орқали фирқа тийнатидаги кўрқоқлик, ожизлик аниқ чизиб берилади. Болаларнинг табиий равишда кўркмас, шумтакалиги қаҳрамон ҳолатига зид қўйилади. Мазкур асарда Ботир фирқа очарчилик даврида бева аёлга фарзанди туфайлигина сахийлик кўрсатади. Демак, болага бўлган ўзгача меҳрибонлик қаҳрамонда ҳам уларга нисбатан меҳр-шафқат ҳиссини уйғотади. Ёзувчи болаларни орқа фонда, полотнода тасвирласа-да, уларнинг поклиги, мусаффолиги асарни нурлантириб, нафис кўйнинг элас-элас садоларини таратиб туради.

Тоғай Мурод мусаввир нигоҳи ила портрет, пейзаж даражасидан образ яратишга интилади. Тарлон от хусусиятлари, феъл-атвори жонли чизилиб, унда санъаткор қалби жилваланади. Умумлашмадан индивидуал ўзига хосликкача аниқ ифодаланади. Отларни сараси эканлиги, ташқи кўриниши муфассал чизилиб, феъл-атвори, кайфиятига эътибор берилади.

«От кайфияти йўқ кунлари инсонга бўйин эгмайди. Аждодларини кўмсайди, адирларга қараб қочади. Аждодларининг ҳавосини олади, бир-бирлари билан искашади. Инсон зотидан нолиб-нолиб бошлайди, кўнглини ёриб-ёриб бошлайди, дардини тўкиб-тўкиб бошлайди». Маҳзун оҳанг от табиатидаги тушкунликни ифодалайди, атроф-оламдаги жонзотларнинг қалби, жони борлиги яна бир эслатилади. Муаллиф от ритмига ҳам диққатни қаратади: «Тарлонда яна бир фазилат бор. Борди-ю бирор от етиб олса, Тарлон шу от билан баравар чопади. Ўзиб-да кетмайди, кейин-да қолиб кетмайди. Гўё охирги ҳоли шундай, бир меъёрда чопади. қабатидаги от шу меъёрга кўникади. Баравар чопиб бораётгани билан қаноатланади. Шунда Тарлон бирдан забт олади, шиддат олади! ( Мурод Т.1994. Б.120).

От образида туйғулар ифодасига урғу берилиши: кўпкаридаги кўтаринкилик, кир-адирларда кишнашлари, бияларга кўнгил қўйиши, охир-оқибат инсонга борлигини бағишлашида – жонзотлар сийратига нигоҳ ташланади. Адибнинг чавандозлик сир-асрорини чуқур билиши отлар табиатининг кўз илғамас жиҳатларини теран ифодалашида кузатилади. Муаллиф далани пейзаждан образ даражасига кўтаришда ҳолат ифодасини бадиий теран таҳлил қилади:

«Далаларим мудраб-мудраб олди.

Далаларим кўз илиб-кўз илиб олди».

Асосан жонлантириш воситасида далада инсонга хос сезимни кўрсатишга интилади:

«Дала кўнгли нозик бўлади – вақт-бевақт оралай берса, кўнглига олади.

Дала феъли инжиқ бўлади – бот-бот трактор сола берса, айниб қолади» ( Мурод Т. 1993. Б.67.

Вўза, пахта парвариши, дала ҳолати жонли, табиий ёритилади, инсоннинг табиат билан муштараклиги у билан тиллашиши, дардлашиши янада равшанлашади, тирик мавжудотдай мурожаат қилиниши, жонли образни тасаввур қилиш имконини туғдиради. Муаллиф образ яратишда ҳар бир деталга аҳамият бериб, образнинг тўлоқонли ва ҳаққоний тасвирланишига эришади. Ҳаётий кузатиш, тажриба, воқеликни тасаввурда пухта пишитиб олиш, унга эстетик қарашларини сингдириш адибга образ чизгиларини изчил ёритиш имконини беради. У асарига материал тўплаш мақсадида юртига бориб, полвонлар билан кураш тушади (аслида полвонлик адиб қонида бор), кўпкарида қатнашади. Бир колхоз бригадири билан қишин-ёзин бирга юриб, пахта машаққатини ўзида ҳис қилади. Айни шу ҳис қилиш, дардни туйиш, реал ҳаётни бадиий талқин қилиш имконини берган. Тоғай Мурод кишиларда ташқи кўринишни эмас, балки

тийнатдаги покликни, маънавий қиёфа гўзаллигини устун қўяди, бу унинг эстетик қараши, диди; яратган қаҳрамонларида ҳам айна шу индивидуал хусусиятларга урғу берилади.

Ўқувчи матнни ўзлаштиришда ёзувчининг тафсилотдан кўра аниқ фикрни теран ифодалашига эътибор беради. Зеро, рус ёзувчиси А. С. Пушкин асар содда, қисқа, лўнда ёзилишини бежиз талаб қилмаган. Узундан-узун ривоя, ҳар бир тафсилотни атрофлигича ёритиш, асосий ғояни англатишда сусткашлик қилиш ўқувчини ҳам зериктиради. Шу ўринда табиий савол туғилади. Асар қачон қисқа, лўнда ёзилади. қачонки, ёзувчи фикрини, мақсадини аниқ билса, оҳангни беҳато топган бўлса ҳамда тили равон, яъни нутқи бой, сўз қўллаш маҳоратига эга бўлса, қисқа, лўнда, содда ёзади. Киши айтар гапини аниқ билмаса, тилёғламалик қилади, ташқи безак, баландпарвозликка зўр беради. Тоғай Мурод ўйнаб-ўйнаб, эмин-эркин ёзади. Аслида бу материални, қаҳрамонларни чуқур, атрофлича ўрганиш, борлиқни нозик ҳис қилиш натижасидир. Адиб ижтимоий муҳит, жамият иллатлари, шахс фожеаси, ондаги кемтиклик билан бир қаторда олижаноблик, атроф-олам нафосатини ҳам асарлари негизига сингдириб юборади.

Тоғай Мурод ижодидаги ўзига хослик воқелиқни бадиий воситалар орқали образли ифодалаш, қаҳрамон психологияси, саъй-ҳаракатини ёрқин акс эттириши, ритмни юзага келтирувчи такрор, қофиядош сўзлардан, зиддиятли ҳолатлардан фойдаланиш маҳоратида намоён бўлади.

Ижод жараёни борасидаги Тоғай Мурод ҳолати эътиборни тортади: ”Юзларим жикқа ҳўл бўлди. Мен “Куйгай”ни димоғимда хиргойи қилдим. Ниҳоят кўнгил буюрди. Кўнгил соз чалди. Кўнгил кўшиқ айтди. Ниҳоят асар битди. Асарни “Ойдинда юрган одамлар” деб атадим” Оқ қоғозга мунгли мусиқа суратини чизган мусаввирнинг илҳом онлари ўзига хос синов эканлигининг шоҳиди бўласиз. ( Мурод Т. 2018.Б.100)

Ёзувчи услубида зид қўйиш орқали севдириш ёки бездириш, муҳаббат ёки нафрат туғдирувчи ҳолатлар кўп. Воқелиқни турфа ранг, бетакрор оҳангда ёрита оладиган ижодкор ҳар бир сўз, жумлани созлашга, басталашга интилади

#### **Фойдаланилган адабиётлар рўйхати**

Расулов А.(2013) Услуб - истеъдод портрети – Т.: Янги аср авлоди.

Мурод Т.(1994) От кишнаган оқшом. Т.Шарқ.

Мурод Т.(1994) От кишнаган оқшом. Т.Шарқ.

Мурод Т. (1993) Отамдан қолган далалар Т..Шарқ.

Мурод Т.(2018) Танланган асарлар. Т.Ижод.



**AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNDƏ “İNSANIN EMOSİONAL  
VƏZİYYƏTİ: KƏDƏR / QƏM / QÜSSƏ”**

**“HUMAN’S EMOTIONAL STATE: SADNESS / SORROW / GRIEF” IN  
PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

Ülker XELİLİ

*Doktorant, AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

*Azərbaycan*

*ulkerxelilli@gmail.com*

**Xülasə**

Sahə nəzəriyyəsi dili təşkil edən vahidləri daha sistemli öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun bu əhəmiyyəti frazeologiyada da sahə metodunun tətbiqini aktuallaşdırır.

Hər bir semantik sahənin özünəməxsus strukturu vardır və bu struktur sahəni təşkil edən bütün komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərir. Frazeosemantik sahə də bu baxımdan istisna deyildir. Məlumdur ki, frazeosemantik sahə ümumi məna ilə birləşən frazeoloji vahidlərdən təşkil olunub. Bu məqalədə “insanın emosional vəziyyəti” makrosahəsinin tərkib hissəsi olan “mənfi emosiyalar” mikrosahəsində Kədər / Qəm / Qüssə altsahəsinin quruluşu nəzərdən keçiriləcək.

Məqalədə “İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsinin tərkibində yer alan “Kədər / Qəm / Qüssə” altsahəsi məhz sahə metodu ilə tədqiq olunmuşdur. Təqdim olunan frazeosemantik sahənin strukturu nəzərdən keçirilmiş, nüvə və periferiya zonaları fərqləndirilmiş, müxtəlif oppozisiyalar müəyyənləşdirilmiş, sahəni yaradan frazeoloji vahidlərin komponentləri təhlilə cəlb edilmişdir. Həmçinin “Kədər / Qəm / Qüssə” sahəsinin məcazlaşma imkanları araşdırılmış, müxtəlif metaforik modellər aşkara çıxarılmışdır.

Kədər, qəm, qüssə kimi emosiyalar universal xarakter daşıyır. Bu hisslərin fiziki və psixoloji təzahürü, demək olar ki, bütün xalqlar üçün eyniyyət təşkil edir. Lakin onların dildə ifadə vasitələri hər bir dilin məxsus olduğu xalqın milli-mədəni dəyərlərindən, mənəvi keyfiyyətlərindən, spesifik xüsusiyyətlərindən, dünyagörüşündən asılıdır. Bu məqalənin də əsas məqsədi haqqında danışılan frazeosemantik sahənin Azərbaycan dilinin sabit söz birləşmələrində inikasını müəyyənləşdirməkdir. Frazeologizmlər də hər bir dil üçün unikaldır, təkrarolunmazdır və dilin ifadə imkanlarını bütün incəliklərinə qədər, obrazlı şəkildə göstərməyə qadirdir.

**Açar sözlər:** frazeosemantik sahə, frazeoloji vahid, emosional vəziyyət, mənfi emosiyalar, nüvə, periferiya, metaforlaşma.

**Abstract**

Field theory has a great importance to study the units forming the language more systematically. This importance actualizes the implementation of field method.

Every semantic field has its specific structure, and this structure shows itself in mutual relations of all the components containing the field. In this regard phraseosemantic field is not an exception either. It is obvious that phraseosemantic field consists of phraseological units. In this article we will discuss the structure of the subfield Sadness / Sorrow / Grief of the micro-field ‘negative emotions’ which is in its turn the part of macro-field ‘human’s emotional state’.

In the article the subfield Sadness / Sorrow / Grief, which is in the phraseosemantic field “Human’s emotional state”, is studied with the help of field method. The mentioned phraseosemantic field is analyzed, the core and peripheral zones are differentiated, different oppositions are defined, the components of the phraseological units containing the field are involved in the research. Additionally, the metaphorical possibilities of the field Sadness / Sorrow / Grief are studied, various metaphorical models are discovered.

The emotions like sadness, sorrow, grief is universal. The physical and psychological emergence of these emotions are the same almost for all nations. However, the ways of expressing them in any language are dependent on a certain nation’s traditional and cultural values, moral qualities, specific characteristics and outlook. The main objective of this article is to define the reflection of the mentioned phraseosemantic field in stable word groups of the Azerbaijani language. Phraseological units are unique, unrepeatable and able to show the peculiarities of the language figuratively.

**Key words:** phraseosemantic field, phraseological unit, emotional state, negative emotions, core, periphery, metaphor.

## Giriş

İnsanın emosional vəziyyəti antroposentrik prizmadan yanaşdıqda dilçilik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Emosiyalar insanı bütün həyatı boyu müşayiət edir, olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir, psixoloji və fizioloji proseslərdə vacib rol oynayır. Hiss və emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir. [2, 153]. Emosiyalar signal və tənzimətmə funksiyalarını yerinə yetirərək ya ətraf aləmdə baş verən hadisələrin hansının insan həyatı üçün faydalı və ya təhlükəli olması barədə xəbər verir, ya da insanın hərəkət və fəaliyyətinin motivi kimi çıxış edərək onu müəyyən istiqamətə yönəldir [2, 153]. Yaxud kommunikativ funksiyaları yerinə yetirərək insanın mimikasında, səsində, tənəffüs ahəngində və s. təzahür edir [4, 344].

İnsanı əhatə edən əşyalar, qarşılaşdığı hadisələr onun tələbatını ödəyə bilmirsə, bu zaman kədər, qəm, qüssə, qəzəb və s. kimi mənfi emosiyalar baş qaldırır. Bütün bu emosiyalar dilin frazeoloji sistemində də müxtəlif dərəcələrdə təzahür edir. Emotiv frazeoloji vahid adlandırılan bu tipli birləşmələri sahə prinsipi ilə təsnif etmək üçün onomasioloji aspekt əsas götürülür.

Kədər, qəm, qüssə istər insanın mimika və jestlərində, istərsə də nitqində özünü göstərir. Kədərli insanın hərəkətləri süst və ağır olur, aşağı və zəif səs tonu ilə danışır və ya ümumiyyətlə, susur. Orqanizmdə qan dövranının zəifləməsi nəticəsində dərinin rəngi solğunlaşır, ağarır, insan bəzən üşütmə hiss edir. Ağız quruyur, tənəffüs çətinləşir, nəfəs darlığı və ya boğulma baş verə bilər. Bəzən isə kədər göz yaşları və ya istehzalı gülüşlə ilə özünü büruzə verir.

Ekstralingvistik amillər ilə müşayiət olunan “Kədər / Qəm / Qüssə” frazeosemantik sahəsi metaforlaşma sayəsində daha geniş ifadə arsenalına malikdir. Eyni zamanda müxtəlif assosiasiyalardan istifadə etməklə bu imkanları daha da artırmaq mümkündür.

## Sahənin strukturu

Haqqında danışdığımız frazeosemantik sahədə “pis əhvali-ruhiyyədə olmaq” arxisemanı təşkil edir. *Üzü sirkə satmaq, üzünü turşutmaq, dəryada gəmissi batmaq, qanı qaralmaq, kefi korlanmaq (pozulmaq), dodağı yer süpürmək, dodağı yerlə getmək, nəşəsi qaçmaq, ovqatı təlx olmaq, özündə olmamaq, özündə-sözündə olmamaq, tütəyinin dili sınmaq* və s. kimi predikativ frazeoloji vahidlər sahənin özəyini (nüvəsini) və mərkəzini təşkil edir, invariantlığa malikdir.

Çoxölçülü quruluşa malik olan “Kədər / Qəm / Qüssə” frazeosemantik sahəsi yaxın və uzaq periferiyalardan ibarətdir. Yaxın periferiya zonasını “çox kədərlənmək, kədərli vəziyyətdə olmaq” diferensial sema əlaməti ilə birləşən frazeoloji vahidlər əmələ gətirir: *nalə çəkmək, şivən qoparmaq*

(salmaq), *qəm sazını çalmaq*, *qəm şələsi daşımaq*, *qan-yaş axıtmaq*, *yasa batmaq*, *qan-yaş tökmək*, *gözünün qarasını tökmək (axıtmaq)*, *gözünün zılığını axıtmaq*, *gözünü bir yumub beş açmaq*, *göz yaşı tökmək*, *göz yaşına dəm vermək*, *ürəyi dağlanmaq*, *ciyəri qana dönmək*, *ürəyi qubar eləmək*, *yeddi yaylıq götürüb ağlamaq* və s.

Nəzərdən keçirilən altsahənin uzaq periferiya zonasını isə “qəmli, kədərli vəziyyətə salmaq”, “qəmlənməyinə, qüssələnməyinə, kədərlənməyinə səbəb olmaq” diferensial semaları ilə birləşən frazeologizmlər yaradır və onlar emosional vəziyyətin ilkin fazasını bildirir. Məsələn: *bağrını dağlamaq*, *bağrını qan eləmək*, *bağrını qana döndərmək*, *iztirab vermək*, *bağrını dəlmək*, *dünyanı başına dar eləmək* sabit vahidləri “həddindən artıq kədərləndirmək, əzab vermək, sarsıtmaq” mənalarını ifadə edir. Eyni zamanda “çox kədərləndirmək, bir hadisəni yenidən yadına salmaq, yenidən kədərləndirmək” mənalarının daşıyıcısı olan *dərdini təzələmək*, *yarasını təzələmək*, *yarasının qaysağını (közünü) qopartmaq*, *yarasına duz basmaq* sabit söz birləşmələri də uzaq periferiya sahəsinin tərkib hissələridir.

### Oppozisiyalar

Uzaq periferiya sahəsinin konstituentlərində iki oppozisiya fərqləndirilir. Birinci oppozisiya polisemiya tipli frazeoloji vahidlərdən ibarətdir. Bu frazeologizmlər müxtəlif frazeosemantik sahələrin periferiyasını təşkil edir. Belə bir misal, *əhvalı pozulmaq* frazeoloji vahidi özündə iki mənəni birləşdirir: 1) hər hansı bir səbəbdən kədərlənmək, qəmgin olmaq və 2) xəstəliyi daha da ağırlaşmaq. Göründüyü kimi, mənələrdən biri “Emosional vəziyyət”, digəri isə “Fiziki vəziyyət” frazeosematik sahələrinin periferiyasını təşkil etməklə iki müxtəlif sahədə özünü göstərir.

İkinci oppozisiya isə poliemosional frazeologizmləri ehtiva edir. Bu tiptən olan frazeoloji vahidlər eyni sahə daxilində bir neçə emosional vəziyyəti bildirir və müxtəlif altqrupları əhatə edir. Məsələn, *başından duman qalxmaq* frazeoloji söz birləşməsi iki müxtəlif emosiyayı ifadə edir: 1) kədərlənmək, üzülmək və 2) əsəbiləşmək, hirsələnmək. Birinci ifadə olunan mənə Kədər / Qəm / Qüssə altsahəsinə aid olduğu halda, ikinci qeyd olunan mənə Qəzəb / Əsəb / Hirs altsahəsinə daxildir.

Haqqında danışılan sahə üçün həmçinin qraduallıq, yəni emosional vəziyyətin intensivliyinin tədricən dəyişməsi xarakterikdir. Belə bir nümunəyə nəzər salaq: *gözləri dolmaq*, *yaş boğmaq* “kövrəlmək, ağlamaq dərəcəsinə gəlmək”, *göz yaşı tökmək* “ağlamaq”, *göz yaşına dəm vermək*, *qan ağlamaq* “çox ağlamaq”, *göz yaşlarını boğa bilməmək* “hıçqurtı ilə ağlamaq”, *gözünün qarasını tökmək*, *gözünün qarasını axıtmaq*, *gözünün zılığını axıtmaq*, *gözünü bir yumub beş açmaq* “dayanmadan ağlamaq”. Göstərilən nümunədə frazeoloji vahidlər eyni emosional vəziyyətin müxtəlif dərəcələrini ifadə edir. *Gözünün yaşı əlində olmaq*, *gözünün yaşı ovcunun içində olmaq* frazeologizmləri isə “Emosional vəziyyət” və “İnsan xarakteri” frazeosemantik sahələrinin keçidində yerləşir. Hər hansı bir şəxsə tez-tez müşahidə olunan emosional vəziyyət tədricən davamlı şəkildə özünü göstərməyə başlayır və şəxsin xarakter əlamətinə çevrilir.

Başqa bir misal, *qəlbi yaralı*, *bağrı qana dönmək*, *bağrı qan olmaq* frazeologizmləri “kədərli, kədərlənmək, qüssələnmək” mənaları ifadə edərək kədərin daha yüngül dərəcələrini nəzərə çarpdırır. *Qəm dəryasına batmaq*, *qəm dəryasına qər q olmaq*, *gəmiləri batmaq*, *dəryada gəmisini batmaq* sabit söz birləşmələrində isə kədərin intensivliyi artaraq nisbətən ağır forma alır, “son dərəcə kədərlənmək, qəmgin, pərişan olmaq” mənalarını ifadə edir. *Qəm şələsi daşımaq* frazeoloji vahidi isə “daim dərdli-kədərli olmaq” mənasını bildirərək haqqında bəhs olunan emosional vəziyyətin davam etmə müddətini göstərir.

### Sahədə variantlılıq

Azərbaycan dilinin Kədər / Qəm / Qüssə altsahəsinin frazeoloji vahidlərində variantlılıq özünü göstərir. Bu variantlılıq müxtəlif səviyyələrdə müşahidə olunur. Məsələn, *kefi korlanmaq* / *kefi pozulmaq*, *şivən qoparmaq* / *şivən salmaq*, *gözünün qarasını tökmək* / *gözünün qarasını axıtmaq*, *yarasının qaysağını qopartmaq* / *yarasının közünü qopartmaq*, *dərdini təzələmək* / *yarasını təzələmək*,

*qan-yaş axıtmaq / qan-yaş tökmək, qəm dəryasına batmaq / qəm dəryasına qərq olmaq, ürəyi od tutub yanmaq / ürəyi od tutub alışmaq* və s. kimi sabit söz birləşmələrində komponentlərdən biri yaxınmənalı və ya onunla eyni semantik qrupda olan digər bir komponentlə əvəz olunur. Tədqiqat göstərir ki, dilimizdə komponent variantlığına daha çox feyllərdə rast gəlinir. Bu da feyllərin dilin orijinallığını qorumaqla mühafizəkarlığından və yeni söz yaratma imkanlarından irəli gəlir.

Digər qrup frazeoloji birləşmələrdə isə birləşməni təşkil edən komponentlərin kəmiyyətə dəyişməsi (artması və ya azalması) hesabına variantlılıq yaranır. Nümunələri nəzərdən keçirək: *özündə olmamaq / özündə-sözündə olmamaq, gəmiləri batmaq / dəryada gəmisini batmaq* və s. Qeyd olunan frazeologizmlərdə ön və orta komponentin azalması kəmiyyət variantlılığı ilə müşayiət olunub. Komponentin kəmiyyətə dəyişməsi vahidin ifadə etdiyi ümumi mənaya xələl gətirmir.

Həmçinin dilimizin *Kədər / Qəm / Qüssə* frazeosemantik sahəsinin frazeoloji vahidlərində kontaminasiya da variantlılıq yaradan üsullardandır. Kontaminasiya iki sözün və ya ifadənin birləşməsi, çarpazlaşması nəticəsində alınan yeni söz və ya ifadədir [1, 267]. Frazeologiyada bu hadisənin hansı şəkildə təzahür etdiyinə nəzər salaq: *ürəyi dağlanmaq + ciyəri qana dönmək = ürəyi qana dönmək; göz yaşı tökmək + qan-yaş axıtmaq = göz yaşı axıtmaq; gözünün yaşını tökmək + gözünün zılığını axıtmaq = gözünün yaşını axıtmaq*. Belə ki, iki müxtəlif vahidin uyğun gələn komponentlərinin birləşməsi nəticəsində frazeologizmin yeni bir variantı yaranır. Ümumiyyətlə, dilçilikdə kontaminasiyanın müxtəlif növlərinə rast gəlinə də, tədqiq etdiyimiz sahədə kontaminasiyası yalnız bir növü müşahidə edilir.

*Kədər / Qəm / Qüssə* frazeosemantik sahəsində metaforlaşma da diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdəndir. Metaforlaşma dili zənginləşdirdiyi kimi, hər bir xalqa məxsus olan mədəni-spesifik xüsusiyyətləri də aşkara çıxarmağa imkan verir. Azərbaycan dili də bu baxımdan geniş ifadə imkanlarına malikdir və insanın emosional vəziyyətini müxtəlif metaforlarla təsvir edir.

### **Metaforlaşma**

Dilimizdə xüsusilə somatik metaforlaşma geniş əhatəyə malikdir. Belə ki, *kədər, qəm, qüssə* kimi mənfi emosional hallar “*dodaq*” (*dodağı yer süpürmək, dodağı yerlə getmək*), “*üz*” (*üzü sirkə satmaq, üzünü turşutmaq, üzünü bulud almaq*), “*baş*” (*dünyanı başına dar eləmək, başından duman qalxmaq*), “*göz*” (*göz yaşı tökmək, göz yaşına dəm vermək, gözünün qarasını tökmək, gözünü bir yumub beş açmaq*) kimi bədən üzvlərini bildirən sözlər vasitəsilə əmələ gələn metaforik modellərlə ifadə olunur. İnsanın kədərli vəziyyəti sadələdiyimiz bədən üzvləri ilə birbaşa əks olunur.

Mənfi emosiyalar, o cümlədən *kədər* kənardan insanın daxil olduğu məhdud fiziki məkan kimi təsəvvür olunur və bu hal “*məkan*” metaforu ilə təzahür edir. *Kədərli* insan sanki ətraf aləmdən təcrid olunur, özünün yaratdığı gözəgörünməz bir areala daxil olur. *Yasa batmaq, özündə olmamaq, özündə-sözündə olmamaq, qəm dəryasına batmaq, qəm dəryasına qərq olmaq* tipli frazeologizmlər məhz məkan metaforu vasitəsilə aşkara çıxmışdır.

*Kədər / Qəm / Qüssə* frazeosemantik sahəsində hissi metafor mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın kədərli ikən keçirdiyi hisslər məhz bu tip məcazlaşma sayəsində verballaşır: *ürəyi dağlanmaq, ürəyi qubar eləmək, ürəyi parça-parça olmaq, ürəyi od tutub yanmaq (alışmaq), ürəyi qan ağlamaq, ciyəri qana dönmək, qəm şələsi daşımaq, qəm sazını çalmaq, bağırını dəlmək, bağırı qana dönmək, bağırı qan olmaq* və s.

Bəhs olunan sahənin frazeologizmlərində rəng, rəqəm kimi metaforlara rast gəlinə də, say etibarilə azlıq təşkil edir: *bir yumub beş tökmək, yeddi yaylıq götürib ağlamaq, ağ çıxarıb qara geymək, qara geymək* və s.

### **Nəticə**

Nəticə olaraq, *Kədər / Qəm / Qüssə* frazeosemantik altsahəsi müxtəlif metaforik modellərlə obyektləşən predikativ vahidlərin üstünlük təşkil etdiyi frazeologizmlərdən ibarətdir. Həmçinin sahənin tərkibində “*subyekt kədərli vəziyyətə salan*” diferensial sema ilə əlaqələndən birləşmələr də say etibarilə

çoxluq təşkil edir. Bəzi vahidlər digər frazeosemantik sahələrin və ya eyni frazeosemantik sahə daxilindəki altsahələrin periferiya zonaları üçün ortaqdır.

Son dövrlər dilçilikdə geniş yayılmış sahə nəzəriyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və tədqiqatlarda bu metoddan istifadə edərək vahidləri təsnif etmək olduqca əlverişlidir. Sahə metodu həmçinin tədqiq etdiyimiz frazeosemantik sahəni bir sistem kimi təqdim etməyə imkan verir. Frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərinin aşkarlanması həmçinin dilin məxsus olduğu xalqın milli-mədəni keyfiyyətlərini təyin etməyə və bu təyinatın dildə necə təzahür etdiyini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

**Ədəbiyyat:**

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, 2020.
2. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2006.
3. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, 2018.
4. Seyidov S., Həmzəyev M. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2007.
5. Сироткина И.В. Репрезентация фразеосемантического поля *печаль* в русском и английской языках: структурный и семантический аспекты. Автореферат дисс. ... кандидата филол. наук. Челябинск, 2012.
6. Синельникова И.И. Фразеосемантическое поле «Емоциональные состояния человека» (на материале французского языка). Автореферат дисс. ... кандидата филол. наук. Воронеж, 2008.

## TÜRKÇEYE GERİ ÖDÜNÇLEMELER ÜZERİNE

### ABOUT REBORROWING TO TURKISH

Ünal KALAYCI

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi, Türkiye

unal.kalayci@batman.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0076-2916

#### Özet

Birbirleriyle iletişim hâlindeki toplumların dilleri arasında da iletişim kaçınılmazdır. Bu iletişimde ödünçleme daha çok hâkim dilden yapılmaktadır. Diller arasında en çok ödünçleme sözcük düzeyinde olmakla birlikte söz diziminde ve eklerde de ödünçleme yapılabilmektedir. Sözcük ödünçlemeleri *ödünçleme nedenine göre* iki öbeğe ayrılmaktadır. Dilde karşılığı bulunmayan sözcüklerin alınmasına *ihtiyaç* ödünçlenmesi denmekte, dilde karşılığı bulunduğu hâlde alınan sözcüklere ise *özenti* ödünçlenmesi denmektedir.

Sözcük ödünçleme kavramı içerisinde ele alınabilecek yeni bir konu da *geri ödünçlemedir*. Geri ödünçleme bir dilden başka bir dile geçen sözcüğün o dilde biçim ve anlam değişikliğine uğradıktan sonra geri dönmesidir. Geri ödünçlemede bazen üçüncü diller de devreye girmektedir. Kimi zaman sözcük, ödünç verilen dilden değil de o dilden geçtiği üçüncü bir dilden de geri ödünçlenebilmektedir.

Kaynak taramasına dayanan bu çalışmada geri ödünçleme ve geri ödünçlenen sözcük adlandırılması ele alınmış bu adlandırmalarla ilgili önerilerde de bulunulmuştur. Ayrıca geri ödünçlenen sözcüklerin yapısı ve kökeni sorgulanmıştır. Çalışmanın asıl konusunu ise Türkiye Türkçesine geri ödünçlenen sözcüklerin temel özelliklerinin tespitidir. Bu tespitlerden hareketle geri ödünçlemenin bir sözcük yapma yolu olup olmadığı tartışılmıştır.

Türkçeye geri ödünçlenen sözcükler üzerine yapılacak çalışmalar sözcüklerin kökenlerinin daha doğru tespit edilmesine, diller arasındaki unutulmuş sözcük geçişlerinin gün yüzüne çıkmasına ve Türkçenin diğer diller üzerindeki unutulmuş etkisinin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

**Anahtar sözcükler:** ödünçleme, geri ödünçleme, kataran sözcükler, alıntı sözcük, verinti sözcük.

#### Abstract

Communication between the languages of communities that interact with one another is also inevitable. In this type of communication, often, the borrowing is done from the language that is more prominent. Although borrowing among languages mostly happens at a basic word level, affixes can also be borrowed. Word borrowing is divided into two categories, depending on the reason behind the borrowing. While borrowing due to the word not having a corresponding word in the language is called borrowing out of necessity, borrowing regardless of the word having a counterpart is called would-be borrowing.

Another subject in the concept of word borrowing is reborrowing. Reborrowing occurs when a word is initially borrowed from a language, form and meaning changes, and gets returned. Third languages occasionally come into play when reborrowing. Sometimes the word can be borrowed from a third language, which altered the original word in the original language.

In this study, which relies on the literature review method, reborrowing and the naming of borrowed words are discussed, and suggestions about these namings are made. Additionally, where the words came from, and their structure is also questioned. The main subject of the study is the determination of the fundamental features of the reborrowed words into Turkey Turkish. Based on these findings it is discussed whether reborrowing is a way of word formation or not.

The studies made on the words borrowed back into Turkish will make it easier to accurately determine their origins, reveal the forgotten word transitions between the languages, and serve as a reminder of the effects that Turkish had on other languages.

**Keywords:** borrowing, reborrowing, kataran words, loanword, borrowed word.

## Giriş

Birbiriyle iletişim hâlinde bulunan toplumların dilleri arasında etkileşim kaçınılmazdır. Bu etkileşimin derecesi aynı inanca mensup olma, aynı devlet içerisinde yaşama, güçlü kültürel ve ticari ilişkilere sahip olma gibi vesilelerle artmaktadır. Bu etkileşim temelde sözcük alışverişi şeklinde olmakla birlikte etkileşimin derecesi arttıkça diller arasında ek, söz dizimi yapısı ve diğer özellikler de geçebilmektedir.

Bir dil başka bir dilden temelde iki nedenle sözcük alır. Bunlardan ilki, dilde karşılığı bulunmayan sözcüklerin *ihitiyaç* nedeniyle alınmasıdır. Buna *bilgi alıntısı* da denilmektedir. Sözcük almanın ikinci temel nedeni ise *özentidir*. Dilde o anlamı karşılayan sözcük ya da sözcükler bulunduğu hâlde yapılan bu ödünçlemelere *moda alıntısı* da denilmektedir (Karaağaç, 2002, s. 97-100). Bahsedilen bu alıntılar üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Yapılan her çalışma Türkçenin diğer dillerle etkileşiminin boyutlarını ortaya çıkarmaktadır. Bir dilden diğer dile geçen sözcük sayıları hakkında kesin bir sayı söylemek zordur. Yapılan çalışma ölçünlü dildeki sözcüklere göre yapılmışsa sonuç farklı, kökeni farklı olduğu hâlde o dil üzerinden geçen sözcükler eklendiğinde farklı, ağızlardaki sözcükler eklendiğinde farklı, sözlüklerde bulunmayan yer ve kişi adları eklendiğinde sayı farklı olabilmektedir. Buna rağmen yapılan çalışmalar sözcük alışverişinin genel görüntüsü hakkında bilgi vermektedir. Örneğin Türkçe üzerinden Bulgarcaya geçen sözcükler üzerine yapılan son sözlük çalışmasında varyantlarıyla birlikte yaklaşık on beş bin sözcüğe yer verilmiştir (Altunay, 2016, s. 180). Buna karşılık Bulgarcadan Türkçeye *çete*, *gocuk*, *kuluçka* gibi az sayıda sözcük geçmiştir (Karaağaç, 2021, s. XLI).

Ödünçlemeler alınma nedenleri dışında da çeşitli öbeklere ayrılmaktadır. Bu öbeklerden biri de kaynak dilin kendinden alınan sözcüğü geri almasıdır. Bu tür sözcüklere yaygın adıyla *geri ödünçleme* denilmektedir. Geri ödünçlenen sözcüklerin sayısı ve bu sözcüklerin dile etkisi üzerine yapılan çalışmalar daha azdır. Bu çalışmada geri ödünçlenen sözcükler çeşitli başlıklar altında ele alınmış; geri ödünçlenen bu sözcüklerin dilden dile geçişleri, geçtikleri dilde ortaya çıkan biçim ve anlam değişiklikleri, geri ödünçlenmeleri ve kökenleri sorgulanmıştır. Diğer sözcük yapma yolları ve ödünçleme ile geri ödünçleme çeşitli yönlerden karşılaştırılarak geri ödünçlemenin yeni bir sözcük yapma yolu olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışılmıştır.

Gerçekleşen geri ödünçlemenin hemen her dilde görülebileceği bir gerçektir. Arapça *yolculuk* anlamındaki *sefer* sözcüğü Batı dillerine geçmiş, ardından sözcük *bir çeşit doğa sporu* anlamıyla ve *safari* biçimiyle Arapçaya geri dönmüştür (Demirci, 2021, s. 369). Türkçe üzerinden Kıbrıs'taki Rumların diline geçen

sözcükler üzerine yapılan bir çalışmada *defter*, *fener*, *mengene* gibi sözcüklerin kökeni Yunancaya dayandığı, dolayısıyla bu sözcüklerin Türkçe üzerinden Kıbrıs Rumcasına alınmasının geri ödünçleme olduğu ifade edilmiştir (Öztürk, 2005, s. 95). Türkçede *vergi* anlamında kullanılan *tamga* sözcüğü Rusçaya geçmiş, sözcüğün sonuna -nya eki getirilmiş ve bazı ses değişiklikleriyle ve *gümriik* anlamıyla sözcük Rusçadan Kazakistan Türkçesine geri ödünçlenmiştir (Osmanova, 2022, s. 247).

Çalışmanın örnekleri Türkiye Türkçesine yapılan geri ödünçlemelerle sınırlı tutulmuştur. Türkiye Türkçesine geri ödünçlemeler Türkçe konuşurların eskiden yoğun ilişkiler içerisinde bulunduğu *Moğolca*, *Çince*, *Farsça*, *Arapça*, *Macarca* ve *Rusça* gibi dillerden yapılmıştır (Karaağaç, 2016). Günümüzde ise bu dillere İngilizce ve Fransızca gibi diller de eklenmiştir.

Çalışmanın girişten sonraki ilk bölümünde konunun tanım ve terimlerine yer verilmiş; sonraki bölümde geri ödünçlenen sözcükler, özellikleriyle on temel başlık altında ele alınmıştır. Her başlık altında geri ödünçlenen iki sözcük incelenmiş, çalışmanın değerlendirme ve sonuç bölümünde ise bu inceleme ve tartışmalardan hareketle konuyla ilgili bazı çıkarımlar yapılmıştır.

## B. Tanım ve Terimler

Bir dilden alınan sözcükler için *alıntı* terimi yanında *ödünçleme* terimi de kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar ödünçleme teriminden hareketle kaynak dilden alınan sözcüğün birtakım değişikliklerden sonra kaynak dile dönmesini ödünçlemenin geri alınması biçiminde düşünerek *geri ödünçleme* terimiyle karşılaşmışlardır (Demirci, 2021, s. 369; Osmanova, 2022, s. 231).

Bir dile verilen ve o dilde uğradığı biçim ve anlam değişiklikleriyle tekrar kaynak dile alınan sözlere *geri dönen alıntı* terimi de kullanılmıştır (Karaağaç, 2016, s. 67). Kaynak dile geri dönen sözcükler için *geri alıntı* teriminin kullanıldığı çalışmalar da vardır (Baldane, 2021, s. 229).

Türkçeden farklı dillere geçip sonra Türkçeye dönen bir sözcüğün ele alındığı çalışmada bu durum için *geri dönen alıntılama* ve İngilizce karşılığı olarak da *reborrowing* terimine yer verilmiştir (Şirin, 2022, s. 85). Bazı çalışmalarda ise *reborrowing* teriminin karşılığı *yeniden ödünçleme* olarak yer almıştır (Haugen, 2010, s. 156).

Geri ödünçlenen sözcükler bir yönüyle diller arasında hareketli sözcüklerdir ve çoğu zaman sadece iki dil arasında dolaşmaz, bazen bu sayı beş altı dili bulabilir. Dolayısıyla bu tür sözcüklere *dolaşan sözcükler* de demek mümkündür.

Geri ödünçleme terimini daha kısa biçime dönüştürmek için karma sözcük yapma yolundan yararlanılabilir. *Geri + ödünçleme > gençleme* şekline dönüştürülebilir. Geri ödünçlenen sözcüğün dış ve iç yapısındaki değişiklikler onun gençleşmesi olarak düşünülebilir.

Bu adlandırmalar yanında geri ödünçlenen sözcükler için *katarılan sözcükler* yapısı önerilmektedir. Katar- eylemi Dîvânu Lugât'î-t Türk'te *geri döndürmek*, *yöneltilisinden döndermek* ve *çevirmek* (Atalay, 1999, s. 279) anlamları ile kullanılmış ve günümüz itibarıyla kullanımdan düşmüş bir sözcüktür. Bu kullanımla hem bir terim daha kısa biçimde ifade edilebilir hem de bir sözcük canlandırılmış olabilir.

Çalışmada bir sözcüğün kaynak dile dönmesi olayı için yaygın kullanımı olan *geri ödünçleme* terimi ve bu tür sözcükler için de *geri ödünçlenen sözcükler* terimi kullanılmıştır.

## C. Türkçeye Geri Ödünçlenen Sözcüklerin Değişik Yönlerden İncelenmesi

Kaynak dil Türkçe üzerinden başka dil ya da dillere geçip ardından Türkçeye geri ödünçlenen sözcüklerin özelliklerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

### C. 1. Geri ödünçlenen Sözcüklerde Türkçeye Özgü Bazı Arkaik Ses Özellikleri Bulunabilir

Türkçe sözcükler, tarihî gelişim sürecinde bazı ses değişimleri yaşamıştır. Eski Türkçede b sesinin Batı Türkçesinde v sesine dönüşmesi bu ses olaylarından biridir. Bu ve bunun gibi değişimlerde ara seslerin olduğu (b>w>v), aynı dönemde iki farklı söylenişin de kullanılabilirdiği bilinmektedir.



Türkçedeki bu ses değişimi, sözcüğü Türkçeden ödünçleyen dilde genellikle gerçekleşmemektedir. Sözcükler geri ödünçlendiğinde o arkaik unsurlar sözcükle birlikte dile geri girmektedir.

**İbrik** sözcüğü bu konu için örnek verilebilir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te sözcüğün evirik ve ebirik şekli geçmektedir. Sözcüğün *evir-*, *evirik* şekli Batı Türkçesinde kullanılmaya devam etmiş, *ebirik* biçimi ise Arapçaya geçmiştir. Daha sonra **ebirik** sözcüğü eski biçimi unutulduğu için yeni sözcük zannedilerek **ibrik** biçimiyle Türkçeye geri ödünçlenmiştir (Saatçi, 2020, s. 143).

**Katun** sözcüğü de Farsçaya geçip Farsçada k->h- değişimi yaşadıktan sonra **hatun** biçimiyle Türkçeye geri ödünçlenmiştir. Sözcüğün ilk ünlüsü uzun okunmaktadır. Bu uzunluk Türkçenin ilk metinlerinde yer alan aslı uzunluktur (Saatçi, 2020, s. 142). Sözlüklerde bu uzunluk *ha:tun* şeklinde gösterilmektedir. Birinci örnekteki b sesinin ikinci örnekteki uzun ünlü özelliğinin Türkçenin arkaik özelliği olduğu bilindiğine göre geri ödünçlemelerin bir yönüyle arkaik unsurları koruma ve taşıma görevi yaptığı söylenebilir.

### C. 2. Geri Ödünçlenen Sözcüklerin Biçiminde Genellikle Değişiklik Olur

Geri ödünçlenen sözcük geçtiği dil ya da dillerin ses özelliklerine göre değişimler geçirmektedir. Bu durum geri ödünçlemelerin hemen hemen hepsinde gözlenen bir dil olayıdır.

**Yelek** sözcüğü Türkçeden Arapçaya geçmiştir. Cezayir Arapçasından 1604 yılında *jaleko* biçimiyle İspanyolcaya geçmiş, 1664'te *gillet* şekliyle Fransızca sözlüğe girmiştir. 1816'da R. Tully eseri aracılığıyla Türkçeden dolaysız biçimde İngilizceye geçmiştir. Günümüzde İspanyolcada *chaleco*, Portekizce *jaleco*, Fransızca *gilet*, İngilizce *jelick/jellick*, İtalyancada *gileccu* biçimlerinde varlığını sürdürmektedir. Fransızca *gilet* şekli, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi'nde **jile(t)** biçimiyle Türkçeye geri dönmüştür (Şirin, 2022, s. 84-85).

Karaağaç Türkçeden Moğolca, Çince, Macarca, Rusça, Farsça, Arapça gibi eski komşular başta olmak üzere farklı dillere geçen ve tekrar Türkçeye dönen 94 sözcüğü ele aldığı çalışmasında kağan sözcüğüne de yer vermiştir. **Kağan** sözcüğü Farsçaya **hākān** biçimiyle geçmiş, ardından da **hakan** olarak geri ödünçlenmiştir (Karaağaç, 2016, s. 71). **Kağan** kökünün *kızmak* anlamındaki *kakumak* ve *kakma* mastarlarından geldiği ifade edilmiştir. **Hākān** biçimiyle Hafız'ın Divan'ında da iki defa geçmiştir (Tajbakhsh, 2017, s. 286).

### C. 3. Geri Ödünçlenen Sözcüklerin Anlamları Genellikle Farklılaşır

Geri ödünçlenen sözcüklerde biçim değişikliği yanında en yaygın görülen dil olayı anlam değişikliğidir. Biçim ve anlam değişikliği olmasa sözcüğün geri ödünçlenme nedeni kalmayacaktır.

Türkiye Türkçesindeki **obur** sözcüğünün Slav dillerinde **vampire** sözcüğüne dönüştüğü, (Stachowski, 2011, s. 72) biçimi yanında anlamı da değişen sözcüğün yeni bir sözcük olarak geri ödünçlendiği bilinmektedir. Türkiye Türkçesi, Kırım Tatarcası, Kırım Karaycası, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Nogay Türkçesi, Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesinde, *doymak bilmeyen*, *obur* anlamıyla yaşayan bu sözcüğe Karadeniz'in kuzeyi, Volga ve Hazar üçgenindeki Türk boyları tarafından çoğunlukla kadınlara musallat olan doğaüstü bir varlık şeklinde mitolojik bir kimlik yüklenmiştir. Op- fiiline geniş zaman sıfat fiil ekinin gelmesiyle oluşan sözcük Tatar Türkçesinde **ubır**, Çuvaşçada **vupır** biçimindedir (Şirin, 2022, s. 173).

Türkçeden alınan **yaş** sözcüğü İran dillerinde **caş>ceş>çeş>çeşm** değişimi yaşamış ve Türkçeye *göz* anlamıyla geri gelmiştir. Türkçe yaş sözcüğünün anlamlarından biri de *gözyaşıdır*. Konu üzerine çalışan Kızıllören, Altay dillerinde göz anlamında kullanılan sözcüklerden hareketle ortak kök ve anlama ulaşmış, ön Türkçedeki şekli **yāl** olan yaş sözcüğünün ilk başta *göz* ve *gör-* anlamlarının olabileceğini ifade etmiştir (Kızıllören, 2019, s. 85-90).

Yaş sözcüğünde olduğu gibi çok eski dönemlerde Türkçeden alınan sözcüklerin ödünçlenmesinde anlam yönünden genel gidişatın aksi bir durumla da karşılaşılabilir. Bu örnekte sözcüğün Türkçedeki

biçimi anlam değişikliğine uğrarken Farsçadaki biçimi anlamını korumuştur. Sonuçta yine kaynak dildeki biçim ve anlam ile alındığı dildeki biçim ve anlamı farklı olmuştur.

#### C. 4. Geri Ödünçlenen Sözcük Önceki Biçimiyle Birlikte Dilde Varlığını Sürdürür

Bazı çalışmalarda bu tür sözcükler, fono-semantik başkalaşım yolu ile yapılan sözcükler içerisinde yer almaktadır. Fono-semantik başkalaşım da Türkçe içerisindeki sözcüklerde ve Türkçe sözcükle alıntı sözcük arasında görülenler şeklinde sınıflandırılmaktadır (Kara, 2004, s. 18). Geri ödünçlemeler fono-semantik başkalaşım ile oluşan sözcükler içerisinde alıntı sözcükler öbeğine girebilir.

*Ala* sözcüğü Türkçeden Farsçaya geçmiş, Farsçada *elâ* biçimini alan sözcük şairler aracılığıyla tekrar Türkçeye *ela* biçimiyle dönmüştür. Türkçedeki *ala* biçimi *alageyik*, *alabalık* gibi adlarda kullanılmaya devam etmektedir, Farsçadan alınan *ela* biçimi ise göz rengi için kullanılmaya devam edilmektedir. Eskiden güvenilmez, sözünden dönen kişiler için de *ala* sözcüğü kullanılmıştır (Şirin, 2022, s. 150).

Oluşumu üzerinde farklı görüşlerin bulunduğu *çabuk* sözcüğüyle ilgili çözümlenmelerden biri de kökünün *çap-* eylemine dayandığı yönündedir. Sözcük daha sonra Farsçaya geçmiştir (Gülensoy, 2007, s. 209). Farsçadaki *çâbuk* biçimi *çevik* olarak geri alınmıştır (Şirin, 2022, s. 155). Günümüzde hem *çabuk* hem *çevik* sözcüğü güncel Türkçede kullanılmaya devam etmektedir.

#### C. 5. Bazı Geri Ödünçlemeler Ödünç Alındıkları Dilde Ek Alabilir

Günümüzde yoğun şekilde kullanılan *varoş* sözcüğü Macarcaya geçen Türkçe *var* sözcüğüne Macarca *+os* eki getirilerek yapılmıştır. Aslında *kalesi olan* anlamındaki bu sözcük zamanla *kent* anlamı kazanmıştır. Sözcük Bulgarca ve Makedoncaya *tarihî şehir merkezi* anlamıyla, Türkçeye ise *şehrin kenar mahallesi* anlamı ile geçmiştir (Şirin, 2022, s. 182-183).

Türkçe *dik* sözcüğüne Yunanca *-izo* eki getirilerek *dikiz* sözcüğü yapılmıştır. Sözcük *dikizlemek* eylemi, *bakma*, *gözetleme*, *bakış*, *erkete* anlamlarıyla kullanılmaktadır (Karaağaç, 2016, s. 70). Sözcüğün oluşumuyla ilgili farklı görüşler de vardır.

İki dilden biçimbirimlerle oluşan bu tür sözcüklere *hibrit*, *melez sözcük* gibi terimler (Tamtamış, 2021, s. 254-255) yanında *karma*, *harmanlama*, *blending* terimleri de kullanılmaktadır. Bu şekilde oluşan sözcüklerin yeni sözcükler olduğu ve bu adlandırmaların da o sözcük yapım yönteminin adı olduğu ifade edilmektedir.

#### C. 6. Eski Devirlerde Gerçekleşen Ödünçlemelerin İzi Yazıyla Takip Edilemediğinden Geri Ödünçleme Olup Olmadığı Tartışmaya Açıktır

Geri ödünçlenen sözcüklerin kaynak dilden diğer dil ya da dillere geçişi tarihiyle takip edilemediği gibi takip edilemeyenleri de vardır. Yazı ile takip edilemeyen dönemlerde gerçekleşen geri ödünçlemeler dil bilimcilerin farklı çalışmalarla ortaya çıkardığı bir durumdur. Her ne kadar bunlara geri ödünçleme denilse de bir yönüyle tartışmaya hep açıktır.

*Ahçik* sözcüğü üzerinde çalışan Sarıca, ödünçleme konusunda belge olmaması nedeniyle düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Anadolu ağızlarında sınırlı bir kullanımı olan *ahcik / akçik* vb. kelimesi Türk ve Moğol dillerinde yer alan *ağa*, *ağa*, *eke*, *ekeçi*, *igeçi* vb. ses ve anlam değişiklikleriyle kullanılan kelime ailesiyle ilgilidir. Kelimenin yapı bakımından *ag-* fiiliyle ilişkili olduğunu *ağa* veya *ağa* gövdesi üzerine gelen *+ça+k* küçültme şefkat ve sevgi bildiren eklerden oluştuğunu, *ağaçağ* veya *ağaçağ* biçimlerinden Ermeniceye geçtiğini düşünmekteyiz. Kore, Japon ve Moğol dilleri yanı sıra günümüz Türk lehçelerinde de kelimenin az çok farklılaşan türlü görünüşleri bulunmaktadır. Doğu Anadolu ağızlarında ve kısmen İç Anadolu’da gördüğümüz *ahcik* ve türevleri, dar bir muhitte ve sınırlı bir topluluğun mensuplarını temsil göreviyle kullanılmaktadır. Bu hâliyle Ermeniceden geçmiş görünse de daha eski bir dil

*münasebeti katmanında Altay dillerinin Ermeniceye verdiği bir kelime olarak düşünülmelidir.” (Sarıca, 2015, s. 265).*

Binek hayvanı *at* anlamı ile bilinen **yunt** sözcüğü günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında *damızlık eşek* gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Sözcüğün kökeni ve gelişimiyle ilgili tartışmalar arasında Samoyetçeden geri ödünçlendiği iddiası da vardır. İddiaya göre ilk Türkçedeki **yuntā** sözcüğü Samoyetçeye geçmiş, Samoyetçede *yunta* şeklini almış, ardından **yunt** biçimiyle Türkçeye geçmiştir. Bunun yanında üçüncü bir dilden Samoyetçeye *yunta* Türkçeye **yunt** biçimiyle de alınmış olabilir (Ayazlı, 2018, s. 155).

### C. 7. Geri Ödünçleme Bazen Ödünçleme Yapan Dilden Değil de Üçüncü Dillerden Yapılabilmektedir

Geri ödünçlenen sözcükler her zaman kaynak dil ile alıcı dil arasında dolaşmaz kimi durumlarda başka dil ya da dillere de geçebilir hatta kaynak dil geri ödünçlemeyi üçüncü dillerden yapabilir.

Asıl adı **Mustafa Beg armudu** olan bitkinin adı **beg armudu** şekliyle İtalyancaya geçmiştir. Bu ad İtalya'daki Bergamo kent adına yaklaştırılarak **bergamotte** biçimini almıştır. İtalyancadan Fransızcaya **bergamote** şeklinde geçmiş, Fransızcadan da Türkçeye anlamı da değişerek **bergamot** biçiminde geri ödünçlenmiştir (Aksan, 2004, s. 12-13).

**Tapak/kapak** sözcüğünün Göktürk Dönemi'nden önce Farsçaya geçtiği, Farsçada **kapak** olarak alınıp **tabak** şekline dönüştüğü tespit edilmiştir. Sözcük Farsçadan Arapçaya **elṭābaḳ** şeklinde geçip Arapçalaşmış Farsça sözcükler içerisinde varlığını sürdürürken Türkiye Türkçesine **tabak** ve **tava** biçimiyle geri ödünçlenmiştir (Kızılören, 2019, s. 212-218).

### C. 8. Türkçeleşmiş Sözcükler de Türkçeden Ödünçlenip Tekrar Türkçeye Geri Ödünçlenebilir

Kökeni Türkçe olan sözcükler gibi Türkçedeki alıntı sözcükler de geri ödünçlenme süreci yaşayabilir.

Arapçada *oya* anlamındaki **miḳram** veya **maḳrama(t)** sözcüğü *oyalı veya nakışlı mendil veya peşkir* anlamıyla **maḳrame** biçimiyle Türkiye Türkçesine geçmiştir. Bu sözcük İtalyancaya *dantel kenarlı mendil, genelde dantel, oya* anlamıyla **macramé** olarak geçmiştir. Oradan Fransızcaya *kalın iple yapılan örgü işi* anlamıyla **macramé** olarak geçmiş, Fransızcadan da aynı anlam ve biçimiyle İngilizceye geçmiştir. Sözcük yakın zamanda anlamı değişerek İngilizceden Türkiye Türkçesine **makrome** olarak geri alınmıştır (Nişanyan, 2023). Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlük'ünde **makrome** sözcüğünün Fransızcadan *kalın iplikte elde örülmüş iş* anlamıyla alındığı ifade edilmektedir (TDK, 2023).

Türkçeye Arapçadan alınan **kahve** sözcüğü Türkçeden 16. yüzyılda Batı dillerine geçmiştir. Sözcük daha sonra Fransızcadan *kahve, kahve içilen yer, kahvehane* anlamıyla **café** biçimiyle geri ödünçlenmiştir. Sözcük genellikle Avrupalı tarzdaki mekânlar için ve **kafe** biçimiyle kullanılmaktadır (Nişanyan, 2023).

### C. 9. Geri Ödünçlemenin İki Defa ve İki Farklı Biçimde Yapıldığı da Olabilir

Geri ödünçleme aynı dilden iki defa yapılabileceği gibi iki farklı dilden iki farklı biçimde de yapılabilir. Bunlara **tekrarlı geri ödünçleme** demek mümkündür.

Eski Türkçede *prens, şehzade* anlamındaki **tekin** sözcüğü Moğol dillerine geçip ses değişimi geçirerek **tigid/tigit** biçimine bürünmüştür. Bu şekliyle Orta Türkçe Dönemi'nde sözcük Türkçeye geri ödünçlenmiş olmalı ki Kâşgarlı Mahmut'un sözlüğünde kural dışı çoğul biçimi olarak kaydedilmiştir. Moğolcanın bazı ağızlarında **ḳigit** biçiminde söylenen sözcük daha sonra Osmanlı Türkçesi Dönemi'nde **cigit** biçimi **yigit** olarak geri ödünçlenmiştir. Sözcük günümüzde **yigit** biçimi ile Türkiye Türkçesinde varlığını sürdürmektedir (Stachowski, 2011, s. 62).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te **törü** biçiminde geçen sözcük, 13. yüzyıl Harezmi Türkçesinden itibaren **töre** şeklinde kullanılmaktadır. Bunun nedeni sözcüğün Moğolcaya geçip orada kazandığı biçimle Türkçeye geri ödünçlenmesidir. Törü sözcüğü tûra ve türe biçimiyle Farsçaya da geçmiş, daha sonra Farsçadan alınan **türe** biçimi divan şirinde kullanılmıştır (Şirin, 2022, s. 206).

### C. 10. Geri Ödünçlenen Sözcüklerin Kökeni Tartışmalıdır

Sözlük biliminde bir sözcüğün kökeni alındığı dildir, şeklinde genel bir ilke vardır. Bu ilkeden hareket edildiğinde Türkçeye geri ödünçlenen sözcüklerin kökeni, alındığı dil kabul edilmelidir. Bunun yanında geri ödünçlenen sözcüklerin bir kısmı ses ve biçim olarak Türkçeye daha yakın durmaktadır.

Alanla ilgili kaynaklarda geri ödünçlenen sözcüklerin kökeniyle ilgili fikir birliği yoktur. Yukarıdaki örnekler içerisinde yer alan *ela* sözcüğü seçilerek alanla ilgili kaynakların geri ödünçlendiği kabul edilen bu sözcüğün kökeniyle ilgili görüşlerine müracaat edildi:

*Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözcüğü* *ela* sözcüğüne yer vermemiştir. Sözlük Türkçe kökenli sözcükleri ele aldığına göre bu sözcük köken olarak Türkçe kabul edilmemiş, denilebilir (Gülensoy, 2007). Bir göz rengi olarak anlamını verip *ala* sözcüğüne gönderen etimolojik sözlükte *ala* sözcüğünün Eski Türkçeden geldiği bilgisi verilmiş ve sözcüğün ilk anlamı açıklanmıştır. *Ala* sözcüğünün ikinci anlamında *ela* sözcüğüne yer verilmiş ve *ala*'nın varyantı olduğu, sarıya çalar kahverengi (göz) şeklinde anlam taşıdığı ifade edilmiştir. Burada sözcüğün köken olarak *ala*'ya dayandığı ve dolayısıyla Türkçe olduğu ifade edilmiştir (Tietze, 2002, s. 136, 706). *Ela* için Moğolca kökenli denilen çalışmalar da vardır (Eyüboğlu, 1991, s. 227). Bazı sözlükler *ela*'nın *ala*'dan evrildiğini dile getirmiştir (Nişanyan, 2023). TDK, sözcüğün kökenini Türkçe görmektedir (TDK, 2023).

Bu bilgilere bakıldığında geri ödünçlenen sözcüklerin kökeniyle ilgili farklı bakış açıları olduğu görülmektedir. Bu farklılığın ilk nedeni geri ödünçlenen sözcüklerin bir kısmının yeni yeni ortaya çıkarılmasıdır. İkincisi ise bu tür sözcüklerin kökeniyle ilgili ortak bakış açısının olmamasıdır.

Bu sözcükler Türkçeden çıkıp tekrar Türkçeye dönmüştür. Bir kısmının ilk şekli ile bağları devam ederken bir kısmının da ilk şekli ile bağları tamamen kopmuştur. Kaynak dildeki biçimi ile bağları devam edenler bazı çalışmalarda o sözcüklerin varyantı gibi görülmüştür.

Geri ödünçlemelerin kökeni kaynak dil kabul edilmeyecekse bunların kökeni için *melez ya da üçüncü tür köken* demek de bir seçenek olabilir. Birinci tip kökler Türkçe kökler, ikinci tip kökler yabancı kökenli sözcüklerin kökü, üçüncü tip kök ise burada bahsi geçen geri ödünçlenen sözcüklerin kökeninin adı olabilir. Çünkü bunlar ne tam Türkçe ne de tam yabancı kökenlidir. Aşağıda sözcüklerden biri Türkçeden epey uzaklaşmış, diğeri ise Türkçeye daha yakın durmaktadır:

Eski Uygurcada **tiltag** biçiminde kullanılan ve Moğolcaya geçen sözcük Osmanlı Türkçesi ve Anadolu ağızlarında *kavgacı* anlamıyla şiltak (~ şiltak) biçiminde görülmüştür. Sözcüğün Moğolcada dönüştüğü *sebep* anlamındaki şiltaktan geri alındığı dile getirilmiştir. Sözcüğün **şaltak** biçiminin anlamı *kavgacı, şamatacı, (bir bahane ile) sorun çıkartan* biçimindedir (Ölmez, 2015, s. 149-150).

**Kulak** sözcüğü Türkçeden Rusçaya *gulak* biçiminde geçmiş, *varlıklı eski Rus köylüsü* anlamında kullanılan bir sözcüktür (Karaağaç, Türkiye Türkçesinin Geri Dönen Alıntıları, 2016, s. 73). Sözcüğün Türkçe **kul** 'kol, el' ya da **kol** sözcüğünden hareketle oluştuğu görüşleri vardır (Osanova, 2022, s. 241).

### D. Değerlendirme ve Sonuç: Geri Ödünçleme Bir Sözcük Yapma Yolu mudur?

Türkçeye geri ödünçlenen sözcüklerin henüz kesin sınırları ve sayısı tespit edilmiş değildir. Çalışmada geri ödünçlenen sözcüklerin belirgin özellikleri on başlık altında ele alınmıştır.

Türkçeden başka dillere geçen ve geçtiği dil ya da dillerde biçim ve anlam yönünden değişiklik geçirip Türkçeye geri ödünçlenen sözcüklerin hangi yolla yapıldıkları ve geri ödünçlemenin bir sözcük yapma yolu olup olmadığı merak konusudur.

Geri ödünçlemelerle dilin sözcük hazinesinin zenginleştiği bir gerçektir. Aynı zamanda geri ödünçlemelerin ödünçlemelerden birtakım farklılıkları da vardır. Bu nedenle geri ödünçlemenin ödünçlemeden farklı bir sözcük yapma yolu olup olmadığı tartışılmalıdır.

Türkçenin ilk yazılı eserlerinde türetme ve birleştirmenin söz yapımında kullanılan temel iki yöntem olduğu bilinmektedir. Bunun yanında Türkçenin ilk yazılı metinlerinde özel ad ve yer adları dışında *presses*, *soylu kız* anlamındaki *kunçuy* sözcüğü gibi az sayıda yabancı dillerden alıntı olduğu da bilinmektedir. Alıntı sözcüklerin de günümüzde sözcük yapma yolu kabul edildiğine göre Türkçenin ilk metinlerinde üç farklı sözcük yapma yolu olduğu söylenebilir.

Süreç içerisinde yeni sözcük yapma yolları ortaya çıkmış ya da var olan sözcük yapma yolları yeniden tanımlanarak sayı çoğalmıştır. Günümüze gelindiğinde bu üç temel sözcük yapma yolu sayısı oldukça artmıştır. Sözcük yapma yollarıyla ilgili çalışmalarda sözcük yapma yolu olarak geçen en yüksek rakam otuz üçtür (Hazar, 2015, s. 1651). Hazar'ın bu çalışmasında geri ödünçleme bir sözcük yapma yolu olarak yer almamaktadır. Çalışmada ödünçleme bir sözcük yapma yolu olarak yer aldığından, diğer sözcük yapma yollarıyla ilgili çalışmalarda olduğu gibi geri ödünçleme de muhtemelen ödünçleme içerisinde kabul edilmiştir. Geri ödünçlemenin ödünçlemeden ayrışıp ayrışmadığı ve ayrışiyorsa bunun bir sözcük yapma yolu olarak görülüp görülemeyeceği tartışılmalıdır.

Öncelikle tüm geri ödünçlemeler aynı şekilde adlandırılmayabilir. Yukarıda B bölümü beşinci başlığında geçen *varoş* ( $< var+oş < var+os$ ) örneğinin yapısı hakkında şunlar söylenebilir. Bu sözcüğün kökü Türkçe, aldığı ek ise Macarcadır. İki dilden biçim birimlerle oluşan yeni sözcüklerin yapılışının *adına hibrit/melez sözcük yapma yolu* denilmektedir.

Geri ödünçlenen sözcüklerin yapısı bazı çalışmalarda *fono-semantik* başkalaşım ile yapılan sözcükler içerisinde değerlendirilmiştir. Yukarıda örnekler arasında yer alan *çabuk* sözcüğü ile *çevik* sözcüğünde olduğu gibi sözcüklerden biri ses ve anlam bakımından diğerinden başkalaşarak yeni bir sözcük olmuştur.

Geri ödünçlenen sözcüklerin çoğunluğunun yapılışı çalışmalarda *alıntı/ödünçleme* başlığı altında yer almıştır. Araştırmacılar bu ikisi arsında bir fark görmemiştir.

Geri ödünçlenen sözcüklerin yapısıyla ilgili yukarıda yer alan üç bakış açısı yanında geri ödünçlemeyi bir sözcük yapma yolu olarak kabul eden çalışmalar da vardır. Türkçede sözcük yapma yollarıyla ilgili bir çalışmada alıntı ögeler üç alt başlık altında ele alınmış, bu alt başlıklardan birinde geri ödünçlemeye yer verilmiştir (Akata, 2016, s. 166). Bu durum geri ödünçlemenin ödünçlemeden ayrıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Yine bir dil bilimi eserinde başlıca sözcük yapma yolları arasında geri ödünçlemeye açıklama ve örnekleriyle birlikte yer verilmiştir (Demirci, 2021, s. 160, 366).

Geri ödünçlenen sözcüklerin yapısıyla ilgili bazı farklı durumlar olabilir. Bunun yanında genel itibarıyla geri ödünçlemenin diğer tüm sözcük yapma yollarından farklı özellikler içerdiği yukarıdaki on başlık altında ele alınmıştır. Bu nedenle geri ödünçlemenin ödünçlemeden farklı bir sözcük yapma yolu olduğu düşünülmektedir.

Türkçenin söz varlığını geliştiren ögeler olarak görülen geri ödünçlemelerle ilgili çalışmalar arttıkça bu sorunların çözüleceği, pek çok geri ödünçlenen sözcüğün ortaya çıkacağı ve bu çalışmalar aracılığıyla Türkçenin sözcük hazinesinin daha doğru anlaşılacağı düşünülmektedir.

### Kaynakça

AKATA, Z. H. (2016). *Genel Ağ (İnternet) Dili Kullanımında Yeni Ögeler*. Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

AKSAN, D. (2004). *Türkçenin Sözvarlığı* (3. Baskı). Ankara: Engin Yayınevi.

ALTUNAY, N. (2016). *Kitabiyat. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 179-181.

ATALAY, B. (1999). *Divanü Lûgat-it Türk Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- AYAZLI, Ö. (2018). Tek Örnek Yundak Sözcüğü Üzerine İnceleme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN* (66), 151-163.
- BALDANE, O. (2021). Farsçada Türkçenin En Eski İzleri. *Dil Araştırmaları* (28), 223-231.
- DEMİRCİ, K. (2021). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler* (5. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- EYÜBOĞLU, İ. Z. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* (2. Baskı, Cilt 1). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözcüğü* (Cilt 1). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAUGEN, E. (2010). Dil Bilimsel Ödünçlemenin Analizi. (Ç. C. Kerimoğlu, Dü.) *Dil Araştırmaları* (7), 131-157.
- HAZAR, M. (2015). Türkçede Fono-Semantik ve Morfo-Fonolojik Yolla Sözcük Türetme. *IJLET*, 1648-1669.
- KARA, M. (2004). *Ayrı Düşmüş Kelimeler*. Ankara: Çağlar Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2002). *Dil Tarih ve İnsan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2016). Türkiye Türkçesinin Geri Dönen Alıntıları. *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, 2(2), 67-78.
- KARAAĞAÇ, G. (2021). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KIZILÖREN, C. (2019). *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri*. Ankara: Akçağ.
- NİŞANYAN, S. (2023, 05 20). *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*.  
<https://www.nisanyansozluk.com/>: <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kahve> adresinden alındı.
- OSPAANOVA, G. (2022). Kazak Türkçesinde Rusçadan Geri Ödünçlenen Kelimeler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (37), 231-258.
- ÖLMEZ, M. (2015). Kıpçakça ve Osmanlıca Şaltak Hakkında Anadolu Ağızlarında ve Osmanlıcada Moğolcadan Geri Ödünçleme Bir Söz Hakkında Notlar. *Alkış Bitiği. Kemal Eraslan Armağanı*. (Ed. Bülent Gül), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 147-151.
- ÖZTÜRK, R. (2005). Kıbrıs Rumcasındaki Türkçe ve Türkçe Yolu ile Girmiş Alıntı Kelimeler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (18), 89-113.
- SAATÇI, Ö. (2020). *Dilde Arkaiklik Olgusu ve Irak Türkmen Ağızlarındaki Dil Unsurlarının Arkaiklik Bağlamında İncelenmesi*. Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- SARICA, B. (2015). Akçik/ Ahçik Sözcüğü Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 265-277.
- STACHOWSKİ, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ŞİRİN, H. (2022). *Sözcük Hikâyeleri* (7. Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TAJBAKSH, E. (2017). Hafız Divanındaki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir İnceleme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, 17(2), 279-296.
- TAMTAMIŞ, H. K. (2021). Türkçede Hibrit (Melez) Sözcükler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN* (72), 253-290.

TDK. (2023, 05 20). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. <https://www.tdk.gov.tr/>: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.

TİETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. İstanbul: Simurg.

## LEGAL CONSEQUENCES OF FAILURE TO IMPLEMENT PEACE PROPOSAL IN SUSPENSION OF DEBT PAYMENT OBLIGATIONS

Webi Achmad RIVALDI  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*

Nero Mika HASAKI  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*

Idul Fitri Kuengsi SIRAÏT  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*  
idulsirait72@gmail.com

Yohanes Ferdinand PELEALU  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*

PATRÍCÍÀ  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*

### **Abstract**

Along with the rapid development of the global economy, many business actors compete to develop their business. So that debt problems are rife in Indonesia. Many business actors make loans, both loans without collateral and by guaranteeing their assets to expand their business in order to increase working capital (opex) and capital expenditure (capex). However, not a few business actors failed to develop their businesses, thus making them unable to pay off loans. In this case, the business actor or lender can take legal action by submitting a postponement of debt payment Obligations through the Commercial Court. In this legal effort, business actors can make a peace proposal to ease the repayment of their loans, If approved by the lender, then the proposal will be ratified by the commercial court and is binding. In its implementation, business actors sometimes do not comply with the peace proposals they have made, so that they are considered negligent and have failed in carrying out their obligations, and cause legal consequences for business actors and for lenders. The purpose of this writing is to know and understand about: procedures for carrying out efforts to postpone debt payment obligations, regulations related to cancellation of peace agreements, and the legal consequences of failing to implement peace proposals. The method used in this study is normative juridical, with an approach to the main legal materials such as laws, theories concepts, and legal principles related to this writing. So that it can produce a conclusion related to the legal consequences of the failed implementation of the reconciliation proposal, and make business actors and lenders more careful in making and approving peace proposals.

**Keywords:** Peace Proposal, Legal Debt, Payment Obligation, Consequences Delay.



## **Introduction**

### **Background Of The Problem.**

Along with the rapid development of the global economy, many business actors compete to develop their businesses. So that the problem of debt is rampant in Indonesia. Many business people take out loans either loans without collateral or by pledging their assets to develop their business to increase working capital (opex) and capital expenditure (capex). However, not a few business actors failed to develop their business, making them unable to repay the loan. In this case, business actors or lenders can take legal action by filing a Debt Payment Obligation Postponement through the Commercial Court. In this legal effort, business actors can make peace proposals to ease their loan repayments, if approved by the lender, then the proposal will be ratified by the Commercial Court and is binding. In practice, sometimes business actors do not comply with the peace proposals they have made, so they are considered negligent and fail to carry out their obligations, and cause legal consequences for business actors and lenders

### **Analysis**

If the debtor is no longer able to pay off the loan, then the debtor or 2 (two) creditors or more can take legal action to postpone debt payment obligations as explained in Article 222 of Law Number 37 of 2004 concerning Bankruptcy and Postponement of Debt Payment Obligations, if one party considers that the debtor is no longer able to pay off the loan that has fallen due. Furthermore, if the PKPU application has been granted by the Commercial Court, the debtor and creditors are given 270 (two hundred and seventy) days based on Article 228 of Law Number 37 of 2004 concerning Bankruptcy and Suspension of Debt Payment Obligations. In this case, the debtor and creditors can verify debts and discuss the peace proposal submitted by the debtor together with the Management appointed by the Court.

Niaga after the postponement of debt payment obligations (homologation) was granted. In discussing the peace proposal, all creditors must know their rights, and the debtor in making a peace proposal must also know their abilities, then the creditors will vote on whether the proposal is approved or not approved by the creditors, if approved, the proposal will be ratified by the Commercial Court. However, if after the approval of the peace proposal the debtor fails to implement it, then the creditors can file for the cancellation of the peace based on Article 170 paragraph (1) of the Bankruptcy and PKPU Law which reads: "Creditors can demand a cancellation of the ratified peace if the debtor fails to fulfill the contents of the peace".

This annulment of peace has legal consequences for debtors and creditors. In Article 24 paragraph (1) of the Bankruptcy and PKPU Law, since the bankruptcy verdict, the debtor by law loses his right to control and manage his property, and the right to control and manage the whole will be taken over by the Curator for administration and management under the supervision of a supervisory judge at the commercial court. And the legal effect on creditors is that if the debtor's assets are not sufficient to pay off the loan, then the rest of the assets will be paid to pay off the creditors' receivables.

### **Conclusion**

It can be concluded that in making a peace proposal, the debtor must be able to measure the debtor's own abilities, in order to avoid the failure of the implementation of the peace proposal which results in the debtor being considered insolvent and bankrupt. And creditors, apart from knowing their rights, are also obliged to discuss the peace proposal again and ask whether the debtor is sure and capable of the proposal he has made, in order to avoid the debtor being declared insolvent and bankrupt. If the debtor can implement the peace proposal in accordance with what is stated, then the creditors will get their rights according to what they are entitled to, but if the debtor fails, then the creditors only get rights according to the remaining assets of the debtor where the remaining assets are not necessarily sufficient to pay off the supposed debt value.

**Reference**

Law Number 37 Year 2004 on Bankruptcy and PKPU;

Elyta Ras Ginting, S.H., LL.M Edition of Book 2 of Bankruptcy Law Creditor Meetings.(Jakarta: Sinar Grafika, 2018) Page: 47

Law onluine.com

**JURIDICAL REVIEW OF LAW NUMBER 8 OF 1999 CONCERNING CONSUMER PROTECTION AGAINST CONSUMERS OF GOODS DELIVERY SERVICES**

Yimmy Octavian  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*  
yimmy.octavian@gmail.com

Robbin Mathesta  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*  
robbin.mathesta@gmail.com,

Lawrence Averino Magistrate Torang  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*  
lawrenceaverino@gmail.com,

Dian Aprilia Ryetanty  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*  
dianaprilialia04@icloud.com,

Natalis Nibenama Zega  
*Master of Law program, Universitas Kristen  
Endonezya*  
natalis2zega@gmail.com

**Abstract**

This research focuses on the increasing use of goods delivery services by the public, and there are often problems with clear information disclosure by service providers. Legal protection of consumers for users of goods delivery service transactions needs special attention. The purpose of this research is to provide legal certainty to consumers by providing clear and adequate legal protection so that consumers get a good experience in using goods delivery services. This research is a normative juridical research, namely by approaching the legislation. This research uses secondary data and uses secondary legal materials in the form of laws and regulations, books, and journals. This research is processed qualitatively. The results of the first research are aspects of legal protection for consumers of goods delivery service users located in consumer rights, with the existence of contracts, and service requirements between service users and entrepreneurs in accordance with laws and regulations and other related rules. The second research result from the author, is that the Law provides guarantees to consumers in the event of a dispute, either through the judiciary or outside the judiciary, such as mediation, arbitration, or conciliation. The Consumer Protection Law provides a strong foundation for consumers to protect their rights and encourages business actors to act responsibly and create a balanced relationship between consumers and business actors in transactions using goods delivery services.

**Keywords:** Protection, Consumer, Goods Delivery, Rights, Rules.

**Introduction**

## **Background Of the Problem**

The development of the national economy is accompanied by increasing technological developments in this globalization period, changing the mindset and habits of the community in meeting their needs. These technological advances show differences in buying and selling transactions between traditional and modern societies' lifestyles. Traditional society producing and marketing consumer goods is still straightforward through face-to-face meetings. Whereas in modern society today, it no longer has to be face to face because it can be done indirectly by using telecommunications facilities, then the goods purchased by consumers will be sent using a delivery service to consumers.<sup>1</sup>

The development of the goods delivery industry recently experienced a tremendous increase, especially when Indonesia experienced the Covid-19 pandemic. This is due to more and more online trade and an increasingly globalized world. The development of technology and global trade has had a significant impact on the freight forwarding sector and made it very important in facilitating the movement of goods and meeting the needs of consumers in various parts of the world. However, along with the increasing demand for this service, various issues concern consumer legal protection. Consumer legal protection in the context of freight forwarding services is an important issue to consider, given that consumers are often vulnerable. They rely on service providers to deliver goods safely and on time. With this development, new problems related to consumer protection in goods delivery transactions arise. Consumers' lack of information means they often need help obtaining transparent and open information about shipping costs, services provided, and their rights and obligations. This inadequate information can cause uncertainty and unfairness in goods delivery transactions. There needs to be more power between consumers and service providers in freight forwarding transactions. Consumers often need more information and knowledge about their rights, while service providers have an advantage regarding knowledge and experience. Consumers are, therefore, vulnerable to harmful practices, such as hidden costs or service mismatches. Damage, loss, and late delivery in freight forwarding services are often a risk. Consumers who suffer losses due to errors or omissions of delivery service providers face difficulties obtaining appropriate redress or compensation. However, it is common to see in everyday life that there are goods delivery services that are not responsible for negligence. This makes consumers feel disadvantaged.<sup>2</sup>

Therefore, underlining the above problems, it is necessary to have clear legal protection for consumers regarding responsibility and compensation. Consumers need more transparent information about shipping costs and types of services in freight forwarding services, which can cause dissatisfaction and confusion for consumers themselves and affect their purchasing decisions. Meanwhile, according to John F. Kennedy, four consumer rights must be protected: the right to be informed and to be heard.<sup>3</sup>

Consumer legal protection must ensure transparency in terms of costs and services so that consumers can make informed decisions. Ineffective dispute resolution is necessary when problems occur between consumers and delivery service providers. And the resolution process is often tricky and needs to be clarified. Consumers often need help accessing effective and affordable dispute-resolution mechanisms.

This juridical review will examine Law No. 8/1999 on Consumer Protection, Providing Legal Protection to Consumers of Goods Delivery Services. We will analyze essential aspects related to the legal protection of consumers in freight forwarding services, including information and transparency, service quality, liability and compensation, and dispute resolution. This juridical review will provide an

---

<sup>1</sup> Sihotang, Nenny., 2018, "Implementasi Pasal 7 Huruf G UU Nomor 8 Tahun 1999 Tentang Perlindungan Konsumen Terkait Tanggung Jawab Jasa Pengangkutan Barang Terhadap Konsumen Dalam Hal Kerusakan Barang (Studi Di Indah Logistic Cargo Malang)", Repository: Universitas Brawijaya, Malang.

<sup>2</sup> Aisyah Ayu Musyafah etc., "Perlindungan Konsumen Jasa Pengiriman Barang Dalam Hal Terjadi Keterlambatan Barang". *Journal Law Reform*, Vol.14 No. 2, Tahun 2018, pg. 3

<sup>3</sup> Zulham, 2013, *Hukum Perlindungan Konsumen*, Jakarta: Prenadamedia, pg. 47

in-depth understanding of the legal protection of consumers in freight forwarding services and the importance of implementing Law No. 8/1999 on consumer protection. This review can provide a clear view of consumer rights, the obligations of delivery service providers, and relevant dispute resolution procedures.

1. Problem Formulation

1) What aspects of consumer legal protection in goods delivery services are based on applicable consumer protection laws?

2) How does consumer protection law regulate relevant dispute resolution procedures?

2. Purpose of Paper Writing

Provide legal certainty for consumers in goods delivery services by providing clear and adequate legal protection so that consumers have a good experience using goods delivery services.

3. Uses of Writing Papers

1) Theoretical Uses

a. Creating a sense of fairness for consumers and businesses.

b. Creating a definite legal guarantee in goods delivery transactions.

c. Make both parties involved obey the law and carry out goods delivery services with full responsibility.

2) Practical Uses

a. Provide legal protection for consumers from all losses arising from goods delivery service transactions.

b. Provide clear regulations on service and quality standards.

c. Provide definitive rules on contracts and consumer rights.

d. Provide solutions in the event of a dispute between the two parties.

4. Theoretical Framework and Conceptual Framework

1. Theoretical Framework

Legal protection protects those harmed by others, which is given to the community so they can enjoy all the rights provided by law. In other words, legal protection is a variety of legal efforts that must be provided. Law enforcement officials must provide security, both in mind and physically, and various threats from any party.<sup>4</sup> Legal protection is the protection of dignity and recognition of human rights owned by legal subjects based on legal provisions from arbitrariness or as a collection of rules or rules that can protect from something. About consumers, it means that the law protects customers' rights from something that results in the non-fulfillment of these rights.<sup>5</sup> According to Muchsin, legal protection protects legal subjects through laws and regulations that apply and enforce their implementation with a sanction. Legal protection can be divided into 2 (two): a. Preventive Legal Protection provided by the government to prevent violations before they occur. This is contained in laws and regulations intending to prevent a violation and provide signs or limits in carrying out an obligation. b. Repressive Legal Protection Repressive legal protection is absolute protection in the form of sanctions such as fines, imprisonment, and additional penalties if a dispute has occurred or a violation has been committed.

---

4 Satjipto Raharjo. Loc Cit. Page 74

5 Philipus M. Hadjon. Loc Cit. Page 25 15

The birth of consumer protection in Indonesia was marked by the enactment of Law No. 8/1999 on Consumer Protection on April 20, 1999. The Consumer Protection Act became effective on April 20, 2000, exactly one year after the date of enactment. With the Consumer Protection Law, the tendency of *caveat emptor* can be directed towards *caveat venditor*.<sup>6</sup> The principles regarding the position of consumers about business actors based on doctrines or theories known in the historical development of consumer protection law include:<sup>7</sup>

1) Let the buyer beware (*caveat emptor*) The doctrine of *let the buyer beware* or *caveat emptor* is the basis for the birth of disputes in the field of consumer transactions. This principle assumes that business actors and consumers are two balanced parties, so consumers do not need protection. This principle must be more substantial because consumers must receive adequate information to choose their goods and services. This can be caused by the limited knowledge of consumers or the lack of transparency of business actors regarding the products they offer. Thus, if the consumer suffers a loss, the business actor can argue that the loss results from the consumer's negligence.

2) The due care theory This doctrine states that business actors must be careful in marketing products, both goods, and services. If the business actor is careful with his product, he cannot be blamed. In this principle, whoever postulates the evidence is the one who proves it. This is by the spirit of proof in private law in Indonesia, namely that the proof is on the plaintiff, by article 1865 BW, which expressly states that whoever argues that he has a right to confirm his rights or to deny the rights of others, or points to an event, is required to prove the existence of the right or event.

3) The privity of contract This doctrine states that business actors must protect consumers, but this can only be done if a contractual relationship has been established between them. Business actors cannot be blamed outside the matters agreed upon. Thus, consumers can sue based on default. This is to the provisions in Article 1340 BW, which states that the scope of the agreement's validity is only between the parties.

Furthermore, according to Az Nasution, the definition of consumer law is the general legal principles and rules that regulate relationships and problems between various parties each other relating to consumer goods and services in the association of life. Meanwhile, consumer protection law is part of consumer law that regulates the principles or rules that protect consumer interests.<sup>8</sup> In addition, based on Article 1 Point 1 of the Consumer Protection Law states that consumer protection is all efforts that ensure legal certainty to protect consumers. The enforcement of consumer protection law is an important part that cannot be separated from the State of Indonesia because the law, as a benchmark in national development, is expected to be able to give confidence to the community in carrying out comprehensive reforms in various aspects. The 1945 Constitution expressly states that the State of Indonesia is a state of law. This rule implies that the law in this country is placed in a strategic position in the state administration. It is intended that the law as a system can run properly and correctly in the life of the nation, state, and society, so law enforcement institutions are needed as the driving instrument. To realize a state of law, not only legal norms or laws and regulations are needed as the substance of the law, but also institutions or driving bodies are needed as legal structures supported by community legal behavior as a legal culture. Furthermore, based on Article 1 Paragraph (2) of the Consumer Protection Law states that the Consumer is every person who uses goods and services in the community, both for the benefit of themselves, their families, other people, and other living things and not for trade.

Kotler puts forward another definition as follows: 1. The principle of benefits is intended to mandate that all efforts in the implementation of consumer protection must be "Consumers are individuals and households for personal use, producers are individuals and organizations buying to

---

6 Shidarta, Indonesian Consumer Protection Law, Grasindo, Jakarta, 2006, p. 62.

7 Ibid, p 61.

8 Ade Maman Suherman, Legal Aspects in the Global Economy, Ghalia Indonesia, Jakarta, 2002, p. 68. <sup>6</sup> Ibid, p. 63.

produce" Consumers are individuals and households who make purchases for personal use, producers are individuals or organizations that make purchases for production purposes. The provisions of Article 2 of the Consumer Protection Law state that consumer protection is based on benefits, justice, balance, consumer safety and security, and legal certainty.

### **Conceptual Framework**

The basic concept of the purpose of consumer protection based on Article 3 of the Consumer Protection Law states that consumer protection aims to: 1. Increase consumers' awareness, ability, and independence to protect themselves; 2. Raising the dignity of consumers by preventing them from harmful excesses in the use of goods and services; 3. Increasing consumer empowerment in choosing, determining, and demanding their rights as consumers; 4. Creating a consumer protection system that contains legal certainty and openness of information and access to information; 5. Raising awareness of business actors regarding the importance of consumer protection so that an honest and responsible attitude in business grows; 6. They are improving the quality of goods and services that ensure the continuity of the business of producing goods and services, health, comfort, security, and safety of consumers. The six objectives of consumer protection based on the article above can be grouped into three general legal objectives:<sup>9</sup> 1. The legal objective to obtain justice, which is regulated in Article 3 of the Law on Consumer Protection letter c and letter e. 2. The legal objective is to provide benefits, which is regulated in Article 3 of the Consumer Protection Law letter a, letter b, including letter c, letter d, and Letter f. 3. Legal certainty, which is regulated in Article 3 of the Consumer Protection Law letter d.

### **Methodology**

The method used in writing this paper is normative legal research, doctrinal legal, or library research. It is named doctrinal legal research because it is only aimed at written laws and regulations, so it is closely related to the library because it will require secondary data.<sup>10</sup>

### **Discussion**

**1.** Aspects of consumer legal protection in goods delivery services based on applicable consumer protection laws.

The legal aspects for consumer protection in goods delivery services are several essential things, namely many regulations and principles aimed at protecting consumer rights, including Law number 8 of 1999 concerning consumer protection applicable in Indonesia which provides a legal framework for protecting consumer rights in goods delivery services, as well as the need for contracts or terms of service between consumers and businesses which are essential aspects before using goods delivery services, as well as in dispute resolution where consumers have the right to file a lawsuit or use other mechanisms such as negotiation, mediation or arbitration with business actors, to provide a fair and efficient solution in goods delivery service transactions. Also, the legal aspect of supervision and law enforcement includes supervision and law enforcement against business actors in goods delivery services. The absolute authority of the supervisory or regulatory body has an essential role in ensuring that business actors comply with regulations and carry out appropriate business practices. When problems occur, law enforcement can be carried out by imposing sanctions and protecting consumer rights. Meanwhile, 8 (eight) rights are explicitly stated in Article 4 of the Consumer Protection Law, and one other right is formulated openly; the rights of consumers are:<sup>11</sup>

- 1) The right to comfort, security, and safety in consuming goods and services.

---

9 Ahmadi Miru and Sutarman Yudo, *Consumer Protection Law*, Rajawali Pers, Jakarta, 2004, p. 26.

10 Aimiruddin and H.Zaiinal Asikin, 2004, *Introduction to Legal Research Methods*, Rajawali Pers, Jakarta, Page 166

11 Shidarta, *Op.Cit*, p 21.

- 2) The right to choose goods and services and obtain these goods and services following the exchange rate and the conditions and guarantees promised.
- 3) The right to correct, clear, and truthful information regarding the conditions and guarantees of goods and services.
- 4) The right to hear their opinions and complaints about the goods and services used.
- 5) The right to obtain advocacy, protection, and efforts to resolve consumer protection disputes correctly.
- 6) The right to receive guidance and consumer education.
- 7) The right to be treated or served correctly, honestly, and non-discriminatorily.
- 8) The right to compensation, compensation, and replacement if the goods and services received are not following the agreement or not as they should be.
- 9) The rights are stipulated in the provisions of other laws and regulations.

Thus, the formulation of consumer rights based on the above article can be broadly divided into 3 (three) rights which are the basic principles, namely:<sup>12</sup> 1. The right to prevent consumers from losses, both personal losses and property losses; 2. The right to obtain goods and services at a fair price; and 3. The right to obtain a proper settlement of the problems encountered; Discussion of consumer protection cannot be separated from other parties, namely business actors. The definition of a business actor based on Article 1 Point (3) of the Consumer Protection Law states that: "a business actor is any individual or business entity, both in the form of a legal entity and not a legal entity established and domiciled or conducting activities within the jurisdiction of the Republic of Indonesia, either alone or jointly through an agreement, organizing business activities in various fields of the economy."

**2.** Law No. 8/1999 on consumer protection regulates relevant dispute resolution procedures.

The discussion on consumer protection cannot be separated from other parties, namely business actors. The definition of a business actor based on Article 1 Point (3) of the Consumer Protection Law states that: "a business actor is any individual or business entity, both in the form of a legal entity and not a legal entity established and domiciled or conducting activities within the jurisdiction of the Republic of Indonesia, either alone or jointly through an agreement, organizing business activities in various economic fields." The business actor is a term used in the Consumer Protection Law, generally better known as an entrepreneur. In general, business actors can be grouped as economic actors. In this case, business actors include groups of entrepreneurs, namely business actors, both private and public. The group of business actors consists of 1. Investors, namely business actors, provide funds to finance various interests. Such as banking, investment management, leasing business, fund providers, etc. 2. Producers, namely business actors who make and produce goods and services from other goods or services. They can consist of people / or business entities related to food, people / or entities that produce clothing, people/businesses related to the manufacture of housing, transportation services, insurance, banking, health, medicine, and so on. 3. Distributors, namely business actors who distribute or trade these goods and services to the public. Generally, in the relationship between business actors and consumers, there is an agreement with standard terms. Business actors have prepared in advance the conditions that must be agreed upon by consumers. This type of agreement makes consumers unable to express their will as if they are cornered in a position of having to agree.

In this condition, disputes usually arise between business actors and consumers. Consumers should rest easy because the consumer protection law guarantees protection from various losses caused by using certain goods and services. If the consumer feels aggrieved, the consumer can sue the business

---

12 Ahmad Miru and Sutarman Yodo, Op.Cit, p 46.



actor through out-of-court dispute resolution or a court within the general court environment based on the voluntary choice of the parties to the dispute, as explained in Article 45 of the Consumer Protection Law. Out-of-court settlement of consumer disputes is organized to reach an agreement on the form and amount of compensation or specific actions to ensure that the losses suffered by consumers will not recur or will not recur. The institution that resolves consumer disputes outside the court is the Consumer Dispute Settlement Body (BPSK), which handles and resolves disputes between business actors and consumers outside the court. BPSK, based on Article 52 of the Consumer Protection Law, has the authority to handle and settle consumer disputes through mediation, arbitration, or conciliation. Mediation, according to Christopher W. Moore, is a problem that can be assisted by a third party who is acceptable to both parties, fair and impartial, and has no authority to make decisions but accelerates the parties to the dispute to reach a joint to of the disputed issue.<sup>13</sup> Arbitration, according to H. Priyatna Abdurrasyid, is a process of examining a dispute carried out judicially, such as by the parties to the dispute, and the solution will be based on the evidence submitted by the parties.<sup>14</sup> According to Endrik Safudin, quoting the Dictionary of Law Complete Edition, Conciliation is an attempt to bring together the wishes of the parties to the dispute to reach an agreement to resolve the dispute in a family manner.<sup>15</sup>

It should be noted that out-of-court dispute resolution does not eliminate the criminal responsibility of the business actor if there is evidence of a criminal offense. If an out-of-court consumer dispute resolution effort has been chosen, a lawsuit through the court can only be pursued if the effort is declared unsuccessful by one of the parties or by the parties to the dispute. A lawsuit over a consumer dispute based on Article 46 of the Consumer Protection Law can be filed by consumers, including as follows:

1. An aggrieved consumer or their heirs.
2. Groups of consumers who have similar interests.
3. Non-governmental consumer protection organizations that meet the requirements, namely in the form of a legal entity or foundation, which in its articles of association explicitly states that the purpose of establishing the organization is for the benefit of consumer protection and has carried out activities its articles of association; and
4. The government and related age and the goods and services cons and utilized result in significant material losses and victims who are not.

Two processes or flows must be followed if consumers want to resolve consumer disputes with business actors: Dispute Settlement outside the court, namely by making a complaint or lawsuit for losses committed by business actors to BPSK or LPKSM. From the complaint, BPSK must issue a decision no later than 21 (twenty-one) working days after the lawsuit is received. Dispute Settlement Through the court, namely with consumers who feel aggrieved reporting to the authorities, namely to the police, to be followed up as in the dispute resolution process in court in general. Settlement through this route refers to the provisions of public courts in Indonesia. From settling consumer disputes, business actors proven guilty can be subject to administrative and criminal sanctions. Losses as consumers are certainly not the hope of everyone, this c, and this is realized by making ourselves intelligent consumers who know the rights and obligations of consumers for eve and services we use.

---

<sup>13</sup> Desrizza Ratman. "Mediasi Non-Litigasi Terhadap Sengketa Medik dengan Konsep Win-Win Solution", Jakarta: Elex Media Komputindo, 2012, pg. 133

<sup>14</sup> Siregar dan Ade Rizki Syahputra., "Tinjauan Yuridis Terhadap Penyelesaian Sengketa Melalui Arbitrase Dalam Perjanjian Pemakaian Arus Listrik Antara Perusahaan Listrik Negara Dengan Pelanggan Akibat Wanprestasi". 2016

<sup>15</sup> Oktavira, Bernadetha Aurelia, 2019, "Perbedaan Mediator, Arbiter, dan Konsiliator" accessed through the website at <https://www.hukumonline.com/klinik/a/perbedaan-mediator--arbiter--dan-konsiliator-lt5dd65ff35fc6f/> on Wednesday, May 31, 2023 at 02.10 p.m.

## **Closing**

## **Conclusions**

Legal protection of consumers in goods delivery services based on the Consumer Protection Law provides a strong foundation for consumers to protect their rights and encourages business actors to act responsibly and create a balanced relationship between consumers and business actors in transactions using goods delivery services.

## **Advice**

Based on the mandate of the Preamble of the 1945 Constitution, which is to protect the entire Indonesian nation, the government must take actions that can protect consumers throughout Indonesia. This is because a member of society is a consumer. Thus, the protection of consumers can be realized through establishing and enforcing laws and regulations or through state administrative decisions, which are included in the scope of public law. In addition, the government can develop education for consumers and intensive stipulations to encourage the behavior expected by the government, in this case concerning the protection of consumers.

## **References**

Law of Republic Indonesia Number 8 of 1999 concerning Consumer Protection

Indonesia's Civil Code Number of 1847

Shidarta, *Hukum Perlindungan Konsumen Indonesia*, Grasindo, pg. 62

Ade Maman Suherman, *Aspek Hukum Dalam Ekonomi Global*, Ghalia Indonesia, Jakarta, 2002, pg. 68.

Ahmadi Miru dan Sutarman Yudo, *Hukum Perlindungan Konsumen*, Rajawali Pers, Jakarta, 2004, pg. 26.

Aimiruddin dan H.Zaiinal Asikin, 2004, *Pengantar Metode Penelitian Hukum*, Rajawali Pers, Jakarta. Pg. 166.

Sihotang, Nenny., 2018, "Implementasi Pasal 7 Huruf G UU Nomor 8 Tahun 1999 Tentang Perlindungan Konsumen Terkait Tanggung Jawab Jasa Pengangkutan Barang Terhadap Konsumen Dalam Hal Kerusakan Barang (Studi Di Indah Logistic Cargo Malang)", Repository: Universitas Brawijaya, Malang.

Aisyah Ayu Musyafah etc., "Perlindungan Konsumen Jasa Pengiriman Barang Dalam Hal Terjadi Keterlambatan Barang". *Journal Law Reform*, Vol.14 No. 2, Tahun 2018, pg. 3.

Zulham, 2013, *Hukum Pelindungan Konsumen*, Jakarta: Prenadamedia, pg. 47

Desriza Ratman. "Mediasi Non-Litigasi Terhadap Sengketa Medik dengan Konsep Win-Win Solution", Jakarta: Elex Media Komputindo, 2012, pg. 133

Siregar dan Ade Rizki Syahputra., "Tinjauan Yuridis Terhadap Penyelesaian Sengketa Melalui Arbitrase Dalam Perjanjian Pemakaian Arus Listrik Antara Perusahaan Listrik Negara Dengan Pelanggan Akibat Wanprestasi". 2016

Oktavira, Bernadetha Aurelia, 2019, "Perbedaan Mediator, Arbiter, dan Konsiliator" accessed through the HukumOnline website <https://www.hukumonline.com/klinik/a/perbedaan-mediator--arbiter--dan-konsiliator-lt5dd65ff35fc6f/> on Wednesday, May 31, 2023, at 02.10 p.m.

## PRETSEDENT NOMLARNING ONOMASTIK METAFORA SIFATIDAGI VAZIFASI

### THE FUNCTION OF PRECEDENT NOUNS AS ONOMASTIC METAPHORS

Zarifa O'RINOVA

*Uzman, Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*

*zarifaorinova@gmail.com*

#### **Annotatsiya**

Ushbu maqolada pretsedent nomlarning lisoniy shaxs egasiga tanish mashhur nom sifatida qayd etilganligi bois bu hodisa badiiy va lirik matnda allyuziv nom, onomastik metafora va o'xshatish etaloni singari lingvopoetik vazifalarni bajarish imkoniyatiga egaligiga to'xtalib o'tilgan. Tadqiqotda pretsedent nomlarning lingvopoetik vazifalaridan onomastik metafora tahlilga tortildi. Pretsedentlikning an'anaviy metafora nazariyasida qo'llanishi tilshunoslikda "onomastik metafora" atamasi bilan yuritiladi va bunda metafora sifatida qo'llanilgan kishi nomlari nazarda tutiladi. Maqolada Rauf Parfi, Shavkat Rahmon, Omon Matjon va Muhammad Yusuf she'riyatida uchragan pretsedent nomlarning onomastik metafora vazifasida kelgan holatlari tahlilga tortildi. Tadqiqotimiz natijasida onomastik metaforani yuzaga keltiruvchi nom, albatta, pretsedentlik xususiyatiga ya'ni mashhurlikka ega bo'lishi lozimligi, agar nom pretsedentlik xususiyatiga ega bo'lmasa, uni ramziy ma'noda qo'llash yetarli samara bermasligiga amin bo'ldik. Masalan, o'zbek she'riyatida ko'p uchraydigan To'maris pretsedent nomi jasurlik, Hotam pretsedent nomi saxiylik, Jaloliddin Manguberdi pretsedent nomi vatanparvarlik, Alpomish pretsedent nomi qahramonlik, shuningdek, Qur'on pretsedent nomi muqaddaslik ramzi sifatida qo'llangaligiga guvoh bo'lganmiz. Sababi bu nomlar xalqimiz orasida xuddi shunday sifatleri bilan ma'lum va mashhurdir. She'riyatda qo'llangan pretsedent nom onomastik metafora vazifasida kelgan bo'lsa, bunda shu nomning atoqli otlik belgisi kamayib, u bildirgan ramziy ma'no munosabati bilan turdosh otga yaqinlashishini, lirik matnda bu pretsedent nomning ramziy ma'nosi shoir tomonidan asosiy ma'no tashuvchi, she'rning umumiy mazmuni va salohiyatini ochib beruvchi kalit sifatida ishlatilishining guvohi bo'ldik.

**Kalit so'zlar:** pretsedent nom, atoqli ot, onomasik metafora, allyuziv nom, she'riyat, lingvopoetika, metafora, ramziy ma'no.

#### **Abstract**

Since this article records precedent names as a popular name familiar to the owner of a linguistic personality, this phenomenon is touched upon in the artistic and lyrical text that it has the potential to perform linguistic tasks such as the allusive name, onomastic metaphor and the benchmark of analogy. In this small research work, the onomastic metaphor from the linguopoetic tasks of prepositional names was subjected to analysis. The use of precedence in traditional metaphor theory is referred to in linguistics by the term "onomastic metaphor" and refers to the names of the person used as a metaphor. The article drew on analysis of the cases in which precedent nouns found in the poetry of Rauf Parfi, Shavkat Rahman, Omon Matjan and Muhammad Yusuf came in an onomastic metaphor function. As a result of our research, we were convinced that the name that gives rise to the onomastic metaphor must necessarily have the property of precedence i.e., popularity, and that if the name does not have the property of precedence, its use in symbolic terms would not have sufficient effect. For example, we have witnessed the use of the name Toomaris precedent, which is common in Uzbek poetry, of courage, Hotham precedent name of generosity, Jaloliddin Manguberdi precedent name of patriotism, Alpomish

precedent name of heroism, as well as the name Quran precedent as a symbol of holiness. The reason is that these names are known and popular among our people with similar qualities. When the precedent name used in poetry came in the function of an onomastic metaphor, we witnessed that the proverb diminishes and approaches the related noun in connection with the symbolism it expresses, since in the lyrical text the symbolism of this precedent name is used by the poet as a key carrier of fundamental meaning, revealing the general content and potential of the poem.

**Keywords:** Precedent name, proverbial horse, onomastic metaphor, allusive name, poetry, linguopoetics, metaphor, symbolism.

### **Kirish**

Precedent nomlarning lingvopoetik vazifalaridan ikkinchisi sifatida onomastik metafora qayd etiladi. Ma'lumki, precedentslikning doimiy ko'pma'nolilik nazariyasida ifodalanishi ko'proq rus tilshunos olimlarining tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Bu nazariya asosida doimiy metaforik va metonimik qo'llaniladigan, ma'no jihatidan o'zaro yaqin, bir so'z turkumiga mansub bo'lgan ikkilamchi nominatsiya qilinadigan precedents otlar tadqiq qilinadi. Mazkur tadqiqotlarda aniqlanishicha, barcha tillarda ko'p ma'nolilikning nisbatan doimiy modellari mavjud va bu modelga binoan biror kishining sifatlarini ifodalashda shu sifatleri bilan mashhur bo'lgan boshqa bir kishining ismi qo'llanishi mumkin. Masalan, "Hoy yigit, qani bir hotamtoylik qiling-chi!" "Bunchalik Otello bo'lish yigit kishiga yarashmaydi".

Precedentslikning an'anaviy metafora nazariyasida qo'llanishi tilshunoslikda "onomastik metafora" atamasi bilan yuritiladi va bunda metafora sifatida qo'llanilgan kishi nomlari nazarda tutiladi. Masalan, Fransiyadagi xalq frontining lideri A Le Pen metaforik tarzda Fransiyaning qutqaruvchisi zamonaviy Janna D'Ark sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, o'zbek adabiyotida sevimli shoirimiz

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar precedents ismlar (intertekstemalar, onomastik metaforalar, tarixiy va badiiy metaforalar, atoqli otlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi) hozirgi zamon badiiy matnida, shuningdek, ommaviy muloqot jarayonida faol qo'llanishidan dalolat beradi. Tilshunos D.Andaniyozova bu borada shunday deydi: "Onomastik birliklar ham badiiy matnda metaforik ma'noda qo'llanishi mumkin. Metaforaning bu til birliklari bilan namoyon bo'lishi onomastik metafora deb yuritiladi va u muayyan onomastik birlikni nom bo'lmagan boshqa so'z ma'nosida qo'llashga asoslanadi, ya'ni tushuncha va nom (masalan, saxovatli odam ma'nosini Hotam antroponimi orqali ifodalash) o'rtasidagi o'xshashlikka tayanadi".<sup>16</sup> Biz ham tilshunos olimaning fikriga qo'shilamiz va quyidagi misolni keltiramiz:

Ko'ksida armonning tumorday dog'i,  
deydilar gulilar yurti – Hirotda  
Zuhrosiz ravzada turmagan Tohir,  
Layli va Majnunlar faqat kitobda.<sup>17</sup>

Ushbu misralar Shavkat Rahmonning "Yonayotganlar" she'ridan olingan bo'lib, "Guli", "Layli va Majnun" precedents nomlari onomastik metaforani shakllantirgan bo'lsa, "Hirotda", "Tohir va Zuhra" precedents nomlari allyuziv nom sifatida qo'llangan. Baytda qo'llangan "Guli" nomi haqida har bir o'zbek kitobxonini tasavvurga egadir. Bilamizki, Alisher Navoiy haqidagi afsonalarda uning Guli ismli sevgilisi borligi aytiladi. Amir Majdididdin Navoiyning sevgilisi Gulini sulton haramiga olib kiradi. Guli

<sup>16</sup> Andaniyozova D. Onomastik birliklarning lingvopoetik tadqiqi. -Toshkent: Turon zamin ziyo. 2016.-54-bet.

<sup>17</sup> Rahmon Sh. Abadiyat oralab. Toshkent: Movorounnahr- 2012. 54-bet

esa bunga doş berolmay zahar ichib o‘z joniga qasd qiladi. Bu ma‘lumotlar asosida shoir o‘z she‘rida Gulini vafo, sadoqat, sevgi ma‘nosini ifodalash uchun qo‘llagan. Baytdagi “Layli va Majnun” pretsedent nomi esa “haqiqiy, sof muhabbat” mazmumini ifodalab onomastik metaforani vujudga keltirgan.

Yuqorida ta‘kidlaganimizdek, pretsedent nomlar muayyan til egasi bo‘lgan xalqning tarixi, madaniyati, urf-odatları, mentaliteti bilan uzviy aloqador bo‘lib, ularni namoyon etuvchi birlikdir. Badiiy adabiyotda bu mashhur nomlarni qo‘llash turli poetik vazifalarni bajarishi mumkin. Bu hodisani o‘rganish, pretsedent nomlarning poetik vazifalarini aniqlash borasida o‘zbek tilshunosligida tadqiqotlar olib borilmoqda. O‘zRFA Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot institutida olib borilgan tadqiqotlar natijasida “O‘zbek tili poetonimlarining izohli lug‘ati” tilshunos olimalarimiz Durdon Xudoyberganova va Dilrabo Andaniyozovalar tomonidan tuzildi. Ushbu lug‘atning asosiy maqsadi nomlarning badiiy matnda namoyon bo‘luvchi lingvopoetik vazifasini tavsiflashdir. Ushbu lug‘at o‘zbek tilshunosligida shunday turdagi lug‘atning birinchisi hisoblanadi. Shu sababli, bu lug‘atda o‘zbek badiiy adabiyotida qo‘llangan barcha onomastik birliklar emas, ular orasida eng faollari kiritilgan. Ushbu lug‘atda yuqorida Shavkat Rahmonning “Yonayotganlar” she‘ridan olingan parchadagi onomastik metaforani ifodalagan “Layli va Majnun” pretsedent nomi ham kiritilgan. Bu lug‘atda “Layli va Majnun” nomi o‘zbek she‘riyatida uch xil vazifada, allyuziv nom, o‘xshatish etaloni, onomastik metaforani yuzaga keltirishining izohi berilgan. Onomastik metafora vazifasida kelish holatiga shunday ta‘rif berilgan:

“Layli va Majnun nomlari badiiy matnda onomastik metaforani yuzaga keltirishda vosita bo‘lib kelgan. Bunda Majnun antroponimi “telbalarcha oshiq”, Layli antroponimi esa “ideal ma‘shuqa” ma‘nosini berishga xoslanib, badiiy mazmun obrazliligi va ekspressivligini ta‘minlashga xizmat qilgan. *U Laylo atagan she‘riyat, Majnuningni nechun tashlading? Shu edimi oshiqqa qismat, Muqaddas ko‘zlarin yoshlading?! (Rauf Parfi. Usmon Nosir)*”<sup>18</sup>

Izohli lug‘atda keltirilganidek, Rauf Parfi “Usmon Nosir” she‘rida pretsedent nomlardan foydalanib onomastik metaforani vujudga keltirgan.

U Laylo atagan She‘riyat,  
Majnuningni nechun tashlading?  
Shu edimi oshiqqa qismat,  
Muqaddas ko‘zlarni yoshlading?!<sup>19</sup>

Ushbu misralar shoirning “Usmon Nosir” she‘ridan olingan bo‘lib, bu baytni o‘qigan kitobxon sevimli shoirimiz Usmon Nosirning “Yana she‘rimga” she‘ridagi quyidagi baytiga ishora borligini anglaydi:

Saharda qon tupursam, mayli.  
Men-Majnunman, she‘rim, sen- Layli!

Rauf Parfi ushbu she‘ri orqali Usmon Nosirning bayti bilan bir qatorda, Alisher Navoiyning “Xamsa” asaridan biri “Layli va Majnun” dostonining bosh qahramonlari o‘rtasidagi oshiqlikka ham ishora qilganini sezish mumkin.

XX asr she‘riyati barcha vakillari ijodida pretsedent nomlarning onomastik metafora vazifasida qo‘llash holatiga duch kelishimiz mumkin. Masalan, Muhammad Yusufning “Talabalar madhiyasi” deya e‘tirof etiladigan quyidagi she‘rida onomastik metaforadan unumli foydalangan:

Taxtdan tushganda ham otdan tushmay yurgan,

<sup>18</sup> Xudoyberganova D., Andaniyozova D. O‘zbek tili poetonimlarining izohli lug‘ati. -Toshkent:Turon zamin ziyo-2016. -56-bet.

<sup>19</sup> R. Parfi. Ko‘zlar. Toshkent:G‘afur G‘ulom-1978. -45-bet

Ajdodingiz uy qurmagan- Davlat qurgan  
Yurti uchun yelkasida tog'lar surgan,  
Rustamlari, Farhodlari, ilm istang.

Ushbu misralarda Rustam va Farhod pretsedent nomlari onomastik metafora vazifasida kelgan. Bunda shoir bugungi kun yosh yigitlarini ilm olishga chorlash asnosida, ajdodlari kim bo'lganligi, qanday buyuk davlatlar barpo etganligini eslatadi. Yoshlarni zo'r shijoat bilan yurtga xizmat qiladigan inson bo'lib yetishishlarini xohlab, ularni Rustam, Farhod deya ataydi. Bu tarixiy-afsonaviy shaxlarni qahramonlik, vatanparvarlik ramzi sifatida e'tirof etilganligini, xalqining yukini yengil qilishga qodir afsonaviy shaxs ekanligini yana bir bor eslatadi.

Shu she'rning keyingi baytida shunday misralar bor:

Ko'z ochganda kezib yetti bahri ummon,  
Yetti tilda so'ylashgan biz tili biyron.  
Vatanida Tojmahallar tiklar sulton-  
Boburlari, Behzodlari, ilm istang.

Ushbu misralarda esa Tojmahal, Bobur, Behzod kabi pretsedent nomlar onomastik metaforani hosil qilgan. Ushbu nomlar har bir o'zbekning lisoniy xotirasida tarixiy nomlar sifatida juda mashhurdir. Shoir endi yosh avlodni Bobur, Behzod kabi tarixiy nomlar bilan ataydi. Va ularning "vatanparvarlik", "adolatli va bunyodkor shohlik", "bilimdonlik", "usta hunarmandlik" ramzi sifatida xalqimiz tomonidan e'tirof etilganligini eslatib, yosh avlodni ham shunday sifatlarga ega bo'lishini istaydi. Baytdagi "Tojmahal" pretsedent nomini keltirish asnosida "bunyodkor shoh" sifatiga yanayam urg'u beradi va hatto o'zga yurtda ham dunyoga mashhur bino barpo etgan bizning bobolarimiz ekanligini, biz esa ularning avlodligimizni eslatadi.

Shuni ta'kidlab o'tishimiz lozimki, onomastik metaforani yuzaga keltiruvchi nom, albatta, pretsedentlik xususiyatiga ya'ni mashhurlikka ega bo'lishi lozim. Agar nom pretsedentlik xususiyatiga ega bo'lmasa, uni ramziy ma'noda qo'llash yetarli samara bermaydi. Masalan, o'zbek she'riyatida ko'p uchraydigan To'maris pretsedent nomi jasurlik, Hotam pretsedent nomi saxiylik, Jaloliddin Manguberdi pretsedent nomi vatanparvarlik, Alpomish pretsedent nomi qahramonlik, shuningdek, Qur'on pretsedent nomi muqaddaslik ramzi sifatida qo'llangaligiga guvoh bo'lganmiz. Sababi bu nomlar xalqimiz orasida xuddi shunday sifatlari bilan ma'lum va mashhurdir.

O'zbek tilshunosligida onomastik metafora hodisasining tadqiq etilishi, uning ilmiy termin sifatida ishlatilishidan avval bu hodisa rus tilshunosligida o'rganilgan. Rus tilining tarixida oldingi davrdan ma'lum bo'lgan onomastik metafora XVIII asrda alohida o'rganila boshlandi. Evropa madaniyatining ko'plab ko'rinishlari (antik davrdan ma'rifat davriga qadar) Rossiyaga tez kirib borishi ma'lum madaniy hodisalar: janrlar, mifologik tasvirlar, adabiy turlar va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan nomlarning o'ziga xos ko'rinishlarini vujudga keltirdi. Bunday madaniy hayotga ulkan ta'sir o'tkazadigan nomlar til ishlatishning turli sohalariga kiradi: yuqori ritorik janrlardan nutq so'zlashgacha; bu nomlar asosida ko'plab metafora va taqqoslar yaratiladi. Keyinchalik, XIX asrning birinchi uchinchi o'n yilligida, XVIII asrda ishlatilgan nomlardan metaforik foydalanish an'analari vujudga keldi va 30-40-yillarida nihoyat ma'no ishlab chiqarish va ifoda vositasi bir model sifatida xizmat qilishi mumkin bo'lgan onomastik metafora shakllandi. XIX asrning birinchi yarmida onomastik metafora shakllanishi, bir tomondan, badiiy so'zning barcha aristokratik madaniyati inqirozi oqibatida "yuqori" ritorik antonomaziyani tanqid qilish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, boshqa tomondan, og'zaki onomastik metafora rolini kuchaytirish bilan belgilanadi.

Demak, onomastik metafora hodisasi ham, bizning tilimizga rus tilidan o'zlashgan, rus tiliga esa Yevropa tillaridan o'tgan va bu hodisa har bir tilning tarixiy madaniyati va onomastik ko'lamini aniqlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun onomastik metaforani o'rganishda tarixiy

materiallarga murojaat qilish bizga o'z nomlarimizdan foydalanishning o'ziga xos modelini emas, balki til, jamiyat va madaniyatning eng muhim tarixiy davrlardan birida – zamonaviy adabiy tilining shakllanishi davrida o'zaro ta'sirini kuchaytiradigan mexanizmni ko'rish imkonini beradi.

She'riyatda qo'llangan pretsedent nom onomastik metafora vazifasida kelsa, bunda o'sha nomning atoqli otlik belgisi kamayib, u bildirgan ramziy ma'no munosabati bilan turdosh otga yaqinlashadi. Chunki, lirik matnda bu pretsedent nomning ramziy ma'nosi shoir tomonidan asosiy ma'no tashuvchi, she'rni umumiy mazmuni va salohiyatini ochib beruvchi kalit sifatida ishlatiladi. Masalan: mashhur shoir Rauf Parfiyning "Abdurauf Fitrat" deb nomlangan she'rida quyidagi misralar bor:

Riyozat qamchisi kabi savaydir  
Alkan yomg'ir buzg'un tanizorimni.  
Ulug' Turkistonni kimlar sevmaydi?!  
Fir'avnlr sevmas mening borimni.<sup>20</sup>

Baytdagi Fir'avn pretsedent nomi universal pretsedent nom bo'lishiga qaramay o'zbek kitobxonlari lisoniy xotirasida ham bu nom haqida atroflicha ma'lumot mavjud. "Qomus.Info" (onlayn ensiklopediya) da Fir'avnomiga shunday ta'rif beriladi:

"Fir'avn- Qadimgi Misr podsholarining nomi. 22 suloladan boshlab (mil.avv. XVI asr) podshoh unvoni. "Fir'avn" so'zi qadimgi misrcha "pero"dan olinib, dastlab "Shoh saroyi" ("Ulut uy") ma'nosini anglatgan. 18 -suloladan boshlab, podshohning o'zi Fir'avn deb atalgan. Mamlakatdagi barcha ekin yerlari Fir'avnlr mulki hisoblangan. Aholidan to'plangan soliqlar, odatda, Fir'avnlarning shaxsiy ehtiyojlari uchun sarflangan. Qadimgi Misr diniy tasavvurlariga ko'ra, Fir'avn- quyosh ma'budi, Gorning o'g'li, uning yerdagi in'ikosi va tabiat ma'budi Osirisning merosxo'ri bo'lgan. Fir'avn hokimiyatining qudratini, ulug'vorligini ko'rsatish uchun ularga bag'ishlab ehromlar qurilgan."<sup>21</sup>

Yuqorida keltirilgan izoh tarixiy ahamiyatga ega bo'lib, tarixiy bilimga ega bo'lgan kitobxon bu ma'lumotlarni biladi. Shoir Rauf Parfiy yuqoridagi misrasida Fir'avn pretsedent nomidan foydalanar ekan, "yovuzlik", "egoistik" ramziy ma'nosini yuzaga chiqarib, she'rni umumiy mazmunini ochib berishda foydalanadi. Shuningdek, shoir Fir'avnning yovuz sifatleri, Muso (a.s) bilan bo'lgan ziddiyatlari xususidagi afsonalarni ham eslatgandek bo'ladi va mening yurtim Turkistonni sevmaslik uchun inson yovuz, hissiz bo'lishi kerak (huddi Fir'avn kabi) deydi.

Onomastik metafora terminining tilshunoslikka kirib kelishi va atama sifatida ishlatilishi ham bir muncha tilshunoslarning munozaralariga sabab bo'lgan. Ular orasida rus tilshunosi E.A.Nahimova onimlarning bu tarzda qo'llanishi tilshunoslikda antonomasiya, logoepistema, matn reminisensiyasi kabi terminlar bilan atalganini ta'kidlab, nomlarning ko'chma ma'noda qo'llanishini onomastik metafora termini bilan atash ma'qulligini aytadi.<sup>22</sup>

Ammo, o'zbek tilshunos olimimiz D. Andaniyozova bu fikrga qo'shilmaydi va shunday deydi:

"Bizningcha, ushbu terminlar ostida o'rganiluvchi hodisalarni chegaralab olish kerak. Ya'ni umuman onomastik birliklarning ko'chma ma'noda qo'llanishini antonomasiya (ayrim adabiyotlarda ontonomaziya ham deyilgan) termini ostida o'rganish ma'qul".<sup>23</sup> Tilshunos she'riyatdagi ma'no ko'chish hodisalarini antonomasiya deb atashni taklif qiladi va antonomasiyaga shunday ta'rif beradi:

<sup>20</sup> Rauf Parfi. Tavba. Toshkent:Yozuvchi-2000-y. 31-bet

<sup>21</sup> QOMUS.INFO. Onlayn ensiklopediya.

<sup>22</sup> Нахимова Е.А. Прецедентные онимы в современной российской массовой коммуникации: Теория и методика когнитивно-дискурсивного исследования. – Екатеринбург, 2011.- 81 с.

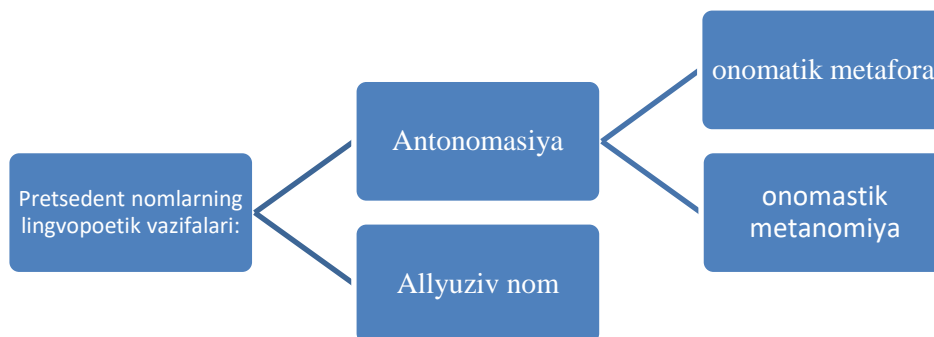
<sup>23</sup> Andaniyozova D. Onomastik birliklarning lingvopoetik tadqiqi. -Toshkent: Turon zamin ziyo. 2016.-54-bet.

“Antonomasiya- (gr. Antonomasiya- nomni boshqasi bilan almashtirish) muayyan onomastik birlikni turdosh ot sifatida qo‘llash bo‘lib, uning quyidagi turlari bor: 1) adabiy asar qahramonlari yoki tarixda mashhur bo‘lgan ba’zi shaxslarni anglatish uchun onomastik birlikni metaforik ma’noda qo‘llash; 2) muayyan turdosh ot yoki boshqa so‘z turkumini ifodalash maqsadida u bilan aloqador onomastik birlikni qo‘llash.<sup>24</sup>

Bizningcha, ham tilshunos D. Andaniyozovaning fikri asosli. Pretsedent nomlarni konnotativ ma’noda qo‘llanilishini antonomasiya deb atagan ma’qul. Sababi o‘zbek she’riyatida aloqadorlik asosida metanomiya ko‘rinishida ma’no ko‘chish hodisasini ham uchramiz. Masalan: Omon Matjonning bir she’rida shunday misralar bor:

Mana, Navoiyning “Farhod Shirin”i,  
 Parvozga obqochar dilni har so‘zi.  
 Birdan paydo bo‘lar Yosuman kampir,  
 Hamma ishni buzib, daf bo‘lar o‘zi<sup>25</sup>.

Ushbu baytda “Navoiy”, “Farhod va Shirin” va Yosuman kampir pretsedent nomlari shoir tomonidan she’riy misralarida mohirona qo‘llanilgan. Bu yerda Navoiy va Yosuman kampir pretsedent nomlari lingvopoetik jihatdan allyuziv nom sifatida ishlatilgan bo‘lsa, “Farhod va Shirin” pretsedent nomi lingvopoetik jihatdan onomastik metafora sifatida ishlatilgan. Ya’nikim, onomastik birlik aloqadorlik asosida (yozuvchi va uning asari o‘rtasidagi aloqadorlik) ma’no kasb etmoqda va metonomiyani hosil qilmoqda. Demak, o‘zbek she’riyatida nomni konnotativ ma’no tashish holatini ikki xil ko‘rinishini metafora va metanomiya ham uchratishimiz mumkin ekan. O‘zbek she’riyatida bunday misollarni ko‘plab uchratishimiz mumkin. Onomastik metafora termini esa konnotativ ma’noda qo‘llangan pretsedent nomni chegaralab qo‘ygandek. Shu sababli biz pretsedent nomlarning lingvopoetik vazifasini quyidagicha tasniflashimiz kerak:



Bir narsani ta’kidlashimiz lozimki, yuqoridagi misollar va nazariy ma’lumotlardan kelib chiqsak, faqat pretsedent nomlarga onomastik metafora yoki onomastik metanomiya uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Sababi, konnotativ ma’noda qo‘llangan so‘z yoki nom kitobxon uchun yaxshi tanish bo‘lishi, mashhurlikka erishgan bo‘lishi zarur. Shundagina har qanday o‘quvchi onomastik metafora qo‘llangan she’rlarni o‘qish jarayonida ularni yaxshiroq anglaydi va ular ifodalayotgan ramziy ma’noni ham oson tushunadi.

Onomastik metafora yuzasidan tadqiqot olib borgan tilshunos olimlar, onomastik metaforada leksik qurshovning o‘rni muhimligini ta’kidlaydilar va ularni yuzaga keltiruvchi ayrim vositalar ham borligini qayd etadilar. Rus tilshunosi Voronsov pretsedent nomlarning ko‘plik shaklida qo‘llanishi

<sup>24</sup> Andaniyozova D. Onomastik birliklarning lingvopoetik tadqiqi. -Toshkent: Turon zamin ziyo. 2016.-57-bet.

<sup>25</sup> Omon Matjon. Iymon yog‘dusi(Saylanma). -Toshkent: G‘afur G‘ulom. 1991.-154-bet.



(bo'lajak Lomonosovlar), ko'rsatish olmoshi (sening Julettang), muayyan atribudlar onomastik metaforaning yuzaga kelishida vosita rolini bajarishini qayd etadi.<sup>26</sup>

Bizningcha, ham pretsedent nomga qo'shilgan ko'plik shakli onomastik metaforani yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biridir. O'zbek shoirlarining she'rlarni tahlil qilish jarayonida ham aynan shu usulda hosil qilingan onomastik metaforaga ko'proq uchratdik. Bilamizki, shaxs nomlariga qo'shilgan ko'plik qo'shimchasi shaxs va uning to'dasi ma'nosini bildirib, atoqli otni turdosh otga aylantiradi va ramziy ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi.

Rus tilshunosi Voronsov qayd etgan onomastik metaforani yuzaga keltiruvchi ikkinchi usul "olmosh + pretsedent nom" ni ham o'zbek she'riyati vakillarining ijod mahsullari orasida uchratishimiz mumkin. Bu o'rinda aytish joizki, har qanday "olmosh + pretsedent nom" ko'rinishidagi onomastik metafora vazifasida kela olmasligi mumkin. Buni quyidagi misollarda ko'ramiz:

1. Sen Mashrabsan, xalqqa tumor,  
Balxda dorga osilgan,  
(Sen) Navoiysan, shoh yonida  
Faqirni duo qilgan. (M.Yusuf. Vatanim)
2. (Sening) Boyqarong qotilmish, Temuring xunxo'r,  
(Sening) Manguberding zobit, xor, manglayi sho'r,  
Ne xarob millatsan, bormi biron zo'r,  
Ustunlar tiklanmay qulashga tushdi?!<sup>27</sup>

Misollarning birinchisida Mashrab, Navoiy onomastik metaforani yuzaga keltirgan, xalqning sevimli shoiri Mashrab nohaqlik bilan dorga osilganligini, tarixda bosqinchilar tomonidan vatanimizning boshiga nohaq kulfatlar yog'dirilganligiga o'xshatilgan bo'lsa, Navoiydek buyuk shaxs, davlat arbobi shohga eng yaqin inson bo'lib, o'z manfaatini emas xalqimizning faravon yashashi uchun harakat qilganligi, bitta so'z bilan aytganda jo'mardligi, xalqimizning ham insonparvarligiga o'xshatilgan. Ikkinchi she'rda esa Boyqaro, Temur, Manguberdi nomlari bevosita tarixiy shaxslarga ishora qilib, pretsedent nom o'z ma'nosida qo'llangan.

Demak, pretsedent nomlarning onomastik metafora vazifasida kelishi shoirning she'rga yuklamoqchi bo'lgan badiiy niyatini yoritishga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan biridir. Chunki, onomastik metaforada pretsedent nom ko'chma ma'noda qo'llanilib muayyan ramziy ma'no anglatadi va etalon asosidagi so'z ma'nosida qo'llanadi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

- Andaniyozova D. Onomastik birliklarning lingvopoetik tadqiqi. -Toshkent: Turon zamin ziyo. 2016.
- Omon Matjon. Iymon yog'dusi(Saylanma). -Toshkent: G'afur G'ulom. 1991.
- R. Parfi. Ko'zlar. Toshkent:G'afur G'ulom-1978.
- Rahmon Sh. Abadiyat oralab. Toshkent: Movorounnahr- 2012.
- Xudoyberganova D., Andaniyozova D. O 'zbek tili poetonimlarining izohli lug'ati. -Toshkent:Turon zamin ziyo-2016.

<sup>26</sup> Воронсов Р.И. Ономастическая метафора в русском литературном языке: Автореф. Дисс. ...канд. филол. наук.-Санкт-Петербург. 2012.-Б.9.

<sup>27</sup> Matjon O. Turg'unlik yillari/Odamning soyasi quyoshga tushdi (Saylanma). -Toshkent: Yozuvchi. 1991.-18-b.

Нахимова Е.А. Прецедентные онимы в современной российской массовой коммуникации: Теория и методика когнитивно-дискурсивного исследования. – Екатеринбург, 2011.

Воронсов Р.И. Ономастическая метафора в русском литературном языке: Автореф. Дисс. ...канд. филол. наук.-Санкт-Петербург. 2012.

## XX. ASR BOSHLARIDA QO‘LLANILGAN ANTROPONIMLARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

### CHARACTERISTICS OF ANTHROPNYMS USED AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Zarnigor DAVRONOVA

*Uzman, Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*  
*zarnigordavronova12@gmail.com*

#### Annotatsiya

Onomastika masalalari har bir davr uchun dolzarb bo‘lib kelgan. O‘zbek nomshunosligi spetsifik taraqqiyot bosqichiga ega. Ayniqsa, XX asr boshlaridagi antroponimlar taraqqiyotini o‘rganish o‘zbek onomastikasi uchun muhim ilmiy xulosalar beradi. XX asr boshlaridagi antroponimlar taraqqiyoti, struktur-semantik xususiyatlarini o‘rganish, tarixiy-etimologik jihatdan va lingvokognitiv tomondan tahlil qilish maqsadi qo‘yilgan. Ushbu maqsadni amalga oshirishda XX asr boshlaridagi antroponimlarni tavsiflash, badiiy asarlaridagi antroponimlarni tahlil qilish, statistik, tarixiy-etimologik va lingvokognitiv tahlilini amalga oshirish, struktur jihatdan o‘rganish vazifalari belgilangan. Ushbu maqolada o‘zbek tili antroponimiyasi tizimi umumiy tarzda, onomastik qatlamlarga ko‘ra, mintaqaviy va folklor asarlari onomastikasi nuqtayi nazaridan o‘rganilgan. Shuningdek, boshqa tadqiqotlarning barchasida antroponimlarning ma‘nosi, uni tushunish va talqin qilish yo‘llari umumiy tarzda bayon etilgan. Shu sababli o‘zbek tilidagi antroponimlarni o‘rganishda muayyan shaxsning asarlaridagi antroponimlarni tadqiq qilish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Shu bilan birga, o‘zbek nomshunosligida onomastika bo‘yicha olib borilayotgan ishlar hali yetarli va qoniqarli emas bu sohada hal qilinishi kerak bo‘lgan masalalar hali o‘z yechimini topgani yo‘q. Jumladan, XX asr o‘zbek adabiyotida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan jadid adabiyoti namoyondalarining asarlarida uchrovchi onomastik birliklarini o‘rganish shular jumlasidandir. Bu borada XX asrda qo‘llanilgan antroponimlarining statistik, etimologik, sutruktur va lingvokognitiv xususiyatlarini tadqiq qilishdan iborat. XX asr ijodiy muhitida shaxs nomlanish tarzi ochib berilgan Jadid adabiyoti asarlaridagi kishi ismlarining lug‘aviy ma‘nolari va ba‘zi nomlarning qadimiy genetik ildizlari aniqlandi. XX asrda uchrovchi antroponimlarning o‘rni va asarda qo‘llanilishi haqida mulohazalar bayon etildi. Jadid adabiyoti nomoyondalarining uslubida uchrovchi antropindikatorlar aniqlandi. Badiiy matndagi antroponimlarning lingvognitiv jihatlariga e‘tibor berildi.

**Kalit so‘zlar:** onomastika, ism, familiya, ota ism, laqab, taxallus, semantik tahlil makonva zamon, milliylik, bosqich.

#### Abstract

Issues of onomastics have been relevant for every era. Uzbek nomenclature has a specific stage of development. Especially, the study of the development of antroponyms at the beginning of the 20th century provides important scientific conclusions for Uzbek onomastics. The goal is to study the development of antroponyms in the beginning of the 20th century, their structural-semantic features, and to analyze them from a historical-etymological and linguistic-cognitive point of view. In the implementation of this goal, the tasks of describing antroponyms of the beginning of the 20th century, analyzing antroponyms in artistic works, carrying out statistical, historical-etymological and linguo-cognitive analysis, and structural study are defined. In this article, the antroponymy system of the Uzbek language is studied in general, according to onomastic layers, from the point of view of

onomastics of regional and folklore works. Also, in all other studies, the meaning of anthroponyms, ways of understanding and interpreting it are generally described. For this reason, we think it is appropriate to study anthroponyms in the works of a certain person when studying anthroponyms in the Uzbek language. At the same time, the work carried out on onomastics in Uzbek nomenclature is still insufficient and unsatisfactory, and the issues that need to be resolved in this field have not yet been resolved. Among them is the study of onomastic units found in the works of representatives of modern literature, which have their place in Uzbek literature of the 20th century. In this regard, it consists in researching the statistical, etymological, structural and linguocognitive characteristics of anthroponyms used in the 20th century. In the creative environment of the 20th century, the way of naming a person was revealed, the dictionary meanings of personal names in the works of Jadid literature and the ancient genetic roots of some names were determined. Comments on the role of anthroponyms encountered in the 20th century and their use in the work were presented. Anthroponyms found in the style of the ancient literary figures were identified. Attention was paid to the linguistic aspects of anthroponyms in the literary text.

**Key words:** onomastics, name, surname, patronymic, nickname, semantic analysis space and time, nationality, stage.

XX asr jahon tilshunosligida onomastika yo‘nalishining mustaqil yo‘nalishlaridan biriga aylanib borayotgan davr hisoblanadi. Nomshunoslikka oid lisoniy hodisalarni yirik miqyosda tadqiq etuvchi mazkur soha XXI asrda yanada jadal suratlar bilan rivojlanib, fan oldiga yangi muammolarni qo‘ymoqda. Ana shunday muammolardan biri har bir asarda qo‘llanilgan onomastik materiallarni lingvistik jihatdan tadqiq etishdir. Dunyo tilshunosligida onomastika sohasining pragmalingvistik, lingvokulturologik, etnolingvistik, psixolingvistik va lingvokognitiv xususiyatlarini yoritish soha taraqqiyotini taminlaydigan muhim omillardan biri hisoblanadi. Dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida nomlarni ilmiy o‘rganish keng yo‘lga qo‘yilgan, mazkur sohaga oid ko‘plab adabiyotlar, jurnallarning muntazam chop qilinishi, bir qator oliy o‘quv yurtlarida onomastika kurslarining o‘qitilishi fikrimizning isbotidir. Jamiyatdagi ijtimoiy siyosiy iqtisodiy, ma‘naviy – ma‘rifiy o‘zgarishlar onomastika sohasining yangi zamonaviy ilmiy nazariy yo‘nalishlarini belgilashni kam o‘rganilgan yoki alohida tadqiq etilmagan onomastik birliklarni ham o‘rganishni kun tartibiga qo‘yilmoqda.

XX asrda, ya‘ni Sho‘rolar davrida o‘zbek tili antroponimlariga, umuman atoqli otlar tizimiga munosabatning ko‘pgina salbiy tomonlari mavjud edi: - ittifoqda bir qator millat va xalqlar kabi o‘zbeklar ruscha familiya, ota ismga zo‘rlab o‘tkazilgan va ular uch shaklli Sistema deb nomlanar edi. Masalan, Tursunova Gulchehra Berdiyevna, Sharipov Tursin To‘xtabayevich kabi shaxsning shaxsiy hujjatlarida o‘zbekcha yozuv uchun ham maxsus joy ajratilmagan edi. Shaxs nomi mavjud hujjatlarda faqat rus tilida yozilardi. Qayd qilingan xatolar o‘zbek fuqarolari ism-shariflarini faqat ruscha imloda yozish holatini tug‘dirdi va o‘zbekcha ismlarning milliy talaffuz shaklini buzib aytish va yozishga zamin hozirladi. Rus tilidan va u orqali chet tillar onomastikasidan kirib kelgan ismlarni o‘zbek qizlari va o‘g‘illariga berish udum bo‘ldi (Klara Svetlana, Marat va boshqalar ). Bunday ismlarni “Internatsional nomlar” (baynalmilal ismlar) deb maqtalardi. Shuningdek, Kolxozbek, Savxozbek, Saylovboy, Maya kabi islar “sovetizimlar” o‘zbek onomastikasining yangi qatlami sifatida ma‘qullanardi<sup>1</sup>.

Antroponimika sohasida qilingan ishlar haqida Professor E.Begmatov aytganidek: “Atoqli otlarni har tomonlama o‘rganish o‘z tadqiqotlarni kutmoqda”.

O‘zbek antroponimikasida kishilarni familiya va otchestvolari bilan atashga intilishning dastlabki davrlarida bazi o‘zbekcha familiyalar ota ismiga -iy affikisini qo‘shish orqali hosil qilingan masalan: Mirzakalon Ismoil, Abdulla Qodiriy lekin -iy qo‘shimchasi bilan hosil qilingan o‘zbekcha familiyalar o‘zbek tili onomastikasining 20-30 yillar rivojida ma‘lum darajada qo‘llangan bo‘lishiga qaramay,

<sup>1</sup> Бегматов Э. Киши номлари имлоси. - Тошкент: Фан, 1970.

keyinchalik bu tip familiyalar ruscha uslubda yasalgan familiya hamda otchestvo shakllari tomonidan siqib chiqarilgan.<sup>2</sup>

O‘zbek onomastikasiga oid tadqiqotlar matnlarini o‘rganganda turli xil muammoli vaziyatlarga ham duch keldik, ma’lumki, o‘zbek tilida Ruscha “ otchestvo” ma’nosida “otasining ismi” iborasi qo‘llanmoqda va turli rasmiy ish qog‘ozlarida ham ushbu termin qo‘llaniladi. Ammo “otasining ismi” tushunchasi bilan ota ismidan yasalgan yangi atoqli ot “otchestvo” farqli narsadir. Shu sababli Ernest Begmatov fikriga qo‘shilgan holda quyidagi xulosaga keldik. Demak, “otchestvo” maxsus yasaladigan (hosil qilinadigan ) mustaqil onomastik birlikdir.

Yuqoridagilarni hisobga olib biz “otchestvo” ma’nosida “otaism” terminini tavsiya qilamiz. Bu holda hujjatlardagi “otasining ismi” savoli o‘rnida “otaismi”, “ota ismingiz” savollarini qo‘llash mumkin va unga to‘g‘ri javob olish imkoni tug‘iladi.

Bu o‘rinda shuni takidlash kerakki, keyingi yillarda o‘zbeklar “otchaestvo”ning Ruscha shaklidan voz kechishib uni ota ismidan keyin “o‘g‘li” “qizi” so‘zlarini keltirish orqali yozishadigan bo‘lishdi: Ermatov Ravshan Turdiquil o‘g‘li, Ermatova Dilbar Turdiquil qizi kabi. Bu tip nomlashda maxsus qo‘shimchalar orqali (- ovich, - ovna, - evich, - evna ) mustaqil atoqli ot onomastik birlik bo‘lgan ota ism barham topadi va shaxsning kimning farzandi ekani analitik usulda ifodalaniladi. Antroponimlar til taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda o‘sadi va rivojlanadi. Jamiyat hodisalari bilan bog‘liq holda yangi ismlar paydo bo‘ladi, ayrimlari eskirib iste‘moldan chiqadi, biror ism kishilarga 50-100 yil davomida berilmasa, u eskirishi yoki unitilishi mumkin. Jumladan, ayrim tarixiy asarlarda biz uchun g‘ayritabiyy, eskirib qolgan qolgan ismlar uchrab turadi. Bu o‘rinda xalq og‘zaki ijodi na‘munalarida qo‘llanilgan ismlar o‘zining barqarorligi bilan ajralib turishini qayd qilmoq lozim, chunki dostonlar og‘izdan og‘izga, avloddan avlodga ko‘chib yurganligi, doimiy aytilib va tinglanib kelinganligi uchun ularda eskirgan ismlar deyarli uchramaydi. Xuddi shuningdek, jamiyat taraqqiyotiga bog‘liq ravishda yangi ismlar ham paydo bo‘ldi. Jumladan, o‘zbek tilida, sobiq sovet tuzimi bilan bog‘liq qator nomlar paydo bo‘lishi bunga misol bo‘la oladi : Marks, Mels, Tel‘man va boshqalar...

O‘zbek xalqi, juda bolajon xalqdir. Shu sababli har bir oilada XX asrda 8, 9, 10 nafardan ortiq bolalar bo‘lgan va ularga ism tanlashda bir biriga juda uyqash holda ismlar tanlangan. Bu uyqashlik holati haqida Zulayxo To‘ychiyeva “Uyqash ismlar qatorini yuzaga keltiruvchi omillar“ mavzusidagi maqolasida ko‘rsatib o‘tgan. Navbatdagi yangi tug‘ilgan chaqaloqqa ism qo‘yishda unga uyqash ism tanlanadi. Bu an‘anaga aylangan mana shu udum keyinchalik tug‘ilgan bolalarda ham nom tanlashda amal qilish muayyan ismlarning uyqash qatorini yuzaga keltiradi.

Uyqash nom qatorining yuzaga kelishi quyidagi ko‘rinishlarga ega:

1. Aka ismi bilan ukalar ismining uyqashligi.
2. Opa ismi bilan singillar yoki ukalar ismining uyqashligi.
3. Ona ismi bilan qiz farzand ismining uyqashligi.
4. Ota ismi bilan o‘g‘il farzandlar ismining uyqashligi.
5. Oila farzandlar yoki biror farzand ismining yaqin qarindoshlar bolalarining ismi bilan uyqashligi.
6. Oiladagi bolalar yoki biror bola ismining biror yaqin qarindoshlar (xola, amma, tog‘a, amaki) ismi bilan uyqash bo‘lishi.
7. Nevaralar, evara ismining bobo, buvi ismi bilan uyqash bo‘lishi.

Uyqash ismlar bizga ,avvalo, o‘sha bolaning kimning avlodi ekanligini bilishimizga yordam beradi, bu uyqash ismlar o‘zbek milliy mentalitetining namoyon bo‘lishini belgilashga imkon yaratadi.

<sup>2</sup> Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис....канд. филол. наук. - Ташкент: Фан, 1965.

Olib borilgan kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, deyarli barcha ismlarning yaratilish jarayonida, insonning, ya'ni bolaga ism qo'yuvchilarning (nominatorlarning) istaklari, orzulari o'z ifodasini topadi. O'zbek ismlarida mana shu orzu-istaklar namoyon bo'lishini ko'rishimiz mumkin:

1. Ism qo'yuvchi bolaning ba'zi kasalliklardan forig' bo'lishi va sog'ayib ketishini istashadi: So'nmasoy, Yovqochar.
2. Ism qo'yuvchi bolaga ko'z tegmasin deb xunuk, ma'noli, salbiy so'zlardan foydalanishadi: Sarimsoq, Tuproqvoy.
3. Ism qo'yuvchi oiladagi bolalarning kasallanishi va o'limi sabab bo'lgan omillardan himoya qilish maqsadida tug'ilgan bolani asrash va dushman kuchlarni adashtirish maqsadida: Adash, Yangilish, Istamas.
4. Ism beruvchini shodligini bildiruvchi ismlar: Sevinch, Suyunbek, Quvonchbek.
5. Ism qo'yuvchi farzandni orziqib kutganini bildiruvchi ismlar: Tilovberdi, Kelsinoy.
6. Ism qo'yuvchi kelajakda bolaning boy badavlat bo'lishini istasa: Boybola, Boybo'lsin.
7. Nominator bola ulg'ayib barchaga manzur bo'ladigan inson bo'lib kamol topishini istasa: Suyarqul, Elbek va boshqa sabablarga ko'ra ismlar tanlanadi.

Keltirilgan ism guruhlaridan ularni yuzaga keltiruvchi va shaxs atoqli oti sifatida tanlanish motivlaridan ma'lum bo'ladiki, o'zbek tili leksikasini tarkibiy qismi bo'lgan ismlarda o'zbek xalqining urf-odatlarini, ma'daniyati, ishonch-e'tiqodi, so'z sehriga ishonish, kundalik turmush-tarzi, o'y-fikrlari – bari namoyon bo'ladi. “Bolaga ism tanlash, ism berish jarayonining mohiyati va asosiy vazifasi shaxslarni bir- biridan ism berish orqali farqlashgina emas, markazida inson turgan butun bir ulkan faoliyatning mahsuli ekanini ko'rsatadi. Antroponimlarni antroposentrik yo'nalishda tadqiq qilishni talab qiladi”.

Shunday qilib, tildagi atoqli otlarni to'plash va ularni ilmiy asosda tekshirish ishi hozirgi zamon tilshunosligini muhim aktual masalalari qatoriga kiradi. Bu ayniqsa, o'zbek tilshunosligi uchun zarurdir.

O'zbek xalqining boy tarixiy yozma yodgorliklari fondi bor ularda juda ko'p sonli atoqli otlar qayd etilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi bizgacha yetib kelgandir.

Ismlar boyligi turli tillarda miqdoran turli darajadadir. O'zbek tili ismlar majmuasining nihoyatda boyligi bilan ajralib turadi. Ismlarning miqdoran ko'pligi bu tilda shaxslarning o'zaro farqlash, ajratib ko'rsatish imkoniyatining kuchliligidan dalolat beradi.

Bolaga ism qo'yish ko'rkam, namunali ismlarni tanlashga intilish yaxshi, albatta. Lekin o'zbeklarda ism tanlashning keyingi paytlarda yuzaga kelgan ba'zi xususiyatlari, bir yoqlamalik faqatgina chiroyli” “ko'rkam” nomlar orasidan quvib ketish tilimizdagi ismlar boyligining miqdoran kamayishiga bolani nomlash rasm- rusumlarining siyqasi chiqishiga, tilda bir xil o'xshash ismlarning keng tarqalishiga, natijada jamiyatda bir xil ism bilan ataluvchi shaxslar sonining ko'payib ketishidek salbiy holga olib keladi. Masalan, keying yillarda Alisher, Bahodir, Baxtiyor, Dilbar, Saodat, Sanobar kabi ismlarni qo'yish avj oldi. Natijada bir mahallada, bir maktabda va bir sinfda bir nechta Alisherlar va Bahodirlar paydo bo'ldi.

Umuman olganda, salbiy bo'lgan bu an'ananing yuzaga kelishida ismlar va ism qo'yish odatlari hukmron mafkuraning ma'lum darajada va matbuotning aralashuvi ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Bunday aralshuv 30-yillardayoq yuzaga keldi, masalan, “Yorqin hayot” jurnalining 1937-yil 9- sonida “Biz topgan otlar” sarlavhasi ostida 107 ism ro'yxati berilgan va bu nomni o'zbeklarning o'g'il va qizlariga qo'yish uchun tavsiya qilingan. Bu ro'yxatga o'zbek xalqi uchun an'anaviy bo'lgan ko'p ismlar kiritilmagan holda Vansetti, Darvin, Dinamo, Klara, Rinat, Elburs kabi ismlar tavsiya etilgan. Bunday holat 1960-1970-yillarga kelib yana avj oldi.

Bunday harakatlar, albatta, o'sha davr tuzimining yo'rig'i edi. Shu harakatlar ma'lum muddat o'zbek ismlari doirasini torayib ketishiga sabab bo'lgan desak, adashmaymiz. Bundan tashqari, bolani nomlashda zaruriy rasm -rusumlar, milliy an'analarning unitilishiga olib keladi.

Muhammadqul Jomurod o'g'li Po'ikan baxshining ham bunday "Po'ikan" deb taxallus tanlashida ruslarning ta'sirini ko'rishimiz mumkin. Oktyabr inqilobidan keyin, Po'ikan shoir ko'plab hamyurtlari kabi sovuq Sibir o'rmonlariga mardikorlikka safarbar qilinadi. Ma'lumotlarga qaraganda, Muhammadqul "Po'ikan" taxallusini mardikorlikda yurgan paytida tanlagan. Bu jumla "polk" so'ziga "an" qo'shimchasi qo'shiluvidan hosil bo'lgan degan qarashlar bor. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra "Po'ikan" qadimgi mo'g'ulchada "ulug'", "katta" ma'nolarini anglatadi. Baxshi shoir shu sababli bu so'zni taxallus sifatida qabul qilgan bo'lishi mumkin.

Qadimda turkiy xalqlarda bolaga ism berishda yaxshi odatlar bo'lgan. Masalan, chaqaloqqa u mansub bo'lgan avlod yoki urug'da hayot bo'lgan kishilarning ismini qo'yilmasligi kerak. Chunki o'xshash ism o'sha avlod kishilarini bir-biridan farqlashga halaqit beradi. Shu sababli chaqaloqqa ism berayotganda avlodagi hayot kishilarning nomlari birma-bir eslab chiqiladi va bolaga ular ismiga o'xshamaydigan nom beriladi. Agar bunday odatlarga beparvo bo'lsa, qarindoshlar orasida norozilik, va janjallarga sabab bo'ladi. Chunki bu hol ismning oldingi egasidan "o'g'irlab" olingan deb baholanadi. Bu odat ma'lum darajada ota-onalarning yangi ismlarni axtarishga, yangi ismlarni ijod qilishga undaydi. Hozirda esa mana shunday odatlar yo'qolib ketayotganini ko'rishimiz mumkin. Zamonaviy ismlar axtarish faqatgina chiroylilik mezoni bilan o'lchash qadimgi mazmundor ismlarni unitilishiga olib kelinmoqda. Masalan, Toshboy, Tirkash, Temirboy, Turdiquil singari ismlar ma'nolarini va ularni, nima maqsadda qo'yishni bilmaslik oqibatida ismlarning bugungi kunda unitilib ketayotganini ko'rishimiz mumkin.

XX asrda ya'ni ruslarning hayotimizga tasir doirasi kengayganligi tufayli ba'zi milliy ismlarning shakllarida loqaydliklarga duch kelyapmiz. Ba'zi o'zbekcha nomlarning ruscha buzilgan shaklini "ijod qilish" da ko'rinadi. Natijada ba'zi ota-onalar o'z farzandining, yoshlar esa o'z do'stlari, o'rtoqlarining aka-ukalarining ismlarini Alik (Alisher, Ahmad) Gulya (Gulnora, Gulandom) Sasha (Sobir, Sadridin) Raya (Rohila, Ruxsora) va boshqa shakllarda buzib aytishadi. Bunday "nombuzarlik" ona tiliga nisbatan hurmatsizlik deb tushuniladi.

Yuqoridagi ismlar haqida Said Ahmad "Shu yili tug'ilgan qizlarga Stalina, o'g'il bolalarga esa Mels, Marlen degan ismlar qo'yilardi deb yozgan"<sup>3</sup>

Erkin Vohidov shu ahvoldan ranjigan holda quyidagi misrani yozgan:

Mirzolar – Mishaga aylangan yillar,

Suvonlar – Sashaga aylangan yillar,

Alisher – Alikka, Kamol – Kolyaga,

Muattar – Mashaga aylangan yillar

Men sizdan o'kinib yashayman.

Sevara Toshaliyeva o'zining nomzodlik dissertatsiyasida "Toshkent oqshomi" gazetasidan olingan quyidagi satrlarni keltirgan: "Tesda qiziq qo'shnisining qo'lidagi igna bilan yozilgan "Erik" so'zini ko'rib ajablandi.

- Erkinning ruschasi. Ponyali? – dedi qo'shni.

- Ponyalikka ponyali-ku, ammo unda O'rinboyni "O'rik" Eshmatvoyni "Eshik" kaminaniki "Teshik" bo'lar ekan-da-a?"

O'zbek tili o'zga tillardan oddiy so'zlargina emas, balki atoqli otlar ham kirib keldi. Hozirgi o'zbek tilidagi bir qancha ismlar asli arabcha yoki fors-tojikch, qisman mo'g'ulcha nomlardir. O'zga millatlar ismlariga taqlid qilish bizning davrimizda ham yuz bermoqda, natijada o'zbek ismlari orasida jahonning turli tillariga mansub nomlar paydo bo'lmoqda. Kishiga ism tanlashda faqatgina xohish, istak, orzu-umid, ayniqsa, mafkuraviy qarashlarga tayanishning o'zi yetmaydi, balki tanlanayotgan

<sup>3</sup> Ўзбекистон адабиёти ва сан'ати газетаси, 1997. – 6 б.

ismning aytilishi va yozilishining, undan familiya va ota ismi yasashning qulayligiga ham e'tibor bermoq kerak deb o'ylaymiz.

O'tmishda o'zbeklarda familiya va ota ismlari ommaviy udum bo'lmagan, kishini unga qo'yilgan nomi bilan atashgan: Tursun, Unsin singari oddiy xalq orasida kishini uning ismi va laqabi bilan yoki urug'i nomi bilan atashgan: Rahim cho'loq, Xudoyor mang'it, Eshdavlat kenagas. Ayniqsa, kishi ismiga avlodiy-an'anaviy unvonlar va nisbatlar nomini, kasb-kor yoki mansab urug'-avlod va sulola nomini ifoda qiluvchi atamalarni qo'shib aytish va murojaat qilish keng udum bo'lgan.

Shaxs nomlashning o'zbeklarda ommalashgan usullaridan biri ota ismidan keyin "o'g'li", "qizi" so'zlarini keltirishdir. Masalan, Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek. Kishini uning otasi nomiga ishora qilib atash turkiy xalqlarning eng qadimgi yodgorligi bo'lmish "O'rxun-Enasoy" yodgorliklarida Bayna Sangnun o'g'li Qulug' singari atalishlar uchraydi. Bu usuldagi nomlar keyingi davrlarda ham udum bo'ldi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida Hamza Sultonning o'g'li Mamaq Sulton, Xoja Husaynbekning qizi Ulug' og'a singari.

XX asrning 20-30- yillarida o'zbeklarning familiyalari, asosan, Ahmad Fozil o'g'li, Hakima Fozil qiz tarzida yuritiladi. Shuningdek, bu davrda ziyolilar orasida qisman sodda Hamza Hakimzoda Niyoziy, iy, viy, iya, viya Abdulla Avloniy Mirzakalon Ismoilii, Mazayana Alaviya qo'shimchalari orqali ism va familiyalar yasalgan. Bazida qo'shimchalarsiz ham yasalgan: Sulton Jo'ra, Salim Karim, Parda Tursun va b.

Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklarda kishining ismiga hurmat bilan qarash, bu shaxsning o'ziga hurmat-ehtirom belgisi fatida qaralgan. Bunday hurmatni izhor etishning asosiy yo'li esa ular nazarida kishi ismini aytib chaqirmaslikdir. Shunga ko'ra, turkiy xalqlarning ko'pchiligida yoshlar o'zidan kattalarning, xotin esa erning, shuningdek, er xotinning, kelin erning tuqqan va tug'ishganlarining ismini atashi mumkin emasligi haqida rasm -rusumlar bo'lgan. O'zbeklarda qoidaga ko'ra yosh bola o'z ota-onasiga, shuningdek, o'zidan katta yoshdagi qarindosh urug'larining ismini aytib chaqirishi mumkin emas, ularning ismi o'rniga tog'a, xola, bobo, buvi shaklida murojaat qiladi. Er- xotinlar bir-birlariga ismini aytmasdan bolalaridan birining ismi bilan chaqirishadi. Mening bobom va buvim ham bir-birlarini ismlari bilan emas, katta amakimlarning ismlari bilan murojaat qiladilar. Bunday udumlarga, ayniqsa, ayollar amal qilishadi. Erlarining ismini aytmasdan bolalaridan birining ismi bilan chaqirishadi. "falonchining dadasi" "qizimning dadasi" shaklida. O'zbek oilalarida ayol kishining o'z qaynonasining, shuningdek erining yaqin- qarindosh urug'larining ismini aytish mumkin emasligi bunga yaqqol misol bo'ladi. Kishi ismi o'rnida qo'llanuvchi avfistik so'z va iboralar, ayniqsa, kelinlar nutqida ko'plab uchraydi. Bunday odat dunyodagi juda ko'p xalqlarda keng tarqalgan ikki xil tasavvur bilan aloqadordir. Birinchidan, kishining ismini yashirishga harakat qilinadi, ikkinchidan esa ismi talaffuz qilmaslik hurmat deb tushuniladi.<sup>4</sup> O'zbeklar hayotiga ruslarning ta'siri bilan yuqoridagi urf-odatlar o'zgarishiga olib kelindi. O'zbek yoshlari orasida er-u xotinlarning bir-biriga ismini aytib chaqirish urf bo'ldi. Lekin bunda ham ayollar erining ismiga "aka" so'zini qo'shib "falonchi akam", "falonchi akangiz" tarzida aytish keng tarqaldi. O'zbek tilida Ruscha uslubda yasalgan familiya va otchetvolarning paydo bo'lganligi erkaklarning ayollarga, ayollarning erkaklarga murojaat qilishning yangicha turlari paydo qilindi. Masalan, Ahmad Ahmadovich, E'tibor Ibrohimovna shakllari paydo bo'ldi.

Jadid adabiyoti namoyndasi Cho'lpon ham o'zining "Kecha va Kunduz" romanida o'zbeklarning o'z xotinini - o'z halol juftini qizi yo o'g'lining nomi bilan atab chaqiradi. O'z xotinining ismini aytib chaqirish yaramaydi Xotinining ismi Mariyam, qizining ismi Xadicha bo'lsa mo'min- musulmon: - sharmi-hayo yuzasidan bo'lsamikan? - xotinini "Xadicha" deb chaqiradi. Aksar ona-bola baravar "labbay" deydi. Shunda oilaning haqiqiy egasi bo'lgan ota "Kattangni aytaman, kattangni!" deydi asardagi Razzoq so'fi o'zining xotinini ismi Qurvonbibini deb emas unga Fitna deya laqab qo'yib chaqirishini asarda keltirib o'tgan.

<sup>4</sup> Бегматов Э. Номлар ва Одамлар. – Тошкент: Фан 1966. – 26 б.



Xulosa qilib shuni aytamizki, XX asr boshlarida qoʻllanilgan anroponimlar boshqa davrlardagi antroponimlardan tubdan farq qiladi. Chunki, bu davrda jadid ijodkorlari tomonidan tilimizning sofligini saqlab qolish uchun harakat qilinganligini koʻrishimiz mumkin soʻzimizning oxirini Antroponimika sohasida qilingan ishlar haqida Professor E.Begmatov aytganidek: “Atoqli otlarni har tomonlama oʻrganish oʻz tadqiqotlarni kutmoqda”.

#### References

1. Begmatov E. Ismlarning sirli olami. – Toshkent: “Oʻzbekiston” 2014 y 174b
2. Begmatov E. Ism chiroyi. –Toshkent: Fan, 1994. 90 b.
3. Begmatov E. Oʻzbek ismlari maʼnosi. –Toshkent: 1998. 116 b.
4. Begmatov E., Kenjayeva S. Oʻzbek ismlari maʼnosi / Oʻquv izohli lugʻat. –Toshkent: “Fan”, 2007. 94 b.1
5. Ernest Begmatov. Oʻzbek ismlari Qomuslar Bosh tahririyati. – Toshkent 1991
6. Begmatov E. Nomlar va odamlar – Toshkent .: Fan, 1966.- 65b
7. Choʻlpon “Kecha va Kunduz”. Toshkent.: Ilm ziyo, 2019. – 285.
8. Ernest Begmatov. Oʻzbek tili antraponimikasi f.f.nomzodi...diss. – Toshkent, 1965. -480.
9. Yoqubov Sharifjon Navoiy asarlar onomastikasi f.f.nom diss.... – Toshkent, 1994
10. Sattorov Gʻaffor Oʻzbek ismlarining turkiy qatlami f.f.nom diss... – Toshkent, 19
11. Xusanov Nishonboy. XV asr oʻzbek adabiy yodgorliklaridagi antraponimlarning leksik – semantik va uslubiy xususiyatlari. f.f.dok. diss... – Toshkent, 2000. 243
12. Nuriddinova Raʼno. Oʻzbek onomastikasi terminlarining lisoniy tahlili. f.f.nom diss... – Toshkent, 2005
13. Xudaynazarov Irkom. Antraponimlarning til lugʻat tizimidagi oʻrni va ularning semantik – uslubiy xususiyatlari (Ergash Jumanbulbul dostonlari asosida ). f.f.nom. diss... - Buxoro, 1998.
14. Kenjayeva Sabohat Eshmamatovna. Oʻzbek antraponimlarining semantik va sotsiolingvistik tadqiqi. f.f.nom diss.... – Toshkent, 2011
15. www. Ziyonet. uz

**ADABIY JANRLARDA TIL BIRLIKLARINING IFODALANISHI (ERKIN VOHIDOV SHE`RIYATI MISOLIDA)**

**EXPRESSION OF LANGUAGE UNITS IN LITERATURE GENRES (IN THE EXAMPLE OF ERKIN VAHIDOV'S)**

Zarrina MUZAFFAROVA

*Uzman, Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan*

*zarinamuzaffarova891@gmail.com*

**Annotatsiya**

Ushbu maqolada adabiy janrlarda til birliklarining ifodalanishi ,Erkin Vohidov she`riyati misolida tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida adibning lirikada, mumtoz poetikada, tarjimada, goh dramaturgiyada yaratgan ijod namunalari til xususiyatlari o`rganib chiqilgan. E.Vohidov faqat she`r va dostonlar yozish bilan kifoyalanibgina qolmay, boshqa janrlarda ham barakali ijod qildi .Ma`lumki, har qanday shoir o`z ona tilining ustasi sifatida uning imkoniyatlarini jilvalantiradi.Barcha leksemalar sehridan o`rinli foydalanish esa iste`dodli insonlargagina nasib etadi.Ijodkor she`rlarida muhabbat tarannum etiladi: yorga, hayotga, Ona vatanga, erkka bo`lgan muhabbat. Erkin Vohidov she`riyatini kuzatar ekanmiz, adib ijodida janrlar xilma-xilligiga guvoh bo`lamiz. Birgina lirik janrning turli yo`nalishlarida turli mavzu doirasida ijod qilgan.. Xalqning beqiyos ma`naviy mulki bo`lmish tilni asl ildizidan ayro tasavvur etolmadi. Asarlarida til hodisalarini millat ruhini namoyon etuvchi, dardini kuylovchi, unga malham bo`luvchi o`tkir qurol yanglig` harakatga keltirdi va xalqning, muxlislarining qalbidan chuqur joy oldi. Shoirning asarlari kirib bormagan o`zbek xonadoni, uning samimiy satrlaridan bahramand bo`lmagan o`quvchi qolmadi, desak mubolag`a bo`lmaydi, albatta. Erkin Vohidov hayotning qayg`uli, quvonchli damlari aks etgan hayot kartinalarini sodda, xalqona tilda ifoda etdi. Xalqning beqiyos ma`naviy mulki adib ijod jarayonida turli til vositalaridan unumli foydalanganligida yaqqol ko`zga tashlanadi.Til butun xalqni, uning butun hayotini, tarixini, urf-odatlarini ruhlantiradi. Til xalqning tarixi, kelib chiqishidan to hozirgi kungacha bo`lgan rivojlanish vamadaniyat yo`lidir. Milliy qadriyatlar millatning yashash tarzi, milliy ong, til, ma`naviyat hamda madaniyati bilan uzviy bog`liqdir. Maqolada adibning turli janrlarda ijod qilgani vas shu jarayonda qanday til birliklaridan unumli foydalanganligi ochib berilgan.

**Kalit so`zlar:** janr, milliy qadriyat, omonim sinonim, frazeologizm, leksema, barqaror birikma, g`azal , polisemantik leksemalar.

**Annotation**

This article analyzes the expression of language units in literary genres, in the example of the poetry of Free Vahidov. The research explores the linguistic features of the creative patterns created by the writer in lyricism, classical poetics, translation, and goh dramaturgy. E. Vahidov not only wrote poems and epics, but also created blessed works in other genres. It is known that any poet smiles at his potential as a master of his native language. The appropriate use of the magic of all lexemes is for talented people. In the poems of the Creator, love is glorified: love for the yorga, life, Motherland,

husband love. As we observe the poetry of Free Vahidov, we witness the diversity of genres in the work of the writer. He has created in different directions of the lyrical genre in different fields.. The language, which is the incomparable spiritual property of the people, could not be imagined without its original roots. In his works, a sharp weapon that reflects the spirit of the nation, sings its pain, an ointment on it, has moved the wrong 'and has a deep place in the hearts of the people, its fans. It is no exaggeration to say that there is no Uzbek house where the poet's works did not enter, and no reader left who did not enjoy his sincere lines. Free Vahidov expressed the paintings of life in a simple, folk language, reflecting the sad, joyful moments of life. The incomparable spiritual property of the people is clearly seen in the effective use of various language tools in the process of writer creation. Language inspires the whole nation, its whole life, history, traditions. Language is the path of development and culture of the history of the people, from its origins to the present. National values are inextricably linked to the way the nation lives, national consciousness, language, spirituality and culture. The article reveals that the writer created in different genres and what language units used effectively in the process.

**Keywords:** genre, national value, my uncle is synonymous, phraseologism, lexema, stable compound, gazal, polysemantic lexemes.

Erkin Vohidov o'z uslubini, badiiy mahoratini goh lirikada, goh mumtoz poetikada, goh tarjimada, goh dramaturgiyada namoyon etib, bir qator ibratli yutuqlarga erishgan. Erkin Vohidov mahoratli tarjimon ham, u Sheroziy, Bedil, Gyote, Shiller, S. Yesenin, A. Blok, L. Ukrainka, R. Hamzatov singari ijodkorlarning asarlarini mahorat bilan tarjima qilgan. E. Vohidov faqat she'r va dostonlar yozish bilan kifoyalaniygina qolmay, boshqa janrlarda ham barakali ijod qildi. U dramaturgiya janrida ham o'z qalamini sinab, "Oltin devor", "Istanbul fojiasi" kabi dramalar yaratdi. Ayniqsa, "Oltin devor" komediyasi necha yillar davomida o'zbek teatri sahnasidan tushmay keldi. Ushbu komediya jahonning qator tillariga tarjima qilinib, teatrlarda namoyish etildi. E. Vohidov ellik yildan ortiq davr mobaynida ijod etgan asarlarini to'plab, "Ishq savdosi", "She'r dunyosi", "Umr daryosi" va "Ko'ngil nidosi" nomi ostida to'rt jildlik saylanmasini she'riyat ixlosmandlariga taqdim etdi. Bu asarlar faqat shoir qalbining, o'tgan kunlarining emas, balki xalq hayotining ham ko'zguvidir. Shoir asarlaridan hayotga, go'zallikka muhabbat, yovuzlikka, razolatga nafrat yaqqol sezilib turadi. Ma'lumki, har qanday shoir o'z ona tilining ustasi sifatida uning imkoniyatlarini jilvalantiradi. Barcha leksemalar sehdidan o'rinli foydalanish esa iste'dodli insonlargagina nasib etadi. Ijodkor she'rlarida muhabbat tarannum etiladi: yorga, hayotga, Ona vatanga, erkka bo'lgan muhabbat. Erkin Vohidov she'riyatini kuzatar ekanmiz, adib ijodida janrlar xilmaxilligiga guvoh bo'lamiz. Birgina lirik janrning turli yo'nalishlarida turli mavzu doirasida ijod qilgan. Navoiy, Fuzuliy Bobur g'azallariga muxammaslar bog'lagan. U hayotni, tarixiy ildizlarni boricha aks ettirdi, so'zning rango-rang jilolarini yaratdi. Xalqning beqiyos ma'naviy mulki bo'lmish tilni asl ildizidan ayro tasavvur etolmadi. Asarlarida til hodisalarini millat ruhini namoyon etuvchi, dardini kuylovchi, unga malham bo'luvchi o'tkir qurol yanglig' harakatga keltirdi va xalqning, muxlislarining qalbidan chuqur joy oldi. Shoirning asarlari kirib bormagan o'zbek xonadoni, uning samimiy satrlaridan bahramand bo'lmagan o'quvchi qolmadi, desak mubolag'a bo'lmaydi, albatta<sup>1</sup>. Erkin Vohidov hayotning qayg'uli, quvonchli damlari aks etgan hayot kartinalarini sodda, xalqona tilda ifoda etdi. Xalqning beqiyos ma'naviy mulki adib ijod jarayonida turli til vositalaridan unumli foydalanganligida yaqqol ko'zga tashlanadi. Til butun xalqni, uning butun hayotini, tarixini, urf-odatlarini ruhlantiradi. Til xalqning tarixi, kelib chiqishidan to hozirgi kungacha bo'lgan rivojlanish vama'daniyat yo'lidir. Milliy qadriyatlar millatning yashash tarzi, milliy ong, til, ma'naviyat hamda ma'daniyati bilan uzviy bog'liqdir. Aynan shu til vositalaridan, til imkoniyatlaridan qanchalik darajada keng foydalanish esa adib mahoratiga bog'liq. She'r yoki g'azallarning xalqona ruh bilan yo'g'rilishida, tinglovchiga qay darajada ta'sir eta olishi ham til birliklarining o'rinli qo'llay olishga bog'liq. Erkin Vohidov ijodida ham ana shunday xalq og'zaki ijodi namunalaridan hisoblanmish xalqona maqollardan bundan tashqari tilda mavjud bo'lgan tayyor birliklar iboralardan foydalanish yaqqol ko'zga tashlanadi. Erkin Vohidov qo'llagan xar bir maqol va ibora voqelik ruhiga mos tarzda qo'llanilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Badiiy uslub janrlari

<sup>1</sup> Adizova N. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social science. April 2021 /455bet

boshqa uslublardan o'zining obrazlilik, ekspressivligi bilan ajralib turadi. Uning o'ziga xos xususiyati, adabiy til me'yorlariga bo'lgan munosabatda (til vositalaridan foydalanish) yaqqol namoyon bo'ladi. Badiiy adabiyotning quroli so'zdir. Hayot manzaralari, obrazlar va ularning tavsifi so'z yordamida kitobxonga yetkaziladi. Demakki, so'z obraz va xarakter, manzara yaratish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi asar yaratar ekan, turli maqsadlar uchun asar g'oyasi, obrazlari ruhiga mos tushadigan til vositalarini qo'llaydi. Erkin Vohidovning qasida janrida bitilgan quyidagi ijod mahsulida ham til vositalaridan unumli foydalanilgan.

Qayga bormay, boshda do'ppim,

*G'oz yurarman* gerdayib.

Olam uzra nomi ketgan,

O'zbekiston, o'zbekim.

“O'zbekim” qasidasidan olingan ushbu parchada adib “*g'oz yurarman*” iborasidan juda o'rinli foydalangan. Xalq nutqida bu ibora mard, tanti, qo'rqmas botir kabi ma'nolarni ifodalaydi. Aynan mardlik, tantilik esa o'zbek o'g'lonlariga xos xususiyat hisoblanadi. Kishining o'z tug'ilib o'sgan go'shasidan g'ururlanish undan iftixor etish uning har bir zarrasiga qalbni nisor etishni adib ushbu qasidasida baralla ifodalagan milliy ruhni yuzaga chiqishida esa til vositalaridan hisoblanmish iboralardan foydalangan.

*Ochiq ko'ngil* va dilbar bo'ling,

Shoh, gadoga barobar bo'ling,

*Boshingizga kelsa ham qilich,*

*Qaytmang, dedim, haqiqatdan hech.*

She'rlarim, bolajonlarim.

Lirik janr namunasi sifatida keltirilgan “Kuzatish” she'ridan olingan yuqoridagi she'riy parchada ham adib frazeologizm va xalq maqollaridan unumli foydalangan. *Ochiq ko'ngil* iborasi barcha uslublarda erkin qo'llanuvchi birlik sanaladi. Ushbu ibora orqali adib xalqimizga xos bo'lgan bag'rikenglik, mehribonlik xususiyatlarini yoritib bergan desak yanglishmaymiz. Ushbu misralarda ifodalangan fikrlar majmuyi yosh avlodga nasihat tarzida tarannum etiladi. Bundan tashqari xalqimizda “Boshingga qilich kelsa ham, haqiqatni gapir” degan ibratomuz naql bor. Mazkur berilgan parchada ham aynan shunaql orqali yosh avlodga doimo haqiqatparvar bo'lish, to'g'ri so'zlash lozimligini shu birgina xalq og'zaki ijodi janrini keltirish orqali uqtirgan. Maqollar va frazeologizmlar ham o'zbek tilida qo'llanuvchi va uni boyituvchi muhim birliklar sanaladi.

Uzoqqa bormadik *andisha* bilan,

*Til topa olmadik* hamisha bilan.

Odamzodga do'st ham yov bo'larkan til,

Ko'prik bo'larkan hamg'ov bo'larkan til.<sup>2</sup>

Yuqorida keltirilgan she'rda ham bizning milliy dunyoqarashimizga xos bo'lgan tushunchalarni ifodalovchi so'zlar va tushunchalar bisyor. *Andisha* faqat bizning yurtimiz kishilariga xos bo'lgan eng buyuk va takrorlanmas tushuncha hisoblanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida *andisha* so'zining ketini o'ylab yoki yuz-xotir qilib yuritiladigan mulohaza, umumiy fikr mulohaza, sharm-hayo, or-nomusga amal hissi kabi ma'nolari keltirib o'tilgan. Ushbu birgina so'zni keltirish orqali adib yurtimizda yashovchi jamiki xalqning milliy dunyoqarashini yuzaga chiqargan desak yanglishmaymiz. *Til topmoq* iborasi ham til vositasi sifatida qo'llangan. Ushbu ibora kimdir bilan kelishmoq, totuvlikda yashamoq ma'nolarida

<sup>2</sup> Вохидов Э.Сайланма. 3-жилд. Умрим дарёси.– Тошкент: Шарқ, 2001.– Б.70.

qo‘llanadi. Aynan totuvlik, hamjihatik, tinchlikparvarlikka intilish bizning qon-qonimizga singib ketgan xususiyat sanaladi.

Erkin Vohidov lirik janrdan tashqari dramatik, yumoristik janrlarda ham qalam tebratgan ijodkor sanaladi. U dostonlarida ham til vositalaridan unumli foydalangan. “Nido” dostoniga to‘xtaladigan bo‘lsak, ushbu dostonda adib takrorlardan, zamon shakllaridan salmoqli foydalangan. Shoir ijodini kuzatar ekanmiz she‘rlarida milliy ruhiyat ifodasi sifatida qo‘llangan leksemalarga ham duch kelamiz. Bundan tashqari shoir lirikasida xalqimizga xos urf-odatlar, marosimlar, maishiy nomlar bilan bog‘liq birikmalar, o‘xshatishlar ko‘plab uchraydi. Yumoristik janrdagi she‘rlarida ham iboralar, milliy leksemalarni ko‘plab kuzatishimiz mumkin.

Jo‘yak tortib tomiga,

Makka ekkan o‘shalar.

**Kalishini** perronga

Yechib ketgan o‘shalar.<sup>3</sup>

O‘zbek xalqiga xos soddalik ushbu she‘rda yumor ostiga olingan. “Kalish” bizda nam o‘tkazmaydigan, odatda mahsi botinka kabi poyabzallar ustidan kiyiladigan, rezinadan ishlangan oyoq kiyim sifatida ishlatiladi. Mahsi, kalish kabi tushunchalar bizda milliy oyoq kiyim nomlari sifatida qo‘llanadi. Bunday maishiy leksemalarni shoirning ko‘plab she‘rlarida uchratish mumkin.

Ko‘hna Xorazmdan yo‘l olgan karvon

Yovmut sahrosida oylar uloqib

Maskov tuprog‘iga yetganda omon,

O‘zbeklar to‘qigan **shohi, gilamga**

Boqqanda zariflar hayrona bo‘lib,

Do‘stlik ipak yo‘li ochgan karvonim –

O‘zbekistonim.

O‘zbek millatiga qadim-qadimdan gilam to‘qish san‘ati an‘anaga aylanib ketgan. Qadimda o‘zbeklar to‘qigan gilamlar o‘zining uslubi yo‘nalishi bilan barcha ellarda shuhrat qozongan. Adib ana shu milliy san‘atni mashhurligini namoyon etishni o‘z ijodida **shohi gilam** tushunchasi orqali ifodalagan.

Dillardagi azal bashariy tilak –

Buyuk birodarlik gulshani aro

Osiyoxon degan suluv sanamga

**Oltin sepul atlas so‘zona** bo‘lib

Kulib turgan, yorug‘, munis makonim –

O‘zbekistonim.

*Oltin sepul atlas so‘zona* leksemalari ushbu gapda milliylikni ta‘minlab beruvchi birlik sifatida shoir lirikasidan o‘rin olgan. *So‘zona(so‘zana)* mashina yoki qo‘lda matoga kashta tikib tayyorlanadigan badiiy buyum. *Sep* qizning kelin bo‘lishida berish uchun yig‘ilgan mol. *Atlas* tanda ipi ham, arqoq ipi ham tabiiy ipakdan to‘qiladigan bir yuzlama silliq mato. Ushbu uchala birlik ham faqatgina o‘zbek millatiga xos sof milliy tushunchalar ifodasi sifatida ishlatilgan.

Ne bo‘lur peshtaxtalarda?

<sup>3</sup> Vohidov Э. Табассум. Шеъррий мутойиба, лутф-у латифалар. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – Б.17.

*Shohi atlas, beqasam.*

*Chust pichoq bergay,*

Buxoro – *Atlasu*, turkman – gilam

“Turkiston bozori” nomli she’ridan keltirilgan yuqoridagi parcha milliy madaniyatimiz, qadriyatlarimiz ifodalangan o’rinlar nihoyatda ko’p. Har bir millatning o’zligini namoyon etadigan boshqalarga o’xshamaydigan takrorlanmas buyumlari, liboslarini ifodalaydigan tushunchalar mavjud. Shu tushunchalarni kishi ongida gavdalandirish orqali mazkur hudud kishilarining dunyoqarashi o’ziga xos xususiyatlari ko’z oldimizda gavdalanadi. *Shohi atlas, beqasam* mato nomlarini bildiruvchi so’zlar hisoblanadi bu tushunchalar bizning millatimizni namoyon qiladi. Chust pichoqlari nomi ham aynan bizning hudud bilan bog’liq, ya’ni Namangan shahrining bir tumani hisoblanadi. Bu tuman esa qadimdan dunyogao’zining milliy pichoqlari bilan mashhur bo’lgan.

Kelsa kim hinddir, xitoydir

Yaxshi niyatlar bilan,

*Bir piyola choy tutarmiz*

Xush nazokatlar bilan

Erkin Vohidov lirikasida shunday birikmalar ham uchraydiki, ular ham aynan milliy ruhiyat ifodasi sifatida talqin qilinadi. Bizning yurtimiz mehmondo’st bir necha millat va elat vakillari birdamlikda yashaydigan, va ko’p mehmonlarni o’z bag’riga chorlaydigan jannatmakon o’lka sanaladi. Yuqorida keltirilgan “*bir piyola choy*” birikmasi bizda juda ko’p qo’llaniladi. Bu birikma xalqimiz ongida qadim-qadimdan odat tusiga kirgan ifoda desak, mubolag’a bo’lmaydi. Xalqimizda uyga mehmon tashrif buyurganda bir piyola choy tutish odat tusiga kirib qolgan.

Kimyogar yangi bir zarra kashf etsa,

Bu ijod boisi bo’lgan, hoynahoy

– Stolning chetiga siz qo’yib ketgan

*Bir chaqmoq qand bilan bir piyola choy.*

(Olimlarning rafiqalariga)

“Olimlarning rafiqalariga” nomli she’rida esa shunday birikmalarni qo’llanganki, shu ikki birikma orqali o’zbek ayollarining o’z oilasiga vafo va sadoqati, mehri balqib turadi. Ijodkorlarning esa shunday go’zal ijod namunalarini yaratishida ham ayollarining o’rni beqiyos ekanligi tinglovchi ko’z oldida gavdalanadi. *Bir piyola choy, bir chaqmoq qand* birikmalari orqali adib o’zbek ayollarining beqiyos mehnatini alqab o’tgan. Tilimizda esa aynan shu oddiygina birikmalarning ulkan milliy mohiyat ochib berishi o’zbek tilining naqadar boy ekanligini ko’rsatib beradi. Bu birikmalarda mehnat, mashaqqat so’zlari qatnashmagan bo’lsa-da, turli xil ma’no ostidagi so’zlar birikib shu mohiyatni ifodalagan.

Erkin Vohidov ijodini kuzatar ekanmiz adib, ijodining janr xususiyatlari nihoyatda rang-barangligiga guvoh bo’lamiz. Adib satira janrida ham salmoqli ijod qilgan U satirik asarlar orqali hayotdagi ko’p kamchilik va nuqsonlarni kulgu ostida ochib bergan. E. Vohidovning satirik she’rlaridagi Matmusa obrazini bilmaydigan kitobxon topilmasa kerak. Aynan shu janrlarda yozilgan asarlarning xalqona ruh bilan yo’g’rilishida til vositalarining o’rni beqiyosdir. Yumoristik ruhda yozilgan asarlarida *lagan, tandir, Matmusa, qalpoq* obrazlari milliylikka xizmat qilsa, dramatik asarlarida takrorlar, zamon shakllarining qo’llanilishi, lirikasida esa xalqona iboralar, frazeologizmlar, milliy madaniy leksemalarning ifodalanishi adib she’riyatining umumiy til xususiyatlarini belgilaydi.

Erkin Vohidov serqirra ijodkor. Uning yaratgan adabiy merosini kuzatar ekanmiz, she’riyatning aruz, barmoq, sarbast vaznlarida ijod qilganiga guvoh bo’lamiz. Adib mummtoz adabiy an’nalarni zamonaviy ruhda yaratgan, o’z yaratgan ijod mahsullarini xalqona chiqishi, kishilar ongiga tezroq yetib borishi uchun oddiy sodda va xalqona ruhda yozgan. Erkin Vohidovning aruz vaznida buyuk

bobokalonlarımız Navoiy, Bobur, Fuzuliy ijodiga tayangan holda g‘azallar muxammaslar. Aruz va barmoq vaznida ko‘plab ijod namunalarini uchratamiz. Quyida berilgan she‘rda ham ijodkor bu vaznlardagi ijodi haqida “Aruz va barmoq” she‘rida shunday fikrlar bildirib o‘tgan:

Aruziy barmoqni to‘pori deydi,  
Sen pastsan men sendan yuqorideydi.  
Barmoq uni ko‘hna, xarobasan der,  
Parvozlar asrida arobasan der.  
Men ham o‘tmishu kelajak aro  
O‘rta yo‘lda qolgan bechoradurman.  
Ular yuragimda qilsa mojaro  
Kelishtirmoq bilan ovvoradurman. (“She‘r dunyosi”, 100-b.)

Erkin Vohidov aruz vaznida yozilgan g‘azallarini “Yoshlik devoni” rukni ostidagi kitobida jamlagan. Adib aruz vazni yoshlarga tushunishda, har bir so‘z mag‘zini chaqishda barmoq vazniga nisbatan qiyinligini anglagan holda g‘azallarida ham barchaga tushunarli bo‘lishi uchun xalq tilidagi so‘zlar obrazlar va vositalardan foydalanadi. G‘azallarga nazar tashlaydigan, bo‘lsak, ularda mumtoz adabiyotdagi singari so‘zlar kam uchraydi. Bu g‘azallarni hech qanday lug‘atlarsiz ham tushunib olish mumkin. G‘azallarning esa bunday xalqona chiqishida til birliklarining o‘rni beqiyosdir. Erkin Vohidov aruzda bitilgan g‘azallarida ham leksik vositalar, ko‘chimlardan, grammatik shakllardan unumli foydalangan.

Tong emas bu men tongda bo‘lsam men hayol *obida* g‘arq,  
Tong qilibdur chunki ko‘nglim bu xayoldek *obida*. (Samarqand.)

Yuqorida aruz vaznida yozilgan “Samarqand” g‘azalida ham adib til vositalaridan hisoblanmish omonim so‘zlardan unumli foydalangan.

Obida I – birinchi misrada keltirilgan so‘zda “ob”(Fors.toj) – suv i – egalik shakli va -da kelishik shakli qo‘llanib, bu yerda ko‘chma ma‘noda “xayolning og‘ushida” ma‘nosini ifodalagan.

Obida II – *obida* 1. Qabr ustiga o‘rnatilgan yodgorlik. 2 O‘tmish yodgorligi, arxeologik yodgorlik. Ushbu misrada ham Samarqand shahridagi tarixiy yodgorlik ma‘nosida qo‘llangan.

Otashin barq yondi gulrang *charxning* mehrobida,  
*Charx* urar ko‘nglim xayolning otashin girdobida. (Samarqand)

Charx I – birinchi misrada osmon, falak ma‘nosida qo‘llangan ot so‘z turkumi vazifasida kelgan va ikkinchi misradagi so‘z bilan omonimlik hosil qilgan.

Charx II – 1. Aylantirish yo‘li bilan tekislash, o‘tkirlash uchun xizmat qiladigan tosh o‘rnatilgan moslama, qurilma. 2. Qo‘lda ip yigirishda foydalanadigan qadimiy milliy asbob. Ikkinchi misrada esa o‘z ma‘nosidan uzoqlashmagan holatda ko‘p ma‘noli so‘zga aylangan va shu ma‘nosi bilan yuqoridagi so‘z bilan omonimlik hodisasini yuzaga keltirgan.

Bosh egib ustoz *Ulug‘bek qoshida* turdim bu tong  
*Charx* urib ko‘nglim hayolning otashin girdobida. (Samarqand)

Erkin Vohidovning aruz vaznida yozilgan g‘azallarida omonimlikdan tashqari ko‘p ma‘nolilik hodisasiga ham duch kelamiz. Yuqorida misralarda buyuk bobokalonimiz Mirzo Ulug‘bek shaxsini gavdalandirish, Samarqand shahridagi tarixiy me‘morchilik obidalarini tasvirlash faxrlanish o‘rinlarida *qoshida* ko‘p ma‘noli so‘zidan foydalangan. “Qosh” so‘zi aslida ko‘zni ter, suv va h. lardan to‘sib, muhofaza qilib turuvchi qovoq tepasidagi tuklar qatlami, ba‘zi narsalarning old qismi turtib chiqqan joyi, uzuk, isirg‘a kabi buyumlarga o‘yib solingan yoysimon gul-bezak kabi ma‘nolarni anglatadi Ulug‘bek

qoshida birikmasida esao'z bosh ma'nosidan uzoqlashib ko'chma ma'noda "yonida, oldida" ma'nosini hosil qilgan.

*Chulg'anib sokin hayolga jim yotar sog'onalar,*

Ne ko'rar Mirzo Ulug'bek besh asrlik xobida.

Aruz vaznidagi ijod namunalari til vositalari qatorida ko'chimlarning ham alohida o'rni mavjud. Metafora ham E. Vohidov g'azallarida faol qo'llangan. Birinchi misrada yoyiq metaforalarga duch kelamiz. "Sog'ona" (Sag'ana) qabr ustiga qurilgan maqbara. Ushbu misrada esa insonga xos bo'lgan hayolga chulg'anish, yotish harakati sog'ona ko'chirilgan va jonlantirilgan.

Dilga oqsin baxtli umrim, kuy bo'lib ohang bo'lib,

Sen uning "Oromijon"i, "Gulyor"u "Shahnoz"i bo'l.(Yoshligim)

"Yoshligim" she'ridan olingan quyidagi misralarda ham o'zbek millati yoshlariga xos beg'uborlik, xushchaqchaqlik metonimiya hodisasi asnosida ochib berilgan. "Oromijon", "Gulyor", "Shahnoz" bizda milliy kuy nomlari hisoblanadi, bu misralarda ham kuyi ifodalash uchun qo'llanilgan. Shu metonimik ifoda orqali yoshlarimiz ruhiyatidagi milliy kuy va ohang g'aydalandi. Metonimik ifoda bilan bir qatorda *kuy, ohang* sinonim so'zlari ham qo'llanilgan. Ushbu til vositalari hamg'azalning ta'sir kuchini yanada oshirgan.

Erkin Vohidov aruz bilan bir qatorda barmoq va sarbart vaznida ham juda ko'plab she'rlar yaratgan, sermahsul ijod qilgan. Barmoq vaznida yozilgan she'rlarida til vositalarining o'rni beqiyos. Adib ijodining katta qismida barmoq vaznida yozilgan she'rlar tashkil qiladi. Ushbu she'rlarda xalqona ifodalar, milliy ruh, urf-odat xususiyatlar ifodasida leksik vositalar, ko'chimlar, grammatik vositalar takrorlar sezilarli o'rin egallaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek Erkin Vohidov ijodida Fuzuliyva Navoiy ijodi ta'siri sezilib turadi. Ushbu ta'sirni biz E. Vohidovning aruzda bitilgan she'rlari bilan bir qatorda barmoq vaznida yozilgan she'rlarida ham uchratamiz:

Yellar bir daqiqa to'xtang esishdan,

Sernavo bulbullar, sayramang bir oz.

Karbalo dashtida yayov kezishdan

Charchab tin olmoqda Fuzuliy ustoz.(Fuzuliy haykali qoshida)

Shoir nazdida Fuzuli haliyam tirik, karbalo dashtida kezib, yurgandek tasvirleydi va shu orqali yoshlarni Fuzuliy ijodini o'rganishga da'vat etadi.

G'azal ham bo'lurmi muncha dilrabo

Bunchalar *serishva*, bunchalar *sernoz*.

Mening shoirligim *yolg'ondir*, ammo

Fuzuliy she'riga oshiqligim *rost*

Fuzuliy ijodiga bag'ishlab barmoq vaznida bitilgan ushbu she'rda ham adib til vositalaridan sinonimlar va zid ma'noli so'zlardan foydalanib, she'rning uslubiy bo'yoqdorligi estetik ta'sirini yanada oshirgan. *Serishva, sernoz* so'zlari ishva va noz sinonim so'zlariga old qo'shimcha hisoblanmish ser qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan va ishvali, nozli ma'nosida qo'llangan. *Yolg'on* va *rost* antonim so'zlarining ham qo'llanishi she'rning ifodaliligini ta'minlagan.

Erkin Vohidov ijodida Fuzuliy bilan bir qatorda Navoiy ijodining ta'siri ham sezilib turadi. Navoiy dahosiga izdoshlik hurmat ruhi uning qasida, g'azal janrida yaratgan she'rlarida, aruz, barmoq vaznida yozgan asrlarida yaqqol sezilib turadi.

Mir Alisher na'rasiga aks sado berdi jahon,

She'riyat mulkida bo'ldi, *shoh-u sultono'*z begim...



Menga Pushkin bir jahonu, menga Bayron bir jahon,

Lek Navoiydek bobom bor, *ko'ksim osmono'*zbeğim.

“O'zbeğim” qasidasi ham bizning butun tariximizga milliy qadriyat o'zligimizga bo'lgan hurmat namunasidir. Qasida bizning ko'hna tariximizni ajdodlarimizni ko'rsatib turuvchi ko'zgidir. Ushbu she'rdam ham til vositalari faol qo'llangan. O'zbek millatining buyuk dahosi Alisher Navoiy ijodi har doim asarlarda butun jamiyatimizda ulug'lanib kelingan. Ajdodlaridan faxrlanish hissini, shunday daholarimiz borligidan g'ururlanish tuyg'ularini adib “*ko'ksim osmon*” iborasini qo'llash orqali yoritib bergan.

Ufqlarga qo'yib guldasta,

*Tog' ortidan ko'tardi-da bosh,*

*Pastga boqdi cho'qqidan asta,*

Oltin qalam tutgan bir naqqosh. (Tong lavhasi)

Barmoq vaznida bitilgan “Tong lavhasi” she'rida yurtimizda tong otish manzarasini juda chiroyli tashbehlar va o'xshatishlar vositasida chizgan adib yoyiq metaforani hosil qilish orqali takrorlanmas obraz yaratgan. Insonga xos bo'lgan bosh ko'tarish, qarash harakatlarini quyoshga ko'chirib jonlantirgan. Bu ham bizning til imkoniyatlarimiz naqadar boy ekanligidan dalolat beradi.

Badiiy adabiyotda so'zning ta'sirchanligini oshirish uchun badiiy ko'chim turlaridan keng foydalanish va ularni maqsadga muvofiq ishlatish asarning ma'no doirasini kengaytiradi. Shoirning barmoq vaznida yozilgan she'rlarida ham o'xshatishning eng go'zal namunalarini uchratish mumkin.

Garchi shuncha mag'rur tursa ham,

Piyolaga egilar choynak.

Shunday ekan, manmanlik nechun,

Kibr-u havo nimaga kerak.

Shoir bu oddiy o'xshatish orqali insondagi ikki bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan hissiyotni ta'kidlayapti, shu bilan bir qatorda she'rning ifoda va ta'sirchanligi ham ortmoqda. Shoirning ijod namunalarida bunday takrorlanmas o'xshatishlardan foydalanishi she'rlarining xalq qalbiga shunchalar oson yo'l topib, qalbiga muhrlanishiga zamin hozirlaydi.

*Ona tuproq* esa kuz tashvishida,

Yuksak xirmonlarga signasi yuklik.

Uning sokingina tin olishida,

Bordir onalarga xos bir buyuklik.

*Ona tuproq* birikmasida adib til vositalaridan hisoblanmish allegoriyadan foydalangan. Ona farzandi uchun har ishga qodir, hamma narsa tayyor bo'lgani kabi, shoir yerni ham onaga qiyoslayapti. Bizning zaminimiz ham xuddi ona singari farzandlariga bag'rini ochib uni yelkasida ko'tarib yuruvchi muqaddas bir go'sha hisoblanadi. Erkin Vohidov ijodida vatanparvarlik, muhabbat, insoniylik, do'stlik va sadoqat kabi tuyg'ular baralla yangraydi. Shunday sof samimiy tuyg'ularni tarannum etganligi uchun ham shoir she'rlari bilan kitobxonlar qalbida umrboqiy yashaydi.

E. Vohidov xoh aruz vaznida, xoh barmoq vaznida she'rlar g'azallar yaratganda ham til vositalaridan o'rinli foydalana olgan ijodkordir. O'zbek tilida ifoda vositalari, tilning jozibasini ko'rsatuvchi qurilmalar bisyor. Shu vositalar qo'llanilgandagina asarlar jozibali, ta'sirli va ifoda ko'lami yuqori bo'ladi. Erkin Vohidov asarlari tili o'zining mazmundorligi va serjiloligi bilan birga til vositalaridan foydalanishda katta iste'dod va mahorat egasi ekanligidan dalolat beradi. Uning she'rlarida o'zbek qahramoni ruhi, uning nutq shakli, olamni bilish va ifoda tarzi yaqqol sezilib turadi. Uning maktablarini yaratish nafaqat tilshunos, adabiyotshunos yoki tarixchining, balki millat uchun yuragi yongan barcha-barcha insonlarning burchidir. Erkin Vohidov asarlari tilini o'rganish, ularga mehr qo'yish

va munosib tarzda tahlil etish orqali o'quvchilarga ularning etib borishini osonlashtirish, o'z navbatida, tilimiz mustaqilligiga, mafkuramiz mustaqilligiga va avlodlarimiz barhayotligiga ko'mak beradi. Shoir Erkin Vohidov ijodi mahsuli bo'lgan har bir she'rda *do'ppi, to'y, osh, chopon, choynak, piyola, nay* kabi ko'plab obrazlar va detallar yordamida milliy ruh, o'zbekning o'ziga xos tabiati, o'zligi bir-biriga o'xshamagan tashbehlar orqali ifoda etilgan, o'quvchiga yuqumli tarzda yetkazilgan. Bu esa o'zbek tilining ifoda imkoniyatlari naqadar boy, ohorli ekanligini yana bir bor dalillaydi.

#### **Foydalanilgan Adabiyotlar**

1. Mirziyoyev Sh. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g'oyamizning poydevoridir. – Toshkent, 2021.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016
3. Hojiyev A., Nurmonov A. va boshq. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Sharq
4. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005
5. Воҳидов Э Сайланма. 1-жилд. Ишқ савдоси. – Тошкент, 2000. – 210 б
6. Воҳидов Э. Сайланма. 2-жилд. Шеър дунёси. – Тошкент, 2001. –300б.
7. Ўсарова Л. И. Абдулла Орипов шеърятда миллий рух ифодаси. Филол .фанлари ном.. автореф. –Тошкент ,2020. – 140.б
8. Турсунов С ва бошқалар. Хозирги ўзбек адабий тили–Тошкент , 1992. – 280 б.

## QIPÇAQ TÜRK DİLLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASI

Zehrahanım RAHİMOVA

Azərbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Lisan Öğrencisi

rehimovaz2004@gmail.com

### Özet

Hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunları var. Bu qanunlar dilin əsasında yaransa da, onun qorunmasında mühüm rol oynayır. Dil və onun qanunları daim dinamik inkişafdadır. Bu inkişaf dilin bütün qrammatik quruluşlarında özünü göstərir. Qrammatik quruluş isə qrammatik kateqoriya ilə müəyyənləşir.

Dilçilikdə geniş şəkildə tədqiq olunmuş ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. Azərbaycan dilində və digər türk dillərində hallar 2 qrupa bölünür: qrammatik hallar və məkani hallar. Qırçaq qrupuna daxil olan türk dilləri isə bunlardır: başqırd, karaim, qaraqalpaq, qazax, qırçaq, noqay, qumuq, tatar və s.

Adlıq hal: Adlıq hal heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmir. Yəni morfoloji əlaməti yoxdur. Adlıq hallı isimlər kim?, nə?, hara? sullarına cavab verir.

Yiyəlik hal: Türk dillərinin qırçaq qrupunda bu şəkildə yaranır:

Qazax türkcəsində: -niñ, -niñ: bala-niñ (keijimderi) – “çocuğun elbiseleri” (uşağın paltarları),

-dıñ, -diñ: coldıñ (bası) – yolun başı,

-tıñ, -tiñ: kitap-tıñ (betteri) – kitabın sayfaları (kitabın səhifələri),

Başqırd türkcəsində: -nın/-nin (sağur nun), -nun/-nün (sağur nun): almanın

-zın/-zin (sağur nun), -zun/-zün (sağur nun):

Yönlük hal:

Qumuq türkcəsində: -ga, -ğa, -ge, -a,-e, -n-a, -n-e, -ğar, -ger şəklindədir. Məsələn: işge “işe”, tüyege “dəvəyə”, almağa “almaya”. İşarə əvəzliliklərinin yönlük halı -ğar şəkilçisi ilə düzəlir: oğar “ona”, buğar “buna”, neger “nəyə?”

Başqırd türkcəsində yönlük hal (yünaliş kiliş) bu şəkildə düzəlir: -ga/-gä, -qa/-kä şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Məsələn: künğa “günə”, maqsatqa “maksada”, güzälgä “gözələ”

Təsirlik hal:

Tatar türkcəsi: -nı/-ne; -n – zurga “büyüğe” (böyüyə), çeçəkke “çiçeğe” (çiçəyə)

Qaraqalpaq və Noqay türkcələrində təsirlik hal (tabıs sepligi) bu şəkildə düzəlir:

-dı/-di: muzdı “buzu”, maldı “hayanı” (heyvanı)

-tı/-ti: ağaştı “ağacı”, qustu “quşu”

-nı/-ni: balanı “çocuğu” (uşağı), eneni “anneyi” (ananı)

Yerlik hal:

Qırğız türkcəsində yerlik hal üçün -da/-do şəkilçilərindən istifadə olunur.

kız+da “kızda” (qızda)

üyün+dö “evinde” (evində)

suuk+ta “soğukta” (soyuqda)

Qaraçay-balkar türkcəsi: -da/-de: elde “köyde” (kənddə), tavda “dağda”

Çıxışlıq hal:

Noqay türkcəsində -dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen şəkilçilərindən istifadə olunur. alıstan “uzaktan” (uzaqdan), künnen “günden” (gündən)

Qırğız türkcəsində çıxışlıq hal üçün -dan/-don istifadə olunur. şaar+dan “şehirdən” (şəhərdən), el+den “halktan” (xalqdan), til+ten “dildən” (dildən)

Qaraqalpaq türkcəsi (Şığıs sepligi): -dan/-den: qızdan “kızdan” (qızdan)

-tan/-ten: qustan “kuştan” (quşdan)

-nan/-nen: balasınan “çocuğundan” (uşağından)

Bütün bunlardan əlavə, digər türk dillərində ismin 6 halından başqa hallar da var. Məsələn: vasita hali, eşitlik hali, parça hali, sınırlama hali, yön göstərme hali, yaxlaşma hali, sebep hali, üstünlük hali.

Qazax türkcəsində vasita hali -mən (-benen, -penen) ədatı və bunların şəkilçilənmiş formaları -mən (-ben, -pen) vasitəsilə yaranır.

-mən (-mənən): Qalam-mən cəzdım / Qalam-mənən. “Kələmlə yazdım” (Qələmlə yazdım)

-ben (-benen): Siz-ben birge keldi / Siz-benen. “Sizinlə birlikdə gəldi” (Sizinlə birlikdə gəldi)

-pen (-penen): Cip-pen bayladı / Cip-penen “İplə bağladı” (İplə bağladı)

Başqırd türkcəsində minən ədatı ilə yaranır. tün minən “gəcəylə”, bının minən “bununla”

Benzerlik hali- Qazax türkcəsində -day/-dey, -tay/-tey, -şa/-şe şəkilçiləri ilə yaranır.

Üy-dey ıstıq “Ev gibi sıcak” (Ev kimi isti). Ağaç-tay casıl “Ağaç gibi yeşil” (Ağac kimi yaşıl). Başqırd türkcəsində -day/-dəy, -tay/-täy, -lay/-läy: tüymäläy “dügme gibi” (düymə kimi), balalay “çocuk gibi” (uşaq kimi) Qusşa uştı “Kuş gibi uçtu” (Quş kimi uçdu).

Eşitlik hali- Tatar türkcəsində kebek (isim+şəkilçisiz yiyəlik hal+kebek ədatı, əvəzlik+nıñ/-neñ+kebek ədatı). -ça/-çe, -dıy/-diy, -day/-dey. minem kebek “benim gibi” (mənim kimi), cildey “rüzgar gibi” (külək kimi)

**Açar sözlər:** türk dilləri, isim, qrammatik kateqoriya, hallanma, dil.

### **Abstract**

Each language has its own internal laws of development. Although these laws arose on the basis of the language, they play an important role in its preservation. Language and its laws are in constant dynamic development. This development is manifested in all grammatical structures of the language. And the grammatical structure is determined by the grammatical category.

One of the general grammatical categories that has been widely studied in linguistics is the case category. Cases in Azerbaijani and other Turkic languages are divided into 2 groups: grammatical cases and spatial cases.

The Turkic languages included in the Kipchak group are: bashkir, karaim, karakalpak, kazakh, kipchak, nogai, gumug, tatar, etc.

**Keywords:** turkic languages, noun, grammatical category, case category, language.

## Giriş

Bildiyimiz kimi, isim nitq hissəsi olaraq, türk dilləriylə bərabər bütün dünya dilləri qrammatikasında əsas rol oynayan nitq hissəsidir. İsim üçün əsas rol oynayan, onun qrammatik kateqoriyalarına daxil olan hal kateqoriyası xüsusilə seçilir. Məqalədə isə Qıpçaq qrupu türk dillərində ismin hal kateqoriyasının formalaşmasına nəzər salınmış, Qıpçaq dilləri və Oğuz dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Qıpçaq dilləri yarımqrupu bir çox qıpçaq qəbilələri arasında əmələ gəlmişdir. Bu qəbilə, əsasən, Qərbi Asiyada və Şərqi Avropada sakinləşmişlər.

Türk dilinin mənşəyi haqqında fikirlər müxtəlifdir. Türk dilinin tarixi inkişafını L.Ligeti təsnif edərək 3 əsas dövrü göstərmişdir:

### 1. Əski Türkçə - VI-IX yüzilliklər

Bu qrupa uyğurca və göytürkçə dövrü daxildir. Bu dillər şəkli Türkçənin əsas xüsusiyyətlərini daşıyır.

### 2. Orta Türkçə X-XV yüzilliklər

1) Mani və Budda tərcümələri, Uyğur yazı dilinin qurulmuş dövrü

2) Cağatay yazı dili dövrü

3) Qıpçaq və Oğuz dil yadigarları dövrü

### 3. Yeni Türkçə dövrü Türkçənin XVI yüzilliyindən etibarən indiki quruluşu.

Qıpçaqlar, VIII–IX əsrlər ətrafında Orta Asiyadan Urala keçmiş və burada üstünlük qazanmışlar, daha sonra oğuzlarla birgə Orta Asiyaya yayılmışdılar. Tarix səhnəsinə IX–XI əsrlər arasında çıxmışlar. Qıpçaqlar, monqol zəbtindən əvvəl də Sır-dərya, İdil və Don arasında, Qafqaz və Krım dağlarında, Xəzərin şimal düzlüyü ilə indiki Qazaxıstanın orta və şimal-qərb arasında yaşayıb bir çox türk tayfaları ilə qarışmışlar və İran, Rusiya, Şərqi Avropa və Bizans ilə hərbi, ticarət və iqtisadi əlaqələr qurmuşlar. Əvvəllər "Oğuz çölü" deyilən torpaqlar, artıq XIII əsrdə Dəşti Qıpçaq adı ilə xatırlanmağa başlanmışdır.

Qıpçaq sözünün etimologiyasına gəldikdə isə, bu sözün mənası sərt, möhkəm və bədbəxt mənalarına gəlir.

Qıpçaqların dili haqqında məlumatlar Mahmud Kaşğarının "Divanü Lüğat-it-Türk" əsərində rast gəlinir. Lakin bu mənbədə verilən məlumatlar K. Tadeuszun qeyd etdiyi kimi az və yığcamdır. T.Halas Kunun fikrincə, qıpçaqların mətnləri arasında 3 Türk şivəsi təsbit edilmişdir:

1) Əsl Qıpçaq dili

2) Əsl Oğuz dili

3) Oğuz və Qıpçaq dillərinin qarışığı əsasında yaranan dil. [5, s.119-120].

Qıpçaq dilləri yarımqrupuna daxildir: qədim dillər – poloves, yaxud kuman; müasir dillər – altay, qaraqalpaq, qazax, qırğız və noqay dili. Bunlardan əlavə, bu qrupa karaim, qaraçay baltarcası, qıpçaq, krım tatarcası, qumuq, tatar türkçələri də daxildir. Qıpçaq dilləri yarımqrupuna aid olan dillərdə danışanlar bir-birini başqasına nisbətən asan anlaya bilirlər. Bu dillərdən xüsusilə qazax, qırğız, qaraqalpaq dilləri bir-birinə daha yaxındır və əsasdır. [4, s. 104-105].

## Əsas

Qıpçaq qrupuna daxil olan türk dillərinin hal şəkilçiləri kiçik fonetik fərqlərlə oğuz qrupu dilləri ilə uyğun gəlir. [9, s.175].

Qıpçaq və Oğuz qrupu türk dillərinin fərqiə gəldikdə isə bu hal özünü bir neçə məqamda göstərir.

- Yönlük hal şəkilçisinin yaranmasında fərqi müşahidə olunması;

• Qıpçaq dillərində bütün hal şəkilçilərinin kar və cingiltili qarşılıqlarının mövcudluğu, oğuz dillərində isə cingiltili variantın üstünlük təşkil etməsi;

• Qıpçaq dillərində yönlük halda qədim “q” ünsürünün saxlanması (- qa, - ğa, - ka, - ke). Oğuz dillərində isə bu xüsusiyyət yalnız türkmən dilində zəif şəkildə qalmışdır. [6, s. 13-14].

İndi isə qıpçaq qrupu türk dillərində ismin hal kateqoriyasına nəzər salaq:

Adlıq hal- Türkoloqların fikrincə, adlıq halın heç vaxt xüsusi şəkilçisi olmamışdır. Kim? nə? hara? adlıq halın suallarıdır. Adlıq halda işlənən sözlər cümlədə əsasən mübtədə, təyin, ismi xəbər olur və uyğun olaraq digər üzvlərlə yanaşma, uzlaşma əlaqəsinə girir.

Yiyəlik hal- Azərbaycan dilində və onun şivələrində hallanma oğuz tipinə uyğundur. Bu baxımdan ədəbi dillə şivələr arasındakı fərqlər qədim hal formalarının əlamətləri kimi təzahür edir. Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupunda yiyəlik halda velyar səsinin işlənməsi qədim türk dilinin xüsusiyyəti kimi oğuz və qıpçaq - uyğur tipinin tərkib hissəsidir. Ulu türkcənin ilk mərhələlərində yiyəlik halın olmamasını sübut edən kifayət qədər əsas vardır. Onu izafət deyilən konstruksiya əvəz etmişdir: biri təyin olunan, o biri isə təyin edəndən ibarət iki isim sadə yanaşma üsulu ilə birləşmişdir. İkinci isim mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir- bu, təyin olunanla təyin edənin əlaqəsini bildirmişdir. Bu konstruksiyanın yaranma qaydası ilə rusca dom ota (atanın evi) söz birləşməsi otets dom yeqo (ata onun evi) kimi ola bilərdi. Oğuz qrupu türk dillərində yiyəlik halın həm şəkilçisiz (qeyri-müəyyən), həm də şəkilçili (müəyyən) variantı işlənir. Ədəbi materiallarla tanışlıqdan məlum olur ki, dilin əski çağlarında oğuz qrupu dillərdə yiyəlik hal əsasən şəkilçisiz işlənmişdir. Qıpçaq dillərinin əksəriyyətində isə yiyəlik hal şəkilçilərlə işlənilir. [8, s. 101].

Orxon-Yenisey abidələrində yiyəlik halın -ım<sup>4</sup> eynilə Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz; Qıpçaq qrupuna daxil olan: altay, karaim, kumuk və s. dillərdə, bəzi fonetik fərqlərlə özbək (-nınq, -dinq, -ni), qırğız (-dm, -tin), qaraçay-balkar (-nı, -ni, -nu, -nü) və digər dillərdə də işlənərkəndədir. [3, s. 91].

Türk dillərinin qıpçaq qrupunda ismin yiyəlik halı bu şəkildə yaranır:

Qazax türkcəsində: -nıñ, -niñ: bala-nıñ (keijimderi) – “çocuğun elbiseleri” ( uşağın paltarları),

-dıñ, -diñ: coldıñ (bası) – yolun başı,

-tıñ, -tiñ: kitap-tıñ (betteri) – kitabın sayfaları (kitabın səhifələri). [2, s. 452].

Başqırd türkcəsində: -nın/-nin (sağur nun), -nun/-nün (sağur nun): almanın

-zın/-zin (sağur nun), -zun/-zün (sağur nun): üzün “evin”. [2, s. 767].

Qaraqalpaq türkcəsində də eyni vəziyyətdir. -nıñ, -niñ: balanıñ – “çocuğun”, kimniñ “kimin”

-iñ: meniñ “bizim”, seniñ “sizin”. [2, s. 571].

Tatar türkcəsində: -nıñ/-neñ: imenneñ “meşənin”, kügeçennerneñ “göyərçinlərin”

Noqay türkcəsində də digərləri kimi -dıñ/-diñ, -tıñ/-tiñ, -nıñ/-niñ şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Məsələn: kağıtıñ “kağızın”, esiktiñ “qapının” və s. [2, s. 634].

Yönlük hal- Ulu türkcənin ilk mərhələsində istiqamət bildirən halların çoxluğu diqqət çəkir. [8,s.101]. Yönlük hal istiqaməti, yönü bildirir. Yönlük halın qədimdə müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzəldiyini göstərən faktlar var:

-a//ə şəkilçili yönlük hal qıpçaq dillərində özünü mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanmasında göstərir. Atım-a “atama” (tatar), yol-a “kəndə” (çuvaş).

-ra//rə, -rı//ri göstəriciləri yönlük halın -a//ə şəkilçisi ilə r elementinin birləşməsidir. Başra “baş”, içrə “içə”

-ğa//ğə morfemli yönlük halın affiksi ilə -rı//ri formasının birləşməsi nəticəsində -ğarı//ğəri mürəkkəb affiksi yaranmışdır. Qədim türk yazılı abidələrində: yağığıru “düşmənlərə”. [8, s.103].

Tatar dialektlərində şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında minər “mənə” tipli yönlük hal formalarına rast gəlinir.

Müasir türk dillərində -n morfemli yönlük halın izləri saxlanılır. Bu hala daha çox qazax, qaraqalpaq və qırğız dilinin əvəzliliklərində rast gəlinir: mağan “mənə”, oğan “ona”

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qırçaq və Oğuz qrupunu təşkil edən türk dillərində ismin hallarının yaranma forması bir-birilərinə oxşasa da, eyni zamanda, fərqli cəhətlər içərisində yönlük halın düzəlməsi də yer alır. Qırçaq dillərində yönlük halda qədim “q” ünsürü saxlanmış (- qa, - ğa, - ka, - ke) və bu xüsusiyyət Oğuz dillərində yalnız türkmən dilində zəif şəkildə qalmışdır. [6, s. 13-14].

Qumuq türkcəsində: -ga, -ğa, -ge, -a,-e, -n-a, -n-e, -ğar, -ger şəklindədir. Məsələn: işge “işe”, tüyege “dəvəyə”, almağa “almaya”. İşarə əvəzliliklərinin yönlük halı -ğar şəkilçisi ilə düzəlir: oğar “ona”, buğar “buna”, neger “nəyə?”

Başqırd türkcəsində yönlük hal (yünaliş kiliş) bu şəkildə düzəlir: -ga/-gä, -qa/-kä şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Məsələn: künga “günə”, maqsatqa “maksada”, güzälgä “gözələ”. [2, s. 767].

Təsirlik hal- Qırğız türkcəsində -nı/-nu/-tı/-tu/-dı/-du: çıxarmanı “əsəri”, sözdördü “sözləri”

I və II şəxsin təkində təsirlik halı düzəldərkən birləşmədə yiyəlik hallı sözdən sonra “d” -dan istifadə olunur. Amma “d”-dan istifadə olunmaya da bilər: elimdi “halkımı” (xalqımı), elimi “halkımı” (xalqımı). III şəxsin təkində +n: atasın “babasını” (atasını). [2, s. 509].

Tatar türkcəsi: -nı/-ne; -n – zurga “büyüğe” (böyüyə), çeçəkke “çiçəğe” (çiçəyə)

Qaraqalpaq və Noqay türkcələrində təsirlik hal (tabıs sepligi) bu şəkildə düzəlir:

-dı/-di: muzdı “buzu”, maldı “hayanı” (heyvanı)

-tı/-ti: ağaştı “ağacı”, qustu “quşu”

-nı/-ni: balanı “çocuğu” (uşağı), eneni “anneyi” (ananı)

Yerlik hal- Qırğız türkcəsində yerlik hal üçün -da/-do şəkilçilərindən istifadə olunur.

kız+da “kızda” (qızda)

üyün+dö “evinde” (evində)

suuk+ta “soğukta” (soyuqda)

Qaraçay-balkar türkcəsi: -da/-de: elde “köyde” (kənddə), tavda “dağda”

Tatar türkcəsi: -da/-ta: cirde (yerde),cömlede (cümlede) [1, s.64].

Qırçaq türkcəsi: +da / +dä, +ta / +tä, III. teklik kişi iyelik üzerine geldiğinde zamir n'si ile +nda / +ndä

Əski türkcədə -a/-ka-ya şəkilçilərindən də istifadə olunur.

İki otuz yaşına Tabgaç tapa süledim (MEOA 44). Yirmi iki yaşında Çin'e doğru ordu sevk ettim.

Bir yılka dört yolu sünjüsdüm (MEOA 46). Bir yılda dört kez savaştım. [7, s. 25].

Yerlik halın - na variantına türkmən dilinin dialektlərində və yakut dilində də rast gəlinir; məs.: Amanna, Esenne, Elinne [282, s.310], manna, sumanna “burada”, onno “orada”, sonno “elə orada” [262, s.114]. Qumuq dilində adi hallanmada burun samitlərindən sonra yerlik və çıxışlıq hallarda - na, - ne, - nan, - nen şəkilçiləri işlənir; - məs.; salamna, kğısımna, salamnan, kğısımnan və s. [162, s.56-57]. V.Radlov yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərinin fərqi kimi yerlik hal şəkilçisinin assimilyasiyaya məruz qalmamasını göstərmişdir; məsələn, teleut dialektində çıxışlıq halda mannan, kynnan, yerlik halda isə manda, kynda, işlənir [277, s.46].

Çıxışlıq hal- Noqay türkcəsində -dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen şəkilçilərindən istifadə olunur. alıstan “uzaktan” (uzaqdan), künnen “günden” (gündən) [2, s. 635].

Qırğız türkcəsində çıxışlıq hal üçün -dan/-don istifadə olunur. şaar+dan “şehirdən” (şəhərdən), el+den “halktan” (xalqdan), til+ten “dildən” (dildən)

Qaraqalpaq türkcəsi (Şığıs sepligi): -dan/-den: qızdan “kızdan” (qızdan)

-tan/-ten: qustan “kuştan” (quşdan)

-nan/-nen: balasınan “çocuğundan” (uşağından). [2, s. 572].

Bütün bunlardan əlavə, istər Qırçaq, istərsə də Oğuz qrupu dillərində ismin 6 halından başqa hallar da var. Məsələn: vasıta hali, eşitlik hali, parça hali, sınırlama hali, yön göstərmə hali, yaxlaşma hali, sebep hali, üstünlük hali.

Qazax türkcəsində vasıta hali -menen (-benen, -penen) ədatı və bunların şəkilçiləşmiş formaları -men (-ben, -pen) vasitəsilə yaranır.

-men (-menen): Qalam-men cazdım / Qalam-menen. “Kalemle yazdım” (Qələmlə yazdım)

-ben (-benen): Siz-ben birge keldi / Siz-benen. “Sizinle birlikte geldi” (Sizinlə birlikdə gəldi)

-pen (-penen): Cip-pen bayladı / Cip-penen “İple bağladı” (İplə bağladı). [2, s. 452].

Başqırd türkcəsində minən ədatı ilə yaranır. tün minən “gecəylə”, bının minən “bununla”

Benzerlik hali- Qazax türkcəsində -day/-dey, -tay/-tey, -şa/-şe şəkilçiləri ilə yaranır.

Üy-dey ıstıq “Ev gibi sıcak” (Ev kimi isti). Ağaç-tay casıl “Ağaç gibi yeşil” (Ağac kimi yaşıl). Başqırd türkcəsində -day/-däy, -tay/-täy, -lay/-läy: tüymäläy “dügme gibi” (düymə kimi), balalay “çocuk gibi” (uşaq kimi) Qusşa uştı “Kuş gibi uçtu” (Quş kimi uçdu). [2, s. 767].

Eşitlik hali- Tatar türkcəsində kebek (isim+şəkilçisiz yiyəlik hal+kebek ədatı, əvəzlik+nıñ/-neñ+kebek ədatı). -ça/-çe, -dıy/-diy, -day/-dey. minem kebek “benim gibi” (mənim kimi), cildey “rüzgar gibi” (külək kimi). [2, s. 768].

### **Nəticə**

Beləliklə, təkcə dilimizdə yox, eləcə də bütün türk dillərində ismin hal kateqoriyası müxtəlif dövrlərdə aparılan tədqiqatlara, əsasən, fərqli saylarda qeydə alınmışdır.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, Qırçaq dilləri və Oğuz dilləri qrupu arasında kəskin dərəcədə fərq müşahidə olunmur.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:**

1. AHMET BURAN, ERCAN ALKAYA. Çağdaş türk yazı dilləri II. (2019). Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
2. AHMET. B. ERCİLASUN. (2007). Türk Lehçeleri Grameri. Ankara.
3. XUDİYEV. N. (2015). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı.
4. QURBANOV. A. (2019). Seçilmiş əsərləri. Türkoloji dilçilik.
5. MEHMET AKALIN. (1979). Tarihi türk şiveleri. Atatürk üniversitesi yayınları. Ankara.
6. MƏMMƏDLİ. M. (2003). Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı.
7. MUSTAFA TANÇ. (2006). Eski Türkçe yönelme durumu ekinin günümüz kıpçak grubu türk lehçelerindeki yansımaları. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 30. Erzurum.
8. SEREBRENNİKOV. B.A, HACIYEVA. N.Z. (2002). Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Bakı.
9. ZEYNALOV. F. (1984). Türkologiyanın əsasları.



## TÜRKÇEYİ YABANCI DİL OLARAK ÖĞRENEN RUS ÖĞRENCİLERİN TÜRKÇEYE YÖNELİK GÖRÜŞLERİ: ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

### OPINIONS OF RUSSIAN STUDENTS LEARNING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE ON TURKISH: THE CASE OF ALANYA ALAADDİN KEYKUBAT UNIVERSITY

Zeynep EKİNCİ

Öğr. Gör. Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi

Türkiye

zeynep.ekinci@alanya.edu.tr

#### Özet

Türkçenin Yabancı dil olarak öğretimi son yıllarda gittikçe önem kazanmaktadır. Yurt içinde ve yurt dışında pek çok kurum bu alanda ciddi çalışmalar yürütmektedir. Türkiye’de birçok üniversitede farklı ölçekte Türkçe Öğretim Merkezleri (TÖMER) yer almaktadır. Alanya, nüfusa oranla bakıldığında yabancı uyruklu vatandaşların yoğun olarak yaşadığı, stratejik öneme sahip bir ilçedir. Yerleşik yabancı nüfusun yoğun olmasının yanı sıra 2022 yılı verilerine göre bu nüfusun %40’ını Ruslar oluşturmaktadır. Türkçenin Yabancı dil olarak öğretimi alanında yapılan çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmakla birlikte Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Ruslarla ilgili çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın amacı Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesinde Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Rus öğrencilerin Türkçeye ilişkin görüşlerini belirlemektir. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunda yer alan sorular araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. Bu sorular, iki ayrı alan uzmanının görüşü alındıktan sonra tekrar düzenlenmiş ve son hâli verilmiştir. Çalışmanın örneklemini Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesinde B2 ve C1 seviyelerinde Türkçe öğrenen Rus öğrenciler oluşturmaktadır.

**Anahtar sözcükler:** Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi, Dil Eğitimi, Alanya

#### Abstract

Teaching Turkish as a foreign language has become increasingly important in recent years. Many institutions in the country and abroad carry out serious studies in this field. There are Turkish Teaching Centers (TÖMER) of different scales in many universities in Turkey. Alanya is a strategically important district where foreign nationals live heavily when compared to the population. In addition to the dense resident foreign population, according to 2022 data, 40% of this population is Russians. Although the number of studies in the field of teaching Turkish as a foreign language is increasing day by day, the scarcity of studies on Russians learning Turkish as a foreign language draws attention.

The aim of this study is to determine the opinions of Russian students who learn Turkish as a foreign language at Alanya Alaaddin Keykubat University. Semi-structured interview form, one of the qualitative research methods, was used in the research. The questions in the interview form were prepared by the researcher. These questions were rearranged and finalized after taking the opinions of two different field experts. The sample of the study consists of Russian students learning Turkish at B2 and C1 levels at Alanya Alaaddin Keykubat University.

**Keywords:** Teaching Turkish as a Foreign Language, Language Education, Alanya.

#### Giriş

Gelişen teknoloji sayesinde insanlar arasındaki iletişimin ve etkileşimin artmış ve ikinci bir dil öğrenmek gerekli hâle gelmiştir. “Dil, insana, ait olduğu gerçek dünyadan ayrı ve onun kanunlarına bağlı

olmayan yapay bir dünya ve tabiata tarihi katma imkânı veren, toplumsal uzlaşılara dayalı bir saymacalar sistemi ve ses anlam ilişkisi bütünüyle nedensiz olan, seslerden örülü ortak öğretilmeler toplamıdır.”(Karaağaç, 2013:274). Ana dili, aileden ve yakın çevredeki bireylerden işitilerek edinilen doğal bir süreç iken, yabancı dil öğrenmek için bilinçli ve planlı bir öğretim ortamı olması gerekmektedir. Yabancı dil, bireyin içerisinde bulunduğu ortamda iletişimsel olarak kullanılmayan, bireyin ana dili dışında öğrendiği dildir (Kurt, 2019:71). Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi tarihinin Kaşgarlı Mahmut’un Dîvânü Lugâti’t – Türk adlı eseriyle başladığı kabul edilmektedir ve günümüze kadar önemi artarak devam etmiştir (Göçer ve Moğul, 2011: 800). Son zamanlarda Türkiye’de yaşanan kültürel, sosyal ve ekonomik ve gelişmelerin sonuçları pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da kendisini göstermektedir. Artan üniversite sayıları gerek yurt içinde gerekse de yurt dışındaki öğrenciler açısından önemli imkânlar sunmaktadır. Bu gelişmelerin ışığında Türkiye, başta Türk dünyası coğrafyaları olmak üzere, dünyanın farklı ülkelerinden çok sayıda yabancı uyruklu öğrenci için önemli hâle gelmiştir (Çetin, 2020:367). Üniversitelerin Türkçe Öğretim Merkezleri, Yunus Emre Enstitüsü ve TİKA gibi pek çok farklı kurum tarafından Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi faaliyetleri sürdürülmektedir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi yalnızca bir dil öğretimi değildir. Aynı zamanda Türk kültürünün ve değerlerinin yabancılara aktarımı anlamına gelmektedir. Dil öğrenmek, hedef dilin ait olduğu toplumun kültürüne açılan kapıdır (İşcan, 2016:438). İkinci/yabancı dil öğrenilirken öğrenci kendinde var olan ana dile başvurmaktadır. Ana dile başvurma, öğrenilen dili kendi ana diliyle karşılaştırma şeklinde gerçekleşmektedir. Karşılaştırılmaya gidildiğinde öğrenci öğeleri benzeştirmek için ana dilinden transferde bulunmaktadır. Doğal karşılanan bu durumda öğrencinin kendi ana dilinden neden, hangi noktalarda transfer yaptığı önemlidir. Bununla birlikte ikinci/yabancı dilin öğrenildiği toplum, öğrencinin şartları, bireysel özellikleri de öğrenilen dilin ve kültürün şekillenmesinde etkindir. Yabancı dil öğretiminin gerçekleştiği sınıflarda bulunan öğrencilerin ana dilleri çeşitlilik gösterebilir. Bu durum, öğrenim ortamının ve materyallerinin yeniden düzenlenmesini gerektirebilir (Durmuş, 2019:568).

### Yöntem

Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim yaklaşımı ile desenlenmiştir. Olgubilim yaklaşımı, farkında olduğumuz fakat derinlemesine bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Olgubilim araştırmalarında veri kaynakları, araştırmanın incelediği olguyu dışa vurabilecek veya yansıtabilecek kişiler veya gruplardır (Yıldırım ve Şimşek, 2021:67).

### Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesinde Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezinde C1 düzeyinde Türkçe öğrenen 23 Rus öğrenciden oluşmaktadır.

### Verilerin Toplanması

Veri toplama aracını, araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu oluşturmaktadır. Veriler toplanırken Türkçe öğrenmek için Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi TÖMER’de öğrenim gören 23 Rus öğrenci ile görüşülmüştür. Öğrenciler K1, K2,... şeklinde kodlanmıştır ve demografik bilgileri şu şekildedir:

Tablo 1: Demografik Bilgiler

Yaş	Öğrenci sayısı
17- 25 yaş arası	21
25 yaş ve üstü	2

Tablo 2: Cinsiyet Dağılımı

Cinsiyet	Öğrenci sayısı
Kadın	14
Erkek	9

### Bulgular ve Yorum

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi TÖMER’de öğrenim gören Türkçeye yönelik görüşlerini öğrenmek amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilen yedi sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme soruları öğrencilere uygulanmıştır. Bu sorularla Rus öğrencilerin Türkçeye ilişkin algılarını ve öğrenim sürecinde yaşadıkları zorluklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Öğrencilerin görüşleri aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo3: Türkçe öğrenme amacınız nedir?

Amaç	Sıklık (f)
Türkiye’de üniversite okumak için	%83 (19)
Türkiye’de çalışmak	%13 (3)
Türkiye’de yaşamak	%4 (1)

Tablo 3’te Rus öğrencilerin “Türkçe öğrenme amacınız nedir?” sorusuna verdikleri yanıtların dağılımı yer almaktadır. Katılımcıların 19’u Türkiye’de üniversite okuyabilmek için, 3’ü Türkiye’de çalışmak için ve 1 katılımcı da Türkiye’de yaşamak için Türkçe öğrendiklerini belirtmişlerdir. Katılımcılardan alınan yanıtların bazıları şu şekildedir:

K8: “Çünkü Türkiy’de okumak isterim”

K17: “Türklerle mülakat kurmak”

Tablo 4: Türkçe öğrenirken en çok zorlandığınız şey nedir?

Konu	Sıklık (f)
Kelime bilgisi	%39 (9)
Dil bilgisi kuralları	%31 (7)
Sesletim	%17 (4)
Zorlanmıyorum	%13 (3)

Tablo 4’te katılımcıların “Türkçe öğrenirken en çok zorlandığınız şey nedir?” sorusuna verdikleri yanıtların dağılımı yer almaktadır. Katılımcılardan 9 kişi en çok zorlandıkları şeyin kelime bilgisi olduğunu ifade ederken, 7 kişi dil bilgisi kurallarında, 4 kişi sesletimde zorlandıklarını ifade etmiştir. 3 katılımcı da Türkçe öğrenirken zorlanmadıklarını ifade etmiştir. Katılımcılardan alınan yanıtların bazıları şu şekildedir:

K8: “Bence grammar çünkü anadilim Türkçe’den pek çok aynı dilbilgisine ve pek çok farklılığa sahip”

Tablo 5: Türkçe öğrenirken en çok zorlandığınız dil becerisi nedir?

Beceri	Sıklık (f)
Yazma	%44 (10)
Konuşma	%30 (7)
Dinleme	%13 (3)
Okuma	%13 (3)

Tablo 5’te katılımcılara sorulan “Türkçe öğrenirken en çok zorlandığınız dil becerisi nedir?” sorusuna verilen yanıtların dağılımı gösterilmektedir. 10 katılımcı yazma becerisinde, 7 katılımcı konuşma becerisinde, 3 katılımcı dinleme becerisinde ve 3 katılımcı da okuma becerisinde zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan alınan yanıtlardan bazıları şu şekildedir:

K10 “Dinleme, Türkçe kulağa zor geliyor”

K13: “Konuşma, hareket halindeyken cümleler kurmak çok zor

Tablo 6: Türkçe kelimelerin sesletiminde sizi en çok zorlayan şey nedir?

Sesletim	Sıklık (f)
Uzun kelimeler (ekler)	%52 (12)
Türkçe kelimelerin sesletiminde zorlanmıyorum	%22 (5)
“ğ” harfi	%17 (4)
Söz dizimi	%9 (2)

Tablo 6’da katılımcılara sorulan “Türkçe kelimelerin sesletiminde sizi en çok zorlayan şey nedir?” sorusuna verilen yanıtların dağılımı yer almaktadır. Katılımcıların 12’si uzun kelimelerde, 4’ü “ğ” harfinin sesletiminde ve 2 katılımcı da söz diziminde zorlandıklarını belirtmişlerdir. 5 katılımcı ise Türkçe kelimelerin sesletiminde zorlanmadıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan alınan yanıtlardan bazıları şu şekildedir:

K6: “En zor olan şey cümledeki kelimelerin sırasındır, cümlemin sonuna fiiller koymak”

K20: Rusça ve Türkçe’de ekleri farklıdır, bu sebeple hâlâ aksanım vardır.”

Tablo 7: Alanya yaşamak Türkçe öğrenmenizi nasıl etkiliyor?

Etki	Sıklık (f)
Olumlu etkiliyor	%57 (13)
Herhangi bir etkisi yok	%26 (6)
Olumsuz etkiliyor	%17 (4)

Tablo 7’de katılımcılara sorulan “Alanya’da yaşamak Türkçe öğrenmenizi nasıl etkiliyor?” sorusuna verilen yanıtların dağılımı yer almaktadır. Katılımcılardan 13’ü Alanya’da yaşamının Türkçe öğrenmelerine olumlu anlamda katkı sunduğunu ifade ederken, 6 katılımcı herhangi bir etkisi olmadığını ve 4 katılımcı da olumsuz etkilediğini belirtmişlerdir. Katılımcılardan alınan yanıtlardan bazıları şu şekildedir:

K16:” Türkiye’nin şehride yaşamak öğrenmemi kolaylaştırır. Zira türk dilini kullanmak zorunda kalırım.

K23: “Alanyalı çok hızlı konuşuyor, bazen fiilin ekleri yanlış söylüyor yada hiç söylemiyor”

Tablo 8: Türkçe ile ilgili görüşleriniz nelerdir?

Görüşler	Sıklık(f)
Kolay	%35 (8)
Güzel	%35 (8)
İlginç	%26 (6)
Zor	%4 (1)

Tablo 8’de katılımcılara sorulan “Türkçe ile ilgili görüşleriniz nelerdir?” sorusuna alınan yanıtların dağılımı yer almaktadır. Katılımcıların 8’i kolay bir dil olduğunu, 8’i güzel bir dil olduğunu, 6’sı ilginç bir dil olduğunu ve 1 katılımcı da zor bir dil olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcılardan alınan yanıtlardan bazıları şu şekildedir:

K13: “Alışılmadık ama çok çekici bir dil”

K16: “Yümşek dil. Zor değil, kolay değil, orta düzeyde”

## Sonuç

Bu çalışmada, Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Rus öğrencilerin Türkçeye dair görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara dayanılarak sonuçlar şu şekilde gösterilmiştir:

Alanya, yerleşik yabancı nüfusun yoğun olarak yaşadığı ilçelerden biridir. 2022 yılının verilerine göre yerleşik yabancı nüfusun yaklaşık 52.000 kişi olduğu tespit edilmiştir. Yerleşik yabancı nüfusunun %40'ını da Ruslar oluşturmaktadır. Araştırmaya katılanların %90'ı 25 yaş ve altındaki katılımcılardan oluşmaktadır. Türkçe öğrenme amaçlarını Türkiye'de üniversite okumak (19), Türkiye'de çalışmak (3) ve Türkiye'de yaşamak (1) olarak belirtmişlerdir.

Türkçenin sondan eklemeli ve ekler açısından zengin bir dil olması Rus öğrencilerin Türkçe öğrenmelerini zorlaştırdığını ifade etmişlerdir. Türkçe ve Rusçanın farklı dil ailelerinden gelmeleri de önemli bir etkidir. Bu durum, Rus öğrencilerin Türkçe kelimelerin sesletiminde de zorlanmasına neden olmaktadır. Yazma, ana dili öğreniminde de yabancı dil öğreniminde de en zor ve en son kazanılan beceridir. Çalışmada, Rus öğrencilerin de en çok yazma becerisinde (10), sırasıyla konuşma becerisinde (7), Dinleme becerisinde (3) ve okuma becerisinde (3) zorlandıkları gözlemlenmiştir.

Alanya, yerleşik Rus nüfusun yoğun olduğu bir ilçe olduğu için öğrenciler bu durumun Türkçe öğrenmelerine olumlu anlamda etki ettiğini (13) düşünmektedirler. Katılımcıların bir kısmı bu durumun Türkçe öğrenmelerine hiçbir etkisinin olmadığını (6) ifade ederken, bir kısmı da olumsuz olarak etkilediğini (4) ifade etmektedirler.

## Öneriler

- Türkçenin ve Rusçanın yapısal farklılıkları dikkate alınarak dersler ve etkinlikler planlanması daha faydalı olabilir.
- Yazma ve konuşma becerisi daha çok zorlanılan beceriler olduğu için ders içerisindeki ağırlıkları artırılabilir. Bu iki becerideki etkinlik sayıları artırılabilir.
- Öğrencilerin öğrendikleri bilgileri kullanabilecekleri etkinlikler düzenlenebilir.
- Eklerin öğretimi konusunda farklı öğretim tekniklerinin ve etkinliklerin uygulanması öğrenmeyi daha kolay hâle getirebilir.

## Kaynakça

- Çetin, O. (2020). Yabancılara Türkçe Öğretimi Sertifika Programlarında Görülen Eksiklikler ve Çözüm Önerileri. XV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiri Kitabı, Sayfa: 366-375, Gürcistan-Tiflis.
- Durmuş, M. (2019). Yabancı Dil Öğretimi Sınıflarında Ana Dilinin Yeri. *Sakarya University Journal of Education*, 9(3), 567-577.
- Göçer, A. ve Moğul S. (2011). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ile İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış, *Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(3), 797-810.
- İşcan, A. (2011). YABANCI Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Filmlerin Yeri ve Önemi. *Turkish Studies*, 939-948.
- Karaağaç, G. 2013. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kurt, B. (2019). Türkçenin Ana Dili Olarak Öğretilmesiyle Yabancı Dil Olarak Öğretilmesi Arasındaki Farklar. Şen, Ü. (Ed.) Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi (1. baskı, s. 67-95). Ankara: Pegem Akademi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

## TARIXIY ASARLARDAGI ASTRONOMIYAGA OID MA'LUMOTLAR (AHMAD DONISH MEROSI MISOLIDA)

Zilola TO'QSANOVA

Öğr. Gör., Buhara Devlet Üniversitesi Fizik Bölümü  
Özbekistan  
tuqsanova@gmail.com

### Annotatsiya

Maqolada Buxoroning buyuk ma'rifatparvar vakili, qomusiy olim, yetuk arbob, diniy va dunyoviy fanlar bilimdoni Ahmad Donish merosidagi astronomik jihatlar, munajjimlik faoliyati, asarlarida falakiyot ilmi bilan bo'g'liq ma'lumotlar aks etgani ilmiy tahlil qilingan.

### Kirish

O'rta Osiyo xonliklarida turli dunyoviy fanlar, handasa (geometriya), arifmetika (hisob ilmi), jug'rofiya (tabiatshunoslik), mushkulot ( mantiq), falakiyot (astronomiya) kabi ilmlari yaxshi rivojlangan. Biz buni faqat moddiy madaniyat, me'morchilik, harbiy sohalargina emas, balki ma'naviy hayotda, xususan, tarixnavislik sohasida ko'rishimiz mumkin.

Buxoro amirligida yuqori lavozimlarida ishlagan va turli fanlar bilimdoni hisoblangan ma'rifatparvar Ahmad Donish tarixiy asarlarida ko'plab astronomik ma'lumotlar uchraydi. Bu uning yetuk munajjimlardan biri bo'lganligini ko'rsatadi. Ahmad Donish ilmu nujum (yulduzshunoslik), geometriya, me'morlik, rassomlik, tabobat, she'riyat va musiqa sohalari bilan shug'ullangan. Mohir "ilmi hay'at" (falakiyotshunoslik) va "ilmi nujum" (munajjimlik) sohibi bo'lgan. Tabiiy fanlar yo'nalishida o'z tadqiqotlari bilan zamona ziyolilarini hayratda qoldirgani uchun ilmiy taxallusi Handasadon (Muhandis) va Sitorashunos (Munajjim) ham bo'lgan[1, 20]. Buxoroda donishmadligi sabab Ahmad Kalla, Kallalik Ahmad nomlari bilan tanilgan. Munajjimlikdan puxta bilimga egaligi tufayli amir Nasrullo nazariga tushgan.

Ahmad Donishning "Risola yoxud Mang'itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi" asarida Buxoro tarixi bilan bog'liq voqealar astronomik hodisalar bilan bog'lanib bayon etilgani e'tiborga molik. Ushbu asar "Kichik tarix", "Safarnoma", "Buxoroi sharif amirlarining tarjimai holi" kabi nomlar bilan mashhur bo'lgan. Asarning muqaddimasida quyidagilar bayon etilgan: Alloh bu tuproqli zamin himoyasi uchun uning ustini ko'kchodir (osmon) bilan qopladi. Yerning barqarorligi va davomiyligini ta'minlash uchun, zarur ozuqani tashqaridan yetkazishlari uchun yulduzlar harakatini tartibga solib, ularni idora qiluvchi mas'ullarni belgiladi. Shuningdek, muarrix davom etib, bu dunyo hayot, suv va adolat bilan obod bo'lib, o'lim, suvsizlik va zulm bilan vayron bo'ladi. Ularning bari olti yulduzning ulviy (oliy, yuqori) olami orqali vujudga keladi, deydi. Osmon jismlarini tasvirlar ekan, ular qanday holat kelsa foydaliyu, aksincha zarari ekanini ko'rsatib o'tgan. Vujudiyot (borliq) Quyosh, Zuhra va Mushtariy ta'siri natijasida bo'lsa, adamiyot (yo'qlik) Mirrix, Zuhul va Oy ta'siri natijasidir. Atorud ularning barchasiga taalluqli bo'lgan holatda, o'sha ta'sir qaysi yulduzning xosiyati bo'lganda, uning ma'dani hisoblanadi. Atorud tik kelganda (Yerga) ziyon va nuqson etadi. Bu yulduzlar osmon burjlari darajalarida noqislik va barakat keltiruvchi holatda tursa, shunga ko'ra ularning ta'siri kamayadi yoki ko'payadi[2, 10]. Alloh, taolo yana bu muddatlarda yuqorida zikr etilgan yulduzlarning Yer sayyorasiga yaqinlashishi, burjlari va darajalarida aylanishi Yer yuzidagi taraqqiyot va vayronagarchiliklarni ko'paytirishi yoki kamaytirishini ham taqdir etdi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa dunyoda bir maromdagi bardavom rivojlanishning oldini olish bilan birga uning batamom yo'q, bo'lib ketishiga sabab bo'luvchi davomiy vayronkorlikka ham yo'l

qo‘ymaslikdir[2, 11]. Tarixdan ma‘lumki, nujum ilmi\* xalq orasida uzoq yillar davomida shuhrat topib, insonlarning ko‘pchiligi u bilan mashg‘ul bo‘lgan. Shu sabab taqvimlarni yaxshi bilishgan. “Yigirma-yigirma”, “qirq-qirq”, “yuz-yuz” va “ikki yuz ikki yuz” – munajjimlar atamasi ma‘nosida yulduzlarning “Zuhal” davri, “Mushtariy davri” kabi aylanish davri hisoblanadi. Ushbu aylanishlar uzoqlashish (qochish-*firrot*) va yaqinlashish (bog‘lanish-*karonot*)lar ta‘siri natijasidir[2, 12]. Muarrix hukmdorlarning taxtga kelish sanasida falakdagi sodir bo‘lgan hodisalarni bayon etadi. Mazkur hodisaning xosiyatini ham sharhlab beradi. Amirlarning hokimiyatga kelish vaqti nafaqat hijriy taqvim, balki imli nujum taqvimi bilan ham keltirilishi diqqatga sazovordir. Amir Haydar (1800-1825)ning taxtga o‘tirish voqeasi quyidagicha bayon etiladi. “Uning podsholik taxtiga o‘tirishi 1215/1800 yil yakshanba, rajab oyining 14 da, quyosh chiqqandan uch soat keyin bo‘lib, yulduz va sayyoralarning joylashishi shunday ediki, munajjimlar bashoratiga ko‘ra uning davrida qo‘shin orasida notinchlik va amirlar bilan podshoning o‘rtasida esa kelishmovchilik sodir bo‘ladi”. Donish osmon jismlari harakati, sayyoralarning joylashuvi ko‘ra oldinni bashorat qila oladigan munajjim sifatida tanilgan. U aytgan bashoratlar o‘z isbotini topgan. Quyidagi bashorat shunday ta‘kidlanadi: “Men uch marta astrologiya qoidalariga muvofiq bu viloyatlar (Buxoroda -Z.T.)da nimalar sodir bo‘lishini imtihon qildim. Uch marta ham Merkuriy ta‘sirida Mars Saturnga qarama-qarshi joylashgan edi. Astrologiya qoidalariga muvofiq bunday joylashuv ayniqsa, amirlar va mulkdorlar hukmronligi uchun buyuk musibat alomatidir. Kelajakda tirik qolganlar, xususan, amirlar, mulkdorlar tomonidan zo‘rlilik bilan xazinaga yig‘ilgan boylik kofirlar va gunohkorlar mulkiga aylanishiga shohid bo‘ladilar. Hukmdorlar, oxir-oqibat, o‘z boshlarini dorda qoldiradilar, amirlar va yuqori mansabdorlar esa xor-zor bo‘ladilar[2, 139]. Haqiqatan ham 1920 yil sentabr oyida Buxoro amirligi qizil armiya tomonidan tugatiladi. Asrlar davomida amirlar tomonidan yig‘ilgan davlat xazinasi Buxoro xalqiga xizmat qilish o‘rniga mustamlakachilar tomonidan tashib ketiladi. Buxoroning so‘nggi amiri Sayyid Olimxon (1910-1920) poytaxtdan chiqib ketishga majbur bo‘ladi. O‘z davlati chegarasidan chiqib Afg‘onistonda panohtopadi va u yerda 20 yildan ortiq vaqt davomida istiqomat qiladi[1, 29]. 63 yoshida vatani Buxoro sharifni qumsab, ko‘zi ojiz bo‘lib, faqirlikda vafot etadi. So‘nggi mang‘it amiri Olimxon Kobuldagi Shahidoni islom (Shuhadoi islom) – Islom shahidlari qabristonida dafn etiladi. Shuningdek, Ahmad Donish asarda quyidagi bashoratlarni ham ilgari suradi: yulduzlarning joylashishiga qaraganda, Movarounnahrda hokimiyat bu toifa qo‘lida qolmaydi. Ajoyib o‘zgarishlar, buyuk to‘qnashuvlar sodir bo‘ladi. Marsning Saturnga qarama-qarshi turishi, Yupiterning Merkuriyga yaqinlashishi bu islom xalqlarining diniy e‘tiqodlarini sustlashuvidan darak beradi. Dunyoning hamma mamlakatlarida soxtakorlik va ishonchsizlik va yolg‘onni kuchaytiradi[2, 139]. Umuman olganda Ahmad Donishning falakiyot ilmi borasidagi izlanishlari asosida bergan ma‘lumotlari uning amirlikda mohir astronom bo‘lganidan dalolat beradi. Asarlarida zikr qilingan astronomik hodisalar va ularning falsafiy mushohadasi nafaqat tarixchilar, balki faylasuflar, fiziklar, astronomlar uchun ham qiymatli hisoblanadi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati**

1. Amir Sayyid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. – Toshkent: Fan, 1991. – 32 b.
2. Ahmad Donish. Risola yoxud Mang‘itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi / tarjima muallifi Qiyomiddin Yo‘ldoshev. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy entsiklopediyasi, 2014. – 144 b.
3. Naimov I. Ahmad Donishning ma‘rifatparvarlik faoliyati va uning ilmiy merosi: Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferenti. – Toshkent, 2022. – 149 b.

---

\* Osmon jismlari va ularning harakatini o‘rganuvchi fan.

## ШУХРАТ ШЕЪРИЯТИДА ЛИРИК ҚАҲРАМОН

### LYRICAL HERO IN THE POETRY OF SHUKHRAT

Акбар САБИРДИНОВ

Prof. Dr. Ferghana Devlet Üniversitesi

Özbekistan

ORCID: 0000-0002-5137-1763

gulnoza\_oripova1981@mail.ru

#### Аннотация

Мақолада XX аср ўзбек шеъриятида Шухрат (Фуллом Алимов) ижодининг ғоявий-эстетик ва бадиий хусусиятлари лирик қаҳрамон тадрижи асосида текширилади. Шоирнинг иждодий лабораториясига кириш орқали оддий воқеликдан гўзал фалсафий фикр, хулоса чиқара олиши, воқеабандлик шоир шеърияти учун хос жиҳат эканлиги, турли тасвирий ифода ва воситалар билан таъсирчанликни юзага чиқариши таҳлил қилинади. Адабиётнинг ўлмас мавзуларидан бўлган муҳаббат Шухрат шеъриятдан “ўқ томир” бўлиб ўтгани, муҳаббатнинг доимо навқирон ва абадийлиги тараннуми етакчилик қилиши шеърлари таҳлили асосида далилланади. Шоир ўхшатиш, қиёс, жонлантириш, истиора, сифатлаш каби тасвирий, параллелизм, такрор, изосиллабизм каби ритмик, турли банд, қофия тизимлари, вазн ҳамда эвфоник воситалардан самарали фойдаланиши ва бу орқали таъсирчанликни юзага чиқариши структурал таҳлил методи асосида кузатилади. Шухрат шеърияти халқона ифода ва самимий кечинмаларга тўйингани, хушоҳанглиги билан ажралиб туради. Лирик картиналар яратишнинг моҳир устаси сифатида қатор шеърлари таҳлилга тортилади. Шухрат тилимизнинг луғат қатламини яхши билади. Ҳар бир сўзнинг шеърий контекстдаги маъно товушларини чуқур англаган ҳолда сатрларга олиб киради. Ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ўйноқи оҳангдорликни, нозик қочиримларни ўзига жамлаган, шарқ мумтоз адабиётидаги мураббаънинг қофия тизими асосида ошиқнинг нозик кечинмалари ҳамда ёр қиёфасини бетакрор чизгиларда акс эттириши ва бу орқали лирик қаҳрамон кечинмалари тасвири ёритилади. Бутун ижоди давомида адолат, меҳр-муҳаббат, одамийлик, оқибат, вафо каби инсоний тушунча ва фазилатларни мадҳ этган Шухрат турли қиёфада товланувчи сохтакорликни қоралайди. Табиатдаги ҳар бир нарса ва ҳодисани, шунингдек, одамни ҳам ўз ҳолича кўришни хоҳлайди. Шарқ мумтоз шеъриятидаги “тажохули ориф”, тақрир санъатларидан моҳирона фойдаланиб шоир сўз урғусига, оҳангдорлигига, таъсирчанлигига ва ифода аниқлигига эришади. Шеърдаги фикр тадрижи ва ритмик изчилликни юзага чиқарувчи омилларни лирик қаҳрамон туйғулари шиддати билан ҳамоҳангликда ифодалайди. Кузатишларимиз натижасида, лирик қаҳрамон давр тўфонларида, турмушнинг қайноқ қозонида товланиб, маънан ва фикран юксалиб ишқ гулханида ёнган йигитчадан ҳаётнинг пасту баландини теран англаган қатъиятли донишманд мўйсафид даражасига ўсиб етганини кўрамыз. Бу мўйсафид адолат учун курашувчи, элнинг порлоқ истикболи учун жон тиккан, мунофиқлик, сотқинлик, меҳрsizлик, иккиюзламалик каби иллатларга қарши аёвсиз курашувчи шахс. Бугунги кунда Шухрат асарлари долзарб мавзу ва юксак бадиияти билан шеъриятга ташна китобхонларнинг чанқоғини қондирмоқда. Келгусида ҳам кўплаб иждодкорлар учун таъсир ва илҳом манбаи бўлиши шубҳасиздир. Шунингдек, улар униб-ўсиб келаётган авлодларни маънан юксалтиришга, ахлоқан тарбиялашга хизмат қилиши билан ҳам аҳамиятлидир. Шу маънода ушбу иждод намуналари мангуликка дахлдордир.

**Калит сўзлар:** лирика, лирик қаҳрамон, шакл ва мазмун, фикр ва туйғу, оҳангдорлик, шеърий санъатлар.



## Abstract

The article examines the ideological and aesthetic and artistic features of the work of Shukhrat (Gulam Alimov) in Uzbek poetry of the 20th century on the basis of the teaching of the lyrical hero. By entering the poet's creative laboratory, it is analyzed that a beautiful philosophical thought, able to draw conclusions from ordinary reality, that eventfulness is a characteristic aspect for the poet's poetry, that it brings to the surface impressiveness by various pictorial expressions and Means. The fact that love from the immortal themes of literature took place from the poetry of Fame "the arrow vein", love is always whimsical and Eternal, is evidenced by the analysis of poems that tarannumi leads. The poet is observed on the basis of the method of structural analysis, which effectively uses rhythmic, various band, rhyme systems, weight and euphonic means such as imitation, comparison, revitalization, istiora, adjectives such as pictorial, parallelism, repetition, isosyllabism, and, through this, the emergence of affectivity. Poetry of Fame is characterized by folk expression and satiety, sympathy for sincere experiences. As a skillful master of the creation of lyrical cartoons, a number of poems are subject to analysis. Fame knows the vocabulary layer of our language well. Each word leads into lines with a deep understanding of the sounds of meaning in a poetic context. Concentrated on playful tonality, subtle evils in the samples of Uzbek folk oral creativity, on the basis of the rhyme system of Murabba in eastern classical literature, the subtle evocations of the lover and their unique appearance are reflected in unique drawings, through which the image of the lyrical hero's experiences is illuminated. Throughout his work, Fame, which has praised human concepts and qualities such as Justice, affection, humanity, consequence, Fidelity, condemns falsification, which is repudiated in various forms. Every thing and phenomenon in nature, as well as a person, wants to see in their own way. The "tajohuli Orif" in eastern classical poetry, skillfully using the art of takrir, the poet achieves word accent, tonality, expressiveness and clarity of expression. The thought in the poem expresses the factors that make the teaching and rhythmic consistency surface in harmony with the intensity of the lyrical heroic feelings. As a result of our observations, we see that the lyrical hero grew up in the storms of the era, in the boiling pot of marriage, from a young man who spiritually and thoughtfully Rose and burned in the bonfire to the level of a persistent wise Moose, who realized the low and high of life. This moose is a fighter for justice, a zealous fighter against vices such as hypocrisy, treason, affection, hypocrisy, who has made a living for the bright prospect of El. Today, the works of Fame satisfy the thirst of readers who thirst for poetry with a topical theme and high artistry. There is no doubt that it will also be a source of influence and inspiration for many creators in the future. They are also significant in that they serve to spiritually elevate and morally educate the growing generations. In this sense, these patterns of creativity are inherent in eternity.

**Keywords:** lyricism, lyrical hero, form and content, thought and feeling, tonality, poetic arts.

## Кириш

XX аср ўзбек шеърятини Шухрат (Ғулом Алимов) ижодисиз тасаввур этиш мумкин эмас. У адабиётга 1935 йилда шоир сифатида кириб келди. Шоир ижодини кузатар эканмиз, унинг шеърдан шеърга маҳорати ошиб борганлигини кўрамиз. Асарни мазмун ва шакл жиҳатдан мукамаллаштириш борасида муттасил изланишлар олиб борган Шухрат бир қарашда оддий воқелиқдан ҳам гўзал фалсафий фикр, хулоса чиқара олади. Воқеабандлик шоир шеърятини учун хос жиҳат бўлиб, турли тасвирий ифода ва воситалар билан таъсирчанликни юзага чиқаради.

Адабиётнинг ўлмас мавзуларидан бўлган муҳаббат Шухрат шеърятидан "ўқ томир" бўлиб ўтган. Шоир фикрича муҳаббатгина мангу, у ҳеч қачон завол билмайди. "Севги қаримас" (1946) шеърининг асосида ҳам муҳаббатнинг доимо навқирон ва абадийлиги тараннуми етакчилик қилади:

Мажнугул сояси илк баҳор,  
Севгимизга беланчак бўлди.  
Мен севгимни этганда изҳор  
Барглар чапак чалди, ой кулди.  
Йиллар ўтди... Бизнинг севгимиз  
Ҳамон яшар, ҳамон навқирон.

Аммо ўша гувоҳ мажнунтол  
Куриб битмиш беному нишон.

Шоир ўхшатиш, қиёс, жонлантириш, истиора, сифатлаш каби тасвирий, параллелизм, такрор, изосиллабизм каби ритмик, турли банд, қофия тизимлари, вазн ҳамда эвфоник воситалардан самарали фойдаланиб сатрлар таъсирчанлигини юзага чиқаради.

Шухрат шеърини халқона ифода ва самимий кечинмаларга тўйингани, хушоҳанглиги билан ажралиб туради. Ҳар бир сўзнинг шеърини контекстга “узукка қўйилган қимматли тош янглиғ” (Ойбек ибораси – С.А.) мос тушгани, шайдо кўнгили туйғулари ифодасидаги табиийлик ушбу мисраларни ўқиган китобхон тилидан кўшиққа айланиб жаранг беради. Шу маънода куйидаги сатрларни халқ оғзаки ижодига хос бўлган анъаналарнинг давоми дейиш мумкин:

Ойлар ўтди бедор, бешафқат,  
Эркама, мени унутмадингми?  
Хаёлимда ҳамон сен фақат,  
Эркама, мени унутмадингми?  
Кўзим юмсам тушларимдасан,  
Ёзу баҳор, қишларимдасан.  
Ўқиб олган “беш”ларимдасан,  
Эркама, мени унутмадингми?

(“Эркама, мени унутмадингми?”)

Шеърнинг кейинги сатрларида лирик “мен” – ошиқ туйғулари тасвиридан ёр қиёфасининг ўзига хос ифодасига ўтилади. Бу табиатнинг бетакрор оний ҳолатлари чизгилари билан уйғунлашиб кетади:

Баҳор келса гулда кўраман,  
Сен хуш кўрган йўлдан юраман.  
Баъзан қирдан, чўлдан юраман  
Эркама, мени унутмадингми?  
Кўкда ёнган сенинг кўзгинанг,  
Менга мадад доим сўзгинанг,  
Қачон кўргум сенинг ўзгинанг,  
Эркама, мени унутмадингми?

Мураккаб ташбеҳлардан, жимжимадор иборалардан холи, беғубор кечинма ва нозик туйғуларнинг ифодаси бўлган шеърнинг сўнги бандлари муҳаббатни авайлаш ҳамда қадрлашга чақириқ билан яқунланади:

Турна ўтса йўлга боқаман,  
Ҳозлар учса кўлга боқаман.  
Дилим ёнса гулга боқаман  
Эркама, мени унутмадингми?  
Гулим кўлда сўлмасидан кел,  
Дўсту душман кулмасидан кел,  
Ишқинг дилда сўнмасидан кел,  
Эркама, мени унутмадингми?

Шеър ана шу тарихи вафо ва садоқатни тараннум этувчи “муҳаббат синфонияси” бўлиб жаранглайди. Даврлар оша авлоддан авлодга ўтиб қалблар мулкига айланган ўлмас ижод намунаси бўлиб юз кўрсатади.

Лирик картиналар яратишнинг устаси бўлган Шухрат “Кўклам” (1970) шеърини изчил тасвирилар ва тафсиллар шодаси воситасида илк баҳор манзарасини чизади. Табиатнинг оний ҳолатларини акс эттириш орқали эса яхлит кўклам суратини яратади.

## Шеърнинг

Илҳомга тўлибди яна бир тупроқ,  
Чечаклар, майсалар унинг ижоди.  
Севгисин кўзидан сочади булоқ,  
Борми деб севгининг тилга ҳожати!  
Севинчи ичига сиғмасдан ғунча  
Лабини тутолмай хандон кулибди.  
Айвонга қалдирғоч, толга мусича  
Жўжаси ғамда хашак илибди.

мисраларида илк баҳор кунларида табиатдаги жонланиш, уйғониш жараёни батафсил ёритила боради. Сўнг тасвирга “жаҳонгир Амир Темурнинг бошига соя ташлаган ўлимтик чинорнинг ҳам япроқ ёза бошлагани, сайлини бошлаган кумурска, ўзидан катта кумалоқни юмалатаётган қўнғиз, қорли ерга кетишга кечиккан ноласи баланд қарға, булбуллар билан ёз бўйи юрмоқни орзу қилган карқуноқ, майсалар остида жонини авайлаб ётган бинафшани юлиб кетган бераҳм болалар, қирдаги дўстига буготдан қўл силкитаётган лолакизғалдоқ, у боғдан бу боққа ҳавотир билан елиб, ўтган йилги ёнғоғини чақаётган зарғалдоқ, оқ бақбақасини ликиллашиб ковакдан чиққан чўтир қурбақа, ёрини боққа етаклаган, лекин бир даста гулга ҳам чўнтагида чақаси йўқ студент йигит, қиш бўйи димикқан сочларини орқага қирқ кокил қилган қизлар, булутга қаҳрини сочиб устидан шиддатли чақмоқ елдирган осмон” тасвирлари кириб келади.

Шеърнинг сўнги “Тақдирин ер билан чандиган деҳқон Она-Ер бошида мағрур боқади. Кўнглидан ўтади олов саратон, Серфайз куз йўлидан карвон оқади!” сатрларида куз ташвиши билан банд деҳқон образи намоён бўлади. Шоир табиатдаги, қуш ва ҳашоротлардаги, наботот ва ҳайвонот оламидаги, инсонлардаги ўзига хос уйғонишларни бирма-бир тасвирлаш орқали кўкламнинг жонли картинасини яратишга муваффақ бўлади.

Поляк адабиётининг таниқли намояндаси Ян Парандовский “Сўз кимёси” китобида “Ёзувчи тарбиясидаги асосий вазифа – сўз ҳақидаги илмни чуқур эгаллаш ҳамда ижод қилаётган тилни билиш ва англашдан иборатдир” дея ёзади. Шуҳрат ҳам тилимизнинг луғат қатламини яхши билади. Ҳар бир сўзнинг шеърый контекстдаги маъно товушларини чуқур англаган ҳолда сатрларга олиб киради. Ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ўйноқи оҳангдорликни, нозик қочиримларни ўзига жамлаган, шарқ мумтоз адабиётидаги мураббаънинг кофия тизими асосидаги куйидаги банд тизимларида шоир ошиқнинг нозик кечинмалари ҳамда ёр кийёфасини бетакрор чизгиларда акс эттиришга муваффақ бўлади:

Гулзоридан ўтди ногоҳ  
Кўзи ўлдирди – ўлдирди.  
Бир сўз қилди кулиб ногоҳ,  
Сўзи ўлдирди – ўлдирди.  
Акс-садоси ёноғимда,  
Ширин сўзи қулоғимда,  
Атир бўйи димоғимда,  
Ўзи ўлдирди – ўлдирди.

(“Нозли жонон”)

Шуҳрат кўз ёшлар рангини, улар орқали инсонлар ҳолатини кўра олган ижодкор. Наҳотки, кўз ёшнинг ҳам ранги бўлса, деган табиий саволга шоир шундай жавоб беради:

Қадахдан тўкилган кўз ёши қора,  
Аламдан тўкилган зардоб рангида.  
Юракка ботдимми, балки, тобора  
Бардошинг куйдирар мудҳиш зангида!  
Шодлик ҳам ёш тўқар нурдек мусаффо,  
Севгидан оққани оташ тусдадир,  
Барига малҳамдир соф кўнги, вафо,  
Калиди ширин тил, ёник кўздадир!

(“Қайғудан тўкилган...”)

Ана шу тариқа қайғудан, аламдан, севгидан, тўкилган кўз ёшларнинг ўзига хос ранги бўлишини уқтирган шоир бахт ҳақида шундай фалсафий хулосага келади:

Бахт рангини билсайди одам,  
Уни дарров таниб оларди,  
Ё шарпасин сезса ўша дам,  
Орқасидан отин соларди.

Яхшиямки, ранги йўқ аниқ,  
Турли рангда келиши мумкин.  
Уни фақат қалби пок, ёниқ  
Содик киши кўриши мумкин!

(“Бахтнинг ранги”)

Шоир лирик қаҳрамониға кўкдаги юлдузлар жаранглаб сўзлайди, тошларнинг жони, деворнинг кўзи бордек, ўткинчининг оддий сўзи қалбига қувончли лавҳа битгандек туюлади. Шундай пайтда унга “Дунёда алам йўқ, аччиқ-чучук йўқ, Дунёда ўлим йўқ, ҳасад йўқ гўё. Муродға етмайди ёвуз отган ўқ, Гўёки нур билан йўғрилган дунё” бўлиб кўринади. Аммо бу фақат орзу экани аён бўлади. Қаердандир “йўқ” деган овоз келади. Бу овоз дунё кун ва кеча, оқ ва қора, ширин ва аччиқ алмашинувидан иборатлиги, дунёнинг муқаддас сири шунда эканлигини таъкидлайди.

Бутун ижоди давомида адолат, меҳр-муҳаббат, одамийлик, оқибат, вафо каби инсоний тушунча ва фазилатларни мадҳ этган Шуҳрат турли қиёфада товланувчи сохтакорликни қоралайди. Табиатдаги ҳар бир нарса ва ҳодисани, шунингдек, одамни ҳам ўз ҳолича кўришни хоҳлайди.

Шеърнинг

Дарё бўлсанг тошни тошга уриб оқ,  
Куёш бўлсанг сен осмонга қулиб боқ,  
Булут бўлсанг раҳматинг қуй, чақмоқ чақ,  
Чаман бўлсанг гулларинг соч хушчақчақ.  
Чашма бўлсанг тиним билмай қайнаб тур,  
Булбул бўлсанг саҳар туриб чақчақ ур.  
Оҳу бўлсанг оҳу кўзинг яширма,  
Арслон бўлсанг босган изинг яширма.  
Турна бўлсанг юксакларда бер садо,  
Бургут бўлсанг қояга қил жон фидо!  
Одаммисан эзгу ишдан қўл узма,  
Нокасларга шафқат қилма, қўл чўзма!

(“Дарё бўлсанг...”)

сатрларида инсоннинг яшашдан мақсади эзгулик экани алоҳида уқдирилади. Шеър “Яхшиларнинг елкасида бу олам, Яхшилиқни ният қилсин ҳар одам!” деган сўзлар билан яқунланади.

Тасвирийликнинг ўзига хос намунасини шоирнинг “Тонг мазараси” (1977) шеърида кўришимиз мумкин. Унда эрта тонг маҳалида борлиқда рўй берадиган ўзгариш ва ҳолатлар изчил тасвирланади. “Милт-милт этган юлдузларнинг тун изини қувиб кетиши”, “шудринг билан юз ювган куёшнинг уфқни кўзлаши”, “бобоҳўрознинг тонгни олқишлаб сўнгги марта қичқириши”, ғимирлаб қолган қумурскалар, уясидан чиқаётган бол ари, ўтлоқ қир сари кетган сигир изидан маъраб қолган бузоқ, бош кўтарган куёш, унга таъзим қилаётган кунгабоқар, ариқдан оқиб келаётган олма, тунги қуйилган сутнинг қаймоғини сузаётган кампир, қўйнига иссиқ нон солиб кўчадан келган чол ҳолатларининг бирма-бир тасвири орқали кўз олдимизда шарқона тонг манзараси намоён бўлади.

Шеъринг сўнги сатрлари

Тонг ҳам оппоқ,  
Пахтазор оппоқ,  
Оппоқ нурга чайилган ўлкам,  
Шу ўлканинг жамолига боқ,

Тонг чоғида айниқса кўркам!

тарзидаги “оппоқ”, “тонг”, “ўлка” сўзлари такрорига асосланган тасвир билан беғуборлик, мусаффолик барқ уриб турган ўлкамиз картинаси намоён бўлади.

Шарқ мумтоз шеъриятидаги “тажохули ориф” санъатини бир қадар ёдга солувчи “Билолмадим” (1959) шеъри шоирнинг Грузияга қилган сафари таассуротлари асосида ёзилган. Шеър бошдан оёқ сўроқлар асосидаги сатрлар билан безанган бўлиб, шу орқали шоир Гуржистоннинг бетакрор, гўзал манзараларини сўз акварели воситасида маҳорат билан акс эттиради. Сатрларнинг ўйноқи ва равонлиги, содда ва ёрқин ифодаларга бойлиги Шухратнинг ўзбек халқ оғзаки ижоди анъаналаридан таъсирланганлигини кўрсатади.

Гўзал Кавказ, о, Гуржистон, айтақол,  
Мен келганда баҳормиди, ёзмиди?  
Кўлларингда куни бўйи бемалол  
Сузиб юрган ўрдакмиди, ғозмиди?  
Йўлларингда қатор-қатор кўринган  
Сурх коматлар теракмиди, толмиди?  
Чўққиларда оппоқ бўлиб сурунган,  
Билолмадим, булутмиди, қормиди?

мисраларида Кавказ табиатининг бетакрор манзаралари акс этса, кейинги сатрларда лирик “мен” нигоҳи наботот, ҳайвонот ва грузин қизларига тушади. Юрт озодлиги учун курашган қаҳрамонлар сиймосини шоир ёдига олади.

Шеърнинг

Тоғдан тоққа енгил-елпи сакраган  
Тоғ эркаси оҳумиди, шермиди?  
Чой баргида сал ел билан титраган  
Шудрингмиди, мардлар тўккан термиди!

Қизларингнинг ол лабига нур берган  
Адаш тушган нуқтамиди, холмиди?  
Лабларида қатра-қатра эриган,  
Билолмадим, шакармиди, болмиди?

бандларидаги тасвир ишқ мавзусининг бетакрор талқини билан яқун топади.

Сўнги сатрлардаги

Анормиди, олмамиди тўшида  
Кўз-кўз қилиб олиб юрган нарсаси?  
Ўтган ҳафта, янги ойнинг бошида  
Совғамиди менга берган нарсаси?  
Билолмадим. Билолмасдан доғдаман  
Билолмасдан қайтиб кетдим юртимга.  
Изоҳлашга ваъда берсанг қайтаман,  
Қор ёғса ҳам, дўл ёғса ҳам ортимга!

тарзда сўз такрорлари воситасидаги ифодаларда таъсирчан фикр юзага келади. Шарқ мумтоз шеъриятидаги тақрир санъатини ёдга солувчи сўз такрорларидан фойдаланиб шоир сўз урғусига, оҳангдорлигига, таъсирчанлигига ва ифода аниқлигига эришади. Шеърдаги фикр тадрижи ва ритмик изчилликни юзага чиқаради:

Ўнгинг гул, сўлинг гул, гир атрофинг гул,  
Кўкдан гул ёққанми баҳордан бошлаб?  
Эй кўнгил, мана гул, ўйна, яйра, кул.  
Армонинг қолмасин кул хандон ташлаб!

(“Гуллар водийси”)

Ёки,

О, инсон билаги, инсон билаги,  
Накадар улугвор куч-кудратинг бор.  
О, инсон идроки, инсон юраги,  
Минг йиллар яшаган шон-шухратинг бор.

(“Тамара қалъаси”)

Ёки,

Сокин Дунай, эркин Дунай,  
Соҳилингга қушдек қўнай.  
Соҳилингда бир кеча тунай,  
Десам нима деркан Дунай!

(“Дарёга илтимос”)

тарздаги тасвирларда гуллар юрти Болгариянинг гўзал манзараларидан олган шоир таассуротлари ифодаланади. Дастлабки банддаги “гул” сўзи такрори поёнсиз гуллар оғушидаги борлиқ тасвири учун асқотган бўлса, кейинги банддаги “инсон” сўзи такрори орқали грузин маликаси Тамара топшириғи билан барпо этилган, қоятош бағрини ўйиб қурилган муаззам қалъадан олган шоирнинг хайрат туйғулари аксини топгандир. Учинчи таҳлилга тортилағн такрор орқали дарёнинг сокин, поёнсиз, оромбахш ҳолати қабартма тарзда ифодасини топган. Шухрат шеърларини кузатар эканмиз, лирик қаҳрамон давр тўфонларида, турмушнинг қайноқ қозонида тобланиб, маънан ва фикран юксалиб ишқ гулханида ёнган йигитчадан ҳаётнинг пасту баландини теран англаган қатъиятли донишманд мўйсафид даражасига ўсиб етганини кўрамиз. Бу мўйсафид адолат учун курашувчи, элнинг порлоқ истикболи учун жон тиккан, мунофиқлик, сотқинлик, меҳрсизлик, иккиюзламалик каби иллатларга қарши аёвсиз курашувчи шахс. Шоирларни пайғамбарларга менгзайдилар. Бу бежиз эмас. Шухратнинг “Шеърим ҳақида ўйлар” (1976) шеърдаги ушбу сатрлар унинг келажак авлодларга башорати ва васияти бўлиб жаранглайди:

Мен ўтиб кетаман, сен кейин қолиб  
Ҳақимда рост сўзни айтиб юр шеърим!  
Дўстимнинг бағрига бошингни олиб,  
Рақибга тош қаҳрим отиб тур, шеърим!  
Ҳали сен неча уй, неча хонада  
Менингсиз бир ўзинг меҳмон бўласан.  
Баъзилар талқинлаб турли маънода  
Ғашингга тегади, аччиқ куласан.

Шоир шеърларида ўз ҳаёти акс этганини, улар қалбининг сири, юрак дарди эканини, Кавказ тоғлари, Дунай бўйлари, жанг майдонларида ажралмас ҳамроҳ бўлганлигини таъкидлайди. Ноҳақликка қарши курашда дарддош бўлиб, хуш кунларга умид уйғотганини, доимо такаббурлик, ҳасад, ёлғондан йироқ бўлганини уқтиради. Кўнгил қушлари – шеърлари ҳалол туғилиб, ҳалол яшаганини, ўзидан кейин қоладиган ишлари, умрининг гувоҳи эканини уқдиради.

Сўнгги сатрлар

Бир коса сув бўлгин чанқоқ қўлида,  
Чироқ бўл сафарга чикса йўлида...  
Ҳар шоир бахтидир ўзидан сўнгра  
Дилларга йўл олса шеъри элида!

тарздаги даъват билан яқунланади. Шоирнинг шеърларига ушбу мурожаати келгуси авлодларга ҳам қаратилгандек туюлади.

**Хулоса**

Бугунги кунда Шухрат асарлари долзарб мавзу ва юксак бадиияти билан шеърятга ташна китобхонларнинг чанқоғини қондирмоқда. Келгусида ҳам кўплаб ижодкорлар учун таъсир ва илҳом манбаи бўлиши шубҳасиздир. Шунингдек, улар униб-ўсиб келётган авлодларни маънан

юксалтиришга, ахлоқан тарбиялашга хизмат қилиши билан ҳам аҳамиятлидир. Шу маънода ушбу ижод намуналари мангуликка дахлдордир. Шоирнинг “Эркам, мени унутмадингми?” деган сўроғи нафақат севимли ёрига, балки келгуси авлодларга ҳам қаратилгандек туюлади. Ана шу сўроқ эса бизга Шухрат ва унинг ижодини ўлмас ҳамда абадийлигини эслатиб туради.

### Адабиётлар

Sabirdinov, A. (2019). Sketches to the novel “Night and day” by Chulpan. Scientific journal of the Fergana State University, 1(6), 119-120.

Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of Characters in Utkir Hoshimov’s Story “Yanga”. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 8(6), 196-200.

Sabirdinov, A. (2020, December). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. In Конференции.

Sabirdinov, A. G. (2021). Interpretation of the banned period in the stories of Naim Karimov. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(11), 4-91.

Сабирдинов, А. Г. (1993). Слово и образ в поэзии Айбека.

Oripova, G. (2019). UZBEK POETRY AND THE WORLD LITERATURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. Scientific Journal of Polonia University, 32(1), 116-120.

Oripova Gulnoza Murodilovna. (2019). THE PECULIARITIES OF VAZN METER IN UZBEK POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD. International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. Volume: 8 /Issue:2/. – Macedonia, 2019. –P.33-39.

Murodilovna, O. G. (2020). Melody and musicality in Lyrics. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 656-664.

## ЛИРИК АСАР КОМПОЗИЦИЯСИ

### COMPOSITION OF THE LYRICAL WORK

Гулноза ОРИПОВА

*Dr., Ferghana Devlet Üniversitesi Filoloji Bölümü*

*Özbekistan*

*gulnoza\_oripova81@mail.ru*

#### Аннотация

Мақолада лирик асар композициясининг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилади. Композицион хусусиятлар бадиий матннинг қурилиш усули, унинг элементлари ўртасидаги муносабатлар тизими эканлиги илмий-назарий жиҳатдан асосланади. Лирик асар композициясининг уч аспекти: ташқи (матний), тематик ва ритмик-интонацион қурилиши яхлит эстетик ҳодиса саналиши таҳлилий мисоллар асосида далланади. Шеъринг асарнинг матний қурилишида асосий ва ёндош матнлар (рамка унсурлар) фарқланади. Асосий матнга хос бўлган жиҳатлар мисра ва бандларга бўлиниш билан белгиланади. Рамка унсурлари эса шеърнинг сарлавҳаси, эпиграф, шеър ёзилган сана ва жой қайди, жанр қайди, бағишлов қабилардан иборат эканлиги асосланади. Шеъринг асар композициясининг ритмик-интонацион қурилишида қофиянинг ўрни кўрсатилади. Қофия шеъринг мисралардаги айрим сўзларнинг, баъзан қўшимчалар, ҳижола қўшим сўз бирикмаларининг бир хилда ўзаро оҳангдош бўлиб келишига асосланган, фақат шеърят учун хос бўлган белгилардан бири. Қофия шеърнинг товуш тузилишида, ритмик таркибида, интонациясида, синтактик-семантик боғланишида, банд тузилишида муҳим вазифани бажаради. Қофия орқали ижодкорнинг ғоявий-бадиий нияти ўз ифодасини топади. Қофия воситасида энг муҳим фикрлар ўқувчига эстетик жиҳатдан сингдирилади. Унинг диққати қофиядош сўзларга қаратилади. Шарқ поэтикаси назариясига кўра қофия таркибини фонетик жиҳатдан текшириш шеър контекстида қофиянинг функцияси, композицион сатҳдаги ўрнини аниқлашда ҳам муҳим аҳамият касб этиши конкрет мисоллар асосида таҳлил қилинади. Қофиялар банддаги ўрнига кўра горизонтал ҳолатда жуфт, кесма, айланма ҳамда вертикал ҳолдаги жойлашувига кўра ундаги сўзлар товуш таркиби тўла мос келса тўқ, қисмангина мос келса оч қофияларга бўлиниши ҳақида фикр юритилади. Қофия шеъринг нутқда оҳангдорлик ва мусикийликни таъминлаб, шеърнинг ритмик жиҳатдан жозибadorлигини юзага чиқарувчи муҳим омил ҳисобланади. Муҳим маъно ва фикрларни таъкидлаш орқали поэтик мазмуннинг реал ифодаланишига кўмаклашиш; тасвирий восита бўлиб келиб, шеърнинг бадиий жиҳатдан юксак бўлишига ҳисса қўшиш; мисраларнинг хушоҳанг бўлишини таъминлаш; ритмик қаторлар охирини эслатиш; бандни уюштириш; янги-янги шеър шакллари ва поэтик жанрларни вужудга келтириш ва бошқалар қофиянинг асосий функциясидир.

**Калит сўзлар:** лирик композиция, тематик ва ритмик-интонацион қурилиши, қофия, қофия турлари, оҳангдорлик, ритм, поэтик мазмун.

#### Abstract

The article explores the peculiarities of the composition of a lyrical work. Compositional features are scientifically-theoretically based on the fact that the construction method of an artistic text is a system of relations between its elements. Three aspects of the composition of the lyrical work: external (textual), thematic and rhythmic-intonation construction the date of a holistic aesthetic phenomenon is evidenced on the basis of analytical examples. In the textual construction of a poetic work, the main and accompanying texts (frame elements) are distinguished. The aspects inherent in the main text are determined by the division into stanzas and paragraphs. The elements of the frame, on the other hand, are based on the fact



that the title of the poem, epigraph, date and place of writing the poem, consists of the likes of genre writing, dedication. The role of rhyme in the rhythmic-intonation construction of the composition of the poetic work is indicated. Rhyme is one of the characters characteristic only of poetry, based on the fact that certain words in poetic verses, sometimes suffixes, hijos or combinations of words, are equally consonant. Rhyme performs an important function in the sound structure, rhythmic composition, intonation, syntactic-semantic connection of a poem, band structure. Through rhyme, the ideological and artistic intention of the creator is expressed. The most important points in the rhyme medium are aesthetically instilled in the reader. Its focus is on rhymed words. Phonetically checking the composition of the rhyme according to the theory of Oriental poetics is analyzed on the basis of concrete examples that in the context of the poem The function of the rhyme, compositional, is also important in determining its position at the level. According to the position of the rhymes in the paragraph in the horizontal position in pairs, cross-sections, circles and vertical positions, it is thought that the words in it are divided into dark rhymes, if the sound composition is fully consistent, partially corresponding to hungry rhymes. Rhyming is an important factor in poetic discourse, providing tonality and musicality, and bringing to the surface the rhythmic appeal of poetry. Promote the realistic expression of poetic content by emphasizing important meanings and thoughts; come as a pictorial medium and contribute to the artistic elevation of the poem; ensure that the verses are flattered; reminding the end of rhythmic lines; arranging a band; creating new-new forms of poetry and poetic genres, etc., are the main function of rhyme.

**Keywords:** lyrical composition, thematic and rhythmic-intonation construction, rhyme, types of rhyme, tonality, rhythm, poetic content.

## **Кириш**

Бадий асар композицияси бадий матннинг қурилиш усули, унинг элементлари ўртасидаги муносабатлар тизимидир. Адабиётшунослик лугатларида композиция лотинча тузилиш, қурилиш, таркиб сўзларидан олинганлиги қайд қилинган. Композиция бадий асардаги қисмлар, образлар ва бадий воситаларнинг муайян ғоявий мақсадга хизмат қиладиган тартибда жойлашиши, уларнинг тасвиридаги мезони ва мувофиқлигидир. Эпик ва драматик тур каби лирик турнинг ҳам композицион хусусиятлари мавжуд. “Композиция масаласи бошқа бадий жинслар қатори шеъриятнинг, жумладан лирик шеъриятнинг ҳам ҳаётий, муҳим масалаларидан биридир”. Шундай экан, лирик композиция адабий композициянинг бир тури, мазмуннинг, поэтик ғоянинг аниқлиги, ҳаққонийлиги, эмоционаллиги ва шу поэтик ғояга нисбатан қисм ва образларнинг мувофиқлик даражаси, тасвир меъёри ва жойлашиш мутаносиблиги каби принципларга эга. Адабиётшуносликда лирик асар композициясининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ҳам илмий муаммо сифатида қаралади. Бадий асар композицияси бўйича рус адабиётшунослигида В.М.Жирмунский, Б.М.Эйхенбаум, Б.В.Томашевский, В.В.Кожин, Л.Я.Гинзбург, Т.И.Сильман, Е.Г.Эткинд, М.Л.Гаспаров каби олимларнинг илмий тадқиқотлари диққатга сазовордир. Бу борада илк бор рус академиги В.М.Жирмунский “Лирик асар композицияси” номли монографиясида илмий-назарий қарашларни илгари сурган. Сўз санъатига оид усуллар таснифида, шунингдек, назарий поэтикада ҳодисалар гуруҳи: стилистика, тематика ва композиция каби уч турга ажратилади. Бундан кўринадики, бадий асар композицияси ҳам назарий поэтиканинг муҳим бир қисми. Композиция бадий матннинг қурилишини англатади. Яъни композиция бадий матндаги қисмларнинг жойлашуви ва ўзаро боғлиқлиги, асар жанри ва мазмунига кўра қурилишидир. Ҳар бир шеърий жанр, аввало, ўзига хос композицион бутунлик ҳисобланади. Шеърий асарларнинг композицион қурилиши уларнинг жанр хусусиятларини ҳам белгиловчи омилдир. М.Бахтин жанрнинг ўзи уч компонентдан: тематик, услубий, композицион тўлиқликдан иборатлигини назарий асослаганда мутлақ ҳақ эди. Чунки лирик жанрлар композицияси ҳам шеърий контекстнинг барча компонентларини уюштириб, шаклий ва мазмуний яхлитликни таъминлайди. Кўринадики, “композиция – асарнинг шакл ва мазмун бирлиги акс этган асосий муҳитдир”.

## **Асосий қисм**

Лирик асар композициясининг уч аспекти: ташқи (матний), тематик ва ритмик-интонацион қурилиши яхлит эстетик ҳодиса саналади. Аввало, шеърий асарнинг матний қурилишида асосий ва ёндош матнлар (рамка унсурлар)ни фарқлаш зарур. Асосий матнга хос бўлган жиҳатлар мисра ва

бандларга бўлиниш билан белгиланади. Рамка унсурлари эса шеърнинг сарлавҳаси, эпиграф, шеър ёзилган сана ва жой қайди, жанр қайди, бағишлов кабилардан иборатдир. Шеърларнинг сарлавҳаси муайян ғоявий-бадий функция бажаради. Чунки сарлавҳа орқали шеър мавзусига ишора қилинади, эмоционал ҳолат юзага келади, образ таъкидланади, ўй-фикрлар, ҳис-кечинмаларга туртки берган ҳодисалар англанади. Маълумки, шеър сарлавҳаси лирик қаҳрамон ҳис-кечинмаларини англаш учун калит вазфасини бажаради.

Лирик асар композициясида рамка унсурларининг қўлланиши тадқиқотимиз объекти бўлган ижодкорларнинг барчасида учрайди. Масалан, Иқбол Мирзонинг қуйидаги “Ўхшайди” сарлавҳали шеърини келтириш мумкин:

Қизлар айтган ёр-ёрда  
Армон борга ўхшайди.  
“Висол оқшоми”да ҳам  
Ҳижрон борга ўхшайди.

Олти банддан иборат мазкур шеърда рамка унсурлари: сарлавҳа (“Ўхшайди”), эпиграф (“Қайда бўлсанг сен билан Севгим яшар ёр-ёр. Муҳаммад Юсуф) ҳамда шеър ёзилган сана қайди (2012) келтирилган бўлиб, шеърнинг асарнинг матний қурилишида ўзига хос ғоявий-эстетик функция бажарган. Шеърнинг бошланма нуқтаси асар сарлавҳаси, эпиграфи ҳамда биринчи бандни қамраб олади. Бошланма ўқувчини шеърни қабул қилишдаги эмоционал тайёргарлигига хизмат қилади.

Шеърнинг тематик композициясида бошланма, ҳис-кечинма, ўй-фикр ривожи ҳамда яқун мавжуд бўлиб, шеърнинг илк мисраси ёки банди бошланма вазифасини ўтайди. Масалан, Улуғбек Ҳамдамнинг қуйидаги шеърда илк мисра бошланма вазифасини ўтайди:

қишнинг сўнгги қорига  
қўшилиб учади  
ўрикнинг оқ гуллари

Юқорида келтирилган шеърларнинг композицион қурилишига эътибор қаратсак, Иқбол Мирзонинг “Ўхшайди” шеърда сарлавҳа, унда келтирилган эпиграф ҳамда илк банд бошланма нуқтаси ҳисобланади. Улуғбек Ҳамдамнинг “Қишнинг сўнгги қорига...” мисраси билан бошланувчи сарлавҳасиз шеърда эса илк мисра бошланма вазифасини ўтайди. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, шеърдаги ҳис-кечинманинг ривожланиб бориши тематик композиция асосини ташкил этади.

Шеърнинг асар композициясининг ритмик-интонацион қурилишида қофия муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, «қофия – шеърнинг мисралардаги айрим сўзларнинг, баъзан қўшимчалар, ҳижолаҳ ёки сўз бирикмаларининг бир хилда ўзаро оҳангдош бўлиб келишига асосланган, фақат шеърнинг учун хос бўлган белгилардан бири. Қофия шеърнинг товуш тузилишида, ритмик таркибида, интонациясида, синтактик-семантик боғланишида, банд тузилишида муҳим вазифани бажаради. Шунинг учун қофия шеърнинг нутқини оҳангдор ва таъсирли қилишга хизмат этади, мисраларнинг эса сақланиб қолишини осонлаштиради». Қофиялар орқали ижодкорнинг ғоявий-бадий нияти ўз ифодасини топади. Қофия воситасида энг муҳим фикрлар ўқувчига эстетик жиҳатдан сингдирилади. Унинг диққати қофиядош сўзларга қаратилади. Шунингдек, «қофия ритмик жиҳатдан мисрани таъкидлаш билан шеър ритмининг ҳис қилинишида муҳим аҳамият касб этади. Шеърни ўқиш давомида қофия мисранинг тугаганидан дарак беради, пауза бажараётган ажратиш функциясини таъкидлайди». Қофия назарияси бўйича рус адабиётшунослигида В.Жирмунский, Б.Томашевский, Л.Тимофеев, А.Кондратов, Б.Гончаров, Асланов, Лотман каби олимлар илмий тадқиқотларни амалга оширган. Шарқ шеършунослигида қофия структураси И.Крачковский, Е.Бертельс, А.Боровков сингари шарқшунослар томонидан ҳам жиддий ўрганилган. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам шеършуносликнинг муҳим назарий муаммолари, хусусан, қофия назарияси илмий-назарий жиҳатдан ўрганилган.

Маълумки, равий қофияни ташкил этувчи элемент бўлиб, сўзнинг туб ёки ясама асоси охиридаги товушдан иборат. Равий шеърдаги қофияланувчи барча мисраларни бириктиради ва ўзаро боғлаб туради. Қофия тузилишига кўра равийдан олдин ва ундан кейин турувчи унли ва ундош ҳарфлар ҳам турли номлар билан юритилади. Равийдан олдин келувчи ундошлар қайд, даҳил, чўзиқ унлилар эса ридф, таъсис, қисқа унлилар ҳазв, тавжих, ишбоъ дейилади. Равийдан кейин келувчи ундошлар ёки чўзиқ ва қисқа унлилар васл, ҳуруж, мазид, нойира деб аталади. Шунингдек, қофия равий билан тугалланса муқайяд қофия, равийдан сўнг давом этса мутлақ қофия дейилади. Абдулла Ориповнинг “Наврўз” шеърда композицияни ҳосил қилувчи қофия ўзига хос функция бажарган:

Аввал юрагингга мўралайди у,  
Сўнгра куртакларга ўргатади сўз.  
Заминнинг кўзидан қочади уйку,  
Демак, Баҳор келди,  
Келмоқда **Наврўз**.

Бандлар таркибидаги “сўз”, “Наврўз”, “муз”, “туз”, “кўз” қофиядош сўзлардаги “з” ундоши равийдир. Равийдан олдин келувчи элемент – ридф (мингашиш) бўлиб, “з” ундош равийдан олдин келган “ў(у)” унлисидир. Демак, “сўз – Наврўз – муз – туз – кўз” қофиядош сўзларда “з” ундош равий, унинг олдидаги “ў(у)” унлиси ридфдир. Шу ўринда В.Жирмунскийнинг “Қофия, унинг тарихи ва назарияси” тадқиқотидаги назарий қарашларини келтириш жоиз: “Қофия шеърий композицияда ташкилий функцияга эга бўлган товуш такроридир. У юқори сифатли товуш элементларини бадий тартиблани назарда тутди. Қофия учун товушларни танлаш, айниқса, таъкидланган унлиларни танлаш, бандни тузишда муҳим омил ҳисобланади”. Шунингдек, шеър оҳангдорлиги ва ифода таъсирчанлигини таъминлайди.

Аввал юрагингга мўралайди у,  
Сўнгра куртакларга ўргатади сўз.  
Заминнинг кўзидан қочади уйку,  
Демак, Баҳор келди,  
Келмоқда **Наврўз**.

Ушбу шеър тўрт банддан иборат бўлиб, биринчи банддаги “сўз”, иккинчи банддаги “муз”, учинчи банддаги “туз” ва тўртинчи банддаги “кўз” қофияланувчи сўзлар ҳар бир банд сўнгида такрорланаётган “Наврўз” сўзи билан қофиядошдир. Демак, мазкур шеър қофия турлари бўйича мурдаф (ридфли) қофия дейилишига сабаб равий ҳарфидан олдин чўзиқ унлилардан бири келганлигидадир.

Қофиялар банддаги ўрнига кўра горизонтал ҳолатда жуфт, кесма, айланма ҳамда вертикал ҳолдаги жойлашувига кўра ундаги сўзлар товуш таркиби тўла мос келса тўқ, қисмангина мос келса оч қофияларга бўлинади. Қофия таркибидаги товушларнинг тўла мос келиши тўлиқ (тўқ) қофия ҳисобланиб Абдулла Ориповнинг “Наврўз” шеърида қофияланувчи сўзларнинг товуш таркиби бир-бирига тўла мос келишини кузатамиз. Қофияланувчи сўзлар банддаги ўрнига кўра **а-б-а-б, в-б-в-б, г-б-г-б, д-б-д-б** шаклидаги кесма қофия турига мансуб.

Шеърда олам ва одамнинг яшариши, покланиши юртимизга баҳор фаслининг кириб келиши тасвири билан боғлиқ поэтик манзарада акс этади. Шоир Наврўзнинг келишини янги куннинг бошланиши, дея таъкидларкан, Оламнинг яралиши арабча “коф” ва “нун” ҳарфларининг бир-бирига қўшилиб, “кун!” га айланиши натижасида “ярал!” “бунёд бўл!” деган маъноларни англаштиришига ишора қилади. Шеърнинг “сўнгра куртакларга ўргатади сўз” сатри замирига улғутуфаккир Алишер Навоийнинг “Одамзод вужуди осмонининг жаҳонни ёритар юлдузлари ва инсон зотиға хос бўлган коннинг беҳисоб жавҳарлари бўлган сўз” нинг қудрати ва таърифи ҳақидаги доҳиёна фикрларини жо қилади. Заминнинг кўзидан уйку қочиши бутун башариятнинг уйғонишига, ўзлигини англашига, сергак тортишига ишорадир. Шеърдаги “Қишнинг аҳволига боқиб ҳойнаҳой, Юм-юм ёш тўқмоқда эриётган муз” сатрлари халқимизнинг қадимдаги киш ва ёз (икки қутб)нинг ўзаро қурашуви, қиш томоннинг енгилиб, чекиниши натижасида янги кун, янги йилнинг кириб келиши ҳақидаги дуалистик қарашлари ифодасига қурилган. Бу эса қадимий инонч-этиқодларимизнинг рамзидир. Шеърдаги баҳор келиши билан “эриётган муз” янги кундан бошлаб дунёнинг меҳр-шафқатга, муруватга тўлиши нишонаси, дунёнинг “тенгсиз бир чирой”да жилва қилишига, эзгулик ғолиб келишига ишора. Абдулла Орипов поэтик маҳорати ўзига хос шеърий композицияда қофиядош сўзларни заргарона танлашида, уларда оламнинг яралиш формуласини кўра олишида кўзга ташланади. Бу эса сўзлар воситасидаги мантиқий маъно занжирида намоён бўлади: “сўз - Наврўз - туз - кўз”.

Шеърдаги “Ҳарир ҳовур ичра яйрар дала-туз”, “Яна шуълалардан камашмоқда кўз” сатрларидаги қофия учун танланган “туз” сўзи ризқ-рўз, “кўз” сўзи оламнинг гўзалликларидан баҳра олиш, тириклик маъноларини ифодалайди. Демак, мазкур шеърда ифодаланаётган поэтик ғоя шеър композицион марказини ташкил қилади. “Бадий композиция, жумладан лирик композиция марказида ташкил этувчи кучга эга бўлган поэтик ғоя этади. Композициянинг бош ғоя ифодаланган нуктаси, одатда, композицион марказ деб аталади. Бошқа композицион бўлақлар ана шу композицион марказ атрофида уюшиб, етакчи, ҳукмрон ғоянинг ёрқин ифодасига хизмат қилади”. Шеърдаги “Демак баҳор келди, келмоқда Наврўз” мисрасининг ҳар бир банд сўнгидаги такрори бандлараро композицион занжирни ҳосил қилади. Бу эса шеърнинг композицион жиҳатдан

яхлитлигини кучайтиради. Аслида, лирик шеър композициясининг уч аспекти: ташқи (матний), тематик ва ритмик-интонацион қурилиши бир-бирига сингиб, бир-бирини тўлдиради ва яхлит эстетик ҳодисани воқелантиради. Шундай экан, “яхлит эстетик ҳодисани воқелантирувчи” лирик композицияда қофия лирик кечинманинг таъсирчанлиги, ҳаётлийлигини таъминлашга хизмат қилади. Натижада лирик қаҳрамон юрагида ҳаётга бўлган муҳаббат, яшаш завқи, ҳаётсеварлик ғояси лаҳза сайин ортиб бораётганини ҳис қиламиз. Демак, лирик шеър композициясида лирик кечинманинг динамик тарзда ўсиб бориши ва ўқувчига завқ беришида қофия алоҳида ўрин тутади. Қофия “шеърнинг шаклий бирлигини сақлайди, маъно узвийлигига кўмаклашади, янги-янги банд ҳамда шеърый кўринишлар ҳосил қилиб, шеър композициясини юзага келтиради, шеърнинг ғоявий мазмунини тўлдиради, шеърда образлилик ва ҳаётлийликни таъминлайди”.

Эркин Воҳидовнинг “Икки жаҳонни садқа қил” шеъри ҳар банди мисрадан иборат композицион бутунликдир. Шеър иккилик банд тузилишига эга бўлиб, *а-а, б-а, в-а, г-а, д-а* тарзида қофияланган. Шоир яхшилик, меҳр-оқибат, дўстлик каби туйғуларни улуғлайди ва инсонпарварик, дўстлик ғоялари шеър композицион марказини ташкил қилади. Шоир биринчи бандда қофия ва анафорани параллел қўллаб, шеърнинг стилистик-композицион хусусиятини орттиради:

Яхшилик қилма бировга кўз учун,  
Яхшилик асли бировмас, ўз учун.

Шеърда “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” концепциясига асосланган поэтик фикр “кўз – ўз – рўз – бўз – дилсўз – сўз” қофиядош сўзлар асосида бандлараро ривожланиб, ўсиб боради. Мазкур шеър композициясида шеър сарлавҳаси ва илк банд бошланма вазифасини бажариб, ўқувчини шеърни қабул қилишга эмоционал жиҳатдан тайёрайди. Шеърнинг кейинги бандлари ўй-фикр ва ҳис-кечинмалар ривожи бўлиб, лирик қаҳрамон инсон умрининг моҳиятини, тириклик ҳикматини ҳаётлий хулосалари орқали ифода этган. Шеър композициясида сўнги банд якун бўлиб, шоир поэтик хулосалари поэтик ғояси билан уйғунлашади:

Жон надир, икки жаҳонни садқа қил  
Дўст сенга айтган бир оғиз сўз учун

Эркин Воҳидов шеърларида, асосан, тўқ қофиялар учраса-да, шоир баъзан қофия имкониятларидан самарали фойдаланиб, ундош ва унли товушлари муштарак оҳангдорликка эга қофияларга ҳам мурожаат қилади:

Тангритоғ – шамойили,  
Жайхун, Талас ва Или –  
Боболарим манзили –  
Туркистон бир, ватан бир

Шеърдаги “шамойили – Или - манзили” қофиядош сўзлари фикрнинг оҳанг билан уйғунликдаги салмоғини орттириб, шоирнинг поэтик маҳоратини кўрсатишда хизмат қилган. Ушбу ўринда Фитратнинг қуйидаги сўзлари характерлидир: “...қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайди; сезгиларимизни тасвир этувчи сўзларимизни безайдир (зийнат берадир); сезгиларимизни бошқаларга ўткармак учун айтилғуси сўзлар вазни, қофияли бўлганда мусиқа оҳангини бериб турадир, шунинг учун қулоққа ёқимлироқ келади”.

### Хулоса

Қофия шеърый нутқда оҳангдорлик ва мусиқийликни таъминлаб, шеърнинг ритмик жиҳатдан жозибаторлигини юзага чиқарувчи муҳим омил ҳисобланади. Қофиянинг бирон тушунча ё маънони таъкидлаш вазифаси унинг оҳангдошликни ҳосил этиш вазифаси билан алоқадор, чунки қофия учун танланган сўздаги товушлар оҳангдош бўлиши шарт. Қофиянинг оҳангдошликни юзага келтириш вазифаси “қофиянинг уюштирувчилик вазифаси” ёки эвфоник (грекча, товуш, хушоҳанглик) вазифаси деб аталади. Оҳангдошликни юзага келтиришининг икки шакли: биринчиси, оҳангдошлик товушларнинг такрорланиши ва параллел келиши орқали яратилади. Иккинчиси, оҳангдошлик товушларнинг эшитилишдаги яқинлиги ва ўхшашлигига таянади. У.Тўйчиев тўғри қайд этганидек: “Муҳим маъно ва фикрларни таъкидлаш орқали поэтик мазмуннинг реал ифодаланишига кўмаклашиш; тасвирий восита бўлиб келиб, шеърнинг бадиий жиҳатдан юксак бўлишига ҳисса қўшиш; мисраларнинг хушоҳанг бўлишини таъминлаш; ритмик қаторлар охирини эслатиш; бандни уюштириш; янги-янги шеър шакллари ва поэтик жанрларни вужудга келтириш ва бошқалар қофиянинг асосий функциясидир”. Демак, лирик композицияда

қофия, товуш ва банд тизими синтактик-семантик уйғунликда муҳим вазифа бажариб, лирик кечинманинг ҳаётий ва таъсирчан талқинига хизмат қилади.

### **Адабиётлар**

Хатамов Н., Саримсақов Б. Адабиётшуносик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б.150

Адабиёт назарияси. 2 томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1978. - Б.291

Жирмунский В. Композиция лирических стихотворений // Сборник по теории поэтического языка, Вып 4. Сюжет 4. – 1921.–С.4. <http://books.e-heritage.ru/book/10071193//>

Медведев П.Н. (Бахтин М.М.). Формальный метод в литературоведении. –Ч. III, гл. 3. – 1981.– С.237.

Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшуносик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б.383.

Абдулла Орипов. Танланган асарлар. – Тошкет: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.344.

Жирмунский В. Рифма, ее история и теория. – Петроград,1923. [https://rifmovnik.ru/lib/5/rifmaeeistoriyai\\_teoriyazhirmunskij.htm](https://rifmovnik.ru/lib/5/rifmaeeistoriyai_teoriyazhirmunskij.htm).

Абдулла Орипов. Танланган асарлар. – Тошкет: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.344.

Эркин Воҳидов. Тўла асарлар тўплами. 3-жилд. – Тошкент: “Sharq”, 2016. – Б. 258.

**ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫР: ҚОЛБАСШЫ, САЯСАТКЕР, АҚЫН**

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABIR: LEADER, POLITICIAN, POET**

Бауыржан САЙФУЛЛАЕВ  
Ögr. Gör., Nizami Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi  
Özbekistan  
*sayfullayevbaurjan@gmail.com*

Айдана МЕДЕНОВА  
Y. L. Öğrencisi Nizami Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi  
Özbekistan  
*medenovaak@gmail.com*

**Аннотация**

Біз бұл мақаламызда көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы Захириддин Мұхаммед Бабырдың өмірі мен шығармашылығына тарихи тұрғыдан шолу жасаймыз. Сонымен қатар, Бабырдың адамзат руханиятына қосқан зор үлесі – “Бабыр-наме” атты тарихи шығармасы туралы мәлімет береміз. Аталған еңбектің қазақ әдебиеті мен тарихына да қатыстылығы барлығын ескере отырып, Захириддин Мұхаммед Бабырды қазақ әдебиетінің арғы бастауларының біріне орын алуы туралы тоқталамыз. Бай мәдениеті мен озық өнері, көркем тілі бар ұлтымыздың тарихы V-III ғасырлардағы сақ, ғұн, үйсін тайпаларынан бастау алатыны мәлім. Жарты әлемді бағындырған Еділ (Атилла), Томирис пен Зарина, түркі әлемін аузына қаратқан Күлтегін мен Тоныкөк қағандар, Мысырды билеген Сұлтан Бейбарыс – рухани әлеміміздің айтулы тұлғалары. Захириддин Мұхаммед Бабыр да – осылардың қатарында. Моғол империясының негізін қалап, Үнді еліне әмірін жүргізген Бабыр жайлы не білеміз? Батыр қолбасшы, мемлекет қайраткері хәм ойшыл, әдемілікке жаны құмар қолбасшы бабамыздың тағдыры жөнінде тарих не дейді? Бүгінге дейін біз білетін он – сегіз ғалам астындағы тіршіліктің тұтқасын ұстап келе жатқан адамзат өзінің ұзақ ғұмырында қаншама «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заманды» аңсағанымен, жарқын болашаққа үздіктірген үмітінің көкжиегі алдарқатып, сағымы мен буал-дыр нарына сіңіп кете беріпті. Оның ұзына алқар кедір-бұдыр жолында көздің қанды жасына суарылған шоңайналар шашылып жатыр бей-берекет. Шыр етіп дүниеге келіп ат жалын тартып мінгендер ішінде қадамына гүл біткендер тым-тым аз, некен-саяқ екен. Жалпы, ежелден өркениетті ел қатарына қосылу оңай болған емес. Оның өсуі мен ешуі, шарықтауы ман құлдырауы, гүлденуі мен күйреуі, қалыптасуы мен ыдырауы қатар жүрді. Беріне қатал сарапшы тарих ешкімге ешқашан ойыншық болған емес.

*Кілт сөздер: әдебиет, өлең-жыр, поэзия, проза.*

**Abstract**

In this article, we will give a historical overview of the life and work of the outstanding statesman, the famous commander Zahiriddin Muhammad Babur. In addition, we will provide information about Babur's great contribution to human spirituality - the historical work "Babur-name". Taking into account the relevance of this work to Kazakh literature and history, we will focus on the place of Zahiriddin Muhammed Babird as one of the earliest sources of Kazakh literature. It is known that the history of our nation with its rich culture and advanced art and artistic language begins with the Saka, Hun, and Uysin tribes in the V-III centuries. Edil (Attila), Tomiris and Zarina, who conquered half the world, Kultegin and Tonykok khagans, who brought the Turkic world to their mouths, Sultan Beybarys, who ruled Egypt, are

notable figures of our spiritual world. Zahiriddin Muhammed Babur is one of them. What do we know about Babur, who founded the Mughal Empire and ruled India? What does history say about the fate of our brave commander, statesman and thinker, the commander with a passion for beauty? What does history say about the fate of our brave commander, statesman and thinker, the commander with a passion for beauty? Until now, humanity, which has been holding the handle of life under the ten or eighteen universes that we know, has longed for "the time when the sparrow lays its eggs on the sheep" in its long life, but the horizon of its hope for a brighter future has been glorified, and it has been absorbed into its milk and vapors. On its long, rough road, glasses wet with bloody tears are scattered. Among those who were born as a donkey and rode a horse, there are very few who have flowers in their step. In general, joining a civilized country has not been easy since ancient times. Its growth and decline, peak and decline, prosperity and collapse, formation and decay went hand in hand. History has never been a toy for anyone.

**Keywords:** *literature, poem, poetry, prose.*

**Кіріспе. Он төртінші ғасырдың соңы мен он бесінші ғасырдың басында Түркі әлемінде өте маңызды оқиғалар болды. Түркістанда Шайбанилер өз билігін орнатып, Темір ұрпақтарына шабул жасап отырды. Олардан жеңілген Әмір Темірдің ұрпақтарының бірі болған Бабыр Үндістанға барып, өз мемлекетін құрды. Шайбанилердің Темірдің ұрпақтарын Үндістанға қарай ығыстыруы үнділердің Исламды қабылдау үдерісін тереңдете түсті. Ендеше бұл мақалада Үндістанды жаулаған соңғы түрік қолбасшы Бабыр туралы сөз қозғаймыз.**

Захириддин Мұхаммед Бабыр — көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы, сонымен бірге ғажайып өлең-жырлар жазып қалдырған лирик ақын, дарынды жазушы, ғұлама-ғалым, атақты тарихшы. Ол 1483 жылы 14 ақпанда Әндіжан қаласында туған. Оның толық аты мен атағы — әс-Сұлтан әл-Ағзам уә-л-Хақан әл-Мұкаррам Захириддин Мұхаммед Жалалуддин Бабыр, Падишаһ-и-Ғази. Бабырдың әкесі Омар Шейх — әйгілі Әмір Темірдің үшінші ұлы Мираншахтан тарайтын шөбересі еді. Ал шешесі Құтлық Нигар ханым Моғолстан ханы, Шыңғыс ханның Шағатайдан тарайтын ұрпағы Жүніс ханның қызы болатын.

Негізгі бөлім. 1494 жылы әкесі кенеттен қаза тапқан соң, оның інісі, Самарқан әмірі Ахмет мырза ағасының орнына ауыз салып, Ферғана әмірінің тағына таласады. Алайда Омар Шейх мырзаның беделді бектері оған қарсы шығып, буыны қатпаған 12 жастағы бала Бабырды Ферғананың әмірі деп жариялайды. Сол заманда хандардың таққа отыруы, орынсыз жанжал, нахақ қан төгіспен ғана болған. Бірақ Бабыр мұндай жолмен емес, бейбіт жолмен таққа отырғанын көре алмаушылар көбейеді де, билік үшін кескілескен ұрыс басталады. Бұл кезеңде Самарқант, Бұқара, Ташкент, Әндіжан, Хисар, Кабулды билеуші Темір тұқымдары өзара жауласып, бір кездегі аса қуатты Темір мемлекетін әбден әлсіреткен еді. Осындай аса ауыр жағдайда Бабырдың көп майданда күрес жүргізуіне тура келді. Ол бір жағынан өзінің туған қаласы Әндіжанды өзінің немере ағасы Ахмет мырзаның шабуылынан сақтап қалуға тиіс болса, екінші жағынан өзі отырған тағын өз туысы Жиһангер мырзадан қорғап қалуға тура келді. Бабырдың негізгі мақсаты — Әмудария мен Сырдария аралығында, яғни Мауераннахрда бір орталыққа бағынатын қуатты мемлекет құру, Ұлы Әмір Темір мемлекетін қайта қалпына келтіру еді. Бірақ жан-жағынан қыспаққа алған өз туыстары және Қазақстанның Солтүстік, Орталық аймақтарында билік жүргізіп отырған Мұхаммед Шайбани ханның жорығына төтеп бере алмай, 1504 жылы Әндіжаннан айырылып, Ферғанадан қуылып, Ауғанстанға ауысады.[1] Балалық шағының өзінде-ақ өліспей беріспес айқас, тақ үшін таластың талайын көрген Бабырды ешқандай да соғыс, еш қандай да майдан шошыта алмаған еді. Кабулға келген соң бір талай жорықтарға қатысып, жас та болса “етікпенен саз кешіп, ауыздықпен су ішкен” күндер мен түндерді өткізді. Осы кезеңдерінде Бабыр алыстағы туған жерін сағынып, бірқатар лирикалық өлеңдер жазған:

Бөтен елде, жат жерде қаңғып жүрміз,

Жемтік іздеп қасқырдай аңдып жүрміз.

Төбемізден сары алтын құйса дағы,

Туған жерді сағынып, мәңгіп жүрміз.[2]

Қанды майданда да, өзінің отты өлеңдерінен бас тартпай, соғыс кезінде де өз әмірлеріне, әскерлеріне өлеңмен үн қатып отырған.

Шайбани хан бастаған ру-тайпалардың тегеурініне төтеп бере алмаған Темір ұрпақтары бірінен соң бірі жеңіліп тек Бабыр ғана қалады. Ол Ирандықтармен одақ құрып, жауларына қарсы тосқауыл қоюды ойлайды. Солай 1510 жылы Шайбани хан қайтыс болған соң, Бабыр қайта қол жинап, 1511 жылы Самарқанды басып алады. Дегенмен, ұлы тұлғамыздың Ирандықтармен одағы айналып келгенде 1512 жылы Убайдулла ханнан жеңіліп, ата жұртын түбегейлі тастап кетуіне себеп болады.

Кейіншелік ол Үндістанды жаулап алу жоспарын жасайды. Бұл істе оған өзінің өмірлік тәжірибесі, Шайбани әулетімен ұрыста алған сабақтары көп көмек көрсетеді. Үндістан жорығын Бабыр 14 жыл әзірлейді. Осы жылдардың ішінде ол әскерді қайта құрады, зеңбіректер жасайды, соғыс амал-тәсілдерін жетілдіре түседі. Сөйтіп 1526 жылдың қарашасында Бабыр 12 мыңдық қолмен Панджабқа кіреді де, Делиге қарай бет алады. 1526 жылы 21 сәуірде Панипат маңында Үндістанның тағдырын шешкен үлкен ұрыс болды. Бұл кезде Бабыр зерек қолбасшы болып қалған еді.[3] Ол қызылбастардың зеңбіректерімен соғысын және көшпелі Шайбани әулетінің “тұран” әдісін шебер меңгерген болатын. Осы ұрыс әдістерінің нәтижесінде Бабыр 12 мың әскермен Дели сұлтандығын басқарып отырған Лоди Ибраһим шаһтың 40 мыңдық қолын ойсырата жеңеді. Сөйтіп қазіргі Ауғанстан мен Үндістан жерінде өз мемлекетін құрады.

Рас, үнді елін жаулап алу үшін қан төгілген соғыстар болды. Әйтсе де Бабыр негізін қалаған мемлекет Үндістанның қоғамдық-саяси және экономикалық, мәдени тұрғыдан дамып, өркендеп өсуінде өте үлкен програссивті рөл ойнады. Бір орталыққа бағынатын мемлекет құрылғаннан соң ғана үнді елінде ғасырлар бойы тынбай жүргізіліп, еңбекші халықтың қанын аяусыз төгіп келген жергілікті феодалдардың өзара бақталас соғыстары тоқтатылды. Халық бейбіт еңбекке көшті.

Бәрін айтта бірін айт, әйтсе де Бабырдың есімін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, оның атын тарих бетіне мәңгі-бақи өшпестей етіп жазып қалдырған бұл жорықтары немесе соғыстары емес. Бабырды ұлы қолбасшы ретінде ғана әлемге әйгілі етіп қана қоймаған, оны көркем сөз зергері, сонымен бірге дарынды тарихшы, этнограф, географ ретінде әлемге мәшһүр еткен шығармасы “Бабыр-наме” болып табылады. Бұл тарихи, ғылыми еңбек қана емес, сонымен бірге түркі (шағатай) тілінің мол мүмкіндіктерін зор шеберлікпен пайдалана отырып жазылған көркем туынды. Шығармада тап өкілдерінің тақ пен тәжге таласып, үздіксіз жүргізген соғыстарын, мағынасыз қан төгілген шайқастардың салдарынан қаңырап қалған қалалар мен бау-бақшасы сусыз құрап кеткен өлкелерді, алым-салықтың шамадан тыс көбейіп кеткенін, жұт жайлаған ауылдарды бүкпесіз, ашықтан-ашық әңгімелейді.

Бұл жөнінде Бабырдың өзі былай деп жазады: “Мұнда жазылғанның бәрі — ақиқат. Мен өзіме-өзім мынадай шарт қойдым: әрбір оқиға қалай болған – дәл солай етіп жазамын, мен жазған әрбір сөз шындық болсын. Сондықтан өзмінің туған-туысқандарымның жақсы жақтарын да, жаман жақтарын да жасырмай айттым. Өзіме жақын жандарды да, жат кісілердің де кемшіліктері мен игі істерін баян еттім”.[4]

Бұл прозалық шығарманың негізгі объектісі тарихи оқиғалар болып келеді. Әйтсе де автор сол тарихи оқиғаларды баяндап шығумен шектеліп қалмайды. Жазушы көркем шығармаға тән көріктеу құралдарын, түркі тілдес халықтардың ертегі-аңыздарын мақал-мәтелдерін және фразеологиялық сөз тіркестерін кеңінен қолданған. “Бабыр-наме” — шын мағынасындағы энциклопедиялық шығарма. Мұнда ғылымның сан түрлі салалары жөнінде аса құнды мәліметтер берілген. Түркі халықтарының тарихына, әсіресе әдебиеті мен этнографиясына қатысты материалдар еңбекте мейлінше көп жинақталған.

Қорытынды. Жаңа Үндістанды құрушы ұлттық басшы ретінде тарихқа енген мемлекет қайраткері, жалынды публицист Джавахарлар Неру өзінің әйгілі “Индияны ашу” деген кітабында Бабырды “жылы жүзді, батыл, іскер жан, өнер мен әдебиетті бағалай білген қайраткер” ретінде



сипаттап, ол туралы зор құрметпен сөйлейді. Ол Бабыр билеген дәуір жөнінде айта келіп, “бұл кезде Индияда үлкен игілікті өзгерістер өмірге келді. Жаңа бір леп есіп, мұның өзі өнер, архитектура, тағы басқа мәдениет салаларын құлпыртып, жасартып жіберген еді” — деп жазады. Ұлы бабамыз — шығыстың талантты жазушысы, заманның озық ойлы адамы әрі мемлекет қайраткері, ержүрек қолбасшы, жарғақ құлағы жастыққа тимей жортқан, ал жорықтан тыныстай қалса, қалам тебіреткен асқан талант иесі Захириддин Мұхаммед Бабыр 1530 жылы 26 желтоқсанда Үндістанның сол кездегі астанасы Агра қаласындағы өзі салдырған Зарафшан деп аталатын бау-бақшалы мекен-жайда өмірден озады. Оның өсиеті бойынша сүйегін Кабул қаласының маңындағы Шердарваза тауының етегіне жерлейді. Бабырға ғажайып ескерткіш-мавзолей салады. Бұл жер қазір “Бағ-и Бабыр” деп аталады.

#### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ энциклопедиясы.
2. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, [ISBN 5-7667-2949-9](#).
3. Отырар. Энциклопедия. – Алматы.«Арыс» баспасы, 2005 [ISBN 9965-17-272-2](#).
4. Бабырнама. – Алматы: «Ататек» баспасы, 1933.
5. Келімбетов Н., Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: «Атамұра», 2005.
6. Sayfulayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
7. Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>

**КӨРКЕМ ШЫҒАРМА ТІЛІНДЕГІ ДИАЛЕКТИЗМДЕР (М.ОМАРОВ ПЕН Қ.СЕЙДАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)**

**DIALECTISMS IN THE LANGUAGE OF ARTISTIC WORKS  
(AS AN EXAMPLE OF THE WORKS OF M. OMAROV AND K. SEYDANOV)**

Бауыржан САЙФУЛЛАЕВ  
*Öğr. Gör., Nizami Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi*  
*Özbekistan*  
*sayfullayevbaurjan@gmail.com*

**Аннотация**

Біз бұл мақаламызда көркем шығарма тілінде кездесетін диалектизмдер және көркем шығармадағы диалект сөздердің қолдануы әдеби тілмен ерекшелігіне назар аударылады. Жергілікті диалектизмдердің көркем шығармадағы қолданылу сипаты, оның ерекшеліктері, тілдік, стильдік табиғаты қарастырылып, өзіндік белгілері айқындалады. Диалектілік ерекшеліктерді көбінесе жергілікті тұрғындарды сипаттауда, халық тұрмысын шынайы көрсету, белгілі бір аймаққа тән материалдық және рухани мәдениет ерекшеліктерін беру, халықтың болмысын, рухын шынайы түрде бейнелеу мақсатында қолданғандығы қарастырылады. Ойды бейнелеп көркем жеткізуде кейіпкер тіліндегі диалектизмдер сөздердің атқарар ролі ерекше екеніне көз жеткіземіз. Сонымен қатар, көркем мәтіндердегі жергілікті сипатқа ие ерекшеліктер жалпы халықтық лексиканың құрамдас бөлігі ретінде танылып, халқымыздың мол рухани байлығының бір саласы ретінде қарастырылуы керектігі туралы сөз болады. Жалпы бүгінгі күнде көркем шығарма мәтіндеріндегі диалектизмдерді жеке алып зерттеу – қазақ тілі білімінің жалпы диалектология саласы үшін және әдеби тілдің кемелденуі мен толығы үшін диалектизмдердің әсері, сондай-ақ лингвомәдениеттаным және этнолингвистика саласы үшін де маңызы зор. Көркем шығарма тілі әдеби тілге қарағанда аумақты, себебі, онда диалектизмдер де, жергілікті фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктер де, ауызекі тіл үлгілері де, авторға тән қолданыс та кездеседі. Көркем шығармада жазушы суреттеп отырған объектісін жан-жақты таныту үшін, ұлттық тілдің барлық мүмкіндігінен пайдаланылады, бірақ оның да өз орны болуы керектігін есте сақтауымыз керек. Жалпы көркем шығармаларда диалектизмдерді қолдану мәселесін зерттеу тіл білімі үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы орайда мақаламызда Өзбекстандағы жергілікті ақын-жазушылар М.Омаров пен Қ.Сейдановтардың көркем шығармалары тілінде кездесетін диалектизмдердің стилистикалық қызметі, жергілікті ерекшеліктерді қолданудың стильдік мақсаты, диалектизмдер, олардың сипаты, қолданысы талданады.

**Кіліт сөздер:** лингвистика, диалект, диалектизм, говор, наречия, поэзия, проза.

**Abstract**

In this article, we pay attention to dialectisms found in the language of literary works and the peculiarities of the use of dialect words in literary works. The nature of the use of local dialectisms in the artistic work, its features, linguistic and stylistic nature are considered, and their characteristics are determined. It is considered that dialectal features are often used to describe the local population, to show the people's way of life, to give material and spiritual culture features specific to a certain region, and to depict the nature and spirit of the people in a realistic way. We make sure that the dialecticisms in the character's language play a special role in the artistic expression of thought. At the same time, it will be said that features of a local nature in artistic texts should be recognized as a component of the general folk vocabulary and considered as a branch of the rich spiritual wealth of our people. In general, the individual

study of dialectisms in the texts of literary works today is of great importance for the general field of dialectology of Kazakh language education and the impact of dialectisms for the development and enrichment of the literary language, as well as for the field of linguistic and cultural studies and ethnolinguistics. The language of an artistic work is more territorial than the literary language, because it contains dialectisms, local phonetic, lexical, morphological, syntactic features, colloquial language patterns, and author-specific usage. In order to comprehensively present the object described by the writer in a work of art, the national language is used to the best of its ability, but we must remember that it should also have its place. Studying the issue of using dialectisms in general works of art is one of the most important issues for linguistics. In this regard, our article analyzes the stylistic function of dialectisms, the stylistic purpose of using local features, dialectisms, their nature and use in the language of works of local poets-writers M.Omarov and K.Seydanov in Uzbekistan.

**Keywords:** linguistics, dialect, dialectism, speech, dialect, poetry, prose.

Жергілікті тілдік ерекшеліктер – жалпы халықтық тіліміздің бір аймаққа тән тілдік көрінісі болып саналады. Ол аймақтың тілдік материалы жалпы халықтық тіл арнасынмен жалғасып жатады да, кейбір лексикалық, фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктері жағынан одан ажыралып тұрады. Осы өзгешеленіп тұрған тілдік белгілер де сол жерді мекендейтін халыққа ерте дәуірден бері қызмет етіп, қажетін өтеп келеді. Өзінің изоглостық таралу шекарасы бар нақтылы территорияда өмір сүріп жатқан бұл тілдік ерекшеліктер ру-тайпалық тілдің қалдықтарынан, сол жердің халқының шаруашылық кәсібіне байланысты қалыптасқан сөздерінен, қонысы, тұрмыс-тіршілігі жағынан жақын көрші отырған елдер тілінің әсерінен кейбір грамматикалық формалар арқылы семантикалық өзгеріске түскен жергілікті тілге ғана қатысты сөздер мен формалардан құралады. Сөйтіп, жергілікті ерекшеліктің өзіне ғана тән лексикалық, фонетикалық, грамматикалық белгілері болады.

Жергілікті ерекшеліктердің қамтитын территориясы, тілдік материалының көлеміне қарай лингвистикада диалект, говор, наречие терминдері қолданылады. Диалект – жалпы халықтық сипаты жоқ, белгілі бір жерде ғана қолданылатын тілдік ерекшеліктері бар территория. Ал говордың қамтитын аясы – шағын. Бірнеше говор бір диалектінің құрамына енуі мүмкін.

Диалектілік ерекшеліктерді зерттеу – тілдің тарихи даму барысын айқындауға септігін тигізеді. Оның құрамында әр түрлі себептермен әдеби тілге қатыса алмаған құбылыстар сақталады. Диалектілік материалдар әдеби тілдің қалыптасу тарихын, оның диалектілік негізін тіл тарихы мен халық тарихына көңіл бөле отырып мағынасын ашуға көмектеседі. Сондай-ақ көркем шығармаларда белгілі стилистикалық мақсатта қолданылған диалектілік ерекшеліктерді түсінуге септігін тигізеді.

Осы орында айта кететін бір жайт, біздің мақаламыздағы өзекті мәселе түсіндірме, терминологиялық, диалектологиялық, фразеологиялық сөздіктер жасауда да, орфографиялық, орфоэпиялық принциптерді реттестіруде де теориялық та, практикалық та маңызы зор.

Осы шағын зерттеуіміздің мақсаты – көркем мәтіндегі жергілікті тіл ерекшеліктерінің қолданысына кешенді түрде талдау жасау, сонымен Өзбекстандағы қазақ ақындарының көркем шығармаларындағы диалектизмдердің өзіндік ерекшеліктерін анықтай отырып, фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктердің стиль түрлеріне қатысын айқындау міндеттері болып табылады.

Көркем шығармаларда диалектизмдер маңызды орын алады. Олардың көмегімен біз кейіпкер бейнесіне тереңірек үңілеміз, мәтіннің жергілікті бояуы мен стилистикалық әртүрлілігіне сүйсінеміз.

Бұл тақырыптың өзектілігі диалектолог тіл мамандарын әлі де қатты қызықтыруында. Себебі, осы тақырыптағы зерттеулер көп жағдайда әдеби тілдің қалыптасуы әдеби тіл және оның нормасы,

тіл мәдениетіне қатысты мәселелерді қозғайды дегенмен, соңғы жылдардағы зерттеулер қазіргі тіл ғылымындағы антропоцентристік бағытта дамып отырғанын ескеруіміз керек.

Көркем мәтін – ұлттық бітім-болмысты, ұлттық психологияны, ұлттың дүниетанымы мен оның өмір сүру тәжірибесін, салт-дәстүр мен наным-сенімді таныстыратын біртұтас дүние. Көркем мәтін – ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі, айнасы. Сондықтан әрбір көркем шығарманың бойынан сол ұлт туралы материалдық та, рухани, эстетикалық та мәдениет негізін тануға болады.

Көркем шығармалар арқылы, автордың танымдық аясы мен ақиқат дүниені бейнелеу қабілетіне қарай жазушы баяндап отырған ортаның мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, танымдық ерекшелігін анықтауға болады. Әрбір көркем шығарма – бұл ұрпақтан-ұрпаққа қалатын мұрағат. Сондықтан жазушы тіліндегі әрбір тілдік бірлік сол заманның мәдениетін, өмірлік болмысынан шынайы ақпарат беретін тарихи мұра десек те болады. Демек, кез келген ұлттық тілдің сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың сан ғасырлық жүріп өткен тарихымен, күнделікті өмірде орныққан мәдениетімен, ой танымы екендігі. Автордың ішкі көркемдік дүниесі мен оны тудыру шеберлігін мәтін арқылы тани аламыз. Көркем мәтін автор ойын объективтендіріп, оның шығармашылық көзқарасын таныту, адам туралы, айнала қоршаған әлем туралы білімі мен түсінігін бейнелеп жеткізу үшін және автор танымындағы әлемді басқаға сол қалпында дәл жеткізу үшін жұмсалады. Көркем шығарма тілін семантикалық зерттеу арқылы сөздік қорымыздағы сан алуан тілдік бірліктердің стильдік, мағыналық, функционалдық қызметтерін, олардың заттық мәдени мағынасын, ұлтты таныту қасиеттерін, этимологиялық қалыптасу тарихын анықтауға болатыны белгілі. Осыған байланысты көркем әдебиеттердегі диалектілік лексемалардың қолданылу себебін анықтап, оның ішінде әдеби тіл қатарына енгуге бейім тұрған жеке атаулық (номинативтік) мағынаға ие болып, қазіргі заман талабына, яғни тілдік норма талаптарына сай келетін диалектизмдерді айшықтап, ажыратып көрсету осы шағын зерттеуіміздің өзектілігін танытады.

Өзбекстандағы қазақ говорларында туысқан өзбек, тәжік, қарақалпақ тілдері мен говорларының да ықпалы байқалады. Оларды салыстыра отырып, кейбірінің ауысу жолы нақтылы фактілермен дәлелденді. Сондай-ақ ауылы аралас, қойы қоралас отырған өзбек говорларынан ауысқан бірнеше сөздер де ескеріледі.

Мақаламызда Өзбекстанда туылып өскен қазақ ақындарының шығармалары тілінде кездесетін диалектизмдерге тоқталамыз. Атап айтқанда Қалдыбек Сейданов және Мекембай Омаровтың шығармалары тіліні талдауды алдымызға мақсат етіп қойдық.

Қай тілдің болмасын сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түп тамыры тіл иесі этностың ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан тарихының қалың беттерімен, мәдениетімен, мінез-құлқымен байланысты. Ұлтқа тән қадір-қасиетті танытатын тіл болса, тіл деректерінің тоғысар жері – көркем шығарма. Көркем шығарма – ұлттық болмысқа қатысты мәселелерді жинақтайтын күрделі құбылыс, біртұтас дүние. Көркем шығарма мәтінінде кездесетін әр алуан тілдік құбылыс ұлттық тілдің барлық тармақтарынан алынады. Жергілікті ерекшеліктер лексикологияда қолданылу өрісі тар, шектеулі қабатқа жатқызылады, олай болса, жергілікті ерекшеліктердің нақты көрінер, басқа танылар тұсы – көркем шығарма мәтіні болып табылады.

Жазушы сөзбен сурет салу барысында образ іздейді, ол үшін оқырманға әсер етіп, кейіпкерді өз тілінде сөйлетуге тырысады. Міне, осы жағдайда диалектілер басты тілдік единица болып табылады.

Көркем шығармада қолданылатын диалект сөздердің мән-мағынасын ашып, қолданымдық аясын зерттеп, стильдік қызметін анықтау жұмысы орынсыз қолданылған жергілікті тіл ерекшеліктері мен әдеби тіл қатарына енгуге бейім тұрған диалектизмдерді айқындауға мүмкіндік береді.

Күнделікті өмірде қолданылатын сөздердің құрамында кездесетін кейбір диалектілердің әдеби тілге қатысын анықтауда бізге әдеби шығармаларды пайдаланып, оларда қолданылатын

диалектизмдердің кейбір түрлерін салыстыру қолайлырақ, өйткені кез келген шығарма белгілі бір жазушының қолынан келеді.

Шығарманы оқи отырып, біріншіден, автордың қай елді мекеннің өкілі екенін, екіншіден, осы аумақтағы диалектілердің өзіндік ерекшеліктерін, үшіншіден, авторды басқа авторлардан ерекшелейтін өзіндік стильдік шеберлігін анықтаймыз.

Осы жағдайларды ескере отырып, жергілікті ақын-жазушылар Мекембай Омаров поэзиясында және Қалдыбек Сейдановтың прозасында кездесетін диалект сөздердің шебер қолданғандығын көруімізге болады.

Мекембай ақын Ташкент өңірінде туғандықтан оның шығармаларында оңтүстік диалектіге қатысты сөздер кездеседі. Осы орайда ақын шығармаларындағы кездесетін мысалдарда кейбір сөздердің лексикалық және фонетикалық ерекшеліктерін байқауымызға болады. Ақын қаламынан туған тұста қолданылған сөздерді саралай келе, бұл сөздердің біразы жергілікті тұрғындардың тілінде әлі де бар екеніне куә болып, халықтың ұлттық құндылықтарын ешқашан жоғалтпауын тағы бір көздедік.

Диалектілердің дыбыстық ерекшеліктерін көрсететін фонетикалық диалектизмдер де зерттеу үшін үлкен қызығушылық тудырады.

**Фонетикалық ерекшелігі бар сөздер:** Мекембай Омаров поэзиясында кейбір дауысты дыбыстардың басқа дыбыстармен ауыстырылатын құбылыстары жиі кездеседі.

«Айналайын» тақырыбындағы өлеңінде *ә* мен *а* алмасуы кездеседі.

**Жаннат-ақ** жер тұрағың,

Көздері бір қырағым.

Биік ұшып бар даудан,

Мұратқа жет, қыраным! [Омаров 2017:37]. Сонымен қатар «Бөдене, ұзақ және қыл» өлеңінде *б* мен *п* дыбысының алмасуы кездеседі.

Жүрегінде сызат көп

Бөдене мен ұзақ кеп:

– Қыл дегенің – ертеңгі

Аяққа түсер тұзақ! – деп,

Айтып қалды, - бәрің де

Бұл пәледен ұзақ ет! [Омаров 2017:114] т.б.

**Лексикалық ерекшелігі бар сөздер:** Мекембай Омаров поэзиясында азық-түлік, туыстық, тұрмыстық ыдыс атауларына байланысты сөздер жиі кездеседі. Олар өлеңдердің мән-мағынасын ашуда орасан зор рөл атқарады және сонымен бірге сол кездегі танымал ауызекі тілге үнілуге мүмкіндік береді. Мысалы:

1. Көмек бердім апама,

**Тандырына** шақ тасып.

**Жәрдемдестім** атама,

Жаңа үйді ақтасып [Омаров 2017:22].

2. Біріне барып түкпірдің,

Шеберге жейде тіктірдім.

**Кәмпитін** күтіп әкемнің

Аяқтан мен де тік тұрдым[Омаров 2017:27].

3. Жүректі билеп қос үміт,

Арықтан келіп су алсам,

Шелекпен суға қосылып

Шығыпты бірге **шұбалшаң**[Омаров 2017:69].

4. Сөзіме абай боламын,

Күткенде үйдің қонағын.

**Мейманға** құрдай жорғалап,

Бәйек боп ұшып-қонамын[Омаров 2017:141] т.б.

**Грамматикалық ерекшеліктер бар сөздер:** Қазақ тілі говорларында грамматикалық ерекшеліктер көп емес. Говорлардың морфологиялық құрылымы мен әдеби тілдің морфологиялық құрылымы бір[Ниязғалиева және басқ. 2013:93]. Біз зерттеп отырған М.Омаров поэзиясында да грамматикалық ерекшеліктер көп кездеспейді. Мысалы:

1. «Долы жел сапты тыңда әлек»,

Қызық қой **жүдә** ертегің,

Тағы да ұйып тыңдар ек,

Батпаса егер ерте күн!.. [Омаров 2017:15].

2. Отан деген –

Ұлы таулар – асқарым,

Мына ашық аспаным.

**Алмаспаймын** ешқашан

Отанына басқаның[Омаров 2017:28]

3. Баласындай текті үйдің

Алжапқышын кеп кидім:

«**Азаннан** темір пісірер

Темірші болам!» - деп түйдім[Омаров 2017:38].

4.Құттөбет-ау, Құттөбет,

**Неғылсаң** да құптап ек.

Сенен де бар басқалар,

Кезегінді күт, төбет[Омаров 2017:54].

5. Бабаң түскен соңымнан он шамды ала,

Сен бүйтіп торсаңдама.

Құп алып, сөздерінді сөз дер едік

Найзағайдың Гүрілі болсаң ғана?! [Омаров 2017:112].

6. – **Қойсаңшы** қыртқын «әнінді»,

Онсыз да **пейлің** мәлім-ді.

Ұмытып мүлде тәлімді,

Тоздырған сенсің тәнімді.

Құрысын күнің басқаға

Соғып ап берген дәнiмдi!.. [Омаров 2017:132].

Демек, М.Омаров поэзиясындағы диалектикалық сөздерді қолданудың қолданбалы шеберлігі, мысалдардағы берілген сөздердің мағыналық ерекшеліктерінің кеңдігі, сол кезеңдегі сөздердің шебер қолданылуы ақынның өзіндік стильдік шеберлігін көрсетеді. Яғни, мысалдарымыздан тілімізге дерлік өзбек тілінің ықпалымен енген және де басқа халықтардың сөздерін көреміз. Мұндай жағдайлар қазіргі диалектологияда жергілікті халықтың ауызекі сөйлеу тілін зерттегенде жиі кездесіп, диалекті сөздердің арасынан орын алады.

Ендеше Қалдыбек Сейдановтың сөзді орнына қоя білуі оның жоғары шығармашылық шеберлігіне тоқталайық.

Прозалық шығармаларда диалектілік ерекшеліктер негізінен кейіпкерлердің тілінде қолданылады. Сонымен қатар, кейде автор сөзінде қолданылуы да орын алып отырады.

Жергілікті ерекшеліктердің лирикалық поэзияда қолданылуы мен прозалық шығармаларда қолданылуының өзіндік ерекшеліктері бар. Экспрессивті қызметі автордың жеке өзі таратып отырған хабардағы көріністермен байланысты, ендеше сөз өз тұлғасын білдіре алудың құралы ретінде қызмет етеді. Импрессивті қызмет сөйлеушінің жеткізгелі отырған хабарына қаратыла айтылады десек, ол сөйлеушінің әсеріне байланысты адресат хабардың қандай тілмен жеткізілгені туралы ақпаратты алумен қатар, автордың осы хабарға деген эмоционалдық жай-күйін біле алады. Бұл қызмет белгілі бір әрекеттерге байланысты адресаттың көңіл-күйіне, сезіміне, талап-тілегіне ықпал жасай алады. Мысалы, «Ал, адамды нағыз адам ететін басты нәрсе – ол адал еңбек, **пешене тер**» [Сейданов 2023:32], «**Әмәнде адал еңбек, пешене тер**, адам баласын үнемі имандылыққа жұмылдырады [Сейданов 2023:33]. «Ал, надан адам – ешнәрсенің **парқына**, байыбына бара бермейді» [Сейданов 2023:35] «**Жәрдем** ете білу де, көмек қол созу да, көрегенділіктің, нағыз адамилықтың бірден-бір белгісі» [Сейданов 2023:40], «Айналайын жастар! Әз ұрпақтарым! Такаппар, **мұғамбыр, қытымыр** жан болғың келмесе, аз сөйлеп, көп тыңдай біл» [Сейданов 2023:55], «Өзін өзгелерден биік санап, **базбіреулерге** менсінбей қарайды» [Сейданов 2023:54], «Әкем **рахметтік** Сейдан, аяқ машинесімен тігіс тігіп отырған кездерінде үнемі; «Бекерден, Тәңірім безер деген сөз бар» - деп, әндеіп айтып отырушы еді» [Сейданов 2023:56], «Ондай жан мен дос боп та, жолдас боп та жарып, **жалшымайсың**» [Сейданов 2023:57], «Ешкімге **зәбір-зұлымдық** өткізбе» [Сейданов 2023:58] т.б. Яғни берілген мысалдардан аңғаруымыз мүмкін, жазушылар диалектілік ерекшеліктерді көбінесе жергілікті тұрғындарды сипаттауда, халық тұрмысын шынайы көрсету, белгілі бір аймаққа тән материалдық және рухани мәдениет ерекшеліктерін беру үшін, халықтың болмысын, рухани шынайы түрде бейнелеу мақсатында қолданылады.

Мекембай Омаров поэзиясы – ғажайып, әсем, қайталанбас дүние! Ал, Қалдыбек Сейданов прозасы – көпшілікке жақын, көңілге қонымды әрі түсінікті дүние. Омаров пен Сейданов – Өзбекстанның нағыз және халық өмірінің қойнауынан шеберлік биігіне көтерілген ақындар. Өзбекстан жерінде жоғарыдағы ақындарымыз алғаш рет өлеңдерінде, ғибраттамаларында жырлаған, әңгімелеген қазақ табиғатының барлық сұлулығын көрді. Ақын өмірінің алғашқы күндерінен-ақ халық жырлары мен аңыз-әңгімелер әлеміне қанықты.

Қорыта айтқанда Мекембай Омаров пен Қалдыбек Сейданов шығармаларының мысалында көркем әдебиетте диалектілік лексиканы қолданудың алуан түрлілігі көрсетілді. Бірқатар диалектизмдерге түсініктемелер берілді, проза мен поэзияда кейбір ерекшеліктерге тоқталды. Бұл тақырыпты зерделеу қазақ тілінің қаншалықты терең, сарқылмас және бай екенін және қазақ әдебиетінің ұлы жазушылары мен ақындарының оны қаншалықты шебер, шебер пайдаланғанын тағы бір рет көрсетті. Осы сияқты өзекті мәселелер тағыда өз зерттеулерін күтуде.

### Пайдаланылған әдебиеттер

1. Abduvalitov E. Aesthetic Education and Perception in the Teaching of Literature of Fraternal Peoples. <http://ijmmu.com> [editor@ijmmu.com](mailto:editor@ijmmu.com)
2. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> [editor@ijmmu.com](mailto:editor@ijmmu.com) ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
3. Sayfulayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
4. Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>
5. Yusupov B.B. Motherland and Patriotism in the Lyrics of Tulegen Aibergenov. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/28>
6. Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері (Өзбекстандағы қазақ говорларының материалдары бойынша). А., Ғылым. 1975.
7. Дуйсабаева Д. Formation of Linguo-Culturological Competence of Future Native Language Specialists. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/21>.
8. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. – Алматы: «Ғылым», 1990. – 141-154 б.
9. Ниязғалиева А.Ә., Тұрғаналиева Г.Г Қазақ диалектологиясы: оқу-әдістемелік құрал. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ Редакциялық баспа орталығы, 2013. – 232 б.
10. Омаров М. Ай астындағы айналайындар. – Алматы, 2017. – 420 б.
11. Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: «Арыс», 2000. – 621 б.
12. Сейданов Қ. Көңілдегі көрікті ойлар. – Ташкент: “Adabiyot”, 2023. – 308 б.
- 13.



## БУХОРО АМИРИГА ЯХУДИЙЛАРНИНГ ИНЪОМИ

Равшанов Ўқтамали Рустам ўғли

Doktorant, Navoi Devlet Pedagoji Enstitüsü

Özbekistan

*poweravshanov@mail.ru*

Маълумки, илк ўрта асрлардан XX аср ўрталарига қадар яҳудий жамоалари Бухорога келиб ўрнашган. Бухоро ҳукмдорлари томонидан уларга шаҳарнинг жануби-шарқий деворига яқин ҳудуд, яъни, Маҳаллайи кўҳна, Маҳаллайи нав, Амиробод маҳаллалари ажратиб берилган. Шунингдек, Эшони пир, Чор Карвонсарой (Мирзо Убайд), Мехтар Шафеев, Арабон, Мир Маъсуд маҳаллаларининг бир қисмида ҳам улар истиқомат қилишган. XIX аср охирида яҳудийлар Бухорога дастлабки типография, европача кийиниш, банк ишлари ва бошқа кўплаб янги соҳаларни олиб киришган. Бухоро яҳудийлари ипак ва пахта матоларни ранглаш, савдо ишлари асосий машғулотида ташқари сартарошлик, шифокорлик, кўшиқчилик билан ҳам шуғулланган. Бухоро яҳудийларининг амирларга ҳурмати юқори бўлгани боис хориждан амирга турли совғалар олиб келишган. Бухоро яҳудийлари томонидан амирга совға қилинган айни шундай ашёлардан - иккита кумуш лаъли ҳозирда Бухоро музейи фондида сақланмоқда. Улардан бири Бухоро давлат музей-кўриқхонаси Тарих илмий бўлимининг амирларга тегишли буюмлар залида намойишга қўйилган айлана шаклдаги кумуш лаълидир<sup>1</sup>. Марказида ким учун ва ким томонидан тайёрланганлиги қайд қилинган лаълининг диаметри 56 см бўлиб, ишлатишга мўлжалланмаганлиги ва мустаҳкамлиги билан эътиборга молик. Уни тайёрлашда ҳал (эмаль), ўймакорлик (гравировка), босма (штамповка) қадама (инкрустация), турунж (медальон), бўртма, симкори (флигран) ва эпитафика каби услублардан унумли фойдаланилган. Лаълига бешта турунж қадама услубида ўрнатилган бўлиб, уларга нақшлар ўйилган ва симкори шакл берилган. Симкори нақш излари оқ, зангори кўк, тўқ кўк, кулрангтоб кўк, бинафша, яшил, тўқ қизил ранглар билан тўлдирилган, яъни, эмалланган. Артофдаги тўртта турунжга айланасига араб имлоси форс тилидаги мумтоз мазмундаги шер битилган

Лаъли марказидаги турунжга олти қаторда **“Жаноби олий аз тарафи фуқаройи жамоати савдогарон яҳудийон Бухоройи шариф муқимин Масков шаҳр жумоди ал-аввали 1329”** (Москвада доимий яшовчи Бухоройи шарифнинг савдогар яҳудийлар жамияти номидан **Жаноби Олийга. 1911 йил май ойи**) сўзлари ўйилган. Мазкур жумла лаъли кимга ва қачон совға қилинганлигидан дарак беради.



<sup>1</sup> Бухоро давлат музей-кўриқхонаси. Ёниматбаҳо фонд. Инв.2106/8.

Лаълининг орқа томонига туширилган клеймода “П.МИЛЮКОВЪ”, 84 проба, ён томонга қараб турган бош тасвири, тайёрлаган уста номи “Л.Л.” акс этган. Лаъли москвалик, асосан кумуш буюмларни тайёрловчи Петр Павлович Милюков устахонасида тайёрланган. Бу завод кичкина бўлсада, Бухоро яҳудийларининг амирга бериладиган совғасини тайёрлаш шарафига муяссар бўлган. Олд томонида ҳам кичик медальонларнинг охиргисига фирма муҳри “П.М.” туширилган.



*П.А.Овчинниковнинг Москвадаги кумуш буюмлар кўرғазмаси<sup>2</sup>.*

Бухоро амирлигига тегишли аксарият ашёлар сақланадиган қимматбаҳо буюмлар ва заргарлик фондидаги яна бир ашё айланаси саккиз япроққа бўлинган лаълидир. Лаъли ўзининг силликланган услуби бежиримлиги билан алоҳида ажралиб туради. Марказида дуб ва мирта баргларидан айлана гулчамбар қадама услубда ишланган. Европача услубда аркасимон геометрик нақшлардан иборат гулчамбар марказига “**Высочество и Его Светлости Эмиру Бухарскому отъ общества Бухарскихъ Евреевъ**”, атрофидаги тўртта силлиқ айлана юзага “**1898. 14 май**” (Улуғ ва Олий хазратлари Бухоро амирига Бухоро яҳудийлари жамиятидан, 1898. 14 май ) сўзлари битилган. Диаметри 52 см.ли лаълининг атрофи бўйлаб барча нақшлар штампланган услубда ишланган.

Ушбу лаъли амирнинг 1898 йилги сафарига совға қилинган. Амирнинг бу сафарига императорлик хазинасидан 7 минг 40 рубль ва бир қатор қимматбаҳо совғалар ажратилади<sup>3</sup>. Бухоро яҳудийлари жамоасининг ўша вақтдаги раҳбари (калонтар) Аарон Пинхасов амир Абдулахадхон билан дўстона муносабатда бўлган. Ушбу лаъли амирга жамоа номидан совға тариқасида инъом этилган<sup>4</sup>.



<sup>2</sup> <http://kstolica.ru/pu/8/75579686.jpg>

<sup>3</sup> Брежнева С.Н. Визиты правителей среднеазиатских протекторатов России в Санкт-Петербург на рубеже XIX–XX вв.: коммуникативная практика// Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. 2021. Т. 20. № 3. С. 417. <https://doi.org/10.22363/2312-8674-2021-20-3-417>

<sup>4</sup> Имануэль Рыбаков. Купеческое сословие Бухарских евреев конца XIX – начала XX вв. Нью-Йорк. 2014. 176 с.

Яна бир Бухоро амири Саййид Олимхонга совға қилинган айлана шаклдаги лаълининг марказига рус тилида “**городъ С.Петербургъ его высочеству эмиру Бухарскому Сеидъ – Миръ Алимю 13 мая 1911 года**”(Санкт-Петербург шахридан бизнинг улуғ Бухоро амири Саййид Мир Олимхонга. 1911 йил 13 май) сўзлари ўйиб ёзилган. Унинг орқа томонидаги клеймода уста номи “**Л.О.**” ва тайёрланган йил “**1895.**” “**84**” проба (кумуш) ва Россия давлат герби туширилган. Проба белгисидан ўнгда Москва шахри гербида акс этган Авлиё Георгийнинг илонни ўлдириб шахарни кутқариш жараёни тасвири бостирилган ҳамда проба тайёрловчи исми “**П.Овчинниковъ**” сўзи штампланган. Болғалаш ва ўймакорлик техникасида ишланган. Ҳаллаш, штамплаш, бурма нақш солиш, ялтиратиш техникаларидан ҳам унумли фойдаланилган. Марказий чуқурча қилиб ишланган қисми тилла суви юритиб силлиқланган. Лаълининг диаметри 58 см.ни ташкил қилиб, унинг юқори қисмидаги Петербург байроғи буюртмачилар учун махсус тайёрланганлигини билдиради. Лаълининг юқори бодомсимон безаги ўрнида Санкт-Петербург шахрининг герби (крест шаклидаги денгиз ва дарё лангари ва ўртада вертикал таёқ, унинг юқорисида давлат рамзи бўлган бургут – қизил фон ичида, ундан юқорида император тожи, унинг икки ёнида кичик крест шаклида ўрнатилган тожлар ва уларни бирлаштириб турувчи Андреевский ордени лентаси) туширилган. Бу вақтга келиб П.Овчинниковлар Петербургда ҳам ўз дўконини очган эди. XIX аср ўрталаридан бошлаб Москвада ҳам бир қатор машхур фабрикалар пайдо бўла бошлайди. Ушбу лаъли ҳам Москвада 1851 йилда асос солинган<sup>5</sup> олтин ва кумуш буюмлар ишлаб чиқарувчи Павел Акимович Овчинников (1830-1888)нинг фирмасида тайёрланган. Фирма буюмлари дунёда ўз услубига эга бўлиб, рус императорлари саройи учун ҳам олтин ва кумушдан тайёрланган ошхона буюмлари етказиб берган. Фирма ўзининг филигран ва эмаль билан ишланган буюмлари орқали, айниқса, машхур бўлган. 1865 йил уларга сарой фабрикаси мақоми берилади. Кейинчалик, уларга фабрика байроғи билан бирга империя гербини ҳам ўз клеймоларида акс эттиришга рухсат берилди. Шу ўринда амирнинг саёҳатида озгина тўхталиб ўтиш жоиз. Саййид Олимхон тахтга ўтиргач, Петербургда илк ташрифи йил бошидан режалаштирилган эди<sup>6</sup>. Амир 12 май ташрифни Петропавловский ибодатхонасида император Александр III нинг қабрига кумуш гулчамбар қўйишдан бошлади<sup>7</sup>. Амирни 13 май Царский селодаги Александр саройида кутиб олишти ва унинг номига тантанали йиғилиш уюштиришади. Маросимда Амир Олимхон генерал-майор унвони ва олмослар билан безалган Оқ бургут (Белого Орла) орденини қабул қилади<sup>8</sup>.



Его Высочество бухарский эмиръ Сеидъ-Миръ-Алимъ, прѣбывшій въ Петербургъ и принятый 13 мая с. г. Его Величествомъ Государемъ Императоромъ въ торжественной аудиенци въ Царскомъ Селѣ, въ Александровскомъ дворцѣ, послѣ чего Его Высочество былъ Высочайше прозванъ въ генералъ-майоры Святи Его Величества и пожалованъ орденомъ Благаго Орла. 9

Амир бу ташрифда Россия шарқшунослари жамиятининг фахрий аъзолигига қабул қилинади. Бир қатор учрашувларда фахрий меҳмон бўлди. Шулардан бири авиация бўйича мусобақаларни ҳам кузатиш бўлди. Император, шахзода ва малика учун амир олиб келган совғалар Александр

<sup>5</sup> <https://blog.mediashm.ru/?p=1641>

<sup>6</sup> Новый эмир Бухары. Петербургская газета. 9 январь 1911 года.

<sup>7</sup> Киевлянинъ газетасининг 13-28 май сонлари. <http://irbis-nbuv.gov.ua>

<sup>8</sup> Журнал «Нива», 1911, №22. 413 с.

<sup>9</sup> Журнал «Нива», 1911, №22. 413 с.

саройнинг айлана залида тайёрлаб кўйилган эди. Уларнинг ичида матолар, қуроллар, куттилар ва бошқа маҳаллий ашёлар ўрин олган эди. Шунингдек, сарой деразасидан императорга атаб олиб келинган 20 та от ҳам кўрсатилади.

10



15 майда амир ва унинг ҳамроҳлари учун ташкил этилган дастурхонда император ва унинг оиласи сарой ва давлат амалдорлари, князлар, вазирлар, жумладан ҳарбий вазирликдан Поливанов, вақтинча ташқи ишлар вазири Нератов ва бошқалар иштирок этишади. Бу учрашувда император Бухоро амирлиги лентасида, амир эса Оқ Бургут ордени лентасида ўтиришди. Амир княз Крилл Владимировични амирликнинг “Искандари солис” ордени билан тақдирлади. Амир ташриф давомида қурилиши давом этаётган масжидни ҳам бориб кўради.



Мухтасар айтганда, амирларнинг сафарлари тантанали тарзда, айниқса, ўзаро совға инъомларга бой руҳда ўтган. Айниқса рус вакиллари орасида баланд ҳурматга эга сўнгги амир Саййид Олимхонга берилган кўплаб совғалар турли музейларнинг қимматбаҳо коллекциясини ташкил этади. Амирларга совға қилинган лаълиларда алоҳида, яъни, яҳудийлар одати бўйича бирор белги ёки безак ишлатилмаган. Улар тайёр фабрика буюмларни танлашган ва ўзларига тегишли эканлигини ёзувларда акс эттиришган. Ушбу ҳолат ҳам ўз даврида одат тусига кирганлигини кўрсатади.

<sup>10</sup> <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2007/russian-art-n08302/lot.164.html>

## ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИДА БОБУРШУНОСЛИК

## CREATIVE WORK OF BOBUR IN TURKISH LITERATURE

Шухрат ҲАЙИТОВ  
Dr., Özbekistan  
shuhrathayitov84@mail.ru

### Аннотация

Туркий халқлар адабиётида буюк мутафаккир, шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари ҳақида кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Хусусан, «Бобурнома» ҳақида туркиялик олим Фуод Кўпрулудан кейин яна бир туркиялик олим, доктор Ризо Нур томонидан 1925 йилда Анқарада чиқарилган «Турк юрти» журналидаги «Бобур» номли мақоласида сўз боради. Унда Бобурнинг ҳаёти ва ижоди, асарлари, хусусан, «Бобурнома»га оид маълумотлар китобхонлар эътиборига ҳавола этилади. Ўзбекистонда илк бобуршуносликка доир тадқиқотлар Вадуд Маҳмуд ва Абдурауф Фитратга тегишлидир. Бир сўз билан айтганда, Ф.Кўпрулу, Р.Нур, А.Фитрат, В.Маҳмуд, Р.Р.Арат томонидан олиб борилган тадқиқотлар туркий халқлар адабиёти тарихида Бобур ижодига доир илмий изланишларнинг илк дебочаси ҳисобланади. Улардан кейин бугунга қадар Бобурнинг кўп қиррали шахсияти ва «Бобурнома» асари билан биргаликда унинг бошқа асарлари устида кўплаб илмий нашрлар юзага келди. Қардош халқлар турк, озарбайжон, туркман, қозоқ, қирғиз, уйғур каби миллат олимлари томонидан Бобурнинг «Бобурнома», «Бобур девони», «Мубаййин», «Рисолайи волидия» асарларининг таржималари эълон қилинди. «Бобурнома»ни бугун қирқдан ортиқ миллат ўз она тилида ўқиш имкониятига эга бўлган бўлса, туркий халқлар адабиёти тарихида асар илк бор туркчада илмий нашр этилди. Р.Р.Арат томонидан 1943-1946 йилларда тайёрланган таржима нашр кейинчалик кўплаб тадқиқотлар учун асос вазифасини бажарди. Туркий халқлар адабиётида Бобур асарларининг таржима нашрларидан ташқари турли йилларда шоир асарлари, хусусан, «Бобурнома»нинг соҳалар ривожини, фанлар тараққиётидаги ўрни борасида ҳам қатор илмий асарлар, диссертация ва рисоалар ёзилди. Уларда Бобурнинг илмий, адабий мероси ва жаҳон маданияти тараққиётига қўшган беқиёс ҳиссаси борасида кенг илмий-назарий билимлар бериб ўтилган. Мухими, бу тадқиқотларда Бобур ҳаёти ва ижоди мисолида туркий халқларга мансуб элларнинг оғзаки ва ёзма адабиёти уларнинг тарихи сингари бой ва қадимий эканлиги, туркий тилда сўзловчи қирққа яқин халқлар ана шу қадимий бой адабиёт тараққиётига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишгани алоҳида қайд этилган.

**Калит сўзлар:** Bobur, “Бобурнома”, «Бобур девони», «Мубаййин», «Рисолайи волидия» бобуршунослик, “Аруз рисоласи”, таржимашунослик.

### Abstract

Many research studies have been conducted on the works of the poet and king Zahiriddin Muhammad Bobur in Turkish literature. In particular, Turkish scientist Fuad Koprulu studied "Boburnoma", afterwards Dr. Reza Nur published the article "Bobur" in the journal of "Turkish country" in Ankara, 1925. In his article, information about Bobur's life and creative works is given; especially "Boburnoma" is analyzed thoroughly. In Uzbekistan, the first research on Bobur belong to Vadud Mahmud and Abdurauf Fitrat. In a word, the research works conducted by F. Koprulu, R. Nur, A. Fitrat, V. Mahmud, and R.R. Arat are considered the first scientific research on Bobur's work in the history of Turkish literature. Afterward, many scientific articles have been published on Babur's personality and his other works besides "Boburnoma". Scholars of brotherly nations such as Turkish, Azerbaijani, Turkmen, Kazakh, Kyrgyz, and Uighur translated Bobur's works such as «Boburnoma», «Bobur Devoni», «Mubayyin», and «Risolayi Volidiya». There is the opportunity of reading "Boburnoma" in their mother tongue by more than forty

nations. For the first time, the work was published scientifically in the Turkish language in the history of Turkish literature. The translated edition prepared by R.R. Arat in 1943-1946 served as the basis for many studies. Apart from translations of Bobur's works, much research works, and dissertations were written in Turkish literature. They provided extensive scientific and theoretical information about Bobur's scientific and literary heritage and his incomparable contribution to the development of world culture. It is important to note in these studies that the oral and written literature of the Turkic nations is as rich and ancient as their history, with the example of Bobur's life and work, and that about forty Turkic-speaking peoples have contributed to the development of this rich literature.

**Keywords:** Bobur, "Boburnoma", "Bobur Devoni", "Mubayyin", "Risolayi volidiya" studying of Bobur, "Aruz risolasi", translational studies.

### **Kirish**

Buyuk mutafakkir, olim va davlat arbobi Zahiriddin Muhammad ibn Umarshayx Mirzo Bobur go'zal xulq-atvor egasi, taqvo, shijoat, halollik, vafodorlik, sabr-toqat, himmat, adolat, rahm-shafqat kabi ulug' insoniy fazilatlarini o'zida mujassam etgan betakror shaxs bo'lib, bu xislatlar uning ijodida ham yaqqol ifodasini topgan. Bobur dunyo olimlari nigohida Temuriy shahzoda, buyuk imperiya asoschisi – podshoh, shahanshoh, dilbar shaxsdir. Shuningdek, sohib devon shoir, tarixchi, geograf, yirik nazariyotchi olim, adabiyotshunos sifatida nozik did, qattiq qo'l tanqidchi, yangi yozuv kashfiyotchisi va tarjimon kabi qator fazilatlar egasi. Undan tashqari jahoniy shuhratga ega bo'lgan qomusiy "Boburnoma" asari bunyodkori hamdir. "Boburnoma" shubhasiz, buyuk asar bo'lib, unda 1494-1529 yillari Markaziy va Kichik Osiyoda, Yaqin va O'rta sharq mamlakatlarida kechgan voqealar real va xolis bayon etilgan. Asar qimmatini oshiradigan jihatlardan yana biri unda bir yarim mingdan ziyod shaxslar nomi zikr etilgan bo'lsa, shundan yetti yuz nafarga yaqini shohlar, hokimlar, amir-amaldorlar, din ulamolari, ilm-fan, san'at va adabiyot ahillari, dehqonlar, hunarmand va boshqa kasb egalardir. Bu shoh asarda, ayniqsa, ilm-fan, san'at va adabiyot ahillariga katta o'rin berilgani alohida e'tiborga molik.

Bu memuar asarning ilm-fan sohasidagi o'rni benazir. Jahonda bu tarixiy shaxs va uning shoh asari haqida o'ttizdan ortiq romanlar, yuzlab hikoya va esselar yozilgan, yana ko'plab tarixiy-ilmiy asarlar, doktorlik dissertatsiyalari, qator kino-filmlar yaratilgan. Mazmun va qamrov jihatidan keng bo'lgan bu ishlar bugun ham yuqori sur'atlarda davom ettirilmogda. Darhaqiqat, "Boburnoma" muallifiga katta sharaf keltirgan, dunyoda o'xshashi yo'q asar. U fanning turli sohalarini qamrab oluvchi takrori yo'q tarixiy manba. Shu bois ham uni dunyo olimlari mana necha asrlarkim katta qiziqish va o'ziga xos qunt bilan o'qib o'rganib kelishadi. Asar shu kunga qadar yigirmadan ortiq tilga tarjima qilingan bo'lib, ularning har biri turli yillarda qayta va qayta chop etilgan. Undan tashqari, shoirning boshqa asarlari haqida ham minglab ilmiy asarlar yozilgan. Buyuk imperiya asoschisi Bobur Mirzoning boy adabiy-ilmiy merosining nechog'li buyuk ekanligini Sharq va G'arb olimlari tomonidan bildirilib kelinayotgan fikrlardan ham bilish mumkin. Ular Boburning insoniy fazilatlarini, shuningdek, uning yirik lashkarboshi, hayot qiyinchiliklaridan qo'rqmaydigan sarkarda, ilm-fan va san'atni sevadigan, ijod ahlini qadrllovchi olijanob shaxs ekanini chuqur hurmat bilan tilga olishadi. Jumladan, shotlandiyalik davlat arbobi va tarixchi Maunstyuart Elfinston (1779-1859) "Boburnoma"ni "Osiyoda yagona, chinakam tarixiy tasvir namunasi" deb baholasa, rus sharqshunos olimi Sankpeterburg akademiyasi akademigi Vasiliy Vladimirovich Bartold (1868-1903) "Turkiy nasrning mumtoz realistik namunasi" deb ta'riflaydi. Mashhur Mojar sharqshunos va tilshunos olimi Herman Vamberi (1832-1913) "Boburnoma"ni Yuliy Sezar "Kommentariyalari"ga qiyoslar ekan, bu asar undan-da ko'ngilga yaqinroq ekanligini keltiradi. Bunday yuksak ta'rifu e'tiroflarni yana uzoq davom ettirish mumkin.

### **"Boburnoma" tarjimalari**

"Boburnoma"ning dunyo tillariga qilingan tarjimalari tarixiga e'tibor qaratsak, bu shoh asarni ilk bor fors tiliga Shayx Zayn o'g'irgan bo'lsa, undan so'ng Mirzo Poyanda va Muhammad Quli Hisoriy (1586), Abdurahim Xonixonon (1589), Tog'ay Murod Qarluq Xatloniy tarjima qilishgan. Vitsen golland tiliga (1705), J.Leyden, V.Erskin (1826), R.M.Koldekot (1844), F.Tolbot (1909), L. King (1921),



A.Beverij (1922), V.Tekston (1996, 2002) ingliz tiliga, A.Kayzer (1828), V.Stamler (1990) nemis tiliga, P.D.Kruteyl (1871), B.Grammon (1969) fransuz tiliga, R.R.Arat (1943-1946) turk tiliga, M.A.Salye (1948, 1958) rus tiliga, M.Nosiriddin (1924), R.Axtar Nadviy (1969), Hasan Bek (2000) urdu tiliga, Y.Navalpuriy (1974) hindchaga, B.Kojabekov (1990) va I.Jeminiy (2022) qozoqchaga, H.Temur (1992) uyg'urchaga, V.Jilay (1997) xitoy tiliga, E.Mano (1998) yapon tiliga, M. Komay (2001) ispanchaga, M.Maxluf (2013) arab tiliga, Sh.Yorqin (2007) fors-dariy tiliga, F.Bayatiy (2009) va R.Askar (2011) ozarbayjon tiliga tarjima qilishgan. Qo'lyozma faksimili nashrlarini dastlab, Qozonda N.I.Ilminskiy (1857) va Londonda Beverij xonim (1905) nashr etirgan. O'zbekistonda dastlab jadid alloma Fitrat (1928) ayrim parchalar e'lon qilgan.

Turkiy xalqlar adabiyotida Bobur Mirzo ijodi, xususan, «Boburnoma» haqida F.Ko'pruludan keyin yana bir turkiyalik olim, doktor Rizo Nur tomonidan 1925 yilda Anqarada chiqarilgan "Turk yurti" jurnalidagi "Bobur" nomli maqolasida so'z boradi. Unda Boburning hayoti va ijodi, asarlari, xususan, "Boburnoma"ga oid ma'lumotlar kitobxonlar e'tiboriga havola etiladi. Bir so'z bilan aytganda F.Ko'prulu, R.Nur, A.Fitrat, R.R.Arat tomonidan olib borilgan tadqiqotlar turkiy xalqlar adabiyotida Bobur ijodiga doir izlanishlarning ilk debochasi sanaladi. Ulardan keyin bugunga qadar esa Boburning ko'p qirrali shaxsiyati va "Boburnoma" asari bilan birgalikda uning boshqa asarlari ustida ko'plab ilmiy nashrlar yuzaga keldi. Qardosh xalqlar turk, qozoq, ozarbayjon, turkman, uyg'ur kabi millat vakillari tomonidan Boburning "Boburnoma", "Bobur devoni", "Mubayyin", "Risolayi volidiya" asarlarining tarjimalari e'lon qilindi. Masalan, turkiyalik olimlar Yujel Bilol "Bobur devoni"ni (1995), Tanju Seyhan "Mubayyin"ni (2004), Ali Fuot Bilkan "Risolayi volidiyya"ni (2001) turkchaga tarjima qilishgan bo'lsa, turkmanistonlik olim Rahimmamat Ko'rinov "Bobur devoni"ni va "Risolayi volidiya"ni (2005) turkmanchaga, professor Ramiz Asker "Boburnoma" va "Bobur devoni"ni (2011) ozarbayjon tiliga o'girdi.

Shuni alohida faxr bilan qayd etish joizki, keyingi yillarda dunyoda bu bebaho asarga bo'lgan qiziqish yanada ortmoqda. Uning yangi tarjima nashrlari bunyod etilib, mavjudlari qayta va qayta chop etilmoqda. Masalan, ushbu muhtasham asarni o'tgan yili qozog'istonlik olim Islom Jemeney qozoqchada navbatdagi tarjimasini yaratib, Olmaotadagi "Nurli olam" nashriyotida chop ettirgan bo'lsa, yaqinda italiyalik sharqshunos olim Federiko Pastore tomonidan italyan tiliga ilk bor tarjima qilinib kitobxonlar e'tiboriga havola qilindi.

Bir so'z bilan aytganda, bugun nafaqat mamlakatimizda, balki jahonning ko'plab davlatlarida bu buyuk mutafakkir merosiga qaratilayotgan e'tibor, undan qolgan boy ilmiy-adabiy merosni tadqiq etish har qachongidan-da dolzarb ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori bu borada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Boisi, bu yil nafaqat O'zbekistonda, balki dunyoning ko'plab mamlakatlarida Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligi keng nishonlanmoqda. Binobarin, "Boburnoma"ning italyancha tarjimasini ham ushbu xayrli ishlarining amaldagi mantiqiy davomi va natijasi desak xato bo'lmaydi. Ushbu tarjima o'zbek va italyan xalqlari o'rtasidagi adabiy va madaniy-gumanitar hamkorlik aloqalarining samarasi ularoq birinchi bor italyan o'quvchilariga taqdim etilmoqda.

Ma'lumki, "Boburnoma" ko'p asrlar davomida turli ilmiy yo'nalishlardagi Sharq va G'arb tadqiqotchilarining e'tiborini o'ziga tortib keladi. Dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan ushbu nodir kitob endilikda birinchi bor italyan o'quvchilariga ham taqdim etilmoqda. Atoqli italyan olimi va adibi Franko Kardini tomonidan "Boburnoma" asariga yozilgan kirish so'zida Bobur "So'z san'atiga mehr qo'ygan buyuk hukmdor yoxud saltanatni sevgan buyuk adib", deb ta'riflanadi. "Boburnoma"ni o'qishga jazm qilgan yevropalik kitobxon undan bosh ko'tarolmay qolishi shubhasiz.

#### **"Boburnoma"ning qozoqcha tarjimasini**

"Boburnoma"ning qozog'istonlik professor, filologiya fanlari doktori Islom Jemeney tomonidan o'tgan yili Olmaotadagi "Nurli olam" nashriyotida chop etilgan qozoqcha tarjimasini esa (Babirnama) o'ylaymizki, ushbu bebaho asar tadqiqi va tarjimalari tarixida navbatdagi o'ziga xos voqeelik bo'ldi. Mazkur tarjima afg'onistonlik olim Hidayatulla Hidoyat tomonidan 2008 yilda Mozori Sharifdagi

“Ulug‘bek” nashriyotida chop etilgan “Boburnoma”ning qo‘lyozma nashriga asoslangan holda to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjima etildi.

Professor I.Jemeney tomonidan amalga oshirilgan ushbu tarjima “Muqaddima” (3-4), Zahiriddin Muhammad Bobur haqida ma‘lumotlar(5-10), “Boburnoma”da qozoqlar haqida” (10-18) “Boburnoma”da turkiy so‘zlar”(18-20) va “Boburnoma” lug‘ati(20-23) hamda “Boburnoma” - Farg‘ona voqealari (23-132), Kobul voqealari (133-268), Hindiston voqealari (269-404), Ismlar ko‘rsatgich jadvali(405-427) va o‘rin-joy ko‘rsatgichlari(428-439) shuningdek, adabiyotlar ro‘yxatidan(439-443) tarkib topgan.

Olim muqaddimada mazkur tarjimaning yuzaga kelish tarixi, unga asos bo‘lgan omillar, tarjima qilish jarayonida o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va g‘oyalar haqida yozadi. Jumladan, muqaddimada u 2007-yildan buyon “Boburnoma”ning boshqa tillarga qilingan tarjimalari, uning tarix va madaniyatga qo‘shgan hissasini chuqur o‘rganib kelayotganini, Bobur xalqaro fondi raisi Zokirjon Mashrabov taklifiga ko‘ra, hozirda fondning Qozog‘istondagi bo‘limiga rahbarlik vazifasini vazifasini astoyidil bajarib kelayotganini faxr bilan tilga olib o‘tadi. Olim ushbu tarjimaga adabiyotshunos olim Vahob Rahmonovdan 2013 yilda sovg‘a sifatida qabul qilib olgan Afg‘onistonning Mozori Sharifdagi “Ulug‘bek” nashriyotida 2008 yilda matnshunos olim Hidayatolla Hidayat tomoindan nmshr qilingan “Boburnoma” qo‘lyozmasi asos bo‘lganini, u 2021-yilning birinchi kunidan ushbu qo‘lyozma nashrni qozoq tiliga tarjima qila boshlagani va 2022-yilning 15-iyunda tugatganini qayd etadi.

Olim, shuningdek, ushbu tarjimaning ilmiy ahamiyatini aniqlash maqsadida o‘z oldiga quyidagi uchta rejani qo‘ygan holda ish yuritganini ta‘kidlaydi. Ular: 1. Boburnomaning asl nusxadan qozoq tiliga tarjimasi; 2. Boburnoma lug‘atini yaratish: A) turkiy so‘zlar; B) forsha so‘zlar lug‘ati; V) arabcha so‘zlarning lug‘ati. 3. Hidayatulla Hidayat tomonidan chop etilgan nashrning akademik variantini tayyorlash va ko‘paytirish. Shunday qilib tarjimon ushbu uch g‘oya va maqsaddan kelib chiqib “Boburnoma”ni qozoq tiliga tarjima qilishga erishadi. Kitobning “Zahiriddin Muhammad Boburga doir ma‘lumotlar” qismida “Boburnoma”ning yozilishi tarixi, unda tasvir etilgan davrlar, Boburshohning Afg‘oniston va Hindistonda barpo etgan qudratli imperiyasi xususida qimmatli ma‘lumotlar berilgan. – Boburning Hindiston, Eron, O‘rta Osiyo bilan bir qatorda jahon sivilizatsiyasiga qanday ta‘sir ko‘rsatganligini yangicha, chuqur o‘rganish zarur, – deya yozadi. Unga ko‘ra, Bobur oddiy podshoh, sarkarda, shoir yoki yozuvchi emas, balki yana ko‘plab buyuk qobiliyatlar egasi, o‘zigda noyob insoniy fazilatlarni o‘zida mujassam etgan shaxsdir. Ana shunday go‘zal xislatga ega inson bo‘lgani bois ham u millatparvar, odil, mard va jusur, shariatpanoh sarkarda bo‘lgan davruq qozongpn. Uning nomi ushbu go‘zal insoniy fazilatlari tufayli hamki so‘nmaygay, avlodlardan avlodlarga ibrat namunasi ularoq ko‘rsatib borilgay.

Olim Boburning kechirimli va saxovatli qalbini Mirzo Haydar Dug‘lat va uning otasi Muhammad Husayn bilan bog‘liq voqealardan izlashga harakat qiladi. Buni ko‘plab misollar orqali dalillab beradi. Shunday voqealardan biri Shohbegim va uning o‘g‘li Mirzoxonning Kobulda Bobur shohga qarshi qo‘zg‘oloni bilan bog‘liq ekani qayt etadi. I.Jemeney Boburning hayot faoliyati, u yashagan davr, uning davlati va sarkardalik mahorati, adabiyot va san‘atga qiziquvchi ilg‘or fikrli kishi bo‘lganini, buyuk mutafakkir asarlari va ularga bo‘lgan dunyodagi qiziqish jumladan, “Boburnoma”ning shuhrati va o‘rganilishi, tarjimalari, bu shoh asar haqida bildirilgan ilmiy fikrlarni eron, turk, qozoq, arab tilidagi manbalaridan izlaydi. Fikrlarini ushbu yurt olimlari tomonidan aytib o‘tilgan ilmiy fikrlar orqali ifodalaydi. Olim tarjima so‘nggida foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatini ilova qiladi. Tarjimada so‘zlar izohi va lug‘at qismlarini tuzishda o‘zbek, qozoq, turk, fors va arab tilidagi lug‘adlardan foydalanganini, shuningdek, Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asariga hamda “Boburnoma”ning o‘zbekcha (2002), qozoqcha (1993), shuningdek, “Bobur ensiklopediyasi”ga murojaat qilganini qayd etadi.

Shunday qilib bu tarjima “Boburnoma”ning qozoq tilidagi ikkinchi tarjimasi bo‘lib, u avvalgi tarjimadan bir necha xususiyatga ko‘ra farq qiladi. “Boburnoma”ni ilk bor 1990 yilda professor Bayuzaq Kojabeko‘g‘li “Babirnama” nomi bilan tarjima qilingan bo‘lib, bu tarjima o‘zbekcha tanqidiy matn va ruscha tarjima asosida qisqartirilgan holda bosilgan. So‘ngra 1993 yilda bu nashr to‘liq tarjima shaklida chop etilgan. Ammo mazkur tarjimada ism ko‘rsatkichlari va geografik nomlar xaritasi tushirib



qoldirilgan. Voqealar ham juda kichik-kichik mavzularga bo‘linib berilgan. Aforizmlar va maqollar so‘zma-so‘z o‘g‘irilmagan. Bu ikki nashr qiyoslab qaralsa birinchihrjimmda ikkinchi maqolning muqobili aynan Bobur aytmoqchi bo‘lgan fikrni ifodalaganini ko‘rinadi.. Holbuki, tarjimon asliyatda berilgan maqollarning tarjima tilida mavjud muqobillarini izlashi, ularni saralashi hamda muqobili mavjud bo‘lmaganlarini esa qisqa va lo‘nda izohlar orqali ifodalashi lozim. Yangi tarjima nashrda muallif yuqorida keltirilgan ayrim kamchiliklarni takrorlamydi. Tarjimaning har jihatdan ishiq va puxta, samarali chiqishini ta‘minlaydi. I.Jemenev Abay Kunanbay o‘g‘li o‘zining “Qozoqlar qayerdan chiqqan” hikoyasida qozoq tarixiga oid ma‘lumotlarda “Babirnama” asaridan foydalanganini, keyingi yillarda qozoq adib va olimlari Bobur ijodiga ko‘plab msrojaat qilayotganini qayd etadi. Ammo uning nazarida faqat 1990-1993 yillarda Bayuzoq Ko‘jabekuli tarjimasi bilan “Babirnama” asari qozoq kitobxonlariga yaxshi tanish barobarigda qolgan asarlari tarjima qilinmagan. Bu qozoq adabiyoti va tarixi uchun dolzarb, o‘z yechimini kutayotgan kelajakdagi masalalardan biri ekanligini ta‘kidlaydi. Olim nazlida murakkab hayot yo‘lini bosib o‘tgan Bobur butun turkiy dunyoning faxri, insoniyat xazinasining ma‘naviy merosi bo‘lib qolaveradi.

### **Xulosa**

Shubhasiz, Bobur va uning asarlari, jumladan “Boburnoma” dunyoviy asar. Ammo uning tarjimalari haqida yaxlit, mukammal tadqiqot ishlari kam. O‘zga tillarga qilingan tarjimalarning saviyasini aniqlash, ularni o‘zaro qiyoslab o‘rganish orqali asarning ilmiy qimmatini belgilash o‘zbek xalqining jahondagi boshqa xalqlar bilan adabiy-madaniy aloqalarini o‘rganish nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Zero, «Boburnoma» dunyo sharqshunoslari yakdillik bilan qayd etganlaridek, insoniyat madaniyatiga qo‘shilgan katta ulush hisoblanadi.

### **Adabiyotlar**

1. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, 1987. Vekayi (Babür’un Hatıratı), I-II-cılt. – Ankara.
2. Zahiriddin Muhammad Babur. 2023. “Baburnoma”. Sandro Teti Editory, Italiya.
3. G‘aybulla as-Salom, N.Otajonov. 1996. Jahongashta “Boburnoma”. Toshkent.
4. Zahiriddin Muxammed Babir. 2022. Babirnama: Audarma – Almati: “Nırlı Ölem”.
5. Zaxiriddin Muxammad Babur. 2016. Baburidi. Bibliografiya. Moskva.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi (ikkinchi nashr) 2016. Toshkent.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur. 2002. “Boburnoma”. Nashrga tayyorlovchi S.Hasanov. Toshkent, Sharq NMAK.
8. Otajonov N. 1998. “Boburnoma” jahon adabiy jarayonida: qiyosiy-tipologik tahlil. Toshkent.
9. Otajonov N., Hoshimova D. 2010. Boburnoma – sharq elchisi. Toshkent.
10. Tanju Seyhan, 2004. “Mubeyyin der fikh”, İstanbul.

## ЎЗБЕК ТИЛИДА КЎП МАЪНОЛИ СОМАТИК ФРАЗЕМАЛАР ВА УЛАРНИНГ УСЛУБИЙ БЎЁҒИ

### POLYSEMANTIC SOMATIC PHRASES AND THEIR STYLISTIC COLORING IN THE UZBEK LANGUAGE

Умида Мансуровна Рашидова,  
Doç. Dr., Semerkant Devlet Üniversitesi,  
Dilbilim Bölümü, Özbekistan  
umida\_rashidova@bk.ru,

#### Аннотация

Тилимизда фаол қўлланувчи соматик фразеологизмлар ўзбек тили фразеологик фондининг катта қисмини ташкил этади. Айнан улар орқали халқимизнинг йиллар давомида орттирган тажрибаси, бизни ўраб турган олам ҳақидаги тасаввури ва оламни қай тариқа идрок этиши акс этади. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик ва грамматик табиатини тўғри англаш, уларнинг миқдорини, хусусиятларини чуқур ўрганиш асосида тузиладиган фразеологик луғатларда уларнинг янги маъноларини кейинги аср ва мустақиллик йилларда яратилган материаллар асосида очиб бериш ўзбек фразеологияси, лексикографияси ҳамда фразеографияси олдида турган муҳим вазифалар қаторига киради.

Тилшуносликда мавжуд полисемия ҳодисаси сўзга ҳам, иборага ҳам хосдир, лекин бу ҳодисанинг лексикада ва фразеологияда тарқалиш даражаси бир хил эмас. Мақолада кўп маънолилиқ ҳодисаси, хусусан, ўзбек тилидаги соматик фразеологизмлар ўртасида мазкур ҳодисанинг ифодаси ҳақида маълумотлар берилган. Соматик фразеологизмлар, яъни инсон тана аъзолари номи билан боғлиқ ибораларда кўп маънолилиқ ҳодисаси атрофлича изоҳланган. Жаҳон ва ўзбек тилшунослигида бу борада амалга оширилган ишларга муносабат билдирилган. Ўзбек тилида мавжуд соматик компонентли кўп маъноли фразеологизмларда мазкур ҳодисанинг юзага чиқиш сабаблари, услубий тармоқланиши каби масалалар асосли мисоллар ёрдамида изоҳланган. Мақолада ўзбек тилидаги “кўз”, “қўл”, “оғиз”, “бош” компонентли кўп маъноли иборалар таҳлилга тортилган. Таҳлил натижалари бадий асарлардан олинган мисоллар ёрдамида исботланган. Соматик фраземалар омонимияси уларга ўзбек тилидаги лингвистик луғатлар материалига таянган ҳолда қиёслаб ўрганишни тақозо этди ва бу, ўз навбатида,

фразеологик маъноларнинг семантик ва грамматик табиатини чуқур тушунишга ёрдам берди. Уларнинг ҳар биридаги полисемантик маъноларни дистрибутив таҳлил методлари асосида ўрганиш етакчи маънодан ажралиб чиққан иккиламчи маънонинг тилда мустақил луғавий бирлик сифатида яшашга ҳақли эканлигини далиллади.

**Калит сўзлар:** соматизм, соматик фразеологизм, кўп маъноли фразеологизмлар, услубият, услубий бўёқдорлик.

## **Abstract**

Somatic phraseologisms, which are actively used in our language, make up a large part of the phraseological foundation of the Uzbek language. Through them, the experience gained by our people over the years, their vision of the universe that surrounds us and the way they perceive the universe is reflected. Correct understanding of the semantic and grammatical nature of somatic phrases in Uzbek, revealing their new meanings in phraseological dictionaries, built on a deep study of their quantity, characteristics, on the basis of materials created in the next century and years of independence, is among the important tasks facing Uzbek phraseology, lexicography and phraseography.

The phenomenon of polysemy present in linguistics is inherent in both speech and expression, but the degree of distribution of this phenomenon in vocabulary and phraseology is not the same. The article provides information on the phenomenon of ambiguity, in particular, on the expression of this phenomenon among somatic phraseological units in the Uzbek language. Somatic phraseology, that is, words related to the name of parts of the human body, describes the phenomenon of ambiguity. In world and Uzbek linguistics, there are some comments on the work carried out in this direction. Numerous phraseological expressions of the somatic component in the Uzbek language were used to explain the causes of this phenomenon, as well as the methodological branch. The article analyzes ambiguous phrases with the components “eye”, “ear”, “mouth” in the Uzbek language. The results of the analysis are confirmed by examples from fiction. The homonymy of somatic phrases allowed them to be studied by analogy, relying on the material of linguistic dictionaries of the Uzbek language, which, in turn, helped to better understand the semantic and grammatical nature of phraseological meanings. The study of polysemantic meanings in each of them on the basis of distributed analysis methods has proved that the secondary meaning, separated from the leading meaning, has the right to exist in the language as an independent lexical unit.

**Keywords:** somatism, somatic phraseology, phraseological meanings, methodology, methodological colorfulness.

## **Kirish**

Tilshunoslikdagi polisemiya hodisasi soʻzga ham, frazeologizmga ham xosdir, lekin bu hodisaning leksikada va frazeologiyada tarqalish darajasi bir xil emas. Prof. Sh. Rahmatullayevning hisob-kitoblariga qaraganda, «oʻzbek tilidagi soʻzlarning faqat 20 foizigina polisemantik boʻlsa, «Oʻzbek tilining qisqacha frazeologik lugʻati» (1964) da talqin etilgan 998 ta iboraning. 156 tasi koʻp maʼnoli» xususiyatga ega [1, 8].

Oʻzbek tilidagi koʻpgina soʻzlar ikki va undan ortiq maʼnoga ega. Masalan, OʻTILda qayd qilinishicha, «bosh» soʻzi 15 maʼnoga [8, 1, 136-137], «koʻz» soʻzi 5 maʼnoga [8, 1, 410-411], «koʻtarmoq» soʻzi 16 maʼnoga [8, 1, 422-423], «ovoz» soʻzi 6 maʼnoga [8, 1, 518], «otmoq» soʻzi 11 maʼnoga [8, 1, 549-550], «ochmoq» soʻzi 12 maʼnoga [8, 1, 553-554], «oq» soʻzi 9 maʼnoga [8, 1, 557], «ogʻiz» soʻzi 8 maʼnoga [OʻTIL, 1, 561-562], «yuz soʻzi 8 maʼnoga [8, 2, 463-464], «oʻtmoq» soʻzi 31 maʼnoga [8, 2, 521-523], «qanot soʻzi 9 maʼnoga [8, 2, 550-551] egadir. Tadqiqotchi B. Joʻrayev birgina «bosh» soʻzining 23 maʼnosini aniqlagan, shundan 4 maʼno OʻTILda qayd etilmagan, «ogʻiz» soʻzining 12 maʼnosidan 4 tasi qayd etilmagan. Shuningdeq mazkur ishda «yuz» soʻzining OʻTILda oʻz aksini topmagan 3 maʼno va bir maʼno qirrasini, «til» soʻzining 2 maʼnosiga oid misollar keltirilgan [2].

«Frazeologik polisemiya deyilganda iboraning oʻzi bittadan ortiq frazeologik maʼno anglatish» [1,13] tushuniladi. Frazeologiyada iboralarning asosiy qismi bir maʼnoli, monosemantik xususiyatga egadir. Tilimizdagi iboralarning taxminan beshdan bir qismi ikki va undan ortiq maʼnoga egadir.

### **“Koʻz” komponentli polisemantik iboralar tahlili**

Masalan, oʻzbek tilida mavjud koʻz komponentli iboralarning aksariyati koʻp maʼnolilik xarakteriga ega. Masalan, koʻz tikmoq iborasi Sh. Rahmatullayev lugʻatida koʻp maʼnoli ibora sifatida izohlanib, uch maʼnoga egaligi koʻrsatilgan [7, 149]: 1. Tikilib qaramoq. 2. Umidvor boʻlib qaramoq. 3. Hirs bilan qaramoq.

– *Shunday bo'lsa, nega shundaqa odamlarni topib, ishni shulardan boshlamadingiz? Yoqubjon borib joyiga o'tirdi Saidiy, qarshisidagi derazadan tashqariga, uzoqlarga ko'z tikkanicha o'ylanib qoldi, anchadan keyin nimadir demoqchi bo'lgan edi, eshik ochilib gapi og'zida qoldi. (Abdulla Qahhor, Sarob); Saidiy ko'zlarini katta ochdi, qarshisidagi zarhal ramkali kattakon toshoynaga tikildi: oyna ko'ziga, negadir, nihoyatda chiroyli, juda ko'p odamlar orzu qilgan, ko'z tikkan bir narsa bo'lib ko'rindi. (Abdulla Qahhor, Sarob); Marg'uba Muattardan o'pkaladi, o'sha xatni bilmasdan, tushunmasdan yozganini, Javlon ikkovi nima deb joni halak ekanini aytib yig'ladi; keyin Anvar go'l bo'lsa ham yaxshi bola ekanini, go'lligi orqasida shunday hovli joy, mashina, kassadagi shuncha pulga ko'chada yurgan bir isqirt va uning dog'uli onasi ko'z tikkanini kuyib jizg'anak bo'lib gapirdi (Abdulla Qahhor).*

Ko'z olaytirmoq iborasi ham ko'p ma'noli xarakterga ega bo'lib, quyidagi ikki ma'noli ifodalaydi: 1. O'qraymoq. 2. O'z manfaatiga bo'ysundirish (olish) niyatida bo'lmoq.

– *Hay sekin gapir! – ko'z olaytirdi kampir (Oybek, Navoiy); Arslonqul bilan Sultonmurodning nafasleri ichiga tushib, ko'zlarini olaytirishdi (Oybek, Navoiy). – Karomatmisan? Yashshamagur, senga mening kelishimning orqasini o'lchashdan boshqa tashvish yo'qmidi? Bor, ishingni qil, lekin unga ko'z olaytirma (A.Yo'ldoshev, Biz o'tgan yo'llar); – He, o'l, erkak bo'lmay. Kelib kelib yesir xotinning topganiiga ko'z olaytirasanmi...(A.Yo'ldoshev, Biz o'tgan yo'llar).*

Og'zaki so'zlashuv uslubida bu iboraning birinchi ifodalagan ma'nosining sinonimi sifatida ko'zini lo'q qilmoq iborasi tez-tez ishlatiladi. Yozuvchilar asarlarida ko'zini lo'q qilmoq iborasidan turli uslubiy maqsadlarda foydalanishadi. Masalan, A.Yo'ldoshev bu iborani o'qrayib qaramoq ma'nosida qo'llaydi:

*O'n olti o'n yetti yoshlar chamasidagi chiptachi o'ziga ko'zini lo'q qilib qarab turardi (A.Yo'ldoshev, Biz o'tgan yo'llar).*

Ma'lumki, ko'z somatizmi turli metforik ma'nolarni ham shakllantiradi: burgut ko'z, qirg'iy ko'z, lochin ko'z, qo'y ko'z va h. Bunday ma'nolarning yuzaga chiqishida qarash leksemasi bilan bog'liq ma'no noziklari hisobga olinadi. Abdulla Qahhor "Sarob" romanida ko'zini lo'q qilib qarash «sigir qarash»ga o'xshatiladi:

– *Aytdim-ku, jon qizim, ko'zingni lo'q qilma. Sigirga o'xshab qarama!– dedi domla, so'ng Saidiyga murojaat qildi: – Men undan gap so'rayman, u menga ko'zini lo'q qiladi.*

Ayni o'rinda ko'zini lo'q qilish bilan bir qatorda sigir so'ziga alohida urg'u berilgan. Sigir qarashda uslubiy jihatdan insonga nisbatan hurmatsizlik bilan bog'liq ma'no qirradi mavjud, bu ma'no qirradi o'xshab qaramoq fe'l shakli bilan yana ham ta'kidlangan. Asarning umumiy intonasiyasi, voqea rivoji ayni o'rinda sigir so'zini boshqa sinonim so'z bilan almashtirishga imkon bermaydi. Sigir qarash mazkur o'rinda yozuvchining tugal mahorati bilan o'zining butun leksik va estetik mohiyatini namoyon qila olgan.

Sh.Rahmatullayevning O'TFLda ko'zi uyquga ketibdi iborasi uxlay boshlamoq ma'nosini ifodalashi va uning ko'zi ketibdi iborasi bilan variantdoshlik hosil qilishi ko'rsatilgan [7]. Mazkur lug'atda pinakka ketmoq iborasi ham berilgan bo'lib, u ko'p ma'noli ibora sifatida izohlangan. Uning birinchi ma'nosi uxlay boshlamoq bo'lsa, ikkinchi ma'nosi esa xayolga cho'mmoqdir:

*Qariya pinakka ketdi: oq sochli boshini qo'llari bilan siqib, ko'zlarini yumib, uzoq o'yga toldi. (Oybek, Nur qidirib)*

Adabiy tilimizda polisemantik xarakterdagi «ko'zi moshdek ochildi» iborasi mavjud. Sh.Rahmatullayev lug'atida bu ibora bir ma'noli sifatida «jazolab, hushyor qilmoq» tarzda izohlangan [7, 139]. O'TILda esa bu iboraning ikki ma'nosi ko'rsatilgan: 1) hushyor tortdi, o'ziga keldi; 2) asqotib, kuniga yarab juda xursand bo'ldi [8, 1, 473]. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bu ibora badiiy nutq uslubida uch ma'noli sifatida faol ko'llanadi. Masalan, birgina «Qutlug' qon» romanida bu ibora ikki marta qo'llangan. Dastlab romanda «ko'zi moshdek ochildi» iborasi Qambaralining Tantiboyvachcha haqidagi nutqida bir necha iboralardan keyin qo'llangan bo'lib, o'sha iboralar «ko'zi moshdek ochildi» iborasidagi salbiy munosabat semasini ta'kidlab ko'rsatishga bo'ysundirilgan:

«- Xo'jayinning karmoni o'pirilganga o'xshaydi. Tolei yo'q-da. Shu bu yil yutqizishdan boshi chiqmay qoldi. Nukul «boy beradi». Davlat zo'r, unchalik bilinmaydi, ammo pirovardi yomon bo'ladi. Ana shunda ko'zi moshdek ochiladi» (Oybek. Qutlug' qon). Ikkinchi marta bu ibora Salimboyvachcha nutqida qo'llangan. Endi «ko'zi moshdek ochildi» iborasida salbiy munosabat bilan birga kuchli tahdid semasi ham mavjud: «- Qo'zini moshdek ochib qo'yamiz .... Uyi kuyadi, xonavayron bo'ladi...» (Oybek. Qutlug' qon).

«Bolalik» qissasida «ko'zi moshdek ochildi» iborasni kasal oyoqning tuzalishi, bolaniig sog'ayib ketishi ma'nosini ifodalaydi. Endi bu iborada salbiy munosabat emas, balki ijobiy munosabat semasi mavjudligini alohida ta'kidlash lozim:

«- Bo'ldi-bo'ldi, qutulding, chirog'im. Endi sog'san - deydi boshimni silab ayol. - Bechora bolani shuncha qiynabsizlar, mana, ko'zi moshdek ochildi, - deydi ayol kulib, otamga qarab» (Oybek, Bolalik).

«O'tgan kunlar» romanida bu ibora muallif nutqida qo'llangan bo'lib, «xushyor tortmoq» ma'nosini bildiradi:

«Bu savoldan uning kayfi tarqalgandek bo'lib, ko'zlari moshdek ochildi» (A.Qodiriy. O'tgan kunlar).

### “Qo'P” komponentli polisemantik iboralar tahlili

Ko'p ma'noli iboralar uslubiy jihatdan yaxlit xarakterga ega bo'ladi, chunki polisemantik iborada ko'pincha to'g'ri, nominativ ma'no bo'lmaydi, uning barcha ma'nolari ko'pincha yaxlit bir ichki obrazga birlashadi. Masalan, «qo'lga tushmoq» iborasi quyidagi ikki ma'noga ega: a) aybi oshkor bo'lib tutilmoq; b) qamoqqa, hibsga tushmoq, asirlikka olinmoq. Bu ikki ma'no ham «tutqunlik» ichki obrazi atrofida yaxlitlashadi [8, 2, 635]. Xuddi shuningdek «ikki ko'lini burniga tiqib» iborasi ham a) quruq hech narsasiz, b) kuruq, benasiba ma'nolarini ifodalaydi, bu ma'nolar yaxlit ichki obraz - «quruqdan-quruq» atrofida birlashadi [8, 1, 152].

Ma'lumki, polesemantik (ko'p ma'noli) iboralar ikki, uch va undan ortiq ma'nolarni anglatishi mumkin. Masalan, qo'l urmoq iborasi ikki ma'noni bildiradi: 1. Tegmoq. 2. Biror ishni qila boshlamoq.

*To'lqin hozirgina dasturxonga qo'yilgan vam hali qo'l urib ulgurilmagan palovni Gulruh va onasiga qarab uloqtirdi (Zarafshon, 2006); Ana shunda, Botir firqa yurak yutib...bir ishga qo'l urdi (T.Murod, Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi).*

Ko'p ma'noli iboralar aksariyati ikki ma'noli bo'lsa-da, lekin uch, to'rt va besh ma'noni anglatuvchi FBlar ham yo'q emas. Masalan, qo'lga olmoq iborasining O'TFILda to'rt ma'no izohlangan: 1) O'z ixtiyoriga o'tkazmoq. 2. Qo'qqisdan hujum qilib bosib olmoq (rasmiy). 3. Hibsga qo'yilmoq. Qamash maqsadida tutmoq (rasmiy). 4. O'z xohishiga bo'ysunadigan qilmoq:

*Maniya velichiya - jamiyatni qo'lga olish uchun kurashdi, jamiyatni boshqarish uchun kurashadi, jamiyatni kaftida ushlab turish uchun kurashadi (T.Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi, 107-b); Xohlasang, folbinni qo'lga olamiz: gap-so'z ulg'amaydi...(Oybek, Navoiy, 218-b); To Navoiyning o'zi kelib, ishni qo'lga olmasa, hozirgi hokimlarnig dastidan xalqning na noni butun, na joni salomat.....(Oybek, Navoiy, 287-b).*

Misollardan ko'rinadiki, iboralar biri uchun biri asos vazifasini bajarib, ularning ma'nolari biri ikkinchisidan o'sib chiqqan.

### “Og'iz” komponentli polisemantik iboralar tahlili

Ba'zan polisemantik iboraning bir ma'nosi juda kam ekspressivlikka, funksional xoslanganlikka ega bo'lsa, keyingi ma'nosi esa yuqori ekspressiv bo'yoqqa, kitobiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, «og'iz solmoq» iborasi ikki ma'noga ega bo'lib, shundan dastlabki ma'no - qayliq yoki kuyov qilish niyati borligini aytmoq - bilan bu ibora so'zlashuv uslubida keng qo'llanadi:

«Jo'ra. Xotin zoti erga tegsa senchalik erga tegadi-da. Baxti bor xotin tegadi, oshnam. Endi kimga og'iz solsang, g'iring demay tsgishi aniq» (S. Ahmad. Kuyov); «...bazzoz uning o'ziga emas, o'n yettiga kirib borayotgan sohibjamol qiziga .... og'iz solgan ekan» (A.Qahhor. Qo'shchinor chiroqlari) kabilar.

Polisemantik xarakterdagi «og'iz ochmoq» iborasi «gap boshlamoq so'zlay boshlamoq» ma'nosi bilan uslubiy jihatdan neytral xususiyatga ega:

« - Kelinimni so'ramadim. O'zing og'iz ochmaganingga so'ramadim, bolam» (S. Ahmad. Jimjitlik); «Fazilatxon bilan qarshi quda bo'layotganlari to'g'risida Otaqo'zi tog'asi u yoqda tursin, hali ayaga ham og'iz ochishga yuragi betlamagan» ; «Bu to'g'rida birovgga og'iz ochma, savdo ishiday nozik ish jahonda yo'q» (O. Yoqubov, Diyonat) kabilar.

Bu ibora «shom payti biror narsa iste'mol qilmoq, ro'zani ochmoq» ma'nosi bilan esa diniy so'zlashuv iborasi sanaladi. Shuningdek, «og'iz ochmoq» iborasining isovchilar yubormoq, qizning qo'lini so'ramoq» ma'nosi ham mavjud. Bu ma'nosi bilan u «og'iz solmoq» iborasining birinchi dastlabki ma'nosiga yaqin turadi. Lekin «og'iz ochmoq» iborasining Sh.Rahmatullayev lug'atida faqat bir ma'nosi [7, 216], O'TILda ikki ma'nosi [8, 1, 561], M.Sodiqova lug'atida ham ikki ma'nosi qayd qilingan. «Turkman tilining frazeologik so'zligi»da bu iboraiing diniy so'zlashuv iborasi sifatidagi ma'nosi hamda «hayron qolmoq» ma'nosi ta'kidlangan, «Tatar tilining frazeologik so'zligi» da esa iboraning uch ma'nosi ham o'z aksini topgan kabilar.

#### **“Yurak” komponentli polisemantik iboralar tahlili**

Tilimizda mavjud yuragi kuymoq iborasi Sh.Rahmatullayevning lug'atida monosemantik frazema tarzida izohlangan va uning kuchli darajada chanqamoq ma'nosini ifodalashi ko'rsatilgan: «Qani, Muhiddin aka, yuragingiz ham kuygandir, qovunga marhamat», – dedi Muhiddin (R.Fayziy. Cho'lga bahor keldi). Bizningcha, mazkur ibora polisemantik xakterga ega va uning ikkinchi ma'nosi achinmoq, o'kinmoqdir:

*Bilgani uchun ham ichidan zil ketar, shunday bir it o'ziniki bo'lmaganidan yuragi kuygani kuygan edi (N.Norqobilov. Oqbo'yin).*

Yuragini tirnamoq ikki komponentli fe'l iborasi esa yashirin holda ruhan bezovta qilmoq ma'nosini bildiradi. O'TFLda bu iboraning dil(i)ni tirnamoq, yurakni timdalamoq variantlari mavjudligi ko'rsatilgan. O.Muxtor bu iboraning yuragini timdalamoq variantidan foydalangan bo'lsa, Oybek uning og'zaki so'zlashuvga yaqin yuragini tilmoq variantini qo'llagan:

*Bir bo'lakchasi yuragini timdalayotgan ulkan alamni yelkasidan ulotiray deb yugurib-yelib yurgan odamlar izi (O.Muxtor. Oppoq qor); Navoiyning yuragini alamning po'lati chuqur tilib ketdi (Oybek. Navoiy).*

#### **Xulosa**

Xulosa qilib aytganda, tilimizda faol qo'llanuvchi somatik frazeologizmlar o'zbek tili frazeologik fondining katta qismini tashkil etadi. Aynan ular orqali xalqimizning yillar davomida orttirgan tajribasi, bizni o'rab turgan olam haqidagi tasavvuri va olamni qay tariqa idrok etishi aks etadi. O'zbek tilidagi somatik iboralarning semantik va grammatik tabiatini to'g'ri anglash, ularning miqdorini, xususiyatlarini chuqur o'rganish asosida tuziladigan frazeologik lug'atlarda ularning yangi ma'nolarini keyingi asr va mustaqillik yillarda yaratilgan materiallar asosida ochib berish o'zbek frazeologiyasi, leksikografiyasi hamda frazeografiyasi oldida turgan muhim vazifalar qatoriga kiradi.

O'zbek tilida qo'llanuvchi somatik frazemalar tilimizning eng qadimgi qatlamlari sirasiga kiradi. Somatik komponentlar bilan tilimizda inson tana a'zolarining vazifalarini yorqin aks ettiruvchi ko'p iboralar shakllangan. Bunday inson tana a'zolari nomlari somatik iboralardan tashkil topgan frazemalar o'rtasida ko'p ma'nolilik hodisasi aks etadi. Biz maqolada shular xususida fikr yuritdik.

#### **Adabiyotlar ro'yxati**

1. RAHMATULLAYEV SH. (1966), O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari.

*VII. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri*

2. DJURAYEV B. (1985), Strukturno-semanticheskoye issledovaniye mnogoznachnix slov sovremennogo uzbekskogo yazыka (na materiale somaticheskoy leksiki).
3. ALMAMATOVA SH. (2004), Shaxs tavsifli frazemalarning semantik tahlili: O‘zbek tili va adabiyoti.
4. YO‘LDOSHEV B., RASHİDOVA U. (2016), O‘zbek tilining frazeologik stilistikasi.
5. YO‘LDOSHEV B. (1992), Frazeologizmlarning adabiy til normasiga munosabatiga doir: O‘zbek tili va adabiyoti.
6. USMONOVA SH. (1998), O‘zbek va turk tillarida somatik frazeologizmlar.
7. RAHMATULLAYEV SH. (1992), O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati.
8. O‘ZBEK TİLİNİN İZOHLİ LUG‘ATİ. (2006), Besh tomlik, 1-2-tom.

## ALİSHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSINI TAKOMİLLASHTIRISHNING TA'LIMIY-TARIXIY AHAMIYATI

### EDUCATIONAL-HISTORICAL IMPORTANCE OF IMPROVING ALISHER NAVOI'S AUTHORSHIP CORPUS

Könül G'ULOMOVA

Doç. Dr., *Ali Şir Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi*

*Özbekistan*

*gulomovamoi@mail.ru*

#### **Annotatsiya**

Maqola komputer lingvistikasi sohasini rivojlantirish borasidagi muhim masalalarga bag'ishlangan bo'lib, bu borada ulug' mutafakkir, so'z mukining sultoni Alisher Navoiyning ilmiy va ijodiy merosini o'rganish borasida olib borilayotgan tadqiqotlarning amaliy ahamiyati hamda betakror so'z san'atkorining milliy tilimiz ravnaqiga qo'shgan ulkan hissasi haqida yozilgan. Alisher Navoiyning lirik ijodiy merosi ko'p asrdiki, kitobxonlarning e'tiborini va diqqatini ohangrabodek o'ziga jalb etib kelayotgan mumtoz durdona sanaladi. Davr nuqtayi nazaridan olganda tilimizdagi lingvistik o'zgarishlar natijasida shoir asarlarida tarannum etgan fikr, g'oya, maqsad hozirgi davr kitobxoniga tushunarsiz bo'lishi tabiiy. Muallif ijod usubida qo'llagan so'zliklar, iboralar ko'lami va ma'nolarini tavsiflash va yaxshiroq tushunish uchun mutafakkir ishlatgan lekemalarning semantik teglari bazasini qulay tarzda yaratish muhim hisoblanadi. Shuningdek, Navoiy ijodini maktab darsliklari bilan integatsion usulda o'rganib borish ham mutafakkir ijodini keng ma'noda targ'ib qilibgina qolmasdan, ta'limiy ahamiyatini oshiradi. Ma'lumki, shoir g'azallarida tarixiy, adabiy, mifik, geografik va etnik joy nomlari ishtirok etgan baytlar juda ko'plab uchraydi. Bu hodisa badiiy nuqtai nazardan talmeh she'riy san'atini vujudga keltirsa, ilmiy jihatdan o'quvchi izohtalab so'zlarning mazmunini aniqlash jarayonida tarixiy, badiiy shaxslar va geografik joy nomlari haqida ham ma'lumotga ega bo'ladi. Maqolada umumta'lim maktablarining tarix va adabiyot fani darsliklari qiyosiy tahlil qilingan bo'lib, g'azallarda uchragan talmeh she'riy san'atini vujudga keltiruvchi asoslar tarix darslarda ham o'rganilishi haqida tahliliy mulohazalar berilgan. Shuningdek, shoir asarlaridagi tushunarsiz so'z birliklarni tanlab, mazmun-mohiyatini izohlash, tizimlashtirish kitobxon uchun yozuvchi aytgan g'oya haqida tasavvurga ega bo'lishi uchun imkon berishi to'g'risidagi ilmiy mulohazalar yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** korpus, izohtalab so'z, g'azal, devon, lug'at, lingvistika, qiyosiy tahlil, muallif, semantik teg, tarix fani, mutafakkir.

#### **Abstract**

The article is devoted to important issues related to the development of the field of computer linguistics. written about the actor's great contribution to the development of our national language. Alisher Navoi's lyrical creative heritage is considered a classic masterpiece that has been attracting the attention and attention of readers for many centuries. From the point of view of the period, as a result of linguistic changes in our language, it is natural that the thoughts, ideas, and goals expressed in the works of the poet are incomprehensible to the reader of the present time. It is important to conveniently create a database of semantic tags of the words used by the thinker in order to describe and better understand the scope and meaning of the words and expressions used by the author in his creative style. Also, studying Navoi's work



in an integrated way with school textbooks not only promotes the work of the thinker in a broad sense, but also increases its educational value. It is known that in the poet's ghazals there are many stanzas with the names of historical, literary, mythical, geographical, and ethnic places. If this phenomenon creates the poetic art of talmeh from an artistic point of view, from a scientific point of view, the reader will also get information about the names of historical and artistic figures and geographical places in the process of determining the meaning of the words. The article compares the textbooks of history and literature of general education schools and gives analytical comments about the fact that the foundations of the poetic art of talmeh found in ghazals are also studied in history lessons. Also, the scientific considerations of choosing obscure words in the poet's works, explaining their essence, and systematizing them will allow the reader to have an idea about the idea expressed by the writer.

**Keywords:** corpus, descriptive word, ghazal, divan, dictionary, linguistics, comparative analysis, author, semantic tag, history, thinker.

## **Kirish**

Tilshunos olimlarimiz tomonidan o'zbek tilining turli sohalari, yo'nalishlari bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar qilindi. Shu bilan bir qatorda tadqiq etilishi dolzarb bo'lgan zamonaviy tilshunosligimizning yo'nalishlari anchagina. Bugungi kunda tilimizni rivojlantirish va kelgusi avlodga beqam-u ko'st yetkazishda axborot-texnologiya vositalaridan foydalanish, tilimizni modellashtirish, elektron tizimga o'tkazish asosiy, dolzarb mavzulardan biridir. Tilshunoslikning bunday ishlari bilan shug'ullanuvchi yo'nalishi esa, hozirgi kunda zamonaviy tilshunoslik yo'nalishi hisoblangan korpus lingvistikasidir. Korpus lingvistikasining amaliy ahamiyati juda ham katta bo'lib, kompyuter texnikasining imkoniyatlari keng. Ana shu jihatdan, korpus lingvistikasi kompyuter vositasi yordamida tilni tadqiq qiladi, o'rganadi va rivojlantiradi.

Jahon tillarining juda ko'pchiligi mukammallik darajasi va matnni ilmiy qayta ishlash imkoniyati bilan farq qiluvchi o'z milliy korpuslariga ega. Milliy til va davlat tili taraqqiyotida milliy korpuslar ahamiyati va o'rning qanchalik muhimligini bugungi tezkor davr ko'rsatmoqda. Nafaqat dunyo tili sanalgan ingliz, ispan, xitoy, arab, fransuz, rus, nemis tillarining milliy korpuslari yaratilgan, balki boshqa juda ko'plab tillarining ham korpuslari mavjud. Dunyo kompyuter lingvistikasida milliy til korpusining mavjudligiga tilning yashovchanlik va kompyuter tiliga aylanish mezoni sifatida qaralmoqda. Kompyuter lingvistikasi tilshunoslikning mustaqil va muhim bo'limi sifatida rivojlanib borayotgan soha hisoblanib, millat istiqboli va ma'naviy dunyosining rivojlanishi uchun muhim yo'nalishlardan biri ekanligi jahon tajribasidan ma'lum. Jahonda kompyuter lingvistikasining milliy til korpusining mavjudligiga tilning yashovchanlik va kompyuter tiliga aylanish mezoni sifatida qaralayotganligidan kelib chiqib, o'zbek tilining ham ko'p asrlik milliy-madaniy merosdan foydalanish imkonini oshirish, kengaytirish maqsadida kompyuter lingvistikasi sohasini rivojlantirish o'ta muhim va dolzarbdir.

### **Mualliflik korpuslarining tarixiy ahamiyati tahlili**

Korpus lingvistikasining muhim istiqbolli yo'nalishlaridan biri – mualliflik korpuslarini yaratish hisoblanib, muallif tilini o'rgatishda, so'z boyligining ko'lamini ko'rsatishda, so'zning qo'llanish imkoniyatini va uslubini namoyish etishda bunday korpuslar juda qo'l keladi. Korpus lingvistikasi tilshunoslikning jadal rivojlanayotgan sohasi, og'zaki, yozma yodgorliklar, milliy-madaniy merosni internet vositasi orqali o'zida tezlik bilan aks ettiruvchi axborot manbayidir. Qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan matnlar yig'indisi, mukammal tegga ega korpus lingvistik tadqiqotlar samaradorligini ta'minlashda barqaror lingvistik baza vazifasini bajara oladi. Korpus – tabiiy tilning elektron shakldagi, ma'lumotni tabiiy kontekstual shaklida saqlaydigan, til hodisalarini har tomonlama, chuqur, ob'ektiv o'rganishga, elektron kutubxona, lug'at, grammatikalar yaratishga asos bo'ladigan tizim. U tilni tadqiq etish (so'zning o'zgarishi, istorizm, neologizmning vujudga kelishi, ma'no kengayishi, torayishi, yangi frazeologizmlarning paydo bo'lishini kuzatishda, lingvodidaktika va lug'at tuzishda foydalaniladigan zamonaviy, keng imkoniyatli dasturlashtirilgan tizimdir.

Til ta'limi uchun muhim bo'lgan misolning doimiy yangilanib borishi, buni aks ettirib turish xususiyati hamda imkoniyati faqat korpusda mavjud. Izlanuchi-o'quvchi yangi, ishonarli, cheksiz hamda xilma-xil misollarni shu yerdan topa oladi hamda topshiriq, mashqlarni belgilashda qiynalmaydi va bir necha daqiqada mavzu bo'yicha yangi-yangi misollardan iborat topshiriqlarni tayyorlay oladi. Korpusda mavjud matnlarni saralash imkoni bor, misolni barcha matnlardan emas, balki tadqiqotchi uchun kerakli bo'lganini ajratish mumkin. Zero, korpus matnlarini belgilangan davr (hatto aniq yiligacha), matnning aniq bir turini tanlab olish imkoniyati mavjud. Turli mavzu va janrdagi matnlar bilan korpusning doimiy boyitilishi korpusning asosiy xususiyatidan biri hisoblanib, u yo'naltirilgan ta'lim imkoniyatlarini kengroq ochadi. Alsher Navoiy ijodining yirik qismi hisoblangan "Hazoyin ul-maoniy" kulliyotida jami 2600 g'azalda uchraydigan notanish so'zlarning izohi korpusga jamlanishi, XXI asr kitobxoniga mutafakkir ijodi bilan chuqurroq tanishish imkonini beradi, shuningdek, baytning ham mazmuni osonlik bilan oydinlashadi. Natijada mumtoz adabiyotimizga aholining juda keng qatlamini tushunishi va qiziqishini yanada kuchaytiradi. Mualliflik korpuslari orqali nafaqat ilmiy izlanuvchi, talaba yoki o'qituvchi balki har bir Navoiy ijodini o'rganuvchi, unga qiziquvchi ham shoir asarlari bo'yicha behad ulkan axborot hajmiga ega bo'ladi.

Mumtoz adabiyotimizda, xususan, Navoiy asarlarida so'z san'atining tajnis, iyhom, tazod, tanosib singari bir qancha turlari borki, ularni o'rganish asnosida badiiy tilimiz, mumtoz o'zbek tilining qanchalik go'zalligi benazir va zeboligini tushunib boraveramiz. Ayniqsa, mashhur ijodkor asarlari gultoji hisoblanmish "Xazoyin ul-maoniy" devonlaridan biri "G'aroyib us-sig'ar"dagi g'azallar badiiyatida mumtoz san'atlarning o'rni benihoya yuksak sanaladi. Biz ushbu devonni varaqlar ekanmiz, mohir ijodkor qalamidan to'kilgan satrlardagi mubolag'a hissasidan zavqlanamiz, iyhom va tajnis jilosidan o'yg'a tolamiz, tajohil-u orif san'ati orqali o'zimizni savolga tutamiz. Navoiy g'azallaridagi badiiyat o'z davrida ham ko'pgina so'z ustalari nazariga tushgan. Ana shunday ijodkorlardan biri Navoiy rahbarligi va homiyligi ostida yashab, ijod etgan adabiyotshunoslardan Atoullah Mahmud Husayniydir (Срожиддинов, 2011, b.253). Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida bu ijodkor haqida shunday ma'lumotlar yozadi: "... "Qofiya" va "Mutavassit" o'qur erdi. Donishmand bo'lg'uncha bir nav' mustahsan maoshqa muvaffaq bo'ldiki, andin ortiq mumkin ermas. Bo'vujudi donishmandliq, she'r va muammo va sanoe'da dag'i mahorat paydo qildi va muammog'a ko'p mashg'ul bo'lur erdi. Holo sabaq kasratidin anga avqoti vafo qilmas, ammo sanoe'da kitobe tasnif qilibdurlar. "Badoe' Atoiy" g'a mavsumdur" (Alisher Navoiy, 1989, b. 72). Atoullah Husayniyning "Badoye' us-sanoe'" asari Navoiyning nazorati va qo'l ostida yaratilgan asar hisoblanib, unda Umar Roiyoniy va bir qancha o'zigacha ilmi badi' sohasida ijod qilgan olimlarning ishlarini o'rganadi va kamchiliklarini tahlil qiladi. Shuningdek, "Badoye' us-sanoe'" kitobini Navoiyga tuhfa qiladi. Navoiy uchun hech qachon she'riy san'atlar shunchaki bir san'atkorlikni namoyish qiluvchi vositalar bo'lgan emas. (Ishoqov, 1983. b.166 ).

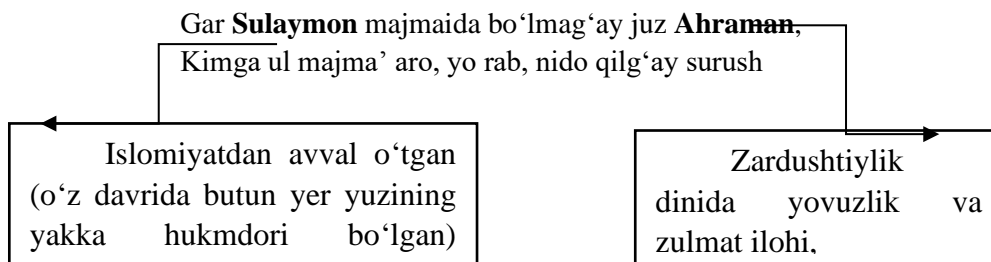
Talmeh (arabcha, "chaqmoq chaqish", "nazar tashlamoq") san'atida shoir she'rda o'tmishdagi biror tarixiy shaxs yoxud voqeaga ishora qiladi va uning yordamida fikr yo tasvir ta'sirchanligiga erishiladi (Yusupova, 2018. b.60). Talmeh she'riy san'ati she'riyatda bir ishora orqali chuqur ma'noni ifodalash, aks ettirish imkonini beruvchi badiiy san'at hisoblanadi. U istiora, tashbeh kabi san'atlardan farqli o'laroq ijodkorga tarixiy yo afsonaviy voqealarga, masallar, mashhur asarlar va qahramonlar obraziga ishora qilish va shu yo'l bilan o'z fikrini mo'jaz holda kuchaytirish uchun imkoniyat tug'diradi. (Ishoqov, 2013, b.203). Navoiy g'azallar orqali insonlarni komillik, odamiylik tuyg'ulari bilan oshufta qilish, ham ruhan, ham ma'nan yetuklikka intilishlarini istagani holda Islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni Karimda nomlari zikr etilgan Payg'ambarlarning nomlaridan ta'lme san'atining asosi sifatida foydalangan. Nuh (a) va Sulaymon (a) haqida turli xalqlarda juda ko'plab afsona va rivoyatlar mavjud. Nafaqat turkiy, balki fors, arab shoirlari o'z she'rlarida Nuh (a) va Sulaymon (a) haqidagi hikoya va ularning hayotiga bog'liq voqealardan foydalanganlar. "G'aroyib us-sig'ar" devonida ham "Rafiqing toyir andoqkim **Sulaymon** ollida hudhud", "**Sulaymond**ek bu vodiy ichra barbod o'ldi chandinlar" "Gar Navoiyg'a **Sulaymon** mulkicha bordur ne tong", "Gar **Sulaymon** majmaida bo'lmag'ay juz Ahraman" kabi Sulaymon (a) nomi bilan bo'liq misralarni tushunish uchun kitobxon, avvalo, diniy manbalardan va uning nomi bilan bog'liq bo'lgan rivoyatlardan xabardor bo'lishi kerak. Qur'oni Karimning yigirma yettinchi "Naml" surasida

Sulaymon payg‘ambar haqida bir qadar batafsil to‘xtalib, Sulaymon (a) Olloh taoloning payg‘ambari bo‘lish bilan birga yana jamiki ins-u jin, parranda-yu darranda olamiga podshoh ham qilingani to‘g‘risida hikoya qilinadi (Alauddin Mansur, 1991, b. 271). Mumtoz adabiyotda Sulaymon obrazi qudrat, dabdaba va hashamat timsoli hisoblansa, chumoli (mo‘r) – xokisorlik, ojizlik va donolikning timsoli sifatida ifoda etilgan bo‘lib, ko‘plab g‘azallarda bu obrazlarga bir baytda murojaat etadi. Devondagi 157-g‘azalda fikrimizga dalil bo‘ladi:

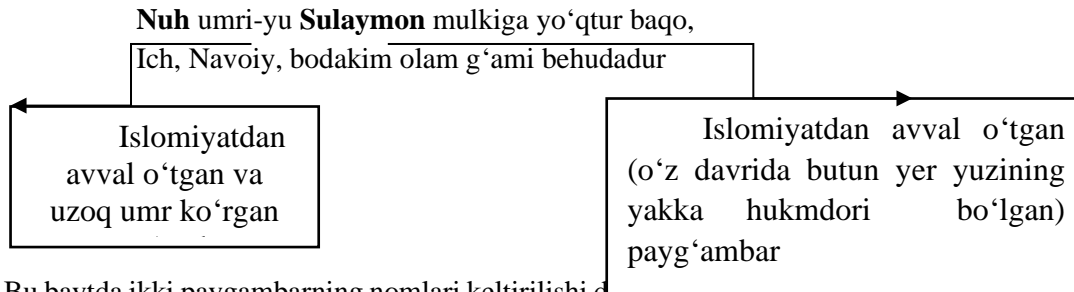
Ne yellanmaqdur, ey shah, mo‘r xaylidek cherigdinkim,

**Sulaymondek** bu vodiy ichra barbod o‘ldi chandinlar.

Baytdagi yellanmaq – havolanmoq, mo‘r xayli – chumoli to‘dasi, cherig – qo‘shin, barbod – yo‘qqa chiqmoq, chegara, chandin – sanoqsiz izohtalab so‘zlaridir. (Manzar Adbulxayr. 2018, b.103) Bilamizki, Sulaymon ins-u jinslar, hayvonlar tilini bilgan, ular Sulaymon alayhissalomga bo‘ysungan. Bu Alloh taolo tomonidan ato etilgan buyuk qudrat, lekin shunchalik qudratga ega bo‘lmasin, Sulaymon kabi baqo vodiysiga ketganlar talaygina, shunday ekan chumoli to‘dasidek qo‘shinga ega bo‘lgan shohning havolanishiga ne hojat?!



Shoir ushbu baytda agar podshohning atrofini devlar egallab olishgan bo‘lsa, farishtalarning nidosini kim ham eshitadi degan fikrni ifodalamoqda va shu maqsadda **Sulaymon** va **Axraman** obrazlaridan foydalanmoqda. Axriman obrazi mumtoz adabiyotda Shaytonning muqobili sifatida ham qo‘llanadi.



Bu baytda ikki payg‘ambarning nomlari keltirilishi daqqe baxshon baytalar yozar pinnatoba payg‘ambarlarimizning nomlari ularning ibratli hayotlari va so‘zlari zikr etilishi Navoiyning din ilmini mukammal bilganligi, Qur‘oni Karimdagi sura va oyatlarga tez-tez murojaat etganini anglash mumkin. Hazrat Navoiy butun hayoti va ijodini Qur‘on oyatlari, hadislar asosiga qurgan komil musulmonning ibratli namunasidir. (Rahmonov, 217.b. 4). Nuh (a) – islomiyatdan avval o‘tgan payg‘ambar. “Nuh” surasi muqaddas kitobning 71-oyatda keltirilgan bo‘lib, Qur‘oni Karimda 33 marta nomi zikr etilgan “Nuh alayhissalom o‘z qavmlari orasida to‘qqiz yuz ellik yil turib, ularni Ollohning diniga da‘vat qilgan payg‘ambar hisoblanadi”. Nuh zamonasida buyuk to‘fon hodisasi sodir bo‘lgan. Nuh (a) kema yasab, har bir hayvondan bir juftdan, barcha o‘simliklardan namuna olgan hamda Haqqa imon keltirganlarga najot bergan. (Alouddin Mansur, 1991, b. 431). Alisher Navoiy nafaqat lirik janrda, balki nasriy asarlarida ham Nuh payg‘ambar haqida muhim ma‘lumotlar yozadi. Jumladan, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida shunday yozadi: Nuh payg‘ambar salavotullohu alayhning uch o‘g‘lig‘akim, Yofas va Som va Homdur yetushur. Va bu mujmal tafsili budurki, Nuh alayhissalom to‘fon tashviridin najot va aning mahlakasidin hayot topti, olam ma‘murasida bashar jinsidin osor va inson nav‘idin namudor qolmaydur erdi. Yofasniki, tavorix ahli Abut-turk bitirlar, Xito mulkiga yibordi va Somniki, Abul-furs bitirlar Eron va Turon mamolikining vasatida voli qildi va Homniki, Abul-hind debdurlar, Hindiston bilodig‘a uzatti. (Alisher

Navoiy, 1989, b. 508). Shuningdek, ushbu asarda keltirilishicha, bugungi bashariyat asli Nuh (a)ning uch o'g'li avlodidanligi sabab "Odami soniy" – Ikkinchi odam Ato deb ham atashadi.

Navoiy g'azallarini o'rganishning muhim ta'limiy ahamiyati shundaki, g'azal mazmundorligini, ta'sirchanligini oshirish, lirik qahramon his-tuyg'ularini yorqin ifoda etish maqsadida qo'llanilgan tarixiy shaxslar, tarixiy va etnik joyq nomlari umumta'lim maktablarining tarix, geografiya darsliklarida ham uchraydi. Aytish joizki, bu adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan ilmi bade' sohasida o'rganiladigan talmeh she'riy san'atiga xos namunalari bo'lsa, ta'limiy jihatdan fanlarning integratsiyalashuvini ta'minlaydi. Integratsiya atamasi lotincha integratio so'zidan olingan bo'lib, "qo'shilish", "birlashish" ma'nolarini anglatadi, ya'ni ma'lumotlarni integratsiyalash har xil manbalarda mavjud bo'lgan materiallarni ma'lum maqsad asosida birlashtirib taqdim etishini nazarda tutadi. (Husayinboyeva, Niyozmetova 1990, b, 28). Fanlararo aloqadorlik jarayoni ta'lim sifatining oshishida katta ahamiyat kasb etadi va o'quvchiga bir mavzuni imkon qadar chuqur anglash, olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi. O'quvchi Alisher Navoiy MKdagi semantik teglangan g'azallar mazmunini tushunib o'qish jarayonida nafaqat, adabiyot fani, balki tarix, geografiya fanlaridan egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini ham mustahkamlab boradi. Quyida Navoiy g'azallarida bir necha marotaba qo'llanilib, tarix fani darsarida ham o'rganiladigan tarixiy, adabiy, mifik shaxslar, geografik va etnik joy nomlari berildi:

G'azallarda va tarix fani darsliklarida uchragan tarixiy shaxs nomlari	Qaysi sinflarda ma'lumot berilishi	G'azallarda uchrash soni
<b>Doro</b> – Qadimgi fors davlatining Axmoniyalar sulolasi bo'lgan hukmdori. Miloddan avvalgi 330-yilda Aleksandr Makendonskiy tomonidan o'ldirilgan va sulola hukmronligi tugagan.	6-sinf Tarixi darsligi (123- sahifa)	3 g'azalda uchraydi
<b>Iskandar (Skandar)</b> – (asli ismi Aleksandr Makedonskiy) miloddan avvalgi 336-323- Makedoniya hukmdori bo'lgan. Sharqda Iskandar Zulqarnayn nomi bilan tanilgan.	6-sinf Tarixi darsligi (128-sahifa)	17 ta g'azalda uchraydi
<b>Maryam (Bibi Maryam)</b> – Iso alayhissalomni onasi, poklik va iffat timsoli.	6-sinf Tarixi darsligi ( 2- sahifa)	8 ta g'azalda uchraydi
<b>Iso</b> – Milodiy I asrda tarqalgan xrestian ta'limoti asoschisi. Rim hokimiyati ostida bo'lgan Falastindagi Vifleyim shahrida tug'ilgan (Iso Masih, Ruhulloh deb ham nomlangan).	6-sinf Tarixi darsligi (176 - sahifa)	249 ta g'azalda uchraydi
<b>Jamshid</b> – Peshdodiylar sulolasiga mansub uchinchi podshohning ismi. Navro'z bayramini joriy etgan. Xudolik da'vosini qilgani uchun tanazzulga yuz tutgan va Zahhok tomonidan o'ldirilgan.	7-sinf O'zbekiston tarixi darsligi	25 ta g'azalda uchraydi
<b>Hofiz Sheroziy</b> – XIV asrda yashab, ijod qilgan ulkan fors shoiri. Navoiy qit'alaridan birida uni g'azalnavislikda o'ziga ustoz deb bilgan. (Alisher Navoiy, 2011, b. 766)	8-sinf O'zbekiston tarixi darsligi (104- sahifa)	3 ta g'azalda uchraydi
<b>Moniy ibn Fatak</b> – monizm ta'limotining asoschisi; naqqosh va rassom. Moniy o'zining mustaqil ta'limotini Eronda targ'ib qila boshlaydi. O'zbekiston yerlarida ham faoliyat ko'rsatgan.	7-sinf O'zbekiston tarixi darsligi (72-sahifa)	3-ta g'azalda uchraydi
<b>Husayn Boyqaro</b> – Xuroson hukmdori (1469-1506), Alisher Navoiyning do'sti, maslakdoshi, shoh va shoir. "Hotamiy" va "Husayniy" tahalluslari bilan she'rlar yozgan.	8-sinf O'zbekiston tarixi darsligi (9-10- sahifa)	4-ta g'azalda uchraydi

<b>Mahmud G‘aznaviy</b> – Turkiy, arab, fors tillarini yaxshi bilgan, she‘riyatdan xabari bo‘lgan.	7-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi (101-106-sahifalar)	3 ta g‘azalda uchraydi
--	--	------------------------

Tarix darsliklarida davlatlar barpo etilgan davri o‘rganiladi, shuning uchun barcha davlatlar haqidagi ma‘lumotlar batafsil beriladi. Navoiy g‘azallarini ushbu manbaalar bilan bog‘lab o‘rgatib borish o‘quvchilarning tarixiy bilimlarini yanada oshiradi.

#### G‘azallarda keltirilgan tarixiy joy nomlari

G‘azallarda va tarix fani darsliklarida uchragan tarixiy joy nomlari	Ma‘lumot keltirilgan tarix darsliklari	G‘azallarda uchrash soni
<b>Xuroson</b> – Hozirgi Afg‘onistonning shimoliy, Eronning shimoliy-sharqiy qismi, hamda janubiy Turkmanistondan Amudaryogacha bo‘lgan hududlar shunday atalgan.	7-sinf – O‘zbekiston tarixi darsligi (64-sahifa)	9 ta g‘azalda
<b>Yasrib</b> – 622-yilda Muhammad (s.a.v.) va uning sahobalari Yasribga hijrat (ko‘chish) qiladilar va unga Madina “Payg‘ambarlim shahri” nomini beradilar	7-sinf Jahon tarixi darsligi (54-sahifa)	3 ta g‘azalda
<b>Bag‘dod (Xudoning in‘omi)</b> – Abbosiylar davrida arab xalifaligi qarorgohi bo‘lgan shahar nomi.	7-sinf Jahon tarixi darsliklari (60-sahifa); 8-sinf Jahon tarixi darsligi (87-sahifa)	4 ta g‘azalda
<b>Qo‘ng‘irot</b> – Amudaryoning so‘l sohillarida joylashgan shahar	8-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi (112-sahifa)	2 ta g‘azalda
<b>Jayhun</b> – Amudaryo	7-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi (65-sahifa)	9- ta g‘azalda
<b>Marv</b> – Turon (Xuroson markazi) shaharlari orasida birinchi bo‘lib arab iste‘lochilari tomonidan egallangan shahar.	7-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi (63-sahifa)	3 ta g‘azalda
<b>Chin (sof, toza)</b> – Manjurlarning ushbu sulolasi Xitoyda 1911-yilgacha hukmronlik qilgan.	8-sinf Jahon tarixi darsligi (70-sahifa)	20 ta g‘azalda

#### Xulosa va tavsiyalar

Uzluksiz ta‘lim tizimida Navoiyning hayoti va ijod namunalarini o‘quvchi yosh xususiyatidan kelib chiqqan holda o‘rgatilishi samarali ta‘limga erishishning yo‘llaridan biri hisoblanadi. Xulosa o‘rnida aytish o‘rinliki, mutaffakir ijodini turli zamonaviy yondashuvlar asosida tadqiq etish va amaliyotga joriy etish ta‘lim sifati va samaradorligini oshirishiradi. Ta‘lim jarayonida adabiyot darg‘alari ijodiga bot-bot murojaat qilishning asosiy sababi ijodkor iste‘dodining serqirraligi, teran mulohazaga yetaklovchi yuksak saviyadagi asarlarining mavjudligi, shuningdek, ularga berilgan jahoniy e‘tiroflar, asarlaridagi badiiy-estetik g‘oyalarning san‘atkorona ifodalari bilan bog‘liq. Shu bois uzluksiz ta‘lim tizimida yangi davr Milliy o‘quv dasturida Alisher Navoiy hayoti va ijodini ta‘lim va tarbiya berishda o‘rganish boshlang‘ich hamda yuqori sinf o‘quvchilarida milliy g‘ururni yuksaltiradi. Milliy g‘urur insonni ma‘naviy jihatdan shakllantirishning bosh omili hisoblanadi. O‘quvchilarning Navoiyona aks etuvchi nodir adabiy durdonalarning falsafiy, ilohiy-irfoniy mohiyatini his qilishda, mag‘zini anglashda umumta‘lim maktablari uchun yaratilayotgan o‘quv dasturlarining ahamiyati katta hisoblanadi.

#### Foydalanilgan adabiyotlar

- Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. (2008). O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.
- Alisher Navoiy. (2011). G‘aroyib us-sig‘ar. – Toshkent: Tamaddun.
- Alisher Navoiy. (1989). Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to‘plami. O‘n oltinchi jild. – Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. (1989). Navodur ush-shabob. Mukammal asarlar to‘plami. To‘rtinchi jild (1989). – Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. (1989). Muhokamat ul-lug‘atayn. Tola asarlar to‘plami. O‘ninchi jild.

- Husayinboyeva Q., Niyozmetova R. (2020) Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo.
- Is'hoqov Y. (1983). Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan.
- Is'hoqov Y. (2013). So'z san'ati so'zligi. – Toshkent: O'zbekiston.
- Manzar A. (2018). Navoiy asarlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
- Srojiddinov Sh. (2011). Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. – Toshkent: Akademnashr.
- Qur'oni Karim. (1991). O'zbekcha izohli tarjima (Alouddin Mansur tarjimasi). – Toshkent: Cho'lpon.
- Yusupova D. (2018). Adabiyot. – Toshkent: Akademnashr.

## **BUXORO AMİRLİĞİDA MADRASA QURDİRGAN AYOLLAR**

### **WOMENS WHO BUILT MADRASA IN BUKHARA EMIRATE**

Feruz Bobojonova

*Dr., Özbekistan*

#### **Özet**

Buxoro madrasalari ilm maskani sifatida nafaqat Movarounnahrda, balki Markaziy Osiyo, musulmon sharqida ham mashhur edi. Buxoro madrasalarining islom olamidagi nufuzi juda yuqori bo'lib, ularda ta'lim olgan ulamolarning diniy masalalardagi so'zlari Misr va Hijozda o'qiganlarning so'zlaridan ko'ra mo'tabarroq hisoblangan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi 323-fondi Vaqf mulklari kolleksiyasi deb nomlanadi. Mazkur jamg'armalarda Buxoro amirligida madrasa qurdirgan ayollar faoliyati haqidagi qimmatli ma'lumotlar aniqlandi.

Buxoro tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, mahalliy musulmon amaldorlarning ayollari xayr-ehsonlar bilan ham shug'ullangan. Tarixni o'rganish jarayonida oqila, zukko ayollarimizning bilimdon va faolligiga guvoh bo'lamiz. Ularning sa'y-harakati bilan qurilgan madrasa, xonaqoh va boshqa inshootlar Sharq ayolining aql-idroki, ijtimoiy-siyosiy faolligi namunasi sifatida hozirgacha saqlanib kelmoqda. Aql-idrokli, farosatli va bilimli ayollar doimo ulug'lanib kelishgan. Xususiy mulkka ega bo'lgan ayollar bevosita jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ham ishtirok etish imkoniga ega bo'ladilar.

#### **Abstract**

This article is dedicated to the history of madrassas and schools built by women in the history of the Emirate of Bukhara. It is stated in detail that the main source of activity of the madrasah and school was the property of the waqf, a large part of the property of the waqf was land ownership (arable land), and women waqfed their backyards. During this period, issues such as the fact that schools and madrasas were permanently inhabited at the expense of private individuals and waqf property were covered on the basis of waqf letters.

#### **Kirish**

Buxoro madrasalari ilm maskani sifatida nafaqat Movarounnahrda, balki Markaziy Osiyo, musulmon sharqida ham mashhur edi. Buxoro madrasalarining islom olamidagi nufuzi juda yuqori bo'lib, ularda ta'lim olgan ulamolarning diniy masalalardagi so'zlari Misr va Hijozda o'qiganlarning so'zlaridan ko'ra mo'tabarroq hisoblangan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi 323-fondi Vaqf mulklari kolleksiyasi deb nomlanadi. Mazkur jamg'armalarda Buxoro amirligida madrasa qurdirgan ayollar faoliyati haqidagi qimmatli ma'lumotlar aniqlandi.

Buxoro tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, mahalliy musulmon amaldorlarning ayollari xayr-ehsonlar bilan ham shug'ullangan. Tarixni o'rganish jarayonida oqila, zukko ayollarimizning bilimdon va faolligiga guvoh bo'lamiz. Ularning sa'y-harakati bilan qurilgan madrasa, xonaqoh va boshqa inshootlar Sharq ayolining aql-idroki, ijtimoiy-siyosiy faolligi namunasi sifatida hozirgacha saqlanib kelmoqda. Aql-idrokli, farosatli va bilimli ayollar doimo ulug'lanib kelishgan. Xususiy mulkka ega bo'lgan ayollar bevosita jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ham ishtirok etish imkoniga ega bo'ladilar.

Madrasa va maktab faoliyatining asosiy manbaini vaqf mulki tashkil etgan. Odatda vaqf mulkining katta qismini yer mulklari (ekin yerlari) tashkil etgan. Buxoro amirligida aksariyat hollarda ayollar o'z hovli-joylarini vaqf qilganlar. Bu davrda maktab va madrasalar doimiy ravishda xususiy shaxslar mablag'i va vaqf mulklari hisobiga yashab kelgan. (Наливкин В., 1989) Shariat qoidalariga muvofiq, maktab, madrasa, masjidlarga vaqf qilingan mulklardan binolarni ta'mirlashga, madrasa talabalari, maktab mudarrisi va boshqa xizmatchilarni ta'minlashga va davlat soliqlarini to'lashga sarflangan. (Алимов И, 2009, Б.57).

Ayrim an'anaviy maktablarda dars berish bilan shug'ullanuvchi domlarning ish haqi vaqfnomada belgilangan mablag'dan to'lab borilishi ko'pgina vaqfnomalarda uqtirilgan. (ЎзР МДА, 1010-фонд). Bunday ma'lumotlarni Mirmansurning qizi Nozikoy (ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 1116-уш, 1-варақ), vaqfnomasiidan bilib olishimiz mumkin. Masalan: vaqfnomada: “Vaqf mulkidan hosil bo'lgan pulni musulmon farzandlariga diniy ta'lim beradigan hamda har juma ertalab va kechqurun “Mulq”, “Taborak” surasini o'qib, o'shandan hosil bo'ladigan savobni vaqf egasiga va uning ota-onasiga, o'tgan barcha olim-ulamolarga bag'ishlagan kishi”ga berilishi yozib qo'yilgan. (ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 1116-уш, 1-варақ.)

Maktablar ko'p hollarda ayrim badavlat shaxslarning xayr-ehsonlari evaziga, ba'zan esa masjidlarga tushgan daromad evaziga qurilgan. (ЎзР МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 333-уш, 9-варақ.) Masalan, Mir Mansurning qizi Nozikoy yetti xonali uy va boloxonadan iborat bo'lgan hovlisini maktab o'quvchilari foydasiga diniy ta'lim olishlariga yordam sifatida vaqf qildirgan. (ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 1226-уш, 1-варақ) Maktablar, asosan, jamoatchilik, xayriya va vaqf mulki asosida moliyalashtirilgan, davlat tomonidan mablag'lashtirilmagan.

Buxorodagi madrasalarning ayrimlari ayollar tomonidan ham qurdirilgan. 1700 yilda qurilgan Bibi Xalifa madrasasining vaqf hujjatida shunday jumla mavjud: “Iffatpanoh, ismatdastgoh, zayn ul-mashvarat, ayollar sharaflisi, afifa, soliha, sojida, haramayn ul-sharifaynni haj qilishga muyassar bo'lgan Hoji Bibi Xalifa binti marhumi mag'furi g'ariq ur-rahmat va rizvon Mulla Muhammad Sa'id Buxoroda hazrat qutb ul-aqtob (mir Tahur devon) masjid va xonaqohi guzarida madrasa qurishga kirishdi”. (ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 55/18-уш, 1-варақ.) Madrasa tosh, pishiq g'isht va yog'ochdan qurilib, uning 30 ta hujrasi, 4 ta gumbazi, darsxona, ichki va tashqi hovlisi bor edi. Ayrim manbalarda aytilishicha, ushbu madrasada faqat qizlar o'qitilgan ekan. (ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 55/18-уш, 1-варақ.)

Boloyi Hovuz madrasasini ham ayol kishi qurdirgan. Ushbu madrasani Buxoro xoni Subhonqulixonning Podshohbibisi ismli xotini 1703-1704 yilda qurdirgan. Podshohbibining ikkinchi nomi Sitorayi Moh xonim bo'lgan. Madrasaning vaqf hujjatiga aynan “Sitorayi Mohi Xossa madrasasi vaqfi” deb yozilgan. Tarixdan ma'lumki, amir Said Olimxon ham 1911-1915 yillarda xuddi shunday nom bilan shaharning chetrog'ida saroy qurdirgan. Shu sababli Sitorayi Mohi Xossa deganda, amir Olimxon qurdirgan saroy ham anglashiladi.

Buxoro qal'asidan tashqarida, Jo'ybor mavzesining g'arbida joylashgan madrasani 1790 yilda Muhammadxon Elbarsxon qizi Oyshabibi qurdirgan. (ЎзР МДА, 323-фонд, 2-рўйхат, 113-уш, 4-варақ) Madrasaning ichi, hovlisi va hujralarining hammasi pishiq g'ishtdan bo'lgan. Bu madrasa Nafas qishlog'idagi eng mashhur madrasalardan biri hisoblangan. Oyshabibi Mudin qishlog'idagi to'rtburchakli, 150 tanob (bir tanob-3600 kv. ga ega) yerini ham madrasa xizmati uchun bergan. (ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 5-уш, 1-варақ)

Madrasa bir vaqtning o'zida talabalar uchun yotoqxona vazifasini o'tab, ularning ta'minoti ham madrasaga tegishli bo'lgan vaqf mulkining miqdoriga qarab belgilangan. Nafaqat ma'sul shaxslar madrasadagi moddiy ta'minot masalalarini e'tiborda tutgan. Ammo, madrasalarning moliyaviy-xo'jalik ta'minoti asosan vaqf mulkchiligiga asoslangan.

1417 yilda Buxoroda qurilgan Ulug'bek madrasa darvozasiga “Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir” degan kalima o'yib yozib qo'yildi. Qiz bolalar maktabxonalarini otin ayollar uylarida yoki badavlat kishilarning maktab yoshidagi qizlari uchun ularning uylarida tashkil etilgan. Maktablarda o'g'il bolalarni o'qitgan kishi “domla” deb atalgan. Qizlarni o'qitgan ayollarni esa “otinoyi” yoki “otinbibi”



(Toshkentda) “bibixalifa” yoki “bibiotin” (Buxoroda), “eltibibi” (Xorazmda) deb atashgan. (*ЎзР МДА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 13- варақ*). Shuni e'tiborga olish lozimki, hozirgi Qoraqalpog'iston hududidagi maktabxonalarda o'g'il va qiz bolalar birgalikda bir muallim tomonidan o'qitilavergan. (*Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 5-жилд, 2003, Б.421*).

Qizlar maktabida o'qitish o'g'il bolalar o'qiydigan maschitlar huzuridagi maktabxonadagi o'qitishdan bir muncha farq qilar edi. O'zining savodini qizlar maktabida chiqargan S.Ayniy ushbu maktabni quyidagicha ta'riflaydi: «Otinbibi o'zining butun vaqtini saboq beruvga sarf etar, har bir bolani navbat bilan o'z oldiga chaqirib dars berar va bu bilan bir kunlik o'qish o'tar edi. Otinbibining bir kunlik dars vaqti ertangi nonushtadan, to soat o'n ikkigacha davom etar, u bolalarni maschitdagi domladay ertadan kechgacha bir xonada qamab qo'yib zeriktirmas edi. Uning shogirdlari erta bilan nonushtani o'z uylarida yeganlaridan keyin maktabga kelardilar, saboq olish va olingan saboqni o'qish bilan shug'ullanar edilar». (*С.Айний, 1963, Б.142*).

)Yuqoridagilardan ma'lum bo'lmoqdakim, qizlar maktabida o'qitish jarayoni ertalabki nonushtadan (8.00) to soat 12 gacha, ya'ni tushlikkacha davom etgan. O'g'il bolalar maktabida esa bomdod namozidan keyin, ya'ni ertalabdan soat 17 gacha o'qish jarayoni davom etardi. Tushlik vaqtida o'g'il bolalar uylaridan nonushta qilib kelishsa, qizlar maktabida o'qiydiganlar tushlikni ham nonushtani ham o'z uylarida qilishgan.

Qiz bolalar uchun o'qishga borish 7 yoshdan boshlanib, uni tugallash 13 yoshda bo'lardi. (*Туркестанские ведомости. 1878, №16, Б.58*). Ayrim hollarda qizlar 10-11 yoshgacha o'qigan. Odatda qiz bolalarga uyda ta'lim berish tajribasi keng tarqalgan. Umuman olganda, ayollarning maktabda o'qishi qiyin kechgan, faqat boy xonadonlarning qizlarigina o'qib savodini chiqara olgan, qishloqlarda o'qigan qizlar juda kamchilikni tashkil etar edi.

Qizlar maktablarida mumtoz shoirlar ijodini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratilgan. Shuningdek, ularda qizlar tarbiyasining o'ziga xos jihatlari, chunonchi, uy-ro'zg'or tutish, pazandalik, pokizalik, sharqona odob-axloq kabilarga o'rgatuvchi darsliklardan ham foydalanilgan. Bu o'rinda Faxriddin ibn Rizouddinning «Tarbiyali Xotun», Olimat ul-banotning «Muosharat odobi» kabi darsliklarining ahamiyati katta bo'lganligini ta'kidlash lozim. «Muosharat odobi» 1898 va 1899 yillarda Sankt Peterburgda ikki marta nashr etilgan. Risolada odob-axloq, ayollarning turmushdagi o'rni va oilaviy munosabatlar, bolalar tarbiyasi, oila yuritish, nikoh va muhabbat haqida g'oyat ibratli maslahatlar beriladi. (*Олиमत ул-Банот, 1991, Б.4*).

### **Xulosa va tavsiylar**

Xulosa qilib aytganda, Buxorodagi Bibi Xalifa madrasasi, Boloyi Hovuz madrasasi, Jo'ybor mavzesining g'arbida joylashgan madrasalarning ayollar tomonidan qurilishi mahalliy musulmon amaldorlarning ayollari xayr-ehsonlar bilan ham shug'ullanganligidan dalolat beradi. Buxoro tarxidagi ayollarimizning faolligi bugungi avlod vakillarini ularga munosib voris bo'lishga da'vat etadi, deb ishonamiz.

### **Adabiyotlar**

1. АЛИМОВ И. (2009) Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917-1929 йиллар). – Тошкент: Фан. – Б 57.
2. АЙНИЙ С. (1963) Эски мактаб.-Тошкент: Бадий адабиёт. -Б.142
3. НАЛИВКИН В. (1898) Школа у туземцев Средней Азии // Туркестанские ведомости. – 8 августа.
4. ОЛИМАТ УЛ-БАНОТ. (1991) Муошарат одоби.-Тошкент:Мехнат. -Б.4.
5. Туркестанские ведомости. 1878, №16.-Б.58
6. ЎзР МДА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 23-варақ.
7. ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 1116-иш, 1-варақ.

*VII. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri*

8. ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 1116-иш, 1-варақ.
9. ЎзР МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 333-иш, 9-варақ.
10. ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 1226-иш, 1-варақ.
11. ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 55/18-иш, 1-варақ.
12. ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 55/18-иш, 1-варақ.
13. ЎзР МДА, 323-фонд, 2-рўйхат, 113-иш, 4-варақ.
14. зР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 1-варақ.
15. ЎзР МДА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 13- варақ.
16. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 5-жилд.- Тошкент:Давлат илмий нашриёти,  
2003. -Б. 421

**ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSINI TAKOMILLASHTIRISHNING  
TA'LIMIY-TARIXIY AHAMIYATI**

**EDUCATIONAL-HISTORICAL IMPORTANCE OF IMPROVING ALISHER NAVOI'S  
AUTHORSHIP CORPUS**

G'ULOMOVA Nargiza Sa'dullayevna

*Ali Şîr Nevaî Adını Taşıyan Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi*

*Özbekistan*

*gulomovamoi@mail.ru*

**Annotatsiya**

Maqola komputer lingvistikasi sohasini rivojlantirish borasidagi muhim masalalarga bag'ishlangan bo'lib, bu borada ulug' mutafakkir, so'z mukining sultoni Alisher Navoiyning ilmiy va ijodiy merosini o'rganish borasida olib borilayotgan tadqiqotlarning amaliy ahamiyati hamda betakror so'z san'atkorining milliy tilimiz ravnaqiga qo'shgan ulkan hissasi haqida yozilgan. Alisher Navoiyning lirik ijodiy merosi ko'p asrdirki, kitobxonlarning e'tiborini va diqqatini ohangraboddek o'ziga jalb etib kelayotgan mumtoz durdona sanaladi. Davr nuqtai nazaridan olganda tilimizdagi lingvistik o'zgarishlar natijasida shoir asarlarida tarannum etgan fikr, g'oya, maqsad hozirgi davr kitobxoniga tushunarsiz bo'lishi tabiiy. Muallif ijod uslubida qo'llagan so'zliklar, iboralar ko'lami va ma'nolarini tavsiflash va yaxshiroq tushunish uchun mutafakkir ishlatgan lekemalarning semantik teglari bazasini qulay tarzda yaratish muhim hisoblanadi. Shuningdek, Navoiy ijodini maktab darsliklari bilan integatsion usulda o'rganib borish ham mutafakkir ijodini keng ma'noda targ'ib qilibgina qolmasdan, ta'limiy ahamiyatini oshiradi. Ma'lumki, shoir g'azallarida tarixiy, adabiy, mifik, geografik va etnik joy nomlari ishtirok etgan baytlar juda ko'plab uchraydi. Bu hodisa badiiy nuqtai nazardan talmeh she'riy san'atini vujudga keltirsa, ilmiy jihatdan o'quvchi izohtalab so'zlarning mazmunini aniqlash jarayonida tarixiy, badiiy shaxslar va geografik joy nomlari haqida ham ma'lumotga ega bo'ladi. Maqolada umumta'lim maktablarining tarix va adabiyot fani darsliklari qiyosiy tahlil qilingan bo'lib, g'azallarda uchragan talmeh she'riy san'atini vujudga keltiruvchi asoslar tarix darslarda ham o'rganilishi haqida tahliliy mulohazalar berilgan. Shuningdek, shoir asarlaridagi tushunarsiz so'z birliklarni tanlab, mazmun-mohiyatini izohlash, tizimlashtirish kitobxon uchun yozuvchi aytgan g'oya haqida tasavvurga ega bo'lishi uchun imkon berishi to'g'risidagi ilmiy mulohazalar yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** korpus, izohtalab so'z, g'azal, devon, lug'at, lingvistika, qiyosiy tahlil, muallif, semantik teg, tarix fani, mutafakkir.

**Abstract**

The article is devoted to important issues related to the development of the field of computer linguistics. written about the actor's great contribution to the development of our national language. Alisher Navoi's lyrical creative heritage is considered a classic masterpiece that has been attracting the attention and attention of readers for many centuries. From the point of view of the period, as a result of linguistic changes in our language, it is ALISHER natural that the thoughts, ideas, and goals expressed in the works of the poet are incomprehensible to the reader of the present time. It is important to conveniently create a database of semantic tags of the words used by the thinker in order to describe and better understand the scope and meaning of the words and expressions used by the author in his creative style. Also, studying Navoi's work in an integrated way with school textbooks not only promotes the work of the thinker in a

broad sense, but also increases its educational value. It is known that in the poet's ghazals there are many stanzas with the names of historical, literary, mythical, geographical and ethnic places. If this phenomenon creates the poetic art of talmeh from an artistic point of view, from a scientific point of view, the reader will also get information about the names of historical and artistic figures and geographical places in the process of determining the meaning of the words. The article compares the textbooks of history and literature of general education schools and gives analytical comments about the fact that the foundations of the poetic art of talmeh found in ghazals are also studied in history lessons. Also, the scientific considerations of choosing obscure words in the poet's works, explaining their essence, and systematizing them will allow the reader to have an idea about the idea expressed by the writer.

**Key words:** corpus, descriptive word, ghazal, divan, dictionary, linguistics, comparative analysis, author, semantic tag, history, thinker.

### **Kirish**

Tilshunos olimlarimiz tomonidan o'zbek tilining turli sohalari, yo'nalishlari bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar qilindi. Shu bilan bir qatorda tadqiq etilishi dolzarb bo'lgan zamonaviy tilshunosligimizning yo'nalishlari anchagina. Bugungi kunda tilimizni rivojlantirish va kelgusi avlodga beqam-u ko'st yetkazishda axborot-texnologiya vositalaridan foydalanish, tilimizni modellashtirish, elektron tizimga o'tkazish asosiy, dolzarb mavzulardan biridir. Tilshunoslikning bunday ishlari bilan shug'ullanuvchi yo'nalishi esa, hozirgi kunda zamonaviy tilshunoslik yo'nalishi hisoblangan korpus lingvistikasidir. Korpus lingvistikasining amaliy ahamiyati juda ham katta bo'lib, kompyuter texnikasining imkoniyatlari keng. Ana shu jihatdan, korpus lingvistikasi kompyuter vositasi yordamida tilni tadqiq qiladi, o'rganadi va rivojlantiradi.

Jahon tillarining juda ko'pchiligi mukammallik darajasi va matnni ilmiy qayta ishlash imkoniyati bilan farq qiluvchi o'z milliy korpuslariga ega. Milliy til va davlat tili taraqqiyotida milliy korpuslar ahamiyati va o'rning qanchalik muhimligini bugungi tezkor davr ko'rsatmoqda. Nafaqat dunyo tili sanalgan ingliz, ispan, xitoy, arab, fransuz, rus, nemis tillarining milliy korpuslari yaratilgan, balki boshqa juda ko'plab tillarining ham korpuslari mavjud. Dunyo kompyuter lingvistikasida milliy til korpusining mavjudligiga tilning yashovchanlik va kompyuter tiliga aylanish mezoni sifatida qaralmoqda. Kompyuter lingvistikasi tilshunoslikning mustaqil va muhim bo'limi sifatida rivojlanib borayotgan soha hisoblanib, millat istiqboli va ma'naviy dunyosining rivojlanishi uchun muhim yo'nalishlardan biri ekanligi jahon tajribasidan ma'lum. Jahonda kompyuter lingvistikasining milliy til korpusining mavjudligiga tilning yashovchanlik va kompyuter tiliga aylanish mezoni sifatida qaralayotganligidan kelib chiqib, o'zbek tilining ham ko'p asrlik milliy-madaniy merosdan foydalanish imkonini oshirish, kengaytirish maqsadida kompyuter lingvistikasi sohasini rivojlantirish o'ta muhim va dolzarbdir.

### **Mualliflik korpuslarining tarixiy ahamiyati tahlili**

Korpus lingvistikasining muhim istiqbolli yo'nalishlaridan biri – mualliflik korpuslarini yaratish hisoblanib, muallif tilini o'rgatishda, so'z boyligining ko'lamini ko'rsatishda, so'zning qo'llanish imkoniyatini va uslubini namoyish etishda bunday korpuslar juda qo'l keladi. Korpus lingvistikasi tilshunoslikning jadal rivojlanayotgan sohasi, og'zaki, yozma yodgorliklar, milliy-madaniy merosni internet vositasi orqali o'zida tezlik bilan aks ettiruvchi axborot manbayidir. Qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan matnlar yig'indisi, mukammal tegga ega korpus lingvistik tadqiqotlar samaradorligini ta'minlashda barqaror lingvistik baza vazifasini bajara oladi. Korpus – tabiiy tilning elektron shakldagi, ma'lumotni tabiiy kontekstual shaklida saqlaydigan, til hodisalarini har tomonlama, chuqur, ob'ektiv o'rganishga, elektron kutubxona, lug'at, grammatikalar yaratishga asos bo'ladigan tizim. U tilni tadqiq etish (so'zning o'zgarishi, istorizm, neologizmning vujudga kelishi, ma'no kengayishi, torayishi, yangi frazeologizmlarning paydo bo'lishini kuzatishda, lingvodidaktika va lug'at tuzishda foydalaniladigan zamonaviy, keng imkoniyatli dasturlashtirilgan tizimdir. Til ta'limi uchun muhim bo'lgan misolning doimiy yangilanib borishi, buni aks ettirib turish xususiyati hamda imkoniyati faqat korpusda mavjud. Izlanuchi-o'quvchi yangi, ishonarli, cheksiz hamda xilma-xil misollarni shu yerdan topa oladi hamda

topshiriq, mashqlarni belgilashda qiynalmaydi va bir necha daqiqada mavzu bo'yicha yangi-yangi misollardan iborat topshiriqlarni tayyorlay oladi. Korpusda mavjud matnlarni saralash imkoni bor, misolni barcha matnlardan emas, balki tadqiqotchi uchun kerakli bo'lganini ajratish mumkin. Zero, korpus matnlarini belgilangan davr (hatto aniq yiligacha), matnning aniq bir turini tanlab olish imkoniyati mavjud. Turli mavzu va janrdagi matnlar bilan korpusning doimiy boyitilishi korpusning asosiy xususiyatidan biri hisoblanib, u yo'naltirilgan ta'lim imkoniyatlarini kengroq ochadi. Alsher Navoiy ijodining yirik qismi hisoblangan "Hazoyin ul-maoniy" kulliyotida jami 2600 g'azalda uchraydigan notanish so'zlarning izohi korpusga jamlanishi, XXI asr kitobxoniga mutafakkir ijodi bilan chuqurroq tanishish imkonini beradi, shuningdek, baytning ham mazmuni osonlik bilan oydinlashadi. Natijada mumtoz adabiyotimizga aholining juda keng qatlamini tushunishi va qiziqishini yanada kuchaytiradi. Mualliflik korpuslari orqali nafaqat ilmiy izlanuvchi, talaba yoki o'qituvchi balki har bir Navoiy ijodini o'rganuvchi, unga qiziquvchi ham shoir asarlari bo'yicha behad ulkan axborot hajmiga ega bo'ladi.

Mumtoz adabiyotimizda, xususan, Navoiy asarlarida so'z san'atining tajnis, iyhom, tazod, tanosib singari bir qancha turlari borki, ularni o'rganish asnosida badiiy tilimiz, mumtoz o'zbek tilining qanchalik go'zalligi benazir va zeboligini tushunib boraveramiz. Ayniqsa, mashhur ijodkor asarlari gultoji hisoblanmish "Xazoyin ul-maoniy" devonlaridan biri "G'aroyib us-sig'ar"dagi g'azallar badiiyatida mumtoz san'atlarning o'rni benihoya yuksak sanaladi. Biz ushbu devonni varaqlar ekanmiz, mohir ijodkor qalamidan to'kilgan satrlardagi mubolag'a hissasidan zavqlanamiz, iyhom va tajnis jilosidan o'ylama tolamiz, tajohil-u orif san'ati orqali o'zimizni savolga tutamiz. Navoiy g'azallaridagi badiiyat o'z davrida ham ko'pgina so'z ustalari nazariga tushgan. Ana shunday ijodkorlardan biri Navoiy rahbarligi va homiyligi ostida yashab, ijod etgan adabiyotshunoslardan Atoullah Mahmud Husayniydir (Срождидинов, 2011, b.253). Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida bu ijodkor haqida shunday ma'lumotlar yozadi: "... "Qofiya" va "Mutavassit" o'qur erdi. Donishmand bo'lg'uncha bir nav' mustahsan maoshqa muvaffaq bo'ldiki, andin ortiq mumkin ermas. Bo'vujudi donishmandliq, she'r va muammo va sanoe'da dag'i mahorat paydo qildi va muammog'a ko'p mashg'ul bo'lur erdi. Holo sabaq kasratidin anga avqoti vafo qilmas, ammo sanoe'da kitobe tasnif qilibdurlar. "Badoe' Atoiy" g'a mavsumdur" (Alisher Navoiy, 1989, b. 72). Atoullah Husayniyning "Badoye' us-sanoe'" asari Navoiyning nazorati va qo'l ostida yaratilgan asar hisoblanib, unda Umar Roiyoniy va bir qancha o'zigacha ilmi badi' sohasida ijod qilgan olimlarning ishlarini o'rganadi va kamchiliklarini tahlil qiladi. Shuningdek, "Badoye' us-sanoe'" kitobini Navoiyga tuhfa qiladi. Navoiy uchun hech qachon she'riy san'atlar shunchaki bir san'atkorlikni namoyish qiluvchi vositalar bo'lgan emas. (Ishoqov, 1983. b.166).

Talmeh (arabcha, "chaqmoq chaqish", "nazar tashlamoq") san'atida shoir she'rda o'tmishdagi biror tarixiy shaxs yoxud voqeaga ishora qiladi va uning yordamida fikr yo tasvir ta'sirchanligiga erishiladi (Yusupova, 2018. b.60). Talmeh she'riy san'ati she'riyatda bir ishora orqali chuqur ma'noni ifodalash, aks ettirish imkonini beruvchi badiiy san'at hisoblanadi. U istiora, tashbeh kabi san'atlardan farqli o'laroq ijodkorga tarixiy yo afsonaviy voqealarga, masallar, mashhur asarlar va qahramonlar obraziga ishora qilish va shu yo'l bilan o'z fikrini mo'jaz holda kuchaytirish uchun imkoniyat tug'diradi. (Ishoqov, 2013, b.203). Navoiy g'azallar orqali insonlarni komillik, odamiylik tuyg'ulari bilan oshufta qilish, ham ruhan, ham ma'nan yetuklikka intilishlarini istagani holda Islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni Karimda nomlari zikr etilgan Payg'ambarlarning nomlaridan talmeh san'atining asosi sifatida foydalangan. Nuh (a) va Sulaymon (a) haqida turli xalqlarda juda ko'plab afsona va rivoyatlar mavjud. Nafaqat turkiy, balki fors, arab shoirlari o'z she'rlarida Nuh (a) va Sulaymon (a) haqidagi hikoya va ularning hayotiga bog'liq voqealardan foydalanganlar. "G'aroyib us-sig'ar" devonida ham "Rafiqing toyir andoqkim *Sulaymon* ollida hudhud", "*Sulaymondek* bu vodiy ichra barbod o'ldi chandinlar" "Gar Navoiyg'a *Sulaymon* mulkicha bordur ne tong", "Gar *Sulaymon* majmaida bo'lmag'ay juz Ahraman" kabi Sulaymon (a) nomi bilan bo'liq misralarni tushunish uchun kitobxon, avvalo, diniy manbalardan va uning nomi bilan bog'liq bo'lgan rivoyatlardan xabardor bo'lishi kerak. Qur'oni Karimning yigirma yettinchi "Naml" surasida Sulaymon payg'ambar haqida bir qadar batafsil to'xtalib, Sulaymon (a) Ollah taoloning payg'ambari bo'lish bilan birga yana jamiki ins-u jin, parranda-yu darranda olamiga podshoh ham qilingani to'g'risida hikoya qilinadi (Alauddin Mansur, 1991, b. 271). Mumtoz adabiyotda Sulaymon obrazi qudrat, dabdaba

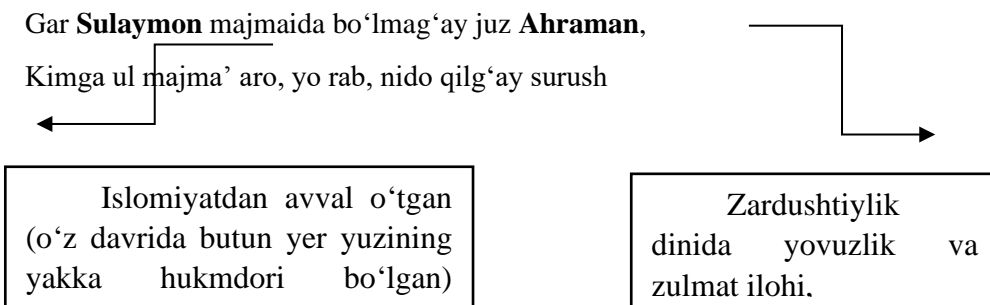
va hashamat timsoli hisoblansa, chumoli (mo‘r) – xokisorlik, ojizlik va donolikning timsoli sifatida ifoda etilgan bo‘lib, ko‘plab g‘azalarda bu obrazlarga bir baytda murojaat etadi. Devondagi

157-g‘azalda fikrimizga dalil bo‘ladi:

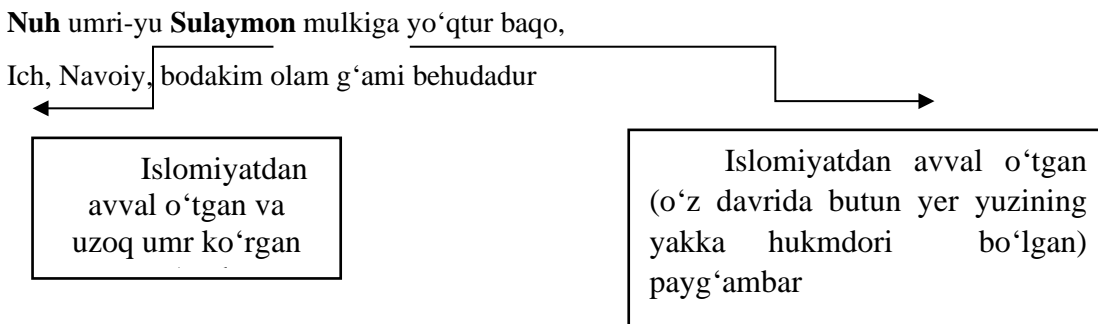
Ne yellanmaqdur, ey shah, mo‘r xaylidek cherigdinkim,

**Sulaymondek** bu vodiy ichra barbod o‘ldi chandinlar.

Baytdagi yellanmaq – havolanmoq, mo‘r xayli – chumoli to‘dasi, cherig – qo‘shin, barbod – yo‘qqa chiqmoq, chegara, chandin – sanoqsiz izohtalab so‘zlaridir. (Manzar Adbulxayr. 2018, b.103) Bilamizki, Sulaymon ins-u jinslar, hayvonlar tilini bilgan, ular Sulaymon alayhissalomga bo‘ysungan. Bu Alloh taolo tomonidan ato etilgan buyuk qudrat, lekin shunchalik qudratga ega bo‘lmasin, Sulaymon kabi baqo vodiysiga ketganlar talaygina, shunday ekan chumoli to‘dasidek qo‘shinga ega bo‘lgan shohning havolanishiga ne hojat?!



Shoir ushbu baytda agar podshohning atrofini devlar egallab olishgan bo‘lsa, farishtalarning nidosini kim ham eshitadi degan fikrni ifodalamoqda va shu maqsadda **Sulaymon** va **Axraman** obrazlaridan foydalanmoqda. Axriman obrazi mumtoz adabiyotda Shaytonning muqobili sifatida ham qo‘llanadi.



Bu baytda ikki paygambarning nomlari keltirilishi diqqatga sazovor. Baytlarda juda ko‘p marotaba payg‘ambarlarimizning nomlari ularning ibratli hayotlari va so‘zlari zikr etilishi Navoiyning din ilmini mukammal bilganligi, Qur‘oni Karimdagi sura va oyatlarga tez-tez murojaat etganini anglash mumkin. Hazrat Navoiy butun hayoti va ijodini Qur‘on oyatlari, hadislar asosiga qurgan komil musulmonning ibratli namunasidir. (Rahmonov, 217.b. 4). Nuh (a) – islomiyatdan avval o‘tgan payg‘ambar. “Nuh” surasi muqaddas kitobning 71-oyatda keltirilgan bo‘lib, Qur‘oni Karimda 33 marta nomi zikr etilgan “Nuh alayhissalom o‘z qavmlari orasida to‘qqiz yuz ellik yil turib, ularni Ollohning diniga da‘vat qilgan payg‘ambar hisoblanadi”. Nuh zamonasida buyuk to‘fon hodisasi sodir bo‘lgan. Nuh (a) kema yasab, har bir hayvondan bir juftdan, barcha o‘simliklardan namuna olgan hamda Haqqa imon keltirganlarga najot bergan. (Alouddin Mansur, 1991, b. 431). Alisher Navoiy nafaqat lirik janrda, balki nasriy asarlarida ham Nuh payg‘ambar haqida muhim ma‘lumotlar yozadi. Jumladan, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida shunday yozadi: Nuh payg‘ambar salavotullohu alayhning uch o‘g‘lig‘akim, Yofas va Som va Homdur yetushur. Va bu mujmal tafsili budurki, Nuh alayhissalom to‘fon tashviridin najot va aning mahlakasidin hayot topti, olam ma‘murasida bashar jinsidin osor va inson nav‘idin namudor qolmaydur erdi. Yofasniki,

tavorix ahli Abut-turk bitirlar, Xito mulkiga yibordi va Somniki, Abul-furs bitirlar Eron va Turon mamolikining vasatida voli qildi va Homniki, Abul-hind debdurlar, Hindiston bilodig'a uzatti. (Alisher Navoiy, 1989, b. 508). Shuningdek, ushbu asarda keltirilishicha, bugungi bashariyat asli Nuh (a)ning uch o'g'li avlodidanligi sabab "Odami soniy" – Ikkinchi odam Ato deb ham atashadi.

Navoiy g'azallarini o'rganishning muhim ta'limiy ahamiyati shundaki, g'azal mazmundorligini, ta'sirchanligini oshirish, lirik qahramon his-tuyg'ularini yorqin ifoda etish maqsadida qo'llanilgan tarixiy shaxslar, tarixiy va etnik joyq nomlari umumta'lim maktablarining tarix, geografiya darsliklarida ham uchraydi. Aytish joizki, bu adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan ilmi bade' sohasida o'rganiladigan talmeh she'riy san'atiga xos namunalar bo'lsa, ta'limiy jihatdan fanlarning integratsiyalashuvini ta'minlaydi. Integratsiya atamasi lotincha integratio so'zidan olingan bo'lib, "qo'shilish", "birlashish" ma'nolarini anglatadi, ya'ni ma'lumotlarni integratsiyalash har xil manbalarda mavjud bo'lgan materiallarni ma'lum maqsad asosida birlashtirib taqdim etislini nazarda tutadi. (Husayinboyeva, Niyozmetova 1990, b, 28). Fanlararo aloqadorlik jarayoni ta'lim sifatining oshishida katta ahamiyat kasb etadi va o'quvchiga bir mavzuni imkon qadar chuqur anglash, olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi. O'quvchi Alisher Navoiy MKdagi semantik teglangan g'azallar mazmunini tushunib o'qish jarayonida nafaqat, adabiyot fani, balki tarix, geografiya fanlaridan egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini ham mustahkamlab boradi. Quyida Navoiy g'azallarida bir necha marotaba qo'llanilib, tarix fani darsarida ham o'rganiladigan tarixiy, adabiy, mifik shaxslar, geografik va etnik joy nomlari berildi:

G'azallarda va tarix fani darsliklarida uchragan tarixiy shaxs nomlari	Qaysi ma'lumot berilishi	sinflarda	G'azallarda uchrash soni
<b>Doro</b> – Qadimgi fors davlatining Axmoniyalar sulolasi bo'lgan hukmdori. Miloddan avvalgi 330-yilda Aleksandr Makendonskiy tomonidan o'ldirilgan va sulola hukmronligi tugagan.	6-sinf Tarixi darsligi (123-sahifa)		3 g'azalda uchraydi
<b>Iskandar (Skandar)</b> – (asli ismi Aleksandr Makedonskiy) miloddan avvalgi 336-323-Makedoniya hukmdori bo'lgan. Sharqda Iskandar Zulqarnayn nomi bilan tanilgan.	6-sinf Tarixi darsligi (128-sahifa)		17 ta g'azalda uchraydi
<b>Maryam (Bibi Maryam)</b> – Iso alayhissalomni onasi, poklik va iffat timsoli.	6-sinf Tarixi darsligi (2-sahifa)		8 ta g'azalda uchraydi
<b>Iso</b> – Milodiy I asrda tarqalgan xrestian ta'limoti asoschisi. Rim hokimiyati ostida bo'lgan Falastindagi Vifleyim shahrida tug'ilgan (Iso Masih, Ruhulloh deb ham nomlangan).	6-sinf Tarixi darsligi (176-sahifa)		249 ta g'azalda uchraydi
<b>Jamshid</b> – Peshdodiyalar sulolasiga mansub uchinchi podshohning ismi. Navro'z bayramini joriy etgan. Xudolik da'vosini qilgani uchun tanazzulga yuz tutgan va Zahhok tomonidan o'ldirilgan.	7-sinf O'zbekiston tarixi darsligi		25 ta g'azalda uchraydi
<b>Hofiz Sheroziy</b> – XIV asrda yashab, ijod qilgan ulkan fors shoiri. Navoiy qit'alaridan birida uni g'azalnavislikda o'ziga ustoz deb bilgan. (Alisher Navoiy, 2011, b. 766)	8-sinf O'zbekiston tarixi darsligi (104-sahifa)		3 ta g'azalda uchraydi
<b>Moniy ibn Fatak</b> – monizm ta'limotining asoschisi; naqqosh va rassom. Moniy o'zining mustaqil ta'limotini Eronda targ'ib qila boshlaydi. O'zbekiston yerlarida ham faoliyat ko'rsatgan.	7-sinf O'zbekiston tarixi darsligi (72-sahifa)		3-ta g'azalda uchraydi
<b>Husayn Boyqaro</b> – Xuroson hukmdori (1469-1506), Alisher Navoiyning do'sti, maslakdoshi,	8-sinf O'zbekiston tarixi darsligi (9-10-sahifa)		4-ta g'azalda uchraydi

shoh va shoir. “Hotamiy” va “Husayniy” tahalluslari bilan she’rlar yozgan.

**Mahmud G‘aznaviy** – Turkiy, arab, fors tillarini yaxshi bilgan, she’riyatdan xabari bo‘lgan. 7-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi (101-106-sahifalar) 3 ta g‘azalda uchraydi

Tarix darsliklarida davlatlar barpo etilgan davri o‘rganiladi, shuning uchun barcha davlatlar haqidagi ma’lumotlar batafsil beriladi. Navoiy g‘azallarini ushbu manbaalar bilan bog‘lab o‘rgatib borish o‘quvchilarning tarixiy bilimlarini yanada oshiradi.

#### G‘azallarda keltirilgan tarixiy joy nomlari

G‘azallarda va tarix fani darsliklarida uchragan tarixiy joy nomlari	Ma’lumot keltirilgan tarix darsliklari	G‘azallarda uchrash soni
<b>Xuroson</b> – Hozirgi Afg‘onistonning shimoliy, Eronning shimoliy-sharqiy qismi, hamda janubiy Turkmanistondan Amudaryogacha bo‘lgan hududlar shunday atalgan.	7-sinf – O‘zbekiston tarixi darsligi (64-sahifa)	9 ta g‘azalda
<b>Yasrib</b> – 622-yilda Muhammad (s.a.v.) va uning sahobalari Yasribga hijrat (ko‘chish) qiladilar va unga Madina “Payg‘ambarlim shahri” nomini beradilar	7-sinf Jahon tarixi darsligi (54-sahifa)	3 ta g‘azalda
<b>Bag‘dod (Xudoning in‘omi)</b> – Abbosiylar davrida arab xalifaligi qarorgohi bo‘lgan shahar nomi.	7-sinf Jahon tarixi darsliklari (60-sahifa); 8-sinf Jahon tarixi darsligi (87-sahifa)	4 ta g‘azalda
<b>Qo‘ng‘irot</b> – Amudaryoning so‘l sohillarida joylashgan shahar	8-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi (112-sahifa)	2 ta g‘azalda
<b>Jayhun</b> – Amudaryo	7-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi (65-sahifa)	9- ta g‘azalda
<b>Marv</b> – Turon (Xuroson markazi) shaharlari orasida birinchi bo‘lib arab iste‘lochilari tomonidan egallangan shahar.	7-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi (63-sahifa)	3 ta g‘azalda
<b>Chin (sof, toza)</b> – Manjurlarning ushbu sulolasi Xitoyda 1911-yilgacha hukmronlik qilgan.	8-sinf Jahon tarixi darsligi (70-sahifa)	20 ta g‘azalda

#### Xulosa va tavsiyalar

Uzluksiz ta’lim tizimida Navoiyning hayoti va ijod namunalarini o‘quvchi yosh xususiyatidan kelib chiqqan holda o‘rgatilishi samarali ta’limga erishishning yo‘llaridan biri hisoblanadi. Xulosa o‘rnida aytish o‘rinliki, mutaffakir ijodini turli zamonaviy yondashuvlar asosida tadqiq etish va amaliyotga joriy etish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishiradi. Ta’lim jarayonida adabiyot darg‘alari ijodiga bot-bot murojaat qilishning asosiy sababi ijodkor iste‘dodining serqirraligi, teran mulohazaga yetaklovchi yuksak saviyadagi asarlarining mavjudligi, shuningdek, ularga berilgan jahoniy e’tiroflar, asarlaridagi badiiy-estetik g‘oyalarning san’atkorona ifodalari bilan bog‘liq. Shu bois uzluksiz ta’lim tizimida yangi davr Milliy o‘quv dasturida Alisher Navoiy hayoti va ijodini ta’lim va tarbiya berishda o‘rganish boshlang‘ich hamda yuqori sinf o‘quvchilarida milliy g‘ururni yuksaltiradi. Milliy g‘urur insonni ma’naviy jihatdan shakllantirishning bosh omili hisoblanadi. O‘quvchilarning Navoiyona aks etuvchi nodir adabiy durdonalarning falsafiy, ilohiy-irfoniy mohiyatini his qilishda, mag‘zini anglashda umumta’lim maktablari uchun yaratilayotgan o‘quv dasturlarining ahamiyati katta hisoblanadi.

#### Foydalanilgan adabiyotlar

Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. (2008). O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.

Alisher Navoiy. (2011). G‘aroyib us-sig‘ar. – Toshkent: Tamaddun.

Alisher Navoiy. (1989). Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to‘plami. O‘n oltinchi jild. – Toshkent: Fan.



- Alisher Navoiy. (1989). Navodur ush-shabob. Mukammal asarlar to'plami. To'rtinchi jild (1989). – Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. (1989). Muhokamat ul-lug'atayn. Tola asarlar to'plami. O'ninchi jild.
- Husayinboyeva Q., Niyozmetova R. (2020) Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo.
- Is'hoqov Y. (1983). Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan.
- Is'hoqov Y. (2013). So'z san'ati so'zligi. – Toshkent: O'zbekiston.
- Manzar A. (2018). Navoiy asarlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
- Srojiddinov Sh. (2011). Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. – Toshkent: Akademnashr.
- Qur'oni Karim. (1991). O'zbekcha izohli tarjima (Alouddin Mansur tarjimasi). – Toshkent: Cho'lpon.
- Yusupova D. (2018). Adabiyot. – Toshkent: Akademnashr.

## AŞIRI DÜZELTMECİLİK VE KURAL GENELLEŞTİRMESİ

### HYPERCORRECTION AND RULE GENERALIZATION

Mevlüt Gülmez

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi,  
Türkçe Eğitimi Bölümü, Türkiye  
ORCID: 0000-0002-1218-4295  
mevlutgulmez@akdeniz.edu.tr

Emine Yılmaz

Öğr. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi,  
Yabancı Diller Yüksekokulu, Türkiye  
ORCID: 0000-0003-3841-5052,  
emineyilmaz@erbakan.edu.tr

#### Özet

*Hypercorrection, dilimize İngilizceden girmiş bir terimdir. Türkçeye aşırı düzeltim ve aşırı düzeltmecilik olarak çevrilmiştir. Ölçünlü (standart) dile aykırı kullanımlarını düzeltme çabası ile yanlışlaşma düşmesi, toplumdilimsel literatürde hypercorrection olarak adlandırılmaktadır.*

*Biz de bu çalışmada Karahan'ın ve Dinçer'in çalışmalarından hareketle Hypercorrection kavramıyla ilgili bilgi verdikten sonra Karahan'ın ve Dinçer'in atıfta buldukları David Decamp'ın Language in Society adlı dergide yer alan "Hypercorrection and rule generalization" (1972) adlı makalesini çevirerek bu konuyla ilgili çalışmalara katkıda bulunmayı arzuladık.*

*Decamp'ın "Hypercorrection and rule generalization" adlı makalesini "Aşırı Düzeltmecilik ve Kural Genelleştirme" adıyla İngilizceden Türkçeye çevirdik.*

**Anahtar Kelimeler:** David Decamp, Aşırı Düzeltmecilik, Kural Genelleştirme

#### Abstract

*Hypercorrection is a term that entered our language from English. It is translated into Turkish as hypercorrection and hypercorrectionism. In sociolinguistic literature, hypercorrection is called hypercorrection when a person falls into error in an effort to correct his/her usage contrary to the standard language.*

*In this study, after giving information about the concept of Hypercorrection based on Karahan's and Dincer's works, we wanted to contribute to the studies on this subject by translating David Decamp's article "Hypercorrection and rule generalization" (1972) in Language in Society, which Karahan and Dincer refer to.*

*We translated Decamp's article "Hypercorrection and rule generalization" from English into Turkish under the title "Hypercorrection and rule generalization".*

**Key words:** David Decamp, Hypercorrection, rule generalization

## Giriş

İngilizceden dilimize giren *hypercorrection* terimi, Türkçeye *aşırı düzeltim* ve *aşırı düzeltmecilik* olarak çevrilmiştir.

Karahan'a (2015: 6) göre *aşırı düzeltmecilik*, ölçünlü (standart) dile aykırı kullanımları düzeltme çabası ile yanlışa düşülmesi, toplumdilimsel literatürde *hypercorrection* olarak adlandırılmaktadır. Dinçer'e (2018: 2) göre ise standart dile uyma çabasıyla sergilenen bilinçli bir tutumun ortaya çıkardığı çeşitli düzeylerdeki dil yanlışlarını ifade eder. Toplumdilbilim içinde ele alınan bu olgudaki temel dürtü, prestijli/egitimli/kibar görünme ve muhatabını etkileme arzudur.

Karahan, Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen hâl eki nöbetleşmesi özelinde konuyu ele almıştır. Dinçer ise monografi niteliğindeki çalışmasında *aşırı düzeltmecilik (hypercorrection)* kavramının ne olduğunu, hangi biçimlerde ortaya çıktığını ve Türkiye Türkçesindeki görünümünü ayrıntılı bir biçimde ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmasında yerli ve yabancı bilim adamlarının *aşırı düzeltmecilik* ile ilgili çalışmaları ve bu çalışmalarda ortaya koydukları düşünceleri örnekleriyle aktarmıştır.

Dinçer'in çalışmasında ayrıca, yerli ve yabancı bilim adamlarının *aşırı düzeltmecilik* ile ilgili çalışmaları ve bu çalışmalarda ortaya koydukları düşünceleri örnekleriyle aktarılmıştır.

Biz de bu çalışmada Karahan'ın ve Dinçer'in *Hypercorrection* kavramıyla ilgili atıfta buldukları David Decamp'ın *Language in Society* adlı dergide yer alan "Hypercorrection and rule generalization" (1972) adlı makalesini Türkçeye tercüme ederek ilgili çalışmalara katkıda bulunmayı düşündük.

İngilizceden "Aşırı Düzeltmecilik ve Kural Genelleştirme" adıyla Türkçeye çevirdiğimiz Decamp'ın "Hypercorrection and rule generalization" adlı makalesi şöyledir:

### Aşırı Düzeltmecilik ve Kural Genelleştirme\*

Aşırı düzeltme her zaman kural genellemesinin bir işlevidir, ancak tersi geçerli değildir. Bu nedenle, tamamen dilbilimsel terimlerle tanımlanamayan toplumdilbilim terimidir. Aslında genelleştirilen şey bir dil bilgisi kuralı olmak zorunda da değildir. Bir kurala çok benzeyen bir ek gibi de kullanılabilir. Bu simetrik kurallar, daha sonra aşırı düzeltmeci olmayan kurallara dönüşebileceği için aslında 'yeni kurallar' (nihai kurallar) da değildir. (Aşırı düzeltme, toplumdilbilim, sesbilim kuramı, tarihsel sesbilim.)

Aşırı düzeltme (veya telaffuz özentisi) bir toplumdilbilim terimidir ve belirli dilbilimsel olguların kendilerinden ziyade bu olguların toplumsal işlevine atıfta bulunur. Aslında burada vurgulanmak istenen şey, aşırı düzeltmeyi salt dilbilimsel terimlerle açıklamaya çalışmanın zorluğudur. Aşırı düzeltme, konuşmacının bir şekilde ustalaştığı yaygın/standart/ölçünlü lehçedeki bir yapının yanlış bir benzeşimi olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla, konuşmacı lehçesinin sosyal konumunun o toplumda kabul gören lehçe ölçütlerine ne derece yakın olduğunu bilmedikçe, aşırı düzeltmenin gerçekleşip gerçekleşmediğini de belirlemek imkânsızdır. Öte yandan, her ne kadar kural genelleme dilbilimsel bir terim olsa da hiçbir zaman aşırı düzeltme ile eşanlamlı değildir.

Toplumdilbilim teorisi, dilbilimsel olguları onların sosyal bağlamlarıyla ilişkilendirir. Böylece hem dilbilimciler hem de toplumbilimciler tarafından kabul görecektir deneysel kanıtlar sunar. Bu makale de, tüm aşırı düzeltmeler kural genelleme işlevinde kullanılır iddiasını inceleyecektir. Umarım bu iddiayı yeterince destekleyebilir ve aksinin geçerli olmadığını kanıtlayabilirim.

En azından bazı aşırı düzeltmelerin kural genellemesinin bir işlevi olduğunu kanıtlayacak örnekler bulmak kolaydır. Bugün Tayvan'da, Mandarin'in Pekin lehçesine hâkim olmak çok prestijlidir. Bu lehçenin prestij argolarından biri, fonetik gerçekleşmesi küçültülmüş biçimbirimin üstdamaksıllaşması ile küçültülmüş bir biçimbirimin sık kullanımıdır. Böylece *hwa* 'resim' *hwar* olur. Yalnızca belirli sözcüksel olarak işaretlenmiş biçimbirimler üstdamaksıllaşabilir; bununla birlikte, sosyal olarak gösterişten hoşlanan

\* Bu metin David Decamp'ın "Language in Society" adlı dergide yer alan "Hypercorrection and rule generalization" (1972) adlı makalenin çevirisidir.

Tayvanlılar bazen kuralı genelleştirir ve herhangi bir ismi üstdamaksılaştırır. Bu nedenle, örneğin, *hwa* ‘konuşma’ kelimesi, ‘resim’ kelimesinin tam bir eşseslisi olmasına rağmen, üstdamaksıl değildir. Bir Tayvanlı aşırı düzeltilmiş bir şekilde *shwo hwar* dediğinde, bu gerçek bir Pekin konuşmacısı tarafından yalnızca saçma bir şekilde ‘bir resmi konuş’ şeklinde yorumlanabilir.

Bazen aşırı genelleme yapmaktan korkan bir konuşmacı, aynı cümle içinde hem aşırı genelleme hem de yetersiz genelleme yaparak tutarsız davranabilmektedir. Örneğin, /iu/ çift ünlüsü (diftong), San Francisco İngilizcesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Burada bir zamanlar bir radyo spikeri her gün saat on ikide San Fransisco’da yaygın olarak kullanılan [*niwn niwz*] ya da standart olarak kullanılan [*nuwn nuwz*] yerine yeni haberleri *newn nooz* [*niun nuwz*] şeklinde anons ederdi. Ünlü harf *a* ayrıca birçok San Fransiskolu tarafından bazen tutarsız bir şekilde taklit edilir. Örneğin, *Calve* ‘buzağulamak’ fiilinin eşanlamlılarını ortaya çıkarmak için tasarlanmış bir Dilsel Atlas sorusu, bir kadın tarafından ifade edildiği üzere *hahv a kaf* ifadesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bununla birlikte, kural genellemesi, mutlaka aşırı düzeltme işlevi görmez. Örneğin Jamaikan kreolünde<sup>1</sup>, sonu *nd* dizileri *d*’yi düşürür ve önceki ünlü harfi genizleştirir, böylece kelimeler *aşağı* ve *zemin* kafiyeli olarak *doun* ve *groun* olur. Daha sonra, daha geniş kreole için, yani daha az prestijli çeşitler için, başka bir kural, nazal sesi damaksılaştırır ve ünlü harfi tek sesli hâle getirerek, *aşağı* ve *zemin* kelimeleri için *dung* ve *grung* kelimelerini türetir. *Town* ‘kasaba’ kelimesi, *tung* gibi *tongue* ‘dil’ kelimesinin bir eşseslisi hâline gelir. Bu kural normalde yalnızca sözlüksel olarak belirtilmiş birkaç sözcük üzerinde geçerlidir (*down* ‘aşağı’, *town* ‘kasaba’ ve *ground* ‘zemin’ sözcükleri yalnızca yaygın sözcüklerdir), böylece örneğin *sound* ‘ses’ kelimesi, *sung*’a tekilleştirilmez. Ancak bazen bu kural genelleştirilir ve *sung* gibi telaffuzlar ortaya çıkar. Alt sınıf seçmenlerine hitap eden bir politikacının böyle bir telaffuzu, bir tür ters aşırı düzeltme işlevi görebilir, buna hipervulgarizm denir. Bununla birlikte, lehçeyi ana dili olarak konuşan biri tarafından konuşulduğunda, belirli bir sosyal önemi yoktur. Bu kesinlikle aşırı düzeltme değildir.

Bununla birlikte, kural genellemesinin belirginlik düzeyinin çok açık olmadığı başka bir tür aşırı düzeltme vardır. San Francisco’da, *r* düşürülmesi (oldukça hatalı bir şekilde) güneyli bir özellik olarak düşünülür ve çoğu konuşmacı tarafından kesinlikle onaylanmaz. Oklahomalıların *r*- sesi kullanmadıkları dikkatsiz telaffuzlarını daha şiddetli bir şekilde eleştiren eleştirmenler arasında, elin avuç içini ifade eden *palm*’ı *parm* diye telaffuz eden birisi vardı. Sosyal olarak, bu gerçekten aşırı düzeltmedir, ama burada dilbilimsel açıdan ne oluyor? Elbette, bu kural genellemesinin bir başka basit örneği değildir, çünkü ilgili kural, genellemeye neden olmak için gerekli prestiji taşımayan *r*- düşürülmesidir. Tam tersi: Prestij taşıyan *r*- düşürülmesindeki başarısızlıktır. Aşırı genelleştirilmiş olan, kuralın tersidir.

Buradaki işlem, kural simetrisi, ayna görüntüsü kurallarının geliştirilmesi olarak adlandırılabilir bir süreçtir. Bir kuralın uygulanması ne zaman güçlü bir olumsuz prestij taşısa, kuralın (aynı kuşak yetişkin konuşmacılar içinde) gramerden çıkarılmadığını veya türetme sırasında bile atlanmadığını iddia ederim. Bunun yerine, dil bilgisine, hücum kuralının hemen ardından ve biçim olarak ona simetrik olan yeni bir kural eklenebilir. Bu yeni kural mükemmel bir şekilde simetrik kalırsa, etkisi yalnızca hücum kuralının etkilerini geri almak olacaktır. Bununla birlikte, nadiren mükemmel simetrik kalır. Bilhassa, genelleme kuralına özellikle elverişlidir. *r*- düşmesine tamamen simetrik bir kural, *r*’nin tam olarak düşürüldüğü kelimelerde *r*’yi basitçe yeniden canlandırır. Fakat bu belirli kelimeler nasıl tanımlanabilir? Eğer /a/’dan sonra *r*- düşürülmesi uzun bir /a:/ ile sonuçlanırsa, simetrik kural, *r*-dolmuş olan uzun /a:/’ları ve hiç *r*- içermeyenleri nasıl ayırt edebilir. Ör. *palm* ‘palmiye’, *calm* ‘sakin’, *balm* ‘krem, merhem’. *Palm*, *r*- düşürülmesinden sonra *farm* ‘çiftlik’ ile kafiyeli olduğundan, *palm* sözcüğü gibi kelimelerin hepsinin, *r*-restorasyon kuralına elverişli olmadığı için sözlüksel olarak belirtilmesi gerekir. Bu nedenle *parm*’ın telaffuzu aynı zamanda bir kural genellemesi örneğidir, fakat orijinal hücum kuralının değil, simetrik *r*-restorasyon kuralının bir örneğidir.

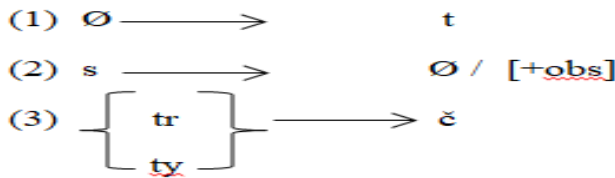
Jamaika kreolünde /Ø/, /t/ olur, böylece *three* sözcüğü ve *tree* birlikte eşsesli sözcük olarak *tree* kategorisine girer. Birçok öğretmen, öğrencilerine /Ø/’ı eski hâline getirmelerini öğütler. Bu öğretim

<sup>1</sup> Kreole (creole): Karma dil, kırma ana dili

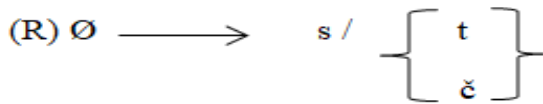
simetrik bir Ø -restorasyon kuralıyla sonuçlandırıldığında, bu kural, Standart İngilizce’de /Ø/’a sahip olmayan birçok kelimeye uygulanacak şekilde kısa sürede genelleştirilir. İster sigarada, ister arabada veya klimada olsun, *filter* ‘filtre’ kelimesine sıklıkla *filther* ‘filtre’ denir. Bu biçim halk etimolojisi tarafından da desteklendiğinden -ki bu kirliliği ortadan kaldırır- genellikle basılı yayınlarda, hatta gazete ilanlarında bile görülür.

Genelleştirilmiş olsun ya da olmasın bu simetrik kuralların, bir kuralı silmek, bir kuralı değiştirmek veya kuralları yeniden sıralamak yerine, yeni bir üslup edinen bir konuşmacının yeni bir kural, hatta bir başkasının etkisini basitçe geri alan simetrik bir kural ekleme olasılığının daha yüksek olduğu üslup edinme mekanizmasının bir parçası olduğunu öne sürüyorum. Elbette aşırı düzeltilmiş biçimler sonraki nesil tarafından miras alınır (yani çocuk babanın konuşmasını taklit ediyorsa), çocuk muhtemelen kendi dil bilgisini oluşturduğunda sadece hücum kuralını düşürür. Baba için aşırı düzeltme olan biçimler, artık çocuk için öyle değildir. Bununla birlikte, babanın dilinde bile, aşırı düzeltme kuralları dil bilgisinin tam teşekküllü parçalarıdır. Aşırı düzeltmenin çoğu zaman çok yüzeysel ve teğetsel bir süreç olduğu düşünülmüştür. Örneğin King (1969: 68-71), aşırı düzeltme kuralını yalnızca bir ‘örtüleme’, ‘normal dil edinimi süreci yoluyla edinilen bir gramerin daha sağlam temeli üzerine inşa edilmiş inorganik ve biraz geçici bir üstyapı’ olarak görür. Bu, aşırı düzeltme kurallarının ‘son kurallar’ olduğu anlamına gelir; bir başka deyişle, yalnızca diğer aşırı düzeltme kuralları tarafından takip edilebilir.

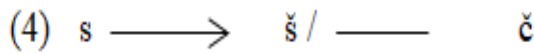
Bununla birlikte, Jamaika kreolündeki ilk ünsüz dizilerinde meydana gelen bir dizi değişikliği daha düşük, daha az prestijli biçimlere geçiş olarak düşünün. İlk olarak, orta bir biçim düzeyinde, /Ø/ /t/ olur ve /s/ artı duraklamalı ünsüz dizileri, *through* ‘geçiş’, *true* ‘doğru’ ve *strew* ‘saçılma’ gibi sözcükleri sesteş yapan /s/ harfinin düşmesi ile basitleştirilir. Biraz daha düşük bir biçim düzeyinde, başka bir değişiklik meydana gelir: hem /tr/ hem de /ty/ harflerinin /ç/’ye damaksıllaşması. Bu yüzden, *chew* ‘çiğnemek’, *Tuesday* ‘Salı’, *true* ‘doğru’, *through* ‘yoluyla’, *stupid* ‘aptal’ ve *strew* ‘saçılma’ sözcüklerinin hepsinin aynı başlangıç heceleri vardır. *Chew* ‘çiğnemek’ sözcüğünde, /ç/ baş harfi temel alınır; *Tuesday* ve *true* sözcükleri damaksıllaştırmadan kaynaklanır; ve ‘*stupid*’ ve ‘*strew*’ sözcüklerinde de dizileri sadeleştirme ve ardından damaksıllaştırma yapılır.



Ancak aşırı düzeltilmiş konuşmada, dizileri basitleştirme kuralı tarafından kaldırılan /st/ dizileri, /sp/ veya /sk/ dizilerini değil de /st/ dizilerini eski konumuna getiren, aşırı düzeltme kuralı (R) tarafından yeniden eski konumuna getirilir.



Aslında, restorasyon kuralı, *stangarine* ‘mandalina’ sözcüğü yerine *stangarin*, *tuesday* yerine *stuesday*, *strue* yerine *true* gibi yeni dizilerin ortaya çıkması için genelleştirilmiştir. /Str/ ve /sty/ dizileri, hangi kökenden olursa olsun, daha sonra damaksıllaşarak (kural (3) ile) /sç dizilerini üretir. Son olarak /s/, /ç/ ile benzeşir ve /şç/ dizileriyle sonuçlanır.



<b>through</b>	<b>strew</b>	<b>Tuesday</b>	<b>true</b>	<b>chew</b>	
true					by rule (1)
	trew				by rule (2)
strew	strew	stuesday	strue	schew	by rule (R)
schew	schew	schuesday	schue		by rule (3)
šchew	šchew	šchuesday	šchue	šchew	by rule (4)

Bu türetmelerde, aşırı-düzeltilmiş diziler restorasyon kuralının (R) damaksıllaştırma kuralından (3) önce geldiği veya onu takip ettiği görülecektir. Bununla birlikte, aşırı düzeltme /šç/ dizilerinin **through**, **strew** ve **true** sözcüklerinde meydana geldiği ancak **chew** sözcüğünde olmadığı bazı çeşitler vardır. Bu, yalnızca kuralın (R) damaksıllaştırma kuralından (3) önce gelmesi ve bazı çeşitlerde bir /č/ yerine yalnızca /t/ için geçerli olacak şekilde sınırlandırılması, dolayısıyla diziler /č/ harfinin, /tr/ veya /ty/'nin damaksıllaşmasıyla ortaya çıktığı bu kelimelerle sınırlandırması gerçeğiyle açıklanabilir. Bu nedenle, simetrik aşırı düzeltme kuralı bu durumda gerçekten de çıktısının aşırı düzeltmeden bağımsız olarak var olan sonraki bir kurala elverişli olduğu ölçüde dil bilgisine yerleşir.

Bu makale, dilbilimsel olarak, tüm aşırı düzeltmelerin iki yaygın ve doğal süreçten kaynaklandığını öne sürüyor: kural ekleme (tam olarak 'son kurallar'dan değil) ve kural genelleştirme. Kural ekleme ve kural genellenmenin tüm örnekleri aşırı düzeltmeyle sonuçlanmadığından, bunun tersi geçerli değildir. Dilsel kurallar ve sosyal hadiseler birbirine bağlıdır. Hiçbiri tek başına süreci yeterince açıklayamaz. Bu, toplumdilbilim alanını oluşturmak için bir araya gelen iki disiplinin birbirine bağımlılığını net bir şekilde örneklemektedir.

### Kaynaklar

- Decamp, David (1972). "Hypercorrection and rule generalization" *Language in Society*, 1 (1): 87-90.
- Diñer, Aslıhan (2018). "Dil Kullanımını Etkileyen Dil Dışı Bir Davranış Biçimi: Aşırı Düzeltmecilik", *Diyalektolog. Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-11.
- Karahan, Leyla (2015). "Bir Hypercorrection (Aşırı Düzeltim) Örneği: Batı Anadolu Ağızlarında Ünlü Nöbetleşmesi", *Alkış Bitiği. Kemal Eraslan Armağanı*. (Ed. Bülent Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 97-105.
- King, R. D. (1969). *Historical linguistics and generative grammar*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.\*

\* Makalenin orijinalindeki "References" kaynakça.

## ÖMER SEYFETTİN'S VIEWS ON READING AND WRITING

### ÖMER SEYFETTİN'İN OKUMA VE YAZMA ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

Berker KURT

*Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi,  
Eğitim Fakültesi, Türkiye  
ORCID: 0000-0003-4788-0909  
berkerakdeniz@gmail.com*

#### Abstract

One of the important sources on how reading and writing, which are important skills of language education, were in the Ottoman geography at the beginning of the 20th century and how they developed is the articles and anecdotes of important figures of the period. Ömer Seyfettin, who is especially known for his stories in Turkish literature, has articles and anecdotes among the genres at the centre of his writing and language among the subjects. In these works, he expressed important opinions on reading and writing, and wrote about the structure of the period, problems and their solutions.

This study aims to reveal Ömer Seyfettin's views on reading and writing skills based on his articles and anecdotes. In order to achieve this aim, Ömer Seyfettin's works in question were scanned. In the scanning, the articles of Yeni Lisan, which contains the subject of language and its education, were excluded, and his other articles and anecdotes were evaluated.

As a result of the screening, some of Ömer Seyfettin's views on reading and writing skills are as follows: a) The main source of writing skills is reading. b) Reading is not only the main source of writing but also of being human. c) Reading is not a leisure activity but a serious occupation. d) In order to write, it is necessary to be original instead of imitation. e) The main reason for the weakness in the reading habits of Turks is the difference in spoken and written language.

**Key words:** Ömer Seyfettin, reading skills, writing skills.

#### Özet

Dil eğitiminin önemli becerilerinden okuma ve yazmanın 20. yüzyılın başlarında Osmanlı coğrafyasında nasıl olduğuna ve nasıl bir gelişim gösterdiğine dair önemli kaynaklardan biri de dönemin önemli şahsiyetlerinin makale ve fıkralarıdır. Türk edebiyatında özellikle hikâyeleriyle tanınan Ömer Seyfettin'in yazarlık merkezinde bulunan türler arasında makale ve fıkra; konular arasında da dil bulunmaktadır. Bu eserlerde okuma ve yazma üzerine önemli görüşler belirtmiş, dönemin yapısını, problemlerini ve bunların çözümlerini kaleme almıştır.

Bu çalışma, Ömer Seyfettin'in okuma ve yazma becerilerine ilişkin görüşlerini, makale ve fıkralarından hareketle ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşmak için Ömer Seyfettin'in söz konusu eserleri taranmıştır. Taramada, başlı başına dil ve eğitimi konusunu barındıran Yeni Lisan makaleleri hariç tutulmuş, diğer makale ve fıkraları değerlendirmeye alınmıştır. Tarama neticesinde Ömer Seyfettin'in okuma ve yazma becerilerine ilişkin bazı görüşleri şunlardır: a) Yazma becerisinin temel kaynağı okumadır. b) Okuma sadece yazmanın değil, insan olabilmenin de temel kaynağıdır. c) Okumak boş zaman faaliyeti değil ciddi bir uğraştır. d) Yazmak için taklit yerine özgün olmak gerekir. e) Türklerin okuma alışkanlığındaki zayıflığın temel nedeni konuşma ve yazı dilindeki farklılıktır.

**Anahtar Kelimeler:** Ömer Seyfettin, Okuma becerisi, yazma becerisi.

## Introduction

It is possible to obtain information about how reading and writing, which are important skills of language education, were in the Ottoman geography at the beginning of the 20th century and how they developed from history books, important manuscripts, education salnamas (annuals), official records in Ottoman and Republican archives, reports and similar sources. In addition to these sources, articles and newspaper articles of important personalities of the period also contain important information.

Ömer Seyfettin, who is especially known for his stories in Turkish literature, is a valuable figure who has given important works in different genres such as poetry, anecdotes, articles, diaries, letters, and has influenced the language, literature, art, politics and education fields of both his era and afterwards with his works.

Ömer Seyfettin's articles titled "Yeni Lisan" are a masterpiece in terms of Turkish language, literature and language education. Apart from these known articles, there are quite a lot of his anecdotes and articles on language education and they constitute the subject of this paper. In this context, the aim of this paper is to share Ömer Seyfettin's views on Turkish education in his anecdotes and articles. Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT prepared and published by the Turkish Language Institution [Türk Dil Kurumu] "Ömer Seyfettin Tüm Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)" [Ömer Seyfettin All Him Proses (Anecdotes, Articles, Letters and Translations)] and the masterpiece consisting of 1144 pages was scanned within the framework of the purpose. The scanned anecdotes and articles were limited due to the short time and text limitations of the paper and the opinions in the anecdotes and articles whose titles are presented below (Table 1) were included. Moreover, Ömer Seyfettin's views on this subject are so intense that they cannot fit into tens of papers or articles, let alone one.

Table 1. Articles and Anecdotes Analysed in the Scope of the Research.

Article/anecdote Title	Date	Journal and Newspaper name and issue	Source taken from
Hürriyet ve Edebiyat [Freedom and Literature]	1 August 1908	Haftalık Serbest [Weekly Free İzmir], Issue: 46	İzmirPolat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 201-204. Ankara: TDK
Okumak [Reading]	14 December 1907	Haftalık İzmir Weekly], Issue: 18	[İzmirPolat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 177-180. Ankara: TDK
Yazmak Tavsiyeler [Writing Advice]	28 December 1907	Haftalık İzmir Weekly], Issue: 20	[İzmirPolat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 181-184. Ankara: TDK
Türk Sözü [Turkish Word]	25 April 1914	Türk Sözü Promise], Issue: 1	[TurkishPolat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 354-356. Ankara: TDK
Ne Vakit Yazacağız? [When we write correctly?]	29 July 1912	Tanin, Issue: 1405	Polat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 326-330. Ankara: TDK
Millî Şiirler [National Poems]	12 March 1914	Haftalık İzmir Weekly], Issue: 18	[İzmirPolat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 331-336. Ankara: TDK
Çocuklarımız [Our Children II]	16 May 1908	Zekâ [Intelligence], Vol: 22	Polat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 191-193. Ankara: TDK



## Reading Skills

Human beings have two aspects. One of these is the animal aspect, such as feeding, sleeping, growing, which covers physiology, which is common to all living things; the other is our human aspect, which covers our cognition and emotion, such as knowing and learning. Ömer Seyfettin, in his article titled "Hürriyet ve Edebiyat" has put forward his judgement on how to nourish these two aspects of man with a clear sentence: "Man's animality is based on eating, and his humanity is based on reading."<sup>1</sup> These words express that the ability to read is the basis of being human.

Reading skill is the basis of writing skill. Ömer Seyfettin states that in order to reveal the current situation and emptiness of a subject to be written or to kill an idea, it is necessary to first read about the relevant subject and gives advice to those who think otherwise by quoting Antoine Albanat: "I don't want to know anything, I don't want to read anything, nature is enough for me! Beware of those who say."<sup>2</sup>

Ömer Seyfettin states that reading does not only help to gain knowledge about the subject, but also contains information about spelling, expression and style: "For the art of writing, reading is the greatest secret that teaches us everything from spelling to sentence formation."<sup>3</sup>

In the same article, Ömer Seyfettin also provides information about the amount, method and orientation of reading.

**Quantity of Reading:** In his article, Ömer Seyfettin discusses the issue of "Should one read many books or few books?" and the following conclusions can be drawn from what he says:

1. Regular and balanced reading facilitates assimilation.
2. A disorganised, vagrant reading is useless.
3. Continuous reading of the same author encourages the reader to imitate his/her writing skills.
4. Reading to the point of overwhelm reduces one's goodness and ability.

## Reading Method

According to Ömer Seyfettin, reading is not an endeavour to pass the time. On the contrary, it is a tiring endeavour. In this respect, the method to be used is careful reading.

*"Nasıl okumalı? Değil mi? ... Her hâlde vakit geçirmek için okumamalı, vakit geçirmek için bilardo, bezik ... spor var. Ve bilmeli ki mütalâa eğlence değildir. Eğlence yorgunluk çıkarmak için, yorgunluğun tahribatını tamir için aranır. Halbuki ciddi bir mütalâa insanı yorar, bir fikr-i ciddî takip etmeyerek okuyorsanız pek boşuna bir zahmete giriyorsunuz. Nafîle gözleriniz kızarıyor. Nafîle oturmağa mahkûm kaliyorsunuz. ... Ciddî okumak dikkatle okumak demektir."*<sup>4</sup> [How should he read? Right? ... In any case, one should not read to pass the time, there are billiards, pinochle ... sports to pass the time. And he should know that reading is not entertainment. Entertainment is sought to relieve fatigue, to repair the ravages of fatigue. However, a serious study tires a person, and if you read without following a serious idea, you are labouring in vain. In vain your eyes turn red. You are condemned to sit in vain S e r i o u s reading means reading with attention.]

## Writing Skills

One of the issues that Ömer Seyfettin repeatedly mentioned in many of his articles is related to the spelling of Turkish. In his article titled "When will we write correctly?", which he wrote independently on this issue, he gives the answer himself in the first sentence: "When we write as we say

---

1 Hürriyet ve Edebiyat

2 Okumak

3 Okumak

4 Okumak

"

"Geliniz, konuştuğumuz bu tabii ve mütekâmil lisanın, bu tatlı ve ahenkli lisanın mizacını, bünyesini tetkik edelim. "Osmanlı Edebiyatı" diye Türkçeden uzaklaşarak vücuda getirilmiş eski lisanla, bu yalnız kâğıt üzerinde kullanılan Enderun argosuyla, konuşulan tabii lisan arasında ne farklar var? Bunları arayalım.

...

Arapçadan ve Acemceden aldığımız kelimeleri selikamıza uydurarak kullanırız. Esre ile başlayan Arapça kelimelerin çoğunu üstün ile okumaya başlarız. Türk kelimeler ağır başlarsa ağır, hafif başlarsa hafif bittiğinden tasarruf ettiğimiz yabancı kelimeleri de ahenkçe Türkçeleştirir, kendi tecvidimize uydururuz. Birkaç misal hatırlayalım:

Haste – Hasta, Faide – Fayda, İyân – Ayân..."<sup>5</sup> [Come, let us examine the temperament and structure of this natural and advanced language we speak, this sweet and harmonious language. What are the differences between the old language called "Ottoman Literature", which was created by moving away from Turkish, and this Enderun slang used only on paper, and the natural language we speak? Let us search for these. ... We use Arabic and Persian words by adapting them to our selika. We begin to read most of the Arabic words that begin with esre with superior. Since Turkish words end heavy if they start heavy and end light if they start light, we harmoniously Turkishise the foreign words we save and adapt them to our own tecvid. Let us remember a few examples: Haste – Hasta, Faide – Fayda, İyân – Ayân...]

Ömer Seyfettin, in his article titled "Türk Sözü" (Turkish Word), evaluated the same issue in the context of the reading habits of Turks.

"Şimdiye kadar birçok kitaplar ve risaleler çıktı, kimse alıp okumuyordu. Muharrirler:

- Ah bizim Türkler... diye başlarını sallıyorlar ve:

- Ah hiç okumayı sevmiyorlar, bu hal ile sonumuz ne olacak?.. diyorlardı. Hâlbuki zavallı Türkler okuyacak bir şey bulamıyorlardı. Bir kere kendisinin konuştuğu dil ile yazılmıyordu. Her milletin olduğu gibi Türk milletinin de kendine mahsus bir dili vardı. Çoluk çocuk, büyük küçük, kadın erkek, herkes bu güzel dil ile konuşuyordu. Hiç birbiriyle konuşurken anlaşamayan Türk dünyada var mıydı? Hayır.

Okumaya gelince hemen Türklerin hiçbirisi okuyup anlayamıyordu. Türklerin biraz okumuş olanları eline kalemi alınca Arapça, Acemce lügat paralamaya, Arapça, Acemce terkipler yapmağa kalkıyorlar ve 'Bir marifet yapıyoruz' zannediyorlardı. Türkler Osmanlı hükümetini teşkil ettikten beş altı asır geçti. 'Edebiyat ve İlim' namına Türkçe bir satır yazı yazılmadı."<sup>6</sup>

[Many books and pamphlets have been published until now, but no one was reading them. Authors:

- Ah our Turks... they shake their heads and say:

- They said, "Oh, they don't like to read at all, what will be the end of us in this state?". However, poor Turks could not find anything to read. For one thing, it was not written in the language they spoke. Like every nation, the Turkish nation had its own language. Everyone, children and children, big and small, men and women, spoke in this beautiful language. Were there any Turks in the world who could not communicate with each other? No, there were not.

When it came to reading, almost none of the Turks could read and understand. When some of the Turks who were a little educated took a pen in their hands, they tried to write Arabic and Persian dictionaries, to make Arabic and Persian compositions, and they thought that they were doing something ingenious. Five or six centuries passed after the Turks formed the Ottoman government. Not a single

<sup>5</sup> Ne Vakit Doğru Yazacağız?

<sup>6</sup> Türk Sözü

line of writing was written in Turkish in the name of 'Literature and Science'.<sup>6</sup>

Ömer Seyfettin attributes the current state of Turkish to the wrong language policy. He says that other ethnic elements, who were Ottoman subjects, wrote as they spoke and thus had a literature that was recognised, demanded and even translated into other languages. “*Otuz, otuz beş milyon Osmanlıdan bahsedip onları müşkül bir mevkide bırakmamalı. Türk olmayan Osmanlıların yani Rumların, Ermenilerin, Bulgarların, Sırpaların, Yahudilerin, Ulahların, Arapların ve Arnavutların kendilerine mahsus mükemmel ve mazbut lisanları, mükemmel ve millî edebiyatları vardır. Bu Osmanlılar, Türkçeye muhtaç değildirler. Türkçeye muhtaç olan edebiyatsız ve esersiz Türkler, lisanları yalnız ağızlarında kalan edipsiz ve muharrirsiz on dört milyon Osmanlı Türk’üdür.*”<sup>7</sup> [One should not speak of thirty or thirty-five million Ottomans and leave them in a difficult position. The non-Turkish Ottomans, namely the Greeks, Armenians, Bulgarians, Serbs, Jews, Vlachs, Arabs and Albanians, have their own perfect and well-defined language, their own perfect and national literature. These Ottomans do not need Turkish. The Turks who are in need of Turkish are the fourteen million Ottoman Turks without literature and without works, whose language remains only in their mouths.] and expresses the gap between spoken language and written language with the words “*Bu zavallı Osmanlı Türklüğü yalnız ağızlarında ve kalbinde kalan lisanını satırlara aksettirecek kalemler bekliyor...*”<sup>8</sup> [This poor Ottoman Turkishness is waiting for writers that will reflect its language, which remains only in its mouths and in its heart, to the lines...]. He expresses that literary writers are responsible for the development of Turkish and for it to become a language of literature.

The gap between spoken language and written or literary language is also expressed in the article titled "National Poems". Ömer Seyfettin states that national poems should be written for the nation, in a language that the nation can understand, they cannot be written for a caste or the Enderun, and summarises the situation with the words used in two poems written in the same period for the same event: “*Aka Gündüz bu şiirinde ‘Şevket, gayret, hamiyet, saik, lâyık, gafil, küfran’ ve ilh... gibi Türkçe kelimeleri addediyor. Çünkü bunlar tekellüm lisanına girmiş, tasarruf edilmiş, manasını her Türk’ün öğrenmiş olduğu kelimelerdir. Hiçbir Türk konuşurken ‘zühre-i mübeşşir, duâ-yı vedûd, tünd-bad-ı cûş-a-cûş, tarâvet-i hâr, sükût-i hırmân, hayâl-i nigar, enhâ-yı zâr-zâr, tâbiş-i güzâr, cünbüş-i ebhâr’ ve ilh... demez hatta diyemez. Çünkü Türk’ün sadrında ancak Türk sarfı yaşar*”<sup>9</sup> [In this poem, Aka Gündüz includes Turkish words such as 'Şevket, gayret, hamiyet, saik, lâyık, gafil, küfran' and so on. Because these are words that have entered the spoken language, have been saved, and whose meaning is learnt by every Turk. No Turk says zühre-i mübeşşir, duâ-yı vedûd, tünd-bad-ı cûş-a-cûş, tarâvet-i hâr, sükût-i hırmân, hayâl-i nigar, enhâ-yı zâr-zâr, tâbiş-i güzâr, cünbüş-i ebhâr' and so on. Because only Turkish poetry lives in the Turkish heart.] Another article in which Ömer Seyfettin touches upon the relationship between literature, speaking and writing is "Çocuklarımız II- 'Taklid-i zağ kebg-i hıramanı güldürür.'" This article is about foreign language education, and in one section it is stated that these two skills, which constitute expression or narration, are independent of each other: “*Lisan-ı tekellümün edebiyatla münasebeti hemen hiç yok gibidir. Çünkü edebiyatta şekilden ziyade his icra-yı hükmeder. ‘Gayet güzel konuşmasını bilmeyen gayet güzel yazamaz.’ derlerse ben itimat etmem. Tekellüm ve tahrir başka başka hassalardır. Bir kekeme, gayet mükemmel bir muharrir olur. Bir hatip, ıztırapbahş bir kâtip olur.*”<sup>10</sup>

"Speaking has almost no relation with literature. If they say, 'He who does not know how to speak very well cannot write very well,' I would not trust them. Speech and writing are two different skills. A stutterer can be a perfect writer. An orator becomes an agonising scribe.] As can be seen, the manifestations of speaking and writing skills in individuals can develop in contradictory ways.

<sup>7</sup> Ne Vakit Doğru Yazacağız?

<sup>8</sup> Ne Vakit Doğru Yazacağız?

<sup>9</sup> Millî Şiirler

<sup>10</sup> Çocuklarımız II

### The Infrastructure of Authorship and Writing

In his articles, Ömer Seyfettin states that in order to be a writer, one must fulfil certain conditions. These can be expressed in the following items.

1. To be a good writer, you need to know a literary language other than your mother tongue: English, German and especially French.

2. There's no end to writing. No matter how strong he is, he needs to be read.

According to Ömer Seyfettin, there are two aspects of preparation for writing: Thought and Feeling.

The writer must know what he/she is going to write before he/she starts writing. This process of knowing is not instantaneous. It is necessary to think about it for days, months or even years. After this stage, there is a feeling towards writing. If this feeling does not occur, it is necessary to continue thinking. In other words, before starting to write on paper, the writer must write what he/she will write *in his/her mind* and place it in his/her mind.

According to Ömer Seyfettin, the other step of preparation, feeling, is cold and dull. After days of living empty and unimaginative, one day, while passing through a quiet, quiet street, your feeling may awaken for different reasons and the act of writing may begin. Apparently, it would not be wrong to express Ömer Seyfettin's feeling with *inspiration*.

### Writing Events

According to Ömer Seyfettin, it is necessary to be very careful in writing the events. Here, experience and reading are the main sources of the writer. Ömer Seyfettin gives the following example in relation to experience: “*Hassaten yaşamadığınız sahneleri yazmakta pek dikkatkâr olunuz. Mesela bir gece yolunu tarif edeceksiniz, gece yolda kalan yorgun bir adamın tahassüsâtını tasvif edeceksiniz. Fakat şimdiye kadar böyle bir karanlık sahnede bulunmadınız. Geceleyin yalnız ve تنها bir yoldan geçmediniz, karanlığın sükûn-ı tehdit-hîzini işitmediniz, ıssız ve deycur yolun eski izlerini ihtiva ettikleri mânâ-yı amik-i hiçîyi size telkin etmedi. Nasıl yazacaksınız, değil mi? ... Bir geceyi dışarıda geçiriniz, karanlık ve mahuf rüzgârı dinleyiniz, sonra tasvir edeceğiniz adamın şahsına inkılâp ediniz.*”<sup>11</sup> [Be very careful in writing scenes that you have not experienced. For example, you will describe a night road, you will depict the feelings of a tired man who stays on the road at night. But you have never been in such a dark scene. You have not travelled a lonely and deserted road at night, you have not heard the silence of the darkness, the old traces of the desolate and desolate road have not conveyed to you the deep meaning they contain. How are you going to write, right? ... Spend a night outside, listen to the darkness and the wind, then transform into the person of the man you are going to portray.] If this is insufficient, the second step is to read. Ömer Seyfettin expresses this as follows:

“*Mevzunuzla münasebettar şeyler şeyler okuyunuz: Zir-i enzarınızda olmayan bir ormanı yazmak istiyorsanız Flaubert'in L'Education Sentimental eserindeki Fontainebleau ormanının tasviratını okuyunuz. Goncourt'ların Manette Salamon'undaki, Taine'in Le Voyage au Pyreneés'deki ormanları okuyunuz. Chateaubriand'ı, Bernardin de Saint-Pierre'i ihmal etmeyiniz.*”<sup>12</sup> [Read things that are relevant to your subject: If you want to write about a forest that is not in your immediate neighbourhood, read Flaubert's description of the Fontainebleau Forest in his L'Education Sentimental. Read the forests in Goncourt's Manette Salamon and Taine's Le Voyage au Pyreneés. Do not neglect Chateaubriand, Bernardin de Saint-Pierre.]

Ömer Seyfettin states that one of the factor's affecting writings is the writing power of the individual. The following inferences can be made from his *second article* titled *Sanat-ı Tahrir Dair*

<sup>11</sup> Yazmak Tavsiyeleri

<sup>12</sup> Yazma Tavsiyeleri

*İkinci Makale- Yazmak Tavsiyeleri:*

1. Do not write long articles without writing short articles.
2. Tear up what you have written. If you cannot tear it, read it for the first, second, third time, make additions and write it again.
3. Do not imitate, be original.
4. Time will degrade and forget the works written without studying them.
5. Imitated works are very miserable and in need of mercy compared to the originals.
6. To change, embellish or distort something that has already been written and rewrite it is a vulgar vulgarity of art.

**Conclusion**

Based on the analysed works, it is possible to summarise some of Ömer Seyfettin's views on reading and writing skills as follows:

1. The main source of writing skill is reading.
2. Reading is the basic source not only of writing but also of being human.
3. Reading is not a leisure activity but a tiring and serious occupation. It is also necessary to read regularly and in balance. Excessive reading disturbs one's balance.
4. To write, it is necessary to be original instead of imitating.
5. The main reason for the weak reading habits of Turks is the difference in spoken and written language.
6. To be a good writer, it is necessary to know a foreign language with literature.

**References**

- Ömer Seyfettin (2020). Çocuklarımız II. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 191-193. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Hürriyet ve Edebiyat. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 201-204. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Millî Şiirler. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 331-336. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Ne Vakit Doğru Yazacağız? *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 326-330. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Okumak. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 177-180. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Türk Sözü. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 354-356. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Yazmak Tavsiyeleri. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 181-184. Ankara: TDK

## ÖMER SEYFETTİN'S VIEWS ON FOREIGN LANGUAGE LEARNING AND TEACHING

### ÖMER SEYFETTİN'İN YABANCI DİL ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Berker KURT

*Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi,*

*Eğitim Fakültesi, Türkiye*

*ORCID: 0000-0003-4788-0909*

*berkerakdeniz@gmail.com*

#### Abstract

In the early 20th century, one of the important sources on how foreign language education was in the Ottoman geography and how it developed is the articles, anecdotes and letters of important figures of the period. Ömer Seyfettin, who is especially known for his stories in Turkish literature, has foreign language learning and teaching among the subjects at the centre of his works. In his works, he expressed important opinions on foreign schools and foreign language learning and teaching, and wrote about the structure of the period, problems and their solutions. This study aims to reveal Ömer Seyfettin's views on foreign language learning and teaching based on his articles, anecdotes and letters. In order to achieve this aim, the mentioned works of Ömer Seyfettin were scanned. As a result of the scanning, some of Ömer Seyfettin's views on foreign language learning and teaching are as follows: a) Children who receive foreign language education experience losses in the development of their mother tongue. b) Foreign language learning does not make mother tongue learning unnecessary and unimportant. On the contrary, if it is desired to be successful in a foreign language, the child should be given mother tongue education first. c) Foreign language can be learnt at any age, but mother tongue acquisition should be at a young age. The opposite situation harms the child's mother tongue and identity development. d) Foreign languages can never be learnt completely. Because these languages have different usage features within themselves. e) The primary aim in learning a foreign language is intellectual development in art, science and literature. f) Grammar teaching should be after acquiring a predisposition to the language learnt. g) Language teaching should be done by controlled reading of the texts of the target language translated into the source language. h) There are some basic resources in foreign language teaching. However, the lack of level-appropriate books negatively affects foreign language learning and teaching.

**Key words:** Ömer Seyfettin, foreign language learning and teaching, mother tongue, language teaching methods, resources.

#### Özet

20. yüzyılın başlarında Osmanlı coğrafyasında yabancı dil eğitimi ve öğretiminin nasıl olduğuna ve nasıl bir gelişim gösterdiğine dair önemli kaynaklardan biri de dönemin önemli şahsiyetlerinin makale, fıkraları ve mektuplarıdır. Türk edebiyatında özellikle hikâyeleriyle tanınan Ömer Seyfettin'in yazarlık merkezinde bulunan konular arasında yabancı dil eğitimi ve öğretimi bulunmaktadır. Çalışmalarında yabancı okullar ve yabancı dil öğretimi üzerine önemli görüşler belirtmiş, dönemin yapısını, problemlerini ve bunların çözümlerini kaleme almıştır. Bu çalışma, Ömer Seyfettin'in yabancı dil eğitimi ve öğretimine ilişkin görüşlerini, makale, fıkra ve mektuplarından hareketle ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşmak için Ömer Seyfettin'in söz konusu eserleri taranmıştır. Tarama neticesinde Ömer Seyfettin'in yabancı dil eğitimi ve öğretimine ilişkin bazı görüşleri şunlardır:

a) Yabancı dil eğitimi alan çocukların ana dillerinin gelişiminde kayıplar yaşanmaktadır. b) Yabancı dil eğitimi ana dili eğitimini gereksiz ve önemsiz hale getirmez. Bunun aksine yabancı dilde başarılı olmak isteniyorsa çocuğa öncelikle olarak ana dili eğitimi verilmelidir. c) Yabancı dil her yaşta öğrenilebilir ancak ana dili edinimi küçük yaşlarda olmak zorundadır. Tersine bir durum çocuğun ana dili ve kimlik gelişimine zarar vermektedir. d) Yabancı dil asla bütünüyle öğrenilemez. Çünkü bu dillerin kendi içlerinde de farklı kullanım özellikleri vardır. e) Yabancı dil öğrenmedeki öncelikli amaç; sanat, bilim ve edebiyatta fikri gelişimdir. f) Dil bilgisi öğretimi öğrenilen dile yakınlık kazanıldıktan sonra olmalıdır. g) Hedef dile ait metinlerin kaynak dile çevrilmiş hallerinin kontrollü olarak okunmasıyla dil öğretimi yapılmalıdır. h) Yabancı dil öğretiminde temel bazı kaynaklar mevcuttur. Ancak seviyeye uygun kitapların eksikliği yabancı dil öğretimini olumsuz olarak etkilemektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Ömer Seyfettin, yabancı dil öğretimi, ana dili, dil öğretim yöntemleri, kaynaklar

### Introduction

In the early 20th century, it is possible to obtain information about how foreign language education was and how it developed in the Ottoman geography from history books, important manuscripts, education salnamas (annuals), official records in the Ottoman and Republican archives, reports and similar sources. In addition to these sources, the informative writings of important personalities of the period also contain important information. Ömer Seyfettin, who is especially known for his stories in Turkish literature, is a valuable figure who has given important works in different genres such as poetry, anecdotes, articles, diaries, letters, and has influenced the language, literature, art, politics and education fields of both his era and later. Foreign language education is one of the most important issues that Ömer Seyfettin discussed and criticised intensively in his works. In this context, the aim of this paper is to share Ömer Seyfettin's views on foreign language learning and teaching in his articles, anecdotes and letters. Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT prepared and published by the Turkish Language Institution [Türk Dil Kurumu] "Ömer Seyfettin Tüm Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)" [Ömer Seyfettin All Him Proses (Anecdotes, Articles, Letters and Translations)] and the masterpiece consisting of 1144 pages was scanned within the framework of the purpose. The scanned anecdotes, articles and letters were limited due to the short time and text limitations of the paper and the opinions in the articles, anecdotes and letters whose titles are presented below (Table 1) were included.

**Table 1.** Papers Analysed within the Scope of the Research.

Article/anecdote Title	Date	Journal and Newspaper name and issue	Source taken from
Çocuklarımız I [Our Children I]	9 May 1908	Haftalık İzmir, [Izmir Weekly], Issue :34	Polat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 186-190. Ankara: TDK
Çocuklarımız II [Our Children II]	16 May 1908	Zekâ [Intelligence], Vol: 22	Polat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 191-193. Ankara: TDK
Çocuklarımız III [Our Children III]	29 April 1912	Yirminci Asırda Zekâ,[Intelligence in the 20th Century] Sayı: 4	Polat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 194-195. Ankara: TDK
Millî Jimnastik	9 July 1911	Yeni Hayat Kitapları [New Life Books]	Polat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 255-266. Ankara: TDK
Üçüncü Mektup [The Third Letter]	16 April 1906	-	Polat, N. H. (2020). Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler). s. 1025-1027. Ankara: TDK

### Foreign Language-Mother Tongue Relationship in Foreign Language Learning

One of the most important issues that Ömer Seyfettin informs and criticises is the loss of the mother tongue of Turkish children who receive education in institutions providing education in a foreign language. According to him, priority should be given to mother tongue, not foreign language. Foreign language learning does not make the mother tongue unimportant. Ömer Seyfettin expresses this in three places:

1. “Bir lisan yalnız konuşulmak için mi öğrenilir? Ecnebi bir lisanın lüzum-ı tedrisi lisan-ı maderzadı bir kenara, nisyana atmaya hak kazandırır mı?”<sup>13</sup> [Is a language learnt only to be spoken? Does the necessity of learning a foreign language justify discarding and forgetting the mother tongue?]

2. “Ecnebi bir lisanın lüzum-ı tedrisi, lisan-ı maderzadı bir kenar-ı nisyana atmağa hak kazandırır mı? Aman yarabbi! Buna kim ‘evet’ diye cevap verebilir. Çocukları Fransız mekteplerinde okuyan zavallı babacıklar bile, bu sual birkaç düşünenin karşısında kendilerinde teveccüh etti mi, ümit ederim ki, ‘asla’ diye haykıracaklardır.”<sup>14</sup> [Does the necessary study of a foreign language entitle one to discard one's mother tongue and forget it? Good heavens! Who can answer 'yes' to this? Even the poor fathers whose children study in French schools, when this question is put to them in front of a few thinkers, I hope they will exclaim 'never'.]

3. “Çocuk, meselâ Fransızca öğreniyor. Kendi lisan-ı maderzadını adem-i vukufundan nâsi kat'iyen tercümeğe -gerek şifahî, gerek tahrirî- gayr-i kâdir. Memleketimiz ondan istifade edemez. Lisan öğrenmek bir iş değildir. Bilâ istisna herkes, zekiler ve gabiler, bir lisanı öğrenmeğe müsaittir. İş istifade etmektir...”<sup>15</sup> [For example, a child is learning French. Due to the lack of knowledge of his mother tongue, he is absolutely unable to translate - both in speaking and writing. Our homeland cannot benefit from him/her. Learning a language is not a job. Exceptions aside, everyone, the clever and the dull, is capable of learning a language. The job is to make use of it...]

Ömer Seyfettin expresses that the language that should be given importance is the mother tongue with the following words:

“... Evlâtlarınıza memleketimizin, müekkil-i terakki ile itilâmız olan lisanı öğretiniz. Asıl ona atf-ı ehemmiyet ediniz; çünkü lisansız insan, anlamayan ve anlatamayan bir insan neye benzer bilir misiniz?”<sup>16</sup> [... Teach your children the language which is the future of our homeland and the language in which we will rise. Give it the utmost importance, because do you know what a person without a language is like, a person who does not understand and cannot explain?]

Ömer Seyfettin thinks that a person who does not master his mother tongue cannot learn a foreign language: “Lisan-ı maderzadı kazanamayanlar, mümkün değil ecnebi bir lisanı mükemmelen tasarruf edemezler.”<sup>17</sup> [Those who cannot acquire their mother tongue cannot possibly master a foreign language perfectly.]. In addition, according to Ömer Seyfettin, a foreign language is always learnt, but not for the mother tongue:

“Çocuk, küçüklüğünü başka bir lisanın tahsili ile geçirirse kendisinininkini öğrenemez. Tekrar ediyorum. Sonradan ecnebi lisan öğrenilebilir, lisan-ı maderzat değil... Buna babalar katiyen bilmeli. İdadiye tahsili ikmal olunduktan sonra yalnız telaffuzda mümarese hâsıl edilmek için Fransız mekteplerine devam biraz makuldür. Bahusus berâ-yı tedris Fransa'ya gidecekler için. Lakin küçükler, miniminiler için?...”<sup>18</sup> [If a child spends his childhood learning another language, he cannot learn his own. I repeat, a foreign language can be learnt later, not the mother tongue... Fathers should know this for certain. It is reasonable to attend French schools after completing secondary education, if only for

<sup>13</sup> Çocuklarımız I

<sup>14</sup> Çocuklarımız II

<sup>15</sup> Çocuklarımız II

<sup>16</sup> Çocuklarımız III

<sup>17</sup> Çocuklarımız III

<sup>18</sup> Çocuklarımız III



the sake of acquiring pronunciation skills. Especially for those who will go to France. But for the little ones?...]

Ömer Seyfettin also states that foreign language education and foreign school aspirations at a young age harm children's identity formation:

“Çocuk meyl-i taklide daha ziyade mağlûptur. Mektepte kendi âdat-ı kavmiyesine muhalif şeyleri hararetle bir tecessüsle takip ve taklit eder. Belki bazılarında nefret etmek lâzım geldiğini takdir edemeyiz. O yaş ve nahif bir ağaçtır. Her tarafa eğilir. Maatteessüf eğri olarak büyür, kalınlaşır, katılaştır ve kuruyuncaya kadar eğri kalır. Orada tebayi-i kavmiyenin zara-ı ufulüne mahsuben tebayi-i haricîye iktisab olunur. Bir çocuk, hayır bir çocuk değil, şimdi on sekiz, on dokuz yaşında bir delikanlı tanıyorum ki, kemal-i telezüzle Mess duaları teganni eder. Fransızlığa, Fransız patriyozmine dair şiirleri huzu ile söyler. Ve ‘Ah, der, keşke...’”<sup>19</sup> [The child is more inclined to imitation. At school, he follows and imitates things that are against the customs of his own family with a fervent curiosity. Maybe we cannot appreciate that we should hate some of them. He is an old and delicate tree. It bends in every direction. Unfortunately, it grows crooked, thickens, hardens and remains crooked until it dries. A foreign subject appears there as a result of the failure of good behaviour of the tribe to which he belongs. I know a boy, no, not a boy, but a young man of eighteen or nineteen, who sings Mess prayers with the maturity of taste. He sings poems about Frenchness, French patriotism with humility. And 'Oh, he says, if only'...]

Ömer Seyfettin expresses the duty of Turkish schools to get rid of this harmful formation as follows:

“Türk mektebi, Türk çocuğu yetiştirmeli. Garp medeniyeti taklit olunarak millî faziletimizi katletmemek, yeni bir hayat, ibdaî ve mükemmel bir Türk i'tilası icat etmek bizim en mükemmel ‘mefkûremiz’ olmalıdır.”<sup>20</sup> [Turkish schools should raise Turkish children. Not to slaughter our national virtue by imitating Western civilisation, creating a new life, an original and perfect Turkish revolution, should be our most perfect ideal.]

Ömer Seyfettin expresses the answer to the question "What is the situation of children studying in foreign schools?" in four ways:

1. “... bu çocuk bugün Osmanlıca bir mısraı okuyup anlayamaz. Tebdil-i tabiat etmekteki haksızlığını, bundaki çirkinliği, bundaki münasebetsizliği tenkit ettiğim esnada ‘Taklid-i zağ kebg-i hıramanı güldürür’ demiştim. Ertesi günü bana ‘zağ’, ‘kebg’, ‘hıraman’ kelimelerinin ne olduğunu sordu. Lügata bakıp aradığını ve bulamadığını ilâve etti. Sesimi çıkarmadım. İşte Fransız mektebinin en zeki ve en çalışkan mahsulü! Bütün hevesattı, Sava Ryori’ye riayet.”<sup>21</sup> [Today, this child cannot read and understand a verse in Ottoman Turkish. When I was criticising the injustice, the ugliness and the inappropriateness of this change in nature, I said, ‘Taklid-i zağ kebg-i hıramanı güldürür [The crow's imitation of the partridge in voice and manner makes the partridge laugh.]’ The next day he asked me what were the words 'zağ', 'kebg', 'hıraman'? He added that he had looked for them in the dictionary and could not find them. Here is the most intelligent and hardworking product of the French school! All his ambitions are to obey Sava Ryori.]

2. “Mektepleri gördüm, çocukları tektik ettim, mürebbiyelerle büyüyen ruhlarını yokladım, malumatlarını tecrübe ettim ve neticeyi pek çirkin buldum. Fransız mekteplerinden yahut mutlaka cahil olan mürebbiyelerin dest-i terbiyelerinden çıkan çocuklarımızda, onların mevcudiyet-i hissiyelerinde bakınız neler buldum, sayayım:

- Lisan-ı maderzada derin bir adem-i vukuf.
- Lisan-ı maderzada muhabbetsizlik.
- Hissi bir hüviyetsizlik.

<sup>19</sup> Çocuklarımız III

<sup>20</sup> Millî Jimnastik

<sup>21</sup> Çocuklarımız III

- ‘Dénature’ olmak arzusu ve buna adem-i mavaffakiyet.”<sup>22</sup>

*[I have seen the schools, I have observed the children, I have examined their souls growing up with governesses, I have tested their knowledge and I have found the result very ugly. Let me count what I have found in our children who have come out of French schools or from governesses who are absolutely ignorant, and in their sense of existence:*

- A deep lack of knowledge in the mother tongue.
- Lack of affection in the mother tongue.
- A lack of emotional identity.
- The desire to become 'Dénature' and the failure to do so.]

3. “... zavallı peder altı yaşındaki çocuğunu Fransız mektebine verir ve iftihar eder, muhiplerine, ‘Çocuğu Fransız mektebine verdim, küçükten Fransızca’yı öğrensin. Türkçe ne vakit olsa öğrenilir!’ der. Fakat heyhat... Çocuk büyür hesap öğrenir, memleketimizin vilâyetlerini sayamamak şartıyla coğrafya, padişahlarımızın binlerce vekayi-i mefaret-alüdü yâd ettiren isimlerini sırasıyla zikredememek şartıyla tarih bilir!...”<sup>23</sup> [*... the poor father gives his six-year-old child to a French school and takes pride in it, telling his friends, 'I gave the child to a French school, let him learn French at a young age. Turkish will be learnt in no time! But alas... The child grows up and learns arithmetic, geography without being able to count the provinces of our country, and history without being able to recite the names of our sultans in order, which reminds us of thousands of proud events ...]*

4. “... Ancak moda denebilir ve bu modanın kurbanı çocuklar, her şeyden bîhaber ve masum, kendi dillerini bir tarafa atarlar; bu galat-ı rüyet onlarda ne feci bir sukût-ı hissîyi mucip olur bilseniz...”<sup>24</sup> [*... It can only be called a fashion, and the children who are the victims of this fashion, ignorant and innocent of everything, throw away their own language, and if you only knew what a disastrous dullness of feeling this colour blindness causes in them...]*

#### **Aim in Foreign Language Learning**

Another issue that Ömer Seyfettin discusses in his works is which language should be learnt and for what purpose. According to him, the primary purpose of learning a foreign language is intellectual development in art, science and literature:

*“Ecnebi bir lisan dan ancak fikren müstefit olduğunu galiba Théophile Gautier de bir yerde söylüyor. Lisan-ı fikriyi kitapların, ulûmun ve edebiyatın lisanını öğrenip tahsil ve vukufun bize tahmil ettiği vezaîfi bilelim. Lisan-ı tekâmül, lisan-ı fikrinin yanında pek kıymetsizdir. Lisan-ı tekellüm bütün avamın hakkıdır; lisan-ı tefekkür mütefekkirlerin, muhibb-i ul’ûmun...”*<sup>25</sup> [*I think it was Théophile Gautier who said somewhere that a foreign language can only be benefited from intellectually. Let us learn the language of the intellectual, the language of books, science and literature, and recognise it as the duty that education and knowledge impose on us. The language of evolution is very insignificant compared to the language of ideas. The language of monologue is the right of all the common people, the language of contemplation is the right of the thinkers, of the lovers of knowledge...]*

Apart from intellectual development, there are certain groups of people who need to learn and speak a foreign language. Ömer Seyfettin mentioned these in his article. He also gives the answer to which foreign language should be learnt. However, he states that a foreign language can never be learnt completely, because languages have differences within themselves:

*Bir lisan yalnız konuşulmak için mi öğrenilir? Zannetmem... Filvaki hâriciye memurları, tercümanlar; ecnebilerle temasta bulunan memurîn güzel konuşmasının bilmeli. Lâkin klasik bir lisan... Nazik, zendostane, cinaslı, îhamlı, hususî bir lisan değil... Meselâ Fransızca söylemek için mutlaka bir*

<sup>22</sup> Çocuklarımız I

<sup>23</sup> Çocuklarımız I

<sup>24</sup> Çocuklarımız II

<sup>25</sup> Çocuklarımız II

*Parisli gibi mi söylemeli? Bu gayr-i mümkündür. Çünkü Paris'in hemen her mahallesinde ayrı bir şive, ayrı bir tarz vardır. Departmanlarda hele bütün bütün başka...Serâir-i telaffuz ve şiveyi, o lisanın asıl sahiplerine bırakalım ki, onlar bile bu noktaya hakkıyla vukuftan acizdirler.”<sup>26</sup> “[Is a language learnt only to be spoken? I don't think so... Actually, foreign officials, translators, officials in contact with foreigners should know how to speak well. But a classical language... Not a polite, punny, delusional, specialised language... For example, in order to speak French, should one speak it like a Parisian? This is not possible. Because almost every neighbourhood of Paris has a different accent, a different style. Let us leave the secrets of pronunciation and dialect to the original owners of the language, and even they are incapable of understanding this point properly. ]*

### **Foreign Language Grammar Teaching and Translation Technique**

Ömer Seyfettin gives important information on grammar teaching, which is still discussed today in foreign language teaching, about when this learning area should take place. According to him, grammar should be learnt after acquiring a predisposition in a foreign language:

*“Meramımızı şüphesiz ve tereddütsüz anlatacak lisan öğrenelim. Bu kolaydır. Bu lisanda oldukça mümarese kesp ettikten sonra gramer de tamamıyla bilinirse yanlış söylemek ihtimali azalır.”<sup>27</sup> [Let's learn a language that will make our point without doubt or hesitation. This is easy. Once you are well versed in this language, if you know the grammar completely, you will be less likely to make mistakes.]*

Similarly, Ömer Seyfettin emphasises that the rules of grammar should be memorised first, after predisposition, phrases and words:

*“Bir lisan, kavaidi öğrenildikten sonra öğrenilmez, o lisan öğrenildikten sonra kavaidi öğrenilir. Evvelâ ef'al-i kıyasîyeyi, sonra ef'al-i gayr kıyasîyenin müstamel ve mu'nuslarını ezberlersiniz, ondan sonra gayet açık ibareli bir kitap alırsınız, lügat meavenetiyle onu tercümeğe başlar ve bilmediğiniz kelimeleri bir deftere yazarsınız. Her sabah yataktan kalkınca, hatta yüzünüzü yıkamadan, yani fikrî bir şeyle meşgul olmadan bu yazdığınız kelimeleri muntazaman ezberlersiniz. Mürur-ı zamanla bu yazılan kelimeler o kadar azalırlar ki artık bilmediğiniz lügat bulunmadığına kail olursunuz.”<sup>28</sup> [A language is not learnt after its rules have been learnt, the rules are learnt after the language has been learnt. First you memorise the regular verbs, then the usage and functions of the irregular verbs, then you take a book with very clear wording, start translating it with the help of a dictionary and write the words you do not know in a notebook. Every morning when you get out of bed, even without washing your face, that is, without engaging in anything intellectual, you regularly memorise the words you have written down. Over time, these written words become so few that you believe that there are no more words you do not know.]*

As can be seen from this, a language can be learnt competently through intensive vocabulary repetition and writing practice at different times.

One of the teaching techniques suggested by Ömer Seyfettin is the translation technique. This technique is very useful both in learning words and phrases and in reading and speaking skills:

*“Bir de diğer usul var: Meselâ Mavi Düşes'in tercümesini alırsınız. Bir de aslını. Tercümeden bir sahife okursunuz, dikkat ederek aynı sahifeyi aslından okursunuz. Fakat bilmem niçin bu tarz beni çok sıkardı... Her gün hiç olmazsa beş sahife yüksek sesle, bağırarak ibare okumalı. Bunun faide-i fiyolojiyesi gayr-i kabil-i tarihtir.”<sup>29</sup> [And then there's the other way: You get a translation of The Blue Duchess, for example. And the original. You read a page from the translation, and then you read the same page from the original. But I don't know why this style used to bore me so much... Every day, one*

<sup>26</sup> Çocuklarımız II

<sup>27</sup> Çocuklarımız II

<sup>28</sup> Üçüncü Mektup

<sup>29</sup> Üçüncü Mektup

should read at least five chapters of the text aloud, shouting. The benefit of this for physiology is indescribable.]

### Resources in Foreign Language Learning

In his third letter to Hakkı Tarık Us, Ömer Seyfettin suggests resources for teaching French and states that these books are very valuable:

*“Mehmet Halit Bey’in Elfaz-ı Müteşabihe Lügatçesi serlevhalı küçük eseri, keza Karnik Efendi’nin Fransızca Amelî Tefrik-i Cins Usulü tahsil-i lisan için en kıymetli kitaplarıdır.”*<sup>30</sup> [Mehmet Halit Bey's small work titled ‘Elfaz-ı Müteşabihe Lügatçesi’ and Karnik Efendi's ‘Amelî Tefrik-i Cins Usulü’ in French are the most valuable books for language education.]

Ömer Seyfettin, who expresses the lack of resources in two aspects despite these two important sources, mentions the lack of reading books at the adult level with the following statements:

*“İnsanı Fransızca çalışırken en mütezzî eden şey La Fontaine’in masallarını yakut lecture kitaplarında altı yedi yaşındaki çocuklar için tertip olunmuş tıflâne, gayet basit ve adî parçaları okumak mecburiyetidir. Düşününüz siz, vâsi bir zevk-i edebî ile mütehassis olan siz ‘Bir çiftçinin üç oğlu vardı, onları ölümlerinde yanına çağırır, büyüğüne dedi ki...’ gibi basit bir fıkranın mütalâasından nasıl ve ne kadar üşüyeceksiniz...”*<sup>31</sup> [The most upsetting thing when studying French is the necessity of reading La Fontaine's fairy tales or the childish, very simple pieces in lecture books for children of six or seven years of age. Imagine, you who have a taste for literature: ‘A farmer had three sons, he called them to him when they were dying, and he said to the eldest one...’ How and how cold you will get after reading a simple anecdote like this...]

The second deficiency is the scarcity of Turkish and French dictionaries: In order to overcome this deficiency, Ömer Seyfettin also recommends a French dictionary:

*“Lügat kitaplarına gelince: Türkçe lügat kitabı hemen yok gibidir. Onun için yine Larousse’un yahut Gazier’in diksiyonelerinden birer tane edinmelisiniz.”*<sup>32</sup> [As for dictionary books: Turkish dictionary books are almost non-existent. Therefore, you should get one of Larousse's or Gazier's dictionaries.]

### Adequacy of Foreign Language Teaching

Another issue addressed by Ömer Seyfettin in his analysed writings is the difference in the acquisition of speaking skills. He expresses that speaking skills are quite inadequate compared to writing skills as follows:

*“Alimlerimizden öyle zatlar vardır ki bir Arap sailinin, zavallı bir dervişin hatırını sorabilecek kadar konuşamadıkları halde, en çetin tefsirleri, ibareleri, şiirleri anlar, anlatırlar; fevkalâde yazarlar. Karantina doktorlarından bir tanıdığım hemmesleği bir macardan bahsediyor. Bu zat Fransızca hiç konuşmadığı hâlde o kadar güzel ve mükemmel yazarmış ki hepsi hayrette kalırlarmış.”*<sup>33</sup> [There are such people among our scholars who understand and explain the most difficult exegesis, phrases and poems, and write marvellously, even though they cannot speak enough to ask for the sake of an Arab sailor or a poor dervish. An acquaintance of mine, one of the quarantine doctors, tells me about a Hungarian who was his profession. Although this person did not speak French at all, he wrote so beautifully and perfectly that they were all amazed.]

### Conclusion

<sup>30</sup> Üçüncü Mektup

<sup>31</sup> Üçüncü Mektup

<sup>32</sup> Üçüncü Mektup

<sup>33</sup> Çocuklarımız II

Based on the analysed works, it is possible to summarise some of Ömer Seyfettin's views on foreign language teaching as follows:

1. Children receiving foreign language learning experience losses in the development of their mother tongue.
2. Foreign language learning does not make mother tongue education unnecessary or unimportant. On the contrary, if the child wants to be successful in a foreign language, the mother tongue should be taught first.
3. In the process of foreign and mother tongue education, priority should always be given to the mother tongue. Foreign languages can be learnt at any age, but mother tongue acquisition must be at a young age. The opposite situation is detrimental to the child's mother tongue and identity development.
4. A foreign language can never be learnt in its entirety. This is because these languages also have different features of use within themselves.
5. Children receiving foreign language learning in foreign schools have difficulties in grasping the basic rules of their mother tongue and in understanding and using simple words and phrases.
6. The primary aim of learning a foreign language is intellectual development in art, science and literature.
7. Grammar teaching should be done after acquiring a predisposition to the language learnt. Words, phrases and sentences should be learnt first and then the rules of the language should be emphasised.
8. Language teaching should be done by controlled reading of the texts of the target language translated into the source language. It is possible to call this "controlled translation method".
9. Reading texts in the target language aloud makes significant contributions to the development of speaking skills.
10. There are some basic resources in foreign language teaching (especially French). However, the lack of level-appropriate books negatively affects foreign language teaching.

#### References

- Ömer Seyfettin (2020). Çocuklarımız II. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 191-193. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Çocuklarımız I. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 186-190. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Çocuklarımız III. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 194-195. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Millî Jimnastik. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 255-266. Ankara: TDK
- Ömer Seyfettin (2020). Üçüncü Mektup. *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve Çeviriler)*. Haz. Nâzım Hikmet Polat. s. 1025-1027. Ankara: TDK.